

महिम्नाधीनाध्याय

મસ્તાવના.

આધુનિક કાળમાં છાપખાનાં ચાહું થયાથી અનેક ભાષામાં અનેક અંથો છપાઈ બહાર પડે છે એ સંતોષકારક છે. આપણની સર્વ શિરોમણી ને સંસ્કૃત ભાષા તેના પણ કેટલાએક અંથો છપાઈ બહાર પડ્યા છે અને પડતા જાય છે. એ ભાષામાં આપણા આર્યજનોના ધર્મસંબંધી સર્વ અંથો લખાયલા છે માટે તે ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવું એ આપણા આર્યજંદુઓને લુપ્તલુપ્ત છે એમાં કાંઈ સંશય નેવું નથી.

ગ્રામીનકાળમાં આપણા ઋષિ મુનિઓ તેમજ વિદ્વાનો ને અંથો રચતા તે સંસ્કૃત ભાષામાંજ, અને વિદ્વાન પણ તેજ ગણ્યો કે ને સંસ્કૃતનું સાદું જ્ઞાન ધરાવતો હોય અથવા તેમાં સારા અંથ રચી શકતો હોય. વિક્રમ અને ભોજના સમયમાં એ ભાષાને તથા વિદ્યાને ઘણું ઉત્તેજન હતું તેથી તે સમયમાં સારા સારા સંસ્કૃત અંથો પડિતો, કવિઓ અને વિદ્વાનોએ રચ્યા છે. પેશવાઈના સમયમાં પણ એ વિદ્યાને ઉત્તેજન હોવાના કારણથી કેટલાએક પડિતો શાસ્ત્રીઓ અને વિદ્વાનો સારા તૈયાર થયા હતા.

પરંતુ કેટલાએક કાળ થયાં દિનપરદિન ઉત્તેજન ઘટતું જવાથી એ ભાષાના જ્ઞાનથી રહિત એવો ભાગ મ્હોટો જોવામાં આવે છે. તેવાઓ પોતાનો ખરો ધર્મ જો છે તે સમજી શકે તેમજ આપણા પૂર્વજો આપણે અર્થે વિદ્યાજ્ઞાનનો ને અમૂલ્ય ખજાનો મૂકી ગયા છે તેનો યથાશક્તિ ઉપભોગ કરવા સમર્થ થાય તેને માટે હિંદી અને મરાઠી ભાષામાં કેટલાએક વિદ્વાનોએ તેવા સંસ્કૃત અંથોનાં ભાષાંતર કરી તે છપાવી બહાર પાડ્યાં છે અને પડતાં જાય છે. કેટલાએક વિદ્વાનો વેદ તથા શાસ્ત્રસંબંધી અંથોનાં પ્રાકૃત ભાષાંતર માસિક ચોપાનિયાનાં આકારમાં બહાર પાડતા જાય છે.

ગુજરાતી ભાષામાં મનુસ્મૃતિ તથા યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ જેવા ધર્મશાસ્ત્રના ઉત્તમ અંથો ભાષાંતર રૂપે બહાર પડ્યા છે. તેમ મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત તથા ખીન્ન પુરાણો વગેરે માસિક ચોપાનિયાને આકારે બહાર પડતાં જાય છે એ પણ દેશોન્નતિનું શુભ ચિન્હ છે. તોપણ ધર્મસિંધુ જેવા મુખ્ય અંથ અને ધર્મસંબંધી નિત્યોપયોગી સર્વ વિષયોના જેમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હોય એવો એક પણ અંથ અઘાપિ આપણી ગુર્જર ભાષામાં છપાઈ બહાર પડેલો ન હોવાથી ધર્મજિજ્ઞાસુ-જનોની ધર્મવિષય જાણવાની સુલભતાની કિંદ્રિને અર્થે આ અંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર મૂળ સંસ્કૃત અંથ ઉપરથી મેં કર્યું છે.

મૂળ અંથકર્તાઓ આ અંથના ત્રણ પરિચ્છેદ કરેલા છે તેમાં મ્હોલા અને ખીન્ન પરિચ્છેદમાં તિથિ અને માસ ઇલાદિકવિષય વિવિધપ્રકારનાના કૃત્યોસહિત સામાન્યેકરીને અને વિશેષેકરીને કાળનો નિર્ણય કહ્યો છે. ત્રીજા પરિચ્છેદના પૂર્વાર્ધમાં ગર્ભાધાનાદિ સસ્કાર, આહ્નિક, આધાન ઇલાદિક સવિસ્તર મિથ્યાવિષય, દેવપ્રતિષ્ઠા, શાંત્યાદિક અને નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો જોટલા વિષય કહ્યા છે. એજ પરિચ્છેદની ઉત્તરાર્ધમાં જીવત્પિતૃકર્મો નિર્ણય, શ્રાદ્ધાધિકાર, કાળ ઇલાદિકનો નિર્ણય, શ્રાદ્ધપદ્ધતિ, સૂતકાદિકનો નિર્ણય, દુર્ભરણ થયું છતે નિર્ણય, અંત્યેષ્ઠિસંસ્કારનો વિધિ અને વિસ્તાર-સહિત સંન્યાસ એ પ્રમાણે વિષયો છે. પ્રાયશ્ચિત્ત, બ્રવહાર અને સર્વ દાનનો વિધિ એ વગર સઘ-ળાજ ધર્મશાસ્ત્રાર્થ તે વિદ્વાનોના સંતોષાર્થ તેમજ શાસ્ત્રીય વ્યુત્પત્તિરહિત એવાઓનું શાસ્ત્રના અજ્ઞાન-રૂપ કષ્ટ દૂર થાય તેને માટે આ અંથમાં સંશ્લેષકરીને કહ્યા છે. એ સઘળામાં ત્રીજા પરિચ્છેદનો પૂર્વાર્ધ એ ભાગ આ અંથમાં સહુથી મ્હોટો જોવામાં આવે છે.

‘ધર્મસિદ્ધિ’ના એટલે આ અથવા રચનાર પોતાના અથવા લખે છે કે જેઓ મીમાંસા અને
શાસ્ત્રના નાણા, શુદ્ધિમાન અને આવશ્યકરિત પરિતો છે તેઓ તો મતાપરિતોએ કરેલા પૂર્વ
અથો ને તેને તે અથ ઉપરથી કૃતમર્થ થાય છે અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયલા કર્મો કરે છે તેથી મહારો
અથ કથાને ઉપોગ તેમનેઅર્થ નથી. પણ જે મદ્યુક્ષિ, આળસુ અને અવિદ્યાન દોષને ધર્મસિ
નિર્ણય લગાવવાની હચ્ચા ગખતા હોય તેવાઓનેમાટે ધર્મસિદ્ધિસાર નામનો આ મુખોપ અથ
કર્મો છે એ તેણે જે ફરી ફરી કહ્યું છે અથવા એક કરતા વધારે વાર કહ્યું છે તે પર્યર્થ છે

તેને વિદ્યાન હતો આ અથમારે વિદ્યાનનોપ્રત્યે તેમને હમશીરન્યાયે વર્તવાસબધી જે મૂલ્ય
કરી પોતાની નવ્રતા દર્શાવી છે તેપણ ખરેખર પ્રગમનીય છે

અથના આગમમાં મનનાચરણ કરતા વિકૃત, સકર, પાર્વતી, ગણપતિ, બ્રહ્મદેવ અને મરરત
વગેરેને તેમજ પોતાના શુર, માતા, પિતાને નમસ્કાર કરતા એક એવા માધવાદિક મુખ્ય ધર્મ
શાસ્ત્રના નિર્ભરતા તે મરને નમસ્કાર કર્યા છે તે ઉપરથી પ્રસિદ્ધ માધવાચાર્યની યોગ્યતાનું અન
માન થઈ ને.

મૂળ અથનારુ કહેવું એમ છે કે આ અથ મેં કેવળ અવગોચરુપનાથી ગચ્ચો નથી પણ પ્રાચીન
અને પ્રતિષ્ઠિત એવા અથોને આધારેજ રચ્યો છે. તે અથો ક્યા કે કમળાકર ભટ્ટકૃત નિર્ણયમિધુ
નીલકંઠ ભટ્ટકૃત દ્વાદશમયૂખ, વિષ્ણુભક્ત આચાર્યેકૃત પુરુષાર્થચિંતામણિ, કાળમાધવ, હેમાદ્ર
અને અનતદેવકૃત કોસ્તુભ. એ ઉપરથી નિર્ણયમિધુ વગેરે અથો આ ધર્મસિદ્ધિ અથની પૂર્વતા છે
એવું જણાય છે.

આ મૂળ અથ જેણે ગચ્ચો તેનો હતિહામ વાચનારાઓને મમજવો અવશ્ય હોવાથી તે અર્થ
મણેએ લખિયે ડિયે—ગ્લાગિતિ ઉક્ષામા સગમેશ્વર તાલુમમા ગોળાલી નામનુ ગામ તે આ અથ
કર્તાના વગનેને હનામ દાખવ મારું છે તેજ વગમા વિદ્યાન બ્રાહ્મણોમા કેવળ સાર્વભૌમ એવ
કાળી નામના ઉપાધ્યાય થયા. તેમને યજ્ઞેશ્વરોપાધ્યાય અને અનતોપાધ્યાય એવા જે પુત્રો થય.
તેમા યજ્ઞેશ્વરોપાધ્યાય એ ઔત્તમાર્ગમા નિષ્ણાત દોષને જ્યોતિષી, અને વેદનુ અન જે ઉત્તમ વ્યાખ
ગુણશાસ્ત્ર તેમા મારી ગીતે નિષ્ણા પામેલા હતા બીજા અનતોપાધ્યાય તે પણ ભક્તોમા એક હતો
અનતના અગમ્ય અવતાર હોવાથી અનત શુભોનુ નિવામસ્થાન એવા હતા એ અનતોપાધ્યાય
વૈરાગ્યતાથી હના તેથી તેમણે પોતાની કોમ્પા નામની જન્મભૂમિ છોડીને શ્રીપદરીક્ષેત્ર એટલે પદર
પુરમા શ્રીપાદુરગની મમીપમા નિવામ કર્યો પછી તે સતત શ્રીપાદુરગની ભક્તિ કરી અતે ભીમ
નદીને તીરે મુક્તિ પામ્યા તે અનતોપાધ્યાયના પ્રસિદ્ધ પુત્ર જે કાશીનાથોપાધ્યાય તેમણે અ
ધર્મસિદ્ધિગાર નામે અથ ગટે ૧૭૧૦ ના વર્ષમા કર્યો આ અથને મુગારે (૮૩) વર્ષ થયા હોવ
નેહયે એવું, અથમારે આ અથના પ્રથમપરિચ્છેદમા સકાતિના દાનપ્રસંગમા અથનારા કહ્યા છે તે
ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે

હવે આ અથનુ બાપાતર જેવી પદ્ધતિથી કરું છે તેખામત પણ વાચનારાઓને સૂચવવાની જરૂર
છે, માટે તે પદ્ધતિ વાચનારાઓને સૂચન કરું કે, આ બાપાતર કરતી વેળાએ અનુદ્યાનપ્રયોગન
પ્રગમમા જ્યહા જ્યહા સરુપ, મન, લાગ તથા તેના મગમા ઉચ્ચારાદિક કરવાના બીજા વાક્યો
આવેલા છે તે તે ઠેકાણે તેનો ઉપયોગ કહી તે સરુપાદિક અનુદ્યાનમા તેવાજ કહેવા નેહયે, માટે
તેનો અર્થ ન લખતા તે તેનાજ “ ” એવા ચિન્હ કરી તે ચિન્હની વચમા સરુકૃત અક્ષ
રોપી મૂળપ્રમાણો મગમા લખેલા છે, તે ઉપરથી તે મન તથા સરુપ અને જાહાદિક છે એમ
જાણવું બાપાતરમા “ ” એવા ચિન્હ કરી તેની વચમા જે અર્થ લખેલો છે તે મૂળઅથમા
અથારે વચનનો અર્થ ન લખતા કેવળ વચનજ લખ્યા છે તેનો તે અર્થ છે એમ મમજવું. તેમજ
જે જે ઠેકાણે બાપાતરમા કંઠણ સરુકૃત શબ્દ આયા છે તે તે ઠેકાણે ઘણું કરી તે તે શબ્દની
આગળ કાકિસ એટલે () એવા ચિન્હ કરી તે તે ઠેકાણે ઘણું કરી તે તે શબ્દની
મુગમ ગબ્દોથી બતાવેલો છે. તેમજ મૂળઅથમા એ વાર કહેલા વિષયની બીજાવાર કહેવાની
જરૂર પડે લહા અથકાર “ પ્રામુક ” એટલે પ્રમુખ કહ્યું છે અથવા “ પૂર્વાર્થે પ્રોક્ત ” એટલે
પૂર્વાધમા કહ્યું છે એરીતે ઘણું ઠેકાણે લખી ગયું છે અથવા “ પૂર્વાર્થે પ્રોક્ત ” એટલે
બાપાતરમા તેવે ઠેકાણે વાચનારને તે સ્વહ

તરત મળી આવવામાટે તે તે પત્રના એક પ્રથમ (પત્ર ૩ માં) કહ્યું છે, એ રીતે કાંઈસમાં લખેલા છે. કેટલાએક ઠેકાણે અંકારે ને ને વિષય ખુલો કરી લખ્યો નથી અને તે વિષય સમજવાની તો જરૂર પડે એમ છે તે તે ઠેકાણે ભાષાંતરની નીચે નોટ આપી ખુલી રીતે તે તે વિષય લખેલા છે અથવા ને અંકમાં એ વિષયો સંવિસ્તર લખેલા છે તે અંથોનાં નામ દર્શાવ્યાં છે, જેથી તે તે વિષયો વાંચનારાઓને સહેલથી સમજી શકાશે. એ એકંદર ભાષાંતરની રીતી છે તે ધ્યાનમાં લઈ વાંચવું.

છેલ્લે મહારે જણાવ્યું નેઈએ કે ગુજરાતી ભાષામાં લખાણ કરવાનો આ મહારે પ્રથમ પ્રયત્ન છે તેથી એ ભાષાંતરમાં ને કાંઈ દોષ ભેવામાં આવે તો તે વિદ્વજનો ક્ષમા કરશે એવી આશા રાખું અને તે લેખનદોષ દયા કરી યોગ્યભરફેલે અમને સૂચન કરશે જેથી હું તેમને આભાર માનીશ.

આ ભાષાંતર રા. રા. જયજી દાદાજીએ વે. શા. સં. શાસ્ત્રી કાનજી વિં વાલજી ત્રિપાઠી પાસે કરાવેલું છે અને તે ધર્મશાસ્ત્રનો વિષય હોવાથી પ્રસિદ્ધ પંડિત આશુકવિ શ્રીગોવર્ધનલાલાજી પ્રસિદ્ધ નામ ગદ્દલાલાજી ઘનરયામજીને સહાં મોકલ્યું. તે ભાષાંતર આશુકવિ, શ્રીગદ્દલાલાજીએ વંચાવી સાંભળી તેના ચતુર્થપણથી પ્રસન્ન થઈ એની યોગ્યતાવિશે ને પ્રમાણપત્ર આપેલું છે તે પણ આ અંકમાં દાખલ કરેલું છે. તે વાંચવાથી વાંચનારાઓને આ અંકની યોગ્યતાવિશે સહજ નિશ્ચય થશે.

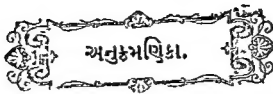
પ્રમાણપત્ર.

આ ધર્માધિસાર નામનો અંક મૂળ સંસ્કૃત-ભાષામાં છે, તે ઘણાજ ઉપયોગી છે. ધર્મશાસ્ત્ર-સંબંધી બીજા ઘણા અંકો તો, બહુ એક એક વિષયના હોય છે. કે (દાનચંદ્રિકામાં દાનનોજ નિર્ણય અને શ્રાદ્ધચંદ્રિકામાં શ્રાદ્ધનોજ નિર્ણય છે.) અને નિર્ણયસિંધુ પ્રભૃતિ કેાઈ કેાઈ અંકોમાં સાર્વદેશિકપણું પણ છે. પરંતુ તે અંકોમાં ઘણાં વચનોના ઉપન્યાસ હોવાથી તેમાંનો નિર્ણય જાણુલો સુરકીલ થઈ પડે છે. આ ધર્માધિસાર તો, ઉત્તમ પ્રામાણિક અનેક અંકોનો સાર લઈને એવો તો એહેલો બનાવેલ છે કે જેમાં યજ્ઞાદિનિર્ણય, કાળનિર્ણય અને ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કાર ઇત્યાદિ સર્વ વિષયનો ખુલાસો સહેલીરીતે કરેલો છે. હાલ ઘણા દેશોમાં ઘણાખરા વિદ્વાનો આ અંક ઉપરથીજ નિર્ણય ખતાવે છે. થોડા શ્રમથી ધર્મનો નિર્ણય જાણુવા ઇચ્છનારા લોકોને એ અંક અત્યંત ઉપયોગી છે, તેથી આ અંકનાં ભાષાંતરની ઘણી જરૂર હતી. કારણ કે, હાલ આર્ય લોકોમાં ઘણો મોટો ભાગ સંસ્કૃતથી અજાણ્યો છે, આનું એક ભાષાંતર મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં થયું છે, પરંતુ તેમાં કેટલેએક ઠેકાણે મૂળનો અર્થ ફરી ગયો છે, અને કેટલાએક દેશાંતરના લોકો મહારાષ્ટ્ર ભાષાથી અજાણ્યા છે, તેથી શાસ્ત્રી કાનજી વિં વાલજીએ ઘણો શ્રમ કરીને મૂળનો અર્થ ન છોડતાં ઉત્તમ રીતિનું આ ભાષાંતર કરેલું છે. આ અંકનું ભાષાંતર વાંચવાથી ગુર્જર ભાષા જાણનારા ઘણા લોકો પોતાના ઘરમાં બેઠે બેઠે ધર્મનો નિર્ણય જાણી શકશે. મેં આ ભાષાંતરના કેાઈ કેાઈ ભાગો વાંચેલા છે તે મૂળ અંકોના ચતુર્થ અનુસારી છે માટે આવાં ઉત્તમ ભાષાંતરમાટે સુષ્ઠ ગૃહસ્થોએ મદદ કરવી અને આ અંકની એક એક નકલ ખરીદવી એ લોકોને જરૂર છે.

વૈશાખ શુદિ ૧૩ રાનિવાર સંવત ૧૯૩૬.

લેખકર્તા આશુકવિ પંચનદી શ્રી ગોવર્ધનલાલાજી.

પ્રસિદ્ધ નામ ગદ્દલાલાજી ઘનરયામજી,

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
પ્રથમ પરિચ્છેદ.		બીજાનો નિર્ણય	૧૪	છટિનો લોપ અને પિંડપિતૃ-	
મંગલાચરણ	૧	ત્રીજાનો નિર્ણય	૧૫	યજ્ઞનો લોપ થાય તો	
પ્રથમ કાળનો ભેદ	૨	ચતુર્થાનો નિર્ણય	"	પ્રાયશ્ચિત્ત	૩૦
મેષાદિક બાર સંક્રાંતિનો નિર્ણય.	૩	પંચમીનો નિર્ણય	"	શ્રાદ્ધવિષે અમાવાસ્યાનો નિર્ણય.	૩૧
બાર સંક્રાંતિનાં દાન... ..	૪	છઠ્ઠાનો નિર્ણય	૧૬	અમાવાસ્યાનું શ્રાદ્ધ ન થાય	
સંક્રાંતિઓની વિશ્લેષણ આદિ		સપ્તમીનો નિર્ણય	"	તો	"
સંક્રાંતિઓની મુકવાની વડી.	"	અષ્ટમીનો નિર્ણય	"	છટિ અને સ્થાવીપાક એના	
મગ્ધમાસનો નિર્ણય	"	નોવમીનો નિર્ણય	"	આરંભનો નિર્ણય	૩૨
અધિકમાસનું ઉદાહરણ ...	૫	દશમીનો નિર્ણય	૧૭	વિકૃત્તિનો કાળ	"
કલ્યાણમાસનું ઉદાહરણ ...	"	એકાદશીનો નિર્ણય	"	પશુચાગનો કાળ	"
અધિકમાસ અને કલ્યાણમાસ	"	મનના દિવસનો નિર્ણય ...	૧૮	ચાતુર્માસ્યનો કાળ	૩૩
એમા છોડવાનાં અને ન		એકાદશીના ભેદ	"	કામ્યેષ્ટિનો કાળ	"
છોડવાનાં કર્મ કયાં કયાં તે.	૬	સ્માર્તોનો નિર્ણય	૧૯	નૈમિત્તિકેષ્ટિનો કાળ	"
મગ્ધમાસમાં કયાં કર્મ છોડ-		એકાદશી વ્રતનો વેધ	૨૦	આધાનનો કાળ	૩૪
વાનાં તે	૭	વ્રતનો પ્રયોગ... ..	૨૧	અદલ્લનો નિર્ણય	૩૫
ગુરુ અને શુક્રનાં અસ્તાદિકવિષે		એકાદશી વ્રતસંબંધી નિયમો.	૨૨	મુદ્દામણિ અદલ્લ	"
વર્ણ્ય કર્મ કયાં તે ...	"	નિયમબંધ થાય તો	"	જ્ઞાનનાં જળમાં ન્હાન મ્હો-	
સિદ્ધસ્થ ગુરુ છતાં અવશ્ય		પારજુનો નિર્ણય	"	ટાઈ છે તે... ..	"
વર્ણ્ય કર્મ કયાં તે ...	"	હરિવાસર	"	અદલ્લસમયે આશીશ હોય તો.	"
સિદ્ધસ્થ ગુરુનો અપવાદ (બાધ		બારસને દિવસે અવલુની યોગ		સ્વસ્થાને નૈમિત્તિક જ્ઞાનનો	
નથી) તે સિદ્ધસ્થ ગુરુ		હોય તો	૨૩	વિચાર	"
છતાં જોદાવરીમાં અને		બારસને દિવસે વર્ણ્ય પદાર્થ.	"	દાનમાં પાત્રનો વિચાર ...	"
કન્યાનો ગુરુ છતાં કૃત્વુ		બારસનો નિર્ણય	"	મંત્રપ્રદેશનો પ્રકાર	"
નદીમાં જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય.		આક મહાદાદશી	"	પુરસ્કારનો વિધિ	૩૬
નિધિઓના નિર્ણય માટે સાધા-		ત્રયોદશીનો નિર્ણય	૨૪	પુરસ્કાર કરનારાને જ્ઞાનદા-	
રણ રીતિ	"	તે દિવસે પ્રદોષનું વ્રત ...	"	નાદિક કરવાનો વિચાર ...	"
કયાં વ્રતોમાં કેવી તિથિ લેવી		ચતુર્દશીનો નિર્ણય	"	અદલ્લ ગયા પછી કયા પદાર્થ	
લેવુંએ ને	૮	પૂનમ અને અમાસ એનો		અદલ્લ કરવા અને કયા ન	
કર્મોનો વિશેષ નિર્ણય ...	"	નિર્ણય	૨૫	લેવા તે	"
એકલ્પકાદિક વ્રતોનો નિર્ણય.	"	સોમવતી અમાવાસ્યાનો નિર્ણય.	"	અદલ્લના વેધનો નિર્ણય ...	૩૭
સ્વર્ગ વ્રતોનો નિર્ણય ...	૧૦	છટકાગનો નિર્ણય	"	વેધમાં તથા અદલ્લસમયે લો-	
નદા વ્રતનો નિર્ણય	૧૧	પવંસંધિનો નિર્ણય	"	જન કરનારાને પ્રાયશ્ચિત્ત.	"
મનોની પરિભાષા (રીતિ)...	૧૨	વાયકોને બોધ થવામાટે બાજો		અસ્તોદય તથા અસ્તાસ્ત	
મનમાં દ્રવ્ય કળું ન હોય તો.	"	પ્રકાર	૨૬	આદિકનો વિચાર	"
મનમાં ચતુષ્કાદિક પ્રાપ્ત થાય તો.	"	પૂનમનો વિશેષ નિર્ણય ...	૨૭	અદલ્લને દિવસે વાર્ષિક (સાંવ-	
જાજનનો નિર્ણય કયાં હોય		કાલાયનોનો અમાવાસ્યામાટે		ત્સરિક) શ્રાદ્ધ આવે તો.	"
તે દિવસે બીજાં વ્રતની		વિશેષ નિર્ણય	૨૮	અદલ્લનો શુભાશુભનિર્ણય ...	૩૮
પારજુ પ્રતા થાય તો.	૧૩	સામવેદવાગ્ધોની છટિનો		અશુભ અદલ્લ હોય તો શાંતિ	
ઉપવાસદિક લે વ્રત એક		નિર્ણય	૨૯	અથવા બિજદાન કરતું તે.	"
દિવસે પ્રાપ્ત થાય તો ...	"	પિંડપિતૃવ્રતના કાળનો નિર્ણય.	૩૦	મંગળકાર્યમાં અદલ્લ વર્ણ્ય	
અનિપદા આદિ નિધિનો નિર્ણય.	૧૪	અનિવંચ (બને સાધે કરવાં) તે.	"	દિવસ	"

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
સમુદ્રસ્નાનનો નિર્ણય...	૩૯	નોમને દિવસે દેવીને ધરાવવો.	૪૪	પ્રાતઃસ્નાનાદિ તથા વસંતપૂજા.	૪૯
અમુક તિથિ નક્ષત્ર અને		પૂનમને દિવસે સર્વ દેવતા-		એ માસમાં દેવને જળવાસ	
વારવિષે કયા કયા પદાર્થ		ઓને દવણો ધરાવવો તે.		કરાવવો	
વાપરવા અને વર્જ્ય કરવા		શુદ આઠમની ભવાનીની		તુલસીવડે વિધ્યનું પૂજન ...	
તે		ઉત્પત્તિ		પીપળાની સેવા	
આ ચંદ્ર કરવાનું પ્રયોજન		એજ દિવસે આશુપાલવની		ગાયોને ખજવાળ કરવી ...	
શું? તે	૪૦	કળી ભક્ષણ કરવી ...		એકલકાદિ વ્રત	
		એ દિવસે યોગ અધિક આવે		પ્રપા (પાણી પીવાની પરબ)નું	
		તો		દાન ઇત્યાદિ	
દ્વિતીય પરિચ્છેદ.		શુદ નોમ રામનવમી ...		શુદ ત્રીજને દિવસે ગંગાસ્નાન	
ચૈત્ર માસનાં કાર્ય.		નવમીવ્રતનો પ્રયોગ (કરવાની		ચવઠેમ ઇલાદિ સર્વ પાપને	
મંગલાચરણ	૪૧	રીતિ)	૪૫	હરે છે	
મેષસંક્રાંતિનો પુણ્યકાળ ...		એજ દિવસે દેવીનવરાત્રી		એ દિવસે ચંદનવડે ક્ષીકુ-	
તિથિનો નિર્ણય	૪૨	સમાપ્તિ		બ્જની પૂજા	
એ એકમને દિવસે આરંભ.		શુદ એકાદશીને દિવસે ક્ષીકુ-		એજ અક્ષયતુતીયા	
તે દિવસે તેલમર્દન		બ્જનો દોહોત્સવ		એજ યુગાદિ	
દેવીનાં નવરાત્રનો આરંભ ...		શુદ બારસનો વિધ્યનો દમ-		એ દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું ...	
પ્રયાનું દાન		નોત્સવ		એ દિવસે જળકુંડનું દાન	
જળકુંડનું દાન કરવું તે ...		ચૌદશનો શિવનો દમનોત્સવ.		કરવું	
કલ્પાદિ તિથિનો નિર્ણય ...		દમનોત્સવનો પ્રયોગ ...	૪૬	યુગાદિ અને મન્વાદિને દિવસે	
એજ મત્સ્યજયંતી છે એમ		શુદ તેરસને દિવસે અનંગપ-		રાત્રિએ લોજનનું પ્રાયશ્ચિત.	
કોઈ કહે છે		જનરૂપ વ્રત	૪૭	એજ ત્રીજ પરશુરામજયંતી.	૫૦
એ માસમાં ગૌરીવ્રત ...		શુદ ચૌદશને દિવસે નૃસિં-		શુદ સાતમની ગંગાજની	
શુદ બીજનું બાલેદુવ્રત ...		હનો દોહોત્સવ		ઉત્પત્તિ	
એજ દિવસે દવણુથી શિવ		શુદ પૂનમને દિવસે સઘળા		મધુસૂદનનું પૂજન કરવાથી	
અને ગૌરીની પૂજા કરવી.		દેવતાઓનો દમનોત્સવ ...		અશ્વિદોષ યજનું ફળ	
શુદ ત્રીજથી આરંભ કરી		એ પૂનમ ચિત્રા નક્ષત્રે યુક્ત		મળેછે તે	
માસપર્યંત ગૌરીનું આદિ-		હોય તો વિચિત્ર વજ્રનું		શુદ ચૌદશ નૃસિંહજયંતી ...	
લનવ્રત કરવું		દાન કરવું		નૃસિંહજયંતીવ્રતનો પ્રયોગ ...	૫૧
એ ત્રીજથી દિવસેજ શ્રીરા-		એ દિવસે અધિક યોગ આવે		પારણનો નિર્ણય	
મચંદ્રનો આદોલન ઉત્સવ		તો સ્નાનાદિકનું ફળ ...		પૂનમને દિવસે કુંભદાન કર-	
કરવો		શુદ એકાદશી, પૂનમ અથવા		વાથી ગોદાનનું ફળ ...	
મન્વાદિ તિથિનો નિર્ણય ...		મેષસંક્રાંતિને દિવસે વૈશાખ-		પ્રજ્ઞહત્યાનું નાશ કરનાર કુંભ-	
તે દિવસે શ્રાદ્ધ ન કરે તો		સ્નાનનો આરંભ		દાન	
પ્રાયશ્ચિત.		શુદ પૂનમ મન્વાદિ		સઘળાં પાપનું નાશ કરનાર	
છત્તું, શ્રાદ્ધ		વદ તેરસ શતભિષા નક્ષત્ર		કળાં મૃગશરૂનું દાન ...	
દશ અવતારોની જયંતીઓ.	૪૪	યુક્ત હોય તો વાઙ્મુખપર્વણી.		મહાફળ દેનાર તિલસ્નાનાદિ.	
શુદ ચોથને દિવસે ગણુપતિને		વદ ચૌદશને દિવસે શિવસ-		તિલદાનનો મંત્ર	
દવણો ધરાવવો		મીપે તથા મંગળવારે યુક્ત		વૈશાખસ્નાનનું ઉદ્ઘાપન ...	
શુદ પાંચમની નાગપૂજા અને		એજ ચૌદશને દિવસે ગંગા-		જળમાં બેઠલા વિધ્યનો પૂજે-	
લક્ષ્મીપૂજા		સ્નાનથી પણ પિશાચપ-		ત્સવ	
એજ દિવસે હયવ્રત કરવું.		ણની નિવૃત્તિ થાય છે ...		વૈશાખની અમાવાસ્યા ભાવુકા	
છઠને દિવસે કાર્તિકસ્વામીને		વૈશાખ માસનાં કાર્ય.		અને તેની નોડનો એકમનો	
દવણો ધરાવવો		વૃષસંક્રાંતિનો પુણ્યકાળ ...	૪૯	દિવસ કરિદિન એબ્જે વર્જ્ય.	
સાતમને દિવસે સૂર્યને ધરાવવો,					

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
અષ્ટેષ માસનાં કાર્ય.		શુદ બીજને દિવસે શ્રીરામની		શુદ બારસને દિવસે શાકમતની	
મિથુનસંક્રાંતિનો પુણ્યકાળ ...	૫૨	રથયાત્રા	૫૬	સમાપ્તિ તથા દધિમતનો	
એ માસમાં પિટૃની પ્રજ્ઞાની		એ માસમાં શુદ દશમ અને		આરંભ	૬૨
મૂર્તિના પૂજનથી સૂર્યલો-		પૂનમ એ મન્વાદિ ...		શુદ બારસમાં પારણાને દિવસે	
કની પ્રાપ્તિ... ..		આપાઠ શુદ એકાદશીને દિવસે		વિધ્યુને પવિત્રાં ધરાવવા.	
જળધેનું દાન		વિધ્યુનો શયનોત્સવ ...	૫૭	શિવ આદિ દેવતાઓને પવિત્રાં	
શુદ એકમને દિવસે કરવીર-		અનુરાધા નક્ષત્રે રહિત બાર-		ધરાવવાં અને તે ન કરે	
મત... ..		સમાં પારણા		તો જપ કરવો	
શુદ ત્રીજનું રંભામત ...		ચાતુર્માસ્યમતને આરંભ ...		સંક્ષેપથી પવિત્રાં ધરાવવાનો	
શુદ ચોથનો ઉમાનો અવતાર.		ચાતુર્માસ્યમત ચઢણ કરવાનો		પ્રયોગ	૬૩
શુદ આઠમ તથા નોમને દિવસે		પ્રકાર		પવિત્રાં ધરાવવામાં તિથિનો	
શુકલા દેવીની પૂજા ...		શાકમતાદિ		નિર્ણય	૬૪
શુદ દશમનો ગંગાજીનો		ચાતુર્માસ્યમાં નિર્ણય પદાર્થ		ઉપાકર્મ, (અધિપૂજન કરી	
અવતાર		કયા તે	૫૮	જનોધ બદલવું) તેનો	
ગંગા દશહરા		હવિધ્ય પદાર્થ		કાળ	૬૫
દશહરામતનો વિધિ	૫૩	કામ્યમત	૫૯	યજુર્વેદીનો ઉપાકર્મકાળ ...	
ગંગાસ્તોત્ર		તપસુદ્રાધારણ		કાણ, માધ્યંદિન ઇલાહિકોના	
શુદ એકાદશી નિર્જલા ...	૫૫	બારસને દિવસે વામનપૂજથી		ઉપાકર્મનો કાળ	૬૬
બારસને દિવસે જળદુંભનું		નરમેધ યજુનું કૃળ ...	૬૦	સામવેદીઓના ઉપાકર્મનો કાળ.	૬૭
દાન		પૂનમને દિવસે અન્નાદિકનું		અથર્વવેદીઓના ઉપાકર્મનો કાળ.	
બારસનું ત્રિવિક્રમના પૂજનથી		દાન		પ્રથમ ઉપાકર્મ	
યજુનું કૃળ		એ દિવસે શ્રીશિવનો શયનો-		રક્ષાબંધનનો નિર્ણય	૬૮
પૂનમને દિવસે તિલદાનથી		ત્સવ		એજ પૂનમને દિવસે હયગ્રી-	
અશ્વમેધનું કૃળ		એજ દિવસે કોડિલામત ...		વની ઉત્પત્તિ	
એ દિવસે છત્ર, પગરખાનું		એજ પૂનમને દિવસે સંન્યા-		કુળધર્માદિકવિષે પૂનમનો	
દાન કરવાથી રાજ્યપ્રાપ્તિ.		સીઓએ દ્યૌર કરાવવું ...		નિર્ણય	
એ દિવસે બિંદવત્રિશ્ચમત.		સંન્યાસીએ ચાતુર્માસ્ય એક		એજ દિવસે શ્રવણાકર્મ અને	
વટસાવિત્રીમત		કેકાણે રહેવું તેનો વિધિ.	૬૧	સર્પબલિ કરવું તે	
રજસ્વલાદિક દોષ હોય તો		આવણ માસનાં કાર્ય.		વદ ચોથને દિવસે સંકષ્ટચતુર્થા-	
પૂજાદિ બ્રાહ્મણદ્વારાએ		સિંહસંક્રાંતિ અને તેનો પુણ્ય-	૫૬	નું મત	
કરાવવું		કાળ	૬૨	જન્માષ્ટમીમતનો નિર્ણય ...	૬૯
એ પૂનમ મન્વાદિ છે ...		એ માસમાં એકબ્રાહ્મિક મત.		જન્માષ્ટમીવિષે પક્ષભેદ ...	૭૧
એ દિવસે ત્રિવિક્રમની પ્રીતિ		સિંહસંક્રાંતિમાં ગાય વિધાય તો.		જયંતીમતનો નિર્ણય	૭૨
અર્થે ચંદનાદિકનું દાન		આવણ માસમાં વોડી દિવસે		પારણાના કાળનો નિર્ણય ...	૭૩
કરવું		વિધાય તો		સંક્ષેપકરી મતનો વિધિ ...	૭૪
આપાઠ માસનાં કાર્ય.		માઘમાસમાં તથા શુધવારે		પૂજા થયા પછી જે કરવું તે.	૭૬
દક્ષિણાવન નામની કર્કસંક્રાંતિ.		ભેંસ વિધાય તો		દહિ આદિક છાંટવાં તે	
તેનો પુણ્યકાળ		આવણમાં સોમવારનું મત ...		એક વર્ષનો જયંતીનો પ્રયોગ.	
હૌર ઇલાહિકાં વર્ણ્ય સંક્રાંતિ.		મંગળવારે ગૌરીપૂજન ...		અમાસને દિવસે દર્ભ લાવવા	
આપાઠમાં એકબ્રાહ્મિક કરવા-		આવણ શુદ ચોથનો નિર્ણય.		તેનો વિધિ... ..	૭૭
થી ધનધાન્યાદિકની પ્રાપ્તિ.		શુદ માંવમ નાળપંચમી ...		પવિત્રમાં દર્ભની સંખ્યા ...	
વામનની પ્રીતિ અર્થે પગરખાં					
ઇલાહિકનું દાન કરવું ...					

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
આદરવા માસનાં કાર્ય.		વદ નોમનો દિવસે અન્વષ-		પારણા અને દેવતાના વિસ-	
કન્યા સંક્રાંતી અને તેનો		ક્યશ્રાદ્ધ અને સૌભાગ્ય-		જનનો કાળ	૧૦૨
પુણ્યકાળ	૭૭	વતી સ્ત્રિયોનું શ્રાદ્ધ ...	૮૮	વિજયાદશમીનો નિર્ણય ...	૧૦૪
એ માસમાં એક અષ્ટમી		એ દિવસે સુવાસિની લોજન.		તે દિવસે પૂજનો પ્રકાર ...	૧૦૫
આહાર	"	અન્વષક્યશ્રાદ્ધનો લોપ થાય		વિજય મુદ્ધાંતોનો નિર્ણય ...	૧૦૫
એ માસમાં પાચસ આદિનું		તો પ્રાયશ્ચિત્ત		કાર્તિકઆનનો નિર્ણય ...	૧૦૫
દાન	"	જારસને દિવસે સંન્યાસી-		તુળસીદલનું અર્પણ અને	
શુદ ત્રીજનું હરિતાલિકામત		ઓનું મહાલય	૮૬	તેની પ્રશંસા	"
શુદ ચોથને દિવસે સિદ્ધિવિ-		મવાત્રયોદશીશ્રાદ્ધ	૯૦	આમલીનું માહાત્મ્ય	"
નાયકનું મત	"	એજ દિવસે ગજચાયા ...	"	હરિભગવતનો વિધિ	"
એ ચોથને દિવસે ચંદ્રદર્શન		દુર્ભરણથી મરણ પામેલાનું		ખીભાં કાર્તિકમત	"
થાય તો ખોટા દોષનો		શ્રાદ્ધ તથા તેનો વિધિ ...	૯૧	કાર્તિક માસમાં વળ્ય પદાર્થ	
આરોપ થાય તે અને		અમાસને દિવસે ગજચા-		કયા તે	૧૦૭
તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય ...	૭૮	યાનું શ્રાદ્ધ	"	મતની સમાપ્તિને દિવસે કયા	
અવિષંચમી	"	આશુ શુદ એકમને દિવસે		દાન કરવાં તે	"
શુદ છઠને દિવસે જ્ઞાન અને		દોહિવશ્રાદ્ધ	"	એ માસમાં દીપદાનની પ્રશંસા.	"
સૂર્યનું પૂજન	"	કપિલા છઠનો નિર્ણય ...	૯૨	પુરાણુત્તવણનો વિધિ ...	"
એજ છઠને દિવસે કાર્તિક-		સક્ષેપથી કપિલા છઠના મતનો		એજ દિવસે પયોમતની	
સ્વામીનું દર્શન	"	વિધિ	"	સમાપ્તિ કરી દ્વિદલમતનો	
શુદ આઠમ દુર્વાદમી ...		આશુ માસનાં કાર્ય.		આરભ કરવો	"
એ દિવસે જ્યેષ્ઠાદેવીનું પૂજન.		તુલા સંક્રાંતિ અને તેનો		એ દિવસે આકાશદીપક દેવો.	"
વિધુનો પરિવર્તન ઉત્સવ ...	૭૯	પુણ્યકાળ	૯૩	કોલગરમત	૧૦૮
ત્રવણદ્વાદશીનું મત	૮૦	દેવીનવરાત્રનો આરભ ...	૯૪	એજ પૂનમને દિવસે આશ્વ-	
પારણાનો કાળ	૮૧	નવરાત્રીના ગોણ પક્ષ ...	૯૫	ચુલકર્મ	"
વામનજયંતીનો નિર્ણય ...	૮૨	સક્ષેપથી નવરાત્રીના આરં-		આશ્વયજ્ઞનો કાળ	૧૦૯
એ દિવસે દશિમતની સમાપ્તિ		ભનો પ્રયોગ	૯૬	આશ્વયજ્ઞનો ગોણકાળ ...	૧૧૧
અને પયોમતનું ચક્રણ ...	"	ચંદ્રીપાઠનો વિધિ	૯૮	મહોટાં સતાનનો નીરાજનનો	
હાદરવા શુદ ચૌદશને દિવસે		કુમારી પૂજનો વિધિ	૯૮	વિધિ	"
અનંતમત	૮૩	આશીર્વાદિકર્માં નવરાત્રિના		કરકચતુર્થી	"
દોરારો નાશ થાય તો પ્રાય-		પ્રકાર	"	રાખાકુંડમાં જ્ઞાન	"
શ્ચિત્ત	"	ઉપાંગલલિતામતનો નિર્ણય ...	૯૯	ગોવત્સદ્વાદશી	"
અગસ્ત્યનો અસ્ત તથા ઉદય		સસ્ત્રવતીપૂજન	"	એ દિવસે નીરાજનનો વિધિ.	"
અને તેનું પૂજન	"	પત્રિકાપૂજન	૧૦૦	વદ તેરસને દિવસે યમને	
પૂનમને દિવસે ઔષ્ઠપદીશ્રાદ્ધ.		મહાદમીનો નિર્ણય	"	અર્ધે દીપદાન કરવું	"
મહાલયનો નિર્ણય	૮૪	પુત્રવાળા ગૃહસ્થે આઠમનો		એજ દિવસે ગોત્રિરાત્રમત ...	"
નિત્યમહાલયસંબંધી પિતૃગણ.		ઉપવાસ ન કરવો	"	નરકચતુર્દશી	૧૧૨
પિતા સંન્યાસી અથવા પતિત		નોમને દિવસે હોમ અને		એ દિવસે તૈલાભ્યંગ	"
હોય તો	૮૭	હોમના પદાર્થ	"	એ દિવસે જ્ઞાન કયા પછી	
મલમાસમાં મહાલય ન કરવું.		બલિદાન	૧૦૧	યમતર્ણુ કરવું	"
વાર્ષિકશ્રાદ્ધ તથા મહાલય		એ પ્રકારનાં આગોચમાં દેવનું		એ દિવસે ઉટકાદાન કરવું ...	"
એક દિવસે પ્રાપ્ત થાય તો.	૮૮	ઉત્થાપન	"	અમાસને દિવસે અભ્યંગ અને	
ધરણીશ્રાદ્ધ	"	શસ્ત્ર અને ઘોડા ઇલાલિકની		લદમીપૂજન	૧૧૪
		પૂજા	"	એજ દિવસે અલક્ષ્મીને કાઢવી.	"

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
કાર્તિકે ભાસનાં કાર્ય.		નામપૂજા	૧૨૫	તિલપાત્રના દાનના મંત્ર ...	૧૩૨
વૃદ્ધિકસંક્રાંતિ અને તેનો પુણ્ય-કાળ	૧૧૪	ચંપાપદ્મી	"	તુલસીપત્રના દાનના મંત્ર ...	"
શુદ એકમના દિવસનાં કૃત્ય.	"	એજ સ્કંદપદ્મી	"	શાળગ્રામના દાનના મંત્ર ...	"
એ દિવસે ઋષિપૂતદિક ...	"	સાતમને દિવસે સૂર્યવ્રત ...	"	પ્રયાગમાં વેણીદાનનો વિધિ ...	૧૩૪
એ દિવસે લક્ષ્મી અને કૃષ્ણેરની પૂજા	૧૧૫	લવણના દાનનો મદિમા ...	"	ત્રિવેણીમાં બળસમાધી લેવાનો વિધિ	"
ગોવર્ધનની પૂજાનો વિધિ ...	૧૧૬	પૂનમ દત્તજયંતી	૧૨૬	માઘ માસમાં તિલસ્નાનાદિકનું ફળ અને તિલનો હોમ.	"
માર્ગપાશીબંધન	"	શુદ ચૌદસ અથવા પૂનમને દિવસે પ્રત્યવરોહણ નામનું કર્મ કરવું	"	શુદ ચૌથને દિવસે હુંદિરાજનું વ્રત	૧૩૪
યમદિતીયાનો નિર્ણય ...	"	અષ્ટકાશ્રાદ્ધ અને તેનો લોપ થાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત ...	"	વસંતપંચમી	"
અગ્નિની પૂજા	૧૧૭	માગધર આદિ માસના રવિ-વારે સૌરવ્રત અને તેમાં ભક્ષ્ય પદાર્થ	૧૨૭	રથસપ્તમી	"
ઓપાદમી	"	પૌષ માસનાં કાર્ય.		એ સાતમ મન્વાદિ પણ છે.	"
મથુરાની પ્રદક્ષિણા	"	મકરસંક્રાંતિ અને તેનો પર્વ-કાળ	"	ભીષ્માદમી	"
એ યુગાદિ છે	"	શુદ સાતમને દિવસે સંક્રાંતિ થાય તો તેનું અધિકપણું.	"	શુદ ચારસને દિવસે તિલની ઉત્પત્તિ	૧૩૫
બીષ્મપંચક્રમત	"	સંક્રાંતિને દિવસે તિલદાનાદિક.	"	માઘ શુદ પૂનમનું કૃત્ય ...	"
એકાદશી આદિ પર્વણીને દિવસે શિવ તથા વિષ્ણુના મંત્રનું મહણુ	"	એ સંક્રાંતિને દિવસે મહાદેવ ઉપર ધીનો અભિષેક કરવો.	"	એ પૂનમને દિવસે માઘસ્નાનનું ઉદ્ઘાપન	"
એ દિવસે તુલસીકાષ્ઠી મા-ળાનું ધારણુ	૧૧૮	શુદ આઠમને દિવસે શુધવારના યોગમાં સ્નાનાદિક કરવાનાં તે	૧૨૯	માઘ વદ આઠમનું અષ્ટકાશ્રાદ્ધ.	૧૩૬
એજ રીતે આમલીના કાષ્ઠની માળાનું ધારણુ	"	શુદ એકાદશી મન્વાદિ ...	"	શિવરાત્રિવ્રતનો નિર્ણય ...	"
આમલીના મૂળમાં દેવપૂતનો વિધિ	૧૧૯	માઘસ્નાનનો નિર્ણય	"	શિવરાત્રિની પારણાનો નિર્ણય.	"
દ્વાદશીને દિવસે પારણા ...	૧૨૦	આનનો સમય	"	શિવરાત્રિવ્રતનો પ્રયોગ ...	૧૩૭
પ્રલોધત્સવ અને તુલસીવિ-વાદનો વિધિ	૧૨૧	બળના બેદવડે ફળનો બેદ.	"	ચાર પોહોરની ચાર પૂજાનો વિશેષ પ્રકાર	૧૩૯
એ દિવસે આતુર્માંસ્યવ્રત સમાપ્તિ	"	માઘસ્નાનનો વિધિ	૧૩૦	માટીના લિંગમાં શિવપૂજા કર-વાની દોષ તો તેનો વિધિ.	૧૪૦
વૈશુંધ્યપુર્ણિમીનો નિર્ણય ...	૧૨૨	એ સંક્રાંતિમાં ચાકરસહિત તિલનું દાન	"	જુદી જુદી જાતનાં શિવલિંગનાં પૂજન થયી જુદું જુદું ફળ મળે છે તે ...	૧૪૧
શુદ ચારસ અને પૂનમ એ મન્વાદિ	"	અમાસને દિવસે અર્પોદયપર્વ. પાવદાનનો પ્રયોગ	૧૩૧	માઘની અમાવાસ્યાને દિવસે યુગાદિશ્રાદ્ધ	"
આતુર્માંસ્યવ્રત સમાપ્તિ ...	૧૨૩	વજ્રનું પ્રમાણુ	"	દ્વાદશ્યુજ માસનાં કાર્ય.	
કાર્તિકની પૂનમને દિવસે કૃત્તિકાનો યોગ હોય તો કાર્તિક-સ્વામીનું દર્શન કરવું તે.	૧૨૪	માઘ માસનાં કાર્ય.		મીનસંક્રાંતિ અને તેનો પુણ્ય-કાળ	૧૪૨
પવકયોગ	"	હંભસંક્રાંતિ અને તેનો પુણ્ય-કાળ	"	ફાગણમાં ગાય ચોખા ઇસા-દિકનું દાન કરવું	"
ત્રિપુર એ નામના દીપકનું દાન.	"	માઘ માસમાં ત્રિવેણી આ-નનો મદિમા	"	શુદ એકમને દિવસે પયોગ-તનો આરંભ કરવો ...	"
એ દિવસે કામ્યવૃત્તોત્સર્ગનો મદિમા	"	માઘ માસમાં તિલપાત્રનું દાન અને તેનો મદિમા ...	"	ફાગણની પૂનમ મન્વાદિ છે.	"
જાગમી	"	ફેડવ, પ્રસ્થ ઇસાદિ ધાન્યનું પ્રમાણુ	"	એજ પૂનમ દોલિકા	"
માર્ગશીર્ષ માસનાં કાર્ય.				બદાનાં યુષ્ઠ અને પુરુષનાં લક્ષણુ	૧૪૩
પનુસંક્રાંતિ અને તેનો પુણ્ય-કાળ	૧૨૫			દોલિકાની પૂનમનો વિધિ ...	"

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
એજ ઠકાણે કરિ નામના દિવસો ૧૪૩		રજોદર્શનથણી બીજાં રજોદર્શનનો નિર્ણય ૧૫૩		અર્ચવેદીઓનો દત્તક પુત્ર લેવાનો પ્રયોગ ૧૭૫	
એ પૂનમને દિવસે ઓવિંદના હોદાવાના ઉત્સવ ૧		આતુર રજસ્વલાના જ્ઞાનનો વિધિ ૧૫૪		ચલુવેદીઓનો ધૌધાયનના કલાપ્રમાણે પ્રયોગ ૧	
દાગણુ વદ એકમને દિવસે 'શસ્ત્રમધારણુ અને ચાંડાળનું દર્શન... .. ૧		દુષ્ટ રજોદર્શનની શાંતિ ૧		પરગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા દત્તકનું કૃત્ય ૧૭૬	
એજ એકમને દિવસે વસંતનો ઉત્સવ ૧૪૪		રજોદર્શનથણી પ્રથમ સ્ત્રીનું ગમન કરે તો પ્રાયશ્ચિત્ત. ૧૫૬		સઘળી કન્યાજ થતી હોય તો પુત્રપ્રાપ્તિ માટે પુત્રકામેષ્ટિ ૧૭૭	
એ દિવસે આંગાનો મોહોર ખાવો ૧		ગર્ભાધાનનો કાળ ૧૫૬		પુંસવનસંસ્કાર ૧૭૮	
દેશ અને ગામના અધિપતિનું કૃત્ય ૧		અતુકાળે ગમન ન કરતાં પછુ દોષ નથી તે ૧		સીમંતોજનન સંસ્કારનો કાળ. ૧૭૯	
દાગણુની અમાવાસ્યા એ મન્વાદિ ૧		પ્રથમ અતુમાં સ્ત્રીગમન સમયનું કૃત્ય ૧૫૭		સીમંતાદિવિધે ભોજનનું પ્રાયશ્ચિત્ત ૧	
ધર્મે પરિચ્છેદમાં કલા ઉપરાંત બાકી રહેલું પરચુટણુ પ્રકરણુ ૧૪૫		ગર્ભાધાનનો સંકટપ ૧		ગર્ભિણી સ્ત્રીનાં ધર્મ... .. ૧૮૦	
ચંદ્ર, મંગળ ધ્યાનિકક અહોની સંક્રાંતિનો પુણ્યકાળ ૧		નાંદીશ્રાદ્ધનો નિર્ણય ૧૫૮		સંગર્ભા સ્ત્રીના પતિના ધર્મ. ૧૮૧	
સૂર્યાદિક અહોએ સૂચિત કરેલી પીડાની નિવૃત્તિમાટે જ્ઞાન. ૧		નાંદીશ્રાદ્ધનાં નિમિત્ત ૧		ગર્ભસ્થાવ થતોહોય તેનો ઉપાય. ૧	
નવચંદના દાન ૧૪૬		નાંદીશ્રાદ્ધનો વિચાર ૧		પ્રસવને ચોક્ષ ઘરમાં ગર્ભિણીનો પ્રવેશ ૧૮૨	
શનિનું મત ૧૪૭		નાંદીશ્રાદ્ધના કરનારાનો પિતા જીવતો હોય તો તેવિધે નિર્ણય ૧૬૦		બાળકના જન્મવિધે પ્રતિબંધ થાય તેનો ઉપાય ૧	
શનિનું સ્તોત્ર ૧		નાંદીશ્રાદ્ધનાં નિમિત્ત ૧૬૧		ભતકર્મ સંસ્કાર ૧૮૩	
સૂર્યપૂજનો વિધિ ૧		ગર્ભાધાન સંસ્કારના બીજા પ્રકાર ૧૬૨		અનિષ્ટ અહુવિધે કર્તવ્યવિધિ. ૧૮૪	
આ અથ કરવાનું પ્રયોજન. ૧		મૈથુનને અંતે કર્તવ્ય વિધિ... .. ૧		કન્યાના સંસ્કારનો નિર્ણય ૧	
		ગર્ભાધાન કર્યા વિના ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાય તો... .. ૧૬૩		જન્મદા નામની દેવતાનું પૂજન. ૧૮૫	
		સંતતિનો પ્રતિબંધ નિવૃત્ત કરવા માટે નારાયણજાલિ ધ્યાનિક. ૧		આશૌચમાં કર્યા કર્મ કરવા અને કર્યા ન કરવાં તે ૧	
		નાગજાલિનો વિધિ ૧૬૫		અન્વાધાન થયા પછી સૂતક પ્રાપ્ત થાય તો ૧	
		કૃત્ષ્ણના લક્ષણુ ૧૬૭		સૂતકા (પ્રસવવાળી સ્ત્રી)ની શુદ્ધિ ૧૮૭	
		કૃત્ષ્ણના પ્રતિનિધિ ૧૬૮		જન્મસમયના દુષ્ટ કાળ અને તેની શાંતિઓ તેનો નિર્ણય. ૧	
		પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રયોગ ૧૬૯		ગોપ્રસવશાંતિ ૧	
		ગોમયજ્ઞાન ૧		કૃષ્ણ પક્ષની ચૌદશમાં જન્મ થયો હોય તો તેનું ફળ અને શાંતિ ૧૮૮	
		મૃતિકાજ્ઞાન ૧૭૦		સિનીવાલી કુદ્દ અને દર્શ એ તિથિઓમાં જન્મ થયો હોય તો તેનાં ફળ અને શાંતિ. ૧૮૯	
		જળજ્ઞાન ૧		દશકાનનાં પ્રમાણુ ૧૯૦	
		પંચગવ્યનો વિધિ ૧		દર્શશાંતિ ૧	
		સ્રીશુદ્રોમાટે પંચગવ્યનો વિધિ. ૧		નક્ષત્રોની શાંતિ, તેમાં મૂળ નક્ષત્રનું ફળ ૧૯૧	
		હરિવંશશ્રવણુનો પ્રયોગ ... ૧૭૧			
		બીજાં વિધાન (સંતતિના ઉપાય) ૧૭૨			
		દત્તક પુત્ર કયો લેવાય અને કયો ન લેવાય તેનો નિર્ણય ૧૭૩			

તૃતીય પરિચ્છેદ પૂર્વાર્ધ.

મંગલાચરણુ ૧૪૯	
પ્રથમ ગર્ભાધાન સંસ્કાર ... ૧૫૦	
પ્રથમ રજોદર્શનમાં દુષ્ટ આસાદિક ૧	
પ્રથમ રજોદર્શન થયા પછીનો વિધિ ૧	
સઘળાં રજોદર્શનનો સાધારણુ નિયમ ૧૫૧	
રજસ્વલાને નૈમિત્તિક જ્ઞાનનો નિર્ણય ૧	
સ્પર્શાદિકનો નિર્ણય ૧	
રજસ્વલાના પ્રથમ દિવસનો નિર્ણય ૧૫૨	

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
શાંતિના લોભનો મુખ્ય કાળ.	૧૯૧	બાળકને પ્રથમ ઘરથી બાહાર		યજ્ઞોપવીત કરવાની રીતિ ...	૨૨૧
અગ્નિચક્ર લેવાની રીતિ ...	૧૯૨	તેડી નીકળતું તથા સૂર્યનું		યજ્ઞોપવીતનો નાશ થાય તો ...	
સવળી શાંતિઓ કરવા સારૂ		દર્શન	૨૦૮	પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૦૮
શુભ દિવસનો નિર્ણય ...	૧૯૩	બાળકને પૃથ્વી ઉપર બેસા-		મેષળા (દંડ) ધ્યાનદિક ...	૨૨૨
અશુભમળ નશ્વરમાં ઉત્પત્તિ		કવાનો કાળ	૧૯૪	મૌલના અંતર્ગત પદાર્થોમાં	
યજ્ઞોપવીત હોય તેનું ફલ ...	૧૯૩	અનપ્રાપ્તિન થયા પછી કેત-		વિશેષ	૧૯૪
આત્મેષા શાંતિ	૧૯૪	વ્યવિધિ	૨૦૯	ઉપસમઘટલુ (ગુરનાં ચરણમાં	
જન્મસમયે જ્યેષ્ઠા નશ્વર હોય		કર્ણવેષ (કાન વાંધવા તે.)	૧૯૫	નમવા)નો વિધિ	૧૯૫
તો તેનું ફળ	૧૯૫	બાળકને દૃષ્ટિદોષદિક હોય		પ્રત્યક્ષિવાદન (શિષ્યે નમ-	
જ્યેષ્ઠા નશ્વરની શાંતિ ...	૧૯૬	તો તેની રચાનો વિધિ ...	૨૧૦	સ્કાર છોધા પછી ગુરુએ	
ચિત્તા આદિ નશ્વરોનો વિચાર.	૧૯૬	વર્ધાપન(જન્મદિવસ)નો વિધિ.	૧૯૭	આશીર્વાદ દેવો) તે ...	૨૨૪
બ્યનીપાત વૈધૃતિ અને સંક્રાંતિ		વર્ધાપનનો સંક્ષેપ પ્રયોગ ...	૧૯૮	વિનાયકશાંતિ	૨૨૪
એમનાં ફળ અને શાંતિ.	૧૯૭	શૌલસંસ્કાર	૨૧૧	મહાયજ્ઞ	૨૨૪
વૈધૃતિશાંતિમાં વિશેષ પ્રકાર.	૧૯૭	માતા સગર્ભા હોય તો ...	૨૧૨	બૃહસ્પતિની શાંતિ	૨૨૫
એક નશ્વરમાં જન્મ થયો		જન્મવાળાને મંગળ કરવાં નહીં.	૨૧૩	મૌલ આદિ સંસ્કાર સમયે	
હોય તેનાં ફળ અને શાંતિ.	૧૯૮	મંગળમાં માતાને રબેદરશન	૨૧૪	કરવાના સંકલ્પ	૨૨૬
મહાલુમાં જન્મ થાય તો તેનું		થાય તો શ્રીપૂજનાદિક શાંતિ.	૨૧૫	બીજા દિવસનું ફલ	૨૨૭
ફળ અને શાંતિ	૧૯૯	મંડન પછી મંડન કરવું નહીં.	૨૧૬	ગર્ભના થાય તેની શાંતિ ...	૨૨૮
નશ્વરગંડાં અને તેની શાંતિ.	૧૯૯	પ્રેતકર્મ સમાપ્ત થયાથી પ્રથમ	૨૧૭	શાંતિનો પ્રયોગ	૨૨૮
વાગીશ્વરની પ્રતિમાનું દાન.	૧૯૯	માગ્યિક કર્મ કરવું નહીં.	૨૧૮	ઉપનયનના અગ્નિનો નાશ	
તિથિગંડાં અને લગ્નગંડાંની		એક વર્ષમાં સરખા સંસ્કાર	૨૧૯	થાય તો	૨૨૯
શાંતિ	૨૦૦	કરવા નહીં	૨૨૦	બટુ (અધ્યચારી)નું મત ...	૨૨૯
હિનશ્વર ધ્યાનદિકની શાંતિ ...	૨૦૦	પ્રારંભ થયા પછી સૂતક પ્રાપ્ત	૨૨૦	મંડપદેવતાનું ઉત્થાપન ...	૨૩૦
વિષ્ણુની શાંતિ	૨૦૧	થાય તો	૨૨૧	મંડપનાં વિસર્જનપર્યંત (સર્પિ-	
સમય (જે બાલકનો સાથેજ		વિદ્યાના આરંભનો કાળ ...	૨૨૨	રોઓ) કયાં કાર્ય ન કરવાં	
જન્મ) થાય તેની શાંતિ.	૨૦૧	તેને યજ્ઞોપવીત નથી મળ્યું	૨૨૩	તે	૨૩૦
ત્રણ પુત્ર પછી ચોથો જન્મ		તેના ધર્મ	૨૨૪	વંદ (નૃસંક) અંધ ધ્યાનદિક	
અથવા ત્રણ કન્યા પછી		ઉપનયન (મૌલ) સંસ્કાર.	૨૨૫	કના સંસ્કાર	૨૩૦
ચોથો પુત્ર થાય તો તેનું		ઉપનયનસંસ્કાર કરવામાં અધિ-	૨૨૬	કુંડજોળકનો નિર્ણય	૨૩૦
ફળ અને શાંતિ	૨૦૨	કારી	૨૨૭	જ્યેષ્ઠના સંસ્કારપછી પ્રથમ	
દાન ઉત્પત્તિ થાય તેની શાંતિ.	૨૦૩	ઉપનયનનો કાળ	૨૨૮	કનિકાના સંસ્કાર કરવા	
વિપરીત ઉત્પત્તિ થઈ હોય		જે જ્યેષ્ઠનો વિચાર	૨૨૯	નહીં	૨૩૦
તેની શાંતિ... ..	૨૦૪	મૌલનિરે તિથિ કદી લેવી તે.	૨૩૦	પુનરુપનયન	૨૩૧
નામકરણ સંસ્કાર	૨૦૪	નૈમિત્તિક (નિમિત્તથી થયેલા)	૨૩૧	બીજું પુનરુપનયન	૨૩૨
ઉપ કાળ જતો રહ્યો હોય		અનધ્યાય	૨૩૨	ઉપનયનનાં નિમિત્તનો ત્રીજો	
તારે જે શુભ તિથિ ધ્યાન-		વાસદિકનો નિર્ણય	૨૩૩	પ્રકાર	૨૩૨
દિક લેવાનાં તે	૨૦૫	મૌલનાં નશ્વર	૨૩૪	પ્રાયશ્ચિત્તમાટે જે પુનરુપન-	
નામ ચાર પ્રકારનાં	૨૦૫	લગ્નમાં મદબલ	૨૩૫	યન તેમાં વિશેષ... ..	૨૩૩
પ્રયોગમાં વિશેષ	૨૦૬	આના ધ્યાનદિકને રબેદર થાય	૨૩૬	ચતુર્વેદિઓનો પુનઃસંસ્કાર...	૨૩૪
શ્રિલીનું નામકર્મ	૨૦૭	તો	૨૩૭	અધ્યચારિના ધર્મ	૨૩૫
જન્મને પાલખમાં મુકાડું તે		શીલાતિનો પ્રકાર	૨૩૮	અધ્યચારિનતનો લોપ થયો	
દૂધ પીવાપણું તે	૨૦૮	મૌલ માટે પદાર્થ એકઠા	૨૩૯	હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત ...	૨૩૫
જળપાત્ર	૨૦૯	કરવા તે	૨૪૦	વેદાધ્યયનનો આરંભ ...	૨૩૬

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
અનુધ્યાય	૨૩૬	માતૃગોત્ર વર્ણ્ય કરતું તેનો		દિવસે વિવાહ શ્રેષ્ઠ	૨૭૪
અધ્યયન કેમ કરતું તેના ધર્મ.	"	નિર્ણય	૨૬૧	વિવાહવ્રતવિષે ચક્રબળ	"
ત્રાત કહેછે	૨૩૭	એક ગોત્રાદિકમાં વિવાહાદિક		લગ્નવિષે વર્ણ્ય શ્રદ્ધ કહ્યા તે	"
સમાવર્તન	"	થયો હોય તો તેનું પ્રાય-		નવાંચની રીતિ	"
સમાવર્તનનો કાળ	૨૩૮	શ્રિત	"	એકવીસ મહાદેવ	૨૭૫
મણિ હુંડળ ઇત્યાદિક પદાર્થોનું		બીજા પણ વિવાહવિષે નિષેધ. ૨૬૨		સંકટવિષે ઓધૂળ (ગોરન)	
સપાદન	૨૩૯	એ નિષેધોનો અપવાદ (બાધ). ૨૬૩		સુહર્ત	"
સમાવર્તનના સંકલ્પ ઇત્યાદિક.	"	પ્રતિક્ષણનો વિચાર	૨૬૪	ચંદ્ર તારા આદિ કહ્યા પ્રમાણે	
સ્મૃતિમાં કહેલાં ત્રતો	૨૪૦	પ્રતિક્ષણવિષે વિશેષ	"	ન હોય તો તેવિષે દાન.	"
આતુરનું સમાવર્તન	૨૪૧	શ્રીપૂજનાદિક શાંતિનો વિધિ. ૨૬૫		મંડપ આદિ વિવાહનાં અં-	
સમાવર્તન પછી અતિક્રાંતા-		અંતકર્મ થયું ન હોય ત્યાં		ગનો વિચાર	"
ચૌથ પાળવું તે	"	પર્વત મળીને પ્રતિબંધ. ૨૬૬		વસ્તુવર્ગશુદ્ધિ ઇત્યાદિકનો વિચાર. ૨૭૬	
વિવાહસંસ્કાર... ..	૨૪૨	મંડપના ઉદ્ઘાસનથી પ્રથમ		કન્યાનાં જન્મસ્મયના અઢા-	
કન્યાનું લક્ષણ	"	દર્શાદિક આપે તેનો નિર્ણય.	"	દિકને યોગે સૂચિત કરેલું	
શ્રદ્ધાના શત્રુ મિત્રાદિક	"	નાંદીશાસ્ત્રના અપકર્ષમાં દિવ-		જે વેધવ્ય તેની નિવૃત્તિના	
ગણમૈત્રી	"	સનો અવધિ	૨૬૭	ઉપાય	"
શશિકૃટ	૨૪૩	નાંદીશાસ્ત્ર શ્રીધા પેછી આશી-		વેધવ્ય દોષને દૂર કરનારો	
નાદીમૈત્રી	"	યનો બાધ... ..	"	હુંભવિવાહ	૨૭૭
સાપિંડ્યનો નિર્ણય	૨૪૪	વિવાહાદિકવિષે રજોદોષ અ-		વરના 'મૃતસાધ્યાત્વ (હી મરી	
એ વિષયમાં ઉદાહરણ	૨૪૫	થવા સૂતકની પ્રાપ્તિ થાય		જતી હોય તે) દોષની	
શાકટાયનનો મત	૨૪૮	તો	૨૬૮	નિવૃત્તિનો ઉપાય... ..	"
સાપિંડ્યદીપિકાકારનો મત	૨૪૯	કન્યાનો રજોદોષ થાય તો.	"	મૃતપુત્રત્વ (પુત્ર થકે મૃત્યુ	
સાવધા માતાના કૃળમાં સાપિં-		ક્ષયપ્રસાદિકનો નિર્ણય	૨૬૯	પામતો હોય તે) દોષનો	
અનિર્ણયના વિષયમાં સુમત		ગુરુગળનો નિર્ણય	"	ઉપાય	૨૭૮
ક્રમિનો મત	૨૫૦	વરને શુભ રવિ	"	કન્યાદાનની પ્રશંસા	"
સાપિંડ્ય ન છતાં પણ વિવાહ		કન્યાના વિવાહનો કાળ	"	કન્યાને ઘરે માતા પિતાને	
થતો નથી તેમાં પરિસ્થિતિ		વિવાહ કેટલા પ્રકારના તે	૨૭૦	લોજનનો નિષેધ	"
અને બીધામનનો મત	૨૫૧	વાદાન થયા પછી વર દેશા-		હીની સાથે લોજન તથા	
સંક્ષેપથી ગોત્ર અને અવરનો		તર ગયો હોય તો	"	અન્ય સમયે નહીં તે	"
નિર્ણય	૨૫૨	પરિવેષ્ટા ઇત્યાદિકનાં લક્ષણ		વાદાન ઇત્યાદિકનો વિચાર.	"
આગિરસગણ	૨૫૪	અને પ્રાયશ્રિત	૨૭૧	વિવાહદિવસનું કૃત્ય... ..	"
ભરદ્વાજગણ	૨૫૫	કન્યાદાતાઓનો અનુક્રમ	૨૭૨	વિવાહના સંકટપાદિક	૨૭૯
કેવળઆગિરસ	"	અન્યની કન્યાના દાનવિષે		તેમાં નાંદીશાસ્ત્રનો વિચાર	૨૮૨
અગ્નિગણ	૨૫૬	વિશેષ	"	મંડપદેવતાનું સ્થાપન અદ્યક્ષ	
વિશ્વામિત્રગણ	૨૫૭	મૂળાદિક નક્ષત્રોનું કૃળ અને		અને પુણ્યહવાચનનો કાળ. ૨૮૩	
કશ્યપગણ	૨૫૮	તેનો અપવાદ	"	સીમાંતપૂજનનો વિધિ	"
વસિષ્ઠગણ	"	પુરુષપણની પરીક્ષા... ..	"	ગૌરી અને હરની પૂજા '... ..	"
આગસ્ત્યગણ	૨૫૯	વિવાહવિષે માસાદિકનો નિર્ણય. ૨૭૩		મધુપર્કનો વિધિ '... '	૨૮૪
દ્વિગોત્ર (બે ગોત્રવાળા)	૨૬૦	વાતચંદ્ર	૨૭૪	લગ્નપટિકાના સ્થાપનનો વિધિ.	"
સ્મૃત્યર્થસારાદિક અંબોમાં ક-		વર્ણ્ય દોષ	"	અંત પટધારણ અને અક્ષતારો-	
હેલા દ્વિગોત્ર	"	અલ્પનો એક પાદ ઇત્યાદિ		થતુ તથા કન્યાદાનનો વિધિ. ૨૮૬	
ચોતાના ગોત્રની ખબર ન		થાય હોય તો વર્ણ્ય		કન્યાદાનનાં અગરૂપ જે ગાય	
હોય તો તેનો નિર્ણય	"	દિવસો	"	ઇત્યાદિક દાન તેના મત. ૨૮૭	

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
અનધ્યાય	૨૩૬	માતૃગ્રોત્ર વચ્ચે કરતું તેનો	૨૬૧	દિવસે નિવાહ શ્રેષ્ઠ	૨૭૪
અધ્યયન કેમ કરતું તેના ધર્મ.	"	નિર્ણય	"	વિવાહવચ્ચે મહાભળ	"
ત્રત કહેણે	૨૩૭	એક ઓનાદિકમાં વિવાહાદિક	"	લગ્નવિષે વચ્ચે મહ કલા તે	"
સમાવર્તન	"	ચો ઢોય તો તેનું પ્રાય-	"	નવાશની રીતિ	"
સમાવર્તનનો કાળ	૨૩૮	ચિત્ત	"	એકવીસ મહોદોષ	૨૭૫
મણિ હુંડળ ઇલાદિક પદાર્થોનું	"	બીજા પક્ષ વિવાહવિષે નિષેધ. ૨૬૨	"	સંકટવિષે ગોધૂળ (ગોરત્)	"
સંપાદન	૨૩૯	એ નિષેધોનો અપવાદ (બાધ) ૨૬૩	"	'મુદ્ધત'	"
સમાવર્તનના સકલ્પ ઇલાદિક.	"	પ્રતિકૂળનો વિચાર	૨૬૪	ચંદ તારા આદિ કલા પ્રમાણે	"
સ્મૃતિમાં કહેવાં મતો	૨૪૦	પ્રતિકૂળવિષે વિશેષ	"	ન હોય તો તેવિષે દાન.	"
આતુરનું સમાવર્તન	૨૪૧	શ્રીપૂજનાદિક શાંતિનો વિધિ. ૨૬૫	"	મંડપ આદિ વિવાહનાં અં-	"
સમાવર્તન પછી અતિક્રાંતા-	"	અંતકર્મ થયું ન હોય ત્યાં-	"	ગતી વિચાર	"
ચોથ પાળતું તે	"	પર્વત મગળનો પ્રતિબંધ. ૨૬૬	"	પરપરગેશુદ્ધિ ઇલાદિકનો વિચાર. ૨૭૬	"
વિવાહસંસ્કાર	૨૪૨	મંડપના ઉદ્ઘાસનથી પ્રથમ	"	કન્યાના જન્મસમયના મહા-	"
કન્યાનું લક્ષણ	"	દશાદિક આવે તેનો નિર્ણય.	"	દિકને યોગે સૂચિત કષ્ટ	"
મહેના શત્રુ મિત્રાદિક	"	નાંદીશ્રાદ્ધના અપકર્ષમાં દિવ-	"	ને વેધ્ય તેની નિવૃત્તિના	"
ગણમેષી	"	સનો અવધિ	૨૬૭	ઉપાય	"
શશિકેટ	૨૪૩	નાંદીશ્રાદ્ધ છીધા પછી આશો-	"	વેધ્ય દોષને દૂર કરનારો	"
નાદીમેષી	"	'સનો બાધ	"	'હુશવિવાહ	૨૭૭
સાપિંચનો નિર્ણય	૨૪૪	વિવાહાદિકવિષે રજોદોષ અ-	"	વરના મૃતસાચાત્વ (સ્ત્રી મરી	"
એ વિષયમાં ઉદાહરણ	૨૪૫	થવા સૂતકની પ્રાપ્તિ થાય	"	જતી હોય તે) દોષની	"
શાકટાચનનો મત	૨૪૬	તો	૨૬૮	નિવૃત્તિનો ઉપાય	"
સાપિંચદીપિકાકારનો મત	૨૪૭	કન્યાનો રજોદોષ થાય તો.	"	મૃતપુત્રત્વ (પુત્ર થકને મૃત્યુ	"
સાવકી માતાના કુળમાં સાપિં-	"	ક્ષયપદ્ધાદિકનો નિર્ણય	૨૬૯	પામતો હોય તે) દોષનો	"
ચનિર્ણયના વિષયમાં મુખ્યત	"	ગુરુભળનો નિર્ણય	"	ઉપાય	૨૭૮
ઋષિનો મત	૨૫૦	વરને શુભ રતિ	"	કન્યાદાનની પ્રસંસા	"
સાપિંચ ન છતાં પણ વિવાહ	"	કન્યાના વિવાહનો કાળ	"	કન્યાને ઘરે માતા પિતાને	"
થતો નથી તેમાં પરિશિષ્ટ	"	વિવાહ કેટલા પ્રકારના તે	૨૭૦	સ્નેહનનો નિષેધ	"
અને બીધાચનનો મત	૨૫૧	વાદ્યજ થયા પછી વર દેશા-	"	સ્ત્રીની સાથે ભીજન તથા	"
સંક્ષેપથી ગ્રોત્ર અને પ્રવરનો	"	તર ચો હોય તો	"	અન્ય સમયે નહીં તે	"
નિર્ણય	૨૫૨	પરિવેતા ઇલાદિકનાં લક્ષણ	"	વા દાન ઇલાદિકનો વિચાર.	"
આગિરસમણ	૨૫૪	અને પ્રાયચિત્ત	૨૭૧	વિવાદદિવસનું ફૂલ	"
ભરદ્વાજમણ	૨૫૫	કન્યાદાતાઓનો અનુક્રમ	૨૭૨	વિવાહના સકલ્પાદિક	૨૭૯
કેવળઆગિરસ	"	અન્યની કન્યાના દાનવિષે	"	તેમાં નાંદીશ્રાદ્ધનો વિચાર	૨૮૨
આગિમણ	૨૫૬	વિશેષ	"	મંડપદેવતાનું સ્થાપન મહત્તર	"
વિશ્વામિત્રમણ	૨૫૭	મૂળાદિક મહત્તરનું કુળ અને	"	અને પુણ્યલવાચનનો કાળ. ૨૮૩	"
કશ્યપમણ	૨૫૮	તેનો અર્પવાદ	"	સીમાંપૂજનનો વિધિ'	"
વસિષ્ઠમણ	"	પુરુષપણની પરીક્ષા	"	ગોરી અને હરની પૂજા '... ..	"
આગસ્ત્યમણ	૨૫૯	વિવાહવિષે માસાદિકનો નિર્ણય	૨૭૩	મહુપર્વનો વિધિ	૨૮૪
દ્વિગોત્ર (બે ગોત્રવાળા)	૨૬૦	ઘાતચંદ્ર	૨૭૪	લગ્નવિધિના સ્થાપનનો વિધિ.	"
સ્મૃત્યર્થસારાદિક ચંચોર્માં ક-	"	વચ્ચે દોષ	"	અત મટધારણ અને અશ્વતારો-	"
હેલા દ્વિગોત્ર	"	મહત્તરનો એક પાદ ઇલાદિ	"	પણ તથા કન્યાદાનનો વિધિ. ૨૮૬	"
પોતાના ગોત્રની ખજર ન	"	માસ હોય તો વચ્ચે	"	કન્યાદાનનાં અગરૂપ બે ગાય	"
હોય તો તેનો નિર્ણય	"	'દિવસો	"	ઇલાદિક દાન તેના મત. ૨૮૭	"

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
વિવાહહોમનો વિધિ ...	૨૮૮	ઓપાસન (સાયંકાળ, પ્રાત- કાળ અગ્નિવિધે) હોમ		બોડશોપચાર પૂજનનો ક્રમ...	૩૨૦
ચુદપ્રવેશનીય હોમ ...	"	કરવો તે ...	૩૦૫	દિવસના ત્રીજા ભાગનું કૃત્ય.	૩૨૨
ઓથે દિવસે ઐરિત્વોદાન કરવું.	૨૮૯	આશ્વલાયનોના સ્માર્ત્તહોમનો પ્રયોગ ...	૩૦૬	દિવસના ઓથા ભાગનું કૃત્ય.	૩૨૩
માંતાને રત્નેદરશન થાય તેનો નિર્ણય ...	"	હિરણ્યકેશી શાખાવાળાઓના સ્માર્ત્તહોમનો પ્રયોગ ...	૩૦૭	મધ્યાહ્નસંધ્યાનો પ્રયોગ ...	"
વિવાહ પછી આશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો ...	"	કાલ્યાયનોના સ્માર્ત્તહોમનો પ્રયોગ ...	૩૦૮	તેતિરીય શાખાવાળાઓની મ- ધ્યાહ્નસંધ્યા ...	"
મંગળ થયા પછી વસ્ત્ર ધર્મ ...	"	હોમનો લોપ થાય તો પ્રાય- શ્ચિત્ત ...	"	કાલ્યાયનોની મધ્યાહ્નસંધ્યા...	"
વધુ પ્રવેશનો નિર્ણય...	૨૯૦	હોમનાં દ્રવ્ય ...	"	અક્ષયશનો વિધિ ...	૩૨૪
દિરાગમન (પીછવાર વધુ ઘેર આવે તે) ...	૨૯૧	સમરચક્રોમ ...	૩૦૯	તર્પણ ...	૩૨૫
પ્રતિષ્ઠાના દોષનો નિષેધ ...	"	પક્ષહોમ ...	"	હિરણ્યકેશીયોનો અક્ષયશ ...	૩૨૬
પતિ આદિકને ઘરે પ્રથમ વર્ષમાં નિવાસનો નિષેધ.	"	અગ્નિસમારોપ ...	૩૧૦	તર્પણનો વિધિ...	૩૨૭
પુનર્વિવાહ (ફરીને વિવાહ).	૨૯૨	પતિ પ્રવાસમાં હોય તો ...	૩૧૧	આપસ્તંબાદિકના તર્પણનો વિધિ.	"
બીજો વિવાહ કરવાનાં નિમિત્ત.	"	ઓપાસનાગ્નિ નષ્ટ થયો હોય તો ...	"	કાલ્યાયન શાખાવાળાઓનો અ- ક્ષયશવિધિ...	૩૨૮
બંને અગ્નિના સસર્ગ (એક કરવા) નો પ્રયોગ ...	૨૯૩	અન્વાધાન કરેલા અગ્નિનો યજ્ઞ થઈ પ્રથમ નાશ થાય તો.	૩૧૨	તર્પણ ...	"
બીજા ઇત્યાદિક વિવાહનો કાળ.	"	અન્વાધાન ધ્રીધા પછી પ્રયાણ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય તો...	"	દિવસના પાંચમા ભાગનું કૃત્ય.	૩૨૯
અર્કવિવાહ ...	૨૯૪	અગ્નિસમારોપ કરેલાં સમિ- ધનો નાશ થાય તો ...	"	પ્રાત.કાળ અને સાયંકાળ સમયે જે વૈશ્વદેવ સાથે એ પક્ષવિધે એકતંત્ર પ્રયોગ.	૩૩૦
આદિક (નિત્યકર્મ)નો વિધિ.	૨૯૫	ઓપાસનાગ્નિનાં પ્રાયશ્ચિત્ત અને સ્વાર્ણપાકનો આરંભ.	"	વૈષ્ણવવર્તુ લક્ષણ ...	"
મૂત્ર મળનો ત્યાગ ઇત્યાદિ વિધિ.	"	હોમદ્રવ્યના દોષ ...	૩૧૩	સાયકાળના વૈશ્વદેવની આહુતિ.	૩૩૧
આચમનનો વિધિ ...	૨૯૬	અર ઉભારાઈ જાય ઇત્યાદિ- કર્તા પ્રાયશ્ચિત્ત ...	"	અલિહરણુ નામનો ભૂતધરા.	૩૩૨
આચમનનાં નિમિત્ત ...	૨૯૭	અગ્નિનાશ થવાનાં નિમિત્ત...	૩૧૪	પિતૃધરા ...	"
દંતધાવન ...	"	અગ્નિનાશ થયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત ...	"	મનુષ્યધરા ...	"
સંક્ષેપે જ્ઞાનવિધિ ...	૨૯૮	અગ્નિનો નાશ કરનારાં નિમિત્ત.	૩૧૫	તેતિરીય શાખાવાળાઓનો વૈશ્વદેવપ્રયોગ ...	૩૩૩
ઘરે જ્ઞાન કરવું તે ઉપજી જળે અને તેનો વિધિ ...	"	સ્ત્રી પ્રવાસ કરે તો...	૩૧૬	દેવચત્તાદિ ચાર યજ્ઞ ...	૩૩૪
સાંકાવાદિકનો સ્પર્શ થયા છતાં કર્તવ્ય વિધિ ...	૨૯૯	પત્ની મૃત થઈ હોય તો ...	"	કાલ્યાયન શાખાવાળાઓનો વૈશ્વદેવપ્રયોગ ...	"
નૈમિત્તિક કાર્ય અને ગૌડ- જ્ઞાન ...	"	કાલ્યાયનોને ઉપયોગી કાર્ય નિર્ણય ...	૩૧૭	પંચમહાયજ્ઞમાધી - એકાદા ચરનો લોપ થયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત ...	૩૩૫
નિવૃત્તનો વિધિ ...	૩૦૦	જઘ્નકારિકાની ઉગ્તિ ...	"	સમળાઓને સાધારણપણાએ બોજનાદિકનો વિધિ ...	૩૩૬
ભસ્મનું ત્રિપુંડ્ર ...	"	નિલદાન ...	૩૧૮	કાદા ઇત્યાદિકનું લક્ષણ થાય તો ચંદ્રાયણ કરવું ...	"
સાધનો સમય ...	"	દિવસના બીજા ભાગનું કૃત્ય.	૩૧૯	બોજન કરનાં પરસ્પર સ્પર્શ થાય તો ...	૩૩૮
અન્નેદીઓનો સંખ્યાપ્રયોગ...	૩૦૧	વેદાભ્યાસ ...	"	બોજન થયા પછીનું કૃત્ય ...	૩૩૯
મંત્રાચમન ...	"	સંક્ષેપકેરી દેવપૂજનો પ્રયોગ.	૩૨૦	તાંબૂલલક્ષણ ...	"
માથનો નિષેધ ...	૩૦૨	પૂરવસુંકાના ન્યાસ ...	"		
તેતિરીય શાખાવાળાઓનો સં- ખ્યાપ્રયોગ ...	૩૦૩				
કાલ્યાયનોનો સંખ્યાપ્રયોગ ...	૩૦૪				
સંખ્યાનું કૃત્ય ...	૩૦૫				
સંખ્યાના ગૌડ કાળ ...	"				

વિષય.	પાનું	વિષય.	પાનું	વિષય.	પાનું
દિવસના છઠ્ઠા અને સાતમા		ગ્રાહણનો વિધિ	૩૬૧	રાતનું દર્શન તથા નૃત્યનો	
ભાગનું કૃત્ય	૩૩૯	છણાંદાર	"	આરંભ	૩૬૭
આકાશ ભાગનું કૃત્ય	૩૪૦	મૃત્તિ, શિવલિંગ ઇત્યાદિકનો		વેચવાની બનાર કરવી, ખરીદ	
સંવત્સર્યા	"	લંગ થયો હોય તો શાંતિ. ૩૬૨		કરવી તથા વેચવું તે	"
સાવકાળના વૈશ્વદેવમાં ફરી		દેવપૂજાવિષે પુષ્પ કેવાં લેવા		ખાંધા બંધાવવા તથા પશુ	
પાક કરવો તે	"	તે	૩૬૩	લેવાં વેચવા તે	"
સુવાનો કાળ અને તેનો વિધિ. ૩૪૧		ભિલિ ઇત્યાદિક ખત્ર અને		દ્રવ્ય બ્યાજુ દેવું તથા	
પ્રાયશ્ચિત્તાર્થ શ્રીવિષ્ણુના નામનું		પુષ્પ કેટલા દિવસપર્વત		લેવું તે	"
ઉચ્ચારણ કરવું તે	"	વાસી થતાં નથી તે	"	ત્રિપુષ્કર અને દ્વિપુષ્કર યોગ.	"
(અગ્નિનું) આધાન	"	ગુલસી ચઢણ કરવાવિષે સમય. ૩૬૪		અંધ, મદ, ચિપકું ઇત્યાદિ	
ચંદ્રનું સસ્કારનો વિચાર ... ૩૪૨		કહેલાં અને નિષિદ્ધ કરેલા		નક્ષત્રોની સંજ્ઞા	૩૬૬
વાવ, હુવા ઇત્યાદિકનો ઉત્સર્ગ		માટે વૈકલ્પિક છે તે	"	તે તે નક્ષત્રોમા નષ્ટ થયથી	
(દાન) આદિ	૩૪૩	વિષ્ણુને પ્રિય પુષ્પો કયા તે.		વસ્તુનો લાભાદિક પ્રકાર.	"
જ્યોત્સ્નાના નક્ષત્રાદિક	"	શિવને પ્રિય પુષ્પો	૩૬૫	રાત્રિવિષેક	"
વૃક્ષ ઇત્યાદિકનું રોપણ (રોપવું).	"	નિષિદ્ધ પુષ્પ	"	જ્વાલમય ખજુલવાં	"
મૃત્તિપ્રતિષ્ઠાનો કાળ	૩૪૪	પત્ર, પુષ્પ અને ફળ અર્પ-		ક્ષીર કરાવવું	"
પંચમૂર્તીનો નિર્ણય	૩૪૫	ણનો વિચાર	"	રોગ ઉત્પન્ન થયા છતાં તે	
લિંગ, શાલગ્રામાદિકનો ફળ-		શિવને પ્રદક્ષિણાનો વિચાર...		નક્ષત્રના ફળ	૩૬૯
વિશેષ	૩૪૬	જૂદાં જૂદા પુષ્પોવડે પૂજન		સમળા નક્ષત્રોને સાધારણ	
શ્રદ્ધા, ગુણસી ઇત્યાદિક સર્વ		કરવાનું ફળ	"	શાંતિનો પ્રયોગ	૩૭૦
જપમાળાના સસ્કાર	૩૪૭	શિવનિર્મોહ્ય ચઢણનો નિર્ણય. ૩૬૬		સર્વ રોગને હરવાના સાધનો	૩૭૧
ઝાપદેવે કહેલી શ્રદ્ધાધારણની		નક્ષત્રોની સંજ્ઞા	"	ઓષધ ખાવાનો કાળ રોગથી	
સંખ્યા	"	જે વિષયમા તિથિવારાદિક કલા		મુજા થયલાનું જ્ઞાન	"
અભયગ, મહાજ્ઞાન અને પંચા-		ન હોય તે વિષયમા નિર્ણય.	"	અવર્ણ (તેજમર્દન)નો પ્રકાર.	"
મૃતનાં પ્રમાણ	૩૪૮	જમીન ખેડવી, ખીજ વાવવા,		ગૃહારણનું મુહૂર્ત	૩૭૨
વિષ્ણુ આદિક પંચાયતન		હળચક્ર, ધાન ઓપવું,		ગૃહપ્રવેશનો મુહૂર્ત	"
માડવાની રીતિ	"	ધાન કાપવું, ખજાં વીચમાં		ધન કમાવવું ઇત્યાદિક કાર્યના	
દેશવાદિ, ચોવીસ મૃત્તિનો		સ્તાલ ખોડવો, ધાન્યમર્દન,		નિમિત્તથી જવું તે	૩૭૩
નિર્ણય	૩૪૯	ધાન્યનો સંગ્રહ, ધાન્ય		વારણ	"
નિર્ણયસિંધુમાં કલાપ્રમાણે દેવ-		વધવાનો પ્રકાર અને નવીન		પ્રયાણવિષે લક્ષ્યશુદ્ધિ	૩૭૪
પ્રતિષ્ઠાનો પ્રયોગ	૩૫૦	અન્નનું લક્ષણ કરવું તે	"	પ્રયાણવિષે નિયમ	"
ત્યાર પછી કર્તવ્ય વિધિ	૩૫૧	વસ્ત્રાદિક ધારણનું મુહૂર્ત ... ૩૬૭		પ્રસ્થાન શરૂઆતનો પ્રકાર	"
સ્થિર પ્રતિમાવિષે ક્રમ અને		વસ્ત્ર દંધાદિકનો દોષ	"	પ્રસ્થાન કરવાવિષે દેશનો	
વિશેષ	૩૫૫	વસ્ત્ર સીવડાવવું તે	"	અવધિ	૩૭૫
ચીના દિવસનું કૃત્ય	"	વસ્ત્ર ધોવડાવવું તે	"	ગોચરપ્રકરણ	"
બહુધા સ્થિરપ્રતિમા અને ચળ-		સુવર્ણાદિક ધાતુના પાત્રવિષે		પક્ષી (હાપકીમઅધી ચીચી)નું	
પ્રતિમાનો સાધારણ પ્રયોગ. ૩૫૭		લોજન તથા અલકારાદિક		પડવું તથા કાકીડાનું ચક્રવું	"
જેનાં કરતાં પણ સહેપ એવો		ઘડાવવા તેના નક્ષત્ર	"	પક્ષી અને શરઠની શાંતિ	"
એકાધર વિધિવડે ચળ-		ચક્ષુ ઘડાવવાં તથા ધારણ		અનેક ફટ ચિહ્નોની શાંતિ ... ૩૭૬	
પ્રતિષ્ઠાનો પ્રયોગ	૩૫૮	કરવા તે	"	કાગડાનો સ્પર્શ, કાગડાનું	
પુન પ્રતિષ્ઠા	૩૬૦	સેવા કરવી તે	"	ચેતુન ઇત્યાદિકની શાંતિ.	"
શુદ્ધિપૂર્વક પૂજનો નાશ તથા		પાલણી તથા હાથી ઇત્યાદિ		ઘટી, ખાણી ઇત્યાદિક અક-	
શદ્ધસ્પર્શ ઇત્યાદિક થયું		ઉપર બેસવું તે	"	સ્મારૂ ફૂટે તો તેની શાંતિ.	"
હોય તો	૩૬૧				

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
અનેક પ્રકારના દિવ્ય (કેતુ આદિ) લોખ (બુકંપાદિ) અને આંતરિક (ગધર્વન- ગર આદિ) ઉત્પાતની શાંતિ ૩૭૬		પિતાથી વિલાસ કરી જુદા ન થયલા પુત્રાનું કૃત્ય ... ૩૮૫		દર્શનો લાભ કરવો તે ... ૪૨૨	
ગાયત્રીપુરશ્વરજનો પ્રયોગ ... ૩૭૭		ત્રેતકર્મનો પ્રતિપ્રસવ ... ૩૮૬		ઘાહ (ઉચ્ચાર)નો નિર્ણય. " ...	
બીજા દિવસનું કૃત્ય ૩૭૮		શ્રાદ્ધાદિકના અધિકારીનો નિર્ણય. ૩૮૭		ઘણી માતા હોય તો	
નિલકર્મ ૩૭૮		સીઓના દાહાદિક કર્મના		સક્ષેપથી આશ્વલાયન ઇલા- દિકોનો પ્રયોગક્રમ ... ૪૨૩	
પૂતકમલાકર અયમોનો, પીપ- ળાને જતોલનો પ્રયોગ ... ૩૭૯		અધિકારી ૪૦૦		પાવ ૪૨૪	
પુનરદિતે વડ, પીપરી, ઇલા- દિક વૃથાનું પુત્ર છે એમ		અનક પિતાને પુત્રાદિક ન		આસન ૪૨૫	
સમજા અહલુ કરવું તે ... ૩૮૦		હોય તો દત્તકને અધિકાર. ૪૦૧		અતિથીને ભોજન કરાવવું તે. ૪૨૬	
બીજા દિવસનું કૃત્ય ૩૮૧		પ્રજ્ઞાચારીનાં માસિકાદિક કર્મ. ૪૦૨		અર્ધકંપના ૪૨૭	
અર્ધ કર્મની સાધારણ રીતિ. "		શ્રાદ્ધ એ ચંદ્રનો અર્થ ... ૪૦૩		વિહિત (ઉપયોગી) પુખ્ત ... ૪૨૮	
આનુતિનુ પ્રમાણ ૩૮૨		શ્રાદ્ધના ભેદ "		વળ્યું પુખ્ત "	
શિવ શિવ કર્મવિધે અશિનાં		શ્રાદ્ધના દેશ ૪૦૪		ધૂપ "	
નામ "		શ્રાદ્ધના કાળ ૪૦૫		દીપ ૪૨૯	
એથજી ઇલાદિક હોમપાત્ર કર-		અપરાહ આદિ વિશેષ નિર્ણય. ૪૦૬		ધંસોપવીત દેવું તે "	
વાનાં વૃક્ષ "		સાંવત્સરિક અને માસિકાદિક		બીજા પલુ દેવાયોય પદાર્થ. "	
કામ્ય કર્મવિર પ્રતિનિધિ થતો		એમનો નિર્ણય "		અર્ધપાત્રનું સ્થાપન ૪૩૦	
નથી તે "		શ્રાદ્ધને યોગ્ય નક્ષત્રાદિક ... ૪૦૭		અઘોરજી ૪૩૩	
દર્શ, પાત્ર, પ્રાણલુ ઇલાદિક		ત્રણ વર્ષપર્યંત શ્રાદ્ધમાં ભોજ-		હોમનો પ્રકાર ૪૩૪	
નિર્માત્ય થાય છે તે "		નનો નિષેધ "		પાણિહોમનો પ્રકાર ૪૩૫	
કર્મના અંગદેવતા ૩૮૩		બીજા પલુ શ્રાદ્ધના કાળ ... ૪૦૮		અન પીરસવાની રીતિ ... ૪૩૬	
કલિયુગમાં શું કરવું? અને		વિશેષેલા ૪૦૯		પ્રાણલુને વમન (ઘોઠારી)	
શું ન કરવું? તેનો નિર્ણય. "		શ્રાદ્ધવિધે પ્રાણલુ ૪૧૦		આવે તો કર્તવ્ય વિધિ ... ૪૩૮	
શ્રીમાજવતનું કહેવું ૩૮૪		ઉત્તમ પ્રાણલુ "		ભોજન પછીનું કૃત્ય ૪૪૦	
કલિયુગમાં નિવિદ્ધ ૩૮૬		મધ્યમ પ્રાણલુ ૪૧૧		પિંડદાન ૪૪૧	
સ્વપ્રનો વિચાર ૩૮૮		વળ્યું પ્રાણલુ "		પિંડોપવાત (પિંડ નદ થયા	
અશુભ ફળમુલક સ્વપ્ર "		શ્રાદ્ધને યોગ્ય દ્રવ્ય કહેછે ... ૪૧૩		હોય તે) વિધે ૪૪૩	
જન્યત અવરથામાંનાં અરિદ		હવે એટલે શ્રાદ્ધમાટે શુદ્ધ		પિંડનો નિષેધ કહેછે "	
(મરણાદિસૂચક ચિહ્ન) ... ૩૮૯		પદાર્થ પ્ર્યા તે ૪૧૪		પિંડનાં વિસર્જનને અંતે વિહિર	
નિશેષે શુભ ફળ દેનારા સ્વપ્ર.		વળ્યું પદાર્થ ૪૧૫		દેવો તે ૪૪૬	
દુષ્ટ સ્વપ્ર એવું હોય તો		કદમ્બ ઇલાદિકનાં લક્ષણ ... ૪૧૬		શ્રાદ્ધનું શેષ ભોજન ન કરે	
તેનો ઉપાય ૩૯૦		શ્રાદ્ધદિવસનું કૃત્ય ૪૧૭		તો દોષ ૪૪૫	
અનુક્રમણિકાના શ્લોક "		શુભાગિ ઉપર પાક કરવાનો		શ્રાદ્ધદિવસે વૈશ્વદેવનો નિર્ણય. ૪૪૬	
આ ક્રમ કરવાનું પ્રયોજન		હોય તો નિશેષ "		નિલશ્રાદ્ધ "	
૧૫૬૬ ૩૯૧		શ્રાદ્ધકર્તા તથા પ્રાણલુના		પ્રાણલુ અથવા અનનો અભાવ	
તૃતીય પરિચય ઉત્તરાર્ધ.		નિષેધ ૪૧૮		છતાં કર્તવ્ય કર્મ ૪૪૭	
મંદગચરણ ૩૯૨		શ્રાદ્ધવિરે પ્રાણલુની સંખ્યા. ૪૧૯		શ્રાદ્ધના અનુક્રમ "	
ઉપરપૃષ્ઠના અધિકારનો		એકજ પ્રાણલુ હોય તો "		આમાલશ્રાદ્ધ "	
નિધાર ૩૯૩		પ્રાણલુ ન મળે તો દર્શના		દિરણ્યશ્રાદ્ધ ૪૪૮	
		બદુ કરવા તે "		સંકિરિપકવિધિ "	
		સામાન્યપણે શ્રાદ્ધની પરિ-		પકવ અન્નસંકિત સંકિરિપક	
		ભાષા ૪૨૦		વિધિ ૪૪૯	
		આચમન ૪૨૧		બીજા પલુ અનુક્રમ (પ્રકા-	
		પાને આચમન "		ર્શન) "	

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
આદ્યનું લોજન કરવાથી પ્રાય- શ્ચિત્ત ૪૫૦		તીર્થશ્રાદ્ધ સંન્યાસિએ કરવું નહી ૪૬૨		દ્રવ્યેકરી અપવાદ ૪૮૨	
ક્ષયાહ (સાંત્વરિક) શ્રાદ્ધમાં વિશેષ ૪૫૧		આશૌચ નિર્ણય.		મરનારને દેવિકરી અપવાદ ૪૮૩	
સૌભાગ્યવતીનાં શ્રાદ્ધમાં સુવા- સિનીને લોજન દેવું તે... .. ૪૫૨		ગર્ભનો નાશ તથા જન્મ હ- ત્યાદિ સંબંધી આશૌચ. ૪૬૨		સર્પદશયત્રી મૃત થયા છતાં ... ૪૮૩	
ઘણાં શ્રાદ્ધ એક દિવસે પ્રાપ્ત થાય તો ૪૫૨		બ્રાહ્મણ ઇલાદિકને આશૌચના દિવસ ૪૬૨		પ્રાયશ્ચિત્ત ૪૮૪	
મરણ દિવસની ખખર ન હોય તેનો નિર્ણય ૪૫૨		જનનાશૌચનો નિર્ણય ૪૬૩		વિધિથી કરેલાં જલાદિક મર- ણવિષે ૪૮૬	
શ્રાદ્ધમાં વિગ્ન થયું હોય તેનો નિર્ણય ૪૫૨		સર્પિડાદિકનો નિર્ણય ૪૬૩		વિધાનેકરી અપવાદ ૪૮૭	
આશૌચવિષે શ્રાદ્ધક્રિત આવે તો. શ્રી રજસ્વલા થઇ હોય તેનો નિર્ણય ૪૫૩		પિતાને ઘરે કન્યાને બાળકનો જન્મ થાય તો ૪૬૪		જવાતાં છતાં પણ તેનું આ- શૌચ ૪૮૮	
પતિને ઉદ્દેશે શ્રીએ આગ્રિમાં પ્રવેશ કર્યો હોય તેવિષે ... ૪૫૪		મૃતાશૌચ ૪૬૫		ઔર્ધ્વદેહિક કર્મના આરંભમાં ઉપયોગી એવો નારાયણ- બલિ ઇલાદિ પ્રકાર ૪૮૯	
એક દિવસે અનેક શ્રાદ્ધ પ્રાપ્ત થયા છતાં નિર્ણય ૪૫૫		બંધુમય ૪૬૬		સર્પથી મૃત્યુ થયા છતાં જત. ૪૮૯	
મયૂખમાંનો મત ૪૫૫		દત્તકનું મરણ થયા છતાં ૪૬૬		ખાખરાનાં સમિધનું પૂતળું કરી દાહાદિકનો વિધિ ... ૪૯૦	
સંક્રાંતિ ઇલાદિકનાં શ્રાદ્ધનો વિધિ ૪૫૬		સંન્યાસીનું મરણ થયા છતાં. સભ્યોત્તિ:પદનો અર્થ ... ૪૭૦		અતીત (ગયેલો) એવો પ્રેત- સંસ્કારનો કાળ ૪૯૧	
તિલતર્પણ ૪૫૬		પશુભિષ્પદનો અર્થ ૪૭૧		ત્રિપુષ્કર અને દ્વિપુષ્કર યોગ. ...	
શ્રાદ્ધનાં અંગજૂત તર્પણનો નિષેધ ૪૫૭		અતિક્રાંત આશૌચ ૪૭૨		ઉત્તમ વાર નક્ષત્રાદિ	
બ્રહ્મચર્યાનાં અંગજૂત નિલતર્પ- ણવિષે તિલયુક્ત તર્પણના નિષેધનો કાળ ૪૫૭		દેશાંતરની સંજ્ઞા ૪૭૨		એ જે નિષિદ્ધ નક્ષત્રાદિક તેમનો અપવાદ ૪૯૨	
તિથિ ઇલાદિકના નિષેધનો અપવાદ (બાધ) ... ૪૫૮		આશૌચમાં પ્રથમ દિનનો નિર્ણય ૪૭૨		સામિકનો પર્ણશરદાહ કર્યા પછી તેનું શરીર મળે તો. ૪૯૨	
નિલતર્પણમાં તિલનો નિષેધ. નાંદીશ્રાદ્ધનો પ્રયોગ ૪૫૮		આશૌચના સંપાત (જે વણ સેળાં થયા)વિષે નિર્ણય ... ૪૭૩		મૃત ન છતાં મૃત થયો એમ સાંભળી તેનું અંત્યકર્મ કરે તો ૪૯૩	
નિલક્રા અથવા અવિલક્રા એમનો નિર્ણય ૪૫૯		શબનો સ્પર્શ તથા શબની વાસે જવું ઇલાદિક સંસ- ર્ગાશૌચ ૪૭૬		ઘટસ્થોદનો વિધિ ૪૯૪	
તીર્થશ્રાદ્ધ ૪૫૯		અનુગમન (શબની વાસે જવું) છતાં ૪૭૬		જેનો ઘટસ્થોદ ક્રીધી હોય પશ્ચાત્તાપ થયા છતાં નાં તમાં લેવાનો વિધિ ... ૪૯૩	
તીર્થયાત્રાનો વિધિ ૪૬૦		અને ઉપાસ્યા છતાં ૪૭૬		અંત્યેષ્ઠિનો નિર્ણય ૪૯૪	
તીર્થ સમીપમાં આબ્યા છતાં કરવાનો વિધિ ૪૬૧		અનાથ દ્વિજનાં શબસંસ્કારમાં કળ ૪૭૭		તેમાં પ્રાયશ્ચિત્ત ૪૯૫	
પ્રયાગવિષે સઘળાઓને મુંડન. બીજને માટે સ્નાનવિધિ ૪૬૧		બ્રહ્મચર્યાએ શબ ઉપાસવું ઇલાદિકનો વિચાર ૪૭૭		દશદાન અને તેના મત્રો ૪૯૬	
આમશ્રાદ્ધ અને હેમશ્રાદ્ધવિષે પિંડમાટે પદાર્થ લેવા તે. ૪૬૨		દાહાદિક ક્રીધા છતાં તેવિષે નિર્ણય ૪૭૮		કર્મની અતે વિષયનું સ્મરણ. તિલપાત્રદાનનો વિધિ ... ૪૯૫	
		રોવું કર્યાં છતાં આશૌચાદિ. સૂતકીનું અથ લક્ષણ કર્યાં છતાં ૪૭૮		અશુદ્ધિ મોક્ષધનુ ઇલાદિ દાનના મત્ર ૪૯૬	
		આશૌચનો અપવાદ ૪૭૯		ઉત્ક્રાંતિ ધેનુનો વિધિ ૪૯૬	
		તેમાં કર્તાધિક્રી આશૌચનો અપવાદ ૪૮૦		ક્ષૌરનો નિર્ણય ૪૯૬	
		કર્મેકરી અપવાદ ૪૮૦		સ્મશાનમાં લઇ જતાં શબને શુદ્ધાદિકનો સ્પર્શ થયા છતાં ઇધ્વોવિષ્ણાદિકનું પ્રાયશ્ચિત્ત ૪૯૭	

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
પતિ તમા ઓળો દાહ એક		આઘમાસિક	૫૧૦	ચાર પ્રકારનો સંન્યાસ ...	૫૨૮
કળે પ્રાપ્ત થયા છતાં ... ૪૯૭		રૂદ્રગણુશ્રાદ્ધ વસુગણુશ્રાદ્ધ ...	૫૧૧	સંન્યાસગ્રહણનો વિધિ ...	"
મરવા પરેલાને પુણ્યમૂકા		૫૬ દાન	"	આઠ શ્રાદ્ધ કહેછે	૫૩૦
અથથાવવાનો વિધિ ... "		અથ્યાદાન	૫૧૨	સાવિત્રીપ્રવેશ	૫૩૨
સામ્રિકનો વિશેષ નિર્ણય ... ૪૯૮		ઉદકુંબશ્રાદ્ધ	૫૧૩	બ્રહ્માન્વાધાનનો કાળ ...	"
સ્માર્તામિકવિધે	"	દીપદાન	"	વિરજલોમ	૫૩૩
નિરમિકાદિકવિરે ૪૯૯		સોળ માસિક	૫૧૪	ત્રેપોચ્ચાર	૫૩૪
એવિધે નિર્ણયસિધુ	"	આહિતાગ્નિનો વિશેષ પ્રકાર ...	"	પર્વકશૌચનો પ્રયોગ ...	૫૩૫
જેની મર્યાદા ઓળો હોય		ગિનમાસિક, ગિનપાણમાસિક		યોગપદ્ધતિ	૫૩૬
તેવિધે ૫૦૦		તથા ગિનાગિદિક શ્રાદ્ધવિધે		અગ્નિહોત્રીને વિશેષ ...	"
દાહકાળે અગ્નિનો નાશ થાય		વર્ચ્ય દિવસ	"	બ્રહ્માન્વાધાન	"
તો	"	સોળ માસિકવિધે કર્તવ્ય ...	"	આતુર સંન્યાસ અને તેનો	
મરથી સ્મશાનમાં શબ લઈ		સર્પિડીકરણનો વિચાર ...	૫૧૬	પ્રયોગ	૫૩૮
જવાનો પ્રકાર ૫૦૧		ચુલકમ (ઉલકું) મરણુ તથા		મરેલા યતિના સસ્કાર ...	૫૩૯
આશીષ સંબંધી નિયમ ... ૫૦૨		છતાં	૫૧૮	અગ્નિરમે દિવસે પાવણુશ્રાદ્ધ.	૫૪૦
અસ્થિસંચયન	"	ઓળિધે વિશેષ	"	બારમે દિવસે અથવા તેરમે	
દશ દિવસનું કૃત્ય ૫૦૩		તેરમે દિવસે પાથેય શ્રાદ્ધ ...	૫૨૦	દિવસે આરાધન	૫૪૨
દશ રાત્રિના મધ્યમા દર્શ		પ્રથમ વર્ષમાં નિષિદ્ધ ...	"	યતિના ધર્મ	૫૪૩
(અમાવાસ્થા) પ્રાપ્ત થયા		નિધાનો	૫૨૧	અનુક્રમણિકાના શ્લોકો ...	૫૪૪
છતાં નિર્ણય	"	પચકમા મૃત થયો હોય તો		અથ કરવાનું પ્રયોજન શું ? તે.	૫૪૬
નવશ્રાદ્ધ	"	એમાં આટલો વિશેષ ...	"	સમાપ્ત.	
દશમા દિવસનું કૃત્ય ... ૫૦૫		ત્રિપાદ નક્ષત્રની શાંતિ ...	૫૨૨	ધર્મસિધુમાંના એકાદશીનિર્ણુ-	
આર્ય રાજવાનો વિધિ ... ૫૦૬		બ્રહ્મચારી મૃત છતાં ...	"	યનો પદ	૫૪૭
તીર્થવિધે અગ્નિ નાખવામાટે		કોદીઓ મૃત થયા છતાં ...	૫૨૩	વૈષ્ણવોની શુદ્ધા એકાદશીના	
તેનાં પૂર્વાચનો વિધિ ... ૫૦૭		૨૪સ્વલાદિક મરણુ છતાં ...	"	બેદ	"
અમાદમા દિવસનું કૃત્ય ... ૫૦૮		સગર્ભા મૃત છતાં	૫૨૪	વૈષ્ણવોની વિદ્ધા એકાદશીના	
પૃથોઃસર્ગ	"	અન્વારોહણ (સતી થવું તે) ...	"	બેદ	૫૪૯
પૃથનું લક્ષણ	"	પ્રયોગ	૫૨૫	સ્માર્તાની શુદ્ધા એકાદશી બેદ.	૫૫૧
અન્વારમે દિવસે મંદિરોદ્ધિ		વિધવાના ધર્મ	૫૨૭	સ્માર્તાની વિદ્ધા એકાદશીના	
કરવાનું તે ૫૦૯		સંન્યાસ	"	બેદ	૫૫૩
				કહેલુ શબ્દનો કોશ ...	૫૫૬

ધર્મસિંધુ.

(ગુજરાતી ભાષાંતરસહિત.)

॥ શ્રીગણેશાય નમઃ ॥

પ્રણમ્ય વિષ્ણેશ્વરમાશુતોપં, વિષ્ણેશ્વરં વ્રહ્માસુતાં મુર્નીદ્રાન્ ॥

ધર્મોપદેયં તથા ગુરુન્ સ્વાન્, ધિયાપદાન્ પંડિતપંક્તિપૂજ્યાન્ ॥ ૧ ॥

મત્વા ચ પિતરૌ મત્તયા, કર્ણજિહ્વિદુષાં મુદે ॥

ધર્માધિસારં ચાલાર્યં, લિખામિ નિજમાપયા ॥ ૨ ॥

આ મ્હેતા અંથની નિર્વિદ્ધ સમાપ્તિ થવામાટે પોતાના ઇષ્ટદેવને નમસ્કારરૂપ મંગળ કરી શુદ્ધસ્થની આરાધી હું શાસ્ત્રી કાનજી વિં વાલજી ત્રિપાઠી ધર્માધિસાર અંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર લખવાને આરંભ કરેછું.

અંથોના આરંભ મધ્ય અને અંતવિષે મંગલાચરણ હોવું જોઈએ એવો શાસ્ત્રનો નિયમ અને શિક્ષાચાર પણ છે માટે અંથકાર કાશિનાથ ઉપાધ્યાય, મંગલાચરણ કરેછે. તે આપ્રમાણે—

શ્રીવિકૃલંસુકરણાર્ણવમાશુતોપં, દીનેષ્ટપોષમઘસંહૃતિર્સિંધુશોષમ્ ॥

શ્રીલક્ષ્મીમતિમુર્ધપુરુષપરંતં, યંદેદુરંતચરિતં હૃદિસંચરંતમ્ ॥ ૧ ॥

કરુણાસાગર, તરત સંતોષ પામનાર, ભક્તોના મનોરથ પોષણ કરનાર, પાપસમુદાયરૂપ સમુદ્રના શોષણ કરનાર, લક્ષ્મીસ્વરૂપ જે રુકિમણી તેની સુદ્ધિના આકર્ષણ કરનાર, હૃદયસ્થલમાં રહેનાર છતાં અનંતઅચરિત એવા પરપુરુષ જે શ્રીવિકૃલ તેને નમસ્કાર કરેછું.

યંદેપ્રતિપ્રંતમઘાનિશંકરં, ધત્તાંસમેમૂર્ધિદિવાનિશંકરમ્ ॥

શિવાંચવિદ્યેશમયોપિતામહં, સરસ્વતીમાશુમજેપિતામહમ્ ॥ ૨ ॥

પાપનો નાશ કરી ભક્તોનાં કલ્યાણ કરનાર જે શંકર તેને નમસ્કાર કરેછું. તે શંકર પોતાનો કરદાન દેનાર હાય મારા માથાઉપર સર્વકાળ ધારણ કરે. પાર્વતી દેવી, ગણપતિ, અક્ષરદેવ અને પ્રસિદ્ધ એવી સરસ્વતી એ સર્વને શીખ્રતાથી હું નમસ્કાર કરેછું.

શ્રીલક્ષ્મીગરુડંસહસ્રશિરસંપ્રશુભ્રમીશંકર્ષિ શ્રીસૂર્યવિધુભૌમવિકૃલકવિ-

ચ્છાયાસુતાન્પન્મુલમ્ ॥ ઈંદ્રાચાન્વિવુધાન્ગુરુશ્વજનર્નૈતાતંત્યનંતામિષં

નત્વાર્વાન્વિતનોમિમાધવમુલાન્ધર્માધિસારંમિતમ્ ॥ ૩ ॥

શ્રીલક્ષ્મી, ગરુડ, શેષ, પ્રદુમ્ન, નારાયણ, હનુમાન, શ્રીસૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, શનિ, કાર્તિકસ્વામિ, ઇંદ્રાદિક સર્વદેવ, પોતાના ગુરુ, માતા, અનંત નામના પિતા અને શ્રેષ્ઠ એવા માધવાદિક સુખ્ય ધર્મેશાસ્ત્રના નિબંધ લખનારાઓ એ સર્વને નમસ્કાર કરી અતિવિસ્તારરહિત અને અતિસંક્ષિપ્ત પણ ન થાય એવો ધર્માધિસાર નામનો અંથ કરેછું.

દ્વદ્વાપૂર્વનિવંધાન્ નિર્ણયસિંધુકમેણસિદ્ધાર્યાન્ ॥

પ્રાયેણમૂલચચનાન્યુજ્જિત્યલિલામિલાલચોધાય ॥ ૪ ॥

આ અંથ હું કેવળ પોતાની કપોલકલ્પનાથી કરતો નથી, ભારે પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ એવા અંથોના આધારવડેજ રચુંછું, એ વિષે કહેછે—કમળાકરભટ્ટકૃત નિર્ણયસિંધુ, નીલકંઠભટ્ટકૃત દ્વાદશમયૂખ, વિષ્ણુ-ભટ્ટકૃત પુરુષાર્થચિંતામણિ, કાળમાધવ, હેમાદ્રિ અને અનંતદેવકૃત કૌરુજી ઇલાદિક પ્રાચીન અંથો જોઇ તે અંથોમાંનાં ઘણાં મૂળવચનો છોડી નિર્ણયસિંધુના કમવડે તે વચનોનો પ્રસિદ્ધ અર્થ મારા આલમોધ માટે હું લખુંછું.

તત્ર કાલઃપદ્ધિઃ ॥ વત્સરઃ અયનં ઋતુઃ માસઃ પક્ષો દિવસઃ इति वत्सरः पंचधा चांद्रः सौरः
 सावनोनाक्षत्रोवाहस्पत्यइति शुक्रप्रतिपदादिदशौतैश्चैत्रादिसंज्ञैर्द्वादशभिर्मासैश्चतुःपंचाशदधिकशतत्रय
 दिनैः सतिमलमासेत्रयोदशभिर्मासैश्चांद्रोवत्सरः चांद्रस्यैवप्रभवोविभवःशुक्रइत्यादयःषष्टिसंज्ञाः मेपा
 दिपुद्वादशराशिपुर्वविभुक्तेषुपंचषष्ठ्यधिकशतत्रयदिनैःसौरैववत्सरःसंपद्यते षष्ठ्युत्तरशतत्रयदिनैःसा
 वनः वक्ष्यमाणैर्द्वादशभिर्नाक्षत्रमासेनाक्षत्रोवत्सरः सचचतुर्विंशत्यधिकशतत्रयदिनैःस्यात् मेपाद्यन्य
 तमराशौवृहस्पतिनाभुक्तेवाहस्पत्यः सचषष्कषष्ठ्यधिकशतत्रयसंरूपदिनैर्भवति कर्मादौसंकल्पेचांद्रव
 त्सरएवसर्तव्योनान्यः अयनंद्विविधं दक्षिणमुत्तरंच सूर्यस्यकर्कસંક્રાંતિમારभ्यपદ्माशिभोगેનદક્ષિણમ્
 મકરસંક્રાંતિમારભ્યરાશિપદ્મભોગેનોત્તરાયણમ્ ઋતુર્દ્વિવિધઃ સૌરશ્ચાંદ્રશ્ચ મીનાર્ભોમેપાર્ભોવા સૂર્ય
 સ્યરાશિદ્વયેભોગાત્મકોવસંતાદિપદ્સંજ્ઞકઃસૌરઋતુઃ ચૈત્રમારભ્યમાસદ્વયદ્વયાત્મકોવસંતાદિપદ્સંજ્ઞક
 શ્ચાંદ્રઃ મલમાસેતુકિંચિદનવતિસંસ્થૈર્દિનેશ્ચાંદ્રઋતુઃ શ્રૌતસ્માર્તાદૌચાંદ્રતૃત્સરણપ્રશસ્તમ્ માસઽથતુર્થો
 ચાંદ્રઃ સૌરઃ સાવનોનાક્ષત્રત્રિતિ શુક્રપ્રતિપદાદિરમાતઃઋણપ્રતિપદાદિઃપૂર્ણિમાંતોવાચાંદ્રોમાસઃ તત્રાપિ
 શુક્રાદિર્મુલ્યઃ ઋણાદિર્વિધ્યોત્તરપવપ્રાણઃ અયમેવચૈત્રાદિસંજ્ઞકઃકર્માદૌસર્તવ્યઃ કેચિન્મીનરાશિમાર
 ભ્યસૌરાણાંચૈત્રાદિસંજ્ઞામાહુઃ અર્કસંક્રાંતિમારભ્યોત્તરસંક્રાંત્યવધિઃસૌરોમાસઃ ત્રિશદિનૈઃસાવનઃ ચંદ્ર
 સ્યાશ્ચિન્યાદિસપ્તવિંશતિનક્ષત્રભોગેનનાક્ષત્રોમાસઃ પ્રતિપદાદિપૌર્ણિમાંતઃશુક્રપક્ષઃ પ્રતિપદાદિદશૌતઃઋ
 ણપક્ષઃ દિવસઃષષ્ટિકાત્મકઃ । इति श्रीधर्मसिंधुसारेप्रथमोद्देशः ॥ १ ॥

હવે પ્રથમ કાળનો ભેદ કહેછે.

કાળ છ પ્રકારનો તે—વર્ષ, અયન, ઋતુ, માસ, પક્ષ, અને દિવસ એ બેઠાવડે છ પ્રકારનો
 જાણવો. આંદ્ર, સૌર, સાવન, નાક્ષત્ર, અને બાહુસ્પત્ય એ બેઠાવડે વર્ષ પાંચ પ્રકારનાં છે. શુદ્ધિ
 એકમથી અમાવાસ્યાણી જે દિવસ તે એક માસ, એ રીતે ચૈત્રથથી ફાગણસુધી બાર મહિના અને તેના
 ૩૫૪ દિવસવડે તેમજ અધિકમાસ છતાં તેર માસવડે આંદ્રવર્ષ થાયછે. પ્રભવ, વિભવ, શુકલ, ઇત્યાદિક જે
 સાઠ નામો તે આંદ્ર વર્ષનાંજ છે. મેષાદિક ૧૨ સંક્રાંતિ સૂર્યે ભોગવ્યા છતાં ૩૬૫ દિવસે જે વર્ષ પૂર્ણ થાય છે
 તેને સૌરવર્ષ કહેછે. ત્રણસો સાઠ દિવસોનું જે વર્ષ તેને સાવનવર્ષ કહેછે. આગળ કહેવાનાં છે એવા બાર
 નાક્ષત્રમાસ થયાથી જે વર્ષ થાયછે તેને નાક્ષત્રવર્ષ કહેછે, અને તે ત્રણસો ચોવીસ દિવસોનું થાય છે.
 મેષાદિક બાર રાશિમાંથી મેષાદિક એકેક રાશિ બૃહસ્પતિએ ભોગવ્યાં છતાં જે વર્ષ થાયછે તેને બાહુસ્પત્ય-
 ત્યવર્ષ કહેછે, અને તે વર્ષ ત્રણસો એકસાઠ દિવસોનું થાયછે. કર્કાદિકના સંકલ્પમાં ઉચ્ચાર કરવો તે આંદ્ર
 વર્ષનેજ કરવો, બીજા વર્ષનો નહીં. અયન બે પ્રકારનાં—એક દક્ષિણાયન, અને બીજું ઉત્તરાયણ. સૂર્યની
 દર્કસંક્રાંતિથી ધનસંક્રાંતિણી દક્ષિણાયન અને મકરસંક્રાંતિથી મિથુનસંક્રાંતિણી ઉત્તરાયણ. ઋતુ બે
 પ્રકારના—સૌર ઋતુ, અને આંદ્ર ઋતુ. મીનસંક્રાંતિથી અથવા મેષસંક્રાંતિથી બે બે રાશિ સૂર્યે ભોગવે
 એટલે એકેક ઋતુ, એ રીતે સંક્રાંતિઉપરથી વસંતાદિક જે છ ઋતુ તે સૌર ઋતુ. ચૈત્રથથી આરંભ કરી
 બે બે માસની એકેક ઋતુ, એ રીતે માસ પ્રમાણે વસંતાદિક જે છ ઋતુ તે આંદ્ર ઋતુ, અધિકમાસ છતાં
 કાંઈએક કમતી નેતું દિવસોવડે આંદ્ર ઋતુ થાયછે. શ્રૌત સ્માર્તઆદિ સંકલ્પ સમયે આંદ્ર ઋતુનો ઉચ્ચાર
 કરવો એ મુખ્ય છે. માસ ચાર પ્રકારના—આંદ્ર માસ, સૌર માસ, સાવન માસ અને નાક્ષત્ર માસ.
 શુદ્ધિ એકમથી અમાવાસ્યાણી અથવા વદ એકમથી પૂનમણી જે માસ તે આંદ્ર માસ. તેમાં શુદ્ધિ
 એકમથી અમાવાસ્યાણી જે માસ તેજ મુખ્ય. વદ એકમથી પૂનમસુધી માસ વિધ્યાચલ પર્વતના
 ઉત્તર ભાગમાંજ લેવો. શ્રૌતાદિક કર્મોના સંકલ્પસમયે ચૈત્રાદિક માસ એજ લેવો. મીનસંક્રાંતિથી
 સંક્રાંતિ પ્રમાણે જે સૌર માસ તેમનાં ચૈત્રાદિક નામો છે એમ કેટલાએક કહેછે. સૂર્યની સંક્રાંતિથી
 આવતી સૂર્યસંક્રાંતિના આરંભસુધી જે માસ તે સૌર માસ. ત્રીસ દિવસનો તે સાવન માસ. અશ્વિનીથી
 રેવતીલગી સત્તાવીસ નક્ષત્ર ચંદ્રે ભોગવ્યા છતાં જે માસ તે નાક્ષત્ર માસ. શુદ્ધિ એકમથી પૂનમણી જે
 દિવસ તે શુકલપક્ષ. વદ એકમથી અમાવાસ્યાપર્વત જે દિવસ તે કૃષ્ણપક્ષ. ૬૦ ઘડીનો તે દિવસ.
 इति श्रीधर्मसिंधुसारे प्रथमपरिच्छेदे प्रथमोद्देशः ॥ १ ॥

અથસંક્રાંતિનિર્ણયઽચ્યતે ॥ મેપેસૂર્યસંક્રાંતૌપ્રાગૃર્ધ્વચંપંચદશપંચદશઘટિકાઃપુણ્યકાલઃ દશ
દશેત્યેકે વૃષેપૂર્વાઃપોહશ મિથુનેપરાઃપોહશ કર્કેપૂર્વાઃશિશ્વ સિંહેપૂર્વાઃપોહશ કન્યાયાંપરાઃપોહશ
તુલાયાંપ્રાગૃર્ધ્વચંપંચદશપંચદશ દશદશેત્યેકે વૃશ્ચિકેપૂર્વાઃપોહશ ધનુષિપરાઃપોહશ મકરેપરાશ્ચત્વાર્ણ
શત્કુંભેપૂર્વાઃપોહશ મીનેપરાઃપોહશ ઘટિકાદ્વયાચલ્પાદિનશેપેમિથુનકન્યાધનુર્માનેષ્વપિમકરેઽપિપૂ
ર્વાપ્વપુણ્યાઃ પ્રમાતેઘટિકાદ્વયાચલ્પકાલેવૃષસિંહવૃશ્ચિકકુંભેષ્વપિકર્કેપિપરાપ્વપુણ્યાઃ પ્રમાતેકર્કસં
ક્રાંતૌપૂર્વેદિનેપુણ્યમિત્યેકે રાત્રૌસંક્રમેમધ્યરાત્રાદર્વાકુંસંક્રાંતૌપૂર્વેદિનોત્તરાર્ધપુણ્યમ્ મધ્યરાત્રાત્પરતઃ સં
ક્રાંતૌપરદિનસ્યપૂર્વાર્ધપુણ્યં નિશીથમપ્યપ્વસંક્રાંતૌદિનદ્વયેઽપિપૂર્વેદિનોત્તરાર્ધપરદિનપૂર્વાર્ધચપુણ્યમ્ ઇ
દંમકરકર્કાતિરિક્તસર્વેત્રારાત્રિસંક્રમેદ્યેયમ્ અયનેતુમકરેરાત્રિસંક્રમેસર્વેત્રપરદિનમેવપુણ્યમ્ રાત્રૌકર્ક
સંક્રાંતૌપૂર્વેદિનમેવપુણ્યમ્ સૂર્યાસ્તોત્તરંઘટિકાત્રયંસાર્યસંધ્યા તત્રમકરસંક્રમેપૂર્વેદિનેપુણ્યમ્ સૂર્યોદયાશ્
પ્રાક્ઘટિકાત્રયંપ્રાતઃસંધ્યા તત્રકર્કસંક્રાંતૌપરદિનેપુણ્યમિતિસંધ્યાકાલેવિશેષોજ્યોતિઃશાસ્ત્રેપ્રસિદ્ધઃ ॥

હવે મેષાદિક બાર સંક્રાંતિનો નિર્ણય કહેછે.

મેષ સૂર્યસંક્રાંતિની, સંક્રાંતિપ્રવેશથી પ્રથમ ૧૫ અને પાછળની ૧૫ ઘડી પુણ્યકાળ; કોઈ અંથકાર દશ
દશ ઘડી એમ કહેછે. વૃષ સંક્રાંતિની પ્રથમની ૧૬ ઘડી પુણ્યકાળ. મિથુન સંક્રાંતિની પાછળની ૧૬ ઘડી.
કર્ક સંક્રાંતિની પ્રથમની ૩૦ ઘડી. સિંહ સંક્રાંતિની પ્રથમની ૧૬ ઘડી. કન્યા સંક્રાંતિની પાછળની ૧૬ ઘડી.
તુલા સંક્રાંતિની પ્રથમની ૧૫ અને પાછળની ૧૫ ઘડી, કોઈ અંથકાર દશ દશ ઘડી એમ કહેછે. વૃશ્ચિક
સંક્રાંતિની પ્રથમની ૧૬ ઘડી. ધનુષ સંક્રાંતિની પાછળની ૧૬ ઘડી. મકર સંક્રાંતિની પાછળની ૪૦ ઘડી.
કુંભ સંક્રાંતિની પ્રથમની ૧૬ ઘડી. મીન સંક્રાંતિની પાછળની ૧૬ ઘડી પુણ્યકાળ. બે ઘડીથી ઓછા એવા
ચોરોજ દિવસ બાકી રહે તે સમયે મિથુન, કન્યા, ધન, મીન અને મકર એ સંક્રાંતિપ્રવેશ થાય ત્યારે
પ્રથમની ઘટિકાઓ પુણ્યકાળ. પ્રાતઃકાળે બે ઘડીથી કમવી એવા અલ્પ સમયમાં વૃષ, સિંહ, વૃશ્ચિક,
કુંભ અને કર્ક એ સંક્રાંતિપ્રવેશ થાય તો પ્રવેશ પછીની ઘડી પુણ્યકાળ. પ્રભાતકાળે કર્ક સંક્રાંતિપ્રવેશ થાય
તો કેટલાએકોને મતે પૂર્વદિવસે પુણ્યકાળ. રાત્રિએ અર્ધરાત્રિથી અગાઉ સંક્રાંતિપ્રવેશ થયો હોય તો
પ્રથમ દિવસનું પાછલું અર્ધ પુણ્યકાળ. અર્ધરાત્રિથી પાછળ સંક્રાંતિપ્રવેશ થાય તો બીજા દિવસનું પૂર્વ
અર્ધ પુણ્યકાળ. મધ્યરાત્રિએ સંક્રાંતિપ્રવેશ થાય તો પ્રથમ દિવસનું ઉત્તરાર્ધ અને બીજા દિવસનું પૂર્વાર્ધ
એટલે બન્ને દિવસે પુણ્યકાળ. મકર અને કર્ક સંક્રાંતિ છોડી બીજી સંક્રાંતિના રાત્રિએ પ્રવેશ થાય તો એ
શાસ્ત્રાર્થ નાબુશે. અયનવિષે તો, મકરસંક્રાંતિ રાત્રિએ થાય તો બીજા દિવસે પુણ્યકાળ. કર્ક સંક્રાંતિ રાત્રિએ
થાય તો પ્રથમ દિવસે પુણ્યકાળ. સૂર્ય અસ્ત થયા પછી ત્રણ ઘડી સાયંસંધ્યાના સમય, તે સમયે મકર
સંક્રાંતિનો પ્રવેશ થાય તો પૂર્વ દિવસે પુણ્યકાળ. સૂર્ય ઉદય થયાથી અગાઉ ત્રણ ઘડી પ્રાતઃસંધ્યા કાળ, તે
વખતે કર્ક સંક્રાંતિનો પ્રવેશ થાય તો બીજા દિવસે પુણ્યકાળ. સંધ્યા સમયે સંક્રાંતિપ્રવેશનો વિશેષ નિર્ણય
ન્યાયિતિઃશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

અથદાનમ્ ॥ મેવેમેપદાનમ્ વૃષેગોદાનમ્ મિથુનેવત્સાદિદેયમ્ કર્કેઘૃતધેનુઃછપ્રંતુષર્ણન્ત્ર સિંહે
કન્યાયાંગૃહંવલ્લંચ તુલાયાંતિલાગોરસાશ્વદેયાઃ વૃશ્ચિકેદીપઃ ધનુષિવલ્લંધાનંચ મકરેકાષ્ઠાનિઅગ્નિશ્ચ
કુંભેગૌર્જલંતુળંચ મીનેભૂમિર્માલાશ્વદેયાઃ પ્વમન્યાન્યપિદાનાનિદ્રઘ્વ્યાનિ અયનસંક્રાંતૌમેપતુલાસંક્રાંતૌ
ચપૂર્વેત્રારાત્રમેકરાત્રંવોપોપ્યછાનદાનાદિકાર્યમ્ ચરમોપોપનંસંક્રાંતિમત્યહોરાત્રેપુણ્યકાલવત્યહોરાત્રેવા
યથાપતેત્તથાકાર્યમ્ અયમુપવાસઃપુત્રવદ્વૃહસ્યમિન્નેનપાપક્ષયકામેનકાર્યઃકામ્યોનતુનિત્યઃ સર્વેસંક્રાંતિ
પુષ્પિંદરહિતંશ્રાદ્ધંકાર્યમ્ અયનદ્વયેતુનિત્યમ્ યથાતત્ત્ત્સંક્રાંતિપુદાનાદિકંકર્તવ્યંતથૈવતામ્બઃપૂર્વમયનાં
શપ્રવૃત્તૌતત્ત્સંક્રાંત્યુચિત્ત્ત્સાનદાનાદિકંકર્તવ્યમ્ અયનાંશાજ્યોતિઃશાસ્ત્રેપ્રસિદ્ધઃ તેચેદાર્નાંદ્વાદશાધિ
ક્ષતત્ત્વદશશતસંખ્યાકેશાલિવાહનશકેપકર્વિશતિરયનાંશાદ્યત્યેકર્વિશતિતમેદિનેપૂર્વમયનાંશપર્વકાલઃ
તિપર્યવસન્નોઽર્થઃ પ્વંન્યુનાધિકશકેઋણમ્ વૃષસિંહવૃશ્ચિકકુંભેપુસંક્રાંતિર્વિષ્ણુપદસંશા મિથુનકન્યા
ધનુર્માનેપુસંક્રાંતિઃપઙ્કશીતિસંશા મેપતુલયોર્વિપુવસંશા કર્કમકરયોરયનસંશા પ્તાસુચતુર્વિંધાસુચ્ચ
રોત્તરંપુણ્યાધિક્યં મંગલકૃત્યેપુસર્વસંક્રાંતિષ્વવિશેષેણપૂર્વતઃપરતશ્વપોહશપોહશઘટિકાસ્ત્યાજ્યાઃ ચંદ્રા
દિસંક્રાંતિપુતુપૂર્વેત્રપરત્રચમિલિત્વાક્રમેણદ્વેનવદ્દેચતુરશીતિઃપટ્સાર્ધશતંચઘટિકાસ્ત્યાજ્યાઃ રાત્રૌસંક્ર

મળેગ્રહણવદ્રાત્રાવેચસ્નાનદાનાદિકંકર્તવ્યમિતિકેચિત્ રાત્રૌસંક્રમણેઽપિદિવેચસ્નાનાદિકંનતુરાત્રાવિતિ
તુસર્વસંમતં વહુદેશાચારઞ્ચેવમ્ યસ્યજન્મક્ષૈરવિસંક્રમસ્તસ્યધનક્ષયાદિપીઢા તત્પરિહારાર્થપદ્મપત્રાદિયુ
ક્તજલેનસ્નાનમ્ વિપુવાયનયોરદ્વિસંક્રમેપૂર્વાપરરાત્રૌતદ્દિહિચાધ્યાપનાધ્યયનેવર્જયેત્ રાત્રિસંક્રમેપૂર્વાપર
દિનયોસ્તદ્રાત્રૌવર્જયેત્ પર્વપરિક્ષીણીસંક્રાંતિઃ દ્વાદશગ્રહરપર્યંતમનવ્યાયાદિકમિતિતાત્પર્યમ્ અન્યોઽપિવિ
શેષોઽયનસંક્રાંતૌવશ્યતે । ઇતિસંક્રાંત્યુદેશોદ્વિતીયઃ ॥ ૨ ॥

હવે આર સંક્રાંતિનાં દાન કહેછે.

મેષ સંક્રાંતિએ મેષ(ઘેટા)નું દાન દેવું; વૃષ સંક્રાંતિએ ગોદાન; મિથુન સંક્રાંતિએ વસ્ત્ર અન્ન આદિનું
દાન; કર્ક સંક્રાંતિએ ઘૃતધેનુનું દાન; સિંહ સંક્રાંતિએ છત્ર અને મુવર્ણુદાન; કન્યા સંક્રાંતિએ ઘર અને વસ્ત્ર-
દાન; તુલા સંક્રાંતિએ તિલ અને ગોરસનું દાન; વૃશ્ચિક સંક્રાંતિએ દીપદાન; ધનુઃસંક્રાંતિએ વસ્ત્ર અને
વાહન અથવા પાનનું દાન; મકર સંક્રાંતિએ કાષ્ઠદાન અને અગ્નિનું દાન; કુંભ સંક્રાંતિએ ગાય, પાણી
અને ઘાસ વગેરેનું દાન; મીન સંક્રાંતિએ પૃથ્વી પુષ્પમાલા એ દાન દેવાં. આ રીતે બીજાં પણ દાનો
(બીજાં ગ્રંથોમાં) લેઈ લેવાં. મકર, કર્ક, મેષ, તુલા એ સંક્રાંતિને દિવસે પ્રથમ ત્રણ દિવસ અથવા એક
દિવસ ઉપવાસ કરી આન દાન વગેરે કરવું. છેલ્લો ઉપવાસ સંક્રાંતિના પ્રવેશવાળા રાત્રિદિવસનો, અથવા
પુણ્યકાલવાળા રાત્રિદિવસનો થાય એમ કરવું. આ ઉપવાસ પુત્રપ્રલબ્ધાન ગૃહસ્થે કરવો નહીં. પુત્રવિનાના
ગૃહસ્થે પોતાનાં પાપ નાશની કામનાથી કરવો, અને એ ઉપવાસ કામનાવાળાને કરવાનો છે, અવશ્ય કર-
વાનો નથી. સઘળી સંક્રાંતિને દિવસે પિંડદાનવિનાનું શ્રાદ્ધ કરવું. મકર અને કર્ક એ સંક્રાંતિને દિવસે શ્રાદ્ધ
અવશ્ય કરવું. મેષાદિક સંક્રાંતિને દિવસે જેવાં દાનાદિક કરવાનાં કલાં છે તેજ પ્રમાણે તે તે સંક્રાંતિથી
પ્રથમ અયનાંશની પ્રવૃત્તિ વખતે જે જે સંક્રાંતિને યોગ્ય આન-દાનાદિક તે તે કરવાં. અયનાંશ જ્યોતિષ-
શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે અયનાંશ હાલમાં શાલિવાહન શક ૧૭૧૨ એ વર્ષે ૨૧ હતા, તેથી સંક્રાંતિથી પ્રથમ
એકબીશમે દિવસે અયનાંશ પર્વકાળ થતો એ છેવટનો અર્થ થયો. આ પ્રમાણે એાછા વધતા શક છતાં
જાણવું. વૃષ, સિંહ, વૃશ્ચિક અને કુંભ એ સંક્રાંતિઓ વિષ્ણુપદ એ નામથી કહેવાયછે. મિથુન, કન્યા, ધનુષ
અને મીન એ સંક્રાંતિઓ પરશીતિ એ નામથી કહેવાયછે. મેષ અને તુલા એ બનેનું વિપુવ નામ કહેવાયછે.
કર્ક અને મકર એ બનેની અયન એવી સંજ્ઞા છે. આ ચાર તરેહની સંક્રાંતિમાં ઉત્તરૌત્તર^૨ અધિક પુણ્ય છે.
વિવાહ આદિ મંગલ કાર્યોવિષે સપ્તાહણ પક્ષવટે સઘળી સંક્રાંતિની પ્રવેશથી પ્રથમ અને પાછળ સોળ સોળ
ઘડી છોડી દેવી. ચંદ્ર આદિ છ ગ્રહેની સંક્રાંતિ પ્રવેશ સમયે પ્રથમ અને પાછળથી મળી ક્રમવટે રાહાર
૮૧૬/૧૫૦ ઘડીઓ છોડવી. રાત્રિએ સંક્રાંતિ થાય ત્યારે ગ્રહણનીપેટે રાત્રિએજ આન, દાન આદિ કરવાં,
એમ કોઈએક કહેછે. રાત્રિએ સંક્રાંતિ થઈ હોય તો પણ દિવસેજ આન, દાન કરવાં; રાત્રિએ કરવાં નહીં
એ મત સઘળાઓ માને છે અને ઘણા દેશોને આચાર પણ એજ છે. જેના જન્મનક્ષત્ર^૩ વખતે સૂર્યસંક્રાંતિ
થાય તેને ધનક્ષય વગેરે ખીડા થાયછે, તે નિવૃત્ત થવા માટે કમલપત્રસમેત જળવતી આન કરવું. વિપુવ
અને અયન એ સંક્રાંતિ દિવસની પ્રવેશ થયા છતાં પ્રથમની રાત, આવતી રાત અને તે સંક્રાંતિવાળો દિવસ
એમાં ભણાવવું, ભણવું એ કરવું નહીં. રાત્રિએ સંક્રાંતિ થઈ હોય તો ગયો અને આવતો એ બે દિવસ
અને તે રાત્રિ એમાં પ્રથમ કહેલ ભણાવવા વિગેરે છોડી દેવાં. આ રીતે જે વેળાએ સંક્રાંતિ થઈ હોય તે
ચાર પોહોર, ગયા ચાર પોહોર અને આવતા ચાર પોહોર મળી ચાર પોહોરલગી અનધ્યાય, એ
તાત્પર્ય જાણવું. બીજો વિશેષ નિર્ણય છે તે અયનસંક્રાંતિ(કર્ક, મકર)ના પ્રસંગમાં કહેવાશે. ઇતિ
સંક્રાંત્યુદેશો દ્વિતીયઃ ॥ ૨ ॥

અયમલમાસઃ ॥ સદ્વિધિઃ અધિમાસઃ ક્ષયમાસઃ સંક્રાંતિરહિતોમાસોઽધિમાસઃ સંક્રાંતિ
ક્ષયયુકોમાસઃક્ષયમાસઃ પૂર્વાધિમાસાદુત્તરોઽધિમાસઃત્રિશતમમાસમાસઆટ્સુનવસુવામાસેઽધ્યન્યત્તમો
ભવતિ ક્ષયમાસસ્તુપકચારિદશધિકરાતસંત્યેર્વર્ષેકોનવિશતિસંત્યેર્વાર્ષર્ષેભવતિનત્ત્વધિકમાસવદ
સ્વકાલેન ક્ષયમાસઃકાર્તિકમાર્ગશીર્ષપૌષેઽધ્યન્યત્તમોભવતિનેતરઃ યસ્મિન્વર્ષેક્ષયમાસસ્તસ્મિન્વર્ષેઽધિક
માસદ્વયમ્ ક્ષયમાસાત્પૂર્વમેકોધિમાસઃ ક્ષયમાસાનંતરમેકોઽધિમાસઃઇતિ ॥

૧ પૂવેબુનો પ્રકાર દાનચદ્રિઃ ગ્રંથમાં લેવો. ૨ ખીવા યોગ્ય પદાર્થ. ૩ ઉત્તરૌત્તર એટલે વિષ્ણુપદ સંક્રાંતિયથી
પરશીતિ નામની વિશેષ પુણ્યકાર, તેથી વિષુવ નામની વિશેષ, તેથી અયન નામની આધક પુણ્ય કરનારી એ
રીતે જાણવું. ૪ જન્મનાક્ષિમાં સૂર્ય થાય તેને પણ ધનક્ષયાદિ ખીડા થાય.

હવે ભલભાસનો નિર્ણય કહેછે.

ભલભાસ બે પ્રકારનો—એક અધિકભાસ અને બીજો ક્ષયભાસ. જે મહિનામાં સર્વની સંક્રાંતિ હોય નહીં તે અધિકભાસ, અને જે માસમાં બે સંક્રાંતિ હોય તે ક્ષયભાસ. પ્રથમના અધિકભાસથી બીજો અધિકભાસ થયો તે ત્રીસમા માસથી આઠ અથવા નવ માસમાંનો કોઈ પણ એક થાય. ક્ષયભાસ તો એકસો એકતાળીશ વર્ષ અથવા ઓગણીસ વર્ષ થાયછે, અધિકભાસનીપેઠે ચોર વખતે થતો નથી, ક્ષયભાસ થયો તે ક્રાંતિક, માર્ગશીર્ષ અને પૌષ એ માસમાંનો એક થાયછે, બીજો થતો નથી. જે વર્ષમાં ક્ષયભાસ થાયછે તે વર્ષમાં ક્ષયભાસથી પ્રથમ એક અને ક્ષયભાસ પછી એક એ રીતે બે અધિકભાસ થાયછે.

અધિકમાસોદાહરણમ્ ॥ ચૈત્રામાવાસ્યાયમિપસંક્રાંતિઃ તતઃશુક્રપ્રતિપદમારબ્યામાવાસ્યાયર્ષે સંસંક્રાંતિર્નાસ્તિ તતઃશુક્રપ્રતિપદિવૃષપમસંક્રાંતિરિતિ પૂર્વઃસંક્રાંતિરહિતોમાસોધિકવૈશાખસંઘઃ વૃષપમસંક્રાંતિયુતસ્તુશુદ્ધવૈશાખસંઘઃ ॥

અધિકમાસનું ઉદાહરણ—ચૈત્રની અમાવાસ્યાની મેષ સંક્રાંતિ યઇ, પછી શુદ્ધિ એકમથી અમાવાસ્યાલગી (વૈશાખ માસમાં) સંક્રાંતિ નથી. તે પછી શુદ્ધિ એકમની વૃષસંક્રાંતિ યઇ, પ્રથમનો સંક્રાંતિ-રહિત જે માસ તે અધિક વૈશાખમાસ. વૃષસંક્રાંતિસમેત જે તે શુદ્ધ વૈશાખ બીજો.

અથક્ષયમાસોદાહરણમ્ ॥ આદ્રપદશુખામાવાસ્યાયાંકન્યાસંક્રાંતિઃ તતઆશ્વિનોધિમાસઃશુદ્ધાશ્વિનપ્રતિપદિતુલાસંક્રાંતિઃ કાર્તિકશુક્રપ્રતિપદિવૃશ્ચિકસંક્રાંતિઃ તતોમાર્ગશીર્ષશુદ્ધપ્રતિપદિધનુઃ સંક્રાંતિઃ તસ્મિન્નૈવમાસેડમાવાસ્યાયાંમકરસંક્રાંતિરિતિધનુર્મકરસંક્રાંતિદ્વયયુક્તકોમાસઃક્ષયમાસસંઘઃ સચમાર્ગશીર્ષપૌષાખ્યમાસદ્વયાત્મકકોમાસોક્ષેયઃ તસ્યપ્રતિપદાદિતિથીનાંપૂર્વાર્ધમાર્ગશીર્ષઉત્તરાર્ધપૌષદ્વયેવંસર્વેતિથીનાંમાસદ્વયાત્મકત્વાત્ અત્રતિથિપૂર્વાર્ધમ્તુતસ્યમાર્ગશીર્ષેમત્સન્દ્ધાદ્ ઉત્તરાર્ધમ્ તસ્યતુપૌષે એવંજનનેયર્ધાપનાદિવિધિરપિ તતઃપૂર્વમાધામાવાસ્યાયાંકુંમસંક્રાંતિઃ તતઃફાલ્ગુનોડધિમાસઃ શુદ્ધફાલ્ગુનશુક્રપ્રતિપદિમીનસંક્રાંતિઃ એવંપૂર્વાપરાધિમાસદ્વયયુક્તઃક્ષયમાસોયસ્મિન્વપેતત્રવ્યોદશમાસાત્મકંકિંચિદૂનનવત્યધિકશતત્રયદિનૈવર્ષમ્ તત્રક્ષયમાસાત્પૂર્વોડધિમાસઃસંસર્પસંઘઃસર્ધંકર્માર્હઃ શુભકર્મેણિત્યાજ્યઃ અંહસ્પતિસંઘઃક્ષયમાસસ્તદુત્તરમાવ્યધિકમાસશ્ચસર્ધંકર્મનુવર્જ્યઃ પર્વશિવત્સરાંતરસ્યઃકેવલોધિકમાસોડપિવર્જ્યઃ ॥

ક્ષયમાસનું ઉદાહરણ—ભાદરવા વદ અમાસની કન્યા સંક્રાંતિ, પછી આસો અધિકમાસ, શુદ્ધ આસો શુદ્ધિ એકમની તુલા સંક્રાંતિ, અને કાર્તિક શુદ્ધિ એકમની વૃશ્ચિક સંક્રાંતિ, પછી માર્ગશીર્ષ શુદ્ધિ એકમની ધનુષ સંક્રાંતિ, તેજ (માર્ગશીર્ષ) માસમાં અમાવાસ્યાની મકર સંક્રાંતિ, એ પ્રમાણે સંક્રાંતિ થાય, ભારે ધનુષ સંક્રાંતિ અને મકર સંક્રાંતિ એ બે સંક્રાંતિયુક્ત જે માસ તેને ક્ષયમાસ એમ કહેછે. તે માર્ગશીર્ષ અને પૌષ એ બન્ને માસ મળી એક માસ થાય છે. તેની એકમ આદિ જે જે તિથિ તેમનું પ્રથમ અર્ધ માર્ગશીર્ષ, અને પાછળું અર્ધ પૌષમાસ, એરીતે તે સઘળી તિથિઓ બન્ને માસની છે તેથી એ માસમાં તિથિનાં પ્રથમ અર્ધમાં મરણ પામેલ હોય તો તેનું દરવર્ષે કરવાનું સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ માર્ગશીર્ષમાં, અને તિથિનાં પાછલાં અર્ધમાં મરણ પામેલ હોય તો તેનું શ્રાદ્ધ પૌષ માસમાં કરવું. એજ રીતે કોઇનો જન્મ થયો હોય તો જન્મગાંઠ ઇલાદિક વિધિ પણ કરવો. તે પછી માઘની અમાવાસ્યાની કુંભ સંક્રાંતિ પછી ફાગણ અધિકમાસ, શુદ્ધ ફાગણ શુદ્ધિ એકમની મીન સંક્રાંતિ યઇ, આ રીતે પ્રથમ અને પાછળ બે અધિકમાસ યુક્ત ક્ષયમાસ જે વર્ષમાં થાય તે વર્ષ તેર માસનું અને તેના કાંઇ એક કમતી ત્રણસો નેનું દિવસ થાયછે. તેમાં ક્ષયમાસયત્રી પ્રથમ જે અધિકમાસ તેનું સંસર્પ એવું નામ છે, અને તે સર્વ કર્મ કરવામાટે યોગ્ય છે; તેથી શુભકર્મ કરવામાટે છાંડવો નહીં. અંહસ્પતિ એ નામનો ક્ષયમાસ અને તેની પાછળ થવાનો અધિકમાસ એ બન્ને સઘળાં કર્મ કરવામાં છોડી દેવા. એટલે ત્રણ વર્ષ આવનાર અધિકમાસ પણ શુભકાર્ય માટે છોડી દેવા.

તત્રવર્જ્યાવર્જ્યનિર્ણયઃ ॥ અનન્યગતિકંનિત્યંનૈમિત્તિકંકામ્યંચઅધિકમાસક્ષયમાસયોઃકર્તવ્યમ્ સગતિકંનિત્યંનૈમિત્તિકંકામ્યંચવર્જ્યમ્ તથાહિ સંધ્યાગ્નિહોત્રાદિનિત્યંબ્રહ્મજ્ઞાનાદિનૈમિત્તિકંફારીર્યાદિ કંરશોગૃહીતજીવનાર્યારાશોમેષ્ટ્યાદિકંચકામ્યંમલમાસેડપિકાર્યમ્ જ્યોતિષોમાદિનિત્યંજાતેષ્ટ્યાદિનૈમિ

તિત્તિપુનરામેષ્વાદિકામ્યંચમલમાસોત્તરંશુદ્ધમાસેવકર્તવ્યમ્ આરબ્ધકામ્યસમલમાસેવ્યનુષ્ઠાનમ્ નૂત
નારંજઃસસાસિશ્ચનકર્તવ્યમ્ તથાપૂજાલોપાદિનિમિત્તકપુનર્મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાંર્માધાનાચદ્રપ્રાશનાંતસંસ્કારાન્યા
મકાલાનનન્યગતિકાકચરાદિરોગશાંતિમલમ્યયોગેશ્ચાદ્યતાદિકર્ત્ત્વમિત્તિકપ્રાયશ્ચિત્તંનિત્યશ્ચાદ્યમૂનમા
સિકાદિશ્ચાદ્યનિદર્શશ્ચાદ્યંચમલેડિપિકુર્યાત્ ચૈત્રાદૌમલમાસેમૃતાનાંરુદાચિદ્રુદાકાલેનતસ્મિન્નવચૈત્રાદૌમ
લમાસેપ્રાત્તમલમાસપવપ્રતિસાંવત્સરિકંથાદ્યંકર્તવ્યં ચૈત્રાદૌશુદ્ધમાસેમૃતાનાંતુપ્રત્યાદિકંથાદ્યંમલમાસે
નકર્તવ્યં શુદ્ધેવચૈત્રાદૌકર્તવ્યં શુદ્ધમાસેમૃતાનાંતુપ્રથમાદિકંમલમાસપવકાર્યનશુદ્ધે દ્વિતીયાદિકંકર્તુમ્
દ્વેવચ્ચેકાદશાહાંતકર્મસંપિદીકર્મંચમલેડિપિકાર્યં દ્વિતીયમાસિકાદિશ્ચાદ્યંતુમલેશુદ્ધેચાવૃત્ત્યાદિવારંક
ર્તવ્યં વચ્ચંચપ્રદ્વાદશમાસિકંઅધિકમાસેપ્રાનંતસ્યમલેશુદ્ધેચદ્વિવાવૃત્તિકંકૃત્વા કુનાન્દકાલેકુનાદિકં
ચકૃત્વાચતુર્દશમાસેપ્રથમાદિકંકાર્યં યસ્મિન્વપેક્ષ્યમાસાવ્યવહિતોડધિકમાસઃ યથાકાર્તિકોડધિમા
સસ્તદુચ્ચતોમાસોવૃદ્ધિકધનુત્સંક્રાંતિયુક્ત્વાત્સયસંશ્લક્ષ્ત્રકાર્તિકમાસસંપ્રત્યાદિર્નૃપેડધિમાસેઉત્ત
રેક્ષ્યમાસેચકાર્યં યથાપિ ક્ષયાદ્યવહિતપૂર્વોધિમાસોયથાગ્વિનોધિમાસોમાર્ગશીર્ષઃક્ષયમાસસ્ત્રાપિઆ
શ્વિનમાસગતં શ્ચાદ્યમધિકેશુદ્ધેચઆશ્વિનકાર્યંદ્વયોરપિર્કમાર્ગશીર્ષાદિતિમાતિ વ્યવહિતક્ષયમાસગતંત્યા
દિક્ષયમાસપચકાર્યં તથાચપૂર્વોક્તમાર્ગશીર્ષકયોદ્વાહરણેમાર્ગશીર્ષગતંપૌર્ણગતંચાદ્યિર્કમેકસ્મિન્નવમાસે
તિથિપૂર્વાર્ધાદિવિભાગંવિનૈવકાર્યમિત્તિકલિતમ્ ॥

હવે અધિકમાસ અને ક્ષયમાસ એમાં છોડવાનાં અને ન

છોડવાનાં કર્મ કયાં કયાં તે કહેછે.

અનન્યગતિક (નીમેલ સમયેજ કરવાનાં) એવાં નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કામ્ય એ કર્મ અધિકમાસ
અને ક્ષયમાસ એમાં કરવાં. સગતિક (આગળ કરવાને જેને વખત મળે છે) એવાં નિત્ય, નૈમિત્તિક અને
કામ્ય તે કરવાં નહીં. તે કર્મ બતાવેછે—સંધ્યા અગ્નિહોત્ર ઇલાદિ નિત્યકર્મ, ગ્રહણનું જ્ઞાન ઇલાદિક
નૈમિત્તિકકર્મ, વરસાદ માટે કરવાની કારીરિઆદિ ઇદિ અને અબ્રહ્મશાસત્રિકની પીઠા ટાળવામાટે
રક્ષોમેદિ ઇલાદિક કામ્યકર્મ એ સઘળાં અધિકમાસમાં પણ કરવાં જ્યોતિષોમ ઇલાદિક નિત્યકર્મ,
ભતેદિ ઇલાદિક નૈમિત્તિકકર્મ, પુનરામેદિ ઇલાદિક કામ્યકર્મ, એ અધિકમાસ વીસા પછી શુદ્ધ
માસમાંજ કરવાં. પ્રથમ આરંભેલાંકામ્યકર્મ અધિકમાસમાં પણ કરવાં. નવીન આરંભ વા સમાપ્તિ કરવી
નહીં. તેમજ, પૂજાનો લોપ થયેલો ઇલાદિક નિમિત્તવરે કરવાની ફરી મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા, જેમનું વખત આવેલું
અને નીમેલ સમયેજ કરવાનાં એવાં ગર્ભાધાનથી આરંભી અન્નપ્રાશન (અન્ન ખવડાવવા) લગી આઠ
સરકાર, તાર વગેરે રોગોની શાંતિ, ફરી ન મળે એવો ચોમ આગ્યો હોય તે વેળાએ કરવાનાં આઠ,
મતાદિક, મિમિત્ત પામી કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત, નિલશ્ચાદ્ય, હનમાસ આદિક આઠ, અને ફરી (અમાસનું)
આઠ, એ અધિકમાસમાં પણ કરવાં. ચૈત્રાદિ અધિકમાસમાં કોઈ મરણ પામેલા હોય ને કોઈ કાલાંતરે
થયે દિવસે એજ અધિકમાસ આગ્યો ત્યારે તે મરનારાએનું સાંવત્સરિક આઠ તે અધિકમાસમાંજ કરવું.
ચૈત્રાદિક શુદ્ધ માસમાં મરેલાએનું સાંવત્સરિક આઠ અધિકમાસમાં કરવું નહીં. ચૈત્રાદિક શુદ્ધ માસમાંજ
કરવું. શુદ્ધ માસમાં જે મરેલ તેનું પ્રથમાષ્ટિક આઠ અધિકમાસમાંજ કરવું, શુદ્ધ માસમાં કરવું નહીં.
બીજા વર્ષમાં આઠ શુદ્ધ માસમાંજ કરવું. મરણ દિવસથી આરંભી અગીયારમા દિવસ લગીનું કર્મ, અને
સંપીડીકર્મ (ત્રણ પિંડસાથે એક પિંડ ગેળવી દેવાનું કર્મ) એ અધિકમાસમાં પણ કરવાં. દ્વિતીયમાસિક આદિ
આઠ અધિકમાસ અને શુદ્ધમાસ એ બન્નેમાં બીજા વાર આવૃત્તિ કરી કરવું. એ રીતે જો આરંભે માસિક
અધિકમાસમાં આગ્યો ત્યારે અધિકમાસ અને શુદ્ધ માસમાં તે આરંભ માસિકની જે વખત આવૃત્તિ કરી,
જાનાષ્ટિકની વખતે જાનાષ્ટિક કરી જોઈએ માસે પ્રથમાષ્ટિક કરવું. જે વર્ષમાં ક્ષયમાસથી અગાઉ અધિક
માસ થાય (જેમ કાર્તિક અધિક માસ, અને તેની જોડના માસમાંજ, વૃશ્ચિક, ધનુષ એ બન્ને સંક્રાંતિ છે તેથી
તે ક્ષયમાસ) ત્યારે કાર્તિક માસમાં કરવાનું સાંવત્સરિક આઠ પ્રથમના અધિકમાસમાં કરી પાછળના
ક્ષયમાસમાં પણ કરવું. ક્ષયમાસથી આગળ કંઈ એક દૂર અધિકમાસ થાય (જેમ—આસો અધિકમાસ,
માગશર ક્ષયમાસ) ત્યારે બન્ને માસ આઠને ચોગ્ય છે તેથી આસો માસમાં કરવાનું આઠ અધિકમાં કરી
શુદ્ધ આસોમાં પણ કરવું, જેમ મને જાણે છે. દૂર રહેલા ક્ષયમાસમાં આવેલું સાંવત્સરિક આઠ ક્ષયમા
સમાંજ કરવું. તેમજ પ્રથમ કહેલા માર્ગશીર્ષ ક્ષયમાસના દાખલામાં માર્ગશીર્ષમાંનાં અને પૌષમાંનાં આષ્ટિક
આઠ કરવાં તે એકજ માસમાં, તિથિના પૂર્વ અર્ધ ઉત્તર અર્ધ એ વિભાગવિનાજ કરવાં એ તાર્પર્ય છે.

અથમલમાસેવર્જ્યાનિ ॥ ઉપાકર્મોત્સર્જનેઅષ્ટકાશ્રાદ્ધાનિઅધિકેવર્જ્યાનિ ચૂડાંમૌજીયંધવિવા
હાસ્તીર્થાદિયાત્રાવાસ્તુકર્મશુદ્ધપ્રવેશદેવપ્રતિષ્ઠાકૃપારામાદ્યુત્સર્ગોનૂતનવસ્ત્રાલંકારધારણંતુલાપુરુપાદિમ
હાદાનાનિયક્ષકર્માધાનમપૂર્વતીર્થદેવદર્શનસંન્યાસઃકામ્યવૃષ્ટોત્સર્ગોરાજાભિષેકોદ્રતાનિસગતિકમન્નપ્રા.
શનંસમાવર્તનમતિકાંતનામકર્માદિસંસ્કારઃપવિત્રારોપણદ્વનાર્પણેશ્રવણાકર્મસંપંચલ્યાદિપાકસંસ્થાઃ
શયનપરિવર્તનાદ્યુત્સવઃશપથદિવ્યાદિકર્મણતાનિમલમાસેવર્જ્યાનિ નૈમિત્તિકાનિરજોદોષશાંતિવિચ્છિ
ન્નાધાનપુનઃપ્રતિષ્ઠાદીનિયદિનિમિત્તાનંતરમેવત્રિયંતેતદાનમલમાસાદિદોષઃ કાલાતિપત્તૌતુશુદ્ધેષ્વકર્ત
વ્યાનિ આગ્રયણંદુર્મીક્ષસંકટેમલમાસેકાર્યમન્યથાશુદ્ધેષ્વ યુગાદિમન્વાદિશ્રાદ્ધાનાંમાસદ્વયેપ્યાવૃત્તિઃ
ધ્યાતાવૃષ્ણોધિમાસઃસંસર્પસંક્ષકઃપૂર્વમુકઃ તત્રચૂડાકર્મવ્રતવંધવિવાહાદ્યાધાનયજ્ઞોત્સવમહાલયરાજાભિ
ષેકાપ્પવચર્જ્યાઃનાન્યાનિકર્માણિ અપૂર્વવ્રતારંભોદ્રવ્યસમાપ્તિશ્ચમલમાસેનમવતિ સપૂર્વમાઘજ્ઞાનાદેઃક્ષયમા
સેપ્યારંભસમાપ્તીશ્ચિતિ મકરસંક્રાંતિયુક્તક્ષયમાસગતપૌર્ણમાસ્યાંમાઘજ્ઞાનમારભ્યર્કુભસંક્રાંતિયુત્તમાઘપૌ
ર્ણમાસ્યાંસમાપ્તીયમ્ પર્વકાંતિકેડ્યુદ્યમ્ યવૈશાલાદિરધિકૃત્તત્રવૈશાજ્ઞાનાદિમાસવ્રતાનાંચૈત્રપૂર્ણ
માસ્યામારંધાનાંશુદ્ધવૈશાજ્ઞપૌર્ણમાસ્યાંસમાપ્તિરિતિતેષાંમાસદ્વયમનુદ્ધાનં યન્મલમાસેવર્જ્યમુકંતદ્વયશુ
ક્લાન્તશાલ્વયાર્ધકેવ્યપિષ્કેયમ્ તત્રાસ્તાત્રાકૃસપ્તાહંધાર્ધકમુદ્યાનંતરંસપ્તાહંશાલ્વયમિતિમધ્યમઃપક્ષઃ પંચદ
શાહંપંચાહજ્યહાદિપક્ષાઆપ્દનાપ્વાદિવિપયતયાદેશવિશેષપરતયાચયોજ્યાઃ અયંવર્જ્યાવર્જ્યનિર્ણયઃસિંહ
સ્થેગુરાવપિષ્કેયઃ ॥

હવે મલમાસમાં કયાં કર્મ છોડવાનાં તે કહેછે.

ઉપાકર્મ^૧; ઉત્સર્જન; અષ્ટકા શ્રાદ્ધ; એ અધિકભાસમાં કરવાં નહીં. ચૌલ; જનોઇ; વિવાહ; તીર્થયાત્રા;
દેવયાત્રા; ઘર આંધવાનો આરંભ; ઘરમાં પ્રવેશ; દેવતાની પ્રતિષ્ઠા; કુવા, તળાવ, બગીચા બનાવી દેવાદિકને
અર્પણ કરવાં; નવાં વસ્ત્ર, ઘરેણાં પહેરવાં; તુલાપુરુષ આદિ મહાદાન, યજ્ઞકર્મ; અગ્નિહોત્રનો આરંભ; પ્રથમ
ન કરેલાં એવાં તીર્થ અને દેવનાં દર્શન; સંન્યાસ; કામનાથી કરવાનો વૃષોત્સર્ગ; રાજ્યાભિષેક; વ્રત; આ-
ગળ કરવાને જેને અવકાશ છે એવું અન્નપ્રાશન; સમાવર્તન; સમય ઉપર ન થયેલા નામકર્મ આદિ
સંસ્કાર; પવિત્રાં ધરાવવાં; દમન અર્પણ; શ્રવણાકર્મ (ઉપાકર્મનું અંગ છે); સર્પભક્ષિ આદિ પાકસંસ્થા;
વિઘ્નશયન, પરિવર્તન (વિઘ્નનું પકડું ફેરવવું) ઇલાદિક ઉત્સવ; સમ ખવડાવવા કે તપાવેલ તેલ ઇલા-
દિકથી પરીક્ષા કરવી; એ સર્વે મલમાસમાં ન કરવાં. ભુવનેશ્વરીની શાંતિ, બંધ થયેલા અગ્નિહોત્રનો ફરી
આરંભ, દેવતાની પુનઃપ્રતિષ્ઠા ઇલાદિક નૈમિત્તિકકર્મ જે નિમિત્ત ટળી જતાં તરતજ કરવાં હોય તો
અધિકભાસનો દોષ નથી. વિલંબ થયા પછી કરવાનાં હોય તો શુદ્ધ માસમાંજ કરવાં. દુષ્કાળ ઇલાદિ સંકટ
છતાં આગ્રયણ અધિકભાસમાં કરવું, સંકટ ન હોય તો શુદ્ધમાં કરવું. યુગાદિ શ્રાદ્ધ, મન્વાદિ શ્રાદ્ધ અધિક
અને શુદ્ધ બન્ને માસમાં આવૃત્તિ કરી કરવાં. ક્ષયમાસથી પ્રથમ આવેલો સંસર્પ નામનો પ્રથમ કહેલો જે
અધિકભાસ તેમાં ચૌલ, યજ્ઞોપવીત, વિવાહ, અગ્નિસ્થાપન, યજ્ઞોત્સવ, મહાલય, રાજ્યાભિષેક એટલાંજ
વર્જ્ય કરવાં. બીજાં કર્મ છોડવાં નહીં. નવીન વ્રતોનો આરંભ અને સમાપ્તિ અધિકભાસમાં થતી નથી. પ્રથમ
કરેલાં જે માઘજ્ઞાનાદિક તેમનો આરંભ અને સમાપ્તિ એ બીજે વખતે ક્ષયમાસમાં પણ થાય. મકર સંક્રાં-
તિયુક્ત જે ક્ષયમાસ તેની પૂનમને દિવસે માઘરનાન આરંભ કરી ફૂલ સંક્રાંતિયુક્ત માઘ શુદ્ધ પૂનમને દિવસે
સમાપ્ત કરવું. આ રીતે ક્રાંતિક્ષાનમાટે પણ બળવું. જે વર્ષમાં વૈશાખાદિક અધિકભાસ આવે તો વર્ષ
વૈશાખજ્ઞાનાદિક જે માસવ્રત તેનો આરંભ ચૈત્ર શુદ્ધ પૂનમનો કરી શુદ્ધ વૈશાખની પૂનમની સમાપ્તિ કરવી.
તે (વૈશાખજ્ઞાનાદિક) વ્રતોતું જે માસ અનુદ્ધાન બાળવું. જે કર્મ મલમાસમાં કરવાનાં નથી કહ્યાં તે બૃહ-
સ્પતિ અને શુક્રનો અસ્ત, બાલકપણું, વૃદ્ધપણું એમાં પણ વળ્યું કરવાં. અસ્ત થયાથી પ્રથમ સાત દિવસ
વૃદ્ધપણું અને ઉદય થયા પછી સાત દિવસ બાલકપણું એ મધ્યમ પક્ષ છે. પદર દિવસ, પાંચ દિવસ, ત્રણ
દિવસ ઇલાદિક જે પક્ષો કહ્યા છે તે આપત્તિકાલ અને વિના આપત્તિકાલ ઇલાદિ વ્યવસ્થાવડે અને દેશાચાર
વ્યવસ્થાવડે બાળવા. આ વળ્યું અવળ્યુંનો નિર્ણય સિંહસ્થ ગુરુ છતાં પણ બાળવો.

તત્રવિશેષઉચ્યતે ॥ કર્ણવેધચૌલમૌજીયંધવિવાહદેવયાત્રાવ્રતવાસ્તુકર્મદેવપ્રતિષ્ઠાસંન્યાસા-
વિશેષતોવર્જ્યાશ્ચિતિ ॥

હવે સિંહસ્થ ગુરુ છતાં અવશ્ય વળ્યે કર્મ ક્યાં તે કહેછે.

જ્ઞાન પીધવા, ઔલ, જનોઇ, વિવાહ, દેવયાત્રા, વ્રત, ઘર બાંધવાં, દેવપ્રતિષ્ઠા, સંન્યાસ એ અવશ્ય વળ્યે કરવાં.

અધસિંહસ્થાપવાદઃ ॥ મધાનક્ષત્રગતેસિંહાંશગતેચગુરૌસર્વદેશેપુસર્વમાંગલિકકર્મણાંનિષેધઃ સિંહાંશોત્તરંગોદાદક્ષિણેભાગીરચ્ચુરેસિંહસ્થદોપોનાસ્તિ ગંગાગોદામધ્યદેશેતુસર્વસિંહસ્થે વિવાહમતત્વં ધ્યોદોષઃ અન્યકર્મણિસિંહાંશોત્તરસર્વદેશેપુકર્તવ્યાનિ મેપસ્થેસૂર્યસર્વદેશેપુસર્વમાંગલિકકર્મણાંસર્વે સિંહસ્થેનદોષઃ ક્વચિદ્વપસ્થિતેકેડપિદોષાભાવઃકઃ અત્રસિંહસ્થેગુરૌગોદાવરીઝાનં કન્યાગતેકૃષ્ણાઝાનં મહાપુણ્યમ્ ગોદાવર્યાત્રિકાળમુંડનોપવાસાવાવશ્યકૌનતુતત્તીરવાસિનામ્ ગર્મિણ્યામપિભાર્યાયાંવિવાહાદિમંગલોત્તરમપિગોદાવર્યામુંડનેદોપોનાસ્તિ ગયાગોદાવરીયાત્રાર્યામલમાસગુહગુનાસ્તાદિદોપોનાસ્તિ મલમાસેવ્રતવિશેષોડ્યવ્રજ્ઞેયઃ इतिમલમાસગુહગુનાસ્તસિંહસ્થગુહવર્જ્યાવર્જ્યનિર્ણયસ્તૃતીયઽદેશઃ ॥ ૩ ॥

હવે સિંહસ્થ ગુરુનો અપવાદ (બાધ નથી તે) કહેછે.

મધા નક્ષત્રનો અને સિંહના નવમાંશમાં ગુરુ છતાં વિવાહ આદિ મંગલ કાર્ય કોઇ પણ દેશમાં કરવાં નહીં, સિંહ નવમાંશ ગયા પછી ગોદાવરીના દક્ષિણ ભાગમાં અને ગંગાજીના ઉત્તર ભાગમાં સિંહસ્થ ગુરુનો દોષ નથી. ગયા અને ગોદાવરીના મધ્ય દેશમાં તો સપૂર્ણ સિંહસ્થ ગુરુમાં વિવાહ, જનોઇ એજ માત્ર ન કરવાં. સિંહ નવમાંશ ગયા પછી બીજા કર્મ સર્વ દેશોમાં કરવાં. મેપના સૂર્ય છતાં સર્વ દેશમાં સઘળાં મંગળ કર્મ કરવાં, તેમાં સિંહસ્થ ગુરુનો દોષ નથી. વૃષ રાશિનો સૂર્ય છતાં સિંહસ્થનો દોષ નથી એમ પણ ક્યાંઈ-એક છે. સિંહનો ગુરુ છતાં ગોદાવરીનું જ્ઞાન અને કન્યાનો ગુરુ છતાં કૃષ્ણા નદીનું જ્ઞાન મહાપુણ્ય દેનાર છે. ગોદાવરી તીરે યાત્રામટે અષ્ટેકાએકે મુંડન અને ઉપવાસ અવશ્ય કરવો, ત્યાં રહેનારાઓને અવશ્ય કર્તવ્ય નથી. સ્ત્રી સગર્ભા હોય, અથવા વિવાહાદિ મંગળ કર્મ થયું હોય તોપણ ગોદાવરી તીરે મુંડન કરાવવામાં દોષ નથી. ગયા અને ગોદાવરીએ યાત્રામટે જ્યાંમાં અધિકભાસ અને ગુરુશુકના અસ્તાદિકને દોષ નથી. અધિકભાસનાં વ્રતનો વિશેષ નિર્ણય બીજા ત્રણમાં બેઠાં લેવો. ઇતિ મલમાસઽ તૃતી-યદેશઃ ॥ ૩ ॥

અધતિથિનિર્ણયેસામાન્યપરિમાપા ॥ તિથિર્દિવિધા પૂર્ણાસલંકાચ સૂર્યોદયમાતરઅપદિના ઢિકાવ્યાસાપૂર્ણા પતદન્યાસલંકા સલંકાપિદિવિધા શુદ્ધાવિદ્યાચ સૂર્યોદયમાતરઅપસ્તમયપર્યંતેવિધ માનાશિવરાત્ર્યાદૌનિશીઘપર્યંતેવિધમાનાવશુદ્ધા તદન્યાવિદ્યા વેયોપિદિવિધઃ પ્રાતર્વેધઃસાયંવેધેચ્ચ સૂર્યોદયોત્તરપદ્યટિકાપરિમિતતિથિતરસ્પર્શાત્મકઃપ્રાતર્વેધઃસૂર્યાસ્તાત્યાકૃપદર્શીમિતતિથિતરસ્પર્શાસ્ત્રાયંવેધઃપ્રકાદશીમ્રતવિપયેતુવેયોવક્ષ્યતે ક્વચિત્તિથિવિશેષેવેધાધિક્યમ્ પંચમીદ્વાદશનાહીમિઃ પટ્ટીવિદ્યાંકરોતિ દશમીપંચદશમિરેકાદશીવેધહત્ ચતુર્દશીઅષ્ટાદશનાહીમિઃપંચદર્શીવિવ્યતિ વિદ્યાઅતિથયઃક્વચિત્કર્મણિપ્રાણઃ કુત્રચિત્યાજ્યાશ્ચમવંતિ તત્રસંપૂર્ણાશુદ્ધાચતિથિઃપ્રાયેણનિર્ણયનાપેક્ષતેસંદેહમાયાત્ નિષેધવિપયેસલંકાપિનિર્ણયાહાં નિષેધસ્તુનિવૃત્ત્યાત્માકાલમાત્રમપેક્ષતેતિવચત્તેનઅપ્રમ્યાદિદુનારિકેલાદિમક્ષણનિષેધાદેક્ષત્ત્રાલમાત્રવ્યાપ્તિચ્યપેક્ષણાત્ ॥

હવે તિથિઓના નિર્ણયમટે સાધારણ રીતે કહેછે.

તિથિ એ પ્રકારની, એક પૂર્ણતિથિ અને બીજી સમંકાતિથિ. સૂર્યના ઉદયથી આરંભી સાઠ ઘડી જે તિથિ તે પૂર્ણતિથિ, એથી જે ભિન્ન તે સમંકાતિથિ. એ સમંકાતિથિ પણ શુદ્ધા અને વિદ્યા એ બેદવડે બે પ્રકારની છે. સૂર્ય ઉદયથી અસ્તપર્યંત રહેનારી અને શિવરાત્રિઆદિ વ્રતદિવસે મધ્યરાત્રિલગી રહેનારી જે તે શુદ્ધાતિથિ. તેથી જે ભિન્ન તે વિદ્યાતિથિ નામથી. વેધ એ પ્રકારનો. એક પ્રાતઃકાલનો વેધ, અને બીજો સાયંકાલનો વેધ. સૂર્યઉદયપછી ૪ ઘડીલગી પૂર્વતિથિનો બીજી તિથિને સ્પર્શ થાય તે પ્રાતઃકાલનો વેધ, સૂર્યઅસ્તથી પ્રથમ ૪ ઘડીમાં પ્રથમ તિથિનો બીજી તિથિને સ્પર્શ થાય તે સાયંકાલનો વેધ. એકાદશી વ્રતમાં વેધ કહેવો તે, તે પ્રકરણમાં કહીશું. કેટલીએક તિથિઓવિષે વેધ આના કરતાં અધિક કહ્યો છે તે આ પ્રમાણે—પાંચમ બાર ઘડી હોય તો છઠને વેધ કરેછે. દશમી પંદર ઘડીવડે એકાદશીને વેધ કરેછે, એકસ અઠાર ઘડીવડે પૂનમને વેધ કરેછે. અને વિદ્યાતિથિ તે કેટલાએક કર્મમાં

મૂઢી દેવી અને કેટલાએક કર્મમાં લેવી. પૂર્ણતિથિ અને શુદ્ધતિથિ એમાં સંશય નથી તેથી તેનો નિર્ણય કહેવાની ગરજ નથી. “નિષેધ તો નિવૃત્તિરૂપ છતો કેવળ કાળમાત્રની જ ગરજ રાખેછે” એવાં જે વચન તેવડે આઠમ આદિ તિથિમાં નારિયલ આદિ ફળ ખાવાનો નિષેધ છે તે નિષેધને તે કાળમાત્રમાં વ્યાપ્તિ થિની ગરજ છે તો બાં ખંડતિથિનો નિષેધ કહેલો છે ત્યાં તે તિથિનો પણ નિર્ણય કહેવાની જરૂર નથી.

વિહિતવ્રતાદિવિપયેતુનિર્ણયરૂપતે ॥ તત્રકર્મણ્યસ્યયઃકાલસ્તકાલવ્યાપિનીતિથિર્પ્રા
હ્યાયથાવિનાયકાદિવ્રતેમધ્યાહ્વાદૌપૂજનાદિવિધાનાત્ મધ્યાહ્વાદિવ્યાપિનીદિનદ્વયેકર્મકાલેવ્યાપ્તાવ
વ્યાપ્તૈતદેકદેશવ્યાપ્તૌવા યુગ્મવાક્યાદિનાપૂર્વેવિદ્યાયાઃપરવિદ્યાયાવાતિથેર્પ્રાહત્વં યુગ્મવાક્યંતુ યુગ્મા
ન્નિયુગ્મભૂતાનાંપન્મન્યોર્વેસુરંધ્રયોઃ રુદ્રેણદ્વાદશીયુક્તાચતુર્દશ્યાચપૂર્ણિમા પ્રતિપદ્યપ્યમાવાસ્યાતિથ્યોર્યુગ્મં
મહાફલમિતિ યુગ્મંદ્વિતીયા અગ્નિસ્તૂતીયા દ્વિતીયાતૃતીયાવિદ્યાપ્રાહ્યા તૃતીયાદ્વિતીયાવિદ્યાપ્રાહ્યેત્વં
દ્વિતીયાતૃતીયોર્યુગ્મં ચતુર્થાંપંચમ્યોર્યુગ્મમ્ પછીસપ્તમ્યોર્યુગ્મં અષ્ટમીનવમ્યોર્યુગ્મં એકાદશીદ્વાદશ્યોર્યુગ્મં
ચતુર્દશીપૌર્ણમાસ્યોર્યુગ્મં અમાવાસ્યાપ્રતિપદોર્યુગ્મમિત્યર્થઃ કચિચ્ચતુર્થાંગનાયસ્યમાતૃવિદ્યાપ્રશસ્યત
इत्यादिविशेषवाक्यैर्प्राह्यत्वनिर्णयः वचनवशेनप्राह्यायास्तित्यैःकर्मकालेसत्त्वाभावेसाकल्पवचनैःसत्त्वं
माचनीयम् तानिच यांतिर्यसमनुप्राप्यउदयंयातिभास्करः सातिथिःसकलाज्ञेयाज्ञानदानजपपादिष्वि
त्यादीनि ॥ इति सामान्यनिर्णयश्चतुर्थ उद्देशः ॥ ४ ॥

હવે કયાં વ્રતોમાં કેવી તિથિ લેવી બેધએ તે કહેછે.

સવળાં કર્મ કરવામાટે જુદો જુદો કાલ કહેલો છે, તેથી જે કર્મનો જે કાલ હોય તે કાલમાં વ્યાપેલી તિથિ હોય તે લેવી. દાખલો—વિનાયકાદિ વ્રતવિષે મધ્યાહ્નઆદિ સમયે પૂજા કરવાની કહેલી છે તેથી મધ્યાહ્ન-કાલવ્યાપિની તિથિ લેવી. ખસે દિવસે, કર્મકાલવ્યાપિની તિથિ હોય, ન હોય અથવા તેના એક ભાગમાં વ્યાપ્તિ હોય ત્યારે યુગ્મવાક્યાદિવડે પૂર્વેવિદ્યા અથવા પરવિદ્યા તિથિ લેવી. યુગ્મવાક્ય—“યુગ્માન્નિયુગ્મભૂતાનાં પન્મન્યોર્વેસુરંધ્રયોઃ ॥ રુદ્રેણ દ્વાદશી યુક્તા ચતુર્દશ્યા ચ પૂર્ણિમા ॥ પ્રતિપદ્યપ્યમાવાસ્યાતિથ્યોર્યુગ્મં મહાફલં,” બીજા ત્રીજા સાથે વેધવાળી લેવી, ત્રીજા બીજા સાથે વેધવાળી લેવી, એ રીતે બીજા અને ત્રીજા એનું યુગ્મ, ચોથ પાંચમનું યુગ્મ, છઠ સાતમનું યુગ્મ, આઠમ નેનમનું યુગ્મ, એકાદશી દ્વાદશીનું યુગ્મ, ચૌદસ પૂનમનું યુગ્મ, અમાવાસ્યા એકમનું યુગ્મ, એ રીતે બે તિથિ મળી એક યુગ્મ એમ તિથિનાં યુગ્મ થાય છે. “ગણપતિનાં વ્રતવિષે ચોથ ત્રીજા સાથે વેધવાળી લેવી” એવાં વિશેષ વચન છે તેથી તે તે ઠેકાણે તેવાં વિશેષવચનોવડે ગ્રાહ્ય તિથિનો નિર્ણય બાજુવો. વચનબલથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તિથિની આરેક કર્મકાલમાં વ્યાપ્તિ ન હોય તોપણ સાકલ્ય(સંપૂર્ણપણા)નો બોધ કરનાર વચનેકરી કર્મકાલમાં તિથિ ખાનવી. તે વચનો—“ જે તિથિને લઈ સૂચે ઉદય પામે તે તિથિ જ્ઞાન, દાન, જપ ઇલાદિ કર્મવિષે સંપૂર્ણ બાજુવી,” ઇલાદિક. ઇતિ સામાન્યનિર્ણયશ્ચતુર્થ ઉદ્દેશઃ ॥ ૪ ॥

કર્મવિશેષેનિર્ણયઃ ॥ કર્માણિદ્વિવિધાનિદૈવાનિપિષ્ટ્યાણિચ દૈવાનિપદ્ધિધાનિ એકમત્તનકાયા
ચિતોપવાસમત્તદાનાપ્યાનિ મધ્યાહ્ને એકવારએકાન્નમોજનમેકમત્તમ્ રાત્રાવેવપ્રદોષકાલેમોજનનંતમ્
યાચનાંવિનાતદિનેલબ્ધસ્યાન્નાદેર્મોજનમયાચિતમ્ દિનાંતરલબ્ધસ્યાપિપાચકંભ્રીપુત્રાદિકંપ્રતિયા
ચનમંતરેણમોજનમયાચિતમિતિકેચિત્ અહોરાત્રમોજનાભાવઉપવાસઃ પૂજાદ્યાત્મકઃકર્મવિશેષોવ્રતમ્
સ્વત્વનિવૃત્તિપૂર્વકંપરસ્વત્વાપાદનંદાનમ્ તાનિચૈકમ્કાદીનિકચિદ્વિતારંગતયાવિહિતાનિ કચિદેકા
દશ્યાદ્યુપવાસપ્રતિનિધિતયાવિહિતાનિ કચિત્સ્વતંત્રાણીતિત્રિવિધાનિ તત્રાન્યાંગાનાંપ્રતિનિધિભૂતાનાં
ચતત્તત્પ્રધાનવશેનનિર્ણયઃ ॥

હવે કર્મોનો વિશેષ નિર્ણય કહેછે.

કર્મ બે પ્રકારનાં છે,—દૈવકર્મ અને પિતૃકર્મ. દેવતાસંબંધી કર્મ છ પ્રકારનાં, એકભક્ત, નક્ત, અયાચિત, ઉપવાસ, વ્રત, દાન, એ નામનાં. મધ્યાહ્ને એક વખત એકજ અન્ન જમવું તે એકભક્ત;

૧ યાંતિથિસમનુપ્રાપ્યયાલસ્તંયાગ્નિનીપતિઃ ॥ સાતિથિઃસકલાજ્ઞેયાજ્ઞાનદાનાદિકર્મંશુ ॥ વદયોત્તરદ્વિગૃહ્તાધિકૃત્યાત્તાદ
પ્રાક્ત્રિસગૃહ્તાધિકૃતપ્રાયેગેયંદ્વિવિધાસાકલ્યવ્યાપ્તિર્જેયા ॥

૨ જે તિથિને લઈ સૂચે અસ્ત પામે તે તિથિ જ્ઞાન, દાન આદિ કર્મવિષે સંપૂર્ણ બાજુવી. એ રીતે ઉદય પછી ચાર થડી કરતાં અધિક અને અસ્તથી પ્રથમ છ થડી કરતાં અધિક તિથિ હોય તો એ બે પ્રકારે સાકલ્યવ્યાપ્તિ થાયછે એમ બાજુવું.

રાત્રિએજ પ્રદોષ સમયે ભોજન કરવું તે નક્કી; કોઈપાસે માગ્યાવિના તે દિવસે મળેલા અન્નાદિકતું ભોજન કરવું તે અથાચિત; રસોઈ કરનાર સ્ત્રી, પુત્રાદિકપાસે માગ્યાવિના, બીજે દિવસે મળેલા અન્નનું ભોજન કરવું તે અથાચિત, એમ કોઈ અંચકાર કહેછે. દિવસ રાત્રિ ભોજન ન કરવું તે ઉપવાસ, પૂજા આદિ વિશેષ કર્મ કરવાં તે વ્રત. પદાર્થો ઉપર પોતાની સત્તા દૂર કરી બીજાની સત્તા સ્થાપિત કરી દેવું તે દાન. તે પ્રથમ કહેલાં એકભક્તાદિક દેવકર્મ ક્યાંક વ્રતાદિકના અગરૂપ કલાં છે, અને ક્યાંક એકાદશી આદિ વ્રતોના બદલામાં કરવાનાં કલાં છે અને ક્યાંક સ્વતંત્ર કરવાનાં કલાં છે, એ રીતે ત્રણ પ્રકારનાં છે, તેમાં અંગરૂપ અને બદલા ઠેકાણાનાં કર્મોનો નિર્ણય, મુખ્ય વ્રતોના નિર્ણયપ્રમાણે જાણવો.

સ્વતંત્રાણાંનિર્ણયઽચયતે ॥ તત્રદિનંપંચધાવિમજ્યપ્રથમમાગઃપ્રાતઃકાલોદ્ધેયઃ દ્વિતીયઃસંગવઃ તૃતીયોમધ્યાહ્નઃ ચતુર્થોમાગોડપરાહ્નઃ પંચમઃસાયાહ્નઃ સૂર્યાસ્તોત્તરંત્રિમુહૂર્તઃપ્રદોષઃ તત્રૈકમકેમધ્યાહ્નવ્યાપિનીતિથિગ્રાહ્યા તત્રાપિદિનાર્ધસમયેતીતેત્રિંશદ્વટિકાત્મકમધ્યમદિનમાનેન પોડશાદિયટીત્રયં મુખ્યોમોજનકાલઃ તત્કર્ત્ત્વમાસાર્યગૌણકાલઃ અત્રપૂર્વેચુરેવમુખ્યકાલેવ્યાપ્તિઃ પરેચુરેવવ્યાપ્તિમયેચુર્યાપ્તિમયપ્રાપિવ્યાપ્ત્યભાવઃ ઉમયત્રસામ્યેનૈકદેશવ્યાપ્તિર્વૈષમ્યેનૈકદેશવ્યાપ્તિરિતિપટ્ટપદ્માભવંતિ તત્ર પૂર્વેચુરેવમુખ્યકાલેગ્રાહ્યતિથિસત્ત્વેપૂર્વેવ પરત્રૈવસત્ત્વેપરૈવૈત્યસંદેહઃ ઉમયત્રાપિપૂર્ણવ્યાપ્તિર્વૈયુગ્મવાક્યાભિર્ણયઃઉમયત્રવ્યાપ્ત્યભાવેપૂર્વેવ ગૌણકાલવ્યાપ્તિસત્ત્વાત્ સામ્યેનૈકદેશવ્યાપ્તૌપૂર્વા વૈષમ્યેનૈકદેશવ્યાપ્તૌ દિનદ્વયેપિકર્મપર્યાપ્તિચિલામેયુગ્મવાક્યાભિર્ણયઃ કર્મપર્યાપ્તિતિવ્યલામેપૂર્વેવેતિ ॥ इति एकमकम् ॥

હવે સ્વતંત્ર વ્રતોનો નિર્ણય કહેછે.

દિવસના પાંચ ભાગ કરી તે ભાગોનાં જુદાં જુદાં નામ પાડ્યાં છે તે આપ્રમાણે—પ્રથમ ભાગ તે પ્રાતઃકાલ; બીજો ભાગ તે સંગવકાલ; ત્રીજો ભાગ તે મધ્યાહ્નકાલ; ચોથો ભાગ તે અપરાહ્નકાલ; પાંચમો ભાગ તે સાયાહ્નકાલ. સૂર્યાસ્ત પછી છ ઘડી લગી પ્રદોષકાલ તેમાં એકભક્ત વ્રતમાં મધ્યાહ્નકાલવ્યાપિની તિથિ લેવી. તેમાં પછુ દિવસનો અર્ધ ભાગ ગયા પછી ત્રીસ ઘડીના મધ્યમ દિનમાનવડે સોળ ઘડીથી અઠાર ઘડીલગી (ત્રણ ઘડી) મુખ્ય ભોજનકાલ જાણવો. તે પછી સાયંકાલલગી ગોણકાલ જાણવો. વ્યાપ્તિવિષે તિથિના નિર્ણયના છ પક્ષ છે તે આપ્રમાણે—૧ પૂર્વ દિવસેજ મુખ્યકાલમાં વ્યાપ્તિ, ૨ બીજે દિવસેજ વ્યાપ્તિ, ૩ બન્ને દિવસે વ્યાપ્તિ, ૪ બન્ને દિવસે વ્યાપ્તિ ન હોય તે, ૫ બન્ને દિવસે સરખી એક ભાગમાં વ્યાપ્તિ. ૬ બન્ને દિવસે ઓછી વધતી એક દેશમાં વ્યાપ્તિ, એ રીતે છ પક્ષ થાયછે. તેમાં પ્રથમ દિવસેજ મુખ્યકાલમાં ગ્રાહ્ય તિથિ છતાં પ્રથમનીજ લેવી. બીજે દિવસે મુખ્યકાલમાં ગ્રાહ્ય તિથિ છતાં બીજે દિવસેજ લેવી, તેમાં સંશય નથી. બન્ને દિવસે સંપૂર્ણવ્યાપિની હોય તો યુગ્મવાક્યવડે નિર્ણય કરવો. બન્ને દિવસે વ્યાપ્તિ ન હોય તો ગોણકાલમાં વ્યાપ્તિ છે માટે પૂર્વનીજ લેવી. સરખી એકદેશવ્યાપ્તિ હોય તો પ્રથમની લેવી, ઓછી વધતી વ્યાપ્તિ હોય પછુ બન્ને દિવસે કર્મની સમાપ્તિ થાય એટલા વખતલગી તિથિ મળતી હોય તો યુગ્મવાક્યવડે નિર્ણય જાણવો. કર્મની સમાપ્તિ થાય એટલી તિથિ ન મળે તો પ્રથમનીજ લેવી. આપ્રમાણે એકભક્તોનો નિર્ણય કહ્યો.

અધનક્તમ્ ॥ તત્રસૂર્યાસ્તોત્તરંત્રિમુહૂર્તાત્મકપ્રદોષવ્યાપિનીતિથિનકેગ્રાહ્યા અન્યતરદિને વદ્યાતૌત કદેશસ્પર્શોવાસૈવપ્રાહ્યા મોજનંતુઅસ્તોત્તરંઘટિકાત્રયસંધ્યાકાલંત્યક્ત્વાકાર્યં સંધ્યાકાલેમોજનનિ દ્રામેયુનાપ્યનવર્જનાત્ યતિમિરપુત્રવિધુર્વૈવધવામિશ્વનકંસાયાહ્નવ્યાપિન્યાંદિનાદમમાગેકાર્યં રાત્રૌ તેપાંમોજનનિપેધાત્ પવંસૌરનકમપિસાયાહ્નવ્યાપિન્યાંદિવૈવકાર્યં દિનદ્વયેપ્રદોષવ્યાપ્તૌપરા દિનદ્વયેપ્ર દોષવ્યાપ્ત્યભાવેપરત્રૈવ સાયાહ્નદિનાદમમાગેનકંકાર્યંનતુરાત્રૌ સામ્યેનૈકદેશવ્યાપ્તૌપરૈવ વૈષમ્યેનૈકદેશવ્યાપ્તૌતદાધિન્યવતીપૂર્વાપિગ્રાહ્યા યદિપૂજામોજનપર્યાપ્તંતદાધિષ્ઠંભ્યતે નોચેતસામ્યપક્ષવદુત્તરે ઘનત્વાધિક્યવદાત્પૂર્વેતિ નકત્વતમોજનં વૈધત્વાદ્રવિવાસરસંક્રાંત્યાદાવપિરાત્રાવૈવકાર્યં રવિધારાદૌ રાત્રિમોજનનિપેધસરાગપ્રાપ્તમોજનપરત્વાત્ एकादश्याद्युપવાસप्रत्याघ्रायभूतनक्तंउपवासनिर्णयस्तत्तदप्र पद्येति अयाचितस्यत्वहोरात्रसाध्यत्वादुपवासवश्रिणैयः पित्र्याणामपराह्वादिव्यापित्वेननिर्णयस्तत्तदप्र करणेवक्ष्यते एकमकनकायाचितोपवासानांपूर्वैतिथावगुष्ठितानां परेद्युस्तिथ्यंतैपारणं यामत्रयोर्ध्वगा मिन्यांतिथौप्रातःपारणमितिस्वत्रयेयमितिमाधवः ॥ इति एकमकादिनिर्णयः पंचम उद्देशः ॥ ५ ॥

હવે નક્કમતનો નિર્ણય કહેછે.

નક્કમતમાં તિથિ લેવી તે સૂર્યાસ્ત પછી છ ઘડી પ્રદોષકાળવ્યાપિની હોય તે લેવી. અને દિવસમાંથી કોઈએક દિવસે પ્રદોષકાળવ્યાપિની હોય, અથવા તે પ્રદોષકાળના એકદેશમાં વ્યાપ્તિ હોય તો તેજ (પ્રદોષકાળવ્યાપિની) લેવી. ભોજન, નિદ્રા, મૈથુન, અધ્યયન એમના સંધ્યાકાળમાં નિષેધ છે તેથી અસ્ત પછી ત્રણ ઘડી સંધ્યાકાળ છોડી ભોજન કરવું. સંન્યાસી, પુત્ર ન થયા છતાં જેની સ્ત્રી મરી ગઈ છે તે, અને વિધવા એમણે રાત્રિભોજન કરવું નહીં એવા નિષેધ છે તેથી સાચાકાળવ્યાપિની તિથિ છતાં દિવસના આઠમા ભાગમાં નક્ક કરવું. આ રીતે સૂર્યસંબંધી નક્ક પછુ સાચકાળવ્યાપિની તિથિ છતાં દિવસનુંજ કરવું. અને દિવસે પ્રદોષવ્યાપિની હોય તો બીજે દિવસે લેવી. અને દિવસે પ્રદોષવ્યાપિની ન હોય તો બીજે દિવસેજ સાચકાળે દિવસના આઠમા ભાગમાં નક્ક કરવું, રાત્રિનું કરવું નહીં. અને દિવસે સરખી એકદેશવ્યાપ્તિ છતાં બીજા દિવસનીજ લેવી. વિષમ માનવરે બન્ને દિવસે પ્રદોષકાળના એકદેશમાં વ્યાપ્તિ છતાં તેમાં પૂજન, ભોજન થઈ શકે એટલી અધિક તિથિ મળે તો અધિકવ્યાપિની પ્રથમનીજ લેવી. પૂજન, ભોજન થઈ શકે એટલી ન મળે તો સામ્યપક્ષ પ્રમાણે પાછળનીજ લેવી, થોડી અધિક વ્યાપ્તિ છે એમ જાણી પ્રથમની લેવી નહીં. નક્ક મતસંબંધી ભોજન વિધિવરે કરવાનું છે તેથી રવિવાર, સંક્રાંતિ ઇત્યાદિક દિવસ છતાં પણ રાત્રિનુંજ કરવું. રવિવાર ઇત્યાદિક દિવસે રાત્રિભોજનના જે નિષેધ છે તે ત્રી-તિથી ભોજન કરવું તે માટે છે, વિધિપ્રાપ્ત ભોજન માટે નથી. એકાદશી આદિ ઉપવાસને બદલે કરવાનું, જે નક્ક તે ઉપવાસ માટે નિર્ણય કરેલા દિવસેજ કરવું. અથાયિત મત રાત્રિ દિવસવરે સાધ્ય છે તેથી તેના નિર્ણય ઉપવાસ પ્રમાણે જાણવો. પિતૃકર્મ અપરાધાદિકાળવ્યાપિની તિથિમાં થાય છે ઇત્યાદિ નિર્ણય તે તે પ્રકરણમાં કહીયું. એકબક્કા, નક્ક, અથાયિત અને ઉપોપણ એ પ્રથમ તિથિએ કયાં હોય તો બીજા દિવસે તે તિથિને અંતે પાસણું કરવાં. ત્રણ પોહોરથી અધિક તે તિથિ હોય તો પ્રાતઃકાળમાં પાસણું કરવું એ રીતી સર્વ ઠેકાણે જાણવી એમ માધવ કહેછે. ઇતિ એકબક્કાદિનિર્ણયઃ પંચમ ઉદ્દેશઃ ॥ ૫ ॥

અથવ્રતપરિમાપા ॥ તત્રસ્ત્રીશ્દ્રાણાંદિરાત્રાધિકોપવાસેનાધિકારઃ સ્ત્રીણામપિમર્ત્રજુઘાંચિનાય તોપવાસાદૌનાધિકારઃ ઉપવાસદિનેચાદિનેચકાપ્રેનદંતધાવનંનકાર્યં પર્ણાદિના દ્વાદશગંજૂપૈર્વાકાર્યં જલપૂર્ણતામ્રપામ્ગૃહીત્વોદહ્નુરુઃ પ્રાતરુપવાસાદિવ્રતંસંકલ્પયેત્ અપૂર્વવ્રતારંભોવ્રતોદ્યાપનંચમલમાસે શુર્વાચસ્તેવૈધૃતિવ્યતીપાતાદિદુર્ગેવિષ્ઠૌકૂરવારનિપિદેશાદિતિથૌનભવતિ પર્વચંડતિથાવપિનભવતિ ઉદયસ્થાતિથિયાંદિનમવેદિનમધ્યમાક્ સાલંડાનવ્રતાનાંસ્યાદારંમધ્યસમાપનમિતિસત્યવ્રતોકેઃ ક્ષમા સત્યંદયાદાનંશૌભમિદ્રિયનિગ્રહઃ દૈવપૂજાચહવનંસંતોષઃસ્તેયવર્જનં સર્વેવ્રતેષ્વયંધર્મઃ અશ્વહોમોચ્ચાહ તિમિઃકામ્યવ્રતવિશેષેષેયઃ યદ્યેવતાયાડોપનવ્રતંતદેવતાજિપસ્તદ્વાનંતત્કથાશ્રયણંતદર્ચનંતન્નામથવ ણકીર્તનાદિકંકાર્યં ઉપવાસેડપ્રાવલોકનગંધાદિકમધ્યંગતાંબૂલમનુલેપનંચલ્લજેત્ સમર્ત્વકલ્પાણાંસૌ માગ્યવ્રતેડમ્યંગતાંબૂલાદિનવર્જ્યં અઘૈતાન્યવ્રતમ્પ્રાનિઆપોમૂલંફલંપયઃ હવિર્ગ્રાહ્યકામ્યાચશુરોર્વચનમૌ પર્ધં પ્રમાદાદિનામ્રતમંગેદિનત્રયમુપોપ્યક્ષૌરંકૃત્વાપુનર્થેતંકુર્યાત્ અશક્તસ્યોપવાસપ્રતિનિધિરેકગ્રાહ્ય ણજનંતાવદ્દનાદિદાનંવાસહછગાયત્રીજપોવાઠાદશપ્રાણાયામાવાપ્રાયશ્ચિત્તમ્ સ્વીકૃતંવ્રતંકર્તુમશક્તઃપ્ર તિનિધિનાકારચેત્ પુત્રઃપત્નીમર્તામ્રાતાપુરોહિતઃસપ્તચેતિપ્રતિનિધયઃ પુત્રાદિરપિપ્રાણુદેશેનવ્રતંકુર્વેન્સ્વ યમપિવ્રતફલંભતે અસકુલ્લપાનાચસકુત્તાંબૂલચર્વણાત્ ઉપવાસઃપ્રણયેતદિવાસ્વાપાચમૈથુનાત્ સ્મ રણકીર્તનંકેલિઃપ્રેક્ષણંગુહ્યમાપણમ્ સંકલ્પોઘ્યવસાયશ્ચક્રિયાનિર્વૃત્તિરેવચેત્તદ્વિધિર્મૈથુનમ્ પ્રાણસંકટેષ્વ સકુલ્લપાનેદોપોનાસ્તિ ચર્મંસ્વજલંગોમિચક્ષીરંમસૂરંજંબીરફલંશુકિચૂર્ણમિત્યામિપગ્નોમતેચર્ચયઃ અશ્તુ પાતકોધાદિનાસઘોવ્રતનાશઃ પરાયમોજનેચાપિયસ્યાપ્રંતસ્યત્ત્વફલમ્ તિલમુદ્ગમિત્રચળકાદિકોશીધા ન્યંમાપાદિકંમૂલકંચેત્યેવમાદિશારંગળલવણમધુમાંસાદિકંચર્ચયેત્ ક્ષ્યામાકાશ્ચેવનીચારાગોધૂમાશ્વમ તેહિતાઃ ધીહિમુદ્રયવતિલકંશુકલાપાદિધાન્યંરંકેત્રમૂલકંસૂરણાદિકંદઃ સંધવસાંમુદ્રલવણે ગચ્ચદધિસ પિંડુધાનિપનસફલમાદ્રફલંનારિકેલંહરીતકીપિપ્પલીજીરકંકંડીતીતિતિનીકદલીલવલીધાત્રીફલાનિ ગુદેતરેશ્નુવિકારશ્ચેતાનિઅતૈલપકાનિહવિપ્યાણિ ગવ્યંતંત્રમાહિપંપૃત્તમાપિકચિત્ અનુક્રમતવિધિસ્થલે માપાદિપરિમિતસુવર્ણરજતાદિપ્રતિમાપૂજ્યા દ્રવ્યાનુકાવાજ્યહોમઃ દેવતાનુકૌપ્રજાપતિઃ મંત્રાનુકૌસ મસ્ત્યાહતિઃ સંલ્યાનુકાવશેષરચતમશ્વિશતિરષ્ટૌવાહોમંસંલ્યા ઉપવાસેશ્વેત્રગ્રાહ્યપ્રમોજનં તત્સાંગ તાર્થમ્ ઉદ્યાપનાનુકૌગાંસુવર્ણવાદધાત્ વિપ્રવચનાદ્રતસાંગતા વિપ્રવચનંચદક્ષિણાંદત્વૈવગ્રાહ્યં સર્વેવ્ર

ગૃહીતવ્રતત્યાગેચાંડાલતુલ્યત્વમ્ વિધવાભિવ્રતાદૌચિત્રરક્ષાદિવહનધાર્યશ્વેતમેવધાર્યમ્ સૂતકાદૌશ્વી
 ણારજોદોપાદૌજ્વરાદૌચગૃહીતવ્રતાદૌશારીરનિયમાન્વચકુર્યાત્ પૂજાદિકમન્યદ્ધારાકારયેત્ અપૂર્વારંભ
 સ્તુસૂતકાદૌનભવતિ કામ્યેપ્રતિનિધિર્નાસ્તિનિત્યેનૈમિત્તિકેચસઃ કામ્યેષ્ણુપરુમાદૂર્ધ્વકેચિત્પ્રતિનિધિ
 વિદુઃ નસ્યાત્પ્રતિનિધિર્મૈત્રસ્યામિદેવાગ્નિકર્મસુ નાપિપ્રતિનિધાતવ્યંનિપિદંવસ્તુકુચ્ચિત્ વ્રતાદિસન્નિ
 પાતેદાનહોમાદ્યવિરુદ્ધક્રમેણકાર્યમ્ વિરુદ્ધેતુનકમોજનોપવાસાદાવેકસ્વયંકૃત્વાન્યત્પુત્રભાર્યાદિનાકાર
 યેત્ યત્રચતુર્દશ્યષ્ટમ્યાદૌદિવામોજનનિપેદોવ્રતાંતરપાર્ણનાચપ્રાસાતતત્રમોજનમેવકાર્યમ્ પાર્ણનાયાવિધિ
 પ્રાપ્તવાત્ નિપેદયસ્તુરગપ્રાપ્તમોજનપરઃ પર્વરવિવારપદૌસંકષ્ટચતુર્થ્યાદિવ્રતેરાત્રિમોજનમેવકાર્યમ્ ॥

હવે વ્રતોની પરિભાષા (રીતિ) કહેછે.

શ્રીઆ અને શુદ્ધ એમને એ દિવસથી અધિક ઉપવાસ કરવાનો અધિકાર નથી. શ્રીને પતિની આ-
 શાવિના વ્રત અને ઉપવાસ ઇલાદિક કરવાનો અધિકાર નથી. ઉપવાસને દિવસે, અને શ્રાદ્ધને દિવસે
 કાંઇનું દાંતણું કરવું નહીં, પાંદડાવતી વા બાર કેગળાવતી દાંત ધોવા. જલ ભરેલું ત્રાંખાતું પાત્ર હાથમાં
 લઇ ઉત્તર દિશા સામે થઇ પ્રાતઃકાળમાં ઉપોપણુ આદિ વ્રતોનો સંકલ્પ કરવો. નવાં વ્રતોનો આરંભ, અને
 સમાપ્તિ, એ મહાભાસ; શુરુ શુક્રેના અસ્ત; વૈદ્યુતિ, વ્યતીપાત, ઇલાદિક દુષ્પ્રયોગ; ભદ્રા; કૂર વાર (મં-
 ગળ, શનિ ઇં); નિષિદ્ધ અભાવાસ્થાદિ તિથિ; એમાં થતાં નથી. “જે સૂર્યોદયથી આરંભી મધ્યાહ્નલગી
 ન હોય તે ખડાતિથિ, તે તિથિમાં વ્રતોનો આરંભ અને સમાપ્તિ કરવાં નહીં” એવું સત્ય વ્રતનું વચન છે
 તેથી ખડાતિથિમાં પણ વ્રતોનો આરંભ અને સમાપ્તિ કરવાં નહીં. “ક્ષમા, સત્ત્વ ભાષણુ, દયા, દાન,
 સ્વચ્છતા, ધૃતિચરિત્ર, દેવપૂજન, હોમ, સતોષ, ચારી ન કરવી,” એ ધર્મ સઘળાં વ્રતોમાં સામાન્યપણું
 જાણવા. અહીંયાં હોમ વ્યાહૃતિ મત્રવરે કરવો, એટલે કામ્યવ્રતમાં વિશેષ જાણવો. જે દેવતાનું ઉપોપણુવ્રત
 હોય તે દેવતાનો જપ, ધ્યાન, કથાશ્રવણુ, પૂજન, તેના નામનું શ્રવણુ, કીર્તન, ઇલાદિ કરવાં. ઉપવાસને
 દિવસે અન્નસામે જોવું, મુગધ લેવી, તેલ લગાડવું, તાંબૂલ, મુશોભિત વદન, એ વર્જ્ય કરવાં. સૌભાગ્યવતી
 શ્રીને સૌભાગ્ય વ્રતમાં તેલમદન, તાંબૂલ ઇલાદિ વર્જ્ય નથી. “જળ, મૂળ, ફળ, દૂધ, હવિષ્ય, આ-
 દ્યણુની ઇચ્છા, શુરુનું વચન અને ઔષધ, એ આઠ વ્રતનાં નાશ કરનારાં નથી;” માટે એમાંથી કોઇનું
 પણ સેવન કરવાથી વ્રતભંગ થતો નથી. વિરમુતિ ઇલાદિકથી વ્રતભંગ થયો હોય તો ત્રણ ઉપવાસ અને
 ક્ષૌર કરી ફરી વ્રત કરવું. ઉપવાસ કરવા માટે અશક્ત હોય તો તેને બદલે એક આદ્યણુને ભોજન, અથવા
 તેટલું દ્રવ્યદાન, કેવા સહસ્ર ગાયત્રીજપ, અથવા બાર પ્રાણુયામ એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. પ્રથમ લીધેલું વ્રત
 કરવામાં અશક્ત હોય તો પ્રતિનિધિદ્વારા કરાવવું. પુત્ર, સ્ત્રી, પતિ, ભાઈ, ઉપાધ્યાય, મિત્ર એ પ્રતિનિધિ
 જાણવા. પુત્રાદિક, પિતા ઇલાદિને બદલે વ્રત કરે તો જેને બદલે વ્રત કરે તેને ફળ મળે અને કરનારને
 પણ મળે. “વારંવાર જળ પીવું, એકવાર તાંબૂલ ખાવું, દિવસની નિદ્રા અને શ્રીસગ કરવો, તેથી ઉપ-
 વાસનો નાશ થાયછે.” શ્રીઆનું સ્મરણ કરવું, વિષયની વાતો કહેવી, કીંદા કરવી, કટાક્ષથી જોવું, એકાં-
 તમાં શુષ્ક વાતો કરવી, આ રીતે હું વિષયભોગ કરીશ એવો સંકલ્પ કરવો, અમુક સાથે હું ભોગ કરીશ,
 એવો નિશ્ચય કરવો, પ્રત્યક્ષ મૈથુન કરવું, આ રીતે આઠ પ્રકારનાં મૈથુન કલાં છે તેમાંથી કોઇએક પણ કરવું
 નહીં. પ્રાણુસકટ સમયે વારંવાર જળ પીવાનો હોય નથી. પખાલનું પાણી, ગાયત્રીનાનું બીજું દૂધ, મસૂર,
 ગોદડિયાં લીંબુ, છીપનો સુનો, એને આમિષગણુ એમ કહેછે; એ ગણુ વ્રતમાં વર્જ્ય કરવો. આંધુ
 પડ્યાં, ક્રોધ, ઇલાદિથી તત્કાળ વ્રતોનો નાશ થાયછે. “વ્રત કરી બીજને ઘેર ભોજન કરે તો જેનું અન્ન
 હોય તેને તે વ્રતનું ફળ જાય. તિલ અને મગ વિના શીંગમાં ઉત્પન્ન થનાર ચણા વગેરે ધાન્ય, અડદ
 ઇલાદિ, મૂલા ઇલાદિ ક્ષારગણુ, અને મીઠું, મધ, માંસાદિક, એ વ્રતને દિવસે વર્જ્ય કરવાં. “સામો,
 માંધાભો, ઘઉં એ વ્રતમાં શુદ્ધ છે.” શાળના ચોખા, જવ, મગ, તિલ, કાંમ, વટાણા, ઇલાદિક ધાન્ય,
 ધોળા સુળા, મુરણુ આદિ કદ, સિંધાલુણુ અને સમુદ્રનું એ મીઠાં, ગાયનું દહીં, ઘી અને દૂધ, ફણુસ,
 આંબા, નારિયલ, હરરે, પીપર, શુક્રે, સૂકે, આંબલી, કેળાં, બન્ને જાતનાં આમળાં, ખાંડ, સાકર એ સઘળાં
 તેજમાં રાંધ્યાં ન હોય તો હવિષ્ય જાણવાં. ગાયત્રી છાસ, ભૈંસનું ઘી એ હવિષ્ય છે એમ પણ કોઇએક
 કહેછે. જ્યાં વ્રતનો વિધિ કલો નથી ત્યાં પાંચ રતિભાર સોનાની અથવા રૂપાની પ્રતિમા કરી પૂજન કરવી.

દ્રવ્ય કહ્યું ન હોય ત્યાં ધીના હોમ કરવો. દેવતાનું નામ કહ્યું ન હોય ત્યાં પ્રજાપતિ દેવતા માનવો. જ્યાં મંત્ર કહ્યો ન હોય ત્યાં સર્વ વ્યાહૃતિરૂપ મંત્ર લેવો. જે ઠેકાણે હોમની સખ્યા કહી ન હોય ત્યાં એક સો આઠ, અઠાવીસ, અથવા આઠ એમાંથી કોઈએક સખ્યા લેવી. ઉપવાસ કર્યો હોય તો વ્રતની સપૂર્ણતામાટે શ્રાદ્ધાણુભોજન કરાવવું. જે વ્રતમાં ઉધાપન કહ્યું નથી ત્યાં ગોદાન અને સુવર્ણદાન કરવું. શ્રાદ્ધાણુનાં વચનથી વ્રતની સપૂર્ણતા થાયછે; પરંતુ સર્વ ઠેકાણે શ્રાદ્ધાણુનું વચન તેને દક્ષિણા દઈને લેવું. ગ્રહણ કરેલા વ્રતનો સાગ કરવાથી ચાંડાલ પ્રમાણે દોષયુક્ત થાયછે. વિધવા સ્ત્રીઓએ વ્રતાદિકને દિવસે તેરહતરેહનાં રંગીન અને લાલ વસ્ત્ર ન પહેરવાં, ઘોળાં વસ્ત્રજ ધારણ કરવાં. સૂતક, સ્ત્રીઓને રજસ્વલાદોષ, જ્વરાદિક રોગ ઇલાદિક થયાં હોય તો ઉપોષણ આદિ શરીરના નિયમે પોતાના અગથી કરવા અને પૂજા ઇલાદિક કરવાં તે બીજાપાસે કરાવવાં. પ્રથમ આરંભ કરેલાં ન હોય એવાં વ્રત સૂતકાદિકમાં કરવાં નહીં. “કામ્યકર્મમાં પ્રતિનિધિ થતો નથી. નિલકર્મ, અને નૈમિત્તિકર્મ એમાં પ્રતિનિધિ થાયછે. કામ્યકર્મમાં પણ આરભ થયા પછી પ્રતિનિધિ થાયછે. એમ કોઈ અચકાર કહેછે. મત્ર, યજ્ઞમાન, દેવતા, અગ્નિકાર્ય, એ ઠેકાણે પ્રતિનિધિ થતો નથી. કોઈ પણ ઠેકાણે નિષેધ કરેલી વસ્તુ પ્રતિનિધિસ્થાનકે રાખવી નહીં.” એક સમયે એક, બે, ત્રણ, એમ અનેક વ્રત અથવા ઉપવાસ કરવા પ્રાપ્ત થયા છતાં દાન, હોમ ઇલાદિ જે વિરુદ્ધ ન હોય તે ક્રમવદે કરવા. પરસ્પર વિરુદ્ધ એવાં નક્કોભોજન, ઉપવાસ ઇલાદિ પ્રાપ્ત થયા છતાં તેમાંથી એક પોતે કરી બીજું પુત્ર, સ્ત્રી ઇલાદિક પાસે કરાવવું. જ્યાં ચૌદસ, આઠમ આદિ દિવસનું ભોજન કરવાનો નિષેધ આવ્યો, અને તેજ દિવસે બીજા વ્રતની પારણા પ્રાપ્ત થઈ, ત્યાં પારણા વિધિથી પ્રાપ્ત છે માટે ભોજનજ કરવું. ચૌદસ, આઠમ ઇલાદિક સ્થળમાં દિવસે ભોજનનો નિષેધ કહ્યો છે તે પ્રીતિપ્રાપ્ત (ધ્વજાથી કરવાનો) ભોજન માટે છે, એપ્રમાણે રવિવારાદિ દિવસે સંકલ્પતુર્થાદિ વ્રત પ્રાપ્ત થાય તો રાત્રિએજ ભોજન કરવું.

યત્રાષ્ટમ્યાદૌદિવામોજનનિષેધોપત્રૌતુરવિવારાદિપ્રયુક્તમોજનનિષેધસ્ત્રાચ્યપ્રાસરૂપવાસઃ ॥ યત્રતુપુ
ત્રવદ્વહસ્યસ્ય સંકાંત્યાદાતુપવાસોપિનિષિદ્ધોમોજનસ્યાપ્યષ્ટમ્યાવિપ્રયુક્તનિષેધસ્ત્રાચ્યવિચિત્રસ્યંપ્રકલ્પ્યોપ
વાસપવકાર્યઃ ચાંદ્રાયણમધ્યેષ્કાદશ્યાદિપ્રાસૌપ્રાસસંલ્પ્યાનિયમેનમોજનમેવકાર્યમ્ પવંરુચ્ચાદિવ્રતેઽ
પિપવમેકાદશ્યામેકાંતરોપવાસાદિપ્રયુક્તપારણાયાંપ્રાસતાયાંજલપારણકૃત્વોપવસેત્ પવંઙાદશ્યામાસોપવા
સશ્રાદ્ધપ્રદોપાદિપ્રયુક્તપારણપ્રતિધંધેજલપારણકાર્યમ્ ઇકાદશ્યાદોસંક્રમેપુત્રવદ્વહસ્યસ્યોપવાસનિષેધ
ઈકાદશ્યુપવાસસ્થપ્રાસસ્ત્રાપિકિચિદાપોમૂલંફલંપયોવામશ્યંકલ્પ્યં ક્વયોરુપવાસયોર્નકયોરેકમકયોર્વ
કસિન્દિનેપ્રાસૌ અમુકોપવાસમમુકોપવાસંચોમયંતંત્રેણકરિપ્યશ્વત્યાદિસંકલ્પ્યસદૈવવોપવાસપૂજાહોમા
નામનુષ્ઠાનમ્ યત્રોપવાસૈકમકયોરેકદિનેપ્રાસિસ્ત્રતિથિદ્વૈયેગૌણકાલવ્યાસિમાશ્રિત્યપ્કંપૂર્વેતિથોદ્વિતી
યંશેપતિથૌકાર્યમ્ અઘંડતિથાવેકંપુત્રાદિનાકારયેદિત્યુક્તમ્ ઇવંકામ્યંનિત્યસ્યવાધકમિત્યાવિવાક્યૈઃ
કામ્યનિત્યાદિવલાલલાધાવાધસંભવાસંભવાદિવિચાર્યાનુષ્ઠાનમૂદમ્ ॥ इति सामान्यव्रतपरिभाषादे
શઃ પદ્મઃ ॥ ૬ ॥

જ્યાં અષ્ટમી ઇલાદિ સ્થલે દિવસે ભોજનનો નિષેધ, અને રાત્રિએ રવિવારના નિમિત્તથી ભોજનનો નિષેધ કહ્યો છે, ત્યાં અર્થાત્ ઉપવાસ પ્રાપ્ત થાયછે, માટે તેજ કરવો. જ્યાં સંકાંતિ ઇલાદિક દિવસે પુત્રવાન ગૃહસ્થાશ્રમીને ઉપવાસનો પણ નિષેધ કહ્યો છે, અને તેજ દિવસે ચૌદસ વા આઠમ એ નિમિત્તથી દિવસે ભોજનનો નિષેધ પ્રાપ્ત થયો, ત્યાં કાંઈ થોડો આહાર કરી ઉપવાસજ કરવો. આદ્રાધણવ્રતમાં એકાદશીઆદિ ઉપવાસવ્રત પ્રાપ્ત થાય તો ગ્રાસસખ્યાના નિયમ પ્રમાણે ભોજનજ કરવું. એપ્રમાણે કૃત્ત્રાદિક વ્રતવિષે પણ બાણુવું. એમજ ‘એકાદશીને દિવસે એકાંતરોપવાસ આદિ વ્રતની પારણા આવી હોય તો જલથી પારણા કરી ઉપવાસ કરવો. એપ્રમાણે દ્વાદશીને દિવસે માસોપવાસવ્રત (એક માસલગી લાગઠ ઉપવાસ કરવા તે) શ્રાદ્ધ, અને પ્રદોષવ્રત ઇલાદિ કારણથી પારણા કરવાની અડચણ પ્રાપ્ત થાય, તો જલવતી પારણા કરવી. એકાદશીઆદિ દિવસે સંકાંતિ આવી હોય તો પુત્રવાન ગૃહસ્થને ઉપવાસનો નિષેધ અને એકાદશીને ઉપવાસ એ પ્રાપ્ત છે તેમાં પણ ઉપવાસ ન કરતાં જળ, મૂળ, કૂળ, દૂધ એમાંથી કાંઈ એક ભક્ષણ કરવું. એક દિવસે બે ઉપવાસ, બે નક્કા, બે એકભક્ત એવાં પ્રાપ્ત થાય ત્યારે “અમુકોપવાસ અમુકોપવાસ એવા બે એકત્રતથી કરું” ઇલાદિ સકલપ કરી એકત્રતવદે ઉપવાસ, પૂજા, હોમ એ કરવાં.

૧ એક દિવસ ઉપવાસ અને બીજે દિવસ પારણા એવું જે વ્રત તે એકાંતરોપવાસ બાણુવું. જેમ ધારણ પારણા ઇલાદિક

હવે છઠનો નિર્ણય કહેછે.

૨૨૬ત્રત્રમાટે છઠ પૂર્વવિદ્યા હોય તે લેવી. બીજાં ત્રત્રમાટે પરવિદ્યા હોય તેજ લેવી. પ્રથમ દિવસે આર ધરીથી ઓછી પાંચમનો વેધ હોય તો પૂર્વ દિવસની પણ લેવી. છઠ અને સાતમને દિવસે રવિવારયોગ આવે હોય તો તેને પદ્મકયોગ એમ કહેછે. ઇતિ પછીનિર્ણયો દ્વાદશ ઉદ્દેશઃ ॥ ૧૨ ॥

સત્તમીકર્મમાત્રેપટ્ટીયુતૈવગ્રાહ્યા ॥ યદાપૂર્વેચુરસ્તમપર્યંતાપટ્ટીતિદિવાપટ્ટીવિદ્વાનભ્યતેપ રેયુઘ્વાટ્મીવિદ્વાતદાચાગત્યાપરૈવ ય્વંતિથ્યંતરનિર્ણયેષ્વચ્યુદ્ધમ્ ॥ ઇતિ સત્તમીનિર્ણયસ્ત્રયોદશ ઉદ્દેશઃ ૧૩

હવે સત્તમીનો નિર્ણય કહેછે.

સાતમ કર્મમાત્રમાં છઠ્યુક્તાજ લેવી, જ્યારે પૂર્વદિવસે સૂર્યાસ્તલગી છઠ દોવાથી દિવસની છઠવડે વેધવાળી સાતમ મળતીજ ન હોય અને બીજે દિવસે સાતમ અષ્ટમીવિદ્ય હોય ત્યારે અગત્યથી અષ્ટમીવિદ્ય લેવી. આ રીતે બીજી તિથિઓના નિર્ણયમાટે પણ કલ્પના કરવી. ઇતિ સત્તમીનિર્ણયસ્ત્રયોદશ ઉદ્દેશઃ ॥ ૧૩ ॥

ત્રત્રમાત્રેપટ્ટીયુક્તપક્ષેપરા ॥ રૂપપક્ષેપૂર્વા મિલિતશિવશત્યોક્તસ્વેકુળ્ળાપિપરાબુધાટ્મી શુક્લપક્ષેપ્રાતઃકાલમારમ્યાપરાહ્વપર્યંતંયદિનેનુહૃતંમાત્રોપિયુગવાસરયોગઃસાગ્રાહ્યા સાયાહ્નકાલેચૈત્ર માસેશ્રાવણાદિમાસચતુરપેરૂપપક્ષેચનગ્રાહ્યા સર્વેરૂપ્ણાટ્મીપુકાલમૈરવોદ્દેશોનકેચિતુપવસંતિ તત્રમા ગંદીપરૂપ્ણાટ્મ્યાંમિરવજયંતીત્યાસ્તઋષિર્જ્યૈષ્ઠિરેનમધ્યાહ્ન્યાપિનીગ્રાહ્યા દિનદ્વયેમધ્યાહ્ન્યાસૌપૂર્વેવ પ્રદોષવ્યાપિનીતિકૌસ્તુમે અતઃપ્રથમદિનેપ્રદોષવ્યાસૌદ્વિવિધવાક્યાવિરોધાત્પરૈવ પૂર્વેપ્રદોષવ્યાસિરેવપ રથમધ્યાહ્ન્યેપર્યતદાયઘુશિષ્ટાચારાનુરોધાત્પ્રદોષગાપૂર્વેવ યતુ અર્કપર્વદ્વયેરાત્રૌચતુર્દશ્યટ્મીદિવેતિવચના દિવામોજનનિવેધમાત્રપરિપાલનંનતુકિંચિદ્વત્ તત્રનિવેધસ્તુનિવૃત્ત્યાત્માકાલમાત્રમપેક્ષતઃઈતિવચનાન્નો જનકાલવ્યાપિનીમટ્મીત્યક્ત્યાનવમ્યાંસસમ્યાંચામોક્ત્યંઈતિમાતિ યુક્તમયુક્તવાસદ્વિચિંચારણીયં ॥ ઇત્યટ્મીનિર્ણયસ્ત્રયોદશ ઉદ્દેશઃ ॥ ૧૪ ॥

હવે અષ્ટમીનો નિર્ણય કહેછે.

આઠમ ત્રત્રમાત્રમાં બીજા દિવસની હોય તે લેવી. કૃષ્ણપક્ષમાં પૂર્વની લેવી. મળેલા શિવશક્તિના ઉત્સવમાટે કૃષ્ણપક્ષની હોય તોપણ બીજા દિવસનીજ લેવી. યુધાટ્મી શુક્લપક્ષમાં પ્રાતઃકાળથી અપરાહ્નકાળલગી જે દિવસે એ ધરી પણ યુધવારનો યોગ આવે તે લેવી. સાયાહ્નકાલે, ચૈત્રમાસમાં શ્રાવણથી આર માસમાં, અને કૃષ્ણપક્ષમાં યુધાટ્મી હોય તે લેવી નહીં. કેટલાએક લોકો સર્વે કૃષ્ણપક્ષની આઠમને કાલમૈરવના ઉદ્દેશથી ઉપવાસ કરેછે, તે ઉપવાસમાટે આઠમ, માગશર વદ આઠમ એ કાલમૈરવનપંતી છે તેથી તેના નિર્ણયનીપહે મધ્યાહ્નકાલવ્યાપિની લેવી. બન્ને દિવસે મધ્યાહ્નકાલે હોય તો પૂર્વનીજ લેવી. કૌરતુલમાં પ્રદોષકાલવ્યાપિની લેવી એમ કહ્યું છે, તેથી બન્ને દિવસે પ્રદોષકાલવ્યાપિની હોય તો, બન્ને પ્રદોષમાં વાકયોનો પરસ્પર વિરોધ ન થાય માટે બીજા દિવસનીજ લેવી. પ્રથમ દિવસેજ પ્રદોષકાલવ્યાપિની હોય અને બીજે દિવસે મધ્યાહ્નકાલનીજ વ્યાપ્તિ હોય ત્યારે બહુ શિષ્ટાચારના સંભતથી પ્રદોષકાલવ્યાપિની એવી પ્રથમનીજ લેવી. 'રવિવાર, અમાવાસ્યા, અને પુર્ણિમા તે દિવસે શત્રિભોજનનો નિવેધ; ચૈદગ, આઠમને દિવસ દિવસે ભોજનનો નિવેધ' એ વચનવડે દિવસે ભોજનનો નિવેધમાત્ર માગવાનો કર્યો, તત કહ્યું નથી. ત્યાં "નિવેધ તો નિવૃત્તિરૂપ છતો કેવળ કાલમાત્રનીજ ગરજ રાખે છે," એવાં વચન છે, તેથી ભોજનકાલવ્યાપિની અષ્ટમી છોડી નોમ અથવા સાતમમાં ભોજન કરવું એ રીતે મને બાને છે, એ વિષયમાં યોગ્ય કે અયોગ્ય તે વિદ્વાનોએ વિચાર કરી લેવો. ઇતિ અષ્ટમીનિર્ણય-શ્રુતદ્દેશ ઉદ્દેશઃ ॥ ૧૪ ॥

નવમીસર્વત્રાષ્ટમીવિદ્વૈવગ્રાહ્યા ॥ ઇતિ નવમીનિર્ણયઃ પંચદશ ઉદ્દેશઃ ॥ ૧૫ ॥

હવે નોમનો નિર્ણય કહેછે.

નોમ, મર્ચેકાળે આઠમવડે વિદ્ય હોય તેજ લેવી. ઇતિ નવમીનિર્ણયઃ પંચદશ ઉદ્દેશઃ ॥ ૧૫ ॥

દશમીતૂપવાસાદૌનચમીયુતૈવગ્રાહ્યા ॥ પૂર્વવિદ્યાયાઅભામેઉત્તરવિદ્યાગ્રાહ્યા ॥ इति दश
મીનિર્ણયઃ પોઢશ ઉદ્દેશઃ ॥ ૧૬ ॥

હવે દશમીનો નિર્ણય કહેછે.

દશમ, ઉપવાસ ઇલાદિકમાં નવમીયુક્ત હોય તેજ લેવી. નવમીયુક્ત ન મળે તો એકાદશીવિદ્યા લેવી.
ઇતિ દશમીનિર્ણયઃ પોઢશ ઉદ્દેશઃ ॥ ૧૬ ॥

અયૈકાદશીનિર્ણયઃ ॥ તત્રૈકાદશ્યુપવાસોદ્દેધા મોજનનિષેધપરિપાલનાત્મકો વ્રતાત્મકશ્ચ આ
ષ્ટેપુત્રવદ્દહસ્યાદીનાંકૃષ્ણપક્ષેપ્યધિકારઃ વ્રતાત્મકોપવાસસ્તુઅપત્યયુતૈર્ગૃહસ્થૈશ્ચકૃષ્ણપક્ષેનકાર્ય. કિન્તુ
સમંશ્રફવ્રતસંકલ્પમકૃત્વાયથાશક્તિનિયમયુતંમોજનવર્જનમેવકાર્યં ઇવતિથિક્ષયેનુહ્નેકાદશ્યામપિશેય
મ્ શયનીબોધિનીમધ્યવર્તિરુષ્ણૈકાદશીપુસાપત્યગૃહસ્થાદીનાંસર્વેપામધિકારઃ ત્રિષ્ણુસાચુચકામૈરાયુઃ
પુત્રકામેશ્ચકામ્યવ્રતપક્ષદ્વયેપિકાર્યં તત્રનકોપિનિષેધઃ ષેષ્ણવગૃહિણાંકૃષ્ણૈકાદશ્યપિનિત્યોપોષ્યા इद
મેકાદશીવ્રતશૈવષેષ્ણવસૌરાદીનાંસર્વેપાનિત્યં અકરણેપ્રત્યવાયશ્રવણાત્ સંપત્યાદિફલશ્રવણાત્કામ્યંચ
ભવતિ કેચિન્મુહતાંદિમિતદશમીસત્ત્વેદશમ્યામેવમોજનંકર્તવ્યં સૂર્યાંદ્યાત્પૂર્વમેવમવૃત્તાર્યાંશુદ્ધાધિકા
ધિકદ્વાદશિકાર્યાંતુનૈરતરયેણોપવાસદ્વયકાર્યમિતિતિથિપાલનમપિવદંતિ તન્નયુક્તં અષ્ટમવર્ષાદુર્ધ્વમશી
તિતમવર્ષપર્યંતમેકાદશીવ્રતાધિકાર. શત્તસ્યતુઅશીતેરુર્ધ્વમપ્યધિકારઃ સમર્ત્વકાળાભીનામર્ત્તનુજ્ઞાંપિ
પ્રાઘનુજ્ઞાંવાચિનોપવાસવ્રતાધ્યષ્ટણેવ્રતવૈફલ્યંમર્ત્તયુ.ક્ષયોનરકશ્ચ અશક્તાનાંતુ નક્તંહવિપ્યાન્નમનૌ
વનંવાફલંતિલા.ક્ષીરમથાંયુચાગ્યં ચત્પંચગવ્યંયદિવાપિવાયુ પ્રશસ્તમત્રોત્તરમુત્તરચૈતિપક્ષેષુ શક્તિતાર
તમ્યેનૈકપક્ષાશ્રયણં નત્ત્વેકાદશીત્યાગઃ પ્રમાદાદિનૈકાદશ્યામુપોપનાકરણેદ્વાદશ્યામપિવ્રતંકાર્યં દ્વાદ
શ્યામપ્યકરણેયવમધ્યચાંદ્રાવર્ણપ્રાયશ્ચિત્તં નાસ્તિક્યાદકરણેપિપીલિકામધ્યચાંદ્રાવર્ણ અશક્તપતિપિ
પ્રાણુદેશેનસ્ત્રીપુત્રમગિનીધ્વાપ્રાદિમિરેકાદશીવ્રતાચરણેકતુશતજંપુણ્યમ્ ॥

હવે એકાદશીનો નિર્ણય કહેછે.

એક કેવળ ઉપવાસ અને બીજો વ્રતસહિત ઉપવાસ એવા એકાદશીના ઉપવાસના બે ભેદ છે કેવલ
ઉપવાસમાટે પુત્રવાન્ ગૃહસ્થ ઇલાદિકોને કૃષ્ણપક્ષમાં પણ અવિકાર છે કૃષ્ણપક્ષમાં વ્રતયુક્ત ઉપવાસ
પુત્રવાન્ ગૃહસ્થે કરવો નહીં, સારે મત્રસહિત વ્રતમકટપ ન કરી યથાશક્તિ નિયમ ધારણ કરી ભોજન
માત્ર વર્જ્ય કરવું. એ પ્રમાણે તિથિનો ક્ષય છતાં શુક્લપક્ષની એકાદશીમાં પણ જાણવું. આપાદશુદિ
એકાદશી અને કાર્તિકશુદિ એકાદશી એની વચમાંના કૃષ્ણપક્ષના એકાદશીવ્રત માટે પુત્રવાન્ ગૃહસ્થા-
શ્રમીને પણ અધિકાર છે. વિષ્ણુની સાયુજ્યમુખ્તિ ઇચ્છનારા અને આયુષ્ય તથા પુત્ર એની ઇચ્છા કર-
નારા તેમણે કામનાથી વ્રત બંને પક્ષમાં કરવા, તેમાં કોઈ પણ નિયંધ નથી વૈષ્ણવ ગૃહસ્થોએ કૃષ્ણપક્ષની
એકાદશીના પણ અવશ્ય ઉપવાસ કરવો એ એકાદશી વ્રત શૈવ, વૈષ્ણુન અને સૂર્યભક્ત ઇલાદિ સર્વેને, ન
કરવાથી દોષ સભળાય છે માટે નિત્ય છે, અને સપત્તિ આદિ કળ પ્રાપ્ત થાયછે એમ સભળાયછે તેથી
કામ્ય પણ છે કેટલાએક મત્રકાર એમ કહેછે કે, બે ઘડિઆદિ દશમ છતાં દશમમાજ ભોજન કરવું, અને
સૂર્યઉદયથી પ્રથમ પ્રાપ્ત થઇ ને શુદ્ધાધિકાધિકદ્વાદશી તેમાં તો બરોબર બે ઉપવાસ કરના, એ રીતે
તિથિ પાળવી એમ કહેછે, પરંતુ તે યોગ્ય નથી આઠ વર્ષ પછી એશી વર્ષલગી એકાદશીવ્રતનો અધિકાર
છે. શક્તિમાન્ હોય તો એશી વર્ષ પછી પણ અધિકાર છે સોભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ પતિ અથવા પિતા ઇલા-
દિકની આજ્ઞાવિના ઉપવાસવ્રતાદિક કરે તો તેમનું વ્રત વ્યર્થ થતા પતિના આયુષ્યનો ક્ષય અને નરકપ્રાપ્તિ
પણ થાયછે અશક્તોને તો “નક્ત, હવિષ્યાન્ન, અન્નોદન,^૧ ક્ષળ, તિલ, દૂધ, જળ, ઘી, પચગવ્ય અને વાયુ,
એમાનું એક કરતા બીજું શ્રેષ્ઠ એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે,” માટે પોતાની શક્તિ એાછી અધિકી જાણી
કહેલા પક્ષોમાથી કાંઈએક પક્ષનો અગીકાર કરવો એકાદશીનો ત્યાગ કરવો નહીં ભૂલથી એકાદશીને
દિવસે ઉપવાસ કીધો ન હોય તો દ્વાદશીને દિવસે પણ વ્રત કરવું દ્વાદશીને દિવસે પણ ન કર્યો હોય તો

૧ કાત ન જમતા લૂણવિના ચોખાના રોટલા, ઘડની રોટલી ઇલાદિ બાકણુ કરવું તેનું નામ અન્નોદન.
૩

યવમધ્ય^૧ આંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. નાસ્તિકપણથી ન કરે તો^૨ પિપીલિકા મધ્યઆંદ્રાયણપ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. પતિ, પિતા ઇલાદિક મતભાટે અશક્ત હોય તો તેમને ઉદ્દેશ કરી સ્ત્રી, પુત્ર, બેહેન, ભાઈ, ઇલાદિકાએ એકાદશીવ્રત કરવાથી સો યજ્ઞનું ફળ પ્રાપ્ત થાયછે.

અથવ્રતદિનનિર્ણયઃ ॥ તત્રવ્રતાધિકારિણોદ્વિવિધા વૈષ્ણવાઃસ્માર્તાશ્ચ તત્રયચપિયસ્યદીક્ષાસ્તિ ઘૈર્ણવીત્યાદિલક્ષણયુક્તાઘૈર્ણવાસ્તદ્વિજ્ઞાઃસ્માર્તાઈતિમહાનિવંધેપૂક્તં તથાપિસપારંપર્યપ્રસિદ્ધમેવઘૈર્ણવત્ત્વં સ્માર્તવંચતૃત્ત્વમન્યંતઈતિસિંધુકામેવસચંદેશેસર્વેશાષ્ટપરિગૃહીતંપ્રચરતિ વેધોપિદ્વિવિધઃ અરુણોદયેદશ સીવેષઃ સૂર્યોદયેતદ્વેધશ્ચ સૂર્યોદયાત્પ્રાકતુર્વટિકાત્મકોરુણોદયઃ સૂર્યોદયસ્તુસ્પષ્ટઃ તેનપદ્મપંચાશદ્વટિકા નંતરંપલાદિમાત્રદશમીપ્રવેશેરુણોદયવેધોવૈર્ણવવિષયઃ પષ્ટિઘટિકાત્મકસૂર્યોદયોત્તરંપલાદિમાત્રદશ મીસત્ત્વેસૂર્યોદયવેધઃસ્માર્તવિષયઃ જ્યોતિર્વિંદાદિવાદેનવેધાદિસંદેહેતુ વહુવાક્યવિરોધેનગ્રાહ્યેણેપુવિવા દિપુ એકાદશીપરિત્યજ્યદ્વાદશીસંમુપોષ્યેત્ ॥

હવે વ્રતના દિવસનો નિર્ણય કહેછે.

વ્રતના અધિકારી બે પ્રકારના છે. એક વૈષ્ણવ અને બીજા સ્માર્ત, તેમાં “જેને વૈષ્ણવી દીક્ષા છે તે વૈષ્ણવ,” અને વૈષ્ણવથી ને ભુદા તે સ્માર્ત, એ રીતે જે કે મ્હોટા ગ્રંથોમાં કહ્યુંછે, તો પણ વૈષ્ણવપણું અને સ્માર્તપણું એ બે પ્રકારના, પ્રસિદ્ધ પરંપરાથી ચાલતા આવ્યા જે ધર્મ તે ઉપરથીજ પૃક્ષો માનેછે, એમ નિર્ણયસિંધુમાં કહ્યું છે અને તે પ્રમાણેજ સર્વ દેશમાં સઘળા શિષ્યોએ ગ્રહણ કરેલો આચાર ચાલેછે. વેધ પણ બે પ્રકારના છે—અરુણોદયસમયે દશમીનો વેધ, અને સૂર્યોદયસમયે દશમીનો વેધ, સૂર્યોદયથી પ્રથમ ચાર ઘડી તે અરુણોદય, સૂર્યોદય તો સ્પષ્ટજ છે, સારે છપ્પન ઘડી પછી એક પળમાત્ર દશમીના પ્રવેશ થયો હોય તો અરુણોદયવેધ વૈષ્ણવોના નિર્ણયમાં લેવો. સાઠ ઘડીનો સૂર્યોદય થયા પછી એક પળમાત્ર દશમી હોય તો સૂર્યોદયવેધ સ્માર્તો માટે લેવો. ત્યોત્પત્તિ ઇલાદિના વાદવડે વેધાદિકનો રૂંશય આવે સારે “અનેક વાક્યોના વિરોધવડે પડિતો વાદ કરતા હોય તો એકાદશી છાડી બારસને દિવસે ઉપવાસ કરવો.”

તથાચૈકાદશીદ્વિવિધા ॥ વિદ્યાશુદ્ધા ચ અરુણોદયવેધવતીવિદ્યા તાંત્યક્ત્વાવૈષ્ણવૈર્દ્વાદયે ધોષોપ્યા અરુણોદયવેધરહિતાશુદ્ધા સાચચતુર્વિંચા એકાદશીમાત્રાધિક્ષ્યવતી દ્વાદશીમાત્રાધિક્ષ્યવતી ઉભયાધિક્ષ્યવતી અનુભયાધિક્ષ્યવતીચંતિ અગ્રાધિક્ષ્યંસૂર્યોદયોત્તરંસત્ત્વં તત્રોદાહરણં દશમીનાઢ્યઃ૫૫ એકાદશી ૬૦૧ દ્વાદશ્યાઃક્ષયઃ૫૮ હ્યમેકાદશીમાત્રાધિક્ષ્યવતીશુદ્ધા વૈષ્ણવૈઃપરોપોપ્યા સ્માર્તગૃહસ્થૈઃ પૂર્વા અથદશમી ૫૫ એકાદશી ૫૮ દ્વાદશી ૬૦૧ હ્યંશુદ્ધાદ્વાદશીમાત્રાધિક્ષ્યવતી અગ્રવૈષ્ણવવાનાંદ્વાદ દ્વાદશ્યોપેત્ સ્માર્તનાંપૂર્વા અથદશમી ૫૫ એકાદશી ૬૦૧ દ્વાદશી ૫ હ્યંશુદ્ધાઉભયાધિક્ષ્યવતી અગ્રસર્વવૈર્ણવૈઃ સ્માર્તશ્ચ પરોપોપ્યા અથદશમી ૫૫ એકાદશી ૫૭ દ્વાદશી ૫૮ હ્યમનુભયાધિક્ષ્યવતીશુદ્ધા ઘૈર્ણવૈઃ સ્માર્તશ્ચપૂર્વેનોપોપ્યા ॥ इति संक्षेपतोवैष्णवनिर्णयः ॥

હવે એકાદશીનો ભેદ કહેછે.

એકાદશી બે પ્રકારની, શુદ્ધા અને વિદ્યા—અરુણોદયવેધવડે યુક્ત જે તે વિદ્યા, વૈષ્ણવોએ વિદ્યાને છાડી બારસમાં ઉપવાસ કરવો. અરુણોદયવેધથી રહિત જે તે શુદ્ધા. તે (શુદ્ધા) ચાર પ્રકારની છે તે આગ્રમાણે—એકાદશીમાત્રાધિક્ષ્યવતી, દ્વાદશીમાત્રાધિક્ષ્યવતી, ઉભયાધિક્ષ્યવતી, અનુભયાધિક્ષ્યવતી. ઇહાં આધિક્ષ્ય એટલે બીજે દિવસે સૂર્યોદય પછી તિથિ રહેતી હોય તે. ચાર પ્રકારની શુદ્ધા એકાદશીના ક્રમથી દાખલા દે છે—દશમ ઘડી ૫૫, એકાદશી ૬૦૧, બારસનો ક્ષય ૫૮, એ એકાદશીમાત્રાધિક્ષ્યવતી શુદ્ધા છે. આ દાખલામાં વૈષ્ણવોએ બીજા દિવસની લેવી. સ્માર્ત ગૃહસ્થોએ પ્રથમ દિવસની લેવી.—દશમ ૫૫ એકાદશી ૫૮ બારસ ૬૦૧ એ શુદ્ધા દ્વાદશીમાત્રાધિક્ષ્યવતી, એ દાખલામાં

૧ યવમધ્યઆંદ્રાયણ—શુદ્ધ એકમથી અમાવાસ્યાવખી કરતુ તે આ ગ્રંથો—એકમને દિવસે એક મારા, બીજાના બે મારા, એ પ્રમાણે પંજીમાપચંત્ર નાસરહિ કરવી, અને વદ એકમના ચોત્ર મારા, બીજાને દિવસે તેર મારા એ પ્રમાણે ચક્રેક કમળી કરવો અને અમાવાસ્યાને દિવસે ઉપવાસ કરવો, ૫૪ મોદાન કરવું, અને દરેકાજ ત્રણ કાલ જ્ઞાન કરવું. મારા મોરના ઇલા જેવડા દેવા ૩ પિપીલિકામધ્યઆંદ્રાયણ, યવમધ્યઆંદ્રાયણ પ્રમાણેજ છે; ૫૨૨ ભેદ એટલે. ૪ કે વદ એકમના ચૌદ મારા, ૬૫૧ તેર, બાર, એમ એક એક કમળી કરતા ચોત્રસનો એક મારા બક્ષણ કરવો અને અમાવાસ્યાનો ઉપવાસ કરી શુદ્ધ એકમથી ચક્ર એક મારાની રહિ કરવી.

વૈષ્ણવોએ બારસનો ઉપવાસ કરવો. સ્માર્તોએ પ્રથમ દિવસની લેવી.—દશમ પદ એકાદશી ૬૦૧૧ દ્વાદશી ૫, એ શુદ્ધા ઉભયાધિક્યવતી, એ ઉદાહરણમાં સર્વ વૈષ્ણવ અને સ્માર્તોએ બીજા દિવસનીજ ઉપવાસ માટે લેવી.—દશમ પદ એકાદશી ૫૭ બારસ ૫૮ એ અનુભયાધિક્યવતી શુદ્ધા, વૈષ્ણવ અને સ્માર્ત એ સઘળાઓએ પ્રથમનીજ ઉપવાસ માટે લેવી. એ રીતે સંજે પથી વૈષ્ણવોના નિર્ણય કહ્યો.

અર્થસ્માર્તનિર્ણયઃ ॥ તત્રસ્યૌદયવેધવતીવિદ્વાતદ્વિદ્વાતશુદ્ધાચેતિ દ્વિવિધાપિપ્રત્યેકંચતુર્થો ય કાદશીમાત્રાધિક્યવતી ઉભયાધિક્યવતી દ્વાદશીમાત્રાધિક્યવતી અનુભયાધિક્યવતીત્યેવંઅપ્રમેદામ વંતિ અત્રોદાહરણાનિ દશમી ૫૮ એકાદશી ૬૦૧૧ દ્વાદશ્યાઃક્ષયઃ ૫૮ હ્યંશુદ્ધાએકાદશીમાત્રાધિક્ય વતી દશમી ૪ એકાદશી ૨ દ્વાદશ્યાઃક્ષયઃ ૫૮ યંચંવિદ્વાએકાદશીમાત્રાધિક્યવતી અનોભયત્રાપિસ્માર્તો નાંત્રુહિણાંપૂર્વોપોષ્યા યતિર્ભિન્નિષ્કામગૃહિર્ભિર્વનસ્થૈર્વિધવાભિર્વૈષ્ણવૈશ્વપ્રવૈરોપોષ્યા વિષ્ણુપ્રીતિકામૈઃ સ્માર્તૈરુપવાસદ્વયંકાર્યમિતિકેચિત્ ઉભયાધિક્યવતીશુદ્ધા યથા દશમી ૫૮ એકાદશી ૬૦૧૧ દ્વાદશી ૪ ઉભ યાધિક્યવતીવિદ્વા યથા દશમી ૨ એકાદશી ૩ દ્વાદશી ૪ અનોભયત્રાપિસર્વૈઃસ્માર્તૈર્વૈષ્ણવૈશ્વપ્રવૈરોપોષ્યા એકાદશીઉપોષ્યા દ્વાદશીમાત્રાધિક્યવતીશુદ્ધા યથા દશમી ૫૮ એકાદશી ૫૯ દ્વાદશી ૬૦૧૧ અન્નશુદ્ધ ત્વાસ્માર્તાનામેકાદશ્યામેવોપવાસો નદ્વાદશ્યામિતિમાધ્યમતં હેમાદ્રિમતેતુ સર્વૈઃ પરદ્વાદશ્યેવોપોષ્યા કેચિત્તુમુમુક્ષુભિઃસ્માર્તૈઃપરોપોષ્યેત્યાહુઃ દ્વાદશીમાત્રાધિકાવિદ્વા યથા દશમી ૧ એકાદશીક્ષયગામિની ૫૮ દ્વાદશ્યાવૃદ્ધિઃ ૬૦૧૧ અન્નૈકાદશ્યાવિદ્વત્યાત્ દ્વાદશ્યામેવસ્માર્તાનામપ્યુપવાસઃ યંચોભયાધિક્યે દ્વાદશીમાત્રાધિક્યેચસ્માર્તાનાંવિદ્વાત્યાસ્ત્યાગોનાન્યત્ર વૈષ્ણવાનાંતુપદ્ધિધામપ્યાધિક્યવતીત્યક્ત્વાદ્વાદ શ્યુપોષ્યા અનુભયાધિક્યવતીશુદ્ધા યથા દશમી ૫૭ એકાદશી ૫૮ દ્વાદશી ૫૯ સ્માર્તાનામેકાદશ્યામેવોપ વાસોનદ્વાદશ્યાં વૈષ્ણવાનાંતુવિદ્વત્યાત્ દ્વાદશ્યામેવોપવાસઃ અનુભયાધિક્યવતીવિદ્વા યથા દશમી ૨ એકાદશ્યાઃ ક્ષયઃ ૫૬ દ્વાદશી ૫૫ અત્રાપિસ્માર્તાનામેકાદશ્યામુપવાસઃ વૈષ્ણવાનાંદ્વાદશ્યામુપવાસઃ અસિદ્ધુભયાધિક્યવતીવિદ્વાચરમેમેદપ્રથમમેદદ્વયેહવયતિર્મિમુમુક્ષુભિર્વિધવાભિઃપરોપોષ્યા વિષ્ણુપ્રી તિકામૈરુપવાસદ્વયંકાર્યમિતિતુલ્યયુક્ત્યાપ્રતિભાતિ શ્દાનાંશિષ્ટાસ્તુહેમાદ્રિમતંનિષ્કામત્વાદિકંચાનાદ ત્યમાધ્યમતેનૈવસર્વેસ્માર્તનિર્ણયમવિશેષેણવદંતિનતુકષિદુપવાસદ્વયં શુદ્ધાધિકદ્વાદશિકાર્યાસર્વંપામે કં પરોપવાસંવાવદંતિહૃતિસર્વંત્રેદેશેપુષ્યાયોમાધ્યયોકાનુસારપથપ્રચારહૃતિયોર્થં ઇતેનવૈષ્ણવાદ્વાદશમે દાનાં સ્માર્તાદ્વાદશમેદાનાંચનિર્ણયઃસર્વોપિગતાર્યોભવતીતિવિભાવનીયં વિસ્તરસ્તુમહાપ્રંયેષ્વનુસંધેયઃ અત્રાદ્વાદશમેદાનાંપૃથક્પૃથક્શુદ્ધાહરણકથનેતર્નિર્ણયકથનેચવાલાનાંવ્યામોહમાત્રંસ્યાદિતિ સનિર્ણયઃપૃ થયોવપદેલિખિત્વાસ્થાપિતોનુસંધેયઃ ॥

હવે સ્માર્તોનો નિર્ણય કહેછે.

પ્રથમ કહેહો જે મૂર્ચોદયવેધ તેથી રહિત જે તે શુદ્ધા, મૂર્ચોદયવેધે યુક્ત તે વિદ્વા, એ રીતે જે પ્રકા- રતી છે. તે શુદ્ધા અને વિદ્વા એ એકેક્રીના ચાર ચાર ભેદ થાયછે. તે આ પ્રમાણે—એકાદશીમાત્રાધિ- ક્યવતી, ઉભયાધિક્યવતી, દ્વાદશીમાત્રાધિક્યવતી, અનુભયાધિક્યવતી, એ પ્રમાણે આઠ ભેદ થાય છે. તેઓનાં કંઠથી ઉદાહરણ દે છે;—દશમ પદ એકાદશી ૬૦૧૧ બારસનો ક્ષય ૫૮, એ શુદ્ધા એકા- દશીમાત્રાધિક્યવતી; દશમ ૪, એકાદશી ૨, બારસનો ક્ષય ૫૮, એ પ્રમાણે વિદ્વા એકાદશીમાત્રાધિ- ક્યવતી; આ બન્ને ઉદાહરણમાં સ્માર્ત શુદ્ધાએ એ પ્રથમનીજ ઉપોપણમાં લેવી. સંન્યાસી, નિષ્કામ એવા શુદ્ધસ્થ, પાનપ્રસ્થ, વિધવાઓ અને વૈષ્ણવો એ સઘળાઓએ બીજા દિવસનીજ ઉપવાસ માટે લેવી. વિષ્ણુપ્રી પ્રીતિ ઇચ્છનારા સ્માર્ત હોય તેમણે જે ઉપવાસ કરવા, એમ કેટલાએક પ્રયત્ન કરેછે. ઉભયા- ધિક્યવતી શુદ્ધાતું ઉદાહરણ;—દશમ પદ, એકાદશી ૬૦૧૧, બારસ ૪. ઉભયાધિક્યવતી વિદ્વાતું ઉદાહરણ;—દશમ ૨, એકાદશી ૩, બારસ ૪, આ બન્ને દાખલામાં સઘળા સ્માર્ત અને વૈષ્ણવોએ બાકી રહેલી બીજા દિવસનીજ ઉપવાસમાં લેવી. દ્વાદશીમાત્રાધિક્યવતી શુદ્ધાતું ઉદાહરણ;—દશમ પદ, એકાદશી ૫૬, બારસ ૬૦૧૧, એ શુદ્ધા છે માટે સ્માર્તોએ એકાદશીને દિવસેજ ઉપવાસ કરવો, બારસને દિવસે કરવો નહી, એ માધવાચાર્યનો મત છે. હેમાદ્રિના મતપ્રમાણે તો સઘળાઓએ પાછળની દ્વાદ- શીજ ઉપોપણમાટે લેવી. મોક્ષેશ્વર સ્માર્તોએ પાછળની ઉપવાસમાટે લેવી, એમ કેટલાએક પ્રયત્ન કરેછે. દ્વાદશીમાત્રાધિક્યવતી વિદ્વાતું ઉદાહરણ;—દશમ ૧, એકાદશીનો ક્ષય ૫૮, બારસની વૃદ્ધિ ૬૦૧૧ આ ઉદા- હરણમાં વિદ્વા એકાદશી છે તેથી સ્માર્તોએ પણ બારસને દિવસેજ ઉપવાસ કરવો. એ પ્રમાણે ઉભયા- ધિક્યવતી અને દ્વાદશીમાત્રાધિક્યવતી એ બેઉમાં સ્માર્તોએ વિદ્વાનો ભાગ કરવો, બીજો ટેકાણે ભાગ

કરવો નહી. વૈષ્ણવોએ છ પ્રકારની પણ આધિયવતી ઝાડી ખારસજ ઉપોપણમાં લેવી. અનુભયાધિ-
ક્યવતી શુદ્ધાનું ઉદાહરણ;—દશમ પઞ્ચ, એકાદશી પદ, ખારસ પદ, ઇહાં રમાતોંએ એકાદશીને દિવસેજ
ઉપવાસ કરવો, ખારસને દિવસે કરવો નહીં. એ એકાદશી વિદ્યા છે માટે વૈષ્ણવોએ ખારસને દિવસે ઉપ-
વાસ કરવો. અનુભયાધિક્યવતી વિદ્યાનું ઉદાહરણ;—દશમ ૨, એકાદશીને ક્ષય પદ, ખારસ પપ આ
ઉદાહરણમાં રમાતોંએ એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવો, વૈષ્ણવોએ ખારસને દિવસે કરવો. આ અનુ-
ભયાધિક્યવતી વિદ્યાના છેલા ભેદમાં, પ્રથમના બે ભેદ પ્રમાણે સન્યાસી, મુમુક્ષુ, અને વિધવાઓ તેમણે
પાછળની ઉપવાસમાં લેવી. વિષ્ણુની પ્રીતિ ઇચ્છા કરનારે બે ઉપવાસ કરવા એમ તુલ્ય સુક્તિથી મને
ભાગેછે. હાલમાં સઘળા શિષ્ટજન નિષ્કામ વ્રત અને હેમાદ્રિના મતનો અનાદર કરી માધવના મતપ્રમાણેજ
સઘળા રમાતોંને નિર્ણય સાધારણપણાથી કહેછે. બે ઉપવાસ કરવા, અથવા શુદ્ધાધિકદ્વાદશીને દિવસે
સઘળાઓએ પાછળનો એક ઉપવાસ કરવો, એ રીતે કોઈ જગાએ કહેતા નથી. એ પ્રમાણે સર્વ દેશોમાં
ખુબુધા માધવે કહેલી રીતેજ પ્રચાર ચાલેછે, એમ જાણું. આ પ્રમાણે વૈષ્ણવોના અઢાર ભેદ, અને
રમાતોંના અઠાર ભેદ એ સઘળાઓનો નિર્ણય આ ઉદાહરણવડે સિદ્ધ થયો, આ કરતાં વિશેષ વિસ્તાર
નેહતો હોય તો મહોટા ગ્રંથોમાં નેહ લેવો. આ વિષયમાં અઢાર ભેદોનાં જુદાં જુદાં ઉદાહરણ કહેવાથી
અને તેમનો નિર્ણય જુદો જુદો કહેવાથી અલ્પબુદ્ધિવાળાઓને કેવળ ભ્રાંતિમાત્ર ઉત્પન્ન થાય માટે તે
નિર્ણયનો પદ્મ જુદો લખી રાખ્યો છે તે જોવો એટલે તે ઉપરથી ચથાર્થ યોધ થશે.

અન્નાર્ધરાત્રોત્તરંદશમીસત્ત્વે ॥ કપાલવેચોદ્વિપંચાશદ્વટિકાદશમીસત્ત્વેછાયાવેધઽપિપંચાશ
દ્વટીત્વેદશમ્યાપ્રસાદ્યોવેધઽત્ત્વેપંચાશત્ત્વેસંપૂર્ણાત્ત્વે પંચપંચાશત્ત્વેડતિવેધઃ પદ્મપંચાશત્ત્વેમહાવેધઃ સ
સપંચાશત્ત્વેપ્રલપાદ્યોષ્ટપંચાશત્ત્વેમહાપ્રલયપ્કોનપષ્ટિત્વેચોરાત્ત્વે પષ્ટિવટીત્વેરાક્ષસાત્ત્વેડતિવેધમેદાના
રવેનોક્તામપ્નાદિમતાનુસારિભિઃકૈશ્ચિદિવકેષ્વિદેવાનુસ્તાતાઃ માધવાચાર્યાદિસર્વસંમતસ્તુપદ્મપંચાશ
દ્વટીવેધપવેતિષ્ઠેયં દશમીપંચદશઘટીમિરેકાદશીદૂષિકેતિ તૂપવાસાતિરિક્રમતે ॥ વ્રતાંગેસંકલ્પાર્ચ
નાદો સ્નાપિતહોષેણનસર્પયાત્સાગઃ કિંતુપ્રાતઃકતંચ્યસંકલ્પાચનાદિમધ્યાહ્નોત્તરંકાર્યમિતિષ્ઠેયમ્ ॥

હવે એકાદશી મતનો વેધ કહેછે.

આ વિષયમાં નારદમુનિએ દશમની ઘડીઓ ઉપર લક્ષ્ય આપી દશ પ્રકારના વેધ કહ્યા છે, તે આ-
પ્રમાણે—અર્ધરાત્રિ પછી દશમી હોય તો કપાલવેધ, પર ઘડી દશમ હોય તો છાયાવેધ, પઞ્ચ ઘડી દશમ
હોય તો અસ્તવેધ, પઞ્ચ ઘડી દશમ હોય તો સંપૂર્ણવેધ, પપ ઘડી દશમ હોય તો અતિવેધ, પદ ઘડી
દશમ હોય તો મહાવેધ, પઞ્ચ ઘડી હોય તો પ્રલયવેધ, પદ ઘડી હોય તો મહાપ્રલયવેધ, પદ ઘડી હોય
તો ઘોરવેધ, ૧૦ ઘડી હોય તો રાક્ષસવેધ, એ રીતે વેધના ભેદ છે, તેમાંના કેટલાએક ભેદોને મધ્યાહ્ન-
ચાટિકના મતને અનુસરનારા કેટલાએક મનુષ્યો અનુસરે છે. માધવાચાર્યઆદિ સર્વેને તો પદ ઘડીથી થતો
મહાવેધજ આન છે, એમ જાણું. દશમ ૧૫ ઘડીવડે એકાદશીને વેધિત કરેછે, એપ્રમાણે જે કહેલું છે
તે ઉપવાસરહિત વ્રતો માટે છે. વ્રતોના અંગજૂત જે અંગલ્પ, પૂતલિક તેમાં દૂષિત એકાદશી હોય તોપણ
સર્વથા તેનો ભાગ કરવો નહીં, ભારે પ્રાતઃકાલે કરવાનાં જે સકલ્પ, પૂતલિક તે મધ્યાહ્ન પછી કરવાં એ
રીતે જાણું.

અથ વ્રતપ્રયોગઃ ॥ ઉપવાસાત્પૂર્વદિનેપ્રાતઃકૃતનિત્યક્રિયઃ દશમીદિનમારમ્બકરિષ્ઠેહંમતંતવ
ત્રિદિનંદેવદેશનિર્વિમંકુરકેશવેતિસંકલ્પ્ય મધ્યાહ્ને પરમંકંકુર્યાત્ તત્રનિયમાઃ કાંસ્યમાંસમસૂરદિવા
સ્વાપાતિભોજનાત્યંત્રુપાનપુનર્મોજનમૈથુનશૌદ્રાનુતમાપનચળકકોદ્રવશાકપરપ્રચૂતતૈલતિલપિષ્ઠાંબૂલ
વર્જનાદયઃ પક્કમર્જાતરેકાષ્ઠેનદંતવાચનંકુર્યાત્ નિશિમૂતરપેશયિત્વા પ્રાતરેકાદશ્યાંપર્ણાદિનાદંતધાવ
નંચાર્યનુસારેણ ક્ષાનાદિનિત્યક્રિયાતેપવિત્રપાણિરદદ્મુચ્ચઃ વારિપૂર્ણતાપ્રપાત્રમાદાયસંકલ્પંકુર્યાત્
પદ્માદશ્યાંનિરાહારોભૂત્યાહમપરેહ્નિ મોક્ષ્યામિપુંડરીકાક્ષશરણંમેમવાચ્યુતેતિ અનેનમંત્રેણ પુષ્પાંજલિ
વાહરોદિધાત્ અશતસ્પતુપકાદશ્યાંજલાહારપકાદશ્યાંશીરમક્ષપકાદશ્યાંફલાહારપકાદશ્યાંનકમોજી
ત્યાદ્યદેન શશ્વત્યુસારેણસંકલ્પઃ શૌવાનાંરુદ્રગાયત્ર્યાસંકલ્પઃ સૌરાણાંનિત્યગાયત્ર્યાનામ્નાવાસંકલ્પઃ
અયંસંકલ્પઃ સૂર્યોદયોત્તરંદશમીસત્ત્વે સ્માર્તરેકાદશ્યાંરાત્રીકાર્યઃ અર્ધરાત્રાદુપરિદશમ્યનુલૂતૌસર્વરેવે

કાદશ્યામધ્યાહ્નોત્તરકાર્યઃ સંકલ્પોત્તરમષ્ટાક્ષરમંત્રેણત્રિરભિમંત્રિતંતજ્જલંપિચેત્ તતઃપુષ્પમંડપંકૃત્વા તત્ર પુષ્પગંધેસ્તથાધૂપેર્દાપેર્નૈવેયકૈઃપરૈઃ સ્તોત્રૈર્નાનાવિઘૈર્દિવ્યૈર્ગીતવાદ્યૈર્મનોહરૈઃ દંડવત્પ્રણિપાતૈશ્ચજયશબ્દૈસ્તથોત્તમૈઃ હરિસંપૂજ્યવિધિવદ્રાત્રૌકુર્યાત્પ્રજાગરમ્ ॥

હવે વ્રતનો પ્રયોગ કહેણે.

ઉપવાસને આગલે દિવસે પ્રાતઃકાલમાં નિલકર્મ કીધા પછી “દશમયજ્ઞી ત્રણ દિવસલગી હું વ્રત કરુંછું, હે દેવ, દેવેશ, કેશવ, તે વ્રત નિર્વિઘ્ન કર,” એવા સંકલ્પ કરી મધ્યાહ્ન એકભક્ત કરવું. તે એકભક્તના નિયમ—કાંસાના પાત્રમાં ભોજન, આંસ, મમ્મર, દિવસે નિદ્રા, અતિ ભોજન, અતિ જલપાન, ખીણ વખત ભોજન, મૈથુન, મધ, જીર્ણોત્સવ, ચણા, કોદુ, શાક, પરાત્ર, જીવાર, તેલ, તિલનો ખજ, તાંબૂલ ઇત્યાદિક પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. એકભક્ત કીધા પછી કાષ્ઠી દાતણ કરવું. રાત્રિએ ભુનિશયન કરી પ્રાતઃકાલે એકાદશીને દિવસે યુક્તના પાન આદિવડે દાંત ઘસવા, લાકડાનું દાતણ કરવું નહીં. જ્ઞાનઆદિ નિલકર્મ કર્યા પછી હાથમાં દર્ભપત્રિ ધારણ કરી ઉત્તર દિશાને સન્મુખ થઈ જલ ભરેલું ત્રાંખાનું પાત્ર હાથમાં લઈ સંકલ્પ કરવો. “एकादश्यां निराहारो भूत्वाऽहमपरेऽहनि ॥ मोक्षयामि पुंडरीकाक्ष शरणं मे भवाऽच्युत” અર્થ—“એકાદશીને દિવસે નિરાહાર રહી હું કાલે ભોજન કરીશ, હે પુંડરીકાક્ષ, હે અચ્યુત, મ્હાં રક્ષણ કર.” અથવા એ મંત્રવડે વિજ્યુને પુષ્પાંજલી સમર્પણ કરવી. અશક્ત હોય તો “एकादश्यां जलाहारः, एकादश्यां क्षीरभक्षः, एकादश्यां फलाहारः, एकादश्यां नक्तमोजी,” ઇત્યાદિક યથાશક્તિ ઉચ્ચાર કરી સંકલ્પ કરવો. શિવભક્તે રુદ્રગાયત્રીવડે સંકલ્પ કરવો. સૂર્યોપાસકે નિલગાયત્રીવડે, અથવા નામમંત્રવડે સંકલ્પ કરવો. આ સંકલ્પ સૂર્યોદય પછી દશમ હોય તો રત્નાત્તોએ એકાદશીને દિવસે રાત્રિએ કરવો. અર્ધરાત્રિ પછી દશમ હોય તો સઘળાઓએ એકાદશીને દિવસે મધ્યાહ્ન પછી કરવો. સંકલ્પ કીધા પછી અષ્ટાક્ષર મંત્રવડે ત્રણ વખત જલ મંત્રી તેનું આચમન કરવું. સ્વારપછી પુષ્પાને મંડપ કરી તે મંડપમાં “પુષ્પ, ચંદન, ધૂપ, દીપ, ઉત્તમ નૈવેદ્ય, નાનાપ્રકારનાં દિવ્ય સ્તોત્ર, સુસ્પર ગીત, વાજન, સાધ્યાં નમસ્કાર અને ઉત્તમ જયશબ્દ. એવડે યથાવિધિ વિજ્યુની પૂજા કરી રાત્રિએ જાગરણ કરવું.”

एकादश्यांनियमाः ॥ પાલંદિસંભાવણસ્પર્શદર્શનવર્જનં બ્રહ્મચર્યસત્યમાવણદિવાસ્થાપવર્જનાદયઃ પરિમાપોક્તાશ્ચજ્ઞેયાઃ । પાલંદિદર્શનાદૌતુસૂર્યપચ્ચેત્તતઃશુચિઃ સંસ્પર્શૈતુલ્યઃ ક્ષાયાચ્છુચિરાદિત્યદર્શનાત્ સંમાપ્યતાનુશુચિપદંચિતયેદચ્યુતંબુધ્વ ઇત્યાદિપ્રાયશ્ચિત્તમ્ ઉપવાસદિને શ્રાદ્ધપ્રાપ્તૌ શ્રાદ્ધશેપસર્વાન્નૈર્નૈકપાત્રંપરિવિવ્ય તત્સર્વાંશ્રાવગ્રાણંકૃત્વા પાત્રંગવાદિભ્યોદેયં કંદમૂલફલાહારાઘનુકાપેનોપવાસકર્તાતુ સ્યમશસ્યૈવફલાદેઃ પિતૃગ્રાહણપાત્રેપુપરિવેષણપૂર્વકતચ્છેપમક્ષણકાર્યં એકાદશ્યાંપદામૂપમૃતાહઃસ્થાત્કદાચન તદિનંતુપરિત્યજ્યદ્વાદશ્યામેવકારયેદિત્યાદિવચનાનિયથાચારૈઞ્વૈષ્ણવપરાણિ વૈષ્ણવૈઃપોહશમહાલયકરણપક્ષે એકાદશ્યધિકરણકંદ્વાદશ્યધિકરણકંઠ મહાલયંતંત્રેણકરિષ્યે ઇતિસંકલ્પ્ય મહાલયદ્વયંદ્વાદશ્યાંકાર્યં કામ્યોપવાસે સૂતકપ્રાપ્તૌ શારીરનિયમાન્સ્યવંકૃત્વાસૂતકાંતેપૂજાદાનગ્રાહણભોજનાદિકંકાર્યં નિલ્યોપવાસે સૂતકાદિપ્રાપ્તૌ જ્ઞાત્યાહરિંપ્રણમ્ય નિરાહારાદિકંસ્યવંકૃત્વા પૂજાદિકં ગ્રાહણગ્રાહારાકાર્યં દાનાદેલોપોનસૂતકાંતેઽનુષ્ઠાનાવશ્યકત્વં પયં રજસ્વલાદિદોષેપિ દ્વાદશ્યાંપ્રાતર્નિલપૂજાંવિધાયમગયતેમતમર્પયેત્ અજ્ઞાનતિમિર્ગંધસ્યગ્રતેનાનેનકેશવ પ્રસીદસુમુલોનાથજ્ઞાનદ્વિપ્રદોભવેતિ તત્રમંત્રઃ દશમ્યાદિપૂત્રાનાનિયમાનાંભંગે દિવાસ્થાપેષહુશોજલપાનેમિથ્યાભાવેવાતત્તત્રિયમભંગાનુદિશ્યનારાયણાષ્ટાક્ષરમંત્રજપમષ્ટોત્તરશતસંખ્યયાકુર્યાત્ અલ્પદોષેનામશતત્રયજપઃ રજસ્વલાચંડાલરજકસૂતિકાદિશબ્દસ્યતમમ્યેશ્રવણેષ્ટોત્તરસહસ્રાગાયત્રીજપઃ તતોનેવૈચતુલસીમિથિતાત્રેનપારણકાર્યં આમલકીફલસ્યપારણયામંક્ષણેઽસંમાપ્યમાવણાદિદોષનાશઃ પારણંચદ્વાદશ્યુલ્લંઘનેમહાદોષાત્ દ્વાદશીમધ્યેપચકાર્યં સ્વલ્પદ્વાદશીસ્ત્વેરાત્રિશેષે આમચ્યાહ્નંતાઃ ક્રિયાઃ સર્વાઅપકૃષ્ટકાર્યાઃ અગ્નિહોત્રહોમસ્યનાપર્વદ્વિતિકેચિત્ એવંશ્રાદ્ધસ્યાપિનાપર્કર્પોરાત્રૌશ્રાદ્ધનિવેધાત્ અતિસંકટેશ્રાદ્ધેચપ્રદોપાદિવ્રતેતીયંજલે

૧ ઉપવાસને દિવસે કાષ્ઠના દાતણનો નિષેધ ॥ અને દાનણ ન કરવાથી આઠાસપણ યાયછે એ રીતે મહાભારતના વનપર્વમાં લખ્યું ॥ મારે ઉપવાસના દિવસના દાતણને બદલે આગલે દિવસે એકભક્ત કીધા પછી રાત્રિએ દાતણ કરવું, એમ કૌસ્તુભાદિક ગ્રંથોમાં લખ્યું છે.

૨ શાદિનારજસ્વલાચંડાલરજકસૂતિકાદિશબ્દવળસંભાવણવર્જનવર્જનાદિકમ્.

૩ શાદિનાચંડાલરજસ્વલાદિદર્શને.

નપારણંકાર્યં દ્વાદશીમૂયસ્ત્વેદ્વાદશીપ્રથમપાદંહરિવામરસંજ્ઞકમુલંધ્યપારણંકાર્યં કલમાધાયાઅપિદ્વા
દશ્યાશ્રમાવેત્યોદશ્યાપારણં દ્વાદશ્યામધ્યાહ્નોર્ધ્વસત્ત્વે પ્રાતર્મુહર્તત્રયમધ્યેપચપારણં નમધ્યાહ્નાદૌદિતિવહઃ
યહનાંકર્મકાલાનાંવાધાપત્તરપરાહપ્રતેતિકેચિત્ત્વાદશ્યાંસર્વમાસેપુરુષકાર્યાંકૃણ્યાંવાશ્રવણયોગે શકે
નૈકાદશીદ્વાદશ્યોર્દ્વયોરપ્યુપવાસઃકાર્યઃ અશકેનૈકાદશ્યાંફલાહારાધનુકલ્પંકૃત્વાશ્રવણદ્વાદશ્યામુપવા
સઃકાર્યઃ ત્રિષ્ણુશ્ચંડલયોગસત્ત્વેતુષ્કાદશ્યામેવશ્રવણદ્વાદશીપ્રયુક્તમપ્યુપવાસંકૃત્વાદ્વાદશ્યાંશ્રવણયોગર
હિતાયાંપારણંકાર્યં દ્વાદશ્યાઃશ્રવણતોન્યૂનત્વેશ્રવણયુક્તાયામપિદ્વાદશ્યામેવપારણં દ્વાદશ્યુલ્લંચનેદોપાત્
ત્રિષ્ણુશ્ચંડલયોગાદિનિર્ણયોમાદ્રપદમાસગતશ્રવણદ્વાદશીપ્રકરણેવશ્યતે દિવાનિદ્રાંપરાશ્ચંચપુનર્મોજનમે
થુને ક્ષોદ્રંકાંસ્યામિપંતેલંદ્વાદશ્યામપ્રવર્જયેત્ યત્ત્વનોચન્નકકોદ્રવમાપતિલપિષ્ઠમૂરનેત્રાંજનસિંધ્યામા
પળભોમાપાસપ્રવાસમારુવાહનાપ્યનતાંવૃલાદીનિવર્જયેત્ પત્તેચનિયમાઃકામ્યવ્રતેઆવદ્યકા નિત્યવ્ર
તેતુ શક્તિમાંસ્તુપુમાન્કુર્યાંચિયમેસંવિદોષણં વિશેષનિયમાશક્તોહોરાત્રંમુજિવર્જિતઃ નિઘૃદીતેંદ્રિયઃશ્રદ્ધા
સહાયોત્રિષ્ણુતત્પરઃ ઉપોત્યૈકાદશીંપાપાન્મુચ્યતેનાત્રસંશયઃ અન્યંમુંક્ષેતિયોદ્યાદુંકેવાયઃસનાત્કી
ર્ષકાદશીન્નતાદિષ્ણુસાચુજ્યંલભતેશ્રિયમ્ ॥ इत्येकादशीन्ततनिर्णयः ॥ कार्यांतरेष्वेकादशीद्वादशीयुतैष
ग्राह्या ॥ इत्येकादशीनिर्णयउद्देशःसप्तदशः ॥ ૧૭ ॥

હવે એકાદશીન્નતસંબંધી નિયમો કહેલે.

પાખંડી સાથે ભાષણ, રૂપરી, અને તેનું દર્શન એ વર્ત્ય કરવાં. શ્રદ્ધાચર્ય; સભ ભાષણ; દિવસે નિદ્રા
ન કરવી; ઇલાદિક અને પ્રથમ વ્રતપરિભાષામાં કહેલાં તે પણ પાળવાં “પાખંડી, ઇલાદિ” દેખાયા છતાં
સૂર્યનું દર્શન કીધાથી શુદ્ધ થાયછે. રૂપરી થયા છતાં આન કરી સૂર્યનું દર્શન કીધાથી શુદ્ધ થાયછે. તેમની
સાથે ભાષણપ્રસંગ થાય તો સૂર્યમંડલમાં રહેનાર નારાણનું ચિંતન કરવું.” ઇલાદિક પ્રાયશ્ચિત્ત બહુધું.
ઉપવાસને દિવસે શ્રાદ્ધ આવે તો શ્રાદ્ધ કરી ગેષ બચેલું સધળુ અન્ન એક પાત્રમાં મૂકી તે સર્વ અન્ન
મુઠી તે પાત્ર ગાય ઇલાદિકને દેવું. કંદ, મૂળ, ફળ, ઇલાદિક કાંઈએક ભક્ષણ કરી ગોણુપક્ષથી ઉપવાસ કર-
વાવાળો હોય તેણે તે કંદ, મૂળ, ફળ પિટ્ઠકાણે બેઠેલા આશ્વલના પાત્રમાં પીરસતાં શેષ બચે તે ભક્ષણ
કરવાં. “હે રાત્રી. ત્યારે એકાદશીને દિવસે શ્રાદ્ધદિવસ આવે ત્યારે તે દિવસ છોડી દ્વાદશીને દિવસે
શ્રાદ્ધ કરવું.” ઇલાદિક વચ્ચના જોખમાણે આચાર હોય તેખમાણે વૈષ્ણવપર સમજવાં. વૈષ્ણવોએ ગોળ
મહાસય શ્રાદ્ધ કરવાં હોય તો તેઓએ “પ્રકાદશ્યધિકરણકં દ્વાદશ્યધિકરણકંચ મહાલયં તંત્રેણ
કરિષ્યે,” એવા સકલ્પ કરી બાજે મહાસય દ્વાદશીને દિવસે કરવાં. કામ્ય ઉપવાસને દિવસે સૂતક પ્રાપ્ત
થયું હોય તો શારીરક (ઉપવાસ આદિક) નિયમ પોતે કરી સૂતકનિવૃત્તિ થયા પછી પૂન, દાન, આશ્વલુ-
ભોજન ઇલાદિક કરવાં. નિત્યોપવાસવિષે સૂતક પ્રાપ્ત થાય તો આન કરી વિષ્ણુને નમસ્કાર કરવો અને
નિરાહારાદિક નિયમ પોતે કરી પૂજા ઇલાદિક કર્મ આશ્વલુદ્વારાએ કરાવવું. દાનાદિકનો લોપ કરવો. સૂતક-
સામાપ્તિ પછી તે કરવાની ફરી જરૂર નથી. એપ્રમાણે રજસ્વલાદિક દોષ છતાં પણ બાલુધું. દ્વાદશીને
દિવસે પ્રાતઃકાલમાં નિલપૂજા કરી પરમાત્માને વ્રત સમર્પણ કરવું. તેનો મંત્ર;—“જઞ્ઞાનતિમિરાંઘલ્ય
વ્રતેનાનેન કેશય ॥ પ્રસીદ સુમુલો નાથ જ્ઞાનદષ્ટિવદ્રો મય.” દશમ આદિ ત્રણ દિવસમાં કહેલા નિયમોનો
ભંગ થાય, વા દિવસે નિદ્રા, વારવાર જલપાન, વા મિધ્યા ભાષણ, ઇલાદિકમાંથી જે જે નિયમભંગ થાય
તો તેના તેના ઉદ્દેશવડે નાગયણુના અષ્ટાક્ષરમંત્રનો અષ્ટોત્તરરાત (૧૦૮) જપ કરવો. અહ્ય દોષ હોય તો
નામમંત્રનો ત્રણો જપ કરવો. રજસ્વલા, ચાંડાલ, ઘોળી, સુવાવડી સ્ત્રી, ઇલાદિકના શબ્દ વ્રતમાં સંભ-
ળાય તો (૧૦૦૮) ગાયત્રીજપ કરવો. અને ત્યારપછી નૈવેદ્ય તથા તુલસીસહિત અન્નવરે પારણા કરવી.
પારણાના ભોજનમાં આમળાં ભક્ષણ કરે તો ચાંડાલાદિકાએ સંભાળણ કરવાનો દોષ દૂર થાયછે. દ્વાદ-
શીનું ઉઘ્ઘન થાય તો મ્હેડો દોષ છે માટે પારણા બારગમાંજ કરવી. બારગ ચોડી હોય તો સૂર્યોદયથી
મધ્યાહ્નકાલવગીનાં સઘળા કર્મ પાછલી રાત્રિમાં અપકર્ષ કરી (પછી કરવાનાં કર્મ પ્રથમજ કરવાં) કરી
લેવાં. અગ્નિહોત્ર હોમનો અપકર્ષ કરવો નહીં, એમ કેટલાએક અધકાર કહેછે. “રાત્રિએ શ્રાદ્ધ કરવું નહીં”
એવો નિષેધ ૩ માટે શ્રાદ્ધનો પણ અપકર્ષ કરવો નહીં. અતિસકટ, શ્રાદ્ધ, પ્રદોષાદિ વ્રત, એવે સમયે
તીર્થના જલવરે પારણા કરવી. બારગ અધિક હોય તો હરિવાસર નામનો બારગનો પ્રથમ અતુર્થારા છોડી

૧ ઇલાદિ રાખંડી રજસ્વલા, ચાંડાલ, ઘોળી અને સુવાવડી સ્ત્રી ઇલાદિકાના શબ્દનુ શ્રવણ તથા એમની સાથે
સંભાષણનું વર્જન અને એમના રૂપચંદ્રનું વર્જન ઇલાદિક બહુધું

૨ ઇલાદિ રાખંડી ચાંડાલ, રજસ્વલા ઇલાદિક દેખાયા છતાં.

પારણા કરવી. કલામાત્ર (એક પલનો તૃતીયાંશ) પણ આરસ ન હોય તો તેરસમાં પારણા કરવી; મધ્યાહ્ન-કાલથી અધિક આરસ હોય તો પ્રાતઃકાલથી કરી છ ઘડીમાંજ પારણા કરવી; મધ્યાહ્નથી પ્રથમ કરવી નહીં, એમ ઘણાએક અંચકાર કહે છે. જુદાં-જુદાં કર્મોનાં જુદાં જુદાં સમય છે તેનો આર્થ થાય માટે અપ-રાહકાલેજ પારણા કરવી, એમ પણ કેટલાએક કહે છે. સઘળા માંસોમાં-શુકલપક્ષ અથવા કૃષ્ણપક્ષની આરસને દિવસે શ્રવણ નક્ષત્રનો યોગ હોય તો શક્તિમાન મનુષ્યે એકાદશી અને દ્વાદશી એ બન્ને દિવસે ઉપવાસ કરવા. અશક્ત મનુષ્યે એકાદશીને દિવસે ફલાહાર ઇલાદિ ગૌણ પક્ષ માની શ્રવણદ્વાદશીને ઉપવાસ કરવો. વિષ્ણુશુભલયોગ-હોય તો એકાદશીને દિવસેજ શ્રવણદ્વાદશીને ઉપવાસ કરી શ્રવણ-યોગરહિત આરસને દિવસે પારણા-કરવી. આરસ શ્રવણથી કમતી હોય તો, આરસનું ઉલ્લઘન થવાથી મહાદોષ થાય છે માટે શ્રવણયુક્ત આરસમાંજ પારણા કરવી. વિષ્ણુશુભલયોગાદિકનો નિર્ણય ભાદ્રપદ માસમાંની શ્રવણદ્વાદશીના પ્રસંગમાં કહેવાશે. દિવસે નિદ્રા, પરાન્તરભોજન; બીજી વખત ભોજન, મૈથુન, મધ, કંસાના પાત્રમાં ભોજન, માંસ, તેલ, એ આઠ પદાર્થ આરસને દિવસે વર્જ્ય કરવા. જીગાર, ક્રોધ, ચણા, કોદા, ચક્ર, તિલનો ખજ, મસૂર, નેત્રમાં કાજલ નાખવું, જીર્ણ બેઠવું, લોભ, મહેનત, પરદેશ જવું, ભાર ઉપાડવો, ભણવું, તાંબૂલ ઇલાદિ વર્જ્ય કરવાં. આ સઘળા નિષેધો કામ્યવ્રતમાં અવશ્ય પાળવા. નિયત્રતમાં તો, “શક્તિમાન પુરુષે વિશેષેકરી નિયમ પાળવા.” “વિશેષ નિયમો માટે જો અશક્ત હોય તો અહોરાત્ર (આઠ યોહાર) ઉપવાસ કરવો. ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી, અજ્ઞાયુક્ત, વિષ્ણુતત્ત્વ ધર્મ એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરે તો પાપયત્રી મુક્ત થાય છે, એમાં સંશય નથી. બીજાને ‘ભોજન કર’ એમ ને કહે છે અથવા ભોજન કરે છે તે બન્ને નરકમાં જવાવાળા થાય છે. એકાદશીવ્રત કરવાથી સંપત્તિ અને વિષ્ણુસાધુન્ય એ પ્રાપ્ત થાય છે.” આપ્રમાણે એકાદશીવ્રતનો નિર્ણય કલ્પો. બીજાં કર્મો માટે એકાદશી લેવી તે દ્વાદશીયુક્ત લેવી. ઇતિ એકાદશીનિર્ણયોદેશઃ સમદશઃ ॥ ૧૭ ॥

દ્વાદશીત્વેકાદશીવિદ્યાગ્રાહ્યા અથાષ્ટમહાદ્વાદશ્યઃ ॥ શુદ્ધાધિકેકાદશીયુક્તાદ્વાદશી ઉન્મીલનીસંજ્ઞા દ્વાદશ્યેવશુદ્ધાધિકાવર્ધતેસાવંજુલી સૂર્યોદયેપકાદશીતતઃક્ષયગામિનીદ્વાદશીદ્વિ-તીયસૂર્યોદયેત્રયોદશીપચમેકાહોરાત્રેતિચિત્રત્રયસ્પર્શાન્નિસ્પર્શાસંજ્ઞાદ્વાદશી દર્શસ્વપૌર્ણમાસ્યાવાયદાદિન શુદ્ધિસ્તદ્રાપક્ષવર્ધિનીસંજ્ઞા પુષ્યર્ક્ષયુતાજયા શ્રવણયુતાવિજયા પુનર્વસુયુતાજયંતી રોહિણીયુતાપાપના-શિની પ્તાઃ પાપક્ષયમુક્તિકામડપવસેત્ શ્રવણયુતાનુપકાદશીવન્નિત્યા પ્તાસ્વદસુપકાદશીદ્વાદશ્યોરેક-ત્વેતંત્રેણોપવાસઃ પાર્થકયેશકસ્યોપવાસદ્વયં યસ્વારંઘવ્રતદ્વયડપવાસદ્વયાશક્તશ્ચતસ્યદ્વાદશીસમુપો-પાદ્વતદ્વયપુણ્યલાભઃ તત્રશ્રવણર્ક્ષયોગેમુહૂર્તમાત્રોડપિગ્રાહ્યાઃ પુણ્યાદિયોગઃ સૂર્યોદયમારમ્યાસ્તમયપર્વત-સ્ત્રેદુપવાસઃ પારણંતુતિચિનક્ષત્રસંયોગોપોષ્ણેડમયાતેન્મ્યતરાંતેવેતિસર્વેસામાન્યનિર્ણયઃ ॥ ઇતિ દ્વાદશી-નિર્ણય ઉદ્દેશોડ્પાદશઃ ॥ ૧૮ ॥

હવે આરસનો નિર્ણય કહે છે.

આરસ તો, એકાદશીવડે વિદ્યુ હોય તે લેવી. આઠ મહાદ્વાદશી છે—૧ શુદ્ધાધિકેકાદશીયુક્ત જે દ્વાદશી તેનું ઉન્મીલની એવું નામ છે. ૨ શુદ્ધાધિકદ્વાદશીજ બચે છે તે વંજુલી, ૩ સૂર્યોદયમાં એકાદશી, પછી ક્ષયગામિની આરસ, અને બીજે દિવસે સૂર્યોદયમાં તેરસ, એપ્રમાણે એક દિવસ રાત્રિમાં ત્રણ તિથિના-સ્પર્શ થાય-માટે તે દ્વાદશી ત્રિસ્પર્શ નામની. ૪ અમાવાસ્યાની અથવા પૂનમની ન્યારે દિનવૃદ્ધિ થાય ભારે પક્ષવર્દિની દ્વાદશી. ૫ પુષ્યનક્ષત્રયુક્ત જે તે જ્યા. ૬ શ્રવણયુક્ત તે વિજ્યા. ૭ પુનર્વસુયુક્ત તે જ્યંતી. ૮ રોહિણીયુક્ત તે પાપનાશિની, પાપક્ષય અને મુક્તિ એની ઇચ્છા કરનારે આ આઠ દ્વાદશીના ઉપવાસ કરવા. શ્રવણ નક્ષત્રયુક્ત જે દ્વાદશી તે એકાદશીપ્રમાણે નિય છે. આ આઠ દ્વાદશીમાંથી એકાદશી અને આરસ એ બન્ને એક દિવસે આવે તો એકતરે ઉપવાસ કરવો. જુદી જુદી બન્ને દિવસે આવે તો સામ-ઘીવાળાએ બે ઉપવાસ કરવા. જો બે વ્રતનો પ્રથમ આરંભ કર્યો અને બે ઉપવાસ કરવાની શક્તિ ન હોય તો દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવાથી બે વ્રતનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તે ઉપવાસમાં શ્રવણ નક્ષત્રનો યોગ બે ઘડી હોય તો પાણ લેવો. પુષ્ય, પુનર્વસુ અને રોહિણી એ નક્ષત્રનો યોગ સૂર્યોદયથી અસ્તલગી હોય તો ઉપ-વાસમાં લેવો. પારણા કરવી તે તિથિ અને નક્ષત્રના સંયોગસંબંધી ઉપવાસ હોય તો બન્ને (તિથિ, નક્ષ-ત્રને) અતે અથવા બેમાંથી એકને અંતે કરવી. એ સર્વત્ર સામાન્ય નિયમ જાણવો. ઇતિ દ્વાદશીનિર્ણ-યોદેશઃ અષ્ટાદશઃ ॥ ૧૮ ॥

ત્રયોદશીશુક્લાપૂર્વાકૃષ્ણોત્તરા ॥ શનિવારાદિયુકાંકાંચિન્નુકૃત્રયોદશીમારમ્યસંવત્સરપ
યંત્રપ્રતિપક્ષત્રયોદશીપુશનિવારયુકાસ્વેવચતુર્વિંશતિશુક્લત્રયોદશીપુવાકર્તવ્યં યત્રદોષમસયે શિવપૂજા
નક્તમોજનાત્મકપ્રદોષવ્રતંતત્રસર્વાસ્તમયોત્તરત્રિમુહૂર્તોત્તમકપ્રદોષવ્યાપિનીત્રયોદશીગ્રાહ્યા દિનદ્વયેપ્રદો
ષવ્યાપ્તોસામ્યેનતદેકદેશસ્પર્શોવાત્તરાર વૈષમ્યેષેકદેશસ્પર્શોતદાધિક્યવત્તીર્ણ્યાપિગ્રાહ્યા યદિદેવપૂજા-
મોજનપર્યાંતંતદાધિક્યંલભ્યેત નોચેત્સામ્યપક્ષવદુત્તરૈર્વ ઇમયત્રસર્વંથાવ્યાપ્યમાવેડપિપરૈવ ॥ इति त्र
योदशीनिर्णय उद्देश एकोनविंशतितमः ॥ १९ ॥

હવે ત્રયોદશીનો નિર્ણય કહેછે.

શુક્લપક્ષમાં તેરસ પ્રથમ દિવસની લેવી. કૃષ્ણપક્ષમાં તેરસ ધીળ દિવસની લેવી. શનિવાર ઇલા-
દિયુકા કોઈએક તેરસથી આરંભ કરી એક વર્ષ લગી દરએક પક્ષની તેરસે અથવા શનિવારયુક્ત ચોવીસ
શુક્લપક્ષનીજ તેરસને દિવસે કરવાતું જે પ્રદોષસમયે શિવપૂજા, નક્તમોજનરૂપ વ્રત તે વ્રતમાં સૂચાસ્ત
પછી છ ઘડી જે પ્રદોષકાલ તે કાલમાં વ્યાપિની તેરસ હોય તે લેવી. બન્ને દિવસે પ્રદોષકાલવ્યાપ્તિ હોય
અથવા બન્ને દિવસે સરખી પ્રદોષકાલમાં એકદેશવ્યાપ્તિ હોય ત્યારે પાછળનીજ લેવી. બન્ને દિવસે વિષમ
એકદેશવ્યાપ્તિ હોય અને દેવપૂજા, ભોજન એ, તે એકદેશવ્યાપ્તિમાં થઈ શકે એટલી અધિક મળે તો
પ્રથમની પણ લેવી, તેથી ન મળે તો સામ્ય પક્ષપ્રમાણે પાછળનીજ લેવી. બન્ને દિવસે બિલકુલ વ્યાપ્તિ ન
હોય તોપણ પાછળનીજ લેવી. ઇતિ ત્રયોદશીનિર્ણયોદ્દેશ એકોનવિંશતિતમઃ ॥ ૧૯ ॥

ચતુર્દશીતુશુક્લાપરાકૃષ્ણાપૂર્વા ॥ યતુપ્રતિમાસંકૃષ્ણચતુર્દશ્યાંશિવરાત્રિવ્રતંકામ્યમનુષ્ટીયતે
તત્રમદ્દશિયરાત્રિવિંશતીયવ્યાપિન્યેવગ્રાહ્યા ઇમયત્રનિશીથવ્યાપ્તોપરા પ્રદોષવ્યાપ્તેરાધિક્યાત્ કૈશ્ચિ
ત્રદોષમાત્રવ્યાપિનીગૃહ્યતેતત્રમૂલંચિત્વં યતુચતુર્દશ્યાંદિવામોજનનિપેધપદ્ધનિત્યત્વાપાલ્યતેતત્રમોજન
કાલવ્યાપિનીચતુર્દશીત્યક્ષત્રયોદશ્યાંપંચદશ્યાંવામોક્તવ્યં ॥ શિવરાત્રિવ્રતિમિસ્તુચતુર્દશ્યામેવપાર
ણાકર્તવ્યા નતત્રચતુર્દશ્યદમીદિવેતિમોજનનિપેધપ્રાપ્તિઃ વિધિપ્રાપ્તેનિપેધાપ્રવેશાત્ ॥ इति चतुर्दशीनि
र्णय उद्देशो विंशतितमः ॥ ૨૦ ॥

હવે ચતુર્દશીનો નિર્ણય કહેછે.

શુક્લપક્ષમાં ચૌદશ ધીળ દિવસની લેવી. કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રથમ દિવસની લેવી. દરએક મહિનાની વદ
ચૌદશને દિવસે કામનાથી જે શિવરાત્રિવ્રત કરેછે તેમાં મહાશિવરાત્રિપ્રમાણે મધ્યરાત્રવ્યાપિનીજ લેવી,
બન્ને દિવસે મધ્યરાત્રવ્યાપ્તિ હોય તો પ્રદોષવ્યાપ્તિ અધિક છે માટે ધીળ દિવસની લેવી. કેટલાએક (કો-
ન્સ્તુભાદિક ગ્રંથકર્તાઓ) પ્રદોષમાત્રવ્યાપિની ગ્રહણ કરેછે; પરંતુ તેમાં મૂલ શું? તે વિચાર કરવો. જ્યાં
ચૌદશને દિવસે ભોજનનો નિપેધ નિત્ય છે માટે પાળવામાં આવે છે ત્યાં ભોજનકાલવ્યાપિની ચૌદશ છોડી
તેરસમાં અને પૂનમમાં ભોજન કરવું. શિવરાત્રિવ્રત કરનારાઓએ તો ચૌદશમાંજ પારણા કરવી. વિધિવડે જે
પ્રાપ્ત તેમાં નિપેધ પ્રવર્તી શકતો નથી, માટે “ચૌદશ અને આઠમને દિવસે, દિવસે ભોજનનિપેધ.” એ રીતે
જે દિવસે ભોજનનો નિપેધ તે આ પારણામાટે નથી. ઇતિ ચતુર્દશીનિર્ણયોદ્દેશો વિંશતિતમઃ ॥ ૨૦ ॥

पूर्णमासमावास्येतुसावित्रीव्रतंविनापरेग्राह्ये ॥ યતુકૈશ્ચિન્નચાવળીહુતાશનીપૂર્ણમા
સ્યોઃકુલધર્માદૌપૂર્વેવિદ્યોગ્રાહ્યતોકેઃસર્વાપૌર્ણમાસીકુલધર્માદૌપૂર્વાગૃહ્યતેતત્રમૂલંમૃગ્યં અણદશનાડિકા
તોન્યૂમચતુર્દશીસચ્ચેતાદશચતુર્દશીવેધસ્ય મૂતોણદશનાડીમિરિતિવચનાન્ અદુષકત્વપ્રતીતેરસ્તુવાતા
દશસ્વલેકુલધર્મપૂર્વેવગ્રાહ્યં અણદશનાડિકાધિકચતુર્દશીવેધેતુપૂર્વેવિદ્યાપૌર્ણમાસીનગ્રાહ્યેતિમેપ્રતિ
માતિ અમાવાસ્યમોમસોમવારયુતાસ્નાદનાદૌમહાપુણ્યા પર્વમાનુયુતાસતમી મૌમયુતાચતુર્થી યતુ
સોમયુતામાવાસ્યાપામશ્વત્પૂજાધાત્મકસોમવત્તીવ્રતમનુષ્ટીયતે તત્રઅપરાહપર્યંતંમુહૂર્તમાત્રયોગેડપિત્ર
તંકાર્યે દિનાંતેપદ્ધટિકાત્મકસાયાહ્યોગેરાત્રિયોગેચનકાર્યમિતિશિષ્ટાચારઃ યતીનાંકૌરાદૌડદ્યેત્રિમુ
હૂર્તવ્યાપિનીપૌર્ણમાસીગ્રાહ્યા તૃતીયમુહૂર્તેસ્પર્શમાવેચનુર્દશીયુતા ॥ इति पंचदशीनिर्णय उद्देश एक
विंशतः ॥ ૨૧ ॥

૧ અનરજેરિનાદ્યમાર્ગેપૂજનમોજનકર્તવ્યમિતિનિર્ણયેવસ્ત્.

૨ એ પક્ષમાં, દિવસના આઠમા ભાગમાં પૂજન, ભોજન કરવું એ રીતે નક્કાના નિર્ણયમાં કવુ છે.

હવે પૂનમ અને અમાવાસ્યા એનો નિર્ણય કહેછે.

સાવિત્રીનતવિના પૂનમ અને અમાવાસ્યા બીજા દિવસની હોય તે લેવી. ગ્રાવણની પૂનમ, અને ફાગણની પૂનમ કુલધર્મ ઇલાદિકાદે પૂર્વવિદ્યા લેવાનું કહ્યું છે તેથી કેટલાએક ગ્રંથકાર સઘળી પૂનમ કુલધર્માદિક માટે પ્રથમનીજ લેછે, પરંતુ તેમાં મૂલ શું? તે સોધન કરવું. ચૌદશ અઢાર ઘડીથી ઓછી હોય તો “ચૌદશ અઢાર ઘડીવડે પૂનમને દ્રુપિત કરેછે” એવાં વચન છે માટે ચૌદશના વેધનો દોષ નથી એમ છે તેથી તેવા સ્થળમાં કુલધર્માદિકાદે પ્રથમ દિવસની લેવી. પરંતુ અઢાર ઘડી કરતાં અધિક ચૌદશનો વેધ હોય તો પ્રથમની તિથિવડે વિદ્ય એવી પૂનમ લેવી નહીં, એમ મને ભાસેછે. અમાવાસ્યાને દિવસે ભૌમવાર અથવા ગોમવાર એવો યોગ આવ્યો હોય તો આનંદનાદિકાદે મહાયુષ્યકારક છે. એવીજ રીતે રવિવારે સાતમ, અને ભૌમયુગ ચોથ જાણવી. ગોમવારયુગ અમાવાસ્યાને દિવસે અથત્ય (પીપળો) પૂનદિગ્ધ ને ગોમવતીવ્રત કરેછે તે માટે અપરાહ્નકાલગામીમાં ભે બે ઘડી અમાવાસ્યાનો યોગ હોય તો પણ વ્રત કરવું. દિવસની છેડી છ ઘડી સાપ્તાહકાલ તેમાં, અને રાત્રિએ યોગ હોય તો ન કરવું, એનો શિષ્ટાચાર છે. સંન્યાસીઓએ ક્ષૌરાદિક કર્મમાટે સૂર્યોદયકાલમાં ત્રિમુદ્ગર્ત (છ ઘડી) વ્યાપિની હોય તે પૂનમ લેવી. ત્રીજા મુહુર્તને સ્પર્શ કરતી નહોય તો ચતુર્દશીયુગ લેવી. ઇતિ પૂર્વિમાનિર્ણયોદેશ એકવિંશતિતમઃ ૨૨

અધેષ્ટિકાલઃ ॥ પક્ષાંતાઉપવસ્ત્યાઃ પક્ષાઘાયપ્રજ્યાઃ ઉપવાસોઽન્યાધાનાત્પ્યંકુર્મ પર્વણોચ્ચતુર્થાદશ આઘાઃ પ્રતિપદસ્ત્રયઃ ॥ ચાગકાલઃ સ વિગ્રેયઃ પ્રાતર્યકો મનીપિમિઃ ॥ પ્રતિપત્ત્યર્ચરણે નયપ્રથ્યમિતિસ્થિતિઃ ॥ તત્રપર્વપ્રતિપદોઃપૂર્ણત્વેસંદેહાભાવઃ પર્વણ્યન્યાધાનસ્યોત્તરદિનેયાગસ્યથોક્તકાલલામાત્ પર્વણઃસંઘત્યેતુપર્વાર્ષેષ્યાપ્રતિપદોદ્દાસવૃદ્ધિચટિ કાગળયિત્વાતતદ્દ્વાસેપર્વણિવિયોજ્યવૃદ્ધૌસંયોજ્યસંધિકાલંસાત્યાન્યાધાનાદિકાલોનિર્ણયઃ યત્રદ્વાસવૃદ્ધીનસ્તસ્ત્રયથાસ્થિતઃસ્પષ્ટપર્યવસંધિઃ તત્ર સંધિચ્ચતુર્વિંધઃ પૂર્વાહ્નસંધિર્મધ્યાહ્નસંધિરપરાહ્નસંધીરાત્રિસંધિચ્ચેતિ દ્વેધાવિમ્ભકદિનસ્યપૂર્વાર્ષેપૂર્વાહ્નઃ અપરાર્ષેઅપરાહ્નઃ પૂર્વાહ્નાપરાહ્નસંધિભૂતોચટિકાદ્વયાત્મકોમુહર્તોમધ્યાહ્નાવર્તનાપરપર્યાયશ્ચિત્કૌસ્તુમે ઉભયસંધિરેકપલાત્મકપચમધ્યાહ્નેનતુચટિકાદ્વયાત્મક શ્ચિત્રાયેણેદાર્ણીશિષ્ટાચારઃ તત્રોક્તરીત્યાહ્નાસઘૃચ્ચર્ચયિયોજનસંયોજનેનનિર્ણીતઃ પર્વપ્રતિપદોઃસંધિર્ચંદિપૂર્વાહ્નમધ્યાહ્નેવામવતિ તદાસંધિદિનાતપૂર્વંદિ નેન્યાધાનસંધિદિનેયાગઃ યદ્યપરાહ્નેરાત્રૌવાસંધિસ્તદા સંધિદિનેન્યાધાનંતરપરદિનેયાગઃ અયોદાહરણં પર્વસત્તદાઘડીમિતંપ્રતિપદેકાદઘડીમિતાતત્રપદઘડીમિતઃ પ્રતિપત્ત્યર્ચસ્તદ્ધર્ષઘડીત્રયંપર્વણિવિયોજિતં જાતઃ સંધિચ્ચતુર્દશઘડીમિતઃ અર્ચર્ણશઘડીમિતેદિનમાનેપૂર્વાહ્નસંધિઃ ॥ અષ્ટાવિંશતિઘડીમિતેતુદિનમાનેડ્યમેવમધ્યાહ્નસંધિઃ અત્રસંધિદિનેયાગઃ પૂર્વદિનેઽન્યાધાનં પર્વ ૧૪ પ્રતિપત્ ૧૬ અત્રપર્વચટિકાવૃદ્ધિઃ તદ્ધર્ષસાર્ષઘડીદ્વયંપર્વણિસંયોજિતંજાતઃ સંધિઃસાર્ષેપોદશઘડીમિતઃ અર્ચઅપરાહ્નસંધિઃ અત્રસંધિદિને ઽન્યાધાનંપરેષ્ટ્યર્ચાગઃ ॥

હવે ઇષ્ટિકાલનો નિર્ણય કહેછે.

પક્ષનો છેવટનો કાલ તે ઉપવાસકાલ, અને પક્ષનો આધકાલ તે યજ્ઞનો કાલ. અન્યાધાન^૧ નામનું ને કર્મ તેનુંજ નામ ઉપવાસ છે. “પર્વનો ચોથો ભાગ અને એકમના પ્રથમ ત્રણ ભાગ મળી ને કાલ તે ઇષ્ટિનો કાલ જાણવો, તે પ્રાતઃકાલ; એ રીતે પંડિતોએ કહ્યોછે. એકમના ચોથા ચરણમાં યજ્ઞ કરવો નહીં એવો નિયમ છે.” પર્વને દિવસે અન્યાધાન કરવું અને બીજે દિવસે યજ્ઞ કરવો એ રીતે કહેલા વખતની સહજ પ્રાપ્તિ થાયછે માટે પર્વ અને એકમ સંપૂર્ણ હોય તો તે જાણતમાં સંસય નથી. પર્વ ખડિત હોય તો પર્વકરતાં એકમની ક્ષય, વૃદ્ધિની ઘડી લેખીને અર્ધ કરવી, એકમનો ક્ષય હોય તો તે અર્ધ કરેલી ઘડી પર્વમાં કમતી કરવી, અને એકમ વધતી હોય તો તે અર્ધ કરેલી ઘડી પર્વમાં મેળવવી અને તે ઉપરથી સંધિકાલ જાણી તે પ્રમાણે અન્યાધાનાદિક કાલનો નિર્ણય કરવો. જ્યાંહાં ક્ષય વૃદ્ધિ થતી નથી ત્યાંહાં ને છે તે સંધિ સ્પષ્ટ છે. સંધિ ચાર પ્રકારનો છે—પૂર્વાહ્નસંધિ, મધ્યાહ્નસંધિ, અપરાહ્નસંધિ અને રાત્રિસંધિ એ રીતે ચાર પ્રકારનો છે. દિવસના બે ભાગ કરવા તેમાં દિવસનું સૂર્યઉદયથી મધ્યાહ્નગી પ્રથમ અર્ધ તે પૂર્વાહ્નકાલ, અને દિવસનો ને પાછલો અર્ધભાગ તે અપરાહ્નકાલ. પૂર્વાહ્નની છેવટની એક ઘડી અને અપ-

अथात्रयालबोधार्थप्रकारान्तरम् ॥ सूर्योदयोत्तरविद्यमानाः पर्वनाडिकाः प्रतिपन्नाडिकाश्चैकी
ताः सत्योयति दिनमानतो न्यूनास्तदा पूर्वाह्नसंधिः यदि दिनमानसमानास्तदा मध्याह्नसंधिः यदि दिनमा
दधिकास्तदा पश्चाह्नसंधिरिति इत्थं सूर्योदयोत्तरमनुवर्तमानपर्वप्रतिपदोः क्षयवृद्धिभ्यामेव संध्यचलोक
मिदानीं सूर्यनशिघ्राचारेण पुत्रसिद्धिं कौस्तुभादौ तु चतुर्दशीदिनस्या उदयात्पूर्वपर्वणोगतघटिका उदयादेव
टिकाश्चैकीकृत्यैवं प्रतिपदः पूर्वदिनस्या उत्तरदिनस्याश्च घटिका एकीकृत्य पर्वणेषु क्षयाप्रतिपदो वृद्धिक्षयौ
यौ तद्यथा चतुर्दशी २२ पर्व १७ चतुर्दशीदिनस्याः पर्वनाडिकाः ३८ उत्तरदिनस्याः १७ एकीकृत्य जा
ताः ५५ पर्वदिनस्याः प्रतिपन्नाड्यः ४३ उत्तरदिनस्याः ११ एकीकृत्य जाताः ५४ अत्रैकाघटी प्रतिपत्क्षयस्त
र्धमर्धघटी पर्वणि णियोजिता जातः संधिः सार्धणोदशनाड्यः अयमपराह्नसंधिः प्रथमतस्तत्त्वपूर्वाह्नसं
धिः स्थितः तथा चतुर्दशी २४ पर्व १७ पूर्वगतनाड्यः ३६ एष्ययोगे जाताः ५३ प्रतिपत् ११ गतैष्ययोगे
जाताः ५४ अत्र पूर्वोक्तरीत्या क्षयोदाहरणे पर्वैकाघटी वृद्धिस्तर्धसंयोजने सार्धसप्तदशनाडीमितोऽपराह्न
संधिः पर्वचपूर्वमतैतन्मतयोरत्यंतत्रिबोधः वृद्धिक्षयादिसर्ववैपरीत्यात् अत्र मतैघटीद्वयाधिका वृद्धिः क्ष
योपानसंभयतीति परेऽहिघटिकान्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च यावति बहुवचनमसंगतमिति दूषणं पुरुषार्थं चि
गमणौ द्वयम् ॥

હવે બાલકોને બોધ થવામાટે બીજા પ્રકાર કહેણ.

સૂર્યોદય પછીની, પર્વની જે ઘડી હોય તે અને એકમની જે ઘડી હોય તે સઘળી એકઠી મેળવવી પછી એકઠી કરેલી સઘળી ઘડીઓ દિનમાન કરતાં કમતી હોય તો પૂર્વાહ્નસંધિ, દિનમાનની બરોબર હોય તો મધ્યાહ્નસંધિ, અને દિનમાનથી અધિક હોય તો અપરાહ્નસંધિ, એ રીતે સઘિ સમજવા. આ પ્રકારે સૂર્યોદયપછીની પર્વ અને એકમની જે ઘડીઓ તેમના ક્ષય અને વૃદ્ધિ ઉપરથીજ સવિ બુએછે અને એજ રીતે હાલમાં સઘળા શિષ્ટાચાર ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ છે. કૌસ્તુભાદિક ગ્રંથોમાં તો ચૌદશના દિવસની સૂર્યોદયથી પ્રથમની પર્વની ગયેલી ઘડીઓ, અને ઉદય પછીની આવનારી ઘડીઓ એ સઘળી એકઠી કરવી, એ પ્રમાણે એકમની પ્રથમ દિવસની ઘડી, અને બીજા દિવસની ઘડી એ સઘળી એકઠી કરવી, અને પર્વ કરતાં એકમની વૃદ્ધિ કિંવા ક્ષય ન્તણવો. દાખલો:—ચૌદશ ૨૨ ઘડી, પર્વ ૧૭ ઘડી, ચૌદશના દિવસની પર્વની ૩૮ ઘડી, બીજા દિવસની પર્વની ૧૭ ઘડી, એ સઘળી એકઠી કરતાં ૫૫ થઇ. પર્વના દિવસની એકમની ૪૩ ઘડી, બીજા દિવસની એકમની ૧૧ ઘડી, એ સઘળી એકઠી કરતાં ૫૪ થઇ. આ દાખલામાં એકમનો ક્ષય ૧ ઘડી થયો, તેનું અર્ધ અર્ધો ઘડી પર્વમાં કમતી કરી, ભારે સાડીસોળ ઘડીસમયે સવિ થયો એટલે એ અપરાહ્નસંધિ થયો. પ્રથમના મતયઝી તો એ દાખલામાં પૂર્વાહ્નસંધિ થાયછે. બીજું ઉદાહરણ:—ચૌદશ ૨૪ ઘડી, પર્વ ૧૭ ઘડી, ગત ઘડી ૩૬ તેમાં આવનારી ઘડી ૧૭ મેળવતાં ૫૩ ઘડી થઇ. એકમ ૧૧ ઘડી, ગયેલી અને આવનારી એનો મિલ્લપ કયો ભારે ૫૪ થઇ. આ ઉદાહરણમાં પ્રથમ કહેલી રીતિ પ્રમાણે ક્ષયનાં ઉદાહરણમાંજ એક ઘડી વૃદ્ધિ એનું અર્ધ અર્ધો ઘડી તે મેળવી ભારે સાડીસત્તર ઘડી પ્રમાણે

એ અપરાહ્સંધિ થયો. એ રીતે પ્રથમના મતના અને આ મતના વૃદ્ધિ, ક્ષય ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકાર વિપરી-
તજ છે તેથી પરસ્પર અત્યંત વિરોધ આવેછે. આ મતમાં બે ઘડીથી અધિક વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય સંભવતોજ
નથી. તેથી “બીજે દિવસે જે ઘડીએ ઓછી અથવા વધતી,” એ રીતે જે વાક્યમાં અહુવચન છે તે બરા-
બર સંગતિવાર થતું નથી એ દૂષણ પુરુષાર્થચિંતામણિમાં બેઠ લેવું.

અથર્પોર્ણમાસ્યાંવિશેષઃ ॥ સંગવકાલાદુર્ધ્વચ્ચયોદશાદિચટીમારમ્યાર્ધાઘાતપૂર્વેસંઘોસચસ્કા
લાર્પોર્ણમાસીતસ્યાંસંધિદિનેષ્વાન્વાધાનં યાગશ્ચસયોડ્નુષ્ટેયઃ इदंपૌર્ણમાસ્યાંસચસ્કાલત્વંવૈકલ્પિકમિ
ત્તિકેચિત્ અમાવાસ્યાયાંસર્વચદ્વયહકાલતૈવનકદાચિદપિસચસ્કાલતાપૂર્ણમાસ્યામમાયાંચાપરાહ્સંધૌપ
તિપચતુર્થપાદેયાગોનદોપાય અમાવાસ્યાયામપરાહ્સંધાવપિપ્રતિપદિત્રિમુહૂર્તાધિકદ્વિતીયાપ્રવેશેચંદ્રદ
ર્શનસંભવેનચંદ્રદર્શનેયાગનિપેદ્યાદમાવાસ્યાયામેવેષ્ટિશ્ચતુર્દશ્યામન્વાધાનંવૌધાયનાદીનાં અમાવાસ્યાયાં
સસઘટીમિતપ્રતિપદભાવેચંદ્રદર્શનેડપિપ્રતિપદેવવૌધાયનૈરિષ્ટિઃ; કાર્યા આશ્વલાયનાપસ્તંવાદીનાંતુ ચંદ્રદ
ર્શનનિપેષોનાસ્તીતિપ્રપદેવેષ્ટિઃ યત્રસંધિદિનેઈષ્ટિસત્રસાપ્રતિપદેવસમાપનીયાનતુપર્વેણ પર્વેણિયાગસ
માસૌપુનર્યાગઃકર્તવ્યઃ; એવમેવસાતેંપાર્વણસ્થાલીપાકનિર્ણયઃ કેચિત્તુસાતેંસ્થાલીપાકઃપ્રતિપદેવસમાપ
નીયઈતિનિયમોનાસ્તિ પૂર્વાહ્ણપચસ્થાલીપાકસંમાપ્યસંધેરુર્ધ્વપ્રતિપદિદ્રાહ્ણજનોજનમાત્રંકાર્યં જયંતોપિસં
ધિસન્નિરુપેપ્રાતઃકાલેપચસ્થાલીપાકમાહેતિવિશેષમાહુઃ ઐતેપિદ્રાહ્ણજનોજનમાત્રંપ્રતિપદિકાર્યં અન્ય
ત્રંત્રંપૂર્વાહ્ણપચસમાપનીયંનપ્રતિપદપેક્ષેતિપુરુષાર્થચિંતામણાવુકં કાલ્યાયનાનાંપોર્ણમાસેષ્ટિનિર્ણયઃપૂર્વાક્તઃ
સર્વસાધારણયનતત્રકશ્ચિદ્વિશેષઃ; ઇતિસિંધ્વાદિયદુગ્રંથસંમતમંતં અન્યેતુપૂર્વાહ્ણસંઘોસંધિદિનેડન્વાધા
નંપરેહિયાગઈતિપૂર્ણમાસીધિપયેકાતીયાનાંવિશેષમાહુઃ ॥

હવે પૂનમનો વિશેષ નિર્ણય કહેછે.

સંગવકાલ પછી તેરમી ઘડીથી આરંભી અર્ધ દિવસની પ્રથમ સંધિ હોય તો તે સમયે પૂનમ હોવાથી
પૂનમને દિવસેજ અન્વાધાન કરી તેજ વખતે યગ્ન કરવો. પૂનમને દિવસે તરતજ અન્વાધાન અને યાગ
કરવાવિષે જે કશું, તેનો વિકલ્પ છે એમ કેટલાએક અંચકાર કહેછે. અમાવાસ્યામાં બન્ને દિવસે જુદા
જુદાજ કાલ છે; બન્ને કર્મ એક વખતે ચતાંજ નથી. પૂનમમાં અને અમાવાસ્યામાં અપરાહ્સંધિ હોય તો
એકમનો ચોથા ચરણમાં યાગ કરવાથી દોષ નથી. અમાવાસ્યાને દિવસે અપરાહ્સંધિ છતાં પણ એકમને
દિવસે છ ઘડીથી અધિક બીજ આવે તો તે દિવસે ચંદ્રદર્શનનો સંભવ છે, અને ચંદ્રદર્શનદિવસે યાગ કર-
વાનો નિષેધ છે માટે બૌધાયન ઇલાદિકોએ ચૌદશને દિવસેજ અન્વાધાન કરી અમાવાસ્યામાંજ ઇષ્ટિ કરવી.
અમાવાસ્યાને દિવસે સાત ઘડી એકમ ન હોય તો બીજે દિવસે ચંદ્રદર્શન છતાં પણ બૌધાયનોએ એકમને
દિવસેજ ઇષ્ટિ કરવી. આશ્વલાયન અને આપસ્તંબ ઇલાદિકોને તો ચંદ્રદર્શનનો નિષેધ નથી માટે તેમણે
એકમમાંજ ઇષ્ટિ કરવી. ન્યાહાં સંધિદિવસે ઇષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાહાં તે ઇષ્ટિ એકમમાંજ સમાપ્ત કરવી,
પર્વમાં સમાપ્ત કરવી નહીં. કારણ, પર્વમાં યાગની સમાપ્તિ થાય તો કરી યાગ કરવો બેઠએ. એજ રીતે
સ્માર્તાશ્રિવિષે પાર્વણસ્થાલીપાકનો નિર્ણય બહુવો. કેટલાએક અંચકારો તો, સ્માર્તાશ્રિવિષે સ્થાલીપાક
એકમમાંજ સમાપ્ત કરવો એ નિયમ નથી, ભારે પૂર્વાહ્ણમાંજ સ્થાલીપાક સમાપ્ત કરી સંધિ પછી એકમમાં
કેવળ શ્રાહણુ ભોજનજ કરાવવું, જ્યંત અંચકાર પણ સંધિના સમીપનો જે પ્રાતઃકાલ તેમાંજ સ્થાલીપાક
કરવો એમ કહેછે, એવો વિશેષ બતાવેછે. ઐતકર્મમાં પણ એકમમાં કેવળ શ્રાહણુભોજન કરાવવું, બીજું
સઘણું કર્મ પૂર્વાહ્ણમાંજ સમાપ્ત કરવું, એમાં એકમની ગરજ નથી એ રીતે પુરુષાર્થચિંતામણિમાં કહેલું
છે. કાલ્યાયનોનો પૂનમની ઇષ્ટિવિષયનો નિર્ણય, પ્રથમ સર્વને સાધારણુપણથી કહેલો છે તેજ બહુવો,
એમાં જુદો વિશેષ નિર્ણય નથી એવો નિર્ણયસિંધુઆદિ યુષ્કળ ગ્રંથોમાં માનેલો મત છે. બીજા અંચકારો
તો, પૂર્વાહ્ણસંધિમાં સંધિને દિવસે અન્વાધાન કરવું અને બીજે દિવસે યાગ કરવો એ રીતે પૂનમમાટે કાલ્યા-
યનોનો વિશેષ નિર્ણય કહેછે.

અથામાવાસ્યાયાંકાતીયાનાંવિશેષઃ ॥ અમાવિષયેત્રેધાવિમક્તદિનસ્યપ્રથમોભાગઃપૂર્વાહ્ણઃ
દ્વિતીયોભાગોમધ્યાહ્ણઃ તૃતીયોભાગોપરાહ્ણઃ તત્રપાત્રિસંઘૌપ્રતિપદિનેચંદ્રદર્શનેસત્યપિપરેપામિવકાતીયા
નામપિસંધિદિનેપિંડપિતૃયજ્ઞોડન્વાધાનંચપરદિનેષ્ટેષ્ટિરિતિનિર્વિવાદં પૂર્વાહ્ણેદિનદ્વિતીયમાગાધ્યમધ્યા

हेचसंधौसंधिपूर्वदिनेऽन्वाधानपिंडपितृयज्ञौसंधिदिनेचेष्टिः तदाचतुर्दशीदिनेऽमावास्याया दिनतृती
यभागाख्यापराह्येयदिपूर्वव्याप्तिस्तर्हिअमायुक्तेपराह्णिपिंडपितृयज्ञइतिनसंदेहः इति तृतीयभागाख्यापराह्ण
त्यभागेऽपराह्णैकदेशेमावास्याव्याप्तिस्तर्ह्यमावास्यायांप्राप्तायांपिंडपितृयज्ञो नचतुर्दश्यामित्येकःपक्षः
चतुर्दश्यंतेभागेपिंडपितृयज्ञचंद्रस्यपरमक्षीणत्वादित्यपरःपक्षः अथापराह्णसंधौचत्वारःपक्षाः संधिदि
नेएवदिनतृतीयभागाख्यापराह्णमायाःपूर्वव्याप्तिरितिप्रथमःपक्षः यथा चतुर्दशी २९ अमा ३० प्रतिपत्
२९ दिनमानंच त्रिंशत् ३० अत्रसंधिदिनेऽन्वाधानपिंडपितृयज्ञौपरदिनेयागःसंधिपूर्वदिनेएवोक्ताप
राह्णमायाःपूर्वव्याप्तिरितिद्वितीयःपक्षः यथा चतुर्दशी २० अमा २२ प्रतिपत् २४ दिनमानं ३० अत्रसं
धिदिनात्परदिनेमुहूर्तत्रयात्मकप्रातःकालेप्रतिपत्पादत्रयावच्छिन्नयागकाललाभात्संधिदिनेऽन्वाधान
पितृयागौप्रतिपदिचेष्टिरितिकौस्तुभमतं त्रिमुहूर्ताद्वितीयाचेत्प्रतिपद्यापराह्णिकी अन्वाधानंचतुर्दश्यां
परतःसोमदर्शनादितिचन्याचतुर्दश्यांपिंडपितृयज्ञोपवासौसंधिदिनेचेष्टिरितिपरमतं अथापरद्विती
यपक्षोदाहरणं चतुर्दशी १८ अमा १८ प्रतिपत् १९ दिनमानं २७ अत्रप्रतिपद्दिनेप्रातःपादत्रयावच्छिन्नया
गकालाभावात्संधिदिनेएवसर्वमतेकात्यायनानामिष्टिः पूर्वदिनेपिंडपितृयज्ञोपवासौ अथदिनद्वयेसा
म्येनवैपम्येणैकदेशव्याप्तिरिति तृतीयःपक्षः यथा चतुर्दशी २५ अमा २५ प्रतिपत् २४ दिनमानं ३०
इयंसांम्येनापराह्णव्याप्तिः अत्रकौस्तुभमतपरमतोक्तरीत्याद्वेधानिर्णयः यथावा चतुर्दशी २५ अमा २०
प्रतिपत् १७ दिनमानं २७ इयमपिसाम्येनैकदेशव्याप्तिः अत्रसर्वमतेसंधिदिनेएवकातीयेष्टिःपूर्वदिने
चपिंडपितृयज्ञोपवासौ अथवैपम्येणैकदेशव्याप्तिः चतुर्दशी २५ अमा २३ प्रतिपत् २३ दिनमानं ३०
अत्रापिपूर्वाक्तमतद्वयेनद्वेधानिर्णयोद्देश्यः यथावा चतुर्दशी २५ अमा २२ प्रतिपत् १८ दिनमानं ३० इय
मपिवैपम्येणैकदेशव्याप्तिः अत्रापिसर्वमतेसंधिदिनेकातीयेष्टिश्चतुर्दश्यामुपयासपिंडपितृयज्ञौ यथावा
चतुर्दशी २५ अमा २७ प्रतिपत् २९ दिनमानं ३० अत्रसंधिदिनेऽन्वाधानयागौ प्रतिपदीष्टिः संधिदि
नेएवैकदेशव्याप्तिरितिचतुर्थःपक्षः यथा चतुर्दशी ३१ अमा २६ प्रतिपत् २३ दिनमानं ३० यथावा च
तुर्दशी २८ अमा २२ प्रतिपत् १७ दिनमानं २७ अत्रोभयत्रापिसंधिदिनेएवपिंडपितृयज्ञान्वाधानेयाग
स्तुपरैहिप्रतिपदि एवंचकात्यायनमतेपिसर्वत्रोदाहरणेचंद्रदर्शननिषेधप्रतिपालनंनसंभवति किंतुकुत्र
चिन्मिषेधादरात्पूर्वजयागादिकंकचिचतुर्दश्यांनयत्येवदिने एवंपिंडपितृयज्ञोऽपीतिभ्येयंदर्शभाद्धार्यम
मावास्यानिर्णयः सर्वसाधारणोऽग्रेपृथगेववक्ष्यते ॥

હવે કાત્યાયનોનો અભાવાસ્થાભાટે વિશેષ નિર્ણય કહેછે.

અમાવાસ્યામાટે દિનમાનના ત્રણ ભાગ કરવા. પ્રથમ ભાગ તે પૂર્વાહ્ન, બીજો ભાગ તે મધ્યાહ્ન, ત્રીજો ભાગ અપરાહ્ન, એ રીતે ભાગ સમજવા. તેમાં રાત્રિસંધિ હોય ને એકમને દિવસે ચંદ્રદર્શન હોય તોપણ બીજાઓની રીતેજ કાલ્યાણનેએ પણ સંધિદિવસે પિંડપિતૃયજ્ઞ અને અન્વાધાન એ કરી બીજે દિવસે ઇષ્ટિ કરવી એવો વાદરહિત નિર્ણય છે. પૂર્વાહ્નમાં અને દિવસનો બીજો ભાગ મધ્યાહ્નકાલ તેમાં સંધિ હોય તો સંપિના પ્રથમ દિવસે અન્વાધાન અને પિંડપિતૃયજ્ઞ કરી સંધિદિવસે ઇષ્ટિ કરવી. અને તે ચૌદશને દિવસે દિવસનો ત્રીજો ભાગ અપરાહ્નકાલ તે વખતે અમાવાસ્યાની પૂર્ણ વ્યાપ્તિ હોય તો અમાવાસ્યાયુક્ત ને અપરાહ્નકાલ તેમાં પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવા, એમાં સંશય નથી. એ રીતે ત્રીજો ભાગ તે અપરાહ્નકાલ તેનો છેવટનો ભાગ ને અપરાહ્નનો એકદેશ તેમાં અમાવાસ્યાની વ્યાપ્તિ હોય તો અમાવાસ્યા પ્રાપ્ત થયા પછી તેમાંજ પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવા, ચૌદશમાં કરવા નહીં એ એક પક્ષ; તે વખતે ચંદ્ર અત્યંત ક્ષીણ છે માટે ચૌદશના છેવટના ભાગમાં પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવા, એ બીજો પક્ષ. હવે અપરાહ્નસંધિમાં ચાર પક્ષ છે; સંધિ-દિવસેજ દિવસનો ત્રીજો ભાગ ને અપરાહ્નકાલ તેમાં અમાવાસ્યાની સંપૂર્ણવ્યાપ્તિ હોય એ પ્રથમ પક્ષ-દાખલો;—ચૌદશ ૨૯ ઘં, અમાવાસ્યા ૩૦ ઘં, એકમ ૨૯ ઘં, દિનમાન ૩૦ ઘં, એ દાખલામાં સંધિ-દિવસે અન્વાધાન અને પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવા, તથા બીજે દિવસે યાગ કરવો. સંપિના પ્રથમ દિવસેજ કહેલા અપરાહ્નકાલમાં અમાવાસ્યાની પૂર્ણવ્યાપ્તિ હોય એ બીજો પક્ષ-દાખલો;—ચૌદશ ૨૦ ઘં, અમાવાસ્યા ૨૨ ઘં, એકમ ૨૪ ઘં, દિનમાન ૩૦ ઘં, આ દાખલામાં સંધિદિવસને બીજે દિવસે છ ઘડી ને પ્રાતઃકાલ તેમાં એકમના ત્રણ ચરણલગી યજ્ઞકાલ મળેછે માટે સંધિદિવસે અન્વાધાન અને પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવા, અને એકમને દિવસે ઇષ્ટિ કરવી, એમ કૌસ્તુભનો મત છે. “એકમને દિવસે અપરાહ્નકાલમાં છ ઘડી બીજ હોય તો બીજે દિવસે ચંદ્રદર્શન થાય માટે ચૌદશને દિવસે અન્વાધાન કરવું,” એ વચન છે તેથી ચૌદશને દિવસે પિંડપિતૃયજ્ઞ અને અન્વાધાન એ કરવાં, અને સંધિદિવસે ઇષ્ટિ કરવી એવો બીજા ગ્રંથકારોનો મત છે.

હવે બીજા પક્ષનું બીજું ઉદાહરણ કહેછે;—ચૌદશ ૧૮ ધન, અમાવાસ્યા ૧૮ ધન, એકમ ૧૯ ધન, દિનમાન ૨૭ ધન, એ ઉદાહરણમાં એકમને દિવસે પ્રાતઃકાલમાં એકમના ત્રણ ચરણ જે યજ્ઞકાલ તે આવતો નથી માટે સઘળાઓને મતે સંધિદિવસેજ કાલ્યાણનોએ ઇષ્ટિ કરવી, તેમ પ્રથમ દિવસે પિંડપિતૃયજ્ઞ અને અન્વાધાન કરવાં. હવે બંને દિવસે બરોબર અથવા ઓછી વધતી એકદેશવ્યાપ્તિ હોય એ ત્રીજો પક્ષ—ઉદાહરણ;—ચૌદશ ૨૫ ધન, અમાવાસ્યા ૨૫ ધન, એકમ ૨૬ ધન, દિનમાન ૩૦ ધન, એ સરખી અપરાહ્ણવ્યાપ્તિ આવે છે. એ દાખલામાં કૌસ્તુભને મતે અને બીજાઓને મતે એનો પ્રથમ કહેલી રીતિપ્રમાણે બે પ્રકારનો નિર્ણય થાયછે—બીજું ઉદાહરણ;—ચૌદશ ૨૫ ધન, અમાવાસ્યા ૨૦ ધન, એકમ ૧૭ ધન, દિનમાન ૨૭ ધન, એ પણ સરખી એકદેશવ્યાપ્તિ આવે છે. એ ઉદાહરણમાં સર્વના મતથી સંધિદિવસેજ કાલ્યાણનોએ ઇષ્ટિ કરવી, અને પ્રથમ દિવસે પિંડપિતૃયજ્ઞ, તથા અન્વાધાન એ કરવાં. હવે વિષમમાનથી એકદેશવ્યાપ્તિ હોય તેનું ઉદાહરણ;—ચૌદશ ૨૫ ધન, અમાવાસ્યા ૨૩ ધન, એકમ ૨૩ ધન, દિનમાન ૩૦ ધન; આ દાખલામાં પણ પ્રથમ કહેલા બે મતથી બે પ્રકારનો નિર્ણય જાણવો. ઉદાહરણ;—ચૌદશ ૨૫ ધન, અમાવાસ્યા ૨૨ ધન, એકમ ૧૮ ધન, દિનમાન ૩૦ ધન, એ પણ વિષમમાનવડે એકદેશવ્યાપ્તિ છે. છતાં પણ સર્વના મતથી સંધિદિવસે કાલ્યાણનોએ ઇષ્ટિ કરવી. અને ચૌદશને દિવસે ઉપવાસ તથા પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવા. ઉદાહરણ;—ચૌદશ ૨૫ ધન, અમાવાસ્યા ૨૭ ધન, એકમ ૨૬ ધન, દિનમાન ૩૦ ધન, આ દાખલામાં સંધિદિવસે અન્વાધાન અને પિંડપિતૃયાગ કરી એકમને દિવસે ઇષ્ટિ કરવી. સંધિદિવસે એકદેશવ્યાપ્તિ હોય એ ચોથો પક્ષ. ઉદાહરણ;—ચૌદશ ૩૧ ધન, અમાવાસ્યા ૨૬ ધન, એકમ ૨૩ ધન, દિનમાન ૩૦ ધન, અથવા બીજું ઉદાહરણ;—ચૌદશ ૨૮ ધન, અમાવાસ્યા ૨૨ ધન, એકમ ૧૭ ધન, દિનમાન ૨૭ ધન, આ બન્ને ઉદાહરણમાં સંધિદિવસેજ પિંડપિતૃયજ્ઞ અને અન્વાધાન કરવાં, યાગ તો બીજે દિવસે એકમમાં કરવો. આ પ્રમાણે કાલ્યાણનોના મતમાં પણ સઘળાં ઉદાહરણોમાં ચંદ્રદર્શનનો નિષેધ પાળવો સંભવતો નથી, ત્યારે કેટલાક સ્થળોમાં ચંદ્રદર્શનનો નિષેધ માની પ્રથમ દિવસે યાગાદિક કરવાનું કહેલું છે. અને કેટલેક ઠેકાણે ચંદ્રદર્શનયુક્ત દિવસેજ યાગાદિક કરવાનું કહેલું છે. એજ રીતે પિંડપિતૃયજ્ઞવિષયમાં પણ જાણ્યું. દર્શશ્રાદ્ધમાટે અમાવાસ્યાનો સર્વ સાધારણ નિર્ણય આગળ જુદો કહીશું.

અથસામગાનામિષ્ટેર્નિર્ણયઃ ॥ તત્રપૌર્ણમાસીસર્વસાધારણપૂર્વૈકૈવ અમાવાસ્યાયાંતુરાગ્નિસંધૌપ્રાતિપદ્યેવચંદ્રદર્શનેપિયાગઃ અપરાહ્ણસંધૌતુપ્રાતઃ પઞ્ચદિકાત્મકપ્રતિપદાદ્યપાદત્રયરૂપયાગકાલાલામેપ્રતિપદિચંદ્રદર્શનેપીષ્ટિઃ સંધિદિનેચોપવાસપિતૃયજ્ઞોઽત્કયાગકાલાલામેસંધિદિનેયાગઃ પૂર્વદિનેચતુર્વિધ્યાપિતૃયજ્ઞોપવાસૌ પર્વેચસામગૈરપિચંદ્રદર્શનનિષેધઃ કાલ્યાણનવદેવયથાસંમયં પાલનીયઃ ॥ इति सामगनिर्णयः ॥ इति यागकालनिर्णय उद्देशो द्वाविंशः ॥ ૨૨ ॥

હવે સામવેદવાળાઓની ઇષ્ટિનો નિર્ણય કહેછે.

સામવેદીઓએ ઇષ્ટિમાટે પૂનમ સર્વસાધારણપક્ષથી પ્રથમ કહેલી છે તેજ લેવી. અમાવાસ્યાને દિવસે તો રાત્રિસંધિ છતાં ચંદ્રદર્શન હોય તો પણ એકમને દિવસેજ યાગ કરવો. અપરાહ્ણસંધિ હોય તો પ્રાતઃકાલની છ ઘડીસમયે એકમના પ્રથમ ત્રણ પાદરૂપ યજ્ઞકાલનો લાભ થાય તો ચંદ્રદર્શન હોય તો પણ એકમને દિવસે ઇષ્ટિ કરવી, અને સંધિદિવસે અન્વાધાન તથા પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવા. પ્રથમ કહેલો યજ્ઞકાલ ન મળે તો સંધિદિવસે યાગ કરવો, અને તેથી પ્રથમ દિવસે ચૌદશમાં પિંડપિતૃયજ્ઞ અને અન્વાધાન કરવાં. આ રીતે સામવેદીઓએ પણ ચંદ્રદર્શનનો નિષેધ કાલ્યાણનો પ્રમાણે જોવો સંભવે તેવો પાળવો. એ સામવેદીઓનો નિર્ણય કહ્યો. ઇતિ યાગનિર્ણયેષદેશે દ્વાવિંશઃ ॥ ૨૨ ॥

અથપિંડપિતૃયજ્ઞકાલઃ ॥ તત્રાશ્વલયનાનાંયસિન્નહોરાત્રેઅમાવાસ્યાપ્રતિપદોઃસંધિસ્તદિનાપરાહેપંચધાવિમકદિનચતુર્થમાગરૂપેપિંડપિતૃયજ્ઞઃ સચાપરાહ્ણસંધાવન્વાધાનદિનેભવતિ મધ્યાહ્નેપૂર્વાહેવાસંધૌયાગદિનેયાગોત્તરમપરાહેભવતિ યદાહોરાત્રસંધૌતિથિસંધિસ્તદાન્વાધાનદિનેપવપિંડપિતૃયજ્ઞઃ પવમાપસ્તંવહિરણ્યકેશિમતાનુસારિણામપિસંધિદિનેપવપિતૃયજ્ઞઃ સચાપરાહેઽધિવૃક્ષસૂર્યવાકાર્યઃ અપરાહ્ણશ્વપંચધાવિમકદિનચતુર્થમાગો નવધાવિમકદિનસપ્તમાગોવા સાંખ્યાનકાલ્યાણનસામગાનામન્વાધાનદિનેપવપિંડપિતૃયજ્ઞઃપૂર્વમેવોક્તઃ

હવે બીજા પક્ષનું બીજું ઉદાહરણ કહેછે;—ચૌદશ ૧૮ ઘં, અમાવાસ્યા ૧૮ ઘં, એકમ ૧૬ ઘં, દિનમાન ૨૭ ઘં, એ ઉદાહરણમાં એકમને દિવસે પ્રાતઃકાલમાં એકમના ત્રણ ચરણ જે યજ્ઞકાલ તે આવતો નથી માટે સઘળાએને મતે સધિદિવસેજ કાલ્યાણનોએ ઇષ્ટિ કરવી, તેમ પ્રથમ દિવસે પિંડપિતૃયજ્ઞ અને અન્વાધાન કરવાં. હવે અને દિવસે બરોબર અથવા ઓછી વધતી એકદેશવ્યાપ્તિ હોય એ ત્રીજો પક્ષ—ઉદાહરણ;—ચૌદશ ૨૫ ઘં, અમાવાસ્યા ૨૫ ઘં, એકમ ૨૪ ઘં, દિનમાન ૩૦ ઘં, એ સરખી અપરાહ્નવ્યાપ્તિ આવે છે. એ દાખલામાં કૌસ્તુભને મતે અને બીજાએને મતે એનો પ્રથમ કહેલી રીતિપ્રમાણે બે પ્રકારનો નિર્ણય થાયછે—બીજું ઉદાહરણ;—ચૌદશ ૨૫ ઘં, અમાવાસ્યા ૨૦ ઘં, એકમ ૧૭ ઘં, દિનમાન ૨૭ ઘં, એ પણ સરખી એકદેશવ્યાપ્તિ આવે છે. એ ઉદાહરણમાં સરના મતથી સધિદિવસેજ કાલ્યાણનોએ ઇષ્ટિ કરવી, અને પ્રથમ દિવસે પિંડપિતૃયજ્ઞ, તથા અન્વાધાન એ કરવાં. હવે વિષમમાનથી એકદેશવ્યાપ્તિ હોય તેનું ઉદાહરણ;—ચૌદશ ૨૫ ઘં, અમાવાસ્યા ૨૩ ઘં, એકમ ૨૩ ઘં, દિનમાન ૩૦ ઘં; આ દાખલામાં પણ પ્રથમ કહેલા બે મતથી બે પ્રકારનો નિર્ણય નાણુવો. ઉદાહરણ;—ચૌદશ ૨૫ ઘં, અમાવાસ્યા ૨૨ ઘં, એકમ ૧૮ ઘં, દિનમાન ૩૦ ઘં, એ પણ વિષમમાનવડે એકદેશવ્યાપ્તિ છે. છતાં પણ સર્વના મતથી સધિદિવસે કાલ્યાણનોએ ઇષ્ટિ કરવી. અને ચૌદશને દિવસે ઉપવાસ તથા પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવા. ઉદાહરણ;—ચૌદશ ૨૫ ઘં, અમાવાસ્યા ૨૭ ઘં, એકમ ૨૬ ઘં, દિનમાન ૩૦ ઘં, આ દાખલામાં સધિદિવસે અન્વાધાન અને પિંડપિતૃયાગ કરી એકમને દિવસે ઇષ્ટિ કરવી. સધિદિવસે એકદેશવ્યાપ્તિ હોય એ ચોથો પક્ષ, ઉદાહરણ;—ચૌદશ ૩૧ ઘં, અમાવાસ્યા ૨૬ ઘં, એકમ ૨૩ ઘં, દિનમાન ૩૦ ઘં, અથવા બીજું ઉદાહરણ;—ચૌદશ ૨૮ ઘં, અમાવાસ્યા ૨૨ ઘં, એકમ ૧૭ ઘં, દિનમાન ૨૭ ઘં, આ બન્ને ઉદાહરણમાં સધિદિવસેજ પિંડપિતૃયજ્ઞ અને અન્વાધાન કરવાં, યાગ તો બીજા દિવસે એકમમાં કરવો. આ પ્રમાણે કાલ્યાણનોના મતમાં પણ સઘળાં ઉદાહરણોમાં ચંદ્રદર્શનનો નિષેધ પાળવો સમવતો નથી, સારું કેટલાક સ્થળોમાં ચંદ્રદર્શનનો નિષેધ માની પ્રથમ દિવસે યાગાદિક કરવાનું કહેલું છે. અને કેટલેક ઠેકાણે ચંદ્રદર્શનયુક્ત દિવસેજ યાગાદિક કરવાનું કહેલું છે. એજ રીતે પિંડપિતૃયજ્ઞવિષયમાં પણ નાણુંકં, દર્શશ્રાદ્ધમાટે અમાવાસ્યાનો સર્વ સાધારણ નિર્ણય આગળ નુદો કહીશું.

અથસામગનામિષ્ટેર્નિર્ણયઃ ॥ તત્રપૌર્ણમાસીસર્વસાધારણાપૂર્વોક્તેભ અમાવાસ્યાપાતુરાત્રિસંધૌપ્રતિપદ્યેવચંદ્રદર્શનેપિયાગઃ અપરાહ્નસંધૌતુપ્રાતઃ પહ્લઘટિકાત્મકપ્રતિપદાદ્યપાદન્યરૂપયાગકાલાલામેપ્રતિપદિચંદ્રદર્શનેપીષ્ટિઃ સંધિદિનેષોપવાસપિતૃયજ્ઞોત્કયાગકાલાલામેસંધિવિનેયાગઃ પૂર્વેદિનેચતુર્દશ્યાંપિતૃયજ્ઞોપવાસૌ ઇવંચસામગૈરપિચંદ્રદર્શનનિષેધઃ કાલ્યાણનવદેવયથાસંભવં પાલનીયઃ ॥ इति सामगनिर्णयः ॥ इति यागकालनिर्णय उद्देशो द्वाविंशः ॥ ૨૨ ॥

હવે સામવેદવાળાઓની ઇષ્ટિનો નિર્ણય કહેછે.

સામવેદીઓએ ઇષ્ટિમાટે પૂનમ સર્વસાધારણપક્ષથી પ્રથમ કહેલી છે તેજ લેવી. અમાવાસ્યાને દિવસે તો ત્રિસધિ છતાં ચંદ્રદર્શન હોય તો પણ એકમને દિવસેજ યાગ કરવો. અપરાહ્નસધિ હોય તો પ્રાતઃકાલની ધડીસમયે એકમના પ્રથમ ત્રણ પાદ૩૫ યજ્ઞકાલનો લાભ થાય તો ચંદ્રદર્શન હોય તો પણ એકમને દિવસે ઇષ્ટિ કરવી, અને સધિદિવસે અન્વાધાન તથા પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવા. પ્રથમ કહેલો યજ્ઞકાલ ન મળે તો સધિદિવસે યાગ કરવો, અને તેથી પ્રથમ દિવસે ચૌદશમાં પિંડપિતૃયજ્ઞ અને અન્વાધાન કરવાં. આ રીતે સામવેદીઓએ પણ ચંદ્રદર્શનનો નિષેધ કાલ્યાણનો પ્રમાણે જોવો સમવે તેવો પાળવો. એ સામવેદીઓનો નિર્ણય કહ્યો. ઇતિ યાગનિર્ણયોદ્દેશો દ્વાવિંશઃ ॥ ૨૨ ॥

અથપિંડપિતૃયજ્ઞકાલઃ ॥ તજાશ્વલાયનાતાંયસિશ્વહોરાત્રેઅમાવાસ્યાપ્રતિપદોઃસંધિસ્તદિનતપરાહ્નપંચધાવિમકદિનચતુર્થમાગરૂપેપિંડપિતૃયજ્ઞઃ સચાપરાહ્નસંધ્યાવન્વાધાનદિનેભવતિ મધ્યાહ્નેપૂર્વાહેવાસંચૌયાગદિનેયાગોત્તરમપરાહ્નભવતિ યદાહોરાનસંધૌતિથિસંધિસ્તદાન્વાધાનદિનેપવપિંડપિતૃયજ્ઞઃ ઇવમાપસ્તંવહિરપ્યકેશિમતાનુસારિણામપિસંધિદિનેપવપિતૃયજ્ઞઃ સચાપરાહ્નેધિવૃક્ષસૂર્યવાકાર્યઃ અપરાહ્નઅપંચધાવિમકદિનચતુર્થમાગો નવધાવિમકદિનસપ્તમાગોવા સાંલ્યાયનકાલ્યાણનસામગનામન્વાધાનદિનેપવપિંડપિતૃયજ્ઞપૂર્વમેવોક્તઃ સચત્રેધાવિમકદિનતૃતીયમાગરૂપેપરાહ્નકાર્યઃ ગૃહ્યામિ

મતાંયજ્ઞાનાંદર્શશ્રાદ્ધપિંડપિતૃયજ્ઞયોરેકસિન્દિનેપ્રાસૌર્યતિપંગેનાનુદ્યાનં વ્યતિપંગોનામોમયોઃસહપ્રયો
ગઃ સંદર્પવેનિતુપૂર્વેયુઃકેવલદર્શશ્રાદ્ધમુત્તરેડહિકેવલપિંડપિતૃયજ્ઞઃ શ્રૌતાગ્નિમતાંતુકેવલપિંડપિતૃયજ્ઞ
પદ્મિનાગ્રૌકાર્યાનવ્યતિપંગેણ શ્રૌતાગ્નિમતાંસંપૂર્ણદર્શેદત્યંકમઃ આદાવન્વાધાનંતતોવૈશ્વદેવસ્તતઃ
પિંડપિતૃયજ્ઞસ્તતોદર્શશ્રાદ્ધમિતિ અસ્મિન્નેવકાલેજીવત્પિતૃકેણસાગ્નિકેનહોમાંતેવાપિતુઃપિત્રાદિત્રયોદે
શેનપિંડસહિતોવા પિંડપિતૃયજ્ઞઃ કાર્યઃ ॥ યદ્વા પિંડપિતૃયજ્ઞોનૈવારબ્ધવ્યઃ ફિલોપેપાદકૃષ્ણપ્રાયશ્ચિત્તં
ફિલ્લયલોપેડ્યંકૃષ્ણં ફિલ્લયલોપે અગ્નિનાશાત્પુનરાધાનં પિંડપિતૃયજ્ઞલોપેવૈશ્વધ્યનરેદિઃપ્રાયશ્ચિત્તં
ફિલ્લયલોપેસહોતાંદર્શોપ્યામીતિસંકલ્પ્યતત્તમેત્રેણચતુર્ગૃહીતાજ્યેનપૂર્ણાહુતિર્વાચાર્યા ॥ ઇતિ પિંડપિતૃ
યજ્ઞનિર્ણય ઉદેશસ્ત્યોર્વિશઃ ॥ ૨૩ ॥

હવે પિંડપિતૃયજ્ઞના કાલનો નિર્ણય કહેછે.

જે રાત્રિદિવસમાં અમાવાસ્યા અને એકમનો સંધિ હોય તે દિવસના પાંચ ભાગ કરી તેમાંનો ચોથો
ભાગ જે અપરાહ્ણકાલ તેમાં આશ્વાસનોએ પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો. તે પિંડપિતૃયજ્ઞ, અપરાહ્ણસંધિ હોય તો
અન્વાધાનને દિવસે થાયછે, અને મધ્યાહ્નસંધિ અથવા પૂર્વાહ્ણસંધિ હોય તો યાગને દિવસે યાગ પછી અપ-
રાહ્ણકાલે થાયછે. જ્યારે દિવસ અને રાત્રિ એના સંવિવખતમાં તિથિના સંધિ આવે ત્યારે અન્વાધાનને દિવ-
સેજ પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો. એ રીતે આપસ્તમ્બ, હિરણ્યકેશી એમના મત પ્રમાણે ચાલનારાઓએ પણ સધિ-
દિવસેજ પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો, અને તે અપરાહ્ણકાલે અથવા બરાબર મધ્યાહ્ણકાળે કરવો. દિવસના પાંચ
ભાગ કરી ચોથો ભાગ તે અપરાહ્ણકાલ, અથવા દિવસના નવ ભાગ કરી સાતમો ભાગ તે અપરાહ્ણકાલ
સમજવો. સાંખ્યાયન, કાલ્યાયન અને સામવેદી એમણે અન્વાધાનને દિવસેજ પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો એ રીતે
પ્રથમજ કહેલું છે. તે દિવસના ત્રણ ભાગ કરી ત્રીજો ભાગ જે અપરાહ્ણકાલ તેમાં કરવો. દર્શશ્રાદ્ધ અને
પિંડપિતૃયજ્ઞ એક દિવસે પ્રાપ્ત થાય તો ગૃહાગ્નિ ધારણ કરનારા જે ઝગ્નેદી તેમણે વ્યતિપંગવડે કરવાં. વ્યતિ-
પંગ એટલે બન્ને સાથે કરવાં. પૂર્વે ખંડ હોય તો પ્રથમ દિવસે કેવલ દર્શશ્રાદ્ધ કરી બીજો દિવસે કેવલ
પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો. શ્રૌતાગ્નિમાન (અગ્નિહોત્રી) હોય તેણે તો પિંડપિતૃયજ્ઞ માત્ર દક્ષિણાગ્નિમાં કરવો,
દર્શશ્રાદ્ધની સાથે કરવો નહીં. સંપૂર્ણ અમાવાસ્યા હોય તો શ્રૌતાગ્નિમાન હોય તેણે આગળ કહીએ છિયે
એ ક્રમવડે કરવાં—પ્રથમ અન્વાધાન, પછી વૈશ્વદેવ, પછી પિંડપિતૃયજ્ઞ, અને ત્યારપછી દર્શશ્રાદ્ધ એમ
કરવાં. સાગ્નિક (અગ્નિહોત્રી) જે છવ્વિપિતૃક તેણે એજ વખતે અથવા હોમ પછી પિતાના જે પિતા એટલે
દાદાપછી ત્રણ તેનો ઉદ્દેશ કરી પિંડસહિત પણ પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો, અથવા પિંડપિતૃયજ્ઞનો આરંભજ કરવો
નહીં. ઇંદ્રિના લોપ થાય તો 'પાદકૃષ્ણ' પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, બે ઇંદ્રિના લોપ થાય તો અર્ધકૃષ્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત, ત્રણ
ઇંદ્રિના લોપ થાય તો અગ્નિનાશ થાયછે, માટે ફરી આધાન (અગ્નિસ્થાપન) કરવું. પિંડપિતૃયજ્ઞનો લોપ
થાય તો વૈશ્વધ્યનરેદિષ્ટ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. અથવા ઇંદ્રિસ્થાનકે “સમહોતાંદર્શ હોમ્યાગ્નિ” એવો સંકલ્પ
કરી તે મંત્ર ભણી ચાર વખત લીધેલા ધીવડે પૂર્ણાહુતિ કરવી. ઇતિ પિંડપિતૃયજ્ઞોદ્દેશસ્ત્યોર્વિશઃ ॥ ૨૩ ॥

અથશ્રાદ્ધેડમાવાસ્યાનિર્ણયતે ॥ પંચવાચિકદિનચતુર્થમાવાસ્યાપરાહ્ણ્યાપિન્યમાવાસ્યા
દર્શશ્રાદ્ધેપ્રાદ્યા પૂર્વેયુરેપરેયુરેચવાપરાહ્ણકાલ્યેનૈકદેશેનવાવ્યાપિત્વેસૈવગ્રાહ્યા ઉભયદિનેડવ્યપરાહ્ણેવૈ
પમ્યેનૈકદેશવાપિત્વેયાધિકવ્યાપિનીસાગ્રાહ્યા દિનદ્વયેસામ્યેનૈકદેશવાસૌતિથિક્ષયેપૂર્વા તિથિવૃદ્ધી
તિથિસામ્યેચપરા તનસમવ્યાસૌતિથિવૃદ્ધિસ્યસામ્યોદાહરણાનિ ચતુર્દશી ૧૯ અમા ૨૩ દિનમાનં ૩૦
અનદિનદ્વયેડવિસમાપંચવટિકૈકદેશવાસિશ્ચતુર્દશ્યપેક્ષ્યાચતુર્ધટિકાભિરમાયાવૃદ્ધિસ્ત્વચતુરપ્રાદ્યા
તથા ચતુર્દશી ૨૩ અમા ૧૯ અત્રૈકાષટિકાસમાવ્યાસિર્ધટિકાચતુષ્ટયેનતિથિક્ષયાત્પૂર્વાગ્રાહ્યા અથ
ચતુર્દશી ૨૧ અમા ૨૧ અત્રચટીત્રયેનદિનદ્વયેશતઃસમાવ્યાસિસ્તિયેસ્તુવૃદ્ધિસ્યામાધેનસમત્વાત્પરા
ગ્રાહ્યા દિનદ્વયેપૂર્ણપરાહ્ણ્યાસૌતિથિવૃદ્ધિત્વાત્પરાગ્રાહ્યા યદાદિનદ્વયેવ્યપરાહ્ણસ્પર્શમાવસ્તદાગ્રાહ્યાગ્નિ
મદ્નિઃશ્રૌતાગ્નિમદ્નિઃ સિનીવાલીસંત્રિકાચતુર્દશીસિથ્યાપૂર્વાગ્રાહ્યા નિરગ્નિકૈઃસ્ત્રીશ્રાદ્ધાદિભિશ્ચકુહ્લસંશિ
કામતિપન્નિપરાગ્રાહ્યતિમાધવાચાર્યસંમતોદર્શનિર્ણયઃ પ્રાયઃસર્વેચશિષ્ટૈરાદ્રિયતેપુરુષાર્થચિંતામણે
નુયત્યૈસ્તૈતિરીયૈશ્ચસાગ્નિકૈરપરાહ્ણ્યાસ્યસત્ત્વેપિદિનતાત્પૂર્વેદિનેષ્વ દર્શશ્રાદ્ધકાર્યે તથાચદિનદ્વયે
કાલ્ત્યેનાપરાહ્ણ્યાસૌપરત્રૈવદર્શઃ એકદેશેનાપરાહ્ણકાલ્યેનાપ્રતિપદ્વાપ્રતિપદીષ્ટચત્રૈવદર્શઃ દ્વિતી

યદિનેપંચાપરાહ્નવ્યાસૌતુ યદિપ્રતિપત્તયવશાદ્દશંદિનપવદ્વિપ્રાપ્તિસ્તદાવહવાનાંસિનીવાલીતૈત્તિરીયા
 ણાંકુહ્રાહ્યાં સામગાનાંવિકલ્પેનદ્વયં યદા પૂર્વદિનેડપરાહ્નેડધિકાવ્યાપ્તિઃ પરદિનેડલ્પાતદાસામગાનાંપૂ
 વર્તૈત્તિરીયાણાંઉત્તરા ઉભયત્રાપરાહ્નસ્પર્શભાવેડપિસામગાનાંપૂર્વાં તૈત્તિરીયાણાંપરેત્યાંયુક્તં દશંદર્શન
 ઋવર્ષશ્રાદ્ધયોર્દશમાસિકયોર્દશશ્રાદ્ધોદકુંમશ્રાદ્ધયોઽસંપાતેદેવતામેદાચ્છાદ્ધત્રયંકાર્યં તત્રાદૌમાસિકા
 વ્દિકાદિશ્રાદ્ધકૃત્વા પાકાંતરેણદર્શશ્રાદ્ધકાર્યં વૈશ્વદેવઆદિકાદિશ્રાદ્ધશેષેણપૃથક્પાકેનવાદશશ્રાદ્ધા
 ત્પ્રાગ્ભવતિ આહિતાગ્નિસ્તુવૈશ્વદેવેપિંડપિતૃયજ્ઞંકૃત્વાવ્દિકંકુર્યાત્ દર્શશ્રાદ્ધમનુપનીતવિધુરપ્રવાસસ્યૈ
 રપિકાર્યં અમાશ્રાદ્ધાતિક્રમે ન્યૂપુવાચમિતિક્રવંશતવારંજપેત્ ॥ ૨૪ ॥

હવે શ્રાદ્ધવિધે અમાવાસ્યાનો નિર્ણય કહેછે.

દિવસના પાંચ ભાગ કરી ચાચો ભાગ તે અપરાહ્નકાલ, તે કાલવ્યાપિની અમાવાસ્યા દર્શશ્રાદ્ધમાં
 લેવી. પ્રથમ દિવસેજ અથવા બીજે દિવસેજ અપરાહ્નકાલમાં સંપૂર્ણવ્યાપ્તિ કેવા એકદેશવ્યાપ્તિ હોય તો
 તેજ લેવી. જો બન્ને દિવસે પણ અપરાહ્નકાલમાં એાછી વધતી એકદેશવ્યાપ્તિ હોય તો જે દિવસે અધિક-
 વ્યાપ્તિ હોય તે લેવી. બંને દિવસે સરખી એકદેશવ્યાપ્તિ હોય અને તિથિફલ હોય તો પ્રથમની લેવી,
 તિથિની વૃદ્ધિ હોય અથવા બરોબર તિથિ હોય તો બીજા દિવસની લેવી. બન્ને દિવસે બરોબર વ્યાપ્તિ
 હોય તો વૃદ્ધિ, ફલ અને સમ તિથિ એમના ક્રમવડે દાખલા;—ચૌદશ ૧૬ ઘં, અમાવાસ્યા ૨૭ ઘં,
 દિનમાન ૩૦ ઘં; આ દાખલામાં બન્ને દિવસે સરખી પાંચ ઘડી એકદેશવ્યાપ્તિ છે અને ચૌદશ કરતાં ચાર
 ઘડી અમાવાસ્યાની વૃદ્ધિ છે માટે બીજા દિવસની લેવી. ઉદાહરણ;—ચૌદશ ૨૭ ઘં, અમાવાસ્યા ૧૬
 ઘં, આ દાખલામાં એક ઘડી સરખી વ્યાપ્તિ છે અને ચાર ઘડી તિથિનો ફલ છે માટે પ્રથમની લેવી.
 ઉદાહરણ;—ચૌદશ ૨૧ ઘં, અમાવાસ્યા ૨૧ ઘં, આ ઉદાહરણમાં બન્ને દિવસે ત્રણ ત્રણ ઘડી સરખી
 વ્યાપ્તિ છે અને તિથિની વૃદ્ધિ અથવા ફલ કાંઈ પણ ન હોવાથી તિથિ સમ છે માટે બીજા દિવસની લેવી.
 બન્ને દિવસે પૂર્ણ અપરાહ્નકાલવ્યાપ્તિ હોય તો તિથિની વૃદ્ધિ છે માટે બીજા દિવસની લેવી. જો બન્ને દિવસે
 અપરાહ્નકાલ ન હોય તો શુક્લાગ્નિમાન અને શ્રૌતાગ્નિમાન એમણે સિનીવાલી નામની, એવી ચૌદશયુક્ત
 પ્રથમની લેવી. અગ્નિરહિત હોય તેમણે અને સ્ત્રીશુદ્રાદિકોએ કુહૂ નામની એકમયુક્ત એવી બીજા દિવ-
 સની લેવી, એવા માધવાચાર્યે માનેલો દર્શનિર્ણય ઘણું કરી સર્વત્ર-શિષ્ટો માનેછે. પુરુષાર્થચિંતામણિમાં તો
 સાગ્નિક એવા ઋગ્વેદી અને તૈત્તિરીયશાખાવાળા એમણે અપરાહ્નવ્યાપ્તિ ન હોય તોપણ ઇષ્ટદિવસથી
 પ્રથમ દિવસેજ દર્શશ્રાદ્ધ કરવું. બન્ને દિવસે સંપૂર્ણ અપરાહ્નવ્યાપ્તિ હોય તો બીજે દિવસેજ દર્શશ્રાદ્ધ
 કરવું. બન્ને દિવસેજ અપરાહ્નકાલમાં એકદેશવ્યાપ્તિ હોય તો એકમની વૃદ્ધિથી એકમને દિવસે ઇષ્ટિ યમાથી
 બીજા અમાવાસ્યાને દિવસેજ દર્શશ્રાદ્ધ કરવું. બીજે દિવસેજ અપરાહ્નવ્યાપ્તિ હોય અને એકમનો ફલ
 થયોછે માટે દર્શને દિવસેજ ઇષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઋગ્વેદિઓએ સિનીવાલી અને તૈત્તિરીયશાખાવાળા-
 ઓએ કુહૂ એ પ્રમાણે લેવી. સામવેદિઓએ વિકલ્પયજ્ઞી બન્ને લેવી. જ્યારે પ્રથમ દિવસે અપરાહ્નકાલમાં
 અધિકવ્યાપ્તિ અને બીજે દિવસે અલ્પવ્યાપ્તિ હોય ત્યારે સામવેદિઓએ પ્રથમની લેવી અને તૈત્તિરીયશા-
 ખાવાળાઓએ બીજા દિવસની લેવી. બન્ને દિવસે અપરાહ્નકાલમાં ન હોય તો પણ સામવેદિઓએ પ્રથ-
 મની લેવી, અને તૈત્તિરીયશાખાવાળાઓએ બીજા દિવસની લેવી, ઇત્યાદિક કહ્યું છે. અમાવાસ્યાને દિવસે
 દર્શશ્રાદ્ધ અને વર્ષશ્રાદ્ધ એમ બે આલ્યાં અથવા દર્શ અને માસિક એમ બે આલ્યાં, અથવા દર્શશ્રાદ્ધ
 અને ઉદેકશ્રાદ્ધ એમ બે આલ્યાં હોય તો દેવતાલેદે કરી બન્ને શ્રાદ્ધ કરવાં. તે આ રીતે;—પ્રથમ
 માસિક અથવા વર્ષશ્રાદ્ધ જે પ્રાપ્ત થયું હોય તે કર્યા પછી બીજા પાકવડે દર્શશ્રાદ્ધ કરવું. વૈશ્વદેવ કરવો
 તે વર્ષશ્રાદ્ધાદિક કરી જે શ્રાદ્ધશેષ અગ્ર હોય તેણે અથવા જુદો પાક (ભાત) કરી તેણે દર્શશ્રાદ્ધથી પ્રથમ
 કરવો, અગ્નિહોત્રીએ વૈશ્વદેવ અને પિંડપિતૃયજ્ઞ ઓછા પછી વર્ષશ્રાદ્ધાદિક કરવું. જેને જનોઇ ન મળી
 હોય તેણે, જેની સ્ત્રી મરી ગઇ હોય તેણે અને પ્રવાસી એમણે પણ દર્શશ્રાદ્ધ કરવું. જલથી દર્શશ્રાદ્ધવું
 ઉલ્લંઘન થાય તો “ન્યૂપુવાચ” એ કથાના સે વાર જપ કરવો. ઇતિ દર્શનિર્ણયોદેશશ્ચતુર્વિંશઃ ॥ ૨૪ ॥

દૃષ્ટિસ્થાલીપાકૌપૌર્ણમાસ્યામારબ્ધવ્યૌનતુદર્શો ॥ આધાનંગૃહપ્રવેશનીયહોમાનંતરમેવ
પૌર્ણમાસ્યાંયદિદર્શપૌર્ણમાસારંભઃક્રિયતે તદ્વામલમાસપૌર્ણમાસશુક્રાસ્તાદિદોષોનાસ્તિ તત્રાત્તિક્રમે
તુ શુદ્ધમાસાદિપ્રતીક્ષેત્યેકે સર્વથાશુદ્ધકાલેપવારંમહત્પરે ॥ इति इष्ट्यादिप्रारंभनिर्णय उद्देशः
પંચવિંશઃ ॥ ૨૫ ॥

હવે ઇષ્ટિ અને સ્થાલીપાક એના આરંભનો નિર્ણય કહેછે.

ઇષ્ટિ અને સ્થાલીપાક એના આરંભ પૂનમને દિવસે કરવો, આભાવાસ્થાને કરવો નહીં. અગ્નિસ્થાપન
અને ગૃહપ્રવેશનીય હોમ તથાપછી તરતજ દર્શ પૌર્ણમાસ સ્થાલીપાકનો આરંભ ને સમીપની પૂનમનો
કરવાનો હોય તો તેમાં મહામાસ, પૌષ્ઠમાસ, અને ગુરુશુક્લ અસ્તાદિક એમનો દોષ નથી. તે પૂનમને
દિવસે આરંભ ન થયો હોય તો શુદ્ધમાસની વાટ લેવી એમ કેટલાએક ગ્રંથકાર કહેછે. સર્વદા શુદ્ધ કાલ-
માર્ગ આરંભ કરવો એમ બીજા ગ્રંથકાર કહેછે. ઇતિ ઇષ્ટ્યાદિપ્રારંભનિર્ણયોદ્દેશઃ પંચવિંશઃ ॥ ૨૫ ॥

અથવિકૃતિકાલઃ ॥ તાલ્લિવિધાઃ નિત્યાઆગ્રયણચાતુર્માસ્યાઃ નૈમિત્તિકાજાતેષ્ટ્યાદયઃ
ફામ્યાઃસૌર્યોદયઃ વ્રતાઃપુરુષાર્થોઃ પવનચંગમૂતાઅપિદ્વિવિધાઃ નિત્યાનૈમિત્તિકાશ્ચ અગ્રવિકૃતિપુસચ
સ્કાલત્વદ્વાદશકાલસ્ત્રયોર્વિકરપઃ પર્વપર્વણિશુક્રપક્ષગતદેવનક્ષત્રેપુષાકર્તવ્યાઈતિવિકરપઃ તત્રપર્વણિક
રપપક્ષેઅપરાહ્વાવિસ્તંધૌસંધિદિનેસદ્યસ્કાલાંઘ્યહકાલાંવાયિકૃતિકૃત્વાપ્રકૃતેરન્વાધાનં મધ્યાહ્નેપૂર્વાહ્નિકા
સંધૌસંધિદિનેપ્રકૃતિસમાપ્યસદ્યસ્કાલૈવવિકૃતિઃકાર્યા કૃત્તિકાદીનિવિશાખાંતાનિચતુર્દશનક્ષત્રાણિદે
વગદ્ગત્રાણીત્યુચ્યંતે આગ્રયણેવિદ્રોષોદ્વિતીયપરિચ્છેદેવચયતે અન્વારંભનીયેષ્ટિશ્ચતુર્વર્ણાકાર્યા ॥ इति वि
કૃતિસામાન્યનિર્ણય ઉદ્દેશઃ પાંચ્ચિંશઃ ॥ ૨૬ ॥

હવે વિકૃતિનો કાલ કહેછે.

વિકૃતિ ત્રણ પ્રકારની. નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કામ્ય. આગ્રયણ, ચાતુર્માસ ઇલાદિક ને વિકૃતિ
તે નિત્ય, જાતેષ્ટિ ઇલાદિક તે નૈમિત્તિક, સૌરી ઇલાદિક તે કામ્ય. આ ત્રણ પ્રકારની વિકૃતિ પુરુષ-
માટે છે. એ પ્રમાણે યજ્ઞની અગભૂત ને વિકૃતિ તે પણ એ પ્રકારની—નિત્ય વિકૃતિ, અને નૈમિત્તિક
વિકૃતિ. એ વિકૃતિ તત્કાલમાં કરવી, અથવા બે દિવસે કરવી એમાં વિકલ્પ છે. એ પ્રમાણે પર્વદિવસે અથવા
શુક્લપક્ષમાં આમેશાં ને દેવનક્ષત્રો તે દિવસે કરવી, એવા વિકલ્પ છે, તેમાં પર્વદિવસે કરવાની હોય તો
અપરાહ્વાદિ સંધિ છતાં સંધિદિવસે તત્કાલ અથવા બે દિવસે જોના કાલ છે એવી વિકૃતિ કરી પ્રકૃતિતું અન્વાધાન
કરવું. મધ્યાહ્ન સંધિ અથવા પૂર્વાહ્નસંધિ હોય તો સંધિદિવસે પ્રકૃતિ સંપૂર્ણ કરી તત્કાલ એવીજ વિકૃતિ કરવી.
કૃત્તિકાથીકી વિશાખાસુગી ને ચૌદ નક્ષત્ર તે દેવનક્ષત્ર કહેવાયછે. આગ્રયણનો વિશેષ નિર્ણય બીજા પરિચ્છે-
દમાં કહેવાશે. અન્વારંભણીયા ઇષ્ટિ ચૌદશની કરવી. ઇતિ વિકૃતિસામાન્યનિર્ણયોદ્દેશઃ પાંચ્ચિંશઃ ॥ ૨૬ ॥

પશુયાગસ્તુ ॥ ચર્પતાંશ્રાવણ્યાદિચતુર્ણાંપર્વણામન્યતમેપર્વણિ વૃક્ષિણાયનદિનેઉત્તરાયણદિનેવા
ફાર્યાઃ તપસ્રંડપર્વણિવિકૃતિસામાન્યોક્તપર્વેનિર્ણયઃ ॥ इति पशुयागनिर्णय उद्देशः सप्तविंशः ॥ ૨૭ ॥

હવે પશુયાગનો કાલ કહેછે.

પશુયાગ વર્ષાનતુમાં શ્રાવણી આદિ ને ચાર પર્વ (પૂનમ તથા અમાવાસ્થા) તેમાંથી દોઢએક પર્વ-
દિવસે, દક્ષિણાયન દિવસે, અથવા ઉત્તરાયણ દિવસે કરવો. તેમાં અંદિત પર્વ હોય તો વિકૃતિમાટે સા-
માન્ય કહેલા ને પર્વનિર્ણય તેજ છતાં સમજવો. ઇતિ પશુયાગોદ્દેશઃ સપ્તવિંશઃ ॥ ૨૭ ॥

અથચાતુર્માસ્યકાલઃ ॥ તત્રપ્રયોગેવત્વાદપદ્ધાઃ ફાલ્ગુન્યાંવૈશ્યાંવાપૌર્ણમાસ્યાંવૈશ્વદેવપર્વકૃત્વા
ચતુર્વેચતુર્માસેત્થાપાલ્શાદિષ્વેકેંકપર્વેલેવંયાવજીવમણુધાનમિતિયાવજીવપક્ષઃ ઉત્તરીત્યાસંઘત્તર
પર્વેત્તમણુધાપસવનેષ્ટ્યાપશુયાગેનવાસોમયાગેનવાસમાપન્નસાંવત્સરપક્ષઃ પ્રથમેહનિવૈશ્વદેવપર્વે ચતુ
ર્યેપરુણપ્રયાસપર્વે અપ્રમનવમયોઃસાકમેઘપર્વે દ્વાદશેગુનાસીરીયપર્વેતિદ્વાદશાહપક્ષઃ પંચનિર્દિનૈઃસ
માર્તીયધામપ્રયોગપક્ષઃ દ્વાદશાહયધામપ્રયોગપક્ષયોરુદગયનેશુક્રપક્ષેવેચનક્ષત્રેશ્ચારભ્યશુક્રપક્ષપચસમાતિ

રિતિયહવઃ કૃષ્ણપક્ષેવાસમાપ્તિરિતિકેચિત્ દ્વાદશાહપંચાદપક્ષયોરપિસવનેષ્ટ્યાદિનાંસમાપનેકૃતેસકૃત્કરણં તદ્વાભવેપ્રતિવત્સરમનુષ્ઠાનમ્ ક્વચિદૈકાદિકપ્રયોગપક્ષોપ્યુક્તઃ સચચૈત્ર્યાદિપુચતત્પુષ્પોર્ણિમાસીપ્ત્વેકસ્યાંકસ્યાંચિદ્વયતિ ક્વચિત્સપ્તાહપક્ષઃ સયથા દ્યૌર્વૈશ્વદેવપર્વ તૃતીયદિનેવરુણપ્રધાસઃ ચતુર્થે પ્રહમેષીયા પંચમેમહાહરીંપિ પષ્ટેપિતૃયજ્ઞાદિસાકમેધપર્વશેષઃ સપ્તમેશુનાસીરીયપર્વેતિ અન્નશુક્લપક્ષાદિઃપંચાહપક્ષોક્તઃકાલઃ ॥ इति चातुर्मास्यકालनिर्णय उद्देशोऽष्टाविंशः ॥ ૨૮ ॥

હવે ચાતુર્માસ્યનો કાલ કહેછે.

ચાતુર્માસ્યના પ્રયોગના ચાર પક્ષ છે. તે આ રીતે;—પ્રથમપક્ષ;—ક્ષગણુની પૂનમ, અથવા ચૈત્રી પૂનમ એ બન્નેમાંથી કોઇ એક પૂનમને દિવસે વૈશ્વદેવ પર્વ કરી ચોથે ચોથે મહિને આપાઠી ઇલાદિક પૂનમને દિવસે એક એક પર્વ કરવું એ રીતે છવે સાંભળી કરે એ યાવજીવપક્ષ. બીજો પક્ષ;—પ્રથમ કહેલી રીતિ પ્રમાણે એક વર્ષ કરી સવનેષ્ટિ, પશુયાગ, અથવા સોમયાગ, એમાંથી કોઇએક કરીને સમાપ્તિ કરવી એ સાંવત્સરપક્ષ. ત્રીજો પક્ષ;—પ્રથમ દિવસે વૈશ્વદેવ પર્વ, ચોથે દિવસે વરુણપ્રધાસપર્વ, આઠમે અને નવમે દિવસે સાકમેધપર્વ, બારમે દિવસે શુનાસીરીયપર્વ, એ રીતે બાર દિવસનો પક્ષ. ચોથો પક્ષ;—આરંભથી પાંચમે દિવસે સમાપ્તિ કરવી તે યથાપ્રયોગપક્ષ. બાર દિવસના પક્ષનો અને યથાપ્રયોગ પક્ષનો ઉત્તરાયણમધ્યે શુક્લપક્ષમાં દેવનક્ષત્ર હોય તે દિવસે આરંભ કરી શુક્લપક્ષમાંજ સમાપ્તિ કરવી એ રીતે ઘણા ગ્રંથકારો કહેછે. અથવા કૃષ્ણપક્ષમાં સમાપ્તિ કરવી એમ પણ કેટલાએક કહેછે. બાર દિવસનો પક્ષ અને પાંચ દિવસનો પક્ષ એ બન્ને પક્ષની પણ સવનેષ્ટિ આદિકમાંથી કોઇએકવડે સમાપ્તિ કરી હોય તો એ બન્ને પક્ષો એક વખત કરવા પડેછે. તે રીતે સમાપ્તિ ન કરે તો દરવર્ષે તે પક્ષ કરવા કોઇ ગ્રંથમાં એક દિવસના પ્રયોગનો પક્ષ પણ કહેલો છે, તે ચૈત્રી આદિ ચાર પૂનમમાંથી કોઇએક પૂનમનો થાયછે. કોઇ ગ્રંથમાં તો સાત દિવસનો પક્ષ કહેલો છે;—તે આ રીતે;—એ દિવસ વૈશ્વદેવ પર્વ, ત્રીજે દિવસે વરુણપ્રધાસ પર્વ, ચોથે દિવસે પ્રહમેષીયા, પાંચમે દિવસે મહાહરીંપિ, છઠ્ઠે દિવસે પિતૃયજ્ઞાદિક સાકમેધ પર્વનું શેષ અને સાતમે દિવસે શુનાસીરીય પર્વ, એ સાત દિવસના પક્ષમાટે, પાંચ દિવસના પક્ષમાટે કહેલો, શુક્લપક્ષાદિક કાલ લેવો. ઇતિ ચાતુર્માસ્યકાલનિર્ણયોદેશ અષ્ટાવિંશઃ ॥ ૨૮ ॥

કામ્યેષ્ટીનાંવિકૃતિસામાન્યનિર્ણયાનુસારેણપર્વણનુષ્ઠાનમ્ ॥ શુક્લપક્ષસ્યદેવનક્ષત્રેષ્ટ્યા જાતેષ્ટિસ્તુપર્યાવિંશતિરાત્ર્યાત્મકકર્માનધિકારાસ્થજનનાશૌચનિવૃત્તૌસત્યાપર્વણિકાર્યા ગૃહદાદેષ્ટ્યાદિનૈમિત્તિકેષ્ટીનાંનિમિત્તાનંતરમનુષ્ઠાનેપર્યાયપેક્ષાનાસ્તિ તદસંભવેપર્વાપેક્ષાક્રત્યર્થાનાંનિત્યાનાંક્રમુનાસદેવાનુષ્ઠાનમ્ નતત્રપૃથક્કાલપેક્ષા હવિર્દોષોદેશાદિનૈમિત્તિકક્રત્યર્થેષ્ટ્યસ્તુસ્વિષ્ટકુદુત્તરંસમિષ્ટયજુષઃપ્રાકૃતિનિમિત્તસરણેતવાનીમેવતદીયતંત્રોપજીવનેનનિર્વાપપ્રશ્રુતિકાર્યાઃ તદનંતરંસરણેતત્રપ્રયોગંસમાપ્યપુનરન્વાધાનાદિવિધિનાકાર્યાઃ ॥ इति काम्यनैमित्तिकादीष्टीनां निर्णय उद्देश एकोनविंशः ॥ ૨૯ ॥

હવે કામ્યેષ્ટિનો કાલ કહેછે.

કામ્યેષ્ટિ કરવી તે વિકૃતિનો જે સામાન્ય નિર્ણય કહ્યો છે તે પ્રમાણે પર્વ દિવસે કરવી, અથવા શુક્લપક્ષમાંનાં દેવનક્ષત્રમાં કરવી. બાળકનો જન્મ થાય એટલે જાતેષ્ટિ કરવી; પણ વીસ દિવસ લગી સ્ત્રીને કર્મવિષે પ્રતિબંધ કરનાર જે જનનાશૌચ તે ગયા પછી પર્વદિવસે કરવી. ઘર બળી નાશ તો ગૃહદાદેષ્ટિ કરવી એમ કહેલું છે, માટે તેવું નિમિત્ત બનતાજ ગૃહદાદેષ્ટિ ઇલાદિક નૈમિત્તિકેષ્ટિ કરવી હોય તો પર્વાદિકની ગરજ નથી. તે સમયે યજ્ઞ ન હોય તો પર્વદિવસે કરવી. યજ્ઞની અંગરૂપ જે નિત્ય ઇષ્ટિ તે યજ્ઞની સાથેજ કરવી, તેમાં ભૂદા કાલની જરૂર નથી. ‘હોમના પદાર્થો દૂષિત થયા’ ઇલાદિક દોષનાં નિમિત્તથી પ્રાપ્ત યજ્ઞ જે યજ્ઞની અંગભૂત ઇષ્ટિઓ તે તો સ્વિષ્ટકૃત કર્મ પછી અને સમિષ્ટ નામના મંત્રોચ્ચારથી પ્રથમ દોષ યાદ આવે તો તેજ વખતે તેજ વિધિવડે નિર્વાપાદિક કરવી. પ્રાયશ્ચિત્ત આહુતિ પછી દોષનું સ્મરણ થાય તો તે પ્રયોગ સઘળો સમાપ્ત કરી ફરી અન્વાધાનવિધિવડે કરવી. ઇતિ કામ્યનૈમિત્તિકાદિ ઇષ્ટીનાં નિર્ણયોદેશ એકોનવિંશઃ ॥ ૨૯ ॥

આધાનંતુપર્વણિનક્ષત્રેચોક્તમ્ ॥ તત્રસંકલ્પપ્રભૃતિપૂર્ણાહુતિપર્યંતપ્રયોગપર્યાંતપર્વગ્રાહ્યમ્ તદસંભવેગાર્હપત્યાધાનાદ્યાહવનીયાધાનપર્યંતવિદ્યમાનંગ્રાહ્યં પવંનક્ષત્રસ્યાપિનિર્ણયઃ દિનદ્વયેકર્મકાલ વ્યાપ્તપર્વસત્ત્વેયગ્રોક્તનક્ષત્રયોગસ્તદ્ગ્રાહ્યં વસંતઋતુપર્વોક્તનક્ષત્રેત્યેતત્રિતયસંનિપાતેપ્રશસ્તતમં ઋત્વ માવેમધ્યમં કેવલેપર્વણિનક્ષત્રેવાધર્મં નક્ષત્રાણિતુકૃત્તિકારોહિણીવિશાસ્તાપૂર્વાફલ્ગુનીઉત્તરાફલ્ગુનીમૃ ગોત્તરામાદ્રપદેતિસપ્તાશ્વલાયનસૂત્રોક્તાનિ કૃત્તિકારોહિણીચુત્તરામૃગપુનર્વસુપુષ્યપૂર્વાફલ્ગુનીપૂર્વોપા ઘાહસ્ત્રિચાવિશાસ્તાપુરાધાશ્રવણજ્યેષ્ઠારેવતીતિસૂત્રાંતરોક્તાનિ સોમપૂર્વાધાનેતુનર્તુપૃષ્ઠેચનક્ષત્રમિતિ ઘચનાત્સોમકાલાનુરોધેનૈવાધાનં નત્રપૃથક્કાલવિચારઃ ॥ ઇત્યાધાનકાલનિર્ણય ઉદ્દેશઃશિશત્તમઃ ॥૩૦॥

હવે આધાનનો કાલ કહેણે.

આધાન તો પર્વદિવસે અને ઉક્ત નક્ષત્રોમાં કરવું એમ કહ્યું છે. તેમાં પર્વ લેવું તે સંકલ્પથી આરંભ કરી પૂર્ણાહુતિપર્યંત સથળે પ્રયોગ તે પર્વમાં સમાપ્ત થાય એટલું હોય તે લેવું. તેટલું ન મળે તો ગાર્હપત્યાધાનથી આહવનીયાધાન લગી પૂરું પડે એટલું હોય તે લેવું. એપ્રમાણે નક્ષત્રો પણ નિર્ણય બાબતે. સંકલ્પાદિક સંપૂર્ણ કર્મ થઈ શકે એટલું પર્વ બન્ને દિવસે હોય તો જે દિવસે કહેલા નક્ષત્રો યોગ હોય તે લેવું. વસંત ઋતુ, પર્વ, અને ઉક્ત નક્ષત્ર એ ત્રણેનો એક વખતે યોગ આવે તો અતિ ઉત્તમ, પર્વ અને નક્ષત્ર હોય અને ઋતુ ન હોય તો મધ્યમ, એકલું નક્ષત્ર અથવા એ-કલું પર્વ હોય એ અધમ. નક્ષત્રો—કૃત્તિકા, શેહિલ્લી, વિશાખા, પૂર્વાશ્લેષુની, ઉત્તરાશ્લેષુની, મૃગશિર, ઉત્તરાશાદ્રપદા, એ સાત નક્ષત્ર આશ્વલાયન સૂત્રમાં કહેલાં છે. કૃત્તિકા, શેહિલ્લી, ઉત્તરાશ્લેષુની, ઉત્તરાશાદ્રા, ઉત્તરાશાદ્રપદા, મૃગ, પુનર્વસુ, પુષ્ય, પૂર્વાશ્લેષુની, પૂર્વાષાદા, હસ્તા, ચિત્રા, વિશાખા, અનુરાધા, શ્રવણ, જ્યેષ્ઠા, રેવતી, એ સત્તર નક્ષત્રો ખીબાં સૂત્રોમાં કહેલાં છે. સોમપૂર્વક આધાન હોય તો “ઋતુ, નક્ષત્ર એના વિચાર કરવો નહીં” એવાં વચન છે માટે સોમને સમયેજ આધાન કરવું, તેમાં જુદા કાલનો વિચાર કરવો નહીં. ઇતિ આધાનકાલોદ્દેશઃ ત્રિંશત્તમઃ ॥ ૩૦ ॥

અધ્યગ્રહણનિર્ણયઃ ॥ ચંદ્રસૂર્યગ્રહણંયાવચાક્ષુષપદર્શનયોગ્યતાવાન્ પુણ્યકાલઃ અતોપ્રસ્તાસ્તસ્યલે Sત્તોત્તરંદ્વીપાંતરેપ્રહણસંવેપિદર્શનયોગ્યત્યાભાયાન્નપુણ્યકાલઃ પવંપ્રસ્તોદયેડયાત્પૂર્વનપુણ્યકાલઃ મેં ઘાદિપ્રતિવંધેનચાક્ષુષપદર્શનાસંભવેશાસ્ત્રાદિનાસ્પર્શમોક્ષકાલોક્ષાત્વાજ્ઞાનદાનાઘાચરેત્ રવિવારેસૂર્યગ્ર હહંચંદ્રવારેચંદ્રમગ્રહશ્ચામણિસંજ્ઞસ્તદ્દાનાદિકમનંતફલં પ્રહસ્પર્શકાલેજ્ઞાનમધ્યેહોમઃસુરાર્ચનંશ્રાદ્ધંચ મુચ્યમાનેદાનંમુકેજ્ઞાનમિતિફલમઃ તત્ર જ્ઞાનજલેપુતારતમ્યં શીતમુષ્ણોદકાત્પુણ્યમપારક્યંપરોદકાત્ ભૂમિષ્ઠમુદ્ગતાત્પુણ્યંતતઃપ્રજ્વળોદકં તતોપિસારસંપુણ્યંતતઃપુણ્યંનદીજલં તતસ્તીર્થંનદીગંગાપુણ્યાપુ ણ્યસ્તતોયુધિરિતિ ગ્રહણેજ્ઞાનંચસચ્ચૈલંકાર્યસચ્ચૈલત્વંમુકિજ્ઞાનપરમિતિકેચિત્ મુકિજ્ઞાનાભાવેસ્તત્કિ ત્વાનપગમઃ પ્રહણેજ્ઞાનમમંત્રકં સુવાસિનીમિઃસ્ત્રીમિરશિરઃજ્ઞાનંકાર્યં શિષ્ટસ્ત્રિયસ્તુપ્રહણેપુશિરઃજ્ઞાનં કુર્વંતિ આતાશૌચેમૃતાશૌચેચગ્રહણનિમિત્તજ્ઞાનદાનશ્રાદ્ધાદિકંકાર્યમેવ જ્ઞાનેનૈમિત્તિકેપ્રાપ્તેનારીય દિરજસ્વાલા પાત્રાંતરિતતોયેનજ્ઞાનંજલ્વાપતંતરેત્ નવજાપીડનંકુર્યાંજ્ઞાન્યદ્વાસશ્ચધારયેત્ ત્રિરાત્રમેક રાત્રંવાસમુપોષ્યપ્રહણેજ્ઞાનદાનાઘનુષ્ઠાનેમહાફલં ઇકરાત્રપક્ષેપ્રહણદિનાત્પૂર્વેદિનેડપવાસશતિકેચિત્ પ્રહણસંબંધાદોરાત્રડપવાસસ્યપરે પુત્રવદ્દહિણોગ્રહણસંકાંત્યાદૌનોપવાસઃ પુત્રવત્પદેનકન્યાવાનપિત્રા હાશતિકેચિત્ પ્રહણેદેવપિતૃતર્પણંકાર્યમિતિકેચિત્ સર્વેપામેવવર્ણાનાંસૂતકંરાહુદર્શને તેનપ્રહણકાલેસ્પૃ ષ્યસ્વાદેઃક્ષાલનાદિનાશુદ્ધિકાર્યા અત્રગોમૃદિરણ્યધાન્યાદિદાનંમહાફલં તપોવિદ્યોભયયુક્તમુંભ્યંદાન પાત્રં સત્પાત્રેદાનાપુણ્યાતિશયઃ સર્વેંગગાસમંતોયંસર્વેવ્યાસસમાદિજાઃ સર્વેમૃસિસંદાનંપ્રહણેચંદ્રસૂર્ય યોરિત્યુકિઃ પુણ્યસામાન્યામિત્રાયા અતપવ સમગ્રગ્રાહણેદાનંદ્વિગુણંગ્રાહણદ્વયે શ્રોત્રિયેશતસાહસંપાત્રે ત્વાનંત્યમશ્રુતે ઇતિતારતમ્યમુકમ્ અગ્રાહણેસંસ્કારાદિરહિતેજાતિમાત્રેગ્રાહણેદાનંયથોક્તફલં ગર્ભાધા નાદિસંસ્કારયુતોતેદાધ્યયનાધ્યાપનરહિતોગ્રાહણત્વવસ્તત્રદાનમુકંદ્વિગુણફલં વેદાધ્યયનાદિયુતેશ્રોત્રિ યેસહજ્ઞફલં વિદ્યાસદાચરણાદિયુતેપાત્રેડનંતફલમિત્યેતદ્વાક્યાર્થઃ પ્રહણેશ્રાદ્ધમામેનહેજ્ઞાવાકાર્યં સં પત્રધેત્પકાત્રેનકુર્યોત્ સૂર્યગ્રહણેતીર્થયાત્રાંગશ્રાદ્ધવદ્ગતપ્રધાનાન્નેનશ્રાદ્ધંકાર્યં ગ્રહણેશ્રાદ્ધમોકુર્મહાદોપઃ પ્રહણેતુલાદાનાદિકસંપન્નેનકાર્યં ચંદ્રસૂર્યગ્રહેતીર્થમહાપર્વાદિકેતથા મંત્રદીક્ષાંપ્રકુર્વાણોમાસર્ક્ષાંદીપ્રદો ધયેત્ મંત્રદીક્ષાપ્રકારસ્તંત્રેદ્રષ્ટ્યઃ દીક્ષાગ્રહણમુપદેશસ્યાપ્યુપલક્ષણં યુગેયુગેતુદીક્ષાસીદુપદેશઃકલોયુગે

ચંદ્રસૂર્યગ્રહેતીયેંસિદ્ધક્ષેત્રેશિવાલયે મંત્રમાત્રપ્રકથનમુપદેશઃસંજ્ઞયતે મંત્રગ્રહણેસૂર્યગ્રહણમેવમુલ્ક્યં ચંદ્ર ગ્રહણેદારિદ્યાદિદોષોકેરિતિકેચિત્ ચંદ્રસૂર્યોપરાગેચક્ષાત્વાપૂર્વેમુપોપિતઃ સ્પર્શાદિમોક્ષપર્યંતંજપેન્મંત્રસ માહિતઃ જપાદશાંશતોહોમસ્તથાહોમાચતર્પણં હોમાશક્તૌજપંકુર્યાદ્દોમસંભ્યાચતુર્ગુણં મૂલમંત્રમુચાર્યત વંતેદ્વિતીયાંતંમંત્રદેવતાનામોચાર્ય અમુકાદેવતામહંતર્પયામિનમદિતિયવાદિયુક્તજલાજલિમિસ્તર્પણંહોમ દશાંશેનકાર્યં પવનમોંતંમૂલમંત્રમુપ્ત્વાઅમુકાદેવતામહમર્ષિષ્ચામ્યનેનેત્યુચાર્યજલેનસ્વમુર્ધિઅર્ષિષ્વે દિતિમાર્જનંતર્પણદશાંશેનકાર્યં માર્જનદશાંશેનગ્રાહણભોજનં પવંજપહોમતર્પણમાર્જનવિપ્રભોજનાત્મકર્પ ચપ્રકારંપુરશ્ચરણં તર્પણાદ્યસંભવેતત્તસંભ્યાચતુર્ગુણોજપવપ્તકાર્યઃ અયંચગ્રહણેપુરશ્ચરણપ્રકારોપ્રસ્તોદયે પ્રસ્તાલેચનસંભવતિ પુરશ્ચરણાંગોપવાસઃપુત્રવદ્દહિણાપિકાર્યઃ પુરશ્ચરણકર્તુઃજ્ઞાનદાનાદિનૈમિત્તિકકર્મલોપેપ્રત્યવાયપ્રસંગાન્નૈમિત્તિકં જ્ઞાનદાનાદિકંભાર્યપુત્રાદિપ્રતિનિધિદ્વારાકાર્યમ્ ॥

હવે ગ્રહણુનો નિર્ણય કહેછે.

ચંદ્ર અને સૂર્યનું ગ્રહણ બ્યાંલગી દૃષ્ટિ દેખાતું હોય લાંલગી પુણ્યકાલ, માટે અસ્તારત સમયે ખીલ દ્વીપમાં ગ્રહણ હોય તોપણ દેખાવાને યોગ્ય નથી માટે પુણ્યકાલ નહીં. તેમજ અસ્તોદય થાય તો ઉદયથી પ્રથમ પુણ્યકાલ નહીં. વાદળાં વગેરે અડચણથી દેખાવાનો સંભવ ન હોય તો શાસ્ત્રાદિકથી સ્પર્શકાલ અને મોક્ષકાલ બાણી જ્ઞાન દાન આદિ કરવાં. રવિવારે સૂર્યગ્રહણ અને સોમવારે ચંદ્રગ્રહણ હોય તો તે ગ્રહમણિ નામનું ગ્રહણ, તેમાં દાનાદિક શ્રીધારી અનંત ફળ થાયછે, ગ્રહણના સ્પર્શકાલે જ્ઞાન; મધ્યેહોમ, દેવપૂજા, શ્રાદ્ધ; મુક્ત થતી વખતે દાન; શુદ્ધ મુક્ત થયા પછી જ્ઞાન, એ રીતે ક્રમ બાળુવે. જ્ઞાનનાં જલમાં ન્હાન મ્હોટાઇ છે. “ગરમ જલ કરતાં ઠંડું જલ પુણ્યકારક, ખીલએ લાવેલા કરતાં નતે લઇ આવેલું જલ પુણ્યકારક, ઉપર કાઢેલાં કરતાં પૃથ્વીમાં રહેલું એ પુણ્યકારક, તેથી વહેતું જલ પુણ્યકારક, તેથી તક્ષાવતું જલ પુણ્યકારક, તે કરતાં નદીનું જલ ઉત્તમ, તેથી તીર્થનદી ગંગા ઉત્તમ, તેથી સમુદ્ર ઉત્તમ એ રીતે જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર પુણ્યકારક છે.” ગ્રહણમાં વસ્ત્રસહિત જ્ઞાન કરવું. વસ્ત્રસમેત જ્ઞાન કરવું તે મોક્ષજ્ઞાન માટે છે એમ કેટલાએક ગ્રંથકારો કહેછે. મુક્તિજ્ઞાન ન કરે તો સૂતકીયનું જતું નથી. ગ્રહણનું જ્ઞાન મંત્રરહિત કરવું. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ મસ્તક બાંજવ્યાવિના જ્ઞાન કરવું. શિષ્ટજનોની સ્ત્રીઓ ગ્રહણમાં મસ્તક બાંજવી જ્ઞાન કરેછે. પિંડક અને સૂતક એમાં ગ્રહણસંબંધી જ્ઞાન, દાન, શ્રાદ્ધાદિક અવશ્ય કરવાં. “સ્ત્રી રજસ્વલા (માથે આવી) હોય અને કાંઇ નૈમિત્તિક જ્ઞાન, ગ્રાસ થાય તો પાત્રમાં જલ લઇ તેણેવતી જ્ઞાન કરી વ્રત કરવું. વસ્ત્ર નીચાવતું નહીં, અને ખીજું વસ્ત્ર પહેરવું નહીં.” ત્રણ રાત્રિ અથવા એક રાત્રિ ઉપવાસ કરી ગ્રહણનું જ્ઞાન, દાન ઇત્યાદિક કરે તો મ્હોડું ફળ ગ્રાસ થાયછે. એક રાત્રિ ઉપવાસ કરવો હોય તો ગ્રહણ દિવસથી પ્રથમ દિવસે ઉપવાસ કરવો, એમ કેટલાએક ગ્રંથકાર કહેછે. ગ્રહણસંબંધી રાત્રિ દિવસનો ઉપવાસ કરવો, એમ ખીલ ગ્રંથકારો કહેછે. પુત્રવાન શુદ્ધરથે ગ્રહણ, સંકાંતિ આદિ દિવસે ઉપવાસ કરવો નહીં. પુત્રવાન પદવરે કન્યાવાન હોય તેણે પણ ઉપવાસ કરવો નહીં એમ કેટલાએક કહેછે. ગ્રહણમાં દેવ, પિતૃ એમનું તર્પણ કરવું એ રીતે કોઇએક કહેછે. “સર્વ વર્ણોને ગ્રહણનું સૂતક છે” માટે ગ્રહણ સમયે સ્પર્શ કરેલાં વસ્ત્રાદિકની શુદ્ધિ, જલ વગેરેથી ઘેાડું ઇત્યાદિક કરવી. ગ્રહણમાં ગાય, પૃથિવી, સુવર્ણ, ધાન્ય, ઇત્યાદિક દાન કર્યાથી મ્હોડું ફળ થાયછે. તપશ્વર્યા અને વિદ્યા એ બન્નેથી યુક્ત જે બ્રાહ્મણ તે મુખ્ય દાનપાત્ર, સત્પાત્રમાં દાન કરવાથી અત્યંત પુણ્ય થાયછે. “ચંદ્રસૂર્યનાં ગ્રહણ સમયે સઘળું જલ ગંગાજલ સમાન, સઘળા બ્રાહ્મણો વ્યાસ સમાન, સઘળું દાન પૃથ્વીદાનની બરાબર” એવું જે વચન તે સામાન્ય પુણ્યના અભિપ્રાય માટે છે. તેથી “અબ્રાહ્મણને દાન દેવું તે નેટલું દાન તેટલું ફલ આપનારૂં છે, બ્રાહ્મણશ્રુવને દાન તે બમણું ફળ આપેછે, ઓત્રિયને દાન લક્ષણુ, સત્પાત્રને દાન દેવાથી અનંત ફળ થાયછે” એ રીતે ન્હાન મ્હોટાઇ કહેલી છે.—જનોઇ વગેરે વેદોક્તા સંસ્કાર જેને નથી અને નતિથી માત્ર બ્રાહ્મણ તે અબ્રાહ્મણ, તેને દાન કરે તો નેટલું દાન કરે તેટલુંજ ફલપ્રમાણે ફલ મળેછે. ગર્ભાધાન આદિ સંસ્કાર થયેલા હોય, અને વેદપાઠ કરવો, ખીલને વેદ ભણાવવો તેથી જે હીન તે બ્રાહ્મણશ્રુવ, તેને દાન કરે તો બમણું ફલ ગ્રાસ થાય. ચોતે વેદપાઠ કરે, ખીલને શીખવે તે ઓત્રિય, તેને દાન કરે તો સહસ્રણુ ફલ મળે. વિદ્યા, ઉત્તમ આચાર ઇત્યાદિકે યુક્ત જે તે સત્પાત્ર, તેને દાન કરે તો અનંત ફલ; એ પ્રમાણે

એ વાક્યનો અર્થ જાણવો. અહણમાં આદ્ય કરવું તે આમાત્ર (કાયાં અંત્ર) વડે કરવું, અથવા હિરણ્યઆદ્ય કરવું. સપત્તિમાત્ર હોય તેણે પકવાત્રવડે કરવું. સૂર્યઅહણમાં આદ્ય તીર્થયાત્રાના અંગબદ્ધ આદ્યપ્રમાણે વિશેષ ધીસહિત અન્નવડે કરવું. અહણમાં આદ્યભોજન કરવાવાળો મહાદોષી થાયછે. સપત્તિમાત્ર હોય તેણે અહણમાં તુલાદાનાદિક કરવું. “ચદ્ર અને સૂર્યનાં અહણસમયે, તીર્થમાં, મહા-પર્વ (કપિલાપટ્ટી) ઇત્યાદિ સમયે મંત્રદીક્ષા (ઉપદેશ) લેવી હોય તો માસ, નક્ષત્ર આદિ શુદ્ધિની ગરજ નથી.” મંત્રદીક્ષા લેવાનો પ્રકાર તત્રત્રયોમાં જોઈ લેવો. દીક્ષા રાષ્ટ્રયથા ઉપદેશ પણ સમ-જવો. “પ્રથમના યુગ યુગમાં દીક્ષા થતી અને કલિયુગમાં ઉપદેશ થાયછે.” “ચંદ્રસૂર્યનાં અહણ સમયે, સિદ્ધક્ષેત્ર (હરિદ્વારાદિ), શિવમંદિર ઇત્યાદિ ઠેકાણે મંત્રમાત્ર કહેવો તે ઉપદેશ થાય.” મંત્ર લેવામાં સૂર્યઅહણ જ મુખ્ય છે. ચદ્રઅહણસમયે મંત્રઅહણ કરે તો દારિદ્ર ઇત્યાદિ દોષ થાયછે એમ કેટલાએક કહેછે. “ચંદ્રસૂર્યનાં અહણ સમયે ઉપવાસપૂર્વક આન કરી સ્પર્શકાલથકી મોક્ષપર્યંત એકા-ગ્રમનવડે મંત્રનો જપ કરવો. જપનો દશાંશ હોમ કરવો. હોમનો દશાંશ તર્પણ કરવું. હોમ કરવાની શક્તિ ન હોય તો હોમની સંખ્યાથી ચોથાણો જપ કરવો.” મૂળમંત્રનો ઉચ્ચાર કરી તેની છેવટે દ્વિતીયા વિભક્ત્યત્ર મંત્રના દેવતાના નામનો ઉચ્ચાર કરી અમુક દેવતાને હું તર્પણ કરું હું એવો ઉચ્ચાર કરી જવ, આદિસહિત જલની અજલીવડે હોમથી દશાંશ તર્પણ કરવું. એ રીતે અંતમાં નમઃ એ રાષ્ટ્રસહિત મૂળમંત્ર ઉચ્ચારણ કરી અમુક દેવતાને આજળવડે હું અભિષેક કરું, એ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરી તર્પણના જલવડે પોતાનાં મસ્તક માથે અભિષેક કરવો. એ રીતે તર્પણનો દશાંશ માર્જન કરવું. માર્જનનો દશાંશ આહણભોજન કરાવવું. એ પ્રકારે કરી જપ, હોમ, તર્પણ માર્જન, અને બ્રહ્મભોજન એ પાંચ પ્રકારરૂપ પુરસ્કરણ થાયછે. તર્પણાદિ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો તે તે સંખ્યાથી ચોથાણો જપજ કરવો. આ રીતે મંત્રનું પુરસ્કરણ કરવું તે અસ્તોદય અને અ-સ્તારત એ અહણમાં થઈ શકતું નથી. પુરસ્કરણસંબંધી ઉપવાસ પુત્રવાત્ ગૃહસ્થે પણ કરવો. પુરસ્કરણ કરનારને આન, દાનાદિ નૈમિત્તિક કર્મનો લોપ થાય તો દોષ પ્રાપ્ત થાય માટે નૈમિત્તિક જે આન, દાનાદિક તે સ્ત્રી, પુત્ર આદિક પ્રતિનિવિવડે કરાવવાં.

અગ્રેત્યમિતિકર્તવ્યતા ॥ સ્પર્શકાલાત્પૂર્વજ્ઞાત્વા અમુકગોત્રોમુકદર્માહં રાહુગ્રસ્તેદિવાકરેનિ શાકરેયા અમુકદેવતાયા અમુકમંત્રસિદ્ધિકામોગ્રાસાદિમુક્તિપર્યંતમમુકમંત્રસ્યજપરૂપંપુરસ્કરણંકરિષ્યે इतिसंकल्पंकृत्वासनर्षधन्यासादिकंचस्पृશोત્પૂર્વમેयविधायस्पर्शादिमोक्षपर्यंतंमूलमंत्रजपंकुर्यात्, ततः परदिनेज्ञानादिनित्यकृत्यविधाय अमुकमंत्रस्यकृतैतद्ग्रहणकालिकामुकसंख्याकपुरस्करणजपसांगतार्थ तद्दशांशोममतद्दशांशतर्पणतद्दशांशमार्जनतद्दशांशब्राह्मणभोजनानिकरिष्येइतिसंकल्प्य होमादिकं तत्त ऋतुगुणद्विगुणान्यतरजपमाकुर्यात् ग्रहणकालेचतस्रेरितःपुत्रादिरमुकदर्मणोमुकगोत्रस्यामुकग्रहणस्पृशंज्ञानजनितश्रेयःप्राप्त्यर्थेस्पर्शज्ञानंकरिष्ये इत्यादिसंकल्पपूर्वकंतदीयज्ञानदानादिकंकुर्यात् पुरस्करणं मकुर्वेद्विरपिगुरुपदिष्टस्वस्त्रेएदेवतामंत्रजपयोगायत्रीजपध्वावद्यंग्रहणेकार्योन्यथामंत्रमालिन्यं ग्रहणकालेशयनेरुतेरोगोमूत्रेदारिद्र्यपुरीषेऋषिर्मुखेनग्रामसकरोभ्यंगेकुष्ठोभोजनेनरकइति पूर्वपक्रमंग्रहणोत्तरंरक्षाज्यं एयंग्रहणकालस्थितजलपानेपादच्छेदग्रामेधानाञ्जलमपित्याज्यं कांजिकंतक्रघृततैलपाचितमधंक्षीरंचपूर्वसिद्धंग्रहणोत्तरंપ્રાહ્યં घृतेसंधितेगोत्रेपुत्रग्रहणकालेकुशांतरायंकुर्यात् ॥

એ વિષયમાં આગળ કહીએ છીએ એ રીતે પુરસ્કરણનો વિધિ કરવો—સ્પર્શકાલથી પ્રથમ આન કરી “અમુકગોત્રોમુકદર્માહં રાહુગ્રસ્તે દિવાકરે નિશાકરે વા અમુકદેવતાયા અમુક-મંત્રસિદ્ધિકામો ગ્રાસાદિમુક્તિપર્યંત અમુકમંત્રસ્ય જપરૂપં પુરસ્કરણં કરિષ્યે.” એવો સંકલ્પ કરી આસ-નવિધિ, ન્યામ ઇત્યાદિક સ્પર્શયથા પ્રથમજ કરી અહણના સ્પર્શયથા મોક્ષલગી મૂળમંત્રનો જપ કરવો. પછી બીજે દિવસે આનાદિક નિલકર્મ કરી “અમુકમંત્રસ્ય કૃતૈતદ્ગ્રહણકાલિકામુકસંખ્યા-કપુરસ્કરણજપસાંગતાર્થ તદ્દશાંશોમ-તદ્દશાંશતર્પણ-તદ્દશાંશમાર્જન-તદ્દશાંશબ્રાહ્મણભોજનાનિ કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી હોમાદિક અથવા તેને બદલે ચોથાણો ચોથાણો જપ અથવા બમણો બમણો જપ કરવો. અહણસમયે પુરસ્કરણકર્તાએ પોતાના પુત્રાદિકને પોતાને બદલે આનાદિક કરવા-માટે આસા કર્યા પછી પુત્રાદિકે, “અમુકદર્મણોમુકગોત્રસ્યામુકગ્રહણસ્પર્શજ્ઞાનજનિતશ્રેયઃ પ્રાપ્ત્યર્થે સ્પર્શજ્ઞાનં કરિષ્યે,” ઇત્યાદિક સંકલ્પ કરી તેની વતી આન આદિક કરવાં. જેઓ પુરસ્કરણ

એ વામ્બનો અર્થ બાણનો. અહણમાં શ્રાદ્ધ કરવું તે આમાત્ર (કાચાં ઓત) વડે કરવું, અથવા દિરણશ્રાદ્ધ કરવું. સપતિમાન હોય તેણે પકવાન્નવડે કરવું. સૂર્યઅહણમાં શ્રાદ્ધ તીર્થયાત્રાના અંગભૂત શ્રાદ્ધપ્રમાણે વિશેષ ધીસહિત અન્નવડે કરવું. અહણમાં શ્રાદ્ધભોજન કરવાવાળો મહાદોષી થાયછે. સપતિમાન હોય તેણે અહણમાં તુલાદાનાદિક કરવું. “ચંદ્ર અને સૂર્યનાં અહણસમયે, તીર્થમાં, મહાપર્વ (કપિલાપર્વ) ઇત્યાદિ સમયે મન્ત્રદીક્ષા (ઉપદેશ) લેવી હોય તો આત્મ, નક્ષત્ર આદિ શુદ્ધિની ગરજ નથી.” મન્ત્રદીક્ષા લેવાનો પ્રકાર તત્રચત્રોમાં જોઈ લેવો. દીક્ષા શબ્દયશી ઉપદેશ પણ સમજવો. “પ્રથમના યુગ યુગમાં દીક્ષા થતી અને કલિયુગમાં ઉપદેશ થાયછે.” “ચંદ્રસૂર્યનાં અહણ સમયે, સિદ્ધક્ષેત્ર (હરિદ્વારાદિ), શિવમંદિર ઇત્યાદિ ઠેકાણે મન્ત્રમાત્ર કહેવો તે ઉપદેશ થાય.” મન્ત્ર લેવામાં સૂર્યઅહણ જ મુખ્ય છે. ચંદ્રઅહણસમયે મન્ત્રઅહણ કરે તો દારિદ્ર ઇત્યાદિ દોષ થાયછે એમ કેટલાએક કહેછે. “ચંદ્રસૂર્યનાં અહણ સમયે ઉપવાસપૂર્વક આન કરી સ્પર્શકાલયશી ભોક્ષપર્યંત એકાગ્રમનવડે મન્ત્રનો જપ કરવો. જપનો દશાંશ હોમ કરવો. હોમનો દશાંશ તર્પણ કરવું. હોમ કરવાની શક્તિ ન હોય તો હોમની અખ્યાથી ચોગુણો જપ કરવો.” મૂળમન્ત્રનો ઉચ્ચાર કરી તેની છેવટે દ્વિતીયા વિભક્ત્યત મન્ત્રના દેવતાના નામનો ઉચ્ચાર કરી અમુક દેવતાને હું તર્પણ કરું છું એવો ઉચ્ચાર કરી જવ, આદિસહિત જલની અજધીવડે હોમથી દશાંશ તર્પણ કરવું. એ રીતે અતમાં નમઃ એ શબ્દમહિત મૂળમન્ત્ર ઉચ્ચારણ કરી અમુક દેવતાને આજળવડે હું અભિષેક કરુંછું, એ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરી તર્પણના જલવડે પોતાનાં મસ્તક માથે અભિષેક કરવો. એ રીતે તર્પણનો દશાંશ માર્જન કરવું. માર્જનનો દશાંશ બ્રાહ્મણભોજન કરાવવું. એ પ્રકારે કરી જપ, હોમ, તર્પણ માર્જન, અને બ્રાહ્મભોજન એ પાંચ પ્રકારરૂપ પુરસ્કરણ થાયછે. તર્પણાદિ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો તે તે અખ્યાથી ચોગુણો જપજ કરવો. આ રીતે મન્ત્રનું પુરસ્કરણ કરવું તે અસ્તોદય અને અસ્તાસ્ત એ અહણમાં થઈ શકતું નથી. પુરસ્કરણઅર્થથી ઉપવાસ પુત્રવાન શુદ્ધસ્થે પણ કરવો. પુરસ્કરણ કરનારને આન, દાનાદિ નૈમિત્તિક કર્મનો લોપ થાય તો દોષ પ્રાપ્ત થાય માટે નૈમિત્તિક જે આન, દાનાદિક તે સ્ત્રી, પુત્ર આદિક પ્રતિનિવિવડે કરવાનાં.

અગ્રેત્યમિતિકર્તવ્યતા ॥ સ્પર્શકાલાત્પૂર્વજાત્વા અમુકગોત્રોમુકશર્માહં રાહુપ્રસ્તેદિવાકરેનિ શાકરેપા અમુકદેવતાયાઅમુકમંત્રસિદ્ધિકામોપ્રાપ્તાદિમુક્તિપર્યંતમમુકમંત્રસ્યજપરૂપંપુરસ્કરણંકરિષ્યે इतिसंकल्पंकृत्वासनपर्वधन्यास्तादिकंचस्पर्शात्पूर्वमेवविधायસ્पर्શાदिમોक्षपर्यंतमूलमंजनजपंकुर्यात् ततः परदिनेस्नानादिनित्यकृत्यंविधाय अमुकमंत्रस्यकृतैतद्ब्रह्मणकालिकामुकसंख्याकपुस्तकप्रसांगतार्थतद्ब्रह्मांशोमतद्ब्रह्मांशतर्पणतद्ब्रह्मांशमार्जनतद्ब्रह्मांशब्राह्मणभोजनानिकरिष्येइतिसंकल्प्य होमादिकं तत्तत्तनुगुणहिरण्यगुणान्पतरजपमकुर्यात् ब्रह्मणकालेचतत्प्रेरित.पुत्रादिरमुकशर्मणोमुकगोत्रस्यामुकब्रह्मणस्प शंजानजनितथेयःप्राप्त्यर्थस्पर्शस्नानंकरिष्ये इत्यादिसंकल्पपूर्वकंतदीयस्नानदानादिकंकुर्यात् पुरस्करणं मनुष्यद्विरपिशुरुपदिस्त्वस्वेदेव्यतामंत्रजपोगायत्रीजपध्यावद्यंत्रब्रह्मणेकार्योन्यथामंत्रमालिन्यं ब्रह्मणका लेदायनेरुतेरोगोमूत्रेदारिद्र्यंपुरीषेभूमिर्मुधुनेप्राप्तसूक्तरोम्यंगेकुष्ठीभोजनेनरकइति पूर्वपक्रमंत्रब्रह्मणोत्तरंत्वाज्यं एवंब्रह्मणकालस्थितजलपानेनापादृच्छमिधानाजलमपित्याज्यं कांजिकंतंकघृततैलपाचितम मंદीरंचपूर्वसिद्धंब्रह्मणोत्तरंप्राहं घृतेसंधितेगोरसेपुत्रब्रह्मणकालेकुशांतरायंकुर्यात् ॥

એ વિષયમાં આગળ કહીએ છીએ એ રીતે પુરસ્કરણનો નિધિ કરવો—સ્પર્શકાલથી પ્રથમ આન કરી “અમુકગોત્રોમુકશર્માહં રાહુપ્રસ્તે દિવાકરે નિશાકરે વા અમુકદેવતાયા અમુકમંત્રસિદ્ધિકામો પ્રાપ્તાદિમુક્તિપર્યંત અમુકમંત્રસ્ય જપરૂપં પુરસ્કરણં કરિષ્યે.” એવો સંકલ્પ કરી આરાનવિધિ, ન્યામ ઇત્યાદિક સ્પર્શયશી પ્રથમજ કરી અહણના સ્પર્શયશી ભોક્ષણી મૂળમન્ત્રનો જપ કરવો. પછી બીજે દિવસે આનાદિક નિલકર્મ કરી “અમુકમંત્રસ્ય કૃતૈત્ત્વબ્રહ્મણકાલિકામુકસંખ્યાકપુરસ્કરણજપસાંગતાર્થ તદ્દશાંશહોમ-તદ્દશાંશતર્પણ-તદ્દશાંશમાર્જન-તદ્દશાંશબ્રાહ્મણભોજનાનિ કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી હોમાદિક અથવા તેને બદલે ચોગુણો ચોગુણો જપ અથવા અમણો અમણો જપ કરવો. અહણસમયે પુરસ્કરણકર્તાએ પોતાના પુત્રાદિકને પોતાને બદલે આનાદિક કરવા માટે આજ્ઞા કર્યા પછી પુત્રાદિકે, “અમુકશર્મામોમુકગોત્રસ્યામુકબ્રહ્મણસ્પર્શસ્નાનજનિતથેયઃ પ્રાપ્ત્યર્થે સ્પર્શસ્નાનં કરિષ્યે,” ઇત્યાદિક સંકલ્પ કરી તેની વતી આન આદિક કરવાં. તેઓ પુરસ્કરણ

ભાસે અગ્નિદોષીએ અન્વાધાન કરી જલવડે વ્રત કરવું, લોબન કરવું નહીં. ચંદ્રગ્રહણુ ગ્રસ્તારત હોય તો બીજે દિવસે સંધ્યા, હોમ ઇત્યાદિ કરવામાં દોષ નથી. થોડા વખતમાં મોક્ષ થશે એવો શાસ્ત્ર-યકી મોક્ષનો નિશ્ચય થાય તો મોક્ષપછી જ્ઞાન કરી હોમાદિક કર્મ કરવાં. વિશેષ વિલંબથી મોક્ષ થવાનો હોય તો હોમકાશનું ઉલ્લંઘન થાય માટે ગ્રસ્તોદયનીપેટે ગ્રહણની વચમાંજ સંધ્યા અને હોમ કરી શાસ્ત્રપ્રમાણે મોક્ષનો જે કાલ હોય તે સમયે જ્ઞાન કરી ગ્રહાયત્ત ઇત્યાદિ નિલકર્મ કરવાં, એમ ભાસે છે. અમાવાસ્યાને દિવસે ગ્રહણસંબંધી શ્રાદ્ધ કરવાથીજ દર્શશ્રાદ્ધ અને સંક્રાંતિશ્રાદ્ધ એમની સિદ્ધિ થાયછે. ગ્રહણને દિવસે પિતા ઇત્યાદિકનું વાર્ષિકશ્રાદ્ધ આવે ભાસે સંભવ હોય તો અન્નવડે કરવું. શ્રાદ્ધાણુદિક ન, મજ્જા ઇત્યાદિ અસંભવ હોય તો આમ (કાયાં) અન્નવડે, અથવા મુવ-લેવડે કરવું.

સ્વજન્મરાશેસ્તુત્રીયપદ્યૈકાદશદશમરાશિસ્થિતંગ્રહણંશુભપ્રદં ॥ દ્વિતીયસત્તમનવમ પંચમસ્થાનેયુમધ્યમં જન્મવતુથાંદ્રમદ્વાદશરાશિસ્થિતમનિષ્પ્રદં यस્ય જન્મરાશોજન્મનક્ષત્રેષા ગ્રહણં તસ્ય વિશેષતોડનિષ્પ્રદં તેનગર્ગાલુક્ષાશાંતિઃકાર્યા અથવાવિવદાનંકાર્યં તદ્વથા ચંદ્રગ્રહેરજતમયં ચંદ્રવિવં સુવર્ણમયનાગવિવંચક્રત્વા સૂર્યગ્રહેસૌવર્ણસૂર્યવિવંનાગવિવંચક્રત્વાઘૃતપૂર્ણતાપ્રપાત્રે કાસ્યપાત્રે યાનિધાય તિલવચ્ચદક્ષિણાસાહિત્યંસંપાદ્ય મમ જન્મરાશિજન્મનક્ષત્રસ્થિતામુકગ્રહણસૂચિતસર્વાનિષ્પ્રદં પ્રશાંતિપૂર્વકં પકાદશસ્થાનસ્થિતગ્રહણસૂચિતશુભફલાવાસયેવિવદાનંકરિષ્યેઈતિસંકલ્પ્ય સૂર્યચંદ્રંરાશુચંચાત્વાનામસ્કૃત્ય તમોમયમહાભીમસોમસૂર્યવિમર્દન હેમતારપ્રદાનેનમમશાંતિપ્રદોભય વિષુંતુવદ નમસ્તુમ્યંસિંહિકાનંદનાચ્યુત દાનેનાનેનનાગસ્યરક્ષમાંવેષજાઙ્ગયાદિતિમંગ્રમુચ્ચાર્યં હૃદંસૌવર્ણંરાહુવિવં નાગંસૌવર્ણંરવિવિવંરાજતંચંદ્રવિવંવા ઘૃતપૂર્ણકાંસ્યપાત્રનિહિતં યથાશક્તિતિલવચ્ચદક્ષિણાસહિતં ગ્રહણ સૂચિતારિષ્ટવિનાશાર્યંશુભફલાપ્રાપ્ત્યર્થં તુમ્યમહંસંપ્રદદે ઇતિવાનવાક્યેનપૂજિતગ્રાહ્મણાયવદ્યાત્ પયં ચતુર્પાંચનિષ્પ્રદાનેપ્યપિદાનંકાર્યંમિતિભાતિ યસ્યજન્મરાશ્યાદિગ્રહણંતેનરાહુપ્રસ્તરર્ષીદુર્ગવિવંનાચલોકની યં ઇતરજનૈરપિપટજલાદિવ્યધાનેનૈવપ્રસ્તાવિવંચંદ્રપ્રવ્યંનસાક્ષાત્ મંગલકાર્યેપુર્ણપ્રાસેચંદ્રગ્રહેદ્વાદશ્યાદિતૃતીયાંતંદિનસત્કંચર્યં સૂર્યપૂર્ણપ્રાસેપકાદશ્યાદિચતુર્થ્યંતંદિનાનિવજ્યોનિ શંકાગ્રહણે ચતુર્દશ્યાદિ દિનત્રયંચર્યં જ્યોતિર્નિવંચેપ્રુપાસપાદતારતમ્યેનદિનાધિક્યોનત્વં તારતમ્યેનયોજિતં પ્રસ્તાસ્તેપૂર્વંદિ નત્રયંચર્યં પ્રસ્તોદ્યેપરંદિનત્રયંચર્યં ગ્રહણનક્ષત્રંપણ્માસપૂર્ણપ્રાસેવચર્યં પાવાદિપ્રાસેસાર્ધમાસાદિતા રતમ્યેનયોજ્યં પૂર્વંસંકલ્પિતસ્યદ્રવ્યસ્યગ્રહણોત્તરંદાનેતદ્વિગુણંવેયંભવતિ ॥ ઇતિ ગ્રહણનિર્ણય ઉદ્દેશ પદ્યમિદાઃ ॥ ૩૧ ॥

હવે ગ્રહણનો શુભાશુભ નિર્ણય કહે છે.

પોતાની જન્મરાશિયકી ત્રીણ, છઠ્ઠી, દશમી, અગીઆરમી, એ રાશિમાં ગ્રહણ થાય તો શ્રેષ્ઠ. બીજે, સાતમે, નવમે, પાંચમે એ સ્થાનકે મધ્યમ હોય. પ્રથમ, ચોથું, આઠમું, બારમું એ સ્થાન-કમાં ગ્રહણ થાય તો અશુભ. બેની જન્મરાશિમાં અથવા જન્મનક્ષત્રમાં ગ્રહણ થાય તેને વિશેષે ખરાબ ફળ આપનારૂં થાયછે માટે તેણે ગર્ગાદિકાએ કહેલી શાંતિ કરવી. અથવા બિંબદાન કરવું. તે આ પ્રમાણે;—ચંદ્રગ્રહણમાં રૂપાનું ચંદ્રચિંબ અને સોનાનું નાગચિંબ કરવું. સૂર્યગ્રહણમાં સોનાનું સૂર્યચિંબ, અને નાગચિંબ કરી તે ધી બરેલાં ટાંપાના અથવા કાંસાના પાત્રમાં મૂકી તિલ, વચ્ચ, દરિયાના એ સામગ્રી તૈયાર કરી “મમજન્મરાશિજન્મનક્ષત્રસ્થિતામુકગ્રહણસૂચિતસર્વાનિષ્પ્રદં પ્રશાંતિ-પૂર્વકં પકાદશસ્થાનસ્થિતગ્રહણસૂચિતશુભફલાવાસયે વિવદાનં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી સૂર્ય, ચંદ્ર અને રાહુ એનું ધ્યાન અને નમસ્કાર કર્યા પછી, “તમોમય મહાભીમ સોમસૂર્યવિમર્દન ॥ હેમ-તારપ્રદાનેમ મમ શાંતિપ્રદો ભવ ॥ વિષુંતુવદ નમસ્તુમ્યં સિંહિકાનંદનાચ્યુત ॥ દાનેનાનેન નાગસ્ય રક્ષ માં વેષજાઙ્ગયાત્,” એ ગંત્રોચ્ચાર કરી “હૃદં સૌવર્ણંરાહુવિવંનાગં સૌવર્ણં રવિવિવં રાજતં ચંદ્રવિવં વા ઘૃતપૂર્ણકાંસ્યપાત્રનિહિતં યથાશક્તિ તિલવચ્ચદક્ષિણાસહિતં ગ્રહણસૂચિતારિષ્ટવિનાશાર્યં શુભફલ-પ્રાપ્ત્યર્થં તુમ્યમહં સંપ્રદદે,” આ દાનવાક્યવડે પ્રથમ પૂલ કરેલા શ્રાદ્ધણને તેનું દાન કરવું. એજ રીતે ચતુર્થે ઇત્યાદિ અનિષ્ઠ સ્થાનકમાં ગ્રહણ હોય તો પણ દાન કરવું, એમ ભાસે છે. બેની જન્મ-

રાશિ, જન્મનક્ષત્ર ઇત્યાદિ સ્થાનકમાં ગ્રહણ હોય તેણે રાહુચરત સૂર્ય ચંદ્રનાં ણિષ ભેવાં નહીં. ખીજા મુખ્યોએ પણ વસ્ત્ર જલ ઇત્યાદિ આઠ દષ તેમાંથી ગ્રહણ ભેવું; પ્રલક્ષ ભેવું નહીં. પૂર્ણગ્રાસ ચંદ્રગ્રહણ હોય તો મંગળકર્કમાં ખારસથી ત્રીજી લગી સાત દિવસ છોડી દેવા. પૂર્ણગ્રાસ સૂર્યગ્રહણ હોય તો એકાદશીથી ચોથી લગી (નવ દિવસ) છોડવા. ખંડિત ગ્રહણ હોય તો ચૌદશીથી એકમ લગી ત્રણ દિવસ છોડવા. જ્યોતિષના ગ્રંથોમાં, જેમ ગ્રાસમાં એછા વધારે ભાગ થાય તે હિસાબે દિવસો પણ એછા વધુ વિચાર કરી છોડવા એ રીતે કહ્યું છે. અસ્તારત થાય તો પ્રથમના ત્રણ દિવસ છોડવા. અસ્તોદય હોય તો ગ્રહણ પછીના ત્રણ દિવસ છોડવા. પૂર્ણગ્રાસ હોય તો જે નક્ષત્રમાં ગ્રહણ હોય તે નક્ષત્ર છ માસ લગી છોડી દેવું. એક પાદ ગ્રાસ હોય તો દોઢમાસ લગી, બે પાદ ગ્રાસ હોય તો ત્રણ માસ લગી, અને ત્રણ પાદ ગ્રાસ હોય તો સાઠચાર માસ લગી, જે જે રીતિનું હોય તે તે પ્રમાણે છોડી દેવું. પ્રથમ સંકલ્પ કરેલા દ્રવ્યનું ગ્રહણ પછી દાન કરે તો બમણું દેવું ભેષ્યો. ઇતિ ગ્રહણનિર્ણયોદેશઃ એકત્રિંશઃ ॥ ૩૧ ॥

સમુદ્રેપૌર્ણિમામાચાસ્યાદિપર્વસુસ્નાયાત્ ॥ શ્રુગભૌમદિનેસ્નાનવર્જયેત્ અશ્વત્થસાગરૌસે જ્યૌનસ્પ્રવૃત્યૌકદાચન અશ્વરથમંદવારેચસાગરંપર્વણિસ્પૃશેત્ નકાલનિયમઃસૈતૌસમુદ્રજ્ઞાનકર્મણિ સમુદ્રજ્ઞાનપ્રયોગોન્યત્રક્ષેયઃ ॥ ઇતિ ધર્મસિંધુસારે સમુદ્રજ્ઞાનનિર્ણય ઉદ્દેશો દ્વાત્રિંશત્તમઃ ॥ ૩૨ ॥

હવે સમુદ્રજ્ઞાનનો નિર્ણય કહેછે.

પૂનમ, અમાવાસ્યા ઇત્યાદિ પર્વદિવસે સમુદ્રજ્ઞાન કરવું. શુક્રવાર અને મંગળવારને દિવસે સમુદ્રજ્ઞાન કરવું નહીં. “પિપળો અને સમુદ્ર એની સેવા કરવી, તેમને ક્યારે પણ સ્પર્શ કરવો નહીં, રાત્રિવારે પિપળાનો સ્પર્શ કરવો અને પર્વણીને દિવસે સમુદ્રનો સ્પર્શ કરવો. સેતુબંધ રામેશ્વરની સમીપે સેતુવાળા સમુદ્રમાં જ્ઞાન કરવાવિષે કોઈ પણ કાળનો નિષેધ નથી.” સમુદ્રજ્ઞાનનો પ્રયોગ ખીજા ગ્રંથોમાં ભેષ લેવો. ઇતિ ધર્મસિંધુસારે સમુદ્રજ્ઞાનોદેશઃ દ્વાત્રિંશત્તમઃ ॥ ૩૨ ॥

તિથિવિશેષેનક્ષત્રવિશેષેવારાદૌચવિધિનિષેધઃ ॥ સત્તમ્યાનસ્પૃશેત્તૈલનીલવર્ણનધારયેત્ નચાપ્યામલકૈઃસ્નાનંનકુર્યાત્કલહનરઃ સત્તમ્યાનૈવકુર્વાતિતામ્રપાત્રેણભોજનં નંદાતિચિત્ત્વમ્યંગોચર્યઃ રિક્તાસુક્ષ્મૌરંઘ્યં જવાસુમાસંદ્રાઘૈવંજ્યં પૂર્ણાસુક્ષ્મૌરંઘ્યં રવિવારેભ્યંગો ભૌમવારેક્ષૌરં ઘુષેપોષિઘ્ઘંજ્યં ચિત્રાહસ્તશ્રવણેપુતૈલંઘ્યં વિશાક્ષાપ્રતિપત્સુક્ષ્મૌરંઘ્યં મઘાકૃત્તિકાઙ્ગુત્તરાસુક્ષ્મૌરંઘ્યં તિલ મક્ષણંતિલતર્પણંસત્તમ્યાનં નારિકેલમષ્ટ્યામલાવુનઘમ્યાંપદોલંદશમ્યાંનિષ્પાવમેકાદ્દશ્યાંમસૂરંદ્વાદશ્યાંવાર્તાકંત્રયોદશ્યાંઘ્યં પૂર્ણિમાદર્શસંક્રાંતિચતુર્દશ્યપ્તમીપુષ્ય નરશ્ચંડાલયોનોસ્વાતૈલભીમાંસસેવનાત્ પૂર્ણિમાર્દર્શસંક્રાંતિદ્વાદશીપુશ્રાદ્ધદિનેચવર્ણનપીડયેત્ રાત્રૌમુદંગોમયમુદકંચમાહરેત્ ગોમૂત્રંપ્રલોપકાલેનગૃહીયાત્ અમાદિપર્વસ્વદ્યંશાંત્યર્થંતિલહોમીસ્યાત્ આત્મરક્ષણાયદાનાદિકંચકુર્યાત્ પર્યં સુનાધીયીત શૌચાચમનવ્રજ્જચર્યાદિસેવીસ્યાત્ પ્રતિપદશંપઘ્નીનયમીતિથિપુશ્રાદ્ધદિનેજન્મદિનેવ્રતેષો પવાસેચરવિવારેમધ્યાહ્નસ્નાનસમયેચકાષ્ઠેનદંતધાવનંઘ્યં અલાભેદંતકાષ્ઠાનાંનિપિદ્ધેપિદિનેતથા અપાં દ્વાદશગંઙ્ગૈઃપત્રૈર્વાંશોઘ્યેનમુલં અત્રસર્વત્રનિષેધેપુતિથ્યાદિકંતત્કાલઘ્યાપિગ્રાહ્યમ્ ॥ ઇતિ ધર્મસિંધુસારે તિથ્યાદૌ વિધિનિષેધસંગ્રહનિર્ણય ઉદ્દેશસ્ત્રયત્રિંશત્તમઃ ॥ ૩૩ ॥

હવે અમુક તિથિ, નક્ષત્ર અને વારવિષે કયા કયા પદાર્થ વાપરવા અને વળ્ય કરવા તે કહેછે.

તૈલનો સ્પર્શ, કાળાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, આમળાના જલથી સ્નાન, કલહ (ટંટો), ત્રાંખાના વાસણમાં ભોજન, એ સઘળાં સાતમને દિવસે વળ્ય કરવાં. એકમ, છઠ અને એકાદશી, એ દિવસે તૈલ-મર્દન ન કરવું. ચોથ, ગોમ અને ચૌદશને દિવસે વાળ ઉતરાવવા નહીં. ત્રીજ, આઠમ અને તેરસ એ દિવસે શૂદ્રોએ માંસ ખાવું નહીં. પાંચમ, દશમ, અને પૂનમ, એ દિવસે સ્ત્રી વર્જિત કરવી. રવિવાર, મંગળવાર અને બુધવારે ક્રમે કરી તૈલમર્દન, રમશ્રુ (વાળ ઉતરાવવા) અને સ્ત્રી વળ્ય. ચિત્રા, હસ્ત, શ્રવણ, એ નક્ષત્રે તૈલ વળ્ય. વિશાખાનક્ષત્ર, અને એકમને દિવસે રમશ્રુ વળ્ય. મઘા,

કૃતિકા અને ગ્રણુ ઉત્તર, એ નક્ષત્રે સ્ત્રી વર્ગ. તિલ ખાવા અને તિલવડે તર્પણ એ સાતમને દિવસે વર્ગ. આકમ, નોમ, દશમ, એકાદશી, દ્વાદશી 'અને તેરસ, એ દિવસે કમ્બે કરી નારિયલ, દૂધિ, પરવલ, નિખાવ (ચોળા, કાળા વાલ, ઘોળા વાલ છં), મસૂર, વાર્તાકિ (રીંગણાં), એ વર્ગ કરવાં. “પૂનમ, અમાવાસ્યા, સંક્રાંતિ, ચોદશ, આકમ, એ દિવસે તૈલ, સ્ત્રી અને માંસ એ સેવન કરે તો તેને ચાંચલનો જન્મ થાયછે.” પૂનમ, અમાવાસ્યા, સંક્રાંતિ, આરસ અને શ્રાદ્ધનો દિવસ, એ દિવસે વસ્ત્ર નીચાવવું નહીં. માટી, છાણુ અને જલ એ રાત્રિએ લાવવાં નહીં. ગોમૂત્ર પ્રદોષસમયે લાવવું નહીં. અમાવાસ્યા આદિ પર્વણને દિવસે શાંતિમાટે અવશ્ય તિલનો હોમ કરવો, પોતાના રક્ષણમાટે દાન વગેરે કરવું. પર્વણને દિવસે અધ્યયન કરવું નહીં. સૌચ, આચમન, બ્રહ્મચર્ય, એ સેવન કરવાં. એકમ, અમાવાસ્યા, છઠ, નોમ, શ્રાદ્ધદિવસ, જન્મદિવસ, વ્રતદિવસ, ઉપવાસદિવસ, રવિવાર અને મધ્યાહ્ન સમયે આન, એટલે વખતે કાષ્ઠવતી દાંત ઘસવા નહીં. “જે દિવસે દાંતનું ન મળે તે દિવસે અને નિષિદ્ધદિવસે બાર કોગળા કરી અથવા ઝાડનાં પાનવતી મુખ શુદ્ધ કરવું.” આ સઘળા નિષેધમાટે તિથિ નક્ષત્ર ઇસાદિ લેવાં તે તત્કાલવ્યાપિ હોય તે લેવાં. ઇતિ ધર્મસિંધુસારે તિથ્યાદૌ વિધિનિષેધસંગ્રહોદ્દેશઃ ત્રયસ્ત્રિંશતમઃ ॥ ૩૩ ॥

મીમાંસાધર્મશાસ્ત્રાઃ સુધિયોઽનલસાધુધાઃ ॥ કૃતકાર્યોઽપ્રાહ્નિર્વંધસ્તર્થનાયમુચ્યમઃ ॥ ૧ ॥

ગ્રંથકાર, આ ગ્રંથ કરવાનું પ્રયોજન શું ? તે કહેછે.

મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર એના જાણનારા, યુદ્ધિમાં અને આલસ્યરહિત, એવા જે પંડિતો તેઓ મહોશ વિદ્વાનોએ રચેલા પ્રથમના ગ્રંથોને જ કૃતાર્થ થાયછે, એટલે આવેલાં કાર્યો કરેછે, માટે આ ગ્રંથ કરવાનો ઉદ્દેશ તેઓનેમાટે નથી.

યેપુનર્મદ્રમતયોલસાઅસાધ્યનિર્ણય ॥ ધર્મેષ્વેદિતુમિચ્છંતિરચિતસ્તદપેક્ષયા ॥ ૨ ॥

નિર્વંધોર્વંધર્મસિંધુસારનામાસુવોધનઃ ॥ અમુનાપ્રીયતાંશ્રીમદ્વિલોમકવત્સલઃ ॥ ૩ ॥

ભારે જે મંદબુદ્ધિવાળાઓ, આળસુ, અને અજાની છતાં ધર્મવિષે નિર્ણય જાણવાની ઇચ્છા કરેછે તેમને માટે ધર્મસિંધુસાર નામનો આ સુબોધ ગ્રંથ મેં કર્યો છે. એ ગ્રંથવડે ભક્તવત્સલ શ્રીમદ્વિલોમ સંતુષ્ટ થાઓ.

સર્વેન્નમૂલપચનાનીહૃદ્દેયાનિતદ્વિચારશ્ચ ॥ કૌસ્તુભનિર્ણયસિંધુશ્રીમાધવકૃતનિર્વંધેભ્યઃ ॥ ૪ ॥

આ ગ્રંથવિષેનાં સઘળાં મૂલવચનો અને તેમનો વિચાર જોવો હોય તો કૌસ્તુભ, નિર્ણયસિંધુ, અને શ્રીમાધવે કરેલો જે નિર્બંધ તેઓમાંથી જોવો.

પ્રેમ્ણાસદ્વિમંથઃસેવ્યઃશબ્દાર્થતઃસદોપોપિ ॥

સંશોધ્યવાપિહરિણામુદામમુનિસતુપપૃથુકમુષ્ટિરિવ ॥ ૫ ॥

इति धीमदन्तोपाध्यायस्तुकाशीनायोपाध्यायविरचिते धर्मसिंधुसारे प्रथमपरिच्छेदः समाप्तः ॥

॥ શ્રીરામચંદ્રાર્પણમસ્તુ ॥

આ મહારો ગ્રંથ કવચિત્ સ્થલમાં શબ્દચક્રી અને અર્થચક્રી જે દોપયુક્ત હોય તો પણ, મુદામા બ્રાહ્મણના પોતા જે કૌતરીયુક્ત હતા તોપણ શ્રીકૃષ્ણે તેમાંની કૌતરીવગેરે ફેંકી સાફ શુદ્ધ કરી સ્વીકાર કર્યા, તે રીતે વિદ્વાનોએ વિચારપૂર્વક ગોધન કરી આ ગ્રંથનો સ્વીકાર કરવો. ઇતિ શ્રીમદન્તોપાધ્યાયસૂતુકાશીનાયોપાધ્યાયવિરચિતે ધર્મસિંધુસારે પ્રથમપરિચ્છેદઃ સમાપ્તઃ ॥

પ્રથમ પરિચ્છેદ સમાપ્ત.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

एकरदं द्विरदमुखं, शिवयोस्तसंगसंगतं सरतां ॥

विघ्नविनाशननिरतं, देवं वंदे भवार्तिहं भजतां ॥ १ ॥

આ રીતે ગણપતિને નમસ્કારરૂપ મંગલાચરણ કરી ધર્મસિંધુના બીજ પરિચ્છેદના ભાષાંતર કરવાનો આરંભ કરેછું.

श्रीपांडुरंगं विद्युधांतरंगं नौमींदिरं माधवमंदिरां च ॥

सतामनंतं हितमामनंतं गुहं गरिष्ठं जननीं वरिष्ठाम् ॥ १ ॥

જાનીજનોનાં અંતઃકરણમાં વાસ કરનારા એવા શ્રીપાંડુરંગ, અને માધવ છે નિવાસતું સ્થાન જેનું એવી લક્ષ્મી, અને સાધુજનોનું હિત કરનારા એવા અનંત નામના ઉત્તમ શુરુ એટલે પિતા, અને શ્રેષ્ઠ એવી માતા, એ સર્વેને હું નમસ્કાર કરેછું.

काशीनाथाभिघेनाजानंतोपाध्यायसनुता ॥

सामान्यं निर्णयं प्रोच्य विशेषेण विनिर्णयः ॥ २ ॥

અનંત ઉપાધ્યાયનો પુત્ર હું કાશીનાથ, પ્રથમ પરિચ્છેદમાં તિથિ ઇત્યાદિકોના સામાન્ય નિર્ણય કહી હવે આ બીજા પરિચ્છેદમાં વિશેષ નિર્ણય કરેછું.

संगृह्यते धर्मसिंधुसाराख्ये कालगोचरे ॥

ग्रंथे प्रस्फुटव्योपाय पुनरुक्तिर्न कृपणम् ॥ ३ ॥

જેમાં કાલનો નિર્ણય કહ્યો છે એવા ધર્મસિંધુ નામના આ ગ્રંથમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે સઘળાં એને સ્પષ્ટ બોધ થવામાટે પુનરુક્તિ (એક વખત કહેલ હોય તેજ બીજી વાર કહેવાય તે) આવે તો દોષ છે એમ માનવું નહીં.

प्रथमपरिच्छेदेमासविशेषानपेक्षंसामान्यतस्तिथ्यादिनिर्णयमभिधायાस्मिन्द्वितीयपरिच्छेदेचैत्रા
दिमासविशेषोपादानेन प्रतिपदादितिथિपुर्वિहितसंवत्सरकृत्यनिर्णयसारंसंगृहीतः ॥

પ્રથમ પરિચ્છેદમાં, અમુક માસની અમુક તિથિ એ રીતનો વિશેષ નિર્ણય કહ્યા વિના સામાન્યપણથી તિથિ ઇત્યાદિકોના નિર્ણય કહ્યો છે. હવે આ બીજા પરિચ્છેદમાં ચૈત્રાદિક બાર માસમાંની એકમ આદિ તિથિઓમાં કરવાનાં સંપૂર્ણ વર્ષનાં કર્મ અને તેમના નિર્ણયનો સાર એ કરેછું.

अत्रशुक्लप्रतिपदादिरमांतएवमासःप्रायेणदाक्षिणात्यैराद्रियतेइतितमेवाश्रित्य
निर्णयउच्यते ॥ अत्रकिंचित्पूर्वपरिच्छेदोक्तमपिपुनर्विशेषोक्तिर्महदीक्रियतेइतिपुनरुक्तिर्नदोषाय

તત્રમેપસંક્રાંતીપૂર્વાઃપરાશ્વદશદશનાઠ્યઃપુણ્યકાલઃ રાત્રૌત્યર્ધરાત્રાત્રાપ્રાક્સંક્રમેપૂર્વદિનોત્તરાર્ધપુણ્યમ્
અર્ધરાત્રાત્પરતઃસંક્રમેઉત્તરદિનસપૂર્વાર્ધપુણ્યમ્ અર્ધરાત્રેસંક્રમેદિનદ્વયપુણ્યમ્ ॥

દક્ષિણ દેશમાંના લોકો ઘણુંકરી શુદ્ધ એકમથી અભાવાસ્થાલગી માસ ગ્રહણ કરેછે માટે તેનોજ આશ્રય કરીને નિર્ણય કરેછું. આ પરિચ્છેદમાં કોઈએક ઠેકાણે પ્રથમ પરિચ્છેદમાંની બાબતો આવી છે તે તેમનો વિશેષ નિર્ણય કરી પક્ષી કરવામાટે લખેલી છે, તેથી પુનરુક્તિરૂપ દોષ છે એમ સમજવું નહીં. મેષ સંક્રાંતિની પ્રથમની દશ ઘડી અને પાછળની દશ ઘડી, મળી વીસ ઘડી પુણ્યકાલ. સંક્રાંતિ, મધ્યરાત્રિથી પ્રથમ થાય તો પૂર્વ દિવસનું ઉત્તરાર્ધ પુણ્યકાલ. મધ્યરાત્રિ પછી સંક્રાંતિ થાય તો બીજા દિવસનું પૂર્વાર્ધ પુણ્યકાલ. બરોબર મધ્યરાત્રિએ સંક્રાંતિ થાય તો પ્રથમનો દિવસ અને બીજો દિવસ એમ બન્ને દિવસ પુણ્યકાલ છે.

अथतिथिनिर्णयः ॥ तत्रचैत्रशुक्लप्रतिपदिवत्सरारंभः तत्रौदयिकीप्रतिपत्प्राह्या दिनद्वयेउद
यव्याप्तौअव्याप्तौवापूर्वा चैत्रस्यमलमासत्वेवत्सरारंभनिमित्तकंतेलाभ्यंगंसंकलपादौनूतनवत्सरनामकी
र्तनाधारंमंचमलमासप्रतिपदेवकुर्वात् प्रति गृहंघञारोपणंनिंबपत्राशनंवत्सरदिफलश्रवणंनवरात्रारं
भोनवरात्रोत्सवादिनिमित्ताभ्यंगादिशुद्धमासप्रतिपदिकार्यः वत्सरारंभनिमित्तकोपितेलाभ्यंगःशुद्ध
प्रतिपदेवेतिमयूखेउक्तम् अस्यांतेलाभ्यंगोनित्यः अकरणेप्रलयायोकेः अस्यामेवप्रतिपदिदेवीनवरात्रा
रंभः अत्रपर्युत्तममुहूर्तमात्रापि प्रतिपत्प्राह्या अत्रमुहूर्तपरिमाणं मुहूर्तमहोरात्रेक्षेत्रोच्चुःपंचदशालवसि

तुक्तं सर्वप्रवेष्टम् पारणादिविशेषनिर्णयः शारदनवरात्रवद्भोष्यः अत्रैव प्रपादानं तत्रमंत्रः प्रवेष्टं सर्वं
 सामान्याभूतेभ्यः प्रतिपादिता अस्याः प्रदानात्पितरस्तृप्त्यंतुहिपितामहाः अनिवार्यं ततो देयं जलमासच
 नुष्टम् प्रपादितुमशक्तेन प्रत्यहमुदकुंभोद्विजगृहे देयः तत्रमंत्रः एषधर्मघटोदत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः
 अस्याः प्रदानात्सकलाममस्तु मनोरथाः इयमेव प्रतिपत्कल्पादिरपि एवं चैशास्त्रशुक्लतृतीयाफाल्गुनकृष्ण
 तृतीयाशुक्लचैत्रपंचमीमाघे त्रयोदशी कार्तिके सप्तमी मार्गशीर्षे नवमी इत्यपि कल्पादयो बोध्याः आसुश्चा
 ज्ञात्विषु तृप्तिः चैत्रशुक्लप्रतिपत् मत्स्यजयंती त्वेके चैत्रेदधिक्षीरघृतमधुवर्जनं दंपतीपूजनात्मकं गौरीव्रतं
 कार्यम् चैत्रशुक्लद्वितीयायां निशामुखे चालेंद्रपूजनाद्यात्मकं चंद्रव्रतं अस्यामेव दमनकेन गौरीशिवपूजनं
 चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीशिवयुतां संपूज्यां दोलनव्रतं मासपर्यंतं कार्यं अत्र तृतीया मुहूर्तमात्रापि पराग्राह्याद्वि
 तीयायुक्तानकार्या चतुर्थीयुतायां वैधृत्यादियोगेऽपि सैव कार्या द्वितीयायोगनिषेधस्य बलवत्त्वात् अस्या
 मेव तृतीयायां श्रीरामचंद्रन्यदोलोत्सवमारभ्य मासपर्यंतं पूजापूर्वकमां दोलनं कार्यम् एवं देवतांतराणामपि
 इयमेव तृतीया मन्वादिरपि अत्रैव सर्वमन्वादिनिर्णय उच्यते तत्रमन्वादयश्चैत्रशुक्लतृतीयापौर्णमासी च
 ज्येष्ठे पौर्णिमा आपादस्य शुक्लदशमी पौर्णमासी च श्रावणस्य कृष्णाष्टमी भाद्रपदस्य शुक्लतृतीया आश्वि
 नस्य शुक्लनवमी कार्तिकस्य शुक्लद्वादशी पौर्णमासी च पौषे शुक्लैकादशी माघे शुक्लसप्तमी फाल्गुनस्य पौ
 र्णमास्यामायास्याचेति चतुर्दशशेयाः एतास्तु मन्वादयः शुक्लपक्षस्थाः देवेऽपि ज्येष्ठकर्मणि पूर्वाह्णव्यापिन्यो
 ग्राहाः पूर्वाह्णेऽत्र ह्येधाग्निभक्तदिनपूर्वो भागस्तत्रैव श्राद्धादिविधानात् दैवान्मातुषाणां परार्थात् पूर्वाह्णे श्राद्धा
 घनुष्ठानां संभवेऽपराह्णव्यापिन्यो ग्राहाः दिनपूर्वाह्णेऽपराह्णे वा श्राद्धाघनुष्टेयं ननु दिनोत्तरार्धगतमप्याह
 भागेऽस्ति तात्पर्यं कृष्णपक्षस्थास्तु दैवेऽपि ज्येष्ठकर्मणि पंचधाग्निभक्तदिनचतुर्थभागारया पराह्णव्यापिन्यो ग्रा
 हाः मन्वादिषु पिंडरहितं श्राद्धं कार्यं अत्र श्राद्धैर्द्विसहस्रवर्षेऽपि तृणांतुतिः मन्वादिश्राद्धं च नित्यम् एतद्
 कारणे त्वं भुवः प्रतिमानमितिकृद्मंत्रस्य शतवारं जले जपः प्रायश्चित्तं कार्यम् एवं पणवति श्राद्धान्यपि नि
 ह्यानि तानि च अमा १२ युग ४ मनु १४ क्रांति १२ धृति १२ पात १२ महालयाः १५ ॥ अष्टका ५
 अन्यष्टका ५ पूर्वधुः ५ आर्द्धेर्नयतिश्च पद इति शेषानि ॥

ચૈત્ર શુદ ત્રીજને દિવસે શિવસહિત ગૌરીનું પૂજન કરી આરોહણ (રોહ) વ્રત એક માસ લગી કરવું. એ વ્રતમાં ત્રીજ મુહૂર્તમાત્ર હોય તો પણ બીજા દિવસની લેવી, બીજયુક્ત લેવી નહીં. ચોથયુક્ત ત્રીજને દિવસે વૈદ્યુત ઇલાદિક યોગ હોય તો પણ બીજયુક્ત લેવામાં મ્હોટો નિષેધ છે માટે ચોથ-યુક્તજ લેવી. એજ ત્રીજને દિવસે શ્રીરામચંદ્રના દોલોત્સવનો આરંભ કરી એક માસ લગી નિત્ય શ્રીરામચંદ્રની પૂજા કરી રોહમાં બેસાડી ઝુલાવવા. એ પ્રમાણે બીજા દેવતાઓનો પણ રોહ ઉત્સવ કરવો. એ ત્રીજ મન્વાદિ પણ છે, માટે ઇહાંજ મન્વાદિ તિથિનો નિર્ણય કહેછે. ચૈત્ર શુદ ત્રીજ, ચૈત્ર શુદ પૂનમ, જ્યેષ્ઠ શુદ પૂનમ, આષાઢ શુદ દશમ, અને પૂનમ, શ્રાવણ વદ આઠમ, ભાદરવા શુદ ત્રીજ, આશુ શુદ નેમ, કાર્તિક શુદ આરસ અને પૂનમ, પોષ શુદ એકાદશી, માઘ શુદ સાતમ, ફાલ્ગુ શુદ પૂનમ તથા વદ અમાવાસ્યા, એ રીતે ચૌદ તિથિ મન્વાદિ જાણવી. એ મન્વાદિ તિથિ શુકલપક્ષમાં હોય તે દૈવ અને પિતૃ કર્મમાટે પૂર્વાહ્નિકાલ્યાપિની લેવી. દિવસના બે ભાગ કરી પ્રથમ તે પૂર્વાહ્નિકાલ. આદ્યાદિક કરવું તે પૂર્વાહ્નિકાલમાંજ કરવું એવું વિધાન છે. દેવસંબંધી અથવા મનુષ્ય-સંબંધી કાંઈ અરયણ આવતાં પૂર્વાહ્નમાં આદ્ય બની ન શકે તો અપરાહ્નિકાલ્યાપિની લેવી. દિવસના પૂર્વાર્ધિકાલમાં ક્રિયા અપરાહ્નિકાલમાં આદ્યાદિક કરવાં. દિવસના ઉત્તર અર્ધના મધ્યાહ્નભાગમાં કરવાં નહીં એ તાત્પર્ય. કૃષ્ણપક્ષમાંની મન્વાદિ તિથિ દૈવ અને પિતૃ કર્મમાટે લેવી હોય તો તે દિવસના પાંચ ભાગ કરી ચોથો ભાગ તે અપરાહ્નિકાલ તે કાલમાં વ્યાપિની લેવી. મન્વાદિ તિથિને દિવસે પિકરહિત આદ્ય કરવું. એ તિથિને દિવસે આદ્ય કરવાથી પિત્રોને બે હબ્બર વર્ષલગી તુષિ થાયછે. મન્વાદિ તિથિને દિવસે આદ્ય નિત્ય છે. એ આદ્ય ન યાય તો “ત્વંમુવઃ પ્રતિમાનં.” એ ઋચાનો સ્તો વખત જપ જલમાં ઉભા રહી કરવો, એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. એ રીતે છત્રુ (૬૬) આદ્ય પણ નિત્ય છે. તે સઘળાં બતાવે છે—અમાવાસ્યાનાં ૧૨, યુગાદિ ૪, મન્વાદિ ૧૪, સંક્રાંતિનાં ૧૨, વૈદ્યુતનાં ૧૨, ભાદરવા વદ એકમથી અમાવાસ્યાલગી મહાલય ૧૫, આષ્ટકા ૫, અન્વષ્ટકા ૫, પૂર્વેષુ ૫ એ રીતે ૬૬ આદ્ય જાણવાં.

અથદશાવતારજયંત્યઃ ॥ ચૈત્રગુરુતૃતીયાયામપરાક્ષેમત્સ્યોત્પત્તિઃ વૈશાખપૂર્ણિમાયાંસાયંકૂર્મોત્પત્તિઃ ભાદ્રપદગુરુતૃતીયાયામપરાક્ષેવરાહોત્પત્તિઃ વૈશાખગુરુચતુર્દશ્યાંસાયંનારસિંહાવતારઃ ભાદ્રપદગુરુદ્વાદશ્યામમ્બાહેવામનપ્રાદુર્ભવઃ વૈશાખગુરુતૃતીયાયામમ્બાહેવરતુરામોદ્રવઃ પ્રદોષેશતિવહવઃ ચૈત્રગુરુનવમ્યામમ્બાહેવાદાશરથિરામવ્યક્તિઃ શ્રાવણકૃષ્ણાષ્ટમ્યાંનિશીથેશ્રીકૃષ્ણાવિર્ભવઃ આશ્વિનગુરુદશમ્યાંસાયંબુદ્ધોઽમૃત ધાવણગુરુપથ્યાંસાયંકલ્કિજાંતરહતિ તત્તત્કાલવ્યાપિન્યોપ્રાહ્યાઃ અગ્રમત્સ્યકૂર્મઘરાહવુદ્ધકલ્કિકનામાપાઢાદિમાસાંતરાણિકાદશ્યાદિતિથ્યંતરાણિપ્રાતરાદિકાલાંતરાણિચવચનાંતરાનુસારેણોક્તાનિ કલ્પમેદેનવ્યવસ્થાપનીયાનિ સ્વસ્થપરિગૃહીતપક્ષાનુસારેણતત્તદુપાસકૈરુપોગ્યાણિ શ્રીરામકૃષ્ણનૃસિંહજયંત્યપવનિત્યાઃ સર્વેરુપોગ્યાઃ ચૈત્રગુરુચતુર્થ્યામમ્બાહવ્યાપિન્યાંલલ્લુકાદિભિઃ શ્રીગણેશમર્ચયિત્વાદમનકારોપંકુર્યાત્ વિગ્નનાશંસર્વોન્કામાપ્રાપ્તુયાત્ ચૈત્રગુરુપંચમ્યામનંતાદિનાગાંબૂજથિત્યાક્ષીરસપિંનેચેદંદ્યાત્ અસ્યામેવપંચમ્યાંલક્ષ્મીપૂજનં અત્રૈવચોચૈઃશ્રવાદિપૂજનાત્મકહૃદયવ્રતમુક્તં અત્રસર્વપંચમીસામાન્યનિર્ણયાનુસારેણપ્રાહ્યા પવમગ્રેપિ યત્રવિશેષનિર્ણયોનોચ્યતેતત્રપ્રથમપરિચ્છેદોન્નપ્ચનિર્ણયોઽનુસંધેયઃ પઠ્યાંસ્કંદસ્યદમનકારોપણં સત્તમ્યાંમાસ્કરસ્યદમનકપૂજા નચમ્યાંદેવ્યાઃ સર્વેદેવાનાં પૂર્ણમાસ્યામિત્યન્યત્રવિસ્તરઃ ચૈત્રગુરુઋષ્ટ્યામવાન્યાઽત્પત્તિઃ તત્રનવમીયુતાઅષ્ટમીપ્રાહ્યા અત્રપુનર્વસુયુતાષ્ટમ્યામપ્રાશોકકલિકાપ્રાશનં તત્રમંત્રઃ ત્વામશોકનરામીષ્ટમધુમાસસમુદ્રવ પિવામિ શોકસંતપ્તોમામશોકંસદાકુર્વિંતિ અત્રૈવયોગવિશેષેકૃત્યં પુનર્વસુવુદ્ધોપેતાચૈત્રમાસિસિતાષ્ટમી પ્રાતસ્તુ વિધિવત્ક્ષાત્વાવાજપેયફલંલમેદિતિ ચૈત્રગુરુનવમીરામનવમી ચૈત્રગુરુનવમ્યાંપુનર્વસુયુતાયાં મમ્યાહેકકંલદ્રમેપસ્યેત્યંત્રચસ્યેમ્ગ્રહપંચકેશીરામજન્મગ્રવણાત્ અસ્યામમ્બાહવ્યાપિન્યામુપોપળકાર્યમ્ પૂર્વેચુરેચમમ્બાહેસત્વેસૈવપ્રાહ્યા દિનદ્વયેમમ્બાહવ્યાસાવવ્યાસૌવાપપ અષ્ટમીવિદ્યાયાઃનિપેધાત્ અતઃ પૂર્વેષુઃ સકલમમ્બાહવ્યાપિનીમપિત્યક્ત્વામમ્બાદૈકદેશવ્યાપિન્યપિપરૈવપ્રાહ્યા કેચિત્ત્વષ્ટમીવિદ્યાંમમ્બાહવ્યાપિનીં પુનર્વસુયુતામપિત્યક્ત્વાપરેષુલ્લિમુહૂર્તાપિનવમીસર્વેરુપોગ્યા યદિતુદશમ્યાહાસવશેનપારણાદિનેસાતાંનામેકાદશીવ્રતપ્રાપ્તિસ્તદાસાંતરેષ્ટમીવિદ્યોપોગ્યા વૈષ્ણવમુહૂર્તત્રયયુતાપરેવાંપોગ્યા શુદ્ધાયા નચમ્યા અલામેમુહૂર્તત્રયન્યુત્તરેવાસર્વેરપિ અષ્ટમીવિદ્યૈવોપોગ્યેત્યાહુઃ શ્દંવ્રતંતિત્યંકામ્યંચ ॥

હવે દશ અવતારોની જયંતીઓ કહેછે.

જે તિથિનો જે અવતાર થયો હોય તેની તે જયંતી, એમ કહેછે. ચૈત્ર શુદ ત્રીજને દિવસે અપરાહ્ણકાલે મત્સ્યાવતાર થયો, માટે ચૈત્ર શુદ ત્રીજ એ મત્સ્યજયંતી, એપ્રમાણે સર્વે જયંતીઓ ભણવી. વૈશાખની પૂનમને દિવસે સાયંકાલે કૂર્માવતાર થયો. ભાદરવા શુદ ત્રીજને દિવસે અપરાહ્ણકાલે વરાહાવતાર થયો. વૈશાખ શુદ ચૌદશને દિવસે સાયંકાલે નૃસિંહાવતાર થયો. ભાદરવા શુદ બારસને દિવસે મધ્યાહ્ને વામનાવતાર થયો. વૈશાખ શુદ ત્રીજને દિવસે મધ્યાહ્ણકાલે પરશુરામાવતાર થયો, પ્રદોષ કાલે થયો એમ ઘણા ગ્રંથકારો કહેછે. ચૈત્ર શુદ નોમને દિવસે મધ્યાહ્ણકાલે દશરથપુત્ર રામચંદ્રનો અવતાર થયો. શ્રાવણ વદ આઠમને દિવસે મધ્યરાત્રિએ શ્રીકૃષ્ણાવતાર થયો. આશુ શુદ દશમને દિવસે સાયંકાલે બુદ્ધાવતાર થયો. શ્રાવણ શુદ છઠને દિવસે સાયંકાલે કલ્કીનો અવતાર થયો. એ રીતે જે જે કાલમાં જે જે અવતાર થયા હોય તે તે કાલમાં વ્યાપ્તિ જોઇ જયંતીના નિર્ણય કરવો. એમાં મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, બુદ્ધ, કલ્કી એ અવતારોમાટે આપાઠ આદિ બીજા માસ, એકાદશી આદિ બીજી તિથિઓ, અને પ્રાતઃકાલાદિક બીજા કાલ બીજાં વચનોનાં પ્રમાણવડે કહેલા છે, તેમની કલ્પભેદેકરી વ્યવસ્થા કરવી. જેમણે જે પક્ષ માન્યો હોય તે તે ભક્તોએ તેની અનુસારે તે તે દિવસે ઉપવાસ કરવો. આ જયંતીઓમાં શ્રીરામજયંતી, કૃષ્ણજયંતી, અને નૃસિંહજયંતી એજ નિશ્ચ છે, માટે સઘળાઓએ ઉપવાસ કરવો. મધ્યાહ્ણકાલ્યાપિની ચૈત્ર શુદ ચોથને દિવસે લાડુ ઇલાદિવડે ગણપતિની પૂજા કરી દવણો રોપવો, તેથી વિદ્યોનો નાશ થઇ સર્વ મનોરથ પ્રાપ્ત થાય છે. ચૈત્ર શુદ પાંચમને દિવસે અનંતાદિક નાગદેવતાઓની પૂજા કરી દૂધ, ઘીનું નૈવેદ્ય અર્પણ કરવું. એજ પાંચમને દિવસે લક્ષ્મીની પૂજા કરવી. એજ દિવસે ઉચ્ચૈઃશ્રવા (સમુદ્રમંથન સમયે ઉત્પન્ન થયેલો ઘોરો) ઇલાદિકની પૂજારૂપ હૃદયપ્રત કરવું. એ સઘળાં વ્રતોમાટે પાંચમ, સામાન્ય નિર્ણય કલાપ્રમાણે લેવી, અને આગળ પણ એમજ સમજવું. જ્યહાં વિશેષ નિર્ણય કહ્યો નથી ત્યાં પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કહેલો નિર્ણયજ લેવો. છઠને દિવસે કાર્તિકસ્વામીને દવણો અર્પણ કરવો. સાતમને દિવસે સૂર્યને, નોમને દિવસે દેવીને, પૂનમને દિવસે સર્વ દેવતાઓને દવણો અર્પણ કરવો, એ રીતે બીજા ગ્રંથોમાં વિસ્તાર કહ્યો છે. ચૈત્ર શુદ આઠમને દિવસે ભવાનીનો અવતાર થયો, તે માટે આઠમ, નોમયુક્ત હોય તે લેવી. એ આઠમને દિવસે પુનર્વસુ નક્ષત્ર હોય તો આશુપાલવનાં ઝાડની આઠ કળી ભક્ષણ કરવી. તે ભક્ષણુનો મંત્ર—“ત્વામશોક નરામીદ, મધુમાસસમુદ્રવ ॥ પિવામિ શોકસંતતો, મામશોકં સદા કુલ ॥” એજ દિવસે યોગવિશેષ છતાં કરવાનું. “ચૈત્ર માસ, શુદ આઠમ, પુનર્વસુ નક્ષત્ર, બુધવાર, એવો યોગ હોય તો પ્રાતઃકાલે સ્નાન કરવાથી વાજપૈય યજ્ઞનું ક્ષણ મળે છે.” ચૈત્ર શુદ નોમ તે રામનવમી. ચૈત્ર શુદ નવમીને દિવસે પુનર્વસુ નક્ષત્ર, મધ્યાહ્ણ સમય, કર્ક લગ્ન, મેષતા સૂર્ય, ઉચ્ચના પાંચ ગ્રહ એવો યોગ છતાં શ્રીરામનો જન્મ થયો. એ દિવસે ઉપવાસ કરવો તે મધ્યાહ્ણ્યાપિની નોમને દિવસે કરવો. પૂર્વ દિવસેજ મધ્યાહ્ણ્યાપિ હોય તો તેજ લેવી. બન્ને દિવસે મધ્યાહ્ણ્યાપિ હોય અથવા બન્ને દિવસે મધ્યાહ્ણ્યાપિ ન હોય તો, ‘અષ્ટમી વિદ્યા લેવી નહીં,’ એવો નિષેધ છે માટે બીજા દિવસની લેવી. જે પ્રથમ દિવસે પૂર્ણ મધ્યાહ્ણ્યાપિ હોય તો પાણુ તે છોડી બીજે દિવસે મધ્યાહ્ણકાલમાં એકદેશવ્યાપિ હોય તો તે લેવી. કોઈ ગ્રંથકાર, આઠમવડે વેધયુક્ત છતી મધ્યાહ્ણકાલ્યાપિની અને પુનર્વસુ નક્ષત્રવડે યુક્ત હોય તો પણુ તે છોડી બીજે દિવસે છ-ઘડી નોમ હોય તોજ સઘળાઓએ ઉપવાસ માટે લેવી, અને જે દશમનો ક્ષય યતાં પારણુને દિવસે સ્માર્તોને એકાદશી વ્રત પ્રાપ્ત થાય તો સ્માર્તો અષ્ટમીવિદ્યા નોમ ઉપવાસમાટે લેવી. વૈષ્ણવોએ છ ઘડીયુક્ત એવી બીજા દિવસનીજ ઉપવાસ માટે લેવી. શુદ્ધ નોમ ન મળે અથવા બીજે દિવસે છ ઘડીથી ઓછી નોમ હોય તો સઘળાઓએ અષ્ટમીવિદ્યા હોય તેજ ઉપવાસમાટે લેવી, એમ કહેછે. એ નવમીનું વ્રત નિત્ય અને કાર્ય એ રીતે જે પ્રકારનું છે.

અથવ્રતપ્રયોગઃ ॥ અષ્ટમ્યામાચાર્યસંપૂજ્ય શ્રીરામપ્રતિમાદાનંકરિષ્યેડહંદ્વિજોત્તમ તત્રાચાર્યોમ ધમીતઃશ્રીરામોસિત્વમેવમેવમ્મિત્રાર્થ્ય નવમ્યાઅંગમૂતેનપકમ્કેતેનરાઘવ શ્વેચાકુવંદરાતિલકમીતોમવમવ પ્રિયેત્યેકમ્કેસંકત્પસાચાર્યોહવિષ્યંમુંજીત પૂજામંડપંતત્રવેદિચકૃત્વાનવમ્યાંપ્રાતઃ ઉપોવ્યનવર્મીત્વ ઘયામેષ્યદુરાઘવ તેનપ્રીતોમવત્ત્વમેસંસારાત્રાહિમાંહેરે દ્યુપોપર્ણસંકલ્પ્ય હમાંશ્વર્ણમર્મીરામપ્રતિમાં

ત્વાંપ્રયજ્ઞતઃ શ્રીરામપ્રીતયેદાસ્યેરામભક્તાયધીમતે” ઇતિપ્રતિમાદાનંસંકલ્પયેત્ શ્રીરામનવમીઘ્રતાંગમૂતાંપોડશોપચારૈઃશ્રીરામપૂજાંકરિષ્યે” ઇતિસંકલ્પ્ય વેદિકાર્યાંસર્વેતોમદ્રેકલશંસંસ્થાપ્યતત્રપૂર્ણપાત્રેસવલેગ્ન્યુત્તારણાદિવિધિનાપ્રતિમાયાંશ્રીરામંપ્રતિષ્ઠાપ્ય પુરુષસૂક્તેનપોડશોપચારૈઃસંપૂજ્યપુષ્પપૂજાંતે રામસ્યજનનીચાસિરામાત્મકમિદંજગત્ અતસ્ત્વાંપૂજયિષ્યામિલોકમાતર્નમોસ્તુતે” ઇતિકૌસલ્યાંસંપૂજ્ય ઐનમોદશરથાયેતિદશરથંસંપૂજ્ય સર્વેપૂજાંસમાપ્યમધ્યાહ્નિકલપુષ્પજલાદિપૂર્ણેનશંખેનાર્થદંધ્યાત્ તત્ર મંત્રઃ દશાનનવધાર્થાયધર્મસંસ્થાપનાયચ દાનવાનાંવિનાશાયદૈત્યાનાંનિધનાયચ પરિત્રાણાયસાધૂનાંજાતોરામઃસ્વયંહરિઃ ગૃહાણાર્થમયાદસંત્રાતૃમિઃસહિતોનયેતિ રાત્રૌજાગરણંકૃત્વાપ્રાતર્નિત્યપૂજાંવિધાયમૂલમેત્રેણપાયસાટ્ટોત્તરશતાહુતીર્હૃત્વાપૂજાંવિસૃજ્યાચાર્યાયપ્રતિમાંદંધ્યાત્” ઇમાંસ્વર્ણમયીંરામપ્રતિમાંસમલંકૃતાં શુચિવસ્ત્રયુગચ્છદ્ધાંરામોઽહંરાઘવાયતે શ્રીરામપ્રીતયેદાસ્યેતુષ્ટોમંભવતુરાઘવ ઇતિમંત્રઃ તવપ્રસાદંસ્વીકૃત્યક્રિયતેપારણામયા ઘટેનાનેનસંતુષ્ટઃસ્વામિન્મર્તિંપ્રયચ્છમે” ઇતિપ્રાર્થ્ય નવમ્યંતેપારણાંકુર્યાત્” ઇદંઘ્રતંમલમાસેનકાર્યં પવંજન્માદ્યમ્યાદિઘ્રતમપિનકાર્યં અસ્યામેઘનવમ્યાંદેવીનવરાત્રસમાપ્તિઃકાર્યાં પતન્નિર્ણયઆશ્વિનનવરાત્રનવમીચત્ ॥

હવે નવમીઘ્રતનો પ્રયોગ (કરવાની રીત) કહેછે.

આઃમને દિવસે પોતાના આચાર્યની પૂજા કરી—“શ્રીરામપ્રતિમાદાનં, કરિષ્યેઽહં દ્વિજોત્તમ ॥ તત્રાચાર્યો ભવ પ્રીતઃ, શ્રીરામોસિ ત્વમેવ મે,” એ મંત્રવડે તેની પ્રાર્થના કરી, “નવમ્યા અંગમૂત્તેન, એકમકેન રાઘવ ॥” ઇશ્વાકુવંશાતિલક, પ્રીતોભવ ભવપ્રિય,” એ મંત્રવડે એકભક્તનો સંકલ્પ કરી ઉપાધ્યાયસહિત હવિષ્યાત્રલોજન કરવું, પછી પૂજાસાઝ મંડપ અને તેની વચ્ચે વેદી (ચોક) કરી નોમને દિવસે પ્રાતઃકાલમાં, “હોપ્ય નવમીત્વચ, યામેષ્વરસુ રાઘવ ॥” તેન પ્રીતો ભવ ત્વં મે, સંસારાત્ જાહિ માં હરે,” આ મંત્રવડે ઉપવાસનો સંકલ્પ કીધા પછી, “ઈમાં સ્વર્ણમયીં રામપ્રતિમાં ત્વાં પ્રયજ્ઞતઃ ॥ શ્રીરામપ્રીતયે દાસ્યે, રામભક્તાય ધીમતે,” આ મંત્ર ભણી પ્રતિમાદાનનો સંકલ્પ કરવો, પછી, “શ્રીરામનવમીઘ્રતાંગમૂતાં, પોડશોપચારૈઃ શ્રીરામપૂજાંકરિષ્યે,” એ રીતે સંકલ્પ કરી વેદી ઉપર સર્વેતોભદ્ર મંડલ કરી તે મંડલ ઉપર કલશની સ્થાપના કીધા પછી તે કલશ ઉપર પૂર્ણપાત્ર રાખી તે ઉપર વજ્ર ઢાંકી દેવું, પછી તે પૂર્ણપાત્રમાં અશ્રુતારણાદિ વિધિવડે પ્રતિમાવિષે શ્રીરામની સ્થાપના કરી પુરુષસૂક્તની સોળ મ્હથાવતી પૂજા કરી પુષ્પાંજલિ થયા પછી, “રામસ્ય જનનીચાસિ, રામાત્મકમિદં જગત્ ॥” અતસ્ત્વાં પૂજયિષ્યામિ, લોકમાતર્નમોસ્તુતે,” આ મંત્રવડે કૌશલ્યાનું પૂજન કરી “ઐનમો દશરથાય,” એ મંત્રે કરી દશરથની પૂજા કરવી. સઘળી પૂજા સમાપ્ત થયા પછી મધ્યાહ્નકાલે રૂળ, ફૂલ, જળ ઇલાદિકથી ભરેલા શંખવડે અર્ધ દેવો. તેનો મંત્ર—“દશાનનવધાર્થાય, ધર્મસંસ્થાપનાયચ ॥” દાનવાનાંવિનાશાય, દૈત્યાનાં નિધનાયચ ॥” પરિત્રાણાય સાધૂનાં, જાતો રામઃ સ્વયં હરિઃ ॥” ગૃહાણાર્થ મયા દસં, ત્રાતૃમિઃ સહિતોઽનય,” એ પ્રમાણે અર્ધ દેવો. રાત્રિએ ભગરણુ કરી પ્રાતઃકાલમાં નિત્યપૂજા કરી પછી મૂળમંત્રવડે પાયસ (દૂધપાક) ની અષ્ટોતરશત (૧૦૮) આહુતિ હોમ કરી પૂજાનું વિસર્જન કરવું, અને આચાર્યને પ્રતિમાનું દાન કરવું. દાનનો મંત્ર—“ઈમાં સ્વર્ણમયીં રામપ્રતિમાં સમલંકૃતાં ॥” શુચિવસ્ત્રયુગચ્છદ્ધાં, રામોઽહં રાઘવાય તે ॥” શ્રીરામપ્રીતયે દાસ્યે, તુષ્ટો ભવતુ રાઘવઃ” એ રીતે દાન કરી પ્રાર્થના કરવી. પ્રાર્થનાનો મંત્ર—“તવ પ્રસાદં સ્વીકૃત્ય, ક્રિયતે પારણામયા ॥” ઘટેનાનેન સંતુષ્ટઃ, સ્વામિન્ મર્તિં પ્રયચ્છ મે” એ રીતે પ્રાર્થના કરી નવમીને અંતે પારણા કરવી. આ ઘટ ભલગાસમાં કરવું નહીં. એ પ્રમાણે જન્માદ્યમી આદિ ઘટ પણ મલમાસમાં કરવાં નહીં. એજ નવમીને દિવસે દેવીનવરાત્રીની સમાપ્તિ કરવી, તે સમાપ્તિનો નિર્ણય આશુભાસની નવરાત્રીસંબંધી નવમી પ્રમાણે જાણવો.

ચૈત્રશુક્લેકાદશ્યાંશ્રીકૃષ્ણસાંદોલનોત્સવઃ ॥” દોલારૂઢપદ્યંતિકૃષ્ણંકલિમલાપદં અપરાધસહસ્રેસ્તુમુક્તાસ્તેધૂનનેરુતે તાવત્તિપ્રંતિપાપાનિજન્મકોટિકૃતાન્યપિ ક્રીડંતેવિષ્ણુનાસાર્થવેકુંડં દેવપૂજિતાં ઇત્યાદિકસ્તન્મહિમા ચૈત્રશુક્લેકાદશ્યાંવિષ્ણોર્દમનોત્સવઃ સચપારણાદે પારણાહેનલભ્યે તદ્વાદદત્રીઘટિકાપિચેત્ તદાત્રયોદશીપ્રાહ્યાપવિત્રદમનાર્પણે ઇત્યુક્તેઃ શિવસ્યતુચતુર્દશ્યાંકાર્યઃ ॥

ચૈત્ર શુદ એકાદશીને દિવસે શ્રીકૃષ્ણનો રોડ હેતવ કરવો. “કલિયુગના મળને નાશ કરનારા જે શ્રીકૃષ્ણ તેને રોડ ઉપર બિરાજમાન જોએ જુવે છે તેઓ હજારો અપરાધથી મુક્ત થાયછે, હજાર-

વવાથી કોટિ જ્ઞાનોનાં પાપ ફર થાયછે અને તેઓ વૈકુંઠનેવિષે દેવતાઓને પૂજ્ય થઈ વિષ્ણુસાથે કીડા કરેછે.” એ ડોલ ઉત્સવનો મહિમા છે. ચૈત્ર શુદ્ધ ચારસને દિવસે વિષ્ણુનો દમન ઉત્સવ કરવો તે પારણાને દિવસે કરવો. “પારણાને દિવસે એક ઘડી પણ ચારસ ન મળે તો, પવિત્રાં ધરાવવાં અને દવણો ધરાવવો એખાટે તેરસ લેવી,” એવાં વચન છે તેથી તે ઉત્સવ પારણાને દિવસે કરવો. શિવનો દમનોત્સવ ચૌદશનો કરવો.

અથપ્રયોગઃ ॥ ઉપવાસદિનેનિત્યપૂજાકૃત્વાદમનકસ્થાનંગત્વાક્રયેણતમાદાયચંદનાદિનાં સંપૂજ્ય શ્રીકૃષ્ણપૂજાર્થંત્વાંનેપ્યેદિતિપ્રાર્થ્યેપ્રણમેત્ અન્યદેવતાસુચયાદૈવતમૂહઃ તતોદમનકંગૃહમાનીયપંચગવ્યે નશુદ્ધોદકેનચપ્રક્ષાલ્યદેવાગ્રેસ્થાપયિત્વાતસ્મિન્દમનકેઅશોકકાલવસંતકામાન્કામમાત્રવાંગ્ધાદિભિઃ પૂજયેત્ તથ નમોસ્તુપુષ્પવાણાયજગદાહારકારિણે મન્મથાયજગન્નેત્રેરતિપ્રીતિપ્રિયાયતે” इति कामावाह मंत्रः काममससमुद्भूतरतिवाप्पपरिभूत ऋषिगंधर्वदेवादिविमोहकनमोस्तु ते इति दमनकमुपस्थाय कामायनमइति मंत्रेण सपरिवाराय कामरूपिणे दमनकाय गंधाद्युपचारान् दद्यात् ततोरान्नैर्देवं संपूज्याधिवासनं कुर्यात् तदित्यं देवांप्रसर्पेतो मंत्रं संपाद्य तत्र कलशं संस्थाप्य तत्र धौतवस्त्राच्छत्रं दमनकं वैष्णवपटले स्थापितं निधाय पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्लक्ष्मीपतेः प्रभो दमनत्वमिहा गच्छ साग्निर्ध્યंकुरु तेन म इति वमनकदेवतामावाह्य प्रागाद्यष्टदिक्षु क्लीं कामदेवाय नमो ह्रीं रत्यै नमः १ क्लीं भस्मशरीराय नमो ह्रीं रत्यै २ नमः क्लीं अनंगाय नमो ह्रीं रत्यै ३ क्लीं मन्मथाय नमो ह्रीं रत्यै ४ क्लीं वसंतसखाय नमो ह्रीं रत्यै ५ क्लीं સરાય નમો હ્રીં રત્યૈ ६ क्लीं इक्षुचापाय नमो ह्रीं रत्यै ७ क्लीं पुष्पवाणास्त्राय नमो ह्रीं रत्यै ८ इति पूजयेत् तत्पुष्पाय विग्रहे कामदेवाय धीमहि तन्नोऽनंगः प्रचोदयात् इति गायत्र्या दमनकમद्यોસરશતમભિમંત્ર્ય ગંધાદિભિઃ સંપૂજ્ય હીનમઈતિ પુષ્પાંજલિં દત્વા નમોસ્તુ પુષ્પવાણાયેતિ પૂર્વોક્તાવાહનમંત્રેણ નમેત્ ક્ષીરોદધિ મહાભાગશ્યાવાસ્યિતવિગ્રહ પ્રાતસ્ત્વાં પૂજયિષ્યામિ સન્નિધૌ ભવતે નમઃ” इति देवं संप्रार्थ्य पुष्पांजलिं दत्वा तस्यामेकादश्यां रात्रौ जागरणं कुर्यात् प्रातर्नित्यपूजां कृत्वा पुनर्देवं संपूज्य दुर्वागंधाक्षतयुतां दमनकं मंजरीमादाय मूलमंत्रं पठित्वा देवदेवजगन्नाथवांछितार्थप्रदायक इत्यस्यान्पूरय मे विष्णो कामान्कामेश्वरी प्रिय इदं दमनकदेवगृहाण मदनुग्रहात् इमांसां वत्सरीं पूजां भगवन्परिपूरय पुनर्मूलंजप्त्वा देवदेवमनमर्पयेत् ततो यथाशोभं देवांगदेवताभ्योदत्त्वा देवंप्रार्थयेत् मणिविह्वममालाभिर्मंदारकुसुमादिभिः इयंसांवत्सरीपूजा तवास्तु गुरुद्वयं जनमालां यथा देवकौस्तुभं संसंतं हृदि तद्वद्दामनकीं मालां पूजांच हृदये व ह जानता जानता यापिन कृतं तत्तयार्चनं तत्सर्वं पूर्णं तां यातु त्वत्प्रसादाद्रमापते जितं ते पुंडरीकाक्ष नमस्ते चिश्चमायन हृदी के दानमस्ते स्तु महापुरुष पૂર્ણं मंत्रहीनं क्रियाहीनमित्यादि च स्वसंप्रार्थ्य પંચોપચારૈર્દેવં સંપૂજ્ય નીરાજ્ય પ્રાહ્ણેભ્યોદમનંદત્વાસ્વયંશેષંસંચાર્યસુહૃદયુતઃપારણાંકુર્યાત્ મંત્રદીક્ષારહિતૈર્નાર્ચણીયં અસ્વગૌણકાલઃપ્રાયણમાસાધિઃ નેદંમલમાસેમવતિ શુક્રાસ્તાવૌતુકતવ્યં” इति दमनारोपणविधिः अस्यामेव भारते अहोरात्रेण द्वादश्यांचैत्रे विष्णुरितिसमन् पुंडरीकमवाप्नोति देवलोकां च गच्छतीति ॥

હવે દમનોત્સવનો અયોગ કહેછે.

ઉપવાસને દિવસે નિત્યપૂજા કરીને જ્યાં દવણો હોય ત્યાં જ્યાં દવણો વેચાતો લેવો, પછી ચંદન ધગેરેથી પૂજા કરી શ્રીકૃષ્ણપૂજાખાટે તને લઈ જઈશ એ રીતે પ્રાર્થના કરી નમસ્કાર કરવો. ખીલ દેવતાખાટે લઈ જવો હોય તો તે તે દેવતાનો જીહ (નામ ઉચ્ચાર) કરવો. પછી દવણાને ઘેર લાવી પંચગવ્ય અને શુદ્ધજળવતી પ્રક્ષાલન (સાક) કરી દેવતાને સમીપે રાખવો. પછી તેમાં અશોક કાલ, વસંત, કામ એ દેવતાઓની અથવા કામનીજ ચંદનાદિકથી પૂજા કરવી. “નમોસ્તુ પુષ્પવાણાય, જગદાહારકારિણે ॥ મન્મથાય જગન્નેત્રે, રતિપ્રીતિપ્રિયાય તે,” એ મંત્રવડે કામદેવનું આવાહન કરવું. પછી “કામ મસસમુદ્ભૂત, રતિવાપ્પપરિભૂત ॥ ઋષિગંધર્વદેવાદિવિમોહક નમોસ્તુ તે,” એ મંત્રથી દવણાની પ્રાર્થના કરવી. “કામાયનમઃ” એ મંત્રવતી પરિવારયુક્ત કામદેવરૂપી દવણાને ચંદનાદિક પદાર્થો અર્પણ કરવા. પછી રાત્રિએ દેવતાની પૂજા કરી અધિવાસન કરવું, તે આ રીતે—દેવતાની આગળ સર્વેતોભદ્ર મંત્ર કરી તે ઉપર કલશસ્થાપન કરી તે કલશ ઉપર ધોયલાં વસ્ત્રથી ઢાંકેલો દવણો વાંસના પાત્રમાં રાખવો, પછી “પૂજાર્થં દેવદેવસ્ય, વિષ્ણોર્લક્ષ્મીપતેઃ પ્રભો ॥ દમન ત્વમિહાગચ્છ, સાન્નિધ્યં કુર તે નમઃ,” એ મંત્રવડે દમનક દેવતાનું આવાહન કરી પૂર્વાદિક આઠ દિશામાં આગળ કહીએ છીએ એવા આઠ મંત્રવડે પૂજા કરવી. ક્લીં કામદેવાય નમો હ્રીં રત્યૈ નમઃ ૧, ક્લીં ભસ્મશરીરાય નમો

હ્રીં રત્નૈ નમઃ ૨, હ્રીં અનંગાય નમો હ્રીં રત્નૈ નમઃ ૩, હ્રીં મન્યથાય નમો હ્રીં રત્નૈ નમઃ ૪, હ્રીં ઘસંતસ-
યાય નમો હ્રીં રત્નૈ નમઃ ૫, હ્રીં સ્પાય નમો હ્રીં રત્નૈ નમઃ ૬, હ્રીં ઇશુચાપાય નમો હ્રીં રત્નૈ નમઃ ૭,
હ્રીં પુષ્પવાણાસ્ત્રાય નમો હ્રીં રત્નૈ નમઃ ૮, એ રીતે પૂજા કીધા પછી, તત્પુરુષાય વિગ્રહે કામદેવાય
ધીમહિ ॥ તત્ત્વોડનંગઃ પ્રવોદયાત્,” એ મંત્રવડે દવણુને એકસો આઠ (૧૦૮) વાર મંત્રી ચંદનાદિ-
કથી પૂજા કરવી. પછી “હ્રીં નમઃ” એ મંત્રવડે પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી, “નમોઽસ્તુ પુષ્પવાણાય”
એ પ્રથમ કહેલા આવાહનમંત્રવડે નમસ્કાર કરવો. પછી “ક્ષીરોદધિમહાનાગશ્યાવાસ્થિતવિગ્રહ ॥
પ્રાતસ્ત્વાં પૂજયિષ્યામિ, સન્નિધૌ ભવ તે નમઃ,” એ મંત્રવડી દેવતાની પ્રાર્થના કરી પુષ્પાંજલિ દેવી.
અને તે એકાદશીની રાત્રિએ ભગવત્ કરવું. પ્રાતઃકાલમાં નિત્યપૂજા કરી કરી દેવનું પૂજન કરી દૂર્વા,
ચંદન, ચોખા ઇલાદિસહિત દવણુની મંજરી લઈ મૂલમંત્ર બોલીને “દેવદેવ જગન્નાથ, વાંછિતાર્થપ્ર-
દાયક ॥ હૃસ્થાનપૂર્ય મે વિષ્ણો, કામાન્ કામેશ્વરીપ્રિય ॥ इदं दमनकं देव, गृहाण मदनुग्रहात् ॥
इमां सांवत्सरीं पूजां, भगवन् परिपूर्य,” એ રીતે આ મંત્ર ભણુયા પછી ફરી મૂલમંત્રને ૪૫ કરી
દેવને દવણુ અર્પણ કરવો. ફરી સુશોભિત દેખાય તે રીતે દવણુ અર્પણ કરવો. પછી અંગદેવતા-
ઓને દવણુ અર્પણ કરી દેવની પ્રાર્થના કરવી. તેના મંત્ર—“મણિવિદ્યુમમાલાભિર્મંદારકુસુમાદિभिः
इयं सांवत्सरी पूजा, तवास्तु गरुडध्वज ॥ वनमालां यथादेव, फौस्तुमं संवतं हृदि ॥ तद्वहामनकीं
मालां, पूजांच हृदये वह ॥ जानताऽजानता वापि, न कृतं यत्तु चार्चनं ॥ तत्सर्वं पूर्णतां यातु, स्वत्प्रसा-
दाद्रमापते ॥ जितं ते पुंडरीकाक्ष, नमस्ते विश्वभावन ॥ हृषीकेश नमस्तेस्तु, महापुरुषपूर्वज ॥ मंत्र-
हीनं क्रियाहीनं, भक्तिहीनं सुरेश्वर ॥ यत्पूजितं मयादेव, परिपूर्णं तदस्तु मे,” આ મંત્રોવડે પ્રાર્થના
કીધા પછી પાંચ ઉપચાર (સામગ્રી) થી દેવની પૂજા કરી આરતિ કરવી. પછી બ્રાહ્મણોને દવણુ
દઈ બાકી બચે તે પોતે ધારણ કરી સંબંધિસહિત પારણ કરવી. મંત્રદીક્ષા જેને ન હોય તેણે નામ-
મંત્રવડે દેવને દવણુ ધરાવવો. આ દમન ઉત્સવનો ગૌણકાલ આવણુ માસ લગી છે, એ મહામાસમાં
કરવો નહીં. શુરુશુક્રનાં અસ્તાદિક હોય તો પણ કરવો. એ રીતે દમનારોપણનો વિધિ કહ્યો. આ
આરસમાટે ભારતમાંનું વચન કહેછે. “ચૈત્ર શુદ્ધ આરસને દિવસે રાત્રિદિવસ વિષ્ણુનું સ્મરણ કીધાથી
પુંકરીક યજ્ઞનું ફળ મળેછે, અને તે વિષ્ણુલોકમાં ભયછે.”

चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनंगपूजनव्रतम् ॥ तत्रत्रयोदशीपूर्वविद्याप्राज्ञा अथचतुर्दश्यांनुसि
हस्यदोक्तसप्तः अत्रैवधर्माशिवस्यैकवीरायामैरवस्यचदनकःपूजनं अत्रचचतुर्दशीपूर्वविद्यापराह्व्या
पिनीप्राज्ञा अपराह्व्यास्यभावेपराह्वस्पशिन्यपिपूर्वाप्राज्ञा तदभावेपराप्राज्ञा चैत्रपौर्णमासीसामान्यनि
र्णयात्पराप्राज्ञा पूर्वोक्ततत्तत्तिथौदमनकपूजनाकरणेस्यामेवसर्वेदेवानांदमनकपूजनं चैत्र्यांचिप्रायुता
यांचित्रवस्त्रदानंसौभाग्यदं रविगुरुमंदवारयुतचैत्र्यांज्ञानश्राद्धादिभिरभ्यमेधपुण्यं चैत्रस्यशुक्लैकादश्यां
पौर्णमास्यांધामेपसंक्रांतिमारभ्यवावैशाखज्ञानारंभः तत्रमंत्रः वैशाखंसकलंमालंमेपसंक्रमणेरवेः
प्रातःस्नानियमःस्नानस्येप्रीयतांमधुसूदनः मधुहंतुःप्रसादेनब्राह्मणानामनुग्रहात् निर्विघ्नमस्तुमेपुण्यंवैशा
खज्ञानमन्वहं माधवेमेपगोभानीमुरारेमधुसूदन प्रातःस्नानेनमेनाथफलदोभवपापहन्ति अग्रहयि
ष्याशनब्रह्मचर्यादयोनियमाः एवंसंपूर्णज्ञानाशक्तौत्रयोदश्यादिदिनत्रयमंतेस्नायात् इयंपौर्णमासीम
न्वादिःपूर्वमुक्ता चैत्ररुण्णत्रयोदशीशततारकानक्षत्रयुतावारुणीसंज्ञकाज्ञानादिनाग्रहणादिपर्वतुल्यफ
लदाशनिवारयुकामहावारुणीशुभयोगशनिवारशततारकायुकामहामहावारुणी चारुणीयोगेरुण्णादिः
पौर्णमास्यंतोमासस्तेनामांतमासेफाल्गुनरुण्णत्रयोदशीग्राह्येतिवोध्यं चैत्ररुण्णचतुर्दश्यांशिवसन्निधौष्ना
नेनमौमवारयुतायांगंगयांज्ञानेनपिशाचत्वाभावःफलम् ॥ इति श्रीमदनंतोपाध्यायसूनुकाशीनायो
पाध्यायविरचिते धर्मसिंधुसारे चैत्रमासकृत्यनिर्णय उद्देशः समाप्तः ॥

ચૈત્ર શુદ્ધ તેરસને દિવસે અનંગપૂજન૩૫ વ્રત કરવું. તે વ્રતમાં તેરસ આરસવડે વિદ્યા હોય તે
લેવી. ચૈત્ર શુદ્ધ ચૌદશને દિવસે નૃસિંહનો ગેહ ઉત્સવ કરવો. એજ ચૌદશને દિવસે શિવ, એકવીસ
દેવી અને ભૈરવ એમની દવણુથી પૂજા કરવી. એ દમનકપૂજનમાં ચૌદસ, પૂર્વેતિથિવડે વિદ્યા અને
અપરાહ્મમાં વ્યાપિની લેવી. સંપૂર્ણ અપરાહ્મકાલબ્યાપિ ન હોય તો પણ અપરાહ્મનો સ્પર્શ કરનારી
એવી પ્રથમનીજ લેવી. અપરાહ્મનો સ્પર્શ કરતી ન હોય તો બીજા દિવસની લેવી. ચૈત્રી પૂનમ
સામાન્યનિર્ણયે કરી બીજા દિવસની લેવી. જે પ્રથમ કહેલી, તે તે તિથિઓમાં દમનક પૂજા કરી ન

હોય તો એજ પૂનમને દિવસે સઘળા દેવતાઓની દલજીવતી પૂજા કરવી. ચિત્રા નક્ષત્રયુક્ત ચૈત્રી પૂનમને દિવસે વિચિત્રવસ્ત્રનું દાન સૌભાગ્ય દેનારૂં છે. રવિ, સુર અને શનિવારયુક્ત ચૈત્રી પૂનમને દિવસે આન, શ્રાદ્ધ આદિક કરવાથી અશ્વમેધનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ચૈત્ર શુદ્ધ એકાદશી પૂનમ અથવા મેષ સંક્રાંતિ એકાદશી કોઈએક દિવસે વૈશાખઆનનો આરંભ કરવો. તેનો મંત્ર—“વૈ-શાખં સકલં માસં, મેષસંક્રમણે સ્વેઃ ॥ પ્રાતઃ સનિયમઃ જ્ઞાસ્યે, પ્રીયતાં મધુસૂદનઃ ॥ મધુહંતુઃ પ્રસા-દેન, બ્રાહ્મણાનામનુગ્રહાત્ ॥ નિર્વિગ્નમસ્તુ મે પુણ્યં, વૈશાખઆનમન્વહં ॥ માધવે મેપને ભાનો, મુરારે મધુસૂદન ॥ પ્રાતઃજ્ઞાનેન મે નાથ, ફલદો ભવ પાપહન” એ મંત્રવડે આનનો આરંભ કરવો. હવિષ્યાત્ર જમવું, અશ્વચર્ચ ઇત્યાદિ નિયમ પાળવા. સંપૂર્ણ આસ લગી આન કરવાની શક્તિ ન હોય તો તેરસથી કરી છેલ્લા ત્રણ દિવસ આન કરવું. એ પૂનમ મન્વાદિ છે, તે પ્રથમ કહ્યું છે. ચૈત્ર વદ તેરસ શત-તારકા નક્ષત્રયુક્ત હોય તેને વાઝણી એમ કહેછે. તે દિવસે આન, દાન કરવાથી ગ્રહણાદિક પર્વણ-પ્રમાણે ફલ દેનારી છે. શનિવાર યુક્ત હોય તો મહાવાઝણી, શુભ યોગ, શનિવાર, શતતારકા નક્ષત્ર એવડે યુક્ત હોય તો મહામહાવાઝણી. વાઝણી યોગભાટે વદ એકમથી પૂનમ લગી પૂર્ણિમાંત આસ લેવાનો છે માટે અમાંત આસનાં પ્રમાણથી કાગણુ વદ તેરસ લેવી એમ સમજવું. ચૈત્ર વદ ચૌદશને દિવસે મગલવાર છતાં શિવસમીપે તથા ગંગામાં આન કરવાથી પિશાચપાણું દૂર થાય એ ફલ છે. ઇતિ શ્રીમદ્વંતોપાધ્યાયસતુકારીનાથોપાધ્યાયવિરચિતે ધર્મસિંધુસારે ચૈત્રમાસકૃત્યનિર્ણયોદેશઃ સમાપ્તઃ ॥

અથવૈશાખમાસઃ ॥ અનવૃપસંક્રમેપૂર્વાઃપોઢશનાદિકાઃપુણ્યકાલઃ રાત્રૌચપ્રાગુક્તં અન્નપ્રાતઃ જ્ઞાન્તિલૈઃપિતૃતર્પણંધર્મઘટદાનંચકાર્યં અન્નપ્રાહ્મણાનાંગંધમાલ્યપાનકકદલીફલાદિમિર્ચસંતપૂજાકાર્યાં વૈશાલેજ્યેષ્ઠેવાયત્રમાસેજુષ્મયાહુત્યંતન્નપ્રાતર્નિત્યપૂજારૂતવાગંધોદકપૂર્ણપાત્રેવિષ્ણુસંસ્થાપ્ય પંચોપચારૈઃ સંપૂજ્યતત્રૈધજલેસૂર્યાસ્તપર્યંતમધિવાસરાત્રૌસ્વસ્થાનેસ્થાપયિત્વાપંચોપચારૈઃપૂજયેત્તેનતીર્થોદકેનગૃહદ્વારદિયુતમાત્માનાંપાચયેત્ ॥ ૧ ॥ યત્તદ્વાદશ્યાંદિવાનકાર્યં રાત્રૌકિંચિત્કાલંજલસ્યંપૂજયિત્વાસ્વસ્થાનેસ્થાપયેત્ ॥ અન્નમાસેકૃષ્ણગૌરાપ્યતુલસીશ્રિર્વિષ્ણુત્રિકાલમંચેન્મુક્તિઃફલં પ્રાતઃજ્ઞાત્વાવહુતોયેનાશ્વત્યમૂલં સિંચેત્પ્રદક્ષિણાશ્ચકુર્યાત્ ॥ ૨ ॥ અનેકકુલતારણફલં ઇયંવગાંકંઙ્ગ્યનેપિ ॥ અન્નમાસેપ્રકમંતકમયાચિંતવા સર્વંચિત્તફલદં ॥ ૩ ॥ અન્નમાસેપ્રપ્રદાનંદેવેગલંતિકાર્યંધનંબજનચ્છત્રોપાનચંદનાદિદાનંમહાફલં ॥ ૪ ॥ યદાષ્ટેશ્વરોમલમાસોમયતિતત્કામ્યાનાંતનસમાપ્તિનિષેધાન્માસદ્વયંવૈશાખઆનહવિષ્યાશનાદિનિયમાનુષ્ટેયાઃ ॥ ૫ ॥ ચાંદ્રાપણાદિકંતુમલેપિસમાપનીયં ॥ વૈશાખશુક્રતૃતીયાયાંગંગાજ્ઞાનંયવહોમોયવદાનંયવાશનં ॥ ૬ ॥ ચસર્વપાપપર્હં ॥ યઃકરોતિતૃતીયાયાંરૂપ્ણંવંદનમૂર્ષિતં ॥ વૈશાખસ્યસિતેપદ્મેસયાત્યચ્ચુતમંદિરં ॥ ૭ ॥ ઇયમશ્વર્યવૃત્તીયાસંભિષા ॥ અસ્યાંપાર્કિચિજપહોમપિતૃતર્પણદાનાદિક્રિયતેતત્સર્વમશ્વર્યં ॥ ૮ ॥ ઇંયરોહિણીબુધયોગેમહાપુણ્યા અસ્યાઃજપહોમાદિકૃત્યેપિવશ્યમાણયુગાદિવત્રિણ્યઃ ॥ ૯ ॥ ઇંયંરુતયુગસ્યાદિઃ ॥ અન્યુગાદિશ્રાદ્ધમપિંડકમનુષ્ટેયં ॥ ૧૦ ॥ શ્રાદ્ધાસંભવેતિલતર્પણમપ્યપ્રકાર્યં ॥ અન્નશુક્રયુગાદિકૃત્યંપૂર્વાહેકાર્યં ॥ ૧૧ ॥ તન્નાસંભવેપરાહેપિ ॥ કૃષ્ણયુગાદિકાર્યત્વપરાહે ॥ ૧૨ ॥ ઇત્યાદિમન્યાદિપ્રકરણોક્તોનિર્ણયઃ ॥ ૧૩ ॥ દ્વેધાધિમક્તદિનપૂર્વાંશ્રંકદેશવ્યાપિનીદિનદ્વયે ॥ ૧૪ ॥ ચૈત્રિમુહર્તાધિકૃત્યાતિસત્ત્વેપરા ॥ ૧૫ ॥ ત્રિમુહર્તંન્યુનત્વેપૂર્વા ॥ મન્વાદૌચયુગાદૌચગ્રહણેચંદ્રસૂર્યયોઃ ॥ ૧૬ ॥ વ્યતીપાતે ॥ ૧૭ ॥ યૈર્ધૃતાંચતત્કાલવ્યાપિનીક્રિયેતિચચ્ચનેન ॥ ૧૮ ॥ સારુત્યવ્યાપિવાશ્યાનામપવાદાચ્છ્રાદ્ધાદિકંતૃતીયામધ્યેપચ ॥ ૧૯ ॥ કર્તવ્યં ॥ પુરુષાર્થચિંતામળૌતુસત્તમામનવમમુહર્તાનાંગાંધર્મકુતુપરૌહિણસંપ્રકાનાંયુગાદિશ્રાદ્ધકાલત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥ મધ્યમદિનમાનેત્રયોદશ્યાદિપંચદશ્યંતઘટીત્રયવ્યાપિન્યાંશ્રાદ્ધં ॥ ૨૧ ॥ કૃષ્ણેનુપોઢશીમારમ્યઘટીત્રયેઽમય ॥ ૨૨ ॥ ત્રનાદશઘટીત્રયવ્યાપિસત્યામસ્યાંવાશુક્લાપરા ॥ ૨૩ ॥ યદ્વાતુપરેચુરત્રયોદશઘટીતઃપૂર્વસમાપ્તાપૂર્વેચુરત્રયોદશ્યાદિઘટીત્રયેતદેકદેશોવાવિઘટેતદાકર્મકાલશાસ્ત્રાહુલ્યાત્પૂર્વપ્રાણેત્યુક્તં ॥ ૨૪ ॥ ૧ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ ૫ ॥ ૬ ॥ ૭ ॥ ૮ ॥ ૯ ॥ ૧૦ ॥ ૧૧ ॥ ૧૨ ॥ ૧૩ ॥ ૧૪ ॥ ૧૫ ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥ ૨૯ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥ ૩૭ ॥ ૩૮ ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥ ૪૨ ॥ ૪૩ ॥ ૪૪ ॥ ૪૫ ॥ ૪૬ ॥ ૪૭ ॥ ૪૮ ॥ ૪૯ ॥ ૫૦ ॥ ૫૧ ॥ ૫૨ ॥ ૫૩ ॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥ ૫૭ ॥ ૫૮ ॥ ૫૯ ॥ ૬૦ ॥ ૬૧ ॥ ૬૨ ॥ ૬૩ ॥ ૬૪ ॥ ૬૫ ॥ ૬૬ ॥ ૬૭ ॥ ૬૮ ॥ ૬૯ ॥ ૭૦ ॥ ૭૧ ॥ ૭૨ ॥ ૭૩ ॥ ૭૪ ॥ ૭૫ ॥ ૭૬ ॥ ૭૭ ॥ ૭૮ ॥ ૭૯ ॥ ૮૦ ॥ ૮૧ ॥ ૮૨ ॥ ૮૩ ॥ ૮૪ ॥ ૮૫ ॥ ૮૬ ॥ ૮૭ ॥ ૮૮ ॥ ૮૯ ॥ ૯૦ ॥ ૯૧ ॥ ૯૨ ॥ ૯૩ ॥ ૯૪ ॥ ૯૫ ॥ ૯૬ ॥ ૯૭ ॥ ૯૮ ॥ ૯૯ ॥ ૧૦૦ ॥

રાત્રિભોજને અભિસ્વરૂપિનિતિમંત્રજપઃ યુગાદિઆદ્લોપેયુગાદિઆદ્લોપજન્યપ્રત્યવાયપરિહારાર્યમુગ્ધિ
ધાનોકંપ્રાયશ્ચિત્તંકરિષ્યે इतिसंकल्प्य नयस्यधावेतिकर्चसतवारंजपेत् अयंनिर्णयःसर्वयुगादौज्ञेयः
इति अक्षय्यतृतीયાનિर्णयः ॥

હવે વૈશાખમાસમાંનાં કર્યો કહેછે.

વૈશાખમાસમાં વૃષ સંક્રાંતિની પ્રથમની સોળ ઘડી પુણ્યકાલ. રાત્રિએ સંક્રાંતિ થાય તો પુણ્ય-
કાલ પ્રથમ કલા પ્રમાણે બાણુવો. એ માસમાં પ્રાતઃસ્નાન, તિલચુક્ર જળથી પિતૃતર્પણ, ધર્મકુંભનું
દાન, ઇલાદિક કરવાં. એ માસમાં ચંદન, યુગ્મપાળા, સાકરનો પાણી, કેળાં ઇલાદિવડે બ્રાહ્મણોની
વસંતપૂજા કરવી. વૈશાખ અથવા જ્યેષ્ઠ એ બે માસમાંથી જેમાં ગરમી અધિક હોય તે માસમાં
પ્રાતઃકાલે નિસ્પૂજા કરી સુગંધી જળથી ભરેલા પાત્રમાં વિંછાની સ્થાપના કરી પંચોપચારથી પૂજા
કરવી. ત્યાંજ સૂર્યાસ્તપર્યંત મૂર્તિ રાખ્યાપછી રાત્રિએ તેને ઠંડાણે સ્થાપના કરી પંચોપચારથી પૂજા
કરવી. ફરી તે તીર્થરૂપ જળવડે ઘરમાં, સ્ત્રી આદિ સર્વે મનુષ્યઉપર અને પેતાઉપર પ્રોક્ષણ (માર્જન)
કરવું. આ કાર્ય આરસને દિવસે, દિવસનું કરવું નહીં. રાત્રિએ થોડી વખત જળમાં મૂર્તિનું સ્થાપન
કરી ત્યાંજ પૂજા કરી પછી સ્વસ્થાનકે પધરાવવી. આ માસમાં ચેત, રયામ, તુળસીવતી ત્રિકાળ
વિંછાની પૂજા કરવી, તેથી સુક્રિત મળે છે. પ્રભાતમાં સ્નાન કરી ઝાઝુ જળ પિપળાને મૂળે રેડવું
અને પ્રદક્ષિણા કરવી, તેથી અનેક ફળ તરે છે. ગાયોને ખજવાળવાથી પણ એજ પ્રમાણે ફળ
થાય છે. એ માસમાં એકભક્ત, નક્ત, અયાચિત એ ત્રેતા ધારણ કરવાથી વાંછિત ફળ પ્રાપ્ત
થાય છે. એ માસમાં પ્રપા(પાણીની પરખ)નું દાન, દેવતાઉપર જળની ગળતી બાંધવી, અને
પંખો, છત્ર, પગરખાં, ચંદન ઇલાદિ દાન કરવાથી મહાફળ થાય છે. જ્યારે વૈશાખ અધિકમાસ થાય
ત્યારે, કામ્યકર્મની સમાપ્તિનો અધિકમાં નિષેધ કહ્યો છે માટે જે માસ લગી વૈશાખસ્નાન, હવિષ્યજ્ઞો-
જન ઇલાદિ જે નિયમો હોય તે પાળવા. ચાંદ્રાયણાદિકની સમાપ્તિ મહામાસમાં પણ થાય છે. વૈશાખ
શુદ્ધ ત્રીજને દિવસે ગંગાસ્નાન, યવનો હોમ, યવદાન, યવ ખાવા, એમાંથી કાંઇએક પણ કરવાથી સ-
ઘળાં પાપ નાશ થાય છે. “વૈશાખ શુદ્ધ ત્રીજને દિવસે શ્રીકૃષ્ણને ચંદ્રે જે ચંદનનું લેપન કરેછે તે
વિંછાલોકમાં જાય છે.” એ ત્રીજનું અક્ષયતૃતીયા એવું નામ છે. જે અક્ષયત્રીજને દિવસે જપ, હોમ,
પિતૃતર્પણ, દાન ઇલાદિક જે કાંઇ કરે તે સર્વે અક્ષય થાય છે. એ ત્રીજ રૈહિણી નક્ષત્ર અને યુધ-
વારે ચુક્ર હોય તો મહાપુણ્યકારક છે. એ ત્રીજને દિવસે જપ, હોમ ઇલાદિક કરવાં, તેના નિર્ણય
આગળ કહેવાશે એવો જે યુગાદિ તિથિનો નિર્ણય તે રીતે બાણુવો. એ ત્રીજ સતયુગની આદિ
તિથિ છે. એ દિવસે યુગાદિઆદ્ પિંડરહિત કરવું. આદ્ ન થઇ શકે તો તિલવતી તર્પણ અવરંધ
કરવું. શુક્લપક્ષમાંની યુગાદિ તિથિનાં કાર્ય પૂર્વાહ્નિકાલમાં કરવાં. પૂર્વાહ્નમાં થઇ ન શકે તો
અપરાહ્નમાં પણ કરવાં. કૃષ્ણપક્ષમાંની યુગાદિ તિથિમાં કાર્ય અપરાહ્નકાલે કરવાં. ઇલાદિક
મન્વાદિ પ્રકરણમાં (પત્ર પર માં) કહેલો નિર્ણય બાણુવો. એ ત્રીજ દિવસના જે ભાગ કરી
તેમાંના પૂર્વાર્ધના એકદેશમાં વ્યાપેલી એવી છ ઘડીથી અધિક વ્યાપ્તિ અને દિવસે હોય તો બીજા
દિવસની લેવી. અને છ ઘડીથી ઓછી હોય તો પ્રથમ દિવસની લેવી. “મન્વાદિ, યુગાદિ, સૂર્ય-
ચંદ્રનાં ગ્રહણ, વ્યતીપાત અને વૈવૃત્તિ, એ સંબંધી જે કાર્ય તે તત્કાલવ્યાપિની તિથિમાં કરવાં,”
એ વચનવડે સંપૂર્ણવ્યાપ્તિનાં વાક્યોનો અપવાદ થાયછે માટે આદ્વાદિક કરવાં તે ત્રીજમાંજ કરવાં.
પુરુષાર્થચિંતામણિમાં તો સાતમા આઠમા અને નવમા એ મુહૂર્તોનાં આંધર્વ, કુતુપ, અને રૈહિણી
એવાં નામ છે અને એ મુહૂર્ત યુગાદિ આદ્નો કાલ છે માટે શુક્લપક્ષમાં મધ્યમ દિનમાનવડે
તેરમી ઘડીથી પંદરમી ઘડી લગી એ ત્રણ ઘડીમાં જે દિવસે ત્રીજની વ્યાપ્તિ હોય તે દિવસે આદ્
કરવું. કૃષ્ણપક્ષમાં સોળમી ઘડીથી ત્રણ ઘડી લગીમાં આદ્ કરવું. બંને દિવસે તેથી ત્રણ ઘડી
વ્યાપ્તિ હોય અથવા ન હોય તો શુક્લપક્ષમાં બીજી કરવી. જે બીજે દિવસે તેર ઘડીથી પ્રથમ
ત્રીજ સમાપ્ત થઇ જાય અને આગલે દિવસે તેરમી ઘડીથી ત્રણ ઘડીમાં અથવા તે ત્રણ ઘડીના
એકદેશમાં વ્યાપ્તિ હોય તો કર્મકાલનાં શાસ્ત્ર અનેક છે માટે પ્રથમનીજ લેવી, એમ કહ્યું છે,
અને એજ મત યોગ્ય છે એમ લાસે છે. એ ત્રીજને દિવસે દેવતાઓના અને પિતૃના હિંદેશવડે

યવ, ધણાદિકે ચુકા કલશની પંચોપચાર પૂજા કરી પછી બ્રાહ્મણની પૂજા કરવી. અનંતર “एष धर्म-
घटो दत्तो, ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ॥ अस्य प्रदानात्सकला, मम संतु मनोरथाः” ॥ એ મંત્રવડે દાન કરવું.
પિતૃને ઉદ્દેશ કરી દેવા હોય તો, “पितृणामक्षय्यतृप्त्यर्थं कुंभदानं करिष्ये” ॥ એવા સંકલ્પ કરી
પ્રથમની રીતે કુંભ અને બ્રાહ્મણ એની પૂજા કરી જળકુંભમાં ચંદન, તિલ, કૃણ ધણાદિ ધરીને દાન
કરવું. દાનનો મંત્ર—“एष धर्मघटो दत्तो, ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ॥ अस्य प्रदानात्सुप्यंतु पितरोऽपि
पितामहाः ॥ गंधोदकतिलैर्मिश्रं, साद्यं कुंभं फलान्वितं ॥ पितृभ्यः संप्रदास्यामि, ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतु,” ॥
એ મંત્ર ભણી કુંભદાન કરવું. યુગાદિતિથિને દિવસે સમુદ્રસ્નાન કરવાથી મહાકૃણ થાયછે. વૈશાખ
અધિકમાસ હોય તો યુગાદિશ્રાદ્ધ, અધિક અને શુદ્ધ એ બન્ને માસમાં કરવું. યુગાદિતિથિને દિવસે
હિપવાસ કરવાથી મોઢું કૃણ થાયછે. યુગાદિ અને મન્વાદિ એ દિવસે રાત્રિએ ભોજન કરે તો “अभि-
स्वर्णार्हं” એ મંત્રનો જપ કરવો. યુગાદિશ્રાદ્ધનો લોપ થયો હોય તો “युगादिश्राद्धलोपजन्यप्रत्यवाय-
परिहारार्थं ऋग्गिद्यानोक्तप्रायश्चित्तं करिष्ये,” એવા સંકલ્પ કરી “न यस्य द्वावा०” એ ઋચાનો સો
વખત જપ કરવો. એ નિર્ણય સઘળી યુગાદિતિથિઓમાટે ભણવો. એ પ્રમાણે અક્ષયતૃતીયાનો
નિર્ણય સમાપ્ત થયો.

इयमेवतृतीयापरशुरामजयंती ॥ इयं रात्रिप्रथमयामव्यापिनीप्राद्या पूर्वेद्युरेवप्रथमयामव्या-
प्तौपूर्वा दिनद्वयेरात्रिप्रथमयामेसान्ध्येनवैषम्येणवैकदेशव्याप्तौपरा अन्नप्रदोपेपरशुरामसंपूज्यार्घ्यदद्यात्
तत्रमंत्रः जमदग्निस्तोवीरक्षत्रियांतकप्रभो गृहाणार्घ्यमयादत्तंरूपयापरमेश्वरेति वैशाखशुक्लसप्तम्यांगं
गोत्पत्तिस्तस्यामव्याहृत्यापिन्यांगंमापूजनंकार्यं दिनद्वयेतद्वाप्तौपूर्वा वैशाखमासेद्वावस्यांपूजयेन्मधुसू-
दनं अग्निष्टोमवामोतिसोमलोकं च गच्छति वैशाखशुक्लचतुर्दशीर्नृसिंहजयंती सासूर्यास्तमयकालव्या-
पिनीप्राद्या दिनद्वयेतद्वाप्तौतदव्याप्तौवापरैव स्यातीनक्षत्रज्ञानिचारदियोगेसातिप्रशस्ता ॥

એજ ત્રીજ પરશુરામજયંતી, એ ત્રીજ રાત્રિના પ્રથમ પોહોરમાં આપેલી હોય તે લેવી.
પ્રથમ દિવસેજ મહેલા પોહોરમાં વ્યાપ્તિ હોય તો પ્રથમની લેવી. બન્ને દિવસે રાત્રિના પ્રથમ પોહોરમાં
સરખી એકદેશવ્યાપ્તિ હિંવા ઓછી વધતી એકદેશવ્યાપ્તિ હોય તો બીજા દિવસની લેવી. એ ત્રીજને
દિવસે પ્રદોષસમયે પરશુરામની પૂજા કરી અર્થ દેવો. તે અર્થેનો મંત્ર—“जमदग्निस्तोवीर, क्षत्रि-
यांतकर प्रभो ॥ गृहाणार्घ्यं मया दत्तं, रूपया परमेश्वर,” ॥ વૈશાખ શુદ્ધ સાતમને દિવસે ગંગાજીને
અવતાર થયોછે, માટે મધ્યાહ્નવ્યાપિની તે (શુદ્ધ) સાતમમાં ગંગાજીનું પૂજન કરવું. બન્ને દિવસે
મધ્યાહ્નવ્યાપ્તિ હોય તો પ્રથમ દિવસની લેવી. “वैशाखमासानी भाररत्ने दिवसे मधुसूदननी पूजा
करेछे, तेने अभिशोभ यशस्तुं कृण भणेछे, अने ते चंद्रबोहने पाभेछे.” વૈશાખ શુદ્ધ ચૌદશ એ
નૃસિંહજયંતી, તે સૂર્યાસ્તકાલવ્યાપિની લેવી. બન્ને દિવસે સૂર્યાસ્તકાલવ્યાપિની હોય અથવા ન હોય
તો બીજા દિવસનીજ લેવી, રવાતી નક્ષત્ર, શનિવાર ધણાદિકનો યોગ હોય તો અતિ ઉત્તમ ભણવી.

अथव्रतप्रयोगः ॥ त्रयोदश्यांकृतैकभक्तश्चतुर्दश्यामव्याहृतिलामलकैःस्नात्वा उपोष्येहंनारसिंह
शुक्तिमुक्तिफलप्रदं शरणं त्वांप्रभोस्मिर्भक्तिमेनूदरेदिशेतिमंत्रेणव्रतसंकल्प्याचार्यवृत्त्या सायंकालेद्यान्य
स्योदकुंभेपूर्णपात्रैसौवर्णप्रतिमायांपोदशोपचारैर्द्वैवंसंपूज्यार्घ्यदद्यात् तत्रमंत्रः परित्राणायसाधूनांजा
तोविष्णो नृकैसरी गृहाणार्घ्यमयादत्तंसलक्ष्मीर्नृहरिःस्वयं रात्रौजागरणंकृत्वाप्रातर्द्वैवंसंपूज्यविसृज्या
धार्यायघेनुयुतांप्रतिमांदद्यात् तत्रमंत्रः नृसिंहाच्युतगोविंदलक्ष्मीकांतजगत्पते अनेनार्चांप्रदानेनसफ
लाःस्युर्मनोरथाः अथप्रार्थना मद्देशेयेनपजातायेजनिष्यंतिचापरे तांस्त्वमुद्धरदेवेशदुःसहाद्भवसाग
रात् पातकार्णवमग्रस्यव्याधिदुःखांशुवारिधेः नीचैश्चपरिभूतस्यमहादुःखागतस्यमे करावलंबनंदेहिदो
पशायिन्जगत्पते धीर्नृसिंहरमाकांतमकानांमयनाशन क्षीरांशुधिनियासत्वंचक्रपाणेजनादनं व्रतेना
नेनदेवेशमुक्तिमुक्तिप्रदोभवेति ततोब्राह्मणैःसहतिथ्येतेपारणंकार्यं यामत्रयोर्ध्वगामिन्यांचतुर्दश्यांतुपू
र्वाहोपयपारणं पूर्णमास्यांश्रुताप्रसहितोदकुंभदानेगोदानफलं स्वर्णतिलयुक्तद्वादशोदकुंभदानेब्रह्महत्या
पापान्मुक्तिः अथयथाविधिरूप्णाजिनदानेपृथ्वीदानफलं स्वर्णमधुतिलसर्पिर्धृतुरुष्णाजिनदानेसर्वपाप
नाशः अत्रतिलस्नानंतिलहोमस्तिलपात्रदानंतिलवैलेनदीपदानंतिलैःपितृतर्पणंमधुयुक्ततिलदानंचमहा
फलं तत्रतिलपात्रदानमंत्रः तिलावैसोमदैवत्याःसूरैःसृष्टास्तुगोसवे स्वर्गप्रदाःस्वतंत्राश्चतेमार्क्षन्तुनि
लशः वैशाखशुक्लद्वादश्यांपौर्णमास्यांवाचैशाखस्नानोद्यापनं एकादश्यांपौर्णमास्यांवोषोष्पकलशोसुवर्ण

પ્રતિમાયાંસલક્ષ્મીકંવિષ્ણુંસંપૂજ્યરાત્રૌજાગરણંકૃત્વાપ્રાતર્ગ્રહપૂજનપૂર્વકંપાયસેનતિલાજ્યૈર્વાયવૈર્વાઅષ્ટોત્તરશતંહોમઃપ્રતદ્વિષ્ણુરિતિવાદ્દંવિષ્ણુરિતિવામંત્રેષ્ણકાર્યઃ સાંગતાર્થગોદાનંપાદુકોપાનહચ્છત્રવ્યજનો વક્તુમદાનંશય્યાદિદાનંચકાર્ય અશકેનકસરાયઙ્ગૈર્દેશપ્રાહ્ણખમોજનંકાર્યં ઇતત્પૌર્ણમાસીમારમ્યજ્યેષ્ઠશુક્લેકાદશીપર્યંતંજલસ્થવિષ્ણુપૂજોત્સવઃકાર્યઃ વૈશાખમાવાસ્યામાબુકાસ્થ્યદિનંતત્પરંકરિસંઘકદિનંચશુભેપુવજ્યં ઇતિશ્રીમદનંતોપાધ્યાયસૂત્રુકાશીનાયોપાધ્યાયવિરચિતે ધર્મસિંધુસારે વૈશાખમાસકૃત્ય નિર્ણય ઉદ્દેશઃ સમાપ્તઃ ॥

હવે નૃસિંહજયંતીવ્રતનો ત્રયોગ કહેછે.

તેરસને દિવસે એક વખત સોજન કરી ઔદશને દિવસે મધ્યાહ્ને તિલ અને આમળાં વાટી અંગે લગાડી જાન કરી ઉપોષ્યેડહં નારસિંહ, શુકિમુક્તિફલપ્રદ ॥ શરણં ત્વાં પ્રપન્નોસિ, મક્તિ મે નુહરે દિશ,” એ મંત્રવડે વ્રતનો સંકલ્પ કરી આચાર્યને વરાવી સાચકાલે ધાનની ઢગલી ઉપર ૭૫૨ ગળ પૂરેલો કલશ રાખી તે ઉપર પૂર્ણપાત્ર રાખવું, પછી તેમાં સોનાની પ્રતિમા પધરાવી તેમાં દેવનું આવાહન કરી પોહશોપચારવડે દેવની પૂજા કરી અર્ચ્ય દેવો.—અર્ચ્યો મંત્ર—“પરિત્રાણાય સાધૂનાં, જાતો વિષ્ણો નૃકેસરી ॥ મૃદાણાર્ચ્યં મયા દત્તં, સલક્ષ્મીર્નૃહરિઃ સ્વયં,” પછી રાત્રિનું જાગરણ કરી પ્રાતઃકાલે દેવની પૂજા કરી વિસર્જન કરવું. પછી તે પ્રતિમા ગોદાનયુક્ત આચાર્યને દેવી. તેનો મંત્ર—“નૃસિંહાચ્યુત ગોવિંદ, લક્ષ્મીકાંત જગત્પતે ॥ અનેનાર્ચાપ્રદાનેન, સફલાઃ સ્યુર્મનોરથાઃ” ॥ એ મંત્રવડે પ્રતિમાનું દાન કીધા પછી દેવની પ્રાર્થના કરવી. તેનો મંત્ર—“મદ્વંશે યે નરા જાતા, યે જનિન્યંતિ ચાપરે ॥ તાંસ્ત્વમુદ્ધર દેવેશ, હુઃસહાન્નયસાગરાત્ ॥ પાતકાર્ણવમગ્રસ્ય, વ્યાધિહુઃસાંઘવારિધેઃ ॥ નીચૈશ્વ પરિભૂતસ્ય, મહાહુઃસાગતસ્ય મે ॥ કરાવલંબનં દેહિ, શેષશાયિન્ જગત્પતે ॥ શ્રીનૃસિંહ રમાકાંત, મક્તાનાં મયનાશન ॥ ક્ષીરાંબુધિનિવાસ ત્વં, ચક્રપાણે જનાર્દન ॥ વ્રતેનાનેન દેવેશ, શુકિમુક્તિપ્રદો મવ” ॥ પછી બ્રાહ્મણોસહિત તિથિને અંતે પારણા કરવી. ત્રણ પોહોરથકી ઔદશ અધિક હોય તો પૂર્વાહ્નિમાંજ પારણા કરવી. પૂનમને દિવસે રાંધેલાં અન્નસહિત જલકુંભનું દાન કરવું, તેથી ગોદાનનું ફળ થાયછે. સુવર્ણ અને તિલસહિત ખાર જલકુંભનું દાન કરવું, તે કીધાથી બ્રહ્મહત્યા પાપથી મુક્તિ થાયછે, એ પૂનમને દિવસે વિધિપૂર્વક કાળા મૃગચર્મનું દાન દીધાથી પૃથ્વીદાનનું પુણ્ય થાયછે. સોનું, મધ, તિલ, અને ઘી સમેત કાળા મૃગચર્મના દાનવડે સઘળાં પાપનો નાશ થાયછે. એ પૂનમને દિવસે તિલસહિત જલથી જાન, તિલહોમ, તિલપાત્રનું દાન, તિલનાં તેલવડે દીપદાન, તિલયકી પિતૃતપૈલુ, મધસહિત તિલદાન, એ કીધાથી મહાફળ મળેછે. તિલપાત્રના દાનનો મંત્ર—“તિલા વૈ સોમદૈવત્યાઃ, સુરૈઃ સુદ્રાસ્તુ ગોસવે ॥ સ્વર્ગપ્રદાઃ સ્વતંત્રાશ્ચ, તે માં રક્ષંતુ નિત્યશઃ” ॥ વૈશાખ શુદ બારસ અથવા પૂનમને દિવસે વૈશાખજાનનું ઉઘાપન કરવું. એકાદશી કિંવા પૂનમને દિવસે ઉપવાસ કરી કલશ સ્થાપન કરવું. પછી તે કલશ ઉપર સ્થાપેલી સોનાની મૂર્તિવિષે લક્ષ્મીસહિત વિષ્ણુની પૂજા કરી રાત્રિનું જાગરણ કરવું. કરી પ્રાતઃકાલમાં ગ્રહોની પૂજા કરી પાંચસ (દૂધપાક), અથવા તિલ, ઘી, અથવા યવવડે “પ્રતદ્વિષ્ણુ” અથવા “શ્વંવિષ્ણુ” એ મંત્રેકરી અષ્ટોત્તરશત (૧૦૮) હોમ કરવો. કર્મનું સંપૂર્ણપણું યવામાટે ગોદાન, પાદુકા (આખડી), પગરખાં, છત્ર, પંખો, જલભરેલો કુંભ, અને શય્યા ઇલાદિ દાન કરવાં. અશક્ત હોય તેણે કૃસરાત્ર (તિલમિશ્રિત અન્ન) વડે દશ બ્રાહ્મણોને જોજન કરાવવું. વૈશાખ શુદ પૂનમથી આરંભ કરી જ્યેષ્ઠ શુદ એકાદશી લગી જલમાં વિષ્ણુમૂર્તિ પધરાવી તેની પૂજા ઇલાદિ ઉત્સવ કરવો. વૈશાખની અમાવાસ્યાનું ભાગુકા એ નામ છે. જ્યેષ્ઠ શુદ એકમનું કરિ એ નામ છે. એ બન્ને દિવસો શુભ કર્મમાં વળ્યં કરવા. ઇતિ શ્રીમદનંતોપાધ્યાયસૂત્રુકાશીનાયોપાધ્યાયવિરચિતે ધર્મસિંધુસારે વૈશાખમાસકૃત્યનિર્ણયોદ્દેશઃ સમાપ્તઃ ॥

અથજ્યેષ્ઠકૃત્યમ્ ॥ મિથુનસંક્રાંતૌ પરાંપોહશનાઘ્યઃ પુણ્યકાલઃ રાત્રૌતુપ્રાગુકં જ્યેષ્ઠમાસેપિ ઇન બ્રહ્મમૂર્તિકૃત્વાવસ્થાપ્યઃપૂજયેત્સૂર્યલોકપ્રાપ્તિઃ અન્નમાસેજલથેનુદાનમુકં જ્યેષ્ઠશુક્રપ્રતિપદિકરવીર વ્રતમુકં જ્યેષ્ઠશુક્રવૃત્તીયાચારંમાવર્ત સાપૂર્વેવિદ્યાપ્રાહ્યા યત્રપૂર્વેવિદ્યાપ્રાહ્યતયોચ્યતે તત્પ્રાસ્તાત્પૂર્વેદિમુહૂર્તાધિકાયાપ્રાહ્યત્વલેયંનન્યુનાયાઃ તત્રાપિયદિપરેદુઃસૂર્યાસ્તમયપર્યંતંપૂર્વેવિદ્યાયાસ્તિયેઃસત્ત્વંતદાસત્ય પિપૂર્વેવિદ્યાપ્રાહ્યત્વવચનેપૂર્વેવિદ્યાલંબકત્વાઅઃખંડત્વાચ્છુદ્ધત્વાત્પરૈવપ્રાહ્યા યદાતુ પ્રાહ્યાયાઃપૂર્વેવિદ્યાયાઃ પૂર્વેદુર્મુહૂર્તદ્વ્યાખ્યૂનત્વંપરેદુઃસૂર્યાસ્તમયાત્રાકુસમાત્તત્ત્વંતદાપિપરૈવપ્રાહ્યાપ્રવંસર્વેત્રોહં રંમાવ્રતેપંચાગ્નિતપ

નપરાહ્મીપુમાન્વામ્ભવાનીંસ્વર્ણપ્રતિમાયાંસંપૂજ્યયચોકવિધિદોમાદિકૃત્વાસપત્નીકાયગૃહંસોપસ્કરંદયાત્
દાંપત્યાનિમોજયેત્ વિશેષવિધિર્વ્રતપ્રયોજ્યઃ ચતુર્થ્યામુમાવતારસ્ત્રોમાપૂજનવ્રતં અષ્ટમ્યાંશુક્લાદેવીપૂજા
નવમ્યામુપોષ્યદેવીપૂજયેત્ ॥

હવે જ્યેષ્ઠમાસનાં કાર્ય કહેછે.

મિથુન સંક્રાંતિની પાછળની શોળ ઘડી પુણ્યકાલ, રાત્રિએ મિથુન સંક્રાંતિ થાય તો પ્રથમ
(પત્ર ૩ માં) કલા પ્રમાણે પુણ્યકાલ નાણવે. જ્યેષ્ઠ માસમાં પિષ્ટ (લોટ) વતી ગ્રહાની મૂર્તિ
કરી વસ્ત્રાદિકવડે પૂજા કરવી, તેથી સૂર્યલોકની પ્રાપ્તિ થાયછે. એ માસમાં જલધેનુનું દાન કરવું.
જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ એકમને દિવસે કરવીરવત કરવું. જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ ત્રીજને દિવસે રંભાવ્રત કરવું. તે રંભાવ્રત-
માટે ત્રીજ ખીજવિદ્યા હોય તે લેવી; જ્યાં પૂર્વવિદ્યા લેવાનું કહેલું છે ત્યાં સૂર્યાસ્તથી પ્રથમ
ચાર ઘડી કરતાં અધિક હોય તે લેવી. ચાર ઘડીથી ઝોછી હોય તે લેવી નહી. તેમાં પશુ ને
ખીજે દિવસે સૂર્યાસ્ત લગી પૂર્વતિથિવડે વિદ્યા તિથિ હોય તો, પૂર્વવિદ્યા લેવા માટે કદિ પ્રમાણ-
વચન હોય તો પશુ પૂર્વવિદ્યા છોડી અખંડ છે અને શુદ્ધ છે માટે ખીજ દિવસનીજ લેવી. જ્યારે
ગ્રહણ કરવાયોગ્ય પૂર્વવિદ્યા તિથિ પ્રથમ દિવસે ચાર ઘડીકરતાં ઝોછી હોય અને ખીજે દિવસે
અસ્તવખતથી પ્રથમ સમાપ્ત થાય ત્યારે પશુ ખીજ દિવસનીજ લેવી. એ રીતે સર્વત્ર નાણવું.
પંચાંગસાધન કરનારી સ્ત્રી અથવા પુરુષ તેણે રંભાવ્રતને દિવસે સુવર્ણની મૂર્તિમાં ભવાની દેવીની
પૂજા કરી કહેલી રીતિપ્રમાણે હોમાદિક કરી, જેની સ્ત્રી છવતી હોય તેવા ગ્રાહણને સર્વ સામગ્રી-
શુદ્ધ ધરતું દાન દેવું અને દંપતી (સ્ત્રી પુરુષરૂપી ગ્રાહણની જેડ) ને ભોજન કરાવવું. વિશેષ વિધિ
ખીજા મતના ગ્રંથોમાં જોઈ લેવો. જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ ચાથને દિવસે ઉમા દેવીના અવતાર થયોછે, તે દિવસે
ઉમાપૂજાપ્રત્ય મત કરવું. એ શુદ્ધ આઠમની શુકલાદેવીની પૂજા કરવી. નોમનો ઉપવાસ કરી
દેવીની પૂજા કરવી.

જ્યેષ્ઠશુદ્ધદશમ્યાંગંગાવતારઃ ॥ શ્યંદશહરાસંશ્લોકા અબ્રદશયોગાહતાઃ જ્યેષ્ઠમાસિ ૧
સિતેપક્ષે રદશમ્યાં ૩ ધુધ ૪ હસ્તયોઃ ૫ ॥ વ્યતીપાતે ૬ મરાનંદે ૭૮ કન્યાચંદ્રે ૯ વૃષેરવૌ ૧૦ ॥
इति गरार्य्यंकरणं शुधवारहस्तयोगेआनंदार्य्ययोगः अत्रदशमीव्यतीपातयोर्मुख्यत्वं तेनयसिन्दिने
कतिपययोगवतीदशमीपूर्वाहेलम्यतेतत्रदशहाराग्रतंकार्यं दिनद्वयेपूर्वाहेतत्सर्वेयत्रवहूनायोगःसाम्राज्ञा
ज्येष्ठेमलमासेसतितनैवदशहाराकार्याननुशुद्धे दशहरासुनोत्कर्षश्चतुर्ष्वपियुगादिष्वितिहेमाद्रौरुप्यर्ष्ट
शोक्तेःअत्रकाशीवासिभिर्दशभस्मेधतीर्थयात्रायांगंगापूजनंकार्यं इतरदेशस्थैःस्वसन्निहितनद्यांआत्यागं
गापूजनादिकंकार्यम् ॥

જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ દશમીમાં ગંગાજીનો અવતાર થયોછે. એ દશમીનું દશહરા એવું નામ છે તે
દિવસે દશ યોગ કલાછે તે આ પ્રમાણે:—“ જ્યેષ્ઠમાસ ૧, શુકલપક્ષ ૨, દશમી ૩, ધુધવાર ૪, હસ્ત
નક્ષત્ર ૫, વ્યતીપાત ૬, ગર ૭, આનંદ ૮, કન્યારાશિના ચંદ્ર ૯, વૃષના રવિ ૧૦, ગર એ કરણુ છે.
ધુધવાર અને હસ્તનક્ષત્ર એનો યોગ તે આનંદ યોગ થાય. એ દશ યોગમાંથી દશમી, અને વ્યતીપાત
એ એ યોગ મુખ્ય છે, માટે કેટલાએક યોગે સચુકત દશમી ને દિવસે પૂર્વાહ્નિકામાં હોય તે
દિવસે દશહરાવ્રત કરવું. ખીજે દિવસે પૂર્વાહ્નિકામાં તેવી દશમી હોય તો પ્રથમ કહેલા દશ યોગો-
માંથી જે દિવસે અધિક યોગ હોય તે લેવી. જ્યેષ્ઠ અધિકમાસ હોય તો પશુ “ ચારે યુગમાં
દશહરા તિથિમાટે ઉત્કર્ષ (શુદ્ધ માસમાં કરવાથી અધિકપણું) નથી ” એ રીતનું હેમાદ્રિમાં અખ-
શુંગનું વચન છે માટે, અધિકમાસમાંજ દશહરાવ્રત કરવું, શુદ્ધ જ્યેષ્ઠમાં કરવું નહી. આ મતમાં
કાશીમાં રહેનારાઓએ દશાશ્વમેધતીર્થમાં આન કરી ગંગાપૂજન કરવું. ખીજા દેશમાં રહેનારાઓએ
પોતાની સમીપની નદીમાં આન કરી ગંગાપૂજનનાદિક કરવું.

અયવ્રતચિધિઃ ॥ દેશકાલૌલંકીત્યમમૈતજ્ઞમજ્ઞાંતરસમુદ્ભવત્રિવિધકાયિકચતુર્ધિધવાચિક
ત્રિવિધમાનસેતિ સ્કાંદોત્કંદશવિધપાપનિરાસત્રયશિશ્ચઞ્છતપિતુદ્ધારણ્યલોકાવાધ્યાદિફલપ્રાપ્ત્યર્થ
જ્યેષ્ઠમાસસિતપક્ષદશમીધુધવારહસ્તતારકાગરફરણ્યતીપાતાનંદયોગકન્યાસ્યચંદ્રવૃષસ્યસૂર્યેતિદશયો
ગપરંપણ્યસાંમહાનયાંધ્યાનંતીર્થપૂજનંપ્રતિમાયાંજાહ્નવીપૂજાંતિલાદિદાનંમૂલમંત્રજપમાજ્યહોમંચ યથાશ
ક્લિકરિપ્યે યપાવિધિજ્ઞાનંદશવારંકૃત્વાજલેસ્થિતોદશવારંસહુદ્રાવશ્યમાણંસ્તોત્રંપઠિત્વા ચાસઃપરિ

धानादिपितृतर्पणांतं नित्यं विधायतीर्थे पूजाविधायसर्पिर्मिश्रान् दशप्रस्तुतिरुष्णतिलान्तीर्थं जलिना प्रक्षिप्य गुडमिश्रान्संक्षुर्पिडान् दशप्रक्षिपेत् ततो गंगा तदेतन्निम्नमुन्मये वा स्थापिते कलशे सोर्वाङ्गानां प्रतिमायां गंगामावाहयेत् तत्र मंत्रः नमो भगवत्येदं दशपापहरायै गंगायै नारायण्यै रेवत्यै शिवायै दक्षायै अमृतायै विश्वरूपिण्यै नन्दिन्यै तेन मोनमः अयं रुयादिसाधारणः द्विजमात्रविपयो विश्वक्षयोरथा नमः शिवायै नारायण्यै दशहरायै गंगायै स्वाहेति एवं गंगामावाह्यं नारायण्यै ब्रह्माण्डसूर्यभगीरथहिमाचलचनाममंत्रेण तत्रैवावाह्यं उक्तमूलमंत्रमुच्चार्य श्रीगंगायै नारायण्यै ब्रह्मसूर्यभगीरथहिमवत्सहितायै आसनं समर्पयामीत्येवमासनाद्युपचारैः पूजयेत् दशविधैः पुष्पैः संपूज्य दशाङ्गधूपं दत्वा दशविधनैवेद्यां तैर्वातुलं दक्षिणां दत्वा दशफलान्यर्पयेत् दशदीपान् दत्वा पूजां समापयेत् दशविधैः प्रत्येकं षोडशषोडशमुद्रितिलान्सदक्षिणान् दद्यात् षड्यं वानपि ततो दशगणकां वा गां दद्यात् मत्स्यकच्छपमं हृफान् सोर्वाङ्गानां जतान् पिष्टमया न्वासं पूज्य तीर्थं क्षिपेत् एवं दीपान् आवाहयेत् जपहोमचिकीर्षायां पूर्वां कूलमन्त्रस्य पंचसहस्रसंख्याजपो दशांशेन होमः यथाशक्ति वा जपहोमौ तत्र दशहरावतां गत्वेन होमं करिष्ये इति संकल्प्य स्यं डिले द्विप्रतिष्ठाप्यान्वाधाने चक्षुषी आज्येनेत्येते श्रीगंगामुक्तसंस्थया ज्येन नारायणादिपद्देवता एकैकया ज्याहुत्याशेषेण स्विष्टकृतमित्यादि मोक्षण्यादिपट्टपात्राण्यासाद्यान्यसंस्कृत्य यथान्वाधानं जुहुयात् दशब्राह्मणान् सुवासिनींश्च भोजयेत् प्रतिपद्दिनमारभ्य स्नानादिपूजां तोविधिः कार्य इति केचित् स्तोत्रं यथास्कदि ब्रह्मोवाच नमः शिवायै गंगायै शिवदायै नमो नमः नमस्ते रुद्ररूपिण्यै शांकर्यै तेन मोनमः नमस्ते विश्वरूपिण्यै ब्रह्मसूर्यै नमो नमः सर्वदेवस्वरूपिण्यै नमो मे पञ्चमूर्तये सर्वस्य सर्वव्यापीनां भिषक् प्रेष्ठ्यैनमोस्तुते स्याज्जंगमसंभूतविषहं ज्येन मोनमः भोगोपभोगदायिन्यै भोगवत्यैनमो नमः मंदाकिन्यैनमस्तेस्तु स्वर्गदायैनमः सदा नमस्ते लोभ्यभूपायै जगद्धायैनमो नमः नमस्ति शुक्लसंस्थायै तेजोवत्यैनमो नमः मंदायै लिंगधारिण्यैनारायण्यैनमो नमः नमस्ते विश्वभूपायै रेवत्यै तेन मोनमः बृहत्यै तेनमस्तेस्तु लोकेश्वर्यैनमो नमः नमस्ते विश्वमिश्रायै नन्दिन्यै तेन मोनमः पृथ्व्यै शिवानृत्यै च सुवृषपायैनमो नमः शांतायै च विष्णवे धरदायैनमो नमः उच्चायै सुखदायै च संजीवयैनमो नमः ब्रह्मिष्ठायै ब्रह्मदायै दुरितघ्न्यैनमो नमः प्रणतातिप्रमंजिन्यै जगन्मात्रेणमोस्तुते सर्वापत्रतिपक्षायै मंगलायैनमो नमः शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणे सर्वस्वातिहरे देवि नारायणि नमोस्तुते निर्लेपायै दुर्गहं ज्येदक्षायै तेन मोनमः परात्परतरे तुभ्यं नमस्ते मोक्षदेसदा गंगे ममाप्रतोभूया गंगे मे देवि पृष्ठतः गंगे मे पाश्वर्यो रे हित्वयि गंगेस्तु मे स्थितिः आदौ त्वमंते मय्ये च सर्ववृंगां तैश्चि वै त्वमेव मूलप्रकृतिस्त्वं हि नारायणः परः गंगे त्वं परमात्मा च शिवस्तुभ्यं नमः शिवे यद्दृढं तत्तोत्रं भक्त्या नित्यं नरोपियः शृणुयाच्छ्रद्धया युक्तः कायवाक्चित्तसंभवं दशधा संस्थितैर्दोषैः सर्वैरेव प्रमुच्यते सर्वान्कामान् वामोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गंगाजले स्थितः यः पठेद्दशकृत्यस्तु दुरिद्रो वापि चाक्षमः सोऽपि तत्फलमाप्नोति गंगां संपूज्य यत्नतः अदत्ता नामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतं पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि स वैशः असंयज्जप्रलापश्च वाङ्मयस्याश्चतुर्विधं परद्रव्येष्वभिभ्यान्मनसानिष्टचित्तं वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतं एतानि दशपापानि हरत्वं मज्जाहवि दशपापहराय स्मात्तस्माद्दशहरास्मृता त्रयस्त्रिंशश्च तत्पूर्वाङ्गिपूजयति पतिमहान् उद्धरत्येव संसारान्मंत्रेणानेन पूजिता नमो भगवत्येदं दशपापहरायै गंगायै नारायण्यै रेवत्यै शिवायै दक्षायै अमृतायै विश्वरूपिण्यै नन्दिन्यै तेन मोनमः सितमकरनिषण्णां शुभ्रवर्णां त्रिनेत्रां करधृतकलशोच्चसोत्पलामत्यमीष्टां विधिहरिहररूपां सेंदुकोटीरज्जुयां कलितसितदुकूलं जाह्नवीं तां नमामि आद्यादिपितामहस्य निगमव्यापारपात्रेजलं पश्चात्पन्नगशायिनो भगवतः पादोदकपावनं भूयः शंभुजटाभिभूषणमणिज्जहोमं हर्षैर्यं देवी कल्पनाशिनी भगवती मागीरथी हृदयते गंगा गंगेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति इति स्तोत्रेण स्तुत्वा होमांतं प्रतिमोत्तरपूजां कृत्वा विष्णुयाचार्याय मूलमंत्रेण दद्यात् इति दशहराविधिः ॥

हवे दशहराप्रतनो विधि कहेछे.

देशध्रुवने. ७२५१२ करी “ममैतज्जन्मजन्मांतरसमुद्भूतत्रिविधकायिकचतुर्विधवाचिकत्रिविधमानसेति स्फादोक्तं” दशविधपापनिरासत्रयार्हिशच्छतपिपुञ्जप्रह्वल्लोकावास्थादिफलप्राप्त्यर्थं ज्येष्ठमाससितपक्षदशमीवृधवारहस्ततारकागरकरणव्यतीपातानंदयोगकन्यास्थचंद्रवृषस्य सूर्येति दशयोगपर्वण्यस्यां महानद्यां स्नानं तीर्थपूजनं प्रतिमायां जाह्नवीपूजां तिलादिदानं मूलमन्त्रजपमाज्यहोमंच यथाशक्ति करिष्ये,” ज्येष्ठे संकष्टपूजरी विधिपूर्वकं दश वणत स्नानं करी जलं ७७१ २५१ आगण

કહેવાશે તે સ્તોત્રનો દશવાર અથવા એકવાર પાઠ કરી વસ્ત્ર પહેરવાથી તે પિતૃતર્પણ લગી નિશ્ચ-
ક્રમે સમાપ્ત કરી તીર્થની પૂજા કરી ઘીસહિત કાળા તિલના દશ પ્રસૂતિ (પસલા) તીર્થમાં નાંખી
ગોળસહિત સકતુ (સાથવા)ના દશ પિંડ તીર્થમાં નાંખવા. પછી ગંગાતીરે ત્રાંબાનો અથવા
માટીનો કલશ સ્થાપન કરી તે ઉપર સોનાની પ્રતિમા રાખી તેમાં ગંગાનું આવાહન કરવું. તેનો
મંત્ર—“નમો ભગવત્યૈ દશપાપહરાયૈ ગંગાયૈ નારાયણ્યૈ રેવત્યૈ શિવાયૈ વૃક્ષાયૈ અમૃતાયૈ વિશ્વરૂપિણ્યૈ
નંદિન્યૈ તે નમોનમઃ” આ મંત્ર સ્તીજાતિ આદિ લઈ સર્વને માટે સાધારણ છે. દ્વિજમાત્રમાટે
આવાહન કરવાનો વીસ અક્ષરનો મંત્ર, તે આ પ્રમાણે—“ઐનમઃ શિવાયૈ નારાયણ્યૈ દશહરાયૈ
ગંગાયૈ સ્વાહા,” એ રીતે ગંગાનું આવાહન કરી નારાયણ, રુદ્ર, બ્રહ્મા, સૂર્ય, ભગીરથ, અને હિમા-
લય એમનું પોતપોષિતાના નામમંત્રવડે તે કલશ ઉપરજ આવાહન કરી પ્રથમ કહેલા મૂળમંત્રનો
ઉચ્ચાર કરી, “શ્રીગંગાયૈ નારાયણરુદ્રબ્રહ્માસૂર્યમગીરથહિમવત્સહિતાયૈ આસનં સમર્પયામિ,” એ
રીતનો વાક્યોચ્ચાર કરી આસનાદિ ઉપચારવડે પૂજા કરવી. પછી દશ જાતનાં પુષ્પવડે પૂજા કરી
દશાંગ ધૂપ બતાવી દશ પ્રકારનાં નૈવેદ્ય અર્પણુ ક્રીધાપછી તાંબૂલ, દક્ષિણા દઈ દશ ફળ અર્પણુ
કરવાં. દશ દીપક અર્પણુ કરી પૂજા સમાપ્ત કરવી. દરએકને દક્ષિણાસહિત સોળ મુદી એ રીતે
દશ બ્રાહ્મણને તિલતું દાન કરવું. એ પ્રમાણે યવનું પણ દાન કરવું. પછી દશ અથવા એક ગોદાન
કરવું. સુવર્ણનાં રૂપાનાં અથવા લોટનાં આછલાં, કાચબા, દેડકાં કરી તેની પૂજા કરી તીર્થમાં નાંખવાં.
એ રીતે દીપક કરી પ્રવાહમાં વહેવડાવવા. જપ, હોમ કરવાની ઇચ્છા હોય તો પૂર્વોક્ત મૂળ-
મંત્રનો પાંચ હજાર જપ, અને તેનો દશાંશ (૫૦૦) હોમ કરવો. અથવા સામર્થ્ય પ્રમાણે જપ,
હોમ કરવા. હોમનો સંકલ્પ—“દશહરાવતાંગત્વેન હોમં કરિષ્યે,” એ રીતે સંકલ્પ કરી સ્થઠિલ-
ઉપર અગ્નિનું સ્થાપન કરી અન્વાધાન કરવું તે આ પ્રમાણે—“ચક્ષુષી આજ્યેનેવંતે ધ્રીંગામમુક-
સંત્યયાજ્યેન નારાયણાદિપદ્મદેવતા પ્રકૃતયાજ્યાહુત્વા શેષેણ સ્વિષ્ટકૃતં.” એ રીતે અન્વાધાન યથા
પછી પ્રોક્ષણીઆદિ ૥ પાત્ર માંડી આજ્યા (ઘી)ને સંસ્કાર કરી અન્વાધાન પ્રમાણે હોમ કરવો. દશ
બ્રાહ્મણ અને દશ સુવાસિની (ગોષ્ઠી) એમને બોજન દેવું. એકમના દિવસથી આરંભ
કરી આનઆદિ પૂજા લગી સઘળો વિધિ કરવો. એમ કેટલાએક કહેછે. ગંગાસ્તોત્ર સ્કંદપુરાણમાં
તે આ રીતે, “બ્રહ્મોવાચ ॥ નમઃ શિવાયૈ ગંગાયૈ શિવદાયૈ નમોનમઃ ॥ નમસ્તે વદ્ધરૂપિણ્યૈ શાંકર્યૈ
તે નમોનમઃ ॥ નમસ્તે વિશ્વરૂપિણ્યૈ બ્રહ્મમૂર્ત્યૈ નમોનમઃ ॥ સર્વદેવસ્વરૂપિણ્યૈ નમો મેપજમૂર્તયે ॥
સર્વેભ્ય સર્વવ્યાપીનાં મિપકૃષ્ણેભ્ય નમોસ્તુ તે ॥ સ્વાણુજંગમસંભૂતવિપદંજ્યૈ નમોનમઃ ॥ મોગોપમોગ-
દાયિન્યૈ મોગવત્યૈ નમોનમઃ ॥ મંદાકિન્યૈ નમસ્તેસ્તુ સ્વર્ગદાયૈ નમોનમઃ ॥ નમઃૈલોક્યમૂપાયૈ જગ-
ન્નાયૈ નમોનમઃ ॥ નમઃસ્ત્રિશુક્લસંસ્થાયૈ તેજોવત્યૈ નમોનમઃ ॥ નંદાયૈ લિંગધારિણ્યૈ નારાયણ્યૈ નમોનમઃ ॥
નમસ્તે વિશ્વમુષ્પાયૈ રેવત્યૈ તે નમોનમઃ ॥ વૃહત્યૈ તે નમસ્તેસ્તુ લોકધાત્યૈ નમોનમઃ ॥ નમસ્તે વિશ્વ-
મિત્રાયૈ નંદિન્યૈ તે નમોનમઃ ॥ પૃથ્વ્યૈ શિવામૃતાયૈ ચ સુવૃષ્ટાયૈ નમોનમઃ ॥ શાંતાયૈ ચ ઘરિષ્ઠાયૈ ઘરદાયૈ
નમોનમઃ ॥ ઉદ્ભાયૈ સુહરદોઘ્યૈ ચ સંજીવિન્યૈ નમોનમઃ ॥ બ્રહ્મિષ્ઠાયૈ બ્રહ્મદાયૈ દુરિતઘ્ન્યૈ નમોનમઃ ॥
પ્રણતાર્તિપ્રમંજિન્યૈ જગન્માત્રે નમોસ્તુ તે ॥ સર્વોપવ્યતિપક્ષાયૈ મંગલાયૈ નમોનમઃ ॥ શરણાગતદીનાર્ત-
પરિચાળપરાયણે ॥ સર્વસ્વાર્તિહરે દેવિ નારાયણિ નમોસ્તુ તે ॥ નિર્લેપાયૈ દુર્ગંજ્યૈ વૃક્ષાયૈ તે નમોનમઃ ॥
પરાત્પરતરે તુભ્યં નમસ્તે મોક્ષદે સદા ॥ ગંગે મમાપ્રતો મૂયા ગંગે મે દેવિ પૃષ્ઠતઃ ॥ ગંગે મે પાર્શ્વયોરેદિ
ત્યપિ ગંગેસ્તુ મે સ્થિતિઃ ॥ આદૌ ત્વમંતે મધ્યે ચ સર્વં ત્વં ગાં ગતે શિવે ॥ ત્વમેવ મૂલપ્રકૃતિસ્ત્વં હિ નારા-
યણઃ પરઃ ॥ ગંગે ત્વં પરમાત્મા ચ શિવસ્તુભ્યં નમઃ શિવે ॥ ય હ્વં પઠતિ સ્તોત્રં ભક્ત્યા નિત્યં નરોપિ
યઃ ॥ શૃણુયાત ધ્વજયા યુક્તઃ કાયવાકિચત્તસંમવૈઃ ॥ દશધા સંસ્થિતૈર્દૌપૈઃ સર્વૈરિવ પ્રમુચ્યતે ॥ સર્વાન્કા-
માનવામોતિ પ્રેત્ય બ્રહ્મણિ લીયતે ॥ જ્યેષ્ઠે માસિ સિતે પક્ષે દશમી હસ્તસંયુતા ॥ તસ્યાં દશમ્યામેતદ્
સ્તોત્રં ગંગાજલે સ્થિતઃ ॥ યઃ પઠેદ્દશકૃત્વસ્તુ દરિદ્રો વાપિ ચાક્ષમઃ ॥ સોપિ તત્કલમામોતિ ગંગાં
સંપૂજ્ય યજ્ઞતઃ ॥ અવ્ધાનામુપાદાનં હિંસા ચૈવાવિધાનતઃ ॥ પરદારોપસેવા ચ કાયિકં ત્રિવિધં
સ્મૃતમ્ ॥ પારુષ્થમનૃતં ચૈવ પૈશુન્યં ચાપિ સર્વેશઃ ॥ અસંવદ્ધપ્રલાપશ્ચ વાહ્યયં સ્યાચ્છતુર્વિધમ્ ॥ પરદ-
વ્યેષ્યમિધ્યાનં મનસામિદિચિંતનમ્ ॥ વિતથામિનિવેશશ્ચ માનસં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ ઇત્યાનિ દશ પાપાનિ
દર ત્વં મમ જાહ્યસિ ॥ દશપાપહરા યસ્માત્સદાદશહરા સ્મૃતા ॥ ત્રયસ્તિશ્ચચ્છતં પૂર્વાન્ પિતૃનય
પિતામહાન્ ॥ ઉદ્ધરત્યેષ સંસારાન્નંત્રેણાનેન પૂજિતા ॥ નમો ભગવત્યૈ દશપાપહરાયૈ ગંગાયૈ નારાયણ્યૈ

વિના બીજાં વ્રતો માટે જાણવું. કારણ, સાવિત્રીવ્રતના ઉપવાસમાટે અઢાર ઘડીવટે વિદ્યા પૂનમ પશુ લેવાની કહેલી છે. ઉપવાસવિના કેવળ પૂનમાત્ર કરવી એવું સાવિત્રીવ્રત ને સર્વત્ર સ્ત્રીઓ કરે છે, તેવાં વ્રત તથા દાનમાટે ઔદશનો અઢાર ઘડીનો વેધ છે, ઉપવાસમાટે નથી, એ રીતે નિર્ણય-સિંધુમાં લખેલા માધવના અભિપ્રાય પ્રમાણે અઢાર ઘડી ઔદશ હોય તો બીજા દિવસનીજ પૂનમવ્રત-માટે લેવી, ઉપવાસવ્રતમાટે તો પ્રથમની લેવી એમ મને લાગે છે. એ વ્રતની પાસણ પૂનમને અતે કરવી. એ વ્રતવિષે રજસ્વલા ઇલાદિક દોષ હોય તો પૂનમ વગેરે ગ્રાહણદ્વારા કરાવવું, ઉપવાસ આદિ પોતે કરવા. એવા સ્ત્રીવ્રતોમાં વિશેષ પ્રથમ પરિચ્છેદમાં (પત્ર ૧૬ માં) કહ્યા છે તે જાણવા. એ વ્રતમાટે પૂનમ, ઉદાપનઆદિ વિધિ વ્રતવ્રતોમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ જ્યેષ્ઠની પૂનમને દિવસે જ્યેષ્ઠાન-ક્ષત્રનો બૃહસ્પતિ અને ચદ્ર તેમજ રોહિણી નક્ષત્રમાં સૂર્ય હોય તો મહાજ્યેષ્ઠાયોગ થાય છે, તે દિવસે જ્ઞાન દાન આદિ કરવાં એ પૂનમ મન્યાદિ છે માટે તે દિવસે પિંડરહિત ગ્રાહ કરવું. એનો નિર્ણય ચૈત્રમાસમાં કહેલો છે. એ માસમાં ગ્રાહણને ચંદન, પખા, જલના કુંભ ઇલાદિક વિવિધમની પ્રીતિઅર્થે દેવા. ઇતિ શ્રીમદ્વંતોપાધ્યાયસૂત્રકાશીનાથોપાધ્યાયવિરચિતે ધર્મસિંધુસારે જ્યેષ્ઠમા-સકૃત્યનિર્ણયોદેશઃ સમાપ્તઃ ॥

અથાપાદેદક્ષિણાયનસંજ્ઞાકર્કસંક્રાંતિઃ ॥ કર્કસંક્રાંતૌપૂર્વોત્તરિશાન્નાભ્યઃપુણ્યકાલઃ તત્રાપિ સંક્રાંતિસન્નિહિતાનાભ્યઃપુણ્યતમાઃ રાનાવર્ધરાનાત્રાકૃપરતઃસંક્રમેપિપૂર્વેદિનેપુણ્યકાલઃ તત્રાપિમ ધ્યાહ્વાત્પરત પુણ્યતમત્વં સૂર્યોદયોત્તરઘટીદ્વયાત્રાકૃસંક્રમેપરતપ્વપુણ્યં ય્યોતિર્મથેતુસૂર્યોદયાત્રાકૃઘટી દ્વયાત્મકસંજ્ઞાસમયેપિકર્કસંક્રમેપરદિનેપ્વપુણ્યમિત્યુક્તં અત્રદાનોપવાસાદિપ્રથમપરિચ્છેદેવક્તં કર્ક કન્યાધનુ કુંભચૈરયૌકેશકર્તનાદિકંનિપિદ્ધં આપાદેમાસમેકમત્તમેકુતેવહુધનધાન્યપુત્રપ્રાપ્તિઃ અત્ર માસેઉપાનચ્છત્રલવળામલકાનિવામનપ્રીત્યૈદેયાનિ આપાદશુક્રદ્વિતીયાયાંપુણ્યનક્ષત્રયુતાયાંકેવલાયાં ધાર્મીરામસ્યરથોત્સવઃ આપાદશુક્રપક્ષેદશમીપોર્ણમાસીચમન્યાદિઃ તન્નિર્ણયસ્તુક્તઃ ॥

હવે આપાદમાસનાં કૃત્ય કહેછે.

આપાદ માસમાં જે કર્ક સંક્રાંતિ તેવું દક્ષિણાયન એ નામ છે. કર્ક સંક્રાંતિની પ્રથમની ત્રીસ ઘડી પુણ્યકાલ. તેમા પશુ સંક્રાંતિપ્રવેશના સમીપ વખતની ઘડીઓ બહુ પુણ્યકારક છે. રાત્રિએ અર્ધ રાત્રિથી પ્રથમ અથવા પાછળ સંક્રાંતિપ્રવેશ થાય તો પશુ પ્રથમ દિવસે પુણ્યકાલ. તેમાં પશુ મધ્યાહ્ન પછીનો કાલ અતિ પુણ્યકારક છે. સૂર્યોદય થયા પછી જે ઘડીની અંદર સંક્રાંતિ થાય તો પ્રવેશ પછીજ પુણ્યકાલ છે. જ્યેષ્ઠમાસે પ્રવેશમાં તો સૂર્યોદયથી આગળ જણુ ઘડીરૂપ સંજ્ઞાસમ-યમાં પશુ કર્ક સંક્રાંતિ થાય તો પીળે દિવસે પુણ્ય છે, એમ કહેલું છે. એ સંક્રાંતિએ દાન ઉપવા-સાદિ ને કરવાનું તે પ્રથમ પરિચ્છેદમાં (પત્ર ૪ માં) કહેલું છે. કર્ક, કન્યા, ધનુષ, અને કુંભ એ રાશિમાં સૂર્ય છતાં કૌર (હલમત) વગેરે કરાવવું નહીં. આપાદ માસમાં એક માસ લગી એકબીજા વ્રત કરવાથી બહુ ધન, ધાન્ય, પુત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. એ માસમાં પગરખાં, છત્ર, મીઠું, આમળા એવું દાન કરવાથી શ્રીવામન સતુષ્ઠ થાય છે. આપાદ શુદ્ધ બીજ પુષ્ય નક્ષત્રયુક્ત હોય અથવા એકલી બીજજ હોય તે દિવસે શ્રીરામનો રથોત્સવ (રથયાત્રા) કરવો, આપાદ શુદ્ધ દશમ, અને પૂનમ, એ મન્યાદિ છે, તેના નિર્ણય તો પ્રથમ (પત્ર ૧૨ માં) કહેલો છે.

અથૈકાદશ્યાંવિષ્ણુશયનોત્સવઃ ॥ તત્રસોપસ્કરેમંચકેસુસાંશ્રીવિષ્ણુપ્રતિમાંશંભાદિચતુરા ગુપ્તાલક્ષ્મીસંવાહિતચરણાનાનાવિધોપચારૈ સંપૂજયેત્ સુમેત્વયિજગન્નાયેજગત્સુસંભવેદિદં વિવુદ્ધેત્વયિ શુદ્ધેતત્સર્વસચરાચરમિતિપ્રાર્થ્યં ઉપોષ્યજાગરૂત્વાદ્વાદશ્યાંપુનઃસંપૂજ્યત્રયોદશ્યાંંગીતનૃત્યધાધાદિકં નિવેદયેત્ પ્વમિદંત્રિદિનસાધ્યંવ્રતં તત્રસાંતર્વૈષ્ણવૈશ્વસ્યૈકાદશીવ્રતદિનેશયનીવ્રતમારુધ્વ્યં રાત્રૌ શયનોત્સવઃ દિવાપ્રયોગોત્સવ દ્વાદશ્યાંપારણાહેશયનપ્રયોગોત્સવાવિતિકેચિત્ અત્રદેશાચારાદ્યવસ્થા નેત્રમલમાસેષાર્યે આપાદશુદ્ધદ્વાદશ્યામનુરાધાયોગરહિતાયાંપારણકાર્યં તત્રાપિઅનુરાધાપ્રથમપ્રાદ્યોગ પચરજ્યઃ યદ્વાનુદ્વાદશીસ્વત્પાવર્જ્યનક્ષત્રમાગોદ્વાદશીમતિકમ્યવિધતેતદાનિવેધમનાદૃત્યદ્વાદશ્યામેવ પારણકાર્યમિતિફોસ્તુમેઝકં સંગવકાલમાગત્યક્ત્વા પ્રાતર્મંથ્યાહ્નમાગેવામોક્તવ્યમિતિ પુરુષાર્થચિંતા મળો ॥

હવે આપાઠ શુદ્ધ એકાદશીને દિવસે વિષ્ણુનો શયનોત્સવ કહેછે.

એકાદશીને દિવસે સઘળી સામગ્રીસમેત પવન ઉપર, સંખ આદિ ચાર આયુધસહિત, અને લક્ષ્મી જેના ચરણ સેવે છે એવી શ્રીવિષ્ણુની પ્રતિમા પોઢાડી તેની અનેક ઉપચારવડે પૂજા કરવી. પછી “સુતે ત્વયિ જગન્નાથે, જગત્સુતં ભવેદિદં ॥ વિબુદ્ધે ત્વયિ બુધ્યેત, તત્ત્વં સચરાચરં,” એ મંત્ર-વડે પ્રાર્થના કરવી. પછી ઉપવાસ અને ભગરણ કરવું. અને બારસને દિવસે ફરી પૂજા કરી તેરસને દિવસે ગીત નૃત્ય, વાજંત્ર, ઇલાદિ નિવેદન કરવું. એ પ્રમાણે એ ત્રણ દિવસનું વ્રત છે. સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ એમણે પોતપોતાની એકાદશીવ્રતને દિવસે શયનીવ્રતનો આરંભ કરવો; તે આ પ્રમાણે;—રાત્રિએ શયન ઉત્સવ કરવો અને દિવસે પ્રબોધ ઉત્સવ કરવો. પારણાને દિવસે બારસમાં શયનોત્સવ અને પ્રબોધોત્સવ કરવા, એમ કેટલાએક કહેછે. એ વ્રત જેવો દેશાચાર હોય તે પ્રમાણે કરવું. આ ઉત્સવ મલમાસમાં કરવો નહીં, આપાઠ શુદ્ધ બારસ અનુસાર નક્ષત્રના યોગવડે રહિત હોય તેમાં પારણા કરવી. તેમાં પણ અનુસાર નક્ષત્રના પ્રથમ પાદનો યોગજ વળ્ય છે. જ્યારે બારસ યોગી હોય અને વળ્ય નક્ષત્રનો ભાગ બારસ ઉતરી જતાં પણ રહેતો હોય ત્યારે નિયેધને આદર ન કરી બારસમાંજ પારણા કરવી; એમ કૌસ્તુભમાં કહ્યું છે. સંગવકાલનો ભાગ છોડી પ્રાતઃકાલમાં દિવા મધ્યાહ્નકાલમાં ભોજન કરવું. એ રીતે પુરુષાર્થચિંતામણિમાં કહ્યું છે.

દ્વાદશ્યાંપારણોત્તરંસાંપંજ્યાંકૃત્વાચાતુર્માસ્યવ્રતસંકલ્પંકુર્યાદિતિકૌસ્તુભે॥૧૬૥
દશ્યામેવેતિનિર્ણયસિંધુઃ ચાતુર્માસ્યવ્રતમ્પ્રથમારંભોગુરુત્ક્રાસ્તાદાવાશૌચાદૌચનભવતિ દ્વિતીયાધારં
મસ્તુ અસ્તાદાવાશૌચાદૌચનભવત્યેષ ચાતુર્માસ્યવ્રતંચૌશાદિભિરપિકાર્યમ્ ॥

આતુર્માસ્યવ્રતનો આરંભ કહેછે.

બારસને દિવસે પારણા ધીધા પછી સાંધકાલે પૂજા કરી આતુર્માસ્યવ્રતનો સંકલ્પ કરવો, એ પ્રમાણે કૌસ્તુભમાં કહ્યું છે. એકાદશીને દિવસેજ આતુર્માસ્યવ્રતનો સંકલ્પ કરવો, એમ નિર્ણય-સિંધુમાં છે, આતુર્માસ્યવ્રતનો પ્રથમ આરંભ, ગુરુશુક્રના અસ્તાદિક અને આશૌચ ઇલાદિ નિષિદ્ધ કાલમાં કરવો નહીં. ખીલ ઇલાદિ વખતનો આરંભ તો અસ્તાદિક અને આશૌચાદિક છતાં પણ આવશ્યક થાય. આતુર્માસ્યવ્રત તો શૌચાદિકાએ પણ કરવું.

વ્રતગ્રહણપ્રકારસ્તુ ॥ ભગવતોજાતીપુષ્પાદિભિર્મહાપૂજાંકૃત્વા સુતેત્વયિજગન્નાથેજગત્સુતંભવે
દિદં વિબુદ્ધેત્વયિબુદ્ધ્યેતપ્રસન્નોમેમવાચ્યુતેતિપ્રાર્થ્ય અરેઢતાંજલિઃ ચતુરોવાર્ષિકાન્માસાન્દેવસ્યોત્થા
પનાવધિ શ્રાવણેવર્જયેશાકંદધિભાદ્રપદેતથા ડુગ્ધમાશ્વયુજેમાસિકાર્તિકેદ્વિદલંતથા શ્વંકરિપ્યેનિયમં
નિર્વિઘ્નંકુલમેચ્યુત શ્વંવ્રતંમયાદેવગૃહીતંપુરતસ્ત્વ નિર્વિઘ્નંસિદ્ધિમાયાતુપ્રસાદાત્તેરમાપતે ગૃહીતેસિન્ધવે
દેવપંચત્વંયદિમેભવેત તદામવતુસંપૂર્ણપ્રસાદાત્તેજનાર્દનં રૂપિતેસિન્ધવે
નિવ્રતાનિનિત્યાનિ હવિષ્યમક્ષણાદિવ્રતાંતરચિકીર્ષાયાં શ્રાવણેવર્જયેશાકમિતિશ્લોકસ્થાનેહવિ
ષ્યાન્નમક્ષયિષ્યેદેવાર્હપ્રીતયેતવેત્યૂહઃકાર્યઃ શાકવ્રતેવ્રતાંતરેચસમુચ્ચયેનકર્તવ્યેતશ્લોકંપઠિત્વાવ્રતાંતરમં
ન્નંવદેત પવંગુડવર્જનાદિધારણાપારણાદિવ્રતેષુ વર્જયિષ્યેગુન્દેવમધુરસ્વરસિદ્ધયે વર્જયિષ્યેતૈલમહંસુ
દ્રાંગત્વસિદ્ધયે યોગામ્યાસીમવિષ્યામિપ્રાન્નગ્રહણપદંપરં મૌનવ્રતીમવિષ્યામિસ્વાહ્માપાલનસિદ્ધયે પ્કાંત
રોપવાસીચપ્રાન્નગ્રહણપુરંપરમિત્યાદિરીત્યોહઃકાર્યઃ નિષિદ્ધમાન્નવર્જનેચ્છાયાં વૃતાકાદિનિષિદ્ધાનિદરેસ
ર્વાણિવર્જયે રૂપિતેસંકલ્પઃ ॥

આતુર્માસ્યવ્રત ગ્રહણ કરવાનો પ્રકાર કહેછે.

ભાઈ ઇલાદિકાં કૃષ્ણવડે ભગવાનની મ્હોટી પૂજા કરી, “સુતે ત્વયિ જગન્નાથે, જગત્સુતં ભવે-
દિદં ॥ વિબુદ્ધે ત્વયિ બુધ્યેત, પ્રસન્નો મે મવાચ્યુત ” એ મંત્રવડે પ્રાર્થના કરી, સામે ઉભા રહી, હાથ
બેડી, “ચતુરો વાર્ષિકાન્ માસાન્, દેવસ્યોત્થાપનાવધિ ॥ શ્રાવણે વર્જયે શાકં દધિ ભાદ્રપદે
તથા ॥ ડુગ્ધમાશ્વયુજે માસિ, કાર્તિકે દ્વિદલં તથા ॥ શ્વં કરિષ્યે નિયમં, નિર્વિઘ્નં કુલ મેચ્યુત ॥ શ્વં
વ્રતં મયા દેવ, ગૃહીતં પુરતસ્ત્વ ॥ નિર્વિઘ્નં સિદ્ધિમાયાતુ, પ્રસાદાત્તે રમાપતે ॥ ગૃહીતેસિન્ધવે દેવ,
પંચત્વં યદિ મે ભવેત ॥ તદા મવતુ સંપૂર્ણ, પ્રસાદાત્તે જનાર્દન” એ મંત્રવડે પ્રાર્થના કરવી, પછી

સંખવતી દેવને અર્ધ દેવો. આપણુમાં શાક, ભાદરવામાં દહીં, આસામાં દૂધ, અને કાર્તિકમાં બે-
દળવાળું ધાન્ય એ વર્ત્ય કરવા એ સઘળાં વ્રતો નિય છે. હવિષ્યભક્ષણ આદિ બીજાં વ્રતો કરવાની
ધૃત્તા હોય તો, “આવળેવર્જયે શાક.” એ શ્લોકને બદલે “હવિષ્યાન્નં મક્ષયિષ્યે, દેવાહં પ્રીતયે તવ.”
એવો ઉચ્ચાર કરવો. શાકવ્રત અને બીજાં વ્રતો સાથેજ કરવાનાં હોય તો તે (પ્રથમનો) શ્લોક
બોધી બીજા વ્રતનો મંત્ર લખવો. ગોળ વર્જવો અને ધારણાધારણા કરવી, ઇલાદિ વ્રતોમાટે જે
ઉચ્ચાર કરવો તે આ પ્રમાણે,—“વર્જયિષ્યે ગુડં દેવ, મધુરસ્વરસિદ્ધયે ॥ વર્જયિષ્યે તૈલમહં સુદ-
રાંગત્વસિદ્ધયે ॥ યોગાભ્યાસી ભવિષ્યામિ, પ્રાપ્તું વ્રહ્મપદં પરં ॥ મૌનવતી ભવિષ્યામિ, સ્વાશ્વાપાલન-
સિદ્ધયે ॥ ઇકાંતરોપવાસી ચ, પ્રાપ્તું વ્રહ્મપુરં પરં,” ઇલાદિ રીતે ઉચ્ચાર કરવો. નિષિદ્ધ પદાર્થમાત્ર
વર્જિત કરવાની ધૃત્તા હોય તો “વૃતાકાદિનિષિદ્ધાનિ હરે સર્વાણિ વર્જયે,” એવો સંકલ્પ કરવો.

તાનિચચાતુર્માસ્યેનિષિદ્ધાનિ ॥ પ્રાપ્યંમચૂર્ણંચર્મસ્યોદકંજંવીરંધીજપૂરંયજ્ઞશોપમિન્નંવિષ્ણવ
નિવેદિતાશ્નંદગ્ધાશ્નંમસૂરંમાંસંચેત્યહવિધમામિપંચર્જયેત્ નિષ્પાચરાજમાપધાન્યે લવણશાકંવૃતાકંકલિં
ગફલંજનેકવીજફલં નિર્વાંજમૂલકંરક્તમૂલકંકૂપ્માંડંફલુદંડંનૂતનયદરીધાત્રીફલાનિ ચિંચામંચકાદિવા
યનમનુતુકાલેમાર્ચાપરાશ્નંમપુષ્પટોલંમાપકુલિત્યસિતસર્પેષાંશ્વવર્જયેત્ વૃતાકવિલ્વોદુંબરકલિંગમિંસટા
સ્તુવૈષ્ણવૈઃસર્વેમાસેપુવર્ગ્યાઃ અન્યવ્રતુગોછાગીમહિષ્યન્યદુર્ગધંપુરુષિતાશ્નંદ્વિજેષ્યઃક્રીતારસા ભૂમિલવણં
તામ્રપાત્રસંગદર્પપલ્લવજલંસ્યાર્યપક્કમધ્રમિત્યામિપગણઠકઃ ચતુર્ધ્વપિદિમાસેપુહવિષ્યાશીતપાપમાક્ર
હવિષ્યાણિનુદીહિમુદ્રયતિલકંચુકલાયત્પામાકગોધૂમધાન્યાનિ રક્તમિન્નમૂલકંસૂરણાદિકંદઃ સૈંધવ
સામુદ્રલવણં ગભ્યાનિદધિસર્પિર્દુર્ગધાનિ પનસાપ્રનારિકેલફલાનિ હરીતકીપિપ્પલીજીરકંકુઠીચિંચાક
લીલીલવલીધાત્રીફલાનિ ગુદેતરેશ્ચુવિકારદસ્યેતાનિ અતૈલપકાનિ ગભ્યંતર્કમાહિપંચૃતંકચિત્ ॥

હવે ચાતુર્માસ્યમાં નિષિદ્ધ પદાર્થ કયા તે કહેછે.

છીપ તથા બીજાં હાડકાનો ઝુનો; આમ્રમાં રખેલું પાણી; ગોદરિયાં લીંણુ; બીજેક, વૈશ્વદેવ
કીધાવિનાતું અને વિષ્ણુને અર્પણ ન કરેલું એવું અન્ન, બળેલું અન્ન; મક્ષર; માંસ; એ આઠ પ્રકાર-
નું આમિય વર્ત્ય કરવું. કાળા વાળ; પટાણા; ચોળા; મીઠાનું શાક; વેંગણુ; કાલીચુ; ગાદુ બીજ-
વાળું ફળ; બીજવિનાતું (કેળાંઆદિ) ફળ; સફેદ ઝુળા; રાતા ઝુળા; કોળું, શેરડી; નવાં બોર;
આમળાં અને આંબલી; પલંગઆદિ ઉપર ઝુલું; ઋતુ આચાવિના સ્ત્રીનું સેવન; પરાશ્ન; મધ;
પરવશ; અરદ; કળથી; ઘોળા સર્પ; એ સર્વ વર્ત્ય કરવાં. વેંગણુ; બીડિકળ; ચુક્કરનાં ફળ; કાલીચુ;
દાંતેનું અન્ન; એ વૈશ્વદેવએ સર્વ માંસમાં છોડી દેવાં. બીજા કોઈ ગ્રંથમાં તો; ગાય, બકરી, અને
ભેંસવિના બીજાનું દૂધ; વાતી અન્ન; આઠણ પાચેથી વેચાતા લીધેલા રસ, જમીનસંધી લૂણુ;
ત્રાંવાના પાત્રમાં રખેલાં ગાયનાં દૂધ, દહીં ઇલાદિ; ન્હાની તળાવડીનું જલ; પોતા માટેજ રથિલું
અન્ન; ઇલાદિ આમિયગણુ કહ્યો છે. આરે માંસમાં હવિષ્ય બોજન કરવાથી પાપભાગી થતો નથી.
હવિષ્ય કયાં તે કહેછે.—ચોખા, મગ, જવ, તિલ, કાંચ, કલાપ (કમલકાકડી), શામો, અને ઘઉં, એ
ધાન્ય રાતાવિના બીજા ઝુળા; ચરણુ આદિ કંદ; સૈંધવ, અને સમુદ્રનું એ બે લૂણુ; ગાયનાં દૂધ,
દહીં, ઘી, ફાલુરા, આંબા અને નારિયલ એ ફળ; હરેરે, પિપર, રુકું, મુંદ, આંબલી, કેળાં, મ્હોટાં
આમળાં, આમળાં, આકર, ખાંડ, એ સઘળાં તેલમાં પાકેલાં ન હોય તો હવિષ્ય જાણવાં. ગાયની
હાડ અને સેરાનું ઘી એ પણ આઠ હવિષ્યમાં કલાં છે.

અપચામ્યવ્રતાનિ ॥ ગુદવર્જનાન્મધુરસ્વરતા તૈલવર્જનાત્સુંદરંગતા યોગાભ્યાસીવ્રહ્મપદમામોતિ
તાંવૈલસ્યાગાદ્રોગીમધુરકંઠશ્ચ પુતત્યાગીશ્ચિગ્ધતનુઃ શાકત્યાગીપકાશ્નમુક્ત પાદામ્યંગત્યાગાદ્રપુઃસૌગં
પ્યં દષ્ટિદુગ્ધતત્યાગાદ્રિષ્ણુલોકઃ સ્થાલીપાચિતાત્રત્યાગાદ્રીઘંસંતતિઃ ભૂમીદર્મશાયીવિષ્ણુદાસઃ ભૂમિ
મોજનાનૃપત્વં મધુમાંસત્યાગાન્મુનિઃ પર્કાંતરોપવાસાદ્રહ્મલોકઃ નલ્લક્ષેશધારણાદિનેદિનેગંગાજ્ઞાનં મૌ
નાદમ્પતિતાપા વિષ્ણુવંદનાદ્રોદાનફલં વિષ્ણુપાદસ્પર્શાન્યુતરહૃત્યતા હરેરાલયેસંમાર્જનાદિના નૃપત્વં
નામદક્ષિણાકરજાદ્રિષ્ણુલોકઃ ઇકમત્કારનાદન્નિદ્યોષફલં અપાચિતેનવાપીકૃપોત્સર્ગાદિપૂર્તફલં પથા
દન્કાલમોજનાદિરત્પંગઃ પર્ણેપુમોજનાત્કુરુક્ષેત્રવાસફલં સિલામોજનાત્રપાગજ્ઞાનફલં પ્યં માસચતુ

દ્યસાધ્યાનાંવ્રતાનાં સંકલ્પમેકાદશ્યાંદ્વાદશ્યાંવાકૃત્વા શ્રાવણમાસવ્રતવિશેષસંકલ્પદૈવકાર્યઃ અહંશા કંવર્જયિષ્યેશ્રાવણેમાસિમાધવેતિ અવ્રશાકશબ્દેનલોકેપ્રસિદ્ધાઃ ફલમૂલપુષ્પપત્રાંકુરકાંડરવગાદિકૃપા વર્ગ્યાઃ નતુવ્યંજનમાત્રં ઘુંટીહરિદ્રાજીરકાદિકમપિવાવર્જ્યં તત્રતત્કાલોદ્ભવાનામાતપાદિશેષોપિતકાર્યાં તરોદ્ભવાનાંચસર્વેશાકાનાંવર્જનંકાર્યં અથેપાંચાતુર્માસ્યવ્રતાનાંસમાસૌકાર્તિક્યાંદાનાનિતત્રૈવચક્ષ્યંતે ॥

હવે કામ્યવ્રત કહેછે.

ગોળનો લાગ કરવાથી સ્વર મધુર થાય છે. તેલના લાગથી શરીર સુંદર થાય છે. યોગાદ્યાસ કરવાથી બ્રહ્મપદ પ્રાપ્ત થાય છે. તાંબૂલનો લાગ કરવાથી અનેક ભોગની પ્રાપ્તિ તથા કંઠ મધુર થાય છે. ઘી છોડવાથી શરીર કોમળ થાય છે. શાકનો લાગ કરવાથી પક્વાત્રનો ભોક્તા થાય છે. પગને તેલ આદિનું મર્દન છોડવાથી શરીર સુગંધિ થાય છે. દહીં, ફદ્દા, અને છાસ છોડવાથી વિષ્ણુલોક પ્રાપ્તિ થાય છે. પાત્રમાં રંધેલા અન્નનો લાગ કરવાથી વંશવૃદ્ધિ થાય છે. પૃથ્વી ઉપર દર્ભ પાથરી તે ઉપર નિદ્રા કરવાથી ભગવદ્ભક્ત થાય છે. પૃથ્વી ઉપર ભોજન કરવાથી રાજ્ય મળે છે. મધ, અને માંસનો લાગ કરવાથી મુનિ (વિચારશીલ) થાય છે. એકાંતર ઉપવાસ કરવાથી બ્રહ્મલોક પ્રાપ્તિ થાય છે. નાખ, દેસ એ ધારણ કરવાથી નિત્ય ગંગાસ્નાનનું ફળ થાય છે. મૌનવ્રત કરવાથી આત્મા અરબ્ધભિત આલે છે. વિષ્ણુને પ્રણામ કરવાથી ગોદાનનું ફળ થાય છે. વિષ્ણુના ચરણરૂપશૈ કરવાથી કૃતાયુષ્યનું થાય છે. દેવમંદિરમાં જાડુ વગેરે શુદ્ધિ કરવાથી રાજ્ય મળે છે. વિષ્ણુને સો પ્રદક્ષિણ કરવાથી વિષ્ણુલોક પ્રાપ્ત થાય છે. એકભક્ત કરવાથી અગ્નિહોત્રનું ફળ. અયાચિતવ્રત પાળવાથી વાવ, કુવા ઇત્યાદિક ઉત્સર્ગ કરવાનું ફળ મળે છે, દિવસના છઠ્ઠા ભાગમાં ભોજન કરવાથી ધણો વખત સ્વર્ગવાસ થાય છે. પાંદડાંઓમાં ભોજન કરવાથી કુરુક્ષેત્રમાં નિવાસ કરવાનું ફળ મળે છે. શિલા ઉપર ભોજન કરવાથી પ્રયાગસ્નાનનું ફળ થાય છે. એ રીતે આર માસ પાળવાનાં વ્રતોનો સંકલ્પ એકાદશીને અથવા ખારસને દિવસે કરી શ્રાવણ માસનાં બીજાં વ્રતોનો સંકલ્પ પણ એજ દિવસે કરવો. તે આ પ્રમાણે,—“ અહં શાકં ચર્જયિષ્યે, શ્રાવણે માસિ માધવ, ” અહીં શાક શબ્દવટ લોકપ્રસિદ્ધ ફળ, ચૂળ, પાન, અંકુર, કાંબળી, છિલકા, ઇલાદિરૂપ શાક વર્ગનું. વ્યંજન (કઢી વગેરે) સઘળું વર્જિત કરવું નહીં. અથવા સુંકે, હલદર, જીરૂ ઇલાદિ પણ છોડવાં. એજ રીતે તે સમયમાં ઉત્પન્ન થયેલાં અને પ્રથમ પેદા થયેલાં છતાં તડકે સૂકી થયેલાં સઘળાં શાક વર્ગ્ય કરવાં, હવે એ આતુર્માસ્થવ્રતોની સમાપ્તિ થયેલી કાર્તિકી પૂનમને દિવસે દાન દેવાનાં તે, તે પ્રકરણમાં કહીશું.

શયનીવોધિન્યોસ્તસમુદ્રાધારણમુક્તરામાર્ચનચંદ્રિકાયામ્ ॥ અવ્રતતમુદ્રાધારણે વિધાયકાનિપ્રશંસાવચનાનિનિયેધકાનિર્નિદાવચનાનિચ્ચહુતરાણ્યુપલભ્યંતે તેપાંશિષ્ટાચારાહ્લવસ્થા ચેપાંકુલેપિતપિતામહાદિમિસ્તત્તમુદ્રાધારણાદિધર્મોનુષ્ઠિતસ્તેસ્તયૈવાનુષ્ઠેયઃ ચેપાંતુકુલેપુનકેનાપ્યનુષ્ઠિતસ્તૈનેસ્વમતિવિલસિતશ્રદ્ધયાતત્ત્વર્ધ્માંનુષ્ઠેયોદોષશ્રવણાદિતિતાત્પર્યમ્ ॥

શયની (આપાદ શુદ) અને વોધિની (કાર્તિક શુદ) એ એકાદશીને દિવસે તત્તભદ્રા (છાપ) ધારણ કરવાનું રામાર્ચનચંદ્રિકામાં કહ્યું છે. એ તત્તભદ્રા ધારણ કરવામાં પ્રશંસા કરનારા વિધિ વાક્ય, અને નિયેધકારક નિદાવચનો બહુ મળે છે, માટે તે વચનોની શિષ્ટાચારપ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી. જેઓનાં કુલોમાં બાપ, દાદા ઇલાદિકાએ તત્તમુદ્રાધારણાદિક ધર્મે આચરેલા હોય તેમણે તેમજ ધર્માચરણ કરવું. અને જેઓનાં કુલોમાં પ્રથમ કોઇએ પણ આચરણ કર્યું ન હોય તેમણે, શાસ્ત્રમાં દોષ સંભળાય છે માટે પોતાની શુદ્ધિમાં થયેલી શ્રદ્ધાથી તે તત્તમુદ્રાધારણાદિક ધર્મ આચરણ કરવો નહીં, એ અભિપ્રાય બાળવો.

આપાદશુક્લદ્વાદશ્યાંવામનપૂજનેનરમેષફલમ્ ॥ પૂર્વાપાદાયુતાયાંપૌર્ણમાસ્યામન્નપાનાદિદાનાદક્ષ્યાદિપ્રાપ્તિઃ અસ્યામેવપૌર્ણમાસ્યાંપ્રદોષવ્યાપિન્યાંશ્રીશિવસ્યશયનોત્ત્તવઃ અસ્યામેવકો કિલાવ્રતં તત્ર દ્વાનંકરિષ્યેનિયતાબ્રહ્મચર્યેંચિતાસતી મોહ્યામિનકંમૂશય્યાંકરિષ્યેપ્રાણિન્નાંદ્યામિતિ માસવ્રતંસંકલ્પ્ય કોકિલારુપિણીશિવાંપ્રત્યહંસંપૂજનકમોજનં યસિસ્તપ્તપાત્તકાપાઃ

પાદેમતંકાર્યમિત્યાચારઃસનિર્મૂલઃ આપાદસ્યશ્રાવણસ્યવાપૌર્ણમાસ્યાંચતુર્વદશ્યામંદ્રમ્યાંવાશિષ્યપવિત્રારો
પણમુકં અસ્યાંપૌર્ણમાસ્યાંસંત્યાસિનાંચાતુર્માસવાસસંકલ્પાંગત્વેનક્ષૌરવ્યાસપૂજાદિકંવિહિતં અત્રક
મંણિઝીદયિકીત્રિમુદ્ધર્તાપૌર્ણમાસીગ્રાહ્યા ચાતુર્માસસ્યમધ્યેતુવપનંવર્જયેદ્યતિઃ ચાતુર્માસંદ્વિમાસંવાસદૈ
કઞ્ચેવસંવસેત્ ॥

આપાદ શુદ્ધ આરમ્ભને દિવસે વામનની પૂજા કરવાથી નરમેધ યજ્ઞનું ફળ મળેછે. પૂર્વાપાદા
નક્ષત્રવદે યજ્ઞ એવી પૂનમને દિવસે અન્ન, પણેા, ઇલાદિ દાન કરવાથી આશ્વ્ય અન્નાદિકની પ્રાપ્તિ
થાયછે. એજ પૂનમ પ્રદોષકાલવ્યાપિની હોય તે દિવસે શ્રીશિવના શયન ઉત્સવ કરવો. એજ
પૂનમને દિવસે કોઠિલામત કરવું. તે વ્રતમાટે, “જ્ઞાનં કરિષ્યે નિયતા, વ્રહ્મચર્યે સ્થિતા સતી ॥
મોક્ષ્યામિ નત્તં મૂશર્યાં, કરિષ્યે પ્રાણિનાં દયાં” એ રીતે ભાસપર્વત વ્રતને સંકલ્પ કરી કોઠિલાઙ્-
પિણી શિવા દેવીનું નિત્ય પૂજન કરી નકલોજન કરવું. જે વર્ષમાં આપાદ અધિકભાસ હોય તેજ
વર્ષમાં શુદ્ધ આપાદમાં વ્રત કરવું. એ આચાર આવેછે તે નિર્મૂલ છે. આપાદ અથવા શ્રાવણની
પૂનમ, ચૌદશ અથવા આઠમ એમાંથી કોઇ એક દિવસે શિવને પવિત્રાં ધરાવવાનું કહ્યું છે. એ
પૂનમને દિવસે સંન્યાસીએએ, ચાર ભાસ એક ઠેકાણે રહેવા માટે જે સંકલ્પ કરવો તેનાં અંગરૂપ
ક્ષૌર, વ્યાસપૂજા ઇલાદિક કરવાં. એ કાર્યોમાટે પૂનમ સૂર્યોદયથકી છ ઘડી હોય તે લેવી. “આતુ-
ર્માસ્યના મધ્યમાં સંન્યાસીએ ક્ષૌર કરાવવું નહીં; અને ચાર ભાસ અથવા બે ભાસ નિયમથી એક
સ્થાનકે રહેવું.”

તત્રાદૌક્ષૌરંધિધાષદ્વાદશશ્રુતિકાલાનાનિપ્રાણાયામાદિવિધિચકૃત્વાવ્યાસપૂ
જાંકુર્યાત્ અથસંક્ષેપેનતદ્વિધિઃ ॥ દેશકાલૌસંકીર્ત્યંચાતુર્માસવાસસંકલ્પંકર્તુંશ્રીકૃષ્ણવ્યાસમા
પ્યકારાણાંસપરિવારાણાંપૂજનંકરિષ્યેદિતિસંકલ્પ્ય મધ્યેશ્રીકૃષ્ણંતત્પૂર્વેતઃપ્રાદક્ષિણ્યેનવાસુદેવસંકર્ષણપ્ર
પુજ્ઞાનિચ્છાનાવાહ્ય શ્રીકૃષ્ણપંચકદક્ષિણભાગેવ્યાસંતત્પૂર્વેતઃપ્રાદક્ષિણ્યેનહુમંતુજૈમિનિયેશંપાયનપૈલા
નિતિવ્યાસપંચકમાવાહ્યશ્રીકૃષ્ણાદિવામેભાપ્યકારંશ્રીશંકરંતત્પૂર્વેતઃ પ્રાદક્ષિણ્યેન પદ્મપાદવિશ્વરુપપ્રોદ
કહસ્તામલકાવાર્યાનાવાહ્ય શ્રીકૃષ્ણપંચકે શ્રીકૃષ્ણપાર્શ્વયોર્ગૃહ્મરુદ્રૌપૂર્વાદિચતુર્વિંશતિસનકાદીન્ શ્રીકૃષ્ણપં
ચકાત્પુરતઃગુરુપરમગુરુપરમેષ્ઠિગુરુન્ વ્રહ્મયસિષ્ઠશકિપરાશરવ્યાસશુકગૌડપાદગૌર્વિંદપાદશંકરાચાર્યા
નમ્રહ્મનિષ્ઠાંધ્યાવાહ્ય પંચકનયસ્યાત્રેયેગણેશંશૈશાન્યેક્ષેત્રપાલંવાયવ્યેદુર્ગાંનૈર્મલ્યેસરસ્વતીંપ્રાગાદ્યદિક્ષુદૈ
દ્રાદિલોકપાલાંધ્યાવાદપૂજયેત્તત્તનનારાયણાદ્યશરેણશ્રીકૃષ્ણપૂજા અન્યેર્વાંપ્રણવાદિનમોતૈસ્તત્તપ્રામમંત્રેઃ
પૂજાકાર્યા પૂજાંતે અસતિપ્રતિયંધેચતુરોવાર્ષિકાન્માસાનિહયસામિ ઇતિમનસાસંકલ્પ્ય અહંતાવપ્રિય
સ્થામિસર્વંભૂતહિતાયૈવ પ્રાયેણપ્રાવૃષ્ણિપ્રાણિસંકુલંવર્તમદ્વયતે અતસ્તેપામહિંસાર્યંપક્ષાન્નૈશ્વૃતિસંશ્રયાન્
સ્થાસ્યામધનુરોમાસાનત્રૈવાસતિયાધકે ઇતિવાચિકસંકલ્પંકુર્યાત્ તતોગૃહસ્થાઃપ્રતિવ્રયુઃ નિષસંતુસુશે
નાત્રગમિષ્યામ.કૃતાર્યંતાં યથાશકિચ્છુશ્રૃપાર્કરિષ્યામોભવ્યંમુદેતિ તતોવૃદ્ધાનુક્રમેણયતીન્ ગૃહસ્થાઃ ય
તયધ્યાન્યોન્યંનમસ્કુરુંપતદ્વિધિઃપૌર્ણમાસ્યામસંમવેદ્વાદયાંકાર્યઃ આપાદકૃષ્ણઠિતીયાયામશ્વયશયનં
વ્રતં અત્રલક્ષ્મીયુતંનિષ્ણંપર્વકેસંપૂજ્ય પત્નીમર્તુર્વિયોગંવર્તમાર્ચાંસમુદ્ભવં નામુચંતિયથાદુઃસ્વંદંપત્યાનિ
તયાકુર્વિત્યાદિમિદાંપત્યામંગપ્રાર્થનાર્થમંત્રૈઃપ્રાર્થયેત્ તતશ્ચંદ્રાપાર્શ્વેદત્વાનકમોજનંકાર્યં પર્વમાસચતુષ્ઠ
યેકૃષ્ણઠિતીયાસુસંપૂજ્ય સપત્નીકાર્યશાધ્યાદાનંકૃત્વાતાંપ્રતિમાંચસોપસ્કરંદધાત્ અસ્મિન્વતેઅશ્વધ્યંદાં
પત્યસુસંપુત્રપ્રધનાદ્યવિયોગોનાર્હસ્થાવિયોગઃસત્તજન્મનિમચતિ અત્રવતેચંદ્રોદયવ્યાપિનીતિથિપ્રાંહ્યા ચં
દ્રોદયેપૂજાયુકેઃ દિનદ્વયેસર્વેડસર્વેવાર્પરે ॥ ઇતિ શ્રીમદ્વંતોપાધ્યાયસુકાદીનાધોપાધ્યાયવિરચિ
તે ધર્મસિંધુસારે આપાદમાસકલ્પનિર્ણય રહેદાઃ સમાપ્તઃ ॥

સંન્યાસીએ આતુર્માસ્ય એક ઠેકાણે રહેવું તેનો વિધિ કહેછે.

સંન્યાસીએ પ્રથમ ક્ષૌર કાપી બાર વખત શ્રુતિકાલાન અને પ્રાણાયામ ઇલાદિક વિધિ કરી
વ્યામજન કરવી. હવે સંક્ષેપથકી તેનો વિધિ કહેછે:—દેશ દાહને ઉચ્ચાર કરી “ચાતુર્માસવાસ-

૧. પ્રપાદે આદે ॥ કાજદો કી યદા સ્નાન્ કોઠિવાસદાનંમ્ ॥ તથા યા ગુરુને નારી ન સા રેખમમાડવાય ॥ ૨ ॥ શુભ
દેવે પ્રસન્નમિ મદ્રે પૈતુર્નિયંતુમ્ ॥ મલમાસે સ્વયિકિતિ શુદ્ધાષાદે સમગતે ॥ ૨ ॥ આકાશ્યા પૌર્ણિમાસા ॥ સંત્યાગાદે દુપમિતે ॥
૩. દગ્ધે-નામવેદ મન્વન્દ્રપૂર્ણ હાદ્મ ॥ ૨ ॥ સૌભાગ્યવનપાન્યાદિપ્રાયે દિવગુરુયે સ્વાદિ નિર્મૂલ ॥

સંકલ્પ કરતું શ્રીકૃષ્ણવ્યાસભાષ્યકારાણાં સપરિવારાણાં પૂજનં કરિષ્યે.” એવો સંકલ્પ કરી મધ્યભાગમાં શ્રીકૃષ્ણનું આવાહન કરી તેની પૂર્વ દિશાથી પ્રદક્ષિણુરીતે વાસુદેવ, સંકર્ણણ, પ્રદુમ્ન, અને અનિરુદ્ધ, એમનું આવાહન કરી એ શ્રીકૃષ્ણપંચકના દક્ષિણ ભાગમાં વ્યાસનું આવાહન કરી તેની પૂર્વ દિશાથી પ્રદક્ષિણુરીતે સુમંતુ, જૈમિનિ, વૈશંપાયન, અને પૈલ એ વ્યાસપંચકનું આવાહન કરી શ્રીકૃષ્ણપંચકના ડાબા ભાગમાં ભાષ્યકાર શ્રીસંકરાચાર્યનું આવાહન કરવું. પછી તેની પૂર્વ દિશાથી પ્રદક્ષિણુરીતે પદ્મપાદ, વિશ્વરૂપ, ત્રોટક, અને હસ્તામલક, એમનું આવાહન કીધા પછી શ્રીકૃષ્ણપંચકમધ્યે—શ્રીકૃષ્ણની બન્ને તરફ બ્રહ્મા, અને રુદ્ર; પૂર્વાદિક ચાર દિશામાં સનક, સનંદન, સનાતન, અને સનત્કુમાર, એમનું આવાહન કરવું. શ્રીકૃષ્ણપંચકની આગળ ગુરુ, પરમગુરુ, પરમેષ્ઠિગુરુ, વલ્લિષ્ઠ, શક્તિ, પરાશર, વ્યાસ, શુક, ગૌડપાદ, ગોવિંદપાદ, સંકરાચાર્ય અને બીજા બ્રહ્મનિષ્ઠ એ સર્વેનું આવાહન કરી ત્રણે પંચકને અગ્નિપુણે ગણપતિ, ઇશાન ખુલ્લામાં ક્ષેત્રપાળ; વાયુકોણમાં દુર્ગા, નૈઋત્યપુણે સરસ્વતી, અને પૂર્વેયકી આઠે દિશામાં ઇંદ્રાદિક આઠ લોકપાલ, એ રીતે એ સઘળા દેવોનું આવાહન કરી પૂજા કરવી, તેમાં નારાયણના અષ્ટાક્ષર મંત્રવડે શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરવી. બીજાં-ઝોની, ઝોંકાર આદિ અને નમઃ અંતમાં એવા તેના તેના નામમંત્રવડે પૂજા કરવી. પૂજા થયા પછી પ્રતિબંધ ન હોય તો, “ચતુરો વાર્ષિકાન્ માસાન્ રહ વસામિ.” એવો મનમાં સંકલ્પ કરી “અહં તાવન્નિવત્સ્યામિ, સર્વમૃતહિતાય વૈ ॥ પ્રાયેણ પ્રાવૃપિ પ્રાણિસંકુલં વર્ત્મ દશ્યતે ॥ અતસ્તેવા-મર્હિસાર્થે, પશ્યાન્ વૈ શ્રુતિસંશ્રયાન્ ॥ સ્થાસ્યામશ્ચતુરો માસાન્નૈવાસતિવાધકે,” એવો વાર્ષિક સંકલ્પ કરવો. પછી સંન્યાસીને ગૃહસ્થોએ ઉત્તર આપવો. સુખેકરી આપ ઇહાં ગિરાજે, તેથી અમે કૃતાયે થઇશું, અને હવેસાથે અમે યથાશક્તિ આપની સેવા કરીશું.” એ રીતે કહ્યા પછી વૃદ્ધોના કમવડે યતિઓને ગૃહસ્થોએ અને યતિઓએ પરસ્પર નમસ્કાર કરવા. આ વિધિ પૂનમને દિવસે ન અને તો બારસને દિવસે કરવો. આપાઠ વદ બીજને દિવસે અશ્ન-ન્યશયન એ નામનું વ્રત કરવું. એ વ્રતમાં લક્ષ્મીસહિત વિષ્ણુની પલંગ ઉપર પૂજા કરી “પત્ની મર્તુર્વિયોગં ચ, મર્તો માર્યાસમુદ્ગવં ॥ નામુર્વંતિ યથા દુઃખં, વૈપત્યાનિ તથા કુઠ.” ઇત્યાદિક સ્ત્રી પુરુષના અલંગની પ્રાર્થના કહેનાર મંત્રો-વડે પ્રાર્થના કરવી. પછી ચંદ્રને અર્ધ આપી નક્તલોજન કરવું. એ રીતે ચાર માસ લગી વદ બીજને દિવસે પૂજા કરી સ્ત્રીસહિત એવા બ્રાહ્મણને શમ્પાદાન કરી તે પ્રતિમાનું સર્વ સામગ્રીસહિત દાન કરવું. આ વ્રત કરવાથી અક્ષય દાંપત્ય(સ્ત્રી પુરુષપણ)નું સુખ; યુત્ર, ધન, ઇત્યાદિકોના અભિ-યોગ; અને ગૃહસ્થાશ્રમનો અવિયોગ; ઇત્યાદિ સાત જન્મ લગી પ્રાપ્ત થાયછે. ચંદ્રોદયસમયે પૂજા કરવી એમ કહેલ છે માટે એ વ્રતમાં ચંદ્રોદયવ્યાપિની તિથિ લેવી. બન્ને દિવસે ચંદ્રોદયવ્યાપિની હોય અથવા ન હોય તો બીજા દિવસનીજ લેવી. ઇતિ શ્રીમદનંતોપાધ્યાયસૂત્રકાશીનાથોપાધ્યાય-વિરચિતે ધર્મસિદ્ધિસારે આપાઠમાસકૃત્યનિર્ણયોદેશઃ સમાપ્તઃ ॥

અથશ્રાવણમાસઃ ॥ સિંહેપૂર્વાઃપોહશનાભ્યઃપુણ્યકાલઃ રાત્રૌતૂતં અન્નમાસેપ્કમકવ્રતંતંત્રમતં વિષ્ણુશિવાદ્યમિષેકશ્ચોક્તઃ સિંહરાશિગતેસૂર્યવૈયસ્યગૌઃપ્રસૂયતે તેનચ્યાદૃતિમિર્ધૃતાકાયુતસંત્યસર્પપહોમં કૃત્વાસાતૌર્ગ્રાહણાયદેયા એવંનિશીયેનોઃકંદનેપિમૃત્યુંજયમંત્રેણહોમાદિરૂપાશાંતિઃકાર્યા એવંશ્રાવણમાસેદિવાશ્વિનીપ્રસવોપિનિપિદ્ધઃ માઘેવુધેચમહિષીશ્રાવણેવહવાદિવા સિંહેગાવઃપ્રસૂયંતેસ્વામિનોમૃત્યુદા-યકા ઇત્યુકેત્રાપિશાંતિઃ શાંતિપ્રથતોહેયા સોમવારવ્રતંકાર્યશ્રાવણેવૈયથાવિધિ શકેનોપોષણંકાર્યમથવાનિશિમોજનં એવંશ્રાવણેમૌમવારેગૌરીપૂજાપ્યુક્તા શ્રાવણશુક્રચતુર્થીમધ્યાહ્ન્યાપિનીપૂર્વયુતાગ્રાહ્યા શ્રાવણશુક્રપંચમીનાગપંચમી ઇયમુદયેત્રિમુહર્તવ્યાપિનીપરવિદ્વાત્રાહ્યા પરેચ્છિમુહર્તન્યૂનાપંચમીપૂર્વેદુ-ચ્છિમુહર્તન્યૂનચતુર્થીવિદ્વાતદાપૂર્વેત્રિમુહર્તાધિકચતુર્થીવેધેદ્વિમુહર્તાપિપરૈચ મુહર્તમાત્રાનુનગ્રાહોતિમમપ્રતિમાતિ અસ્યાંમિત્યાદિલિખિતાઃમૃન્યવાચયથાચારંનાગાઃપૂજ્યાઃ શ્રાવણશુક્રદ્વાદશ્યાંમાસંકૃતસ્ય શાકવર્જનવ્રતસ્યસાંગતાર્યગ્રાહણાયશાકદાનંકરિષ્યદ્વિતિસંકલ્પ્ય ગ્રાહણંસંપૂજ્ય ઉપાયનમિદંદેવવ્રતસંપૂર્ણહેતવે શાકંતુદ્વિજવર્યાંપસહિરણ્યંદદામ્યહં ઇત્યાદિમંત્રેણપક્કમામંવાશાકંદદ્યાત્ તતો દધિમાદ્રપદેમા સેવર્જયિષ્યેસદાહરે ઇતિદધિવ્રતંસંકલ્પયેત્ અન્નદધિમાત્રંવર્જ્યં તત્કાદીનામનિપેધઃ અથપારણાદેદ્રાદ્ર-શ્યાંવિષ્ણોઃપવિત્રારોપણં પારણાદેદ્રાદ્રશ્યસત્ત્વેત્રયોદશ્યાંપારણાદેતત્રાસંભવેશ્રવણર્ક્ષેપૂર્ણિમાયાંવાકાર્યં

શિવપવિત્રંચતુર્દશ્યામધ્ય્યાંવાપૌર્ણમાસ્યાંવાકાર્યપવંદેવીગણેશદુર્ગાદીનાં ચતુર્દશીચતુર્થીતૃતીયાનવમ્યા
દ્વયોથાકુલાચારંતિથયઃ તત્તત્તિથિચ્ચસંભવેસર્વદેવાનાંધ્રાવળપૌર્ણમાસ્યાંકાર્ય તત્રાપ્યસંભવેકાર્તિક્ય
વધિગોળકાલઃ इदંનિલંઅકુર્વાળોવજલ્થઃ તસ્યસાંવત્સરીપૂજાનિષ્ફલેત્યાદ્યુક્તેઃ ગોળકાલેપ્યકરણે ત
દાયુતંજપેન્મંત્રંસ્તોત્રંવાપિસમાહિત इत्यુક્તેર્યુતસંત્યાકતદેવતામૂલમંત્રજપઃપ્રાયશ્ચિત્તં તત્રપૂર્વેધુરધિવા
સન્તપરેહિપવિત્રારોપણંદ્વયહકાલાસંભવેસઘોધિવાસનપૂર્વકંતત્કાર્યમ્ ॥

હવે શ્રાવણ માસમાંનાં કૃત્યો કહેછે.

સિંહ સંક્રાંતિની પ્રથમની શોળ ઘડી પુણ્યકાલ. રાત્રિએ સંક્રાંતિ થઈ હોય તો પ્રથમ (પત્ર ૪
માં) કલાપ્રમાણે પુણ્યકાલ બાળવો. એ માસમાં એકભક્તવ્રત, નક્તવ્રત, વિષ્ણુ અને શિવ ઇલાદિ
ઉપર અભિષેક એ કરવા. સિંહ રાશિનો સૂર્ય છતાં જેની ગાય વિષાય તેણે વ્યાઘ્રતિમંત્રવડે ધીમાં
બીજતેલા સૂર્યનેનો દશ હજાર હોમ કરી તે વિષાયથી ગાય ગ્રાહણને દેવી. એ પ્રમાણે મધ્યરાત્રે
ગાય ઉઠ્યા સ્વરથી શોક કરે તો પણ મૃત્યુંજય મંત્રવડે હોમાદિરૂપ શાંતિ કરવી. એ રીતે શ્રાવણ
માસમાં દિવસે ઘોડી વિષાય તો તે પણ નિષિદ્ધ છે. “માથ માસમાં તથા બુધવારે ભેંસ; શ્રાવણ
માસમાં દિવસની ઘોડી; અને સિંહ સંક્રાંતિમાં ગાય; એ વિષાય તો પોતાના પાળનારને મૃત્યુ આપે
છે,” એવાં વચન છે માટે એ ઠેકાણે પણ શાંતિ કરવી, તે શાંતિમંત્રોમાં ભેઠ લેવી. “શ્રાવણ
માસમાં વિધિપૂર્વક શોભવારતું વ્રત કરવું. શક્તિમાન હોય તેણે ઉપવાસ કરવો, અથવા રાત્રિએ
જોજન કરવું.” એ રીતે શ્રાવણના મંગળતારને દિવસે ગોંડીપૂજા પણ કરવાની કહી છે. શ્રાવણ શુદ્ધ
ચોથ મહાપ્રજ્ઞાપિની હોય અને પૂર્વેવિક્લા હોય તે લેવી. શ્રાવણ શુદ્ધ પાંચમને નાગપંચમી કહે છે.
એ મૂર્ખોદયપછી છ ઘડી વ્યાપેલી હોય એવી છઠવડે વિક્લા લેવી. પાંચમ બીજે દિવસે છ ઘડીથી
ઝોછી હોય અને પ્રથમ દિવસે છ ઘડી કરતાં ઝોછી એવી ચોથવડે વિક્લા હોય તો પ્રથમનીજ
લેવી. છ ઘડી કરતાં અધિક ચોથનો વેધ હોય તો ચાર ઘડી છતાં પણ બીજા દિવસની લેવી.
બીજે દિવસે બે ઘડી હોય તો તે લેવી નહીં, એમ મને ભાસે છે. એ પાંચમને દિવસે, પોતાના
કુલાચાર પ્રમાણે ભાતમાં ચીતરેલા, અથવા માટીવતી બનાવેલા નાગ દેવતાઓની પૂજા કરવી.
શ્રાવણ શુદ્ધ બારસને દિવસે, “માસંક્રુતસ્ય શાકવર્જનવ્રતસ્ય સાંગતાર્યં વ્રાહ્મણાય શાકદાનં કરિષ્યે.”
એવો સંકલ્પ કરી શ્રાહણુની પૂજા કીધા પછી, “ઉપાયનસિદ્ધં વૈવ, વ્રતસંપૂર્ણહેતવે ॥ શાકં તુ
દ્વિજવર્યાય, સહિરણ્યં દ્વદામ્યહ,” ઇલાદિક મંત્રવડે રાંધેલું અથવા કાચું શાક દેવું. ત્યાર પછી,
“દધિ માદ્રપદે માસે, વર્ગયિષ્યે સદા હ્રતે.” એવો દધિવ્રતનો સંકલ્પ કરવો. એ વ્રતમાં દેવલ દહીં
વળ્યું છે; હાસ દૂધ ઇલાદિકનો નિવેધ નથી. પછી પારણુને દિવસે બારસમાં વિષ્ણુને પવિત્રાં
ધરાવવાં. પારણુને દિવસે બારસ ન હોય તો તેરસમાં પારણુને દિવસે, તે સમયે ન અને તો શ્રાવણ
નક્ત્ર, અથવા પૂનમ એ દિવસે પવિત્રાં ધરાવવાં. ચૌદશ, આઠમ અથવા પૂનમ એમાંના કોઈએક
દિવસે શિવને પવિત્રાં ધરાવવાં, એ પ્રમાણે દેવી, ગણપતિ, દુર્ગા, ઇલાદિકોને પવિત્રાં ધરાવવાં તે
માટે ચૌદશ, ચોથ, ત્રીજ, નોમ ઇલાદિ તિથિએ કુલાચારપ્રમાણે લેવી. તે તે તિથિમાં બની ન
શકે તો સર્વ દેવતાઓને શ્રાવણુની પૂનમને દિવસે ધરાવવાં. તે દિવસે પણ બની ન શકે તો કાર્તિક
શુદ્ધ પૂનમ સળી ગોલુ કાલ છે. “એ પવિત્રાં ધરાવે નહીં તો અધોધોનિ પામે છે, અને વર્ષ લગી
કરેલી પૂજા વ્યર્થ બન્ય છે,” એમ કહ્યું છે માટે એ પવિત્રાર્પણ નિલ છે. ગોલુકાલમાં પણ ન કરે
તો, “તે સમયે શાવધાન થઈ મંત્રનો દશ હજાર જપ અથવા સ્તોત્ર પાઠ કરવા,” એવાં વચન
છે માટે તે દેવતાને મૂળમંત્રનો દશ હજાર જપ કરવો એ પ્રાયશ્ચિત્ત બાલ્યું. તેમાં પ્રથમ
દિવસે અધિવાસન કરી બીજે દિવસે પવિત્રાં ધરવાં. બે દિવસનો સંભવ ન હોય તો એકજ દિવસે
પ્રથમ અધિવાસન કરી પછી પવિત્રાં ધરાવવાં.

અષ્ટસંક્ષેપતઃપ્રયોગઃ ॥ કાર્પાસસૂત્રસ્યનવસૂચીવિધાયજ્યોત્તરશતનવસૂચ્યાદેવજાનુપર્યંતંચતુ
વિંશતિમંપિકમુત્તમપવિત્રં ચતુર્ધવાશાષ્ટયસૂચ્યાઝરલંચિદ્વાદશમંધિકંમધ્યમં સત્તવિંશતિનવસૂચ્યાઝ
ષ્ટમંપિકંનામિપર્યંતંકનિષ્ઠં પરિવ્રંચરુત્યા વિંશત્યુત્તરશતેનસત્તયાવાનવસૂચ્યાપાદલંવિર્નીયનમાલામ
ષોષ્ટશતચતુવિંશત્યન્યતરમંપિકાંકૃત્યા દ્વાદશનવસૂચ્યાદ્વાદશમંધિકંમંચપવિત્રં. સત્તવિંશતિનવસૂ
ચ્યાગુરુપવિત્રં ત્રિસૂચ્યાંગદેવતાપવિત્રાણિકુર્યાંત્ શિવપવિત્રાણિલિંગવિસ્તારાનુસારેણકુર્યાંત્ સર્વાણિ

પવિત્રાણિપંગ્ગાદ્યેનપ્રોક્ષ્ય પ્રણવેનપ્રક્ષાલ્યમૂલેનાદ્યોત્તરશતમભિમંજ્ય ગ્રંથીતુંકુમેનરંજયિત્વાસર્વેપવિત્રાણિવંશપાત્રેસંસ્થાપ્ય ધસ્ત્રેણપિધાયદેવપુરતોન્યસ્ય ક્રિયાલોપવિધાનાર્થયત્ત્વયા વિહિતંપ્રમો મયૈતત્ક્રિયતેદેવતચતુષ્ટયેપવિત્રકં નમેષિન્નોભવેદેવકુરુનાથદયામયિ સર્વેયાસર્વેદાવિષ્ણોમમત્વંપરમાગતિરિતિપ્રાર્થ્યાધિવાસનંકુર્યાંત તત્ર દેશકાલૌસંકીર્ત્ય સંવત્સરકૃતપૂજાફલાવાત્સર્યં અમુકદેવતાપ્રીત્યર્થં અધિવાસનવિધિપૂર્વેકંપવિત્રારોપણંકરિષ્યે" इतिसंकल्प्य देवपुरतःसर्वतोभद्रैर्जलपूर्णकुंभंसंस्थाप्य कुंभेवंशपात्रंतत्रतानिपवित्राणिनिधायतेषु संवत्सरस्ययागस्यपवित्रीकारणायभोः विष्णुलोकात्पवित्राद्यआगच्छेहनमोस्तुते इतिमंत्रेणमूलमंत्रेणचावाह्य त्रिसृज्यांत्रहविष्णुरुद्राभ्रवसृज्यांत्रकारसोमवह्निरह्नानागे शसूर्यशिवविश्वेदेवानुत्तममभ्यमकनिष्ठपवित्रेषुप्रहविष्णुरुद्रान्सत्वरजस्तमांस्थावाह्यवनमालायांप्रकृतिं चावाह्यमूलमंत्रेणश्रीपवित्राद्यावाहितदेवताभ्योनमइत्यंतेनगंधाद्युपचारैःपूजयेत् ततःपूर्वसंपादितंवितस्तिमात्रेद्वादशार्थधिकंगंधपवित्रमादाय विष्णुतेजोद्भवंरम्यंसर्वपातकनाशनं सर्वकामप्रदंदेवतवागेधारायाम्यहमितिमंत्रेणमूलसंपुदितेनदेवपादयोःसमर्पयेत् देवस्यकरेवक्षीयादित्यन्ये ततोदेवंपंचोपचारैःसंपૂज्यप्रार्थयेत् आमंत्रितोसिदेवेशपुराणपुरुषोत्तम प्रातस्त्वांपूजयिष्यामिसान्निध्यंकुरुकेशव क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह प्रातस्त्वांपूजयिष्यामिसन्निधौभवतेनमः ततःसाष्टांगप्रणम्यपुष्पांजलिं दद्यात् इत्यधिवासनं अत्रसर्वत्रમૂલમંત્રોશુરૂપદિષ્ટતાંત્રિકોવૈદિકોવાદેવનાયત્રીરૂપોવાપ્રાણઃ ॥

હવે સંક્ષેપથી પવિત્રાં ધરાવનાનો પ્રયોગ કહેછે.

કપાસસાં સૂત્રવતી નવસૂત્રી (નવ તંતુ) કરી તે નવસૂત્રીના એકસો આઠ દેરાતું, અને દેવના બીજાં (ગોઠાણુ-ગુઠા) લગી લાંબું, અને ચોવીસ ગાંઠ સહિત જે પવિત્ર તે ઉત્તમ, નવસૂત્રીના ચોવીસ દેરાતું, સાથળલગી લાંબું, અને બાર ગાંઠ સહિત તે મધ્યમ અને સત્તાવીસ નવસૂત્રીતું, નાભિપર્યંત લાંબું, અને આઠ ગાંઠયુક્ત તે કનિષ્ઠ, એ પ્રમાણે પવિત્રાં કરીને, પછી નવસૂત્રીના એકસો વીસ દેરાતી અથવા સિતેર (૭૦) દેરાતી, ચરણુ લગી લાંબી અને એકસો આઠ અથવા ચોવીસ ગાંઠયુક્ત એવી વનમાલા કરવી. સારપછી નવસૂત્રીના બાર દેરાતું અને બાર ગાંઠયુક્ત એવું ગંધપવિત્ર કરવું. પછી નવસૂત્રીના સત્તાવીસ દેરાતું શુરૂપવિત્ર કરવું, અને ત્રિસૂત્રી (ત્રણ તંતુ) વડે અંગદેવતાનાં પવિત્રાં કરવાં. શિવમાટે પવિત્રાં ક્ષિગના રવરૂપે અનુસાર કરવાં. એ રીતે સઘળાં પવિત્રાંઓને પંચગવ્યવતી પ્રોક્ષણ કરી ઈકારવડે ધોવાં. સારપછી મૂળમંત્ર ભણી એકસો આઠવાર પવિત્રાં મત્રી ગાંઠિને કુંકુમવડે રંગી, તે પવિત્રાં વાંસના પાત્રમાં રાખી, તે ઉપર વસ્ર ઢાંકી, દેવને સમીપે ધરવાં અને પ્રાર્થના કરવી. પ્રાર્થનાનો મંત્ર—“ક્રિયાલોપવિધાનાર્થ, યત્ત્વયા વિહિતં પ્રમો ॥ મયૈતત્ક્રિયતે દેવ, તવ તુષ્ટયૈ પવિત્રકં ॥ ન મે વિન્નો ભવેદેવ, કુરુ નાથ દયાં મયિ ॥ સર્વેયા સર્વેદા વિષ્ણો, મમ ત્વં પરમા ગતિઃ,” એ રીતે પ્રાર્થના કરી અધિવાસન કરવું. તે આ રીતે,—દેશ, કક્ષનેા ઉચ્ચાર કરી, “સંવત્સરકૃતપૂજાફલાવાત્સર્યં અમુકદેવતાપ્રીત્યર્થં અધિવાસનવિધિપૂર્વેકં પવિત્રારોપણં કરિષ્યે” એવો સકલ્પ કરી, દેવની સામે સર્વતોભદ્રમંડલ કરી તે ઉપર જલપૂર્ણ કલશ રાખી તે ઉપર વાંસતું પાત્ર રાખવું અને તેમાં પવિત્રાં રાખવાં. પછી તે પવિત્રાંમાં “સંવત્સરસ્ય યાગસ્ય, પવિત્રીકરણાય ભોઃ ॥ વિષ્ણુલોકાત્પવિત્રાદ્ય આગચ્છેહ નમોસ્તુ તે,” એ મંત્રવડે આવાહન કરી ત્રિસૂત્રીમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, એમનું અને નવસૂત્રીમાં ઈકાર, સોમ, વહ્નિ, બ્રહ્મા, નાગ, ઇશ, સૂર્ય, શિવ, વિશ્વેદેવા, એમનું અને ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ પવિત્રામાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, અને સત્ત્વ, રજ, તમ એમનું આવાહન કરી વનમાલામાં પ્રકૃતિનું આવાહન કરી મૂળમંત્રનો ઉચ્ચાર કરી તેની અંતે “શ્રીપવિત્રાદ્યાવાહિતદેવતાભ્યોનમઃ” એવો ઉચ્ચાર કરી ચંદનાદિક સામગ્રીવડે પૂજા કરવી. પછી પ્રથમ તૈયાર કરેલું વેત ૧ લાંબું બાર ગાંઠયુક્ત એવું ગંધપવિત્ર હાથમાં લઈ, “વિષ્ણુતેજોદ્ભવં રમ્યં, સર્વે-પાતકનાશનં ॥ સર્વકામપ્રદં દેવ, તવાંગે ધારયામ્યહં,” એ મંત્રની બન્ને તરફ મૂળમંત્રનો ઉચ્ચાર કરી તે મંત્રવડે દેવના ચરણુ ઉપર અર્પણુ કરવું. દેવના હાથમાં બાંધવું એમ પણ કેટલાએક કહે છે. પછી દેવની પંચોપચારથી પૂજા કરી પ્રાર્થના કરવી. “જામંત્રિતોસિ દેવેશ, પુરાણપુરુષોત્તમ ॥ પ્રાતસ્ત્વાં પૂજયિષ્યામિ, સાન્નિધ્યં કુરુ કૈશવ ॥ ક્ષીરોદધિમહાનાગશય્યાવસ્થિતવિગ્રહ ॥ પ્રાતસ્ત્વાં પૂજયિષ્યામિ, સન્નિધૌ મવ તે નમઃ ॥” આ પ્રમાણે પ્રાર્થના ક્રીધાપછી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી પુષ્પાં બક્ષિ સમર્પણુ કરવી, એ રીતે અધિવાસન થયું. અહીં સઘળે સ્થાનકે મૂળમંત્ર લેવો તે તાંત્રિક, વૈદિક અથવા દેવગાયત્રીરૂપ જે શુરૂએ ઉપદેશ કરેલો હોય તે લેવો.

તતોરાત્રિસત્કથાજાગરેણાતિવાહ્ય પ્રાતઃકાલેસયોધિવાસનેગોદોહાંતરિતેવાકાલેપવિત્રારોપણાંગમૂ
તેદેવપૂજનંપવિત્રપૂજનંચકરમ્પેશતિસંકલ્પ્ય દેવંપવિત્રાણિચફલાદ્યુપનૈવેદ્યાંતંગ્રાધ્યુપચારૈઃસંપૂજ્યગંધ
દૂર્વાશ્વત્યુતંકનિષ્પંધવિત્રમાદાય દેવદેવનમસ્તુભ્યંગૃહાણેદંપવિત્રકં પવિત્રીકરણાર્થાયવર્ષપૂજાફલપ્રદં
પવિત્રકંકુરુધ્વાધ્યનમયાદુષ્કૃતકૃતં શુદ્ધોમવામ્યહંદેવત્વત્પ્રસાદાસુરેશ્વરેતિમંત્રેણમૂલસંપુટિતેનદત્વા
મધ્યમોત્તમપવિત્રેવનમાલંચૈવમેષૈતન્મંત્રાનૃત્યાદયાત્ અંગદેવતામ્યોનામ્નાસમર્ચ્યમહાનૈવેદ્યંદત્વાનીરા
ગ્વપ્રાર્થયેત્ મણિવિદુમમાલાભિર્મંદારકુસુમાદિભિઃ શ્યંસાંવત્સરીપૂજાતવાસ્તુગરુડધ્વજ વનમાલાંય
યાદેવકૌસ્તુભંસતતંદદિ તદ્વત્પવિત્રતંતંસ્ત્વંપૂજાંચહૃદયેવહ જાનતાઽજાનતાવાપિયત્કૃતંનતવાર્ચનં કે
નચિદ્વિપ્રદોષેણપરિપૂર્ણતદસ્તુમે મંત્રહીનંક્રિયાહીનંમક્તિહીનંસુરેશ્વર યત્પૂજિતંમયાદેવપરિપૂર્ણતદસ્તુમે
અપરાધસહસ્ત્રાણિક્રિયંતેહર્નિશંમયા દાસોયમિતિમામત્વાક્ષમસ્વપરમેશ્વરેતિ અત્રશિવાદૌગરુડધ્વજેત્યા
દૌવૃપવાહનેત્યુદઃ વનમાલામિતિશ્લોકસ્યતુલોપઃદેવ્યાંતુદેવદેવસુરેશ્વરેત્યાદૌદેવિદેવિસુરેશ્વરીત્યાદિક્ષી
પ્રત્યયાંતપદોહઃકાર્યઃ શોષંસમાને તતોગુરંસંપૂજ્યપવિત્રંદત્વાન્યગ્રાહ્યેભ્યઃસુવાસિનીમ્યશ્ચાન્યાનિદત્વા
સ્વયમપિસકુદુંબોધારયેત્ તતોગ્રાહ્યેઃસહબુક્ત્વાત્રિરાત્રંગ્રહચર્યાદિનિયમવાનદેવેપવિત્રાણિધારયેત્
દેવસન્નાનાદિકોપચારાન્પવિત્રાણિઉત્તાર્યકારયેત્ ત્રિરાત્રાંતેદેવંસંપૂજ્યપવિત્રાણિધિસર્જયેત્ અત્રશિવા
દિપવિત્રારોપણેચતુર્વંશીપૂર્વેવિદ્યાગ્રાહ્યા ઇવંપૂર્ણમાપિત્રિમુહૂર્તસાયાહવ્યાસાપૂર્વેવિદેવગ્રાહ્યા અષ્ટમ્યાવિ
તિથ્યંતરાણ્યપિપવિત્રારોપણેપ્રથમપરિચ્છેદોક્તામામ્યતિથિર્નિર્ણયાનુસારેણગ્રાહ્યાણિ ॥ इति पवित्रा
रोपणविधिः ॥

ભારપછી સત્કથાના શ્રવણ વગેરેથી ભગરણુવડે રાત્રિ વીતાવી, પ્રાતઃકાલે તત્કાળે અથવા ગાય
દોષાષ એટલા વખત મુઘી અધિવાસન કરવું હોય તો, “પવિત્રારોપણાંગમૂતં દેવપૂજનં પવિત્રપૂજનં
ચ કરિયે,” એ રીતે સંકલ્પ કરી દેવતાની અને પવિત્રાંઓની કૃણાદિક સાધારણ નૈવેદ્ય લગી ગંધાદિક
ઉપચારવડે પૂજા કરી ચંદન, દૂર્વા અને અક્ષતસહિત કનિષ્ઠ પવિત્રું લઈ “દેવ દેવ નમસ્તુભ્યં, ગૃહા-
ણેદં પવિત્રકં ॥ પવિત્રીકરણાર્થાય, વર્ષપૂજાફલપ્રદં ॥ પવિત્રકં કુરુધ્વાઘ, યન્મયા તુષ્કૃતં કૃતં ॥
શુદ્ધો મયામ્યહં દેવ, ત્વત્પ્રસાદાસુરેશ્વર,” મૂળમંત્રવડે સંપુટ કરેલા આ મંત્રે કરી તે પવિત્રું અર્પણ
કીધાં પછી મધ્યમ, ઉત્તમ પવિત્રાં અને વનમાળા એ સર્વ પ્રથમ કહેલા મંત્રવડેજ અર્પણ કરવાં. અંગ-
દેવતાઓને નામમંત્રવડે અર્પણ કરી મહાનૈવેદ્ય અર્પણ કરી આરતી કરી પ્રાર્થના કરવી. તેના મંત્ર—
“મણિવિદુમમાલાભિર્મંદારકુસુમાદિભિઃ ॥ શ્યંસાંવત્સરી પૂજા, તવાસ્તુ ગરુડધ્વજ ॥ વનમાલાં યથા
દેવ કૌસ્તુભં સતતં દદિ ॥ તદ્વત્પવિત્રતંતંસ્ત્વં પૂજાં ચ હૃદયે વહ ॥ જાનતાઽજાનતા વાપિ, યત્કૃતં ન
તવાર્ચનં ॥ કેનચિદ્વિપ્રદોષેણ, પરિપૂર્ણ તદસ્તુ મે ॥ મંત્રહીનં, ક્રિયાહીનં, મક્તિહીનં સુરેશ્વર ॥ યત્પૂ-
જિતં મયા દેવ, પરિપૂર્ણ તદસ્તુ મે ॥ અપરાધસહસ્ત્રાણિ, ક્રિયંતેઽહર્નિશં મયા ॥ દાસોઽયમિતિ માં
મત્વા, ક્ષમસ્વ પરમેશ્વર.” શિવ ઇત્યાદિક દેવતાઓનાં પવિત્રાં હોય તો ‘ગરુડધ્વજ’ એ ઠંકાણે
‘વૃપવાહન’ એવે. ઉચ્ચાર કરવે, અને ‘વનમાલાં’ એ શ્લોક બોલવે નહીં. દેવીનાં પવિત્રાં હોય
તો ‘દેવ દેવ સુરેશ્વર’ ઇત્યાદિ સ્થાનકે ‘દેવિ દેવિ સુરેશ્વરી’ ઇત્યાદિક શ્રીપ્રત્યયાંત પદને ઉચ્ચાર
કરવે, અને ગાંધી સઘળું સમાન બાણવું.—ભારપછી શુરની પૂજા કરી પવિત્રાં દેવાં અને બીજા
ગ્રાહ્યો, તથા સૌભાગ્યવતી શ્રીઓ એમને બીજાં પવિત્રાં દઈ પછી સર્વ હૃદયસમેત પોતે પવિત્રાં
ધારણ કરવાં. પછી ગ્રાહ્યણુસહિત સોજન કરી ત્રણ રાત્રિપર્યંત ગ્રહચર્યાદિ નિયમ ધારણ કરી દેવને
પવિત્રાં ધારણ કરાવવાં. દેવને આનાદિક ઉપચાર પવિત્રાં ઉતારી કરવા. આ રીતે ત્રણ રાત્રિ ગયાપછી
દેવની પૂજા કરી પવિત્રાંનું વિસર્જન કરવું. શિવ ઇત્યાદિકને પવિત્રાં ધરાવવામાટે ઐશ્વર્ય પૂર્વેવિક્ષા
હોય તે લેવી. એ પ્રમાણે પૂનમ પછુ છ વડી સાચાદ્વકાળમાં વ્યાપિની હોય એવી પૂર્વેવિક્ષા લેવી.
આઠમ આદિ બીજી તિથિઓ પછુ પવિત્રાં ધરાવવામાટે પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કહેલા સામાન્ય તિથિ-
નિર્ણયને અનુસારે લેવી. એ પ્રમાણે પવિત્રાં ધરાવવાનો વિધિ સંપૂર્ણ થયો.

અધોપાકર્મકાલઃ ॥ તત્રવહ્નચાનાંશ્રવણશુક્લપક્ષેશ્રવણનક્ષત્રંપંચમીહસ્તરૂતિકાલત્રયંતત્રશ્રવણંમુ
વ્યકાલસ્તદ્ભામેપંચમ્યાદિઃતથાચકાલતત્ત્રયિવેચનેસંપ્રહકારિકાયાં પર્થેણિશ્રવણેકાર્યેપ્રહસંક્રાંત્યદ્યુપિ
તેઅગ્ન્યુર્મિયંદંધકયંચિત્તદસંમવે તત્રવહસ્તપંચમ્યાંતયોઃકેવલયોરપિતત્રદિનદ્વયેશ્રવણસત્ત્વેયદિપૂર્વે
સૂર્યોદયમારભ્યપ્રવૃત્તંશ્રવણદ્વિતીયદિનેસૂર્યોદયોત્તરંત્રિમુહૂર્તવંતંતે તદાપરદિનયથોપાકર્મધનિષ્ઠાયોગપ્રા

શસ્ત્રાત્ યદિત્રિમુહર્તન્યૂનંતદાપૂર્વદિનપવસંપૂર્ણવ્યાપ્તેઃ યદિપૂર્વદિનેસૂર્યોદયેનાસ્તિપરદિનેસૂર્યોદયોત્તરં મુહર્તાદ્યંચતંતેતદોત્તરદિનેપવ ઉત્તરાપાદાવેધનિપેઘાત્ યદિપરદિનેમુહર્તાદ્યંન્યૂનંપૂર્વદિનેચોત્તરાપાદા વિદ્વંતદાપંચમ્યાદિકાલોગ્રાહ્યઃ પંચમીહસ્તાદિકાલદ્વયંતુ ઔદયિકંમુહર્તત્રયવ્યાપિમુર્યં તદલાભેપૂર્વે વિદ્મમપિ પવંભાદ્રપદશુક્લપક્ષેપિશ્રવણપંચમીહસ્તાકાલત્રયનિર્ણયોક્તેયઃ પતદ્વહૃત્તેઃપૂર્વાહિકાર્યમ્ ॥

હવે ઉપાકર્મ (ઋષિપૂજન કરી જનોઈ બદલાવવું તે) નો કાળ કહે છે.

ઋગ્વેદીઓને શ્રાવણ શુદ્ધ પક્ષમાંના શ્રવણ નક્ષત્ર, પાંચમ, હસ્ત નક્ષત્ર એ ત્રણ કાળ છે. તેમાં શ્રવણ સુખ્ય કાળ છે. શ્રવણ ન મળે તો પાંચમ અથવા હસ્ત એ લેવા. તેમજ કાળતત્ત્વ-વિવેચન ગ્રંથમાં સંપ્રહકારિકાવિષે કહ્યું છે. “અહણુ, સંક્રાંતિ આદિ દૂપણુ રહિત એવી પૂનમ અને શ્રવણ નક્ષત્રમાં કેમયથી ચલુવેંદી, અને ઋગ્વેદી એમણે ઉપાકર્મ કરવું. કદાચિત શુદ્ધ પૂનમ અને શુદ્ધ શ્રવણનો સંભવ ન હોય તો તે શુદ્ધ પક્ષમાંના હસ્તસહિત પાંચમને દિવસે, અથવા કેવળ હસ્ત નક્ષત્રને દિવસે, અથવા કેવળ પાંચમને દિવસે ઉપાકર્મ કરવું.” તેમાં બે દિવસ શ્રવણ નક્ષત્ર હોય એટલે જો પ્રથમ દિવસના સૂર્યોદયથી આરંભ કરી બીજે દિવસે સૂર્યોદયપછી છ ઘડી લગી શ્રવણ હોય તો ધનિષ્ઠાનો ચોગ ઉત્તમ છે તેથી બીજે દિવસેજ ઉપાકર્મ કરવું. જો ત્રણ મુહર્તથીથી ઓછું હોય તો સંપૂર્ણવ્યાપ્તિ છે માટે પ્રથમ દિવસેજ કરવું. જો પ્રથમ દિવસે સૂર્યોદયસમયે શ્રવણ ન હોય અને બીજે દિવસે સૂર્યોદય પછી ચાર ઘડી શ્રવણ હોય તો ઉત્તરાપાદાના વેધનો નિષેધ છે તેથી બીજે દિવસેજ કરવું.—જો બીજે દિવસે શ્રવણ ચાર ઘડી કરતાં ઓછા હોય અને પ્રથમ દિવસેજ ઉત્તરાપાદાવડે શ્રવણ વિદ્ય હોય ત્યારે પાંચમ આદિ કાળ અહણુ કરવા. પાંચમ, હસ્ત એ બે કાળ તો સૂર્યોદયથી છ ઘડી લગી વ્યાપ્ત હોય તે સુખ્ય. સૂર્યોદયથી છ ઘડી લગી ન મળે તો પૂર્વવિદ્ય પછી લેવા. એજ રીતે ભાદરવા શુદ્ધ પક્ષમાં શ્રવણ, પાંચમ, અને હસ્ત નક્ષત્ર એ ત્રણ કાળનો નિયુષ જાણવો. એ ઉપાકર્મ ઋગ્વેદીઓએ પૂર્વાહિકાળમાં કરવું.

અથયજુવંદિનિર્ણયઃ ॥

તત્રયજુવાનાંશ્રવણવત્સર્વયજુવંદિનાંશ્રાવણપૌર્ણમાસીમુત્યઃકાલઃ પૌર્ણમાસ્યાઃખંડત્વેયદાપૂર્ણમાપૂર્વદિનેમુહર્તાચનંતરંપ્રવૃત્તાદિતીયદિનેપન્મુહર્તવ્યાપિની તદાસર્વયાજુપા નામુત્તરેય યદાશુદ્ધાચિકતયાદિનદ્વયેપિસૂર્યોદયવ્યાપિનીતદાસર્વયાજુપાનાંપૂર્વેય પૂર્વદિનેમુહર્તાચનંત રંપ્રવૃત્તાદિતીયદિનેમુહર્તાદ્યત્રય્યાદિવ્યાપિનીપન્મુહર્તન્યૂના તદ્વાતૈત્તિરીયૈક્ષતરાગ્રાહ્યો તૈત્તિરીયમિત્રયા જુવૈઃપૂર્વાગ્રાહ્યા યદાપૂર્વદિનેમુહર્તાચનંતરંપ્રવૃત્તાદિતીયદિનેમુહર્તાદ્યન્યૂનાભવતિત્તિરીયશાખાસ્ત્યેવવાત દાસર્વયાજુપાનાંપૂર્વેય હિરણ્યકેશિતૈત્તિરીયાનાંશ્રાવણીપૂર્ણમાસીમુત્યઃકાલસ્તદભાવેશ્રાવણેહસ્તઃશ્રાવણ શુક્લપંચમીનુતત્ત્વચ્છેડનુકેતનગ્રાહ્યા પતદેવભાદ્રપદેપિકાલદ્વયમિતિવિશેષઃ ખંડતિથિત્વેનિર્ણયઃપૂર્વોક્ત પવ હસ્તનક્ષત્રમપિઔદયિકંસંગવસ્પશિંગ્રાહ્યમન્યથાપૂર્વવિદ્યમેવ આપસ્તંવાનાંશ્રાવણીપૂર્ણમાસીમુત્યાત દભાવેભાદ્રપદીતિવિશેષઃ ધૌપાયનાનાંશ્રાવણીપૂર્ણમાસીમુત્યાદોપસંમાવનયાતદભાવેઆપાદીતિવિશેષઃ પતેપામપિખંડતિથિત્વેપૂર્વોક્તપવનિર્ણયઃ ॥

હવે ચલુવેંદીય ઉપાકર્મ કાળ કહે છે.

ઋગ્વેદીઓને જેમ શ્રવણ સુખ્ય કાળ છે, તેમ સર્વ ચલુવેંદીઓને શ્રાવણની પૂનમ સુખ્ય કાળ છે. પૂનમ જો ખંડિત હોય એટલે જ્યારે પ્રથમ દિવસે પૂનમ સૂર્યોદયથી બે ઘડી ઇલાદિ પછી પ્રવૃત્ત થઈ અને બીજે દિવસે ચાર ઘડી વ્યાપ્તિ હોય ત્યારે સર્વ ચલુવેંદીઓએ બીજા દિવસનીજ લેવી. જ્યારે શુદ્ધાધિક હોવાથી બીજે દિવસે સૂર્યોદયવ્યાપિની હોય ત્યારે સર્વ ચલુવેંદીઓએ પ્રથમ દિવસની લેવી. જ્યારે પૂર્વ દિવસે સૂર્યોદયથી બે ઘડી ઇલાદિ પછી પૂનમ પ્રવૃત્ત થઈ અને બીજે દિવસે જાદ ઇલાદિ ઘડી અથવા ચાર ઘડીથી ઓછી હોય ત્યારે તૈત્તિરીયશાખાવાળાઓએ બીજા દિવસની લેવી, તૈત્તિરીયવિના બીજા ચલુવેંદીઓએ પૂર્વની લેવી. જ્યારે પૂર્વ દિવસે સૂર્યોદયથી બે ઘડી ઇલાદિ પછી પ્રવૃત્ત થઈ અને બીજે દિવસે ચાર ઘડી કરતાં ઓછી હોય અથવા ક્ષય થવાથી મુદ્દલ ન હોય ત્યારે સર્વ ચલુવેંદીઓએ પૂર્વનીજ લેવી. હિરણ્યકેશી તથા તૈત્તિરીયશાખાવાળાઓને શ્રાવણની પૂનમ એ સુખ્ય કાળ છે, તે ન મળે તો શ્રાવણમાં હસ્ત લેવું. શ્રાવણ શુદ્ધ પાંચમ તો તે તે સૂત્રમાં કહી નથી માટે હિરણ્યકેશી તથા તૈત્તિરીયશાખાવાળા એમણે લેવી નહીં. એજ બંને

કાલ ભાદરવામાં પણ તેમને કહ્યા છે, એ વિગેષ બાબતો. એ તિથિઓ ખંડિત હોય તો પ્રથમ કલાપ્રમાણેનું નિર્ણય બાબતો. હરત નક્ષત્ર પણ સૂર્યોદયથી સંગવકાળનો સ્પર્શ કરતું હોય તો તે લેવું. સંગવકાળને સ્પર્શ કરતું ન હોય તો પૂર્વવિક્ષેપ લેવું. આપસ્તંબોને આવણી પૂનમ મુખ્ય કાળ છે, તે ન મળે તો ભાદરવાની પૂનમ લેવી, એ વિશેષ બાબતો. બૌદ્ધધર્મોને આવણી પૂનમ મુખ્ય છે. કાંઈ એક દોષને લીધે તે ન મળે તો આપાદની પૂનમ લેવી, એ વિશેષ બાબતો. એ પ્રથમ કહેલા કાળ પણ ખંડિત હોય તો પ્રથમ કલાપ્રમાણેનું નિર્ણય બાબતો.

અથાપ્વમાધ્યંદિનાદિકાત્યાયનાં શ્રવણયુતાશ્રવણપૂર્ણમાકેવલાવાહસ્તયુક્તાપંચમીકેવલાવાસુ
લ્યઃકાલઃ અતઃકેવલશ્રવણેકેવલહસ્તેચતૈર્નકાર્યે શ્રવણમાસેવિદ્મદોપેમાદ્રપદગતપૂર્ણમાપંચમ્યોઃકાર્યે
તિથેઃખંડત્વેપન્મુહર્તાધિક્યેડસરા પન્મુહર્તન્યૂનત્વેપૂર્વાગ્રાહ્યોત્યાદિઃપૂર્વોક્તપચ્ચનિર્ણયઃ ॥

કાલ, માધ્યદિન આદિ કાલધર્મોને શ્રવણયુક્ત એવી આવણી પૂનમ, અથવા કેવળ આવણી પૂનમ, હસ્તયુક્ત પંચમી, કિંવા કેવળ પાંચમ એ મુખ્ય કાળ છે, માટે એમણે એકલા શ્રવણ કે એકલા હરત નક્ષત્રમાં ઉપાકર્મ કરવું નહીં. આવણ માસમાં કાંઈ વિદ્મદ અથવા દોષ હોય તો ભાદરવાની પૂનમ અથવા પાંચમ એ દિવસે કરવું. ખંડિત તિથિ હોય અને બાર ઘડી કરતાં અધિક હોય તો બીજા દિવસની લેવી. બાર ઘડીથી ઓછા હોય તો પૂર્વ દિવસની લેવી, ઇલાદિક પ્રથમ કહેલા તેજ નિર્ણય બાબતો.

અથસામેવેદિનાંમાદ્રપદશુદ્ધેહસ્તનક્ષત્રમુલ્યઃકાલઃ સંક્રાંત્યાદિદોષેણતત્રાસંભવેશ્રવણમાસેહસ્તોગ્રા
હ્યતિતિર્ણયસિદ્ધિઃ અન્યેતુમાદ્રપદહસ્તેદોષસંભવેશ્રવણપૂર્ણમાસામુપાકર્મકૃત્વામાદ્રપદસ્વહસ્તપર્યંતનપ
ઠનીયંતતઃપરંપઠનીયમિત્યાહુઃ હસ્તસ્યખંડત્વેદિનદ્વયેપરાહ્ણપૂર્ણવ્યાસૌઅપરાહ્ણકેવલશરણંવાપરદિનેપયો
પાકર્મ પૂર્વેદિનપચાપરાહ્ણપૂર્ણવ્યાસૌપૂર્વેત્રય સર્વેત્રસામગનામપરાહ્ણસ્યેવોપાકર્મકાલત્વેનોકેઃ પૂર્વેદિન
પચાપરાહ્ણકેવલશરણંદિનદ્વયેપ્યપરાહ્ણસ્પર્શભાવેવાપરત્રય યેપાંસામેવેદિનાંપ્રાતઃસંગવૌકર્મકાલત્વેનો
ક્ષૌતેપાંપૂર્વેત્રાપરાહ્ણવ્યાસૌતિત્ય ક્ત્વાપરદિનેસંગયોર્ધ્વવર્તમાનહસ્તગ્રહણં સિંહસ્યેસૂર્યંડપાકર્મવિધાનંતુયદિ
શ્રવણેહસ્તઃપૂર્ણમાવાસિંહસ્યેસૂર્યંમવતિતદાત્રોપાકર્મ નકર્મસ્યે इतिसामगनांश्रवणमासगतहस्तप
चैवोर्ध्ववस्थापरं अन्यशाखिनांसिंहस्थरवेर्विधिर्निपेघोयानास्ति અર્થેવેદિનાંતુશ્રવણ્યાંમાદ્રપદગતાયાં
વાપૌર્ણમાસ્યાંડપાકર્મ તિથિખંડેઔદયિકસંગવકાલવ્યાપિતિથિપ્રાંહેતિ સર્વેશાખિનાંશ્રવણમાદ્રપદ
માસગતસ્વગૃહોક્કાલેપુગ્રહણસંક્રાંત્યાશીઞ્ચાદિદોષસંભવનાયાંસર્વથાકર્મલોપપ્રાપ્તૌ શાસ્ત્રાંતરોક્ત
કાલાનાંપ્રાહ્ણત્વમાદયકં તત્રાપસ્તંચયૌધાયનસામગાદીનાંશ્રવણમાદ્રપદગતપંચમીપૂર્ણમાવેરપ્યવિશેષે
ણપ્રાહ્ણત્વપ્રાપ્તૌનંદોષેત્રદેશસિંહગતેસૂર્યેપંચમ્યાદેર્ગ્રહણં નર્મદાદક્ષિણભાગેઋક્તસ્યેસૂર્યંશ્રવણપંચમ્યાદે
ર્ગ્રહણમિતિઅથસ્થેતિકૌસ્તુમેડકં તેનક્રવેદિનામપિસર્વથાકર્મલોપપ્રસક્તૌપૂર્ણમાપિસિંહસ્થકર્મસ્થાદિ
અવસ્થયાગ્રાહ્યેતિમમભાતિ સર્વેશાખિભિઃશ્રવણમાસેમુલ્યકાલેપર્જન્યામાવેન મીઠ્યાઘૌપધિપ્રાદુર્ભાવા
ભવેલાશીઞ્ચાદૌ વામાદ્રપદશ્રવણાદૌકાર્યં ઔપધિપ્રાદુર્ભાવાભવેપિશ્રવણમાસેકાર્યમિતિકર્તાદિમતં
સર્વેશાખિનાં ગૃહોક્કમુલ્યકાલત્વેનિર્ણાંતેદિને ગ્રહણસ્ય સંક્રાંતેર્વાસરત્વે સંક્રાંતિરહિતાઃ પંચમ્યાદયો
ગ્રાહ્યાઃ ગ્રહણસંક્રાંતિયોગશ્ચોપાકર્મસંવંધિન્યહોત્રેનેશ્વિવ્યનમધ્યરાત્રાત્પૂર્વેમતીતમધ્યરાત્રાદૂર્ધ્વેચેતિયા
માદૃકેવિચમાનઃ શ્રવણનક્ષત્રપૂર્ણમાદિતિથ્યસ્પૃષ્ટોપુપાકર્મદૂપકઃ કેચિત્તુકયામાદૃકાદન્યત્રાપિવિધ
માનોગ્રાહ્યશ્રવણાદિનક્ષત્રપર્વાદિતિથિસ્પર્શોચેત્સોપિદૂપકઇત્યાહુઃ નૂતનોપનીતાનાંપ્રથમોપાકર્મગુરુશુ
કાસ્તાદૌમલમાસાદૌસિંહસ્યેગુરૌચનકાર્યં દ્વિતીયાયુપાકર્મંતુઅસ્તાદાવપિકાર્યં મલમાસેતુદ્વિતીયાચપિ
નકાર્યં પ્રથમોપાકર્મસ્વસ્તિવાચનનાંદીશ્રાદ્ધાદિકૃત્વાકાર્યં નૂતનોપનીતાનાંશ્રવણમાસગતપંચમીહસ્તશ્ર
વણાદિકાલેપુગ્રુશુકાસ્તાદિપ્રતિવંધેનોપાકર્માર્ભાભાવેમાદ્રપદમાસગતપંચમીશ્રવણાદયોગ્રાહ્યાઃ માંજી
યક્ષોપમીતંચનવંદંકંચારયેત્ અજિનંકટિસૂવંચનવંચનંતયૈવચેતિગ્રહચારિણોવિશેષઃપ્રતિવર્ષેયઃડપા
કર્મોત્સર્જનેગ્રહચારિસમાવૃત્તગૃહસ્થવાગ્રસ્થઃસર્વેઃકર્તવ્યે ઉત્સર્જનકાલસ્તુ નેહપ્રપંચ્યતે ઉપાકર્મદિને
ડધવેતિવચનાનુસારેણ સર્વેશિષ્ટાનામિદાનીમુપાકર્મદિનેપયોત્સર્જનકર્માનુષ્ઠાનાચરેતૈતન્નિર્ણયસ્યાનુપ
યોગાત્પયેતેડપાકર્મોત્સર્જનેયદિઅન્યૈઃશ્વિજેઃસહકરોતિ તદાલૌકિકાગ્નોકુર્યાત્ યદૈકઃકરોતિતદાસ્વગૃહ્યા
ઔકુર્યાત્ કાલ્યાણનૈસ્તુઔપવસથ્યઅગ્નાવેવહોતવ્યંનલૌકિકાગ્નો યદ્વાદિઃસ્વયંચતુરવતીયહુભિશ્ચતુરવ

ત્તિમિરુપાકર્મદિકંકુર્વન્નેકસ્યાપિજામદગ્ન્યાદેઃ પંચાવત્તિનઃ સરવેતદનુરોધેનપંચાવત્તમેવકુર્યાત્ ચતુરવ
ત્તિનામપિપંચાવત્તિવસ્યવૈકલ્પિકત્વોત્તયાતેપામપિકર્મવૈગુણ્યામાવાત્ અકરણેદોષઅધોનપ્રત્યવ્દમેતેક
ર્તવ્યેકચિંતુસ્તકેનિર્ણયસિધાવેતદકરણેપ્રાજાપત્યજ્ઞમુપવાસોવાપ્રાયશ્ચિત્તંદર્યતેનસર્વત્ર ઉપાકર્મો
ત્સર્જનયોગ્યમયોરપિકપિપૂજનમુક્તં કળ્યાદિતર્પણંત્સર્જનમ્ અન્નવિવાહોત્તરંતિલતપ્તેનદોષઃ અન્નસં
કલ્પે અધીતાનાંહંદસામપ્યાયનદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થમુપાકર્મદિનેઅધોત્સર્જનાશ્ચંકર્મકરિષ્યદિતિ
ઉપાકર્મણિતુઅધીતાનામપ્યેષ્યમાણાનાંચહંદસાંયાતયામાતાનિરાસેનાપ્યાયનદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં
તિવિદોષઃ અવશિષ્ટઃસર્વોપિપ્રયોગવિશેષઃસ્વસ્વગૃહાનુસારેણયઃ અન્નનદ્રીનાંરજોદોષોન બ્રહ્માદિવદ્વક
પ્યાદીનાંજલેસાન્નિધ્યંતેનસ્નાનાત્સર્વદોષક્ષયઃકપિપૂજનસ્થાનસ્થિતજલસ્પર્શનપાનામ્પાંસર્વકામાવાતિઃ
હિતિ સર્વશાપિસાધારણનિર્ણયઃ ॥

હવે સામવેદીઓને ભાદરવા શુદ્ધમાં હસ્ત નક્ષત્ર એ ઉપાકર્મનો મુખ્ય કાળ છે, સંક્રાંતિ આદિ
દોષને લીધે તે હસ્ત નક્ષત્રમાં થઈ ન શકે તો આવળુ ભાસમાં હસ્ત લેવું, એમ નિર્ણયસિંધુ કહે
છે. ખીજા અંથકારે તો, ભાદરવાના હસ્તમાં કાંઈ દોષ હોય તો આવળુની પૂનમનું ઉપાકર્મ
કરી ભાદરવાના હસ્ત લગી અધ્યયન કરવું નહીં; ત્યારપછી અધ્યયન કરવું એમ કહેછે. હસ્ત નક્ષત્ર
ખંડિત હોય એટલે બન્ને દિવસે અપરાહ્ણકાલમાં સંપૂર્ણવ્યાપ્તિ હોય અથવા બન્ને દિવસે અપરાહ્ણમાં
એકદેશનો સ્પર્શ કરતું હોય તો ખીજે દિવસેજ ઉપાકર્મ કરવું. પૂર્વ દિવસેજ અપરાહ્ણમાં પૂર્ણવ્યાપ્તિ
હોય તો, સર્વ ત્રયોમાં સામવેદીઓને અપરાહ્ણકાળ મુખ્ય કહેલો છે માટે તેમણે પ્રથમ દિવસેજ
ઉપાકર્મ કરવું. પ્રથમ દિવસેજ અપરાહ્ણમાં એકદેશસ્પર્શ હોય, અથવા બન્ને દિવસે અપરાહ્ણનો
સ્પર્શ ન હોય તો ખીજે દિવસેજ ઉપાકર્મ કરવું. જે સામવેદીઓને પ્રાતઃકાળ અને સંગવકાળ એ
ઉપાકર્મના કાળ કહ્યા છે તેમણે પૂર્વ દિવસે અપરાહ્ણકાલમાં વ્યાપ્તિ હોય તે છાંડી ખીજે દિવસે
સંગવકાળ પછી જે હસ્ત હોય તે લેવું. સિંહસ્થ સૂર્યમાં ઉપાકર્મ કરવાનું કહ્યું છે તે તો, જે આવ-
ળુમાં હસ્ત અથવા પૂનમ સિંહસ્થ સૂર્યમાં આવે તો તે દિવસે ઉપાકર્મ કરવું, કર્કના સૂર્ય હોય તો
કરવું નહીં, એ રીતે સામવેદીઓને આવળુ ભાસમાંના હસ્ત અને પૂનમ એની વ્યવસ્થામાટે બળવું.
ખીજા શાખાવાળાઓને સિંહસ્થ સૂર્યનો વિધિ અથવા નિયંધ નથી. અથર્વવેદીઓએ તો આવળુની
અથવા ભાદરવાની પૂનમનું ઉપાકર્મ કરવું. ખંડા તિથિ હોય તો ઉદયથગ્રી સંગવકાળવ્યાપિની તિથિ
હોય તે લેવી. આવળુ અને ભાદરવામાં પોતપોતાનાં ગૃહસૂત્રમાં જે કાળ કહ્યા છે તે તે દિવસે
ગ્રહણ, સંક્રાંતિ, આશોચ આદિ દોષ પ્રાપ્ત થતાં સર્વથા કર્મનો લોપ થાય તો, સઘળી શાખાવાળા-
ઓએ ખીજા શાખાઓમાં કહેલા કાળ અવરથ લેવા. તેમાં આપસ્તંબ, બૌદ્ધાચન, અને સામવેદી
એમને આવળુ અને ભાદરવામાંની પાંચમ, પૂનમ ઇલાદિ કાળ સાધારણપણથી લેવાના પ્રાપ્ત થયા
તો નર્મદાના ઉત્તર ભાગમાં સિંહસ્થ સૂર્ય છતાં પાંચમ આદિ કાળ લેવા. કર્કના સૂર્ય હોય તો નર્મ-
દાના દક્ષિણ ભાગમાં આવળુની પાંચમ આદિ કાળ લેવા, એવી વ્યવસ્થા કૌસ્તુભમાં કહેલી છે,
તેથી જગવેદીઓએ પણ સર્વથા કર્મલોપનો સંભવ હોય તો 'સિંહના સૂર્ય,' 'કર્કના સૂર્ય,' ઇલાદિક
જે પ્રથમ વ્યવસ્થા કહેલી છે તે પ્રમાણે પૂનમ પણ ગ્રહણ કરવી, એમ મને ભાસેછે. સર્વ શાખા-
વાળાઓએ મુખ્ય કાળ જે આવળુ ભાસ તેમાં વરસાદ ન પડવાથી શ્રીહિ (ભાત) ઇલાદિ વનસ્પતિ
ઉત્પન્ન થઈ ન હોય તો અથવા અયૌચાદિક હોય તો ભાદરવામાં ગ્રવળુ આદિક જે કાળ તે દિવસે
ઉપાકર્મ કરવું. વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થઈ ન હોય તો પણ આવળુ ભાસમાં કરવું એ કક્કટિકનો મત
છે. સર્વ શાખાવાળાઓને ગૃહસૂત્રમાં મુખ્યરૂપે નિર્ણય કરેલા દિવસે ગ્રહણ અથવા સંક્રાંતિ હોય તો
ગ્રહણ, સંક્રાંતિરહિત પાંચમ આદિ કાળ લેવા. ગ્રહણ અને સંક્રાંતિનો યોગ તો, ઉપાકર્મસંબંધી
અહોરાત્રમાં એટલે આવલી અધ્યરાત્રિથી પ્રથમના બે પોહોર, ગ્હેલી અધ્યરાત્રિ પછીના બે પોહોર,
અને વર્તમાન દિવસના આર પોહોર, એ આઠ પોહોરમાં રહેનારા જે ગ્રવળુ નક્ષત્ર અને પૂનમ આદિ
તિથિ તેને સ્પર્શ કરતો ન હોય તો પણ ઉપાકર્મનો દ્વયક છે. કોઈ અંથકાર તો, પ્રથમ કહેલા આઠ
પોહોરવિના આગળ કે પાછળ પણ આવેલા ગ્રહણ અને સંક્રાંતિનો યોગ, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય
ગ્રવળુઆદિ નક્ષત્ર, અને પૂનમ આદિ તિથિનો સ્પર્શ કરે તો તે પણ ઉપાકર્મનો દ્વયક થાય છે,
એમ કહે છે. નવીન જનોઈ પહેરેલી હોય તેવું પ્રથમ ઉપાકર્મ, શુરુશુકનાં અસ્તાદિક, મલભાસ
આદિ અને સિંહસ્થ શુરુમાં પણ કરવું નહીં. ખીજા ત્રીજા ઇલાદિ વખતનું ઉપાકર્મ તો, અસ્તાદિ-

કર્તા પણ કરવું. મહાભાસમાં તો બીજા ઇલાદિ વખતનું પણ ઉપાકર્મ કરવું નહીં. પ્રથમ ઉપાકર્મ કરવું તે પુણ્યાહવાચન, નાદીશ્રાદ્ધાદિ કરીને કરવું. નવીન જનોઈ પહેરેલાઓને આવણુમાંના પાંચમ, હસ્ત, અવણુ આદિ કાળમાં ગુરુ શુકના અસ્તાદિકની અઠવાણુને લીધે ઉપાકર્મનો આરંભ ન થાય તો ભાદરવાના પાંચમ, અવણુ આદિ કાળ લેવા. “ચુજ, જનોઈ, નવો દંડ, હરિણનું ચર્મ, કૃત્તિસૂત્ર (મેખલા), અને નવું વસ્ત્ર, એ બ્રહ્મચારીએ ધારણ કરવાં.” એ પ્રમાણે બ્રહ્મચારીમાટે દરવર્ષે વિશેષ નાણુવો. ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્ગ એ બન્ને બ્રહ્મચારી, જેણે બ્રહ્મચર્યની સમાપ્તિ કરી હોય તેણે, ગૃહસ્થ, અને વાનપ્રસ્થ, એ સઘળાઓએ કરવાં. ઉત્સર્ગન કરવાનો કાળ ઇહાં કહેતા નથી. “અથવા ઉપાકર્મને દિવસે કરવું,” એ વચન પ્રમાણે સર્વે શિષ્યો ઉપાકર્મને દિવસેજ ઉત્સર્ગન કરે છે, એ આચાર આલે છે, તેથી ઉત્સર્ગના નિર્ણયનો ઉપયોગ નથી. બે ઉપાકર્મ, અને ઉત્સર્ગન બીજા બ્રાહ્મણોની સાથે કરવાં હોય તો લૌકિકાશ્રિમાં કરવાં, બે એકલો કરે તો પાતાના ગૃહાશ્રિવિધે કરવાં. કાસાયનાએ તો અન્વાધાન કરેલા અશ્વિવિધેજ હોમ કરવો. લૌકિકાશ્રિમાં હોમ કરવો નહીં. ઋગ્વેદી ઇલાદિક પોતે ચતુરવતી છતો આઝા ચતુરવતીઓની બેઠે ઉપાકર્મ કરતાં હોય અને તેઓમાં એક જામદગ્નિઆદિ પંચાવતી હોય તો તેને ચતુરસારે ચતુરવતીઓએ પાપુ પંચાવતજ કર્મ કરવું. ચતુરવતીઓને પણ પંચાવત કર્મ કરવામાટે વિકલ્પ કહેનારૂં વચન છે તેથી પંચાવત કરવાથી તે (ચતુરવતી)નાં કર્મને ન્યૂનપણું થતું નથી. ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્ગ ન કરવાથી દોષ સંભળાયછે માટે એ બન્ને દરવર્ષે કરવાં. ઉત્સર્ગ, ઉપાકર્મ ન કરે તો પ્રાણપલ્લ કૃત્ષ્ણ, અથવા ઉપવાસ કરવો એ પ્રાયશ્ચિત્ત નિર્ણયસિંધુના એકાદ પુસ્તકમાં લેવામાં આવેછે, સઘળાં પુસ્તકોમાં મળતું નથી. ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્ગન એ બન્નેમાં ઋષિપૂજન કરવું. ઋષિઆદિકનું તર્પણ કરવું તે તો ઉત્સર્ગનમાંજ કરવું. વિવાહપછી ઉપાકર્મમાં તિલતર્પણ કરવાનો દોષ નથી. ઉત્સર્ગનમાં સંકલ્પ કરવો તેનો વિશેષ—“અર્ચીતાનાં છંદસાં આપ્યાયનદ્વારા શ્રીપરમેશ્વર્યાત્મ્યં ડપાકર્મદિને અઘોત્સર્જનાપ્યં કર્મ કરિષ્યે.” એ રીતે અને ઉપાકર્મમાં તો, અર્ચીતાનાં અધ્યેષ્યમાણાનાં ચ છંદસાં ચાતપામતાનિરાસેનાપ્યાયનદ્વારા શ્રીપરમેશ્વર્યાત્મ્યં,” એટલો વિશેષ છે. બાકીનો સઘળો પ્રયોગવિશેષ પાતપાતાનાં ગૃહને અનુસારે નાણુવો. આ ઉત્સર્ગન, તથા ઉપાકર્મમાટે નદીઓને રબેદોષ નથી બ્રહ્મા આદિ દેવ અને ઋષિ એમનું જળમાં સમીપપણું હોવાથી નદી આદિ જળમાં સાન કરવાથી સર્વે દોષની નિવૃત્તિ થાયછે. ઋષિનું પૂજન જે સ્થાનકે કીધું તે સ્થાનકના જળના સ્પર્શ અને પીવાથી સર્વે કામના પ્રાપ્ત થાયછે. એ રીતે સર્વે શાખાવાળાઓનો સામાન્ય નિર્ણય પ્રાપ્ત થયો.

અથરક્ષાચંધનમ્ ॥ અસામેવપૂર્ણિમાર્વાંમદ્રારહિતાયાંત્રિમુહૂર્તાધિકોદયવ્યાપિન્યામપરાહ્નેપ્રદો વેવાકાર્યં ઉદયેત્રિમુહૂર્તન્યૂનત્વેપૂર્વેપુર્વમદ્રારહિતેપ્રદોપાદિકાલેકાર્યં દ્વંદ્રમહજસંત્રાંતિદિનેપિકતંઘ્યંમં પ્રસ્તુ ચેનપદ્મોષહીરોજાદાનર્વેદ્રોમહાવલઃ તેનત્વામભિષમ્રામિરક્ષેમાચલમાચલેતિ અગ્રૈયપૂર્ણિમાયાં હયમ્રીવોપત્તિઃ શ્રાવણપૂર્ણિમાકુલધર્માર્દૈત્રિમુહૂર્તસાયાહ્યવાસાપૂર્વેવિદૈવગ્રાહ્યા ત્રિમુહૂર્તન્યૂનત્વેપરા અસામેવપૂર્ણિમાસ્થામાશ્વલાયનાનાંશ્રવણાકર્મસર્વવલિશ્ચરાપ્રાલુકઃ તૈત્તિરીપાણાંતુસર્વવલિરેવોકઃ કા સ્યાયનાનાંસામગાનાંચશ્રવણાકર્મસર્વવલીદ્વાવપ્યુકૌ શ્રવણાકર્મસર્વવલ્યાશ્વયુજીપ્રત્યવરોહણાદિપાકસં સ્થાનાંસ્વસ્વકાલેષ્વકરણેપ્રાજાપસંપ્રાયશ્ચિત્તકાર્યં નતુકાલાંતરેતદનુદ્ધાનં શ્રવણાકર્મદિસંસ્થાપદ્યા ચતુનમ્યામપિકાર્યાઃ પ્રથમારંમસ્તુનમચતિ અત્રપૌર્ણમાસીઅસ્તમયપ્રભૃતિપ્રવૃત્તકર્મપર્વાતકાલવ્યાપિની પૂર્વચચેતપૂર્વવપ્રારાણ દિનદ્વયેતસંચંધ્રસસત્ત્વેઅસત્ત્વેવાપરૈવ પ્રયોગસ્તુસ્વસ્વસૂત્રેપુહેયઃ શ્રાવણકૃષ્ણચતુર્થ્યપ્રારમ્યકૃષ્ણચતુર્થ્યપુચાવર્જીવમેકવિંશતિવર્ષાભિવાષકર્વર્વાસંકલ્પચતુર્થ્યપ્રતકાર્યં અશક્તૌપ્રતિવર્ષ શ્રાવણચતુર્થ્યમેવકાર્યં અત્રચંદ્રોદયવ્યાપ્ત્યાતિથિનિર્ણયઃ પ્રથમપરિચ્છેદેઉક્તઃ સોદ્યાપનવતપ્રયોગઃ માંસ્તુમાર્દામેયઃ ॥

હવે રક્ષાંધનનો નિર્ણય કહેછે.

ચાર્ણદયપછી ૭ ઘડી કરતાં અધિકઆપિની અને ભદ્રારહિત એવી આવણુની પૂનમને દિવસેજ અપરાહ્ કાળ અથવા પ્રદોષ કાળમાં રક્ષાંધન (રાખડી બાંધે છે તે) કરવું. બીજે દિવસે ચાર્ણદય પછી પૂનમ ૭ ઘડી કરતાં ઓછી હોય તો પ્રથમ દિવસે ભદ્રારહિત જે પ્રદોષ આદિ કાળ તેમાં

કરવું. એ રક્ષાબંધન ગ્રહણ, સંક્રાંતિદિવસે પણ કરવું. તેના મંત્ર—“યેન વદ્ધો વલી રાજા દાન-
વેદો મહાવલઃ ॥ તેન ત્વામમિવદ્ધામિ, રક્ષે ગા ચલ મા ચલ,” એ મંત્રવડે રક્ષાબંધન કરવું. એજ
પૂનમને દિવસે હયગ્રીવનો અવતાર થયો છે, આવણની પૂનમ કુળધર્માદિકમાં સૂર્યાસ્તથી પ્રથમ છ
ઘડી વ્યાપ્તિ હોય એવી પૂર્વવિદ્યાજ લેવી. પ્રથમ દિવસે સાધાદ્ધકાળે છ ઘડી કરતાં એાછી હોય તો
બીજા દિવસની લેવી. એજ પૂનમને દિવસે આશ્વલાયનોએ શ્રવણાકર્મ, અને સર્પબલિ એ બન્ને
રાત્રિએ કરવાં. તૈત્તિરીયોએ કેવલ સર્પબલિજ કરવો. કાલાપન અને સામવેદી એમણે શ્રવણાકર્મ
અને સર્પબલિ એ બન્ને કરવાં. શ્રવણાકર્મ, સર્પબલિ, આશ્વયુજાકર્મ, પ્રલવરોહણ ઇત્યાદિક પાકસંસ્થા,
એ સઘળાં પોતપોતાને સમયે ન થયાં હોય તો પ્રાત્નપત્ય પ્રાપશ્રિત કરવું, બીજે કાળે તે કર્મ
કરવાં નહીં. શ્રવણાકર્મ આદિ સાત સંસ્થાએ, સ્ત્રી રજસ્વલા હોય તો પણ કરવી, પ્રથમ આરંભ
તો ન કરવો. આ શ્રવણાકર્મમાટે પૂનમ લેવી તે, સૂર્યાસ્તયકી આરંભ કરી, આરંભેલું સઘળું કર્મ
પૂનમમાંજ સમાપ્ત થાય, એટલી વ્યાપ્તિ પ્રથમ દિવસેજ મળે તો પ્રથમ દિવસનીજ લેવી. બન્ને
દિવસે એવી વ્યાપ્તિ હોય અથવા ન હોય તો બીજા દિવસનીજ લેવી. શ્રવણાકર્મનો પ્રયોગ પોત-
પોતાના સત્રગ્રંથોમાં ભવે. આત્મ વદ ચોથયકી આરંભ કરી સઘળી અંધારી ચોથને દિવસે જીવવા
લગી, અથવા એકવીસ વર્ષ લગી, અથવા એક વર્ષ લગી, સંકલ્પયતુર્થાં વ્રત કરવું. અશક્તિ હોય
તો વર્ષ વર્ષે આવણ વદ ચોથને દિવસેજ કરવું. આ વ્રત માટે ચત્રોદયવ્યાપ્તિ ભેદએ, તેવી ચોથનો
નિર્ણય પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કહેલો છે. ઉદાપનસહિત એ વ્રતનો પ્રયોગ કૈસ્તુભાદિ ગ્રંથોમાં ભવે.

અથજન્માષ્ટમીવ્રતમ્ ॥ તત્રાષ્ટમીદ્વિધા શુદ્ધાવિદ્યાચ દિવારાત્રૌવાસસમીયોગરહિતાયત્રદિ
નેયાવતીતત્રતાવતીશુદ્ધા દિવારાત્રૌવાસસમીયોગવતીયસિન્નહોરાત્રૌવાવતીતત્રતાવતીવિદ્યા સાપુનર્દિ
વિધા રોહિણીયુતારોહિણીયોગરહિતાચેતિ તત્રરોહિણીયોગરહિતકેવલાષ્ટમીમેદાઃ સત્તમીનાઢ્યઃ ૫૯
પલ્લાનિ ૫૯ અષ્ટમી ૫૮૫ અસ્યાંશુદ્ધાયાંસંદેહોનાસ્તિદ્વિતીયકોટ્યમાવાત્ સત્તમી ૨ અષ્ટમી ૫૫ અસ્યાં
વિદ્યાયામપ્યસંદેહઃ દિનાંતરેઅભાવેનદ્વિતીયકોટ્યમાવાત્ યદાદિનદ્વયેકેવલાષ્ટમીયત્તેતવાચત્વારઃ
પક્ષાઃ પૂર્વેચુરેવનિશીથવ્યાપિનીપરેચુરેવનિશીથવ્યાપિનીદિનદ્વયેપિનિશીથવ્યાપિનીદિનદ્વયેપિનિશી
થવ્યાપ્યમાવહતિ રાગ્યર્ધેનિશીથપદાર્થઃ સ્પૂલદષ્ટ્યાત્વયમોમુદ્ગતંનિશીથઃ તત્રપૂર્વેચુરેવનિશીથવ્યા
પિની યથા સત્તમી ૪૦ અષ્ટમી ૪૨ અત્રસત્તમીયુતાપૂર્વેવિદ્યૈવાષ્ટમ્યુપોપ્યા યથાવાષ્ટમી ૬૦૪ દ્વયં શુદ્ધા
ધિકાપિપૂર્વેવ પરેચુરેવનિશીથે યથા સત્તમી ૪૭ અષ્ટમી ૪૬ અત્રપરૈવાષ્ટમ્યુપોપ્યા ડમયત્રનિશીથે
યથા સત્તમી ૪૨ અષ્ટમી ૪૬ અત્રાપિપરૈવાષ્ટમીગ્રાહ્યા દિનદ્વયેનિશીથવ્યાત્વમાવોયથા સત્તમી ૪૭
અષ્ટમી ૪૨ અત્રાપિપરૈવાષ્ટમીગ્રાહ્યા અત્રસર્વત્રસત્તમીયુક્તાર્યાંત્રિપૂર્વાર્ધાવસાનેકલયાપ્યષ્ટમ્યાઃ સર્વે
પવનિશીથવ્યાપિત્વંનવમીયુક્તાર્યાંત્રયુત્તરાર્ધાદિભાગેસર્વપ્વોત્તરત્રનિશીથવ્યાપિત્વં સત્તમીદિને ઉત્ત
રમાગેપવસર્વેનવમીયુતદિનેપૂર્વેમાગપવસર્વેચનિશીથાવ્યાપિત્વપક્ષપવર્મંતત્ત્વઃ પવંવશ્યમાણરોહિણી
યુક્તમેદેવ્યપિત્રેયં રોહિણીયુતાષ્ટમ્યામપિપૂર્વેદિનેપવનિશીથેષ્ટમીરોહિણ્યોર્યોગઃ પરદિનપવનિશીથેયોગઃ
દિનદ્વયેનિશીથેયોગઈતિપક્ષત્રયં પૂર્વેચુરેવનિશીથેયોગોયથા સત્તમી ૪૦ તદિનેકૃત્તિકા ૩૫ અષ્ટમી
૪૬ તદિનેરોહિણી ૩૬ અત્રપૂર્વેવિદ્યૈવાષ્ટમ્યુપોપ્યા પરદિનેપવનિશીથયોગોયથા સત્તમી ૪૨ તદિને
કૃત્તિકા ૫૦ અષ્ટમી ૪૭ રોહિણી ૪૬ અત્રપરૈવાષ્ટમીગ્રાહ્યા દિનદ્વયેનિશીથેષ્ટમીરોહિણ્યોર્યોગોયથા સત્તમી
૪૨ કૃત્તિકા ૪૩ અષ્ટમી ૪૭ રોહિણી ૪૮ અત્રપરૈવાષ્ટમીગ્રાહ્યા અથરોહિણીયુતાષ્ટમ્યામેચ દિનદ્વયેપિ
નિશીથેરોહિણીયોગામાવોવહુગ્રાસંમવતિ ॥

હવે જન્માષ્ટમીવ્રતનો નિર્ણય કહેછે.

અષ્ટમી બે પ્રકારની છે—એક શુદ્ધા; બીજી વિદ્યા. દિવસે અથવા રાત્રિએ સાતમના યોગવડે
રહિત એવી જે દિવસે જેટલી હોય તે દિવસે તેટલી શુદ્ધા જાણવી, દિવસે અથવા રાત્રિએ સાત-
મના યોગસહિત જે દિવસે જેટલી હોય તે દિવસે તેટલી વિદ્યા જાણવી, તે આઠમ ફરી બે પ્રકાર-
ની—એક રોહિણી નક્ષત્રસહિત, અને બીજી રોહિણીયોગે રહિત. તેમાં રોહિણીયોગરહિત જે કેવળ
આઠમ તેના ભેદ કહેછે,—દાખલો,—સાતમ ઘડી ૫૯ ૫૭ ૫૯,—આઠમ ઘડી ૫૮૫ એ શુદ્ધા છે.
ઇહાં બીજા ભેદનો સંભવ નથી માટે એ શુદ્ધામાં સંભવ નથી. ઉદાહરણ,—સાતમ ઘં ૨, આઠમ
ઘં ૫૫, એ વિદ્યા છે; પરંતુ બીજે દિવસે કાંઈ પણ ન હોવાથી બીજા પક્ષનો સંભવ નથી માટે

એ વિદ્યામાં પણ સંશય નથી. બ્યારે બન્ને દિવસે કેવળ આઠમ હોય ત્યારે ચાર પક્ષ થાયછે. તે આ રીતે—૧ પ્રથમ દિવસેજ નિશીથંબ્યાપિની; ૨ બીજે દિવસેજ નિશીથંબ્યાપિની; ૩ બન્ને દિવસે નિશીથંબ્યાપિની; ૪ બન્ને દિવસે નિશીથંબ્યાપિની ન હોય તે. રાત્રિનાં અર્ધને એટલે મધ્યરાત્રિને નિશીથ કહેછે. સ્થૂલ માનવડે તો આઠમું મુહુર્ત તે નિશીથકાળ. પૂર્વદિવસેજ નિશીથંબ્યાપિની, તેનું ઉદાહરણ;—સાતમ ઘં ૪૦, આઠમ ઘં ૪૨. આ પક્ષમાં સાતમ વિદ્યા એવી પ્રથમનીજ આઠમ ઉપવાસમાટે લેવી. અથવા બીજું ઉદાહરણ;—આઠમ ઘં ૬૦૧૪ એ શુદ્ધાધિક છે તથાપિ પ્રથમ દિવસનીજ લેવી. બીજે દિવસેજ નિશીથંબ્યાપિની હોય—ઉદાહરણ;—સાતમ ઘં ૪૭, આઠમ ઘં ૪૬ એ પક્ષમાં બીજા દિવસનીજ આઠમ ઉપવાસમાટે લેવી. બન્ને દિવસે નિશીથંબ્યાપિનીનું ઉદાહરણ;—સાતમ ઘં ૪૨, આઠમ ઘં ૪૬ એ પક્ષમાં પણ બીજા દિવસનીજ આઠમ લેવી. બન્ને દિવસે નિશીથંબ્યાપિ ન હોય, તેનું ઉદાહરણ;—સાતમ ૪૭, આઠમ ૪૨ એ પક્ષમાં પણ બીજા દિવસનીજ લેવી. આ સઘળા પક્ષો સાતમયુક્ત હોય તો રાત્રિના પ્રથમ અર્ધની સમાપ્તિસમયે એક કળામાત્ર ને આઠમ હોય તોજ નિશીથંબ્યાપિ માનવી. નવમીયુક્ત હોય તો રાત્રિના ઉત્તર અર્ધના પ્રથમ ભાગમાં એક કળામાત્ર ને આઠમ હોય તોજ બીજે દિવસે નિશીથંબ્યાપિ માનવી. સાતમને દિવસે ઉત્તર ભાગમાંજ અષ્ટમી હોય અને નોમયુક્તદિવસે પ્રથમ ભાગમાંજ આઠમ હોય તો નિશીથંબ્યાપિ નથી એમજ જાણવું. એ પ્રમાણે આગળ કહેવાશે ને રોહિણીયુક્ત વેદો છે ત્યાં એમજ સમજવું. રોહિણીયુક્ત આઠમમાં પણ પ્રથમ દિવસેજ નિશીથસમયે આઠમ અને રોહિણીના યોગ; બીજે દિવસેજ નિશીથસમયે યોગ; બન્ને દિવસે નિશીથસમયે યોગ; એ પ્રમાણે ત્રણ પક્ષ થાયછે. પ્રથમ દિવસેજ નિશીથસમયે, આઠમ, રોહિણીના યોગ હોય તેનું, ઉદાહરણ;—સાતમ ૪૦, તે દિવસે કૃત્તિકા ૩૫, આઠમ ૪૬, તે દિવસે રોહિણી ૩૬, ૪૬નાં પૂર્વ-વિદ્યાજ આઠમ ઉપવાસમાટે લેવી. બીજે દિવસેજ નિશીથસમયે યોગનું ઉદાહરણ;—સાતમ ૪૨, તે દિવસે કૃત્તિકા ૫૦, આઠમ ૪૭, રોહિણી ૪૬, આ પક્ષમાં બીજા દિવસનીજ આઠમ લેવી. બન્ને દિવસે નિશીથસમયે આઠમ, રોહિણીના યોગનું, ઉદાહરણ;—સાતમ ૪૨, કૃત્તિકા ૪૩, આઠમ ૪૭, રોહિણી ૪૮, આ પક્ષમાં બીજા દિવસનીજ આઠમ લેવી. હવે રોહિણીયુક્ત આઠમમાં બન્ને દિવસે પણ નિશીથકાળે રોહિણીયોગ હોય નહીં એમ બહુધા સંભવે છે.

પરેશુરેયનિશીથંબ્યાપિનીઅષ્ટમીપરેશુરેયનિશીથાદ્યન્નરોહિણીયુક્તાચેત્યેકપક્ષઃ યથા સપ્તમી ૪૭ અષ્ટમી ૫૦ અષ્ટમીદિનેકૃત્તિકા ૪૬ અન્નપક્ષેપરૈવાષ્ટમીગ્રાહ્યા ઇત્યુત્પયુક્ત્યાપૂર્વેશુરેયનિશીથંબ્યાપિની પૂર્વેશુરેયનિશીથાદ્યન્નરોહિણીયુક્તેતિપક્ષેપિપૂર્વેવગ્રાહ્યા દિનદ્વયેપિનિશીથાદ્યન્નરોહિણીયુક્તાપરેશુરેયનિશીથંબ્યાપિનીતિદ્વિતીયપક્ષઃ યથા સપ્તમી ૪૮ તદિનેકૃત્તિકા ૩૦ અષ્ટમી ૪૮ રોહિણી ૨૫ અન્નાપિ પરૈવગ્રાહ્યા દિનદ્વયેનિશીથાદ્યન્નરોહિણીયુક્તાપૂર્વેશુરેયનિશીથંબ્યાપિનીતિતૃતીયોયથા સપ્તમી ૨૫ કૃત્તિકા ૪૮ અષ્ટમી ૨૦ રોહિણી ૪૩ અન્નાપિપરૈવ રોહિણીયોગસામ્યેપિપૂર્વેસપ્તમીવિદ્ધત્વાત્ યથાવાષ્ટમી ૬૦૧૩ કૃત્તિકા ૫૦ અન્નપૂર્વેવગ્રાહ્યા અહોરાત્રદ્વયેરોહિણીયોગસામ્યેપિપૂર્વેસ્વાઃશુદ્ધત્વાત્પૂર્વેજ્યાતેશ્ચ દિનદ્વયેપિનિશીથંબ્યાપિનીપરેશુરેયનિશીથાદ્યન્નરોહિણીયુક્તેતિચતુર્થો યથા સપ્તમી ૪૩ અષ્ટમી ૪૧ કૃત્તિકા ૪૬ અન્નપરૈવાષ્ટમી ઇવંદિનદ્વયેપિનિશીથંબ્યાપિનીપૂર્વેજૈવનિશીથાદ્યન્નરોહિણીયુક્તેતિપંચમો યથા સપ્તમી ૪૧ તદિનેરોહિણી ૪૩ અષ્ટમી ૪૭ અન્નપૂર્વેવાષ્ટમ્યુપોપ્યા દિનદ્વયેપિનિશીથંબ્યાપિનીદિનદ્વયેનિશીથાદ્યન્નરોહિણીયુક્તેતિષ્ઠો યથા સપ્તમી ૪૨ કૃત્તિકા ૪૮ અષ્ટમી ૪૯ રોહિણી ૪૨ અન્નપરૈવ દિનદ્વયેપિનિશીથંબ્યાપિનીપૂર્વેશુરેયનિશીથાદ્યન્નરોહિણીયુક્તેતિસપ્તમોયથા સપ્તમી ૪૮ તદિનેરોહિણી ૫૮ અષ્ટમી ૪૨ અન્નપરૈવાષ્ટમીગ્રાહ્યા અઘૈવવેશ્વેપરેશુરેયઅર્ધેવગ્રાહ્યાનિશીથાદ્યન્નરોહિણીયોગેપિપરૈવેતિકૈમુલ્યેન સિદ્ધમ્ પૂર્વેશુરેયનિશીથંબ્યાપિનીપરેશુરેયનિશીથાદ્યન્નરોહિણીયુક્તેતિચરમપક્ષઃ યથા સપ્તમી ૩૦ અષ્ટમી ૨૫ તદિને કૃત્તિકા ૫ યથાવાષ્ટમી ૬૦૧૩ અષ્ટમી દશપદિને કૃત્તિકા ૧ અન્નોદાહરણદ્વયેપિપરૈવાષ્ટમી ગ્રાહ્યા સ્વરૂપ્યાપિરોહિણીયોગસામ્યેનમુહુર્તેનાગ્રાહ્યાઅપિપરૈવાષ્ટમીગ્રાહ્યતયાપૂર્વેવિવિધમાનાયાનિશીથંબ્યાતેનાદ્રાક્ષતર્પણેપુષ્યપદિપરદિનેમુહુર્તેન્યાનાયતર્તેતદાસાનગ્રાહ્યા કિંતુપૂર્વેવેતિતુપુરપાર્થચિંતામણા ગુણઃ પરેશુરેયનિશીથંબ્યાપિનીપૂર્વેશુરેયનિશીથાદ્યન્નરોહિણીયુક્તા યથા સપ્તમી ૪૮ રોહિણી ૫૫ અષ્ટમી

૪૮ અન્નપરૈવ વિદ્યાયાંનિશીથોત્તરંરોહિણીયોગસ્યાપ્રયોજકત્વાત્ અન્નવિસ્તરેણોક્તાનાંબહુપક્ષાણાંસંક્ષેપે
ળનિર્ણયસંપ્રદહઃ પુરુષાર્થચિંતામણૌ શુદ્ધસમાયાંશુદ્ધન્યૂનાયાંવાવિદ્ધસમાયાંવિદ્ધન્યૂનાયાંવાકેવલાદ્યમ્યાં
સંવેદ્યપવનાસ્તિ શુદ્ધાધિકાપિકેવલાદ્યમીપૂર્વેવ વિદ્યાધિકાતાપૂર્વેદિનપવનિશીથયાત્મૌપૂર્વા દિનદ્વયેનિ
શીથયાસાવચ્ચાસૌવાપરૈવેતિ ॥

બીજે દિવસેજ નિશીથઆપિની આઠમ, અને બીજે દિવસેજ નિશીથકાળથી આગળ કે પાછળ
રોહિણીયુક્ત આઠમ, એ એક પક્ષ-ઉદાહરણ;—સાતમ ૪૭, આઠમ ૫૦, આઠમને દિવસે કૃત્તિકા
૪૬, એ પક્ષમાં બીજા દિવસનીજ આઠમ લેવી. એની બરાબર યુક્તિ હોવાથી પ્રથમ દિવસેજ
નિશીથકાળવ્યાપિની આઠમ, અને પ્રથમ દિવસેજ નિશીથકાળવિના અન્યત્ર (આગળ અથવા પા-
છળ) રોહિણીયુક્ત આઠમ, એ પક્ષમાં પણ પ્રથમ દિવસનીજ લેવી. બન્ને દિવસે નિશીથકાળવિના
આગળ કે પાછળ રોહિણીયુક્ત આઠમ, અને બીજે દિવસેજ નિશીથકાળવ્યાપિની, એ બીજે પક્ષ-
ઉદાહરણ;—સાતમ ૪૮, તે દિવસે કૃત્તિકા ૩૦, આઠમ ૪૮, રોહિણી ૨૫, આ પક્ષમાં પણ બીજા
દિવસનીજ લેવી. બન્ને દિવસે નિશીથવિના અન્યત્ર રોહિણીયુક્ત આઠમ, અને પૂર્વ દિવસેજ નિશીથ-
કાળવ્યાપિની, એ ત્રીજે પક્ષ-ઉદાહરણ;—સાતમ ૨૫, કૃત્તિકા ૪૮, આઠમ ૨૦, રોહિણી ૪૩ એ
પક્ષમાં પણ બીજા દિવસનીજ લેવી, કારણ બન્ને દિવસે રોહિણીનો યોગ સમાન છે તથાપિ પ્રથમ
દિવસે સાતમનો વેધ છે તેથી, ઉદાહરણ;—આઠમ ૬૦૪, કૃત્તિકા ૫૦, આ પક્ષમાં બન્ને અહોરાત્ર
(રાત્રિદિવસ)માં રોહિણીયોગ સમાન છે તો પણ પ્રથમ દિવસે શુદ્ધ અને પૂર્ણ છે માટે પ્રથમનીજ
લેવી. બન્ને દિવસે નિશીથવ્યાપિની અને બીજે દિવસે નિશીથકાળવિના અન્યત્ર રોહિણીયોગ એ ચોથો
પક્ષ-ઉદાહરણ;—સાતમ ૪૩, આઠમ ૪૭, કૃત્તિકા ૪૬, આ પક્ષમાં બીજા દિવસનીજ આઠમ લેવી.
એ રીતે બન્ને દિવસે નિશીથકાળવ્યાપિની આઠમ અને પ્રથમ દિવસેજ નિશીથકાળવિના અન્યત્ર
રોહિણીયુક્ત એ પાંચમો પક્ષ-ઉદાહરણ;—સાતમ ૪૧, તે દિવસે રોહિણી ૪૩, આઠમ ૪૭, આ પક્ષમાં
પ્રથમનીજ આઠમ ઉપવાસમાં લેવી. બન્ને દિવસે નિશીથઆપિની આઠમ, અને બન્ને દિવસે નિશી-
થકાળવિના અન્યત્ર રોહિણીયુક્ત એ છઠો પક્ષ-ઉદાહરણ;—સાતમ ૪૨, કૃત્તિકા ૪૮, આઠમ ૪૬,
રોહિણી ૪૨. એ પક્ષમાં બીજા દિવસનીજ લેવી. બન્ને દિવસે નિશીથવ્યાપિની ન હોય અને પ્રથમ
દિવસેજ નિશીથવિના રોહિણીયોગ એ સાતમો પક્ષ-ઉદાહરણ;—સાતમ ૪૮, તે દિવસે રોહિણી ૫૮,
આઠમ ૪૨, આ પક્ષમાં બીજા દિવસનીજ આઠમ લેવી. એજ પક્ષમાં બીજો દિવસેજ, અથવા
બન્ને દિવસે નિશીથકાળવિના અન્યત્ર રોહિણીયોગ હોય તો પણ બીજા દિવસનીજ લેવી એ તો
“કેમુલ્ય” યુક્તિવડે સિદ્ધ છે. પ્રથમ દિવસેજ નિશીથવ્યાપિની, અને બીજે દિવસેજ નિશીથકાળવિના
રોહિણીયુક્ત એ છેવટનો પક્ષ-ઉદાહરણ;—સાતમ ૩૦, આઠમ ૨૫, તે દિવસે કૃત્તિકા ૫, અથવા
આઠમ ૬૦૪, બીજા આઠમને દિવસે કૃત્તિકા ૧, રોહિણીનો યોગ અદ્ય હોય તો પણ ઉત્તમ છે,
માટે એ ઘડી કદી બીજે દિવસે આઠમ હોય તો તે લેવાને યોગ્ય છે, તેથી પ્રથમ દિવસે નિશીથ-
કાળવ્યાપિ હોય તેનો પણ આદર નથી. માટે ઉપર કહેલાં બન્ને ઉદાહરણમાં બીજા દિવસનીજ
આઠમ લેવી. પ્રથમ કહેલા સર્વ પક્ષોમાં જો બીજે દિવસે એ ઘડી કરતાં ઓછી આઠમ હોય તો
તે લેવી નહીં, ભારે પ્રથમનીજ લેવી, એ પુરુષાર્થચિંતામણિમાં કહેલું છે. બીજે દિવસેજ નિશીથ-
કાળવ્યાપિની આઠમ, અને પ્રથમ દિવસેજ નિશીથકાળવિના અન્યત્ર રોહિણીયુક્ત હોય, ઉદાહરણ;
સાતમ ૪૮, રોહિણી ૫૫, આઠમ ૪૮, એ વિદ્યા આઠમમાં નિશીથપછી રોહિણીયોગનો ઉપયોગ
નથી માટે એ પક્ષમાં બીજા દિવસનીજ લેવી. છતાં વિસ્તારે કરી કહેલા ઘણા પક્ષોના નિર્ણયનો
સંગ્રહ સંક્ષેપથી પુરુષાર્થચિંતામણિમાં છે. શુદ્ધસમ, શુદ્ધન્યૂન, અથવા વિદ્ધસમ, વિદ્ધન્યૂન, અ-
થવા કેવલ આઠમ એઓમાં તો સંસયજ નથી. શુદ્ધાધિક એવી પણ કેવલ અષ્ટમી પ્રથમ દિવ-
સનીજ લેવી. વિદ્યાધિક તો પ્રથમ દિવસેજ નિશીથવ્યાપિની હોય તો પ્રથમની, અને બન્ને દિવસે
નિશીથવ્યાપિની હોય અથવા બન્ને નિશીથવ્યાપિની ન હોય તો બીજા દિવસનીજ લેવી.

અયરોહિણીયોગેપદિશુદ્ધસમાયાંશુદ્ધન્યૂનાયાંવાઈપદપિરોહિણીયોગસ્તદાનસંદેહઃ શુદ્ધાધિકાયાંપૂર્વદિનેદિનદ્વયેપિવારોહિણીયોગેપૂર્વેવ શુદ્ધાધિકાયામુચ્ચરદિનેષ્વરોહિણીયોગેમુહૂર્તમાત્રાપુચ્ચરૈવ વિદ્વાધિકાયાંપૂર્વેદિનપ્વનિશીથાત્પૂર્વેનિશીથેવારોહિણીયોગેપૂર્વા દિનદ્વયેપિપરૈવવાનિશીથેનિશીથંવિદ્વાધારોહિણીયોગેપરૈવેતિસંક્ષેપેનજિજ્ઞેયસંગ્રહઃ. એવંકૌસ્તુમાદિનવીનગ્રંથાનુસૃતમાધ્યમતાનુસારેણજન્માષ્ટમીનિર્ણયતા અગ્રકેચ્છિકેનલાઘ્મીજન્માષ્ટમીસૈવરોહિણીયુતાજયંતીસંશ્લેકેતિજયંત્યષ્ટમ્યોર્વતૈક્યમાહુઃ. અન્યેતુજન્માષ્ટમીવ્રતંજયંતીવ્રતંચભિવ્રતેરોહિણીયોગમાવેજયંતીવ્રતલોપાજન્માષ્ટમીવ્રતમેવકાર્યં યસિન્વપૈંજયંત્યાપ્યયોગોજન્માષ્ટમીતદા. અંતર્ભૂતાજયંત્યાંસ્યાદિતિજયંતીદિનેનિશીથાત્પ્યકર્મકાલેષ્ટમ્યાદ્યમાવેપિસાફલ્યવચનાપાદિતકર્મકાલવ્યાપ્તિમાદાયવ્રતદ્વયમપિજયંતીદિનપ્વતરેણાનુષ્ટેયં વ્રતદ્વયસ્યાપ્યકરણેમદ્વાદોપશ્રવણેનફલશ્રવણેનચનિત્યકામ્યોભયરૂપત્વાત્. નતુનિશીથવ્યાપ્તાયાંપૂર્વાષ્ટમ્યાંજન્માષ્ટમીવ્રતંકૃત્યાજયંતીદિનેપારણમનુષ્ટેયં નિત્યવ્રતલોપેપ્રત્યવાયાપાતાદિત્યાહુઃ. નિર્ણયસિદ્ધૌ ઉત્તરીત્યામાધ્યમતમુપપાદ્યદેમાદ્રિમતેજન્માષ્ટમીવ્રતમેવનિત્યં જયંતીવ્રતંતુનિત્યમપિકલિયુગેલુપ્તમિતિકેચિન્નાનુતિષ્ઠંતિત્યુપત્ત્યા સ્વમતેનપસિન્વપૈં પૂર્વેદિનેષ્વરોહિણીયોગેપરદિનેષ્વરોહિણીયાદ્યજજન્યંત્યાપ્યયોગસ્તત્રોપોપજન્યંકાર્યંવ્રતદ્વયસ્યાપિનિત્યત્વેનાકરણેદોષાત્. જયંત્યામષ્ટમ્યંતર્ભવોક્તિસ્તુમૂર્ધપ્રતારણામાત્રમિતિ પ્રતિપાદિતં મમતૌકૌસ્તુમાદિનવીનપરિગૃહીતમાધ્યમતરીત્યાજયંત્યંતર્ભવેનાષ્ટમીવ્રતાનુષ્ઠાનમેવયુક્તં પ્રતિમાતિ અગ્રવ્રતેબુધસંભારયોગઃપ્રાશસ્ત્યવિધાયકોનતુરોહિણીયચિન્નાંયકઃ. ॥

હવે રોહિણીયોગ છતાં, એ શુદ્ધસમ અથવા શુદ્ધન્યૂન આઠમમાં અથવા પણ રોહિણીયોગ હોય તો સંશય નથી. શુદ્ધાધિક આઠમમાં પ્રથમ દિવસે અથવા બન્ને દિવસે રોહિણીયોગ હોય તો પૂર્વ દિવસનીજ લેવી. શુદ્ધાધિક આઠમમાં બીજે દિવસેજ રોહિણીયોગ હોય તો એ ઘડી પણ બીજા દિવસનીજ લેવી. વિદ્વાધિક આઠમમાં પ્રથમ દિવસેજ નિશીથકાલથી પ્રથમ અથવા નિશીથકાલે રોહિણીયોગ હોય તો પૂર્વ દિવસનીજ લેવી. બન્ને દિવસે, અથવા બીજે દિવસેજ નિશીથકાલે અથવા નિશીથકાલવિના રોહિણીયોગ હોય તો બીજા દિવસનીજ લેવી, એ સંક્ષેપથી નિર્ણયને સંશય કલ્પો. એ પ્રમાણે કૌસ્તુભાદિક નવીન ગ્રંથોમાં ગ્રહણ કરેલા માધ્યમતને અનુસારે જન્માષ્ટમીનો નિર્ણય કલ્પો. છતાં કોઈ ગ્રંથકાર, કેવળ આઠમ એજ જન્માષ્ટમી, અને એજ જન્માષ્ટમી રોહિણીયુક્ત હોય તો એનું નામ જયંતી, એ રીતે જયંતી અને જન્માષ્ટમી એ બન્નેનું એકજ વ્રત કહેણ. બીજા ગ્રંથકારે તો, જન્માષ્ટમીવ્રત અને જયંતીવ્રત બુદ્ધાં બુદ્ધાં છે માટે રોહિણીયોગ ન હોય તો જયંતીવ્રતનો લોપ છે તેથી જન્માષ્ટમીવ્રત કરવું, “એ વર્ષમાં જયંતી નામનો યોગ હોય ત્યારે જન્માષ્ટમી જયંતીમાં અંતર્ગત થાયછે” માટે જયંતીને દિવસે નિશીથનામના કર્મકાલમાં એ આઠમ ન હોય તો પણ સપૂર્ણપૂર્ણ પાતાવનારાં વચનવટે પ્રાપ્ત થયેલી કર્મકાલવ્યાપ્તિ માની બન્ને વ્રત જયંતીને દિવસે તંત્રથી કરવાં, બન્ને વ્રત નિત્ય અને કામ્ય છે, ન કરવાથી મહાદોષ અને કરવાથી મહાફલ સંભળાય છે માટે બન્ને કરવાં, પણ નિત્ય વ્રતના લોપથી મહાદોષ થાયછે માટે નિશીથકાલવ્યાપ્તિની પ્રથમ દિવસની આઠમતુ જન્માષ્ટમીવ્રત કરી જયંતીને દિવસે પારણા કરવી નહીં, એમ કહેછે. નિર્ણયસિદ્ધિમાં તો, પ્રથમ કહેલી રીતિપ્રમાણે માધ્યમતનું નિષ્પણ કરી હેમાદિને મતે જન્માષ્ટમીવ્રતજ નિત્ય છે. જયંતીવ્રત તો નિત્ય છે પણ કલિયુગમાં કુષ્ઠ થયેલું છે માટે કેટલાએક કરતા નથી, એ રીત કહી પોતાને મતે, એ વર્ષમાં પ્રથમ દિવસેજ નિશીથકાલે આઠમ, અને બીજે દિવસેજ નિશીથવિના અન્યત્ર જયંતી નામનો યોગ હોય તો, બન્ને વ્રત નિત્ય છે અને ન કરવાથી દોષ થાયછે માટે તે વર્ષે બન્ને ઉપવાસ કરવા, “જયંતીમાં જન્માષ્ટમી અંતર્ગત થાયછે,” એ વચન સૂચને જલ અવસાવનામાટે છે એ, રીતે પ્રતિપાદન કરેલું છે. અને તો, કૌસ્તુભાદિક નવીન ગ્રંથોમાં ગ્રહણ કરેલા માધ્યમત પ્રમાણે જયંતીનો અતર્ભાવ કરી જન્માષ્ટમીનુંજ વ્રત કરવું, એજ યોગ્ય બાગેછે, એ વ્રતમાં બુધવાર અથવા ચોરવારનો યોગ આવે તો ઉત્તમપદનું પાતાવનારો છે, પણ રોહિણીયોગનીપેઠે નિર્ણય કરવા યોગ્ય નથી.

અપદિસીપદિનેમોજનરૂપપારણંવ્રતાંગંહિતંતત્કાલોનિર્ણયતે કેચલતિચ્યુપયાસેતિથ્યંતેનક્ષત્રયુક્તતિચ્યુપયાસેમયપતિપારણંકાર્યં યદિતિચિનક્ષત્રયોરેકતયંતોદિનેલમ્પતેઉમયાંતસ્તુરાત્રીતદાદિવૈવાન્યતરપતિપારણં યદાદિવાર્નકસ્યાપ્યંતસ્તદાનિશીથાદ્યાગ્યતરંતેઉમયાંતેવાપારણં યદાનુનિશીથાવ્યવહિતપૂર્વસંપન્નતત્પંડમયાંતોવાતદાનિશીથેપિપારણંકાર્યં મોજનાસંમથેવાપારણાસંપત્ત્યંફલાધાદારો

विधेयः केचित्कृत्विपयेनिशीयेपारणनकार्यं किन्तुपवासाश्रुतीयेहिदिवाकार्यमित्याहुस्तत्रयुक्तं अशक्त
स्तुपकतरांताभावेपि उत्सवातिप्रातरेवदेवपूजाविसर्जनादिकृत्वापारणकुर्व्यात् ॥

हवे भीमे दिवसे लोभनश्च पारणप्रतनुं अंज कहेलुं छे भाटे तेना मदने निर्धुय कहेछे;—देवण
तिथिने उपवास होय तो तिथिने अते, नक्षत्रयुक्त तिथिने उपवास होय तो अनेने अंते पारण
करवी. जे तिथि अने नक्षत्र अभांथी अेकने अंत दिवसने भणे अने अनेने अंत तो शत्रिने
भणे त्यारे दिवसनुं अेकने अंते पारणुं करवुं. जे दिवसमां अनेभांथी अेकने पणु अंत न भणे
त्यारे अर्धशत्रिथी प्रथम अेकने अंते अथवा अनेने अंते पारणुं करवी. ज्यारे मध्यशत्रि थया पहेलां
मध्यशत्रिनी समीपे अेकने अथवा अनेने अंते थाय त्यारे मध्यशत्रिने समीपे पणु पारणुं करवी.
लोभनने संभव न होय तो पारणुं यवाभाटे इणादिक लोभन करवुं. डोळ प्रयकार तो, प्रथम
कहेला समीपे अर्धशत्रिअे पारणुं न करवी त्यारे उपवासथी त्रीने दिवसे दिवसनी पारणुं करवी,
अेम कहेछे, ते युक्त नथी. अशक्त होय तेछे तो, अेकने अंत न होय तो पणु उत्सवने अते
प्रातःकालेव देवपूज, विसर्जन, ध्यादिक करी पारणुं करवी.

अथसंक्षेपेणव्रतविधिः ॥ प्रातःकृतनित्यक्रियः प्राचुखोदेशादिसंकीर्त्यतत्तत्कालेसप्तन्यादिस
स्वैपिप्रधानभूतान्प्रमीमेवसंकीर्त्य श्रीकृष्णमीत्ययंजन्माष्टमीप्रतंकरिष्येजयंतीयोगसत्त्वेजन्माष्टमीप्रतंज
यंतीव्रतचंतरेणकरिष्येइतिसंस्कारपथेत् ताम्रपत्रेजलंगृहीत्वा वासुदेवंसमुद्दिश्यसर्वपापप्रशांतये उप
धासंकरिष्यामिकृष्णाष्टम्यांनभस्यहं अशक्तौ फलानिभक्षयिष्यामीत्याहूहः आजन्ममरणयावद्यन्मयादु
ष्कृतं कृतं तत्प्रणाशयगोविंदप्रसीदपुरुषोत्तमेतिपात्रसंजलंक्षिपेत् ततःसुवर्णरजतादिमय्योमृन्मय्योवा
भिचिलिखितावाप्रतिमायथाकुलाचारंकायाः तावथा पर्यंकप्रसूतदेवक्याःस्तनपिथंतीश्रीकृष्णप्रतिमांनि
धायजयंतीसत्त्वेन्यदेवक्याउत्सरेद्वितीयांश्रीकृष्णमूर्तिनिधायपर्यंकस्यदेवकीचरणसंवाहनपरां ल
हर्मीनिधाय मित्यादौलङ्घ्यधरंवासुदेवं नंदगोपीगोपालिलिखित्वाप्रदेशांतरेमंचकैप्रसूतकन्ययासह्यशोदा
प्रतिमां पीठांतरे वसुदेवदेवकीनंदयशोदाश्रीकृष्णरामचंडिका इतिसप्तप्रतिमाःस्थापयेत् एतावत्प्रति
माकरणाशक्तौवसुदेवादिचंडिकांताःसप्तवायथाचारंयथाशक्तिवाकृत्वा अन्याःसर्वायथायंध्यायेदिति
भाति निशीयासचप्राकालेज्ञात्वाश्रीकृष्णप्रोत्ययंपरिवारश्रीकृष्णपूजांकरिष्येइतिसंक्षेपेन्यासानुशं
खादिपूजांतनित्यवत्कृत्वा पर्यंकस्थांकिन्नराद्यैर्युतांभ्यायेसुदेवकीं श्रीकृष्णंवालकंध्यायेपर्यंकैस्तनपायिनः
श्रीवत्सवक्षसंशांतनीलोत्पलदलच्छवि संवाहयंतीदेवक्याःपादौध्यायेचतांश्रियं एवंध्यात्वादेवक्यैर्नमः
इतिदेवकीमावाह्यमूलमंत्रेणपुरुषसूक्तंअवावाश्रीकृष्णायनमःश्रीकृष्णमावाह्यामीतिआवाह्य लहर्मीचा
वाह्यदेवक्यैवसुदेवाययशोदायैर्नंदायकृष्णायरामायचंडिकायैइतिनामावाह्यलिखितादिदेवताःसकल
परिवारदेवताभ्योनमइत्यावाह्यमूलमंत्रेणसूक्तंअवावा अत्रावाहितदेवक्यादिपरिवारदेवतासहितश्रीकृ
ष्णायनमइत्यासनपाद्याध्यां चमनीयाभ्यंगस्नानानिदत्वा पंचाभूतस्नानांतंचंदनेनानुलेपयेत् शुद्धोदका
मिपेकांतित्वस्त्रयस्त्रोपवीतगंधपुष्पाणिधूपदीपौच विश्वेश्वरायविश्वायतयाविश्वोद्भवायच विश्वस्यपतये
तुभ्यंगोविंदायनमोनमः यश्वेश्वरायदेवायतयायस्त्रोद्भवायच यज्ञानांपतयेनायगोविंदायनमोनमइतिमं
त्राभ्यामूलमंत्रादिसमुच्चिताभ्यांदद्यात् जगन्नाथनमस्तुभ्यंसंसारभयनाशन जगदीश्वरायदेवायभूतानां
पतयेनम इतिनैवेद्यं मूलमंत्रादिकंसर्वत्रयोज्यं तांवादिनमस्कारप्रदक्षिणापुष्पांजल्यंतंकार्यं अथगो
घ्रापनप्रकरणोक्तविधिनापूजा सायथा उक्तप्रकारेणध्यानावाहनेकृत्वा देवाब्रह्मादयोयेनस्वरूपंनविदु
स्तव अतस्त्वांपूजयिष्यामिमातुरुत्संगवासिनं पुरुषपदेदमासनं अवतारसहस्राणिकरोपिमधुसूद नते
संस्थावताराणांक्षिज्ञानातितत्त्वतः एतावानस्येतिपाद्यं जातःकंसवधार्थायभूभारोत्तारणायच देवा
नांचहितार्थायधर्मसंस्थापनायच कौरवाणांविनाशायपांडवानांहितायच गृहाणार्थमयादत्तंदेवक्यास
हितोदरे त्रिपादू० अर्घ्यं सुरासुरनरेशायक्षीपांघिशयनायच कृष्णायवासुदेवायवदाम्याचमनंशुभं
तस्मा० आचमनीयं नारायणनमस्तेस्तुनरकांषवतारक गंगोदकंसमानीतंस्नानार्थंप्रतिगृह्यतां यत्पुरुषे०
स्नानं एयोदधिघृतक्षौद्रशंकरास्नानमुत्तमं त्वय्यैदेववेशगृह्यतांदेवकीसुतेति पंचाभूतं शुद्धोदकञ्चा
नमाचमनं क्षौमचपट्टसत्रार्चमयानीतांशुक्रंशुभं गृह्यतांदेववेशमयादत्तंसुरोत्तम तंयज्ञं० वस्त्रं नमः
कृष्णायदेवायशंखचक्रधरायच ब्रह्मसूत्रंजगन्नाथगृहाणपरमेश्वर तस्माद्यज्ञा० यक्षोपवीतं नानागंधस
मायुक्तंचंदनंचाद्यर्घ्रितं कुंडुमाक्ताक्षतैर्युक्तंगृह्यतांपरमेश्वर तस्माद्यज्ञा० गंधं पुष्पाणिनानिद्व्यानि

હવે સંક્ષેપેકરી પ્રતનો વિધિ કહ્યો.

પ્રાત કાલે જ્ઞાન સંધ્યા આદિ નિલકર્મ કરી પૂર્વ દિશા સામે બેસી દેશ, કાલ ઇલાદિ ઉચ્ચાર કરી તે તે સમયે સાતમ આદિ તિથિ હોય તો પણ મુખ્ય અષ્ટમીનોજ ઉચ્ચાર કરી, “શ્રીકૃષ્ણ પ્રીત્યર્થે જન્માષ્ટમીવતં કરિષ્યે.” જ્યતીમે યોગ હોય તો, “જન્માષ્ટમીવતં જયંતીવતં ચ તંત્રેણ કરિષ્યે.” એવો સકલ્પ કરવો. ત્રાંખાના પાત્રમાં જળ લઈ, “વાસુદેવં સમુદિદ્ય, સર્વેપાપપ્રશાંતયે ॥ ઉપવાસં કરિષ્યામિ, કૃષ્ણાષ્ટમ્યાં નમસ્યહં,” અશક્તિ હોય તો “ફલાનિ મસચિપ્યામિ,” ઇલાદિક ઉચ્ચાર કરવો. “આજન્મમરણં યાવદન્યમયા દુષ્કૃતં કૃતં ॥ તત્ત્રણાશય ગોવિંદ, પ્રસીદ પુરુષોત્તમ,” એ બન્ને મંત્રોનો ઉચ્ચાર કરી પાત્રનું જળ પૃથ્વી ઉપર છોડવું. પછી સોનાની, રૂપાની, માટીની અથવા ભીત-ઉપર ચીતરેલી જેવો કુલાચાર હોય તે પ્રમાણે મૃત્તિ કઢવી. તે આ પ્રમાણે,—પવન ઉપરે મુતેલી દેવકીનાં સ્તનનું પાન કરતી એવી શ્રીકૃષ્ણની પ્રતિમા કરવી. જ્યતી હોય તો બીજી દેવકીના એ-ળામાં બેઠેલી એવી બીજી શ્રીકૃષ્ણમૃત્તિ કરવી. પવન ઉપરે બેઠેલી દેવકીની સેવા કરતી એવી લક્ષ્મીનીમૃત્તિ રાખવી. ભીત ઇલાદિક ઉપર ખડગધારી એવા વસુદેવ, નદ, ગોપ અને ગોપી ઇલાદિક મૃત્તિ લખી બીજે ઠેકાણે પવન ઉપર જન્મ પામેલી કન્યાસહિત યશોદાની મૃત્તિ સ્થાપવી. પછી બીજી ચોક્કી ઉપર વસુદેવ, દેવકી, નદ, યશોદા, શ્રીકૃષ્ણ, રામ અને ચરિકા, એ સાત મૃત્તિનું સ્થાપન કરવું. એટલી મૃત્તિ કરવાને અશક્તિ હોય તો વસુદેવથી તે ચરિકા લગી સાત, અથવા ઈવો આચાર, અથવા જેવી શક્તિ હોય તે પ્રમાણે કરી બાકીની સર્વ પ્રતિમાનું યોગ્ય રીતે ધ્યાન કરવું, એમ મને બાહે છે. અર્ધરાત્રિથી પ્રથમ જ્ઞાન કરી “શ્રીકૃષ્ણપ્રીત્યર્થે સપરિવારશ્રીકૃષ્ણપૂજાં કરિષ્યે,” એ રીતે સકલ્પ કરી ન્યાસ, અને રાખ ઇલાદિકની પૂજા નિલની પેઠે કરી દેવતાઓનું ધ્યાન કરવું. તેનો વિનિ—“પર્યઋત્યાં કિન્નરાદ્યૈર્યુતાં ધ્યાયેતુ દેવર્કી ॥ શ્રીકૃષ્ણં વાલકં ધ્યાયેત્પર્યંકે સ્તનપાપિનં ॥ શ્રીવ-ત્સપદસં શાંતં, નીલોત્પલદલચ્છવિં ॥ સંવાહયંતીં દેવકયાઃ, પાદૌ ધ્યાયેચ્ચ તાં ત્રિયં” એ રીતે ધ્યાન કરી “દેવક્યૈ નમઃ.” એ નામભત્રવરે દેવકીનું આવાહન કરી મૂલભત્રવરે અથવા પુરુષસૂત્રના ભત્રવરે “શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ શ્રીકૃષ્ણં જાવાહયામિ,” એ રીતે શ્રીકૃષ્ણનું આવાહન કરી અને લક્ષ્મીનું પણ આવાહન કરી “દેવક્યૈ વસુદેવાય યશોદાયે નંદાય કૃષ્ણાય રામાય ચંદિકાયૈ,” એ નામમંત્રો-

વડે આવાહન કરવું. પછી લખેલી દેવતાઓનું “સકલપરિવારદેવતાભ્યો નમઃ” એ રીતે આવાહન કરી મૂલમંત્રવડે અથવા પુરુષસૂક્તના મંત્રવડે “અબ્રાવાહિતદેવક્યાદિપરિવારસહિતધીરુણાય નમઃ” એ રીતે કહી આસન, પાદ્ય, અર્ચ્ય, આચમનીય, અભયંગ (અવટન) જ્ઞાન એ અર્પણ કરી પંચામૃતજ્ઞાન કરાવી ચંદન ધરાવવું. પછી શુદ્ધ જલથી અભિષેક કરી વસ્ત્ર, યજ્ઞોપવીત, ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ એ ઉપચાર અર્પણ કરવા. તેના મંત્ર—“વિશ્વેશ્વરાય, વિશ્વાય તથા વિશ્વોદ્ભવાય ચ ॥ વિશ્વસ્ય પતયે તુભ્યં, ગોવિંદાય નમોનમઃ ॥ યજ્ઞેશ્વરાય દેવાય, તથા યજ્ઞોદ્ભવાય ચ ॥ યજ્ઞાનાં પતયે નાથ, ગોવિંદાય નમોનમઃ ॥” મૂલમંત્રયુક્ત એ બે મંત્રવડે વસ્ત્રાદિક ઉપચાર અર્પણ કરવા. “જગદ્વાય નમસ્તુભ્યં, સંસારમયનાશન ॥ જગદીશ્વરાય દેવાય, મૃતાનાં પતયે નમઃ” એ મંત્રવડે નૈવેદ્ય દેવું. મૂલમંત્રાદિક સર્વ ઠેકાણે ભેડવા. તાંબૂલ આદિ દઈ નમસ્કાર, પ્રદક્ષિણા, અને પુષ્પાંજલિપર્થત પૂજા કરવી. અથવા ઉઘાપનપ્રકરણમાં કહેલા વિધિપ્રમાણે પૂજા કરવી. તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ કલાપ્રમાણે ધ્યાન, તથા આવાહન કરી આગળ કહેવાયછે એ પ્રમાણે પૂજા કરવી. પૂજા,—“દેવા બ્રહ્માદયો યેન સ્વરૂપં ન વિદુસ્તથ ॥ અતસ્ત્યાં પૂજયિષ્યામિ માતૃસ્ત્સંગવાસિનમ્ ॥ પુણ્ય ધ્વેદમાસનમ્ ॥ અવતારસહસ્રાણિ કરોષિ મધુસૂદન ॥ ન તે સંસ્થાવતારાણાં કશ્ચિજ્ઞાનાતિ તત્ત્વતઃ ॥ એતાવાનસ્યેતિ પાદમ્ ॥ જાતઃ કંસવધાર્થીય ભૂમારોત્તારણાય ચ ॥ દેવાનાં ચ હિતાર્થાય ધર્મસંસ્થાપનાય ચ ॥ કૌરવાણાં વિનાશાય પાંડવાનાં હિતાય ચ ॥ ગૃહાણાર્થ્યં મયા દત્તં દેવક્યા સહિતો હરે ॥ ત્રિપાદૃં અર્ધ્યમ્ ॥ સુરાસુરનેશાય ક્ષીરાધિશયનાય ચ ॥ કૃણાય વાસુદેવાય દદામ્યાઅમનં શુભમ્ ॥ તસ્માં આચમનીયમ્ ॥ નારાયણ નમસ્તેસ્તુ નરકાર્ણવતારક ॥ ગંગોદર્કં સમાનીતં જ્ઞાનાર્થં પ્રતિગૃહ્યતામ્ ॥ યત્પુરુષેં જ્ઞાનમ્ ॥ પયોદધિષ્ઠતક્ષૌદ્રશર્કરાજ્ઞાનમુત્તમમ્ ॥ તુત્યર્થં દેવદેવેશ ગૃહ્યતાં દેવકીસુત ॥ પંચામૃતમ્ ॥ શુદ્ધોદકજ્ઞાનમાચમનમ્ ॥ ક્ષૌમં ચ પટ્ટસૂત્રાચં મયાનીતાંશુકં શુભમ્ ॥ ગૃહ્યતાં દેવદેવેશ મયા દત્તં સુરોત્તમ ॥ તંયજ્ઞં ઘસ્યમ્ ॥ નમઃ કૃણાય દેવાય શંખચક્રધરાય ચ ॥ બ્રહ્મસૂત્રં જગદ્વાય ગૃહાણ પરમેશ્વર ॥ તસ્માદયં યજ્ઞોપવીતમ્ ॥ નાનાગંધસમાયુક્તં ચંદનં ચાક્ષુર્ચિતમ્ ॥ કુંકુમાક્ષતૈર્યુક્તં ગૃહ્યતાં પરમેશ્વર ॥ તસ્માદયં ગંધમ્ ॥ પુષ્પાણિ યાનિ દિવ્યાનિ પારિજાતોદ્ભવાનિ ચ ॥ માલતીકેસરાદીનિ પૂજાર્થં પ્રતિગૃહ્યતામ્ ॥ તસ્માદં પુષ્પાણિ ॥ અયાંગપૂજા ॥ ધીરુણાય નમઃ પાદૌ પૂજયામિ ॥ સંકર્ષણાય નમઃ ગુલ્ફૌ પૂં કાલાત્મને નં જાનુની પૂં વિશ્વકર્મણે નં જંઘે પૂં વિશ્વનેત્રાયં કટી પૂં વિશ્વકર્ત્તે મેદું પૂં પદ્મનાભાયં નાભિ પૂં પરમાત્મનેં હૃદયં પૂં શ્રીકંઠાયં કંઠં પૂં સર્વાલ્ઘારિણેં બાહુ પૂં વાચસ્પતયેં મુખં પૂં કેશવાયં લલાટં પૂં સર્વાત્મનેં શિરઃ પૂં વિશ્વરુપિણે નારાયણાય નમઃ સર્વાંગં પૂજયામિ ॥ વનસ્પતિરસોં યત્પુરુષં ધૂપમ્ ॥ ત્વં જ્યોતિઃ સર્વદેવાનાં તેજસ્ત્વં તેજસાં પરમ્ ॥ આત્મજ્યોતિર્નમસ્તુભ્યં દીપોર્થં પ્રતિગૃહ્યતામ્ ॥ બ્રાહ્મણોં દીપમ્ ॥ નાનાગંધસમાયુક્તં ભક્ષ્યભોજ્યં ચતુર્વિધમ્ ॥ નૈવેદ્યાર્થં મયા દત્તં ગૃહાણ પરમેશ્વર ॥ ચંદ્રોં નૈવેદ્યમ્ ॥ આચમનમ્ ॥ કરોદ્વર્તનમ્ ॥ તાંબૂલં ચ સકર્પૂરં પૂર્ણીફલસમન્વિતમ્ ॥ મુખવાસકરં રમ્યં પ્રીતિદં પ્રતિગૃહ્યતામ્ ॥ તાંબૂલમ્ ॥ સૌવર્ણં રાજતં તામ્રં નાનારક્તસમન્વિતમ્ ॥ કર્મસાહુણ્યસિદ્ધ્યર્થં દક્ષિણા પ્રતિગૃહ્યતામ્ ॥ દક્ષિણામ્ ॥ રંભાફલં નારિકેલં તથૈવાન્નફલાનિ ચ ॥ પૂજિતોસિ સુરચ્છેદ ગૃહ્યતાં કંસસૂદન ॥ ફલાતિ ॥ નાભ્યાઆસીં નીરાજનમ્ ॥ યાનિ કાનિં સપ્તાસ્યાં પ્રદક્ષિણામ્ ॥ યજ્ઞેનં પુષ્પાંજલિમ્ ॥ નમસ્કારાન્ ॥ અપરાધસં પૂજાં નિવેદયેત્ ॥” એ રીતે સર્વ ઉપચારવડે પૂજા સમાપ્ત કરીને પછી ખાર અશુદ્ધ વિસ્તારવાળું, રૂપાનું અથવા સ્થંધિલ ઇલાદિ ઉપર લખેલું એવું રોહિણીસહિત ચંદ્રગિય કરી, “સોમેશ્વરાય સોમાય, તથા સોમોદ્ભવાય ચ ॥ સોમસ્ય પતયે નિત્યં તુભ્યં સોમાય વૈ નમઃ ॥” એ મંત્રવડે પૂજા કરવી. પછી પુષ્પ, કુશ, અને ચંદનસહિત જળ શંખમાં લઈ, “ક્ષીરોદાર્ણવસંભૂત અત્રિગોત્રસમુદ્ભવ ॥ ગૃહાણાર્થ્યં શશાંકેશ રોહિણીસહિતો મમ ॥ જ્યોત્સ્નાપતે નમસ્તુભ્યં જ્યોતિષાં પતયે નમઃ ॥ નમસ્તે રોહિણીકાંત અર્ધ્યં નઃ પ્રતિગૃહ્યતામ્ ॥” એ બે મંત્રવડે ચંદ્રને અર્ધ્ય દેવો. પછી શ્રીકૃષ્ણને અર્ધ્ય દેવો. તેના મંત્ર—“જાતઃ કંસવધાર્થીય ભૂમારોત્તારણાય ચ ॥ પાંડવાનાં હિતાર્થાય ધર્મસંસ્થાપનાય ચ ॥ કૌરવાણાં વિનાશાય દૈત્યાનાં નિધનાય ચ ॥ ગૃહાણાર્થ્યં મયા દત્તં દેવક્યા સહિતો હરે ॥” એ રીતે અર્ધ્ય દઈ પ્રાર્થના કરવી. પ્રાર્થનાનો મંત્ર—“ગ્રાહિ માં સર્વલોકેશ હરે સંસારસાગરાત્ ॥ ગ્રાહિ માં સર્વપાપાન્ન દુઃખશોકાર્ણવાત્પમો ॥ સર્વલોકેશ્વર ગ્રાહિ પતિતં માં મયાર્ણવે ॥ ગ્રાહિ માં સર્વદુઃખાન્ન રોગશોકાર્ણવાદ્ધરે ॥ દુર્ગતાંત્યાયસે વિષ્ણો યે સંતિ સઠ્ સઠ્ ॥ ગ્રાહિ માં દેવદેવેશ

ત્વત્તો નાન્યોસ્તિ રક્ષિતા ॥ યદ્વા કચન કૌમારે યૌવને યદ્વ વાર્ધકે ॥ તત્પુણ્યં વૃદ્ધિમાયાતુ પાપં દદ્ધ
હલાયુધ ॥” એ મંત્રોવટે પ્રાર્થના કરવી.

અથપૂજાનંતરંકૂલમગ્નિપુરાણે ॥ इत्येवंपूजयित्वातुપुरुषसूक्तैःसवैष्णवैः ॥ स्तुत्वावादित्रनि
घोषैर्गीतवादित्रमंगलैः ॥ सुकथाभिर्विचित्रामिस्तथाप्रेक्षणकैरपि ॥ पूर्वैतिहासैःपौराणैःक्षिपेत्तांशर्वरी
नृपति अत्रकથાસુવૈચિત્ર્યેદેશભાષાકાવ્યકૃતં સૂક્તાનાંપ્રાગુક્તૈઃપુરાણકથાનામંતેભિધાનાત્ પ્રેક્ષણકાનિ
નૃત્યાદીનિ તથાચવૈદિકસૂક્તકરણકસ્તુતિવિશિષ્ટઃપૌરાણેતિહાસમિશ્વિતોગીતનૃત્યયુતદેશભાષાકાવ્યપ્ર
મુલકથાકરણકોજાગરોવિપ્રાદિવર્ણત્રયસ્યવિધીયતે શૂદ્રાદીન્પ્રતિપતાદશજાગરસ્યવિધાતુમયોમ્યત્વાત્
વચનાંતરેણતુસૂકાદિરહિતગીતાદિવિશિષ્ટોવર્ણચતુષ્ટયસાધારણોવિધીયતે ગોકુલસ્થજન્મલીલાદિશ્રવ
ણોત્તરં ધૈષ્ણવૈઃપરસ્પરંદધ્યાદિમિઃસેચનંકાર્યં દધિશ્શીરઘૃતાંબુમિઃઆસિંચંતોવિલિપંતરિત્યાદિભાગવતવ
ચનેનતથાવિધિકલ્પનાત્ અયમુત્સવોધુનામહારાષ્ટ્રદેશેગોપાલકાલેતિવ્યવહિયતરિતિમેમાતિ પતત્સર્વ
કૌસ્તુભેઝીમદ્રનંતદેવૈઃસ્પર્ધીકૃતમસ્તીતિનમહામસૂયાકાર્યાં પતાદશકથાયુતોજાગરોમ્યત્રામનવમ્યેકા
દ્વદશાયુત્સવેવ્યપ્યુહઃ પૂજાજાગરાદિવિશિષ્ટતોત્સવસામ્યાત્ મહારાષ્ટ્રીયેપુતથાચારાચ્ચ ભગવત્પ્રેમાદિ
ભાગ્યદાલિનસ્તુપર્થણિસ્યુક્તાન્વહમિતિમ્યાયેનપ્રત્યહમેવોક્તવિધિકર્યાત્સવંકુર્વેતીતિમાતિ ॥

હવે પૂજા થયા પછી જે કરવું તે કહેશે.

અગ્નિપુરાણમાં—“એ પ્રભાણે પૂજા કરી પુરુષસૂક્ત અને વિષ્ણુસૂક્તવડે સ્તુતિ કરી પછી ગીત,
વાદિત્ર, મંગલ, વિચિત્ર પ્રકારની સુંદર કથા, નાચ આદિ, અને પ્રાચીન પુરાણોમાંના ઇતિહાસોનું
શ્રવાન, ઇત્યાદિક કરી રાત્રિએ જાગરણ કરવું.” છતાં પ્રથમ સૂક્ત કહી પછી પુરાણ કથા કહી છે
માટે કથામાં વિચિત્રપણું દેશભાષામાં રચાયેલાં કાવ્ય આદિકોએ કરેલું જાણવું. તેમ છતાં વેદના
મંત્રોવટે સ્તુતિયુક્ત; પુરાણસંબંધી ઇતિહાસમિશ્રિત; અને ગીત, નૃત્યયુક્ત, દેશભાષાનાં કાવ્ય (પદ,
અભગ) ઇત્યાદિ કથા કરી જે જાગરણ કરવું તે ગ્રાહ્ય, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્ય, એ ત્રણ વર્ણોએ કરવું,
શૂદ્રાદિકોએ એવાં જાગરણ કરવાની યોગ્યતા નથી માટે શૂદ્રાદિકોએ કરવું નહીં. બીજાં પ્રભાણવચ-
નોવટે તો વૈદિકમંત્રાદિકે સહિત, ગાયનાદિયુક્ત સાધારણ જાગરણ ચારે વર્ણોએ કરવું એવું વિધાન
કરાય છે. ગોકુલમાંની જન્મલીલા ઇત્યાદિક શ્રવણ ક્રીડા પછી “દહી, દૂધ, ઘી, જલ આદિથી પર-
સ્પર સિંચતા અને લેપન કરતા” ઇત્યાદિ ભાગવતનાં વચનવડે એવા વિધિ પ્રાપ્ત થાય છે માટે
વૈષ્ણવોએ પરસ્પર દહીં, દૂધ આદિક છાંટ્યાં. આ ઉત્સવ હાલમાં મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ‘ગોપાલકાલા’
એ નામથી આવડતો છે એમ મને ભાસે છે. એ સંઘર્ષ કૌસ્તુભ પ્રથમાં શ્રીમાન્ અનંતદેવે સ્પષ્ટ
કરેલું છે, માટે મને દોષ દેવા નહીં. પૂજા, જાગરણ આદિ સહિત વ્રતના ઉત્સવ સર્વે સમાન છે
માટે એવાં કથાયુક્ત જાગરણ એકદશી, રામનવમી ઇત્યાદિક બીજા ઉત્સવોમાં પણ કરવાં. કારણ,
મહારાષ્ટ્ર દેશની પ્રજામાં તેવો આચાર પણ છે, પ્રેમી ભગવદ્ભક્તો તો, “ઉત્સવો પર્વણોને દિવસે
કરવા, અથવા નિલ કરવા” એ યુક્તિને અનુસરી પ્રથમ કહ્યા પ્રભાણે કથા જાગરણરૂપ ઉત્સવ નિલ
કરે છે, એમ મને ભાસે છે.

તતોનવમ્યાંબ્રાહ્મણાન્મોજનદક્ષિણાદિમિઃસંતોષ્યોકપારણાનિર્ણતિકાલેભોજનંકુર્યાત્ અસ્યૈવજયંતી
વ્રતસ્યસંવસરસાઘ્યઃપ્રયોગઃ શ્રાવણકૃષ્ણાદમીમારમ્યપ્રતિમાસંકૃષ્ણાદમ્યામુકવિધિનાપૂજાદિરુપપુરા
ણાંતરેવક્રઃઅશોધાપનવિધિર્મયાંતરેશેયઃ ॥ इति जन्मादमीनिर्णयः ॥

એ પ્રભાણે ઉત્સવ કરી નામને દિવસે ભોજન, દક્ષિણાવડે ગ્રાહ્યણેને સંતોષ કરી પ્રથમ નિ-
ર્ણય કરી કહેલા પારણાના સમયે ભોજન કરવું. એ જ્યંતીવ્રતનો આવણ વદ અષ્ટમીનો આરંભ
કરી દરએક મારાત્રી વદ આઠમને દિવસે પ્રથમ કહેલા વિધિવડે પૂજાદિક કરવી, એ રીતનો પ્રયોગ
એક વર્ષમાં બની શકે એવા બીજા પુરાણોમાં કહ્યો છે. એ વ્રતનો ઉદ્યાપનવિધિ બીજા ગ્રંથમાં
લેઈ લેતો. એ જન્માષ્ટમીનો નિર્ણય સંપૂર્ણ થયો.

नमोमासम्यदंतोनुचिर्दमंन्समाहरेत् अयातयामास्तेदमंविनियोज्याःपुनःपुनः केचिद्भद्रामायां
दमंप्रदणमाहुः कृताःपातायवाहूवांजरीपद्मसकुंदकाः गोधूमाग्नीहयोर्भोजादशर्दमाःसधत्वजाः विदि

ચિનાસહોત્પન્નપરમેષ્ઠિનિર્ગજ જુદસર્વાણિપાપાનિર્મલસ્વસ્તિકરોમય પવંમંત્રંસમુદ્યાર્યતતઃપૂર્વોત્તરામુલ્કઃ
ફુદ્કારેણમંત્રેણસહચિત્તવાસમુદ્ધરેત્ ચતુર્મિર્દર્ભેર્વિપ્રસપયિત્રં ક્ષત્રિયાદેરેકૈકન્યૂનં સર્વેપાંવામવેદ્વા
ભ્યાંપવિત્રંપ્રચિંતનવા ॥ इति श्रीमदनंतोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचिते धर्मसिंधुसारे श्रावण
मासकृत्यनिर्णयोद्देशः समाप्तः ॥

“પવિત્ર ચર્ધ શ્રાવણની અમાવાસ્યાને દિવસે દર્ભ લાવવા. તે દર્ભ તાબ રહે છે, અને પ્રહ્ન-
કર્મમાં તેના તે દર્ભ ફરી ફરી લેવા.” કોઈ અન્યકાર, ભાદરવાની અમાવાસ્યાને દિવસે દર્ભ આણ-
વાનું કહે છે. “કુશ, કાશ, યવ, દર્વા, વાળા, કુંદ, ગહું, ડાંગર, મુંજ, અને બલ્યજ (ફુંકો દર્ભ),”
એ દશ પ્રકારના દર્ભ બાણવા. દર્ભ લાવવાનો મંત્ર—“વિરિચિના સહોત્પન્ન, પરમેષ્ઠિનિર્ગજ ॥
જુદ સર્વાણિ પાપાનિ, વર્મ સ્વસ્તિકરો મય” એ મંત્ર બોલી પૂર્વ અથવા ઉત્તરની સામે ઉભા રહી
“ફુંકદ” એ મંત્ર બોલી એકજ વારમાં દર્ભ તોડી લેવો. ગ્રાહણોએ ચાર દર્ભનું, ક્ષત્રિયોએ ત્રણ
દર્ભનું, વૈશ્યોએ બે દર્ભનું, એ રીતે પવિત્ર ધારણ કરવું. અથવા સઘળાઓએ બે બે દર્ભનું પવિત્ર
ધારણ કરવું. પવિત્રને ગાંઠ દેવી તે વૈકલ્પિક છે. ઇતિ શ્રીમદનંતોપાધ્યાયસૂનુ કાશીનાથોપાધ્યા-
યવિરચિતે ધર્મસિંહુસારે શ્રાવણમાસકૃત્યનિર્ણયોદ્દેશઃ સમાપ્તઃ ॥

અધમાદ્રપદમાસઃ ॥ તત્રકન્યાસંકાંતૌપરાંપોદ્દશનાભ્યઃપુણ્યકાલઃ માદ્રપદમાસે ઇકાન્ના
હારમ્તાદ્દનારોગ્યાદિકલં અન્નમાસેદ્દવીકેશપ્રીત્યર્થેપાયસગુહૌદનલવણાદેર્દાનં માદ્રપદશુક્લત્તૌતીયાયાં
હરિતાલિકાવ્રતં તત્રમુહર્તમાત્રાતતોન્યૂનાપિપરાપ્રાહ્યા યદાક્ષયયશાત્પરદિનેનાસ્તિતદાદ્વિતીયાયુતાપિ
પ્રાહ્યા યદાશુદ્ધાધિકાતદાપૂર્વદિનેપષ્ટિઘટીમિતામપિત્યક્ત્વાપરદિનેસ્વલ્પાપિચતુર્થીયુતૈવપ્રાહ્યા ગણયો
ગમાશસ્ત્યાત્ અન્નવ્રતેભયાનીશિવયોઃપૂજનમુપવાસઅલ્પીણાંનિત્યઃ તત્ર મંદારમાલાકુલિતાલકાયૈકપા
લમાલાંકિતશેખરાય દિવ્યાંવરાયૈચદિગંધરાયનમઃશિવાયૈચનમઃશિવાય હસ્યાદયઃપૂજામંત્રાજ્ઞેયાઃ ॥

હવે ભાદરવાનાં કૃત્ય કહે છે.

કન્યા સંકાંતિની પાછળની સોળ ઘડી પુણ્યકાલ. ભાદરવામાં એક અન્ન ખાવું, એ વ્રત કર-
વાથી ધન, આરોગ્ય ઇલાદિ ફળ મળે છે. એ માસમાં કૃષીકેશના સંતોષમાટે દૂધપાક, ગોળવાળા
ભાત અને લુણુ ઇલાદિકનું દાન દેવું. ભાદરવા શુદ ત્રીજનું હરિતાલિકાવ્રત કરવું. એ હરિતાલિકા-
વ્રતમાટે ત્રીજ બીજે દિવસે બે ઘડી અથવા તે કરતાં કમતી હોય તો પણુ બીજા દિવસની લેવી.
ન્યારે ક્ષયને ક્ષીધે બીજે દિવસે ન હોય ત્યારે બીજયુક્ત પણ લેવી. ન્યારે શુદ્ધાધિકા (વૃદ્ધિયુક્ત)
હોય ત્યારે પ્રથમ દિવસની સાઠ ઘડી પણ જોડી બીજે દિવસે ચોડી હોય તો પણ ચોથયુક્ત ઉત્તમ
કહી છે માટે ચોથયુક્ત લેવી. એ વ્રતમાં સ્ત્રીઓએ ગૌરી અને શિવની પૂજા કરી ઉપવાસ કરવો.
એ (હરિતાલિકાવ્રત) નો ઉપવાસ સ્ત્રીઓને નિષ્ઠ છે. એ વ્રતમાં, “મંદારમાલાકુલિતાલકાયૈ,
કપાલમાલાંકિતશેખરાય ॥ દિવ્યાંવરાયૈ ચ દિગંધરાય નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાય” ઇલાદિક
પૂજામંત્ર બાણવા.

શુક્લચતુર્થ્યાસિદ્ધિવિનાયકવ્રતમ્ ॥ સામઘ્યાહ્વ્યાપિનીપ્રાહ્યા દિનદ્વયેસાકલ્યેનમઘ્યાહે
વ્યાસાવવ્યાસૌવાપૂર્વા દિનદ્વયેસામ્યેનવૈપમ્યેનવૈકદેશન્યાસાવપિપૂર્વેવ વૈપમ્યેનવ્યાસાવધિકવ્યાપિની
વૈત્પરેતિકેચિત્ પૂર્વેદિનેસર્પધામઘ્યાહ્વસ્પર્શોનાસ્ત્યેવ પરદિનેષ્વમઘ્યાહ્વસ્પર્શિનીતદૈવપરા પૂર્વેદિનેષ્વ
કદેશેનમઘ્યાહ્વ્યાપિની પરદિનેસંપૂર્ણમઘ્યાહ્વ્યાપિની તદાપિપરૈવ પવંમાસાંતરેપિનિર્ગયઃ શ્યંરવિભોમ
ચારયોગે પ્રશસ્તા ॥

ભાદરવા શુદ ચોથને દિવસે સિદ્ધિવિનાયકનું, વ્રત કરવું, તે વ્રતમાટે ચોથ મધ્યાહ્નકાલવ્યાપિની
લેવી. બન્ને દિવસે સંપૂર્ણ મધ્યાહ્નકાલવ્યાપિ હોય અથવા બન્ને દિવસે મધ્યાહ્નકાલવ્યાપિ ન હોય
તો પ્રથમ દિવસની લેવી. બન્ને દિવસે સરખી એકદેશવ્યાપિ અથવા એકી વધતી એકદેશવ્યાપિ
હોય તો પણ પ્રથમનીજ લેવી. એકી વધતી વ્યાપિમાં અધિકવ્યાપિ હોય તો બીજા દિવસની લેવી,
એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. પ્રથમ દિવસે સર્વથા મધ્યાહ્નકાલે સ્પર્શ હોયજ નહીં, અને બીજે દિવ-
સેજ મધ્યાહ્નકાલે સ્પર્શ કરનારી હોય તોજ બીજા દિવસની લેવી. પ્રથમ દિવસે એકદેશમાં મધ્યા-

હવ્યાપિની અને બીજે દિવસે સંપૂર્ણ મધ્યાહ્ન્યાપિની હોય ત્યારે પણ બીજા દિવસનીજ લેવી. એ રીતે બીજા માસમાં પણ નિર્ણય જાણવો. એ ચોથને દિવસે રવિવાર અથવા મંગળવારનો યોગ હોય તો ઉત્તમ છે.

અગ્રચતુર્થ્યાંચંદ્રદર્શનેમિથ્યાભિદૂષણદોષત્તેનચતુર્થ્યામુદિતસ્યપંચમ્યાંદર્શનંવિનાયકવ્રતદિનેપિનદો પાયં પૂર્વદિનેસાયાહમારમ્યપ્રવૃત્તાયાંચતુર્થ્યાંવિનાયકવ્રતામાવેપિપૂર્વેશુરેવચંદ્રદર્શનેદોષઈતિસિદ્ધ્યતિ ચતુર્થ્યામુદિતસ્યનદર્શનમિતિપક્ષેતુઅવશિષ્ટપંચપન્નમુદ્દર્શનમાગ્રચતુર્થીદિનેપિનિપેધાપત્તિઃ. ઇદાર્નાલોકા સ્તુતકતરપક્ષાશ્રયેણવિનાયકવ્રતદિનેપવચંદ્રેનપદ્યંતિનત્યૂદયકાલેદર્શનકાલેવાચતુર્થીસત્ત્વાસરવેનિય મેનાશ્રયંતિ દર્શનેજાતેતદ્દોષાંતયે સિંહઃપ્રસેનમચધીત્સિહોજાંબવતાહતઃ સુકુમારકમારોદીસ્ત્વહોપ સ્યમંતકઃ. ઇતિશ્લોકજપઃકાર્યઃ તત્રમૃત્મયાદિમૂર્તોપ્રાણપ્રતિષ્ઠાપૂર્વકંવિનાયકંપોહશોપચારૈઃસંપૂજ્યૈકમો દ્વકેનનૈવેચંદ્રત્વા સંગંધાદ્યકર્ણશતિદૂર્વાગૃહીત્વા ગણાધિપાયોમાપુત્રાયાઘનાશનાયવિનાયકાયેશપુત્રા પસર્પસિદ્ધિદાયૈકદંતાયેભવવજ્રાયમૂપકવાહનાયકુમારગુરવે. ઇતિ દશનામમિદૂર્વયોદ્યંદ્યંસમપ્યાંવશિષ્ઠામેકાંદૂર્વાં ઉક્તદશનામભિઃસમર્પયેત્ દશમોદકાન્વિપ્રાયદત્વાદશસ્વયંમુંજીતેતિસંક્ષેપઃ ॥

આ ચોથને દિવસે ચંદ્રદર્શન થાય તો ખોટા દોષનો આરોપ થાયછે, પરંતુ ચોથમાં ઉદય થયેલા ચંદ્રનું પાંચમમાં દર્શન થાય અને તે દિવસે વિનાયકવ્રતનો દિવસ હોય તોપણ દોષ નથી. પ્રથમ દિવસે સાધાહકાલને આરંભ કરી રહેનારી ચોથમાં વિનાયકવ્રત ન હોય તો પણ પ્રથમ દિવસેજ ચંદ્રદર્શનખાટે દોષ છે એમ સિદ્ધ થાયછે. ચોથમાં ઉદય પામેલા ચંદ્રનું દર્શન કરવું નહીં, એ પક્ષમાં તો બાકી રહેલી માત્ર દશ બાર ઘડી ચોથને દિવસે પણ ચંદ્રદર્શનનો નિપેધ પ્રાપ્ત થાયછે. હાલમાં લોક તો બન્નેમાંથી એક પક્ષનો સ્વીકાર કરી વિનાયકવ્રતને દિવસેજ ચંદ્રદર્શન કરતા નથી. પરંતુ ઉદય સમયે અથવા દર્શન સમયે ચોથ છે કે નથી એ બેધ તે નિયમપ્રમાણે ચાલતા નથી. ચંદ્રદર્શન થયું હોય તો તે દોષની નિવૃત્તિ થવાખાટે, “સિંહઃ પ્રસેનમચધીત્સિહો જાંબવતા હતઃ ॥ સુકુમારક મા રોદીસ્ત્વ હોપ સ્યમંતકઃ ॥” એ મંત્રનો જપ કરવો. વિનાયકવ્રતમાં મૃત્તિકા આદિવડે વિનાયકની મૃત્તિ કરી પ્રાણપ્રતિષ્ઠાપૂર્વક પોરશોપચારવડે વિનાયકની પૂજા કરવી, અને એક મોદકનું નૈવેદ્ય ઈષ્ટ પછી અદનસહિત એકવીશ દૂર્વાં લઇને, “ગણાધિપાય, ઉમાપુત્રાય, અઘનાશનાય, વિનાયકાય, ઇશપુત્રાય, સર્વસિદ્ધિદાય, દંતવાય, ભવવજ્રાય, મૂપકવાહનાય, કુમારગુરવે,” આ દશ નામમાંનાં એક એક નામવડે બે બે દૂર્વાં અર્પણ કરી બાકી રહેલી એક દૂર્વા દશ નામેનો ઉચ્ચાર કરી અર્પણ કરવી. દશ મોદક આણણુને ઈષ્ટ દશ પોતે ભોજન કરવા, એ પ્રમાણે વ્રતનો સંક્ષેપ જાણવો.

માદ્રપદશુક્લપંચમીઋપિંચમી ॥ સામધ્યાહ્ન્યાપિની ગ્રાહ્યા દિનઠ્ઠયેમધ્યાહ્ન્યાસૌતદવ્યાસૌ ચપૂર્થ્ય અગ્રઋપીન્પૂજયિત્વા કર્પણરહિતમૃમિજન્યશાકાહારંકુર્યાત્ શુક્લેમાદ્રપદેપઠ્યાંજ્ઞાનંભાસ્કરપૂ જનં પ્રારાનંપંચગવ્યસ્યઅશ્વમેધફલાધિકં ઇયંસૂર્યપટ્ટીસપ્તમીયુતાગ્રાહ્યા અસ્યામેચસ્વામિકાર્તિકેયદર્શ નાદ્રહસહ્યાદિપાપનાશઃ માદ્રપદશુક્લાદમીદૂર્વાદમીસાપૂર્વાગ્રાહ્યા ઇયંજ્યેષ્ઠામૂલર્ક્ષયુતાત્યાજ્યા અભામેત શુકાપિગ્રાહ્યા ઇદંદૂર્વાપૂજનવ્રતંકાર્યાકેડગસ્યોદયેચવર્જ્યં ઇદંસ્ત્રીણાંનિત્યં અન્ન જ્યેષ્ઠાદેવીપૂજનવ્રતંકે ચલાદમીપ્રાધાન્યેનકેવલજ્યેષ્ઠાનક્ષત્રપ્રાધાન્યેનચોક્તં તત્રદાક્ષિણાત્યાઃકેવલજ્યેષ્ઠાનક્ષત્રપદ્યકુર્વંતિ ત ણાનુરાધાયામાવાહનંજ્યેષ્ઠાયાંપૂજનંમૂલેવિસર્જનમિતિત્રિદિનંશેયં આવાહનવિસર્જનદિનયોઃપૂજનદિના નુરોધેનનિર્ણયઃ તત્રપદાપૂર્વમધ્યાહ્નમારમ્યપ્રવૃત્તાજ્યેષ્ઠાદ્વિતીયદિનેમધ્યાહ્નમધ્યાહ્નાત્પૂર્વવાસમાપ્યતેતદા પૂર્વદિનેપવપૂજનં યદાપૂર્વદિનેમધ્યાહ્નોત્તરંપ્રવૃત્તાપરદિનેમધ્યાહ્નેસમાસાતતદાદમીયોગવશેનપૂર્વાપરાવા ગ્રાહ્યા ઉમયત્રાદમીયોગેપૂર્વેય યદાપૂર્વમધ્યાહ્નમારમ્યમધ્યાહ્નોત્તરંવાપ્રવૃત્તાપરદિનેમધ્યાહ્નોત્તરમપરાહં સ્પૃશતિ તદાદમીયોગામાવેપિપરૈચ ॥

ભાદરવા શુદ પાંચમને ઋપિંચમી કહેછે, તે મધ્યાહ્ન્યાપિની લેવી. એ બન્ને દિવસે મધ્યાહ્ન્યાપિ દોષ અથવા ન હોય તો પ્રથમ દિવસનીજ લેવી. એ ઋપિંચમીને દિવસે ઋષિની પૂજા કરી ખેડવિનાની પૃથ્વીમાં પેદા થયેલાં શાકનો આહાર કરવો. “ભાદરવા શુદ છઠને દિવસે પ્રાતઃ-

જ્ઞાન, મૂર્ધપૂજા, અને પચમગ્નતું ભક્ષણ એ કરવાથી અશ્વમેધનાં ફળ કરતાં અધિક ફળ મળે છે.” એ મૂર્ધપછી કહેવાય છે તે સાતમયુક્ત હોય તે લેવી. એજ છઠને દિવસે કાર્તિકસ્વામીનાં દર્શન કરવાથી શ્રદ્ધાહસાદિ પાપને નાશ થાય છે. ભાદરવા શુદ્ધ આઠમ એ દુર્વાષ્ટમી. એ પૂર્વ દિવસની હોય તે લેવી. એ આઠમ જ્યેષ્ઠા અથવા મૂળ નક્ષત્રયુક્ત હોય તો લેવી નહીં. જ્યેષ્ઠા અને મૂળરહિત ન મળે તો તે સહિત પણ લેવી. આ દુર્વાપૂજનવ્રત કન્યાગત સૂર્ય, તથા અગસ્ત્યને ઉદય એમાં કરવું નહીં, અને એ વ્રત સ્ત્રીઓને નિષ્ક છે. એ આઠમને દિવસે જ્યેષ્ઠા દેવીનું પૂજનરૂપ વ્રત કરવું તે કેવળ આઠમના પ્રધાનપણાથી અથવા કેવળ જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રના પ્રધાનપણાથી કરવું, તેમાં દક્ષિણ દેશના લોકો કેવળ જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાંજ કરે છે. તે અનુસાધામાં આવાહન, જ્યેષ્ઠામાં પૂજન, અને મૂળમાં વિસર્જન, એ રીતે એ વ્રત ત્રણ દિવસનું છે. આવાહન અને વિસર્જનના દિનને નિર્ણય, પૂજાદિવસના નિર્ણયને અનુસારે કરવો. તેમાં જ્યારે પ્રથમ દિવસે મધ્યાહ્નકાલને આરભી રહેનારી જ્યેષ્ઠા અને બીજે દિવસે મધ્યાહ્ને અથવા મધ્યાહ્નથી પ્રથમ સમાપ્ત થાય તો પ્રથમ દિવસેજ પૂજા કરવી. જ્યારે પ્રથમ દિવસે મધ્યાહ્ન પછી જ્યેષ્ઠાને આરંભ થઈ બીજે દિવસે મધ્યાહ્નકાલે સમાપ્ત થાય ત્યારે આઠમનો યોગ હોય તેના આધારથી પ્રથમ દિવસની અથવા બીજા દિવસની લેવી. બન્ને દિવસે આઠમનો યોગ હોય તો પ્રથમ દિવસનીજ લેવી. જ્યારે પ્રથમ દિવસે મધ્યાહ્ને આરભી અથવા મધ્યાહ્નપછી પ્રવૃત્ત થયેલી જ્યેષ્ઠા બીજે દિવસે મધ્યાહ્ન પછી અપરાહ્નકાલને સ્પર્શ કરે ત્યારે આઠમનો યોગ ન હોય તો પણ બીજા દિવસનીજ લેવી.

માદ્રપદશુક્લેકાદશ્યાંદ્વાદશ્યાંવાપારણોત્તરંવિષ્ણુપરિવર્તનોત્સવઃ ॥ તત્ર શ્રુતેષ્ઠ મધ્યેપરિવર્તમેતીતિવચનાત્ ત્રેધાવિમક્તશ્રવણમધ્યભાગયોગસ્યેકાદશ્યાંસત્તેત્રૈવ દ્વાદશ્યાંસરવેદ્વાદશ્યામેવોભયવ્રનક્ષત્રયોગામાવેદ્વાદશ્યામેવેત્યાદિવ્યવસ્થાજ્ઞેયા તત્રસંધ્યાયાંવિષ્ણુસંપૂજ્ય વાસુદેવજગન્નાથપ્રાતેયંદ્વાદશીતવ પાશ્વેનપરિવર્તસ્વસુલંસ્વપિહિમાધવેતિમંત્રેણપ્રાર્થયેત્ ॥

ભાદરવા શુદ્ધ એકાદશીને દિવસે અથવા આરસને દિવસે પારણા તથા પછી વિષ્ણુનો પરિવર્તન ઉત્સવ કરવો. તેમાં, “શ્રવણ નક્ષત્રના મધ્યભાગમાં પરિવર્ત (પડવું ફેરવવાનું) કરે છે,” એવું વચન છે, માટે શ્રવણના ત્રણ ભાગ કરી તેના મધ્યમ ભાગનો યોગ એકાદશીને દિવસે હોય તો એકાદશીને દિવસે કરવો. આરસને દિવસે હોય તો આરસને દિવસે કરવો. બન્ને દિવસે નક્ષત્ર યોગ ન હોય તો આરસને દિવસેજ કરવો, ઇલાદિક વ્યવસ્થા જાણવી. તેમાં સંધ્યાસમયે વિષ્ણુની પૂજા કરી. “વાસુદેવ જગન્નાથ, પ્રાતેયં દ્વાદશી તવ ॥ પાશ્વેન પરિવર્તસ્વ, સુલં સ્વપિહિ માધવ,” એ મંત્ર વડે પ્રાર્થના કરવી.

અથશ્રવણદ્વાદશીવ્રતમ્ ॥ તત્રયત્રદિનેમુહૂર્તમાત્રાદિઃસ્વલ્પોપિદ્વાદશ્યાઃશ્રવણયોગસ્તત્રોપો પર્ણ ઉત્તરાપાદાવિદ્ધશ્રવણનિષેધવાક્યાનિતુનિર્મૂલાનિ યદાપૂર્વેદિનેપ્કાદશીચિદ્વાદશીપરદિનેનુ વર્તતેતિનદ્વયેપિશ્રવણયોગસ્તદા પૂર્વેદિનેપ્કાદશીદ્વાદશીશ્રવણેતિત્રિતયયોગરૂપવિષ્ણુચંદ્રલયોગાત્પૂર્વેવોપોપ્યા તત્રોદાહરણં પ્કાદશી ૧૮ ઉત્તરાપાદા ૬ દ્વાદશી ૨૦ શ્રવણ ૧૨ યથાવા પ્કાદશી ૧૮ ઉત્તરાપાદા ૨૫ દ્વાદશી ૨૦ શ્રવણ ૧૮ અત્રદ્વિતીયોદાહરણેપ્કાદશ્યાઃશ્રવણયોગામાવેપિશ્રવણયુક્તદ્વાદશીસ્પર્શમાત્રેણવિષ્ણુચંદ્રલયોગઃ દ્વિવિધોપ્યયોગોદિવૈવપ્રાહ્લોનરાત્રૌ ઋતિપુરુષાર્થચિંતામર્ણો રાત્રાવપિનિરીયોત્તરમપિયોગોપ્રાહ્લહિતિર્નિર્ણયસિંધુઃ રાત્રેઃપ્રથમપ્રહરપર્યંતંતિથ્યોઃશ્રવણયોગોપ્રાહ્લોનદ્વિતીયપ્રહરાદાવિત્યપરે અષ્ટમપ્રહરપર્યંતયુક્તોમાતિ અત્રવિષ્ણુચંદ્રલયોગેવ્રંતદ્વયોપોપર્ણંતંત્રેણૈકાદશ્યામે વહૃત્વાદ્વાદશ્યાવક્ષ્યમાણપારણાનિષંયાનુસારેણપારણંકાર્યં યદોક્તવિષ્ણુચંદ્રલયોગોનાસ્તિતદાયદિશુ દ્વાધિકાદ્વાદશીદિનદ્વયેપિશ્રવણયોગઃ પૂર્વેદિનેચોદયેશ્રવણામાવસ્ત્તોત્તરૈવપ્રાહ્લ યદોભયદિને સૂર્યોદયેદ્વાદશ્યાંશ્રવણયોગસ્તદાપૂર્વેવ વિદ્વાધિકાયામપિપરત્રૈવોદયે ઉદયોત્તરંવાશ્રવણયોગેપરૈવેતિનિર્વાદં ઉભયત્રશ્રવણયોગેઉક્તવિધવિષ્ણુચંદ્રલયોગેપૂર્વા અન્યથાપરૈવેતિવિશેયં પંચયત્રૈકાદશીશ્રવણદ્વાદશ્યોર્નં રંતયૈર્ગોપવાસપ્રાસ્તિત્તત્રશંકેનોપવાસદ્વયંકાર્યં વ્રતદ્વયસ્યાપિનિત્યત્વાત્ વ્રતદ્વયસ્યૈકદૈવતવાપ્રપારણ

લોપદોષઃ યસ્તૂપવાસદ્વયાસમર્થપ્રકાદશીઘ્રતસંકલ્પાત્પૂર્વચ નિજાસામર્થ્યનિશ્ચિનોતિતેનૈકાદશ્યાંક
લાયાહારંકૃત્વાદ્દશ્યાંનિરશનકાર્યં નચૈકાદશીઘ્રતલોપઃ ઉપોષ્યદ્વાદશીપુષ્યાંવિષ્ણુઋષેણસંયુતાં પૈકા
દશ્યુદ્ધવંપુષ્યંનરપ્રામોત્સવંસંશયમિતિનારદોક્તેઃ અથથેતયુતાચેત્યાદ્વાદશીસાહિવૈષ્ણવૈઃ સ્માર્તશ્ચોપ
નીયાસ્યાત્યજેદૈકાદશીતતાદામિતિમાઘવોક્તેઽથ ત્રૈકાદશીત્યાગપદેનફલાહારોયોચ્યતે નતુમોજનં યસ્ત
પવાસદ્વયાશકિત્રમેણકૃતૈકાદશીઘ્રતસંકલ્પઃ સંકલ્પોત્તરંચદ્વિતીયોપવાસાસામર્થ્યમનુભવતિતદતેનૈ
કાદશ્યામુપોષ્યદ્વાદશ્યાંવિષ્ણુપૂજનંકૃત્વાપારણકાર્યં અત્રત્રાતાંગપૂજનંકૃત્વોપવાસાસમર્થ્ય ઉપવાસપ્રતિ
નિધિરૂપંવિષ્ણુપૂજનંકરિષ્યતિસંકલ્પ્યપુનઃપૂજનંકુર્યાતુ અત્રદ્વાદશ્યાંશ્રવણયોગમાવેપકાદશ્યાંશ્રવણ
યોગેતત્રૈવશ્રવણદ્વાદશીઘ્રતકાર્યં વિજ્ઞેકાદશ્યાંશ્રવણયોગેતુયેનાંતત્રૈકાદશીઘ્રતમાતિસ્તિપાંતત્રેણોપવાસ
દ્વયસિદ્ધિઃ અન્યેપાંશુહીતશ્રવણદ્વાદશીઘ્રતાનામુપવાસદ્વયં તત્રાસક્તાનાંતુપૂર્વેહિફલાહારઃ પરેહિનિરશ
નમિતિમાતિ ॥

હવે શ્રવણદ્વાદશીનું વ્રત કહેછે.

તેમાં જે દિવસે જે ઘડી આદિ થોડો પણ આરસ અને શ્રવણુનો ચોગ હોય તે દિવસે ઉપ-
વાસ કરવો. ઉત્તરાષાઢાવડે વિક્રા એવા શ્રવણુના નિપથનાં વાઘ્યો તો નિર્મૂલ છે. જ્યારે પૂર્વ દિવસે
એકાદશીવડે વિક્રા એવી આરસ ખીજે દિવસે શેષ હોય અને બન્ને દિવસે શ્રવણુ ચોગ હોય ત્યારે
પ્રથમ દિવસે; એકાદશી, દ્વાદશી, અને શ્રવણુ એ ત્રણના ચોગનું વિષ્ણુશુંખલ ચોગ એકું નામ છે,
તે ચોગ છે માટે પ્રથમ દિવસેજ ઉપવાસ કરવો. તેનું ઉદાહરણ;—એકાદશી ૧૮ ઉત્તરાષાઢા ૬,
આરસ ૨૦, શ્રવણુ ૧૨; અથવા ખીજું ઉદાહરણ;—એકાદશી ૧૮, ઉત્તરાષાઢા ૨૫, આરસ ૨૦,
શ્રવણુ ૧૮. આ ખીજા ઉદાહરણમાં એકાદશીને શ્રવણુનો ચોગ નથી તો પણ શ્રવણુયુક્ત આરસના
સ્પર્શમાત્રથીજ વિષ્ણુશુંખલ ચોગ થાયછે. આ બન્ને પ્રકારના ચોગ દિવસનો આવે તેજ પ્રહણુ
કરવો. રાત્રિએ લેવો નહીં, એમ પુરુષાર્થચિંતામણિમાં છે. રાત્રિએ પણ અને મધ્યરાત્રિપછી પણ ચોગ
લેવો, એમ નિર્ણયસિંધુમાં છે. રાત્રિના પ્રથમ પોહાર લગી બન્ને તિથિ એડે શ્રવણુનો ચોગ હોય તો
લેવો, ખીજા ઇલાદિ પોહારમાં હોય તો લેવો નહીં, એ રીતે કેટલાએક કહેછે. ઇહાં ઉદ્દેશો પક્ષજ
યુક્ત છે એમ મને લાગે છે. ઇહાં વિષ્ણુશુંખલ ચોગને દિવસે એકાદશી અને શ્રવણુદ્વાદશી એ બન્ને
વ્રતના ઉપવાસ તંત્રથી એકાદશીને દિવસેજ કરી આરસને દિવસે, આગળ જે પારણુના નિર્ણય
કહેવાશે તેને અનુસરે પ્રારણુ કરવી. જ્યારે પ્રથમ કહેલો વિષ્ણુશુંખલ ચોગ ન હોય ત્યારે જે શુ-
દ્ધાધિક આરસ થઈ બન્ને દિવસે શ્રવણુ ચોગ હોય અને પૂર્વ દિવસે ઉદયપક્ષે શ્રવણુ ન હોય ત્યારે
ખીજા દિવસનીજ લેવી. જ્યારે બન્ને દિવસે સૂર્યોદયસમયે આરસમાં શ્રવણુ ચોગ હોય ત્યારે પૂર્વદિ-
વસનીજ લેવી. વિદ્વાદિક આરસ હોય પણ ખીજા દિવસેજ સૂર્યોદયપક્ષે અથવા ઉદયપક્ષી શ્રવણુ
ચોગ હોય તો ખીજા દિવસનીજ લેવી, એ નિવાદરહિત છે. બન્ને દિવસે શ્રવણુચોગ હોય અને વિષ્ણુ-
શુંખલ ચોગ હોય તો પૂર્વદિવસની લેવી. તેમ ન હોય તો ખીજા દિવસની લેવી, એમ જાણવું.
એ રીતે જ્યારે એકાદશી અને શ્રવણુદ્વાદશી એ બન્નેના ઉપવાસ ભેદાભેદ મે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બન્ને
વ્રત નિલ છે માટે શક્તિમાન હોય તેણે જે ઉપવાસ કરવા. બન્ને વ્રતની એક દેવતા છે માટે પ્રાર-
ણુના લોપનો હોય નથી. જે ઉપવાસ કરવાને જે અશક્ત હોય તેણે તો એકાદશીવ્રતના સંકલ્પ
કરવાથી પ્રથમજ ચોતાની અશક્તિનો નિશ્ચય કરી એકાદશીને દિવસ ફલાદિકનો આહાર કરી આરસને
દિવસે નિરશન (ઉપવાસ) કરવું. “શ્રવણુ નક્ષત્રયુક્ત આરસને દિવસે જે મનુષ્ય ઉપવાસ કરે છે
તેને એકાદશીરાંબંધી પુણ્ય થાય છે. તેમાં સંશય નથી,” એવું નારદજીનું વચન છે માટે એકાદશીનો
લોપ થતો નથી, અને “જે શ્રવણુયુક્ત આરસ હોય તો તે દિવસે વૈષ્ણવ અને સ્માર્ત એ સઘળા-
ઓએ ઉપવાસ કરવો અને એકાદશીનો લાગ કરવો,” એવું માધવનું પણ વચન છે. એ માધવના
વચનમાં “એકાદશીનો લાગ” એવું પદ છે તે ફલાહારનો બોધ કરે છે, જોજનનો બોધ કરવું નથી.
બન્ને ઉપવાસ કરવાની શક્તિ છે એ જામથી એકાદશીવ્રતનો સંકલ્પ કરે અને સંકલ્પ ક્રીયા પછી
ખીજા ઉપવાસ કરવાની પાતામાં શક્તિ નથી એવો અનુભવ કરે ત્યારે તેણે એકાદશીને દિવસે ઉપ-
વાસ કરી આરસને દિવસે વિષ્ણુપૂજન કરી પ્રારણુ કરવી. ઇહાં વ્રતનું અંગભૂત પૂજન કરી ઉપ-
વાસમાટે અશક્ત હોય તેણે, “ઉપવાસપ્રતિનિધિરૂપં વિષ્ણુપૂજનં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી

બીજવાર પૂજા કરવી. એ બારસને દિવસે શ્રવણનો યોગ ન હોય અને એકાદશીને દિવસે શ્રવણનો યોગ હોય તો એકાદશીને દિવસેજ શ્રવણદ્વાદશીનું વ્રત કરવું. વિદ્વા એકાદશીને દિવસે શ્રવણયોગ હોય તો જોને તે દિવસે એકાદશીવ્રત આવે તેને તંત્રે કરી બે ઉપવાસની સિદ્ધિ થાય છે. શ્રવણ-દ્વાદશીવ્રત જોમણે ગ્રહણ કરેલું હોય તેમણે બે દિવસ ઉપવાસ કરવા. તેમાં બે ઉપવાસ કરવામાં અશક્ત હોય તેમણે પ્રથમ દિવસે ક્ષાહાર અને બીજો દિવસે ઉપવાસ કરવો એમ બંને ભાસે છે.

અથપારણા ॥ ઉભયાંતેપારણમુલ્ક્યઃપક્ષઃ અન્યતરાંતેગૌણઃપક્ષઃ તત્રવિષ્ણુચંદ્રલભાવેત્રયોદશ્યા મુખ્યાંતેપારણં વિષ્ણુચંદ્રલયોગેતુપૂર્વેદિનેતંત્રેનકૃતોપવાસદ્વયસ્યપરદિનેશ્રવણર્ક્ષાદ્વાદશ્યાધિક્યેશ્રવણ મતિક્રમ્યદ્વાદશ્યાંપારણં યદિચદ્વાદશ્યપેક્ષયાશ્રવણાધિક્યંપારણાદિનેભવતિતવાપ્કાદશીવ્રતપારણાયાં દ્વાદશ્યુલ્લંઘનેદોષોકેર્દ્વાદશ્યામેવપારણં નત્વન્યતરાંતાપેક્ષા તત્રસતિસંભવે શ્રવણમધ્યમાગંવિંશત્યાદિ ઘટિકાત્મકંત્યક્ત્વાપારણં યથૈકાદશી ૩૦ ઉત્તરાપાઠા ૨૯ દ્વાદશી ૨૫ શ્રવણ ૨૯ અન્નપૂર્વેષુ સ્તંત્રેણોપવાસદ્વયંકૃત્વા પરેઽશ્રિશ્રવણમધ્યમાગમવશિષ્ઠનચઘટિકાત્મકં ત્યક્ત્વા દ્વાદશ્યાંચરમેવિંશતિષ ટિકારૂપેશ્રવણમાગેપારણં યમુકોદાહરણેપચ ઇકાદશ્યાંદશનાડિકાત્વે દ્વાદશ્યાંઅઘનાડિકાત્વે દ્વાદ શીશ્રવણયોઃપંચદશચત્વારિંશદ્વાદીત્વેવા શ્રવણમધ્યમાગત્યાગે દ્વાદશ્યુલ્લંઘનાપત્તૌ સંગઘકાલં ત્યક્ત્વા મુહૂર્તત્રયપર્યંતં સતમમુહૂર્તાદૌવાક્રક્ષમધ્યમાગેપચમોકલ્યં અયંમધ્યમાગત્યાગોભાદ્રપદગતશ્રવણદ્વાદ શીવ્રતપચ નતુમાઘફાલ્ગુનમાસકૃષ્ણપક્ષગતશ્રવણદ્વાદશીવ્રતપારણાયાં માસાંતરગતશ્રવણમાગેવિષ્ણુ પરિવર્તનાનાવાત્ ચૈતુમાત્રેશ્રવણમધ્યમર્જનમાત્રેણનિપેધચારિતાપ્યંમન્યમાના વિષ્ણુચંદ્રલયોગાભાવે પિશ્રવણમધ્યમાત્રસ્યક્ત્વામુંજતે તેનિત્યશ્રવણદ્વાદશીવ્રતમાહાત્મ્યાનમિશ્વામ્નાંતાપચ અયંસર્વોપિનિર્ણ યોમાસાંતરગતશ્રવણદ્વાદશીવ્રતેત્યૂહઃ શ્રવણદ્વાદશીવ્રતેનદીસંગમેભ્રાત્વાકલશેસ્વર્ણમયંજનાર્દનનામા નંવિષ્ણુંસંપૂજ્ય ઘસ્યયજ્ઞોપવીતોપાનચ્છન્નાદિસમપ્યંપોષ્યપારણદિનેદધ્યોદનયુતંઘસ્યવેષ્ટિતંજલપૂર્ણઘટં છન્નાદિયુતાંપૂજિતાંસપરિવારાંતાંપ્રતિમાંચદઘાત્ તત્રમંત્રઃ નમોનમસ્તેગોર્ધિદ્યુધશ્રવણસંજ્ઞક ંઘૌ પસંક્ષયંકૃત્વાસર્વસૌખ્યપ્રદોમવેતિ ॥

હવે પારણાનો કાલ કહે છે.

બારસ અને શ્રવણ નક્ષત્ર એ બંનેને અંતે પારણા કરવી, એ મુખ્ય પક્ષ છે. બંનેમાંથી કોઇ એકને અંતે પારણા કરવી, એ ગૌણ પક્ષ છે. તેમાં વિષ્ણુચંદ્રલ યોગ ન હોય તો તેરસને દિવસે બંનેને અંતે પારણા કરવી. વિષ્ણુચંદ્રલ યોગ હોય તો પ્રથમ દિવસે તંત્રથી જેણે બે ઉપવાસ કરેલા હોય તેણે, બીજો દિવસે શ્રવણ કરતાં બારસ અધિક હોય તો શ્રવણનું ઉલ્લંઘન કરી બારસમાં પારણા કરવી. જો પારણાને દિવસે બારસ કરતાં શ્રવણ અધિક હોય તો, એકાદશીવ્રતની પારણામાં બારસનું ઉલ્લંઘન થવાથી દોષ થાય એવાં વચનો છે માટે બારસમધ્યેજ પારણા કરવી, બેમાંથી એકને અંતે થવી જોઇએ એવું કાંઈ નહિ.—તેમાં સંભવ હોય તો વીસ ઘડીથી ચાલીશ ઘડી લગી જે શ્રવણનો મધ્યભાગ તે છોડી પારણા કરવી. ઉદાહરણુઃ—એકાદશી ૩૦, ઉત્તરાપાઠા ૨૬, બારસ ૨૫, શ્રવણ ૨૬; આ ઉદાહરણુમાં પ્રથમ દિવસે તંત્રવડે બે ઉપવાસ કરી બીજો દિવસે શ્રવણના મધ્યભાગમાંની બાકી રહેલી નવ ઘડી છોડી બારસમાં છેવટની વીસ ઘડી જે શ્રવણ તેમાં પારણા કરવી. આ પ્રમાણે પ્રથમ કહેલા ઉદાહરણુમાંજ એકાદશી દશ ઘડી હોય અને બારસ આઠ ઘડી હોય અથવા બારસ પંદર ઘડી અને શ્રવણ ચાલીશ ઘડી હોય તો શ્રવણનો મધ્યભાગ છોડતાં બારસ છૂટી જાય છે, સારે સગવડ કાલ છોડી છ ઘડી લગી, અથવા સાતમા મુહૂર્ત ઇલાદિક સમયે શ્રવણ નક્ષત્રના મધ્યભાગમાંજ ભોજન કરવું. આ મધ્યમ ભાગનો ભાગ કરવો તે ભાદરવામાં શ્રવણ દ્વાદશીવ્રતવિધેજ કરવો. માઘ અને ફાગણ માસના કૃષ્ણપક્ષસંબંધી શ્રવણદ્વાદશીવ્રતની પારણામાં આ ભાગ કરવો નહિ; કારણ, બીજા માસમાંના શ્રવણ નક્ષત્રના ભાગમાં વિષ્ણુનું પરિવર્તન (પદ્યું ફેરવવું) નથી. જે ભાદરવામાં શ્રવણનો મધ્યભાગ માત્ર છોડવાથી નિપેધ પાળવા સરખું માની વિષ્ણુચંદ્રલ યોગ ન હોય તોપણ શ્રવણનો મધ્યભાગ માત્ર છોડી ભોજન કરે છે, તે, નિત્ય જે શ્રવણ દ્વાદશીનું વ્રત તેના માહાત્મ્યના અગ્રાની માટે ભાંતજ છે. આ સઘળો નિર્ણય બીજા માસમાં આવેલું જે શ્રવણદ્વાદશીનું વ્રત તેમાં પણ જાણવો. શ્રવણદ્વાદશીને દિવસે જે નદીના સંગમમાં સ્નાન કરી કલશ ઉપર સોનાના જનાર્દન નામના વિષ્ણુનું પૂજન કરી વસ્ત્ર, યજ્ઞોપવીત, પગરખાં, છત્ર, ઇલાદિ

અર્પણ કરી ઉપવાસ કરવો. પછી પારણાને દિવસે દર્દાભાતસહિત વસ્ત્રવતી ઢકિલો, અને જલપૂર્ણ એવા કલશનું દાન કરવું. તેમજ પરિવારસહિત પૂજેલી જે વિષ્ણુપ્રતિમા તેનું પણ છત્ર આદિ પદાર્થોસહિત દાન કરવું. દાનનો મંત્ર:—“નમો નમસ્તે ગોવિંદ, બુધધ્રવણસંજ્ઞક ॥ અઘૌઘસંક્ષયં કૃત્વા, સર્વસૌત્યપ્રદો મય” ॥

અથવામનજયંતી ॥ માદ્રપદશુક્રદ્વાદશ્યાંશ્રવણયુતાયાંમધ્યાહેવામનોત્પત્તિ: અતોમધ્યાહ્વાપિ નીદ્વાદશીમધ્યાહેતતોન્યગ્રકાલેવાશ્રવણયુતાગ્રાહ્યા ઉમયદિનેશ્રવણયોનોપૂર્વેવ સર્વથાદ્વાદશ્યા:શ્રવણયો ગામાવેપકાદશ્યામેઘશ્રવણસત્ત્વેમધ્યાહ્વાપિનીમપિદ્વાદશીંવિહાયેકાદશ્યામેવમતંકાર્યં શુદ્ધેકાદશ્યાં શ્રવણાભાવેદશીમીવદ્ધેકાદશ્યામપિશ્રવણયુતાયાંમતં પૂર્વેદિનપચમધ્યાહ્વાપિનીદ્વાદશીપરદિનેમધ્યા હ્વાદન્યનકાલેશ્રવણયુતાતદાપૂર્વેવ તિથિદ્વયેપિશ્રવણયોગાભાવેદ્વાદશ્યામેવમધ્યાહ્વાપિન્યાંમતં દિન દ્વયેમધ્યાહ્વાપિતૌતદ્વાપિતૌચૈકાદશીયુકૈવગ્રાહ્યા પારણાતુપૂર્વોત્કરીત્યોમયાંતેન્યતરાંતેવાકાર્યા અગ્રમધ્યા દેનદીસંગમેસ્નાત્યાસૌવર્ણવામનંસંપૂજ્યાર્ચ્યસૌવર્ણપાત્રેણદધ્યાત્ તત્રપૂજામંત્ર: દેવેશ્વરાયદેવાયદેવસંમૂ તિકારિણે પ્રમથેસર્વેદેવાનાંધામનાયનમોનમ: ॥અર્ચ્યમંત્ર:॥ નમસ્તેપણનામાયનમસ્તેજલશાયિને તુમ્ય મર્ધ્યપ્રયચ્છામિવાલયામનરૂપિણે નમ:શાર્ઙ્ગધનુર્વાણપાણયેવામનાયચ યજ્ઞમુક્કફલદાત્રેચવામનાયનમો નમ: તત:પરદિનેસપરિચારંધામનંદ્વિજાયદધ્યાત્ ધામન:પ્રતિગૃહ્ણતિવામનોહંદદામિતે ધામનંસર્વંતો મદ્રંદ્વિજાયપ્રતિપાદ્યે રૂતિદાનમંત્ર: અસ્થામેઘદ્વાદશ્યાંરાત્રૌદેવપૂજાંકૃત્વાતત્રાસંમથેદિવેવવાદધિવતં નિવેદ્યદધિદાનંકૃત્વાદુગ્ધવ્રતસંકલ્પંકુર્યાત્ અનપયોવ્રતેપયોનિકારસ્પપાયસાદે: દુઃખપાચિતાન્નસ્યચ પર્જનં વધ્યાદે:પયોનિકારસ્થાપિનવર્જનં પર્વંદધિવ્રતેતત્રાદેર્નવર્જનં યત્રપ્રસૂતાયાગોદેશદિનેપુસંધિન્યા વેશ્યક્ષીરનિવેષસ્ત્રક્ષીરવિકારસ્યદધિતત્રાદે:સર્વેસ્યેવવર્જનમ્ ॥

હવે વામનજયંતીનો નિર્ણય કહો છો.

ભાદરવા શુદ્ધમાં અવળુ નક્ષત્રસહિત ખારસને દિવસે મધ્યાહ્ન કાલે વામનનો અવતાર થયો છે, માટે મધ્યાહ્નકાલઆપિની ખારસ અને મધ્યાહ્ન કાલે અથવા મધ્યાહ્નકાલ વિના બીજે સમયે અવળુ-યુક્ત હોય તે લેવી. બન્ને દિવસે અવળુયોગ હોય તો પ્રથમ દિવસનીજ લેવી. સર્વથા ખારસને દિવસે અવળુયોગ ન હોય અને એકાદશીને દિવસે અવળુયોગ હોય તો મધ્યાહ્નઆપિની એવી પણ ખારસ છોડી એકાદશીને દિવસેજ વ્રત કરવું. શુદ્ધા એકાદશીને દિવસે અવળુયોગ ન હોય તો દશમવરે વિદ્ધા જે અવળુયુક્ત એકાદશી તે દિવસે પણ વ્રત કરવું. જ્યારે પ્રથમ દિવસેજ મધ્યાહ્નકાલઆપિની ખારસ હોય અને બીજે દિવસે મધ્યાહ્ન વિના બીજા કાલમાં અવળુયુક્ત હોય ત્યારે પ્રથમ દિવસનીજ લેવી. બન્ને તિથીમાં પણ અવળુયોગ ન હોય તો મધ્યાહ્નકાલઆપિની ખારસને દિવસેજ વ્રત કરવું. બન્ને દિવસે મધ્યાહ્નકાલઆપિ હોય અથવા ન હોય તો એકાદશીયુક્ત હોય તેજ લેવી. પારણા કરવી તે તો પ્રથમ કહેલી રીતિપ્રમાણે બન્નેને એતે અથવા એમાંથી એકને એતે કરવી. આ વ્રતમાં મધ્યાહ્ન સમયે નદીના સંગમમાં આન કરી સુવર્ણના વામનનું પૂજન કરી સુવર્ણના પાત્રવરે આર્ધ્ય દેવો પૂજાનો મંત્ર:—“દેવેશ્વરાય દેવાય, દેવસંમૂતિકારિણે ॥ પ્રમથે સર્વેદેવાનાં, વામનાય નમો-નમો:” ॥ હવે આર્ધ્યનો મંત્ર:—“નમસ્તે પણનામાય, નમસ્તે જલશાયિને ॥ તુમ્યમર્ચ્ય પ્રયચ્છામિ, પાલવામનરૂપિણે ॥ નમ: શાર્ઙ્ગધનુર્વાણપાણયે વામનાય ચ ॥ યજ્ઞમુક્કફલદાત્રે ચ, વામનાય નમોનમ:” ॥ પછી બીજે દિવસે પરિવારસહિત વામનનું ગ્રાહણુને દાન દેવું. તેનો મંત્ર:—“વામન: પ્રતિગૃહ્ણતિ, વામનોહં દદામિ તે ॥ વામનં સર્વંતોમદ્રં, દ્વિજાય પ્રતિપાદ્યે” ॥ એ રીતે દાન દીધા પછી એજ ખારસને દિવસે રાત્રિએ દેવપૂજા કરવી. રાત્રિએ સભવ ન હોય તો દિવસનીજ પૂજા કરવી. પૂજા કીધા પછી દિવસત નિવેદન કરી દર્દાનું દાન કરવું અને દુઃખવ્રતનો સંકલ્પ કરવો. આ પયોવ્રતમાં દ્વધવતી બનેલા દ્વધપાક આદિ પદાર્થો અને દ્વધમાં રાંચેલાં અન્ન એ સઘળાં વન્યં કરવાં. દ્વધથી બનેલા દર્દા આદિ વન્યં કરવાં નહિ. એ રીતે દધિવ્રતમાં છાસ ઇલાદિ વન્યં કરવાં નહિ. વિષાપલી ગાયનું દસ દિવસમાંનું દ્વધ, અને સંત્રિની (બોગવાસ્તે સાંઢ જેની પાછળ થયો હોય તે) ઇલાદિ ગાયનાં દ્વધ એનો જ્યહાં નિવેદ્ય કલો છે ત્યાં દ્વધથી થનારા દર્દા છાસ ઇલાદિ સર્વ પદાર્થ વન્યં કરવા.

અથભાદ્રપદશુક્રચતુર્દશ્યામનંતત્રતમ્ ॥ તત્રોદયેત્રિમુહર્તવ્યાપિનીચતુર્દશીગ્રાહોતિમુર્યઃ
પક્ષઃ તદભાવેત્રિમુહર્તાગ્રાહોત્યુત્કલ્પઃ ત્રિમુહર્તન્યનાતુપૂર્વેવગ્રાહ્યા દિનદ્વયેસૂર્યોદયવ્યાપિત્વેસંપૂર્ણત્વાત્
પૂર્વેવ અત્રપૂર્વાહોમુલ્યઃકર્મકાલઃ તદભાવેમધ્યાહ્નોપિ અત્રવતેસુવર્ણપ્રતિમાયાંચતુર્દશગ્રંથિયુતદોરકે
ચાનંતપૂજનાદિવિધિસ્તદુચાપનવિધિશ્ચકૌસ્તુભાદૌષ્ટેયઃ પૂજિતદોરકનાશેતુયુગંતૃત્વા તદનુશ્યાયયા
શકિરુચ્છ્રાદિપ્રાયશ્ચિત્તંવિધાયાષ્ટોત્તરશતમાજ્યૈનદ્વાદશાક્ષરવાસુદેવમંત્રેણહૃત્વા કેશવાદિચતુર્વિંશતિ
નામભિઃસકૃત્સકૃત્કૃત્વાહોમશંપંસમાપ્યનૂતનદોરકેપૂર્વેવત્પૂજનાદિચરેત્ ॥

હવે ભાદરવા શુદ્ધ ચૌદશને દિવસે અનંતત્રત કહે છે.

એ અનંતત્રતમાટે સૂર્યોદય પછી છ ઘડીવ્યાપિની ચૌદશ હોય તે લેવી, એ મુખ્ય પક્ષ
છે. છઠ્ઠી ન હોય તો ચાર ઘડી લેવી, એ ગૌણ પક્ષ છે. ચાર ઘડી કરતાં કમતી હોય
તો પ્રથમ દિવસનીજ લેવી. બન્ને દિવસે સૂર્યોદયવ્યાપિની હોય તો પ્રથમ દિવસે પૂર્ણઆપ્તિ છે
માટે પૂર્વ દિવસનીજ લેવી.—આ ત્રતમાં પૂર્વાહ્ન મુખ્ય કાલ છે. તે ન મળે તો મધ્યાહ્ન કાલ
પણ લેવો. એ ત્રતમાં સોનાની પ્રતિમામાં, તથા ચૌદ ગાંડવાળા દોરામાં અનંતની પૂજા કરવી
ઇલાદિ પૂજાનો વિધિ અને ઉચાપનનો વિધિ એ કૌસ્તુભાદિક ગ્રંથોમાં જોવો. પૂજેલા દોરાનો નાશ
થાય તો શુરને વશવી તેમની આશાપ્રમાણે યથાશક્તિ કૃષ્ણાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી દ્વાદશાક્ષર વાસુદેવના
મંત્રવડે ધીની (૧૦૮) આહુતી હવન કરી કેશવ આદિ ચોવીસ નામવડે એક એક વાર હવન
કરી હોમનો આપ્તિ વિધિ સમાપ્ત કરી નવીન દોરામાં પ્રથમની રીતે પૂજા કરવી.

સૂર્યસ્યવૃષભસંક્રમોત્તરંસપ્તમદિનેઽગસ્યોક્તંપ્રયાતિ સિંહસંક્રાંત્યુત્તરમેકવિંશતિતમેદિનેઽવ્યમેતિ
તત્રકન્યાસંક્રાંતેઃપૂર્વેસપ્તદિનમધ્યેઽગસ્યપૂજનંતદર્ચ્યાદિકંકાર્યં ભાદ્રપદપૌર્ણમાસ્યાપ્રપિતામહાત્પરાપિ
ત્રાદીંભ્રીન્સપલીકાન્વસુવદ્રાદિત્યરૂપાન્ માતામહાદિત્રયંચસપલીકમુદિશ્યશ્રાદ્ધકાર્યં इदંપાષેળત્યાદ
પરાહેપુરુવાદ્રંબદેવયુક્તસાપિંડકંકાર્યં કેચિત્પ્રપિતામહસ્યાપિત્રાદિત્રયમાત્રમુદિશ્યનાંદીશ્રાદ્ધમંજસત્ય
ઘસુદેવયુક્તશ્રાદ્ધકાર્યં નાત્રમાતામહાયુદેશદિશ્યાહુઃ इदંપ્રોષ્ઠપદીશ્રાદ્ધસંક્રુન્મહાલયપક્ષેસકલરૂપપક્ષ
આપિમહાલયપક્ષેચાવશ્યકં પંચમ્યાદિમહાલયપક્ષેપુરુતારુતમ્ ॥

સૂર્યની વૃષભ સંક્રાંતિ થયા પછી સાતમે દિવસે અગસ્ત્ય અરત પામે છે. અને સિંહ સંક્રાંતિ થયા
પછી એકવીસમે દિવસે અગસ્ત્ય ઉદય પામે છે. ત્યારે કન્યા સંક્રાંતિથી પ્રથમ સાત દિવસમધ્યે અગ-
સ્ત્યનું પૂજન કરવું, અને તેને અર્ધ આદિક દેવાં. ભાદરવાની પૂનમને દિવસે પ્રપિતામહ(પરદાદા)ને
મૂઠી તેથી ઉપરના ત્રણ એટલે પરદાદાના પિતા, પિતામહ, પ્રપિતામહ એ ત્રણે સપલીક વસ્ત્ર,
રુદ્ર, અને આદિત્યસ્વરૂપ, તેમજ માતામહ (નાના) આદિ ત્રણ એટલે માતામહ, માનો દાદો,
તથા પરદાદો એ પણ સપલીક એમને ઉદેશે કરી શ્રાદ્ધ કરવું. એ શ્રાદ્ધ પાસેથી છે માટે અપરા-
હકાલે પુરુવદ્રાદ્ય એ નામના વિશેદવાસહિત અને પિંડસહિત કરવું. કોઇ ગ્રંથકાર તો, પ્રપિતામહથી
ઉપરના જે ત્રણ તેમનેજ ઉદેશે કરી નાંદીશ્રાદ્ધરીતે સત્યવસ્ત્ર નામના દેવતાસહિત શ્રાદ્ધ કરવું, અને
એ શ્રાદ્ધમાં માતામહાદિકોના ઉદેશ (ઉચ્ચાર) કરવો નહિ, એમ કહે છે. આ પ્રોષ્ઠપદીશ્રાદ્ધ સકૃત્
(પત્તર દિવસમાં કોઇએક દિવસે કરવું) એવા મહાલય પક્ષમાં અને સંપૂર્ણ કૃણપક્ષપર્યંત મહાલય
કરવું એ પક્ષમાં પણ અવશ્ય કરવાતું છે. પાંચમ ચક્રી ઇલાદિક જે મહાલયના પક્ષ તેમાં કૃતાકૃત
(કરો અથવા ન કરો) એમ છે.

અથમહાલયઃ ॥ તત્રશકેનભાદ્રપદાપરપક્ષેપ્રતિપદમારભ્યદર્શાંતંતિથિવૃદ્ધૌપોડશમહાલયાઃ
કર્તવ્યાઃ વૃદ્ધિક્ષયામાવેપંચદશૌવમહાલયાઃ તિથિક્ષયેચતુર્દશૌવ અશકેનેતુપંચમ્યાદિપુષ્ઠ્યાદિષ્ઠમ્યા
દિપુદશમ્યાદિષ્ઠેકાદશ્યાદિપુદર્શાંતંતિથિપુકાર્યાઃ અત્રાપ્યશકેનાનિપિદ્ધેકસિંધ્વેકસિન્ધ્વેનિસરુન્મ
હાલયઃકર્તવ્યાઃ પ્રતિપદાદિદર્શાંતપક્ષેચતુર્દશીનવર્જ્યાં પંચમ્યાદિદર્શાંતાદિપંચપક્ષેપુચતુર્દશીવર્જયિ
ત્વાન્યતિથિપુમહાલયાઃ સરુન્મહાલયેપિચતુર્દશીવર્જનીયા સરુન્મહાલયેપ્રતિપદાપટ્ટીપદાદશીચતુર્દશી
શુક્રવારોજન્મનક્ષત્રંજન્મનક્ષત્રાદશમસેકોનવિંશનક્ષત્રંચરોદિણીમષારેષતીચેતિવર્જ્યાંતિ
સપ્તમીરવિવારોમૌમવારોપિવર્જ્યઃ પિતૃમૃતતિથૌસરુન્મહાલયકરણેનંદાદિનિષેધોનાસ્તિ

વિષ્ણુપદ્મકૃતોત્તેકદિનેયતઃ નિપિદ્ધેપિદિનેકુર્યોપિંડદાનંયથાવિધિ ઇત્યાદિવચનાત્ મૃતતિથૌશ્રાદ્ધા સંભવેનિપિદ્ધતિથ્યાદિદિનંવર્જયિત્વામહાલયઃ તત્રાપિદ્વાદશ્યમાવાસ્યાષ્ટમીમરણીવ્યતીપાતેપુમૃતતિથ્ય માવેપિ સદૃશ્મહાલયેકોપિતિથ્યાદિનિપેધોનાસ્તિ સંન્યાસિનામહાલયસ્તુ અપરપક્ષત્વાપિન્પદ્વાદશ્ય માવેવસંપિંડકઃકાર્યોનાન્યતિથૌ ચતુર્દશ્યમૃતસ્યાપિમહાલયશ્ચતુર્દશ્યનમવતિ શ્રાદ્ધંશરહતશ્ચૈવચતુર્દ શ્યાંપ્રકીર્તિતમિતિનિયમેનસર્વતોષલિપ્તેવપ્રતિવાર્પિકશ્રાદ્ધાતિરિક્તશ્રાદ્ધસ્યચતુર્દશ્યાંનિપેધાત્ एवंपौर्ण मासीमृतस्यापिमहालयःपौर्णमास्यांनकार्यः अपरपक्षत्वाभावेनतस्यामहालयाप्राप्तेः तेनचतुर्दशीमृत स्यपौर्णमासीमृतस्यवामहलयोद्वादश्यमावास्यादितिधिपुकार्यः अत्रकन्यार्कःप्राशस्त्यसंपादकोननुनि निचं आदौमध्येवसानेवायत्रकन्यांवजेद्रविः सपक्षःसकलःपूज्यःશ્રાદ્ધપોડશકંપ્રતીત્યાદિસ્મૃતેઃ અમા વાસ્યાપર્યંતતિથ્યાવસંભવે આશ્વિનશુક્રપંચમીપર્યંતંયસ્મિન્કાર્કમશ્વિત્તિથૌમહાલયઃ તત્રાસંભવેયાવદ્વૃધિ કદર્શનંવ્યતીપાતદ્વાદશ્યાદિપર્યેષિકાર્યઃ મૃતાદેમહાલયેચશ્રાદ્ધંપકાગ્રેનૈવકાર્યંનત્વામાત્રાદિના મહાલ યેગયાશ્રાદ્ધેમાતાપિશ્રોમૃતેહજિ કૃતોદ્વાહોપિકુર્યંતર્પિંડદાનંયથાવિધિ ॥

હવે મહાલયનો નિર્ણય કહે છે.

દ્રવ્યાદિકવરે સમર્થ હોય તેણે બાદરવા વદમાં એકમયક્રી તે અમાવાસ્યા લગી, તિથિની વૃદ્ધિ હોય તો સોળ મહાલય કરવાં. વૃદ્ધિ, ક્ષય ન હોય તો પત્તરજ મહાલય કરવાં. તિથિનો ક્ષય હોય તો ચૌદજ મહાલય કરવાં. અશક્ર હોય તેણે તો પાંચમયક્રી, છઠ્ઠયક્રી, આઠમયક્રી, દશમયક્રી, અથવા એકાદશીયક્રી, તે અમાવાસ્યા લગી તિથિવિવે મહાલય કરવાં. એ પક્ષાવિષે પણ જે અસમર્થ હોય તેણે, જેનો નિપેધ ન હોય એવા કોઈ એક દિવસે મહાલય કરવું. એકમથી અમાવાસ્યા લગી જે પક્ષ (૧૫) મહાલયનો કહ્યો છે તેમાં ચૌદશ વર્ત્ય કરવી નહિ. પાંચમયક્રી અમાવાસ્યા લગી ઇત્યાદિ જે પાંચ પક્ષ કહ્યા તેમાં ચૌદશ વર્ત્ય કરી બીજી તિથિઓમાં મહાલય કરવાં. એક દિવસ મહાલય કરવું એ પક્ષમાં પણ ચૌદશ વર્ત્ય કરવી. એક દિવસ મહાલય કરવું એમાં એકમ, છઠ્ઠ, એકાદશી, ચૌદશ, શુક્રવાર, જન્મનક્ષત્ર, જન્મનક્ષત્રયક્રી દસમું અને આગાશીશમું નક્ષત્ર, રોહિણી, મધ્યા, અને રેવતી એ વર્ત્ય કરવાં. કોઈ ગ્રન્થમાં તેરસ, સાતમ, રવિવાર અને ભૌમવાર એ પણ વર્ત્ય કહ્યા છે. “પત્તર દિવસ લગી મહાલય કરવાને જે અશક્ર હોય તેણે કોઈ એક નિષિદ્ધ દિવસે પણ યથાવિધિ પિંડદાન કરવું,” ઇત્યાદિક વચન છે માટે પિતાની મૃતતિથિને દિવસે એક વાર મહાલય કરવું હોય તો તેમાં એકમ ઇત્યાદિનો નિપેધ નથી. મૃતતિથિને દિવસે શ્રાદ્ધ કરવાનો સંભવ ન હોય તો નિષિદ્ધ તિથિ, વાર આદિ દિવસ છોડી મહાલય કરવું. તેમાં પણ બારસ, અમાવાસ્યા, આઠમ, મરણી અને વ્યતીપાત એ દિવસે મૃતતિથિ ન હોય તો પણ સકૃત મહાલય પક્ષમાં કોઈ પણ તિથિ ઇત્યાદિકનો નિપેધ નથી. સંન્યાસિઓનું મહાલય તો અપરાહ્લકાલવ્યાપિની બારસમાંજ પિંડસહિત કરવું, બીજી તિથિમાં કરવું નહિ. “શશ્વવરે જે મરણ પામેલો તેનુંજ શ્રાદ્ધ ચૌદશને દિવસે કરવું”, એ રીતનો સર્વથી બળવાન જે નિયમ તેણે કરી પ્રતિવાર્ષિક (સાંવત્સરિક) શ્રાદ્ધવિના બીજાં શ્રાદ્ધનો ચૌદશને દિવસે નિપેધ છે, માટે ચૌદશને દિવસે જે મરણ થયેલો હોય તેનું પણ મહાલય ચૌદશને દિવસે કરવું નહિ. એ રીતે પૂનમને દિવસે મરણ પામેલો હોય તેનું પણ મહાલય પૂનમને દિવસે કરવું નહિ કારણ કૃષ્ણપક્ષ નથી તેથી પૂનમને દિવસે મહાલયની પ્રાપ્તિ નથી, માટે ચૌદશનો મરણ પામેલો, અને પૂનમનો મરણ પામેલો, તેનું મહાલય બારસ, અમાવાસ્યા ઇત્યાદિક તિથિને દિવસે કરવું. એ મહાલયમાં કન્યાગત સર્વ ઉત્તમપણું આપનારો છે, પણ શ્રાદ્ધનું નિમિત્ત તે નથી. કારણ, “આધમાં, મધ્યમાં અથવા અંતમાં જે કોઈ દિવસે કન્યાગત સર્વ થાય તે સપ્તમું પક્ષ સોળ શ્રાદ્ધમાટે ઉત્તમ છે”, ઇત્યાદિક સ્મૃતિ છે. અમાવાસ્યા લગી તિથિમાં અસંભવ હોય તો આશુ શુદ્ધ પાંચમ લગી કોઈ પણ એક તિથિમાં મહાલય કરવું. જે આશુ શુદ્ધ પાંચમ લગી થઈ શક્યું ન હોય તો જ્યેષ્ઠાં લગી વૃદ્ધિક સંક્રાંતિ થાય સહ્યાં લગી વ્યતીપાત, બારસ ઇત્યાદિ પર્યણીમાં કરવું. મૃતદિવસે (સાંવત્સરીને દિવસે) અને મહાલયને દિવસે શ્રાદ્ધ પાંચ અમતવરે કરવું, કાયાં અમતવરે કરવું નહિ. “મહાલય, મથાશ્રાદ્ધ, અને માતા-પિતાનો મરણદિવસ, તે દિવસે વિવાહ કીધો હોય તો પણ યથાવિધિ પિંડદાન કરવું.”

पक्षश्चाद्वेपित्रादिपार्वणत्रयपत्न्यायेकोहिष्टपितृगणसहितसर्वपितृदेशेन सपत्नीकपित्रादित्रयसपत्नी
कमातामहादित्रयेतिपट्टदैवतमात्रोद्देशेनवा पट्टदैवतैकोहिष्टगणोद्देशेनवाप्रत्यहमहालयइतिपक्षत्रयं एवं
पंचम्यादिपक्षेष्वपि सक्तमहालयेतुसर्वपितृदेशेनैव तत्रदेवतासंकल्पः पितृपितामहप्रपितामहानां
मातृतत्सपत्नीपितामहीतत्सपत्नीप्रपितामहीतत्सपत्नीनां यद्वाअसत्सापत्नमातुरितिपृथग्देशः मातामह
मातृपितामहमातृप्रपितामहानां सपत्नीकानां यथानामगोत्राणांवसादिरूपाणांपार्वणविधिना पत्न्याः
पुत्रस्यकन्यकायाः पितृव्यस्यमातुलस्यमातुः पितृष्वसुर्मातृष्वसुरात्ममगिन्याः पितृव्यपुत्रस्यजामातुर्भा
गिन्येयस्यश्वशुरस्यश्वश्रवाआचार्यस्योपाध्यायस्यगुरोः सख्युःश्विष्यस्य गतेपांयथानामगोत्ररूपाणांपुरुष
विषयेसपत्नीकानां स्त्रीविषयेसभर्तृकसापत्यानामेकोहिष्टविधिनामहालयापरपक्षश्चाद्धमयवासक्तमहा
लयापरपक्षश्चाद्धसदैवसयःकरिष्यइति गतेपांमध्येयेकेचिज्जीवंतितान्विहायइतरेषामुद्देशः मातामहा
दिपुपत्न्याजीवनेसपत्नीकेत्यस्यस्त्रीपुचभर्त्रादरेनुचारः महालयेगयाश्चादेतुद्वौवान्वष्टकासुच नव
दैवतमन्त्रेशोपपादौरुपविदुः अन्यष्टकासुवृद्धौचप्रतिसंवत्सरेतथा महालयेगयायांचसर्पिंडीकरणात्पुरा
मातुःश्चाद्धपृथक्कार्यमन्यप्रपतिनासह इत्यादिस्त्वत्यनुसारात्पार्वणत्रयमेवोक्तं केचित्तुमातामहादित्रयं
पृथग्गुह्यार्थेद्वादशदैवताकपार्वणचतुष्टयमाहुः एताएवदैवतागयायांतीर्थश्चादेनित्यतर्पणेचछेयाः महालये
धूरिलोचनसंज्ञकाविश्वेदेवाः अत्रसत्तिसंभेदेवार्यद्वौविप्रौपार्वणत्रयार्थप्रतिपार्वणत्रीमित्येवंनवपत्न्या
थैकोहिष्टगणेप्रतिदैवतमेकैकमेयं विप्रान्निमंत्रयेत् अशकौदेवार्यमेकप्रतिपार्वणमेकमितिपार्वणत्रयेत्री
स्यैकोहिष्टगणार्थमेकमितिनिमंत्रयेत् देवार्यंविप्रद्वयपक्षेप्रतिपार्वणेत्रयएवकार्याः नतुदेवार्यद्वौप्रतिपा
र्वणमेकइतिवा प्रतिपार्यंणत्रीदेवार्यमेकइतिवाचैपन्त्यकार्यं एवंसर्वत्रअमावास्यादिश्चाद्धेष्वपिह्येयं अत्य
शकौपार्वणद्वयार्थमेकोपिकार्यः महालयेअंतेमहाविष्वव्यंविप्रोऽवश्यंनिमंत्रितव्यइतिविशेषःकौस्तुमे
जीवन्मातृकः सापत्नमातुरेकोहिष्टकुप्रांनपार्वणं अनेकाःसापत्नमातुरेयस्यतेनसर्वमातृदेशेनैकपक्षविप्रः
पिंडीक्यकार्योऽर्घ्यपात्रंपृथक् स्वजनन्यासहानेकमातृत्वेस्वजनन्यासहसयंमात्रमर्थमेकोविप्रःपिंडीर्घ्यश्चेति
पार्वणमेवेनपृथक्सापत्नमातृणामेकोहिष्टमितिवा सर्वसापत्नमातृणांपृथगेवैकोहिष्टमितिवापक्षः महा
लयेपार्वणाथंअशौकरणमेकोहिष्टगणार्थव्यग्नौकरणंकृतारुतं करणपक्षेएकोहिष्टगणार्थमशौकरणात्रपृथक्
पात्रेग्राह्यं महालयेसर्वपार्वणार्थमेकोहिष्टार्थचसक्तदाच्छिंशंवहिरैकमेव दर्शवौतुप्रतिपार्वणंबर्हिर्मिन्न
मेव अवशिष्टःश्चाद्धप्रयोगेनेकमातृत्वेभ्यंजनादिमंत्रोहश्चश्चाद्धसागरेस्वस्वशाखोक्तप्रयोगप्रत्येपुचछेयः
सक्तमहालयेश्चाद्धांगतिलतर्पणंपरेहन्त्येवसर्वपितृदेशेनप्रातःसंध्यायाःपूर्वमेवप्रातःसंध्योत्तरवाग्रहयज्ञां
गतर्पणाद्भिन्नमेवकार्यं प्रतिपदादिपंचम्यादिपक्षेषुविप्रविसर्जनातेएवश्चाद्धपूजितपितृदेशेनतर्पणंकार्यं
पत्न्यांरजस्वलायांसक्तमहालयोनकार्यःकालांतराणांसत्त्वात् अमायांरजोदोषेआश्विनशुक्लपंचमीपर्यंतं
गौणकालेमहालयः प्रतिपदादिध्वन्येषुपक्षेषुप्रारंभदिनेपाकात्पूर्वपत्नीरजस्वलाचेतुत्तरोत्तरपक्षस्वीकारः
पाकारंभोत्तरंचेत्तांगृहांतरेऽपराधमहालयःकर्तव्यः एवंविधवाकर्तृकश्चाद्धेपिह्येयं अत्रापुत्राविद्यवाममभ
वृत्तत्पितृपितामहानांभर्तुर्मातृपितामहीप्रपितामहीनांममपितृपितामहप्रपितामहानांमममातृपितामहीप्र
पितामहीनांमममातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहानांमममातामहीमातृपितामहीमातृप्रपितामहीनां
तृप्त्यर्थंसक्तमहालयापरपक्षश्चाद्धकरिष्ये इतिस्वयंसंकल्प्यग्राह्यणद्वाराअशौकरणादिसहितंसर्वमविकृतं
प्रयोगंकारयेत् ग्राह्यणस्त्वमुक्तानांप्रयाजमानायामवर्तत्पितृपितामहेत्याद्युह्यार्थप्रयोगंकुर्यात् अशकौभ
र्त्रादित्रयंस्वपित्रादित्रयंस्वमात्रादित्रयंस्वमातामहादित्रयंसपत्नीकमिति पार्वणचतुष्टयोद्देशेन महालयः
अत्यशकौस्वभर्त्रादित्रयंस्वपित्रादित्रयंचेतिपार्वणद्वयमेवकार्यम् ॥

ऐकभथी अभावास्या लग्नी पक्षपर्वत महालय आद्धविषे पितृगणु देवा ते पिता धत्वादि त्रणु पार्वणु
(पितृत्रयी, मातृत्रयी अने मातामहत्रयी सपत्नीक); स्त्री धत्वादि ऐकोहिष्ट पितृगणु (स्त्री, पुत्रादिक,
डाका, भाभा, भाए, ऐ सपत्नीक; ड्राध, भारी, अने गेहेन ऐ पति तथा पुत्रसहित; ससरो, शुड,) ऐभले
सहित सर्व पितृने उद्देशे करी महालय करवुं, ऐ ऐक पक्ष—सपत्नीक पितृत्रयी, अने मातामहत्रयी ऐ
छ देवताओंना मात्र उद्देश करी करवुं, ऐ भीमे पक्ष—पितृत्रयी (सपत्नीक), अने मातामह-
त्रयी (सपत्नीक) ऐ छ देवता, अने स्त्री धत्वादि ऐकोहिष्टगणु ऐभने उद्देशे करी नित्य महालय करवुं. ऐ
त्रीमे पक्ष,—ऐ रीते त्रणु पक्ष कथा. ऐ प्रभाते पांयभ आदि पांय पक्षभां पक्ष प्रथम कक्षाप्रभाते
देवा. ऐक वार महालय करवुं होय तो सर्व पितृने उद्देश करी महालय करवुं. ते महालयभां देवताओंना

સંકલ્પ:—“પિતૃપિતામહપ્રપિતામહાનાં, માતૃતત્સપત્નીપિતામહીતત્સપત્નીપ્રપિતામહીતત્સપત્નીનાં, અથવા ‘અસ્તત્સપત્નિમાતૃ’ એ રીતે બુદ્ધો ઉચ્ચાર કરવો. માતામહમાતૃપિતામહમાતૃપ્રપિતામહાનાં સપત્નીકાનાં યથાનામગોત્રાણાં વસ્વાદિરૂપાણાં પાર્વણવિધિના પદ્યાઃ પુત્રસ્ય કન્યાયાઃ પિતૃવ્યસ્ય માતૃલસ્ય ત્રાતુઃ પિતૃવ્યસુર્માતૃવ્યસુરાત્મમગિન્યાઃ પિતૃવ્યપુત્રસ્ય જામાતૃભાગિનેયસ્ય શ્વગુરુસ્ય શ્વશ્વા આચાર્યસ્યોપાધ્યાયસ્ય ગુરોઃ સરયુઃ શિષ્યસ્ય પતેપાં યથાનામગોત્રરૂપાણાં પુરુષવિષયે સપત્નીકાનાં સ્ત્રીવિષયે સમર્તૃકસાપત્યાનામેકોદિષ્ટવિધિના મહાલયાપરપક્ષશ્રાદ્ધમથવાસકૃન્મહાલયાપરપક્ષશ્રાદ્ધ સર્વેં સદ્યાઃ કરિષ્યે.” એ પ્રથમ કહેલા પિતૃગણમાં જે કોઈ જીવતો હોય તેને છાડી બીજાઓને બે ઉચ્ચાર કરવો. માતામહ આદિકની સ્ત્રી જીવતી હોય તો “સપત્નીક” એવો અને સ્ત્રીઓનો પતિ જીવતો હોય તો “સભર્તૃક” ઇત્યાદિક ઉચ્ચાર કરવો નહિ. “મહાલય, ગયાશ્રાદ્ધ, નાંદીશ્રાદ્ધ, અને અન્વયકાશ્રાદ્ધ એઓમાં નવ દેવતા (પિતૃત્રયી, માતૃત્રયી અને માતામહત્રયી સપત્નીક)નો ઉદ્દેશ કરી શ્રાદ્ધ કરવું. બીજાં શ્રાદ્ધો છ દેવતા (પિતૃત્રયી સપત્નીક, અને માતામહત્રયી સપત્નીક)નો ઉદ્દેશ કરી કરવાં, એમ કહે છે. અન્વયકા, નાંદીશ્રાદ્ધ, પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ, મહાલય, અને ગયા-શ્રાદ્ધ એટલે ઠેકાણે તેમજ સંપીડીકરણુયકી પ્રથમ માતાનું શ્રાદ્ધ બુદ્ધ કરવું, બીજે ઠેકાણે પતિ-સાથે કરવું, ઇત્યાદિક સ્મૃતિને અનુસારે ત્રણજ પાર્વણુ લેવાનાં કલાં છે. કોઈ અંધકાર તો, માતામહી ઇત્યાદિ ત્રણ (પાતાની માની મા, તેની સાસુ, તેની સાસુ) એમનો બુદ્ધો ઉચ્ચાર કરી પાર દેવતા-સહિત ચાર પાર્વણુનું શ્રાદ્ધ કહે છે. એજ દેવતાઓ (પિતૃગણ) ગયાશ્રાદ્ધ, તીર્થશ્રાદ્ધ, અને નિલતર્પણમાં લેવા. મહાલયમાં ધૃતિલેખન નામના વિધેદેવા લેવા. એ મહાલયમાં સંભવ હોય તો દેવતાઓને ઠેકાણે બે શ્રાદ્ધણુ, એકેક ત્રયીને ઠેકાણે ત્રણ ત્રણ મળી ત્રણ ત્રયીને ઠેકાણે નવ શ્રાદ્ધણુ અને સ્ત્રી ઇત્યાદિક એકોદિષ્ટગણમાં એક એક દેવતાને ઠેકાણે એકેક એ પ્રમાણે શ્રાદ્ધણુ કહેવા. એટલા કહેવાની શક્તિ ન હોય તો દેવતાઓને ઠેકાણે એક, એકેક ત્રયીને ઠેકાણે એકેક એટલે ત્રણ ત્રયીને ઠેકાણે ત્રણ, અને સર્વ એકોદિષ્ટગણને ઠેકાણે એક, એ પ્રમાણે કહેવા. દેવ ઠેકાણે બે શ્રાદ્ધણુ કલા હોય તો દરએક ત્રયીને ઠેકાણે ત્રણ ત્રણ કહેવા. દેવ ઠેકાણે બે, અને દરએક ત્રયીને ઠેકાણે એક, અથવા દરએક ત્રયીને ઠેકાણે ત્રણ ત્રણ અને દેવસ્થાનકે એક એ રીતે વિષમ પ્રમાણુ કરવું નહિ. એ પ્રમાણે સર્વત્ર અમાવાસ્થ્યા આદિ શ્રાદ્ધમાં પણ બલવું. અતિ અસામર્થ્ય હોય તો બે ત્રયીને ઠેકાણે એકજ શ્રાદ્ધણુ પણ નોતરવો. મહાલયશ્રાદ્ધમાં જીવતે મહાવિધ્યુને ઠેકાણે અવશ્ય શ્રાદ્ધણુ નોતરવો, એ વિશેષ કૌસ્તુભમાં કલો છે. જેની મા જીવતી હોય તેણે સાવકી માતું એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધ કરવું. પાર્વણુ શ્રાદ્ધ કરવું નહિ. જેની સાવકી મા બાકી હોય તેણે સઘળી માતાઓનો ઉદ્દેશ કરી એકજ શ્રાદ્ધણુ કહેવો અને પિંડ પણ એકજ દેવો. માત્ર અર્થપાત્ર બુદ્ધાં બુદ્ધાં કરવાં. અથવા પાતાની માતાસહિત અનેક માતાઓ હોય તો પાતાની માસહિત સઘળી માતાઓનો ઉદ્દેશ કરી એક શ્રાદ્ધણુ, એક પિંડ અને એક અર્ધ, એ રીતે પાર્વણુ શ્રાદ્ધજ કરવું. સાવકી માતાઓનું બુદ્ધ એકોદિષ્ટ કરવું નહિ. અથવા સઘળી સાવકી માતાઓનું બુદ્ધજ એકોદિષ્ટ કરવું. મહાલયમાં પાર્વણુ છે માટે અવશ્ય અગ્નૌકરણુ કરવું, એકોદિષ્ટગણમાં કૃતાકૃત (કરવું ન કરવું) એમ છે. અગ્નૌકરણુ કરવું એ પક્ષમાં એકોદિષ્ટગણમાટે અગ્નૌકરણુનું અન્ન બુદ્ધ પાત્રમાં લેવું. મહાલયમાં સઘળાં પાર્વણુમાટે, અને એકોદિષ્ટમાટે પણ એક વાર કાપેલો એકજ દર્ભ લેવો. દર્શાદિક શ્રાદ્ધ વિષે તો દરએક પાર્વણુમાટે દર્ભ બુદ્ધો બુદ્ધજ લેવો. બાકીના શ્રાદ્ધપ્રયોગ, અને અનેક માતા છતાં અસ્વજનાદિકમાટે મત્રનો ઉચ્ચાર શ્રાદ્ધસાગરમાં અને પાતપાતાની સાખાઓ પ્રમાણે કહેલા પ્રયોગ ક્રયોમાં બળવો. એક વખત મહાલય કરવામાં શ્રાદ્ધનું અંગસ્ત તિલતર્પણ બીજે દિવસેજ સર્વ, પિતૃને ઉદ્દેશ કરી પ્રાતઃસંધ્યાકી પ્રથમજ, અથવા પ્રાતઃસંધ્યા પછી બ્રહ્મયજ્ઞના અંગસ્ત તર્પણથી બુદ્ધજ કરવું. એકમ આદિ અને પાંચમ આદિ પ્રથમ કહેલા પક્ષમાં શ્રાદ્ધણુનું વિસર્જન થયા પછીજ શ્રાદ્ધમાં પૂજેલા પિત્રોનો ઉદ્દેશ કરી તર્પણ કરવું. સ્ત્રી રજસ્વલા થઈ હોય તો સકૃત (એક વાર) મટાલય કરવું નહિ. કારણ, સકૃત મટાલયના બીજા કાલ છે. અમાવાસ્થ્યાને દિવસે સ્ત્રી રજસ્વલા થઈ હોય તો આશુ શુદ્ધ પાંચમ લગી ગૌણ કાલમાં મહાલય કરવું. એકમ આદિ બીજા પક્ષમાં પ્રારબ્ધ દિવસે રસોઈ ચારણ કરવાથી પ્રથમ સ્ત્રી રજસ્વલા થાય તો તે છાડી બીજા બીજા પક્ષને સ્ત્રીકાર કરવો. પાકનો આરભ-થયા-પછી-રજસ્વલા થાય તો તેને બીજા ઘરમાં બેસાડી મહાલય

કરવું. એ પ્રમાણે વિધવાએ કરવાનું જે શ્રાદ્ધ તેમાં પણ જાણવું. આ મહાલયનાં પુત્રવિનાની વિધવા શ્રાદ્ધ કરતી હોય તો તેણે “મમ મર્તતત્પિતૃપિતામહાનાં, મર્તુર્માતૃપિતામહીપ્રપિતામહીનાં, મમ પિતૃપિતામહપ્રપિતામહાનાં, મમ માતૃપિતામહીપ્રપિતામહીનાં, મમ માતામહમાતૃપિતામહમાતૃપ્રપિતામહાનાં, મમ માતામહીમાતૃપિતામહીમાતૃપ્રપિતામહીનાં તૃત્યથા સકૃન્મહાલયાપરપદશ્રાદ્ધં કરિષ્યે,” યોતે એવા સંકલ્પ કરી શ્રાદ્ધાણુદસ્તક અઞ્જીકરણાદિસહિત સધળે પ્રયોગ સંપૂર્ણ કરાવે. શ્રાદ્ધેણે તો, “અમુકનામ્યા યજમાનાયા મર્તતત્પિતૃપિતામહ” ઇત્યાદિ ઉચ્ચાર કરી પ્રયોગ કરવો. સામર્થ્ય ન હોય તો ભર્તૃત્રયી, પોતાની પિતૃત્રયી, પોતાની માતૃત્રયી અને પોતાની માતામહત્રયી સપત્નીક, એ પ્રમાણે ચાર ત્રયીને ઉદ્દેશ કરી મહાલય કરવું. અતિ અશક્તિ હોય તો પોતાની ભર્તૃત્રયી અને પોતાની પિતૃત્રયી, એ રીતે બે ત્રયીને ઉચ્ચાર કરીને બે પાર્વણુવંજ કરવું.

મહાલયઃ પિતરિસંન્યસ્તે પાતિત્યાદિયુતેવાજીવત્પિતૃકેનાપિપુત્રેણ પિતુઃપિત્રાદિસર્વપિતૃદેશેન પિંડ દાનરહિતઃ સાંકલ્પવિધિનાકાર્યઃ શૃદ્ધૌતીર્થચસંન્યસ્તેતાતેચપતિતેસતિ ચેમ્યપ્વપિતાદ્વાતેમ્યો દ્વાત્સ્વયંસુતઃ મુંડનંપિંડદાનંચપ્રેતકર્મચસર્વેશઃ નજીવત્પિતૃકઃકુર્યાદ્ધિંષીપતિરેવચેત્યાવિધચનાત્ પિંડદાનાદિવિસ્તરંકર્તુમશક્તેનાપિ સાંકલ્પવિધિઃકાર્યઃ સાંકલ્પિકવિધાયર્ચ્યદાનં સમંપકાવાહનમમૌ કરણં પિંડદાનંવિકિરદાનં સ્વધાંવાચયિષ્યે ॥ સ્વધોચ્યતામિત્યાદિસ્વધાવાચનપ્રયોગંચર્વજયેત્ અનેક ગ્રાહણાલાભે દેવસ્થાને શાલગ્રામાદિદેવમૂર્તિ સંસ્થાપ્ય શ્રાદ્ધંકાર્યં સર્થધાવિગ્રાહાભેદર્મંવટવિધિના શ્રાદ્ધં પિત્રોર્મરણેપ્રથમાન્દે મહાલયઃકૃતાકૃતઃ મહાલયોમલમાસે ન કાર્યઃ અપરપક્ષેપ્રતિયાર્પિકપ્રાસૌ મૃતતિથૌવાર્પિકંકૃત્યાતિથ્યંતરેસકૃન્મહાલયઃકાર્યઃ પ્રતિપદાદિદર્શતાદિપક્ષેપુનુતતિથૌવાર્પિકંકૃત્યા પાકાંતરેણમહાલયઃઅમાયાં પ્રતિયાર્પિકંસકૃન્માહાલયપ્રાસૌપૂર્વવાર્પિકંતતોમહાલયઃતતોદર્શશ્રાદ્ધમિતિ પ્રયંપાકભેદેન મહાલયમાત્રપ્રાસાચપિપૂર્વમહાલયઃ તતોદર્શઃ મૃતતિથૌસકૃન્મહાલયપક્ષેતત્તિથેર્મા હૃત્યનિર્ણયોપરાહ્ન્યાપ્ત્યાદર્શવદિતિમાતિ અત્રાપરપક્ષેમરણીશ્રાદ્ધાદ્વયાશ્રાદ્ધફલપ્રાપ્તિઃ મરણીશ્રાદ્ધમ પિંડકંપદ્મદૈવતંસાંકલ્પવિધિનાકાર્યંદેવૌપૂરિલોચનોપુરુરવાદ્રવૌવા મરણીશ્રાદ્ધકાર્યંગયાશ્રાદ્ધફલકા મેનપ્રતિવર્ષકાર્યં કેચિત્પિત્રાદિમરણોત્તરંપ્રથમવર્ષયકુર્વંતિદ્વિતીયાદિવર્ષેનકુર્વંતિતત્રમૂલંચિત્યં મમેતુ નદેધંનાપિવાપિચંયાવપૂર્ણોનયત્સર ઇત્યાદિયચ્છનેનસર્વસ્યાપિદર્શાદિશ્રાદ્ધસ્ય પ્રથમાન્દેનિપેદાઘર્ષાંતેપચ પિતૃત્વપ્રાપ્તેદ્વિતીયાદિવર્ષેપચકર્તુમિતિમાતિ યતુપિતૃમિત્રોપિયોયોત્રિયંતેતસ્યતસ્યપ્રથમાન્દેમર ણીશ્રાદ્ધંક્રિયતે તત્રાપિમૂલંનપદ્યામઃ ગયાશ્રાદ્ધફલાર્થમાચારમનુચ્ચત્યક્રિયતેચેન્મૃતાયેકમેવપાર્વણમુ દિશ્વસદૈવંકાર્યં અગ્રસપિંડવાચારોપિચિત્વઃ ॥

“પિતા સંન્યાસી, અથવા પતિત હોય તો નાંદીશ્રાદ્ધ અને તીર્થશ્રાદ્ધમાં જે પિતૃદેવતાઓને પિતા દેવો તે પિતૃદેવતાઓને પુત્ર આપે.” “મુંડન, પિંડદાન, મરણુપામેલાની ક્રિયા, એ સઘળુ જેનો પિતા જીવતો હોય તેણે અને જેની સ્ત્રી સગર્ભા હોય તેણે ન કરવાં,” ઇત્યાદિક પ્રમાણુ છે, માટે પિતા સંન્યાસી અથવા પાતકાદિકે યુક્ત હોય તો જેનો પિતા જીવતો છે તે પુત્રે પણ પિતાના જે પિતા ઇત્યાદિક સર્વ પિતૃ તેમનો ઉદ્દેશ કરી મહાલયશ્રાદ્ધ પિંડદાનવિના સાંકલ્પવિધિવડે કરવું. પિંડદાનાદિક વિસ્તાર કરવાને અશક્ત હોય તેણે પણ સાંકલ્પવિધિ કરવો. સાંકલ્પવિધિમાં અર્ધદાન, મંત્રસહિત આવાહન, અઞ્જીકરણ, પિંડદાન, વિકિરતું દાન અને “સ્વધાં વાચયિષ્યે ॥ સ્વધોચ્યતાં,” ઇત્યાદિ સ્વધાવચન પ્રયોગ, એટલાં વર્ત્ય કરવાં. આગ્રા શ્રાદ્ધેણા ન મળે તો દેવસ્થાનકે શાલ-આર્માદિક મૂર્તિની સ્થાપના કરી શ્રાદ્ધ કરવું. એક પણ શ્રાદ્ધાણુ ન મળે તો દર્ભના બટુ કરી શ્રાદ્ધ કરવું. માતા કે પિતાના મરણુ પછી પ્રથમ વર્ષમાં મહાલય શ્રાદ્ધ કરવું અથવા ન કરવું એ ચિંત્વ છે. મહામાસમાં મહાલય કરવું નહિ. અપરપક્ષ (શ્રાદ્ધપક્ષ)માં સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ ગ્રાહ થાય તો મરનારની તિથિને દિવસે સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ કરી બીજી તિથિને દિવસે સકૃન્મહાલય કરવું. એકમથકી અમાવાસ્યા લગી ઇત્યાદિક પક્ષમાં મૃતતિથિને દિવસે દરવખતનું સાંવત્સરિક કરીને બીજા પાકવડે મહાલય કરવું. બે અમાવાસ્યાને દિવસે પ્રતિસાંવત્સરિક અને સકૃન્મહાલય એ રીતે બે ગ્રાહ થાય તો પ્રથમ સાંવત્સરિક કરી પછી મહાલય કરવું, અને ત્યાર પછી દર્શશ્રાદ્ધ કરવું, એ રીતે ત્રણે જુદા પાક કરી કરવાં. એકજું મહાલય ગ્રાહ થાય તો પ્રથમ મહાલય, પછી દર્શ કરવું. મૃતતિથિને દિવસે બે સકૃન્મહાલય કરવું તેમાં તિથિનિર્ણય, અપરાહકાલે જે દિવસે વ્યાપ્તિ હોય તેને અનુસારે

દર્શ પ્રમાણે લેવો, એ રીતે ભાસે છે, આ અપરપક્ષમાં ભરણી નક્ષત્રને દિવસે આદ્ય કરવાથી ગયા-આદ્ય કરવાનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તે ભરણીઆદ્ય પિંડરહિત અને વરદૈવત (પિતૃત્રી સપત્નીક અને માતામહત્રી સપત્નીક), સાંકલ્પવિધિવડે કરવું. તે ભરણીઆદ્યમાં દેવ ધૂરિલોચન, અથવા પુરુરવા-દ્રવ લેવા. ભરણીઆદ્ય કામ્ય છે માટે ગયાઆદ્યના ફળની ઇચ્છા કરનારે દરવર્ષે કરવું. પિતા ઇલાદિકના મરણ પછી પ્રથમ વર્ષમાં જ કેટલાએક લોકો ભરણીઆદ્ય કરેછે, બીજા ઇલાદિક વર્ષમાં કરતા નથી, તેમાં મૂળ શું? તે વિચાર કરવો. મને તો, “ન્યહાં લગી વર્ષ પુરું ન થાય સહાં લગી દૈવ-કર્મ અને પિતૃકર્મ એ કરવાં નહિ,” ઇલાદિક વચનવડે દર્શાદિક સર્વ આદ્યનો નિષેધ કહ્યો છે માટે વર્ષ પુરું થયા પછીજ પિતૃપણની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી બીજા ઇલાદિક વર્ષમાંજ કરવાને યોગ્ય છે, એમ ભાસે છે. પિતા માતા એ વિના પણ ને ને કોઈ મરણ પ્રાપ્ત થાય છે તેના તેના પ્રથમવર્ષે ને ભરણીઆદ્ય કરે છે, તેમાં પણ કયાર્હી મૂળ દેખાતું નથી. ગયાઆદ્યનું ફળ મળવામાટે કેવળ લોકાચારને અવસરી કરવું હોય તો મરનારને આદિ લઈ ને એક ત્રી તેનોજ ઉદ્દેશ કરી દેવતાસહિત કરવું. એ ભરણીઆદ્યમાં પિંડદાન કરવાનો ને આચાર છે તે પણ વિચાર કરવા યોગ્ય છે.

અત્રાપરપક્ષે સતમ્યાદિદિનત્રયેમાધ્યાવર્ષશ્રાદ્ધંકર્તું પૂર્વેશુઃશ્રાદ્ધંકરિષ્યે માધ્યાવર્ષશ્રાદ્ધંકરિષ્યેઽન્ય ઇન્યશ્રાદ્ધંકરિષ્યેઈતિક્રમેણ સંકલ્પંકૃત્વા સર્વોપ્યેકાકાવિધિરામ્બલાયનૈઃકાર્યઃ इदमाश्वलायनानामएका विहितरूपमेकाएकाकरणपक्षेपिकायं इतरशाखिनांत्वएकाकरूपमेवेति पंचाएकाकरणपक्षेएकाश्राद्धं करिष्यइतिसंकल्प्यकार्यं एकाएकापक्षेतु नकार्यं नचम्यामन्वएक्यश्राद्धंनवदैवतं सर्वशाखिमिरष्टम्या मएकाश्राद्धाकरणेपि गृह्याश्रौययोक्तविधिनाकार्यं अस्यामन्वएक्यस्यमुष्यत्वात् गृह्यामिरहितस्तु येषां पूर्वमातामृता पश्चात्पितामृतस्मृतमाताપितृकैः पाणिहोमादिविधिना नवदैवस्यंकार्यं जीवपितृकेण मृतमातृकेणानुपनीतेनापि मात्रादित्रितयमात्रोद्देशेनैकपार्षणं पुरुरवाद्रवदेवसहितंसंपिंडकंश्राद्धं फायं स्वमातरिजीवस्यामृतसापत्नमात्रादिप्रयोद्देशेनैકकार्यं स्वमातृसापत्नमात्रोन्मृतौद्वિचचनप्रयोगेण सापत्नमात्रनेकत्वेचमात्रासहयहुयचनप्रयोगेण एकस्मिन्विशेषेएकएवक्षणोर्ध्यःपिंडश्चैकएवदैवः पितामहीप्र पितामहोद्द्वैविमौपिंडौचेत्येवंपार्षणमावश्यकं केचिन्मातृयहुत्वेविप्रपिंडादिमेदमाहुः स्वमातृसापत्नमातृ जीवनेतु गृह्यामिरहितेनमृतपितृकेणापिनकार्यं अन्वएक्येमातृयजनस्यमुष्यत्वादतएवात्रकैश्चिन्मातृ पार्षणस्यैवप्रायश्चયનુકમितिभाति पूर्वपितृमृतોपશ્રાન્માતૃમૃતાવપિગૃહ્યામિતામસ્યાંનવમ્યામન્વएक्या मावश्यकंनित्यत्वात् अन्येषાંપશ્ચાન્માતૃમૃતૌનાવશ્યકં કેચિન્નવમ્યાંપૂર્વમૃતમાતૃશ્રાદ્ધં મૃતૃમતૃરિલુપ્યત્ इतिवचनप्रामाण्यमाश्रित्यपितृमरणोत्तरंनकुर्वेति भर्तुरप्रेसहदाहेनयामृतानांमातामहीमगिनीबुद्धिर् मातृष्वसृपितृष्वस्मादीनामपुत्राणांपितृमात्रादिकुलोत्पन्नानांसर्वासामेवसौभाग्यवतीनामस्यांनवम्यांश्रा द्धंकार्यं भर्तुरप्रेमृतानांतत्तत्तत्तृमरणोत्तरंचनकार्यं अतएवास्याअविधवानवमीत्वप्रसिद्धिः अतःपश्चाअ पिनवमीश्राद्धंकार्यं अस्याविधवानवमीश्राद्धस्यमहालयवावहुक्षिकदर्शनंगौणकालः एषंवौहित्रप्रतिप च्छ्राद्धस्यापीतिकालतरवविवेचने अत्राविधवानवमीश्राद्धेसुवासिनीनांप्रतिसांवत्सरिकश्राद्धादौचनुवा सिनीभोजनमपिकार्यं भर्तुरप्रेमृतानारीसहदाहेनयामृतता तस्याःस्थानेनिजुंजीतविप्रैःसहसुवासिनीमित्या दिमार्कंडेयवचनात् अस्यांनवम्यांपिंडदानंजीवपितृकेणापिगर्भिणीपतिनाचापिकार्यं नवमीश्राद्धासंम येमामन्वएक्याकरणजनितप्रत्ययायपरिहारायंशतवारमेभिर्बुध्भिःसुमनाइतिमंत्रजपंकरिष्येइतिसंकल्प्य तज्जपंकुर्यात् अन्वएक्येसामवेदिभिःपितृपार्षणेनमेवकार्यं मातृमातामहपार्षणेनकार्येइतिसिंधुः ॥

એ અપરપક્ષમાં સાતમ, આઠમ, અને નોમ એ ત્રણ દિવસ “માધ્યાવર્ષશ્રાદ્ધં કરતું પૂર્વેશુઃ-શ્રાદ્ધં કરિષ્યે, માધ્યા વર્ષશ્રાદ્ધં કરિષ્યે, અન્વએક્યશ્રાદ્ધં કરિષ્યે,” એવો કમવડે સંકલ્પ કરી આશ્વ-લાયનોએ સઘળો અષ્ટકાઆદ્યનો વિધિ કરવો. આ અષ્ટકાવિકૃતિરૂપ આદ્ય, આશ્વલાયનો એક અષ્ટ-કાશ્રાદ્ધ કરતા હોય, એ પક્ષમાં પણ કરવું. બીજી શાખાવાળાઓએ અષ્ટકારૂપજ કરવું. પાંચ અષ્ટકા કરવી એ પક્ષમાં, “અષ્ટકાશ્રાદ્ધં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી કરવું. એકાષ્ટકાપક્ષમાં તો કરવું નહિ. સઘળી શાખાવાળાઓએ આઠમને દિવસે અષ્ટકાઆદ્ય ન કર્યું હોય તો પણ નોમને દિવસે અન્વએક્ય-શ્રાદ્ધ નવદૈવત (પિતૃત્રી માતૃત્રી, અને માતામહત્રી સપત્નીક) એ રીતે ગૃહાગ્રીમાં જવો વિધિ કહ્યો છે તેપ્રમાણે કરવું; કારણ, એ નવમીને દિવસે અન્વએક્યશ્રાદ્ધ યુગ્ય છે. જેનો ગૃહાગ્રી સિદ્ધ ન હોય તેણે તો, જેની માતા પ્રથમ મરેલી હોય અને પિતા પછી મરણ પામેલો હોય તેણે એટલે

એ રીતે જેનાં માતા પિતા મરણ પામેલાં હોય તેણે પાણિહોમાદિવિધ કરી નવદૈવલગ્ન કરવું. પિતા જીવતા હોય અને માતા મરણ પામેલી હોય તેમ ચતોપવીત પેહેરું ન હોય તેણે પણ માતૃત્રીનો માત્ર ઉદ્દેશ કરી એક પાર્વણરૂપ પુરુષવાર્ધવ દેવસહિત અને સર્પિકક શ્રાદ્ધ કરવું. પોતાની માતા જીવતી હોય તો મરેલી સાવકી મા ઇલાદિ જે ત્રી તોના ઉદ્દેશ કરી કરવું. પોતાની માતા અને સાવકી માતા એ બન્ને મરણ પામેલી હોય તો દિવચનનો પ્રયોગ કરી, અને સાવકી માતા અધિક હોય તો માતાસહિત બહુવચનનો પ્રયોગ કરી એક શ્રાદ્ધણમાં એકજ ક્ષણ, અને અર્ધ; પિંડ પણ એકજ કરવો. પિતામહી અને પ્રપિતામહી એ બન્ને ઠેકાણે જે શ્રાદ્ધણ અને બે પિંડ, એ રીતે એ પાર્વણ આવશ્યક છે. કોઈ ગ્રંથકાર, માતા ઘણી હોય તો શ્રાદ્ધણ અને પિંડ બુદા બુદા બેઠકએ એવો ભેદ કહે છે. પોતાની માતા અને સાવકી માતા એ જીવતી હોય તો ગૃહાન્નિરહિત હોય તેણે અને જેનો પિતા મરેલો હોય તેણે પણ કરવું નહિ. કારણ, અન્વયક્યશ્રાદ્ધમાં માતૃપૂજનાદિકજ મુખ્ય છે, માટેજ કેટલાએક ગ્રંથકારોએ અન્વયક્યશ્રાદ્ધને દિવસે માતૃપાર્વણ પ્રથમ કહેવું છે, એમ ભાસે છે. પ્રથમ પિતા મૃત થયેલો હોય અને પછી માતા મૃત થયેલી હોય તો પણ ગૃહાન્નિ ધરનારાઓને નિલ છે માટે નવમીને દિવસે અન્વયક્યશ્રાદ્ધ અવશ્ય કરવું. બીજાઓને માતા પછી મરણ પામેલી હોય તો આવશ્યક નથી. કેટલાએક મનુષ્યો નોમનો દિવસે પ્રથમ મરેલી માતાનું શ્રાદ્ધ, “પતિ મરણ થયા પછી હુમ યાય છે,” એ વચનના પ્રમાણનો આશ્રય કરી પિતા મરણ થયા પછી કરતા નથી. પતિથી પ્રથમ અથવા પતિની સાથે સતી થઈ મરણ થયેલી માતામહી (માની મા), બેહેન, દીકરી, માસી અને કાકા ઇલાદિક પુત્રરહિત બેવી; પિતા માતા ઇલાદિકનાં કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી સઘળી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓનું એ નોમને દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું. પતિથી પ્રથમ મરેલીનું શ્રાદ્ધ તેના પતિ મરવા પછી કરવું નહિ, માટેજ એ નોમનું અવિધવાનવમી એવું નામ છે. માટે પોતાની સ્ત્રીનું પણ નોમને દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું. એ અવિધવા નવમીશ્રાદ્ધનો મહાલયશ્રાદ્ધનીપેઠે વૃશ્ચિક સંક્રાંતિનો પ્રવેશ યાય ત્યાં લગી ગાંધુ કાલ છે. એ પ્રમાણે એકમને દિવસે દોહિરે કરવાનું જે માતામહી (માના)નું શ્રાદ્ધ તેના પણ કાલ વૃશ્ચિક સંક્રાંતિનાં દરોન લગી છે એ રીતે કાલતત્ત્વવિવેચન ગ્રંથમાં કહ્યું છે. એ અવિધવાનવમી શ્રાદ્ધને દિવસે અને સૌભાગ્યવતીનાં દરવર્ષનાં સાંવત્સરિક ઇલાદિક શ્રાદ્ધને દિવસે પણ સુવાસિનીલોજન કરાવવું. “પતિથી પ્રથમ મરણ પામેલી, અથવા પતિની સાથે સતી થઈ મરણ થયેલી તેને ઠેકાણે એટલે તેના શ્રાદ્ધમાં શ્રાદ્ધણીની સાથે સુવાસિની પણ નોતરવી,” ઇલાદિક માર્કંડેયનાં વચનો છે. આ નવમીશ્રાદ્ધને દિવસે પિંડદાન, જેના પિતા જીવતા હોય તેણે અને જેની સ્ત્રી સગલાં હોય તેણે પણ કરવું. નોમનું શ્રાદ્ધ કરવાનો સંભવ ન હોય તો, “મમાન્વયક્યાકરણજનિતપ્રત્યચાયપરિહારાર્થે શ્વતવારં ‘પમિ-ર્દ્યુમિઃ સુમના’” इति मंत्रजपं करिष्ये,” એવો સંકલ્પ કરી તે મંત્રનો જપ કરવો. અન્વયક્યશ્રાદ્ધમાં સામવેદીઓએ પિતૃપાર્વણ (પિતૃત્રી) કરવું, માતૃપાર્વણ, અને માતામહીપાર્વણ કરવાં નહિ, એ રીતે નિર્ણયસિંધુ કહે છે.

अत्रद्वादश्यांसंन्यासिनामहालयः सचापराह्वय्यापिन्यामित्युक्तं तत्रवैष्णवाजपराह्वय्यापिन्याद्वादश्यां
एकादशीव्रतदिनसत्त्वेस्वल्पायामपिद्वादश्यांशुद्धत्रयोदश्यांचैकादशीपारणादिनेष्वसंन्यासिदैवत्वंथा
द्धकुर्वन्ति ममत्वीदृशेविषयेवैष्णवैःसंन्यासिमहालयोदशोकार्येइतिभाति ॥

એ અપરપક્ષમાં અપરાહ્લકાલ્યાપિની આરસને દિવસે સંન્યાસિઓનું મહાલય કરવું. તેમાં વૈષ્ણવો, અપરાહ્લકાલ્યાપિની આરસ, એકાદશીવ્રતને દિવસે હોય તો અત્પ કદિ આરસ હોય તો પણ તે દિવસે અથવા શુદ્ધ તેરસને દિવસે અર્થાત્ એકાદશીના આરસને દિવસેજ સંન્યાસિદૈવલ (સંન્યાસી જેના દેવતા છે) એવું શ્રાદ્ધ કરે છે.—મને તો એવે પ્રસંગે વૈષ્ણવોએ સંન્યાસિઓનું મહાલય અમાવાસ્યાને દિવસેજ કરવું, એમ ભાસે છે.

अत्रत्रयोदश्यामधायुतायार्कैवलायांवाश्राद्धंनित्यंकेवलमत्रायामपिशाद्धंकार्यं अत्रआह्वविधौवहुग्रंथेषु
वहचःपक्षाः अपुत्रेणपुत्रिणावागृहिणासपत्नीकापितृपार्वणमातामहपार्वणाभ्यांपितृव्यभ्रातृमातुलपितृ
प्वस्मात्तृच्चसुभगिनीश्वशुरादिपार्वणेभ्यःसहितंअपिंडंसांकल्पविधिनाश्राद्धंकार्यं अथवापित्रादिपा
देणद्वयंमहालयचत्पितृव्याद्येकोद्दिष्टगणांशोद्दिश्यसांकल्पविधिनाश्राद्धंकार्यं यद्वादशीव्रतपद्वैतवंश्राद्धम-

પિંડકર્તાયં અથવાનિષ્કામેણપુત્રિણાશ્રાદ્ધવિધિનાશ્રાદ્ધનાનુષ્ટેયં કિંતુ પિત્રાદિપાર્ષણદ્વયંકેવલંપિત્ત
વ્યાદિસહિતંયોદિદ્યૈતેપાંતૃત્યર્થંબ્રાહ્મણમોજનંકરિષ્યદિતિસંકલ્પ્ય પિતૃરુપિણેબ્રાહ્મણાયગંધંસમર્પયામી
ત્વેયં પંચોપચારાન્સમર્પ્યં બ્રહ્માર્પણમિત્યાદિપઠિત્વા અનેનબ્રાહ્મણમોજનેન પિત્રાદિરૂપીશ્વરઃપ્રીયતામિ
ત્વમ્મુત્સુજ્ય પાયસાદિમધુરાન્નેનવિપ્રાન્મોજયિત્વાદક્ષિણાદિભિઃસંતોષ્યસ્વયંમુંજીતેતેતાવદેવકર્તૃવ્યં
અપુત્રિણઃ સકામસ્યકર્પિંડદાનરહિતશ્રાદ્ધવિધિનાશ્રાદ્ધનદોષાય કચિદપુત્રિણઃપિંડદાનમપ્યુક્તં ઇવમુક્ત
પદ્ધેષ્વન્યતમપક્ષેણમધાત્રયોદશીશ્રાદ્ધમવશ્યાનુષ્ટેયં અકરણેદોષોકેનિત્યત્વાત્ હસ્તનક્ષત્રસ્યસૂર્યમધાયુ
તાત્રયોદશીગજચ્છાયાસંક્ષિતા અસ્યાંશ્રાદ્ધેનફલભૂયસ્વં અત્રમહાલયસ્યયુગાદેશ્ચપ્રાતૌમધાત્રયોદશી
મહાલયયુગાદિશ્રાદ્ધાનિતંત્રેણકરિષ્યદિતિસંકલ્પ્ય તંત્રેણકુર્યાત્ નતુદર્શનનિત્યશ્રાદ્ધસ્યેવકસ્યચિત્પ્રસંગ
સિદ્ધિઃ અત્રૈવમાતિ અંગાનામૈવ્યંપ્રધાનમાત્રમેદસ્તંત્રં તેનવિશ્વેદેવપાકાચંગાનામૈવ્યંવિપ્રાર્ઘ્યંપિંડાદેભેદ
એવ પ્રસંગસિદ્ધિસ્થલેતુપ્રધાનમપિનભિચત્તિ પ્રયોદશીશ્રાદ્ધેપરપક્ષત્વાદ્દરિલોચનાવિશ્વેદેવાશ્રાદ્ધ
સાગરેડક્તાઃ અયિમકૈરપિપ્રાતૃભિર્મધાત્રયોદશીશ્રાદ્ધપૃથક્કાર્યમિતિસિંધુકૌસ્તુભાદૌ યિમકૈરપિસદૈ
ઘેતિશ્રાદ્ધસાગરે ॥

એ અપરપક્ષમાં મધાનક્ષત્રયુક્ત તેરમ અથવા કેવળ તેરસને દિવસે શ્રાદ્ધ અવશ્ય કરવું.
એકલા મધા નક્ષત્રમાં પણ શ્રાદ્ધ કરવું. એ મધાશ્રાદ્ધના વિધિમાટે અનેક અથોમાં અનેક રીતિના
પક્ષ કહ્યા છે. પુત્રરહિત અથવા પુત્રવાન ગૃહસ્થે સપત્નીક પિતૃપાર્વણ અને માતામહાપાર્વણેસહિત
તથા કાકા, ભાઈ, મામા, દોઈ, માસી, બેહેન, સસરો, ઇલાદિકોનાં પાર્વણેસહિત એવું સાંકલ્પ
વિધિવડે પિંડરહિત શ્રાદ્ધ કરવું. અથવા પિતૃત્રથી, માતૃત્રથી અને મહાલયપ્રભાણે કાકા ઇલાદિ એકો-
દિગ્ધણ એ સઘળાઓનો ઉદ્દેશ કરી સાંકલ્પવિધિવડે શ્રાદ્ધ કરવું. અથવા અમાવાસ્યાના શ્રાદ્ધ
સરખું છ દેવતાઓનો ઉદ્દેશ કરી પિંડરહિત શ્રાદ્ધ કરવું. અથવા નિષ્કામ એવા પુત્રવાન ગૃહસ્થે
શ્રાદ્ધવિધિ કરી શ્રાદ્ધ કરવું નહિ, ભારે કેવળ પિતૃત્રથી, માતૃત્રથી, એનો ઉદ્દેશ કરી, અથવા પિતૃ-
ત્રથી, માતૃત્રથી અને કાકા ઇલાદિ એકોદિગ્ધણોનો ઉદ્દેશ કરી “પતેપાં તૃત્યર્થં બ્રાહ્મણમોજનં કરિષ્યે”
એવો સાંકલ્પ કરી, “પિતૃરુપિણે બ્રાહ્મણાય ગંધં સમર્પયામિ” એવો ઉચ્ચાર કરી ગદ્યાદિ પંચાપચાર
અર્પણ કરવા; પછી “બ્રહ્માર્પણં” ઇલાદિ મત્ર ઉચ્ચાર કરી, “અનેન બ્રાહ્મણમોજનેન પિત્રાદિરૂપી
પરમેશ્વરઃ પ્રીયતાં,” એવું કહી અન્નદાનનું જળ ચૂકવું. પછી દૂધપાક ઇલાદિ મધુર અન્નવડે બ્રાહ્મ-
ણોને ભોજન કરાવી દક્ષિણાથી સતોપ કરાવી પછી પોતે ભોજન કરવું, એટલેજ વિધિ કરવો.
પુત્રરહિત અને સકામ એવા ગૃહસ્થને તો પિંડદાનરહિત એવા શ્રાદ્ધવિધિવડે શ્રાદ્ધ કરવાથી દોષ
પ્રાપ્ત થતો નથી.—કોઈ અથમાં પુત્રરહિતને પિંડદાન પણ કરવું એમ કહ્યું છે. એ પ્રમાણે કહેલા
પક્ષોમાંથી કોઈ એક પક્ષ સ્વીકાર કરી મધા નક્ષત્ર તથા ત્રયોદશીને દિવસે શ્રાદ્ધ અવશ્ય કરવું.
કારણ, ન કરવાથી દોષ કહેલો છે માટે તે નિલ છે. હસ્ત નક્ષત્રમાં મૂર્ય આવ્યો હોય તેમાં મધાયુક્ત
તેરસનું નામ ગજચ્છાયા એવું છે. તે દિવસે શ્રાદ્ધ કરવાથી મહાલય મળે છે. એ તેરસને દિવસે
મહાલય અને યુગાદિ તિથિ એ આવે તો, “મધાત્રયોદશીમહાલયયુગાદિશ્રાદ્ધાનિ તંત્રેણ કરિષ્યે,”
એવો સંકલ્પ કરી તંત્રોવડે શ્રાદ્ધ કરવાં. દર્શશ્રાદ્ધવડે નિત્યશ્રાદ્ધરૂપી બીજા કોઈ પણ શ્રાદ્ધની
સિદ્ધિ થતી નથી. એ વિષયમાં એવું ભાસે છે કે, અગર કર્મ એક હોય અને માત્ર પ્રધાન કર્મનો
ભેદ હોય તેને તત્ર કહે છે, તેથી વિચ્છેદેવ, પાક ઇલાદિક જે અગ તે સઘળાનાં એક હોય અને
શ્રાદ્ધળ, અર્થ, પિંડ ઇલાદિક પ્રધાન કર્મ જુદાં જુદાં કરવા. પ્રસંગ (એક કરવાથી બનેલી) સિદ્ધિ
થતી હોય તે કેકાણે તો પ્રધાન કર્મ ચુકાં જુદાં થતાં નથી. તેરસનું શ્રાદ્ધ એ અપરપક્ષનું શ્રાદ્ધ છે
માટે હીચ દેવ ધૃતિભોજન નામના લેવા એ રીતે શ્રાદ્ધસાગરમાં કહેલું છે. સાથે રહેનારા ભાઈ-
એએ પણ મધાત્રયોદશીશ્રાદ્ધ જુદાં જુદાં કર્યાં, એ રીતે નિર્ણયસિંધુ, કૌસ્તુભ ઇલાદિ શ્રવ્યોમાં
કહ્યું છે. જુદા થયા હોય તોપણ સઘળાઓએ એકજ કરવું. એ રીતે શ્રાદ્ધસાગરમાં કહ્યું છે.

અથાત્રચતુર્દશ્યાંપિત્રાદિત્રયમધ્યેષ્કસ્યાપિશસ્ત્રવિપાગ્નિજલાદિઠંઘિવ્યાગ્રસર્પાદિનિમિત્તેનદુર્ભરણે
નમૃતસૈકોદિદિવિધિનાશ્રાદ્ધકાર્યમ્ પિત્રાદિઠયોઃશસ્ત્રાદિહતત્ત્વેદ્દેષ્કોદિદેકાર્યં પિત્રાદીનાંત્રયાણાં
શરારાદિહતત્ત્વેપાર્ષણમેત્રકાર્યં કેચિદેકોદિદિત્રયંકાર્યમિત્યાહુઃ સહગમનેપ્રયાગાદૌચવિધિપ્રાપ્તેગ્નિજલા
દિમરણે ચતુર્દશીશ્રાદ્ધનકાર્યં ચુદ્ધપ્રાયોપવેશનયોર્વૈધત્ત્વેપીંદકાર્યં અગ્રશસ્ત્રાદિહતપિતૃવ્યગ્રાગ્રાદેરપ્ય

પુત્રસ્યૈકોદિષ્ટકાર્યં इदंधूरिलोचनसंज्ञकदेवसहितंकार्यं अत्रसंबन्धगोत्रनामाद्युच्चार्यामुकनिमित्तेनमृत
स्यचतुर्दशीनिमित्तमेकोदિष्टश्राद्धंसदैवंसर्पिंडंकरिष्यइतिसंकल्प्य प्रत्येकोदિष्टमेकौषधिकंपवित्रैर्कपिंडयुतं
श्राद्धंकार्यं पित्रादेर्भ्रात्रादेश्चशस्त्रहतत्वे पृथग्भाकादिनामहालयवत्सहतत्रेणैकोदિष्टद्वयादि एवंचतुर्द
श्यामेकोदિष्टंरुत्वापित्रादिसर्पेपितृगणोद्देशेनसकृन्महालयस्तिथ्यंतरेऽवश्यंकार्यः अस्यांचतुर्दश्यां
दिशश्चादिमृतयोर्मतापित्रोर्मृताहस्तदाचतुर्दशीनिमित्तमेकोदिष्टंरुत्वा पुनस्तदैवमृतादित्रयोद्देशेनसां
घत्सरिकंपार्षणविधिनाकार्यमितिश्राद्धसागरे कौस्तुभादौतुसांघत्सरिकपार्षणेनैवचतुर्दशीश्राद्धसि
द्धिरूप्यकार्यमित्युक्तं दिनान्तरेचसकृन्महालयःकार्यः अत्रचतुर्दशीश्राद्धस्यकथंचिद्विभेदोअत्रैवपक्षेऽ
ग्रिमपक्षेवादिनान्तरेतत्पार्षणविधिर्नैवकार्येनन्वेकोदिष्टं अत्रैकोदिष्टेपरब्रह्मव्यापिन्येवचतुर्दशीप्राज्ञा न
त्वितरैकोदिष्टेतिधियन्मध्याह्नव्यापिनीतिकौस्तुभे ॥

એ અપરપક્ષમાં પિતા, પિતામહ, અને પ્રપિતામહ એ ત્રણમાંથી કોઈ પણ હથિયાર, વિષ, આગ્રિ, જળ ઇલાદિક અથવા શિગડાંવાળા (પશુઆદિક), સિંહ, સર્પ, ઇલાદિક નિમિત્તવડે દુર્ભરણથી
મરણ થયેલા હોય તો તેનું શ્રાદ્ધ એ ઔદશને દિવસે એકોદિષ્ટવિધિવડે કરવું. પિતા, પિતામહ
ઇલાદિ જે શસ્ત્રાદિકવડે મરણ થયેલા હોય તો એ એકોદિષ્ટ કરવાં. પિતા, પિતામહ, અને પ્રપિતામહ
એ ત્રણે શસ્ત્રાદિકવડે મરણ થયેલા હોય તો પાર્વણ કરવું. કોઈ અન્યકાર ત્રણ એકોદિષ્ટ કરવાં,
એમ કહે છે. સતી થઈ પતિની સાથે જવાને સમયે વિધિપ્રાપ્ત આગ્રિમાં મરણ થયું હોય અને
પ્રયાગાદિકમાં વિધિપ્રાપ્ત જળસમાધિવડે મરણ થયેલું હોય તો ઔદશને દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું નહિ. યુદ્ધ
અને પ્રાયોપવેશન (દર્ભ પાથરી ઉપર બેસી ઉપવાસ કરી મરવું) એ બે કે વિધિપ્રાપ્ત છે તો પણ
તેવડે મરણ પામેલા હોય તો તેનું શ્રાદ્ધ ઔદશનું કરવું. શસ્ત્રાદિકવડે મરણ થયેલા અને પુત્રરહિત
એવા કાકા, ભાઈ ઇલાદિકનું પણ એ ઔદશને દિવસે એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધ કરવું. એ શ્રાદ્ધ ધૂરિલોચન
નામના વિષેદેવાસહિત કરવું. એ શ્રાદ્ધમાં સંબંધ, ગોત્ર, નામ, ઇલાદિકનો ઉચ્ચાર કરી, “અમુકનિ-
મિત્તેન મૃતસ્ય ચતુર્દશીનિમિત્તમેકોદિષ્ટં શ્રાદ્ધં સદૈવં સર્પિંડં કરિષ્યે,” એવા સંકલ્પ કરી દરએક
એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધ એક અર્ધ પવિત્ર, અને એક પિંડસહિત કરવું. પિતા ઇલાદિક અને ભાઈ ઇલાદિક
એ શસ્ત્રવડે મરણ થયેલા હોય તો પાક ઇલાદિક જુદા કરી મહાલયપ્રમાણે અથવા એકતંત્રવડે એ
એકોદિષ્ટ કરવાં. એ પ્રમાણે ઔદશને દિવસે એકોદિષ્ટ કરી પિતા ઇલાદિક સર્વ પિતૃગણુનો ઉદ્દેશ
કરી સકૃન્મહાલય બીજી તિથિમાં અવરણ કરવું. શસ્ત્રાદિકવડે મરણ થયેલાં માતા, પિતા ઇલાદિ-
કનો મરણ દિવસ બે એ ઔદશને દિવસે આવે તો ચતુર્દશીનિમિત્ત એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધ કરી ફરી એજ
દિવસે મરણ પામેલી ઇલાદિક ત્રીયોના ઉદ્દેશ કરી સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ પાર્વણુવિધિવડે કરવું. એ રીતે
શ્રાદ્ધસાગર ગ્રંથમાં કહ્યું છે. કૌરુભાદિ અન્યમાં તો, સાંવત્સરિકના પાર્વણુ વિધિવડેજ તેની સિદ્ધિ
થાય છે, માટે ઔદશનું શ્રાદ્ધ જુદું કરવું નહિ એમ કહેલું છે; અને બીજે કોઈ એક પણ દિવસે
સકૃન્મહાલય કરવું. એ ઔદશના શ્રાદ્ધને કાંઈએક વિદ્ય આવે તો એજ પક્ષમાં, અથવા બીજા
પક્ષમાં, બીજે કોઈ દિવસે તે ઔદશનું શ્રાદ્ધ પાર્વણુવિધિવડેજ કરવું, એકોદિષ્ટ કરવું નહિ. એ
એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધમાં અપરાહ્ણકાલવ્યાપિની ઔદશ લેવી, બીજાં એકોદિષ્ટની તિથિ પ્રમાણે મધ્યાહ્નકાલ-
વ્યાપિની લેવી નહિ, એ રીતે કૌરુભામાં છે.

હસ્તનક્ષત્રેસૂર્યસતિચાંદ્રહસ્તનક્ષત્રયુતામાવાસ્યાગજચ્છાયાતત્સાંશ્રાદ્ધદાનાદિકાર્યંઇત્યમાંગજચ્છા
યા આશ્વિનશુક્રપ્રતિપદિદોહિત્રેણાનુપનીતેનાપિસપ્તીકમાતામહસ્યપાર્વણમાતુલેસત્યપિઅવશ્યંકાર્યં
માતામહીસત્ત્વેકેવલમાતામહપાર્ષણં इदंजीवत्पितृकणैवकार्यं इदंसर्पिंडकमर्पिंडकंवा अत्रपुनरुवाद्रैवसंज्ञ
काविश्वेदेवाः धूरिलोचनाइतिकेचित् इयंप्रतिपदपरब्रह्मव्यापिनीગ્રાહોતિવહઃ સંગવ્યાપિનીતિકેચિત્
અસ્યશ્રાદ્ધસ્યાવહશ્ચિકદર્શનંગૌણકાલતત્ત્વવિવેચને इतिमहालयादिनिर्णयोद्देशः समाप्तः ॥

હસ્ત નક્ષત્રના સૂર્ય છતાં આમાવાસ્યાને દિવસે ચંદ્રનું હસ્ત નક્ષત્ર હોય તો તે અમાવાસ્યાનું
ગજચ્છાયા એવું નામ છે, માટે તે દિવસે શ્રાદ્ધ, દાન ઇલાદિક કરવું. એ રીતે અમાવાસ્યાને દિવસે
ગજચ્છાયાપર્વણી કહી. જેને જોઈ મળી ન હોય તેવે દોહિત્રે પણ આશુ શુદ એકમને દિવસે
સપ્તીક માતામહનું મહાલય શ્રાદ્ધ મામા છતાં પણ અવરણ કરવું. માતામહી (માની મા) હોય તો
કેવળ માતામહનું પાર્વણ કરવું. એ માતામહશ્રાદ્ધ જોના પિતા જીવતા હોય તેણેજ કરવું.

એ પિંડસહિત અથવા પિંડરહિત કરવું. એ આદ્યમાં ‘પુરસ્વાર્દવ નામના’ વિશેદેવા લેવા. ‘ધૂરિ-લોચન’ લેવા, એમ પણ કોઈ કહે છે. એ એકમ માતામહાશ્યાદ્યમાં અપરાહ્વ્યાપિની લેવી, એ રીતે ઘણા ગ્રંથકારે કહે છે. સંગવકલ્યાપિની લેવી, એમ પણ કોઈ એક કહે છે. આ માતામહા-શ્યાદ્યનો વૃશ્ચિક સંક્રાંતિનો પ્રવેશ થાય ત્યાં લગી ગોળુ કાલ છે, એ રીતે કાલતરવવિવેચન ગ્રંથમાં કહ્યું છે. એ પ્રમાણે મહાલક્ષ્મી ઇલાદિકનો નિર્ણય સમાપ્ત થયો.

ભાદ્રપદકૃષ્ણપક્ષેભૌમવારવ્યતીપાતરોહિણીયુતાપઘ્નીકપિલાપઘ્ની ॥ અન્નહસ્તસ્ય સૂર્યફલાતિશયઃ અયંયોગોદિવૈવગ્રાહ્યોનનુરાગૈર્સૂર્યપર્વત્વાદિતિમાતિ અસ્યાંદુતચંદ્રચંચસર્વેકોદિગુણં મન્વેત્ અન્નશ્યાદ્ધંકાર્યમિતિવિશેષવચનંનોપલભ્યતે તથાપિઅલભ્યયોગેશ્યાદ્ધવિધાનાદર્શવત્પરદૈવનં શ્યાદ્ધંકાર્યમ્ ॥

હવે કપિલા છઠનો નિર્ણય કહે છે.

ભાદ્રપદના કૃષ્ણપક્ષમાં છઠને દિવસે મંગળવાર, વ્યતીપાત, રોહિણી એ સૂર્યનો યોગ આવશે હોય તો તે છઠને કપિલા છઠ એમ કહે છે. એ છઠને દિવસે હસ્તા નક્ષત્રના સૂર્ય હોય તો અત્યંત મહાકળ મળે છે. એ કપિલા છઠનો યોગ સૂર્યપર્વ છે માટે દિવસનોજ લેવો, રાત્રિએ લેવો નહિ એમ ભાસે છે. “એ કપિલા છઠને દિવસે હોમ, દાન ઇલાદિક ને કરે તે સર્વ કોટિશુભ થાય છે.” એ કપિલા છઠને દિવસે શ્યાદ્ધ કરવું એ રીતે વિશેષ વચન મળતું નથી, તો પણ અલક્ષ્ય યોગનેવિષે શ્યાદ્ધ કરવાનો વિધિ છે માટે દર્શાવ્યાપ્રમાણે પરદૈવત (પિતૃત્રી સપત્નીક અને માતામહાત્રી સપત્નીક એ રીતે) શ્યાદ્ધ કરવું.

અધાન્નસંક્ષેપતોન્નતવિધિઃ ॥ સૂર્યોદેશોનોપવાસંસંકલ્પ્ય વૈવદારુશીરકુંકુમૈલામનઃશિલા પક્ષકાષ્ઠતંદુલાન્મધુગવ્યાખ્યાપેપયિત્વાક્ષીરાલોડિતેનકલ્કેનાંગવિલિપ્યખ્યાયાત્ તન્નમન્નઃ આપસ્ત્વમસિ દેવેશજ્યોતિષાંપતિરેવચ પાપનાશાયમેદેયવાહ્નનઃકાયકર્મજં તતઃપંચગવ્યેનજાત્વાપંચપલ્લવૈર્માર્જયિત્વા મૃત્તિકાક્ષાન્કુર્યાત્ તર્પણાદિમિત્યવિધિંકૃત્વા ચરુણંપૂજયિત્વા સર્વંતોમદ્રમચ્ચેકલશોપરિતંદુલાદૌ પદ્મંલિખિત્વાતસ્યાદ્રસુપત્રેપુર્વાદૌ સૂર્યંતપનંસખંરેતસંરવિમાદિત્યંદિવાકરંપ્રમાકરંસૂર્યમિત્યાવાહ્ય મધ્યેસૌવર્ણરથેસૂર્યમન્નપ્રરુણંચાવાહ્યકરવીરાકાંદિપુષ્પૈર્થૂપાદિભિઃસંપૂજયેત્ દિક્ષાલાદિદેવતાઃસંપૂજ્ય દ્વાદશાર્ચ્યાન્સૂર્યાયદદ્યાત્ સપિસ્તરઃપૂજાવિધિર્દ્વાદશાર્ચ્યમન્નાશ્ચકૌસ્તુ મેહેયાઃ સૂર્યાં પ્રમાકરનમસ્તુભ્યં સંસારાન્માસંમુદ્ધર મુક્તિમુક્તિપ્રદોયસાત્સાચ્છાંતિંપ્રયચ્છમે નમોનમસ્તેવચ્ચક્ષ્મસ્સામયજુપાંપતે નમોસ્તુવિશ્વરૂપાયવિશ્વધાત્રેનમોસ્તુતે इतिप्रार्थ्य उदुत्यमित्यादिसौरस्त्यानિजपित्वाराત્રૌજાगरणं છત્યાપ્રાતરાકૃષ્ણેનેતિમંત્રેણાકંસમિચ્ચર્વાજ્યતિલૈઃપ્રતિદ્રવ્યમદ્યોસ્રદશંદુલ્વા ઘંટાદિસર્વાલંકારયુતાં કપિલાંગાંમંત્રૈઃસંપૂજ્યવિપ્રાયદદ્યાત્ ગોપૂજામન્નાઃકૌસ્તુમે દાનમન્નસ્તુ નમસ્તેકપિલેદેવિસર્વેપાપપ્રણા શિનિ સંસારપર્ણવમ્નમ્નંગોમાતસ્ત્રાતુમહસિ ચક્ષુગચ્છન્નાંસંઘંટામિત્યાદિવિશેષણાન્યુક્ત્યાદ્માંગાં તુભ્યમહંસંપ્રદદે इतिदत्वा सुवर्णंदक्षिणांददद्यात् ततस्तस्मैविप्रायचर्यंसूर्यंप्रतिमांचदद्यात् તન્નમન્નઃ દિવ્ય મૂર્તિર્જગન્નુદ્વાદશાત્માદિવાકરઃ કપિલાસહિતોદેવોમમમુક્તિપ્રયચ્છન્તુ ચથાત્વંકપિલેપુણ્યાસર્વ લોકસ્વપાવતી પ્રદત્તાસહસૂર્યેણમમમુક્તિપ્રદામન્વેત્યાદિ તતઃકપિલાપ્રાર્થનાદિવિસ્તારઃકૌસ્તુમે અથવો પોષણજાગરહોમાદિવિધિમકૃત્વાપછ્યામેવજ્ઞાનંરથાદિપૂજનંકપિલાદાનંદિકાર્યં इतिસંક્ષેપતઃકપિલા પઘ્નીવ્રતવિધિઃ इति धीमदंनंतोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचिते धर्मसिंधुसारे भाद्रपदमास कृत्यनिर्णय उद्देशः समाप्तः ॥

હવે સંક્ષેપથી કપિલા છઠના વ્રતનો વિધિ કહે છે.

સૂર્યના ઉદેશવરે ઉપનાસનો સંકલ્પ કરી દેવદાર, વાળો, દેશર, એલચી, મણુશીલ, કમલતું કણ અને ચોખા એટલા પદાર્થો, મધ અને ગાયના ઘીમાં વાટી દૂધમાં મેળવી તેનું સઘળા ગંગમાં મર્દન કરી આન કરવું. તેના મંત્ર—“આપસ્ત્વમસિ દેવેશ, જ્યોતિષાં પતિરેવ ચ ॥ પાપં નાશય મે દેવ, વાહ્નનઃકાયકર્મજં,” એ મંત્રવરે આન કરી પછી પંચગવ્યવરે આન કરવું. પછી પંચપલ્લવ (પીપળો, શુવર, પીપળી, આખો, વર) વરે, માર્જન કરી મૃત્તિકાઆન કરવું. પછી તર્પણ ઇલાદિ નિલવિધિ કરી વરુણની પૂજા કરવી. પછી સર્વંતોમદ્ર મંત્ર જ કરી તેના મધ્યભાગમાં કલશ માંડી તે ઉપર

ચોખા ભરેલું પૂર્ણપાત્ર માંડી તે ચોખામાં આઠ પાંખડીનું કમળ બનાવી, તેમાં પૂર્વાદિ દિશાથકી કંમેવડે સૂર્ય, તપન, સ્વર્ણરેતસ, રવિ, આદિલ, દિવાકર, પ્રભાકર, અને સૂર્ય એ આઠ દેવનું આવાહન કરી મધ્યભાગમાં સુવર્ણના રથમાં સૂર્યનું આવાહન કરી તેની સામે અઞ્જણું આવાહન કરું; પછી કહેર, આકરો ઇલાદિકનાં પુષ્પવડે અને ધૂપ દીપાદિકવડે સારી રીતે પૂજા કરવી. પછી દિક્ષાલ ઇલાદિ દેવતાઓનું પૂજન કરી બાર અર્ધ સૂર્યને દેવા. વિસ્તારસહિત પૂજાને વિધિ અને બાર અર્ધના મંત્ર કૌસ્તુભમાં લેવા. સૂર્યની સામે હાથ નેડી પ્રાર્થના કરવાનો મંત્ર:—“પ્રમાકર નમસ્તુભ્યં સંસારાન્માં સમુદર ॥ મુક્તિમુક્તિપ્રદો યસ્માત્, તસ્માચ્છાંતિ પ્રયચ્છ મે ॥ નમો નમસ્તે ઘરદ, ઋક્સામયજુષાં પતે ॥ નમોસ્તુ વિશ્વરૂપાય, વિશ્વધાત્રે નમોસ્તુ તે,” એ રીતે પ્રાર્થના કરી “હુર્યં” ઇલાદિ સૂર્યસૂક્તનો ૪૫ કરી રાત્રિએ ભાગરણ કરું; પછી પ્રાતઃકાલે “બ્રાહ્મણેન” એ મંત્રવડે આકાશનાં સમિધ, અરૂ (ભાત), ઘી અને તિલ એ દરએક પદાર્થની એકસો આઠ (૧૦૮) આહુતિથી હોમ કરી, ઘંટાદિક સર્વ અલંકારયુક્ત કપિલા ગાયત્રી મંત્રવડે પૂજા કરી તે બ્રાહ્મણને દેવી. ગાયત્રી પૂજાના મંત્રો કૌસ્તુભમાં કહ્યા છે. ગાયના દાનનો મંત્ર:—“નમસ્તે કપિલે દેવિ, સર્વપાપનાશિનિ ॥ સંસારાણંવમગ્નં માં, ગોમાતસ્ત્રાતુમર્હસિ” “વલ્લયુગચ્છન્નાં સઘંટાં” ઇલાદિક, વિશેષણ કહી, “હમાં ગાં તુમ્યમહં સંપ્રદદ્વે” એરહું કહી ગાય દેવી, પછી સુવર્ણદક્ષિણ દેવી. સાર પછી તે બ્રાહ્મણને રથ અને સૂર્યમૂર્તિનું દાન કરું. દાનનો મંત્ર:—“દિવ્યમૂર્તિર્જગદ્ધક્ષુર્દાદશાત્મા દિવાકરઃ ॥ કપિલાસહિતો દેવો, મમ મુક્તિ પ્રયચ્છતુ ॥ યથા ત્વં કપિલે પુણ્યા, સર્વલોકસ્ય પાવની ॥ પ્રવક્તા સહ સૂર્યેણ, મમ મુક્તિપ્રદા ભવ” ઇલાદિ; સાર પછી કપિલાની પ્રાર્થના કરવી, ઇલાદિક વિસ્તાર કૌસ્તુભમાં કહ્યો છે. અથવા ઉપવાસ, ભાગરણ, હોમ ઇલાદિક વિધિ કર્યાંવિના કપિલાહીને દિવસે જ જ્ઞાન, રથાદિકનું પૂજન, કપિલા ગાયત્રી દાન ઇલાદિક કરું. એ રીતે સંક્ષેપે કરી કપિલાપદ્મીમતનો વિધિ સમાપ્ત થયો. ઇતિ શ્રીમદનંતોપાધ્યાયસૂત્રકારીનાથોપાધ્યાયવિરચિતે ધર્મસિંધુસારે ભાષ્યપદમાનં સદ્ગુપ્તિનિર્ણયદેશઃ સમાપ્તઃ ॥

તુલામેવસંક્રાંતિર્વિપુવસંજ્ઞા ॥ તસ્યા:પૂર્વા:પરાશ્ચપંચદશપંચદશનાભ્ય:પુણ્યકાલઃ વિશેષઃ પ્રાતુક્તપચ આશ્વિનશુક્લપ્રતિપદિદેવીનવરાત્રારંભઃ નવરાત્રશબ્દઃઆશ્વિનશુક્લપ્રતિપદમાત્મ્યમહાનવમી પર્યંતંક્રિયમાણકર્મનામધેયં તત્રકર્મણિપૂજૈવપ્રધાનં ઉપવાસાદિકંસ્તોત્રંજપાદિકંચાંતં તથાચયયાકુલા ચારુપવાસૈકમકનકાયાચિતાન્યતમમતયુક્તં યથાકુલાચારંસત્તશતીલક્ષ્મીદ્વયાદિસ્તોત્રજપસહિત પ્રતિપદાદિનવમ્યંતનવતિથ્યધિકરણકપૂજાસ્યંકર્મનવરાત્રશબ્દયાચ્યં પૂજાપ્રાધાન્યોક્તેરેવ ક્વચિત્કુલે જપોપવાસાદિનિયમસ્યવ્યતિરેકઉપલભ્યતે પૂજાયાસ્તુનકાપિકુલેનવરાત્રકર્મણ્યમાયોદ્યયતે યત્કુલે નવરાત્રમેવનાતુપ્રીયતેતત્રનવરાત્રપૂજાદેરપ્યમાયઆસ્તાનામ સચનવરાત્રારંભઃ સૂર્યોદયોત્તરંત્રિમુહૂર્તં વ્યાપિન્યાંપ્રતિપદિકાર્યઃ તદભાવેદ્રિમુહૂર્તવ્યાપિન્યામપિ ક્વચિન્મુહૂર્તમાત્રવ્યાપિન્યામન્યુક્તઃ સર્વથાદશયુક્તપ્રતિપદિનકાર્યૈરિતિવહુપ્રંયસંમતં મુહૂર્તન્યૂનવ્યાપ્તૌસૂર્યોદયાસ્પર્શોવાદશંયુતાપિપ્રાહ્યા પ્રથમદિનેપષ્ટિ ઘટિકાપ્રતિપદ્વિતીયદિનેમુહૂર્તદ્વયાદિપરિમિતાવર્ધતેતદાપૂર્વંત્યાત્પૂર્વેવપ્રાહ્યા દ્વિતીયાવેધનિષેધોપિ ઇતત્પ્રસન્નદેવયોજ્યઃ પુરુષાર્થચિંતામળૌતુપૂર્વેદિનેમુહૂર્તંચતુષ્થોત્તરંમુહૂર્તંપંચકોત્તરંવા પ્રવૃત્તાદ્વિતીય દિનેમુહૂર્તદ્વયાદિપરિમિતાપ્રતિપદદાપરસ્યાઃક્ષયગામિતયાનિષિદ્ધત્વાદમાયુકાપિપૂર્વેવપ્રાહ્યેત્યુક્તં તત્ર સૂર્યોદયોત્તરંદશઘટીમચ્ચેતપ્રાસંભવેમધ્યાહ્નેમિજિન્મુહૂર્તંપ્રારંભઃકાર્યોનત્યપરાહ્ને પંચંપ્રતિપદઝાઘ પોડશનાહીનિષેધશ્ચિત્રાવૈધૃતિયોગનિષેધશ્ચોક્કાલુરોધેનસતિસંભવેપાલનીયો નતુનિષેધાલુરોધેન પૂર્વાહ્નઃપ્રારંભકાલઃપ્રતિપત્તિચિર્વાતિક્રમણીયઃ ॥

હવે આશુ ભાસમાં કરવાનાં કાર્યો કહે છે.

તુલા સંક્રાંતિ અને મેષ સંક્રાંતિ એનું વિપુલ એવું નામ છે. તે વિપુલ સંક્રાંતિની પ્રથમની ૧૫ અને પાછળની ૧૫ ઘડી પુણ્યકાલ બાળવો. એ કરતાં અધિક નિર્ણય પ્રથમ (૫૨૩ માં) કહેલો છે. આશુ શુદ એકમને દિવસે દેવીના નવરાત્રનો આરંભ કરવો. આશુ શુદ એકમથી આરંભ કરી મહાનવમી લગી કરવાનાં જ (પૂજા ઇલાદિક) કર્મ તેને નવરાત્ર એમ કહે છે. તે નવરાત્રનાં કર્મોમાં પૂજા એજ મુખ્ય કર્મ છે. ઉપવાસ આદિક, સ્તોત્ર, અને જપાદિક એ અંગ છે. તેમજ જેવો કુલાચાર હોય તે પ્રમાણે ઉપવાસ, એકલુક્ત, નક્ત, અચાચિત એમાંના એકાદ વ્રતસહિત અને જેવો કુલાચાર હોય તે પ્રમાણે સપ્તશતી (ચંડીપાઠ), લક્ષ્મીદ્વય ઇલાદિક સ્તોત્ર જપેયુક્ત એવું

એકમથકી નવમી લગી નવ દિવસ પૂલ નામનું ને કર્મ કરવું તેને, પૂલપ્રધાન એવો શબ્દ છે માટેજ, નવરાત્ર એમ કહે છે. કેટલાંએક કુલમાં જપ, ઉપવાસ ઇલાદિક નિયમ મુદત નથીજ, પરંતુ કોઈ પણ કુલમાં નવરાત્ર કર્મમાં પૂલ નથી એમ ક્યાંય પણ દેખાતું નથી. જેના કુલમાં મુદત નવરાત્રજ કરવાનો આચાર નથી ત્યાં પૂલ ઇલાદિકનો પણ અભાવ હોય તો રહો. તે નવરાત્રનો આરંભ સૂર્યોદય પછી છ ઘડીવ્યાપિની એવી એકમને દિવસે કરવો. સૂર્યોદય પછી છ ઘડી ન હોય તો ચાર ઘડીવ્યાપિનીમાં પણ કરવો. કોઈ ગ્રન્થમાં જે ઘડીવ્યાપિનીમાં પણ કરવો એમ છે, પરંતુ સર્વથા અમાનાસ્યાયુક્ત એકમને દિવસે આરંભ કરવો નહિ, એ રીતે બહુ ગ્રન્થોનો મત છે. સૂર્યોદય પછી જે ઘડી કરતાં ઓછી વ્યાપ્તિ હોય અથવા સૂર્યોદયને સ્પર્શ ન હોય તો અમાનાસ્યાયુક્ત પણ લેવી. જે પ્રથમ દિવસે સાડ ઘડી એકમ હોય અને બીજે દિવસે ચાર ઘડી અથવા કાંઈ અધિક લેવી. જે પ્રથમ દિવસે સાડ ઘડી એકમ હોય અથવા સૂર્યોદયને સ્પર્શ ન હોય તો અમાનાસ્યાયુક્ત પણ લેવી. બીજા વેધનો નિષેધ છે તે પણ એ જે પક્ષમાંજ સમજવો. પુરુષાર્થશિતામણીમાં તો પ્રથમ દિવસે આડ ઘડી પછી અથવા દશ ઘડી પછી એકમ આવે અને બીજે દિવસે ચાર ઘડી ઇલાદિક પ્રમાણવાળી એકમ હોય ત્યારે બીજા દિવસની ક્ષમ્યાભિની છે તે કારણથી એ નિષિદ્ધ છે માટે અમાનાસ્યાયુક્ત છે તો પણ પ્રથમ દિવસનીજ લેવી, એ રીતે કહ્યું છે. તેમાં સૂર્યોદય પછી દશ ઘડીમધ્યે આરંભ કરવો. દશ ઘડીમાં ન થાય તો મધ્યાહ્ને અભિશુત્ત મુહુર્તમાં આરંભ કરવો, અપરાહ્નકાલમાં કરવો નહિ. એ પ્રમાણે એકમની પ્રથમની સોળ ઘડીનો નિષેધ, તેમજ ચિત્રા અને વૈશ્વતિનો નિષેધ પ્રથમ કહેલા કાલમાં પાળી શકાય તો પાળવો. કેવળ નિષેધ કહેલો છે એટલું માની આરંભનો કાલ જે પૂર્વાહ્નકાલ, અથવા એકમ તિથિ એવું ઉલ્લેખ કરવું નહિ.

અગ્રકર્મણિગ્રાહણાદિચતુર્વર્ણસ્યસ્ત્રેચ્છાદેશ્વાધિકારઃ તથાવિપ્રેજજપહોમાન્નવાલિનૈવેદ્યૈઃસાત્ત્વિકીપૂજા કાર્યા નૈવેદ્યેચ્છતિરામિપૈઃ મધાદત્યાગ્રાહણસ્તુગ્રાહણ્યાદેવહીયતે મધમપેયમદેયમિત્યાદિનિષેધાન્માસ મધાદિયુતરાજસપૂજાયાંગ્રાહણસ્યનાધિકારઃ મધપાનેમરણાંતપ્રાયશ્ચિત્તોક્તેઃ સ્પર્શતદંગ્લદૌકે શ્વાલ્પમાપશ્ચિત્તેનદોપાનપગમેનપાતિત્યાપાતાત્ હત્યમેયસર્વેપ્રાચીનાનવીનાશ્ચનિયંધકારાનિર્બંધેનલિ સંતિ નવીનતત્પ્રાસકરતાયગ્રભૃતયોપિ સત્તશતીટીકાદૌપ્રાચીનગ્રંથાનનુસૃત્યેવમેષપરિપ્તુર્વેતિ સમા ચાંચેતમ્મતમેચશ્ચાંચેતેષા આચરણંત્વન્યથાકુર્વેતિ તર્તિકસ્વયંદુર્લભચ્છેનગ્રાહણ્યન્નયોમૂવમન્યેષ્યેર્થમામૂ ઘષિતિભૂતદ્યયાવાસ્વપાતિત્યગોપનાયવાન્યેષાંકલિયુગસ્યવિગ્રાણામધિકારામાવાલોચનયાવેતિનયયે તત્ત્વજ્ઞાનીમઃ ક્ષત્રિયવંદ્યયોર્માસાદિયુતજપહોમસહિતરાજસપૂજાયમપ્યધિકારઃ સચ્ચકેચલંકામ્ય પ્યનનુનિલઃ નિષ્કામક્ષત્રિયાદેઃસાત્ત્વિકપૂજાકરણેમોશાદિફલાતિશયઃ પ્યંશુદ્રાદેરપિ શુદ્રાદેર્મંત્ર દીનાજપાદિરહિતામાંસાદિદ્રવ્યકાતામસપૂજાપિવિહિતા શુદ્રેણસત્તશ્વાદિજપહોમસહિતાસાત્ત્વિકી પૂજાગ્રાહણઠારાકાર્યા રીશુદ્રાદેઃસ્વતઃપૌરણમંત્રપાઠેપિનાધિકારઃ અતપચશુદ્રઃસુલમવામુયાદિત્યન્ માપ્યેસ્તીશુદ્રયોઽશ્રયણાદેયકલં નતુપાઠાદિત્યુક્તં પતેનરીશુદ્રયોર્ગોતાવિષ્ણુસહસ્રનામપાઠોદોપાયૈવેતિ ક્ષેયં કચિત્પૌરણમંત્રયુક્તપૂજાપોસ્તીશુદ્રયોઃસ્વતોપ્યધિકારવક્તઃ જપહોમાદૌવિગ્રહારેષ્ઠ મ્લેચ્છા રીનાંતુગ્રાહણદ્વારાપિજપહોમેસમંત્રકપૂજાયાંચનાધિકારઃ કિંતુનૈસ્તત્તદુપચારાણાદિર્વામુદિદ્યમનસો સ્તગમાત્રંકર્તવ્યમ્ ॥

આ નવરાત્રતમાં ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણને અધિકાર છે. તેમજ ષ્ટ્રેચ્છાદિકને પણ અધિકાર છે. તેમાં ગ્રાહણે જપ, દોષ, અન્નનું બલિ અને નૈવેદ્ય એણેકરી પૂલ કરવી. “માંસરહિત નૈવેદ્યવટે; ગ્રાહણ મધ અર્પણ કરવાથી ગ્રાહણપણાથીજ બ્રહ્મ થાય છે; મધ પીવાને તથા દેવાને અયોગ્ય છે” ઇલાદિ નિષેધ છે માટે માંસ, મધ ઇલાદિવટે યુક્ત રાજસી પૂલમાં ગ્રાહણને અધિકાર નથી; કારણ, મધપાન કરવાથી મરણપર્યંત પ્રાયશ્ચિત કરવાનું કહ્યું છે, અને સ્પર્શ થાય તો તે અંગ કાપવું એવાં વચન છે, અને અલ્પ પ્રાયશ્ચિત કરવાથી દોષનો નાશ ન થતાં પનિતપાનું પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણેજ સઘળા પ્રાચીન અને હાલના ગ્રંથકારો નિશ્ચયવટે લખે છે. જે અલંત નવીન ભારકરણ વગેરે ગ્રંથકારો તેઓ પણ સપ્તરાત્રીની દીકા આદિ ગ્રંથોમાં પ્રાચીન ગ્રંથોને અનુસરી એજ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે, અને સમાવયમાં પણ એજ મત કહે છે, અને આચારણ તો બીજી રીતે કરે છે; ત્યારે, હું જેમ દુષ્ટ દૈવવટે ગ્રાહણપણાથી બ્રહ્મ થયો તેમ બીજા થયો; મા એવી પ્રાણી ઉપરે દયા કરી, અથવા પોતાનું બ્રહ્મણું શુભ કરવું એ હેતુથી,

અથવા બીજા કલિયુગના બ્રાહ્મણોને અધિકાર નથી એ વિચારવડે તેઓ એમ કરે છે, એઓમાં ખરૂં કારણ કયું, તે હોમો જાણતા નથી. ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોને માંસાદિકયુક્ત અને જપ હોમસહિત રાજસપૂર્ણવિષે અધિકાર છે, તે અધિકાર પણ કેવળ કામનાથી છે, નિલ નથી. ક્ષત્રિયાદિકોએ નિષ્કામ સાત્વિક પૂજા કરવાથી તેમને અત્યંત મોક્ષાદિ ફળ મળે છે. એ રીતે શૂદ્રાદિકોને પણ મળે છે. શૂદ્રાદિકોને મંત્રહીન, જપાદિક રહિત, માંસાદિક દ્રવ્યસહિત તામસી પૂજા પણ કરવાની કહેલી છે. શૂદ્રે સમસતી ઇલાદિકના પાઠ અને હોમસહિત સાત્વિકી પૂજા બ્રાહ્મણવડે કરાવવી. સ્ત્રિયો અને શૂદ્રોને પોતાને પુરાણસંબંધી મંત્રના પાઠ કરવાવિષે પણ અધિકાર નથી, માટેજ, “શૂદ્ર મુખ પામે” એ વાક્યના ભાષ્યમાં સ્ત્રિયો અને શૂદ્રોને શ્રવણવડેજ ફળ છે, પાઠવડે નરિ, એ રીતે કહેલું છે, એથી સ્ત્રી અને શૂદ્રને ગીતા અને વિષ્ણુસહસ્રનામના પાઠ કરવાથી દોષ પ્રાપ્ત થાય છે એમજ જાણવું. કેટલાએક ગ્રંથમાં સ્ત્રિયો અને શૂદ્રોને પોતેજ પુરાણસંબંધી મંત્ર બોલી પૂજા કરવી એમ કહેલું છે. જપ, હોમ કરવા તે બ્રાહ્મણવડેજ કરાવવા. એવુંજ આદિઓને તો બ્રાહ્મણદ્વારા પણ જપ, હોમ અને મંત્રયુક્ત પૂજા કરવામાં અધિકાર નથી. ત્યારે તે એવુંજ એ તે તે ઉપચાર દેવીના ઉદ્દેશવડે મને કરી સમર્પણ કરવા.

અથનવરાત્રેનુકલ્પાઃ ॥ તૃતીયાદિનવમ્યંતસત્તરાત્રંવાકર્તવ્યં પંચમ્યાદિપંચરાત્રંવા સત્તમ્યાદિ ત્રિરાત્રંવા અષ્ટમ્યાદિત્રિરાત્રંવા એકાદશપક્ષેકેવલાષ્ટમ્યાકેવલનવમ્યાંવા ષષ્ઠાંપક્ષાણંસ્વસ્વકુલાચારાનુસારેણપ્રતિયંધાદિના પૂર્વપૂર્વપક્ષાસંમથાનુસારેણવાવ્યવસ્થા તત્રતૃતીયાપંચમ્યોર્નિર્ણયઃપ્રતિપદાદિવત્ સત્તમ્યાદિસ્તુનિર્ણયોવશ્યતે નવરાત્રાદિપક્ષેપુશ્યવૃદ્ધિવશેનદિનાધિષ્ઠ્યન્યૂનત્વેપૂજાધાતૃત્તિઃકાર્યા કે ચિત્તુદિનક્ષત્રેષ્ટાયેવપૂજાશ્ચંદીપાઠાંશ્ચકુર્વંતિ इदंदेवीपूजनात्मकंनवरात्रकर्मनित्यं अकरणेदोषमघणात् फलत्रयणात्काम्यंच ॥

હવે નવરાત્રીના ગૌણ પક્ષ કહે છે.

ત્રીજયકી નોમ લગી સાત રાત્રપર્યંત નવરાત્ર કરવાં. અથવા પાંચમયકી નોમ લગી પાંચ રાત્રિ નવરાત્ર કરવાં. અથવા સાતમયકી નોમ લગી ત્રણ રાત્રિ નવરાત્ર કરવાં. અથવા આઠમયકી નોમ લગી બે રાત્રિ કરવાં. એક દિવસ કરવાં હોય તો કેવળ આઠમ અથવા નોમને દિવસે કરવાં. એ સઘળા પક્ષોની વ્યવસ્થા પોતપોતાના કુલના આચાર પ્રમાણે અથવા કાંઈ એક પ્રતિબંધવડે પ્રથમ પક્ષનો સંભવ ન હોય તો જાણવી. તેમાં ત્રીજ અને પાંચમનો નિર્ણય એકમ ઇલાદિકની પેઠે જાણવો. સાતમ ઇલાદિકોનો નિર્ણય કેહેવાશે. નવ રાત્રિ આદિ જે પક્ષ કલા તેઓમાં દિવસનો ક્ષય અથવા વૃદ્ધિ થવાથી ઓછા અથવા દિવસો થાય તો પૂજા ઇલાદિકની આશુત્તિ કરવી. કેટલાએક મનુષ્ય તો દિનક્ષય થવાથી પૂજા અને ચંડીપાઠ આઠ આઠ કરે છે. એ દેવીપૂજનરૂપ નવરાત્ર કર્મ ન કરવાથી દોષ કહેલો છે અને કરવાથી ફળ કહેલું છે, માટે નિલ અને કામનિક એવા બે પ્રકારનું છે.

અત્રનવરાત્રેઘટસ્થાપનંપ્રાતર્મધ્યાહ્નેપ્રદોષકાલેચેતિત્રિકાલંદ્વિકાલમેકકાલંવાસ્વસ્વકુલદેવતાપૂજનંસત્તશત્યાદિજપોડંડદીપઃઆચારપ્રાપ્તમાલાવંધનંડપવાસનકૈકમકાદિનિયમઃ સુવાસિનીમોજનંકુમારીમોજનપૂજનાદિ અંતેસત્તશત્યાદિસ્તોત્રમંત્રહોમાદીત્યેતાનિવિહિતાનિ ઇતેપાંમચ્યેકચિત્કુલેઘટસ્થાપનાદિનિદ્ધિત્રાદીન્યેવાનુષ્ઠીયંતેનસર્વાણિ ક્વચિદ્ઘટસ્થાપનાદિરહિતાનિકાનિચિત્કચિત્સર્વાણ્યેત્યેતેપાંસમુચ્ચયવિકલ્પૌ કુલાચારાનુસારેણવ્યવસ્થિતૌજ્ઞેયૌ કુલપરંપરાપ્રાપ્તાધિકંશક્તિસત્ત્વેપિનાનુષ્ઠેયમિતિશિષ્ટાચારઃ ફલકામનયાપ્રાર્થિતમુપવાસાદિકંકુલાચારાભાવેપિકુર્વંતિ इदंकलशस्थापनं रात्रौनकार्यं तत्रकलशस्थापनार्थंशुद्धमृदावेदिकारुत्वा पंचपल्लवदूर्वाफलतांबूलकुंकुमधूपાदिसंभારान્સંપાદयेत् ॥

એ નવરાત્રમાં ઘટસ્થાપના કરવી; પ્રાતઃકાલે, મધ્યાહ્નકાલે, અને પ્રદોષકાલે ત્રણ વખત, જે વખત, અથવા એક વખત પોતપોતાના કુલદેવતાનું પૂજન કરવું; સમસતી ઇલાદિકનો જપ, અખંડ દીપ, પોતપોતાના આચારપ્રમાણે માળા બાંધવી; ઉપવાસ, નક્ત, એકભુક્ત ઇલાદિ નિયમ ધારણ કરવા; સુવાસિનીને ભોજન દેવું; કુમારીને ભોજન પૂજન ઇલાદિ કરવું અને છેલ્લે દિવસે સમસતી ઇલાદિ સ્તોત્ર, તથા મંત્રવડે, હોમ ઇલાદિ કરવાં, એ પ્રમાણે કુલ કહેલાં છે. એઓમાંથી કેટલાંએક કુલમાં ઘટસ્થાપનાદિક બે, ત્રણજ કરે છે, સઘળાં કરતાં નથી. કેટલેએક ઠેકાણે ઘટસ્થાપના-

વિના કેટલાંએક કરે છે. કેટલેએક ઠેકાણે સઘળાં કરે છે. એ પ્રમાણે એ સઘળાં કરવાં અથવા તેમાંથી કેટલાંએક કરવાં, તેની વ્યવસ્થા કુલાચારપ્રમાણે બાબતી. કુલપરંપરાવડે જે પ્રાપ્ત હોય તે કરતાં અધિક શક્તિ હોય તોપણ કરવું નહિ, એવો શિથોનો આચાર છે. ફળની ઇચ્છાથી સંકલ્પ કરેલા ઉપવાસાદિક કુલાચાર ન હોય તો પણ કરે છે. એ કલશસ્થાપન રાત્રિએ કરવું નહીં. કલશ-સ્થાપનમાટે શુદ્ધ માટીવડે વેદી (આટલી) કરી પંચપક્ષવ, દૂર્વા, ફળ, તાંબૂલ, કુંકુમ, ધૂપ, દીપ ઇલાદિક સામગ્રી એકઠી કરવી.

અથસંક્ષેપતોનવરાત્રારંભપ્રયોગઃ ॥ પ્રતિપદિપ્રાતઃકૃતાભ્યંગ્મ્હાનઃકુંકુમચંદનાદિકૃતપુંડ્રો ધૃતપવિત્રઃસપત્નીકોદશઘટિકામધ્યેઽભિજિન્મુહત્તેવાદેશકાલૌસંકીર્ત્ય મમસહકુટુંબસ્યામુકદેવતાપ્રીતિદ્વારાસર્વોપચંચંતિપૂર્વેકદીર્ઘાયુર્ધનપુત્રાદિવૃદ્ધિશત્રુજયકીર્તિલાભપ્રમુલ્લચતુર્વિધપુરુષાર્થસિદ્ધ્યર્થમથ પ્રભૃતિ મહાનવમીપર્યંતેપ્રત્યહંત્રિકાલમેકકાલેવામુકદેવતાપૂજામુપવાસનકૈકમકાન્યતમનિયમસહિતામલ્ખંડદીપપ્રજ્વાલનંકુમારીપૂજનં ચંડીસપ્તશતીપાઠંસુવાસિન્યાદિમોજનમિત્યાદિ યાવત્કુલાચાર પ્રાપ્તમનૂયપ્તમાદિરૂપંશારદનવરાત્રોત્સવાપ્યંકર્મકરિષ્યે દેવતાપૂજાંગત્વેનઘટસ્થાપનંકરિષ્યે તદ્વાદૌ નિર્વિવ્રતાસિદ્ધ્યર્થંગણપતિપૂજનંપુણ્યાહવાચનં ચંડીસપ્તશતીજપાઠ્યંબ્રાહ્મણવરણંચકરિષ્યે પતાનિ કૃત્વા ઘટસ્થાપનસર્વેમહીઘૌરિરિતિભૂમિસ્પૃષ્ણાતસ્યાંભુવિઅંકુરારોહણાર્થં શુદ્ધમૃદંપ્રક્ષિપ્ય ઓપધયઃસ મિતિતસ્યાંમૃદિયવાદીન્પ્રક્ષિપ્ય આકલશેષ્યતિકુંભનિધાય ઇમંમેંગેગેઇતિજલેનાપૂર્વં ગંધદ્વારામિતિગંધ યાઓપધીરિતિસર્વોપધીઃ કાંડાત્કાંડાદિતિદૂર્વાઃ અશ્વત્થેવૈતિપંચપલ્હવાન્સોનાપૃથિવીતિમૃદઃ યાઃફલિનીરિતિફલં સહિરજ્ઞાનીતિહિરણ્યરૂપસિરજ્જહિરણ્યે પ્રક્ષિપ્યયુવાસુવાસાઇતિસૂત્રેણાવેદ્ય પૂર્ણાંર્ધર્વાંતિ પૂર્ણપાત્રંનિધાય તરવાયામીતિચરણંસંપૂજ્ય તત્કલશેષપરિકુલદેવતાપ્રતિમાંસંસ્થાપ્યપૂજયેત્ સ્વસ્થાનેપથવાસંસ્થાપ્યપૂજયેત્ તથા જયંતીમંગલાફાલીમંત્રકાલીકપાલિની દુર્ગાશ્માશિવાધાત્રી સ્વાહાસ્વધાનમોસ્તુતે આગચ્છવરદેવેદિવૈલ્યદર્પનિપૂદનિ પૂજાંગૃહાણમુમુલ્લિનમસ્તેશંકરપ્રિયે અનેન પુરુષસૂક્તથીસૂક્તપ્રથમશ્લોકમ્ચાંચાહ્ય જયંતીમંગલાફાલીતિમંત્રેણસૂક્તશ્લોકમ્ચાસનાદિપોડશોપચારઃ સંપૂજયેત્ સર્વમંગલમાંગલ્યેઇત્યાદિભિઃસંપ્રાર્થ્ય પ્રત્યહંવલિદાનપક્ષેમાપમકેનકૃષ્ણાંઢેનવાચલિંદદ્યાત્ અંતેપથવાચલિદાનંનવાચલિદાનં તતઃ અલ્ખંડદીપકંદેવ્યાઃપ્રીતયેનવરાત્રકં ઉજ્જવાલયેઅહોરાત્રમેકત્રિ સોધૃતમત્ત ઇત્યલ્ખંડદીપંપ્રતિષ્ઠાપયેત્ ॥

હવે સંક્ષેપથી નવરાત્રીના આરંભનો પ્રયોગ કહે છે.

એકમને દિવસે પ્રાતઃકાલમાં તેલમર્દનપૂર્વકે જ્ઞાન કરી કેશર, ચંદન ઇલાદિકવડે તિલક કરી હાથમાં દર્ભનાં પવિત્રાં ધારણ કરી સ્ત્રીસહિત, દશ ઘડીમાં અથવા અભિહત મુહુર્તસમયે દેશ કાશને ઉચ્ચાર કરી—“મમ સહકુટુંબસ્યામુકદેવતાપ્રીતિદ્વારા સર્વોપચંચંતિપૂર્વેકદીર્ઘાયુર્ધનપુત્રાદિવૃદ્ધિશત્રુજય-ફીર્તિલાભપ્રમુલ્લચતુર્વિધપુરુષાર્થસિદ્ધ્યર્થે અથપ્રભૃતિમહાનવમીપર્યંતે પ્રત્યહં ત્રિકાલમેકકાલં વાઽમુ-કદેવતાપૂજામુપવાસનકૈકમકાન્યતમનિયમસહિતામલ્ખંડદીપપ્રજ્વાલનં કુમારીપૂજનં ચંડીસપ્તશતીપાઠં સુવાસિન્યાદિમોજનમિત્યાદિ યાવત્કુલાચારપ્રાપ્તમનૂય પત્નમાદિરૂપં શારદનવરાત્રોત્સવાપ્યં કર્મ કરિષ્યે, દેવતાપૂજાંગત્વેન ઘટસ્થાપનં ચ કરિષ્યે, તદ્વાદૌનિર્વિવ્રતાસિદ્ધ્યર્થે ગણપતિપૂજનં પુણ્યાહવા-ચનં ચંડીસપ્તશતીજપાઠ્યં બ્રાહ્મણવરણં ચ કરિષ્યે,” એ પ્રમાણે સંકલ્પ કરી ગણપતિપૂજન, પુણ્યાહ-વાચન, અને ચંડી સપ્તશતી પાઠમાટે બ્રાહ્મણવરણ પણ કરવાં. ઘટસ્થાપન કરવું હોય તો, “મરીઘૌ” એ મંત્રવડે પૃથ્વીને સ્પર્શ કરી તે પૃથ્વીમાં અકુર (જવારા) થવામાટે શુદ્ધ માટી પાથરીને “ઓપધયઃસં” એ મંત્રવડે તે માટી ઉપરે જવ ઇલાદિક છાંટવા. પછી “આકલશેષુ” એ મંત્રવડે કલશ માંડી “ઇમં મે મંગે” એ મંત્રવડે જળથી કલશ ભરવે. પછી “ગંધદ્વારાં” એ મંત્રવડે કલશમાં ચંદન નાંખવું. “યાઓપધીઃ” એ મંત્ર બોલીને ‘સર્વોપધી’, “કાંડાત્કાંડાત્” એ મંત્ર બોલી દૂર્વા, “અશ્વત્થેવ” એ મંત્રવડે પંચપક્ષવ, “સોનાપૃથિવિ” એ મંત્રવડે ‘સમૃદ્ધિ’ સમૃદ્ધિ, “યાઃફલિની” એ મંત્ર બોલી ફળ, “સહિ રજ્ઞાનિ” એ મંત્રવડે ‘પથરત્ત’, “હિરણ્યરૂપ” એ મંત્ર

૧ કં, ૪૮૫માસી, ૮૫૬૨, આંધ્રાદળદર, ૪૪, મોરવેલ, શિલાહત, ચંદન, ચણ, મેય, એ સર્વોપધી બાબતી. ૨ નાગ, દાપી, રાધેરા, સંજમ, કંદ (કો), રાજદાર, ગોષ્ઠ (ગણેશ સ્થાન) એ ઠેકાણાની માટી. ૩ હીરા, માણિક, વૈશ્ય, પુષ્પરાજ, નીલ, એ પંચરત્ત.

બોલી દિરણુ ઇલાદિ કલશમાં નાંખવાં. “યુવાસુવાસઃ” એ મંત્રવડે કલશને સૂત્ર વીંટવું. “પૂર્ણો-
ર્વાવિં” એ મંત્રવડે કલશઉપર પૂર્ણપાત્ર માંડી, “તત્ત્વાયામિ” એ મંત્રવડે વરુણની પૂજા કરી તે
કલશ ઉપર પૂર્ણપાત્ર માથે કુલદેવતાની પ્રતિમાનું સ્થાપન કરી પૂજા કરવી. અથવા દેવીના સ્થાન
ઉપરજ દેવીનું સ્થાપન કરી પૂજા કરવી. તે આ પ્રમાણે,—જયંતી મંગલા કાલી, મદ્રકાલી કપા-
લિની ॥ ડુર્ગા ક્ષમા શિવા ધાત્રી, સ્વાહા સ્વઘા નમોઽસ્તુ તે ॥ આગચ્છ વરદે દેવિ, દૈત્યદર્પ-
નિવૂદનિ ॥ પૂજાં ગૃહાણ સુમુખિ, નમસ્તે શંકરમયે” એ મંત્રવડે તથા પુરુષસૂક્ત અને શ્રીસૂક્તની
પ્રથમ શ્રવાણે આવાહન કરી “જયંતી મંગલા કાલી” એ મંત્ર ભણી તથા સૂક્તોના મંત્ર ભણી
આસનાદિ સોળ ઉપચારવડે પૂજા કરવી. પછી, “સર્વમંગલમાંગલ્યે” ઇલાદિક મંત્રવડે પ્રાર્થના કરી,
દરરોજ બલિદાન કરવું હોય તો અઠસહિત ભાતનું, અથવા કોળાનું બલિદાન દેવું. અથવા છેવટે
બલિ દેવું, અથવા દેવું નહિ. પછી “અલંકરણકં દેવ્યાઃ પ્રીતયે નવરાત્રક ॥ ડગ્ગલાલયે અહોરાત્ર-
મેકચિત્તો ધૃતવ્રતઃ” એ મંત્રવડે અખંડ દીપસ્થાપન કરવું.

અથચંડીપાઠપ્રકારઃ ॥ યજમાનેન વૃત્તોહંચંડીસત્તશતીપાઠં નારાયણહૃદયલક્ષ્મીહૃદયપાઠંવાક
રિષ્યેત્યપિવિસંકલ્પ્યાસનાવિધિપ્રાયશ્ચારેઅન્યહસ્તલિખિતંપુસ્તકંસ્થાપયિત્વા નારાયણનમસ્કૃત્યે
તિવચનાત્ ઋનારાયણાયનમઃ નરાયણરોક્તમાયનમઃ દેવ્યૈસરસ્વત્યૈનમઃ વ્યાસાયનમઃ इतिનમ
સ્કૃત્યપ્રણવનુચાર્યસર્વપાઠાંતેપ્રણવંપઠેત્ પુસ્તકવાચનેનિયમાઃ હસ્તેપુસ્તકંનધારયેત્ સ્વર્ચગ્રાહ્ય
મિથેનચલિચિતંચિત્તં અધ્યાયંપ્રાપ્યયિરમેત્રનુમધ્યેકદાચન કૃતેવિરામેમધ્યેતુઅધ્યાયાદિપઠેત્પુનઃ
પ્રધાર્યંબુધ્યમાનઃસ્પષ્ટાક્ષરંતાતિશીઘ્રંનાતિમંદંરસભાવસ્વરચુતંવાચયેત્ ત્રિવર્ગફલકામેનચંડીપાઠઃસ
દૈવકર્તવ્યઃ તસ્માન્મમૈતન્માહાત્મ્યંપઠિતચ્યંસમાહૃતૈઃ શ્રોતવ્યંચસદામત્તયેત્યાદિવચનાત્ નૈમિત્તિ
કપાઠોપ્યુક્તઃ શાંતિકર્મણિસર્વેવ્રતથાદુઃસ્વપ્નદર્શને ગ્રહપીડાસુચોપ્રાસુમાહાત્મ્યંશ્રુણુયાન્મામેત્યાદિ
તથા અરણ્યેપ્રાંતરેવાપિદાવાગ્નિપરિવારિતઃ દસ્યુર્મિર્વાવૃતઃશૂન્યેગૃહીતોવાપિશત્રુમિરિત્યાદિસંકટાન્
તદ્દિશ્ય સર્વં વાધાસુચોપ્રાસુચેદનાભ્યર્દિતોપિવા સરન્મમૈતન્માહાત્મ્યંનરોમુચ્યેતત્સંકટાદિત્યુક્તં ઉપસ
ગોપશાંત્યર્થયઃપાઠઃકાર્યાઃ ગ્રહપીડાશાંતયેપંચ મહાભયેસત્ શાંત્યર્થવાજપેયફલાર્થંચનવ રાજવશ્યા
ર્થમેકાદશ વૈરનાશાર્યદ્વાદશ સ્ત્રીપુંસવશ્યતાયંચતુર્દશ સૌત્યાયલક્ષ્યર્થંચપંચદશ પુગ્ધૌત્રધનધાન્યાર્થ
પોઢશ રાજમયનાશાયસત્તદશ ઉચ્ચાટનાયાષ્ટાદશ ઘનભયેર્વિશતિઃ ધંધમોચનાયપંચવિંશતિઃ દુઃશ્ચિ
ક્તિસ્વરોગકુલોચ્છેદાયુર્નાશવૈરિવૃદ્ધિવ્યાધિવૃદ્ધિત્રિવિધોત્પાતાદિમહાસંકટનાશોરાજ્યવૃદ્ધિશ્ચશતાવૃ
ત્તિમિઃ સહસ્રાવર્તનૈઃશતાશ્વમેઘફલંસર્વમનોરથાવાપ્તિર્મોક્ષશ્ચેતિવારાહીતંત્રેઉક્તં સર્વેન્નકામ્યપાઠે
આદૈસંકલ્પપૂર્વેકંપૂજનમેતેવલિદાનંચકાર્યં અન્નાચારાદ્વેદપારાયણમપિકાર્યં તદ્વિધિર્વૌધાયનોક્તઃ
કૌસ્તુમેશેયઃ ॥

હવે ચંડીપાઠનો વિધિ કહે છે.

બ્રાહ્મણે આચમન, પ્રાણાયામ કરી “યજમાનેન વૃત્તોહંચંડીસત્તશતીપાઠં નારાયણહૃદયલક્ષ્મી-
હૃદયપાઠં વાકરિષ્યે.” ઇલાદિ સંકલ્પ કરી આસન આદિ વિધિ કરી બીજા પાસેથી લખાવેલું પુસ્તક
આસન ઉપર સ્થાપન કરી “નારાયણને નમસ્કાર કરી” એવું વચન છે માટે “ઋ નારાયણાય નમઃ,
નરાય નરોક્તમાય નમઃ, દેવ્યૈ સરસ્વત્યૈ નમઃ, વ્યાસાય નમઃ,” એ પ્રમાણે નમસ્કાર કરી ઔંકારનો
ઉચ્ચાર કરી સઘળો પાઠ સંપૂર્ણ થયા પછી ઔંકારનો ઉચ્ચાર કરવો. હવે પુસ્તક વાંચવાના નિયમો
કહે છે. પુસ્તક હાથમાં ધરવું નહિ. પોતે લખેલું, અથવા બ્રાહ્મણવિના બીજા જાતે લખેલું પુસ્તક
નિષ્ફળ. “અધ્યાય સમાપ્ત થયા પછી વિરામ કરવો, વચમાં ક્યારે પણ વિરામ કરવો નહિ. વચમાં
વિરામ કરે તો, અધ્યાય આરંભથી ફરી ભણવો.” એવો આચાર જાણીતાં જાતાં સ્પષ્ટાક્ષર, અતિ
ઉતાવળરહિત, અતિ નિર્વંજરરહિત અને રસ, ભાવ, સ્વરચુક્ત પુસ્તક વાંચવું. ધર્મ, અર્થ, કામના
કૃણાની ઇચ્છા કરનારે સર્વકાલ ચંડીપાઠ કરવો; કારણ “મનુષ્યે ચિત્ત સ્થિર કરી આ મહારા
માહાત્મ્યનો પાઠ કરવો, અને સર્વકાલ ભક્તિવડે શ્રવણ પણ કરવું.” ઇલાદિક વચન છે. કાંઈએક નિમિત્ત
પ્રાપ્ત થયેથી પણ પાઠ કરવો. “સર્વે શાંતિકર્મમાં, તેમજ દુષ્ટ સ્વપ્ન, અને ઉગ્ર એવી ગ્રહપીડા પ્રાપ્ત
થઈ હોય તો મહાં માહાત્મ્ય શ્રવણ કરવું.” ઇલાદિ. તેમજ, “અરુણમાં અથવા શૂન્યસ્થળમાં
દાવાનલવડે વીંટાયો હોય અથવા જોરવડે શૂન્યસ્થળમાં ઘેરાયો હોય અથવા શત્રુઓએ અકસ્માત

પકડ્યો હોય” ઇત્યાદિ સંકટનો ઉદ્દેશ કરી, “ઉગ્ર એવી સર્વ ગ્રહપીડામાં મહાઈ માહાત્મ્ય થવણું કરવું. અથવા વેદનાવરે પીડાયેલા મનુષ્ય મહાઈ આ માહાત્મ્ય સ્મરણ કરે તો સંકટથકી મુક્ત થાય,” એ રીતે કહ્યું છે. અશુભ મૂલ્યવાનારા ઉપદ્રવોના નાશમાટે ત્રણ પાઠ કરવા. ગ્રહપીડાની શાંતિમાટે પાંચ. મહાભય નાશમાટે સાત. શાંતિમાટે અને વાજપેય યજની ક્ષણપ્રાપ્તિમાટે નવ. રાત્ર વરા થવામાટે અગ્નીયાર. શત્રુના નાશમાટે બાર. સ્ત્રી પુરુષ વરા થવામાટે ચૌદ. સુખ, અને લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિમાટે પંતર. દીકરા પોતરા, ધન, ધાન્યની પ્રાપ્તિમાટે સોળ. રાજભય નાશમાટે સત્તર. ઉચ્ચાટનમાટે અઠાર. વનસંબંધી ભયની નિવૃત્તિમાટે વીસ. અંધનથી છૂટવામાટે પચીસ. મહારોગ, કુલનો ઉચ્છેદ (નાગ), આયુષ્યનો નાશ, શત્રુવૃદ્ધિ, બાપિની વૃદ્ધિ, ત્રણ તરેહના ઉત્પાત, ઇત્યાદિ મહારસંકટના નાશમાટે અને રાત્રન્યની વૃદ્ધિમાટે શતચરી કરવી. એક સહસ્ર પાઠ કરવાથી સો અશ્વમેધનું કળ, સર્વ મનોરથની પ્રાપ્તિ અને મોક્ષ એ પ્રાપ્ત થાય છે, એ રીતે વારાહીતંત્રમાં કહ્યું છે. સઘળે ઠેકાણે કામનાના પાઠમાં પ્રથમ સકલ્પ કરી પૂજા અને છેવટે બલિદાન પણ કરવું. આ નવરાત્રકર્મમાં કુલનો આચાર હોય તો વેદપારાયણ કરવું, તે વેદપારાયણનો વિધિ બૌદ્ધાયનમૂત્રમાં કહેલો કૌસ્તુભમાંથી જાણવો.

અથકુમારીપૂજા ॥ એકવર્ણતુલ્યાકન્યાપૂજાર્થતાંવિચર્જયેત્ ઠિવર્પકન્યામારભ્યદશવર્ણવધિકુમારીનાંકમેણ કુમારિકાત્રિમૂર્તિઃકલ્યાણીરોહિણીકાલીચંડિકાશાંભવીદુર્ગામંદ્રેતિનામાનિ આસાંકુમારીનાંપ્રત્યેકવર્ણુજામંત્રાઃફલવિશેષાઃલક્ષણાનિચાન્યગ્રજ્ઞેયાનિ ગ્રાહ્યેનગ્રાહ્યણીત્યેર્ધસર્વર્ણાગ્રજ્ઞસ્તા વિજ્ઞાતીયાપિકચિત્રાકામનાવિશેષેણેકા પૈકૈકવૃદ્ધાપ્રત્યહમેકાવાકુમારીપૂજ્યા મંત્રાક્ષરમયીંલદર્મીમાતૃગૂર્ણરૂપધારિણીં નચદુર્ગામિકાંસાક્ષાત્કન્યામાવાહયામ્યહં જગત્પૂજ્યેજગદ્દેવેસર્વશક્તિસ્વરૂપિણી પૂજાંગૃહાણ કૌમારિજગન્માતૃનમોસ્તુતે હતિમંત્રેણપાદક્ષાલનપૂર્વેકંચલકુંકુમગંધધૂપદીપમોજનૈઃપૂજયેદિતિસંક્ષેપઃ કુમારીપૂજાવદેવીપૂજાચંડીપાઠઐકોત્તરવૃદ્ધ્યાપિવિહિતઃ મવાનીસહસ્રનામપાઠોપિકચિદુક્તઃ અયં શારદનવરાત્રોત્સવોમલમાસેનિપિદ્ધઃ શુભાસ્તાદૌતુમવતિ પ્રથમારંભસ્તુનકાર્યઃ શાવાશૌચજનનાશૌચયોસ્તુસર્વાપિઘટસ્થાપનાદિવિધિગ્રાહ્યજ્ઞાદ્વારકાર્યઃ કેચિદારંભોત્તરમંચેઆશૌચપાતેસ્વયમેવારબ્ધ પૂજાવિકંકાર્યમિત્યાહુઃ શિષ્ટાસ્ત્વાશૌચેપૂજાદેવતાસ્પર્શાદેલૌકવિદ્વિદ્વત્વાદન્યેનૈયકારયંતિ અપરેત્વીયાદિપંચમ્યાદિસમ્પ્રયાયનુકલ્પેનનવરાત્રવિધીનાંસત્વાત્પ્રતિપદ્યાશૌચેત્વીયાયનુકલ્પાશ્રયણંકુર્વંતિ સર્વેયાલોપપ્રસક્તાવેશગ્રાહ્યજ્ઞાદ્વારકુર્વંતિ ઉપવાસાદિશારીરનિયમઃસ્વયંકાર્યઃ પર્વરજસ્વલાપિડુપવાસાદિકંસ્વયંરુત્વાપૂજાદિકમન્યેનકારયેત્ અનસમર્તુરુક્ષીણાંઉપવાસેગંધતાંબૂલાદિગ્રહણંતદોપાયેત્યાહુઃ ॥

હવે કુમારીપૂજાનો વિધિ કહે છે.

“એક વર્ણની કન્યા પૂજામાં વર્ણ કરવી.” એ વર્ણના વયની કન્યાથકી દશ વર્ષપર્યંત કુમારીનાં ક્રમથકી નામ કહે છે.—એ વર્ણની તે કુમારી, ત્રણ વર્ષની ત્રિમૂર્તિ, ચાર વર્ષની કલ્યાણી, પાંચ વર્ષની રોહિણી, છ વર્ષની કાલી, સાત વર્ષની ચરિકા, આઠ વર્ષની શાંભવી, નવ વર્ષની દુર્ગા, દશ વર્ષની ભદ્રા, એ પ્રમાણે નવ કન્યાનાં નવ નામ જાણવાં. એ કુમારીના જુદા જુદા પૂજામંત્રો, કલનો વિશેષ, અને તે કુમારીઓનાં લક્ષણો એ સર્વ બીજા ગ્રંથોમાં જેવાં. ગ્રાહ્યણે ગ્રાહ્યણી કુમારી પૂજવી, એ પ્રમાણે પોતપોતાના વર્ણની કુમારી ઉત્તમ જાણવી. કોઈ ગ્રંથમાં કામનાને ભેટે બીજા વર્ણની પણ કહેલી છે. દરદોષ એક એક અવિક, અથવા દરદોષ એક કુમારી પૂજવી. કુમારીપૂજાના મંત્રો:—“મંત્રાક્ષરમયીં લક્ષ્મીં, માતૃગૂર્ણરૂપધારિણીં ॥ નચદુર્ગામિકાં સાક્ષાત્, કન્યામાવાહયામ્યહં ॥ જગત્પૂજ્યે જગદ્દેવે, સર્વશક્તિસ્વરૂપિણી ॥ પૂજાં ગૃહાણ કૌમારિ, જગન્માતૃનમોસ્તુતે” એ મંત્રવડે પાદપ્રક્ષાલનપૂર્વક વસ્ત્ર, કુંકુમ, ચદન, ધૂપ, દીપ, અને ભોજનવડે પૂજા કરવી એ રીતે સંક્ષેપ કલો. કુમારીપૂજાની પેઠે દેવીની પૂજા, ચડીપાઠ એ પણ દરદોષ એક એક અવિક કરવાં એમ પણ કહ્યું છે. કોઈ ગ્રંથમાં ભવાનીસહસ્રનામના પણ પાઠ કરવા એમ કહ્યું છે. આ શરત ઋતુસંબંધી નવરાત્રનો ઉત્સવ મત્તમાસમાં કરવો નહિ. ગુરૂ થુકના અસ્તાદિકમાં તો થાય છે. નવીનજ આરંભ હોય તો અસ્તાદિકમાં કરવો નહીં. મરણમૃતકમાં અને જનનઆશૌચમાં ઘટસ્થાપન ઇત્યાદિક સઘળો વિવિધ ગ્રાહ્યજ્ઞાદ્વારએ કલવવો. કોઈ ગ્રંથકાર તો, આરંભ થયા પછી વચમાં આશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો આરંભ કરેલું પૂજાદિક કર્મ પોતેજ કરવું, એમ કહે છે. આશૌચમાં પૂજા, દેવતાઓને સ્પર્શ ઇત્યાદિક કર-

વાથી લોકમાં નિંદા થાય છે માટે શિષ્ટજન તો બીજાપાસેથીજ કરાવે છે. બીજા કોઈ તો, ગૌણ પક્ષથી નવરાત્રનો વિધિ ત્રીજયથી, પાંચમયથી, અને સાતમયથી ઇલાદિક કહેલો છે તેથી એકમને દિવસે આશૈય હોય તો ત્રીજ ઇલાદિક ગૌણ પક્ષનો આશ્રય કરે છે, એટલે ત્રીજ ઇલાદિ દિવસ-યથી નવરાત્રનો આરંભ કરે છે, અને સાવ લોપ થતો હોય તોજ આશ્વલુદ્ધારા કરાવે છે. આ નવરાત્રમાં ઉપવાસ આદિ શરીરસંબંધી નિયમો પોતે કરવા. એ રીતે રજસ્વલા સ્ત્રી હોય તેણે પણ ઉપવાસ આદિ પોતે કરી પૂજા ઇલાદિ બીજાપાસે કરાવવી. આ નવરાત્રમાં સોભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને ઉપવાસને દિવસે મુગંધી પદાર્થ, તાંબૂલ ઇલાદિક લેવામાં દોષ નથી, એમ કહે છે.

અથપંચમ્યાસુપાંગલલિતાવ્રતમ્ ॥ અથપંચમીઅપરાહ્લવ્યાપિનીગ્રાહ્યા અપરાહ્લસૈવતત્પૂજા કાલત્વોપપત્તેઃ દિનદ્વયેકાત્સ્વંનાપરાહ્લવ્યાસૌસામ્યેનવૈપમ્યેણવાપરાહ્લકેદશવ્યાસૌચપૂર્વેય યુગ્મવા ક્યાત્પરત્રૈવાપરાહ્લવ્યાસૌપરૈય કેચિત્તુરત્રિવ્યાપિનીગૃહ્ણંતિ પૂજાદિકંચરાત્રાવેવકુર્વંતિતત્રમૂલંચિત્યં અથપૂજાદિવિધિર્મંથાંતરેપ્રસિદ્ધહતિનલિપ્યતે ॥

હવે ઉપાંગલલિતાવ્રતનો નિર્ણય કહે છે.

આશુ શુદ્ધ પાંચમને દિવસે ઉપાંગલલિતા દેવીનું વ્રત કરવું. એ વ્રતમાં પાંચમ અપરાહ્લવ્યા-પિની લેવી. કારણ, ઉપાંગલલિતાની પૂજા અપરાહ્લકાલમાંજ કરવી, એમ કહ્યું છે. બન્ને દિવસે સંપૂર્ણ અપરાહ્લકાલમાં વ્યાપ્તિ હોય, અથવા બન્ને દિવસે સરખી કિંવા ઓછી વધતી અપરાહ્લમાં એકદે-શવ્યાપ્તિ હોય તો, યુગ્મવાક્ય છે—આદે પ્રથમ દિવસનીજ લેવી. બીજે દિવસેજ અપરાહ્લવ્યાપ્તિ હોય તો બીજે દિવસેજ લેવી. કોઈ અન્યકાર તો રાત્રિવ્યાપિની લે છે, અને પૂજા ઇલાદિક રાત્રિએજ કરે છે તેમાં મૂલ વિચાર કરવો. આ ઉપાંગલલિતાવ્રતનો પૂજા ઇલાદિક વિધિ બીજા અન્યમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી અહીં કહેતા નથી.

આશ્વિનશુક્લપક્ષેમૂલનક્ષત્રેપુસ્તકેપુસરસ્વતીમાવાહપૂજયેત્ મૂલેપુસ્થાપનંદેવ્યાઃપૂર્વાપાદાસુપૂજનં ઉત્તરાસુચલિદ્યાચ્છ્રવણેનવિસર્જયેદિતિવચનાત્ અથપૂજયેત્પ્રત્યહમિતિવદ્યમમલવચનાત્ મૂલેઆવાહનંતદંગમૂતંપૂજનંચકરિષ્યેઈત્યાદિસંકલ્પ્યાવાહનપૂજનંકાર્યં પૂર્વાપાદાસુપૂજનંકરિષ્યે ઇતિસંકલ્પ્યાવાહનરહિતપૂજૈયકેચલં ઉત્તરાસુચલિદ્યાનંતદંગમૂતાંપૂજાંચકરિષ્યેઈત્યેવંતેકાર્યં શ્રવણેવિસર્જનંકર્તું તદંગમૂતાંપૂજાંકરિષ્યેઈતિસંકલ્પ્યસંપૂજ્યવિસર્જયેદિતિક્રમઃ તથમૂલસ્યપ્રથમેપાદેસૂચાંસ્તાત્પ્રાકૃત્રિમુહર્તવ્યાપિનિસરસ્વત્યાવાહનં ત્રિમુહર્તન્યુનત્વેરાત્રૌવાપ્રથમપાદસત્તેતસ્યવિશેષવચનંચિનાગ્રાહ્યત્વાભાવાદ્વિતીયાદિપાદેપરદિનવ્યાવાહનં એવંપૂર્વાપાદાદિનક્ષત્રંપૂજાદૌદિનવ્યાપ્યેવગ્રાહ્યં વિસર્જનંતુશ્રવણપ્રથમપાદેરાત્રિમાગગતેપિકાર્યં વિશેષવચનાત્ તચરાત્રેઃપ્રથમપ્રહરપર્યંતમેવેતિમાતિ ॥

આશુ શુદ્ધમાં મૂળ નક્ષત્રને દિવસે પુસ્તકોમાં સરસ્વતીનું આવાહન કરી પૂજા કરવી. કારણ, “મૂળમાં સરસ્વતીનું આવાહન, પૂર્વાપાદામાં પૂજા, ઉત્તરાપાદામાં બલિદાન, અને શ્રવણમાં વિસર્જન કરવું,” એ પ્રમાણે વચન છે. એમાં “દરરોજ પૂજા કરવી” એવું રૂઢ્યામલનું વચન છે માટે, મૂળ નક્ષત્રમાં, “આવાહનં તદંગમૂતં પૂજનં ચ કરિષ્યે,” ઇલાદિક સંકલ્પ કરી આવાહન અને પૂજન કરવાં. પૂર્વાપાદામાં, “પૂજનં કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી આવાહનરહિત કેવલ પૂજા કરવી. ઉત્તરાપાદા નક્ષત્રમાં, “ચલિદ્યાનં તદંગમૂતાં પૂજાં ચ કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી બલિદાન, અને પૂજા પણ કરવી. શ્રવણ નક્ષત્રમાં, “વિસર્જનં કર્તું તદંગમૂતાં પૂજાં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી પૂજા કરવી, અને સાર પછી વિસર્જન કરવું, એ પ્રમાણે કેમ બલ્યો. સરસ્વતીનું આવાહન કરવું તે, સૂચાંસ્તિથત્રી પ્રથમ છ ઘડી વ્યાપતો જે મૂળનો પ્રથમ પાદ તેમાં કરવું. સૂચાંસ્તિથી પ્રથમ છ ઘડી કરતાં ઓછા મૂળનો ચરણ વ્યાપતો હોય અથવા રાત્રિએ પ્રથમ ચરણ હોય તો તે લેવામાં વિશેષ વચન નથી માટે બીજા, ત્રીજા, ઇલાદિક ચરણમાં બીજે દિવસેજ આવાહન કરવું. એ રીતે પૂર્વાપાદા ઇલાદિક નક્ષત્રો પૂજા ઇલાદિકોમાં દિવસવ્યાપિ હોય તેજ લેવાં. વિસર્જન તો શ્રવણનો પ્રથમ પાદ રાત્રિમાં આવ્યો હોય તો પણ વિશેષ વચન છે માટે તેમાંજ કરવું. તે વિસર્જન રાત્રિના પ્રથમ પોહોર લગીજ કરવું એમ ભાસે છે.

અથસતમ્યાદિદિનત્રયેપંત્રિકાપૂજનંવિહિતં તત્રસતમ્યાદિતિથિત્રયંસૂર્યોદયેમુહૂર્તમાત્રમપિગ્રાહંતત્રા
ધિયાસનાદિપ્રયોગવિસ્તારઃકૌસ્તુભાદૈશ્યઃ યત્તુ સતમીપ્રભૃતિત્રિપત્રનંવરાત્રકર્મકુર્વંતિતત્રસતમીસૂર્યો
દયોત્તરંમુહૂર્તાધિકવ્યાપિનીગ્રાહ્યા મુહૂર્તન્યૂનત્વેપૂર્વા ॥

હવે સાતમ, આઠમ અને નોમ એ ત્રણ દિવસ પંત્રિકાપૂજન કરવું. પંત્રિકાપૂજનમાં સાતમા આદિ
ત્રણ તિથિ, સૂર્યોદયમાં બે ઘડી હોય તો પણ તે લેવી. તે પંત્રિકાપૂજનમાં અધિવાસન કરવું ઇલાદિક
પ્રયોગને વિસ્તાર કૌસ્તુભાદિક ગ્રંથમાં ભેલો. સાતમથી ત્રણ રાત્રિ લગી જે નવરાત્રકર્મ કરે છે તેમાં
સાતમ, સૂર્યોદય પછી બે ઘડી કરતાં અધિકવ્યાપિની હોય તે લેવી. સૂર્યોદય પછી બે ઘડી કરતાં
ઓછી હોય તો પ્રથમ દિવસનીજ લેવી.

અથમહાષ્ટમીઘટિકામાત્રાપ્યૌદયિકીનવમીયુતાગ્રાહ્યા ॥ સતમીસ્વપ્નયુતાસર્વથાત્યા
ગ્યા યદાતુપૂર્વેત્રસતમીયુતાપરોદ્યેનાસ્તિઘટિકાન્યૂનાવાવર્તતેતદાપૂર્વાસતમીવિદ્યાપિગ્રાહ્યા ઇયંમૌ
મચારેડતિપ્રશસ્તા યદાચપૂર્વદિનેપદિઘટિકાષ્ટમીપરદિનેમુહૂર્તાદિવ્યાપિનીતદાનવમીયુતામપ્યુત્તરાંત્ય
પત્યાસંપૂર્ણત્વાત્પૂર્વેવગ્રાહ્યા एवंનવમ્યાઃશ્ચયવશેનદશમીદિનેસૂર્યોદયોત્તરમતુટ્ટયમાવેડષ્ટમીનવમીયુતા
મૌદયિકીમપિત્યસ્વાસતમીયુતેષાષ્ટમીગ્રાહ્યા અષ્ટમ્યાંપુત્રવતોપવાસોનકાર્યઃ કુલાચારપ્રાસૌકિચિદ્ધ
ધ્વંપ્રકરણ્યકાર્યઃ મહાનવમીતુલલિદાનવ્યતિરિક્તવિષયેપૂજોપોપનાદાવષ્ટમીવિદ્યાગ્રાહ્યા સાચયદિઅ
ષ્ટમીદિનેસાયંત્રિમુહૂર્તાસ્યાત્તદૈવગ્રાહ્યા ત્રિમુહૂર્તન્યૂનત્વેપરૈવગ્રાહ્યા નવમીપ્રયુક્તમહાલિદાનેતુદશમી
વિદ્યા યદાશુદ્ધાધિકાનવમીતદાબલિદાનમપિપૂર્ણત્વાત્પૂર્વેત્રવકાર્ય અષ્ટમીનવમ્યોઃસંઘૌપૂજોક્તા સાષ્ટ
મીનવમ્યોઃપૃથક્વેદિવારાત્રૌષાષ્ટ્યંતનાહીનવમ્યાઘનાહ્યોઃકાર્યા યદિતુ અષ્ટમીનવમ્યોર્મેષ્યાહેડપરાહે
વાયોગસ્તદાષ્ટમીનવમીપૂજયોરપ્યેકદિનેપચગ્રામેરષ્ટમીનવમીપૂજાંતત્સંધિપૂજાંચ તંત્રેણકરિચ્યે ઇતિસંક
લ્પ્યંતંત્રેણપૂજાકાર્યા યદિશુદ્ધાધિકાષ્ટમીતદાપૂર્વેશુરષ્ટમીપૂજાપરેશુઃસંધિપૂજાનવમીપૂજયોસ્તંત્રં અત્રન
યરાત્રેસ્વયંપૂજાદિકંકર્તુમશક્તાવન્યેનકારયેત્ પોડશોપચારપૂજાવિસ્તારંકર્તુમશક્તોગંધાદિપંચોપચાર
પૂજાંકુર્યાત્ નવમ્યાંપૂજાંવિધાયહોમઃકાર્યઃ કેચિદષ્ટમ્યામેવહોમદ્વિત્યાહુઃ અન્યેતુ અષ્ટમ્યામુપક્રમ્યનવ
મ્યાંહોમઃસમાપતીયઃ સન્ધારણોદ્યમારમ્યસાયંકાલપર્યંતમષ્ટમીનવમ્યોઃસંઘૌસંભવતિ નિશાયાંતત્સંઘૌ
તુરાત્રોહોમાદેરયોગ્યવાત્રગમ્યામેવહોમોપક્રમસમાસીકાર્યંદિત્યાહુઃ અત્રયથાકુલાચારંવ્યવસ્થા સચહો
મોનવાર્ણમંત્રેણકાર્યઃ અથવાજયંતીમંગલાકાલીતિશ્લોકેન અથવાનમોદેવ્યૈમહાદેવ્યૈઇતિશ્લોકેન અથ
વાસત્તશતીશ્લોકઃ અથવાસત્તશતીસ્તોત્રસ્યસત્તશતમંત્રઃ કવચાર્ગલાકીલકરહસ્યત્રયશ્લોકસહિતૈર્હોમઃ
સત્તશતમંત્રવિભાગોન્યદ્વેયઃ અગ્રાપિવિકલ્પેપુયથાકુલાચારંવ્યવસ્થા હોમદ્રવ્યંસર્પિર્મિશ્રિતશુક્લતિલ
મિશ્રંચપાયસંકેચલતિલૈર્વાહોમઃ ક્વચિત્કિશુકપુષ્પદૂર્વાસર્પપલાજપૂગયવશ્રીફલરક્તચંદનલંકાનાનાવિ
ધફલાનામપિપાયસેમિધર્ણકાર્યમિત્યુક્તઃ હોમશ્રજપદશાંશેનકાર્યઃ કુલાચારપ્રાસન્ધૃતિહૈરવાદિદૈ
વત્પમંદહોમોપિકાર્યઃ અત્રસવિસ્તરઃસપ્રહમશ્લોહોમપ્રયોગઃકૌસ્તુભેશ્ચ ॥

હવે મહાષ્ટમીનો નિર્ણય કહે છે.

આશુ શુદ આઠમ મહાષ્ટમી. એ આઠમ સૂર્યોદય પછી એક ઘડી હોય તો પાનુ નામયુક્ત
લેવી. અત્યંત થોડી એવી સાતમયુક્ત હોય તો સર્વથા ન લેવી. ન્યારે પૂર્વ દિવસે સાતમયુક્ત હોય
અને બીજે દિવસે સૂર્યોદયસમયે સર્વથા ન હોય અથવા એક ઘડી કરતાં ઓછી હોય ત્યારે પ્રથમ
દિવસની, સપ્તમીવડે વિદ્યા હોય તો પણ તે લેવી. એ આઠમ મંગલવારની હોય તો અતિ ઉત્તમ.
ન્યારે પ્રથમ દિવસે સાઠ ઘડી આઠમ હોય અને બીજે દિવસે બે ઘડી ઇલાદિક શેષ આઠમ હોય
ત્યારે નામયુક્ત છે તો પાનુ તે છોડી સંપૂર્ણ તિથિ છે માટે પ્રથમનીજ લેવી. એ રીતે નામનો ક્ષય
થઈ દશમને દિવસે સૂર્યોદય પછી અદ્ય પણ નામ ન હોય તો નવમીયુક્ત એવી સૂર્યોદયવ્યાપિની
અષ્ટમી છોડી સાતમયુક્ત હોય તેજ આઠમ લેવી. પુનવાન ગૃહસ્થે આઠમને દિવસે ઉપવાસ કરવો
નહિ. ઉપવાસ કરવાને કુલાચાર હોય તો કાંઈ કળાહારાદિક કરી ઉપવાસ કરવો. મહાનવમી તો
બલિદાનવિના બાકીનાં પૂન, ઉપવાસ ઇલાદિક કૃત્યોમાં આઠમવડે વિદ્યા હોય તે લેવી. જે તે નામ,

૧ ૩૭, મોર્ત્યન્ત્રી, દલદર, રાઈ, બીલિ, દારિમ, આશુપાલવ, કાળી પાઠ અને કાલમીરિ એ નવ વતરપતિનાં
પાત્રમાં ઇડવું અધિવાસન કરી સાતમથી ત્રણ દિવસ તે પાદડાંની પૂજા કરવી.

આઠમને દિવસે સાયંકાલે છ ઘડી હોય તો તે દિવસનીજ લેવી. છ ઘડી કરતાં ઓછી હોય તો બીજા દિવસનીજ લેવી. નોમને દિવસે કરવાનું જે મહાબલિદાન તેમાં નોમ, દશમવડે વિદ્યા હોય તે લેવી. જ્યારે શુદ્ધાધિકા નોમ હોય ત્યારે સંપૂર્ણ તિથિ છે માટે અલિદાનસુદ્ધા પ્રથમ દિવસેજ કરવાં. આઠમ અને નોમની સંધીમાં પૂજા કરવી એમ કહ્યું છે. આઠમ અને નોમ એ બન્ને જુદી જુદી હોય તો, દિવસે અથવા રાત્રિએ આઠમની છેલી એક ઘડી અને નોમની પ્રથમની એક ઘડી એ બે ઘડીમાં પૂજા કરવી. જ્યારે આઠમ અને નોમનો ચોત્ર મધ્યાહ્નકાલમાં અથવા અપરાહ્નકાલમાં હોય ત્યારે આઠમની પૂજા અને નોમની પૂજા એ બન્ને પણ એકજ દિવસે પ્રાપ્ત થાય છે. માટે, “અષ્ટમીનવમીપૂજાં તત્સંધિપૂજાં ચ તંત્રેણ કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી તંત્રે કરી પૂજા કરવી. જ્યારે શુદ્ધાધિકા આઠમ હોય ત્યારે પ્રથમ દિવસે આઠમસંબંધી પૂજા અને બીજે દિવસે સંધિપૂજા તથા નોમસંબંધી પૂજા એ બન્ને એકતંત્રવડે કરવી. આ નવરાત્રમાં પોતે પૂજા કરવાને અશક્ત હોય તો બીજાપાસે પૂજા કરાવવી. સોળ ઉપચારસહિત વિસ્તારવાળી પૂજા કરવાને અશક્ત હોય તો ગદ્યાદિક પંચોપચારવડે પૂજા કરવી. નોમને દિવસે પૂજા કરી હોમ કરવો. કોઈ અંચકાર, આઠમને દિવસેજ હોમ કરવો એમ કહે છે. બીજા કોઈ અંચકારો તો, આઠમમાં હોમનો આરંભ કરી નોમમાં હોમ સમાપ્ત કરવો, તે હોમ અશ્લોઘદયથી આરંભ કરી સાયંકાલ લગી આઠમ અને નોમનો સંધિ હોય તેમાં થાયછે. આઠમ અને નોમનો સંધિ રાત્રિમધ્યે હોય તો, રાત્રિએ હોમાદિક કરવો અયોગ્ય છે, માટે નોમને દિવસેજ હોમનો આરંભ અને સમાપ્તિ કરવાં, એમ કહે છે. અહીં જેમનો જેવો કુલાચાર હોય તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા જાણવી. તે હોમ નવાણું મંત્રવડે કરવો. અથવા, “જયંતી મંગલા કાલી” એ શ્લોકવડે કરવો. અથવા, “નમો દેવ્યે મહાદેવ્યૈ” એ શ્લોકવડે કરવો. અથવા સપ્તશતીના શ્લોકવડે, અથવા કવચ, અંગેલા, કીલક અને ત્રણ હરચના શ્લોકસહિત સપ્તશતી સ્તોત્રના સાતસો મંત્રવડે કરવો. સાતસો મંત્રના વિભાગ (કયહાંયકી કેટલા મંત્ર તે) બીજા ગ્રંથોમાં લેવા. એ રીતે અનેક પ્રકારના હોમમાં કુલાચારપ્રમાણે વ્યવસ્થા જાણવી. હોમમાં દ્રવ્ય—ધીસહિત અને સંકેદ તિલસહિત દૂધપાક લેવો. અથવા કેવળ તિલવડેજ હોમ કરવો. કોઈ એક અંચમાં, કેસુદાનાં ફૂલ, દૂધા, સર્પવ, સાળ, સોપારી, યવ, નારિયલ, રતાંજલીના કટકા, અને તરેહતરેહનાં ફળ, એ પદાર્થો દૂધપાકમાં મેળવવા, એમ કહ્યું છે. જપનો દશાંશ હોમ કરવો. કુલાચાર હોય તો તૃસિક, ભૈરવ ઇલાદિ દેવતાના મંત્રવડે પણ હોમ કરવો. આ વિષે અહશાતિસહિત વિસ્તારપૂર્વક હોમનો પ્રયોગ કૌસ્તુભ ગ્રન્થમાં લેવો.

અથબલિદાનમ્ ॥ બ્રાહ્મણેનમાપાદિમિથાન્નેનકૂપ્માદેનવાકાર્યં યદ્વાપૃતમયંયવપિષ્ઠાદિમયંવાસિ હવ્યાઘનરમેપાદિકંકૃત્વાચજ્ઞેનઘાતયેત્ બ્રાહ્મણેનપશુમાંસમઘાદિબલિદાનેબ્રાહ્મણ્યન્નપ્રદતા સકામેનક્ષત્રિયાદિનાસિહિહવ્યાઘનરમહિપક્ષ્ણાગસુકરમૃગપક્ષિમત્સ્યનકુલગોષાદિપ્રાણિસગાત્રદધિરાદિમયોવલિદેયઃ કૃષ્ણસારમૃગઃક્ષત્રિયાદિમિરપિનદેયઃ અન્નબલિદાનમંત્રાદિપ્રકારઃસિદ્ધોક્તેયઃ અન્નશતચંડીસહજ્વલં ઢીપ્રયોગઃકૌસ્તુભાદૈક્ષેયઃ દ્વિવિધાશૌચેપિનવમ્યાંહોમંઘટાદિદેવતોત્થાપનંચબ્રાહ્મણદ્વારાકારયિત્વા સ્વયંપારણંકૃત્વાશૌચાંતેબ્રાહ્મણમોજનંદક્ષિણાદિદાનંચકાર્યં પર્વરજસ્વલાપિપારણાકાલેપારણંકૃત્વાશુઘૌદાનાદિકંકુર્યાત્ વિથવાયાસ્તુરજોદોપેમોજનનિપેઘાતપારણાપિશુશ્ચુતરમેય પર્વમ્રાતંતરેત્યૂલં પ્રતિ પદાદિયાવદષ્ટમીલોહામિસારિઠ્ઠકર્મરાશાંવિહિતં તત્રછત્રચામપદિરાજચિહ્નાનાંજાશ્વાદીનાંચાપાદિ શાસ્ત્રાણાંકુંડુશ્ચાદીનાંચપૂજાહોમાદિકંકાર્યં યેહયાનપાલયંતિતેરાજમિન્નામપિસ્વાતીયુતામાશ્વિનપ્રતિપદંદ્વિતીયાંવારશ્યનવમીપર્યંતંવાજિનીરાજનાશ્વંકર્મકુર્યુઃ તત્રોચ્ચેઃશ્રવઃપૂજારેવતપૂજાચપ્રતિમાયાંકાર્યા પ્રત્યક્ષંઅશ્વપૂજાનીરાજનંચકાર્યં કર્મદ્વયેપિતપૂજામંત્રાહોમાદિમંત્રાઃસવિસ્તરપ્રયોગશ્ચકૌસ્તુમે હદાનીમશ્વવંતઃપ્રાકૃતજનાસ્તુવિજયાદશમ્યામશ્વાન્ તોયેવગાહાપુષ્પમાલાભિર્વિભૂષ્યામ્શલાયાંપ્રવેશયંતિ તત્ર ગંધવંકુલજાતિસ્ત્વંમામૂયાઃકુલદ્રુપકઃ બ્રહ્મણઃસત્યવાક્યેનસોમસ્યવરુણસ્યચ પ્રમાવાચહુતાશસ્યવર્ધયત્વંતુરંગમાન્ રિપૂન્વિજિત્યસમરેસહમર્ગાંસુલોમવેતિમંત્રેણકેવલાશ્વપૂજાપિકર્તુમુચિતા ॥

હવે બલિદાન કહે છે.

બ્રાહ્મણે બલિદાન કરવું તે અહ દેખાદિ સહિત અન્નવડે કરવું, અથવા કોળાવડે કરવું. કિંવા ઘીવડે અથવા યવના લોટ આદિવડે સિંહ, વાઘ, મનુષ્ય, મેષ (રિંદ), બનાવી તેને તરવારવતી મારવાં. બ્રાહ્મણ પશુના માંસનું અથવા મદિરા આદિકનું બલિદાન કરે તો બ્રાહ્મણપણથી બદ્ધ થાય

છે. સકામ ક્ષત્રિયાદિકાએ વિંહ, બાધ (ચિતરો), મનુષ્ય, પાટો, બકરા, સુવર, હરિણ, પક્ષી, માછલાં, મોળિયાં, ગોધા (ગે) ઇલાદિકા પ્રાણિયું અને પોતાના શરીરમાંનું રૂધિર ઇલાદિકા બલિદાન દેવું, કાળા હરિણનું બલિ ક્ષત્રિયાદિકાએ પણ ન દેવું. અહીં બલિદાનના મંત્રાદિકાનો પ્રકાર નિર્ણય-સિંધુમાં કહ્યો છે તે જોવો. એ નવરાત્રમાં શતચંડી, સહસ્રચંડી, એના પ્રયોગ કૌરુભ ઇલાદિ ગ્રંથમાં જોવા. જનનાશીય અથવા મૃતાશીય હોય તોપણ નોમને દિવસે હોમ, અને ઘર ઇલાદિ દેવતાઓનું જોવો. જનનાશીય અથવા મૃતાશીય હોય તોપણ પાટો પારણા કરી આશીય ગયા પછી બ્રાહ્મણભોજન, દક્ષિણા ઇલાપન પણ બ્રાહ્મણદ્વારા કરાવી પોતે પારણા કરી આશીય ગયા પછી બ્રાહ્મણભોજન, દક્ષિણા ઇલાદિકા કરવાં. એ રીતે રજસ્વલાએ પણ પારણાને સમયે પારણા કરી શુદ્ધિ થવા પછી દાન આદિકા કરવાં. વિધવાએ તો, રજોદોષવખતે ભોજન કરવું નહિ, એવા નિયેધ છે માટે પારણા પણ શુદ્ધિ થવા પછીજ કરવી. એ રીતે બીજાં વતોવિધે પણ જાણવું. રાત્રીએ એકમથકી આઠમ લગી લોહા-લિસારિકા કર્મ કરવું. તેમાં છત્ર, ચમર આદિ રાજચિહ્ન, હાથી, ઘોડા ઇલાદિકા પશુ; ધનુષ્ય આદિકા રાત્ર; તથા દુદુક્ષી (નગારાં) આદિ વાજન; ઇલાદિકાની પૂજા અને હોમાદિકા કરવાં. જેઓ ઘોડા પાળતા હોય તેઓ રાત્ર ન હોય તો પણ તેમણે સ્વાતી નક્ષત્રસહિત એકમને દિવસે અથવા બીજાને દિવસે આરંભ કરી નોમ લગી વાજનીરાજન કર્મ (ઘોડાની પૂજા કરી આરતી કરવી તે) કરવું. તેમાં ઉચ્ચૈઃશ્રવાની પૂજા અને દેવતપૂજા પ્રતિભામાં કરવી. ઘોડાની પ્રસક્ષ પૂજા અને આરતી કરવી. આ અને કર્મમાં તેમની પૂજના મંત્ર અને હોમાદિકાના મંત્ર અને એમના વિસ્તારપૂર્વક સઘળો પ્રયોગ કૌરુભમાં કહ્યો છે. હાલ વખતમાં ઘોડા પાળનારા પ્રાકૃત મનુષ્યો તો વિજ્યાદશમીને દિવસે ઘોડાને નવરાત્રી ફૂલની માળા ઇલાદિકાવડે શોભાપી ઘોડારમાં લાવે છે, તેમાં “ગંધર્વકુલજાતસ્ત્વં, મા ભૂયાઃ કુલદૂપકા ॥ દ્રઘણઃ સત્યવામ્પ્રેત, સોમસ્ય વરુણસ્ય ચ ॥ પ્રભાવાઃ હતાશસ્ય, વર્ધય ત્વં તુરંગમાન્ ॥ રિપૂન્ વિજિત્ય સમરે, સહ ત્યજાં મુલ્હી મય,” એ મંત્રવડે કેવળ ઘોડાની પૂજા કરવી, એ પણ યોગ્ય છે.

અપારણાવિસર્જનયોઃકાલઃ ॥ તત્રવિસર્જનંદશમ્યાંકાર્યં દિનદ્વયેદશમીસત્ત્વેપૂર્વેદશમ્યાં શ્રવણાત્પદ્યોગેતત્રૈવવિસર્જનં તત્રતત્ત્વોગાભાવેતુપરદશમ્યામેવ પરત્રદશમ્યાભાવેપૂર્વેનવમ્યાંનક્ષત્રયો ગેસત્ત્વસત્તિવાકાર્યં નક્ષત્રયોગાનુરોધેનક્રિયામાર્ગંવિસર્જનમપરાર્હેપિમવતિ અન્યધાપ્રાતરેવ તત્રમૃદાદિ પ્રતિમાયાવિસર્જનપૂર્વકંજલાદૈત્યાગઃ પરંપરયાપૂજિતાયાધાતુપ્રતિમાયાસ્તુઘટાદિસ્થાનાદુષિષ્ટેભ્યાદિમં પ્રેરુધાપનમાર્ગકાર્યં નતુવિસર્જનં યદિનેવિસર્જનંતત્રૈવનિયમત્યાગસ્યૌચિત્યાત્ વિસર્જનોત્તરંતદિનેપય પારણકાર્યં અન્યેતુસત્ત્વપિદશમ્યાંવિસર્જનવિધૌનવમ્યામેવપારણકાર્યં નવમ્યાંપારણકુર્વાદશમ્યામિ પેફંચક્ષત્વામૂર્તિવિસર્જયેદિત્યાદિવચનાદિત્યાદુઃ અત્રેવંચવસ્ત્વા પ્રથમદિનેસ્ત્ત્વપાદ્મપાસુકાનચમીદિ તીપદિનેપારણપર્યાત્રનવમ્યાયુકાદશમીતત્પરદિનેશ્રવણયુકાવિસર્જનાર્હદશમી તત્રાદમીનવમ્યાપુવાસ યોઃપ્રથમદિનેસિદ્ધત્વાદવશિષ્ટનવમ્યાંપારણમથશિષ્ટદશમ્યાંવિસર્જનં યદાતુઅવશિષ્ટનવમીદિનેપદશમીત્રયયુકાવિસર્જનાર્હતદાવિસર્જનોત્તરંપારણં યદાપૂર્વદિનેપદિદંડાદમીપરદિનેષ્ટમીરોપયુતાનવમી તત્પરદિનેનવમીરોપયુતાદશમીતદા નવમ્યાયુકદશમ્યામેવવિસર્જનોત્તરંપારણા અથનવમીપદિદંડા દ્વિતીયદિનેનવમીરોપયુકાદશમીતત્રાપિનવમ્યાયુકદશમ્યામેવવિસર્જનપારણે યદાતુ અદમીનવમી દશમ્યસ્તિષ્ઠોપિતિથયઃ સૂર્યોદયમારમ્યાસ્તમયપર્યંતમવંડાસ્તત્ત્વપર્યાંતસ્તદા દાક્ષિણાત્યાનાંનવમ્યા મેવપારણાચારાદાવમ્યામેવપારણવિસર્જને ચેપાંદશમ્યામેવાચારસ્તેપાંતદુષ્યંદશમ્યામેવ ॥

હવે પારણાં અને દેવતાનાં વિસર્જનનો કાલ કહ્યો છે.

દેવતાનું વિસર્જન દશમને દિવસે કરવું. જે બન્ને દિવસે દશમ હોય તો પ્રથમ દિવસની દશ-મને દિવસે શ્રવણના છેલ્લા પાદનો યોગ હોય તો તે સમયેજ કરવું. પ્રથમ દિવસે દશમમાં શ્રવણના છેલ્લા પાદનો યોગ ન હોય તો બીજા દિવસની દશમમાં કરવું. બીજે દિવસે દશમ ન હોય તો પ્રથમ દિવસની દશમમાં શ્રવણનો યોગ હોય અથવા ન હોય તો પણ કરવું. નક્ષત્રયોગને અનુસારે કરવાનું જે વિસર્જન તે અપરાહ્લક્રમાં પણ થાય છે. નક્ષત્રયોગને અનુસારે કરવું ન હોય તો પ્રાતઃકાલેજ કરવું. તેમાં માટી ઇલાદિકાની પ્રતિમા હોય તો તેનું વિસર્જન કરી જલ ઇલાદિકામાં તે નાખવી. પરંપરાએ પૂજેલી ધાતુની મૂર્તિનું કલશ આદિકા સ્થાનક થકી “ઉત્તિષ્ઠો” ઇલાદિકા મંત્રવડે ઉત્થાપન માત્ર કરવું, વિસર્જન કરવું નહિ. જે દિવસે દેવતાનું વિસર્જન થાય તેજ દિવસે, પ્રથમ મંત્રનું કર્ત્વ્ય નિયમે હોવા એ યોગ્ય છે, માટે વિસર્જન થવા પછી તેજ દિવસે પારણા કરવી.

તિર્થયોકેત્યાન્યપિકર્માણિમાસવિશેષનિરપેક્ષાણ્યચંદ્રાદ્યાનુકૃત્યામાવેષ્યતુષ્ટેયાનિ માસવિશેષવિહિતાનિતુચ્છાકર્મવિષ્ણાદિદેવતાપ્રતિષ્ઠાદીનિનકુર્યાત્ રાજ્ઞાંપટ્ટામિપેકેનવર્માવિદ્વાદશમીવિદ્વાદશમીઅવળયુતાપિનગ્રાહ્યાર્કિત્વૌદયિક્યેવગ્રાહ્યા ॥

હવે વિજ્યાદશમીનો નિર્ણય કહે છે.

તે વિજ્યાદશમી બીજે દિવસે અપરાહ્ણકાલઆપિની હોય તો બીજા દિવસનીજ લેવી. જો બન્ને દિવસે અપરાહ્ણકાલઆપિ હોય અને બન્ને દિવસે શ્રવણુયોગ હોય અથવા ન હોય તો પણ પ્રથમ દિવસનીજ લેવી. એ રીતે બન્ને દિવસે અપરાહ્ણઆપિ ન હોય તો પણ અને શ્રવણુયોગ હોય અથવા ન હોય તો પણ પ્રથમ દિવસનીજ લેવી. બન્ને દિવસે અપરાહ્ણઆપિ હોય અથવા ન હોય અને બન્નેમાંથી એક દિવસ શ્રવણુયોગ હોય તો જો દિવસે શ્રવણુયોગ હોય તેજ લેવી. બન્ને દિવસે અપરાહ્ણકાલમાં એકદેશઆપિ છતાં પણ એ પ્રમાણેજ નિર્ણય જાણવો. ન્યારે પ્રથમ દિવસેજ અપરાહ્ણકાલઆપિ હોય અને બીજે દિવસે શ્રવણુયોગ ન હોય ત્યારે પણ પ્રથમ દિવસનીજ લેવી. ન્યારે પ્રથમ દિવસેજ અપરાહ્ણકાલઆપિની હોય અને બીજે દિવસે પણ છ ઘડી અથવા કાંઈએક અધિકઆપિની થઈ અપરાહ્ણકાલથી પ્રથમજ સમાપ્ત થાય અને બીજે દિવસેજ શ્રવણુયોગયુક્ત હોય તો બીજા દિવસનીજ લેવી. કારણ, અપરાહ્ણકાલમાં દશમી ન હોય તો પણ, “જો તિથિમાં સૂર્યોદય થાય છે તે તિથિ સંપૂર્ણ જાણવી” ઇલાદિક સાકલ્ય સૂચનનાર વચનવડે ઉદયકાલઆપિની થઈ શ્રવણુયુક્ત એવી અદ્ય દશમ હોય તો પણ તે કર્મકાલમાં લેવાવિશે કહેલી છે. નિર્ણયસિદ્ધિમાં તો બીજે દિવસે અપરાહ્ણકાલમાં શ્રવણુ હોય તોજ બીજા દિવસની લેવી, અપરાહ્ણથી પ્રથમજ શ્રવણુ પૂર્ણ થતું હોય તો પ્રથમ દિવસનીજ લેવી, એ રીતે કહેવું છે; અને એ યોગ્ય પણ છે. ન્યારે બીજે દિવસેજ અપરાહ્ણકાલઆપિ હોય અને પ્રથમ દિવસે અપરાહ્ણકાલ પછી સાયાહ્ણકાલ ઇલાદિક કાલમાં શ્રવણુયોગ હોય ત્યારે તો બીજા દિવસનીજ લેવી, એમ મને લાગે છે. એ વિજ્યાદશમીને દિવસે અપરાજિતાપૂજન, સીમાનું ઉલ્લંઘન, શમીપૂજન, અને દેશાંતર જવાને આહુતારાએએ પ્રસ્થાન ઇલાદિક કૃત્ય કરવાં. અપરાજિતા દેવીની પૂજાનો પ્રકાર—અપરાહ્ણકાલે ગામથકી ઇશાન ખુણે જઈ, રથચક્ર રથલમાં પૃથિવી લીધી અદન ઇલાદિકવડે અષ્ટલ કાઢી, “મમ સકુટુંબસ્ય ક્ષેમસિદ્ધયર્થે અપરાજિતાપૂજનં કરિષ્યે,” એવા સંકલ્પ કરી અષ્ટલના મધ્યભાગમાં “અપરાજિતાયે નમઃ” એ નામમંત્રવડે અપરાજિતાનું આવાહન કરી તેની દક્ષિણ તરફ, “ક્રિયાશક્ત્યેનમઃ” આ મંત્રવડે જ્યાદેવીનું આવાહન કરવું. પછી યખી બાળુ, “ડમાયે નમઃ” એ મંત્રવડે વિજ્યાદેવીનું આવાહન કરી, “અપરાજિતાયે નમઃ, જયાયે નમઃ, વિજયાયે નમઃ” એ નામમંત્રોવડે પોરશોપચારપૂજન કરી પ્રાર્થના કરવી. પ્રાર્થનાનો મંત્ર—“દ્વાં પૂજાં મયા દેવિ, યથાશક્તિ નિવેદિતાં ॥ રક્ષાર્થે તુ સમાદાય મજ સ્વસ્થાનમુત્તમ.” ગાળએ સંકલ્પ કરવો હોય તો “યાત્રાયાં વિજયસિદ્ધયર્થે” એટલો વિશેષ જાણવો. પૂજન, નમસ્કાર કર્યા પછી, “હારેણ તુ વિચિત્રેણ, માસ્ત્વત્કનકમેષલ ॥ અપરાજિતા મદ્રરતા, કરોતુ વિજયં મમ,” ઇલાદિક મંત્રવડે વિજયની પ્રાર્થના કરી પ્રથમ કલાપ્રમાણે વિસર્જન કરવું. એ પ્રમાણે સંશ્લેષ કર્યો. ત્યાર પછી સધળા મનુષ્યોએ ગામથી બહાર જઈ ઇશાન દિશામાં ઉગેલા શમીના વૃક્ષનું પૂજન કરવું. સીમાનું ઉલ્લંઘન કરવું તે તો શમીપૂજનથી પ્રથમ અથવા પાછળ કરવું. રાત્રીએ તો યોગ ઉપર બેસી સૂર તથા પ્રધાનસહિત શમીવૃક્ષની પામે જઈ ઘોડાપરથી નીચે ઉતરી પુરુષાદુવાચન કરી શમીનું પૂજન કરવું. પછી કાંચોની વાતો પ્રધાનોસાથે કરતાં પ્રદક્ષિણા કરવી. શમીપૂજનો પ્રકાર—“મમ દુષ્ટતામંગલાદિનિરાસાર્થે ક્ષેમાર્થે યાત્રાયાં વિજયાર્થે ચ શમીપૂજાં કરિષ્યે,” શમી ન મળે તો, “અદમંતઃકૃત્વૃક્ષપૂજાં કરિષ્યે,” એવા સંકલ્પ કરવા. રાત્રીએ તો શમીવૃક્ષના મૂળમાં દિદ્પાલ અને વાસ્તુદેવતાની પૂજા કરવી. “અમંગલાનાં શમનીં શમનીં દુષ્ટતસ્ય ચ ॥ દુઃપ્રવણાશિનીં ધન્યાં, પ્રપચેડ્દં શમીં શુભાં” એ મંત્રવડે શમીની પૂજા કરવી. પૂજા થયા પછી, “શમી શમયતે પાપં, શમી લોહિતકંટકા ॥ ધર્તિયજુનવાણાનાં, રામસ્ય પ્રિયવાદિની ॥ કરિષ્યમાન્પાપાપાં, યથાકાલં સુરારં મયા ॥ તન્ન નિર્વિમ્લકૃત્ત્વં, મવ શ્રીરામપૂજિતે,” આ મંત્રવડે શમીની પ્રાર્થના કરવી. અદમંતક (આગંદા) નું પૂજન કરવું હોય તો, “અદમંતઃ મહાવૃક્ષ, મહાદોપનિવારણ ॥ રણાનાં દરાને દેદિ, શાપૂજાં ચ વિનાશનં,” એ મંત્રવડે અદમંતકની પ્રાર્થના કરવી. ગાળએ મનુની મૂર્તિ કરી રાત્રીવડે છેદવી. મૂર્તિ મનુષ્યો શમીની શાખા તથા પાન ઇલાદિક તોડી લાવે છે તે નિર્મૂલ

નમઃ કમલનાભાય, નમસ્તે જલશાયિને ॥ નમસ્તે ડસ્તુ દ્વપીકેશ, ગૃહાણાર્ચ્યં નમોસ્તુ તે,” એ મંત્ર વડે અર્ધ દઈ, “કાર્તિકેડહં કરિષ્યામિ, પ્રાતઃજ્ઞાનં જનાર્દન ॥ ગ્રીયથ્યં તવ દેવેશ, દામોદર મયા સહ ॥ ધ્યાત્વાડહં ત્વાં ચ દેવેશ જલેડસ્મિન્ જ્ઞાતુમુચતઃ ॥ તવ પ્રસાદાત્પાપં મે, દામોદર વિનશ્યતુ,” એ મંત્ર વડે જ્ઞાન કરી ફરી એ અર્ધ દેવા, તેના મંત્ર—“નિત્યે નૈમિત્તિકે કૃષ્ણ, કાર્તિકે પાપનાશને ॥ ગૃહાણાર્ચ્યં મયા દત્તં, રાધયા સહિતો હરે ॥ વ્રતિનઃ કાર્તિકે માસિ, જ્ઞાતસ્ય વિધિઃસ્તમ ॥ ગૃહાણાર્ચ્યં મયા દત્તં, રાધયા સહિતો હરે.” કુરુક્ષેત્ર, ગંગા, પુષ્કર ઇત્યાદિક વિશેષ તીર્થોમાં ફલ અધિક જાણવું. હવે ખીજે પણ વિશેષ કહે છે. “સઘળા કાર્તિક માસ લગી નિલજ્ઞાન કરનારો, છત્તેન્દ્રિય, જપ કરનારો, હવિષ્યાન્ન ભોજન કરનારો અને દાંત (તપસ્યાના કલેશને સહન કરનારો) એવો મનુષ્ય સર્વ પાપયત્રી મુક્ત થાય છે.” “ભાગીરથી (ગંગા), વિષ્ણુ, શિવ, અને સૂર્ય એમનું સ્મરણ કરી જલમાં પ્રવેશ કરવો, અને વ્રત ધારણ કરનારે નાભિપ્રમાણુ જલમાં ઉભા રહી વિધિપૂર્વક જ્ઞાન કરવું.” એ કાર્તિકજ્ઞાન, પ્રાતઃજ્ઞાન અને પ્રાતઃસંધ્યા કર્યા પછી કરવું; કારણ પ્રાત જ્ઞાન અને પ્રાતઃસંધ્યા કર્યાવિના ખીજનું કર્મ કરવાનો અધિકાર નથી. જો કે પ્રાતઃસંધ્યાની સમાપ્તિ સૂર્યોદય થયા પછી થાય છે એમ છે તોપણ અહીં વિશેષ વચન છે માટે ઉદયયત્રી પ્રથમ પ્રાતઃસંધ્યા સમાપ્ત કરી કાર્તિકજ્ઞાન કરવું, એ રીતે નિર્ણયસિંધુમાં કહ્યું છે. ખીજ ગ્રંથોમાં એ રીતે દેખાતું નથી. એક માસ લગી જ્ઞાન કરવાની શક્તિ ન હોય તો ત્રણ દિવસ જ્ઞાન કરવું. કાર્તિક માસસંબંધી ખીજનું વ્રતોનો પણ આરંભ જોજ દિવસે કરવો. તે વ્રતો આ રીતે,—“જો મનુષ્ય કાર્તિક માસમાં ભાષ્ય તુલસીદાસવડે વિષ્ણુની પૂજા કરે છે તેને હે મુનિશ્રેષ્ઠ! એક એક પત્રે મોતિ અર્પણ કરવાનું ફલ મળે છે. તુલસીની મંજરીવડે હરિ, હરની પૂજા કરવાથી મુક્તિફલ મળે છે. તુલસીનું રોપવું, પાણવું, અને સ્પર્શ કરવાથી પાપનો ક્ષય થાય છે. તુલસીની છાયામાં બેસી શ્રાદ્ધ કરવાથી પિત્રોને તૃપ્તિ થાય છે. તુલસીવડે શૈભાચમાન એવા તીર્થરૂપી ઘરમાં યમના દૂતો આવતા નથી.” ઇત્યાદિક તુલસીનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે. જો પ્રમાણે આમજાનું માહાત્મ્ય પણ કહ્યું છે. “કાર્તિક માસમાં આમજાનાં વૃક્ષનીચે વિચિત્ર અન્નવડે હરિને સંતોષ પમાડવો; એટલે વિચિત્ર અન્નનું નૈવેદ્ય સમર્પણ કરવું, અને ભક્તિવડે શ્રાદ્ધણને ભોજન દઈ પોતાના સંબંધીસહિત પોતે ભોજન કરવું. આમજાની છાયામાં બેસી શ્રાદ્ધ કરવાથી અને આમજાનાં પાન, ફલવડે વિષ્ણુની પૂજા કરવાથી મહાફલ મળે છે. કારણ, આમજામાં દેવ, અપિ, સર્વ યજ્ઞ, અને સઘળાં તીર્થો રહે છે, એવાં વચન છે.” એ કાર્તિક માસમાં હરિભગવદ્ગુણો વિવિ કરવો. “કાર્તિક માસમાં અશ્વોદયકાલે જો દામોદરસમીપે જાગરણ કરે છે તેને હે સ્વામી કાર્તિક! સહસ્ર ગોદાનનું ફલ મળે છે. શિવ, વિષ્ણુ એમના દેવાલયમાં જાગરણ કરવાં. શિવ, વિષ્ણુનાં દેવાલય ન હોય તો સઘળાં દેવાલયમાં જાગરણ કરવાં. અથવા પીપળાના મૂળપાસે, અથવા તુલસીનાં વનમાં પણ જાગરણ કરવું. વિષ્ણુની સમીપે વિષ્ણુની કથા ગાનારને હજાર ગોદાનનું ફલ મળે છે. વાજિત્ર વગાડનારને વાજપેય યજ્ઞનું ફલ મળે છે. વિષ્ણુ પાસે નાચ કરનારને સઘળાં તીર્થોમાં જ્ઞાન કરવાનું ફલ મળે છે. હરિભગવદ્ગાદિક કરનારાએ દ્રવ્ય દેવાથી મઘર્જુ પુણ્ય મળે છે. પૂજા, દર્શન ઇત્યાદિ કરવાથી હરિભગવદ્ગુણનું પદાર્થ પુણ્ય મળે છે,” એમ કૌસ્તુભમાં કહ્યું છે. દેવાલય આદિક ન હોય તો, શ્રાદ્ધણ, વિષ્ણુલક્ષ્મી, પિપળો અથવા વડ એમની એવા કરવી એ કૌસ્તુભમાંજ કહ્યું છે. કાર્તિક માસમાં કમલ, તુલસી, માલતી (પીલી ચમેલી, સફેદ ભરૂં, શુભાશાસનાં પુષ્પ), અગરતાનાં પુષ્પ, એ ઉત્તમ છે; માટે એ પુષ્પોવડે વિષ્ણુની પૂજા કરવી, અને પાંચમું દીપદાન પણ કરવું. કાર્તિક માસમાં, વાનવ્રત (તપસ્યા માટે વનમાં રહેનારો), સંન્યાસી અને વિધવા એમણે એક માસ લગી ઉપવાસ કરવા, ગૃહસ્થે કરવા નહિ. કાર્તિક માસમાં વ્રત ધારણ કરનારે કૃષ્ણ, અતિકૃષ્ણ અથવા ગ્રામ્યપલ્ય કરવાં. અથવા એકરાત્ર, ત્રિરાત્ર એવાં વ્રત કરવાં. અથવા માકનો આહાર, દૂધનો આહાર, ફલનો આહાર એમાંથી કોઈ એક પણ કરવાં. અથવા યવનાં અન્નનો આહાર કરવો.

અથવાકાર્તિકેવર્જ્યાનિ ॥ પલાંડુલગુનદિગુચ્છત્રાકગૃંજનમૂલકાલાલુશિમુચુંતાકમૂખાંદહૃદતીફલ
કાર્તિકગપિત્યંતેલલયણશાકદ્રિપાચિતામ્પર્યુપિનામ્પદધાગ્રાનિ માપમુદ્ગમસૂરચ્ચકકુલિત્યનિષ્પાવાદ
વયાદિદિદલાનિચ્યંયેત્ સત્તમ્યાંપાત્રીફલંતિલાંશ્યાદમ્યાંનાલિવેરંરવિવારેધાત્રીફલંસર્વેવાધર્જ્યમ્ ॥

હવે કાર્તિક માસમાં વળ્ય પદાર્થો કહ્યા તે કહે છે.

કાર્તિક માસમાં કાંદા, લસણ, હીંગ, છત્રાક (ચોમાસામાં છત્ર સરખાં સફેદ થાય છે તે) ગાજર, મૂળા, દૂધિ, સરગવાની રીંગ, રીંગણાં, કોળું, બૃહતીફળ (ભોરંગણી), કલિંગક, કોઠ, તેલ, અથાણું, બે વખત રાંધેલું અન્ન, વાસી અન્ન, બળેલું અન્ન, એ પદાર્થો વળ્ય કરવાં. અડદ, મગ, મસૂર, ચણા, કળથી, ચોળા, વાલ, અને તુવર ઇલાદિક બે દલવાળાં ધાન્ય વળ્ય કરવાં. સાતમને દિવસે આમળાં, અને તિલ વળ્ય કરવાં. આઠમને દિવસે નારિયળ, રવિવારે આમળાં એ સર્વેદા વળ્ય કરવાં.

વ્રતસમાપ્તિદિનેદાનાનિકથિતાનિ ॥ કાંસ્યપાત્રમોજનવર્જનવ્રતેકાંસ્યપાત્રંદૂતપૂર્ણદયાત્ । મધુલ્યાગેદૂતપાપસશકરાદાનંસમાસૌકાર્યં તૈલત્યાગેતિલદાનં કાર્તિકેમૌનમોજી સતિલાંઘંટાંદયાત્ । સ્વર્ણયુતાનિમાપયુતાનિત્રિશત્કૃપ્માંડાન્યન્નમાસેદયાત્ કાર્તિકેકાંસ્યમોજીકૃમિમુક્ત ફલવર્જનફલં રસ ત્યાગેરસો ધાન્યત્યાગેધાન્યાનિવેયાનિ સર્વત્રગોદાનંવા ઇક્તઃસર્વદાનાનિદીપદાનંતથૈક્તઃ કાર્તિકેદીપ દાનસ્યકલાંનાર્હૈતિપોઢશીં ઇતાવત્રતાસંભવેચાતુર્માસ્યવ્રતાસંભવેચાકાર્તિકેર્કિચિદ્વ્રતમવદ્યંકાર્યંઅવ્રતઃ કાર્તિકોયેપાંગતોમૃદધિયામિહ તેપાંપુણ્યસ્વલેશોપિનમથેત્સુકારત્મનામિત્યુક્તેઃ શાલગ્રામાદિદેવતાપ્રે સ્વસ્તિકમંડલાદિકરંગવહ્યાદિનાકરોતિ સાસ્વર્ગાદિફલંમુક્ત્વાસજનન્મસુવૈધ્વન્યામોતિ કાર્તિકે પુરાણેતિહાસશ્રવણારંભસમાસીવિહિતે ॥

હવે વ્રતની સમાપ્તિને દિવસે કયાં દાન કરવાં તે કહે છે.

કાંસાના પાત્રમાં ભોજન ન કરવું એ વ્રત હોય તો ધી ભરીને કાંસાતું પાત્ર દેવું. મધ છાંયો હોય તો ધી, દૂધપાક, સાકર એવું દાન છેલ્લે દિવસે કરવું. તેલ છાંયું હોય તો તિલતું દાન કરવું. કાર્તિક માસમાં મૌન રાખી ભોજન કરનારે તિલસહિત ઘંટાતું દાન કરવું. ખીન્ત માસોમાં ભોજન સમયે મૌન ધરનારે સુવર્ણ, અડદસહિત ત્રીસ કોળાં દેવાં. કાર્તિક માસમાં કાંસાના પાત્રમાં ભોજન કરે તો ક્રીડા ખાધા એવું થાય છે. ફળ વળ્ય ધીમાં હોય તો જે ફળ છાંયું હોય તે ફળ દેવું. રસના બદલામાં જે રસ છાંયો હોય તે રસ દેવો. ધાન્યનો નિયમ હોય તો તે તે ધાન્ય દેવાં. અથવા સઘળાં વ્રતોમાં ગોદાન કરવું. “સઘળાં દાન એક તરફ અને દીપદાન એક તરફ, એટલે સઘળાં દાનો કરતાં દીપદાન ઉત્તમ છે, માટે કાર્તિક માસમાં દીપદાનના પુણ્યના સોળગા અંશને પણ ખીન્ત દાન પોહો-અતાં નથી.” એટલાં વ્રતો થઈ શકવાનો સંભવ ન હોય અથવા ચાતુર્માસ્યવ્રતનો સંભવ ન હોય તો કાર્તિક માસમાં કોઈએક વ્રત તો અવશ્ય કરવુંજ. કારણ, “જેમને કાર્તિક માસ વ્રતવિના ભય, સ્વપ્ન સમાન તે મૂઢ યુદ્ધિવાળાઓને આ લોકમાં લેશ પણ પુણ્ય મળતું નથી,” એવાં વચન છે. જે સ્ત્રી શાલગ્રામ ઇલાદિ દેવને સમીપે અનેક રંગવરે સાથિયા, સર્વતોભદ્ર ઇલાદિક ચિત્ર કરે છે તે રવગાદિક ફળ ભોગથી સાત જન્મ લગી વિધવાપણું પામતી નથી. કાર્તિક માસમાં પુરાણ તથા ઇતિહાસ (ભારત આદિ) એમનાં શ્રવણનો આરંભ અને સમાપ્તિ પણ કરવી.

તત્પ્રકારઃ ॥ ગ્રાહણવાચકંકુર્યાન્ન્યવર્ણજમાદરાત્ આવચેચતુરોવર્ણાન્કૃત્વાગ્રાહણમવ્રતઃ વિસ્પ ઇમદ્વંશંતાંતસ્પદાશ્વરપદંતથા કલાશ્વરસમાયુકંરસભાવસમન્વિતં ગ્રાહણાદિપુર્ણવૈપુર્ણ્યાર્થવાર્પયેનૃપ યપ્વંવાચયેદ્રાજન્સવિમોહ્યાસહચ્યતે સમાપ્તેપુપુરણેપુશ્ચ્યાતંતર્પયેદૃષ્ટ વાચકઃપૂજિતોયેનપ્રસન્નાસ્તસ્ય દેવતાઃ શ્રાદ્ધેયસ્યદ્વિજોમુંકેવાચકઃશ્રદ્ધ્યાન્વિતઃ ભવંતિપિતરસ્તસ્યતૃપ્તાવર્પશંતંનૃપેતિ કાર્તિકકાના કાલેઽમિલાપાદ્ધકાશીલંડોર્કપુત્રકામેનપઠિતવ્યં અત્રૈવદુગ્ધવ્રતંસમર્થંદુગ્ધદાનંકૃત્વાદ્વિદલઘતંસંકલ્પયેત્ અત્રોત્પત્તૌયેપંદલદ્વયંદ્વયતેતેવર્જનીયાદ્વલેકે અન્યેત્વેવંલક્ષણાર્થોવચનાભાવાત્સ્વરૂપતોયેપાદ્વિ દલંદ્વયતેતેવંજ્યાનતુઅન્યેનામિપત્રપુષ્પાદિકમિત્યાહુઃ પવનન્યાન્યપિતાંબૂલકેશકર્તનાદિવર્જનરૂપાણિ વ્રતાનિજ્ઞેયાનિ અત્રાકાશદીપરક્તઃ સૂર્યાસ્તેગૃહાદદૂરેપુરુષપ્રમાણયશ્ચિયકાઠંમૃમૌનિલન્ય તસ્યમૂર્ધ્નિ અદ્વલાદ્યાકૃતિનિર્મિતેદીપયંત્રેમધ્યેમુલ્કદીપંસમંતતોષ્ટાવિતિસંસ્થાપ્યનિવેદયેત્ દામોદરાયનમસિતુલાયાં વોલયાસહ પ્રદીપંતેપ્રયચ્છામિનમોનંતાયવેધસ ઇતિમંત્રઃ પવંમાસમાકાશદીપદાનામહાશ્રીપ્રાપ્તિઃ ॥

“પુરાણ વાંચનારો બ્રાહ્મણ નીમવો. બીજા વર્ણવાળાને બેસાડવો નહિ. શ્રોતાઓમાં બ્રાહ્મણને પ્રથમ સામે બેસાડીને ચારે વર્ણને શ્રવણ કરાવવું. વાંચનારાએ વિશેષ કરી સ્પષ્ટ, ધીરજથી તથા શાંતવૃત્તિથી વાંચવું અને અર્થ કહેવો. અક્ષર અને પદ સ્પષ્ટ બોલવાં. કલા, સ્વર, રસ, ભાવ, એ યથાથોગ્ય હોવાં જોઈએ. એ પ્રમાણે હે રાજા! પુરાણ વાંચનારાએ અંથનો અર્થ બ્રાહ્મણાદિક ચારે વર્ણને કહેવો. એ રીતે જે પુરાણ વાંચે છે તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે પુરાણ સમાપ્ત થયા પછી વાંચનારાની યથાશક્તિ વસ્ત્ર, અલંકાર ઇત્યાદિકવરે પૂજા કરવાથી તે પૂજનારાને સર્વ દેવ પ્રસન્ન થાય છે. હે રાજા! જેના બ્રાહ્મમાં ભક્તિપૂર્વક, વાંચનારો બ્રાહ્મણ ભોજન કરે છે, તેના પિત્ર સો વર્ષ વૃદ્ધ થાય છે. પુત્રની કામનાવાળાએ કાર્તિકેશ્વરના સમયે કાશીખંડમાં કહેલા અભિલાષાષ્ટક સ્તોત્રનો પાઠ કરવો. એજ દિવસે દૂધવ્રત સમાપ્ત કરી દૂધનું દાન દઈ, દ્વિદલ (જે દલવાળાં અન્ન) વ્રતનો સંકલ્પ કરવો. એ દ્વિદલ ધાન્યમાં ઉત્પત્તિ સમયે જેનાં બે દલ દેખાય છે તે વર્જ્ય કરવાં, એમ કોઈ અંથકાર કહે છે. બીજા અંથકારો તો, એવી લક્ષણા કરવામાં એટલે ઉત્પત્તિ સમયે જેનાં બે દલ દેખાય તે વર્જ્ય કરવાં, એમાં પ્રમાણશૂન્ય વચન નથી માટે સ્વરૂપથી જેનાં બે દલ દેખાય તે વર્જ્ય કરવાં, બીજાં વર્જ્ય કરવાં નહિ, અને પત્ર પુષ્પ ઇત્યાદિક પણ વર્જ્ય નથી, એમ કહે છે. એ પ્રમાણે તાંબૂલ ભક્ષણ કરવું નહિ, પંચકેશ સખવા. ઇત્યાદિક પણ વ્રત નહિવાં. આ કાર્તિક માસમાં આકાશદીવો જોડેવો. તેનો પ્રકાર—સૂર્યાસ્ત સમયે પોતાના ઘરની સમીપે પુરૂષપ્રભાણ (સાદાત્રણ હાથ) લાંબું અને યજ્ઞને થોડું એવું કાપ હોય તે લઈ પૃથિવીમાં ખેડી તેની ઉપરે અષ્ટદલ ઇત્યાદિક આકારવડે બનાવેલા દીપયંત્રના વચમાં મુખ્ય દીપક અને ચારેમેર આઠ બીજાં દીપક જોડવાં, અને દેવને અર્પણ કરવાં. તેનો મંત્ર—“દામોદરાય નમસિ, તુલ્યાં દોલયા સહ ॥ પ્રદીપં તે પ્રયચ્છામિ, નમોઽનંતાય વેદાસે,” એ મંત્રવડે દીપ અર્પણ કરવા. એ પ્રમાણે એક માસપર્યંત આકાશદીવા જોડવાથી મહાસંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

आश्विनपौर्णिमास्यांकोजागरव्रतम् ॥ सापूर्वंत्रैवनिशीथय्यातौपूर्वा उत्तरदिनेएवदिनद्वयेपि
यानिशीथय्यातौदिनद्वयेनिशीथास्पर्शवाउत्तरैव केचित्पूर्वंदिनेनिशीथय्यासिरेवपरदिनेप्रदोषय्यासि
रेघतद्वापरत्याहुः अत्रलक्ष्मींष्टयोःपूजनंजागरणमक्षक्रीडाचविहिता तत्रप्रसासनस्यांलक्ष्मींभ्यात्वाक्षत
पुंजे ॐलक्ष्म्यैनमइत्यावाहनादिप्रोडशोपचारैःसंपूज्य नमस्तेसर्वदेवानांवरदासिहरिप्रिये यागतिस्त्व
त्प्रपन्नानांसामेभूयात्त्वदर्चनादितिपुष्पांजलिदत्तवानमेत् चतुर्दतसमारूढोवज्रपाणिःपुरंदरःशचीपतिश्च
ध्यातव्योनानाभरणभूषित इतिध्यात्वाक्षतपुंजादौ इन्द्रायनम इतिसंपूज्य विचित्रैरायतस्यायभास्वकु
लिशपाणये पीलोम्यालिंगितांगायसहस्राक्षायतेनम इतिपुष्पांजलिदत्तवानमेत् नालिकेरोदकंपीत्वाअक्ष
क्रीडांसमारमेत् निशीथेवरदालक्ष्मीःकोजागर्तातिमापिणी तस्मैयित्तंप्रयच्छामिअक्षैःक्रीडांकरोतियः
नारिकेलान्पुष्पांश्चदेवपितृभ्यःसमर्प्यवंधुभिःसहस्यंमक्षयेत् अस्यामेवाश्वयुजीकर्माश्वलायनैःकार्यं
तत्प्रपयंहेपेपूर्वाह्नेसंधौशेषपर्वणिप्रकृतीष्टित्वाकार्यं अपराह्णसंधौविकृतिमिमांस्तृत्याप्रकृतेरन्याधानं
तत्प्रयोगोन्यत्रश्रेयः ॥

હવે ડોનરગરવ્રત કહે છે.

આશુ શુદ્ધ પૂનમને દિવસે કોળગરત કરવું. તે પૂનમ પ્રથમ દિવસેજ નિશીથ્યાપિની હોય તો પ્રથમ દિવસનીજ લેવી. એ બીજે દિવસેજ અથવા બીજે દિવસે નિશીથ્યાપિની હોય, અથવા બીજે દિવસે નિશીથકાલે સ્પર્શ ન હોય તો બીજા દિવસનીજ લેવી. કોઈ અંથકાર, પૂર્વ દિવસે નિશીથ્યાપિજ અને બીજે દિવસે પ્રદોષ્યાપિજ હોય તો બીજા દિવસની લેવી, એમ કહે છે. આ કોળગરતમાં લક્ષ્મી અને ઇંદ્રની પૂજા કરી નગરણુ અને ઘૂત (જુગાર) રમવું. તેમાં પણ આસન ઉપર બેઠેલી લક્ષ્મીનું ધ્યાન કરી, ચોખાના પુંજ (દગથી) ઉપર “ૐ લક્ષ્મૈ નમઃ” એ મંત્રવડે આગાહન આદિક શોભોપચારવડે પૂજા કરવી, અને “નમસ્તે સર્વેદેવાનાં ચરદાસિ હરિપ્રિયે ॥ યા ગતિસ્ત્યગ્રપ્રાપ્તાં, સા મે મૃયાત્ત્વદર્વનાત્” એ મંત્રવડે યુષ્માંજિ અર્પણ કરી નમસ્કાર કરવો. “ચતુર્દત્તસમારુદો, યજ્ઞપાણિઃ પુરંદરઃ ॥ શર્ચોપતિશ્ચ ધ્યાતવ્યો નાનામરણમૂપિતઃ” એ મંત્રવડે ઇંદ્રનું

ઇષ્ટિનું અન્વાધાન કરવું. મધ્યાહ્ન કાલચક્રી પાછળ સધિ હોય તો સંધિ દિવસે આગ્રયણ કરી પ્રકૃતિ-
 ઇષ્ટિનું અન્વાધાન કરવું. મધ્યાહ્નકાલે સંધિ હોય, અથવા સંગવકાલ પછી અને મધ્યાહ્નથી પ્રથમ
 સંધિ હોય તો સંધિને દિવસે આગ્રયણેષ્ટિ કરી પ્રકૃતિ ઇષ્ટિ તેજ દિવસે કરવી. અમાવાસ્યા પર્વ હોય
 તો પૂર્વાહ્નિકાલે અથવા અપરાહ્નકાલે સંધિ છતાં સમય પ્રમાણે દરૌંષ્ટિ કરી એકમમાં આગ્રયણેષ્ટિ
 કરવી. એ પ્રમાણે નક્ષત્રાગ્રયણના પક્ષમાં પણ પૂનમની ઇષ્ટિચક્રી પ્રથમ અને અમાવાસ્યાની ઇષ્ટિ
 પછી જેમ આવે તે રીતે આગ્રયણ કરવું. એ વિષે દીપિકામાં “દરૌંષ્ટિ પછી, અને પૂર્ણિમાની ઇષ્ટિ-
 ચક્રી પ્રથમ આગ્રયણ કરવું, એમ કહેલું છે.” ને કે, “અયોર્પૂર્વાહ્નપર્વસયે” એવો આરંભ છે માટે
 પૂર્વાહ્નસંધિમાં પર્વના ક્ષય સમયે એ ક્રમ જાણવો; એ રીતના હેમાદ્રીના સિદ્ધાંતને મળતો દીપિ-
 કાનો મત છે, તો પણ આદાય તેવો સધિ હોય તો પણ એ પ્રમાણેજ ક્રમ થાયછે, એવા કૌસ્તુ-
 ભના સિદ્ધાંતને મળતો અહીંના સિદ્ધાંત જાણવો. એ પક્ષમાં ‘અયો’ એ પદ ચના અર્થમાં જોડવું,
 અને ‘પૂર્વાહ્નસંધિમાં તથા પર્વક્ષયમાં’ એવો અર્થ કરવો. એવું છતાં કૃષ્ણપક્ષમાં યતું નથી એ
 સિદ્ધ થયું. અમાવાસ્યાપર્વમાં આગ્રયણ કરવું એમ કહ્યું છે તેને અખડ અમાવાસ્યાને દિવસે અર્થપણું
 પ્રાપ્ત થાય છે માટે એ દીપિકાકારનો મત યોગ્ય નથી, એવો ગૃહ્યસાગરનો મત છે તે યોગ્ય નથી,
 એમ મને ભાસે છે; કારણ, ખંડપર્વે છતાં પ્રકૃતિ પછી બીજી વિકૃતિઓ એકમમાં કરવાથી પણ
 પર્વમાં કરવા સમાન ફળ પ્રાપ્ત થાયછે; તેમ અખંડ અમાવાસ્યા છતાં પણ એકમમાં કરવાનાં
 આગ્રયણને અમાવાસ્યાપર્વનું ફળ, મળવાની સંમતીનો સભવ છે. ખંડ અમાવાસ્યા છતાં અમાવાસ્યા
 પર્વને વિધાને કરી સાર્યકપણું થવાનો સંભવ છે, એ પ્રમાણે સિદ્ધાંત જાણવો. શ્રાવણ ઇલાદિક
 માસમાં રયામાકલું આગ્રયણ કર્યું ન હોય તો શરદઋતુમાં ત્રીહિના આગ્રયણની સાથે એક તંત્રે
 કરવું. લઘાં રમાર્તે અગ્નિને વિષે “ત્રીહિનાગ્રયણં દયામાકાગ્રયણં ત્રંજેજ્ઞ કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી
 ઇંદ્રાક્ષી અને વિશ્વદેવમાટે આઠ મુઠી ચોખા સૂપકામાં લઈ બીજા સૂપકામાં આઠ મુઠી સામે
 “સોમાય” એ નામ મંત્રવડે લઈ પ્રથમના સૂપકામાં ધાવાપૃથિવી દેવતામાટે ચોખા દેવા.
 એ પ્રમાણે હોમમાં પણ વિશ્વદેવહોમ થયા પછી સોમ દેવતાસંબંધી સામાના ચરનો હોમ કરી
 પછી ધાવાપૃથિવી દેવતાનો હોમ કરવો. આશુની પૂનમને દિવસે અપરાહ્ન ઇલાદિક સંધિમાં
 આગ્રયણ કરવું હોય તો આશ્વયુજ કર્મની સાથે સમાનતત્ત્વતા કરી આગ્રયણ કરવું. તેમજ જુના
 ચોખાનો ચર, નવા ચોખાનો ચર, અને નવા સામાનો ચર, એવા ત્રણ ચર ત્રણ પાત્રમાં જુદા
 જુદા કરવા. પૂનમને દિવસે પૂર્વાહ્ન ઇલાદિક સંધિ હોય તો સધિદિવસે પ્રકૃતિયાગ ક્રીધા પછી આશ્વ-
 યુજ કર્મ કરી પ્રથમ દિવસે અથવા સંધિદિવસે પ્રકૃતિ યાગચક્રી પ્રથમ આગ્રયણ કરવું. એ
 પ્રમાણે બને કર્મના જુદા જુદા કાલ હોવાથી બને કર્મ એકતંત્રે કરવા નહિ. રયામાક ચરનો સંભવ
 ન હોય તો સામાનાં ધાસની મુઠી કરી તે મુખ પાત્રચક્રી ઉત્તરમાં પાયરી તે ઉપરે મુખિપાત્ર રાખવું,
 એટલું કરવાથી રયામાકાગ્રયણની સિદ્ધિ થાય છે, એ રીતે વૃત્તિકાર નારાયણ કહેછે. યવનું આગ્રયણ
 કરવું અથવા ન કરવું. ત્રીહીનાં આગ્રયણનો વસતઋતુ લગી ગોણ કાલ છે. યયાગ્રયણનો વર્ષા-
 ઋતુપર્યંત ગોણ કાલ છે. આપત્તિકાલગિના ગોણ કાલે આગ્રયણ કરે તો મુખ્ય કાલના ઉદ્ધંધનનું
 પ્રાપ્તિત્ત પ્રથમ કરી પછી આગ્રયણ કરવું. આપત્તિકાલ છતાં, ગોણકાલમાં કરે તો પણ પ્રાપ્તિત્ત
 કરવું નહિ. ગોણકાલનું પણ ઉદ્ધંધન થાય તો વૈશ્વાનરેષ્ટિપ્ર પ્રાપ્તિત્ત કરી રહેલાં આગ્રયણ કરવાં.
 રમાર્તાગ્નિ(આવસ્ય)માં, જેનો દેવતા વૈશ્વાનર છે એવો સ્થાલીપાક (ચર) ગ્રહણ કરવો. “અગ્નિ-
 હોત્રીના જે પુરોહિતા તેજ આવસ્યવાણના ચર” એવાં વચનો છે. પ્રથમ આગ્રયણ કરવાનું તે
 શરદઋતુમાં કરવું. તે ઋતુમાં ન થાય તો વિભ્રષ્ટ ઇષ્ટિ, અથવા વિભ્રષ્ટ દેવતાસંબંધી ચર કરી આગળ
 આવનારા મુખ્ય કાલમાં પ્રથમ આગ્રયણ કરવું. ગોણ કાલમાં પ્રથમ આગ્રયણ યતું નથી. જેનો
 પ્રથમ આરંભ કરેલો નથી એવાં દરૌં, પૌર્ણમાસ, આગ્રયણ ઇલાદિકનાં પ્રાપ્તિત્ત કરવામાટે વિકલ્પ
 છે એટલે પ્રાપ્તિત્ત કરવું અથવા ન કરવું એમ છે માટે વિભ્રષ્ટ ઇષ્ટિ પણ વેકલ્પિક છે. આગ્રયણ
 ક્રીધા વિના કોઈ પણ નરુ ઉત્પન્ન થયેલું ધાન્ય ખાવું નહિ. “આગ્રયણ ક્રીધા વિના જે કોઈ
 મનુષ્ય નરુ ધાન્ય ભક્ષણ કરે તો તેણે વૈશ્વાનર દેવતામાટે ચર કરવો, અથવા પૂર્ણાહુતિ કરવી.
 અથવા “સમિદ્રતાયો” એ મંત્રનો જપ કરવો.”

અથાગ્રયણાનુકલ્પાઃ ॥ પૃથગાગ્રયણપ્રયોગાશ્ચૌપ્રકૃતીષ્ઠિસમાનતંત્રાગ્રયણપ્રયોગઃ તન્નપૌર્ણમા
સેષ્ટ્યાસમાનતંત્રત્વે આદ્યાગ્રયણપ્રધાનપશ્ચાત્પ્રધાનકૃતપ્રધાનં દર્શૈષ્ટ્યૈકતંત્રત્વેપૂર્વદર્શૈષ્ઠિપ્રધાનયાગઃપશ્ચા
દાગ્રયણપ્રધાનયાગઃ અન્યત્પૂર્વોત્તરાંગજાતમાગ્રયણવિકૃતિસંવ્યેચકાર્યં વિરોધેવૈકૃતંતંત્રમિતિસિદ્ધાં
તાત્ એતદસંભવેનવચ્ચમાક્રવીહિયવૈઃપુરોહાશંકૃત્વાદર્શૌપૌર્ણમાસૌકુર્યાત્ યદ્વાનવવીહ્યાદિમિરશ્નિહોત્ર
હોમકુર્યાત્ અથવાનવાન્નાન્યશ્નિહોત્ર્યાગવાસ્વાદયિત્વાતસ્યાઃપયસાશ્નિહોત્રંજુહુયાત્ યદ્વાનવાન્નેનબ્રાહ્મણા
ન્મોજયેદિતિસંક્ષેપઃ इदंમલમાસેનકાર્યં શુર્વાચસ્તેપિનકાર્યમિતિકેચિત્ જીર્ણધાન્યાલામેતુમલમાસા
દૌકાર્યમ્ ॥

હવે આગ્રયણુનો ગૌણ કાલ કહે છે.

જુહું આગ્રયણુ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો, પ્રકૃતિધણિની સાથે સમાનતંત્ર કરી આગ્રયણુનો
પ્રયોગ કરવો. તેમાં પૂનમની ધણિની સાથે એકતંત્રે આગ્રયણુ કરવું હોય તો પ્રથમ આગ્રયણુનું
પ્રધાન કર્મ કરી પછી પ્રકૃતિધણિનું પ્રધાન કર્મ કરવું. દર્શધણિની સાથે એકતંત્રવડે કરવું હોય તો
પ્રથમ દર્શધણિનું પ્રધાન કર્મ કરી પછી આગ્રયણુનું પ્રધાન કર્મ કરવું. બીજાં, પ્રથમનાં અને પાછ-
ળનાં સઘળાં અગભૂત કર્મ, આગ્રયણુ વિકૃતિસંબંધી હોય તેજ કરવાં; કારણ, “કર્મ્મેના વિરોધ હોય
તો વિકૃતિ તંત્ર કરવો,” એવો સિદ્ધાંત છે. એના સમ્બંધ ન હોય તો નવા સામા, ત્રીહિ અને યવનો
પુરોહાશ કરી દર્શ, પૌર્ણમાસ કરવા. અથવા નવા ત્રીહિ ઇલાદિકવડે અશ્નિહોત્રસંબંધી હોમ કરવો.
અથવા નવાં અન્ન અશ્નિહોત્રસંબંધી ગાયને ખવરાવી તેના કૂધવડે અશ્નિહોત્ર હોમ કરવો, અથવા નવાં
અન્નવડે બ્રાહ્મણુભોજન કરાવવું. એ સંક્ષેપ કહ્યો. આ આગ્રયણુ ભલભાસમાં કરવું નહીં. શુદ્ધ શુકના
અસ્તકાલમાં પણ કરવું નહીં, એમ કોઈ અંચકાર કહે છે. જુનાં ધાન ન મળે તો ભલભાસાદિકમાં કરવું.

અહ્યામેવપૌર્ણમાસ્યાંજ્યેષ્ઠાપત્યનીરાજનાદિકંપરવિદ્યાયાંકાર્યમ્ ॥

એજ પૂનમને દિવસે મ્હોટો દીકરો અથવા મ્હોટી કન્યા એની નીરાજનવિધિ કરવી, તે એક-
મવિદ્યા પૂનમને દિવસે કરવી.

**આશ્વિનકૃષ્ણચતુર્થીકરકચતુર્થી સાચંદ્રોદયવ્યાપિનીગ્રાહ્યા દિનદ્વયેતદ્વ્યાપિનીતદ્માવેત્સૂર્યોદયવ્યાપિનીં
ક્ષિપ્રિયઃ ॥**

આશુ વદ ચોથને કરકચતુર્થી એમ કહે છે, એ ચોથ ચંદ્રોદયવ્યાપિની હોય તે લેવી. બન્ને
દિવસે ચંદ્રોદયવ્યાપિ, અવ્યાપિ ઇલાદિક હોય તો સકષ્ટચતુર્થી પ્રભાણે નિર્ણય જાણવો.

**કૃષ્ણાષ્ટમ્યારાધાકુંડેજ્ઞાનમથુરામંડલવાસિભિઃકાર્યં સાઅરણોદયવ્યાપિનીતદ્માવેત્સૂર્યોદયવ્યાપિનીં
ગ્રાહ્યા ॥**

મથુરાજીને સમીપે રહેનારાઓએ આશુ વદ આઠમને દિવસે રાધાકુંડમાં જ્ઞાન કરવું. તે જ્ઞાન-
માટે આઠમ અરુણોદયવ્યાપિની લેવી. અરુણોદયવ્યાપિની ન હોય તો સૂર્યોદયવ્યાપિની લેવી.

આશ્વિનકૃષ્ણદ્વાદશીગોવત્સદ્વાદશી ॥ સાપ્રદોષવ્યાપિનીગ્રાહ્યા દિનદ્વયેતદ્વ્યાપિનીપરા
સાયંકાલાપ્યગોળકાલેસ્તત્ત્વાત્ ડમયત્રતદ્વાસૌપૂર્વેતિવહવાઃ પરેતિકેચિત્ અગ્રવત્સતુલ્યચર્ણાંસચત્સાં
પયસ્વિનીંગાંસંપૂજ્ય ગોપાદેતાપ્રપાત્રેણાર્ણ્યદદ્યાત્ તન્નમંત્રઃ ક્ષીરોદાર્ણવસંભૂતેસુરાસુરનમસ્કૃતે સર્વદેવ
મયેમાતર્ગૃહાણાર્ણ્યનમોસ્તુતે તતોમાપાદિવટકાન્ગોગ્રાસાર્ણ્યદત્વાપ્રાર્ણ્યેત્ સર્વદેવમયેદેવિસર્પદેવૈરલંકૃ
તે માતર્મમામિલપિતંસપ્તલંકુરંનંદિનિ તદિનેતૈલપક્કંસ્યાલીપાકંગોક્ષીરંગોઘૃતંગોદધિતંકંચર્જયેત્ નક્તં
માપાન્નમોજનમૂશપ્યાન્નહ્યચર્ચકાર્યં હમામેવદ્વાદશીમારમ્યપંચસુદિનેપુર્ણવાત્રેનીરાજનવિધિનારંદે
નોક્તઃ નીરાજયેયુર્દેવાંશ્ચવિપ્રાન્નાશ્ચતુરંગમાન્ જ્યેષ્ઠાન્જ્યેષ્ઠાન્જઘન્યાંશ્ચમાતૃમુલ્યાશ્ચયોપિત્ત્વમ્મિતિ ત્રયોદ
શ્યામપમૃત્યુનાશાર્ચયમાયનિશામુલ્લેખહિર્દીપોદેયઃ હમામેવત્રયોદશીમારમ્યગોત્રિરાગ્રવત્મુક્તં તત્પ્રયોગઃ
કૌસ્તુભે ॥

આશુ વદ બારસને ગોવત્સદ્વાદશી કહે છે. તે પ્રદોષવ્યાપિની લેવી. બન્ને દિવસે પ્રદોષવ્યાપિની
ન હોય તો બીજા દિવસની લેવી; કારણ, સાચંકાલ આ તેના ગૌણ કાલ તેમાં તેની વ્યાપિ છે.

એને દિવસે પ્રદોષવ્યાપ્તિ દોષ તો પ્રથમ દિવસની લેવી એ રીતે ઘણા ગ્રંથકારો કહે છે. બીજા દિવસની લેવી એમ પણ કેટલાએક ગ્રંથકારો કહે છે. આ આરસને દિવસે વાહાણની બરાબર રંગ-વાળી, વાહાણસહિત અને દૂધ દેનારી એવી ગાયનું પૂજન કરી ગાયના પગની આગળ ત્રાંબાના પાત્રવડે અર્ધ આપવો. તેના મંત્ર—“ક્ષીરોદાણંવસંભૂતે, સુતાસુરત્નમસ્કૃતે ॥ સર્વદેવમયે માતૃગૃહા-ગાર્ધ્યં નમોસ્તુ તે” પછી અરદ ઇલાદિકનાં વર્ણ ગાયને ભક્ષણમાટે દર્દ પ્રાર્થના કરવી. તેના મંત્ર—“સર્વદેવમયે દેવિ, સર્વદેવૈરલંકૃતે ॥ માતૃર્મામભિલપિતં, સફલં કુરુ નંદિનિ” એ ગોવત્સદ્વાદશીને દિવસે તેલમાં તળેલા, ટોપ આદિ વાસણમાં રાંધેલા, તથા ગાયસંબંધી દૂધ, ઘી, દહીં અને છાસ, એ પદાર્થો વર્જ્ય કરવા. નક્ત્રમત, અરદસહિત અન્નનું લોજન, ભૂમિઉપર સ્થપન અને ગ્રાહ્યર્થ, એ નિયમ પાળવા. એજ આરસયશ્ચી આરંભ કરી પાંચ દિવસપર્યંત રાત્રિના પ્રથમ ભાગમાં નીરાજન (આરતી)નો વિધિ કરવો એ રીતે નારદહોત્રે કહ્યું છે. “દેવ, ગ્રાહ્યણુ, ગાય, ઘોડા, જ્યેષ્ઠ (અવ-સ્થાએ મ્હેરા), શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ, એ સર્વેને ગાતાઆદિ સઘળી સ્ત્રિઓએ આરતી કરવી.” ગાંપ-મૃત્યુ (અકાલમૃત્યુ આદિ દુષ્ઠ મરણ)ના નાશમાટે તેરસને દિવસે સાંધકાલે યમરાજને નિમિત્તે ધરથી બાહાર દીપક મેલવો. એજ તેરસને દિવસે આરંભ કરી ગોવિરાત્રમત કરવું. તેના પ્રયોગ કૌન્તિ-ભમાં જોવો.

આશ્વિનકૃષ્ણચતુર્દશ્યાંચંદ્રોદયવ્યાપિન્યાં નરકમીરુમિસ્તિતતૈલેનાભ્યંગસ્નાનં કાર્યમ્ ॥ અમરાત્યંત્યયામમારમ્યારણોદયાવધિસ્તત્ચંદ્રોદયાવધિસ્તતઃસૂર્યોદયાવધિરિતિકાલત્રયે પૂર્વઃપૂર્વોજયન્યઉત્તરઉત્તરશ્રેષ્ઠઃ અતઃચંદ્રોદયોત્તરોમુલ્કકાલઃ પ્રાતઃકાલોગૌણઃ તત્રપૂર્વદિનેપચંદ્રોદયં વ્યાપ્તૌપૂર્વા પરપ્રવત્સ્યાતૌપરા અસ્મિન્પ્રકેતદિનેસ્તમયાદિકાલેવિહિતમુલ્કાદાનંદીપદાનાદિકંતત્કાલેચ તુર્દયમાયેપિકાર્યં દિનદ્વયેચંદ્રોદયવ્યાપ્તૌપૂર્વા દિનદ્વયેચંદ્રોદયાવ્યાપ્તૌપશ્ચત્રયંસંભવતિ પૂર્વચંદ્રોદયોત્તરમુલ્કઃકાલંસૂર્યોદયંચવ્યાપ્યમૃત્તચતુર્દશીપરવચંદ્રોદયાત્પૂર્વસમાપ્તા યથાવ્રયોદશીઘટ્યઃ ૫૮ પલ્લાનિ ૫૦ ચતુર્દશી ૫૭ અસ્મિન્પ્રથમપક્ષેઉપઃકાલૈરુદેશેચતુર્દશીયુક્તેભ્યંગસ્નાનંકાર્યં અથપૂર્વેત્રસૂર્યોદયમાત્રંવ્યાપ્યમૃત્તપરવચંદ્રોદયાત્પૂર્વસમાપ્તા અથવાસૂર્યોદયાસ્પર્શનશ્ચયપ્ચતુર્દશ્યાઃ યથાવ્રયોદશી ૫૯/૫૯ ચતુર્દશી ૫૭ યથાવાવ્રયોદશી ૨ તદિનેચતુર્દશી ૫૪ અનપશ્ચદ્યેપરવચંદ્રોદયેભ્યંગસ્નાનં ચતુર્થયામાદિ જયન્યકાલેચતુર્દશીવ્યાપ્તિસ્તત્પ્રાત્ પત્તપશ્ચદ્યેકેચિદ્રુણોદયાત્પૂર્વમપિચતુર્દશીમધ્યેપચ્છાનંકાર્યમિતિવદંતિ અપરેત્વરુણોદયોત્તરચંદ્રોદયાદિકાલેઽમાવાસ્યાયુકેપિછાનમિતિવદંતિ યચ્ચતુર્દશીક્ષયેપૂર્વે વ્રવ્રયોદશ્યાંચંદ્રોદયેજ્ઞાનમિત્યાહુસ્તદ્યુક્તં અન્નાભ્યંગસ્નાનેશિશેષઃ સીતાલોષ્ઠસ્તમાયુક્તઃસકંટકવલ્લાન્વિત દરપાપમપામાર્ગમ્પ્રાપ્યમાણઃપુનઃપુનરિતિમંત્રેણલાંગલોદ્ગતલોષ્ઠયુતાપામાર્ગંતુલ્યીચક્રમર્દનશાલાનાંજ્ઞાનમથેત્રિયારંધ્રામર્જનકાર્યં અભ્યંગસ્નાનોત્તરંતિલકાદિકૃત્યાકાર્તિકજ્ઞાનંકાર્યં ઉક્તકાલેપુછાનાસંભવેસૂર્યોદયોત્તરંગાળકાલેપિ યત્પ્રાદિમિરપ્યવશ્યમભ્યંગસ્નાનંકાર્યં કાર્તિકજ્ઞાનોત્તરંચયમતર્પણકાર્યં તદયથા ય માયનમઃ યમંતર્પયામીત્યુક્ત્યા તિલમિશ્રાંઝીનંજલીન્સઘ્યેનાપસઘ્યેનવાદેવતીર્થેનપિતૃતીર્થેનવાદક્ષિણા ગુણોદઘાત્ પચમમેપિ ધર્મેરાજાય૦ મૃત્યવે૦ અંતકાય૦ ધૈવસતાય૦ કાલાય૦ સર્વેભૂતક્ષયાય૦ ઓઢું યતાય૦ દુઃશાય૦ નીલાય૦ પરમેષ્ઠિને૦ વૃકોદરાય૦ ચિત્રાય૦ ચિત્રગુપ્તાય૦ જીવત્પિતૃકસ્તુયર્થદેવતીર્થે નરાત્પ્યેનપુર્યાન્ તતઃપ્રદોપસમયેદીપાન્દધાન્મનોહરાન્ દેવાલયેમટેવાપિપ્રાકારોદ્યાનવીધિષુ ગોવાજિહ્વિશાલાવામેયંચત્રત્રયેપિચ તુલ્યાસંસ્થેસહસ્ત્રાંસીપદોપેભૂતદર્શયોઃ ઉલ્કાહસ્તાનરાઃકુર્યુઃપિતૃણાંમાર્ગદર્શનં તત્રદાનમંત્રઃ અગ્નિવગ્ધાધ્યેજીપાયેપ્યદગ્ધાઃકુલેમમ ઉચ્ચલજ્વોતિપાદગ્ધાસ્તેયાંતિપરમાંગતિય મલોરંપતિત્વજ્વઆગતાયેમહાલયે ઉચ્ચલજ્વોતિપાયાત્મંપ્રપદ્યંતુયજંતુતે અસ્યાંનકમોજનંમદ્દાફલમ્ ॥

ચંદ્રોદયગમરે વ્યાપનારી એવી આશુ વદ ચૌદશને દિવસે નરકયશ્ચી ભય પામનારાઓએ તપનાં તેલવડે અર્ચન કરી આન કરવું. એ વિરે રાત્રિના ઉષ્ણ પોદાર યશ્ચી આરંભ કરી અશ્વિનો-દયપર્યંત, અશ્વિનોદયયશ્ચી આરંભ કરી ચંદ્રોદયપર્યંત, અને ચંદ્રોદયયશ્ચી તે ચૌદોદય લગી એ રીતના ત્રણ કાળમાં પ્રથમ પ્રથમ જાણ અને બીજે બીજે શ્રેષ્ઠ છે, માટે ચંદ્રોદય પછીના જે કાળ તે મુખ્ય કાળ, અને આન કાળ તે જાણ કાળ જાણવો. તેમાં પ્રથમ દિવસેજ ચંદ્રોદયવ્યાપ્તિ દોષ તો ચાદશ પ્રથમની તે. બીજે દિવસેજ ચંદ્રોદયવ્યાપ્તિની દોષ તો બીજા દિવસની લેવી. એ ચંદ્રોદયવ્યાપ્તિ પાત્રમાં તે દિવસે ગ્રાપ્તિનગમરે કરવાને કહેવું ઉક્તા(મેશયા)નું દાન, દીપદાન, ઇલાદિક તે, તે ગમરે

ચૌદશ ન હોય તો પણ કરવાં. બન્ને દિવસે ચંદ્રોદયવ્યાપ્તિ હોય તો પ્રથમ દિવસની લેવી. બીજા દિવસે ચંદ્રોદયવ્યાપ્તિ ન હોય તો ત્રણ પક્ષ સંભવે છે. પ્રથમ દિવસે ચંદ્રોદય પછી ઉપઃકાલને, અથવા સૂર્યોદયને વ્યાપનારી ચૌદશ અને બીજે દિવસે ચંદ્રોદયથકા પ્રથમ સમાપ્ત થઈ. ઉદાહરણુ:—તેરસ ઘં ૫૮, ૫૭ ૫૦, ચૌદશ ઘં ૫૭, એ પ્રથમ પક્ષમાં ચૌદશયુક્ત એવા ઉપઃકાલના એક-દેશમાં અભ્યંગજ્ઞાન કરવું. હવે પ્રથમ દિવસે ચૌદશ કેવળ સૂર્યોદયને વ્યાપી રહેનારી, અને બીજે દિવસે ચંદ્રોદયથકા પ્રથમ સમાપ્ત થઈ. અથવા, સૂર્યોદયને સ્પર્શે સુદ્ધાં ન કરતાં ચૌદશને ક્ષય છે; ઉદાહરણુ:—તેરસ ઘં ૫૮, ૫૭ ૫૮, ચૌદશ ઘં ૫૭, અથવા બીજું ઉદાહરણુ:—તેરસ ઘડી ૨ તે દિવસે ચૌદશ ઘં ૫૪ આ બન્ને પક્ષમાં બીજે દિવસે ચંદ્રોદયસમયે અભ્યંગજ્ઞાન કરવું; કારણ, ચોથો પોહાર ઇલાદિક જ્ઞાનના ગૌણ કાલમાં ચૌદશની વ્યાપ્તિ છે. આ બન્ને પક્ષમાં કેટલાએક ગ્રંથકારો, અશ્લેષાદયથકા પ્રથમ ચૌદશમાં જ જ્ઞાન કરવું, એમ કહે છે. બીજા ગ્રંથકારો તો, અશ્લેષાદય પછી ચંદ્રોદય ઇલાદિક કાળે અભાવાસ્થા હોય તો પણ તેમાં જ્ઞાન કરવું, એમ કહે છે. ચૌદશને ક્ષય હોય તો, પૂર્વ દિવસે તેરસમાં ચંદ્રોદયસમયે જ્ઞાન કરવું એ રીતે જે કેટલાએક ગ્રંથકારો કહે છે તે ચોખ્ખી નથી. એ અભ્યંગજ્ઞાનનાદિ વિશેષ છે—“સીતાલોદ્દસમાયુક્ત, સર્કંટકદલાન્વિત ॥ હર પાપમપામાર્ગ, પ્રામ્યમાણ: પુન:પુન:” એ મંત્રવડે હળવતી ઉપેટેલી માટી, અઘાડો, દુધી અને પુવારિયાં, એમની સાખાઓ જ્ઞાનમાં ત્રણ વખત પોતાનાં શરીર ઉપર ફેરવવી. અભ્યંગજ્ઞાન ક્રીધા પછી તિલક કરી કાર્તિકજ્ઞાન કરવું. પ્રથમ કહેલા મુખ્ય કાળમાં જ્ઞાન ન થાય તો સૂર્યોદય પછી ગૌણ કાળમાં પણ કરવું. સંન્યાસી ઇલાદિકોએ અવશ્ય અભ્યંગ કરી જ્ઞાન કરવું તેમજ કાર્તિકજ્ઞાન ક્રીધા પછી ચમતર્પણ કરવું. તે આ રીતે:—“યમાયનમ: યમં તર્પયામિ” એવું કહી દક્ષિણ દિશાનીરામે ઉભા રહી તિલકયુક્ત ત્રણ અંજલી સમયે કરી અથવા અપસમયે કરી ‘દેવતીર્થવડે અથવા પિતૃતીર્થવડે દેવી. એ પ્રમાણે આગળ કહેવાય છે તે મંત્રોવડે પણ પ્રથમ કલા પ્રમાણે તર્પણ કરવું. તે મંત્ર:—“ધર્મરાજાય નમ: ધર્મરાજં તર્પયામિ ॥ મૃત્યુવે નમ: મૃત્યું તં ॥ અંતકાય નમ: અંતકં તં ॥ વૈવસ્વતાય નમ: વૈવસ્વતં તં ॥ કાલાય નમ: કાલં તં ॥ સર્વભૂતક્ષયાય નમ: સર્વભૂતક્ષયં તં ॥ ઔદુંવરાય નમ: ઔદુંવરં તં ॥ દ્વષ્ટાય નમ: દ્વષ્ટં તં ॥ નીલાયં નીલં તં ॥ પરમેષ્ઠિને પરમેષ્ઠિનં તં ॥ શુક્રોદરાયં શુક્રોદરં ॥ ચિત્રાયં ચિત્રં ॥ ચિત્રગુપ્તાયં ચિત્રગુપ્તં” જેનો પિતા શ્રવતો હોય તેણે પણ યવસહિત દેવતીર્થવડે તર્પણ કરવું. “આર પછી પ્રદોષ કાળે સુશોભિત એવા દીપક દેવાલય, મઠ (સંન્યાસી આદિકોને રહેવાના સ્થાન), ગઠ, બગીચા, માર્ગ (રસ્તા), ગોશાળા ઘોડાર, અને હાથિઓનાં સ્થાન, એ ઠેકાણે ત્રણ દિવસ દેવા.” “તલ સંકાંતિના સૂર્ય થયા પછી ચૌદશ અને અભાવાસ્થા એ બન્ને દિવસે પ્રદોષ સમયે પુરુષોએ હાથમાં ઉલકા (મેરાયાં ફેરવે છે તે) લઈ પિત્રોને માર્ગ ગતાવવા.” તેના મંત્ર—“અન્નિદગ્ધાશ્ચ યે જીવા, ચેવ્યદગ્ધા: કુલે મમ ॥ ઉજ્જવલજ્ઞોતિપા દગ્ધાસ્તે યાંતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ યમલોકં પરિત્યજ્ય, આગતા યે મહાલયે ॥ ઉજ્જવલજ્ઞોતિપા વર્તમં, પ્રપદ્યંતુ મજંતુ તે ॥” એ ચૌદશને દિવસે નક્તોજ્ઞાન કરવાથી મહાકૃષ્ણ થાયછે.

અર્થાશ્વિનામાવાસ્યાયાંપ્રાતરભ્યંગ: ॥ પ્રદોષેદીપદાનલક્ષ્મીપૂજનાદિવિહિતં તત્રસૂર્યોદયંવ્યાપ્યાસ્તોત્તરંઘટિકાધિકરાત્રિવ્યાપિનિદર્શોસતિસંસંદેહ: અત્રપ્રાતરભ્યંગદેવપૂજાદિકંકૃત્વાપરાહ્ણેપાર્વણથા સ્વંકૃત્વાપ્રદોષસમયેદીપદાનોલ્કાપ્રદર્શનલક્ષ્મીપૂજનાનિરૂત્વા મોજનંકાર્યં અનર્દશોચાલવૃદ્ધાદિમિશ્રેદિં યાનમોક્તવ્યં રાત્રોમોક્તવ્યમિતિવિશેષોવાચનિક: તથાચપરદિનેષ્વદિનદ્વયેવાપ્રદોષવ્યાપ્તૌપરાપૂર્વેત્રેવ પ્રદોષવ્યાપ્તૌલક્ષ્મીપૂજાદૌપૂર્વા અભ્યંગજ્ઞાનાદૌપરા પવમુખ્યત્રપ્રદોષવ્યાપ્ત્યમાર્ગેપિ પુરુષાર્થચિંતામણૌતુ પૂર્વેત્રેવવ્યાપ્તિરિતિપક્ષેપરત્રયામત્રયાધિકવ્યાપિદર્શોદર્શોપેક્ષ્યાપ્રતિપદ્ધિસન્વેલલક્ષ્મીપૂજાદિકમપિપરત્રે વેયુક્તં ઇતન્મતેઉમયત્રપ્રદોષાવ્યાપ્તિપક્ષેપિપરત્રદર્શોસ્યસાર્ધયામત્રયાધિકવ્યાપિત્વાત્પૂર્વેવયુક્તેતિમાતિ ચતુર્દશ્યાદિદિનત્રયેપિદીપાચલિસંઘકેયત્રયત્રાહિલાતીનક્ષત્રયોગસ્તસ્યતસ્યપ્રાશસ્ત્યાતિશય: અસ્યામેવ ત્રિશીતોત્તરંનગરસ્ત્રીમિ:સ્વઘૃહાંગણાદલક્ષ્મીનિ:સાર્ણકાર્યં ઇતિશ્રીમદનંતોપાધ્યાયસૂત્રુકાશીનાયોપાધ્યાયવિરચિત્તે ધર્મસિંધુસારે દ્વિતીયપરિચ્છેદ આશ્વિનમાસકૃત્યનિર્ણય ઉદ્દેશ: સમાપ્ત: ॥

૧ દેવતીર્થ એટલે આંગળીઓનાં અગ્રવડે.

૨ પિતૃતીર્થ એટલે અંજુઠો અને તેની એકની આંગળી એ બન્નેના મધ્યભાગવડે.

હવે આશુ અમાવાસ્યાનાં કૃત્યો કહે છે.

હવે આશુની અમાવાસ્યાને દિવસે પ્રાતઃકાલે તૈલાભ્યંગ કરી જ્ઞાન કરવું; પ્રદોષ સમયે દીપદાન, અને લક્ષ્મીપૂજન ઇલાદિક કરવાં. તેમાં સૂર્યોદયને વ્યાપીને સૂર્યાસ્ત પછી એક ઘડી કરતાં અધિક રાત્રિવ્યાપિની અમાવાસ્યા હોય તો તેમાં સશય નથી. એ અમાવાસ્યાને દિવસે પ્રાતઃકાલે તૈલાભ્યંગ કરીને જ્ઞાન કરવું. પછી દેવપૂજન ઇલાદિક કરી અપરાહ્નકાલે પાવણુઆદ્ય કરવું, તેમજ પ્રદોષ સમયે દીપદાન, ઉલ્કાદર્શન, અને લક્ષ્મીપૂજન એ કાળે કરી ભોજન કરવું. એ અમાસને દિવસે ખાલક, વૃહ, અને રોગી વિના ખીન્ન મનુષ્યોએ દિવસનું ભોજન કરવું નહિ, રાત્રિએ ભોજન કરવું એવો વચન-સિદ્ધિ વિશેષ જાણવો. તેમજ ખીન્ને દિવસેજ અથવા બન્ને દિવસેજ પ્રદોષવ્યાપ્તિ હોય તો ખીન્ન દિવસની લેવી, પ્રથમ દિવસેજ પ્રદોષવ્યાપ્તિ હોય તો લક્ષ્મીપૂજન ઇલાદિકમાં પ્રથમની લેવી. અભ્યંગ-જ્ઞાન ઇલાદિકમાં ખીન્ન દિવસની લેવી. એ રીતે બન્ને દિવસે પ્રદોષવ્યાપિની ન હોય તો પણ પ્રથમની પ્રમાણેજ લેવી. પુરુષાર્થચિંતામણીમાં તો પૂર્વ દિવસેજ પ્રદોષવ્યાપિની છે, એવો પક્ષ હોય તો ખીન્ને દિવસે ત્રણ પોહોરથઈ અધિક અમાવાસ છતાં અને અમાવાસ કરતાં એકમ અધિક હોય તો લક્ષ્મી-પૂજનાદિક સુદ્ધાં ખીન્ને દિવસેજ કરવું, એ રીતે કહ્યું છે. એ મતપ્રમાણે બન્ને દિવસે પ્રદોષવ્યાપિની નથી એવો પક્ષ છતાં પણ ખીન્ને દિવસે અમાવાસ સાક ત્રણ પોહોર કરતાં અધિકવ્યાપિની હોય તો ખીન્ન દિવસનીજ લેવામાં યોગ્ય છે, એમ ભાસે છે. ચોદશ, અમાવાસ, અને એકમ એ ત્રણે દિવસનું દીપાવલી એવું નામ છે; અને એ ત્રણ દિવસમાં જ દિવસે સ્વાતીનક્ષત્રનો યોગ હોય તે દિવસ અતિ ઉત્તમ એમ સમજવું. અમાવાસ્યાને દિવસે અર્ધરાત્રિ પછી, જામની સ્ત્રિએ પોતપોતાના ઘરનાં આંગણમાંથી અલક્ષ્મીને કાઢવી. ઇતિ શ્રીમદ્ભંતેપાધ્યાયસૂત્રકાશીનાધ્યાપાધ્યાયવિરચિતે ધર્મસિદ્ધિસારે દ્વિતીયપરિચ્છેદ આશ્વિનમાસકૃત્યનિર્ણયોદેશઃ સમાપ્તઃ ॥

અધકાર્તિકમાસઃ ॥ દુષ્ટિકર્સકાંતૌપૂર્વાઃપોડશનાભ્યઃપુણ્યા.શેષપ્રાગ્વત્ અધકાર્તિકગુહ્યપ્રતિ પત્તન્યં અનાભ્યંગઆવશ્યકઃ પવંચચતુર્દશ્યાદિદિનત્રયેભ્યંગાયુત્સવસ્યાકરણેનરકાદિદોષમ્બવનાત્કર જેલક્ષ્મીપ્રાસ્યલક્ષ્મીપરિહારાદિફલધ્રવણાચ નિત્યકામ્યોભયરૂપત્વં અસ્યાં પ્રતિપદિચલિપૂજાદીપોત્સ યોગોક્તીઢનંગોવર્ધનપૂજામાર્ગપાલીયંધનં ચષ્ટિકાર્કર્ણનંચવસ્ત્રાદિધારણાદ્યુત્સવોદ્યૂતંતારીકર્તૃકનીરાજ નંમંગલમાલિકાચેત્યેવમાદીનિઠ્યુલ્યાનિ તત્રયદિ ઉદયંવ્યાપ્યદશમુહૂર્તાપ્રતિપત્તિપદાચંદ્રદર્શનામાવાચંદ્રદર્શ નમયુક્તદ્વિતીયાવેધનિપેધામૃત્તેઃ સર્વકાર્યાણિપરપ્રતિપેધમયંતિ ઇષ્ટિર્નિર્ણયમકરણેનિમુહૂર્તદ્વિતીયા પ્રયેશમાત્રેણચંદ્રદર્શનમુક્તંતત્સુક્ષ્મદર્શનામિપ્રાયં અનુસૂચ્યૂલદર્શનમેવનિપેધમયોજકંતચપન્મુહૂર્તદ્વિતી યાપ્રયેશપ્વેતિનિરોધદ્વિતીયાતિ યદિનયમમુહૂર્તોનાસ્તિતદાવલિપૂજાગોક્તીઢાગોવર્ધનપૂજામાર્ગપાલીયં ધનયષ્ટિનારૂપણાનિ પૂર્વેચિદ્ગ્રંથપ્રતિપદિકાર્યાણિ અભ્યંગનચવસ્ત્રાદિધારણદ્યુતંતારીકર્તૃકનીરાજનંમંગલ માલિકાદીનિ ઔદયિકમુહૂર્તવ્યાપિન્યામપિકાર્યાણિ ચલિપૂજાદેઃકેનચિન્નિમિત્તેનપૂર્વેચિદ્ધાયામનુષ્ઠા નાસંમયેપરચિદ્ધાયામનુષ્ઠાનંકાર્યં નતુકર્મત્યાગસ્તિથ્યંતરપરિગ્રહોવા યથાવૌધાયનીયાદૈ.સ્વસ્વસૂત્રો કાનુષ્ઠાનાસંમયે આપસ્તંબીયાદિસૂત્રોકાનુષ્ઠાનંકાર્યં નતુકર્મલોપઃ જ્ઞાપાંતરપરિગ્રહોવાતદ્વદિતિમાધ યૌષ્ઠેસ્પંદે તપ્રરાજાપંચવર્ણરંગેવલિદ્વિમુજમાલિરય અન્યજનાઃશુક્રતંડુલૈર્વિરચ્યપૂજયેયુઃ તત્રમંત્રઃ ચલિરા જનમસ્તુમ્યંધિરોચનસુત્રમ્મો મવિષ્યંત્રસુરાસતેપૂજેયંપ્રતિગુહ્યતાં ચલિમુદિદ્યયર્તિક્ચિદ્ધાનકરણેડક્ષ્ય વિષ્ણુપ્રીતિકરંતત્ યોયાદેશનમાત્રેનતિષ્ઠત્યામુનીશ્વર હર્ષદેન્યાદિરુપેતસ્યવર્ષપ્રયાતિહિ અમ્યાંદ્યૂતમ વર્તવ્યંપ્રમાતેસર્વમાનવઃ તસિન્દ્યૂતેજયોયસ્યતસ્યસંવત્સરેજયઃ વિશેષચમ્મોકવ્યંપ્રશસ્તૈર્ગ્રાહ્યોઃસહ ચલિરાગ્યેદીપદાનાત્સદાલક્ષ્મીઃસ્થિરામયેત્ દીપૈર્નારાજનાદ્રસૈપાદીપાવલીસ્મૃતા ચલિરાગ્યંસમાસાઘ યેનંદીપાવલીઠતા તેપાંગુદ્દેકચંદીપાઃપ્રવલિપ્યંતિકેશવેત્યાદિ ॥

હવે કાર્તિક માસનાં કૃત્ય કહે છે.

પૃથિક સંક્રાંતિની પ્રથમની એક ઘડી યુગ્મકાળ જાણવો. ખીન્ને નિર્ણય પ્રથમ (પત્ર ૩ માં) કથા પ્રમાણે જાણવો. હવે કાર્તિક શુદી એકમનાં કૃત્ય કહે છે. એ એકમને 'દિવસે તૈલાભ્યંગ આવશ્ય કરવો. એ રીતે ચોદશ ઇલાદિક ત્રણ દિવસે, તૈલાભ્યંગ ઇલાદિક ઉત્સવ ન કરવાથી નરકપ્રાપ્તિ થાય છે ઇલાદિક દોષ ગમવાય છે, અને તે ઉત્સવે કરવાથી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થઈ અલક્ષ્મીને નાશ થાય છે.

ઇલાદિક ક્ષણું થયણુ છે, માટે એ ઉત્સવો નિત્ય અને કામ્ય બે પ્રકારના છે. એ એકમને દિવસે બલિ-
રાત્રીની પૂજા, દીપોત્સવ, ગોક્રીડા, ગોવર્ધનપૂજા, માર્ગપાલીબંધન, ઘાસ આદિકની દોરી ખેંચવી, નવાં
વસ્ત્રાદિક ધારણ કરવાં, ઇલાદિક ઉત્સવ, ધૂત રમણું, સ્ત્રિયોપાસે આરતી કરાવવી, અને મંગલમાલિકા,
ઇલાદિક કૃત્ય કરવાં. તેમાં એ ઉદયને વ્યાપી વીસ ઘડી એકમ હોય તો તે દિવસે ચંદ્રદર્શન નથી માટે
ચંદ્રદર્શનયુક્ત ને દ્વિતીયા તેના વેધનો નિવેધ તે દિવસે પ્રાપ્ત થતો નથી તેથી સર્વ કૃત્ય બીજા દિવસની
એકમમાં જ થાય છે. ઇંદ્રિનિર્ણયનાં પ્રકરણમાં એકમને દિવસે છ ઘડી બીજાને પ્રવેશ હોય તો ચંદ્ર-
દર્શન થાય છે એવું ને કહ્યું તે સૂક્ષ્મદૃષ્ટિના અભિપ્રાયવડે કહ્યું છે. આ સ્થલમાં તો સૂચવદર્શનજ
નિવેધનું કારણ છે અને તે (સ્થૂલ) ચંદ્રદર્શન બાર ઘડી બીજા પ્રવેશ થઈ હોય તો જ થાય છે માટે
વિરોધ નથી, એમ ભાસે છે. એ સૂચોદયયત્રી એકમ આઠ મુહૂર્ત છે, નવમું મુહૂર્ત નથી, તો બલિપૂજા,
ગોક્રીડા, ગોવર્ધનપૂજા, માર્ગપાલીબંધન, અને વણિકાકર્ણ (ઘાસ આદિકની દોરી ખેંચવી) એ
કૃત્યો પ્રથમની તિથિવડે વિક્ષા એવી એકમમાં કરવાં. તૈલાલ્યંગ, નવીન વસ્ત્રાદિકનું ધારણ, ધૂત
સ્ત્રિયોપાસે આરતી કરાવવી, અને મંગલમાલિકા, ઇલાદિક કૃત્યો સૂચોદયસમયે બે ઘડી વ્યાપ્તિ હોય
તો પણ તેમાં જ કરવાં. બલિપૂજા ઇલાદિક કૃત્યો કાંઈ એક નિમિત્તવડે પૂર્વવિક્ષા એકમને દિવસે ન
થાય તો પરવિક્ષા એકમને દિવસે કરવાં, પરંતુ કર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ, અને બીજા તિથિમાં કરવાં
પણ નહિ. જે રીતે બૌદ્ધાયનીય શાખાવાળા ઇલાદિકોએ પોતાના સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે અનુષ્ઠાન ન
થાય તો આપસ્તંબીય ઇલાદિક સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું; પરંતુ કર્મનો લોપ અથવા અન્ય
શાખાનું ગ્રહણ કરવું નહિ, તે પ્રમાણે આપણે કરવું, એ રીતે માધવના ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ છે. તે
એકમને દિવસે રાત્રીએ પાંચ પ્રકારના રંગવડે બે છુલ્લયુક્ત બધીની મૂર્તિ કાઢી પૂજા કરવી. બીજા
મનુષ્યોએ સફેદ ચોખાની મૂર્તિ કરી પૂજા કરવી. પૂજાનો મંત્ર;—“વલિરાજ નમસ્તુભ્યં, વિરોચનસુત
પ્રમો ॥ મવિષ્ણેન્દ્ર સુરારાતે, પૂજેયં પ્રતિગૃહાતામ્” બધીના ઉદ્દેશવડે ને કાંઈ દાન કરે તે અક્ષય
વિષ્ણુની પ્રીતિ કરનાર થાય છે. “એ એકમને દિવસે જે મનુષ્ય જેવા હર્ષ દૈન્ય ઇલાદિક લાવયત્રી
રહે છે તેનું સઘળું વર્ષ તેનું જાય છે.” એટલે દૈન્યપણાથી રહે તો સઘળું વર્ષ દૈન્યપણાથી જાય છે,
અને હર્ષવડે રહે તો સંપૂર્ણ વર્ષ હર્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એ તાત્પર્ય. “એ એકમને દિવસે આત્માને
સઘળાં મનુષ્યોએ ધૂત રમણું, અને તે ધૂતમાં જેનો જાય છે તેનો વર્ષ લગી જાય છે. પ્રસન્ન
(સત્પાત્ર) બ્રાહ્મણો સહિત યકવાનવડે ભોજન કરવું, બલિરાત્રીને દિવસે દીપદાન કરવાયત્રી લક્ષ્મી
સર્વ કાળ સ્થિર રહે છે—દીવા કરી આરતી કરાવવી એવો વિધિ છે માટે એ એકમનું દીપાવલી
એવું નામ છે. હે કેશવ ! બલિરાત્રીને દિવસે જેઓએ અધિક દીપક ગ્રીધા નથી, તેમનાં ઘરમાં
દીપક કેમ પ્રજ્વલ થાય, ઇલાદિક.”

અન્નલક્ષ્મીપૂજાકુવેરપૂજાચોક્તા લક્ષ્મીર્ચાલોકપાલાનાં ધેનુરૂપેણ સંસ્થિતા ઘૃતં વહતિયદ્વાર્ચ્યમમપાપં
વ્યપોહતુ અગ્રતઃ સંતું મે ગાવો ગાવો મે સંતું પૃષ્ઠતઃ ગાવો મે હૃદયે સંતું ગવાં મધ્યે વસામ્યહં” ઇતિ મંત્રાભ્યાં ગવાં
સઘત્સાનાં વલીવર્દાનાં ચ પૂજનં વિભૂષણં ચકૃત્વા દોહનમારવાહનાદિકં વર્જયેત્ ॥

એ એકમને દિવસે લક્ષ્મીની પૂજા એને કુવેરની પૂજા કરવી. “લક્ષ્મીર્ચા લોકપાલાનાં, ધેનુ-
રૂપેણ સંસ્થિતા ॥ ઘૃતં વહતિ યદ્વાર્ચ્ય, મમ પાપં વ્યપોહતુ ॥ અગ્રતઃ સંતું મે ગાવો, ગાવો મે સંતું
પૃષ્ઠતઃ ॥ ગાવો મે હૃદયે સંતું, ગવાં મધ્યે વસામ્યહં” એ મંત્રોવડે વાછાંસહિત ગાયોની અને બળદોની
પૂજા કરી કુવેરની માળા ઇલાદિકવડે તેમને મુશોભિત કરવું અને તે દિવસે ગાયોને દોવી નહિ અને
બળદોને ભેડવા નહિ.

અથ ગોવર્ધનપૂજા ॥ મુપ્યગોવર્ધનસાન્નિધ્યેતસ્યૈવપૂજા તદસાન્નિધ્યેગોમયેનાન્નકૂટેનવાગોવર્ધનં
કૃત્વાતત્સહિતગોપાલપૂજાકાર્યા તત્ર શ્રીકૃષ્ણપ્રીત્યર્થગોવર્ધનપૂજનગોપાલપૂજનાત્મકમહોત્સવં કરિષ્ય
ઇતિ સંકલ્પ્ય ધલિરાશોદ્વારપાલોમવાનઘમવપ્રમો નિજવાક્યાર્થનાર્થાયસગોવર્ધનગોપતે ઇતિ મંત્રેણ સ
ગોવર્ધનગોપાલમાવાહ્યસ્થાપયેત્ તતો ગોપાલમૂર્તિવિશ્વેશશક્તોત્સવવિમેદક ગોવર્ધનકૃતચ્છત્રપૂજાં મેહર
ગોપતે ગોવર્ધનધરાધારગોકુલત્રાણકારક વિષ્ણુવાહુકૃતચ્છાયાગવાંકોટિપ્રદો મેવેતિ મંત્રાભ્યાં શ્રીગોપાલ

ગોવર્ધનોપોડશોપચારૈઃ પૂજયેત્ તત્રપથાયૈવમંમહાતૈવેષોદેયઃ તતઃતદંગત્વેનપ્રત્યક્ષધેનોમૃદ્ધેનોવાગોપૂજાં
પૂર્વોક્તમંત્રાભ્યાંકૃત્વા આગાવોઅગ્ન્યૈતેવદંત્વિતિઋગ્મ્યાંગૃહસિદ્ધચરુહોમઃકાર્યઃ દ્રાહ્મણેભ્યોઘ્રગવાદિ
દાનં ગોમ્પસ્તુળદાનં ગિરયેચલિદ્વાનંચ તવોગોવિપ્રહોમાગ્નિગિરિપ્રદક્ષિણાસહચરીભિર્ગોમિર્યુતૈઃકાર્યાં ॥

હવે ગોવર્ધનપૂજનો વિધિ કહે છે.

એએને મુખ્ય ગોવર્ધનપર્વત સમીપ હોય તો તેમણે તેની જ પૂજા કરવી. તે (ગોવર્ધન) સમીપ ન
હોય તો છાપ્તો અથવા અગ્નિના સમુદાયનો ગોવર્ધન કરી તે ગોવર્ધન સહિત ગોવાળોની પૂજા કરવી. તે
પૂજામાં “શ્રીકૃષ્ણપ્રીત્યર્થે ગોવર્ધનપૂજનગોપાલપૂજનાત્મકં મહોત્સવં કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી, “ચલિ-
રાણો ઠારપાલો, અજાનચ મય પ્રમો ॥ નિજવાક્યાર્થનાર્થાય, સગોવર્ધન ગોપતે” એ મંત્રવડે ગોવર્ધન
યુક્ત ગોપાળનું આવાહન કરી સ્થાપન કરવું. સ્વાર પછી ગોપાલમૂર્તિ વિગેશ, શક્તોત્સવવિમેદક ॥
ગોવર્ધનવૃત્તચ્છદ્ય પૂજાં મે હર ગોપતે ॥ ગોવર્ધનધરાધાર, ગોકુલત્રાણકારક ॥ વિષ્ણુવાહુકૃતચ્છાદ્ય
નાથં કોટિપ્રદો મય” એ મંત્રવડે શ્રીગોપાલ અને ગોવર્ધનની પોશાપચારવડે પૂજા કરવી. તે પૂજામાં
પોતાની સંપત્તિ પ્રમાણે મહાનૈવેધ (અન્નનો પર્વત કરી) દેવું. પછી એ ગોવર્ધનપૂજનાં અંગપણે
કરી પ્રત્યક્ષ આપની અથવા માદીની ગાય કરી તેની પ્રથમ કહેલા “લક્ષ્મીર્વાં” એ બે મંત્રવડે પૂજા
કરી “આગાવો અગ્નનૃં પ્રતે વદતુ” એ ઋચાવડે, ઘરમાં રાધેલા અગ્નિ દોમ કરવો. બ્રાહ્મણોને આત્મ
અને ગાયોનું દાન કરવું, ગાયોને ધાસ દેવું, અને ગોવર્ધનને બલિદાન કરવું. સ્વાર પછી ગાયોને રાધે
લઈ, ગાયો, બ્રાહ્મણ, દોમ, અગ્નિ અને ગોવર્ધન પર્વત એમને પ્રદક્ષિણા કરવી.

અથાપરાહ્મેમાર્ગપાલીયંધનમ્ ॥ તત્રપૂર્વસ્યાંદિશિકુશકાશમયરજ્જુવિશેષંયથાચારંકૃત્યોચ્ચલં
મેગૃહેચયદ્ધા માર્ગપાલિનમસ્તેસ્તુસર્વલોકસુસપ્રદે વિષેયૈઃપુત્રદારાદૈઃપુનરેદિમતસ્યમે’ઈતિનમસ્કૃત્યપ્રા
શ્યંતવદ્યોમાર્ગેનગોગજાદિસહિતાનિપ્રતજાદયઃસ્વયંગચ્છેયુઃ પવંકાશાદિમર્ચાંયથિકાંદહાં કૃત્વા યક્તૌ
રાજપુત્રા અન્યપ્રદીનજાતયોજયમાનાયંકરંયેયુઃ અપ્રદીનજાતિજયેરાજજયઃ પ્રાતર્યંતંકાર્યમિત્યુકં પવંના
રીમિર્નીતંતજનમપિપ્રાતરેયકાર્યારાત્રીગીતયાધાસુતસયઃકાર્યઃનથેયંચૈશ્વસંપૂજ્યાદિજલંબંધિયાંધવાદિતિ ॥

પછી અપરાહ કાંચે માર્ગપાલીબંધન કરવું, તે આ પ્રમાણે—પોતાના કુલાચારપ્રમાણે કુશ અથવા
મુંજ ઇલાદિકં એક દોરડું કરી પૂર્વ દિશામાં જઈ માર્ગે ઉપર તે દોરડાને ઊંચા સ્તંભમાં અથવા
ઘાટમાં બાંધી, “માર્ગપાલિ નમસ્તેસ્તુ, સર્વલોકસુસપ્રદે વિષેયૈઃ પુત્રદારાદૈઃ, પુનરેદિ મતસ્ય મે,”
એ મંત્રવડે નમસ્કાર કરી પ્રાર્થના કરવી, પછી તે દોરડાના તળેના માર્ગમાંથી ગાય, હાથી ઇલાદિક
મળિત બ્રાહ્મણ, અને ગાય ઇલાદિકાંચે જવું. એ રીતે કાશ ઇલાદિ ધાસનું મોટું દોરડું કરી તે
દોરડાને એક તરફ રાજપુત્રોએ પકડવું અને બીજી મેર હીન ભત્તીના મનુષ્યોએ પકડવું. પછી તે
દોરડું જવની પરીણા એવાગાટે પાતપોતાગામે ખેંચવું. એ ખેંચવામાં હીન ભત્તિનો જય યાચ તો
રાજાનો જય છે એમ ગમજવું. એ એકમને દિવસે પ્રાતઃકાળે ધૂતકમ્ રમવું. એ પ્રમાણે ત્રિયોપાસી
આરતી કરાવવી તે પણ પ્રાતઃકાળે જ કરાવવી. રાત્રિએ ગાયન, વાદ્ય ઇલાદિક ઉત્સવ કરવા.
“બ્રાહ્મણ, યુદ્ધ, અને ગંધર્વી એમને નવાં વસ્ત્ર દઈ તેમની પૂજા સત્કાર કરવો.

અથમદ્વિતીયા ॥ યમોયમુનયાપૂર્વમોજિનઃસ્વગૃહેસ્વયં અતોયમદ્વિતીયાસાપ્રોકાલોકેયુધિષ્ઠિર
અમ્યાનિજગૃહેનમોતઃપ્યંદોનમગિર્નાદલાઙ્ગોક્ત્યં તેનધનધાન્યસુરાસ્રાત્મઃ યત્રાલંકરણૈઃસર્વામગિન્યઃ
પૂજ્યાઃ મગમિન્યમાર્થેમિત્રાદિમગિન્યઃપૂજ્યાઃ મગિન્યાઅપિસ્રાણપૂજનેઅર્ચધર્મપ્રાતુધિરજીવનં તદ્ધકર
વેતામન્નમન્નાત્ત્રાત્નાનાઃ હયંપૂર્વગુરેયાપરાદપ્યાર્નાપૂર્ણાં ઉમયપ્રજ્ઞાત્પ્રજ્ઞાદિપદ્માંતરેપુરંરેય અર્યાંયમ્
નાપ્રાનમવરાંદંચિત્રગુનયમદૂતસહિતપમપૂજનંયમાયાર્પંદાનંચવિહિતમ્ ॥

હવે યમદ્વિતીયાનો નિર્ણય કહે છે.

“પ્રાત્રમ પશુનાંચે યમને પોતાને મેર તેજાની બોજન કરાવું છે માટે દે યુધિષ્ઠિર ! લોકમાં
તે બીજને યમદ્વિતીયા એમ કહે છે.” એ બીજને દિવસે મનુષ્યે પોતાને મેર બોજન કરવું નહિ,
પ્રથમ કરી પશુ બંદનના હાથપકી બોજન કરવું; તેવડે મન, ધાન્ય, અને મુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વજ્ર, અલંકાર ઇલાદિયદે સઘળી બેહેનોની પૂજા કરવી. પોતાની બેહેન ન હોય તો મિત્રાદિકની બેહેનને પોતાની બેહેન માની તેની પૂજા કરવી. બેહેન ભાઈનું પૂજન કરવું, તેણે કરી. અખંડ સૌભાગ્ય અને ભાઈનું ચિરકાળ આયુષ્ય એ ક્ષણ મળે છે. તે ન કરવાથી સાત જન્મપર્યંત ભાઈનો નાશ થાયછે. એ યમદ્વિતીયા પ્રથમ દિવસેજ અપરાહ્યાપિની હોય તો પ્રથમની લેવી. બન્ને દિવસે અપરાહ્યાપિની હોય અથવા બન્ને દિવસે અપરાહ્યાપિની ન હોય ઇલાદિક બીજા પક્ષમાં બીજા દિવસનીજ લેવી. એ બીજને દિવસે યમુનાજ્ઞાન, અપરાહ્યાપિ ચિત્રગુપ્ત અને યમદૂતસહિત યમનું પૂજન, તથા યમને અર્ચદાન કરવું.

કાર્તિકશુક્લપદ્યાંભૌમયુતાયાંવાર્હિસમભ્યર્ચ્યતત્રીત્યર્થવિપ્રમોજનંકાર્યમ્ ॥

મંગળવારે યુક્ત કાર્તિક શુદી છઠને દિવસે અગ્નિની પૂજા કરી અગ્નિની પ્રીતિને અર્થે ગ્રાહણુ-લોભન કરાવવું.

કાર્તિકશુક્લાષ્ટમીગોપાષ્ટમી અગ્રગોપૂજનગોપ્રદક્ષિણગવાનુગમનૈરિષ્ટકામાવાપ્તિઃ ॥

કાર્તિક શુદી આઠમને ગોપાષ્ટમી કહે છે. એ આઠમને દિવસે ગાયેની પૂજા, ગાયેની પ્રદક્ષિણા, અને ગાયેની પાછળ વનમાં જવું, ઇલાદિ કૃત્ય કરવાં; તેણે કરી વાંછિત મનોરથ પ્રાપ્ત થાય છે.

કાર્તિકશુક્લનવમ્યામથુરાપ્રદક્ષિણોક્તા હ્યંયુગાદિરપિ અસ્યાંપૂર્વાહ્યાપિન્યામર્પિડંકંબ્રાહ્મણુકં અગ્ર વિશેષોવૈશાખપ્રકરણેજક્તઃ ॥

કાર્તિક શુદી નોમને દિવસે મથુરાને પ્રદક્ષિણા કરવી. એ નોમ યુગાદિ છે. એ પૂર્વાહ્યાપિની નોમને દિવસે પિંડરહિત શ્રાદ્ધ કરવું. એમાં વિશેષ પ્રકાર વૈશાખમાસનાં પ્રકરણમાં (પૃષ્ઠ ૪૯ માં) કહ્યો છે.

एकादश्यादिदिनपंचकेभीष्मपंचकप्रतमुक्तम् ॥ तच्चशुद्धैकादश्यामारभ्यचतुर्दश्यविद्धौ दयिकपौर्णमास्यांसमापनीयं यद्विशुद्धैकादश्यामारंभेक्षयवशेनपौर्णमास्यांपंचदिनात्मकप्रतसमाप्तिर्नघट तैतदाविद्धैकादश्यामप्यारंभः शुद्धैकादश्यामारंभेपिदिनवृद्धिवशेनपरविद्धपौर्णमास्यांसमापनैयदिपट दिनापक्षस्तदाचतुर्दशीविद्धपौर्णिमायामपिसमाप्तिः कार्या प्रतप्रयोगः कौस्तुभादौक्षेयः कार्तिकमासेएका दश्यादिपूर्वणिचंद्रवारादियलान्वितेशिवविष्णुमंत्रग्रहणादिरूपादीक्षाकर्तव्या कार्तिकेनुरुक्तादीक्षावृत्तां जन्मविमोचनीतिनारदोक्तैः तथाप्रतुलसीकाष्ठमालाधारणमुक्तं स्कांदद्वारकामाहातम्येविष्णुधर्मच निघे षकेक्षेमेमालांतुलसीकाष्ठसंभवां वहतेयोनरोभक्त्यातस्वनेवास्तिपातकं तुलसीकाष्ठसंभूतेमालेकृष्णज नम्रिये धिमर्मित्वामहंकंठेकुरुमांकृष्णवह्नं एवंसंप्रार्थ्यविधिवन्मालांकृष्णगलेर्पितं धारयेत्कार्तिकेयोपे सगच्छेद्वैष्णवंपदमितिनिर्णयसिंधौस्पष्टं यत्तु तत्रैवमालाधारणप्रकरणंतेसर्वेपुस्तकेष्वदृश्यमानमपिअ भ्रमूलंचित्यमितिविवाक्यंकचित्रिर्णयसिंधुपुस्तकेदृश्यते तस्यमालाधारणविधिविषयानानाप्रामाणिकत्वेता त्पर्यं स्वयमेवस्कंदपुराणस्थविष्णुधर्मस्यस्वेनोक्तानांस्वयमेवाप्रामाणिकत्वेतौव्याघातप्रसंगात् तुलसी काष्ठघटितैस्त्राक्षाकारकारितैः निर्मितांमालिकांकंठेनिधायाचनमारमेत् तुलसीकाष्ठमालायाभूषितः कर्म आचरन् पितृणांदेवतानांचरुतंकोटिगुणंभवेत् इतिपञ्चपुराणे पातालखंडेनचसप्ततितमाध्याये प्रत्यक्षो पलभ्यमानवचनविरोधाच्च किंत्वापाठमासप्रकरणेआपादशुद्धद्वादश्यामनुराधायोगरहितायांपारणका र्यमित्युपत्त्वा तत्रप्रमाणत्वेनामाकासितपक्षेपुमेत्राद्यपादेस्वितीहविष्णुरित्यादीनिभविष्यस्थविष्णुधर्म स्थानिवाक्यानिलिखित्या यथातेद्वदनिर्मूलमित्युक्तं एवं प्रकरणांतरेपितस्वचमाधवादिमूलग्रंथेषुनोपल भ्यते इत्येवतत्परिभाषातात्पर्यं नत्वप्रामाणिकत्वे तथात्वेमात्रकार्तिकयोस्तद्वाक्यानुसारेणपारणनिर्णय लेखनासांगत्यप्रसंगात् कौस्तुभादिसर्वेनवीनग्रंथेषुतद्वाक्यानुसारेणैवनिर्णयस्यासंगत्यापाताच्च सर्वे शिष्टानांतदनुसारेणैवपारणाचरणस्याप्यप्रमाणत्वापत्तेश्चतद्वद्वापिज्ञेयं एतेनमाधवादिधनुपलंभादेवा प्रामाण्यापत्तिरितिनिरस्तं वह्नांमाधवादिलिखितानांवाक्यानामाचाराणांचाप्रामाण्यापत्तेः यत्रनूयानि यत्तुइत्येवमादिस्तेष्वप्यपदोपक्रममनूयतानिनिर्मूलानीत्येवमादिरीत्याद्यूयते यथाश्रवणद्वादशीप्रकरणे श्रवणस्योत्तरापादावेधनिषेधकवाक्यानिनितत्रतेषामप्रमाणत्वेपवसर्वथातात्पर्यमितिसिद्धमनुज्योयिदांकु र्वैतु ननुमाधवादिग्रंथेष्वनुपलंभाधनिर्मूलत्वमुच्यते किंतुकाष्ठमालाधारणनिषेधवाक्यानांवाधकानामु पलंभादितिचेत् किंतानिवाक्यानि सामान्यतः काष्ठमालाधारणनिषेधकानिदृश्यंते विशेषतस्तुलसीनाष्ठ

માલાનિપેઢકાનિવા આયેસામાન્યતઃકાષ્ઠમાલાનિપેઢકવાક્યાનાંવિશેષરૂપૈસ્તુલસીધાત્રીકાષ્ઠમાલાધારણવિધિવાન્પૈર્વાચઃસ્પષ્ટઃ દ્વિતીયેપોહરીપ્રહણપ્રહણવદ્વિહિતપ્રતિપિદ્ધત્વેનવિકલ્પમવગચ્છ સચવિકલ્પોવૈષ્ણવાવૈષ્ણવવિપયતયાવ્યવસ્થિતોમવિપ્યતિ મૂલવાક્યેપુવિષ્ણવાદિપદશ્રવણાદિતિનનિર્મૂલત્વસંભવઃ અતપૈવૈતદ્વાક્યાનાંમાધવાધનુલ્લેલસ્યાશયોહરિવાસરલક્ષણવાક્યેપુરુષાર્થચિંતામણૌ વૈષ્ણવાનામેવાવશ્યકત્વાદેતદનુપન્યાસેપિમાધવાદીનાંનન્યૂનતેત્યુકયારીત્યોહિતુંશક્યઃ ઇવંધાત્રીકાષ્ઠમાલાધારણત્રિધિજ્ઞેયઃ રામાચનચંદ્રિકાદૌ તુલસીકાષ્ઠમાલયાજપવિધિવાક્યાનિતુલસીકાષ્ઠયદિતેમંનિમિર્જપમાલિકેત્યાદીનિસ્પદ્યનિ ઇવંપ્રંથાંતરેપુલહનિવાક્યાન્યુપલભ્યંતે તથાચપ્રયોગપારિજાતાદિકેપૂજાપ્રકરણે ઈત્તં આદૌદેવપૂજાસાધનમપ્રોદકગંધપુષ્પાક્ષતાદિકંસંમૃત્યુપાદૌપાણીપ્રક્ષાલ્યયથાશક્તિઘૃતદુકૂલાદિગુદ્ધવત્ત્રો ભૂષણભૂષિતોમુકાફલપ્રવાલપદ્માક્ષતુલસીમણિનિર્મિતમાલાઃકંઠેઘૃત્વા ઇતિસર્વદેશીયવૈષ્ણવેપુતુલસીકાષ્ઠમાલાધારણજપાચારશ્ચોપલભ્યંતે મસાદિધારણદ્વેષિવૈષ્ણવસ્પર્ધયાશૈવાગમાગ્રહિભિઃકેવલંદ્વિપ્યતિત્વલંબહુનેતિદિક્ ॥

૭૯ તુલસીમાલા ગ્રહણ વિધિ કહે છે.

એકાદશીધકી પાંચ દિવસ ભીષ્મપંચકવ્રત કરવું. તે ભીષ્મપંચકવ્રત, શુદ્ધ એકાદશીને દિવસે આરંભ કરી ચૌદશવરે વિદ્યા ન હોય એવી ઔદયિક (સૂર્યોદયસમયની) પૂનમનાં સમાપ્ત કરવું. જો શુદ્ધ એકાદશીને દિવસે આરંભ થીયો હોય અને તિથિફળને પ્રસંગે દિવસ એછા થતો હોય તો પૂનમને દિવસે પાંચ દિવસના વ્રતની સમાપ્તિ થતી નથી ત્યારે વિદ્યા એકાદશીમાં પણ આરંભ કરવો. શુદ્ધ એકાદશીને દિવસે પણ આરંભ થીયો હોય અને તિથિના વૃદ્ધિવડે એકમવિદ્યા પૂનમને દિવસે સમાપ્તિ કરવાથી જો છ દિવસ થાય તો ચૌદરાવિદ્યા પૂનમને દિવસે પણ સમાપ્તિ કરવી. એ મતનો પ્રયોગ કૌસ્તુભાદિક અથમાં જોવો. કાર્તિક માસમાંનાં એકાદશી ઉત્સાદિક પર્વમાં ચંદ્રબલ અને તારાબલ જોઈ શિવ અને વિષ્ણુના મંત્રનું ગ્રહણ કરવું ઉત્સાદિક દીક્ષા કરવી. કારણ, “કાર્તિક માસમાં મંત્રદીક્ષા ગ્રહણ કરવાથી તે દીક્ષા જન્મપત્રી છોડાવનારી, એટલે મુક્તિ દેનારી થાય છે,” એવાં નારદનાં વચન છે. તેમજ એ કાર્તિક માસમાં તુલસીનાં કાષ્ઠની માળા ધારણ કરવી એ રીતે રક્ષંદુરાણુમાંના ક્ષારકામાહાત્મ્યમાં અને વિષ્ણુધર્મમાં કહેલું છે. “તુલસીનાં કાષ્ઠની માળા કેશવને અર્પણ કરી પછી તેને ભક્તિપૂર્વક જે ધારણ કરે તે મનુષ્યનાં પાતક અવશ્ય રહેતાં નથી.” માલાની પ્રાર્થનાનો મત્રઃ—“તુલસીકાષ્ઠસંભૂતે, માલે કૃષ્ણજનપ્રિયે ॥ વિમર્ષિ ત્વામહં કંઠે, કુર માં કૃષ્ણ-પદ્મમ્,” “એ મંત્રવરે માલાની પ્રાર્થના કરી કૃષ્ણના કંઠમાં અર્પણ કરેલી માલા, કાર્તિક માસમાં વિવિધવૃદ્ધિ ને ધારણ કરે તે વિષ્ણુપદ પ્રત્યે જાય છે.” એ રીતે નિર્ણયસિંધુમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે. જે નિર્ણયસિંધુમાંજ માલાધારણનાં પ્રકરણની છેવટે સઘળાં પુસ્તકોમાં જો મળતું નથી તો પણ ‘એમાં મૂળ વિચાર કરવો,’ એવું વાક્ય એકાદ નિર્ણયસિંધુના પુસ્તકમાં મળે છે તેનો તાત્પર્ય; માલા ધારણ-વિષે જે વિવિધાક્ય છે તે પ્રમાણભૂત નથીજ, એ વિષયમાં નથી. કારણ, નિર્ણયસિંધુકાર પોતેજ રક્ષંદુરાણુમાંના વિષ્ણુધર્મમાં લખેલાં વાક્યો કહી ચેતેજ તે વાક્યો અપ્રમાણ કહે તો મોટો હાનિનો પ્રસંગ આવે, અને “રક્ષાના આકર પ્રમાણે કરેલા જે તુલસીકાષ્ઠના મણિ (પાર) તેની માલા કરી તેને કંઠમાં ધારણ કરી પૂલનો આરંભ કરવો, તુલસીકાષ્ઠની માલાવરે સ્થપિત છતાં પિટ અને દેવની પૂલ કરે તો તે પૂનવરૂપ કર્મ કોટિચુલિત થાય છે,” એ રીતનાં પદ્મપુરાણમાંના પાતાલ-ખરના ઝોગણુએનીમા અધ્યાયમાં પ્રસન્ન વાંચવામાં આવતાં વચનો સાચે વિરોધ આવશે. તો આપાદ માગના પ્રકરણમાં આપાદ શુદ્ધ આરસ વિષે અનુસંધાયેજો રહિત આરસમાં પારણા કરવી એ રીતે કહી તેમાં પ્રમાણભૂત એવાં, “આમાકાસિતપક્ષેષુ, મૈત્રાચપાદે સપિતીહ વિષ્ણુઃ” ઇત્યાદિક ભવિષ્યપુરાણમાંના વિષ્ણુધર્મઅંથનાં વાક્યો લખી જેમ છેવટે એ નિર્મૂલ છે એમ કહ્યું, તેમ તેનાં બીજા પ્રકરણમાં પણ; માધવાદિક મૂળઅથમાં તે વચનો મળતાં નથી, એવેજ નિર્ણયસિંધુની પરિભાષાનો તાત્પર્ય છે; વચન અપ્રમાણ છે એવો તાત્પર્ય નથી. અપ્રમાણવિષે તાત્પર્ય છે એમ માનિયે તો ભાટપદ માસ અને કાર્તિક માસમાં તેજ વાક્યોને અનુસરીને જે પારણાનો નિર્ણય લખેલો છે તેની સગતિ થનારી નથી. તેમ કૌસ્તુભાદિક સર્વ નવીન અથોમાં તે વાક્યોને અનુસરીનેજ જે નિર્ણય કહેલો છે તેની પણ સગતિ થનારી નથી. અને સર્વ શિષ્ટજનો તે વાક્યોને અનુસરી તે પ્રમાણેજ જે પારણા કરે છે તેને પણ અપ્રમાણપણું થયે, માટે તે પ્રમાણે અહીં જણવું, એણે કરી માધવાદિક

અંથમાં મળતું નથી માટે એ અપ્રમાણ એ રીતે જે કહ્યું તે ખંડિત થયું; કારણ, લખેલાં ઘણાં વાક્યો અને આચારો પ્રમાણભૂત નથીજ એવું બહુ સ્થાનકે છે. તેમજ 'યતુ' એ સ્વરૂપે કરી યતુ એવું પદ કલા વિના 'તે નિર્મૂલ છે' ઇલાદિક રીતિવડે જેમ શ્રવણદ્વારથીના પ્રકરણમાં શ્રવણને ઉત્તરપાદાના વેધના નિવેધ કરનારા વાક્યો સહાં તેના અપ્રમાણપણાવિષેજ સર્વથા તાત્પર્ય છે; એ રીતે સૂક્ષ્મભુદ્ધિવાળા મનુષ્યો સંકટ-માધવાદિક અંથોમાં મળતાં નથી માટે નિર્મૂલ છે એમ નહિ, ભારે કાષ્ઠમાલા ધારણનાં નિવેધ કરનારાં બાધક વાક્યો મળે છે માટે નિર્મૂળ, એમ કહીશ તો તે વાક્યો કેમ સામાન્યપણે કાષ્ઠમાલાનાં ધારણના નિવેધ કરનારાં મળે છે? અથવા વિશેષે કરી તુલસીકાષ્ઠમાલાનાં ધારણના નિવેધ કરનારાં મળે છે? પ્રથમ પક્ષવિષે સમાધાન-સામાન્યપણે કાષ્ઠમાલાધારણનાં નિવેધ કરનારાં જે વાક્યો તેને બાધ, વિશેષરૂપ એવા તુલસી, આમળા ઇલાદિક કાષ્ઠની માલા ધારણ કરવાવિષે પ્રતિપાદન કરનારાં જે વાક્યો તેવડે સ્પષ્ટ થાય છે. બીજા પક્ષવિષે સમાધાન-જેમ યજ્ઞમાં યોગ્ય એ પાત્રતું ગ્રહણ વૈકલ્પિક છે એટલે ગ્રહણ કરવું અથવા ન કરવું, તેમ વિધિ અને નિવેધરૂપવડે તુલસીકાષ્ઠમાલા ધારણનો વિકલ્પ છે એમ જાણવું. તે વિકલ્પ વૈષ્ણવ અને અવૈષ્ણવ એ ભેદવડે નિશ્ચિત થશે. કારણ, મૂળ વચનમાં વિષ્ણુ ઇલાદિ પદ મળે છે માટે નિર્મૂલ એમ થતું નથી, માટેજ એ વાક્યો માધવાદિકાએ લખ્યાં નથી. તેના અભિપ્રાય હરિવાસરનાં લક્ષણનાં વાક્યોવિષે પુરુષાર્થચિંતામણીમાં વૈષ્ણવોએજ હરિવાસર અવરજ પાળવો, એમ કહ્યું છે; માટે એવું ગ્રહણ જો નથી કર્યું તો પણ તેમજી માધવાદિકોને ન્યૂનપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, એ રીતે જાણી શકાય છે. એ રીતે આમળાનાં કાષ્ઠની માલાના ધારણનો વિધિ જાણવો. સામાયેનચંદ્રિકા ઇલાદિક અંથોમાં તુલસીના કાષ્ઠની માલા કરી તે માલાવડે જપ કરવો એ પ્રકારનાં, "તુલસીનાં કાષ્ઠના મણી કરી તેની જપમાલા કરવી," ઇલાદિક વિધિવાક્યો સ્પષ્ટ છે, અને એવાં વાક્યો બીજા અંથોમાં બહુ મળે છે. તેમજ પ્રયોગપારિજાતકનાં આદિકમાં પૂનપ્રકરણમાં કહ્યું છે, તે આ પ્રમાણે,—પ્રથમ અગ્રોદક (દર્ભનાં અગ્રતું જલ), ગંધ, પુષ્પ, અને અક્ષત, ઇલાદિક દેવપૂજની સામગ્રી સંપાદન કરી હાથ, પગ ધોઈ પોતાની શક્તિઅનુસારે પીતાંબર ઇલાદિક શુદ્ધ વસ્ત્ર ધારણ કરી, અલંકાર ધારણ કરી, મોતી, પરવાળાં, કમળના મણિ, અથવા તુલસીકાષ્ઠના મણિ એમની માલાઓ કંઠમાં ધારણ કરી પૂજનો આદંભ કરવો. એ રીતે સર્વ દેશના વૈષ્ણવોમાં તુલસીના કાષ્ઠની માલા ધારણ કરી જપ કરવાનો આચાર પણ મળે છે, માટે ભરમ ઇલાદિકનાં ધારણનાં દ્રેષ કરનારા જે વૈષ્ણવો તેમના દ્રેષવડે શૈવમર્ગના આગ્રહ ધરનારા શિવભક્તો તુલસીકાષ્ઠમાલાનો દ્રેષ કરે છે, એ પ્રમાણે નિર્ણય થયો. એ કરતાં વિશેષ વિસ્તાર કરવાતું પ્રયોજન નથી.

અથધાત્રીમૂલેદેવપૂજાવિધિઃ ॥ સર્વપાપક્ષયદ્વારાશ્રીદામોદરપ્રીત્યર્થધાત્રીમૂલેશ્રીદામોદરપૂજાંકરિષ્યે પુરુષસૂક્તેનપોદશોપચારેઃસંપૂજ્યગંધપુષ્પફલયુતમર્ચ્યદયાત્ અર્ચ્યગૃહાળમગવન્સર્વકામપ્રદો ભવ અક્ષયાસંતતિર્મસ્તુદામોદરનમોસ્તુતે તતોપરાધસહજાણીતિપ્રાર્થ્ય ધાત્રીકુંકુમગંધાદિનાભ્યર્ચ્યપુષ્પૈઃપૂજયેત્ ધાત્ર્યૈનમઃ શાંત્યૈનઃ મેધાયૈઃ પ્રકૃત્યૈઃ વિષ્ણુપદ્મ્યૈઃ મહાલક્ષ્મ્યૈઃ રમાયૈઃ કમલાયૈઃ હંદિરાયૈઃ લોકમાત્રૈઃ કલ્યાણ્યૈઃ કમનીયાયૈઃ સાવિત્ર્યૈઃ જગદ્ધાત્ર્યૈઃ ગાયત્ર્યૈઃ સુધૃત્યૈઃ અવ્યકાયૈઃ વિશ્વરૂપાયૈઃ સુરૂપાયૈઃ અગ્નિમવાયૈઃ તતોધાત્રીમૂલેસવ્યેનતપર્ણકાર્યં પિતાપિતામહદ્યાન્યેઅપુત્રાયેચગોત્રિણઃ તેપિવંતુમયાદત્તંધાત્રીમૂલેક્ષ્યંપયઃ આગ્રહસ્તંવપર્ચતં દામોદરનિવાસાયૈધાત્ર્યૈદેવ્યેનમોસ્તુતે સુત્રેણનેનવપ્રામિસર્ચદેવતિવાસિનીમિતિસુત્રેણવેદ્યેત્ ધાત્ર્યૈનમશ્વતિચતુર્દશ્ચલીન્દત્વાદ્રીપાન્દયાત્ અદ્રક્ત્વઃપ્રદક્ષિણીકૃત્યનમેત્ ધાત્રિદેવિનમસ્તુભ્યંસર્વપાપક્ષયંકરિ પુત્રાન્દેહિમહાપ્રાણેયશોદેહિવલંચમે પ્રહ્લાંમેધાંચસૌભાગ્યંવિષ્ણુમર્તિચશામ્વર્તી નીરોગંકુસ્માનિત્યંનિષ્પાપંકુસ્સર્વદા તતોઘૃતપૂર્ણસહેમકાં સ્વાપ્તં દધાદિતિસંક્ષેપઃ ॥

હવે આમળીના મૂળમાં દેવપૂજનો વિધિ કહે છે.

"સર્વપાપક્ષયદ્વારા શ્રીદામોદરપ્રીત્યર્થે ધાત્રીમૂલે શ્રીદામોદરપૂજાં કરિષ્યે," એવો સંકલ્પ કરી પુરુષસૂક્તવડે યોગ્યપચારથી પૂજા કરી; ગંધ, પુષ્પ, અને ફલ એણેસહિત અર્ચ્ય દેવો. તેના મંત્ર;— અર્ચ્ય ગૃહાળ મગવન્, સર્વકામપ્રદો ભવ ॥ અક્ષયા સંતતિર્મસ્તુ, દામોદર નમોસ્તુ તે." ભાર પછી

ત્કામોદાતા કામઃપ્રતિગ્રહીતા કામંસમુદ્રમાવિશકામેનત્વાપ્રતિગૃહ્ણામિ કામેતત્તેવૃષ્ટિરસિ ધૌસ્ત્વાદ
દાતુ પૃથિવીપ્રતિગૃહ્ણાતુ ઇતિમંત્રમન્યેનવાચયેત્ યજમાનઃ ત્વંદેવિમેગ્રતોભૂયાસ્તુલસીદેવિપાર્શ્વતઃ દેવિ
ત્યંપૃષ્ઠતોભૂયાસ્ત્વદ્વાન્મોક્ષમામુયામ્ દાનસ્યપ્રતિષ્ઠાસિદ્ધ્યર્થમિમાંદક્ષિણાંસંપ્રદદે દેવપુરતોદક્ષિણામ
પંચેત્ તતઃ સ્વસ્તિનોમિમીતાં શંનિત્યાદિ સ્વસશાસ્ત્રોક્તાનિશાંતિસુકાનિવિષ્ણુસુકાનિચપટેયુઃ તુલસી
યુતાયવિષ્ણુવેમહાનીરાજનંરુત્વામંત્રપુષ્પંદત્યા સપત્નીકઃસગોત્રજઃ સામાલ્યોયજમાનશ્ચતત્ત્રઃપ્રદક્ષિણાઃ
કુર્વાતિ ગ્રાહણેભ્યોદક્ષિણાંદત્વાયથાશક્તિગ્રાહણભોજનંસંકલ્પ્યકર્મેશ્વરાર્પણંકુર્યાત્ एवंદેવંપ્રયોધ્ય કાર્તિ
કેયઽદ્રવ્યસ્યવર્જનંરુતંતત્તદ્રવ્યમુકરીત્યાદ્રવ્યાંતરંચ ગ્રાહણેભ્યોદત્વાવ્રતપૂર્ણતાંપ્રાર્થયેત્ इदंव्रतंमयादेव
रुतंप्रीत्यैतच्चप्रभो न्यूनंसंपूर्णतांयातुत्वत्प्रसादाज्जनार्दनेति ततोव्रतंभगवदर्पणंकुर्यात् चातुर्मासव्रतस
माप्तिरप्यत्रैवेतिकेचित् કાર્તિકમાસવ્રતોદ્યાપનંચાતુર્માસવ્રતોદ્યાપનંચતુર્દશ્યાંપૂર્ણિમાયાવૈત્યપરે ॥

હવે પ્રબોધઉત્સવ અને તુલસીવિવાહનો વિધિ કહે છે.

પ્રબોધોત્સવ કાર્તિક શુદ્ધ એકાદશીને દિવસે કરવો, એ રીતે કેટલાએક ગ્રંથોમાં કહ્યું છે. શમાર્ચનચંદ્રિકા ઇલાદિક ગ્રંથમાં આરસને દિવસે કરવો એ રીતે કહ્યું છે. ઉત્કાપનના મંત્રમાં આરસ ગ્રહણ કરી છે તેથી આરસને દિવસેજ કરવો એ યોગ્ય છે. તેમાં પણ આરસ અને રેવતી નક્ષત્રનો છેલ્લો પાદ એ બન્નેનો યોગ રાત્રિના પ્રથમ ભાગમાં આવે તો ઉત્તમ. તે ન હોય તો એજ રાત્રિમાં કેવળ રેવતી નક્ષત્રનો યોગ હોય તો એ પણ ઉત્તમ. રેવતી નક્ષત્રનો પણ યોગ ન હોય તો રાત્રિના પ્રથમ ભાગમાં કેવળ આરસ હોય તો તે પણ પ્રશસ્ત છે. એ પ્રમાણે કેવળ રેવતી નક્ષત્ર હોય તો તે પણ ઉત્તમ જાણવું. આરસ અને રેવતી બન્ને રાત્રિએ ન હોય તો દિવસેજ આરસમાં કરવો એ રીતે કૌસ્તુભમાં છે, તો પણ “પારણને દિવસે રાત્રિના પ્રથમ ભાગમાં” એવું વચન છે માટે પારણને દિવસે રાત્રિના પ્રથમ ભાગમાં આરસ ન હોય તો પણ તેરસમાંજ પારણને દિવસે પ્રબોધોત્સવ કરવાનો દેશાચાર છે. એ રીતે તુલસીવિવાહ એ નામ, દશમ અને એકાદશી એ ત્રણ દિવસમાં કરવો, અથવા એકાદશીયથી પૂનમપર્યંત કોઈએક દિવસે, અથવા કાર્તિક શુદ્ધ પક્ષમાંનાં વિવાહ નક્ષત્રોમાં કરવો, એ રીતે તુલસીવિવાહના અનેક કાળ કલા છે તો પણ પારણને દિવસે પ્રબોધોત્સવની સાથે એકતંત્રયથીજ સર્વત્ર કરેછે, તેથી તે પણ પારણને દિવસે રાત્રિના પ્રથમ ભાગમાં કરવો. પ્રબોધોત્સવ કરતાં જુદો કરવો હોય તો બીજે સમયે કરવો, તેમાં પુણ્યાહવાચન, નાંદીશ્રાદ્ધ, વિવાહહોમ ઇલાદિક અંગબદ્ધ કર્મસહિત તુલસીવિવાહનો પ્રયોગ કૌસ્તુભાદિક ગ્રંથમાં જોવો. પ્રબોધોત્સવની સાથે એકતંત્રવડે કરવાનો શિલાચાર છે તેને અનુસરી સક્ષિપયથી તે પ્રયોગ લખુંકું. દેશ, કાળનો ઉચ્ચાર કરી “શ્રીદામોદરપ્રીત્યર્થે પ્રવોધોત્સવં સંક્ષેપ-તસ્તુલસીવિવાહવિધિં ચ તંત્રેણ કરિષ્યે, તદંગતયા પુરુષસૂક્તેન વિધિના પોદ્ગોપચારેસ્તંત્રેણ શ્રીમહા-વિષ્ણુપૂજાં તુલસીપૂજાં ચ કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી ન્યાસ ઇલાદિક કરી શ્રીવિષ્ણુ અને તુલસીનું ધ્યાન કરી, “સહસ્રશીર્ષાં” એ મંત્રવડે શ્રીમહાવિષ્ણુ અને તુલસીનું આવાહન કરી “પુરુષપ્રવેદં” “શ્રીમહાવિષ્ણુવે દામોદરય ધીદેવ્યે તુલસ્યે ચ નમઃ” ઇલાદિક મંત્રવડે આસન ઇલાદિકયથી આરંભ કરી આન પર્યંત પૂજા થયા પછી મંત્રણ વાણીઓનો નાદ કરી સુવાસિની સ્ત્રિઓવડે અથવા પોતે નાગરવેલનાં પાનવડે મુંગધી તેલ અને હળદર મહાવિષ્ણુ અને તુલસીને લગાડી ઉપજી જલ-વડે મંગલસ્નાન કરાવી પંચામૃત આન અર્પણ કરી શુદ્ધોદકવડે અભિષેક કરવો. પછી વસ્ત્ર, યજ્ઞો-પવીત અને ચંદન અર્પણ કરી તુલસીને હળદર, કુંકુમ, કંઠસૂત્ર (સૌભાગ્યવતી સ્ત્રિઓએ કંઠમાં બાંધવાનાં), અને મંગલ અલકાર અર્પણ કરી મંત્રપુષ્પ પર્યંત પૂજા સમાપ્ત કરી ઘડા ઇલાદિક વાદના નાદવડે દેવને પ્રબોધ (જગૃત) કરાવવો. જગૃત કરવાના મંત્ર-“इदंविष्णुं” “યોજા-ગારં” એ મંત્ર તો આચારવડે પ્રાપ્ત છે. “ब्रह्मद्रवद्राशिकुबेरसूर्यसोमादिभिर्वंदितवंदनीय ॥ बुभुक्षु देवेश जगन्निवास, मंत्रप्रभावेन सुखेन देव ॥ इयं च द्वादशी देव, प्रबोधार्थं तु निर्मिता ॥ त्वयैव सर्वलोकानां, हितार्थं शेषशायिना ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविंद, त्यज निद्रां जग-त्पते ॥ त्वयि सुप्ते जगत्सुसुप्तिष्ठते चोत्थितं जगत्,” એ પ્રમાણે જગૃત કરી “चरणं पवित्रं” “गता मेघा वियच्चैव, निर्मलं निर्मला दिशः ॥ शारदानि च पुष्पाणि, गृहाण मम केशव,” ઇલાદિક મંત્ર લાણી પુષ્પાંજલી દેવી. પછી આચાર પ્રમાણે તુલસીની સામે શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ પધરાવી વચ્ચમાં અતઃપટ ધરી મંગલાષ્ટકના શ્લોક લાણી અતઃપટ દૂર કરવો. પછી મૂર્તિ અને

તુલસી ઉપર અક્ષત છાંટી દામોદરના હાથમાં તુલસીનું દાન કરવું. તેમાં મંત્ર—“દેવીં કનકકં-
પદ્માં, કનકામરણ્યુતાં ॥ દાસ્યામિ વિષ્ણવે તુમ્યં, બ્રહ્મલોકજિગીપયા ॥ મયા સંવર્ધિતાં યથાશ-
સ્ત્યલકૃતાં હમાં તુલસીં દેવીં દામોદરાય શ્રીધરાય વરાય તુમ્યમહં સંપ્રદદે” એ મંત્રપઠે દાન કરી
દેવની સમીપે અક્ષત સહિત જલ છોડવું. પછી “શ્રીમદ્દાવિષ્ણુઃ પ્રીયતાં,” એ રીતે કહી, “હમાં
દેવીં પ્રતિગૃહ્ણાતુ મવાન્” એ વાક્ય કહેવું. પછી તુલસીને દેવના હાથને સ્પર્શ કરાવી, “ક હં
કસ્યા અદાત્કામઃ કામાયાદાત્ કામો દાતા કામઃ પ્રતિગ્રહીતા કામં સમુદ્રમાવિશ કામેન ત્વા પ્રતિ-
ગૃહ્ણામિ કામેતત્તે વૃષ્ટિરસિ ઘૌસ્ત્યા દદાતુ પૃથિવી પ્રતિગૃહ્ણાતુ” એ મંત્ર બીજાપડે કહેવરાવે.
પછી યજ્ઞમાને “ત્વં દેવિ મેઽમૃતો મૃયાસ્તુલસીદેવિ પાર્શ્વતઃ ॥ દેવિ ત્વં પૃષ્ઠતો મૃયાસ્ત્વદ્દાનાત્મો-
દમામુયામ્ ॥ દાનસ્ય પ્રતિષ્ઠાસિદ્ધયૈં હમાં દક્ષિણાં સંપ્રદદે” એ મંત્ર બાણી દેવની સમીપે દક્ષિણા
અર્પણ કરવી. પછી “સ્વસ્તિનો મિમીતાં શત્રુ દંદ્રાગ્રી” ઇત્યાદિક પોતપોતાની શાખામાં કહેલાં
શાંતિમુક્ત અને વિષ્ણુસૂક્તનો શ્રાદ્ધછોડાએ પાઠ કરવો. પછી તુલસીસહિત વિષ્ણુની મહાઆરતી
કરી મન્ત્રપુષ્પ સમર્પણ કરી સ્ત્રીસહિત યજ્ઞમાને પોતાના ગોત્રજ અને અમાત્ય (સલાહકાર)
સહિત ચાર પ્રદક્ષિણા કરવી. શ્રાદ્ધછોડાને દક્ષિણા દઈ યથાશક્તિ શ્રાદ્ધાલુભોજનનો સંકલ્પ કરી કર્મ
ઈશ્વરને અર્પણ કરવું. એ પ્રમાણે દેવને ભગૃત કરી કાર્તિક માસમાં જે જે પદાર્થ વળ્યે કયાં
હોય તે તે પદાર્થ અથવા પ્રથમ કલા પ્રમાણે બીજા પદાર્થો શ્રાદ્ધછોડાને દઈ મત સંપૂર્ણ થવાની
પ્રાર્થના કરવી. પ્રાર્થનાનો મંત્ર,—“હં મતં મયાદેવ, કૃતં પ્રીત્યૈ તવ પ્રમો ॥ ન્યૂનં સંપૂર્ણતાં ચાતુ,
ત્વત્પ્રસાદાઙ્ગનાર્દન. ॥” ચાર પછી મત ઈશ્વરને અર્પણ કરવું. ચાતુર્માસ્યમતની સમાપ્તિ પણ એજ
દિવસે કરવી એમ કોઈ અંધકાર કહે છે. બીજા અંધકાર કાર્તિક માસમતનું ઉદ્ધાપન અને ચાતુર્માસ્ય-
મતનું ઉદ્ધાપન એ બન્ને ઔદશ અથવા પૂનમને દિવસે કરવાં એમ કહે છે.

અથવૈકુંઠચતુર્દશી ॥ પૂર્વેયુગવાસંકૃત્વારુણોદયવ્યાપિન્યાંચતુર્દશાંશિવસંપૂજ્ય પ્રાતઃપારણ
કામ્યમ્ તથાચતુર્દશીયુકારુણોદયયતિઅહોરાત્રેઉપવાસઃફલિતઃ ઉમયત્રારુણોદયવ્યાસૌપત્રારુણોદ
યેપૂજાપૂર્વેત્રોપવાસઃ ઉમયત્રારુણોદયવ્યાસૌચતુર્દશીયુકારુણોદયેપૂજાપૂર્વેત્રોપવાસઃકેચિન્નુ વિષ્ણુ
પૂજાયામિયનિશીથવ્યાપિનીપ્રાદ્યા દિનદ્વયેતદ્વ્યાસૌનિશીથપ્રદોષોભયવ્યાપિનીપ્રાદ્યોત્પાદ્યુઃ અસ્યામેવચતુ
ર્દશ્યાંપરિચિદ્ધાર્યાંકાર્તિકમાસમતોદ્યાપનાંગત્વેનોપવાસંકૃત્વાધિવાસનંવિધાય રાત્રૌજાગરણંકુર્યાદ્રીતવા
દ્યાદિમંગલૈઃ નરાણાંજાગરેવિષ્ણોર્ગોત્તમનૃત્યંચકુર્યંતામ્ ગોસહસંચદ્વતાંફલંસમમુદાહૃતમિત્યાદિવાક્યૈ
વિંદિતં ગીતનૃત્યવાદવિષ્ણુચરિતપઠનસ્વેચ્છલાપલીલાનુકારૈર્હરિજાગરંકૃત્વાપરવિદ્યપૌર્ણમાસ્યાંસપત્ની
કાચાર્યૃત્વ્યા અતોદેવેતિદ્વાભ્યાંતિલપાયસંહૃત્વાગોદાનંકાર્યમિતિમાસમતોદ્યાપનં કાર્તિકશુક્લદ્વદશી
પૌર્ણમાસીચમન્યાદિઃ સાપોર્વાઢિકીપ્રાદ્યા અન્યત્પૂર્વેમુક્તમ્ ॥

હવે વૈકુંઠ ચતુર્દશીનો નિર્ણય કહે છે.

પ્રથમ દિવસે ઉપવાસ કરી અર્ચોદયવ્યાપિની ઔદશને દિવસે શિવપૂજા કરી પ્રાતઃકાળે
પારણા કરવી. તેથી જે દિવસે ઔદશયુક્ત અર્ચોદય છે તે અહોરાત્ર (દિવસ રાત્રિ)માં ઉપવાસ
કરવો એ સિદ્ધ થયું, બન્ને દિવસે અર્ચોદયવ્યાપ્તિ હોય તો પ્રથમ દિવસે ઉપવાસ કરી બીજે
દિવસે અર્ચોદયસમયે પૂજા કરવી. બન્ને દિવસે અર્ચોદયવ્યાપ્તિ ન હોય તો પ્રથમ દિવસે ઉપ-
વાસ કરી ઔદશયુક્ત અહોરાત્ર હોય તે દિવસેજ અર્ચોદયસમયે પૂજા કરવી. કોઈ અંધકાર તો
વિષ્ણુપૂજામાંટે વૈકુંઠચતુર્દશી નિશીથવ્યાપિની લેવી, બન્ને દિવસે નિશીથવ્યાપિની હોય તો નિશીથ
અને પ્રદોષ એ બન્ને કાળમાં વ્યાપિની હોય તે લેવી, એમ કહે છે. પૂર્ણિમાપડે વિક્રા એવી એજ
ઔદશને દિવસે કાર્તિક માસમતનાં ઉદ્ધાપનનું અંગઘૃત ઉપોષણ (ઉપવાસ) કરી અધિવાસન કરી,
“ગીત, વાદ ઇત્યાદિક મંગલવડે રાત્રિયે ભગવત્પૂજા કરવું. વિષ્ણુનાં ભગવત્પૂજામાં ગાયન, નૃત્ય કરના-
રાઓને અને સહસ્ર ઔદાન કરનારાઓને સમાન કૃણ મળેછે,” ઇત્યાદિ વાક્યપડે વિધાન કરેલું
એવું ગાયન, નૃત્ય, વાદ, વિષ્ણુના ચરિતનું પઠન, ઇન્દ્રાગ્નિયુક્તારે ભાષણ, અને ભગવદ્ગીતાનું
અનુકરણ ઇત્યાદિવડે હરિભગવત્પૂજા કરી, એકમવડે વિક્રા એવી પૂનમને દિવસે સ્ત્રીસહિત આચાર્યનું
મરણ કરી “અતો દેવ્યાં” એ જે મંત્રપડે તિલ અને ખાખરા (દૂધપાક)નો હોમ કરી ઔદાન કરવું.

એ રીતે માસવ્રતનું ઉદ્ધાપન કરવું. કાર્તિક શુદ્ધ બારસ અને પૂનમ એ બે તિથિ મન્વાદિ છે. તે પૂર્વાહ્નિકાલ્યાપિની લેવી. બીજો નિર્ણય પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કહેલો છે.

અસ્યાંચાતુર્માસ્યવ્રતસમાપ્તિઃ ॥ તત્ર ચાતુર્માસ્યવ્રતાનાંસમાપ્તોદાનાનિ નક્ષત્રતેવચચુચ્ચમ્પકાં તરોપવાસેગૌઃ ભૂશયનેશચ્યા પમુકાલમોજનેગૌઃ વ્રીહિગોધૂમાદિધાન્યત્યાગેસૌવર્ણવ્રીહિગોધૂમાદિદાનમ્ કુચ્છ્રમતેગોયુગમ્ શાકાહારેગૌઃ પયોમાત્રમક્ષણેપયોવર્જનેચગૌઃ મધુદધિપ્રતવર્જનેવર્ણગૌઃ વ્રહ્મચર્યસ્વર્ણમ્ તાવૂલવર્જનેચચુચ્ચમ્પકાં મૌનેઘંટાપ્રતકુમ્ભોવચ્ચદ્વયંચ રંગવહ્નીકરણેગૌઃ સુવર્ણપત્રંચ દીપદાનવ્રતેદી પિકાવચ્ચદ્વયંચ ભૂમિમોજનોસ્યકપાત્રંગૌઃ ગોપ્રાસેગોવૃષૌ પ્રદક્ષિણાશતેવચ્ચમ્ અમ્યંગવર્જનેતૈલપૂર્ણઘટઃ નપ્તકેશધારણેમધુસર્પિર્દમદાનમ્ યત્રવિશેષતોદાનંનોક્તત્રવચ્ચર્ણગૌઃ શુદ્ધવર્જનેશુદ્ધપૂર્ણ સસુવર્ણ તાત્ર પાત્રં પવંલવળવર્જનેલવળપૂર્ણતાપ્રપાત્રમિતિકચિત્ અસ્યામેવલક્ષપ્રદક્ષિણાલક્ષનમસ્કારાણામાપાઢ્યા દાધારધ્યાનામુદાપનંકાર્યમ્ પવંતુલસીલક્ષપૂજાંકાર્તિકેમાથેવારમ્યપ્રત્યહંસદ્ધતુલસીસમર્પણેન લક્ષં સમાપ્ત્ય માધ્યાવૈશાખ્યાંવોદાપનંકાર્યં પવંપુષ્પાદિલક્ષપૂજાયાજિપ્ત તત્રવિલ્વપત્રલક્ષેણલક્ષ્મીપ્રાપ્તિઃફલં વૃયાલક્ષેણારિષ્ટાંતિઃ ચંપકલક્ષેણાયુષ્યમ્ અતસીલક્ષેણવિદ્યા તુલસીલક્ષેણવિષ્ણુપ્રસાદઃ ગોધૂમતંડુલા વિપ્રશસ્તાધાન્યલક્ષેણદુઃસ્વનાશઃ પવંસર્વપુષ્પૈઃ સર્વકામાપ્તિઃ પવંલક્ષવર્તિવ્રતમપિમાસત્રયંકૃત્વા કાર્તિકેમાથેવૈશાખ્યાઞ્ચત્તરોત્તરપ્રશસ્તેસમાપનીયમ્ પવંધારણપારણવ્રતોદાપનમપિપૂર્ણમાસ્યામેવ કાર્તિકમા સમ્પતાનાંમાસોપવાસાદીનાંદ્વાદશ્યામેવસમાપનમ્ તત્રાસંમવેર્ણમાસ્યામ્ પવંગોપદ્મવ્રતમાપાઢ્યશુક્રેકા દશ્યાદાધારમ્ય પ્રત્યહંત્રયલ્લિશદ્રોપદ્માનિવિલિપ્ય ગંધપુષ્પૈઃપ્રપૂજ્ય તાવત્સંપ્ત્યાકાર્ધ્યનમસ્કારપ્રદક્ષિણાઃકૃત્વા કાર્તિકદ્વાદશ્યાંત્રયલ્લિશદ્રૂપવાચ્યનંદ્યાદેવંચત્સરપંચકમનુષ્ઠાયાંદાપનંકુર્યાત્ લક્ષપ્રદક્ષિણા વિગોપસપ્તપર્યંતોદાપનાનામિતિકર્તવ્યતાઃ કૌસ્તુભેદ્રષ્ટ્યાઃ કાર્તિકેપૌર્ણમાસ્યાઃકૃત્તિકાનક્ષત્રયોગેમહાપુષ્યત્વં રોહિણીયોગેમહાકાર્તિકીત્વમ્ કાર્તિક્યાંકૃત્તિકાયોગેયઃકાર્તિકેયદર્શનંકરોતિસત્સત્સુજન્મસુધનાઢ્યોવૈદપારગોવિપ્રોમવેત્ વિશાસ્ત્રાસ્થેસૂર્યસતિયદિનેચંદ્રનક્ષત્રંકૃત્તિકાતત્રપક્ષકયોગઃ અયંપુષ્કરતીર્થંતિપ્રશસ્તઃ ॥

· એ પૂનમને દિવસે આતુર્માસ્યવ્રતની સમાપ્તિ કરવી. આતુર્માસ્યવ્રતની સમાપ્તિમાં દાન કરવાં તે કહે છે, નક્રાત્રતનો નિયમ કરેલો હોય તો બે વચ્ચે દેવાં. એકાંતર ઉપવાસવ્રતમાં ગૌદાન, પૃથ્વીઉપર શયન કરવું એ વ્રત ક્રીડું હોય તો શમ્યાદાન, છઠ્ઠા કાળમાં ભોજનવ્રત ક્રીડું હોય તો ગૌદાન, ચોખ્ખા ગહું ઇલાદિક ધાન્યનો ભાગ ક્રીધો હોય તો સુવર્ણના ચોખ્ખા ગહું ઇલાદિક કરી તેનું દાન કરવું. કૃત્તિકાવ્રત ક્રીધાં હોય તો બે ગાય દેવી. શાકહાર ક્રીધો હોય તો ગૌદાન કરવું. માત્ર દૂધ ભક્ષણ ક્રીડું હોય અથવા દૂધનો ભાગ ક્રીધો હોય તો ગૌદાન કરવું. મધ, દહી, ઘી એનો ભાગ ક્રીધો હોય તો વચ્ચે અને ગાયનું દાન કરવું. બ્રહ્મચર્ય ધારણ ક્રીડું હોય તો સુવર્ણ દાન કરવું. તાંબુલ વળ્ય ક્રીડું હોય તો બે વચ્ચેનું દાન કરવું. ભોજનવ્રત ધારણ ક્રીડું હોય તો ઘંટા, ઘૂત કુંભ, અને બે વચ્ચેનું દાન કરવું. દેવમંદિરમાં રંગવહ્ની (ચિત્ર કાઢવા) નો નિયમ હોય તો ગાય અને સુવર્ણનાં કમલનું દાન કરવું. દેવમંદિરમાં અથવા બ્રાહ્મણના ઘરમાં દીપદાનનો નિયમ હોય તો દીપી અને બે વચ્ચેનું દાન કરવું. ભૂમિ ઉપર ભોજન કરતો હોય તો કાંસાનું પાત્ર અને ગાયનું દાન કરવું. ગોપ્રાસનો નિયમ હોય તો ગાય અને બલદ. નિલ સો પ્રદક્ષિણાનો નિયમ હોય તો વચ્ચેનું દાન કરવું. અભ્યંગ વળ્ય ક્રીધો હોય તો તૈલવડે પૂર્ણ ઘસાનું દાન કરવું. નળ, કેસનાં ધારણનો નિયમ હોય તો મધ, ઘૂત અને સુવર્ણનું દાન કરવું. જે વ્રતભાટે વિશેષ કરી (બીજું) દાન કર્યું નથી તે વ્રતભાટે સુવર્ણ અને ગાયનું દાન કરવું. ગોળ વળ્ય ક્રીધો હોય તો ત્રાંબાનાં પાત્રમાં સુવર્ણ સહિત ગોળ ભરી તેનું દાન કરવું. એ રીતે લવણ (મીઠું) વળ્ય ક્રીડું હોય તો લવણપૂર્ણ એવા ત્રાંબાના પાત્રનું દાન કરવું, એમ કોઈ ગ્રંથમાં છે. આપાઢની પૂનમ ઇલાદિક દિવસે આરંભ કરેલાં જે લક્ષ પ્રદક્ષિણા અથવા લક્ષ નમસ્કારરૂપ વ્રત તેમનું ઉદ્ધાપન પણ એજ પૂનમને દિવસે કરવું. એ પ્રમાણે તુલસીની લક્ષ પૂજાનો કાર્તિક અથવા માઘ માસમાં આરંભ કરી નિલ એક સહસ્ર તુલસી અર્પણ કરવી, તે લક્ષ પૂજા સમાપ્ત કરી, માઘ માસની અથવા વૈશાખ માસની પૂનમને દિવસે તેનું ઉદ્ધાપન કરવું. એ પ્રમાણે પુષ્પાદિક લક્ષ પૂજાનો પણ નિર્ણય બાલુલો. તેમાં બિલ્વપત્રવડે લક્ષ પૂજા કરવાથી લક્ષ્મીપ્રાપ્તિ એ ફળ થાય છે. દ્વાવડે લક્ષ પૂજા કરવાથી અરિષ્ઠ (અદ્યપમૃત્યુ) નાશ

થાય છે. ચપાના પુષ્પવડે લક્ષ પૂજા કરવાથી આયુષ્યવૃદ્ધિ થાય છે. અતગી (અલસી) નાં પુષ્પવડે લક્ષ પૂજા કરવાથી વિદ્યાપ્રાપ્તિ થાય છે. તુલસીની લક્ષ પૂજાવડે વિખણ પ્રસન્ન થાય છે. ગાંડું, ચોખા ઇત્યાદિક ઉત્તમ ધાન્યની લક્ષ પૂજાવડે દુઃખ નાશ થાય છે. એ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારનાં પુષ્પવડે લક્ષ પૂજા કરવાથી સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થાય છે. એ રીતે લક્ષ દીપકનું વ્રત પણ ત્રણ માસ પર્યંત કરી ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ એવા કાર્તિક, માઘ અથવા વૈશાખ એ માસમાં સમાપ્ત કરવું. એ પ્રમાણે ધારણ પારણવ્રતનું ઉદાપન પણ પૂનમને દિવસેજ કરવું. માસ પર્યંત ઉપવાસ કરવા ઇત્યાદિક કાર્તિકમાસ વ્રતની સમાપ્તિ દ્વાદશીને દિવસેજ કરવી. દ્વાદશીને દિવસે ન થાય તો પૂનમને દિવસે કરવી. એ પ્રમાણે આપાઠ શુદ એકાદશી ઇત્યાદિક દિવસે ગોપકવ્રતનો આરંભ કરી; નિત્ય તેત્રીસ ગોપક કરી ચંદન, પુષ્પવડે તેમની પૂજા કરી અર્ચ્ય, નમસ્કાર, પ્રદક્ષિણા તેત્રીસ તેત્રીસ કરી; કાર્તિક શુદ બાર-સને દિવસે તેત્રીસ અપૂષ (માલપુવા) નું વાચન દાન કરવું. એ પ્રમાણે પાંચ વર્ષપર્યંત ગોપકવ્રત કરી ઉદાપન કરવું. લક્ષ પ્રદક્ષિણા વ્રતયજ્ઞી આરંભ કરી ગોપકવ્રતપર્યંત ઉદાપનનો વિધિ કૌરુભ ગ્રંથમાં લેવો. કાર્તિકની પૂનમને દિવસે કૃત્તિકા નક્ષત્રનો યોગ હોય તો મહાપુણ્ય છે. રેહિણીનો યોગ હોય તો તેને મહાકાર્તિકી એમ કહે છે. કૃત્તિકા નક્ષત્રયુક્ત કાર્તિકની પૂનમને દિવસે જે મહુષ્ય કાર્તિકરવામાંનું દર્શન કરેછે તે સાત જન્મપર્યંત ધનાઢ્ય અને વેદપારંગ, એવો બ્રાહ્મણ થાય. વિગાખા નક્ષત્રના સૂર્ય છતાં જે દિવસે ચંદ્રનક્ષત્ર કૃત્તિકા આવે તે દિવસે પદ્મક યોગ થાય છે એ યોગ પુષ્કરતીર્થમાં અતિ પુણ્યકારક છે.

અસ્યામેવત્રિપુરાત્થયદીપદાનમુક્તમ્ ॥ કાર્તિકેપૌર્ણમાસ્યાંકામ્યવૃષોત્સર્ગોત્તિપ્રશસ્તઃ પવંગ જાઘરધધૃતધેન્વાદિમહાદાનમપિપ્રશસ્તમ્ વૃષોત્સર્ગસ્યાશ્વિનીપૌર્ણમાસીપ્રહજ્ઞદ્વયમયનદ્વયંત્રિપુલ્યદ્વયંચેતિકાલાંતરાણિ અન્યવ્રમાપીચૈત્રીચૈશ્વાશ્વીકાર્ત્તુન્યાપાઢીચેતિપૌર્ણમાસ્યોરેચતીનક્ષત્રં વૈધૃતિવ્યતીપાતીપુગાદિમન્વાદિસૂર્યસંક્રાંતિપિતૃક્ષયાદ્વાદકાઅપિકાલાઽક્તાઃઅન્નવૃષોત્સર્ગપ્રયોગોતિવિસ્તૃતોનાનાશાયામેદમિત્રાકૌસ્તુમેદ્રધ્વઃ ॥

એ (કાર્તિકની) પૂનમને દિવસેજ ત્રિપુર એ નામના દીપકનું દાન કરવું. કાર્તિક માસની પૂનમને દિવસે કામ્ય (કામનાથી કરવાનો) વૃષોત્સર્ગ કરવો, તે અતિ પુણ્યકારક છે. એ રીતે હાથી, ઘોડા, રથ, ધૃતધેનુ આદિ મહાદાન કરવાં, એ પણ અતિ પુણ્યકારક છે. વૃષોત્સર્ગભાટે આશ્વિન માસની પૂનમ, સૂર્યગ્રહણ, ચંદ્રગ્રહણ, ઉત્તરાયણ, દક્ષિણાયન, મેષ સંક્રાંતિ અને તુલા સંક્રાંતિ, એવા બીજા કાળ કલા છે. બીજા ગ્રેહમાં; માઘ, ચૈત્ર, વૈશાખ, ફાલ્ગુન અને આપાઠ એ માસોની પૂનમ, રેવતી નક્ષત્ર, વૈધૃતિ, વ્યતીપાત, યુગાદિ, મન્વાદિ, સૂર્યસંક્રાંતિ, પિતાની સંવત્સરીનો દિવસ અને અષ્ટકો શ્રાદ્ધના દિવસો, એ પણ કામ્યવૃષોત્સર્ગના કાળ કલા છે. એ વિષે અનેક શાખાઓના ભેદવડે ભુદો ભુદો અને અતિ વિસ્તારવાળો એવો કામ્યવૃષોત્સર્ગનો પ્રયોગ કૌરુભ ગ્રંથમાં લેવો.

કાર્તિકકૃષ્ણાષ્ટમીકાલાષ્ટમી ॥ જ્યંપૂર્ણિમાંતમાસપક્ષેમાર્ગશીર્ષેકૃષ્ણાષ્ટમીત્યુચ્યતે સેવંમ ધ્યાતૃવ્યાપિનીમાદ્યા દિનદ્વયેમધ્યાહ્ન્યાસૌર્વૈત્તિર્સિધૌસ્થિતં પ્રદોષવ્યાપિનીતિકૌસ્તુમે ઝમયદિને પ્રદોષવ્યાપિનાંતદેકવેદાસ્પર્શયારૈવ યદાપૂર્વેવપ્રદોષવ્યાપિરેવપ્રત્નમધ્યાહ્ન્યાતિરેચતદા ચહુશિષ્ટાચારાનુરોધાત્પ્રદોષવ્યાપ્યૈરનિર્ણયોનમધ્યાહ્ન્યાસ્યેતિમાતિ અન્નકાલમૈત્વપૂજાંકૃત્વાત્રયોર્ચ્ચાંદેયાઃ ઉપવાસોજાગરણકાર્યઃ इतिશ્રીમદ્વ્રંતોપાખ્યાયસૂત્રુકારીનાથોપાખ્યાયવિરચિત્તે ધર્મસિંધુસારે કાર્તિકમાસ વૃત્યનિર્ણયોદેશઃ સમાપ્તઃ ॥

કાર્તિકની કૃષ્ણ આઠમને કાળાષ્ટમી એમ કહે છે. પૂર્ણિમાંત માસના પક્ષ પ્રમાણે એ માર્ગશીર્ષ માસમાં કૃષ્ણાષ્ટમી^૧ કહેવાય છે. તે એ આઠમ મધ્યાહ્નકાલવ્યાપિની લેવી. બન્ને દિવસે મધ્યાહ્નકાલવ્યાપિની હોય તો પ્રથમનીજ લેવી એમ નિર્ણયસિંધુમાં છે. અને પ્રદોષવ્યાપિની લેવી એમ કૌરુભમાં છે. બન્ને દિવસે પ્રદોષવ્યાપિ હોય અથવા પ્રદોષના એકદેશમાં વ્યાપ્તિ હોય તો

૧ અષ્ટક શ્રાદ્ધના દિવસો માર્ગશીર્ષ માસના પ્રકરણમાં કલા છે.

૨ પૂર્ણિમાંત માસમાં પ્રથમ કૃષ્ણપક્ષ, અને પછી સુલપક્ષ એમ થાય છે.

ખીન દિવસનીજ લેવી. જ્યારે પ્રથમ દિવસે પ્રદોષવ્યાપ્તિજ હોય અને 'ખીન' દિવસે 'મધ્યાહ્નવ્યાપ્તિજ' હોય ત્યારે ખાદ્ય શિષ્ટોનો આચાર છે તેથી પ્રદોષકાલવ્યાપ્તિવરેજ નિર્ણય કરવો, મધ્યાહ્નકાલવ્યાપ્તિવરે નિર્ણય કરવો નહીં એમ ભાસે છે. એ આઠમને દિવસે કાળભેરવની પૂજા કરી ત્રણ અર્ધ દેવાં. તેમજ ઉપવાસ અને જાગરણ કરવું. ઇતિ શ્રીમદ્નંતોપાધ્યાયસૂતકાશીનાથોપાધ્યાયવિરચિતે ધર્મસિદ્ધિસારે કાર્તિકમાસકૃત્યનિર્ણયોદ્દેશઃ સમાપ્તઃ ॥

अथमार्गशीर्षमासः ॥ धनुःसंक्रांतौषराःषोडशनाढ्यःपुण्याः अन्यत्रागुक्तम् ॥

હવે માર્ગશીર્ષ માસનાં કૃત્ય કહે છે.

ધનુઃસંક્રાંતિની પ્રવેશ પછીની સોળ ઘડી પુણ્યકાલ. બીજા નિર્ણય પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કહ્યો છે.

मार्गशीर्षशुक्लपंचम्यांनागपूजादाक्षिणात्यानांप्रसिद्धा इयंपृथ्वीयुताम्राहोत्यादिविशेषः प्रथमपरिच्छेदे
उक्तः ॥

માગસર શુદ્ધ પાંચમને દિવસે નાગપૂજા કરવી, તે દક્ષિણ દેશના લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. જા
પાંચમ પછીયુક્ત લેવી ઇલાદિક વિશેષ નિર્ણય પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કહ્યો છે.

मार्गशीर्षशुक्लपक्षीचंपापक्षीमहाराष्ट्रेषुप्रसिद्धा ॥ अग्रतिथिद्वेयस्मिन्दिनेरविचारमौम
वारशततारकावैधूर्तीनामध्येधिकैयोंगः सापूर्वापरामुहूर्तत्रयव्यापिनीप्राह्या दिनद्वयेपियोगाभावे
परैवत्रिमुहूर्ताप्राह्या इत्येवस्कंदपक्षीसापूर्वाप्राह्या अथसप्तम्यासूर्यग्रतंतद्विधिःकौस्तुभे मृगयुतायापौर्ण
मास्यालवणदानेसुंदररूपता ॥

માગસર શુદ્ધ પક્ષની છઠ્ઠે ચંપાપદ્મી એમ કહે છે. એ ચંપાપદ્મી મહારાષ્ટ્ર લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ ચંપાપદ્મી, અને દિવસે હોય તો જે દિવસે રવિવાર, ભૌમવાર, રાતભિયા, વૈદ્યુતિ એવા- માંથી અધિક યોગ આવે તે છ ઘડી વ્યાપિની હોય એવી પ્રથમ દિવસની અથવા બીજા દિવસની લેવી. પ્રથમ કહેલા યોગો અને દિવસે ન હોય તો છ ઘડી વ્યાપિની એવી બીજા દિવસની લેવી, એ છઠ્ઠું સ્કંદપદ્મી એવું નામ છે. તે પ્રથમ દિવસની લેવી. પછી સાતમને દિવસે સૂર્યવ્રત કરવું. તેના વિધિ કૌસ્તુભમાં કહ્યો છે. મૃગશિર નક્ષત્રે યુક્ત માર્ગશીર્ષ માસની પૂનમને દિવસે લવણું દાન કરવાથી સ્વરૂપમાં સુંદરપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

मार्गशीर्षपौर्णमास्यादत्तात्रेयोत्पत्तिः ॥ इयंप्रदोषव्यापिनीग्राह्या मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यां पौर्णमास्यांवाप्रदोषेआश्वलायनैःप्रत्यवरोहणंकार्यं तत्रफर्मकालव्यापिनीतिथिः तत्प्रयोगःप्रयोगरत्नकौस्तुभादौत्रेयः मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयस्यरुक्णाष्टमीषष्ठकाश्चाद्वानि तत्पूर्वसप्तमीपुपूर्वंबुःआद्वानि तदुत्तरनचमीपुचान्वष्टक्यश्चाद्वानिकर्तव्यानि एवंमाद्रुक्णापक्षेपिअष्टकादिश्चाद्वानिकार्याणीति पंचाष्टकापक्षआश्वलायनमिश्रशास्त्रिणां आश्वलायनानान्तुमार्गादिचतुरष्टकापक्षएव भाद्रपदरुक्णाष्टम्यांतुमाध्यावर्षथाद्वंकरीष्येइतिसंकल्प्यसर्वमष्टकाश्चाद्वक्तव्यं सप्तम्यांतुमाध्यावर्षथाद्वंकृतुपूर्वंबुःआद्वंकरीष्येइतिसंकल्पः नवम्यामन्वष्टकाश्चाद्वंकरीष्येइतिसंकल्पइतिविशेषः एवंमाद्रुक्णाष्टमीआद्वस्यमाध्यावर्षसंज्ञकत्वादाश्वलायनानांचतुरष्टकापक्षः अन्यशास्त्रिणांपौषादित्र्यष्टकापक्षोपि एवंसर्वाअष्टकाःकर्तुमशक्तेनएकैवाष्टकाकार्या साचमाधपौर्णमास्यनंतररुक्णापक्षस्यसप्तम्यामष्टम्यांनवम्यामितिदिनत्रयेकार्या दिनत्रयेथाद्वत्रयंकर्तुमशक्तेनमाधरुक्णेष्टमीआद्वमेवकार्यं तत्राष्टकाश्चादेऽपरारुक्णापिन्यष्टमीग्राह्या दिनद्वयेव्याप्त्यव्याप्त्यादौदर्शवन्निर्णयः अष्टम्यनुरोधेनपूर्वपरदिनयोःपूर्वंबुःआद्वान्वष्टक्यश्चाद्वेकार्यं नतुसप्तम्यादेरपरारुक्णातिरपेक्षणीया एकदिनेप्यशक्तस्यप्रत्याज्ञायाः अनडुहोयवसमाहरेत् अग्निनावाकक्षंदहेद्पिधानूचानेभ्यउदकुंभमाहरेदपिवाश्चाद्वमंजानधीयीतेति कचिदुपवासोप्युक्तः एवंश्रवणाफर्मादिपाकसंस्थालोपेप्रतिपाकयज्ञंप्राजापत्यरुच्यंश्रायश्चित्तमुक्तं मलमासेष्टकाश्चाद्वानिनकार्याणीतिनारायणवृत्तिः अष्टकादिश्चाद्वत्रयंप्रयोगःकौस्तुभप्रयोगरत्नादौअष्टमीआद्वेकामकालसंज्ञकौविश्वेदेवौ सप्तमीनवम्योस्तुपूरुवार्वर्षाविति आहिताग्नेःपूर्वंबुःआद्वंगहोमोष्टकांगहोमोन्वष्टकांगहोमोदिनत्रयेहविःश्रप

જંચદક્ષિણાન્નોભવતીતિવિશેષઃ શેષમનાહિતાશ્ચિવત્ અષ્ટકાલોપેપ્રાજાપત્યમુપવાસોવાપ્રાયશ્ચિત્તં અન્વ
ષ્ટક્યલોપેતદ્દિનેશતવારમેર્મિર્ધુમિઃસુમનાહતિમંત્રજપઃ ॥

માર્ગશીર્ષ માસની પૂનમને દિવસે દત્તાત્રેયનો અવતાર થયો છે. એ પૂનમ પ્રદોષવ્યાપિની લેવી. માગસર શુદ્ધ ચૌદશ અથવા પૂનમને દિવસે પ્રદોષ કાળે આશ્વલાયન શાખાવાળાઓએ પ્રત્યવરોહણ નામનું કર્મ કરવું. તે પ્રત્યવરોહણ માટે 'કર્મકાળવ્યાપિની' તિથી લેવી. પ્રત્યવરોહણનો પ્રયોગ પ્રયોગ-રત (નારાયણભટ્ટી), કૌરતુભ ઇત્યાદિક ગ્રંથમાં જોવો. માગસર આદિ ચાર માસના કૃષ્ણપક્ષની આઠમને દિવસે અષ્ટકાશ્રાદ્ધ, તે આઠમથી પ્રથમ સાતમને દિવસે પૂર્વેધુઃશ્રાદ્ધ, અને તે આઠમની પાછળની નોમને દિવસે અન્વષ્ટક્યશ્રાદ્ધ, એ રીતે શ્રાદ્ધ કરવાં એ પ્રમાણે ભાદરવાના કૃષ્ણ-પક્ષમાં પણ અષ્ટકા ઇત્યાદિક શ્રાદ્ધ કરવાં, એવો પાંચ અષ્ટકાશ્રાદ્ધનો પક્ષ, આશ્વલાયનોયકી ભુદા બીજી શાખાવાળાઓએ કરવો. આશ્વલાયનોએ તો માગસર આદિક ચાર અષ્ટકાશ્રાદ્ધનો પક્ષજ કરવો. ભાદરવા વદ આઠમને દિવસે તો, "માધ્યાર્ણવશ્રાદ્ધં કરિષ્યે," એવો સંકલ્પ કરી સઘળું કર્મ અષ્ટકાશ્રાદ્ધ પ્રમાણેજ કરવું—સાતમને દિવસે તો, "માધ્યાર્ણવશ્રાદ્ધં કર્તું પૂર્વેધુઃશ્રાદ્ધં કરિષ્યે," એવો સંકલ્પ કરવો. નવમીને દિવસે તો, "અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધં કરિષ્યે," એવો સંકલ્પ કરવો, એ વિશેષ કહ્યો છે. એ રીતે ભાદરવા વદ આઠમનું માધ્યાર્ણવ એવું નામ છે, માટે આશ્વલાયનોએ ચાર અષ્ટકાનો પક્ષ કરવો. બીજી શાખાવાળાઓએ પૌષાદિક ત્રણ અષ્ટકાનો પક્ષ પણ કરવો. એ પ્રમાણે જો સર્વ અષ્ટકાશ્રાદ્ધ કરવામાં અસમર્થ હોય તો તેણે એકજ અષ્ટકાશ્રાદ્ધ કરવું. તે અષ્ટકા-શ્રાદ્ધ માઘની પૂનમ પછી કૃષ્ણપક્ષમાં સાતમ, આઠમ અને નોમ એ ત્રણ દિવસે કરવું. ત્રણ દિવસ શ્રાદ્ધ કરવામાં અસમર્થ હોય તો તેણે માઘ વદ અષ્ટમીનુંજ શ્રાદ્ધ કરવું. એ અષ્ટકાશ્રાદ્ધ માટે આઠમ લેવી તે અપરાહ્લકાવ્યાપિની લેવી. બન્ને દિવસે અપરાહ્લકાવ્યાપિની હોય તો અથવા ન હોય તો દર્શશ્રાદ્ધની પેઠે નિર્ણય જાણવો. જે દિવસે અષ્ટમી હોય તેને આગલે દિવસે પૂર્વેધુઃશ્રાદ્ધ અને આઠમને બીજે દિવસે અન્વષ્ટક્યશ્રાદ્ધ એ પ્રમાણે શ્રાદ્ધ કરવાં. સાતમ અને નોમને દિવસે અપરાહ્લકાવ્યાપિની જરૂર નથી. એક દિવસ પણ અષ્ટકાશ્રાદ્ધ કરવાને સમર્થ ન હોય તો તેણે પ્રત્યાશ્રાય (ગૌણપક્ષ) સ્વીકાર કરવા, તે આ પ્રમાણે:—“બળદોને ઘાસ ખવરાવવું. અગ્નિમાં મુકેલું ઘાસ બાળવું. અનૂચ્ચાન (ગુરૂ પાસેથી અગ્નિસહિત વેદ લાલુનારાઓ)ને જળપૂર્ણ કળશ દેવા, અથવા શ્રાદ્ધના મંત્રોનો પાઠ કરવો.” કોઈ ગ્રંથમાં ઉપવાસ કરવો એમ પણ કહ્યું છે. એ પ્રમાણે શ્રવણકર્મ ઇત્યાદિક પાકસંસ્થાઓનો લોપ થાય તો દર એક પાકયજ્ઞના લોપમાટે પ્રાન્તપલ્લકૃષ્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એમ કહ્યું છે. મલમાસમાં અષ્ટકાશ્રાદ્ધ કરવાં નહીં એમ (આશ્વ-લાયનગૃહ્યસૂત્ર ઉપર) નારાયણ પડિતે લખેલી વૃત્તિમાં છે. અષ્ટકાદિ ત્રણ શ્રાદ્ધનો પ્રયોગ કૌરતુભ, પ્રયોગરત ઇત્યાદિક ગ્રંથમાં જોવો. એ અષ્ટમીશ્રાદ્ધમાં કામકાળ નામના વિશ્વદેવા લેવા. સપ્તમી અને નવમીના શ્રાદ્ધમાં પુરૂરવાર્દ્રવ નામના લેવા. આહિતાગ્નિ (અગ્નિહોત્રી) હોય તેણે કરવાના પૂર્વેધુઃશ્રાદ્ધનો અંગભૂત હોમ, અષ્ટકાશ્રાદ્ધનો અંગભૂત હોમ, અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધનો અગ્નૌકરણહોમ અને ત્રણ દિવસ હવિ (હોમના પદાર્થ)નું શ્રપણ (સંધવું), એ સઘળું દક્ષિણાગ્નિમાં કરવું, એટલો વિશેષ છે. બાકી રહેલું સઘળું કાર્ય શુદ્ધાગ્નિપ્રમાણે કરવું. અષ્ટકાશ્રાદ્ધનો લોપ થાય તો 'પ્રાન્ત-પલ્લ', અથવા ઉપવાસ એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. અન્વષ્ટક્યશ્રાદ્ધનો લોપ થાય તે દિવસે, "મિર્ધુમિઃ સુમનાઃ" એ મંત્રનો સો વાર જપ કરવો.

માર્ગશીર્ષાદિરવિવારેપુકામ્યંસૌરવ્રતમુક્તમ્ ॥ તત્રમહ્યાણિ મૌર્ગેતુલસીપત્રત્રયં પૌષેત્રિપ
લંઘૃતં માપેતિલાનામુષ્ટિત્રયં ફાલ્યુનેત્રિપલંદધિ ચૈત્રેત્રિપલંબુગ્ધં વૈશાખેગોમયં જ્યેષ્ઠેતોયાંજલિત્રયં આ
પાદેમરીચક્રત્રયં ધ્રાવણેત્રિપલાઃસકયઃ માદ્રેગોમૂત્રં આશ્વિનેશર્કરકા કાર્તિકેસદ્ધવિરિતિ ર્હતિથીમદનં
સોપાધ્યાયસ્નુકારીનાયોપાધ્યાયવિરચિતે ધર્મસિંધુસારે માર્ગશીર્ષમાસકૃત્યનિર્ણય ઉદ્દેશઃ સમાપ્તઃ ॥

૧ કર્મકાળ સૂચાંત્ર પછી ૩ માટે સૂચાંત્ર તથા પછી જે દિવસે વ્યાપ્તિ હોય તે લેવી

૨ ત્રીજી પરિચ્છેદના પૂર્વાર્ધમાં કૃષ્ણનાં લક્ષણમાં પાદકૃષ્ણ સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે પાદકૃષ્ણને આદાય તે કમવર્ગી શ્રીકૃષ્ણ એ તો તે પ્રાન્તપલ્લ કહેવાય છે,

૧ માર્ગશીર્ષમાસગણેતુ મંત્રનું રચિતારેખિત્યયઃ દ્યવમગ્નિ ॥

માગસર માસથી બાર માસપર્યંત પ્રત્યેક રવિવારે કામ્ય એવું સૌર (સૂર્ય) વ્રત કરવું. તે વ્રતમાં ભક્ષણ કરવાયોગ્ય પદાર્થ કહે છે;—માગસર માસમાં ત્રણ ત્રણ તુલસીપત્ર, પૌષમાં ત્રણ પળ ધી, માઘમાં ત્રણ મુઠી તિલ, ફાગણમાં ત્રણ પળ દહીં, ચૈત્રમાં ત્રણ પળ દૂધ, વૈશાખમાં છાણ, જ્યેષ્ઠમાં ત્રણ અંજલી જળ, આષાઢ માસમાં ત્રણ મિરી, શ્રાવણમાં ત્રણ પળ સાતવાને લોટ, ભાદ્રપદમાં ગોમૂત્ર, આશ્વિનમાં સાકર, કાર્તિકમાં શુદ્ધ હવિ એ રીતે ભક્ષણ કરવું. ઇતિ શ્રીમદ્નંતાપાઠ્યાયસૂત્રકાશીનાથપાઠ્યાયવિરચિતેર્ધર્મસિંધુસારે માર્ગશીર્ષકૃત્યનિર્ણયોદેશઃ સમાપ્તઃ॥

અથપૌષઃ ॥ દિવામકરસંક્રમેસંક્રાંત્યનંતરંચત્વાર્શિશ્રાદ્ધવપુણ્યાઃ ઘટિકાચત્પદિનરોપેમકરસંક્રાંતૌસંક્રાંત્યાસન્નપૂર્વકાલેદિવૈવધ્યાનશ્રાદ્ધદાનમોજનાનિકાર્યાણિ રાત્રૌશ્રાદ્ધદાનાદેનિવેધાત્સત્પદિનભાગે જ્ઞાનશ્રાદ્ધસ્વમોજનાદેઃકર્તુમશક્યત્વાદ્રાત્રૌમોજનનિવેધાત્પુત્રવત્કૃત્તિહિપદવાસનિવેધાથ તસ્માદીદશવિપયેપરપુણ્યકાલત્વાધિત્વા મકરસંક્રાંતિઃપૂર્વભાગપવપુણ્યત્વજ્ઞેયં રાત્રૌપૂર્વભાગેનિશીથેવામકરસંક્રમે ઉત્તરદિનંપુણ્યં તત્રાપ્યુત્તરદિનપૂર્વાર્થપુણ્યતરં તત્રાપિસૂર્યોદયોત્તરંપંચનાઢ્યઃપુણ્યતમાઃ એવંરાત્રિસંક્રાંતિવિપયેન્યત્રાપિ યત્રપૂર્વદિનોત્તરાર્થસ્યપુણ્યત્વંતત્રદિનાંતેપંચનાઢીનાંપુણ્યતમત્વં યત્રોત્તરદિનપૂર્વાર્થસ્યપુણ્યત્વંતત્રોદયોત્તરંપંચનાઢીનાંપુણ્યતમત્વં એવંદિવાસંક્રમેપિસંક્રાંતિસન્નિહિતનાઢીનાંમકરાર્થપૂત્રારાસંક્રાંતિપૂર્વાસાંપુણ્યતમત્વજ્ઞેયમ્ યાયાઃસન્નિહિતા નાઢ્યસ્તાસ્તાઃ પુણ્યતમાઃ સ્મૃતાઈત્યુકેઃ મુદ્દર્શિતામપ્યાત્રૌતુ સૂર્યાસ્તાદૂર્ધ્વચટ્ટીત્રયંસંધ્યાકાલસ્તત્રમકરસંક્રમે પરદિનેપુણ્યત્વાધિત્વા પૂર્વદિનેપુણ્યત્વમુક્તં નેદં સર્વવ્રધર્મશાસ્ત્રપ્રયેપુદ્ગદ્યતે શુદ્ધપક્ષેતુસસમ્યાંસંક્રાંતિપ્રવહનાધિકા અબ્રહ્મત્વં રવિસંક્રમેપ્રાતેનજ્ઞાયાથસ્તુમાનવઃ સસજન્મનિરોગીસ્યાન્નિર્ધનશ્ચેવજાયત ઇતિવચનાન્મનુષ્યમાત્રસ્ય જ્ઞાનનિત્યં એવંશ્રાદ્ધમપ્યધિકારિણોનિત્યં તચ્ચાર્પિઠકં સંક્રાંતૌયાનિદત્તાનિહવ્યકવ્યાનિદાતૃભિઃ તાનિનિત્યંદદાત્યર્કઃપુનર્જન્મનિજન્મનિ અયનસંક્રાંતૌત્રિદિનમુપવાસઃ યદ્વાસંક્રાંતિમત્યહોરાત્રેપુણ્યકાલવત્યહોરાત્રેયોપવાસકૃત્યોકપુણ્યકાલેજ્ઞાનદાનાદિકાર્યં અયનુપવાસઃ સાપત્યમૃદ્ધ્યેનનકાર્યઃ ધેનુંતિલમર્ધીરાજન્દ્યાષ્ટૈવોત્તરારાયણે તિલતૈલેનદીપાશ્ચદેયાઃશિવગૃહેશુભાઃ સતિલૈસ્તંદુલૈશ્ચૈવપૂજયેદ્દિપિવચ્છિદ્રં તસ્યાંકૃણ્ણતિલૈઃજ્ઞાનકાર્યંચોદ્રતંતંતિલૈઃ તિલાદેયાશ્ચહોતવ્યામધ્યાશ્ચૈવોત્તરારાયણે શુદ્ધતિલૈર્વેવાદિતર્પણં કૃણ્ણતિલૈઃપિતૃતર્પણંચકાર્યં અન્નશંભૌષ્ઠતામિપેકોમહાફલઃ અન્નસુવર્ણયુતતિલતાપ્રપાત્રંદેયં તત્રયોગો વક્ષ્યતે અન્નૈર્શિવપૂજામતં પૂર્વદિનેઉપોપ્યસંક્રાંતિદિનેતિલોદ્રતંતતિલજ્ઞાનતિલતર્પણાનિકૃત્વા શિર્વગ્ન્યેનાઢ્યેનમર્દપિત્વાશુદ્ધોદકેનપ્રક્ષાલ્ય યત્સાધુપચારૈઃપૂજયિત્વા સુવર્ણહીરકનીલપદ્મરાગમૌકિકમિતિપંચરત્નાનિકર્પાર્થસુવર્ણવાસમર્પ્ય તિલદીપૈઃસસુવર્ણૈઃસાક્ષતૈસ્તિલૈઃસંપૂજ્ય ઘૃતકંચલંદત્વા વિતાનચામરેસમર્પ્ય વિપ્રેભ્યઃ સસુવર્ણેતિલાન્દત્વાતિલાન્દુત્વાવિપ્રાન્ત્યતૈશ્ચસંભોજ્યદક્ષિણાંદત્વા સતિલંપચગલ્યે પીત્વાપારણંકુર્યાદિતિ અન્નવસ્ત્રદાનંમહાફલં તિલપૂર્વમનદ્વાદંદત્વારોગૈઃપ્રમુચ્યતે અન્નક્ષીરેણભાસ્કરંજાપયેત્સૂર્યલોકપ્રાપ્તિઃ દિવાવિપુવાયનસંક્રાંતૌતસ્મિન્દિનેપૂર્વરાત્રૌઆગામિરાત્રૌચાનધ્યાયઃ રાત્રૌતત્સંક્રમે તસ્યાંરાત્રૌપૂર્વદિવસેઆગામિદિવસેચેતિપશ્ચિન્યનધ્યાયઃ અન્નરાત્રૌસંક્રમેપ્રવહનવદ્રાપ્રાવેચજ્ઞાનદાનાદીતિપદ્મઃકૈશ્ચિલ્લિખિતોનસર્વશિષ્ટસંમતઃ અયનદિનંતત્પરંકરિસંજ્ઞકંચદિનંશુભેપુવર્જ્યમિત્યુક્તં તત્રાર્ધરાત્રાદર્વાગયનસંક્રાંતૌતદિનંતત્પરદિનંચવર્જ્યં નિશીથાત્પરત્રનિશીથેવાસંક્રાંતૌ પરંતત્પરંચવર્જ્યમિતિભાતિ એવંપ્રવહેત્યુદ્ધમ્ ॥

હવે પૌષ માસનાં કૃત્ય કહે છે.

મકરસંક્રાંતિ દિવસે પ્રવેશ કરે તો પ્રવેશ પછીની ચાલીસ ઘડી પુણ્યકાલ, એક ઘડી ઇલાદિક અલ્પ દિવસ ખાકી શેષ છતાં સંક્રાંતિપ્રવેશ થાય તો સંક્રાંતિની સમીપના જે પૂર્વકાલ તેમાં જ્ઞાન, દાન, શ્રાદ્ધ અને ભોજન ઇલાદિક કરવાં. રાત્રિએ શ્રાદ્ધ, દાન ઇલાદિકનો નિષેધ છે. તેમ અલ્પ રહેલા દિવસના ભાગમાં જ્ઞાન, શ્રાદ્ધ, ભોજન ઇલાદિક થવાને અશક્ય છે, અને સંક્રાંતિની રાત્રિએ ભોજનનો નિષેધ છે; તેમજ પુત્રવાન ગૃહસ્થને ઉપવાસનો પણ નિષેધ છે માટે એવે

૧ એટલે માગસર માસમાંના ચાર રવિવારને દિવસે એ અર્થ સમજવો. એ રીતે આગળ પણ જલણ.

૨ ૫૭ એ નામના વજનનું પ્રમાણ (પત્ર ૧૩૨ મા) કહ્યું છે.

૩ યા કાચન સંક્રાંતિરિલધ્વં.

પ્રસારે બીજે દિવસે પુણ્યકાલનો બાધ કરી મકરસંક્રાંતિના પ્રથમ ભાગમાંજ પુણ્યકાલ જાણવો. રાત્રિએ રાત્રિના પૂર્વભાગમાં, પાછલા ભાગમાં અથવા મધ્યરાત્રિએ મકરસંક્રાંતિ થાય તો બીજે દિવસે પુણ્યકાલ. તેમાં પણ બીજા દિવસનો પૂર્વાર્ધ વિશેષ પુણ્યકાલ, તેમાં પણ સૂર્યોદય પછી પાંચ ઘડી અતિરાય પુણ્યકાલ જાણવો. એ રીતે રાત્રિએ સંક્રાંતિપ્રવેશ થયા છતાં બીજા સંક્રાંતિઓમાં પણ જ્યાં પૂર્વે દિવસનું ઉત્તરાર્ધ પુણ્યકાલ હોય ત્યાં દિવસના અંતની પાંચ ઘડી વિશેષ પુણ્યકાલ. જ્યાં બીજા દિવસનો પૂર્વાર્ધ પુણ્યકાલ હોય ત્યાં સૂર્યોદય પછી પાંચ ઘડી અતિરાય પુણ્યકાલ જાણવો. એ રીતે દિવસે સંક્રાંતિપ્રવેશ થાય તો પણ મકરાદિક સંક્રાંતિઓમાં સંક્રાંતિની સમીપની પ્રથમની ઘડીઓ અતિરાય પુણ્યકારક અને કકાદિક સંક્રાંતિઓમાં સંક્રાંતિની સમીપની પ્રથમની ઘડીઓ અધિક પુણ્યકારક થાય છે એમ જાણવું. કારણ, “સંક્રાંતિની સમીપની જે જે ઘડીઓ તે તે અતિરાય પુણ્યકારક માનેલી છે,” એવું વચન છે. સૂર્યોદયના અધિક ઇલાદિક પ્રથમાં તો, સૂર્યાસ્ત પછી ત્રણ ઘડી સંધ્યાકાલ કહ્યો છે, તે કાળે મકરસંક્રાંતિ થાય તો બીજા દિવસનો પુણ્યકાલ બાધિત કરી પૂર્વ દિવસે પુણ્યકાલ કહ્યો છે, પરંતુ તે સર્વ ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતું નથી. “શુકલપક્ષમાં સાતમને દિવસે જે દેવદાયક પણ સૂર્યસંક્રાંતિ થાય તો તે ગ્રહણ કરતાં અધિક જાણવી.” સંક્રાંતિને દિવસે કરવાનાં કૃત્ય કહે છે;—“સંક્રાંતિને દિવસે જે મનુષ્ય જ્ઞાન કરતો નથી, તે સાત જન્મપર્યંત રોગી છતો નિર્ધન થાય છે,” એવું વચન છે માટે મનુષ્યમાત્રે અવશ્ય જ્ઞાન કરવું. એ રીતે અવિકારીને આજ્ઞ પણ નિલ છે. આજ્ઞ પિંડરહિત કરવું. “સંક્રાંતિને દિવસે દેવ, પિતૃ એમનો ઉદ્દેશ કરી દાતા પુરુષ જે જે પદાર્થનું દાન કરે તે તે પદાર્થ ફરી સૂર્ય તેને જન્મ જન્મમાં નિલ આપે છે.” અયનસંક્રાંતિ નિમિત્ત ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા. અથવા જે અહોરાત્રમાં સંક્રાંતિપ્રવેશ થતો હોય તે અહોરાત્રમાં અથવા પુણ્યકાલયુક્ત અહોરાત્રમાં ઉપવાસ કરી પ્રથમ કહેલા પુણ્યકાલમાં જ્ઞાન, દાન, આદિક કરવાં. આ ઉપવાસ પ્રજ્ઞ-યુક્ત ગૃહસ્થે કરવો નહીં. “હે રાજા ! તિલની ધિનું કરી ઉત્તરાયણમાં (મકરસંક્રાંતિને દિવસે) દેવી, તિલના તેલવડે શિવમંદિરમાં ઉત્તમ દીપક દેવા. તિલ અને ચોખાવડે શિવની પૂજા કરવી. તે દિવસે શરીરમાં તિલવડે મર્દન કરી કાળા તિલયુક્ત જલવડે જ્ઞાન કરવું, તિલનું દાન કરવું, તિલનો દોષ કરવો, અને તિલનું ભક્ષણ કરવું.” એ મકરસંક્રાંતિને દિવસે એત તિલવડે દેવતાઓનું તર્પણ અને કૃષ્ણ તિલવડે પિતૃનું તર્પણ કરવું. એ મકરસંક્રાંતિને દિવસે મહાદેવ ઉપર ધૃતનો અભિષેક કરવાથી મહાકૃષ્ણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સંક્રાંતિને દિવસે સુવર્ણયુક્ત તિલ ત્રાંખાના પાત્રમાં પૂરી તેનું દાન કરવું, તેના પ્રયોગ કહેશે. એ સંક્રાંતિને દિવસે શિવપૂજનરૂપ વ્રત કરવું. તે આ પ્રમાણે:—પ્રથમ દિવસે ઉપવાસ કરી સંક્રાંતિને દિવસે તિલમર્દન, તિલજ્ઞાન અને તિલતર્પણ કરી મહાદેવને ગાયના ઘૃતનું મર્દન કરી શુદ્ધ ગંજવડે જ્ઞાન કરાવી પછી વસ્ત્રાદિક સામગ્રીવડે પૂજા કરવી. પછી ગુવર્ણ, હીરા, નીલ, માણિક અને મોતી એ પંચરત્ન અથવા આઠ માયા સુવર્ણ શિવને સમર્પણ કરી તિલના તેલના દીપક કરી અને સુવર્ણસહિત, અક્ષત (ચોખા) સહિત તિલવડે પૂજા કરી ધૃતકંબલ સમર્પણ કરી ઉલેચ અને અમર અર્પણ કરી આશ્વલેખે સુવર્ણસહિત તિલનું દાન કરી નિજનો હોમ કરવો. પછી આશ્વલેખ અને સંન્યાસિઓને જોજન કરાવી દક્ષિણા દાન કરી પછી ગોતે તિલસહિત પંચગવ્યનું પાન કરી પારણા કરવી. એ દિવસે વસ્ત્રદાન કરવાથી અતિરાય પુણ્ય મળે છે. “તિલસહિત જળદનું દાન કરવાથી રોગવડે મુક્ત થાય છે. એ મકરસંક્રાંતિને દિવસે સૂર્યને કૃધવડે નવરાવવાથી સૂર્યવોહની પ્રાપ્તિ થાય છે. મેષ, તુલા, કર્ક અને મકર એ સંક્રાંતિઓના દિવસે પ્રવેશ થાય તો તે દિવસ, તેથી પ્રથમ ગઈ રાત્રિ અને આવતી રાત્રિ, એમ (બાર પોહોર) અનધ્યાય. એ સંક્રાંતિઓનું રાત્રિએ સંક્રમણ થાય તો તે રાત્રિ, ગયો દિવસ અને આવતો દિવસ એ રીતે પરિણી (ન્યા અને આવતા દિવસ સહિત મધ્યની રાત્રિ) અનધ્યાય જાણવો. એ મકરસંક્રાંતિનો રાત્રિએ પ્રવેશ થાય તો ગ્રહણ પ્રમાણે રાત્રિએજ જ્ઞાન, દાન કરવાં, એવો પક્ષ કેટલાએક ગ્રંથકારોએ લખ્યો છે, પણ સર્વ શિષ્યોને સંમત નથી. અયનસંક્રાંતિનો દિવસ અને તેની જોડનો બીજો દિવસ એ નામનો દિવસ એ જોને દિવસે શુભ કાર્યોમાં વર્જ્ય કરવા એમ કહ્યું છે. તેમાં અર્ધરાત્રી પ્રથમ

અયનસંક્રાંતિ થાય તો તે સંક્રાંતિના દિવસ અને તેની જોડના બીજા દિવસ એ બે વર્ગ કરવા. અર્ધરાત્રિએ અથવા મધ્યરાત્રિ ગયા પછી અયનસંક્રાંતિ થાય તો બીજા દિવસ અને તેની જોડના દિવસ એ બે દિવસ વર્ગ કરવા, એમ ભાસે છે. એ રીતે ગ્રહયુગ્માં પણ એ કારિદિનનો નિર્ણય જાણવો.

પૌષ્ણશુક્લપદ્મ્યાંબુધવાસરયુતાયાંજ્ઞાનજપહોમતર્પણવિપ્રમોજનાનિકાર્યાણિ અસ્યાંભરણીયોગેમહાપુણ્ય ત્વમિત્યેકે રોહિણ્યાદ્રાંયોગેદિતિપરે ॥

પોષ સુદિ અષ્ટમીને દિવસે બુધવારનો યોગ હોય તો જ્ઞાન, જપ, હોમ, તર્પણ અને બ્રહ્મ-જ્ઞાન એ કરવાં. એ અષ્ટમીને દિવસે ભરણી નક્ષત્રનો યોગ હોય તો મહાપુણ્ય થાય છે એમ કેટલાએક ગ્રંથકારો કહે છે. રોહિણી અથવા આદ્રિના યોગ હોય તો મહાપુણ્ય થાય છે એમ બીજા ગ્રંથકારો કહે છે.

પૌષ્ણશુક્લેકાદશી મન્યાદિઃ તર્પિર્નયઃપ્રાગુક્તઃ ॥

પોષ સુદિ એકાદશી મન્યાદિ છે. તેનો નિર્ણય પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કહ્યો છે.

અથમાઘસ્નાનમ્ ॥ તત્રપૌષ્ણશુક્લેકાદશ્યાંપૌર્ણમાસ્યામમાવાસ્યાવાંવામાઘજ્ઞાનાર્ભઃ માષેદ્વાદ્ શીર્ષર્ણિમાદૌસમાપનમ્ યદ્વામકરસંક્રમણપ્રભૃતિકુંભસંક્રમણપર્યંતજ્ઞાનંકાર્યં અથજ્ઞાનકાલઃ અરુણોદયમારભ્યપ્રાતઃકલાવધિઃ ઉત્તમંતુલસનક્ષત્રંલુપ્તતારંચમધ્યમં સવિતર્યુદિતેભૂપતતોહીનંપ્રફીર્તિતં માઘમાસેરંત્યાપઃકિંચિદ્ભ્યુદિતેરવૌ બ્રહ્મગ્રંથાસુરાપંવાકંપતંતંપુનીમહે અગ્રાધિકારિણઃ બ્રહ્મચારીગૃહસ્થોવા વાનપ્રસ્થોધમિક્ષુકઃ વાલ્મુક્યુચાનન્ધનરનારીનપુંસકા इति અયજલતારતમ્યેનફલં તત્સેનવારિણાજ્ઞાનંયદ્દુઃશ્રિયતેનૈરઃ પદ્મફલદંતદ્વિમકરસ્થેદિવાકરે વાપ્યાદૌદ્વાદશાબ્દફલં તદ્વાગેતદ્વિગુણં નદ્યાંતચ તુર્યુર્ણં મહાનદ્યાંશતગુણં મહાનદીસંગમેતચતુર્યુર્ણં ગંગાયાંસહસ્રગુણં ગંગાયમુનાસંગમેપતચ્છતગુણમિતિ યત્રકુત્રાપિજ્ઞાનેપ્રયાગસરંકાર્યં દ્વંસમુદ્રેવ્યતિપ્રશસ્તમ્ ॥

હવે માઘજ્ઞાનનો નિર્ણય કહે છે.

માઘજ્ઞાનનો આરંભ, પોષ સુદિ એકાદશી, પોષ સુદિ પૂનમ, અથવા વદ અમાસને દિવસે કરવો, અને માઘ માસની આરસ અથવા પૂનમ ઇલાદિક દિવસે સમાપ્તિ કરવી. અથવા મકર-સંક્રાંતિના પ્રવેશયત્રી કુંભસંક્રાંતિના પ્રવેશપર્યંત માઘજ્ઞાન કરવું. હવે જ્ઞાનનો સમય કહે છે:—અર્જુણાદ્યને આરંભ કરી પ્રાતઃકાળપર્યંત જ્ઞાનકાળ જાણવો. “હે રાજા! નક્ષત્ર છતાં જ્ઞાન કરવું તે ઉત્તમ, નક્ષત્રો અસ્ત થયા પછી જ્ઞાન કરવું તે મધ્યમ, અને સૂર્યના ઉદય પછી જ્ઞાન કરવું તે હીન (નિકૃષ્ઠ) કહેવાય છે.” “સૂર્ય કિંચિત્ ઉદય થયો હોય તે સમયે માઘ માસમાં જળ એમ યોલે છે કે, બ્રહ્મહત્યા કરનારો, સુરાપાન કરનારો, એવો કયો પાતકી અહીં આવી જ્ઞાન કરે છે જેને અમે પાવન કહીએ.” એ માઘજ્ઞાનભાટે, “બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી, બ્રાહ્મણ, વૃદ્ધ અને યૌવન એવા પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને નપુંસકો,” એ સઘળાં અધિકારી છે. “હવે જળના ભેદબદ્ધે જળભેદ કહે છે:—મકરસંક્રાંતિના સૂર્ય છતાં મનુષ્યો ઉપજી જળવડે ઘરમાં જે જ્ઞાન કરે છે તેને ‘પદ્મજ્ઞ’ કહે છે.” વાવ ઇલાદિકમાં જ્ઞાન કરવાથી દ્વાદશાબ્દનું જળ મળે છે. તલાવમાં જ્ઞાન કરવાથી તેથી બમણું જળ, નદીમાં જ્ઞાન કરવાથી દ્વાદશાબ્દ કરતાં ચોથાણું જળ મળે છે. મહાનદીમાં શતગુણ જળ, જે મહાનદીના સંગમમાં જ્ઞાન કરવાથી તેથી ચોથાણું જળ થાય છે. ગંગાજીમાં જ્ઞાન કરવાથી સહસ્રગુણ જળ, ગંગા અને યમુનાના સંગમમાં જે કરતાં શતગુણ જળ જાણવું. જે કોઈ પણ ઠેકાણે જ્ઞાન કરવું ત્યાં પ્રયાગનું સ્મરણ કરવું. એ જ્ઞાન સમુદ્રમાં કરવાથી પણ જ્ઞાતિ ઉત્તમ છે.

અથવિધિઃ ॥ માઘમાસમિમંપૂર્ણજ્ઞાસ્યેહંદેવમાધવ તીર્થસ્વાસજલેનિત્વમિતિસંકલ્પ્યચેતસિ હત્યે કતીર્થપરિગૃહ્ય દુઃખદારિદ્યનાશાયશ્રીવિષ્ણોસ્તોપનાયચ પ્રાતઃજ્ઞાનંકરોમ્યધમાષેપાપવિનાશનં મકરસ્થે

રવૌમાધેગોર્વિદાચ્યુતમાધવ જ્ઞાનેનાનેનેમેદેવયથોક્તફલદ્વોભવ ઇમૌમંત્રૌસમુચાર્યજ્ઞાપ્યાન્મૌનસમન્વિતઃ
પ્રત્યહંસુર્યાર્ધ્યમંત્રઃ સવિત્રેપ્રસવિત્રેચપરંધામજલેમમ ત્વત્તેજસાપીરિપ્રદંવાપંયાતુસહસ્રધેતિ પિતૃતપ્તૈના
દિનિત્યંવિધાયમાધવેવૃજયેત્ ભૂમૌશયીતહોતવ્યમાજ્યંતિલસમન્વિતં હવિષ્યંબ્રહ્મચર્યંચમાધમાસેમહા
ફલં અન્નંધનકંલચસ્રોપાનતૈલઘૃતતૂલપૂર્ણપટીસુવર્ણાન્નદાનાનિમહાફલાનિ નવહંસેવયેત્જ્ઞાતોહજ્ઞા
તોપિવરાનને હોમાર્થસેવયેદ્વહિંશીતાર્યંનકદાચન અદ્યન્યહનિદાતવ્યાસ્તિલાઃશર્કરયાન્વિતાઃ ત્રયોભાંગા
સ્તિલાનાંચતુર્થઃશર્કરયાઃ અગ્રાભ્યંગોવર્જ્યઃ માધેમાસ્યુપસિદ્ધાનંકૃત્વાદાંપત્યમર્ચયેત્ માધેયજ્ઞેનસંત્યા
જ્યમૂલકંમદિરોપમમ્ પિતૃણાંદેવતાનાંચમૂલકંનૈવદાપયેત્ યદામાધોમલમાસોભવતિતદાકામ્યાનાંતત્ર
સમાપ્તિનિવેધાન્માસદ્વયંજ્ઞાનંતંત્રિયમાશ્વકર્તવ્યાઃ માસોપવાસચાંદ્રાયણાદિકંતુમલમાસપવસમાપયે
દિત્યુક્તં દ્વદમાધજ્ઞાનંનિત્યકામ્યોભયરૂપં માસપર્યંતજ્ઞાનેપ્યશક્યકલ્યહમેકાહવાન્માયાત્ તત્રાદ્યંદિનત્રય
સિતિકેચિત્ ત્રયોદશ્યાદિદિનત્રયસિતિવહુસંમતં પૌપૂર્ણિમાનંતરાસુ અષ્ટમીસપ્તમીનવમીધ્વષ્ટકાદિ
શ્રાદ્ધાનિપ્રાયુક્તાનિ પૌષામાવાસ્યાત્યામર્ધોદયયોગઃ અમાર્કપાતશ્રવણેયુક્તચેત્પૌષમાધયોઃ અર્ધોદયઃસવિ
ત્રેયઃફોટિસૂર્યગ્રહૈઃસમઃ મિચિદ્યૂનંમહોદયશ્ચિત્તુર્થપાદંકેચિત્પઠંતિ પૌષમાધયોર્મધ્યવર્તિનીત્યર્થસ્ત્યે
કે અમાંતમાસેપૌષપૂર્ણિમાંતમાસેમાધસ્યચેત્યર્થસ્ત્યપરે સર્વથાપૌષપૌર્ણિમાસ્યુત્તરામાધાસ્યેત્યર્થઃ દિવૈવ
યોગઃશસ્તોર્યંનતુપાત્રૌરુદાચન અર્ધોદયેતુસંપ્રાતેસર્વંગાસમંજલં શુદ્ધાત્માનોદ્વિજાઃસર્વેમવેયુર્ગ્રહસં
નિભાઃ યત્કિંચિદ્વીપતેદાનંતદાનંતેરુસ્સંનિભમ્ ॥

હવે માધજ્ઞાનનો વિધિ કહે છે.

“હે દેવ ! માધવ ! હું આ તીર્થના જળમાં સપૂર્ણ માધભાસપર્વત નિલ જ્ઞાન કરીશ, એવો
મનમાં સકલ્પ કરી,” જ્ઞાન કરવાખાટે એક તીર્થનો નિશ્ચય કરી, “દુઃસ્વદારિદ્યનાશાય શ્રીવિષ્ણો-
સ્તોત્રપાત્ર યઃ ॥ પ્રાતઃજ્ઞાનં કરોમ્યયમ્, માધે પાપપિનાશનમ્ ॥ મકરસ્થે રવૌ માધે ગોર્વિદાચ્યુત
માધવ ॥ જ્ઞાનેનાનેન મે દેવ, યથોક્તફલદ્વો ભવ ॥” એ એ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરી મૌનયુક્ત થઈ
જ્ઞાન કરી સૂર્યને અર્ચ્ય દેવો, તેનો મત્ર;—“સવિત્રે પ્રસવિત્રે ચ, પરંધામ જલે મમ ॥ ત્વત્તેજસા
પરિસ્રદં, પાપં યાતુ સહસ્રધા ॥” એ મંત્રવડે અર્ચ્વદાન કરી પિતૃતપ્તૈષુ ઇલાદિક નિલકર્મ કરી માધ-
વની પૂજા કરવી. માધ ભાસમાં બ્રહ્મ ઉપર શયન, તિલયુક્ત ધૃતનો હોમ, હવિષ્ય પદાર્થોનું ભોજન
અને બ્રહ્મચર્ય એ મહાહલદાયક છે. એ માધભાસમાં કાંઈ, જીનના વસ્ત્ર, પગરખાં, તેલ, ઘૂત, કપા-
સવડે ભરેલાં વસ્ત્ર (ડગલા ઇલાદિક), સુવર્ણ અને અન્ન એમનાં દાનથી મહાફળ મળેછે, “હે સ્ત્રી !
જ્ઞાન કીધું હોય અથવા ન કીધું હોય તેણે પણ અગ્નિ હિમના નિષારણુખાટે સેવેલા નહી, હોમને
અર્થે અગ્નિનું સેવન કરવું.” નિલ સાકર સહિત તિલનું દાન દેવું, તેમાં ત્રણ ભાગ તિલ અને
બોધો ભાગ સાકર એ પ્રમાણે દેવા. એ માધભાસમાં તેલશયજ ન કરવો. માધભાસમાં ઉષઃકાળે
(પચાવન ઘડી ઇલાદિક વખતે) જ્ઞાન કરી. દર્પિલ (સ્ત્રીયુદ્ધ) અર્થાત્ બ્રહ્મણુના, તેની પૂજા
કરવી. માધભાસમાં મૂળાનો અવશ્ય લાગ કરવો. કારણ, તે મદિત્ય પ્રમાણે નિષિદ્ધ છે. પિતૃ અને
દેવતાઓને પણ મૂળા અર્પણ કરવા નહી. જે વર્ષમાં માધભાસ થાયછે તે વર્ષમાં, મલમાસમાં
કામ્યવ્રતની સમાપ્તિનો નિવેધ છે, તેથી એ ભાસપર્વત જ્ઞાન અને તેના નિશ્ચય કરવા. ભાસપર્વત
ઉપવાસ અને ચાંદ્રાયણાદિક એ તો મલમાસમાંજ સમાપ્ત કરવાં એમ કહ્યું છે. એ માધજ્ઞાન નિલ
અને કામ્ય એ બે પ્રકારનું છે. ભાસપર્વત જ્ઞાન કરવામાં અશક્ત હોય તો તેણે ત્રણ દિવસ અથવા એક
દિવસ જ્ઞાન કરવું. તેમાં પ્રથમના ત્રણ દિવસ જ્ઞાન કરવું એમ કોઈ કહે છે. તેરસ થકી ત્રણ
દિવસ જ્ઞાન કરવું એ પણ ઘણાઓને સમત છે. પૌષની પૂનમ પછીની સાતમ, આઠમ, અને
નોનમાં કરવાનાં જે અષ્ટકાદિક શ્રાદ્ધ તે પ્રથમ (પત્ર ૧૨૬ માં) કહેલાં છે. પૌષની અમાસને
દિવસે અર્ઘ્નોદય યોગ થાયછે, તે આ પ્રમાણે—“પૌષ અને માધ એની અમાસને દિવસે રવિવાર,
વ્યતીપાત, શ્રવણ નક્ષત્ર, એમના યોગ હોય તો તે અર્ઘ્નોદય યોગ જાણ્યો, અને તે કોડ સૂર્ય-
હણની યદોખર છે.” એ યોગમાં કાંઈ એક ન્યૂન હોય તો મહોદય થાય છે, એવું ચાથું પદ
કોઈ કહે છે. (પૌષ અને માધ એની અમાસને દિવસે, એનો પૌષ અને માધ એ બેના મધ્યની અમા-
વાસ્યા એવો અર્થ, એમ કોઈ અથક્ષર કહે છે. અમાંત (અમાસપર્વત) માસને પ્રમાણે પૌષની, અને
પૂર્ણિમાંત (પૂનમપર્વત) માસને પ્રમાણે માધની અમાસ, એવો અર્થ બીજા અંશકરો કહે છે. સર્વ

પ્રકારે પૌષ્ણી પૂનમ વીણા પછીની અભાવાચ્છા એ અર્થ સમજવો, “એ અર્હોદયયોગ દિવસમાંજ ઉત્તમ છે. રાત્રિમાં ક્યારે પણ ઉત્તમ નથી. અર્હોદયયોગ આગા છતાં સઘળું જળ ગંગાજળસમાન, અને સઘળા બ્રાહ્મણુ બ્રહ્મા સમાન શુદ્ધ થાય છે. એ અર્હોદય સમયે અદ્ય ને દાન કરાય છે તે મેર પ્રમાણે મોટું થાય છે.”

અધામત્રદાનપ્રયોગઃ ॥ દેશકાલૌસંકીર્ત્યસમુદ્રમેસલાયાઃ પૃથ્વીયાઃ સમ્યગ્દાનફલકામોહમધોદયવિહિતામત્રદાનં કરિષ્યેદિતિ સંકલ્પ્યોપલિપ્તે દેશે ધૌતતંતુલૈરપદલંકૃત્વા તત્રચતુઃપદિપલંચત્વારિશત્પલં વ્યાપંચવિશતિપલં વ્યાકાંસ્યપાત્રકૃતાન્યુચ્ચારણસ્થાપયેત્ તત્રાપ્તગુજાત્મકોમાપઃ ચત્વારિશન્માપઃ કર્પઃ પલં કર્પં ચતુષ્ટયં અમરસિંહમતેતુ અશીતિગુજાત્મકઃ કર્પઃ પલં કર્પં ચતુષ્ટયં કાંસ્યપાત્રેપાયસંનિશિવ્યપાયસેપદલંકૃત્વા તત્કર્ણકાયાં કર્પતદર્ધતદર્ધાન્યતમપરિમાણદેમલિંગિનિધાયકાંસ્યપાત્રેબ્રહ્માણંપાયસેવિષ્ણુંલિંગે શિવંયથાધિકારંવદિકૈર્મૈત્રૈર્નામભિર્વાહનાનુપચારૈઃ સંપૂજયેત્ તતોવિમંચલાદિભિઃ પૂજયેત્ સુવર્ણપાયસામત્રયંસાદેતન્નયીમયં આચયોસ્તારકંયસ્માત્તદ્દહાણદ્વિજોત્તમ અમુકગોત્રાયામુકશર્મણેતુભ્યંદ્રવંસુ ઘર્ણલિંગપાયસયુક્તમમત્રસમુદ્રમેસલાપૃથ્વીદાનફલકામોહં સંપ્રદદે નમમેતિવિપ્રહસ્તેજલંદધાત્ વિપ્રઃ દ્રેવસ્યત્વેતિગૃહ્ણીયાત્ દાતાદાનસ્યસંપૂર્ણતાર્થમિમાંદક્ષિણાંસંપ્રદદશિયથાશક્તિહિરણ્યંદધાત્ હેમાગ્રાદ્યુક્તઃ પ્રકારાંતરેણાષોદ્યવ્રતપ્રયોગો બ્રહ્માદિયુક્તતિલપર્વતત્રયશય્યાત્રયગોત્રયદાનહોમાદિસહિતઃ કૌસ્તુભે દ્રુષ્ટવ્યઃ” इति श्रीमदनंतोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचिते धर्मसिंधुસારેપૌપમાસકૃત્યનિર્ણય જહેશઃ સમાપ્તઃ ॥

હવે પાત્રદાનનો પ્રયોગ કહે છે.

દેશ, કાલનો ઉચ્ચાર કરી “સમુદ્રમેસલાયાઃ પૃથ્વીયાઃ સમ્યગ્દાનફલકામોહમધોદયવિહિતામત્રદાનં કરિષ્યે, “એવો સંકલ્પ કરી, લીપેલી એવી શુદ્ધ, પૃથ્વી ઉપર ઘોરેલા ચાખાવડે અદ્ય દલ કરી તે ઉપર, ચોસઠ પળ અથવા ચાલીસ પળ, દિવા પચીસ પળ વજનનું એવું કાંસાનું પાત્ર લઈ તેને ભસ્મવડે શુદ્ધ કરી, સ્થાપિત કરવું. વજનનું પ્રમાણ—આઠ ગુંળ (૨તી)નો એક માપો, ચાલીસ માપાનો એક કર્પ, ચાર કર્પનું એક પળ. અમરસિંહના મતમાં તો, એસી ગુંળનો એક કર્પ, ચાર કર્પનું એક પળ. કાંસાના પાત્રમાં પાયસ (દૂધપાક) ભરી પાયસમાં અદ્યદલ કરી તે અદ્યદલની કદિમાં કર્પ, અર્ધ કર્પ, અથવા પા કર્પ, એમાંના કોઈએક પરિમાણ પ્રમાણે સુવર્ણનું ત્રિંગ સ્થાપિત કરી કાંસ્યપાત્રમાં બ્રહ્મા, પાયસમાં વિષ્ણુ, અને ત્રિંગમાં શિવ એમની, પોતાના અધિકાર પ્રમાણે વૈદિક અથવા નામમંત્રવડે આવાહનાદિક ઉપચારે કરી પૂજા કરવી. પછી વસ્ત્રાદિકવડે બ્રાહ્મણની પૂજા કરી તે કાંસ્યપાત્રનું દાન કરવું. તેના મંત્ર.—“સુવર્ણપાયસામત્રં, યસાદેવત્ત્રયીમયં ॥ આચયોસ્તારકં યસાત્તદ્દહાણ દ્વિજોત્તમ ॥ અમુકગોત્રાયામુકશર્મણે તુભ્યં દ્રવં સુઘર્ણલિંગપાયસયુક્તમમત્રં સમુદ્રમેસલાપૃથ્વીદાનફલકામોહં સંપ્રદદે ન મમ,” એ સંકલ્પ કરી બ્રાહ્મણના હાથમાં જળ મુકવું. અને બ્રાહ્મણે “દેવસ્ય ત્વાં” એ મંત્ર ભણી દાન લેવું. દાતાએ “દાનંસ્ય સંપૂર્ણતાર્થમિમાં દક્ષિણાં સંપ્રદદે” એ વાક્ય કહી યથાશક્તિ સુવર્ણ દેવું. હેમાદિ ઇલાદિક ગ્રંથકારોએ કહેલો બીજા પ્રકારનો, અર્હોદયવ્રતનો, પ્રયોગ છે તે આ પ્રમાણે,—બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ એમણે યુક્ત એવા સિલના ત્રણ પર્વત, ત્રણ શય્યા, અને ગાય એ સર્વેનું દાન કરી હોમ ઇલાદિક કરવો. એ પ્રયોગ કૌસ્તુભમાં ભેલો. ઇતિ શ્રીમદનંતોપાધ્યાયસૂનુકાશીનાથપાધ્યાયવિરચિતે ધર્મસિંધુસારે પૌપમાસકૃત્યનિર્ણયોદેશઃ સમાપ્તઃ ॥

અધમાઘમાસઃ ॥ કુંભસંક્રાંતૌપૂર્વપોઢશનાઠ્યઃપુણ્યાઃ માઘેવેળીજ્ઞાનમહિમા સિતાસિતેતુયત્ત્વા નંમાઘમાસેયુધિષ્ઠિર નતેપાંપુનરાવૃત્તિઃકલ્પકોટિશતૈરપિ કુરુક્ષેત્રસમાંગાયત્રકુત્રાયગાહિતા તસ્માદ્ શગુણાવિંધેકાશ્યાંશતગુણાતતઃ કાશ્યાઃશતગુણાપ્રોક્તાંગાયમુનયાન્વિતા સહસ્રગુણિતાસાપિમાધે યશ્ચિમવાહિની ॥

હવે માઘમાસનાં કૃત્ય કહે છે.

કુંભસંક્રાંતિની પ્રથમની શેળ ઘડી પુણ્યકાળ. માઘમાસમાં ત્રિવેળીમાં જ્ઞાનનો મહિમા છે તે કહે છે—“હે યુધિષ્ઠિર! માઘમાસમાં ગંગા અને યમુનાના સંગમમાં બે જ્ઞાન કરે તેને સો કોટ

કટપવટે પણ કરી જન્મ થતો નથી. જ્યાં જ્યાં પશુ ગંગામાં સ્નાન કરવાથી કુરૂક્ષેત્રમાં સ્નાન સમાન પુણ્ય છે. વિંધ્યાચલ સમીપ ગંગાસ્નાન કરવાથી કુરૂક્ષેત્ર કરતાં દશગુણ ફળ થાય છે. તેથી શતગુણ કાશીમાં. ગંગા અને યમુનાનો સમાગમ એટલે પ્રયાગ, ત્યાં કાશી કરતાં શતગુણ ફળ, અને માધમાસમાં પશ્ચિમવાહિની ગંગામાં સ્નાન કરવાથી પ્રયાગ કરતાં સહસ્રગુણ, એ રીતે સ્નાનનું ફળ બળવું.

અથમાયેતિલપાત્રદાનંપ્રશસ્તમ્ ॥ તત્પ્રયોગઃ તામ્રપાત્રેતિલાન્કૃત્વાપલપોઢશનિમિતે સહિર ણ્યંસ્વશતયાવાવિપ્રાયપ્રતિપાદયેત્ વાહ્મનઃકાયજનિવિધપાપનાશપૂર્વેકંબ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિકામસ્તિલપાત્રદા નંકરિષ્યે ઉત્કપરિમાણેતામ્રપાત્રેપ્રસ્થતિલાન્કર્ણસુવર્ણયુતાન્યથાશકિસુવર્ણયુતાન્વાકૃત્વાવિપ્રસંપૂત્ય દે વદેપજગદ્ધાત્યવાંછિતાર્થફલપદ્ તિલપાત્રંપ્રદાસ્યામિતવાંગેસંસ્થિતોહાહમિતિમંત્રેણદયાત્ ધાન્યમાનેતુ કુડ્ઘોમુદીનાંસ્યાચતુષ્ટયે ચત્વારઃકુડ્ઘાઃપ્રસ્થશ્ચતુઃપ્રસ્થમથાઢકં અઘ્રાઢકોભવેદ્રોણોઘ્નિદ્રોણઃશર્પૃડચ્યતે સાર્ધદ્રૂપોમથેત્સારીત્યુકરીત્યા પલસુવર્ણાશ્ચત્વારઃકુડ્ઘંપ્રસ્થમાઢકં દ્રોષંચચારિકાચેતિપૂર્વેપૂર્વાશ્ચતુર્થુ નમિત્યુકરીત્યા ઘા પ્રસ્થમાનસ્વરૂપંજ્યેયં યદ્વા હિરણ્યરહિતાનૃતિલાંસ્તામ્રપાત્રેનિધાય તિલાઃપુण्याઃપવિ ત્રાશ્ચસર્પપાપહરાઃસ્મૃતાઃ શુક્લાશ્ચેતથાકૃષ્ણાવિષ્ણુગાત્રસમુદ્જવાઃ યાનિકાનિચપાપાનિગ્રહહત્યાસમા નિચ તિલપાત્રપ્રદાનેનતાનિનશ્યંતુમેસદા ર્દતિલપાત્રંયથાશકિદક્ષિણાસહિતંયમદૈવતંબ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિ કામસ્તુભ્યમહંસંપ્રદદે ર્દતિદયાત્ અથસહિરણ્યતુલસીપત્રદાનમંત્રઃ સુવર્ણતુલસીદાનાદ્રાક્ષણઃકાયસંમ ઘાત્ પાપંપ્રશમમાયાતુસર્વેસંતુમનોરથાઃ અથશાલગ્રામદાનમંત્રઃ શાલગ્રામશિલાપુण्याમુક્તિમુક્તિપ્રદાયિ ની શાલગ્રામપ્રદાનેનમમસંતુમનોરથાઃ ચપ્રાંકિતસમાયુક્તશાલગ્રામશિલાશુભા દાનેનૈવભવેત્તસ્યાઽ ધયોર્વાંછિતંફલમ્ ॥

માધમાસમાં તિલપાત્રનું દાન કરવું એ ઉત્તમ છે, તેનો પ્રયોગ કહે છે;—“શ્લેષ પઠ (પત્ર ૧૩૧ માં) વજનનું ત્રાંખાનું પાત્ર, તિલપૂર્ણ કરી સુવર્ણયુક્ત, અથવા ચોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગ્રાહણને દેવું.” “વાહ્મનઃકાયજનિવિધપાપનાશપૂર્વેકં બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિકામસ્તિલપાત્રદાનં કરિષ્યે,” એવો શંકડપ કરી, પ્રથમ કહેલા વજનવાળા ત્રાંખાના પાત્રમાં એક પ્રસ્થ પરિમિત તિલ નાંખી એક કર્પ સુવર્ણ કિંવા યથાશક્તિ સુવર્ણ રાખી ગ્રાહણની પૂજા કરી તિલપાત્રનું દાન કરવું. તેનો મંત્ર;—“દેવ દેવ જગદ્ધાત્ય, વાંછિતાર્થફલપદ્ ॥ તિલપાત્રં પ્રદાસ્યામિ, તવાંગે સંસ્થિતોહાહં.” એ મંત્રપઠે દાન કરવું. ધાન્યનું પ્રમાણ—ચાર ગુણનો એક કુડ્ઘ, ચાર કુડ્ઘનો એક પ્રસ્થ, ચાર પ્રસ્થનો એક આઢક, આઢ આઢકનો એક દ્રોણ, બે દ્રોણનું એક શર્પ, દોઢ શર્પની એક ખારી, એ રીતે—અથવા ચાર સુવર્ણ (કર્પ) નું એક પળ, ચાર પળનો એક કુડ્ઘ, ચાર કુડ્ઘનો એક પ્રસ્થ, ચાર પ્રસ્થનો એક આઢક, ચાર આઢકનો એક દ્રોણ, ચાર દ્રોણની એક ખારી, એ રીતે પ્રસ્થનું ૨૧૩૫ સમજવું. અથવા સુવર્ણરહિત તિલ ત્રાંખાના પાત્રમાં મૂકી “તિલાઃ પુण्याઃ પવિત્રાશ્ચ, સર્પપાપહરાઃ સ્મૃતાઃ ॥ શુક્લાશ્ચેવ તથા કૃષ્ણા, વિષ્ણુગાત્રસમુદ્જવાઃ ॥ યાનિ કાનિ ચ પાપાનિ, ગ્રહહત્યાસમાનિ ચ ॥ તિલપાત્રપ્રદાનેન, તાનિ નદ્યંતુ મે સદા ॥ ર્દતિલપાત્રં યથાશકિદક્ષિણાસહિતં યમદૈવતં બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિકામસ્તુભ્યમ હં સંપ્રદદે,” એ મંત્રપઠે તે પાત્રનું દાન કરવું. હવે સુવર્ણરહિત તુલસીપત્રના દાનનો મંત્ર—“સુવર્ણ-તુલસીદાનાત્ દ્રાક્ષણઃ કાયસંમઘાત્ ॥ પાપં પ્રશમમાયાતુ, સર્વે સંતુ મનોરથાઃ,” શાલગ્રામના દાનનો મંત્ર—“શાલગ્રામશિલા પુण्या, મુક્તિમુક્તિપ્રદાયિની ॥ શાલગ્રામપ્રદાનેન, મમ સંતુ મનોરથાઃ ॥ ચપ્રાં કિતસમાયુક્તશાલગ્રામશિલા શુભા ॥ દાનેનૈવ ભવેત્તસ્યા, ડમયોર્વાંછિતં ફલં,” એ મંત્રપઠે શાલગ્રામનું દાન કરવું.

અથપ્રયાગેવેણીદાનમ્ ॥ તત્પ્રસર્વેપાંચપનવિધિઃ ઋર્ષેમધ્વાદ્વિમાસોનાચ્ચદાતીર્થેવજેઘ્રરઃ તદા તદ્વપનંશસ્તંપ્રાયશ્ચિત્તમૃતેદ્વિજ પ્રયાગેતુયોજનત્રયાદાગતસ્યદશમાસાદર્વાગપિ પ્રથમયાત્રાયાંતુ જીવત્પિ તુલગુર્વિણીપતિઠત્તચૂડવાલાનામપિસમર્ત્વકક્ષીણામપિવપનમિતિવિશેષઃકેચિત્સુસમર્ત્વકક્ષીણાં સર્વાન્કે દાન્સમુદ્દૃત્યછેદ્યેદંગુલદ્વયમિત્યાહુઃ તત્પ્રયોગઃ વેણીમૃતકેશા કૃતમાંગલિકવેપાત્મી ભર્તારં નત્વાતદાશ્ચ યાસર્વેવપનંદ્વંગુલકેશછેદ્યવાકૃત્વાસ્નાત્યાગ્રિવેણીપૂજાંકુર્યાત્ ભર્ત્રાવાકારયેત્ પૂજાંતે પત્નીછિન્નવેણી સુર્વવેણીવપનમંજલીપૃત્વાતસાંહેમવેર્ણીમૌકિકાદિકંચનિધાય વેણ્યાંવેણીપ્રદાનેનમમપાપંચપોદતુ જ

ન્માંતરેષ્વપિસદાસૌભાગ્યમમવર્ધતામિતિત્રિવેળ્યાંક્ષિપેત્ વિપ્રાઃસુમંગલીરિયંવધૂરિતિપટેયુઃ તતોવિપ્રા
સ્તુવાસિનીશ્ચવચ્ચાદિનાતોપયેત્ ॥

હવે પ્રયાગમાં વેણીદાનનો વિધિ કહે છે.

પ્રયાગમાં સપળાઓએ મુંડન કરાવવું. “હે દ્વિજ! જે દશ માસ જીતીત થયા પછી મનુષ્ય તીર્થમાં જાય તો તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત વિના મુંડન કરાવવું.” પ્રયાગમાં તો આર ગાઉ ઉપરથી આવેલો હોય તો દશ માસ કરતાં પ્રથમ પણ ક્ષૌર કરાવવું. પ્રથમજ યાત્રા હોય તો જીવત્પિતૃક (જેનો પિતા જીવતો હોય), સગર્ભા સ્ત્રીનો પતિ, અને જેનો મુંડન સંસ્કાર થયો હોય એવો બાળક, એ સપળા-ઓએ અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ પણ પ્રયાગમાં ક્ષૌર કરાવવું, એ વિશેષ વિધિ જાણવો. કોઈ મંથકાર તો, સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ સપળા કેશ હાથમાં ધરી છોડામાંથી બે અંગુલ છેદવા, એમ કહે છે. તે વેણીદાનનો પ્રયોગ,—સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીએ પોતાના મસ્તકના કેશ ગુંથી મંગળવેષ ધારણ કરી પોતાના પતિને પ્રણામ કરી પતિની આજ્ઞા લઈ સપળા કેશનું મુંડન અથવા બે અંગુલ કેશનું છેદન કરી જ્ઞાન કરી ત્રિવેણીની પૂજા કરવી અથવા પતિવરે પૂજા કરાવવી. પૂજા થયા પછી છેદન કરેલી વેણી (કેશ) વાંસના પાત્રમાં મૂકી તે પાત્ર હાથમાં લઈ તે છેદેલી વેણી ઉપરે સુવર્ણની વેણી અને મોતી ઇલાદિક શાખી, “ત્રેણ્યાં વેણીપ્રદાનેન, મમ પાપં વ્યપોદતુ ॥ જન્માંતરેષ્વપિ સદા, સૌભાગ્ય મમ વર્ધતાં,” એ મંત્ર ભણી તે વંશપાત્ર ત્રિવેણીમાં છોડી દેવું. પછી બ્રાહ્મણોએ, “સુમંગલીરિયં વધુઃ” એ મંત્રનો પાઠ કરવો. પછી બ્રાહ્મણ, સુવાસિની એમને વસ્ત્ર, દક્ષિણા ઇલાદિકનું દાન કરી સંતુષ્ટ કરવાં.

અથત્રિવેળ્યાંદેહ્યાગવિધિઃ ॥ યેવૈતન્વંચિત્તુજંતિષીપસ્તેજનાસૌઅમૃતત્વમંજંતરિતિશ્રુતિ
માઘમાસવિપયા તતુત્યજતિવૈમાઘેતસ્યમુક્તિર્નસંશય इतिग्रहोक्तेः अन्यमासेतनुत्यागात्સ્વર્गप्राप्तिः तत्र
यथाशक्तिसर्वप्रायश्चित्संकृत्वाશ्राद्धाधिकार्यमायેस्વીयजीवच्छ्राद्धसंपिंडनांतंकृत्वागोदानादિકृत्वाકृतो
पयासःपारणाहेफलोह्लेषपूर्वकंसंकल्प्य विष्णुंघ्यात्वावेणींप्रविशेदिति जीवच्छ्राद्धप्रयोगःकौस्तुभेद्रष्ट
व्यः माघंप्रकृत्य तिलज्जापीतिलोद्वर्तीतिलहोमीतिलोदकी तिलभुक्तिलवाताचपदतिलाःपापनाशानां
इत्युक्तेषामप्ये तिलज्जापीपदेनतिलयुक्तोदकेनस्नानं तिलहोमपदेनायुतलક્ષतिलहोमाघात्मकस्यग्रहमख
स्यापिसंग्रहः तिलोदकीतिलयुक्तोदकेनदेवपूजातर्पणसंध्यादिकंपानंचकार्यमित्यर्थः सचहोमस्त्रिधा
प्रथमोयुतहोमःस्याल्लक्षहोमस्ततःपरः कोटिहोमस्तृतीयस्तुसर्वकामफलप्रद इति लक्षहोमादिप्रयोगःकुं
डमंडपनिर्माणदिसहितः कौस्तुभमयूखादौहेयः ॥

હવે ત્રિવેણીમાં જળસમાધિ લેવાનો વિધિ કહે છે.

“જે મનુષ્યો ધીર થઈ (જંગા યમુનાના સંગમમાં) દેહનું વિસર્જન એટલે જળસમાધિ કરે છે તે મુક્ત થાય છે,” એ શ્રુતિ માઘમાસ માટે છે. કારણ, “માઘમાસમાં (પ્રયાગમાં) જે શરીર છોડે છે તેને નિઃસંશય મુક્તિ મળે છે,” એવું બ્રહ્મપુરાણનું વચન છે. બીજા માસમાં (પ્રયાગમાં) દેહત્યાગ કરવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં પ્રથમ યથાશક્તિ સઘળું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી, પાછળ પોતાની ક્રિયા કરનારો ન હોય તો સંપિંડન (સંયોજન) પર્યંત પોતે પોતાનું જીવત્પિતૃક કરી, ગોદાનાદિક કરી, ઉપવાસ કરી, પારણાને દિવસે, સ્વર્ગે અથવા મુક્તિ જે ફલની ઇચ્છા હોય તેના ઉદ્દેશ (ઉચ્ચાર) સહિત સંકલ્પ કરી, વિધ્યનું ધ્યાન કરી, ત્રિવેણીમાં પ્રવેશ કરવો. જીવત્પિતૃકનો પ્રયોગ કૌસ્તુભ ગ્રંથમાં જોવો. માઘમાસને ઉદ્દેશે, “તિલજ્જાપી, તિલોદ્વર્તી, તિલહોમી, તિલોદકી, તિલજુક, તિલદાતા, એ તિલ પાપ નાશ કરનારા થાય છે,” એ રીતે કહેલા વાક્યમાં ‘તિલજ્જાપી’ એ પદવડે તિલ-યુક્ત જળેકરી જ્ઞાન કરવું. ‘તિલહોમી’ એ પદવડે અયુત (દશ હજાર), લક્ષ તિલહોમરૂપ ગ્રહયજ્ઞ (ગ્રહશાંતિ) પણ કરવો. ‘તિલોદકી’ એ પદવડે તિલયુક્ત જળેકરી દેવપૂજા, તર્પણ, સંધ્યા, ઇલાદિક અને તિલયુક્ત જળનું પાન પણ કરવું એ અર્થ થાય છે. પ્રથમ કહેલો ગ્રહયજ્ઞરૂપ હોમ ત્રણ પ્રકારનો છે—“પ્રથમ દશ હજાર હોમ, બીજો લક્ષ હોમ, ત્રીજો કેટિ હોમ, તે હોમ સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરનારો છે.” કુંડ, મંડપ કરવા ઇલાદિક વિધિયુક્ત લક્ષ હોમાદિકનો પ્રયોગ કૌસ્તુભ, મધૂખ ઇલાદિક ગ્રંથમાં જોવો.

માઘશુક્રચતુર્થ્યાંદુહિરાજોદેશેનનકવતંતત્પૂજાતિલલલ્હુકાદિનૈવેવંતિલમક્ષણંચોકં અન્નપ્રદોપવ્યા
પિનીગ્રાહ્યા અસ્થામેવપ્રદોપવ્યાપિન્યાંકુંદપુષ્પૈઃશિવંસંપૂજ્યોપવાસંનક્તમોજનંવાકુર્યાત્ શ્રિયંપ્રામુયાત્
અન્નવિનાયકવતસ્યતુમાદ્રશુક્રચતુર્થ્યાંવચ્ચિનયઃ ॥

માઘ સુદિ ચોથને દિવસે દુહિરાજ (અણુપતિ)ને ઉદ્દેશે કરી નક્તવત ગણુપતિની પૂજા, તિલના
લાડુ ઇલાદિક નૈવેદ્ય, અને તિલમક્ષણુ એ કરવાં. એમાં ચોથ પ્રદોષવ્યાપિની લેવી. એજ પ્રદોષ-
વ્યાપિની ચોથને દિવસે કુંદનાં પુષ્પવડે શિવપૂજા કરી ઉપવાસ અથવા નક્તભોજન કરવું, તેથી
લક્ષ્મીપ્રાપ્તિ થાય છે એ ચતુર્થાને દિવસે વિનાયકવતનો નિર્ણય ભાદરવા સુદ ચોથની પેઠે બાલુવો.

માઘશુક્રપંચમીવસંતપંચમી તસ્યાંવસંતોત્સવારંભઃ અસ્યાંરતિકામયોઃપૂજોક્તા ઇયંપરત્રૈવપૂર્વાલ્લ્યા
તૌપરા અન્યથાપૂર્વૈવ ॥

માઘ સુદિ પંચમીને વસંત પંચમી કહે છે. એ પંચમીને દિવસે વસંત ઉત્સવનો આરંભ
કરવો. એ પંચમીને દિવસે રતિ અને કામદેવની પૂજા કરવી. એ પંચમી બીજે દિવસેજ પૂર્વાલ્લક્ષણ-
વ્યાપિની હોય તો બીજા દિવસે પૂર્વાલ્લક્ષણવ્યાપિની ન હોય તો પ્રથમ દિવસનીજ લેવી.

માઘશુક્રસત્તમીરથસત્તમી સારણોદયવ્યાપિનીગ્રાહ્યા દિનદ્વયેરુણોદયવ્યાપિનીપૂર્વા યદાઘટિકાદિમાત્રા
પૃષ્ઠીસત્તમીચક્ષયવશાદરુણોદયાત્પૂર્વસંમાપ્યતે તદાપૃષ્ઠીયુક્તાગ્રાહ્યા તત્રપૃષ્ઠીસત્તમીક્ષયઘટીઃપ્રવેશ્યાઈ
ણોદયેન્નાનંકાર્યં અન્નવતેપથ્યામેકમતંકૃત્વા સત્તમ્યામરુણોદયેન્નાનંકાર્યં તત્રમંત્રઃ યદાજન્મકૃતંપાપંમ
યાજન્મસુજન્મસુ તન્મેરોગંચશોકંચમાકરીહંતુસત્તમી ઇતજન્મકૃતંપાપંયજ્ઞજન્માંતરાજિતં મનોવાક્યાય
જેયચક્ષાતાઘાતેચયેપુનઃ ઇતિસત્તવિધંપાપંછાનાન્મેસત્તસત્તિકે સત્તવ્યાધિસમાયુક્તંહરમાકરિસત્તમિ અ
થાર્થ્યંનંત્રઃ સત્તસત્તિવહ્મીતસત્તલોકપ્રદીપન સત્તમીસહિતોદેવગૃહાણાર્થ્યંદિવાકરેતિ ઇયંચમન્વાદિર
પિ શુક્રપક્ષમન્વાદિત્વાત્પૌર્વાલ્લિકીગ્રાહ્યેત્યુક્તમ્ ॥

માઘ સુદિ સત્તમીને રથસત્તમી એમ કહે છે. એ સત્તમી અરુણોદયવ્યાપિની હોય તે લેવી.
બન્ને દિવસે અરુણોદયવ્યાપિ હોય તો પ્રથમની લેવી. જ્યારે એક ઘડી ઇલાદિક માત્ર છક
હોય અને સત્તમી તો ક્ષય હોવાથી અરુણોદય કરતાં પ્રથમ સત્તમી થતી હોય ત્યારે ધણીયુક્ત
સત્તમી લેવી. તેમાં સત્તમીના ક્ષયની ઘડીએ ધણીમાં ભેડી અરુણોદય સમયે જ્ઞાન કરવું. એ
મતમાં છકને દિવસે એક વખત ભોજન કરી સત્તમીને દિવસે અરુણોદય સમયે જ્ઞાન કરવું. તેનો
મંત્ર—“યદાજન્મકૃતં પાપં, મયા જન્મસુ જન્મસુ ॥ તન્મે રોગં ચ શોકં ચ માકરી હંતુ સત્તમી ॥
ઇતજન્મકૃતં પાપં, યજ્ઞ જન્માંતરાજિતં ॥ મનોવાક્યાયજં યજ્ઞ, ક્ષાતાઘાતે ચ યે પુનઃ ॥ ઇતિ સત્તવિધં
પાપં, જ્ઞાનાન્મે સત્તસત્તિકે ॥ સત્તવ્યાધિસમાયુક્તં, હર માકરિ સત્તસિ.” એ પ્રમાણે જ્ઞાન કીધા
પછી સૂર્યને અર્ધ્ય દેવો. તેનો મંત્ર—“સત્તસત્તિવહ્મીત, સત્તલોકપ્રદીપન ॥ સત્તમીસહિતો દેવ,
ગૃહાણાર્થ્યં દિવાકર.” એ સત્તમી મન્વાદિ છે. એ શુક્લ પક્ષની મન્વાદિ છે માટે પૂર્વાલ્લક્ષણવ્યા-
પિની લેવી, એમ (૫૪ ૪૩ માં) કહ્યું છે.

માઘશુક્રાષ્ટમીમીષ્ઠાષ્ટમી અસ્યાંમીષ્ઠોદેશેનયેત્રાદંકુર્વંતિતેસંતતિમંતોમંવંતિ તત્રત્રાદંકામ્યંતર્પણં
તુનિત્યં તર્પણેરુતેસંવત્સરોપાત્તદુરિતાનાશઃ અરુતેપુણ્યનાશદ્યુકેઃ તત્રતર્પણમંત્રઃ વૈયાઘ્રપદ્યગોત્રાયસાં
હૃત્યપ્રવરાયચ ગંગાપુત્રાયમીષ્ઠાયઆજન્મવ્રત્ત્વચારિણે અપુત્રાયજલંદગ્નિનમોમીષ્ઠાયવર્મણે મીષ્ઠાઃશાંત
નયોવીરઃસ્વલયાદીજિતેંદ્રિયઃ આમિરદ્વિરવામોતુપુત્રપૌત્રોચિતાંકિયામિતિ ઇયમપસવ્યેનતર્પણંકૃત્વા
ચમ્યસવ્યેનાર્થ્યંદયાત્ વસુનામવતારાયશંતનોરાત્મજાયચ અર્ધ્યંદદામિમીષ્ઠાયઆવાલ્યવ્રત્ત્વચારિણે
ઇતિ અન્નજીવતિત્વક્ષ્ણનાધિકારદત્તિકૌસ્તુમઃ જીવતિત્વક્ષ્ણાપ્યધિકારદત્તિવહ્મઃ અન્નમધ્યાહ્નવ્યા
પિનીઅષ્ટમીગ્રાહ્યા આદ્યદેરેકોદિત્વાદિતિ ॥

માઘ શુક્લ અષ્ટમીને ભીષ્ઠાષ્ટમી એમ કહે છે. એ અષ્ટમીને દિવસે ભીષ્મને ઉદ્દેશે કરી જે
શ્રાદ્ધ કરે છે તે સંતતિયુક્ત થાય છે. તે દિવસે શ્રાદ્ધ કામનિક છે અને તર્પણુ તો નિત્ય છે. ભીષ્મને
ઉદ્દેશે તર્પણુ કરવાથી વર્ષપર્યંત સંચિત યથેલા પાપનો નાશ થાય છે. કારણ, “તર્પણુ ન કરવાથી
પુણ્યનો નાશ થાય છે,” એમ કહ્યું છે. તે તર્પણુનો મંત્ર—“વૈયાઘ્રપદ્યગોત્રાય, સાંહૃત્યપ્રવરાય ચ ॥

ગંગાપુત્રાય મીષ્માય, આજન્મવ્રહ્મચારિણે ॥ અપુત્રાય જલં દન્નિ, નમો મીષ્માય ધર્મણે ॥ મીષ્મઃ શાંતનયો ધીરઃ સત્યવાદી જિતેન્દ્રિયઃ ॥ આમિરદ્વિરચામ્રોતુ, પુત્રપૌત્રોચિતાં ક્રિયાં ॥” એ મંત્રવડે અપસન્ધે તર્પણુ કરી આત્મન કરી સન્ધે અર્ધ દેવો. તેનો મંત્ર,—“ ઘસુનામવતારાય, શંતનોરાત્મજાય ચ ॥ અર્ધ્યં દદામિ મીષ્માય, આચાલ્યવ્રહ્મચારિણે.” જીવત્પિતૃકને આ તર્પણુમાં અધિકાર નથી, એમ કૌસ્તુભમાં છે, અને જીવત્પિતૃકને પણ અધિકાર છે, એમ ઘણા ગ્રંથકારો કહે છે. એમાં મધ્યાહ્નકાળવ્યાપિની અષ્ટમી લેવી. કારણ, એ અષ્ટમીને દિવસે કર્તવ્ય ને શ્રાદ્ધાદિક તે એકોદિધિ વિધિએ કરવાનાં કલાં છે, અને એકોદિધિનો કાળ મધ્યાહ્ન છે.

માઘશુદ્ધદ્વાદશ્યાંતિલોત્પત્તિરતોસ્થામુપોપ્ય તિલજ્ઞાનંતિલૈર્વિષ્ણુપૂજનંતિલનૈવેદ્યંતિલતૈલેનદીપદ્વા નંતિલહોમસ્તિલદાનંચતિલમક્ષણંચકાર્યમ્ ॥

માઘ શુદ્ધિ આરસને દિવસે તિલની ઉત્પત્તિ થઈ છે માટે એ આરસને દિવસે ઉપવાસ કરી તિલચુકા જળવડે જ્ઞાન, તિલેકરી વિષ્ણુની પૂજા, તિલ નૈવેદ્ય, તિલના તેલનો દીપ, તિલહોમ, તિલદાન, અને તિલમક્ષણુ એ કરવાં.

માઘીપૌર્ણિમાપરા અનુકૃત્યં પચંમાઘાચસાનેનુદેયંભોજ્યમવારિતં ભોજયેદ્વિજદાંપત્યંભૂપવેદ્વ્રભૂપૈઃ કંચલાજિનરક્થસ્ત્રાણિત્વલગર્ભચોલકાનિઉપાનહૌપ્રચ્છાદનપટાશ્ચૈતાનિ માધવઃપ્રીયતામિત્યુક્તવાદેયા નિ અથકૃતસ્યમાઘજ્ઞાનસ્યસાંગતાર્થમુદાપનંકરિષ્યેઈતિસંકલ્પ્ય સવિત્રેપ્રસવિત્રેચપરંધામજલેમમ ત્વ સ્વેજસાપરિવ્રટ્ટંપાપંયાતુસહસ્રધા દિવાકરજગન્નાથપ્રમાકરનમોસ્તુતે પરિપૂર્ણંકરિષ્યેઈમાઘજ્ઞાનંતવાજ્ઞ યેતિ મંત્રાભ્યામપિસંકલ્પઃકાર્યઃ ॥ એવંચતુર્દશ્યાંસંકલ્પોપવાસાધિવાસનમાઘવપૂજનાનિકૃત્વા પૌર્ણિમાયાં તિલચર્ચાગૈરદ્યોસરશતહોમંકૃત્વાતિલશર્કરાગર્ભત્રિશન્મોદકાત્મકંચાયનંદેયં તત્રમંત્રૌ સવિતઃપ્રસવ સ્ત્વંહિપરંધામજલેમમ ત્વસ્વેજસાપરિવ્રટ્ટંપાપંયાતુસહસ્રધા દિવાકરજગન્નાથપ્રમાકરનમોસ્તુતે પરિપૂર્ણંકુરુસ્વેદ્માઘજ્ઞાનમુપપત્તે ॥ તત્તોદંપત્યોઃસૂક્ષ્મવાસસીસત્તધાન્યાનિચદત્વા દ્રાક્ષણેભ્યોદાંપત્યાયચ પદ્મસભોજનંદેયં તત્રમંત્રઃ સૂર્યોમેપ્રીયતાંદેવોવિષ્ણુમૂર્તિર્નિરંજન ॥ ઇતિ પચંમાઘશુદ્ધીયાતિમિત્વાદેવંદિવાકરં પરિમાલ્યોગયુક્તધ્વરણેચામિમુલોહત ॥

માઘ શુદ્ધિ પૂનમ બીજા દિવસની લેવી. એ પૂનમને દિવસે કરવાનાં કૃત્ય કહે છે,—“ એ રીતે માઘની પૂનમને દિવસે કોઇને નિષેધ ન કરતાં અન્નદાન દેવું, શ્રાદ્ધલોનાં દાંપત્ય (સ્ત્રીપુત્રપાત્રક ભેડ) ને ભોજન કરાવી વસ્ત્ર, અલંકારવડે ભૂષિત કરવાં,” કામળાં, કાળાં મૃગચર્મ, રાતાં વસ્ત્ર, કપાસે ભરેલાં વસ્ત્ર (ડગલા), પગરખાં, પછેડી, અને ઓછાક, એ સઘળાં ‘ માધવ ’ પ્રસન્ન થાઓ ’ એમ કહી દેવાં. પછી “ કૃતસ્ય માઘજ્ઞાનસ્ય સાંગતાર્થ્ય ઉદાપનં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પકરી “ સવિત્રે પ્રસવિત્રે ચ, પરં ધામ જલે મમ ॥ ત્વસ્વેજસા પરિવ્રટ્ટં, પાપં યાતુ સહસ્રધા ॥ દિવાકર જગન્નાથ, પ્રમાકર નમોસ્તુ તે ॥ પરિપૂર્ણં કરિષ્યેઽહં, માઘજ્ઞાનં તવાજ્ઞયા,” એ મંત્રવડે પણ સંકલ્પ કરવો. એ રીતે ચૌદશને દિવસે સંકલ્પ, ઉપવાસ, અપિવાસન અને માધવની પૂજા કરી પૂનમને દિવસે તિલ, ચર (ભાત), અને ઘૂત એવડે એકસો આઠ આહુતિ એક એક પદાર્થની લેવી. એ રીતે હોમ કરી તિલ અને સાકર સાથે નાખી કરેલા એવા ત્રીસ લાડુડું વાપન દેવું. વાપનદાનના મંત્ર— “ સવિતઃ પ્રસવસ્ત્વં હિ, પરં ધામ જલે મમ ॥ ત્વસ્વેજસા પરિવ્રટ્ટં, પાપં યાતુ સહસ્રધા ॥ દિવાકર જગન્નાથ, પ્રમાકર નમોઽસ્તુ તે ॥ પરિપૂર્ણં કુરુસ્વેદ્, માઘજ્ઞાનમુપપત્તે.” ત્યાર પછી દાંપત્યને સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર અને સસ ધાન્યનું દાન કરી બીજા શ્રાદ્ધલોને અને દાંપત્યને છ રસસહિત ભોજન દેવું. તેનો મંત્ર,—“ સૂર્યો મે પ્રીયતાં દેવો, વિષ્ણુમૂર્તિર્નિરંજનઃ ” એ રીતે માઘજ્ઞાન કરનારા, સન્ધાસી અને શુદ્ધમાં શત્રુને સન્મુખ થઈ મરણ પામેલાં એ સર્વ સૂર્યદેવનું ભેદન કરી બળ છે,” અર્થાત્, મુક્ત થાય છે.

માઘકૃષ્ણાદ્યમ્યાંચતુરષ્ઠકાકરણાશકષ્ણકાદ્યાંપૂર્વેશુશ્રાદ્ધાન્વદ્યક્યશ્રાદ્ધસહિતાંકુર્યાત્ દિનત્રયેકતું મશક્ષોદ્યમ્યામેવૈકામદ્યાંકુર્યાત્ ॥

આર અષ્ટકા કરવાને અશક્ત હોય તેણે માથ વદ અષ્ટમીને દિવસે એક અષ્ટકાશ્રાદ્ધ; પૂર્વેધુઃશ્રાદ્ધ અને અન્વષ્ટકય શ્રાદ્ધસહિત કરવું. એટલે સપ્તમીને દિવસે પૂર્વેધુઃશ્રાદ્ધ, અષ્ટમીને દિવસે અષ્ટકાશ્રાદ્ધ, અને નવમીને દિવસે અન્વષ્ટકય શ્રાદ્ધ એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ ત્રણ શ્રાદ્ધ કરવાં. ત્રણ દિવસ કરવાને અશક્ત હોય તેણે આઠમીને દિવસેજ એક અષ્ટકા કરવી.

અથશિવરાત્રિઃ ॥ સાનિદીયવ્યાપિનીગ્રાહ્યા નિશીથસ્તુપાત્રેરષ્ટમોમુહર્તદ્વ્યુક્તં તત્રપરદિનપવાર્ધરાત્રૌપરા પૂર્વત્રૈવતદ્વ્યાતૌપૂર્વા દિનદ્વયેપ્યર્ધરાત્રવ્યાપ્યમાવેપિપરૈવ દિનદ્વયેકાત્ત્યંનૈકદેશેનવાર્ધરા પ્રવ્યાતૌપૂર્વેતિદેમાદ્યાશયાનુસારીકૌસ્તુમઃ પરૈવેતિમાઘવર્ણિર્ણયાસિંધુપુરુષાર્થચિંતામળ્યાદયોવહવઃ પ રેચુર્નિશીથૈકદેશવ્યાતૌપૂર્વેધુઃસંપૂર્ણતદ્વ્યાતૌપૂર્વેવ પૂર્વેદિનેનિશીથૈકદેશવ્યાતૌપરદિનેસંપૂર્ણતદ્વ્યાતૌપ રૈવ શ્રદ્ધંતત્રવિચારમૌમવાચરયોગેશિવયોગયોગેચાતિપ્રશસ્તમ્ ॥

હવે શિવરાત્રીનો નિર્ણય કહે છે.

માથ કૃષ્ણ પક્ષની ચૌદશને શિવરાત્રી એમ કહે છે. તે ચતુર્દશી નિશીથવ્યાપિની હોય તે લેવી. રાત્રિના આઠમા મુહુર્તતું નિશીથ એવું નામ કહ્યું છે. તેમાં જો બીજો દિવસેજ નિશીથવ્યાપિની હોય તો પરા લેવી. પૂર્વ દિવસેજ નિશીથવ્યાપિની હોય તો પૂર્વા લેવી. બન્ને દિવસે નિશીથવ્યાપિની ન હોય તો પણ પરાજ લેવી. બન્ને દિવસે નિશીથ સમયે સંપૂર્ણ વ્યાપ્તિ અથવા એકદેશવ્યાપ્તિ હોય તો પ્રથમની લેવી એ પ્રમાણે, હેમાદ્રિના અભિગ્રાધને અનુસારે કૌસ્તુભમાં છે. બીજા દિવસનીજ લેવી એ રીતે માધવ, નિર્ણયસિંધુ, પુરુષાર્થચિંતામણી ઇત્યાદિક બહુ ગ્રંથકારો કહે છે. બીજો દિવસે નિશીથકાળના એક દેશમાં વ્યાપ્તિ હોય અને પ્રથમ દિવસે સંપૂર્ણ નિશીથવ્યાપ્તિ હોય તો પ્રથમ દિવસનીજ લેવી. પ્રથમ દિવસે નિશીથકાળના એકદેશમાં વ્યાપ્તિ હોય અને બીજો દિવસે નિશીથસમયે સંપૂર્ણવ્યાપ્તિહોય તો બીજા દિવસનીજ લેવી. આ શિવરાત્રી વ્રતને દિવસે રવિવાર, મંગળવાર, અને શિવયોગ એમના યોગ આવે તો અતિ ઉત્તમ જાણવું.

અપારણાનિર્ણયઃ ॥ યામત્રયાદર્વાકચતુર્દશીસમાતૌચતુર્દશ્યંતેપારણં યામત્રયોર્ધ્વગામિન્યાં ચતુર્દશ્યાંપ્રાતઃચતુર્દશીમધ્યેપવપારણમિતિમાઘયાદયઃ નિર્ણયસિંધૌતુયામત્રયાદર્વાકચતુર્દશીસમાત્તા પપિચતુર્દશીમધ્યેપવપારણં નતુકદાચિદપિચતુર્દશ્યંતે ઉપોપણંચતુર્દશ્યાંચતુર્દશ્યાંવપારણં કૃતૈઃમુકુતલક્ષેસ્તુલભ્યતેયદિયાનયા સિખ્યેતિપ્રકયેકલંતસ્યશક્તોવકુંનપાર્થતીત્યાદિના ચતુર્દશીમધ્યેપારણેપુ પ્ણ્યાતિશયોકૈરિત્યુક્તં અત્રૈવંવ્યવસ્થાવૌધ્યા યદાનિત્યલુપ્તપૂર્વેકપારણપર્યાંતાચતુર્દશીનાસ્તિતદા યા યે પાંચતુર્દશીરોપદિનેદર્શાદિશ્રાદ્ધમસક્તિસ્તૈર્વાતિધ્યંતેપારણંકાર્યં દ્વાદશ્યામિવાત્રનિત્યલુપ્તપાપકર્પકવા પ્ણ્યામાયાત્ તિધ્યંતપારણવિધાયકવાપ્સસત્ત્વેનસંકટવિપયકજલપારણવિધિવાપ્ણ્યાનામગ્રામદૃષ્ટેન્ન કર્મપર્યાંતચતુર્દશીસત્ત્વેશ્રાદ્ધમસત્ત્વમાવેચતિધિમખ્યપવપારણમિતિ ॥

હવે શિવરાત્રીનો પારણાનો નિર્ણય કહે છે.

ત્રાગુ પોહોરથકી પ્રથમ ચતુર્દશી સમાપ્ત થાય તો ચતુર્દશીને અંતે પારણા કરવી, અને ત્રણ પોહોર કરતાં અધિક ચતુર્દશી હોય તો પ્રાતઃગ્રણે ચતુર્દશીમાંજ પારણા કરવી, એ રીતે માધવાદિક ગ્રંથકારો કહે છે. નિર્ણયસિંધુમાં તો, ત્રણ પોહોરથકી પ્રથમ ચતુર્દશી સમાપ્ત થતી હોય તો પણ ચતુર્દશીમાંજ પારણા કરવી, ચૌદશને અંતે ક્યારે પણ પારણા કરવી નહીં. કારણ, “ હે પાર્વતી ! ચૌદશમાં ઉપવાસ કરી ચૌદશમાં પારણા કરવી એ યોગ લક્ષ્યરવિ પુણ્ય કરવાથી પણ મળે કે ન મળે તેના સંશય છે, અને તે પારણામાં એક એક આસનું કળ કહેવામાં હું સમર્થ નથી, ” ઇત્યાદિક ચૌદશમાં પારણા કરવાથી પુણ્યની અધિકતાનાં સૂચન કરનારાં વચનો છે, એમ કહ્યું છે. એ વિષયમાં એવી વ્યવસ્થા જાણવી. —આરે પોતાનાં નિલકૃલ અને પારણા થઈ શકે એટલી ચૌદશ ન હોય ત્યારે, અથવા જેમને એ (બાકી રહેલી) ચૌદશને દિવસે દર્શ ઇત્યાદિક શ્રાદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ હોય તેમણે ચૌદશને અંતે પારણા કરવી. કારણ દ્વાદશી પ્રમાણે એ ચૌદશને દિવસે નિલકર્મનો અપકર્ષ (પાછળ કરવાનાં કર્મ ખેંચી પ્રથમ કરવાં તે) કરવાવિશે વચન નથી. અને તિથિને અંતે પારણા

કરવી એમાં વચન છે, તેથી સંકટ સમયે જળપારણા કરવી એ રીતે કહેનારાં વચનોની આ અતુર્દશી પ્રતમાં પ્રવૃત્તિ નથી. નિલકર્મ અને પારણા એ સર્વ થઇ એટલી અતુર્દશી હોય, તેમ તે દિવસે શ્રાદ્ધ કર્તવ્ય ન હોય તો ઔદશમાંજ પારણા કરવી.

અન્નવ્રતપ્રયોગ: ॥ ત્રયોદશ્યાંકૃતૈકમક્તશ્ચતુર્દશ્યાંકૃતનિલક્રિયઃ પ્રાતમંત્રેણસંકલ્પંકુર્યાત્ શિવરાત્રિવ્રતંહોતત્કરિપ્યેહમહાફલં નિર્વિઘ્નમસ્તુમેવાત્રત્વત્રસાદાજગત્પતે ચતુર્દશ્યાંનિરાહારોભૂત્વાશંભોપરેહનિ ભોક્ષ્યેહંભુક્તિમુક્ત્યર્થશરણમેભવેશ્વરેતિ દ્વિજસ્તુરાત્રીપ્રયોજનનીમિત્તૃચાવપિપઠિત્વાજલમુત્સૃજેત્ તતઃસાયાદ્દેહુષ્ણતિલૈઃસ્નાનંકૃત્વાધૃતમસત્રિપુદ્ગદ્દાક્ષોનિશામુલેશિચાયતનંગત્વાક્ષાલિતપાદઃસ્વાચાંતઉદ્ભુલોદેશકાલૌસંકીર્ત્ય શિવરાત્રૌપ્રથમયામપૂજાંકરિપ્યેશિતિયામચતુષ્ટ્રેપૂજાચતુષ્ટ્રયચિર્ષાપાંચાંસંકલ્પઃ સકૃત્પૂજાચિર્ષાપાંચાંશ્રીશિવમીત્સર્થશિવરાત્રૌશ્રીશિવપૂજાંકરિપ્યેશિતિસંકલ્પઃ તત્રાદૌસામાન્યતઃપૂજાવિધિરુચ્યતે યામમેદેનવિશેષસ્તુવક્ષ્યતે અસ્યશ્રીશિવપંચાક્ષરમંત્રસ્યવામદેવક્રપિઃ અનુષ્ટુપ્છંદઃ શ્રીસદાશિવોદેવતા ન્યાસેપૂજનેજપેચવિનિયોગઃ ધામદેવક્રપયેનમઃશિરસિ અનુષ્ટુપ્છંદસેનમોમુલે શ્રીસદાશિવદેવતાયૈનમોદદિ નંતત્પુદ્યાયનમઃહૃદયે ંમંભવોરાયનમઃપાદયોઃ ંશિસ ઘોજાતાયનમઃગુહ્યે ંવાંચામદેવાય૦ મૂર્ધ્નિ ંયંઈશાનાય૦ મુલે ંહૃદયાયનમઃ ંશિરસે સ્વાહા ંમંશિસાચૈવપદ્ ંશિક્ષકચાચાહુ ંવાંનેત્રત્રયાયધૌપદ્ ંયંઅભ્યાયપદ્ કુંભપૂજાંવિધાય ઘ્યા યેન્નિલ્યંમહેશંરજતગિરિનિનિંચારુચંદ્રાયતંસંરક્તાકલ્પોક્ત્વલાંગંપરશુમૃગવરામીતિહસ્તંપ્રસન્નં પદ્માસીનંસમંતાત્સ્તુતમમરણ્યૈર્વ્યાઘ્રકૃત્તિયસાનંધિશ્ચાંયંધિશ્વધંચંનિશ્ચિલભયહરંપંચવક્ત્રંત્રિનેત્રં ઇતિધ્યાત્વાપ્રાણમતિષ્ઠાંકૃત્વાસ્થાપ્યલિંગંસ્પૃશન્ ંભૂઃપુરુષંસાંવસદાશિવમાવાહયામિ ંભુવઃપુરુષંસાંવ૦ ંસ્વઃપુરુષંસાંવ૦ ંભૂર્ભુવઃસ્વઃપુરુષંસાં ઇત્યાવાહયેત્ સ્વામિન્સર્વજગન્નાથયાચત્પૂજાવસાનકં તાઘત્ત્વંપ્રીતિભાવેન લિંગેસિન્સન્નિધૌભવેતિપુષ્પાંજલિદધાત્ સ્થાયરલિંગેપૂર્વસંસ્કૃતચરલિંગેચપ્રાણમતિષ્ઠાચાવાહનાંતંનકાર્યં ંસઘોજાતંપ્રપદ્યામિસઘોજાતાયધૈનમોનમઃ ંનમઃશિવાયશ્રીસાંવસદાશિવાયનમઃ આસનંસમર્પયામિ હ્રીશ્શદ્ધૈત્ ંનમઃશિવાયેતિપંચાક્ષરીસ્થાને શ્રીશિવાયનમઃઇતિનમોંતમંત્રેણપૂજયેત્ ંભવેભવેનાતિભવેભવસ્વાં ંનમઃશિવાય શ્રીસાંવસદાશિવાયનમઃ પાંચંસમર્પયામિ ંમધોજ્ઞધાયનમઃ ંનમઃશિવાયસાંવસ૦ અર્ચં૦ ંવામદેવાયનમઃ ંનમઃશિવાયશ્રીસાંવ૦ આચમનં૦ ંજ્યેષ્ઠાયનમઃ ંનમઃશિવાય૦ જ્ઞાનં તતોમૂલમંત્રેણઆપ્યાયસ્વેત્યાદિભિશ્ચપંચામૃતૈઃસંસ્નાપ્ય આપોહિષ્ઠેતિતિસ્મિઃશુદ્ધોદકેનપ્રક્ષાલ્ય યદ્વાદશાવૃરયૈકાદૃત્યાવાક્ટ્રેણપુરુષપુત્રકેનચચંદનકુંકુમકર્પૂરવાસિતજલેનાભિષેકંકૃત્વા ંનમઃશિવાયેતિસ્નાંતિઆચમનંદત્વાસાક્ષતજલેનતર્પણકાર્યં ંભવંદેવંતર્પયામિ ૧ શર્વંદેવંતર્પયામિ ૨ ઈશાનંદેવંતર્પયામિ ૩ પશુપતિંદેવંતર્પયામિ ૪ ઉગ્રંદેવંત૦ ૫ રુદ્રંદેવંત૦ ૬ ભીમંદેવંત૦ ૭ મહાંતંદેવંત૦ ૮ ભવસ્યદેવસ્યપર્ણીતર્પયામિ શર્વસ્યદેવસ્યપર્ણીતર્પયામિ ઈશાનસ્યદેવસ્યપર્ણીત૦ પશુપતેર્દેવસ્યપ૦ ઉગ્રસ્યદેવસ્યપ૦ રુદ્રસ્યદેવસ્યપ૦ ભીમસ્યદેવસ્યપ૦ મહાંતંદેવસ્યપ૦ ૮ ંજ્યેષ્ઠાયનમઃ ંનમઃશિવાય શ્રીસાંવ૦ ઘર્જં૦ મૂલેનાચમનં ંરુદ્રાયનમઃ ંનમઃશિવાય૦ યજ્ઞોપવીતં૦ મૂલેનાચમનં ંકાલાયનમઃ ંનમઃશિવાયસાંવસદાશિવાયનમઃ ચંદનં૦ ંકલવિકરણાયનમઃ ંનમઃશિવાયસાંવસદાશિવાયનમઃ અક્ષતાન્૦ ંઘલવિકરણાયનમઃ ંનમઃશિવાયશ્રીસાંવસદાશિવાયનમઃ પુષ્પાણિ૦ સહસ્રમણ્ડોત્તરશતંઘા સહસ્રાદિનામભિર્મૂલમંત્રેણવા વિલ્પપત્રાણિદધાત્ ંઘલાયનમઃ ંનમઃશિવાયશ્રીસાંવસદાશિવાયનમઃ ધૂપં૦ ંઘલપ્રમથનાયનમઃ ંનમઃશિવાયસાં૦ દીપં૦ ંસર્વંમૂતદમનાયનમઃ ંનમઃશિવાય૦ નૈવેદ્યં૦ મૂલેનાચમનંફલંચ ંમનોન્મનાયનમઃ ંનમઃશિવાય૦ તાંબૂલં૦ મૂલેનવૈદિકૈર્મંત્રેશ્ચનીરાજનં૦ ઈશાનઃસર્વવિદ્યાનામીશ્વરઃસર્વભૂતાનાંબ્રહ્માધિપતિર્બ્રહ્માણોધિપતિર્બ્રહ્માશિવોમેઅસ્તુસદાશિર્વ૦ ંનમઃશિવાય૦ મંત્રપુર્ણં૦ મવાયદેવાયનમઃ શર્વાયદેવાયેત્યાદિઘૌ ભવસ્યદેવસ્યપૃથ્વૈ ઇત્યઘૌચ નમસ્કારાન્કૃત્વા શિવાય૦ રુદ્રાય૦ પશુપતય૦ નીલકંઠાય૦ મહેશ્વરાય૦ હરિકેશાય૦ વિરૂપાક્ષાય૦ પિતાકિને૦ ત્રિપુરાંતકાય૦ શંભવ૦ શૂલિને૦ મહાદેવાયનમઃઇતિદ્વાદશનામભિર્દ્વાદશપુષ્પાંજલીન્દત્વા મૂલેનપ્રદક્ષિણાનમસ્કારાન્કૃત્વા મૂલમંત્રમણ્ડોત્તરશતંજસ્યા ક્ષમાપયિત્વાડનેનપૂજનેનસાંવસદાશિવઃપ્રીયતામિતિનિવેદયેત્ ॥

હવે શિવરાત્રિ વ્રતનો પ્રયોગ કહે છે.

તેરસને દિવસે એકભક્ત કરી ઔદશને દિવસે નિલકર્મ કરી પ્રાતઃકાળે મંત્રપૂર્વક સંકલ્પ કરવો, તે. મંત્ર,—"શિવરાત્રિવ્રતં હોતત્ કરિષ્યેઽહં મહાફલમ્ ॥ નિર્વિઘ્નમસ્તુ મેવાત્ર ત્વત્રસાદાજગત્પતે ॥

ચતુર્દશ્યાં નિરોહારો ભૂત્વા શંભો પટેહનિ ॥ મોક્ષ્યેડહં મુક્તિમુચ્યથે શરણં મે ભવેશ્વર ॥” આશ્લુ
 હોય તેણે તો “રાત્રીં પ્રપથે જનનીં” એ બે મંત્રનો પણ પાઠ કરી જળ ઊંટવું. પછી સાધાદ્વસમયે
 શરીરમાં કૃષ્ણતિલમર્દનપૂર્વકે આન કરી ભસ્મયે ત્રિપુંડ્ર અને રૂદ્રાક્ષવું ધારણ કરી પ્રદોષ સમયે
 શિવના દેવાલયમાં જઈ હાથ પગ ઘોઘ આચમન કરવું. પછી દેશકાળનો ઉચ્ચાર કરી “શિવરાત્રી
 પ્રયમયામપૂજાં કરિષ્યે,” ચાર પોહોરની ચાર પૂજા કરવી હોય તો એવો સંકલ્પ કરવો. એકવારજ
 પૂજા કરવી હોય તો, “શ્રીશિવપ્રીત્યથે શિવરાત્રી શ્રીશિવપૂજાં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરવો. તેમાં
 પ્રથમ સામાન્યપણે પૂજનો વિધિ કહે છે—પોહોર પોહોરની પૂજનો વિશેષ પ્રકાર તો આગળ કહેશે.
 “અસ્ય શ્રીશિવપંચાક્ષરમંત્રસ્ય ધામદેવ ક્રપિઃ ॥ અનુષ્ટુપ્ છંદઃ ॥ શ્રીસદાશિવો દેવતા ॥ ન્યાસે પૂજને
 જપે ચ વિનિયોગઃ ॥ ધામદેવક્રપયે નમઃ શિરસિ ॥ અનુષ્ટુપ્છંદસે નમો મુખે ॥ શ્રીસદાશિવદેવતાયે
 નમઃ હૃદિ ॥ ઐનંતપુરપાય નમઃ હૃદયે ॥ ઐ મં અઘોરાય નમઃ પાદયોઃ ॥ ઐ શિં સઘોજાતાય નમઃ
 મુરો ॥ ઐ ધાં ધામદેવાય નમઃ મૂર્ધ્નિ ॥ ઐ યં ઈશાનાય નમઃ મુખે ॥ ઐ હૃદયાય નમઃ ॥ ઐનંશિરસે
 સ્વાહા ॥ ઐમંશિપાયે ઘપદ્ ॥ ઐ શિક્કચચાય હું ॥ ઐ વાનેત્રત્રયાય વૌપદ્ ॥ ઐ અલ્ખાય ફદ્” એ
 રીતે ન્યાસ કરી, કલશની પૂજા કરી, “ધ્યાયેન્નિત્યં મહેશં રજતગિરિનિમં ચારુચંદ્રાવતંસં રક્તાકલ્પો-
 જ્વલાંગં પરશુમૃગવરામીતિહસ્તં પ્રસન્નમ્ ॥ પદ્માસીનં સમંતાત્સ્તુતમમરગણેર્બ્યાગ્રકૃત્તિં ઘસાનં વિશ્વા-
 ઘં વિશ્વવંધં નિલિભયહરં પંચવક્ત્રં ત્રિનેત્રમ્ ॥” એ શ્લોકવચે ધ્યાન કરી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવી. પછી શિવ-
 સિંગવું સ્થાપન કરી સ્પર્શ કરી, ઐ મૂઃ પુરુષં સાંયસદાશિવમાવાહયામિ ॥ ઐ મુઃ પુરુષં સાંયં ॥ ઐ
 સ્વાઃ પુરુષં સાંયં ॥ ઐ મૂર્મુઃસ્વાઃ પુરુષં સાંયં ॥” એ મંત્રવચે આવાહન કરવું. પછી હાથમાં પુષ્પ ધરી
 “સામિન્સર્વજગદ્રાધા યાવત્પૂજાવસાનકમ્ ॥ તાવત્વં પ્રીતિભાવેન લિંગેડસ્મિન્સન્નિઘૌ ભવ ॥” એ
 મંત્રવચે પુષ્પાંજળી સમર્પણ કરવી. સ્થાવર સિંગમાં અને પ્રથમ સંસ્કાર કરેલા ચર સિંગમાં પ્રાણ-
 પ્રતિષ્ઠા થકી આવાહનપર્યંત વિધિ કરવો નહી. “ઐ સઘો જાતં પ્રપચામિ સઘો જાતાય ઘૈ નમો નમઃ
 ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંયસદાશિવાય નમઃ આસનં સમર્પયામિ.” સ્ત્રી અને ગૃહ પૂજા કરનારાં હોય
 તો તેમણે “ઐ નમઃ શિવાય,” એ પચાક્ષર મંત્રને ઠેકાણે “શ્રીશિવાય નમઃ” એવા (નમઃ શબ્દ
 બેને અંતે છે તે) મંત્ર કહી પૂજા કરવી. “ઐ ભવે ભવે નાતિભવે મપસ્ય માં ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાં-
 યસદાશિવાય નમઃ પાર્થ સમર્પયામિ ॥ ઐ મયોદ્જવાય નમઃ ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંયસદાશિવાયં
 અર્ચ્યં ॥ ઐ ધામદેવાય નમઃ ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંયં આચમનં ॥ ઐ જ્યેષ્ઠાય નમઃ ઐ નમઃ શિ-
 વાય શ્રીસાંયં જ્ઞાનં” પછી મૂળમંત્રવચે અને “આપ્યાયસ્વં” ઇસાદિક મંત્રવચે પચામૃતે આન કરાવી
 “આપોદિષ્ઠાં” એ ત્રણ મંત્રવચે શુદ્ધોદકે આન કરાવી રૂદ્રમંત્રોની અગ્યાર અથવા એક આવૃત્તિ અને
 પુરુષમંત્રોનો ઉચ્ચાર કરી ચંદન, કેશર, કપૂરવડે મુનંધી જળનો અભિષેક કરી “ઐ નમઃ શિવાય”
 એ મંત્રવચે આનની અંતે આચમન અર્પણ કરી અક્ષતપુષ્પ જળવચે તર્પણ કરવું. તે આ પ્રમાણે,—
 ઐ મયં દેવં તર્પયામિ ૧ ॥ ઐ શર્વં દેવં તં ૨ ॥ ઐ ઈશાનં દેવં તં ૩ ॥ ઐ પશુપતિં દેવં તં ૪ ॥
 ઐ ઉગ્રં દેવં તં ૫ ॥ ઐ રુદ્રં દેવં તં ૬ ॥ ઐ શીમં દેવં તં ૭ ॥ ઐ મહાંતં દેવં તં ૮ ॥ ભવસ્ય દેવસ્ય
 પત્નીં તર્પયામિ ॥ શર્વસ્ય દેવસ્ય પત્નીં તર્પયામિ ॥ ઈશાનસ્ય દેવસ્ય પત્નીં તર્પં ॥ પશુપતેદેવસ્ય
 પત્નીં તં ॥ ઉગ્રસ્ય દેવસ્ય પત્નીં ॥ રુદ્રસ્ય દેવસ્ય પત્નીં ॥ શીમસ્ય દેવસ્ય પત્નીં ॥ મહતો દેવસ્ય પત્નીં
 તં ૮ ॥ ઐ જ્યેષ્ઠાય નમઃ ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંયં વચ્ચં ॥ પછી “ઐ નમઃ શિવાય” એ મૂળમં-
 ત્રવચે આચમન દેવું. પછી “ઐ રુદ્રાય નમઃ ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંયં યક્ષોપધીતં સં” પછી મૂળમં-
 ત્રવચે આચમન દેવું. સાર પછી “ઐ કાલાય નમઃ ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંયં ચંદનં ॥ ઐ કલવિક-
 રણાય નમઃ ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંયં અક્ષતાનં ॥ ઐ વલવિકરણાય નમઃ ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંયં
 પુષ્પાનિ ॥” એ રીતે પુષ્પપર્યંત પૂજા થયા પછી એક સહસ્ર અથવા એક ને આઠ બિલ્વપત્ર,
 શિવના શરૂઆતમયે અથવા મૂળમંત્રવચે અર્પણ કરવાં. પછી “ઐ વલાય નમઃ ઐ નમઃ શિવાય
 શ્રીસાંયં ધૂપં સં ॥ ઐ વલગ્રમથનાય નમઃ ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંયં દીપં ॥ ઐ સર્ષભૂતદ્રમનાય નમઃ
 ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંયં નૈવેદ્યં ॥” પછી મૂળમંત્રવચે આચમન અને કૃત્ર અર્પણ કરવાં. સાર
 પછી “ઐ મનોમનાય નમઃ ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંયં તાંતૂલં સં” પછી મૂળમંત્ર અને વેદના મંત્ર-
 વચે આરતી કરવી. પછી “ઈશાનઃ સર્ષવિધાનામીશ્વરઃ ॥ ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંયં મંત્રપુષ્પં” એ
 રીતે મંત્રપુષ્પપર્વન પૂજા થયા પછી “મંત્રાય દેવાય નમઃ ॥ ધર્માય દેવાય નમઃ ॥” ઇસાદિક આઠ

અને “ભવસ્ય દેવસ્ય પદ્મયૈ નમઃ” ઇત્યાદિક આઠ એ પ્રમાણે નમસ્કાર કરી “શિવાય નમઃ, શ્વદાય નમઃ, પશુપતયે૦, નીલકંઠાય૦, મહેશ્વરાય૦, હરિકેશાય૦, વિરૂપાક્ષાય૦, પિનાકિને૦, ત્રિપુરાંત-કાય૦, શંભવે૦, શૂલિને૦, મહાદેવાય૦” એ બાર નામવડે બાર પુષ્પાંજલી સમર્પણ કરી મૂળમંત્ર-વડે પ્રદક્ષિણા અને નમસ્કાર કરી મૂળમંત્રનો (૧૦૮) જપ કરી પ્રાર્થના કરવી. પછી “અનેન પૂજ-નેન સાંવસદાશિવઃ પ્રીયતામ્” એટલું કહી પૂજા અર્પણ કરવી.

અથચતુર્થયામેપૂજાચતુષ્ટયેવિશેષઃ ॥ તત્રપ્રથમયામેમૂલમંત્રાંતેશ્રીશિવાયાસનંસમર્પયામી
તિશિવનામ્નાસવૉપચારસમર્પણમ્ દ્વિતીયયામેશિવરાત્રૌદ્વિતીયયામપૂજાંકરિષ્યદિતિસંકલ્પ્યશ્રીશંકરા-
યાસનમિતિશંકરનામ્ના તતોમહાનિશિપૂજાંકરિષ્યદિતિસંકલ્પ્યપૂર્વંવત્પૂજા તતસ્તુતીયયામપૂજાંકરિષ્ય-
દિત્યુક્ત્વા શ્રીમહેશ્વરાયાસનમિત્યાદિ એવમેવચતુર્થયામેશ્રીશ્વદાયેતિશ્વદનામ્ના પ્રતિયામંતેભાગ્યંગપંચા-
મૃતોષ્ણોદકશુદ્ધોદકાંધોદકામિષેકાઃકાર્યાઃ યજ્ઞોપવીતાંતેગૌરોચનકસ્તૂરીકુંકુમકર્પૂરાગરુચંદનમિશ્રિ-
તાનુલેપેનલિંગંલેપયેત્ પંચવિંશતિપલમિતઃસર્વોનુલેપ ઇતિઅનુલેપપરિમાણં યથાશક્તિ વા ધનૂરકરવી-
રકુસુમેયિલ્વપત્રૈશ્ચપૂજનમતિપ્રદાસ્તં પુષ્પાભાવેશાલિતંદુલગોધૂમયૈઃપૂજા નૈવેદ્યોચ્ચરંતાંબુલમુપવાસૌડ-
કૌ નાગવહ્નીપત્રક્રમુકફલશુષ્પત્યાદિચૂર્ણેતિત્રયંતાંબુલસંજ્ઞં પત્રદેવનારિકેલકર્પૂરેલાકંકોલૈઃસહિતંમુખ-
ધાસસંજ્ઞં પત્રેપામન્યતમદ્રઘ્યાલામેતત્સદ્વ્યંસરેદુઘઃ સર્વંપૂજાંતેપ્રાર્થના નિત્યંનૈમિત્તિકામ્યંયત્કૃતંતુમ-
યાશિવ તત્સર્વંપરમેશાનમયાતુભ્યંસમર્પિતમિતિ શિવરાત્રિત્રતંદેવપૂજાજપપરાયણઃ કરોમિ વિધિવદ્દત્તં
ગૃહાણાર્ચ્યંનમોસ્તુતે ઇત્યર્ચ્યઃ પર્વંયામચતુષ્ટયેર્ચ્યમેદઃકૌસ્તુભે તતઃપ્રભાતેજ્ઞાત્યાપુનાશિવંસંપૂજ્યપૂર્વો-
ક્તદ્વાદશનામભિદ્વાદશપ્રાહ્મણાનશકાવેકંધાસંપૂજ્ય તિલપકાન્નપૂર્ણાન્દ્વાદશકુંભાનેકવાદત્યા ઘૃતમર્પ-
યેત્ યન્મયાયઠ્ઠતંપુણ્યંતદ્વદશ્યનિવેદિતં ત્વત્પ્રસાદાન્મયાદેવઘૃતમઘસમર્પિતં પ્રસન્નોભવમેશ્રીમન્સદ્વતિઃ
પ્રતિપાદ્યતાં ત્વદાલોકનમાત્રેણપવિત્રોસ્મિનસંશય ઇતિ તતોપ્રાહ્મણાન્ભોજયિત્વાપૂર્વેર્નિર્ણતિકાલેસ્વજ-
નૈઃસહપાર્ણંકુર્યાત્ તત્રમંત્રઃ સંસારક્રેશદગ્ધસ્યઘતેનાનેનશંકર પ્રસીદસુમુખોનાથજ્ઞાનહૃદિપ્રદોભવેતિ
ઇતિશિવરાત્રિઘૃતવિધિઃ ॥

હવે આર પોહોરની આર પૂજનો વિશેષ પ્રકાર કહે છે.

પ્રથમ પોહોરે મૂળમંત્રનો ઉચ્ચાર કરી “શ્રીશિવાય આસનં સમર્પયામિ,” એમ કહી ‘શિવ’
એ નામવડે સર્વ ઉપચાર અર્પણ કરવા. બીજે પોહોરે—“શિવરાત્રૌ દ્વિતીયયામપૂજાં કરિષ્યે,”
એવો સંકલ્પ કરી “શ્રીશંકરાય આસનં સમર્પયામિ,” એ રીતે સંકર નામવડે ઉપચાર અર્પણ
કરવા. ત્યાર પછી “મહાનિશિપૂજાં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી પ્રથમની પેઠેજ પૂજા કરવી. ત્રીજે
પોહોરે—“તુતીયયામપૂજાં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી “શ્રીમહેશ્વરાય આસનં સમર્પયામિ,” એમ
કહી આસનાદિક પૂજા કરવી. એજ પ્રમાણે ચોથે પોહોરે—“ચતુર્થયામપૂજાં કરિષ્યે,” એવો
સંકલ્પ કરી, “શ્રીશ્વદાય આસનં સમર્પયામિ,” એમ કહી પ્રથમ પ્રમાણે પૂજા કરવી. પોહોરે
પોહોરે તૈલમર્દન, અને પંચામૃત, ઉપ્પુ જળ, શુદ્ધ જળ, અને સુગંધી જળ એવડે અભિષેક કરવો.
યજ્ઞોપવીત અર્પણ ક્રીધા પછી ગૌરોચન, કરતુરી, કેશર, કપૂર, અગર ચંદન એમણે યુક્ત એવું ચંદન
કરી શિવલિંગને લીપવું. પચીસ પળ સઘળું ચંદન લેવું એ પ્રમાણે ચંદનનું વજન જાણવું. અથવા
યથાશક્તિ લેવું. ધતુરાનાં અને કછેરનાં પુષ્પ તથા બિલિપત્રવડે પૂજા કરવી એ આતિ ઉત્તમ થાય.
પુષ્પ ન હોય તો ઘોળા ચોખ્ખા, ગરું, અને યવ એવડે પૂજા કરવી. નૈવેદ્ય સમર્પણ ક્રીધા પછી
તાંબૂલ અને મુખવાસ અર્પણ કરવા. નાગરવેલનાં પાન ચોખ્ખારી અને છીપ ઇત્યાદિકનો મુને એ ત્રણ
પદાર્થ મળી તાંબૂલ થાય છે. એજ તાંબૂલ, ટોપરું, કપૂર, એલચી, કંકોલ એએવડે યુક્ત થાય તો
તે મુખવાસ કહેવાય છે. એ પદાર્થોમાંથી કોઈ એક પદાર્થ ન મળે તો તેવું સ્મરણ કરવું. એ રીતે
સઘળી પૂજા થાય પછી પ્રાર્થના કરવી. તેનો મંત્ર—“નિત્યં નૈમિત્તિકં કામ્યં, યત્કૃતં તુ મયા શિવ ॥
તત્સર્વં પરમેશાન, મયા તુભ્યં સમર્પિતમ્.” એ રીતે પ્રાર્થના ક્રીધા પછી અર્ચ્ય દેવો. તેનો મંત્ર—
“શિવરાત્રિત્રતં દેવ, પૂજાજપપરાયણઃ ॥ કરોમિ વિધિવદ્દત્તં, ગૃહાણાર્ચ્યં નમોઽસ્તુતે” એ રીતે આરે
પોહોરે જુદા જુદા અર્ચ્ય દેવા તેનો પ્રકાર કૌસ્તુભમાં જોવો. ત્યાર પછી પ્રાતાઃકાળે જ્ઞાન કરી ફરી
શિવપૂજા કરી પ્રથમ કહેલાં બાર નામવડે બાર આલણોની પૂજા, અથવા શક્તિ ન હોય તો એક

બ્રાહ્મણની પૂજા કરી તિલ, અને પકવાનવડે પૂર્ણ એવા બાર અથવા એક કલશનું દાન કરી ત્રેત દેવને અર્પણ કર્યું. “યન્મયાદ્ય કૃતં પુણ્યં તદ્વદ્રસ્ય નિવેદિતમ્ ॥ ત્વત્પ્રસાદાન્મહાદેવ, વ્રતમય સમ-
ર્પિતમ્ ॥ પ્રસન્નો ભવ મે શ્રીમન્, સદ્વૃત્તિઃ પ્રતિપાદ્યતામ્ ॥ ત્વદાલોકનમાત્રેણ, પવિત્રોસિ ન સંશયઃ”
પછી બ્રાહ્મણભોજન કરાવી પ્રથમ નિર્ણય કરેલા સમયે પોતાના વડીલ અને એલી ધ્યાનદિકે યુક્ત થઈ
પારણા કરતી. તે સમયે પ્રાર્થના કરવાનો મંત્ર,—“સંસારક્લેશદગ્ધસ્ય, વ્રતેનાનેન શંકર ॥ પ્રસીદ
સુમુખો નાય, જ્ઞાનદષ્ટિપ્રદો ભવ.” એ પ્રમાણે શિવરાત્રીવ્રતનો વિધિ સમાપ્ત થયો.

અથમૃન્મયલિંગેશિવપૂજાચિકીર્પાયાંતદ્વિધિઃ ॥ ઐહરાયનમશ્વિતિમૃદમાહત્ય શોધિતા
યાંતસ્વાંજલપ્રક્ષેપેણસંપોષ્યતેનપિંડેન ઐમહેશ્વરાયનમશ્વિતિલિંગંકુર્યાત્ તન્નાલિંગમશ્વિતિગુંજાત્મકકર્પા
દ્વધિકપરિમાણમંગુણમાત્રં તતોધિકંવાકાર્યં નન્યૂનં મૃન્મયલિંગેપંચસૂત્રસંપાદનામાવેપિનદોષઃ અતપ્ત્વ
સતકૃત્યસ્તુલારુદ્ધૃદ્ધિમેતિનહીયતે ઘાણલિંગમિતિપ્રોકશેપનામંદમુચ્યતે શ્વયુક્તલક્ષણાદ્વાળલિંગાદ
તિદુર્લભાદુઃસંપાદ્યપંચસૂત્રસંપાદનાત્સુવર્ણાદિલિંગાચમૃન્મયલિંગંગ્રેષ્ટ દ્વાપરેપારદંધ્રેષ્ટપાર્થિવંતુકલોયુગ
શ્વિતયચનાચ તતઃ ઐશૂલપાણયેનમઃ શિવરૂપપ્રતિષ્ઠિતોભવેતિસવિશ્વપદ્મપૂજાર્પિટેપ્રતિષ્ઠાપ્ય ધ્યાયેન્નિ
ત્યંમહેશમિતિધ્યાત્વા ઐપિનાકધૂપેનમઃશ્રીસાંયશિવરૂપાગચ્છરૂપપ્રતિષ્ઠેહસન્નિહિતોભવેત્યાવાહયેત્ રૂપ
દ્વિજાનાંસર્વેષ્વમૂલમંત્રોપિજેયઃ તતઃ ઐનમઃશિવાયેતિમૂલમંત્રેણપાદ્યમર્ચ્યામાચમનંદત્વાપશુપતયેનમશ્વ
તિમૂલેનચક્ષાનંચક્ષુનુપવીતંગંધંપુષ્પંધૂપદીપનૈવેદ્યફલતાંવૃલનીરાજનમંત્રપુષ્પાંજલીન્દત્વા શર્વાયક્ષિતિ
મૂર્તયેનમશ્વિતિપ્રાચ્યાપૂજયેત્ મવાયજલમૂર્તયેનમશ્વિતિશાન્ત્યાં રુદ્રાયાગ્નિમૂર્તયેનમશ્વિતિચાંડાયામુમૂર્ત
યેનમઃવાયવ્યાં મીમાયાકાશમૂર્તયેનમઃપ્રતીચ્યાં પશુપતયેયજમાનમૂર્તયેનમશ્વિતિનૈઋત્યાં મહાદેવાયસો
મમૂર્તયેનમશ્વિતિદક્ષિણત્યાં ઈશાનાયસૂર્યમૂર્તયેનમશ્વિતિઅગ્નિત્યાં તતઃસ્તુત્વા નમસ્કૃત્યમહાદેવાયનમશ્વિતિ
વિસર્જયેદિતિસંક્ષેપઃ વિસ્તરસ્તુપુરુષાર્થચિંતામણોજ્ઞેયઃ શિવરાત્રિચેત્પૂર્વોક્તપૂજાવિધિઃપાર્થિવલિંગોપિ
કાર્યઃ પાર્થિવલિંગોઘાપનવિધિઃકૌસ્તુભાદૌજેયઃ ॥

હવે માટીના લિંગમાં શિવપૂજા કરવાની હોય તો તેનો વિધિ કહે છે.

“ઐહરાયનમઃ” એ મંત્ર ભણી માટી લાવી તેને ચોખી કરી તેમાં બજા નાંખી એકલી
કરી તે માટીના પિંડનું “ઐમહેશ્વરાયનમઃ” એ મંત્ર ભણી શિવલિંગ કરવું. તે લિંગ એશી
ગુળા પ્રમાણુ જે કર્પ તે કરતાં અધિક પરિમાણનું, અંગુઠા જેવડું અથવા તેથી મોટાડું કરવું, અંગુઠા
કરતાં નાહાડું કરવું નહી. મૃતિકાના લિંગમાં પંચમૂત્રની ક્રિયા કીધી ન હોય તો પણ દોષ નથી,
તેથીજ “સાતવાર કંઠામાં એલી વજન કરતાં દર વખતે વજન અધિક થાય પણ કમતી થાય
નહી એવા લિંગને બાળુલિંગ કહેવું. બાટીના જે લિંગ તે નાર્મદ (નર્મદામાંનાં) બાળુવાં.” એ
પ્રમાણુ ઉકાળે લેખાને યુક્ત બાળુલિંગ મળવું. “અતિ દુર્લભ છે અને મુવણાંદિકનાં લિંગમાં પંચમૂત્રની
ક્રિયા કરવાની કહી છે તે અતિ અમશાધ્ય છે માટે સર્વમાં મૃતિકાનું લિંગ શ્રેષ્ઠ છે. કારણુ, “દ્વાપર-
યુગમાં પાગાનું લિંગ ઉત્તમ અને કલિયુગમાં પાર્થિવ (મૃતિકાનું) લિંગ ઉત્તમ એવાં વચન છે. ત્યાર
પછી “ઐશૂલપાણયે નમઃ શિવ રૂપ પ્રતિષ્ઠિતો ભવ.” એ મંત્ર ભણી બિલિપત્રયુક્ત પૂજના-
પીઠ ઉપર લિંગની સ્થાપના કરી, “ધ્યાયેન્નિત્યં મહેશં” એ મંત્રવડે ધ્યાન કરી, “ઐપિનાકધૂપે
નમઃ શ્રીસાંયશિવ રૂપાગચ્છ રૂપ પ્રતિષ્ઠે રૂપ સન્નિહિતો ભવ.” એમ કહી આવાહન કરવું. એ
પૂજામાં દ્વિલે (બ્રાહ્મણ, શત્રિય વૈશ્ય) એ મૂળમંત્રનું પણ ગ્રહણ કરવું. ત્યાર પછી, “ઐનમઃ
શિવાય” એ મૂળમંત્રવડે પાદ્ય, અર્ચ્ય, આચમન એ ઉપચાર અર્પણ કરી “પશુપતયે નમઃ”
એ મંત્ર અને મૂળમંત્રવડે આન, વસ્ત્ર યજ્ઞોપવીત, ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, ફળ, તાંબૂલ,
આરતી, અને મંત્રપુષ્પાંજલિ એ ઉપચાર અર્પણ કર્યા પછી, “શર્વાય ક્ષિતિમૂર્તયે નમઃ” એ
મંત્રવડે ભણી પૂર્વ દિશામાં પૂજા કરવી. મવાય જલમૂર્તયે નમઃ” એ મંત્રવડે ઈશાન દિશામાં
“રુદ્રાય અગ્નિમૂર્તયે નમઃ” એ મંત્ર ભણી ઉત્તરમાં. “ઉગ્રાય વાયુમૂર્તયે નમઃ” એ મંત્ર ભણી
વાયુ દિશામાં, “મીમાય કાકાશમૂર્તયે નમઃ” એ મંત્ર ભણી પશ્ચિમ દિશામાં, “પશુપતયે યજમા-
નમૂર્તયે નમઃ” એ મંત્ર ભણી નૈઋત દિશામાં “મહાદેવાય સોમમૂર્તયે” એ મંત્ર ભણી દક્ષિણ
દિશામાં, “ઈશાનાય સૂર્યમૂર્તયે” એ મંત્ર ભણી અગ્નિ દિશામાં, એ રીતે આઠ દિશામાં, પૂજા

કરી પછી સ્તુતિ અને નમસ્કાર કરી “મહાદેવાય નમઃ” એ મંત્ર ભણી (અક્ષત છાંડી) વિસ્-
ર્જન કરવું. એ રીતે સંક્ષેપે પૂજનો વિધિ કહ્યો. એ કરતાં અધિક વિસ્તાર પુરપાર્થચિંતામણીમાં
જણાવેા. પ્રથમ કહેલો પૂજનો વિધિ શિવરાત્રિને દિવસે, મૃત્તિકાના શિવલિંગમાં પણ કરવો. મૃત્તિ-
કાના લિંગના ઉદાપનનો વિધિ કૌસ્તુભાદિક ગ્રંથોમાં જોવો.

લિંગવિશેષેણફલવિશેષઃ ॥ આયુષ્યંહીરજોલિંગે મૌલિકેરોગનાશઃ વૈદ્યેશશુનાશઃ પાદ્મરા
ગેલક્ષ્મીઃ પુષ્પરાગજેસુલં પૈદ્મનીલેયશઃ મારકતેપુષ્પિઃ સ્ફાટિકેસર્વકામાઃ રાજતેરાજ્યંપિતુમુક્તિઃ હેમે
સત્યલોકઃ તામ્રેપુષ્પિરાયુષ્ય પૈત્તલેતુષ્પિઃ કાંસ્યેકીર્તિઃ લૌહેશશુનાશઃ સીસજેઆયુષ્યં મતાંતરે સૌવર્ણે
બ્રહ્મસ્વપરિહારઃ સ્થિરલક્ષ્મીશ્ચ ઇવંઘંધમયેસૌભાગ્યં હસ્તિદંતજેસેનાપત્યં મોહાદિધાન્યપિષ્ણજેપુષ્પિસુલ
રોગનાશાદિ માપજેસ્ત્રીઃ નાવનીતેસુલં ગોમયજેરોગનાશઃ ગૌઢેન્નાદિ ચંદ્રાંકુરજેવંશકૃદ્ધિરિત્યન્યત્રત્રિ
સ્તરઃ પર્વલિંગસંખ્યાવિશેષાત્ફલવિશેષઃ કૌસ્તુભે ॥

જૂદી જૂદી જાતનાં શિવલિંગના પૂજનથી જૂદું જૂદું
ફળ મળે છે તે કહે છે.

હીરાના લિંગનું પૂજન કરવાથી આયુષ્યવૃદ્ધિ થાય છે. મોતિના લિંગનું પૂજન કરવાથી રોગ-
નાશ, વૈદ્યના લિંગથી શત્રુનાશ, માણિકના લિંગથી લક્ષ્મીપ્રાપ્તિ, પુષ્પરાજના લિંગથી સુખ,
નીલમણિનાં લિંગવડે યશ, મરકત (પાથ) ના લિંગવડે પુષ્પ, સ્ફટિકના લિંગથી સર્વ કામની
પ્રાપ્તિ, રૂપાના લિંગથી રાજ્ય અને પિતૃની મુક્તિ, સુવર્ણના લિંગથી સત્યલોકની પ્રાપ્તિ, ત્રાંબાના
લિંગથી પુષ્પ અને આયુષ્ય, પિત્તળના લિંગથી સતોપ, કાંસાના લિંગથી કીર્તિ, લોહ (લોહા)ના
લિંગથી શત્રુનાશ, સીસાના લિંગથી આયુષ્યવૃદ્ધિ, ખીજા ગ્રંથકારેને મતે સુવર્ણના લિંગવડે બ્રાહ્મ-
ણના ઋણથી મુક્તિ અને સ્થિર લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ. ચંદનનાં લિંગથી સૌભાગ્ય, હાથિદાંતના લિંગ-
થી સેનાધિપતિપણું, ચોખા ઇલાદિક ધાનના લોટના લિંગથી પુષ્પ, સુખ, અને રોગનાશ ઇલાદિક,
ઝાડના લોટના લિંગથી સ્ત્રીપ્રાપ્તિ, માખણના લિંગથી સુખ, છાણના લિંગથી રોગનાશ,
ગોળના લિંગથી અન્ન ઇલાદિકની પ્રાપ્તિ, વાંસનો અંકુર (કોટો) લાવી તેનું લિંગ કરી પૂજા કર-
વાથી વંશવૃદ્ધિ થાય છે. એ પ્રમાણે ખીજા ગ્રંથમાં વિસ્તાર કહ્યો છે. એ રીતે લિંગની અધિક
સંખ્યા થવાથી ફળમાં અધિક્ય તે કૌસ્તુભમાં જોવું.

શિવનિર્માણ્યગ્રહણાગ્રહણવિચારસ્તુતીયપરિચ્છેદેશ્વરઃ માસશિવરાત્રિનિર્ણયઃ પ્રથમપરિચ્છેદેઉક્તઃ
શિવરાત્રિયતોદ્યાપનકૌસ્તુભાદૌશ્વર્યં માસશિવરાત્રિયતોદ્યાપનમપિકૌસ્તુભેસ્પષ્ટં માધામાવાસ્યાયામપ
રાહુવ્યાપિન્યાંયુગાદિત્વાદપિંડકંઠાદંકાર્યં તચ્ચદર્શાદેનસહતંત્રંકાર્યં માધામાવાસ્યાયાંશતતારકા
ચોનેપરમઃપુણ્યકાલસ્ત્રત્રાદ્વાત્પરમાપિતૃત્તિઃ ધનિષ્ઠાચોગેતુતિલાજેનશ્રાદ્ધંકાર્યં તેનવર્ણયુતકાલંપિ
તૃત્તિઃ ક્વતિ શ્રીમદનંતોપાધ્યાયસૂત્રકાશીનાયોપાધ્યાયવિરચિતે ધર્મસિંધુસારે માધમાસકૃત્યનિર્ણય
ઉદ્દેશઃ સમાપ્તઃ ॥

શિવનું નિર્માણ અહણ કરવું અથવા ન કરવું એ નિર્ણયનો વિચાર ત્રીજા પરિચ્છેદમાં જોવો.
દર માસની શિવરાત્રીનો નિર્ણય પ્રથમ પરિચ્છેદમાં (પત્ર ૨૪ માં) કહ્યો છે. શિવરાત્રિયતના ઉદા-
પનનો વિધિ કૌસ્તુભાદિક ગ્રંથોમાં જોવો. શિવરાત્રિનું ઉદાપન પણ કૌસ્તુભમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે.
માઘની અમાસ એ યુગાદિ છે માટે અપરાહ્ન્યાપિની અગત્યાયને દિવસે પિંડરૂપિત શ્રાદ્ધ કરવું,
અને તે દર્શશ્રાદ્ધ સાથે એકંતરે કરવું. માઘની અમાસને દિવસે શતલિપા નક્ષત્રનો યોગ હોય
તો અતિપુણ્યકારક છે અને તે પુણ્યકાળમાં શ્રાદ્ધ કરવાથી પિતૃને અત્યંત તૃપ્તિ થાય છે. ધનિષ્ઠા
નક્ષત્રનો યોગ હોય તો તિથ્યુક્ત અન્નવડે શ્રાદ્ધ કરવું. તેથી દર હજાર વર્ષપર્યંત પિતૃની તૃપ્તિ
થાય છે. ઇતિ શ્રીમદનંતોપાધ્યાયસૂત્રકાશીનાયોપાધ્યાયવિરચિતે ધર્મસિંધુસારે માધમાસકૃત્ય-
નિર્ણયોદ્દેશઃ સમાપ્તઃ ॥

અથ ફાલ્ગુનમાસઃ ॥ મીનસંક્રાંતીપરાઃ પોદશનાઙ્ગ્યઃ પુણ્યાઃ રાત્રૌતુપ્રાગુક્તં ફાલ્ગુને ગોશ્રી
 હિવસદ્વાનં ગોવિંદપ્રીતયેકાર્યં અથ ફાલ્ગુનશુક્લપ્રતિપદમારમ્ભ્યદ્વાદશદિનપર્યંતં પયોવ્રતં શ્રીભાગવતેઽન્તં
 તત્પ્રયોગો મૂલાનુસારેણોક્તઃ ॥

હવે ફાલ્ગુન માસનાં કૃત્ય કહે છે.

મીન સંક્રાંતિની પ્રવેશ પછીની ચોળ ઘડી પુણ્યકાળ. રાત્રિએ સંક્રાંતિ થાય તો તેનો નિર્ણય
 પ્રથમ (પત્ર ૩ માં) કહ્યો છે. ગોવિંદના સંતોષમાટે ફાલ્ગુનમાસમાં ગાય, ચોખા, અને વજ્ર એનું
 દાન કરવું. સ્વાર પછી, કાગણુ ગુદ એકમથકી ખાર દિવસ પર્યંત પયોવ્રત કરવું. તે શ્રીભાગવતમાં
 (અષ્ટમસ્કંધમાં અધ્યાય ૧૬ માં માં) કહ્યું છે. તેનો પ્રયોગ મૂળ પ્રમાણે (શ્રીભાગવતમાં કલા
 પ્રમાણે) લખાયો.

ફાલ્ગુની પૌર્ણમાસી મન્વાદિઃ સાપૌર્વાહિકી ગ્રાહ્યા હ્યમેવ હોલિકા સાપ્રદોપવ્યાપિની મદ્રારહિતા ગ્રાહ્યા
 દિનદ્વયે પ્રદોપવ્યાપિની પરદિને પ્રદોપૈકદેશઙ્ગ્યસૌવાપરૈઃ પૂર્વદિને મદ્રાદોપાત્ પરદિને પ્રદોપસ્પર્શાભાવે પૂર્વ
 દિને પ્રદોપે મદ્રાસત્ત્વેયદિ પૂર્ણિમા પરદિને સાર્ધં ત્રિયામા તતોધિકાવાતત્પરદિને ચ પ્રતિપદ્વિગમિની
 તદા પરદિને પ્રતિપદિ પ્રદોપવ્યાપિન્યાં હોલિકા ઉક્તવિપયેયદિ પ્રતિપદોદ્વાસસ્તદા પૂર્વદિને મદ્રાપુચ્છેવા મ
 દ્રામુપ્તમાન્સ્યસ્ત્વા મદ્રાવામેવ હોલિકાદીપનં પરદિને પ્રદોપસ્પર્શાભાવે પૂર્વદિનેયદિ નિશીથાત્પ્રાક્રમ
 દ્રાસમાસ્તિતદા મદ્રાવસાનોત્તરમેવ હોલિકાદીપનં નિશીથોત્તરમદ્રાસમાસૌ મદ્રામુખંસ્યસ્ત્વા મદ્રાવામેવ
 પ્રદોપે મદ્રામુપવ્યાપિ મદ્રોત્તરપ્રદોપોત્તરયા દિનદ્વયે પિ પૂર્ણિમાયાઃ પ્રદોપસ્પર્શાભાવે પૂર્વદિનપ્રથમદ્રાપુચ્છેત
 દલામે મદ્રાયામેવ પ્રદોપોત્તરમેવ હોલિકા રાત્રૌ પૂર્વાર્ધમદ્રાયા ગ્રાહ્યત્વોક્તેઃ નતુ પૂર્વપ્રદોપાદૌ ચતુર્દશ્યાં નવા
 પરપ્રત્યાયાદ્વાદૌ દિવા હોલિકાદીપનં તુ સર્વપ્રંથવિચ્છંદં ફંદં હોલિકાપૂજનં શ્રવણકર્માદિ ચ દ્રુત્વાપિકુચંતિ
 ચુક્તં ચૈતત્સંકેતિ હોલિકાપૂજનં કૃત્વા મુંજતે તે પાંભોજનસપૂજનસ્ય ચાનનિયમેન શાસ્ત્રસિદ્ધિતકાલલાભઃ ફંદં
 ચંદ્રપ્રહળસત્ત્વે વેધમધ્યે કાર્યમસ્તોદયે પરદિને પ્રદોપે પૂર્ણિમાસત્ત્વે પ્રહળમધ્યપવકાર્યં અન્યથા પૂર્વદિને ॥

ફાલ્ગુની પૂનમ એ મન્વાદિ છે. તે પૂર્વાહિકાળવ્યાપિની લેવી. એ પૂનમનેજ હોલિકા કહે છે.
 તે હોલિકાપૂનમ ભદ્રારહિત હોય એવી પ્રદોપવ્યાપિની લેવી. અને દિવસે પ્રદોપવ્યાપિની હોય અથવા
 બીજે દિવસે પ્રદોપના એકદેશમાં વ્યાપ્તિ હોય તો પ્રથમ દિવસે ભદ્રાદોષ છે માટે બીજા દિવસનીજ
 લેવી. બીજે દિવસે પ્રદોષ કાળે સ્પર્શ ન હોય અને પૂર્વ દિવસે પ્રદોષ સમયે ભદ્રા છતાં જો બીજે
 દિવસે પૂનમ સાક્ર ત્રણ પોદાર અથવા તે કરતાં કાંઈ અધિક હોય અને તેને બીજે દિવસે એકમ
 વધતી હોય તો બીજી પૂનમને દિવસે પ્રદોપવ્યાપિની એકમમાં હોલિકા કરવી. જો પ્રથમ કહેલા
 પ્રશંગમાં એકમ તિથિનો ક્ષય હોય તો પ્રથમ દિવસે ભદ્રાનાં પુચ્છમાં અથવા ભદ્રાનાં કેવળ મુખનો
 ભાગ કરી ભદ્રામાંજ હોલિકા પ્રદીપ્ત કરવી. બીજે દિવસે પ્રદોષસમયે પૂનમનો સ્પર્શ ન હોય અને
 પૂર્વ દિવસે જો મધ્યરાત્રિથી પ્રથમ ભદ્રા સમાપ્ત થતી હોય તો ભદ્રા ઉતરવા પછીજ હોલિકા પ્રદીપ્ત
 કરવી. જો નિશીથ (અર્થ રાત્રિ) પછી ભદ્રા સમાપ્ત થાય તો ભદ્રાનું મુખમાત્ર છોડી ભદ્રામાંજ
 હોલિકા પ્રદીપ્ત કરવી. પ્રદોષકાળે ભદ્રાનું મુખ આવે તો ભદ્રાપછી અથવા પ્રદોષ કાળ પછી હોલી
 પ્રદીપ્ત કરવી. જો અને દિવસે પણ પ્રદોષ સમયે પૂનમનો સ્પર્શ ન હોય તો પૂર્વ દિવસેજ ભદ્રાનાં
 પુચ્છમાં પ્રદીપ્ત કરવી. ભદ્રાનું પુચ્છ ન મળે તો ભદ્રામાંજ પ્રદોષ કાળ પછીજ હોલી પ્રદીપ્ત કરવી.
 કારણ, તિથિના પૂર્વાર્ધની ભદ્રા રાત્રિએ અહણુ કરવી, એવાં વચન છે. પરંતુ પૂર્વ દિવસના પ્રદોષ
 ઇલાદિક કાળે ચૌદશમાં અથવા બીજે દિવસે સાપ્તાહ કાળે હોલિકા પ્રદીપ્ત કરવી નહી. દિવસે હોલી
 પ્રદીપ્ત કરવી એ તો સર્વ ગ્રંથોથી વિરૂદ્ધ છે. એ હોલિકાપૂજન શ્રવણકર્મની પેઠે ભોજન કરીને પણ
 કરે છે, અને તેમ કરવું યોગ્ય પણ છે. કેટલાએક હોલીનું પૂજન કરી પછી ભોજન કરે છે, તેમને
 નિયમ પછી ભોજન અથવા પૂજનનો કાળ શાસ્ત્રથી મળતો નથી. એ હોલીની પૂજન, ચંદ્રઅહણુ હોય
 તો, વેધમાં પણ કરવી. અહણુ અસ્તોદય છતાં બીજે દિવસે એટલે અહણુને દિવસે પ્રદોષકાળે પૂનમ
 હોય તો અહણુમાંજ પૂજન કરવી. પ્રદોષકાળે પૂનમ ન હોય તો પ્રથમ દિવસે પૂનમ કરવી.

અથમદ્રામુખપુચ્છલક્ષણમ્ ॥ પૂર્ણિમાયાંમદ્રાયાસ્ત્રીયાપાદતેઘટીત્રયંપુચ્છં ચતુર્થપાદાચઘટીપંચકંમુખં તથાચમધ્યમાનેનપષ્ટિઘટીમિતાર્યાપૂર્ણિમાયાંપૂર્ણિમાપ્રવૃત્યુત્તરંસાર્ધકોનવિંશતિઘટિકોત્તરંઘટીત્રયંપુચ્છં સાર્ધદ્રાવિંશતિઘટિકોત્તરંઘટીપંચકંમુખં તિથેશ્ચતુરપષ્ટિઘટીમિતત્વેપૂર્ણિમાયાપ્કર્ષિશતિઘટિકોત્તરંપુચ્છં ચતુર્વિંશતિઘટિકોત્તરંમુખં પવંતિથેર્માનાંતરેપ્યુદ્યમ્ ॥

હવે ભદ્રાનાં મુખ અને પુચ્છનાં લક્ષણ કહે છે.

પૂનમમાં ભદ્રાના ત્રીજા પાદની જે છેવટની ત્રણ ઘડી તે ભદ્રાનું પુચ્છ થાય, અને ચોથા પાદની પ્રથમની પાંચ ઘડી તે મુખ થાય. તેમ છતાં મધ્યમ પ્રભાણુયત્રી સાઠ ઘડી પૂનમ માની, પૂનમના આરંભ થકી સાડી ઓગણીસ ઘડી ગયા પછી જે ત્રણ ઘડી તે પુચ્છ, અને સાડી-બાવીસ ઘડી ગયા પછી જે પાંચ ઘડી તે મુખ થાય. જે પૂનમ ચાસટ ઘડી હોય તો પૂનમની ઓઠવીસ ઘડી પછી ત્રણ ઘડી પુચ્છ અને ચોવીસ ઘડી પછી પાંચ ઘડી મુખ એ રીતે તિથિના ક્રમતી વધારે પ્રભાણુ છતાં પણ મુખ અને પુચ્છનો નિર્ણય બાણુવો.

અથપૂજાવિધિઃ ॥ દેશકાલૈસ્સંકીર્ત્યસકુટુંબસ્યમમદુંદારાક્ષસીપ્રીત્યર્થંતત્પીઢાપરિહારાર્થં હોલિકાપૂજનમહંકરિષ્યે इतिसंकल्प्य शुष्कानांकाष्ठानांगोमयपिंडानांचराशिंरुत्वावह्निनाप्रदीप्य तत्र अस्मिर्भयसंत्रस्तैःकृतात्वंहोलिकेयतः अतस्त्वां पूजयिष्यामिभूतेभूतिप्रदामवेति पूजामंत्रेण धीहोलिकायैनमोहोलिकामावाहयामीत्यावाह्य होलिकायैनमइतिमंत्रेणासनपाद्यादिपोडशोपचारान्दत्त्वा तमग्नित्रिःपरिक्रम्यगायंतुचहस्तुच जल्पंतुस्वेच्छयालोकानिःशंकायस्ययन्मतं ज्योतिर्निबंधे पंचमीप्रमुखास्तासुतिथयोन्तपुण्यदाः दशस्युःशोभनास्तासुकाष्ठस्तेयंविधीयते चांडालसूतिकागोदाच्छिद्युद्धारितयद्विना प्राप्तायांपूर्णिमायांतुकुर्यात्तत्काष्ठदीपनं प्रामाद्विश्चमयेवातूर्यनादसमन्वितः ज्ञात्वा राजाशुचिभूरघास्यस्तिवाचनतत्परः दत्त्वादानानिभूरीणिदीपयेद्धोलिकाचितिं ततोभ्युक्ष्यचितिसर्धांसाज्येन पयसासुधीः नालिकेरानिदेयानिबीजपूरफलानिच गीतवाद्यैस्तथानृत्यैरात्रिःसानीयतेजनैः तमग्नित्रिः परिक्रम्यशब्दैर्लिङ्गभगांकितैः तेनशब्देनसापापाराक्षसीवृत्तिमायुयात् एवंरात्रौहोलिकोत्सवंकृत्वा प्रातःप्रतिपदियःश्वपचंदद्राक्षानंकुर्यात् नतस्यदुष्कृतंकिंचिन्नाधयोव्याधयोपिच कृत्वाचावश्यकार्या निस्तप्यपिवृदेवताः वंदयेद्धोलिकाभूर्निसर्वदुष्टोपशान्तये वंदनेमंत्रः वंदितासिचुरेन्द्रेणद्रव्यगणाशंकरणेच अतस्त्वंपाहिनोदेविभूतेभूतिप्रदामवेति होलिकादिनंकरिसंशङ्कतदुत्तरदिनंचशुभेवर्ज्यं होलिकाप्रहणमाशुकायनप्रेतदाहदिषसोत्रपंचमःतत्परंरजकरिसंशङ्कंदिनंचजितं सकलकर्मसंभयमित्युक्तेः प्रहणायनप्रेतदाहेपुनिशीयविभागोनपूर्वदिनपरदिनयोर्भिर्नयोबेयः नरोदोलागतंद्रव्यागोविंदंपुरोत्तमं फाल्गुन्यांसंयतोभूत्वागोविंदस्यपुरं वजेत् ॥

હવે હોલીની પૂજાનો વિધિ કહે છે.

દેશકાળનો ઉચ્ચાર કરી “સકુટુંબસ્ય મમ દુંદારાક્ષસીપ્રીત્યર્થં તત્પીઢાપરિહારાર્થં હોલિકાપૂજનમહં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી મુકેલાં લાકડાં અને છાણુનો ગજ કરી તેમાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી તે ઠંકાણે “અસ્માર્ભિર્મયસંત્રસ્તૈઃ કૃતા ત્વં હોલિકે યતઃ ॥ અતસ્ત્વાં પૂજયિષ્યામિ, ભૂતે ભૂતિપ્રદામવ. ” એ પૂજામંત્રવડે “ધીહોલિકાયૈ નમઃ હોલિકાં આવાહયામિ, એ રીતે આવાહન કરી “હોલિકાયૈ નમઃ ” એ મંત્રવડે આસન, પાદ ઇલાદિક સોળ ઉપચાર અર્પણ કરી “તે અગ્નિને ત્રણ પરિક્રમા કરી જેમનો જેવો મત હોય તેપ્રમાણે નિઃશંકપણે લોકોએ સ્વેચ્છાપૂર્વક ગાયન, હાસ્ય અને ભાષણ કરવું ” બ્યોતિર્નિબંધ ગ્રંથમાં—“શુદ્ધ પાંચમ થકી વદ પાંચમપર્યંત પત્તર તિથિઓમાં દશ તિથિઓ ઉત્તમ અને અનંતપુણ્યકારક છે, અને તેમાં કાષ્ઠ (લાકડાં)ની ચોરી કરવી. આંશળ અથવા મુનાવડીનાં ઘરમાંથી બાળકવડે અગ્નિ મંગાવી, પૂનમને દિવસે ગામની બાહરે અથવા મધ્યે તે કાષ્ઠાદિકનો દાહ કરવો, રાબાએ વાછત્ર વજરાવી આન કરી શુદ્ધ થઈ ગુણ્યાહવાચન કરાવી અનેક દાન દર્શ હોળીને પ્રદીપ્ત કરવી. પછી તે સઘળી હોળીને દ્વિપદિત ધીવડે છાટી નારિયળ અને બીજેરાનાં ફળ વેહેયવાં. તેમજ લોકોએ ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય કરી તે રાત્રી આનંદથી કાઢાકવી. અને વિગ તથા ભગ્યુકા ખરાબ સખ્દો બોલી અગ્નિને ત્રણ પ્રદક્ષિણા

કરવી. તે અશ્વ શબ્દ સાંભળવાથી પાપપ્રપિત્તી તે હુંદા રાક્ષસી તૃપ્ત થાય છે. ” એ રીતે રાત્રિએ દોળીકાને ઉત્સવ કરી પ્રાતઃકાળે એકમને દિવસે જે આંશળને જોઈ કરી જ્ઞાન કરે તેને કશું પાપ, માનગી પીડા અને વ્યાધિ એ થતાં નથી. નિલકર્મ કરી પીતૃ, દેવતાઓનું તર્પણ કરી મધ્યમાં દુષ્ટ (અરિષ્ટ) ની સાંતિમાટે દોળીની વિશ્વતિને નમસ્કાર કરવો. નમસ્કારનો મત્ર,—“વંદિ-
તાસિ સુરેન્દ્રેણ, વ્રહ્મણા શંકરેણ ચ ॥ અતસ્ત્વં પાહિ નો દેવિ, ભૂતે ભૂતિપ્રદા મવ. ” દોળીનો દિવસ અને કરિ નામનો તેથી ધીજો દિવસ એ શુભ કાર્યમાં વચન કરવા કારણ, “દોળીનો દિવસ, ગ્રહણનો દિવસ, ભાવુક દિવસ (વૈશાખ વદ અમાસ), અયનસંક્રાંતિની જે દિવસ, અને પ્રેત (શય) ના દાહનો દિવસ, એ પાંચ દિવસો અને એમના કરિ દિવસો એટલે જોડના પીઠ દિવસો સઘળા શુભકર્મમાં વચન કરવા, ” એવાં વચન છે. ગ્રહણદિવસ, અયનદિવસ અને પ્રેતદહનનો દિવસ એ ત્રણેમાં મધ્ય રાત્રિના વિભાગવરે પૂર્વદિવસ અને કરિદિવસનો નિર્ણય સમજવો. “કાગણની પૂતમને દિવસે પુરુષોત્તમ એવા ગોવિંદને હાંડોગાઉપર બેસાડી હુલાવવા અને તેમનાં દર્શન કરવાં, તેવરે વૈકુંઠપુરપ્રત્યે જાય છે.

ફાલ્ગુનકૃષ્ણપ્રતિપદિવસંતારંભોત્સવઃ સાચૌદયિકીગ્રાહ્યા દિનત્રયેસર્વેપૂર્વા અન્નતૈલાભ્યંગ ઉક્તઃ
અન્નપ્રતિપદિચૂતપુષ્પપ્રાશનમુક્તં તત્રપ્રકારઃ ગોમયોપલિતેગૃહાંગણેશુકૃત્વત્સાસનઉપવિષ્ટઃ પ્રાચ્છુરુઃ સુષા
સિન્યાશ્રુતચંદનતિલકુનિરાજનઃસચંદનમાન્નકુસુમપ્રાશ્નીયાત્ તથમન્નઃ ચૂતમધ્યંવસંતસ્યમાકંદકુસુમં
તથ સચંદનંપિવામ્યઘસર્થકામાર્થસિદ્ધયઃ સર્થ-
કામાર્થસિદ્ધયે. ॥

કાગણ વદ એકમને દિવસે વસંત ઋતુના આરંભનો ઉત્સવ કરવો, તે ઉત્સવમાટે એકમ મૃગેંદ્રયન્ધ્રાપિની લેવી. બન્ને દિવસે મૃગેંદ્રયન્ધ્રાપિની હોય તો પ્રથમ દિવસની લેવી. એ એકમને દિવસે તૈશાભ્યંગ કરજું. એ એકમને દિવસે આંખાનો મોહાર ખાવો, તેનો વિધિ—છાણુવડે લીધી ખવિત્ર કરેલા આગણામાં આમન ઘાલી તેઉપર ચેત વસ્ર ઘિછાપી તેની ઉપર પૂર્વેમુખે બેસવું. મછી ચુવામિનીના હાથથી ચંદનનું તિલક અને આરતી કરાવી ચંદનચુક્ર એવો આંખાનો મોહાર ભક્ષણ કરવો. તેનો મત્ર,—“ચૂતમધ્યં વસંતસ્ય, માકંદ કુસુમં તથ ॥ સચંદનં પિવામ્યઘ, સર્થ-
કામાર્થસિદ્ધયે. ”

કૃષ્ણઠિતીયાયાદેશગ્રામાધિપતિર્વિંતતેવિતાનાદિશોભિતેદેશેરમ્યાસનેઉપવિદ્ય ધૌરજાનપદાનુલોકા
ન્ સિદ્ધરાદિક્ષોદૈચંદનાદિભિઃપટ્ટવાસૈશ્વયિકીર્ચ્યં તેમ્યસ્તાંબુલાદિદત્વા નૃત્યગીતવિનોદૈર્મહોત્સવંકુર્યાત
દ્દાનીપ્રાશ્રુતજનાસ્તુઠ્ઠણપંચમીપર્યંતમેતમુત્સવંકુર્વંતિ ઇતિ હોલિકોત્સવઃ ॥

કાગણ વદ બીજને દિવસે દેશ અથવા ગામના અધિપતિએ વિશાલ જગ્યાને ઘિછાનાવડે મુગોભિત કરી લઈ ઉત્તમ આમન માંડી તેઉપર બેસી નમસ્કાર કરી અને દેશવાસી એવાં સઘળાં ગીતાનાં મનુષ્યોઉપર ગિરોર શુભાશ, ચંદન, અને મુગધી ચૂર્ણ હંભાદિક છાંટી તેમને તાંબૂસ હંભા-
દિક દઈ નૃત્ય, ગીત, અને વિગેદ હંભાદિકવરે મોટો ઉત્સવ કરવો. હાલમાં પ્રાકૃત મનુષ્યો તો વદ પાંચગાપર્યંત એ ઉત્સવ કરે છે. એ રીતે દોળીનો ઉત્સવ સમાપ્ત થયો.

પાઃશુનામાયાસ્યામન્વાદિઃ સાપરાઢ્ય્યાપિનીગ્રાહ્યા ઇતિશ્રીમદનંતોપાધ્યાયસુનુકારીનાયોપાધ્યાય
નિરચિતે ધર્મસિંધુસારે ફાલ્ગુનમાસકૃત્યનિર્ણય ઉદ્દેશઃ સમાપ્તઃ ॥

કાગણની અમાવાસ્યા મન્વાદિ છે, તે અપરાઢ્યગ્રાપિની લેવી. ઇતિ શ્રીમદનંતોપાધ્યાય-
સુનુકારીનાયોપાધ્યાયનિરચિતે ધર્મસિંધુસારે ફાલ્ગુનમાસકૃત્યનિર્ણયોદ્દેશઃ સમાપ્તઃ ॥

અથપરિચ્છેદદ્વયગોપાર્યંતપ્રકીર્ણપ્રકરણમુચ્યતે ॥ ઢાદશસ્થાપિમાસેપુષ્યાદેવ્યતીપાતાદિ
યોગસમરણ્યાદિનક્ષત્રસ્યવાપરાઢ્ય્યાસ્યાદર્શવચિર્ણયોદેયઃ ઉપવાસાદૌપ્રચુરાચારામાયાગ્નોક્તઃ અથવાં
દ્રસાંચત્સરમેદાઃ પ્રમયોત્રિમધ્યગુરુઃપ્રમોદોષપ્રજાપતિઃ અંગિરાઃશ્રીમુખોમાયોયુવાધાતાતયૈચ ૨૧
શ્વરોયદુધાન્યધપ્રમાર્ચાવિષ્ણુમૃષ્ટઃ ચિત્રમાનુઃસુમાનુશ્ચતારણઃપાંચિવોચ્યઃ ૨ સર્વજિત્સર્વધારીચ્ચ

રોધીવિહતિઃશરઃ નંદનોવિજયઐવજયોમન્મથદુર્મુલૌ ૩ હેમલંવીવિલંબીચવિકારીશાર્વરીપ્લવઃ શુભક
ચ્છોમહત્ક્રોધીવિશ્વાવસુપરાભવૌ ૪ પ્લવંગઃકીલકઃસૌમ્યઃસાધારણવિરોધકૃત્ પરિધાવીપ્રમાદીચજા
નંદોરાક્ષસોનલઃ ૫ પિંગલઃકાલયુક્તશ્ચસિદ્ધાર્થીતૈદ્રુર્મતી દુંડુમીઋષિરોદ્રાપીરકાક્ષીક્રોધનઃક્ષયઃ ૬
હતિ રવેઃરાશિસંક્રમયન્નક્ષત્રસંક્રમેષિપોઢશનાઋણઃપૂર્વત્રપરત્રચપુણ્યકાલઃ ॥

હવે બન્ને પરિચ્છેદમાં કહ્યા ઉપરાન્ત બાકી રહેલું પરચુટણ
પ્રકરણ કહે છે.

આરે ભાસમાં આદિવિષે, વ્યતીપાતાદિક જે ચોગ અને ભરણી ઇત્યાદિક જે નક્ષત્ર તેમના
નિર્ણય અપરાહુકાળઆશિષવરે દસે પ્રમાણે બહુવે. વ્યતીપાતાદિક ચોગ અને ભરણી આદિક નક્ષ-
ત્રોમાં ઉપવાસાદિક કરવાનો અધિક આચાર નથી, માટે તેના નિર્ણય કહ્યો નથી. હવે ચાંદ્ર સંવત્સ-
રોના નામો કહે છે.—“પ્રભવ, વિભવ, શુદ્ધ, પ્રભોદ, પ્રભાપતિ, અંગિરા, શ્રીમુખ, ભાવ, ધ્રુવા,
ધાતા, ઇશ્વર, બહુધાન્ય, પ્રમાથી, વિક્રમ, વૃષ, ચિત્રભાનુ, સુભાનુ, તારણ, પાર્થિવ, વ્યથ, સર્વેશ્વર,
સર્વધારી, વિરોધી, વિકૃતિ, ખર, નંદન, વિજય, જય, મન્મથ, દુર્મુખ, હેમલંબ, વિલગ્ન, વિકારી,
શાર્વરી, પ્લવ, શુભકૃત, શોભકૃત, ક્રોધી, વિશ્વાવસુ, પરાભવ, પ્લવંગ, કીલક, સૌમ્ય, સાધારણ,
વિરોધકૃત, પરિધાવી, પ્રમાદી, આનંદ, રક્ષસ, અનલ, પિંગલ, કાલયુક્ત, સિદ્ધાર્થી, રોદ્ર, દુર્ભેતિ,
દુંડુભિ, રૂપિરોદ્રારી, રક્તાક્ષી, ક્રોધન, અને ક્ષય.” એ પ્રમાણે સાઠ ચાંદ્ર સંવત્સરનાં નામ થાય
છે. જેમ સૂર્યની સંક્રાંતિના પ્રથમ પુણ્યકાળ કહ્યો છે તેમ નક્ષત્રમાં સૂર્યના સંક્રમણનો પણ
પ્રથમની અને પાછળની સોળ સોળ ઘડી પુણ્યકાળ બહુવે.

અથચંદ્રાદીનાંસંક્રાંતૌપુણ્યકાલઃ ॥ ચંદ્રસ્યસંક્રાંતૌપ્રાકૃપરત્રચત્રયોદશપલાધિકાપકાઘટી
પુણ્યકાલઃ મૌમસ્યૈકપલાધિકાશ્ચત્વોનાઋણઃ સુધસ્યચતુર્દશપલાધિકાસ્તિષ્ઠઃ શુરોઃસપ્તત્રિંશતપલાધિ
કાશ્ચત્વઃ શુક્રસ્યૈકપલાધિકાશ્ચત્વઃ શનેઃસપ્તપલાધિકાઃપોઢશ પતાઃસર્વાપ્રાકૃપરત્રચત્રયોદ્ધવાઃ રા
શ્રૌપ્રદાંતરાણાંસંક્રમેરાત્રાવેષપુણ્યકાલઃ સૂર્યસંક્રાંતિવદિવાપુણ્યત્વવિધાયકામાવાત્ ચંદ્રાદિસંક્રાંતિ
પુષ્કાનંકામ્યંનતુનિત્યમ્ ॥

હવે ચંદ્ર, મંગળ ઇત્યાદિક ગ્રહોની સંક્રાંતિનો પુણ્યકાળ કહે છે.

ચંદ્રની સંક્રાંતિની પ્રથમની એક ઘડી અને તેર પળ તથા પાછળની એક ઘડી અને તેર પળ
પુણ્યકાળ. મંગળની સંક્રાંતિની ચાર ઘડી અને એક પળ પુણ્યકાળ. બુધની સંક્રાંતિની ત્રણ ઘડી
અને ચૌદ પળ પુણ્યકાળ. ગૃહરપતીની સંક્રાંતિની ચાર ઘડી અને સઠત્રીસ પળ પુણ્યકાળ. શુક્રની
સંક્રાંતિની ચાર ઘડી અને એક પળ પુણ્યકાળ. શનિની સંક્રાંતિની સોળ ઘડી અને સાત પળ પુણ્ય-
કાળ. એ સંઘળી ઘડિઓ પૂર્વની અને પાછળની બહુવી. સૂર્યની સંક્રાંતિ પ્રમાણે દિવસે પુણ્યકાળ
લેવામાં વચન નથી, માટે સૂર્ય વિના બીજા ગ્રહની સંક્રાંતિ શત્રિએ થાય તો શત્રિએજ પુણ્યકાળ
બહુવે ચંદ્રાદિક ગ્રહોની સંક્રાંતિને દિવસે જાન કરવું તે કામ્ય છે, નિત્ય નથી.

આદિત્યાદિસૂચિતપીઠાનિરાસાર્થસ્નાનાનિ ॥ મંજિષ્ઠાગમમદકુંકુમરત્તચંદનાનિ જલ
પૂર્ણેતામ્રપાત્રેમ્રક્ષિપ્યન્નાનં સૂર્યપોઢાહરં ઉશીરશિરીષકુંકુમરત્તચંદનયુતશંલતોયેનન્નાનં ચંદ્રદોષહરં
લદિરદેવદાવતિલામલકયુતરૌપ્યપાત્રજલેનન્નાનંમૌમે ગમ્મમદયુતસંગમજલેનમૃતપાત્રસ્યેનન્નાનંવુષે ઔ
તુંબરવિલ્વવદામલકાનાંફલેયુતસૌવર્ણપાત્રજલેનન્નાનંગુરૌ ગોરોચનગમ્મદશતપુષ્પાશતાધરીયુતરાજત
પાત્રજલેનન્નાનંશુકે તિલમાપપ્રિયંગુગંધપુષ્પયુતલોહપાત્રસ્થજલેનન્નાનંશનો ગુગ્ગુલહિંગુહરિતાલમનઃ
શિલાયુતમહિષશંગપાત્રજલેનન્નાનંરાહૌ વરાહોત્ત્વાતપર્વતામ્રમૃચ્છાગક્ષીરયુતલદ્વપાત્રજલેનન્નાનંકેતૌ ॥

સૂર્યાદિક ગ્રહોએ સૂચિત કરેલી પીઠાની નિવૃત્તિમાટે જ્ઞાન કહે છે.

મશ્ક, હાથીનો મદ, કેશર, અને રક્તચંદન (રતાંબલી), એ ઔષધો જળપૂર્ણ ગ્રાંથાનાં
પાત્રમાં નાંખી તે બલવડે જ્ઞાન કરવાથી સૂર્યની પીઠા દૂર થાય છે. વાળો, શિરીષ (સરસો)

કેશર, અને રક્તચંદન એ ઔષધો જળમાં મેલી તે જળવડે સંખ ભરી આન કરવાથી ચંદ્રની પીડા દૂર થાય છે. ખેર, દેવદાસ, તિલ અને આમળાં એ રૂપાનાં પાત્રમાં નાંખી તેમાં જળ લઈ તે જળવડે આન કરવાથી મંગળની પીડા દૂર થાય છે. સંગમનું જળ હાથીના મદ સહિત માટીનાં પાત્રમાં મેલી તેવડે આન કરવાથી બુધની પીડા દૂર થાય છે. ઔદુંબર (શુભર), બિલી, વડ, અને આમળાં, એમનાં ફલયુક્ત જળ સુવર્ણનાં પાત્રમાં લઈ આન કરવાથી શુક્રની પીડા નિવૃત્ત થાય છે. ગોરોચન, હાથીનો મદ, વિરિચારી, અને શતાવરી યુક્ત જળ રૂપાનાં પાત્રમાં લઈ આન કરવાથી શુક્રની પીડા નિવૃત્ત થાય છે. તિલ, અરદ, કાંગ, અને આશુપાલવે યુક્ત જળ લોહનાં પાત્રમાં લઈ આન કરવાથી શનિસંબંધી પીડા નિવૃત્ત થાય છે. શુગળ, હાંગ, હરતાલ, અને મલુ-સિલ્લરહિત જલ મણિ (પાશ) નાં સીંગણમાં ભરી તે જળવડે આન કરવાથી શહુકૃત પીડા દૂર થાય છે. શુવરે ઉખેડેલી પર્વતના શિખરની માટી અને બકરીનું દૂધ ગંડાના પાત્રમાં રાખી તેમાં જળ ભરી તે જળવડે આન કરવું; તેથી કેતુ પીડા દૂર થાય છે.

અથગ્રહપ્રીત્યર્થદાનાનિ ॥ માણિક્યગોધૂમધેનુરક્તચલગુહદેમતાવ્રત્કચંદનકમલાનિરત્નઃપ્રીત્યર્થદાનાનિ ઘંશપાત્રસ્યતંડુલકપૂરઐકિકશ્વેતવસ્ત્રધૃતપૂર્ણકુંભવૃપમાશ્વંદ્રસ્ય પ્રવાલગોધૂમમસૂરિકારકયુવગુહસુવર્ણરક્તચલતામ્રાણિમૌમસ્ય નીલવસ્ત્રસુવર્ણકાંસ્યમુદ્રગારુત્મહાસીહસ્તિવંતપુષ્પાણિબુધસ્ય પુષ્પરાગમણિહરિદ્રાશર્કારાશ્વપીતધાન્યપીતવસ્ત્રલચળસુવર્ણાનિસુરગુરોઃ ચિત્રવસ્ત્રશ્વેતાશ્વધેનુવસ્ત્રમણિસુવર્ણરત્નતંગઘંતંડુલાઃશુક્રસ્ય હંદ્રનીલમાપતૈલતિલકુલિત્યમહિપીલોહરુષ્ણધેનવઃશનેઃ ગોમેદાશ્વનીલવસ્ત્રકંચલતૈલતિલોહાનિરાહોઃ ચૈદ્યૈતૈલતિલકંચલકસ્તૂરીછાગવસ્ત્રાણિકેતોર્દાનાનિ શનિપીઢાપરિહારાર્થશનિવારેતૈલાભ્યંગસ્તૈલદાનાંચ ॥

હવે નવગ્રહનાં દાન કહે છે.

સૂર્યની પ્રીતિમાટે ખાણિક, ગહું, ગાય, રક્ત વસ્ત્ર, ગોળ, સુવર્ણ, ત્રાંબું, રક્તચંદન, અને કમળ, એનું દાન કરવું.

ચંદ્રમાટે-ત્રાંસનાં પાત્રમાં ભરી ચોખા, કપૂર, મોતિ, શ્વેત વસ્ત્ર; ધૃતપૂર્ણ કુંભ; અને બેલ.

મંગળમાટે-પરવાળાં, ગહું, મસુર, રાતો બેલ, ગોળ, ચોનું, શતું વસ્ત્ર, અને ત્રાંબું.

બુધનાં દાન-નીલું વસ્ત્ર, સુવર્ણ, કાંસાનું પાત્ર, મગ, પાચ મણિ, દાસી, હાથીનો દાંત, અને કૂળ.

શુક્રનાં દાન-પુષ્પરાજ, હલદર, સાખર, ઘોરો, પીળું ધાન્ય, પીળું વસ્ત્ર, લૂણ, અને સુવર્ણ.

શુક્રનાં દાન-ચિત્ર વસ્ત્ર, શ્વેત ઘોરો, ગાય, હીરો, સુવર્ણ, ચંદન અને ચોખા.

શનિનાં દાન-નીળ મણિ, અરદ, તેલ, તિલ, કળથી, ભેંસ, લોહું, અને કાળી ગાય.

શહુનાં દાન-ગોમેદ મણિ, ઘોરો, સ્થામ વસ્ત્ર, કામલો, તેલ, તિલ, અને લોહું.

કેતુનાં દાન-ચૈદ્ય મણિ, તેલ, તિલ, કામલો, કરતુરી, બકરી, અને વસ્ત્ર, એ દાન કરવાં.

શનિકૃત પીડાના નાશમાટે શનિવારે તૈલાભ્યંગ અને તેલનું દાન કરવું.

અથશનિવ્રતમ્ ॥ લોહમયંશનૈતૈલકુંભેલોહેમ્ન્યેવાનિશ્લિષ્યરુષ્ણવસ્ત્રાભ્યાંકંચલેનવાયુતં ક્ષણેતુગંધપુષ્પૈશ્ચલસરાગ્રસ્તિલોદનૈઃ પૂજયિત્વારુષ્ણાયદ્વિજાયતદભાવેન્યસ્મૈસશનિર્દેયઃ તદ્દશનોદેવીરિતિમંત્રઃ શદ્રાદેસ્તુ યઃપુનર્નષ્ટરાજ્યાયનલાયપરિતોષિતઃ સ્વપ્રદર્શનિજંરાજ્યંસમેસૌરિઃપ્રસીદતુ નમોર્કેપુત્રાયશનશ્ચરાયનીહારવર્ણાંજનમેચકાય શ્રુત્વારહસ્યંમયકામદસ્ત્યંફલપ્રદોમેમયસર્વપુષ્પેત્યાદયઃ પર્વમતં પ્રતિશનિવારંસંયત્સરંકાર્યં કોણસ્વર્ગિંગલોવમ્નઃરુષ્ણોરીત્રૌંતકોયમઃ સૌરિઃશનૈશ્ચરોમંદઃપિપ્પલાદેનસંસ્તુતઃપ્રતિદશનામાનિવાનિત્યંપટનીયાનિ અથશનિસ્તોત્રં પિપ્પલાદ ઉવાચ નમસ્તેકોણસંસ્થાયર્પિંગલાયનમોસ્તુતે નમસ્તેયમુરુપાયઠ્ઠ્ણાયચનમોસ્તુતે નમસ્તેરૌદ્રવેદાયનમસ્તેચાંતકાયચ નમસ્તેયમસંસ્થાય નમસ્તેસૌર્યયિમો નમસ્તેમંદસંજાયશનૈશ્ચરનમોસ્તુતે પ્રસાદંકુપ્દેવેશદીનમ્યપ્રણતસાચ અનેનસ્તોત્રે વાપ્સ્યહંપ્રાનઃશનિસાયનેનસર્પસત્તવાર્ષિકશનિપીઢાનાશઃ ॥

હેવે શનિનું વ્રત કહે છે.

લોહાની શનિની શ્રુતિ કરી લોહાના અથવા માટીના કુંભમાં તેલ ભરી તેમાં તે શ્રુતિ રાખી કાળાં બે વસ્ત્રવડે અથવા કમળવડે વીંથી કાળાં પુષ્પ, સુગંધી પુષ્પ, તિલચુક્રા અન્ન, અને તિલની ખીચડી ઇલાદિકવડે તે શ્રુતિની પૂજા કરી સ્થાપ વર્ણુના બ્રાહ્મણને, અથવા તેવો ન મળે તો ખીન્ન બ્રાહ્મણને "શન્નો દેવીઃ" એ મંત્ર ભણી તે શ્રુતિનું દાન કરવું. શુદ્ધાદિક દાન કરનારો હોય તો તેણે, "યઃ પુનર્નષ્ટરાજ્યાય, નલાય પરિતોપિતઃ ॥ સ્મરે દ્વૈ નિજં રાજ્યં, સ મે સૌરિઃ પ્રસીદતુ ॥ નમોઽર્કપુત્રાય શનૈશ્ચરાય, નીહારવર્ણોજનમેચકાય ॥ શ્રુત્વા રહસ્યં ભવ કામદસ્ત્વં ફલપ્રદો મે ભવ સૂર્યપુત્ર," ઇલાદિક મંત્રવડે દાન કરવું. એ પ્રમાણે દર એક શનિવારે એક વર્ષપર્યંત વ્રત કરવું, અને નિત્ય "કોણસ્યઃ પિંગલો વસુઃ, કૃષ્ણો રૌદ્રોઽત્કો યમઃ ॥ સૌરિઃ શનૈશ્ચરો મંદા, પિપ્પલાદેન સંસ્તુતઃ" એ દશ નામનો નિત્ય પાઠ કરવો. હેવે શનિસ્તોત્ર કહે છે—પિપ્પલાદ ઉવાચ ॥ નમસ્તે કોણસંસ્થાય, પિંગલાય નમોસ્તુ તે ॥ નમસ્તે યમરૂપાય, કૃષ્ણાય ચ નમોસ્તુ તે ॥ નમસ્તે રૌદ્રદેહાય, નમસ્તે ચાંતકાય ચ ॥ નમસ્તે યમસંજ્ઞાય, નમસ્તે સૌરયે વિમો ॥ નમસ્તે મંદસંજ્ઞાય, શનૈશ્ચર નમોઽસ્તુ તે ॥ પ્રસાદં કુરુ દેવેશ, દીનસ્ય પ્રણતસ્ય ચ," આ સ્તોત્રનો નિત્ય પાઠ કરી શનિની સ્તુતિ કરવાથી સાડા સાત વર્ષ (પનોતિ)ની શનિએ કરેલી પીડા નિવૃત્ત થાય છે.

શ્વિચારેસૂર્યપૂજોપવાસસૂર્યમંત્રજપૈઃસર્વરોગનાશઃ ક્ષીર્દીપ્તઃસૂર્યાયેતિપદ્મહરઃસૂર્યમંત્રઃ इति श्रीमत्काश्युपाध्यायसूरिसूनुयज्ञेश्वरोपाध्यायानुજ્ઞાનંતોપાધ્યાયસૂરિસુતકાશીનાથોપાધ્યાયવિરचितે ધર્મસિંધુસારે પ્રકીર્ણનિર્ણય ઉદ્દેશઃ સમાપ્તઃ ॥

શનિવારે સૂર્યપૂજા, ઉપવાસ, સૂર્યના મંત્રનો જપ ઇલાદિ રીતે આરાધન કરવાથી સર્વ રોગ નિવૃત્ત થાય છે "ક્ષીર્દીપ્તઃ સૂર્યાય," એ છ અક્ષરનો સૂર્યનો મંત્ર ભણવો. ઇતિ શ્રીમત્કાશ્યુપાધ્યાયસૂરિસૂનુયજ્ઞેશ્વરોપાધ્યાયાનુજ્ઞાનંતોપાધ્યાયસૂરિસુતકાશીનાથોપાધ્યાયવિરચિતે ધર્મસિંધુસારે પ્રકીર્ણનિર્ણયઃ ॥

ઉક્તઆદ્યપરિચ્છેદેસામાન્યેનવિનિર્ણયઃ ॥ દ્વિતીયેસિન્ધુપરિચ્છેદેવિશેષેનવિનિર્ણયઃ ॥

પ્રથમ પરિચ્છેદમાં સામાન્યે કરી નિર્ણય કહ્યો છે અને બીજા પરિચ્છેદમાં વિશેષે કરી નિર્ણય કહ્યો છે.

મીમાંસાધર્મશાસ્ત્રજ્ઞાઃસુધિયોનલસાનયઃ ॥ કૃતકાર્યાઃપ્રાક્ષિબંધૈસ્તદર્થનાયમુદયમઃ ॥ ૧ ॥

અંથકાર આ અન્થ કરવાનું પ્રયોજન કહે છે.

મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્રના બાણનાર, યુદ્ધિમાન, અને આલસ્ય રહિત એવા વિદ્વાનો તો ગ્રામીન વિદ્વાનોએ કરેલા ગ્રામીન નિબંધો બેઇનેજ કૃતકાર્ય થાય છે, અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયેલાં કાર્યો કરે છે, તેથી આ મહારો ઉદ્યોગ તેમને માટે નથી.

યેપુનર્મદમતયોલસાગજ્ઞાનિર્ણયમ્ ॥ ધર્મેવેદિતુમિચ્છંતિરચિતસ્તદપેક્ષયા ॥ ૨ ॥

નિવંધોયંધર્મસિંધુસારનામાસુવોદનઃ ॥ અમુનાપ્રીયતાંશ્રીમદ્વિઢ્લોમકવત્સલઃ ॥ ૩ ॥

સારે જે મંદયુદ્ધિ, આળસુ, નિર્ણયના અજ્ઞાની છતાં ધર્મવિષે નિર્ણય બાણવાની ઇચ્છા રાખે છે તેઓને માટે ધર્મસિંધુસાર નામનો આ સુવોધ અન્થ મેં રચ્યો છે. આ અન્થવડે ભક્તવત્સલ એવા શ્રીમદ્વિઢ્લ સંતુષ્ટ થાઓ.

સર્વમૂલવચનાનીહથેયાનિતદ્વિચારથ્થ ॥ કૌસ્તુભનિર્ણયસિંધુશ્રીમાધવકૃતનિબંધેભ્યઃ ॥ ૪ ॥

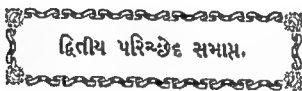
આ અન્યવિષે સર્વેન મૂળવચન અને તેમનો વિચાર બેબો હોય તો તે કૌસ્તુભ નિર્ણયસિંધુ અને શ્રીમાધવે કરેલા ને નિબંધ તેઓમાંથી બેબો.

પ્રેમ્નાસન્નિર્ગ્રંથઃસેવ્યઃશબ્દાર્થતઃસદોપોપિ ॥

સંશોધ્યવાપિહરિણાસુદામમુનિસતુપપૃથુકમુષ્ટિરિવ ॥ ૫ ॥

इति श्रीमत्काश्युपाध्यायसूरिसूनुयश्वेश्वरोपाध्यायानुजानंतोपाध्यायसूरिसुतकाशीनाथोपाध्यायविर-
चिते धर्मसिंधुसारे द्वितीयपरिच्छेदः समाप्तः ॥

આ મહારો અન્ય કવચિત્ સ્થલે ને શબ્દ અને અર્થબડે દોષ સહિત હોય તો પણ વિક્ષા-
નાએ શોધન કરી પ્રેમપૂર્વક ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. તેમાં દષ્ટાંત—સુદામા બ્રાહ્મણે આપેલા પાવા
ફાતરીસમેત હતા તો પણ શ્રીહરિએ તેમાંની ફાતરીનો લાગ કરી શુદ્ધ કરી તે જેમ ભક્ષણ
કીધા, તેમ વિક્ષાનાએ આ મહારા અથનો સ્વીકાર કરવો. ઇતિ શ્રીમત્કાશ્યુપાધ્યાયસૂરિસુત-
યજ્ઞેશ્વરોપાધ્યાયાનુજાનંતોપાધ્યાયસૂરિસુતકાશીનાથોપાધ્યાયવિરચિતે ધર્મસિંધુસારે પ્રકીર્ણનિર્ણ-
યોદેશઃ સમાપ્તઃ ॥

દ્વિતીય પરિચ્છેદ સમાપ્ત.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गर्भाधानादिसंस्कारबुद्धे मनसि भावितम् ॥

मुनिमिस्तत्त्वलब्धयर्थं, वंदे काममदं प्रभुम् ॥ १ ॥

ये रीते भंगलाभ्यस्तु करी तृतीय परिच्छेदना आपांतरने आरंभ कर्तुं.

श्रीपांडुरंगमकलंककलानिधानकांतानन्यद्वुद्धानमनमुद्धान ॥

श्रीवत्सकौस्तुभरमोल्लसितोरसंतवंदेपदाब्जभृतनंददुदारसंतम् ॥ १ ॥

कलंकरहित चंद्रसमान सुंदर सुभवाणा; तेभ जेने अज्ञानिओये करेला नभस्कार पणु निरर्थक यता नथी; तेभज श्रीवत्स, कौस्तुभ, अने लक्ष्मीवडे सुशोभित ॥ पक्षस्थल जेवुं; अने जेनां अरबुक्षमणना आश्रयथडी भेटाटा साधुजने पौषणु अने आनंद पाभेछे; जेवा जे श्रीपांडुरंग तेने नभस्कार कर्तुं.

श्रीमाम्रियंसुकरणार्णवमाशुतोषं दीनेष्टपोपमघसंहतिसिंघुशोपम् ॥

श्रीरुक्मिणीमतिमुपपुरुषंपरंतं वंदेदुरंतचरितंहृदिसंचरतम् ॥ २ ॥

श्रीमा नदी छे प्रिय जेने जेवा, कर्तुणा सागर, शीघ्र संतुष्ट यनास, लक्ष्मीना भनारथ पौषणु करनारा, पापसमुद्धरण समुद्रना शोषणु करनारा, लक्ष्मीस्वरूप जे इकिभली तेनी बुद्धिना आनंद कर्षणु करनारा, अने हृदयस्थलभां देहेनारा छतां अनंतचरित जेवा परम पुरुष जे श्रीपांडुरंग तेने नभस्कार कर्तुं.

वंदेप्रतिमंतमयानिशंकरं घत्तांसमेष्टमिंदिवानिशंकरम् ॥

शिवांचविश्वेशमथोपितामहं सरस्वतीमाशुभजेपितामहम् ॥ ३ ॥

पापना नास करनारा जे शंकर तेने नभस्कार कर्तुं. ते शंकर वरद जेवा पोताने हाथ न्हास भस्त्रक उपर रात्रि दिवस धारणु करे. पार्वती देवी, गङ्गापति, ब्रह्मदेव, अने प्रसिद्ध जेवा सरस्वती जे सर्वेने शीघ्र हुं नभस्कार कर्तुं.

श्रीलक्ष्मीगण्डहंसहृत्शिरसंप्रयुज्जमीशंकपिं श्रीसूर्यविधुभौमविद्वक्कविच्छायास्तुतान्पण्णुखम् ॥

इंद्राद्यान्विबुधान्गुरुभ्रजजनीतांतत्त्वंनताभिचं नत्वार्यान्वितनोमिमाधवमुखाधर्माधिधारसंतितम् ४

श्रीलक्ष्मी, गण्ड, शेष, प्रयुज्ज, नारायण, हंसमान, श्रीसूर्य, चंद्र, भंगण, युध, शुभ, शुक्र, शनि, स्वामि कार्तिक, इंद्रादिक, सर्व देव, पोताना शुभ, आता, अनंत नामना पिता, अने अष्ट जेवा आध्यात्मिक धर्मशास्त्रना निर्बंधकताओ जेओ सर्वेने नभस्कार करी अति विस्ताररहित अने अति संक्षेपरहित जेवा धर्माधिधार नामने ग्रंथ रचुं.

हृद्वापूवैनिबंधान्प्राच्यांश्चनवांश्चतेपुसिद्धार्थान् ॥ प्रायेणमूलवचनान्युज्जिह्वलित्वासिबालबोधाय ५

आ ग्रंथ देवण कथोक्तद्विपत नथी पणु आचीन विद्वानेना ग्रंथेना अभिप्राय प्रभावे छे, जेविषे कहेछे—कभणकरलक्ष्मि निर्णयसिंधु, नीलकंठलक्ष्मि द्वादशभूषण, विष्णुलक्ष्मि पुरुषार्थ-वितामल्ली, काण्माधव, हेमाद्रि अने अनंतदेवकृत कौस्तुभ धर्मादिक प्राचीन अने अर्वाचीन ग्रंथो जेछ तेओनांनां बहुधा भूलवयने छोजी देवण प्रसिद्ध अर्थमात्र आणकेना बोधने अर्थ हुं लभुं.

उक्त्वाधर्माधिधारसारेसिभिर्निर्यंकालगोचरम् ॥ परिच्छेदेप्रथमजेद्वितीयेचयथाक्रमम् ॥ ६ ॥

अथगर्भाधानादिसंस्कारान्धर्मान्पृष्ठादिसंमतान् ॥ चर्येसंक्षेपतःसंतोऽनुष्टुप्कृतदयालयः ॥ ७ ॥

आ धर्माधिधारना प्रथम अने णीळ परिच्छेदभां कभपूर्वक काणसंगंधी निर्णय कहीने हवे शुद्धसूत्रादिक प्रभावे गभीरानादि संस्कार अने आचारादि धर्म, संक्षेपे कहुं. भाटे दयाणु जेवा सननेना अनुग्रह करे.

काशीनायाभिधेनात्रानंतोपाध्यायसूनुना ॥ निर्णीयतेयदेवचुशोधनीयमनीयिमिः ॥ ८ ॥

अनंत उपाध्यायने पुत्र हुं काशीनाथ आ ग्रंथभां जे निर्णय लभुं ते विद्वानेजे शोधन करवे.

તત્રાદૌર્ગભાધાનસંસ્કારચન્દ્રતે ॥ તદુપયોગિતયાપ્રથમરજોદર્શનેદુષ્ટમાસાદિનિર્ણયતે
તત્રચૈત્રજ્યેષ્ઠાપાઢભાદ્રપદકાર્તિકૈષૌમ્યામાસાદુષ્ટાઃ પ્રતિપદિકાષ્ટમીપૃષ્ઠીદ્વાદશીપંચદશ્યોઽનિષ્ફલાસ્તિ
થયઃ તથારવિભૌમમંદવારેષુ મરણીકૃત્તિકાદ્રાણિષ્ટામાઘાપૂર્વાંત્રયવિશાખાજ્યેષ્ઠાનક્ષત્રેપુવિષ્કંભગંડાતિ
ગંડશૂલબ્યાઘાતવજ્રપરિઘપૂર્વાર્ધવ્યતીપાતવૈધૃતિયોગેષુ વિષ્ણ્યાંગ્રહણેરાત્રિસંધ્યાપરાહ્લકાલેષુ નિદ્રાયાંજી
ર્ગરક્તનીલચિત્રવલ્લેપુ નમ્રત્વે પરગૃહપરગ્રામેષુ અલ્પાધિકનીલાદિરક્તત્વેચાનિષ્ફલં સંમાર્જનીકાષ્ટવૃ
ણામિશ્નપૌન્દ્રસ્તેદધાના કુલટાસ્યાત્ વલ્લેવિપમારક્તવિદવઃપુત્રફલાઃ સમાઃકન્યાફલાઃ ॥

હવે પ્રથમ ગર્ભાધાન સંસ્કાર કહેવાય છે.

તેમાં ગર્ભાધાનને ઉપયોગી હોવાથી પ્રથમ રજોદર્શનમાં દુષ્ટ એવા માસ, તિથિ ઇલાદિકનો નિર્ણય કહે છે—ચૈત્ર, જેઠ, આષાઢ, ભાદ્રપદ, કાર્તિક, અને પૌષ એ માસ દુષ્ટ. એકમ, રિક્તા (આષ, મોમ, ચૌદશ), આઠમ, છઠ, દ્વાદશી, અને પૂનમ એ તિથિઓમાં પ્રથમ રજોદર્શન થાય તો નિદિત ફળ નાળુ. તેમજ રવિ, મંગળ, અને શનિ એ વાર નિંધ. ભરણી, કૃત્તિકા, આર્દ્રા, આશ્લેષા, મઘા, પૂર્વાશ્લેષુની, પૂર્વાષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદા, વિશાખા, અને જ્યેષ્ઠા એ નક્ષત્રો નિંધ છે. વિષ્કંભ, ગંડ, અતિગંડ, શૂલ, વ્યાઘાત, વજ્ર, પરિઘતું પૂર્વાર્ધ, વ્યતીપાત, અને વૈધૃત, એ યોગો નિંધ. ભદ્રા, ગ્રહણ, શનિ, સંધ્યા, અપરાહ્લકાલ, નિદ્રાવસ્થા, જીર્ણ (જુનાં) રાતાં, કાળાં, અને વિચિત્ર રંગનાં વસ્ત્ર, એ નિંધ છે. નમ્રપણુ છતાં, પરાયે ઘરે, અને છીજે ગામે પ્રથમ રજોદર્શન નિંધ છે. તે રજોદર્શન અદ્ય, અવિક, અને રજો કાળું ઇલાદિક હોય તો દુષ્ટ ફળ. લાકુ, લાકડાં, ઘાસ, અગ્નિ અને સૂપડું એ પદાર્થો હાથમાં છતાં તે વેળાએ પ્રથમ રજોદર્શન થયું હોય તો તે સ્ત્રી અભિચારિણી થાય. વસ્ત્રમાં રૂધિરના બિંદુ વિષમ (૩, ૫, ૭ ઇલાદિ) હોય તો તેથી પુત્રપ્રાપ્તિ થાય, અને સમ (૪, ૬, ૮, ઇલાદિ) હોય તો કન્યાપ્રાપ્તિ થાય છે.

અપ્રથમતૈર્ અક્ષતૈરાસનંકૃત્વાતનતામુપવેદ્ય પતિપુત્રવત્યઃ સ્ત્રિયો હૃદિદ્ધાકુંકુમગંધપુષ્પસ્રક્ક સાંઘૂલાદિતસ્યૈદત્વા દીપૈર્નૌરાજ્ય સદીપાલંકૃતેગૃહેતાંવાસયેયુઃ સુવાસિનીભ્યોગંધાવિકંલવળમુદ્રા દિચદદ્યાત્ ॥

હવે પ્રથમ રજોદર્શન થયા પછીના વિધિ કહે છે—ચાખાતું આસન કરી તે ઉપર તેને બેસાડી પતિ અને પુત્રવાળી સ્ત્રીઓએ હળદર, કુંકુમ, અદન, સુગંધી પુષ્પોની માળા, અને તાંબૂલ, ઇલાદિક ઉપચાર તે સ્ત્રીને દઈ તેની આરતી કરી દીપક અને અરીસા ઇલાદિકવડે સુશોભિત ઘરમાં તે સ્ત્રીને બેસાડવી, અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રિયેને અદન, હળદર, કુંકુમ ઇલાદિક અને મીઠું, મગ ઇલાદિક દેવાં.

અથસર્વર્તુસાધારણનિપમાઃ ॥ ચિત્રાત્રમસ્પૃશ્યામૃત્વા અભ્યંગાંજનઞ્જાનદિવાસ્વાપાગ્નિસ્પ શંદંતઘાવનમાંસાશનસૂર્યાઘવલોકોન્મૌરેશ્વાકરંજંચર્જયેદધઃશયીત અંજલિનાતામ્રલોહપાત્રેણવાજ લંનપિચેત્ યાસર્ષપાત્રેણજલંપિયતિતસ્યાઃસ્વર્વેપુત્રઃ નલ્લનિકંતનેકુનલીપુત્રઃ પર્ણેનપાનેડન્મત્તહતિ દ્વિતી યાદિપુસ્કૃતપુત્રવાસગંધમાલ્યાદિધારણતાંબૂલગોરસમક્ષણપીઠાદ્યારોહણંવર્જયેત્ મૃન્મયેઆયસેમૃમૌ યામુંજીત પ્રહ્ણાદિનિમિત્તકઞ્જાનપ્રાપ્તૌનોદકમઞ્જનરૂપંજ્ઞાનં કિંતુપાત્રાંતરિતજલેનજ્ઞાત્વાનવલ્લપીઠનં કુર્યાંપ્રાન્યદ્વાસદ્યધારયેત્ પવંમૃતાઘૌચાદિનિમિત્તકઞ્જાનપ્રાપ્તાવપિ સગોત્રયોર્યોનિસંવંધિન્યોર્વા પ્રાણ્ણયોઃ રજસ્વલયોઃપરસ્પરંસ્પર્શોઽકરીત્યાતદૈવજ્ઞાનમાત્રેણશુદ્ધિઃ શુદ્ધાસ્પર્શોપકરાત્રમુપવાસઃ ગોત્રા દિસંયંધામાયેવબુદ્ધ્યાસ્પર્શોતસ્મિન્દિનેજ્ઞાત્વાનમુંજીત મત્યાસ્પર્શોતુઆશુદ્ધેર્નમુંજીત મોજનેતુશુદ્ધ્ય નંતરંતાવહિનસંસ્થયોપવસેત્ ઉપવાસાશકૌતુતત્પ્રત્યાઘ્નાયપ્રાણ્ણમોજનાદિકુર્યાત્ સર્વેત્રશુદ્ધ્યુત્તરંપંચ ગન્યાશનંમેયં શૂદ્રીપ્રાણ્ણયોઃરજસ્વલયોઃસ્પર્શોઆશુદ્ધેર્મોજનંશુદ્ધૌરુદ્રપ્રાયશ્ચિત્તંપ્રાણ્ણયાઃ શૂદ્રાસ્તુપા પત્યં દંદાદિપરંપરયાચાંડાલાદિસ્પર્શોજ્ઞાનમાત્રં મુંજાનાયાઃસ્પર્શોપ્રાજાપત્યંદ્વાદશપ્રાણ્ણમોજનંચ મિતાક્ષરયાંતુ પતિતાંત્યજચાંડાલેઃકામતઃસ્પર્શોઆશુદ્ધેર્મુક્ત્વાશુદ્ધ્યુત્તરંપ્રથમેહિસ્પર્શોત્ર્યહમુપવાસઃ દ્વિતીયેદ્વયદં ઇતીયેપકાઢઃ અકામતસ્તુઆશુદ્ધેર્મોજનમાત્રં પવંપ્રામકુકુદસૂકરભ્રવાયસરજકાદિ

સ્પર્શોપિ 'અશકૌતુસ્નાત્વાયાવશશ્વદર્શનમ્ભોજનં' મુંજાનાયાઃશ્વચાંડાલાદિસ્પર્શઆશુદેરભોજનંપદ્
રાત્રંગોમુત્રયાવકાહારઃ અશકૌતુસ્વર્ણદાનંવિપ્રભોજનંવા ઉચ્છિદ્ધયોરજસ્વલયોઃસ્પર્શોચ્છિદ્ધચાંડા
લેનસ્પર્શોવારુચ્છેનશુદ્ધિઃ ઉચ્છિદ્ધદ્વિજસ્પર્શોરજસ્વલાયાસ્યદ્ધમૂઘ્માંચ્છિદ્ધેઅધરોચ્છિદ્ધેત્વેકાહમુપવાસઃ
ઇત્યુક્તં ઉચ્છિદ્ધદ્વસ્પર્શોઅધિકંકલ્પ્યં પુષ્પિણ્યાઃસૂતકયાચશુદ્ધનરસ્પર્શોઆશુદેરભોજનં ભોજનેતુ
કૃત્ત્વં પંચનલદિશર્ફકશાપશુસ્પર્શોઅંડજસ્પર્શોઆશુદેરભોજનં રજસ્વલાયાઃશ્વજંબૂકર્ગર્વમંદ્રોઆશુ
દેરભોજનં શુદ્ધૌપંચરાત્રમુપવાસઃ નામેરુર્વદંશેદશરાત્રં મૂર્ધિદંશેવિંશતિરાત્રં મુંજાનારજસ્વલારજસ્વ
લાંપશ્વતિચેદાશુદેરભોજનં ચાંડાલંપશ્વતિચેદુપવાસત્રયમપિ કામતથ્ચાંડાલંપશ્વતિચેત્રાજાપસ્યં રજ
સ્વલાયાઃશવસૂતિકાભ્યાંસ્પર્શોશુદ્ધંતેત્રિરાત્રમુપવાસઃ આશુદેરભોજનંચ ભોજનેતુકૃત્ત્વમ્ સર્વગ્રહસૂચકં
વિધિનાપંચગવ્યાશનમુક્તમેવ આશૌચિમિઃસ્પર્શોજ્ઞાનાત્પ્રામ્જોદર્શનેતુર્થદિનપર્યંતમ્ભોજનં અશકૌ
તુસઘઃસ્નાત્વામુંજીત પવંવંધુમરણશ્રવણેજ્ઞાનાત્પ્રામ્જોદર્શનેપિ તથારજોદર્શનોત્તરંવંધુમરણશ્રવણેપિશ
કાયાઃઆશુદેરભોજનમશકાયાઃજ્ઞાનેનભોજનં સર્વશાસ્ત્રદ્વયસ્પર્શોઅશકાયાઃજ્ઞાનેતુતેભોજનં શુદ્ધંતે
ડનશનમ્ત્યામ્નાયશ્તિકેચિત્ ॥

હવે સઘળાં રત્નેદર્શનનો સાધારણ નિયમ કહેછે.

(રજસ્વલા સ્ત્રીએ) ત્રણ રાત્રિપર્યંત કોઈને સ્પર્શ કરવો નહી. તૈલાલ્પંગ, નેત્રમાં કાળળ,
આન, દિવસે નિદ્રા, અગ્નિનો સ્પર્શ, દાંત ઘસવા, માંસ ભક્ષણ, સર્વ ઇલાદિકતું દર્શન, અને પૃથ્વી
ઉપર રેખા કાઢવી, એ સઘળાં વર્જ્ય કરવાં. પૃથ્વી ઉપર રાખન કરવું, ખોખાથી, અથવા ત્રાખાનાં
કે લોહાનાં પાત્રવડે જળ પીવું નહી. જે સ્ત્રી ખર્વ (નાનાં) પાત્રવડે જળ પિયે તેનો પુત્ર ખર્વ
(ઈંગિણો) થાય છે. જે નખ કાપી નાખે તેનો પુત્ર કુનખી (અશખ નખવાળો) થાય છે. પાદ-
લાંબડે જળ પિયે તો તેનો પુત્ર ઉન્મત્ત (વિકળ) થાય છે. ખીજા ઇલાદિક રત્નેદર્શનમાં પ્રવાસ
(બહારગામ જાવું), ચંદન, પુષ્પમાળા ઇલાદિકતું ધારણ, તાંબૂલ, ગોરસ (દૂધ, દહી, છાસ)
ઇલાદિકતું ભક્ષણ અને ચોક્કી પાટલા ઇલાદિક ઉપર ખેસવું, એ સઘળાંઓનો ત્યાગ કરવો.
માટીનાં પાત્રમાં, લોહાનાં પાત્રમાં, અથવા પૃથ્વી ઉપર ભોજન કરવું. ગ્રહણ આદિ નિમિત્તવડે
આન કરવું પ્રાપ્ત થાય તો જળમાં ઉતરી આન કરવું નહી, પણ ખીજા પાત્રમાં જળ લઈ
આન કરવું. વસ્ત્ર નીચાવવું નહી, અને ખીજું વસ્ત્ર પેદેરવું નહી. એ રીતે સૂતક ઇલાદિક નિમિત્ત
યથી આન પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ એજ આચાર જાણવો. એક ગોત્રની અથવા બે સગી બેહેનો
એવી બે બ્રાહ્મણી રજસ્વલાઓનો પરસ્પર (અબલુમાં) સ્પર્શ થાય તો પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે તે
સમયેજ આન માત્ર કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. જાણીને સ્પર્શ કરે તો એક રાત્રિ પર્યંત ઉપવાસ કરવો.
એક ગોત્ર ઇલાદિક સંબંધ ન છતાં અબલુમાં સ્પર્શ થાય તો તે દિવસે આન કરવું અને ભોજન
કરવું નહી. જાણીને સ્પર્શ કરે તો શુદ્ધિપર્યંત ભોજન કરવું નહી. જે ભોજન કરે તો જેટલા દિવસ
ભોજન કીધું હોય તેટલા દિવસ શુદ્ધિ થયા પછી ઉપવાસ કરવા. ઉપવાસ કરવામાં અશક્ત હોય
તો તેણે ઉપવાસને બદલે બ્રાહ્મણભોજન કરાવવાં. સઘળા પક્ષોમાં શુદ્ધિ થયા પછી પંચગવ્ય
પ્રાશન કરવું. એક શૂદ્રી, અને એક બ્રાહ્મણી એ રીતે બે રજસ્વલા પરસ્પર સ્પર્શ કરે તો શુદ્ધિ
પર્યંત ઉપવાસ કરી બ્રાહ્મણીએ કૃત્ચ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. અને શૂદ્રીએ માત્ર પાદકૃત્ચ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.
રજસ્વલા, અને સુવાવરી સ્ત્રીને ચાંડાલનો સ્પર્શ થાય તો તેણે શુદ્ધિ થવાપર્યંત ઉપવાસ કરી
અતિકૃત્ચ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. અબલુમાં સ્પર્શ થાય તો પ્રાબલપલ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. લાકડી ઇલાદિક
પરંપરાવડે ચાંડાલાદિકનો સ્પર્શ થાય તો કેવળ આન માત્ર કરવું. ભોજન કરતાં ચાંડાલનો
સ્પર્શ થાય તો પ્રાબલપલ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી બાર બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું. મિતાદારા ગ્રંથમાં તો
પ્રતિત (વટલેલો), અત્યંત, અને ચાંડળ એમનો જાણીને સ્પર્શ કરે તો શુદ્ધિપર્યંત ઉપવાસ કરી
શુદ્ધિ પછી, પ્રથમ દિવસે સ્પર્શ થયો હોય તો ત્રણ દિવસ ઉપવાસ, બીજો દિવસે સ્પર્શ થયો
હોય તો બે દિવસ ઉપવાસ અને ત્રીજો દિવસે સ્પર્શ થયો હોય તો એક દિવસ ઉપવાસ, એ
પ્રમાણે ઉપવાસ કરવા. અબલુમાં સ્પર્શ થાય તો શુદ્ધિ થવાપર્યંત ઉપવાસી (ભોજન કીધા
વિના) રહેવું. એ પ્રમાણે ગામનાં કુકર્ષાં, સૂરર, કુતરાં, કાગડાં, અને ઘેખી ઇલાદિકોનો સ્પર્શ
થાય તો પણ એજ નિર્ણય જાણવો. પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે (ઉપવાસ) કરવામાં અશક્ત હોય તો
તેણે રનાન કરી નક્ષત્રદર્શન થાય સહાંપર્યંત ભોજન કરવું નહી. ભોજન કરતાં કુતરાં, ચાંડળ ઇલા-

દિક્કનો સ્પર્શ થાય તો શુદ્ધિપર્યંત ઉપવાસ કરી, છ રાત્રિપર્યંત, ગોમૂત્રમાં ભિજવેલા જવ ખાવા તેમ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો સુવર્ણદાન અથવા ગ્રાહણભોજન કરવું. ઉચ્છિષ્ટ એવી બે રજસ્વલા પરસ્પર સ્પર્શ કરે અથવા ઉચ્છિષ્ટ એવા ચાંડાળનો રજસ્વલાને સ્પર્શ થાય તો કૃત્ચ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, તેવડે શુદ્ધિ થાય. રજસ્વલાને ઉચ્છિષ્ટ એવા ગ્રાહણનો સ્પર્શ થાય તો ઉર્ધ્વોચ્છિષ્ટ ગ્રાહણ છતાં રજસ્વલાએ ત્રણ ઉપવાસ કરવા, અધરોચ્છિષ્ટ ગ્રાહણ હોય તો રજસ્વલાએ એક દિવસ ઉપવાસ કરવો, એમ કહ્યું છે. ઉચ્છિષ્ટ એવા શુદ્રનો સ્પર્શ થાય તો પ્રથમ કરતાં અધિક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. રજસ્વલાને તૂતકી આદિ અશુદ્ધ મનુષ્યનો સ્પર્શ થાય તો તે રજસ્વલાએ શુદ્ધિપર્યંત ભોજન કરવું નહીં, બે ભોજન કરે તો કૃત્ચ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. પાંચ નખ, બે નખ, અને એક નખવાળા પશુઓનો, અને પક્ષિઓનો સ્પર્શ થાય તો શુદ્ધિપર્યંત ભોજન કરવું નહીં. કુતરો, શિયાળ, ગધિયાં એ રજસ્વલાને દંશ કરે તો શુદ્ધિ થયા પછી પાંચ રાત્રિ ઉપવાસ કરવા. નાભિથી ઉપર દંશ કરે તો દશ રાત્રિ ઉપવાસ, અને મરતકને દંશ કરે તો વીસ રાત્રિ ઉપવાસ કરવા. બે રજસ્વલા ભોજન કરતાં બીજી રજસ્વલાને ભુજે તો શુદ્ધિપર્યંત ભોજન કરવું નહીં. ચાંડાળને દેખે તો પણ ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવા. બાહ્યને ચાંડાળને ભુજે તો પ્રાણપલ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. રજસ્વલાને શયનો અથવા સુવાવડીનો સ્પર્શ થાય તો શુદ્ધિપર્યંત ભોજન કરવું નહીં, અને શુદ્ધિ થયા પછી ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવા. બે ભોજન કીધું હોય તો કૃત્ચ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. આ સંઘળામાં પ્રહ્લ્લુચ્છિવિધિવડે પંચગવ્ય પ્રાશન કરવાનું કહ્યું છે. સૂતકીનો સ્પર્શ થયા પછી આન કીધાથી પ્રથમ રજસ્વલા થાય તો ચોથા દિવસપર્યંત ભોજન કરવું નહીં. તેટલું સામર્થ્ય ન હોય તો તેજ સમયે આન કરી ભોજન કરવું. એરીતે સંબંધી મરણ પામેલો છે એવું સાંભળી આન કરવાથી પ્રથમ રજસ્વલા થાય તો પછી એજ નિર્ણય લખવો. રજસ્વલા પછી સંબંધીનું મરણ સાંભળે તો શક્તિ આન હોય તો તેણે શુદ્ધિપર્યંત ભોજન કરવું નહીં. અશક્ત હોય તો તેણે આન કરી ભોજન કરવું. અસ્પૃશ્યનો સ્પર્શ થયા છતાં સઘળે ઠેકણે અશક્ત હોય તો તેણે આન કરી ભોજન કરવું. શુદ્ધિ થયા પછી ઉપવાસનો પ્રતિનિધિ કરવો, એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે.

રજસ્વલાયાઃપ્રથમદિનનિર્ણયસ્તુ ॥ રાત્રે:પૂર્વમાગદ્વયેપૂર્વદિનપ્રથમં તૃતીયેમાગેરજોદર્શનૈક ચરંદિનપ્રથમં યદ્ધર્ધરાત્રાત્પૂર્વપૂર્વદિનપ્રથમં અર્ધરાત્રાદુર્ધ્વઉત્તરદિનપ્રથમં પર્વજનનમરણાશૌચેપિશ્લેષં યસ્યા:પ્રાયેણમાસેરજોદર્શનંતસ્યા:સપ્તદશદિનપર્યંતપુનારજોદર્શનૈજ્ઞાનાચ્છુદ્ધિ: અષ્ટાદશાદેપકરાત્રમ શુચિત્વં ઇનોનર્થોદોદિરાત્રં વિશતિપ્રમૃતિત્રિરાત્રં યસ્યા:પ્રાય:પક્ષેપક્ષેરજોદર્શનંતસ્યા:દશદિનપર્યંતજ્ઞા માચ્છુદ્ધિ: ઇકાદશાદેરજોદદ્યૌપકાહ: દ્વાદશેદિરાત્રં ઉર્ધ્વેત્રિરાત્રં રોમેણયમ્નજ્ઞાનામન્વહંપ્રતિવર્તતે સત્રનાસ્પૃશ્યત્વં કિંતુરજોનિવૃત્તિપર્યંતપાકદૈવપિત્ર્યકર્માનધિકારમાત્રં રોગજેષ્ઠમાનેપિમાસજંરજોનિ યાંતેયતત્રસાવધાનાસતીત્રિરાત્રમશુચિર્મવેત્ યસુગર્મિણ્યા:પ્રાકપ્રસવાદ્રોગજંરજોદર્શનંતત્રિદિનમેવા શૌચં પ્રસૂતિકાયા:કિંચિદ્નમાસાત્પૂર્વરજોનિવૃત્તૌજ્ઞાનમાત્રં પૂર્ણમાસેત્રિરાત્રં ઉચ્છિદ્રાસ્ત્રીયદિરજસ્વ લામવતિતદાશુચ્યંતેવ્યહમધરોચ્છિદ્રત્વેકાહમુપવાસઃ અવિશાતરજોદોપાયદિગૃહેવ્યવહરતિતદાતયા સ્પૃશ્મંગોરસમૃદ્ધાંદિકજલાદિકચનત્યાજ્યમ્ સૂતકવજ્ઞાનકાલમારમ્બ્યવદોપાત્ અશુચિત્વંતુજ્ઞાનમા રમ્યત્રિદિનમિતિકેચિત્ અન્યેતુદ્વિતીયાદિદિનેરજસિશ્વાતેસૂતકવચ્છેપદિનૈરેવશુદ્ધિરિત્યાહુઃ ॥

રજસ્વલાના પ્રથમ દિવસનો નિર્ણય કહે છે.

રાત્રિના ત્રણ ભાગ કરવા, તેમાં પ્રથમના બે ભાગમાં રજસ્વલા થાય તો ગયો દિવસ ને પ્રથમ દિવસ સમજવો. રાત્રિના ત્રીજા ભાગમાં રજસ્વલા થાય તો આવતો દિવસ તે પ્રથમ દિવસ સમજવો. અથવા મધ્યરાત્રી પ્રથમ રજસ્વલા થાય તો ગયો દિવસ તે પ્રથમ, અને મધ્ય રાત્ર પછી રજસ્વલા થાય તો બીજો દિવસ તે પ્રથમ દિવસ સમજવો. એ પ્રમાણે જન્મ અને મરણનાં આશ્રય (સૂતક) વિષે પણ ગમજવું. ધાતું કડી જે સ્ત્રી એક માસે રજસ્વલા થતી હોય તે સત્તર દિવસની માંપ રજસ્વલા થાય તો તેને આન કરવાથી શુદ્ધિ લાવવી. અઢારમે દિવસે રજસ્વલા થાય

૧ ભોજન થયા પછી આગમન કીધું ન હોય તો તે, ઉર્ધ્વોચ્છિષ્ટ થાય
૨ મગમૂત્રાદિનો ભાગ કરી દાખ, પત્ર ધોઈ આગમન કર્યું ન હોય તો તે, અધરોચ્છિષ્ટ થાય

દિદોપોસ્તેયેતિ સામાન્યનિર્ણયાનુસારેણક્રતુશાંતિરસ્તાદૌનકાર્યા તદનુરોધેનગર્માધાનંચકાર્યમિતિ
 માતિ શાંતિશ્ચસપ્રદમસૈવકાર્યા શાંતૌભુવનેશ્વરીપ્રધાનદેવતા દ્વેંદ્રાણ્યોપાર્શ્વદેવતે પવંકલશત્રયેપિ
 પ્રતિમાપ્રયસ્થાપનં પ્રહાનામકાંદિસમિધશ્ચરુત્રાજ્યંચદ્રવ્યં પ્રધાનદેવતાયાદુર્ગાંસ્તિલમિથગોધૂમાઃ પાપ
 સંઆજ્યંચેતિહવિશ્વનુપ્યં પવંપાર્શ્વદેવતયોરપિ પાપસસ્યસંકિલામૌશ્રપણમેવકાર્યં નતુ ગૃહસિદ્ધસ્ય
 પ્રદ્યં પ્રદ્યોમાયંગૃહસિદ્ધચઃપાપાસાદનકાલેપાયસધપણાર્થમેકસ્થાલીગૃહસિદ્ધાન્નસંસ્કારાર્થમપરે
 તિસ્વાલીઘ્યં અનેકકર્તૃકાજ્યહોમપ્રસક્તાવનેકસુવાસાદનં આજ્યેનસહદવિશ્રયસ્યગૃહસિદ્ધાન્નસ્યચપર્ય
 મ્પ્રિકરણં યુવાદિસંમાર્ગાંતેગૃહસિદ્ધાન્નમાસાદિતચરુસ્વાભ્યામાદાયાન્નાવધિશ્રિત્યાભિધારણાદિવાહિરા
 સાદનાંતંકુર્યાન્ તતઃ પાપસામિધારણાદ્યાસાદનાંતં અન્વાધાનેહવિસ્ત્યાગેચપ્રધાનદેવતાયામુધનેશ્વ
 રીપદેનસવિતૃપદેનયોધારઃ ગાયત્ર્યાહોમેક્તેઃ આજ્યમાર્ગાંતે યજમાનોન્વાધાનાનુસારેણપ્રતિદેવતમણ
 વિશ્વાહુતિપર્યાંતમર્કાંદિજાતીયસમિધર્વાંજ્યાત્મકંદવિશ્રયં સૂર્યાયસોમાયમીમાયવુધાયગૃહસ્પતયે શુ
 ક્રાપદાનયેરાહવેકેતયેચનમમ અષ્ટાષ્ટંસંત્યાપર્યાંતંદવિશ્રયં તત્તદધિદેવતાપ્રત્યધિદેવતાભ્યોનમમચતુશ્ચ
 તુઃસંત્યાપર્યાંતંદવિશ્રયં વિનાયકાદિભ્યઃક્રતુસંરક્ષકક્રતુસાહુણ્યદેવતાભ્યોનમમ અષ્ટોત્તરશતસંત્યા
 કાહુતિપર્યાંતંદુર્ગાંતિલગોધૂમપાયસાજ્યેતિહવિશ્વનુપ્યંભુવનેશ્વર્યંનમમ યદ્વાસવિથ્રેનમમ પૃથમશ્વાવિંશતિ
 સંત્યાપર્યાંતંતત્તનુપ્યમિદ્વેંદ્રાણીભ્યાંનમમેતિત્યાગંકુર્યાત્ યદુતરદ્વૈપેડોત્તરસહસ્રંસંત્યાકોહોમોભુવને
 શ્વર્યાઃદ્વેંદ્રાણ્યોરષ્ટોત્તરશતસંત્યાકઃ દ્વેંદ્રાણ્યોર્હોમઃકૃતાકૃતઃ હોમાંતેપ્રહાદિવલયઃભુવનેશ્વર્યાદિવ
 લ્યોડભિયેકઘેતિસંક્ષેપઃ સમંત્રકઃસવિત્તરુપ્રયોગઃસ્વસ્વશાલીયાનુસારેણયેઃ સંકલ્પઃસ્વસ્તિવાગ્ધિપ્ર
 ધરણંભૂતનિઃસૃતિઃ પંચગવ્યૈર્મૈમિશુદ્ધિમુખ્યદેવતપૂજનમ્ ૧ અગ્નિપ્રતિષ્ઠાસૂર્યાદિપ્રહસ્થાપનપૂજનં દેવતા
 ન્યાદિતિઃપાપાસાદનંદવિપાર્શ્વતિઃ ૨ યયાકમંત્યાગહોમાવિતિપૌર્વામકઃક્રમઃ પૂજાસ્વિદંનવાહુલ્યોચલિઃ
 પૂર્ણાહુતિસ્થાપ ૩ પૂર્ણપાત્રવિમોકાષ્ટકપર્યંનાંતેમિપેચનં માનસ્તોકેતિભૂતિશ્ચદેવપૂજાવિસર્જનં ૪ શ્રેયોપ્ર
 દોદક્ષિણાદિદાનંકમંશ્ચરાર્પણં ક્રમોયમુત્તરાંગાનાંપ્રાયઃસાર્તેવિતિસ્થિતિઃ ૫ પૃથમંદનરત્નોત્કાર્યાધાયનો
 કાચશાંતિઃકોસ્તુમેદ્રદ્રવ્યા પ્રાપ્રજોદર્શનાત્પલીગમનેમ્બ્રહ્મહત્યાદ્રોપોક્તેઃ કિંચિદ્વાયશ્ચિત્તંવિધેયમિતિ
 માતિ ક્રત્વાંતુગમનમાયશ્યકં અન્યધામ્નુગત્યાદ્રોપઃ અયંચમનસિકામેસતિદેવપાદિનાશ્રિયમનુપગચ્છતો
 શ્રેયઃ પિરક્તશ્ચનકોપિદોષશ્ચિત્તિ ધીમાગયતેલોકેઽવ્યવાયેતિપદેદીકાર્યાંચરુપદં ક્રતુકાલસ્તુરજોદર્શન
 મારમ્યપોદશદિનપર્યંતેતયઃ તત્રપ્રથમદિનચતુષ્ટયેકાદશત્રયોદશદિનેપુગમનંવર્જ્યં અવશિષ્ટદશદિનેષુ
 પુત્રાર્પિનાસમદિનેકન્યાર્પિનાધિપમદિનેગમનંકાર્યં તત્રાપ્યુત્તરોત્તરરાત્રીણાંપ્રાશસ્ત્યં ઘક્ષ્ણારાત્રીસકૃદે
 ઘમનંકાર્યં સહદ્રમનંચયુગ્માનુસર્વાંસુઆયદ્યકમિતિકેચિત્ અન્યકાલેપ્રતિયંધાદિનાગમનાસંભવેધા
 વેકાદૃપાદિદિનેપિક્રતુગમનંકાર્યમિતિકેચિત્ રાત્રીનાંવરમનુસરન્ પત્નીચ્છયાનૃતાચપિગચ્છન્નદ્વૈપ
 માષુઃ કિંતુપ્રપચ્યંદાનિપ્રાત્રં ક્રતૌગચ્છતિયોર્માર્ગાંમનૃતૌનેવગચ્છતિ યાચઙ્ગીયંમ્બ્રહ્મચારીમુનિભિઃપરિકી
 ર્તિતઃ અદમીચતુર્દશીર્પાંર્ણિમાડમાવાસાસૂર્યસંક્રાંતિર્પૃથિત્યતીપાતપરિષપૂર્વદલવિષ્ટિલંબ્યાતુ માતાપિ
 શ્રોતૃતદિનેધારુતપ્રાગ્દિનેજન્મનક્ષત્રેદિયાચર્ચ્યાગમનંવર્જ્યમ્ ॥

એ તત્રશદિકવટે આગુર ચરાધી ૨૪૨૪૩૩ ચાથે દિવસે આન કરવાને અશમર્થ હોય તો તેને
 ૨૫માં કરી બીજી બીજે અથવા બીજે પુરૂષે દશ વાર આન કરવું અને આશમન કરવું. એક એક
 આનને સમયે આગુરને વચ્ચે બદલાવી બીજું પેદેરાવવું. ઉદરે ૨૫માં કરેલાં સપ્તથાં વત્રોનો ત્યાગ
 કરવો, અને બીજું વચ્ચે વચ્ચમાં પેદેરાવી શુદ્ધ વત્ર ધારણ કરાવવું, પછી પુરુષાહવાચન અને શ્રાક્ષ-
 બુનોજન કરાવવાથી શુદ્ધિ થાય છે. એ પ્રમાણે સપ્તથાં આગુરોની શુદ્ધિ બાબતી. એ રીતે શુદ્ધિ
 થયા પછી શુભ દિવસે દુહ રત્નેદર્શનના કૃત્રની નિવૃત્તિમાટે સોનકે કહેલી ભુવનેશ્વરી શાંતિ અથવા
 અન્ય પ્રથેમાં કહેલી શાંતિ કરી ગર્ભાધાન કરવું. સૂર્યમંદુષ્કમાં રત્નેદર્શન થાય તો સૂર્યચિહ્ન અને
 તે દિવસે જે નશન દોષ તેનું સ્વરૂપ એ અને ચોનાનાં કરી રાત્રીની પ્રતિમા સીસાની કરવી. પછી
 સપ્તગાંની પૂજા કરી સૂર્યને ઉદરે આક્રમણ સમિધવટે દોમ, નક્ષત્રના રચામીને ઉદરે પીપલાનાં
 સમિધનો દોમ, અને રાત્રીને ઉદરે કૃપાના સમિધવટે દોમ કરી ઘૂન, ચરુ, અને તિલ એનો પત્ત
 દોમ કરે. ચંદ્રમંદુષ્ક ગમયે રત્નેદર્શન થાય તો રૂપાનું ચંદ્રચિહ્ન અને આખરાના સમિધ એટલો
 વિશેષ લખવો. મંદુષ્ક, બનીપાન ઇત્યાદિ બહુ દોષપુરુષ દિવસે પ્રથમ રત્નેદર્શન થાય તો બીજા, ત્રીજા,
 ઇત્યાદિક રત્નેદર્શન ગમયે શાંતિ કરી ગર્ભાધાન કરવું. ગર્ભાધાનવિશે શુરુ, શુદ્ધનો અરત; અધિક માત્ર
 ઇત્યાદિકનો દોષ નથી. એ પ્રથમ રત્નેદર્શન ગમયે શાંતિ કરી નથી અને બીજા ઇત્યાદિક રત્નેદર્શન ગમયે

શુદ્ધિ ઇલાદિકને, અસ્તાદિક દોષ પ્રાપ્ત થાય તો તે અસ્તાદિક દોષ ગયા પછી ગર્ભાધાન કરવું; કારણ, નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાંજ ન્યહાં નૈમિત્તિક કાર્ય કરાય તો તે મુખ્ય કાળ છે માટે લહાં અસ્તાદિક દોષ નથી. મુખ્ય કાળનું ઉદ્ધવન થાય તો અસ્તાદિક દોષ છેજ, એવા સામાન્ય નિર્ણય ઉપરથી ઋતુશાંતિ અસ્તાદિકમાં કરવી નહી, અને શાંતિ કરવી નહી. સારે ગર્ભાધાન પણ કરવું નહી એમ મને ભાસેછે, શાંતિ કરવી તે અઘડન (અઘસાંતિ) સહિતજ કરવી. શાંતિમાં ભુવનેશ્વરી એ પ્રધાન દેવતા, ઇંદ્ર અને ઇંદ્રાણી એ પાર્શ્વ (પડખા)ના દેવતા, એ પ્રમાણે ત્રણે કલશમાં ત્રણ પ્રતિમાનું સ્થાપન કરવું. સૂર્યાદિક અહોના આકરો ઇલાદિક સમિધ, ચરૂ, અને ઘૂત એ દ્રવ્ય; દૂધ, તિલમિશ્રિત ગાંડું, પાયસ, અને ઘૂત, પ્રધાન દેવતાનાં એ ચાર દ્રવ્ય; અને પાર્શ્વ દેવતાઓનાં પણ એજ ચાર દ્રવ્ય નાણુવાં. પાયસ કરવો તે સ્થંડિલના અગ્નિ ઉપરજ કરવો, પણ ઘરમાં રાંધેલો અઘણુ કરવો નહી. અહોના હોમસાદ્ ચરૂ લેવો તે ઘરમાં રાંધેલો લેવો. પાત્રોનાં સ્થાપન કરતી વેળાએ પાયસ રાંધવામાટે એક સ્થાલી, અને ઘરમાં રાંધેલા ચરૂના સંસ્કારમાટે ખીજી સ્થાલી, એ પ્રમાણે બે સ્થાલીપાત્ર સ્થાપન કરવાં. ઘૂતના હોમ કરનારા ઘણા હોય તો સુવપાત્ર ઘણું સ્થાપન કરવાં. ઘૂત સહિત ત્રણ હોમદ્રવ્ય, અને ઘરમાં રાંધેલો ચરૂ એ ચાર દ્રવ્યને અગ્નિસંસ્કાર કરવો. સુવ (સરવો) ઇલાદિક પાત્રના સંસ્કાર થયા પછી ઘરમાં રાંધેલો ચરૂ પ્રથમ રાખેલા સ્થાલીપાત્રમાં લઈ, અગ્નિ ઉપર રાખી રાંધેલો હોય તે પ્રમાણે કરી પછી અભિધારણુ (તે ઉપર ઘી નાખવું) લહાંથકી તે દર્ભનાં આસાદનપર્યંત કર્મ કરવું. પછી પાયસમાં ઘૂત નાંખવું, લહાંથકી તે તેને નીચે ઉતારી રાખવો લહાંપર્યંત કર્મ કરવું. અન્વાધાનમાં અને હોમના દ્રવ્યના લાગ (અર્પણ) માં પ્રધાન દેવતાને ઉચ્ચાર કરવો તે ‘ભુવનેશ્વરી’ એ પદવરે અથવા ‘સચિતા’ એ પદવરે કરવો; કારણ ગાયત્રીમંત્રવરે હોમ કરવાનો કલો છે. આજ્યલગ્ન થયા પછી યજમાને જેવું અન્વાધાન કરેલું હોય તે પ્રમાણે લાગને ઉચ્ચાર કરવો. તે આ રીતે—“પ્રતિદેવતં અઘર્વિશલ્યાદ્રુતિપર્યાત્તમર્કાદિજાતી-યસમિધર્વાજ્યાત્મકં હવિશ્વયં સૂર્યાય સોમાય ભૌમાય યુધાય વૃહસ્પતયે શુક્રાય જનયે રાહવે કેતવે ન મમ ॥ અઘાદ્દસંસ્થ્યાપર્યાંતં હવિશ્વયં તત્તદ્ધિદેવતાપ્રત્યધિદેવતામ્યો ન મમ ॥ ચતુશ્ચતુસંસ્થ્યા-પર્યાંતં તદ્દવિશ્વયં વિનાયકાદિન્યઃ ક્રતુસંસ્ક્રક્રતુસાદુષ્યદેવતામ્યો ન મમ ॥ અષ્ટોત્તરશતસંસ્થ્યા-દ્રુતિપર્યાંતં દૂર્વાતિલમિધગોધૂમપાયસાત્ત્યેતિહવિશ્વતુષ્ટયં ભુવનેશ્વર્યં ન મમ ॥ અથવા સચિવે ન મમ ॥ અઘર્વિશતિસંસ્થ્યાપર્યાંતં તદ્દતુષ્ટયમિદ્રેંદ્રાણીમ્યાં ન મમ” એ રીતે લાગ કરવો. ઋતુ સમયે ઘણા હોય હોય તો ભુવનેશ્વરીને હોમ (૧૦૦૮) કરવો, અને ઇંદ્ર, ઇંદ્રાણીને હોમ (૧૦૮) કરવો. ઇંદ્ર ઇંદ્રાણીને હોમ કરેો અથવા ન કરેો તો પણ સમાન છે. હોમને અંતે નવગ્રહ ઇલાદિકને બલિદાન, અને ભુવને-શ્વરી ઇલાદિકને બલિદાન દઈ અભિષેક કરવો, એ રીતે સંક્ષેપ કલો. મંત્રસહિત વિસ્તારપૂર્વક ખીજે પ્રયોગ પોતપોતાની શાખા પ્રમાણે નાણુવો. “સંકલ્પ, પુણ્યાહવાચન, ગ્રાહણોનું વરણુ, ભૂતનિઃસારણુ (સર્વથ છાંટી ભૂતાપસર્પણુ), પંચગવ્યવરે ભૂમિની શુદ્ધિ કરવી, પ્રધાન દેવની પૂજા, અગ્નિની સ્થાપના, સૂર્યાદિક અહોનું સ્થાપન અને પૂજન, દેવતાનું અન્વાધાન, પાત્રાસાદન (પાત્ર રાખવાં), હોમનાં દ્રવ્ય તયાર કરવાં, અને ક્રમપૂર્વક હોમ તથા લાગ કરવો, એ પ્રથમનાં અંગભૂત કર્મોનો ક્રમ નાણુવો. પૂજા, સ્વિધકૃત, પ્રાયશ્ચિત્તાદિ હોમશેષ, બલિદાન, પૂર્ણાહુતિ, પૂર્ણપાત્રનું નિનયન (ખાલી કરવું), પાયરેલા દર્ભનું વિસર્જન, અગ્નિની પૂજા, અભિષેક, “માનસ્તોકે” એ મંત્ર ભણી વિભૂતિધારણુ, દેવ-તાની પૂજા અને વિસર્જન, શ્રેયોગ્રહણુ (ગ્રાહણો પાસેથી કર્મનું ફળ યજમાને લેવું), દક્ષિણા ઇલાદિક દેવું, અને કર્મ ઉધરને આર્પણ કરવું, એ રીતે હોમની પાછળ અંગભૂત કર્મોનો ક્રમ નાણુવો, સ્માર્ત કર્મની ઘણું કરી એજ રીતિ નાણુવી.” એ પ્રમાણે મદનરત્ને અને ઔદાચને કહેલી શાંતિ, કૌસ્તુભમાં લેવી. રત્નેદર્શનથી પ્રથમ સ્ત્રી સાથે સંસોગ કરે તો ગ્રહહલ્લા દોષ લાગેછે એમ છે, તેથી થોડુંક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એમ મને ભાસેછે. ઋતુકાળે અવશ્ય સ્ત્રીભોગ કરવો, ન કરે તો ભૂહલ્લા (ગર્ભહલ્લા) દોષ લાગેછે. મનમાં ભોગ ઇચ્છા હોય અને દ્વેષાદિકને લીધે સ્ત્રીગમન ન કરે તેને આ દોષ લાગેછે, વિરક્ત હોય તો તેને કોઈ પણ દોષ નથી. એ પ્રમાણે શ્રીભાગવતમાં (એકાદશસ્કંધમાં) “લોકે ક્વચાયા” એ શ્લોકની ટીકામાં સ્પષ્ટ છે. રત્નેદર્શન થાય તે દિવસથી સોળ દિવસપર્યંત ઋતુકાળ નાણુવો. તેમાં પ્રથમના ચાર દિવસ, ઇચ્ચારમો દિવસ, અને તેરમો દિવસ તે દિવસે સ્ત્રીભોગ ન કરવો. બાકી રહેલા દસ દિવસોમાં પુત્રની ઇચ્છાવાળે સમ્ (૬-૮-૧૦-૧૨ ઇલાદિક) દિવસે અને

કન્યાની ઇચ્છાવાળે વિષમ (૫-૭-૯-૧૧ ઇલાદિક) દિવસે ગમન કરવું. તેમાં પણ ઉત્તરોત્તર આવતી રાત્રિઓ ઉત્તમ. એક રાત્રિમાં એક વખતજ ગમન કરવું. એકવાર ગમન કરવું તે સઘળી સમ રાત્રિમાં અવશ્ય કરવું, એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. બીજા દિવસોમાં કાંઈ એક પ્રતિબંધને યોગે ગમન ન થાય તો શ્રાદ્ધદિવસ, એકાદશીનો દિવસ તે દિવસ પણ ઋતુગમન આવશ્ય કરવું, એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. સ્ત્રીઓના કામનો નાશ કરનારો પાપી થાય એવા વરદાનને સ્મરણ કરી સ્ત્રીની ઇચ્છાથી ઋતુકાળ વિના પણ ગમન કરે તો દોષ થતો નથી; માત્ર બ્રહ્મચર્યનો નાશ થાય છે. “જે ઋતુકાળેજ સ્ત્રીનું ગમન કરે, અને ઋતુકાળ વિના ક્યારે પણ ગમન કરે નહીં, તે યાવજીવ બ્રહ્મચારી છે એમ ઋષિઓએ કહ્યું છે.” આઠમ, ચૌદશ, પૂનમ, અમાસ, સૂર્યની સંક્રાંતિ, વૈશ્રવતિ, બતી-પાત, પરિધનું પૂર્વાર્ધ, ભદ્રા, સંવિનો કાળ, આતાપિતાનો મરણ દિવસ, શ્રાદ્ધદિવસ, તેથી આગલો દિવસ, જન્મનક્ષત્ર અને દિવસ એટલે કાળે સ્ત્રીગમન વર્ત્ય કરવું.

અથગર્ભાધાનકાલઃ ॥ ચતુર્થાપદીચતુર્દશ્યદ્મીપંચદશીરહિતાઃતિથયઃ પ્રશસ્તાઃ ચંદ્રબુધશુક્રશુક્રવારાઃશુભાઃ સૂલમધારેચતીજ્યેષ્ઠાનક્ષત્રાણિજ્યોત્તિભરણીરુક્તિકાર્દ્રાશ્લેષાપૂર્વાશ્રવિશાસ્વામધ્યમાનિ શોષાણિશુભાનિ સર્વકાર્યપુરોચરેચંદ્રયલમાવશ્યકં તદયથા ચંદ્રોન્નમધનંસૌખ્યરોગકાર્યક્ષતિશ્રિયં જિયં મૃત્યુનૃપમંપંસુલમાવંચ્યંક્રમાત્ ૧ સ્થાનેપુઙ્ગાદશસ્યૈતજન્મરાશોઃપ્રયચ્છતિ શુક્રપક્ષેશશીઞ્ચેષ્ઠોઽષ્ટિપંચ નયમેષ્વપિ ૨ અનેકભાર્યસ્યઋતુયોગપદ્યોવિવાહક્રમેણઋતુપ્રાપ્તિક્રમેણવાગર્ભાધાનંઋતાવચ્ચગમનેદોષાપ ઘાદઃ વ્યાધિતોયંધનસ્યોષાપ્રવાસેષ્વયપર્વેસુ દુઃસાંવંચ્યામસદ્દુષ્ટાંમૃતાપસ્યામપુષ્પિણીં કન્યાસંવહુપુત્રાંચ અગચ્છન્નૈયદોષમાફ ॥

હવે ગર્ભાધાનનો કાળ કહે છે.

ચાથ, છઠ ચૌદશ, આઠમ, પૂનમ અને અમાસ એ તિથિ વર્ત્ય કરી બાકીની તિથિઓ ગર્ભાધાનમાંટે ઉત્તમ. મૌમ, શુધ, શુક્ર, અને શુક્ર એ વાર ગર્ભાધાનમાંટે શુભ. મૂળ, મધ્યા, રેવતી, અને જ્યેષ્ઠા એ નક્ષત્ર વર્ત્ય કરવાં. ભરણી, કૃતિકા, આર્દ્રા, આશ્લેષા, ગ્રણુ પૂર્વા, (પૂર્વાશ્વિનુની, પૂર્વાષાઠા, પૂર્વાભાદ્રપદા), અને વિશાખા, એ મધ્યમ. બાકી રહ્યાં તે શુભ છે. સર્વ કાર્યોમાં ગોચરવિષે ચંદ્રબળ અવશ્ય લેઈએ. તે આ પ્રમાણે:—“અન્નલાભ, દ્રવ્યનાશ, મુખ, રોગ, કાર્યનાશ, ધનલાભ, સ્ત્રીલાભ, મૃત્યુ, રાજભય, સુખ, ધનલાભ, અને ધનનાશ, એ રીતે ચંદ્ર પોતાની જન્મરાશીયદી બાર સ્થાનકવિષે રહ્યા છતાં કેમે કરી કળ દે છે. શુક્રલપક્ષમાં બીજે, પાંચમે, અને નવમે એ ચંદ્ર પણ શુભ થાય.” જેની અનેક સ્ત્રીઓ હોય તે સ્ત્રીઓને એક સમયે ઋતુ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેણે વિવાહના ક્રમપ્રમાણે અથવા ઋતુપ્રાપ્તિના ક્રમપ્રમાણે ગર્ભાધાન કરવું. ઋતુકાળે ગમન ન કરતાં પણ દોષ નથી તે કહે છે. “રોગી, બંધનમાં પડેલો, અથવા પરદેશ ગયો હોય, અને પર્વ દિવસે, “એવે સમયે ઋતુકાળે ગમન ન કરતાં પણ દોષ નથી. “વૃદ્ધા, વંધ્યા (વાંઝણી), બલિઆરિણી, મૃતવત્સા (જેની પ્રજા મરી જતી હોય તે) રજેદર્શન રહિત, જેને કન્યા પ્રજા થતી હોય તે, બહુ પુત્રવાળી, એવી સ્ત્રી ગમન ન કરે તો પણ દોષ નથી.

તત્રપ્રથમતુલ્યગમનંગર્ભાધાનદોમગૃહાશૌરુત્યાકાર્યં દ્વિતીયાદિકઋતુગમનેચનહોમાદિકં ચેપાંસુત્રેહોમો નોક્તૈહોમવર્ચ્યમંત્રપાઠાદિરુપોગર્ભાધાનસંસ્કારઃપ્રથમગમનેકાર્યઃ આહિતાન્નેરર્ધાધાનિનોડનાહિતાન્ને ઔપાસનાગ્નિસિદ્ધિસત્ત્વેતપ્રૈયહોમઃ ઔપાસનાગ્નિવિષ્ણુદેહાદશાદિનપર્યંતમયાશ્વેત્યાજ્યાહુત્યાતતરુર્ધ્વપ્રા યદ્ધિત્તપૂર્વકંપુનઃસંધાનવિધિનાગ્નિમુત્પાદતત્રકાર્યઃ તત્રપ્રત્યન્દ્રપ્રાજાપત્યકૃત્ત્રપ્રાયશ્ચિત્તં તત્રેત્યસંકલ્પઃ મમગૃહાગ્નિવિષ્ણુદેહાદિનાદારમ્યૈતાવંતંકાલંગૃહાગ્નિવિષ્ણુદેહજનિતદોષપરિહારદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરમી ત્યર્થં ગૃહાગ્નિવિષ્ણુદેહાદિનાદારમ્યૈતાવંતંકાલંગૃહાગ્નિવિષ્ણુદેહજનિતદોષપરિહારદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરમી મૃતરજતનિષ્કનિષ્કાર્ધનિષ્કપાદનિષ્કપાદાધાન્યતમદ્રવ્યદાનેનાહમાચરિષ્યે તથાપ્તાવહિનેપુરુષાગ્નિ વિષ્ણુદેહનલુપ્તસાર્યપ્રાતરૌપાસનહોમદ્રવ્યં લુપ્તદર્શણેર્માસસ્યાલીપાકાદિકમંપર્યાપ્તઘીઘાચાજ્યદ્રવ્યંચ તન્નિષ્કાર્યવાદાનુમદ્દમુત્સૃજે કૃત્ત્રપ્રત્યાષ્ઠાયાંતરચીકીર્પાયાંતયોહઃકાર્યઃ અશીતિગુંજાત્મકોનિષ્કપાદઃ અયંચતુર્ગુણિતોનિષ્કઃ યવંસંકલ્પ્યવિચ્છિન્નસ્યગૃહાન્નેપુનઃસંધાનંકરિષ્યદ્ધિતિસંકલ્પપૂર્વકંસ્વસ્તુઆનુ

સારેણગૃહ્યાગ્નિસંસાધયેત્ સર્વાધાનિનાપિએવમેવપુનઃસંધાનેનગૃહ્યાગ્નિમુત્પાદ્યગર્ભાધાનપુંસવનાદિહોમઃકાર્યઃ તત્રુચ્છ્રસંસ્કરણોહોમાદિદ્રવ્યદાનસંસ્કરણનકાર્યઃ ગર્ભાધાનહોમકર્તુંગૃહ્યપુનઃસંધાનકરિષ્યેદત્યેવસંસ્કરણઃ ગર્ભાધાનંતેડિત્યાગઃ અર્ધાધાનિનામપિપદ્મદ્વયં ગૃહ્યાગ્નૌસાર્યપ્રાતર્હોમઃસ્થાલીપાકઃકાર્યાદિત્યેકઃ ગૃહ્યાગ્નિઃકેવલસંસ્કરણેનુતત્રહોમાદિકાર્યમિત્યપરઃ આદ્યપક્ષેપૂર્વોક્તહોમાદિદ્રવ્યદાનકાર્યં હોમાદ્યકરણપક્ષેપ્રાયશ્ચિત્તમાત્રકાર્યં નતુદ્રવ્યદાનં દ્વિભાર્યસ્યાગ્નિદ્વયસંસર્ગાત્પૂર્વેમુમયાદ્યનુગતૌ ઉભયવિચ્છેદદિનાદધ્વગણનયાપૃથક્પૃથક્કૃદ્ધપ્રાયશ્ચિત્તંપૃથક્પૃથક્કૃદ્ધહોમદ્રવ્યદાનં સ્થાલીપાકદ્રવ્યદાનંચકૃત્વા પુનઃસંધાનદ્વયેનાગ્નિદ્વયમુત્પાદ્યાગ્નિદ્વયસંસર્ગવિધાયતત્રગર્ભાધાનહોમઃ અગ્નિદ્વયસંસર્ગાત્પૂર્વેપકાદ્યનુગતૌતન્માત્રપ્રાયશ્ચિત્તંતદ્દોમદ્રવ્યમાત્રદાનંચકાર્યં નતુસ્થાલીપાકદ્રવ્યદાનં ભાર્યાતરસ્યાસન્નિધાનેયસ્યાંગર્ભાધાનંતદગ્નિવિચ્છેદપ્રાયશ્ચિત્તાદિનાગૃહ્યામુત્પાદ્યતત્રહોમઃ સર્વેત્રપુનઃસંધાનેસ્થાલીપાકાનાર્મંસ્થાલીપાકાદિદ્રવ્યદાનંકૃતાકૃતં પર્વયથાયથંગૃહ્યાગ્નિસિદ્ધિકૃત્વા મમાસ્યાંભાર્યાપાંસંસ્કારાતિશયદ્વારડસ્યાંજનિષ્યમાણસર્વગર્ભાણાંવીજગર્ભસમુદ્ભવૈનોનિવર્હણદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થગર્ભાધાનાયંકર્મકરિષ્યે તદંગત્વેનસ્વસ્તિવાચનેત્યાદિસંસ્કલ્પ્ય પુણ્યાહવાચનમાત્વકાપૂજનનાદીશ્રાદ્ધાદિકૃત્વાયથાગૃહ્યાંગર્ભાધાનસંસ્કારકાર્યઃ અગ્રગર્ભાધાનકર્મણોગ્રહદેવતાકૃત્વાત્પુણ્યાહવાચનંતે કર્મોગદેવતાપ્રહ્લાપ્રીયતામિતિચવેત્ ઔપાસનાંગેસ્વસ્તિવાચને અગ્નિસૂર્યપ્રજાપતયઃપ્રીયતાં સ્થાલીપાકાર્મં અગ્નિઃપ્રીયતામિતિ પયનન્યત્રપ્રાંતરાદૂહ્યમ્ ॥

તેમાં પ્રથમ ઋતુ સમયે ગૃહ્યાગ્નિમાં ગર્ભાધાન સંબંધી હોમ કરી ગમન કરવું. બીજા ઇલાદિક ઋતુ સમયે ગમન કરવાવિષે હોમ ઇલાદિક નથી. જેમના સૂત્રવિષે હોમ કરવાનું કહ્યું નથી, તેમણે હોમ ન કરતાં મંત્રનો માત્ર પાઠ પ્રથમ ગમન સમયે કરવો. 'અર્ધાધાની અગ્નિહોત્રીએ અને અનાહિતાગ્નિએ ગૃહ્યાગ્નિ સિદ્ધ હોય તો તે ઉપરજ ગર્ભાધાનહોમ કરવો. બાર દિવસપર્યંત ગૃહ્યાગ્નિનો વિચ્છેદ (નારા) થાય તો "અયાશ્ચાન્" એ મંત્રવડે ધૃતાહુતિરૂપ પ્રાપ્તિ થઈ શકે. અગ્નિનો નારા થઈ બાર કરતાં અધિક દિવસ થયા હોય તો પ્રથમ પ્રાપ્તિ કરી ફરી પુનઃસંધાનવિધિવડે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી તે અગ્નિ ઉપર ગર્ભાધાનહોમ કરવો. પ્રાપ્તિ કરવું તે દર વર્ષે પ્રાત્નપક્ષ કૃદ્ધ કરવું. તેમાં આ રીતે સંકલ્પ કરવો. "મમગૃહ્યાગ્નિવિચ્છેદદિનાદારમ્બૈતાવંતં કાલં ગૃહ્યાગ્નિવિચ્છેદજનિતકોપપરિહારઠ્ઠારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ ગૃહ્યાગ્નિવિચ્છેદદિનાદારમ્બૈતાવદધ્વપર્યંતં પ્રત્યદ્વં પૃથક્કૃદ્ધાન્ન યથાશક્તિ તત્રપ્રત્યાન્નાયગોનિષ્કયીભૂતરજતનિષ્કનિષ્કાર્થનિષ્કપાદાનિષ્કપાદાર્થન્યતમદ્રવ્યદાનિનાહમાચરિષ્યે તથા પતાયદિનેષુ ગૃહ્યાગ્નિવિચ્છેદેન હુતસાર્યપ્રાતરૌપાસનહોમદ્રવ્યં હુતદર્શપોર્ણમાસસ્થાલીપાકાદિકર્મપર્યાત્તવીહ્યાચાજ્યદ્રવ્યં ચ તન્નિષ્કર્યં વા દાતુમહમુત્સુજે." કૃદ્ધને સ્થાનકે બીજા પ્રસાન્નાય કરવો હોય તો તેવો ઉચ્ચાર કરવો. એશી શુંભારનો નિષ્કપાદ, એ આશુણ્ય કરવાથી એક નિષ્ક. એ પ્રમાણે સંકલ્પ કરી, "વિચ્છિન્નસ્ય ગૃહ્યાગ્નિઃ પુનઃસંધાનં કરિષ્યે." એવો સંકલ્પ કરી પોતપોતાના સૂત્રપ્રમાણે ગૃહ્યાગ્નિ સિદ્ધ કરવો. 'સર્વાધાની હોય તેણે પણ એજ રીતે પુનઃસંધાન વિધિવડે ગૃહ્યાગ્નિ ઉત્પન્ન કરી તે અગ્નિ ઉપર ગર્ભાધાન, પુંસવન ઇલાદિકનો હોમ કરવો. સર્વાધાનીએ કૃદ્ધનો સંકલ્પ અને હોમાદિક દ્રવ્યના દાનનો સંકલ્પ એ કરવા નહી. ભારે, "ગર્ભાધાનહોમં કર્તું ગૃહ્યપુનઃસંધાનં કરિષ્યે," એવોજ સંકલ્પ કરવો, અને ગર્ભાધાન થયા પછી અગ્નિનો ભાગ કરવો. અર્ધાધાનીઓના પણ એ પક્ષ છે. પ્રથમપક્ષ—ગૃહ્યાગ્નિ ઉપર સાયંકાળે, પ્રાતઃકાળે હોમ અને સ્થાલીપાક કરવા. બીજા પક્ષ—કેવળ ગૃહ્યાગ્નિનું માત્ર રક્ષણ કરવું; તે ઉપર હોમાદિક કરવો નહી. પ્રથમ પક્ષવિષે પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે હોમાદિકનાં દ્રવ્યનું દાન કરવું. હોમાદિક ન કરવો એ પક્ષવિષે પ્રાપ્તિ માત્ર કરવું, હોમાદિકના દ્રવ્યનું દાન કરવું નહી. જેની એ સ્ત્રી હોય તેના બન્ને અગ્નિનો સંસર્ગ (એકીકરણ) થયાથી પ્રથમ બન્ને અગ્નિ નષ્ટ થાય તો બન્નેનો નારા જે દિવસે થયો તે દિવસથકી વર્ષ લેખી તે પ્રમાણે બન્નેનાં જુદાં જુદાં કૃદ્ધ પ્રાપ્તિ, અને જુદાં જુદાં હોમદ્રવ્યનું દાન, અને સ્થાલીપાકના દ્રવ્યનું દાન એ

૧ ગૃહ્યાગ્નિયુક્ત એ અગ્નિહોત્રી તે અર્ધાધાની.

૨ કેવળ સ્માર્તાગ્નિ (આચસથ) યુક્ત તે અનાહિતાગ્નિ કહેવાયછે.

૩ અગ્નિહોત્રી હોય અને ગૃહ્યાગ્નિરહિત તે સર્વાધાની કહેવાયછે.

મેલી હોય તો પણ માતૃપાર્વણ ન થાય. એ રીતે માતામહી (માતાની માતા) જીવતી હોય અને સાવકી માતામહી મરણ પામેલી હોય તો પણ માતામહી ઇલાદિકને સપત્નીકપણું નથી. એ રીતે દર્શાદિક શ્રાદ્ધમાં પણ માતા જીવતી હોય અને સાવકી માતા મરણ પામેલી હોય તો પણ પિત્રાદિકને સપત્નીકપણું નથી. એ નાંદી શ્રાદ્ધમાં ‘સ્વઘા’ શબ્દને સ્થાનકે ‘સ્વાહા’ શબ્દ ઉચ્ચારે કરવો. અને સર્વેજ સઘળું કર્મ કરવું. દર એક પાર્વણને ઠેકાણે અને દેવને ઠેકાણે જે જે શ્રાદ્ધણુ નોતરવા. વિવાહાદિક મંગળ કર્મનું અંગભૂત નાંદીશ્રાદ્ધ હોય તો દર્ભને ઠેકાણે દૂર્વા લેવી. યજ્ઞાદિક કર્મનું અંગભૂત નાંદીશ્રાદ્ધ હોય તો ચૂનરહિત દર્ભ લેવા. દૂર્વા અને દર્ભ એ જે જે લેજ લેવાં. નાંદીશ્રાદ્ધ કર્તાએ ઉત્તરાભિમુખ બેસવું, અને શ્રાદ્ધણુએ પૂર્વમુખ બેસવું. અથવા કર્તાએ પૂર્વમુખ, અને શ્રાદ્ધણુએ ઉત્તર મુખ બેસવું. નાંદીશ્રાદ્ધમાં પૂર્વાહ્નિકાળ લેવો. સઘળું કર્મ પ્રદક્ષિણ કરવું. ગર્ભાધાનનું અંગભૂત નાંદીશ્રાદ્ધ અપરાહ્ન કાળે કરવું. પુત્રજન્મનિમિત્ત નાંદીશ્રાદ્ધ રાત્રિએ પણ કરવું. એ રીતે વિશ્વદેવા સંબંધી શ્રાદ્ધણુ સહિત આઠ શ્રાદ્ધણુને કહેવું. તેટલું સામર્થ્ય ન હોય તો ચાર શ્રાદ્ધણુને કહેવું. નાંદીશ્રાદ્ધમાં ‘સસ્યવસુ’ નામના વિશ્વદેવા લેવા. સોમયાગ, ગર્ભાધાન, પુંસવન, સીમંતોત્સવન, અને અશ્વાધાન, ઇલાદિક કર્મનાં અંગભૂત નાંદીશ્રાદ્ધમાં ‘કનુદક્ષ’ નામના વિશ્વદેવા લેવા. ગર્ભાધાન ઇલાદિક સંસ્કાર; વાષ, અને દેવની પ્રતિષ્ઠા ઇલાદિક પૂર્તકર્મ; પ્રથમ ન કરેલું એવું આધાન (અગ્નિ-હોત્ર) ઇલાદિક કર્મ; સંન્યાસ લેવો; કામ્ય વૃષોત્સર્ગ; ગૃહપ્રવેશ; તીર્થયાત્રા અને શ્રવણાકર્મ, સર્પ-પાલિ, આશ્વયુજ કર્મ, આશ્રયણ ઇલાદિક પાકસંસ્થાઓના પ્રથમ આરંભ; એ કર્મના આરંભ સમયે નાંદીશ્રાદ્ધ અવશ્ય કરવું. સોમયાગ વિના પુનરાધાન, વારંવાર કરવાનાં કર્મ, અને અષ્ટકા ઇલાદિક શ્રાદ્ધકર્મ, એઓમાં નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું નહી. ગર્ભાધાન, પુંસવન, સીમંતોત્સવન. ચૌલ, મૌજ. અને વિવાહ એ વિના બીજા સંસ્કારો અને શ્રવણાકર્માદિક કર્મવિષે નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું અથવા ન કરવું એ વિકલ્પ છે. જાતકર્મનું અંગભૂત નાંદીશ્રાદ્ધ અને પુત્રજન્મસંબંધી નાંદીશ્રાદ્ધ એ ભિન્ન ભિન્ન કરવાં. પુત્રજન્મ સમયેજ જાતકર્મ સંસ્કાર કરવામાં આવતો હોય તો, “પુત્રજન્મનિમિત્તકં જાતકર્મગં ચ વૃદ્ધિ-શ્રાદ્ધ તંત્રેણ કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી એક વખતજ નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું. નામકરણ સંસ્કારની સાથે જાતકર્મ કરવાનું હોય તો પુત્રજન્મ સંબંધી નાંદીશ્રાદ્ધ જન્મકાળેજ સુવર્ણવડે કરી કર્મગભૂત નાંદીશ્રાદ્ધ નામકર્મ સમયે કરવું. જન્મકાળે તે કરવું ન હોય તો નામકર્મસમયેજ, પુત્રજન્મનિમિત્તકં જાતકર્મનામકર્મગં ચ નાંદીશ્રાદ્ધ તંત્રેણ કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી એકજ કરવું. એ પ્રમાણે ચૌલ ઇલાદિક કર્મની સાથે જાતકર્માદિ સંસ્કાર કરવાના હોય તો, “પુત્રજન્મનિમિત્તકં ચૌલાંતસંસ્કારાં ચ નાંદીશ્રાદ્ધ તંત્રેણ કરિષ્યે.” એવો સંકલ્પ કરવો એજ રીતે સાથેજ કરવાના ચૌલાદિક સંસ્કાર અને બીજાં કર્મ તેઓમાં નાંદીશ્રાદ્ધ એકજ વાર કરવું, કર્મ કર્મપ્રત્યે ભિન્ન કરવું નહી. એ પ્રમાણે યમળ (બેલકાંનાં) જે તેમના સંસ્કાર એક કાળે કરવાના હોય તેમાં પણ એ પ્રમાણેજ નિર્ણય જાણવો. ઋગ્વેદીઓએ, અને કાલ્પનોએ “પિતૃપિતામહપિતામહાઃ” એવો પિતૃપૂર્વક ઉચ્ચાર કરવો. બીજી શાખાવાળાઓએ તો “પ્રપિતામહપિતામહપિતરો નાંદીમુખાઃ” એવો પ્રપિતામહપૂર્વક ઉચ્ચાર કરવો. માતૃપાર્વણમાં નાંદીમુખ શબ્દની આગળ વ્યાકરણના ડીપ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી પ્રાપ્ત થાયછે માટે “નાંદીમુખ્યઃ” એવો, અથવા “નાંદીમુખાઃ” એવો એ બન્ને પક્ષ ઉચ્ચારમાં આવેછે તેથી બન્નેમાંથી કોઈ એક લેવો. “નમ અથવા મુખ એ શબ્દ જને અંતે આવ્યો હોય એવો શબ્દ કોઈની સંજ્ઞા થાય તો તેની આગળ ડીપ્ પ્રત્યય થતો નથી, પણ રાપ્ પ્રત્યય થાયછે,” એવો જે નિયમ કહ્યો તેની એ ઠેકાણે પ્રાપ્તિ નથી, કારણ, ‘નાંદીમુખ’ એ સંજ્ઞા આનાદિ છે, એ રીતે પુરુષાર્થ-પિતામહીકાર કહે છે.

અથવૃદ્ધિશ્રાદ્ધકર્તુર્જીવત્પિતૃકલ્પેનિર્ણયઃ ॥ જીવેત્યુદિવર્ગોચસ્ત્વર્ગતુપરિત્યજેદિતિન્યાયેનજીવત્પિતૃકલ્પસાપ્ત્યસંસ્કારેપુમાત્મામાતમહપાર્વણયુતંનાંદીશ્રાદ્ધંકુર્વાત્ માતરિજીવત્યાંમાતામહપાર્વણકમેવ માતામહેજીવિતમાતૃપાર્વણકમેવ કેવલમાતૃપાર્વણેવિશ્વેદેવાનકાર્યાઃ વર્ગત્રયાણેપુમાતૃપિતૃમાતામહેપુજીવત્પુનાંદીશ્રાદ્ધલોપવસુતસંસ્કારેપૂર્વિતઃ દ્વિતીયવિવાહાધાનપુત્રેષ્ટિસોમયાગાદિપુસ્વસંસ્કારકર્મસુ યેમ્યપવપિતાદ્યાત્તેમ્યોદ્યાત્ તથાચમૃતમાતૃમાતામહકોપિજીવત્પિતૃકલ્પસંસ્કારે પિતુર્માતૃપિતામહીપ્રપિતામહઃ પિતુર્પિતૃપિતામહપ્રપિતામહઃ પિતુર્માતામહમાતૃપિતામહમાતૃપ્રપિતા

મહા: इत्येवपार्वणत्रयमुद्दिश्यश्चाद्वंकुर्यात् ननुस्वमातृमातामहपार्वणोद्देशः पितरिपितामहेचजीवति स्वसंस्कारे पितामहस्यमातृपितानमहीप्रपितामहाइत्याद्युद्देशः एवंप्रपितामहेपियोज्यं पितुर्मात्रादिविवेने तत्पार्वणलोपपद्य तदाचयेभ्यएवपितादद्यादितपस्स्यवर्गाद्यजीवनेतत्पार्वणलोपइतिद्वारलोपपक्षस्य चस्वसंस्कारस्वापत्यसंस्कारमेदेनव्यवस्थ्यासिद्धांतितेतिद्वेयं केचित्तुपक्षद्वयस्यैच्छिकोविकल्पोनतुव्यव स्थितइत्याहुः एवंमृतपितृकस्यजीवन्मातृमातामहस्यपितृपार्वणेनैवनांदीश्राद्धसिद्धिर्ह्या समावर्तनस्य माणवककर्तृत्वेपितर्दंगभूतनांदीश्राद्धेपितुस्तदभावेज्येष्ठभ्रात्रादेरधिकारइतिकेचित् तत्रपितापुत्रसमाव र्तनेस्यपितृभ्योनांदीश्राद्धंकुर्यात् पिताजीवत्पितृकश्चेत्सुतसंस्कारत्वात्द्वारलोपपक्षोयुक्तइतिभाति माण वरूपितुःप्रवासादिनाअसंनिधानेभ्रात्रादिमाणवकस्यपितुर्मातृपितामहीप्रपितामहाइत्याद्युच्चार्यथाद्वंकु र्यात् मृतपितृकमाणवकसमावर्तनेपितृव्यभ्रात्रादिरस्यमाणवकस्यमातृपितामहीत्याद्युच्चारयेत् भ्रात्रादे रभावेस्वयमेवस्यपितृभ्योदद्यात् एवंजीवत्पितृकोपिपितुरसन्निधानेभ्रात्रादेरभावेपितुःपितृभ्यःस्वयमेव नांदीमुत्संकुर्यात् उपनयनेनकर्माधिकारस्यजातत्वात् एवंविवाहेपिदृष्ट्यं मृतपितृकस्यचौलोपनयना दिकंपितृव्यमातुलादिःकुर्वन् अस्यसंस्कार्यस्यपितृपितामहेत्याद्युच्चार्यथाद्वंकुर्यात् जीवतःपितुरसन्नि धानेनकुर्वन्मातुलादिरस्यसंस्कार्यस्यपितुर्जनकादीनुद्दिश्यकुर्यान्नतुसंस्कार्यस्यमृतानपिमात्रादीनितिसं क्षेपः ॥

હવે નાંદીશ્રાદ્ધ કરનારાનો પિતા જીવતો હોય તો તેવિધે નિર્ણય કહે છે.

માતા (મા) પિતામહી (દાદી), અને પ્રપિતામહી (પરદાદી), એ ત્રણ મળી એક વર્ગ; પિતા (બાપ), પિતામહ (દાદો), અને પ્રપિતામહ (પરદાદો), એ ત્રણ મળી એક વર્ગ, માતામહ (માનો પિતા), માતૃપિતામહ (માનો દાદો), અને માતૃપ્રપિતામહ (માનો પરદાદો) એ સપ- તીક ત્રણે મળી એક વર્ગ; એ પ્રમાણે ત્રણ વર્ગ છે, તેમાં “વર્ગનું પ્રથમ મનુષ્ય જીવતું હોય તો તે વર્ગજ હોડી દેવો.” એવો ન્યાય છે માટે જેનો પિતા જીવતો હોય તેણે પોતાનાં બાળકોના સં- સ્કાર સમયે માતૃપાર્વણ અને માતામહ પાર્વણ એ એ પાર્વણે યુક્ત નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું. માતા જીવતી હોય તો માતામહ પાર્વણે યુક્તજ કરવું. માતામહ જીવતો હોય તો માતૃપાર્વણે યુક્તજ નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું. કેવળ એક માતૃપાર્વણજ હોય તો નાંદીશ્રાદ્ધમાં વિશેદેવા કરવા નહી. ત્રણ વર્ગમાંનાં પ્રથમનાં એટલે માતા, પિતા અને માતામહ, એ ત્રણે જીવતાં હોય તો પુત્રસંસ્કારમધ્યે નાંદીશ્રાદ્ધનો લોપજ કરવો એ ચોખ્ખું છે. બીજો વિવાહ, અગ્રધાન, પુત્રેષ્ટિ, અને સોમયાજ ઇત્યાદિક પોતાના સંસ્કારરૂપ કર્મવિધે “પોતાનો પિતા જે પિતૃને પાર્વણ દેતો હોય તેજ પિતૃને પુત્રે દેવું, તેમજ જેની માતા અને માતામહ એ મૃત થયાં હોય અને પિતા જીવતો હોય તો તેણે પોતાના સંસ્કારમાંનાં નાંદી- શ્રાદ્ધ સમયે પિતા જેનો ઉચ્ચાર કરતો હોય તેનાજ ઉચ્ચાર કરવો. તે આ પ્રમાણે,—“પિતુર્માતૃ- પિતામહીમપિતામહાઃ પિતુઃપિતૃપિતામહપ્રપિતામહાઃ પિતુર્માતામહમાતૃપિતામહમાતૃપ્રપિતામહાઃ” એજ રીતે ત્રણ પાર્વણનો ઉદ્દેશ કરી નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું, પોતાનાં માતૃપાર્વણ અને માતામહપાર્વણનો ઉચ્ચાર કરવો નહી. પિતા અને પિતામહ બન્ને જીવતાં હોય તો પોતાના સંસ્કાર સમયે પિતામહનાં માતૃપાર્વણનો ઉચ્ચાર કરવો. તે આ રીતે,—“પિતામહસ્ય માતૃપિતામહીપ્રપિતામહાઃ,” એ રીતે ઉદ્દેશ કરવો. પ્રપિતામહ જીવતો હોય તો પણ એ પ્રમાણે ચોખ્ખા કરવી. પિતાની માતા ઇત્યાદિક જીવતી હોય તો તે પાર્વણનો લોપજ કરવો. તેમજ “જે પિતૃને પિતા પાર્વણ દેતો હોય તેજ પિતૃને પુત્રે દેવાં.” એ એક પક્ષ; અને વર્ગમાંનો પ્રથમ જીવતો હોય તો તે પાર્વણનો લોપ કરવો એ બીજા દ્વારલોપ પક્ષ; એમની વ્યવસ્થા, પોતાના સંસ્કાર અને પોતાનાં સંતાનોના સંસ્કાર.એ બેદલે કરેછે, એમ લાલુવું; એટલે પોતાના સંસ્કારમાં પિતાનાં પાર્વણ અને પુત્રના સંસ્કારમાં પોતાનાં પાર્વણો લેવાં એ તાત્પર્ય. કોઈ અંધકાર તો, પ્રથમ કહેલા બન્ને પક્ષનો વિકલ્પ અર્થિછક (ઈચ્છાપૂર્વક) છે, વ્યવસ્થાયુક્ત નથી એમ કહે છે. એજ રીતે જેનો પિતા મૃત થયો હોય, અને માતા તથા માતામહ એ બંને જીવતાં હોય તો તેના નાંદીશ્રાદ્ધની સિદ્ધિ એક પિતૃપાર્વણ થકીજ થાય છે એમ મનજવું, જે કે મમાવર્તન સંસ્કાર પોતેજ બહુક કરે તો પણ સમાવર્તનનું અંગમૃત નાંદીશ્રાદ્ધ પિતાએ કરવું. પિતા ન હોય તો જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાએ કરવું, એમ કોઈ અંધકાર કહે છે. પિતાએ પુત્રનાં સમા- વર્તન સમયે નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું તે પોતાના પિતૃને ઉદ્દેશે કરવું. પિતા જીવત્પિતૃક (જેનો પિતા જીવતો હોય તેવો) હોય તો પુત્રનો સંસ્કાર છે માટે લડાં ડારલોપ પક્ષ ચોખ્ખું છે એમ ભાસેછે. મૃતનો પિતા

પ્રવાસ ઈલાદિક કારણથી સમીપે ન હોય તો બડુના ભાઈ ઇલાદિકે “ માળવકસ્ય પિતુર્માતૃપિતામહીપ્ર-
પિતામહ્યઃ, એવો (બડુના પિતાનાં પાર્વણુનો) ઉચ્ચાર કરી નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું. મૃતપિતૃક (જેનો પિતા
મૃત છે) એવા બડુના સમાવર્તન વિષે કાકો, ભાઈ ઇલાદિકે બડુના પાર્વણુવડે નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું. તેમાં,
“અસ્ય માળવકસ્ય માતૃપિતામહીપ્રપિતામહ્યઃ,” એવો ઉચ્ચાર કરવો. ઇલાદિક ન હોય તો બડુએજ
પોતાના પિતૃને ઉદ્દેશે નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું. તેમજ પિતા જીવતો છતાં સમીપે ન હોય અને ભાઈ ઇલા-
દિકનો અભાવ હોય તો પિતાના પિતૃને ઉદ્દેશે બડુએ પોતેજ નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું. કારણ, યજ્ઞોપવીત
થયેલું છે તેથી બડુને કર્મનો અધિકાર છે. એ પ્રમાણે વિવાહમાં પણ નિર્ણય બાણુવો. મૃતપિતૃકના
ચૌદ, મૌજ ઇલાદિક સંસ્કાર કરવાના તે કાકો મામો ઇલાદિક સંસ્કાર કરતા હોય તો તેઓએ
“અસ્ય સંસ્કાર્યસ્ય પિતૃપિતામહપ્રપિતામહઃ” ઇલાદિક ઉચ્ચાર કરી જેને સંસ્કાર કરવાના છે તેના
પાર્વણુવડે નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું. પિતા જીવતો છતાં તે સમીપે ન હોવાના કારણથી મામો ઇલાદિક
સંસ્કાર કરે તો તેણે, જેને સંસ્કાર કરવાના છે તેના પિતાની માતા, પિતા ઇલાદિકને ઉદ્દેશે નાંદી-
શ્રાદ્ધ કરવું, બડુની માતા ઇલાદિક મૃત થઈ હોય તો પણ તેને ઉદ્દેશે કરવું નહીં. એ પ્રમાણે નાંદી-
શ્રાદ્ધનાં પાર્વણુનો સંક્ષેપે નિર્ણય કર્યો.

નાંદીશ્રાદ્ધેપિંડવાનંકુલધર્માનુસારેણવૈકલ્પિકં પિંડેપુદ્ધિમયુવદરદ્રાક્ષામલકમિશ્રણં દક્ષિણાયાંદ્રાં
ક્ષામલકાનિ પ્રથમાતેનસંસ્કલ્પઃ સર્વેત્રોચ્ચારેસંવંધનામગોત્રયર્જયેત્ માલતીમલ્લિકાકેતકીકમલાનાંમા
લાદેયાનતુરુત્કપુષ્પાણાં કુંકુમચંદનાચલંકૃતાઃસર્વે નાંદીશ્રાદ્ધારંભેપાકાંતરેણૈશ્વદેવઃસાન્નિકાનન્નિકૈઃ
સર્વશાસિભિઃકાર્યઃ દ્વયોર્દ્વયોર્વિપ્રયોર્યુગપન્નિમંત્રણં ભવદ્વ્યર્થાક્ષણઃક્રિયતામોતધાપ્રાપ્તુતાંનવંતૌપ્રામવાવે
ત્યુક્તિઃ શંનોદેવીત્યનુમંત્ર્યયવાનેયક્ષિપેત્ યવોસિસોમદેવત્યોગોસવેદેવનિર્મિતઃ પ્રત્નવદ્નિઃપ્રત્તઃપુષ્ટ્યાનાં
દીમુખાન્પિતૃનિર્માલ્લોકાન્પ્રીણયાહિનઃસ્વાહાનમસ્તિપિચ્ચેમંત્રઃ દ્વિર્દિગંધાદિવાનં પાણિદોમોત્રયેકવ્યવા
હનાયસ્વાહાસોમાયપિતૃમતેસ્વાહેતિ અન્નશ્રાદ્ધેનાપસવ્યંનતિલાઃનચપિતૃતીર્થેનવાનં પાવમાનીઃશંવતીઃ
શકુનિસૂક્તંસસ્તિસૂક્તંચશ્રાવયેત્ મધુવાતાઇતિચ્યુત્કસ્યાનેડપાસૈગાયતેતિપંચર્ચઃ અહનમીમદેતેતિચ
તૃત્તિપ્રશસ્થાનેસંપન્નમિતિ દૈવેરુચિતમિતિપ્રશ્નઃ પૂર્વાત્રેપુકુરોપદૂર્વાસુવાયકસ્યદ્વૌદ્વૌપિંડૌ અક્ષવ્યસ્યાને
નાંદીમુખાઃપિતરઃપ્રીયતાં સ્વધાવાચનસ્યાનેનાંદીમુખાનપિતૃત્વાચયિષ્યે ઇત્યાદિનાસધાંપ્રયુજીત ત્યમૂ
પુવાજિનમિતિવિપ્રવિસર્જનં ફેચિદ્નાંદીશ્રાદ્ધાંતેૈશ્વદેવોચહુચાનામિત્યાહુઃ નાન્નશ્રાદ્ધાંગતર્પણં અન્નાહિતા
ન્નિનાપિંડવાનંકાર્યં પિતૃર્માત્રાદિવર્ગત્રયોદેશેનશ્રાદ્ધે પિતૃર્માતામહીચૈવતથેધમપિતામહીત્યાદિશ્લોકપાઠઃ
દ્વારલોપપક્ષે યત્પાવેળલોપસ્તત્પાર્વણવિપયકશ્લોકૈકદેશલોપઃ કૈવલમાતૃપાર્વણેદેવાનકાર્યાઃ પતામવં
તુલુપ્રીતાઇત્યૂહઃકાર્યઃ સાંકલ્પવિધિનાસંક્ષિપ્તનાંદીશ્રાદ્ધપ્રયોગઃપ્રયોગરક્તાવૈદ્રિષ્ટ્યઃ ઇતિનાંદીશ્રાદ્ધ
વિચારઃ ॥

નાંદીશ્રાદ્ધમાં પિંડદાન કરવું તે કુળાચાર પ્રમાણે વૈકલ્પિક (કરે અથવા ન કરે) એમ છે.
પિંડમાં દહીં, મધ, ઘીરાં, દ્રાખ, અને આમળાં એ પદાર્થો મેળવવા. દક્ષિણમાં દ્રાખ અને આં-
મળાં દેવાં. પ્રથમા વિભક્ત્યંત સંપદવડે સંકલ્પ કરવો. સર્વેત્ર ઉચ્ચારમાં સંબંધ, નામ અને ગોત્ર
એ વર્ત્ય કરવાં. બાઈ, અમેલી, મોગરા, કેતકી અને કમલની માળા (આહણુને) દેવી, રાતાં
કુલની માળા દેવી નહીં. સઘળાઓએ કેશર, ચદન ઇલાદિકવડે અલંકૃત રહેવું. નાંદીશ્રાદ્ધનો આરંભ
થપા પછી સાન્નિક, નિરન્નિક સર્વ સાખાવાળાઓએ બુદો પાક (ભાંત) કરી વૈશ્વદેવ કરવો. એ બે
આહણુનું એક વખતેજ નિમંત્રણ કરવું. તેના ઉચ્ચાર આ પ્રમાણે,—“ભવદ્વર્થાક્ષણઃ ક્રિયતાં
ઐતથા, પ્રાપ્તૌ મવંતૌ, પ્રામવાવ.” “શન્નોદેવી” એ મંત્રવડે મંત્રી જ્વળ છાંટવા. “યવોસિ સોમ-
દેવત્યો, ગોસવે દેવનિર્મિતઃ ॥ પ્રત્નવદ્નિઃ પ્રત્તઃ પુષ્ટ્યા નાંદીમુખાન્ પિતૃનિર્માલ્લોકાન્પ્રીણયાહિ નઃ
સ્વાહા નમઃ,” એ મંત્ર પિતૃકર્મવિષે લેવો, ચદન ઇલાદિક ઉપચાર એ બે વખત દેવા. આહણુના
હાથમાં હોમ કરવો તે “અગ્નયે કવ્યવાહનાય સ્વાહા, સોમાય પિતૃમતે સ્વાહા” એ મંત્રવડે કરવો.
આ નાંદીશ્રાદ્ધમધ્યે અપસવ્ય કરવું નહીં, તિલ લેવા નહીં, પિતૃતીર્થ દાન દેવું નહીં. પાવમાની ઋચા,
શંવતી ઋચા. શકુનિસૂક્ત, અને સ્વસ્તિસૂક્ત એ આહણુકને થવણ કરાવવાં. “મધુવાતા” એ

ત્રણ ઋચાને બદલે “ઉપાસ્મૈ ગાયતામ” એ પાંચ ઋચા અને “અક્ષત્તમી મદંતમ” એ ઋચા ભણવી. તૃત્તિ પ્રશ્નને ઠેકાણે “સંપન્ન” એ ઉચ્ચાર કરવો. દેવકર્મમાં “સ્તુતિ”, એવું પ્રશ્ન કરવું. પૂર્વ દિશા સામે અગ્રવાણ એવા દર્ભઉપર અથવા દ્વર્ભઉપર એકને બે બે પિંડ દેવા. ‘અક્ષત્તમ’ એ ઠેકાણે, “નાંદીમુજાઃ પિતરઃ પ્રીયંતાં” એવો ઉચ્ચાર કરવો. સ્વધારાચરને ઠેકાણે, “નાંદીમુજાન્ પિતૃન્ વાચયિત્યે” ઇત્યાદિક ઉચ્ચાર કરવો, સ્વધારાબદનો ઉચ્ચાર કરવો નહી. પછી “ત્યમ્ પુવાજિનં” એ મંત્રવડે શ્રાદ્ધણેનું વિસર્જન કરવું. કોઈ અથકાર, નાંદીશ્રાદ્ધની અંતે ઋગ્વેદીઓએ વૈશ્વદેવ કરવો, એમ કહે છે. એ નાંદીશ્રાદ્ધમાં શ્રાદ્ધસંબંધી તપેણુ કરવું નહી. એ શ્રાદ્ધમાં અગ્નિહોત્રીએ પિંડદાન કરવું. પિતાની માતા ઇત્યાદિક ત્રણ વર્ગને ઉદ્દેશે નાંદીશ્રાદ્ધ કરવાનું હોય તો તેમાં “પિતુર્માતામહી સૈવ, તથૈવ પ્રપિતામહી,” ઇત્યાદિક શ્લોક પાઠ કરવો. કારણોપપક્ષ હોય તો જે પાર્વણુનો લોપ હોય તે પાર્વણુ સંબંધી શ્લોકના એકદેશનો લોપ કરવો. કેવળ માતૃપાર્વણુયુક્ત નાંદીશ્રાદ્ધ હોય તો વિદ્યે-દેવા ન કરવા, છતાં “યતા મયંતુ સુમીતાઃ” એવો જાહેર કરવો. સાંકલ્પ વિધિવડે સંક્ષિપ્ત નાંદીશ્રાદ્ધનો પ્રયોગ, પ્રયોગરત ઇત્યાદિક ગ્રંથમાં એવો. એ પ્રમાણે નાંદીશ્રાદ્ધનો નિર્ણય સમાપ્ત થયો.

પર્વસ્તિવાચનક્રતુદક્ષસંસ્કરકર્ત્રિભેદેયુતંચનાંદીશ્રાદ્ધગર્ભાધાનાંગકૃત્વા યથાશાલંગર્ભાધાનસંસ્કારકાર્યઃ આશ્વલાયનેર્ગુહ્યામૌજાપત્યંચંદંહૃત્વાવિષ્ણુપદ્ધારંસકૃત્વજાપતિવાજ્યેનદુવાજાપોપસ્થાનેનસ્તઃ કરુણાદિકંચકાર્યં વિષ્ણુર્યોનિંજપેત્સ્તંયોનિંસ્પૃષ્ણાત્રિમિર્મતી ગર્ભાધાનંતતઃકુર્યાત્સુપુત્રોજાયતેષ્વં પર્વનેજમેપેત્યાદિજપોપિ સર્વથાહોમાસંભવે અભગંધારસંડીર્ષ્યાતદ્દતિમંત્રેણદક્ષિણનાસાયામાલિચ્યો પગમનંકાર્યં પર્વગર્ભાધાનસંસ્કારમકૃત્વાસ્ત્રીગમનેગમોત્પત્તૌતત્પ્રાયશ્ચિત્તંગોવાનંકૃત્વાપુંસવનંકાર્યમ્ ॥

એ પ્રમાણે પુરુષાહવાચન અને કૃતુદક્ષ નામના વિદ્યેદેવાસહિત એવું ગર્ભાધાનનું અંગભૂત નાંદીશ્રાદ્ધ કરી પૈતાની શાખા પ્રમાણે ગર્ભાધાન સંસ્કાર કરવો. આશ્વલાયન શાખાવાળાઓએ ગૃહ્યાશ્રિમાં પ્રાન્નપત્ર (પ્રન્નપતિ છે દેવતા જેનો) એવા ચરૂનો હોમ કરી વિષ્ણુને છ અને પ્રન્નપત્રીને એક એવી ધૂતાણુત્રીનો હોમ કરી, જપ, અગ્નિનું ઉપસ્થાન (પ્રાર્થના), અને નાકવડે દ્વવનિ રસ પીવો ઇત્યાદિક કરવું. મતધારણપૂર્વક ત્રણ દર્ભવડે યોનીનો સ્પર્શ કરી “વિષ્ણુર્યોનિં” એ સૂક્તનો જપ કરવો, પછી ગર્ભાધાન કરવું, તેથી અવશ્ય સુપુત્ર થાય છે.” એ રીતે “નેજમેપમ” ઇત્યાદિક મંત્રનો પણ જપ કરવો. સર્વથા હોમ કરવાનો સંભવ ન હોય તો દક્ષિણ (જમણી) નાસિકામાં અશ્વગંધા (આસંધ) નો રસ “ઉદીર્ષ્યાન્તમ” એ મંત્રવડે નાખી પછી સ્ત્રીનું ગમન કરવું. એ પ્રમાણે ગર્ભાધાન સંસ્કાર કર્યા વિના સ્ત્રીગમન કરવાથી ગર્ભ રહે તો તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ગોદાન કરી પુંસવન કરવું.

અર્ધમૈથુનાંતે ક્રતૌતુગમૈશંકિત્વાત્જાનંમૈથુનિનઃસ્મૃતં અનૃતૌતુયદાગચ્છેછૌર્ચમૂઘપુરીપવત્ હત્યુક રીત્યાશૌચંકૃત્વાચામેત્ આચમનંવિનામૂઘપુરીપોત્સર્ગેતુ તૈલાપ્યકસ્ત્વનાચાંતઃદ્રમશ્ચુકર્મેણિમૈથુને મૂત્રોષ્ઠાર્યદાણુર્યાદહોતપ્રેણગુહ્યતિ ઇત્યેકાહોપવાસઃ સ્ત્રીણાંતુનજ્ઞાનં શયનાદુત્પિતાનારીશુચિઃસ્વાદશુચિઃપુમાન્ હત્યુકેઃ ઇતિગર્ભાધાનાધુપયોગિનિર્ણયઃ ॥

હવે મૈથુનને અંતે કર્તવ્ય વિધિ કહે છે.

“ઋતુકાળે ગમન કરવાથી ગર્ભનો સંભવ છે માટે મૈથુન કર્તાએ મૈથુનને અંતે જ્ઞાન કરવું. ઋતુકાળ વિના અન્ય સમયે ગમન કરે તો મલ, મૂત્રનીપેઠે શૌચ (હાથ પગ ધોવા ઇત્યાદિક) કરવું,” એ કહ્યા પ્રમાણે હાથ, પગ ઇત્યાદિક ધોઈ આચમન કરવું. “જે અલ્પંગ, દમશ્ચુર્મ (વાળ ઉતરાવવા), અથવા મૈથુન એ કરીને આચમન કર્યા વિના મલ, મૂત્ર કરે તો એક અહોરાત્રવડે શુદ્ધ થાય છે.” એવાં વચન છે માટે મૈથુનને અંતે આચમન કર્યાવિના મલ મૂત્રનો ભાગ કરે તો તેણે એક અહોરાત્ર ઉપવાસ કરવો. મૈથુનને અંતે સ્ત્રીએ જ્ઞાન કરવું નહી, કારણ “પલંગ ઉપરથી ઉદેશી સ્ત્રી શુદ્ધ છે, પુરૂષ શુદ્ધ નથી,” એવાં વચન છે. એ પ્રમાણે ગર્ભાધાન ઇત્યાદિકનો ઉપયોગી નિર્ણય સમાપ્ત થયો.

પવંરુતેપિગમાંધાનેયદિગમૌત્પત્યમાવૌમૃતાપત્યતાવાતદા પ્રતિવંધકપ્રેતોપદ્રવનિવૃત્ત્યર્થેનારાયણય
લિનાંગવલિક્ષકાર્યઃ તત્રનારાયણવલિઃશુક્લેકાદશ્યાંપંચમ્યાંશ્રવણેવા કાલાંતરાનુપલબ્ધેઃ તત્રપ્રયોગઃ પરિ
શિષ્ટસ્મૃત્યર્થેનારાનુસારીકૌસ્તુભે શુક્લેકાદશ્યાંનદીતીરેદેવાલયાદૌતિથ્યાદિકીર્તનાંતેમદીયકુલામિવૃ
દ્વિપ્રતિવંધકપ્રેતસ્યપ્રેતત્વનિવૃત્ત્યર્થેનારાયણવલિકરિષ્યેવિધિનાસ્થાપિતકુંભદ્વયેદેહમાદિપ્રતિમયોર્વિષ્ણું
ચૈવસ્વતયમંચાધાહ પુરુષસુક્તેનમાયસોમમિતિમંત્રેણચપોડશોપચારૈઃસંપૂજયેત્ અત્રકેચિત્કુંભપંચકે
બ્રહ્મવિષ્ણુશિવયમપ્રેતાનૂજયંતિ તત્પૂર્વમારોરેલાયાંદક્ષિણાગ્રકુશોપુશુંધંતાંવિષ્ણુરૂપીપ્રેતદશસ્થાને
પુદક્ષિણસંસ્થમપોનિનીયમધુષ્ટતલિયુતાન્દશાપિંડાન્કાદયપગોત્રદેવદત્તપ્રેતવિષ્ણુદૈવતઅર્ચંતેપિંડં ઇતિ
દક્ષિણમુખઃપ્રાચીનાવીતિચામંજાન્વાન્યપિતૃતીર્થેનદયાત્ ગંધાદિમિરમ્યર્ચ્ય પ્રવાહ્ણાંતંકૃત્વાવિસર્જ
યેત્ તસ્યામેવરાત્રૌશ્રવઃકરિષ્યમાણશ્રાદ્દેક્ષણઃક્રિયતામિતિ પદ્મત્રીપંચવાવિપ્રાન્નિમંત્ર્યોપોપિતોજાગરંકુ
ર્યાત્ શ્વૌભૂતેમપ્યાદ્ધે વિષ્ણુંસંપૂજ્યવિષ્ણુરૂપપ્રેતવિષ્ણુબ્રહ્મશિવયમપ્રેતાન્વોદિશ્યેકોદિદિવિધિના પાદક્ષા
લનાદિતૃત્તિપદ્ધાંતં કૃત્વા રેલાકરણાચયનેજનાંતંતૂર્ણીકૃત્વા વિષ્ણવેબ્રહ્મણેશિવાયસપરિવારયમાયેતિ
ચતુરઃપિંડાન્નામંત્રૈર્દત્વાવિષ્ણુરૂપપ્રેતંધ્યાયન્કાદયપગોત્રદેવદત્તવિષ્ણુરૂપપ્રેત અર્ચંતેપિંડંઇતિપંચમંપિંડં
ત્વા અર્ચનાદિપ્રવાહ્ણાંતેઆચંતાન્દક્ષિણાદિમિઃસંતોષ્ય તેષ્વેકસ્મૈશુભવતેપ્રેતદુઃશ્યાવત્ત્વામરણાદિદત્વા
વિપ્રાન્નવદેત્ ભવંતઃપ્રેતાપતિલોદકાંજલિદાનંકુર્ચંતિતિ તેષ્વપિવિપ્રાણયઃકુશતિલતુલસીયુતતિલાંજ
લિં પ્રેતાયકાદયપગોત્રાયવિષ્ણુરૂપિણેઅર્ચંતિલાંજલિરિતિદ્વયઃ વિપ્રાન્વાચયેત્ અનેનનારાયણવલિકર્મ
ણામગધાન્વિષ્ણુરિમંદેવદત્તપ્રેતંયુદ્ધમપાપમર્દકરોચિતિવિષ્ણુજ્ઞાત્વામુંજીતેતિ સિંધૌતુકુંભપંચકૈવિ
ષ્ણુબ્રહ્મશિવયમપ્રેતેતિપંચકંપૂજયેત્ સ્વર્ણરૂપ્યતામ્રલોહમયાશ્ચત્વારઃ પ્રેતોદર્મમયઃ અન્નિપ્રતિષ્ઠાપ્યશ્ચપિ
ત્ત્વદંનારાયણાયપુરુષસુક્તેનપોડશાહુતિભિર્હૃત્વાદશાપિંડાંતેપુરુષસુક્તામિમંત્રિતશંકોદક્ષેન પ્રેતંત્રત્યુર્ચ
તર્પયેત્ વિષ્ણ્વાદિચતુર્ભ્યોર્વલિંદયાત્ શ્વૌભૂતેપકોદિદિવિધિનાશ્રાદ્ધપંચકંકરિષ્યઇતિસંકલ્પ્યવિપ્રપંચ
કેપાઘાદિપિંડદાનાંતેતર્પણાદીતિવિશેષઉક્તઃ શોપંપૂર્વચત્ ॥

એ રીતે ગર્ભાંધાન કર્યા છતાં એ ગર્ભની ઉત્પત્તિ ન થાય અથવા બાલક ઉત્પન્ન થઈ મરણ
પામતાં હોય તો સંતતીને પ્રતિબંધ કરનારા એવા પિશાચોને ઉપદ્રવ દૂર થવામાટે નારાયણબલિ
અને નાગબલિ એ વિધિ કરવે. તેમાં નારાયણબલિ કરવે તે શુકલ પક્ષમાંની એકાદશી, પંચમી
અથવા શ્રવણ નક્ષત્રને દિવસે કરવે; કારણ, એ વિના બીજે કહેલા કાળ મળતો નથી. તે નારા
યણબલિને પ્રયોગ પરિશિષ્ટ અને સ્મૃત્યર્થસાર એને લગતો કૌસ્તુભમાં કહ્યો છે. તે આ
પ્રમાણે,—શુકલ પક્ષની એકાદશીને દિવસે નદીને તીરે, દેવાક્ષય ઇલાદિક પવિત્ર સ્થાનકે જઈ તિથિ,
વાર ઇલાદિકને ઉચ્ચાર કર્યા પછી, “મદીયકુલામિવૃદ્ધિપ્રતિવંધકપ્રેતસ્યપ્રેતત્વનિવૃત્ત્યર્થે નારા
યણવલિં કરિષ્યે.” એવો સંકલ્પ કરી યથાવિધિ એ કુંભની સ્થાપના કરી તે બાજે ઉપર સુવર્ણ
ઇલાદિકની એ પ્રતિમા રાખી તેમાં વિષ્ણુ અને વૈવસ્વત યમનું આવાહન કરી પુરુષસૂક્તવડે વિષ્ણુની
અને “યમાય સોમં” એ મંત્રવડે યમની પોડશોપચાર પૂર્ણ કરવી. એ ઠેકાણે કોઈ પાંચ કલશ
રાખી તે ઉપર પ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, યમ, અને ત્રેત એમની પૂજા કરે છે. કલશની પૂર્વ તરફ રેખા
કરી દક્ષિણ દિશાભળી અગ્રવાળા દર્બ ઉપર “શુંધંતાં વિષ્ણુરૂપી પ્રેતઃ” એમ કહી ઉત્તર મેરથી
આરંભ કરી દક્ષિણની સામે દશ ઠેકાણે જળદાન કરી, મધ, ઘી, અને તિલયુક્ત દશ પિંડ, “કા
દ્યપગોત્ર દેવદત્તપ્રેત વિષ્ણુદૈવત અર્ચંતે પિંડઃ” એવો ઉચ્ચાર કરી દક્ષિણ દિશા સમ્મુખ થઈ
જનોઈ અપસન્ધ કરી ડાબે ગોઠણ પૃથ્વી ઉપર જોધા પાડી પિતૃતીર્થવડે દેવા. ચંદનાદિકવડે પૂજા
કરી પિંડનું પ્રવાહણ (વેહેવસાવણું) પર્થત કર્મ કરી વિસર્જન કરવું. તેજ શત્રિએ “શ્રવઃ કરિષ્યમાણ
શ્રાદ્દે ક્ષણઃ ક્રિયતાં,” એવો ઉચ્ચાર કરી એક, ત્રણ અથવા પાંચ આક્ષણોને આમંત્રણ કરી ઉપ
વાસી રહી જાગરણ કરવું. પછી બીજે દિવસે મધ્યાહ્ન કાળે વિષ્ણુની પૂજા કરી વિષ્ણુસ્વરૂપી એવા
પ્રેતને અથવા વિષ્ણુ, પ્રહ્મા, શિવ, યમ, અને ત્રેત એમને હૃદયે કરી એકોદિદિવિધિવડે પાદ પ્રક્ષા
લનથકી તે તૃપ્તિપ્રત્નપર્થત કર્મ કરી રેખાકરણથકી ઉદકદાનપર્થત મંત્રરહિત કર્મ કરી “વિષ્ણવે;
બ્રહ્મણે, શિવાય, સપરિવારયમાય,” એવો ઉચ્ચાર કરી ચાર પિંડ નામમંત્રવડે દર્ધ પ્રેતનું વિષ્ણુરૂપે
ધ્યાન કરતાં “કાદ્યપગોત્ર દેવદત્ત વિષ્ણુરૂપ પ્રેત અર્ચંતે પિંડઃ” એમ કહી પાંચમો પિંડ દર્ધ પૂજા
ઇલાદિકથકી તે પિંડપ્રવાહણપર્થત કર્મ કરી આક્ષણોએ આચમન કીધા પછી તેમને દક્ષિણા ઇલા-

દિક દર્ધ સંતુષ્ટ કરવા. પછી તે શ્રાદ્ધભોમાંથી એક સુભુવાન શ્રાદ્ધલુને ત્રેતની છુદ્ધિવડે વસ્ત્ર, અન્ન-
હાર ઇત્યાદિક દર્ધ શ્રાદ્ધભોને કહેવું કે, તમે ત્રેતને તિલોદકની અંજલી થો. પછી તે શ્રાદ્ધભોએ હા-
થમાં દર્ભનાં પવિત્ર ધારણ કરી નિવ, દર્ભ, અને તુલસીયુક્ત એવી તિલાંજલી ભરી, "પ્રેતાય કા-
શ્વપગોત્રાય વિષ્ણુરુપિણે અયં તિલાંજલિઃ" એમ કહી દેવી. પછી શ્રાદ્ધલુને "અનેન નારાયણવ-
લ્લિકર્મણા મગધાન્ વિષ્ણુરિમં દેવદત્તં પ્રેતં શુદ્ધમપાપમર્હં કરોતુ." એ રીતે બોલાવવા. પછી વિસ-
ર્જન કરી આન કરી બોજન કરવું. નિર્ભુષસિંધુમાં તો, પાંચ કુંભમાં વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, શિવ, યમ, અને
ત્રેત એ પાંચ દેવતાની પૂજા કરવી, સુવર્ણ, રૂપું, ત્રાણું, લોહું, એની ચાર પ્રતિમા અને ત્રેત દર્ભ-
મય કરવો; અગ્નિની સ્થાપના કરી તે ઉપર ચરૂ સંધી પુરૂષસૂક્તની સ્તોત્ર ઋચાવડે નારાયણને ઉદ્દેશે
દોષ કરી દશ પિંડદાન કીધા પછી પુરૂષસૂક્ત ભલી મંત્રેણા સંજનાં જલવડે એક એક ઋચાએ
ત્રેતનું તર્પણ કરવું, વિષ્ણુ ઇત્યાદિક ચાર દેવતાને બલિ દેવું, બીજે દિવસે 'एकोद्दिष्टविधिना श्राद्ध-
पंचकं करिष्ये' એવો સંકલ્પ કરી પાંચ શ્રાદ્ધલુની પાંચાદિક પૂજા કરી પિંડદાનપર્યંત કર્મ થયા
પછી તર્પણ કરવું, એટલો વિશેષ વિધિ કહ્યો છે. બાકી રહ્યો તે પ્રથમ પ્રમાણે કરવો.

સુપ્રીતાઃપ્રસન્નાઃસંતુતેસદા વિણ્ણલોકેચયેસર્પાવાસુકિપ્રમુલાશ્ચયે નમોસ્તુ૦ રુદ્રલોકેચયેસર્પાક્ષક
પ્રમુલાસ્તથા નમોસ્તુ૦ શાંડવસ્યતથાદાહેસ્વર્ગયેચસમાશ્રિતાઃ નમોસ્તુ૦ સર્પસંવેચયેસર્પાઆસ્તિકે
નચરક્ષિતાઃ નમોસ્તુ૦ મલયેચયેસર્પાઃકર્કાટપ્રમુલાશ્ચયે નમોસ્તુ૦ ધર્મલોકેચયેસર્પાવૈતરળ્યાસમા
શ્રિતાઃ નમો૦ ચેસર્પાઃપાર્વતીયેપુદરીસંધિપુસંસ્થિતાઃ નમો૦ ગ્રામેવાયદિવારળ્યેચેસર્પાઃપ્રચરંતિહિ
નમો૦ પૃથિવ્યાંચયેસર્પાંયેસર્પાવલિસંસ્થિતાઃ નમો૦ રસાતલેચયેસર્પાઅનંતાધામહાવલાઃ નમો૦ પ
વંસ્તુત્વાદેશકાલૌસંકીર્ત્યકૃતસ્યસર્પસંસ્કારકર્મણઃસાંગતાર્યમિમંહેમનાયંસકલશંસવહંસદક્ષિણંતુભ્ય
મહંસંપ્રદેવેનમમ અનેનસ્વર્ણનાગદાનેનાનંતાદ્યોનાગદેવતાઃપ્રીયંતામ્ આચાર્યાયગોદાનં યસ્યસ્મૃત્યાચ૦
મયાકૃતંસર્પસંસ્કારાવ્યકર્મતદ્ભવતાંવિગ્રાણાંવિચનાતપરમેશ્વરપ્રસાદાત્સર્વેપરિપૂર્ણમસ્તુ તથાસ્તિવતિતેમ્
યુઃ ગ્રાહણાંસ્તોપયેત્ સાંગતાર્યગ્રાહણાન્મોજયેત્ કૃત્વાસર્પસ્યસંસ્કારમનેનવિધિનાનરઃ વિરોગોજા
યતેક્ષિપ્રસંતર્તિલભતેશુભામ્ इति सर्पवलिः ॥ एवमपिपुत्रोत्पत्त्यसिद्धौકर्मविपाकप्रयोक्तृहरिवંशાश्रय
णादिविधानंकुर्यात् तच्चपङ्कदंचतुरब्दंત્ર્યब्દंસાર્ધાબ્દંઅબ્દવા પ્રાયશ્ચિસંકૃત્વાવાકાર્યમ્ ॥

હવે નાગળલિનો વિધિ કહે છે.

તે નાગળલિ અમાસ, પૂનમ, પાંચમ, અથવા આશ્વિનાસુક્ર નવમી, એમાંના કોઈ એક દિવસે
કરવો. તે આ રીતે, બ્રાહ્મણની સભાને પ્રદક્ષિણુ કરી નમસ્કાર કરી તે સભાની આગળ એક ગાય
અને એક બળદની ઠાંમત રાખી પ્રાર્થના કરવી. “શ્રી સહિત, મહારા આ જન્મવિષે અથવા પૂર્વ
જન્મવિષે થયેલા સર્પવધના દોષની નિવૃત્તિમાટે મને તમે પ્રાપ્તિત કહો; તમે સર્વ ધર્મેના વિચાર
કરનારાઓ છો, ઇલાદિક.” એવી પ્રાર્થના કીધા પછી “બ્રાહ્મણોએ પૂર્વાંજ અને ઉત્તરાંજ સહિત
અમુક પ્રસાન્નાયદ્વારાએ યૌદ કૃષ્ણરૂપ પ્રાપ્તિત કરવાથી તારી શુદ્ધિ થશે; એ રીતે કહેવું.” પછી
યજ્ઞમાને દેશ, કાળનો ઉચ્ચાર કરી “પર્યંતુપદિદં ચતુર્દશકૃત્પ્રાયશ્ચિત્તં અમુકપ્રત્યાષ્ઠાયેનાહમા
ચરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી ક્ષૌર ઇલાદિ વિધિપૂર્વક પ્રાપ્તિત કરવું. ક્ષૌર ન કરે તો અમણા
(૨૮) કૃષ્ણના પ્રસાન્નાય કરવા પછી સર્પવધનો દોષ દૂર થવામાટે “સર્પવધદોષપરિહારાર્યમિમં
લોહદંડં સદક્ષિણં તુભ્યમહં સંપ્રદદે,” એવો સંકલ્પ કરી લોહદંડનું દાન કરવું. પછી શુરની આજ્ઞા
લઈ ગણું, ચોખા અથવા તિલ એમાંથી કોઈ એકના લોટવડે સર્પને આહાર કરી તેને સૂપડામાં
રાખવો. પછી તેની “પહિ પૂર્વમૃતઃ સર્પ, અસ્મિન્ પિષ્ટે સમાવિશ ॥ સંસ્કારાર્યમહં ભક્ત્યા, પ્રાર્થ
યામિ સમાહિતઃ” એ મંત્રવડે પ્રાર્થના કરી આવાહનાદિક પોડશોપચારવડે તેની પૂજા કરી નમસ્કાર
કરી બલિદાન દેવું. તે આ પ્રમાણે,—“મો સર્પ હમં વલિ ગૃહાણ મમામ્યુવયં કુરુ,” એ રીતે બલિ
દાન હઈ હાથ પગ ધોઈ આચમન કરવું. પછી દેશ, કાળનો ઉચ્ચાર કરી “સમાર્યસ્ય મમેહજન્મનિ
જન્માંતરે વા જ્ઞાનાદજ્ઞાનાદ્વા જાતસર્પવધોત્પદોષપરિહારાર્યં સર્પસંસ્કારકર્મ કરિષ્યે” એવો સં
કલ્પ કરી રથડિલમાં અગ્નિની સ્થાપના કરી ધ્યાન કરી અન્વાધાનનો સંકલ્પ કરવો. તે આ રીતે,—
“અસ્મિન્ સર્પસંસ્કારહોમકર્મણિ દેવતાપરિગ્રહાર્યમન્યાધાનં કરિષ્યે ચક્ષુષીઆજ્યેનેત્યંતે અઘ્રૌ અગ્નિ
ચાયું સૂર્ય આજ્યેન સર્પમુલ્લે પ્રજાપતિમાજ્યેન આજ્યશેષેણ સર્પં સચો યજ્ઞ્યે.” એવો સંકલ્પ (અન્વા
ધાન) કર્યા પછી બે સમિધ અગ્નિમાં હોમવી. પછી અગ્નિથી અગ્નિ દિશા તરફ પૃથ્વીનું પ્રોક્ષણ
લઈ ચિતા કરવી. પછી અગ્નિ અને ચિતા એનું પરિસમૂહન (એક ભતનો જળ સંસ્કાર) કરી
અગ્નિ દિશા મેર અગ્ર કરી દર્શનું પરિસ્તરણ કરવું, પછી પર્થુક્ષણ (ઉદક સંસ્કાર) કરી છ પાત્ર
માંડવાં ઇલાદિકથકી તે ચક્ષુષીહોમપર્યંત કર્મ કરી સર્પને ચિતાઉપર રાખવો. પછી જળ અને કાનનો
સ્પર્શ કરી અગ્નિમાં—“મૂઃ સ્વાહા અગ્રયજ્ઞં ન મમ” ઇલાદિક ત્રણ વ્યાહૃતિ મંત્રવડે ત્રણ ઘૂતાહુતિ
હોમ કરી સમસ્ત (સર્વ) વ્યાહૃતિ મંત્રવડે ચોથી વ્યાહૃતિ સર્પનાં યુગમાં દેવી. બાકી રહેલું ઘૂત
શેષ સુવ પાત્રમાં લઈ સર્પ ઉપર રેડવું. એમાં ત્રિવધકૃત વ્યાદિ હોમશેષ નથી. ચમસ પાત્રમાંનું
જળ લઈ તે જળવડે, સમસ્ત વ્યાહૃતિ મંત્ર કહી હાથવડે સર્પને ધોવો. પછી તેને ચિતા ઉપર
રાખી “અગ્રે રક્ષાણો વસિષ્ઠોઝિર્ગાયત્રી સર્પાર્યાગ્નિદાને વિનિયોગઃ ॥ અગ્રે રક્ષાણો અંહસ૦ ઋક્,”
એ મંત્ર લઈ અગ્નિ કીધા પછી ઉપસ્થાન કરવું, તે આ રીતે—નમો અસ્તુ સર્પંમ્યો યે કેચ પૃથિ
વીમતુ ॥ યે અંતરિક્ષે યે દિવિ તેમ્યઃ સર્પંમ્યો નમઃ ॥ યેદોરોચનેદિવો યે વા સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ ॥ યેપા
મન્સુ સદસ્કૃતં તેમ્યઃ ॥ યા ઇવવો યાતુધાનાનાં યે વા વનસ્પતિશ્ચતુ ॥ યે ઘા વટેપુ શેરતે તેમ્યઃ ॥

હવે પ્રાર્થનાના મંત્રો કહે છે. ગ્રાહિ ગ્રાહિ મહામોગિન્ સર્પોપદ્રવદુઃખતઃ ॥ સંતતિં દેહિ મે પુણ્યાં, નિર્દુષ્ટં રીધંદેહિનીં ॥ પ્રપન્નં પાહિ માં મત્સ્યા, કૃપાલો દીનવત્સલ ॥ જ્ઞાનતોઽજ્ઞાનતો વાપિ, કૃતઃ સર્પવદ્યો મયા ॥ જન્માંતરે તથૈતસ્મિન્, મત્પૂર્વૈરથવા વિમો ॥ તત્પાપં નાશય ક્ષિપ્રમપરાધં ક્ષમસ્વ મે” એ મનોવરે પ્રાર્થના કરવી. પછી જ્ઞાન કરી ફરી સ્થાં આવી દૂધ અને ધીવડે વ્યાહૃતિ મંત્ર ભણી અગ્નિનું પ્રોક્ષણ કરી સર્પ દુઃખ થયા પછી જળવડે અગ્નિ ઘુઝાવવો. “સર્પં સરકારકર્મ સધજું સન્ધેજ કરવું. અત્રિચસત્યપન કરવું નહી. પછી જ્ઞાન અને આચમન કરી ઘરે જવું.” કર્તાએ સ્ત્રીસહિત ત્રિશત્ર આશૈય પાલન કરી બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવું. ચોથે દિવસે વસ્ત્રસહિત જ્ઞાન કરી ધી, દૂધ-પાક અને બીજા પદાર્થોવડે આઠ ગ્રાહણુલોજન કરાવવાં. તે આ રીતે—“સર્પસ્વરૂપિણે બ્રાહ્મણાય इदं ते पाद्यं, अनंतस्वरूपिणे०, शेषस्वरूपिणे०, कपिलस्वरूपिणे०, नागस्वरूपिणे०, कालिकस्वरूपिणे०, शंखपालस्वरूपिणे०, भूधरस्वरूपिणे०,” એ પ્રભાણે આઠ ગ્રાહણુને પાદ્ય દઈ પછી પાતાના પગ ઘોઘ આચમન કરવું. પછી આસન દેવું, તે આ પ્રભાણે,—“સર્પસ્વરૂપિણે બ્રાહ્મણાય इदमासनं आस्यतां” એ રીતે અનંતાદિક સાતેને આસન દેવાં. પછી, “સર્પસ્થાને ક્ષણઃ ક્રિયતાં इत्यादि, तथा प्रामोक्ष भवान् प्राप्तवानि” “મો સર્પરૂપ इदं ते गंधं” એ પ્રભાણે અનંતાદિક સાતેને ક્ષણુ, અને ચંદન દેવાં. એ રીતે પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, અને વસ્ત્ર ઇત્યાદિક ઉપચાર અર્પણ કરી પાત્ર માંડી તે ઉપર સધળા પદાર્થ પીરસી પ્રોક્ષણ કરી અન્ન નિવેદન (અર્પણ) કરવું. તે આ પ્રભાણે,—“સર્પાય इदमन्नं परिविष्टं परिवक्ष्यमाणं च दत्तं च दास्यमानं चातुस्तेरसृत्તરूपेण स्वाहा संपद्यतां न मम” એ રીતે અનંતાદિકેને પણ અન્નનું નિવેદન કરવું. ગ્રાહણુ લોજન થયા પછી આચમન કરાવી “મો સર્પ અયં તે वलिः” ઇત્યાદિ નામમન્ત્રવડે બહિદાન કરવું, અને તે પિંડોની વસ્ત્રાદિક ઉપચારવડે પૂજા કરવી. આ સધળાં કર્મ પશુ સન્ધેજ કરવાં. પછી ગ્રાહણુને તાંબૂલ, દક્ષિણા ઇત્યાદિક દઈ આચાર્યની પૂજા કરવી, અને કલશમાં શુભલૂના નાગની સ્થાપના કરી આવાહનાદિક ચોળ ઉપચારવડે પૂજા કરી પ્રાર્થના કરવી. પ્રાર્થનાના મન્ત્ર—“ब्रह्मलोके च ये सर्पाः शेषनागपुरोगमाः ॥ नमोस्तु तेभ्यः सुप्रिताः प्रसन्नाः संतु ते सदा ॥ विष्णुलोके च ये सर्पा वासुकिप्रमुखाश्च ये ॥ नमोस्तु ते० ॥ रुद्रलोके च ये सर्पास्तक्षकप्रमुखास्तथा ॥ नमोस्तु० ॥ खांडवस्य तथा दाहे स्वर्गे ये च समाधिताः ॥ नमोस्तु० ॥ सर्पसत्रे च ये सर्पा आस्तिकेन च रक्षिताः ॥ नमोस्तु० ॥ मलयै चैव ये सर्पाः कर्कोट-प्रमुखाश्च ये ॥ नमोस्तु० ॥ धर्मलोके च ये सर्पा वैतरण्यां समाधिताः ॥ नमोस्तु० ॥ ये सर्पाः पार्यती-येषु, दरीसंधिषु संस्थिताः ॥ नमोस्तु० ॥ ग्रामे वा यदि वारण्ये, ये सर्पाः प्रचरेति हि ॥ नमोस्तु० ॥ पृथिव्यां चैव ये सर्पा, ये सर्पा वलिसंस्थिताः ॥ नमोस्तु० ॥ रसातले च ये सर्पा, अनंताद्या महा-बलाः ॥ नमोस्तु० ॥” એ રીતે પ્રાર્થના કીધા પછી દેશ, કાળનું કથન કરી “કૃતસ્ય સંસ્કારકર્મેણઃ સાંગતાર્યં હમં હૈમનાગં સકલશં સર્વલં સદક્ષિણં તુભ્યમહં સંપ્રદદે ન મમ ॥ અનેન સ્વર્ણનાગદાનેન અનંતાદયો નાગવૈવતાઃ પ્રીયંતાં” એ પ્રભાણે સંકલ્પ કરી કલશ ઉપર સ્થાપન કરેલા નાગનું દાન કરવું. આચાર્યેને ગોદાન કરી કર્મ સમાપ્ત કરવું. તે આ રીતે,—“यस्य स्मृत्या च० ॥ मया कृतं सर्पसंस्काराख्यकर्म तद्वचतां विप्राणां वचनात्परमेश्वरप्रसादात्सर्वं परिपूर्णमस्तु,” એ રીતે યજ્ઞ-માને કલા પછી ગ્રાહણુએ “તથાસ્તુ” એમ કહેવું. પછી ગ્રાહણુને સતોપ કરાવવો અને કર્મની સાંગતામાટે ગ્રાહણુલોજન કરાવવું. “આ વિધિવડે સર્પનો સરકાર કરવાથી નિરોગી થઈ તરત ઉત્તમ સંતતિ પામેછ” એટલું કરતાં પશુ પુત્રોત્પત્તિ ન થાય તો ‘કર્મવિપાક’ અથવા કલા પ્રભાણે હરિવંશ અથવું થવણુ ઇત્યાદિ વિધિ કરવો. તે વિધિ-૫૪૭૬ (૪ વર્ષ), ચતુરજ્ઞ (ચાર વર્ષ), અજ્ઞ (ત્રણ વર્ષ), સાધાજ્ઞ (દોઢ વર્ષ), અથવા અજ્ઞ (એક વર્ષ), એવું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી કરવો.

તત્રત્રિંશત્કૃચ્છ્રાત્મકોન્દઃ ॥ કૃચ્છ્રસ્તુદ્વાદશદિનસાખ્યઃ તથાહિપ્રથમેદિનેમધ્યાહેહવિષ્ણસ્યૈ કમતસ્ય પદ્મિંશતિગ્રાંસામોકલ્યાઃ દ્વિતીયેહનિનકંદ્વાવિંશતિગ્રાંસાઃ તૃતીયેઅયાચિતસ્યચતુર્વિંશતિ ગ્રાંસાઃ ચતુર્થેનિરશનં અયંપાદકૃચ્છ્રઃ કથંચિત્ત્રિગુણીકૃતોયંપ્રાજાપત્ય-કૃચ્છ્રઃ એકમત્કનકાયાચિત્તદ્વયો પવાસદ્વયૈરધંકૃચ્છ્રઃ યદ્વા ત્ર્યહમયાચિતંત્ર્યહમુપવાસદ્વયૈરધંકૃચ્છ્રઃ એકમત્કાયાચિતોપવાસૈઃકથંચિત્ત્રિગુણૈ.પાદોનકૃચ્છ્રઃ ચેપુનવદિનેપુમોજનપ્રાતિસ્ત્રપ્રાસનિયમંત્યન્વાપાણિપૂરાન્નમોજનેઅતિકૃચ્છ્રઃ એકપ્રાસપપોતસ્યપ્રાણધારણપર્યાંતસવાદુઃગ્ધસપ્કર્વિંશતિદિનેપુમક્ષણેકૃચ્છ્રાતિકૃચ્છ્રઃ એકદિનેસકુશોદ

કમિશ્રપંચગવ્યાશનંપકડપવાસહિતૈરાત્રિકઃસાંતપનકૃચ્છ્રઃ પંચગવ્યકુશોદકાનામમિશ્રાણમેકૈકલ્યૈકે કદિનેડશનમેકડપવાસહિતસાહસાધ્યોમહાસાંતપનઃ ટ્ર્યહંમિશ્રિતપંચગવ્યાશનેયતિસાંતપનં તમાનાં દુગ્ધઘૃતજલાનામેકૈકસ્યત્રિદિનેપાનમુપવાસત્રયંચેતિતસકૃચ્છ્રઃ શીતાનાંપાનેશીતકૃચ્છ્રઃ યદ્વા તમાનાંઘૃ તાદીનામેકૈકદિનેડશનંચતુર્થદિનેડપવાસહિત દિનચતુષ્ટયસાધ્યસાંતકૃચ્છ્રઃ દ્વાદશાહોપવાસેનપરાકકૃ ચ્છ્રઃ શુક્રપક્ષેપ્રતિપદાદિતિથિષુ મયૂરાંઢસમાનૈકૈકગ્રાસાન્વર્ધયન્પૂર્ણિમાયાંપંચદશગ્રાસાઃ ક્ષયેચતુર્દશ વૃદ્ધોપોઢસંપદ્યંતે કૃષ્ણપક્ષેપૈકૈકગ્રાસહાસેનામાયામુપવાસહિતિમાસસાધ્યંયવમધ્યસંઘંચાંદ્રાવણં કૃ ણ્ણપક્ષેપ્રતિપદિચતુર્દશગ્રાસાન્મુક્ત્વા પૈકૈકગ્રાસહાસેનદશંમનશનંશુક્રેવૃદ્ધિરિતિ કૃષ્ણાદિશુક્રતિતંપિ પીલિકામધ્યચાંદ્રાવણં કૃચ્છ્રચાંદ્રાવણાદેઃ ત્રિકાલજ્ઞાનગ્રાસાભિમંત્રણાદિવિધિયુતઃપ્રયોગઃ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રકરણેભ્યઃ અતિકૃચ્છ્રાદિલક્ષણંપ્રસંગાદત્રોક્તં અવ્દગણનાતુગ્રાજાપત્યકૃચ્છ્રેવ ॥

હવે કૃચ્છ્રનાં લક્ષણ કહે છે.

ત્રીસ કૃચ્છ્ર કરે એટલે એક અષ્ટ. એક કૃચ્છ્ર બાર દિવસથી થાય છે, તે આ રીતે—પ્રથમ દિવસે મધ્યાહ્ન કાળે એક વખત હવિષ્યાન્નના છવીસ આસ ભક્ષણ કરવા, બીજે દિવસે નક્ત કરવું, તેમાં બાવીસ આસ ભક્ષણ કરવા, ત્રીજે દિવસે કોઈપાસે ન ભાગતાં મળેલા અન્નના ચાવીસ આસ ભક્ષણ કરવા, અને ચોથે દિવસે ઉપવાસ કરવો, એને પાંદકૃચ્છ્ર કહે છે. એ (પાંદકૃચ્છ્ર)ને ચાહાય તે ક્રમથી ત્રિણુ કરે તે પ્રાણપત્યકૃચ્છ્ર થાય છે. પ્રથમ દિવસે મધ્યાહ્ને એકભક્ત, બીજે દિવસે નક્ત, ત્રીજે અને ચોથે દિવસે અયાચિત, પાંચમે અને છઠ્ઠે દિવસે ઉપવાસ, એને અર્ધકૃચ્છ્ર કહે છે. અથવા ત્રણ દિવસ અયાચિત ભોજન, ત્રણ દિવસ ઉપોપણુ (ઉપવાસ), એને પણ અર્ધકૃચ્છ્ર કહે છે. પ્રથમ દિવસે મધ્યાહ્ને એકભક્ત, બીજે દિવસે અયાચિત, ત્રીજે દિવસે ઉપવાસ, એમને ચાહાય તે ક્રમથી ત્રિણુ કરવાથી પાદાનકૃચ્છ્ર થાય છે. જે નવમે દિવસે ભોજન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં આસનો નિયમ છોડી હાથમાં સમાય એટલું અન્ન ભોજન કરવું તેને અતિકૃચ્છ્ર કહે છે. એક આસ જેટલું, અથવા પ્રાણુધારણુ થાય એટલું દૂધ એકવીસ દિવસપર્યંત પિયે તેને કૃચ્છ્રાતિકૃચ્છ્ર કહે છે. એક દિવસ દર્બના જળસહિત પંચગવ્યનું પાન કરી એક દિવસ ઉપવાસ કરવો એ રીતે એ રાત્રિના વ્રતને, સાંતપનકૃચ્છ્ર કહે છે. પ્રથમ દિવસે ગોમૂત્ર, બીજે દિવસે ગોમધ, ત્રીજે દિવસે દૂધ, ચોથે દિવસે દહી, પાંચમે દિવસે ઘી, છઠ્ઠે દિવસે કુશનું જળ, અને સાતમે દિવસે ઉપવાસ એ રીતે સાત દિવસનાં વ્રતને મહાસાંતપન કહે છે. ત્રણ દિવસ માત્ર મિશ્રિત કરેલું પંચગવ્ય ખાવું તેને યતિસાંતપન કહે છે. પ્રથમ ત્રણ દિવસ ઉનું દૂધ, ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ ઉનું ઘી, સાતમા દિવસથી ત્રણ દિવસ ઉણુ જળ પીવું, અને પછી ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા એને તમેકૃચ્છ્ર કહે છે. દૂધ, ઘી અને જળ એ પ્રથમ કલા પ્રમાણે રીતળ (ટાંઠાં) પીયાં તેને રીતકૃચ્છ્ર કહે છે. અથવા તમે (ઉણુ) કરેલાં દૂધ, ઘી અને જળ એમનું એક એક દિવસ પાન કરે અને ચોથે દિવસે ઉપવાસ કરે એ ચાર દિવસના વ્રતને તમેકૃચ્છ્ર કહે છે. બાર દિવસ ઉપવાસ કરે તેને પરાકકૃચ્છ્ર કહે છે. શુક્લપક્ષની એકમ આદિ તિથિથી મોરના ઇંડા નેવડો એક એક આસ વૃદ્ધિ કરતાં પૂનમને દિવસે પત્રર આસ ભક્ષણ કરવા. તે પક્ષમાં તિથિશ્વ હોય તો ચૌદ આસ, અને તિથિવૃદ્ધિ હોય તો ચોળ આસ થાય છે. એ પ્રમાણે કૃષ્ણપક્ષમાં નિત્ય એકેક આસ ન્યૂન કરવો અને અમાવાસ્યાને દિવસે ઉપવાસ કરવો એ રીતે એક માસના વ્રતને ચવમધ્ય એ નામનું આંદ્રાવણુ કહે છે. કૃષ્ણપક્ષની એકમને દિવસે ચૌદ આસ ભક્ષણ કરી બીજી એકેક આસ ઝોછો કરવો અને અમાવાસ્યાને દિવસે ઉપવાસ કરી શુક્લપક્ષમાં નિત્ય એક એક આસની વૃદ્ધિ કરવી, એ રીતે કૃષ્ણપક્ષમાં આરંભ કરી શુક્લપક્ષમાં સમાપ્તિ કરવી તેને પિપીલિકામધ્ય એ નામનું આંદ્રાવણુ કહે છે, કૃચ્છ્ર, આંદ્રાવણુ ઇત્યાદિકમાં ત્રણ વાર જ્ઞાન કરવું અને આસને મંત્રિત કરવા ઇત્યાદિ વિધિયુક્ત પ્રયોગ પ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણમાં ભવે. અતિકૃચ્છ્ર ઇત્યાદિકનાં લક્ષણ પ્રસંગથી ઇહાં કલાં, અષ્ટની સંખ્યા કરવી તે તો પ્રાણપત્ય કૃચ્છ્રવડેજ કરવી.

અથપ્રત્યાઙ્નાયાઃ ॥ તત્ર પ્રાજ્ઞાપત્યપ્રત્યાઙ્નાયાઃ દશસહસ્ત્રગાયત્રીજપઃ ગાયત્ર્યાસહસ્રંતિલહો મઃ કન્તિસહસ્રંચાદ્યાતિલહોમઃ. શતદ્વયંપ્રાણાયામાઃ દ્વાદશબ્રાહ્મણમોજનં યાવત્કેશોપનંવિ

સ્મ્ય તીર્થદ્વાદશસ્નાનાનિ વેદસંહિતાપારાયણં યોજનયાત્રા દ્વાદશસહસ્રનમસ્કારાઃ દ્વાત્રિંશદુત્તરે
શતંપ્રાણાયામાનૃત્વા અહોરાત્રમુપોપિતઃપ્રાહ્લુલ્લિપ્તેત્ ગોમૂત્રેણયાવકમક્ષણે એકાદિકૃત્કર્ત્ત્વકથિ
દુદ્ધૈકાદશિનીજપાત્કચ્છ્રમાહ પાવકેષ્ટિઃ પાવમાનેષ્ટિઃ પડુપવાસાઃ પ્રાજાપત્યપ્રત્યાન્નાયાઃ એકવિપ્ર
મોજનમુપવાસસ્ય અલ્પશક્તૌસહસ્રગાયત્રીજપોદ્વાદશપ્રાણાયામાવેતિસ્મૃત્યર્થસારે પ્રાજાપત્યેષ્વશક
સ્તુધેનુંદયાત્પયસ્વિનીં ધેનોરભાવેનિષ્કંસ્યાત્તદર્ધેપાદમેવવા અશીતિગુંજાત્મકઃકર્પઃ ચત્વારઃકર્પાનિષ્કં
નિષ્કનિષ્કાર્ધનિષ્કપાદાન્યતમપ્રમાણં હેમરુપ્યંવાધેનુમૂલ્યંદેયં અલ્પશક્તેન નિષ્કપાદાર્ધરજતંતત્સમં
ધાન્પાદિચાદેયં અતિકૃચ્છ્રેગોદ્દયં સાંતપનેગોદ્દયં પરકેતસકૃચ્છ્રેવગોત્રયં કૃચ્છ્રાતિકૃચ્છ્રેગોચતુષ્ટયં
ગોત્રયંચા ચાંદ્રાયણેઅષ્ટોપચતસસ્તિષ્ઠોવાગાવઃ માસંપયોઋતેયાવકઋતેમાસોપવાસેચપંચગાવઃ મા
સંગોમૂત્રયાવકઋતેપદ્માગાવઃ ॥

હવે કૃચ્છ્રના પ્રતિનિધિ કહે છે.

તેમાં પ્રાણપત્યના પ્રતિનિધિ—દશ સહસ્ર ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરવો, ગાયત્રીમંત્રપદે એક
હજાર તિલહોમ કરવો. કોઈ ગ્રંથમાં વ્યાહૃતિ મંત્રપદે એક હજાર તિલહોમ કરવો એમ કહ્યું છે.
બન્ને પ્રાણુયામ કરવા. બાર બ્રાહ્મણુભોજન કરાવવાં. તીર્થમાં આન કરી કેશ મુકાય લાંબુધી એમજ
ઉભા રહી ફરી આન કરવું, એવાં બાર આન કરવાં. વેદની સંહિતાનું પારાયણ કરવું. ચાર ગાઉ-
પર્યંત તીર્થને ઉદ્દેશે યાત્રા (પંથ) કરવી. બાર હજાર નમસ્કાર કરવાં. એક સો બત્રીસ પ્રાણુયામ
કરી અહોરાત્ર ઉપવાસી રહી પૂર્વદિશા સન્મુખ ઉભું રહેવું. ગોમૂત્રની સાથે યવ (જવ) બક્ષણુ
કરવાથી એક દિવસમાં કૃચ્છ્ર થાય છે. કોઈ ગ્રંથકાર, રૂદ્રમંત્રોની અગીયાર આવૃત્તિ કરવાથી કૃચ્છ્ર
થાય છે, એમ કહે છે. પાવકેષ્ટિ, પાવમાનેષ્ટિ, છ ઉપવાસ એ એક એક પ્રાણપત્યનો પ્રતિનિધિ છે.
એક બ્રાહ્મણુભોજન કરાવવું એ ઉપવાસનો પ્રતિનિધિ થાય છે. અત્યંત સામર્થ્ય ન હોય તો એક
હજાર ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરવો, અથવા બાર પ્રાણુયામ કરવા એ રીતે સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યું છે.
“જે પ્રાણપત્ય કરવામાં અશક્ત હોય તેણે દૂધ આપનારી ગાયનું દાન દેવું. ગાય ન હોય તો
એક નિષ્ક, અથવા નિષ્કનો ચતુર્થાંશ દ્રવ્ય દેવું.” એવી ગુંલ ભારેનો એક કથે, અને ચાર કથેનો
એક નિષ્ક થાય છે. નિષ્ક, અર્ધ નિષ્ક, અથવા નિષ્કનો ચતુર્થાંશ એમાંથી કોઈ એક -ત્રમાણુનું
સુવર્ણ અથવા રૂપું એ ગાયની કીમત દેવી. અતિ અશક્ત હોય તેણે નિષ્કનો આઠમો ભાગ રૂપું
અથવા તેરઠી કીમતનું ધાન્ય ઇલાદિક દેવું. અતિકૃચ્છ્રને ઠેકાણે બે ગાય દેવી. સાંતપનને ઠેકાણે બે
ગાય દેવી. પરાક અને વૃષકૃચ્છ્રને બદલે ત્રણ ત્રણ ગાય દેવી. કૃચ્છ્રાતિકૃચ્છ્રને બદલે ચાર અથવા
ત્રણ ગાય દેવી. ચાંદ્રાયણને ઠેકાણે આઠ, પાંચ, ચાર અથવા ત્રણ ગાય દેવી. એક માસપર્યંત જળ
પીવું, જવ ખાવા અથવા ઉપવાસ કરવા તેને બદલે પાંચ પાંચ ગાય દેવી. માસપર્યંત ગોમૂત્રની
સાથે જવ ખાવા એ મતને ઠેકાણે છ ગાય દેવી.

અથપ્રાયશ્ચિત્તપ્રયોગઃ ॥ સર્વલેહ્યાત્વાશકૌઠિજ્ઞવાસાઃપર્પદમેગોત્રુપપ્રત્યાન્નાયંનિષ્કાદિપ્રમાણં
બ્રહ્મદંડંનિધાયપાષ્ટાંગપ્રણમ્યપર્પદંદ્રક્ષિણીકુર્યાત્ સર્વેધર્મેવિવેકારોગોત્તારઃસકલાદ્વિજાઃમમદેહસ્યસ્તં
શુદ્ધિકુર્વેતુદ્વિજસત્તમાઃ મયાકૃતંમહાધોરજ્ઞાતમજ્ઞાતકિલ્વિપં પ્રસાદઃક્રિયતામહંશુભાનુજ્ઞાંપ્રયચ્છથ
પૂજ્યઃકૃતપવિત્રોહંમર્વેયંદ્વિજસત્તમાઃ મામનુગુર્લંભવંતંતિતવદેત્ વિપ્રૈઃકિંતેકાર્યમિધ્યામાવાદીઃસત્યમે
વવદેતિપૃષ્ઠઃ સ્પર્પાપંથ્યાપયેત્ મયામમપદ્મયાવાહજન્મનિજન્મ્નાંતરેવાઅનપત્યત્વમૃતાપત્યત્વાદિનિદાન
મૃતવાલઘાતવિપ્રરક્ષાપહારાદિદુરિતંકૃતંતસ્યનાશાયકરિપ્યમાણેહરિવંશથચળાદૌકર્મવિપાકોકેવિધાને
ઽધિકારાર્થદીર્ઘાયુષ્મત્પુત્રાદિસંતતિપ્રાસયેપ્રાયશ્ચિત્તમુપદિશંતુમંવંતંતિપ્રાર્થયેત્ તેચપાપિનાપૂજિતાનુ
વાદકાપ્રે પઠન્દ્યવ્દસાર્ધાંબ્દાન્યતમપ્રાયશ્ચિત્તેનપૂર્વોત્તરંગસહિતેનાચરિતેનતવશુદ્ધિર્મર્થિવ્યતિ તેનત્વં
કૃતાર્યમભિવ્યસીતિવદેયુઃ અનુવાદકઃપાપિનંવદેત્ તતઃકર્તાઓમિત્યંગીકૃત્યપર્પદંવિશુદ્ધ્યદેશકાલૌસં
કીર્ત્યસભાર્યસમમૈતજન્મજન્માંતરાજિંતાનપત્યત્વાદિનિદાનમૃતવાલઘાતવિપ્રરક્ષાપહારાદિજન્યદુરિત
સમૂહનાશકર્મવિપાકોકવિધનાધિકારસિદ્ધિદ્વારાદીર્ઘાયુષ્મદ્દુપુત્રાદિસંતતિપ્રાસયે પઠન્દ્યવ્દસા
ર્ધાંબ્દપ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વોત્તરંગસહિતમમુકપ્રત્યાન્નાયેનાહમાચરિપ્યતિસંકલ્પ દિનાંતેકેશરોમનલાદિવા
પયિત્વાશ્વત્વા આયુર્યલંચશોચર્ચઃપ્રજાઃપશુવસુનિચ બ્રહ્મપ્રજ્ઞાંચમેધાંચત્વંનોદેહિવનસ્પતે ઇતિવિહિતકા

દેનદંતધાવનંકુર્યાંત તતોદશસ્નાનાનિ તત્રમસજ્ઞાનં ઈશાનાયનમઃશિરસિ તત્પુરુષાયનમઃમુખે અઘોરા
યનમઃહૃદયે વામદેવાયનમોગુહ્યે સઘોજાતાયનમઃપાદયોઃ પ્રણવેનસર્વાંગેષુ મસવિલિપેત્ ઈશાનાદિપદો
પૈતૈર્મંથ્રૈર્મસલેપઃ તતઃજ્ઞાત્વાચામેત્ ॥

હવે પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રયોગ કહે છે.

વજ્રસહિત જ્ઞાન કરી, શક્તિ હોય તો બીજેલાં વજ્ર ધારણ કરી બ્રાહ્મણોની સભાની આગળ
એક ગાય અને એક બળદનો પ્રતિનિધિ નિષ્ક ઇલાદિ પરિમિત બ્રહ્મદંઠ ધરી સાધ્યાંગ નમસ્કાર કરી
સભાને પ્રદક્ષિણ કરી “સર્વે ધર્મવિવેકારો, ગોતારઃ સકલા દ્વિજાઃ ॥ મમ વેદસ્ય સંશુદ્ધિ, કુર્વંતુ
દ્વિજસત્તમાઃ ॥ મયા કૃતં મહાધોરં, જ્ઞાતમજ્ઞાતકિલ્વિપં ॥ પ્રસાદઃ ક્રિયતાં મહ્યં, શુભાનુજ્ઞાં પ્રયચ્છથ ॥
પૂર્વચ્ચૈઃ કૃતપવિત્રોદ્ધં, ભવેયં દ્વિજસત્તમાઃ” એ મંત્રો ભણી બ્રાહ્મણોની પ્રાર્થના કરવી. પછી “મામનુ-
વૃહંતુ ભવંત ઇતિ વદેત્” (તમે મહારી ઉપર કૃપા કરો એમ કહેવું). “વિપ્રૈઃ કિં તે કાર્યં મિથ્યા
મા વાદીઃ સત્યમેવ વદેતિ પૃથઃ સ્વપાપં વ્યાપયેત્” (અર્થ—હાઈ શું કાર્ય છે? ખોટું બોલતો નહીં,
ખરું બોલ, એ રીતે બ્રાહ્મણોએ પૂછ્યા પછી તેણે ગોતારું પાપ કહેવું). તે આ રીતે,— “મયા
મમ પત્ન્યા યા ઇહ જન્મનિ જન્માંતરે યા અનપત્યત્વમૃતાપત્યત્વાદિનિદાનભૂતવાલઘાતવિપ્રરક્ષાપહાર-
ાદિ દુરિતં કૃતં તસ્ય નાશાય ફરિપ્યમાણે હરિચંશઞ્ચવળાદૌ કર્મવિપાકોક્તે, વિધાનેઽધિકારાર્થદી-
ર્ઘાયુષ્મત્પુત્રાદિસંતતિપ્રાપ્તયે પ્રાયશ્ચિત્તમુપદિશંતુ મંવંતઃ” (અર્થ—મે અથવા મહારી સ્ત્રીએ આ
જન્મવિષયે અથવા જન્માંતરવિષયે બંધાપણના અથવા મૃતવત્સાપણના કારણરૂપ બાલહત્યા અથવા
બ્રાહ્મણોના ધ્રુવની ચોરી ઇલાદિક પાપ કરેલાં હોય તેની નિવૃત્તિ યથાભાટે કરવાનો જ; કર્મવિપાક
અંતર્માં કહેલું હરિવંશ અંતરું શ્રવણ ઇલાદિક, વિધિ; તેના અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ દીર્ઘાયુ એવા પુત્ર
ઇલાદિ સંતતિ પ્રાપ્ત યથાભાટે તમેા અને પ્રાયશ્ચિત્ત કહેા) એવી પ્રાર્થના કર્યા પછી તે બ્રાહ્મણોએ,
પાપીએ પૂજન કરેલા એવા અનુવાદક (બ્રાહ્મણોનાં વચન પાપીને સંભળાવનારા)ની સામે, “પઙ્ક-
વ્યન્દસાધોઽધ્યાન્યતમપ્રાયશ્ચિત્તેન પૂર્વોત્તરાંગસહિતેનાચરિતેન તથ શુદ્ધિર્મવિપ્યતિ તેન સ્વં કૃતાર્થો
નવિપ્યતિ” (અર્થ,—છ અખંદ, ત્રણ અખંદ, દોઢ અખંદ એમાંનું; પૂર્વાંગ ઉત્તરાંગ સહિત કોઈ એક
પ્રાયશ્ચિત્ત લીધાથી તારી શુદ્ધિ થશે અને તું કૃતાર્થ થઈશ) એ રીતે કહેવું. અનુવાદકે પાપીને કહેવું.
પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારે “ૐ” (તથાસ્તુ) એમ કહી અનુવાદકે કલા પ્રમાણે અંગીકાર કરવો.
સભાનું વિસર્જન કરી દેશકાલનેા ઉચ્ચાર કરી “સમાર્યસ્ય મમેતજ્ઞન્મજ્ઞન્માંતરાર્જિતાનપત્યત્વાદિનિ-
દાનભૂતવાલઘાતવિપ્રરક્ષાપહારાદિજન્યદુરિતસમૂહનાશકર્મવિપાકોક્તવિધિનાધિકારસિદ્ધિદ્વારા દી-
ર્ઘાયુષ્મદ્દુપુત્રાદિસંતતિપ્રાપ્તયે પઙ્કવ્યં વ્યન્દં સાદ્ગોન્દં વા પ્રાયશ્ચિત્તં પૂર્વોત્તરાંગસહિતમનુક્રમત્યાજ્ઞા-
યેનાહમાચરિષ્યે,” એવા સંકલ્પ કરવો. પછી મધ્યાહ્ને ક્ષૌર કરાવી જ્ઞાન કરવું. પછી વનસ્પતિની
પ્રાર્થના કરવી. તેના મંત્ર—“આયુર્વલં યશો વર્ચઃ, પ્રજાઃ પશુવસૂનિ ચ ॥ બ્રહ્મ પ્રજાં ચ મેધાં ચ, સ્ત્વં નો
વૈહિ વનસ્પતે,” એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી ઉક્ત કાષ્ઠવડે દંતધાવન કરવું. પછી દશ જ્ઞાન કરવાં. તેમાં
પ્રથમ ભસ્મજ્ઞાન કરવું તે આ રીતે—“ઈશાનાય નમઃ” એ મંત્રવડે ભસ્મકને ભસ્મ લગાડવું.
તત્પુરુષાય નમઃ” એ મંત્રવડે મુખનું, “અઘોરાય નમઃ” એ મંત્રવડે હૃદયને, “વામદેવાય નમઃ”
એ મંત્રવડે શુભ સ્થાનકે, “સઘોજાતાય નમઃ” એ મંત્રવડે પગને અને પ્રણવમંત્રવડે સઘળાં અં-
ગોને ભસ્મ લેપન કરવું. અથવા ઇશાનાદિ પદયુક્ત મંત્રવડે ભસ્મ લગાડવું.

અથગોમયજ્ઞાનમ્ ॥ ગોમયમાદાય પ્રણવેનદિશુદક્ષિણમાંગતીર્યેચોત્તરમાંગપ્રક્ષિપ્ય શોપમાન
સ્ત્રોકેઽલ્પમિમંઘ્ય ગંધદ્વારામિતિસર્વાંગમાલિપ્ય હિરણ્યઘ્રંગમિતિદ્વાભ્યાંપ્રાર્પ્ય યાઃપ્રવત્તિતિતીર્થમમિ
મૃદ્ય જ્ઞાત્વાદ્વિરાચમેત્ ॥

હવે ગોમયજ્ઞાન કરવું તે કહે છે,—છાણ લઈ પ્રણવમંત્રવડે છાણને દક્ષિણ ભાગ ચારે
દિશાઓમાં અને ઉત્તર ભાગ તીર્થમાં નાખી બાકી રહેલું ગોમય “માનસ્ત્રોકે” એ મંત્રવડે મં-

૧ તતઃ જ્ઞાત્વાચામેત્, કલ્પિકા પાઠઃ યતિયુક્તકે દૃશ્યવે પરંતુ પ્રાચીનપુસ્તકેષુ તથાઽમાવાદસંસ્થાનતિ ચરુજ્ઞાનાન્નુપયોગાચાત્ર
૨ ન મુદ્રિતઃ.

૨ અતિક્રોડપિ સંધિઃ પુસ્તકાતરસમલા સ્થપિતઃ.

ત્રિત કરી “ગંધદ્વારા” એ મંત્રવડે સંપૂર્ણ અંગમાં લગાડવું. પછી “હિરણ્યશૃંગં” એ એ મંત્રવડે તીર્થની પ્રાર્થના કરી “યાઃપ્રવતં” એ મંત્રવડે તીર્થને સ્પર્શ કરી આન કરી બે વાર આચમન કરવું.

અથમૃત્તિકાસ્નાનમ્ ॥ અશ્વકાંતેરથકાંતેવિષ્ણુકાંતેવસુંધરે શિરસાધારયિપ્યામિરક્ષસ્માંપદે પદે ઇતિમૃત્તિકામભિમંચ્ય ડહ્દતાસિવરાહેનકૃષ્ણેનશતવાહુના મૃત્તિકેહરમેપાપંચનમયાદુષ્ટતંકૃતં ઇતિ તામાદાય નમોમિત્રસ્યેતિસૂર્યાયપ્રદર્શયં ગંધદ્વારામિતિમંત્રેણ સ્યોનાપૃથિવીતિમંત્રેણવા ઇદંવિષ્ણુરિતિવા શિરઃપ્રમૃત્યંગાનિવિલિપેત્સાત્વાદ્ધિરાચામેત્ ॥

હવે મૃત્તિકાસ્નાન કહે છે.—“અશ્વકાંતે રથકાંતે, વિષ્ણુકાંતે યસુંધરે ॥ શિરસા ધારયિ-
પ્યામિ, રક્ષસ્ માં પદે પદે” એ મંત્રવડે મૃત્તિકાને મંત્રી “ડહ્દતાસિ વરાહેન, કૃષ્ણેન શતવાહુના ॥
મૃત્તિકે હર મે પાપં, યન્મયા દુષ્ટતં કૃતં” એ મંત્રવડે મૃત્તિકા ઉપર “નમો મિત્રસ્યં” એ મંત્રવડે સૂર્યને ખતાવી “ગંધદ્વારાં” અથવા “સ્યોનાપૃથિવિં” કૃંધા “ઇદંવિષ્ણુ” એ મંત્રવડે મસ્ત-
કાદિ સર્વ અંગમાં મૃત્તિકા લગાડી બે વાર આચમન કરવું.

અથવારિસ્નાનમ્ ॥ આપોઅસાનિત્યુપ્ત્વાભાસ્કરાભિમુખઃસ્થિતઃ ઇદંવિષ્ણુર્જપિત્વાચપ્રતિશ્ચોતો નિમજ્જતિ તતઃપંચગવ્યકુશોદકૈઃપૃથક્પૃથક્ક્રુણાત્વા જ્ઞાનાંગતર્પણાદિકુર્યાત્ વિષ્ણુશ્રાદ્ધં પૂર્વાંગગોપ્રદાનં ચકૃત્વા અગ્નિપ્રતિષ્ઠાપ્ય પંચગવ્યહોમંચ્યાહુતિભિરષોત્તરશતમણિર્દશતિવાઽજ્યહોમંચકૃત્વામત્તંબ્રહ્મીપ્યહ તિથિપ્રાન્નાર્થ્યં હુતશોપંચગવ્યંપ્રણવિનપિવેત્ ॥

હવે જળવડે સ્નાન કહે છે.—“આપો અસાનં” એ મંત્ર કહી સૂર્યની સામે ઉભા રહી,
“ઇદં વિષ્ણુ” એ મંત્રનો જપ કરી જળપ્રવાહની સામે ડુબકી મારવી. પછી પંચગવ્ય અને કુશો-
દકવડે જુદાં જુદાં આન કરી આનસંબંધી તર્પણ ઇલાદિ કરવું. પછી વિષ્ણુશ્રાદ્ધ અને પૂર્વાંગગોપ્રદાન
ગોદાન કરી અગ્નિની સ્થાપના કરી પંચગવ્યનો હોમ, અને વ્યાહૃતિમંત્રવડે (૧૦૮) અથવા (૨૮)
ધૃતાહુતિરૂપ હોમ કરી “મત્તં બ્રહ્મીવ્યે” (તત બ્રહ્મણ કર્ષ્યું) એ રીતે શ્રાક્ષણની પ્રાર્થના કરી આકી
રહેલું પંચગવ્ય પ્રણવમંત્રવડે પી જવું.

મુલ્યપ્રાયશ્ચિત્તકૃત્ત્વાન્સંકલ્પાનુસારેણાનુષ્ઠાયવ્યાહૃત્યાજ્યહોમવિષ્ણુશ્રાદ્ધગોદાનાનિપૂર્વચત્કુર્યાત્
આજ્યહોમેપંચગવ્યહોમેચ ઇમાધાનાદિત્યાલીપાકેતિકર્તવ્યતાંકેચિન્નેચ્છંતિ વ્યાહૃત્યાજ્યહોમેપાપાપહ
મહાવિષ્ણુર્દેવતેતિકેચિત્ ॥

મુખ્ય પ્રાયશ્ચિત્તમાં કૃષ્ણ, સંકલ્પ પ્રમાણે કરી; વ્યાહૃતિ મંત્રવડે ધૃતનો હોમ, વિષ્ણુશ્રાદ્ધ, અને
આપનું દાન એ પ્રથમ પ્રમાણે કરવાં, ધૃતનો હોમ અને પંચગવ્યનો હોમ એમાં ઇમાસ્થાપન ઇલા-
દિક સ્થાધીપાકનો વિધિ કરવો નહીં, એમ કોઈ અંચકાર કહે છે. વ્યાહૃતિમંત્રવડે જે ધૃતનો હોમ કરવો
તેમાં પાપના નાશક મહાવિષ્ણુ દેવતા છે, એમ કોઈ અંચકાર કહે છે.

પંચગવ્યવિધિસ્તુ તાન્નેપાલાશેવાપાત્રે તાન્નાયાગોર્મુવમમપ્રમાણંગાયત્ર્યાદાય ગંધદ્વારામિતિ
શ્વેતગોશકૃત્પોદશમાપમાદાય આપ્યાયસ્વેતિતીપીતગોક્ષીરંદશમાપં દધિકાઘ્ણાદિતિનીલગોર્દધિદશ
માપં તેજોસિગુરુમસીતિકૃષ્ણગોષૃતમમપ્રમાદાય તત્તદેવસ્યત્વેતિકુશોદકંચતુર્માપંપ્રક્ષિપ્ય પ્રણ
વેનાલોહયેત્ અથમાપપંચગુંજાતમકઃ તત્સપ્તપત્રૈઃસાઘ્રૈઃકુરોર્જુહુવાત્ દશવતીતિપૃથ્વીં ઇદંવિષ્ણુરિતિ
વિષ્ણુ માનસ્તોકેઐતિચ્દ્ર શત્રોદેવીરિત્યપઃ બ્રહ્મજઘાનમિતિબ્રહ્માણં વા અગ્નિસોમંચનામ્નાગાયત્ર્યાસૂર્યં
જાપતેત્તત્ત્વેતિસમસ્ત્યાહુતિભિર્વાપ્રજાપતિ પ્રણવેન પ્રજાપતિ અગ્નિસ્વિષ્ટકૃતંચનાસ્તેત્વેતાઃ પંચગવ્યેના
પ્રિયાયુસૂર્યપ્રજાપતિંચેતિવા મહાવિષ્ણુવાજ્યેનાણર્ધિશતિસંચ્યાહુતિભિરિત્યન્વાધાનં સ્ત્રીશુદ્રાણાં હોમો
નકાર્યઃ કેચિદ્બ્રાહ્મણદ્વારાહોમઃ કાર્યસ્ત્યાહુઃ સ્ત્રીશુદ્રાણાંપંચગવ્યપાનેવિકલ્પદિતિમહાગર્ભઃ ॥

હવે પંચગવ્યનો વિધિ કહે છે.—ત્રાંબાના પાત્રમાં અથવા ખાખરાના ફૂતામાં આગળ કહે-
વાય છે તે પ્રમાણે પદાર્થ મેળવવા. તે આ રીતે—રાત્રી ગાયનું ગોમૂત્ર આઠ ખાખા ગાયત્રીમંત્રવડે

પાત્રમાં રાખવું. ઘોળી ગાયનું ગોમય (છાણ) સોળ માપા “ગંધદ્વારં” એ મંત્રવડે પાત્રમાં રાખવું. પીળા વર્ણની ગાયનું દૂધ બાર માપા “આપ્યાયસ્વ” એ મંત્રવડે પાત્રમાં રાખવું. નીલી ગાયનું દહીં દસ માપા “દધિકાવ્ણ” એ મંત્ર ભણી પાત્રમાં રાખવું. કાળી ગાયનું ઘી આઠ માપા “તેજોસિ શુક્લમસિ” એ મંત્રવડે પાત્રમાં રાખવું, અને “દેવસ્ય ત્વા” એ મંત્ર ભણી ચાર માપા કુશોદક તે પાત્રમાં નાખી પ્રણવમંત્રવડે તેને એકરસ કરવાં. છઠાં પાંચ ચુબનો માપો લેવો. એ રીતે પંચગવ્ય કરી સાત સળીવાળા અને અગ્રસહિત એવા દર્ભવડે તેનો હોમ કરવો, તેનું અન્વાધાન આ રીતે કરવું. “દ્રાવતીતિ પૃથ્વી, દદં વિષ્ણુરિતિ વિષ્ણુ, માનસ્તોકેતિ યદ્ર, શ્વોદેવીત્વપઃ, બ્રહ્મજઘ્નાનમિતિ બ્રહ્માણં વા અગ્નિ, સોમં ચ નામ્ના, ગાયત્ર્યા સૂર્ય, પ્રજાપતેતત્ત્વેતિ સમસ્તવ્યાહુતિમિર્વા પ્રજાપતિ, પ્રણવેન પ્રજાપતિ, અગ્નિ સ્વિષ્ઠકત્ત્વં ચ નામ્નેત્યેતાઃ પંચગવ્યેન અગ્નિ વાયુ સૂર્ય પ્રજાપતિ ચેતિ વા મહાવિષ્ણુ ધાજ્યેનાષ્ટાધિશતિસંસ્થાહુતિમિઃ” એ રીતે અન્વાધાન કરી તેને અનુસારે હોમ કરવો. સ્ત્રી અને શૂદ્રોએ હોમ કરવો નહીં. કેઈ ગ્રંથકાર (શ્રી શૂદ્રોએ) બ્રાહ્મણદ્વારા હોમ કરાવવો. એમ કહેછે. સ્ત્રી અને શૂદ્રોએ પંચગવ્ય પ્રાશન કરવું અથવા ન કરવું. એવો મહાહર્ણવ ગ્રંથમાં વિકલ્પ છે.

સ્ત્રીશૂદ્રો વિપ્રૈઃપંચગવ્યંકારયિત્વા તૂર્ણોપિવતરતિસ્મૃત્યર્થસારઃ અયંપ્રાયશ્ચિત્તવિધિઃ કૃષ્ણન્યૂન પ્રાયશ્ચિત્તેપુનકાર્યઃ કૃષ્ણપ્રભૃતિપુ સર્વેષામપ્રાયશ્ચિત્તેષ્વનુષ્ટેયઃ પર્વકૃષ્ણાચનુષ્ટાય સૂર્યાર્ણવસંવાદમહાળં વાદિકર્મવિપાકમંથોક્તં હરિવંશાદિશ્રવણાદિકર્મકુર્યાત્ તત્રગ્રુમેદિનેદેશકાલૌસંકીર્ત્યં અનેકજન્માર્જિતાનપત્યત્વમૃતાપત્યત્વાદિનિદાનમૃતવાલઘાતનિક્ષેપહરણવિપ્રરત્નાપહરણાદિજન્યદુરિતસમૂલનાશઠારાદીર્વાયુષ્મદ્બ્રહ્મપુત્રાદિસંતતિપ્રાસિકામો હરિવંશં શ્રોપ્યાનીત્યેકસ્યકર્તૃત્વે વંપત્યોઃકર્તૃત્વેશ્રોપ્યાચરિતસંકલ્પ ગણેશપૂજનસ્વાસ્તિવાચનનાંદીશ્રાદ્ધાનિ વિનાયકશાંતિચકૃત્વા હરિવંશશ્રવણાર્થશ્રાવયિતારં ત્વાં વૃણેશિતિ વિપ્રંવૃત્ત્વા ચત્સ્રાલંકારૈઃપૂજયેત્ વાચકંપ્રત્યહંપાયસાદિનામોજયેત્ વંપતીપ્રતિદિનંપ્રાર્યતામિત્યાદિવૈદિકૈઃસુરાસ્ત્યામિતિપૌરાણૈશ્ચમંત્રૈઃ સુક્ષ્માતાવલંકૃતો તદેકચિત્તૌશ્રવંતો તૈલતાંબૂલક્ષૌરમૈથુનલઘ્વાશયનાનિયાયત્સમાતિવર્જયંતો હવિષ્યંમુંજીયાતાં અંતેવાચકાયાગાંસુવર્ણત્રયમેકંવાસુવર્ણદક્ષિણાંદત્વા પ્રત્યવરોહમંત્રેણસહસ્રંતિલાજ્યંહુત્વા શતંવિપ્રાન્ ચતુર્વિંશતિમિથુનાનિવા પાયસેનમોજયેદિતિહરિવંશશ્રવણપ્રયોગઃ ॥

સ્ત્રી અને શૂદ્રોએ બ્રાહ્મણદ્વારા પંચગવ્ય કરાવી મંત્રરહિત તેનું પ્રાશન કરવું, એમ સ્મૃત્યર્થસાર ગ્રંથમાં છે. આ પ્રાયશ્ચિત્તો વિધિ, કૃષ્ણ કરતાં ઓછા પ્રાયશ્ચિત્તવિધે કરવો નહીં, કૃષ્ણ ઇલાદિક સર્વ પ્રાયશ્ચિત્તોમાં કરવો. એ રીતે કૃષ્ણાદિક પ્રાયશ્ચિત્ત કરી સૂર્યાર્ણવસંવાદ તથા મહાહર્ણવ ઇલાદિક કર્મવિપાક ગ્રંથોમાં કહેલું હરિવંશાદિકનું અથવા ઇલાદિક કર્મ કરવું. હરિવંશાદિક ગ્રંથોનું શ્રવણ કરવું તે શુભ દિવસ બેઈ તે દિવસે દેશકાલનો ઉચ્ચાર કરી સકલ્પ કરવો. તે આ રીતે, — “અનેકજન્માર્જિતાનપત્યત્વમૃતાપત્યત્વાદિનિદાનમૃતવાલઘાતનિક્ષેપહરણવિપ્રરત્નાપહરણાદિજન્યદુરિતસમૂલનાશઠારાદીર્વાયુષ્મદ્બ્રહ્મપુત્રાદિસંતતિપ્રાસિકામો હરિવંશં શ્રોપ્યામિ,” એવો સકલ્પ એક અથવા કરનારો હોય તો કરવો, અને સ્ત્રી પુરુષ બન્ને અથવા કરનારા હોય તો “શ્રોપ્યાઃ” એવો સકલ્પ કરી ગણેશપૂજન, પુણ્યાહવાચન તથા વિનાયકશાંતિ કરી હરિવંશ અથવા કરવામાટે કથા અથવા કરાવનારા બ્રાહ્મણને વરાવવો. તે આ રીતે, — “હરિવંશશ્રવણાર્થ શ્રાવયિતારં ત્વાં વૃણે,” એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણને વરાવી તેની વસ્ત્ર, અલંકારવડે પૂજ કરવી, અને વાંચનારાને નિલ પાયસ (દૂધપાક) ઇલાદિવડે ભોજન કરાવવું. સ્ત્રી પુરુષ બન્ને જણોએ નિલ “જાર્યતાં” ઇલાદિક વેદ-મંત્રવડે તથા “સુરાસ્ત્વા” ઇલાદિક પુરાણોના મંત્રોવડે આન કરી અલંકારયુક્ત યઈ એકાગ્ર ચિત્તથી ગ્રંથનું શ્રવણ કરવું અને તેલ, તાંબૂલ, ક્ષૌર, મૈથુન, તથા પલમ ઉપર નિદ્રા કરવી એ સઘળાં ગ્રંથની સમાપ્તિ થાય ત્યાંભગી વર્ણ્ય કરવાં. અને હવિષ્ય પદાર્થનું (પત્ર ૫૮ માં) ભોજન કરવું. અંતે ગ્રંથ વાંચનારાને ગાય અને (૨૪૦) રતિ ભાર અથવા (૮૦) રતિ ભાર સુવર્ણદક્ષિણા દઈ “પ્રત્યવરોહ” એ મંત્રવડે તિલ અને ધૂતનો હબ્દર હબ્દર હોમ કરી સો બ્રાહ્મણ અથવા ચૈત્રીશ દંપતી (સ્ત્રી પુરુષ૨૫ બેઠ) ને પાયસનું ભોજન કરાવવું. એ પ્રમાણે હરિવંશ ગ્રંથના અથવાનો પ્રયોગ સમાપ્ત થયો.

અથવિધાનાંતરાણિ ॥ સૌવર્ણચાલકંકૃત્વાદ્યાદોલાસમન્વિતમ્ અથવાવૃષમંદચાદિપ્રોઢાહન
મેચવા મહાદ્રજપોવાપિલક્ષપદ્મૈઃશિવાર્ચનમ્ સ્વર્ણધેનુઃપ્રદાતવ્યાસવત્સાવાયથાવિધિ ધૃતકુંભપ્રદાનંવા
સંક્ષેપાદિદમીરિતમ્ અથવાપ્રત્યહંપાર્થિવલિંગપૂજાંકૃત્વા અમિલાપાદકજપસંવત્સરંકુર્યાત્ અમિલાપાદ
કસ્તોષકોસ્તુમેત્રેયં પવમપિકલાપ્રાસોદત્તપુત્રોગ્રાહ્યઃ ॥

હવે બીજાં વિધાન (સંતતિના ઉપાય) કહે છે.

“ સુવર્ણનો આગક કરી તેને પાલણીમાં બેસાડી તેનું દાન કરવું. અથવા બેલનું દાન કરવું.
અથવા શ્રાદ્ધળુનો વિવાહ કરાવવો. મહારુદ્રનો જપ, કિંવા લક્ષ કમલવડે શિવની પૂજા કરવી. અ-
થવા વાછડાસહિત 'જાપ સુવર્ણની કરી તેનું દાન કરવું. અથવા પ્રત્યક્ષ આયનું વાછડાસહિત યથાવિધિ
દાન કરવું, કિંવા ધૃત ભરેલા કુંભનું દાન કરવું. એ સક્ષેપે કહ્યું.” અથવા નિત્ય પાર્થિવ લિંગની પૂજા
કરી અભિલાષાદક સ્તોત્રનો જપ એક વર્ષપર્યંત કરવો. અભિલાષાદક સ્તોત્ર કૌસ્તુભમાં કહ્યું છે. તે
બેવું. એટલું કરતાં પણ સતતિ ન થાય તો દત્તક પુત્ર લેવો.

અથદત્તકગ્રાહ્યાગ્રાહ્યવિચારઃ ॥ ગ્રાહણનાંસોદરપ્રાત્પુત્રોમુરયત્વાત્પ્રથમંગ્રાહ્યઃ તદભાવેસ
ગોત્રસંપિંડોયઃકથિત્ સાપત્નપ્રાત્પુત્રોવા તદભાવેત્વસગોત્રસંપિંડોમાતુલકુલજાપિતૃષ્વસાદિકુલજઃ
તદભાવેત્વસંપિંડઃ સમાનગોત્રઃ તદભાવેત્વસંપિંડઃ પૃથક્ગોત્રોપિ અસગોત્રસંપિંડેષુ ભાગિનેયદૌહિત્રૌ
યજ્ઞ્યાં પર્વવિરુદ્ધસંયંધાપત્યાપુત્રબુદ્ધ્યનર્હોમાતુલોપિનગ્રાહ્યઃ અતપ્તવસગોત્રસંપિંડેષુપ્રાતાપિતૃવ્યોવા
નગ્રાહ્યઃ વિપ્રાદીનાંયર્ણાનાંસમાનવર્ણપૃથ તત્રાપિદેશમેદપ્રયુક્તગુર્જરત્વાધ્રત્યાદિનાસમાનજાતીયપૃથ
સર્વોપિસન્નાતૃકપવગ્રાહ્યઃ તત્રાપિ જ્યેષ્ઠપુત્રોનગ્રાહ્યોનદેયઃ શૂદ્રસ્યદૌહિત્રભાગિનેયાવપિગ્રાહ્યૌ અન્મૂલં
માતૃણામેકજાતાનામેકશ્વેત્રપુત્રયાન્મથેત્ સર્વેતેતેનપુત્રેણપુત્રિણોમનુરુદ્ધવાત્ અનેનયચ્ચનેન નાપુત્રસ્ય
લોકોક્તિજાયમાનોઘૈગ્રાહ્ણજિમિર્નજવાનજાયતિત્યાદિશાસ્ત્રયોચિતસ્યાપ્રજત્યપ્રયુક્તોપસ્યનિવૃત્તિર્વિ
ધિના અસ્વીકૃતેનાપિપ્રાત્પુત્રેણપિતૃવ્યસ્યમથતીતિયોચ્યતે અતઃપુત્રસદશત્વાદ્ગ્રાહ્યપુમુષ્પદિતિજાપ્યતે
મુત્યમાભવેત્સદશઃ પ્રતિનિધિરિતિન્યાયાત્ નચાસ્માદેયવાક્યાદિધિવત્પ્રતિગ્રહૈધિનૈવતસ્યપુત્રત્વમિ
તિશંક્યં તથાસતિઔરસદત્તકાદિદ્વાદશવિધપુત્રચદેતસ્ય પક્ષીતઃપૂર્વમેયધનદ્વારિત્વિંડદત્વૌચિત્વેન
પક્ષીદુહિતરદ્યૈવપિતપ્રાત્તરત્તથા તત્સુતાગોત્રજાત્યંધુરિતિતત્કમચાપ્યે આગ્રનંતરંપ્રાત્પુત્રુત્તનિવેશાનુપ
પત્તેઃ તસાત્પક્ષીત.પૂર્વમદીયપિંદાનધનપ્રદેહેધિકારીકથિદ્વ્યત્વતિકામનાયાંધિધિયઃસ્વીકૃતપદ્યતથા
ધિકારીમથતિનાન્યથા તાદશકામનાયાઅભાવેતુ પિતૃકૃષ્ણાપાકરણાદિપારલૌકિકમાત્રાર્થદત્તપુત્રોન
ગ્રાહ્યઃ પ્રાત્પુત્રેણયતિસદેરિત્યેવંચચનતાત્પર્યં કચિદેશૈવદિકવિધિધિનાપિદાત્પ્રાત્પુત્રસંમતિરાજપુત્ર
પાત્રનુમત્યાદિલૌકિકચાપારમાત્રેણોપનયનાદિસંસ્કારકરણમાત્રેણચ સગોત્રસંપિંડેપુત્રસ્યસિદ્ધિવ્યવહાર
રોદાયતે તત્રમૂલંનેપલબ્યતે સર્વાસામેકપક્ષીનામેકાચેતુત્રિણીભવેત્ સર્વાસ્તાસ્તેનપુત્રેણપુત્રિણ્યોમ
નુત્રપ્રયાત્ ઇતિયચનંતુ સાપત્નપુત્રસ્યાગૃહીતસ્યાપિપુત્રત્વવિંડદાનાધિકારિત્વવિધાયકં તેનૈકસપત્ન્યાઃ
સપુત્રત્વેન્યસપત્ન્યાપુત્રોનગ્રાહ્યઃ દૌહિત્રોમાગિનેયશ્ચશૂદ્રાણાંવિહિતઃસુતઃ ગ્રાહ્ણાદિત્રયેનાસ્તિભાગિને
યઃસુતઃકચિત્ નત્રેયંકંપુત્રંદયાત્પ્રતિષ્ઠાદેતિનજ્યેષ્ઠપુત્રંદયાદિતિઅઔરસાનેકપુત્રેણપુત્રદાનંકાર્ય
મિતિવિધીયતે તેનપૂર્વદત્તકોગૃહીતઃ તતઃઔરસોજાતસ્તાદશાનેકપુત્રેણદત્તકપ્રકલઔરસોવાનદેયઃ
મથયથાશ્રિયાપત્યનુજ્ઞાયાપુત્રોગૃહીતવ્યોદાતવ્યશ્ચ મર્ત્રનુજ્ઞામાયેતુનગ્રાહ્યોનદેયઃ પર્વવિધયપિશ્રિયા
ત્વયાપુત્ર.સ્વીકાર્યિતિઉક્ત્યા અર્તરિમૃતેગ્રાહ્યઃ સ્પષ્ટમીદશાનુજ્ઞામાવેમર્ત્તવીજનદશાયાંતન્મરણોત્તરમાત્
મુગ્ધાદા પુત્રસ્વીકારવિપયકમર્ત્રમિપ્રાપ્યંશતયત્યાપિગ્રાહ્યિતિસર્વેસંમતં યતદુભયવિધમર્ત્રનુજ્ઞામાવેપિ
તત્ત્વજ્ઞાત્રાશ્રિત્યકામ્યયતાદિધર્મોચરણઇવપુત્રપ્રતિગ્રહેપિ નાપુત્રસ્યલોકોસ્તીત્યાદિસામાન્યશાસ્ત્રાદેવ
વિધયાયાઅધિકારઃ નર્ભાપુત્રંદયાત્પ્રતિષ્ઠાયાદ્યાન્યવ્રત્તનુજ્ઞાનાદિતિવસિષ્ઠવાક્યંતુમર્ત્રનુજ્ઞારહિતાંપ્ર
તિપુત્રપ્રતિપ્રદામ્યનુજ્ઞાપરં નતુપુત્રપ્રતિગ્રહનિવેષપરં શાસ્ત્રપ્રાસનિવેધાયોગાત્ અતસ્તાદશશ્રિયાઃ પુત્રપ્ર
તિપ્રદપ્રતિયંધેનૃત્તિલોપિંડવિષ્ટેદાદિકુવેષરકમાગમવતિ યોગ્રાહ્ણજ્યઘૃતાંનુપ્રતિકૂલંસમાચરેત્
પિરમુનાંતુરર્માણાંન્યાદિતિશાસ્ત્રાદિતિર્કાસ્તુમેવિસ્તરઃ સ્ત્રીમિઃપુત્રસ્વીકારે યતાદિવદ્વિપ્રગ્રાપહોમાદિ
કંકાર્યપર્યંદ્રેણાતિ વિપ્રઃશૂદ્રદક્ષિણામાદાયર્વદિકર્મર્ત્રસદ્રીયહોમાદિકરોતિતત્રશૂદ્રઃપુણ્યફલમાગમ

વતિ કિંતુવિપ્રસ્યેવપ્રત્યવાયઃ પુત્રપ્રતિગૃહ્યગૃહીત્રાજાતકર્માધાશ્ચઢાધાવાસંસ્કારાઃકાર્યાદિતિમુખ્યઃપક્ષઃ
અસંભવેસગોત્રસર્પિઢેપુરુતોપનયનોપિવિવાહિતોપિવાદસ્કોમવતિ અસંજાતપુત્રપ્વવિવાહિતોગ્રાહ્ય
ઈતિમેમાતિ અસર્પિઢસગોત્રેપુરુતોપનયનપવેત્યપિનાતિ મિત્રગોત્રસ્તુઅરુતોપનયનપવગ્રાહ્યઃ કેચિત્તુ
રુતોપનયનોપિમિત્રગોત્રોગ્રાહ્યતાદુઃ ઇતિગ્રાહ્યાગ્રાહ્યવિવેકઃ ॥

હવે દત્તક પુત્ર કયો લેવાય અને કયો ન લેવાય તેનો નિર્ણય કહે છે.

સગા ભાઈનો પુત્ર ગ્રાહ્યછોને મુખ્ય છે માટે પ્રથમ તેજ લેવો. તે ન મળે તો પોતાનો સ-
ગોત્ર (એક ગોત્રવાળો) સર્પિઢ એવો (સાત પેઢેડીમાંનો) જે કોઈ હોય તે લેવો, અથવા સાવકા
ભાઈનો પુત્ર લેવો. તેમાંથી ન મળે તો જુદા ગોત્રમાંનો સર્પિઢ એવો મામાના કુળમાંનો અથવા
દ્વૈધના કુળમાંનો લેવો. તે ન મળે તો અસર્પિઢ (સાત પેઢેડી ઉપરનો) સમાન ગોત્ર (એક ગોત્ર-
વાળો) લેવો તેવો ન મળે તો અસર્પિઢ એવો જુદા ગોત્રનો લેવો. જુદા ગોત્રમાંના છતાં સર્પિઢ એવા
ભાગિનેય (બહેનનો પુત્ર) અને દૌહિત્ર (પુત્રીનો પુત્ર) દત્તક લેવા નહિ. વિરૂદ્ધ સર્પિઢ થાય છે
માટે પુત્રપુત્રિ કરવાને અયોગ્ય એવા મામાને પણ દત્તક લેવો નહિ, અને એજ કારણ માટે સગોત્ર
છતાં સર્પિઢ જે પોતાનો ભાઈ અથવા કાકો તેને પણ લેવા નહિ. ગ્રાહ્યપુ ઇલાદિકાએ પોતપોતાના
સમાન વર્ણવાળોજ લેવો. તેમાં પણ દેશભેદવડે શુરૂરત્વ, આંધ્રત્વ (તૈલગત્વ) ઇલાદિકાવડે સમાન
(તુલ્ય) જાતિનેજ લેવો. કોઈ પણ દત્તક લેવો તે જેને ભાઈ હોય એવાને લેવો. તેમાં પણ સર્વ
કરતાં વડીલ પુત્ર લેવો નહિ, અને દેવો નહિ. શુદ્રોએ પોતાની દીકરીને પુત્ર અને બહેનનો પુત્ર
પણ દત્તક લેવો. તેમાં મૂળવચન,—“ સહોદર (સગા) ભાઈઓમાં જે એક ભાઈને પુત્ર થયો તો
તે પુત્રવડે સર્વે ભાતા પુત્રવાળા થાય છે એમ મનુ કહે છે.” એ વચનવડે, “ પુત્રરહિતને સ્વર્ગ-
લોક નથી,” “ ઉત્પત્ત થયેલો ગ્રાહ્યપુ ત્રણ ઋણુવડે (દેવ, ઋષિ અને પિતૃ ઋણુવડે) યુક્ત છે.”
ઇલાદિક શાસ્ત્રે કહેલા જે કાકાને અપુત્રત્વપણાથી થતા દોષ તેઓની નિવૃત્તિ, વિવિપૂર્વક ભાઈનો
પુત્ર ન લીધા છતાં પણ તેજ પુત્રવડે થાયછે, એ હેતુથી તે (ભાઈનો પુત્ર) પુત્ર પ્રમાણેજ છે
માટે લેવા યોગ્ય જે દત્તપુત્ર તેમાં એ મુખ્ય છે, એમ જાણવું; કારણ, મુખ્ય ન હોય તો તે
ઠેકાણે તેના સરખો થીજે લેવો, એવો ન્યાય છે. વિવિપૂર્વક લીધા વિના એજ વાક્ય ઉપરથી તે
ભાઈનો પુત્ર પોતાનો પણ પુત્ર છે એમ માનવું નહિ. પુત્ર છે એમ માને તો ઔરસ, દત્તક ઇલા-
દિક જે બાર પ્રકારના પુત્ર તે પ્રમાણે આ સહોદર ભાઈના પુત્રને સ્ત્રી કરતાં પ્રથમજ દ્રવ્ય
લેવું, પિંડ દેવો એ અધિકાર હોવાથી “ સ્ત્રી, કન્યા, માતા, પિતા, ભાઈ, ભાઈનો પુત્ર, ગોત્રજ
અને બંધુ (મામા, દ્વૈધ, અને માસીના પુત્ર),” એઓમાંથી પ્રથમનો ન છતાં ખીજે એમ કેમ
કહ્યો છે તે વાક્યમાં ભાઈ પછી ભાઈના પુત્રનું જે ગ્રહણ કરીયું તેની યોગ્ય યોજના થયે નહિ. માટે
સ્ત્રી કરતાં પ્રથમ, મને પિંડ દેવો અને મહાકે દ્રવ્ય લેવું તેમાં કોઈ અધિકારી જોઈયે એવી ઇચ્છા-
વડે વિવિપૂર્વક કીધેલો તેજ પિંડદાન અને દ્રવ્યગ્રહણમાં અવિકારી થાય છે, વિવિપૂર્વક કીધા વિના
અધિકારી થતો નથી. તેમજ એવી ઇચ્છા ન હોય તો પિતૃઋણુનું ફરીકરણ ઇલાદિક પરલોકસંબંધી
કૃત્યમાટે દત્તક લેવો નહિ, કારણ ભાઈના પુત્રવડેજ પિતૃઋણુની નિવૃત્તિ થાય છે, એવો આ વચ-
નનો અભિપ્રાય જાણવો. કેટલાએક દેશોમાં વૈદિક વિધિવિના પણ પુત્ર આપનારા અને લેનારાના
સંમતિ તથા રાજપુત્ર ઇલાદિકની સંમતિ આદિ લૌકિક બ્યવહારવડે ગ્યાયવા કેવળ મૌન્ય ઇલાદિક
સંસ્કાર કરવાથી સગોત્ર છતાં સર્પિઢ એવો જે પુત્ર તેને પોતાનો પુત્ર એમ માની સઘળો બ્યવહાર
ચાલે છે એવો આચાર એવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં પ્રમાણ મળતું નથી. “ એક પુત્રપની અનેક
સ્ત્રીઓ છતાં તેઓમાંથી જે એક સ્ત્રીને પુત્ર થયો તો તે એક પુત્રવડે સઘળી સ્ત્રીઓ પુત્રવાળી
થાય છે એમ મનુ કહે છે,” એવું જે વચન તે તો શોકનો પુત્ર જે વિવિપૂર્વક લીધેલો ન હોય તો
પણ તેને પણ પુત્રપણું અને પિંડ દેવો ઇલાદિકાવિષે અધિકાર ઉત્પત્ત કરનાર છે, તેથી એ સિદ્ધ
થાયછે કે એક શોકને પુત્ર હોય તો બીજાએ દત્તક લેવો નહિ. “ દીકરીનો પુત્ર, અને બહેનનો
પુત્ર, એ શુદ્રોએ દત્તક લેવા, ગ્રાહ્યપુ, ક્ષત્રિય. અને વૈશ્યોએ બહેનનો પુત્ર ક્યારે પણ દત્તક લેવો
નહી.” “ એક પુત્ર હોય તો તે અવશ્ય દત્તક કરી દેવો નહી અને લેનારાએ લેવો નહીં એમ છે,
અને જ્યેષ્ઠપુત્ર પણ દત્તક દેવો નહીં,” આ ઠેકાણે જેના ઔરસ (પોતાની સ્ત્રીમાં ઉત્પત્ત થયેલા)

પુત્ર અનેક હોય તેણે દત્તકપુત્ર દેવો એવો વિધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પ્રથમ દત્તકપુત્ર લીધા પછી
આરસ પુત્ર થાય એવે પ્રકારે અનેક પુત્ર હોય તથાપિ એક દત્તક કિંવા એક આરસ પુત્ર દેવો નહીં,
જેના પત્ની વિધવાન હોય એવી સ્ત્રીએ પતિની આજ્ઞા લઈ પુત્ર લેવો અને દેવો. પતિની આજ્ઞા ન
હોય તો લેવો નહીં અને દેવો નહીં. એ રીતે વિધવા સ્ત્રીએ પણ, ‘તું દત્તક લેવે’ એ રીતે પતિ આજ્ઞા
આપી મરણ પામ્યા હોય તો લેવો. ‘તું પુત્ર લેવે’ એવી સ્પષ્ટ આજ્ઞા ન છતાં પણ, પતિ શ્વસતાં
અથવા પતિ મરણ પામ્યા પછી પ્રામાણિક પુરૂષના મુખથી ‘દત્તક પુત્ર લેવો’ એ રીતનો પતિનો
અભિપ્રાય જાણનારી સ્ત્રીએ પણ દત્તક પુત્ર લેવો એ સર્વસંમત છે. આ ઉપર કહેલી બેમાંથી એક
પણ આજ્ઞા ન હોય તથાપિ નિશ્ચયત અને કામ્યવત ઇલાદિક ધર્મ આચરણવિષે જેમ તે તે શાસ્ત્ર-
વરે અધિકાર છે તેમ દત્તક પુત્ર લેવાવિષે પણ, “અપુત્રને સ્વર્ગલોક નથી,” ઇલાદિક સામાન્ય
શાસ્ત્રયકીજ વિધવા સ્ત્રીને અધિકાર છે. “પતિની આજ્ઞા વિના સ્ત્રીએ પુત્ર દેવો નહીં, અથવા લેવો
નહીં,” એવું જે વસિષ્ઠવાક્ય છે તે તો, જે સ્ત્રીને પતિની આજ્ઞા નથી તે સ્ત્રી દત્તક પુત્ર ન લે તો
પણ તેની મરણ એ રીતે પુત્ર ન લેવામાં સંમતિ માત્ર આપેછે; પણ સર્વથા સ્ત્રીએ પુત્ર લેવોજ
નહીં એવો નિરેધ કહેતું નથી. કારણ, શાસ્ત્રસિદ્ધ અર્થનો નિરેધ સંભવતો નથી. માટે દત્તક પુત્રને
ગ્રહણ કરતી સ્ત્રી સ્ત્રીને દત્તપુત્ર લેવામાં પ્રતિબંધ (બાધણ) કરનારાઓ; વૃત્તિ (ઉપજીવિકા)
નો લોપ, અને પિંડનો વિચ્છેદ (નાશ) ઇલાદિકના દર્ત્તાં બની નરકના અધિકારી થાય છે. કારણ,
“બ્રાહ્મણની વૃત્તિમાં જે વિદ્ધ કરે છે તે વિદ્યા ભક્ષણ કરનારા એવા કૃમિ (કીડા)માં ઉત્પન્ન થાય
છે,” એવું શાસ્ત્ર છે; એ રીતે કૌસ્તુભ ગ્રંથમાં વિસ્તાર કરેલો છે.—સ્ત્રીએ દત્તક પુત્ર લેતી વખતે
હોમ ઇલાદિક કરવા તે ત્રતાદિક ગ્રમાણે બ્રાહ્મણદ્વારા કરાવવો. શુદ્રે પણ એજ રીતે કરવું. જે બ્રા-
હ્મણ શુદ્ર પાસેથી દક્ષિણા લઈ વેદમંત્રવરે તેનાં હોમ ઇલાદિક કર્મ કરે તો તે કર્મમાં શુદ્રને પુણ્ય-
કૃણની પ્રાપ્તિ થાયછે, અને બ્રાહ્મણનેજ માત્ર દોષ થાય છે. દત્તક પુત્ર લઈ, લેનારાએ (તે પુત્રના)
જાતકર્મ ઇલાદિક અથવા ઔષ્ઠ ઇલાદિક સંસ્કાર કરવા, એ મુખ્ય પક્ષ છે. તેમ સંભવ ન હોય તો
સગોત્ર અને સપિંડમાંથી જેને યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર થયેલો હોય તે અથવા વિવાહ થયેલો હોય તે
પણ દત્તક પુત્ર થાય છે. વિવાહિત હોય તો પણ જેને પુત્ર થયો ન હોય તેજ દત્તક લેવો, એમ
મને ભાગે છે. અચર્યક એવા સગોત્રમધ્યે દત્તક લેવો તે જેને યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર થયો હોય તેજ
લેવો, એમ પણ ભાગે છે. ભિન્ન ગોત્રમાંનો દત્તક લેવો હોય તો યજ્ઞોપવીત વિનાનોજ લેવો. કોઈ
ગ્રંથકાર તો, ભિન્ન ગોત્ર એવો જેને યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર થયેલો હોય તે પણ લેવો, એમ કહે છે.
જે ગ્રમાણે કયો દત્તક લેવો અને કયો ન લેવો તેના નિર્ણય સમાપ્ત થયો.

અપ્રકાશચેદિનાંપુત્રપ્રતિગ્રહપ્રયોગઃ ॥ પૂર્વેશુઃકૃતોપવાસઃપવિત્રપાણિઃપ્રાણાનાયમ્યદેશકા
લૌસંકીર્ત્ય મમાપ્રજસ્યપ્રયુક્તપૈતુકક્રળાપાકરણપુંનામનરકત્રાણદ્વારા ધીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે શૌનકોક્ત
વિધિનાપુત્રપ્રતિગ્રહકરિષ્યે તદંગત્યેનસ્વસ્તિયાચનમાચાર્યવરણંવિષ્ણુપૂજનમગ્રદાનંચકરિષ્યે આચાર્યમ
પુષ્પકૌતેવિષ્ણુંસંપૂજ્ય બ્રાહ્મણાદિભોજનંસંકલ્પયેત્ આચાર્યઃ યજમાનાનુમયાપુત્રપ્રતિગ્રહાંગત્વેનવિહિતં
હોમકરિષ્યે હતિસંકલ્પ્ય અગ્નિપ્રતિષ્ઠાપ્યચતુર્ણાંઆજ્યેનેત્યંતેસરુદ્રાગ્નિસૂર્યાસાવિત્રીપદ્ધારંચરુણાગ્નિવાયું
સૂર્યપ્રજાવતિચાર્જ્યેન શોષેનસ્વિષ્ટદૃઢમિત્યાદિઅન્વાધાય અષ્ટાવિદાતિમુદ્રીસ્તુર્ણાંનિરુપ્યતથૈવપ્રોહ્યાજ્યો
ત્પયનાંતકુર્વાત્ દાતાવંરગત્યાપનસંપુત્રંદેહીતિયાચયેત્ દાતાદેશકાલૌસંકીર્ત્યધીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થેપુત્રદાનં
કરિષ્યે હતિસંકલ્પ્ય ગણપતિપૂજનાંતેપ્રતિગ્રહીતાવંરયાશપત્યાસંપૂજ્ય ચેયગ્નેતિપંચાનાંનામાતેદિદ્યોમા
નયોગિન્ધેદયાસ્ત્રિષ્ટપ્ પંચમ્યનુષ્ટપ્ પુત્રદાનેધિનિયોગઃ ચેયગ્નેતિક્રતુપંચકાંતેદમંપુત્રંતચપૈતુકક્રળાપાક
રણપુંનામનરકત્રાણસિદ્ધયર્થે આત્મનઃધીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થેનુમ્યમહંસંપ્રદેનમમ પ્રતિશૃક્ષાતુપુત્રંમવાન્
પ્રતિગ્રહીતૃદ્વેજલંસિપેત્ પ્રદીતાદેવસ્યેતિહસ્તદ્વયેપ્રતિશૃક્ષા સ્વાંકેઽપવેદય અંગાદંગાત્સંમયસીતિમંમે
નમૂર્પનિર્મિત્રેત્ યજ્ઞઃકુન્દલાપલંકુનંગીતયાઘૈઃસ્વસ્તિમંત્રૈશ્ચસ્યગ્રહમાનીય પાદોપશાલ્યાચમ્યાચાર્યંદક્ષિણ
તમ્પર્ણંસ્વદક્ષિણેમાયોત્સંગેપુત્રસ્ત્યુપવિશેત્ આચાર્યોર્બર્હિરાસાદનાચાજ્યમાર્ગાંતિચહમયદાય યસ્ત્વાહદે
તેઘ્યોપાવેષોપતુશુભોગ્નિસ્ત્રિષ્ટપ્ પુત્રપ્રતિગ્રહાંગહોમેનિનિયોગઃ યસ્ત્વાહદેતિક્રતુચેનૈકમેવાવદાનંજુહ
ગત્ યજમાનોપયશ્વદનમમ નુમ્યમપ્રેર્પયગ્રહંસ્વર્ણામાવિત્રીમૂર્ણાસાવિઙ્વનુષ્ટપ્ નુમ્યં સૂર્યાસાવિઙ્વા
[૦] તોમોદદિતિપંચાનાં સૂર્યામાવિત્રીમૂર્ણાસાવિત્રી અનુષ્ટમી જગતીત્રિષ્ટપ્તુષ્ટપ્તોમો પંચસ્પતિ સૂર્યા

સાવિત્ર્યાદ્દં ૦ એવંસત્ત્વવાંદુતીર્હુત્વાજ્યંચસત્સમસ્ત્યાહતિર્મિહુત્વાસ્વિષ્ટકૃદાદિસમાપ્યાચાર્યાયધેનુંદ
ત્વાવિપ્રાન્મોજયેત્ ॥

હવે ઋગ્વેદીઓને દત્તક પુત્ર લેવાનો પ્રયોગ કહે છે.

પ્રથમ દિવસે ઉપવાસ કરી બીજે દિવસે નિત્યકૃત ક્રીધા પછી હાથમાં દર્ભપવિત્ર ધારણુ કરી આચમન, ગ્રાણુધામ ઇલાદિક કરી દેશકાલનો ઉચ્ચાર કરી “મમાપ્રજત્વમયુકપૈતૃકઋણાપાકરણપુ-
ન્નામનરકઋણદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે શૌનકોક્તવિધિના પુત્રપ્રતિગ્રહં કરિષ્યે ॥ તદંગત્વેન સ્વ-
સ્તિવાચનમાચાર્યવરણંવિષ્ણુપૂજનમન્નદાનં ચ કરિષ્યે.” એવા સંકલ્પ કરી આચાર્યની મધુપર્કવટે
પૂજા ક્રીધા પછી વિષ્ણુની પૂજા કરી ગ્રાણુધાદિકાના લોભનનો સંકલ્પ કરવો. પછી આચાર્ય, “યજ-
માનાનુજ્ઞયા પુત્રપ્રતિગ્રહાંગત્વેન વિહિતં હોમં કરિષ્યે” એવા સંકલ્પ કરી અગ્નિસ્થાપન કરવું. પછી
“ચક્ષુષીઆજ્યેનેત્યંતે સઠ્ઠદશિ સૂર્યાસાવિર્ચી પદ્ધારં ચરુણા અગ્નિં વાયું સૂર્યં પ્રજાપતિં ચાજ્યેન
શેષેણ સ્વિષ્ટકૃત્તિત્યાદિ,” એ રીતે અન્નવાધાન કરી અહ્વાનીશ મુઠી ચોખા મંત્ર બોલ્યા વિના પાત્રમાં
નાખી તેનું મંત્રવિના પ્રોક્ષણ કરી આજ્યોત્પવન (ઘી સુદ્ધ કરવું) પર્યંત કર્મ કરવું. ભાર પછી દાતાને
સમીપે જઈ ‘આને પુત્ર દે’ એવી પાચના કરવી. દાતાએ દેશ, કાલનો ઉચ્ચાર કરી શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે
પુત્રદાનં કરિષ્યે,” એવા સંકલ્પ કરી ગણપતિપૂજન થયા પછી પુત્ર લેનારાનું યથાશક્તિ પૂજન
કરી પુત્રનું દાન કરવું. તે આ રીતે,—“યેયજ્ઞેનેતિપંચાનાંનામાનેદિદ્યોમાનયોચિષ્વેદેવાસ્વિષ્ટપ પંચ-
મ્યનુષ્ટપ પુત્રદાને વિનિયોગઃ ॥ યેયજ્ઞેન ૦” એ પાંચ મંત્ર કલા પછી, હમં પુત્રં તથ પૈતૃકઋણાપાકરણપુ-
ન્નામનરકઋણાનિદ્વયર્થે આત્મનઃ શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે તુમ્યમહં સંપ્રદદે ન મમ । પ્રતિગૃહ્ણાતુ પુત્રં ભવાન્”
એવું વાક્ય કહી પુત્ર લેનારાના હાથમાં સંકલ્પનું જળ આપવું. અને પુત્રનું દાન લેનારાએ “દેવસ્ય
ત્વાં” એ મંત્ર કહી પુત્રને બે હાથવટી લઈ પોતાના ખોળા ઉપર બેસાડી “અંગાદંગાત્ સંમ-
વલિન્” એ મંત્ર કહી બાળકનું મસ્તક સુંધવું. પછી વસ્ત્ર, કુંડલ ઇલાદિક સુરોભિત એવા બાળકને
ગાજતે, વાજતે અને મંત્રોનો ઉચ્ચાર કરતે પોતાને ઘેર લાવી પગ ઘોઈ આચમન કરી આચાર્યની
જમણીમેર પોતે બેસવું, અને પોતાની જમણીમેર બેઠેલી સ્ત્રીના ખોળામાં પુત્રને બેસાડવો. પછી
આચાર્ય બહિર્ન બે આસાદન (અગ્નિની ચોમેર બિછાવવું) ત્યાં થકી તે આજ્યભાગપર્યંત કર્મ
કર્તા પછી અગ્નિ લઈ તેના હોમ કરવો, તેના વિધિ—“યસ્ત્વાહૃદેતિ દ્વયોરાત્રેયો વલુશ્ચુતોન્નિષ્કિષ્ટપ ॥
પુત્રપ્રતિગ્રહાંગહોમે વિનિયોગઃ ॥ યસ્ત્વાહૃદાં ૦” એ બે મંત્ર લાલી એકજ આહુતિ હોમવી. યજ્ઞમાને
“અગ્નયદ્દં ન મમ,” એ રીતે ત્યાગનો ઉચ્ચાર કરવો. પછી “તુમ્યમગ્રે પર્યવહન્સૂર્યાસાવિર્ચી સૂર્યા-
સાવિર્યનુષ્ટપ ॥ ૐતુમ્યમગ્રે ॥ સૂર્યાસાવિર્યાદ્દં ન મમ ॥ સોમોદ્દદતિ પંચાનાં સૂર્યાસાવિર્ચી
સૂર્યાસાવિર્ચી અનુષ્ટમૌ જગતી નિષ્કવનુષ્ટપ ॥ ૐસોમોદ્દત્” એ પાંચ મંત્રવડે પાંચ આહુતિ હોમવી
અને પાંચ આહુતિને “સૂર્યાસાવિર્યાદ્દં ન મમ ” એ રીતે ત્યાગનો ઉચ્ચાર કરવો. એ રીતે ચરુની
સાત આહુતિ હોમ કરી છૂટી છૂટી અને મળેલી એવી આહુતિમંત્રવડે (ૐ મૂઃ સ્વાહા । ૐ મુઃ
સ્વાં । ૐ સ્વઃ સ્વાં । ૐ મૂર્મુઃસ્વઃ સ્વાં) ધૃતાહુતિનો હોમ કરી સ્વિષ્ટકૃત ઇલાદિક હોમની
શમાપિ કરી આચાર્યને ગેદાન દઈ ગ્રાણુઓને લોભન કરાવવું.

અથયજુર્વેદિનાંબૌધાયનોત્તરીત્યાપ્રયોગઃ ॥ તત્રરાજઃશિક્ષાનાંયંધૂનાંચાનુમતિલભ્વા
સંકલ્પાદિઆચાર્યપૂજાંતિપ્રાગ્વત્કુર્યાત્ ગ્રાહણમોજનસંકલ્પાંતેઆચાર્યોદેવયજનોહેંચનાદિઆપ્રણીતા
ભ્યઃકુર્યાત્ પ્રહીતાદાતુઃસમક્ષંગત્વાપુત્રમેદેહીતિસ્યમેવમિશેત્ દાતાદદામીત્યાદ દાતુઃસંકલ્પાદિપુત્રદા
નાંતિપૂર્વેચત્ પ્રહીતાધર્મીયત્વાગૃહ્ણામિસંતત્યૈત્વાગૃહ્ણામીતિપરિગૃહ્યૈનંપુત્રંવચ્ચકુંડલાંગુલીયકૈરલંકુર્યાત્
આચાર્યઃકુશમયંવર્ધિઃપાલાશમયમિર્મચસંપાદ્યપરિધાનપ્રમૃતિઅસિમુલંકૃત્વાચરુશ્રપણાસાદનાંતે પૂર્વા
ગહોમંશ્વત્યા યસ્ત્વાહૃદાફીરિણેતિપુરોવાખ્યામુક્તવાયસૈત્વંસુકૃતેશ્તિયાજ્યયાદુત્વાચ્ચસત્સમસ્ત્યાહતી
ર્હુત્વાસ્વિષ્ટકૃદાદિકુર્યાત્ આચાર્યાયદક્ષિણાવચ્ચકુંડલાંગુલીયકંદદાદિતિ ॥

હવે યજુર્વેદીઓનો બૌધાયનના કલા પ્રમાણે પ્રયોગ કહે છે.

દત્તક પુત્ર લેવાવિષે રાત્રી, માન્યજન, અને બાંધવોની સંમતિ લઈ સંકલ્પથકી આરંભ કરી
આચાર્યપૂજનપર્યંત કર્મ પ્રથમની પેઠે કરવું. ફરી ગ્રાણુલોભનનો સંકલ્પ થયા પછી આચાર્ય

દેવયજન સ્વડિલસંસ્કાર ઇત્યાદિયજી તે પ્રણીતાપાત્રપર્યંત કર્મ કરવું. પછી પુત્ર લેનારાએ પ્રલક્ષ પોતેજ દાતાની પાસે જઈ 'મને પુત્ર દે' એમ યાચના કરવી. પછી દાતાએ 'આપુંહું' એમ કહેવું. દાતાએ સંકલ્પયજી તે પુત્રદાનપર્યંત કર્મ પ્રથમ પ્રમાણે કરવું. પુત્ર લેનારાએ "ધર્મીય ત્વા ગૃહામિ સંતત્યે ત્વા ગૃહામિ" એ મંત્ર ભણી પુત્રને હાથમાં લઈ તેને વસ્ત્ર, કુંડલ, અને અંશુલી ઇત્યાદિ અલંકારોવડે ભૂષિત કરવો. પછી આચાર્ય દર્શના બહિઃ અને ખાખરાના સમિધના ઇંધ્ર સંપાદન કરી પાત્રાસાદન ઇત્યાદિક ચક્રી તે અગ્નિમુખ કરી ચર બિદ્ધ કરી આસાદનપર્યંત કર્મ થયાપછી પૂર્વાંગ હોમ કરી "યસ્વાહવાદાકીરિણાં" એ પુરોહવાક્ય નામનો મંત્ર કહી "યસ્મે ત્વં સુહૃતે ॥" એ યાજ્ઞ્યમંત્રવડે હોમ કરી છૂટી અને મળેલી વ્યાહૃતિ મંત્રવડે હોમ કરી સ્વિષ્ટકૃત ઇત્યાદિ કર્મ કરવું. પછી આચાર્યને દક્ષિણા, વસ્ત્ર, કુંડલ અને અંશુલી ઇત્યાદિ દેવું.

પરગોત્રોત્પદ્ધત્તકસ્યોપનયનમાત્રેપાલકગોત્રેણકૃતે ઉપનયનોત્તરંપ્રતિગ્રહેવાદત્તકેનામિવાદનશ્રાદ્ધા વિકર્મસુગોત્રયયોચાર્યઃકાર્યઃ શૂડાદિસંસ્કારેપાલકેનકૃતેપાલકૈકગો ગ્રપ્થવિયાહેતુસર્વેદત્તકેનજનક પાલકયોરુભયોરપિપિત્રોગોત્રપ્રચરસંવંધિનીકન્યાવર્જનીયા નાત્રસાતપુરુષપાંચપુરુષમિત્યેવંપુરુષનિયમ ઉપલભ્યતે સાપિંડ્યંતુજનકગોત્રેણોપનયનેજનકપિતૃમાત્રોઃકુલેસાત્પુરુષપાંચપુરુષં પ્રહીત્માતૃપિતૃકુલે ત્રિપુરુષં પ્રહીત્ગોત્રેણોપનયનમાત્રેકૃતેઉચ્ચત્રપાંચપુરુષંપિતૃકુલેમાતૃકુલેત્રિપુરુષં જાતકર્માદ્યુપનયનાંતસંસ્કારેપ્રહીત્કૃતેપ્રહીત્કુલેસાતપુરુષં માતૃતઃપંચપુરુષં અતોન્યૂનંજનકકુલેકલ્પ્યં કૈચિત્તુદત્તકપ્રવેશોકુલદ્વયેપિસર્વથાન્યૂનમેવસાપિંડ્યસિત્યાહઃ; એવંદત્તકસંતતેરપિસાપિંડ્યંજેયં દત્તકસ્યમરણેપૂર્વાપરપિત્રોત્રિ રાત્રંસપિંડાનામેકાહમાશૌત્વં ઉપનીતદત્તકમરણાદૌપાલકસપિંડાનાંદશાદીતિનીલકંઠીયેદત્તકનિર્ણયે એવં દત્તકેનાપિપૂર્વાપરપિત્રોર્મૃતૌશિરાત્રંપૂર્વાપરસપિંડાનાંમરણેપેકાહં પિત્રોરૌધ્ધંદેહિકરણેતુકર્મા ગંદશાહમેવ દત્તકસ્યપુત્રપૌત્રાદેર્જનમરણયોઃસપિંડાનામેકાહઃ સગોત્રસપિંડેવતીરુતેતુસર્વેપાંચદશરાત્ર મેવ પત્નીદુહિત્રાદિસર્વેપિદત્તકપયપિતૃધનભાગીભવતિ દત્તકપ્રહણોત્તરમૌરસેજાતેદત્તકશ્ચતુર્થાશમા ગીનસમમાગી કૈચિત્પ્રતિપ્રહીત્રાજાતાદ્યુપનયનાંતસંસ્કારેવિધાનેચકૃતેઔરસસમાનાંશભાગિત્વં સંસ્કારમાત્રકરણેવિધાનાભાવેવિવાહમાત્રલામોનાન્યધનલાભઃ કતિપયસંસ્કારકરણેચતુર્થાશલામમ્સ્યાહઃ; દત્તકસત્ત્વેપ્યૌરસસ્યૈવપિત્રોઃપિંડદાનેધિકારઃ જનકસ્યપિંડદાનાભાવેદત્તોજનકપાલકયોરુભયોરપિત્રાર્જુકુર્માત્ ધનંચોમયોર્દૃષ્ટીયાદિતિનીલકંઠીયે એવંદત્તકન્યાયાઅપિસ્વીકારઽત્તકવિધિનાકાર્યઃ તત્રપરગોત્રોત્પદ્યાપ્રહણેવિવાહેગોત્રદ્વયધર્જનંપ્રાગ્વત્ પુત્રપલ્લ્યોરભવેદત્તકન્યૈવેવપિતૃધનભાગિનીં ઇતિ દત્તોપયો ગિસર્વંનિર્ણયઃ ॥

પરગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા દત્તકને પરગોત્રવાળા પાલન કર્તાએ કેવળ ઔશ (યજ્ઞોપવીત) માત્ર કરેલી હોય, અથવા ઉપવીત થયા પછી દત્તક લીધે હોય તો દત્તકે નમસ્કાર, શ્રાદ્ધ ઇત્યાદિક કર્મો વિશે બન્ને ગોત્રનો ઉચ્ચાર કરવો. ચોલ ઇત્યાદિક સરકાર પાલક પિતાએ કરેલા હોય તો પાલક પિતાના ગોત્રનોજ ઉચ્ચાર કરવો. વિવાહ કરવાનિયે તો સર્વે દત્તકોએ જનક પિતા અને પાલક પિતા એ બંનેનાં ગોત્ર તથા પ્રચરસપથી કન્યા વર્ણ્ય કરવી. અને એ વિષયમાં સાત પુરૂષ કે પાંચ પુરૂષ વર્ણ્ય કરવા એ રીતનો પુરૂષનો નિયમ કોઈ ગ્રંથમાં દેખાતો નથી. દત્તકનું સાપિંથ તો, જનકગોત્રવાળાએ ઉપવીત કરેલું હોય તો જનક પિતા અને માતાનાં કુલમાં કેમથી સાત પુરૂષ અને પાંચ પુરૂષપર્યંત સાપિંથ માનવું. અને દત્તક લેનારા માતા, પિતાના કુલમાં ત્રણ પુરૂષપર્યંત સાપિંથ ભણવું, પરગોત્રવાળા દત્તક લેનારાએ દત્તકને માત્ર યજ્ઞોપવીત કરેલું હોય તો જનક અને પાલક બન્ને પિતાના કુલમાં પાંચ પુરૂષ અને બન્ને માતાનાં કુલમાં ત્રણ પુરૂષપર્યંત સાપિંથ ભણવું. દત્તક લેનારાએ ભત્તકર્મચક્રી ઔશપર્યંત સંસ્કાર કર્યા હોય તો પાલક પિતાના કુલમાં સાત પુરૂષપર્યંત સાપિંથ, માતૃકુલમાં પાંચ પુરૂષપર્યંત સાપિંથ, અને જનક પિતાના કુલમાં તે કરતાં ઓછું સાપિંથ માનવું. કોઈ ગ્રંથકાર તો, દત્તક લેવાયો એટલે બન્ને કુલમાં સર્વથા ઓછુંજ સાપિંથ માનવું. એમ કહે છે. એ પ્રમાણે દત્તકની સંતતિયું પણ સાપિંથ ભણવું. દત્તક પુત્ર મૃત થયા છતાં જનક અને પાલક એ બન્ને માતાપિતાએ ત્રણ દિવસ આશૌચ પાળવું. અને બન્ને સપિંડોએ એક દિવસ આશૌચ પાળવું. ઉપવીત થયેલા દત્તકનું મરણ થાય તો પાલક પિતા અને તેના સપિંડ એમણે દશાહાદિક આશૌચ પાળવું એમ નીલકંઠના દત્તક નિર્ણયમાં કહ્યું છે. એ રીતે જનક અથવા પાલક માતાપિતા

થયા પછી આગ્રિ સ્થાપન કરી અન્વાધાન કરવું. તે આ રીતે;—“ચક્ષુષીઆજ્યેનાત્ર પ્રધાનં અર્ષિ પંચવારં વરુણં પંચવારં વિષ્ણુ પૃથ્વી વિષ્ણુ સોમં સૂર્યાસાવિત્રીં પાયસેન શેષેણ સ્વિષ્ટકૃતં ઇત્યાદિ.” એ રીતે અન્વાધાન કર્યા પછી નિર્વાપ સમયે સાઠ મુઠી ચોખા મંત્ર ઉચ્ચાર વિના પાત્રમાં નાખી તેને મંત્રોચ્ચાર વિનાજ ઘોઁ ઘોળા વાછડાવાળી ઘોળી ગાયના દૂધવડે ચર (ભાત) રાંધી આન્યભાગ થયા પછી ચરહોમ કરવો, તે આ રીતે;—“આતેગર્ભઐતિ અગ્નિરૈતુ ઇતિ સુકદ્વયસ્ય હિરણ્યગર્ભ-દ્રપિઃ । ક્રમેણાગ્નીચરુણૌ દેવતે । અનુદુપૂજગત્યૌ હંદસી ॥ પાયસહોમે વિનિયોગઃ ॥ આતેગર્ભોં અગ્નય ઇદં ન મમ ॥ કરોમિતેં અગ્નય ઇદં ॥ પુમાંસ્તેં અગ્નય ઇદં ॥ યાનિ મદ્રાણિં અગ્નય ઇદં ॥ કામઃ સમું અગ્નય ઇદં ॥ અગ્નિરૈતુ પ્રં વરુણાયેદં ન મમ ॥ હમામગ્નિહ્રાત્યતાં વરુણાયેદં ॥ મા તે પૃથે નિશિં વરુણાયેદં ॥ અગ્રજસ્તાં પૌત્રં વરુણાયેદં ॥ દેવકૃતં બ્રાહ્મણં વરુણાયેદં ॥ નેજમેપેતિ તિસ્રુણાં વિષ્ણુસ્ત્વણ ગર્ભકર્તા વિષ્ણુપૃથ્વી વિષ્ણુવોનુદુપ્ ॥ પાયસહોમે વિનિ ॥ નેજમેપં વિષ્ણવ ઇદં ન મમ ॥ યથેયં પૃથિવીં પૃથિવ્યા ઇં વિષ્ણોઃ શ્રેષ્ઠેનં વિષ્ણવઃ ॥ સોમો ઘેનું રાહુગ્ણો ગૌતમઃ સોમ-ત્તિદુપ્ ॥ પાયસહોમે વિનિયોગઃ ॥ સોમોઘેનું સોમાયેદં ॥ તાંપૂન સૂર્યાસાવિત્રીસૂર્યાસાવિત્રી ત્રિદુપ્ ॥ પાયસહોમેયિં તાં પૂપન્થિવં સૂર્યાસાવિત્ર્યાઇદં ॥” એ રીતે પત્રર આહુતિના હોમ કરી સ્વિષ્ટકૃત હોમ કરવો. પછી દપતી (ત્રીપુરૂષ) બંને જણુએ, “અપશ્યંત્વેતિ દ્વયોઃ પ્રજાવાન્ પ્રાજાપત્યઃ પ્રજાપતિ-સ્વિષ્ટપ્ હુતશોષચ્ચપ્રાશને વિનિયોગઃ ॥ અપશ્યંત્વાં” એ બે મંત્રવડે હોમશેષ પાપસ બક્ષણુ કરી દેવોદાસિઃ પરુષ્ઠેપ દંદ્રો ગાયત્રી નામ્યાલંબને વિનિ ॥ પિશંગમૃદિ ॥” એ મંત્રવડે દંપતીએ પોતપો-તાની નાભિને સ્પર્શ કરવો. પછી યજમાને પ્રાયશ્ચિત્તાદિ હોમશેષની સમાપ્તિ કરી બ્રાહ્મણુને ગોદાન અને સુવર્ણ ઇલાદિ દક્ષિણા દર્શ રાત્રિએ દપતીએ દર્શ બિછાવી તે ઉપર નિદ્રા કરવી. એ રીતે પુત્રકામેષ્ટિ પ્રયોગ સમાપ્ત થયો.

અથપુંસવનમ્ ॥ તત્ત્વચ્ચેકર્મદ્વિતીયેચતુર્થેપષ્ટેપમેવામાસેતીમંતેનસહવાકાર્યં શુક્લપંચમીમાર મ્યજ્ઞપંચમીપર્વતેચતુર્થાનિચમીચતુર્દશીપંચદશીવાર્જિતેતિયૌસૂર્યમૌમગુચ્ચારેપુપ્રશસ્તં ક્વચિંચંદ્રયુધશુ ક્રાચારાડકાઃ નક્ષત્રાણિતુપુંનામકાનિપ્રશસ્તાનિ તાનિચ પુષ્યશ્રવણહસ્તપુનર્વસુસુગામિજિન્મૂલાતુરાધા ધિવનીત્વેતાનિ અગ્રપુષ્યોમુલ્લયઃ તદભાવેશ્રવણસ્તદભાવેહસ્તાદીનિ અયમેવાનવલોભનસ્પાપિકાલઃ પુંસવ નૈનસહકરણીયત્વવિધાનાત્ પુંસવનાનવલોભનેપ્રતિગર્ભકાર્યં ગર્ભસંસ્કારત્વાત્ ગર્ભાધાનસીમંતોન્નપને તુલીસંસ્કારત્વાત્પ્રતિગર્ભનાવર્તેતે કિંતુપ્રથમગર્ભેપ્થકાર્યં પ્રથમગર્ભેલોપેતુપ્રતિગર્ભતયોલોપપ્રાયશ્ચિત્તંઆ વશ્યકં નચપ્રથમાપત્યેતયોઃપ્રાયશ્ચિત્તેનદ્વિતીયાદિગર્ભાણાંસંસ્કારસિદ્ધિર્નવતિ પ્રાયશ્ચિત્તેનદ્વિપ્રત્યવાય પરિહારમાત્રં નત્યપૂર્વોપ્યાતિશયોત્પાદનં તત્તુસંસ્કારવિધિનેવેતિયુક્તંપ્રતિગર્ભેપ્રાયશ્ચિત્તંપુંસવનાનવલો ભનયોસ્તુપ્રથમગર્ભેનુદાનેપિપ્રતિગર્ભતયોલોપપ્રાયશ્ચિત્તં તત્ત્વપાદકચ્છંપ્રતિસંસ્કારકાર્યંયુદ્ધિકૃતલોપેદ્ધિ શુણં પુંસવનેપતિઃકર્તાતદભાવેદેવરાદિઃ ॥

હવે પુંસવન સંસ્કાર કહે છે.

એ પુંસવન સંસ્કાર ગર્ભનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થયા પછી બીજે, ચોથે, છઠ્ઠે, અથવા આઠમે માસે કરવો, અથવા સીમંતની સાથે કરવો. શુક્લપક્ષની પંચમીયત્રી આરંભ કરી કૃષ્ણપક્ષની પંચમીપર્વત પંદર દિવસોમાં ચોથ, નોમ, ચૌદરા અને પૂનમ એ તિથિ વર્ણ્ય કરી બીજા દિવસ રવિ, ભૌમ અને શુક્ર એ વારે કરવો. કોઈ ગ્રંથમાં સોમ, બુધ અને શુક્ર એ વારે કરવો એમ કહ્યું છે. એ સંસ્કારવિષે પુરૂષ નામનાં નક્ષત્રો એટલે પુરૂષ નક્ષત્રો ઉત્તમ છે, તે (પુરૂષ નક્ષત્ર) કહે છે,—પુષ્ય, શ્રવણ, હરત, પુનર્વસુ, મૃગશિર, અભિજીત, ચૂળ, અનુરાધા, અને અશ્વિની. એજોમાં પુષ્ય નક્ષત્ર મુખ્ય છે. પુષ્ય ન મળે તો શ્રવણ લેવું. શ્રવણ ન મળે તો હસ્તાદિક લેવાં. અનવલોભન સંસ્કારનો પણ એજ (પુંસ-વનોજ) કાળ જાણવો. કારણ, પુંસવન સંસ્કારની સાથે અનવલોભન કરવું એમ કહ્યું છે. પુંસવન અને અનવલોભન એ સંસ્કાર સર્વ ગર્ભને કરવા; કારણ, તે ગર્ભના સંસ્કાર છે. ગર્ભાધાન અને સીમંતોન્નયન એ સંસ્કાર તો, સ્ત્રીસંસ્કાર છે માટે તે પ્રત્યેક ગર્ભમાં કરવા નહીં, સારે પ્રથમ ગર્ભ-સમયેજ કરવા. પ્રથમ ગર્ભસમયે કીધા ન હોય તો દરએક ગર્ભવખતે તેના લોપનું પ્રાયશ્ચિત્ત અવશ્ય કરવું. કારણ, પ્રથમ ગર્ભવખતે તે (ગર્ભાધાન અને સીમંતોન્નયન) નું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી બીજા, ત્રીજા હસ્તાદિક ગર્ભના સંસ્કારોની સિદ્ધિ થતી નથી; સારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી માત્ર દોષની

નિવૃત્તિ થાયછે, પુણ્યનું આધિક્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, તે પુણ્યાધિક્ય તો સંસ્કાર વિધિ કરવાથીજ ઉત્પન્ન થાયછે, માટે દરએક ગર્ભસમયે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું યોગ્ય છે. પુંસવન અને અનનવલોભન એ સંસ્કાર પ્રથમ ગર્ભને કરેલા હોય તો પણ બે બે ગર્ભસમયે ન થાય ત્યારે તેના તેના લોપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. તે પ્રાયશ્ચિત્ત દરએક સંસ્કારનું પાદકૃષ્ણ કરવું. બાણી ભેઠ લોપ થયો હોય તો બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. પુંસવન સંસ્કાર પતિએ કરવો. તે સમીપે ન હોય તો દેવર ઇલાદિકે કરવો.

અષ્ટમીમંતકાલઃ ॥ તદ્વતુર્થેષ્ઠમેષ્ઠેપંચમેમાસિવાવિહિતં નવમેમાસિવાકુર્યાંઘાવર્ષમ્ભિમોચનં સ્ત્રીયચકૃતસીમંતાપ્રસ્યેતકદાચન ગૃહીતપુત્રાવિધિવત્સાતંસંસ્કારમર્હતિ પક્ષતિથિવારનક્ષત્રાણિપુંસવ નોકાન્યેવપ્રશસ્તાનિ કચ્ચિદ્દશમીપર્યંતરૂપ્ણોપિગ્રાહ્યઃ પછયદમીદ્વાદશ્યોરિકાપંચદશીચવર્જ્યાઃતાસુસં કટેચતુર્થીચતુર્દશીપૌર્ણમાસ્યોગ્રાહ્યાઃ ક્રમેણાષ્ટચતુર્દશદશનાદિકાઘાસ્યમત્ત્યા પછયદમીદ્વાદશ્યોપિ ગ્રાહ્યાઃ પુનઃક્ષત્રાણામલામેરોહિણીરેવત્યુત્તરાત્રયાણિગ્રાહ્યાણિ ડક્કનક્ષત્રાણાપ્રથમાંત્યપાદૌત્યત્વામધ્યમ પાદદ્વયેગ્રાહ્યમિત્યુક્તં શ્વંકર્મસફલકાર્યમિત્યુક્તં કાલ્યાયનાનાંતુગર્મસંસ્કારત્વાત્પ્રતિગર્મમાવર્તનીયં સીમંતોત્રયનેપતિરેયકર્તા ગર્ભાધાનલોપેતત્પ્રાયશ્ચિત્તાર્યંવિપ્રાયગાંદત્વાપુંસવનાદિકાર્યંતત્રાશ્વલાયનાનાં વૈશકાલસંસ્કીર્તનાંતે મમાસ્યાંમાર્યાયામુપત્યમાનગર્મસ્યગર્મિકવૈજિકદોષપરિહારપુંરૂપતાસિદ્ધિજ્ઞાનોદ્ય પ્રતિરોધપરિહારદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે પુંસવનમનવલોભનં મમાસ્યાંમાર્યાયાં ગર્ભામિદ્વુદ્ધિપરિપંથિ પિશિતરુધિરપ્રિયાલક્ષ્મીભૂતરાક્ષસીગણદૂરનિરસનક્ષમસકલસૌભાગ્યનિદાનમહાલક્ષ્મીસમાવેશનદ્વા રા પ્રતિગર્મ વીજગર્મસમુદ્ભવૈનોનિવર્હણદ્વારા ચ શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે સ્ત્રીસંસ્કારરૂપંસીમંતોત્રયનાર્ણ્યકર્મ ચત્રેણકરિપ્યશ્વતિસંકલ્પઃસીમંતેનસહત્રયાણાંકરણેશ્ચેયઃ નાંદીથ્રાદ્વેક્રતુદશસંક્ષકાપિશ્વેદેવાઃ પુંસવન સ્પૃષ્ઠસ્ત્રેપવમાનસંસ્કર્મૌપાસનાગ્નિપ્રતિષ્ઠાપયેત્ ત્રયાણાંસહત્વેમંગલનામાનંપ્રતિષ્ઠાપયેત્ ગૃહ્યાગ્નિવિ ષ્ઠેવૈસર્વાધાનિનધ્વાદ્યુત્પત્તિઃપૂર્ણચત્ પુંસવનેપ્રજાપતિંચરૂપાસીમંતેઘાતાતંદ્વિઃ રાકાંદ્વિઃ વિષ્ણુત્રિઃ પ્રજા પતિંસલ્લુદ્ધાગ્નેનહુદુયાત્ અવશિષ્ટઃપ્રયોગોન્યપ્રદેશઃ શાલાંતરેપુચતત્તદ્વંશ્યેશ્ચેયઃ અગ્રપ્રતિસંસ્કારં વ દશદશર્શીસ્ત્રીન્વાગ્રાહ્યાન્મોજયેત્ શકેતેનશતંશતં સીમંતાંગમોજનેપ્રાયશ્ચિત્તંપારિજાતે બ્રહ્મૌદનેચસોમેષ સીમંતોત્રયનેતથા જાતથ્રાદ્વેતથામુપત્ત્વામોકાચાંદ્રાયણંચરેત્ યદ્વાઅરાદ્યેતિમંત્રસ્યશતવારંજપઃ પતચ્ચ આધાનાંગમ્સૌવનાંગમોજનદ્વયસીમંતાંગમોજનેશ્ચેયં નતુતદિનેતદ્દેહમોકુમાત્રસ્યેતિપારિજાતૌકંચુકમ્ ॥

હવે સીમંતોત્રયન સંસ્કારનો કાળ કહે છે.

"એ સીમંતોત્રયન સંસ્કાર કરવો તે ચોથે, આઠમે, છઠ્ઠે, પાંચમે, અથવા નવમે માસે કરવો. બન્ધહાંપર્યંત બાળકનો જન્મ થાય ત્યાંહાંપર્યંત તેનો સમય છે. સીમંતોત્રયન સંસ્કાર કર્યા વિના સ્ત્રીને બાળકનો જન્મ થાય તો તે સ્ત્રી બાળક હાથમાં લઈ બેસે અને યથાવિધિ તે સંસ્કાર કરવાને યોગ્ય છે." પક્ષ, તિથિ, વાર અને નક્ષત્ર એ સઘળાં પુંસવનમાં બે કલાં છે તેજ કલાં લેવાં. કોઈ અંથમાં દશમીપર્યંત કૃષ્ણપક્ષ પણ લેવું એમ કહ્યું છે. છઠ્ઠ, આઠમ, દ્વાદશી, રિક્તા (ચોથ, નોખ, ચૌદશ), અને પૂનમ એ તિથિ વર્જ્ય કરવી. સંકટ હોય તો તેમાં ચોથ, ચૌદશ અને પૂનમ એ લેવી. તેમજ પ્રથમની ૮૧૪૧૦ ઘડી છોડી છઠ્ઠ, આઠમ અને બારસ એ તિથિ પણ લેવી. પુરૂષનક્ષત્ર ન મળે તો રેહિણી, રેવતી, અને ત્રણ ઉત્તરા એ નક્ષત્ર લેવાં. કહેલાં નક્ષત્રોનો પ્રથમ અને છેલ્લો એ બે પાદ છોડી મધ્યના બે પાદ લેવા એમ કહ્યું છે. આ સીમંતોત્રયન સંસ્કાર એક વારજ કરવો, એમ કહ્યું છે. કાલાયને તે એ ગર્ભસંસ્કાર છે માટે તેમણે એ સંસ્કાર દરએક ગર્ભસમયે કરવો. સીમંતોત્રયન સંસ્કાર પતિએજ કરવો. ગર્ભાધાન સંસ્કારનો લોપ થયો હોય તો, તેના પ્રાયશ્ચિત્તમાટે ગ્રાહ્યુને ગોદાન કરી પુંસવનાદિક સંસ્કાર કરવા. તેમાં આશ્વલાયન શાખાવાળાઓએ દેશકાલને ઉચ્ચાર કરી "મમાસ્યાં માર્યાયામુપત્યમાનગર્મસ્ય ગર્મિકવૈજિકદોષપરિહારપુંરૂપતાસિદ્ધિજ્ઞાનોદ્ય પ્રતિરોધપરિહારદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે પુંસવનમનવલોભનં મમાસ્યાં માર્યાયાં ગર્ભામિદ્વુદ્ધિપરિપંથિ પિશિતરુધિરપ્રિયાલક્ષ્મીભૂતરાક્ષસીગણદૂરનિરસનક્ષમસકલસૌભાગ્યનિદાનમહાલક્ષ્મીસમાવેશનદ્વારા પ્રતિગર્મ વીજગર્મસમુદ્ભવૈનોનિવર્હણદ્વારા ચ શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે સ્ત્રીસંસ્કારરૂપં સીમંતોત્રયનાર્ણ્યકર્મ ચ ત્રેણકરિપ્યે," એવા સંકલ્પ, સીમંતોત્રયન સંસ્કારની સાથે ત્રણે સંસ્કાર કરવા હોય તો બળુવો, એ સંસ્કારના અંગબૂત નાંદીથ્રાદ્વમાં કંતુદક્ષ નામના પિશ્વેદેવા લેવા. પુંસવન સંસ્કાર બુદો

કરવો હોય તો પવમાન નામના ઔપસનાગ્નિની સ્થાપના કરવી. અને પુંસવન, અનવલોભન તથા સીમંતોન્નયન એ ત્રણે સંસ્કાર એકત્રે કરવા હોય તો મંગલ નામક અગ્નિની સ્થાપના કરવી. શુભાગ્નિનો નાશ થાય તો સર્વાધાનીએ અગ્નિની ઉત્પત્તિ પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે કરવી. પુંસવન સંસ્કારવિષે પ્રભવપતિને ઉદ્દેશે કરી ચરનો હોમ કરવો. સીમંતોન્નયન સંસ્કારવિષે, ધાતા દેવતાને ઉદ્દેશે બે આહુતિ, રાક્ષા દેવતાને ઉદ્દેશે બે આહુતિ, વિષ્ણુ દેવતાને ઉદ્દેશે ત્રણ આહુતિ અને પ્રભવપતિ દેવતાને ઉદ્દેશે એક આહુતિ એ પ્રમાણે ધૂતનો હોમ કરવો. અવશિષ્ટ (એ શિવાય) ખીજે પ્રયોગ ખીજા ગ્રંથોમાં ભેવો, અને ખીજા શા-આગ્નોનો પ્રયોગ તે તે ગ્રંથોમાં ભેવો. ઇહાં દરએક સંસ્કારવિષે દશ દશ અથવા ત્રણ ત્રણ બ્રાહ્મણુ-ભોજન કરાવવાં. રક્તિ હોય તો સો સો બ્રાહ્મણુ ભોજન કરાવવાં. સીમંતસંસ્કારસંબંધી ભોજનનું પારિભત ગ્રંથમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. “અહ્નોદન, સોમયાગ, સીમંતસંસ્કાર અને ભતકર્મસંબંધી નાંદીશ્રાદ્ધ એટલાંઓનેવિષે ભોજન કરવાથી ભોજન કરનારાએ આંદ્રાયણુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.” અથવા “અરાદ્યવ” એ મંત્રનો સો વાર જપ કરવો. આધાનના અગભૂત અહ્નોદનસંબંધી ભોજન પ્રમાણે સીમંતસંસ્કાર-સંબંધી ભોજન કરવાથી એ પ્રાયશ્ચિત્ત ભણવું. પણ તે દિવસે તેને ઘેર કેવળ ભોજન માત્ર કરવાથી તેને પ્રાયશ્ચિત્ત નથી, એ રીતે પારિભત ગ્રંથમાં જ કહ્યું છે તે યોગ્ય છે.

અથગર્ભિણીધર્માઃ ॥ ગર્ભિણીકુંજરાશ્વાદિશૈલહર્મ્યાદિરોહણં વ્યાપામંશીઘ્રગમનંશકટારોહણં સ્વજેત નમસ્સાદાષ્ટપવિશેન્મુસલોદ્દુલ્ખલાદિપુ સ્વજેજલાવગાહંચશૂન્યંસચતરોસ્તલં કલહંગાગ્રમંગંચતી ઘ્નાતયુષ્ણાદિમક્ષણે સંધ્યાયામાતિશીતામ્લગુર્વાહારંપરિત્યજેત્ અવાયશોકાસુદ્ધમોક્ષદિવાસ્વાપંનિશિ સ્થિતિ મસાંગારનવૈર્ભૂમિલેખનંશયનંસદા સ્વજેદમંગલંવાપ્યંનચહાસ્યાધિકામધેત્ નમુક્કેશાનોદ્વિ ક્ષાકુલ્લટાસનગાનચ ગર્ભરક્ષાસદાકાર્યોનિત્યંશૌચનિપેયગાત્ પ્રશસ્તામંત્રલિખનાચ્છસ્તમાલ્યાનુલેપનાત્ વિશુદ્ધરોહ્યસનાહાનૈઃશ્ચઘાદિપૂજનૈઃ હરિદ્રાકુંકુમંચૈવાસિંદુરંકજ્જલંતથા કેશલંસ્કારતાંબૂલંમાંગલ્યા મારણંશુભં ચતુર્થેમાસિપદ્ધેવાપ્યદ્યમેગર્ભિણીવધૂઃ યાત્રાંવિવર્જયેન્નિત્યમાપદ્યાત્તુવિશેષતઃ ॥

હવે ગર્ભિણી સ્ત્રીના ધર્મ કહે છે.

ગર્ભિણી સ્ત્રીએ હાથી, ઘોડા ઇલાદિક ઉપર બેસવું નહીં. પર્વત અને બે અથવા ત્રણ ઇલાદિક મજાતાનાં બાધિલાં ઘર ઉપર ચડવું નહીં. પરિશ્રમ કરવો, ઉતાવળ ચાલવું, ગાડીમાં બેસવું એ પણ વર્જ્ય કરવાં. રાખોડીવાળી ભૂમિ ઉપર અને મુસલ (સાંબેલું), ઉલ્ખલ (ખાંડણી), ઇલાદિક ઉપર બેસવું નહીં. જળમાં ઉતરી દુબણી દઈ નાહાવું નહીં, શૂન્ય ઘરમાં અને ઝાડની તળે બેસવું નહીં. કલહ કરવા, અગ્ર મરેઝાવાં, વીખા તથા અતિ ગરમ પદાર્થ ભક્ષણુ કરવા, સંધ્યાકાળે ભોજન કરવું, અતિ શીતલ તથા અતિ ખાટા પદાર્થનું ભક્ષણુ કરવું અને ભારે પદાર્થનું ભોજન. એ સઘળું વર્જ્ય કરવું. મૈથુન; શોક; રવિર કાઢવું; દિવસે નિદ્રા; રાત્રિએ જાગવું, રાખોડી, કોલસા, તથા નખ-વડે પૃથ્વી ઉપર રેખા કાઢવી; ચર્ચ કાલ નિદ્રા એ વર્જ્ય કરવાં. અમંગલ શબ્દ બોલવા નહીં, ઘણું હસવું નહીં, છુટે કેશે રહેવું નહીં, ઉદ્વેગ કરવો નહીં. કુંડાસન (કુકડાની પેઠે વિપ્રમ આસન) કરવું નહીં. નિત્ય પવિત્રતા રાખવી, ઉત્તમ મંત્ર લખવા, મુગંધી પુષ્પની માળા અને મુગંધી ચંદન ધારણુ કરવાં, સ્વચ્છ ઘરમાં રહેવું, દાન કરવાં, સસરા સાસુ ઇલાદિ વડીલોની સેવા કરવી, ઇલાદિકવડે નિત્ય ગર્ભનું રક્ષણુ કરવું. હળદર, કુંકુમ, સિંદૂર, અને કાજળ એ વાપરવાં; કેસ ચુંથવા; તાંબૂલ ભક્ષણુ; અને સૌભાગ્યનાં આભૂષણુ પેઢેરવાં એ શુભકારક છે. ચોથો, છઠ્ઠો અથવા આઠમો એ માસમાં રાગભાં સ્ત્રીએ અવરંધ યાત્રા (ખીજા ગામ જવું તે) કરવી નહીં. આપાઠ માસમાં તો વિશેષે કરી અવરંધ યાત્રા વર્જ્ય કરવી.”

અથગર્ભિણીપતિધર્માઃ ॥ ગર્ભિણીચાંહિતંદ્રવ્યંતસૈદ્યાચધોચિતં સૂતેચિરાયુષંપુત્રમન્યથાદોષ મહંતિ સિંધુજ્ઞાનંદ્રુમચ્છેદંવપનંપ્રેતવાહનં વિદેશગમનંચૈવનકુર્યાદર્મિણીપતિઃ વપનંમૈથુનંતીર્થશ્રાદ્ધમોજ નમેયચ વજ્રેપેત્સતમાન્માસાદ્યાવઆરોહણંતથા શુદ્ધાદિવાસ્તુકરણંનલ્કેશવિકર્તનં ચૌલંશવાનુગમનં વિવાહંચનિવર્જયેત્ મુંદનંપિંડદાનંચપ્રેતકર્મચસર્વેશઃ નજીવત્પત્ન્યઃકુર્યાદર્મિણીપતિરેવચ અન્નકર્તનમ પિનિપિદ્યતે વપનસ્યનિવેષેપિ કર્તવ્યંતુવિધીયત્તતિવાચ્યંતુજીવત્પત્ન્યાદીનાંયોવપનનિવેષસત્રકર્તન

વિવિપરં ઇતદપવાદઃ ક્ષૌરૈર્નૈમિત્તિકકુર્યાન્નિપેવેસત્પિધુવં પિત્રોઃપ્રેતવિધાનંચગર્ભિનીપતિરાચરેત્ અન્વષ્ટયાષ્ટકયોર્ગર્ભિનીપતિઃપિંડદાનંકુર્યાત્ કેચિત્પિત્રોઃપ્રતિસાંવત્સરિકેપિંડદાનંકુરંતિ દર્શમહાલયા દિપુનૈચકાર્યં ॥

હવે (સગર્ભા સ્ત્રીના) પતિના ધર્મ કહે છે.

“ ગર્ભિણી સ્ત્રી જે પદાર્થની વાંછા કરે તે પદાર્થ તેને થયાથોગ્ય દેવો; તેથી દીર્ઘ આયુષ્ય-વાન પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેની ઇચ્છા પૂરણ ન કરવાથી પતિ દોષયુક્ત થાય છે, સમુદ્રસ્રાવ, ઝાડ કાપવાં, ક્ષૌર (વાળ ઉતરાવવા), સખને ઉપાડવું અને પરદેશ જવું, એ ગર્ભિણીપતિએ વર્જ્ય કરવાં, ક્ષૌર, મૈથુન, તીર્થયાત્રા, આહ્લોજન, નાવ ઉપર બેસવું, યુદ્ધ ઇત્યાદિ કરવા, ઘર બાંધવું, નખ તથા કેશ કાપવા, ચૌલ, સળની ખાછળ જવું, અને વિવાહ એ સઘળાં સાતમે ભાસુ એક પછી વર્જ્ય કરવાં. ક્ષૌર, પિંડદાન, અને પ્રેતક્રિયા એ જેનો પિતા જીવતો હોય તેણે અને ગર્ભિણી-પતિએ કરવાં નહીં.” ઇહાં નખ અને કેશના છેદવાનો પણ નિવેધ કહ્યો છે. “જે કે ક્ષૌરનો નિવેધ છે તથાપિ નખ અને કેશ એનો છેદ કરવો.” એવાં જે વાક્ય છે તે તો જીવતિપતૃકાદિકને જે ક્ષૌરનો નિવેધ કહ્યો છે તે વિષયમાં નખ અને કેશ એનો છેદ કરવો, એમ કહે છે. એ ક્ષૌરવિષે અપવાદ કહે છે—“ગર્ભિણીપતિ હોય તેને અવરય ક્ષૌરનો નિવેધ કહ્યો છે તથાપિ નૈમિત્તિક ક્ષૌર કરાવવું, તેમજ માતાપિતાની પ્રેતક્રિયા પણ કરવી” અન્વષ્ટય અને અષ્ટકા એ આહુતિવિષે ગર્ભિણીપતિએ પણ પિંડદાન કરવું. કેટલાએક અનુષ્ઠા માતા પિતાનાં પ્રતિસાંવત્સરિક આહુતિવિષે પિંડદાન કરે છે, દર્શ અને મહાલય ઇત્યાદિક આહુતિવિષે પિંડદાન કરવુંજ નહીં.

— અધર્મભ્રાવણદ્વારંચનયજ્ઞોપવીતદાનમહર્ષિવે શ્વંસ્ત્રીકર્તૃકં શુભવિનેત્રીઆચમ્પવેશકાલૌસંકીર્ત્ય મમગર્ભભ્રાવણનિદાનસકલદોષપરિહારદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થંવાયુપુરાણોક્તંસુવર્ણપશ્વોપવીતદાનવિધિકરિષ્યેઈતિસંકલ્પ્ય પલેનતદર્ધેનતદર્ધેનયથાદાકિવાહિમંયજ્ઞોપવીતપ્રથિમદેશેમૌકિકયુતંકૃત્વાતયૈવવજ્રમણિયુતંરાજતમુક્તરીયકંચકૃત્વામયંપંચગવ્યેન ગાયત્ર્યામ્રદ્રાહ્ય તામ્રપાત્રેદ્રોણસિતંદધિનિશ્લિપ્યતત્મધ્યે દ્રોણસિતમાજ્યંનિશ્લિપ્યાજ્યોપરિતુભયંસંસ્થાપ્ય મર્તાગ્રાહણોવાગાયત્રીમંત્રેણગંધાદિભિઃપૂજયેત્ અષ્ટગુંજાત્મકોમાપઃદશમાપઃસુવર્ણં પલકુડવપ્રસ્થાટકદ્રોણઃસુવર્ણાદિપૂર્વેપૂર્વચતુરગુણઃ ક્વપ્યાપ્યયોદ્રોણપરિમાણમાવેશકસ્યુસારિપરિમાણંગ્રાહણદ્વારાઆજ્યમધુનિઐસિલૈરદ્યોષ્ટરદ્વારંગાયત્ર્યાવ્યાહતિર્મિર્વાહોમંકારયેત્ સ્વાર્ગમર્તાવાસ્ત્રીવાકુર્યાત્ હોમકર્તાર્તવિગ્રંસ્વાદ્યેઃસંપૂજ્યપ્રાહુસાયતસ્મૈડહુલાસ્ત્રીદાનંકુર્યાત્ તદ્યથાડપવીતંપરિમિતંગ્રાહણવિધૃતંપુરા મયનૌકાસ્યદાનેનગર્ભસંધારવેદ્યાહંઈતિમંત્રેણવિપ્રસ્થનામગોત્રેડચાર્યતામ્રપાત્રસ્યદધ્યાજ્યસંસ્પંસુપૂજિતંસોત્તરીયકમિદંયજ્ઞોપવીતંગર્ભભ્રાવણનિદાનદોષપરિહારદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થંતુભ્યમહંસંપ્રદેનમમ પ્રતિગૃહ્ણતાં વિગ્રઃપ્રતિગૃહ્ણામીત્યાદિયથાશકિદક્ષિણાંદત્વાન્યેભ્યોપિયથાશકિદક્ષિણાંદત્વા પ્રતિગ્રહીતુરનુમ્રજ્યનમસ્કારક્ષમાપનાદિકૃત્વાવિપ્રભોજનંસંકલ્પ્યકર્મેશ્વરાયાર્પયેત્ ઇતદ્વક્ત્વવદ્રર્મામવેરસાનુવાલકંઈતિયાગિપૈરિત્યુકેર્વાલહત્યાપ્રાયશ્ચિત્તંકૃત્વાકાર્યં અન્યવ્રતુસ્વર્ણધેનુદાનહરિવંશશ્રવણાદીન્યુક્ત્વા ધૃતપૂર્ણતામ્રકલશદાનાદિવિધાનાનિડકાનિ ॥

હવે ગર્ભસ્ત્રીય તથા હોય તેને ગંધ કરનાર એવું સુવર્ણના યજ્ઞોપવીતનું દાન મહાર્ણવ ગ્રંથમાં કહ્યું છે. એ દાન સ્ત્રીએ કરવું. તે આ રીતે,—શુભ દિવસ બેઠ તે દિવસે સ્ત્રીએ આચમન કરી દેશ, કાલનો ઉન્ચાર કરી “મમ ગર્ભભ્રાવણનિદાનસકલદોષપરિહારદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં વાયુપુરાણોક્તં સુવર્ણપશ્વોપવીતદાનવિધિકરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી એક પળ, અર્ધ પળ અથવા પળનો ચતુર્થોશ કિંવા યથાશક્તિ સુવર્ણનું યજ્ઞોપવીત (જનોઈ) કરી તેની અંધાને ઠેકાણે ભોતી રાખવું. તેમજ વજ્રમણિ (હોરાએ) યુક્ત એવું રૂપાનું ઉત્તરીય કરાવવું. પછી તે બન્ને ગાયત્રીમંત્ર લાલી પંચગવ્યે ઘોઈ ગાળાના પાત્રમાં દ્રોણપરિમિત દહી નાંખી તેમાંજ દ્રોણપરિમિત ધૂત નાંખી તે ધૂત ઉપર તે બન્ને રાખવાં. પછી પતિ કિંવા આહુતિ ગાયત્રીમંત્ર લાલી ગંધાદિકવડે તેની પૂજા કરવી. આઠ ગુંબનો એક માપો, દશ માપા એટલે એક સુવર્ણ, ચાર સુવર્ણ એટલે એક પળ, ચાર પળ એટલે એક કુડવ, ચાર કુડવ એટલે એક પ્રસ્થ, ચાર પ્રસ્થ એટલે એક આઢક, ચાર આઢક એટલે એક દ્રોણ. દહીં અથવા ઘી દ્રોણ પરિમિત ન બળે તો યથાશક્તિ લેનાં. ઘી અને મધયુક્ત એવા તિલની અદ્યોત્તરશત

(૧૦૮) આહુતિ ગાયત્રી ક્રિવા બાહુતિ મંત્રવડે શ્રાદ્ધાણુદ્વારા હોમાવવી. હોમનો ભાગ કરવો તે પતિ ક્રિવા સ્ત્રી એમાંથી કોઈએકે કરવો, હોમ કરનારા શ્રાદ્ધાણુની વસ્ત્રાદિકવડે પૂજા કરી પૂર્વ દિશા સંયુગ્મ બેઠેલા શ્રાદ્ધાણુને ઉત્તર સંયુગ્મ બેઠેલી સ્ત્રીએ ઉત્તરીય સહિત યજ્ઞોપવિતનું દાન કરવું. તે આ રીતે—“ઉપવીતં પરિમિતં વ્રક્ષણા વિધૂતં પુરા ॥ મય નૌકાસ્ય દાનેન ગર્મ, સંધારયે હ્યહમ્” એ મંત્ર કહી શ્રાદ્ધાણુનાં નામ, જોત્રનો ઉચ્ચાર કરી દાન કરવું, તે દાનનું વાક્ય;—“તામ્રપાત્રસ્યદધ્યાજ્યસં- સ્યં સુપૂજિતં સોત્તરીયકમિદં યજ્ઞોપવીતં ગર્મન્નાવનિદાનદોષપરિહારદ્વારા ધ્રીપરમેશ્વરમીલ્યથે તુમ્ય- મહં સંપ્રદદે ન મમ ॥ પ્રતિગૃહ્યતામ્,” દાનકર્તાએ વાક્ય કહ્યા પછી શ્રાદ્ધાણુ “પ્રતિગૃહ્યામિ,” એ વાક્ય બોલવું, ઇત્યાદિ. પછી (દાનની સાંગતા થવામાટે) યથાશક્તિ દક્ષિણા દઈ બીજા શ્રાદ્ધાણુને પણ યથાશક્તિ દક્ષિણા દઈ દાન લેનારાની સાથે જઈ થોડી દૂર પોહોત્યાડી નમસ્કાર, પ્રાર્થના ઇત્યા- દિક કરી શ્રાદ્ધાણુ ભોજનનો સંકલ્પ કરી કર્મ ઇશ્વરને સમર્પણ કરવું. “વિપવડે ને સ્ત્રી બાળકને મારેછે તેના ગર્ભનો સાવ થાય છે.” એવાં વચન છે માટે બાળહણાનું પ્રાર્થયિત કરવા પછી એ કહેલું દાન કરવું. બીજા અંથોમાં તો, સુવર્ણધેનુનું દાન, હરિવંશ કથાનું શ્રવણ ઇત્યાદિક કહી ગ્રાંભાની ગાગર ધીવડે ભરી તેનું દાન કરવું, ઇત્યાદિક વિધાન કહ્યાં છે.

અધસ્તુતિકાગૃહપ્રવેશઃ ॥ ગૃહનેમંત્ર્યાંસુતિકાગૃહંકૃત્વા તત્રાગ્નિનીરોહિણીમૃગપુનર્વસુપુવ્યવ્યુ- ત્તરાહસ્તચિન્નાસ્વાત્યનુરાધાધનિષ્ઠાશતતારકાનક્ષત્રેપુરિકાદિવર્ણ્યંતિથૌ ચંદ્રાનુકૂલ્યેશુમલમેસુતિકા પ્રવેશો શોભિપ્રદેયપૂજનંકર્યામંત્રવાચપોષેણસાપત્યસ્ત્રીમિઃસહકાર્યઃ અસંપ્રવેસઘોવા પ્રલયપ્રતિયંષેક્ષ નિધાને પ્રમંદિનેત્યુચંચિજિહ્વીષેતિસ્તૂલંચાજપેત્ પતામ્યામમિમંત્રિતજલંવાપાયયેત્ તેનસુલપ્રસવઃ શ્રીપ્રસવલવમંત્સ્તુ હિમવત્યુત્તરેપામ્વંસુરથાનામયક્ષિણી તસ્યાઃસ્મરણમાત્રેણવિશલ્યાગર્મિણીમવેત્ ॥ સ્ત્રીં સ્વાહેતિમંત્રેણવૃષોકુરેણતિલતૈલંશતંસહલંચાડમિમંત્ર્યકિંચિત્પાયયેત્ કિંચિન્માત્રસ્યગર્મલેપશ્ચલ મ્યલેપેશીઘ્રંસુલપ્રસવઃ અસ્થિમાત્રાચશિષ્ઠોમસ્તકસ્યસુતિકાગૃહોપરિનિધાનેસુલપ્રસવઃ વંશનિષ્ઠયો સ્વકૃતુલતીમૂલંકપિતૃથપન્કરવીરવીજંચસમભાગંમહિપીદુગ્ધેનપેપયિત્વા તેનસતૈલેનયોનિલેપેસઘઃપ્ર સવઃ ॥

હવે પ્રસવને થોડા ઘરમાં ગર્ભિણીનો પ્રવેશ કહે છે.

નિવાસ ઘરથી નૈર્મલ્ય કોણમાં મુતિકાગૃહ કરી ઘરમાં; અગ્નિની, રોહિણી, મૃગ, પુનર્વસુ, પુષ્ય, મૃગુ ઉત્તરા, હસ્ત, મિત્રા રવાતી, અનુરાધા, ધનિષ્ઠા અને શતભિષા એ નક્ષત્રે; રિક્તાદિ તિથિ વર્ણ્ય કરી બીજી તિથિઓમાં; અને ચંદ્ર અનુકૂલ છતાં. આપ, શ્રાદ્ધાણુ અને દેવ એમની પૂજા કરી; મંત્ર અને વાદના થોડપૂર્વક; બાળકયુક્ત એવી સુવાસિની સ્ત્રીથોસહિત; ગુહ લક્ષવિષે રાગભાંએ પ્રવેશ કરવો. તેવો સંભવ ન હોય તો તત્કાલેજ પ્રવેશ કરવો. પ્રસવ (બાળકની ઉત્પત્તિ) માં પ્રતિબંધ થાય તો ઋગ્વિદ્યાન અંથમાં આ રીતે ઉપાય કહ્યા છે. “પ્રમંદિને” એ ઋચાનો, અથવા “વિજિ- હ્વીર્વ્યં” એ સૂકાનો જપ કરવો. અથવા એ ઋચા અને મૂકાવડે મંત્રેલું જળ પીવરાવવું. તેથી સુખપૂર્વક પ્રસવ થાય છે. શીઘ્ર પ્રસવ થવાનો મંત્ર—“હિમવત્યુત્તરે પામ્વં, સુરથા નામ યક્ષિણી ॥ ઇત્યાઃ સ્મરણમાત્રેણ, વિશલ્યા ગર્મિણી મવેત્ ॥ સ્ત્રીં સ્વાહા,” એ મંત્ર ભણી દૂર્ગાકુરવડે તિલના તેાને સો અથવા હજાર વાર મંત્રી તેમાંથી થોડું પીવરાવવું. અને થોડું ગર્ભસ્થાનકે થોડપડું. તે સારી રીતે ઓપરવાથી શીઘ્ર અને સુખપૂર્વક પ્રસવ થાય છે. ચુંકેલું ગાયનું મસ્તક (ઓપરી) લાવી સતિકાના ઘર ઉપર રાખવું; તેથી સુખે પ્રસવ થાય છે. વાંસની અને લીંબડોની છાલ, તુલસીનાં મૂળ, કોઠાનાં પાન, અને કણેરનાં બીજ એ સમ ભાગ લઈ લેસના દૂધથી ઘાટી તેમાં તિલનું તેલ નાંખી તેને થોડાં થોડાં લેપ કરવાથી તત્કાળ પ્રસવ થાય છે.

અર્થજાતકર્મ ॥ મૂલજ્યેષ્ઠાવ્યતીપાતાદાવનુપત્તસજાતમાત્રસપુનસ્યપિતામુલંકુલદેવતાવૃદ્ધપ્ર- ણામપૂર્વકમલોન્મય નવાદાહુદદુષ્પાઃસ્નાયાત્ તદસંમંવેગૃહેઅગ્નીતામિઃશીતામિઃસ્વર્ણયુતામિરદ્ધિઃ- દ્યાયાત્ પનઘરાનાવપિનાયદોઃકાર્ય અશકૌરગત્રાવમિસદિધૌસ્વર્ણયુતરીતોદકૈઃ મૂલાદિપુજનનેતુમુલ મદદ્વંધજ્ઞાનં દેશાંતરગતેજનકેપુનરજન્મશ્રવણોત્તરંજ્ઞાનં સર્વેચ્છાનાત્પ્રાગ્સૃષ્ટ્યત્વં પવંકન્યોત્પત્તાવપિ

આનંતપ્રાકૃતસ્પૃદ્યત્વંચક્ષેયં મન્યસર્પિઢાશૌચમધ્યેજનનેપિપિતૃસ્તાત્કાલિકીજ્ઞાનદાનાદૌજાતકર્મણિ
ચશુદ્ધિઃ કેચિન્મૃતાશૌચેપુત્રજનનેજાતકર્માશૌચંતેકાર્યમિત્યાહુઃ નાલચ્છેદનાત્પૂર્વંસંપૂર્ણસંધ્યાવંદનાદિ
કર્મણિનાશૌચં પ્રથમદિનેપંચમપદ્મદશમદિનેચદાનપ્રતિગ્રહ્યોનેદોષઃ શ્રુતમન્નનપ્રાહ્યંજ્યોતિષ્ટોમાદિદી
ધાવતાસ્વયમન્યેનવાજાતકર્મનંકાર્યં કિંતુઅવમૃથસ્નાનાંતેદીક્ષાંવિસૃજ્યસ્વયંકાર્યં શ્રેષ્ઠઃકનિષ્ઠેનપુંસવના
વિક્રંનકારયેત્ જાતકર્મતુકારયેત્ અતિશાંતંતુસ્વયમેવકુર્યાત્ મહારોગાતૌજાતકર્મસર્પનકુર્યાત્ અચ્છિ
ન્નનામિકર્તવ્યશ્રાદ્ધંવૈપુત્રજન્મનિ પુત્રપદેનકન્યાપિગૃહાતે તથાચસંસ્કારાંગમિન્નંકન્યાપુત્રયોર્જન્મનિમિત્ત
કંનાંદીશ્રાદ્ધંવિધીયતે ઇત્યદ્વાત્રાવપિકાર્યં તચ્છેદ્વૈવકાર્યનત્વશાદિના તથાચજ્ઞાતોલકૃતઃ પિતાઅકૃત
નાલચ્છેદમપીતસ્તન્યમન્યૈરસ્પૃશ્યપ્રક્ષાલિતંકુમારંમાતુરુત્સંગેકારયિત્વાચમનાદિદેશકાલાદિકીર્તનાંતે
અસ્યકુમારસ્વર્ગર્ભાપુત્રાનજનિતદોષનિવર્હણાયુર્મેઘામિવૃદ્ધિધીજર્મસમુદ્ભવૈનોનિવર્હણદ્વારા શ્રીપરમેશ્વ
રપ્રીત્યર્થજાતકર્મકરિષ્યે તદાદૌસસ્તિપુણ્યાહવાચનંમાતૃકાપૂજનંચકરિષ્યે હિરણ્યેનપુત્રજન્મનિમિત્તકં
જાતકર્માંગંચનાંદીશ્રાદ્ધંતંત્રેણકરિષ્યે ઇતિસંકલ્પ્ય યથાશુલ્લંકુર્યાત્ તતોદધાત્તુવર્ણંચભૂર્મિર્ગાતુરંગરંધ
છંદ્રંછાંગંચમાલ્યંચશયનંચાસનંગૃહં તિલપૂર્ણાનિપાત્રાણિસહિરણ્યાનિચૈવહિ ભક્ષયિત્વાતુપકારંઙ્ગિજઞ્ઞાં
દ્રાયર્ણચરેત્ સૂતકેતુસકુલ્યાનાંનેદોષોમનુરુચીત્ ॥

હવે જાતકર્મ સંસ્કાર કહે છે.

મૂળ, જ્યેષ્ઠા અને વ્યતિપાત ઇલાદિ અશુભ કાલમાં ઉત્પન્ન ન થયેલાં એવા પુત્ર ઉત્પન્ન થતાંજ
પિતાએ કુલદેવતા અને વરીશ એમને પ્રથમ નમસ્કાર કરી પુત્રતું મુખ ભેદી નદી ઇલાદિકવિષે
ઉત્તર સન્મુખ થઈ જ્ઞાન કરવું. નદી ઇલાદિક ન હોય તો ઘરે લાવેલા શીતળ જળમાં સુવર્ણ નાંખી
તે જળવડે જ્ઞાન કરવું. એ જ્ઞાન રાત્રિએ પણ નદી ઇલાદિકવિષે કરવું. અશક્ત હોય તો તેણે
રાત્રિએ અગ્નિની સમીપમાં ઉભા રહી સુવર્ણયુક્ત શીતળ જળવડે જ્ઞાન કરવું. મૂળ ઇલાદિક દુષ્ટ
સમયે જન્મ થયો હોય તો પુત્રતું મુખ ન જોતાંજ જ્ઞાન કરવું. પિતા દેશાંતર ગયો હોય ત્યાં
'પુત્ર જન્મ થયો' એમ સાંભળી તેણે જ્ઞાન કરવું. જ્ઞાન થઈ પ્રથમ કોઈને પણ સ્પર્શ કરવો નહીં,
એ સર્વત્ર સમજવું. એ રીતે કન્યા ઉત્પન્ન થઈ હોય તો પણ જ્ઞાન કરવું. અને જ્ઞાનથકી પ્રથમ
સ્પર્શ કરવો નહીં. બીજા સર્પિડોસંબંધી આશૌચ છતાં તેમાં પુત્રજન્મ સાંભળે તોપણ જ્ઞાન, દાન
ઇલાદિક કર્મ અને જાતકર્મ કરવાવિષે પિતાને તાત્કાલિક શુદ્ધિ છે. કોઈ અંધકાર, મૃતાશૌચવિષે પુત્ર-
જન્મ થવાથી જાતકર્મ કરવું તે મૃતારાશીની નિવૃત્તિ થવા પછી કરવું, એમ કહે છે. નાળચ્છેદ થવાથી
પ્રથમ સંધ્યાવંદનાદિ સંપૂર્ણ કર્મ કરવાવિષે આશૌચ નથી. પ્રથમ, પાંચમે, છઠ્ઠે, અને દશમે એ
દિવસે દાન દેવું અને લેવું તેમાં દોષ નથી. રાંધેલું અન્ન લેવું નહીં. જેને જ્યોતિષોમાદિકની દીક્ષા
થઈ હોય તેણે પોતેજ અથવા બીજાવડે જાતકર્મ કરવું તથા કરાવવું નહીં; ત્યારે યજ્ઞની સમાપ્તિ
થવા પછી અવભૂથ (યજ્ઞાંત) જ્ઞાન કરી યજ્ઞદીક્ષાતું વિસર્જન કરી પોતેજ જાતકર્મ કરવું. જ્યેષ્ઠ કનિ-
ષ્ઠાસેથી પુંસવન ઇલાદિક કર્મ કરાવવાં નહીં. જાતકર્મ તો (કનિષ્ઠ પાસેથી) પણ કરાવવું. અતિક્રાંત
(પ્રથમ કરવાતું રહી ગયું) હોય તો, પિતાએજ કરવું. પિતા મહારોગે ખીડિત હોય તો તેણે જાત-
કર્મ કરવું નહીં. "પુત્ર જન્મ થવા પછી નાળચ્છેદથકી પ્રથમ નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું," એ વાક્યમાં પુત્ર-
શબ્દ છે તથાપિ કન્યાતું પણ અહણ કરવું. તેમજ સંસ્કારસંબંધી નાંદી શ્રાદ્ધ કરતાં ભુલું કન્યા અને
પુત્રના જન્મસંબંધી નાંદી શ્રાદ્ધ કરવું. એવા વિધિ પ્રાપ્ત છે. એ જન્મસંબંધી નાંદીશ્રાદ્ધ રાત્રિએ પણ
કરવું, અને તે હેમવડે કરવું, આત્મદિક કરવું નહીં. તેમજ પિતાએ જ્ઞાન કરી અલંકારયુક્ત થઈ નાળચ્છે-
દનરહિત, રતનપાનરહિત, અને અન્યસ્પર્શરહિત એવા બાળકને જળવડે ઘોષ તેની માના બોળામાં દઈ
પોતે આચમન કરી દેશ, કાલને ઉચ્ચાર કરી "અસ્ય કુમારસ્ય ગર્ભાંલુપાનજનિતદોષનિવર્હણાયુર્મેઘામિ-
વૃદ્ધિધીજર્મસમુદ્ભવૈનોનિવર્હણદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ જાતકર્મ કરિષ્યે ॥ તદાદૌ સસ્તિપુણ્યાહ-
વાચનં માતૃકાપૂજનં ચ કરિષ્યે ॥ હિરણ્યેન પુત્રજન્મનિમિત્તકં જાતકર્માંગં ચ નાંદીશ્રાદ્ધં તંત્રેણ
કરિષ્યે ॥" એવા સંકલ્પ કરી શુદ્ધસૂત્રપ્રમાણે પ્રયોગ કરવો. "ત્યાર પછી સુવર્ણ, પૃથ્વી, આપ, ઘોડા,
રથ, છત્ર, બકરી, પુષ્પમાળા, પલંગ, આસન, ઘર, અને સુવર્ણસહિત તિલપૂર્ણ પાત્ર એમનું દાન
કરવું. આશૌચ વાળાનાં ઘરવું રાંધેલું અન્ન ભોજન કરે તો તે ગ્રાહણે આંદ્રાપણ પ્રાપ્તિત કરવું.
સૂતકમાં સર્પિડોને (તેનાં ઘરવું) અન્ન ભક્ષણ કરવાથી દોષ નથી એમ મનુ કહે છે."

અચારિકૃપાભિજ્યોતિર્વિદંસંપૂજ્યતસ્માજ્ઞન્મલગ્નતશુભાશુભગ્રહનિર્ણયજ્ઞાત્વા પ્રતિકૂલગ્રહાનુકૂલ્યાયં તત્તદ્ગ્રહમીલયંદાનાનિકુર્યાત્ ગ્રહમંત્રજપાદિશાંતિસૂક્તજપાદિકર્મણિવિપ્રાન્વાનિયોજયેત્ તતોનાલચ્છે વંશારવિત્વાહિરણ્યોદકેનમાતુર્દક્ષિણસ્તનપ્રક્ષાલ્યમાત્રાકુમારંપાયેત્ તત્રદ્માંકુમારદ્વ્યાદિમંત્રંવિપ્રાદિઃપઠેત્ જાતકમાંયગ્રપ્રાશનાંતસંસ્કારેષુ આશ્વલાયનાનાંહોમઃકૃતાકૃતઃ હોમપદ્ધેનાંદીશ્રાદ્ધાંતેજાતક માંગહોમંકરિષ્યેતિસંકલ્પ્ય લૌકિકાસિંપ્રતિષ્ઠાપ્યાન્વાધાનાચાજ્યમાગાંતે અગ્નિમિદ્રંપ્રજાપતિવિશ્વાન્દે પાન્વહાણમાજ્યેનજુહુયાત્ મધુસર્પિઃપ્રાશનાદિસૂર્ધાઘ્રાણાંતેસ્વિષ્ટકૃદાદિકુર્યાદિતિક્રમઃ અન્યેપાંચધાતુ હંહોમાદિશેયમ્ ॥

હવે શ્રીકૃષ્ણ ઇલાદિક હાથમાં લઈ જ્યોતિષીની પૂજા કરી તેનાથી જન્મલગ્નવિષે શુભાશુભ શ્રદ્ધોના નિર્ણય સમગ્ર પ્રતિકૂલ ગ્રહનું અનુકૂલપણું થવામાટે તે તે ગ્રહના સંતોષને અર્થે દાન કરવાં, અથવા શ્રદ્ધોના મંત્રોના જપ અને શાંતિસૂક્તાદિકનો જપ ઇલાદિક કર્મવિષે બ્રાહ્મણોને પ્રેરણા કરવી. પછી નાળચ્છેદન કરાવી મુવર્ણેયુક્ત જળવડે માતાનું જમણું સ્તન ધોવરાવી માતાકને પુત્રને સ્તનપાન કરાવવું, સ્તનપાનસમયે “હમાં કુમારો” ઇલાદિક મંત્ર બ્રાહ્મણોએ પઠન કરવા. જાતકર્મે થકી અન્નપ્રાશન સંસ્કારપર્યંત સંસ્કારોવિષે આશ્વલાયન શાખાવાળાઓએ હોમ કરવો અથવા ન કરવો, હોમ કરવો હોય તે પક્ષવિષે, નાંદીશ્રાદ્ધ થયા પછી, “જાતકમાંગહોમં કરિષ્યે,” એવો સકલપ કરી લૌકિકાસિંનું સ્થાપન કરી અન્વાધાનથકી આન્યભાગપર્યંત કર્મે થયા પછી અગ્નિ, ઈદ્ર, પ્રજાપતિ, વિદ્યેદેવા અને બ્રહ્મા એ દેવતાઓને ઉદ્દેશે ધૃતનો હોમ કરવો. પછી મધ અને ઘી એના પ્રાશન ઇલાદિક થકી ખરતક મુધવું સ્વહાંપર્યંત કર્મે કરી સ્વિષ્ટકૃત કર્મે કરવું, એ પ્રમાણે કર્મ જાણવો. બીજી શાખાવાળાઓનો પોતપોતાના ગૃહ્યસૂત્રપ્રમાણે હોમાદિક પ્રયોગ જાણવો.

કુમાર્યાંઅપિ જાતકર્માદિસંસ્કારાઘ્નોલાંતાઃસર્વેઅમંત્રંકર્કાર્યાઃ વિવાહસ્તુસમંત્રકઃ અતઃકન્યાયાજા તકર્માદિસંસ્કારલોપેતત્તકાલેવિવાહકાલેવાપ્રાયશ્ચિત્તંકૃત્વાવિવાહઃકાર્યઃ અત્રસર્વેત્રજાતકર્મનામક માંદૌમુખ્યકાલાતિપ્રમે ગુર્વાચસ્તરહિતેશુખનસજ્ઞાદૌજાતકર્માદિકર્કાર્યં તત્રજાતકર્મેણિનક્ષત્રાણિરોહિ ણીન્યુત્તરાશ્વિનીદક્ષત્રપુષ્પાનુરાધારેવતીમૃગશિરનાશ્રવણાદિત્રયસાતીપુનર્વેસઃ રિક્તાપર્વરહિતાસ્તિથયઃ મૌમદાનિમિત્રાધારાઃ મદ્રાધેષ્ટલાદિદાન્યેષુકેદ્રલગ્નેશુમમ્ ॥

કન્યાના પણ જાતકર્મેથકી ઔલપર્યંત સંસ્કાર મંત્રરહિત કરવા. અને વિવાહ મંત્રસહિત કરવો. માટે કન્યાના જાતકર્મે ઇલાદિક સંસ્કારનો લોપ થાય તો એટલે તે સંસ્કાર ન થયા હોય તો જે કાળે એ સંસ્કાર કરવાના હોય તે તે કાળે અથવા વિવાહને સમયે તે સંસ્કારના લોપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી વિવાહ કરવો. આ સર્વ જાતકર્મે નામકર્મે ઇલાદિક સંસ્કારના મુખ્ય કાલનું ઉલ્લેખન થયું હોય તો, શુભ ઇલાદિકનો અસ્ત ન હોય અને શુભ નક્ષત્ર ઇલાદિક જે દિવસે હોય તે દિવસે જાતકર્માદિક કરવાં. તે જાતકર્મેવિષે નક્ષત્ર, રેણુલ્લી, ત્રણ ઉતરા, અશ્વિની, હરત, પુષ્ય, અનુરાધા, રેવતી, મૃગ, ચિત્રા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, ગતતારકા, સ્વાતી અને પુનર્વસુ એ નક્ષત્રો; અને રિક્તા (ચોય, નોમ, અને ચૌદશ), પર્વ (પૂનમ, અમાવાસ્યા) એ તિથિ વર્ણ્ય કરી અન્ય તિથિ લેવી. મંગલ અને રાત્રિ વર્ણ્ય કરી બીજા વાર લેવા. ભદ્રા, વૈશ્વતિ ઇલાદિક રહિત એવા શુભ દિવસે શુભ કૈંદ્રવાનું લગ્ન છતાં જાતકર્મે શુભ થાય.

અપંચમપઠદિનયોર્જન્મદાનાંપૂજનમ્ ॥ રાત્રેઃપ્રથમયામેપિત્રાદિઃજ્ઞાત્વાચમ્યદેશકાર્ણી સંકીર્ત્ય અમ્પશિશોઃસમાવૃત્તસ્યાયુરારોગ્યપ્રાપ્તિસકલાનિષ્ઠશાંતિદ્વારાધીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થેવિગ્નેરાસ્યજન્મ દાનાંજીવંત્યપત્નાઋયાઃપઠીદેવ્યાઃશસ્ત્રગર્ભામગવત્યાશ્વપૂજનંકરિષ્યેતિસંકલ્પ્ય તંડુલપુંજેપુવિગ્નેરાંજન્મ વાધનામમંત્રેણાશ્વ આયાદિવરદાદેવિમહાપઠીતિવિશ્રુતે શકિભિઃસહવાલંમેરક્ષજાગરવાસરે રિતિપઠી દેવીમાયાદાનાસામગતીમાવાદનામમિઃ શકિસ્ત્વંસર્વદેવાનાંલોકાનાંહિંકારિણી માતયોલભિમંરક્ષ મહાપદ્મિનમોસ્તુતે રિતિમંત્રેણચપોદશોપચારૈઃસંપૂજ્યપ્રાર્થયેત્ લંબોદરમહામાગસર્વોપદ્રવનાશન ત્વત્પ્ર સાદાદ્વિગ્નેરાચિરંજીવતુવાલકઃ જનનીસર્વેમૂતાનાંનાલાનાંચવિશેષતઃ નારાયણીસરુપેણવાલંમેરક્ષસ પંદા મેતમૃતપિત્રાચેન્મોસાકિનીઢાકિનીપુત્ર માતેવરક્ષરત્નમેશ્વાપદેપદ્મનેપુત્ર ગૌરીપુત્રોયથાસ્કંદઃ

શિશુત્વેરક્ષિતઃ પુરા તથામમાપ્યયં ચાલઃ પૃષ્ઠિકેરક્ષ્યતાં નમઃ. इतिविशेष्यस्तां वृद्धक्षिणादिदद्यात् रात्रौ जा गरणकुयात् पंचमपष्ठदिनयोर्दानप्रतिग्रहेन दोषः दशमदिने वलिदानं स्वीयेभ्यो न दानं च कार्यम् ॥

હવે પાંચમે અને છઠ્ઠે દિવસે જન્મદા નામની દેવતાનું પૂજન કરવું. તે આ રીતે, -રાત્રિએ પ્રથમ પોહોરે પિતા ઇલાદિકે આન કરી આત્મન કરી દેશ, કાલનો ઉચ્ચાર કરી, "અસ્ય શિશોઃ સમાવૃકસ્યાયુરારોગ્યપ્રાતિસકલાનિષ્ઠાંતિદ્વારાધીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે વિગ્રેશસ્ય જન્મદાનાં જીવંત્યપર- નાદ્યાઃ પઘ્નિદેવ્યાઃ શસ્ત્રગર્ભામગવત્યાશ્ચ પૂજનં કરિષ્યે," એવો સંકલ્પ કરી ચોખાના પુંજ ઉપર વિગ્રેશ (ગણેશ) અને જન્મદા દેવતાનું નામમંત્રવડે આવાહન કરી, "આયાહિ ચરદા દેવિ, મહાપઘ્નીતિ વિશ્રુતે ॥ શક્તિભિઃ સદ્દા ચાલં મે, રક્ષ જાગરવાસરે," એ મંત્રવડે યજ્ઞી દેવીનું આવાહન કરી નામમંત્રવડે ભગવતી દેવીનું આવાહન કરી નામમંત્રવડે અને "શક્તિસ્ત્વં સર્વદેવાનાં, લોકાનાં હિતકારિણી ॥ માતર્વાલમિમં રક્ષ, મહાપઘ્નિ નમોઽસ્તુ તે," એ મંત્રવડે પોદશોપચારસહિત પૂજા કરી પ્રાર્થના કરવી. પ્રાર્થનાના મંત્ર, -લંબોદર મહાભાગ, સર્વોપદ્રવનાશન ॥ ત્વત્પ્રસાદાદવિ- ગ્રેશ, ચિરં જીવતુ ચાલકઃ ॥ જનની સર્વભૂતાનાં, ચાલાનાં ચ વિશેષતઃ ॥ નારાયણીસ્વરૂપેણ, ચાલં મે રક્ષ સર્વદા ॥ પ્રેતભૂતપિશાચેભ્યો, શાકિનીઢાકિનીપુ ચ ॥ માતેવ રક્ષ ચાલં મે, શ્વાપદે પશ્ચનોપુ ચ ॥ ગૌરીપુત્રો યથા સ્કંદઃ શિશુત્વે રક્ષિતઃ પુરા ॥ તથા મમાપ્યયં ચાલઃ, પૃષ્ઠિકે રક્ષ્યતાં નમઃ," એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી બ્રાહ્મણોને તાંબૂલ, દક્ષિણા ઇલાદિક દાન કરવું, અને રાત્રિએ જાગરણ કરવું. પાંચમે અને છઠ્ઠે દિવસે દાન દેવું અને લેવું એમાં દોષ નથી. દશમે દિવસે અલિદાન અને સંમંધી- એને અત્તદાન કરવું.

અથાશૌચેકર્તવ્યનિર્ણયઃ ॥ સૂતકેમૂતકેકુર્યાંત્રાણાયામમમંત્રકં તથામાર્જનમંત્રાંશ્ચમનસોશ્ચાર્યમાર્જયેત્ ગાયત્રીસમ્યગુચાર્યસૂર્યાચાર્યનિવેદયેત્ ઉપસ્થાનનૈવકાર્યમાર્જનંતુકૃતાકૃતં સૂર્યધ્યાયન્નમસ્કુર્યાંદ્રાયત્રીજયોનકાર્યઃ અર્ચ્યોતામાનસીસંધ્યેત્યુક્તેઃ કેચિન્મનસાદશગાયત્રીજપઃકાર્યંદૃશ્યાહુઃ વૈશ્વદેઘવ્રહ્મયજ્ઞાદયઃપંચમહાયજ્ઞાનકાર્યાઃ વેદાભ્યાસોનકાર્યઃ ઔપાસનહોમપિંડપિતૃયજ્ઞાવસગોત્રેણકાર્યેત્ કેચિચ્છૈતકર્મણિસચઃશુદ્ધ્યુત્કેરગ્નિહોમહોમઃસવ્યંકાર્યંદૃશ્યાહુઃ અપરેતુ સર્વસ્યાપ્યાશૌચાપવાદસ્યાનન્યગતિકત્વાત્સતિગ્રાહ્યેન્ગ્રાહ્યદ્વારૈવકાર્યઃ ગ્રાહ્યનામવેસ્યંકાર્યંદૃશ્યાહુઃ સ્થાલીપાકોનકાર્યઃઆશૌચાંતેકાર્યઃ સર્વથાલોપપ્રસકૌસ્થાલીપાકોપિગ્રાહ્યદ્વારકાર્યઃ અન્યાધાનોત્તરસૂતકમાતૌગ્રાહ્યદ્વારાશૌતેપિસ્થાલીપાકૌહોમાદૌત્સાગઃસ્નાત્વાસવ્યંકાર્યઃ દર્શાદિબ્રાહ્મણોપપચ પ્રતિસાંધત્સરિકંબ્રાહ્મણશૌચાંતેપકાદશાદેકાર્યં તન્નાસંભવેદર્શવ્યતીપાતાદિપર્વેણિ પર્વપદ્યામૃતમત્યામપિપિંડયજ્ઞદર્શબ્રાહ્મણકાર્યં અન્યાધાનોત્તરરજોદોષેષ્ટિસ્થાલીપાકૌકાર્યૌ અન્યથાકાલાંતરે દાનપ્રતિપ્રદ્યાધ્યનાનિવર્જ્યાંનિ આશૌચેન્યસ્યાન્નાશ્ચીયાત્ પિતૃયજ્ઞસ્થાલીપાકશ્રવણાકર્માદિસંસ્થાનાંપ્રથમીરંભોગ્રાહ્યદ્વારાન્યાશૌચયોર્નમઘતિ પ્રથમાર્જનમોત્તર શ્રવણાકર્માદિકંવિપ્રદ્વારાશૌચેપિપત્ન્યાર્તવેપિકાર્યં આપ્રયણંતુનમયતિ અગ્નિસમારોપપ્રત્યયરોહૌઆશૌચેનમવતઃ તેનસમારોપોત્તરમાશૌચે તૈત્તીરીયાણાંત્રિદિનંહોમલોપેદ્યજ્ઞચાદીનાંબ્રાહ્મણશદિનંહોમલોપેગ્નિનાશાશૌચાંતેશ્ચૌતસાર્તયોઃપુનરાધાનમેવ સમારોપપ્રત્યયરોહયોરન્યકર્તૃકત્વાભાવાત્ અગ્નિનુગમેપ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વકપુનરુત્પત્તિરન્યદ્વારામવતિ ભોજનકાલેઆશૌચપ્રાપ્તૌમુલસ્યંધ્રપાસંત્યક્ત્યાસ્ત્રાયાત્ તદ્વાસમક્ષણેપકોપવાસઃ સર્વાધમક્ષણેત્રિરાત્રોપવાસઃ સૂતકેમૂતકેચૈવનદોપોરાહુદર્શનદિત્યુકેત્રેઘ્નજ્ઞેસ્નાત્વાબ્રાહ્મણજપાદિકમાશૌચેપિકાર્યં પર્વસંક્રાંતિસ્નાનદાનાદિકમપિ સંકટેનાદીથાદ્યોત્તરમૌજીવિચાદયોર્નાશૌચં સંકટેમધુપર્કોત્તરમૃત્વિજાંનાશૌચં યજમાનસ્યદીક્ષણીયોત્તરપ્રાગવથૃથાગ્રાશૌચં અવથૃથમાશૌચોત્તરંકાર્યં વ્રતેપુનાશૌચમિત્યુત્કેરનંતવ્રતાદિકમન્યૈઃકાર્યેત્ પ્રારબ્ધાન્નસન્નસ્યાન્નદાનાદિપુનાશૌચં પૂર્વસંકલ્પિતાગ્રેપુનદોષઃપરિકીર્તિતઃ ઉદકદુઃધદધિપૃતલઘનફલમૂલમર્જિતાગ્રધાનાંસૂતકિગ્રહસ્થિતાનાંસવ્યંગ્રહણેદોષામાવઃ સૂતકિહસ્તાતુનગ્રાહાં કેચિત્તંડુલાદિકમપકનમંત્રાગ્રાહમાહુઃ इतिसंक्षेपेणनिर्णयोविशेषस्तुचक्ष्यते ॥

હવે આશૌચ્યમાં કયાં કર્મ કરવાં અને કયાં ન કરવાં તે કહે છે.

"જાતાશૌચ્ય અને મૃતાશૌચ્યમાં પ્રાણુયામ અમંત્રક કરવા. તેમજ માર્જનના મંત્ર મનમાં ભણી માર્જન કરવું. ગાયત્રીમંત્રનો ૨૫૯ ઉચ્ચાર કરી સૂર્યને અર્ચ્ય દેવો, ઉપસ્થાન (પ્રાર્થના) કરવુંજ નહીં, ૨૪

અને માર્જન તો કરવું અથવા ન કરવું.” સર્વં ધ્યાન કરી નમસ્કાર કરવા. ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરવો નહીં. કારણ, “અર્ધપર્વત મનમાં ઉચ્ચાર કરી સંધ્યા કરવી” એવાં વચન છે. કોઈ ગ્રંથકાર, મનમાં ઉચ્ચાર કરી દશ વાર ગાયત્રી જપ કરવો એમ કહે છે. વૈષ્ણવે, બ્રહ્મચર્ય ઇલાદિક પાંચ મહા-યજ્ઞ કરવા નહીં, અને વેદપાઠ કરવો નહીં. ઔપાસનહોમ અને પિંડપિતૃયજ્ઞ એ ભિન્ન ગોત્રિપાસે કરાવવા. કોઈ ગ્રંથકાર તો, ઐતકર્મ કરવું હોય તો તે કર્મ કરવાપર્યંત શુદ્ધિ છે એવાં વચન છે માટે અગ્નિહોત્રનો હોમ પોતેજ કરવો, એમ કહે છે. બીજા ગ્રંથકારો તો, સઘળા આશૌચના અપ-વાદની બીજ ગતિજ નથી માટે આશ્વિણ હોય તો આશ્વિણવડેજ હોમ કરાવવો, આશ્વિણ ન હોય તો પોતે કરવો, એમ કહે છે. સ્થાલીપાક આશૌચમાં કરવો નહીં, આશૌચ નિવૃત્ત થયા પછી કરવો. સર્વથા સ્થાલીપાકના લોપનોજ સંભવ આવે તો સ્થાલીપાક પણ આશ્વિણદ્વારા કરાવવો. અન્વાધાન થયા પછી આશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો ઐતેહિ અને સ્થાલીપાક આશ્વિણદ્વારા કરાવવો. હોમ ઇલાદિકમાં ભાગ કરવો તે જ્ઞાન કરી પોતેજ કરવો. દર્શ ઇલાદિક શ્રાદ્ધનો લોપજ કરવો. પ્રતિસાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ કરવું તે આશૌચની અંતે અગીયારમે દિવસે કરવું. અગીયારમે દિવસે શ્રાદ્ધ કરવાનો અસંભવ હોય તો અમાવાસ્યા, વૃત્તિપાત ઇલાદિ પર્વ દિવસે કરવું. એ રીતે સ્ત્રી રજસ્વલા હોય તો પિંડપિતૃયજ્ઞ, અને દર્શશ્રાદ્ધ પણ (પાંચમે દિવસે) કરવાં. અન્વાધાન થયા પછી સ્ત્રી રજસ્વલા થઇ હોય તો ઇંદ્રિ અને સ્થાલીપાક કરવા. અન્વાધાનયજી પ્રથમ રજસ્વલા થઇ હોય તો કાર્દાતરે કરવા. દાન દેવું, લેવું, અને અધ્યયન (વિદ્યાભ્યાસ) એ વર્ત્ય કરવાં. આશૌચવિષે બીજાનું અન્ન ભક્ષણ કરવું નહીં. પિંડપિતૃયજ્ઞ, સ્થાલીપાક, અને શ્રવણુકર્મ ઇલાદિક પાકસંસ્થાઓનો પ્રથમ આરંભ આશ્વિણ-દ્વારાએ પણ અને આશૌચમાં કરાવવો નહીં. પ્રથમ આરંભ થયા પછી શ્રવણુકર્મ ઇલાદિક કરવાં તે, આશૌચ હોય અથવા સ્ત્રી રજસ્વલા હોય તથાપિ આશ્વિણદ્વારાએ કરાવવાં, આશ્રયણ માત્ર કરવું નહીં. અગ્નિનો સમારોપ (સમિધ યોગી તે ઉપરે અગ્નિ લેવો), પ્રલવરોહણ (શેષી રાખેલી સમિ-ધનો ફરી અગ્નિમાં હોમ કરવો), એ આશૌચમાં યતાં નથી; તેથી અગ્નિનો સમારોપ ક્રીધા પછી આશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો, તૈત્તિરીય શાખાવાળાઓને ત્રણ દિવસ હોમનો લોપ થવાથી અને ઋગ્વેદી-ઓને બાર દિવસ હોમનો લોપ થવાથી બંનેનો અગ્નિ નાશ થાય છે માટે આશૌચ ગયા પછી (તૈત્તિરીય શાખાવાળાઓએ અને ઋક્ષાખાવાળાઓએ) ઐતાર્કિ અને સ્માર્તાર્કિ એમનું નિશ્ચયથી ફરી આધાન (સ્થાપન) કરવું. કારણ, અગ્નિનું સમારોપણ, અને પ્રલવરોહણ એ કર્મ બીજાવડે કરાવવાને આધાર નથી માટે કરાવવાં નહીં. અગ્નિનો નાશ થયો હોય તો અગ્નિનાશનું પ્રાયશ્ચિત્ત ફરી બીજાવડે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરાવવો. ભોજન કાળે આશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો મુખમાં જે ગ્રાસ હોય તે કાઢી નાખી જ્ઞાન કરવું. મુખમાંનો ગ્રાસ ભક્ષણ કરી જાય તો એક ઉપવાસ કરવો. સઘળું (પાત્રમાં કીધેલું) અન્ન ભક્ષણ કરે તો ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવા. “જનનાશૌચ, અને મૃતાશૌચ એમાં અહપુ પ્રાપ્ત થાય તો દોષ નથી,” એવાં વચન છે માટે અહણુ પ્રાપ્ત થાય તો જ્ઞાન કરી આશૌચવિષે પણ શ્રાદ્ધ, દાન, અને જપ ઇલાદિક કરવાં. એપ્રમાણે સંક્રાંતિ નિમિત્તક પણ જ્ઞાન દાન, ઇલાદિક કરવાં. સંકટવિષય હોય તો નાંદીશ્રાદ્ધ થયા પછી મૌલ અને નિવાહ એનેવિષે દોષ નથી. સંકટવિષે મધુપર્કપૂજા પછી ઋત્વિજ્ઞને આશૌચ નથી. યજ્ઞમાનને યજ્ઞદીક્ષા લીધા પછી અવ-ભૂય (યજ્ઞાંત) જ્ઞાનથી પ્રથમ આશૌચ નથી. અવભૂય જ્ઞાન આશૌચ પછી કરવું. “વ્રતવિષે આશૌચ નથી” એવું વચન છે માટે અનંતવ્રત ઇલાદિક બીજાપાસે કરાવવાં. પ્રથમ આરંભ કરેલા અન્નસત્ર સંબંધી અન્નદાનાદિકવિષે આશૌચ નથી. “પ્રથમ સંકલ્પ કરેલાં અન્નાદિકવિષે દોષ નથી.” જળ, દૂધ, દહીં, ઘી, લૂણ, ફળ, મૂળ અને સેકેલાં ધાન ઇલાદિક મૃતકીના ઘરમાં રહેલા પદાર્થો લેના-રાએ પોતાને હાથેથી લેવાનો દોષ નથી. મૃતકીને હાથેથી તો લેવા નહીં. કોઈ ગ્રંથકાર, ચોખ્ખા ઇલાદિક ઘણું અન્ન લેવું, એમ કહે છે. એ પ્રમાણે સંક્ષેપે નિર્ણય કહ્યો. વિશેષ નિર્ણય કહેવો તે આગળ કહેશે.

અયસૂતિકાશુદ્ધિઃ ॥ દશાદ્વાંતેસૂતિકાયાજસ્પૃદ્યત્વનિવૃત્તિર્નામકર્મજાતકર્માદિપ્રાપ્તકર્માધિ-
કારઘ્ય જાતેષ્ટિવિવાહોપનયનાદિકર્મધુતુ પુનઃપ્રસૂનાંર્ચિશતિરાત્રાંતેધિકારઃ કન્યાપ્રસૂનાંમાસાંતે
૬ધિકારઃ ॥

હવે સૂતિકા (પ્રસવવાળી સ્ત્રી)ની શુદ્ધિ કહે છે.

પ્રસવથી દશ દિવસ ગયા પછી અરપૃથક્તની નિવૃત્તિ; અને નામકર્મ, જાતકર્મ, ઇલાદિક ગ્રાહ્ય થયલાં કર્મ કરવાવિષે અધિકાર પણ ગ્રાહ્ય થાય છે. જાતેષ્ટિ, વિવાહ અને મૌલ્ય ઇલાદિક કર્મવિષે તે, જેને પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હોય તેને ઘીસ રાત્રિ વ્યતીત થયા પછી અવિકાર થાય છે; અને જેને કન્યા ઉત્પન્ન થઈ હોય તેને એક માસ ગયા પછી અધિકાર થાય છે.

અથજન્મનિદુષ્ટકાલસ્ત્છાતયશ્ચનિર્ણયંતે ॥ તત્રાદૌગોપ્રસવઃ યત્રજન્મકાલેપિતુર્માતુઃ સુતસ્યચારિદ્રુમકું તત્રગોપ્રસવશાંતિસ્તત્રક્ષત્રાદિશાંતિશ્ચકાર્યા ધનાવરિષ્ટેપુનકાર્યા મૂલાશ્લેષાજ્યેષ્ઠામધાનક્ષત્રેપુજનનેચતુર્થેપાદાદિપુષ્પિત્રાચરિદ્રામાવેપિગોપ્રસવઃ અગ્નિવતીરેવતીપુષ્પચિત્રાસુનક્ષત્રશાંતિશ્ચમાવેપિગોપ્રસવશાંતિરેવકાર્યા તત્ર અસ્યશિશોરમુકદુષ્ટકાલોત્પત્તિસૂચિતારિદિનિવૃત્ત્યર્થગોમુખપ્રસવશાંતિકરિષ્યેદતિસંકલ્પ્ય ગણેશપૂજનમાત્રંકૃત્વા અંગાર્દગાદિતિમંત્રેણશિશુમૂર્ધાવધ્રાણાંતેપ્રયોગમધ્યપ્તવપુણ્યાહવાચનમિતિકૌસ્તુભમયૂલૌ પુણ્યાહવાચનશાલોકંકૃત્વામૂર્ધાવધ્રાણાંતે અસ્યગોમુખપ્રસવસ્યપુણ્યાહમંવંતોન્નિવૃત્ત્યત્યેકવાક્યમેવત્રિવંદેત્ ઋત્વિજશ્ચપ્રતિશ્રૂયન્તુશાલોકમિતિકમલાકરઃ માંદીશ્રાદ્ધં નકાર્યં અગ્નિપ્રતિષ્ઠાંતેકસ્મિન્શ્રિષ્ઠેનવમ્રહાન્અભિદેવતાદિરહિતાનપ્રતિષ્ઠાપ્યાન્વાધાનંકુર્યાત્ આજ્યમાગાંતિ અપઃઆપોહિષ્ટેતિશ્રૂચેનઅપ્સુમેસોમહતિગાયત્ર્યાક્રવાચ મિલિતદધિમધ્વાજ્યેનાપ્રાદુહિતિમિઃ યક્ષમહળંઅક્ષીભ્યામિતિસુકેનપ્રત્યુચ્ચમપ્રાદ્યમિલિતદધિમધ્વાજ્યાહુતિર્મિન્વમ્રહાન્ધમધ્વાજ્યેનાપ્રાદ્યસંધ્યાહુતિમિઃ શેનેળેભ્યાવિમયૂલાદયઃ કમલાકરસ્તુદધિમધ્વાજ્યેનાપશ્ચતુર્વારંધિષ્ણુંસકૃતયક્ષમહળમક્ષીભ્યામિતિસુકેનપ્રત્યુચ્ચમપ્રાદ્યસંધ્યાહુતિર્મિન્વમ્રહાનેકૈકયાહુત્યાશેષેણસ્વિષ્ટકૃતમિત્યાહ આજ્યમાગહોમાંતેયકસ્મિન્કુસેવિષ્ણુવરુણૌપ્રતિમયોઃસંપૂજ્યૌ પ્રતિમાસુ ધિષ્ણુવરુણયક્ષમહળઃપૂજ્યાદિતિમયૂલે તતોયથાન્વાધાનહોમહતિસંક્ષેપઃ અથ વિષ્ટપ્રયોગઃશાંતિમંત્રેષુ પથમમેપિદેવતાદ્રવ્યાહુતિસંધ્યાનિમિત્તફલમાત્રંલિખ્યતેવિસ્તરોન્યત્રજ્ઞેયઃ ॥

હવે જન્મ સમયના દુષ્ટ કાળ અને તેની શાંતિઓ,
તેના નિર્ણય કહે છે.

તેમાં પ્રથમ ગોપ્રસવ શાંતિ કહે છે. જે જન્મ સમયે પિતાને, માતાને, અને બાળકને અરિષ્ટ કલાં છે તેવા જન્મસમયે ગોપ્રસવ શાંતિ અને તે તે નક્ષત્ર ઇલાદિકની શાંતિ કરવી. દ્રવ્યનાશ ઇલાદિક અરિષ્ટ હોય તો શાંતિ કરવી નહીં. મૂળ, આશ્લેષા, જ્યેષ્ઠા, અને મધ્યા એ નક્ષત્રવિષે જન્મ થાય તો તેમના ચોથા ઇલાદિક પાદનેવિષે પિતા ઇલાદિકને અરિષ્ટ નથી તથાપિ ગોપ્રસવ શાંતિ કરવી. અશ્વિની, રેવતી, પુષ્ય, અને ચિત્રા એ નક્ષત્રવિષે જન્મ થાય તો નક્ષત્રશાંતિ કરવી નહીં, તથાપિ ગોપ્રસવ શાંતિ તો અવશ્ય કરવી. તે ગોપ્રસવ શાંતિને સંકલ્પ “અસ્ય શિશોરમુકદુષ્ટકાલોત્પત્તિસૂચિતારિદિનિવૃત્ત્યર્થ ગોમુખપ્રસવશાંતિ કરિષ્યે,” એવા સંકલ્પ કરી ગણપતિનું પૂજન માત્ર કરી “અંગાર્દગાત્” એ મંત્રવડે બાળકનું મસ્તક સુધવા પછી પ્રયોગની વચ્ચેજ પુણ્યાહવાચન કરવું એમ કૌસ્તુભ અને મયૂખ ગ્રંથમાં છે. પોતાની શાખામાં કહેલું પુણ્યાહવાચન કરી મસ્તક સુધવું. પછી યજ્ઞમાને, “અસ્ય ગોમુખપ્રસવસ્ય પુણ્યાહં મંવંતો ન્વંતુ,” એ એકજ વાક્ય ત્રણ વાર કહેવું. ઋત્વિજએ પણ પ્રતિવચન (અસ્તુ પુણ્યાહ, એવો ઉત્તર) દેવું. શાખામાં કહેલું પુણ્યાહવાચન કરવું નહીં. એ રીતે શાંતિકમલાકર ગ્રંથમાં છે. માંદીશ્રાદ્ધ કરવું નહીં. અગ્નિ સ્થાપન ક્રીધા પછી કોઈએક આસન ઉપર અધિદેવતાદિકે રહિત એવું નવગ્રહનું સ્થાપન કરી અન્વાધાન કરવું. પછી આન્યભાગપર્થત કર્મ યથાપછી પ્રધાન હોમ કરવો. તે આ રીતે,—અપ દેવતાને અર્થે “આપોહિષ્ઠા” એ ત્રણ ઋચાવડે, “અપ્સુમે સોમો” એ ઋચાવડે અને ગાયત્રીમંત્રવડે દહીં, મધ, અને ઘી એ ત્રણ પદાર્થે મિશ્રિત કરી દરએક ઋચાવડે આઠ આઠ વાર એપ્રમાણે હોમ કરવો. વિષ્ણુ દેવતાને અર્થે “તદ્વિષ્ણો” એ ઋચાવડે દહીં, મધ અને ઘી એ ત્રણ પદાર્થે મિશ્રિત કરી તેના આઠ વાર હોમ કરવો. યક્ષમહળ દેવતાને અર્થે “અક્ષીભ્યાં” એ સૂક્તની એક એક ઋચાવડે મિશ્રિત એવાં દહીં, મધ અને ઘીના આઠ આઠ વાર હોમ કરવો, નવગ્રહને અર્થે મિશ્રિત એવાં દહીં, મધ અને ઘીવડે આઠ આઠ વાર હોમ કરવો, અને શેષ દ્રવ્યવડે સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ ઇલાદિક કરવો,

અથૈતેષાંમાનમ્ ॥ મુચોમાનંગોર્ચમં સસહસ્તોદંડઃ ત્રિંશદ્વાવર્તનં દશવર્તનાનિગોર્ચમં તિલાનાં દ્રોણઃ સુવર્ણરજતયોર્દશમાપતદર્ધતદર્ધાન્યતમં આજ્યસ્યચત્વાર્શતપલાનિ વાસસસ્ત્રિહસ્તત્વં ધાન્યસ્ય પંચદ્રોણાઃ પર્વગુંડલવળયોઃ ઘતાવત્રમાણશકૌનિત્યનૈમિત્તિકેયથાશક્તિદેયાનિ યથાશક્તિહિરણ્યંવા તત્તત્પ્રતિનિધિત્વેનહિરણ્યગર્મૈત્તિમંત્રેણદેયં નૈમિત્તિકાદૈરકરણેપ્રત્યવાયાત્ અમ્યુદયાદિફલાર્થતુદશદા નાનિશક્તિચિનાનકાર્યાર્ણાતિમાતિ હોમાતેવલિદાનામિષેકાદિ ઇતિસિનીવાલીકુહશાંતિઃ ॥

હવે એ દશ દાનનાં પ્રમાણ કહે છે. પૃથ્વીનું પ્રમાણ ગોચર્મ, તે આ રીતે:-સાત હાથ એટલે એક દડ, ત્રીસ દંડ એટલે એક વર્તન, દશ વર્તન એટલે એક ગોચર્મ (જેનું (૨૧૦૦) હાથ દોત્રકળ થાય અર્થાત્ (૪૫) હાથ અને (૨૦) અંગુલ એટલી ચારસ પૃથ્વી) દેવી. તિલ એક દ્રોણ દેવા. શેનું અને રૂપું તે દશ માપા, પાંચ માપા, અથવા અઢી માપા, એમાંથી કોઈ એક પ્રમાણનું દેવું. ધી આદીશ પળ, વસ્ત્ર ત્રણ હાથ, ધાન્ય પાંચ દ્રોણ, ગોળ અને લૂણ એનું એજ પ્રમાણે પ્રમાણ બાણનું. એ કલા પ્રમાણે દેવામાં સામર્થ્ય ન હોય તો, નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મવિષે યથાશક્તિ દેવાં. અથવા જે જે દાન દેવાનાં હોય તે તે ઠેકાણે જેથી શક્તિ હોય તે પ્રમાણે “હિરણ્યગર્મ” એ મંત્ર વડે સુવર્ણ દેવું. કારણ, નૈમિત્તિકાદિક ન કરવાથી દોષ છે. પુણ્યપ્રાપ્તિ માટે દશ દાન કરવાં તે શક્તિ ન હોય તો કરવાં નહીં એમ ભાસે છે. હોમની અંતે બલિદાન, અભિષેક ઇત્યાદિક કરવાં. એ પ્રમાણે સિનીવાલી અને કુહની શાંતિ સમાપ્ત થઈ.

અથદર્શશાંતિઃ ॥ અથાતોદર્શજાતાનાંમાતાપિત્રોર્દરિદ્રતા તદ્વોપપરિહારાર્થશાંતિવધ્યામિતેસ વા અસ્યવર્જનનસૂચિતારિષ્નિરાસાર્થશાંતિકરિષ્યેદિતિસંકલ્પઃ સ્થંડિલાત્પૂર્વેદેશોકલશંપ્રતિષ્ઠાપ્યકલ શાસ્ત્રોર્મયેસર્વૈતોમત્રપોષ્ટ્રપ્રહ્લાદિમંડલદેવતાઆવાહ્ય તન્મધ્યેસ્વર્ણપ્રતિમાયાં યેચ્છેદેતિમંત્રેણપિતૃનાવા હ્યેત્ તદ્દક્ષિણેરજતપ્રતિમાયામાપ્યાયસ્વેતિસોમમુચ્ચરતસ્તામ્નપ્રતિમાયાં સવિતાપશ્ચાતાદિતિસૂચવાવા હાસંપૂજ્યાશ્મિપ્રતિષ્ઠાપ્ય સર્વૈતોમદ્વૈશાન્નામ્પ્રહસ્થાપનાદિ અન્યાધાનેઆદિત્યાદિપ્રહાન્ અમુકસંસ્થામિઃ સમિચ્ચર્વાજ્યાહુતિમિઃ પિતૃન્ અષ્ટાવિંશતિસંસ્થાકામિઃસમિચ્ચરુપ્યાંસોમંસૂર્યંચપ્રત્યેકમષ્ટોત્તરશતસંસ્થ સમિચ્ચર્વાહુતિમિઃ શોષેણ સ્વિષ્ઠકૃતમિત્યાદિ અગ્નિસ્વિષ્ઠકૃતઃપૂર્વમાતાપિતૃવિશ્વનાંકલશોવકેનામિષેકસ્ત તઃસ્વિષ્ઠકૃત્વલિદાનાદીતિવિશેષઃ ઇતિદર્શશાંતિઃ ॥

હવે દર્શશાંતિ કહે છે.

“દર્શ નામની અભાવાસ્થાને દિવસે ઉત્પન્ન થયેલાં બાળકોનાં માતા પિતાને દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. તે દરિદ્રતા દોષ સર્વદા દૂર થવા માટે તને શાંતિ કહુંછું, “અસ્ય શિશોર્દર્શનનસૂચિતારિષ્નિરાસાર્થ શાંતિ કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરવો. સ્થંડિલની પૂર્વ દિશામાં કલશની સ્થાપના કરી કલશ અને અગ્નિના મધ્યમાં સર્વેતોભદ્ર પીઠ ઉપર પ્રહ્લાદિક મંડલદેવતાઓનું આવાહન કરી તે મંડળના મધ્યમાં સુવર્ણની પ્રતિમામાં “યેચ્છેહ” એ મંત્રવડે પિતૃ દેવતાઓનું આવાહન કરવું. તે પિત્રોની દક્ષિણ તરફ રૂપાની પ્રતિમામાં, “માપ્યાયસ્વ” એ મંત્રવડે ચંદ્રનું, અને ઉત્તર તરફ ત્રાંધાની પ્રતિમામાં, “સવિતા પશ્ચા” એ મંત્રવડે સૂર્યનું આવાહન કરી પૂજા કરી અગ્નિનું સ્થાપન કરી સર્વેતોભદ્રની ઇશાન દિશામાં ગ્રહસ્થાપનાદિક કરવું. પછી અન્યાધાન કરવું તે આ રીતે,—“આદિત્યાદિ પ્રહાન્ અમુકસંસ્થામિઃસમિચ્ચર્વાજ્યાહુતિમિઃ પિતૃન્ અષ્ટાવિંશતિસંસ્થાકામિઃ સમિચ્ચરુપ્યાં સોમં સૂર્યં ચ પ્રત્યેકમષ્ટોત્તરશતસંસ્થસમિચ્ચર્વાહુતિમિઃ શોષેણ સ્વિષ્ઠકૃતં ઇત્યાદિ,” આ શાંતિમાં સ્વિષ્ઠકૃત હોમથી પ્રથમ માતા, પિતા, અને બાળક એની ઉપર કલશના જળવડે અભિષેક કરી, પછી સ્વિષ્ઠકૃત હોમ અને બલિદાન ઇત્યાદિક કરવાં. એ વિશેષ બાણવો. એ પ્રમાણે દર્શશાંતિ સમાપ્ત થઈ.

અથનક્ષત્રશાંતિઃ ॥ તત્રમૂળનક્ષત્રફલં પિતામ્રિયેતમૂલાધેપાદેપુત્રજનિર્યદિ દ્વિતીયેજનનીના શોધનનાશસ્તૃતીયકેચતુર્થેકુલનાશોતઃશાંતિઃકાર્યાપ્રયત્નતઃ કચિચતુર્થચરણઃશુભક્રમોમનીયિમિઃ ઇવં ચદુહિતુર્થેમૂળજાતફલચુધૈઃ કેચિત્તુ નકન્યાહંતિમૂલકૌંપિતરંમાતરંતથા મૂળજાશ્વનુરંહંતિશ્વશૂમાશ્લે પજામુજા જ્યેષ્ઠાયાંતુપતિજ્યેષ્ઠમિશાલોત્યાનુદયર્ શાંતિર્થપુષ્કલાસાચ્ચેતહિંદોપોનવિધતત્ત્યાહઃ અમુ ક્તમૂલસંભવંપરિયજેતુચાલકં સમાષ્ટકંપિતાથવાનતન્મુરંબિલોકયેત્ જ્યેષ્ઠાંતેઘટિકાચૈકામૂલાદૌઘટિ

કાઢ્યં અમુકમૂલમથવાસંધિનાહીચતુષ્ટયં ઘૃપાલિસિંહેપુષ્ટદેવમૂલંદિવિસ્થિતંયુગ્મતુલાંગનાંત્યે પાતા
લંગમેપધનુઃકુલીરનક્રેપુમત્યંશ્વિતિસંસરંતિ ઇતલ્લગ્નફલં સર્ગમૂલંભવેદ્રાજ્યંપાતાલેચઘનાગમઃ મૃત્યુ
લોકેયદામૂલંતદાશૂન્યંસમાદિશેત નવમાસંસાર્પદોપોમૂલદોષોષ્ટવર્ષકં જ્યૈષ્ઠીમાસાન્યંચદશતાવદ્દર્શન
વર્જનમ્ ઘ્યતીપાતેંગહાનિઃસ્યાત્પરિષ્પૃમ્યુમાદિશેત વૈધૃતૌપિતુહાનિઃસ્યાન્નષ્ટદાવંધતાંવ્રજેત મૂલેસમૂ
લનાશઃસ્યાત્કુલનાશોધૃતૌમથેત્ વિઠ્ઠતાંગશ્ચહીનશ્ચસંધ્યોરુમયોરપિ તદ્વસ્તદંતજાતસ્તુપાદ્જાતસ્ત
થૈવચ તસાચ્છાંતિપ્રકુર્વાંતપ્રહાણાંકૂરચેતસાં ઘ્યતીપાતાદૌપ્રહમલ્લસહિતાતત્તચ્છાંતિરવશ્યંકાર્યાં હતર
શાંતિપુત્રહમલ્લોનાવદ્યકલ્પ્યઃ ॥

હવે નક્ષત્રોની શાંતિ, તેમાં મૂળ નક્ષત્રનું ફળ કહે છે.

“મૂળ નક્ષત્રના પ્રથમ ચરણમાં પુત્રજન્મ થાય તો પિતાને મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજા ચર-
ણમાં જન્મ થાય તો માતાનું મૃત્યુ. ત્રીજા ચરણમાં જન્મ થાય તો ધન નાશ, ચોથા ચરણમાં
જન્મ થાય તો કુલનો નાશ, એ પ્રમાણે દુષ્ટ ફળ થાય છે; માટે પ્રથમપૂર્વક શાંતિ કરવી. કોઈ
મતમાં ચોથા ચરણ શુભ છે એમ પંડિતોએ કહ્યું છે. મૂળ નક્ષત્રમાં કન્યા જન્મ પામી હોય તો
પણ એવુંજ ફળ વિદ્વાનોએ બાણ્યું.” કોઈએક તો પાતાના મનમાં,—“મૂળ નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી
કન્યા માતાપિતાનો નાશ કરતી નથી; સારે મૂળમાં જન્મેલી કન્યા સસરનો નાશ કરે છે; આસ્ત્રો-
પામાં જન્મેલી કન્યા સાસુને મારનારી થાય છે; જ્યેષ્ઠામાં જન્મેલી કન્યા ભેટને મારે છે; અને
વિશાખામાં ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા દેવરને મારે છે; એવાં દુષ્ટ ફળ થાય છે, માટે ને મ્હોદી શાંતિ તે
વિપથમાં કરે તો પૂર્વોક્ત દોષનો નાશ થાય છે, એમ કહે છે. અબુક્ત મૂળમાં ઉત્પન્ન થયેલા બાળ-
કનો પિતાએ આઠ વર્ષપર્યંત ભાગ કરવો. અથવા આઠ વર્ષપર્યંત પિતાએ તેનું સુખ ભોવું નહીં.
“જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રની અંતની એક ઘડી અને મૂળ નક્ષત્રની બે ઘડી મળી ત્રણ ઘડી તે અબુક્ત મૂળ
છે. અથવા જ્યેષ્ઠાની છેલ્લી બે ઘડી અને મૂળની પ્રથમની બે ઘડી મળી ચાર ને સંધિની ઘડી તે
અબુક્ત મૂળ. “વૃષ, વૃશ્ચિક, સિંહ, અને કુંભ એ ચાર લક્ષમાં મૂળ સ્વર્ગલોકમાં રહે છે. મિથુન,
તુલા, કન્યા, અને મીન એ લક્ષમાં પાતાલે રહે છે. મેષ, ધનુષ, કર્ક અને મકર એ લક્ષમાં મૂળ
પૃથ્વી ઉપર રહે છે, એમ કહે છે.” એ લક્ષમાં ફળ,—“સ્વર્ગ લોકમાં મૂળ હોય તો શાન્તપ્રાપ્તિ
થાય, પાતાળે મૂળ હોય તો ધનપ્રાપ્તિ, અને મૃત્યુલોકે મૂળ હોય તો શૂન્ય બાણ્યું, એ પ્રમાણે લક્ષ
ફળ સમજવાં.” આસ્ત્રોપાનો દોષ નવ માસ, મૂળનો દોષ આઠ વર્ષ, જ્યેષ્ઠાનો દોષ પન્નર મહિના
એ પ્રમાણે દોષ છે માટે સહાં પર્યંત તે બાળકનું સુખ ભોવું નહીં.” વ્યતિપાતમાં અંગહાનિ, પરિ-
ધમાં મૃત્યુફળ, વૈધૃતિમાં માતાપિતાનો નાશ, અમાવાસ્યામાં અંધપણું, મૂળ નક્ષત્રમાં સમૂળ નાશ,
ધૃતિ યોગમાં કુળનાશ, પ્રાતઃ અને સાંધે એ બન્ને સંધિ સમયે વિઠ્ઠતાંગ (દૂપિત અંગવાળો) અને
હીનાંગ થાય છે. તેમજ દંતયુક્ત થાય અથવા પગથી ઉત્પન્ન થાય તો મહા અનિદ્ર કરનારો થાય
છે, માટે ફર ગ્રહની શાંતિ કરવી.” વ્યતિપાતાદિકવિષે ગ્રહચક્ષુસહિત તે તે અનિદ્રની શાંતિ અવશ્ય
કરવી. બીજી શાંતિઓમાં ગ્રહચક્ષુ અવશ્ય કરવો એમ નથી.

મુષ્યકાલંપ્રવક્ષ્યામિશાંતિહોમસ્યયજ્ઞતઃ જાતસ્યદ્વાદશાહેતુજન્મર્ષેવાશુમેદિને જનનાદ્વાદશાહેશાં
તિકરણેશાંત્યુક્તનક્ષત્રાદુતિવદ્ધિચક્રાવલોકનાદિકંનાવદ્યકં કાલાંતરેઆવદ્યકં પ્રથમન્યશાંતિષ્વપિજ્ઞે
યમ્ ॥

શાંતિના હોમનો મુખ્ય કાળ કહે છે.—જન્મયજ્ઞી આરમે દિવસે, જન્મ નક્ષત્રે અથવા શુભ
દિવસે શાંતિ કરવી. જન્મયજ્ઞી આરમે દિવસે શાંતિ કરવી હોય તો શાંતિમાટે કહેલાં નક્ષત્ર, આહુતિ
અને અશ્વિચક્ર એ લેવાનું અવશ્ય નથી. બીજા કાળમાં શાંતિ કરવી હોય તો અવશ્ય ભેવું. એ
રીતે બીજી શાંતિઓવિષે પણ બાણ્યું.

તથથા શુક્લાદિતસ્તિથિઃસૈકાચારયુક્તાગ્નિશેપિતા શ્વેગુણેશુવિવાસોન્નેદ્યૈકયોઃસ્વાદ્યોદિવિ મૂમાં
વગ્નિઃશુભઃ હોમાદુતિઃસૂર્યમતસ્ત્રિમંત્રિમંગળ્યંમુહુસ્તત્રચચંદ્રમાવધિ સૂર્યશશુકાર્કજચંદ્રમૂસિજાજીવસ્ત
મઃકેતુરસત્યસન્મુલેસંસ્કારનિત્યકર્મસુનિમિત્તાવ્યવહિતનૈમિત્તિકેપુરોગાતુરેચવહિચક્રાદિકંનાપેક્ષિતં
અગ્નેઃસ્થાપનવેલાયાંપૂર્ણાદુત્યામથાપિવા આહુતિર્વહિવાસશ્ચવિલોક્યૌશાંતિકર્મણિ ॥

અગ્નિચક્ર જોવાની રીતિ.—“શુદ્ધિ એકમથી વર્તમાન તિથિપર્યંત તિથી લેખી જે સંખ્યા આવે તેમાં એક મેળવવો અને જે વર્તમાન વાર હોય તેટલા અંક મેળવી તે અંકને (૪) ચારે ભાગ દઈ શેષ અંક રહે તે ઉપર અગ્નિ જોવો. શૂન્ય અથવા ત્રણ શેષ રહે તો પૃથ્વી ઉપર અગ્નિ, એક શેષ રહે તો સ્વર્ગદોકે, અને બે શેષ રહે તો પાતાળે અગ્નિ જાણવો.” પૃથ્વી ઉપર અગ્નિ હોય તો શુભ ફળ. હોમની આહુતિ જોવાનો પ્રકાર.—સૂર્યનક્ષત્રથી દિવસનક્ષત્રપર્યંત નક્ષત્ર લેખી ત્રણ ત્રણ નક્ષત્રવરે એક એક ગ્રહના મુખમાં આહુતિ પડે છે, તે આ રીતે—પ્રથમ ત્રણ નક્ષત્ર સૂર્યના મુખમાં, બીજા ત્રણ બુધના મુખમાં, ત્રીજા ત્રણ શુક્રના મુખમાં, ચોથા ત્રણ શનિના મુખમાં, પાંચમાં ત્રણ નક્ષત્ર ચંદ્રના મુખમાં, છઠ્ઠા ત્રણ મંગળના મુખમાં, સાતમાં ત્રણ બૃહસ્પતિના મુખમાં, આઠમાં ત્રણ શહુના મુખમાં, અને નવમાં ત્રણ નક્ષત્ર કેતુનાં મુખમાં, એ પ્રમાણે આહુતિ પડે છે, તે જે દિવસે પાપગ્રહનાં મુખમાં આહુતિ પડે તે અશુભ, અને શુભ ગ્રહના મુખમાં પડે તો શુભ થાય.” સંસ્કાર, નિલકર્મ, નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાંજ કર્તવ્ય જે નિમિત્તિક કર્મ, અને રોગવડે આ-તુર એટલાંજોને વિષે અગ્નિચક્ર ઇલાદિક જોવાની જરૂર નથી. શાંતિકર્મવિષે અગ્નિસ્થાપનસમયે અને પૂર્ણાહુતિ સમયે આહુતિ અને અગ્નિચક્ર જોવાં.

દ્યુત્તરારોહિણીશ્રવણયનિષ્ઠાશતતારકાપુનર્વસુસ્વાતીમઘાશ્વિનીહસ્તપુષ્યાનુરાધારેયતીનક્ષત્રેપુશુલ્લુ કાસ્તમલમાસરહિતેશુભવારતિથ્યાદૌશાંતિઃકાર્યા નિમિત્તાવ્યવહિતનૈમિત્તિકરોગશાંતૌચ અસ્તાદિવિ ચારણનાસ્તિ ઇતિપ્રસંગાત્સર્વેશાંત્યુપયોગીશુભદિનનિર્ણયઃ ॥

ત્રણ ઉત્તર, રોહિણી, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતતારકા, પુનર્વસુ, સ્વાતી, મઘા, અશ્વિની, હસ્ત, પુષ્ય, અનુરાધા, અને રેવતી એ નક્ષત્રોને વિષે; શુક્ર, શુક્રને અસ્ત, અને મલમાસ તેણે રહિત એવા શુભ વાર, શુભ તિથિ ઇલાદિક શાંતિ કરવી. નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાંજ કર્તવ્ય જે નૈમિત્તિક કર્મ, અને રોગસંબંધી શાંતિ એને વિષે અસ્તાદિકનો વિચાર કરવો નહીં. એ રીતે શાંતિના પ્રસંગથી સર્વે શાંતિને ઉપયોગી એવા શુભ દિવસનો નિર્ણય કર્યો.

અમુકમૂલોત્પત્તૌષ્ણીપ્રકંશિશુભ્યાગઃ તતઃશાંતિઃ તદન્યમૂલોત્પત્તૌદ્વાદશાદે અન્યવહિતાગામિમૂલયુતે શુભદિનેવાન્યવ્રજમુદિનેવા ગોપ્રસવશાંતિરુત્વાસ્યશિશોમૂલપ્રથમચરણોત્પત્તિસુચિતારિષ્ણિનરાસાર્થં સ પ્રહમપદાંશાંતિકરિપ્યઇતિસંકલ્પયેત્ દ્વિતીયાદિપાદોત્પત્તૌસંકલ્પેતયોદ્ધઃ બ્રહ્મસદસ્યૌકૃતાકૃતૌક્તવિજો ધૌત્વપારોચા મધ્યકલશેસર્ગપ્રતિમાયાંરુદ્રાવાદનાદિ તસ્યચતુર્વિંશત્કુંભચતુષ્ટયેડક્ષતપુંજેપુવરુણપૂજા યદ્વા મધ્યેકુંમેપ્રતિમાયાંરુદ્રસ્તુતરકુંમેયરુણઃપૂજ્યઇતિકુંભદ્વયંરુદ્રકુંભોચરતઃકુંમેપ્રતિમાસુનિકૃતિર્મિ દ્રમપદ્માધાર પદ્મસ્યચતુર્વિંશતિદલેપુરુષ્તરપાદાચનુરાધાંતચતુર્વિંશતિનક્ષત્રાણાંવિશ્વેદેવાદિચતુર્વિંશ તિદેવતાસ્તંડુલપુંજાદિપ્યાવાદ્ય દિલુલોકપાલાંશ્વાવાહ્યપૂજયેત્ અગ્નિપ્રહસ્યાપનાયંતેડન્વાધાનેડકોદિપ્ર હાન્સમિથ્યાંજ્યાહુતિમિઃ નિર્ઋતિપ્રતિદ્રવ્યમષ્ટોચરશતસંખ્યાભિર્પૂતમિથ્યાપસસમિદાજ્યચર્ચાંહુતિમિઃ યદ્વાપાયસેનાષ્ટોચરશતસંખ્યાસમિદાજ્યચરુભિરપ્રાવિંશતિસંખ્યા ઇદ્રમપદ્મપ્રતિદ્રવ્યમષ્ટાવિંશતિસં લ્યપાયસસમિદાજ્યચર્ચાંહુતિમિઃવિશ્વેદેવાદિચતુર્વિંશતિદેવતા અષ્ટાપાયસાહુતિમિઃ રહોહળમશ્નિરુણુ વ્યપાજેતિપંચદશક્રાન્નિઃ પ્રત્યૂચમષ્ટાપ્રસંત્યજસરાહુતિમિઃ ૧૨૦ સવિતારંદુર્ગાંજ્યંચંકકચીન્દુર્ગાંવાસ્તો સ્પતિઅગ્નિશ્વેપ્રપાલંમિથ્યાવરુણાવશ્નિચાષ્ટરસરાહુતિમિઃ શ્રિયંહિરણ્યવર્ણામિતિપંચદશક્રાન્નિઃ પ્રત્યૂચમ ષ્ટાપ્રસમિદાજ્યચર્ચાંહુતિમિઃ સોમપ્રયોદશપાયસાહુતિમિઃ રદ્રસરાજંચતુર્ગ્રેહીતાજ્યેનાશ્નિચાપુંસૂર્યપ્રજાપતિ ચાન્યેન શેષેણસ્વિષ્ટરુતમિત્યાદિ કચીનિત્યવ્રકલ્પિકસ્તુતિમિર્યુદેશોમયૂલાદી શૂંપ્રયેનિર્વાપઃ તન્નપ્રય મેદાપંપાયસાર્થેતુર્ણીઠાદશમુદીશ્નિઋતિર્મિદ્રમપદ્મોદિદ્યનિરુપ્યદ્વિતીયેચર્ચેપંથતદેવત્રયમુદિદ્ય દ્વાદશમુ દીન્ પુતઃ પ્રથમેપુણ્યતિમુદીન્પાયસાર્થં ત્વીયેદાપેંહસરાયંચતુશ્વત્વારિશન્મુદીન્ દ્વિતીયેપુનશ્વતુરોમુ દીન્ પ્રથમેપુનઃસોમાર્થંચતુર્મુદીશ્નિરુપ્ય તતઃશૂંપ્રયેઆહુતિપર્યાંસંતંડુલન્નૃહીત્વાનિર્વાપસંખ્યાપ્રોદ્ય પાન્નપ્રયેદ્વિરુદ્રંધપયેત્ તિલમિથ્યંતંડુલપાકેનહસરોમયતિપ્રહાર્યંદ્વહસિદ્ધાંપ્રાણં સર્વેપ્રયેપુનિકૃત્વા ઘર્ધનિર્વાપાદિદ્રમેળધપણમેવોક્તં અતોશ્વહસિદ્ધાન્નપચતિલદુધમિથેળનહસરાદિસંપાદનંમમાદાલસ્યાદિ ઇત્તકર્મમંદ્રશપય તતોહોમકાલેયજમાનસ્ત્યાગંકુર્યાત્ તન્નપતાવત્સંખ્યાહુતિપર્યાંસંસમિદાજ્યચરુદ્રવ્યમા દિત્યાદિનવપ્રદેખ્યોનમમ પચમધિદેવતાદિભ્યઃ તતોષ્ટોચરશતસંખ્યાહુતિપર્યાંસંષ્ટુતમિથ્યાપયસં અષ્ટોચ રશતાહુતીનામષ્ટાવિંશત્યાહુતીનાંવાપર્યાંસંસમિદાજ્યચર્ચાંમકદ્રવ્યત્રયમિદંનિકૃતયેનમમ અષ્ટાવિંશત્યાહુ

તિપર્યાંતપાયસસમિચ્છર્વાજ્યામિદ્રાચનમમં ઇવમદ્વાઃઅષ્ટાષ્ટાહુતિપર્યાંતપાયસસંતિષ્થેભ્યોદેવેભ્યો ૦ ૧ વિષ્ણુ
વે ૨ વસુભ્યો ૩ વરુણાય ૪ અજૈકપદે ૫ અદ્યેયુષ્યાય ૬ પૂણે ૭ અશ્વિભ્યાં ૮ યમાય ૯ અગ્નયે ૧૦
પ્રજાપતયે ૧૧ સોમાય ૧૨ રુદ્રાય ૧૩ અદિત્યે ૧૪ વૃહસ્પતયે ૧૫ સર્પેભ્યઃ ૧૬ પિતૃભ્યઃ ૧૭ ભગાય ૧૮
અયંમ્ને ૧૯ સવિત્રે ૨૦ ત્વષ્ટ્રે ૨૧ વાયવે ૨૨ ઇંદ્રાગ્નિભ્યાં ૨૩ મિત્રાય ૨૪ નમમ વિંશત્યધિકશતાહુતિપ
ર્યાંતંકસરં રક્ષોઽગ્નયેનમમ અષ્ટાષ્ટાહુતિપર્યાંતંકસરં સવિત્રેદુર્ગાયૈચ્યંવકાયકવિભ્યોદુર્ગાયૈવાસ્તોસ્પતયે
૫ગ્નયેક્ષેત્રપાલાયમિત્રાવરુણાભ્યામગ્નયેચનમમ પ્રતિદ્રવ્યંવિંશત્યધિકશતાહુતિપર્યાંતાનિસમિચ્છર્વાજ્યાનિ
થિયેનમમ પ્રયોદશાહુતિપર્યાંતપાયસસંસોમાય ચતુર્ગૃહીતાજ્યંરુદ્રાયસ્વારજેપૈકૈકાહુતિપર્યાંતમાજ્યંઅગ્નયે
વાયવેસૂર્યાયપ્રજાપતયેચનમમ ઇવં સવિસ્તરંતત્રદ્રવ્યસંસ્થાદેવતોચારેણત્યાગઃસર્વૈર્રહેયઃ કેચિત્તુ દ્વદ્વ
પક્ષિપતમન્વાધાનોકદ્રવ્યજાતમન્વાધાનોકાહુતિસંસ્થાપર્યાંતમન્વાધાનોકાભ્યો યક્ષ્યમાણાભ્યોદેવતા
ભ્યોનમમેતિસંક્ષેપેણત્યાગંકુર્વંતિ તતોગ્રહમંત્રૈર્નિકૃત્યાદિમંત્રૈશ્ચયથાયથં હોમાંતેગ્રહપૂજાસ્વિષ્ટકૃત્ત્વવાહુ
તિવલિદાનપૂર્ણાહુતિપૂર્ણપાત્રવિમોકાદિવહ્નિપૂજાંતેયજમાનાઘમિપેકેકૃતેષ્ટતશુક્લવસ્ત્રગંધોયજમાનોમાન
સ્તોકેદિતિવિમૂર્તિધૃત્વા મુપ્યદેવતાપૂજનવિસર્જનશ્રેયોગ્રહણદક્ષિણાદાનાનિકુર્યાત્ શતંતદર્થદશવાપ્રાહ્ણ
ણાન્મોજયેદિતિસંક્ષેપઃ ॥

અભુક્તભૂળાં જન્મ થયેલો હોય તો આઠ વર્ષપર્યંત બાળકનો ત્યાગ કરી પછી શાંતિ કરવી.
અભુક્તભૂળ કરતાં અન્ય ભૂળમાં જન્મ થયો હોય તો બારમે દિવસે, અથવા ફરી સમીપે આવનારા
એવા ભૂળ નક્ષત્રેયુક્ત શુભ દિવસે, અથવા બીજે શુભ દિવસે ગોપ્રસવ શાંતિ કરી “અથ શિશોમૂલ-
પ્રથમચરણોત્પત્તિસ્તુચિતારિષ્ટનિરાસાર્થં સપ્રહમસ્તાં શાંતિં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરવો. બીજા, ત્રીજા
કે ચોથા ચરણમાં જન્મ થયો હોય તો સંકલ્પમાં તેવો ઉચ્ચાર કરવો. પ્રજ્ઞા અને સદૃશ્ય એ કરવા
અથવા ન કરવા એમ છે. ઋત્વિજ આઠ અથવા ચાર જોઈએ. મધ્ય કલશ ઉપર સુવર્ણની પ્રતિ-
મામાં રુદ્ર દેવતાનું આવાહનાદિક કરવું. તે મધ્ય કલશની ચાર દિશાએ ચાર કલશ સ્થાપન કરી તે
કલશ ઉપર ચોખાના પુંખમાં વરુણની પૂજા કરવી. અથવા મધ્ય કલશ ઉપર પ્રતિમામાં રુદ્રની પૂજા
કરવી, અને તેની ઉત્તર તરફ કલશ ઉપર વરુણની પૂજા કરવી, એ રીતે બે કલશ સ્થાપવા, રુદ્ર-
કલશની ઉત્તર તરફના કલશ ઉપરની પ્રતિમાઓમાં નિર્ઋતિ, ઇંદ્ર અને અપ્ એ દેવતાઓનું આવા-
હન કરી કમળનાં ચોવીશ દલમાં ઉત્તરાધાદાયથી અનુરાધાપર્યંત જે ચોવીશ નક્ષત્ર તેમના વિષેદેવા
આદિ ચોવીશ દેવતાઓનું તંડુળના પુંખ ઇલાદિક ઉપર આવાહન કરી આઠ દિશાઓમાં ઇંદ્રાદિક આઠ
લોકપાલનું આવાહન કરી સર્વની પૂજા કરવી. આગ્નિ અને ગ્રહોનાં સ્થાપન ઇલાદિક કરી યથા પછી
અન્વાધાન કરવું. તે આ રીતે,—“અર્કાદિગ્રહાન્ સમિચ્છર્વાજ્યાહુતિમિઃ નિકૃતિં પ્રતિદ્રવ્યં અષ્ટોત્તર-
શતસંખ્યામિષ્ટૃતમિષ્ટપાયસસમિદાજ્યચર્વાહુતિમિઃ યદ્વા પાયસેનાષ્ટોત્તરશતસંખ્યયા સમિદાજ્યચદ-
મિષ્ટપાદિશતિસંખ્યયા ઇંદ્રમપશ્વ પ્રતિદ્રવ્યમષ્ટાદિશતિસંખ્યપાયસસમિદાજ્યચર્વાહુતિમિર્વિશ્વેદેવાદિ-
ચતુર્વિશતિદેવતા અષ્ટાષ્ટાપાયસાહુતિમિઃ રક્ષોહણમશ્નિકુણ્વપાજેતિપંચદશઋગ્નિઃ પ્રત્યુચમષ્ટાષ્ટસં-
ખ્યકુસરાહુતિમિઃ ૧૨૦ સવિતારં દુર્ગાં જ્યંવકં કવીન્ દુર્ગાં વાસ્તોસ્પતિં અગ્નિં ક્ષેત્રપાલં મિત્રાવરુણા-
ઘ્નિષ્ણાષ્ટાષ્ટકુસરાહુતિમિઃ અગ્નિં હિરણ્યવર્ણામિતિ પંચદશઋગ્નિઃ પ્રત્યુચમષ્ટાષ્ટસમિદાજ્યચર્વાહુતિમિઃ
સોમં પ્રયોદશપાયસાહુતિમિઃ રુદ્રંસુરાર્જં ચતુર્ગૃહીતાજ્યેનાર્ગિં વાયું સૂર્યં પ્રજાપતિં ચાજ્યેન શેપેણ
સ્વિષ્ટકૃતમિત્યાદિ,” એ રીતે અન્વાધાન કરવું. અન્વાધાનવિષે ન્યહાં ‘કવીન્’ એવું કહ્યું છે ત્યાં
‘ઋત્વિકૃત્તુતિ’ એવો ઉદ્દેશ કરવો એમ મયૂખાદિક ગ્રંથોમાં છે. ત્રણ સૂપડામાં નિર્વાપિ એટલે
ચોખા લેવા. તેમાં પ્રથમ સૂપડામાં પાયસમાટે મંત્રરહિત બાર મૂઠી ચોખા નિકૃતિ, ઇંદ્ર અને અપ્ એ
ત્રણ દેવતાઓને ઉદ્દેશે લેવા. બીજા સૂપડામાં ચર માટે તેજ ત્રણ દેવતાને ઉદ્દેશે બાર મૂઠી લેવા.
ફરી પ્રથમના સૂપડામાં (૯૬) મૂઠી ચોખા પાયસમાટે લેવા. ત્રીજા સૂપડામાં કૃસરમાટે (૪૪) મૂઠી લેવા.
ફરી બીજામાં ચાર મૂઠી લેવા, ફરી પ્રથમના સૂપડામાં સોમ દેવતામાટે ચાર મૂઠી લેવા. ચાર પછી
ત્રણ સૂપડામાં સર્વ આહુતિને પુરા પડે એટલા ચોખા લઈ જેટલી જેટલી મૂઠી ચોખા લીધા હોય
તેટલી સંખ્યા પ્રમાણે જુદા જુદા ઘોઘ ત્રણ પાત્રમાં ત્રણે ચર રાંધવા. તિલસહિત ચોખાનો પાક
કરવો એટલે કૃસર થાય છે. ગ્રહના હોમમાટે ચર લેવા તે ઘરમાં રાંધેલો લેવો. નિકૃતિ આદિ આઠ
દેવતામાટે ચોખા જે કમવડે લીધા હોય તેજ કમવડે તેનો પાક કરવો, એમ સર્વ ગ્રંથોમાં કહ્યું
છે, માટે ઘરમાં રાંધેલા અન્નમાંજ તિલ અથવા દધિમિશ્રિત કરી કૃસર અને પાયસ ઇલાદિક સિદ્ધ

કર્યા, એ રીતે પ્રભાદ અથવા આલસ્ય ઇલાદિકવડે કીધેલું જે કર્મ તે અર્થજ થાય છે. સાર પછી હોમને રામયે યજમાને દ્રવ્યનો ભાગ કરવો. તે આ રીતે;—“પતાવત્સંધ્યાહુતિપર્યાંતં સમિદાજ્યચરુ-
દ્રવ્યમાદિત્યાદિનવવ્રતેભ્યો ન મમ ॥ એવમધિદેવતાદિભ્યઃ ॥ તતોડ્યોત્તરશતસંધ્યાહુતિપર્યાંતં ઘૃત-
મિશ્રિપાયસં અષ્ટોત્તરશતાહુતીનામષ્ટાવિંશત્યાહુતીનાં વા પર્યાંતં સમિદાજ્યચર્વાત્મકદ્રવ્યત્રયમિદં નિ-
ર્ઋતયે ન મમ ॥ અષ્ટાવિંશત્યાહુતિપર્યાંતં પાયસસમિચર્વાજ્યમિદંદ્રાવ્ય ન મમ ॥ એવમગ્ન્યઃ ॥ અષ્ટાઘાહુતિ-
પર્યાંતં પાયસં વિશ્વેભ્યો દેવેભ્યો ૧ વિષ્ણવે ૨ વસુભ્યો ૩ વરુણાય ૪ અજૈકપદે ૫ અહયેવુધ્યાય ૬ પૂર્ણે
૭ અશ્વિભ્યાં ૮ યમાય ૯ અગ્નયે ૧૦ પ્રજાપતયે ૧૧ સોમાય ૧૨ રુદ્રાય ૧૩ અદિત્યે ૧૪ વૃહસ્પતયે ૧૫
સર્પેભ્યઃ ૧૬ પિતૃભ્યઃ ૧૭ મૃગાય ૧૮ અર્યમ્ને ૧૯ સવિત્રે ૨૦ ત્વષ્ટ્રે ૨૧ વાયવે ૨૨ દંદ્રાગ્નિભ્યાં ૨૩
મિત્રાય ૨૪ ન મમ ॥ વિંશત્યાધિકશતાહુતિપર્યાંતં હુસરં રક્ષોઽગ્નયે ન મમ ॥ અષ્ટાઘાહુતિ-
પર્યાંતં હુસરં સવિત્રે દુર્ગાયે જ્યંઘકાય કવિભ્યો દુર્ગાયૈ વાસ્તોષ્પતયેડગ્નયે ક્ષેત્રપાલાય મિત્રાવરુણા-
ભ્યામગ્નયે ચ ન મમ ॥ પ્રતિદ્રવ્યં વિંશત્યાધિકશતાહુતિપર્યાંત્તાનિ સમિચર્વાજ્યાનિ શ્રિયૈ ન મમ ॥
ત્રયોદશાહુતિપર્યાંતં પાયસં સોમાય ચતુર્ગૃહીતાજ્યં રુદ્રાયસ્વરાજે એકૈકાહુતિપર્યાંતમાજ્યં અગ્નયે વાયવે
સૂર્યાય પ્રજાપતયે ચ ન મમ,” એ પ્રમાણે વિસ્તારસહિત તે તે દ્રવ્યની સખ્યા અને દેવતા એ બન્નેનો
ઉચ્ચાર કરી સર્વત્ર ભાગ કરવો. કોઈ અથકાર તો, “ઈદં ડપકલ્પિતમન્વાધાનોક્તદ્રવ્યજાતમન્વાધા-
નોક્તાહુતિસંધ્યાપર્યાંતમન્વાધાનોક્તાભ્યો યજ્યમાણાભ્યો દેવતાભ્યો ન મમ” આ પ્રમાણે સંક્ષેપ રીતે
ભાગ કરેછે. સાર પછી શ્રેહોના મંત્રવડે અને નિર્ઋતિ ઇલાદિક દેવતાઓના મંત્રવડે યથાયોગ્ય હોમ
કરી અહપૂન, સ્વિષ્ટકૃત્, પ્રાયશ્ચિત્તહોમ, બલિદાન, પૂર્ણાહુતિ, પ્રણીતાપાત્રતું વિસર્જન ઇલાદિ, અને
બહ્નિપૂન એટલાપર્યંત કર્મ થયા પછી યજમાન ઇલાદિકને આભિષેક કરવો. પછી યજમાને શ્વેત વસ્ત્ર,
અને ઘડન ધારણ કરી “માનસ્તોકે” એ મંત્રવડે વિભૂતિ ધારણ કરી સુખ્ય દેવતાતું પૂજન,
વિસર્જન, શ્રેષ્ઠાહણ, અને દક્ષિણાદાન એ કર્મ કરવાં, પછી સો, પચાસ અથવા દશ બ્રાહ્મણભોજન
કરાવવાં. એ રીતે સંક્ષેપ કહ્યો.

તત્રાશ્લેષાકલમ્ ॥ આશ્લેષાયાઃક્રમેણપંચસત્તદ્વિનિચતુરૈકાદશપદનવપંચેતિવશધાવિભક્તના
હીપુક્રમેણ રાજ્યંપિતુનાશોમાતુનાશઃકામમોગ-પિતૃમર્કિચર્લંહિંસકલંચ્યાગોમોગોધનમિત્તિકલાનિ અથ
પાદવિભાગેનફલં તત્રાષ્ટપાદ-શુભઃ ઢિતીયેપાદેધનસ્યનાશઃ તૃતીયેમાતુઃ ચતુર્થેપિતુઃ આશ્લેષાંસપાદ
ત્રયજાતકન્યાશ્ચશ્ર્દ્ધંતિ એવંચરોપિઅંત્યપાદત્રયજ-સશ્ચશ્ર્દ્ધંતિ આશ્લેષાસર્વપાદેપુશાંતિઃકાર્યાપ્રયત્નતઃ
જાતસદ્વાદશાહેતુશાંતિકર્મસમાચરેત્ અસંમથેતુજન્મર્ક્ષેઅન્યસિન્વાશુમેદિને ॥

હવે આશ્લેષા શાંતિ કહે છે.

આશ્લેષા નક્ષત્રતું ક્ષણ કહે છે.—આશ્લેષા નક્ષત્રની એકદર ઘડી સાઠ લેખી તેનો, પ્રથમ
ભાગ પાંચ ઘડી, બીજો સાત ઘડી, ત્રીજો બે ઘડી, ચોથો ત્રણ ઘડી, પાંચમો ચાર ઘડી, છઠ્ઠા
આઠ ઘડી, સાતમો અગીયાર ઘડી, આઠમો છ ઘડી, નવમો નવ ઘડી, અને દશમો પાંચ ઘડી,
એ રીતે દશ ભાગ કરી જે ભાગમાં જન્મ થાય તે પ્રમાણે ક્રમથી રાત્ર્ય, પિતાનો નાશ, માતાનો
નાશ, કામભોગ, પિતૃભક્તિ, બલ, હિંસકપણું, ભાગ, ભોગ, અને ધન, એ ક્ષણ જાણવાં. હવે પાદ-
વિભાગ પ્રમાણે ક્ષણ કહે છે. આશ્લેષાનો પ્રથમ પાદ શુભ છે, બીજા પાદમાં ધનનાશ, ત્રીજા
પાદમાં માતાનો નાશ, ચોથા પાદમાં પિતાનો નાશ. આશ્લેષાના છેવટના ત્રણ ચરણમાં ઉત્પન્ન થયેલી
કન્યા સામુદો નાશ કરેછે. એ રીતે વર પણ આશ્લેષાના છેલ્લા ત્રણ પાદમાં જન્મ પામશે હોય તો
પોતાની સામુદો નાશ કરે છે. “આશ્લેષા નક્ષત્રના કોઈ પણ પાદમાં જન્મ થાય તો તેની શાંતિ
પ્રયત્નપૂર્વક કરવી. તે શાંતિ જન્મ દિવસથી બારમે દિવસે કરવી અને તેમ ન થાય તો જન્મ નક્ષત્રે
અથવા બીજે કોઈ શુભ દિવસ લેઈ તે દિવસે કરવી.”

અધોક્કાલેગોમુપપ્રસવંકૃત્વા અસ્યશિશોરાશ્લેષાજનનચ્ચિત્તસર્વારિષ્ટપરિહારેત્યાદિસંકલ્પંકૃત્વા
મૂલદાંતિચત્તુર્મદયેરુદ્રચરણોદ્ધૌસંપૂજ્ય ચતુર્વિંશતિદલપદાસ્યકુંભેપ્રતિમાયામાશ્લેષાધિપતીન્ સર્પાના
વારા તદ્દક્ષિણપુષ્પદેવતાંવૃદ્ધસ્પતિમુત્તમઘાદેવતાંપિતૃશ્વાવાતલદલેપુષ્પદલમારમ્ય પ્રાદક્ષિણ્યેનપૂર્વા

ધિપતિભગાદિપુનર્વસુદેવતાદિતિપર્યંતચતુર્વિંશતિદેવતાવાહનાદિકુર્યાત્ કૌસ્તુમેતુ તૈત્તિરીયકર્મત્રૈપુ
ષ્યમઘાદિપૂર્વાદિનક્ષત્રાણામેવાવાહનમુક્તનતુનક્ષત્રદેવતાનાં વતોલોકપાલાનાવાહ્યાવાહિતસર્વદેવતાઃ
સંપૂજ્યાન્નિમિત્તપ્રતિષ્ઠાપ્યાન્વાદધ્યાત્ આદિત્યાદિઅઘાદિદેવતાં પ્રધાનદેવતાઃ સર્વાન્ પ્રતિદ્રવ્યમણો
ચરશતસંખ્યમણિવિંશતિસંખ્યાઘૃતમિથપાયસસમિદાજ્યચર્વાદુતિમિઃ વૃહસ્પતિપિતૃન્શ્વાણાવિંશતિસં
ખ્યમણસંખ્યાતૈરેવદ્રવ્યૈર્મંગાદિચતુર્વિંશતિદેવતાઃ અષ્ટાષ્ટપાયસાદુતિમિઃ રક્ષોહણમિત્યાદિશેષદેવતા
નિર્દેશોમૂલશાંતિવત્ તદ્વદેવપાયસકુસરચરુગાંધર્પણહવિસ્ત્યાગશ્ચકાર્યઃ કૌસ્તુભોક્તપ્રધાનદેવતામં
ત્રૈસ્તત્તત્ત્વોમઃ શેષમૂલશાંતિવત્ ॥

હવે પ્રથમ કહેલા સમયે ગોચુખપ્રસવ શાંતિ કરી “અસ્ય શિશોઃ આત્મેપાજનનસૂચિતસર્વા-
રિષ્ટપરિહારદ્વારા ધીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે,” ઇત્યાદિ સકલ કરી મૂલશાંતિની પેઠે બે કલશની ઉપર રુદ્ર
અને વરુણ એ બે દેવની પૂજા કરી ચોવીસ દલવાળું કમળ કાઢી તેના મધ્યમાં કલશ સ્થાપન
કરી તે કલશ ઉપર પ્રતિભામાં આત્મેષા નક્ષત્રના સર્પ દેવતાઓનું આવાહન કરી તેની દક્ષિણ તરફ
પુષ્ય નક્ષત્રના દેવ જે બૃહસ્પતિ તેનું અને ઉત્તર તરફ મઘા નક્ષત્રના દેવ જે પિતૃ તેનું આવાહન
કરી ચોવીસ દલમાં પૂર્વ દલથી આરંભ કરી પ્રદક્ષિણા કરી પ્રમાણે પૂર્વા નક્ષત્રના દેવ જે ભગ
લાહાંથી આરંભ કરી પુનર્વસુ નક્ષત્રની દેવતા અદિતિપર્યંત ચોવીસ દેવતાઓનું આવાહન ઇત્યાદિક
કરવું. કૌસ્તુભમાં તો, પુષ્ય, મઘા આદિ લઈ પૂર્વાદિક નક્ષત્રોનુંજ આવાહન કરવાનું કહ્યું છે, નક્ષત્રોના
દેવતાઓનું આવાહન કરવાનું કહ્યું નથી. પછી આઠ દિક્પાલનું આવાહન કરી આવાહન કરેલા સર્વ
દેવનું પૂજન કરી અગ્નિ અને બ્રહ્મ એની સ્થાપના કરી અન્વાધાન કરવું. આદિત્યાદિ બ્રહ્માના અન્વા-
ધાનનો ઉદ્દેશ કરી પ્રધાન દેવતાનું અન્વાધાન કરવું, તે આ રીતે;—“પ્રધાનદેવતાઃ સર્વાન્ પ્રતિદ્ર-
વ્યમણોચરશતસંખ્યમણિવિંશતિસંખ્યં ઘા ઘૃતમિથપાયસસમિદાજ્યચર્વાદુતિમિઃ વૃહસ્પતિ પિતૃન્શ્વાણા-
વિંશતિસંખ્યમણસંખ્યં ઘા તૈરેવ દ્રવ્યૈર્મંગાદિચતુર્વિંશતિદેવતાઃ અષ્ટાષ્ટપાયસાદુતિમિઃ રક્ષોહણમિ-
ત્યાદિ.” બીજા રહેલા દેવતાઓનો નિર્દેશ મૂલશાંતિ પ્રમાણે કરવો. પાયસ, કુસર અને ચરુ એ રાંધી
તયાર કરવાં અને હવિને ભાગ તે પાણી મૂલશાંતિ પ્રમાણેજ કરવો. કૌસ્તુભમાં કહેલા પ્રધાન દેવતાના
જે મત્ર તેવરજ તે તે દેવતાને અર્પે હોમ કરવો. બાકી સઘળું કર્મ મૂલશાંતિ પ્રમાણે બાણવું.

અધ્યયેષ્ઠાનક્ષત્રફલમ્ ॥ જ્યેષ્ઠાપાદશભાગેપુઆયેમાતામહીમૃતિઃ માતામહંદ્વિતીયેષ્ઠતૃતીયે-
હંતિમાતુલં તુર્યંજાતોમાતરંચંદ્રહંત્યાત્માનંતુપંચમે ગોત્રજાન્વષ્ટભાગેચસત્તમેતૂર્મયંકુલં અષ્ટમેસ્વામજંહં
તિનવમેશ્વશુરંતથા દશમાંશકજાતસ્તુસર્વહંતિશિશુર્ધુવં જ્યેષ્ઠેતુપુમાન્જાતોજ્યેષ્ઠન્નાતુર્વિનાશકઃ
જ્યેષ્ઠેકન્યકાજાતાહંતિશીર્ષંઘવામ્રજં પાદત્રયેજાતનરોજ્યેષ્ઠોપ્યત્રપ્રજાયતે જ્યેષ્ઠાંસ્પાદજાતસ્તુપિ-
તુઃસ્વસ્યચનાશકઃ ॥

જન્મ સમયે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર હોય તો તેનું ફળ કહે છે.

જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રની એકદર સાઠ ઘડી લેખી તેના સગાન દશ ભાગ કરવા, એટલે છ છ ઘડીને
એક એક ભાગ થયો, તેના પ્રથમ ભાગમાં જન્મ થાય તો માતામહી (માની માતા)નું મૃત્યુ થાય.
બીજા ભાગમાં જન્મ થાય તો માતામહી (માના પિતા)નું મરણ. ત્રીજા ભાગમાં માતાનું મૃત્યુ,
પાંચમા ભાગમાં પોતાનું (બાળકનું) મૃત્યુ. છઠ્ઠા ભાગમાં ગોત્રજ પુરુષોનો નાશ થાય છે. સાતમા
ભાગમાં જન્મ થાય તો માતાનાં અને પિતાનાં બન્ને કુલનો નાશ. આઠમા ભાગમાં મ્હોટા ભાઈનો
નાશ. નવમા ભાગમાં સસરાનો નાશ અને દશમા ભાગમાં જન્મ થાય તો તે બાળક અવરથ સઘળું
નાશ કરે છે. જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં પુત્ર જન્મ પામે તો તે પોતાના મ્હોટા ભાઈનો નાશ કરે છે. જ્યેષ્ઠા
નક્ષત્રમાં કન્યાનો જન્મ થાય તો તે જેઠ (વરના મ્હોટા ભાઈ)ને શીઘ્ર મારે છે. જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રના
પ્રથમના ત્રણ ચરણમાં પુત્ર જન્મ થાય તો તે એક પણ છે. જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રના ચોથા ચરણમાં પુત્ર
જન્મ થાય તો તે પિતાનો અને પોતાનો નાશ કરનારો થાય છે.

દ્વાદશાદેશાંત્યુક્તશુભદિનેવા ગોપ્રસવશાંતિરુત્વાસ્યશિશોર્જ્યેષ્ઠર્જનનસૂચિતસર્વારિષ્ટપરિહારદ્વારે
ત્યાદિસંકલ્પ્ય મધ્યકલશેસુવર્ણપ્રતિમાયાંશચીસહિતમૈરાવતારુદ્ધમિદં લોકપાલાંશ્ચાવાહ રક્તચક્ષુઃ

યશસ્કુલીનૈવેદ્યસહિતપોડશોષચારૈઃ પૂજયેત્ તસ્યચતુર્દિક્ષુકુંભચતુષ્ટયંતત્પૂર્વમધ્યમમાગેશતચ્છિદ્રંચનિ
ધાયપૂર્ણપાત્રયુતેપુફલાદૌચરુણાવાહનપૂજનાદિ અન્વાધાને પ્રહાન્વાધાનાંતિ દંદ્રં પલાશસમિદાજ્યચરુ
દ્રવ્યૈઃ પ્રતિદ્રવ્યમષ્ટોત્તરશતસંસ્વયાદંદ્રાયેન્દોમસ્ત્વત્તદ્વિતિમંત્રેણ પ્રજાપતિમષ્ટોત્તરશતતિલાહુતિમિઃ
સમસ્તવ્યાદ્વિતિમંત્રેણ શોષેણ સ્વિષ્ટકૃતમિત્યાદિ અષ્ટોત્તરશતંબ્રાહ્મણાન્મોજયેત્ इति જ્યેષ્ઠાશાંતિસંક્ષેપઃ ॥

હવે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રની શાંતિ કહે છે.

આરમે દિવસે અથવા શાંતિભાટે કહેલા શુભ દિવસે ગોપ્રસવ શાંતિ કરી, “અત્ય શિશોજ્યેષ્ઠ-
ર્ક્ષજનનસૂચિતસર્વારિષ્ટપરિહારદ્વારા” ઇત્યાદિક સંકલ્પ કરી મધ્યમ કલશ ઉપર ચુરખુંની પ્રતિમામાં
ઈંદ્રાણી સહિત ઐરાવત હાથી ઉપર બેઠેલા એવા ઈંદ્રતું અને બીજા લોકપાલોતું આવાહન કરી બે રાતાં
વસ્ત્ર અને સંકુધી (પુરી=ચકુધી)તું નેવેદ્ય તેણે સહિત પોડશોષપચારવડે પૂજા કરવી, તે કલશની
આર દિશામાં આર કલશ, અને તેની પૂર્વ તરફ મધ્યમાં શતચ્છિદ્ર કલશ, એમ પાંચ કલશ સ્થાપન
કરી તેની ઉપર પૂર્ણપાત્ર સખી ઇંદ્રાદિકમાં વરણતું આવાહન, પૂજન ઇત્યાદિક કરવાં. અન્વાધાનમાં
અહતું અન્વાધાન થયા પછી “ઈંદ્રં પલાશસમિદાજ્યચરુદ્રવ્યૈઃ પ્રતિદ્રવ્યમષ્ટોત્તરશતસંસ્વયા દંદ્રાયેન્-
દોમસ્ત્વત્તદ્વિતિ મંત્રેણ પ્રજાપતિમષ્ટોત્તરશતતિલાહુતિમિઃ સમસ્તવ્યાદ્વિતિમંત્રેણ શોષેણ સ્વિષ્ટકૃતં,”
ઇત્યાદિક અન્વાધાન કરવું. એકસો આઠ આહણુઓજન કરાવવાં. એ રીતે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રની શાંતિનો
સંક્ષેપ કહ્યો.

ચિત્રાષ્ટોષેપુષ્યમધ્યેદિપાદેપૂર્વાપાઠાધિષ્ઠ્યપાદેતૃતીયે જાતઃપુત્રઔચરારધેવિધતેપિત્રોન્નાંતુઃસ્વસ્ત્ય
ચાપિપ્રણાસં ઉત્તરાફલગુન્યાધપાદેશ્વયથેઃ અત્રેત્યંભાતિ ચિત્રાપૂર્વાર્ધેજાતસ્વગોપ્રસવંકૃત્વાનક્ષત્રાધિ
પતિપ્રતિમાસંપૂજ્ય અજ્ઞાતાંકાર્યં એવંપુષ્યદ્વિતીયતૃતીયપાદયોર્જનનેગોપ્રસવનક્ષત્રાધિપૂજાગોવાનાનિ
કાર્યાણિ ઉત્તરાફલગુનીપ્રથમપાદેજનનેનક્ષત્રાધિપૂજાતિલપાત્રદાનંચકુર્યાત્ એવંપૂર્વાપાઠાતૃતીયપાદે
જનનેનક્ષત્રેશપૂજાકાંચનદાનં મધ્યાપ્રથમપાદેજનનેનમૂલવત્ફલં તત્રગોપ્રસવનક્ષત્રેશપૂજનપ્રહમલ્ખાઃ કાર્યાઃ
મધ્યાપાઠાઘટિદ્વિપજનનેનક્ષત્રગંડાંતશાંતિરપિ રેવત્યંતઘટિદ્વયેગ્નિવ્યાઘ્રયજનનેનક્ષત્રગંડાંતશાં
તિગોપ્રસવપ્રહમલ્ખાઃ કાર્યાઃ રેવત્યશ્ચિન્ચોરિતરખાગેપુમધાંતિમપાદત્રયેચદોષયિશેપાનુકેર્નશાંત્યાદિકં
એવંવિશાઘાચતુર્થપાદેજનનેશાલકદેવચરનાશાદિદુષ્ફલોક્તેપ્રહમલ્ખાઃ કાર્યાઃ યજ્ઞકાલેદુષ્ફલમુકંદશાંતિ
ર્નોકા તત્રપ્રહમલ્ખાદિકમલાકરોક્તેઃ એવમિતરચાપ્યૂહાં इति નક્ષત્રજ્ઞાંતયઃ ॥

“ચિત્રા નક્ષત્રતું પૂર્વાર્ધ, પુષ્ય નક્ષત્રના મધ્યના બે પાદ, પૂર્વાપાઠા નક્ષત્રનો ત્રીજો પાદ; અને
ઉત્તરનો પ્રથમ પાદ એએમાં જન્મ થાય તો તે પુત્ર ક્રમે કરી માતા, પિતા, ભાઈ અને પોતે
એમનો નાશ કરે છે.” ઉત્તરાફલગુની નક્ષત્રતું પ્રથમ ચરણ, એમ સમજવું, એમાં એવો વિચાર
ભાસેછે—ચિત્રા નક્ષત્રના પૂર્વાર્ધમાં જન્મ થાય તો ગોપ્રસવ કરી નક્ષત્ર દેવતાની પ્રતિમાતું પૂજન કરી
અળ (બકરી)તું દાન કરવું. એ પ્રમાણે પુષ્યના બીજા અથવા ત્રીજા પાદમાં જન્મ થયો હોય તો
ગોપ્રસવ, નક્ષત્ર દેવતાની પૂજા, અને ગોદાન કરવાં. ઉત્તરાફલગુનીનાં પ્રથમ પાદમાં જન્મ થયો
હોય તો નક્ષત્ર દેવતાની પૂજા અને તિલપાત્રતું દાન કરવું.—એ રીતે પૂર્વાપાઠાના ત્રીજા ચરણમાં
જન્મ થાય તો નક્ષત્રદેવતાની પૂજા અને ચુવલુંદાન એ કરવું. મધ્યાના પ્રથમ પાદમાં જન્મ થયો
હોય તો મૂળ નક્ષત્રપ્રમાણે ક્ષણ થાય છે, માટે લઈને ગોપ્રસવ, નક્ષત્રદેવતાની પૂજા, અને અહયજ્ઞ એ
કરવાં. મધ્યાની પ્રથમની બે ઘડીમાં જન્મ થયો હોય તો નક્ષત્રગંડાંતની શાંતિ પણ કરવી. રેવતી
નક્ષત્રની છેઠ્ઠી બે ઘડી અથવા અધિનીની પ્રથમની બે ઘડી, તેમાં જન્મ થાય તો નક્ષત્રગંડાંતશાંતિ,
ગોપ્રસવ, અને અહયજ્ઞ એ સઘળાં કરવાં. રેવતી અને અધિની એના બીજા ભાગોમાં અને મધ્યા
નક્ષત્રના છેઠ્ઠા ત્રણ ચરણમાં જન્મ થાય તો તેમાં દોષ વિશેષ (અશુક દોષ) નાં કહેનારાં વચન નથી
માટે શાંતિ ઇત્યાદિક કરવાતું કારણ નથી. એજ રીતે વિશાખાના ચોથા ચરણમાં જન્મ થાય તો
સાળો, અને દેર એનો નાશ થાય છે ઇત્યાદિક દુષ્ટ ક્ષણ કહ્યાં છે. માટે અહયજ્ઞ કરવો. કારણ કે
સમયવિષે દુષ્ટ ક્ષણ કહ્યું, અને તેની શાંતિ કહી નથી લઈને અહયજ્ઞ કરવો, એવું કમલાકરતું વચન
છે. એ રીતે આન્યત્ર પણ જાણવું. એ પ્રકારે નક્ષત્રની શાંતિ સમાપ્ત થઈ.

અથવ્યતીપાતવૈધૃતિસંક્રાંતિશાંતિઃ ॥ કુમારજન્મકાલેતુવ્યતીપાતશ્રવૈધૃતિઃ સંક્રમશ્ચરે સ્ત્રજાતોદારિદ્યકારકઃ અગ્નિયંમૃત્યુમાપ્રોતિનાત્રકાર્યાવિચારણા સ્ત્રીણાંચશોકદુઃખંચસર્વનાશક રોમવેત્ ગોમુખપ્રસવંકુર્યોચ્છાંતિચસનવપ્રદાં ઉત્કાલેસંકલ્પાદિકંકૃત્વા પંચદ્રોણપરિમિતવીહિરાંશિ કૃત્વા તદુપરિસાર્ધદ્રોણદ્વયમિતતંડુલરાશિતદુપરિસપાદદ્રોણપરિમિતતિલરાશિચકૃત્વાતિલરાશૌવિ ધિનાસ્થાપિતકુંભે સૌવર્ણપ્રતિમાયાંસૂર્યમાવાહ્યતદ્દક્ષિણોત્તરયોરગ્નિરુદ્રાવાચાહ્યતિસ્રોદેવતાઃવ્યતીપાત શાંતૌસંક્રાંતિશાંતૌચપૂજયેત્ વ્યતીપાતસંક્રાંત્યોર્જનનેવ્યતીપાતસંક્રાંતિશાંતિતંત્રેણસંકલ્પ્યકૈવશાંતિઃ કાર્યા અન્નપૂજાહોમાદેઃપ્રસંગસિદ્ધિઃ દ્વિગુણોવાપ્રધાનહોમશ્ચિત્તામાતિ પ્રહૃષીઠદેવતાન્યાધાનાંતે સૂર્યંચ સૂર્યોવૃહદિતિમંત્રેણસમિદાજ્યચર્વાહુતિમિઃ પ્રતિદ્રવ્યમષ્ટોત્તરશતસંખ્યામિઃ અગ્નિરુદ્રંચ તૈરેવ દ્રવ્યૈઃ પ્રત્યેકમષ્ટાવિંશતિસંખ્યાહુતિમિરગ્નિદૂતમિતિજ્યંબકમિતિમંત્રાભ્યાંમૃત્યુંજયમષ્ટોત્તરશતતિલાહુતિમિઃ શેપેણે સ્પાદિ અભિષેકાંતેગોવત્સલ્પણાદિદેવતાશતંબ્રાહ્મણાન્મોજયેત્ ઇતિવ્યતીપાતવૈધૃતિસંક્રાંતિશાંતિઃ ॥

હવે વ્યતીપાત, વૈધૃતિ અને સંક્રાંતિ એમનાં ફળ અને શાંતિ કહે છે.

“પુત્રના જન્મ સમયે વ્યતીપાત, વૈધૃતિ અથવા સૂર્યસંક્રાંતિ હોય અને તેમાં જન્મ થાય તો દારિદ્ર્ય, દ્રવ્યનો નાશ અને તે બાળકનું મૃત્યુ થાય છે, એમાં સંશય નથી. સ્ત્રીયોને શોક અને દુઃખ થાય છે. તેમ તે બાળક સર્વનો નાશ કરનારો થાય છે, માટે ગોમુખપ્રસવ, અને નવઅહ સહિત શાંતિ કરવી.” ઉક્ત સમયે સંકલ્પાદિક કરી પાંચ દ્રોણુ પરિમિત શાળનો પુંજ કરી તે ઉપર અઢી દ્રોણુ પરિમિત ચોખાનો પુંજ કરી, તે ઉપર સત્ર દ્રોણુ પરિમિત તિલનો પુંજ કરી તે તિલના પુંજની ઉપર વિધિપૂર્વક કલશ સ્થાપન કરી તે કલશ ઉપર મુત્તપુંની પ્રતિમામાં સૂર્યનું આવાહન કરી તેની દક્ષિણ અને ઉત્તર તરફ અગ્નિ અને રુદ્ર એમનું આવાહન કરી એ ત્રણુ દેવતાઓનું વ્યતીપાતશાંતિ અને સંક્રાંતિશાંતિવિધે પૂજન કરવું. એકજ સમયે વ્યતીપાત અને સંક્રાંતિ એ બન્નેમાં જન્મ થાય તો વ્યતીપાતશાંતિ અને સંક્રાંતિશાંતિ એ બન્નેનો એકતંત્રે સંકલ્પ કરી એકજ શાંતિ કરવી. આ એકતંત્ર શાંતિમાં પૂજા, હોમ ઇલાદિકની પ્રસંગસિદ્ધિ એટલે એક કરવાથી જાતેની સિદ્ધિ થાય છે. અથવા પ્રધાન દેવતાનો હોમ બમણો કરવો એમ ભાસે છે. અહીંક ઉપર આવાહન કરેલા દેવતાઓનું અન્વાધાન ગયા પછી, “સૂર્યં ઉત્સૂર્યોવૃહદિતિમંત્રેણ સમિદાજ્યચર્વાહુતિમિઃ પ્રતિદ્રવ્યમષ્ટોત્તરશતસંખ્યામિઃ અગ્નિ રુદ્રં ચ તૈરેવ દ્રવ્યૈઃ પ્રત્યેકમષ્ટાવિંશતિસંખ્યાહુતિમિઃ અગ્નિ દૂતમિતિ જ્યંબકમિતિ મંત્રાભ્યાં મૃત્યુંજયમષ્ટોત્તરશતતિલાહુતિમિઃ શેપેણેસ્પાદિ.” આ પ્રમાણે અન્વાધાન કરવું. અનંતર અભિષેક કર્યા પછી ગાય, વસ અને મુવણુ ઇલાદિકનું દાન કરી સો ગ્રાહણુ-જોજન કરાવવાં. એ રીતે વ્યતીપાત, અને સંક્રાંતિની શાંતિ સમાપ્ત થઈ.

અથવૈધૃતિશાંતૌવિશેષઃ ॥ પૂર્વવદ્વીહિતંડુલતિલરાશૌસ્થાપિતકુંભેમધ્યેજ્યંબકમિતિમંત્રેણરુદ્રં દક્ષિણતઃઉત્સૂર્યંઇતિસૂર્યંઉત્તરતઃઆપ્યાયસ્વેતિસોમમાવાહ્યપૂજયેત્ અન્વાધાનેરુદ્રંસમિધર્વાગ્નૈઃપ્રતિદ્રવ્ય મષ્ટોત્તરશતસંખ્યાહુતિમિઃ સૂર્યસોમૌપ્રત્યેકમષ્ટાવિંશતિસંખ્યૈસ્તૈરેવ દ્રવ્યૈર્મૃત્યુંજયમષ્ટોત્તરશતહજ્જશતાન્ય તરસંખ્યતિલાહુતિમિઃ શેપેણેસ્પાદિ અન્વત્પૂર્વેવત્ સંક્રાંતિદિનેવૈધૃતિસત્ત્વેદેવતામેદાચ્છાંતિદયંપૃષ્ઠ કાર્યં ઇતિવૈધૃતિશાંતિઃ ॥

હવે વૈધૃતિશાંતિમાં વિશેષ પ્રકાર કહે છે.

પ્રથમ કલાપ્રમાણે શાળ, ચોખા અને તિલના પુંજ ઉપર કલશ સ્થાપન કરી તે કલશ ઉપર “જ્યંબકં” એ મંત્રવડે મધ્યમાં રુદ્ર દેવતાનું, તેની દક્ષિણ તરફ “ઉત્સૂર્યં” એ મંત્રવડે સૂર્યનું, અને ઉત્તર તરફ “આપ્યાયસ્વ” એ મંત્રવડે સોમનું આવાહન કરી પૂજા કરવી. પછી, “રુદ્રં સમિ-ધર્વાગ્નૈઃ પ્રતિદ્રવ્યમષ્ટોત્તરશતસંખ્યાહુતિમિઃ સૂર્યસોમૌ પ્રત્યેકમષ્ટાવિંશતિસંખ્યૈસ્તૈરેવ દ્રવ્યૈર્મૃત્યુંજયં અષ્ટોત્તરશતહજ્જશતાન્યતરસંખ્યતિલાહુતિમિઃ શેપેણેસ્પાદિ.” એ રીતે અન્વાધાન કરવું. બાકીનું કર્મ પ્રથમ પ્રમાણે કરવું. સંક્રાંતિને દિવસે વૈધૃતિ હોય તો બન્નેના દેવતા જુદા જુદા છે માટે બિન્ન બિન્ન બે શાંતિ કરવી. એ પ્રમાણે વૈધૃતિશાંતિના પ્રયોગ સમાપ્ત થયા.

અર્થેકનક્ષત્રજનનશાંતિઃ ॥ एकसिधेवनक्षत्रेभ्रात्रोर्वापितुपुत्रयोः प्रसुतिश्चेत्तयोर्मृत्युर्भवेदे कस्यनिश्चितः पितृनक्षत्रेमातृनक्षत्रेवाकन्यायाः पुत्रस्यवोत्पत्तौगोमुत्पन्नप्रसवंकृत्वाशांतिःकार्या सोदरभ्रा-
तृभगिन्योनक्षत्रेभ्रातृभगिन्यावोत्पत्तौगोप्रसवमकृत्वैवशांतिमात्रंकार्यं संकल्पेपित्रैकनक्षत्रोत्पत्तिसू-
चित्तिसर्वादिष्टेयाद्युहः कलशेरक्तवस्त्रेयस्त्रिचक्षत्रजन्मतत्रक्षत्रप्रतिमांतदक्षत्रदेवताप्रतिमांवा अग्निर्नः
पातुकृत्तिकाइत्यादितैत्तिरीयमंत्रैःपूजयेत् अन्वाधानेइदंनक्षत्रंअमुकानक्षत्रदेवतांवा समिधर्वाज्यैःप्र-
तिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्यंशेषेणेत्यादि अंतैययोरेकनक्षत्रेजन्मतयोरभिषेकः अत्रग्रहमखोनावश्यका
कचित्संपूजितहरिहरप्रतिमादानमप्युक्तम् ॥

હવે એક નક્ષત્રમાં જન્મ થયો હોય તેનાં ફળ અને શાંતિ કહે છે.

“એ ભાઈ અથવા પિતા પુત્ર એમના એકજ નક્ષત્રમાં જન્મ થયો હોય તો તે બેમાંની એકનું નિશ્ચય મૃત્યુ થાય છે.” પિતાના જન્મનક્ષત્રમાં અથવા માતાના જન્મનક્ષત્રમાં પુત્ર અથવા કન્યાનો જન્મ થાય તો ગોમુખપ્રસવ કરી એકનક્ષત્રજનની શાંતિ કરવી. સહોદર (સગા) ભાઈ અથવા બેહેનના જન્મનક્ષત્રમાં ભાઈ અથવા બેહેનની ઉત્પત્તિ થાય તો ગોપ્રસવ કર્યા વિનાજ શાંતિ માત્ર કરવી. સંકલ્પમાં “પિતૈકનક્ષત્રોત્પત્તિસૂચિત્તસર્વાદિષ્ટનિરસન,” ઇત્યાદિક ઉચ્ચાર કરવો. કલશમાં શતા વસ્ત્ર ઉપર, જે નક્ષત્રમાં જન્મ થયો હોય તે નક્ષત્રની પ્રતિમાનું અથવા તે નક્ષત્રના દેવતાની પ્રતિ-
માનું “અગ્નિર્નઃ પાતુ કૃત્તિકા” ઇત્યાદિ તૈત્તિરીય મંત્રવડે પૂજન કરવું. પછી અન્વાધાનવિધે “દ્વં નક્ષત્રં અમુકાં નક્ષત્રદેવતાં વા સમિધર્વાજ્યૈઃ પ્રતિદ્રવ્યમષ્ટોત્તરશતસંખ્યં શેષેણેત્યાદિ,” એવો ઊહ કરવો. છેવટે જેમના એક નક્ષત્રમાં જન્મ થયો હોય તેમની ઉપર અભિષેક કરવો. આ શાંતિમાં અહયરાની આવશ્યકતા નથી. કોઈ અંશમાં, પ્રતિમાવિધે હરિ, હરની પૂજા કરી તે પ્રતિમાનું દાન કરવું, એમ પણ કહ્યું છે.

અથગ્રહણશાંતિઃ ॥ ग्रहणेचंद्रसूर्यस्यप्रसुतिर्यदिजायते इत्यंसंजायतेयस्तुतस्यमृत्युर्नसंशयः
व्याधिपीडाचदारिद्र्यंशोकश्चकलहोमवेत् अगोमुत्पन्नप्रसवःकार्यइतिमाति ग्रहमखःकृताकृतः संकल्पे
सूर्यग्रहणकालिकप्रसुतिसूचितेत्याद्युहः ग्रहणकालिकनक्षत्रस्यनक्षत्रदेवतायाया हेमप्रतिमांसूर्यग्रहेसूर्य
संहेमप्रतिमांचंद्रग्रहेपजतंचंद्रविषंकृत्योभयत्रसीसेनराहोर्नांगाकृतंकृत्वा गोमयोपलितेशुचिदेशेभवेत्
घलोपरिदेवतात्रयपूजनं नात्रकलशस्थापनादि तत्रमध्येआकृष्णेनेतिसूर्यं दक्षिणतःसर्मानोरधश्चितराहुं
उत्तरतो नक्षत्रदेवतांपूजयेत् चंद्रग्रहेतुभाप्यायस्येतिमध्येचंद्रःपूज्यः पार्श्वयोराहुनक्षत्रदेवतेपूर्यंचत्
अन्वाधानेसूर्यग्रहेसूर्यंअर्कसमिदाज्यचरुतिलैः प्रत्येकंअष्टोत्तरशतसंख्ययाराहुंदूर्वाज्यचरुतिलैस्तावत्सं
ख्यैर्नक्षत्रदेवतांजलद्रव्यसमिदाज्यचरुतिलैस्तावत्संख्ययाशेषेणेत्यादि चंद्रग्रहेचंद्रंपालाशसमिदाज्य
चरुतिलैःशेषंपૂजयेत् अंतैग्रहफलशोदकेनपंचगव्यपंचत्यक्पंचपल्लावादिद्युतलૈકિકોदकेनचलૈકिकेनैव
वाभिषेकः वैधकालेजन्मनिर्णयशांतिः किंतुद्रष्टकालत्वाद्वाद्वाभिषेकःकार्यइतिमाति ॥

હવે ગ્રહણમાં જન્મ થાય તો તેનું ફળ અને શાંતિ કહે છે.

“ચંદ્ર અને સૂર્યના ગ્રહણ સમયે જન્મ થાય તો તે જન્મ પામનારાનું અવશ્ય મૃત્યુ થાય છે. શેઠપીઠ, દારિદ્ર્ય, શોક અને કલહ એ પણ થાય છે.” એ ગ્રહણશાંતિવિધે ગોમુખપ્રસવ કરવો એમ ભાસેછે. ગ્રહયરા કરો અથવા ન કરો એમ છે. સંકલ્પમાં, “સૂર્યગ્રહણકાલિકપ્રસુતિસૂચિત” ઇત્યાદિ ઉચ્ચાર કરવો. ગ્રહણ સમયે જે નક્ષત્ર હોય તેની અથવા તે નક્ષત્રના દેવતાની સુવર્ણ-
પ્રતિમા કરવી. સૂર્યગ્રહણ હોય તો સુવર્ણની સૂર્યપ્રતિમા, ચંદ્રગ્રહણ હોય તો રૂપાનું ચંદ્રખિંબ કરી ગળે ગ્રહણમાં સિસાની રાહુપ્રતિમા નાગને આકારે કરી છાણુવડે શુદ્ધ કરેલી પવિત્ર પૃથ્વી ઉપર એક વસ્ત્ર બિછાવી તે ઉપર ત્રણ દેવની પૂજા કરવી. ઈહાં કલશ સ્થાપન ઇત્યાદિ કરવું નહીં. તે વસ્ત્ર ઉપર મધ્યભાગમાં “આકૃષ્ણેન” એ મંત્રવડે સૂર્ય, તેની દક્ષિણ દિશાએ “સ્વાર્માનોરઘ” એ મંત્રવડે રાહુ, અને ઉત્તર તરફ નક્ષત્રદેવતા એપ્રમાણે ત્રણેનું આવાહન કરી પૂજન કરવું. ચંદ્રગ્રહણ હોય તો “આપ્યાયસ્વ” એ મંત્રવડે મધ્યભાગમાં ચંદ્રનું અને બન્ને પાસે રાહુ તથા નક્ષત્રદેવતાનું આવાહન પ્રથમની પેઠે કરી પૂજન કરવું. સૂર્યગ્રહણ હોય તો અન્વાધાનવિધે, “સૂર્ય અર્કસમિદા-

જ્યચરતિલે: પ્રત્યેકં અષ્ટોત્તરશતસંખ્યયા ચાહું દુર્વાજ્યચરતિલેસ્તાવત્સંખ્યૈર્નક્ષત્રદેવતાં જલવૃક્ષસમિ-
દાજ્યચરતિલેસ્તાવત્સંખ્યયા શેષેણેત્યાદિ,” એવો ઊહ કરવો. ચંદ્રગ્રહણુ હોય તો “ચંદ્રં પાલાશસમિ-
દાજ્યચરતિલે:” એટલો વિશેષ, બાકી કર્મ પ્રથમ પ્રમાણે બાળુનું. અંતે ગ્રહના કલશના જળવડે
અને પંચગવ્ય, પંચતવચા, અને પંચપક્ષવાદિ યુક્ત લૌકિક જળવડે અથવા કેવળ લૌકિક જળવડેજ
અભિષેક કરવો. ગ્રહણુના વેધ સમયે જન્મ થાય તો શાંતિ કરવીજ નહીં. પણ દુષ્ટ કાળ છે તેથી
દ્રાભિષેક કરવો એમ ભાસે છે.

અથનક્ષત્રગંગાંતશાંતિ: ॥ રેવત્યાશ્લેષાજ્યેષ્ઠાનક્ષત્રાણામંત્યઘટિદ્વયમશ્વિનીમધ્યમુલાનામાદ્યો
ઘટિદ્વયમિતિઘટિકાચતુષ્ટયમિતંત્રિવિધંનક્ષત્રગંગાંતં અશ્વિનીમધ્યમુલાનાંપૂર્વાર્ધવાધ્યતેપિતા પૂષાદિશ
ક્રપચાર્ધેજનનીવાપ્યતેશિશો: સર્વેપાંગંડજાતાનાંપરિત્યાગોવિધીયતે ધર્મયેદર્શનયાવત્તસ્યપાપ્માસિ
કંભવેત્ શાંતિર્વાપુષ્કલાકાર્યાસોમંત્રેણમક્ષિમાન્ અસ્યશિશોરેવત્યશ્વિનીસંધ્યાત્મકગંગાંતજનનસૂચિ
તારિદ્વિનિરાસાર્થેનક્ષત્રગંગાંતશાંતિકરિપ્યેત્યાદિસંકલ્પ: ગોમુખપ્રસવંકૃત્વાપોદશપલમપ્પલંવાચતુ:
પલંવાકાંસ્યપાત્રંનિધાય તસ્મિન્પાયસંપયોધાનિશિષ્ય તન્નચનીતપૂર્ણશંખનિધાય તસ્મિન્રાજતતંચંદ્રચિં
ર્ધસંસ્થાપ્ય સોમોદ્દમિતિધ્યાન્પૂર્વેકંચંદ્રમાપ્યાયસ્યેતિપૂજયેત્ પૂજાંતેઆપ્યાયસ્યેતિમંત્રસ્યસહસ્રંજપ: પ્ર
હમલ્લહોમ:કાર્ય: નામ્રપ્રધાનવેગતાહોમ: પ્રંથાંતરેતુતામ્રકલશેરાજતપ્રતિમાર્વાદૃહસ્પતિમંત્રેણવાગીશ્વ
રંસંપૂજ્ય તદુત્તરેકુંભચતુષ્ટયેપંષ્પહ્વાદિકંકુંકુમચંદનકુપ્તગોરોચનાનિશિષ્યવાયરુણપૂજયેદિત્યુક્તં આ
ચાર્યાય સદાંશસમૌકિકચંદ્રવાનં પ્રંથાંતરપક્ષેતામ્રપાત્રસહિતવાગીશ્વરવાનં આયુર્ધૃક્ષ્યર્થ્યસહસ્રાક્ષેણે
તિમંત્રજપ: દશાવરપ્રાહ્ણનમોજનંચેતિ ॥

હવે નક્ષત્રગંગાંત અને તેની શાંતિ કહે છે.

રેવતી, આશ્લેષા, અને જ્યેષ્ઠા એ ત્રણ નક્ષત્રોની છેલ્લી બે બે ઘડી; અશ્વિની, મધ્ય અને મૂળ
એ ત્રણ નક્ષત્રની પ્રથમની બે બે ઘડી એ રીતે ચાર ચાર ઘડીના ત્રણ પ્રકારના નક્ષત્રગંગાંત
થાય છે. “અશ્વિની, મધ્ય, અને મૂળ એમનાં, પૂર્વાર્ધમાં પુત્રનો જન્મ થાય તો પિતાને પીડા થાય છે.
રેવતી, આશ્લેષા, અને જ્યેષ્ઠા એમનાં ઉત્તરાર્ધમાં જન્મ થાય તો માતાને પીડા થાય છે, ગંગાં-
તમાં ઉત્પન્ન થયલાં સર્વ બાળકોનો ભાગ કરવો. છ માસપર્યંત તે બાળકનું મુખ એવું નહીં, અથવા
ભક્તિયુક્ત થઈ સોમના મંત્રવડે મ્હોટી શાંતિ કરવી. “અસ્ય શિશોરેવત્યશ્વિનીસંધ્યાત્મકગંગાંતજન-
નસૂચિતારિદ્વિનિરાસાર્થં નક્ષત્રગંગાંતશાંતિ કરિપ્યે,” ઇત્યાદિ સંકલ્પ કરવો. ગોમુખપ્રસવ કરી સોળ
પળ, આઠ પળ, અથવા ચાર પળ વજનનું કાંસાનું પાત્ર કરી તેમાં પાયસ અથવા દૂધ ભરી તેમાં
માખણ ભરેલો શંખ રાખી તે શંખ ઉપર રૂપાનું ચંદ્રચિંબ રાખી “સોમોદ્” (સોમ હું છું) એવું
ધ્યાન કરી “આપ્યાયસ્વ” એ મંત્રવડે ચંદ્રની પૂજા કરવી. પૂજા થયા પછી “આપ્યાયસ્વ” એ મંત્રનો
એક હંભર જપ કરવો, અને ગ્રહમખસંબંધી હોમ કરવો. એ શાંતિમાં પ્રધાન દેવતાનો હોમ નથી.
બીજા અર્થેમાં તો, ગ્રાંથાના કલશ ઉપર રૂપાની પ્રતિમામાં બૃહસ્પતિના મંત્રવડે વાગીશ્વરનું પૂજન
કરી તેની ઉત્તર તરફ ચાર કલશ સ્થાપન કરી તેમાં પંચપક્ષવ ઇત્યાદિક, કુંકુમ, કેશર, કુદ, અને
ગોરોચન એ નાખી વરુણની પૂજા કરવી એમ કહ્યું છે. પછી આચાર્યને શંખ અને મોતીસહિત
ચંદ્રચિંબનું દાન દેવું. અને ઉપર કહેલા પ્રંથાંતરના પક્ષપ્રમાણે ગ્રાંથાના કલશ સહિત વાગીશ્વરની
પ્રતિમાનું દાન; આયુધ્યની વૃદ્ધિ થવાને અર્થે, “સહસ્રાક્ષેણ” એ મંત્રનો જપ; અને દશ-કરતાં
અધિક ગ્રાહણુઓજન પણ કરાવવાં.

અથતિથિગંગાંતલગ્નગંગાંતશાંતિ: ॥ પંચમીપક્ષોર્દશમ્યેકાદશ્યો:પંચદશીપ્રતિપદો:સંધિ
મૂત્તઘટીદ્વયંતિથિગંગાંતં કર્કસંહયોર્વૈશ્વિકચતુષોર્મીનમેપયોશ્ચલગ્નયો:સંધિમૂત્તેકાઘટિકાલગ્નગંગાંતં
તન્નતિથિગંગાંતેપૂર્વાર્ધેજન્મનિત્કાલંસ્ત્રાત્વાવૃપમદાનંતન્મૂલ્યદાનંવાદૃત્વાસૂતકાંતિશાંતિ:કાર્યા ઉત્તરા
ર્ધેજન્મનિશાંતિમાત્રં લગ્નગંગાંતપૂર્વાર્ધેજન્મનિકાંચનદાનં ઉત્તરાર્ધેશાંતિમાત્રં હુંમેદેમપ્રતિમાયાંવંદનં
સંપૂજ્ય વરુણોદ્દેશોનપ્રતિદ્રવ્યમષ્ટોત્તરશતસંખ્યયાસમિચર્વાજ્યતિલયવાનાંહોમ:કાર્ય: યવત્રીહિમાપતિલ
મુદ્દાનાંદક્ષિણાત્વેનદાનમિતિ ॥

તીએ શ્વેત વસ્ત્ર, અને ચદન, ધારણ કરી ઉત્તર દિશાની સંયુજ બેસવું. આચાર્ય પૂર્વાભિમુખ બેસી અગ્નિ અને ગ્રહનું સ્થાપન ક્રીધા પછી અન્વાધાન કરવું. તે આ રીતે;—“અપસ્તિસ્મિરાજ્યાહુતિ-મિર્તિદ્રં સતભિર્વરુણં પંચભિરપયકયાગ્નિમષ્ટામિરાજ્યાહુતિમિઃ પૂર્વાભિપેકાર્થમુક્તૈશ્ચતુર્વિંશતિમંત્રૈરગ્નિ-સોમં પવમાનં પાયકં માસતં મરુતઃ યમં અંતકં મૃત્યું ચૈકૈકયા ચર્વાહુત્યા નામમંત્રૈઃ શોષેણ” ઇત્યાદિક અન્વાધાન કરવું. છત્રીશ વાર મંત્રવિના નિર્વાપ (ગોખા લેવા તે) કરી તેટલી વાર તે ધોવા. છેવટ ગ્રહકલશના જલ ઇત્યાદિકવડે અભિપેક કરવો. દાસી, ભેંસ. ઘોડી, ગાય, અને હાથણી એમને યમલ પ્રસવ થાય તોપણ આ શાંતિ કરવી. ગ્રહસંબંધી ઉત્પાત; ધ્રુવક, કપોત, (હોલો) ગીધ અને શીયાણા એ પક્ષિ ઘરમાં પ્રવેશ કરે; સ્તંભપ્રગોહ (ચંબને કોમલ પાન આવે); ઘરમાં વલ્ગીક (ભોવડ=સફરો) ઉત્પન્ન થાય, ઘરમાં મધમાખી મધપોડું કરે; આસન, પલમ અને યાન (પાલખી, રથ) ઇત્યાદિકનો અકસ્માત ભગ થાય; પક્ષી (અધી ચિચી=ગરોળી) ઉપર પડે; કાકીરો ચરે; અને છત્ર, ધ્વજ એનો અકસ્માત નાશ થાય, તેમજ એવા બીજા ઉત્પાત થાય તે સધળાઓમાં આ શાંતિ કરવી, એ કાલાયન ઋષીનો મત છે. તે શાંતિ સાગ્રિક કાલાયનોએ પોતાના ગૃહાગ્નિવિષે કરવી. અગ્નિરહિત કાલાયનોએ અને બીજાઓએ લૌકિકાગ્નિવિષે કરવી, એ પ્રમાણે યમલજનની શાંતિ સમાપ્ત થઈ.

અધત્રિકપ્રસવશાંતિઃ ॥ સુતત્રયેસુતાચેત્સ્યાત્તત્રયેવાસુતોયદિ માતાપિત્રોઃકુલસ્યાપિતવાનિ ઇમહજ્જવેત્ જ્યેષ્ઠનાશોયિત્તહાનિર્દુઃખંવાસુમહજ્જવેત્ ગોપ્રસવંકૃત્વામમસુતત્રયજન્માનંતરંકન્યાજનનસૂ-ચિતસર્વારિષ્ટેતિવાકન્યાન્યજન્માનંતરંપુત્રજન્મસૂચિતેતિવાનિમિત્તાનુસારેણસંકલ્પઃ સ્થંહિલપૂર્વમા-ગ્રેપ્રહસ્યાપનાતેતદુત્તરતઃકલશપંચકેસર્ણપ્રતિમાસુગ્રહાવિષ્ણુમહેશંદ્રુદ્રાનાવાહાપૂજયેત્ તત્રમંત્રાઃ ॥ હ્રાજજ્ઞાનં ॥ દ્વંત્રિવિષ્ણુ ॥ ડ્યંયકં ॥ યતદંદ્ર ॥ કદુદ્રાયેતિ ગ્રહપીઠદેવતાન્યાધાનાંતે ગ્રહાણંવિષ્ણુમહેશંદ્રંદ્રંચપ્રત્યેકસમિદાન્યચરતિલૈઃ પ્રતિદ્રવ્યમષ્ટોત્તરસહસ્રાષ્ટોત્તરત્રિશતાષ્ટોત્તરશતાન્યતમસંસ્યાહુતિ-મિઃશોષેણત્યાદિ ॥

હવે ત્રણ પુત્ર પછી ચોથી કન્યા અથવા ત્રણ કન્યા પછી ચોથો પુત્ર થાય તો તેનું કૃષ્ણ અને શાંતિ કહે છે.

“જોડાજોડ ત્રણ પુત્ર જન્મના પછી ચોથી કન્યા થાય અથવા જોડાજોડ ત્રણ કન્યા જન્મ્યા પછી ચોથો પુત્ર થાય તો તે માતા, પિતા, અને પોતાના કુલને મ્હોડું અનિષ્ટ કરે છે. મ્હોડા-ચુત્રનો નાશ દ્રવ્યની હાનિ કિંવા મ્હોડું દુઃખ એ થાય છે.” ગોપ્રસવ કરી સંકલ્પ કરવો, તે—“મમ સુત-ત્રયજન્માનંતરં કન્યાજનનસૂચિતસર્વારિષ્ટેતિ” અથવા “કન્યાત્રયજન્માનંતરં પુત્રજનનસૂચિતેતિ,” એ પ્રમાણે ત્રણ પુત્ર કિંવા ત્રણ કન્યા જેવું નિમિત્ત હોય તેવો સંકલ્પ કરવો. સ્થંહિલની પૂર્વે તરફ ગ્રહસ્થાપન કર્યા પછી ગ્રહની ઉત્તર તરફ પાંચ કલશ સ્થાપન કરી તે કલશ ઉપર મુવર્ણની પ્રતિ-માઓમાં ગ્રહા, વિષ્ણુ, મહેશ, ઇંદ્ર અને રુદ્ર એમનું આવાહન કરી પૂજન કરવું. તે પૂજનના મત્ર,—ગ્રહાજજ્ઞાનં ॥ દ્વંત્રિવિષ્ણુ ॥ ડ્યંયકં ॥ યતદંદ્ર ॥ કદુદ્રાય ॥” એ પાંચ બાણવા. ગ્રહપીઠ ઉપર આવાહિત દેવતાનું અન્વાધાન ક્રીધા પછી, “ગ્રહાણં વિષ્ણુ મહેશંદ્રં રુદ્રં ચ પ્રત્યેકં સમિદાન્યચર-તિલૈઃ પ્રતિદ્રવ્યમષ્ટોત્તરસહસ્રાષ્ટોત્તરત્રિશતઅષ્ટોત્તરશતાન્યતમસંસ્યાહુતિમિઃ શોષેણ” ઇત્યાદિક અન્વાધાન કરવું.

અથસદંતજનનશાંતિઃ ॥ ઉપરિપ્રથમંયસ્યાજાયંતેથશિશોર્દિજાઃ દૈતૈર્વાસહયસ્યસ્યાજન્મમા-ર્ગવસત્તમ દ્વિતીયેચતૃતીયેચતુર્થેપંચમેતથા યદાદંતાશ્ચજાયંતેમાસેચૈવમહજ્જયં માતરંપિતરંવાથશ્વાદે-દાત્માનમેવચ બાલાનામિદમેમાસિપદમાસિતતઃપુનઃ દંતાયસ્યચજાયંતેમાતાવામિત્રિયતેપિતા-વાલકઃપી-રુપતેવાત્રસ્યમેવનસંશયઃ કેચિત્તુઅદમેમાસિદંતજન્મશુભમાહુઃ તત્રાસ્યશિશોઃપ્રથમમૂર્ધ્વદંતજનનસૂ-ચિતસર્વારિષ્ટેત્યાદિ સદંતજનનસૂચિતેત્યાદિવા દ્વિતીયમાસેદંતજન્મસૂચિતેત્યાદિવાસંકલ્પંયથાનિમિ-સંયોજયેત્ સ્થંહિલોત્તરમાર્ગેનાકાયાંસ્વર્ણપીઠેવાસ્તિકયુતેવાલમુપવેશ્ય સર્વોપધ્યાદિયુક્તજલૈઃ જ્ઞા-પયિત્યાસ્થંહિલપૂર્વતઃ કલશેપ્રતિમાસુધાતાતરંચહિંસોમંવાયુંપર્વતાનકેશવંચેતિપદ્મદેવતાઃસંપૂજ્ય ગ્રહા-ન્યાધાનાંતેધાતાતરંસહચરણાચહયાદિપંચદેવતાપૈકૈકયાજ્યાહુત્યાશોષેણત્યાદિઅન્વાદધ્યાત્ ધાત્રેત્વાજુ

દૃનિર્વેપાર્મીત્યાદિનિર્વાપપ્રોક્ષણે નામ્નાચરુહોમઃ સુવેણવદ્વયાદિભ્યઃપંચાજ્યાદુતયોપિનાન્નૈવ હોમાંતે વ
ક્ષિણાંદત્વાસપ્તાહ્યયાશક્તિપ્રાહ્ણજાનમ્ભોજયેત્ અદ્યમદિનેકાંચનાદિદત્વાકર્મશ્વરાર્પણંકુર્યાત્ પથાદ્યમ
માસયોર્દંતજનનેતુપક્સ્યાવૃહસ્પતિદેવતાયાઃપૂજનં વધિમધુધૃતાકાનામશ્વત્થસમિધામપ્રોત્તરશતંવૃહ
સ્પતિમંત્રેણહોમઃ આજ્યેનસ્વિષ્ઠકૃતાદિ ઇતિસદંતજનનશાંતિઃ ॥

હવે દાંત ઉત્પન્ન થાય તેની શાંતિ કહે છે.

“જે બાળકને પ્રથમ ઉપરના દાંત આવે અથવા દાંતસહિત જે જન્મ પામે અથવા બીજે,
ત્રીજે, ચોથે કે પાંચમે માસે જે દાંત આવે તો મ્હોટો ભય પ્રાપ્ત થાય છે, માતાનો, પિતાનો કિંવા
પોતાનોજ નાશ કરે છે, આઠમે અથવા છઠે માસે જે બાળકને દાંત આવે તો તેની માતા અથવા
પિતા નાશ પામે છે. અથવા બાળક પોતેજ પીડા પામે છે, એમાં સંશય નથી.” કેઈ ગ્રંથકાર તો
આઠમે માસે દાંત આવે તો શુભ કહે છે. તેમાં પ્રથમ ઉપરના દાંત આવ્યા હોય તો, “અસ્ય
શિશોઃ પ્રથમમૂર્ધવંદંતજનનસૂચિતસર્વારિષ્ટેત્યાદિ” દાંતસહિત જન્મ થયો હોય તો, “સદંતજનનસૂ-
ચિત” ઇત્યાદિ; બીજા માસમાં દાંત આવ્યા હોય તો “દ્વિતીયમાસે વંતજનનસૂચિત” એ પ્રમાણે
જેવું નિમિત્ત હોય તેવો સંકલ્પ કરવો. સ્થંડિલની ઉત્તર તરફ નાવ બનાવી તેમાં અથવા સ્વસ્તિ-
કથુક્ત સુવર્ણના પીઠ ઉપર બાળકને બેસાડી સર્વ ઔષધી ઇલાદિયુક્ત જલવડે બાળકને સ્નાન
કરાવી, સ્થંડિલની પૂર્વતરફ કલશ ઉપર છ પ્રતિભાઓમાં ધાતા, વક્ત્રિ, સોમ, વાયુ, પર્વતો અને
કેશવ એ છ દેવની પૂજા કરી ગ્રહનું અન્વાધાન કીધા પછી, “ધાતારં સફુચરુણા ઘઘ્યાદિ પંચ-
દેવતા પૈકૈકયાજ્યાહુત્યા શોષેણ” ઇત્યાદિક અન્વાધાન કરવું. પછી “ધાત્રે ત્વાજુદં નિર્વેપમિ”
ઇત્યાદિક કહી નિર્વાપ અને પ્રોક્ષણ કરવાં. નામમંત્રે ચરુહોમ કરવો. સુવપાત્રવડે વક્ત્રિ આદિક પાંચ
દેવતાને પાંચ ધૃતાહુતિ દેવી તે પછી નામમંત્રેજ દેવી. હોમ થયા પછી દક્ષિણા દર્શ સાત દિવસ
યથાશક્તિ પ્રાહ્ણણ્યુભોજન કરાવવું. આઠમે દિવસે સુવર્ણ ઇલાદિક દાન કરી કર્મ ઇચ્છરને અર્પણ કરવું.
છઠા અથવા આઠમા માસમાં દાંત ઉત્પન્ન થાય તો એક બૃહસ્પતિ દેવતાની પૂજા કરવી અને દહીં,
મધ તથા ધૃતમાં ભીજવેલાં પિપ્પળાનાં સમિધની બૃહસ્પતિના મન્ત્રવડે (૧૦૮) આહુતિનો હોમ કરી
ધૃતવડે સ્વિષ્ઠકૃત ઇલાદિક હોમ કરવો. એ રીતે દાંત ઉત્પન્ન થાય તેની શાંતિ સમાપ્ત થઈ.

અથપ્રસવચૈકૃતશાંતિઃ ॥ યત્રગર્ભંવિપર્યાસોમાનુપાણાંગવામપિ અદ્ભુતાનિપ્રસૂયંતેતત્રદેશસ્ય
વિમુચ્ચઃ માનુપામાનુપાણાંચગજાશ્વમૃગપક્ષિણાં જાયંતેજાતિમેદાશ્ચસદંતાવિકૃતાસ્તથા ઘહુશીર્ષાંમશી
પૌંચાયદુકર્ણાંઅકર્ણકાઃ પૈકમૃગાદિત્રિશૃંગાસ્તથૈયત્રિચતુર્ભુજાઃ દીર્ઘકર્ણાંમહાકર્ણાંગજકર્ણાશ્ચમાનવાઃ
રાજશ્રેષ્ઠેકુલેનાશોધનસ્યચકુલસ્યચ અપ્રોત્તરસહસ્રાણિચસ્વૈજુહુયાદૃતં સમિધાંતુપલાશાનાંતર્પયેત્પૂર્વે
ઘક્ષિજાન્ અશિરાજાયતેજંતુસ્તથાદિત્રિશિરાસ્તથા અન્તર્યાદ્રુતેસૂર્યપૂજયેન્નુહુયાદપિ વધ્યાજ્યમધુસ્તં
યુક્તાઃસમિધસ્ત્યર્કસંમવાઃ મૃગીજનયતેસપર્નામંદ્રુકાંશ્ચૈવમાનુપાન્ અન્નાદ્રુતેગીપ્પતયેપૂજાંહોમંચકાર
યેત્ ઔદુંવરસ્યસમિધોદધિસર્પિઃસમન્વિતાઃ સ્ત્રીગર્ભપાતોયમલંપ્રસૂયંતેતથાસ્ત્રિયઃ સદંતાશ્ચૈવજાયંતે
જાતમાત્રાંહસંતિચ ઘુધાદ્રુતેયુધાયાત્રપૂજાહોમૈસમાચરેત્ ॥

હવે વિપરીત ઉત્પત્તિ થઈ હોય તેની શાંતિ કહે છે.

“જપહાં મનુષ્યના અને ગાયના ગર્ભમાં વિપર્યાસ (જે રીતે થવું જોઈએ તેમ ન થાય તે)
થાય, અને અદ્ભુત ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં દેશનો નાશ થાય છે. મનુષ્ય, પશુ, હાથી, ઘોડા, મૃગ,
અને પક્ષી એમને જીવી જાતના, અથવા દાંતસહિત, કિંવા વિકાળ એવા ગર્ભ થાય, અથવા ઘણા
મસ્તકવાળા, મસ્તકરહિત, ઘણા કાનસહિત, કાનવિનાના, એક રીંગવાળા, બે રીંગવાળા, ત્રણ
રીંગવાળા, ત્રણ હાથવાળા, ચાર હાથવાળા, સાંબા કાનવાળા, મ્હોટા કાનવાળા, અને હાથી સમાન
કાનવાળા, એવા મનુષ્ય થાય ત્યાં ત્યાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજકુલનો નાશ. ધનનો અને કુલનો નાશ થાય છે.
માટે ચરુ, ઘૃત, અને ખાખરાનાં સમિધ એ એક એક પદાર્થનો (૧૦૦૮) હોમ કરવો. અને પ્રથ-
મની પેઠે પ્રાહ્ણણ્યુને ભોજનાદિક દાનવડે તૃપ્ત કરવા. મસ્તકરહિત, અથવા બે કે ત્રણ મસ્તકયુક્ત
પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય તો તે સૂર્યસંબંધી અદ્ભુત છે, માટે સૂર્યની પૂજા કરી દહીં, ઘૃત અને મધમાં
ભીજવેલાં આકડાનાં સમિધવડે સૂર્યને હિંદો હોમ પચ્ચ કરવો. હરિણીથી સર્પ, ડેડાં કે મનુષ્યની

ઉત્પત્તિ થાય તો તે અદ્ભુત બૃહસ્પતિસંબંધી છે, તેમાં બૃહસ્પતિની પૂજા કરી દહીં અને ધૃતમાં બીજવેલાં ઔદુમ્બર(ધુલર)નાં સન્નિધેના હોમ કરવો. સ્ત્રીઓના ગર્ભપાત થાય, સ્ત્રીઓને યમલ જન્મ થાય અથવા દાંતસહિત જન્મ થાય કિંવા ઉત્પન્ન થતેજ હશે ઇત્યાદિક જે અદ્ભુત તે બુધ-સંબંધી છે, તેથી એ વિષયમાં બુધની પૂજા અને બુધને અર્થે હોમ કરવો.

સંક્ષેપેણથાપ્રાક્ષમિત્યંજનનશાંતયા ॥ ઉક્તાજપામિપેકાર્યસૂક્તાદિબહુવિસ્તૃતાઃ ॥ પ્રયોગાઃકૌસ્તુ માદૌચપ્રસિદ્ધાવદશઃપરાઃ અનેનપ્રીયતાંદેવોમગવાન્વિઠ્ઠલઃપ્રમુઃ ॥

એ પ્રભાણે યથામતિ સંક્ષેપથી જનનની શાંતિઓ કહી, જપ, અભિષેક માટે સૂક્તાદિકવડે અતિ વિરતારબુક્ત અને પ્રસિદ્ધ એવા બીજા પ્રયોગ કૌસ્તુભ ઇત્યાદિક ગ્રંથોમાં અનેક કહ્યા છે. આ મહાશ ગ્રંથની રચનાવડે ભગવાન્ વિઠ્ઠલ પ્રભુ પ્રસન્ન થશે.

અથનામકરણમ્ ॥ તત્રજન્મદિનેજાતકર્માનંતરંતત્કાલઃકચિત્ત્વ ઇકાદશાદ્દેહાદશાદેવાધિપ્રસ્ય નામકર્મ દશમદિનેઆશૌચસરવેપિથચનાત્રામકર્મકાર્યમિતિકેચિત્ત્વ ક્ષત્રિયાણાંત્રયોદશેપોડશેવાદિને વૈદ્યાનાંપોડશેવિંશતિતત્તમેવાદિને દ્વાવિંશેમાસાંતેયાશુદ્રાણાં માસાંતેશતતતમેદિનેચત્સરાંતેત્રેતિવિપ્રાદી નાંગૌણકાલઃ સુખ્યકાલેકુર્ચન્વિપ્રાદિઃપુણ્યતિથિનક્ષત્રચંદ્રાનુકૂલ્યાદિગુણાદરંનકુર્યાત્ ઉક્તમુખ્યકા લાતિક્રમેશુભનક્ષત્રાદિકમાવદ્યકં વૈદ્યુતિવ્યતીપાતસંક્રાંતિપ્રવ્રણદિનામાવાસ્યામદ્રાસુપ્રાત્કાલેપિના મકર્મદિશુભકર્મનકાર્યં અગ્રમલમાસશુલ્કુલાસ્તાદિદેવોનાસ્તીત્યુક્તં અપરાદ્દેરાગ્રૌચનામકર્મચર્ચમ્ ॥

હવે નામકરણસંસ્કાર કહે છે.

જન્મ દિવસે જાતકર્મસંસ્કાર કર્યા પછી નામકર્મસંસ્કારના એજ સમય છે એમ દોઈ ગ્રંથમાં કહ્યું છે. અગ્રીયારમે દિવસે અથવા બારમે દિવસે બ્રાહ્મણનું નામકર્મ કરવું, દશમે દિવસે આશૌચ છે તથાપિ વચન છે માટે નામકર્મ કરવું, એમ દોઈ ગ્રન્થકાર કહે છે. ક્ષત્રિયોના નામકર્મસંસ્કાર તેરમે અથવા સોળમે દિવસે કરવો. વૈશ્યોના સોળમે અથવા વીસમે દિવસે કરવો, શૂદ્રોના બાવીસમે દિવસે કિંવા માસને અંતે કરવો. માસને અંતે, સોમે દિવસે, અને વર્ષને અંતે એ પ્રભાણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્ય એમના કંમથી જોણુકાલ ભાવુવો. બ્રાહ્મણાદિક મુખ્ય કાલે નામકર્મ કરે તો તે કાલમાં શુભ તિથિ, શુભ નક્ષત્ર, અને અનુકૂલ ચંદ્ર ઇત્યાદિક શુભ જોવાનું અવશ્ય નથી. કહેલો મુખ્ય કાલ વ્યતીત થઈ ગયો તો શુભ તિથિ, શુભ નક્ષત્ર ઇત્યાદિક અવશ્ય જોવાં. વૈદ્યુતિ, વ્યતી-પાત, સંક્રાંતિ, ગ્રહણ દિવસ, અમાવાસ્યા, અને ભદ્રા એ દિવસે જો કર્મકાલ પ્રાપ્ત થયો હોય તો પણુ તે દિવસે નામકર્માદિક શુભ કર્મ કરવાં નહીં. એ નામકર્મવિષે મલભાસ, અને શુદ્ધકર્મના દોષ નથી એક કહ્યું છે. અપરાહકાલે અને રાત્રિએ નામકર્મ કરવું નહીં.

અયોક્તકાલાતિક્રમેડપેક્ષિતશુભતિથ્યાદિ ચતુર્થાંયષ્ઠ્યમીનવમીદ્વાદશીચતુર્દશીપંચમશીરહિતાસ્તિ થયઃપ્રશસ્તાઃ ધંદ્રવુધગુરુશુકાવાસરાઃ અગ્નિનીચુત્તરોદિહીમૃગપુનર્વસુપુન્યહસ્તસ્વાલ્યુરોધાશ્ર ષળધનિદ્રાશતતારકારેવત્યોનક્ષત્રાણિ વૃષભસિંહવૃશ્ચિકલગ્નાનિપ્રશસ્તાનિ ॥

હવે ઉક્ત કાલ જતો રહ્યો હોય ત્યારે જે શુભ તિથિ ઇત્યાદિક લેવાનાં તે કહે છે.

ચાથ, છઠ, આઠમ, નોમ, દ્વાદશી, ચૌદશ અને પૂનમ એ વિનાની બીજી તિથિઓ ઉત્તમ. સોમ, બુધ, ગુરુ અને શુક્ર એ વાર ઉત્તમ. અશ્વિની, ત્રાલુ ઉત્તરા, રોહિણી, મૃગ, પુનર્વસુ, મુખ્ય, હસ્ત, સ્વાતી, અનુરાધા, થવણુ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા અને રેવતી એ નક્ષત્રો શુભ છે. વૃષ, સિંહ અને વૃશ્ચિક એ લગ્ન પ્રશસ્ત છે.

તાનિનામાનિચતુર્વિધાનિ દેવતાનામમાસનામાનક્ષત્રનામવ્યાવહારિકનામેતિ તન્નામુકદેવતામક્ત્ત્વ ઇત્યાકારકંદેવતાનામપ્રથમં ચૈત્રાદિમાસનામાનિવૈકુંઠોથજનાર્દનઃ ઉર્ધ્વેન્દ્રોયદ્વપુરુષોવાસુદેવસ્થાહરિઃ યોગીશઃપુંડરીકાક્ષઃકૃષ્ણોનંતોચ્યુતસ્તથા ચક્રીતિદ્વાદશૈતાનિક્રમાદાહુર્મનીનીપિણ્ણ ઇત્યનુસારેણમાસના

મદ્વિતીયકં માસાશ્વાચનાંદ્રાઃ તેચશુક્લાદિકૃષ્ણાંતાપ્ચ યસિન્નક્ષત્રેજન્મતન્નક્ષત્રવાચકશબ્દાત્તત્ર જાત
 હત્યધિકારેવિહિતતદ્વિતપ્રત્યયેકુતેનિષ્પન્નનાક્ષત્રનામતૃતીયં તથથા આશ્વયુક્ આપભરણઃ કાર્તિકઃ
 રૌહિણઃ માર્ગશીર્ષઃ આર્દ્રકઃ પુનર્વસુઃ તિષ્ઠઃ આશ્લેષઃ માઘઃ પૂર્વાફલ્ગુનઃ ઉત્તરાફલ્ગુનઃ હસ્તાઃ ચૈત્રઃ
 સ્વાતિઃ વિશાખઃ જનુરાધઃ જ્યેષ્ઠઃ મૂલકઃ પૂર્વાષાઢઃ ઉત્તરાષાઢઃ આભિજિતઃ શ્રાવણઃ શ્રવિષ્ઠા શત
 ભિષક પૂર્વાષૌઘપાઢઃ ઉત્તરાષૌઘપાઢઃ રૈવત ઇતિ કેચિત્તુ ચૂચેચોલાશ્વિનીપ્રોક્તેત્યાદિ જ્યોતિર્મથોક્તાવ
 કહઢાચકાનુસારેણાશ્વિન્યાદેશ્ચતુર્ણુચરણેપુચૂડામણિશ્ચેદીશશ્ચોલેશોલદમ્નણ્યાદિકાનિનાક્ષત્રનામા
 નિકુર્ચંતિ તન્નશ્ચૌતપ્રંથાદિવહુસંમતં શાંઘાયનાસ્તુ કૃત્તિકોત્પન્નસ્યાગ્નિશર્મંતિનક્ષત્રદેવતાસંચંદના
 ક્ષત્રનામકુર્ચંતિ એવંકાતીયાઅપિ નાક્ષત્રનામેવાભિવાદનીયંગુન્નંચાર્માર્મજીવંધનાત્ માતાપિતરાવેવજાની
 યાતાં વ્યાવહારિકનામચતુર્થં તથ કવર્ગાદિપુતૃતીયચતુર્થંપંચમવર્ગંહકારાન્યતમવર્ણાધાવયવકં ચરલ
 વાન્યતમમધ્યવર્ણયુતં કલ્પવર્ણરહિતંવિસર્ગાંતંપિત્રાદિપુરુષત્રયાન્યતમવાચકં શત્રુવાચકમિત્રં તદ્વિતપ્ર
 ત્યચરહિતંકુરપ્રત્યયાંતંયુગ્માક્ષરંપુંસાં અયુગ્માક્ષરંસ્ત્રીણાંકાર્યં યથાદેવરૂપિતિહરિરિતિ ઉક્તસર્વલક્ષણભાવે
 સમાક્ષરંપુંસાંઅયુગ્માક્ષરંસ્ત્રીણામિત્યેકલક્ષણયુતમેવ યથારુદ્રરૂપિતિરાજેત્યાદિ અક્ષરમત્રસ્વરઃ વ્યંજનેષુ
 નસંલ્લયાનિયમઃ અગ્નિવિશેષઃ દ્વ્યક્ષરંપ્રતિષ્ઠાકામશ્ચતુરક્ષરંબ્રહ્મવર્ચસકામઃ અંત્યલકારેફંચર્જયેદિતિ
 આપસ્તંબહિરણ્યકેશિસ્ત્રેતુ પ્રાતિપદિકાદિધાવ્યંતંયથાહિરણ્યદ્રાદિતિપસર્ગયુતંવા સુશ્રીરિત્યાદીતિવિ
 શેષપદક્ર્તઃ તથ વ્યાવહારિકનામશર્મંપદાંતંદેવપદાંતંવાગ્રાહ્યણસ્ય યર્મેતિરાજેતિવાપદ્યુતંક્ષત્રિયસ્ય ગુપ્તદ
 ત્તાન્યતરાંતંચૈશ્યસ્ય વાસાંતંદ્વારસ્યકાર્યં વ્યાવહારિકનામપ્રાસાદાદીનામપિકાર્યં દેવાલયગજાશ્વાનાં
 ઘૃક્ષાણાંવાપિકૂપયોઃ સર્વાપણનાંપણ્યાનાંચિહ્નાનાંયોપિતાંનૃણાં કાવ્યાદીનાંકધીનાંચપશ્વાદીનાંવિશે
 પતઃ રાજપ્રાસાદયજ્ઞાનાંનામકર્મયથોદિતમિત્યુકેઃ ॥

તે નામ ચાર પ્રકારનાં છે. જે કે,—દેવતાસંબંધી નામ, માસસંબંધી નામ, નક્ષત્રસંબંધી
 નામ, અને વ્યવહારિકસંબંધી નામ, એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનાં નામ જાણવાં તેમાં અમુક દેવતાભક્ત
 (જેમ, ગોપાળભક્ત ઇત્યાદિ) એ દેવતા નામ પ્રથમ. “ચૈત્રાદિક માસસંબંધી નામ—ચૈત્રક, જતા-
 દેન, ઉર્ધ્વ, યશ્વિ, વાસુદેવ, હરિ, ચોગીશ, પુંડરીકાક્ષ, કૃષ્ણ, અનંત, અમ્યુત અને ચઢી એ
 ચાર નામ ક્રમવતે વિદ્યાનો કહે છે.” એ પ્રમાણે માસસંબંધી નામ તે બીજું. આ નામપ્રકરણમાં
 માસ ચાંદ્ર લેવા. તે શુક્લપક્ષથી તે કૃષ્ણપક્ષપર્યંતજ લેવા. જે નક્ષત્રમાં જન્મ થયો હોય તે નક્ષ-
 ત્રનો વાચક જે શબ્દ તેથી ‘જાત’ એ અર્થમાં આવેલા તદ્વિત પ્રત્યયવતે સિદ્ધ થયું જે નામ તે
 ત્રીજું. તે આ રીતે,—આશ્વયુક (અશ્વિની નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થયો તે ઈ, એ પ્રમાણે સર્વ નક્ષત્ર-
 સંબંધી નામનો અર્થ જાણવો.) આપભરણ, કાર્તિક, રૌહિણ, માર્ગશીર્ષ, આર્દ્રક, પુનર્વસુ; તિષ્ઠ, આ-
 શ્લેષ, માઘ, પૂર્વાફલ્ગુન, ઉત્તરાફલ્ગુન હરત. ચૈત્ર, સ્વાતિ, વિશાખ, જનુરાધ, જ્યેષ્ઠ, મૂલક, પૂર્વાષાઢ,
 ઉત્તરાષાઢ, આભિજિત, શ્રાવણ, શ્રવિષ્ઠ, શતભિષક, પૂર્વાષૌઘપાઢ, ઉત્તરાષૌઘપાઢ, અને રૈવત એ પ્રમાણે
 નામ જાણવાં. કોઈ ગ્રંથકાર તો, “ચૂ, ચે, ચો, લા અશ્વિની” ઇત્યાદિક જ્યોતિષ ગ્રંથમાં કહેલા
 અવકલ્પકને અનુસારે અશ્વિની ઇત્યાદિકના ચાર ચરણવિધે ચૂડામણિ, ચેદીશ, ચોલેશ અને લદમણ
 ઇત્યાદિક નાક્ષત્ર નામ ઠેરવે છે. પણ તેવાં નામ ઠેરવવાં તે અનેક શ્રૌત ગ્રંથાદિકોને માન્ય નથી.
 શાંખાયનો તો કૃત્તિકામાં ઉત્પન્ન થયેલાં ‘અગ્નિશર્મા’ એવું નક્ષત્રદેવતાના નામવતે નોડાયું એવું
 નામ પાડે છે. અને કાલ્પાયનો પણ એજ નાક્ષત્ર નામ પાડે છે. નક્ષત્રસંબંધી નામજ અભિવાદનીય
 (માતા, પિતા અથવા ગુરુ એમને નમસ્કાર કરતી વખતે ઉચ્ચાર કરવા ચોખ્ય) છે, અને તે મૌજ
 યથાપર્યંત માત્ર માતાપિતાનેજ ખબર હોતાં બીજાઓથી ગુપ્ત રાખવું. વ્યવહારસંબંધી નામ તે
 ચોથું. તે વ્યાવહારિક નામ કવર્ગ આદિ પાંચ વર્ગના ત્રીજા, ચોથા, અથવા પાંચમા વર્ણ અને હકા-
 રવર્ણ એમાંનો કોઈ પણ અક્ષર પ્રથમ હોય; ય, ર, લ, વ એમાંનો કોઈ પણ અક્ષર મધ્યમાં હોય;
 ઋ, ઌ એ વર્ણરહિત હોય; જેની અંતે વિસર્જ હોય; પિતા, પિતામહ (દાદા), પ્રપિતામહ (પર-
 દાદા) એ ત્રણ પુરૂષમાંથી કોઈનું નામ હોય; શત્રુના નામ કરતાં ભિન્ન હોય; તદ્વિત પ્રત્યયરહિત
 હોય; અને જેની અંતે કૃત્ર પ્રત્યય હોય એવું પુરૂષનું સમ અક્ષરનું અને સ્ત્રીયોનું વિષમ અક્ષરનું
 નામ પાડવું. જેમ કે દેવ, હરિ. ઉપર કહેલાં સર્વ લક્ષણો ન મળે તો પુરૂષનાં સમ અક્ષરનાં અને
 સ્ત્રીઓનાં વિષમ અક્ષરનાં, એ પ્રમાણે એકજ લક્ષણયુક્ત નામ પાડવાં. જેમ રુદ્ર, રાજા ઇત્યાદિક.
 ઈહાં અક્ષર એટલે સ્વર સમજવા. વ્યંજનો વિધે સંખ્યાનો નિયમ નથી. એ નિયમમાં વિશેષ

કહે છે, પ્રતિજ્ઞાની ઇચ્છા હોય તો બે અક્ષરનું અને બ્રહ્મતેજની ઇચ્છા હોય તો ચાર અક્ષરનું નામ પાડવું, અને અંતે લ અથવા ર એ ન રાખવા. આપસ્તંબ હિરણ્યકેશી સૂત્રમાં તો, નામ જેને આગે હોય અને ધાતુ જેને અંતે હોય એવું નામ પાડવું; જેમ,—હિરણ્યદા એ રીતે; અથવા ઉપ-સર્ગે યુક્ત એવું, જેમ,—સુશ્રીઃ, ઇત્યાદિક વિશેષ પ્રકાર કહ્યા છે. તે વ્યવહારસંબંધી નામ ગ્રાહણનું શર્મ પદ અથવા દેવ પદ જેની અંતે હોય એવું પાડવું. વર્મ પદ અથવા રાજપદ જેની અંતે હોય એવું ક્ષત્રિયનું નામ પાડવું. શુભ પદ અથવા દત્ત પદ જેની અંતે હોય એવું વૈશ્યનું નામ પાડવું. શૂદ્રનું દાસ પદાંત નામ પાડવું. દેવાલય અને રાજમહેલ ઇત્યાદિકનું પણ વ્યાવહારિક નામ પાડવું. કારણ, “દેવાલય, હાથી, ઘોડા, ઝાડ, વાવ, કુવા, સઘળી બબર, વેચવાના પદાર્થ, ચિહ્ન, સ્ત્રી, પુરૂષ, કાન્યાદિક, કવિ, પશુ, રાતના મેહેલ, અને યશ એમનાં યથાવૈય નામ પાડવાં” એવું વચન છે.

અથપ્રયોગેવિશેષઃ ॥ ગર્ભાધાનાદિસંસ્કારલોપેપ્રત્યેકપાદકુચ્છાન્નુદ્ધિપૂર્વકમકરણેપ્રત્યેકમર્ધકુચ્છપ્રાયશ્ચિત્તજાતકર્મણઃકાલાતિપત્તિનિમિત્તકાજ્યહોમપૂર્વકંકાર્યં તથા જાતકર્મણઃકાલાતિપત્તિનિમિત્તકલ્પોપરિહારદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં પ્રાયશ્ચિત્તહોમકરિપ્યદ્ધિસંકલ્પ્યાગ્રિસ્થાપનેભ્રમાધાનાદિપાકયજ્ઞતંત્રસહિતંવહ્નિસ્થાપનાજ્યસંસ્કારમાત્રસહિતંવા ભૂર્મુવઃસ્વઃસ્વાહેતિસમસ્તન્યાહસ્યાજ્યહોમં કુર્યાત્ હોમંસમાપ્ય ગર્ભાધાનપુંસવનાનવલોમનસીમંતોત્રયનલોપજનિતદોપરિહારદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં ઇત્યાદિપાદકુચ્છાન્નુદ્ધિપૂર્વકલોપેર્ધકુચ્છાન્ તત્રત્પ્રત્યાસ્રાયગોનિષ્ક્રીયીભૂતયથાશકિરજતદ્રવ્યદાનેનાહમાચરિપ્યે” ઇતિસંકલ્પ્યદ્રવ્યંદયાત્ જાતકર્મનામ્નોઃસહચિકીર્ષાપાંપૂર્વોક્તજાતકર્મસંકલ્પવાન્યમુધાર્ય અસ્યકુમારસ્યાયુરભિવૃદ્ધિવ્યવહારસિદ્ધિવીજગર્મસમુદ્ભવૈનોનિવર્હણદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થનામકર્મચત્રત્રેણકરિપ્યદ્ધિસંકલ્પ્ય સ્વસ્તિયાચનાદિકુર્યાત્ તત્રજાતકર્મનામકર્મણોઃપુણ્યાહંભવંતોદ્રવ્યંતિત્યુક્ત્યા અસ્યકુમારસ્યજાતકર્મણપત્રાન્નેઅસ્મેચસ્વસ્તિમવંતોદ્રવ્યંતિતિસ્વસ્તિપર્યાયેવદેત્ તદ્વુસારૈણ્યવિપ્રમતિવચનં કેવલનામચિકીર્ષાપાંપૂર્વનામકર્મણઃપુણ્યાહંભવંતોદ્રવ્યંતિત્યુક્ત્યાસ્વસ્તિપર્યાયે અમુકનાન્નેઅસ્મેચસ્વસ્તિમવંતોદ્રવ્યંતિતિયદેત્ વિપ્રાશ્વામુકનાન્નેઅસ્મેચસ્વસ્તીતિપ્રતિવ્રુચુઃ લેખનાવૌનામત્રયંશર્માદિપવરહિતંકૃત્વા વ્યાવહારિકનામશર્માદ્યંતંકુર્યાત્ અભિવાદનેનાક્ષત્રનામાત્પિશર્માદ્યંતંસર્વોચ્ચારણીયં અચશિષ્ટઃપ્રયોગઃપ્રયોગપ્રયેષુ ॥

હવે પ્રયોગમાં વિશેષ કહે છે.

ગર્ભાધાન ઇત્યાદિ સંસ્કારનો લોપ થાય તો એક સંસ્કારસ્થાપને બદલે પાદકુચ્છ, અને જાણી એક ન જીધા હોય તો અર્ધકુચ્છ પ્રાયશ્ચિત્ત, જાતકર્મને કાળ ટળી ગયો હોય એ નિમિત્તથી કરવાનો જે ધૂતદોષ તે પ્રથમ કરી, પછી કરવું. તે આ રીતે,—“જાતકર્મણઃ કાલાતિપત્તિનિમિત્તકલ્પોપરિહારદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં પ્રાયશ્ચિત્તહોમં કરિપ્યે” એવો સંકલ્પ કરી અગ્નિસ્થાપન, ઇંદ્રમાસ્થાપન ઇત્યાદિક પાકયજ્ઞના તંત્રેયુક્ત, અથવા અગ્નિસ્થાપન, આગ્ર્યસંસ્કાર, અને પાત્રના સંસ્કાર, માત્ર એમણેજ યુક્ત એવો, “ભૂર્મુવઃસ્વઃસ્વાહા” એ સમસ્ત વ્યાહૃતિમંત્રવદે આગ્ર્યનો હોમ કરવો. હોમ સમાપ્ત કરી “ગર્ભાધાનપુંસવનાનવલોમનસીમંતોત્રયનલોપજનિતદોપરિહારદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં ઇત્યાદિપાદકુચ્છાન્નુદ્ધિપૂર્વકલોપેર્ધકુચ્છાન્ તત્રત્પ્રત્યાસ્રાયગોનિષ્ક્રીયીભૂતયથાશકિરજતદ્રવ્યદાનેનાહમાચરિપ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી તેટલું દ્રવ્ય દેવું. જાતકર્મ અને નામકર્મ બન્ને સંસ્કાર એકતંત્રે કરવાના હોય તો પ્રથમ કહેલા જાતકર્મના સંકલ્પ વાક્યનો ઉચ્ચાર કરી એકતંત્રનો સંકલ્પ કરવો. તે આ રીતે,—“અસ્ય કુમારસ્યાયુરભિવૃદ્ધિવ્યવહારસિદ્ધિવીજગર્મસમુદ્ભવૈનોનિવર્હણદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં નામકર્મ ચ તંત્રેણ કરિપ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી પુણ્યાહવાચન ઇત્યાદિક કરવું. “જાતકર્મનામકર્મણોઃ પુણ્યાહં ભવંતો દ્રવ્યંતુ,” એવું પુણ્યાહવાચનમાં વાક્ય કહી “અસ્ય કુમારસ્ય જાતકર્મણે ઇત્યાદિ અસ્મે ચ સ્વસ્તિ મવંતો દ્રવ્યંતુ” એ રીતે સ્વસ્તિ શબ્દવિધે કહેવું. તે રીતેજ ગ્રાહણોએ પ્રત્યુત્તર વચન કહેવું. કેવળ નામકરણ કર્તવ્ય હોય તો “નામકર્મણઃ પુણ્યાહં,” એમ કહી “અમુકનાન્ને અસ્મે ચ સ્વસ્તિ મવંતો દ્રવ્યંતુ” એ રીતે સ્વસ્તિ શબ્દવિધે કહેવું. ગ્રાહણોએ “અમુકનાન્ને અસ્મે ચ સ્વસ્તિ” એવું પ્રતિવચન કહેવું. નામ લખવામાં ત્રણ નામ શર્માદિ શબ્દરહિત લખી, વ્યાવહારિક નામ શર્માદિ પદ જેની અંતે હોય એવું લખવું. અભિવાદન વિધે (નામ જોત્રોચ્ચારપૂર્વક નમસ્કાર

વિષે (નાક્ષત્ર નામ પણ શર્માદિ પદ જેની અંતે હોય એવું ઉચ્ચાર કરવું. અવશિષ્ટ (બાકીનો) પ્રયોગ પ્રયોગગ્રંથોમાં જોવો.

અથ સ્ત્રીનાં નામકર્મ ॥ સંકલ્પે અસ્યાઃકુમાર્યાઃશિતિવિશેષઃ સ્વસ્તિવાચને એતન્નાદ્યૈઅસ્યૈસ્વસ્તી ત્યાદિ ભક્તેત્યાવંતંદેવતાનામ માસનામસુ ચક્રિણીવૈકુંઠીવાસુદેવીતિત્રીણીડીવંતાનિ હરિરિત્યધિકૃતં અવશિષ્ટાનિ અઘ્રાવાંતાનિ રૌહિણીકૃત્તિકેત્યેવંયથાયથનાક્ષત્રનામેતિમાતૃદત્તમતે આશ્વલાયનેનાક્ષત્ર નામસ્ત્રીનાં નામકાર્યં વ્યાવહારિકંયજ્ઞદાશર્મેતિપુંવત્ પૂજાદિકંવૈદિકમંત્રરહિતંપુંવત્કાર્યં પિતુરસન્નિધૌસ્ત્રી પુંસયોનાંમપિતામહાદિઃકુર્યાત્ શિતિનામકરણમ્ ॥

હવે સ્ત્રીઓનું નામકર્મ કહે છે.

સંકલ્પમાં "અસ્યાઃકુમાર્યાઃ" એટલે વિશેષ બળુઓ. પુણ્યાહવાચનમાં "એતન્નાદ્યૈઅસ્યૈ સ્વસ્તિ" ઇત્યાદિક વિશેષ બળુઓ. 'મક્તા' એવું આખત દેવતા નામ; માસ નામમાં ચક્રિણી, વૈકુંઠી, વાસુદેવી એ ત્રણ નામ રીપ્ પ્રત્યાંત બળુવાં. હરિ એ નામ પુત્ર અને કન્યાવિષે સમાન છે. બાકી આઠ નામ (જનાર્દના, ઉપેન્દ્રા, યજ્ઞપુરુષા, યોગીશા, પુંડરીકાક્ષા, કૃષ્ણા, અનંતા, અચ્યુતા) આખંત બળુવાં. રૌહિણી, કૃત્તિકા એ પ્રમાણે નાક્ષત્ર નામ યથાયોગ્ય માંડવાં; એ માતૃદત્તનો મત છે. આશ્વલાયનોએ સ્ત્રીઓનું નાક્ષત્રનામ પાડવું નહીં. વ્યાવહારિક નામ પાડવું તે 'યજ્ઞદા શર્મા' એમ પુરુષ પ્રમાણે પાડવું. પૂલદિક કર્મ વૈદિક મંત્રરહિત પુરુષ પ્રમાણે કરવું. પિતા સમીપે ન હોય તો કન્યા અને પુત્રનો નામકર્મસરકાર પિતામહ ઇત્યાદિકે કરવો. એ રીતે નામકરણ સમાપ્ત થયું.

અથાંદોલારોહણમ્ ॥ આંદોલાશયનેપુંસોદ્દાશરોદિવસઃશુભઃ ત્રયોદશસ્તુકન્યાયાનાનક્ષત્રત્રિ ચારણા અન્યસ્મિન્દિવસેચેત્યાચ્છુભકાલેવિચાર્યેત્ ઉત્તરાયરોહિણીહસ્તાશ્વિનીપુષ્કરેક્લ્પનુરાધાન્ત ગચ્છિત્રાપુનર્વસુશ્રવણસ્વાતિનક્ષત્રેષુ શુભચારે રિક્તાતિરિક્તતિથૌ ચંદ્રતારાવલે ફુલયોપિન્નિરાંદોલા શયનંકાર્યમ્ ॥

હવે બાળકનો પાલણામાં સુવાડવું તે કહે છે.

"પુત્રને પાલણામાં સુવાડવામાં બારમો દિવસ શુભ; અને કન્યાને પાલણે સુવાડવામાં તેરમો દિવસ શુભ છે. એ દિવસે શુભ નક્ષત્રના વિચારની જરૂર નથી. અન્ય દિવસે પાલણે સુવાડવું હોય તો દિનશુદ્ધિ વિચારવી." ત્રણ ઉત્તરા, રૌહિણી, હસ્તા, અશ્વિની, પુષ્ય, રેવતી, અનુરાધા, મૃગ, ચિત્રા, પુનર્વસુ, શ્રવણ અને સ્વાતી એ નક્ષત્રે; સોમ, બુધ, શુક્ર અને શુક્ર એ શુભવારે; રિક્તા (સોમ, નામ, ચૌદશ) તિથિ વિના બીજી તિથીઓમાં; ચંદ્રગળ અને તારાગળે યુક્ત એવે દિવસે કુંડુંબની સ્ત્રીઓએ બાળકને પાલણામાં સુવાડવો.

પક્ષત્રિશેદિનેત્રિતીયજન્મર્ક્ષેવાંદોલારોહોક્તનક્ષત્રૈર્વાપૂર્વાહ્નમગ્નાહયોઃકુલદેવતાવિષયોઃપૂજાંવિધાયશં ચૈનગોદુગ્ધપાયયેત્ શિતિદુગ્ધપાનમ્ ॥

એકત્રીસમે દિવસે, કિંવા બીજે જન્મનક્ષત્રે, અથવા પાલણામાં સુવાડવાને જે નક્ષત્રો કલાં છે તે નક્ષત્રે પૂર્વાહ્ન અથવા મધ્યાહ્નકાલે કુલદેવતા અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરી રાંખવડે ગાયતું દ્વધ બાલકને પીવડાવવું. એ પ્રમાણે દુગ્ધપ્રાશન સમાપ્ત થયું.

સૂત્યામાસોત્તરંબુધસોમશુક્રવારેપુરિકાન્યતિથૌ શ્રવણપુષ્યપુનર્વસુમૃગહસ્તમૂલાનુરાધાનક્ષત્રેપુજલ સ્થાનંગત્વાજલપૂજાકાર્યા અન્નશુક્લુન્નાસ્ત્તૈવપૌપમાસાધિમાસાવજ્યાઃ શિતિજલપૂજનમ્ ॥

હવે જળપૂજન કહે છે.

પ્રસૂતાને પ્રસવાનંતર પૂર્ણ એક માસ ગયા પછી બુધ, સોમ, અથવા શુક્ર વારે; રિક્તા વિના બીજી તિથિએ; શ્રવણ, પુષ્ય, પુનર્વસુ, મૃગ, હસ્તા, મૂળ, અને અનુરાધા એ નક્ષત્રે; જળને સ્થાનકે જઈ જળની પૂજા કરવી. એમાં શુક્ર, શુક્રનો અસ્ત; ચૈત્ર, પૌષ અને અધિકમાસ એ વર્જ્ય કરવા. એ પ્રમાણે જળપૂજન સમાપ્ત થયું.

તૃતીયેમાસિસૂર્યાવલોકનં ચતુર્થેમાસિઋત્વપ્રાશનકાલેવાનિષ્ક્રમણં તત્રકાલઃ શુક્રપક્ષઃશુભઃપ્રોક્તઃ
કૃષ્ણધ્યાત્મત્રિકંવિના રિકાપષ્ટવદમીદર્શદ્વાદશીચવિવર્જિતા ગુરુશુક્રબુધવારાશ્વિનીરોહિણીમૃગપુષ્યો
સ્રાવયહસ્તધનિષ્ઠાશ્રવણરેવતીપુનર્વસુઅનુરાધાનક્ષત્રાણિચશસ્તાનિ શ્દનિષ્ક્રમણંનિલ્યંકામ્યં સૂર્યાવ
લોકનનિષ્ક્રમણયોર્નાદીધાદ્વંકૃતાકૃતમ્ ॥

ત્રીજે માસે સૂર્યનું દર્શ કરાવવું. ચોથે માસે અથવા અન્નપ્રાશનને સમયે નિષ્ક્રમણ (બાળકને
પ્રથમ ઘરથી બાહાર તેડી નીકળવું તે) કરાવવું. તેવિષે મુદ્દર્ત—“શુક્રપક્ષ શુભ છે. છેવટના
પાંચ દિવસ વર્ત્ય કરી કૃષ્ણપક્ષ પણ શુભ છે. રિક્તા, છઠ, આઠમ, અભાવાસ્થા, અને બારસ એ
તિથિ વર્ત્ય કરવી.” શુક્ર, શુક્ર, અને બુધ એ વાર શુભ છે. અશ્વિની, રોહિણી, મૃગ, પુષ્ય, ત્રણ
ઉત્તરા, હસ્ત, ધનિષ્ઠા, શ્રવણ, રેવતી, પુનર્વસુ, અને અનુરાધા એ નક્ષત્ર શુભ છે. એ નિષ્ક્રમણ
નિલ્ય અને કામ્ય એમ બે પ્રકારનું છે. સૂર્યનું દર્શન અને નિષ્ક્રમણ એમાં નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું અથવા
ન કરવું એમ છે.

અથમ્યુપવેશનકાલઃ ॥ પંચમમાસેનિષ્ક્રમોકતિથ્યાદૌમૌમયલેસતિમ્યુપવેશનંકાર્યં ॥

હવે બાળકને પૃથ્વી ઉપર બેસાડવાનો કાળ કહે છે.

પાંચમે માસે; નિષ્ક્રમણમાં કહેલાં જે તિથિ, વાર, અને નક્ષત્ર તે દિવસે; ભૌમબળ (મંગળનું
બળ) હોય તો; બાળકને પૃથ્વી ઉપર બેસાડવો.

અધાન્નપ્રાશનકાલઃ ॥ પષ્ટેષ્વેદશદ્વાદશેવામાસેપૂર્ણેયત્સરેવાપુંસોન્નપ્રાશનં પંચમસત્તમનવમ
માસેપુત્રીણાં દ્વિતીયાચતૃતીયાચપંચમીસત્તમીતથા ત્રયોદશીચદશમીપ્રાશનેતિથયઃશુભાઃ બુધશુક્રગુરુ
વારાઃશુભાઃ રવિચંદ્રવારૌકચિત્ અશ્વિનીરોહિણીમૃગપુનર્વસુપુષ્યોત્તરાત્રયહસ્તચિત્રાસ્વાત્યનુરાધાશ્ર
વણધનિષ્ઠાશતતારકારેવલ્યઃશુભાઃ જન્મનક્ષત્રમશુભમિતિકેચિત્ મદ્રાવૈષ્ટિવ્યતીપાતગંડાતિગંડયજ્ઞ
શૂલપરિધાવર્જ્યાઃ વિષ્ણુશિવચંદ્રાર્કદિક્પાલભૂમિદિશાપ્રાણ્યાનસંપૂજ્ય માતૃત્સંગતસ્યશિશોઃકાંચ
નેકાંલેયાપાત્રેસ્થિતંદધિમધુષ્ટમિશ્રંપાયસંસુવર્ણયુતહસ્તેનસમંશ્રંપ્રાશયેત્ સૂર્યાવલોકનાદીન્યન્નપ્રાશ
નાંતાનિ અન્નપ્રાશનકાલેશિષ્ટાઃસહિવાનુતિષ્ઠંતિ ઇતેપાંસહપ્રયોગસંકલ્પાદિકંકૌસ્તુમાદૌજાતવ્યમ્ ॥

હવે અન્નપ્રાશન સંસ્કારનો કાળ કહે છે.

છઠે, આઠમે, દશમે; અથવા બારમે માસે અથવા વર્ષ પૂર્ણ થાય ત્યારે પુરૂષને અન્નપ્રાશન-
સંસ્કાર કરવો. પાંચમે, સાતમે અથવા નવમે માસે સ્ત્રીયોને અન્નપ્રાશનસંસ્કાર કરવો. “બીજ, ત્રીજ,
પાંચમ, સાતમ, તેરસ અને દશમ એ તિથિઓ અન્નપ્રાશનસંસ્કારવિષે શુભ છે.” બુધ, શુક્ર અને
શુક્ર એ વાર શુભ છે. રવિ અને ચંદ્ર એ વાર કોઈ અંશમાં શુભ કલા છે. અશ્વિની, રોહિણી, મૃગ,
પુનર્વસુ, પુષ્ય, ત્રણ ઉત્તરા, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતી, અનુરાધા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, અને રેવતી
એ નક્ષત્રો શુભ છે. જન્મનક્ષત્ર અશુભ એમ કોઈ અંશકાર કહે છે. ભદ્રા, વૈષ્ટિ, વ્યતીપાત, ગંડ,
અતિગંડ, વજ્ર, શૂલ, અને પરિધ એ યોગ વર્ત્ય કરવા. વિષ્ણુ, શિવ, ચંદ્ર, સૂર્ય, દિક્પાળ, ભૂમિ,
દિશા અને ગ્રાહીઓ એમની પૂજા કરી માતાના બોળા ઉપર બેસાડેલા બાળકને સુવર્ણના અથવા
કાંસાના પાત્રમાં રાખેલા દહીં, મધ, ધૂતભિશિત એવો પાયસ સુવર્ણયુક્ત હાથમાં લઈ મંત્રવરે પ્રાશન
કરાવવો (ખવડાવવો), સૂર્યાવલોકનયત્રી તે અન્નપ્રાશનપર્યંત સર્વ કર્મે શિષ્ટબ્રો અન્નપ્રાશન સમયેજ
કરે છે. સર્વ કર્મે અન્નપ્રાશનની સાથે કરવાનાં હોય તો તેનો સંકલ્પ ઇલાદિક સર્વ વિસ્તાર કૌસ્તુભ
ઇલાદિક અયોમાં ભેગો.

અધાન્નપ્રાશનાંતિકર્તવ્યમ્ ॥ અત્રોડ્યપરિન્યસ્યશિલ્પસ્તુનિસર્વશઃ શસ્ત્રાણિચૈવવસ્ત્રાણિ
તતઃપદ્યેત્તુલક્ષણં પ્રથમંયત્સ્પૃશેદ્વાલઃપુસ્તકાદિસ્વયંતદા જીવિકાતસ્યચાલસ્યતૈનૈવતુભવિષ્યતિ અન્ન
પ્રાશનાંતસંસ્કારેપુમલમાસગુરુશુક્રાસ્તાદિદૌપોનાસ્તિ શત્રુચંતત્ક્રુદ્ધકાલેષ્વસંભવેદ્યં તેનપદ્યાદિ
માસે અસ્તાદિદોષસત્ત્વેડદ્યાદિમાસેકાર્યમ્ ॥

હવે અન્નપ્રાશન થયા પછી કર્તવ્યવિધિ—“બાળકની સામે કળાકુશળતા સર્વ પદાર્થ સન્ન અને વસ્ત્ર ઇત્યાદિક રાખી તે ઉપરથી તે બાળકનું લક્ષણ જાણવું. સામે રાખેલા પદાર્થમાંથી જે પદાર્થને બાળક સ્પર્શ કરે તે પદાર્થવેડે તેની આજીવિકા થવાની.” અન્નપ્રાશનપર્યંત સંસ્કારોવિધે મળમાસ, શુદ્ધ અને શુક્રનાં અસ્તાદિક એમના દોષ નથી એવું જે કહ્યું તે, શુદ્ધ કાળમાં અસંભવ (ન થઈ શકે એમ) હોય તો જાણવું, તેથી છઠ્ઠા ઇત્યાદિક માસમાં અસ્તાદિક દોષ હોય તો (અન્ન-પ્રાશન) આઠમા ઇત્યાદિક માસમાં કરવું. એ પ્રમાણે સૂર્યાવલોકન, નિષ્ક્રમણ, ભૂમ્યુપવેશન અને અન્નપ્રાશન એ સંસ્કાર સમાપ્ત થયા.

અથકર્ણવેધઃ ॥ દશમેદ્વાદશેવાહ્નિપોદશોકર્ણવેધનં માસેપષ્ટેસપ્તમેવાષ્ટમેદશમેપિવા દ્વાદશે ઘાતતોન્વેદ્યપ્રથમેવાતૃતીયકે નકતત્વ્યંસમેવર્ણેલીપુંસઃશ્રુતિવેધનં તૃતીયાદિવત્સરેમાસાઃ કાર્તિકેપૌષ માસેવાચૈત્રેવાફાલ્ગુનેપિવા શુક્લપક્ષઃશુભઃપ્રોકોજન્મમાસોનિપેધિતઃ મદ્રાયાંવિષ્ણુશયનેકર્ણવેધંવિ ધર્જયેત્ તેનકાર્તિકમાસવિધિઃશુક્લદ્વાદશ્યુત્તરપ્લેયઃ કેચિન્મીનસ્યસર્વેચૈવ ધનુઃસ્થેપૌર્ણમાસંવર્જયંતિ દ્વિતીયાદશમીપૃષ્ઠીસપ્તમીચત્રયોદશી દ્વાદશીપંચમીશસ્તાતૃતીયાકર્ણવેધને ચંદ્રવૃદ્ધશુક્રવારાઃ પુષ્ય પુનર્વસુમૃગોચારાશ્રવહસ્તચિન્નાશ્વિનીશ્રવણેયતીથિનિષ્ઠાઃશુભાઃ વિષ્ણુરુદ્રબ્રહ્માસૂર્યચંદ્રદિક્પાલનાસ્ય સરસ્વતીગોમ્હાણશુભપૂજાકૃત્વાલક્ષ્મીકરણાક્રિતકર્ણ પુંસઃપૂર્વદક્ષિણંવિધ્યેત્પશ્ચાદ્ધામં સ્ત્રીણાંપૂર્વવામં સૌ ઘર્ણીરાજપુષ્પસ્વરાજતીવિષર્વેદ્યયોઃ શુદ્રસ્વચાયસીસૃષ્ટીચાલકાષ્ટાંગુલામતા કર્ણરંધ્રેરવેદ્યાયામવિશેઢ ધ્યેયેત્તયા અન્યથાદર્શનેતસ્યપૂર્વપુણ્યવિનાશનમ્ હતિકર્ણવેધઃ ॥

હવે કર્ણવેધ (કાન વીંધવા તે) કહે છે.

“જન્મદિવસ થઈ દશમે, બારમે અથવા સોળમે દિવસે બાળકના કાન વીંધવા. કિંવા છઠ્ઠે, સાતમે, આઠમે, દશમે અથવા બારમે માસે; તેમજ પેહેલે અથવા ત્રીજે વર્ષે; બાળકના કાન વીંધવા. પુત્ર અથવા કન્યાના કર્ણવેધ સપ્ત (૨, ૪, ૬, ઇત્યાદિ) વર્ષે કરવો નહીં.” ત્રીજા ઇત્યાદિ વર્ષે કર્ણવેધ કરવો હોય તો માસ કહે છે—“કાર્તિક, પૌષ, ચૈત્ર, અથવા ફાલ્ગુન એ માસના શુક્લપક્ષમાં કર્ણવેધ કરવો. જન્મ માસમાં કરવો નહીં. મદ્રામાં અને વિષ્ણુશયન(ચાતુર્માસ્ય)માં કર્ણવેધ કરવો નહીં.” આ ઉપરથી કાર્તિક માસનો જે વિધિ કહ્યો છે તે શુદ્ધ બારસ પછી સપ્ત-જવો. દોઢ અન્ધકાર, મીનના સૂર્યમાં ચૈત્ર માસ અને ધનના સૂર્યમાં પૌષ માસ એ કર્ણવેધવિધે વર્જ્ય કરે છે. “બીજ, દશમ, છઠ્ઠ, સાતમ, તોરસ, બારસ, પાંચમ અને ત્રીજ એ તિથિ કર્ણવેધ-વિધે ઉત્તમ જાણવી.” ચંદ્ર, યુધ, શુદ્ધ અને શુક્ર એ વાર શ્રેષ્ઠ. પુષ્ય, પુનર્વસુ, મૃગ, ઉત્તરાશ્રવણ, હસ્ત, ચિન્ત્રા, અશ્વિની, શ્રવણ, રેવતી, અને ધનિષ્ઠા એ શુભ છે. વિષ્ણુ, રુદ્ર, બ્રહ્મા, સૂર્ય, ચંદ્ર, દિક્પાળ, અશ્વિનીકુમાર, સરસ્વતી, ગાય, બ્રાહ્મણ અને શુદ્ધ એમનું પૂજન કરી કાનમાં લાખના રસવડે ચિહ્ન કરી પુરૂષનો પ્રથમ જન્મલો કાન વીંધી પછી ડાબો વીંધવો. સ્ત્રીયોનો પ્રથમ ડાબો વીંધી પછી જન્મલો વીંધવો. “બાળકનાં” આઠ અંશુલ પ્રમાણે લાંબી એવી સજપુત્રના કર્ણવેધમાં સોનાની, બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય માટે રૂપાની, અને શૂદ્રમાટે લોઢાની સૂચી (સોઈ) કરવી, કાનનું ઊદ્ર, સૂર્યની કિરણ અંદર આવે એવડું વધારવું. કર્ણવેધ વિના બાળકને જીવે તો પૂર્વ પુરૂષનો નાશ થાય છે. એ પ્રમાણે કર્ણવેધ સમાપ્ત થયો.

અથવાલસ્યદુષ્ટદષ્ટિદોષાદૌરક્ષાવિધિઃ ॥ વાસુદેવોજગન્નાથઃપૂતનાતર્જનોહરિઃ રક્ષતુત્વ રિતોવાલંમુંચમુંચકુમારકં રુષ્ણરક્ષશિશુશંસમધુકૈટમમર્દન પ્રાતઃસંગવમધ્યાહ્નસાયાહેપુચસંધ્યયોઃ મ હાનિશિસદારક્ષકંસારિણિપૂદન યદ્ગોરજઃપિશાચાંશ્વપ્રહાન્માતુપ્રહાનપિ ચાલપ્રહાન્વિરોષેણછિંચિંછિં ચિમહામયાન્ પ્રાહિત્રાહિહરેનિલંત્વદક્ષામૂપિતંશિશું હતિમસામિનંચૈવભૂપચેતનમસના શિરોલલા ટાઇનેપુરસાંકુર્યાંઘયાવિધિ હતિ પ્રયોગસાગરે રક્ષરક્ષમહાદેવનીલમ્રીવજડાઘર પ્રહૈતુસહિતોરક્ષમું ચમુંચકુમારકં અમુંમંત્રંભૂર્જપ્રેવિલિલ્યતત્પત્રમુંજેવમ્રીયાત્ ચાલરોદનપરિહારાર્પયંત્રમુકંમયૂલે પદ્મ મધ્યેઠ્ઠીકારસ્તન્મધ્યેશિશોનોમવિલિલ્યપદ્મકોણેપુ ઐતુલ્લવસ્વાહિતિમંત્રપદ્મકારણિવિલિલ્ય તદ્દહિનૈમિ વદ્દત્તદ્વયંવિલિલ્ય તદ્દહિરધોમુલૈરર્ધચંદ્રૈરાવેષ્ટ્ય પંચોપચારૈઃસંપૂજ્ય ચાલહસ્તેવમ્રીયાદિતિ ચાલપ્રહ્લાં ત્યાદિકંચાલપ્રહસ્તવશ્ચ શાંતિકમલાકરશાંતિમયૂલયોર્દ્રવ્યમ્ ॥

હવે બાળકને દષ્ટિદોષાદિક હોય તો તેની રક્ષાનો વિધિ કહે છે.

“વાસુદેવો જગન્નાથઃ, પૂતનાતર્જનો હરિઃ ॥ રક્ષતુ ત્વરિતો વાલં, મુંચ મુંચ કુમારકં ॥ શૂળ રક્ષ શિશું શંસમધુકેટમમર્દન ॥ પ્રાતઃ સંગવમધ્યાહસાયાત્રેષુ ચ સંધ્યયોઃ ॥ મહાનિશિ સદા રક્ષ, ફંસારિણિપૂદન ॥ યદ્ગોરજઃ પિશાચાંશ્ચ, પ્રહાન્ માતૃપ્રહાનપિ ॥ વાલપ્રહાન્ વિરોધેણ, છિંધિ છિંધિ મહામયાન્ ॥ ગ્રાહિ ગ્રાહિ હરે નિત્યં, ત્વદ્રક્ષામૃપિતં શિશું,” એ મંત્રવડે ભસ્મ મંત્રી બાળકનાં મસ્તક કંપાળ ઇલાદિક અંગને તે ભસ્મ લગાડી યથાવિધ રક્ષણ કરવું.” પ્રયોગસાર ગ્રંથમાં બીજે પ્રકાર કહે છે. “રક્ષ રક્ષ મહાદેવ, નીલગ્રીવ જટાઘર ॥ પ્રહૈસ્તુ સહિતો રક્ષ, મુંચ મુંચ કુમારકં,” એ મંત્ર લોખપત્ર ઉપર લખી તે લોખપત્ર બાળકને હાથે બાંધવું. બાળક રોથા કરતાં હોય તો તેની નિવૃત્તિમાટે મધુખ ગ્રંથમાં મંત્ર કહ્યો છે, તે આ રીતે;—છ કોણુનો મંત્ર કરી તે મંત્રના છ ખુણામાં “ન્હી” એ અક્ષર લખી તે મંત્રના મધ્યભાગમાં બાળકનું નામ લખી મંત્રના છ ખુણાઉપર “જીહ્વલુલુવસ્વાહ” એ મંત્રના છ અક્ષર (દરએક કોણે એક એક અક્ષર) લખી તેની બાહાર રથના ચક્ર સરખાં બે વર્તુળ લખી તેની બાહાર અધોમુખ એવા અર્ધચંદ્ર કાઢવા. પછી અધાદિક પંચોપચારવડે મંત્રની પૂજા કરી તે મંત્ર બાળકને હાથે બાંધવો. બાળકઅહીં શાંતિ ઇલાદિક તથા બાળકઅહીં રતોત્ર ઇલાદિક વિધિ શાંતિક્રમસાકર, શાંતિમધુખ એ ગ્રંથોમાં જોવાં.

અથવર્ધાપનવિધિઃ ॥ સચવપેપયંતંત્રતિમાસંજન્મતિયૌકાર્યઃ વર્ષોત્તરંપ્રત્યર્ધ્વજન્મતિયૌકાર્યઃ તિથિતૈવેયગ્રજન્મર્ક્ષયોગઃસાપ્રાહ્યા દિનદ્વયેજન્મનક્ષત્રયોગસત્ત્વાસત્ત્વયોરૌદયિકીઋતુહૃતાધિકાપ્રાહ્યા ઋતુહૃતંપૂન્યત્વેપૂર્વા જન્મમાસસ્યઅધિમાસત્ત્વેશુદ્ધમાસેપ્રત્યાઘ્નિકચર્ધાપનવિધિર્નત્વધિકે ॥

હવે વર્ધાપન (જન્મદિવસ) વિધિ કહે છે.

જે દિવસે જન્મ થાય તે દિવસને જન્મદિવસ કહે છે. જન્મદિવસનો વિધિ કરવો તે એક વર્ષપર્યંત દરએક માસે જન્મતિથિએ કરવો. વર્ષ પછી દર વર્ષે જન્મતિથિએ કરવો. જન્મતિથિ બે દિવસ હોય તો જે દિવસે જન્મનક્ષત્રનો યોગ હોય તે દિવસ લેવો. બન્ને દિવસે જન્મનક્ષત્રનો યોગ હોય અથવા બન્ને દિવસે જન્મનક્ષત્રનો યોગ ન હોય તો મુળોદયત્યાપિની એવી ચાર ધડી કરતાં અધિક હોય તે તિથિ લેવી. ચાર ધડી કરતાં કમતી હોય તો પ્રથમ દિવસની લેવી. જન્મમાસ અધિકમાસ આવે તો દરવર્ષે કરવાનો જન્મતિથિનો વિવિ શુદ્ધ માસમાં કરવો. અધિકમાસમાં કરવો નહીં.

અથસંક્ષેપતઃપ્રયોગઃ ॥ આયુરભિવૃદ્ધયર્થવર્ગવૃદ્ધિકર્મકરિવ્યવહારિસંકલ્પ્ય તિલોદ્ધર્તનપૂર્વકંતિ છૌર્ધ્વકેનચાત્વારતતિલકાદિવિધિગુંઠસંપૂજ્યાશ્વતુજુંજેપુદેવતાઃપૂજયેત્ તથાદૌકુલદેવતાયેનમશ્તિકુલ દેવતામાયાદા જન્મનક્ષત્રંપિતરોપ્રજાપતિમાનુંવિપ્રેશંમાર્કદેયંચાસંજામદ્વ્યરામંઅથત્યામાનંરૂપંચાલિ પ્રહર્દ્વહનુમંતંચિર્મીપર્ણપટ્ટીચનાસેવાયાદાપૂજયેત્ પશ્યેદધિમકનૈવેદ્યઃ પૂજાંતેપ્રાર્થના ચિરંજીવીયથાત્વં મોમધિપ્યામિતયામુને રૂપવાગ્વિષ્ણુચાંધ્યેયશ્રિયાયુક્તશ્ચસર્વેદા માર્કદેયનમસ્તેસ્તુસત્કલ્પાંતજીવન આ શુરારોગ્યસિદ્ધ્યર્થપ્રસીદ્ધમગચ્છુને ચિરંજીવીયથાત્વંતુમુનીનાંમવરોદ્ધિજ કુરુષ્વમુનિદાર્દલતથામાંચિર જીવિનં માર્કદેયમહામાગસત્કલ્પાંતજીવન આયુરારોગ્યસિદ્ધ્યર્થમસ્માકંવરદોભય અથપટ્ટીપ્રાર્થના જય દેવિજગન્માતર્જગદાનંદકારિણિ પ્રસીદ્ધમરુદ્યાણિનમસ્તેપદ્મિદેવતે ત્રેલોક્યેવાનિભૂતાનિસ્વાચરાણિચ રાણિચ પ્રસન્નિષ્ણુશિર્ષેઃસાધર્મશાંકુર્ચતુતાનિમે તતસ્તિલગુદમિશ્રંપયઃપિવેત્ તન્નમંત્રઃ સતિલંગુદસંમિ શ્રમંજલ્યર્ધમિતંપયઃ માર્કદેયાદ્વરંલગ્ન્યાપિવામ્યાયુર્વિવૃદ્ધયે ક્વચિત્પૂજિતપોડશદેવતાભ્યો નામ્નાપ્રત્યે કમણ્દિવાદિસંસ્પૃતિલહોમઝકઃ તતોવિપ્રમોજનં તદિનેનિયમાઃ ગંડનનરસકેશાનાંમિથુનાગ્ચાગમૌતથા આમિપંકલહંદિસાંવર્ગવૃદ્ધિવિવર્જયેત્ મૃતેજન્મનિસંક્રાંતાપ્રાદેજન્મદિનેતથા અસ્પૃદ્યસ્પર્શનેચૈવન જ્ઞાયાદુષ્ણવારિણા ॥

હવે વર્ધાપનનો સંક્ષેપ પ્રયોગ કહે છે.

“આયુરભિવૃદ્ધયર્થ વર્ગવૃદ્ધિકર્મ કરિષ્યે,” એવા સંકલ્પ કરી અંગને તિલ લગાડી તિલાદિકવડે સાન કરી કંપાળમાં તિલક કરી નિલકર્મ અને શુદ્ધી પૂજા કરી ચોખાના પુંજ ઉપર દેવતાઓનું

પૂજન કરવું. તેમાં પ્રથમ—“કુલદેવતાયૈ નમઃ” એ નામમંત્રવડે કુલદેવતાનું આવાહન કરી જન્મ નક્ષત્ર, માતા પિતા, પ્રભાપતિ, સૂર્ય, વિશ્વેશ, માઈદેવ, વ્યાસ, પરશુરામ, અમર્યામા, કૃપાચાર્ય, ભલિ, પ્રહ્લાદ, હનુમાન, વિભીષણ, અને પછી દેવી એ દેવતાનું નામમંત્રેજ આવાહન કરી પૂજા કરવી. પછી દેવીને દહીં ભાતનું નૈવેદ્ય અર્પણ કરવું. પૂજા થયા પછી પ્રાર્થના કરવી. તેના મંત્ર,—
“ચિરંજીવી યથા ત્વં મો, મનિષ્યામિ તથા મુને ॥ રૂપવાન્ વિત્તવાંશ્ચૈવ, શ્રિયા યુક્તશ્ચ સર્વદા ॥ માર્કંડેય નમસ્તેઽસ્તુ, સત્ત્વકલ્પાંતજીવન ॥ આયુરારોગ્યસિદ્ધયર્થે, પ્રસીદ મગવન્મુને ॥ ચિરંજીવી યથા ત્વં તુ, મુનીનાં પ્રવરો દ્વિજ ॥ કુરુષ્વ મુનિશાઈલ, તથા માં ચિરંજીવિન્ ॥ માર્કંડેય મહામાગ, સત્ત્વ-કલ્પાંતજીવન ॥ આયુરારોગ્યસિદ્ધયર્થમસ્માકં ઘરદો મવ ” એ પ્રભાણે પ્રાર્થના કરી પછી દેવીની પ્રાર્થના કરવી, તેના મંત્ર,—“જય દેવિ જગન્માતર્જગદાનંદકારિણિ ॥ પ્રસીદ મમ કલ્યાણિ, નમસ્તે પદ્મિદેવતે ॥ પ્રૈલોક્યે યાનિ ભૂતાનિ, સ્થાવરાણિ ચરાણિ ચ ॥ બ્રહ્મવિષ્ણુશિવૈઃ સાર્ધં, રક્ષાં કુર્વંતુ તાનિ મે ॥” પછી તિલ અને ગોળપુષ્પ દૂધ પીવું. તેના મંત્ર,—“સતિલં મુદસંનિધમંજલ્યર્ધમિતં પયઃ ॥ માર્કંડેયાદ્વરં લગ્ન્યા, પિવામ્યાયુર્વિવૃદ્ધયે” કોઈ ગ્રંથમાં, પૂજન કરેલા શોળ દેવતાએને ઉદ્દેશે નામમંત્રવડે એક એક દેવતાને અર્થે આઠવીશ (૨૮) તિલની આહુતિ હોમવી, એમ કહ્યું છે. પછી બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવવું. તે દિવસે નિયમ પાળવા તે,—નખ અને કેશનું છેદન, મૈથુન, પ્રયાણ, મંસભક્ષણ, કલહ, અને હિંસા એ જન્મદિવસે વર્ણ્ય કરવાં. મરણ, (પુત્રાદિ) જન્મ, સંક્રાંતિ, શ્રાદ્ધ, જન્મદિવસ અને અસ્પૃશ્યતા સ્પર્શ, એમાંનું કોઈ પણ નિમિત્ત હોય તો ઉપજી જશે જ્ઞાન કરવું નહીં.

અથચૌલમ્ ॥ જન્મતોગર્ભતોવાન્દેવપ્રથમેયદ્વિતીયકે તૃતીયેપંચમેચાપિચૌલકર્મપ્રશસ્યતે યદ્વાસ-હોપનીત્યાગ્રકુલાચારાશ્ચવસ્થિતિઃ માઘફાલ્તુનવૈશાખજ્યેષ્ઠેમાસિશુમંસ્મૃતં જન્મમાસેધિમાસેનજ્યેષ્ઠે જ્યેષ્ઠસ્યનોમવેત્ શુક્લપક્ષઃશુભઃપ્રોક્તઃકૃષ્ણધ્વાત્યત્રિકંચિના દ્વિતીયાથતૃતીયાચપંચમીસતમીશુભા દશ મ્યેકાદશીવાપિત્રયોદશ્યપિશસ્યતે રવિમૌમાર્કંશનયોવારાવિપ્રાદિવર્ણતઃ શુભશુક્રપુષ્પાઃશુક્લેલોમઃસર્વશુભાવહાઃ અશ્વિનીમૃગપુનર્વસુપુષ્યહસ્તચિત્રાસ્વાતીજ્યેષ્ઠાશ્રવણધનિષ્ઠાશતતારકારેઘલ્લઃશુભાઃ કૌર પ્રયાણમૈપજ્યેજન્મર્ક્ષવર્જયેત્સદા આયુઃક્ષયોનુરાધાશ્ચિત્રુત્તરારોહિણીમયે સિંહસ્થેશુરૌચૌલાદિશુભકર્મનકાર્યં સૂનોર્માતરિગર્મિણ્યાંચૂડાકર્મનકાર્યેત્ પંચમાષ્ટાત્રાગૃધ્વંતુગર્મિણ્યામપિકાર્યેત્ સહોપનીત્યાકુર્યાથેત્તદાદોપોનવિચિતે પૃથક્ચૂડાકર્મપૃથગુપનયનંચમાતરિગર્મિણ્યાંનકાર્યં ઉનયોઃસહાનુષ્ઠાનેતુ નદોપઃ ગર્મિણ્યામપિપંચમમાસપર્યંતેનદોપઃ પંચમમાસાદઘઃકુર્યાદતઃકર્ષ્ણનકાર્યેદિત્યુકેઃ જ્વરિતસ્ય ચૌલાદિમંગલંનકાર્યં વિચાદ્રવતચૂડાસુમાતાયદિરજસ્વલા તસ્યાઃશુદ્ધેઃપરંકાર્યંમંગલંનનુરચ્ચીત્ નાંદી શ્રાદ્ધોત્તરંરજસ્વલાયાંશાંતિકૃત્યાકાર્યં કેચિત્સુમુહૂર્તોત્તરમાષ્ટેપ્રારંભોત્તરમાત્રાગપિરજોદોપેષ્ઠીપૂજનાદિવિધિ-નાશાંતિકૃત્યાકાર્યમિત્યાહુઃ માતુલપિતૃત્યાદીકર્તરિતત્પદ્યારંજસ્વલાયામપિમંગલંનેતિસિંધુઃ ત્રિપુરયાત્મકકુલેપન્માસમધ્યેમાંજીવિયાદરૂપમંગલોત્તરંમુંડનાલ્યંચૂડાકર્માદિનકાર્યં સંકટેતુશ્ચન્દમેવેકાર્યં ચતુઃપુરુષપર્યંતંકુલેસપિંડીકરણમાસિકશ્રાદ્ધાંતપ્રેતકર્મસમાપ્તેઃપ્રાક્ ચૂડાકર્માદિકમાસ્યુદયિકકર્મનકાર્યં પદમાતૃજયોરેકવત્સરેપત્યોદ્યેયોઃ નલંસ્કારઃસમાનઃસ્થાસ્માતૃમેદેવિધીયતે પ્રારંભોત્તરંસૂતકપ્રાતૌકૃષ્ણાંડીભિક્ષ્મિર્ઘૃતંદુત્યાગાંદત્વાચૂડોપનયનોદ્રાહનાદિકમાચરેત્ અગ્નિવિશેષોવિવાહપ્રકરણેવક્ષ્યતે મધ્યેમુલ્યાપકાશિલાઅન્યાશ્વપાશ્વાદિભાગોષ્વિતિયથાકુલાચારંપ્રવરસંપ્રવ્યાશિલાશ્ચૂડાસમયેકાર્યાઃ ઉપનયનકાલેમધ્યશિખેતરશિલાનાંવપનંકૃત્વામધ્યભાગેષ્વોપનયનોત્તરંશિશ્રાધાર્યા ચૌલકર્મણિજાતકર્મણિચમોજનેસાંતપનકૃષ્ણપ્રાયશ્ચિત્તં અન્યેપુલંસ્કારેપુઽપવાસેનશુદ્ધિઃ ચૂડાંતાઃસર્વેસંસ્કારાઃ સ્ત્રીણામમંત્રકાઃકાર્યાઃ હોમસ્તુસમંત્રકઃ હોમોપ્યમંત્રકઃકાર્યોનવાકાર્યંદતિવૃત્તિકૃદાદિમતં પર્વશુદ્ધસ્યાપ્યમંત્રકંચૌલં શ્દાર્નાંશિષ્ટેપુછીણાંચૂડાદિસંસ્કારકરણંનદશ્યતે વિવાહકાલે ચૂડાદિલોપપ્રાયશ્ચિત્તમાત્રંકુર્વંતિ ચૌલોત્તરંમાસત્રયપર્યંતંસર્પિડૈઃપિંડદાનંતિલતર્પણંચનકાર્યં મહાલયેગયાયાંપિત્રોઃપ્રત્યન્દશ્રાદ્ધેચર્ષિ-હવાનાદિકાર્યમ્ ॥

હવે ચૌલસંસ્કાર કહે છે.

“જન્મથપી હિંવા ગર્ભથપી પેહેલે, બીજે, ત્રીજે, અથવા પાંચમે વર્ષે ચૌલસંસ્કાર કરવો; અથવા જનોઈની સાથે કરવો. એ વિષયમાં જોયો કુલાચાર હોય તે પ્રમાણે અવરથા ભણવી. માઘ,

ફાગણ, વૈશાખ, અને જેઠ એ માસમાં ચૌલસરકાર શુભ છે, જન્મમાસ અને અધિકમાસમાં ચૌલ-
કર્મ કરવું નહીં. જેઠ માસમાં જ્યેષ્ઠ પુત્રને ચૌલકર્મ કરવું નહીં, શુકલપક્ષ શુભ છે. છેવટના પાંચ
દિવસ વળ્ય કરી કૃષ્ણપક્ષ પણ શુભ છે. બીજ, ત્રીજ, પાંચમ, સાતમ, દશમ, અગીયારસ, અને
તેરસ એ તિથિઓ ઉત્તમ છે, રવિ, સૌમ, શનિ, અને શનિ એ વાર કંમથી બ્રાહ્મણાદિક (ચાર) વર્ણને
શ્રેષ્ઠ છે, એટલે બ્રાહ્મણને રવિવાર, ક્ષત્રિયને સૌમ, વૈશ્યને શનિ અને શૂદ્રને શનિ. શુર, શુક, કૃધ,
અને શુકલપક્ષમાં સોમવાર એ સર્વ વર્ણને શુભ છે.” અધિની, મૃગ, પુનર્વસુ, પુષ્ય, હરત, ચિત્રા,
સ્વાતિ, જ્યેષ્ઠા, અવળ, ધનિષ્ઠા, શતતારકા અને રેવતી એ નક્ષત્ર શુભ છે. “હૌરકર્મ, પ્રયાણ અને
ચૌપદ્યસેવનવિષે જન્મનક્ષત્ર સર્વદા વળ્ય કરવું. અનુરાધા, કૃતિકા, ત્રણ ઉત્તરા, રોહિણી, અને મઘા
એ નક્ષત્રોમાં ચૌલકર્મ કરવાથી આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે.” સિંહ રાશિનો શુર હોય તેમાં ચૌલાદિક
શુભ કર્મ કરવું નહીં. “બાળકની માતા સગર્ભા હોય અને તે બાળકનું વય પાંચ વર્ષની અંદર હોય
તો ચૌલકર્મ કરવું નહીં, બાળકનું વય પાંચ વર્ષ કરતાં અધિક હોય તો તેની માતા સગર્ભા છતાં
પણ ચૌલ કરવું. જનોઇની સાથે ચૌલકર્મ કરવાનું હોય તો દોષ નથી. ચૌલકર્મ અને યજ્ઞોપવીત
એ સંસ્કાર માતા સગર્ભા હોય તો ભિન્ન ભિન્ન કરવા નહીં. બન્ને સાથે કરવામા તો દોષ નથી.
ગર્ભિણી હોય તથાપિ પાંચમા માસપર્યંત દોષ નથી. કારણ, “પાંચમા માસથી પ્રથમ કરવા, પાંચમા
માસ પછી કરવા નહીં,” એવાં વચન છે. જવપુરૂષ હોય તેનાં ચૌલાદિક મંગળ કરવાં નહીં. “વિ-
વાહ, મૌલ અને ચૌલ એ સંસ્કાર કરવાના છતાં એ તેની માતા રજસ્વલા થાય તો તેની શુદ્ધિ
થવા પછી મંગળ કાર્ય કરવાં એમ મનુ કહે છે.” નાંદીશ્રાદ્ધ થવા પછી રજસ્વલા થાય તો શાંતિ
કરી મંગળ કાર્ય કરવાં. કોઈ અધકાર તો, ખીલું ચુદ્ધત્ત ન મળે તો પ્રારંભયત્રી પ્રથમ પણ રજ-
સ્વલારૂપ દોષ થતાં શ્રીપૂજનાદિક વિવિધે શાંતિ કરી મંગળ કાર્ય કરવું, એમ કહે છે. મામે અથવા
કોકો ઇલાદિક કતાં હોય અને તેની સ્ત્રી રજસ્વલા થઈ હોય તથાપિ મંગળ કાર્ય કરવું નહીં એમ
નિર્ણયસિંધુ પ્રથમાં કહ્યું છે. ત્રણ પુરૂષપર્યંત કુલમાં મૌલ અથવા વિવાહરૂપ મંગળ કાર્ય થવા પછી
છ માસપર્યંત, મુંડન છે નામ જેણે એવું ચૌલકર્મ ઇલાદિક કરવું નહીં. સકટ હોય તો વર્ષભેદથી
કરવું એટલે ફાગણમાં વિવાહ થયો હોય તો વૈશાખમાં ચૌલાદિક કરવું. ચાર પુરૂષપર્યંત કુલમાં,
સપ્તિંકરણ અને માસિક એ શ્રાદ્ધ જેની અતમાં છે એવું પ્રેતકર્મ સમાપ્ત થવાથી પ્રથમ ચૌલ-
કર્માદિક માંગલિક કર્મ કરવું નહીં. “એક માતાથી ઉત્પન્ન થયેલા એવા બે સહોદર (સગા) ભાઈ
અથવા સગી બેહેન એમના સમાન (સરખા) સંસ્કાર કરવા નહી, માતા ભિન્ન હોય તો કરવા.”
પ્રારંભ થવા પછી અશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો કૃષ્ણાંડી ઋત્યાવડે ધૂતનો હોમ કરી ગોદાન કરી ચૌલ,
મૌલ અને વિવાહ ઇલાદિક કરવાં. એ વિષયમાં વિશેષ નિર્ણય છે તે વિવાહપ્રકરણમાં કહેવાશે.
મધ્યમાં સુખ્ય એક શિખા (ચાટી) રાખી બીજી શિખા પડખે, પાછળ ઇલાદિક ઠેકાણે, જેવો કુલા-
ચાર હોય તે પ્રમાણે પ્રવરની સખ્યા હોય તેટલી, એટલે ત્રણ પ્રવર હોય તો ત્રણ, પાંચ પ્રવર
હોય તો પાંચ, એ રીતે શિખાઓ ચૌલકર્મ સમયે રાખવી. મૌલ સમયે મધ્યની શિખા રાખી
બાકીની સર્વ શિખા કાઢી નાખવી. અને મૌલ પછી મધ્યભાગમાંજ શિખા ધારણ કરવી. ચૌલ
અને ભતકર્મવિષે લોભન કર્યું હોય તો સાંતપનકૃત્ય પ્રાપ્તિ થઈ શકે. બીજા સંસ્કારોવિષે લોભન
કર્યું હોય તો એક ઉપવાસવડે શુદ્ધિ થાય છે. ભતકર્મયત્રી ચૌલપર્યંત સર્વ સંસ્કાર સ્ત્રિયોના મંત્ર-
રહિત કરવા. હોમ માત્ર મંત્રસહિત કરવો. હોમ પણ અમંત્રક કરવો અથવા કરવો નહીં, એ વૃત્તિ-
કારાદિકના મત છે. એ પ્રમાણે શૂદ્રનું પણ ચૌલકર્મ અમંત્રક કરવું. હાલના વર્તમાન કાળમાં શિષ્ટજનો
સ્ત્રીયોના ચૌલાદિક સંસ્કાર કરતા હોય એમ દેખાતું નથી. વિવાહ સમયે ચૌલાદિક સંસ્કારના લોપનું
પ્રાપ્તિ માત્ર કરે છે. ચૌલ ક્રીધા પછી સપ્તિંકરણ ત્રણ માસપર્યંત પિંડદાન અને તિલતપ્તિ કરવાં
નહીં. મહાલયશ્રાદ્ધ, ગયાશ્રાદ્ધ અને માતા પિતાનું સાંવત્સરિકે શ્રાદ્ધ એમાં પિંડદાન ઇલાદિક કરવાં.

અધવિદ્યારંભઃ ॥ પંચમેવર્ષેઅક્ષરલેખનારંમુચ્ચરાયણેકાર્યઃ અત્રકુંમસ્થઃસૂર્યોવર્જ્યઃ શુક્લપક્ષઃ
શુભપ્રોક્તઃકૃષ્ણશ્ચાંત્યત્રિકંવિના દ્વિતીયાવૃત્તીયાપંચમીદશમ્યેકાદશીદ્વાદશીત્રયોદશ્યેષ્ઠાઃ અગ્નિની
મૃગાર્દ્રાપુનર્વસુપુષ્યહસ્તચિન્નાસ્વાત્યનુરુધાશ્રવણધનિષ્ઠાશતતારકારેશ્વર્યો મૌમશનિમિત્રવારાશ્ચશુભાઃ
યિમેશંલક્ષ્મીનાયણૌસરસ્વતીસ્વવેદંસૂત્રકારંચપૂજયિત્વાશુદ્ધબ્રાહ્મણાન્ધાર્ત્રીચ્ચસંપૂજ્યનત્વાસર્વાસ્ત્રિઃપ્ર

દક્ષિણીકૃત્યપ્રણવપૂર્વકમક્ષરમારમેત્ તતોગુરુત્વાદેવતાવિસર્જયેત્ તતોગ્રભુવનમાતઃ સર્વવાદ્યયરૂપેણા
ગચ્છાગચ્છેતિસરસ્વત્યાધાહનમંત્રઃ પ્રણવેનપોડશોપચારાણમ્ ॥

હવે વિધાના આરંભનો કાલ કહે છે.

પાંચમે વર્ષે ઉત્તરાયણમાં અક્ષર લખવાનો આરંભ કરાવવો. એ અક્ષર લખવામાં કુંભ રાશીનો સૂર્ય વળ્ય કરવો. “શુકલપક્ષ શુભ છે. છેવટના પાંચ દિવસ વળ્ય કરી કુંભપક્ષ પણ શુભ છે.” ખીજ, ત્રીજ, પાંચમ, દશમ, એકાદશી, દ્વાદશી અને તેરશ એ તિથિઓ શ્રેષ્ઠ છે. આશ્વિની, મૃગ, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, પુષ્ય, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતી, અનુરાધા, અવળુ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, અને રેવતી એ નક્ષત્ર શુભ છે. મંગલ અને રાત્રિ વળ્ય કરી ખીજ વાર શુભ છે. વિમેશ, લક્ષ્મી, નારાયણ, સરસ્વતી, પોતાનો વેદ અને સૂત્રકાર એમની પૂજા કરી શુર, ગ્રાહણો અને ઉપમાતા (ધાવમા) એમની પૂજા કરી નમસ્કાર કરી સર્વેને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી પ્રથમ પ્રણવ (ઓંકાર) લખી પછી ખીજ અક્ષરો લખવાનો આરંભ કરવો. પછી શુરને નમસ્કાર કરી દેવતાઓનું વિસર્જન કરવું. પછી, “અગ્ર ભુવનમાતઃ સર્વવાદ્યયરૂપેણાગચ્છાગચ્છ,” એ મંત્રવડે સરસ્વતીનું આવાહન કરવું. અને પ્રણવમંત્રવડે સોળ ઉપચાર અર્પણ કરવા.

અધાનુપનીતધર્માઃ ॥ પ્રાણુપનયનાત્કામચારકામવાદકામમક્ષાઃ તેનમૂત્તપુત્રીપોત્સર્ગાદાવાચ
મનાયાચારોનાસ્તિ લઘુપાતકહેતુલગુનપર્યુપિતોચ્છિદ્રાદિમક્ષણેદોષામાયઃ પચમયેયપાનેઅનૃતાવાચ્ય
માપણેપિ મહાદોષહેતુમાંસાંત્યજરજ્વલાદિસ્પૃષ્ણાન્નમક્ષણેમઘાદિપાનેચદૌષોસ્ત્યેવ રજસ્વલાદિસંસ્પ
ર્શજ્ઞાનમેયકુમારકે શિશોરમ્પુષ્કણંપ્રોક્તેચાલસ્યાચમનંસ્મૃતં તત્રપ્રાગ્નપ્રાશનાચ્છિદ્રશુંસંજ્ઞા તતઋચ્ય
પ્રાકૃચૌલઙ્ગિચર્પાદ્યાલસંજ્ઞા તતઋમૈંજીવધાતુકુમારસંજ્ઞા અન્નાચમનમિતિત્રિવદકપાનમેવ નતુજોષ્ઠ
માર્જનાદિકલ્પશ્ચિત્તેયં નચાનુપનીતોવેદમુચ્યસ્યેત્ પિત્રોરત્યક્રિયાયાંત્વનુપનીતેનાપિમંત્રોચારાકાર્યઃ
સચ્ચદ્વિત્રિચર્પયોઃકૃતચૂડસ્યૈષમિચર્પોઽર્ધ્વેત્વકૃતચૂડસ્યાપિ પતચૌરસપુત્રવિપયં પિત્રોરનુપનીતોપિવિદ
ધ્યાદૌરસઃસુતઃ ઔર્ધ્વેવેદિકમન્યેતુસંસ્કૃતાઃશ્રાદ્ધકારકા ઇતિસ્કંદાત્ ચાલાનામપધ્યંપિત્રાદિમિર્મિ
ચારણીયં તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેનચાલાનપ્રતુભોજયેત્ ચાલાનાંક્રીડનદાનેસ્વર્ગસુખં સેવાંમોજ્યપ્રદાને ગોદાન
ફલમ્ ॥

હવે જેને યજ્ઞોપવીત નથી મળ્યું તેના ધર્મ કહે છે.

મૌજ યથાથી પ્રથમ બાળક ઇન્દ્રાપ્રભાણે દ્વૈ, ઇન્દ્રામાં આવે તેની જોડે ભાપણ કરે, અને ઇન્દ્રામાં આવે તે ભક્ષણ કરે તેમાં દોષ નથી, તેથી લઘુસંકા અને શૌચ ઇલાદિકવિષે આચમન કરવાનો જે આચાર ઉક્ત છે તે મૌજથી પ્રથમ નથી. લઘુપાતકનું કારણ જે, લસણ, વાસી રહેલું અન્ન અને ઉચ્છિદ્ર અન્ન, ઇલાદિકનું ભક્ષણ તે યથાથી દોષ નથી. એ પ્રભાણે પીવાને અયોગ્ય પદાર્થ પીવામાં આવે અથવા ખોટું કે ન બોલવાનું ભાપણ કરવામાં આવે તો પણ દોષ નથી. મહા-દોષનાં કારણ જે, માંસ અથવા અંસજ અને રજસ્વલા ઇલાદિકે સ્પર્શ કરેલું અન્ન તેનું ભક્ષણ થયું હોય અથવા મઘાદિક પીવામાં આવ્યું હોય તો દોષ છે. “રજસ્વલા ઇલાદિકને કુમારને સ્પર્શ થાય તો કુમારે આનજ કરવું. શિશુને જલ છાંટવું, અને બાલકે આચમન કરવું.” અન્નપ્રાશન થકી પ્રથમ શિશુ સંજ્ઞા છે. અન્નપ્રાશન પછી અને ચૌલથી પ્રથમ અથવા ત્રણ વર્ષથી પ્રથમ બાલ સંજ્ઞા છે. ચૌલ પછી મૌજબંધન યથાપર્યેત કુમાર સંજ્ઞા છે. ઇહાં આચમન કરવું એટલે ત્રણ વાર જલ પાનજ માત્ર કરવું, હોહને ગર્જન કરવું ઇલાદિક પક્ષ નથી. યજ્ઞોપવીત જેને થયું ન હોય તેણે વેદનો ઉચ્ચાર કરવો નહીં. માતાપિતાની અંસક્રિયા (પ્રેતક્રિયા) માં તો જેને યજ્ઞોપવીત ન મળ્યું હોય તેણે પણ વેદના મંત્રને ઉચ્ચાર કરવો. તે મંત્રોચ્ચાર વિષે અધિકાર ખીજ અથવા ત્રીજ વર્ષમાં તો જેને ચૌલ થયું હોય તેનેજ છે. ત્રણ વર્ષ પછી તો જેને ચૌલ ન થયું હોય તેવાને પણ છે. મૌજરહિત પુત્રે માતાપિતાની ક્રિયાને નિમિત્તે મંત્રોચ્ચાર કરવો એવું જે કહ્યું તે ચૌરસ પુત્રવિષે જાણવું. “ચૌરસ પુત્રને મૌજ ન મળી હોય તથાપિ તેણે માતાપિતાની અંસક્રિયા કરવી, અને ખીજ પુત્રો તો મૌજસંસ્કારે યુક્ત હોય તોજ શ્રાદ્ધ કરવાના અધિકારી છે,” એવું સ્કંદપુરાણનું વચન છે. બાલકને અપધ્ય (અયોગ્ય લોજનાદિક) નું નિવારણ પિતા ઇલાદિકે કરવું. “માટે સંપૂર્ણ

પ્રથમ કરી પ્રથમ બાલકોને ભોજન કરાવવું.” બાલકોને રમતના દાનથી સ્વર્ગસ્થ થાય છે. બાલકોને ભોજનપોષ્ય પદાર્થના દાનથી ગોદાનનું ફળ મળે છે.

અધોપનયનમ્ ॥ ઉપનયનનામ આચાર્યસમીપનયનાંગકોગાયત્ર્યુપદેશપ્રધાનકાઃકર્મવિશેષકઃ
ઉપનયનપદસ્યયોગરૂઢત્વાત્ તત્રાધિકારિણઃ પિતૈવોપનયેતુત્રંતદમાવેપિતુ પિતા તદમાવેપિતુર્ગ્રાતા
તદમાવેતુસોદરઃ તદમાવેસગોત્રસર્પિઢાઃ તદમાવેમાતુલાદયોઽસગોત્રસર્પિઢાઃ તદમાવેઅસર્પિઢસગો
ત્રજ્ઞાઃ एतेचकुमारापेक्षयावयोज्येष्ठाविवक्षिताઃ કનિષ્ઠકર્તૃકોપનયનસ્યનિપિદ્ધત્વાત્ સર્વામાવેશ્ચોત્રિયઃ
જન્મનાગ્રાહણોદ્દેયઃસંસ્કારૈર્દ્વિજડચયતે વિદ્વત્વાચ્ચાપિવિપ્રત્વંત્રિમિઃશ્રોત્રિયઃચયતે કૃચ્છ્રત્રયંચોપનેતા
કીન્તુકૃષ્ણાંશ્ચદુશ્ચરેત્ ગાયત્ર્યાદ્યાદશાધિકસહસ્રજપશ્ચોપનયનેત્રાધિકારસિદ્ધયર્થકાર્યઃ કેચિદ્વાદશાસા
હર્ષીજપંતિ ॥

હવે ઉપનયન (મૌલ) સંસ્કાર કહે છે.

ઉપનયન એટલે, કુમારને આચાર્યની સમીપે લઈ જવો એ જેનું યગ કર્મ, અને ગાયત્રી-
મંત્રનો ઉપદેશ કરવો એ જેમાં પ્રધાન (મુખ્ય) કર્મ, એમણે યુક્ત એ એક કર્મ તેને ઉપનયન
કહે છે. ‘ ઉપનયન ’ એ શબ્દ યોગરૂઢ છે, ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં અધિકારીઓ કહે છે.—
“ પુત્રને પિતાએજ ઉપનયન કરવું. પિતા ન હોય તો દાદાએ કરવું. દાદા ન હોય તો કાકાએ કરવું.
કાકા ન હોય તો સગા બાઈએ કરવું.” સગો બાઈ ન હોય તો સગોત્ર એવા જે સર્પિઢ તેમણે
કરવું. સગોત્ર સર્પિઢ ન હોય તો મામા ઇત્યાદિક જે અસગોત્ર સર્પિઢ તેમણે કરવું. તેઓ ન હોય
તો અસર્પિઢ એવા સગોત્રે કરવું. આ સમજા જે ઉપનયન કરવામાં અધિકારી કહ્યા તે કુમારના વય
કરતાં અધિક વયના હોવા ભેદએ. કારણ, કુમારની વય કરતાં કનિષ્ઠ કરેલું ઉપનયન નિષિદ્ધ છે.
પૂર્વોક્ત અધિકારીઓમાંથી કોઈ પણ ન હોય તો શ્રોત્રિયે કરવું. “ જન્મવડે બ્રાહ્મણ બાણુવો; જે
બ્રાહ્મણને સંસ્કાર થયા તે દ્વિજ છે, વેદાધ્યયન કરવાથી વિપ્ર છે; જન્મથી બ્રાહ્મણ તે સંસ્કારે યુક્ત
થઈ વેદાધ્યયન કરે ત્યારે શ્રોત્રિય કહેવાય છે.”—“ ઉપનયન કરનારાએ ત્રણ કૃત્ત્વ પ્રાપ્તિ કરવું,
અને કુમારે ત્રણ કૃત્ત્વ પ્રાપ્તિ કરવું ” ઉપનયન કરતાંજ ઉપનયન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવા
માટે ગાયત્રીમંત્રનો (૧૦૧૨) જપ કરવો. કેટલાએક (૧૨૦૦૦) જપ કરે છે.

અધોપનયનકાલઃ ॥ ગર્ભતોજન્મતોવાપંચમેષ્મેવાયપેંબ્રાહ્મણસ્યોપનયનં પૃઠ્ઠાદશેદ્વાદશેવાશ્વ
ત્રિયજ્ઞ દ્વાદશેપોદ્દશેવાધૈદ્યસ્ય પથેતુધનકામસ્યવિદ્યાકામસ્યસત્તમે અષ્ટમેસર્વકામસ્યનયમેકાંતિમિ
ષ્ઠતઃ કેચિત્તુવિમ્સપઠનમન્યંતે આપોદશાદાદ્વાવિંશાદાદાતુવિંશાચ્ચવર્ષાદ્બ્રાહ્મણાદેર્ગોળકાલઃ અનગ
મૌદિ.સંવત્સરા તથાચજન્મત.પંચદશવર્ષપર્યંતેવિપ્રસ્યનવિશેષત.પ્રાપ્તશ્ચિત્તં પોદશવર્ષેસશિશ્વચપનમેક
વિંશતિરાત્ર્યયાયકારાનમંતેસસગ્રાહણમોજનમિતિપ્રાપ્તશ્ચિત્તં સસદશાદિવર્ષેપુરુષ્છ્રુતયાદિપ્રાપ્તશ્ચિત્ત
પૂર્વકમુપનયનંવોધ્યં વિપ્રશત્રિયયોરુત્તરાયણેર્મોજીવંધઃ ધૈદ્યસ્યદક્ષિણાયનેપિ ઘસંતેબ્રાહ્મણમુપનયીત
મીષ્મેરાજાત્યંશરદિવૈદ્ય માઘાદિજ્યેષ્ઠાંતકપંચમાસાઃસાધારણાવાસકલદ્વિજાનામિતિગર્ગોકેવંસંતા
લામેશિશિરમીમાવાપિગ્રાહ્યો ઘસંતેવિધિનોત્તરાયણાદિવિધે.સંકોચાયોગાત્ પયંમાઘાદિમાસપંચકનિ
યમાત્પૌષાપાદયો.સત્યપ્ચુત્રરાયણેઉપનયનંનકાર્યંતત્રાપિમીનાકંમારઅય્યાચન્મિથુનપ્રવેશંપ્રશસ્તઃકાલઃ
મીનમેપયોસ્તુપ્રશસ્તરઃ મકરકુમસ્થેકેમપ્યમં મીનમેપસ્થેઉત્તમં વૃષભમિથુનસ્યેઽધમમુપનયનમિત્ય
મિધાન્નાત્ મીનાર્કવિશિષ્ટેનોઽનિષ્ટદુશ્વસ્ત્યાદિવહુવિધદોષાપવાદકતયાપ્રશસ્તતમઃ જીવમાર્ગયયો
સ્તેસિંહસ્યેદેવતાગુરૌ ચંદ્રસ્યૈર્દુર્વલેપિગોચરેનિષ્ટેગુરૌ મેઘલાયંધનંકાર્યંચૈર્મીનગતેરવાવિત્યર્થકસ્તુ
તેઃ કષત્રગુચ્છુકાસ્તદોષાપવાદોઽતિમદ્દાસંકટવિપયત્વાન્નકથનીયઃ મીનાર્કચૈરજન્મમાસનક્ષત્રવોપોના
સ્તિ જન્મમાસજન્મનક્ષત્રજન્મતિથિજન્મલગ્નજન્મરાશિલગ્નેપુવિપ્રાણામુપનયનંનદોષાય ક્ષત્રિયવૈદ્યયોર
પ્રથમગર્ભેદોષોન જ્યેષ્ઠાપલસ્યજ્યેષ્ઠમાસેમંગલં શુક્રપક્ષ.શુભ.પ્રોક્તઃ.કૃષ્ણશ્ચાંત્રિકંચિનેતિગુરુતેઃ કૃષ્ણ
પક્ષેદશમીપર્યંતં સંક્રાંતેપિઋણપક્ષેપંચમીપર્યંતમેવકુર્વંતિ ॥

હવે ઉપનયનનો કાલ કહે છે.

ગર્ભથી અથવા જન્મથી પાંચમે અથવા આઠમે વર્ષે બ્રાહ્મણની મૌલ કરવી. અગ્નિધારમે અથવા બારમે વર્ષે ક્ષત્રિયની મૌલ કરવી. બારમે અથવા સોળમે વર્ષે વૈશ્યની મૌલ કરવી. “ધનની ઇચ્છા કરનારાની છઠ્ઠે વર્ષે, વિદ્યાની ઇચ્છા કરનારાની સાતમે વર્ષે, સર્વની ઇચ્છા કરનારાની આઠમે વર્ષે, અને કાંતિની ઇચ્છા કરનારાની નવમે વર્ષે મૌલ કરવી.” કોઈ અંધાર છઠ્ઠું વર્ષે બ્રાહ્મણને ઉગ્ર નથી એમ માને છે. ગૌણ કાલ કહે છે. સોળ વર્ષપર્યંત બ્રાહ્મણનો, બાવીશ વર્ષપર્યંત ક્ષત્રિયનો અને ચોવીસ વર્ષપર્યંત વૈશ્યનો, ગૌણ કાલ બન્યો. આ ગૌણ કાલ વિષે ગર્ભયત્રી સંખ્યા લેવી. એમ છતાં જન્મયત્રી પત્ર વર્ષપર્યંત (મૌલ થઈ ન હોય તો) બ્રાહ્મણને વિશેષે કરી પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. સોળમું વર્ષ થયું હોય તો શિખાસહિત વપન કરાવી એકવીશ રાત્રિપર્યંત ચપ બ્રહ્મણ કરવા, પછી સાત બ્રાહ્મણને લોજન કરાવવું, એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. સત્તરમું ઇત્યાદિક વર્ષે છતાં ત્રણ કૃષ્ણ ઇત્યાદિક પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રથમ કરી પછી મૌલ કરવી. એ રીતે નિર્ણય બન્યો. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયની મૌલ ઉત્તરાયણમાં કરવી. વૈશ્યની દક્ષિણાયનમાં પણ કરવી. “વસંતઋતુમાં બ્રાહ્મણને ઉપનયન કરવું. ક્ષત્રિયને ગ્રીષ્મઋતુમાં અને વૈશ્યને શરદઋતુમાં ઉપનયન કરવું.” “માધ્યમી જ્યેષ્ઠપર્યંત પાંચ માસ સાધારણપણાથી સઘળાં દિવસે ઉગ્ર છે.” એવું ગર્ભ ઋષીનું વચન છે. માટે વસંત ન મળે તો શિશિરઋતુ અને ગ્રીષ્મઋતુએ પણ ગ્રહણ કરવી. કારણ, વસંતઋતુમાં બ્રાહ્મણની મૌલ કરવી એ વિધિવદે ઉત્તરાયણ ઇત્યાદિક વિધિનો સંક્રાંતિ થતો નથી. એ રીતે માધ્યમી ઇત્યાદિક પાંચ માસ લેવા એવો નિયમ કહ્યો છે તેથી, પાંચ માસ અને આઠ માસ એમાં ઉત્તરાયણ હોય તથાપિ મૌલ કરવી નહીં. તેમાં પણ મીનના સૂર્યથી આરંભ કરી મિથુન રાશીમાં સૂર્યના પ્રવેશપર્યંત જે કાલ તે શ્રેષ્ઠ છે. મીન અને મેષનો સૂર્ય છતાં તો અતિ ઉત્તમ. “મકર અને કુમ્ભનો સૂર્ય છતાં માધ્યમ, મીન અને મેષનો સૂર્ય છતાં ઉત્તમ; તેમજ વૃષભ અને મિથુનનો સૂર્ય છતાં અધમ ઉપનયન,” એવું વચન છે, તેથી મીનાર્કશુક ચૈત્ર, અનિષ્ટ બૃહસ્પતિ ઇત્યાદિક અનેક દોષની નિવૃત્તિ કરનારાં દોષાથી અત્યંતજ ઉત્તમ છે. કારણ, “શુક્ર અને શુક્રનો અસ્ત સિદ્ધશ્ચ શુક્ર, ચંદ્ર અને સૂર્ય દુર્બલ, અને ગોચર (આસતી રાશી)માં શુક્ર અનિષ્ટ ઇત્યાદિક દોષ છતાં પણ મીનનો સૂર્ય હોય તો ચૈત્ર માસમાં મૌલ કરવી, એ અર્થની સ્મૃતિ છે.” આ મૌલ વિષયમાં શુક્ર શુક્રના અસ્ત દોષનો જે અપવાદ કહ્યો તે અત્યંત મહાસંકટ હોય તોજ છે; માટે તે કહેવો નહીં. ચૈત્ર માસમાં મીનાર્ક હોય તો જન્મ માસ અને જન્મ નક્ષત્રનો દોષ નથી. જન્મ માસ, જન્મ નક્ષત્ર, જન્મ તિથિ, જન્મ લક્ષ, અને જન્મરાશિનું લક્ષ એઓમાં બ્રાહ્મણની મૌલ કરવાથી દોષ નથી. ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને ધીબ ઇત્યાદિક ગર્ભવિષે દોષ નથી. પ્રથમ સંતાનનું જ્યેષ્ઠ માસમાં મંજળ કરવું નહીં. “શુક્રલપક્ષ શુભ છે અને છેલ્લા પાંચ દિવસ વળ્યે કરી કૃષ્ણપક્ષ પણ શુભ,” એ બૃહસ્પતિનું વચન છે માટે કૃષ્ણપક્ષમાં દશમીપર્યંત, સંકટ હોય તો મૌલ કરવી. શિષ્ટજનો તો સંકટ હોય તો પણ કૃષ્ણપક્ષમાં પંચમીપર્યંતજ મૌલ કરે છે.

અર્થતિથિચિત્તારઃ ॥ દ્વિતીયાત્વતીયાપંચમીપ્રીદશમ્યેકાદશીદ્વાદશ્યઃપ્રશસ્તાઃ ક્વચિત્સપ્તમીં ત્રયોદશીકૃષ્ણપ્રતિપદ્વિધિઃ. પુનરુપનયનમૂકાણુપનયનવિષયઃ તિથૌસોપપંદાલ્યાયામનધ્યાયેગલપ્રદોઃ અપરાહ્ણેચોપનીતઃપુનઃસંસ્કારમહતિ સિતાજ્યેષ્ઠેદ્વિતીયાચઆશ્વિનેદશમીસિતા ચતુર્થીદ્વાદશીમાષેપતાઃ સોપપંદાઃસ્મૃતાઃ અનેધ્યાંયાઃપૌર્ણમાસીચતુર્દશ્યષ્ટમીઅમા પ્રતિપત્ત્યુર્વસંક્રાંતિમન્વાદ્યાશ્વયુગાદ્યઃ કુંળ પક્ષેદ્વિતીયાશ્રકાર્તિકાપાદફાલ્ગુને વિપુવાયનસંક્રાંત્યોઃપક્ષિણીઅનધ્યાયદિતિપૂર્વપરિચ્છેદેઽંક સોપપ વાનામનેધ્યાયતિથીનાંચદિનદ્વયેસૂર્યાંદયોત્તરસૂર્યાસ્તાત્પૂર્વચત્રિમુહૂર્તસત્ત્વેદિનદ્વયમનધ્યાયઃ શિષ્ટાસ્તુ પ્રતિપચ્છેદેઘટિકાદિમાઝેપિયતવંધેઽનધ્યાયવંદતિ વિપુવાયનેતરસંક્રાંતિમન્વાદિયુગાદિપુતું પ્રથમદ્વિ તીયપરિચ્છેદોત્તરીંલ્યાં ચત્રદિનેસંક્રાંતિપુષ્યકાલોયુગમન્વાદિશ્રાદ્ધકાલશ્વતદિનેનધ્યાયઃ નતુ તેપામં સ્તાદૌમુહૂર્તત્રયેસત્ત્વમનધ્યાયહેતુઃ ત્રયોદશ્યાદિચત્વારિસપ્તમ્યાદિદિનત્રયં ચતુર્થીચૈકતઃપ્રોક્તાઅણ્વે તેગલપ્રદોઃ અત્રચતુર્થાનવમીચત્રતકાલેત્યાજ્યેતિમાતિ કેચિચતુર્થાંદોષયુતપંચમ્યાંત્રતવંધનકુર્વંતિત ત્રમૂલંમૃગ્યં નવમીશેષયુતદશમ્યાંમાંજીનકાર્યેતિમયૂષે અપરાહ્ણેધ્યાયિભક્તદિનત્વતીયાંત્રોત્રતવંધેવજ્યઃ દિનમધ્યમભાગોમધ્યમઃ પ્રથમભાગોમુષ્યઃ મન્વાદિયુગાદયોદ્વિતીયપરિચ્છેદેદર્શિતાઃ તત્રોપનયનેચૈત્ર

શુક્રતૃતીયાયાઃ મન્વાદેવૈશાસ્ત્રશુક્રતૃતીયાયાયુગાદેઅપ્રસક્તિઃ અન્યેપાંયુગાદિમન્વાદિતિથીનાંપ્રસક્તિ નાસ્તિ અત્યોરપવાદઃ સિયુકૌસ્તુભાદૌસયંતે યાચૈત્રવૈશાસ્ત્રસિતાતૃતીયામાઘસપ્તમ્યથાલ્ગુનસ્ય ક્ષ્ણોદ્વિતીયોપનયેપ્રશસ્તાપ્રોકામપદ્માજમુર્તિદ્રુમ્યૈરિતિ અગ્રમાઘસપ્તમ્યામન્વાદેરપવાદઃ પુનરુપનયના દિવિપયઃ ફાલ્ગુનકૃષ્ણદ્વિતીયાયાશ્ચાતુર્માસ્યદ્વિતીયાત્વૈનાનધ્યાયત્વંપ્રાસંતત્સાપવાદોયં યન્તુ અનધ્યાય સ્વપૂર્વેધુરનપ્યાયાતપરેહનિ વ્રતારંભેવિસર્ગેચવિચારંભંચવર્જયેદિતિસ્મૃત્યંતરં તદ્વિતીયાવિધ્યુનુપપત્યાગ લખદ્વૈનપ્રાસપ્તમીનયમીત્રયોદશીનિપેધાનુવાદકમિતિમાતિ અપ્રાસનિપેધકત્વેમન્વાદિયુગાદિસંક્રાં ત્યાદિપ્રયુક્તાનધ્યાયેભ્યોપિપૂર્વેપરદિનયોર્નિપેધાપત્યાચૈત્રશુક્રદ્વિતીયાદેરપિનિષિદ્ધત્વાપાતાત્ નચેષ્ટા પક્તિઃ શિષ્ટાચારપ્રયેપુચાનુપલંભાત્ મુહૂર્તમાર્તંડોમ્ભ્યા માથેયુક્રદ્વિતીયાંકૃષ્ણદ્વિતીયાવૈશાસ્ત્રકૃષ્ણદ્વિ તીયાચેત્યનધ્યાયપ્રયમુપનયનેધિકંપ્રાપ્તોતિ યત્તદપરેનાદિવ્યંતે વદુગ્રંથેપુમુલાનુપલંભાત્ મૌજીપ્રકરણેમુ દ્વૈર્તંચિતામળ્યાદિપ્રંથેયુકાપ્યનુકેશ્ચ અતોમાર્તંડોક્તાનામતિરિક્તાનધ્યાયાનામુપનિયત્પાઠાદિવિપયત્વં જતુમૌજીવિપયત્વમિતિયુક્તમાતિ તત્રતૃતીયાપછીદ્વાદશીપુષ્પદોષસત્ત્વેમૌજીનકાર્યા રાત્રેઃપ્રથમયામેચતુ ર્થાસાધર્ધયામેસપ્તમીપામદ્વયેત્રયોદશીચેત્તદ્વાપ્રદોષઃ દિનદ્વયેપ્રથમયામાદિપુષ્પતુર્વ્યાદિવ્યાસૌપૂર્વેદિનેપ્ર દોષોનોત્તરદિનેદ્વિતીકૌસ્તુમે પ્રદોષદિનેમંદવારેકૃષ્ણપક્ષાંત્યત્રિકેચોપનયનેપુનરુપનયનમિતિમયુક્તે પત્તે નિત્યાનધ્યાયાઃ ॥

હવે મૌલવિષે તિથિ કહ લેવી તે કહે છે.

ખીજ, ત્રીજ, પાંચમ, છઠ, દશમ, એકાદશી અને દ્વાદશી તે તિથિઓ ગ્રેષ્ઠ છે. કોઈ ગ્રંથમાં સાતમ, તેરસ અને વદ એકમ લેવાની કહી છે, પરંતુ તે ફરી ઉપનયન, અને ચૂક (મૂંગા) ને ઉપ- નયનવિષે લેવી. “સોપપદા તિથિ, અનધ્યાય, ગલગ્રહ અને અપરાહ કાલ એખાંધી કોઈ એક કાલમાં જેને મૌલ યાદ હોય તે ફરી ઉપનયનને યોગ્ય છે.” “ન્યેષ્ટ શુદ્ધ ખીજ, આશુ શુદ્ધ દશમ, માઘ માસની ચોથ અને બારસ એ તિથિઓનું સોપપદા એકું નામ છે.” “અનધ્યાય કહે છે—પૂનમ; ચૌદશ; આઠમ; અમાવાસ્યા; એકમ; સૂર્યની સંક્રાંતિ; મન્વાદિ તિથિ; યુગાદિ તિથિ; કાર્તિક, આ- વાઠ, અને ફાગણના કૃષ્ણપક્ષની ખીજ; એ તિથિઓ અનધ્યાય છે. તુળ, મેષ, કર્ક અને મકર સંક્રાંતિના પક્ષિણી અનધ્યાય છે એમ પ્રથમપરિચ્છેદમાં (પગ ૪ માં) કહ્યું છે. સોપપદા તિથિ અને અનધ્યાય તિથિ એ બન્ને દિવસે મૂર્ધોદય પછી અને સૂર્યાસ્તપછી પ્રથમ છ ઘડીપર્યંત હોય તો બન્ને દિવસ અનધ્યાય ભણવે. શિષ્ટજન તો, જે એકમ એક ઇલાદિક ઘડી શેષ હોય તોપણ મૌલ- વિષે અનધ્યાય માને છે. મેષ, તુળ, કર્ક, અને મકર એના કરતાં અન્ય સંક્રાંતી; મન્વાદિ, અને યુ- ગાદિ એમનેવિષે તો પ્રથમ અને ખીજ પરિચ્છેદમાં કહેલી રીતિ પ્રમાણે સંક્રાંતિના પુણ્યકાલ અને યુગાદિ, મન્વાદિ તિથિના શ્રાદ્ધકાલ એ જે દિવસે પ્રાસ થાય તે દિવસે અનધ્યાય ભણવે, તે (અન્ય સંક્રાંતિ, મન્વાદિ, અને યુગાદિ તિથિ) અરત ઇલાદિક સમયે છ ઘડી હોય તથાપિ તેમને અનધ્યાય સમજવા નહીં. તેરસથી એકમપર્યંત ૪ તિથિ, સાતમ, આઠમ, નોમ અને ચોથ એ આઠ તિથિની ગલગ્રહ સંજ્ઞા છે. ઇહાં ચોથ અને નોમ એ તિથિ મૌલમાં લાગ્ય કરવી એમ ભાસે છે. કેટલાએક અહય અતુર્થીએ યુક્ત પંચમીમાં પણ મૌલ કરતા નથી, પરંતુ તેમાં મૂળ વિચાર કરવો. નોમના શેષેયુક્ત-દશમીમાં મૌલ કરવી નહીં એમ મયુખમાં કહ્યું છે. અપરાહ એટલે દિવસના ત્રણ ભાગ કરી ત્રીજે ભાગ, તે મૌલવિષે વર્ણ્ય કરવો. દિવસના મધ્યમ ભાગ તે મધ્યમ અને પ્રથમ ભાગ તે મુખ્ય છે. મન્વાદિ અને યુગાદિ તિથિ ખીજ પરિચ્છેદમાં કહેલી છે. ચૈત્ર શુદ્ધ ત્રીજ તે મન્વાદિ અને વૈશાખ શુદ્ધ ત્રીજ એ યુગાદિ એ બન્ને તિથિઓની મૌલવિષે પ્રાપ્તિ છે, ખીજ યુગાદિ, મન્વાદિની પ્રાપ્તિ નથી. ચૈત્ર શુદ્ધ ત્રીજ અને વૈશાખ શુદ્ધ ત્રીજ એના અપવાદ નિર્ણયસંધુ, કૌસ્તુભ ઇલાદિક ગ્રંથોમાં કહ્યો છે. “ચૈત્ર અને વૈશાખની શુદ્ધ ત્રીજ, માઘ માસની સાતમ અને ફાગણ વદ ખીજ એ તિથિઓ મૌલવિષે ઉત્તમ છે એમ મુર્તિદ્વ ભરદ્વાજ ઇલાદિકોએ કહ્યું છે.” ઇહાં માઘ માસની સાતમનો જે અપવાદ કહ્યો તે પુનરુપનયનવિષે છે. ફાગણ વદ ખીજને આતુમરિય (કર્મ) ની દ્વિતી- યાપણાએ પ્રાપ્ત થયલાં અનધ્યાયપણુનો આ અપવાદ સમજવો. જે આ “અનધ્યાયથી પ્રથમ દિવસે અને અનધ્યાયને ખીજે દિવસે મૌલ સમાવર્તન અને વિધારણ એ કરવાં નહીં,” એવી ખીજ સ્મૃતિ છે તે તો, ખીજની વિધિની અસિદ્ધિવડે એટલે ખીજને અયોગ્ય ન માનતાં ગલગ્રહ તિથિના યોગ્યવડે પ્રાપ્ત થયલી જે સપ્તમી, નવમી, અને ત્રयोदशीના નિપેધની પુનરુક્તિ તેની

કરનારી છે એમ ભાસે છે. ને એને અપ્રાપ્ત (સ્વતંત્ર) નિષેધ માનિએ તો મન્વાદિ, યુગાદિ અને સંકાંતિ ઇલાદિકવડે થતા અનધ્યાયોના ને પૂર્વ અને પર દિવસ તેમનો પણ નિષેધ પ્રાપ્ત થતાં ચૈત્ર શુદ્ધ બીજનો પણ નિષેધ પ્રાપ્ત થશે; એ ઇષ્ટ નથી. કારણ, શિષ્ટાચાર ગ્રંથોમાં તેમ દેખાતું નથી. મુહૂર્તમાર્તકકારના વચનવડે માથ માસની શુદ્ધ બીજ વદ બીજ અને વૈશાખ વદ બીજ એ ત્રણ મૌઁલવિષે અધિક અનધ્યાય પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ બીજા ગ્રંથકારો એ ત્રણ અનધ્યાય માનતા નથી. કારણ, ઘણા ગ્રંથોમાં આધાર મળતો નથી. મુહૂર્તચિંતામણી ઇલાદિક ગ્રંથોના મૌઁલપ્રકરણમાં એ ક્યાંય પણ કહ્યા નથી માટે માર્તકમાં ને અધિક કહ્યા છે તે ઉપનિષદ ઇલાદિકના પાઠમાટે છે, મૌઁલમાટે નથી, એમ મને યોગ્ય ભાસે છે. તેમ ત્રીજ, છઠ, અને આરસને દિવસે પ્રદોષ હોય તો મૌઁલ કરવી નહીં. રાત્રિના પ્રથમ પોહોરમાં ચોથ, દોઢ પોહોરમાં સાતમ, અને બે પોહોરમાં તેરશની વ્યાપ્તિ હોય તો પ્રદોષ થાય છે. બન્ને દિવસે પ્રથમ પોહોર ઇલાદિકમાં ચોથ ઇલાદિક તિથિની વ્યાપ્તિ હોય તો પ્રથમ દિવસે પ્રદોષ; બીજ દિવસે નહીં, એમ કૌસ્તુભમાં કહ્યું છે. પ્રદોષને દિવસે, રાત્રિવારે અને કૃષ્ણપક્ષના છેલ્લા પાંચ દિવસે મૌઁલ કરી હોય તો ફરી મૌઁલ કરવી એમ મયૂખમાં કહ્યું છે. એ નિલ અનધ્યાય કહ્યા.

અથ નૈમિત્તિકાઃ ॥ વિવાહપ્રતિષ્ઠોચાપનાદિપ્યાસમાતેઃ સગોત્રાણામનધ્યાયદ્વિતિસ્તૃત્યર્થસારો કેલિપુરુષસર્પિષેપુરુષપ્રજ્ઞાદિવર્જનાત્ મૌઁલીવિવાહાદિનિમિત્તકમંડપપ્રતિષ્ઠાદ્યુત્સવસમાપ્તિપર્યંતમુપ નયનંનકાર્યમિતિભાતિ વિવાહાદિમંગલકરણેદોષોન શોભનદિનેચાનધ્યાયદ્વિત્યુર્કર્મમાધાનાદિશુભકાર્યેદિનેપકકુલેપકગૃહેવાગ્રતયંધોનકાર્યદ્વિતિભાતિ મૂકંપેભૂવિદારણેવજપાતેઽચ્છાપાતેધૂમકેતુપત્તૌમહ જેવદશાહંસસાહવાયતયંધાદિમંગલંનકાર્યં કેચિત્તંકંકટેત્રિદિનમનધ્યાયમાહુઃ અકાલવૃષ્ટિશિરાગ્રંપક્ષિ બીવાનધ્યાયઃ પૌષાદિચૈત્રાંતમરુત્કાલવૃષ્ટિઃ કેચિદાર્દ્રાદિજ્યેષ્ઠાંતસૂર્યનક્ષત્રાદન્યશ્રાકાલવૃષ્ટિરિત્યાહુઃ ચ સ્તિન્વેશોયોર્વાર્ષાકાલસ્તતોન્યશ્રાકાલવૃષ્ટિરિતિસિદ્ધાંતઃ અતિવૃષ્ટાંકરુવાવૃષ્ટાંકશિરુવાવૃષ્ટાંકચગ્રહં પ્રાતઃસંધ્યાગર્જનેત્યહોરાત્રં ગુરુશિષ્યસ્તિથિગમરણેજ્યહં પશુમંદૂકનકુલધ્યાહિમાર્જીરમૂપકૈર્તરાગમનેહોરાત્રં આરણ્યમાર્જીરાદિગમનેત્રિરાત્રં સ્થગાલવાનૈર્દ્વાદશરાત્રં શ્વપનદ્વાદશીયમઙ્ગિતીયામહાભરણ્યાદયોઽન્યેષ્ય નધ્યાયાનિત્યાનૈમિત્તિકાશ્ચવહ્યોગ્રંથેપૂત્રાસ્તેપામુપનયનેપ્રસક્ત્યભાવાદત્રનોક્તઃ વ્રતવંધેનાંદીધ્રાદ્વૈત્ત રંપૂર્વોક્તપ્રાતર્ગર્જિતાદિનૈમિત્તિકાનધ્યાયપ્રાસૌજ્યોતિર્નિવંધે નાંદીધ્રાદ્વૈત્તંચેત્યાદનધ્યાયસ્ત્વકાલિકઃ તદોપનયનકાર્યવેદારંભનકાર્યેદિતિ વેદારંભનકાર્યેદિતિનિષેધોયાજુપાદિવિપયઃ ઘટ્ટુચાનામુપાકર્મ ણ્યેષ્વેદારંભોક્ત્યામાર્જીરદિનેવેદારંભાપ્રસક્તેઃ તદોપનયનકાર્યમિતિવત્તુચાદિસર્વસાધારણઃ યાજુપાદિ મિર્મૌઁજ્યુત્તરમપિઅનધ્યાયપ્રાસૌજ્યેવેદારંભોગર્જ્યઃ નાંદીધ્રાદ્વૈત્તપ્રાકૃનૈમિત્તિકાનધ્યાયેમુહૂર્તોતરેકાર્યેમૌઁજ્યુ સ્તરમનુપ્રવચનીયાત્પ્રાકૃર્જનેવહ્યતે દ્વિતિઅનધ્યાયાદિનિર્ણયઃ ॥

હવે નૈમિત્તિક (નિમિત્તથી થયેલા) અનધ્યાય કહે છે.

વિવાહ, પ્રતિષ્ઠા (મંડપનું પૂજન), અને ઉધાપન ઇલાદિક કાર્યની સમાપ્તિ થવાપર્યંત અગોત્ર (એક ગોત્રવાળાઓ) ને અનધ્યાય છે એમ સ્મૃત્યર્થસાર ગ્રંથમાં લખ્યું છે. માટે ત્રણ પુરુષપર્યંત સર્પિષોએ પ્રહાયન અને વૈશ્વદેવ ઇલાદિક કર્ય વર્ણ્ય કરવાં એમ છે તેથી મૌઁલ, વિવાહ ઇલાદિક નિમિત્તથી કરેલા ને મંડપપ્રતિષ્ઠાદિક ઉત્સવ તેની સમાપ્તિ થવાપર્યંત મૌઁલ કરવી નહીં એમ ભાસે છે. વિવાહાદિક મંગલ કાર્ય કરવામાં દોષ નથી. 'મંગલ કાર્યને દિવસે અનધ્યાય,' એવું વચન છે તેથી ગર્ભાધાનાદિક મંગલ કાર્ય ને દિવસે હોય તે દિવસે એક કુલમાં અથવા એક ઘરમાં મૌઁલ કરવી નહીં એમ ભાસે છે. ભૂકંપ, ભૂવિદારણ (પૃથ્વીમાં ફાટ પડવી), વીજ પડવી, આકાશમાંથી અગ્નિરૂપ તારા પડવા, કેતુનો ઉદય, અને ગ્રહણ ઇલાદિક થયાં હોય તો દસ દિવસ અથવા સાત દિવસપર્યંત મૌઁલ ઇલાદિક મંગલ કાર્ય કરવાં નહીં. કોઈ ગ્રંથકાર સકટ હોય તો ત્રણ દિવસ અનધ્યાય, એમ કહે છે. સમય વિના વૃષ્ટિ થાય તો ત્રણ રાત્રી અથવા પશિષ્ણી (બાર પોહોર) અનધ્યાય, પૌષ્યકી ચૈત્ર માસપર્યંત ને વૃષ્ટિ તે અઘાળવૃષ્ટિ છે. કોઈ અથકાર આદ્ર્યપદી જ્યેષ્ઠાપર્યંત સૂર્યનક્ષત્ર વિના બીજે સમયે ને વૃષ્ટિ થાય છે તેને અઘાળવૃષ્ટિ કહે છે. ને દેશમાં ને વધારા સમય છે તે વિના બીજે કાળે વૃષ્ટિ થાય તે અઘાળવૃષ્ટિ, એ સિદ્ધાંત બાળુએ. અતિવૃષ્ટિ, કરકાવૃષ્ટિ (કરા પડવા), અથવા રૂધિરવૃષ્ટિ થાય તો ત્રણ દિવસ અનધ્યાય. પ્રાતઃસંધ્યા સમયે મેઘગર્જન થાય

તો એક અઠોરાત્ર અનધ્યાય, ગુરુ, શિષ્ય, કે કત્વિક્ષ એઓમાંથી કોઇને મરણ પ્રાપ્ત થાય તો ત્રણ દિવસ અનધ્યાય. પશુ, દેહકર્તા, નોળિયું, કુતરું, સર્પ, બિલાડું, અને ઉંદર એમાંથી એકાદ (અધ્યયન સમયે) વચમાંથી નીકળી જાય તો એક અઠોરાત્ર અનધ્યાય. બંગલી બિલાડા ઇલાદિક વચમાંથી નીકળી જાય તો ત્રણ રાત્રી અનધ્યાય. શિયાળ અથવા વાંદરો વચમાંથી નીકળી જાય તો બાર રાત્રી અનધ્યાય, શ્રવણદ્વાદશી, ચમદ્વિતીયા અને મહાભરણી ઇલાદિક ખીન્ત અનધ્યાય નિત્ય અને નૈમિત્તિક ઘણા ગ્રથોમાં લખ્યા છે. પરંતુ મૌંજીવિષે તેમની પ્રવૃત્તિ નથી તેથી ઇહાં કહ્યા નથી. મૌંજીવિષે નાંદીશ્રાદ્ધ થયા પછી પ્રથમ કહેલા પ્રાતઃકાલે મેઘગર્જનાદિક નૈમિત્તિક અનધ્યાય પ્રાપ્ત થાય તો જ્યોતિર્નિર્બંધ ગ્રથમાં કહ્યું છે.—“નાંદીશ્રાદ્ધ ક્રીધા પછી જે અકાલિક અનધ્યાય પ્રાપ્ત થાય તો ઉપનયન કરવું, વેદના આરંભ કરવો નહીં.” વેદારંભ કરવો નહીં એવો જે નિવેધ કહ્યો તે યજુર્વેદી ઇલાદિમાટે જાણીએ; કારણ ઋગ્વેદીઆએ ઉપાકર્મને સમયેજ વેદારંભ કરવો એમ કહ્યું છે તેથી તેમને મૌંજીને દિવસે વેદારંભની પ્રાપ્તિ નથી માટે ‘ઉપનયન કરવું, વેદારંભ કરવો નહીં’ એવો જે નિવેધ તે ઋગ્વેદી ઇલાદિક સર્વને સાધારણપણાએ કહ્યો છે. યજુર્વેદીઆએ મૌંજી થયા પછી પણ અનધ્યાય પ્રાપ્ત થાય તો વેદારંભ વળ્યું કરવો. નાંદીશ્રાદ્ધયદી પ્રથમ નૈમિત્તિક અનધ્યાય પ્રાપ્ત થાય તો ખીન્તે મુદ્ધર્તે મૌંજી થયા પછી અનુપ્રવચનીય હોમયજ્ઞી પ્રથમ ગર્જના થાય તો તે વિષયમાં આગળ કહેવાશે. એ રીતે અનધ્યાયદિકનો નિર્ણય સમાપ્ત થયો.

દ્વયંતિથિં તત્પ્રસંગપ્રાપ્તમનધ્યાયાદિકંચવિચાર્યવારાદિચિંત્યતે ગુરુશુભવધવારાઃશ્રેષ્ઠાઃ સૂર્યવારો મધ્યમઃ ચંદ્રવારોધમઃ મૌમંદવારૈનિષિદ્ધૌ સામવેદિનાંક્ષત્રિયાણાંચમૌમવારઃપ્રશસ્તાઃ શાખાધિપતિ ધારાસ્થાશાખાધિપવલંતયા શાસ્ત્રાધિપતિલગ્નચંદુલંચંચિતયંવતે ગુરુશુકૌમૌમવધવાદ્વેદાદ્યધિપાઃ સ્મૃતાઃ પતીસિતેજ્યૌષિપ્રાણાંનુપ્રાણાંકુજમાસ્કરૌ વેદયાનાંશશામૃત્સૌમ્યાધિતિચર્ણાધિપાઃસ્મૃતાઃ પિતૃઃ સૂર્યચંદ્રશ્રેષ્ઠશાખાવર્ગેશયોર્વેદોઃ પિતૃર્વેદોઽશ્વસર્વેપાંવલંવાપ્તિચંદ્રયોઃ યદુતત્પિત્રોદયમયોર્ગુરુચંદ્રવલ્લા મેવવેદોદયમયલમાવદ્યકં તત્પ્રચંદ્રપલંગમૌધ્યાનપ્રસંગેઽત્તં દ્વિપંચસત્તનવૈકાદશસ્યોગુરુઃશુભફલપ્રદઃ જન્મવૃત્તીયપદ્મદશમસ્થાનેપુપ્પજાહોમાત્મકશાંત્યાશુભઃ ચતુર્થાષ્ટમદ્વાદશસ્થાનેપુદુષ્ટફલઃ ફર્કધનુર્મીનરા શિષુચતુર્થાદિસ્થાનેપિનદોષઃ અતિસંકટેચતુર્થદ્વાદશસ્યોદ્વિગુણપૂજાહોમાદિનાશુભઃ અષ્ટમસ્તુત્રિગુણ પૂજાદિનાશુભઃ કૈષ્વિનિષ્ઠોવામવેધેનુમહત્યાહુસ્તેતિરાજમાર્તંદઃ અષ્ટમવર્ષાદિમુષ્યકાલેગુરુવલ્લામાવે પિમીનગતરવિયુતચંત્રેવાશાંત્યાબ્રામતવંધઃકાર્યો નતુમુર્યકાલાતિક્રમઃ નિત્યકાલસ્યવલીયસ્ત્વાત્ ॥

એ પ્રમાણે તિથિ, અને તિથિના પ્રસંગથી અનધ્યાયાદિકનો નિર્ણય કહી હવે વારા-દિકનો નિર્ણય કહે છે,—ગુરુ, શુક્ર અને શુક્ર એ વાર શ્રેષ્ઠ છે. રવિવાર મધ્યમ, સોમવાર અધમ, ભૌમ અને શનિવાર નિષિદ્ધ છે. સામવેદી અને ક્ષત્રિય એમને ભૌમવાર શ્રેષ્ઠ છે. “શાખાધિપતિનો વાર, શાખાધિપતિનું બળ, અને શાખાધિપતિનું લક્ષ એ ત્રણ મૌંજીમાં મળવાં હુલ્લભ છે. ગુરુ, શુક્ર, ભૌમ, અને શુક્ર એ ક્રમથી ચાર વેદના અધિપતિ છે, ગુરુ અને શુક્ર બ્રાહ્મણના અધિપતિ, મંગળ અને રવિ ક્ષત્રિયના અધિપતિ, ચંદ્ર અને શુક્ર વૈશ્યના અધિપતિ, એ પ્રમાણે વર્ણાધિપતિ કહ્યા પિતાને સૂર્યબળ શ્રેષ્ઠ, બટુને શાખાધિપતિ અને વર્ણાધિપતિનું બળ શ્રેષ્ઠ છે. પિતા બટુ અને ખીન્ત સઘળાએને બૃહસ્પતી અને ચદ્રબળ શ્રેષ્ઠ છે.” બટુ અને તેની માતા પિતા એમને ગુરુ અને ચંદ્રનું બળ ન હોય તો બટુને ગુરુ અને ચંદ્રનું બળ અવશ્ય જોઇએ. તેમાં ચંદ્રબળ ગભાધાન પ્રસંગમાં કહ્યું છે. જન્મ રાશિયજ્ઞી રાખાજહારી એ સ્થાનકે રહેલો ગુરુ શુભ ફળ દેનારો છે. ૧૩૩૬૧૦ એ સ્થાનકે ગુરુ પૂર્ણ, હોમરૂપ શાંતિવરે શુભ છે. ૪૮૮૧૨ એ સ્થાનકે ગુરુ દ્વૈધ ફળ દેનારો છે. કર્ક ધનુષ અને મીન એ રાશિનો ગુરુ હોય તો ૪૮૮૧૨ સ્થાનકે છતાં પણ દોષ નથી. અતિ સંકટ હોય તો ચોથો, બારમો દ્વિગુણ પૂર્ણ હોમ ઇલાદિક કરવાથી શુભ છે. આઠમો હોય તો ત્રિગુણ પૂર્ણ, હોમ ઇલાદિકવરે શુભ છે. કોઈ ગ્રથકાર, અનિષ્ટ ગુરુ વામવેધ હોવાથી શુભ છે એમ કહે છે, પરંતુ રાજભર્તૃકા તેનો નિવેધ છે. આઠમું વર્ષ ઇલાદિક મુખ્ય કાળે ગુરુબળ ન હોય તો પણ મીન રાશિના સર્વે મુક્ત ચૈત્ર મારગમાં મૌંજી કરવી, અથવા શાંતિ કરી મૌંજી કરવી, પણ મુખ્ય કાળ જવા દેવો નહીં; કારણ નિત્ય કાળ જલવાન છે.

અધનક્ષત્રાણિ ॥ પૂર્વાત્રયહસ્તચિત્રાસ્વાતીમૂલાશ્લેષાદ્રાશ્રવણેપુષ્કરવેદિનાંમૌજીશસ્તા રોહિણી મૃગશુરપુનર્વસુચુત્તરાહસ્તાનુરાધાચિત્રારેવતીપુષ્યાજુષાણાં અશ્વિનીપુષ્યોત્તરાત્રયાદ્રાહસ્તધનિષ્ઠાશ્રવણેપુસામગાનાં અશ્વિનીમૃગાનુરાધાહસ્તધનિષ્ઠાપુનર્વસુરેવતીપુઅથર્વવેદિનાં ઇપાનક્ષત્રાણામસંમવે ભરણીકૃત્તિકામઘાવિશાખાજ્યેષ્ઠાશતતારકાવર્જયિત્વાસર્વાણિસર્વેપાંગ્રાહ્યાણિ રાજમાર્તેડેપુનર્વસુનિપેધો નિર્મૂલહતિયહયઃ કેચિદ્કુસામવેદવિપયઃપુનર્વસુનિપેધદત્યાહુઃ વ્યતીપાતવૈષ્ટિપરિઘાધપુવિષ્કંભાદીનાં નિપિદ્ધનાહીપુમદ્રાયાંપ્રહણેચમૌજીવર્જ્યા ॥

હવે મૌજીનાં નક્ષત્ર કહે છે.

પૂર્વાશ્લેષની, પૂર્વાષાઢા, પૂર્વાષાદ્રપદા, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતી, મૂળ, આશ્લેષા, આદ્રા અને શ્રવણ એ નક્ષત્રોમાં ઋગ્વેદીઓની મૌજી શ્રેષ્ઠ છે. રોહિણી, મૃગ, પુષ્ય, પુનર્વસુ, ત્રણ ઉત્તરા, હસ્ત, અનુરાધા, ચિત્રા અને રેવતી એ નક્ષત્રોમાં યજુર્વેદીઓની મૌજી પ્રશસ્ત છે. અશ્વિની, પુષ્ય, ત્રણ ઉત્તરા, આદ્રા, હસ્ત, ધનિષ્ઠા અને શ્રવણ એ નક્ષત્રમાં સામવેદીઓની મૌજી શ્રેષ્ઠ છે. અશ્વિની, મૃગ, અનુરાધા, હસ્ત, ધનિષ્ઠા, પુનર્વસુ અને રેવતી એ નક્ષત્રોમાં અથર્વણ્વેદીઓની મૌજી શ્રેષ્ઠ છે. એ નક્ષત્રો ન મળે તો ભરણી, કૃત્તિકા, મઘા, વિશાખા, જ્યેષ્ઠા અને શતભિષા એ નક્ષત્રો વળ્ય કરી બાકીનાં સર્વ નક્ષત્રો સઘળાઓએ લેવાં. રાજમાર્તકમાં પુનર્વસુનો નિપેધ કહ્યો છે તે નિર્મૂળ છે, એમ ઘણા ગ્રંથકારો કહે છે. કોઈ ગ્રંથકાર પુનર્વસુનો નિપેધ ઋગ્વેદી અને સામવેદીમાટે છે એમ કહે છે. વ્યતીપાત, વૈષ્ટિ, પરિઘનું અર્થ, વિષ્કંભ ઇલાદિક યોગોની નિષિદ્ધ ધરી; ભદ્રા અને પ્રહણ એમાંનું એક પણ હોય તો મૌજી કરવી નહીં.

અપલગ્નેપ્રહયલમ્ ॥ મતેગ્રાહ્યાદ્વાદશાષ્ટપદ્યજ્યાઃશુભસેચરાઃ સ્વલારુયાપારિગાશ્વંદ્રઃશુક્લગોર્કર્કગસ્તૈકાકચિત્સૂર્યસ્તૈત્રેષ્ટોઽષ્ટમેવજ્યોઽસ્તિલોપ્રહઃ લગ્નેશઃશુક્રચંદ્રોષ્ટપદ્યજ્યાઃસિતૌત્સગઃ લગ્નેચંદ્રસ્વલારુષ્ઠેવૈરુદ્યજ્યોદ્વાદશાષ્ટમે પંચેષ્ટપ્રહીનંચલગ્નંસંયત્રવર્જયેત્ તુલામિથુનકન્યાલ્પાધનુર્ધુવહ્નપાહ્યાઃ નવમાંશાઃશુભાઃપ્રોક્તાઃકર્કાશંચર્જયેદ્યતે ચદ્વર્ગશુદ્ધ્યાદિકમિષ્ટકાલસાધનાદિવિચારઅજ્યોતિર્મયેભ્યો જ્ઞાતવ્યઃ માતરિરજસલાયાંમાતુલજ્યેષ્ઠાત્રાદીનાંપિત્રસાન્નિધ્યાત્કર્તૃણાંપદ્યારંજસલાયાંચમૌજીવિવાહાદિનકાર્યં નાંદીધ્રાદ્દોત્તરંમાતુરજસિન્નાત્રાદિકર્ત્તરસચેપિસન્નિહિતમુહૂર્તોતરારામેશાંતિકૃત્ત્યાકાર્યં અન્યથામુહૂર્તોતરેપય નાંદીધ્રાદ્દોત્તરંમાતુલાદિકર્ત્તૃણાંપક્ષીરજોદોપેઞ્ચત્વાચ્છાંતિવિનૈવકાર્યં મૌજીવિવાહોત્તરંમંડપોદ્વાસનાત્પ્રાક્રમાતુરજોદોપેપિશાંતિઃકાર્યા મંગલસ્યાસમાપ્તવાદિતિમુહૂર્તચિંતામણિદીકાયાં પ્રારંભાત્પ્રાગપિરજોદોપેમુહૂર્તોતરારામેશાંતિકૃત્ત્યાતિસંકટ્યતત્ત્વંચાદિકર્કાકાર્યમિતિકૌસ્તુમે શાંતિ પ્રકારઃ સમાનુકનંગલેસંસ્કાર્યજનનીરજોદોપજનિતાશુભફલનિરાસાર્થેશુભફલાચાસ્યર્થેશ્રીપૂજનાદિ શાંતિકરિપ્યદિતિસંકલ્પ્ય માપસુવર્ણનિર્મિતાલક્ષ્મીશ્રીસૂક્તેનપોદ્દશોપચરેઃસંપૂજ્ય સ્વગૃહ્લોકવિધિના શ્રીસૂક્તેનપ્રત્યુચંપાયસંહૃત્વાકલશોદકેનામિપિચ્ય વિષ્ણુસ્મૃત્વાકર્મેશ્વરાર્પણંકુર્યાદિતિ પ્રારંભોત્તરંસૂતક પ્રાતૌપકોદરયોઃસમાનસંસ્કારેપ્રેતકર્માસમાતૌચચૌલપ્રકરણેઽર્ક વિશેષસ્તુવચ્યતે ॥

હવે લગ્નમાં પ્રહળળ કહે છે.

મૌજીવિષે લગ્નશુદ્ધિ ભેળી તે આ રીતે;—“ આરમ્ભુ, આઠમ્ભુ, અને છઠ્ઠું સ્થાનકે વળ્ય કરી (અન્ય સ્થાનકે) રહેલા શુભ ગ્રહો મૌજીમાં પ્રહણ કરવાના કલા છે. ત્રીજે, છઠ્ઠે અને અગીયારમે સ્થાનકે પાપગ્રહ ઉક્ત છે. શુક્લપક્ષમાં ચંદ્ર વૃષ અથવા કર્ક રાશીનો થઈ લગ્નમાં હોય તો શ્રેષ્ઠ છે. કોઈ ગ્રંથમાં લગ્નમાં સૂર્ય હોય તો શ્રેષ્ઠ છે, એમ કહ્યું છે, અને આઠમે સ્થાનકે કોઈ પણ ગ્રહ હોય તો વળ્ય કરવો. છઠ્ઠે લગ્નપતિ, શુક્ર અને ચંદ્ર એ વળ્ય કરવા અને આરમે શુક્ર વળ્ય કરવો. ચંદ્ર અને પાપગ્રહ લગ્ને; અને આરમે તથા આઠમે ચંદ્ર વળ્ય કરવા. પાંચ ઇષ્ટ (નેષ્ટતા) ગ્રહ જે લગ્નમાં આવે નહીં તે લગ્ન સર્વત્ર વળ્ય કરવું. તુલ, મિથુન, કન્યા, ધન, વૃષ અને મીન એ નવ માંશ શુભ છે. મૌજીમાં કર્ક રાશીનો નવમાંશ વળ્ય કરવો.” પશ્વર્ગશુદ્ધિ ઇલાદિક અને ઇષ્ટ કાલ-

૧ વિષ્કંભની ૩ ધરી, બાધાલની ૬, શ્લગી ૫, વળ્ગી ૩, ગંડની ૬, અભિગંડની ૬, એ પ્રમાણે એ યોગોની પ્રથમની ધરિયો વળ્ય છે એમ ભણવું.

સાધન ઇલાદિકનો વિચાર ન્યોતિપના ગ્રંથોથી જાણવો. જેને મૌંજ કરવાની તેની માતા રજસ્વલા હોય અને પિતા સમીપે ન હોવાથી મામો, મ્હોટો ભાઈ ઇલાદિક મૌંજ કરનારા હોતા છતાં તેની સ્ત્રી રજસ્વલા હોય તો મૌંજ, વિવાહ ઇલાદિક કરવાં નહીં. નાંદીગ્રાહ્ય થયા પછી માતા રજસ્વલા થયા છતાં જો ભાઈ ઇલાદિક બીજે કર્તા હોય તથાપિ બીજું સુદુર્ત સમીપ ન મળે તો શાંતિ કરી ઉપનયન કરવું. તેમ ન હોય તો બીજે સુદુર્તજ કરવું. નાંદીગ્રાહ્ય થયા પછી મામો ઇલાદિક કર્તાની સ્ત્રી રજસ્વલા થાય તો આરંભ થયો છે માટે શાંતિ ક્રીધાવિનાજ કરવું. મૌંજ અને વિવાહ એ થયા પછી મંડપવિસર્જનથી પ્રથમ માતા રજસ્વલા થાય તો પણ મંગળની સમાપ્તિ થઈ નથી માટે શાંતિ કરવી, એમ સુદુર્તચિંતામણિની ટીકામાં કહ્યું છે. પ્રારંભથી પ્રથમ પણ રજસ્વલા થઈ હોય અને બીજું સુદુર્ત મળતું ન હોય તો અતિ સંકટ છતાં શાંતિ કરી મૌંજ ઇલાદિક કાર્ય કરવાં. એમ કૌસ્તુભમાં કહ્યું છે. શાંતિનો પ્રકાર કહે છે—“મમામુકમંગલે સંસ્કાર્યજનનીરજોદોપજનિ-તાશુમફલનિરાસાર્થે શુભફલાવાસ્પર્યે શ્રીપૂજનાદિશાંતિં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી એક માથા સુવર્ણની લક્ષ્મીની પ્રતિમા કરી તે પ્રતિમાની શ્રીસૂક્તવડે પોડશોપચાર પૂજા કરી પોતાના શુદ્ધમાં કહેલા વિધિપ્રમાણે શ્રીસૂક્તની દરએક ઋચાવડે પાચસનો હોમ કરી કલશના જલવડે અભિષેક કરી વિધ્યુસ્મરણ કરી કર્મ ઈશ્વરને અર્પણ કરવું. પ્રારંભ થયા પછી આશૌચ પ્રાપ્ત થાય, સગા ભાઈના સમાન સંસ્કાર કરવાના હોય; અને પ્રેતકર્મની સમાપ્તિ થઈ ન હોય; એ વિધ્યપનો નિર્ણય ઔલપ્રક-રણમાં (પત્ર ૨૧૨ માં) કહ્યો છે. વિશેષ નિર્ણય કહેવો તે આગળ કહેવાશે.

અથપદાર્થસંપાદનમ્ ॥ કૌપીનપ્રાવારશ્ચકાર્પાસજમહતંસંપાલં રૂપદ્વૈતનવંશ્વેતંસદશંવજ્રમ દ્વતસંસં પ્રાવારાર્યમજિનંવા તચ્ચત્યંગુલંચતુરંગુલંવાયહિલોમાલંડંત્રિસંડંવાદ્વાચત્વારિંશદંગુલંધાર્યં ત્રિ સંડપક્ષેચતુર્વિંશત્યંગુલાદ્યંગુલપોડશાંગુલાઃક્રમેણત્રયઃસંઢાઃ કાર્પાસંયજ્ઞોપવીતમ્ ॥

હવે મૌંજમાટે પદાર્થ એકઠા કરવાં તે કહે છે.

કૌપીન (લંગોટી), ઝાઢવાનું વસ્ત્ર, એ કપાસનાં અહત લેવાં. એકાદ વખત ધોયહું, નહું, શ્વેતવર્ણ અને દશા (છાંદો) યુક્ત જે વસ્ત્ર તે અહત કહેવાય છે, તે ઝાઢવામાટે લેવું, અથવા કાળું મૃગયર્મ લેવું. તે કૃષ્ણજન ત્રણ અંશુલ અથવા ચાર અંશુલ, બાહેર શેઝવાળું એવું, અખંડ અથવા ત્રિખંડ (૪૮) અંશુલતું ધારણ કરવું. ત્રિખંડ ધારણ કરવું હોય તો (૨૪) અંશુલ, (૮) અંશુલ, અને (૧૬) અંશુલના એ પ્રમાણે કમથી ત્રણ ટુકડા જોઈએ. યજ્ઞોપવીત કરવું તે કપાસનું કરવું.

તન્નિર્માણપ્રકારઃ ॥ ગ્રાહ્યેનગ્રાહ્યણસ્રીમિર્વિધવાદિભિશ્ચનિર્મિતંસૂત્રગ્રાહ્યં સંહતચતુરંગુલિમૂલે પુષ્પણચત્વાસ્રમાવેષ્ય તત્રિગુણીકૃત્યોર્ધ્વવૃત્તંચલિતંહત્વા પુનરધોવૃત્તીત્યાત્રિગુણીકૃતંતત્સૂત્રંનવતં તુલકંસંપદ્યતે તત્રિરણવેષ્યદ્દશંત્રિધુર્વાત્ સ્તનાદુર્ધ્વમ્પ્રચોનામેર્નધાર્યતત્કચંચન વિચ્છિન્નવાપ્યધોવાતંમુ પત્વાનિર્મિતમુત્સૃજેત્ સિદ્ધેમંત્રાઃપ્રયોક્યવાદિતિન્યાયેનસિદ્ધંયજ્ઞોપવીતંત્રિગુણીકરણાદિમંત્રૈરભિમંડ્યય જ્ઞોપવીતંપરમમિતિમંત્રેણધારયેત્ તથથા ગાયત્ર્યાત્રિગુણીકૃત્યાપોહિષ્ટેતિતિસુમિઃપ્રશાલ્ય પુનર્ગાયત્ર્યા ત્રિગુણીકૃત્યપ્રંયોવિષ્ણુપ્રહસ્ત્રાગ્ન્યસેત્ કેચિન્નવતંતુપુનચ્ચદેવતાન્યાસમાહુઃ તતોપાયત્ર્યાદશાવારમભિમં ત્રિતામિરદ્વિયંજ્ઞોપવીતંપ્રક્ષાલ્યોડુલ્પમિતિત્વચેનસૂર્યાયપ્રદર્શ્યયજ્ઞોપવીતમિતિમંત્રેણ પ્રથમંદક્ષિણવાહુ મુદ્ધત્પપ્ચાત્કંઠેધારયેદિતિ ઉપવીતંબ્રહ્મસૂત્રપ્રોદ્ધતેદક્ષિણેકરે પ્રાચીનાવોતમન્યસ્મિન્નિવીતંકંઠલંબિતં ચિતિકાઘચિતિધૂમચંડાલરજસલાશયસૂતિકાસ્પર્શસ્નાત્યાયજ્ઞોપવીતત્યાગઃ કંઠલંબિતત્વાધકૃત્વામલ મૂત્તોત્સંગેચત્યાગઃ માસચતુષ્ટયોત્તરંચયજ્ઞોપવીતત્યાગઃ કેચિન્નનશાવાશૌચયોરંતેપિતત્યાગમાહુઃ સમુ દ્રગચ્છસાહેતિમંત્રેણસપ્રણવવ્યાહૃતિમિર્વાજીર્ણયજ્ઞોપવીતત્યાગઃ યજ્ઞોપવીતંપ્રમાદાન્નતંચેત્સૂર્ણીલૌકિકં ધૃત્વા મનોજ્યોતિરિતિઅગ્નેવ્રતપતેવ્રતંચરિષ્યામિતત્ચકેયંતન્મેરાધ્યતાં વાયોવ્રતપતે આદિત્યવ્રતપતે ત્યાદિમંચતુષ્ટયેન ચત્ત્રંઆજ્યાહુતીર્હૃત્યાવિધિવશૂતનંધારયેત્ અયચાયજ્ઞોપવીતનાશજન્યદોષનિરા સાર્યંપ્રાયશ્ચિત્તંકરિષ્યેદિતિસંકલ્પ આચાર્યવરણાગ્નિપ્રતિષ્ઠાદિઆજ્યમાગ્નિસંચિતારંભાયત્ર્યાતિલૈરગ્ન્યે નચાધોત્તરશતંસદ્ધર્સવાહુહવાત્ નૂતનંધૃત્વાતિકાંતંસંપ્યાધાચરેદિતિ યજ્ઞોપવીતહીનઃક્ષાંતિષ્ટેચેચ્છત

ગાયત્રીજપ: યજ્ઞોપવીતં વિના મોજને વિષ્ણુચક્રરણે વાગાયત્ર્યદ્વસહસ્રં જપ: વામસ્કં ધાત્કૃપરે મણિવંધાંતેવા પતિતેયથાસ્થાનં ધૃત્વા ત્રીજપદ્ધા યથાક્રમં પ્રાણાયામાન્કૃત્વાનવંધારયેત્ કોપાદિનાસ્ત્રયંયજ્ઞોપવીતત્યાગો પૂર્વેવહૈકિકં ધૃત્વા પ્રાયશ્ચિત્તાંતેનવંધારયેત્ બ્રહ્મચારિણપકંયજ્ઞોપવીતં ક્ષાતકસ્યદ્વે ઉત્તરીયામાવેતૃતીય કંજીવતિપત્કેજાતીવજ્ઞેષ્ઠાત્કેજાતીવત્તેત્તરીયંતસ્થાનેતૃતીયંયજ્ઞોપવીતંવાનધાર્યં આયુષ્કામસ્યજ્યધિકા નિવહ્નિયજ્ઞોપવીતાનિ અભ્યંગેચોદધિચ્છાનેમાતાપિત્રોર્મૃતેહનિ તૈત્તિરીયા:કઠા:કળ્વાશ્ચરકાવાજસને યિત: કંઠાદુત્તાર્યસૂત્રંતુકુર્યુંવેંશાલનંદ્વિજ્ઞા: અન્યયાજુર્પૈવેદ્વૈ:સામગૈશ્ચકંઠાદુત્તારણેતત્સ્યક્ત્વાનવંધાર્યમ્

હવે યજ્ઞોપવીત કરવાની રીતિ કહે છે.

જનોઈમાટે સૂત્ર લેવું તે બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ અને વિધવા ઇલાદિકાએ બનાવેલું લેવું, જોડાજોડ રાખેલી આર આંગળીઓના મૂલમાં છત્રુંવાર સૂત્ર વાંટી તે સૂત્ર ત્રેવડું કરી તેને ઉર્ધ્વવૃત્ત વણી કરી તેને ત્રેવડું કરી અધોવૃત્ત રીતે વણવું, એટલે નવસૂત્ર થાય છે. પછી તે નવસૂત્રને ત્રણ વાર વાંટી પાછી ગાંઠ દેવી. “સ્તનથી ઉપર અને નાભીથી નીચે યજ્ઞોપવીત ક્યારે પણ ધારણ કરવું નહીં. તુટેલું, નીચે ઉતરેલું અથવા ભોજન કીધા પછી બનાવેલું એવું જે યજ્ઞોપવીત તેનો ભાગ કરવો.” “સિદ્ધ થયેલા પદાર્થોમાં મંત્ર જોડવા” એવો ન્યાય છે માટે યજ્ઞોપવીત તથા અથા મછી ત્રિણ્ણીકરણાદિકના મંત્રોવડે મંત્રિત કરી “યજ્ઞોપવીતં પરમં” એ મંત્રવડે ધારણ કરવું. તેનો પ્રકાર કહે છે;—ગાયત્રીમંત્રવડે ત્રિણ્ણિત કરી “આપોહિષ્ઠાં” એ ત્રણ ઋચાવડે પ્રક્ષાલન કરી ફરી ગાયત્રીમંત્રવડે ત્રિણ્ણિત કરી ગાંઠમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રનું સ્થાપન કરવું. ઢોઈ મંથકાર, નવસૂત્રમાં નવ દેવતાનું સ્થાપન કરવું એમ કહે છે. પછી ગાયત્રીમંત્રવડે દશવાર મંત્રિત જલવડે યજ્ઞોપવીત ઘોઈ “ઉદુત્યં” એ ત્રણ ઋચાવડે સૂર્યને બતાવી “યજ્ઞોપવીતં” એ મંત્રવડે પ્રથમ જમણે હાથ ઊંચો કરી પછી કંઠમાં ધારણ કરવું. “જમણે હાથ ઊંચો કરી કાખા ખભા ઉપર ધારણ કરેલું જે બ્રહ્મસૂત્ર તે ઉપવીત, જમણા ખભા ઉપર ધારણ કરેલું જે બ્રહ્મસૂત્ર તે પ્રાચીનાવીત અને કંઠમાં સરલ બાહ્યાની પેઠે ધારણ કરેલું જે બ્રહ્મસૂત્ર તે નિવીત.” ચિતાનાં કાષ્ઠ, ચિતાનો ધૂમ, ચાંકણ, રજસ્વલા, શય અને સુવાવડીનો સ્પર્શ થાય તો આન કરી યજ્ઞોપવીતનો ભાગ કરવો, એટલે બીજું ધારણ કરવું. નિવીતિ ઇલાદિક કીધાવિના મળમૂત્રનો ભાગ કરે તો પણ તે યજ્ઞોપવીતનો ભાગ કરવો. આર માસ થયા પછી પણ તે યજ્ઞોપવીતનો ભાગ કરવો. ઢોઈ મંથકાર જનનાશૌચ અને મૃતનાશૌચને અંતે પણ યજ્ઞોપવીતનો ભાગ કરવો એમ કહે છે. જુના યજ્ઞોપવીતનો ભાગ કરવો તે “સમુદ્રં ગચ્છ સ્નાહા” એ મંત્રવડે અથવા પ્રણવસહિત વ્યાહૃતિમંત્રવડે કરવો. યજ્ઞોપવીત પ્રમાદથી જતું રહ્યું હોય તો મંત્રરહિત યજ્ઞોપવીત ધારણ કરી “મનોજ્યોતિઃ, અન્ને વ્રતપતે વ્રતં ચરિષ્યામિ તચ્છકેયં તન્મે રાધ્યતાં, વાયો વ્રતપતે, આદિત્ય વ્રતપતે” ઇલાદિ આર મંત્રવડે આર ધૂતાહુતિનો હોમ કરી પછી વિધિપૂર્વક નવીન યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું. અથવા “યજ્ઞોપવીત-નાશજન્યદોષનિરાસાર્થે પ્રાયશ્ચિત્તં કરિષ્યે,” એવો સંસ્કરણ કરી આચાર્યવરણ, અગ્નિસ્થાપન ઇલાદિ આન્યભાગપર્યંત કર્મ કરી સવિતા દેવને ઉદ્દેશે ગાયત્રીમંત્રે તિલ અથવા ઘીનો અગ્રોત્તરશત (૧૦૮) અથવા સહસ્ર (૧૦૦૮) હોમ કરવો. પછી નવીન યજ્ઞોપવીત ધારણ કરી રહી ગયેલું સંધ્યાદિક કર્મ કરવું. યજ્ઞોપવીતવિના જે એક ક્ષણ રહે તો સો ગાયત્રી જપ કરવો. યજ્ઞોપવીતવિના ભોજન કરે અથવા શૌચ કે સૂત્ર કરે, તો ગાયત્રીમંત્રનો આઠ હજાર જપ કરવો. ડાખા ખભાથી કોણી અથવા કાંઠા ઉપર યજ્ઞોપવીત પડે તો ખભા ઉપરજ ધારણ કરી ત્રણ અને છ ક્રમથી પ્રાણુચામ કરવા. પછી નવીન ધારણ કરવું. ક્રોધાદિકવડે પોતેજ યજ્ઞોપવીતનો ભાગ કરે તો પ્રથમ કલાપ્રમાણે લીકિક યજ્ઞોપવીત ધારણ કરી પ્રાયશ્ચિત્ત કીધા પછી નવું ધારણ કરવું. બ્રહ્મચારીએ એક ધારણ કરવું, ક્ષાતકે (સમાવર્તનસંસ્કાર જેનો થયો છે તેણે) બે પેઢેરવાં. ઉત્તરીય વસ્ત્રને અભાવે ત્રીજું પેઢેરવું. જેનો પિતા અથવા મ્હોટો ભાઈ જીવતો હોય તેણે ઉત્તરીય વસ્ત્ર અથવા તેને બદલે ત્રીજું યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું નહીં. આયુષ્યની ઇચ્છા કરનારાએ ત્રણ કરતાં અધિક ઘણાં યજ્ઞોપવીત પેઢેરવાં. “અભ્યંગજ્ઞાન સમુદ્રજ્ઞાન અને માતા પિતાના સાવત્સર આફને દિવસે તૈત્તિરીય, કંઠ, કણ્ઠ, ચરક અને વાજસનેથી એટલા બ્રાહ્મણોએ કંઠથી યજ્ઞોપવીત કાઢી તેવું પ્રક્ષાલન કરવું.” બીજા યજ્ઞ-વેદી, ઋગ્વેદી અને સામવેદી એમણે કંઠથી ઉતારેલું હોય તો તેનો ભાગ કરી નવું ધારણ કરવું.

અથમેત્તલા ॥ મૌંજીત્રિવૃત્તમાઝઠ્ઠાકાર્યાવિપ્રસ્યમેત્તલા ત્રિવૃત્તાપ્રથિતૈકેનત્રિમિઃપંચમિરેવચ
મુંજાભવેતુકત્વાકુશાદમંતકવલ્લજૈઃ ગ્રાહણસ્યભવેદંડઃપાલાશઃકેશસંમિતઃ સર્વેપાંચક્ષિયોવાસ્યાદુર્ધ્વ
નાસાપ્રસંમિતઃ ચતુર્હસ્તેનચતુર્હસ્તાહસ્તોચ્છ્રિતાચતુરસાસોપાનાંકિતાગ્રાગુદ્ગ્રવળાકદલીસ્તંભાચલં
કૃતાવેદિઃસંપાદા ॥

હવે મેખલા (૬૩) ઇત્યાદિક કહે છે.

“મુંજના ઘાસની, ત્રેવડી, સરખી અને મુંદર ઝીણી એવી મેખલા ગ્રાહણની કરવી. તે
મેખલાને ત્રણ ફેરા વીંટી પેહેલી ગાંઠ એક આવૃત્તિની, બીજી ત્રણ આવૃત્તિની અને ત્રીજી પાંચ
આવૃત્તિની, એ પ્રમાણે બાંધવી. મુંજનું ઘાસ ન મળે તો કુરા, અશમંતક, બલ્લજ એ ઘાસની
કરવી. ગ્રાહણનો કેશપર્યંત ઊંચો એવો ખાખરનો દંડ કહ્યો છે. અથવા સઘળાએનો યજ્ઞમાં યોગ્ય
વૃક્ષનો દંડ નાસિકાના ઉપરના અગ્રપર્યંત ઊંચો એવો કહ્યો છે.” બટુના હાથપ્રમાણે સમયોરસ આર
હાથ, ઊંચી એક હાથ, ચતુષ્કોણ, પગથી સહિત, પૂર્વે અથવા ઉત્તર તરફ નમતી અને ફેળના
સ્તંભાદિકવડે સુશોભિત એવી વેદી કરવી.

અથોપનયનાંતર્ગતપદાર્થેપુવિશેષોપચ્યતે ॥ વાસઃપરિધાનોત્તરલૌકિકમાચમનં યજ્ઞોપવી
તધારણોત્તરંતુયથાવિધિ આચમનવિધિર્વસ્યતે યથમાજ્યપાત્રાદુત્તરમાનેવદુમાચમવ્યગ્રનીતાપશ્ચિમવે
શરૂપતીર્થેનપ્રવેદ્યાચાર્યાદ્યોર્મચ્ચેનમીત્વાચાર્યદક્ષિણતરૂપવેશયેત્ તતોવહિરિાસ્તરણાદિસુવસંમાર્ગેતેય
જોપવીતદાનાઘાચમનાંતં તતઃશિષ્યાંજલૌજલાવશારણાદિસમિદાધાનાંતં ગાયત્ર્યુપદેશાંગ્યદોઃશુચિ
ત્વસિદ્ધયે અગ્રયેસમિધમિતિમંત્રપક્થુત્યાપ્રયોક્તવ્યઃ તતઃ પરિદાનામિવાદનાંતે આચારપ્રાસંગાયત્રીપૂ
જનંકૃત્વાઽગ્રેવત્તરદેશેગાયત્ર્યુપદેશઃકાર્યઃ અવશારણમન્યુત્તરદેશેઽર્કં પ્રાક્તુરગાચાર્યઃ પ્રત્યઙ્ગુલાયોપ
વિષ્ણવદવેગાયત્રીમુપવિશેત્ ॥

હવે મૌંજના અંતર્ગત પદાર્થોમાં વિશેષ કહે છે.

વક્ષ પેહેલા પછી લૌકિક આચમન કરવું. યજ્ઞોપવીત ધારણ ક્રીધા પછી તે વિવિધુક્ત આચ-
મન કરવું. આચમનનો વિધિ આગળ કહેવાશે. એ રીતે આત્મ્યપાત્રની ઉત્તર તરફ બટુને આચમન
કરાવી પ્રણીતાપાત્રના પશ્ચિમ દેશરૂપ તીર્થવડે પ્રવેશ કરાવી આચાર્ય અને અગ્નિના મધ્યમાંથી હાથ
આચાર્યની ડાબી તરફ ખેસાડવો. પછી બાહિના આસ્તરણયુક્તી સુવસંમાર્ગપર્યંત કર્મ ક્રીધા પછી
મુંજોપવીતદાન ઇલાદિક આચમનપર્યંત કર્મ કરવું. પછી શિષ્યની અંજલીમાં જલ આપવું, ત્યાંથી
તે સમિદાધાનપર્યંત ગાયત્રી ઉપદેશનું અગમ્યત કર્મ કરવું. બટુને પવિત્રતાની સિદ્ધિ થવામાટે “જ-
ગ્રયે સસિર્ધં” એ મંત્ર એક વાર કહેવો. પછી પરિદાન (સૂર્ય અને ગ્રહપતિને મનથી બટુ અર્પણ
કરવો). અને અભિવાદન (અગ્નિને યથાવિધિ નમસ્કાર કરવો) એ ક્રીધા પછી આચારપ્રાસ ગાય-
ત્રીપૂજન કરી અગ્નિની ઉત્તર તરફ બટુને ગાયત્રીનો ઉપદેશ કરવો. જલ આપવું તે પછી અગ્નિની
ઉત્તર તરફ આપવું. પૂર્વ દિશા સંયુખ બેઠેલા આચાર્યે પશ્ચિમાભિમુખ બેઠેલા બટુને ગાયત્રીનો
ઉપદેશ કરવો.

અથોપસંગ્રહણપ્રકારઃ ॥ ઉપસંગ્રહણંનામામુકપ્રવરત્તિવામુકગોરોમુકશર્માહં મોઅમિવાદ્યદ્
ત્યુક્ત્વા દક્ષિણોત્તરકર્ણૌવામદક્ષિણપાણિર્યાસ્ટ્રપ્ત્વા દક્ષિણહસ્તેનગુરોર્દક્ષિણપાદંવામેનવામંસ્પૃશ્વાશિરો
ઘનમનમિતિ પર્વગુરુપુમાતાપિત્રાદિપુષ્પઅભિવાદનપૂર્વકપાદસ્પર્શાત્મકમુપસંગ્રહણં વૃક્ષતરેપુત્ત્વમિવાદ
નમાત્રં વૃદ્ધેપુનમસ્કારઃ અશુચિવમંતમમ્યકંભ્રાનંકુર્વંતંજપાદિરતંપુષ્પજલમૈશાદિમાર્યાહંનનમેત્ તન્ન
મનેઉપવાસઃ શૂદ્રનતૌત્રિપાત્રં અંત્યજેઠ્ઠકુર્મં દેવતાગુરુયતિનમનાકરણેઉપવાસઃ ॥

હવે ઉપસંગ્રહણ (ગુરુના ચરણમાં નમવા)નો વિધિ કહે છે.

ઉપસંગ્રહણ એટલે “અમુક પ્રવરેયુક્ત, અમુક ગોત્ર, અમુક શર્મા એવો હું નમસ્કાર
કરું,” એમ કહી બટુએ પોતાના જમણા અને ડાબા કાનને કમથી ડાબા અને જમણા હાથે
સ્પર્શ કરી પછી ગુરુના જમણા પગને જમણે હાથે અને ડાબા પગને ડાબે હાથે સ્પર્શ કરી મસ્તક

નમાવતું, એ ઉપસંગ્રહણ છે. એ રીતે ગુરુ, માતા અને પિતા ઇલાહિકના ચરણને અભિવાદનપૂર્વક સ્પર્શ કરવો તે ઉપસંગ્રહણ છે. અતિ વૃદ્ધ હોય તેમનું અભિવાદન માત્ર કરવું. વૃદ્ધને નમસ્કાર કરવા. અપવિત્ર; વમન કરતો; અલ્પંગ જેણે કરવો છે તે; જ્ઞાન કરતો; જપાદિકમાં બેઠેલો; અને પુષ્પ, જળ, તથા ભિક્ષા ઇલાહિકનો ભાર ઉપાડનારો તેમને તે તે સમયે નમસ્કાર કરવો નહીં. તેમને નમસ્કાર કરે તો ઉપવાસ કરવો. શૂદ્રને નમસ્કાર કરે તો ત્રણ સત્રિ ઉપવાસ કરવા. અંતઃજને નમસ્કાર કરે તો કૃમ્શૂ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. દેવતા, ગુરુ અને સંન્યાસિયોને નમસ્કાર ન કરે તો ઉપવાસ કરવો.

अथमत्यभिवादनम् ॥ तत्रालंकारः सुतः कार्यः तद्यथा आयुष्मानभवसौम्यदेवदत्ता ३ एकारौ कारतेनाग्निं हरा ३ इ शंभा ३ उ इतिसंध्यक्षरविरुल्लेपेणपूर्वभागाकारः सुतइति अनुभववचनीयार्थमिक्षार्यां मिश्रांभवान्ददानुमिक्षांभवतीददात्यतिवा भवच्छब्दमध्यमकोमिक्षावाक्यप्रयोगः अन्यमिक्षायामादा वंतेयाभवच्छब्दइति ॥

હવે પ્રત્યભિવાદન (શિષ્યે નમસ્કાર કીધા પછી ગુરુએ આશીર્વાદ દેવો) તે કહે છે.

તે પ્રલભિવાદનવિષયે છેલ્લો સ્વર પ્લુત હોવો જોઈએ. તે આ રીતે;—“આયુષ્માન્ ભવ સૌમ્ય દેવદત્તા ર્” અર્થ—હે સૌમ્ય! દેવદત્ત, આયુષ્યમાન થા. એકાર અને ઐકાર જેની અંતમાં છે એવાં નામ હોય તો “હ્રા ર્ ઇ ઇ, શંમા ર્ ઇ ઇ” અર્થ—હે હરે, હે શશો, એ પ્રમાણે સંધિના અક્ષરોને છૂટ પાડી તેનો પૂર્વ ભાગ ‘આ’ કાર તે પ્લુત થાય. અનુપ્રવચનીય હોમખાટે ભિક્ષામાં “મિશ્નાં ભવાન્ દદાતુ” અથવા “મિશ્નાં ભયતી દદાતુ,” એ પ્રમાણે ‘મવત્’ શબ્દ એ વાક્યના મધ્યમાં છે એવા ભિક્ષાવાક્યનો પ્રયોગ કરવો. અનુપ્રવચનીયવિના ભિક્ષાવાક્ય હોય તો પ્રથમ અથવા છેવટે ‘ભવત્’ શબ્દ બોલવો.

अधोपनयनविवाहादौनिर्विघ्नफलप्राप्त्यर्थमुपसर्गनिरासायवा सर्पिडमरणादिनिमित्तकप्रतिकूलनिवृत्त्यर्थंवाविनायकशान्तिःकार्या तत्रकालः शुक्लपक्षचतुर्थीगुरुवारःपुष्यश्रवणोत्तरारोहिणीहस्ताभ्यनीमृगनक्षत्राणिशस्तानि उपनयनादौतुप्रधानकालानुरोधेनयथासंभवकालोप्राह्यः तत्रामुककर्मणोनिर्विघ्नफलसिद्ध्यर्थमितिवा उपसर्गनिवृत्त्यर्थमितिवामुकसर्पिडमरणनिमित्तकाशुचित्त्वप्रातिकूल्यनिरासार्थमितिवासंकल्पकृद्वाः अथशिष्टप्रयोगोऽन्यत्रहेयः ॥

હવે વિનાયકશાંતિ કહે છે.

મૌલ, વિવાહ ધર્માદિક કાર્યનેવિષે નિર્વિદ્વતારૂપ ફલપ્રાપ્તિમાટે અથવા ઉપસર્ગ (અશુભસૂચક ઉપદ્રવ)નો નાશ થવામાટે, દિવા સર્પિંડમાં મરણ ધર્માદિક નિમિત્તવરે પ્રાપ્ત થતાં પ્રતિકૂળની નિવૃત્તિમાટે વિનાયકશાંતિ કરવી. તેનો કાલ-શુકલપક્ષની ચોથ, ગુરુવાર, પુષ્ય, શ્રવણ, ત્રણ ઉત્તરા, રોહિણી, હસ્ત, અશ્વિની અને મૃગ એ નક્ષત્ર ઉત્તમ છે. મૌલ ધર્માદિકવિષે તેા મુખ્ય કાલના અનુસારથી જોવો મળે તેવો લેવો. તેમાં—“અમુકકર્મણો નિર્વિદ્વપ્રલસિદ્ધ્યર્થ,” અથવા “ઉપસર્ગનિવૃત્ત્યર્થ,” દિવા અમુકસર્પિંડમરણનિમિત્તકાગુચિત્વપ્રાતિકૂલ્યનિરાસાર્થ,” એ રીતે જોવું નિર્મિત હોય તેને અનુસારે સંકલ્પમાં ઉચ્ચાર કરવો. વ્યાક્રીનો પ્રયોગ કૌસ્તુભાદિકમાં જોવો.

विवाहोपनयनादिष्वभ्युदयकर्मस्वादौग्रहयज्ञंकुर्यात् ॥ श्राद्धातिरिक्तेष्वनाभ्युदयिके
प्वपि शांत्यादिकर्मसुग्रहानुकूल्यकामोग्रहयज्ञंकुर्यात् अरिष्टनिरासार्थं उत्पत्तेः पुशांतिस्थानेष्वप्रधानोपि
ग्रहमखलुक्तः प्रधानकर्माणः पूर्वमव्यवहितेत्यवहितेवाकाले कुर्यात् व्यवहितपक्षे सप्तदिनाधिकव्यवधानं न
कार्यं प्रतिग्रहं दशावप्रधानाहुतिसंस्थायामेकपक्षकृत्विकु दशाधिकपंचाशत्पर्यंतसंस्थायामंचत्वारक
त्विकुः तत ऊर्ध्वं शतावरहोमेष्टौ कृत्विको नवमाचार्यः तत्राचार्य आचार्यकर्म कृत्वा आदित्याय जुहुयात्
अष्टम्यः सोमादिभ्योष्टौ कृत्विको जुहुयुः कृत्विकृचतुष्टयपक्षे द्वाभ्यां ग्रहाभ्यां एकैको जुहुयात् आचार्यो कांयता
म्रादिमयीषु प्रतिमासु सर्वसु सौवर्णां पुवाफलेष्वक्षतपुंजे पुवा आदित्यादिपूजनं होमसंस्थानुसारेण कुंड

સ્વચ્છંદિલસ્યાગ્રહવેદેશ્વહસ્તાદિમાનં તત્રપ્રધાનાંવાહુતીનાંપંચાશ્વરસંસ્થત્વે રત્નિમિત્તકુંડં શતાવરત્વે
અરત્નિમિત્તં સહસ્રાવરત્વેહસ્તમિત્તં અયુતાદિહોમેહસ્તદ્વયં લક્ષહોમેચતુર્દશં તત્રરુતમુષ્ટિઃકરોરત્નિઃ મુક્ત
કનિષ્ઠિકાઃકરઃઅરત્નિઃ ચતુર્વિંશત્યંગુલોહસ્તઃ યવોનચતુર્વિંશદંગુલાનિહસ્તદ્વયં અષ્ટચત્વારિંશદંગુલાનિ
હસ્તચતુષ્ટયં કુંડેમેલ્લાયોનિનાભિસાતાદિમાનંપ્રંચાંતરેમ્યોજ્યેયં શ્વંકુંડાદિમાનંસર્વત્રહેયં સમિશ્વર્જ્યં
દ્રવ્યં અર્કઃપલાશઃશ્વદિશ્ચાપામાગૈંયપિપ્પલઃ ઔદુંવરઃશમીદૂર્વાકુશોકાંદેઃક્રમાત્સમિત્તૈ કેચિત્તિલાન
પિઆહુઃ અર્કોદિપ્રધાનહોમસંસ્થ્યાદશાંશેનાધિદેવતાપ્રત્યધિદેવતાનાંહોમઃ અધિદેવતાઘર્ષસંસ્થયાક્ર
તુસંરક્ષકઋતુસાદ્રુષ્યદેવતાનાં શાંત્યંગમૂતેગ્રહયજ્ઞેવલિદાનંકુર્વતિ અન્યત્રગ્રહમયેવલિદાનંનંકુર્વતિ
પ્રધાનભૂતાયાપકાહુતેરેકવિપ્રમોજનંશ્રેષ્ઠં શતાહુતેરેકવિપ્રમોજનંમધ્યમં સહસ્રાહુતેરેકવિપ્રમોજનંજઘન્યં
સુવિસ્તારપ્રયોગાદિકમન્યત્ર ઇતિગ્રહયજ્ઞઃ ॥

હવે ગ્રહયજ્ઞ કહે છે.

વિવાહ, મૌજ ઇલાદિક મંગલકાર્ય કરવાં હોય તો પ્રથમ ગ્રહયજ્ઞ કરવો. આદ્યથમી ભિન્ન અને
વિવાહાદિક મંગલકાર્ય ભિન્ન શાંતિ ઇલાદિક કર્મ કરવાનાં હોય તો પશુ ગ્રહોનાં અનુકૂળપણાની
ધૃષ્ટા કરનારાએ ગ્રહયજ્ઞ કરવો. શાંતિ કરવા ચોખ્ખા ઉત્પાત થયા હોય તો, મુખ્ય નથી તથાપિ
અરિષ્ટ નાશ થવામાટે ગ્રહમખ્ય કરવા, એમ કહ્યું છે માટે પ્રધાન કર્મ (શાંતિ)થી પ્રથમ સમીપમાં
અથવા કાંઈ એક પેઠેલાં કરવો. કાંઈ એક પેઠેલાં કરવો હોય તો (પ્રધાન કર્મના દિવસયમી) શાંત
દિવસ કરતાં અધિક અંતર હોવું ન જોઈએ. દરએક ગ્રહોની મુખ્ય આહુતિની સંખ્યા દશપર્યંત
હોય તો એકજ ઋત્વિજ કરવો. દશ કરતાં અધિક પચાસપર્યંત હોમસંખ્યા હોય તો ચાર ઋત્વિજ
કરવા. પચાસ કરતાં અધિક સોપર્યંત હોમસંખ્યા હોય તો આઠ ઋત્વિજ અને નવમો આચાર્ય
વરાવવા. તેમાં આચાર્ય આચાર્યકર્મ કરી સૂર્યેના હોમ કરવો. સોમાદિક આઠ ગ્રહોના હોમ આઠ
ઋત્વિજેએ કરવો. ચાર ઋત્વિજ હોય તો બે બે ગ્રહોએ એકેકે હોમ કરવો, અને આચાર્ય સૂર્યેને
હોમ કરવો. ત્રાંબુ ઇલાદિકની પ્રતિમાઓમાં, સર્વ સુવર્ણની પ્રતિમાઓમાં, ફળમાં અથવા ચો-
ખાના પુંજ ઉપર આદિલાદિ નવગ્રહોનું પૂજન કરવું. હોમની સંખ્યાપ્રમાણે કુંડ અથવા સ્થંદિલ
અને ગ્રહની વેદી એમને હસ્તાદિક પ્રમાણે લેવું. પ્રધાન આહુતિ અને અંગદેવતાઓની આહુતિ
મળી પચાસપર્યંત હોય તો રત્નિપ્રમાણુના કુંડ કરવો. સોની અંદર હોય તો અરત્નિપ્રમાણુ કરવો.
સહસ્રની અંદર હોય તો એક હસ્તપરિમિત કુંડ કરવો. દશ હબ્દર ઇલાદિક હોય તો બે હાથેનો
કુંડ કરવો. એક લાખ હોમ હોય તો ચાર હાથેનો કુંડ કરવો. સુઠી વાળેલો હાથ તે રત્નિ, છૂટી
કનિષ્ઠિકા આંગળીએયુક્ત સુઠી છે જેની એવો હાથ તે અરત્નિ. ચોવીસ અંગુળ એટલે એક હાથ,
એક યવ કમતી ચોવીસ અંગુળના બે હાથ. અઠતાલીશ અંગુળના ચાર હાથ. કુંડની મેખલા,
ધોળિ, નાભિ અને ઉંઘાઈ ઇલાદિકનું પ્રમાણ ધીલ ગ્રંથોમાંથી જોવું. કુંડાદિકનું પ્રમાણ સર્વત્ર જાણવું.
સમિધ, ચરૂ અને ઘૂત એ હોમનું દ્રવ્ય છે. “આકરો, આખરો, ખેર, અધારો, પિપળો, ઘુલર,
શમી (કંડી) દુર્વા અને દર્ભ એ સૂર્યાદિક નવગ્રહોનાં કમથી સમિધ જાણવાં.” કોઈ તિલ પશુ
લેવા એમ કહે છે. સૂર્યાદિક પ્રધાનદેવતાના મુખ્ય હોમની સંખ્યા કરતાં દશાંશ, અધિદેવતા અને
પ્રલધિદેવતાના હોમ કરવો. અધિદેવતાની સંખ્યા કરતાં અર્ધ સંખ્યાએ કેતુસંરક્ષક અને કેતુસાઈ-
શુવ્ય એ દેવતાના હોમ કરવો. શાંતિના અંગમૂત ગ્રહયજ્ઞમાં અલિદાન કરેછે. શાંતિવિના ગ્રહયજ્ઞમાં
અલિદાન કરતા નથી. પ્રધાનભૂત એક એક આહુતિએ એક એક ગ્રાહણને ભોજન દેવું તે શ્રેષ્ઠ.
સો આહુતિએ એક ગ્રાહણને ભોજન દેવું તે મધ્યમ. સહસ્ર આહુતિએ એક ગ્રાહણને ભોજન દેવું
તે અધમ છે. વિસ્તારસહિત પ્રયોગાદિકના પ્રકાર ધીલ ગ્રંથમાં જોવો. એ પ્રમાણે ગ્રહમખ્ય સમાપ્ત થયો.

કુમારસ્યોપનયનકાલેકન્યાયાયિવાહેવાવૃહસ્પત્યાનુકૂલ્યામાવેશૌનકાલુકાશાંતિઃકાર્યા અસ્યકુમાર
સ્યોપનયનેઅસ્યાઃકન્યાકાયાયિવાહેવાવૃહસ્પત્યાનુકૂલ્યસિદ્ધિદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્ચ્યવૃહસ્પતિશાંતિક
રિપ્યદ્ધતિસંકલ્પ્યાચાર્યવૃણુયાત્ સ્થંદિલેઈશાન્યાંયથાવિધિસ્થાપિતેષ્વેતકલશે પંચગવ્યકુશોદકવિષ્ણુકાં

૧ સૂર્યની ત્રાંબાની, ચંદ્રની સફ્ટિક ચણિની, મંગળની રત્નવદનની, ગ્રહની સુવર્ણની, શુક્રની સુવર્ણની, શુક્રની
ફળની, મનિની ચોદાની, રાહુની સિસાની અને કેતુની માંસાની એ પ્રમાણે નવગ્રહની પ્રતિમા જાણવી.

તાશતાવરીમસુલૌપધિપ્રસેપૂર્ણપાત્રનિધાનાંતે હરિતાક્ષતનિર્મિતદીર્ઘચતુરસપીઠેહૈર્મીગુરુપ્રતિમાંપ્રતિષ્ઠા
પ્યસ્યંહિલેશિસ્થાપનાદિઅન્વાધાને વૃહસ્પતિમશ્વત્યસમિદાજ્યસર્પિર્મિશ્રપાયસૈઃસાજ્યેનમિશ્રિતયઘ્મીહિ
તિલેનચપ્રતિદ્રવ્યમષ્ટોત્તરશતાહુતિમિઃશેષેણસ્વિકૃતમિત્યાદિ આજ્યભાગાંતેપ્રતિમાયાંગોડશોપચરૈર્ગુ
રુપુજા તત્રપીતયસ્ત્રયુગ્મપીતયશોપવીતપીતચંદનપીતાક્ષતપીતપુષ્પધૂતદીપદ્યોદનનૈવેદ્યાર્પણંતે માણિ
પ્યંસુવર્ણવાદક્ષિણાંદત્વા પ્રહમલ્લોક્તરીત્યાકુંમાનુમંત્રણાંતે વૃહસ્પતિમંત્રેણદધિમધ્વાક્ષસમિદાજ્યગૃહસિ
દ્ધપાયસમિશ્રિતયવાચૈર્યથાન્વાધાનંદોમઃ દોમશેષેપમાપ્યગંધાદિમિર્વૃહસ્પતિસંપૂજ્યપીતગંધાક્ષતપુષ્પફ
લયુતતાપ્રપાત્રસ્યજલેનાર્ચ્યંદયાત્ તત્રમંત્રઃ ગંમીરદ્દહરૂપાંગદેવેવ્યસુમતેપ્રમો નમસ્તેવાકપતેશાંતગૃહ્ણા
ધ્યંનમોસ્તુતે પ્રાર્થયેત્ મત્ત્યાયત્તેસુરાચાર્યદોમપૂજાદિસત્કૃતં તત્ત્વં ગૃહાણશાંત્યર્થંવૃહસ્પતેનમોનમઃ જીઘો
વૃહસ્પતિઃ સૂરિરાચાર્યોગુરુર્ગિરાઃ વાચસ્પતિર્દેવમંત્રી, શુભં કુર્યાત્ સદા મમ,” એ રીતે પ્રાર્થના
દિયુતયજમાનાભિપેકઃ તત્રમંત્રઃ આપોહિષ્ઠાંતિતિસ્રઃ તત્ત્વાયામિં ૩ સ્વાદિષ્ટ્યાં ૩ સમુદ્રજ્યેષ્ઠાઃ ૦ ૪
દ્દમાપઃ પ્રવહં ૧ તામશ્ચિવર્ણાં ૧ યાઓપધીઃ ૦ ૧ અશ્વાવતીર્ગોમતીર્નં ૦ ૧ યદેવાદેવહેદનમિત્યાદ્યાઃ
કૂખ્માંડમંત્રઃ પુનર્મનઃ પુનરાયુરિત્યંતાક્તેતિરીયશાખાયાંપ્રસિદ્ધાઃ કૌસ્તુભદૌલિખિતા ઇતૈરભિપિચયધિ
પ્રાન્મોજયેદિતિ ઇતિવૃહસ્પતિશાંતિઃ ॥

હવે બૃહસ્પતિની શાંતિ કહે છે.

બાળકને મૌજસમયે અથવા કન્યાને વિવાહસમયે બૃહસ્પતિ અનુકલ ન હોય તો શૌનકાદિકાએ
કહેલી શાંતિ કરવી. તે આ રીતે:—“અસ્ય કુમારસ્ય ઉપનયને અસ્યાઃ કન્યકાયા વિધાદે વા વૃહ-
સ્પત્યાનુકૂલ્યસિદ્ધિદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે વૃહસ્પતિશાંતિં કરિષ્યે,” એવા સંકલ્પ કરી આચાર્યને
વરાવવા. સ્થંડિલની ઇશાન દિશામાં યથાવિધિ સ્થાપન કરેલા એત કલશમાં પંચગવ્ય, કુશોદક, વિ-
ષ્ણુકાંતા અને શતાવરી ઇલાદિકે ઔપધિ નાખી પૂર્વપાત્ર સ્થાપન કીધા પછી પીળા ચોખાવડે
કરેલા દીર્ઘચતુરસ પીઠ ઉપર સુવર્ણયુગ્મ બૃહસ્પતિની પ્રતિમા સ્થાપન કરી સ્થંડિલમાં અભિસ્થાપ-
નાદિક કર્મ કરવું. પછી અન્વાધાન કરવું, તે આ રીતે:—“વૃહસ્પતિમશ્વત્યસમિદાજ્યસર્પિર્મિશ્રપાયસૈઃ
સાજ્યેન મિશ્રિતયઘ્મીહિતિલેન ચ પ્રતિદ્રવ્યમષ્ટોત્તરશતાહુતિમિઃ શેષેણ સ્વિકૃતં,” ઇલાદિ અન્વા-
ધાન કરી આજ્યભાગપર્યંત કર્મ કીધા પછી પ્રતિમામાં યોડશોપચારવડે શુરની પૂજા કરવી. તેમાં,—
પીળાં બે વસ્ત્ર, પીળું યશોપવીત, પીતચંદન, પીળા ચોખા, પીળાં પુષ્પ, ધૂતદીપ અને હઈલાતરું
નૈવેદ્ય, એ ઉપચાર અર્પણુ કર્યા પછી માણુકે અથવા સુવર્ણદક્ષિણા દઈ ગ્રહમંજુમાં કલાપ્રમાણુ
કલશરું અભિમંત્રણુ કર્યા પછી બૃહસ્પતિના મંત્રવડે હઈ, મંથમાં ભીંજવેલાં સમિધ, ધૂત અને
ઘરમાં રાંધેલા પાયસે મિશ્રિત યથાદિકે એ દ્રવ્યોના અન્વાધાનને અનુસારે હોમ કરવો. પછી હોમ-
શેષ સમાપ્ત કરી ગંધાદિકે ઉપચારવડે બૃહસ્પતિની પૂજા કરી ત્રાંબાના પાત્રમાં જલ લઈ તેમાં પીળા
ચોખા, પીળું ચંદન અને પીળાં પુષ્પ નાંખી તે જલે અર્ધે દેવો. તેના મંત્ર,—“ ગંમીરદ્દહરૂપાંગ,
દેવેવ્ય સુમતે પ્રમો ॥ નમસ્તે વાકપતે શાંત, ગૃહાણાર્યં નમોસ્તુ તે.” પછી પ્રાર્થના કરવી. તેના મંત્ર—
“મત્ત્યા યત્તે સુરાચાર્ય, દોમપૂજાદિ સત્કૃતં ॥ તત્ત્વં ગૃહાણ શાંત્યર્થં, વૃહસ્પતે નમો નમઃ ॥ જીઘો
વૃહસ્પતિઃ સૂરિરાચાર્યો ગુરુર્ગિરાઃ વાચસ્પતિર્દેવમંત્રી, શુભં કુર્યાત્ સદા મમ,” એ રીતે પ્રાર્થના
કર્યા પછી દેવતાનું વિસર્જન અને પ્રતિમાનું દાન કીધા પછી કુમાર ઇલાદિકે ચુક્ત યજ્ઞમાન ઉપર
અભિપેક કરવો. અભિપેકના મંત્ર “ આપોહિષ્ઠાં ક્રાચા ૦ ૩, તત્ત્વાયામિં ૦ ક્રાચા ૩, સ્વાદિષ્ટ્યાં ૦ ક્રાચા
૩, સમુદ્રજ્યેષ્ઠાં ૦ ક્રાચા ૪, દ્દમાપઃ પ્રવહં ૦ ક્રાચા ૧, તામશ્ચિવર્ણાં ૦ ક્રાચા ૧, યાઓપધીં ૦ ક્રાચા ૧,
અશ્વાવતીર્ગોમતીર્નં ૦ ક્રાચા ૦ ૧, યદેવાદેવહેદનં ૦” ઇલાદિકે કૂખ્માંડમંત્ર. “પુનર્મનઃ પુનરાયુઃ ૦” ઇલા-
દિપર્યંત તેતિરીય શાખામાં પ્રસિદ્ધ, તે કૌસ્તુભાદિકમાં લખ્યા છે. એ મંત્રોવડે અભિપેક કરી શ્રાદ્ધ-
ણોને ભોજન કરાવવું. એ પ્રમાણે બૃહસ્પતિશાંતિ સમાપ્ત થઈ.

અધોપનયનાદૌસંકલ્પાઃ ॥ તત્રોપનયનાત્પૂર્વેચુરપચાર્યોમમોષેનેતુત્વયોગ્યતાસિદ્ધ્યર્થંકુદ્ધત્રયં
તત્પ્રત્યાસ્નાયગોનિષ્ક્રયીભૂતયથાશકિરજતદ્રવ્યદાનેનાહમાચરિષ્યે તથાદ્વાદશાધિકસહસ્રગાયત્રીજપમુ
પનેતુત્વયોગ્યતાસિદ્ધ્યર્થંકરિષ્યેઈતિસંકલ્પયેત્ યદિપૂર્વેસંસ્કારાઅતીતાસ્તદા અસ્યકુમારસ્યપુંસવનાદી
નામથવાજાતકર્માદીનાંચૌર્જાતાનાંસંસ્કારાણાંકાલાતિપત્તિજનિતપ્રત્યવાયપરિહારદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રી
ત્યર્થં પ્રતિસંસ્કારમેકૈકાંભૂર્ભુવઃસ્વઃસ્વાહેતિસમસ્ત્યાહત્યાજ્યાહુતેંહોપ્યામિ ઇતિસંકલ્પ્યાગ્નિસ્થાપનેભા
૨૬

ધાનાદિપાકયજ્ઞતંત્રસહિતાવહિસ્થાપનાજ્યસંસ્કારપાત્રસંમાર્ગમાત્રસહિતાવાડીતસંસ્કારસમસંત્યસ
મસ્ત્યાહત્યાજ્યાહુતીર્જુહુયાત્ તતોત્યકુમારસપુંસવનાનવલોમનસીમંતોઘનજાતકર્મનામકર્મસૂર્યાવ
લોકનનિષ્ક્રમણોપવેશનાન્નપ્રાશનચૌલસંસ્કારાણાંલોપનિમિત્તપ્રત્યવાયપરિહારાર્થં પ્રતિસંસ્કારપાદક
ચ્છંપ્રાયશ્ચિત્તંચૌલસ્યાર્ધકુચ્છંબુદ્ધિપૂર્વકલોપેપ્રતિસંસ્કારમર્ધકુચ્છંચૂડાયાઃકુચ્છંતત્પ્રત્યાઘ્નાયગોનિષ્ક
યીભૂતયથાશકિરજતદ્રવ્યદાનેનાહમાચરિષ્યે ચૌલસ્યોપનીત્યાસહકરણસ્ય કુલધર્મપ્રાપ્તત્વેકાલાતિપ
ત્તિહોમંચૌલલોપપ્રાયશ્ચિત્તંચનાકાર્યંકેચિત્સંસ્કારલોપપ્રાયશ્ચિત્તંબદ્ધનાકાર્યંતિ તતોવદુર્મમકામચાર
કામવાદકામમક્ષાદિદોપપરિહારદ્વારોપનેત્યવ્યયોગ્યતાસિદ્ધ્યર્થં કુચ્છંત્રયપ્રાયશ્ચિત્તંતત્પ્રત્યાઘ્નાયગોનિ
ષ્કયીભૂતયથાશકિરજતદાનદ્વારાઆચરિષ્યેઈતિસંકલ્પયેત્ નિષ્કનિષ્કાર્ધનિષ્કપાદનિષ્કપાદાર્ધવારજ
તંગોમૂલ્યંદેયંનતુન્યૂનં અણ્ણુજમાપરીત્યાચત્વારિંશન્માપોનિષ્કઈત્યુક્તં તતઃ પ્રાયશ્ચિત્તેકૃતેપશ્ચાદતીતમપિ
કર્મયે કાર્યમિત્યેકઆચાર્યાનેત્યન્યેપિવિપશ્ચિત્તઈતિવચનાજ્ઞાતકર્માદિસંસ્કારાઃકાર્યાનકાર્યાઈતિપશ્ચ
યં તત્ત્ર પ્રાયશ્ચિત્તેનપ્રત્યવાયપરિહારોપિસંસ્કારજન્યાપૂર્વોત્પત્યર્થસંસ્કારાનુષ્ઠાનપક્ષેસંકલ્પઃ પથ્યાકુમા
પુરેણચસહોપવિદ્યદેશકાલોસંકીર્ત્યાસ્યકુમારસ્યગર્ભાવુપાનજનિતદોપનિવર્હણાયુર્મધ્યામિબૃદ્ધિવીજગર્મ
સમુદ્ભવૈનોનિવર્હણદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થેઅતિક્રાંતંજાતકર્મ તથાવીજગર્મસમુદ્ભવૈનોનિવર્હણાયુરમિ
બૃદ્ધિવ્યવહારસિદ્ધિદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થેનામકર્મ આયુરમિબૃદ્ધિદ્વારાશ્રીપરં સૂર્યાવલોકનં આયુઃ
શ્રીબૃદ્ધિવીજગર્મસમુદ્ભવૈનોનિવર્હણદ્વારાશ્રીપરં નિષ્ક્રમણં આયુરમિબૃદ્ધિદ્વારાં ઉપવેશનંમાતુર્ગર્મમલ
પ્રાશનશુદ્ધ્યપ્રાદપ્રસ્રવણંસત્તેજસંદ્રિયાયુરમિબૃદ્ધિવીજગર્મસમુદ્ભવૈનોનિવર્હણદ્વારા શ્રીપં અન્નપ્રાશનંચા
દ્યકરિષ્યે વીજગર્મસમુદ્ભવૈનોનિવર્હણેનયલાયુર્વર્ષોમિબૃદ્ધિદ્વારાશ્રીપં ચૂડાકર્મંદ્વિજત્યસિદ્ધ્યાવેદાધ્યય
નાધિકારાર્થંઉપનયનંચશ્ચઃકરિષ્યે જાતાદિસર્વસંસ્કારાંગત્વેનપુણ્યાહવાચનંમાતૃકાપૂજનંનાંદીશ્રાદ્ધંક
રિષ્યેઉપનયનાંગત્વેનમંડપદેવતાસ્થાપનંકુલદેવતાસ્થાપનંચકરિષ્યે ઇતિસ્વચ્છ્રુતપ્રાચીનસારેણસંકલ્પ્ય
નાંદીશ્રાદ્ધાંતંત્રેણ અનેકોદેશોનસકુર્વંગાનુષ્ઠાનંતંત્રકૃત્વા મંડપદેવતાસ્થાપનાદિકં વદુપિતૃત્ત્યાંસુહૃત્ક
તવલ્લદનાંતંકૃત્વાન્નપ્રાશનંતાઃસંસ્કારાયથાગૃહાંપૂર્વેદિનેકાર્યઃ ચૌલોપનયનેપરદિનેકાર્યં સર્વેપાંસઘઃ
કરણેપૂર્વોક્તસર્વસંકલ્પવાક્યોતે ઉપનયનંચાદ્યકરિષ્યેઈતિસંકલ્પઃ સંસ્કારાણામકરણપક્ષે ચૂડાકર્મો
પનયને સંકલ્પ્યોભયાંગત્વેનપુણ્યાહવાચનંનાંદીશ્રાદ્ધંઉપનયનાંગત્વેનમંડપદેવતાસ્થાપનંકુલદેવતાસ્થા
પનંકરિષ્યે ઇતિસંકલ્પઃ નાંદીશ્રાદ્ધાંતેપૂર્વપૂજિતમાતૃકાસહિતમંડપદેવતાસ્થાપનં તતઃપૂર્વોક્તરીત્યાવે
દિનિર્માણં ઇતિપૂર્વેદિનકૃત્યમ્ ॥

હવે મૌલ આદિ સંસ્કારસમયે કરવાના સંકલ્પ કહે છે.

મૌલથી પ્રથમ દિવસે આચાર્યે “મમોપનેતૃત્વયોગ્યતાસિદ્ધ્યર્થં કુચ્છંત્રયં તત્પ્રત્યાઘ્નાયગોનિ
ષ્કયીભૂતયથાશકિરજતદ્રવ્યદાનેનાહમાચરિષ્યે,” તથા દ્વાદશાધિકસદ્દશગાયત્રીજપમુપનેતૃત્વયો
ગ્યતાસિદ્ધ્યર્થં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરવો. એ મૌલથી પ્રથમના સંસ્કાર થયા ન હોય તો,
“અસ્ય કુમારસ્ય પુંસવનાદીનામયથા જાતકર્માદીનાં ચૌલાંતાનાં સંસ્કારાણાં કાલાતિપત્તિજનિતપ્ર
ત્યવાયપરિહારદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં પ્રતિસંસ્કારમેકૌનાં ભૂર્મુવઃસઃસ્વાહેતિ સમસ્ત્યાહત્યાજ્યા
હુતિં હોષ્યામિ,” એવો સંકલ્પ કરી અગ્નિસ્થાપન, ઇન્દ્રિયાસ્થાપન ઇત્યાદિક પાંચગુણના તંત્રસહિત, અથવા
અગ્નિસ્થાપન, આજ્યસંસ્કાર અને પાત્રસંમાર્ગ એઓએજ માત્ર યુક્ત એવી જેટલા સંસ્કાર ગયા હોય
તેટલી, સમસ્ત વ્યાહૃતિમંત્રે આજ્યાહુતિને હોમ કરવો. ત્યારપછી, “અસ્ય કુમારસ્ય પુંસવનાન
વલોમનસીમંતોઘનજાતકર્મનામકર્મસૂર્યાવલોકનનિષ્ક્રમણોપવેશનાન્નપ્રાશનચૌલસંસ્કારાણાં લોપ
નિમિત્તપ્રત્યવાયપરિહારાર્થં પ્રતિસંસ્કારં પાદકુચ્છં પ્રાયશ્ચિત્તં ચૌલસ્યાર્ધકુચ્છં બુદ્ધિપૂર્વકલોપે પ્રતિ
સંસ્કારમર્ધકુચ્છં ચૂડાયાઃ કુચ્છં તત્પ્રત્યાઘ્નાયગોનિષ્કયીભૂતયથાશકિરજતદ્રવ્યદાનેનાહમાચરિષ્યે,”
ચૌલસંસ્કાર મૌલની સાથે કરવાનો કુલધર્મ હોય તો કાલ અતીત થવાનો હોમ અને ચૌલલોપનું
પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું નહીં. કેઈ શિષ્ટજન સંસ્કારના લોપનું પ્રાયશ્ચિત્ત બટુકવતી કરાવે છે. પછી બટુકે
“મમ કામચારકામવાદકામમક્ષાદિદોપપરિહારદ્વારોપનેત્યવ્યયોગ્યતાસિદ્ધ્યર્થં કુચ્છંત્રયપ્રાયશ્ચિત્તં
તત્પ્રત્યાઘ્નાયગોનિષ્કયીભૂતયથાશકિરજતદાનદ્વારા આચરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરવો. નિષ્ક, અર્ધનિષ્ક
નિષ્કનો ચતુર્થાંશ અથવા નિષ્કનો અષ્ટમાંશ એ પ્રમાણે રૂપું, ગાયનું મૂલ્ય દેવું, તેથી ન્યૂન દેવું નહીં. આઠ
ગુંળ એટલે એક માથો, એવા આળીશ માપા એટલે એક નિષ્ક એમ કહ્યું છે. પછી “પ્રાયશ્ચિત્ત કીધું
તથાપિ પ્રથમ ન થયલાં જે કર્મ તે પણ નિશ્ચયે કરવાં, એમ કેટલાએક આચાર્યે કહે છે. પીળા આચાર્યે

પ્રાયશ્ચિત્ત ક્રીધા પછી પ્રથમ ન થયલાં કર્મ કરવાં નહીં એમ કહે છે,” એવાં વચન છે માટે પ્રાયશ્ચિત્ત ક્રીધા પછી જાતકર્માદિ સંસ્કાર કરવા અથવા ન કરવા એમ બે પક્ષ છે. તેમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી દોષ-નિવૃત્તિ થઈ તથાપિ સંસ્કારજન્ય યુગ્મ થવામાટે સંસ્કાર કરવા હોય એ પક્ષમાં સંકલ્પ કરવા. તે આ રીતે;—સ્ત્રી અને બાળકેસહિત યજ્ઞમાને ખેસી દેરા, કાલનો ઉચ્ચાર કરી, “અસ્ય કુમારસ્ય ગર્ભોત્પાનજનિતદોષનિવર્હણાયુર્મેધામિવૃદ્ધિવીજગર્ભસમુદ્ભવૈનોનિવર્હણદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ અતિક્રાંતં જાતકર્મ, તથા વીજગર્ભસમુદ્ભવૈનોનિવર્હણાયુર્મિવૃદ્ધિવ્યવહારસિદ્ધિદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ નામકર્મ, આયુર્મિવૃદ્ધિદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ સૂર્યાવલોકનં આયુઃશ્રીવૃદ્ધિવીજગર્ભસમુદ્ભવૈનોનિવર્હણદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ નિષ્ક્રમણં, આયુર્મિવૃદ્ધિદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ ઉપવેશનં, માતૃગર્ભમલપ્રાશનશુદ્ધાદ્યાઘવ્રણવર્ચસતેજસંદ્રિયાયુર્મિવૃદ્ધિવીજગર્ભસમુદ્ભવૈનોનિવર્હણદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ અન્નપ્રાશનં ઘાઘ કરિષ્યે, વીજગર્ભસમુદ્ભવૈનોનિવર્હણબલયાયુર્વૈચોમિવૃદ્ધિદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ ચૂડાકર્મદ્વિજત્વસિદ્ધિયા વેદાધ્યયનાધિકારાર્થે ઉપનયનં ચરિષ્યે, જાતાદિસર્વસંસ્કારાંગત્વેન પુણ્યાહવાચનં માતૃકાપૂજનં નાંદીશ્રાદ્ધં ચ કરિષ્યે, ઉપનયનાંગત્વેન મંડપદેવતાસ્થાપનં કુલદેવતાસ્થાપનં ચ કરિષ્યે,” એ રીતે પોતપોતાના શૃણ્વંથના કલાપ્રમાણે સંકલ્પ કરી નાંદીશ્રાદ્ધપર્યંત કર્મ એકતરે કરવું. અનેકને ઉદ્દેશે અંગભૂત કર્મ એકતરાર કરવું તે તંત્ર છે. મંડપદેવતાના સ્થાપનથક્રી તે બટુ અને તેનાં મામા પિતાને સંબંધીઓએ કરેલાં વજ્રદાન (મોસાળાં) પર્યંત કર્મ કરી અન્નપ્રાશનપર્યંત સર્વ સંસ્કાર પોતપોતાનાં શૃણ્વંત્ર પ્રમાણે પ્રથમ દિવસે કરવાં. ચૌલ અને મૌજ બીજે દિવસે કરવાં. સઘળા સંસ્કાર મૌજને દિવસે કરવાના હોય તો પૂર્વોક્ત સર્વ સંકલ્પવાક્યોની અંતે, “ઉપનયનં ઘાઘ કરિષ્યે” એવા સંકલ્પ કરવો. સંસ્કાર ન કરવા એવા પક્ષ હોય તો ચૌલકર્મ અને ઉપનયન એમનો સંકલ્પ કરી, “ઉપનયનાંગત્વેન પુણ્યાહવાચનં નાંદીશ્રાદ્ધં ઉપનયનાંગત્વેન મંડપદેવતાસ્થાપનં કુલદેવતાસ્થાપનં ચ કરિષ્યે,” એવા સંકલ્પ કરવો. નાંદીશ્રાદ્ધ તથા પછી પ્રથમ પૂજેલી માતૃકાએસહિત મંડપદેવતાનું સ્થાપન કરવું. પછી પ્રથમ કલાપ્રમાણે વેદી કરવી. એ પ્રમાણે મૌજના પ્રથમ દિવસનું કૃત્ય સમાપ્ત થયું.

તતઃપરદિનેતિક્રાંતચૌલંકૃત્વાપૂર્વજાતચૌલંત્વમ્યંગસ્નાનેનસ્નાપયિત્વામાત્રાસહમોજયેત્ તદાગ્રહચારિશ્ચોમોજનંદેયમિત્યાચારઃ તતોદેશકાલૌસંકીર્ત્યાસ્યકુમારસ્યદ્વિજત્વસિદ્ધિદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થગાયત્ર્યુપદેશંકર્તું તત્પ્રાચ્યાંગમૂતંવાપનાદિકરિષ્યેતિસંકલ્પ્યવાપનાદિકુર્યાત્ મુલ્યશિલામ્યશિલાનાંચૌલેષ્ટતાનામત્રવાપનં તતઃસ્નાતમહત્વસ્થંચદ્વિસંકૃતમંગલતિલકંચકુર્યુઃ મૌહૂર્તિકંસંપૂજ્યતદુક્તેસુમુદ્ધતેંશ્રાચાર્યોવેદાંપ્રાચુલ્લડપયિષ્ટોત્પટમપસાર્યઘટુમુલ્કમીક્ષેત કૃતનમસ્કારંતંસ્વાંકિકુર્વાત તતોપ્રિપ્રાયથાચારંમંત્રૈરુમયોઃશિરસ્યક્ષતાનક્ષિપેયુઃ ઇવંયથાશૃહામુપનયનપ્રયોગંજ્ઞાત્વાનુષ્ટેયં સર્વેત્રવટુનાગાયત્ર્યાદિમં જાન્યાચયન્સંધિકૃતંવર્ણવિકારંનાન્યથાકુર્યાત્ પ્રયોગશેષંસમાપ્યદ્વેશતેશતંપથાશક્તિવાદ્ગ્રાહણમોજનંસંકલ્પ્યવિપ્રેશ્ચોભૂયર્સીદક્ષિણાંદઘાત્ તતોગ્રહચારીનૂતનમિક્ષાભાજનેમાતરંમાતૃષ્વસાદિકાંવા મિક્ષાં ભવતીદ્વાત્યિતિ અનુપ્રવચનીયાર્થતંડુલાન્યાચેત પિતરંમિક્ષાંમવાન્દદારિયિતિયાચેત મૈશ્વમાચાર્યાય નિવેદ્યમધ્યાહ્નસંધ્યામુપાસ્યગુરુસન્નિધાવહઃશેષંનયેત્ તદિનેમધ્યાહ્નસંધ્યાવિકલ્પિતેત્યન્યેગ્રહાયજ્ઞસ્તુદ્વિતીયદિનમારમ્યગાયત્ર્યાકાર્યઃ અનુપ્રવચનીયહોમારંભાત્યુષ્ઠ ગર્જિતચૃદ્ધાદિસંભાવનાયાદિવૈવચરુત્રપર્ણાં સંકૃત્વાસ્તમિતેજુહુવાત્ પાકાભાવેગર્જિતાદિનિમિત્તેતુશાંતિકૃત્વાપાકઃકાર્યઃ ॥

પછી બીજે દિવસે અતિક્રાંત (પ્રથમ ન થયું) ચૌલ કરી, અને બે પ્રથમ ચૌલ થયું હોય તો તેને અભ્યંગસ્નાન કરાવી માતાની સાથે ભોજન કરાવવું. તે વેળાએ ગ્રહચારિઓને ભોજન કરાવવું એવો આચાર છે, પછી દેશ કાલનો ઉચ્ચાર કરી, “અસ્ય કુમારસ્ય દ્વિજત્વસિદ્ધિદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ ગાયત્ર્યુપદેશં કર્તું તત્પ્રાચ્યાંગમૂતં વાપનાદિકરિષ્યે,” એવા સંકલ્પ કરી વપન આદિ કરવું. સુખ્ય શિખા રાખી તે વિના બીજા બે ચૌલમાં ધારણ કરેલી શિખા તેને ઇલાં વપન (મુંડન) કરવું. એટલે બીજા શિખાઓ કાઢી નાંખવી. પછી બટુને નવરાવી નવાં વસ્ત્ર પહેરાવી શિખાબંધન કરવું, માંગલિક તિલક કરવું. જ્યોતિષીની પૂજા કરી તેણે કહેલા મુદ્ગૂર્તમાં, વેદીમાં પૂર્વમુખ બેઠેલા આચાર્યે અંતઃપટ (વચમાંનું વસ્ત્ર) દૂર કરી બટુનું સુખ બેવું. પછી બટુએ (આચાર્યને) નમસ્કાર કરવો, સાર પછી તેને આચાર્યે પોતાના ખોળા ઉપર બેસાડવો. સાર પછી

ગ્રાહણોએ જોવા આચાર હોય તે પ્રમાણે મંત્રવડે બનેનાં મસ્તક ઉપર ચોખા છાંટવા. એ રીતે ગૃહમંત્ર પ્રમાણે મોંજીનો પ્રયોગ જોઈ સર્વ કર્મ આચરણ કરવું. સર્વત્ર બુદ્ધને માયત્રી ઇલાદિક મંત્ર બોલાવતાં સધિથી થયલા અક્ષરો અન્યથા (અશુદ્ધ) બોલાવવા નહીં. શેષ પ્રયોગ સમાપ્ત કરી બસો, સો અથવા યથાશક્તિ ગ્રાહણભોજનનો સંકલ્પ કરી ગ્રાહણોને બૂચસી દક્ષિણ દેવી. પછી ગ્રાહ્યારીએ નવીન ભિક્ષાપાત્રમાં મા અથવા માસી ઇલાદિક પાસે, “મિશ્તાં મવતી વદાતુ” એવું વાક્ય કહી અનુપ્રવચનીય હોમમાટે ચોખા માગવા. પિતા પાસે, “મિશ્તાં મવાન્ વદાતુ” એવું વાક્ય કહી માગવું. પછી તે ભિક્ષા આચાર્યને અર્પણ કરી મધ્યાહ્નસંધ્યા કરી બાકી રહેલા દિવસ ગુરુની સમીપે રહી પીતાવલો. મોંજીને દિવસે મધ્યાહ્નસંધ્યા વૈકલ્પિક (કરવી અથવા ન કરવી એમ) છે એ રીતે કોઈ અથકાર કહે છે. ગ્રાહ્યરૂપે તો બીજા દિવસથી આરંભ કરી ગાયત્રીમંત્ર કરવો. અનુપ્રવચનીય હોમના આરંભથી પ્રથમ ગર્જના અથવા મેઘવૃષ્ટિ ઇલાદિ થવાનો સંભવ હોય તો દિવસેજ અશ્રપણ (અશ્ર રાંધવા) પર્યંત કર્મ કરી સૂર્યાસ્ત થયા પછી હોમ કરવો. પાક (અશ્ર) ન થયો હોય અને ગર્જના ઇલાદિક નિમિત્ત થાય તો શાંતિ કરવા પછી પાક કરવો.

અથશાંતિપ્રયોગઃ ॥ બ્રહ્મોદનપાકાત્પૂર્વગર્જિતેન સ્મૃતિતસ્ય ગ્રહચારિકર્તૃકાધ્યયનવિમ્નસ્યનિરાસ દ્વારાશ્રીપરમશાંતિકરિત્યેત્સંકલ્પ્યસ્તિવાચનાચાર્યવરણેકૃતે આચાર્યોર્મિપ્રતિષ્ઠાપ્ય ચક્રુપીઆજ્યે નૈત્યંતે સવિતારમદ્યોત્તરશતસંલ્પસાજ્યપાયસાહુતિભિર્ગાયત્રીમંત્રેણશેષેણસ્વિષ્ટકૃતમિત્યાદિપ્રાયશ્ચિત્ત હોમતિગાયત્ર્યાસવિતારમાજ્યેનેતિઅન્વાધાયગૃહસિદ્ધિપાયસહોમાંતે ગૃહસ્પતિસ્તુત્ત્વજપઃ અંતેઆચાર્યોય ધેનુંદત્વાશતંયથાશક્તિવાયિપ્રાન્મોજયિત્યેતિસંકલ્પયેત્ ॥

હવે શાંતિના પ્રયોગ કહે છે.

“બ્રહ્મોદનપાકાત્પૂર્વ ગર્જિતેન સ્મૃતિતસ્ય ગ્રહચારિકર્તૃકાધ્યયનવિમ્નસ્ય નિરાસદ્વારા શ્રીપરમેશ્વર-પ્રીત્યર્થશાંતિ કરિત્યે,” એવો સંકલ્પ કરી સ્વસ્તિવાચન અને આચાર્યનું વરણ કીધા પછી આચાર્ય અ-શ્રિસ્થાપન કરી અન્વાધાન કરવું. તે,—“ચક્રુપીઆજ્યેનેત્યંતે સવિતારં અદ્યોત્તરશતસંલ્પસાજ્યપાયસા-હુતિભિર્ગાયત્રીમંત્રેણ શેષેણ સ્વિષ્ટકૃતં,” ઇલાદિ “પ્રાયશ્ચિત્તહોમાંતે ગાયત્ર્યા સવિતારમાજ્યેન,” એ પ્રમાણે અન્વાધાન કરી ઘરમાં રહેલા પાપરત્નો હોમ કર્યા પછી બુદ્ધસ્પતિસ્તુત્ત્વજપ કરવો. અંતે આચાર્યને ગૌદાન દઈ “શતં યથાશક્તિ વા વિપ્રાન્ મોજયિત્યે,” એ રીતે ગ્રાહણભોજનનો સંકલ્પ કરવો.

મેધાજનનાત્પૂર્વકાલિકાગ્નિકાર્યંયાવત્અગ્નિનાશેડપનયનાહુતિભિઃ કદિસન્નધારણાદિમાણવકર્સં સ્કારાયક્ષારણાગ્નિકાર્યંગાયત્ર્યુપદેશરહિતાભિઃપૂર્વોત્તરતંત્રસહિતાભિરગ્નિમુત્પાદ્ય તન્નાનુમવચનીયપૂર્વં ભાવ્યગ્નિકાર્યંકૃત્યાનુપ્રવચનીયહોમંકૃત્યા મેધાજનનાત્પ્રાકનાન્યગ્નિકાર્યાણિકૃત્યા મેધાજનનંકાર્યંમિતિ પાંસ્તુમેડપપાદિતં નદ્યોપનયનાગ્નેપુનરુત્પત્તિહોમેવિનિયોગઈતિવિશેષઈતિચોક્તં મમતુડપનયનાહુતિભિ રગ્નિમુત્પાદ્યતત્રમેધાજનનપૂર્વંભાવ્યગ્નિકાર્યાણિકૃત્યામેધાજનનંકાર્યં અનુપ્રવચનપૂર્વંભાવ્યગ્નિકાર્યંમનુપ્રવ-ચનીયહોમશ્ચત્રકાર્યઈતિમાતિ ગાયત્ર્યુપદેશાનુપ્રવચનીયમેધાજનનાનાંત્રયાણાં સમપ્રધાનભાવેનાધ્યયનાં ગત્યાદગ્નેશ્ચિત્તયાંગત્યાત્કોસ્તુમોકરીત્યા ગાયત્ર્યુપદેશતત્પૂર્વાગ્નિકાર્યાંભૂત્યભાવયદનુપ્રવચનીયતત્પૂર્વાગ્નિ-કાર્યયોરાવૃત્ત્યમાર્વોચિત્યાત્ નહ્યગ્નિષ્ઠોમાંગપદ્મત્રયસ્યાંગેયુપેપદ્મત્રય્યાનુષ્ઠાનાનંતરંનદેવતીયપશ્વર્થયુપો-ત્પાદનેદ્વિતીયપશ્વનુષ્ઠાનમપ્યાવર્તતે અન્નસદસસ્તદ્ધિવિંચાર્યાનુષ્ઠેયં સાયંસંધ્યાગ્નિકાર્યંકૃતેનુપ્રવચનીયહો-મંબ્રહ્મચારીકુર્યાત્ યદોરશ્ચૌચરશ્રપણંતમન્યઃકુર્યાત્ હોમમાત્રંચદુઃકુર્યાત્ હુતચરશેષેણત્રયવ્રજાહ્વણ-મોજનમ્ ॥

મેધાજનન કર્મથી પ્રથમ કરવાનું જે અગ્નિકાર્ય તે થયા વિના અગ્નિ નાશ થાય તો કદિસન્ન-ધારણ ઇલાદિક બુદ્ધસંકાર, અવક્ષારણ (જલ ઊગ્રવનું), અગ્નિકાર્ય અને ગાયત્રીના ઉપદેશ એ વિનાની અને પૂર્વોત્તર તંત્રેસહિત એવી ઉપનયનની આહુતિવડે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી તે અગ્નિઉપર અનુપ્રવચનીય હોમથી પ્રથમ થવાનું અગ્નિકાર્ય કરી પછી અનુપ્રવચનીય હોમ કરી મેધાજનની પ્રથ-ગનાં અગ્નિકાર્ય કરી મેધાજનન કરવું, એમ કૌસ્તુભમાં કહ્યું છે અને “નદ્યોપનયનાગ્નેઃ પુનરુત્પત્તિ-હોમે વિનિયોગઃ” એટલો હોમવિષે વિશેષ પણ કહ્યો છે. અને તો, ઉપનયનની આહુતિવડે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી તે અગ્નિઉપર મેધાજનનની પ્રથમ કરવાના અગ્નિકાર્ય કરી મેધાજનન કરવું, અનુપ્રવચનની પ્રથમ કરવાનું અગ્નિકાર્ય અને અનુપ્રવચનીય હોમ એ કરવા નહીં, એમ ભાસે છે. કારણ, ગાયત્ર્યુ-

વંદ (નપુંસક), અંધો, બેહેરો, મૂંગો, પાંગળો, કુખડો અને વામન (ઈંગણો), ઇલાદિકને સંસ્કાર કરવા. મત (છકેલો) અને ઉન્મત (વિકળ) ને સંસ્કાર કરવા નહીં એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. પતિતપણું તો નથી; કારણ, તેમને કર્મનો અધિકારજ નથી. મત અને ઉન્મતનાં સંતાનોના સંસ્કાર કરવા; કારણ, “આણલુયધી આણલૂ સ્ત્રીમા ઉત્પન્ન થયો તે આણલુજ છે,” એવી શ્રુતિ છે. ખીજા ગ્રંથકારો તો મત અને ઉન્મતનાં પણ સંસ્કાર કરવા એમ કહે છે. તે સંસ્કારોમાં હોમ આચાર્ય કરવો. વિકલાંગ એટલે જેનું અગ્ર આંધું છે તે, તેના ઉપનયનવિધે; ઉપનયન એટલે તેને આચાર્યની સમીપે લઈ જવો, અગ્નિની સમીપે લઈ જવો અથવા ગાયત્રીમંત્ર કહેવો એ ત્રણ કર્મ પ્રધાન છે, માટે એ ત્રણમાંથી કોઈએક માત્ર કરવું. ખીજાં અગ્રકર્મ જોયો સંભવ હોય તે પ્રમાણે કરવાં. મૂંગો, બેહેરો ઇલાદિકને ગાયત્રીમંત્રના ઉચ્ચારનો સંભવ નથી તેથી તેને સ્પર્શ કરી ગાયત્રી-મંત્રનો જપ કરવો. સંસ્કારના મંત્ર અને વસ્ત્ર પહેરવાના મંત્ર તે આચાર્ય કહેલા. કોઈ ગ્રંથકાર વસ્ત્ર પહેરવાં ઇલાદિક કર્મ મંત્રરહિત કરવાં એમ કહે છે. એ રીતે વિવાહમાં પણ એવોજ નિર્ણય બા-લ્યો; કારણ, “કન્યાના પાણિગ્રહણ વિના ખીજું સર્વ કર્મ આણલુપાસે કરાવવું,” એવું વચન છે. એ રીતે વિકલાંગની મૌલ ઇલાદિકનો નિર્ણય સમાપ્ત થયો.

અમૃતેજારજઃકુંડોમૃતેમર્તરિગોલકઃ યત્યોઃકુંડગોલકયોઃસંસ્કાર્યત્વવચનંયુગાંતરવિપયં તસ્યક્ષેત્ર જપુત્રવિપયત્વાત્ કલિયુગેદસૌરસાતિરિકપુત્રાણાંનિપેદાત્ જ્યેષ્ઠેવકૃતસંસ્કારેર્ગાધાનાદિકર્મભિઃ કનિષ્ઠોનૈવસંસ્કાર્યરિશાતાતપ્રોઘવીત્ इदंचौलोપनयनांतसंस्कारविषयं विवाहविषयेतुविकलांगे पुनार्यनियमः कन्यास्वपिज्येष्ठविवाहानंतरमेवकनिष्ठयाविवाहः ज्येष्ठपुत्रविवाहाभावपिकनિष्ठाकन्या संस्कार्या ज्येष्ठस्योपनयनाभाविकनिष्ठानविवाहा ॥

૧. “પતિ જીવતાં જારથી ઉત્પન્ન થયેલો તે કુંડ છે, અને પતિ મૃત થયા પછી જારથી થયો હોય તે ગોલક છે.” એ કુંડ, અને ગોલકને સંસ્કાર કરવા એમ કહેનારે જે વચન છે તે ખીજા યુગમાટે છે; કારણ, તે વચન ક્ષેત્રજ પુત્રવિષયક છે, અને કલિયુગમાં દસક અને ઔરસવિના ખીજા પુત્રનો નિ-વેધ છે. “મ્હોટા પુત્રના સંસ્કાર થયા ન હોય તો કનિષ્ઠના ગર્ભાધાનાદિક સંસ્કાર અવશ્ય કરવા નહીં, એમ શાતાતપે કહ્યું છે.” એ વચન ચૌલ અને ઉપનયનપર્યંત સંસ્કારનો નિવેધ કહે છે. વિવા-હવિધે તો વિકલાંગ હોય તો એ નિયમ નથી. કન્યાવિધે પણ, મ્હોટી કન્યાનો વિવાહ થયા પછીજ નાહાની કન્યાનો વિવાહ કરવો. જ્યેષ્ઠ પુત્રનો વિવાહ થયો ન હોય તથાપિ નાહાની કન્યાનો સંસ્કાર (વિવાહ) કરવો. જ્યેષ્ઠ પુત્રની મૌલ થઈ ન હોય તો કનિષ્ઠ કન્યાનો વિવાહ કરવો નહીં.

અથપુનરુપનયનમ્ ॥ તદ્વગ્રિવિધં પ્રત્યચાયનિમિત્તકંપ્રાયશ્ચિત્તભૂતંપુનરુપનયનમાદ્યં તદ્વજાત કર્માદિસહિતંતદ્રિતંપ્રાયશ્ચિત્તાંતરસહિતંકેવલંચેત્યનેકવિધં કૃતસ્યોપનયનસ્યોક્તકાલાઘંઘૈયુગ્યેનૈવ ફલ્યાપત્તાચપરં વેદાંતરાચ્યનાથંવિહિતંતૃતીયં તત્રગ્રથમંયથા અમત્વાઔપધાંતરાનાદયરોગનાશાર્થૈષ્ઠ્યાઃસુરાયાઃપાનેત્રિમાસંકચ્છ્રાચરણંપુનરુપનયનંચ મત્યાપૈષ્ઠ્યન્યસુરાયાઔપધાર્થપાનેઠ્ઠચ્છ્રાત્રિઠ્ઠચ્છ્રાપુ નરુપનયનંચ પૈટીપાનેદ્વાદશાબ્દં અઘ્નાદ્વાદશ્ણીગૌડીમાઘ્વીસુરાપીતાત્તેપુનરુપનયનંતત્કચ્છંચ અઘ્ના નાદ્રેતોવિષ્મૂત્રાણામશનેસુરાસંસ્થાપજલાદિમક્ષણેચપુનઃસંસ્કારસ્તત્કચ્છંચ શાત્વાવિષ્મૂત્રાચશને ચાંદ્રાયણપુનઃસંસ્કારૌ લગ્નપલાંડુગૃંજનવિદ્વારહગ્રામકુકુટનરગોમાંસમક્ષણેદ્વિજાતીનાંતત્તપ્રાયશ્ચિ ત્તાંતેપુનરુપનયનં અવિષરોપ્રમાનુપીધીરપાનેહસ્તિનીવડવાક્ષીરપાનેચતત્કચ્છંપુનઃસંસ્કારઃ રાસમોષ્ઠા ધારોહણેઠ્ઠચ્છ્રાપુનઃસંસ્કારઃચ્છ્રાઇદેહેમાદ્રિમતમિતિસિધૌકચિત્ મિતાશ્વરાસ્મૃત્યર્થસારાદિમતેરાસમોષ્ઠા રોહણેવપાસત્રયાદિમાનંતુપુનઃસંસ્કારઃ કૌસ્તુભાશયોપેવં વૃષભારોહણેઅમત્યારુચ્છંમત્યારુચ્છ્રાત્રયાદિ કેચિદ્ધારોહેપુનઃસંસ્કારકુવંતિતત્રમૂલંમૃગ્યં ધવમજવસ્ત્રમહિયારોહેપિ માંસમક્ષકપશોર્ચિદ્મક્ષણેપુનરુ પનયનમાત્રં કેચિન્માનુપમલમક્ષણેપિપુનઃસંસ્કારમાત્રમાહુઃ પ્રેતશય્યાપ્રતિગ્રાહીપુનઃસંસ્કારમર્હતિ જી યતોમૃતયાતોધૃત્વાંત્યકર્મકરણે તંષુતકુર્મેનિમજ્યૌદૃત્યજ્ઞાપયિત્વાજાતકર્માણુપનયનાંતસંસ્કારાન્કૃત્વા ત્રિરાત્રમતાંતે પૂર્વેમાર્યયાતસ્યામૃતયામાન્યમાર્યયાવાવિવાહઃકાર્યઃ આહિતાગ્નિશ્વેત્પુનરાધાનાયુષ્મ દિષ્ટયાદિતીર્થયાગ્રાંવિનાફલિંગાંઘર્ગાંધ્રસિંધુસૌત્રીપ્તપંતવાસિદેશગમનેપુનઃસંસ્કારઃ ચાંડાલાઘ્ર મક્ષણેચાંદ્રાયણલુદિપૂર્વમક્ષણેઠ્ઠચ્છ્રાબ્દં ઉમયગ્રપુનઃસંસ્કારઃ અજિનંમેરલદેંદ્રોમૈશ્યચર્યાવ્રતાનિચ નિયતંતેદ્વિજાતીનાંપુનઃસંસ્કારકર્મણિ યપનંમેરલેતિસ્મૃત્યંતરેપાઠઃ ગ્રહચારિણેમધુમાંસાશનેપુનરુપન

યનંપ્રાજાપત્યંત્રિરાત્રોપાસોવાં મત્યામક્ષણેપરાકઃ અભ્યાસેદ્વિગુણંપુનઃસંસ્કારશ્ચ પિતૃમાતૃગુરુભ્યોમિ
જ્ઞસ્યપ્રેતસ્યાત્યકર્મકરણેગ્રહચારિણઃપુનરુપનયનં હસ્તમચિત્તદધિમક્ષણેવહિવેંદિપુરોઢાશાશનેઅભ્યાસે
કૃષ્ણપુનઃસંસ્કારશ્ચ યઃસંન્યાસંગૃહીત્વાતતોનિવૃત્યગાર્હસ્થ્યંચિકીર્પતિસપ્તમાસંકૃષ્ણાન્કૃત્વાજાતક
ર્માદિસંસ્કારૈઃસંસ્કૃતઃશુદ્ધોગાર્હસ્થ્યંકુર્યાત્ પવમનશનંમરણાર્થંસંકલ્પ્યનિવૃત્તોપિકુર્યાત્ કર્મનાશાજલ
સ્પર્શાત્કરતોયાવિલંબનાત્ મંડકીવાહુતરણાત્પુનઃસંસ્કારમર્હતિ ॥

હવે પુનરુપનયન કહે છે.

તે પુનરુપનયન ત્રણ પ્રકારનું છે. પ્રલવાય(દોષ)ના નિમિત્તથી પ્રાપ્ત થયું જે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ પુનરુપનયન તે પ્રથમ, તે જાતકમાંદિ સંસ્કારેયુક્ત, અથવા રહિત, અન્ય પ્રાયશ્ચિત્તેસહિત અથવા કેવળ (એકલું) એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનું છે. એકવાર કરેલા ઉપનયનમાં ઉક્ત કાલાદિકતું ન્યૂન-પણું થવાથી કરેલું ઉપનયન અર્થે યતાં જે બીજીવાર કરવું તે બીજું પુનરુપનયન. એક વેદનું અધ્યયન કરી બીજા વેદના અધ્યયન કરવામાટે કહેલું તે ત્રીજું પુનરુપનયન છે. તેમાં પ્રથમનું કેમ કરવું તે કહે છે. બીજાં ઔપધીથી નાશ ન થવાનો એવા રોગના નાશમાટે, અજાણમાં (વેદે ઔપધરૂપ બતાવવાથી) પૈથી સુરાનું પાન કીધું હોય તો ત્રણ માસપર્યંત કૃષ્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પુનરુપનયન કરવું. પૈથી વિના બીજી સુરા છુદ્ધિપૂર્વક ઔપધ માટે પીધી હોય તો કૃષ્ણ અને અતિ-કૃષ્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પુનરુપનયન કરવું. પૈથી સુરા પીધી હોય તો દ્વાદશાબ્દ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. વાઙ્મુળી, ગૌડી (ગોળની) અને માંધી (મોડાનાં પુષ્પથી થયેલી) એ સુરાનું અજાણમાં પ્રાશન કીધું હોય તો પુનરુપનયન અને તત્કૃષ્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. વીર્ય, વિષ્ણ અને મૂત્રનું અજાણમાં ભક્ષણ થાય અથવા મધમિશ્રિત એવું અન્ન કે જળ ઇલાદિક ભક્ષણ કરવામાં આવે તો પુનઃસંસ્કાર (પુનરુપનયન) અને તત્કૃષ્ણ એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. જાણીને વિષ્ણ, મૂત્ર ઇલાદિક ભક્ષણ કરે તો ચાંદ્રાયણ અને પુનઃસંસ્કાર એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. દ્વિજાતિએ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈરથે) લસણ, કાંદા (ડુંગળી), ગાજર અને ગામમાંનાં ડુધર, ગામનાં કુકડાં, મનુષ્ય અને ગાય એમનું માંસ એ ભક્ષણ કરેલાં હોય તો તે તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પુનરુપનયન કરવું. ગાડરી, ગધેડી, ઉટડી, સ્ત્રી, હાથણી અને ઘોડી એમનું દૂધ પીએ તો તત્કૃષ્ણ અને પુનઃસંસ્કાર એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ગધેડો અને ઉટ ઇલાદિક ઉપર ચડે તો કૃષ્ણ અને પુનઃસંસ્કાર કરવા; એ હેમાદ્રિનો મત છે એમ નિર્ણયસિંધુના કોઈ એકાદ પુસ્તકમાં મળે છે. મિતાક્ષરા, સ્મૃત્યર્થસાર ઇલાદિક ગ્રંથને મતે ખર કે જોઈ એમના ઉપર ચડે તો ત્રણ ઉપવાસ ઇલાદિક માત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, પુનઃસંસ્કાર કરવો નહીં. કૌરુભનો પણ એજ મત છે. અજાણે બેલ ઉપર બેસે તો કૃષ્ણ, અને જાણીને બેસે તો ત્રણ કૃષ્ણ, ઇલાદિક કરવું. કેટલાએક મનુષ્ય, બેલ ઉપર બેસે તો પુનઃસંસ્કાર કરેછે; પરંતુ તેમાં મૂળ શું? તે શોધ કરવો. એ રીતે ઘેરા, બકરા અને ભેંસા (પાપ) ઉપર બેસે તો પણ એજ નિર્ણય જાણવો. માંસ ખાનારા પશુની વિષ્ણ ભક્ષણ કરે તો પુનરુપનયન માત્ર કરવું. કોઈ ગ્રંથકાર મનુષ્યની વિષ્ણ ભક્ષણ કરી હોય તો પણ પુનઃસંસ્કાર માત્ર કરવો એમ કહે છે. “શ્રુતશ્રાવ્યો લેનારો પુનઃસંસ્કારનું પાત્ર યાયછે.” જીવતો હોય તેની ‘મરી ગયો’ એવી વાત સાંભળી ઉત્તરક્રિયા કરી હોય તો, તેને ધીના કુંભમાં ડુબાડી પાછો બાહર કાઢી સ્નાન કરાવી જાતકર્મ થકી ઉપનયનપર્યંત સંસ્કાર કરી ત્રણ રાત્રિ ત્રત ધારણ કીધા પછી (તેનો) પ્રથમની સ્ત્રીની સાથે અથવા તે શ્રુત થઈ હોય તો બીજી સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરવો. અશિહોત્રી હોય તેણે પુનઃસંધાન અને આયુષ્મત્ ઇષ્ટિ કરવી. તીર્થયાત્રા ઇલાદિક કારણવિના કલિંગ, અંગ, ભંગ, અંધ્ર, સિંધુ, સૌવીર અને પ્રત્યંત દેશ (પશ્ચિમ દેશ-મલેન્દ્ર દેશ) એ દેશોમાં ગમન કરે તો પુનઃસંસ્કાર કરવો. ચાંડાલનું અન્ન ભક્ષણ કરે તો ચાંદ્રાયણ, અને છુદ્ધિપૂર્વક ચાંડાલનું અન્ન ભક્ષણ કરે તો કૃષ્ણાબ્દ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી બન્નેમાં પુનઃસંસ્કાર કરવો. “શ્રુગચર્મ, મેખલા, દંડ એનું ધારણ, ભિક્ષા માગવી; અને વ્રત એટલા પ્રકાર દ્વિજાતિને પુનઃસંસ્કારમાં વર્જ્ય કરવા.” ‘અજીનં, મેખલા’ એ ઠંકાણે ‘વપનં, મેખલા’ એવા બીજી સ્મૃતિમાં પાઠ દેખાય છે. બ્રહ્મચારીએ મધુ (મધ) અને માંસ ભક્ષણ કીધું હોય તો પુનરુપનયન, અને પ્રાજાપત્ય અથવા ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ એ પ્રાયશ્ચિત્ત જાણવું. જાણીને ભક્ષણ કરે તો પરાક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. અભ્યાસ (વારંવાર ભક્ષણ કીધું) હોય તો જમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પુનઃસંસ્કાર કરવો. બ્રહ્મચારીએ માતા, પિતા અને સુર વિના અન્ય મરણ પામેલાની અંતક્રિયા

વંદ (નપુંસક), ઝંઘો, બેહેરો, મુંગો, પાંખળો, કુખરો અને વામન (હાંગુલો), ઇલાદિકને સંસ્કાર કરવા. મત (હકેલો) અને ઉન્મત (વિકળ) ને સંસ્કાર કરવા નહીં એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. પતિતપણું તો નથી; કારણ, તેમને કર્મનો અધિકારજ નથી. મત અને ઉન્મતનાં સંતાનોના સંસ્કાર કરવા; કારણ, “આહલુચકી આહલુ સીમા ઉત્પન્ન થયો તે આહલુજ છે,” એવી શ્રુતિ છે. બીજા ગ્રંથકારો તો મત અને ઉન્મતના પણ સંસ્કાર કરવા એમ કહે છે. તે સંસ્કારોમાં હોમ આચાર્ય કરવો. વિકલાંગ એટલે જેનું અગ્ર ઝાંઘું છે તે, તેના ઉપનયનવિધે; ઉપનયન એટલે તેને આચાર્યની સમીપે લઈ જવો, અગ્નિની સમીપે લઈ જવો અથવા ગાયત્રીમંત્ર કહેવો એ ત્રણ કર્મ પ્રધાન છે, માટે એ ત્રણમાંથી કોઈએક માત્ર કરવું. બીજાં ગ્રંથકર્મ જેવો સંભવ હોય તે પ્રમાણે કરવાં. મુંગો, બેહેરો ઇલાદિકને ગાયત્રીમંત્રના ઉચ્ચારનો સંભવ નથી તેથી તેને સ્પર્શ કરી ગાયત્રી-મંત્રનો જપ કરવો. સંસ્કારના મંત્ર અને વસ્ત્ર પહેરવાના મંત્ર તે આચાર્ય કહેવા. કોઈ ગ્રંથકાર વસ્ત્ર પહેરવાં ઇલાદિક કર્મ મંત્રરહિત કરવાં એમ કહે છે. એ રીતે વિવાહમાં પણ એવોજ નિર્ણય બા-ણવો; કારણ, “કન્યાના પાણિગ્રહણ વિના બીજું સર્વ કર્મ આહલુપાસે કરાવવું,” એવું વચન છે. એ રીતે વિકલાંગની મૌજ ઇલાદિકનો નિર્ણય સમાપ્ત થયો.

અમૃતેજારજઃકુંડોઘૃતેમર્તરિગોલકઃ પૃથ્વોઃકુંડગોલકયોઃસંસ્કાર્યત્વવચનંયુગાંતરવિપર્યં તસ્યક્ષેત્ર જપુત્રનિપયત્વાત્ કલિયુગેદૌત્સાતિરિકપુત્રાણાંનિપેઘાત્ જ્યેષ્ઠેવૃહતસંસ્કારેગર્ભાધાનાદિકર્મભિઃ ફનિષ્ઠોનૈવસંસ્કાર્યશિશાતાતપોગ્રવીત્ इदंचौલોપનयनांतसंસ્कारविपर्यं विवाहविपर्येतुवિકलांगे पुनार्यनियमः कन्यास्वप्तिगेष्वविवाहानंतरमेवकनिष्ठायविवाहः ज्येष्ठपुत्रविवाहामावेपिकनिष्ठाकन्या संस्कार्या ज्येष्ठस्योपनयनाभावेकनिष्ठानविवाहा ॥

“પતિ જીવતાં જરૂરી ઉત્પન્ન થયેલો તે કુંડ છે, અને પતિ મૃત થયા પછી જરૂરી થયો હોય તે ગોલક છે.” એ કુંડ, અને ગોલકને સંસ્કાર કરવા એમ કહેનારે જે વચન છે તે બીજા યુગમાટે છે; કારણ, તે વચન ક્ષેત્રજ પુત્રવિષયક છે, અને કલિયુગમાં દત્તક અને ઔરસવિના બીજા પુત્રનો નિ-પેધ છે. “મ્હોટા પુત્રના સંસ્કાર થયા ન હોય તો કનિષ્ઠના ગર્ભાધાનાદિક સંસ્કાર અવશ્ય કરવા નહીં, એમ શાતાતપે કહ્યું છે.” એ વચન ઔલ અને ઉપનયનપર્યંત સંસ્કારનો નિપેધ કહે છે. વિવા-હવિધે તો વિકલાંગ હોય તો એ નિયમ નથી. કન્યાવિધે પણ, મ્હોટી કન્યાનો વિવાહ થયા પછીજ નાહાની કન્યાનો વિવાહ કરવો. જ્યેષ્ઠ પુત્રનો વિવાહ થયો ન હોય તથાપિ નાહાની કન્યાનો સંસ્કાર (વિવાહ) કરવો. જ્યેષ્ઠ પુત્રની મૌજ થઈ ન હોય તો કનિષ્ઠ કન્યાનો વિવાહ કરવો નહીં.

अथपुनरुपनयनम् ॥ तच्चत्रिविधं प्रत्यवायनिमित्तकंप्रायश्चित्तभूतंपुनरुपनयनमाद्यं तच्चजात कर्मादिसहितं तद्रहितंप्रायश्चित्तांतरसहितंकेवलंचैत्येनैकविधं वृत्तस्योपनयनस्योक्तकालाद्यंगेष्वुप्येनयै कल्यापत्तावपरं वेदांतराध्ययनार्यथिहितंरुतीयं तच्चप्रथमंयथा अमत्याऔपधांतरानाश्वरोगनाशार्थंपै पृथाःसुरायाःपानेप्रिमासंकच्छाचरणंपुनरुपनयनंच मत्यापैध्वन्यसुरायाऔपधार्यपानेरुच्छ्रातिरुच्छ्रौपु नरुपनयनंच पैठीपानेद्वादशाष्टं अक्षानाद्वाहणीगोडीमाध्वीसुरापीताचेत्पुनरुपनयनंततश्चच्छं अत्रा नाद्रेतोविष्मूत्राणामशनेसुरासंस्त्राशजलादिभक्षणेचपुनःसंस्कारस्ततश्चच्छं शात्त्वाविष्मूत्राघशने चांद्रायणपुनःसंस्कारौ लग्नपुलंडुइंजनविद्वराहग्रामकुक्कुटरगोमांसभक्षणेद्विजातीनांतत्तत्प्रायश्चित् तातिपुनरुपनयनं अविसरोद्गमानुपीक्षीरपानेहस्तिनीचडवाक्षीरपानेचतसश्चच्छंपुनःसंस्कारः रासभोष्टा घारोहणेरुच्छ्रःपुनःसंस्कारश्च इदहेमाद्रिमृतमिति सिधौकचित् मिताक्षरास्मृत्यर्थेसारादिभतेरासभोष्टा रोहेउपवासत्रयादिमात्रंनतुपुनःसंस्कारः कौस्तुभाशयोष्येवं वृषभारोहणेअमत्यारुच्छंमत्यारुच्छ्रत्रयादि केचिद्वपारोहेपुनःसंस्कारंकुचतितप्रमूलंमृत्यं पवमजयस्तमहियारोहेपि मांसभक्षकपशोर्चिद्रभक्षणेपुनरु पनयनमात्रं केचिन्मानुषमलभक्षणेपिपुनःसंस्कारमात्रमाहुः प्रेतशय्याप्रतिग्राहीपुनःसंस्कारमहति जी यतोमृतवार्ताश्रुत्यात्यक्मंकरणे तंघृतकुंभेनिमज्योद्धृत्यक्षापयित्वाजातकर्मोद्युपनयनांतसंस्कारान्कृत्वा त्रिरात्रमवांते पूर्वमार्ययातस्यांमृतायामन्यमार्ययावारिवाहःकार्यः आहिताग्निधेतुपुनराधानायुष्म दिष्टयादितीर्थयात्रांपिनाकलिगांगयंगांधांसिपुसौरीप्रत्यंतवाप्तिसिद्धेशमनेपुनःसंस्कारः चांडालात्र भक्षणेचांद्रायणंरुद्धिपूर्वभक्षणेरुच्छ्राष्टं उभयत्रपुनःसंस्कारः अजिनंमेरालादंडोभैश्यचर्याप्रततिच नियतंतेद्विजातीनांपुनःसंस्कारकर्मणि वपनंमेघलेतिस्मृत्यंतरेपाठः ब्रह्मचारिणोमधुमांसाशनेपुनरुपन

યનંપ્રાજાપત્યંત્રિરાત્રોપાસોવા મત્યામક્ષણેપરાકઃ અભ્યાસેદ્વિગુણંપુનઃસંસ્કારઃ પિતૃમાતૃગુહંબ્યોમિ
ન્નસ્યપ્રેતસ્યાત્યકર્મકરણેન્નહ્યચારિણઃપુનરુપનયનં હસ્તમથિતદધિમક્ષણેવહિવેદિપુરોહાશાશનેઅભ્યાસે
કૃત્ત્વઃપુનઃસંસ્કારઃ યઃસંન્યાસંગૃહીત્વાતતોનિવૃત્યગાર્હસ્થ્યંત્વિકીર્પતિસપન્નાસંકૃત્ત્વાનકૃત્વાજાતક
ર્માદિસંસ્કારઃસંસ્કૃતઃશુદ્ધોગાર્હસ્થ્યંકુર્યાત્ એવમનગ્નનમરણાર્થસંકલ્પનિવૃત્તોપિકુર્યાત્ કર્મનાશાજલ
સ્પર્શાત્કરતોયાચિલંચનાત્ ગંડકીવાહુતરણાત્પુનઃસંસ્કારમર્હતિ ॥

હવે પુનરુપનયન કહે છે.

તે પુનરુપનયન ત્રણ પ્રકારનું છે. પ્રલવાય(દોષ)ના નિમિત્તથી પ્રાપ્ત થયું જે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ પુનરુપનયન તે પ્રથમ, તે જાતકમાદિ સંસ્કારેયુક્ત, અથવા રહિત, અન્ય પ્રાયશ્ચિત્તેસહિત અથવા કેવળ (એકલું) એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનું છે. એકવાર કરેલા ઉપનયનમાં ઉક્ત કાલાદિકનું ન્યૂન-પાતું થવાથી કરેલું ઉપનયન યથે ચતાં જે બીજાવાર કરવું તે બીજું પુનરુપનયન. એક વેદનું અધ્યયન કરી બીજા વેદના અધ્યયન કરવામાટે કહેલું તે ત્રીજું પુનરુપનયન છે. તેમાં પ્રથમનું કેમ કરવું તે કહે છે. બીજાં ઔપધોથી નાશ ન થવાને એવા રોગના નાશમાટે, અન્યથા (વેદે ઔપધરૂપ બતાવવાથી) પૈથી સુરાનું પાન કીધું હોય તો ત્રણ માસપર્યંત કૃત્ષ્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પુનરુપનયન કરવું. પૈથી વિના બીજા સુરા બુદ્ધિપૂર્વક ઔપધ માટે પીધી હોય તો કૃત્ષ્ણ અને અતિ-કૃત્ષ્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પુનરુપનયન કરવું. પૈથી સુરા પીધી હોય તો દ્વાદશાબ્દ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. વાઙ્મુળી, ગૌડી (ગોળની) અને માધ્વી (મૌઘનાં પુષ્પથી ચયવી) એ સુરાનું અન્યથામાં પ્રાશન કીધું હોય તો પુનરુપનયન અને તપકૃત્ષ્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. વીર્ય, વિદ્યા અને મૂત્રનું અન્યથામાં ભક્ષણ થાય અથવા મધનિશિત એવું અન્ન કે જળ ઇલાદિક ભક્ષણ કરવામાં આવે તો પુનઃસંસ્કાર (પુનરુપનયન) અને તપકૃત્ષ્ણ એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. જાણીને વિદ્યા, મૂત્ર ઇલાદિક ભક્ષણ કરે તો આંદ્રાયણ અને પુનઃસંસ્કાર એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. દ્વિજાતિએ (આહણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્ય) લસણ, કાંદા (હુંગળી), ગાજર અને ગામમાંનાં ફુલર, ગામનાં ફુકડાં, મનુષ્ય અને ગાય એમનું માંસ એ ભક્ષણ કરેલાં હોય તો તે તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પુનરુપનયન કરવું. ગાઠરી, ગધેડી, ઉટડી, સ્ત્રી, હાથણી અને ઘોડી એમનું દૂધ પીએ તો તપકૃત્ષ્ણ અને પુનઃસંસ્કાર એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ગધેડો અને ઊંટ ઇલાદિક ઉપર ચડે તો કૃત્ષ્ણ અને પુનઃસંસ્કાર કરવા; એ હેમાદ્રિનો મત છે એમ નિર્ણયસિંધુના કોઈ એકાદ પુસ્તકમાં મળે છે. મિતાક્ષરા, સ્મૃત્યર્થસાર ઇલાદિક ગ્રંથને મતે ખર કે ઊંટ એમના ઉપર ચડે તો ત્રણ ઉપવાસ ઇલાદિક માત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, પુનઃસંસ્કાર કરવો નહીં. કૌસ્તુભને પણ એજ મત છે. અન્યથા બેલ ઉપર બેસે તો કૃત્ષ્ણ, અને જાણીને બેસે તો ત્રણ કૃત્ષ્ણ, ઇલાદિક કરવું. કેટલાએક મનુષ્ય, બેલ ઉપર બેસે તો પુનઃસંસ્કાર કરેછે; પરંતુ તેમાં મૂળ શું ? તે શોધ કરવો. એ રીતે ઘેરા, બકરા અને ભેંસા (પાક) ઉપર બેસે તો પણ એજ નિર્ણય જાણવો. માંસ ખાનારા પશુની વિદ્યા ભક્ષણ કરે તો પુનરુપનયન માત્ર કરવું. કોઈ ગ્રંથકાર મનુષ્યની વિદ્યા ભક્ષણ કરી હોય તો પણ પુનઃસંસ્કાર માત્ર કરવો એમ કહે છે. “મૃતશય્યાનો લેનારો પુનઃસંસ્કારનું પાત્ર થાયછે.” જીવતો હોય તેની ‘મરી ગયો’ એવી યાત સાંભળી ઉત્તરક્રિયા કરી હોય તો, તેને ધીના કુંભમાં હુખાડી પાછો બાહર કાઢી જ્ઞાન કરાવી જાતકર્મ થકી ઉપનયનપર્યંત સંસ્કાર કરી ત્રણ રાત્રિ ત્રત ધારણ કીધા પછી (તેનો) પ્રથમની સ્ત્રીની સાથે અથવા તે મૃત થઈ હોય તો બીજા સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરવો. અશિહોત્રી હોય તેણે પુનરાધ્યાન અને આયુષ્મત્ ઇષ્ટિ કરવી. તીર્થયાત્રા ઇલાદિક કારણવિના કલિંગ, અંગ, ભંગ, અંધ્ર, સિંધુ, સૌવીર અને પ્રત્યંત દેશ (પશ્ચિમ દેશ-સ્વેત્ત્વ દેશ) એ દેશોમાં ગમન કરે તો પુનઃસંસ્કાર કરવો. ચાંડાલનું અન્ન ભક્ષણ કરે તો આંદ્રાયણ, અને બુદ્ધિપૂર્વક ચાંડાલનું અન્ન ભક્ષણ કરે તો કૃત્ષ્ણાબ્દ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી અન્નેમાં પુનઃસંસ્કાર કરવો. “મુગચર્મ, મેખલા, દંડ એનું ધારણ, ભિક્ષા માગવી; અને મત એટલા પ્રકાર દ્વિજાતિને પુનઃસંસ્કારમાં વળ્યે કરવા.” ‘અજીન, મેખલા’ એ ઠેકાણે ‘વપન, મેખલા’ એવો બીજા સ્મૃતિમાં યાદ દેખાય છે. અક્ષયારીએ મધુ (મધ) અને માંસ ભક્ષણ કીધું હોય તો પુનરુપનયન, અને પ્રાજપલ અથવા ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ એ પ્રાયશ્ચિત્ત જાણવું. જાણીને ભક્ષણ કરે તો પરાક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. અલ્યાસ (વારંવાર ભક્ષણ કીધું) હોય તો અમળું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પુનઃસંસ્કાર કરવો. અક્ષયારીએ માતા, પિતા અને સુર વિના અન્ય મરણ, પામેલાની અંતક્રિયા

કરી હોય તો તેણે પુનરૂપનયન કરવું. હાથે મથેલું દહીં અલ્યાસથી ભક્ષણ કરે, અથવા વેદીની આહેર પુરોડાશ અલ્યાસથી ભક્ષણ કરે તો કૃમ્મ અને પુનઃસંસ્કાર એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. જે બ્રાહ્મણ સંન્યાસ ગ્રહણ કરી તેથી નિવૃત્ત થઈ ગૃહસ્થાશ્રમસર્ગથી ધર્મ પાળવાની ઇચ્છા કરે તો તેણે છ માસ કૃમ્મ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ભતકર્માદિ સંસ્કાર કરાવી શુદ્ધ થઈ, પછી ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ પાળવા. મરવાભાટે ઉપવાસનો સકલ્પ કરી ફરી તેથી નિવૃત્ત થાય તો તેણે પણ એ રીતે કરવું. “કર્મેનાશા નદીના જળનો સ્પર્શ, કરતોયા નદીનું હિલ્લંઘન, અને ગંડકી નદીને હાથેથી તરવું એમાંથી એક થાય તો તે પુનઃસંસ્કારનું પાત્ર થાય છે.”

અધદ્વિતીયપુનરુપનયનમ્ ॥ પ્રદોષેનિશ્ચનધ્યાયેમંદેકુળ્લોગલગ્રહે અપરાહેવોપનીતઃપુનઃસંસ્કારમર્હતિ અન્નપ્રદોષઃપ્રદોષદિનં કુળ્લઃકુળ્લપક્ષપદાદશ્યાદિરંત્યત્રિકરૂપોપરાહ્લધ્વદિનતૃતીયભાગરૂપ હત્યુક્તં અનધ્યાયાઅપિનિત્યાપવર્પાર્ષિમાપ્રતિપદાદયઃપુનરુપનયનનિમિત્તં નતુનૈમિત્તિકાઅકાલવૃથ્યાદિનિમિત્તકથિરાત્રાદયઃ નૈમિત્તિકેપુપ્રાતર્ગર્જિતનિમિત્તિઅનધ્યાયપ્વપુનઃસંસ્કારનિમિત્તં અન્નવિસ્તરઃ કૌસ્તુમે અંસાભિમર્શપૂર્વેકંવટોઃસમીપમાનયનંપ્રધાનકર્મ તસ્યવિસ્તરણેપુનરુપનયનં પવંગાયઽયુપદેશવિસ્તરણેપિ ॥

હવે ખીલું પુનરૂપનયન કહે છે.

“પ્રદોષ, શત્રિ, અનધ્યાય, શનિ વાર, કૃબ્ધ, ગદગ્રહ તીથિ, અને અપરાહ્લકાલ એમાં જેની મૌલ થઈ તે પુનઃસંસ્કારને યોગ્ય છે.” ઇહાં પ્રદોષ એટલે પ્રદોષને દિવસ કૃબ્ધ એટલે કૃબ્ધપક્ષ; તે એકાદશીયત્રી છેહા પાંચ દિવસ અને અપરાહ્લ એટલે દિવસનો ત્રીજો ભાગ એમ કહ્યું છે. અનધ્યાયો પણ પૂનમ, એકમ ઇલાદિક જે નિશ્ચ અનધ્યાય કહ્યા છે તેજ પુનરૂપનયનનું નિમિત્ત છે. અકાલ વૃથ્યાદિક નિમિત્તયત્રી થયલા જે નિરાત્રિ આદિ અનધ્યાય તે પુનરૂપનયનનું કારણ નથી. નૈમિત્તિક અનધ્યાયોમાં પ્રાતઃકાલે ગર્જના થવારૂપ નૈમિત્તિક અનધ્યાય તેજ પુનઃસંસ્કારનું કારણ છે, એ વિષયમાં વિસ્તાર કૌસ્તુભમાં કહ્યો છે. પ્રથમ ખભાનો સ્પર્શ કરી બટુને આચાર્યની સમીપે હાવવો એ જે પ્રધાનકર્મ તેનું વિસ્મરણ થયું હોય તો પુનરૂપનયન કરવું. એ પ્રમાણે ગાયત્રીમંત્રના ઉપદેશનું વિસ્મરણ થયું હોય તો પણ પુનરૂપનયન કરવું.

તૃતીયપુનરુપનયનનિમિત્તપ્રકારઃ ॥ પક્ષવેદમધીત્યવેદાંતરાધ્યયનચિકીર્ષાપ્રતિવેદંપુનરુપનયનમિત્યેકે અન્યવેદિનામૃગવેદાધ્યયનાર્થમુપનયનમિત્યપરે અન્યેતુપક્ષેનૈવોપનયનેનવેદત્રયાધ્યયનાધિકારઃ અધર્વવેદાધ્યયનાર્થદ્વિતીયમુપનયનમિત્યાહુઃ તેનક્રગાદિવેદત્રયાધ્યાયિનોમુંડમાંઢૂક્યાચાપર્થ ષોપનિપદોવિનાપુનઃસંસ્કારંપઠંતિતેચિત્યાઃ યુગપદ્નેકવેદારંમે નોપનયનાવૃત્ત્યપેક્ષેતિસકુટુપનીત્યાયુ શપત્સકલવેદારંભઃસિદ્ધ્યતીતિપરે તત્રપક્ષવેદાધ્યયનાનંતરંયદ્વેદાધ્યયનચિકીર્ષાતદેતિકર્તવ્યતાકંપુનરુપનયનં તત્રયપર્નમ્સ્રોદનંમેષાજગનંદીક્ષાચક્રતાક્રતાપરિદાનરહિતાક્રિયામયવતિ અનધ્યાયાદિકેદ્વિતીયે પુનરુપનયનનિમિત્તેસર્વમવિઠ્ઠંતયથોક્તકાલેડપનયનમ્ ॥

ન કરવાં; પરિહાન ક્રિયા કરવી નહીં. બીજા ઉપનયનનું કારણ જે અનધ્યાયિક તેમાં મોંઝ થવાથી જે પુનરૂપનયન કરવું તેમાં કાંઈ પણ વળ્યું કરવું નહીં, અને ઉક્ત કાલે કરવું.

અથપ્રાયશ્ચિત્તાર્થવ્રતવંધેવિશેષઃ ॥ તત્તનિમિત્તાનંતરમેયકરણે ઉદગયનપુણ્યનક્ષત્રાશુક્તકા
લોનાપેક્ષ્યતે અન્યધાતુયથોક્તકાલાપેક્ષા તત્રકર્તાપિતાતદમાવેપિતૃત્યાદિઃસર્પિઃ તદમાવેન્યઃકશ્ચિત્
યત્રપુનરુપનયનંપ્રાયશ્ચિત્તેવેનોક્તંતત્રપર્વદુપદિદ્વિધિનાતદેવકાર્યં યત્રપુન્રાયશ્ચિત્તાંતરસહિતં તત્રોક્ત
વિધિનાપ્રાયશ્ચિત્તંસંસ્કાર્યેણકારયિત્વાચાર્યેણતસ્યોપનયનંકાર્યં યત્રજાતકર્માદિસંસ્કારસહિતમુપન
યનંવિહિતંતત્રજાતાદિચૌલાંતસંસ્કારાનુત્ત્વાકાર્યં પુનરુપનયનેગાયત્રીસ્થાને તત્સવિતુર્વૃણીમહાં ઇત્યસ્યા
ઉપદેશાદાચાર્યેણાસ્યાપચક્રોદ્વાદશોત્તરસહસ્રજપઃ કૃચ્છ્રત્રયંચોપનેતૃત્વાધિકારાર્થકાર્યં તત્રાસ્ય
કૃતૌર્ધ્વદૈહિકસ્યપુનઃસંસ્કારદ્વારાત્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થજાતકર્માશુપનયનાંતસંસ્કારાન્કરિણ્યે પર્વનિમિ
ત્તાંતરેપિસંકલ્પઋદ્ધઃ સર્વેસંસ્કારોદેશેનતંત્રેણનાંદીશ્રાદ્ધાદિસ્મશુવપનાંતરંચૌલકેશવપનં મનુષ્યાદિ
ક્ષીરપાનાદિનિમિત્તાંતરેતુસંસ્કાર્યોમુકદોપપરિહારાર્થં પર્વદુપદિદ્વમમુકપ્રાયશ્ચિત્તંકરિણ્યદિતિસંકલ્પ્યત
ત્કુર્યાત્ આચાર્યસ્તુ અસ્યામુકદોપપરિહારાર્થંપુનઃસંસ્કારસિદ્ધિદ્વારાત્રીં પુનરુપનયનંકરિણ્યદિતિસંક
લ્પ્યોપનયનમાચકુર્યાત્ યત્રોપનયનમાત્રોકિત્તત્રસંસ્કાર્યસ્યનસંકલ્પઃ કિંત્વાચાર્યસ્યેવપુનરુપનયનં
પ્રામાદ્વિહિઃપ્રાચ્યામુદીચ્યાંવાગત્વાકાર્યં નાંદીશ્રાદ્ધાંતેમંડપદેવતાસ્થાપનં કૃતમંગલજ્ઞાનંસંસ્કાર્યંમોજ
યિત્વા યપનપક્ષેવપનજ્ઞાનેકારયિત્વા અસ્યપ્રાયશ્ચિત્તાર્થંપુનરુપનયનહોમેદેવતાપરિગ્રહાર્થમન્વાધાનં
કરિણ્યે અસિન્નન્વાહિતેપ્રાવિત્યાદિનિત્યવત્ બ્રહ્મચારિણઃપુનરુપનયનેસમન્ત્રકંવાસોધારણંનિત્યં અન્ય
સ્યથૈકલ્પિકં બ્રહ્મચૂંત્રધારણાદિસૂચ્યક્ષણાંતંનિત્યવત્ તત્તોયુવાસુવાસાઈત્યેતન્મંત્રકંપ્રદક્ષિણમાવર્તનાદિ
વાસોધ્વાંજાંજલિગ્રહણાંતેમ્રણચચ્યાહૃતીનાંક્રમ્યાદિસ્મૃત્યા તત્સવિતુર્વૃણીમહાંઇત્યસ્યાવાઘઃસવિતાનુ
ષ્ટુપ્ પુનરુપનયનેરુપવેશેવિનિયોગઃ પાદશોર્ધર્ચશઃસર્ચામિતિત્રિર્વાંચયેત્ બ્રહ્મચારિણોમેજલાદાનાદિ
નિત્યવત્બ્રહ્મચર્યોપવેશાંતં અન્યસ્યમેજલાજિનંદંડધારણંપાશિકં બ્રહ્મચર્યોપવેશોદિવામાસ્યાપ્તીરિરયંતઃ
ધૈવમધીષ્વેત્યાદિકંન તતઃસ્વિષ્ટકૃદાદિ મેધાજનનપક્ષેતત્પર્યંતાગ્નિધારણં મિક્ષાપૂર્વકાનુપ્રવચ્ચનીયઃ
ગાયત્ર્યાઃસ્થાનેતત્સવિતુર્વૃણીમહાંઇતિહોમઃ ચિરાત્રવ્રતાંતેયસિન્નાથમેપુનરુપનયનંતદાશ્રમધર્માનુકુર્યાત્
યત્રપુનરુપનયનાંતેપુનરિવાહઃકૃતૌર્ધ્વદૈહિકાદેઃશ્રૂયતે તત્રમેજલાદિધારણપૂર્વકં કતિચિદિનાનિગ્રહ
ણ્યંકૃત્વોચિતકાલેસમાપ્યપૂર્વેમાર્યયાન્યયાવાવિવાહંકુર્યાત્ ઇતિક્રત્વેદિનાંપુનઃસંસ્કારઃ ॥

હવે પ્રાયશ્ચિત્તભાટે જે પુનરૂપનયન તેમાં વિશેષ કહે છે.

નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયા પછી તેજ વખતે પુનરૂપનયન કરવું હોય તો ઉત્તરાયણ, શુભ નક્ષત્ર
ધર્માદિક ઉક્ત કાલ જોવાની જરૂર નથી. તેજ સમયે કરવું ન હોય તો ઉક્ત કાલ જોવાની આવશ્યકતા છે. તે પુનરૂપનયનમાં કર્તા પિતા, પિતા ન હોય તો કાકો ધર્માદિક સર્પિઃ કરવું. તે ન હોય તો બીજા કોઈએ કરવું. જ્યાં પ્રાયશ્ચિતરૂપ પુનરૂપનયન કહ્યું છે ત્યાં સભાએ કહેલા વિધિપ્રમાણે તેજ કરવું. અને જ્યાં અન્ય પ્રાયશ્ચિતસહિત પુનરૂપનયન કહ્યું છે ત્યાં જેને પુનરૂપનયન કરવું હોય તેની પાસે ઉક્ત વિધિએ પ્રાયશ્ચિત કરાવી આચાર્યે તેનું પુનરૂપનયન કરવું. જ્યાં બાતકર્માદિ સંસ્કારસહિત પુનરૂપનયન કરવાનું કહ્યું છે ત્યાં બાતકર્મથી ઓલપાયેલ સંસ્કાર કરી પછી કરવું. પુનરૂપનયનમાં ગાયત્રીને ઠેકાણે “તત્સવિતુર્વૃણીમહાં” એ મંત્રના ઉપદેશ કરવો. એમ કહ્યું છે માટે આચાર્યે એજ ઋચાના (૧૨૦૦૦) જપ, અને ત્રણ કૃચ્છ્ર મોંઝ આપવાના અધિકારની પ્રાપ્તિ માટે કરવાં, પછી “અસ્ય કૃતૌર્ધ્વદૈહિકસ્ય પુનઃસંસ્કારદ્વારા ત્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ જાતકર્માશુપનયનાંતસંસ્કારાન્કરિણ્યે,” એવો સંકલ્પ કરવો. બીજું નિમિત્ત છતાં તે પ્રમાણે સંકલ્પમાં ઉચ્ચાર કરવો. સર્વ સંસ્કારને ઉદ્દેશો કરી એકતંત્રે નાંદીશ્રાદ્ધાદિક કર્મ કરી રમથૂનું વપન કીધા પછી ઓલસંબંધી કેશનું વપન કરાવવું. મનુષ્યાદિકનું કૃધ પીધું હોય ધર્માદિક નિમિત્ત હોય તો જેને સંસ્કાર કરવાના હોય તેણે “અમુકદોપપરિહારાર્થં પર્વદુપદિદ્વં અમુકપ્રાયશ્ચિત્તં કરિણ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી તે પ્રાયશ્ચિત કરવું. આચાર્યે તો, “અસ્યામુકદોપપરિહારાર્થં પુનઃસંસ્કારસિદ્ધિદ્વારા ત્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ પુનરુપનયનં કરિણ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી ઉપનયનમાત્ર કરવું. જ્યાં ઉપનયનમાત્ર કહ્યું છે ત્યાં સંસ્કાર્યે (જેના સંસ્કાર છે તે)ને સંકલ્પ નથી; કેવળ આચાર્યેજ સંકલ્પ કરવો. પુનરૂપનયન કરવું તે ગામની બાહેર પૂર્વ દિશા અથવા ઉત્તર દિશામાં જઈ કરવું. નાંદીશ્રાદ્ધપર્યંત કર્મ કીધા પછી મંડ-

પદેવતાનું સ્થાપન કરવું. જેણે મંગલઆન કીધું હોય એવા સંસ્કાર્યને, લોજન કરાવી, વપન કરવાનો પક્ષ હોય તો વપન અને આન કરાવી “અસ પ્રાયશ્ચિત્તાર્થે પુનરુપનયનહોમે દેવતાપરિગ્રહાન્ ધર્મન્વાધાનં કરિષ્યે ॥ અસિન્નન્વાહિતેઘ્નો,” ઇલાદિક અન્વાધાન નિલપ્રમાણે કરવું. ગ્રહચારીને પુનરુપનયનમાં સમંત્રકે વસ્ત્રનું ધારણ કરવું એ નિલ છે. ગ્રહ ન હોય તો તેને વિકલ્પે છે. યજ્ઞોપવીત ધારણુયથી સૂર્યદર્શન કરવાપર્યંત કર્મ નિલપ્રમાણે કરવું. પછી “યુવાસુવાસાન્” એ મંત્રે પ્રદક્ષિણ કરવી ઇલાદિકથથી તે વસ્ત્ર બાંધેલા અજલિ ગ્રહણ કરવી ઇહાંપર્યંત કર્મ કીધા પછી પ્રણવ અને બ્રાહ્મિતિ એમના ઋષિ અને દેવતા ઇલાદિકનું સ્મરણ કરી ઉપદેશ કરવો. તે આ રીતે,—“તત્સવિતુર્વૃણીમહા ઇત્યસ્ય દયાવાશ્વઃ સવિતાનુષ્ટુપ્ ॥ પુનરુપનયને ઉપદેશે વિનિયોગઃ ॥ તત્સવિતુર્” પ્રથમ એક એક પાદ, બીજી વાર અર્ધી અર્ધી ઋચા, અને ત્રીજી વાર સર્વ, એ પ્રમાણે ત્રણ વાર કહેવી. ગ્રહચારી હોય તો તેને મેખલાદાનાદિકથથી તે ગ્રહચર્યના ઉપદેશપર્યંત કર્મ નિલ છે. બીજાને મેખલા, મૃગચર્ય અને દંડ એના ધારણુનો વિકલ્પ છે. ગ્રહચર્યનો ઉપદેશ “દિવા મા સ્વાપ્સી” (દિવસે નિદ્રા કરીશ આ) ઇહાંપર્યંત કરવો. “વેદમઘીષ્વ” (વેદનું અધ્યયન કર) ઇલાદિક ઉપદેશ કરવો નહીં. પછી (સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ ઇલાદિક કર્મ કરવું. મેધાજનન કરવાનો પક્ષ હોય તો મેધાજનન થવાપર્યંત અગ્નિનું રક્ષણ કરવું. ભિક્ષા ભાગી અનુપ્રવચનીય હોમ કરવો. ગાયત્રીને સ્થાને, “તત્સવિતુર્વૃણીમહાન્” એ મંત્રે હોમ કરવો. ત્રિરાત્ર મત ધારણુ કીધા પછી, પુનરુપનયન કરતી વેળાએ પ્રથમ જે આશ્રમમાં હતો તે આશ્રમમાં ધર્મે પાલન કરવા. જેની ત્રેતક્રિયા થઈ ગઈ હોય તેને પુનરુપનયન થયા પછી ફરી તેણે વિવાહ કરવો એવું જે કહ્યું છે ત્યાં પ્રથમ મેખલા ઇલાદિક ધારણુ કરી થોડા એક દિવસ ગ્રહચર્ય કરી યોગ્ય કાલે તેની સમાપ્તિ કરી પ્રથમની સ્ત્રીનેડે અથવા (તે મૃત થઈ હોય તો) બીજી બેડે વિવાહ કરવો. એપ્રમાણે ઋગ્વેદીઓનો પુનઃસંસ્કાર સમાપ્ત થયો.

અથયજુર્વેદિનામ્ ॥ તત્રયૌધાયનોગ્રહચારિણઃપિતૃયજેષ્ઠાધ્યામન્યોઽન્ધિષ્ઠમક્ષણેસ્ત્રિયાસહમોજ નેમધુર્માસશ્રાદ્ધસ્તકાગ્રગણાગ્રગણિકાદ્યાશનેપુનરુપનયનમિત્યાદિ ઉક્ત્યા અગ્નિમુલ્કંકૃત્વાજ્યાકપાલા શસમિધમાદાયવાચયતિ પુનસ્ત્વાદિત્યાન્કામાઃસ્વાહેતિયન્મઆત્મનોર્મિદામૃદગ્નિઃપુનરગ્નિશ્ચકુરવાદિ તિદ્વાન્યાંદુત્વાચરંપક્ત્વાજુહોતિ સપ્તતેઅગ્રેન્ ધૃતેનસ્વાહેતિ સતોયેનદેવાઃપવિત્રેણેતિતિસુંમિરુપહોમા સ્તતઃસ્વિષ્ટકૃત્પ્રમૃતિસિદ્ધમાયેનુચરપ્રદાનાત્ અથાપરમાપરિધાનાત્કૃત્વાપાલાશીસમિધમાદાય પ્રાલ્પમા યશ્વિષંજુહોતિબ્યાહતીર્જુહોતિ અથાપરોગ્રાહણવચનાત્ સાવિત્ર્યાશતકૃત્વોમિમંત્રિતંધૃતંપ્રાદ્યકૃતપ્રાયશ્ચિત્તોમવતીત્યાદિકમવદત્ અન્નોકપક્ષાણાંશિકાશકમેદેનવ્યવસ્થા ઇદંકૌસ્તુમેદ્રદૃષ્યં પયંશાસ્તાંતદે વ્યવિવપનમેજલાજિનંવંડમેક્ષ્યચર્યાવ્રતાદિકંવૈકલ્પિકવ્યવસ્થયાનુષ્ઠાયસ્વસ્થશાસ્ત્રોક્તોપનયનંકાર્યમ્ ॥

હવે યજુર્વેદીઓનો પુનઃસંસ્કાર કહે છે.

ગ્રહચારીએ, પિતા અથવા પોતાથી ન્યેષ્ટ, એમનાથી અન્યનું ઉચિષ્ટ ભક્ષણ કીધું હોય; સ્ત્રીની બેડે લોજન કીધું હોય; અથવા મધ, માંસ, શ્રાદ્ધાન્ન, સૂતકાન્ન, ગણાન્ન (ઘણા જણોનું અન્ન એકઠું રાંધ્યું હોય તે) અને વેશ્યાનું અન્ન, ભક્ષણ કીધું હોય તો; પુનરુપનયન કરવું ઇલાદિક કહી અગ્નિમુખ એટલે સ્થંડિલકરણાદિક કર્મ કરી ધૃતે બીજવેલી ખાખરાની સમિધ લઈ “પુનસ્ત્વાન્કામાઃસ્વાહા,” “યન્મ આત્મનોર્મિદામૃદગ્નિઃ પુનરગ્નિશ્ચકુરવાત્” એ બે મંત્રવડે હવન કરી ચૃદ્રાંધી હોમ કરવો. તેનો મંત્ર—“સપ્ત તે અગ્રેન્ ધૃતેન સ્વાહા” પછી “યેન દેવાઃ પવિત્રેણ” એ ત્રણ ઋચાવડે ઉપહોમ કરવા. પછી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમથથી ગુરુને ગોદાન દેવું ઇહાંપર્યંત કર્મ કરવું. બીજો પક્ષ—વસ્ત્રધારણુપર્યંત કર્મ કરી ખાખરાની સમિધ લઈ પ્રાલ્પપ્રાયશ્ચિત્તનો હોમ કરી બ્રાહ્મિતિ મંત્રે હોમ કરવો. ત્રીજો પક્ષ—ગ્રાહણુકને ગાયત્રીમંત્રે સોવાર મંત્રિત કરાવેલું ધૃત પ્રાશન કરવાથી કૃતપ્રાયશ્ચિત્ત (શુદ્ધ) થાય છે ઇલાદિક પ્રકાર યૌધાયને કહ્યા છે. ઇહાં ઉક્ત પક્ષોની શક્ત અશક્ત એ ભેદ કરી વ્યવસ્થા કરવી, એ કૌસ્તુભમાં બેલું. એપ્રમાણે બીજી શાખાઓવિરે પણ વપન, મેખલા, અજિન, દંડ, ભિક્ષાચરણુ અને મત ઇલાદિક કર્મ કરવાં અથવા ન કરવાં એવી વ્યવસ્થાએ કરી પોતપોતાની શાખામાં કહ્યાપ્રમાણે પુનરુપનયન કરવું.

અથગ્રહચારિધર્માઃ ॥ તત્રસંવ્યાગ્રયમગ્નિપરિચરણંમેક્ષંચનિલં તત્રાગ્નિકાર્યમાતઃસાવંચસાય મેવસહસ્તા તત્રપાલાશક્ષદિરાશ્રયશમીસમિધાગ્રેષ્ઠાસ્તદ્લાભેડર્કવેતસાં મવચ્છદ્ધૂર્વિકામિશ્વાપિ

પ્રાણાં સાચવિપ્રગૃહેષ્વેવ આપદિશદ્ગૃહેપુઆમાર્ગગૃહીયાત્ હવ્યેશ્વાદમિન્નકવ્યેચામ્યર્થિતોમુંજીત અસ્યબ્રહ્મયજ્ઞોપનિત્યઃ સ્વોપાકરણાત્પૂર્વેગાયત્ર્યાકાર્યઃ ગુરુચ્છિદ્રમધ્વાદિકનિપિદ્ધમપિતદન્યાપરિહા યંરોગનિવૃત્ત્યર્થમક્ષણીયં નિપિદ્ધાન્યહુરુચ્છિદ્રંત્વનૌપધમપિમક્ષ્યં ઇવંજ્યેષ્ઠાતુઃપિતુશ્ચોચ્છિદ્રેપુરોચ્યં દિવાસ્વાપોનેત્રેકજ્જલમુપાનચ્છત્રંમેચાદૌશયનંચવર્જ્યં તાંબુલામ્બંજનંચૈવકાંસ્યપાત્રેચમોજનં યતિશ્ચ બ્રહ્મચારીચવિધવાચવિવર્જયેત્ મધુસૂતકાશ્વત્રાદ્યાદેર્નિષેધાઃપુનઃસંસ્કારપ્રકરણોક્તાઅનુસંધેયાઃ મેઘલામર્જિનંવંદમુપવીતંચનિત્યશઃ કૌપીનંકટિસૂંચંચબ્રહ્મચારીવિધારયેત્ મેઘલોપવીતાદૌવૃટિતેજ્જલે પ્રાત્યાન્યદ્ધારયેત્ યજ્ઞોપવીતનાશેમનોજ્યોતિરિત્યનેનવાતપતિમિશ્રેતિચતસ્રાજ્યહુતીર્જુહુયાદિત્યુક્તં અસ્યગુરુપરિચર્યાપ્રકારોઽન્યબ્રહ્મયઃ ॥

હવે બ્રહ્મચારીના ધર્મ કહે છે.

ત્રિકાલસંધ્યાવંદન, અગ્નિની સેવા અને ભિક્ષા એ બ્રહ્મચારીને નિહ છે. તેમાં અગ્નિની સેવા પ્રાતઃ અને સાંધ્યાકાલે કરવી; અથવા સાંધ્યાકાલે એક વાર કરવી. તેમાં ખાખરો, ખેર, પિપ્પળો અને શમી એ સમિધ ઉત્તમ અને તે ન મળે તો આકડો અને વેતસ (નેતર)નાં લેવાં. “મઘત્” શબ્દપૂર્વક ભિક્ષા બ્રાહ્મણે માગવી. તે ભિક્ષા બ્રાહ્મણને ઘેરજ માગવી. આપતિ હોય તો શૂદ્રને ઘેર કાઢ્યા અન્નની ભિક્ષા લેવી. હવ (દેવતાની પ્રીતિ અર્થે જે અન્ન તે), અને શ્રાદ્ધવિના હવ્ય (પિતૃ-પ્રીત્યર્થે જે અન્ન તે) એમને વિષે બોલાવે તો લોજન કરવું. બ્રહ્મચારીને બ્રહ્મયજ્ઞ પણ નિહ છે. તે બ્રહ્મયજ્ઞ ઉપાકર્મથી પ્રથમ ગાયત્રીમંત્રેકરી કરવો. શુરુનું ઉચ્છિદ્ર, મધ ઇત્યાદિ નિષિદ્ધ પદાર્થ તે પણ, તે નિષિદ્ધ પદાર્થવિના નિવૃત્ત ન થાય એવો રોગ થયો હોય તો તેની નિવૃત્તિમાટે ભક્ષણ કરવો. નિષિદ્ધ પદાર્થવિના શુરુનું ઉચ્છિદ્ર એવું ઔષધ ન હોય તો પણ તે ભક્ષણ કરવું. ઝેડાટો બાઈ, અને પિતા એમનાં ઉચ્છિદ્રવિષે પણ એજ નિર્ણય લાગુવો. દિવસે નિદ્રા, નેત્રમાં કાજળ નાખવું, પગરખાં પેટેરવાં, છત્ર લેવું અને પલંગ ઇત્યાદિક ઉપર નિદ્રા કરવી એ વર્જ્ય કરવાં. “તાંબુલ, કાજળ અને કાંસાના પાત્રમાં લોજન એ સંન્યાસી, બ્રહ્મચારી અને વિધવાએ વર્જ્ય કરવાં.” મધ, સૂતકાન્ન, અને શ્રાદ્ધાન્ન ઇત્યાદિકના નિષેધ પુનઃસંસ્કારપ્રકરણમાં કહ્યા છે તે લાગુવા. “મેખલા, મૃગચર્મ, દંડ, યજ્ઞોપવીત, કૌપીન અને કટિસૂત્ર એ બ્રહ્મચારીએ નિહ ધારણ કરવાં.” મેખલા કે યજ્ઞોપવીત ઇત્યાદિક તુટે તો તુટેલાં જળમાં નાખી પીળાં ધારણ કરવાં. યજ્ઞોપવીતનો નાશ થાય તો “મનોજ્યોતિઃ” એ મંત્રે અને “વાતપતિઃ” એ ત્રણ મંત્રે ધૃતની ચાર આહુતિ હોમવી એમ કહ્યું છે. બ્રહ્મચારીએ શૂદ્રની સેવા કરવી તેનો પ્રકાર અન્યત્ર જોવો.

અથબ્રહ્મચારિવ્રતલોપે ॥ સંધ્યામ્નિકાર્યલોપેષ્ટસહસ્રગાયત્રીજપઃ કચિત્સકુલ્લોપેમાનસ્તોકૈશ્તિ મંત્રસ્યશતંજપડકઃ મિશ્કાલોપેઽષ્ટશતં અમ્યાસેદ્વિગુણંપુનઃસંસ્કારશ્ચ મધુમાંસાગશનેડકં સ્ત્રીસંગેગર્દ્ભપશુઃ પકાનેકવ્રતલોપસાધારણમૃગ્વિધાને તંવોધિવાજપેન્મંત્રંલક્ષંચૈવશિવાલયે બ્રહ્મચારીસ્વધર્મે પુન્યૂત્તંચેત્પૂર્ણમેતિતત્ ॥

હવે બ્રહ્મચારીવ્રતનો લોપ થયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે.

સંધ્યા અને અગ્નિકાર્યનો લોપ થયો હોય તો આઠ હજાર ગાયત્રીજપ કરવો. કોઈ મંથમાં એકવાર સંધ્યા અને અગ્નિકાર્યનો લોપ થયો હોય તો “માનસ્તોકૈ” એ મંત્રનો સો વાર જપ કરવો, એમ કહ્યું છે. ભિક્ષાનો લોપ થાય તો આઠસો જપ કરવો. વારંવાર લોપ થયો હોય તો યમજ્ઞો જપ કરી પુનઃસંસ્કાર કરવો. મધુ, માંસ ઇત્યાદિકનાં ભક્ષણવિષે પ્રથમ કહ્યું છે. સ્ત્રીસંગ થાય તો બ્રહ્મચારીએ ગર્દભપશુચાગ કરવો. એક અથવા અનેક વ્રતનો લોપ થયો હોય તો સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત ઋગ્વિધાન મંથમાં કહ્યું છે, —બ્રહ્મચારીના સ્વધર્મમાં કોઈ ન્યૂતપણું પ્રાપ્ત થાય તો શિવ-મંદિરમાં યેસી “તંવોધિવા” એ મંત્રનો લક્ષ જપ કરવો, તેની ન્યૂતપણું નિવૃત્ત થઈ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપાકર્મકૃત્વાપ્રાગુકવિધારંમકાલેક્ષારંમોકવિષ્ણ્વાદિપૂજાપ્રકારેણવેદારંમઃકાર્યઃ દ્વિજસ્ત્રીણાં યુગાંતરેર્મીર્જીવંધોવેદાધ્યયનંચાસીત્ કલિયુગેતુનૈતદ્વ્યં અતઃસ્ત્રીણાંવેદોધારાદોદયઃ ॥

ઉપાકર્મ કરી પૂર્વોક્ત જે વિધારંમનો કાલ તે કાલે અક્ષરારંમની વખતે જેમ વિગણુ આદિ દેવની પૂજાનો પ્રકાર કહ્યો છે તે પ્રકારે પૂજા કરી વેદાધ્યયનનો આરંભ કરવો. બીજા યુગોમાં બ્રાહ્મ-

જુની સ્ત્રીયોને મૌલખંધન અને વેદાધ્યયન સંસ્કાર હતા. કલિયુગમાં તો, એ બંને સંસ્કાર સ્ત્રીયોને નથી, માટે સ્ત્રીયોને વેદના ઉચ્ચારાદિકવિષે દોષ છે.

અધાનધ્યાયાઃ ॥ તેચનિત્યાનૈમિત્તિકાશ્ચપ્રાયેળમૌજીપ્રકરણેઽત્કાઃ તતોન્યેપિઽમયવિધાનધ્યાયાવહ્યોતિવંધેપૂર્વાસ્તેત્રનપ્રપંચંતે કલિકાલેસિંસ્તાવદનધ્યાયાપાલનસ્યદુર્મંધસામનશક્યત્યાત્ તથાચ હેમાદ્રીસ્મૃતિઃ ચતુર્દશ્યદ્ધમીપર્વપ્રતિપત્તેવસર્વેવા દુર્મંધસામનધ્યાયાસ્ત્વંતરાગમનેપુચેતિ અતઃકલૌપ્રતિપદ્વયમદ્ધમીદ્વયંચતુર્દશીદ્વયંપૂર્ણિમાદશૌંશ્યનસંકાંતિરિત્યેવાતવતપવાનધ્યાયાંસ્ત્વસ્ત્વાવેદશાસ્ત્રાદિકમધ્યેતત્ત્વં પુંસાંપ્રાયોલ્પપ્રજ્ઞત્વાત્ શિષ્ટાચારોપ્યેવમેવ પૂર્વંદિનેસાયંપરપ્રપ્રાતઃશ્રિમુહૂર્તાનધ્યાયતિ યિસત્ત્વે ઉદયેસ્તમયેવાપીત્યનેનદિનદ્વયેઽનધ્યાયપ્રાસૌવચનાંતરં કેચિદાદુઃકચિદ્દેશોયાવત્તદિનનાડિકાઃ તાવદેવત્વનધ્યાયોનતન્મિથેદિનાંતરં ઇતિ દ્વમપ્યલ્પપ્રજ્ઞવિપયં ચતુર્થીસપ્તમ્યાદૌપ્રદોપનિર્જયઙ્કઃ પ્રદોપેપુનસરેન્નચકીર્તયેદિત્યુકેરિતરાનધ્યાયતોદોષાધિક્યં અનધ્યાયસ્તુનાંગેપુનેતિહાસપુરાણયોઃ નધર્મશાસ્ત્રધ્વન્યેપુપરંપર્યેતાનિવર્જયેત્ નિત્યેજપેચકામ્યેચક્રતૌપારાયણેપિચ નાનધ્યાયોસ્તિથે વાનાંપ્રહ્ણેપ્રાહ્ણેસ્મૃતઃ ॥

હવે અનધ્યાય કહે છે.

અનધ્યાય નિત્ય અને નૈમિત્તિક બે પ્રકારના છે, તે બહુધા મૌલપ્રકરણમાં કહ્યા છે. તેથી બીજા પાણી નિત્ય અને નૈમિત્તિક અનધ્યાય ગ્રંથોમાં ઘણા કહ્યા છે પરંતુ તે ઇલાં કહેતા નથી; કારણ, આ કલિયુગમાં તે સર્વે અનધ્યાય પાળવાનું દુર્મંધા (મંદમતિ) મનુષ્ય હોવાથી અત્યંત અશક્ય છે. તેમજ હેમાદ્રિ ગ્રંથમાંનું સ્મૃતિવાક્ય છે,—“ચતુર્દશી, અષ્ટમી, પર્વણી, એકમ અને અધ્યયનની વખતે મંથમાંથી કોઈ નીસરી જાય એટલા અનધ્યાય મંદમતિને છે,” માટે કલિયુગમાં બે એકમ, બે આઠમ, બે ચૌદશ, પૂનમ, અમાવાસ્યા અને અયનસંક્રાંતિ (કર્ક, મકર)—એટલાજ અનધ્યાયના દિવસ હોય; વેદ, શાસ્ત્ર ઇત્યાદિકનું અધ્યયન કરવું; કારણ પુરુષોની બુદ્ધિ બહુધા મંદ છે, અને શિષ્ટ-જનોનો આચાર પણ એમજ છે. પૂર્વ દિવસે સાયંકાલે અથવા બીજા દિવસે પ્રાતઃકાલે છ ઘડી અનધ્યાયતિથિ હોય તો, “ઉદયકાલે કિંવા અસ્તકાલે,” એ વચનેકરી બને દિવસ અનધ્યાય પ્રાપ્ત થયા તેથી બીજું વચન કહે છે.—“જે દિવસે જેટલી અનધ્યાયતિથિની ઘડી હોય તેટલોજ અનધ્યાય જાનવો, અનધ્યાયની ઘડીએ યુક્ત બીજા દિવસે અનધ્યાય નહીં, એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે,” એ વચન પણ મંદબુદ્ધિનેવિષે જાણવું. ચોથ, સાતમ ઇત્યાદિક દિવસે પ્રદોષ થાયછે તેના નિર્ણય પ્રથમ કહ્યો છે. “પ્રદોષદિવસે પાંચુ અને સ્મરણ પણ કરવું નહીં એવું વચન છે, તેથી અન્ય અનધ્યાયો કરતાં પ્રદોષ અનધ્યાયનો દોષ અધિક સમજવો.” અંગ, ઇતિહાસ (ભારત ઇં), પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર અને અન્ય શાસ્ત્રોવિષે અનધ્યાય નથી. પર્વણીને દિવસે અંગાદિકનું અધ્યયન કરવું નહીં. નિત્યકર્મ, જપ, કામ્યકર્મ, યજ્ઞ અને પારાયણવિષે અનધ્યાય નથી. વેદનું અધ્યયન કરવું અને કરાવવું તેનેવિષે અનધ્યાય છે.

અધ્યાધ્યયનધર્માઃ ॥ વેદારંભેવસાનેગુરોઃપાદોપસંગ્રહણં આદૌપ્રણવમુચ્ચાર્યવેદમધીત્યાંતેપ્રણવ મુચ્ચાર્યમૂર્મિસ્પૃશ્યવિસ્મેત્ રણેઃપ્રથમયામેચરમયામેચવેદાપ્યયનં યામદ્વયંશયાનસ્તુપ્રહ્ણભૂયાયકલ્પતે ગુરંપિતરંમાતરંચમન્યેત કદાપિનદ્રુહોત અધ્યાપિતાયેગુરંનાદ્રિયંતેશિષ્યાવાચામનસાકર્મણાવા યથૈવ તેનગુરોર્મૌજનીયાલ્લથૈવતાત્રમુનકિથુવંતત્ત્વં ઇત્યધ્યયનધર્માઃ ॥

હવે અધ્યયન કેમ કરવું તેના ધર્મ કહે છે.

વેદાધ્યયનના આરંભ સમયે અને સમાપ્તિ સમયે ગુરુના ચરણ ગ્રહણ કરવા. પ્રથમ ઔકારનો ઉચ્ચાર કરી પછી વેદનું અધ્યયન કરી પાછો અંતે ઔકારનો ઉચ્ચાર કરી પૃથ્વીના સ્પર્શ કરી નિરામ કરવો. રાત્રિના પ્રથમ પોહોરે, અને છેલ્લે પોહોરે વેદાધ્યયન કરવું. “જે પોહોર નિદ્રા કરનારો શ્રદ્ધાત્મને પામે છે.” દેગુરુ, પિતા અને માતા એમનું સન્માન રાખવું, ક્યારે પણ દ્રોહ કરવો નહીં. “ગુરુએ ભણવેલા શિષ્યો મન, વાણી, કર્મ કરી બે ગુરુનો સહાર ન કરે તો જમ તેઓ ગુરુએ પાલન કરવાને ચોગ્ય નથી તેમ વેદ પણ તેઓનું પાલન કરતા નથી; એટલે તેને તે અધ્યયન ફળ દેનારું થતું નથી.” એ પ્રમાણે અધ્યયનના ધર્મ સમાપ્ત થયા.

અથવ્રતાનિ ॥ તાનિમહાનામ્ત્રીવ્રતમહાવ્રતોપનિષદ્વ્રતગોદાનવ્રતાપ્યાનિચત્વારિકમેણજન્મતસ્ત્રયો
વશાદિપુવપ્તપુત્રપાત્રણેચૌલોકતિથિનક્ષત્રવારાદિપુર્કાર્યાણિ અન્નવિસ્તૃતપ્રયોગાઃકૌસ્તુભાદૌસ્વસ્ત્રગૃહે
પુચ્ચદ્રવ્યાઃ પ્તેપાંલોપેપ્રત્યેકમેકૈકચ્છંચરિત્વાગાયત્ર્યાશતાહુતીર્જુહુવાત્ ત્રીનપદ્મદ્વાદશવાચ્છંદ્યાન્
કુર્યાત્ શ્લ્યન્યત્ર ॥

હવે વ્રત કહે છે.

તે વ્રત મહાનામ્ત્રીવ્રત, મહાવ્રત, ઉપનિષદ્વ્રત અને ગોદાનવ્રત એ નામનાં ચાર છે. તે ચાર
ક્રમે કરી જન્મથકી તેરમા ઇલાદિક વર્ષે ઉત્તરાષ્ટ્રમાં ચૌલસંસ્કારખાટે કહેલાં તિથિ, નક્ષત્ર અને
વારમાં કરવાં. એ વ્રતોના વિસ્તારશુદ્ધ પ્રયોગ કૌસ્તુભાદિક ગ્રંથમાં અને પાતપાતાના ગૃહમાં બેસા.
એમના લોપ થાય તો એક એક વ્રતનું એક એક કૃત્ય પ્રાપ્તિ કરી ગાયત્રીમંત્રે સો આહુતિનો
હોમ કરવો. ત્રણ, છ અથવા બાર કૃત્ય કરવાં એમ બીજા ગ્રંથોમાં કહ્યું છે.

અથસમાવર્તનમ્ ॥ ગુરુવેદેશાચન્યતમંવત્યાતદનુશ્ચયાશ્ચાયાત્ જ્ઞાનંનામસમાવર્તનં તાનિચક્ષે
બ્રહેમગૌરમ્થ્યહ્નપ્રોપાનહૌધાન્યંવત્સ્રવ્યંશકમિત્યેતાનિ પપુયહુરોઃપ્રિયંતહેયં દાનંવિનૈવગુરુગ્રીતૌતદ્વહુ
જ્યૈયશ્ચાયાત્ ક્ષેત્રાદિનાપિનવિધાનિષ્કયઃ પૈકૈકમસ્રવ્યંસ્તુગુરુઃશિષ્યેનિવેદયેત્ પૃથિવ્યાંનાસ્તિતદ્વ્યં
યદ્વત્યાત્વનૃણીમવેદિત્યુક્તેઃ સચક્ષાતકશ્ચિવિધિઃ વિધાક્ષાતકોવ્રતજ્ઞાનકોવિધાવ્રતોભયક્ષાતકકલિતિ
તત્રૈકંદ્વૌત્રીનચતુરોયાવેદાન્યદૈકદેશંવાધીત્યતદર્થચક્ષાત્વાદ્દ્વાદશવર્ષાદિગ્રહચર્યકાલાવધેઃપ્રાગેવક્ષાતિ
સવિધાક્ષાતકઃ ઉપનયનવ્રતસાવિત્રીવ્રતવેદવ્રતાન્યનુષ્ઠાપવેદસમાપ્તેઃપૂર્વમેયક્ષાતોવ્રતજ્ઞાતકઃ દ્વાદશ
વર્ષાદિગ્રહચર્યસમાપ્તયાવેદંસમાપ્યક્ષાતોવિધાવ્રતોભયક્ષાતકઃ તત્રોપનયનોત્તરંમેધાજનનપર્વંતથિપાત્ર
દ્વાદશરાત્રાદિવ્રતમુપનયનવ્રતં મેધાજનનોત્તરમુપાકર્મંતંત્રગ્રહચારિધર્માનુષ્ઠાનંસાવિત્રીવ્રતં તદુત્તરંવે
દાધ્યયનાર્થદ્વાદશવર્ષાદિકાલાવચ્છિન્નવ્રતંવેદવ્રતં સ્વાધ્યાયોધ્યેતવ્યશ્ચિતિવિધેરર્થજ્ઞાનપર્યંતત્યાદ્યેદાર્થજ્ઞા
નવિનાવેદાધ્યયનાત્રેણસમાવર્તનેઽધિકારોનેતિપૂર્વમીમાંસકાઃષેદ્વગ્રહણમેવવિધિફલપૂર્વકાંડાર્થજ્ઞાનં
કર્માનુષ્ઠાનાક્ષિતં ઉત્તરકાંડાર્થજ્ઞાનંકામ્યથોતવ્યવિધિપ્રાપ્તમિત્યુત્તરમીમાંસકાઃ તત્રસંહિતાગ્રાહ્યણંચ
મિલિત્યૈકોવેદઃ આરણ્યકાંડગ્રાહ્યણાંતર્ગતમેવ સંપૂર્ણકવેદાધ્યયનેષ્વશ્ચકોવેદૈકવેદશંપટેત્ અણ્યશક્તેન
સંહિતાયાઃ પ્રથમચરમસુલેકતિપયસ્કાનાંપ્રથમાન્નચઃ સર્વેસ્કાનાંપ્રથમાન્નચોચાધ્યેતવ્યાઃ ઇવંવેદૈ
કવેદશાધ્યયનોત્તરંસમાપ્તૌતોવિવાહિતોવાગ્રહચર્યોક્તનિયમેનવેદાધ્યયનંકુર્યાત્ તત્રગ્રહતૌમાર્યાંગમનંકાર્યં
ગ્રહચારીવ્રતલોપપ્રાપ્તચ્છંદ્યન્યંકૃત્વામહાવ્યાહિતિહોમંચકૃત્વાસમાવર્તનંકાર્યં પત્રણસંધ્યામ્રિકા
ર્થમિક્ષાલોપપદ્માદિસ્પર્શકટિસુત્રમેષ્વજાજિનત્યાગદિવાસ્તાપંજનપર્યુપિતમોજનાદિવ્રતમંગેષુ અલ્પકા
લ્પમલ્પવ્રતમંગેષ્યમ્ વહુધર્મલોપેતુ તંવોધિયાનવ્યસ્યાશવિશ્વમિતિમંત્રસ્યલક્ષજપશિવાલયેદ્યુક્તંપ
થંચમહાનામ્ત્રાદિવ્રતલોપસ્યગ્રહચર્યવ્રતલોપસ્યવપ્રાપ્તચ્છંદ્યોત્તરંસમાવર્તનાધિકારઃ ॥

હવે સમાવર્તન કહે છે.

વેદાધ્યયન થયા પછી ગુરુને ક્ષેત્રાદિકમાંથી એકાદ દર્શ ગુરુની આજ્ઞા ગ્રહણ કરી જ્ઞાન કરવું,
જ્ઞાન એટલે સમાવર્તન કરવું. ક્ષેત્રાદિક પદાર્થો કહે છે.—ક્ષેત્ર (ખેતર), સોનું, ગાય, ઘોડો, છત્ર,
પગરખાં, ધાન્ય, ત્રણ વસ્ત્ર અને શાક એમાંથી જે ગુરુને પ્રિય હોય તે દેવું. કોઈ દીધાવિનાજ ગુરુ
પ્રસન્ન થયા હોય તો તેમની આજ્ઞા ગ્રહણ કરીનેજ જ્ઞાન કરવું. ક્ષેત્રાદિક દીધા થકી પણ વિધાનું
મૂલ્ય થતું નથી; કારણ, " ગુરુ જે એક એક અક્ષર શિષ્યને બબાને છે તેને બદલે પૃથ્વીમાં એવો
પદાર્થ કોઈ નથી કે જે દીધાથી અનુભૂ (ગુરુના ઋણરહિત) થઈ શકે," એવું વચન છે. તે જ્ઞા-
તક ત્રણ પ્રકારના—વિધાજ્ઞાતક, વ્રતજ્ઞાતક અને વિધાવ્રતોભયજ્ઞાતક એ રીતે. તેમાં એક, બે,
ત્રણ અથવા ચાર વેદ હિંવા વેદનો એક ભાગ અધ્યયન કરી અને તેનો અર્થ જાણી બાર વર્ષ ઇલાદિક
જે ગ્રહચર્યના કાલનો અવધિ કહ્યો છે તેથી પ્રથમજ સમાવર્તન કરે તે વિધાજ્ઞાતક છે. ઉપનય-
નવ્રત, સાવિત્રીવ્રત, અને વેદવ્રતનું આચરણ કરી વેદાધ્યયનની સમાપ્તિ થયાથી પ્રથમજ જ્ઞાન
કરે તે વ્રતજ્ઞાતક છે. બાર વર્ષ ઇલાદિકપર્યંત ગ્રહચર્ય ધાગણ કરી તેની સમાપ્તિ કરી વેદની સ-
માપ્તિ કરી જે જ્ઞાન કરે છે તે વિધાવ્રતોભયજ્ઞાતક છે. મોંઝ થયા પછી મેધાજનનપર્યંત જે ત્રણ
રાત્રી, બાર રાત્રી ઇલાદિક વ્રત ધારણ કરવું તે ઉપનયનવ્રત છે. મેધાજનન પછી ઉપાકર્મપર્યંત જે

બ્રહ્મચારીના ધર્મનું આચરણ કરવું તે સાવિત્રીવ્રત છે. ઉપાકર્મ પછી વેદાધ્યયન કરવા માટે બાર વર્ષ ઇત્યાદિક કાલપર્યંત જે વ્રત આચરણ કરવું તે વેદવ્રત છે. “વેદના અર્થનું જ્ઞાન યવાપર્યંત વેદાધ્યયન કરવું,” એવો વિધિ છે માટે વેદના અર્થનું જ્ઞાન થયાવિના કેવળ વેદનો પાઠ કરવાથી સમાવર્તનવિધે અધિકાર નથી એમ પૂર્વશ્રીમાંસાશાસ્ત્રના કર્તાઓ કહે છે. વેદનું અધ્યયન કરવું એજ વિધિનું ફળ છે. પૂર્વકાંડના અર્થનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું તે કર્મના અનુષ્ઠાનમાટે ઉપયોગી છે, અને ઉત્તરકાંડના અર્થનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું તે કામ્યકર્મનો જે સાંભળવાનો વિધિ તેણે કરી પ્રાપ્ત છે એમ ઉત્તરશ્રીમાંસાશાસ્ત્રકર્તાઓ કહે છે. તેમાં સંહિતા અને બ્રાહ્મણ મળી એક વેદ છે. આરણ્યકાંડ તો બ્રાહ્મણને અંતર્ગતજ છે. સંપૂર્ણ એક વેદના અધ્યયનમાં અશક્ત હોય તો તેણે વેદનો એક ભાગ અધ્યયન કરવો. અતિ અશક્ત હોય તેણે સંહિતામાં પ્રથમ અને છેલ્લાં સૂક્ત, કેટલાંએક સૂક્તોની પ્રથમની ઋચાઓ અથવા સર્વ સૂક્તોની પ્રથમની ઋચાઓ એનું અધ્યયન કરવું. એ રીતે વેદના એક દેશનું અધ્યયન કીધા પછી સમાવર્તન કરી અથવા વિવાહ કરી બ્રહ્મચારીને કહેલા નિયમપ્રમાણે વેદાધ્યયન કરવું. તેમાં ઋતુ સમયે સ્ત્રીગમન કરવું. બ્રહ્મચારીવ્રતના લોપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ત્રણ કૃષ્ણ કરી મહાબ્યાહૃતિનો હોમ કરી સમાવર્તન કરવું. એ પ્રાયશ્ચિત્ત સંધ્યા, અગ્નિકાર્ય અને ભિક્ષા એના લોપ થયો હોય; શૂદ્રાદિકનો સ્પર્શ થયો હોય; કંટિસૂત્ર, મેખલા અને મૃગચર્મ એના ભાગ થયો હોય; દિવસે નિદ્રા નેત્રમાં કાજલ અને વાસી અન્ન લક્ષણ ઇત્યાદિક વ્રતભંગોમાં થોડા દિવસપર્યંત અલ્પ વ્રતનો ભંગ થયો હોય તો તે વિષયમાં ભણવું. ઘણા ધર્મનો લોપ થયો હોય તો, “તવોધિયાનવ્યસ્યાશ્વિષ્ઠં” એ મંત્રનો એક લક્ષ ૪૫ શિવાલયમાં કરવો એમ પ્રથમ કહ્યું છે. એ પ્રમાણે મહાનાક્રી આદિક વ્રતનો લોપ થયો હોય તો તેનું અને બ્રહ્મચર્યવ્રતના લોપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને પછી સમાવર્તનસંસ્કારનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

અપસમાવર્તનકાલઃ ॥ તત્રોપનયનોત્કાલેસમાવર્તનમિતિવહ્વોજ્યોતિર્મૃથાઃ સૈતાનધ્યાયેષ્વ દોષવિનેમૌમશનિવારયોઃપૌપાપાદયોર્દક્ષિણાયનેચનમયતિ માર્ગશીર્ષેવિવાહપ્રસક્તૌદક્ષિણાયનેપિમ ઘતિ અન્યથા અનાધર્મીનતિષ્ઠેતદિનમેકમપિદ્વિજઙ્ઘતિનિપેધાતિક્રમાપત્તે અન્યેતુમૌજ્યુત્કાલોપાદાને મૂલામાવાત્ રિક્તાત્રયપૂર્ણમામાવાસ્પાદમીપ્રતિપદ્વિજઙ્ઘતિયિપુશ્ચૈત્યત્રિકમિન્નકૃષ્ણેષ્ચશુદ્ધક્રાન્તાદિ દિનક્ષયમદ્રાવ્યતીપાતાદિદોષશૂન્યેશુમથારેસમાવર્તનકાર્યે નાત્રપ્રદોષસોપપદાદિતિચિર્જનમાવશ્ય કમિત્યાહુઃ પુષ્પપુનર્વસુમૃગરેવતીહસ્તાનુરાધોત્તરાત્રયરોહિણીશ્રવણવિશાખાચિત્રાઃશ્રેષ્ઠાઃ પત્તદલાને મૌજ્યુત્કમાનિ ક્વચિન્મૌમશનિવારૌસિધાવુત્કૌ ॥

હવે સમાવર્તનનો કાલ કહે છે.

સમાવર્તન એટલે મૌજનું વિસર્જન કરવું તે, મૌજમાં કાલ કલો છે તે કાલે કરવું, એમ ઘણા ન્યોતિપ્રશ્નોમાં કહ્યું છે. તેથી અનધ્યાય, પ્રદોષદિવસ, ભૌમવાર, શનિવાર, પૌષ માસ, આષાઢ માસ અને દક્ષિણાયન એમાં સમાવર્તન કરવું નહીં. માર્ગશીર્ષ માસમાં તેના વિવાહનો પ્રસંગ આવે તો દક્ષિણાયનમાં પણ કરવું. વિવાહ ન છતાં સમાવર્તન કરે તો “દ્વિજે એક ક્ષણ પણ આશ્રમવિના રહેવું નહીં,” એ નિષેધનું ઉલ્લંઘન થાય છે. બીજા ગ્રંથકાર તો મૌજમાં કહેલો કાલ સમાવર્તનમાટે લેવો એવું મૂલવચન ક્યાંય પણ મળતું નથી માટે ત્રણ રિક્તા તિથિ (૪, ૬, ૧૪), પૂનમ, અમાવાસ્યા, આઠમ અને એકમ એ તિથિ વર્ત્ય કરી અન્ય તિથિ; શુકલપક્ષ; ઉક્લા પાંચ દિવસ વર્ત્ય કરી કૃષ્ણપક્ષ; અને ગુરુ શુકેના અસ્તાદિક, દિનક્ષય, ભદ્રા અને વ્યતીપાત ઇત્યાદિ દોષે રહિત એવા શુભ વારે સમાવર્તન કરવું. આ સમાવર્તનવિધે પ્રદોષ, સોપપદા ઇત્યાદિ તિથિ વર્ત્ય કરવાનું આવરણ નથી, એમ કહે છે. પુષ્ય, પુનર્વસુ, મૃગ, રેવતી, હસ્ત, અનુરાધા, ત્રણ ઉત્તરા, રોહિણી, શ્રવણ, વિશાખા અને ચિત્રા એ નક્ષત્ર શુભ છે. એ ન મળે તો મૌજમાટે કહેલાં નક્ષત્રો લેવાં. ઘોષ સમયે ભૌમ અને શનિ વાર લેવા એમ નિર્ણયસિંધુમાં કહ્યું છે.

અથમણિહંદલવસ્ત્રયુગચ્છત્રોપાનયુગવંદહ્નગુન્મર્દનાનુલેપાંજનોળીપાણિ આત્મનેઆચાર્યાયચસંપા યાલામેઆચાર્યાયેવાસંપાદયેત્ દેશકાલૌસંકીર્ત્ય મમપ્રહ્લચર્યનિયમલોપજનિતસંમાચિત્તદોષપરિહા રેણસમાવર્તનાધિકારસંપાદનદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થમાજ્યહોમપૂર્વકંકૃષ્ણપ્રયં મહાનામ્યાદિવ્યતત્ત્વ

હોય તો નાંદીશ્રાદ્ધમાં પિતાની માતા ઇલાદિકનેા ઉદ્દેશ કરવો. બ્રહ્મચારી અશક્ત હોય તો પિતા ઇલાદિકે તેના પ્રતિનિધિરૂપે નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું. મૌન્ય આદિક સંસ્કારોમાં જેમ પિતા ઇલાદિકજ નાંદીશ્રાદ્ધના કર્તા છે તેમ સમાવર્તનમાં પણ નાંદીશ્રાદ્ધના કર્તા પિતા આદિકજ છે એ મતાંતરથી પ્રથમ કહ્યું છે. આક્રોને પ્રયોગ પોતાપોતાના ગૃહસૂત્રમાંથી કરવો. દશ અથવા ત્રણ બ્રાહ્મણભોજન કરાવવાં. જે મધુપર્કવડે પૂજા કરે ત્યાં તે રાત્રિ રહેવું. પછી વ્રતના સંકલ્પ કરવા. તે વ્રત પોતાના સૂત્રમાં કહેલાં અને સ્મૃતિમાં કહેલાં એમ એ પ્રકારનાં છે. તે સઘળાં વ્રતો પુરૂષને અર્થ (લાભ) રૂપજ છે, સમાવર્તનના અંગરૂપ નથી. તે સર્વ કરવાને અશક્ત હોય તેણે સૂત્રમાં કહેલાં માત્ર વ્રત કરવાં. શક્ત હોય તો સ્મૃતિમાં કહેલાં છે તે પણ કરવાં. તે વ્રતો કહે છે—નિમિત્તવિના હું રાત્રિએ આન કરીશ નહીં. નમ્ર થઈ આન કરીશ નહીં. નમ્ર થઈ નિદ્રા કરીશ નહીં. મૈથુનવિના અન્ય સમયે નમ્ર સ્ત્રીને બેઠીશ નહીં. વરસાદમાં દોડતો ચાલીશ નહીં. વૃક્ષ ઉપર ચડીશ નહીં. કુવામાં ઉતરીશ નહીં. હાથવતી નદીને તરીશ નહીં. પ્રાણ રહેશે વા જશે એવો પ્રાણસંશય જેથી થાય તેહું કર્મ કરીશ નહીં. એ સૂચોક્ત વ્રત બધાં.

અથસ્મૃત્યુક્તાનિ ॥ નિત્યંયજ્ઞોપવીતઙ્ગધારયિષ્યે સોદકકર્મઢલુંછત્રમુખ્ણીપંપાદુકેઉપાનહૌ સુવર્ણકુંડલેવર્ધ્મમુદિંચધારયિષ્યે કર્તનેનહસ્વીકૃતકેશદ્વમશ્રુનલઃસ્થ્યાં નિમિત્તવિનામુંડનંનકરિષ્યિત્યર્થઃ મસમાવૃત્તામુંડેરપ્રતિનિવેધાત્ નિત્યમપ્યયનરતઃસ્થ્યાં સ્વશરીરાદુદ્ધૃતંસ્વનિર્માલ્યંપુષ્પચંદનાદિપુનર્તધારયિષ્યે શુક્લાંચરધરાઃસ્થ્યાં સુગંધીપ્રિયદર્શનઃસ્થ્યાં વિમલેસતિજીર્ણવાસામલવદ્વાસાશ્ચનસ્થ્યાં રક્તવાસઃશરીરપીઢાવહવાચલંધારયિષ્યે શુભંવિનાન્યૈર્ધૃતંવસ્ત્રમલંકારંસ્વજંચનધારયિષ્યે અશક્તસ્તુઅન્યધૃત મપિવસ્ત્રાદિપ્રક્ષાલ્યધારયેત્ અન્યધૃતોપવીતપુપાનહૌચનધારયે કંથાંનધારયિષ્યે નલ્પરુપમુદકેનિરીક્ષિષ્યે નમાર્યાસાકમેકપાત્રેપકાલેવાશ્રીયાં યતદિવાહમિત્રવિપયં શુદ્ધાયર્ધ્મજ્ઞાનંનીતિજ્ઞાનંવત કલ્પંચનોપદિશામિ યતત્સાક્ષાદુપદેશપરં કૃત્યાગ્રાહણમપ્રતદિતિગ્રાહણદ્વારકોપદેશેદોપામાયાત્ ગૃહમેષિશુદ્ધાયસ્વોચ્છિદ્ધંનદાંસ્યે શુદ્ધાયહોમશેષેનદાસ્યે ઉદ્ધૃતોદકેનતિષ્ઠન્નાચમનંનકરિષ્યે જાનુમાત્રેતદ્વપિકેયાજલેતિષ્ઠવાચમેદોપામાયાત્ અગ્નિચિનાપકહસ્તેનવાઞ્મનીતજલેનાંચમિષ્યે પાદેનપાદધાવ નેનકરિષ્યે અફરૂપાંસ્ત્રિયંનગમિષ્યામિ નપ્રાવૃત્તમસ્ત્કોહનિપર્યટિષ્યામિ રાષ્ટ્રોમલમૂશોત્સંગંચમાવૃત શિરાઃસ્થ્યાં સોપાનલ્કોશનામિયાદનનમસ્કારાન્નકરિષ્યે પાદેનાસનંનાપકર્પિષ્યામિ યવમન્યાન્યપિસ્મૃત્યુકાનિજ્ઞેયાનિ યતેપુમ્તેપુયાનિ કર્તુશક્ત્યુપાચાવંત્યેવસંકલ્પયેત્ અગ્રસંકલ્પિતવ્રતોલ્લંઘનેમત્યાકૃતેઽયમ્મોજનં અમત્યાકૃતેપકરાગ્રમમોજનંપ્રાયશ્ચિત્તં અશક્ત્વીનેકંવાવિષંમોજયેત્ इतिજ્ઞાતકવ્રતાનિ ॥

હવે સ્મૃતિમાં કહેલા વ્રતો કહે છે.

નિલ એ યજ્ઞોપવીત ધારણ કરીશ. જલયુક્ત કમંડલુ, છત્ર, પાઘડી, પાદુકા (ચાંપડી), પગશર્ખા, સુવર્ણનાં કુંડલ અને દર્ભેમુદ્રી એ ધારણ કરીશ. કપાલવાથી ટુંકા છે કેશ, ડાઢી, મુઠ અને નખ જેનાં એવો રહીશ; એટલે નિમિત્ત વિના મુંડન કરાવીશ નહીં, એ અર્થ બધાયે. કારણ, “ જેનું સમાવર્તન થયું હોય તેણે ક્ષીર કરાવવું નહીં.” એવો નિરેધ છે. નિલ અધ્યયનમાં તત્પર પોતાના અંગથી ઉતરેલું એટલે પોતાનું નિર્માલ્ય એવાં પુષ્પ, ચંદનાદિક ફરી ધારણ કરીશ નહીં. એવ વસ્ત્ર ધારણ કરીશ. યુગંધસહિત અને પ્રીતિકારક છે દર્શન જેનું એવો રહીશ. સંપત્તિ હશે તો ફાટેલાં અને મલિન વસ્ત્ર ધારણ કરીશ નહીં. ગ્રાતાં અથવા શરીરને પીડા ઉપગતવનારા એવાં વસ્ત્ર ધારણ કરીશ નહીં. શુરવિના બીજાએ ધારણ કરેલાં વસ્ત્ર, અલંકાર અને માળા એ ધારણ કરીશ નહીં. અશક્ત હોય તો બીજાએ ધારણ કરેલાં વસ્ત્ર ઇલાદિક તે પણ ધોઇને ધારણ કરવાં. અન્યે ધારણ કરેલા યજ્ઞોપવીત અને પગરખાં તે ધારણ કરીશ નહીં. કંથા (ગોદડી) ધારણ કરીશ નહીં. પોતાનું સ્વરૂપ જળમાં બેઠીશ નહીં. સ્ત્રીની સાથે એક પાત્રમાં અથવા એક કાલમાં ભોજન કરીશ નહીં; એ વિવાહવિના બાળવું. શુદ્રને ધર્મનેા ઉપદેશ નીતિનેા ઉપદેશ અને વ્રતનેા ઉપદેશ કરીશ નહીં; એ નિરેધ સાક્ષાત્ ઉપદેશ કરવાવિરે છે. કારણ, “ બ્રાહ્મણને આગળ બેસાડી ઉપદેશ કરવો,” એવું વચન છે માટે બ્રાહ્મણદ્વારાએ ઉપદેશ કરવામાં દોષ નથી. ગૃહસ્થાશ્રમી (હું) શુદ્રને પોતાનું ઉચ્છિદ્ધ દર્શન નહીં. શુદ્રને હોમનું શેષ દર્શન નહીં. ઉપર કાઢેલાં જલવડે, ઉભો રહી આચમન કરીશ નહીં; કારણ, ગોઠણપર્યંત અથવા તેથી અધિક જલમાં ઉભો રહી આચમન કરવામાં દોષ નથી. અપવિત્રે

અથવા એક હાથે કાઢેલા જલવડે આચમન કરીશ નહીં. પગવડે પગને ઘોષીશ નહીં. શેઠાદિકે અસમર્થ એવી સ્ત્રીસાથે ગમન કરીશ નહીં. મસ્તકઉપર વસ્ત્ર વીંટી દિવસે ફરીશ નહીં. રાત્રિએ અથવા મળ, મુત્રના ભાગ સમયે મસ્તક ઉપર વસ્ત્ર વીંટીશ. પગરખાં પહેરી ભોજન, અભિવાદન (નામગોત્રોત્તરપૂર્વક નમસ્કાર) અને પ્રભાત કરીશ નહીં. પગવડે આસનને (એક તરફ) ખેંચીશ નહીં. એ પ્રભાતે ખીજા પછુ સ્મૃતિમાં કહેલાં વ્રતો બાળવાં. એ વ્રતોમાં પોતાની જેટલાં વ્રત કરવાની શક્તિ હોય તેટલાંનોજ સકલ્પ કરવો. એ સકલિપત વ્રતોનું શુદ્ધિપૂર્વક ઉલ્લઘન થાય તો ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા, અન્નપાનમાં ઉલ્લઘન થયું હોય તો એક રાત્રિ ઉપવાસ એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ઉપવાસ કરવામાં અશક્ત હોય તેણે ત્રણ અથવા એક બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવવું. એ પ્રભાતે આતકનાં વ્રત સમાપ્ત થયાં.

આતુરદશાયાંયથોકસમાવર્તનાસંમયેસંક્ષેપતસ્તત્કાર્ય તત્પ્રયોગઃસંકલ્પ્યગ્રહચારીલિંગાનિમેષલાં દીનિત્યક્ષવાઘપનંકૃત્વાતીર્થેસ્નાત્વા ઘાસઃપરિધાનાચમનતિલકધારણાનિકૃત્વાઽગ્નિપ્રતિષ્ઠાપ્યતત્રવ્રજા પર્તિમનસાધ્યાયંસ્તૂર્ણાસમિધમાદધ્યાન્ અન્યદપિઅવિરોધિતૂર્ણીમેવકર્તવ્યમિતિ ઇતિસમાવર્તના નુકલ્પઃ ॥

આતુર અવસ્થામાં વિધિપૂર્વક સમાવર્તનનો અસભવ હોય તો સંક્ષેપે સમાવર્તન કરવું. તેનો પ્રયોગ—સકલ્પ કરી બ્રંહચારીએ મેખલા આદિક ચિહ્નોને ભાગ કરી વપન કરાવી તીર્થમાં આન કરી વસ્ત્ર પહેર્યા પછી આચમન અને તિલક ધારણ કરી અગ્નિની સ્થાપના કરવી. પછી તેમાં, પ્રભાતીનું મનમાં ધ્યાન કરતાં મત્રરહિત સમિધ હોમથી, ખીજું પણ કર્યું વિરૂદ્ધ ન હોય તે મત્ર રહિતજ કરવું. એ પ્રભાતે સમાવર્તનનો ગૌણપક્ષ સમાપ્ત થયો.

ગ્રહચર્યદશાયાંદશાહારીચહેતુસર્પિંડમરણેસમાવર્તનોત્તરમુદકદાનપૂર્વકંત્રિરાત્રમતિક્રાંતાશૌચકાં યં અનુપનીતસર્પિંડમાતુલાદૌચમૃતેઽતિક્રાંતાશૌચંન પર્વજનનાશૌચેષ્વતિક્રાંતાશૌચંન તતશ્ચદશાહારી ચાપાદકસર્પિંડકમૃતૌસમાવર્તનોત્તરત્રિરાત્રમધ્યેવિવાહોનકાર્યઃ કસ્યચિન્મરણાભાવેતુનવિવાહેદોષઃ ॥

ગ્રહચારી અવસ્થામાં દશ દિવસ આશૌચ પાળવાનો હેતુ એવો કોઈ પોતાના સર્પિંડમાંના મૃત થયો હોય તો સમાવર્તન થયા પછી મરનારને તિલાંજલિ દઈ ત્રણ દિવસ અતિક્રાંત આશૌચ પાલન કરવું. મૌંછરહિત એવો સર્પિંડ મૃત થયો હોય અથવા મામે ઇલાદિક મૃત થયો હોય તો અતિક્રાંત આશૌચ પાળવું નહીં. એ રીતે જનનાશૌચનિમિત્તક પણ અતિક્રાંતાશૌચ નથી. તેથી દશાહ આશૌચ પાળવાને યોગ્ય એવો સર્પિંડ મૃત થયો હોય તો સમાવર્તન થયા પછી ત્રણ રાત્રિમાં વિવાહ કરવો નહીં, કોઈ મૃત થયો ન હોય તો વિવાહવિષે દોષ નથી.

ઇત્યંમતાંતકર્માણ્યનંતોપાધ્યાયસ્તુના ॥ નિર્ણયધીવિદુલાંકયોર્વાગિલાસઃસમર્પિતઃ ॥

અનંતોપાધ્યાયનના પુત્રે મેં એ રીતે આતકવ્રતપર્વત સર્વ કર્મનો નિર્ણય કરી મ્હારી વાણીને વિદાસ શ્રીવિકૃલના ચરણમાં સમર્પણ કીધો.

અથધીમગવત્પાદૌડુંડરીકવરપ્રદૌ ॥ ધીશુરુન્પિતરૈનસ્વાવિવાહંવંકુમુચતઃ ॥ ૧ ॥

હવે પુંડરીકને વરદાન દેનાર એવા શ્રીવિકૃલના ચરણ, શ્રીશુરુ અને આતાપિતા એ સર્વેને નમસ્કાર કરી વિવાહ કહેવાવિષે તત્પર થાઉં છું.

ઉદ્ગહેતુદ્વિજોભાર્યાસવર્ણલક્ષ્ણેર્થુતાં અવ્યંગાંનીસોમ્યનામ્નીંમૃદ્ધંગીચમનોહરાં ભાવિશુભાશુભજ્ઞાનદેં મુલક્ષણવિચારોષ્ટ્રૈર્નૃત્પિંડાન્નૃત્વેસ્યાદિરુપઆશ્વલાયનસુષ્ટેઠક્તઃ જ્યોતિઃશાસ્ત્રોકરાશિનક્ષત્રાદિયદિત વિચારોપિશુભાદિજ્ઞાનહેતુઃ સચસંક્ષેપેનોચ્યતે તત્રમેપાદિરાશિસ્વામિનઃ મૌમઃશુકોબુધધ્વંદ્રઃસૂર્યઃસૌ મ્યોમૃગુ,કુજઃ ॥ ગુરુઃશનૈશ્વરોમંદ્રઃસુરેજ્યોરાશિપાઃસ્મૃતાઃ ॥

હવે વિવાહ સંસ્કાર કહે છે.

“દ્વિતે પોતાની જાતિમાંની, લક્ષણે યુક્ત, હીન અંગવાળી ન હોય એવી, સુંદર નામની, કોમળ અંગવાળી અને મનોહર એવી સ્ત્રી પરણવી.” આગળ થનારા શુભાશુભના જ્ઞાનનું કારણ, જે લક્ષણ તેનો વિચાર, “માટીના આઠ પિંડ કરવા,” ઇત્યાદિ તો આશ્વલાયન સૂત્રમાં કહ્યો છે. જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં કહેલો રાશિ, નક્ષત્ર ઇત્યાદિકના ઘટિતનો વિચાર તે પણ શુભાદિક જ્ઞાનનું કારણ છે માટે તે સંક્ષેપથી કહ્યું. તેમાં પ્રથમ મેષાદિક રાશિના સ્વામિ કહે છે—“મંગળ, શુક્ર, બુધ, ચંદ્ર, સૂર્ય, બુધ, શુક્ર, મંગળ, શુક્ર, રાત્રિ, રાત્રિ અને જૂહસ્પતિ એ ક્રમથી મેષાદિક આર રાશિના સ્વામી બનવાના.”

અથગ્રહાણાંશત્રુમિત્રાદિ ॥ રત્વેર્ગમૌમચંદ્રામિત્રાણિ રાત્રિશુકૌશલ્લુધુધુસમઃ દ્વંદ્વોઃસૂર્યબુધૌ મિત્રે ભૌમશુક્રશુક્રશનયઃસમાઃ અસ્યશત્રુનં કુજસ્યબુધોરિપુઃ સૂર્યશુક્રચંદ્રામિત્રાણિ રાત્રિશુકૌસમૌ બુધ સ્વાર્કશુકૌમિત્રે ચંદ્રોરિઃ રાત્રિભૌમશુરવઃસમાઃ શુરોઃસૂર્યભૌમચંદ્રામિત્રાણિ શુક્રબુધૌશત્રુ રાત્રિઃસમઃ શુક્રસ્યશનિબુધૌમિત્રે સૂર્યચંદ્રાવરી ભૌમશુક્રસમૌ શનૈઃશુક્રબુધૌમિત્રે કુજસૂર્યચંદ્રામરયઃ શુક્રઃસમઃ અગ્રગુણવિચારઃ રાદયોરેકાધિપત્વેરાક્ષિપત્વોમિત્રત્વેચપંચગુણાઃ રાશિપયોઃસમત્વશત્રુત્વેઽર્ધોગુણઃ સમત્વમિત્રત્વેચત્વારઃ શત્રુત્વમિત્રત્વેષકઃ દ્વયોઃસમત્વેત્રયઃ દ્વયોઃશત્રુત્વેગુણાભાવઃ ॥

હવે ગ્રહોના મિત્ર, શત્રુ અને સમાદિક કહે છે.

સૂર્યના—શુક્ર, મંગળ અને ચંદ્ર એ મિત્ર છે. રાત્રિ અને શુક્ર શત્રુ છે. બુધ સમ છે. ચંદ્રના—સૂર્ય અને બુધ મિત્ર છે. મંગળ, શુક્ર, શુક્ર અને રાત્રિ સમ છે. ચંદ્રનો શત્રુ છે નહીં. મંગળનો—બુધ શત્રુ. સૂર્ય, શુક્ર અને ચંદ્ર મિત્ર. રાત્રિ અને શુક્ર સમ છે. બુધના—રત્રિ અને શુક્ર મિત્ર છે. ચંદ્ર શત્રુ. રાત્રિ, મંગળ અને શુક્ર એ સમ છે. શુક્રના—સૂર્ય, મંગળ અને ચંદ્ર મિત્ર. શુક્ર અને બુધ શત્રુ. રાત્રિ સમ છે. શુક્રના—રાત્રિ અને બુધ મિત્ર. સૂર્ય અને ચંદ્ર શત્રુ. મંગળ અને શુક્ર સમ છે. રાત્રિના—શુક્ર અને બુધ મિત્ર. મંગળ, સૂર્ય અને ચંદ્ર શત્રુ. શુક્ર સમ છે. એ વિષયમાં શુભાનો વિચાર—વર, કન્યાની રાશિનો સ્વામી એક હોય અથવા રાત્રિસ્વામીની પરસ્પર મિત્રતા હોય તો પાંચ ગુણ બનવા. રાત્રિસ્વામીમાં પરસ્પર એકને સમત્વ અને એકને શત્રુત્વ હોય તો અર્ધ ગુણ બનવા. પરસ્પર સમત્વ અને મિત્રત્વ હોય તો આર ગુણ. શત્રુત્વ અને મિત્રત્વ હોય તો એક ગુણ. બન્નેનું સમત્વ હોય તો ત્રણ ગુણ. બન્નેનું શત્રુત્વ હોય તો શૂન્ય બનવા.

અથગુણાઃ ॥ પૂર્વાષ્ટયોત્તરાષ્ટયમરુણીરોહિણ્યાર્દ્રામનુષ્યગણઃ હસ્તેચતીપુનર્વસુપુષ્યસ્વાતીમૃગશ્રવણાશ્વિન્યુતાવાદેયગણઃ કૃત્તિકાશ્લેષામઘાચિત્રાવિશાખાજ્યેષ્ઠામૂલધનિષ્ઠાશતતારકારાક્ષસગણઃ ગણૈકયેશુમં દેવમનુષ્યયોર્મધ્યમં દેવરાક્ષસોર્વરં રાક્ષસમનુષ્યયોર્મરુણં અતોમનુષ્યરાક્ષસયોર્વિવાહોનકાર્યઃ અગ્રગુણાઃ ગણૈકયેષ્ટગુણાઃ ઘરોદેવોનૃગણાકન્યાગ્રાપિપદૃ વૈષરીત્યેપંચ ઘરોરાક્ષસઃકન્યાદેવગણા અગ્રૈકઃ વૈષરીત્યેગુણામાયઃ મનુષ્યરાક્ષસત્વેષિગુણાભાવઃ ॥

હવે ગણમૈત્રી કહે છે.

ત્રણ પૂર્વા, ત્રણ ઉત્તર, ભરણી, રોહિણી અને આર્દ્રા એ નક્ષત્રોમાં જન્મ હોય તો મનુષ્ય-ગણ, ઉત્તર, દેવતી, પુનર્વસુ, પુષ્ય, સ્વાતી, મૃગ, શ્રવણ, અશ્વિની અને અનુરાધામાં જન્મ હોય તો દેવગણ, કૃત્તિકા, આશ્લેષા, મઘ, ચિત્રા, વિશાખા, જ્યેષ્ઠા, મૂળ, ધનિષ્ઠા અને શતભિષા એ નક્ષત્રોમાં જન્મ હોય તો રાક્ષસગણ. વર કન્યાનો એક ગણ હોય તો શુભ. એકનો દેવ અને એકનો મનુષ્યગણ એમ હોય તો મધ્યમ, દેવ અને રાક્ષસગણ હોય તો વૈર થાય. રાક્ષસગણ અને મનુષ્યગણ હોય તો મૃત્યુ, માટે મનુષ્યગણ અને રાક્ષસગણનો વિવાહ ન કરવો. હવે ગણમૈત્રીના ગુણ કહે છે—બન્નેનો એક ગણ હોય તો છ ગુણ. વરનો દેવગણ અને કન્યાનો મનુષ્યગણ હોય તો છ ગુણ. વિપરીત (વરનો મનુષ્ય અને સ્ત્રીનો દેવગણ) હોય તો પાંચ ગુણ. વરનો રાક્ષસ અને સ્ત્રીનો દેવગણ હોય તો એક ગુણ. વિપરીત હોય તો શૂન્ય. એકનો મનુષ્ય અને એકનો રાક્ષસગણ હોય તો પણ શૂન્ય ગુણ બનવા.

અથરાશિકૂટમ્ ॥ દ્વિદ્વાદશકેનિર્ધનત્વં નવપંચમત્વેનિપુત્રતા પટ્કાષ્ટકેમરણંવિપત્તિર્વા ડમ્બે
સપ્તમેતૃતીયૈકાદશેચતુર્થેદશમેચશુભં નક્ષત્રૈક્યેચરણમેદેશુભં અન્નરાશ્યૈક્યેતિશુભં રાશિમેદેપિકૂટદો
પોન નક્ષત્રમેદેરાશ્યૈક્યેચશુભં અન્નનાહીગણાદિદોપોન ચરણૈક્યંપટ્કાષ્ટકંચવર્જ્યં દ્વિદ્વાદશકેનવર્પંચ
મેચમધ્યમં શેષેશુભં અન્નગુણાઃ સત્કૂટેસત્તુઃકૂટેગ્રહમેત્રીસત્ત્વેચત્વારઃ અન્યથાપકઃ ચરણૈક્યેગુણ
ભાવઃ ॥

હવે રાશિકૂટ કહે છે.

૧૨ અથવા કન્યા એમની પરસ્પરની રાશીયક્રી પરસ્પરની રાશી ખીજે અથવા ખારમે હોય
તો નિર્ધનત્વ થાય છે. પાંચમે અથવા નવમે હોય તો પુત્રહીનપણું થાય છે. છઠ્ઠે અથવા આઠમે
હોય તો મૃત્યુ અથવા વિપત્તિ થાય છે. બન્ને તરફથી સાતમે, ત્રીજે અને અગીયારમે અથવા ચોથે
અને દશમે હોય તો શુભ છે. બન્નેનું એક નક્ષત્ર છતાં ચરણ ભિન્ન ભિન્ન હોય તો શુભ છે. બન્નેનું
નક્ષત્ર ભિન્ન અને રાશિ એક હોય તો શુભ છે. આ રાશિકૂટવિષે નાહી, ગણુ ઇલાદિકનો દોષ નથી,
૧૨, કન્યાના નક્ષત્રનો એકજ પાદ હોય તો, અથવા છઠ્ઠી, આઠમી રાશિ એ વર્જ્ય કરવાં. ખીજી,
ખારમી અને નવમી, પાંચમી એ મધ્યમ. એ કરતાં બાકી રાશીમાં શુભ છે. ઇહાં શુણુ કહે છે.
શુભ કૂટ હોય તો સાત શુણુ. દુષ્ટ કૂટ (એ ખાર ઇલાદિક) છતાં ગ્રહમેત્રી હોય તો ચાર શુણુ.
એ બેમાંથી એક હોય તો એક શુણુ; ૧૨, કન્યાના નક્ષત્રનું ચરણુ એક હોય તો શુણુ નથી.

અથનાહી ॥ અશ્વિન્યાર્દ્રાપુનર્વસુત્તરાફલ્ગુનીહસ્તજ્યેષ્ઠામૂલશતતારકાપૂર્વાભાદ્રપદેતિપ્રથમના
હી ભરણીમૃગપુષ્યપૂર્વાફલ્ગુનીચિત્રાનુરુધાપૂર્વાષાઢાધનિષ્ઠોત્તરાભાદ્રપદેતિમધ્યમનાહી કૃત્તિકારો
હિષ્યાશ્લેષામઘાસ્રાતીવિશાખોત્તરાષાઢાશ્રવણરેવતીતિચરમનાહી અન્નનાદૈવ્યેસુત્યુઃ નાહીમેદેદૃ
શુભાઃ નાહ્યૈક્યંસર્વથાવર્જ્યં શૂદ્રાદૌપાર્શ્વિકનાહીદ્રવ્યંસંકટેશુભં અન્નવર્ણવદ્યમકૂટયોનિકૂટાનામત્પગુ
ળત્વાદિવાહવિઘટકત્વાભાવાદ્યસ્રુપનોક્તં અન્નસર્વગુણમેલનેનવિંશતિશુભસંભવેમધ્યમં વિશત્યધિ
કગુણત્વેડિતિશુભં વિશત્યૂનત્ત્વેત્વશુભં इतिનક્ષત્રાદિયદિનચિચારઃ ॥

હવે નાહીમેત્રી કહે છે.

અશ્વિની, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, ઉત્તરાશ્લેષુની, હસ્ત, જ્યેષ્ઠા, મૂળ, શતભિષા અને પૂર્વાભાદ્રપદા
એ નક્ષત્રોની પ્રથમ નાહી છે. ભરણી, મૃગ, પુષ્ય, પૂર્વાશ્લેષુની, ચિત્રા, અનુરુધા, પૂર્વાષાઢા, ધનિષ્ઠા
અને ઉત્તરાભાદ્રપદા એમની મધ્યનાહી છે. કૃત્તિકા, રેહિણી, આશ્લેષા, મઘા, રેવાતી, વિશાખા,
ઉત્તરાષાઢા, શ્રવણુ અને રેવતી એમની અંતનાહી છે. ૧૨ કન્યા બન્નેની એક નાહી હોય તો મૃત્યુ
થાય છે. ભિન્ન ભિન્ન નાહી હોય તો આઠ શુણુ થાય છે. એક નાહી સર્વથા વર્જ્ય કરવી. શૂદ્રાદિકવિષે
પાર્શ્વનાહી એટલે પ્રથમ અથવા અંત એ નાહી બન્નેની એક હોય તો સંકટ છતાં શુભ છે. વર્જ્ય,
૧૨થ, નક્ષત્રકૂટ અને યોનિકૂટ એમના અદ્ય શુણુ છતાં તે વિવાહના બાધ કરનાર નથી, મટિ
ઇહાં તેમનાં સ્વરૂપ કહ્યાં નથી. ઇહાં સઘળા શુણુ એકઠા કરતાં વીશ શુણુ આવે તો મધ્યમ; વીશથી
અધિક આવે તો અતિ શુભ, અને વીશ કરતાં ઓછા આવે તો અશુભ છે. એ રીતે નક્ષત્રાદિકના
ધરિતનો વિચાર સમાપ્ત થયો.

અનન્યપૂર્વિકાંકાંતામસર્પિંડાંયચીઘ્રસીં અરોગિણીંમ્રાતૃમતીમસમાનાર્પણોત્રજામિતિ યાજ્ઞવલ્ક્યાયુ
ક્તકન્યાવિશેષણેષુ કાંતવ્યનીરોગત્વમ્રાતૃમત્યમિન્નવિશેષણાનામભાવેરહપરત્રપાતિત્યાત્તાનિપ્રપંચ્યંતે
તત્રાન્યપૂર્વિકાઃપુરુષાંતરપૂર્વિકામનોદેત્ત્વાચાદેત્ત્વાગ્નિપરિગતાસપ્તમંપદનીતામુકાગૃહીતગર્ભાપ્રસૂતેતિ
સપ્તવિધપુનર્ભવાસ્તદ્વિજામનન્યપૂર્વિકાં સપ્તપદીવિધેઃપૂર્વમાચાનાંતિસૂણાંસંકટેન્યેનચિવાહોભયતિ સપ્ત
પદીવિધોજાતેવલાદિવાહિતાપિનાન્યત્રદેયા અસર્પિંડાં સમાનઃપ્રકઃપિંડઃપિંડદાનક્રિયામૂલપુરુષપરીરં
વાયસ્યાઃસાસર્પિંડાતદ્વિજ્ઞાં તત્ર લેપમાજઞ્ચતુર્યાચાઃપિત્રાચાઃપિંડમાગ્નિઃ પિંડદઃસપ્તમસ્તેપાંસર્પિંઙ્
સાપ્તપૌરુષમિતિમાત્સ્યોક્તેત્રેકસ્યાં પિંડદાનક્રિયાયાંદાતૃત્વપિંડમાફત્વલેપમાફવાન્યતમસંવંધેનપ્રવેશો

નિર્વાપ્યસાપિંડ્યમિતિકેપાંચિન્મતં અન્નહીનામપિપતિમિઃસહકર્તૃત્વાત્સાપિંડ્યસિદ્ધિઃ મૂલપુરુષેકશરીરાવયવાન્વયેનાવયવસાપિંડ્યમિત્યપરંમતં યદપિમ્નાતૃપ્ત્વોનાંપરસ્પરંનૈતત્સંભવતિતથાપ્યાધારત્વેનૈકશરીરાન્વયઃ एकमूलपुरुषावयवानांपुत्रद्वारास्वाधानादितिष્ટેयं उभयत्रापिगयादौमित्रादेरपिपિंडभाक्त्वादेकशरीरावयवस्यसप्तमात्परेपुत्रपुत्रशतेष्वपिसत्त्वाच्चातिप्रसंगमપ્રાસેવંધ્યાવરસ્યવાતાતઃકૂટસ્થાચ્છદિસસત્તમઃ પંચમીચેત્તયોર્માતાતત્સાપિંડ્યંનિવર્તત इत्यादिवचनैर्નिरासः मातृत्वपितृत्वादिसंयંयेसत्येवंपंचमसप्तमपर्यंतमेवेत्युभयनियमस्वीकारात् तथाचपિતृદ्वારकસાપિંડ્યવિચારેસત્તમાદૂર્ધ્વસાપિંડ્યનિવૃત્તિઃ માતૃદ્વારકસાપિંડ્યવિચારેતુપંચમાદૂર્ધ્વતન્નિવૃત્તિરિતિનિર્ણયઃ ॥

હવે સાપિંડ્યનો નિર્ણય કહે છે.

“અન્યપુરૂષે જેને પ્રથમ ગ્રહણ કરી નથી એવી, વરનારનાં મન અને ‘નેત્રને આનંદ ઉત્પન્ન કરનારી, આગળ કહેવાશે જે સાપિંડ્ય તેણે રહિત, વર કરતાં વય અને શરીરે નાહાની, રોગરહિત, ભ્રાતાએ યુક્ત, તથા અસમાન એટલે બિન્ન પ્રવર અને ગોત્રવાળા કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી એવી, સ્ત્રી વરવી,” એ પ્રમાણે યાજ્ઞવલ્ક્યાદિકે કહેલાં જે કન્યાનાં વિશેષણ તેમાં મુદરપણું, રોગરહિતપણું, ભ્રાતૃયુક્તપણું એ વિશેષણોવિના બીજાં વિશેષણોનો કન્યામાં અભાવ છતાં તેવી કન્યા વરવાથી આ શોક અને પરલોકમાં પતિતપણું પ્રાપ્ત થાય છે માટે તે વિશેષણો વિસ્તારથી કહેવાય છે. તેમાં અનન્યપૂર્વિકા એટલે આગળ કહેવાશે એવા સાત પ્રકારના અન્યપુરૂષે રહિત તે આ રીતે—“મને કરી દીધેલી, વાણિએ દીધેલી, વિવાહહોમપર્યંત જેના સંસ્કાર થયા છે તે, જેના સપ્તપદીનો વિધિ થયેલ છે તે, ભોગ કરેલી, જેને ગર્ભ રહ્યો છે તે, અને જેને બાળક થયું છે તે, એ પ્રમાણે સાત પ્રકારની પુનર્જ છે તે તેથી જે બિન્ન તે અનન્યપૂર્વિકા બાલુચી.” સપ્તપદી વિધિ (વિવાહહોમ થયા પછી સાત પગ ભરાવવારૂપ જે વિધિ થાય છે તે) થયાથી પ્રથમ સાતમાંથી પ્રથમ ત્રણ (મને દીધેલી, વાણિએ દીધેલી અને વિવાહહોમપર્યંત જેના સંસ્કાર થયા છે તે) નો વિવાહ સકટ છતાં બીજાની જોડ થાય છે. જેના બહાત્કારે વિવાહ થયો છે એવી હોય તો પણ સપ્તપદી વિધિ થયા પછી તે કન્યા બીજા વરને પરણાવવી નહીં. સમાન એટલે એક છે પિંડ એટલે પિંડદાનક્રિયા અથવા મૂલપુરૂષનું શરીર જેનું તે સપિંડા, તેથી જે બિન્ન તે અસપિંડા એવી લેવી. તે સાપિંડ્યવિષે, ‘પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એ પિંડભાગી છે, અને વૃદ્ધપ્રપિતામહયત્રી ઉપરના ત્રણ પુરૂષ લેપભાગી છે, એ રીતે એ છને સાતમો પિંડ દેનારો છે; તેથી સાત પુરૂષપર્યંત સાપિંડ્ય છે,” એ મત્સ્યપુરાણનું વચન છે; માટે એક પિંડદાનક્રિયામાં દાતૃત્વ, પિંડભાક્ત્ય અને લેપભાક્ત્ય એમાંથી કોઈ એક પણ સંબંધકરી ને પ્રવેશ થાય છે તેને નિર્વાખ્યસાપિંડ્ય કહે છે, એમ કેટલાએક ગ્રંથકારોનો મત છે. આ સાપિંડ્યમાં સ્ત્રીયોને પણ પતિની સાથે રહી કતપિણું હોવાથી સાપિંડ્ય સિદ્ધ થાય છે. મૂલપુરૂષના એક શરીરસંબંધી અવયવો કારણપણાએ પરંપરા આદર્શ આવે છે તેથી અવયવસાપિંડ્ય એ બીજો મત છે. આ સાપિંડ્ય ભાઈની સ્ત્રીઓમાં કદી પરસ્પર સંભવતું નથી, તથાપિ આધારપણાએ એક શરીરના અવયવોનો અન્વય છે. કારણ, ભાઈઓનો જે એક મૂલપુરૂષ, તેનાં અવયવોનું પુત્ર દ્વારાએ તે ભાઈઓની સ્ત્રીઓમાં સ્થાપન થાય છે, તેથી બાણતું. નિર્વાખ્યસાપિંડ્ય અને અવયવસાપિંડ્ય એ બન્ને સાપિંડ્યમાં, ગયાદિક શ્રાદ્ધમાં મિત્રાદિકને પણ પિંડભાગીપણું થાય છે તેથી અને એક શરીરના અવયવનો સમ્બંધ સાતયત્રી ઉપર શેકડો પુરૂષપર્યંત પણ હોવાથી તેમને પણ સાપિંડ્યપણું પ્રાપ્ત થશે અને તેમ યવાથી અનવસ્થારૂપ દોષ પ્રાપ્ત થશે માટે, “કન્યા અથવા વરનો પિતા જે મૂલપુરૂષયત્રી સાતમો હોય અને તે વર અથવા કન્યાની માતા. મૂલપુરૂષથી પાંચમી હોય તો તે સાપિંડ્ય નિવૃત્ત થાય છે,” હયાદિ વચનોબદે તેનો નિરાસ (ફરીકરણ) થાય છે. કારણ, માતૃત્વ અને પિતૃત્વ ઇત્યાદિક સંબંધ છતાંજ માતા પાંચમી અને પિતા સાતમો ઇહાંપર્યંતજ સાપિંડ્ય એ રીતે બે નિયમનો સ્વીકાર કરેલો છે તેથી પિતાયત્રી સાપિંડ્યનો વિચાર કરતાં સાતમો પુરૂષ પછી સાપિંડ્યની નિવૃત્તિ થાય છે, અને માતાયત્રી સાપિંડ્યનો વિચાર કરતાં પાંચમાં પછી સાપિંડ્યની નિવૃત્તિ થાય છે, એ પ્રમાણે નિર્ણય બાલુવા.

અમોદહારણાનિ.

વિष्णुમूलभूतः	વિष्ણુમૂલભૂતઃ	વિष्ણુમૂલભૂતः	વિष्ણુમૂલભૂતઃ
કાંતિઃ ૨ ગૌરી ૨	દત્તઃ ૨ ચૈત્રઃ ૨	દત્તઃ ૨ ચૈત્રઃ ૨	દત્તઃ ૨ ચૈત્રઃ ૨
સુધીઃ ૩ હરઃ ૩	સોમઃ ૩ મૈત્રઃ ૩	સોમઃ ૩ મૈત્રઃ ૩	સોમઃ ૩ મૈત્રઃ ૩
બુધઃ ૪ મૈત્રઃ ૪	સુધીઃ ૪ બુધઃ ૪	સુધીઃ ૪ બુધઃ ૪	સુધીઃ ૪ બુધઃ ૪
ચૈત્રઃ ૫ શિવઃ ૫	શ્યામા ૫ રતિઃ ૫	શ્યામા ૫ નર્મદા ૫	શ્યામા ૫ શિવઃ ૫
ગણઃ ૬ ભૂપઃ ૬	શિવઃ ૬ ગૌરી ૬	શિવઃ ૬ કામઃ ૬	કાંતિઃ ૬ હરઃ ૬
મૃદઃ ૭ અચ્યુતઃ ૭		રમા ૭ કવિઃ ૭	
રતિઃ ૮ કામઃ ૮			
અન્ન રતિકામયોર- ષ્ટમયોર્વિવાહઃ પિતૃદ્વા- રકત્વાન્ ॥	અન્ન ગૌરીશિવયોઃ પ- ષ્ઠોર્વિવાહઃ માતૃદ્વાર- કત્વાન્ ॥	અન્ન રમાકવ્યોર્ન વિવાહઃ મંદૂકકુલ્યા સાર્પિજ્યાનુવૃત્તેઃ ॥	અન્ન કાંતિહરયોર્ન વિવાહઃ પદ્મતોનિવૃત્તા- વપિ અન્યતોનુવૃત્તેઃ ॥

એ વિપયમાં ઉદાહરણુ કહે છે.

विष्णु मूल पुरुष १	विष्णु मूल पुरुष १	विष्णु मूल पुरुष १	विष्णु मूल पुरुष १
કાંતિ. ૨ ગૌરી. ૨	દત્ત. ૨ ચૈત્ર. ૨	દત્ત. ૨ ચૈત્ર. ૨	દત્ત. ૨ ચૈત્ર. ૨
સુધી. ૩ હર. ૩	સોમ. ૩ મૈત્ર. ૩	સોમ. ૩ મૈત્ર. ૩	સોમ. ૩ મૈત્ર. ૩
બુધ. ૪ મૈત્ર. ૪	સુધી. ૪ બુધ. ૪	સુધી. ૪ બુધ. ૪	સુધી. ૪ બુધ. ૪
ચૈત્ર. ૫ શિવ. ૫	શ્યામા. ૫ રતિ. ૫	શ્યામા. ૫ નર્મદા. ૫	શ્યામા. ૫ શિવ. ૫
ગણ. ૬ ભૂપ. ૬	શિવ. ૬ ગૌરી. ૬	શિવ. ૬ કામ. ૬	કાંતિ. ૬ હર. ૬
મૃદ. ૭ અચ્યુત ૭		રમા. ૭ કવિ. ૭	
રતિ ૮ કામ. ૮			
એ ઉદાહરણુમાં રતિ અને કામનો વિવાહ થાય; કારણ, પિતાયકી અને આહમાં છે.	એ ઉદાહરણુમાં ગૌરી અને શિવનો વિવાહ થાય; કારણ, માતાયી અને હઠાં છે.	આ ઉદાહરણુમાં રમા- અને કવિનો વિવાહ થાય નહીં; કારણ, મંદૂકજીતિ- વડે ઇહાં સાર્પિજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. મંદૂકજીતિ એ- ટલે એક પેઢી મૂકી આ- ગળની પેઢીને જે ફરી સાર્પિજ્ય પ્રાપ્ત થાય તેને મંદૂકજીતિ કહે છે. આ ઉદાહરણુમાં શિવ અને કામનું પરસ્પર સાર્પિજ્ય નિવૃત્ત થયું; કારણ, મા- તાયકી પાંચ પુરુષ સ્થા- પિજ્ય છે અને શિવ તથા કામ એ બંને મૂલપુરુષ- યકી હઠાં છે પરંતુ એથી આગળ પેઢી જે રમા અ- ને કવિ તેને પરસ્પર સ્થા- પિજ્ય પ્રાપ્ત થયું; કારણ પિતાયકી સાત પુરુષપ- રિત સાર્પિજ્ય છે.	આ ઉદાહરણુમાં કાંતિ અને હરનો વિવાહ થાય નહીં; કારણ એક તરફથી એટલે કાંતિ તરફથી સાર્પિજ્ય નિવૃત્ત થયું. તથાપિ બીજી તરફ એટલે હરની તરફ સ્થા- પિજ્ય નિવૃત્ત થતું નથી; કારણ, કાંતિ તરફ મા- તૃદ્વારક છે અને હર તરફ પિતૃદ્વારક છે એ તાત્પર્ય બાબતે.

વિષ્ણોર્મૂલાકાંતિગૌર્યાંજાતૌતામ્યાંસુધીહરૌ ॥ બુધમૈત્રૌચૈવશિવૌગણમૂપૌમૃદાચ્યુતૌ ॥ ૧ ॥
તજ્જાતયોરઘમયોર્વિવાહોરતિકામયોઃ ॥

“મૂલપુરુષ વિષ્ણુ, તેની એક કાંતિ અને બીજી ગૌરી એ બે કન્યા, તેમાંથી કાંતિનો પુત્ર સુધી, તેનો પુત્ર બુધ, તેનો ચૈત્ર, તેનો ગણુ, ગણુનો મૃદ, અને મૃદની કન્યા રતિ, એ મૂલપુરુષ વિષ્ણુયજી આઠમી છે. બીજી કન્યા ગૌરીનો પુત્ર હર, હરનો પુત્ર મૈત્ર, તેનો શિવ, તેનો બુધ, તેનો અચ્યુત, અને અચ્યુતનો પુત્ર કામ, એ મૂલપુરુષ વિષ્ણુયજી આઠમો છે, માટે રતિ અને કામ એ બન્નેને આગ્રામ થનાથી વિવાહ થાય.”

વિષ્ણોર્મૂલાદત્તચૈત્રૌસોમમૈત્રૌસુધીબુધૌ ॥ ૨ ॥ તામ્યાંદયામારતીતજ્જશિવગૌર્યાંકરગ્રહઃ ॥

“મૂલપુરુષ વિષ્ણુ, તેનો એક દત્ત અને બીજો ચૈત્ર એ બે પુત્ર તેમાંથી દત્તનો પુત્ર સોમ, તેનો સુધી, સુધીની કન્યા રથામા, રથામાનો પુત્ર શિવ, તે મૂલપુરુષ વિષ્ણુયજી છઠો છે. બીજો પુત્ર ચૈત્ર, તેનો મૈત્ર, તેનો બુધ, બુધની કન્યા રતિ અને રતિની કન્યા ગૌરી, એ મૂલપુરુષ વિષ્ણુયજી છઠી છે, એ રીતે શિવ અને ગૌરી બન્ને છઠા હોવાથી એમનો વિવાહ થાય.”

વિષ્ણોર્મૂલાદત્તચૈત્રૌસોમમૈત્રૌસુધીબુધૌ ॥ ૩ ॥ તામ્યાંસ્વામાનર્મદાચશિવકામૌરમાકધી ॥
મંદૂકહુતિસાપિંઘ્યરમાકચ્યોર્વિવાહદત્ત ॥ ૪ ॥

“મૂલપુરુષ વિષ્ણુ, તેના દત્ત અને ચૈત્ર એ બે પુત્ર. દત્તનો પુત્ર સોમ, તેનો સુધી, સુધીની કન્યા રથામા, રથામાનો પુત્ર શિવ, અને શિવની કન્યા રમા, તે મૂલપુરુષ વિષ્ણુયજી સાતમી છે. બીજો પુત્ર ચૈત્ર, તેનો મૈત્ર, તેનો બુધ, બુધની કન્યા નર્મદા, નર્મદાનો પુત્ર કામ, અને કામનો પુત્ર કવિ, એ મૂલપુરુષયજી સાતમો છે. ઇહાં મંદૂકપુત્રિ સાપિંચ છે; માટે રમા અને કવિ એમનો વિવાહ થાય નહીં.”

વિષ્ણોર્મૂલાદત્તચૈત્રૌસોમમૈત્રૌસુધીબુધૌ ॥ ૫ ॥ દયામાશિયૌકાંતિહરૌદ્ધરકાંતીનંદપતી ॥ ૫ ॥

નિવૃત્તમચ્ચેકતસ્તદન્યતસ્ત્વનુષતંતે ॥ દિદ્ધાત્રેણોદાદ્ધતાત્રસેયંસાપિંચ્યપદ્ધતિઃ ॥ ૬ ॥

“મૂલપુરુષ વિષ્ણુ, તેના દત્ત અને ચૈત્ર એ બે પુત્ર. દત્તનો પુત્ર સોમ, તેનો સુધી, સુધીની કન્યા રથામા, અને રથામાની કન્યા કાંતિ, એ મૂલપુરુષ વિષ્ણુયજી છઠી છે. બીજો પુત્ર ચૈત્ર, તેનો મૈત્ર, તેનો બુધ, તેનો શિવ, અને શિવનો પુત્ર હર, એ મૂલપુરુષ વિષ્ણુયજી છઠો છે, તે કાંતિ અને હરનો પણ વિવાહ થાય નહીં; કારણ, કાંતિની તરફ આવૃદ્ધારક સાપિંચ હોવાથી તે નિવૃત્ત થયું. પણ હરની તરફ પિવૃદ્ધારક સાપિંચ હોવાથી તે નિવૃત્ત થતું નથી. એ સાપિંચનો પ્રકાર ઇહાં દિશા બતાવવારૂપે દેખાણો છે.”

કૂટસ્થાત્પંચમ્યોઃકન્યયોઃસંતતૌ માતૃદ્વારકત્વાત્સાપિંચ્યનિવૃત્તિઃ પંચમ્યોઃકન્યયોર્યૌપુત્રૌતયોઃસં
તૌ પિતૃદ્વારકત્વાત્સાપિંચ્યમનુષતંતસ્તીદંમંદૂકહુતિસાપિંચ્યમ્ ॥

મૂલપુરુષયજી પાંચમી બે બે કન્યા તેની સંતતિવિષે માતા તરફથી સાપિંચ છે માટે તે નિવૃત્ત થાય છે. અને મૂલપુરુષયજી પાંચમી કન્યાઓના પુત્રોની સંતતિને પિતા તરફથી સાપિંચ છે. એટલે તે નિવૃત્ત થતું નથી; એ મંદૂકપુત્રિ સાપિંચ.

પંચમ્યાઃકન્યાયાઃ પુત્રસ્યપદ્મસ્યકૂટસ્થાત્પંચમાદિઃસાપિંડોનમયતિ તથાપિદ્વિતીયસંતતિપંતૌપંચમ
પદાદેઃપિતૃદ્વારકત્વાદિનાસાપિંચસત્ત્વાદેકતોનિવૃત્તાવપ્યન્યતોનુવૃત્ત્યાપંચમપદાદિનાપંચમ્યાઃકન્યા
યાઃસંતતિર્નવિવાદા ઇયંકૂટસ્થમારમ્યાપદ્માદેઃકૂટસ્થમારમ્યદ્વિતીયત્તીયાદેઃકૌતોનિવૃત્તિપરતોનુ
વૃત્ત્યોઃસત્ત્વમૂઃ ઇવમાશૌચવિપચકસાપિંચ્યેપિપકતોનુવૃત્ત્યાદિકંયથાસંમંવંસયેમૂહમ્ ॥

મૂલપુરુષયજી પાંચમી કન્યાનો પુત્ર બે છઠો પુરુષ તેનો, પાંચમાનો આદિ બે મૂલપુરુષ તે રક્ષિત થતા નથી તથાપિ બીજી સંતતિની પંક્તિમાં પાંચમો છઠો ઇત્યાદિ પુરુષને પિતૃદ્વારકપણથી સાપિંચ છે માટે એક તરફ એટલે આવૃદ્ધારકપણ્યે સાપિંચ નિવૃત્ત થયું તથાપિ બીજી તરફ એટલે પિતૃદ્વારકપણ્યે સાપિંચ હોવાથી પાંચમા, છઠા ઇત્યાદિક પુરુષે પાંચમી કન્યાની સંતતિ બેટ

વિવાહ કરવો નહીં. એ પ્રમાણે મૂલપુરૂષને આરંભી આઠમા ઇલાદિક પુરૂષને અને ધીન ત્રીજા ઇલાદિક પુરૂષને એકમેરથી સાપિંથની નિવૃત્તિ, અને ધીજીમેર સાપિંથની અનુવૃત્તિ છે એમ યોજના કરવી. એ રીતે આશૈયવિષે સાપિંથમાં પણ એકમેર સાપિંથની અનુવૃત્તિ અને એકમેર સાપિંથની નિવૃત્તિ તે જેવો સંભવ હોય તે પ્રમાણે બાળવી.

પંચપિતૃદ્વારકસાપિંડ્યંસત્તમાદૂર્ધ્વેનિવર્તતે માતૃદ્વારકંતુપંચમાદૂર્ધ્વેમિતિમુલ્યકલ્પેનવર્જનીયાનાંક
ન્યાનાંસંત્યાચેત્યંસંપદ્યતે પિતૃકુલેપોડશાધિકદ્વિસાહસ્રી ૨૦૧૬ માતૃકુલેપચોત્તરશતં ૧૦૫ કુલદ્વયે
મેલનેનૈકવિંશત્યુત્તરશતાધિકસદ્સદ્યસંખ્યા ૨૧૨૧ કન્યાવર્જ્યાંસંપદ્યંતે અન્નગણનાપ્રકારસ્ત્રમૂલ
શ્લોકાસ્તદ્વાસ્થ્યાચકૌસ્તુમેસ્પદ્યાઃ વાલાનાંદુર્ધ્વોધતયાનેહોચ્યતે તથાચમુલ્યકલ્પેનકુલદ્વયેપતાવલ્યઃ
વર્જનીયાપય નત્યનુકલ્પાનુસારણેનસત્તમાત્પંચમાદર્વાગ્વિવાહઃકાર્યઃ પંચમેસત્તમેચૈવયેપાંવૈવાહિકી
ક્રિયા ક્રિયાપરાઅપિહિતેપતિતાઃશૂદ્રતાંગતાઃ સત્તમાત્પંચમાદ્વીમાન્યઃકન્યામુદ્રદેદ્વિજઃ શુદ્ધતલ્પીસર્વિ
જ્ઞેયઃસગોત્રાંચૈવમુદ્રદન્ હત્યાદિસ્મૃતિભ્યઃ યાનિતુ ચતુર્થામુદ્રદેત્કન્યાંચતુર્થઃપંચમોવરઃ તૃતીયાંવાચતુ
ર્થાંવાપક્ષયોક્તમયોરપિ હત્યાદિવચનાનિતેપુકાનિચિત્રિમૂલાનિકાનિચિદ્તકસાપલ્યાદિસંબંધવિપય
તયાવિપ્રાણાંક્ષત્રિયાદિપુસાપિંડ્યવિપયતયાવાનાયેનાનિશ્ચિતિર્નિર્ણયસિંધુમતં કૌસ્તુમેતુ ઉદ્વદેત્સત્તમાદૂર્ધ્વ
તદભાવેતુસત્તમીં પંચમીંતદભાવેતુપિતૃપક્ષેપ્યંવિધિઃ ॥

એ રીતે પિતૃદ્વારક સાપિંથ મૂલપુરૂષથી સાતમા પુરૂષ પછી નિવૃત્ત થાય છે, અને માતૃ-
દ્વારક સાપિંથ તો મૂલપુરૂષથી પાંચમા પુરૂષ પછી નિવૃત્ત થાય છે, તેથી મુખ્ય પક્ષે વર્જન કરવા
યોગ્ય કન્યાઓની સખ્યા આ પ્રમાણે થાય છે. જે, કે—પિતાના કુલમાં ૨૦૧૬, અને માતાના કુલમાં
૧૦૫, એ રીતે બન્ને મળી ૨૧૨૧ કન્યા વર્જ્ય કરવી. એ (૨૧૨૧) કન્યાઓ કઈ રીતે ગણવી
તેના પ્રકાર, તે વિષે મૂલ શ્લોક અને તેની વ્યાખ્યા એ સર્વ કૌસ્તુભમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. બાળકો
(શાસ્ત્રાસ્થાસરજિત)ને સમજવામાં આવે નહીં તેથી તે ઇહાં કહેતા નથી. તેમ છતાં મુખ્ય પક્ષે
બન્ને કુલ મળી એટલી (૨૧૨૧) કન્યા અવરંધ વર્જ્ય કરવી. ગૌણપક્ષને આશ્રય કરી સાતમા કે
પાંચમા પુરૂષની માંદા વિવાહ કરવો નહીં. કારણ, “પાંચમા અથવા સાતમા પુરૂષની માંદા જેના
વિવાહની ક્રિયા થાય છે તે પુરૂષ ક્રિયાકુશલ હોય તો પણ પતિત થઈ શૂદ્રત્વને પામે છે” “સાતમા,
કે પાંચમા પુરૂષની માંદાની અથવા એક ગોત્રમાંની કન્યાત્વેરે જે યુદ્ધિમાન દ્વિજ વિવાહ કરે તે
શુરૂપતી જોડે વ્યભિચાર કરનારો બાળવો,” ઇલાદિક સ્મૃતિવાક્ય છે. “મૂલપુરૂષથી ચોથે વરે
મૂલપુરૂષથી ચોથી કન્યા વરવી, અને પાંચમે વરે ત્રીજા અથવા ચોથી કન્યા વરવી; એ પ્રમાણે
બન્ને (પિતૃ અને માતૃ) પક્ષમાં બાળવું.” ઇલાદિક જે વચન છે તેમાંનાં કેટલાએક વચનો નિર્મૂલ
અને કેટલાએક વચન દત્તક, તથા સાપલ (સાવકા) ઇલાદિક સંબંધવિષે ગ્રાહ્યોમાટે જોડ્યો,
અથવા ક્ષત્રિયાદિકનાં સાપિંથવિષે જોડ્યાં, એવા નિર્ણયસિંધુને મત છે. કૌસ્તુભમાં તો, “મૂલ-
પુરૂષથી સાતમા પુરૂષ પછીની કન્યા વરવી, તે ન હોય તો સાતમી, અને તેને અભાવે પાંચમી
કન્યા વરવી, એતિથિ (માતૃપક્ષમાં છે અને) પિતૃપક્ષમાં પણ છે,”

સિદ્ધત્વાત્ અતપચમાતુલકન્યોદ્વાહિનાંશ્રાદ્દેનિમંત્રણનિપેધોપિષ્કુલાચારાદિવિરોધેનતદુદ્વાહિપરઃ
 ઉક્તત્રિધસાપિંધ્યસંકોચેનવિવાહંકુર્વતાંશિષ્ટૈઃશ્રાદ્ધાદૌભોજનાદ્યાચારાદિવહ્નપપાદિતં પરંતુસાપિંધ્યસં
 કોચસ્વીકારેપિકતિથીરુન્યાકતિથેનપુરુષેણવિવાહ્યાકતિથેનનવિવાહોતિવ્યવસ્થાનોપપાદિતા ॥

“સાતમી, છઠી અને પાંચમી કન્યા વરવી, એને વરવામાં દોષ નથી એમ શાકટાયન ધ્રુષિ
 કહે છે.” “અને પક્ષમાં ત્રીજી અથવા ચોથી કન્યા વરવી એમ મનુ, વ્યાસ, યમ અને અંગિરા એ
 કહે છે. જે પુરૂષ દેશાચાર અને કુલાચારને અનુસરી વિવાહ કરે છે તે અવશ્ય બ્યવહારને યોગ્ય
 એ રીતે વેદમાં પણ જોવામાં આવે છે.” ઇત્યાદિ વચનો અતુર્લિંગાતિમત, અને પરદર્શિનમત ઇત્યાદિ
 ગ્રંથોમાં મળે છે, તેમ સાપિંધ્યનો સંકોચ માની બહુ દેશમાં વિવાહ કરવાનો આચાર પણ દેખાય
 છે માટે જેના કુલમાં અથવા દેશમાં ગૌણપક્ષે કરી સાપિંધ્યનો સંકોચ પરંપરા પ્રાપ્ત છે, તેણે સા-
 પિંધ્યનો સંકોચ માની વિવાહ કીધો હોય તો તેને દોષ નથી. પોતાના કુલ અને દેશાચારથી વિ-
 રુદ્ધ એવો, સાપિંધ્યના સંકોચે વિવાહ કીધો હોય તો અવશ્ય દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ, “દેશાચાર,
 મામના આચાર અને કુલાચાર વિવાહમાં માનવા,” એ આશ્લયનનો મત છે, “જે આચારે પોતાના
 પિતા અને પિતામહ વર્ણ છે તેજ સન્માને પોતાને વર્તવું, તેમ વર્તનારે દોષયુક્ત થતો
 નથી,” ઇત્યાદિક વાક્યોવડે પોતાના કુલાચાર અને દેશાચાર કરતાં વિરુદ્ધ ન હોય એવુંજ શાસ્ત્ર
 વિવાહવિષે લેવું. એ પ્રમાણે મામાની કન્યા જોડે વિવાહ કરવામાં પણ દેશ અને કુલના આચાર
 કરતાં અવિરુદ્ધ શાસ્ત્ર જોઈ તે રીતે કરવું. “હે ઇદ્ર! વધા એ તમારે અર્થ છે. જેમ માતુલ (મામા)-
 ની કન્યા એ ભાણેજનો ભાગ છે અને દોઈની કન્યા એ મામાના પુત્રનો ભાગ છે.” એ મંત્રના
 પ્રમાણથી મામાની કન્યા, મામાના ગોત્રની કન્યા અથવા પોતાની સાથે એક પ્રવરવાળી કન્યા જોડે
 વિવાહ કીધો હોય તો તેના ભાગ કરી આંદ્રાયણ પ્રાપ્ત થઈ કરવું, ઇત્યાદિક સ્મૃતિવચનોનો (મામાની
 કન્યાજોડે વિવાહ કરવામાં) બાધ થાય છે; માટે જેમના કુલમાં મામાની કન્યાજોડે વિવાહ કરવાતું
 પરંપરાએ પ્રાપ્ત છે તેમણે તે વિવાહ કરવો. “દોઈની કન્યા, અથવા મામાની કન્યાજોડે વિવાહ
 કરવો, અને ગોવધ કરવો.” એ કક્ષિયુગમાં વર્ણ્ય કરવાં, એ રીતે કક્ષિવર્ણ્યપ્રકરણમાં મામાની કન્યા-
 જોડે વિવાહનિષેધનાં જે વચનો છે તે પણ જેના કુલ અને દેશમાં મામાની કન્યાજોડે વિવાહ કરતા
 નથી તેમણે જાણવું. કારણ, મામાની કન્યાસાથે વિવાહ કરવો તે અનેક શ્રુતિ, સ્મૃતિપ્રમાણવડે
 સિદ્ધ છે, માટેજ ‘મામાની કન્યાજોડે વિવાહ કરનારને શ્રાદ્ધમાં આમંત્રણ કરવું નહીં,’ એ નિષેધ
 પણ પોતાના કુલાચારથી વિરુદ્ધપણાએ મામાની કન્યાસાથે વિવાહ કરનારવિષે જાણવો. પ્રથમ
 કહેલાં સાપિંધ્યના સંકોચવડે વિવાહ કરનાર પુરૂષને શ્રાદ્ધાદિકમાં સોજનાદિકમાટે કહેવાનો શિષ્ટોનો
 આચાર છે. ઇત્યાદિક અનેક રીતે કહ્યું છે, પરંતુ સાપિંધ્યનો સંકોચ સ્વીકાર કર્યા છતાં પણ કેટલી
 સંખ્યાની કન્યા કેટલી સંખ્યાને પુરૂષે વરવી અને કેટલી સંખ્યાને પુરૂષે ન વરવી એ બ્યવસ્થા
 કહી નથી.”

સાપિંધ્યટીપિકાકારાદ્યોર્ધાંવીનાસ્તુ ચતુર્થીમુદ્રહેતુકન્યાંચતુર્થપંચમોવરઃ પરાશરમતેપટ્ટીપંચમોન
 તુપંચમીમિત્યાદિવચનાનાંસમૂલત્વંનિશ્ચિત્ય અર્શકં:સંકટેસમાગ્રનીયસ્યસાપિંધ્યસંકોચસ્યબ્યવસ્થામૂ
 હુઃ તથાહિચતુર્થાકન્યાપિતૃપક્ષમાતૃપક્ષેચતુર્થેનપંચમેનવાપુંસાવિવાહ્યા દ્વિતીયતૃતીયપટ્ટાદ્યેશ્વતુર્થાનો
 દ્વાદ્વાપરાશરમતેપંચમઃપટ્ટીસમુદ્રહેત્ દ્વિતીયતૃતીયચતુર્થાદિઃપટ્ટીનોદ્રહેત્ પંચમઃપંચમીનોદ્રહેત્ માતૃતઃ
 પિતૃતથાપિપટ્ટાપટ્ટીસમુદ્રહેદિતિવચનાંતરાત્ પટ્ટેનાપિપટ્ટીવિવાહ્યાપંચમપટ્ટમિત્રૈઃપટ્ટીનવિવાહોપિપર્ય
 યસન્ન તથાપિતૃપક્ષેસત્તમીમાતૃપક્ષેપંચમીચતૃતીયાદિઃસર્વેઃપરિણેયાપિતૃપક્ષાચસત્તમીમાતૃપક્ષાચુપંચમી
 મિતિબ્યાસવચનાત્ ઉદ્રહેત્સત્તમાદૃષ્યતદમાવેતુમત્તમી પંચમીતદમાવેતુપિતૃપક્ષેવ્યવિધિરિતિચતુર્વિંશ
 તિમતોક્તેશ્વપિતૃપક્ષેપિપંચમીતૃતીયાદિઃપરિણેયાતત્રાપિમાતૃપક્ષેપિતૃપક્ષેપિપંચમેનપંચમીનોદ્રાહ્યાપંચમો
 નતુપંચમીમિતિસર્વત્રનિષેધાત્ તૃતીયાંવાચતુર્થાંવાપશ્યોરુમયોરપીતિવચનાચતૃતીયાવિવાહ્યાપ્રાપ્નોતિ
 તત્રબ્યવસ્થોચ્યતે માતૃપક્ષેઽથતૃતીયામાતુલકન્યામાતૃપ્ત્વકન્યાવાસંભવતિ પિતૃપક્ષેતૃતીયાપિતૃવ્ય
 કન્યાપિતૃપ્ત્વકન્યાવા તત્રપિતૃવ્યકન્યાસગોત્રત્યાચ્યાગ્યા પૈતૃપ્ત્વસેર્વીમગિનીંસ્વધીયાંમાતૃરેવચ પ
 તાસ્તિસ્તુભાર્યાંયંનોપયચ્છેતશુદ્ધિમાનિતિમનૂકેઃ પિતૃપ્ત્વસમાતૃપ્ત્વકન્યેઽપિત્યાગ્યે પિતૃપ્ત્વક
 ન્યામાતૃમગિનીંમાતૃપ્ત્વસારંમાતૃ:સ્વધીયાંમાતૃપ્ત્વકન્યામેતાસ્તિસોનોદ્રહેદિતિતદર્થાત્ માતુલકન્યૈવ

તૃતીયાપૂર્વોક્તરીત્યાકુલપરંપરાગત્ત્વેપરિણેયા ઇવંચતૃતીયાપિતૃતીયેનૈવમાતુલકન્યૈવપરિણેયા નચતુ
ર્થાદિનાકેનાપિ કેચિત્ત્સંકટેપિતુષ્વતુકન્યાપરિણયનમાહુઃ તત્રદેશકુલાચારાદ્યવસ્યાજ્ઞાતવ્યા અગ્રા
યંસાપિંડ્યદીપિકાદિસિદ્ધાર્થસંગ્રહઃ તૃતીયામાતુલકન્યૈવોદ્ઘાઘા ચતુર્થાંચતુર્થપંચમાભ્યામેવ પંચમી
પંચમભિન્નૈતૃતીયાદ્યૈઃસમતાંતૈઃ પટ્ટીપંચમપટ્ટાભ્યામેવ સમમીતૃતીયાદ્યૈઃસમતાંતૈરિતિ અયંસાપિંડ્યસં
કોચેનવિવાહઃસંકટેપ્થશકેનકાર્યઃકન્યાંતરલામેશકૈર્નકાર્યઃગુરુતલ્પાદિદોષસ્મૃતેઃ સાપિંડ્યસંકોચવા
ક્યાનામશકવિપયત્વસ્યસ્પષ્ટત્વાત્ પ્રમુઃપ્રથમકલ્પસ્યયોનુકલ્પેનવર્તતે સનાત્નોતિફલંચેદેતિ શકૈરનુ
કલ્પસ્વીકારેદોષોક્તેઃ દત્તકસાપિંડ્યદત્તકવિર્ણેયેપ્રાગેવોક્તમ્ ॥

સાપિંડ્યદીપિકાકાર આદિક જે આધુનિક ગ્રંથકારો તેઓ તો, “ચોથા અથવા પાંચમા પુરૂષે
ચોથી કન્યા વરવી, પરાશરને મતે છઠ્ઠી વરવી; પણ પાંચમે પાંચમી વરવી નહીં,” ઇત્યાદિક વચન
પ્રમાણુદ્યુત છે એવા નિશ્ચય કરી અશક્તોએ સંકટ સમયે સ્વીકાર કરવાયેાગ્ય સાપિંડ્યના સંકોચની
બવસ્થા કહે છે, તે આ રીતે,—“પિતૃપક્ષ અથવા માતૃપક્ષમાં ચોથી કન્યા ચોથે કિંવા પાંચમે
પુરૂષે વરવી. બીજે, ત્રીજે અથવા છઠ્ઠે ઇત્યાદિ પુરૂષે ચોથી કન્યા વરવી નહીં. પરાશરને મતે
પાંચમે છઠ્ઠી કન્યા વરવી. બીજે, ત્રીજે અથવા ચોથા ઇત્યાદિકે છઠ્ઠી કન્યા વરવી નહીં. પાંચમે
પાંચમી કન્યા વરવી નહીં. માતૃકુલથકી અથવા પિતૃકુલથકી છઠ્ઠે પુરૂષે છઠ્ઠી કન્યા વરવી,” એવું
બીજું વચન છે; તેથી છઠ્ઠે પુરૂષે પણ છઠ્ઠી કન્યા વરવી. પાંચમા અને છઠ્ઠા વિના બીજાંએ છઠ્ઠી
કન્યા વરવી નહીં, એ ઉવટનો અર્થ જાણવો. તથાપિ પિતૃપક્ષમાં સાતમી કન્યા અને માતૃપક્ષમાં
પાંચમી કન્યા તે ત્રીજા ઇત્યાદિક સ્વધનાઓએ વરવી. કારણ, “પિતૃપક્ષમાં સાતમી અને માતૃપ-
ક્ષમાં પાંચમી કન્યા વરવી એ વ્યાસનું વચન છે.” “મૂલપુરૂષથકી સાતમા પુરૂષ પછીની કન્યા
વરવી. તે ન હોય તો સાતમી. અને તેને બાલાવે પાંચમી વરવી, એ વિધિ પિતૃપક્ષમાં પણ છે”
એવું ચતુર્વિંશતિ સ્મૃતિમાં વચન છે; માટે પિતૃપક્ષમાં પણ પાંચમી કન્યા ત્રીજા ઇત્યાદિકે વરવી.
તેમાં પણ માતૃપક્ષમાંના અને પિતૃપક્ષમાંના પણ પાંચમા પુરૂષે પાંચમી કન્યા વરવી નહીં. કારણ,
“પાંચમા પુરૂષે પાંચમી કન્યા વરવી નહીં.” એ સર્વત્ર નિષેધ છે. “માતૃપક્ષ અને પિતૃપક્ષ એ
બંને પક્ષમાં ત્રીજા અથવા ચોથી કન્યા વરવી,” એ વચન છે, તેથી તો ત્રીજા કન્યા વરવી ગ્રામ
થાય છે ત્યાં બવસ્થા કહે છે. માતૃપક્ષમાં ત્રીજા મામાની કન્યા અથવા માસીની કન્યા એ સંભવે
છે. પિતૃપક્ષમાં તો ત્રીજા કાકાની કન્યા અથવા દ્વૈધની કન્યા એ સંભવે છે, તેમાંથી કાકાની કન્યા
બેહેન એ એક ગોત્રમાંની છે તે વર્ણ્ય કરવી. દ્વૈધની દીકરી બેહેન, માતાની બેહેન (માસી) અને
માસીની કન્યા એ ત્રણ કન્યા બુદ્ધિમાન પુરૂષે વરવી નહીં એવું ચતુર્થું વચન છે; તેથી દ્વૈધની
કન્યા બેહેન અને માસીની કન્યા બેહેન એ પણ વરવી નહીં. દ્વૈધની કન્યા, માસી અને માસીની
કન્યા એ ત્રણ વરવી નહીં, એ પ્રમાણે વાક્યનો અર્થ થાય છે; માટે મામાની કન્યા એજ ત્રીજા
પૂર્વોક્ત રીતીએ કુલપરંપરા ગ્રામ આચાર હોય તો વરવી. એ પ્રમાણે ત્રીજા કન્યા પણ ત્રીજાએજ
અને મામાની કન્યાજ વરવી, ચોથા ઇત્યાદિકે કોઈ પણ પુરૂષે વરવી નહીં. કોઈ ગ્રંથકાર સંકટ છતાં
માસીની કન્યાસાથે વિવાહ કરવો એમ કહે છે. પરંતુ તેવિધે દેશાચાર અને કુલાચારપ્રમાણે બવસ્થા
જાણવી. ઇહાં સાપિંડ્યદીપિકા ઇત્યાદિકે સિદ્ધ કરેલા અર્થનો સંગ્રહ કહે છે. ત્રીજા કન્યા તે મામાની
કન્યાજ વરવી. ચોથી કન્યા તે ચોથા અને પાંચમા પુરૂષેજ વરવી. પાંચમી કન્યા તે પાંચમાએ વર્ણ્ય
કરી ત્રીજા, ચોથા, છઠ્ઠા અને સાતમાએ વરવી. છઠ્ઠી કન્યા પાંચમા અને છઠ્ઠાએજ વરવી. સાતમી
કન્યા ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમાએ વરવી. આ સાપિંડ્યનો સંકોચ માની જે વિવાહ
કહ્યો તે અશક્તો સંકટ છતાં કરવો. બીજા કન્યા મળતી હોય તો શક્તિમાને એ વિવાહ કરવો નહીં.
કારણ, સાપિંડ્યનો સંકોચ માની વિવાહ કરવાથી ગુરુપત્નીએટે ગમ્ભ કરવાનો દોષ છે, અને સાપિંડ્ય
સંકોચનાં જે વચનો છે તે અશક્તવિધે છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. કારણ, “મુખ્યપક્ષમાં સમર્થ છતો જે
ગૌણપક્ષે કર્મ કરે છે તેને કર્મનું ફળ ગ્રામ થતું નથી,” એવું વચન છે તેથી શક્ત યદ ગૌણપક્ષનો
સ્વીકાર કરે છે તો તેને દોષ લાગે છે એમ કહ્યું છે. દત્તકવિધે સાપિંડ્યનો નિર્ણય દત્તકના નિર્ણય-
પ્રસંગમાં પ્રથમજ કહેલો છે.

अथसापत्नमातृकुलसापिंड्यप्रकारंमुमंतुराह ॥ पितृपत्न्यःसर्वामातरः तद्भातरोमातु
लाः तद्गगिन्योमातृप्वसारः तदुहितरश्चभगिन्यः तदपत्यानिभागिनेयानि अन्यथासंकरकारिणःस्यु
रिति अत्रलक्षणयासापत्नमातृकुलेचतुःपुरुषसापिंड्यंविवाहनिषेधायविधीयतइतिकेचित् अपरेतुविवा
हमात्रविषयत्वेमानाभावादाशौचादिविषयकत्वस्यापिसंभवात् यावद्वाचनिकंप्रमाणमितिन्यायेनपरि
गणितेष्वेवसापिंड्यमितिबदंति तथाचमुमंतुवाक्येवाक्यभेदाश्रयणेनैवंवाक्यार्थाःपर्यवस्यंति पितृ
पत्न्यःसर्वामातरइतिप्रथमवाक्येसापत्नमातरमुत्पत्यमातृवत्संमाननं तद्वधेमातृवधप्रायश्चित्ततद्गमनेमा
तृगमनप्रायश्चित्तादिकंचातिदिश्यते नात्रातिफ्रांतविषयेदशाहाशौचातिदेशः त्रिरात्रविधिनावाघात्
तद्भातरोमातुलाइत्यत्रमातुलत्वप्रयुक्तमाशौचादिकंमातुलस्यस्वभगिनीसपत्न्याःकन्योद्वाहनिषेधश्च अत्र
मातुलत्वातिदेशेपितृपुत्रादिपुमातुलपुत्रत्वाद्यतिदेशः तेनबंधुत्रयत्वप्रयुक्तमाशौचंन मातुलकन्या
दौविवाहविधिनिषेधावपि न एवंमातुलकन्यादौपितृभगिनीत्वातिदेशाभावेनतत्पुत्रंप्रत्यपिपितृष्वसृत्वा
द्यतिदेशोनभयति तद्गगिन्योमातृप्वसारइत्यत्राशौचंविवाहनिषेधश्च मातृप्वसृपुत्रेबंधुनयत्वंचन सा
पत्नमातृप्वसृकन्याविवाहनिषेधस्तुविकृष्टसंबंधत्वादेवबध्यते तदपत्यानिभगिन्यइत्यत्राशौचंसंमानना
दिकंच नात्रविवाहप्रसक्तिःसंगोक्तत्वात् अत्रसापत्नमातुलसापत्नभ्रातृसापत्नमातृप्वसृसापत्नभगिनी
नांस्वमातुलसोदरभ्रात्राद्यनंतरंतर्पणमहालयादाबुद्धेशोप्यतएवबचनादावश्यकइतिभाति तदपत्यानि
भागिनेयानिइत्यत्राशौचंविवाहनिषेधश्च भागिनेयीत्वातिदेशोपितृकन्यानुभागिनेयीकन्यात्वातिदेशो
नयावदक्तंप्रमाणमितिआरामादिनिमित्तम् ॥

પ્રાપ્ત થાય છે. સાવકી બેહેનને તે વિવાહનો પ્રસંગ છેજ નહીં. કારણુ સમાન ગોત્ર છે. આ ઠેકાણે પોતાનો મામે અને પોતાના સગા ભાઇનો ઉચ્ચાર કીધા પછી સાવકો મામે, સાવકો ભાઈ, સાવકી માસી અને સાવકી બેહેનનું તર્પણ કરવું. મહાલયશ્રાદ્ધાદિકવિષે ઉચ્ચાર કરવો તે પણ એજ વાક્યવડે અવશ્ય કર્તવ્ય છે એમ ભાસેછે. “સાવકી બેહેનોનાં જે સંતાન તે ભાણેજ છે,” એ વાક્યવડે સાવકી બેહેનનાં સંતાનનું આશૌચ અને તેમનીને તે વિવાહનો નિષેધ પ્રાપ્ત થાય છે. ભાણેજપણુનો ને આરોપ છે તથાપિ સાવકી ભાણેજની કન્યાવિષે ભાણેજની કન્યા એવો આરોપ થતો નથી. કારણુ, ‘જેટલું કહું છે તેટલુંજ પ્રમાણુ છે’ એ ન્યાય છે, એ રીતે દિશા માત્ર બતાવી છે.

કચિત્સાર્પિત્યાભાવેપિવચનાદવિવાહઃ અવિરુદ્ધસંવંધામુપયન્છેત દંપત્યોર્મિયઃપિતૃમાતૃસામ્યેવિરુદ્ધ સંવંધઃ યથામાર્યાસ્વસુદુંહિતાપિતૃવ્યપત્નીસ્વસાચેતિપરિશિષ્ટોકેઃ યૌધાયનઃ માતૃઃસપત્ન્યાભગિર્નાતંતસુ તાંચવિવર્જયેત્ પિતૃવ્યપત્નીભગિર્નાતંતસુતાંચવિવર્જયેત્ કેચિલ્લેષ્ટપ્રાતાપિતૃઃસમઃશત્યુકેર્જ્યેષ્ઠપ્રાતૃપત્ન્યાભગિનીમાતૃપ્વસ્તુત્યત્વાન્નવિવાહૃત્યાહુઃ યવીયર્સીસાપેક્ષ્યાવયસાવપુપાચન્યૂનામુદ્દહેત્ અસ માનાર્પગોત્રજાં આર્પંપ્રવરઃ સ્વસમાનેઆર્પગોત્રેયસ્યતજ્ઞાનમ્વતિયાતાં અસમાનગોત્રાનસમાનપ્રવરંચો દ્વહેદિત્યર્થઃ ॥

ઠેકાણે, સાર્પિત્ય ન છતાં પણ વિશેષ વચન હોવાથી વિવાહ થતો નથી, એમ કહ્યું છે. “જેનો વિરુદ્ધસંબંધ ન હોય તે કન્યાને તે વિવાહ કરવો.” જેનો પરસ્પર વિવાહ કરવો હોય એવા વર અને કન્યામાં વરને કન્યાના પિતાસમાનપણું ન હોય તેમ કન્યાને વરની માતાસમાનપણું ન હોય તો તે અવિરુદ્ધસંબંધ અને તેમ ન હોય તો તે વિરુદ્ધસંબંધ છે. જેમ કે— “પોતાની શાળીની કન્યા, અને પોતાની કાકીની બેહેન,” એમ પરિશિષ્ટમાં કહ્યું છે. ઇહાં શાળીની દીકરીનો પોતે માસો થયો એટલે પિતાસમાનપણું પ્રાપ્ત થયું. કાકીની બેહેન તે પોતાને મા પ્રમાણે હોવાથી તેને માતાસમાનપણું પ્રાપ્ત થયું. એ પ્રમાણે વિરુદ્ધસંબંધ નહોતો. યૌધાયન આ રીતે વિરુદ્ધસંબંધ કહે છે. “સાવકી માની બેહેન અને તેની કન્યા, તેમજ કાકીની બેહેન અને તેની કન્યા એ વર્ણ્ય કરવી.” ઠેકાણે અથકાર, “જ્યેષ્ઠ ભાતા પિતાતુલ્ય છે.” એવું વચન હોવાથી મહોટા ભાઈની સ્ત્રીની બેહેન એ પોતાને માસી પ્રમાણે છે માટે તે વરવી નહીં, એમ કહે છે. તેમ થવી થસી એટલે પોતાથી વર્ષે અને શરીરે નાહાની હોય તે વરવી. અસમાનાર્પગોત્રજા એટલે પોતાથી ભિન્ન છે ગોત્ર અને પ્રવર જેનાં એવા કુલમાંની એટલે ભિન્ન ગોત્ર અને ભિન્ન પ્રવરવાળી વરવી એ તાત્પર્ય નહોતો.

અથસંક્ષેપતોગોત્રપ્રવરનિર્ણયઃ ॥ તત્રગોત્રલક્ષણં વિશ્વામિત્રોજમદર્શિર્મરદ્વાજોઘૌતમઃ અત્રિ ધૈસિષ્ઠઃકશ્યપઃકલ્પેતેસસક્તપયઃ સસાનામૃષીષામગસ્ત્યાદમાનાંયદપત્યંતદ્ગોત્રમિત્યાવક્ષતે યદપિકેચલં ભર્ગવેશ્વાર્ષિષેનાદિપુકેચલાંગિરસેપુહારીતાદિપુચનૈતલ્લક્ષણં મૃગ્યંગિરસોરુદ્રાપિવ્યનંતર્ગતત્વાત્ તથા વ્યત્રપ્રવરૈક્યાદેવાવિવાહઃ યદપિગોત્રાણિઅનંતાનિ ગોત્રાણાંતુસહસ્રાણિપ્રયુક્તાન્યર્થુદ્વાનિચેત્યુકેસ્તથા પિઞ્જનપંચાશદેવગોત્રમેદાઃ વ્યાવર્તકપ્રવરમેદાનાંતાવતામેવદર્શનાત્ પ્રવરલક્ષણંતુ ગોત્રવંશપ્રવર્તક ક્રત્રીનાંવ્યાવર્તકાક્રત્રિપિરોષાઃ પ્રવરાદ્યેવસંક્ષેપતોક્તેયં સમાનગોત્રત્વં સમાનપ્રવરત્વંચપૃથકપૃથક્ વિવાહપ્રતિવંધકં તત્રપ્રવરસામ્યંદ્વિવિધં ઇકપ્રવરસામ્યંદ્વિત્રિપ્રવરસામ્યંચ તત્રમૃગ્યંગિરોગણેતરેપુષ્પક પ્રવરસામ્યમનિવિવાહપ્રતિવંધકં કેવલમૃગુણેપુકેચલાંગિરોગણેપુષ્પકપ્રવરસામ્યંનિવિવાહવાધકં કિંતુ ત્રિપ્રવરેપુદ્ધિપ્રવરસામ્યમેવપંચપ્રવરેપુત્રિપ્રવરસામ્યમેવચવિવાહવાધકં પંચાનાંત્રિપુસામાન્યાદવિવાહ સ્ત્રિપુદ્ધયોઃ મૃગ્યંગિરોગણેષ્વેવંશેષ્વેકોપિવારયેદિત્યાદિવચનાત્ જામદગ્ન્યમૃગુણેપુગૌતમાંગિરસેપુ મરદ્વાજાંગિરસેપુષ્પકપ્રવરસામ્યેપિકચિત્પ્રવરસામ્યાભાવેપિચંસગોત્રત્વાદેવાવિવાહઃ ॥

હવે સંક્ષેપથી ગોત્ર અને પ્રવરનો નિર્ણય કહે છે.

તેમાં પ્રથમ ગોત્રનું લક્ષણ કહે છે. “વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, ભરદ્વાજ, ઘૌતમ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ એ સાત ક્રત્રિ અને આઠમા અગસ્ત્ય એમના વંશને ગોત્ર કહે છે. જે કે કેવળ ભર્ગવ જે

પ્રાપ્ત થાય છે. સાવકી બેહેનને જે વિવાહનો પ્રસંગ છેજ નહીં. કારણ સમાન ગોત્ર છે. આ ઠેકાણે પોતાનો મામે અને પોતાના સગા ભાઇનો ઉચ્ચાર કીધા પછી સાવકો મામે, સાવકો ભાઈ, સાવકી માસી અને સાવકી બેહેનનું તર્પણ કરવું. મહાલયશ્રાદ્ધાદિકવિષે ઉચ્ચાર કરવો તે પણ એજ વાક્યવડે અવશ્ય કર્તવ્ય છે એમ ભાસેછે. “સાવકી બેહેનનાં જે સંતાન તે ભાણેજ છે,” એ વાક્યવડે સાવકી બેહેનનાં સંતાનનું આશૌચ અને તેમનીને જે વિવાહનો નિવેધ પ્રાપ્ત થાય છે. ભાણેજપણનો ને આરોપ છે તથાપિ સાવકી ભાણેજની કન્યાવિષે ભાણેજની કન્યા એવો આરોપ થતો નથી. કારણ, ‘જેટલું કહ્યું છે તેટલુંજ પ્રમાણ છે’ એ ન્યાય છે, એ રીતે દિશા માત્ર બતાવી છે.

કચિત્સાર્પિંડ્યાભાવેપિવચનાદવિવાહઃ અવિરુદ્ધસંબંધામુપયચ્છેત દંપત્યોર્મિયઃપિતૃમાતૃસામ્યેવિરુદ્ધ સંબંધઃ યથાભાર્યાસસુદુંહિતાપિતૃવ્યપત્નીસ્વસાચેતિપરિશિષ્ટોકેઃ વૌધાયનઃ માતુઃસપત્ન્યામગિર્નીતત્તુ તાંચવિવર્જયેત્ પિતૃવ્યપત્નીમગિર્નીતત્તુતાંચવિવર્જયેત્ કેચિલ્લેષ્ટમ્નાતાપિતુઃસમઃસ્ત્યુકેજ્યેષ્ઠમ્નાતૃપત્ન્યામગિર્નીમાતૃપતૃતુલ્યત્વાન્નવિવાહેત્યાહઃ યવીયર્સીસાપેક્ષ્યાવયસાવપુપાચન્યૂનામુદ્દહેત્ અજ્ઞ માનાર્પગોત્રજાં આર્પેત્પ્રવરઃ સ્વસમાનેઆર્પગોત્રેયસ્યતજ્ઞાનભવતિયાતાં અસમાનગોત્રામસમાનપ્રવરંચો દ્વદેદિત્યર્થઃ ॥

કોઈ ઠેકાણે, સાર્પિંશ્ય ન છતાં પણ વિશેષ વચન હોવાથી વિવાહ થતો નથી, એમ કહ્યું છે. “જેનો વિરુદ્ધસંબંધ ન હોય તે કન્યાને જે વિવાહ કરવો.” જેનો પરસ્પર વિવાહ કરવો હોય એવા વર અને કન્યામાં વરને કન્યાના પિતાસમાનપણું ન હોય તેમ કન્યાને વરની માતાસમાનપણું ન હોય તો તે અવિરુદ્ધસંબંધ અને તેમ ન હોય તો તે વિરુદ્ધસંબંધ છે. જેમ કે— “પોતાની શાળીની કન્યા, અને પોતાની કાકીની બેહેન,” એમ પરિશિષ્ટમાં કહ્યું છે. ઇહાં શાળીની દીકરીનો પોતે મામે થયો એટલે પિતાસમાનપણું પ્રાપ્ત થયું. કાકીની બેહેન તે પોતાને મા પ્રમાણે હોવાથી તેને માતાસમાનપણું પ્રાપ્ત થયું. એ પ્રમાણે વિરુદ્ધસંબંધ જાણવો. વૌધાયન આ રીતે વિરુદ્ધસંબંધ કહે છે. “સાવકી બાની બેહેન અને તેની કન્યા, તેમજ કાકીની બેહેન અને તેની કન્યા એ વર્ણ્ય કરવી.” કોઈ ગ્રંથકાર, “જ્યેષ્ઠ આતા પિતાતુલ્ય છે.” એવું વચન હોવાથી મ્હોરા ભાઈની સ્ત્રીની બેહેન એ પોતાને માસી પ્રમાણે છે માટે તે વરવી નહીં, એમ કહે છે. તેમ યવીયર્સી એટલે પોતાથી વર્ષે અને રારીરે નાહાની હોય તે વરવી. અસમાનાર્થગોત્રજા એટલે પોતાથી ભિન્ન છે ગોત્ર અને પ્રવર જેનાં એવા કુલમાંની એટલે ભિન્ન ગોત્ર અને ભિન્ન પ્રવરવાળી વરવી એ તાત્પર્ય જાણવો.

અયસંક્ષેપતોગોત્રપ્રવરનિર્ણયઃ ॥ તત્રગોત્રલક્ષણં વિશ્વામિત્રોજમદર્મિર્મરદ્વાજોથગૌતમઃઅન્નિર્વંસિષ્ઠઃકદ્યપદ્યતેસત્ક્રયયઃ સત્તાનામૃષીણામગસ્ત્યાદ્દમાનાંયદપત્યંતદ્ગોત્રસિત્યાચક્ષતે યદ્યપિકેવલ્ભર્ગવેશ્વાર્પિણાદિપુકેયલાંગિરસેપુહારીતાદિપુચનૈતલ્લક્ષણં ભૃગ્વંગિરસોરષ્ટ્રકપિષ્વનંતર્ગતત્વાત્ તથા પ્યત્રપ્રવરૈશ્વપાદેવાવિવાહઃ યદ્યપિગોત્રાણિઅનંતાનિ ગોત્રાણાંતુસહસ્રાણિપ્રયુતાન્યર્વુદાનિચેત્યુકેસ્તથા પિકુનપંચાશદેવગોત્રમેદાઃ વ્યાવર્તકપ્રવરમેદાનાંતાવતામેવદર્શનાત્ પ્રવરલક્ષણંતુ ગોત્રેવંશપ્રવર્તક ક્રવીણાંવ્યાવર્તકાક્રપિવિશેષાઃ પ્રચરાશ્લેવસંક્ષેપતોર્ણેયં સમાનગોત્રત્વં સમાનપ્રવરત્વંચપૃથક્પૃથક્કં વિવાહપ્રતિવંધકં તત્રપ્રવરસામ્યંદ્વિવિધં ઇકપ્રવરસામ્યંદ્વિત્રિપ્રવરસામ્યંચ તત્રભુગ્વંગિરોગણેતરેપુષ્કં પ્રવરસામ્યમનિવિવાહપ્રતિવંધકં કેવલભુગુણેપુકેવલાંગિરોગણેપુષ્કંપ્રવરસામ્યંનિવિવાહવાધકં કિંતુ ત્રિપ્રવરેપુદ્ગિપ્રવરસામ્યમેવપંચપ્રવરેપુત્રિપ્રવરસામ્યમેવચવિવાહવાધકં પંચાનાંત્રિપુસામાન્યાદવિવાહ સ્ત્રિપુદ્ગયોઃ ભુગ્વંગિરોગણેષ્વેવંશેપેષ્વેકોપિવારયેદિત્યાદિવચનાત્ જામદગ્ન્યભુગુણેપુગૌતમાંગિરસેષુ મરદ્વાજાંગિરસેપુષ્કંપ્રવરસામ્યેપિકચિત્રવરસામ્યાભાવેપિવંસગોત્રવાદેવાવિવાહઃ ॥

આદિપેણુદિક અને કેવળ આગિરસ ને હારિતાદિક એઓમાં પૂર્વોક્ત ગોત્રનું લક્ષણ આવતું નથી; કારણ ભુગુ અને અંગિરા એ બે ઋષિ પૂર્વોક્ત આઠ ઋષિના વંશમાં નથી તો પણ એઓમાં એક પ્રવર દોવાથીજ વિવાહ થતો નથી. યદ્યપિ 'સહસ્ર, પ્રયુત (દશ લક્ષ), અર્ણવ (દશ કોટ), એવી ગોત્રની સખ્યાનું કહેનારું વચન' દોવાથી ગોત્ર અનંત છે તથાપિ ગોત્રના ભેદ યોગ્યપુત્રાસજ છે. કારણ, ગોત્રોને ભિન્ન ભિન્ન બતાવનારા પ્રવરના ભેદ યોગ્યપુત્રાસજ મળે છે. પ્રવરનું લક્ષણ-ગોત્રના અને વંશના પ્રવર્તક ને ઋષિ તેમના ભેદ બતાવનારા ને તેમના વંશમાંના મુખ્ય ઋષિ તેજ પ્રવર એમ સંક્ષેપે નીલું. એક ગોત્રપણું અથવા એક પ્રવરપણું એ જુદું જુદું વિવાહનું પ્રતિબંધક છે. તેમાં પ્રવરનું સરખાપણું બે પ્રકારનું છે. ક્યાંક એક પ્રવરનું સરખાપણું અને ક્યાંક બે અથવા ત્રણ પ્રવરનું સરખાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં ભુગુગણ અને અંગિરોગણ વિનાના બીજા ગણોમાં એક પ્રવરનું સરખાપણું આવે તો તે પણ વિવાહનું પ્રતિબંધક છે એટલે એક પણ પ્રવર બંનેના એક થાય તો તેમના વિવાહ થાય નહીં. કેવળ ભુગુગણ અને કેવળ અંગિરોગણમાં જો એક પ્રવરનું સામ્ય છે તથાપિ તે વિવાહનું બાધક નથી; ત્યારે જેનાં ત્રણ પ્રવર છે તેમાંના બે પ્રવરનું સામ્ય હોય, અને જેનાં પાંચ પ્રવર છે તેમાંના ત્રણ પ્રવરનું સામ્ય હોય તો તેજ વિવાહનું બાધ કરનારું થાય છે. કારણ, "ભુગુગણ અને અંગિરોગણમાં પાંચ પ્રવરમાં ત્રણ પ્રવર સમાન હોય તો અથવા ત્રણ પ્રવરમાં બે પ્રવર સમાન હોય તો વિવાહ કરવો નહીં; અને બાકીના ગણમાં જો એક પ્રવર સમાન આવે તો પણ વિવાહ કરવો નહીં," ઇત્યાદિક વચન છે. બમદશ્ય ભુગુગણ, ગૌતમોગિરસ, અને બરહાન્નગિરસ એઓમાં જો એક પ્રવરનું સામ્ય હોય તેમ કવચિત્ સ્થળમાં પ્રવરનું સામ્ય ન હોય તો પણ એક ગોત્ર હોય માટેજ એમના પરસ્પર વિવાહ થાય નહીં.

ગોત્રાનાંમવરણાંચગણનાપ્રોચ્યતેષુના સંક્ષેપાત્સુલ્લવોધાયમગવત્રીતયેપિચ સત્તમૃગવઃ સત્તદશાં ગિરસઃ ચત્તારોશ્રયઃ દ્વશવિશ્વાસિનાઃ ત્રયઃકદયપાઃ ચત્તારોવસિષ્ઠાઃ ચત્તારોગસ્તયદ્યેકોનપંચા દ્રાઘ્નાસ્તયાપિસર્વેપ્રયમતસંપ્રદેષાધિકાસ્તતતતવક્ષ્યંતે તત્રસત્તમૃગુગણાઃ વત્સાઃવિદાઃપૃતૌ જામદ ય્વૌજાદિપેણાઃ યસ્કાઃ મિત્રયુવઃ વૈન્યાઃ શુનકાઃ યતેષાંપંચકેવલમૃગવઃ પર્વસત્ત તત્રવત્સાઃ માર્કંડેયાઃ માંદ્રુકેયાઃ ઇત્યાદયઃ શતદ્વયાધિકાવત્સગોત્રમેદાઃ યતેષાંપંચમવરઃ માર્ગવચ્યાવનામવાનૌર્વૈજામદ ઇયેતિ માર્ગવૌર્વૈજામદમ્પેતિત્રયોવા માર્ગવચ્યાવનામવાનેતિત્રયોવા વિદાઃ.શૈલાઃઅવદાઃત્યાદયોર્વિશલ ધિકાવિદાઃ તેષાંપંચમવરઃ માર્ગવચ્યાવનામવાનૌર્વૈદેતિ માર્ગવૌર્વૈજામદમ્પેતિથા આદિપેણાઃ.નૈરુદ્ધ તયઃ પ્રામ્યાયજ્ઞાઃ ઇત્યાદયોર્વિશલધિકાઆદિપેણાઃ યથામાર્ગવચ્યાવનામવાનાદિપેણાનૂપેતિપંચ માર્ગ યાદિપેણાનૂપેતિત્રયોવા યતેષાંત્રયાણાંવત્સવિદાદિપેણાનાંપરસ્પરમવિવાહઃ દ્વિત્રિપ્રવરસામ્યાત્ આય યોર્જામદમ્પત્વેનસગોત્રત્યાઘ યદ્યપિત્રિપ્રવરાદિપેણાનાંવત્સવિદેઃસહનદ્વિપ્રવરસામ્યંત્યાપિસગોત્રત્વં જામદમ્પત્યામાચાત્ તથાપિપંચમવરપક્ષગતમપિત્રિપ્રવરસામ્યંવિવાહવાધકં યવમપ્રપિદ્યેયં ચાત્સ્યાનાં માર્ગવચ્યાવનામવાનેતિત્રયઃ યત્સપુરોધસોમાર્ગવચ્યાવનામવાનવત્સપૌરોધસેતિપંચ વૈજમયિતયોર્માર્ગ વચ્યાવનામવાનવૈજમયિતેતિપંચ યતેત્રયઃકચિત્ યતેષાંપરસ્પરંપૂર્વૌકૈશ્ચત્રિભિર્નવિવાહઃ ત્રિપ્રવરસા મ્યાત્ યસ્કાઃમૌનાઃમુકાઃઇત્યાદયસ્ત્રિપંચાશદધિકાયસ્કાઃ યથામાર્ગવૈતદ્વયસાધેતસેતિત્રયઃમિત્ર યુવઃ વૈશ્વથાપનાઃ સાપિદિનાઃ ઇત્યાદયૈરશ્વદધિકામિત્રયુવઃ તેષાંમાર્ગવચ્યાધ્યશ્વદિયોદાસેતિત્રયઃ માર્ગવચ્યાવનદૈયોદાસેતિવા યાધ્યશ્વેલેકોવા વૈન્યાઃ પાર્યાઃ શાપકલાઃ શ્વેતાઃશ્વેતેવૈન્યાઃ યથામાર્ગવ વૈન્યપાર્યેતિત્રયઃ શુનકાઃ ગાત્સમદાઃ યક્ષપતયઃ ઇત્યાદયઃ સપ્તદશાધિકાઃશુનકાઃ યથાશૌનકેલેકઃ ગાત્સમદેતિવા માર્ગવગાત્સમદેતિદ્વૌના માર્ગવશૌનકોત્રગાત્સમદેતિત્રયોવા યસ્કાદીનાંચતુર્ણાંસસ્વ ગર્ગદિત્વાપરસ્પરંપૂર્વજામદમ્પત્યાદિમિત્રસહવિવાહોમગતિ એકપ્રવરસામ્યેપિદ્વિત્રિપ્રવરસામ્યાના ઘાત્ મૃગુગણેપુષ્કપ્રવરસામ્યસ્યદૂષકત્વામાચાત્ અજામદમ્પત્યવેનાસગોત્રત્યાત્ મિત્રયૂનાંપાક્ષિકદ્વિ પ્રવરસામ્યાત્રિપ્રવરૈર્વત્સાદિમિત્રસહનવિવાહશતિકેચિત્ તત્પ્રવરપક્ષપ્રાહિણામવિવાહઃ પદ્માંતરપ્રાહિ ણામિત્રયૂનાંવિવાહપ્રવેત્યન્યે ક્ષચિદધિકંગણદ્વયમુકં વેદત્રિશ્વજ્યોતિષાંમાર્ગવવેદવૈશ્વજ્યોતિવેતિત્રયઃ શાઠરમાઠરણાંમાર્ગવશાઠરમાઠરેતિત્રયઃ અનયો.પરસ્પરંપૂર્વશ્ચસર્વવિવાહઃ શતિમૃગુગણઃ ॥

“સંક્ષેપથી મુખપૂર્વક બોધ થવામાટે અને પરમાત્માની પ્રીતિને અર્થે સંક્ષેપપદ્ય ગોત્ર અને પ્રવરની સંખ્યા કહું છું.” ૭ ભુગુગણ, ૧૭ આગિરસગણ, ૪ અત્રિગણ, ૧૦ વિશ્વામિત્રગણ,

૩ કર્મયગણ, ૪ વસિષ્ઠગણ, ૪ અમસ્તિગણ; એ સર્વ મળી આગણપચાસ ગણ છે. તથાપિ સર્વ ગ્રંથના મતના સંગ્રહે કરી ભેતાં એથી કાંઈએક અધિક ગણ દેખાય છે તે, તે તે ઠેકાણે કહેવાશે. તેમાં પ્રથમ ભૃગુગણ કહે છે—વત્સ અને વિદ એ જામદગ્ન્ય ભૃગુ છે. આર્દ્રિયેણ, યસ્ક, મિત્રયુ, વૈન્ય અને શુનક એ પાંચ કેવળ ભૃગુ છે. એ રીતે ૨ જામદગ્ન્ય ભૃગુ અને ૫ કેવળ ભૃગુ મળી સાત ભૃગુગણ છે. તેમાં ૧ વત્સ, આર્કટ્ય અને માંડુકેય ઇત્યાદિક બસા કરતાં અધિક વત્સગોત્રનાં ભેદ છે. એ વત્સગોત્રવાળાઓના ભાર્ગવ, ય્યાવન, આમ્રવાન, ઔર્વ અને જામદગ્ન્ય એ પાંચ પ્રવર છે. અથવા ભાર્ગવ, ઔર્વ અને જામદગ્ન્ય એ ત્રણ પ્રવર છે. કિંવા ભાર્ગવ, ય્યાવન અને આમ્રવાન એ ત્રણ પ્રવર છે. ૨ વિદ, શૈલ, અને અવટ ઇત્યાદિક વીશ કરતાં અધિક વિદગોત્રના ભેદ છે. એના પ્રવર—ભાર્ગવ, ય્યાવન, આમ્રવાન, ઔર્વ અને વૈદ એ પાંચ. અથવા ભાર્ગવ, ઔર્વ અને જામદગ્ન્ય એ ત્રણ પ્રવર જાણવા. ૩ આર્દ્રિયેણ, નૈર્ઋતિ, અને આમ્બાણુ ઇત્યાદિક વીશ કરતાં અધિક આર્દ્રિયેણ જાણવા, એમના પ્રવર—ભાર્ગવ, ય્યાવન, આમ્રવાન, આર્દ્રિયેણ અને અનૂપ એ પાંચ છે. અથવા ભાર્ગવ, આર્દ્રિયેણ અને અનૂપ એ ત્રણ છે. વત્સ, વિદ અને આર્દ્રિયેણ એ ત્રણેના પરસ્પર વિવાહ થાય નહીં, કારણ, એમના બે અથવા ત્રણ પ્રવર સમાન આવે છે. તેમ પ્રથમના બે જે વત્સ અને વિદ એ જામદગ્ન્ય હોવાથી એમનું એક ગોત્રપણું પણ યાય છે. ત્રણ પ્રવરવાળા આર્દ્રિયેણના બે કે વત્સ અને વિદનીભેડે બે પ્રવર સરખા થતા નથી, તેમ આર્દ્રિયેણ જામદગ્ન્ય નથી તેથી સગોત્રત્વ પણ નથી તથાપિ પાંચ પ્રવરમાંના ત્રણ પ્રવર (ભાર્ગવ, ય્યાવન અને આમ્રવાન) સરખા થવાથી તે વિવાહના બાધક છે. એ રીતે આગળ પણ એમજ સમજવું. ૪ વાત્સ્યના પ્રવર—ભાર્ગવ, ય્યાવન અને આમ્રવાન એ ત્રણ છે. ૫ વત્સપુરોધાના—ભાર્ગવ, ય્યાવન, આમ્રવાન, વત્સ અને પૌરોધસ એ પાંચ પ્રવર જાણવા. ૬, ૭ બૈજ અને મથિતાના—ભાર્ગવ, ય્યાવન, આમ્રવાન, બૈજ અને મથિત એ પાંચ પ્રવર જાણવા. કોઈ ગ્રંથમાં એ ત્રણ પ્રવર કહ્યા છે. વાત્સ્ય, વત્સપુરોધા, બૈજ અને મથિત એમને પરસ્પર વિવાહ થતો નથી તેમ પૂર્વોક્ત જે (વત્સ, વિદ અને આર્દ્રિયેણ) એ ત્રણ સાથે પણ વાત્સ્ય આદિકને વિવાહ થતો નથી. કારણ, ત્રણ પ્રવર સમાન આવે છે. ૮ યસ્ક, મૌન અને મૂક ઇત્યાદિક ત્રણ કરતાં અધિક યસ્ક છે. એમના—ભાર્ગવ, વૈતહલ્ય અને સાવેતસ એ ત્રણે ત્રણ પ્રવર જાણવા. ૯ મિત્રયુ, રૌદ્રયાવન, અને સાપિંડિન ઇત્યાદિક ત્રીશ કરતાં અધિક મિત્રયુ છે. એમના ભાર્ગવ, વાંક્યથ અને દિવોદાસ એ ત્રણ પ્રવર જાણવા. અથવા ભાર્ગવ, ય્યાવન અને દિવોદાસ એ ત્રણ પ્રવર જાણવા/ કિંવા વાંક્યથ એ એકજ પ્રવર જાણવો. ૧૦ વૈન્ય, પાર્થ, બાહલ અને રથેત એ વૈન્ય છે. એમના—ભાર્ગવ, વૈન્ય અને પાર્થ એ ત્રણ પ્રવર જાણવા. ૧૧ શુનક, ગાર્ત્સમદ અને યજ્ઞપતિ ઇત્યાદિક સત્તર કરતાં અધિક શુનક છે. એમનો—શૌનક એ એક અથવા ગાર્ત્સમદ એ એક; અથવા ભાર્ગવ અને ગાર્ત્સમદ એ બે પ્રવર, કિંવા ભાર્ગવ, શૌનકોત્ર અને ગાર્ત્સમદ એ ત્રણ પ્રવર જાણવા. યસ્ક, મિત્રયુ, વૈન્ય અને શુનક એ ચારનો, પોતપોતાના ગણ છોડી પરસ્પરમાં અને પૂર્વોક્ત જામદગ્ન્ય વત્સાદિકનેડે પણ વિવાહ થાય છે. કારણ, બે કે એક પ્રવર સમાન છે તથાપિ બે અથવા ત્રણ પ્રવર સમાન નથી. તેમ ભૃગુગણ એક પ્રવર સમાન હોય તો પણ તે વિવાહનો બાધક નથી. અને જામદગ્ન્ય ન હોવાથી તે એકગોત્રી પણ નથી. મિત્રયુના એક પક્ષમાં બે પ્રવર સમાન આવે છે, માટે ત્રિપ્રવર એવા વત્સાદિકનેડે મિત્રયુનો વિવાહ થતો નથી એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. વત્સાદિકના પ્રવરનો પક્ષ લેનારા એવા મિત્રયુનો વિવાહ થતો નથી, બીજા પ્રવરનો પક્ષ લેનારા એવા મિત્રયુનો વિવાહ થાયજ છે, એમ બીજા ગ્રંથકારો કહે છે. કોઈ ગ્રંથમાં બે ગણ અધિક કહ્યા છે. તે આ રીતે—૧ વૈદ અને ૨ વિધિજ્યોતિષ એમના—ભાર્ગવ, વૈદ અને વૈધિજ્યોતિષ એ ત્રણ પ્રવર જાણવા.—૧ શાઠર અને ૨ માઠર એમના—ભાર્ગવ, શાઠર અને માઠર એ ત્રણ પ્રવર જાણવા. એ બંનેનો પરસ્પર અને પૂર્વોક્ત સવળાઓસાથે વિવાહ થાય છે. એ ભૃગુગણ કહ્યાં.

અર્થાદ્ધિરસઃ ॥ તેત્રિવિધાઃ ગૌતમાઃ મરુદ્વાજાઃ કેવલાશ્વેતિ તત્રગૌતમાંગિરસોદશ આયાસ્યાઃ
૧ શારદ્વતાઃ ૨ કૌમંડાઃ ૩ દીર્ઘતમસઃ ૪ કરેણુપાલયઃ ૫ વામદેવાઃ ૬ ઔશનસઃ ૭ રાહગણાઃ
૮ સોમરાજકાઃ ૯ વૃહદુક્યાશ્વેતિ ૧૦ તત્રઆયાસ્યાઃ શ્રોણિવેદ્યાઃ મૃદરથાહ્યાદયોષ્ટદશાધિકા
આયાસ્યાઃ તેપામાંગિરસાયાસગૌતમેતિત્રયઃ શારદ્વતાઃ અમિજિતાઃ રૌદ્રિણ્યાહ્યાદયઃસતત્યાધિકાઃ

શારદ્વતાસ્તેપામાંગિરસગૌતમશારદ્વતેતિત્રયઃ કૌમંડાઃ મામંથરેપણાઃ માસુરાશાસ્ત્રાદ્યોદશાધિકાઃ
કૌમંડાસ્તેપામાંગિરસૌતથ્યકાક્ષીવતગૌતમકૌમંડેતિપંચ આંગિરસૌતથ્યગૌતમૌશિજકાક્ષીવતેતિવા
આંગિરસાયાસૌશિજગૌતમકાક્ષીવતેતિવા આંગિરસૌશિજકાક્ષીવતેતિત્રયોવા આંગિરસૌતથ્યકાક્ષીવ
તેતિવા ઔતથ્યગૌતમકૌમંડેતિવા અથદીર્ઘતમસોગૌતમાસ્તેપામાંગિરસૌતથ્યકાક્ષીવતગૌતમદૈર્ઘતમ
સેતિપંચ આંગિરસૌતથ્યદૈર્ઘતમસેતિત્રયોવા કરેણુપાલયઃ વાસ્તવ્યાઃ શ્વેતીયાશ્વિત્યાદયઃસપ્તાધિકાઃ
કરેણુપાલયસ્તેપામાંગિરસગૌતમકરેણુપાલેતિત્રયઃ વામદેવાનામાંગિરસવામદેવ્યગૌતમેતિત્રયઃ આંગિ
રસવામદેવ્યવાર્હદુક્યેતિવા ઔશનસાઃદિશ્યાઃપ્રશસ્તાઃશ્વિત્યાદિકાનવાધિકાઔશનસાસ્તેપામાંગિરસ
ગૌતમૌશનસેતિત્રયઃ રાહગણાનામાંગિરસરાહગણગૌતમેતિત્રયઃ સોમરાજકાનાંઆંગિરસસોમરાજ
ગૌતમેતિત્રયઃ વૃહદુક્યનામાંગિરસવાર્હદુક્યગૌતમેતિત્રયઃ ૧૦ કચ્છિદ્વગ્નદ્વયમધિકં ઉતથ્યાનામાંગિર
સૌતથ્યગૌતમેતિ રાધુવાનામાંગિરસરાધુવગૌતમેતિ ગૌતમાનાંસર્વેપામવિવાહઃ સગોત્રત્વાત્માયેણદ્વિ,
ત્રિપ્રવરસામ્યાચ ॥

હવે આંગિરસગણ કહે છે—તે ગૌતમ, ભરદ્વાજ અને દેવળઆંગિરસ એ રીતે ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં ગૌતમાંગિરસ તે, ૧ આયાર્થ, ૨ શારદ્વત, ૩ કૌમંડ, ૪ દીર્ઘતમસ, ૫ કરેણુપાલિ, ૬ વામદેવ, ૭ ઔશનસ, ૮ રાહુગણ, ૯ સોમરાજક, અને ૧૦ બૃહદુક્ય એ પ્રમાણે દશ પ્રકારના છે. તેમાં ૧ આયાર્થ, ઓણિવેધ અને મૂઢરથ ઇત્યાદિક અઘાર કરતાં અધિક આયાર્થ નહીંવા. એમના—આંગિરસ, આયાર્થ અને ગૌતમ એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રવર નહીંવા. ૨ શારદ્વત, અભિજીત અને રોહિણિ ઇત્યાદિક સાત કરતાં અધિક શારદ્વત છે. એમના—આંગિરસ, ગૌતમ અને શારદ્વત એ ત્રણ પ્રવર નહીંવા. ૩ કૌમંડ, મામંથરેપણુ અને માસુરાશા ઇત્યાદિક દશ કરતાં અધિક કૌમંડ છે. એમના—આંગિરસ, ઔતથ્ય, કાક્ષીવત, ગૌતમ અને કૌમંડ એ પાંચ પ્રવર. અથવા આંગિરસ, ઔતથ્ય, ગૌતમ, ઔશિજ અને કાક્ષીવત એ પાંચ પ્રવર. અથવા આંગિરસ, આયાર્થ, ઔશિજ, ગૌતમ અને કાક્ષીવત એ પાંચ પ્રવર. અથવા આંગિરસ, ઔશિજ અને કાક્ષીવત એ ત્રણ પ્રવર. કિંવા આંગિરસ, ઔતથ્ય અને કાક્ષીવત એ ત્રણ પ્રવર. અથવા ઔતથ્ય, ગૌતમ અને કૌમંડ એ ત્રણ પ્રવર થાય છે. ૪ હવે દીર્ઘતમસ ગૌતમના—આંગિરસ, ઔતથ્ય, કાક્ષીવત, ગૌતમ અને દૈર્ઘતમસ એ પાંચ પ્રવર. અથવા આંગિરસ, ઔતથ્ય અને દૈર્ઘતમસ એ ત્રણ પ્રવર નહીંવા. ૫ કરેણુપાલિ, વાસ્તવ્ય અને શ્વેતીયા ઇત્યાદિક સાત કરતાં અધિક કરેણુપાલિ નહીંવા, એમના આંગિરસ, ગૌતમ અને કરેણુપાલિ એ ત્રણ પ્રવર નહીંવા. ૬ વામદેવના—આંગિરસ, વામદેવ્ય અને ગૌતમ એ ત્રણ પ્રવર. અથવા આંગિરસ, વામદેવ્ય અને વાર્હદુક્ય એ ત્રણ પ્રવર છે. ૭ ઔશનસ, દિશ્ય અને પ્રશસ્ત ઇત્યાદિક નવ કરતાં અધિક ઔશનસ છે. એમના—આંગિરસ, ગૌતમ અને ઔશનસ એ ત્રણ પ્રવર નહીંવા. ૮ રાહુગણના—આંગિરસ, રાહુગણ અને ગૌતમ એ ત્રણ પ્રવર છે. ૯ સોમરાજકના—આંગિરસ, સોમરાજ અને ગૌતમ એ ત્રણ પ્રવર છે. ૧૦ બૃહદુક્યના—આંગિરસ, વાર્હદુક્ય અને ગૌતમ એ ત્રણ પ્રવર છે. એ રીતે દશ ગૌતમાંગિરસ કહ્યા. કોઈ ગ્રંથમાં જે ગણ અધિક કહ્યા છે. ૧ ઉતથ્યાના—આંગિરસ, ઔતથ્ય અને ગૌતમ એ ત્રણ પ્રવર નહીંવા. રાધુવના—આંગિરસ, રાધુવ અને ગૌતમ એ ત્રણ પ્રવર નહીંવા. રાધુવના ગૌતમાંગિરસને પરસ્પર વિવાહ થતો નથી. કારણ, એ સર્વનું ગોત્ર એક છે, અને બહુધા જે અથવા ત્રણ પ્રવર સમાન છે. એ રીતે આંગિરસગણમાંથી પ્રથમ દશ ગૌતમાંગિરસ કહ્યા.

અથભરદ્વાજાઃ ॥ તેત્ત્વારઃ મારદ્વાજાઃગર્ગાઃકક્ષાઃકપયથેતિ ભરદ્વાજાઃ ક્ષામ્યાયણાઃદેવાં શ્વાશ્વિત્યાદયઃ પૃથુત્તરશતાધિકામરદ્વાજાસ્તેપામાંગિરસવાર્હસ્પત્યમારદ્વાજેતિત્રયઃ ગર્ગાઃ સાંભરાયણાઃ સસ્ત્રીનયઃ શ્વિત્યાદયઃપંચાશ્વદધિકાગર્ગાસ્તેપામાંગિરસવાર્હસ્પત્યમારદ્વાજશૈન્યગાર્ગ્યેતિપંચઆંગિરસશૈન્યગાર્ગ્યેતિત્રયોવા અંત્યયોર્વ્યત્યયોવા મારદ્વાજગાર્ગ્યશૈન્યેતિવા ગર્ગમેદાનામાંગિરસતૈત્તિરિકાપિમુચેતિ કક્ષાઃ રૌક્ષાયણાઃ કપિલાઃ શ્વિત્યાદયોનવાધિકામરદ્વાજાસ્તેપામાંગિરસવાર્હસ્પત્યમારદ્વાજવાં વનમાતવચસેતિપંચ આંગિરસવાંવનમાતવચસેતિત્રયોવા કપયઃ સસ્તિતરયઃ દંહિનશ્વિત્યાદયઃપંચવિંશત્યધિકાઃ કપયસ્તેપામાંગિરસામહયૌરુક્ષયેતિત્રયઃ આંગિરસામહીયૌરુક્ષયસ્તેત્વાશ્વલાયનપાઠઃ

આત્મભુવામાંગિરસભારદ્વાજવાર્હસ્પત્યવરાત્મભુવેતિપંચ અયંગણઃકચિત્ મરદ્વાજાનાંસર્વેપાંપરસ્વરમ વિવાહઃ સગોત્રત્વાત્ પ્રાયેણદ્વિત્રિપ્રવરસામ્યાચ્ચ ક્ષણંતર્ગતનાંકપિલાનાંવિશ્વાસિત્રૈરપ્યવિવાહઃ इति મરદ્વાજાંગિરસઃ ॥

હવે ભરદ્વાજ (આંગિરસગણુમાંના બીજા) કહે છે. તે ૧ ભારદ્વાજ, ૨ ગર્ગ, ૩ ઋક્ષ અને ૪ કપિ, એ રીતે ચાર પ્રકારના છે. ૧ ભરદ્વાજ, ક્ષામ્બાયણુ અને દેવાથ ઇલાદિક એકસો સાઠ કરતાં અધિક ભરદ્વાજ છે. એમના-આંગિરસ, બાર્હસ્પત્ય અને ભરદ્વાજ એ ત્રણ પ્રવર છે. ૨ ગર્ગ, સાંભરાયણુ અને સંખીની ઇલાદિક પચાસ કરતાં અધિક ગર્ગ છે. તેમના-આંગિરસ, બાર્હસ્પત્ય, ભારદ્વાજ, શૈન્ય અને ગાર્ગ્ય એ પાંચ પ્રવર અથવા આંગિરસ શૈન્ય અને ગાર્ગ્ય એ ત્રણ પ્રવર અથવા છેક્ષા એને ઉલટાવવા, એટલે આંગિરસ, ગાર્ગ્ય અને શૈન્ય એ ત્રણ પ્રવર બાંધવા. અથવા ભારદ્વાજ, ગાર્ગ્ય અને શૈન્ય એ ત્રણ પ્રવર બાંધવા. ૩ ઋક્ષ, રૈક્ષાયણુ અને કપિલ ઇલાદિક નવ કરતાં અધિક ઋક્ષ બાંધવા. તેમના-આંગિરસ, બાર્હસ્પત્ય, ભારદ્વાજ, વાંદન અને માતવચસ એ પાંચ પ્રવર. અથવા આંગિરસ, વાંદન અને માતવચસ એ ત્રણ પ્રવર થાય છે. ૪ કપિ, રવરિતતરિ અને દંડિ ઇલાદિક પચીસ કરતાં અધિક કપિ બાંધવા. એમના-આંગિરસ, આમહર્ય અને ઔરક્ષાથ એ ત્રણ પ્રવર બાંધવા. ‘આંગિરસ, આમહીયવ અને ઔરક્ષયસ’ એવો આચલાયન સૂત્રમાં પાઠ છે. આત્મભૂના-આંગિરસ, ભારદ્વાજ, બાર્હસ્પત્ય, વર અને આત્મભુવ એ પ્રમાણે પાંચ પ્રવર થાય છે. એ ગણુ કોઈ પ્રથમાં કહ્યો છે. સઘળા ભારદ્વાજનેા પરસ્પર વિવાહ થતો નથી; કારણુ, સર્વેનું ગોત્ર એક છે, તેમ પ્રવરપણુ એ અથવા ત્રણ સરખા આવે છે. ઋક્ષગણુમાંના અતઃગણુ કપિલનેા વિશ્વામિત્રોએડે વિવાહ થતો નથી. એ રીતે ભરદ્વાજઆંગિરસ કહ્યા.

અથકેવલાઙ્ગિરસઃ ॥ તેષપદ્ હારીતાઃ કુત્સાઃ કળ્વાઃ રથીતરાઃ વિષ્ણુવૃદ્ધાઃ મુદ્રલાઃત્વેતિ હારીતાઃ સૌભગાઃ નૈવ્યગવાહ્યાદ્યોદ્ગારિશદધિકાહારીતાસ્તેપામાંગિરસાંવરીપયીયનાંત્વેતિ આદોમાં ધાતાવા કુત્સાનામાંગિરસમાંધાનકૌત્સેતિત્રયઃ કળ્વાઃઔપમર્કદાઃવાપ્કલાયનાઃત્વ્યાદયપર્કવિશલ્ય ધિકાઃકળ્વાસ્તેપામાંગિરસાંજમીઢકાળ્વેતિત્રયઃ આંગિરસધૌરકાળ્વેતિવા રથીતરાઃ હસ્તીદાઃ નૈતિર ક્ષયઃ ત્વ્યાદયપદ્વૈશાધિકારથીતરાસ્તેપામાંગિરસવૈરૂપરથીતરેતિત્રયઃ આંગિરસવૈરૂપપાર્પદ્વેતિવા અષ્ટાદ્વૈરૂપપાર્પદ્વેતિવા અંત્યયોર્વ્યત્યયોવા વિષ્ણુવૃદ્ધાઃ શઢાઃ મરેણાત્વ્યાદયઃપંચવિશલ્યધિકાવિષ્ણુ વૃદ્ધાસ્તેપામાંગિરસપૌત્રકુત્સપ્રાસદસ્યેતિત્રયઃ મુદ્રલાઃ સાત્યમુગ્રિયઃ હિરણ્યસ્તંવયઃત્વ્યાદિકાજષ્ટા વશાધિકાસ્તેપામાંગિરસમાર્મ્યાંશ્વમૌદ્રલ્યેતિત્રયઃ આદ્યસ્તાશ્ચોવા આંગિરસતાવિમૌદ્રલ્યેતિવાપર્પા પર્ણાકેવલાંગિરસાનાંસ્યસ્મગ્નદિત્વાપરસ્પરંપૂર્વેશ્ચસર્વવિંચાદોભવતિ અંતિરસોગસ્ત્યાષ્ટમસસપિંમિશ્ર ત્વેનતત્વપ્સ્યાનાંસગોત્રત્વામાવાત્ દ્વિત્રિપ્રવરસામ્યામાવાચ્ચ હારીતકુત્સયોસ્તુનવિવાહઃ પાક્ષિકદ્વિપ વરસામ્યાત્ ॥

હવે કેવળઆંગિરસ કહે છે—તે ૧ હારીત, ૨ કુત્સ, ૩ કણ્વ, ૪ રથીતર, ૫ વિષ્ણુવૃદ્ધ અને ૬ મુદ્રગલ એ રીતે છ પ્રકારના છે. ૧ હારીત, સૌભગ અને નૈવ્યગવ ઇલાદિક બત્રીસ કરતાં અધિક હારીત છે. એમના-આંગિરસ, આંબરીષ અને યૌવનાથ એ ત્રણ પ્રવર. અથવા એ ત્રણમાં પ્રથમનો માંધાતા પ્રવર બાંધવો. ૨ કુત્સના-આંગિરસ, માંધાતુ અને કૌત્સ એ ત્રણ પ્રવર છે. ૩ કણ્વ, ઔપમર્કટ અને બાષ્કલાયન ઇલાદિક એકવીસ કરતાં અધિક કણ્વ છે. એમના-આંગિરસ, આજમીઢ અને કાણ્વ એ ત્રણ પ્રવર થાય છે. અથવા આંગિરસ, ધૌર અને કાણ્વ એ ત્રણ પ્રવર થાય છે. ૪ રથીતર, હસ્તીદ અને નૈતિરક્ષિ ઇલાદિક ચૌદ કરતાં અધિક રથીતર છે. એમના-આંગિરસ, વૈરૂપ અને રથીતર એ ત્રણ પ્રવર અથવા આંગિરસ, વૈરૂપ અને પાર્પદથ એ ત્રણ પ્રવર, કિવા અષ્ટાદશ, વૈરૂપ અને પાર્પદથ એ ત્રણ પ્રવર. અથવા છેક્ષા એને ઉલટાવવા, એટલે અષ્ટાદશ, પાર્પદથ અને વૈરૂપ એ ત્રણ પ્રવર બાંધવા. ૫ વિષ્ણુવૃદ્ધ, શઢ, અને ભરણુ ઇલાદિક પચીસ કરતાં અધિક વિષ્ણુવૃદ્ધ છે. એમના-આંગિરસ, પૌરુક્ત્ય અને પ્રાસદસ્ય એ ત્રણ પ્રવર છે. ૬ મુદ્રગલ, સાત્યમુગ્રિ અને હિરણ્યસ્તંબિ ઇલાદિક અઠાર કરતાં અધિક મુદ્રગલ છે. તેમના-આંગિરસ, ભામ્યાથ અને મૌદ્રગલ્ય એ ત્રણ પ્રવર. અથવા તાદર્ય, ભામ્યાથ અને મૌદ્રગલ્ય એ

ત્રણ પ્રવર, અથવા આંગિરસ, તાવિ અને મૌદ્ગલ્ય એ ત્રણ પ્રવર થાય છે. એ છ આંગિરસોના, પાનપોતાનો ગળુ છાડી પરસ્પરમાં અને પૂર્વોક્ત સધળાઓ સાથે વિવાહ થાય છે. કારણ, અગસ્ત્યે સહિત આઠ સસંધિથી આંગિરસ શિત હોવાથી તેમના પુત્રોનું એક ગોત્ર નથી, તેમ બે અથવા ત્રણ પ્રવર પણ રાશખા નથી. હાટીત અને કુત્સ એમનો તો પરસ્પર વિવાહ થતો નથી; કારણ, એક પક્ષમાં બે પ્રવર સમાન આવે છે.

અધાત્રયઃ ॥ તેત્ત્વારઃ અત્રયઃ ગવિષ્ઠિરાઃ વાન્નુતકાઃ મુદ્રલાઘ્વેતિ અત્રયોભૂત્યઃ છાંદયદ્વયાદય ધ્યતુનંવલ્યધિકાઅત્રયસ્તેપામાત્રેયાર્ચનાનસદ્યાવાઘ્વેતિત્રયઃ ૧ ગવિષ્ઠિરાઃ દક્ષયઃ મહંદનાદ્વયાદયધ્યતુ વિંશત્યધિકાગવિષ્ઠિરાસ્તેપામાત્રેયાર્ચનાનસગાવિષ્ઠિરેતિત્રયઃ આત્રેયગાવિષ્ઠિરપૌર્વાતિથેતિવા ૨ વાન્નુત કાનામાત્રેયાર્ચનાનસવાન્નુતકેતિત્રયઃ ૩ મુદ્રલાઃ શાલિસંઘયઃ અર્ણવાઃ દ્વયાદયોદશાવરામુદ્રલાસ્તેપા માત્રેયાર્ચનાનસર્પાર્વાતિથેતિત્રયઃ ૪ કચિત્ત્વતિથયોવામરધ્યાઃ સુમંગલાવીજવાપાધનંજયાઘ્વેતિપંચગ ણાઘધિકાઃ તત્રાપ્ચતુર્ણામાત્રેયાર્ચનાનસાતિથેતિત્રયઃ આત્રેયાર્ચનાનસગાવિષ્ઠિરેતિવાસુમંગલાનામ ત્રિસુમંગલદ્વયાઘ્વેતિવા ધનંજયાનામાત્રેયાર્ચનાનસધાનંજયેતિ થાલેષાઃ કૌંદ્રિયાઃ શૌત્રેયાઃ વામરધ્યાઃ દ્વયાદયઃ અત્રેઃપુત્રિકાપુત્રાસ્તેપામાત્રેયવામરધ્યપૌત્રિકેતિત્રયઃ અત્રીણાંસર્વેપામવિવાહઃ સગોત્રત્વાત્સમ્પ વરતયામ અત્રેઃપુત્રિકાપુત્રાણાંવામરધ્યાદીનાંચવસિષ્ઠિવિશ્વામિત્રાભ્યામપ્યવિવાહઃ ॥

હવે અત્રિગળુ કહે છે. તે ૧ અત્રિ, ૨ ગવિષ્ઠિ, ૩ વાદ્ભુતક અને ૪ મુદ્ગલ એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના અત્રિ છે. ૧ અત્રિ, બીર અને છાંદિ ઇલાદિક ચોરાણું કરતાં અધિક અત્રિ છે. એમના-આત્રેય, આર્યનાનસ અને રથાવાક એ ત્રણ પ્રવર છે. ૨ ગવિષ્ઠિ, દક્ષિ અને ભલંદન ઇલાદિક ચોવીસ કરતાં અધિક ગવિષ્ઠિ છે. તેમના આત્રેય, આર્યનાનસ અને ગવિષ્ઠિ એ ત્રણ પ્રવર. અથવા આત્રેય, ગવિષ્ઠિ અને પૌર્વાતિથ એ ત્રણ પ્રવર છે. ૩ વાદ્ભુતકના-આત્રેય, આર્યનાનસ અને વાદ્ભુતક એ ત્રણ પ્રવર છે. ૪ મુદ્ગલ-શાલિસંધિ અને અર્ણવ ઇલાદિક છોછામાં છોછા દસ મુદ્ગલ છે. એમના-આત્રેય, આર્યનાનસ અને પૌર્વાતિથ એ ત્રણ પ્રવર છે. કૌંદ્રિયમાં અ-નિથિ, વામરધ્ય, સુમંગલ, બીજવાપ અને ધનંજય એ પાંચ ગળુ અધિક કહ્યા છે. તેમાં પ્રથમ બે ચાર (અતિથિ, વામરધ્ય, સુમંગલ અને બીજવાપ) એમના-આત્રેય, આર્યનાનસ અને આતિથ એ ત્રણ પ્રવર. અથવા આત્રેય, આર્યનાનસ અને ગવિષ્ઠિ એ ત્રણ પ્રવર છે. અથવા સુમંગલના-અત્રિ, સુમંગલ અને રથાવાક એ ત્રણ પ્રવર છે. ધનંજયના-આત્રેય, આર્યનાનસ અને ધાનંજય એ ત્રણ પ્રવર છે. વાલેષ, કૌંદ્રિય, શૌત્રેય અને વામરધ્ય ઇલાદિક અત્રિની કન્યાના પુત્ર છે. એમના-આત્રેય, વામરધ્ય, અને પૌત્રિક એ ત્રણ પ્રવર છે. અત્રિગળુવાળા સધળાઓનો પરસ્પર વિવાહ ગતો નથી; કારણ, સધળાઓનું ગોત્ર એકજ છે, અને પ્રવર પણ સર્વેના સમાન છે. અત્રિની કન્યા-ઓના પુત્ર બે વામરધ્યાદિક તેમનો વાસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રને બે પળુ વિવાહ થતો નથી. એ પ્રમાણે અત્રિગળુ કહ્યો.

અધિશ્વામિદ્રાઃ ॥ તેવદ્વા કુડિકાઃ લોહિતાઃ રૌદ્રકાઃ કામકાયનાઃ અજાઃ કતાઃ ધનંજયાઃ અષમર્ષનાઃ પૂરનાઃ દંદ્રકાંશિકાઘેતિ કુડિકાઃ પર્ણજંઘાઃ વારધ્યાદ્વયાદયઃ મત્તલ્યધિકાઃ કુડિકાસ્તેપાં વિશ્વામિત્રદેવરાત્તદેતિત્રયઃ ૧ લોહિતાઃ કુડકયાભ્યામત્રયર્ણયાદ્વયાદયઃ પંચાધિકાલોહિતાઃ રોહિતા ઇતિકેચિદ્ તેપાંધેશ્વામિત્રાપ્તદેતિત્રયઃ અંત્યયોધ્યેત્યયોવા ધેશ્વામિત્રમાપુચ્છંદસાપ્તકેતિવા વિશ્વા મિત્રાપ્તકેતિદ્વાયા ૨ રૌદ્રકાનાંધિશ્વામિત્રગાધિતરેષણેતિત્રયઃ વિશ્વામિત્રારક્ષકરંચણેતિવા વ્તેરેષ ણાયા ૩ કામકાયનાઃ દેવધ્રધ્માઃ દેવરસાદ્વયાદયઃ પંચાવરાઃ કામકાયનાઃ ધીમતાયા તેપાંધેશ્વામિ ત્રદેવધ્રધ્મતરંપતરતેતિત્રયઃ ૪ અજાનાંધેશ્વામિત્રમાપુચ્છંદમાજેતિત્રયઃ ૫ કતાઃ આંદુમર્યઃ દૌશિરયઃ દ્વયાદયોધિનલ્યધિકાઃ કતાસ્તેપાંધેશ્વામિત્રકાન્યાશીલેતિત્રયઃ ૬ ધનંજયાઃ પાર્થિવાઃ પંધુન્દાઃ દ્વયાદયઃ ગાપગાધનંજયાતેપાંધેશ્વામિત્રમાપુચ્છંદમધાનંજયેતિત્રયઃ ધેશ્વામિત્રમાપુચ્છંદસાપ્તકર્ણેતિવા ૭ અષમર્ષનાંધેશ્વામિત્રાપ્તમર્ષજાંશિકેતિત્રયઃ ૮ પૂરનાંધેશ્વામિત્રપૂરજેતિદ્વા ધેશ્વામિત્રદેવરાત્તપૌત્ર કેતિવા ૯ દંદ્રકાંશિકાનાંધેશ્વામિત્રદંદ્રકાંશિકેતિદ્વા ૧૦ કચિદન્યેપ્યેકાદ્ગોકાઃ આદમરધ્યાઃ ૧ સાહુ

લા: ૨ ગાથિના: ૩ વૈળયા: ૪ હિરણ્યરેતસ: ૫ સુવર્ણરેતસ: ૬ કપોતરેતસ: ૭ શાલંકાયના: ૮ ઘૃત કૌશિકા: ૯ કથકા: ૧૦ રૌહિણાદિતિ ૧૧ આદમરપ્પ્યાનાંવૈશ્વામિત્રાદમરપ્પ્યાવાધુલેતિત્રય: ૧ સાહુ લાનાં વૈશ્વામિત્રસાહુલમાહુલેતિત્રય: ૨ ગાથિનાનાંવૈશ્વામિત્રગાથિનરેળવેતિત્રય: ૩ વેણુવેતિકચિત્પાઠ: પ્તેપ્થવરેળવદિતિ ઉદવેળવદિતિચોચ્યંતે ૩ વૈળવાનાંવૈશ્વામિત્રગાથિનવૈળવેતિ ૪ હિરણ્યરેતસાં વૈશ્વામિત્રહિરણ્યરેતસેતિદ્વૌ ૫ સુવર્ણરેતસાંવૈશ્વામિત્રસૌવર્ણરેતસેતિદ્વૌ ૬ કપોતરેતસાંવૈશ્વામિત્રકપોતરેતસેતિદ્વૌ ૭ શાલંકાયનાનાંવૈશ્વામિત્રશાલંકાયનકૌશિકેતિત્રય: પ્તેપ્થવકૌશિકાદિતિજંહવદિતિચોચ્યંતે ૮ ઘૃતકૌશિકાનાંવૈશ્વામિત્રઘૃતકૌશિકેતિદ્વૌ ૯ કથકાનાંવૈશ્વામિત્રકાથકેતિ ૧૦ રૌહિણાનાંવૈશ્વામિત્રમા ધુચ્છંદસરૌહિણેતિત્રય: ૧૧ વૈશ્વામિત્રગાનાંસવૈંપાંપરસ્પરમવિવાહ:સગોત્રત્વાત્સપ્રવરત્વાચ કુશિ ફાનાં દેવરાતપ્રવરત્સામ્યેનદેવરાતાન્નેદાનિર્ણયાદ્વક્ષ્યમાણદેવરાતવદેવજામદગૈરપ્પ્યવિવાહદિતિમાતિ ધનંજયાનાંવૈશ્વામિત્રૈરત્રિમિથ્યાવિવાહ: કાતાનાંમરદ્વાજૈર્વિશ્વામિત્રૈશ્ચાવિવાહ: દ્વિગોત્રત્વાત્, ઇતિવિ શ્વામિત્રા: ॥

હવે વિશ્વામિત્રગણ કહે છે—તે ૧ કુશિક, ૨ લોહિત, ૩ રૌક્ષક, ૪ કામકાયન, ૫ અજ, ૬ કંત, ૭ ધનંજય; ૮ અઘમર્ષણ, ૯ પૂરણ, અને ૧૦ ઇંદ્રકૌશિક એ રીતે દશ વિશ્વામિત્ર છે. ૧ કુશિક, પર્ણુબંધ અને વારકય ઇલાદિક સિતેર (૭૦) કરતાં અવિક કુશિક છે. એમના વિશ્વામિત્ર, દેવરાત અને ઔદલ એ ત્રણ પ્રવર છે. ૨ લોહિત, કુકંચ અને આકંબલુચિન ઇલાદિક પાંચ કરતાં અધિક લોહિત છે. ‘લોહિત’ ઠેકાણે ‘રોહિત’ એમ કોઈ કહે છે. એમના-વિશ્વામિત્ર, આપક અને લોહિત એ ત્રણ પ્રવર અથવા છેલા બેને ઉલટાવવા, એટલે વિશ્વામિત્ર, લોહિત અને આપક એ ત્રણ પ્રવર. અથવા વૈશ્વામિત્ર, માધુચ્છંદસ અને આપક એ ત્રણ પ્રવર, અથવા વિશ્વામિત્ર અને આપક એ બે પ્રવર છે. ૩ રૌક્ષકના-વિશ્વામિત્ર, ગાથિન અને રેવણુ એ ત્રણ પ્રવર અથવા વિશ્વામિત્ર, રૌક્ષક અને રેવણુ એ ત્રણ પ્રવર, અથવા એક રેવણુ પ્રવર નાણે. ૪ કામકાયન, દેવશ્રવસ અને દેવતરસ ઇલાદિક આછામાં આછા પાંચ કામકાયન અથવા શ્રીમત છે. એમના-વૈશ્વામિત્ર, દેવશ્રવસ અને દેવતરસ એ ત્રણ પ્રવર છે. ૫ અજના-વૈશ્વામિત્ર, માધુચ્છંદસ અને આજ એ ત્રણ પ્રવર છે. ૬ કંત, ઔદુંબરિ અને રૌશિરિ ઇલાદિક વીસ કરતાં અધિક કંત છે. એમના-વૈશ્વામિત્ર, કાલ અને આક્ષીલ એ ત્રણ પ્રવર છે. ૭ ધનંજય, પાર્થિવ અને બંધુલ ઇલાદિક આછામાં આછા સાતપચીત ધનંજય છે. તેમના વૈશ્વામિત્ર, માધુચ્છંદસ અને ધાનંજય એ ત્રણ પ્રવર અથવા વૈશ્વામિત્ર, માધુચ્છંદસ અને અઘમર્ષણ એ ત્રણ પ્રવર છે. ૮ અઘમર્ષણના-વૈશ્વામિત્ર, અઘમર્ષણ અને કૌશિક એ ત્રણ પ્રવર છે. ૯ પૂરણના-વૈશ્વામિત્ર અને પૂરણ એ બે પ્રવર, અથવા વૈશ્વામિત્ર, દેવરાત અને પૌરણ એ ત્રણ પ્રવર છે. ૧૦ ઇંદ્રકૌશિકના-વૈશ્વામિત્ર અને ઇંદ્રકૌશિક એ બે પ્રવર છે. કોઈ ગ્રંથમાં ખીલ પણ અગીયાર ગણ કહ્યા છે. તે આ રીતે—૧ આરમરથ, ૨ સાહુલ, ૩ ગાથિન, ૪ વૈણુવ, ૫ હિરણ્યરેતસ, ૬ સુવર્ણરેતસ, ૭ કપોતરેતસ, ૮ શાલંકાયન, ૯ ઘૃતકૌશિક, ૧૦ કથક, અને ૧૧ રૌહિણુ એ પ્રમાણે અગીયાર ગણ નાણવા. ૧ આરમરથના-વૈશ્વામિત્ર, આરમરથ અને વાધુલ એ ત્રણ પ્રવર છે. ૨ સાહુલના-વૈશ્વામિત્ર, સાહુલ અને માહુલ એ ત્રણ પ્રવર છે. ૩ ગાથિનના-વૈશ્વામિત્ર, ગાથિન અને રૈણુવ એ ત્રણ પ્રવર છે. કોઈ ગ્રંથમાં ‘રૈણુવ’ ઠેકાણે ‘વૈણુવ’ એવો પાઠ છે. એ ‘રૈણુવ’ તેજ ‘ઉદવેણુવ’ એમ પણ કહેવાય છે. ૪ વૈણુવના-વૈશ્વામિત્ર ગાથિન અને વૈણુવ એ ત્રણ પ્રવર છે. ૫ હિરણ્યરેતસના-વૈશ્વામિત્ર અને હિરણ્યરેતસ એ બે પ્રવર છે. ૬ સુવર્ણરેતસના-વૈશ્વામિત્ર અને સૌવર્ણરેતસ એ બે પ્રવર છે. ૭ કપોતરેતસના-વૈશ્વામિત્ર અને કપોતરેતસ એ બે પ્રવર છે. ૮ શાલંકાયનના-વૈશ્વામિત્ર શાલંકાયન અને કૌશિક એ ત્રણ પ્રવર છે. એમનેજ ‘કૌશિક’ અને ‘જન્હુવ’ એમ પણ કહે છે. ૯ ઘૃતકૌશિકના વૈશ્વામિત્ર અને ઘૃતકૌશિક એ બે પ્રવર છે. ૧૦ કથકના-વૈશ્વામિત્ર અને કાથક એ બે પ્રવર છે. ૧૧ રૌહિણુના-વૈશ્વામિત્ર, માધુચ્છંદસ અને રૌહિણુ એ ત્રણ પ્રવર છે. સઘળા વૈશ્વામિત્ર ગણુનેા પરસ્પર વિવાહ થતો નથી; કારણ વિશ્વામિત્ર ગણુ સઘળા એકગોત્રી અને સમાન પ્રવરવાળા છે. કુશિકોના અને દેવરાતોના પ્રવર એકસરખાજ છે માટે કુશિક દેવરાતથી ભિન્ન છે કે તે અને એકજ છે એ નિર્ણય થતો નથી, તેથી આગળ કહેવાશે કે જેમ દેવરાતને નામદશ્યનેરે વિવાહ

થતો નથી, તેમ કુશિકેનો પણ જન્મદશ્વસાથે વિવાહ થાય નહીં એમ ભાસે છે. ધનંજયેનો વિશ્વા-
મિત્ર અને અત્રીનીનેડે વિવાહ થાય નહીં. કતોનો ભરદ્વાજ અને વિશ્વામિત્ર બેડે પણ વિવાહ થાય
નહીં; કારણ, એમનાં બે ગોત્ર છે. એ રીતે વિશ્વામિત્રપણ કહ્યો.

અથકદ્વપા: ॥ તેત્રયઃ નિધુવાઃ રેભાઃ શંડિલાશ્ચેતિ તત્ર નિધુવાઃકદ્યપાઃઅષ્ટાંગિરસઃ ઇત્યાદય
અત્વાર્શદધિકૃશતાવરાનિધુવાસ્તેપાંકાદયપાવત્સારનૈધુવેતિત્રયઃ નિર્ણયસિદ્ધૌતુનિધુવગણોત્તરંકદ્ય
પગણમુક્તવાકદ્યપાનાંકાદયપાવત્સારાસિતેતિહિપ્રવરત્રયમુક્તં અત્રશિષ્ટાચારોપિદદ્યતે ૧ રેભાણાંકા
દ્યપાવત્સારરંભેતિત્રયઃ ૨ શંડિલાઃ કોહલાઃ ઉદમેધાદત્યાદયઃ પદ્મવરાઃ શંડિલાસ્તેપાંકાદયપાવત્સાર
રશંડિલ્યેતિત્રયઃ અંત્યસ્થાનેદેવલોવાઅસિતોવા કાદ્યપાસિતદેવલેતિવા અંત્યયોર્વ્યત્યયોવા દેવલાસિ
તેતિદ્વોવા અપાંકદ્યપાનાંપરસ્પરમવિવાહઃ સગોત્રવાત્સપ્રવરત્વાચ ॥

હવે કદ્યપગણ કહે છે—તે ૧ નિધુવ, ૨ રેભ અને ૩ શંડિલ એ રીતે ત્રણ કદ્યપ છે.
તેમાં ૧ નિધુવ, કદ્યપ અને અષ્ટાંગિરસ ઇલાદિક કમતીમાં કમતી એકસો આળીશ નિધુવ છે.
તેમના—કદ્યપ, અવત્સાર અને નૈધુવ એ ત્રણ પ્રવર છે. નિર્ણયસિદ્ધિમાં તે નિધુવગણ પછી કદ્ય-
પગણ કહી તે કદ્યપના ‘કદ્યપ, અવત્સાર અને અસિત’ એ ત્રણ પ્રવર કહ્યા છે, અને એવિષે
શિષ્ટાચાર પણ દેખાય છે. ૨ રેભના—કદ્યપ, અવત્સાર અને રૈલ્ય એ ત્રણ પ્રવર છે. ૩ શંડિલ,
કોહલ અને ઉદમેધ ઇલાદિક ઓછામાં ઓછા સાઠ શંડિલ છે. એમના—કદ્યપ, અવત્સાર અને શાં-
રિલ્ય એ ત્રણ પ્રવર. અથવા શંડિલ્યને ઠેકાણે ‘દેવલ’ કિંવા ‘અસિત’ એ પ્રવર છે. અથવા
કદ્યપ, અસિત અને દેવલ એ ત્રણ પ્રવર, અથવા છેલ્લા બેનો બલય કરવો, એટલે કદ્યપ. દેવલ
અને આપિત એ ત્રણ પ્રવર. અથવા દેવલ અને અસિત એ બે પ્રવર છે. એ કદ્યપોનો પરસ્પર
વિવાહ થતો નથી; કારણ, એ સઘળા એકગોત્રી અને સમાન પ્રવરવાળા છે. એ કદ્યપ કહ્યા.

અપવસિષ્ઠાઃ ॥ તેચત્વારઃ વસિષ્ઠાઃ ૧ કુંડિનાઃ ૨ ઉપમન્યવઃ ૩ પરાશરાશ્ચ ૪ વસિષ્ઠાવૈતાલ
કચપઃ રકપદત્યાદયઃપદ્મવધિકાઃ વસિષ્ઠાસ્તેપાંવાસિષ્ઠેદ્રપ્રમદામરદ્વસ્વિતિત્રયઃ વાસિષ્ઠેત્યેકોવા ૧ કું-
ડિનાઃ લોહિતાયનાઃ શુગુલયઃ ઇત્યાદયઃ પંચવિંશત્યવરાઃકુંડિનાસ્તેપાંવાસિષ્ઠમેત્રાવરુણકૌંઢિપયેતિત્રયઃ
૨ ઉપમન્યવઃ ઔદલયઃ માંડિલેત્રયઃઇત્યાદયઃસત્તત્યવરાઃ ઉપમન્યવસ્તેપાંવાસિષ્ઠેદ્રપ્રમદામરદ્વસ્વિતિત્રયઃ
આમરદ્વસવ્યેતિપાઠાંતરં વાસિષ્ઠામરદ્વસ્વિદ્રપ્રમદેતિવા આચયોર્વ્યત્યયોવા ૩ પરાશરાઃ કાંડુશયાઃ
વાજયઃઇત્યાદયઃ સત્તચત્વાર્શદધવાઃપરાશરાસ્તેપાંવાસિષ્ઠાક્લપપારાશયંતિત્રયઃ ૪ અપાંવસિષ્ઠાનાંપર
સ્પરમવિવાહઃ ઇતિવસિષ્ઠાઃ ॥

હવે વસિષ્ઠગણ કહે છે.—તે ૧ વસિષ્ઠ. ૨ કુંડિન, ૩ ઉપમન્યુ અને ૪ પરાશર એ ચાર વ-
સિષ્ઠ છે. તેમાં ૧ વસિષ્ઠ, વૈતાલકવિ અને રકિ ઇલાદિક ૬૦ કરતાં અધિક વસિષ્ઠ છે. એમના—વાસિષ્ઠ,
ઇદ્રપ્રમદ અને આભરદ્વસુ એ ત્રણ પ્રવર, અથવા વાસિષ્ઠ એ એક પ્રવર છે. ૨ કુંડિન, લોહિતાયન
અને શુગુલિ ઇલાદિક ઓછામાં ઓછા પચીસ કુંડિન છે. એમના—વાસિષ્ઠ, મૈત્રાવરુણ અને કૌંઢિપ્ય
એ ત્રણ પ્રવર છે. ૩ ઉપમન્યુ, ઔદલિ અને માંડિલેષિ ઇલાદિક, કમતીમાં કમતી સિતેર (૭૦)
પર્યંત ઉપમન્યુ છે. એમના—વાસિષ્ઠ, ઇદ્રપ્રમદ અને આભરદ્વસુ એ ત્રણ પ્રવર છે. ‘આભરદ્વસુ’
એ ઠેકાણે ‘આભરદ્વસ્ય’ એવો બીજો પાઠ છે. અથવા વાસિષ્ઠ, આભરદ્વસુ અને ઇદ્રપ્રમદ એ
ત્રણ પ્રવર, અથવા આભરદ્વસુ, વાસિષ્ઠ અને ઇદ્રપ્રમદ એ ત્રણ પ્રવર છે. ૪ પરાશર, કાંડુશય અને
વાજ ઇલાદિક ઓછામાં ઓછા સરતાળીશ પરાશર છે.—એમના—વાસિષ્ઠ, શાકલ્ય અને પારાશર્ય
એવા ત્રણ પ્રવર છે. એ ચાર વસિષ્ઠનો પરસ્પર વિવાહ થતો નથી. એ પ્રમાણે વસિષ્ઠગણ કહ્યો.

અધાગસ્ત્યાઃ ॥ તેદ્વદશ ઇધ્મવાહાઃ ૧ સાંમવાહાઃ ૨ સોમવાહાઃ ૩ યજ્ઞવાહાઃ ૪ ધર્મવાહાઃ ૫ સા
રવાહાઃ ૬ અગસ્ત્યઃ ૭ પૂર્ણમાસાઃ ૮ હિમોદ્કાઃ ૯ પાણિકાશ્ચેતિ ૧૦ ઇધ્મવાહાઃ વિદ્યાલાયાઃ સ્ફાલા
યનાઃ ઇત્યાદયઃ પંચાશદધિકાઇધ્મવાહાસ્તેપામાગસ્ત્યદાર્ણ્યચ્યુતેષ્મવાહેતિત્રયઃ આગસ્ત્યેત્યેકોવા ૧
સાંમવાહાનામાગસ્ત્યદાર્ણ્યચ્યુતસાંમવાહેતિત્રયઃ ૨ સોમવાહાનાં સોમવાહોત્યઃ આઘોપૂર્વોંકાદેવ ૩
અવ્યંમવાહાનાંમવાહોત્યઃ ૪ ધર્મવાહાનાંધર્મવાહોત્યઃ ૫ સારવાહાનાંસારવાહોત્યઃ ૬ અગસ્તીનામાગ
સ્ત્યમાદેદ્રમાપોમરેતિ ૭ પૂર્ણમાસાનામાગસ્ત્યપૂર્ણમાસપારણેતિત્રયઃ ૮ હિમોદ્કાનામાગસ્ત્યહેમવર્ચ

અથવા કાર્યપ, અવત્સાર અને અસિત એ ત્રણ પ્રવર છે. એ લૌગાક્ષિને અહવેસિષ્ઠ અને નકત-
કાર્યપ એમ કહે છે, એટલે તેઓ દિવસે કર્તવ્યકર્મવિષે વાસિષ્ઠપણુના નિમિત્તથી કાર્ય કરનારા
અને રાત્રિએ કર્તવ્યકર્મવિષે કાર્યપપણુના નિમિત્તથી કાર્ય કરનારા છે. એમના સર્વ કાર્યપ, સર્વ
વસિષ્ઠ અને સંકૃતિભેડે વિવાહ થતો નથી.

અથસ્મૃત્યર્થસારાદ્યુક્તાદ્વિગોત્રાઃ ॥ દેવરાતાનાંવૈશ્વામિત્રદેવરાતૌદલેતિત્રયઃ પતેપાંસર્વેર્જામ
દૃષ્યેર્વૈશ્વામિત્રૈશ્વામિત્રાવિવાહઃ ૧ ધનંજયનાંવૈશ્વામિત્રમાધુચ્છંદસધાનંજયેતિત્રયઃ પાંસર્વેર્વૈશ્વામિત્રૈ
ત્રિમિશ્રાવિવાહઃ અયંવૈશ્વામિત્રગણેપ્રાગુક્તઃ ૨ જાતૃકર્ણ્યાનાંવાસિષ્ઠત્રેયજાતૃકર્ણ્યેતિ પાંસર્વસિષ્ઠૈરત્રિ
મિશ્રાવિવાહઃ અયંવસિષ્ઠગણેસિંધાયુક્તઃ ૩ પૂર્વમગ્રિગણેપૂકાનાંવામરથ્યાદીનામત્રિપુત્રિકાપુત્રાણાંવ
સિષ્ઠાત્રિમ્યામવિવાહઃ અત્રિવૈશ્વામિત્રામ્યામિતિકેચિત્ ૪ પૂર્વમરદ્વાજગણસ્યન્નકર્ણાંતરગણત્વેનોક્તાનાં
કપિલાનામાંગિરસવાહંસ્પત્યમારદ્વાજવાંદનમાતવચસેતિપંચપ્રવરાણાંવૈશ્વામિત્રમરદ્વાજામ્યામવિવાહઃ
૫ પૂર્વવૈશ્વામિત્રેપૂકાનાંકતાનાંવૈશ્વામિત્રકાત્યાક્ષીલેતિત્રિપ્રવરાણાંવૈશ્વામિત્રમરદ્વાજામ્યામવિવાહઃ
૬ અનેનૈવન્યાયેનપરગોત્રોત્પદ્ધત્કાદીનામિદાનીંતત્તાનામપિદ્વિગોત્રત્વાત્ જનકપ્રતિગ્રહીત્પિત્રોદ્વયોર
પિસગોત્રૈઃસહઅધિષ્ઠાદ્દોષેયઃ નાત્રપુરુષસ્ત્વ્યા તેનશતપુરુષોત્તરમપિદ્વિગોત્રત્વંનાપૈતિ ક્ષત્રિયવૈદ્યૌતપુત્રો
હિતગોત્રપ્રવરાયિતિસર્વેસિદ્ધાંતઃ ॥

હવે સ્મૃત્યર્થસારાદિક ગ્રંથમાં કહેલા દ્વિગોત્ર કહે છે—૧ દેવરાતાનાંવૈશ્વામિત્ર, દેવરાત્ર
અને ઔદલ એ ત્રણ પ્રવર છે. એ દેવરાતોનો સર્વ જાનકાર્ય અને સર્વ વિશ્વામિત્રભેડે વિવાહ થાય
નહી. ૨ ધનંજયનાંવૈશ્વામિત્ર, માધુચ્છંદસ અને ધાનજય એ ત્રણ પ્રવર છે. એ ધાનજયોના
સધના વિશ્વામિત્ર અને અત્રિભેડે વિવાહ થતો નથી. આ (ધનંજય) ગણ વિશ્વામિત્રગણમાં પ્રથમ
કહ્યો છે. ૩ જાતૃકર્ણ્યાનાંવાસિષ્ઠ, આત્રેય અને જાતૃકર્ણ્ય એ ત્રણ પ્રવર જાણવા. એ જાતૃકર્ણ્યોના વસિષ્ઠ
અને અત્રિભેડે વિવાહ થતો નથી. નિર્ણયસિદ્ધિમાં આ ગણ વસિષ્ઠગણમાં કહ્યો છે. ૪ પ્રથમ અત્રિ-
ગણમાં કહેલા જે અત્રિની કન્યાના પુત્ર વામરથ્યાદિક એમનો વસિષ્ઠ અને અત્રિભેડે વિવાહ થતો
નથી. અત્રિ અને વિશ્વામિત્રભેડે વિવાહ થતો નથી એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. ૫ પ્રથમ મરદ્વાજ-
ગણમાં નક્ષત્રગણના પેટામાં કહેલા એવા આંગિરસ, બાર્હસ્પત્ય, ભારદ્વાજ, વાંદન અને માતવચસ
એ પાંચ પ્રવરે યુક્ત જે કપિલ તેમનો વિશ્વામિત્ર, અને ભરદ્વાજભેડે વિવાહ થતો નથી. ૬ પ્રથમ
વૈશ્વામિત્રગણમાં કહેલા, વૈશ્વામિત્ર, કાલ અને આક્ષીલ એ ત્રણ પ્રવરે યુક્ત એવા કતાનો વિશ્વા-
મિત્ર અને ભરદ્વાજ સાથે વિવાહ થતો નથી. એજ ન્યાયપ્રમાણે પરગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા એવા
વર્તમાનકાલના દત્તકાદિકોના પણ એ ગોત્ર છે માટે જનક પિતા અને દત્તક લેનાર પિતા એ બંનેના
સગોત્રીભેડે દત્તકાદિકોના વિવાહ થાય નહી એમ જાણવું. એવિષે અમુક પુરુષપર્યંત વિવાહ ન થાય
એવી સંખ્યા ક્યાંય કહી નથી તેથી સો પુરુષ (પેહેડી) પછી પણ દત્તકનું દ્વિગોત્રપણું ફર થતું
નથી. ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ તો પુરોહિતનાં ગોત્ર અને પ્રવરવાળા છે, એ સર્વેનો સિદ્ધાંત જાણવો.

અથસ્વગોત્રાજ્ઞાને ॥ ઉપનયનેચઆચાર્યસ્તદ્ગોત્રપ્રવરૈરેષકર્માણિવિધ્યાહાવિવાહૌચેતિ આચાર્ય
ગોત્રાજ્ઞાનેતુ દ્વત્વાત્માનંતુકસૈચિત્તદ્ગોત્રપ્રવરોભવેત્ ॥

હવે પોતાના ગોત્રની ખબર ન હોય તો તેનો નિર્ણય કહે છે.

પોતાના ગોત્રની ખબર ન હોય તો મૌજ સમયે જે આચાર્ય હોય તેમનાં ગોત્ર અને પ્રવર-
પરજ સર્વ કર્મ કરવાં અને વિવાહ થાય કે ન થાય એ પણ આચાર્યના ગોત્ર પ્રવર પ્રમાણે જોવું.
આચાર્યના ગોત્રની ખબર ન હોય તો “ પોતાનું કોઈ એકને દાન કરી પોતે તે દાન લેનારનાં ગોત્ર
પ્રવરે યુક્ત થવું.”

અથમાતૃગોત્રવર્જનનિર્ણયઃ ॥ તત્રમાતૃગોત્રપદેનમાતામહગોત્રમેવચર્ચ્યં તદ્ધગાંધર્વાદિવિવા
હોદાપુત્રાણાંસર્વેપાંચર્ચ્યં બ્રાહ્મવિવાહોદાપુત્રાણાંતુસર્વેપાંમાતામહગોત્રનંવર્ચ્યં ક્રિતુમાધ્યંદિનાનામેવ માતૃ
ગોત્રમાધ્યંદિનીયાનામિતિસત્યાપાદવચનાત્ તથૈવસર્વેવશિષ્ટાચારાણ ॥

હવે માતૃગોત્ર વર્ણ્ય કરવું તેનો નિર્ણય કહે છે.

વિવાહવિષે માતાનું ગોત્ર વર્ણ્ય કરવું એમ ને કહ્યું છે તે ઠેકાણે માતામહત્વ ગોત્રજ વર્ણ્ય કરવું. માતામહ ગોત્ર વર્ણ્ય કરવું તે ગાંધર્વાદિક વિવાહે પરણેલી સ્ત્રીના સર્વ પુત્રોએ વર્ણ્ય કરવું. બ્રાહ્મવિવાહ કરી પરણેલી સ્ત્રીના સર્વ પુત્રોએ માતામહ ગોત્ર વર્ણ્ય કરવું નહીં, સારે માત્ર માધ્યં-દિનીયોનેજ માતામહ ગોત્ર વર્ણ્ય કરવાનું છે. કારણ, “માતૃગોત્ર (માતામહ ગોત્ર) માધ્યંદિની શાખાવાળાઓએજ વર્ણ્ય કરવું.” એવું સત્યાપાદનું વચન છે, અને તેવાજ સર્વ શિષ્યોને આચાર પણ છે.

અથસગોત્રાદિવિવાહાદૌપ્રાયશ્ચિત્તમ્ ॥ તન્નાજ્ઞાનતઃસગોત્રસપ્રવરવિવાહે કન્યાત્યક્ત્વા
ષાંદ્રાયણપ્રાયશ્ચિત્તકાર્યં જ્ઞાનતોદ્વિગુણં પવંકન્યાયાપ્તતર્ધં પવંસપિંડાયાવિવાહેપિ ત્યાગશ્ચબ્રાહ્મણ્યાઃ
સંભોગધર્મકાર્યયોરેવ માતૃચત્પરિપાલયેદિત્યન્નાદિનાપાલનોક્તેઃ યસ્તુસગોત્રાદિકાંવિવાહોપગચ્છતિ
તસ્યાજ્ઞાનેવિવાહપ્રયુક્તચાંદ્રાયણસગોત્રાગમનપ્રયુક્તચાંદ્રાયણદ્વયાધિકં જ્ઞાનતસ્તુઅધિકંકલ્પ્યમિતિકે
ચિત્ત અન્યેતુગુરુતત્પવત્તાચ્છુચ્યેદિતિગુરુતત્પસામ્યોક્તેઃપદ્ધત્પ્રાયશ્ચિત્તં અજ્ઞાનતરુપધ્વંચાંદ્રાયણપ્રવં
ચેત્યાહુઃ અજ્ઞાનતઃસગોત્રાદિપૂત્રપ્રાનાંજનકપ્રાયશ્ચિત્તોત્તરંકાશ્યપગોત્રેણવ્યવહારઃકાર્યોનતુત્યાગઃજ્ઞાનત
સ્તુસગોત્રાચુત્પ્રાનાંચાંડાલત્વમેવ આરુઢપતિતાપત્યંબ્રાહ્મણ્યાંયશ્ચશૂદ્રજઃ સગોત્રોદાસુતશ્ચેવચાંડાલા
ચયર્હરિતાશ્ચિત્યમસ્મૃતેઃ ॥

હવે એક ગોત્રાદિકર્મા વિવાહાદિક થયો હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે.

એક ગોત્રવાળી અને સમાન પ્રવરવાળી કન્યાએડે અબલુમાં વિવાહ થયો હોય તો તે કન્યાનો ભાગ કરી ચાંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. બહુને વિવાહ થયો હોય તો જમણું (બે ચાંદ્રાયણ) પ્રાય-શ્ચિત્ત કરવું. એ રીતે કન્યાએ એવું અર્ધે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. એ રીતે સપિંડમાંની કન્યાએડે વિવાહ થયો હોય તો પણ એજ નિર્ણય બલુવો. બ્રાહ્મણી સ્ત્રીના માત્ર સંભોગ અને ધર્મકાર્યવિષેજ ભાગ કરવો, પરંતુ “માતાનીપેઠે તે સ્ત્રીનું પાલન કરવું,” એવું વચન છે તેથી અન્નાદિકવડે તેનું રક્ષણ કરવું. ને પુરૂષ સગોત્ર કન્યાએડે અબલુમાં, વિવાહ કરી તેનું ગમન કરે તો તેણે સગોત્ર કન્યાએડે વિવાહ થયો તેનું એક ચાંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી સગોત્ર કન્યાનું ગમન કર્યું તેથી બે ચાંદ્રાયણ કરતાં અધિક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, બહુને સગોત્ર કન્યાએડે વિવાહાદિક થયાં હોય તો પ્રથમ કરતાં અધિક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એમ કોઈ ગ્રંથકારો કહેછે. બીજા ગ્રંથકારો તો, “શુદ્ધસ્ત્રીમાં ગમન કરનારનું ને પ્રાયશ્ચિત્ત તે કરવાથી શુદ્ધ થાય છે,” એવું વચન છે એટલે સગોત્રની કન્યા શુદ્ધપત્ની સમાન છે એવું વચન હોવાથી પદ્મદ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું; અજ્ઞાનથી થયાં હોય તો ત્રણ અંગદ અથવા ત્રણ ચાંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાં એમ કહે છે. અબલુ સગોત્રા આદિ કન્યાવિષે ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોનો સંઘળો વ્યવહાર, તેના પિતાએ પ્રાયશ્ચિત્ત કીધા પછી કાર્યપગોત્રવડે કરવો, પણ તેનો ભાગ કરવો નહીં. બહુને સગોત્રા આદિ કન્યાવિષે ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોને તો ચાંડાલત્વજ છે; કારણ, “આરુઢપતિત (ઉત્તમ આશ્રમથી ઉતરેલા)નું સંતાન, બ્રાહ્મણી સ્ત્રીમાં શુદ્ધથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર, અને સગોત્રા કન્યાનો વિવાહ કરી તેથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર એ ત્રણે ચાંડાલ કલા છે,” એવી યમસ્મૃતિ છે.

અથાન્યેપિવિવાહેનિષેધાઃ ॥ પ્રત્યુદ્ગ્રાહોનૈવકાર્યોનૈકસૈદ્ધિત્વદ્વયં નૈવકજન્યયોઃપુંસોરેકજ
ન્યેતુકન્યકે અન્નાપવાદઃ સોદરયોઃસોદરકન્યકે વત્સરાદિકાલવ્યવધાનેમહાનદ્યાદિવ્યવધાનેવાવેયે
પૂર્વકન્યાયાદાક્તાયાઃમૃતૌતસ્યેચવરસ્યદ્વિતીયાકન્યાદેયા પ્રત્યુદ્ગ્રાહોદારિદ્યાદિસંકલ્પકાર્યઃ સોદરાણાંતુ
લ્યસંસ્કારોવર્ષમધ્યેનિષિદ્ધઃ ગૃહનિર્માણવિવાહૌવર્ષોત્તરંકાર્યો ગૃહપ્રવેશસ્યનિષેધામાઘાઘપ્રવેશોત્તરંવિ
વાહઃકાર્યઃ સોદરયોઃપુત્રયોઃકન્યાપુત્રયોર્વાકન્યયોર્વાવિવાહૌપન્માસાશ્વંતરેવિરોપતોનિષિદ્ધૌ પુરુષપત્રયા
ત્મકકુલેવિવાહાન્મૌજીવંધઃપન્માસેનિષિદ્ધઃ પન્માસેશુભકાર્યત્રયંનકાર્યં અન્નશુભકાર્યપદેનમૌજીવિવા
હાવેવ તેનગર્માધાનનામકર્માદિસંસ્કારાણાંનત્રિત્વનિષેધઃ નવાગર્માધાનાદિનાચતુષ્પાદિસંપાદનનામિ
કાર્યત્રયંમધેદિત્યનેનૈકવાક્યતાલાઘવાદિતિમાતિ મિશ્રોદરાણામગ્નિકાર્યત્રયંનદોપાયેતિકશ્ચિત્કેચિત્ર
કુર્યાન્નંગલત્રયમિત્યસ્યમિત્રાર્થત્વંસ્વીકૃત્યર્થકિચ્છુમકાર્યાણામપિત્રિત્વંનશુભમિત્યાહુઃ પુરુષોદ્રાહા

ત્રયુદ્વાહઃપળ્માસાભ્યંતરેનિષિદ્ધઃ જ્યેષ્ઠમંગલાલ્પમંગલનંકાર્યં વહિર્મંડપેવિહિતંજ્યેષ્ઠમંગલં તદ્વિષ્ણલ્પુ
ગર્ભાધાનાદિકસપ્રાત્કાલસ્યનિષેધઃ; ઇવંશાંત્યાદેરપિનૈમિત્તિકસપ્રાત્કાલસ્યનિષેધઃ; અતિપ્રત્યસ્ય
ત્વયંનિષેધઃ; ઇવંવ્રતોદાપનાદીનાંવાસ્તુપ્રવેશાદીનાંચલધૃત્વાદેવવિવાહાયુત્તરંનિષેધઃ; દ્વંનિષેધચતુષ્ટયં
ત્રિપુરુષાત્મકકુલેપળ્માસાભ્યંતરેવ ઇવંમુંડનદ્વયનિષેધંવ્રતવંધાચૌલનિષેધંચકેચિદાહુઃ ॥

હવે બીજા પાત્ર વિવાહવિષે નિષેધ કહે છે.

“પ્રત્યુદ્વાહ (પોતાની કન્યા જેના પુત્રને દીધી તેની કન્યા પોતાના પુત્રભાટે લેવી તે) કરવો નહીં. એક વરતું બે સગી બેહેન દેવી નહીં. તેમ સગા બે ભાઇને સગી બે બેહેનો દેવી નહીં,” એવિષે બાધ કહે છે.—સગા બે ભાઇને સગી બે બેહેનો દેવી હોય તો એક વર્ષ ઇલાદિ કાલને અંતરાયે એટલે એક ભાઇના વિવાહ પછી એક વર્ષ ઇલાદિ કાલ ગયા પછી બીજા ભાઇને બીજી કન્યા દેવી. અથવા મહાનદીનું અંતર હોય તો દેવી. પ્રથમ દીધેલી કન્યા મૃત થઈ હોય તો તેજ વરને બીજી કન્યા દેવી. દરિદ્રપણું ઇલાદિક સંકટ હોય તો પ્રત્યુદ્વાહ કરવો. સગા ભાઈ અથવા સગી બેહેનોના સમાન (એકજ) સંસ્કાર એક વર્ષમાં કરવા નહીં. ઘર બાંધવું અને વિવાહ એ બન્ને એક વર્ષમાં કરવાં નહીં. ઘરમાં પ્રવેશ કરવાનો નિષેધ નથી માટે ગૃહપ્રવેશ પછી વિવાહ કરવો. સગા બે પુત્ર, અથવા એક કન્યા અને પુત્ર અથવા બે સગી કન્યા એમનો વિવાહ છ માસની માંદા વિશેષે નિષિદ્ધ છે એટલે એક સંતાનનો વિવાહ ક્રીધા પછી છ માસમાં બીજા સહોદર સંતાનનો વિવાહ કરવો નહીં. ત્રિપુરુષ કુલમાં વિવાહ થયા પછી છ માસપર્યંત માંદા કરવી નહીં, છ માસની માંદા ત્રણ શુભકાર્યે કરવાં નહીં. એમાં શુભકાર્ય એ પદ્યક્રી માંદા અને વિવાહ-નોજ નિષેધ ક્રીધા છે, તેથી ગર્ભાધાન, નામકરણ ઇલાદિક ત્રણ સંસ્કાર કરવાનો નિષેધ નથી. અથવા ગર્ભાધાનાદિક કરવાથી ચાર ઇલાદિ કાર્યે કરવાં નહીં. “ત્રણ અગ્નિકાર્યે થતાં નથી.” એ વા-ક્યજોડે એક અર્થ થવાથી લાઘવ (શુભ) થાય છે, માટે એમ ભાસે છે. જુદી માતાથી ઉત્પન્ન થયાં હોય તેમનાં ત્રણ અગ્નિકાર્યે થવાથી દોષ નથી, એમ કોઈ અંધકાર કહે છે. કોઈ અંધકાર “ત્રણ મંગ-લકાર્યે કરવાં નહીં,” એ વાક્યને ભિન્નાર્થકપણું ખાતી કોઈપણ ત્રણ શુભકાર્યે કરવાં નહીં, એમ કહે છે. ૧ પુત્રનો વિવાહ ક્રીધા પછી છ માસમાં કન્યાનો વિવાહ કરવો નહીં. ૨ જ્યેષ્ઠમંગળ ક્રીધા પછી લઘુમંગળ કરવું નહીં. બાહર અંકુશમાં જે કરવાતું તે જ્યેષ્ઠમંગળ; અને તેથી જુદું તે લઘુમંગળ. જેનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે એવા ગર્ભાધાનાદિક સંસ્કારનો નિષેધ નથી. નિમિત્તવડે પ્રાપ્ત છે કાલ જેનો એવાં શાંતિ ઇલાદિક નૈમિત્તિક કર્મોનો નિષેધ નથી. ૩ જેનો કાલ વ્યતીત થઈ ગયો હોય તેનો માત્ર એ નિષેધ જાણવો. ૪ એ રીતે વ્રતનાં ઉદાપનાદિક અને ગૃહપ્રવેશ આદિકને લઘુપણું હોવા-થીજ વિવાહાદિક ક્રીધા પછી એમનો નિષેધ છે. એ જે ચાર નિષેધ કહ્યા તે ત્રિપુરુષકુલ કુલમાં અને છ માસની માંદાજ જાણવા. એ રીતે બે મુંડનકર્મોનો નિષેધ અને માંદા થયા પછી ચૌલસં-સ્કારનો નિષેધ એ બે નિષેધ કોઈ અંધકાર કહે છે.

અથૈપામપવાદાઃ ॥ સોદગણામપિસમાનસંસ્કારૌવિવાહૌચસંકટેઅબ્દમેદાત્કાર્યૌ ચતુર્દિનબ્ધ
ધધાનાદેકદિનવ્યવધાનાદ્વાકાર્યૌ અતિસંકટેપકદિનેકર્તૃમેદેનમંડપમેદેનવાકાર્યૌ દ્વાભ્યાંકર્તૃભ્યાંપક
સિદ્ધપિલગ્નેપકસિદ્ધપિગૃહેમિત્રોદરયોર્વિવાહઃકાર્યઃ; ઇવંપૂર્વોક્તનિષેધચતુષ્ટયેપિવર્ષમેદેદોપામાત્રઃ યમ
લયોરેકકાલેપકમંડપેવાસમાનસંસ્કારાણાંનદોષઃ; ઇવંમાતૃમેદેપિપળ્માસાભ્યંતરેસમાનસંસ્કારેદોષો
મ માતૃમેદેપકજાતકન્યયોરેકદિનેપકમંડપેવિવેદીમેદેનવિવાહોનદોપાયેતિકેચિત્ પુરુષત્રયાત્મકકુલે
મંગલકાર્યોત્તરંપળ્માસાભ્યંતરેમુંડનયુક્તકર્મનંકાર્યં અત્રસર્વેત્રપુરુષત્રયગણનાપ્રકારઃપ્રતિકૂલવિચારેસ્પ
ષ્ટીકરિપ્યતે મુંડનકર્મતુચૌલનાગસંસ્કારાદિકમાધાનાદિકમમ્પુદ્યાર્થમેચ્છિકસર્વેપ્રાયશ્ચિત્તાદિકં
શૌરપ્રાપ્તકૃતીર્થયાગ્રાદિકંચોર્ધાં વ્રતવંધસ્તુકાલ્યાયનમતેમંગલરૂપત્વાદિવાહાયુત્તરંકાર્યઃ; અન્યેપામતેમું
ડનરૂપત્યાગ્રકાર્યઃ; પિત્રોર્ભવ્યક્રિયાદિપ્રાપ્તમુંડનમાકસિકપ્રાપ્તપ્રાયશ્ચિત્તમુંડનમાસપ્રમરણેનસર્વેપ્રાયશ્ચિ
ત્તીપમુંડનંચકર્તૃવ્યમેવ નિત્યત્વાદ્દર્શપૂર્ણમાસચાતુર્માસ્યાદિમુંડનેપિનદોષઃ; નચમુંડનંચૌલમિત્યુક્તંવ્રતોદા
હૌતુમંગલમિતિચસામંડનમુંડનયોઃપરિગણનાદાધાનાદીનાંનદોષાદિવાચ્યં વાક્યસ્યોદાહરણત્યંત્યાત્
અન્યથાવ્રતોદાહાપ્રચૌલકમિત્યેવવક્યયે મંડનાપ્રતુમુંડનમિતિસામાન્યેનચચન્નરચ્ચનાનર્થકયાપાતાત્
તસાદ્રમ્ભાધાનાદિલઘુમંગલાદુદ્વાહાદિજ્યેષ્ઠમંગલાદ્યાધાનાદિમુંડનમપિવર્જ્યમિતિભાતિ ઇવંસતિકુલે

વહુકમોંપરોધઃ સ્યાદિતિચેત્ વિવાહમતચ્છોત્તરમંગલેપુર્વિષ્ઠદાનાદૌ માસાઘલ્પકાલપ્રતિવંધવતિ
ત્રાઘન્યમરણેલ્પકાલપ્રતિકૂલનિર્ણયવચ્છલ્પમંગલોત્તરમાસાઘલ્પકાલમુંડનનિષેધકલ્પનંયુક્તિવલાદાથ
યનીયમિતિભાતિ અન્નવિપયેપ્રાચીનનિવંધેપુવિશેષોનદદ્યતે તથાપિધાષ્ટ્યેનમયોક્તોવિશેષોયુક્તઃ
દ્રાઘઃ શ્ચિત્તમુંડનમુંડનનિર્ણયઃ ॥

હવે એ નિષેધોનો અપવાદ (બાધ) કહે છે.

સગા બે ભાઈના પણ સમાન (એકસરખા) સંસ્કાર અને વિવાહ સંકટ હોય તો વર્ષભેદવડે
(સંવત્ અથવા શક બદલે તો) કરવા. અથવા ચાર દિવસને અંતરે કિંવા એક દિવસને અંતરે
કરવા. અતિસંકટ હોય તો એક દિવસે કર્તાને ભેદે અથવા ભિન્ન મંડપમાં કરવા. બે કર્તા હોય તો
એક લગ્નમાં, અને એક ઘરમાં ભિન્નોદરના વિવાહ કરવો. એ રીતે પ્રથમ કહેલા ચાર નિષેધ વિશે
પણ વર્ષભેદ હોય તો દોષ નથી. ભેલહાંના એક કાલે અથવા એક મંડપમાં એકસરખા સંસ્કાર
કરવાનો દોષ નથી. માતા ભિન્ન હોય તો છ માસમાં સમાન સંસ્કાર કરવામાં દોષ નથી. એક પુરુ-
ષની બે કન્યાઓની માતા ભિન્ન હોય તો તે કન્યાઓનો વિવાહ એક દિવસે અને એક મંડપમાં
વેદીમાત્ર ભિન્ન કરી, કરવામાં દોષ નથી એમ કોઈ કહે છે. ત્રિપુરપર પુલમાં મંગળકાર્ય કીધા પછી
છ માસમાં મુંડનયુક્ત કર્મ કરવું નહીં. આ સઘળા વિષયોમાં ત્રણ પુરુષ ગણવાનો પ્રકાર પ્રતિકૂલના
વિચારપ્રસંગવિષે સ્પષ્ટ કહેવાશે. મુંડનકર્મ ક્યાં તે કહે છે, ચૌલ, નાચબલિ આદિક, અગ્નિહોત્રઅહ-
ણાદિક, પોતાનો ઉત્કર્ષ થવામાટે ઇચ્છાપ્રાપ્ત એવાં સર્વ પ્રાયશ્ચિતાદિક અને ક્ષૌરમું કારણ તીર્થયાત્રા-
દિક એ સર્વ મુંડનકર્મ જાણવાં. કાલાયનને મતે વ્રતબંધ (મૌંજ) તો મંગળરૂપ છે માટે વિવાહા-
દિક કીધા પછી કરવો. ખીજાઓને મતે વ્રતબંધ મુંડનરૂપ છે માટે તે કરવો નહીં. માતા, પિતાની
અંલક્રિયા ઇલાદિ માટે પ્રાપ્ત થયેલું મુંડન, અકસ્માત પ્રાપ્ત થયેલું પ્રાયશ્ચિત્તસંબંધી મુંડન, અને
મરણસમય સમીપમાં આઘાતી કર્તવ્ય જે સર્વ પ્રાયશ્ચિત્તસંબંધી મુંડન એ અવશ્ય કરવાં. દર્શી,
પૂર્ણમાસ અને ચાતુર્માસ ઇલાદિસંબંધી મુંડન નિલ છે માટે તે કરવામાં દોષ નથી. “ચૌલ એ
મુંડન અને મૌંજ તથા વિવાહ એ મંગળ છે,” એ વચનવડે મંગળ અને મુંડન લેખી ખતાવ્યાં છે
તેથી આધાનાદિક કરવામાં દોષ નથી એમ કહેવું નહીં; કારણ, એ વચન જે કહ્યું તે કેવળ ઉદા-
હરણ દેખાડવામાટે કહ્યું છે. જો એમ ન માનિએ તો, “મૌંજ અને વિવાહ કીધા પછી ચૌલ ન
કરવું” એમ કહેવું હતું તેને ન કહેતાં “મુંડન (મંગળ) પછી મુંડન કરવું નહીં.” એ રીતે—સા-
માન્યપણે જે વચન કહ્યું તે વ્યર્થ કહ્યું એવો દોષ પ્રાપ્ત થશે, માટે ગર્ભાધાનાદિક લઘુમંગળ અને
વિવાહાદિક જ્યેષ્ઠમંગળ, એ થયાં હોય તો અગ્રાધાનાદિક મુંડન પણ વર્ત્ય કરવાં એમ ભાસે છે.
એમ થવાથી કુર્કુષમાં અનેક કર્મ બંધ રહેશે એમ હોય તો વિવાહ, મૌંજ અને ચૌલ એ જ્યેષ્ઠમંગળ
થવા પછી પિંડદાનાદિકવિષે જેમ એક માસ ઇલાદિક અલ્પકાલના પ્રતિબંધનો નિર્ણય અને માતા,
પિતા કરતાં અન્ય કોઈ મૃત થયો હોય તો અલ્પકાલપર્યંત જેમ પ્રતિકૂલ થાય છે એવો નિર્ણય
કહ્યો છે તેમ લઘુમંગળ થવા પછી એક માસ ઇલાદિક અલ્પકાલપર્યંત મુંડનનાં નિષેધની કલ્પના
કરવી એ યુક્તિબળથી માનવું એમ મને ભાસે છે. આ વિષયમાં પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આંધ પણ નિર્ણય
જોવામાં આવતો નથી, તથાપિ આ વિશેષ મેં મહારી યુષ્ઠતા (ધીઠાઈ) થી કહેલો છે, તે યોગ્ય ભાસે
તો ગ્રહણ કરવો. એ પ્રમાણે મુંડન અને મુંડનનો નિર્ણય કહ્યો.

અથપ્રતિકૂલવિચારઃ ॥ વિવાહનિશ્ચયોત્તરવસ્તુકન્યાયાવાસગોત્રત્રિપુરુષાત્મકકુલેકસ્યચિ
ન્મરણેપ્રતિકૂલદોષઃ વિવાહનિશ્ચયશ્ચવેદિકોલૌકિકોવાગ્રાહ્યઃ તત્ત્વવેદિકોવાગ્દાનાત્પ્યવિધિનારુતોમુ
લ્યઃ લૌકિકોલપ્રતિધિનિશ્ચયાદિર્ધરવજ્યોઃશુદ્ધમાપાવંધપૂર્ણીફલદાનાદિશ્ચ સગોત્રત્રિપુરુષેત્યુપસ્યામા
તામહકુલાદિવ્યાવૃત્તિઃ તથાચવસ્તુત્ત્વેપક્ષીવરમાતાપિતૃવરપિતામહપિતામહ્યાવનૂદાપિતૃપ્ત્યાસાચે
તિપૂર્વેત્રિપુરુષીવસ્તુસ્યમ્નાતાપક્ષીપુત્રાનૂદકન્યાસહિતોવરસ્યાનૂદામગિનીવરસ્યસ્તુપાપુત્રોઅનૂદાકન્યા
ચપૌત્રસ્તદ્ધાર્યાચાનૂદાપૌત્રીચેતિપરત્રિપુરુષી પિતૃવ્યતત્પત્ન્યૌપિતૃવ્યપુત્રસ્તત્પત્ન્યાચનૂદાપિતૃવ્યકન્યાચે
તિસંતાનમેદેત્રિપુરુષીચેતિ સગોત્રત્રિપુરુષીપુરુષપરિગણના પતેપામન્યતમમરણેપ્રતિકૂલમિતિપર્યવતિ
તોર્યઃ અન્નપ્રાતાપુત્રપૌત્રાદિશ્ચાનુપત્નીતોપિત્રિવર્યાધિકચર્યાગ્રાહ્યઃ પ્વમનૂદમગિન્યાદેરપિત્રિવર્યાધિક
ત્વંયુક્તમાતિ પ્વંવધૂકુલેપ્યૂહં પ્વમેચમુંડનમુંડનાદાવપિત્રિપુરુષગણનોહા ॥

હવે પ્રતિકૂલનો વિચાર કહે છે.

વિવાહનો નિશ્ચય થયા પછી વર અથવા કન્યાનાં સગેત્ર ત્રિપુરપુર કુલમાં કોઈ મૃત થાય તો પ્રતિકૂલ દોષ થાય છે. વિવાહનો નિશ્ચય લેવો તે વૈદિક અથવા લૌકિક એ જેમાંથી એક લેવો. તેમાં વાગ્દાનવિધિવડે જે નિશ્ચય થયો તે વૈદિક અને મુખ્ય પણ એજ છે. લગ્ન અને તિથિ એના નિશ્ચય ઇલાદિ; વર અને કન્યાને જે અસ્ત્રાદિક દેવા તેનો પરસ્પર ભાષામંથ (કરાર); અને સોપારી દેવી ઇલાદિક તે લૌકિક નિશ્ચય છે. 'સગેત્ર ત્રિપુર' એજ કહેવાથી માતામહ કુલાદિકની નિવૃત્તિ થઈ. હવે ત્રિપુર કયા તે કહે છે.—વર, તેની પ્રથમ પરણેલી સ્ત્રી, વરની માતા, પિતા, પિતામહ, પિતામહી અને ન પરણેલી પિતાની બહેન (કાઈ) એ પૂર્વ ત્રિપુરપી છે. વર, તેનો ભાઈ, ભાઈની સ્ત્રી, ભાઈનો પુત્ર, કુવારી એવી ભાઈની કન્યા, કુવારી એવી વરની બહેન, વરનો પુત્ર અને તેની સ્ત્રી, વરની કુવારી એવી કન્યા, વરનો પોતરો અને તેની સ્ત્રી અને કુવારી એવી વરની પોતરી એ પરત્રિપુરપી છે. વરનો કાકો, કાકી, કાકોનો પુત્ર, તેની સ્ત્રી અને કુવારી એવી કાકાની કન્યા અને સંતાનસેદ દોષ તો તે ત્રિપુરપી, એ પ્રમાણે સગેત્ર ત્રિપુરપીના પુરુષની સંખ્યા નાણુવી. એ જે કહ્યા તેમાંનો કોઈપણ મૃત થાય તો પ્રતિકૂલદોષ થાય એ ઉવટનો અર્થ નાણુવો. આ પ્રતિકૂલવિષે ભાઈ, પુત્ર અને પોતરો ઇલાદિકની મૌઠ થઈ ન હોય તો પણ તે ત્રણ વર્ષ કરતાં અધિક વયનો હોય તે લેવો. એ પ્રમાણે કુવારી બહેન ઇલાદિક પણ ત્રણ વર્ષ કરતાં અધિક વયની હોય તે લેવી એ યોગ્ય ભાસે છે. એ રીતે કન્યાના કુલમાં પણ એજ નિર્ણય નાણુવો. એજ રીતે મંડન અને મંડન આદિવિષે પણ ત્રિપુરપી સંખ્યા જોરવી.

અગ્રવિશેષ: ॥ પિતામાતાપિતામહ:પિતામહીપિતૃવ્ય: પૂર્વપત્નીપૂર્વસ્ત્રિયા:પુત્રો ભ્રાતાનુદાભગિ નીચૈતેપાંમરણેવિશેષત:પ્રતિકૂલદોષાશ્વેચકર્તવ્યોવિવાહ: પતદન્યત્રિપુરપસર્પિંડમરણેશાંત્યાદિનાદોષંપ રિહત્યવિવાહ:કાર્ય: સંકટેતુપિત્રાદિમરણેપિકાલપ્રતીક્ષાશાંતિભ્યાંદોષંનિહત્યવિવાહ:કાર્ય: તત્રવ્યવ સ્થા નિશ્ચયોત્તરંમાતાપિત્રોદ્વયોરપિમરણેકાલપ્રતીક્ષાશાંતિમ્યામપિદોષશાંત્યભાષાન્નકાર્યાંવિવાહ: મા તાપિત્રોરેકૈકમરણેતુશાંત્યાદિનાવિવાહ: તત્રપિતુરદ્વમિદાશૌચંતદર્ધમાતુરેચ માસત્રયંતુભાર્યાયાસ્ત દર્ધમાત્રપુત્રયો: અન્યેપાંતુસર્પિંડાનામાશૌચમાસસંમિતં તદંતેશાંતિકંકૃત્વાતતોલમંચિધીયતે પ્રતિકૂલે નકર્તવ્યંલગ્નયાવદતુગ્રયં પ્રતિકૂલેસર્પિંડસમાસમેકંચિર્જયેદિત્યાદિવાક્યાઅયેનવ્યવસ્થોચ્યતે અગ્રા શૌચપદેનપ્રતિકૂલજીવંવિવાહાનધિકારમાગ્રકાલપ્રતીક્ષાર્થંમુચ્યતે અત:પિતૃમરણેષર્પોત્તરંવિનાયકશાં તિકૃત્વાસંકટંવિવાહ:કાર્ય: અતિસંકટેપન્માસોત્તરંવિનાયકશાંતિંશ્રીપૂજનાદિશાંતિંચકૃત્વાવિવાહ:ત તોપ્યતિસંકટમાસોત્તરંશાંતિદ્વયાંતેયિયાહૃતિસંકટતારતમ્યેનપશ્ચયં માતૃમરણેપન્માસાંતે વિનાયક શાંત્યાવિવાહ: અતિસંકટમાસાંતેશાંતિદ્વયંકૃત્યોદ્વાહ: યત્તુ પ્રમોત્તાંપિતૃૈયસ્યંદેહસ્તસ્યાશુચિર્મંથેત્ નદૈ પૈનાપિયાંપિતૃયંયાવત્પૂર્ણાંનચત્તરશ્તિપિત્રોર્મૃતૌર્વાર્ષપર્યંતંસર્વેશુમકર્મંનિવેષયન્નતત્પ્રાહુનિશ્ચયાર્પિત્રોર્મૃતૌસંકટાંભાવેયાહેયં ભાર્યામરણેમાસત્રયાંતેમાસાંતેયાશ્રીપૂજનાદિશાંતિ:ભ્રાતૃમરણેસાર્ધેમાસાંતેમાસાંતે યાવિનાયકશાંતિ: પુત્રમૃતૌસાર્ધમાસંમાસંવાપ્રતીક્ષયશ્રીપૂજનાદિશાંતિ: પિતૃવ્યમરણેમાસાંતેવિનાયક શાંતિ: પિતામહ્યાનુદમગિન્યાશ્ચમરણેમાસાંતેશ્રીપૂજનાદિશાંતિ: પતદન્યત્રિપુરપસર્પિંડમરણેમાસાંતે શ્રીપૂજનાદિશાંતિ: તતોવિવાહ: ગુણવત્તરમાતૃમૃતૌપન્માસેનમનઃશ્વેદાનપગમેવર્ષપ્રતીક્ષાપર્વંગુણવંતર ભાર્યાયા:પન્માસપર્યંતપ્રતીક્ષા જ્યોતિ:પ્રકાશેતુ અતિસંકટવશેનમાત્રાદિમરણેમાસાધિકપ્રતીક્ષાયાઅ સંખ્યેમાસમધ્યેપિદશાહોત્તરંકંચિત્કાલંપ્રતીક્ષ્યોકવ્યવસ્થયા વિનાયકશાંતિંશ્રીપૂજનાદિશાંતિંચકૃત્વા ગાંદત્યાપુનવાંદનાદિચરેદિત્યુક્તં સર્વોપ્ચયમપનાદ:સંકટેપુતારતમ્યેનયુધૈર્ધોજ્ય: અહપસંકટવિપયેમ હાસંકટવિપયકવિધિકથનેચકુ:કર્તુશ્ચદોષપથ દુર્મિશ્વરાદ્યમંગાદિભયેપિત્રોર્મરણાશંકાયાંચનપ્રતિકૂલં દીર્ઘરોગિદૂરદેશસ્યવિરક્તાનાંકન્યાયા:પ્રાદત્વેચપ્રતિકૂલદોષોનેત્યપવાદ: ॥

કરવો. તેમાં વ્યવસ્થા કહે છે. વિવાહનો નિશ્ચય યીધા પછી માતા અને પિતા એ બન્નેનું મરણ થાય તો કાલની પ્રતીક્ષા અને શાંતિ કરવાથી પણ દોષ નિવૃત્ત થતો નથી, માટે વિવાહ કરવો નહીં. માતા અને પિતા એ બેમાંથી એક મરણ પામે તો શાંતિ ઇત્યાદિક કરી વિવાહ કરવો. તેમાં, “વિનાહવિરે પિતાનું એક વર્ષપર્યંત આશૌચ, માતાનું છ માસ આશૌચ, સ્ત્રીનું ત્રણ માસ આશૌચ, ભાઈ અને પુત્રનું દોઢ માસનું આશૌચ અને બીજા સર્પિર્ગંધનું એક માસ આશૌચ. તે આશૌચની નિવૃત્તિ યથા પછી શાંતિ કરી વિવાહ કરવો. પ્રતિકૂલ દોષ હોય તો છ માસપર્યંત લગ્ન કરવું નહીં. સર્પિર્ગંધી પ્રતિકૂલ હોય તો એક માસ વર્જ્ય કરવો,” ઇત્યાદિક વચનના આશયથી એની વ્યવસ્થા કહે છે, — આ વાક્યમાં ‘આશૌચ’ એ શબ્દવડે પ્રતિકૂલયદી થયેલો વિવાહનો માત્ર અનવિકાર, કાલની પ્રતીક્ષા (સમય વ્યતીત) કરવામાટે કહ્યો છે; તેથી પિતા મૃત થયો હોય તો એક વર્ષ પછી વિનાયકશાંતિ કરી સંકટ હોય તો વિવાહ કરવો. અતિ સંકટ હોય તો છ માસ પછી વિનાયકશાંતિ અને શ્રીપૂજનાદિક શાંતિ કરી વિવાહ કરવો. તેથી અતિ સંકટ હોય તો એક માસ પછી પૂર્વોક્ત બન્ને શાંતિ કરી વિવાહ કરવો, એ પ્રમાણે સંકટને અનુસારે (ન્યુનાધિકપણાએ) ત્રણ પક્ષ કહ્યા. માતા મૃત થઈ હોય તો છ માસ પીત્તા પછી વિનાયકશાંતિ કરી વિવાહ કરવો. અતિ સંકટ હોય તો એક માસ પછી બન્ને શાંતિ કરી વિવાહ કરવો. “જેનાં માતા અથવા પિતા મરણ પ્રાપ્ત થયાં હોય તેનું દેહ એક વર્ષપર્યંત અપવિત્ર રહે છે, માટે વર્ષ પુરું થવાપર્યંત દૈવ અને વિવ્યકર્મવિરે તેને અધિકાર નથી,” એ રીતે માતાપિતાનાં મરણ થવા પછી એક વર્ષપર્યંત સર્વ શુભ થયાં કર્મનો નિરોધ કરનારું જે વચન તે વિવાહના નિશ્ચય કરવાયદી પ્રથમ માતા પિતા મૃત હોય અને વિવાહ કરવો હોય અથવા સંકટ ન છતાં વિવાહ કરવો હોય તો તેવિરે બાળ્યું. સ્ત્રી મૃત થઈ હોય તો ત્રણ માસ પછી અથવા એક માસ પછી શ્રીપૂજનાદિક શાંતિ કરવી. ભાઈ મૃત થયો હોય તો દોઢ માસ અથવા એક માસ પીત્તા પછી વિનાયકશાંતિ કરવી. પુત્ર મૃત થયો હોય તો દોઢ અથવા એક માસ પ્રતીક્ષા કરી શ્રીપૂજનાદિક શાંતિ કરવી. કાકા મૃત થયો હોય તો એક માસની અંતે વિનાયકશાંતિ કરવી. દાદી અથવા કુંવારી બહેન મૃત થઈ હોય તો એક માસની અંતે શ્રીપૂજનાદિક શાંતિ કરવી. એ ઉપર કહેલા કરતાં અન્ય ત્રિપુરૂષ સર્પિર્ગંધના કાંઈ મૃત થયો હોય તો એક માસ પછી શ્રીપૂજનાદિક શાંતિ કરવી. ત્યાર પછી વિવાહ કરવો. અતિ શુણ્યતી માતા મૃત થઈ હોય તેના ચોક છ માસે મનમાંથી નિવૃત્ત ન થાય તો એક વર્ષ પ્રતીક્ષા કરવી એ રીતે અતિ શુણ્યવાળી સ્ત્રી મૃત થઈ હોય તો છ માસપર્યંત પ્રતીક્ષા કરવી. જ્યોતિષ-પ્રકાશ અંથમાં તો માતા ઇત્યાદિક મૃત થયલ હોય અને અતિ સંકટ હોતાં એક માસ કરતાં અધિક પ્રતીક્ષા કરવાનો સભવ ન હોય તો માસની માંદા પછુ દશ દિવસ ગયા પછી કાંઈએક કાલની પ્રતીક્ષા કરી પૂર્વોક્ત વ્યવસ્થા પ્રમાણે વિનાયકશાંતિ અને શ્રીપૂજનાદિક શાંતિ કરી ગૌદાન કરી ફરી વાગુદાનાદિક કરવું એમ કહ્યું છે. આ સમયેના અપવાદ કહ્યો તે અતિસંકટ છતાં વિદ્રાનેએ ન્યુના-વિક વિચાર કરી નેહ્યો. અલ્પ સંકટના વિષયમાં મહાસંકટસંગંધી વિધિ કહે તો યતાવનારો અને કર્તા એ બંનેને દોષ છે. દુષ્કાલ, દેશભય ઇત્યાદિક ભય અને માતા, પિતાના મરણની શંકા એને-વિરે પ્રતિકૂલદોષ નથી. ઘણા કાલનો રોગી, દૂર દેશાવરમાં રહેલો અને વિરક્ત એમને ધરાવેલી કન્યા બહુ મ્હેટી થઈ હોય તો પ્રતિકૂલનો દોષ નથી, એ રીતે પ્રતિકૂલનો અપવાદ બાળ્યો.

શ્રીપૂજનાદિશાંતિશ્રી ॥ ધિવેજાત્તરિથિયંદંદવિષ્ણુરિતિવિષ્ણુગૌરીમિમાયેતિગૌરીઝ્યંચકમિતિ
ચંદ્રપરંમુલોરિતિયમંચસંપૂજ્યાષ્ટોત્તરશતતિલ્લજ્યંજુહવાત્ મૂઃસ્વાહામૃત્યુર્નશ્યતાંસ્તુપાયૈસુલંબર્થતાંસ્વાદ્દે
તિ તતોહોમંસમાપ્યાયગોઠ્યંદક્ષિણામવેદિતિફોસ્તુમેદ્રદ્રવ્યા હૃતિપ્રતિકૂલચિચારઃ ॥

હવે શ્રીપૂજનાદિક શાંતિનો વિધિ કહે છે.

“ ધિવેજાત્તરં ” એ મંત્રવડે લક્ષ્મીની, “ દંદવિષ્ણુ ” એ મંત્રે વિષ્ણુની, “ ગૌરીમિમાયં ” એ મંત્રે ગૌરીની, “ ઝ્યંચકં ” એ મંત્રે રુદ્રની અને “ પરમુલો ” એ મંત્રે યમની પૂજા કરી તિલ અને ધૂતવડે (૧૦૮) આહુતિ હોમવી. “ મૂઃસ્વાહામૃત્યુર્નશ્યતાં સ્તુપાયૈ સુલંબર્થતાં સ્વાદ્દા, ” એ મંત્રવડે હોમ કરવો. “ પછી હોમની સમાપ્તિ કરી બે ગૌદાન દક્ષિણા દેવી. ” એ રીતે કૌસ્તુભમાં શાંતિ લેવી. એ પ્રમાણે પ્રતિકૂલનો વિચાર કહ્યો.

પ્રેતકર્માણ્યનિવૃત્તચરેન્નામ્યુદયક્રિયાં આચતુર્યંતત.પુંસિપંચમેશુમદંભવેત્ અગ્રપ્રેતકર્મપદેનસપિંડી
 કરણાત્પૂર્વમાત્રિકર્માણિસપિંડીકરણંચ સપિંડીકરણોત્તરંપાર્ષ્વેણવિધિનોકાનિમાસિકાનિચોચ્યંતે સ
 પિંડીકરણાદર્વાગપરુપ્યકૃતાન્યપિ પુનરપ્યપરુપ્યંતેવૃજુત્તરનિપેધનાદિલગ્નમાસિકાનામપ્યપકર્ષકેઃ અ
 મ્યુદયપદેનનાંદીશ્રાદ્ધયુક્તકર્મમાત્રગ્રાહ્યં કેશ્વિદિવાહયેવગ્રાહ્યમિત્યુક્તં આચતુર્યંમિતિનાંદીશ્રાદ્ધકર્તારં
 પુરુષમારમ્યજનચતુઃપુરુષીજન્યચતુઃપુરુષીસંતાનમેદેચતુઃપુરુષીસગોત્રાગૃહ્યતેતથાચનાંદીશ્રાદ્ધકર્તુઃ
 પિતૃપિતામહપ્રપિતામહાઃપત્નીસહિતાઃ કર્તુર્મર્યાપુત્રપૌત્રપૌત્રાસ્તદ્ધાર્યાશ્ચ માતાતત્પુત્રપૌત્રાસ્તદ્ધાર્યાઃ
 પિતૃવ્યતત્પુત્રપૌત્રાસ્તદ્ધાર્યાશ્ચ પ્રપિતામહસ્યપુત્રપૌત્રપૌત્રાસ્તદ્ધાર્યાશ્ચૈતેપાંમૃતાનામનુમાસિકાંતપ્રેતક
 માંકરણેમંગલંનકાર્યમિત્યર્થઃ નાંદીશ્રાદ્ધકર્તાત્રમુખ્યપચગ્રાહ્યોનનુમાતુલાદિગૌણઃ મૃતપિતૃકસ્યોપનયના
 દૌસંસ્કાર્યમારમ્યૈવચતુઃપુરુષીગણના માતામહાદેર્મિન્નગોત્રવેપિનાંદીશ્રાદ્ધદેવતાત્વાત્પ્રેતકર્માભાવેમંગ
 લંનભવતિ માતામહાદેર્સ્વાતંત્ર્યેણદેવતાત્વામાવાત્ દશાહાંત્યકર્માભાવેપિમંગલપ્રતિવંધોનાસ્તિ इत्यं
 તકર્માભાવનિમિત્તમંગલપ્રતિવંધનિર્ણયઃ ॥

“પ્રેતકર્મ સમાપ્ત કર્યાવિના ચાર પુરુષ સાર્પિંશ્વની ખાંભ અભ્યુદય (મંગળકર્મ) કરવાં નહીં. પછી
 ખાંભના પુરુષયત્રી શુભદાયક છે.” એ વાક્યમાં ‘પ્રેતકર્મ’ એ પદવરે સપિંડીકરણુયત્રી પ્રથમ થવાનાં
 કર્મ, સપિંડીકરણુ અને સપિંડીકરણુ ક્રીધા પછી પાર્વણુવિધિએ કરવાના માસિક ઇલાદિક કહેવાય છે;
 કારણ, “સપિંડીકરણુયત્રી પ્રથમ અપકર્ષ કરી કરેલ હોય તો પણ તે ફરી અપકર્ષ કરી (આગળ
 કરવાનાં તે ખેંચીને પ્રથમ) કરવાં; કારણ કે, વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ ક્રીધા પછી તે પ્રેતકર્મ કરવાનો નિપેધ છે.”
 એ રીતે અનુમાસિકના અપકર્ષ કરવાવિષે પણ વચન છે. ‘અભ્યુદય’ પદવરે નાંદીશ્રાદ્ધયુક્ત કર્મ
 માત્ર ગ્રહણ કરવાં. કેટલાએક ધંધકારોએ વિવાહાદિક લેવા એમ કહ્યું છે. ‘આચતુર્ય’ એ પદવરે
 નાંદીશ્રાદ્ધ કરનારા પુરુષને આરંભી જનક (પિતા આદિ) ચાર પુરુષ, જન્ય (પુત્રાદિક) ચાર પુરુષ,
 અને સંતાનભેદ હોય તો તે ચાર પુરુષ એ સગોત્ર પુરુષોનું ગ્રહણ થાય છે. તે આ રીતે,—નાંદી-
 શ્રાદ્ધ કરનારના પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ સપત્નીક, સ્ત્રી, પુત્ર, પૌત્ર અને પ્રપૌત્ર (પદપોતરો)
 સપત્નીક, ભાઈ, તેનો પુત્ર અને પોતરો સપત્નીક, કાકો તેનો પુત્ર અને પોતરો એ સપત્નીક, પર-
 દાદાના પુત્ર, પૌત્ર અને પ્રપૌત્ર એ સપત્નીક એમાંનું કોઈ મૃત થયા છતાં તેમનું અનુમાસિકપર્યંત
 પ્રેતકર્મ કર્યાવિના મંગળકાર્ય કરવું નહીં. ઇહાં નાંદીશ્રાદ્ધ કર્તાજી મુખ્ય લેવા, મામે ઇલાદિક ગૌણ
 કર્તા લેવા નહીં. જેનો પિતા મૃત થયેલો હોય તેના મોછ આદિક સંસ્કારમાં સંસ્કાર્ય (બાળક)
 યત્રી આરંભી ચાર પુરુષની સંખ્યા ગણવી. માતામહ, માતૃપિતામહ, માતૃપ્રપિતામહ એ સિત્ત
 ગોત્રમાંના છે તથાપિ તેઓ નાંદીશ્રાદ્ધના દેવતા છે તેથી તેમનું પ્રેતકર્મ થયું ન હોય તો મંગળકાર્ય
 કરવું નહીં. માતામહી (માતાની મા), માતૃપિતામહી અને માતૃપ્રપિતામહી એ સ્વતંત્રપણાએ
 નાંદીશ્રાદ્ધ દેવતા નથી માટે એમનું દશાહપર્યંત કર્મ થયું ન હોય તથાપિ મંગળ કરવામાં પ્રતિબંધ
 નથી. એ પ્રમાણે ઔર્ધ્વદેશિક કર્મ ન કરવારૂપ નિમિત્તયત્રી મંગળ કાર્યવિષે જે પ્રતિબંધ તેના
 નિર્ણય કશે.

મૌંજીવિવાહયોનાંદીશ્રાદ્ધમારમ્યમંડેપોદ્વાસનપર્યંતમધ્યેવર્ષાદિનંયથાનપતેત્તથાકાર્યં દર્શાન્યત્પિત્રોઃ
 હયાદાદિશ્રાદ્ધદિનંયદિશ્ચાનાદ્ધાપતતિ તદ્વાત્રિપુરુષસપિંડેર્વિવાહાદિમંગલસમાપ્ત્યુત્તરંશ્રાદ્ધકાર્યં
 ઇવંચદર્શાન્યશ્રાદ્ધસ્યેવસ્વરૂપતોયિવાહમધ્યેનિપેધઃ નતુદર્શવચ્છ્રાદ્ધરહિતસ્યાપિશ્રાદ્ધતિથિમાત્રસ્ય કૃત્તે
 વિવાહેપરતસ્તુકુર્યાચ્છ્રાદ્ધમિત્યાણુકેઃ ઇતેનસંક્રાંતિમન્વાચપ્રકાદિદિનાનાંશ્રાદ્ધદિનત્યાદર્શવન્મધ્યેપા
 તોનિપિદ્ધરહિતશંકાનિરસ્તા તેનપણ્યતિશ્રાદ્ધકર્તૃમિઃસપિંડેર્મધ્યપતિતમન્વાદેઃપ્રાયશ્ચિત્તાદિનાસંપત્તિઃ
 સંપાઘા इतिચતુર્યોર્કર્મમધ્યેદર્શાદિનિર્ણયઃ ॥

મોંછ અને વિવાહ એ કાર્યવિષે નાંદીશ્રાદ્ધનો આરંભ કરી મંડપના વિસર્જનપર્યંત મધ્યમાં
 આભાવાસ્થા આવે નહીં તેમ કરવું. આભાવાસ્થાવિના અન્ય, માતા પિતાના સંવતસરી આદિક શ્રાદ્ધ-
 દિવસ જાણે અથવા અજાણે મધ્યમાં આવે તો ત્રણ પુરુષપર્યંત સપિંડેએ વિવાહાદિક મંગળની
 રાખામિ થયા પછી શ્રાદ્ધ કરવું. એથી, દર્શવિના અન્ય શ્રાદ્ધનોજ સ્વરૂપે વિવાહમાં નિપેધ કશે,
 પણ જેમ દર્શનો નિપેધ કયો છે તેમ શ્રાદ્ધરહિત એવી શ્રાદ્ધની તિથિ માત્રનો નિપેધ ક્રીધા નથી;

કારણ, “વિવાહ યર્થ મયા પછી શ્રાદ્ધ કરવું.” ઇલાદિક વચન છે. એથી સંકાંતી, મન્યાદિ અને અષ્ટાદિક એ શ્રાદ્ધદિવસો છે માટે દર્શનીપેકે વિવાહના મધ્યમાં પડે તો તે નિષિદ્ધ છે એ સંકા નિવૃત્ત કરી, તેથી છતું શ્રાદ્ધ કરનારા સંપિડોએ તે શ્રાદ્ધસંબંધી મન્યાદિ દિવસ વિવાહમાં પ્રાપ્ત થાય તો તે શ્રાદ્ધની પ્રાયશ્ચિતાદિકવડે સિદ્ધિ કરવી, પ્રલક્ષ શ્રાદ્ધ કરવું નહીં, એ પ્રમાણે વિવાહસંબંધી આર દિવસમાં દર્શાદિક પ્રાપ્ત થાય તો તેના નિર્ણય કલ્પો.

પ્રારંભાત્પ્રાગારંભોત્તરંવા માનુષિતૃવ્યાદેઃકર્તૃતરસ્યપદ્યાવારજોદોષેયદ્વક્તવ્યંતદ્વતયંધમકરણે વિસ્તરેણોક્તંતતપચશેયમ્ ॥

પ્રારંભ યઝ્ઞ પ્રથમ અથવા પ્રારંભ પછી વર અથવા કન્યાની માતા અથવા કાકા ઇલાદિક ને અન્ય નાંદીશ્રાદ્ધકર્તા તેની સ્ત્રીને રજોદર્શન થાય તો સ્વારે ને નિર્ણય કહેવાનો તે ચૌલપ્રકરણમાં વિસ્તારપૂર્વક કલ્પો છે તે સહાધીજ નાળુવો.

રજોદોષજનનાશૌચાદિસંભવનાર્યાનાંદીશ્રાદ્ધસ્થાપકૃષ્ણાનુષ્ઠાનેદિનાયધિઃ એકવિંશત્યહર્યંશ્વેવિવાહે દશાચારાઃ પ્રિપદ્ચૌલોપનયનેનાંદીશ્રાદ્ધવિધિયતે દશદિનાઘતિક્રમેપુનર્નાંદીશ્રાદ્ધમિત્યર્થાત્સિદ્ધં નાંદીશ્રાદ્ધોત્તરંસૂતકમૃતકયોઃપ્રાસૌનયિવાહાદિપ્રતિયંધઃ વિવાહવ્રતયજ્ઞેપુશ્રાદ્ધેહોમેર્વનેજપે આરબ્ધેસૂતકં નસ્યાદનારબ્ધેસૂતકં પ્રારંભોચરણંયજ્ઞેસંકલ્પોમૃતસત્રયોઃ નાંદીમુલંચિવાહાદૌશ્રાદ્ધેપાકપરિક્રિયેત્યુક્તેઃ દ્વંસંબિહિતમુહૂર્તાંતરાભાવાદિસંકટેયજ્ઞેયં સંકટાભાવેતુનાંદીશ્રાદ્ધેજાતેપિસૂતકાંતેમુહૂર્તાંતરેપયમંગ હંસયોપ્યાશૌચપચાદોડનન્યગતિત્વેઆર્તાંચમેયદિતિસિધ્ધેઃ તેનયતેસંકલ્પોત્તરમાશૌચેપિવિપ્રહૃરિષપૂ જાદિ યશ્વાશૌમધુપર્કવિધિનાવરણોત્તરમપિકૃત્વિગંતરાલામાદિકેનન્યગતૌસંકટેપવચમધુપર્કવિધિના મૃતસ્થાશૌચાભાવઃ ઇવંજપહોમાદાચપ્યુહંશ્રાદ્ધેપાકપરિક્રિયાપાકપ્રોક્ષણં પતદપ્યર્તાતિસત્ત્વે મહાસંકટે પ્રારંભાત્પ્રાગપિસૂતકપ્રાસૌક્યપાંડમંપ્રેરૂવહોમંકૃત્યાપયસ્વિર્નાંદત્વાપંચગવ્યંપ્રાદ્યશુદ્ધચ્ચૌપનયનોક્ષા હપ્રતિષ્ઠાદિકમાચરેત્ ઉપકલ્પિતયજ્ઞસંભારસ્યસંબિહિતલગ્નાંતરાભાવેનનાશાઘાપચાયપ્યેવંશુદ્ધિઃ દ્વં જનનાશૌચમાત્રવિપયમિતિમાર્તાંડાદૌ ॥

રજોદોષ અને જનનાશૌચાદિક પ્રાપ્ત થશે એવો સંભવ હોય તો આગળ કરવાનું નાંદીશ્રાદ્ધ અપકર્ષ કરી દેરહા દિવસ પ્રથમ કરવું તે કહે છે—“યજ્ઞસંબંધી નાંદીશ્રાદ્ધ એકવીસ દિવસપર્યંત, વિવાહસંબંધી દશ દિવસપર્યંત, ચૌલસંબંધી ત્રણ દિવસપર્યંત અને મૌલસંબંધી છ દિવસપર્યંત (પ્રથમ) કરવું.” દશ દિવસ ઇલાદિક ને અર્પાદા કલ્પો તે વ્યતીત થઈ હોય તો કરી નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું, એ અર્થાત્ સિદ્ધ થયું. નાંદીશ્રાદ્ધ યજ્ઞ પછી જનનાશૌચ અથવા મૃતાશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો વિવાહાદિક કરવામાં પ્રતિબંધ નથી; કારણ, “વિવાહ, વ્રત, યજ્ઞ, શ્રાદ્ધ, હોમ, પૂજા અને જપ એમના આરંભ યજ્ઞ પછી સૂતક પ્રાપ્ત થતું નથી. આરંભ થયો ન હોય તો સૂતક છે.” પ્રારંભતું લક્ષણ કહે છે—“યજ્ઞવિષે ઋત્વિજેનું વરણ, વ્રત અને સત્રવિષે સંકલ્પ કરવો તે, વિવાહાદિક કાર્યવિષે નાંદીશ્રાદ્ધ થયું તે અને શ્રાદ્ધવિષે પાકતું પ્રોક્ષણ થયું તે આરંભ,” એવું વચન છે. એ પ્રારંભતું લક્ષણ આ નિર્ણય બીજું સુદુર્ત સમીપમાં ન હોય ઇલાદિક સંકટવિષેજ પ્રલક્ષ કરવો. સંકટ ન હોય તો નાંદીશ્રાદ્ધ યજ્ઞ છતાં પણ આશૌચ નિવૃત્તિ યજ્ઞ પછી બીજા સુદુર્તવિષેજ મંગળ કરવું; કારણ, આ સઘળા ને આશૌચનો અપવાદ કલ્પો તે અન્ય ગતિ ન હોય અને આપતિ હોય તો નાળુવો, એમ નિર્ણયસિધ્ધમાં કહ્યું છે. એથી વ્રતવિષે સંકલ્પ યજ્ઞ પછી આશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો વિપ્રદ્વારાએજ કરાવવું. યજ્ઞાદિકવિષે મધુપર્કવિધિવડે ઋત્વિજેનું વરણ યજ્ઞ પછી પણ અન્ય ઋત્વિજ ન મળે ઇલાદિક અને જેની અન્ય ગતિ નથી એવું સંકટ છતાંજ મધુપર્કવિધિએ વરેલાને આશૌચ નથી. એ રીતે જપ, હોમ ઇલાદિકવિષે પણ એજ નિર્ણય નાળુવો. શ્રાદ્ધવિષે પાકપરિક્રિયા એટલે પાકતું પ્રોક્ષણ; એ પણ નિર્ણય આપતિ છતાંજ નાળુવો. મહાસંકટ હોય તો પ્રારંભ યજ્ઞ પ્રથમ સૂતક પ્રાપ્તિ યજ્ઞ યજ્ઞ છતાં પણ દુષ્કાંડમંત્રવડે ધૃતનો હોમ કરી દુધવાળી ગાયનું દાન કરી પંચગવ્ય પ્રાશન કરી. શુદ્ધ યર્થ ચૌલ, મૌલ, વિવાહ અને પ્રતિષ્ઠા ઇલાદિક કરવાં. બીજું સુદુર્ત સમીપમાં ન હોવાથી સિદ્ધ કરેલા સર્વ પદાર્થોના નાશ થવાનો ઇલાદિક આપત્તિકાલે પણ એપ્રમાણેજ શુદ્ધિ નાળુવી. આ નિર્ણય જનનાશૌચવિષેજ નાળુવો એમ માર્તાંડાદિક અન્યોમાં કહ્યું છે.

કૂષ્માન્દહોમાદિનાશુદ્ધિપૂર્વકં સૂતકમૃતકયોર્મધ્યઆરબ્ધેવિવાહાદૌવિપ્રાણાંપૂર્વસંકલ્પિતાન્નમોજને દોષોન પાકપરિવેષણાદિકમપિસૂતકિમિઃકાર્યં હોમાદિવિધિનાશુદ્ધિસંપાદનાદિકૌસ્તુમેસ્થિતં નૈત દ્યુકં લોકવિદ્વિદ્વત્વાદતઃપરગોત્રૈરેવાશ્વદાનંયુક્તંમાતિ નાંદીશ્રાદ્ધોત્તરં સૂતકમૃતકયોઃપ્રાતૌપૂર્વમંદ્રસંકલ્પાભવેપિવિવાહોત્તરકાલસંકલ્પિતાન્નમોજનંવિગ્રેઃકાર્યં અગ્નિ પૈરરંત્રપ્રદાતવ્યંમોકવ્યંચદ્વિજોત્તમૈરિતિસર્વસંમતં પૈરરસગોત્રૈરિતિસિંધુમયૂલાદૌવ્યાખ્યાનાત્ પૂર્વસંકલ્પિતાન્નસ્યાપિમોજનસમયેસૂતકપ્રાતૌમોકૃમિંશુકશેપંત્યસ્ત્વાપરગૃહોદકૌચાંતાદિવિધેયં પાકશેષઃસૂતકિમિમોકવ્યઃ મુંજાનેપુત્રવિપ્રે પુત્રવંતરામૃતસૂતકે અન્યગૃહોદકાંતાદિતિસ્મૃતેઃ નાંદીશ્રાદ્ધોત્તરંમોજનાદન્યકાલેસૂતકપ્રાતૌસૂતકિ ગૃહેમોકવ્યં મુંજાનેપુત્રસૂતકપ્રાતૌમોકૃમિઃપાત્રસ્થમપ્યષંત્યાખ્યમિતિવાચનિકપરવિશેષઃ નહિવચનસ્યાંતિમારદિતિન્યાયાત્ મમતુમુંજાનેપિરિતિવાક્યમારબ્ધાનારબ્ધસર્વકર્મસુ અસંકલ્પિતાન્નવિપયમિતિ માતિ ઇતિવિવાહાદૌરજોદોષસૂતકપ્રાપ્તિર્નિર્ણયઃ ॥

જનન અને મૃતક આશૌચના મધ્યમાં કૂષ્માન્દમંત્રે હોમાદિક કરી શુદ્ધિ કર્યા પછી આરંભ કરેલા વિવાહાદિકવિપ્રે પ્રથમ સંકલ્પ કરી રાખેલા અન્નતંત્રુ આહ્વાણોએ ભક્ષણ કરવું તેમાં દોષ નથી. પાત્ર ઉપર પીરસવાતું પણ સૂતકીએ કરવું; કારણ, હોમાદિક વિધિવડે શુદ્ધિ કરેલી છે, એમ કૌસ્તુભમાં કહ્યું છે, તથાપિ એ યોગ્ય નથી; કારણ, તેથી લોકમાં નિંદા થાય છે, માટે પરગોત્રીવડેજ અન્ન પીરસાવતું એ યોગ્ય ભાસે છે. નાંદીશ્રાદ્ધ ક્રીધા પછી જનનાશૌચ અથવા મૃતાશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો નાંદીશ્રાદ્ધથી પ્રથમ અન્નનો સંકલ્પ ક્રીધા ન હોય તથાપિ વિવાહ થયા પછી સંકલ્પ કરેલા અન્નતંત્રુ આહ્વાણોએ ભોજન કરવું. એ વિષયમાં પણ, “અન્યે અન્ન પીરસવું અને તે આહ્વાણોએ ભોજન કરવું,” એ સર્વને સમત છે; કારણ, પર એટલે પરગોત્રી એ રીતનો અર્થ નિર્ણયસિંધુ અને મયૂ-ખાદિક ગ્રન્થોમાં કહ્યો છે. પ્રથમ સંકલ્પ કરેલા અન્નના ભોજન સમયે સૂતક પ્રાપ્ત થાય તો ભોજન કરનારે બાકી રહેલા શેષ અન્નનો લાગ કરી પરાયા ઘરના જલવડે આચમનાદિક કરવું, શેષ અન્ન રહેલું હોય તે સૂતકીએએ ભોજન કરવું; કારણ, “આહ્વાણોએ ભોજન કરતીવેળાએ મધ્યમાં મૃતાશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો પરધરના જલવડે આચમન કરવું.” એવી રમૂતિ છે. નાંદીશ્રાદ્ધ ક્રીધા પછી ભોજનસમયવિના અન્ય કાલે આશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો સૂતકીને ઘેર ભોજન કરવું. આહ્વાણોએ ભોજન કરતી વખતે આશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો ભોજન કરનારા આહ્વાણોએ પાત્ર ઉપર રહેલું અન્ન પણ છાડી દેવું, એ વચનવડેજ વિશેષ છે. કારણ, વચનને અતિ ભાર છે નહીં એવો ન્યાય છે. મને તો, “આહ્વાણોએ ભોજન કરતી વેળાએ મધ્યમાં મૃતાશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો પરધરના જલવડે આચમન કરવું,” ઇલાદિક ને વાક્ય કલાં છે તે આરંભ કરેલાં અથવા ન કરેલાં એવાં સર્વ કર્મવિષે જેનો સંકલ્પ નથી કર્યો એવા અન્નમાટે છે એમ ભાસે છે. એ રીતે વિવાહાદિ મગળ કાર્ય સમયે રત્નેદર્શન, અથવા આશૌચપ્રાપ્તિ થાય તો તેનો નિર્ણય કહ્યો.

વિવાહાત્પૂર્વકંન્યાયારજોદર્શનેમાતૃપિતૃભ્રાતૃણાંનરકપાતઃકન્યાયાતૃપત્નીત્વંતદ્વર્તુર્વૃપત્નીપતિત્વં અન્ન શુદ્ધિપ્રકારઃ કન્યાદાતાક્રતુસંરચયાગોદાનાનિપંકવાગોદાનંયથાશક્તિગ્રાહ્યમોજનંવાકૃત્વાકન્યાદાને યોગ્યોમવેત્ કન્યાતૃપવાસત્રયોતિગવ્યપવઃપાનંકૃત્વાવિપ્રકુમાર્વૈસરજ્ઞમૂષ્ણંદત્વોદ્વાહયોગ્યામવતિ વર શ્રદ્ધાકૂષ્માન્દહોમપૂર્વકંતામુદ્ધવદ્દોષીસાદિતિ વિવાહહોમકાલેરજોદોષેતાંછાપયિત્વા મુંજાનેતિતૈત્તિરીય મંત્રેણપ્રાયશ્ચિત્કંદુત્વાહોમતંત્રસમાપયેત્ યદાતુદાત્રમાવાદ્રજોદર્શનંતદાકન્યાચર્પયંત્રયંપ્રતીક્ષ્યસ્વયંવરંવૃણુયાત્ નાત્રચરસ્યાપિદોષઃ ઇતિકન્યાારજોદોષનિર્ણયઃ ॥

વિવાહ થયાની પ્રથમ કન્યાને રત્નેદર્શન થાય તો તેથી તે કન્યાની માતા, પિતા અને ભાઈને નરકપ્રાપ્તિ થાય છે. કન્યાને વૃષધી (શદ્ધી) પાછું અને તેના પતિને વૃષધીપતિત્વ થાય છે. એ વિષયમાં શુદ્ધિનો પ્રકાર કહે છે:—કન્યાના દાતાએ જેટલી વાર કન્યાને ઋતુ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેટલી વાર લેખી તેટલાં ગોદાન અથવા એક ગોદાન અથવા યથાશક્તિ આહ્વાણોએ ભોજન એમાંના કોઈ એક પક્ષ કરવાથી તે કન્યાદાનવિષે યોગ્ય થાય છે. કન્યા તો ત્રણ ઉપવાસ કરી પછી ગાયતું દૂધ પ્રાશન કરી આહ્વાણની કુમારીને રત્નસહિત અલકારવું દાન કરવાથી વિવાહને યોગ્ય થાય છે. વર કૂષ્માન્દ-મત્રવડે ધીના હોમ કરી તેને પરણે તો દોષયુક્ત થતો નથી. વિવાહહોમને સમયે કન્યાને રત્નેદર્શન થાય તો તેને જ્ઞાન કરાવી “યુંજાનમ્” એ તૈત્તિરીય શાખાના મંત્રે પ્રાયશ્ચિત્તહોમ કરી હોમતંત્ર

સમાપ્ત કરવો. જ્યારે દાન કરનાર ન હોવાથી કન્યાને મોટી અવસ્થા પામવાથી રહેદર્શન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેણે ત્રણ વર્ષપર્યંત પ્રતીક્ષા (દાતાની શોધ) કરી પોતેજ વરને વરવું. એ કન્યાવિધે વરને પણ દોષ નથી. એ પ્રમાણે કન્યાના રહેદોષનો નિર્ણય કહ્યો.

પક્ષમધ્યેતિથિદ્વયસ્યક્ષયેણયજ્ઞપોદશાદિનાત્મકપક્ષઃસક્ષયપક્ષઃ તદાયજ્ઞપ્રજાસંહારોરાજસંહારોર્વાં ક્ષયપક્ષેચ્છોભનયનોદ્રાદાદિવાસ્તુકર્મોદિશુભનકાર્ય ક્ષયમાસાધિમાસગુરુશુક્રાસ્તાદૌવિવાહનિપેધઃ પ્રથમપરિચ્છેદે પર્વોસિંહસ્વગુહનિપેધનિર્ણયોપિપ્રથમપરિચ્છેદેદ્રષ્ટવ્યઃ ક્ષયસંવત્સરોપિનિષિદ્ધઃ શીઘ્રગત્યા પૂર્વરાશિદોષમતિક્રમ્યરાદ્યંતરસંચારોતિચારસ્તંપ્રાસોગુરુપુનઃપૂર્વરાશિવક્રગત્યાયદિનાયાતિતદાસક્ષયસંવત્સરઃસર્વકર્મસુવર્ગ્યઃ તથમેવનૃપમવૃશ્ચિકર્કુમમીનરાશિપુનરોષઃ કેચિદ્નોદાદક્ષિણદેશેકોપ્યતિ સ્વારાદિગુરુદોષોનેત્યાહુઃ इतिક્ષયપક્ષાદિવિચારઃ ॥

હવે ક્ષયપક્ષાદિકનો નિર્ણય કહે છે.

એક પખવાડીયામાં એ તિથિનો ક્ષય થઈ તેર દિવસનું જે પક્ષ થાય છે તે ક્ષયપક્ષ છે, અને તે સમયે બહુ પ્રજાનો સંહાર અથવા રાજાનો સંહાર થાય છે. ક્ષયપક્ષમાં ચૌલ, મોંછ, વિવાહ, અને ઘર બાંધવું ઇત્યાદિક શુભ કાર્ય કરવાં નહીં. ક્ષયમાસ, અધિકમાસ અને ગુરુ, શુક્રનો અસ્ત એનેવિધે વિવાહનો નિપેધ પ્રથમપરિચ્છેદમાં કહ્યો છે. એ રીતે સિંહસ્વ ગુરુનો નિર્ણય પણ પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કહ્યો છે તે જોવો. ક્ષયસંવત્સર પણ નિષિદ્ધ છે. શીઘ્રગતિવડે પૂર્વ રાશિના શેષ સમયનું ઉદ્ધવન ફરી બીજી રાશિમાં જે સંચાર તેનું નામ અતિચાર છે. તે અતિચારપ્રત્યે ગયેલા ગુરુ ફરી વક્રગતિએ જે પૂર્વ રાશિપ્રત્યે આવે નહીં તો ત્યારે ક્ષયસંવત્સર થાય છે. તે સર્વકર્મવિધે વર્જ્ય છે. તેમાં મેષ, વૃષભ, વૃશ્ચિક, કુભ અને મીન રાશિનો બુદ્ધસ્પતિ હોય તો દોષ નથી. કોઈ ગ્રંથકાર, ગોદાવરીની દક્ષિણદિશામાં અતિચારાદિક ગુરુસંબંધી કોઈ પણ દોષ નથી, એમ કહે છે. એ રીતે ક્ષયપક્ષાદિકનો નિર્ણય સમાપ્ત થયો.

મુલ્યંગુદયલંબાયાવરસ્યેટ્ટરવેર્ણલં ટિપંચસસનવૈકાદશસ્યોગુદઃકન્યાયાઃગુમઃ જન્મતૃતીયપદ્મદશમં સ્થાનેપુજ્યાહોમાત્મકશાંત્યાગુમઃ ચતુર્થાંદમદ્વાદશસ્થાનેપુરુષકલઃ કર્કઠચતુર્માર્ગગત્યુર્થાંદિસ્થાનેપિ નદુષઃ સંકટચતુર્થદ્વાદશસ્યોઽધિવારમદમઽધિવારંદોમાદિકરૂપપૂજયાર્ચિતઃગુમઃ ॥

હવે ગુરુખલનો નિર્ણય કહે છે.

“કન્યાને ગુરુખલ શ્રેષ્ઠ છે. વરને રવિખલ શ્રેષ્ઠ છે.” જન્મ રાશીયક્રી બીજે, પાંચમે, સાતમે, નવમે અને અગીયારમે ગુરુ કન્યાને શુભ છે. જન્મરાશીમાં, ત્રીજે, છઠે અને દશમે પૂળ અને હોમરૂપ શાંતિવડે શુભ થાય છે. ચોથે, આઠમે અને બારમે દુષ્ટ ક્ષણદાયક છે. કર્ક, ધનુષ અને મીન રાશિનો હોય તો ચોથે, આઠમે અને બારમે છતાં પણ દુષ્ટ નથી. સંકટ સમયે ચોથે અને બારમે હોય તો એ વાર તેમ આઠમે હોય તો ત્રણ વાર હોમાદિરૂપ પૂજાવડે પૂજીત થયો છતાં શુભ થાય છે.

ધરારોહિપદ્મદશીકાદશસ્થાનેરયિઃગુમઃ અન્યત્રપ્રહમલોકપૂજયાગુમઃ ગુરુપૂજાપ્રકારરૂપનયનપ્રકારેણુક્તઃ ॥

વરની જન્મરાશીયક્રી ત્રીજે, છઠે, દશમે અને અગીયારમે સ્થાનકે રવિ શુભ છે. અન્ય સ્થાનકે હોય તો ગ્રહયજ્ઞમાં કહેલી પૂજા કરવાથી શુભ છે. ગુરુની પૂજાનો પ્રકાર મોંછપ્રકારબુમાં કહ્યો છે.

જન્મતોગર્મતોયાર્પચમવર્ષપ્રભૃતિઅષ્ટમવર્ષપર્યંતંકન્યાવિવાહેઽવિતઃકાલઃ પદ્મપોત્તરંવર્ષદ્વયંપ્રશસ્તં તરઃ પદ્મન્દમધ્યેનોદ્રાહ્યાકન્યાવર્ષદ્વયંયતઃ સોમોમુકેતતસ્તદ્વર્ષવર્ષશ્ચતતોઽનલઃ શ્યુકેઃ નવમદશમં ચોર્મધ્યમઃ એકાદશવર્ષેધમઃ દ્વાદશાદૌપ્રાયશ્ચિત્તાવહઃ ॥

હવે કન્યાના વિવાહનો કાલ કહે છે.

જન્મ અથવા ગર્ભયક્રી પાંચમા વર્ષને આરંભી આઠમા વર્ષપર્યંત કન્યાના વિવાહવિધે કાલ ઉક્ત છે, છઠા વર્ષ, પછીનાં એ વર્ષ અતિ ઉત્તમ છે. કારણ, “છ વર્ષની માંસ કન્યાનો વિવાહ કરવો

નહીં, તે એ કારણથી કે, જન્મચક્રી એ વર્ષ તેના ઉપલોગ સોમ કરે છે. પછી એ વર્ષ ગંધર્વ અને સ્યાર પછીનાં એ વર્ષ અગ્નિ ઉપલોગ કરે છે, એ રીતે છ વર્ષપર્યંત દેવતા કન્યાને ઉપલોગ કરે છે, એવાં વચન છે. નવમું અને દશમું એ બે વર્ષ મધ્યમકાલ છે. અગીયારમા વર્ષમાં વિવાહ અધમ છે. આરમા ઇત્યાદિક વર્ષે વિવાહ કરે તો તે વિવાહ પ્રાયશ્ચિત્કારક છે.

ગ્રાહ્યોદૈવઆર્પઃપ્રાજાપત્યઆસુરોગાંધર્વોરાક્ષસઃપૈશાચદૈત્યઘૌવિવાહાઃ યોગ્યવરમાહ્વાચાલંકૃત્યકન્યા ધાનવિધિનાતસ્મૈદાનંગ્રાહ્યોવિવાહઃ યજ્ઞેક્રત્વિક્રમકર્મકુર્વતેડલંકૃત્યકન્યાર્પણદૈવઃ વરાદિકંગોમિથુનદ્વે ધાગુહીત્વાતસ્મૈકન્યાર્પણમાર્પઃ શ્વંગોમિથુનપ્રહર્ણનનિદિતં તસ્યકુમારીપૂજનાર્થત્વેનકન્યાવિક્રયાભાવાત્ સ્વયંતયૈચસદ્ગૃહધર્મેઆચરણીયપતસ્યાજીવનપર્યંતંવિવાહાંતરંચતુર્થાશ્રમોવાનકાર્યં ક્ત્યાભાપ્યકન્યાદા નંપ્રાજાપત્યઃ ક્ષાતિમ્યોયથેચ્છંધનંદત્વાવિવાહઆસુરઃ વરવધ્વોરિચ્છયાન્યોન્યસંયોગોગાંધર્વઃ યુદ્ધાદિ નાવલાદ્ધરંજરાક્ષસઃ ચૌર્યેણકન્યાહરણંપૈશાચઃ પૂર્વેચતુર્પૂર્વઃપૂર્વઃશ્રેષ્ઠઃ ઉત્તરેપૂત્રરુત્તરોનિંચઃ તન્ન- વિપ્રસ્યગ્રાહ્યદૈવોપ્રશસ્તૌ ક્ષત્રિયસ્યગાંધર્વોરાક્ષસૌ આસુરોવૈદ્યસ્ય આર્પણપ્રાજાપત્યપૈશાચાઃસર્વેષાં સંકટે રાક્ષસમિન્નાઃસત્તવિપ્રસ્ય ગ્રાહ્યદૈવેતરેપદક્ષત્રિયસ્ય વૈશ્યશૂદ્રયોદ્ગ્રાહ્યદૈવરાક્ષસમિન્નાર્પચ સર્વેષ્વપિ નિયાદેપુતત્તત્પ્રકારૈઃકન્યાપરિગ્રહોત્તરંસ્વસગૃહ્ણીત્યાવિવાહહોમાદિવિધિરાચદયકઃ ધાનવિધિનાદા નંસર્વંનમ્રવતિ પૈશાચાદૌસત્તપદીવિધે.પૂર્વમન્યસ્મૈકન્યાદેયા ગ્રાહ્યાદિધ્વપિકન્યાદાનોત્તરમપિસ ત્તપદીવિધેઃપૂર્વંધરસ્વપંદત્વાદિદોષજ્ઞાનેધરમૃતૌચાકન્યાન્યસ્મૈદેયા ગ્રાહ્યવિવાહોદાયાંજાતઃપુત્રોદશપૂર્વા મ્દશપરાન્પિતૃસ્તારયેત્ દૈવોદાપુત્રઃસત્તસત્ પ્રાજાપત્યોદ્ગ્રાહ્યપદ્પદ્ આપોદાપુત્રર્હીન્સીન્ આશ્વલાય મસ્રેતુગ્રાહ્યાદિપુત્રોદશદશાદૌસત્તપૂર્વાન્પરંશ્રપુત્રસ્તારયતશ્ચુક્તં અન્યેપુદુર્વિવાહેપુગ્રહધર્મદ્વિપઃ સુતાઃ ધાન્વાનોત્તરંવરસ્વદેશાંતરગમનેપમ્માસંપ્રતીક્ષ્યાન્યસ્મૈદેયા કન્યાયાઃશુલ્કંપ્રદાયગમનેવર્પમ્પ્રતીક્ષા યતુષલાદિયાદેસગોનત્વક્ષીયત્વાદિધરદોષેવાકન્યાસત્તપદીવિધ્યુત્તરમપિઅન્યસ્મૈદેયેતિતત્કલિયુગેનિ પિદં ધાન્વાનોત્તરંપાતિત્યાદિદોષાભાવેપિકન્યામદાતુર્દંડઉક્તઃ ઇવંકન્યાયાઅપસારદોષમનુકૃત્વાદાતા પિવંદ્યઃ સધર્મ્યોદ્વિદેપુદ્ગિર્જૈમોંજનાદૌરુતેઆસુરેપ્કરાશ્ચંડપવાસોગાંધર્વંત્રિરાત્રંરાક્ષસપૈશાચયોઽન્નાંદ્રા યણંપ્રાયશ્ચિત્તંચેતિવિવાહમેદાઃ ॥

હવે વિવાહ કેટલા પ્રકારના તે કહે છે.

ગ્રાહ્ય, દૈવ, આર્પ, પ્રાજાપત્ય, આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ એ પ્રમાણે આઠ પ્રકારના વિવાહ છે. યોગ્ય વરને સત્કારપૂર્વક ગોલાવી અલકારચુક્ર કન્યાનું, કન્યાદાનના વિધિવડે તેને દાન કરવું તે ગ્રાહ્યવિવાહ છે. યજ્ઞમાં ઋત્વિજનું કર્મ કરનારા ગ્રાહ્યથુને અલંકારચુક્ર કન્યા અર્પણ કરવી તે દૈવવિવાહ છે. વર પાસેથી એક અથવા બે ગોમિથુન (ગાય અને બેલ) લઈ તેને કન્યાનું દાન કરવું તે આર્પવિવાહ છે. એ ગોમિથુન લેવાં તે નિદિત નથી; કારણ, કન્યાની પૂજા (સત્કાર) માટે લેવાં એમ કહ્યું છે તેથી કન્યાનો વિક્રય થતો નથી. તારે આ જીની સાથેજ રહી ગૃહસ્થાશ્રમધર્મનું પાલન કરવું અને એ જી જીવતી હોય ત્યાહંપર્યંત ઓળે વિવાહ અથવા કન્યાસઆશ્રમ કરવો નહીં એમ કહી કન્યા દેવી તે પ્રાજાપત્યવિવાહ. ભતવાળાને તેની ઇચ્છા- પ્રમાણે દ્રવ્ય દઈ વિવાહ કરવો તે આસુર. વર અને કન્યાની ઇચ્છાએ પરસ્પરને સંશેગ થાય તે ગાંધર્વ. યુદ્ધાદિક કરી અલાકારે કન્યાહરણ કરવું તે રાક્ષસવિવાહ. ચોરી કરી કન્યાહરણ કરવું તે પૈશાચવિવાહ. એ રીતે આઠ વિવાહ છે. તેમાં પ્રથમના ચાર (ગ્રાહ્ય, દૈવ, આર્પ અને પ્રાજા- પત્ય)માં પ્રથમ પ્રથમનો એટલે પ્રાજાપત્ય કરતાં આર્પ, તે કરતાં દૈવ, અને તેથી પછી ગ્રાહ્ય શ્રેષ્ઠ એ રીતે સમજવું. પાછળના ચાર (આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ)માં ઉત્તરોત્તર એટલે આસુરથી ગાંધર્વ, તેથી રાક્ષસ અને તે કરતાં પછી પૈશાચ નિંચ છે એમ સમજવું. એ આઠ વિવાહમાં ગ્રાહ્ય અને દૈવ એ બે ગ્રાહ્યથુને શ્રેષ્ઠ છે. ક્ષત્રિયને ગાંધર્વ અને રાક્ષસ ઉત્તમ છે. વૈશ્યને આસુરવિવાહ શ્રેષ્ઠ છે. આર્પ, પ્રાજાપત્ય અને પૈશાચ એ સર્વને પ્રસસ્ત છે. સંકટ હોય તો એક રાક્ષસવિવાહવિનાના સાતે વિવાહ ગ્રાહ્યથુને ઉક્ત છે. સંકટ છતાં ગ્રાહ્ય અને દૈવ એ બે વિનાના છ વિવાહ ક્ષત્રિયને ઉક્ત છે. સંકટ છતાં વૈશ્ય અને શૂદ્રને ગ્રાહ્ય, દૈવ અને રાક્ષસ એ ત્રણવિનાના પાંચે ઉક્ત છે. સર્વ વિવાહમાં તે તે પ્રકારે કન્યાને સ્વીકાર ધીમા પછી પોતાપોતાના શુભસૂત્રની રીતિપ્રમાણે વિવાહહોમાદિક વિધિ અવરંધ કરવો. દાનના વિધિવડે દાન સઘળા વિવાહોમાં થવું નથી.

પૈશાચાદિક વિવાહમાં સપ્તપદીવિધિ થયાથી પ્રથમ અન્ય વરને કન્યા દેવી. આદ્ય ઇત્યાદિક વિવાહવિધે કન્યાનું દાન થયા પછી પણ સપ્તપદી વિધિ થયાથી પ્રથમ વરને નપુંસકત્વાદિક દોષ છે એમ અમર મળે અથવા વર મૃત થાય તો તે કન્યા બીજા વરને દેવી. આદ્યવિવાહે પરણેલી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર, દસ પ્રથમના અને દસ થવાના એવા વીસ પિતૃને તારે છે. દેવવિવાહે પરણેલી સ્ત્રીના પુત્ર સાત સાત પુત્રવને તારે છે. પ્રાણપલ્લવિવાહે પરણેલી સ્ત્રીના પુત્ર છ છને તારે છે. આર્યવિવાહે પરણેલી સ્ત્રીના પુત્ર ત્રણ ત્રણને તારે છે. આશ્વલાયનસૂત્રમાં તો આદ્યાદિક ચાર વિવાહે પરણેલી સ્ત્રીના પુત્ર ૧૨૧૦૮ અને ૭, પ્રથમના અને થવાના પુત્રપેાને કમથી તારે છે, એમ કહ્યું છે. “બીજા દુષ્ટ વિવાહયત્રી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો આદ્ય અને ધર્મનાં દ્વેષ કરનારા થાય છે.” વાગ્દાન ક્રીધા પછી વર દેશાંતર ગયો હોય તો તેની છ માસપર્યંત વાટ ભેઈ પછી તે કન્યા બીજા વરને દેવી. કન્યાનું મૃત્યુ દહને ગયો હોય તો એક વર્ષપર્યંત વાટ ભેવી. જલાત્કારે વિવાહ થયો હોય અથવા એકગોત્રત્વ, નપુંસકત્વાદિક વરના દોષ પ્રસિદ્ધ થાય તો સપ્તપદીવિધિ થયા છતાં પણ તે કન્યા અન્ય વરને દેવી, એમ જો કહ્યું છે તે કવિયુગમાં નિષિદ્ધ છે. વાગ્દાન ક્રીધા પછી પતિતપણું ઇત્યાદિક દોષ ન છતાં કન્યાદાન કરે નહીં તો તે કન્યાદાતાને દંડ કરવો એમ કહ્યું છે. તેમ કન્યાને અપરમાર (મૃગીને) રોગ હોય તે ન કહીને કન્યાનું દાન કરે તો તે દાતા પણ દંડને પાત્ર થાય છે. અધર્મવિવાહનેવિષે આદ્યજોએ ભોજન ઇત્યાદિક ક્યું હોય તો આસુરવિષે એક રાત્રિ ઉપવાસ, ગાંધર્વવિવાહ હોય તો ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ, રાક્ષસ અને પૈશાચ હોય તો આદ્રાચણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, એ રીતે વિવાહના ભેદ કહ્યા.

દારાશિહોત્રસંયોગકુરતેયોમજ્જેસ્થિતે સ્કનિષ્ઠઃપરિવેષ્તાજ્યેષ્ઠઃપરિવિત્તિઃ પર્વંજ્યેષ્ઠાયામનૂદાર્યાંકનિષ્ઠકમ્યોદ્વાહેજ્યેષ્ઠાકન્યાદિધિયુઃ કનિષ્ઠાપ્રેદિધિયુઃ અન્નપ્રાયશ્ચિત્તં અજ્ઞાનતઃપિત્રાદિદત્તોદ્વાહેન્નાત્રોપરિવેષ્ટપરિવિત્તિસંયોગઃકૃષ્ણદ્યંકન્યાયાઃકૃષ્ણદાતુરતિકૃષ્ણયાજકસ્યચાંદ્રાયણંજ્ઞાનતઃ પિત્રાચદત્તોદ્વાહેસર્વેપાંચત્સરંકૃષ્ણચરણં કામતઃપિત્રાદિદત્તોદ્વાહેત્રૈમાસિકં અજ્ઞાનેનાદત્તોદ્વાહેચાંદ્રાયણાદિદિધિષ્વાદિપતેરતિકૃષ્ણદ્યંકૌ અન્નપ્રાપ્તાદઃ સાપભેદત્તકેવાજ્યેષ્ઠકનિષ્ઠસ્યદારાશિહોત્રમહજેદોપોન સોદરેપિહીમેમૂકયધિરવ્યામનમમ્રપાદત્વાદિદોપયુત્તેદેશાંતરસ્થે વેદ્યાસક્તે પતિતેમહારોગિણ્યતિવૃદ્ધેકૃષ્ણપિસકેઘનવૃદ્ધિરાજસેવાદિવ્યાપારાસક્તેચૌર્યાસક્તેઽન્મત્તેવિવાહાશિહોત્રેચ્છાનિવૃત્તેચ્ચજ્યેષ્ઠે કનિષ્ઠસ્ય દારાશિહોત્રમહજેદોપોન દેશાંતરગતંજ્યેષ્ઠમધૌદ્વાદશાવર્ષાણિકનિષ્ઠઃપ્રતીક્ષેત્વં પર્વંકન્યાયાઅપિજ્યેષ્ઠાયામિન્નમાવૃજ્જવેકનિષ્ઠાવિવાહેદોપોન પર્વંમૂકત્વાદિદોપયુતાંજ્યેષ્ઠાયામૂઢાં હતિપરિવેષ્ણાદિનિર્ણયઃ ॥

“ મ્હોરા ભાઇના વિવાહ થયો ન હોય અને જો કનિષ્ઠ ભાઈ સ્ત્રી તથા અશિહોત્રનું ધારણ કરે તો તે પરિવેષ્ણા, અને જ્યેષ્ઠ ભાઈ પરિવિત્તિ જાણવો.” એજ રીતે મ્હોરી બેઠેન કુંવારી છતાં નાહાની કન્યાને વિવાહ થાય તો જ્યેષ્ઠ કન્યા દિધિયુ, અને કનિષ્ઠ કન્યા અગ્રેદિધિયુ કહેવાય છે. એવા વિષયમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. પિતા ઇત્યાદિકે દીધેલી કન્યાનેડે અનજામાં વિવાહ થયો હોય તો પરિવેષ્ણા અને પરિવિત્તિ નામના બન્ને ભાઈએને બે બે કૃષ્ણ, કન્યાદાતાને અતિકૃષ્ણ અને ઉપાધ્યાયને આદ્રાચણ, એ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત જાણવું. પિતા ઇત્યાદિકે ન આપેલી કન્યાનેડે જાણી ભેઈ વિવાહ કરે તો (પૂર્વોક્ત) સઘળાઓએ એક વર્ષપર્યંત કૃષ્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ઇચ્છાચત્રી પિતા ઇત્યાદિકે આપેલી કન્યાનેડે વિવાહ કરે તો ત્રણ માસપર્યંત કૃષ્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. પિતા ઇત્યાદિકે આપેલી ન છતાં અનજામાં તે કન્યાનેડે વિવાહ થાય તો આદ્રાચણાદિક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. એજ રીતે દિધિયુના પતિએ અતિકૃષ્ણ, અને અગ્રેદિધિયુના પતિએ કૃષ્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. એવિષે અપવાદ કહે છે,—સાવકો અથવા દત્તક જ્યેષ્ઠ ભાતા હોય તો કનિષ્ઠને વિવાહ તથા અશિહોત્ર ગ્રહણ કરવાવિષે દોષ નથી, સગો ભાઈ હોતાં પણ તે નપુંસક, મૂક (મૃગે), બધિર, વામન (હાંગણ), લંગરો ઇત્યાદિ રીતે દોષયુક્ત હોય; દેશાંતરે રહેનારો હોય; વેશ્યામાં આસક્ત; સાતિપાલ; મહા-રોગી; અતિવૃદ્ધ; એતી કરવામાં આસક્ત, ઘનવૃદ્ધિ, રાજસેવા ઇત્યાદિ વ્યાપારવિષે આસક્ત; ઔર્ધ્વાસક્ત; ઉન્મત્ત અને વિવાહ તથા અશિહોત્રવિષે ઇચ્છાસહિત એવા જ્યેષ્ઠ બંધુ હોય તો કનિષ્ઠને વિવાહ અને અશિહોત્ર ગ્રહણવિષે દોષ નથી. જ્યેષ્ઠ ભાતા દેશાંતર ગયો હોય તો કનિષ્ઠ આઠ અથવા બાર વર્ષ તેની પ્રતીક્ષા કરવી. એ રીતેજ જ્યેષ્ઠ કન્યાની માતા જિન હોય તો કનિષ્ઠ કન્યાના

વિવાહવિષે દોષ નથી. એ પ્રમાણે મૂકત્યાદિક દોષયુક્ત જ્યેષ્ઠ કન્યા હોય તો પણ એવો નિર્ણય બળુઓ. એ રીતે પથિવેતા ઇલાદિકનો નિર્ણય કહ્યો.

અધકન્યાદાતુક્રમઃ ॥ પિતાપિતામહોઘ્રાતાપિતૃકુલસ્થપિતૃવ્યાદિર્માતૃકુલસ્યોમાતામહમાતુલાદિઃ સર્વાભાવેજનનીત્યેવંપૂર્વાભાવેપરઃપરઃ ઘ્રાતૃણામુપનીતાનામેવાધિકારઃ અનુપનીતઘ્રાતુર્માત્રાદેશ્ચ સત્ત્રેમાત્રાદેરેવાધિકારોત્ત્વનુપનીતઘ્રાતુઃ સર્વાભાવેકન્યાસ્વયંવરંવૃણુયાત્ કન્યાસ્વયંવરેમાતુર્દાતૃત્વે ચતાભ્યામેવનાંદીધ્રાદ્ધંકાર્યં તત્રમાતાકન્યાવાસ્વયંપ્રધાનસંકલ્પમાત્રંકૃત્વાન્યદ્વાહણદ્વારાકાર્યેત્ વરસ્તુસંસ્કૃતઘ્રાત્રાચભાવેસ્વયમેવનાંદીધ્રાદ્ધંકુર્યાન્નમાતા ઉપનયનેનકર્માધિકારસ્યજાતત્વાત્ દ્વિતીયાદિવિવાહેવરઃસ્વયમેવનાંદીધ્રાદ્ધંકુર્યાન્ત પરકીયકન્યાદાનેવિશેષઃ આત્મીકૃત્યસુવર્ણેનપરકીયાંતુકન્યકાં ધર્મેણવિધિનાદાનમસગોત્રેપિયુજ્યતે ઇતિદાતૃનિર્ણયેવરચધ્વોરપિનાંદીધ્રાદ્ધકર્તૃત્વનિર્ણયઃ ॥

હવે કન્યાદાતાઓને અનુક્રમ કહે છે.

કન્યાનું દાન પિતાએ કરવું. તે ન હોય તો દાદાએ. તેને અભાવે બ્રાતાએ, તે ન હોય તો પિતાના કુલમાંના કાકા ઇલાદિકે, એને અભાવે માતાના કુલમાંના માતાને પિતા, માનો ભાઈ (ભામે) ઇલાદિકે કન્યાદાન કરવું. સર્વને અભાવે માતા, એ પ્રમાણે પૂર્વ પૂર્વેને અભાવે બીજો બીજો અધિકારી થાય છે. ભાઈને યજ્ઞોપવીત થયું હોય તોજ કન્યાદાનનો અધિકાર છે. મૌહરહિત ભાઈ અને માતા ઇલાદિક હોય તો માતા ઇલાદિકનેજ અધિકાર છે, મૌહરહિત ભાઈને અધિકાર નથી. સધળાઓને અભાવે કન્યાએ પોતેજ વરને વરવું. કન્યા પોતે વરનારી હોય અથવા માતા દાન કરનારી હોય તો તેમણે પોતેજ નાંદીધ્રાદ્ધ કરવું. તેમાં માતા અથવા કન્યાએ પ્રધાન સંકલ્પ માત્ર કરી બાકી સધળું કૃત્ય બ્રાહ્મણુદ્વારાએ કરાવવું. વરે તો; સંસ્કારયુક્ત ભાઈ ઇલાદિક ન હોય તો પોતેજ નાંદીધ્રાદ્ધ કરવું; માતાએ કરવું નહીં; કારણ, મૌહર અથવા વરને કર્મનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે. બીજા ઇલાદિક વિવાહવિષે વરે પોતેજ નાંદીધ્રાદ્ધ કરવું. અન્યની કન્યાના દાનવિષે વિશેષ કહે છે, “પારકી કન્યાને, સુધર્મુ આપી પિતાની કન્યા જેવી કરી તેવું ધર્મવિધિએ દાન કરવું એ પરગોત્રવાળાને પણ યુક્ત છે.” એ પ્રમાણે કન્યાદાતાનો નિર્ણય કહેતા તેની સાથે વર અને કન્યાને પણ નાંદીધ્રાદ્ધ કર્તાપણાનો નિર્ણય કહ્યો.

મૂલનક્ષત્રાચપાદત્રયજાતૌવધૂવયૈસ્સ્વશ્વશુરંનાશયતઃ આત્મેપાંત્યપાદત્રયજાતૌશ્વશ્ચ જ્યેષ્ઠાંત્યપાવજાતાચન્યોન્યજ્યેષ્ઠઘ્રાતરં વિશાલાંત્યપાદજાવન્યોન્યકનિષ્ઠઘ્રાતરં મધ્યમધમપાદેમૂલવત્કલંકેચિદાહુઃ કેચિદુપનયનસ્યદ્વિતીયજન્મરૂપત્વાત્તેનચદ્વિતીયજન્મનાપૂર્વજન્મસંભવમૂલાદિદોષસ્યનિરસ્તત્વાદ્રસ્ય શ્વશુરઘાતિત્વાદિદોષોનેત્યપવાર્દસંકટેવદંતિ શ્વશુરાયમાવેષધ્વાઅપિનંદોષઃ નર્જશ્વક્ષનદીનાક્ષીનાંત્યપર્વતનામિકાં નપત્યહિપ્રેષ્યનાક્ષીનિવિભીષણનામિકામુદ્રહેદિતિ વરાયપુંસ્ત્વંપરીક્ષ્યકન્યાદેવ્યા યસ્યા પ્તુલ્લવતેયીજંઘાદિમૂર્ચયકેનિલમિત્યાદિપુંસ્ત્વપરીક્ષા કુલંચશીલંચયપુર્વયશ્ચવિદ્યાંચવિત્તંચસનાથતાંચ પતાનુણાન્નસતપરીક્ષ્યદેવ્યાકન્યાયુષ્યઃશોમચિંતનીયં ઇતિવધૂવરયોર્મૂલજાતત્વાદિશુણદોષનિર્ણયઃ ॥

મૂલ નક્ષત્રના પ્રથમના ત્રણ ચરણમાં ઉત્પન્ન થયેલાં કન્યા અને વર પિતાપિતાના સસરાને નાશ કરે છે. આર્યેલા નક્ષત્રના છેલ્લા ત્રણ ચરણમાં ઉત્પન્ન થયેલાં સાસુને નાશ કરે છે. જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રના છેલ્લા પાદમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પરસ્પરના જ્યેષ્ઠ બ્રાતાનો નાશ કરે છે. વિશાખાના છેલ્લા પાદમાં જન્મ પામેલાં વર અને કન્યા પરસ્પરના કનિષ્ઠ બ્રાતાનો નાશ કરે છે. મધ્યાના પ્રથમ પાદમાં જન્મ થયો હોય તો મૂલ પ્રમાણે ફલ થાય છે એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. કોઈ ગ્રંથકાર, ઉપનયન એ અન્ય જન્મરૂપ હોવાથી તે ઉપનયનરૂપ અન્ય જન્મવડે, પૂર્વજન્મવિષે ઉત્પન્ન થયેલો મૂલાદિક નક્ષત્રોનો દોષ નિવૃત્ત થાયછે માટે ‘મૂલમાં ઉત્પન્ન થયેલો વર શ્વશુરઘાતક થાય છે’ ઇલાદિક દોષ નથી, એવો અપવાદ સંકટ છતાં કહે છે. સસરા ઇલાદિક ન હોય તો કન્યાને પણ દોષ નથી. “રોહ, આર, નદી, આંદ્રાવ, પર્વત, પશ્ચી, સર્પ અને દાસ એ નામની; તથા ભયંકર નામવાળી એવી કન્યા વરની નહીં.” વરને પુરૂષપણની પરીક્ષા કરી કન્યા દેવી. “જેનું વીર્ય જળઉપરે તરે, સૂત શબ્દસહિત અને દેન (દીન)યુક્ત હોય ઇલાદિ પુરૂષત્વની પરીક્ષા બાબતી.” “કુલ, સ્વભાવ, વયુ (શરીરસામર્થ્ય), વય, વિદ્યા દ્રવ્ય અને એનો પાલક કોણ એ સાત ગુણની વરના અંગમાં અતુર પુરૂષોએ

પરીક્ષા કરી કન્યા દેવી, આક્રીના ગુણ જોવાની જરૂર નથી.” એ રીતે કન્યા અને વર મૂલ ઇલાદિ નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થયાં હોય તો તેના ગુણદોષનો નિર્ણય સમાપ્ત થયો.

અથ વિવાહે માસાદિ નિર્ણયઃ ॥ માઘપાલ્ગુનવૈશાખજ્યેષ્ઠમાસાઃ ગ્રામપ્રદાઃ માર્ગશીર્ષોમધ્યમઃ સ્વાત્કચિદાપાઢકાર્તિકૌ અન્નમિથુનેકંઆપાઢોવૃશ્ચિકેકાર્તિકેદશાચારાનુરોધેનગ્રાહ્યોનસર્વદેશે એવં મકરસ્થપૌષોમેપસ્યચૈત્રોપિ જ્યેષ્ઠયોર્વૃષ્ઠવરયોર્જ્યેષ્ઠમાસિવિવાહોનશુભઃ માસાંતરેમધ્યમઃ નજ્યેષ્ઠયોર્વિવાહઃસ્વાજ્યેષ્ઠમાસિવિશેષતઃ દ્વૈજ્યેષ્ઠોમધ્યમોગ્રોકાચૈકજ્યેષ્ઠંસુખાવહં જ્યેષ્ઠનયનકુર્વાતિવિવાહેસર્વસંમતમિત્યુક્તેઃ તથાચજ્યેષ્ઠમાસોજ્યેષ્ઠગર્ભસ્થમંગલેમધ્યમઃ જન્મમાસજન્મનક્ષત્રાદિકંજ્યેષ્ઠાપત્યસ્યનિપિદ્ધં સાર્વકાલમેકેવિવાહમિતિત્વાસુરાચધર્મવિવાહવિપચમ્ ॥

હવે વિવાહવિષે માસાદિકનો નિર્ણય કહે છે.

“માઘ, ફાગણ, વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ એ માસ શુભદાયક છે. માર્ગશીર્ષ મધ્યમ છે. કોઈ ગ્રંથમાં આપાઢ અને કાર્તિક એ પણ કહ્યા છે. વિવાહવિષે મિથુનનો સૂર્ય છતાં આપાઢમાસ અને વૃશ્ચિકનો સૂર્ય છતાં કાર્તિકમાસ એ દેશાચાર હોય તો લેવા, સર્વ દેશમાં લેવા નહીં. એ પ્રમાણે મકરનો સૂર્ય છતાં પૌષમાસ અને મેષનો સૂર્ય છતાં ચૈત્રમાસ એ પણ એજ રીતે ગ્રહણ કરવા. જ્યેષ્ઠ કન્યા અને જ્યેષ્ઠ વર એમનો વિવાહ જ્યેષ્ઠમાસમાં શુભકારક નથી, અને જ્યેષ્ઠવિના અન્ય માસમાં મધ્યમ છે. ફાગણ, “જ્યેષ્ઠ કન્યા અને જ્યેષ્ઠ વરનો વિવાહ વિશેષે કરી જ્યેષ્ઠ માસમાં કરવો નહીં. બે જ્યેષ્ઠ હોય તો તે મધ્યમ છે. જ્યેષ્ઠ વર, જ્યેષ્ઠ કન્યા અને જ્યેષ્ઠ માસ એઓમાંથી એક જ્યેષ્ઠ હોય તો શુભકારક છે. વિવાહમાં ત્રણ જ્યેષ્ઠ (એટલે જ્યેષ્ઠ વર, જ્યેષ્ઠ કન્યા અને જ્યેષ્ઠ માસ) કરવા નહીં એ સર્વસંમત વચન છે.” તેમજ જ્યેષ્ઠ વર અથવા જ્યેષ્ઠ કન્યાના મજલકર્મવિષે જ્યેષ્ઠમાસ મધ્યમ છે. જન્મમાસ, જન્મનક્ષત્ર ઇલાદિક જ્યેષ્ઠ સંતાનના સંસ્કારવિષે નિષિદ્ધ છે. “કેટલાએક આચાર્ય સર્વ કાલમાં વિવાહ કરવો એમ કહે છે,” તે વચન તો આસુરાદિક અધર્મ્ય વિવાહવિષયનું છે.

મયુજે આદ્રાદિવૃક્ષનક્ષત્રેપુસ્ત્યોધિષ્ઠિતેપુવિવાહમૌજ્યાદિકંવસિષ્ઠાદિમિર્નિપિદ્ધમિત્યુક્તં નૈતત્કૌસ્તુ મસિધ્યાદિપ્રથેમાર્તેન્દાદિજ્યોતિર્મથેપૌતિયહયઃ શિષ્ટાઃઆદ્રાદિપ્રવેશદોષેનમન્યંતે અમાઘાસ્યાનિપિદ્ધા રિક્તાષ્ટમીપષ્ટયોત્પફલાઃ અન્યાસ્તિથયોવહુફલાઃ શુક્લપક્ષઃથેષ્ટઃ કૃષ્ણસ્ત્રયોર્દશીપર્વતોમધ્યમઃ સોમ બુધગુરુશુક્રવારાઃશુભાઃ અન્યેમધ્યમાઃ રોહિણીમૃગમઘાસ્તિજ્ઞડાસ્ત્રાહસ્તસ્વાતીમૂલાનુરાધારેવત્યાઃસ પૈસંમતનક્ષત્રાણિ દ્વરદસમતેચિત્રાશ્રવણધનિષ્ઠાશ્વિન્યહસ્થધિકાનિચત્વારિ તન્નાપિજ્ઞલગ્રહયુતંનક્ષત્રં વર્જ્યં ચંદ્રતારાચલંકન્યાવરયોહમયોરપિ અન્યતરસ્યચંદ્રચલાભાવેરજતાદિવાનંકાર્યમ્ ॥

આદ્રાદિક દશ નક્ષત્રવિષે સૂર્ય હોય તો મૌજ, વિવાહ ઇલાદિક મંગળ કાર્ય નિષિદ્ધ છે એમ વક્ષિષ્ઠાદિક ઋષિઓએ કહ્યું છે; પરંતુ કૌસ્તુભ, નિર્ણયસિધુ ઇલાદિક ગ્રંથોવિષે અને માર્તંડાદિક જ્યોતિષગ્રંથોવિષે પણ એ છે નહીં માટે બહુ શિષ્ટજનો આદ્રાદિક નક્ષત્રોના પ્રવેશના દોષને માનતા નથી. (વિવાહવિષે) અમાઘાસ્યા નિષિદ્ધ છે. રિક્તા (ચિત્ર, મઘ, ઔદશ), અષ્ટમી અને પષ્ટી એ તિથિઓ અલ્પ ફળ આપનારી (મધ્યમ) છે. શુક્લપક્ષ શ્રેષ્ઠ છે. કૃષ્ણપક્ષ તેરસપર્વત મધ્યમ છે. સોમ, બુધ, ગુરુ અને શુક્ર એ વાર શુભ છે. બીજા વાર મધ્યમ છે. રોહિણી, મૃગ, મઘા, ત્રણ ઉત્તરા, હરત, સ્વાતી, મૂળ, અનુરાધા અને રેવતી એ નક્ષત્રો વિવાહવિષે સર્વને માન્ય છે. હરતાના મતમાં ચિત્રા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા અને અશ્વિની એ ચાર અધિક છે. જે આ વિવાહનક્ષત્રો કહ્યાં તેમાં પણ ફૂરગ્રહે યુક્ત જે નક્ષત્ર હોય તે વર્જ્ય કરવું. ચંદ્રબલ અને તારાબલ એ વર, કન્યા બન્નેને અવશ્ય હોયું જોઈએ. બેમાંથી એકને ચંદ્રબલ ન હોય તો રૂપું ઇલાદિકનું દાન કરવું.

‘મેષઃકન્યાઘટઃસિંહોનકંયુર્મંધનુર્વૃષઃ મીનઃસિંહોધનુઃકુંભોજાતીનાંઘાતચંદ્રમાઃ યાત્રાયાંયુદ્ધકાર્યે પુઘાતચંદ્રંધિવર્જયેત્ વિવાહેસર્વમાંગલ્યેચૌલાદૌઘતવંધને ઘાતચંદ્રોનેવચિત્યોયજ્ઞેસીમંતજાતયોઃ મૃત્યુ યોગેપારિઘાથેમદ્રાયાંપાતવૈષ્ટૌ વિષ્કંભાદેર્દુષ્ટમાનેતિથિવૃદ્ધિસ્યેપિચ યામાર્ધકુલિકાદૌચંગંડાંતેર વિસંક્રમે કેતુદ્ગમેભૂમિકંપેવિવાહાદ્યવિવર્જયેત્ ગ્રહણેપાદાદિગ્રાસેત્રિચતુઃપદપૃદિવસાઃપ્રાગર્ધિતા વર્જ્યાઃ ભૂકંપેડલ્કાપાતેચત્રિદિનંવજ્રપાતેચૈકંદિનંવર્જ્યં - યાચત્કેતુદ્ગમસ્તાવદશુભઃસમયોભવેત્ અસ્યા

અર્ધકવિંશતિમહાદોષાઃ ॥ દુઃપંચાંગ્યદ્યમોષકસવિષુષલતનુઃપળમૃતીંદુઃસિતોરૌ સંક્રાંતિ
ગંઢદોષઃસલ્લમદિનજૌચક્રકાર્ધપાતૌ રંધ્રલગ્નકુવર્ગોસ્તગલ્લડદયાસ્તાશુચિઃકૂરવેધઃ કતંત્યંકાર્ગલાં
મિર્મહણમકુલઘૌડાક્ષણોત્પાતમેચ ॥

હવે એકવીશ મહાદોષ કહે છે.

“૧ દુઃપંચાંગી—જે કાર્યમાં જે તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કરણ વર્જિત હતાં તે હોય.
૨ અધમોષકઃ—લગ્નયત્રી આઠમે મંગળ. ૩ સવિધુષલતનુઃ—ચંદ્ર અથવા પાપઅહે યુક્ત લગ્ન.
૪ પળમૃતીંદુઃ—લગ્નયત્રી છઠ્ઠે અથવા આઠમે ચંદ્ર. ૫ સિતોરૌ—લગ્નયત્રી છઠ્ઠે શુક્ર. ૬ સંક્રાંતિઃ—સૂર્ય ખીછ
રાશિમાં જતો હોય તે દિવસ. ૭ ગંઢદોષઃ—ત્રણ પ્રકારના ગંધર્વનો દોષ. ૮ સપ્તલભઃ—પાપઅહે-
યુક્ત નક્ષત્ર. ૯ દિનજ—વારથી ઉત્પન્ન થયેલા એવા કુલિક, અર્ધયામાદિક દોષ. ૧૦ ચક્રચકાર્ધપાતૌઃ—
વૈધૃતિ અને વ્યતીપાત નામનો સૂર્યચંદ્રસંબંધી ક્રાંતિસામ્યરૂપ. ૧૧ રંધ્રલગ્ન—જન્મલગ્ન અથવા જન્મ-
રાશિયત્રી આઠમું લગ્ન. ૧૨ કુવર્ગઃ—પર્યવર્ગમાં પાપઅહનો વર્ગ અવિષ્ટ હોય તે. ૧૩ અસ્તગમ્ભસ-
લગ્નયત્રી સાતમે પાપઅહ. ૧૪ ઉદયાસ્તાશુચિઃ—લગ્ન અથવા લગ્નનો નવમાંશ તેમજ સાતમું લગ્ન
અથવા તેનો નવાંશ એ પોતપોતાના સ્વાભિવદે યુક્ત અથવા તેમની ઉપર તેમની દૃષ્ટિ હોય તો
તે ઉદય એટલે લગ્ન અને અસ્ત એટલે સમ્ભવ તેની શુદ્ધિ કહેવાય અને એ ન હોય તો તે.
૧૫ કૂરવેધઃ—પાપઅહે વિદ્ય નક્ષત્ર. ૧૬ કર્તરિઃ—ચંદ્ર અથવા લગ્નયત્રી ૨, ૧૨ એ બન્ને સ્થાનકે પાપઅહ
હોય તો તે. ૧૭ એકાર્ગલાંધિઃ—વિષ્કભ, અતિગંઢ, આઘાત, વજ્ર, વ્યતીપાત, પરિધ, વૈધૃતિ, શુળ
ગંઢ એ નવમાનો કોઈ એક દુષ્ટ યોગ હતાં તે દિવસે ચંદ્રનક્ષત્રયત્રી અભિજિતસહિત ગણી વિષમ
નક્ષત્રમાં સૂર્ય હોય તો એકાર્ગલ યોગ થાય છે. તે એકાર્ગલયોગે વિદ્ય કરેલું નક્ષત્રવું ચરણ.
૧૮ અહલુભઃ—જે નક્ષત્રમાં અહલુ થયું હોય તે. ૧૯ કુલવાઃ—નિષિદ્ય નવાંશ. ૨૦ દુઃક્ષણુઃ—શુક્રવારે ૬ મું
મુહૂર્ત, સોમવારે ૬ મું, શુક્રવારે ૧૨ મું, રાનિવારે ૧ લું, એ દિવસનાં; અને સોમવારે ૭ મું
રાત્રિનું; એ દુષ્ટ મુહૂર્ત. ૨૧ ઉત્પાતભઃ—જે નક્ષત્રમાં બૃહપાદિક ઉત્પાત થયેલા હોય તે નક્ષત્ર. એ
એકવીશ મહાદોષ કહ્યા.” (વિવાહવિષે એમાંનો એક પણ દોષ હોવો ન જોઈએ.)

અથસંકટગોધૂલમ્ ॥ ગોધૂલંપદજાતકેશુમકરંપંચાંગશુદ્ધૌરવેરર્ધાસ્તાત્પરપૂર્વતોર્ધગદિકંતર્ગ
દુમદારિગં સોમ્રાંગકુજમદ્યંશુલ્કયમાહઃપાતમર્મક્રમંજઘાદિપ્રમુલેતિસંકટરૂદ્ધસંઘૌવનાલ્પેકચિત્ ॥

હવે સંકટવિષે ગોધૂલ (ગોરજ) મુહૂર્ત કહે છે.

સાંધકાલે સૂર્યના અર્ધ અસ્તયત્રી પ્રથમ ૧૫ પળ અને પાછળ ૧૫ પળ મળી જે અર્ધ ઘડી
તે ગોધૂલ લગ્ન. વિવાહોક્ત પંચાંગશુદ્ધિ હોય તો એ ગોધૂલ મુહૂર્ત શુદ્ધલગ્નને વિવાહ માટે શુભ
છે. તે ગોધૂલ મુહૂર્તમાં લગ્નયત્રી છઠ્ઠે અથવા આઠમે ચંદ્ર, પાપઅહયુક્ત લગ્ન, આઠમે મંગળ, શુક્ર
અને રાત્રિ એ વાર, મહાપાત (સિદ્ધાંતશિરોમણીમાં કહેલો છે તે) અને જે દિવસે સૂર્યની સંક્રાંતિ
થઈ હોય તે દિવસ, એટલા દોષ વળે છે. આઠણાદિકેએ અતિ સંકટ સમયે અથવા કન્યાને
પોષન વધ પ્રાપ્ત થયું હોય તો વિવાહવિષે ગોધૂલ મુહૂર્ત લેવું એમ કોઈ ગ્રંથમાં કહ્યું છે.

યથોક્તચંદ્રતારાચમાવેદાનાનિ ॥ ચંદ્રેચશંખલવળંચતારેતિથૌવિરુદ્ધેત્વયતંડુલાંઞ ધા
ન્યંચદ્યાત્કરણેચવારેયોગેવિરુદ્ધેફનકંચદેયમ્ ॥

ચંદ્ર તારા આદિ કહ્યા પ્રમાણે ન હોય તો તેવિષે દાન કહે છે.

“ ચંદ્ર અશુભ હોય તો સંખદાન, તારા અશુભ હોય તો લવણદાન, તિથિ વિરુદ્ધ હોય તો
તંદુલ (ચોખા) વું દાન, કરણ (લગ્ન) હોય તો ધાન્યદાન, અને વ્યતીપાતાદિક દુષ્ટ યોગ અથવા
દુષ્ટ વાર હોય તો સુવર્ણદાન, એ પ્રમાણે દાન કરવું.”

પદ્મર્ગશુદ્ધ્યાદિવિચારઃ ॥ કાલસાધનાદિપ્રકારઃ કુલિકાદિસ્વરૂપાણિચજ્યોતિર્ગ્રંથેભ્યો
જ્ઞાતવ્યાનિ વિસ્તરમ્યાન્નેહોચ્ચંટે इतिમુહૂર્તવિચારસંક્ષેપઃ મંડપનિર્માણાચંગજાતમંગિનોવિવાહાદેરુક
નક્ષત્રાદૌકાર્યં કંઠનદલનયચારકમંડપમૃદ્ધેદિવર્ણકાચચિલં તત્સંવંધિગતાગતમૃદ્ધેવાહિકેકુર્યાદિ

ત્યુકેઃ યવારકંચિકસાદિતિમાપાયાં પવંહરિદ્વાદિપુઅંગેપુચંદ્રવલંનાપેક્ષ્યં વિવાહાંગંવિવાહાત્પ્રાકૃત્તી-
યપદ્મનવમદિનેપુનકાર્યં તત્રમંડપઃપોઢશદ્વાદશદશાષ્ટાન્યતમસંવ્યહસ્તશ્ચતુદ્વારકાર્યઃ મંડપેચતુર્થે
રકરાંપંચવધૂકરાંવાવેદીંચતુરસાંસોપાનયુતાંપ્રાકૃપ્રવર્ણારંમાસ્તંમાદિભિઃસર્વેતઃસુશોભિતાંગૃહનિર્ગમા
દ્રામભાગેકુર્યાત્ ॥

હોરા, દશાણુ, સપ્તાંશ, નવાંશ, દ્વાદશાંશ અને ત્રિંશાંશ એ પશ્વર્ગની શુદ્ધિ ઇત્યાદિકનો નિર્ણય, લગ્નવેળાસાધન ઇત્યાદિ પ્રકાર અને કુલિકાદિકનાં સ્વરૂપ, એ સર્વ, જ્યોતિષગ્રંથોમાં લેખેલું. ગ્રંથવિ-
સ્તાર થવાના ભયથી ઇહાં કહ્યાં નથી. એ રીતે મુદ્ધુત્તેવિચાર સંક્ષેપે કર્યો. વિવાહાદિકના અંગભૂત
એવાં મંડપ ખાંધવો ઇત્યાદિક જે કરવાનાં કાર્ય, તે અંગીભૂત (મુખ્ય) વિવાહાદિકમાટે ઉક્ત તિથિ
નક્ષત્ર ઇત્યાદિક સમયે કરવાં. કારણ, “ખાંડવું, દળવું, યવારક, મંડપ કરવો, માટીની વેદી કરવી,
ચિત્ર કાઢવાં ઇત્યાદિક સપૂર્ણ વિવાહસંબંધી આગળ અને પાછળનાં અંગકાર્ય કરવાં તે વિવાહોક્ત
નક્ષત્રવિધે કરવાં” એવું વચન છે. ‘યવારક’ એટલે પ્રાકૃતમાં જેને ‘ચિકસા’ એમ કહે છે તે.
એ પ્રમાણે હળદર લગાડવી ઇત્યાદિક અંગભૂત કાર્ય કરવામાં ચત્રબલની જરૂર નથી. વિવાહસંબંધી
અંગભૂત જે કાર્ય તે વિવાહયત્રી પ્રથમ ત્રીજે, છઠ્ઠે અને નવમે દિવસે કરવાં નહીં. વિવાહનો મંડપ
કરવો તે સોળ હાથ, બાર હાથ, દશ હાથ અથવા આઠ હાથ એમાંથી કોઈ એક સંખ્યાનો અને
ચાર દ્વારે યુક્ત એવો કરવો. તે મંડપમાં વરના હાથથી ચાર હાથ અથવા કન્યાના હાથથી પાંચ
હાથ, સમચોરસ, પગથીવાળી, પૂર્વદિશાસમે નમતી અને કેળના સ્તંભઆદિવડે સર્વત્ર સુશોભિત
એવી વેદી ધરથી બાહરે જવાના દ્વારની ટાપીમેર કરવી.

અથકન્યાયાજન્મકાલીનગ્રહાદિયોગસૂચિતવૈધવ્યપરિહારોપાયઃ ॥ તત્રમૂર્તિવાનં
કન્યાદેશકાલૌસંકીર્ત્યં વૈધવ્યહરંશ્રીવિષ્ણુપ્રતિમાદાનંકરિષ્યશ્ચિત્સંકલ્પ્ય પલતદર્ધતદર્ધાન્યતમપ્રમા
ણહેમનિર્મિતાંવિષ્ણુપ્રતિમાંચતુર્ધુજાંસાચુર્ધાવૃત્તેનાચાર્યેનામ્યુચારણાદિપૂર્વકંપોઢશોપચારઃપૂજયેત્ વ
ચાર્પણકાલેપીતયત્કેપુષ્પાર્પણકાલેકુમુદાર્પણમાલાર્ચદદ્યાત્ પૂજાંતેકન્યાદેવંપ્રણમ્યમંત્રેણદદ્યાત્ યન્મ
યાપ્રાંચિજનુપિઘ્નંત્યાપતિસમાગમં વિપોપવિપદશ્ચાર્યૈર્હંતોવાપિવિરક્તયા પ્રાપ્યમાણંમહાધોરંયશઃસૌભ્ય
ધનાપહં વૈધવ્યાચતિદુઃસૌર્વતશ્ચાશયસુસાપ્તયે વહુસૌભાગ્યવૃદ્ધયૈચમહાવિષ્ણોરિમાંતનું . સૌવર્ણીનિ
ર્મિતાંશક્ત્યાતુભ્યંસંપ્રદદેદ્વિજેતિ તતોયથાશક્તિહેમદક્ષિણાંદત્વા અનઘાઘામહસીતિથિર્વદેત્ પવમસ્તિ
તિથિપ્રોવિષ્ણિઃ તતોવિપ્રમોજનમ્ ॥

હવે કન્યાના જન્મસમયના ગ્રહાદિકને યોગે સૂચિત કરેલું જે વૈધવ્ય તેની નિવૃત્તિના
ઉપાય કહે છે. તેવિધે મૂર્તિનું દાન કરવું. તે આ રીતે-કન્યાએ દેશ, કાલનો ઉચ્ચાર કરી “વૈધ-
વ્યહરં શ્રીવિષ્ણુપ્રતિમાદાનં કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી એક પલ (૪૦ આપા), અર્ધ પલ અથવા
પા પલ એમાંથી કોઈ એક પ્રમાણના ચુવર્ણવડે કરેલી, આયુધસહિત અને ચતુર્ભુજ એવી વિષ્ણુ-
મૂર્તિની આશુત્થારણપૂર્વક યોગશોપચાર પૂર્ણ, પ્રથમ વરેલા આચાર્યદ્વારાએ કરાવવી. પૂર્ણમાં વસ્ત્ર
અર્પણ કરવાને સમયે જે પીળાં વસ્ત્ર, અને પુષ્પ અર્પણ કરવાને સમયે કુમુદ (કમલ) અને
કમલની માળા એ અર્પણ કરવાં. એ રીતે પૂર્ણ થયા પછી કન્યાએ મૂર્તિને નમસ્કાર કરી મંત્રવડે
તે મૂર્તિનું દાન કરવું. દાનનો મંત્ર—“યન્મયા પ્રાંચિ જનુપિ, ઘ્નંત્યા પતિસમાગમં ॥ વિપોપવિપદ-
શ્ચાર્યૈર્હંતો વાપિ વિરક્તયા ॥ પ્રાપ્યમાણં મહાધોરં, યશઃ સૌભ્યધનાપહં ॥ વૈધવ્યાચતિદુઃસૌર્વ-
તશ્ચ સુસાપ્તયે ॥ વહુસૌભાગ્યવૃદ્ધયૈ ચ, મહાવિષ્ણોરિમાં તનું ॥ સૌવર્ણી નિર્મિતાં શક્તયા, તુભ્યં સંપ્રદદે
દ્વિજ,” એ મંત્ર ભણી દાન કરવું. પછી યથાશક્તિ ચુવર્ણદાન કરી “અનઘાઘામહસિ” એ રીતે
કન્યાએ ત્રણ વાર કહેવું. “પવમસ્તુ” એ રીતે બ્રાહ્મણે પણ ત્રણ વાર કહેવું. પછી બ્રાહ્મણોબોજન
કરાવવું.

અથવૈધવ્યહરઃકુંભવિવાહઃ ॥ વિવાહકર્તાપિત્રાદિઃકન્યાવૈધવ્યહરંકુંભવિવાહંકરિષ્યશ્ચિત્
સંકલ્પ્ય નાંદીશ્રાન્નાંતરુત્વામટીઘૌરિત્યાદિનાકુંભસ્થાપનાંતેતત્રવરુણપ્રતિમાયાંવરુણસંપૂજ્યતત્રફલશ

॥ મહાશય ભાષામાં ‘ચિકસા’ કહે છે તેનો અર્થ પીઠી થાય છે પણ અપભ્રંશ શેષને અનુસારે યવારક
એટલે જવારા એવો અર્થ લેઈએ એમ ભાસે છે.

મધ્યેવિષ્ણુપ્રતિમાયાંવિષ્ણુંપોદશોપચારૈઃસંપૂજ્યપ્રાર્થયેત્ વરુણાંગસ્વરૂપાયજીવનાનાંસમાશ્રય પતિંત્રી વયકન્યાયાશ્ચિરંપુત્રસુલંકુરુ દેહિવિષ્ણોવરંદેવકન્યાંપાલયદુઃસ્વતઃકૃતિ તતોવિષ્ણુરૂપિણેકુંભાયેમાંક ન્યાંશ્રીરૂપિણીંસમર્પયામીતિસમર્પ્ય પરિત્વેત્યાદિમંત્રૈરધસ્તાદુપરિચકુંભંકન્યાંચમંત્રાવૃત્ત્યાપરિવેષ્ટ્ય તતઃ કુંભંનિઃસાર્ય જલાશયેપ્રમંજ્યશુદ્ધજલેનસમુદ્રજ્યેષ્ઠેત્યાદિમંત્રૈઃપંચપલ્લવૈઃકન્યામભિષિચ્ચવિપ્રાન્મોજયે દિતિ ઇતિકુંભવિવાહઃ ॥

હવે વૈધવ્યદોષને દૂર કરનારો કુંભવિવાહ કહે છે.

કન્યાને વિવાહ કરાવનારા પિતા ઇલાદિકે “કન્યાવૈધવ્યહરં કુંભવિવાહં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી નાંદીશ્રાદ્ધપર્યંત કર્મ કરી “મહીયોઃ” ઇલાદિક વિધિવડે કુંભસ્થાપન કીધા પછી તે કુંભ ઉપર વરુણની પ્રતિમાવિધે વરુણું પૂજન કરી તે કલશના મધ્યભાગમાં વિષ્ણુની પ્રતિમા સ્થાપન કરી તે પ્રતિમાવિધે વિષ્ણુની યોદશોપચારવડે પૂજ કરી પ્રાર્થના કરવી. તે પ્રાર્થનાના મંત્ર—“વરુણાંગસ્વરૂપાય, જીવનાનાં સમાશ્રય ॥ પતિં ત્રીચય કન્યાયાશ્ચિરં પુત્રસુલંકુરુ ॥ દેહિ વિષ્ણો વરં દેવ, કન્યાં પાલય દુઃસ્વતઃ,” એ રીતે પ્રાર્થના કીધા પછી “વિષ્ણુરૂપિણે કુંભાયેમાં કન્યાં શ્રીરૂપિણીં સમર્પવામિ,” એ વાક્યનો ઉચ્ચાર કરી કન્યા કુંભને અર્પણ કરી “પરિત્વા” ઇલાદિક મંત્રવડે તળે અને ઉપર કુંભ અને કન્યાને મંત્રોની આવૃત્તિ (ખેવાર યોદ્ધાવધા)વડે સત્ર વીંટવું. સાર પછી સહાંથી કુંભને લઈ જલાશયમાં જઈ દેાડવો. પછી શુદ્ધ જલવડે “સમુદ્રજ્યેષ્ઠા” ઇલાદિક મંત્ર ભણી પંચપલ્લવવડે કન્યાને અભિષેક કરી શ્રાદ્ધલોને ભોજન કરાવવું. એ રીતે કુંભવિવાહ કહ્યો.

અથવરસ્યમૃતમાર્ગાત્વપરિહારોપાયઃ ॥ તત્રપરિવેતૃત્વત્પાપાત્મૃતમાર્ગાત્વંતત્પાપપરિહારા યપ્રાજાપત્યત્રયંચંદ્રાપણત્રયંકૃત્વાઅસકૃન્મૃતમાર્ગાત્વયોગેતત્કુમ્ભયત્રયમાવૃત્ત્યાકૃત્વા મૃતમાર્ગાત્વનિરાસ દ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે અયુતસંસ્યચર્વાજ્યહોમંકરિષ્યઈતિસંકલ્પ્યાશ્નિસ્થાપનાંતેન્વાધાનં દુર્ગાશ્નિવિષ્ણૂન્ અષ્ટાધિકાયુતસંસ્યામિશ્ચર્વાજ્યાહુતિભિઃશેપેણસ્વિષ્ટકૃતમિત્યાદિ પ્રતિદૈશતંતૂર્ણીંનિરૂપ્યપ્રોક્ષ્યચ ત્યાગકાલેઅષ્ટોત્તરાયુતસંસ્યાહુતિપર્યાંતંચર્વાજ્યદ્રવ્યં યથામંત્રલિંગંદુર્ગાયૈઅગ્નયૈવિષ્ણવેચનમમેતિત્યજેત્ જાતવેદસેઈત્યનુવાકસ્ય ઉપનિષદક્ષપયઃ દુર્ગાશ્નિવિષ્ણવોદેવતાઃ ત્રિષ્ટુપ્છંદઃ ચર્વાજ્યહોમેધિનિયોગઃ અનુવાકાનુવૃત્ત્યાપ્રત્યુંહોમઃ તત્રપ્રથમંચતુરધિકપંચસહસ્રસંસ્પશ્ચરુહોમસ્તત્ચતુરધિકપંચસહસ્રાજ્ય હોમઈત્યેવમયુતહોમઃ હોમશેપંસમાપ્યદશાવિપ્રાન્મોજયેદિતિ અથવાકસ્યચિદ્વાહણસ્યવિવાહંકુર્યાત્ ॥

હવે વરના મૃતભાર્યાત્વ (સ્ત્રી મરી જતી હોય તે) દોષની નિવૃત્તિનો ઉપાય કહે છે.

પરિવેતૃત્વ પાપયજ્ઞી મૃતભાર્યાત્વ દોષ યાપ છે તો તે દોષની નિવૃત્તિ થવામાટે ત્રણ પ્રાન્તપલ્લ અને ત્રણ આંદ્રાયણ કરવાં. વારંવાર મૃતભાર્યાત્વયોગ હોય તો ત્રણ પ્રાન્તપલ્લ અને ત્રણ આંદ્રાયણ આવૃત્તિએ કરી, “મૃતમાર્ગાત્વનિરાસદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે અયુતસંસ્યચર્વાજ્યહોમં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી અશ્નિસ્થાપનપર્યંત કર્મ કીધા પછી “દુર્ગાશ્નિવિષ્ણૂન્ અષ્ટાધિકાયુતસંસ્યામિશ્ચર્વાજ્યાહુતિભિઃ શેપેણસ્વિષ્ટકૃતમિત્યાદિ,” એ રીતે અન્વાધાન કરવું. પછી પ્રત્યેક દેશતામાટે મંત્ર રહિત નિર્વાપ (ચરુમાટે પાત્રમાં ચોખા લઈ ઘોવા તે) કરવો. પછી સાગ સમયે “અષ્ટોત્તરાયુતસંસ્યાહુતિપર્યાંતં ચર્વાજ્યદ્રવ્યં યથામંત્રલિંગં દુર્ગાયૈ અગ્નયૈ વિષ્ણવે ચન મમ,” એમ કહી સાગ કરવો. પછી “જાતવેદસે ઇત્યનુવાકસ્ય ઉપનિષદક્ષપયઃ, દુર્ગાશ્નિવિષ્ણવો દેવતાઃ, ત્રિષ્ટુપ્છંદઃ, ચર્વાજ્યહોમે વિનિયોગઃ” જાતવેદસે એ અનુવાકની આવૃત્તિ કરી તેમાંના પ્રત્યેક મંત્રવડે હોમ કરવો. તેમાં પ્રથમ (૫,૦૦૪) આહુતિ ચરુનો હોમ કરી પછી (૫,૦૦૪) આહુતિ આભ્યનો હોમ કરવો. એ રીતે (૧૦૦૦૦) હોમ કરવો. પછી હોમશેષ સમાપ્ત કરી શ્રાદ્ધલોને ભોજન કરાવવું. અથવા કોઈ એક શ્રાદ્ધલોને વિવાહ કરાવવો.

અથમૃતપુત્રત્વદોષેત્રાહણોદ્વાહનંહરિવંશશ્રવણંમહારુદ્રજપશ્ચેતિ ધીણિચ્ચસ્તાનિસમસ્તાનિવાશસ્ત્ય પેક્ષયાકુર્યાત્ રુદ્રજપેદશાંશેનાજ્યાકર્ત્ત્વાહોમઃ હરિવંશશ્રવણવિધિરન્યેપિવિધયોવિસ્તરેણપ્રાગુક્તાઃ ॥

હવે મૃતપુત્રાય (પુત્ર થઇને મૃત્યુ પામતો હોય તે) દાપ હોય તો શ્રાદ્ધલુનો વિવાહ, હરિવંશ ગ્રંથનું શ્રવણ અથવા મહારુદ્રજપ એ ત્રણ ઉપાય કલા છે. એમાંનો કોઈએક અથવા ત્રણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કરવા. રુદ્રજપ કરેલો હોય તો જપથકી દશાંશ ધૃતે યુક્ત ફરિયા હોમ કરવો. હરિવંશશ્રવણનો વિધિ અને બીજા પણુ વિધિ વિસ્તારપૂર્વક પ્રથમ કલા છે.

યથાશક્તિભૂષણાલંકૃતકન્યાપ્રદાતાશ્વમેધયાજીમયેપુષ્પાણદાતાચેતિત્રયઃસમપુણ્યાઃ શ્રુત્વાકન્યાપ્રદાતાતરંપિતરંસપિતામહાઃ વિમુક્તાઃસર્વેપાપેભ્યોગ્રહલોકેઋજંતિતે ઇતિકન્યાદાનપ્રશંસા ॥

યથાશક્તિ અલકારે મુશોભિત કન્યાનું દાન કરનારો, અથમેધ યજ્ઞ કરનારો અને ભયને સમયે ભયભીતની પ્રાણરક્ષા કરનારો એ ત્રણેને સમાન પુણ્ય છે. “કન્યાદાન દેનારાના પિતામહસહિત પિતા, (વગર) કન્યાદાન દીધું છે એમ સાંભળી તેઓ સર્વ પાપથકી મુક્ત થઈ પ્રહલોકપ્રત્યે ભય છે.” એ રીતે કન્યાદાનની પ્રશંસા છે.

વિષ્ણુજામાતરંમત્વાતસ્યકોપનંકારયેત્ અપ્રજાયાંતુકન્યાયાનાંશ્રીયાત્તસ્યૈવૃદ્ધે ઇતિકન્યાગૃહેપિત્રો મૌજનનિપેધઃ વિદ્યાહમધ્યેસ્ત્રિયાસહમોજનેપિનદોષઃ અન્યદાપદ્યાસહમોજનેચાંદ્રાયણપ્રાયશ્ચિત્ત્મ ॥

“જમાઇને વિધુ માની તેને દોષ ઉપજાવવો નહીં.” “કન્યાને પ્રભુ થઈ ન હોય સહાંપર્યંત જમાઇને ઘેર કન્યાના પિતા અને માતાએ ભોજન કરવું નહીં” એ પ્રમાણે કન્યાને ઘેર માતાપિતાને ભોજનનો નિપેધ કલો. વિવાહવિપે સ્ત્રીનીસાથે ભોજન થયું હોય તો પણ દોષ નથી. વિવાહવિના અન્ય સમયે સ્ત્રીનીસાથે ભોજન કરે તો આંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત કરવું.

અથવાગદાનાદિવિચારઃ ॥ વિવાહનક્ષત્રાદિયુતેસુદિનેવરસ્યપિત્રાદિઃ કન્યાગૃહંગત્વાકન્યા પૂજનંકરિષ્યે તદંગત્વેનગણપતિપૂજનંચરણપૂજનંચકરિષ્યેતિસંકલ્પયેત્ કન્યાપિતાતુકરિષ્યમાણ કન્યાદાનાંગમૃતવાગ્દાનંકરિષ્યે તદંગગણપતિપૂજનંચરણપૂજનંચકરિષ્યેતિસંકલ્પયેત્ અવશિષ્ટપ્રયોગોન્યત્રજ્ઞેયઃ ॥

હવે વાગ્દાન ઇત્યાદિકનો વિચાર કહ્યો છે.

વિવાહસમ્બંધી નક્ષત્રાદિકે યુક્ત એવા શુભ દિવસે વરના પિતા ઇત્યાદિકે કન્યાને ઘેર જઈ “કન્યાપૂજનં કરિષ્યે, તદંગત્વેન ગણપતિપૂજનં ચરણપૂજનં ચ કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરવો. કન્યાના પિતાએ તો “કરિષ્યમાણકન્યાદાનાંગમૃત વાગ્દાનં કરિષ્યે, તદંગગણપતિપૂજનં ચરણપૂજનં ચ કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરવો. અવશિષ્ટ (બાકીનો) પ્રયોગ બીજા અંથોમાં ભેલો.

અથવિવાહદિનેતત્પૂર્વદિનેવા ઘવાહરિદ્રાતૈલાદિનામંગલસ્નાનંકારયિત્વાતચ્છેપહરિદ્રાદિનાવરસ્ય મંગલસ્નાનંકારણીયમિત્યાચારઃ ॥

હવે વિવાહને દિવસે અથવા વિવાહથી પ્રથમ દિવસે કન્યાને હળદર, તેલ ઇત્યાદિકે લગાડી મંગળસ્નાન કરાવી કન્યાને લગાડતાં ગેપ રહેલી હળદર ઇત્યાદિકવડે વરને મંગળસ્નાન કરાવવું એવો આચાર છે તે પ્રમાણે કરવું.

પર્વવરસ્યપિત્રાદિઃપદ્યાસંસ્કાર્યેનચસહકૃતામ્યંગસ્નાનોઽહતવાસાઃપ્રાદ્યુલ્લપવિદ્ય સ્વદક્ષિણેપ દ્વીતદક્ષિણેસંસ્કાર્યમુપવેદ્યવેદશકાલોસંકીર્ત્ય મમાસ્યપુત્રસ્યદૈવપિત્ર્યક્રુણાપાકરણહેતુધર્મપ્રજોત્પાદન સિદ્ધિદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થેવિવાહાર્થ્યસંસ્કારકર્મકરિષ્યે તદંગત્વેનસ્વસ્તિવાચનંમાતૃકાપૂજનંનાંદી ધ્યાનંનંદિન્યાદિમંડપદેવતાસ્થાપનંચકરિષ્યે તદાદૌનિર્વિઘ્નતાસિદ્ધ્યર્થેગણપતિપૂજાંકરિષ્યે ઇતિપુત્રવિવાહેસંકલ્પઃ કન્યાવિવાહેતુજાતકર્માદિલોપે મમાસ્યાઃકન્યાયાઃજાતકર્મનામકર્મસૂર્યાવલોકનનિષ્ક્રમણોપવેદનાપ્રપ્રદાનચૌલસંસ્કારાણાં બુદ્ધિપૂર્વકલોપજન્યપ્રત્યવાયપરિહારર્થેપ્રતિસંસ્કારમર્ધ્નરુચ્ઙ્ચુડાપાઃરુચ્ઙ્ તત્રત્સામ્નાયગોનિષ્કર્મીભૂતયથાશકિરજતદાનેનાહમાચરિષ્યે ગર્માધાનસીમંતયોલોપંતયોરપ્યુહઃ તતોમમાસ્યાઃકન્યાયાઃમર્ગસહર્મપ્રજોત્પાદનદ્રવ્યપરિગ્રહર્માચરણેપ્યધિકારસિદ્ધિદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થેવિવાહાર્થ્યસંસ્કારકરિષ્યેતિવિશેષઃ શેષપૂર્વેચત્ પ્રાતામમમ્રાતુરિતિમગિન્યાહતિવા પિતૃત્યાદિ.કર્તામમમ્રાતુરિતિવાસંકલ્પોઽંકુર્યાત્ વરવધ્વોઃસ્વયંકર્તૃત્વેમમદૈવપિત્ર્યક્ર

જેત્યાદિમમમર્ગસહેત્યાદિચસંકલ્પઃ કેચિત્સ્વસ્તિવાચનકાલેકન્યાદાનાદિકાલેવાપ્રધાનવિવાહસંસ્કારસંકલ્પનકુર્વેતિસપ્રમાદશતિયહવઃ અન્યેતુકન્યાદાનવિવાહહોમાદિસંકલ્પપ્રધાનસંકલ્પસદતિરિકથિવાહપદાર્થભાવાદિત્યાહુઃ માતૃકાપૂજાંતેમૃતપિતૃમાતૃમાતામહોચરવચ્ચોઃપિતાસ્વપિત્રાદ્યુદ્દેશ્યકપાર્વણત્રયયુતનાંદીશ્રાદ્ધકુર્યાદિત્યસંદિગ્ધં માતૃયેવજીવંત્યાંતત્પાર્વણલોપઃ માતામહમાત્રજીવનેતત્યાર્થમાત્રલોપઃ તથાચોભયપ્રપાર્વણદ્વયેનૈવનાંદીશ્રાદ્ધસિદ્ધિઃ માતૃમાતામહયોર્જીવનેપિતૃપાર્વણેનૈવતત્સિદ્ધિઃ પિતૃપ્રપિતામહમૃતૌપિતામહજીવમેચપિતૃપ્રપિતામહતત્પિતૃનુદ્દેશ્યપિતૃપાર્વણં તથાચપિતૃપ્રપિતામહતત્પિતરોનાંદીમુખાદિદેવઃપાદ્યમિત્યાદિપ્રયોગઃ પ્રપિતામહમાતૃજીવનેપિતૃપિતામહતત્પિતામહાશ્ત્યુદ્દેશઃ પિતૃમૃતૌપિતામહપ્રપિતામહજીવનેપિતૃપિતામહસ્યપિતામહપ્રપિતામહીચનાંદીમુખાદિત્યુચારઃ પ્યંમમાતૃમરણેપિતામહીમાત્રજીવનેમાતૃપિતૃપિતામહીપ્રપિતામહૌચનાંદીમુખાદિત્યુચારઃ પ્રપિતામહીમાત્રજીવનેમાતૃપિતામહૌપિતૃપ્રપિતામહિચનાંદીમુખાદિત્યુચારઃ પિતામહીપ્રપિતામહૌર્જીવનેમાતૃપિતામહસ્યપિતામહીપ્રપિતામહૌચેત્યુચારઃ મુર્યમાતૃજીવનેસપત્નમાતૃમરણેપિતૃમાતૃપાર્વણં પ્યંમુર્યપિતામહીજીવનેપિતામહ્યાઃ સપત્નીમૃતાવપિતયાસદ્દનમાતૃપાર્વણં કિંતુપૂર્વોક્તપ્રચોચારઃ પ્યંમપ્રપિતામહીસપત્નીવિપયેપિ પ્યંમુર્યમાતામહીજીવનેતત્સપત્ન્યાદિમરણેપિતૃમાતામહાદીનાંસપત્નીકલ્પેનોચારઃ કિંતુકેવલાનામેવ દર્શાદૌમાતૃજીવનેસાપત્નમાતૃમૃતૌકેવલાનામેવપિત્રાદીનામુદ્દેશશતિસિદ્ધાંતાત્ ॥

એ રીતે વરના પિતા ઇલાદિકે પોતાની પત્ની અને સંસ્કાર્ય (જેના વિવાહસંસ્કાર કરવાને હોય) તેણેસહિત અલ્પચાન કરી નવીન વસ્ત્ર ધારણ કરી પૂર્વાભિમુખ બેસી પોતાની જમણીબેર સ્ત્રી અને સ્ત્રીની જમણીબેર સંસ્કાર્ય એ રીતે બેસાડી દેશ કાલને ઉચ્ચાર કરી, "મમાસ્ય પુત્રસ્ય દૈવપિત્ર્યક્ષણાપાકરણહેતુધર્મપ્રજોત્પાદનસિદ્ધિદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે વિવાહાલ્પ્યં સંસ્કારકર્મ કરિષ્યે ॥ તદંગત્વેન સ્વસ્તિવાચનં માતૃકાપૂજનં નાંદીશ્રાદ્ધં નંદિન્યાદિમંડપદેવતાસ્થાપનં ચ કરિષ્યે ॥ તદાદૌ નિર્વિપ્રતાસિદ્ધ્યર્થં ગણપતિપૂજાં કરિષ્યે," એ રીતે પુત્રના વિવાહવિષે સંકલ્પ કરવો. કન્યાના વિવાહવિષે તો નાતકભાદિક સંસ્કારને હોય તથા હોય તો, મમાસ્યાઃ કન્યાયાઃ જાતકર્મનામકર્મસૂર્યાવલોકનનિષ્ક્રમણોપવેશનાન્નપ્રાશનચૌલસંસ્કારાણાં શુદ્ધિપૂર્વકલોપજન્યપત્ય-ધાયપરિહાર્યં પ્રતિસંસ્કારમર્મકૃચ્છં ચૂડાયાઃ કૃચ્છં તત્પત્યાક્ષાયગોનિષ્ક્રયીભૂતયથાશક્તિ-જતવાનેનાહમાચરિષ્યે," અભાધાન અને સીમંતોન્નયન એના હોય તથા હોય તો તેના પછી સંકલ્પમાં બેઠે કરવો. પછી, "મમાસ્યાઃ કન્યાયાઃ મર્ગસહ ધર્મપ્રજોત્પાદનદ્રવ્યપરિગ્રહધર્મોચરણે-પ્યધિકારસિદ્ધિદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે વિવાહાલ્પ્યં સંસ્કાર કરિષ્યે," એ પ્રમાણે સંકલ્પમાં વિશેષ નાણુવો. બાકી પ્રયોગ પ્રથમપ્રમાણે કરવો. ભાઈ કર્તા હોય તો તેણે 'મમ વ્રાતુઃ' અથવા 'મમ મગિન્યાઃ' એવો અને કાકા ઇલાદિક કર્તા હોય તો તેણે 'મમ વ્રાતુત્તસ્ય' કિંવા 'વ્રાતુ-કન્યાયાઃ' એવો સંકલ્પમાં ઉચ્ચાર કરવો. વર અથવા કન્યા પોતે વિવાહ કરનારા હોય તો, વરે "મમ દૈવપિત્ર્યક્ષણેત્યાદિ" અને કન્યાએ "મમ મર્ગસહેત્યાદિ" સંકલ્પ કરવો. કોઈ અથકાર, પુણ્યા-હવાચન સમયે અથવા કન્યાદાન ઇલાદિક સમયે, પ્રધાન જે વિવાહસંસ્કાર તેના સંકલ્પ કરતા નથી; પરંતુ એ તેના પ્રભાદ છે એમ ઘણુએક કહે છે. બીજા તો, કન્યાદાન અને વિવાહહોમ ઇલાદિકને સંકલ્પ તેજ પ્રધાનસંકલ્પ છે; કારણ, કન્યાદાન અને વિવાહહોમવિના અન્ય કર્મની 'વિવાહ' એવી સંજ્ઞા નથી એમ કહે છે. માતૃકાપૂજન તથા પછી, જેની માતા, પિતા અને માતામહ મૃત થયતાં હોય એવો જે વરપિતા અથવા કન્યાપિતા તેણે પોતાના પિતા ઇલાદિકને ઉદ્દેશ કરી ત્રણ પાર્વણુક નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું, એ નિઃસંશય છે. માતાજી જીવતી હોય તો માતૃપાર્વણુનો લોપ કરવો. કેવળ માતામહ જીવતો હોય તો તેના પાર્વણુનો માત્ર લોપ કરવો. અર્થાત્ એ બન્ને પક્ષમાં જે જે પાર્વણુવરે નાંદીશ્રાદ્ધની સિદ્ધિ થાય છે. માતા અને માતામહ એ બન્ને જીવતાં હોય તો કેવળ પિતૃપાર્વણુવરે નાંદીશ્રાદ્ધની સિદ્ધિ થાય છે. પિતા, પ્રપિતામહ મૃત હોય અને પિતામહ જીવતો હોય તો પિતા, પ્રપિતામહ અને પ્રપિતામહનો પિતા એમને ઉદ્દેશ કરી પિતૃપાર્વણુ કરવું, એટલે "પિતૃપ્રપિતામહતત્પિતરો નાંદીમુખાદિદેવઃ પાદ્યં" ઇલાદિક પ્રયોગ કરવો. પ્રપિતામહ જીવતો હોય તો "પિતૃપિતામહતત્પિતામહઃ" એવો પ્રયોગ કરવો. પિતા મૃત હોય અને પિતામહ તથા પ્રપિતામહ જીવતા હોય તો, "પિતૃપિતામહસ્ય પિતામહપ્રપિતામહૌ ચ નાંદીમુખાઃ" એવો ઉચ્ચાર કરવો. એ પ્રમાણે માતા મૃત થઈ હોય અને પિતામહી માત્ર જીવતી હોય તો

હવે મૃતપુત્રત્વ (પુત્ર થઇને મૃત્યુ પામતો હોય તે) દાપ હોય તો બ્રાહ્મણનો વિવાહ, હરિવંશ ગ્રંથનું શ્રવણ અથવા મહારુદ્રજપ એ ત્રણ ઉપાય કહ્યા છે. એમાંના કોઈએક અથવા ત્રણ પોતાની સક્તિપ્રમાણે કરવા. રુદ્રજપ કરેલો હોય તો જપથકી દશાંશ ધૃતે યુક્ત દૂધનિા હોમ કરવો. હરિવંશશ્રવણનો વિધિ અને ખીજા પણ વિધિ વિસ્તારપૂર્વક પ્રથમ કહ્યા છે.

યથાશક્તિભૂષણાલંકૃતકન્યાપ્રદાતાશ્વમેઘયાજીમયેપુષ્પાણદાતાચેતિત્રયઃસમપુણ્યાઃ શ્રુત્વાકન્યાપ્રદાતાંરપિતરઃસપિતામહાઃ વિમુક્તાઃસર્વેપાપેભ્યોબ્રહ્મલોકેમર્જન્તિતે ઇતિકન્યાદાનપ્રશંસા ॥

યથાશક્તિ અલંકારે સુશોભિત કન્યાનું દાન કરનારો, અશ્વમેઘ યજ્ઞ કરનારો અને ભયને સમયે ભયભીતની પ્રાણરક્ષા કરનારો એ ત્રણેને સમાન પુણ્ય છે. “કન્યાદાન દેનારાના પિતામહસહિત પિતા, (વશન્તે) કન્યાદાન દીધું છે એમ સાંભળી તેઓ સર્વ પાપથકી મુક્ત થઈ બ્રહ્મલોકપ્રત્યે જાય છે.” એ રીતે કન્યાદાનની પ્રશંસા છે.

વિપ્નુંજામાતરંમત્વાતસ્યકોપનંકારયેત્ અગ્રજાયાંતુકન્યાયાનાંશ્રીયાત્સયૈવૃદ્ધે ઇતિકન્યાગૃહેપિત્રો મૌજનનિવેધઃ ચિવાહમધ્યેસ્ત્રિયાસહમોજનેપિનદોષઃ અન્યદાપત્વ્યાસહમોજનેચાંદ્રાધણપ્રાયશ્ચિત્તમ્ ॥

“જમાઇને વિધ્યુ ખાની તેને દોષ ઉપજાવશે નહીં.” “કન્યાને પ્રભુ થઈ ન હોય ત્યાંહાંપર્યંત જમાઇને ઘેર કન્યાના પિતા અને માતાએ ભોજન કરવું નહીં” એ પ્રમાણે કન્યાને ઘેર માતાપિતાને ભોજનનો નિવેધ કહ્યો. વિવાહવિષે સ્ત્રીનીસાથે ભોજન થયું હોય તો પણ દોષ નથી. વિવાહવિના અન્ય સમયે સ્ત્રીનીસાથે ભોજન કરે તો આંદ્રાધણ પ્રાયશ્ચિત કરવું.

અથવાગદાનાદિચિચારઃ ॥ વિવાહનક્ષત્રાદિયુતેસુદિનેવરસ્યપિત્રાદિઃ કન્યાગૃહંગત્વાકન્યા પૂજનંકરિષ્યે તદંગત્વેનગણપતિપૂજનંચરુણપૂજનંચકરિષ્યેતિસંકલ્પયેત્ કન્યાપિતાતુકરિષ્યમાણ કન્યાદાનાંગમૂતંગ્યાદાનંકરિષ્યે તદંગગણપતિપૂજનંચરુણપૂજનંચકરિષ્યેતિસંકલ્પયેત્ અવશિષ્ટપ્રયોગોમ્યત્રઘોષઃ ॥

હવે વાગ્દાન ઇત્યાદિકનો વિચાર કરો છો.

વિવાહસંબંધી નક્ષત્રાદિકે યુક્ત એવા શુભ દિવસે વરના પિતા ઇત્યાદિકે કન્યાને ઘેર જઈ “કન્યાપૂજનં કરિષ્યે, તદંગત્વેન ગણપતિપૂજનં ચરુણપૂજનં ચ કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરવો. કન્યાના પિતાએ તો “કરિષ્યમાણકન્યાદાનાંગમૂતંગ્યાદાનં કરિષ્યે, તદંગગણપતિપૂજનં ચરુણપૂજનં ચ કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરવો. અવશિષ્ટ (ખાકીનો) પ્રયોગ ખીજા ગ્રન્થોમાં જોવો.

અથવિવાહદિનેતત્પૂર્વદિનેષા ધન્યાહરિદ્રાતૈલાદિનામંગલજ્ઞાનંકારયિત્વાતચ્છેપહરિદ્રાદિનાવરસ્ય મંગલજ્ઞાનંકારણીયમિત્યાચારઃ ॥

હવે વિવાહને દિવસે અથવા વિવાહથી પ્રથમ દિવસે કન્યાને હળદર, તેલ ઇત્યાદિક લગાડી મંગળજ્ઞાન કરાવી કન્યાને લગાડતાં ગેપ રહેલી હળદર ઇત્યાદિકવડે વરને મંગળજ્ઞાન કરાવવું એવો આચાર છે તે પ્રમાણે કરવું.

પથંવરસ્યપિત્રાદિઃપત્ન્યાસંસ્કાર્યેણચસહકૃતાભ્યંગજ્ઞાનોઽહતવાસાઃપ્રાક્ષુભ્વપવિદ્ય સ્વદક્ષિણેપ દ્વીતદક્ષિણેસંસ્કાર્યમુપવેદયદેશકાલૈસંકીર્ત્ય મમાસ્યપુત્રસ્યદૈવકૃત્યક્રણાપાકરણહેતુર્ધર્મપ્રજોત્પાદન તિદ્ધિદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થેવિવાહાપ્યસંસ્કારકર્મકરિષ્યે તદંગત્વેનસ્વસ્તિવાચનંમાતૃકાપૂજનંનાંદી ધ્યાનંદિન્યાટિમંડપદેવતાસ્થાપનંચકરિષ્યે તદાદૌનિર્વિઘ્નતાસિદ્ધયર્થંગણપતિપૂજાંકરિષ્યે ઇતિપુત્રવિવાહેસંકલ્પઃ કન્યાવિવાહેતુજાતકર્માદિલોપે મમાસ્યાઃકન્યાયાઃજાતકર્મનામકર્મેસુર્ચાંબલોકનનિષ્ક્રમણોપવેદાનાપ્રપ્રાશનચૌલસંસ્કારાણાં બુદ્ધિપૂર્વકલોપજન્યપ્રત્યવાયપરિહારાર્થપ્રતિસંસ્કારમર્ધરુચ્ઙ્ચુ ડાયાઃશુચ્છં તત્પત્ન્યાન્નાયગોનિષ્ક્રયીભૂતયથાશક્તિરજતદ્વાનેનાહમાચરિષ્યે ધર્માધાનસીમંતયોલોપેતયો રપ્યુહઃ તતોમમાન્યાઃકન્યાયાઃમન્ત્રાસહધર્મપ્રજોત્પાદનદ્રવ્યપરિગ્રહધર્માચરણેષ્વધિકારસિદ્ધિદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થેવિવાહાપ્યસંસ્કારકરિષ્યેતિવિશેષઃ શેષંપૂર્વંચત્ પ્રાતામમમ્પ્રાતુરિતિમગિન્યાહતિવા પિતૃવ્યાદિઃકર્તામમપ્રાતૃસુતસ્યપ્રાતૃકન્યાયાહતિત્રાસંકલ્પોહંકુર્યાત્ વરવધ્વોઃસ્વયંકર્તૃત્વેમમદૈવપિત્રક્ર

ગેત્યાદિમમભ્રાંસહેત્યાદિચસંકલ્પઃ કેચિત્સ્વસ્તિવાચનકાલેકન્યાદાનાદિકાલેવાપ્રધાનવિવાહસંસ્કારસંકલ્પનકુર્વૈતિસપ્રમાદ૨તિવહ્વઃ અન્યેતુકન્યાદાનવિવાહહોમાદિસંકલ્પવ્યવધાનસંકલ્પસ્તદતિરિક્તવિવાહપદાર્થાભ્યાદિત્યાહુઃ માતૃકાપૂજાંતેમૃતપિતૃમાતૃમાતામહોવરવધ્નોઃપિતાસ્વપિત્રાદ્યુદ્દેશ્યકપાર્વણત્રયયુતનાંદીશ્રાદ્ધકુર્યાદિત્યસંદિગ્ધં માતૃયજ્ઞીવંત્યાંતત્પાર્વણલોપઃ માતામહમાત્રજીવનેતત્પાર્વણમાત્રલોપઃ તથાચોમયપ્રપાર્વણઢ્યેનૈવનાંદીશ્રાદ્ધસિદ્ધિઃ માતૃમાતામહયોર્જીવનેપિતૃપાર્વણેનૈવતત્સિદ્ધિઃ પિતૃપ્રપિતામહમૃતૌપિતામહજીવનેચપિતૃપ્રપિતામહતત્પિતૃનુદિશ્યપિતૃપાર્વણં તથાચપિતૃપ્રપિતામહતત્પિતરોનાંદીમુખાદ્વંચઃપાચમિત્યાદિપ્રયોગઃ પ્રપિતામહમાતૃજીવનેપિતૃપિતામહતત્પિતામહાત્યુદ્દેશઃ પિતૃમૃતૌપિતામહપ્રપિતામહજીવનેપિતૃપિતામહસ્યપિતામહપ્રપિતામહૌચનાંદીમુખાદ્યુદ્ધચારઃ પવંમાતૃમરણેપિતામહીમાત્રજીવનેમાતૃપિતૃપિતામહીપ્રપિતામહૌચનાંદીમુખાદ્યુદ્ધચારઃ પ્રપિતામહીમાત્રજીવનેમાતૃપિતામહૌપિતૃપ્રપિતામહિચનાંદીમુખાદ્યુદ્ધચારઃ પિતામહીપ્રપિતામહૌર્જીવનેમાતૃપિતામહસ્યપિતામહીપ્રપિતામહૌચેત્યુદ્ધચારઃ મુરયમાતૃજીવનેસપત્નમાતૃમરણેપિનમાતૃપાર્વણં પવંમુરયપિતામહીજીવનેપિતામહ્યાઃ સપત્નીમૃતાવપિતયાસહનમાતૃપાર્વણં કિંતુપૂર્વોક્તપ્રયોચારઃ પવંપ્રપિતામહીસપત્નીવિપયેપિ પવંમુરયમાતામહીજીવનેતત્સપત્ન્યાદિમરણેપિનમાતામહાદીનાંસપત્નીકવિનોચારઃ કિંતુકેવલાનામેવ દર્શાદામાતૃજીવનેસાપત્નમાતૃમૃતૌકેવલાનામેવપિત્રાદીનામુદ્દેશતિસિદ્ધાંતાત્ ॥

એ રીતે વરના પિતા ઇલાદિકે પોતાની પત્ની અને સંસ્કાર્ય (જેનો વિવાહસંસ્કાર કરવાનો હોય) તેણેસહિત અલ્પગમન કરી નવીન વસ્ત્ર ધારણ કરી પૂર્વાભિમુખ બેસી પોતાની જમણીમેર સ્ત્રી અને સ્ત્રીની જમણીમેર સંસ્કાર્ય એ રીતે બેસાડી દેશ કાલને ઉચ્ચાર કરી, " મમાસ્ય પુત્રસ્ય દૈવપિત્ર્યક્ષણાપાકરણહેતુધર્મપ્રજોત્પાદનસિદ્ધિદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે વિવાહાલ્પ્યં સંસ્કારકર્મં કરિષ્યે ॥ તદ્વાગ્દેન સ્વસ્તિવાચનં માતૃકાપૂજનં નાંદીશ્રાદ્ધં નંદિન્યાદિમંડપદેવતાસ્થાપનં ચ કરિષ્યે ॥ તદાદૌ નિર્ઘિંમ્રતાસિદ્ધ્યર્થં ગણપતિપૂજાં કરિષ્યે," એ રીતે પુત્રના વિવાહવિષે સંકલ્પ કરવો. કન્યાના વિવાહવિષે તો જાતકભાદિક સંસ્કારનો લોપ થયો હોય તો, મમાસ્યાઃ કન્યાયાઃ જાતકર્મનામકર્મસૂર્યાવલોકનનિષ્ક્રમણોપવેશનાત્રપ્રાશનચૌલસંસ્કારાણાં બુદ્ધિપૂર્વકલોપજન્યપ્રત્યઘાયપરિહારાર્થં પ્રતિસંસ્કારમર્મરુદ્ધં ચૂડાયાઃ કુચ્છં તત્પત્યાજ્યાયગોનિષ્ક્રમીભૂતયથાશક્તિરજતવાનેનાહમાચરિષ્યે," ગર્ભાધાન અને સીમંતોન્નયન એનો લોપ થયો હોય તો તેનો પણ સંકલ્પમાં જોડ કરવો. પછી, "મમાસ્યાઃ કન્યાયાઃ ભ્રાંસહ ધર્મપ્રજોત્પાદનદ્રવ્યપરિગ્રહધર્માચરણેષ્વધિકારસિદ્ધિદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે વિવાહાલ્પ્યં સંસ્કારં કરિષ્યે," એ પ્રમાણે સંકલ્પમાં વિશેષ જણવો. બાકી પ્રયોગ પ્રથમપ્રમાણે કરવો. બાઇ કર્તા હોય તો તેણે 'મમ મ્રાતૃઃ' અથવા 'મમ મગિન્યાઃ' એવો અને કાકો ઇલાદિક કર્તા હોય તો તેણે 'મમ મ્રાતૃસુતસ્ય' કિંવા 'મ્રાતૃ-કન્યાયાઃ' એવો સંકલ્પમાં ઉચ્ચાર કરવો. વર અથવા કન્યા પોતે વિવાહ કરનારા હોય તો, વરે "મમ દૈવપિત્ર્યક્ષણેત્યાદિ" અને કન્યાએ "મમ ભ્રાંસહેત્યાદિ" સંકલ્પ કરવો. કોઈ અંધકાર, પુણ્યાહવાચન સમયે અથવા કન્યાદાન ઇલાદિક સમયે, પ્રધાન જે વિવાહસંસ્કાર તેનો સંકલ્પ કરતા નથી; પરંતુ એ તેનો પ્રભાવ છે એમ ધણુએક કહે છે. ખીજા તો, કન્યાદાન અને વિવાહહોમ ઇલાદિકનો સંકલ્પ તેજ પ્રધાનસંકલ્પ છે; કારણ, કન્યાદાન અને વિવાહહોમવિના અન્ય કર્મની 'વિવાહ' એવી સંજ્ઞા નથી એમ કહે છે. માતૃકાપૂજન થયા પછી, જેની માતા, પિતા અને માતામહ મૃત થયેલાં હોય એવો જે વરપિતા અથવા કન્યાપિતા તેણે પોતાના પિતા ઇલાદિકને ઉદ્દેશ કરી ત્રણ પાર્વણુયુક્ત નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું, એ નિઃસંશય છે. માતાજી જીવતી હોય તો માતૃપાર્વણુનો લોપ કરવો. કેવળ માતામહ જીવતો હોય તો તેના પાર્વણુનો માત્ર લોપ કરવો. અર્થાત્ એ બન્ને પક્ષમાં જે પાર્વણુવરેજ નાંદીશ્રાદ્ધની સિદ્ધિ થાય છે. માતા અને માતામહ એ બન્ને જીવતાં હોય તો કેવળ પિતૃપાર્વણુવરેજ નાંદીશ્રાદ્ધની સિદ્ધિ થાય છે. પિતા, પ્રપિતામહ મૃત હોય અને પિતામહ જીવતો હોય તો પિતા, પ્રપિતામહ અને પ્રપિતામહનો પિતા એમને ઉદ્દેશ કરી પિતૃપાર્વણુ કરવું, એટલે " પિતૃપ્રપિતામહતત્પિતરો નાંદીમુખા દ્વંચઃ પાચં " ઇલાદિક પ્રયોગ કરવો. પ્રપિતામહ જીવતો હોય તો " પિતૃપિતામહતત્પિતામહઃ " એવો પ્રયોગ કરવો. પિતા મૃત હોય અને પિતામહ તથા પ્રપિતામહ જીવતા હોય તો, "પિતૃઃ પિતામહસ્ય પિતામહપ્રપિતામહૌ ચ નાંદીમુખાઃ" એવો ઉચ્ચાર કરવો. એ પ્રમાણે માતા મૃત થઈ હોય અને પિતામહી માત્ર જીવતી હોય તો

“માતઃપિતુઃપિતામહીપ્રપિતામહૌ ચ નાંદીમુખાઃ” એવો ઉચ્ચાર કરવો. પ્રપિતામહી માત્ર જીવતી હોય તો, “માતૃપિતામહૌ પિતુઃ પ્રપિતામહી ચ નાંદીમુખાઃ” એવો ઉચ્ચાર કરવો. પિતામહી અને પ્રપિતામહી જીવતી હોય તો, “માતૃપિતામહસ્ય પિતામહીપ્રપિતામહૌ ચ નાંદીમુખાઃ” એવો ઉચ્ચાર કરવો. મુખ્ય માતા જીવતી હોય અને સાવકી માતા મૃત થઈ હોય તથાપિ માતૃપાર્વણ કરવું નહીં. એ પ્રમાણે મુખ્ય પિતામહી જીવતી હોય અને પિતામહીની શોક મૃત થઈ હોય તથાપિ તેની સાથે માતૃપાર્વણ કરવું નહીં, ભારે પ્રથમ કહેલોજ ઉચ્ચાર કરવો. એ રીતે પ્રપિતામહીની શોક મૃત થઈ હોય તો તેવિષે પણ એવોજ નિર્ણય બાજીવો. એ પ્રમાણે મુખ્ય માતામહી જીવતી હોય અને તેની શોક ધસાદિ મૃત થઈ હોય તો પણ માતામહાદિકનો ‘સપત્નીક’ એવો ઉચ્ચાર કરવો નહીં, ભારે કેવળ માતામહાદિકનોજ ઉચ્ચાર કરવો; કારણ, દર્શાદિક શ્રાદ્ધવિષે માતા જીવતી છતાં સાવકી માતા મૃત થઈ હોય તો પિતા ધસાદિકનોજ કેવળ ઉચ્ચાર કરવો, એવો સિદ્ધાંત છે.

અથમાતામહમૃતૌમાતુઃપિતામહજીવનેમાતામહતત્પિતામહપ્રપિતામહાદિત્યુચારઃ માતુઃપ્રપિતામહમાત્રજીવનેમાતામહમાતૃપિતામહૌમાતામહસ્યપ્રપિતામહશ્ચનાંદીમુખાદિત્યુચારઃ દ્વયોર્જીવનેમાતામહમાતુઃપિતામહસ્યપિતામહપ્રપિતામહૌચનાંદીમુખાદિત્યુચારઃ ॥

હવે માતામહ મૃત થયો હોય અને માતાનો પિતામહ જીવતો હોય તો, “માતામહતત્પિતામહપ્રપિતામહાઃ” એવો ઉચ્ચાર કરવો. માતાનો પ્રપિતામહ માત્ર જીવતો હોય તો, “માતામહમાતૃપિતામહૌ માતામહસ્ય પ્રપિતામહશ્ચ નાંદીમુખાઃ” એવો ઉચ્ચાર કરવો. માતાના પિતામહ અને પ્રપિતામહ બન્ને જીવતો હોય તો “માતામહ માતુઃપિતામહસ્ય પિતામહપ્રપિતામહૌ ચ નાંદીમુખાઃ” એવો ઉચ્ચાર કરવો.

અથજીવત્પિતૃકોમૃતમાતૃમાતામહશ્ચવિવાહોપનયનજાતકર્માદિપુત્રસંસ્કારેપુમાતૃમાતામહપાર્વણદ્વયમેવકુર્યાત્ માતર્યપિજીવત્યાંમાતામહપાર્વણમેવ માતામહજીવનેમાતૃમરણેજીવત્પિતૃકઃસુતસંસ્કારેમાતૃપાર્વણમેવદેવરહિતંકુર્યાત્ ત્રિપ્તપિજીવત્સુતસંસ્કારેપિતુઃપિત્રાદીનુદિદ્યપાર્વણત્રયંકુર્યાત્ ત્રિપ્તપિજીવત્સુતસંસ્કારે નાંદીશ્રાદ્ધલોપવેતિપક્ષાંતરંપ્રધારમેઽત્કમ્ ॥

હવે પિતા જીવતો હોય અને માતા તથા માતામહ એ બેનાં મૃત થયાં હોય તેણે વિવાહ, મૌજ, જાતકર્મ ધસાદિક પુત્રના સંસ્કારવિષે નાંદીશ્રાદ્ધમાં માતૃપાર્વણ અને માતામહપાર્વણ એ બે પાર્વણજ કરવાં. માતા પણ જીવતી હોય તો માતામહ પાર્વણજ કરવું. માતા મૃત થઈ હોય અને માતામહ જીવતો હોય એવો જીવત્પિતૃક તેણે પુત્રના સંસ્કારવિષે દેવરહિત માતૃપાર્વણજ કરવું. માતા, પિતા અને માતામહ એ ત્રણે જીવતાં હોય તો પુત્રના સંસ્કારવિષે પિતાના પિતા ધસાદિકને ઉદ્દેશે કરી ત્રણ પાર્વણયુક્ત નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું. પિતા, માતા અને માતામહ એ ત્રણે જીવતાં હોય તો પુત્રના સંસ્કારવિષે નાંદીશ્રાદ્ધનો લોપજ કરવો એવો બીજો પક્ષ આ ગ્રંથના ત્રીજા પરિચ્છેદના આરંભમાં કહ્યો છે.

દ્વિતીયવિવાહસમાવર્તનાધાનાદિપુસ્વસંસ્કારેપુનાંદીશ્રાદ્ધંકુર્વેન્જીવત્પિતૃકઃ પિતુઃપિત્રાદીનુદિદ્યપાર્વણત્રયંકુર્યાત્ પિતુર્માતૃપિતામહીપ્રપિતામહાઃ પિતુઃપિતૃપિતામહપ્રપિતામહાઃ પિતુર્માતામહમાતૃપિતામહમાતુઃપ્રપિતામહાનાંદીમુખાદિતિત્યોચારઃ અત્રપિતુર્માત્રાદિજીવનેતત્પાર્વણલોપઃ મૃતપિતૃસ્તુપિત્રાદીનુદિદ્યેતિત્વસંદિગ્ધં પિતૃપિતામહયોર્જીવનેપિતામહસ્યમાત્રાદિપાર્વણત્રયોદેશઃ ત્રયાણાંજીવનેપિપાર્વણલોપઃ તત્રસુતસંસ્કારદ્વયસ્વસંસ્કારેમાતૃમાતામહયોઃપાર્વણાભ્યામેઽધનાંદીશ્રાદ્ધસિદ્ધિઃ પિત્રાદિત્રયજીવનેમાતૃમાતામહયોર્જીવનેપ્રપિતામહસ્યપિત્રાદિપાર્વણત્રયોદેશેનનાંદીશ્રાદ્ધં યથાત્રિવાદેપિર્નતરાભાવાત્ ઘરણ્વનાંદીશ્રાદ્ધંકુર્વેન્મૃતપિતૃકઃસ્વપિત્રાદીનુદિદ્યજીવત્પિતૃકસ્તુપિતુઃપિત્રાદીનુદિદ્યકુર્યાત્ જીવત્પિતૃપિતામહસ્તુપિતામહસ્યપિત્રાદિપાર્વણત્રયોદેશેનપ્રપિતામહસ્યાપિજીવનેપ્રપિતામહસ્યપિત્રાદિપાર્વણત્રયોદેશેનવાપિતૃપાર્વણલોપેનવાનાંદીશ્રાદ્ધં અત્રસર્વેત્રપિતુઃપિતામહાદેર્વાયોરેવેતિશેયં ઇતિજીવત્પિતૃકનાંદીશ્રાદ્ધપ્રયોગઃ ॥

પોતાને પિતા જીવતો હોય તેમ છતાં બીજો વિવાહ, સમાવર્તન, આશ્રાન ઇત્યાદિક પોતાના સંસ્કારવિષે નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું તે પોતાના પિતાના જે પિતા ઇત્યાદિક તેને ઉદ્દેશે કરી ત્રણ પાર્વણ્યુક્ત કરવું. અને, “પિતુર્માતૃપિતામહીપ્રપિતામહઃ ॥ પિતુઃપિતૃપિતામહપ્રપિતામહઃ ॥ પિતુર્માતામહમાતુઃ પિતામહમાતુઃપ્રપિતામહઃ નાંદીમુખાઃ” એ પ્રમાણે ભક્ષાં ઉચ્ચાર કરવો. એ ઠેકાણે પિતાની માતા ઇત્યાદિક જીવતી હોય તો તે પાર્વણ્યને લોપ કરવો, પોતાનો પિતા મૃત થયો હોય તો તેણે પોતાના પિતા ઇત્યાદિકને ઉદ્દેશે કરી કરવું, એ વિષયમાં સંશય નથી. પિતા અને પિતામહ એ બન્ને જીવતા હોય તો પિતામહની માતા ઇત્યાદિક જે ત્રણ પાર્વણ્ય તેનો ઉદ્દેશ કરવો. ત્રણ જીવતાં હોય તો પણ પાર્વણ્યને લોપ કરવો. તેમાં જેમ પુત્રના સંસ્કારવિષે માતૃપાર્વણ્ય અને માતામહપાર્વણ્ય એ બે પાર્વણ્યને સિદ્ધ થાય છે તેમ પોતાના સંસ્કારવિષે માતૃપાર્વણ્ય અને માતામહપાર્વણ્ય એ બે પાર્વણ્ય-વરેજ નાંદીશ્રાદ્ધની સિદ્ધિ થાય છે. પિતા ઇત્યાદિક ત્રણ જીવતાં હોય તેમ માતા અને માતામહ એ પણ જીવતાં હોય તો પ્રપિતામહના જે પિતા ઇત્યાદિક ત્રણ પાર્વણ્ય તેને ઉદ્દેશે કરી નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું. એ રીતે પ્રથમ વિવાહવિષે પણ બીજો કર્તા ન છતાં મૃતપિતૃક એવો વર પોતેજ નાંદીશ્રાદ્ધનો કર્તા હોય તો તેણે પોતાના પિતામહ ઇત્યાદિકને ઉદ્દેશે કરીને નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું, અને જીવત્પિતૃક એવો વર પોતે નાંદીશ્રાદ્ધકર્તા હોય તો તેણે પિતાના પિતા ઇત્યાદિકને ઉદ્દેશે કરીને નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું. જેના પિતા અને પિતામહ એ બન્ને જીવતા હોય તો તે વરે પિતામહના જે પિતા ઇત્યાદિક ત્રણ પાર્વણ્ય તેને ઉદ્દેશે કરી નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું. બે પ્રપિતામહ પણ જીવતા હોય તો પ્રપિતામહના જે પિતા ઇત્યાદિક ત્રણ પાર્વણ્ય તેને ઉદ્દેશે કરી અથવા પિતૃપાર્વણ્યને લોપ કરી નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું. આ સર્વ ઠેકાણે પિતા, પિતામહ અથવા પ્રપિતામહ એમના પિતા ઇત્યાદિક પાર્વણ્યને ઉદ્દેશે કરી નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું એ પદ્ધતિમાં તો પોતાની માતા અને માતામહ મૃત થયાં હોય તથાપિ પોતાની માતા અને માતામહ એમનું પાર્વણ્ય લેવું નહીં, પરંતુ પોતાના પિતા ઇત્યાદિકની જે માતા અને માતામહ તેજ પાર્વણ્ય લેવાં એમ જાણવું. એ રીતે જીવત્પિતૃકના નાંદીશ્રાદ્ધને પ્રયોગ કહ્યો.

યદાતુકન્યાવિવાહપુત્રસ્યોપનયનપ્રથમવિવાહંચ પિતૃવ્યમાતુલાદિઃકરોતિ તદાસંસ્કાર્યસ્યમૃતપિતૃકત્વે અસ્યસંસ્કાર્યસ્યપિતૃપિતામહપ્રપિતામહાદિપ્રયોગકુર્યાત્ સોદરભ્રાતૃનોંધારેવિશેષઃ ભ્રાતૃપિત્રાદીનાંસંસ્કાર્યપિત્રાદીનાંચૈક્યાત્ સાપત્નભ્રાતાતુસંસ્કાર્યસ્યમાતૃપિતામહીપ્રપિતામહઃ ઇત્યાદિચારયેત્ સંસ્કાર્યમાતૃજીવનેતરપાર્વણ્યલોપઃ સંસ્કાર્યસ્યજીવત્પિતૃકત્વેમાતુલાદિઃકર્તા સંસ્કાર્યપિતુઃ માતૃપિતામહીપ્રપિતામહઃ સંસ્કાર્યપિતુઃપિતૃપિતામહપ્રપિતામહાદિત્યાદિચાર્યતત્પિતુઃ પિત્રાદિપાર્વણ્યત્રયંકુર્યાત્ સંસ્કાર્યસ્યપિતૃપિતામહયોર્જીવનેમાતુલાદિઃ સંસ્કાર્યપિતુર્માત્રાદીન્ માતામહાદીંશ્ચોદિહ્યપાર્વણ્યત્રયંકુર્યાત્ પિતૃર્વર્ગદ્વયાઘજીવને પૈકૈકવર્ગપાર્વણ્યે પિતૃર્વર્ગત્રયાઘજીવને માતુલાદિઃ પિતામહસ્યમાત્રાદિપાર્વણ્યત્રયોદેશંકુર્યાત્ પિતામહસ્યમાત્રાદિજીવનેતરપાર્વણ્યલોપઃપૂર્વચત્ પિતૃવ્યેજીવત્પિતૃકસંસ્કારકર્તૃરિતિ નોંધારેવિશેષઃ સંસ્કાર્યપિતુઃપિત્રાદીનાંપિતૃવ્યસ્યપિત્રાદીનાંચૈક્યાત્ પિતામહસ્યસંસ્કાર્યત્વેસંસ્કાર્યપિતૃમરણેસંસ્કાર્યસ્યપિતઃ મમપિતૃપિતામહૈત્ચનાંદીમુખાઃ સંસ્કાર્યસ્યમાત્રાદ્યોમાતામહાદ્યશ્ચેત્યાદિચારાઃ સંસ્કાર્યપિતૃજીવનેપિતામહઃ કર્તા સ્વમાતૃપિતૃમાતામહપાર્વણ્યાનિમમેત્તિપદરહિતાનિતત્સહિતાનિવોચાર્યેત્ પવંપ્રપિતામહેકર્તૃયપિયોજ્યમ્ ॥

જ્યારે કન્યાનો વિવાહ, પુત્રની ધૌશ્ર અથવા પ્રથમ વિવાહ એનો કર્તા કોણે અથવા માત્રો ઇત્યાદિક હોય તો તે સમયે (સંસ્કાર કરવાયોગ્ય) મૃતપિતૃક હોય તે, સંસ્કારકર્તાએ, “અસ્ય સંસ્કાર્યસ્ય પિતૃપિતામહપ્રપિતામહઃ” ઇત્યાદિક પ્રયોગ કરવો, સગો ભાઈ સંસ્કારકર્તા હોય તો તેને ઉચ્ચાર કરવાવિષે વિશેષ નથી; કારણ, સગા ભાઈના પિતા ઇત્યાદિક અને સંસ્કાર્યના પિતા ઇત્યાદિક એ એકજ છે, સાવકો ભાઈ સંસ્કારકર્તા હોય તો તેણે, “સંસ્કાર્યસ્યમાતૃપિતામહીપ્રપિતામહઃ” ઇત્યાદિક ઉચ્ચાર કરવો. સંસ્કાર્યની માતા જીવતી હોય તો માતૃપાર્વણ્યને લોપ કરવો. સંસ્કાર્યના પિતા જીવતો છતાં સંસ્કારકર્તા માત્રો ઇત્યાદિક હોય તો તેણે “સંસ્કાર્યપિતુઃ માતૃપિતામહીપ્રપિતામહઃ ॥ સંસ્કાર્યપિતુઃપિતૃપિતામહપ્રપિતામહઃ” ઇત્યાદિક ઉચ્ચારણ કરી સંસ્કાર્યના પિતાના જે પિતા ઇત્યાદિક ત્રણ પાર્વણ્ય તે લેવાં. સંસ્કાર્યના પિતા અને પિતામહ એ બન્ને જીવતાં છતાં માત્રો ઇત્યાદિક સંસ્કારકર્તાએ સંસ્કાર્યના પિતાની જે માતા ઇત્યાદિક અને માતામહ ઇત્યાદિક તેને ઉદ્દેશે કરીને બે પાર્વણ્ય કરવાં. પિતાના બે વર્ગના આદ્ય, એટલે માતૃવર્ગની

પ્રથમ (પિતા) અને માતામહાવર્ગનો પ્રથમ (માતામહા) એમાંથી કોઈ પણ એ વર્ગના આદ્ય (પ્રથમ) જીવતા હોય તો (જે વર્ગનો આદ્ય ગયો હોય તે) એક એક વર્ગનું પાર્વણ કરવું. પિતાના ત્રણે વર્ગના પ્રથમ જીવતા છતાં માત્રા ઇલાદિક કર્તા હોય તો તેણે સંસ્કાર્યના પિતામહની જે માતા ઇલાદિક ત્રણ પાર્વણ તેનો ઉદ્દેશ કરવો. પિતામહની માતા ઇલાદિક જીવતી હોય તો તે પાર્વણનો લેખ પ્રથમ કલાપ્રભાણે કરવો. જીવત્પિતૃકના સરકારનો કર્તા કાકો હોય તો પાર્વણના ઉચ્ચારવિષે વિશેષ નથી; કારણ, સંસ્કાર્યના પિતાના પિતા ઇલાદિક અને કાકાના પિતા ઇલાદિક એ એકજ છે. સંસ્કાર્યનો પિતા મૃત થયો હોય અને સરકારકર્તા પિતામહ હોય તો તેણે, “સંસ્કાર્યસ્ય પિતઃ મમ પિતૃપિતામહૌ ચ નાંદીમુખાઃ ॥ સંસ્કાર્યસ્ય માતૃપિતામહીપ્રપિતામહઃ ॥ સંસ્કાર્યસ્ય માતામહમાતુઃપિતામહમાતુઃપ્રપિતામહઃ ઇલાદિક ઉચ્ચાર કરવો. સંસ્કાર્યનો પિતા જીવતો છતાં સરકારકર્તા પિતામહ હોય તો તેણે પોતાની માતા, પિતા અને માતામહ એ પાર્વણનો ‘મમ’ એ પદેરહિત અથવા ‘મમ’ એ પદેસહિત ઉચ્ચાર કરવો. એ રીતે પ્રપિતામહ સરકારકર્તા છતાં પણ એજ પ્રભાણે યોજના કરવી.

વાતુમદાકુચતાકન્યાદાનાધિકારિણાત્વંકન્યાદાનંકુર્વિતિપ્રાર્થિતોયઃ પરકીયકન્યાંવાતુમિચ્છતિ ય ધ્યસુવર્ગનાત્મીયાંકૃત્વાઅનાથાંજ્ઞાત્વાચાન્યકન્યાંવાતુમિચ્છતિસોપિ સંસ્કાર્યાઃકન્યાયાઃપિત્રાદીનુચ્ચારયેત તસ્યા.પિતૃજીવનેતદીયમાર્ગદીંતસ્યાવર્ગત્રયાધજીવનેપિતુઃપિત્રાદીનિતિયથાસંભવમૂઘં ઇતિપિત્ર સ્પષ્ટકર્તૃકનાંદીશ્રાદ્ધપ્રયોગઃ ॥

કન્યાદાન કરવાને અસમર્થ એવા કન્યાદાનના અધિકારીએ ‘તું કન્યાદાન કર’ એ રીતે પ્રાર્થના કરવાથી જે ખીજની કન્યા દેવાને ઇચ્છા ધરતો હોય તેણે, અથવા જે સુવર્ણ આપી ખીજની કન્યાને પોતાની કન્યા કરી તેનું દાન કરતો હોય તેણે, અથવા ખીજની કન્યાને અનાથ એમ સમજી તેનું દાન કરવાને ઇચ્છા ધરતો હોય તેણે પણ સંસ્કાર્ય એવી કન્યાના પિતા ઇલાદિકનો ઉચ્ચાર કરવો. તે કન્યાનો પિતા જીવતો હોય તો તે કન્યાનાં માતૃપાર્વણ અને માતામહપાર્વણ એમનો ઉચ્ચાર કરવો. તે કન્યાના ત્રણ વર્ગના પ્રથમ એટલે પિતા, માતા અને માતામહ એ જીવતા હોય તો કન્યાના પિતાના જે પિતા ઇલાદિક ત્રણ પાર્વણ તેનો ઉચ્ચાર કરવો. એ રીતે જેવો સમય હોય તેવી કદપના કરી ઉચ્ચાર કરવો. એ રીતે પિતા કરતાં ખીજએ નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું હોય તો તેનો પ્રયોગ કલો.

દત્તકન્યાયાધિવાહંકુર્વેન્નપ્રતિગ્રહીતાપિતાસ્યપિત્રાદીનુદિદ્યૈવકુર્યાત્ દત્તકસ્તુપુત્રોયદિઅધિકાર્ય તરામાવાહ્યધ્ધજનકપિતૃધનસ્તદાજનકપિત્રાદીન્ પ્રતિગ્રહીતૃપિત્રાદીંશ્વપિતરૌપિતામહૌપ્રપિતામહૌચ નાંદીમુખાશ્ચૈવનુચાર્યશ્રાદ્ધંકુર્યાત્ एवंમાતૃપાર્વણેમાતામહપાર્વણેચઙ્ગિચચનપ્રયોગઙ્ગઃ યદિતુ જન કધનમ્રહોષિકાર્યતરસ્ત્વાદલધ્ધજનકધનસ્તદા પ્રતિગ્રહીતૃપિત્રાદીનેષોદિદ્યકુર્યાત્ નપિતૃદ્વયોદ્દેશેન અગ્રસર્વેષ્વસંપ્રમેજનકચિત્માતૃપાર્વણપિતૃપાર્વણયોઃ ક્રમચૈપરીત્યપાતેયિસક્રમોનગ્રિચક્ષિતઃ સર્વેષ્વ નાંદીશ્રાદ્ધેષુ પૂર્વમાતૃપાર્વણંતત.પિતૃ.પાર્વણંતતોમાતામહસ્યેતિક્રમસ્યનિશ્ચિતત્વાત્ બહુચકાત્યાયનૈર્માતૃ પિતામહીપ્રપિતામહાશ્ચાદિનાનુલોભ્યેનપાર્વણગ્રયેષ્વચારઃ તૈત્તિરીયાદિમિસ્તુપ્રપિતામહપિતામહપિત રશ્ચૈવમાદિનાન્યુત્ક્રમેણોચારઃકાર્યઃ ઇકસંસ્કાર્યસ્યાનેકસંસ્કારાણાંસહાનુષ્ઠાનેનાંદીશ્રાદ્ધંસકૃદેવ एवंયમલયોદ્દેયોઃપુત્રયોઃકન્યયોર્વાવિવાહોપનયનાદિસંસ્કારાણાંસહેવાનુષ્ઠાનેપિનાંદીશ્રાદ્ધંસકૃદેવ યમ લયોઃસંસ્કારાણામેકમંડપેકકાલેકેનકર્ત્રાસહકરણેદોષોનેત્યુક્તં નાંદીશ્રાદ્ધેઅગ્રાભાવેઆમમામામા યેહિરણ્યંદદ્યાત્ હિરણ્યાભાવેયુગ્મગ્રાહણમોજનપર્યાપ્તાન્નનિષ્કયીમૂતંયથાશક્તિંકિંચિદ્રવ્યંસ્વાહાનમમે તિચદેત્ અન્યઃસર્વોપિવિશેષોગ્રાધાનપ્રકરણેવિસ્તરેણોક્તતપવાનુસંધેયઃ ઇતિનાંદીશ્રાદ્ધમ્ ॥

દત્તક લીધેલી કન્યાનો વિવાહ, દત્તક લેનારે પિતા કરતો હોય તો તેણે પોતાના પિતા ઇલાદિક ત્રણ પાર્વણનો ઉદ્દેશ કરીનેજ નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું. દત્તક પુત્ર થઈ, જનક પિતાનો ખીજે કોઈ અધિકારી ન છતાં જે જનક પિતાનું ધન તે (દત્તક)ને મળ્યું હોય તો તે દત્તક પુત્રે જનક પિતા ઇલાદિકનો અને પોતાનો પ્રતિગ્રહીતા (અહાનુ કરનારો પિતા ઇલાદિકનો) “પિતરૌ પિતામહૌ પ્રપિતામહૌ ચ નાંદીમુખાઃ” એ પ્રભાણે ઉચ્ચાર કરી નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું. એ પ્રભાણે માતૃપાર્વણ અને

માતામહાપાર્વણુવિધે પણ દિવચનના પ્રયોગનો ઉચ્ચાર કરવો. (એટલે, “માતરૌ પિતામહૌ પ્રપિતામહૌ ચ નાંદીમુખાઃ ॥ માતામહૌ માતુઃ પિતામહૌ માતુઃ પ્રપિતામહૌ ચ નાંદીમુખાઃ” એવો ઉચ્ચાર કરવો.) જનક પિતાના ધનનો લેનારો બીજો અધિકારી છતાં એ (દત્તક થયલા) ને જનકનું ધન ન મળે તો પોતાનો પ્રતિબ્રહ્મતા (અહંત્વ કરનારા) પિતા ઇલાદિકને જ ઉદ્દેશે કરી નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું, જે પિતાને ઉદ્દેશે કરી કરવું નહીં. આ સઘળાં નાંદીશ્રાદ્ધ પ્રકરણમાં સંભ્રમચક્રી કેઈ સ્થલમાં માતૃપાર્વણુ અને પિતૃપાર્વણુના કહેવામાં વિપરીત ક્રમ કહેવાયો હશે તથાપિ તે ક્રમ વિવક્ષિત નથી; કારણ, સર્વત્ર નાંદીશ્રાદ્ધમાં પ્રથમ માતૃપાર્વણુ પછી પિતૃપાર્વણુ અને સાર પછી માતામહાપાર્વણુ એજ અનુક્રમ નિશ્ચિત છે. ઋગ્વેદી અને કાલાપનોએ “માતૃપિતામહૌપ્રપિતામહઃ” ઇલાદિક ક્રમેકરી ત્રણે પાર્વણુમાં અનુલોભ એટલે સવળા ક્રમથી ઉચ્ચાર કરવો. તૈત્તિરીય ઇલાદિક સાખાવાળાએએ તો “પ્રપિતામહ-પિતામહપિતરઃ” એ રીતે ઉલટા ક્રમથી ઉચ્ચાર કરવો. એક સંસ્કારના અનેક સંસ્કાર એક સમયે કરવા હોય તો નાંદીશ્રાદ્ધ એક વારજ કરવું, એ રીતે થમલ (નેહલાંના) જે પુત્ર અથવા નેહલાંની જે કન્યાના વિવાહ, યજોપવીત ઇલાદિક સંસ્કાર સાથેજ કરવા હોય તો પણ નાંદીશ્રાદ્ધ એક વારજ કરવું. થમલના સંસ્કાર એક મંડપમાં, એક કાલે અને એક કર્તાએ સાથેજ કરવા હોય તો દોષ નથી એમ પ્રથમ કહ્યું છે. નાંદીશ્રાદ્ધમાં અન્ન ન હોય તો કાચુ અન્ન દેવું. તે ન હોય તો હિરણ્ય- (સોનું) દેવું. હિરણ્યનો અભાવ હોય તો જે બ્રાહ્મણને ભોજન થાય એટલા અન્નનું મૂલ્ય એવું યથાશક્તિ કાંઈ પણ દ્રવ્ય, “યુગ્મગ્રાહણભોજનપર્યાપ્તાન્નનિષ્ક્રયીભૂતં યથાશક્તિ કિંચિત્ દ્રવ્યં સ્વાદ્યા ન મમ” એ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરી દેવું, બીજો સઘળો વિશેષ નિર્ણય ગભાધાનપ્રકરણમાં વિસ્તારપૂર્વક કહ્યો છે તે સહાંથી જાણવો. એ પ્રમાણે નાંદીશ્રાદ્ધ કહ્યું.

તતોમંડપદેપતાસ્થાપનંબ્રહ્મચ્છસસ્તિવાચનાત્પૂર્વનાંદીશ્રાદ્ધોત્તરવાકાર્યઃ ॥

સાર પછી મંડપદેવતાનું સ્થાપન અને અહંત્વ એ કર્મ પુણ્યાહવાચનથી પ્રથમ અથવા નાંદીશ્રાદ્ધ પછી કરવાં.

અથકન્યાદાતાવરગૃહંતઃ કરિષ્યમાણકન્યાવિવાહાંગત્વેનવરસ્યસીમાંતપૂજાંકરિષ્યદ્વિતિસંકલ્પ્યગણેશવરપૌસંપૂજ્યચરંપાદમ્કલાનવચ્છગંધુપ્પતીરાજનૈઃસંપૂજ્ય યથાચારંદુર્ગાદિપ્રાશયેત્ તતોવરોમં ગલ્ગોપૈઃવાહનારુઢોવધૂગૃહંગચ્છેત્ વરપિતાયધુંવસ્ત્રાદિનાપૂજયેદિતિયથાચારં લગ્નવિનેકન્યાપિતાકન્યાવાજન્યોન્યાલિંગિતગૌરીહરયોઃપ્રતિમાંસુવર્ણતૈવ્યાદિનિર્મિતાં કાલ્યાયનીમહાલક્ષ્મીશર્ચીભિઃસહપૂજયેત્ તત્રકોણચતુષ્ટયસ્થાપિતકલશત્રેણીનામધ્યેડપલયુતદ્વપદિવસ્ત્રેવાતંડુલપૂર્ણગૌરીહરૌમંત્રેણપૂજયેત્ તત્રસિંહાસનસ્થાંદેવેશીર્સર્વાલંકારસંયુતાં પીતાંવરધરંદેવંચંદ્રાર્ધકૃતશેખરં કરેણાધઃસુધાપૂર્ણકલશં દક્ષિણેનતુ વરદંચામયંવામેનાત્રિપ્યચતતુપ્રિયામિતિધ્યાનમંત્રઃ ગૌરીહરમહેશાનસર્વમંગલદાયક પૂજાં ગૃહાણદેવેશસર્વદામંગલંકુરુઃ ઇતિપૂજામંત્રઃ કન્યાદેહપ્રમાણેનસત્તર્પિશતિતંતુભિઃ કૃતયાવતિકયાદીપં પ્રજ્વાલ્યસુવાસિનીપ્રાહ્મણાન્મોજયેત્ ઇતિગૌરીહરપૂજા ॥

હવે સીમાંતપૂજનનો વિધિ કહે છે.

હવે કન્યાના દાતાએ વરને ઘેર જઈ “કરિષ્યમાણકન્યાવિવાહાંગત્વેન વરસ્ય સીમાંતપૂજાં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી ગણપતિ અને વરુણની પૂજા કરી વરના પગ ધોવરાવી વસ્ત્ર, ચંદન, યુગ્મ અને આરતિ એણેકરી વરની પૂજા કરી પછી જેવો પોતાનો આચાર હોય તેપ્રમાણે દૂધ ઇલાદિક વરને પીવરાવવું. પછી વરે વાહન ઉપર બેસી મગલઘોષેસહિત, કન્યાને ઘેર જવું. પછી પોતાના આચારપ્રમાણે વરના પિતાએ વસ્ત્ર ઇલાદિકવડે કન્યાની પૂજા કરવી. લગ્નને દિવસે કન્યાના પિતાએ અથવા કન્યાએ પરસ્પર આલિંગિત એવી સુવર્ણ અથવા ચાંદીવડે બનાવેલી ગૌરી અને હરની પ્રતિમાનું કાલાપની, મહાલક્ષ્મી અને રાત્રી એમણેસહિત પૂજન કરવું. સાર ખુણામાં સ્થાપન કરેલા કલશની પંક્તિના મધ્યભાગમાં પથરાસહિત શિલાઉપર અથવા તંદુલપૂર્ણ વસ્ત્ર ઉપર ગૌરી અને હરની મંત્રે કરી પૂજા કરવી. તેના ધ્યાનના મંત્ર—“સિંહાસનસ્થાં દેવેશીર્, સર્વાલંકારસંયુતાં ॥ પીતાંવરધરં દેવં ચંદ્રાર્ધકૃતશેખરં ॥ કરેણાધઃસુધાપૂર્ણ, કલશં દક્ષિણેન તુ ॥ વરદં ચામયં વામેનાત્રિપ્ય ચ તતુપ્રિયાં ॥ એપ્રમાણે ધ્યાન કરી પૂજા કરવી. પૂજના મંત્ર—ગૌરીહર હમેશાન, સર્વમંગલદાયક ॥ પૂજાં ગૃહાણ દેવેશ, સર્વદા મંગલં કુરુ,” એ મંત્ર કહી પૂજા કરવી. પછી કન્યા જેવડી

માતામહાપાર્વણુવિષે પણ દ્વિવચનના પ્રયોગનો ઉચ્ચાર કરવો. (એટલે, “માતરૌ પિતામહૌ પ્રપિતા-મહૌ ચ નાંદીમુખાઃ ॥ માતામહૌ માતુઃ પિતામહૌ માતુઃ પ્રપિતામહૌ ચ નાંદીમુખાઃ” એવો ઉચ્ચાર કરવો.) જનક પિતાના ધનનો લેનારો બીજો અધિકારી છતાં એ (દત્તક થયલા) ને જનકનું ધન ન મળે તો પોતાનો પ્રતિશ્રદ્ધિતા (ગ્રહણ કરનારા) પિતા ઇલાદિકનેજ ઉદ્દેશે કરી નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું, એ પિતાને ઉદ્દેશે કરી કરવું નહીં. આ સઘળાં નાંદીશ્રાદ્ધ પ્રકરણમાં સભમચ્છી કોઈ સ્થલમાં માતૃપાર્વણુ અને પિતૃપાર્વણુના કહેવામાં વિપરીત ક્રમ કહેવાયો હશે તથાપિ તે ક્રમ વિવક્ષિત નથી; કારણ, સર્વત્ર નાંદી-શ્રાદ્ધમાં પ્રથમ માતૃપાર્વણુ પછી પિતૃપાર્વણુ અને સાર પછી માતામહાપાર્વણુ એજ અનુક્રમ નિશ્ચિત છે. ઋગ્વેદી અને કાલ્યાણનોએ “માતૃપિતામહીપ્રપિતામહ્યઃ” ઇલાદિક ક્રમેકરી ત્રણે પાર્વણુમાં અનુ-લોભ એટલે સવળા ક્રમથી ઉચ્ચાર કરવો. તેતિરીય ઇલાદિક શાખાવાળાઓએ તો “પ્રપિતામહ-પિતામહપિતરઃ” એ રીતે ઉલટા ક્રમથી ઉચ્ચાર કરવો. એક સંસ્કારીના અનેક સંસ્કાર એક સમયે કરવા હોય તો નાંદીશ્રાદ્ધ એક વારજ કરવું, એ રીતે યમલ (ભેડલાંના) એ પુત્ર અથવા ભેડલાંની એ કન્યાના વિવાહ, યજ્ઞોપવીત ઇલાદિક સંસ્કાર સાથેજ કરવા હોય તો પણ નાંદીશ્રાદ્ધ એક વારજ કરવું. યમલના સંસ્કાર એક મહપમાં, એક કાલે અને એક કર્તાએ સાથેજ કરવા હોય તો દોષ નથી એમ પ્રથમ કહ્યું છે. નાંદીશ્રાદ્ધમાં અન્ન ન હોય તો કાચુ અન્ન દેવું. તે ન હોય તો હિરણ્ય- (સોનું) દેવું. હિરણ્યનો અભાવ હોય તો એ શ્રાદ્ધણને ભોજન થાય એટલા અન્નનુ મૂલ્ય એવું યથાશક્તિ કાઠી પણ દ્રવ્ય, “યુગ્મદ્રાહ્મણભોજનપર્યોક્તાન્નનિષ્ક્રયીભૂતં યથાશક્તિ કિંચિત્ દ્રવ્યં સ્વાદ્વા ન મમ” એ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરી દેવું, બીજે સઘળો વિશેષ નિર્ણય ગભાંધાનપ્રકરણમાં વિસ્તારપૂર્વક કહ્યો છે તે સહાંથી જાણવો. એ પ્રમાણે નાંદીશ્રાદ્ધ કહ્યું.

તતોમંડપદેવતાસ્થાપનંપ્રહયજ્ઞસ્યસ્તિવાચનાત્પૂર્વનાંદીશ્રાદ્ધોત્તરવાકાર્યઃ ॥

સાર પછી મંડપદેવતાનું સ્થાપન અને ગ્રહયજ્ઞ એ કર્મ પુણ્યાહવાચનથી પ્રથમ અથવા નાંદી-શ્રાદ્ધ પછી કરવાં.

અધકન્યાદાતાવરગૃહંગતઃ કરિષ્યમાણકન્યાવિવાહાંગત્યેનવરસ્યસીમાંતપૂર્ણાકરિષ્યતિસંકલ્પ્યગ-
નેશવરુણૌસંપૂજ્યધરંપાદપ્રક્ષાલનવલ્લંગધુપ્વનીરાજનેઃસંપૂજ્ય યથાચારંદુર્ગાદિગ્રાશયેત્ તતોવરોમં-
ગલઘોષૈઃવાહનાકુલોવધૂરુહંગચ્છેત્ ઘરપિતાયધૃંવસ્નાદિનાપૂજયેદિતિયથાધારં લગ્નદિનેકન્યાપિતાક-
ન્યાયાજ્ઞમ્યોમ્વાલિગિતગૌરીહરયોઃપ્રતિમાંસુવર્ણેરૈવ્યાદિનિર્મિતાં કાલ્યાણીનમહાલક્ષ્મીશાંતીમિઃસહપૂજ-
યેત્ તત્રકોણચતુષ્ટયસ્થાપિતકલશશ્રેણીનામધ્યેઽપલયુતદપદિવસ્ત્રેવાતંડુલપૂર્ણેગૌરીહરૈર્મંત્રેણપૂજયેત્
તત્રસિંહાસનસ્થાંદેવેશીંસર્વાલંકારસંયુતાં પીતાંયરધરંદેવંચંદ્રાર્ધકૃતશેઝર કરેણાધઃસુધાપૂર્ણેકલશં
દક્ષિણેનતુ ઘરદંચામયંયામેનાશ્ચિષ્યચતતુપ્રિયામિતિધ્યાનમંત્રઃ ગૌરીહરમહેશાનસર્વેમંગલદાયક પૂર્ણાં
ગૃહાણદેવેશસર્વદામંગલંકુરુચ્ચેતિપૂજામંત્રઃ કન્યાદેહપ્રમાણેનસત્તર્પિશતિતંતુમિઃ કૃતયાચાર્તિકયાદીપં
પ્રજ્વાલ્યસુવાસિનીદ્રાહ્મણાન્મોજયેત્ ચિત્તગૌરીહરપૂજા ॥

હવે સીમાંતપૂજનનો વિધિ કહે છે.

હવે કન્યાના દાતાએ વરને ઘેર જઈ “કરિષ્યમાણકન્યાવિવાહાંગત્યેન વરસ્ય સીમાંતપૂર્ણાં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી ગણપતિ અને વરુણની પૂજા કરી વરના પગ ધોવરાવી વસ્ત્ર, ચદન, પુષ્પ અને આરતિ એણેકરી વરની પૂજા કરી પછી બેવો પોતાનો આચાર હોય તેપ્રમાણે દૂધ ઇલાદિ વરને પીવરાવવું. પછી વરે વાહન ઉપર બેસી મગલઘોષેસહિત, કન્યાને ઘેર જવું. પછી પોતાના આચારપ્રમાણે વરના પિતાએ વસ્ત્ર ઇલાદિકવડે કન્યાની પૂજા કરવી. લગ્નને દિવસે કન્યાના પિતાએ અથવા કન્યાએ પરસ્પર આર્દ્રિગિત એવી સુવર્ણ અથવા ચાંદીવડે બનાવેલી ગૌરી અને હરની પ્રતિમાનું કાલ્યાણી, મહાલક્ષ્મી અને શચી એમણેસહિત પૂજન કરવું. ચાર ખુણામાં સ્થાપન કરેલા કલશની પક્ષિના મધ્યભાગમાં પથરાસહિત શિલાઉપર અથવા તદુલપૂર્ણ વસ્ત્ર ઉપર ગૌરી અને હરની મંત્રે કરી પૂજા કરવી. તેના ધ્યાનના મંત્ર—“સિંહાસનસ્થાં દેવેશીં, સર્વાલંકારસંયુતાં ॥ પીતાંયરધરં દેવં ચંદ્રાર્ધકૃતશેઝરં ॥ કરેણાધઃસુધાપૂર્ણ, કલશં દક્ષિણેન તુ ॥ ઘરદં ચામયં યામેનાશ્ચિષ્ય ચ તતુપ્રિયાં ॥ એપ્રમાણે ધ્યાન કરી પૂજા કરવી. પૂજના મંત્ર—ગૌરીહર હમેશાન, સર્વેમંગલદાયક ॥ પૂર્ણાં ગૃહાણ દેવેશ, સર્વદા મંગલં કુરુ,” એ મંત્ર કહી પૂજા કરવી. પછી કન્યા બેવડી

હતી હોય તે પ્રભાતે લાંબા સત્તાપીશ સૂત્રની વાટ કરી તેવડે દીપક બાળી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ અને બ્રાહ્મણોને બોજન કરાવવું. એ રીતે ગૌરીહરની પૂજા કહી.

પંચવિંશતિર્દર્માણાંધ્યેયપ્રગ્નિર્સંયુતોલંબાગ્રોવિષ્ટરઃસંપાઘઃ વરસ્યયામવેચ્છાલાતચ્છાલાગૃહ્યચોદિતઃ મધુપર્કઃપ્રદાતવ્યોહ્યન્નશાલેપિદ્રાતરિ દધિમધુમિશ્રંમધુપર્કઃ તત્રદધ્યલામેપયોજલંવા મધ્યલામેસર્પિ ગુંદોવાપ્રતિનિધિઃ ગૃહાગતંસ્નાતકંચરંમધુપર્કેનાર્હયિમ્યસ્તિસંકલ્પઃ વરસ્યદ્વિતીયોદ્વાહેતુસ્નાતકમિતિ પદ્મલોપઃ તતોયયાગૃહંમધુપર્કક્રમયોગોસ્નાતકઃ એવંગુરુઃશ્રેષ્ઠવિપ્રાઃરાજાચેતિગૃહાગતાયશ્વેતુસ્નાતકત્વિજશ્ચ મધુપર્કેણપૂજનીયાઃ ક્રત્વિગાદીનામપિ અચ્યંશાસ્ત્રયૈવમધુપર્કોનતુદાતૃશાસ્ત્રયા જયંતસ્તુસર્વત્રયજ માનશાસ્ત્રયૈવમધુપર્કસ્ત્યાહ અગ્રગંધપુષ્પધૂપદીપપૂજાંતેઉપહારોમાપવિકારસહિતોમોજનાર્થેદયઃ પર્વમધુપર્કંતત્પૂર્વચાકૃતમોજનાયૈચચરણોપોપિતોદાત્તાકન્યાંદંચાત્ ॥

હવે મધુપર્કનો વિધિ કહે છે.

પચીસ દર્શ લઈ તેની વેણી કરી (ગુંધી) તેને આગળ ગાંઠ આપેલી અને લાંબા અથવાળો એવો વિષ્ટર કરવો. “કન્યાનો દાતા ભિન્ન શાખાવાળો હોય તો પછુ વરની શાખાના શૂણસૂત્રમાં કહેલા વિધિપ્રમાણે મધુપર્ક દેવો.” દર્શી અને મધુ મિશ્રિત કરવું તેને મધુપર્ક કહે છે. તેમાં દર્શી ન મળે તો કૃધ અથવા જલ લેવું. મધુ ન મળે તો ઘૃત અથવા ગોળ એ પ્રતિનિધિ નાખવા. “ગૃહાગતં સ્નાતકં ચરં મધુપર્કેનાર્હયિષ્યે,” એ રીતે મધુપર્કનો સંકલ્પ કરવો. વરનો બીજા વિવાહ હોય તો સંકલ્પમાં ‘સ્નાતક’ એ પદનો લોપ કરવો. પછી શૂણસૂત્રપ્રમાણે મધુપર્કનો પ્રયોગ નાખવો. એ પ્રમાણે શુદ્ધ, શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો અને રાજા એમાંના કોઈ પોતાને ઘેર આવે તો તેની અને યજ્ઞમાં વરેલા ક્રત્વિએની પછુ મધુપર્કવડે પૂજા કરવી. ક્રત્વિહુ ઇત્યાદિકને મધુપર્ક કરવો તે પછુ તેમની શાખાને અનુસરેલ કરવો, દાતાની શાખાને અનુસારે કરવો નહીં, જયંત અંચકાર તો, સરેત્ર યજ્ઞમાનની શાખાને અનુસારેલ મધુપર્ક કરવો એમ કહે છે. એ મધુપર્ક પૂજનમાં ગંધ, યુષ્પ, ધૂપ અને દીપપર્પત પૂજા થયા પછી અરુદના લાડુસહિત સામગ્રી વરને બોજન અર્થે દેવી. એ રીતે મધુપર્ક ક્રીધા પછી અથવા તેથી પ્રથમ, જેણે બોજન કરેલું હોય એવા વરને દાતાએ ઉપવાસી રહી કન્યા દેવી.

અથલગ્રધટિસ્થાપનમ્ ॥ દશપલમિતતાગ્રધટિતં પદંગુલોક્ષતંદાદશાંગુલપિસ્તૂતંઘડીયંચંકુ વાંદિતિસિંધુઃ દ્વાદશાર્ધપલોન્માનંચતુર્મિશ્ચતુર્ગુલૈઃ સ્વર્ણમાયૈઃકૃતચ્છિદ્રંયાવત્પસ્યજલહુતમિતિતુશી ભાગવતેતૃતીયસ્કંધેડકઃ અભ્યર્થઃઅદ્રીતિગુંજાતમકઃકર્પઃઅસ્પૈયસુચર્ણેસંસાર કર્પચતુર્વંપલંતથાચ પદ્ પલતાપ્રપિરચિતંવાચંવિંશતિશંતુજોગ્મિતમુષ્ણર્ણનિર્મિતચતુર્ગુલદીર્ઘશલાકયામૂલેકૃતચ્છિદ્રંકુર્યાત્ તેનચિ દ્રેણયાવત્પસ્યપરિમિતંજલંપ્રવિંશતિતેનચપ્રસ્યજલપૂરણેનતત્પાદ્રેજલેમગ્નમથતિ તત્પાદ્રેઘડીકાલપ્રમાણં તપ્રપ્રસ્યમાનંતુપોદશપલાત્મકઃ પલંસુવર્ણાશ્વત્વારઃકુદબઃપ્રસ્થમાદકં દ્રોણંચત્તારિકાચેતિપૂર્વેપૂર્વચતુ શુંખમિત્યુકેઃ પ્રયાંતરેચતુર્મુષ્ટિઃકુડચશ્વત્વારઃકુદબઃપ્રસ્થમ્તિ કેચિત્પાદ્રિસંત્યાકશુદ્ધવર્ણોચારેપલસં ઘઃકાલઃ પદિપલકાલાનાદિકેત્યાહુઃ ઈવંપ્રમાણીકૃતંઘડીયંચંસૂર્યમંદલસ્યાધોદયેર્ધાત્તેયાજલપૂર્ણતાપ્રપા પ્રેમૃતાપ્રેવાશ્લિપેત્ તત્રમંત્રઃ મુસ્પંત્યમસિયંત્રાણાંપ્રલણાનિર્મિતંપુરા મયમાવાયદંપત્યોઃકાલસાઘનકાર્ણ અનેનમંત્રેણગણેશાયરણપૂતનપૂર્વકંઘડીયંચંસ્યાપયેત્ ઈવંસ્યાપિતાઘડીઆત્રેયયામ્યનંકૃતચાયઅદિ ગતા તનુમા મધ્યસ્થિતાન્વદિગ્મતાત્ચનુમા પચમાતેયાદિપંચદિશુપૂર્ણાનશુમા રિતિ ઘડીવિચારઃ ॥

હવે લગ્નધટિકાના સ્થાપન વિધિ કહે છે.

દશ પલ વજન ત્રાંબું લઈ તેનો છ અંશુલ હિલો અને બાર અંશુલ પોળો એવો ઘડીયંત્ર કરવો એમ નિર્બુધસિંધુમાં કહ્યું છે. “દ્વાદશાર્ધપલોન્માનં, ચતુર્મિશ્ચતુર્ગુલૈઃ” સ્વર્ણમાયૈઃ કૃતચ્છિદ્રં, યાવત્પસ્યજલહુતં,” એ રીતે તો શ્રીભાગવતના તૃતીયસ્કંધમાં (અધ્યાય ૧૨ માં) કહ્યું છે. એનો અર્થ—એટલી શુભ (રતિ) એટલે એક કર્પ, એ કર્પનીજ મુગધું એવી સંજ્ઞા છે. ચાર કર્પ એટલે એક પલ, એ પ્રમાણે છ પલ વજન ત્રાંબાની ઘટિકા કરવી. અને વીસ શુંબ બાર સોનાની ચાર અંશુલ લાંબી રાગી કરી તેણેવતી ઘડીના મૂળમાં હિદ્ર પાડવું. તે હિદ્રથી તે ઘટિકાપાત્રમાં એકપ્રસ્થ પરિ- મિત જળ ભરાય છે, અને તે એક પ્રસ્થ પ્રમાણ જળ ભરાવાથી તે પાત્ર જળમાં ઘુટે છે, તે

પાત્ર એક ઘટિકા કાલનું પ્રમાણ છે. તેમાં પ્રસ્થનું પ્રમાણ તો, શોળ પલ એટલે એક પ્રસ્થ થાય છે. કારણ, “ચાર સુવર્ણ એટલે એક પલ, ચાર પલ તે એક કુલ્લ, ચાર કુલ્લ તે એક પ્રસ્થ, ચાર પ્રસ્થ એટલે એક આઢક, ચાર આઢક તે એક દ્રોણ અને ચાર દ્રોણ તે એક ખારિકા,” એવું વચન છે. બીજા ગ્રંથમાં ચાર મુઠી એટલે એક કુલ્લ, અને ચાર કુલ્લ એટલે એક પ્રસ્થ, એમ કહ્યું છે. કોઈ અધિકાર, સાઠ ગુરૂ વર્ણના ઉચ્ચાર કરવાને જે કાલ લાગે છે તે પણ કહેવાય છે, અને સાઠ પળ એટલે એક ઘડી એમ કહે છે. એ રીતે પ્રમાણરૂપ કરેલા તે ઘડીયત્ર સૂર્યમંડળના અર્ધ ઉદય કિંવા અર્ધ અસ્ત સમયે જલે ભરેલા ત્રાંબાના અથવા માટીનાં પાત્રમાં રાખેલા. તેના મંત્ર—
“મુલ્યં ત્વમસિ યંધાણાં, વ્રહ્મણા નિર્મિતં પુરા ॥ ભવ ભાવય દંપત્યોઃ, કાલસાધનકારણ,” એ મંત્રે કરી, ગણપતિ અને વરુણની પ્રથમ પૂજા કરી) ઘટિકાનું સ્થાપન કરવું. એ રીતે સ્થાપન કરેલી ઘડી આશ્વેય, દક્ષિણ, નૈઋત્ય અને વાયવ્ય એ દિશાઓમાં જાય તો તે શુભ નહીં. મધ્યભાગ અથવા અન્ય દિશામાં જાય તો તે શુભ છે. એ રીતે આશ્વેય ઇલાદિ પાંચ દિશામાં પૂરું થાય તો શુભ નહીં. એ પ્રમાણે ઘટિકાને વિચાર કર્યો.

અથજ્યોતિર્વિદિદેશુમકાલેહસ્તાંતરણેતંદુલરાશીપૂર્વપરોક્તવા પૂર્વેરાશીપ્રત્યસ્તુજંઘરંજપરસિન્ધ્રા સ્પર્શીકન્યાંઅવસ્થાપ્ય તયોમેષ્યેકુકુમાદિકૃતસ્તિકાંકિતમંત્રઃપટ્નુદન્દશંધારયેયુઃ કન્યાવરયોઃપિ શ્રાદિજ્યોતિર્વિદંસંપૂર્ણતદ્દક્ષતાઃફલયુતાઃકન્યાવરયોરંજલૌદયાત્ કન્યાઘરૌસાક્ષતહસ્તૌસ્તિકા લોકનપરૌ અમુકદેવતાયૈનમ્હતિસ્વસ્તુલલ્લેચતાંધ્યાયંતોતિષ્ઠતઃ જ્યોતિર્વિદા મંગલપદ્યાદકપાઠાંતેસ્વોક્તકાલેતદેવલમ્મિતિપઠિત્વા સુમુહૂતમસ્તુ પ્રતિષ્ઠેત્યુક્તે અંતઃપટ્નુસરતોપસારયેયુઃ તતઃ કન્યાઘરૌપ રસ્પરશિરસોરક્ષતમક્ષેપંરસ્પરેક્ષણંચકુર્યાતાં ઘરોવશ્વાધૂમધ્યેદર્શમેષેન ભૂમુંવઃસ્થરિતિપરિશ્રુજ્યવર્મનિ રસ્થાપઃસૂરોત્ વૈદિકૈઃપલ્લમ્માનગ્રાહણજંઘાક્યાંતેકન્યાપૂર્વકંતાભ્યામક્ષતારોપણં પ્રતિષ્ઠાક્યંકાર્યં તતઃપ્રાશ્નુવંરંપ્રત્યસ્પર્શીકન્યાંકૃત્વા દાતાદક્ષિણેસપત્નીકડપવિશ્યવરદક્ષાલંકારાદિરહિતામહતવસ્ત્ર સ્વેપાલંકારમાત્રયુતાં કનકયુક્તાંજલિ ઘરપૂજાઘશિષ્ટગંધલિતહસ્તપાદાંકન્યામેવંદયાત્ કુશાહસ્તોદે શાકાલૌસંકીર્ત્ય અમુકપ્રવરામુકગોત્રોમુકશર્માહંમસમસ્તપિતૃણાનિરતિશયાનંદપ્રશ્નલોકાવાપ્ત્યાદિક ન્યાદાનકલ્પોક્તફલાવાસયે અનેનવરેણાસ્યાંકન્યાયામુત્પાદવિધ્યમાણસંતત્યા દ્વાવશાઘરાન્દ્વાદશપ રાન્પુરુષાંધપવિશ્રીકર્તુમાત્મનઃશ્રીલક્ષ્મીનારાયણપ્રીતયે ગ્રાહણિચાહવિધિનાકન્યાદાનંકરિષ્યે इति કુશાક્ષતજલેનસંકલ્પ્ય ઉત્થાયકન્યાસંપ્રગૃહ્ય કન્યાંનકસંપન્નાંકનકામરણેયુતાં વાસ્યામિધિષ્ણેતુ મ્યંબ્રહ્મલોકજિગીપયા વિશ્વંમરઃસર્વમૂત. સાશિષ્યઃસર્વદેવતાઃ હંસાંકન્યાંપ્રદાસ્યામિપિતૃણાંતારણાયચે ત્યુક્તવાકાંસ્વપાપ્રસ્યકન્યાંજલેરુપરિવર્જાંજલિનિધાય દક્ષિણસ્થિતપદ્યાસંતતાંક્રિયમાણાંશુદ્ધોદકથા રાંસહિરણ્યેઘરહસ્તેનિક્ષેપ્ત્ કન્યાતારયતુ પુણ્યંવર્ધયતુ શાંતિઃપુષ્ટિસ્તુષ્ટિશ્ચાસ્તુ પુણ્યાહંભવંતોઽનુવંતુ इत्याદિવાક્યચતુષ્ટયંતે અમુકપ્રવરામુકગોત્રોમુકશર્માહંમસમસ્તેત્યાદિપ્રીતયેઈત્યંતમુક્ત્વા અમુકપ્ર ઘરોપેતામુકગોત્રાયામુકશર્મણઃ પ્રપૌત્રાયામુકશર્મણઃપૌત્રાયામુકશર્મણ.પુત્રાયામુકશર્મણેષ્રીઘરુપિ ણેયરાય અમુકપ્રવરામુકગોત્રામુકશર્મણઃ પ્રપૌત્રી અમુકશર્મણ.પૌત્રી અમુકશર્મણમમપુત્રી અમુકના સ્ત્રીકન્યાંશ્રીકુપિણી પ્રજાપતિદેવત્યાંપ્રજોત્પાદનાયંતુભ્યમહંસંપ્રદદે इतિસહિરણ્યહસ્તેસાક્ષતજલંક્ષેપ્ત્ પ્રજાપતિઃપ્રીયતાં કન્યાંપ્રતિગૃહ્ણાતુમવાનિતિવદેત્ પયંચિવારંકન્યાતારયત્વિત્યાદિનાકન્યાદાનંકાર્ય ઘરઃસ્વસ્તિइत्यુક્ત્વાકન્યાદક્ષિણાંસંસ્પૃશ્વા કહદકસાઅદાત્ ૭ યુધિવીપ્રતિગૃહ્ણત્વિતિત્રિકૃત્વાધર્મમ્ જાસિરુપર્થપ્રતિગૃહ્ણામીતિવદેત્ દાતા ગૌરીકન્યામિમાંવિપ્રયથાશક્તિવિમૂષિતાં ગોત્રાયશર્મણેતુભ્યંદક્ષાં વિપ્રસમાધય કન્યેમમાપ્રતોભૂયાઃકન્યેમેદેવિપાર્શ્વયોઃ કન્યેમેપુટતોભૂયાસ્ત્વદાનાન્મોક્ષમાપુયામ્ મમવંશકુલેજાતાપાલિતાવત્સરાદિકં તુભ્યંવિપ્રમયાદક્ષાપુત્રપૌત્રપ્રવર્ધિની ધર્મેચાર્યંચકામેચ નાતિચરિ તત્યાત્વયેયં ઘરોનાતિચરામીતિ દાતાઉપવિશ્યકન્યાદાનપ્રતિષ્ઠાસિદ્ધ્યર્થંઈદં સુવર્ણમગ્નિદેવત્યંદક્ષિણાત્વે નસંપ્રદદે સ્વસ્તીતિચરઃ તતોમોજનપાત્રજલપાત્રાદિદાનાનિ પિતામહોદાનકર્તાંચેત્યૌત્રીમિત્યતઃપૂર્વમ મેતિવદેત્ પુત્રીમિત્યતઃપૂર્વેનવદેત્ માત્રાદિઃપુરુષત્રયકીર્તનમેવકુર્યાત્કાપિમમેતિનવદેત્ પ્રપિતામહઃપ્ર પૌત્રીમિત્યત્રમમેતિવદેત્ માતુલાદિરન્યોવાદાતાસગોત્રંસ્વશિશેષપત્નવેનોક્ત્વામુકશર્મણઃ સમસ્તપિતૃણા મિતિકન્યાપિતૃણામપદ્યંતમુક્ત્વાકન્યાધિશેષપત્નવેનતદ્ગોત્રાદિવદેત્ મમવંશકુલેજાતેત્યત્રમમેતિસ્થાને કન્યાપિતૃણામવદેત્ દક્ષકન્યાદાનેમમવંશકુલેદત્તેતિરુહઃ ॥

હવે જ્યોતિષિએ કહેલા શુભ સમયે, એક હાથને અતરાયે પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં એકે એક ચોખ્ખાની ઢગલી કરી પૂર્વદિશામાંની ઢગલી ઉપર પશ્ચિમભિમુખ વર, અને પશ્ચિમદિશામાંની ઢગલી ઉપર પૂર્વભિમુખ કન્યા એ પ્રમાણે બંનેને ઉભા કરી તે બંનેના મધ્યમાં, કુંકુમાદિવડે સ્વસ્તિક (સાથિયે) જેમાં કાંદેલો હોય એવા અંતઃપટને ઉત્તર દિશાસામે છેડા રાખી ધરવેા. કન્યા અને વર એના પિતા ઇલાદિકે જ્યોતિષિની પૂજા કરી તે જ્યોતિષિએ આપેલા અક્ષત ફળસહિત, કન્યા વરની અંજલીમાં આપવા. અક્ષત હાથમાં લઈ કન્યા અને વર એમણે અંતઃપટમાં ચિત્રેલા સ્વસ્તિકસામે “અમુકદેવતાયે નમઃ” એ રીતે પોતાની કુલદેવતાનું ધ્યાન કરતાં ઊભા રહેવું. જ્યોતિષિએ મંગલાર્થક કલા પછી પોતે કહેલા સમયે “તદેવ લગ્નં” એ વાક્ય કહી “સુમુહૂર્તમસ્તુ પ્રતિષ્ઠા” એમ કલા પછી અંતઃપટ ઉત્તરદિશાતરફ લઈ લેવો. પછી કન્યા અને વરે પરસ્પરના મસ્તક ઉપર અક્ષત છાંટવા અને પરસ્પરનું અવલોકન કરવું. વરે કન્યાની ભુકુટી (ભમર)ના મધ્યભાગમાં દર્ભનો અગ્રવડે “ઋષ્યુંચાસ્યઃ” એ મંત્રેકરી માર્જન કરી દર્ભનો લાગ કરી જલનો સ્પર્શ કરવો. વૈદિક બ્રાહ્મણોએ પાઠ કરાતા બ્રાહ્મણગંડના દરેકે વાક્યની અંતે પ્રથમ કન્યાએ વરના મસ્તક ઉપર, અને પછી વરે કન્યાના મસ્તક ઉપર, એ રીતે પરસ્પરના મસ્તક ઉપર અક્ષત છાંટવા. ત્યાર પછી વરને પૂર્વમુખ અને કન્યાને પશ્ચિમમુખ કરી દાતાએ વર, કન્યાના દક્ષિણ ભાગમાં (ઉત્તરમુખ) યેસી વરે આપેલા અલંકારેરહિત નવીન વસ્ત્ર અને પોતે (દાતાએ) દેવાના અલંકાર તેણેજ માત્રયુક્ત, સુવર્ણસહિત અંજલીવાળી, અને વરનું પૂજન કરતાં શેષ રહેલા ચંદનવડે લિપ્ત છે હાથ અને પગ જેના એવી કન્યા દેવી. દાતાએ દર્ભ હાથમાં લઈ દેશ, કાલનો ઉચ્ચાર કરી, “અમુકપ્રવરામુકગોત્રોમુકશર્માહં મમ સમસ્તપિતૃણાં નિરતિશયાનંદબ્રહ્મલોકાવાત્યાદિકન્યાદાનકલ્પોકપલાવાસત્યે અનેન વરેણાસ્યાં કન્યાયામુત્પાદાયિન્યમાણસંતત્યા દ્વાદશાવરાન્ દ્વાદશપરાન્ પુરુષાંશ્ચ પવિત્રીકર્તુમાત્મનશ્ચ ધીલક્ષ્મીનારાયણપ્રીતયે બ્રાહ્મવિવાહવિધિના કન્યાદાનં કરિષ્યે,” એવા સંકલ્પ કરી દર્ભ અને અક્ષતસહિત જલ છોડવું. પછી ઉભા થઈ કન્યાને તેડી, “કન્યાં કનકસંપન્નાં, કનકાભરણેયુતાં ॥ વાસ્યામિ વિષ્ણવે તુભ્યં, બ્રહ્મલોકજિગીપયા ॥ વિશ્વંભરઃ સર્વંભૂતઃ, સાક્ષિણ્યઃ સર્વંદેવતાઃ ॥ હમાં કન્યાં પ્રદાસ્યામિ, પિતૃણાં તારણાય ચ,” એ મંત્ર કહી, કાંસાના પાત્રમાં કન્યાના હાથ ઉપર વરનો હાથ રાખી દક્ષિણ આજી ઊભેલી ત્રીયે સંતત કરાતી જે શુદ્ધ જલની ધારા તે હિરણ્ય (સુવર્ણ)યુક્ત વરના હાથમાં પાડવી. પછી, “કન્યાતારયતુ ॥ પુણ્યં વર્ધયતુ ॥ શાંતિઃ પુષ્ટિસ્તુષ્ટિશ્ચાસ્તુ ॥ પુણ્યાહં મવંતો ભ્રુવંતુ,” ઇલાદિ ત્યાર વાક્યનો ઉચ્ચાર કીધા પછી. “અમુકપ્રવરામુકગોત્રોમુકશર્માહં મમ સમસ્તેત્યાદિ, પ્રીતયે” ઇહાંપર્યંત વાક્ય કહી. અમુકપ્રવરોપેતામુકગોત્રાયામુકશર્મણઃ પ્રપૌત્રાયામુકશર્મણઃ પૌત્રાયામુકશર્મણઃ પુત્રાયામુકશર્મણે ધીધરરૂપિણે વરાય ॥ અમુકપ્રવરામુકગોત્રામુકશર્મણઃ પ્રપૌત્રીં અમુકશર્મણઃ પૌત્રીં અમુકશર્મણઃ મમ પુત્રીં અમુકનાન્નીં કન્યાં ધીરૂપિણીં પ્રજાપતિદેવત્યાં પ્રજોત્પાદનાથે તુભ્યમહં સંપ્રદદે,” એવું વાક્ય કહી સુવર્ણસહિત હાથ ઉપર અક્ષતસહિત ઉદક આપવું, અને “પ્રજાપતિઃ પ્રીયતાં કન્યાંપ્રતિગૃહ્ણાતુમવાન્” એમ કહેવું. એ રીતે ત્રણ વાર “કન્યાતારયતુ” ઇલાદિક પૂર્વોક્ત પ્રકારે કન્યાદાન કરવું. પછી વરે “ઋ સ્વસ્તિ” એમ કહી કન્યાના જમણા ખંભાનો સ્પર્શ કરી, “કદ્વં કસા-અદાત્ં પૃથિવી પ્રતિગૃહ્ણાતુ,” એ મંત્ર ત્રણ વાર કહી “ધર્મપ્રજાસિદ્ધયર્થે પ્રતિગૃહ્ણામિ” એવું વાક્ય બોલવું. પછી દાતાએ “ગૌર્વી કન્યામિમાં વિપ્ર, યથાશકિવિભૂષિતાં ॥ ગોત્રાય શર્મણે તુભ્યં, દત્તાં વિપ્ર સમાધય ॥ કન્યે મમાવ્રતો મૂયાઃ, કન્યે મે દેવિ પાર્શ્વયોઃ ॥ કન્યે મે પૃથ્વો મૂયાસ્ત્વદાનાન્મોક્ષમાનુયાં ॥ મમ વંશકુલે જાતા, પાલિતા વત્સરાષ્ટકં ॥ તુભ્યં વિપ્ર મયા દત્તા, પુત્રપૌત્રપ્રવર્ધિની ॥ ધર્મે ચાર્યં ચ કામે ચ નાતિચરિતવ્યા ત્વયેયં.” એવું વાક્ય કલા પછી વરે “નાતિચરામિ” એવું વાક્ય કહેવું. પછી (કન્યાદાનની સાંગતા થવા માટે) દાતાએ યેસીને કન્યાદાનપ્રતિષ્ઠાસિદ્ધયર્થે હવં સુવર્ણ અગ્નિદેવત્યં દક્ષિણાવેન સંપ્રદદે,” એવું વાક્ય કહી સુવર્ણદક્ષિણ દેવી. વરે “ઋ સ્વસ્તિ” એમ કહી દક્ષિણ લેવી. પછી ભોજન કરવાનાં પાત્ર તથા જલપાત્રનું દાન કરવું. પિતામહ (દાદા) દાન કરનારો હોય તો તેણે દાનવાક્યમાં ‘પૌર્વી’ એ પદથી પ્રથમ ‘મમ’ એ પદનો ઉચ્ચાર કરવો. ‘પુત્રી’ એ પદથી પ્રથમ ‘મમ’ એ પદનો ઉચ્ચાર કરવો નહીં. કન્યાદાનકર્તા ભાઇ ઇલાદિક હોય તો તેણે ત્રણ પુરોષોનેજ ઉચ્ચાર કરવો, ક્યાંય પણ ‘મમ’ એ પદનો ઉચ્ચાર કરવો નહીં. પ્રપિતામહ (પરદાદા) કર્તા હોય તો તેણે ‘પ્રપૌર્વી’ એ પદથી પ્રથમ ‘મમ’ એવા ઉચ્ચાર કરવો. મામો ઇલાદિક અથવા ખીલે કોઈ કન્યાદાતા હોય તો તેણે પોતાનાં વિશેષપુરૂષે પોતાનાં ગોત્રનો ઉચ્ચાર કરી

“અમુકશર્મણઃ સમસ્તપિતૃણાં” એ રીતે કન્યાપિતાનું નામ પછીવિભક્ત્યંત ભાલાવી કન્યાના વિશે-
પણુપે તે (કન્યા)ના પિતાના ગોત્ર ઇલાદિકનો ઉચ્ચાર કરવો. ‘મમ વંશકુલે જાતા’ એ વાક્યમાં
‘મમ’ એને ઠેકાણે કન્યાના પિતાના નામનો ઉચ્ચાર કરવો. દત્તક કન્યાનું દાન કરવું હોય તો
‘મમ વંશકુલે જાતા’ એ ઠેકાણે ‘વંશકુલે દત્તા’ એવો ઉચ્ચાર કરવો.

અથકન્યાદાનાંગત્વેનગવાદિદાનમંત્રાઃ ॥ પશ્ચસાધનભૂતાયાવિશ્વસ્થાઘોષનાશિની વિશ્વ
રૂપધરોદેવઃપ્રીયતામનયાગવા હિરણ્યગર્ભસંમૂતંસુવર્ણંચાંગુલીયકં સર્વપ્રદંપ્રયચ્છામિ, પ્રીણાતુ કમલા
પતિઃ ઇત્યંગુલીયસ્ય ક્ષીરોદમથનેપૂર્વેમુદ્ધૃતંકુંડલદ્વયં ત્રિયાસહસમુદ્ધૃતંદદેધીઃપ્રીયતામિતિ કુંડ
લયોઃ કાંચનંહસ્તવલયંરૂપકાંતિસુખપ્રદં વિભૂષણંપ્રદાસ્યામિવિભૂષયતુમેસદેતિ વલયયોઃ પરાપવાદ
પૈશ્વન્યાદમધ્યસ્યચમક્ષણાત્ ઉત્પન્નપાપંદાનેનતાપ્રપાત્રસ્યનશ્યતુ ઇતિતાપ્રજલપાત્રસ્ય યાનિપાપાનિ
કામ્યાનિકામોત્થાનિકૃતાનિચ કાંસપાત્રપ્રદાનેનતાનિનશ્યંતુમેસદા ઇતિમોજનાર્થકાંસપાત્રસ્ય અગ
મ્યાગમનંચૈવપરદારાભિમર્શનં રૌપ્યપાત્રપ્રદાનેનતાનિનશ્યંતુમેસદેતિજલાર્થસ્યમોજનાર્થસ્યચરૌપ્યપાત્ર
સ્ય પૂરિતંપૂગપૂગેનનાગચહ્વીદલાન્વિતં પૂળેનચૂર્ણપાત્રેણકર્પૂરપિષ્ટકેનચ સપૂગચંડનંદિવ્યંગંધર્વાંસ્તરસાં
પ્રિયં દદેદેવનિરાતંકંત્વત્રસાદાત્કુરુષ્યમામિતિતાંબૂલસ્ય પવંદાસીમહિપીગજાશ્વભૂમિસ્વર્ણપાત્રપુત્તકદા
વ્યાગૃહરજતવૃષમાનાંદાનમંત્રાઃકૌસ્તુમેદ્રુષ્ટ્યાઃ ॥

હવે કન્યાદાનના અંગરૂપ જે ગાય ઇલાદિક દાન તેના મંત્ર કહે છે.—ગોદાનનો મંત્ર—
યશસાધનભૂતા યા, વિશ્વસ્થાઘોષનાશિની ॥ વિશ્વરૂપધરો દેવઃ, પ્રીયતામનયા ગવા” અંગુલી, કરકા
ઇલાદિકનો મંત્ર—“હિરણ્યગર્ભસંમૂતં સુવર્ણં ચાંગુલીયકં ॥ સર્વપ્રદં પ્રયચ્છામિ, પ્રીણાતુ કમલાપતિઃ”
કુંડલનો મંત્ર—“ક્ષિરોદમથને પૂર્વેમુદ્ધૃતં કુંડલદ્વયં ॥ ત્રિયાસહ સમુદ્ધૃતં દદે ધીઃ પ્રીયતામિતિ,”
કકાનો મંત્ર—‘કાંચનં હસ્તવલયં, રૂપકાંતિસુખપ્રદં ॥ વિભૂષણં પ્રદાસ્યામિ, વિભૂષયતુ મે સદા,” ત્રા-
બાના જલપાત્રનો મંત્ર—“પરાપવાદપૈશ્વર્યા, વમધ્યસ્ય ચ મક્ષણાત્ ॥ ઉત્પન્નપાપં દાનેન, તાપ્રપા-
ત્રસ્ય નશ્યતુ.” ભોજનસાર કાંસાના પાત્રદાનનો મંત્ર—“યાનિ પાપાનિ કામ્યાનિ, કામોત્થાનિ
કૃતાનિ ચ ॥ કાંસપાત્રપ્રદાનેન, તાનિ નશ્યંતુ મે સદા.” જળમાટે અથવા ભોજનમાટે આપવાનાં
ચાંદીનાં પાત્રના મંત્ર—“અગમ્યાગમનં ચૈવ, પરદારાભિમર્શનં ॥ રૌપ્યપાત્રપ્રદાનેન, તાનિ નશ્યંતુ મે
સદા.” તાંબૂલનો મંત્ર—પૂરિતં પૂગપૂગેન, નાગચહ્વીદલાન્વિતં ॥ પૂળેન ચૂર્ણપાત્રેણ, કર્પૂરપિષ્ટકેન ચ ॥
સપૂગચંડનં દિવ્યં, ગંધર્વાંસ્તરસાં પ્રિયં ॥ દદે દેવ નિરાતંકં, ત્વત્રસાદાત્કુરુષ્ય માં.” એ પ્રમાણે
દાસી, ભેંસ, હાથી, ઘોડા, ભૂખી, સુવર્ણપાત્ર, સંધ્યા, ગૃહ, ચાંદી અને વૃષભ એમનાં દાનના મંત્ર
કૌસ્તુભમાં લેવા.

અંતઃપટધારણાદિકન્યાદાનાંતંકેચિદગ્નિપ્રતિષ્ઠાપનોત્તરંકુર્મંતિ કેચિત્પૂર્વાંગહોમોત્તરંકેચિદાજ્યસં
સ્કારોત્તરમિત્યનેકેપશ્ચાસ્ત્રવ્રત્તલગૃહ્યાનુસારેણાચારાનુસારેણચવ્યવસ્થા તત્તોવધૂવરામિપેકઃ તતઃ કં
કળવંધનં અથાક્ષતારોપણં વધૂવરાભ્યાંઅન્યોન્યતિલકકરણંમાલાવંધનં અષ્ટપુત્રીકંચુકીમાંગલ્યતં
ત્વાદિદાનં ગણેશપૂજા લઙ્કુકવંધનં ઉત્તરીયવસ્ત્રાંતપ્રંચિયોજનં લક્ષ્મ્યાદિપૂજાદિ ઇતિકન્યાદાનાનુ
ષ્ઠમઃપ્રાયોયજ્ઞવાનામન્યેપાંચયથાગૃહ્યજ્ઞેયઃ ॥

અંતઃપટ ધારણ કરવો ઇલાદિકચક્રી કન્યાદાનપર્યંત કૃત્ય, કેટલાએક અગ્નિસ્થાપન ક્રીધા પછી
કરે છે, કેટલાએક પૂર્વંગહોમ થયા પછી કરે છે, અને કેટલાએક આન્યવસંસ્કાર થયા પછી કરે છે,
એ પ્રમાણે અનેક પક્ષ છે તેનિપે પોતપોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં કલાપ્રમાણે લેવો લેવો આચાર હોય
તેને અનુસારે વ્યવસ્થા બાલુવી. સ્વાર પછી વરકન્યાને અભિષેક કરવો. સ્વાર પછી કંકણવંધન કરવું.
અક્ષતારોપણ, કન્યા વરે પરસ્પર તિલક કરવું, પરસ્પરની કોટમાં માલા બાંધવી, અષ્ટપુત્રી કાંચલી,
મેગલસૂત્ર ઇલાદિક વરે કન્યાને દેવાં, ગણપતિપૂજન, લાહુ બાંધવા, ઉપરના વસ્ત્રની છેડાછેડી બાં-
ધવી, લક્ષ્મી ઇલાદિકની પૂજા ઇલાદિક કરવું, એ રીતનો કન્યાદાનનો અનુક્રમ બાહુધા ઋગ્વેદીઓનો
છે, અને બીજી શાખાવાળાઓનો તેમના ગૃહ્યમંત્રપ્રમાણે બાલુવો.

અથવિવાહહોમઃ ॥ વધૂવરૌપૂર્વોક્તલક્ષણવિદોમંત્રગોપેનારુહ્ય ચરઃસ્વાસનેઉપવિદ્યવધૂંદક્ષિણતં
ઉપવેદ્યદેશકાલૌસંકીર્ત્યપ્રતિગૃહીતાયામસ્યાંવધ્વાંભાર્યાંત્વસિદ્ધ્યેવિવાહહોમંકરિષ્યે ઇતિ સંકલ્પ્યથા

ગૃહાંવિવાહહોમંકુર્યાન્ પતંદાદિવિવાહાશિરોક્ષેત્ રક્ષિતોઽગ્નિશ્રુત્યર્ચીકર્મપર્યંતંગૃહપ્રવેશનીયહોમાત્પૂર્વમ
નુગતશ્ચેદિવાહહોમઃપુનઃકાર્યઃ ગૃહપ્રવેશનીયોત્તરંગતૌહોમદ્વયમપિપુનઃકાર્યં કેચિત્તુદાદશરાત્રપર્યંતં
ચ્યુકાયાશ્ચેત્યાજ્યાહુતેઃસાર્વત્રિકત્વમાશ્રિત્યાત્રાપિઅયાશ્ચેત્યાહુતિમેવાહુઃ ॥

હવે વિવાહહોમનો વિધિ કહે છે.

કન્યા અને વરે પૂર્વોક્ત લક્ષણેયુક્ત એવી વેદી ઉપર મંત્રધોષપૂર્વક આરોહણ કરી વરે પોતાના આસન ઉપર બેસી કન્યાને પોતાના દક્ષિણભાગમાં બેસાડી દેશકાલનો ઉચ્ચાર કરી “ પ્રતિગૃહીતા-ધામસ્યાં વધ્વાં માર્યાત્વસિદ્ધયે વિવાહહોમં કરિષ્યે ” એવો સંકલ્પ કરી ગૃહસૂત્રપ્રમાણે વિવાહહોમ કરવો. એ સમયયુક્ત વિવાહના અગ્નિનું રક્ષણ કરી રાખવું. ચતુર્થીકર્મપર્યંત રાંધેલો અગ્નિ ગૃહપ્રવેશનીય હોમયુક્ત પ્રથમ નષ્ટ થાય તો ફરી વિવાહહોમ કરવો. ગૃહપ્રવેશનીય હોમ થયા પછી બધાં તો અને હોમ ફરી કરવાં. કોઈ અંચકાર તો, બાર દિવસપર્યંત ગૃહાગ્નિ નષ્ટ થાય તો વૃત્તિ અંચમાં કહેલી “ અયાઞ્ચાઠ ” એ મંત્રે કડી ધૂતની આહુતિ દેવી એવો સાર્વત્રિક નિયમ છે માટે તેનો આશ્રય કરી આ રીતે પણ “ અયાઞ્ચાઠ ” એ આહુતિ દેવી એમ કહે છે.

અથગૃહપ્રવેશનીયહોમઃ ॥ સચવચ્ચાસહસ્ત્રગૃહંગતસ્યવિહિતસ્તથાપિશિષ્ટાઃશ્વશુરગૃહેપવકુર્ષંતિ તન્નાર્ધરાત્રોત્તરંવિવાહહોમેપરેણુઃપ્રાતસ્તિથ્યાદિસંકીર્ત્યમમાગ્રેગૃહાગ્નિત્યસિદ્ધિદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં ગૃહપ્રવેશનીયાભ્યંહોમંકરિષ્યેતિસંકલ્પઃકાર્યઃ અર્ધરાત્રાત્પૂર્ણવિવાહહોમેતદૈવહોમોત્તરંપુનસ્તિથ્યાદિસંકીર્ત્ય સંકલ્પપૂર્ણકંરાત્રાપિગૃહપ્રવેશનીયહોમકરણેદોષોન યચુવિવાહહોમગૃહપ્રવેશનીયહોમધોરેકતંત્રેણાનુદ્યાનંકુર્ષંતિ તન્નયુક્તં વિવાહાગ્રેવગૃહપ્રવેશનીયહોમોત્તરંગૃહાત્યસિદ્ધિરાશ્વભાયાનતૈત્તિરીયાદીનાંભવતિ તૈત્તિરીયાકાલ્યાણનાદીનાંપુનરાધાનેપ્રકારંતરમસ્તિ યદિરાત્રોપદ્ઘટીમચ્ચેન્ન્યુત્પત્તિસ્તદા ગૃહપ્રવેશનીયામાધેપિવ્યતીપાતાદિસંભવેપિતદૈર્ઘ્યપાસનહોમારંભઃ તદુત્તરંચેત્પરદિનેસાયમૌપાસનારંભઃ સચેત્યં સાયંસંધ્યામુપાસ્યવિવાહાગ્નિપ્રજ્વાલ્ય પ્રાણાનાયમ્ય દેશકાલૌ સંકીર્ત્યાસિન્વિવાહાગ્નૌ યયોક્કાલેશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં યાવજીવમુપાસનંકરિષ્યેતિસંકલ્પ્ય પુનર્દેશકાલૌસંકીર્ત્યશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થંસાયંપ્રાતરૌપાસનહોમૌકરિષ્યે તન્નેદાર્ણીસાયમૌપાસનહોમંકરિષ્યે પ્રાતસ્તુપૂર્ણસંકલ્પિતપ્રાતરૌપાસનહોમંકરિષ્યેતિસંકલ્પ્ય હોમઃકાર્યઃ ॥

હવે ગૃહપ્રવેશનીય હોમ કહે છે.

કન્યાસહિત વરે પોતાને ઘેર ગયા પછી પોતાને ઘેર ગૃહપ્રવેશનીય હોમ કરવો એમ કહ્યું છે, તથાપિ શિષ્ટ જન સસરાને ઘેરજ કરે છે. સારે વિવાહહોમ અર્ધરાત્રિ પછી થયો હોય તો બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલે તિથિ, વાર ઇલાદિકનો ઉચ્ચાર કરી “ મમાગ્રેગૃહાગ્નિત્યસિદ્ધિદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં ગૃહપ્રવેશનીયાભ્યં હોમં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરવો. મધ્યરાત્રિથી પ્રથમ વિવાહહોમ થયો હોય તો તે વિવાહહોમ થયા પછી તેજ સમયે ફરી તિથિ વાર ઇલાદિકનો ઉચ્ચાર કરી સંકલ્પ કરી રાત્રિમધ્યે પણ ગૃહપ્રવેશનીય હોમ કરવાનો દોષ નથી, પરંતુ વિવાહહોમ અને ગૃહપ્રવેશનીય હોમ એમનું એકતંત્રે ને અનુદ્યાન કરે છે તે યોગ્ય નથી. આચક્ષાયન, તૈત્તિરીયશાખા ઇલાદિકના ગૃહાગ્નિની સિદ્ધિ ગૃહપ્રવેશનીય હોમ થયા પછી વિવાહાગ્નિયુક્ત થાય છે. તૈત્તિરીય, કાલ્યાણ ઇલાદિક શાખાવાળાઓનાં પુનરાધાનવિધે બીજે પ્રકાર છે. જો રાત્રિયે છ ઘડીની અંદર અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો હોય તો ગૃહપ્રવેશનીય હોમ ન થયા છતાં પણ વ્યતીપાત ઇલાદિક કુશોગને સંભવ હોય તો તે સમયેજ ઔપાસનહોમનો આરંભ કરવો. છ ઘડી પછી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય તો બીજે દિવસે સાંધકાલે ઔપાસનહોમનો આરંભ કરવો. તે આ રીતે-સાયંસંધ્યા કરી વિવાહાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી પ્રાણાયામ કરી દેશ કાલનો ઉચ્ચાર કરી “ અગ્નિન્ વિવાહાગ્નૌ યયોક્કાલે શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં યાવજીવમુપાસનં કરિષ્યે ” એવો સંકલ્પ કરી ફરી દેશ કાલનો ઉચ્ચાર કરી “શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં સાયંપ્રાતરૌપાસનહોમૌ કરિષ્યે ॥ તન્નેદાર્ણી સાયમૌપાસનહોમં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરવો, પ્રાતઃકાલે તો, “પૂર્ણ-સંકલ્પિતપ્રાતરૌપાસનહોમં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી હોમ કરવો.

અથત્રિરાત્રંચધૂવરૌપ્રક્ષચારિણાવલંકુર્વાણાવધઃશાયિનાવક્ષારાલ્લવણાશિનોતિષ્ઠેતામ્ ॥

હવે ત્રણ રાત્રિપર્યંત કન્યા અને વર; પ્રહાર્યારી, અલંકારયુક્ત, ભૂમિઉપર નિદ્રા કરવી, ક્ષાર લવણરુહિત ભોજન કરવું, એ રીતે રહેવું.

, અથચતુર્થદિવસેરિણીદાનમ્ ॥ તત્ત્રવધૂપિતૃમ્યામુપેપિતામ્યામુપેપિતાયૈવરમાત્રેકાર્યંવર માતૃરજોદોષેતસ્યાઃશુદ્ધિપ્રતીક્ષાકરણાસંભવે મનસાપાત્રમુદ્દિશ્યેતિરીત્યાતામનસોદિશ્યૈરિણીદાનં ઘઘુ ઘરમાત્રોવિવાહોત્તરંદેવકોત્યાપનાત્માકૃરજોદોષેપૂર્વોક્તાંશાંતિકૃત્વાશુદ્ધ્યંતેસંકટેશુદ્ધેઃપ્રાગપિ દેવકો ત્યાપનંકાર્યં માતુલાદેઃકર્તૃતરસ્યપહ્યારજસિમાંજીપ્રકરણેઽત્તં પર્વવિવાહોત્તરમાશોચપાતેચતુર્થીકર્મપ ર્યંતપ્રાપ્તકર્મકરણેદાતુર્વરસ્યકન્યાયાશ્વનાશૌચં આશૌચાંતેદેવકોત્યાપનં અસંભવેઆશૌચમધ્યેપવદેવ કોત્યાપનંકૃત્વાઆશૌચંકાર્યં વિવાહાત્પૂર્વમાશોચરજોદોષયોસ્તુપ્રાગુક્તં ચતુર્થીકર્મહોમઃકૌસ્તુમેઽત્તઃપ ત્તંકેચિત્કક્ષશાસિનોનકુવંતિ મંડપોદ્વાસનદિનનિર્ણયોમંડપોદ્વાસનપર્યંતકર્તવ્યાકર્તવ્યનિર્ણયશ્ચોપનય નપ્રકરણેઽત્તત્રૈવદ્રષ્ટ્યઃ નસ્યાયાદુત્સવેતીતેમંગલંવિનિવર્ત્ય અનુવજ્યસુદૃઢ્ઢૂનચરિત્વેદેવતાં જ્ઞા નંસચૈલંતિલમિશ્રકર્મપ્રેતાતુયાનંકલશપ્રદાનં અપૂર્વેતીર્થામરદર્શનચવિવર્જયેન્મંગલતોઽધ્દમેકં માસપદ્ કંવિવાહાદૌવ્રતપ્રારંભણેપિચ જીર્ણમંઢાદિનસ્યાજ્યંગૃહસંમાર્જનંતથા ઋત્વેવિવાહાત્પુત્રસ્યતયાચયતવંધ નાત્ આત્મનોમુંડનંચૈવવર્ષપર્વાર્ધમેવચ માસમન્યવ્રસંસ્કારેત્રિમાસંચૌલકર્મણિ પિંડદાનંમૃદાજ્ઞાનંનકુ ર્વાચિલતર્પણં અર્પવિવાહવ્રતવંધચૌલોત્તરંવર્ષપણમાસત્રિમાસેષુ અન્યવૃદ્ધિશ્રાદ્ધુતમંગલોત્તરંચમાસ મેકંપિણ્ડદાનંતિલતર્પણનિપેધસ્તિપુરુષસપિંડાનામેવ ઇયંમુંડનનિપેધોપિમતોદ્વાહૌતુમંગલમિતિપક્ષેમૌ જ્યુત્તરંમુંડનનિપેધઃ વ્રતવંધસ્યમુંડનરૂપત્વપક્ષેતુનનિપેધઃ આત્મનોમુંડનમિતિકર્માગતયાપ્રાતરાગપ્રાત્તં ચમુંડનનિપિધ્યતે અપ્રાપચાદઃ ગંગાયાંમાસ્કરક્ષેત્રેમાતાપિત્રોમૃતાહનિ આધાનેસોમયાગાદૌદર્શાદૌક્ષીર મિપ્યતે મહાલયેગયાશ્રાદ્ધેપિત્રોઃપ્રત્યાધિકેતયા સપિંડ્યંતપ્રેતકર્મશ્રાદ્ધોપોદશકેવ્યપિ કૃતોદ્વાહાદિકઃ કુર્યાત્પિંડદાનંચતર્પણં કેચિક્ષ્મારૂપિતૃવ્યાદેરાદિકેવ્યેવમૂચિરે ઇયંપિંડપિતૃયક્ષેઅપ્રકાન્વપ્રકાપૂર્વેષુઃ શ્રાદ્ધેપુનાપિંડદાનનિપેધઃ દર્શશ્રાદ્ધત્વપિંડકમેવ તેનયહૃચાનાંવ્યતિપંગોન ઇતિમંડપોદ્વાસનોત્તરંકા ર્યોકાર્યનિર્ણયઃ ॥

હવે ચોથે દિવસે ઐરિણીદાન કરવું. તે ઐરિણીદાન કન્યાનાં ઉપવાસી માતાપિતાએ ઉપવાસી એવી વરની માતાને દેવું. વરની માતા રજસ્વલા છતાં તે શુદ્ધ થવાપર્યંત પ્રતીક્ષા કરવાને અસંભવ હોય તો, (જેમ કેહને દાન કરવાનું હોય અને તે પાસે ન હોય તો. મનમાં તેના ઉદ્દેશ કરી દાન કરે છે તે રીતે) વરની માતાને મનમાં ઉદ્દેશ કરી ઐરિણીદાન કરવું. વિવાહ થયા પછી દેવક (કુલદેવ)ના ઉત્થાપન થયાથી પ્રથમ કન્યા અથવા વરની માતાને રત્નેદર્શન થાય તો શુદ્ધિ થયા પછી પ્રથમ કહેલી શ્રીશાંતિ કરી દેવકોત્યાપન કરવું. સંકટ હોય તો શુદ્ધિયક્રી પ્રથમ પણુ (શાંતિ કરી) દેવકોત્યાપન કરવું. આમે ઇલાદિક અન્ય કર્તાની સ્ત્રી રજસ્વલા થાય તો તેનો નિર્ણય મૌજીપ્રકરણમાં કહ્યો છે. એ રીતે વિવાહ થયા પછી આશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો ચતુર્થીકર્મપર્યંત પ્રાપ્ત થયલા કર્મ કરવાવિષે દાતા, વર અને કન્યા એમને આશૌચ નથી. દેવકોત્યાપન આશૌચને અતે કરવું. આશૌચ ગયા પછી દેવકોત્યાપન કરવાને અસંભવ હોય તો આશૌચમધ્યેજ દેવકો ત્યાપન કરી આશૌચ પાળવું. વિવાહ થયાથી પ્રથમ આશૌચ, રત્નેદોષ એ પ્રાપ્ત થયાં હોય તો તેનો નિર્ણય પ્રથમ કહ્યો છે. ચતુર્થીકર્મસંબંધી હોમ કૌસ્તુભમાં કહ્યો છે, કેટલાએક ઋક્ષાપી એ ચતુર્થીકર્મસંબંધી હોમ કરતા નથી. મંડપવિસર્જનના દિવસને નિર્ણય, અને મંડપવિસર્જનપર્યંત કયાં કર્મ કરવાં, કયાં કર્મ ન કરવાં એનો નિર્ણય ઉપનયનપ્રકરણમાં કહેલો છે તે સહાં લેવો. ઉત્સવ સમાપ્ત થયા પછી; મંગલકાર્ય સમાપ્ત થયા પછી; સળધી, બાંધવ એમને વિદાય કરી આવીને; અને ઇષ્ટદેવતાની પૂજા ક્રીધા પછી એટલાં કર્મ કર્યાં છતાં જ્ઞાન કરવું નહીં. મંગલકાર્ય થયા પછી એક વર્ષપર્યંત, વજ્રરુહિત આન, તિલરુહિત તર્પણ, શયની પાછલ ગમન, કુંભદાન, નવીન તીર્થયાત્રા, અને અપૂર્વ દેવનું દર્શન એટલાં કૃત કરવાં નહીં. વિવાહાદિક તથા વ્રતને પ્રારંભ એ કરેલાં હોય તો છ માસપર્યંત જુનાં વાસણુ ઇલાદિ બહાર ફેંકવાં નહીં, અને ઘરમાં સાવરણીથી વાળી કાઢવું નહીં. પુત્રને વિવાહ ક્રીધા પછી એક વર્ષપર્યંત અને પુત્રની મૌજી ક્રીધા પછી છ માસપર્યંત (કર્તાએ) પોતાનું મુંડન કરવું નહીં. યૌલવિના બીજા સંસ્કાર ક્રીધા હોય તો એક માસપર્યંત અને યૌલ ક્રીધું હોય તો ત્રણ માસપર્યંત પિંડદાન, મૃતિકા-આન અને તિલતર્પણ એ કરવાં નહીં. વિવાહ, મૌજી અને યૌલ એ સંસ્કાર થયા પછી કર્મે કરી

એક વર્ષ, છ માસ અને ત્રણ માસપર્યંત તથા બીજાં નાંદીઆદ્યુક્ત મંગલકાર્ય તથા પછી એક માસપર્યંત પિંડદાન અને તિલતર્પણ એ કરવાં નહીં એવા જે નિષેધ કહ્યો તે ત્રિપુરપસપિંડવિધયકજ નાણેના. એ રીતે મુંડનનો નિષેધ તે પણ ત્રિપુરપસપિંડવિધયકજ છે. મૌંજ અને વિવાહ એ મંગલ છે એ પક્ષમાં મૌંજ ક્રીધા પછી મુંડન કરવું નહીં. મૌંજ એ મુંડનરૂપ છે એ પક્ષવિષે તો મુંડનનો નિષેધ નથી, એટલે મુંડન કરવામાં દોષ નથી. ‘પોતાનું મુંડન કરવું નહીં’ એમ જે કહ્યું તેણે કરી કર્મના અંગરૂપે પ્રાપ્ત થયું મુંડન અને પોતાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત મુંડન એ સઘળાંઓનો નિષેધ પ્રાપ્ત થાય છે. એ નિષેધવિષે અપવાદ—“ગંગા, કુરુક્ષેત્ર, માતાપિતાનો મૃત્યુદિવસ, અશ્વાધાન, સોમયાગ ઇત્યાદિક અને દર્શ આદિક એ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયું હોય તો ક્ષૌર કરાવવું.” વિવાહાદિક કરેલા હોય તેણે પણ મહાલય, ગયાઆદ્ય, માતા પિતાનું પ્રતિસાંવત્સરિક આદ્ય, સપિંડીકરણપર્યંત વ્રેતકર્મ અને સોળ માસિકઆદ્ય એમનેવિષે પિંડદાન અને તિલતર્પણ કરવાં.” “કોઈ ગ્રંથકાર ભાઈ, કાકા ઇત્યાદિકનાં પ્રતિસાંવત્સરિકઆદ્યવિષે પણ પિંડદાન તર્પણ કરવું એમ કહે છે.” એ રીતે પિંડપિતૃયજ્ઞ, અષ્ટકા, અન્વષ્ટકા અને પૂર્વધ્વઃઆદ્ય એમને વિષે પિંડદાનનો નિષેધ નથી. દર્શઆદ્ય તો પિંડરહિતજ કરવું, એથી ઋગ્વેદીઓને વ્યતિવંગ (બન્ને સાથે કરવાં) એમ નથી. એ પ્રમાણે મંડપવિસર્જન પછી આં કર્મ કરવાં અને આં ન કરવાં એનો નિર્ણય કહ્યો.

અધવધૂપ્રવેશઃ ॥ વિવાહાત્પોહશદિનાંતઃ સમદિનેપુર્વંપંચમસપ્તમનવમદિનેપુચરાત્રૌસ્થિરભગ્ને નૂતનમિત્રગૃહેષ્વધૂપ્રવેશઃશુભઃ પ્રથમદિનેપિકેચિત્ પષ્ટદિનેનિષેધઃપ્રયોગરત્તોક્તોનિર્મૂલઃ પોહશદિનમધ્યેપૂર્વોક્તદિનેપુપ્રવેશોક્તનક્ષત્રતિથિવારગોચરસ્થચંદ્રબલાદ્યમાવેપિગુરુશુક્લાસ્તાદાવપિનદોષઃ વ્યતીપાતેસ્યતિથિપ્રાદ્વળેષધૃતૌતથા અમાસંક્રાંતિવિષ્ટ્યાદૌપ્રાસકાલેપિનાચરેત્ પ્રથમનવધૂપ્રવેશોવિવાહાર્થંગમનેચપ્રતિશુક્રદોષોનાસ્તિ દ્વિરાગમનેષ્વસંમુલશુક્રદોષઃ પોહશદિનોત્તરમાસપર્યંતવિપમદિનેપુમાસોત્તરવિપમમાસેપુષ્પોત્તરવિપમવર્ષેપુષ્વધૂપ્રવેશઃશુભઃ સમેષ્વેતેપુવૈધવ્યાદિદોષઃ પંચમવર્ષોત્તરંસમવિપમવિચારોનાસ્તિ પોહશદિનોત્તરવધૂપ્રવેશેનક્ષત્રાણિ અશ્વિનીરોહિણીમૃગપુષ્યમગ્ધોત્તરાશ્રવણહસ્તચિત્રાસાસ્યુરુધામૂલશ્રવણધનિષ્ટારેવલઃશુભઃ માસોત્તરંમાર્ગશીર્ષમાઘફાલ્ગુનવૈશાખજ્યેષ્ઠમાસાઃશુભાઃ ચતુર્થીનયમીચતુર્દશીપંચદશમાઘાસ્યામિત્રતિથયો રવિમૌમેતરવારાશ્વશુભાઃ इतिनવધૂપ્રવેશઃ ॥

હવે વધૂપ્રવેશનો નિર્ણય કહે છે.

વિવાહ તથા પછી સોળ દિવસની અંદર સમ દિવસે તથા પાંચમે, સાતમે અને નવમે એ વિષમ દિવસે; રાત્રિએ; રિયર લક્ષમાં; નવીન ન હોય એવા ઘરમાં; વધૂપ્રવેશ શુભ છે. પ્રથમ દિવસે પણ વધૂપ્રવેશ કરવો, એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. પ્રયોગરત્ત ગ્રંથમાં છઠ્ઠા દિવસનો નિષેધ કહ્યો છે પણ તે નિર્મૂલ છે. સોળ દિવસની અંદર પ્રથમ કહેલા દિવસે; પ્રવેશવિષે ઉક્ત નક્ષત્ર, તિથિ, વાર, ગોચરનું ચંદ્રમળ ઇત્યાદિક ન હોય તથાપિ દોષ નથી, અને શુક્ર, શુક્રના અસ્તાદિકનો પણ દોષ નથી. વ્યતીપાત, ક્ષયતિથિ, ઘટણ, વૈધૃતિ, અમાવાસ્યા, ચંક્રાંતિ અને વિષ્ટિ (ભદ્રા) ઇત્યાદિક કુષોગ હોય તો પ્રાસકાલ (મુખ્ય સમય) છતાં પણ તે કરવું નહીં; એટલે જે શુભ કર્મના જે દિવસો કહ્યા છે તે દિવસે જો વ્યતીપાત ઇત્યાદિક હોય તો તે શુભ કર્મ કરવું નહીં. પ્રથમ નવીન વહુનો પ્રવેશ અને વિવાહ અર્થે જાણે એ વિષે પ્રતિશુક્રનો દોષ નથી. દ્વિરાગમન (પરણ્યા પછી ખીજવાર સ્ત્રી પોતાને ઘેર આવે તે) વિષેજ સંમુખ શુક્રનો દોષ છે. સોળ દિવસ પછી અને એક માસની અંદર વધૂપ્રવેશ કરવો હોય તો વિષમ દિવસે કરવો, એક માસ પછી કરવો હોય તો વિષમ (એકી) માસમાં કરવો, અને વર્ષ પછી કરવો હોય તો વિષમ વર્ષમાં કરવો, તે શુભ છે. સોળ દિવસ પછી સમ દિવસ, સમ માસ, અને સમ વર્ષમાં વધૂપ્રવેશ કરવાથી વૈધવ્યાદિક દોષ થાય છે. પાંચમાં વર્ષ પછી વધૂપ્રવેશવિષે સમ, વિષમનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. સોળ દિવસ પછી વધૂપ્રવેશવિષે નક્ષત્ર—અશ્વિની, રોહિણી, મૃગશિર, પુષ્ય, મઘા, ઉત્તરાશ્વિન, ઉત્તરાષાઠા, ઉત્તરાશાદ્રપદા, હરત, ચિત્રા, રવાતી, અનુરાધા, મૂલ, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા અને રેવતી એટલાં નક્ષત્ર શુભ છે. એક માસ પછી માર્ગશીર્ષ, માઘ, ફાલ્ગુન, વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ એ માસ શુભ છે. ચૌથ, નોમ, ચૌદસ, પૂનમ અને અમાવાસ્યા એ તિથિયો વર્જિત કરી અન્ય તિથિઓ શુભ છે. રવિવાર અને ભૌમવાર એ વર્ગ્ય કરી બીજા વાર શુભ છે. એ રીતે નવીન વધૂનો પ્રવેશ કર્યો.

અથદ્વિરાગમનમ્ ॥ તત્રમાઘકાલ્યુનવૈશાખાઃશુક્લપક્ષઞ્ચશુભાઃ અશ્વિનીરોહિણીપુનર્વસુપુષ્યો
ત્રાષ્ટમ્યાનુરાધાજ્યેષ્ઠાહસ્તસ્વાતિચિત્રાશ્રવણશતતારકાનક્ષત્રેષુ ચંદ્રબુધગુરુશુક્રવારેગુહગુક્રાસ્તાદિરહિ
તેસ્થિરલગ્નાદિશુમકાલેદ્વિતીયવધૂપ્રવેશઃશુભઃ ॥

હવે દ્વિરાગમન (બીજી વાર વધૂ ધેર આવે તે) કહે છે.

દ્વિરાગમનવિષે માઘ, ફાલ્ગુન, વૈશાખ એ માસ અને શુક્લપક્ષ એ શુભ છે. અશ્વિની, રોહિણી, પુનર્વસુ, પુષ્ય, ત્રણે ઉત્તરા, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા, હસ્ત, સ્વાતી, ચિત્રા, શ્રવણ અને શતભિષા એ નક્ષત્રોનેવિષે; ચંદ્ર, બુધ, શુક્ર અને શુક્ર એ વારોનેવિષે; શુક્ર, શુક્રના અસ્તાદિકે રહિત એવા રિધર ક્ષમાદિક શુભ કાલોનેવિષે બીજીવાર વધૂપ્રવેશ શુભ છે.

દ્વિરાગમનેધિમાસચિન્નુશયનમાસાઃ સમવત્સરાઃ પ્રતિશુક્રાદિદોષાશ્વવંચ્યાઃ દ્વિરાગમોપિયદિ
વિવાહમારભ્યપોહશાદિનમધ્યેક્રિયતેતદાપ્રતિશુક્રાદિદોષોસ્તાદિદોષશ્ચનાસ્તિ દ્વિરાગમેપોહશાસરાં
તરેકાદશાહેસમવાસરેષુ નચાત્રકક્ષંનતિથિર્નયોગોનવારશુદ્ધ્યાદિવિચારણીયં કેવલાંગિરસકેવલમૃગુ
મરદ્વાજયસિદ્ધકાર્યપાત્રિવત્સગોત્રાણાંપ્રતિશુક્રદોષોન રેવત્યશ્વિનીમરણીકૃત્તિકાચરણેપુચંદ્રેસતિશુ
ક્રસ્વાંઘત્વાપ્રતિશુક્રદોષોન હુમિંક્ષેદેશવિપ્લવેવિવાહેતીર્થગમનેષકનગરપ્રામયોશ્ચપ્રતિશુક્રદોષોન ઇતિ
દ્વિરાગમઃ ॥

દ્વિરાગમનવિષે અધિક માસ, વિષ્ણુશયનમાસ (આપાઠ શુદ એકાદશીયત્રી કાર્તિક શુદ દ્વાદ-
શીપર્વત ચાર માસ), સમ વર્ષ, અને પ્રતિશુક્રાદિક દોષ એ વર્ણવ કરવા. દ્વિરાગમન પણ જે
વિવાહયત્રી સોળ દિવસની અંદર કરવું હોય તો તેવિષે પ્રતિશુક્રાદિક દોષ અને અસ્તાદિક દોષ નથી.
“વિવાહયત્રી સોળ દિવસની અંદર અગીયારમે દિવસે અથવા સમ દિવસે દ્વિરાગમન કરે તો તે વિષે
નક્ષત્ર, તિથિ, યોગ વારશુદ્ધિ ઇલાદિકના વિચાર કરવાની જરૂર નથી.” દેવલાંગિરસ, દેવકલ્પશુ,
ભરદ્વાજ, વસિષ્ઠ, કર્ણપ, અત્રિ અને વત્સ એ ગોત્રવાળાઓને પ્રતિશુક્રનો દોષ નથી. રેવતી,
અશ્વિની, ભરણી અને કૃત્તિકાનો પ્રથમ પાદ એ નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર હોય તો શુક્રને અંધપણું છે માટે તે
સમયે પ્રતિશુક્રનો દોષ નથી. દુષ્કાળ, દેશમાં ઉપદ્રવ, વિવાહ, તીર્થયાત્રા, એક નગર અને એક ગામ
એમનેવિષે પ્રતિશુક્રનો દોષ નથી. એ પ્રમાણે દ્વિરાગમનના નિર્ણય કરીશો.

વહ્નિહાત્પ્રથમેશુચૌપદિવસેઋતુગૃહેકન્યકાહન્યાત્તજ્ઞનર્નીક્ષયેનિજતનુંજ્યેષ્ઠેપ્રતિજ્યેષ્ઠકં વૌષેવકમ્બશુ
રંપતિંચમલિનેચૈત્રેસપિત્રાલયેતિષ્ઠતીપિતરંનિહંતિનમયંતેપામમાવેમયેત્ ઇતિ વધ્વાઃપ્રથમાઘેનિવાસ
વિચારઃ ॥

પતિ આદિકને ઘેર પ્રથમ વર્ષમાં નિવાસનો નિષેધ કહે છે.

“વિવાહયત્રી પ્રથમવર્ષમાં આપાઠમાસે જે પતિને ઘેર રહે તો પતિની માતા એટલે પોતાની
સાસુનો તે કન્યા નાશ કરે છે. ક્ષયમાસમાં રહે તો પોતાના શરીરનો, જ્યેષ્ઠમાસમાં જોડનો, પીપ-
માસમાં સંસારનો, અધિકમાસમાં પતિનો અને ચૈત્રમાસમાં પિતાને ઘેર રહે તો પિતાનો નાશ કરે,
માટે એ માસોમાં કન્યાએ તે તે ઘેર રહેવું નહીં. જે સાસુ ઇલાદિક ન હોય તો બધ નથી. એ
રીતે પ્રથમ વર્ષમાં કન્યાના રહેવાનો નિર્ણય કરીશો.

અથપુનર્વિવાહઃ ॥ દુષ્કાળેયથોકપ્રહતાપચમાવેજ્યત્રાપિદુષ્ટયોગાદ્યશુભકાલેકૂળમાંડીઘૃતહો
માદિયથોકવિધિવિનાસ્તકાદૈચવિવાહેજાતેતયોરેવદંપત્યોઃસુમુહર્તેપુનર્વિવાહઃકર્તવ્યઃ સુરાપીઆધિ
તાપૂર્તાવંધ્યાર્યપ્રિયવદા સ્ત્રીપ્રસૂઆધિવેત્તવ્યાપુરુષદ્વેષિણીતથા અધિવેદનંમાર્યોતરકરણં અપ્રજાંદ
શમેવર્ણ્યપ્રજાંદ્રાદેશેલજેત્ મૃતપ્રજાંપંચદશેસચસ્ત્રિયવાદિર્ની અત્રાપ્રિયવાદોઽભિચારઃ પ્રતિકૂલ
ભાષણરૂપસ્યતસ્યપ્રાયઃકલૌસાર્વેત્રિકત્વાત્ આજ્ઞાસંપાદિર્નીદક્ષાંવીરસંપ્રિયવાદિર્ની પર્ત્વીલયકત્વાભોગા
ર્થમન્યોદ્વાહીપૂર્વમાર્યૈસધનસ્યતૃતીયાંશંદયાત્ નિર્ધનશ્ચેષાંપોપયેત્ મનુઃ અધિવિવ્રાતુયાનારીનિર્ગ
ન્દેદ્રોપિતાગૃહાત્ સાસઃસન્નિરોદ્ધવ્યાત્યાજ્યાવાકુલસન્નિધૌ અગ્નિશુશ્રુપાદિધર્માચરણંજ્યેષ્ઠયાસહ
કાર્યં નતુકનિષ્ઠયા ઇવંજ્યેષ્ઠયાઆજ્ઞાસંપાદિનીત્વે યદિતુરોપાદિશીલેનસમનંતરોકમનુવાક્યાજ્યેષ્ઠા
કુલસન્નિધૌત્યાગાર્હા ગૃહાંતરેનિરોપાર્હાવાતર્હિકનિષ્ઠયાપિસહધર્મચરેદન્યથાધર્મમંત્રશાપાતાત્ તથાવીર

મુતાયાસ્યાદાશાસંપાદિનીચયા દક્ષાપ્રિયંવદાગુહ્યાતામનવિનિયોજયેદિતિમાધવીચેસ્મૃતેચ્ચ-દ્વિતીય વિવાહહોમ-પૂર્વેવિવાહસંવંધિગૃહ્યાન્નાવેવકાર્યઃ તદસંભવેલૌકિકાગ્નૌકાર્યઃ લૌકિકાગ્નૌકરણપક્ષે દ્વિતીય વિવાહહોમાદિનોત્પન્નાગ્નેર્ગૃહ્યાન્નિત્વાદ્વયોર્ગૃહ્યાન્ન્યોઃસંસર્ગઃકાર્યઃ ॥

હવે પુનર્વિવાહ (ફરીને વિવાહ) કહે છે.

દુષ્ટ લગ્ન; યથોક્ત ગ્રહ, તારા ન હોય; ખીભ પશુ દુષ્ટ યોગ ઇલાદિક અશુભ સમયે-વિવાહ થયો હોય તો અથવા કુખમાંડી શાંતિપૂર્વક ઘૃતહોમ ઇલાદિ યથોક્તવિધિ ક્રીધાવિના આશૌચમાં વિવાહ થયો હોય તો તેજ વર, કન્યાનો સારા મુહૂર્તમાં ફરી વિવાહ કરવો. “મધપાન કરનારી, રોગિણી, ઠગવાવાળી, વંધ્યા, અર્થ (દ્રવ્ય આદિ પદાર્થ) નાશ કરનારી, અપ્રિયવાદ કરનારી, કન્યા-એને ઉત્પન્ન કરનારી, અને પતિનો દ્વેષ કરનારી એવી જે સ્ત્રી તે અધિવેતન્વ્યા.” અધિવેદન એટલે ખીજ સ્ત્રી કરતી તે અર્થાત્ તેના પતિએ ખીજ સ્ત્રી કરવી એ ફલિતાર્થ છે. “જેને પ્રભ થતી ન હોય તે સ્ત્રીને દશમે વર્ષે લાગ કરવો. કન્યા ઉત્પન્ન કરનારીનો બારમે વર્ષે લાગ કરવો. જેની પ્રભ મરી જતી હોય તેના પત્નરમે વર્ષે, અને અપ્રિયવાદિનીનો તત્કાલ લાગ કરવો.” છંદાં અપ્રિયવાદ એટલે વ્યભિચાર સમજવો. કારણ, કલિયુગમાં પ્રતિકૂલ ભોજવારૂપ અપ્રિયવાદ તો તો ઘણું કરી સર્વત્ર છે. આજ્ઞા પાળનારી, ધરના કાર્યમાં દક્ષ (ચતુર), પીર પુત્રને ઉત્પન્ન કરનારી, અને પ્રિય ભાવણ કરનારી એવી સ્ત્રીનો લાગ કરી ઉપભોગને અર્થે ખીજ સ્ત્રી જોડે વિવાહ કરે તો તેણે પ્રથમ મની સ્ત્રીને પોતાની અપત્તિમાંનો ત્રીજો આશ (ભાગ) દેવો. દરિદ્રી હોય તો તેણે તે સ્ત્રીનું આન્ન, વસ્ત્રવડે પોષણ કરવું. મનુ કહે છે.—“અધિવિત્તા (એક પુરૂષે પરણેલી જે સ્ત્રીઓમાંની પ્રથમ સ્ત્રી તે) રીસ કરી ધરતી નીકળી જાય તો તેને તત્કાલ બદોબસ્ત કરી ખીભ ધરમાં રાખવી, અથવા પોતાના કુલની સમીપે છોડવી એટલે કુલમાંના વડીલ પુરૂષને સ્વાધીન કરવી.” અગ્નિની સેવા ઇલાદિક ધર્માચરણ (સાધ્યપ્રાતઃ ઔપાસન, અગ્નિહોત્ર ઇલાદિ) કરવું તે પ્રથમની સ્ત્રીને સાથે રાખી કરવું, કનિષ્ઠ સ્ત્રીને સાથે રાખી કરવું નહીં. જ્યેષ્ઠ સ્ત્રીની સાથે ધર્માચરણ કરવું, એમ જે કહ્યું તે, જ્યેષ્ઠ સ્ત્રી આજ્ઞા માન્ય કરતી હોય તો એમ સમજવું પરંતુ જો ક્રોધાદિક સ્વભાવની હોવાથી ઉપર કહેલાં મનુનાં વાક્યપ્રમાણે જ્યેષ્ઠ-સ્ત્રી કુલની સમીપે છોડવાયેય હોય અથવા ખીભ ધરમાં રાખવાયેય હોય તો કનિષ્ઠ સ્ત્રીની જોડે પણ ધર્મનું આચરણ કરવું. કારણ, તેમ ન કરે તો ધર્મને નાશ પ્રાપ્ત થાય છે. “તેમજ પીર પુત્રની માતા, આજ્ઞા માનવાવાળી, ધરના કાર્યમાં દક્ષ, પ્રિય ભાવણ કરનારી, અને આચરણની શુદ્ધ એવી કનિષ્ઠ સ્ત્રી હોય તો તેને ધર્મકાર્યવિષે જોડવી. અર્થાત્ તેની જોડે ધર્માચરણ કરવું.” એવી માધવના ગ્રંથમાં સ્મૃતિ છે. ખીભ વિવાહસંબંધી હોમ કરવાનો તે પૂર્વેના વિવાહસંબંધી ગૃહાગ્નિવિષેય કરવો. પ્રથમના વિવાહસંબંધી અગ્નિ ન હોય તો લૌકિકાગ્નિ વિષે કરવો. લૌકિકાગ્નિવિષે હોમ કરવો એ પક્ષમાં ખીભ વિવાહના હોમાદિકવડે સિદ્ધ થયેલો જે-અગ્નિ તે ગૃહાગ્નિ હોવાથી બન્ને અગ્નિનો ગ્રંથગ કરવો.

અથાગ્નિદ્વયસંસર્ગપ્રયોગઃ ॥ વેદશકાલૌસંકીર્ત્ય મમદ્વામ્યાંમાર્યાન્ધ્યાસહનિષ્પન્નગૃહ્યાન્ન્યોઃતા ધ્યાંસહાધિકારસિદ્ધિદ્વારાશ્રીવરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે સંસર્ગકરિણ્યદિતિસંકત્ય સ્વસ્તિવાચનંકૃત્યાઉવગપયર્ગસ્વંદિલેકૃત્યાદક્ષિણેસ્વંદિલેજ્યેષ્ઠાયાગૃહ્યાન્નિમુત્તરેકનિષ્ઠાયાગૃહ્યાન્નિપ્રતિષ્ઠાપ્ય પ્રથમાગ્નૌજ્યેષ્ઠ પદ્યાન્યારઘ્નોન્વાધાનંકુર્યાત્ અગ્નિદ્વયસંસર્ગાર્થેપ્રથમાગ્નિહોમકર્મણિદેવતાપરિપ્રદ્યાર્થમન્વાધાનંકરિણ્યે ચતુર્થાગ્નૌજ્યેત્યંતેઅગ્નિનયમિરાજ્યાહુતિમિન્શેપેળેત્યાદિ અગ્નિમીલેહિતિનવાનામંધુચ્છંદાઅગ્નિર્ગાયત્રી અગ્નિદ્વયસંસર્ગાર્થેપ્રથમાગ્નૌપ્રધાનાજ્યહોમેયિ૦ અગ્નિમીલેહિત્યાદિનયમિકર્મણિપ્રત્યુચ્છુવેળનવાજ્યાહુતીંહુપાત્ અમ્નયદ્દમિતિસર્વપ્રત્યાગઃ હોમદોષેસમાપ્ય અયંતેયોનિરિત્તિમંત્રેણ જ્યેષ્ઠાગ્નિસમિધિસમારોપ્યપ્રત્યયરોદેતિમંત્રેણતંદ્વિતીયાગ્નૌપ્રત્યયરોણ ધ્યાત્વા પત્નીહવાન્યારઘ્નોન્વાધાનંકુર્યાત્ અગ્નિદ્વયસંસર્ગાર્થેપ્રથમયમંસુદ્વિતીયાગ્નૌરિહિતહોમેદેવતાપરિપ્રદ્યાર્થમન્વાધાનંકરિણ્યે આજ્યમાર્ગાંતેઅગ્નિપ્રધાનંપદ્મારમાજ્યેનરોપેળેત્યાદિપ્રોક્ષણંકુર્યાન્નવર્ધાંચુવીપ્રણીતાજ્યપાત્રેદમ્માવર્ધિંપીત્યદૌપાપ્રાણિ મુચિચતુર્મુદીત માન્વેદીત્યાપત્નીહવાન્યારઘ્નોહુપાત્ અગ્નાવગ્નિરિત્યસદિરણ્યગમોઽગ્નિરદી અગ્નિદ્વયસંસર્ગાર્થેસંચુદ્ધામંપ્રધાનાજ્યહોમેયિ૦ અગ્નાવગ્નિશ્વરતિપ્રવિષ્ટરૂપીણાંપુષોઅધિરાજપ્તઃ તસ્મેન્નહોમિદ્વિનિપાદૃતેન માદેવાનાંમોહુદ્ગમગયેંસ્વાહા અમ્નયદ્દં૦ પ્યમમેપિ આજ્યસ્યમુચિચતુર્મદ્વર્ણવિનિયોગસ્ત્યાગદ્યઅગ્નિ

નાગ્નિર્મધાતિયિઃ કાળ્વોઽગ્નિર્ગાયત્રી અગ્નિનાગ્નિઃ સમિધ્યતે ॥ અસ્તીદમિતિ તિષ્ઠાન્નિશ્વામિત્રોઽગ્નિરનુદુષ્ટ
અંત્યેષ્ટિદુષ્ટૌ અસ્તીદમધિ ॥ અરણ્યો ॥ ડત્તાનાયામ ॥ પાહિનો અગ્નિર્યસ્ય મર્ગઃ પ્રગાયોઽગ્નિર્વહતી પાહિનો ॥
મિર્વસો ॥ હોમરોપસમાપ્યાહિતાગ્નયેગોયુર્મંદત્વાવિગ્રાન્મોજયેત્ ॥ અગ્નિદ્વયસંસર્ગપ્રયોગઃ ॥

હવે બન્ને અગ્નિના સંસર્ગ (એક કરવા)નો પ્રયોગ કહે છે.

દેશ, કાલનો ઉચ્ચાર કરી “મમ દ્વાભ્યાં માર્યાભ્યાં સહ નિષ્પન્નગૃહ્યાયોઃ તાભ્યાં સહાધિકારા-
સિદ્ધિદ્વારા ગ્રીષ્મરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે સંસર્ગ કરિષ્યે.” એવો સંકલ્પ કરી સ્વસ્તિવાચન કરી એક દક્ષિણ
દિશામાં અને બીજું ઉત્તર દિશામાં એ રીતે બે સ્થડિલ કરી તેમાંના દક્ષિણ સ્થડિલ ઉપર જ્યેષ્ઠ
સ્ત્રીનો ગૃહાગ્નિ અને ઉત્તર સ્થડિલ ઉપર કનિષ્ઠ સ્ત્રીનો ગૃહાગ્નિ એ રીતે બન્ને અગ્નિનું સ્થાપન કરી
જ્યેષ્ઠ પત્નીએ અન્વારબ્ધ (સ્પર્શ કર્યા) છતાં પ્રથમ અગ્નિ ઉપર અન્વાધાન કરવું. તે આ રીતે,—
“અગ્નિદ્વયસંસર્ગાર્થે પ્રથમાગ્નિહોમકર્મણિ દેવતાપરિગ્રહાર્થમન્વાધાનં કરિષ્યે ॥ ચક્ષુષી આજ્યેનેત્યંતે
અગ્નિનવમિરાજ્યાહુતિમિઃ શેપેનેત્યાદિ,” એ પ્રમાણે અન્વાધાન કરી ચક્ષુષીપર્યંત કર્મ થયા પછી
પ્રધાનહોમ કરવો. તેનો મત્ર—“અગ્નિમીલે” એટલે નવાનાં મધુચ્છંદા અગ્નિર્ગાયત્રી અગ્નિદ્વયસંસર્ગાર્થ-
પ્રથમાગ્નૌ પ્રધાનાગ્નયહોમે વિનિયોગઃ ॥ અગ્નિમીલે ॥” ઇલાદિક નવ ન્યાયવડે એક એક ન્યાયે
સુવપાત્રે કરી ધૃતની નવ આહુતિ હોમવી, અને “અગ્નય ઇદં ન મમ” એવો સર્વત્ર ભાગમાં ઉચ્ચાર
કરવો. એ રીતે પ્રધાનહોમ થયા પછી હોમરોપ સમાપ્ત કરી. “અયં તે યોનિઃ” એ મત્રવડે જ્યેષ્ઠા-
ગ્નિને સમિધ ઉપર લઈ “પ્રત્યવરોહ” એ મત્રવડે તે જ્યેષ્ઠાગ્નિનો ખીલ અગ્નિ ઉપર પ્રત્યવરોહ
કરવો એટલે જેના ઉપર અગ્નિ લીધેલ છે તે સમિધનો ખીલ અગ્નિમાં હોમ કરવો. પછી અગ્નિનું
ધ્યાન કરવું. પછી બન્ને સ્ત્રીઓ સાથે અન્વારબ્ધ થઈ અન્વાધાન કરવું તે આ રીતે—“અગ્નિદ્વયસંસ-
ર્ગાર્થે પ્રથમસંસ્પૃદ્ધિત્રીયાગ્નૌ વિહિતહોમે દેવતાપરિગ્રહાર્થમન્વાધાનં કરિષ્યે ॥ આજ્યમાર્ગાંતે અગ્નિ-
પ્રધાનં પદ્યારમાજ્યેન શેપેનેત્યાદિ ॥” એ પ્રમાણે અન્વાધાન કરી; પ્રોક્ષણી, કુશ, દર્વી, સુવ,
પ્રણીતા, આન્યપાત્ર, ઇંદ્રા અને બહિં એ આઠ પાત્ર સ્થાપવાં. આન્યભાગપર્યંત કર્મ થયા પછી
દર્વીપાત્રમાં સુવપાત્રવડે ચારવાર આન્ય લઈ બન્ને સ્ત્રીઓ સાથે અન્વારબ્ધ થઈ હોમ કરવો. હોમનો
મત્ર—“અગ્નાગ્નિરિત્યસ્ય હિરણ્યગર્ભોઽગ્નિરષ્ટી અગ્નિદ્વયસંસર્ગાર્થે સંસ્પૃષ્ઠાગ્નૌ પ્રધાનાગ્નયહોમે વિનિ-
યોગઃ ॥ અગ્નાગ્નિશ્ચરતિ પ્રવિષ્ટ કૃપીણાં પુત્રો અધિરાજ યપઃ ॥ તસ્મે જુહોતિ હવિષા ધૃતેન મા
દેવાનાં મોનુહદ્વાગધેયં સ્વાહા” એ રીતે આહુતિ દઈ “અગ્નય ઇદં ન મમ” એ પ્રમાણે ભાગ
કરવો. એ પ્રમાણે ભાગ પાછું જાણવું. દરએક આહુતિ સમયે દર્વીપાત્રમાં ચારવાર ધૃત લેવું,
વિનિયોગ કરવો અને ભાગનો ઉચ્ચાર કરવો એ સઘળું પ્રથમ પ્રમાણે ભાગ પાછું કરવું. અગ્નિ-
ધાની આહુતિના મત્ર—“અગ્નિનાગ્નિર્મધાતિયિઃ કાળ્વોઽગ્નિર્ગાયત્રી ॥ અગ્નિનાગ્નિઃ સમિધ્યતે ॥
અસ્તીદમિતિ તિષ્ઠાન્નિશ્વામિત્રોઽગ્નિરનુદુષ્ટ ॥ અંત્યેષ્ટિદુષ્ટૌ ॥ અસ્તીદમધિ ॥ અરણ્યો ॥ ડત્તા-
નાયામ ॥ પાહિનો અગ્નિર્યસ્ય મર્ગઃ પ્રગાયોઽગ્નિર્વહતી ॥ પાહિનો ॥ મિર્વસો ॥” એ રીતે પ્રધાનહોમ
કરી હોમરોપ સમાપ્ત કરી અગ્નિહોત્રી ગ્રાહણને બે ગૌદાન કરી ગ્રાહણને લોજન કરાવવું. એ રીતે
બન્ને અગ્નિના સંસર્ગનો પ્રયોગ કહ્યો.

પર્યોરેકાપદિમૃતાદગ્ન્યાતેનેવતાપુનઃ ॥ આદધીતાન્યવાસાર્ધમાધાનવિધિનાગૃહી ॥

“બન્ને સ્ત્રીઓમાંથી બે એક સ્ત્રી મૃત થાય તો તે સંસર્ગાગ્નિવડેજ તેનો દાહ કરી મૃદસ્થે
બીજી સ્ત્રીની બેડે ફરી આધાનવિધિવડે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી તે ધારપુ કરવો.”

દ્વિતીયાદિવિવાહકાલઃ ॥ પ્રમદામૃતિવાસરાદિતઃ પુનરુદ્વાહવિધિર્વરસ્ય ચ વિપન્નેપરિત્સરે
શુભોયુગલેચાપિમૃતિપ્રદોમવેત્ સંકટેમહાકદ્રામિપેકંમૃત્યુંજયમંત્રજપંચારુત્વાવિવાહઃ કાર્યંઈતિમાતિ
તૃતીયામાનુષીકન્યાનોદ્રાહ્યાગ્નિયતેહિસા વિધવાવામવેત્સાનૃતીયેર્કસમુદ્ધવેત્ ॥

ખીલ ઇત્યાદિક વિવાહનો કાલ કહે છે. “વરે ફરી વિવાહ કરવાનો તે સ્ત્રીના મરણ દિવ-
સથડી વિપન્ન વર્ષે કરવો, તો તે શુભ છે. સગ વર્ષમાં કરવાથી મૃત્યુદાયક થાય છે.” સકટ દોષ તો
મહારુદ્રનો અભિપેક્ષ અથવા મૃત્યુંજયમત્રનો જપ કરી વિવાહ કરવો એમ મને ભાસે છે. “ત્રીજી

મનુષ્યકન્યા પરણવી નહીં, પરણે તો તે મૃત થાય અથવા વિધવા થાય આદે ત્રીજા વિવાહને ઠેકાણે અર્ક (આક્રમ) ની સાથે વિવાહ કરવો.”

અધાર્કવિવાહઃ ॥ રવિશંચોર્વોરેહસ્તક્ષ્ણવાન્યત્રશુભદિનેવાપુષ્પફલયુતમર્કગત્વામર્કકન્યાદાતા
રમાચાર્યવૃત્તારત્કગંધાદિભૂષિતોદેશકાલોસ્મૃત્વા મમતૃતીયમાનુષીવિવાહજન્યદોષપરિહારાર્થંતૃતીયમ
ર્કવિવાહંકરિષ્યે આચાર્યવૃત્તનાંદીધાદ્વાંતંકુર્યાત્ દાતામધુર્પર્કયજ્ઞોપવીતવસ્ત્રગંધમાલ્યાદિમિથંરંપૂજ
યેત્ અર્કસ્યપુરતઃસ્થિત્વા ત્રિલોકવાસિન્સપ્તાશ્વહાયયાસહિતોરવે તૃતીયોદ્વાહજંદોષંનિવારયસુલંકુર
હતિપ્રાર્થ્ય છાયાયુતંરવિમર્કંધ્યાત્વાંલિગૈરમિપિચ્યવસ્ત્રાદિમિરારુણેનેતિમંત્રેણસંપૂજ્ય શ્વેતવલ્લેણસ્
ત્રેણચાત્રેષ્ઠયગુડૌદાનંનિવેદયતાંબૂલંદધાત્ મમપ્રીતિકરાયેયંમયાસ્પૃષ્ટાપુરાતની અર્કજાગ્રહણાસ્પૃષ્ટાઘાસા
ન્સંપ્રતિરક્ષતુ ઇત્યર્કપ્રદક્ષિણીકૃત્વ નમસ્તેમંગલેદેવિનમઃસવિતુરાત્મજે ગ્રાહિમાંકૃપયાદેવિપત્નીત્વમ્દહા
ગતા અર્કત્વંબ્રહ્મણાસ્પૃષ્ટઃસર્વેપ્રાણિહિતાયચ વૃક્ષાણામધિભૂતસ્ત્વંદેવાનાંપ્રીતિવર્ધન તૃતીયોદ્વાહજંપાપંમૃ
ત્યંચાગ્રુવિનાશયેતિચપ્રદક્ષિણીકુર્યાત્ અંતઃપટધારણાદિકન્યાદાનપર્યંતંવિધિકૃત્વા કન્યાદાતાદિત્વ
સ્યપ્રપૌર્ણીસવિતુર્પૌર્ણીમર્કસ્યપુર્વીકાદ્યપનોગ્રામર્કકન્યામમુકગોત્રાયચરાય તુમ્યંસંપ્રદદે અર્કકન્યામિ
માવિપ્રયથાશક્તિવિમૂષિતાં ગોત્રાયશર્મણેતુમ્યંદત્તાંવિપ્રસમાધય દક્ષિણાંદત્વા ગાયત્ર્યાદેષ્ટિતસુત્રેણવૃહ
ત્સામેતિમંત્રેણઅર્કવરયોઃકંકણંવધ્વાર્કસ્યચતુર્દિશુકુંભેપુલિષ્ઠંનામમંત્રેણપોહશોપચારૈઃસંપૂજ્ય અર્કસ્યો
ત્તરેકંપથ્યાન્યારઘ્યોવરઃ અસ્યાઃસમ્યક્માર્ગાત્ચસિદ્ધયર્થંપાણિગ્રહહોમંકરિષ્યે આચારદેવતેઆજ્યેનેત્યંતે
વૃહસ્પતિર્અગ્નિર્અગ્નિયાયુંસૂર્યંપ્રજાપતિંચાજ્યદ્રવ્યેણદ્રોષેણસિષ્ટકૃતંઆધારાંતંકૃત્વા સંગોભિરિત્યસ્યાંગિર
સોવૃહસ્પતિર્અિષ્ટુર્ આજ્યહોમેવિનિયોગઃ સંગોભિરાંગિરસોઽ વૃહસ્પતયદ્દં યસ્મૈત્વેતિવામવેધોમિલિ
ષ્ટુર્ યસ્મૈત્વાકામકામાયવ્યંસપ્રાજ્યજામદે તમસામ્યંકામંદત્વાયેદંત્વંધૃતંપિયસ્યાદ્વાઅગ્નયદ્દં તત્તો
વ્યક્તસમસ્તવ્યાહતિમિર્હુત્વાદ્વાહોમેશોપસમાપ્ય મયાકૃતમિદંકર્મસ્યાવરેપુજરાયુણા અર્કાપત્યાનિનોદેહિત
ત્સર્વેશંતુમર્હસિ ઇતિપ્રાર્થ્ય શાંતિસૂકપાઠાંતેગોયુગ્મમાચાર્યાંયદત્વાસ્વધૃતવસ્ત્રાણિગુરવેદત્વાન્યાનિધાર
યેત્ દશત્રયોપાધિપ્રામોજ્યાઃ ઇત્યર્કવિવાહઃ ॥

હવે અર્કવિવાહ કહે છે.

વિવાહકર્તાએ રવિવાર, શનિવાર, ઉરત નક્ષત્ર અથવા ણીજા કોઈ જોક શુભ દિવસે પુષ્પ અને
ફળેયુક્ત એવા આક્રમના વૃક્ષની પાસે જઈ અર્કકન્યાનું દાન કરનારા આચાર્યને વરાળી પોતે રક્ત-
ચંદન ઇલાદિકે ભૂષિત થઈ દેશ, કાલને ઉચ્ચાર કરી “મમ તૃતીયમાનુષીવિવાહજન્યદોષપરિહારાર્થં
તૃતીયમર્કવિવાહં કરિષ્યે,” એવા સંકલ્પ કરી આચાર્યને વરાળીને નાંદીધાદ્યપર્યંત કર્મ કરવું.
દાતાએ મધુપર્ક, યજ્ઞોપવીત, વસ્ત્ર, ગંધ અને પુષ્પમાલા ઇલાદિકે ઉપચારવડે વરની પૂજા કરવી.
પછી અર્કવૃક્ષની આગળ બેસી “ત્રિલોકવાસિન્ સપ્તાશ્વ, છાપયા સહિતો રવે ॥ તૃતીયોદ્વાહજં દોષં,
નિવારય સુલંકુર,” એવી પ્રાર્થના કરી છાપાયેયુક્ત સર્વેનું આક્રમના વૃક્ષમાં ધ્યાન કરી આબલિંગ
મંત્રો (સમુદ્રજ્યેષ્ઠા ઇત્યાદિ) વડે આભિષેક કરી વસ્ત્રાદિકે ઉપચારવડે “આરુણેન” એ મંત્રવડે
પૂજા કરી એત વસ્ત્ર અને સૂત્રવડે અર્કવૃક્ષને વીંટી શુદ્ધદાન (ગોળવાળા ભાત) નેવેધ ધરી તાંબૂલ
દેવું. પછી “મમ પ્રીતિકરાયેયં, મયા સ્પૃષ્ટા પુરાતની ॥ અર્કજા ગ્રહણા સ્પૃષ્ટાઘાસાન્સંપ્રતિરક્ષતુ,”
એ મંત્રવડે અર્કવૃક્ષને પ્રદક્ષિણા કરી કરી “નમસ્તે મંગલે દેવિ, નમઃ સવિતુરાત્મજે ॥ ગ્રાહિ માં
કૃપયા દેવિ, પત્ની ત્વં મ્દહાગતા ॥ અર્ક ત્વં બ્રહ્મણા સ્પૃષ્ટઃ, સર્વેપ્રાણિહિતાય ચ ॥ વૃક્ષાણામધિભૂત-
સ્ત્વં, દેવાનાં પ્રીતિવર્ધન ॥ તૃતીયોદ્વાહજં પાપં, મૃત્યું ચાગ્રુ વિનાશય,” આ મંત્રવડે પણ પ્રદક્ષિણા
કરવી. પછી અંતઃપટ ધારણથી કન્યાદાનપર્યંત વિધિ કરી કન્યાદાતાએ “આદિત્યસ્ય પ્રપૌર્ણી સવિતુઃ
પૌર્ણી અર્કસ્ય પુર્વી કાદ્યપનોગ્રામર્કકન્યામમુકગોત્રાય ચરાય તુમ્યં સંપ્રદદે ॥ અર્કકન્યામિમાં વિપ્ર,
યથાશક્તિ વિમૂષિતાં ॥ ગોત્રાય શર્મણે તુમ્યં, દત્તાં વિપ્ર સમાધય,” એ મંત્રવડે અર્કકન્યા દેવી.
પછી દક્ષિણા દઈ ગાયત્રીમંત્રવડે અર્ક અને વરને સૂત્ર વીંટી તે સૂત્રવડે “વૃહસ્તામ” આ મંત્રે
કરી અર્કવૃક્ષ અને વરને કંકણબંધન કરી આક્રમની આરે દિશામાં ચાર કલશ માંડી તે સઘળા
કલશે ઉપર નામમંત્રવડે વિષ્ણુની પોડશોપચાર પૂજા કરી આક્રમની ઉત્તર દિશામાં અર્કપત્નીએ
અન્વારજ્ય છતો વરે, “અસ્યાઃ સમ્યક્ માર્ગાત્ચસિદ્ધયર્થં પાણિગ્રહહોમં કરિષ્યે” એવા સંકલ્પ કરી
“આચારદેવતે આજ્યેનેત્યંતે વૃહસ્પતિર્અગ્નિર્અગ્નિયાયું સૂર્યં પ્રજાપતિં ચાજ્યદ્રવ્યેણ દ્રોષેણ સિષ્ટકૃતઃ,”

એ પ્રભાણે અન્વાધાન કરી આધારપર્યંત કર્મ કરી “સંગોમિરિત્યસ્યાંગિરસો વૃહસ્પતિસ્ત્રિષ્ટપુ ॥ આજ્યહોમે વિનિયોગઃ ॥ સંગોમિરાંગિરસો ॥ વૃહસ્પતય દ્વં ન મમ ॥ યસ્મે ત્વેતિ વામદેવોઽસ્ત્રિષ્ટપુ ॥ યસ્મે ત્વાં કામકામાય યયં સમ્રાટ્યજામહે ॥ તમસ્મયં કામં દત્વાયેદં ત્વં દૃતં પિવ સ્વાહા ॥ અગ્નય દ્વં ०” એ મંત્રોવડે હોમ કરી પછી એકેકી અને સઘળી બ્રાહ્મતિઓવડે હોમ કરી હોમશોષ સમાપ્ત કરી, “મયા કૃતમિદં કર્મ, સ્વાચરેષુ જરાયુગા ॥ અર્કાપત્યાનિ નો દેદિ, તત્સર્વં ક્ષંતુમર્હસિ,” એ મંત્રવડે પ્રાર્થના કરી શાંતિસૂક્તનો પાઠ કીધા પછી બે ગાય આચાર્યને દઈ પોતે પેહેરેલાં વસ્ત્રો આચાર્યને દઈ બીજાં પેહેરવાં. દશ અથવા ત્રણ બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવવું. એ પ્રભાણે અર્કવિવાહ કહ્યો.

ધીમન્નાથાંધ્રિકમલંદીનાનાચદયાર્ણવં ॥ સારંસારંકામપૂરમાહ્નિકાચરણંદ્રવે ॥

હવે આહ્નિક (નિત્યકર્મ)નો વિધિ કહે છે.

દીન અને અનાથવિધે દયાસાગર અને ભક્તોની કામના પૂર્ણ કરનારાં એવાં બે શ્રીમાન્ લક્ષ્મી-પતિનાં ચરણકમલ તેમનું સ્મરણ કરી આહ્નિક આચાર કહ્યું.

પ્રથમોક્તોયદુવાનાંપ્રકારઃસતુયાજુપૈઃ ॥ પ્રાહોયન્નસ્યસુજોક્તોવિશેષઃસ્થાન્નવાધકઃ ॥

અગ્નેદીએનો પ્રથમ પ્રકાર (નિર્ણય) કહ્યો છે; તેને, પોતાના સૂત્રમાં કહેલો વિશેષ નિર્ણય બાધક ન હોય તો તે ચલુવેદીએએ લેવો.

પ્રાણેમુહૂર્તંઉત્થાયશ્રીવિષ્ણુસ્મૃત્વાગર્જેન્દ્રમોક્ષાદિપઠિત્વાદૃષ્ટદેવતાદિસ્મરેત્ સમુદ્રવસનેદેવિપર્યંતસ્તન મંદિતે વિષ્ણુપત્નિનમસ્તુભ્યંપાદસ્પર્શક્ષમસ્વમરતિભૂમિપ્રાર્થ્યંગવાદિમંગલાનિપદયેત્ ॥

બ્રાહ્મ સુદર્શનમાં ઉઠી શ્રીવિષ્ણુનું સ્મરણ કરી ગર્જેન્દ્રમોક્ષાદિક સ્તોત્રનો પાઠ કરી ઇષ્ટદેવતા ઇલાદિકનું સ્મરણ કરવું. પછી, “સમુદ્રવસને દેવિ, પર્યંતસ્તનમંદિતે ॥ વિષ્ણુપત્નિ નમસ્તુભ્યં, પાદસ્પર્શ ક્ષમસ્વ મે,” એ પ્રભાણે (પૃથિવીની) પ્રાર્થના કરી ગાય ઇલાદિક મંગલ પદ્યોનું દર્શન કરવું.

અથમૂત્રપુરીપોત્સર્ગાદિવિધિઃ ॥ ઘ્ણાઘંતર્હિતભૂમૌ શિરઃપ્રાવૃત્યયજ્ઞોપવીતંનિયતંપૃષ્ઠતઃ ફર્ણેઘાકૃત્વાપ્રાણપિધાનંકૃત્વા દિવાસંધ્યયોરુદ્ભુરોરાગ્રૌદક્ષિણામુરોમૌની અનુપાનત્કઆસીનોમૂત્રપુ રપોત્સર્ગકુર્યાત્ યજ્ઞોપવીતસ્યનિયતત્વંવિનેવકર્ણેધારણમનાચારઃ માર્ગજલદેવાલયનદીતીરાદૌમલોત્સ ગૌનિપિઙ્ઙઃ દસ્તાન્દ્વાદશાસંત્યજ્યમૂત્રંકુર્યાંજ્વલાદાયાત્ અવકાશોપોદ્દેશોવાપુરીપેતુચતુર્ગુણં પ્રત્યર્કાદિમે દ્વનેસ્વશશ્વદ્દર્શનેચસર્પગંવાપદયેત્ તતોગૃહીતશિશ્રઉત્થાયશૌચંકુર્યાત્ મૂત્રોત્સર્ગેનુદ્ધમૃદંસકૃત્તલિગૌત્રિ ઘારંવામકરેદ્ધિઘારંમુમયોઃકરયોર્દેત્વાતાચદ્વારંજલેનક્ષાલયેત્ મૂત્રાસુદ્ધિગુણંગૃહેમધુનેત્રિગુણંસ્મૃતં પુ રીપેતુ પર્કાલિંગેગુદેતિસ્તસ્થાવામકરેદશ ઉમયોઃકરયોઃસત્સત્સત્રિયોપિપાદયોઃ દ્વિગુણંપ્રહ્લચયંસ્થાઘ તીનાંચચતુર્ગુણં પર્યંમૃદ્ધિર્જલેઃશૌચંતદર્ધેનિશિકીર્તિતં તદર્ધમાતુરેદ્વારંત્રીવાલાનાંતદર્ધંતઃ ઉક્કસંધ્ય વાગંધલેપક્ષયામાવેયાવતાતત્કષયસ્તાવચ્છૌર્વં મૃદ્વાર્દ્રામલકમાત્રા જ્વલાભેનદૌચવિલંબેસચ્ચેલંઘ્રાનં યયોક્તરૌચાકરણેતુ ગાયત્ર્યષ્ટશંતંજત્યાપ્રાણાયામત્રયંચરેત્ અથમૂત્રેચત્વારોગંઙ્ગાપુરીપેદ્વાદશાઘૌવા મોજનાંતેપોદશકાર્યાઃ ॥

હવે મૂત્ર મળનો ત્યાગ ઇત્યાદિ વિધિ કહે છે.

પૃથિવી ઉપર ધારા ઇલાદિક પાથરી, માથા ઉપર વસ્ત્ર વીંટી, કંઠભિત યજ્ઞોપવીતને પીઠ ઉપર અથવા કાન ઉપર રાખી, નાકને ઢાંકી, દિવસે અથવા રાત્રે સંધ્યાસમયે ઉત્તરાભિમુખ, અને રાત્રિએ દક્ષિણાભિમુખ, મૌનયુક્ત, પગમાં પગરખાં ન પેહેરી, બેસીને મૂત્ર અને પુરીય (મળ)નો ત્યાગ કરવો. કંઠભિત કર્યાવિનાજ યજ્ઞોપવીતને કાન ઉપર રાખવી એ અનાચાર છે. માર્ગ, જળ, દેવાલયસંબંધી સ્થલ, નદીનો તીર ઇલાદિક સ્થલે મલત્યાગ કરવો નહીં. અધિક જગ્યા હોય તો તલાવ ઇલાદિક જલાશયથથી બાર હાથ અથવા ત્રણ હાથ જગ્યા છેડી મૂત્રત્યાગ કરવો. મલત્યાગ કરવો હોય તો મૂત્રત્યાગની જમીન કરતાં ચતુર્શુલ જગ્યા છેડીને કરવો. સૂર્યની સામે મલત્યાગ

થાય અથવા પોતાનો મળ જોવામાં આવે છો સૂર્ય અથવા ચાપતું દર્શન કરવું. પછી શિશ્ર (શુદ્ધ સ્થાન) હાથમાં ધરી હઠીને શૌચ (શુદ્ધિ) કરવું. મૂત્રત્યાગ કર્યો હોય તો શુદ્ધ મૃતિકા લઈ લિંગમાં એક વાર ડાબા હાથમાં ત્રણ વાર અને બન્ને હાથમાં બે વાર એ પ્રમાણે મૃતિકા લગાડવી, અને તેટલી વાર જળથી તે તે અંગ ધોવાં. “વીરેષાત થાય તો મૂત્ર કરતાં દ્વિગુણ, અને મૈથુન સમયે ત્રિગુણ શુદ્ધિ કરવી, એમ કહ્યું છે.” મલત્યાગ વિષે શુદ્ધિ—લિંગમાં એક વાર, શુદ્ધકારમાં ત્રણ વાર, ડાબા હાથમાં દશ વાર, બન્ને હાથમાં સાત વાર, અને પગમાં સાત સાત વાર અથવા ત્રણ ત્રણ વાર એ પ્રમાણે મૃતિકા લગાડવી અને તેટલીજ વાર જળવતી તે તે અંગ ધોવાં. શુદ્ધ સ્થાને જે શૌચ કહ્યું તે કરતાં બમણું શૌચ બ્રહ્મચારીએ કરવું, અને સંન્યાસીએ ચતુર્ગુણ કરવું, એ રીતે મૃતિકા અને જળવડે શુદ્ધિ કરવી. દિવસે જે શુદ્ધિનો પ્રકાર કહ્યો તે કરતાં અર્ધા શુદ્ધિ રાત્રિએ જાણવી. રાત્રિએ જે શૌચ કહ્યું તે કરતાં અર્ધું રોગીએ કરવું. શૂદ્ર, સ્ત્રી અને બાળકોને રોગી કરતાં અર્ધ શૌચ કહ્યું છે.” મૃતિકા અને જળની પ્રથમ કહેલી સંખ્યાપ્રમાણે શુદ્ધિ કરતાં બે મલ અને દુર્ગંધ દૂર ન થાય તો તેટલી વાર બીજી મૃતિકા લગાડવાથી શુદ્ધ થાય તેટલી વાર શુદ્ધિ કરવી. શૌચવિષે મૃતિકા લેવી તે નીલા આમળાના ફળ પ્રમાણે લેવી. જળ ન મળવાથી શૌચ કરવામાં વિવશ થાય તો વસ્ત્રસહિત સ્નાન કરવું. ચર્યાકા શૌચ ન થયું હોય તો ગાયત્રીમંત્રને આઠ સો જપ કરી ત્રણ પ્રાણામામ કરવા. હવે, કેવળ મૂત્ર કર્યું હોય તો આર, મલત્યાગ ક્રીધા હોય તો આર અથવા આઠ, અને લોબન થયા પછી સોળ એ પ્રમાણે જળવડે ગંદૂપ (કોગળા) કરવા.

અધ્યાચમનવિધિ: ॥ અપ્રાદ્યુતશિરઃકંઠઽપવિષ્ટઃ ઉપવીતીપ્રાશ્નુલોચા અંગુષ્ઠમૂલેનમુકાંગુષ્ઠકનિ ઉદ્દલેનાનુલ્લંખેનાદિરહિતંજલંહૃદયંગતંત્રિપિવેત્ કેશવાયૈસ્ત્રિભિઃપીતૈવકેનદક્ષકરંમૃજેત્ દ્વાભ્યામોઘૌ ચસંમુજ્યપકેનોન્માર્જયેચ્છતૌ જલમેકેનસંમંજ્યૈકેનધામકરંમૃજેત્ એકેનદક્ષિણેપાદંવામમેકેનચૈવહિ સં પ્રોક્ષ્યૈકેનમૂર્ધાનમૂર્ધ્વોઽંત્રનાસિકાદ્વયં નેત્રયુગ્મંશ્ચોત્રયુગ્મંદક્ષિણોપકમંકમાત્ નાભિહૃદયમૂર્ધાનીદક્ષવામ મુજોસ્પૃશેત્ ॥

હવે આચમનનો વિધિ કહે છે.

મસ્તક અને કંઠવિષે વસ્ત્ર ન વીંટી, ગેસી, ડાબા ખભા ઉપર યથોપવીત ધારણ કરી પૂર્વાભિ-મુખ અથવા ઉત્તરાભિમુખ થઈ, મૂટ છે અંશુઠા અને કનિષ્ઠિકા જેની એવા હાથવડે શીતલ, ફેન (શીથ) આદિકે રહિત, અને હૃદયને પોહોત્યનાફે (હૃદયને સ્પર્શે થયો એવું જ્ઞાન થાય એટલું) એવું જળ અંશુકાના મૂળવડે ત્રણ વાર પીવું. “કેશવાય નમઃ નારાયણાય નમઃ માધવાય નમઃ” એ ત્રણ નામમાંના એક એક નામવડે જળ પીવું. “ગોવિંદાય નમઃ” એ એક મંત્રવડે દક્ષિણ હાથ ધોવો. “વિષ્ણવે નમઃ, મધુસૂદનાય નમઃ” એ મંત્રવડે બે હોઠ પ્રક્ષાલન કરવા. “ત્રિવિક્રમાય નમઃ” એ એક મંત્રવડે બન્ને હોઠને પ્રોક્ષણ કરવું. “વામનાય નમઃ” એ એક મંત્રવડે જળ મત્રણ કરી “ધી-ધરાય નમઃ” એ એક મંત્રવડે ડાબા હાથતું પ્રક્ષાલન કરવું. “હૃષીકેશાય નમઃ” એક મંત્રવડે દક્ષિણ પગતું પ્રક્ષાલન કરવું. “વક્ત્રનામાય નમઃ” એ એક મંત્રવડે વામ પગતું પ્રક્ષાલન કરવું. “દામોદરાય નમઃ” એ એક મંત્રવડે મસ્તક ઉપર પ્રોક્ષણ કરવું. “સંકર્ષણાય નમઃ” એ મંત્રવડે ઉપરના હોઠતું પ્રોક્ષણ કરવું. “વામુદેવાય નમઃ” એ મંત્રવડે નાસિકાના દક્ષિણ છિદ્રને સ્પર્શે કરવો. “પ્રદ્યુમ્નાય નમઃ” એ મંત્રવડે નાભિકાના વામ છિદ્રને સ્પર્શે કરવો. “અનિરુદ્ધાય નમઃ” એ મત્રવડે દક્ષિણ નેત્રને સ્પર્શે કરવો. “પુરુષોત્તમાય નમઃ” એ મત્રવડે વામ નેત્રને સ્પર્શે કરવો. “અધોશજાય નમઃ” એ મંત્રવડે દક્ષિણ કાનને સ્પર્શે કરવો. “નારસિંહાય નમઃ” એ મંત્રવડે વામ કણને સ્પર્શે કરવો. એ રીતે પ્રથમ દક્ષિણ અને પછી વામ એ ક્રમ જાણવો. “અચ્યુતાય નમઃ” એ મત્રવડે નાભીને સ્પર્શે કરવો. “જનાર્દનાય નમઃ” એ મંત્રવડે હૃદયને સ્પર્શે કરવો. “ઉપેન્દ્રાય નમઃ” એ મંત્રવડે મસ્તકને સ્પર્શે કરવો. “હરયે નમઃ” એ મત્રવડે દક્ષિણ ભુજને સ્પર્શે કરવો. “ધીરુષ્ણાય નમઃ” એ મંત્રવડે વામ ભુજને સ્પર્શે કરવો.

કેચિકેશવાયૈત્રિભિઃપીત્વાઠાભ્યાંપ્રક્ષાલયેત્કર્તૃ ગંડોઽઘાત્તયોદ્વિદિરેકૈઃકંવાણિપાદયોઃ યદા ઓષ્ઠ માર્જોન્મૃજેદ્વિદિરેકૈઃકંવાણિપાદયોઃ શોષંપ્રાગ્નદિત્યાદુઃ તયોઽષ્ઠોષ્ઠસાંમુલ્યમેઃસ્પર્શઃ અંગુષ્ઠતર્જનીભ્યાંના

તિકયોઃ અંગુષ્ઠાનામિકાભ્યાનેત્રયોઃ અંગુષ્ઠકનિષ્ઠિકાભ્યાંકર્ણયોર્નામેષ્ચ તલેનહૃદયસ્ય પાણિનામૂર્ધઃ અંગુલ્યપ્રેર્મુજયોઃ પતાવદાચમનવિધાવશકસ્ત્રિ. પીત્વાકરંપ્રક્ષાલ્યદક્ષિણકર્ણસ્પૃશેત્ કાંસ્યાયઃ સીસત્રપુ પિત્તલપાત્રૈર્નાચામેત્ શ્રૌતાચમનંતુદેવ્યાસ્ત્રયઃ પાદાઆપોહિષ્ઠેતિનવપાદાઃ સત્તચાદૃતયોદેવીપાદનયંદે ધાવિમક્તંદેવીશિરઃસ્તિચતુર્વિંશતિસ્થાનાનિ ॥

કોઈ અથકાર, કેસવાદિક ત્રણ નામવડે દરએક નામથી આચમન કરવું, બે (ગોપિદ, વિષ્ણુ) નામવડે બે હાથનું પ્રક્ષાલન કરવું, બે (મધુસૂદન, ત્રિવિક્રમ) નામવડે બન્ને કપોલનું માર્જન કરવું, બે (વામન, શ્રીધર) નામવડે બન્ને હોઠનું માર્જન કરવું, એક (હૃષીકેશ) નામવડે હાથનું માર્જન કરવું, એક (પદ્મનાભ) નામવડે પગનું માર્જન કરવું, અથવા બે નામવડે એાણનું માર્જન અને બે નામવડે હોઠનું પ્રક્ષાલન કરવું, હાથ અને પગને એક એક નામવડે માર્જન કરવું, બાકી નામ પ્રથમ પ્રમાણે જણાવ્યાં, એમ કહે છે. તેમાં સ્પર્શ શી રીતે કરવો તે કહે છે, આંગળીઓના અગ્રવડે ઉપરના હોઠને સ્પર્શ કરવો. અંગુષ્ઠ અને તર્જનીવડે નાસિકાના છિદ્રને સ્પર્શ કરવો. અંગુષ્ઠ અને અનામિકાવડે નેત્રને સ્પર્શ કરવો. અંગુષ્ઠ અને કનિષ્ઠિકાવડે કાન અને નાભિને સ્પર્શ કરવો હાથના તલવડે હૃદયને સ્પર્શ કરવો. હાથવડે મસ્તકને સ્પર્શ કરવો. અને આંગળીના અગ્રવડે જુબને સ્પર્શ કરવો. પૂર્વોક્ત આ આચમનવિધિ કરવામાં અસમર્થ હોય તેણે કેસવાદિ ત્રણ નામવડે ત્રણ આચમન કરી હસ્તપ્રક્ષાલન કરી દક્ષિણ કર્ણને સ્પર્શ કરવો. કાંસુ, લોહુ, સીસુ, કલ્પી અને પીતળ એ ધાતુના પાત્રવડે આચમન કરવું નહીં. શ્રૌત આચમન કહે છે, ગાયત્રીમંત્રના ત્રણ ચરણ; “આપોહિષ્ઠા” એ ત્રણ મંત્રના નવ ચરણ; સાત વ્યાહૃતિમંત્ર; ગાયત્રીના ત્રણ ચરણના બે વિભાગ, એટલે પ્રથમના બે ચરણનો એક વિભાગ અને છેલ્લા એક ચરણનો એક વિભાગ એ બે મંત્ર; અને ગાયત્રીના શિરોમંત્ર એ પ્રમાણે આવીશ સ્થાનક જણાવ્યાં.

અથાચમનનિમિત્તાનિ ॥ કર્મકુર્વન્નધોવાયુનિઃસરણેશ્વપાતેકોપેમાર્જારસ્પર્શોદ્યુતેવલ્લપરિધા નૈરજકાઘંત્યજદર્શનેઆચમેત્ ક્ષાત્વાપીત્વામુકત્વાસુધ્યાચાચમેત્ વિષ્ણુચરેતઃશૌચાંતેઆચમેત્ સર્વ જાચમનાસંભવેદક્ષિણકર્ણસ્પર્શઃ દંતલગ્નાઘંત્વદૂપાયેનનિર્હરેત્ રક્તનિર્ગમેદોપોત્તેઃ દંતલગ્નચદંતવત્ ત સ્યાન્નસ્ય કાલાંતરેનિર્ગમેઆચમનં ધ્યામહસ્તસ્થિતેદર્મેદક્ષિણેનનચાચમેત્ કરદ્વયસ્થિતેદર્મેઆચમેત્સો મપોમવેત્ નચોચ્છિદ્ધપવિશ્રંતદ્ધુકેપિચ્ચેચસંત્યજેત્ વિષ્ણુતોત્સર્ગચત્યજેત્ ॥

હવે આચમનનાં નિમિત્ત કહે છે.

કર્મકાલે અધોવાયુ સરે, અશુપાત, ક્રોધ, માર્જર (ખીસાક) નો સ્પર્શ, છીંક, વજ્ર પેહેરવાં, ઘોળી ઇલાદિક અથવા આદાલતું દર્શન એમાંનું કોઈ એક યજુ નિમિત્ત થયું હોય તો આચમન કરવું. આન ક્રીધા પછી, કાંઇએક પદાર્થ ખાધા પછી, લોજન ક્રીધા પછી અને નિદ્રા કરી જાગ્યા પછી પણ આચમન કરવું. મલસાગ, મૂત્રસાગ અને રેત (વીર્ય) એ સંબંધી ગૌય ક્રીધા પછી આચમન કરવું. સઘળે ઠેકાણે આચમન કરવાનો અસભવ હોય તો દક્ષિણ કાનને સ્પર્શ કરવો, દાંતમાં અડકી રહેલું અન્ન કોમલ ઉપાયથી અર્થાત્ સભાળીને કાઢવું; કારણુ લોહી નિકળે તો દોષ કહ્યો છે. દાંતમાં અડકી રહેલું તે દાંતસરખુ છે. તે (દાંતમાં અડકી રહેલું) અન્ન કાલાંતરે નીકળે તો તે સમયે આચમન કરવું. “ કાળા હાથમાં દર્ભ છતાં જમણે હાથે આચમન કરવું નહીં. બન્ને હાથમાં દર્ભપવિત્ર ધારણુ કરી આચમન કરવું, તેમ કરવાથી સોમપાન કરવાવાળો થાય છે, તે પવિત્ર ઉચ્છિદ્ધ થતું નથી; લોજન અને પિત્તકર્મ ક્રીધા પછી તે પવિત્રનો ત્યાગ કરવો.” વિદ્યા અને મૂત્રના ત્યાગ સમયે દર્ભપવિત્રનો ત્યાગ કરવો.

અથદંતધાવનમ્ ॥ કંટકીક્ષીરચૃક્ષાપામાર્ગદિકાષ્ટૈઃકાર્યં કાષ્ઠાલામેશ્રાદ્ધોપવાસાદિનિષિદ્ધ દિનેચપર્ણાદિનાપ્રદેશિનીવર્જ્યાંશુલ્લાવાહ્યાદશગંઢૃપૈર્વાદંતાનશોધયેત્ ॥

હવે દંતધાવન કહે છે.

ખેર ઇલાદિ કાંટાવાળા વૃક્ષનાં, આકરો ઇલાદિ છીરવાળા વૃક્ષનાં, અને આઘાડો ઇલાદિ કાષ્ટનાં કરવાં, જે દિવસે દાંતણુ ન મળે તે દિવસે, અથવા શ્રાદ્ધ ઉપવાસ ઇલાદિ નિષિદ્ધ દિવસે ડાડનાં

પાન ઇલાદિકવડે અથવા અંશુકાની બેડની આંગળી વિના બીજી આંગળીવડે અથવા બાર કોળા.
વડે દાંત શુદ્ધ કરવા.

અધસંક્ષેપતઃજ્ઞાનવિધિઃ ॥ નદ્યાદૌગત્વાશિશ્વિષ્ણાંધ્વાજાનૂર્ધ્વજલેતિષ્ઠન્યથાતૂપવિશ્વાચમ્પ
મમકાયિકવાચિકમાનસિકદોષનિરસનપૂર્વકંસર્વકર્મસુશુદ્ધિસિદ્ધ્યર્થં પ્રાતઃજ્ઞાનકરિષ્યેઈતિસંકલ્પ્ય
જલનંત્વાપ્રાશ્નુપઃ પ્રવાહાભિમુલોવા ત્રિરવગાહ્યાંગાનિનિમૃજ્યજ્ઞાત્વા દ્વિરાચમ્યાપોહિષ્ઠેતિમાર્જનંકૃત્વા
દ્વમંમેંગેઈતિત્રિજલમાલોહ્યાધમર્પણંત્રિરાત્રુત્તેન ક્રતંચેતિસૂકેન કાલ્યાણનૈર્દુપદેતિક્ષ્ણાજલનિમગ્નતયા
કૃત્વામૃત્યાચમ્યજલતર્પણંકુર્યાન્નવા તદિત્યં ઉપવીતીગ્રહાદયોયેદેવાસ્તાન્દેવાન્ભૂદેવાનિત્યાદિનિષી
તીરુણ્ણદ્વૈપાયનાદયોયેકપયઃ તાનિત્યાદિ પ્રાચીનાવીતીસોમપિતૃમાન્યમૌગિરસ્વાનન્નિષ્વાત્તાદયોયેપિ
તરસ્તાનિત્યાદિ એકનચાંજાનેઅન્યાંનદીંનસરેત્ અત્રતૈત્તરીયાદિમિસ્તર્પણેકપ્યાદીનાંનામાંતરાણ્યુક્તા
નિતાનિસંક્ષેપવિધૌતસ્યતર્પણસ્યકૃતાકૃતત્વાગ્નોક્તાનિ ॥

હવે સંક્ષેપે જ્ઞાનવિધિ કહે છે.

નદી ઇલાદિક તીર્થપ્રત્યે જઈ શિખાબંધન કરી ગોઠણથી વધતું જળ હોય તો જાણી રહી અને
તેટલું ન હોય તો બેમીને આચમન કરી “મમ કાયિકવાચિકમાનસિકદોષનિરસનપૂર્વકં સર્વકર્મસુ
શુદ્ધિસિદ્ધ્યર્થં પ્રાતઃજ્ઞાનં કરિષ્યે,” એવા સંકલ્પ કરી જળને નમસ્કાર કરી પૂર્વાભિમુખ અથવા
પ્રવાહની સમુખ થઈ ત્રણ વાર હુબકી મારી સઘળા અંગનું પ્રક્ષાલન કરી જ્ઞાન કરી બે આચમન
કરી “આપોહિષ્ઠાં” એ ત્રણ ઋચાવડે માર્જન કરી “દ્વમં મે ગંગે” એ મંત્રવડે ત્રણ વાર જળમાં
દર્બ ફેરવી “ક્રતં ચ” એ સૂક્ત ત્રણ વાર કહી અધમર્પણ કરવું. (કાલ્યાણ શાખાવાળાઓએ
“દુપદાં” એ ઋચાવડે અધમર્પણ કરવું.) તે જળમાં નિમગ્ન થઈ કરવું. પછી જ્ઞાન કરી આચમન
કરી જલતર્પણ કરવું અથવા ન કરવું. કરવું હોય તો તે આ રીતે-જનોઈ સમ્ય ધારણ કરી “ગ્રહાદયો
યે દેવાસ્તાન્ દેવાંસ્તર્પયામિ મૂર્દેવાનિત્યાદિ” જનોઈ કંઠમાં ધારણ કરી “કુણ્ણદ્વૈપાયનાદયો યે
નયસ્તાન્ કારીંસ્તર્પયામિ,” ઇલાદિ. પછી અપસમ્ય કરી સોમઃ પિતૃમાન્યમૌગિરસ્વાનન્નિષ્વાત્તા-
દયો યે પિતરસ્તાન્ પિતૃસ્તર્પયામિ,” ઇલાદિ. એપ્રમાણે તર્પણ કરવું. એક નદીમાં જ્ઞાન કરતાં બીજી
નદીનું સ્મરણ કરવું નહીં. આ જલતર્પણ સમયે તેતિરીય શાખાવાળાઓએ તર્પણવિષે ઋષિ ઇલાદિક
બીન દેવતાઓનાં નામે કહ્યાં છે પરંતુ તે જલતર્પણ કરવું અથવા ન કરવું એમ છે તેથી સંક્ષેપ-
વિધિમાં તે ઋષિ ઇલાદિકનાં નામ કહ્યાં નથી.

અથગૃહેડખ્ણોદકેનજ્ઞાનંનતુશીતોદકેન તદ્વિધિશ્ચપાનેશીતોદકંપ્રક્ષિપ્યતદુપરિડખ્ણોદકેનાપૂર્વશંનો
દેવીંઆપઃપુનંતુહુપદાદિયેન્ક્રતંચઆપોહિષ્ઠેતિપંચમિશ્નુંગિભરમિમંજ્ય દ્વમંમે ઇત્યાદિનાતીથાનિસ્મર
નજ્ઞાયાત્ ગૃહજ્ઞાનેસંસ્કરપાચમનનંઅધમર્પણતર્પણંચન અંતેઆચમનંમાર્જનંચકાર્યં એવંજ્ઞાત્વાપરેણેણ
ગિનાવાજલાપનયનમકૃત્વાશુષ્કંશુન્નકાપંસવરંપરિધાયજ્ઞાનાદ્રંધ્રમૂર્ચતત્તદાચરેત્ વિકચ્છોનુસરી
યજ્ઞનપ્રજ્ઞાયસ્થપયથ ધૌતસ્નાતેનવકુર્યાત્ દ્વિગુણયજ્ઞોદગ્ધવસ્ત્રઃસ્યુતપ્રથિતવસ્ત્રઃકાપાયવસ્ત્રાદયોદિ
ગંધસ્થાનપ્રાઃ નિષ્પીઢિતંવસ્ત્રંસ્કંધેક્ષિપેત્ ચતુર્ગુણીહૃત્યવસ્ત્રંગૃહેડધોદશંનધામૂર્ધ્વદશંસ્થલેનિષ્પીડયેત્
નનુત્રિગુણં ઉત્તરીયંજીયત્પિતૃત્વજીવજ્યેષ્ઠપ્રાતૃકંનધાર્યં પ્રાવારવસ્ત્રંતુસર્વધાર્યં ઇતિપ્રાતર્નિત્યંજ્ઞાનમ્ ॥

હવે ઘેર જ્ઞાન કરવું તે કહે છે. ઘેર ઉખળ જળવડે જ્ઞાન કરવું, શીતળ જળવડે કરવું નહીં.
તેના વિધિ-પાત્રમાં શીતળ જળ રેડી તેની ઉપર ઉખળ જળ નાખવું. પછી “શંનોદેવીં, આપઃ
પુનંતુ, હુપદાદિયેન્, ક્રતંચ; અને આપોહિષ્ઠાં” એ પાંચ ઋચાવડે તે જળ મંત્રી “દ્વમં મે ગંગે”
ઇલાદિ મંત્રવડે તીર્થનું સ્મરણ કરી જ્ઞાન કરવું. ઘેર જ્ઞાન કરવામાં સંકલ્પ, આચમન, અધમર્પણ
અને તર્પણ એ કરવાં નહીં, જ્ઞાન કીધા પછી આચમન અને માર્જન કરવાં. એપ્રમાણે જ્ઞાન કરી
વસ્ત્ર અથવા હાથવડે શરીર ઉપરનું જળ ન લુંછી મુકાયવું એવું સંદેહ કપાસનું વસ્ત્ર પેહેરી જ્ઞાન
સમયે પેહેરેલું બીનું વસ્ત્ર ઉપરથી ઉતારવું. “દગ્ધરહિત, ઉત્તરીય (ઉપવસ્ત્ર) રહિત, નમ્ર અને
વસ્ત્રરહિત, એવા પુરે ધૌત સ્નાત કર્યાં કરવું નહીં.” બેવડું વસ્ત્ર પેહેરનારો, દગ્ધ વસ્ત્ર પેહેરનારો,
શિવેશ તથા માંડવાળાં વસ્ત્ર પેહેરનારો, બગવાં વસ્ત્ર પેહેરનારો અને દિગંબર એ નમ્ર બાળુવા.

નીચાવેલું વસ્ત્ર ખભા ઉપર ધરવું નહીં. ઘેર વસ્ત્ર નીચાવવું તે ચોગણું કરી તેના છેડા નીચા રાખી પૃથિવી ઉપર નીચાવવું, અને નદી ઉપર નીચાવવું હોય તો છેડા ઉપર રાખી પૃથિવી ઉપર નીચાવવું, ત્રેવડું કરી નીચાવવું નહીં. જેનો પિતા અથવા મ્હોટો ભાઈ જીવતો હોય તેણે ઉત્તરીય વસ્ત્ર ધારણ કરવું નહીં. અંગવસ્ત્ર તો સઘળાઓએ ધારણ કરવું. એ પ્રમાણે પ્રાતાઃકાલનું નિલસાન કહ્યું.

ચંડાલસૂતકિસ્મૃતિકોદ્વ્યાચિત્તિકામૃદાવચંડાલચ્છાયાદિસ્પર્શોચ્છાનં ચાંડાલાદિસ્પર્શિનમારમ્બત સ્પૃષ્ટસ્પૃષ્ટેપુતૃતીયપર્યંતસચ્ચેલંચ્છાનં ચતુર્થસ્યાચમનમાત્રં તદ્ધર્મપ્રોક્ષણં દ્વિતીયાદેર્દંડતુણાચંતરિતસ્પર્શો વ્યાચમનમેવ વસ્ત્રાંતરિતઃસાક્ષાત્સ્પર્શંવેતિતત્રચતુર્થસ્યૈવાચમનં નૈમિત્તિકચ્છાનંરાત્રાવપિ મૃતેજન્મનિ સંક્રાંતીધ્રાવ્જન્મદિનેતથા અસ્પૃશ્યસ્પર્શનેચૈવનચ્છાયાદુષ્ણવારિણા નૈમિત્તિકેજલતર્પણાદિવિધિર્નિ નિલસાનમશ્વત્વામુકોઉપવાસઃ પ્રહસંક્રાંત્યાદિનેનિમિત્તિકચ્છાનમશ્વત્વામોજનેપાનેઅપ્સહસ્રજપઃ શદ્રાદિ સ્પર્શનિમિત્તેઉપવાસઃ શ્વકાકચંડાલાદિસ્પર્શોચ્છાનમશ્વત્વામુકોપાનેચત્રિરાત્રં રજકાદિસ્પર્શોતદર્થં ઇતિ નૈમિત્તિકચ્છાનમ્ ॥

આંધાલ, સૂતકી, સૂયાધડી, રજસ્વલા, ચિતાનાં કાષ્ઠ, શય અને આંધાલની છાયા ઇલાદિકનો સ્પર્શ થયો હોય તો વસ્ત્રસહિત ચ્છાન કરવું. આંધાલ ઇલાદિકના સ્પર્શ કરનારને આરંભી, તેણે બીજાને સ્પર્શ કર્યો ખીજે ત્રીજાને સ્પર્શ કર્યો એમ, ત્રીજાપર્યંત વસ્ત્રસહિત ચ્છાન કરવું. ત્રીજે ચોથાનો સ્પર્શ કર્યો હોય તો ચોથે આચમન માત્ર કરવું. અને પાંચમો ઇલાદિકે પ્રોક્ષણ માત્ર કરવું. ખીજા ઇલાદિકને લાકડી અથવા ઘાસ ઇલાદિકને અંતરાયે સ્પર્શ થયો હોય તો તેણે આચમનજ કરવું, વસ્ત્રના અંતરાયવડે જે સ્પર્શ તે સાક્ષાત્ સ્પર્શજ છે માટે તેવિયે ચોથાએજ આચમન કરવું. કાંઈએક નિમિત્તવડે ચ્છાન પ્રાપ્ત થાય તો તે રાત્રિવિષે પણ કરવું. “મરણ, પુત્રાદિકનો જન્મકાલ, સંક્રાંતિ, શ્રાદ્ધદિવસ, પોતાનો જન્મદિવસ અને સ્પર્શને અણગમ એવી વસ્તુનો સ્પર્શ એ નિમિત્ત હોય તો ઉપજી જળે ચ્છાન કરવું નહીં.” નૈમિત્તિક ચ્છાનમાં જળવડે તર્પણ કરવું ઇલાદિક વિધિ નથી. નિલસાન (પ્રાતાઃકાલનું ચ્છાન) કર્યાવિના ભોજન કરે તો ઉપવાસ કરવો. ગ્રહણ, સંક્રાંતિ ઇલાદિ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયાં છતાં ચ્છાન કર્યાવિના ભોજન, જળપાન કરે તો ગાયત્રીમંત્રનો આઠ હાર જપ કરવો. શદ્રાદિકનો સ્પર્શ થયા પછી ચ્છાન કર્યાવિના ભોજન કરે તો ઉપવાસ કરવો. કુતરાં, કાગડાં, આંધાલ ઇલાદિકનો સ્પર્શ થયા પછી ચ્છાન કર્યાવિના ભોજન, જળપાન કરે તો ત્રણ રાત્રિ વ્રત કરવું. ઘોખી ઇલાદિકનો સ્પર્શ થયો હોય તો તેનું અર્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એ પ્રમાણે નૈમિત્તિકચ્છાન કહ્યું.

દર્શન્યતીપાતરચસત્તમ્યાદૌચ્છાનંકાર્તિકચ્છાનંમાઘચ્છાનાદિકંચકાસ્યં ઇતિજલાવગાહાદિરૂપવારુણ જ્ઞાનાનિ ॥

દર્શ, વ્યતીપાત, ચરસમ્ભી ઇલાદિક પર્વણીને દિવસે ચ્છાન; કાર્તિકચ્છાન અને માઘસાનાદિક એ કામ્યચ્છાન છે. એ રીતે જળમાં હુખડી મારી ચ્છાન કરવું ઇલાદિ વાઙ્મુચ્છાન કહ્યાં.

અથગૌણસ્નાનાનિ ॥ આપોહિષ્ઠાદિમિમંત્રૈઃપ્રોક્ષણંમંત્રચ્છાનં ગાયત્ર્યાદશશ્લોકોજલમમિમંત્ર્યતૈન સર્વોગપ્રોક્ષણંગાયત્રં મસ્ત્રચ્છાનમાગ્ન્યં આર્દ્રચ્છેણંગમાર્જનંકાપિલં વિષ્ણુપાદોદકવિપ્રપાદોદકપ્રોક્ષણં વિષ્ણુપ્યાનાદિમિશ્ચચ્છાનાંતરાણિ ગૌણચ્છાનંજેપસંધ્યાદૌશુદ્ધિર્નતુશ્રાદ્ધદેવાર્ચનાદૌ વ્રહ્મયજ્ઞેવિકલ્પઃ ॥

હવે ગૌણસ્નાન કહે છે. “આપોહિષ્ઠા” ઇલાદિક મંત્રવડે અંગને પ્રોક્ષણ કરવું તે મંત્રસ્નાન. ગાયત્રીમંત્રવડે દશ વાર જળ મંત્રી તે જળવડે અંગને પ્રોક્ષણ કરવું તે ગાયત્રસ્નાન. ભસ્મવડે ચ્છાન કરવું તે આગ્નેયસ્નાન. વસ્ત્ર ભીંજવી તેવડે અંગને લૂંછવું તે કાપિલચ્છાન. વિષ્ણુનું ચરણોદક અને બ્રાહ્મણનું ચરણોદક એણે કરી પ્રોક્ષણ, તથા વિષ્ણુનું ધ્યાન ઇલાદિક ખીજાં અનેક સાનો કહ્યાં છે. ગૌણસ્નાન ક્રીધાયકી જપ, સંધ્યા ઇલાદિક કરવાવિષે શુદ્ધિ થાય છે; પરંતુ શ્રાદ્ધકર્મ, દેવપૂજા ઇલાદિકવિષે શુદ્ધિ થતી નથી. ગૌણચ્છાન કર્યા પછી બ્રહ્મયજ્ઞ કરવો અથવા ન કરવો એ વિકલ્પ છે.

૧ મધ્યાહ્નકાલનું ચ્છાન પણ નિલસાન જ એમ કહ્યું અંધકાર કહે છે.

અધતિલકાવિધિઃ ॥ પ્રાતઃપુંડ્રમૃદાકુંડ્યાંહુત્વાચૈવતુભસના મૃદશ્ચગોપીચંદનતુલસીમૂલસિંધુતો રજાહવીતીરવલ્મીકાદિસ્થાઃ લલાટોદરહૃદયકંઠેદક્ષિણપાર્શ્વાહુકર્ણદેશોવામપાર્શ્વાહુકર્ણદેશોપૃષ્ઠેક કુદિચેતિદ્વાદશસ્થાનેષુ શુક્લેકેશાદિનામભિઃ કૃષ્ણપક્ષેસંકર્પણાદિનામભિઃ શિરસિચાસુદેચેતિમૃદા તિલકોવિધેયઃ ॥

હવે તિલકનો વિધિ કહે છે.

“પ્રાતઃકાલનું આન ક્રીધા પછી મૃત્તિકાવડે (ઉભું) તિલક કરવું. નિલહોમ ક્રીધા પછી ભસ્મ વડે (આડું) તિલક કરવું. ગોપીચંદન, તુલસીચૂળ, સમુદ્રતીર, ગંગાતીર અને જે ઠેકાણે રાફડો હોય તે સ્થલ ઇલાદિક સ્થલની મૃત્તિકા લેવી. તે મૃત્તિકાવડે લલાટ, પેટ, હૃદય, કંઠ, દક્ષિણ પાર્શ્વ (પાડું), દક્ષિણબાહુ, દક્ષિણકાન, વામપાર્શ્વ, વામબાહુ, વામકાન, પૃષ્ઠ, કક્કત (કાંધ) એ આર સ્થાનકે શુક્લપક્ષમાં કેશાદિ આર નામવડે અને કૃષ્ણપક્ષમાં સંકર્ણાદિ આર નામવડે અને મસ્તકવિષે વાસુદેવ એ નામવડે તિલક કરવું.

અથમસ્મત્રિપુંડ્રઃ ॥ આદ્યેયજ્ઞેજપેહોમેવૈશ્વદેવેસુરાર્ચને મસ્મત્રિપુંદ્રેઃપૂતાત્મામૃત્યુંજયતિમાનવઃ મસ્મગૃહીત્વા અગ્નિરિતિમસ્મયાયુરિતિમસ્મજલમિતિમસ્મસ્થલમિતિમસ્મવ્યોમેતિમસ્મસર્વંહવાદ્મંમસ્મ નપ્તાનિચક્ષૂંપિમસ્માનીતિમંત્રેણાભિમંત્ર્ય જલમિથિતેનમધ્યમાંગુલિત્રયગૃહીતેનલલાટહૃદયનાભિગલાં સવાહુસંધિપૃષ્ઠશિરઃસ્થાનેષુ શિવમંત્રેણનારાયણાષ્ટાક્ષરેણવાગાયત્ર્યાવાપ્રણવેનવાત્રિપુંદ્રાન્કુર્યાત્ ॥

હવે લીખતું ત્રિપુંદ્ર કહે છે. “આફ, યજ્ઞ, જપ, હોમ, વૈશ્વદેવ અને દેવપૂજા એમનેવિષે ભસ્મનું ત્રિપુંદ્ર કરવું. તેણે કરી તે મનુષ્ય પવિત્ર થઈ મૃત્યુને છોડે છે.” હાથમાં ભસ્મ લઈ “અગ્નિરિતિ મસ્મ યાયુરિતિ મસ્મ જલમિતિ મસ્મ સ્થલમિતિ મસ્મ વ્યોમેતિ મસ્મ સર્વં હ વા દ્વં મસ્મ મન પ્તાનિ ચક્ષૂંપિ મસ્માનિ” એ મંત્રવડે મંત્રિ તેમાં જળ મિશ્રિત કરી વચલી ત્રણ આંગળીવડે ભસ્મ લઈ લલાટ, હૃદય, નાભિ, કંઠ, ખભા, બાહુસંધિ (કોણી) પૃષ્ઠ અને શિર એ સ્થાનકે શિવમંત્રવડે અથવા નારાયણના અષ્ટાક્ષરમંત્રવડે કિંવા આયત્રીમંત્રવડે અથવા ત્રણવમંત્રવડે ત્રિપુંદ્ર કરવાં.

અથસંધ્યાકાલઃ ॥ ઉત્તમાતારકોપેતામધ્યમાલુપ્તતારકા અધમાસૂર્યસહિતાપ્રાતઃસંધ્યાત્રિધા મતા ઉત્તમાસૂર્યસહિતામધ્યમાલુપ્તમાસ્કરા અધમાતારકોપેતાસાયંસંધ્યાત્રિધામતા અધ્યર્ધયામાદા સાયંસંધ્યામાધ્યાહ્નિકીપ્યતે સર્વેપાંસંધ્યાત્રયંનચાદૌયહિરેવપ્રશસ્તં સાન્નિકસ્યતુ પ્રાહુન્કરણાચનુરોધે નસાયંમાતઃસંધ્યેરુદ્ધેકર્તવ્યે ॥

હવે સંધ્યાનો સમય કહે છે.

“પ્રાતઃકાલે નક્ષત્ર સ્પષ્ટ દેખાતાં હોય તે સમયે સંધ્યાપાસનનો પ્રારંભ કરે તો તે ઉત્તમ કાલ, નક્ષત્ર ન દેખાતાં આરંભ કરે તો તે મધ્યમ કાલ, અને સૂર્યોદય થયા પછી આરંભ કરે તો તે કનિષ્ઠ કાલ છે. એ રીતે પ્રાતઃસંધ્યાકાલ ત્રણ પ્રકારનો બાણવો. સાયંકાલે સૂર્ય સ્પષ્ટ દેખાતાં છતાં સંધ્યાપાસનનો આરંભ કરવો તે ઉત્તમ કાલ. સૂર્યાસ્ત થયા પછી આરંભ કરવો તે મધ્યમ કાલ અને નક્ષત્ર દેખાયા પછી આરંભ કરવો તે કનિષ્ઠ કાલ છે. એ રીતે સાયંસંધ્યાકાલ ત્રણ પ્રકારનો બાણવો. દોઢ પોહોર દિવસ ચડે લહાંચકી સાયકાલપર્યંત મધ્યાહ્નસંધ્યાનો કાલ છે. નદી ઇલાદિ તીર્થે હોય તો સર્વ શાખાવાળાઓએ ત્રણે સંધ્યા તે તે તીર્થે ઉપર જઈ બાહેર કરવી એ ઉત્તમ છે. સાન્નિક હોય તેણે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવો ઇલાદિક કારણથી પ્રાતઃકાલ અને સાયંકાલની સંધ્યા ઘેર કરવી.

અથસંક્ષેપતઃસંધ્યાપ્રયોગોવહૃચાનામ્ ॥ દર્મદ્વયરુતેપવિત્રેત્રંચિયુતેત્રંચિરહિતેવાહસ્તયોર્ધૃત્વાહિરાચમ્યપ્રાણાયામંકુર્યાત્ પ્રણવસ્યપરબ્રહ્મકૃપિઃ પરમાત્માદેવતા દૈવીગાયત્રીચંદ્રઃ સત્તાનાંબ્યા હૃતીનાંવિશ્વામિત્રજમદગ્નિમરદ્વાજગૌતમાત્રિવસિષ્ઠકશ્યપાકૃપયઃ અગ્નિચાવ્યાદિત્યગૃહસ્પતિવરુણેત્રિશ્વેદેવાદેવતાઃ ગાયત્ર્યુષ્ણિગનુષ્ટપૃષ્ઠહૃતીપંક્તિત્રિષ્ટુપજગત્યદ્વંદંસિ ગાયત્ર્યાવિશ્વમિત્રકૃપિઃ સચિતાદેવતાગાયત્રીચંદ્રઃ ગાયત્રીશિરસઃપ્રજાપતિકૃપિઃ બ્રહ્માગ્નિચાવ્યાદિત્યાદેવતાઃ યજુરદ્વંદઃ પ્રાણાયામેવિ નિયોગઃ સર્વોણીમિસ્તર્જનીમધ્યમામિત્રામિર્વાનાસાંધૃત્વાદક્ષિણેનવાયુમાઠ્ઠપ્યરોધયેત્ ઐશ્વઃ ઐશ્વઃ

ઐશ્વર્યઃ ઐશ્વર્યઃ ઐશ્વર્યઃ ઐશ્વર્યઃ ઐશ્વર્યઃ ઐશ્વર્યઃ ઐશ્વર્યઃ ઐશ્વર્યઃ ઐશ્વર્યઃ ઐશ્વર્યઃ
સુચરોમ્ । ઇતિસપ્રણવસત્સન્ધ્યાહૃતિગાયત્રીશિરસઃપઠિત્વાયામનાસયાવાયુંવિસૃજેદિતિપ્રાણાયામઃ
સર્વેશાસાસાધારણઃ મમોપાત્તદુરિતક્ષયદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે પ્રાતઃસંધ્યામુપાસિષ્યે આપોહિષ્ઠેતિ
તૃચસ્યાંચરીપઃસિંધુદ્વીપઆપોગાયત્રી માર્જનેવિનિ૦ આપોહિષ્ઠેતિનવર્ચસાંચરીપઃપાદૈઃસપ્રણવૈઃ કુશોદકેન
મૃદ્ધિનિવરુત્વોમાર્જયેત્ ચસ્યક્ષયાયેત્યુપમાર્જયેત્ નવાદૌતીર્થસ્યતામ્રમૃન્મયાદિભૂમિષ્ઠપાત્રસંવાવામ
ફરસ્યંવા જલંદર્માદિનાદાયમાર્જનસર્વેષાં નતુધારાચ્યુતજલેન ॥

હવે ઋગ્વેદીઓનો સંધ્યાપ્રયોગ સંક્ષેપથી કહે છે.

એ એ દર્ભનાં પવિત્ર ગ્રંથિયુક્ત અથવા ગ્રંથિરહિત કરી એ હાથમાં ધારણ કરી એ વાર આચ-
મન કરી પ્રાણાયામ કરવો. તે આ રીતે—“પ્રણવસ્ય પરબ્રહ્મકૃપિઃ પરમાત્મા દેવતા । દૈવી ગાયત્રી-
ચ્છંદઃ । સત્તાનાં વ્યવહારીનાં વિશ્વામિત્રજમદગ્નિમરદ્વાજગૌતમાત્રિવસિષ્ઠકદયપાકૃપયઃ ॥ અગ્નિવાધ્યાદિ-
સ્યવૃહસ્પતિવરુણેદ્રવિશ્વદેવા દેવતાઃ ॥ ગાયત્ર્યુષ્ણિગનુદુત્ત્રવૃહતીપંક્તિત્રિષ્ટજગત્યદ્દદાંસિ ॥ ગાયત્ર્યા
વિશ્વામિત્રકૃપિઃ । સવિતા દેવતા । ગાયત્રીચ્છંદઃ ॥ ગાયત્રીશિરસઃ પ્રજાપતિકૃપિઃ । બ્રહ્માગ્નિવાધ્યા
દિત્યાદેવતાઃ । યજુરચ્છંદઃ પ્રાણાયામે વિનિયોગઃ ” સઘળી આંગળી અથવા તર્જની અને મધ્યમા
એણેરહિત એવી આંગળીઓવડે નાસિકા ધારણ કરી દક્ષિણ હિરવડે વાયુને ખેંચીને રોકવો.
પછી “ ઐ મૂઃ ઐ મુચઃ ઐ સ્વાઃ ઐ મહઃ ઐ જનઃ ઐ તપઃ ઐ સત્યં ઐ તત્સવિતુર્વ-
રેણ્યં૦ યાત્ ઐ આપોજ્યોતીરસોમૃતં બ્રહ્મભૂમૃચઃ સુચરોમ્, ” એ રીતે પ્રણવ, સાત વ્યાહૃતિ ગાયત્રી
અને શિર એમનાં ત્રણ વાર ઉચ્ચાર કરી ડાબી નાસિકાના હિરવડે રોકેલો વાયુ છોડી દેવો. એ
પ્રભાણે સઘળી શાખાવાળાઓનો સાધારણ પ્રાણાયામ કહ્યો. એ રીતે પ્રાણાયામ કીધા પછી, “મમો-
પાત્તદુરિતક્ષયદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે પ્રાતઃસંધ્યામુપાસિષ્યે, ” એવો સંકલ્પ કરી, “આપોહિષ્ઠે-
તિતૃચસ્યાંચરીપઃ સિંધુદ્વીપ આપો ગાયત્રી માર્જને વિનિયોગઃ ॥ આપો હિષ્ઠા૦ ” આ ત્રણ ઋચના
પ્રણવયુક્ત નવ પાદવડે દર્ભના જળવડે ભસ્તક ઉપર નવ વાર માર્જન કરવું. અને “યસ્ય ક્ષયાય૦”
આ મંત્રવડે પૃથિવી ઉપર નીચે માર્જન કરવું. નદી ઇલાદિકનેવિષે રહેલું જળ, ત્રાંખાનાં અથવા
માટીનાં પાત્ર પૃથિવી ઉપર રાખેલાં તેમાં રહેલું જળ, અથવા ડાબા હાથમાં ધોધેલું જળ દર્ભ
ઇલાદિકવડે ઇર્ધ માર્જન કરવું, ધારાથી પડતા જળવડે માર્જન કરવું નહીં. એ રીતે સર્વે માર્જનને
નિર્ણય કહ્યો.

અથમંત્રાચમનમ્ ॥ સૂર્યઐતિમંત્રસ્યાદ્વાલવત્સ્ય ઉપનિષદકૃપિઃ સૂર્યમન્યુમન્યુપતયોરાગ્નિશ્વદે-
વતાઃપ્રકૃતિચ્છંદઃ મંત્રાચમનેવિનિયોગઃ સૂર્યશ્ચમામન્યુશ્ચમન્યુપતયશ્ચમન્યુકૃતેભ્યઃ પાપેભ્યોરક્ષતાં યદ્રા-
ગ્યાપાપમકાર્પ્યં મનસાવાચાહસ્તાભ્યાં પદ્મગામુદરેણશિશ્ના રાત્રિસ્તદવલંપતુ યત્કિંચદુરિતંમયિ ઇદમહંમા
મમૃતયોનોસૂર્યંજ્યોતિપિજુહોમિસ્વાદૈતિજલંપિષેત્ આચમ્ય આપોહિષ્ઠેતિનવર્ચસ્યાંચરીપઃસિંધુદ્વીપઆ-
પોગાયત્રીઅંત્યેદેઅનુદૃમૌ માર્જનેવિનિયોગઃ પ્રણવેનવ્યાહૃતિભિર્ગાયત્ર્યાપ્રણવાંતયા આપોહિષ્ઠેતિસૂક્તેન
માર્જનંચચતુર્થકં ક્રમંતેર્ધર્ચંતિયાપાદાંતિયાપિમાર્જયેત્ ગાયત્રીશિરસાચાંતેમાર્જયિત્વાધમર્પણં ક્રતંતેતિ
તૃચસ્યામધુચ્છંદસોઘમર્પણોભાવવૃત્તમનુદૃપ્ અઘમર્પણેવિનિ૦ દક્ષિણહસ્તેજલંકૃત્વાક્રતંતેતિક્રક્રવ્યંદૃ-
પદેતિક્રચંવાજસ્વા દક્ષિણનાસયાપાપપુરુષંનિરસ્ય તજ્જલંતાવલોક્યવામભાગેક્ષિતૌક્ષિપેત્ આચમ્ય
ગાયત્ર્યાવિશ્વામિત્રઃસવિતાગાયત્રી શ્રીસૂર્યાધ્યંદાનેવિ૦પ્રણવવ્યાહૃતિપૂર્વયાગાયત્ર્યાતિષ્ઠન્યૂર્ચોન્મુલઃ
જલાંજલિંત્રિઃક્ષિપેત્ કાલાતિક્રમેપ્રાપ્યશ્ચિત્તાર્થંચતુર્થં અસાવાદિત્યોબ્રહ્મતિપ્રદક્ષિણંમ્રમનઃજલંસિચેત્
અર્ચ્યાંજલોતર્જન્યંગુપ્તયોગોનકાર્યઃ ઇદમર્ધ્યદાનેપ્રધાનમિત્યેકે અંગમિતિપરે ॥

હવે મંત્રાચમન કહે છે—“સૂર્યઐતિ મંત્રસ્યાદ્વાલવત્સ્ય ઉપનિષદકૃપિઃ સૂર્યમન્યુમન્યુપતયો-
રાગ્નિશ્વદેવતાઃ । પ્રકૃતિચ્છંદઃ । મંત્રાચમને વિનિયોગઃ ॥ સૂર્યશ્ચ મામન્યુશ્ચ મન્યુપતયશ્ચ મન્યુકૃતેભ્યઃ
પાપેભ્યો રક્ષતાં યદ્રાગ્યા પાપમકાર્પ્યં મનસા વાચા હસ્તાભ્યાં પદ્મગામુદરેણ શિશ્ના રાત્રિસ્તદવલંપતુ
યત્કિંચ દુરિતં મયિ ઇદમહં મામમૃતયોનો સૂર્યં જ્યોતિપિ જુહોમિ સ્વાહા ” એ મંત્ર ભણી જળ પીવું.
પછી આચમન કરી “આપોહિષ્ઠેતિ નવર્ચસ્યાંચરીપઃ સિંધુદ્વીપ આપો ગાયત્રી અંત્યે દે અનુદૃમૌ
માર્જને વિનિયોગઃ ॥ આપોહિષ્ઠા૦, ” “પ્રણવમંત્રવડે પ્રથમ, સમસ્ત વ્યાહૃતિમંત્રવડે બીજું, પ્રણવાંત

ગાયત્રીમંત્રવડે ત્રીજું, અને “આપોહિષ્ઠા” એ સૂક્તવડે ચોથું એ રીતે માર્જન કરવાં. ‘આપોહિષ્ઠા’ એ સૂક્તની એક એક ઋચા, અથવા ઋચાનું એક એક અર્થ, કિંવા ઋચાના એક એક પદનો ઉચ્ચાર કરી માર્જન કરવું. અંતે ગાયત્રીશિરોમંત્રવડે માર્જન કરી અઘમર્ષણુ કરવું.” તેના મંત્ર—
 “ઋતં ચૈતિ ત્વચસ્ય માધુચ્છંદસોઽઘમર્ષણે માવવૃત્તમનુષ્ટુપ્ ॥ અઘમર્ષણે વિનિયોગઃ” દક્ષિણુ હા. થમાં જળ હર્ધ “ઋતં ચ” આ ત્રણ ઋચા અથવા “દુષ્પદા” એ ઋચા જપી દક્ષિણુ નાસિકાના છિદ્રવડે પાપપુરુષને દક્ષિણુ હાથમાં રહેલા જળમાં નાખી તે જળની સામે ન ભેતાં (તેને) રાખા ભાગની પૃથ્વી ઉપર છોડી દેવું. પછી આચમન કરી, “ગાયત્ર્યા વિશ્વામિત્રઃ સવિતા ગાયત્રી શ્રીસૂર્યાવાર્ચ્યદાને વિનિયોગઃ” એમ કહી સૂર્યની સામે ઉભા રહી ત્રણુવ અને વ્યાહૃતિમંત્ર-પૂર્વક ગાયત્રીમંત્રવડે જળના ત્રણુ અંજલી દેવા. સધ્યાકાલ ૨ળી ગયેા હોય તો પ્રાથશ્વિતાર્થે ચોથે અર્ધે દેવો. પછી, “અસાવાદિત્યો વ્રહ્મ,” એ મંત્રવડે પ્રદક્ષિણા કરતાં જળ રેડવું. અર્ધના અંજલીમાં અંશુકે અને તર્જની આંગળીનો યોગ (પરસ્પર સ્પર્શ) કરવો નહીં. કોઈ અંથકાર, અર્ધદાન એ પ્રધાન કર્મ છે એમ કહે છે. બીજા અંથકાર અર્ધ એ અગભૂત છે એમ કહે છે.

અથગાયત્રીજપઃ ॥ પ્રાણાયામંકૃત્વા ગાયત્ર્યાવિશ્વામિત્રઃસવિતાગાયત્રીજપેવિં તત્સવિતુર્વદ યાનમઃ ઘેરણ્યંશિરસેસ્વાહા ભગોદેવસ્યશિલાયૈવ ઘપદ્ ધીમહિ ક્વચાચ હું ધિયોયોનોનેત્રયાય ઘૌપદ્ પ્રચોદયાત્ અસ્ત્રાય ફદ્ ॥ ઇતિપડંગન્યાસઃકાર્યઃ નવાકાર્યોન્યાસવિઘેરવૈદિકત્યાદિતિગૃહપરિશિષ્ટેસ્પદ્યે ॥ યતેનાશ્વરન્યાસપાદન્યાસાદીનાંમુદ્રાદિવિધેઃ શાપમોચનાદિવિધેશ્ચ તાંત્રિકત્યેનાવૈદિકત્યાદનાથશ્ચ ત્વંવેદિત્યં મંત્રવેદતાંધ્યાયેત્ કેચિદ્ગાયત્ર્યાદિધ્યાનંવદંતિ આગચ્છવરવેદેવિજપેમેસન્નિધૌભવ ગાયંતં ગ્રાયસેયસાદ્ગાત્રીત્યંતતઃસ્મૃતેતિતામાવાહ્ય યોદેવઃસવિતાસાકંધિયોધર્માદિગોચરે પ્રેરયેત્તસ્યતદ્ગંગસ્તદ્ગરેણ્યમુપાસદે ॥ ઇતિમંત્રાર્થચિંતયન્ મૌનીપ્રાતઃસૂર્યાભિમુગ્ધસ્તિષ્ઠન્નામંડલદર્શનાત્સપ્રણવવ્યાહૃતિકાયાઃ ગાયત્ર્યા અષ્ટાશતમદ્વાવિંશતિદશકંવાજપેત્ સાયંવાચત્ર્યાભિમુગ્ધાનઅઞ્જદર્શનાદિતિવિશેષઃ અનધ્યાયે દ્વાવિંશતિમદોપેદશૌષઝપેદિતિકારિકાયાં રુદ્રાક્ષવિદુમાદિમાલામિરંગુલીપર્થેમિયાંજપઃ અષ્ટાશતચતુઃ પંચાશત્સસવિંશતિર્વામાલામણયઃ ઉત્તરન્યાસકંત્રોપસ્થાનં જાતવેદસેન્તચ્છંયોન્મોગ્રહણઈતિમંત્રૈઃ સાયંપ્રાતઃશ્રોપતિષ્ઠેદિતિપરિશિષ્ટમંત્ર સ્મૃત્યંતરેમિત્રસ્યચર્ચણીત્યાદિમિત્રદેવતાકૈઃપ્રાતઃશ્રમંમેશ્વરણેત્યાદિ મિશ્વરુણપદોપેતઃ સાયંસૂર્યોપસ્થાનમુક્તં પ્રાચ્યૈદિશેનમંદ્રાયાનમઃ આગ્રેથ્યૈદિશેનમોગ્રયેનમઃ ॥ ઇત્યાદિના વદાદિગ્યંદનાંતે સંધ્યાપૈનમઃગાયત્ર્યેનમઃસાવિત્ર્યૈન્સરસ્વત્યૈન્ સર્વાભ્યોદેવતામ્બોનમઈતિનત્વા ઉત્તમે શિરસેજાતેભૂમ્યાંપર્વતમૂર્ધનિ ગ્રાહ્યૈરભ્યનુજ્ઞાતાગચ્છદેવિયયાસુલમિતિવિચુજ્ય મદ્રંનોઅપિવાતય મનઃ ॥ ઇતિત્રિવસ્ત્રપ્રદક્ષિણંમ્રમ્નાસત્યલોકાદાપાતાલાદાલોકાલોકપર્થતાત્ યેસંતિગ્રાહ્યનાદેવાસેભ્યોનિત્યંનમોનમઈતિભૂમ્યુપસંપ્રહંનમસ્કૃત્યદ્વિરાચામેદિતિ ॥

હવે ગાયત્રી જપ કહે છે—પ્રાણુપામ કરી “ગાયત્ર્યા વિશ્વામિત્રઃ સવિતા ગાયત્રી જપે વિનિયોગઃ ॥ તત્સવિતુર્વદયાય નમઃ । ઘેરણ્યં શિરસે સ્વાહા । ભગો દેવસ્ય શિલાયૈ ઘપદ્ । ધીમહિ ક્વચાચ હું । ધિયો યો નો નેત્રયાય ઘૌપદ્ । પ્રચોદયાત્ અસ્ત્રાય ફદ્,” એ રીતે પડંગ ન્યાસ કરવો, અથવા ન કરવો; કારણ, ન્યાસનો વિધિ વેદમાં કહ્યો નથી એ રીતે ગૃહપરિશિષ્ટમાં સ્પષ્ટ છે. એ ઉપરથી અક્ષરન્યાસ, પાદન્યાસ ઇલાદિક, મુદ્રાદિક વિધિ, અને મંત્રનો શાપમોચનાદિ વિધિ એ પ્રકાર તંત્રગ્રંથોમાં કહ્યા છે, વેદમાં કહ્યા નથી તેથી એમનું પણ અવરથ કર્તવ્યપણું નથી. પછી મંત્રદેવતાનું ધ્યાન કરવું. “કોઈ અંથકાર ગાયત્રી ઇલાદિક દેવતાઓનું ધ્યાન કરવું એમ કહે છે.” પછી, “આગચ્છ વરવે દેવિ, જપે મે સન્નિધૌ ભવ ॥ ગાયંતં ગ્રાયસે યસાદ્ગાયત્રી ત્વં તતઃ સ્મૃતાઃ” એ મંત્રવડે ગાયત્રીનું આવાહન કરી, “યો દેવઃ સવિતાસાકં, ધિયો ધર્માદિગોચરે ॥ પ્રેરયેત્તસ્ય તદ્ગંગસ્તદ્ગરેણ્યમુપાસદે,” એ રીતે મંત્રના અર્થનું ચિંતન કરતાં મૌન થઈ પ્રાતઃકાલે સૂર્યને સંસુખ ઉભા રહી મૂર્ધમંડલ દક્ષિણેથર થાપ લઈપર્વત, ત્રણુવ અને વ્યાહૃતિએ યુક્ત એવા ગાયત્રીમંત્રનો (૧૦૮) કિંવા (૨૬) અથવા (૧૦) જપ કરવો. સાયકાલે વાયુકોણને સંસુખ થઈ નક્ષત્ર દક્ષિણેથર થાપ લઈપર્વત જપ કરવો, એ વિશેષ જાણવો. અનધ્યાયદિવસે અઢાવીશ અને પ્રદોષદિવસે દશ કરવો એ રીતે દારિકામાં કહ્યું છે. રૂદ્રાક્ષ, પરવાલાં ઇલાદિકની માળાવડે અથવા આંગળીના પર્વવડે જપ કરવો. એક ચો આઠ, ચોપન, સતાવીશ માળામાં ત્રણ (પાસ) બેઠએ. પછી ઉત્તરન્યાસ કરી, “જાતવેદં, તચ્છંયોન્, નમો ગ્રહણે” એ મંત્રવડે સાયકાલે અને પ્રાતઃકાલે ઉપસ્થાન કરવું, એવો

શુદ્ધપરિશિષ્ટો મત છે. બીજી સ્મૃતિઓમાં, સૂર્ય જેના દેવતા છે એવા “મિત્રસ્ય ચર્પણી” ઇલાદિક મંત્રવડે પ્રાતઃકાલે અને વરુણશબ્દે યુક્ત એવા “ઇમં મે વરુણ” ઇલાદિક મંત્રવડે સાયંકાલે સૂર્યોપસ્થાન કરવું, એમ કહ્યું છે. ઉપસ્થાન ક્રીધા પછી “પ્રાચ્યે દિશે નમઃ ઇંદ્રાય નમઃ, આગ્નેયે દિશે નમઃ અગ્નયે નમઃ” ઇલાદિક પ્રકારે દશ દિશાઓને વંદન ક્રીધા પછી, સંઘ્યાયે નમઃ, ગાયત્ર્યે નમઃ, સાવિત્ર્યે નમઃ, સરસ્વત્યે નમઃ, સર્વાંભ્યો દેવતાંભ્યો નમઃ,” એ રીતે નમસ્કાર કરી, “ઉત્તમે શિશ્વે જાતે, ભૂમ્યાં પર્વતમૂર્ધને ॥ બ્રહ્મણૈરમ્યનુજાતા, ગચ્છ દેવિ યથાસુત્તં,” એ મંત્રવડે સંધ્યાનું વિસર્જન કરી, “અદ્રં નો અપિ વાતયમનઃ” આ મંત્ર ત્રણ વાર ભણી પ્રદક્ષિણ કરતાં “આસત્યલોકાદાપાતાલાદા, લોકાલોકપર્વતાત્ ॥ યે સંતિ બ્રાહ્મણા દેવાસ્તેભ્યો નિત્યં નમોનમઃ” એ મંત્રવડે પૃથિવીને સ્પર્શપૂર્વક નમસ્કાર કરી જે વાર આચમન કરવું. એ રીતે ઋગ્વેદીઓના સંક્ષેપે સંધ્યાવિધિ કહ્યો.

અયતૈત્તિરીયાણામ્ ॥ સંકલ્પાંતિપૂર્વવત્ ગાયત્રીધ્યાત્વા આયાતુવરદાદેવીઅક્ષરંબ્રહ્મસંમિતં ગાયત્રીછંદસાંમાતેદંબ્રહ્મજુપ્સ્યમે સર્વચર્ષેમહાદેવિસંધ્યાવિધેસરસ્વતિ અજરેઅમરેદેવિસર્વદેવિનમોસ્તુતે ઓજોસિસહોસિવલમસિન્નાજોસિદેવાનાંધામનામાસિ વિશ્વમસિવિશ્વાયુઃ સર્વમસિસર્વાયુરભિભૂરોમ્ ગાયત્રીમાવાહયામિ સાવિત્રીમાવાહયામિ સરસ્વતીમાવાહયામિ ॥ છંદક્રપીનાવાહ ॥ ધ્રિયં ॥ હ્રિયમાવાહયામિ ॥ સ્વાધ્યાપોજ્યોતી ॥ પ્યાપોયજૂ ॥ પ્યાપઃ સત્યમાપઃ સર્વાદેવતા આપો મૂર્ધુવઃ સુવરાપ ॥ મિતિજલમભિમંચ સૂર્યથેતિપૂર્વવન્મંત્રાચમનં દધિક્રાવ્ણોઅકારિપમિતિન્ન ચમુક્ત્વાઆપોહિષ્ટેતિતિહિમિઃહિરણ્યવર્ણાઈતિપયમાનઃસુવર્જનઃસત્યનુધાકેનચ ક્રાંતેમાર્જનાંતેઽધમર્ષણં કૃત્વા નકૃત્વા વાર્ધ્યદાનાદિગાયત્રીજપાંતમાવાહનંમંત્રવર્જ્યંપૂર્વવત્ ન્યાસવિધેર્યદેવિકત્વમુક્તમેષ જ પાતિ ઉપસ્થાનં મિત્રસ્યચર્પણી ॥ મિત્રોજના ॥ પ્રસમિત્ર ॥ યચ્ચિદિતે ॥ યર્કિચેદં ॥ કિતવાસોયદ્રિ ॥ ઇતિ પદ્મિચપસ્થાય પ્રાચ્યેદિશેયાશ્ચદેવતાપતસ્યાંપ્રતિવસંત્યેતાભ્યશ્ચનમોનમહ્યાદિનાઅધરાંતાઃ પટુન્ત્યા અધાંતરાયેદિશેયાશ્ચદેવતાઈતિચનત્યા નમોગંગાયમુનયોર્મયે ॥ ઇત્યાદિનામુનિદેવાન્નત્વા સઃ સ્વંતુદિશોઈતિમંત્રંપઠિત્થાગોત્રાધુચાર્યપૂર્વવદ્ભૂમ્યુપસંગ્રહંનત્યાપૂર્વવત્સંધ્યાવિષ્ણુજેદિતિ ॥

હવે તૈત્તિરીય શાખાવાળાઓના સંધ્યાપ્રયોગ કહ્યું છે.

તૈત્તિરીય શાખાવાળાઓએ આચમનથકી સંકલ્પપર્યંત પ્રયોગ પ્રથમનીપેઠે કરી ગાયત્રીનું ધ્યાન કરી, આયાતુ વરદા દેવી, અક્ષરં બ્રહ્મસંમિતં ॥ ગાયત્રી છંદસાં માતેદં બ્રહ્મ જુપ્સ્ય મે ॥ સર્વચર્ષે મહાદેવિ, સંધ્યાવિધે સરસ્વતિ ॥ અજરે અમરે દેવિ, સર્વદેવિ નમોસ્તુ તે ॥ ઓજોસિ સહોસિ વલમસિ ન્નાજોસિ દેવાનાં ધામનામાસિ વિશ્વમસિ વિશ્વાયુઃ સર્વમસિ સર્વાયુરભિભૂરોમ્ ॥ ગાયત્રીમાવાહયામિ ॥ સાવિત્રીમાવાહયામિ ॥ સરસ્વતીમાવાહયામિ ॥ છંદક્રપીનાવાહયામિ ॥ ધ્રિયમાવાહ ॥ હ્રિયમાવાહ ॥” એ મંત્રવડે સંધ્યાનું આવાહન કરી માર્જન પ્રથમ પ્રમાણે કરવું. પછી હાથમાં જળ લઈ “આપો વા ઇવં સર્વે વિશ્વાભૂતાન્યાપઃ પ્રાણા વા આપઃ પશવ આપોન્નમાપોઽમૃતમાપઃ સન્નાડાપો વિરાડાપઃ સ્વરાડાપદ્છંદાસ્ત્યાપો જ્યોતીસ્ત્યાપો યજૂસ્ત્યાપઃ સત્યમાપઃ સર્વાદેવતા આપો મૂર્ધુવઃ સુવરાપઃ,” એ મંત્રવડે જળ મંત્રી “સૂર્યશ્ચ” એ મંત્રવડે પ્રથમ પ્રમાણે મંત્રાચમન કરવું. પછી, “દધિક્રાવ્ણો” એ ઋચા કહી “આપો હિષ્ઠા” એ ત્રણ ઋચા, “હિરણ્યવર્ણા”, અને “પવમાનઃ સુવર્જનઃ,” એ અનુવાક, એ મંત્રોવડે એટલે દર એક મંત્રની અંતે માર્જન કરવું પછી અધમર્ષણ કરી અથવા ન કરી અર્ધદાનથકી ગાયત્રીજપપર્યંત કર્મ કરવું. ગાયત્રીનું આવાહન મંત્રરહિત પ્રથમપ્રમાણે કરવું. ન્યાસવિધિ વેદમાં કહી નથી એ પ્રથમજ કહ્યું છે. ગાયત્રીજપ ક્રીધા પછી ઉપસ્થાન કરવું. તે આ રીતે—“મિત્રસ્ય ચર્પણી ॥ મિત્રોજનાનુ ॥ પ્રસમિત્ર ॥ યચ્ચિદિતે ॥ યર્કિચેદં ॥ કિતવાસોયદ્રિ ॥” આ છ ઋચા કહી ઉપસ્થાન કરી, “પ્રાચ્યે દિશે યાશ્ચ દેવતા પતસ્યાં પ્રતિવસંત્યેતાભ્યશ્ચ નમોનમઃ,” ઇલાદિક મંત્રવડે પૂર્વાદિક ચાર દિશા, લઘ્વં દિશા, અને અધર દિશા એ છ દિશાને નમસ્કાર કરી, “અવાંતરાયે દિશે યાશ્ચ દેવતા પતસ્યાં પ્રતિવસંત્યેતાભ્યશ્ચ નમોનમઃ” ઇલાદિક મંત્રવડે વિદિશા (ખુણ)ને નમસ્કાર કરવા પછી “નમો ગંગાયમુનયોર્મયે,” ઇલાદિક

भंत्रवरे भूमि अने देवताओंने नमस्कार करी, “सर्वस्वंतु दिशो” आ भंत्र पठन करी और, प्रवर, अने नाभ औरभो उच्चार करी प्रथमनी चेठे पृथ्वीना अक्षरपुर्वक नमस्कार करी प्रथम कथा-प्रमाणे संस्थानुं विसर्जन करुं. औरी ते तैत्तिरीय शाखायाशाओंने संस्थाप्रयोग कसो.

अध्यायनायनानांसंघ्याप्रयोगः ॥ आचम्य भूयुनातुमुचःपुनातुस्वःपुनातुभूर्भुवःस्वःपुनात्वि
त्यादिनायननं कृत्वा अपवित्रःपवित्रोवेतिविष्णुंस्मृत्वा आसनादिविधिं कृत्वा द्विराचम्य प्राणानायम्य
पूर्येयत्संकल्प्य गायत्रीं त्र्यक्षरां घालां साक्षसूत्रकमंडलुं रक्तचक्रांचतुर्वक्त्रां हंसवाहनसंस्थितां ब्रह्मणीं
प्राग्देवत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीं आवाहयाम्यहं देवीमायां तीर्त्तुं सूर्यमंडलात् आगच्छ वरदे देवि त्र्यक्षरे ब्रह्म
यादिनि गायत्रीं छंदसां मातृग्रंथयोनेन मोस्तुते इत्यावाह्यपूर्ववत् आपोहिष्ठेति तृचेन मार्जयेत् सूर्यश्चेति मंत्र
स्मनारायणऋषिः सूर्यो देवता अनुष्टुप् छंदः आचमने विनियोगः सूर्यश्चेति० जलप्राद्याचम्य आपोहिष्ठेति न
घग्रहमार्जनं पुर्यादितिकेचिदाहुः यद्वयस्तु संकल्पाद्यं ते सूर्यश्चेति मंत्राचमनं कृत्वा आपोहिष्ठेति तिसृभिः प्रति
पारं मार्जनं तिस्र्यधर्मपणं कार्यं ननु मार्जनं द्वयमित्याहुः सुमित्र्यादुर्मित्र्या इति द्वयोः प्रजापतिर्ऋषिः आपो दे
वताय नुदं छंदः आदानप्रक्षेपे० सुमित्र्या न आपो पधयः संतु इति जलमादाय दुर्मित्र्यास्तस्मै संतु यो सान्ते
ष्टियं च ययं द्विष्म इति धामभुवि क्षिपेत् ततः क्रतुं चेति तृचेन हुपदेति त्रिरक्तऋचावाधमर्पणं पूर्ववत् सार्यं
प्राग्देवतिरर्पणं दानं पुष्पयुतजलेन पूर्येयत् मध्याह्ने स हृत् गायत्र्या परित उक्षणं अधोपस्थानं उदयमुदत्य
मितिष्ठयोः प्रस्थाप्यः सूर्यो नुदुद्गायत्र्या चित्रं देवानामांगिरसः कुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप् तच्च भुदं ध्येयं धर्पणः
सूर्यः पुर उष्णिक् उपस्थाने० उदयं तमसः १ उदुत्यं जा० १ चित्रं दे० १ तच्च भुदं देवहितं इति ऊर्ध्वं याहुः सूर्य
मुदीक्षमा णोपभासां पठेत् प्राणायामादिपिधायन्यासमुद्रां पण्णादिविधिः कृताकृतः तेजोसीति परमे-
ष्ठा प्रजापतिराऽप्यं यजुः आवाहने० तेजोसि शुक्रमस्य मृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनामृष्टं देवयजन
मसि परोरजस इति मिमलः परमात्मानुष्टुप् गायऽयुपस्था० गायत्र्यस्यैकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदपद
गिनद्विपद्यनेन मस्तेतुरीयाय दर्शनाय पदाय परोरजसे सायदोम् ततो गायत्रीजपांतं पूर्येयत् ततः शकेन
पिबन्नादित्यनुयायेन पुरयस्तेन याशिवस्वरूपेन वामं डलं ग्राह्येन योपस्थानं कार्यं अन्नक्रक्षा लोकयदि
ग्यं नृनं धेचि कुर्वेति तत उत्तमेशिगरे० देवागातुविदो गातुमिति मंत्राभ्यां विसर्जनं भूम्युपसं ग्रहं नमस्कारा
दिपूर्वपत् इति कात्यायनसंस्था ॥

એમાંના કોઇએકને હાથે હોમ કરાવવો. પુત્ર ઇલાદિકે હોમ કરવાનો હોય તો દંપતી (સ્ત્રી પુરુષ) સમીપમાં છતાં અથવા એમાંથી એક તો સમીપમાં છતાં હોમ કરવો, યજ્ઞમાન અથવા યજ્ઞમાનની સ્ત્રીએ લાગ કહેવો. યજ્ઞમાનની સ્ત્રી સમીપમાં ન હોય તો તેની આસપાસે નક્તિવ્દ ઇલાદિકે પણ લાગ કરવો. પત્નીને રત્નેધર્મ, સુવાવક, ભ્રમ ઇલાદિકે દોષ હોય તો તેની આસપાસે પણ નક્તિવ્દ આદિકે લાગ કરવો. “ પોતે હોમ કરવાથી ને ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે તેના કરતાં અર્ધુ ક્ષણ બીજાએ હોમ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.” પર્વણને દિવસે તો પોતેજ હોમ કરવો. પ્રાતઃકાલે સૂર્યોદયની પ્રથમ અને સાયંકાલે સૂર્યાસ્તની પ્રથમ અગ્નિ (દક્ષિણાગ્નિ, ગાર્હપત્ય અને આહવનીય) અથવા ગૃહાગ્નિનું પ્રાદુષકરણ (પ્રભવલિત કરવું) કરી પ્રાતઃકાલે સૂર્યોદય પછી અને સાયંકાલે સૂર્યાસ્ત પછી હોમ કરવો. પ્રાદુષકરણનો કાલ ટળી ગયો હોય તો આન્યસસ્કારપૂર્વક સુવાપાત્રવડે આન્યની આહુતિ “ ઈમૂર્મુવઃસ્વાહા ” એ મંત્રવડે દેવી; એ સર્વ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી હોમ કરવો. સૂર્ય ઉદય પછી દશ ઘડીપર્યંત પ્રાતઃકાલે મુખ્ય કાલ છે. દશ ઘડી પછી સાયંકાલપર્યંત ગૌણ કાલ છે. સાયંકાલે નવ ઘડીપર્યંત મુખ્ય કાલ છે. નવ ઘડી પછી પ્રાતઃકાલપર્યંત ગૌણ કાલ નાણવો. મુખ્ય કાલ ટળી ગયો હોય તો, “ કાલાતિત્તમનિમિત્તપ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વકમમુકહોમં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી આન્ય સંસ્કાર કરી સુચિપાત્રમાં ચાર વાર આન્ય લઈ સાયંકાલે, “ દોષાવસ્તનમઃ સ્વાહા,” એ મંત્રવડે આહુતિ દેવી. પ્રાતઃકાલે, “ પ્રાતર્વસ્તનમઃ સ્વાહા,” એ મંત્રવડે પ્રાયશ્ચિત્તહોમ કરી હોમદ્રવ્યનો સંસ્કાર કરી નિલહોમ કરવો. પ્રથમ ઐત હોમ કરી પછી સ્માર્ત હોમ કરવો. કોઈ ગ્રંથકાર સ્માર્ત હોમ પ્રથમ કરવો એમ કહે છે. આધાન અને પુનરાધાનવિષે સાયંકાલે હોમનો આરંભ કરવો. સાયંકાલે અને પ્રાતઃકાલે હોમનું દ્રવ્ય અને હોમનો કર્તા એકજ બેઠએ. એ પ્રાતઃકાલે હોમકર્તા યજ્ઞમાન હોય તો કર્તા ભિન્ન થવાનો દોષ નથી.

અથાશ્વલાયનસ્માર્તહોમઃ ॥ આચમ્યપ્રાણનાનાયમ્યદેશકાલૈસંકીર્ત્યધીપરમેશ્વપ્રીત્યર્થસાય મૌપાસનહોમપ્રાતરૌપાસનહોમંવામુકદ્રવ્યેજ્ઞકરિષ્યે ચત્વારિઋંતેતિધ્યાત્વાસોદકહસ્તેનત્રિઃપરિસમુ હાપરિસ્તીર્યત્રિઃપર્યુચ્ય હોમદ્રવ્યંસમિચુતમુત્તરતઃસ્થિતંદર્મેણાવજ્વાલ્યપ્રોદ્યત્રિઃપર્યગ્નિકૃત્વાત્રેઃપશ્ચિમ તોદર્મેનિધાય વિશ્વાનિત્રસ્યમ્યર્ચ્યપ્રજાપતિમનસાધ્યાયનસમિધમગ્નૌપ્રક્ષિપ્યતથૈવત્વત્વાસમિધિપ્ર દીતાયાંશતતંબુલૈરગ્નયેસ્વાહેતિસાયંપ્રથમાહુતિઃ સૂર્યાંયસ્વાહેતિપ્રાતઃપ્રથમાહુતિઃ શતાધિકતંબુલૈઃ પ્ર જાપતયશ્વતિમનસોદ્યાર્યહોમિત્યાગાભ્યાંદ્વિતીયાહુતિરુભયકાલે પરિસ્તરણંવિચ્છવ્યપરિસમુહનપર્યુક્ષણેઠ ત્યોપસ્થાનં અગ્નિઆર્યૃપીતિતિષ્ઠ્ઠાંશતંવૈલાનસાગ્નિઃપવમાનોગાયત્રી અશ્યુપસ્થાનેવિનિયોગઃ અગ્નેત્વ દ્વદશિતચત્વર્ણાંગીપાયનાયંધુઃસુર્યંધુઃશ્રુતવંધુર્વિપ્રવંધુઃપ્રાગ્નિર્દિપ્તવાવિરાટ અશ્યુપસ્થાનેવિઃ પ્રજાપતેદિ રણ્યગર્ભઃપ્રજાપતિસ્ત્રિષ્ટપ્ પ્રજાપત્યુપસ્થાનેવિનિયોગઃ તંતુંતન્વન્દેવાગ્નિર્જગતી યદ્વા દેવાઃપ્રજાપતિર્જગતી ઉપસ્થાનેવિનિયોગઃ હિરણ્યગર્ભઃહિરણ્યગર્ભઃપ્રજાપતિસ્ત્રિષ્ટપ્ પ્રજાપત્યુપ ॥ ૧ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ ૫ ॥ ૬ ॥ ૭ ॥ ૮ ॥ ૯ ॥ ૧૦ ॥ ૧૧ ॥ ૧૨ ॥ ૧૩ ॥ ૧૪ ॥ ૧૫ ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥ ૨૯ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥ ૩૭ ॥ ૩૮ ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥ ૪૨ ॥ ૪૩ ॥ ૪૪ ॥ ૪૫ ॥ ૪૬ ॥ ૪૭ ॥ ૪૮ ॥ ૪૯ ॥ ૫૦ ॥ ૫૧ ॥ ૫૨ ॥ ૫૩ ॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥ ૫૭ ॥ ૫૮ ॥ ૫૯ ॥ ૬૦ ॥ ૬૧ ॥ ૬૨ ॥ ૬૩ ॥ ૬૪ ॥ ૬૫ ॥ ૬૬ ॥ ૬૭ ॥ ૬૮ ॥ ૬૯ ॥ ૭૦ ॥ ૭૧ ॥ ૭૨ ॥ ૭૩ ॥ ૭૪ ॥ ૭૫ ॥ ૭૬ ॥ ૭૭ ॥ ૭૮ ॥ ૭૯ ॥ ૮૦ ॥ ૮૧ ॥ ૮૨ ॥ ૮૩ ॥ ૮૪ ॥ ૮૫ ॥ ૮૬ ॥ ૮૭ ॥ ૮૮ ॥ ૮૯ ॥ ૯૦ ॥ ૯૧ ॥ ૯૨ ॥ ૯૩ ॥ ૯૪ ॥ ૯૫ ॥ ૯૬ ॥ ૯૭ ॥ ૯૮ ॥ ૯૯ ॥ ૧૦૦ ॥ ૧૦૧ ॥ ૧૦૨ ॥ ૧૦૩ ॥ ૧૦૪ ॥ ૧૦૫ ॥ ૧૦૬ ॥ ૧૦૭ ॥ ૧૦૮ ॥ ૧૦૯ ॥ ૧૧૦ ॥ ૧૧૧ ॥ ૧૧૨ ॥ ૧૧૩ ॥ ૧૧૪ ॥ ૧૧૫ ॥ ૧૧૬ ॥ ૧૧૭ ॥ ૧૧૮ ॥ ૧૧૯ ॥ ૧૨૦ ॥ ૧૨૧ ॥ ૧૨૨ ॥ ૧૨૩ ॥ ૧૨૪ ॥ ૧૨૫ ॥ ૧૨૬ ॥ ૧૨૭ ॥ ૧૨૮ ॥ ૧૨૯ ॥ ૧૩૦ ॥ ૧૩૧ ॥ ૧૩૨ ॥ ૧૩૩ ॥ ૧૩૪ ॥ ૧૩૫ ॥ ૧૩૬ ॥ ૧૩૭ ॥ ૧૩૮ ॥ ૧૩૯ ॥ ૧૪૦ ॥ ૧૪૧ ॥ ૧૪૨ ॥ ૧૪૩ ॥ ૧૪૪ ॥ ૧૪૫ ॥ ૧૪૬ ॥ ૧૪૭ ॥ ૧૪૮ ॥ ૧૪૯ ॥ ૧૫૦ ॥ ૧૫૧ ॥ ૧૫૨ ॥ ૧૫૩ ॥ ૧૫૪ ॥ ૧૫૫ ॥ ૧૫૬ ॥ ૧૫૭ ॥ ૧૫૮ ॥ ૧૫૯ ॥ ૧૬૦ ॥ ૧૬૧ ॥ ૧૬૨ ॥ ૧૬૩ ॥ ૧૬૪ ॥ ૧૬૫ ॥ ૧૬૬ ॥ ૧૬૭ ॥ ૧૬૮ ॥ ૧૬૯ ॥ ૧૭૦ ॥ ૧૭૧ ॥ ૧૭૨ ॥ ૧૭૩ ॥ ૧૭૪ ॥ ૧૭૫ ॥ ૧૭૬ ॥ ૧૭૭ ॥ ૧૭૮ ॥ ૧૭૯ ॥ ૧૮૦ ॥ ૧૮૧ ॥ ૧૮૨ ॥ ૧૮૩ ॥ ૧૮૪ ॥ ૧૮૫ ॥ ૧૮૬ ॥ ૧૮૭ ॥ ૧૮૮ ॥ ૧૮૯ ॥ ૧૯૦ ॥ ૧૯૧ ॥ ૧૯૨ ॥ ૧૯૩ ॥ ૧૯૪ ॥ ૧૯૫ ॥ ૧૯૬ ॥ ૧૯૭ ॥ ૧૯૮ ॥ ૧૯૯ ॥ ૨૦૦ ॥ ૨૦૧ ॥ ૨૦૨ ॥ ૨૦૩ ॥ ૨૦૪ ॥ ૨૦૫ ॥ ૨૦૬ ॥ ૨૦૭ ॥ ૨૦૮ ॥ ૨૦૯ ॥ ૨૧૦ ॥ ૨૧૧ ॥ ૨૧૨ ॥ ૨૧૩ ॥ ૨૧૪ ॥ ૨૧૫ ॥ ૨૧૬ ॥ ૨૧૭ ॥ ૨૧૮ ॥ ૨૧૯ ॥ ૨૨૦ ॥ ૨૨૧ ॥ ૨૨૨ ॥ ૨૨૩ ॥ ૨૨૪ ॥ ૨૨૫ ॥ ૨૨૬ ॥ ૨૨૭ ॥ ૨૨૮ ॥ ૨૨૯ ॥ ૨૩૦ ॥ ૨૩૧ ॥ ૨૩૨ ॥ ૨૩૩ ॥ ૨૩૪ ॥ ૨૩૫ ॥ ૨૩૬ ॥ ૨૩૭ ॥ ૨૩૮ ॥ ૨૩૯ ॥ ૨૪૦ ॥ ૨૪૧ ॥ ૨૪૨ ॥ ૨૪૩ ॥ ૨૪૪ ॥ ૨૪૫ ॥ ૨૪૬ ॥ ૨૪૭ ॥ ૨૪૮ ॥ ૨૪૯ ॥ ૨૫૦ ॥ ૨૫૧ ॥ ૨૫૨ ॥ ૨૫૩ ॥ ૨૫૪ ॥ ૨૫૫ ॥ ૨૫૬ ॥ ૨૫૭ ॥ ૨૫૮ ॥ ૨૫૯ ॥ ૨૬૦ ॥ ૨૬૧ ॥ ૨૬૨ ॥ ૨૬૩ ॥ ૨૬૪ ॥ ૨૬૫ ॥ ૨૬૬ ॥ ૨૬૭ ॥ ૨૬૮ ॥ ૨૬૯ ॥ ૨૭૦ ॥ ૨૭૧ ॥ ૨૭૨ ॥ ૨૭૩ ॥ ૨૭૪ ॥ ૨૭૫ ॥ ૨૭૬ ॥ ૨૭૭ ॥ ૨૭૮ ॥ ૨૭૯ ॥ ૨૮૦ ॥ ૨૮૧ ॥ ૨૮૨ ॥ ૨૮૩ ॥ ૨૮૪ ॥ ૨૮૫ ॥ ૨૮૬ ॥ ૨૮૭ ॥ ૨૮૮ ॥ ૨૮૯ ॥ ૨૯૦ ॥ ૨૯૧ ॥ ૨૯૨ ॥ ૨૯૩ ॥ ૨૯૪ ॥ ૨૯૫ ॥ ૨૯૬ ॥ ૨૯૭ ॥ ૨૯૮ ॥ ૨૯૯ ॥ ૩૦૦ ॥ ૩૦૧ ॥ ૩૦૨ ॥ ૩૦૩ ॥ ૩૦૪ ॥ ૩૦૫ ॥ ૩૦૬ ॥ ૩૦૭ ॥ ૩૦૮ ॥ ૩૦૯ ॥ ૩૧૦ ॥ ૩૧૧ ॥ ૩૧૨ ॥ ૩૧૩ ॥ ૩૧૪ ॥ ૩૧૫ ॥ ૩૧૬ ॥ ૩૧૭ ॥ ૩૧૮ ॥ ૩૧૯ ॥ ૩૨૦ ॥ ૩૨૧ ॥ ૩૨૨ ॥ ૩૨૩ ॥ ૩૨૪ ॥ ૩૨૫ ॥ ૩૨૬ ॥ ૩૨૭ ॥ ૩૨૮ ॥ ૩૨૯ ॥ ૩૩૦ ॥ ૩૩૧ ॥ ૩૩૨ ॥ ૩૩૩ ॥ ૩૩૪ ॥ ૩૩૫ ॥ ૩૩૬ ॥ ૩૩૭ ॥ ૩૩૮ ॥ ૩૩૯ ॥ ૩૪૦ ॥ ૩૪૧ ॥ ૩૪૨ ॥ ૩૪૩ ॥ ૩૪૪ ॥ ૩૪૫ ॥ ૩૪૬ ॥ ૩૪૭ ॥ ૩૪૮ ॥ ૩૪૯ ॥ ૩૫૦ ॥ ૩૫૧ ॥ ૩૫૨ ॥ ૩૫૩ ॥ ૩૫૪ ॥ ૩૫૫ ॥ ૩૫૬ ॥ ૩૫૭ ॥ ૩૫૮ ॥ ૩૫૯ ॥ ૩૬૦ ॥ ૩૬૧ ॥ ૩૬૨ ॥ ૩૬૩ ॥ ૩૬૪ ॥ ૩૬૫ ॥ ૩૬૬ ॥ ૩૬૭ ॥ ૩૬૮ ॥ ૩૬૯ ॥ ૩૭૦ ॥ ૩૭૧ ॥ ૩૭૨ ॥ ૩૭૩ ॥ ૩૭૪ ॥ ૩૭૫ ॥ ૩૭૬ ॥ ૩૭૭ ॥ ૩૭૮ ॥ ૩૭૯ ॥ ૩૮૦ ॥ ૩૮૧ ॥ ૩૮૨ ॥ ૩૮૩ ॥ ૩૮૪ ॥ ૩૮૫ ॥ ૩૮૬ ॥ ૩૮૭ ॥ ૩૮૮ ॥ ૩૮૯ ॥ ૩૯૦ ॥ ૩૯૧ ॥ ૩૯૨ ॥ ૩૯૩ ॥ ૩૯૪ ॥ ૩૯૫ ॥ ૩૯૬ ॥ ૩૯૭ ॥ ૩૯૮ ॥ ૩૯૯ ॥ ૪૦૦ ॥ ૪૦૧ ॥ ૪૦૨ ॥ ૪૦૩ ॥ ૪૦૪ ॥ ૪૦૫ ॥ ૪૦૬ ॥ ૪૦૭ ॥ ૪૦૮ ॥ ૪૦૯ ॥ ૪૧૦ ॥ ૪૧૧ ॥ ૪૧૨ ॥ ૪૧૩ ॥ ૪૧૪ ॥ ૪૧૫ ॥ ૪૧૬ ॥ ૪૧૭ ॥ ૪૧૮ ॥ ૪૧૯ ॥ ૪૨૦ ॥ ૪૨૧ ॥ ૪૨૨ ॥ ૪૨૩ ॥ ૪૨૪ ॥ ૪૨૫ ॥ ૪૨૬ ॥ ૪૨૭ ॥ ૪૨૮ ॥ ૪૨૯ ॥ ૪૩૦ ॥ ૪૩૧ ॥ ૪૩૨ ॥ ૪૩૩ ॥ ૪૩૪ ॥ ૪૩૫ ॥ ૪૩૬ ॥ ૪૩૭ ॥ ૪૩૮ ॥ ૪૩૯ ॥ ૪૪૦ ॥ ૪૪૧ ॥ ૪૪૨ ॥ ૪૪૩ ॥ ૪૪૪ ॥ ૪૪૫ ॥ ૪૪૬ ॥ ૪૪૭ ॥ ૪૪૮ ॥ ૪૪૯ ॥ ૪૫૦ ॥ ૪૫૧ ॥ ૪૫૨ ॥ ૪૫૩ ॥ ૪૫૪ ॥ ૪૫૫ ॥ ૪૫૬ ॥ ૪૫૭ ॥ ૪૫૮ ॥ ૪૫૯ ॥ ૪૬૦ ॥ ૪૬૧ ॥ ૪૬૨ ॥ ૪૬૩ ॥ ૪૬૪ ॥ ૪૬૫ ॥ ૪૬૬ ॥ ૪૬૭ ॥ ૪૬૮ ॥ ૪૬૯ ॥ ૪૭૦ ॥ ૪૭૧ ॥ ૪૭૨ ॥ ૪૭૩ ॥ ૪૭૪ ॥ ૪૭૫ ॥ ૪૭૬ ॥ ૪૭૭ ॥ ૪૭૮ ॥ ૪૭૯ ॥ ૪૮૦ ॥ ૪૮૧ ॥ ૪૮૨ ॥ ૪૮૩ ॥ ૪૮૪ ॥ ૪૮૫ ॥ ૪૮૬ ॥ ૪૮૭ ॥ ૪૮૮ ॥ ૪૮૯ ॥ ૪૯૦ ॥ ૪૯૧ ॥ ૪૯૨ ॥ ૪૯૩ ॥ ૪૯૪ ॥ ૪૯૫ ॥ ૪૯૬ ॥ ૪૯૭ ॥ ૪૯૮ ॥ ૪૯૯ ॥ ૫૦૦ ॥ ૫૦૧ ॥ ૫૦૨ ॥ ૫૦૩ ॥ ૫૦૪ ॥ ૫૦૫ ॥ ૫૦૬ ॥ ૫૦૭ ॥ ૫૦૮ ॥ ૫૦૯ ॥ ૫૧૦ ॥ ૫૧૧ ॥ ૫૧૨ ॥ ૫૧૩ ॥ ૫૧૪ ॥ ૫૧૫ ॥ ૫૧૬ ॥ ૫૧૭ ॥ ૫૧૮ ॥ ૫૧૯ ॥ ૫૨૦ ॥ ૫૨૧ ॥ ૫૨૨ ॥ ૫૨૩ ॥ ૫૨૪ ॥ ૫૨૫ ॥ ૫૨૬ ॥ ૫૨૭ ॥ ૫૨૮ ॥ ૫૨૯ ॥ ૫૩૦ ॥ ૫૩૧ ॥ ૫૩૨ ॥ ૫૩૩ ॥ ૫૩૪ ॥ ૫૩૫ ॥ ૫૩૬ ॥ ૫૩૭ ॥ ૫૩૮ ॥ ૫૩૯ ॥ ૫૪૦ ॥ ૫૪૧ ॥ ૫૪૨ ॥ ૫૪૩ ॥ ૫૪૪ ॥ ૫૪૫ ॥ ૫૪૬ ॥ ૫૪૭ ॥ ૫૪૮ ॥ ૫૪૯ ॥ ૫૫૦ ॥ ૫૫૧ ॥ ૫૫૨ ॥ ૫૫૩ ॥ ૫૫૪ ॥ ૫૫૫ ॥ ૫૫૬ ॥ ૫૫૭ ॥ ૫૫૮ ॥ ૫૫૯ ॥ ૫૬૦ ॥ ૫૬૧ ॥ ૫૬૨ ॥ ૫૬૩ ॥ ૫૬૪ ॥ ૫૬૫ ॥ ૫૬૬ ॥ ૫૬૭ ॥ ૫૬૮ ॥ ૫૬૯ ॥ ૫૭૦ ॥ ૫૭૧ ॥ ૫૭૨ ॥ ૫૭૩ ॥ ૫૭૪ ॥ ૫૭૫ ॥ ૫૭૬ ॥ ૫૭૭ ॥ ૫૭૮ ॥ ૫૭૯ ॥ ૫૮૦ ॥ ૫૮૧ ॥ ૫૮૨ ॥ ૫૮૩ ॥ ૫૮૪ ॥ ૫૮૫ ॥ ૫૮૬ ॥ ૫૮૭ ॥ ૫૮૮ ॥ ૫૮૯ ॥ ૫૯૦ ॥ ૫૯૧ ॥ ૫૯૨ ॥ ૫૯૩ ॥ ૫૯૪ ॥ ૫૯૫ ॥ ૫૯૬ ॥ ૫૯૭ ॥ ૫૯૮ ॥ ૫૯૯ ॥ ૬૦૦ ॥ ૬૦૧ ॥ ૬૦૨ ॥ ૬૦૩ ॥ ૬૦૪ ॥ ૬૦૫ ॥ ૬૦૬ ॥ ૬૦૭ ॥ ૬૦૮ ॥ ૬૦૯ ॥ ૬૧૦ ॥ ૬૧૧ ॥ ૬૧૨ ॥ ૬૧૩ ॥ ૬૧૪ ॥ ૬૧૫ ॥ ૬૧૬ ॥ ૬૧૭ ॥ ૬૧૮ ॥ ૬૧૯ ॥ ૬૨૦ ॥ ૬૨૧ ॥ ૬૨૨ ॥ ૬૨૩ ॥ ૬૨૪ ॥ ૬૨૫ ॥ ૬૨૬ ॥ ૬૨૭ ॥ ૬૨૮ ॥ ૬૨૯ ॥ ૬૩૦ ॥ ૬૩૧ ॥ ૬૩૨ ॥ ૬૩૩ ॥ ૬૩૪ ॥ ૬૩૫ ॥ ૬૩૬ ॥ ૬૩૭ ॥ ૬૩૮ ॥ ૬૩૯ ॥ ૬૪૦ ॥ ૬૪૧ ॥ ૬૪૨ ॥ ૬૪૩ ॥ ૬૪૪ ॥ ૬૪૫ ॥ ૬૪૬ ॥ ૬૪૭ ॥ ૬૪૮ ॥ ૬૪૯ ॥ ૬૫૦ ॥ ૬૫૧ ॥ ૬૫૨ ॥ ૬૫૩ ॥ ૬૫૪ ॥ ૬૫૫ ॥ ૬૫૬ ॥ ૬૫૭ ॥ ૬૫૮ ॥ ૬૫૯ ॥ ૬૬૦ ॥ ૬૬૧ ॥ ૬૬૨ ॥ ૬૬૩ ॥ ૬૬૪ ॥ ૬૬૫ ॥ ૬૬૬ ॥ ૬૬૭ ॥ ૬૬૮ ॥ ૬૬૯ ॥ ૬૭૦ ॥ ૬૭૧ ॥ ૬૭૨ ॥ ૬૭૩ ॥ ૬૭૪ ॥ ૬૭૫ ॥ ૬૭૬ ॥ ૬૭૭ ॥ ૬૭૮ ॥ ૬૭૯ ॥ ૬૮૦ ॥ ૬૮૧ ॥ ૬૮૨ ॥ ૬૮૩ ॥ ૬૮૪ ॥ ૬૮૫ ॥ ૬૮૬ ॥ ૬૮૭ ॥ ૬૮૮ ॥ ૬૮૯ ॥ ૬૯૦ ॥ ૬૯૧ ॥ ૬૯૨ ॥ ૬૯૩ ॥ ૬૯૪ ॥ ૬૯૫ ॥ ૬૯૬ ॥ ૬૯૭ ॥ ૬૯૮ ॥ ૬૯૯ ॥ ૭૦૦ ॥ ૭૦૧ ॥ ૭૦૨ ॥ ૭૦૩ ॥ ૭૦૪ ॥ ૭૦૫ ॥ ૭૦૬ ॥ ૭૦૭ ॥ ૭૦૮ ॥ ૭૦૯ ॥ ૭૧૦ ॥ ૭૧૧ ॥ ૭૧૨ ॥ ૭૧૩ ॥ ૭૧૪ ॥ ૭૧૫ ॥ ૭૧૬ ॥ ૭૧૭ ॥ ૭૧૮ ॥ ૭૧૯ ॥ ૭૨૦ ॥ ૭૨૧ ॥ ૭૨૨ ॥ ૭૨૩ ॥ ૭૨૪ ॥ ૭૨૫ ॥ ૭૨૬ ॥ ૭૨૭ ॥ ૭૨૮ ॥ ૭૨૯ ॥ ૭૩૦ ॥ ૭૩૧ ॥ ૭૩૨ ॥ ૭૩૩ ॥ ૭૩૪ ॥ ૭૩૫ ॥ ૭૩૬ ॥ ૭૩૭ ॥ ૭૩૮ ॥ ૭૩૯ ॥ ૭૪૦ ॥ ૭૪૧ ॥ ૭૪૨ ॥ ૭૪૩ ॥ ૭૪૪ ॥ ૭૪૫ ॥ ૭૪૬ ॥ ૭૪૭ ॥ ૭૪૮ ॥ ૭૪૯ ॥ ૭૫૦ ॥ ૭૫૧ ॥ ૭૫૨ ॥ ૭૫૩ ॥ ૭૫૪ ॥ ૭૫૫ ॥ ૭૫૬ ॥ ૭૫૭ ॥ ૭૫૮ ॥ ૭૫૯ ॥ ૭૬૦ ॥ ૭૬૧ ॥ ૭૬૨ ॥ ૭૬૩ ॥ ૭૬૪ ॥ ૭૬૫ ॥ ૭૬૬ ॥ ૭૬૭ ॥ ૭૬૮ ॥ ૭૬૯ ॥ ૭૭૦ ॥ ૭૭૧ ॥ ૭૭૨ ॥ ૭૭૩ ॥ ૭૭૪ ॥ ૭૭૫ ॥ ૭૭૬ ॥ ૭૭૭ ॥ ૭૭૮ ॥ ૭૭૯ ॥ ૭૮૦ ॥ ૭૮૧ ॥ ૭૮૨ ॥ ૭૮૩ ॥ ૭૮૪ ॥ ૭૮૫ ॥ ૭૮૬ ॥ ૭૮૭ ॥ ૭૮૮ ॥ ૭૮૯ ॥ ૭૯૦ ॥ ૭૯૧ ॥ ૭૯૨ ॥ ૭૯૩ ॥ ૭૯૪ ॥ ૭૯૫ ॥ ૭૯૬ ॥ ૭૯૭ ॥ ૭૯૮ ॥ ૭૯૯ ॥ ૮૦૦ ॥ ૮૦૧ ॥ ૮૦૨ ॥ ૮૦૩ ॥ ૮૦૪ ॥ ૮૦૫ ॥ ૮૦૬ ॥ ૮૦૭ ॥ ૮૦૮ ॥ ૮૦૯ ॥ ૮૧૦ ॥ ૮૧૧ ॥ ૮૧૨ ॥ ૮૧૩ ॥ ૮૧૪ ॥ ૮૧૫ ॥ ૮૧૬ ॥ ૮૧૭ ॥ ૮૧૮ ॥ ૮૧૯ ॥ ૮૨૦ ॥ ૮૨૧ ॥ ૮૨૨ ॥ ૮૨૩ ॥ ૮૨૪ ॥ ૮૨૫ ॥ ૮૨૬ ॥ ૮૨૭ ॥ ૮૨૮ ॥ ૮૨૯ ॥ ૮૩૦ ॥ ૮૩૧ ॥ ૮૩૨ ॥ ૮૩૩ ॥ ૮૩૪ ॥ ૮૩૫ ॥ ૮૩૬ ॥ ૮૩૭ ॥ ૮૩૮ ॥ ૮૩૯ ॥ ૮૪૦ ॥ ૮૪૧ ॥ ૮૪૨ ॥ ૮૪૩ ॥ ૮૪૪ ॥ ૮૪૫ ॥ ૮૪૬ ॥ ૮૪૭ ॥ ૮૪૮ ॥ ૮૪૯ ॥ ૮૫૦ ॥ ૮૫૧ ॥ ૮૫૨ ॥ ૮૫૩ ॥ ૮૫૪ ॥ ૮૫૫ ॥ ૮૫૬ ॥ ૮૫૭ ॥ ૮૫૮ ॥ ૮૫૯ ॥ ૮૬૦ ॥ ૮૬૧ ॥ ૮૬૨ ॥ ૮૬૩ ॥ ૮૬૪ ॥ ૮૬૫ ॥ ૮૬૬ ॥ ૮૬૭ ॥ ૮૬૮ ॥ ૮૬૯ ॥ ૮૭૦ ॥ ૮૭૧ ॥ ૮૭૨ ॥ ૮૭૩ ॥ ૮૭૪ ॥ ૮૭૫ ॥ ૮૭૬ ॥ ૮૭૭ ॥ ૮૭૮ ॥ ૮૭૯ ॥ ૮૮૦ ॥ ૮૮૧ ॥ ૮૮૨ ॥ ૮૮૩ ॥ ૮૮૪ ॥ ૮૮૫ ॥ ૮૮૬ ॥ ૮૮૭ ॥ ૮૮૮ ॥ ૮૮૯ ॥ ૮૯૦ ॥ ૮૯૧ ॥ ૮૯૨ ॥ ૮૯૩ ॥ ૮૯૪ ॥ ૮૯૫ ॥ ૮૯૬ ॥ ૮૯૭ ॥ ૮૯૮ ॥ ૮૯૯ ॥ ૯૦૦ ॥ ૯૦૧ ॥ ૯૦૨ ॥ ૯૦૩ ॥ ૯૦૪ ॥ ૯૦૫ ॥ ૯૦૬ ॥ ૯૦૭ ॥ ૯૦૮ ॥ ૯૦૯ ॥ ૯૧૦ ॥ ૯૧૧ ॥ ૯૧૨ ॥ ૯૧૩ ॥ ૯૧૪ ॥ ૯૧૫ ॥ ૯૧૬ ॥ ૯૧૭ ॥ ૯૧૮ ॥ ૯૧૯ ॥ ૯૨૦ ॥ ૯૨૧ ॥ ૯૨૨ ॥ ૯૨૩ ॥ ૯૨૪ ॥ ૯૨૫ ॥ ૯૨૬ ॥ ૯૨૭ ॥ ૯૨૮ ॥ ૯૨૯ ॥ ૯૩૦ ॥ ૯૩૧ ॥ ૯૩૨ ॥ ૯૩૩ ॥ ૯૩૪ ॥ ૯૩૫ ॥ ૯૩૬ ॥ ૯૩૭ ॥ ૯૩૮ ॥ ૯૩૯ ॥ ૯૪૦ ॥ ૯૪૧ ॥ ૯૪૨ ॥ ૯૪૩ ॥ ૯૪૪ ॥ ૯૪૫ ॥ ૯૪૬ ॥ ૯૪૭ ॥ ૯૪૮ ॥ ૯૪૯ ॥ ૯૫૦ ॥ ૯૫૧ ॥ ૯૫૨ ॥ ૯૫૩ ॥ ૯૫૪ ॥ ૯૫૫ ॥ ૯૫૬ ॥ ૯૫૭ ॥ ૯૫૮ ॥ ૯૫૯ ॥ ૯૬૦ ॥ ૯૬૧ ॥ ૯૬૨ ॥ ૯૬૩ ॥ ૯૬૪ ॥ ૯૬૫ ॥ ૯૬૬ ॥ ૯૬૭ ॥ ૯૬૮ ॥ ૯૬૯ ॥ ૯૭૦ ॥ ૯૭૧ ॥ ૯૭૨ ॥ ૯૭૩ ॥ ૯૭૪ ॥ ૯૭૫ ॥ ૯૭૬ ॥ ૯૭૭ ॥ ૯૭૮ ॥ ૯૭૯ ॥ ૯૮૦ ॥ ૯૮૧ ॥ ૯૮૨ ॥ ૯૮૩ ॥ ૯૮૪ ॥ ૯૮૫ ॥ ૯૮૬ ॥ ૯૮૭ ॥ ૯૮૮ ॥ ૯૮૯ ॥ ૯૯૦ ॥ ૯૯૧ ॥ ૯૯૨ ॥ ૯૯૩ ॥ ૯૯૪ ॥ ૯૯૫ ॥ ૯૯૬ ॥ ૯૯૭ ॥ ૯૯૮ ॥ ૯૯૯ ॥ ૧૦૦૦ ॥

હવે આશ્વલાયનોના સ્માર્તહોમનો પ્રયોગ કહે છે.

આચમન, પ્રાણુયામ કરી દેશ, કલનો ઉચ્ચાર કરી, “ શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ સાયમૌપાસન-હોમં પ્રાતરૌપાસનહોમં વામુકદ્રવ્યેજ્ઞકરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી, “ ચત્વારિઋંતાં ” એ મંત્ર બોલી અગ્નિનું ધ્યાન કરવું. પછી હાથમાં જળ લઈ ત્રણ વાર કુંડ અથવા સ્થરિલને સિંચત કરી તેજ-પ્રભાણે દર્ભવું પરિસ્તરણ કરી ત્રણ વાર જળનું પ્રોક્ષણ કરવું. પછી કુંડની ઉત્તર દિશામાં રાખેલું સમિધસહિત હોમદ્રવ્ય પ્રભવલિત દર્ભવડે પ્રકાશિત કરી જળવડે પ્રોક્ષણ કરી તે દ્રવ્ય અગ્નિ ઉપર ત્રણ વાર દેરવી અગ્નિની પશ્ચિમ તરફ દર્ભ ઉપર રાખી, “ વિશ્વાનિનો,” એ મંત્રવડે અગ્નિની ગધાદિકવડે પૂજ કરી મનમાં પ્રભપતીનું ધ્યાન કરતાં સમિધ અગ્નિમાં નાખી તેમજ લાગ મનમાં કહી સમિધ પ્રદીપ્ત થયા પછી ચો તંડ

પ્રથમ આહુતિ અને “સૂર્યાસ્વાહા” એ મંત્રવડે પ્રાતઃકાલે પ્રથમ આહુતિ, અને સો કરતાં અધિક તંદુલ લઈ તેવડે, “પ્રજાપતયે” એવા મનમાં ઉચ્ચાર કરી હોમ અને ભાગ કરી બીજી આહુતિ સાથે અને પ્રાતઃકાલે દેવી. પરિસ્તરણ કરેલા દર્ભ કાઢી પ્રથમપ્રમાણે ઉદકનું સિંચન અને પ્રોક્ષણ કરી ઉભા રહી અગ્નિનું ઉપસ્થાન કરવું. તેના મંત્ર—“અગ્નિ આયૂંપીતિ તિષ્ઠાન્ શતં વૈશ્વા-નસાગ્નિઃ પવમાનોગાયત્રી અગ્નિપ્રસ્થાને વિનિયોગઃ ॥ અગ્નેત્વજ્ઞ ઇતિ ચત્તરુણાં ગૌપાયના વંધુઃ સુવંધુઃ શ્રુતવંધુર્વિપ્રવંધુશ્ચાગ્નિર્દ્વિપદાવિરાટ્ અગ્નિપ્રસ્થાને વિનિયોગઃ ॥ પ્રજાપતેહિરણ્યગર્મઃ પ્રજાપતિશ્ચિદ્રુપ્ પ્રજાપત્યુપસ્થાને વિનિ ॥ તંતું તન્વન્દેવા અગ્નિર્જગતી ॥ યદ્વા દેવાઃપ્રજાપતિર્જગતી ઉપસ્થાને વિનિ ॥ હિરણ્યગર્મો હિરણ્યગર્મઃ પ્રજાપતિશ્ચિદ્રુપ્ પ્રજાપત્યુપસ્થાને વિનિ ॥” એ મંત્ર બહુ વાચ્ય દિશામાં ઉભા રહી ઉપસ્થાન કરી બેસી, “માનસ્તોકે” ઇલાદિક મંત્રવડે વિભૂતિ ધારણ કરવું, એમ કોઈ ગ્રંથમાં કહ્યું છે. વિંબુનું સ્મરણ કરી, “અનેન હોમકર્મણા પરમેશ્વરઃ પ્રીયતા” એ વાચ્ય કહી કર્મ ઇશ્વરને આર્પણ કરવું. પ્રાતઃકાલે ઉપસ્થાન કરવું તેના મંત્ર—“સૂર્યોનો દિવઃ સૂર્યશ્ચક્રઃ સૂર્યો ગાયત્રી સૂર્યોપસ્થાને વિનિયોગઃ ॥ ઉદુત્યંકાણ્ઃ પ્રસ્કણ્ઃ સૂર્યો ગાયત્રી સૂર્યોપસ્થાને વિનિ ॥ ચિત્રં દેવાનામાગિ-રત્નઃ કુત્સઃ સૂર્યશ્ચિદ્રુપ્ સૂર્યોપસ્થાને વિનિ ॥ નમો મિત્રસ્ય સૂર્યોમિતપાઃ સૂર્યો જગતી ॥ સૂર્યોપસ્થાને વિનિ ॥” આ ચાર મંત્ર, અને પ્રથમ કહેલા, પ્રજાપતિ છે દેવતા જેના એવા ત્રણ મંત્ર એ રીતે સાત મંત્રવડે પ્રાતઃકાલે સૂર્યોપસ્થાન કરવું. કોઈ શિષ્યજન પ્રાતઃકાલે “તંતું તન્વ” એ મંત્ર બહુતા નથી. પત્ની અથવા કુમારી હોમ કરનાર હોય તો ધ્યાન, ઉપસ્થાન ઇલાદિકવિષે મંત્ર બહુવા નહીં. એ રીતે આશ્વલાયનોના સ્માર્તહોમનો પ્રયોગ કહ્યો.

અથહિરણ્યકેશીયાનામ્ ॥ પૂર્વોક્તસંકલ્પાંતે યથાહતદ્વસવઃપરિસમુદ્ધપરિસ્તીર્ય અદિતે નુમન્યસ્વેતિદક્ષિણતઃપ્રાચીનંપર્યુક્ષેત્ અનુમતેનુમન્યસ્વેતિપશ્ચાદુદીચીનં સરસ્વતેનુમન્યસ્વેતિ ઉત્તર તઃપ્રાચીનં દૈવસવિતઃપ્રસુવેતિસર્વતઃ તૂર્ણોસમિધમાધાયહોમાદિપ્રાગવત્ અદિતેન્યમઃસ્થાઃ અનુમતે ન્યંસરસ્વતેન્યં દૈવસવિતઃપ્રાસાવીરિતિપૂર્યયત્પરિપેચનં ઉદુત્યંચિત્રંદેવાનામિતિપ્રાતરુપસ્થાનં અગ્નિર્મૂર્ધાદિવઃતિત્યામગ્રેપુષ્કરાદધીતિદ્વાભ્યાંસાયમુપસ્થાનં આપસ્તંબાનાંસાયમગ્રયેસ્વાદ્વાગ્રયેસ્વિષ્ટકૃતે સ્વાહેતિદેવાહુતી પ્રાતસ્તુસૂર્યાસ્વાહામગ્રયેસ્વિષ્ટકૃતેસ્વાહેતિવિશેષઃ શેષંહિરણ્યકેશીયવત્ ॥

હવે હિરણ્યકેશીય શાખાવાળાઓના સ્માર્તહોમનો પ્રયોગ કહે છે.

હિરણ્યકેશીય શાખાવાળાઓએ પૂર્વોક્તપ્રમાણે સંકલ્પ ઇલાદિક કરી “યથાહતદ્વસવઃ” એ મંત્રવડે કુંડની ચોતરફ જળ સિંચન કરી તેમજ દર્ભ પાથરી “અદિતેનુમન્યસ્વ” એ મંત્રવડે કુંડની દક્ષિણદિશામાં પશ્ચિમથી પૂર્વપર્યંત, “અનુમતેનુમન્યસ્વ” એ મંત્રવડે પશ્ચિમ દિશામાં દક્ષિણથી ઉત્તરપર્યંત, “સરસ્વતેનુમન્યસ્વ” એ મંત્રવડે ઉત્તર દિશામાં પશ્ચિમથી પૂર્વપર્યંત, અને “દૈવસ-વિતઃપ્રસુવ” એ મંત્રવડે ચોતરફ ઇશાન કોણથી ઇશાન કોણપર્યંત પ્રદક્ષિણ એ પ્રમાણે ઉદક સિંચન કરવું. પછી અગ્નિવિષે મંત્રવિના સમિધહોમ કરી બીજું હોમાદિક કર્મ પ્રથમપ્રમાણે કરવું. પછી “અદિતેન્યમઃસ્થાઃ ॥ અનુમતેન્યં ॥ સરસ્વતેન્યં ॥ દૈવસવિતઃપ્રાસાવીઃ” એ ચાર મંત્ર બહુ પ્રથમ પ્રમાણે જળ સિંચન કરવું. “ઉદુત્યં, ચિત્રંદેવાનાં” એ બે મંત્ર બહુ પ્રાતઃકાલે ઉપસ્થાન કરવું, અને, “અગ્નિર્મૂર્ધાદિવઃ સ્વામગ્રેપુષ્કરાદધિ” એ બે મંત્ર બહુ સાયકાલે ઉપ-સ્થાન કરવું. આપસ્તંબોની સાચકાણની “અગ્રયેસ્વાહા અગ્રયે સ્વિષ્ટકૃતે સ્વાહા,” એ બે આહુતિ થાય છે. પ્રાતઃકાલે તો, “સૂર્યાસ્વાહા, અગ્રયે સ્વિષ્ટકૃતે સ્વાહા,” એ બે આહુતિ છે એટલા વિશેષ બહુવો. બાકીનું બીજું કર્મ હિરણ્યકેશીય પ્રમાણે બહુવું.

અથકાલ્યાણનાનામ્ ॥ સાયમસ્તમિતેહોમઃ પ્રાતઃસૂર્યેન્નુદિતેહોમઃ તત્રપ્રાતરુપસ્થાનાંતાંસં પ્યાંઠવાહોમાંતેગાયત્રીજપાદિસંધ્યાસમાપનં તત્રપૂર્વૈવત્સંકલ્પાંતેઉપચમનાન્કુશાનાદાયસમ્યેકત્વાદ્ દક્ષિણકરેણતિષ્ઠઃસમિધોદ્ગાધાય મણિકોદકેનપર્યુક્ષ્યાગ્નિર્મર્ચયિત્વાગ્રયેસ્વાહાપ્રજાપતયેસ્વાહેતિસાયં દધાતંતંદુલૈર્બાહુત્વાપ્રાતસ્તયૈવસૂર્યાપ્રજાપતયેચ્ચતુદયાત્ સમાસ્તેત્યનુવાકેનસાયમુપસ્થાનંપ્રાતસ્તુવિ જ્ઞાદિત્યનુવાકેન અવદધિહોમાદૌસંઘવપ્રાદાનમાહુઃ હોમલોપેષ્ટોત્તરસદ્ગાયત્રીજપઃ મુલ્યકાલાતિ ક્રમેઅનાદિપ્રહોમઃ ॥

હવે કાલ્યાણનોના સ્માર્ત્તહોમનો પ્રયોગ કહે છે.

કાલ્યાણનોએ સાયંકાલે સૂર્યસ્તપછી હોમ કરવો. પ્રાતઃકાલે સૂર્યોદયની પ્રથમ હોમ કરવો. તે આ રીતે—પ્રાતઃકાલે ઉપસ્થાનપર્યંત સંધ્યા કરી હોમ કરવો. પછી ગાયત્રીજપ ઇત્યાદિ બાકીની સંધ્યા સમાપ્ત કરવી. તે હોમવિષે પ્રથમ કલાપ્રમાણે સંકલ્પ કરી ઉપચમન નામના દર્ભ લઈ તે ડાબા હાથમાં રાખી જમણે હાથે ત્રણ સમિધ અગ્નિમાં હોમ કરી કળશના જળવડે કુંડની ચોતરફ પ્રોક્ષણ કરી અગ્નિની પૂજા કરી સાયંકાલે “અગ્નયેસ્વાં, પ્રજાપતયેસ્વાં” એ મંત્રવડે દર્ભ અથવા તંદુલ-વડે હોમ કરવો, અને પ્રાતઃકાલે સાયંકાલના હોમપ્રમાણે “સૂર્યાય સ્વાહા, પ્રજાપતયે સ્વાહા” એ બે મંત્રવડે હોમ કરવો. “સમાસ્ત્વં” એ અનુવાકવડે સાયંકાલે ઉપસ્થાન કરવું, અને પ્રાતઃકાલે તે “વિદ્માદ્” એ અનુવાકવડે ઉપસ્થાન કરવું. ઇહાં દર્ભ ઇત્યાદિકનો હોમ કર્યો હોય તો સં-ભવતું પ્રાર્થન કરવું એમ કહે છે. હોમને લોપ થયો હોય તો ૧૦૦૮ ગાયત્રીજપ કરવો. મુખ્ય હો-મકાલના લોપ થયો હોય તો અનાદિષ્ટ હોમ કરવો.

અપહોમદ્રવ્યાપિ ॥ ધીહિદ્યમાકયવાનાંતંદુલાઃ પયોદધિસર્પિર્પિવધીહિગોધૂમમિયંગવઃસ્વરૂપે
જાપિહોમ્યાઃતિલાસ્તુસ્વરૂપેઞ્ચ તંદુલાદયાઃશતસંસ્થાહસ્તેનહોતવ્યાઃ દધ્યાદિદ્રવદ્રવ્યંચ્ચુલેન સર્વવ્રોક્તરા
હુતિઃપૂર્વેતોભૂયસી સમિધશ્ચાર્કપલાશશ્ચદિરાપામાર્ગપિપ્પલોતુંવરશમીદૂર્વાદર્ભમયાદશઘ્નાદશાંગુલાઃસ
ત્યઃઃ ઘટપ્લુઘચિલ્વાદિજાહેમાદ્રો હોમાદ્યુત્યોઃસંસર્ગેયવ્રવેત્યેતિમંત્રેણાપ્રયેસમિદ્ધોમઃ નિત્યહોમેત્વતિકાં
તેભાજ્યંસંસ્કૃત્યચતુર્ગૃહીત્વા મનોજ્યોતિર્જુપતામિતિજુહુયાત્ ણદશદિનપર્યંતંહોમલોપેદ્દમેવપ્રાયશ્ચિત્તં
તતઃપરમગ્નિનાદાઃ પંચહોમલોપપ્રાયશ્ચિત્તંકૃત્વાતિકાંતહોમાર્યદ્રવ્યંસંસ્કૃત્યસાંયપ્રાતઃક્રમેણદ્વેદ્વેઆહુતી
દિનગણનાયાજુહુયાત્ અગ્નિસૂર્યપ્રજાપતીનુપતિષ્ઠેન્નવાજુહુયાત્ પ્રાયશ્ચિત્તેનચારિતાર્થ્યાત્ સૂતકાદિનાહો
મલોપેત્યેવંદિવસપ્રવેશીયાનામત્યેવં આપસ્તંવાદીનાંત્રિરાત્રાપરમગ્નિનાશોભવતીતિસૂતકેપિસ્વયંહોમઃ
કાર્યઃ સમારોપોત્તરંસૂતકપાતેપ્રસવરોહાસંભવેનત્રિરાત્રંહોમલોપેપુનરાચાનમ્ ॥

હવે હોમનાં દ્રવ્ય કહે છે.

ત્રીહિ (ભાત), સામો અને જવ એમના તંદુલ લેવા. અથવા કૂધ, દર્ભ, ધી, જવ, ત્રીહિ, ઘડે, કાંગ, એ દ્રવ્યસ્વરૂપે જ એટલે ત્રીહિ ઇત્યાદિકના તંદુલ કાઢ્યાવિના પણ હોમ કરવાને યોગ્ય છે. તિલ તો જ્યાં હોય તેવાજ હોમ કરવાને યોગ્ય છે. તંદુલ ઇત્યાદિક હોમ માટે લેવા હોય તો એક એક આહુતિમાટે એક સો લઈ હાથવટી હોમ કરવો. દર્ભ ઇત્યાદિક પ્રવાહી દ્રવ્ય સુવાપાત્રવડે હોમવાં. પ્રથમ આહુતિ કરતાં બીજી આહુતિ અધિક લેવી એવો સર્વત્ર નિયમ છે. સમિધ—આકટો, ખાખરા, ખેર અઘાટો, પિપળા, ઘુલર, શમી (કંડી) દૂર્વા, અને દર્ભ એ વૃક્ષની સમિધ દશ અથવા બાર અંગુલી લાંબી છાલસહિત ગ્રહણ કરવી. વડ, પિપળી, બિલી ઇત્યાદિ વૃક્ષનાં સમિધ લેવાં એમ હેમાદિમાં કહ્યું છે. એ આહુતિનો સંસર્ગ થયો હોય તો “યવ્રવેત્યં” એ મંત્રવડે અગ્નિને ઉદ્દેશ સમિધહોમ કરવો. નિત્યહોમને વિલંબ થયો હોય તો આજ્યનો સંસ્કાર કરી તે આજ્ય ચાર વાર સુશિપાત્રમાં લઈ “મનોજ્યોતિર્જુપતાં” એ મંત્ર-વડે હોમ કરવો. બાર દિવસપર્યંત હોમનો લોપ થયો હોય તો એજ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. બાર કરતાં અધિક દિવસ હોમનો લોપ થયો હોય તો અગ્નિને નાશ થાય છે. એ રીતે હોમ લોપ થવાનું પ્રાય-શ્ચિત્ત કરી હુમ થયેલો હોમ કરવામાટે હોમદ્રવ્યનો સંસ્કાર કરી સાયંકાલે અને પ્રાતઃકાલે ક્રમે કરી બે બે આહુતિ, તે જોટલા દિવસ હોમનો લોપ થયો હોય તેટલા દિવસ લેખી તેપ્રમાણે હોમ કરવો, અને અગ્નિ, સૂર્ય તથા પ્રજાપતિનું ઉપસ્થાન કરવું. અથવા અતિકાંત (પ્રથમ ન થયેલો) હોમ કરવો નહીં; કારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી હોમ કરવાનું ફલ મળે છે. આશૌચ ઇત્યાદિક નિમિત્તયત્રી હોમનો લોપ થયો હોય તો પણ એજ પ્રાયશ્ચિત્ત જાણવું. હિરણ્યકેશીયોનો પણ એજપ્રમાણે નિર્ણય જાણવો. આપસ્તંબ ઇત્યાદિકનો હોમલોપ થયો હોય તો ત્રિરાત્ર પછી અગ્નિ નાશ થાય છે, માટે

૧ સંપૂર્ણ ૩ મંત્ર કહી જ્યાં હોમ કહ્યો ત્યાં જ્યાં અનાદિષ્ટ (અનાદેસ) હોમ કરવો, એટલે અગ્નિ ૧, વાયુ ૨, સૂર્ય ૩, પ્રજાપતિ ૪, અમ્મીવરુણ ૫, અમ્મીવરુણ ૬, અવાગ્નિ ૭, વરુણ સચિતા વિષ્ણુ વિશ્વેદેવ મરુત્ સ્વર્ક ૮, વરુણ માદિત્ય અગ્નિ ૯ એ નવ આહુતિવડે કહેલી દેવતાઓનો ઉદ્દેશ કરી હોમ કરવો.

તેમણે સૂતકવિષે પણ ઘોતે હોમ કરવો. કદી અગ્નિનો સમારોપ ક્રીધા પછી આશીર્વાદ પ્રાપ્ત થાય અને તે કારણથી પ્રત્યક્ષરોહ (ફરી સ્થાપન) કરવાનો સમય ન હોવાથી ત્રણ રાત્રિ હોમનો લેખ થાય તો (આપસ્તમ્ય ઇલાહિકાએ) પુનરાધાન કરવું.

અથસમસ્યહોમઃ ॥ સાયંપ્રાતર્હોમૌસમસ્યકરિષ્યે પૂર્વચત્સાયંકાલહોમાંતંકૃત્વાપર્યુક્ષ્યપુનર્દ્રવ્યં સંસ્કૃત્યસમિધંપ્રક્ષિપ્યસૂર્યપ્રજાપત્યાહુતીદત્વાહવિષ્ણંતમિત્યુપતિષ્ઠેત્ હવિષ્ણંતમિતિપંચર્ચસ્યવામદેવઃ સૂર્યવેધ્યાનરૌત્રિષ્ટુપ્ નિત્યચત્રજાપત્યુપસ્થાનમ્ ॥

હવે સમસ્ય હોમ કહે છે.

(કાંઈ એક આપત્તિ પ્રાપ્ત થવાથી સાયંહોમ અને પ્રાતર્હોમ એ બન્ને સાધકાલેજ કરવા તેને સમસ્ય હોમ કહે છે). તેનો પ્રયોગ—“સાયંપ્રાતર્હોમૌ સમસ્ય કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી પૂર્વોક્ત રીતિપ્રમાણે સાધકાલના હોમપર્વન કર્મ કરી જળવડે પ્રોક્ષણ કરી ફરી દ્રવ્યનો સંસ્કાર કરી અગ્નિમાં સમિધ હોમ કરી સૂર્ય અને પ્રજાપતીને ઉદ્દેશે એક એક આહુતિ દઈ “હવિષ્ણંતં” એ પાંચ ઋચાવડે ઉપસ્થાન કરવું. “હવિષ્ણંતમિતિપંચર્ચસ્ય વામદેવઃ સૂર્યવેધ્યાનરૌત્રિષ્ટુપ્” નિશ્ચ પ્રમાણે પ્રજાપતિ મંત્રવડે ઉપસ્થાન કરવું.

અથપક્ષહોમઃ ॥ પ્રતિપદિ અચસાયમારમ્યચતુર્વંશીસાયમવધિકાન્પક્ષહોમાન્તંત્રેણકરિષ્યે સાયંતંડુલાનપાઞ્ચવૃદ્ધિક્ષયાનુસારેણ ચતુર્વંશાદિચાર્ગુહીત્વા હોમકાલેભયેસ્વાહેતિર્વાનપૂર્વપાન સ્થાનેકદેધહુત્વાદ્વિતીયપાનસ્થાનપ્રજાપતયેતથૈવજુહુયાત્ પર્યંદ્વિતીયાયાંપ્રાતરચાવધિપર્વપ્રાતરવધિ કાન્પક્ષહોમાન્તંત્રેણકરિષ્યેત્યાદિસાયંવત્ વિશેષસ્તુપ્રથમપાનસ્થાનસૂર્યાયસ્વાહેતિજુહુયાત્ દ્વિતીયપાનસ્થાનપ્રજાપતયેસ્વાહેતિજુહુત્વોભયગ્રસમિદેકોપસ્થાનાદિસકૃત્ પક્ષમપ્યેઆપત્રાપતૌતત્સાયંકાલાદ્યતુર્વંશીસાયંપર્વતાન્રોપહોમાન્સાયંપક્ષહોમયજુત્વા પર્યંપ્રાતર્હોમૌગાનપ્રાતર્જુહુયાત્ સર્વથાપર્વસાયંહોમઃપ્રતિપત્રાતર્હોમશ્ચપૃથગેવ ઇતિપક્ષહોમરોપહોમૌપક્ષમપ્યેઆપત્રિવૃત્તાવપકૃષ્ટાહોમાઃ પુનઃકાર્યાઃ સંતત પક્ષહોમત્રયેન્નિનાશાનુતીયેપક્ષેપ્રતિદિર્નહોમઃ સર્વથાપત્રિવૃત્તમાવેયાવસ્ત્રીયંપક્ષહોમાઃ ॥

હવે પક્ષહોમ કહે છે.

(મહા આપત્તિ પ્રાપ્ત થાય એમ હોય તો એકમથકી આરંભ કરી ઔદશપર્વત ઔદ દિવસનો સાયંપ્રાતર્હોમ અપકર્ષ કરી કરવો તેને પક્ષહોમ કહે છે.) તેનો વિધિ—એકમને દિવસે “અથ સાયમારમ્ય ચતુર્વંશીસાયમવધિકાન્ પક્ષહોમાન્ તંત્રેણ કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી તિથીની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષયને અનુસારે (ઔદ વાર, તેર વાર, પદર વાર) સાધકાલના હોમના તડુલ બે પાત્રમાં લઈ, હોમને સમયે “અગ્નયે સ્વાહા” એ મંત્રવડે પ્રથમ લીધેલા પાત્રમાંના તડુલનો એક સમયેજ હોમ કરી બીજા પાત્રમાંના તડુલનો હોમ “પ્રજાપતયે સ્વાહા” એ મંત્રવડે પ્રથમપ્રમાણેજ કરવો. એ રીતે બીજાને દિવસે, “પ્રાતરચાવધિપર્વપ્રાતરવધિકાન્ પક્ષહોમાન્ તંત્રેણ કરિષ્યે,” ઇલાહિક સાધકોમ પ્રમાણે કર્મ કરવું. વિશેષ વિધિ તો, પ્રથમ પાત્રમાં લીધેલા તડુલનો હોમ “સૂર્યાય સ્વાહા” એ મંત્રવડે કરવો, અને બીજા પાત્રમાં લીધેલા તડુલનો હોમ “પ્રજાપતયે સ્વાહા” એ મંત્રવડે કરવો. બન્ને દિવસે અગ્નિમાં સમિધ એક વાર હોમવી અને ઉપસ્થાન પણ એક વાર કરવું. પક્ષના મધ્યમાં કાંઈ આપત્તિ પ્રાપ્ત થાય તો તે સધાકાલથી ઔદશના સધાકાલપર્યંત જે રોપહોમ તે સાયંપક્ષહોમ પ્રમાણે કરી, પ્રાત્કાલે પર્વના પ્રાત્કાલના હોમપર્યંત હોમ કરવો. પર્વનો સાયંહોમ, અને એકમને પ્રાતર્હોમ એ સર્વથા જુદા જુદાજ કરવા. એ રીતે પક્ષહોમ અને રોપહોમ કલા. પક્ષના મધ્યમાં આપત્તિની નિવૃત્તિ થાય તો અપકર્ષ કરીને કરવો હોમ ફરી કરવો. સતત (સરખા) ત્રણ પક્ષહોમ થાય તો અગ્નિ નષ્ટ થાય છે માટે ત્રીજા પક્ષમાં પ્રતિદિવસ હોમ કરવો. સર્વથા આપત્તિ દૂર ન થાય તો ચાવજીવ (જીવનપર્યંત) પક્ષહોમ કરવો.

અથસમારોપઃ ॥ અવંતેયોનિરિત્યસચિશ્વામિત્રોઞ્ઞિરુષ્ટુપ્ અગ્નિસમાન્ એનેનમંત્રેણહોમોત્તરમરણી મશ્વત્યસમિધંવાપ્રતાપ્યાગ્નિસમારોહંત્રમાચયેત્ હોમાદિકાલેઅર્જુનિર્મિશ્યપ્રત્યવરોદેતિમંત્રેણસ્વંદિ લેક્ષિપ્રતિષ્ઠાપયેત્ સમિત્સમારોપેથોત્રિયાગારાદર્શિપ્રતિષ્ઠાપ્યપ્રત્યવરોદેતિમંત્રેણતાંસમિત્તયાદધ્યા

હવે અગ્નિસમારોપ કરે છે.

समारोपोत्तरंदपत्योः प्रयासेसीमानद्योर्दुर्धनकालेउभाभ्यामन्यतरेणवासमिदाद्यन्वारंभः कार्यः अन्य
थाग्निनाशः यजमानस्यैवप्रधासेकृत्यं अभयं बोभयं मेस्त्वितिअग्निमुपस्थायप्रवासंगच्छेत् ततआग
त्यगृहानायिभीतोपयः स्वस्थेद्योसासुचप्रजायध्वंमाचवोगोपतीरिपदितिमंत्रेणस्यगृहंनिरीक्ष्य गृहानहं
सुमनसःप्रपद्येवीरप्रोवीरवतःसुवीरान् इरांवहंतोघृतमुक्षमाणास्तेज्वहंसुमनाःसंप्रिशामीतिगृहंप्रविश्य
शिवंशर्मंशंयोःशंयोरितिपुनखिरजुवीर्यनित्यहोमांते अभयं बोभयं मेस्त्वित्यग्निमुपतिष्ठेत् ज्येष्ठपुत्रशि
रःपाणिभ्यांपरिगृह्य अंगादंगात्संभवसीतिमंत्रंजपित्वासुधानंत्रिजिघ्रेत् एषमितरपुत्राणांप्रसक्तन्यानांदू
ष्णीजिघ्रेत् प्रवासादागतंप्रतिज्ञातमपिअप्रियंतद्दिनेनवदेयुः ॥

સમારોપ કીધા પછી સ્ત્રીપુરુષ બન્નેને પ્રવાસ કરવો પડે અને ગામની સીમા અથવા નદીના ઉત્તુધનનો સમય આવે ત્યારે બન્ને જણુએ અથવા બેમાંથી એકે, સમારોપિત એવી તે સમિધ અથવા અરણીને સ્પર્શ કરી રાખવો, સ્પર્શ ન કરે તો અગ્નિ નષ્ટ થાય છે. યજ્ઞમાનનેજ પ્રવાસ કરવાનો હેતુ તો તેવિધે વિધિ-“અમયં વોડમયં મેસ્તુ” એ મંત્રવડે અગ્નિનું ઉપસ્થાન કરી પ્રવાસપ્રત્યે જવું. પછી પ્રવાસથી આવીને “ગૃહામાયિમીતોષ્વઃ સસ્ત્યેવોસાસુચ પ્રજાયધ્વં માચવોગો-પતીરિપત્” એ મંત્રવડે પોતાના ઘરનું અવલોકન કરવું. પછી “ગૃહાનહંસુમનસઃ પ્રપદ્યે વીરઘ્નોવી-ચ્ચતઃસુવીરાન્ ॥ ઇવાંધંતોઘૃતમુક્ષમાણાસ્તેષ્વહંસુમનાસ્તંવિશામિ” એ મંત્ર ભણી ઘરમાં પ્રવેશ કરી “શિવંશમંશંયોઃશંયોઃ” એ મંત્ર ભણી ફરી ત્રણ વાર પાછળ જોઈ નિલ્લહોમ કીધા પછી “અમયં વોડમયં મેસ્તુ” એ મંત્રવડે અગ્નિનું ઉપસ્થાન કરવું. જ્યેષ્ઠપુત્રનું મસ્તક બન્ને હાથે ગ્રહણ

કરી, “અંગાદંગત સંમચર્ચિ” એ મંત્રનો જપ કરી મસ્તક ત્રણ વાર સૂંધવું. એરીતે બીજા યુગ અને પરણવેલી કન્યાનાં મસ્તકો મંત્રરહિત સૂધવાં. પ્રવાસથી આવેલાનીપાસે તે દિવસે પ્રતિજ્ઞાત (જાણેલું) કદી હોય તથાપિ અગ્રિય ભાષણ કોઈએ બોલવું નહીં.

પ્રોપિતેત્વૌપલ્લીસાર્તહોમૌસ્વયંરુત્વાદર્શપૂર્ણમાસસ્થાલીપાકપિંડપિતૃયજ્ઞાન્વિષ્ણેનકારયેત્ અનુગત પ્રાયશ્ચિત્તાદિપદ્યારંજસલયામાપિક્ત્વિકુર્વાત્ પુનઃસંધાનંતુપત્યૌપ્રોપિતેનભવેત્ નૈમિત્તિકાજાતેષ્ટિ શુદ્ધદાદેષ્ટયોપિનમવંતિપ્રાયશ્ચિત્તેષ્ટિપૂર્ણાહુતિઃ ॥

પતિ પ્રવાસમાં હોય તો સ્ત્રીએ સ્નાત્તહોમ પોતે કરી દર્શપૂર્ણમાસ, સ્થાલીપાક, અને પિંડપિતૃયજ્ઞ ગ્રાહણદ્વારાએ કરાવવા. પતિ પ્રવાસમાં ગયા પછી અગ્નિ નષ્ટ થવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઇલાદિક કરવું તે સ્ત્રી રજસ્વલા હોય તથાપિ અતિથે કરવું. પુનઃસંધાન કરવું તે તો પતિ પ્રવાસમાં હોય તો થાય નહીં. નૈમિત્તિક ઇષ્ટિ, જાતેષ્ટિ, અને ગૃહદાદેષ્ટિ એ પતિ પ્રવાસમાં છતાં કરવી નહીં. પ્રાયશ્ચિત્તેષ્ટિની પૂર્ણાહુતિ કરવી નહીં.

અર્ધૌપાસનાશ્ચિત્તુગમનેશુદ્ધાગ્નેરનુગમપ્રાયશ્ચિત્તંકરિષ્યેઈતિસંકલ્પ્ય આયતનસ્વંમસદૂરીકૃત્યોપલેપા દિક્ષાયાગ્નિપ્રતિષ્ઠાપ્રાપ્ત્યર્ચ્યસંસ્કૃત્ય અયાથ્રેતિમંત્રેણક્રામાજ્યાહુતિસર્વપ્રાયશ્ચિત્તંચહુત્વાદંપત્યોરન્યતરેણા પરહોમકાલપર્યંતમુપોપિતેનસ્થાત્તથ્યં ઇયંદ્વાદશરાત્રપર્યંતં કેચિદુપવાસમયાથ્રેતિહોમવાકુર્યાત્નદ્વય મિત્યાહુઃ ઇત્યહુત્તિકારમતં કેચિત્તુયજ્ઞયુગમનેહોમકાલદ્વયાતિમમસ્તદાનશ્ચાગ્નિસંધાનં તથાગ્નિરાત્રમગ્નિનાશોપાણાયમશતં તતઆર્ધશતિરાત્રમેરુદિનોપવાસઃ તતભામાસદ્વયંત્રિરાત્રોપવાસઃ તતજઘ્વંસંવત્સરપર્યંતંપ્રાજાપત્યરુચ્ઠં તતઃપ્રતિવર્ષકૃત્ત્રાવૃત્તિઃ ઇયંપ્રાયશ્ચિત્તંકૃત્વાઆધાનોકસંભારાગ્નિધાનનદ્યસ્યગૃહાગ્નેઃપ્રાયશ્ચિત્તંકરિષ્યેઈતિસંકલ્પ્યાયાથ્રેત્યાજ્યેનસુવાહુતિપદ્યુપવાસાદિપૂર્વંચત્ લાજહોમાદિકંવા ઇયંદ્વાદશરાત્રપર્યંતમન્યુત્પત્તિરિત્યાહુઃ દ્વાદશદિનોત્તરંવિચ્છેદપ્રાયશ્ચિત્તંહોમાદિદ્રવ્યદાનંચકૃત્વાવિવાહહોમાદિવિધિના યથાસ્વસ્વગૃહંપુનઃસંધાનમ્ ॥

હવે ઔપાસનાગ્નિ નષ્ટ થયેા હોય તો તેના વિધિ—ઔપાસનાગ્નિ નષ્ટ થાય તો “ગૃહાગ્નેરનુગમપ્રાયશ્ચિત્તંકરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી કુંડમાંની ભસ્મ દૂર કરી તે કુંડને છાણવડે લીપવેા ઇલાદિક કરી અગ્નિની સ્થાપના કરી આજ્ઞાપતે સંસ્કાર કરી “અયાજ્ઞા” એ મંત્રવડે એક આજ્ઞાહુતિ અને સર્વપ્રાયશ્ચિતાહુતિ હોમ કરી દંપતી (સ્ત્રી પુરૂષ) બેમાંથી એકે બીજા હોમકાલપર્યંત ઉપવાસી રહેવું. એ રીતે બાર રાત્રિપર્યંત થયું હોય તો એજ નિર્ણય જાણવેા. કોઈ અધિકાર, ઉપવાસ અથવા “અયાજ્ઞા” એ મંત્રવડે હોમ એ બેમાંથી એક કરવું, ઉપવાસ અને હોમ એ બંને કરવાં નહીં, એમ કહે છે, અને એ વૃત્તિકારને મત છે. કોઈ અધિકાર તો, જો અગ્નિ નષ્ટ થયા પછી બે હોમકાલ અતિક્રાંત થાય તો નષ્ટ થયેા અગ્નિ સિદ્ધ કરવેા, તેમાં ત્રણ રાત્રિપર્યંત અગ્નિ થાય તો સેા પ્રાણુધામ કરવા, ત્રણ રાત્રિથી વીસ રાત્રિપર્યંત એક દિવસ ઉપવાસ કરવેા, વીસ રાત્રિથી બે માસપર્યંત ત્રિરાત્ર ઉપવાસ કરવેા, બે માસ પછી વર્ષપર્યંત પ્રાજાપત્યકૃત્ કરવું. એક વર્ષ પછી પ્રતિવર્ષ કૃત્ત્રાવૃત્તિ કરવી. એ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી આધાનભાટે કહેલી સામગ્રી સંપાદન કરી, “નદ્યસ્ય ગૃહાગ્નેઃ પ્રાયશ્ચિત્તંકરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી, “અયાજ્ઞા” એ મંત્રવડે આજ્ઞાની સુવાહુતિ દેવી અને સ્ત્રિયે ઉપવાસ કરવેા ઇલાદિક કર્મ પ્રથમ પ્રમાણે કરવાં, અથવા લાળ-હોમાદિક કરવાં, એ રીતે બાર રાત્રિપર્યંત અગ્નિની ઉત્પત્તિ કરવી એમ કહે છે. બાર દિવસ પછી હોય તો અગ્નિવિચ્છેદનું પ્રાયશ્ચિત્ત, અને હોમાદિક દ્રવ્ય દાન એ કરી વિવાહહોમાદિક વિધિવડે પોતપોતાના ગૃહસૂત્રને અનુસારે પુનઃસંધાન કરવું.

અથાન્વાહિતાગ્નેઃપ્રાકૃયાગાદનુગતૌ અયાથ્રેતિપૂર્વંચદગ્નિમુત્પાદ્ય પુનરન્વાધાનંકૃત્વા મૂર્ચુઃસ્થિત્યુપસ્થાયસર્વપ્રાયશ્ચિત્તંકૃત્વાસ્થાલીપાકંકુર્વાત્ અન્યાધાનોત્તરંપ્રયાણપ્રાતૌ તુર્યંતાંગિરસ્તમદ્વ્યાજ્યાહુતિ મગ્નેશુવાસધર્મપ્રાયશ્ચિત્તંકૃત્વાગ્નિસમારોપ્યગચ્છેત્ સમારુદ્ધસમિન્નાશેપુનરાધેયમિષ્યતે ઉપલેપાદિકૃત્વાનશ્ચાગ્નિપ્રાયશ્ચિત્તંપુનરાધેયંસંકલ્પ્ય આધાનોકસંભારાગ્નિધાયાગ્નિપ્રતિષ્ઠાપ્રાપ્ત્યઅયાથ્રેતિસુવાજ્યાહુતિસર્વપ્રાયશ્ચિત્તંચહુત્વાદિતિપુનરાધેયં સ્વાગ્નિમ્રમેણાન્યાગ્નૌસ્વયંયજનેસ્વાગ્નિચન્યયજનેવાપશિકૃત્સ્યા

લીપાકંકરિષ્યેદિતિસંકલ્પચરુઃકાર્યોથવાપથિકૃત્સ્થાનેપૂર્ણાહુતિહોપ્યામીતિસંકલ્પસુચિદ્વાદશવારંચ
તુર્યારંવાજ્યંગૃહીત્વાઅગ્નયેપથિકૃતેસ્વાહેતિજુહુવાત્ વિવાહીત્તરમાધાનોત્તરંવાપૌર્ણમાસ્યાસ્યાલીપાકારંભઃ
પ્રતિપદિયાગોતિક્રાંતશ્ચેદાગમિપર્વેપૂર્વેતિથિપુતુર્યાંનવમીચતુર્દશીદ્વિતીયાપંચમ્યષ્ટમીવિંદાયકાર્યના
ત્રકાલાતિક્રમપ્રાયશ્ચિત્તં અન્વાધાનોત્તરંપ્રતિપદીષ્ટચરણેતૃતીયાદિતિથિપુસર્વેપ્રાયશ્ચિત્તંહુત્વાપુનર
ન્વધાયયાગઃ દ્વિતીયપર્વેપ્રાસૌઅતીતેષ્ટિઃ પથિકૃત્ચરુપૂર્વેકંપર્વેણિકાર્યા તત્રાપ્યતિક્રમેદ્વિતીયપ્રતિપદિહુ
તેષ્ટેઃપાદકૃચ્છંકૃત્વાપ્રાસકાલયાગઃ દ્વિતીયયાગસ્યાપિઆગમિતિથિપુલોપેતત્પર્વેણિપાદકૃચ્છંપથિકૃત્પૂ
ર્વેકંદ્વિતીયયાગઃ તત્રાપ્યતિક્રમેતૃતીયપ્રતિપદિઅર્ધકૃચ્છંયાગદ્વયસ્યકૃત્વાપ્રાસયાગઃ તૃતીયયાગસ્યોક્ત
તિથાવર્ધકૃચ્છંપથિકૃત્પૂર્વેકં ચતુર્થપર્વેણિવાઅકરણેઅગ્નિનાદ્વાત્પુનરાધેયં અત્રપુનરાધેયસ્યરૂપસંભારનિ
ધાનપૂર્વેકમયાશ્ચેતિસુવાજ્યાહુતિરિત્યન્વારુદ્ધસમિન્નાગ્રસ્થલે ડકમેવ પુનરાધાનંતુવિવાહહોમાદિરૂપં
નરાધેયાન્નિશ્ચં આપતનાદ્દિશ્મ્યાપરાસાત્પ્રાકૃવહિપાતેદ્વંતપ્કમિત્યુચાતમાયતનેપ્રક્ષિપ્યસર્વેપ્રાય
શ્ચિત્તંજુહુવાત્ પર્વેણિવ્રતલોપેપ્રયેવ્રતપતયેચરુઃપૂર્ણાહુતિર્વા પર્વેણિદંપત્યોરન્યતરાશ્રુપાતેપ્રયેવ્રતભૂતેચરુઃ
પૂર્ણાહુતિર્વા પથિત્રનાદોગ્રયેપથિવ્રતેચરુઃપૂર્ણાહુતિર્વા અન્વાધાનેષ્ટિમધ્યેચંદ્રગ્રહણેઅગ્રાહગોરિતિચંદ્રાયા
જ્યંહૃત્વા નવોનવોદ્યુપસ્થાયેધ્માધાનાદિયાગઃ સૂર્યોપરાગેડ્વયમિતિસૂર્યાયાજ્યંહૃત્વાચિત્રંદેવાનામિ
ત્યુપસ્થાનં અન્વાધાનોત્તરંસ્વમેરેતોવિસર્ગેમંમેચરુણતત્ત્વાયામીતિચરુણાયદ્વેઆજ્યાહુતીરવિપૂજાપુનર્મા
મેતિ સૌત્રમંત્રયોર્જપથ્ય વુદ્ધ્યારેતોવિસર્ગેમંમિવ્રતપતિચરુઃ અન્યદાસ્વમેરેતોવિસર્ગેસૂર્યનમસ્કારત્રયં દધ્મા
ધાનોત્તરંહવિદોંપેદુપસ્થાનેઆજ્યંપ્રતિનિધિકૃત્વા યાગંસમાપ્યદુષ્કંડેલેક્ષ્યન્વાધાનાદિસ્તદેવતાકઃ
પુનર્યાગઃ દધ્માધાનાતપૂર્વેહવિદોંપેતદેવતાકંહવિઃપુનરત્પાઘયાગઃ સ્વિષ્ટકૃદર્ધંહવિદોંપેઆજ્યેનસ્વિષ્ટકૃતં
કુર્યાત્ અંગહવિદોંપેતદાજ્યંપુનરત્પાદયેત્ ॥

હવે અન્વાધાન કરેલા અગ્નિના યજ્ઞની પ્રથમ નાશ થાય તો, "અયાધ્યાઃ" એ મંત્રવડે પ્રથમ
કલાપ્રમાણે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી ફરી અન્વાધાન કરી "શૂર્મુચઃસ્વાઃ" એ મંત્રવડે ઉપસ્થાન કરી સર્વ
પ્રાયશ્ચિતાહુતિ દઈ સ્થાલીપાક કરવો. અન્વાધાન ક્રીધા પછી પ્રયાણ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય તો, "તુ-
મ્યંતા અંનિરક્તમ્" એ મંત્રવડે અગ્નિને ઉદેશે આત્મ્યની આહુતિ દઈ સર્વપ્રાયશ્ચિતાહુતિ હોમ
કરી અગ્નિના સમારોપ કરી પ્રયાણ કરવું. "અગ્નિસમારોપ કરેલી સમિધનો નાશ થાય તો પુનરા-
ધેય કરવું." તે આ રીતે—કુંડને છાણવડે લીપવો ઇલાદિક કરી નદ્યાગ્નિનાં પ્રાયશ્ચિત્તો અને પુનરા-
ધેયનો સંકલ્પ કરી આધાનમાં કહેલા પદાર્થ સંપાદન કરી અગ્નિની સ્થાપના કરી "અયાધ્યાઃ" એ
મંત્રથી શુભવડે આત્મ્યાહુતિ એક અને સર્વપ્રાયશ્ચિતાહુતિ તેના હોમ કરવો, એ પુનરાધેય છે. આ
પોતાનો અગ્નિ છે એવા ભમથી બીજાના અગ્નિ ઉપર પોતે હોમ કર્યો હોય, અથવા પોતાના અગ્નિ
ઉપર બીજાએ હોમ કર્યો હોય તો "પથિકૃત્ સ્વાલીપાકં કરિષ્યે" એવો સંકલ્પ કરી ચરુ કરવો.
અથવા, "પથિકૃત્સ્થાને પૂર્ણાહુતિહોપ્યામિ," એવો સંકલ્પ કરી મુચિપાત્રમાં ખાર અથવા ચાર વાર
ધૂત લઈ, "અગ્નયે પથિકૃતે સ્વાહા" એ મંત્રવડે આહુતિ દેવી. સ્થાલીપાકનો આરભ કરવાનો તે
વિવાહ પછી અથવા આધાન ક્રીધા પછી પુનરભને દિવસે કરવો. એકમને દિવસે યાગ થયો ન હોય
તો આગળ આવતા પર્થ કરતા પ્રથમની તિથિઓનેવિષે (ચોથ, નેમ, ચૌદશ, બીજ, પાંચમ અને
આઠમ એ તિથિ વર્જ્ય કરી) કરવો. તેમાં કાલાતિક્રમ થવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. અન્વાધાન ક્રીધા
પછી એકમને દિવસે ઇષ્ટિ કરવી. તે ન કરે તો ત્રીજા ઇલાદિક ઉક્ત તિથિઓનેવિષે, સર્વપ્રાયશ્ચિત્ત-
હોમ કરી પુનઃ અન્વાધાન કરી યાગ કરવો. બીજી પર્વ પ્રાપ્ત થાય તો પથિકૃત્ સ્થાલીપાક પ્રથમ
કરી, પ્રથમની રહેલી ઇષ્ટિ, પર્વદિવસે કરવી. તે પર્વને દિવસે પણ ન થાય તો બીજા એકમને દિવસે
ઇષ્ટિલોપનું પાદકૃચ્છં પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પ્રાપ્ત થયેલા સમયે યાગ કરવો. બીજા યાગનો પણ આવતી
તિથિનેવિષે લોપ થયો હોય તો તે પર્વદિવસે પાદકૃચ્છં કરી પથિકૃત્ ચરુ કરી બીજો યાગ કરવો.
તે દિવસે પણ ન થાય તો ત્રીજા એકમને દિવસે, એ યાગનું અર્ધકૃચ્છં પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પ્રાપ્ત થયેલો
યાગ કરવો. ત્રીજો યાગ અર્ધકૃચ્છં અને પથિકૃત્ સ્થાલીપાક પ્રથમ કરી, ઉક્ત તિથિને દિવસે અથવા
ચતુર્થ પર્થને દિવસે કરવો, ન કરે તો અગ્નિ નષ્ટ થાય છે, આટે પુનરાધેય કરવું. ઇહાં પુનરાધેયનો
પ્રકાર—આધાનોક્રમ પદાર્થ સંપાદન કરી "અયાધ્યાઃ" એ મંત્રવડે શુભાત્મ્યાહુતિ દેવી, તે તો, સમા-
રોપ કરેલી સમિધનો નાશ થયો હોય તેના નિર્ણયને ઠેકાણે કહ્યું છે. અને પુનરાધાન ને વિવાહ-

હોમાદિરૂપ તે તો પુનઃસંધેય કરતાં ભિન્ન છે. કુંડયત્રી બાહેર અને શમ્યાપરાસની અંદરઅગ્નિ પડે તો, "દ્વંતર્ણકં" એ ક્રિયાવડે તે અગ્નિ કુંડમાં પધરાવી સર્વપ્રાપચિત્તહોમ કરવો. પર્વદિવસે મત-લોપ થયો હોય તો, મતપતિ અગ્નિને ઉદેશે ચર અથવા પૂર્ણાહુતિ કરવી. પર્વદિવસે દંપતીમાંથી કોઈએકને અશ્રુપાત થયો હોય તો, મતધારી અગ્નિને ઉદેશે ચર અથવા પૂર્ણાહુતિ કરવી. પવિત્રનો નાશ થયો હોય તો, પવિત્રમાત્ર અગ્નિને ઉદેશે ચર અથવા પૂર્ણાહુતિ કરવી. અન્યાધાનેષ્ટિના મધ્યમાં ચંદ્રગ્રહણ પ્રાપ્ત થાય તો, "અગ્રાહ્નો" એ મંત્રવડે ચંદ્રને ઉદેશે આભ્યાહુતિ દઈ, "નવોનવો" એ મંત્રવડે ઉપસ્થાન કરી ઇંધ્રાસ્થાપનાદિ યાગ કરવો. સૂર્યગ્રહણ હોય તો, "ઉદ્ગયં" એ મંત્રવડે સૂર્યને ઉદેશે આભ્યાહુતિ દઈ, "ચિત્રંદેવાનાં" એ મંત્રવડે ઉપસ્થાન કરવું. અન્યાધાન ક્રીધા પછી સ્વપ્નમાં વીર્યપાત થાય તો, "દમ્ભેવરુણ તત્ત્વાયામિ" એ બે મંત્રવડે વરુણને બે આભ્યાહુતિ દઈ સૂર્યની પૂજા અને "પુનર્મામં" એ સૂત્રોક્ત મંત્રનો જપ કરવો. યુદ્ધિપૂર્વક વીર્યપાત થાય તો, મતપતિ અગ્નિને ઉદેશે ચર કરવો. અન્ય સમયે સ્વપ્નમાં વીર્યપાત થયો હોય તો, સૂર્યને ત્રણ નમસ્કાર કરવા. ઇંધ્રાનું સ્થાપન ક્રીધા પછી હોમદ્રવ્યને કાંઈ દોષ થાય તો દુધ થયલા હોમદ્રવ્યને ઠંડાણે આભ્યપ્રતિનિધિ કરી યાગ સમાપ્ત કરી દુધ ચયણ દ્રવ્ય જલમાં નાખી, અન્યાધાનાદિક, (તે તે છે દેવતા જેની એવો) પુનઃ યાગ કરવો. ઇંધ્રાસ્થાપનની પ્રથમ હોમદ્રવ્યમાં દોષ ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે દેવતાનું હોમદ્રવ્ય ફરી બીજું લઈ યાગ કરવો. સ્વિષ્ટકૃત કરવામાટે કીધેલાં હોમદ્રવ્યને કાંઈ દોષ ઉત્પન્ન થાય તો આભ્યવડે સ્વિષ્ટકૃત કરવો. અગ્રહૃત હોમદ્રવ્યને દોષ થાય તો તે સમયે ફરી આભ્ય ગ્રહણ કરવું.

હવિર્દોપાસ્તુ ॥ પ્રચ્યુતનલકેરૌઃકીટૈરકાસ્ત્યિષ્ણમૂત્રસ્તેભાચૈર્વામત્સિતૈશ્ચમાર્જાનકુલકાકૈર્મુ
 જલજલિંદુષર્મનાસિકામલાશ્ચુકર્ણમલૈઃ સ્તિકારજસ્વલાચાંડાલાદિદષ્ટિમિશ્રસંસર્ગાઃ દેવતાહવિર્મંત્રા
 દિવિપર્યાસેયદ્વોદેવાદિતમરુદ્ધઆજ્યહોમઃ કૃત્ત્વહવિર્દોહૈતદ્વિક્ષિપ્તપાપસપયવાગોનતુપુનર્યાગઃ પૂર્વાદિ
 ચતુર્વિધુચરુત્સેકેઅગ્નયેયમાયવરુણાયસોમાયેતિક્રમેણહુત્વા સર્વતત્સેકેચતુર્ભ્યાંપિહુત્વાકોનેપૂર્ત્સેકે
 આહુતીહુત્વા ચરુમાપ્યાયસ્વસંતેપ્યાંસીતિમંત્રાભ્યામાજ્યેનાપ્યાયતિઅગ્નૌમિદાહુતીચદ્વૈરતિકેચિત્ સ્વગૃ
 હ્યાન્નેરન્યગૃહ્યાગ્નિનાસંસર્ગેઽભૌયજમાનો યુગપત્તમગ્નિસમારોપ્યોભૌ પ્રત્યવરોહ્ણકૃત્વાઽગ્નયેવિવિચયેચરં
 કુપોતાં શશ્વામિનાસંસર્ગેઽગ્નયેશુચયેચરઃ પચનાગ્નિનાસંસર્ગેસંગૌયાગ્નયેચરઃ સધૈત્રસંસર્ગેસમારોપપ્રત્ય
 ઘરોહ્ણોત્તરંચરઃ સ્વયમગ્નિપ્રજ્વલનેઽદીપ્યસજાતવેદો માનોર્હિસીર્જાતવેદોગામર્થપુરંજગત્ અવિગ્નદ
 ગ્રાગાહિશ્રિયામાપરિપાતયેતિદ્વાભ્યાંદ્વૈસમિધાવગ્નયેજુહુયાત્ સર્વવ્રવિધ્યપરાપેસાંગતાર્યસર્વપ્રાપચિત્તં
 ગૃહદાહેઽગ્નયેક્ષામયતેચરઃ પવમન્યાન્યપિપ્રાયશ્ચિત્તાનિયજ્ઞચત્રાક્ષણાદિપૂત્કાનિજ્ઞેયાનિ યજ્ઞતુપ્રાપચિત્ત
 વિશેષોનોક્તસ્ત્રસર્વપ્રાપચિત્તં ભૂર્મુવઃસ્વરિત્યનેનાજ્યાહુતેઃસર્વપ્રાપચિત્તસંસાર ॥

હોમદ્રવ્યના દોષ કહે છે—શરીરથી છૂટ થયેલ નખ અને કેશ, ક્રીડા, રક્ત (લોહી), અરિય, વિષ્ણુ, મૂત્ર, કંક, ઇલાદિક ખરાબ પદાર્થ; બિલાડાં, નાળિયાં, કાગડાં, મોઢાના યુકના છાંટા, પરસેવો, નાકનો મળ, આંસુ, કાનનો મળ; સુવાવડી, રજસ્વલા, આંધલ ઇત્યાદિની દાષ્ટે; એમનો જે સંબંધ થયો તે દોષ છે. દેવતા, હોમદ્રવ્ય અને મંત્ર એમનો વિપર્યાસ (ઉલટપાલટ) થાય તો, "ચદ્વો-દેવાં" એ મંત્રવડે વાયુદેવતાને ઉદેશે આભ્યનો હોમ કરવો. સઘણ હોમદ્રવ્ય બળી નથ તો, તે હોમદ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરી તેજ ચર કરવો, પુનર્યાગ કરવો નહીં. પૂર્વાદિક ચાર દિશામાં ચર ઉભરાય તો કબે કરી પૂર્વ દિશામાં અગ્નિને ઉદેશે, દક્ષિણ દિશામાં યમને ઉદેશે, પશ્ચિમ દિશામાં વરુણને ઉદેશે, અને ઉત્તર દિશામાં સોમને ઉદેશે હોમ કરવો. ચારે દિશામાં ઉભરાય તો ચારે દેવતાને ઉદેશે હોમ કરવો. પ્રુણાભળી ઉભરાય તો વ્યાહૃતિવડે હોમ કરી "આપ્યાયસ્વં, સંતેપ્યાંસિં" એ બે મંત્રવડે ચંદ્રને આભ્યવડે યુક્ત કરવો. કોઈ ગ્રંથકાર, અગ્નિમા બે મિદાહુતિ (યન્મઆં પુનરં) દેવી એમ કહે છે. પોતાના ગૃહાગ્નિના બીજાના ગૃહાગ્નિને સંસર્ગ થયો હોય તો, બન્ને યજમાને એક કાલે તે અગ્નિનો સમારોપ કરી બન્ને જણાએ પ્રત્યવરોહણ કર્મ કરી વિવિચિનામક અગ્નિને ઉદેશે ચર કરવો. રાખના અગ્નિને સંસર્ગ થયો હોય તો, શુચિ નામના અગ્નિને ઉદેશે ચર કરવો. પાકના અગ્નિ સાથે સંસર્ગ થયો હોય તો, સંસર્ગ નામના અગ્નિને ઉદેશે ચર કરવો. સર્વત્ર સંસર્ગને-

વિષે સમારોપ અને પ્રત્યયરોહણ ક્રીધા પછી ચરૂ કરવો. પોતાનીમેળે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય તો, “હૃદી-
પ્યસ્વ જાતવેદોઃ, મા નોહિંસીર્જાતવેદો ગામશ્વં પુરુષં જગત્ ॥ અગ્નિમદગ્ન આગહિ શ્રિયા મા પરિ-
પાતય” એ બે મંત્રવડે બે સમિધ અગ્નિને ઉદ્દેશે હોમવી. સર્વેત્ર અનુષ્ઠાનની વિધિમાં થક પડે
તો તેની સાંગતાને અર્થે સર્વપ્રાયશ્ચિતાહુતિ દેવી. ઘર દગ્ધ થયું હોય તો ક્ષામવાન અગ્નિને ઉદ્દેશે
ચરૂ કરવો. એ પ્રમાણે બીજા પ્રાયશ્ચિત ઋગ્વેદના ગ્રાહણાદિ ગ્રંથમાં કહ્યાં છે તે જોઈ લેવાં. જે
સ્થળે વિશેષ પ્રાયશ્ચિત કહ્યું નથી તે ઠેકાણે સર્વ પ્રાયશ્ચિતાહુતિ કરવી. “મૂર્ધુવઃ સ્વઃ” એ મંત્ર-
વડે જે આજ્યાહુતિ દેવી તેહું સર્વપ્રાયશ્ચિત એવું નામ છે.

અથાશ્યુપધાતનિમિત્તાનિ ॥ શ્વશ્કરરાસમકાકસુગાલમર્કટશૂદ્રાંત્યજપતિતકુળપસૂતિકા
રજસ્વલામિઃ પુત્રીપમૂતરેતોશ્રુપૂયશ્ચેષ્મશોણિતાસ્યિમાંસાદિભિરુચૈર્વાજુગૃપ્સિતૈરારોપિતારણિસ્પર્શોઽગ્નિઃ
સ્પર્શોવાગ્નિનાશઃ તન્નારણિગતેત્વહૌનપ્તુનરાધેયમગ્નેઃસ્પર્શોપુનરાધાનં યદ્વાપુનસ્ત્વાદિત્યાદિત્યાદિસઘઃસ
મિધતાંપુનર્ગ્રહાણોવસુમીધયઘૈઃ ધૃતેનત્યંતન્વંધર્ધયસ્વસત્યાઃસંતુયજમાનસ્યાકામાઃસ્વાહા આદિત્યદ્વચસુ
અદ્વંદનમમેતિસમિદ્ધોમઃ સ્તુચેનાજ્યાહુતિર્વાગ્નૌજલોપધાતેપીદમેવસ્વજીવિનોમૃતશબ્દધ્રવણેમ્નયેસુર
મિમત્સેચરુઃપૂર્ણાહુતિર્વા પ્રધાનાહુતીનાંસ્વિપૃક્તાસંસંગેસર્વપ્રાયશ્ચિત્તં પિંડપિતૃયજ્ઞેઅતિપ્રણીતનાશેતન્ન
હોમપક્ષેસર્વપ્રાયશ્ચિત્તં હોમપક્ષેપુનઃપ્રણયનમપિ આપસ્તંબાનાંપ્રાયશ્ચિત્તંતેપ્રણયનમેવનિત્યં પિંડપિતૃયજ્ઞ
લોપેવૈશ્વાનરશ્ચરુઃસત્તહોત્રાસ્યમહાહવિર્હોતેત્યાદિમંત્રૈઃપૂર્ણાહુતિર્વા શ્રવણાકર્મસંપંબલ્યાશ્વયુજામ્રયણમ્ર
સ્વચરોહણકર્મણામન્યતમલોપેન્નાજાપત્યકૃષ્ણં અકૃતાપ્રયણસ્યનાશ્મક્ષણેમ્નયેવૈશ્વાનરાયચરુઃ અદ્વકા
લોપેઉપવાસઃ પૂર્વેધુઃશ્રાદ્ધલોપેન્યુપવાસઃ ઉપવાસપ્રત્યાસ્રાયપકવિપ્રમોજનંવા અન્વયકલોપેપમિધુમિઃ
સુમનાપમિર્નિરુમિરિતિક્રચઃશતંજપઃસર્વેત્રચરુસ્થાનેપૂર્ણાહુતિઃ દર્શપૂર્ણમાસાનાર્મંઆલસ્યાદિનાપૂર્ણાહુ
તિકરણેતુયાગપર્યાંતંત્રીઘ્વાજ્યંદેવમિતિગૃહ્યાગ્નિસાગરે નિપિદ્ધતિત્યાદૌત્વભાર્યાગમનેઅયાજ્યયાજનેત્વ
નાદિગણિકાદ્યાધમોજ્યમોજનેનિપિદ્ધપ્રતિગ્રહેપુનર્માર્મેત્વિદ્રિયં ઇમેયેધિષ્ણ્યાસરિતિદ્વાધ્યામાજ્યહોમઃ
સમિદ્ધોમોયાજપોવા ગૃહોપરિકપોતોપયેજને દેવાઃકપોતરિતિપંચચંસૂક્તજપઃપ્રત્યુચ્ચમાજ્યહોમોષાપાકય
જતનેનદુઃસ્વપ્રદર્શનેયોમેરાજન્યુજ્યૌવેતિક્રચાસૂયોપસ્થાનં આતુરત્વનાશાયયજ્ઞમરોગનાશાયવામુંચામિ
ત્વેતિષ્કેનમ્રત્યુચંચરોહોમઃ યજ્ઞમનાશાયેદંનમમેતિપંચસુત્યાગઃ પદ્મિષ્ટકૃદિતિપ્રોક્ષણીપ્રણીતાસ્થજ
લાનાંયિદુપાતેન્નાવેવા આપોદિષ્ટેતિત્વેનપુનઃપૂરણંતતંમેઅપસ્તુતાયતેત્યુચાજ્યાહુતિઃ ઇધ્માધાનલોપે
તસ્યાજ્યમાગોત્તરસ્પરણેવિપર્યાંસપ્રાયશ્ચિત્તંચૈધ્માધાનંચકૃત્વાપ્રધાનયાગઃ પ્રધાનયાગોત્તરસ્પરણેમ્નિસ
મિધનરૂપદ્વારસ્યામાવાહ્યોપયેતિપ્રાયશ્ચિત્તેનૈવસિદ્ધિઃ અન્યાંતેજ્યપ્યેષ્મહામ્ ॥

હવે અગ્નિનાશ થવાનાં નિમિત્ત કહે છે.

હૃતકે, સુવર, ખર, કાગડા, સિયાલ, વાંદરા, ચૂર, અંલજ (ચાંડાલ), વટલેલો, રાખ, મુવાવડી,
રજસ્વલા, વિષા, મૂત્ર, વીર્ય, અશ્વપાત, પિરુ, કંક, રૂધિર, અરિય અને માંસ ઇત્યાદિક તેમ બીજા
પણ નિર્દિત પદાર્થોના, જે અરણિ ઉપર અગ્નિસમારોપ કરેલો છે તે અરણિને અથવા સાક્ષાત્ અ-
ગ્નિને સ્પર્શ થાય તો તે અગ્નિ નષ્ટ થાય છે. તેમાં અરણિસમંધી અગ્નિ નષ્ટ થાય તો પુનરાધેય
કરવું, અને સાક્ષાત્ અગ્નિને સ્પર્શ થયો હોય તો પુનરાધાન કરવું, અથવા, “પુનસ્ત્વાદિત્યા”
એ મંત્રવડે સમિધહોમ કરી “આદિત્યદ્વચસુઅદ્વં ન મમ” એવો ભાગ કરવો, અથવા સુવપા-
ત્રવડે આજ્યાહુતિ દેવી. અગ્નિવિષે જળ પડે તો પણ એજ પ્રાયશ્ચિત જાણવું. પોતે જીવતાં હું મૃત
થયો એવો શબ્દ સાંભળવામા આવે તો, સુરભિમાન અગ્નિને ઉદ્દેશે ચરૂ અથવા પૂર્ણાહુતિ કરવી.
પ્રધાનઆહુતિનો રિવદ્યુતસાથે સંસર્ગ થાય તો સર્વપ્રાયશ્ચિતાહુતિ કરવી. પિંડપિતૃયજ્ઞવિષે અતિ-
પ્રણીત નામના અગ્નિનો નાશ થયા છતાં હોમપક્ષ ન હોય તો તેવિષે સર્વપ્રાયશ્ચિત કરવું. હોમપક્ષ
હોય તો ફરી અગ્નિ પધરાવવો એ પણ કરવું. આપસ્તંબોને પ્રાયશ્ચિતાહુતિ ક્રીધા પછી ફરી અગ્નિ
પધરાવવાનું અવશ્ય છે, પિંડપિતૃયજ્ઞનો લોપ થયો હોય તો વૈશ્વાનર ચરૂ કરવો. અથવા, “સત્ત-
હોત્રાપ્યમહાહવિર્હોતા” ઇત્યાદિક મંત્રવડે પૂર્ણાહુતિ કરવી. અવલોકર્મ, સર્પબલિ, આશ્વયજ્ઞ કર્મ,
આગ્રયણ અને પ્રલવરોહણ એ કર્મમાંથી એકાદનો લોપ થયો હોય તો પ્રાન્તપલકૃત્ચ કરવું. આ-
ગ્રયણ ક્રીધાવિના નહું અન્ન લક્ષણ ક્રીધું હોય તો વૈશ્વાનર અગ્નિને ઉદ્દેશે ચરૂ કરવો. અદ્વકાશ્રાદ્ધનો
લોપ થયો હોય તો ઉપવાસ કરવો. પૂર્વેધુઃશ્રાદ્ધનો લોપ થયો હોય તો પણ ઉપવાસ કરવો. અથવા

ઉપવાસનો પ્રત્યાઘાય એક બ્રાહ્મણને લોભન કરાવતું, અન્વષ્ઠક્ય શ્રાદ્ધનો લોપ થયો હોય તો, "અમિર્યુમિઃ સુમના અમિરિદુમિઃ" એ ઋચાનો સો વાર જપ કરવો, જે જે ઠેકાણે ચર કરવાતું કહેલું છે તે તે ઠેકાણે, દર્શપૂર્ણમાસનો આરંભ કીધો ન હોય તો, પૂર્ણાહુતિ કરવી. આલસ્ય ઇલાદિ કારણથી (ચર ઠેકાણે) પૂર્ણાહુતિ કીધી હોય તો, યાજ પૂર્ણ થાય એટલા તકલ અને ધૃતતું દાન કરવું, એમ ગૃહ્યાગ્નિસાગરમાં કહ્યું છે. નિષિદ્ધ તિથિ ઇલાદિક દિવસે પોતાની સ્ત્રીનું ગમન કીધું હોય, જે હોમ કરાવવાને અયોગ્ય હોય તેને ઘેર હોમ કરાવ્યા હોય, લસણ ઇલાદિક અને વેદયાનાં ઘરતું અન્ન ઇલાદિક અલોભ્ય પદાર્થનું ભોજન કીધું હોય, નિષિદ્ધ દાન લીધું હોય તો એમને વિષે, "પુનર્માસે-ત્વિદ્વિયં, હમે ચે ઘિષ્ણયાસઃ" એ જે મંત્રવડે આભ્યહોમ, અથવા સમિધહોમ, અથવા જપ કરવો. ઘરની ઉપર કપોતપક્ષી (હોલો) બેઠેલો હોય તો, "દેવાઃ કપોતઃ" એ પાંચ ઋચાનાં સૂક્તને જપ અથવા પાક્યજ્ઞતંત્રે કરી એક એક ઋચાવડે આભ્યહોમ કરવો. દુષ્ટ સ્વપ્ન દેખાયલું હોય તો, "યોમે રાજન્યુજ્યોવાઃ" એ મંત્રવડે સૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવું. રોગનિવૃત્તિ માટે અથવા યજ્ઞ (ક્ષય) રોગના નાશ માટે "મુંચામિ ત્વાઃ" એ સૂક્તની એક એક ઋચાવડે ચરનો હોમ કરવો, અને પાંચ ઋચાવિષે, "યજ્ઞમનાશાયેદં ન મમ" એવો ત્યાગ કહેવો. છઠ્ઠી ત્રિવૃક્ષકૃત આહુતિ દેવી.—પ્રોક્ષણી અને પ્રણીતા એ પાત્રમાંના જળના બિંદુ બાહર પડે અથવા એ પાત્રનો ત્યાગ (ઝરવું) થાય તો, "આપોહિષ્ઠાઃ" એ ત્રણ ઋચા ભણી ફરી તે પાત્રમાં જળ પૂરવું, અને "તર્તમ અપસ્તાદુતાયતેઃ" એ ઋચાવડે આભ્યાહુતિ દેવી. ઇમાસ્થાપનનો લોપ થયો હોય અને આભ્યભાગ થયા પછી તેનું સ્મરણ થાય તો વિપરીતપણું થવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ઇમાસ્થાપન કરી પ્રધાનયાગ કરવો. પ્રધાન-યાગ થયા પછી તેનું સ્મરણ થયું હોય તો અગ્નિપ્રત્યલનરૂપ દ્વારનો અભાવ હોવાથી લોપજ છે અને પ્રાયશ્ચિત્તવરેજ તે ઇમાની સિદ્ધિ થાય છે. બીજાં અંગેવિષે પણ એવોજ નિર્ણય બળ્યો.

અથાગ્નિનાશકાનિ ॥ દંપત્યોરન્યતરોગ્નિસમીપેડયાસ્તમયકાલેવસેત્ ઝમૈદંપતીગૃહસીમાં ગ્રામસીમાંવાનદીપોહ્યં પ્યહોમકાલેવહિર્ચસેતાંતદાપુનરાધાનં અગ્નીનામજહ્વરણેશમ્યાપરાસાતપ્રાગુચ્છાસેન્નિનાશઃ કર્માર્થેઘરણેગ્નીનાંનાનુચ્છાસાદિચોદયતે આત્મસમારોપણપક્ષેન્સુમજ્જનેમૈથુનેદ્વાદ્રાદિસ્પર્શને ગ્નિનાશઃ પલ્લવનેકલ્પેપિપક્ષ્યામપિહોમકાલેગૃહસીમાવહિર્ગંતાયામગ્નિનાશઃ ॥

હવે અગ્નિનો નાશ કરનારાં નિમિત્ત કહે છે.

દંપતી (સ્ત્રી પુરુષ બે)માંથી એકે, અગ્નિની સમીપે ઉદયકાલે, અને અસ્તકાલે વાસ કરવો. બન્ને દંપતી ઘરની સીમા, કિંવા ગામની સીમા અથવા નદી એમનું ઉલ્લંઘન કરી હોમકાલે બાહર નિવાસ કરે તો પુનરાધાન કરવું ભેદબે. કુંડમાંથી અગ્નિ સર્વ બાહર લઈ જવો એ પક્ષમાં અગ્નિ લઈ જતાં શમ્યાપરાસ (છત્રીસ અંશુલ ભૂમી)ની માંદા ત્યાસ આવે તો અગ્નિનો નાશ થાય છે. કુંડએક કર્મવિશેષમાટે કુંડમાંથી અગ્નિ લઈ જતાં તે સમયે ઉચ્છ્રાસ રોકવાનું જરૂર નથી. પોતાને વિષે અગ્નિસમારોપ કીધો છે એ પક્ષવિષે તે જળમાં બુડે, મૈથુન અથવા શુદ્ધાદિકનો સ્પર્શ કરે તો અગ્નિ નષ્ટ થાય છે. ઘણી સ્ત્રિયો છતાં પણ તેમાંની એક સ્ત્રી પણ હોમકાલે ઘરની સીમાથી બાહર જાય તો અગ્નિ નષ્ટ થાય છે.

જ્યેષ્ઠાયામગ્નિસમીપસ્યાયાંકનિષ્ઠયાસહયજમાનપ્રવાસોનદોપાયદંપતીઝમાવપિગ્રામગૃહયોઃસીમાર્થેહિર્ગંતાવાહોમકાલાતપૂર્વમાગતૌચેન્નદોપઃ યજમાનેગ્નિસમીપસ્યેપિહોમકાલેપલ્લવાગ્રામાંતરસ્થિતૌપુનરાધાન માહુઃપ્રવાસેન્યતરેણસમારુદ્ધાગ્નેરન્વારંભાસત્ત્વેનદીસીમાર્થેહ્યનેપુનરાધાનં અગ્નિવિહાયયજમાનસ્યશત યોજનગમનેવર્પયંતેસ્વર્ગંદોમામાવેવાગ્નિનાશઃ તથાપુનરાધાનંપવિત્રેષ્ટિયાં વિનાગ્નિર્મિર્યદાપત્નીનદીમંબુધિ ગામિનીં અતિક્રમેત્તદાગ્નીનાંવિનાશઃસ્યાદિતિશ્રુતિઃ અગ્નિસમીપેપલ્લવેન્યતરેચાપલ્લવાનદીર્લંઘનેદોપોન પતિપ્રવાસેપલ્લવાઅગ્નિસિઃસહસીમોલ્લંઘનેગ્નિનાશઃ ધવંપત્યુરપિપત્નીપ્રવાસે જલેનહેતુનાગ્નિરુપશંતઃસ્થે ત્પુનરાધેયં તદેવપુનરાધેયમગ્નચલુગતેસતિ અસમાધાયચેત્સ્વામીસીમામુહ્યંગ્યગ્જતિ સમારોપણંવિના શમ્યાપરાસાદૂર્ધ્વમગ્નીનાંઘરણેનાશઃ રજોદોપેસમુત્પન્નેસૂતકેસૂતકેપિવા પ્રવસન્નગ્નિમાન્વિપ્રઃપુનરાધાન મર્હતિ વહીનામપિચૈકસ્યામુદપ્તયાંનતુમજેત્ ઇકાદશેચતુર્થેહિંગંતુમિચ્છેન્નિસિત્તઃ નચાગ્નિહોમચેલા યાંપ્રવસેન્નચપર્વેણિ હોમદ્વયાત્યવેદર્શપૂર્ણમાસાસ્યયેપુનરાધેયમાપસ્તંબાદિવિપયંયચનાઘૌપચેદંસૂતકેમ્

તકેપિયા અંવપત્વાતુચસેદ્રાત્રિપુનરાધાનમર્હતીદંકાલ્યાયનાદિપરં પત્નીપ્રવાસેપુનરાધાનમુક્તં તદેકમાર્થં
સ્વહુમાર્થંસ્વતુજ્યેષ્ઠાપ્રવાસપવપુનરાધાનમિતિકેચિત્ પતેપુનિમિત્તેપુસ્થિતાનગ્રીનુત્તજ્યાન્યેપામાધાનં
આરદુપન્નારકાંગલોપેકર્મસમાપ્તિઃપ્રાકુપ્રાયશ્ચિત્તંકૃત્વાતદંગંકુર્યાત્ કર્મસમાપ્તૌપ્રાયશ્ચિત્તમેવનાંગાવૃત્તિઃ
સન્નિપત્યોપન્નારકાંગલોપેકર્મસમાપ્તિરૂપસ્યલોપેપ્રધાનાત્પ્રાકૃતકાર્યં પ્રધાનોત્તરંપ્રાયશ્ચિત્તમેવનાવૃત્તિઃ ॥

ન્યેષ્ઠ સ્ત્રી અગ્નિની સમીપમાં રહ્યા છતાં કનિષ્ઠ સ્ત્રીનીસાથે યજ્ઞમાન પ્રવાસ કરે તો દોષકારક નથી. યજ્ઞમાન અને તેની સ્ત્રી બંને ઘરની સીમાથી બાહરે જઈ હોમકાલની પ્રથમ ઘેર આવે તો દોષ નથી. યજ્ઞમાન અગ્નિ સમીપમાં છતાં પણ હોમસમયે સ્ત્રી બીજે ગામે રહી હોમ તો પુનરાધાન કરવું એમ કહે છે. પ્રવાસમધ્યે નદી અથવા સીમાના ઉલ્લંઘન સમયે દંપતીમાંનું એક જો સમારોપિત અગ્નિનો સ્પર્શ ન કરે તો પુનરાધાન કરવું જોઈએ. યજ્ઞમાન અગ્નિને છોડી ચારસો ગાઉપર્યંત પ્રયાણ કરે અથવા એક વર્ષપર્યંત પોતે હોમ ન કરે તો અગ્નિ નષ્ટ થાય છે, અને તેમ થયું હોય તો પુનરાધાન અથવા પવિત્રેષ્ટિ કરવી. “માથે અગ્નિ લીધા વિના સ્ત્રી, સમુદ્રને મળનારી નદીનું ઉલ્લંઘન કરે તો અગ્નિનો નાશ થાય છે. એવું શ્રુતિપ્રમાણ છે.” અગ્નિની સમીપે પતિ અથવા બીજી સ્ત્રી હોય તો સ્ત્રીને નદી ઉલ્લંઘન કરવાનો દોષ નથી. પતિ પ્રવાસમાં છતાં સ્ત્રી અગ્નિસહિત, સીમાનું ઉલ્લંઘન કરે તો અગ્નિનો નાશ થાય છે. એ પ્રમાણેજ સ્ત્રી પ્રવાસમાં છતાં પતિ અગ્નિસહિત, સીમાનું ઉલ્લંઘન કરે તો પણ અગ્નિનો નાશ થાય છે. જલના યોગથી અગ્નિ નષ્ટ થયો હોય તો પુનરાધેય કરવું. “અગ્નિ નષ્ટ થયા છતાં યજ્ઞમાન અગ્નિનું ઉપસ્થાન ક્ષીધાવિના સીમાનું ઉલ્લંઘન કરે તો તેજ પુનરાધેય કરવો.” સમારોપ ક્ષીધાવિના શમ્યાપરાસની બાહરે અગ્નિ લઈ જાય તો તે અગ્નિ નષ્ટ થાય છે. “સ્ત્રીને રજોદોષ, જનનાશૌચ, અથવા મૃતાશૌચ છતાં અગ્નિમાન બ્રાહ્મણ પ્રવાસ કરે તો તે પુનરાધાનને યોગ્ય છે. બહુ સ્ત્રીઓમાંથી જો એક રજસ્વલા હોય તો પણ પ્રવાસે જવું નહીં. નિમિત્તયકી અગ્નીયારમે અથવા ચોથે દિવસે પ્રવાસ જવાની ઇચ્છા કરવી. અગ્નિના હોમસમયે અથવા પહેલે દિવસે પ્રયાણ કરવું નહીં.” એ હોમનો લોપ થાય અથવા દર્શપૂર્ણમાસ સ્થાલીપાકનો લોપ થાય તો પુનરાધેય કર્મ કરવાનું જો કહ્યું તે આપસ્તંબાદિ શાખાવિષયક છે. “જનનાશૌચ અને મૃતાશૌચ છતાં પાકાગ્નિ ઉપર પાક કરવો. અને પાકાગ્નિ ઉપર પાક ન કરતાં એકજ રાત્રિ તેમ રહે તો પુનરાધાન કરવું,” એવું જો કહ્યું છે તે કાલ્યાયનોવિષયક છે. સ્ત્રી પ્રવાસ કરે તો પુનરાધાન કરવું એ કહ્યું તે જેની એક સ્ત્રી છે તેવિષે છે. જેની બહુ સ્ત્રીઓ છે તેણે જ્યેષ્ઠ સ્ત્રી પ્રવાસ કરે તોજ પુનરાધાન કરવું, એમ કોઈ અંધકાર કહે છે. એ પૂર્વાકા નિમિત્ત છતાં પ્રથમ અગ્નિનો ભાગ કરી બીજા અગ્નિનું આધાન કરવું. તરતમાં ઉપકાર કરનારાં અંગભૂત (પ્રાણાદિ) કર્મનો લોપ થયા છતાં કર્મ સમાપ્તિની પ્રથમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી હુષ્ઠ થયું અંગભૂત કર્મ કરવું. કર્મ સમાપ્તિ થયા પછી લોપ સ્મરણ થયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્તજ કરવું, અંગભૂત કર્મની આવૃત્તિ કરવી નહીં, પરંપરા સંબંધપડે દ્રવ્યસંસ્કારરૂપ ઉપકારક અંગનો લોપ થતો હોય તો પ્રધાનકર્મથકી પ્રથમ તે અંગભૂત કર્મ કરવું. પ્રધાનકર્મ થયા પછી લોપ થયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્તજ કરવું, અંગભૂત કર્મની આવૃત્તિ કરવી નહીં.

મૃતાયૈપત્ન્યૈદાહ્યાધર્મોન્નિદત્વાવશિષ્ઠાઘૌસાયંપ્રાતર્હોમસ્થાલીપાકાપ્રયણાનિકુર્યાત્ કૌસ્તુમેતુઅર્ધાગ્નિ
વાનાદિકમુક્તવા વિષુરસ્યાપૂર્વાધાનપ્રકારસ્તસ્યચિચ્છેદેપુનરાધાનપ્રકારશ્ચોક્તઃ તન્નાધાનપ્રકારોવશિ
ષ્ઠામેપ્રાકુહોમાન્નાશપરઃ યદ્વાધૌતાગ્નિપુમાર્ગાયૈઅર્ધાગ્નિદાનંકૃત્વાત્તર્ગેષ્ઠ્યાપૂર્વાગ્નીનપરિત્યજ્યપુનરાધા
નંકૃત્વાગ્નિહોત્રંકાર્યમિત્યુક્તં તદ્વદ્વાપિત્તર્ગેષ્ઠ્યાપૂર્વાગ્નિભાગોત્તરમપૂર્વાધાનં કૌસ્તુમેતુક્તમિતિયો
ગ્યમિતિમાતિ ॥

પત્ની મૃત થઈ હોય તો તેના દાહમાટે અર્ધ અગ્નિ દઈ શેષ રહેલા અગ્નિ ઉપર સાયંપ્રાતર્હોમ, સ્થાલીપાક અને આગ્રયણ કરવાં. કૌસ્તુભમાં તો, અર્ધ અગ્નિ દેવો ઇલાદિક કહી વિધુરે- (જેની સ્ત્રી મૃત થઈ હોય તેણે) નવીન આધાન કરવું, અને તે શેષ રહેલો અગ્નિ નષ્ટ થાય-તો પુનરાધાન કરવું, એમ કહ્યું છે; તેમાં આધાન કરવાવિષે જ પ્રકાર કહ્યો તે, શેષ રહેલો અગ્નિ હોમની પ્રથમ નષ્ટ થાય તો તે પરાયણ જાણવો. અથવા શ્રૌતાગ્નિમાંથી સ્ત્રીના (દાહમાટે) અર્ધ અગ્નિ દઈ ઉત્સર્ગેષ્ટિ કરી પ્રથમના અગ્નિનો ભાગ કરી પુનરાધાન કરી અગ્નિહોત્ર કરવું એમ કહ્યું છે, તેમ છતાં પણ ઉત્સર્ગેષ્ટિ કરી પૂર્વ અગ્નિનો ભાગ ક્ષીધા પછી અપૂર્વાધાનવિષે કૌસ્તુભમાં કહ્યું છે, એમ યોજના કરવી એ રીતે માણે છે.

અરણિસુવાદિપાત્રાણાલક્ષણવૃક્ષાદિવિચારોન્યત્રજ્ઞેયઃ પ્તેપાંવિધીનાંસંકલ્પાદિવિસ્તરયુક્તાઃ પ્રયોગાગ્રહાગ્નિસાગરે પ્રાયશ્ચિત્તાદિવિધયઃપ્રાયઃસર્વસૂત્રેપુસમાનાયક કચિત્કચિત્ત્વસ્વસૂત્રોક્તાવિશેષાઃ કહ્યાઃ વિવાહહોમોગૃહપ્રવેશનીયહોમેનસમાનતંત્રોનુષ્ટીયમાનોવહુચાનાંપુનરાધાનં અન્યેપાંવિવાહહોમાન્નિજમેવેતિવિશેષઃ ॥

અરણી, સુધા ઇત્યાદિક પાત્રોનાં લક્ષણ અને તે આ વૃક્ષનાં કરવાં તેના નિર્ણય બીજા ગ્રંથોમાં જોવા. એ પૂર્વોક્ત સર્વ વિધિના સંકલ્પ ઇત્યાદિ વિસ્તારયુક્ત પ્રયોગ ગૃહાગ્નિસાગરમાં જોવા. પ્રાયશ્ચિત્ત ઇત્યાદિકનો વિધિ ધણું કરી સર્વ સૂત્રમાં સમાનજ કહ્યો છે. કોઇ કોઇ ઠેકાણે પાતપોતાના સૂત્રમાં કહેલા વિશેષ જોઈ લેવા. વિવાહહોમ, ગૃહપ્રવેશનીય હોમની સાથે એક તરે કરવો તે ઋગ્વેદી-ઓને પુનરાધાન છે. બીજી સાખાવાળાઓએ વિવાહહોમ કરતાં ભિન્નજ પુનરાધાન કરવું, આ વિશેષ બાધુલ.

અથકાલ્યાયનોપયોગિકિંચિદુચ્યતે ॥ પરાગ્નિપર્કનાશ્રીયાહુગોરસમંતરા આહિતાગ્નેરયં ધર્મોઽધિકાનાંતુસંમતઃ રશુક્ષીરવિકારાશ્ચપ્રાપ્તૃષ્ટયવાજપિ પરાગ્નિપર્કનજ્ઞેયંપ્રવાસેચાગ્નિહોત્રિણઃ યદ્ધંચારિહીનંચપર્કકેવલપાચકે તદ્ધંકલવદ્ગ્રાહ્યમધ્વોપોનવિધતે પ્રાતર્હોમંતુનિર્વૃત્યંસમુદ્યુહુતાશનાત્ શોષમંદાનસેકૃત્યાતપ્રપાકંસમાચરેત્ પૂર્વેણયોજયિત્વાતંતસિન્હોમોવિધીયતે અતોસિન્ધૈશ્વદેવાદિર્કર્મકુર્યાવર્તઙ્ગિતઃ ॥

હવે કાલ્યાયનોને ઉપયોગી કાંઈ નિર્ણય કહે છે.

(કાલ્યાયનોએ) “ગોળ, અને ગોરસવિના બીજા પદાર્થો બીજાના અગ્નિ ઉપર પકવ થયલા ભક્ષણ કરવા નહીં. અગ્નિહોત્રીનો એ ધર્મ યાગિકોને માન્ય છે. સેરડી અને દૂધથી અનેલા પદાર્થ; (માટીનાં) અપરમાં ભૂજેલા યજ્ઞ, એ પદાર્થો બીજાના અગ્નિ ઉપર પકવ થયા હોય તો પણ પ્રવાસમાં અગ્નિહોત્રિએ બીજાના અગ્નિ ઉપર પકવ છે એમ સમજવું નહીંજ, અર્થાત્ (અહણુ કરવા). કેવલ લૌકિકાગ્નિ ઉપર જળ વિના પકવ થયું અન્ન તે ફળની જેઠ લેવું, તે લેવાથી અન્નનો દોષ નથી. પ્રાતઃકાલનો હોમ સમાપ્ત કરી તે અગ્નિમાંથી થોડો અગ્નિ લઈ રસોડામાં પ્રદીપ્ત કરી તે ઉપર સર્વ પાક કરવો. ફરી તે અગ્નિ કુંડના અગ્નિજોડે મેળવી તે ઉપર હોમ કરવો, એમ છે માટે આભરપ છાડી વૈશ્વદેવાદિક ધર્મ ગૃહાગ્નિ ઉપર કરવું.

યજ્ઞચકારિકાયામ્ ॥ નિત્યપાકાયશાલાગ્નેરેકદેશસ્યકાર્યતઃ પાકાર્યમુત્સુકંદૃત્વાતપ્રપક્ત્વામ્ હાનસે વૈશ્વદેવોઽપ્યગારેસ્વાતપાકાર્યોન્નિશ્ચલૌકિકઃ ભૂરિપાકોમવેષઙ્ગધાદ્વાદાલુત્ત્વેવુષ્કૃતેચવૈશ્વદેવે યલૌકિકોનૈવકાર્યતઃ દીપકોધૂપકઞ્ચૈવતાપાર્યયશ્ચનીયતે સર્વેતેલૌકિકાગ્નેયાસ્તાવન્માત્રાપવર્ગતઃ યદુદ્યા વિદ્યુતોહ્યાગ્નિરાવસથ્યાત્કયંચન યાચદેવોપિતિષ્ઠેતાવદવ્યોનમધ્યતે વૈશ્વદેવાસથાહોમાત્રાકૃદ્ધેયંનૈવ મંચનં પચનાગ્રાવપક્ત્વાહઃપુનરાધાનમર્હતિ આરોપિતારણીચોમેપકાવાયદિનશ્યતિ તન્નાશ્યાધેયમિષ્ઠંતિપુનરાધેયમેવયા અધનારોપિતારણ્યોક્ષયેગ્રાહ્યોનવેપુનઃ તદલામેયદોદ્વાયાદવ્રસ્યાત્પુનરાહિતિઃ શૂદ્રોદકયાંત્યજૈશ્વેવપતિતામેષ્યરાસમૈઃ અનારુદ્ધારણિસ્પર્શેતેવિદ્યાયાન્યયોર્પ્રહઃ આરુદ્ધારણિસ્પર્શેપુનરાધેયમુક્તં મયતંતઃસમેત્યપ્તમજ્જયેદ્ધૂપિતારણી ઈકારણ્યેવદુષ્ટાચેત્તામેચાપ્સુનિજ્જયેત્ તન્નાન્યારણિલા માત્રાગ્રાગ્નિવાતેપુનરાહિતિઃ ડહાતેઅગ્નૌનદ્રેનદ્રાયામરણોઽયાચદમિસ્તિષ્ઠતિવેદમનિ તાવદ્દોમાદિકંકૃત્વાતન્નાશેપુનરાહરેત્ અગ્નૈકારણિનાશેન્યામેકાંમંત્રેણોપાદાયોમાખ્યાંમંથનમિતિકેચિત્ અવશિષ્ટાંતામેવહિત્વામંથનમિત્યપરે એકસ્યાઃદોષેપ્યરણિદ્વયંત્યકત્વાનૂતનદ્વયોપાદાનમિતિનારાયણવૃત્ત્યાશયઃ અયમરણિવિચારઃધૌતસાર્તાસાધારણઃસર્વશાસ્ત્રાસાધારણશ્ચ ॥

અહ્યકારિકામાં કહે છે—“નિત્યપાક કરવામાટે ગૃહાગ્નિમાંથી એક પકખાતું, પાક કરવો એજ છે પ્રયોજન જેવું એવું ઉત્ક્રુક (બળતું કાષ્ઠ) રસોડામાં લઈ જઈ પ્રદીપ્ત કરી તે ઉપર સર્વ પાકની ઉત્પત્તિ કરવી. જે ઉપર પાક થયો તે લૌકિકાગ્નિ છે માટે વૈશ્વદેવ ગૃહાગ્નિ ઉપર કરવો. શ્રાદ્ધ ઇત્યાદિક નિમિત્ત અને ઉત્સવને દિવસે જે અગ્નિ ઉપર મ્હોટો પાક થાય છે તે ઉપર વૈશ્વદેવ કરવો; કારણ, કાર્યને અનુસારે તે લૌકિકાગ્નિ નથી. દીપક કરવા માટે, ધૂપ કરવા માટે અને તાપવામાટે ગૃહાગ્નિમાંથી લીધેલો જે અગ્નિ તે સર્વ લૌકિકાગ્નિ છે. કારણ, તે તે કાર્ય થયા પછી તે તે અગ્નિનું

તકેપિવા અંપક્વાતુવસેદ્રાગ્નિપુનરાધાનમર્હતીદંકાત્યાયનાદિપરં પત્નીપ્રવાસેપુનરાધાનમુક્તં તદેકમાર્ચ
 સ્યવહુમાર્ચસ્યતુજ્યેષ્ઠાપ્રવાસપૃથ્વિપુનરાધાનમિતિકેચિત્ પતેપુનિમિત્તેપુસ્થિતાનગ્રીનુત્સ્વજ્યાન્યેપામાધાનં
 આરાદુપકારકાંગલોપેકર્મસમાપ્તેઃપ્રાક્રપ્રાયશ્ચિત્તંકૃત્વાતદંગકુર્યાત્ કર્મસમાપ્તૌપ્રાયશ્ચિત્તમેવનાંગાવૃત્તિઃ
 સન્નિપત્યોપકારકાંગસ્યદ્રવ્યસંસ્કારરૂપસ્યલોપેપ્રધાનાત્પ્રાકૃતત્કાર્યં પ્રધાનોત્તરંપ્રાયશ્ચિત્તમેવનાવૃત્તિઃ ॥

જ્યેષ્ઠ સ્ત્રી અગ્નિની સમીપમાં રહ્યા છતાં કનિષ્ઠ સ્ત્રીનીસાથે યજમાન પ્રવાસ કરે તો દોષકારક
 નથી. યજમાન અને તેની સ્ત્રી બન્ને ઘરની સીમાથી બાહર જઈ હોમકાલની પ્રથમ ઘેર આવે તો
 દોષ નથી. યજમાન અગ્નિ સમીપમાં છતાં પણ હોમસમયે સ્ત્રી બીજે ગામે રહી હોય તો પુનરા-
 ધાન કરવું એમ કહે છે. પ્રવાસમધ્યે નદી અથવા સીમાના ઉલ્લંઘન સમયે દપતીમાંનું એક જો
 સમારોપિત અગ્નિનો સ્પર્શ ન કરે તો પુનરાધાન કરવું જોઈએ. યજમાન અગ્નિને છોડી ચારસો ગા-
 ઉપર્યત પ્રયાણ કરે અથવા એક વર્ષપર્યત પોતે હોમ ન કરે તો અગ્નિ નષ્ટ થાય છે, અને તેમ થયું
 હોય તો પુનરાધાન અથવા પવિત્રેષ્ટિ કરવી. “ભાથે અગ્નિ લીધા વિના સ્ત્રી, સમુદ્રને મળનારી
 નદીનું ઉલ્લંઘન કરે તો અગ્નિનો નાશ થાય છે. એવું શ્રુતિપ્રમાણ છે.” અગ્નિની સમીપે પતિ અથવા
 બીજી સ્ત્રી હોય તો સ્ત્રીને નદી ઉલ્લંઘન કરવાનો દોષ નથી. પતિ પ્રવાસમાં છતાં સ્ત્રી અગ્નિસહિત,
 સીમાનું ઉલ્લંઘન કરે તો અગ્નિનો નાશ થાય છે. એ પ્રમાણેજ સ્ત્રી પ્રવાસમાં છતાં પતિ અગ્નિસહિત,
 સીમાનું ઉલ્લંઘન કરે તો પણ અગ્નિનો નાશ થાય છે. જલના યોગથી અગ્નિ નષ્ટ થયો હોય તો પુનરા-
 ધેય કરવું. “અગ્નિ નષ્ટ થયા છતાં યજમાન અગ્નિનું ઉપસ્થાન ક્રીધાવિના સીમાનું ઉલ્લંઘન કરે તો
 તેજ પુનરાધેય કરવો.” સમારોપ ક્રીધાવિના રામ્યાપરાસની બાહર અગ્નિ લઈ જાય તો તે અગ્નિ
 નષ્ટ થાય છે. “સ્ત્રીને રત્નેદોષ, જનનાશૌચ, અથવા મૃતારૌચ્ય છતાં અગ્નિમાન બ્રાહ્મણ પ્રવાસ કરે
 તો તે પુનરાધાનને યોગ્ય છે. બાહુ સ્ત્રીયોમાંથી જો એક રજસ્વલા હોય તો પણ પ્રવાસે જવું નહીં.
 નિમિત્તયધી અગ્નિધારમે અથવા ઘોષે દિવસે પ્રવાસ જવાની ઇચ્છા કરવી. અગ્નિના હોમસમયે
 અથવા પરંને દિવસે પ્રયાણ કરવું નહીં.” એ હોમનો લોપ થાય અથવા દરૌપૂર્ણમાસ સ્થાલીપાકનો
 લોપ થાય તો પુનરાધેય કર્મ કરવાનું જોઈએ તે વ્યાપરતંબાદિ સામાવિષયક છે. “જનનાશૌચ અને
 મૃતાશૌચ છતાં પાકાગ્નિ ઉપર પાક કરવો. અને પાકાગ્નિ ઉપર પાક ન કરતાં એકજ રાત્રિ તેમ રહે
 તો પુનરાધાન કરવું,” એવું જોઈએ છે તે કાલાયનોવિષયક છે. સ્ત્રી પ્રવાસ કરે તો પુનરાધાન કરવું
 એ કહ્યું તે જોની એક સ્ત્રી છે તેવિધે છે. જોની બાહુ સ્ત્રીઓ છે તેણે જ્યેષ્ઠ સ્ત્રી પ્રવાસ કરે તોજ
 પુનરાધાન કરવું, એમ કોઈ પ્રયત્નકર કહે છે. એ પૂર્વાકા નિમિત્ત છતાં પ્રથમ અગ્નિનો ત્યાગ કરી
 બીજા અગ્નિનું આધાન કરવું. તરતમાં ઉપકાર કરનારાં અંગભૂત (પ્રાણાદિ) કર્મનો લોપ થયા છતાં
 કર્મ સમાપ્તિની પ્રથમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી હુષ્ઠ થયું અંગભૂત કર્મ કરવું. કર્મ સમાપ્તિ થયા પછી લોપ
 સ્મરણ થયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્તજ કરવું, અંગભૂત કર્મની આવૃત્તિ કરવી નહીં, પરંપરા સંબંધવડે
 દ્રવ્યસમ્પાર્ક ઉપકારક અંગનો લોપ થતો હોય તો પ્રધાનકર્મયધી પ્રથમ તે અંગભૂત કર્મ કરવું.
 પ્રધાનકર્મ થયા પછી લોપ થયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્તજ કરવું, અંગભૂત કર્મની આવૃત્તિ કરવી નહીં.

મૃતાપૈપત્ન્યૈદાહાયાર્ધાગ્નિદત્વાયશિદાગ્નૌસાચંપ્રાતર્હોમસ્થાલીપાકામ્રયણાનિકુર્યાત્ કૌસ્તુમેનુઅર્ધાગ્નિ
 દાનાદિકમુક્ત્યા વિધુરસ્યાપૂર્વાધાનપ્રકારસ્તસ્યવિચ્છેદેપુનરાધાનપ્રકારઽચોક્તઃ તન્નાધાનપ્રકારોવશિ
 દામેઃપ્રાક્રહોમાદ્રાપરઃ યદ્દાગ્નૌત્તમિપુમાર્ચાયૈઅર્ધાગ્નિદાનંકૃત્વાઉત્તર્ગેષ્ટ્યાપૂર્વાગ્નિપરિત્યજ્યપુનરાધા
 નંકૃત્વાગ્નિહોત્રંકાર્યમિત્યુક્તં તદ્વદન્નાપિઉત્તર્ગેષ્ટ્યાપૂર્વાગ્નિત્યાગોત્તરમપૂર્વાધાનં કૌસ્તુમેનુઉત્તમિતિયો
 જ્યમિત્તિમાતિ ॥

પત્ની મૃત થઈ હોય તો તેના દાહખાટે અર્ધ અગ્નિ દઈ શેષ રહેલા અગ્નિ ઉપર સાચંપ્રાતર્હોમ,
 સ્થાલીપાક અને આગ્રયણ કરવાં. કૌસ્તુભમાં તો, અર્ધ અગ્નિ દેવો ઇલાદિક કહી વિધુરે (જોની સ્ત્રી
 મૃત થઈ હોય તેણે) નવીન આધાન કરવું, અને તે શેષ રહેલો અગ્નિ નષ્ટ થાય તો પુનરાધાન
 કરવું, એમ કહ્યું છે; તેમાં આધાન કરવાવિધે જે પ્રકાર કહ્યો તે, શેષ રહેલો અગ્નિ હોમની પ્રથમ
 નષ્ટ થાય તો તે પરાયણ બાલુવો. અથવા શ્રૌતાગ્નિમાંથી સ્ત્રીના (દાહખાટે) અર્ધ અગ્નિ દઈ ઉત્સ-
 ર્ગેષ્ટિ કરી પ્રથમના અગ્નિનો ત્યાગ કરી પુનરાધાન કરી અગ્નિહોત્ર કરવું એમ કહ્યું છે, તેમ છતાં પણ
 ઉત્સર્ગેષ્ટિ કરી પૂર્વ અગ્નિનો ત્યાગ ક્રીધા પછી અપૂર્વાધાનવિધે કૌસ્તુભમાં કહ્યું છે, એમ યોજના
 કરવી એ રીતે ભાગે છે.

અરુણિવાદિપાત્રાણાલક્ષણવૃક્ષાદિવિચારોન્યત્રઘ્નેયઃ પતેપાંવિધીનાંસંકલ્પાદિવિસ્તરયુક્તાઃ પ્રયોગાગ્રહ્યાગ્નિસાગરે પ્રાયશ્ચિત્તાદિવિધયઃપ્રાયઃસર્વસુત્રેપુસમાનાપચ ક્ષત્તિક્ષત્તિસ્વસ્ત્રોત્કાવિશેષાઃ કહ્યાઃ વિવાહહોમોગૃહપ્રવેશનીયહોમેનસમાનતંત્રોનુષ્ટીયમાનોવહ્વાનાંપુનરાધાનં અન્યેપાંવિવાહહોમાદ્વિન્નમેવેતિવિશેષઃ ॥

અરુણી, સુવા ઇત્યાદિક પાત્રોનાં લક્ષણ અને તે કયા વૃક્ષનાં કરવાં તેના નિર્ણય બીજા ગ્રંથોમાં લેવો. એ પૂર્વોક્ત સર્વ વિધિના સંકલ્પ ઇત્યાદિ વિસ્તારયુક્ત પ્રયોગ ગૃહ્યાગ્નિસાગરમાં લેવા. પ્રાયશ્ચિત્ત ઇત્યાદિકના વિધિ ધણું કરી સર્વ સૂત્રમાં સમાનજ કહ્યો છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે પોતપોતાના સૂત્રમાં કહેલા વિશેષ લેઈ લેવા. વિવાહહોમ, ગૃહપ્રવેશનીય હોમની સાથે એક તંત્રે કરવો તે ઋગ્વેદી એને પુનરાધાન છે. બીજી શાખાવાળાઓએ વિવાહહોમ કરતાં ભિન્નજ પુનરાધાન કરવું, આ વિશેષ લખાવો.

અથકાલ્યાયનોપયોગિકિંચિદુચ્યતે ॥ પરાગ્નિપકંનાશ્રીયાદુદગોરસમંતરા આહિતાગ્નેરયં ધર્મોયાધિકાનાંતુસંમતઃ શુક્ષીરધિકારાશ્ચપ્રાપ્તમૃદ્યવાઅપિ પરાગ્નિપકંનઘેયંમવાસેચાગ્નિહોત્રિણઃ યદ્ધ્યારિહીનંચપર્કકેવલપાયકે તદ્ધંકલયદ્વાહમધ્યવોપોનવિચતે પ્રાતર્હોમંતુનિર્ધર્ત્યસમુદ્યત્યદુતાશનાત્ શેષમંદ્વાનસેકૃત્યાતત્રપાર્કસમાચરેત્ પૂર્વેણયોજયિત્વાતંતસિન્હોમોવિધીયતે અતોસિન્ધૈશ્વદેવાદિકર્મકુર્યાવતંદ્રિતઃ ॥

હવે કાલ્યાયનોને ઉપયોગી કાંઈ નિર્ણય કહે છે.

(કાલ્યાયનોએ) "ગોળ, અને ગોરસવિના બીજા પદાર્થો બીજાના અગ્નિ ઉપર પકવ થયલા બક્ષણ કરવા નહીં. અગ્નિહોત્રીનો એ ધર્મ યાજ્ઞિકને માન્ય છે. સેરડી અને દૂધથી ઈનેલા પદાર્થ; (માટીનાં) અપરમાં બૂનેલા થવ, એ પદાર્થો બીજાના અગ્નિ ઉપર પકવ થયા હોય તો પણ પ્રવાસમાં અગ્નિહોત્રીએ બીજાના અગ્નિ ઉપર પકવ છે એમ સમજવું નહીંજ, અર્થાત્ (અહણુ કરવા). કેવલ લૌકિકાગ્નિ ઉપર જળ વિના પકવ થયલું અન્ન તે ફળની પેઠે લેવું, તે લેવાથી અન્નનો દોષ નથી. પ્રાતઃકાલનો હોમ સમાપ્ત કરી તે અગ્નિમાંથી થોડો અગ્નિ લઈ રસોડામાં પ્રદીપ્ત કરી તે ઉપર સર્વ પાક કરવો. ફરી તે અગ્નિ કુંડના અગ્નિભેડે મેળવી તે ઉપર હોમ કરવો, એમ છે માટે આલસ્ય છોડી વૈશ્વદેવાદિક કર્મ ગૃહ્યાગ્નિ ઉપર કરવું.

ચહ્વચકારિકાયામ્ ॥ નિત્યંપાકાયશાલાગ્નેરેકદેશસ્યકાર્યતઃ પાકાર્યમુલ્લુકંદૃત્વાતત્રપક્ત્યામંદાનસે વૈશ્વદેવોદ્રપગારેસ્તાપ્તપાકાર્યોગ્નિશ્ચલૌકિકઃ ભૂરિપાકોમધેયગ્નશ્ચાદ્વાદાદુત્સવેપુચ્ચ કૃતેચવૈશ્વદેવે ધલૌકિકોનૈયકાર્યતઃ દીપકોધૂપકચૈવતાપાર્યયશ્ચનીયતે સર્વેતેલૌકિકાઘેયાસ્તાવન્માત્રાપવર્ગતઃ ચહ્વચા વિહૃતોદ્યાગ્નિપવસથ્યાત્કર્ચચન યાવદેકોપિતિષ્ટેતતાવદન્યોનમન્યતે વૈશ્વદેવાત્તાપાદોમાત્રાકૃદ્ધેયનેષ મંચનં પચનાગ્નાવપક્ત્યાહઃપુનરાધાનમર્હતિ આરોપિતારણીચોમેપકાવાયદિનશ્યતિ તત્રાશ્યાધેયસિ ચ્છંતિપુનરાધેયમેવથા અધનારોપિતારણ્યોઃક્ષયેગ્રાહ્યેનવેપુનઃ તદલામેયદોદ્વાયાદગ્નસ્તાપ્તપુનરાહિતિઃ શુદ્ધોદક્યાંત્યજૈશ્વેવપતિતામેષ્યરાસમૈઃ અનારુદ્ધારણિસ્પર્શંતેવિહાયાન્યયોર્ગ્રહઃ આરુદ્ધારણિસ્પર્શંપુનરાધેયમુક્તં ભવતંનઃસમેત્યપ્સુમજ્જયેદૂપિતારણી ઇકારણ્યેવદુદ્યાચેત્તામેવાપ્સુનિજયેત્ તત્રાન્યારણિલા માત્રાગુદ્વાતેપુનરાહિતિઃ ઉદ્વાતેઅગ્નૌનદેનદ્યામામરણૌયાવદગ્નિસ્તિષ્ઠતિવેદમનિ તાવદ્દોમાદિકંકૃત્વાત ત્રાશેપુનરાહરેત્ અગ્નૈકારણિત્રાશેન્યામેકામંત્રેણોપાદાયોમાભ્યામંથનમિતિકેચિત્ અવશિષ્ટંતામેવછિત્વામંથનમિત્યપરે એકસ્યાઃદોષેપ્યરણિદ્વયંત્યક્ત્વાનૂતનદ્વયોપાદાનમિતિચારણનૃત્યાશયઃ અયમરણિવિચારઃશ્રોતસ્માર્તસાધારણઃસર્વશાસ્ત્રાસાધારણશ્ચ ॥

અહ્યકારિકામાં કહે છે—“નિલપાક કરવામાટે ગૃહ્યાગ્નિમાંથી એક પકાનાં, પાક કરવો એજ છે પ્રયોજન” જેવું એવું ઉદ્યુક (બળતું કાષ) રસોડામાં લઈ જઈ પ્રદીપ્ત કરી તે ઉપર સર્વ પાકની ઉત્પત્તિ કરવી. જે ઉપર પાક થયો તે લૌકિકાગ્નિ છે માટે વૈશ્વદેવ ગૃહ્યાગ્નિ ઉપર કરવો. આદ્ય ઇત્યાદિક નિમિત્ત અને ઉત્સવને દિવસે જે અગ્નિ ઉપર મોટો પાક થાય છે તે ઉપર વૈશ્વદેવ કરવો; કારણ, કાર્યને અનુસારે તે લૌકિકાગ્નિ નથી. દીપક કરવા માટે, ધૂપ કરવા માટે અને તાપવામાટે ગૃહ્યાગ્નિમાંથી લીધેલો જે અગ્નિ તે સર્વ લૌકિકાગ્નિ છે. કારણ, તે તે કાર્ય થયા પછી તે તે અગ્નિનું

ગૃહાગ્નિપાતું નષ્ટ થાયછે. ગૃહાગ્નિમાંથી જુદાં જુદાં કાર્યમાટે બહુ વાર લીધેલા અગ્નિમાંથી જ્યહાંપર્યંત એક પણ અગ્નિ હોય ત્યાંપર્યંત અરણીમંથન કરી ખીજે અગ્નિ લેવો નહીં. વૈશ્વદેવ, હોમ કરવાની પ્રથમ અગ્નિમંથન કરવું નહીં. પાક કરવામાટે ગૃહાગ્નિમાંથી લીધેલો જે અગ્નિ તે પચનાગ્નિ છે, માટે પચનાગ્નિ ઉપર દિવસનો પાક ન કરે તો તેણે પુનરાધાન કરવું. અગ્નિસમારોપ કરેલી એવી જે અરણીમાંથી એક, અથવા બન્ને અરણી નષ્ટ થઈ હોય તો તે કાલે અગ્નિનું આધેય કરવું, અથવા પુનરાધેયજ કરવું. અગ્નિસમારોપ ન કરેલી એવી અરણી નષ્ટ થાય તો ખીજી નવી અરણી લેવી. ખીજી નવી અરણી ન મળે અને અગ્નિ નષ્ટ થાય તો પુનરાધાન કરવું. અગ્નિસમારોપ ન કરેલી અરણીને શુદ્ર, રજસ્વલા, આંકાલ, પતિત, અપવિત્ર, મર્દલ (ખર) ઇલાદિકાએ સ્પર્શ કીધો હોય તો તેનો સ્વાગ કરી ખીજી જે અરણી લેવી.” અગ્નિસમારોપ કરેલી અરણીને શુદ્રાદિકોનો સ્પર્શ થયો હોય તો પુનરાધેય કરવું એમ કહ્યું છે. સમારોપ કરેલી અરણી દૂષિત થઈ હોય તો તે અરણી, “મયંતનઃ સમઃ” એ મંત્રવડે જળમાં નાખવી. એકજ અરણી દૂષિત થઈ હોય તો તેનેજ જળમાં નાખવી. ખીજી અરણી મળવાની પ્રથમ અગ્નિ નષ્ટ થાય તો પુનરાધાન કરવું. “અરણી નષ્ટ થયા પછી ચાપકાલ અગ્નિ ઘરમાં છે ત્યાંપર્યંત હોમાદિક કરવાં, અને તે અગ્નિ નષ્ટ થાય તો પુનરાધાન કરવું.” આ સ્થળમાં એક અરણીનો નાશ થયા પછી ખીજી એક અરણી સમંત્રક લઈ, જે અરણીવડે મંથન કરી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવો એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. ખીજી ગ્રંથકાર તો, શેષ રહેલી અરણીને કાપી જે કરી તેનું મંથન કરવું એમ કહે છે. કદાચિત્ એક અરણી દૂષિત થઈ તથાપિ બન્ને અરણીનો સ્વાગ કરી નવીન જે અરણી લેવી એવો નાશયજુવૃત્તિનો અભિપ્રાય છે. આ અરણીનો નિર્ણય ઔતકર્મ અને સ્માર્તકર્મને સાધારણ તેમજ સર્વ શાખાને સાધારણ કહ્યો છે.

અગ્નિસમારોપેકાતીચૈવૈશ્વદેવઃપાકશ્ચલૌકિકેગ્નાકાર્યદ્વ્યાહુઃ યસ્યવેદશ્ચવેદીચવિષ્ણિચેતેત્રિપૂરુષં સ વૈદુર્ગ્રાહણોદયેઃસર્ચકર્મસુગર્હિતઃ અગ્નિહોત્રંપ્રફુચ્ચૈતજ્ઞાનવાઙ્મુદ્યયાન્વિતઃ અગ્નિહોત્રાત્પરોધર્માનમૂતો નમવિપ્પતિ ઐતેકર્મણિનોરાક્તોજ્ઞાનદ્રવ્યાધમાવતઃ સ્માર્તકુર્ચયથાશક્તોગ્નાપ્યાચારંલમેત્સદા કૃત ધારોનતિષ્ઠેતક્ષણમપ્યગ્નિનાયિના તિષ્ઠેતચેદ્વિજોત્રાત્યસ્તયાચપતિતોમવેત્ નગૃહ્લીયાદિવાહામિગૃહસ્થ ઇતિમન્યતે અધ્રંતસ્યનમોકલ્યંવૃથાપાકોહિસસ્મૃતઃ યોદધાત્કાંચનંમેરંપૃથિર્ચૈચસસાગરાં તત્સાચંપ્રાત હોમસ્યતુલ્યંમયતિવાનયા ઇતિહોમપ્રકરણમ્ ॥

અગ્નિસમારોપ કીધા છતાં કાલાપનોએ વૈશ્વદેવ અને પાક (રસેઈ), લૌકિકાગ્નિ ઉપર કરવો એમ કહે છે. “જેના કુળમાં ત્રણ પુરૂષપર્યંત વેદાધ્યયન, અને અગ્નિહોત્ર ગ્રહણ કીધો ન હોય તો તે દુર્બોદ્ધણ છે, અને કોઈ પણ સત્કર્મવિષે તે યોગ્ય નથી. જ્ઞાનવાન્ પુરૂષે શ્રદ્ધાપૂર્વકે અગ્નિહોત્ર ગ્રહણ કરવો; કારણ, અગ્નિહોત્ર સમાન ઉત્તમ ધર્મ પ્રથમ થયો નથી, આગળ થનાર પણ નથી. જ્ઞાન અને દ્રવ્ય ઇલાદિકના અભાવને લીધે ઔત (અગ્નિહોત્રાદિ) કરવાવિષે જે અસમર્થ હોય તેણે પથાશક્તિ સ્માર્તકર્મ કરવું. જે સ્માર્તકર્મવિષે પણ સર્વકાલ આચાર (ધર્મ) પ્રાપ્ત થાય છે. યથા-વિધિ વિવાહ કરી શ્રી ગ્રહણ કીધા પછી ગ્રાહણે એક ફાણ પણ અગ્નિવિના રહેવું નહીં. કદાચિત્ અગ્નિવિના રહે તો તે સંસ્કારહીન અને પતિત થાય છે. જે ગ્રાહણ વિવાહાગ્નિનું ધારણ કીધાવિના પોતાને ગૃહસ્થ હું એમ માને છે તેનું અજ બાહ્ય કરવું નહીં, કારણ તેનો તે પાક વ્યર્થ છે. સુવર્ણમય મેઝ પર્વત અને સમુદ્રસહિત પૃથિવી, એનું જે દાન કરે છે તે દાનનુંજ ફળ; તે સાચકાલે અને પ્રાતઃકાલે જે અગ્નિમાં હોમ કરવો તેનાં ફળની બરોબર થાય છે કે નથી થતું, એટલે સુવર્ણનો મેઝ અને પૃથિવીનું દાન કરવાથી જે ફળ થાય છે તે કરતાં હોમનું ફળ વિશેષ છે એ તાત્પર્ય બહુવો. એ રીતે હોમનું પ્રકરણ કહ્યું.

અથનિત્યદાનમ્ ॥ ઇકસિન્નપ્યતિફાતિદિનેદાનવિવર્જિતે વસ્યુભિર્મુપિતસ્યેવયુક્તમાકંદિતુંમૃદમ્ તસ્માદ્દિમવાનુસારેણધનધાન્યાદિદેયમસંમવેપૂર્ણીફલાદિકમપિપ્રત્યહંદેયં તતોગોત્રાહણાદિમંગલ વર્તનરત્યપ્થાધિમકદિનસ્યપ્રથમમાગઠ્યત્મમ્ ॥

હવે નિત્યદાન કહે છે.

“એક પણ દિવસ જે દાનવિના બધાં તો ચારે ઘરમાંથી સર્વસ્વ લૂટવાથી જેમ તે દિવસ અત્યંત દુઃખ આપનારો થાય છે તેવો દાનરહિત દિવસ પણ દુઃખ આપનારો છે,” માટે શક્તિ

અનુસારે ધન, ધાન્ય ઇત્યાદિક કંઈ અહ્ય પણ દાન કરવું. ધન, ધાન્ય ઇત્યાદિક દેવાની શક્તિ ન હોય તો સોપારી ઇત્યાદિકનું પણ દાન નિત્ય કરવું. સાર પછી ગાય, આઘાણુ ઇત્યાદિ મંગળ પદાર્થનું દર્શન કરવું. એ રીતે દિવસના આઠ ભાગ કરી તેમાંના પ્રથમ ભાગનું કૃત્ય કર્યું.

દ્વિતીયભાગેવેદશાસ્ત્રાભ્યાસઃ પઠેદધ્યાપયેદેદાનૃજપેઞ્ચૈવવિચારયેત્ અવેક્ષેતચશાસ્ત્રાણિધર્માદીનિદ્ધિ જોત્તમઃ દેવાર્ચનમપિપ્રાતર્હોમોત્તરંવાચતુર્થભાગેબ્રહ્મયજ્ઞોત્તરંવાકાર્યં વિધાયદેવતાપૂજાંપ્રાતર્હોમાદનં તરં કુર્યાતદેવતાપૂજાંજપયજ્ઞાદનંતરમિત્યાદિદ્વિવિધસ્મૃતેઃ દેવાર્ચનંપ્રકર્તવ્યંત્રિકાલેપિયથાક્રમં અશ કૌવિસ્તરાત્પ્રાતર્મધ્યાહ્નગંધમાદિતઃ સાયંનીરાજનંકુર્યાંત્રિકાલેતુલસીદલં યથાસંધ્યાતથાપૂજાત્રિકાલે મોક્ષદાસ્મૃતેતિકમલાકરઃ તત્રવિષ્ણુશિવબ્રહ્મસૂર્યશકિવિનાયકાદિષ્વભિમતાંદેવતામર્ચયેત્ તત્રાપિ ફલોદ્ધરિહરયોઃપૂજાપ્રશસ્તા નવિષ્ણુવારઘનાત્પુણ્યંવિચતેર્કર્મવૈદિકં તસ્માદનાદિમધ્યાંતંનિત્યમારઘયે જ્ઞરિં અથવાદેવમીશાનંબ્રગવંતંસનાતનં પ્રણવેનાથવાહુદ્રગાયત્ર્યાગ્ર્યંવકેનવા તથોગ્રમઃશિવાયેતિમંત્રેણ નૈનવાયજેત્ તત્રાપિપ્રતિમાસ્થંડિલાદિભ્યઃશાલિપ્રામેવાણલિંગેચપ્રશસ્તા આવાહનાદિકંવિનાસદાદેવ તાસંનિધાનાત્ થીમન્નાગયતે ઉદ્વાસાયાહનેનસ્તઃસ્થિરાયામુદ્ધવાર્ચને અસ્થિરાયાંવિકલ્પઃસ્થાત્સ્થંડિ લેતુમયેદ્વયમ્ ॥

દિવસના બીજા વિભાગમાં (૩મી ઇત્યાદિક ઘડી પછી) વેદ, શાસ્ત્રોના અભ્યાસ કરવો. આઘાણુ વેદપાઠ કરવો, બીજાને શિખવવો, જપ કરવો, વેદાર્થનો વિચાર કરવો, અને ધર્મશાસ્ત્ર અર્થ-વિચારપૂર્વક જોવાં.” દેવસેવા પ્રાતઃકાલનો હોમ ક્રીધા પછી કરવી અથવા દિવસના ચોથા ભાગમાં બ્રહ્મયજ્ઞ ક્રીધા પછી કરવી. કારણ, “પ્રાતઃકાલનો હોમ ક્રીધા પછી દેવપૂજા કરવી. અથવા જપયજ્ઞ (બ્રહ્મયજ્ઞ) ક્રીધા પછી દેવપૂજા કરવી,” ઇત્યાદિક બે પ્રકારનાં સ્મૃતિવચન છે. “દેવપૂજા ત્રણે કાલમાં યથાક્રમે કરવી. ત્રિકાલે વિસ્તારથી પૂજા કરવાની શક્તિ ન હોય તો પ્રાતઃકાલે વિસ્તારથી કરવી, મધ્યાહ્ને ચંદનાદિક ઉપચારથી કરવી, અને સાપકાલે ધૂપ, દીપ, આરતી ઇત્યાદિક ઉપચારવડે કરવી.” ત્રિકાલ તુલસીદળવડે પૂજા કરવી. જેવી ત્રિકાલ સંધ્યા ચોક્ષ દેનારી છે તેવી ત્રિકાલ પૂજા ચોક્ષ દેનારી છે. એમ કમલાકર કહે છે. તેમાં વિષ્ણુ, શિવ, બ્રહ્મા, સૂર્ય, દેવી અને ગણપતિ ઇત્યાદિક દેવતાઓમાંથી પોતાના ઇષ્ટદેવનું પૂજન કરવું. તેમાં પણ કલિયુગમાં વિષ્ણુ અને શિવનું પૂજન મુખ્ય છે. “વિષ્ણુના પૂજન કરતાં પુરુષકારક કોઈ પણ વૈદિક કર્મ નથી, ખાટે જોના આદિ, મધ્ય અને અંત નથી એવા સંસારદુઃખ હરણુ કરનારા વિષ્ણુનું નિત્ય પૂજન કરવું. અથવા પ્રકાશમાન, પદ્મગુણ ચૈશ્વર્યસપ્ત, અને અવિનાશી એવા શિવની પૂજા પ્રણવ મંત્રવડે, કિંવા રુદ્રગાયત્રીમંત્રવડે, કિંવા ત્ર્યંબકમંત્રવડે, અથવા “ઐનમઃ શિવાય” એ વક્રક્ષરમંત્રવડે કરવી.” તેમાં પણ મૂર્તિ અને સ્થંડિલ ઇત્યાદિક કરતાં શાલિગ્રામ અને બાણલિંગમાં પૂજા કરવી તે ઉત્તમ છે; કારણ, આવાહનાદિક ક્રીધાવિના દેવતાનું સાત્રિધ્ય શાલિગ્રામ અને બાણલિંગમાં નિત્ય છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં “હે ઉદ્ભવ! સ્થિર મૂર્તિની પૂજા કર્તવ્ય હોય તો આવાહન અને વિસર્જન કરવાં નહીં. અસ્થિર મૂર્તિની પૂજા કર્તવ્ય હોય તો આવાહન અને વિસર્જનવિધે વિકલ્પ (આવાહન વિસર્જન કરવાં અથવા ન કરવાં એમ) છે. સ્થંડિલવિધે તો બન્ને કરવાં.

તત્રસંક્ષેપતઃપૂજાપ્રયોગઉચ્યતે ॥ વિશેષવિચારસ્તુમૂર્તિપ્રતિષ્ઠાપ્રસંગેનવક્ષ્યતે તત્રોદયાત્પૂર્વં તિર્માલ્યમપસાર્યયથાકાલેપૂજારંમઃ યેમ્યોમાતાં પવાપિત્રે ॥ ૧ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ ૫ ॥ ૬ ॥ ૭ ॥ ૮ ॥ ૯ ॥ ૧૦ ॥ ૧૧ ॥ ૧૨ ॥ ૧૩ ॥ ૧૪ ॥ ૧૫ ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥ ૨૯ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥ ૩૭ ॥ ૩૮ ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥ ૪૨ ॥ ૪૩ ॥ ૪૪ ॥ ૪૫ ॥ ૪૬ ॥ ૪૭ ॥ ૪૮ ॥ ૪૯ ॥ ૫૦ ॥ ૫૧ ॥ ૫૨ ॥ ૫૩ ॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥ ૫૭ ॥ ૫૮ ॥ ૫૯ ॥ ૬૦ ॥ ૬૧ ॥ ૬૨ ॥ ૬૩ ॥ ૬૪ ॥ ૬૫ ॥ ૬૬ ॥ ૬૭ ॥ ૬૮ ॥ ૬૯ ॥ ૭૦ ॥ ૭૧ ॥ ૭૨ ॥ ૭૩ ॥ ૭૪ ॥ ૭૫ ॥ ૭૬ ॥ ૭૭ ॥ ૭૮ ॥ ૭૯ ॥ ૮૦ ॥ ૮૧ ॥ ૮૨ ॥ ૮૩ ॥ ૮૪ ॥ ૮૫ ॥ ૮૬ ॥ ૮૭ ॥ ૮૮ ॥ ૮૯ ॥ ૯૦ ॥ ૯૧ ॥ ૯૨ ॥ ૯૩ ॥ ૯૪ ॥ ૯૫ ॥ ૯૬ ॥ ૯૭ ॥ ૯૮ ॥ ૯૯ ॥ ૧૦૦ ॥

દ્વયસર્વોપચારાર્પણં પંચાયતનેતુશ્રીવિષ્ણવેશિવવિનાયકસૂર્યશક્તિમ્યજ્ઞેત્યેવં યથોપાસ્યમુચારઃ નૈવેદ્યા
 દૌપાર્થક્યાભાવેયથાંશતદ્વિતિવેદત્ દ્વિતીયયાઽઽસનંદયાત્ તૃતીયયાપાપ્તં ચતુર્થ્યાર્પ્યં પંચમ્યાઽઽચમનં
 પથ્યાસ્નાનં સંભવેપંચામૃતસ્નાનાન્યાપ્યાયસ્વેત્યાદિમંત્રૈઃ ચંદનોશીરકપૂરકુંકુમાગદવાસિતજલૈઃ સુવર્ણ
 ધર્માનુવાકમહાપુરુષવિદ્યાપુરુષસૂક્તરાજનસામભિરમિપેકઃ સપ્તમ્યાવલ્લં અષ્ટમ્યાવશ્વોપવીતં નવમ્યા
 ગંધં દશમ્યાપુષ્પાણિં એકાદશ્યાધૂપં દ્વાદશ્યાદીપં સ્નાનેધૂપેચદીપેચઘંટાદેર્નાદમાચરેત્ ત્રયોદશ્યાનૈવેદ્યં
 સંભવેતાંબૂલફલદક્ષિણાનીરાજનંચ ચતુર્દશ્યાનમનં પંચદશ્યાપ્રદક્ષિણાઃ પોઢશ્યાવિસર્જનં પુષ્પાંજલિર્વા
 સ્નાનેયલ્લેચનૈવેદ્યદદ્યાદાચમનંતથા દત્વાપોઢશમિકર્મિમ્.પોઢશાન્નસ્યચાહુતીઃ સૂકેનપ્રત્યુચંપુષ્પંદત્વા
 સૂકેનસંસ્તુયાત્ તતઃપૌરાણૈઃપ્રાકૃતેશ્ચસ્તુત્વા શિરોમત્પાદયોઃકૃત્વાવાહુમ્બ્યાંચપરસ્પરં પ્રપદ્મંપાદિમામી
 શમીતંમૃત્યુગ્રહાણંવાત્ દત્તિવદન્નમેત્ નિર્માલ્યંદેવદત્તંભાવયિત્વાશિરસિધારયેત્ વિષ્ણુમૂર્ધ્નિસ્થિતંપુષ્પં
 શિરસાનચહેન્નરઃ શંભોદકંશિરસિધૃત્યાદેવતીર્થંપૂજાતિર્થેશ્વદેવાંતેવાશિરસિધાર્યં પેયંચ તત્રક્રમઃ વિપ્ર
 પાદોદકંપીત્વાવિષ્ણુપાદોદકંપિબેત્ શાલગ્રામશિલાતોયમપીત્વાયસ્તુમસ્તકે પ્રક્ષેપણંચકુરુતેગ્રહાહાસનિ
 ગચતે પાત્રાંતરેણવૈપ્રાહ્નંકરેણફલદાચનેતિકમલાકરઃ ક્ષાલનેનષ્કલ્પેવલ્લસ્યપ્રતિદિનેદાનિદોપોન
 પવંસ્વર્ણાદિભૂષણાનામપિ સુવર્ણમયયશ્વોપવીતેત્યેવમાચારઃ પવંપૂજાયાઃફલંસ્કાંદે કામાસક્તોથવા
 ક્રુદ્ધઃશાલગ્રામશિલાર્ચનાત્ ભક્ત્યાવાયદિવાઽમન્યાકલૌમુકિમવામુયાત્ કથાંયઃકુરુતેવિષ્ણોઃશાલ
 ગ્રામશિલાપ્રતઃ વૈવસ્વતભયંનાસ્તિતથાચકલિકાલજં પ્રાયશ્ચિસંહિપાપાનાંકલૌપાદોદકંહરેઃ ધૃતેશિર
 સિપીતેચસર્વાસ્તુપ્યંતિદેવતાઃ યોધાયનોકોહરિહરયોઃપૂજાવિધિઃપરાશરમાધવૈ મયાતુશિવપૂજાવિધિઃ
 શિયરાત્રિપ્રકરેણદ્વિતીયપરિચ્છેદેડકૃતિનેહોચ્યતે કૌમં યોમોહાદયઘાલસ્યાવકૃત્વાદેવતાર્ચનં મુકે
 સયાતિનરકંસૂકરેષ્વભિજાયતે પવંદેવંસંપૂજ્યમાતાપિતૃપ્રમુજાનુરુનપૂજયેત્ યસ્યદેવેપરામત્કિર્યંથા
 દેવેતથાશુભવિતિશ્રુતૈરિતિમાધવઃ ॥

હવે સંક્ષેપેકરી દેવપૂજનો પ્રયોગ કહે છે.

આ સ્થળમાં દેવપૂજનો પ્રયોગ સંક્ષેપે કહે છે. વિશેષ વિચાર તો મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગમાં
 આચળ કહેવાશે. તેમાં સૂચોદયથી પ્રથમ દેવ ઉપરનાં નિર્માલ્ય ઉતારી ઉક્ત સમયે પૂજનો આરભ
 કરવો. “ચૈમ્યોમાતાઁ, ઘવાપિત્રેઁ” એ મત્ર ભણી ઘંટાનાદ કરવો. પછી આચમન, પ્રાણુપામ કરી
 દેશ, કાશનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી, “શ્રીમહાવિષ્ણુપૂજાં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરવો. પચાયતન
 (પાંચ દેવની) પૂજ કરવાની હોય એ પક્ષમાં, “શ્રીવદ્વિનાયકસૂર્યશક્તિપરિચુતશ્રીમહાવિષ્ણુપૂજાં
 કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી આસનાદિક વિધિ કરી પુરૂષસૂક્તવડે ન્યાસ કરવા. તે આ રીતે, “સહ-
 સ્રીર્ષીર્ષેતિ પોઢશર્ચસ્ય સૂક્તસ્ય નારાયણઃ પુરુષોનુષ્ટુપ ંત્યાગ્રિહુપ ન્યાસે પૂજાયાં ચ વિનિયોગઃ” પછી
 પ્રથમ ઋચા ભણી ડાબા હાથમાં ન્યાસ કરવો, બીજી ઋચા ભણી જમણા હાથમાં ન્યાસ, ત્રીજી ઋ-
 ચાનો ડાબા પગમાં ન્યાસ, ચોથી ઋચાનો જમણા પગમાં ન્યાસ, પાંચમી ઋચાનો ડાબા ગોઠણમાં
 ન્યાસ, છઠ્ઠી ઋચાનો જમણા ગોઠણમાં ન્યાસ, સાતમી ઋચાનો ડાબી કેડમાં ન્યાસ, આઠમી ઋચાનો
 દક્ષિણ કેડમાં ન્યાસ, નવમી ઋચાનો નાભીસ્થાનકમાં, દશમી ઋચાનો હૃદયમાં, અગિયારમી ઋચાનો
 કંઠમાં, બારમી ઋચાનો ડાબા હાથમાં, તેરમી ઋચાનો જમણા હાથમાં, ચૌદમી ઋચાનો મુખસ્થા-
 નકમાં, પંદરમી ઋચાનો બન્ને નેત્રમાં, અને સોળમી ઋચાનો મસ્તક વિષે, એ રીતે પુરૂષસૂક્તની
 સોળ ઋચા ભણી પોતાના દેહવિષે અને દેવતાના દેહવિષે ન્યાસ કરવા, અને ફરી છેવટની પાંચ
 (બ્રાહ્મણોઁ, ચંદ્રમાઁ, નામ્યાઁ, સપ્તાસાઁ, યજ્ઞેનઁ) ઋચાનો ક્રમે કરી હૃદય, મસ્તક, શિખા,
 કવચરૂપ, અને અસ્ત્રરૂપ ન્યાસ કરવો, પછી કલરા, રાખ, ઘટાની પૂજ કરી પાંચોદક, અઘ્વોદક અને
 આચમનીયોદકની પૂજ કરી રાખના જળવડે પોતાના અગઉપર અને પૂજના પદાર્થઉપર પ્રોક્ષણ
 કરવું. પછી પોતાની ઇષ્ટ વિષ્ણુમૂર્તિનું ધ્યાન કરી તે મૂર્તિની પૂજ કરવી. પુરૂષસૂક્તની પ્રથમ
 ઋચાવડે આવાહન કરવું. શાલિગ્રામ ઇલાદિક દેવનું આવાહન નથી તેથી મત્રપુષ્પ અર્પણ કરવું.
 સૂક્તની એક એક ઋચા કહ્યા પછી “શ્રીમહાવિષ્ણવે, શ્રીરુદ્રણાયઁ” એ રીતે પોતાની જે
 ઇષ્ટદેવતા હોય તેનો ચતુર્થી નિભક્તિવડે ઉદ્દેશ કરી સર્વોપચાર અર્પણ કરવા. પચાયતન પૂજ
 હોય તો, “શ્રીવિષ્ણવે શિવવિનાયકસૂર્યશક્તિમ્યજ્ઞ” એ પ્રભાણે જે જે ઉપાસ્ય હોય તેનો
 ઉદ્દેશ પ્રથમ કરી પછી બીજાનો ઉચ્ચાર કરવો. નૈવેદ્યાદિક ઉપચાર જુદા જુદા ન હોય તો
 “યથાંશતઃ” એમ કહેવું. બીજી ઋચાવડે આસન દેવું. ત્રીજી ઋચાવડે પાદ દેવું. ચોથી

ઋચાવડે અર્ધ દેવો. પાંચમી ઋચાવડે આચમન દેવું. છઠ્ઠી ઋચાવડે જ્ઞાન કરાવવું. સંભવ હોય તો "આપ્યાવસ્ત્વ" ઇલાદિક મંત્રે કરી પચામૃતજ્ઞાન કરાવવું. ચંદન, વાળો, કપૂર, કેશર, કૃષ્ણાગર એ પદાર્થો નાખી મુગધિત કરેલા જળવડે "સુવર્ણધર્માનુવાક (સુવર્ણધર્મ પરિવેદવેનંદ્યાદિ,) મહાપુરુષવિદ્યા (જિતં તે પુંડરીકાક્ષ, નમસ્તે વિશ્વમાવનં એ શ્લોક) પુરુષસૂક્ત (સહસ્રશીર્ષેત્યાદિ), અને રાજનસામ (ઈંદ્રનોરોનેમધિતા હવંતેં એ ઋચામાં કહેલો) એ મંત્રોવડે અભિષેક કરવો. સાતમી ઋચાવડે વસ્ત્ર અર્પણ કરવું. આઠમી ઋચાવડે યજ્ઞોપવીત અર્પણ કરવું. નવમી ઋચાવડે ચંદન, દશમી ઋચાવડે પુષ્પ ધરાવવાં, અગ્નીધારમી ઋચાવડે ધૂપ, બારમી ઋચાવડે દીપ દેખાડવો. "જ્ઞાન, ધૂપ દીપ એ ઉપચાર અર્પણ કરતી વેળાએ ઘડાનો નાદ કરવો." તેરમી ઋચાવડે નૈવેદ્ય અર્પણ કરવું. સભવ હોય તો તાંબૂલ, કળ, દક્ષિણ અને આરતી એ ઉપચાર અર્પણ કરવા. ઔદમી ઋચાવડે નમસ્કાર કરવા. પદરમી ઋચાવડે પ્રદક્ષિણા કરી, સોળમી ઋચાવડે વિસર્જન કરવું, અથવા પુષ્પાંજલી અર્પણ કરવી. જ્ઞાન કરાવ્યા પછી વસ્ત્ર અને યજ્ઞોપવીત દીધા પછી તેમજ નૈવેદ્ય દીધા પછી આચમનમાટે જળ દેવું. પુરુષસૂક્તની સોળ ઋચાવડે ચંદ્રની સોળ આહુતિ હોમ કરી તેજ પુરુષસૂક્તની સોળ ઋચાવડે સોળ પુષ્પ અર્પણ કરવાં. ફરી પુરુષસૂક્તવડે સ્તુતિ કરવી. પછી પુરાણમાંનાં સ્તોત્ર તથા પ્રાકૃત સ્તોત્રવડે સ્તુતિ કરી, "દેવના ચરણવિષે મસ્તક રાખી દક્ષિણ અને વામ હાથવડે દેવના દક્ષિણ અને વામ ચરણનું ગ્રહણ કરી અથવા પોતાની પીઠ ઉપર પરસ્પર આધેસા બે હાથ રાખી. હે ઈશ! મૃત્યુઅહરૂપ સમુદ્રયકી ભયભીત માટેજ શરણાગત જે હું તે મારી રક્ષા કરો," એવી પ્રાર્થના કરી નમસ્કાર કરવા. પછી નિર્ભદ્ય (દેવતાએ ધરેલાં પુષ્પાદિ), દેવતાએ દીધું એવી ભાવના કરી તે મસ્તક ઉપર ધારણ કરવું. "વિષ્ણુના મસ્તક ઉપર ધરેલું પુષ્પ મનુષ્યે પોતાના મસ્તક ઉપર ધરવું નહીં." રાખોદક પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરી, દેવતાનું તીર્થ (ચરણામૃત) પૂજા થયા પછી અથવા નૈષ્ઠદેવ થયા પછી મસ્તક ઉપર ધારણ કરવું અને પાન પણ કરવું. -તેવિષે કેમ, "બ્રાહ્મણનું તીર્થ પાન કરી વિષ્ણુના તીર્થનું પાન કરવું. જે મનુષ્ય શાક્ષિઆમનું તીર્થપાન કીધાવિના પોતાના મસ્તક ઉપર ઉઘાડે તો તે બ્રહ્મહત્યા કરનારો થાય છે. તીર્થ લેવું તે બીજા પાત્રવડે લેવું, હાથવડે ઝારે પણ લેવું નહીં," એ રીતે કમલાકરે કહ્યું છે. દેવને અર્પણ કરેલું એકજ વસ્ત્ર ધોળને નિલ અર્પણ કરવામાં દોષ નથી. એ રીતે સુવર્ણાદિ અલંકારવિષે પણ એજ નિર્ણય જાણવો. સુવર્ણનાં યજ્ઞોપવીતવિષે પણ એવોજ આચાર છે. શાક્ષિઆમની પૂજાનું કળ સંકટપુરાણમાં કહ્યું છે. "કામને સ્વાધીન અથવા ક્રોધને સ્વાધીન છતો, ભક્તિવડે અથવા ભક્તિરહિત પણ કલિમધ્યે જે (બ્રાહ્મણ) શાક્ષિઆમશિળાની પૂજા કરે તે એકાક્ષને પામે, શાક્ષિઆમશિળાની સમીપે જે વિષ્ણુનું કીર્તન કરેછે તેને યમનો અને કલિયુગનો ભય પ્રાપ્ત થતો નથી. કલિયુગમધ્યે પાપનિવૃત્તિ થવાનું પ્રાપ્તિવિધ વિષ્ણુનું તીર્થ છે. તે તીર્થ મસ્તકઉપર ધારણ કરવાથી અને પાન કરવાથી સર્વ દેવતા સતુષ્ઠ થાય છે." વિષ્ણુ અને શિવની પૂજાનો વિધિ બૌદ્ધાયને કહેલો પરાશરમાધવમાં જોવો. મેં તે શિવપૂજાનો વિધિ બીજા પરિચ્છેદમાં શિવરાત્રિપ્રકરણમાં કહેલો છે, માટે છતાં કહેતો નથી. કૂર્મપુરાણમાં—“મોહથી અથવા આળસથી જે મનુષ્ય દેવપૂજા કર્યાવિના ભોજન કરેછે તે નરકમાં જાય છે અને બીજા જન્મમાં સૂકરનો અવતાર પામે છે.” એ પ્રમાણે દેવની પૂજા કરી માતા, પિતા આદિ ગુરુની પૂજા કરવી; કારણ, જેની દેવનેવિષે પરમભક્તિ છે અને જેવી દેવવિષે છે તેવી ગુરુવિષે ભક્તિ હોય તો, એવી શ્રુતિ છે એમ માધવ કહે છે.

તૃતીયભાગેષોષ્યવર્ગાર્થધનાર્જનમ્ ॥ યજનાધ્યયનદાનયાજનાધ્યાપનપ્રતિપ્રહાઃપદ્વિપ્રકર્માણિ વર્ણાતુકર્મણામસ્યશ્રીળિકર્માણિજીવિકાયાજનાધ્યાપનેચૈવવિશુદ્ધાચપ્રતિપ્રહઃ શ્રીમાગવતે પ્રતિપ્રહંમન્યમાનસ્તપસ્તેજોયશોનુદં અન્યાશ્યામેવજીવેતશિલૈર્વાંદોપદકૃતયોરિતિ તથા વાર્તાવિચિત્રાશાલી નયાયાધરશિલૌછનં વિચિત્રાપાર્તાકૃષ્યાદિઃ શાલીનમયાચિતં યાયાવરંપ્રત્યહંચાન્યયાજ્ઞા કણિશોપાદા નંકળોપાદાનંચશિલૌછનં અત્રોત્તરોત્તરપ્રશસ્તા શિલૌછનંકલૌનિપિદં કુસૂલકુંભીધાન્યોવાઙ્યાહિકોશ્વસ્તનોપિવા કુટુંબપોષણેદ્વાદશાહપર્ણાધ્યાન્યઃકુસૂલધ્યાન્યઃ પદહપર્ણાધ્યાન્યઃકુંભીધાન્યઃ નકુર્યાત્કુપિવાળિજ્યંસેવાવૃત્તિતથૈવચ દ્વાહાળ્યાદીયતેતેનતસાત્તાનિવિવર્જયેદિત્યુકેર્વાર્તાવૃત્તિરાપદ્વિપયા પુત્ર માંસંબરંમોહનંતુરાજપ્રતિપ્રહૃતિવાયમધર્મચર્તિરાજપ્રતિપ્રહવિપયં વૃદ્ધૌચમાતાપિતૃૈસાર્ધ્વાભાર્યાશિ

શુભરાત્રીયાજ્યયાજનશુદ્રપ્રતિગ્રહાદિનાપિપોષણીયાદિત્યપ્યપદિ શાકપયોદધિપુષ્પજલકુશભૂમયઃકુલટાપંદપતિતભિન્નાત્ નીચાદપ્યયાચિતપ્રાપ્તાગ્રાહ્યાઃ બ્રહ્મચારીયતિશ્ચૈવવિધાર્યગુરુપોષકઃ અધ્વગઃક્ષીણવૃત્તિશ્ચપદ્મકાચસ્યભિક્ષુકાઃ શુદ્રસ્યદ્વિજશુશ્રૂપાવૃત્તિઃ આપદિકૃષ્યાદિઃ ॥

દિવસના ત્રીજા ભાગવિષે પોતાનાં પોષ્યવર્ગ (માતા, પિતા, શુરુ, વૃદ્ધજન, સ્ત્રી, પુત્રાદિક, અનાથ, આશ્રિત, પ્રથમ ક્યારે પણ ન આવેલો એવો પરોણો, એક રાત્રિ રહેનાર પરોણો, અને ગૃહાગ્નિ એ સમુદાયને પોષ્યવર્ગ કહે છે તેને માટે ધન સંપાદન કરવું, યજ્ઞ કરવો, વેદાદિકનું અધ્યયન કરવું, દાન દેવું, નત્વિકર્મ કરવું. શિષ્યાદિકાને વેદનું અધ્યયન કરાવવું, અને દાન લેવું, એ છ કર્મ બ્રાહ્મણને વિહિત છે. “એ છ કર્મમાંથી નત્વિકર્મવડે ધન સંપાદન કરવું, ધર્મભુદ્ધિથી શિષ્યને વેદાધ્યયન કરાવી તે વિદ્વાન થયા પછી પ્રત્યુપકારભુદ્ધિથી જે ધન દે તે લેવું, અને ન્યામથી ધન મેળવનારા યજ્ઞમાન પાસેથી પ્રતિગ્રહ (દાન) લેવો એ ત્રણ કર્મ બ્રાહ્મણની આજીવિકા છે.” શ્રી-માગયત્ત્વમા—“પ્રતિગ્રહ, તપશ્ચર્યા, ગ્રહતેજ અને ક્રીડિની હાનિ કરનારો છે એ રીતે માનનારાએ નત્વિકર્મવડે ધન સંપાદન કરવું, અને શિષ્યે વેદાભ્યાસ કરી પ્રત્યુપકારભુદ્ધિથી આપેલું ધન લેવું, એ બે સાધનથી જીવિકા ચલાવવી, અને પૂર્વોકત બે પ્રકારનાં જીવિકાનાં સાધનમાં કૃપણતા ઇલાદિક દોષ દષ્ટિ હોય તો, ધણીએ છોડી દેવાથી ખેતરમાં પરેલાં અનાજ સાફ કરી લાવી તેવડે ઉપજીવીકા કરવી. તેમજ વાત્તાવિચિત્રા, શાલીન, ચાયાવર, અને શિલોંછન એ ચાર ઉપવિજીકા છે. વાત્તાવિચિત્રા એટલે ખેડ કરવી ઇલાદિક, શાલીન એટલે ચાચનાવિના મળે તે ગ્રહણ કરવું, ચાયાવર એટલે નિસ ભિક્ષા માગવી, શિલોંછન એટલે સ્વામીએ છોરેલાં ધાન્યની સિંગ અથવા ધાન્ય ગ્રહણ કરવું, એ રીતે ચાર આજીવીકા કહી, તેમાં એકથકી એક ઉત્તમ છે. શિલોંછન વૃત્તિ કલિયુગમાં નિષિદ્ધ છે. કુમ્ભધાન્ય, કુંભીધાન્ય, આહિક (ત્રણ દિવસ પૂરતું થાય એટલું ધાન્ય જેની પાસે છે તે), ચસ્તન (આવતા એક દિવસ પૂરતું થાય એટલું ધાન્ય જેની પાસે છે તે), એવું રહેલું. કુડુંબપોષણ માટે ચાર દિવસ પૂરતું થાય એટલું ધાન્ય જેની પાસે છે તેને કુમ્ભધાન્ય કહે છે. છ દિવસપર્યંત પૂરતું થાય એટલું ધાન્ય જેની પાસે છે તેને કુંભીધાન્ય કહે છે. “કૃષિકર્મ (ખેતીવાડી), આપાર, સેવા (ચાકરી) એ બ્રાહ્મણ કરે તો બ્રાહ્મણપણથી ભ્રષ્ટ થાય છે, માટે તે કરવું નહીં, એવાં વચન છે, માટે કૃષિકર્મવૃત્તિ આપત્તિકાળે કરવી. “પુત્રનું માંસ ભક્ષણ કરવું, એ ઉત્તમ; પરંતુ રાજપાસેથી પ્રતિગ્રહ (દાન) લેવો એ ઉત્તમ નથી,” એવું જે વચન છે તે અધર્મવિષે વર્તનારા રાજપાસેથી દાન લેવાને નિરોધ કરે છે એમ સમજવું. અથાન્યયાજન (હોમાદિક કરવાને અધિકાર રહિત જે તેને ઘેર હોમાદિક કગવે), શુદ્રોપાસેથી દાન લેવું, ઇલાદિક ઉપાયે કરી પણ વૃદ્ધ માતા, પિતા, પતિવ્રતા સ્ત્રી, અને નાહાનાં બાળકનું પોષણ કરવું એવું જે કહ્યું તે પણ આપત્તિકાલે જાણવું. બ્ય-ભિચારિણી સ્ત્રી, નપુંસક અને પતિત (નતિભ્રષ્ટ) વિના બીજા નીચ પાસેથી પણ ચાચનાવિના પ્રાપ્ત થયલા શાક, ફળ, દહીં, ફૂલ, જળ, કુશ અને બમ્બિ ઇલાદિ પદાર્થ ગ્રહણ કરવા. “બ્રહ્મચારી, સન્યાસી, વિદ્યાર્થી, શુરુ, માતા અને પિતા ઇલાદિ વૃદ્ધનું પોષણ કરનારો, રસ્તે ચાલનારો મુસાફર, અને ધાન્યાદિ આજીવિકાવડે હીન એ છ રાધેલાં અત્રના ભિક્ષુક છે; એટલે એમને રાધેલું અન્ન દેવું.” દ્વિજ (ત્રિવર્ણ) ની સેવા કરવી એ શુદ્રની વૃત્તિ છે. આપત્તિકાલે શુદ્રે કૃષિકર્મ ઇલાદિક વૃત્તિ કરવી. એ પ્રમાણે દિવસના ત્રીજા વિભાગનું કૃત્ય કહ્યું.

ચતુર્થભાગેમધ્યાહ્નસ્નાનમ્ ॥ પ્રાતર્ગોમયસ્નાનં મધ્યાહેમૃત્તિકાસ્નાનં અનયોર્વિધિઃપ્રાયશ્ચિત્તે ઉક્તઃ શેષવિધિઃપ્રાતઃસ્નાનવત્ બ્રહ્મણ્યશ્ચાંતર્પણાત્પ્રાકૃવચ્છંનનિષ્પીડ્યમિતિવિશેષઃ તતોધૃતપુંડ્રોમધ્યાહ્ન સંધ્યાંકુર્ણવત્ અપ્યર્ધયામાદાસાયંસંધ્યામાધ્યાહ્નિકીપ્યતે તત્રવિશેષઃ સૂર્યથેતિસ્થાને આપઃપુનર્ત્યતિ મંત્રાચમનં આપઃપુનર્ત્યલિપ્તનારાયણયાજ્ઞવલ્ક્યઆપઃ પૃથિવી બ્રહ્મણસ્પતિરષ્ટ્રી મંત્રાચમનેવિનિયોગઃ ઑઆપઃપુનર્તુપૃથિવીપૃથિવીપૂતાપુનાતુમાં પુનર્તુબ્રહ્મણસ્પતિર્બ્રહ્મપૂતાપુનાતુમાં યદુચ્છિદ્ધમ્મોજ્યંયદ્વાદુ ચ્ચરિત્તમ સર્વપુનર્તુમામાપોસતાંચપ્રતિગ્રહંસ્વાહેતિપિષેત્ અધમર્પણાંતેતિષ્ઠન્ હંસઃશુચિપદિત્યસ્યગૌત મઃસૂર્યોજગતીઅર્ધ્યાદાનેવિનિયોગઃ ॐ હંસઃશુચિપ૦ એકાર્ધ્ય અર્ધ્યાંતેઉપસ્થાનં ઋષ્યવાદુઃ ઉદુત્યમિતિ ત્રયોદશર્ચસ્યપ્રસ્કળ્યઃ સૂર્યોગાયત્રી અંત્યાશ્વત્સોનુષ્ટમઃ સૂર્યોપસ્થાને૦ કેચિત્ ચિત્રંદેવાનામિતિપદ

મિરપ્યુપતિષ્ઠેતેશેપમુપસ્યાનવર્જ્યપ્રાત સંધ્યાવત્ રાત્રૌમધ્યાહ્નસંધ્યાયાંઆકૃષ્ણેનેત્યર્ચદાનં ગાયત્ર્યાપ્રા
યશ્ચિત્તાર્થદ્વિતીયંદત્વા હવિષ્પાંતમિતિપંચર્ચોપસ્યાનમ્ ॥

ચોથા ભાગમા મધ્યાહ્ન જ્ઞાન કરવું. પ્રાત કાલે ગોમય (છાણુ) વડે જ્ઞાન કરવું. મધ્યાહ્ને મૃત્તિકા-
વડે જ્ઞાન કરવું. આ બન્ને જ્ઞાનનો વિધિ પ્રાચિન્નપ્રકરણમા કહ્યો છે. બાકી રહેલો વિધિ પ્રાત જ્ઞાન
પ્રમાણે જાણવો. બ્રહ્મપરંસખધી તર્પણ કર્યાની પ્રથમ વસ્ત્ર નીચોવવું નહીં, એ વિશેષ જાણવો.
મધ્યાહ્નજ્ઞાન ત્રીધા પછી પુરૂં ધારણ કરી મધ્યાહ્નસંધ્યા કરવી. “દોઢ પોહોર દિવસ પછી
સાપકાલપર્યંત મધ્યાહ્નસંધ્યા કરવી તે ઇષ્ટ છે મધ્યાહ્નસંધ્યાવિષે વિશેષ વિધિ—“સૂર્યશ્ચ” એ
મંત્રને ઠેકાણે “આપ. પુનંતુ” એ મંત્રવડે મંત્રાચમન કરવું (હાથમાં જળ લઈ) “આપ પુ-
નંત્વિત્યસ્ય નારાયણયાજ્ઞવલ્ક્ય આપ. પૃથિવીબ્રહ્મણસ્પતિરષ્ટી મંત્રાચમને વિનિયોગઃ ॥ “હ
આપ:પુનંતુ” એ મંત્ર ભણી હાથમાં લીધેલા જળનું પાન કરવું. અઘમર્ષણપર્યંત કર્મ ત્રીધા પછી
ઉભા રહી “હંસ શુચિપદિત્યસ્ય ગૌતમઃ સૂર્યો જગતી અર્ચદાને વિનિયોગઃ ॥ હંસઃ શુચિપ”
એ મંત્ર ભણી એક અર્ચ દેવો અર્ચ ત્રીધા પછી ઉપસ્થાન કરવું. તે આ રીતે—જેવા હાથ કરી
ઉભા રહી “ઉદુત્યમિતિ ત્રયોદશર્ચસ્ય પ્રસ્કન્નઃ સૂર્યો ગાયત્રી ॥ અંત્યાશ્વતસ્તોનુષ્ઠમઃ ॥ સૂર્યોપસ્યાને
વિનિયોગઃ” કોઈ શિષ્ટજન “ચિત્રં દેવાનાં” એ છ ઋચાવડે પણ ઉપસ્થાન કરે છે. ઉપસ્થાન
વર્ણ કરી શેષ રહેલું કર્મ પ્રાત સંધ્યા પ્રમાણે કરવું. રાત્રિએ મધ્યાહ્નસંધ્યા કરવી હોય તો “આ-
કૃષ્ણેન” એ મંત્રવડે અર્ચ દેવો, અને ગાયત્રીમંત્રવડે પ્રાચિન્નતાર્થ ધીમે અર્ચ દઈ “હવિષ્પાંત”
એ પાંચ ઋચાવડે ઉપસ્થાન કરવું.

અથતૈત્તીયાનાં આપ:પુનંત્વિત્યપ.પીત્વા દધિક્રાવ્ણેતિપૂર્વવત્કૃત્વાસૂર્યાયેકમર્ચગાયત્ર્યાદત્વોર્ધ્વયા
હુસ્તિષ્ઠપુનપતિષ્ઠેત્ ઉદ્યયં ૧ ઉદુત્યંજાતવેદસં ૧ ચિત્રંદેવાનાં ૧ તચ્ચક્ષુર્દેવહિતંપુરસ્તાત્ ૧ યડગા
ન્મહતો ૧ તતોજપાદિઉપસ્યાનવર્જ્યપ્રાગ્વત્ ॥

હવે તૈત્તીરીય શાખાવાળાઓની મધ્યાહ્નસંધ્યા—“આપ. પુનંતુ” એ મંત્રવડે મંત્રાચમન
કરી “દધિક્રાવ્ણો” એ મંત્રવડે પ્રથમ પ્રમાણે (માર્જન) કરી સૂર્યને એક અર્ચ ગાયત્રીમંત્રવડે દાન
કરી જેવા હાથ કરી ઉભા રહી ઉપસ્થાન કરવું. ઉપસ્થાનના મંત્ર—“૧ ઉદ્યયં ૧ ઉદુત્યં જાતવેદ
સં, ૧ ચિત્રં દેવાનાં, ૧ તચ્ચક્ષુર્દેવહિતં પુરસ્તાત્, ૧ યડગાન્મહતો” એ રીતે ઉપસ્થાન
ત્રીધા પછી જપાદિક, ઉપસ્થાનવિના પ્રથમ પ્રમાણે કરવા.

અથતૈત્તીયાનાં આપ.પુનંત્વિતિપ્રાગ્વત્ ગાયત્ર્યાપકાર્ચ્ય ઉદ્યમિત્યાદિચતુર્મિરુપસ્યાનંજપાંતેશક્ત્ય
પૂર્વોર્કેવિમ્નાડિત્યનુયાકાદિમિરુપસ્યાનં શેર્ષપ્રાગ્વત્ ॥

હવે કાત્યાયનોની મધ્યાહ્નસંધ્યા—“આપ. પુનંતુ” એ મંત્રવડે મંત્રાચમન પ્રથમ પ્રમાણે
કરવું, ગાયત્રીમંત્રવડે એક અર્ચ દેવો, “ઉદ્યયં” ઇલાદિક ચાર ઋચાવડે ઉપસ્થાન કરવું જપ ત્રીધા
પછી શક્તિમાન હોય તેણે, પ્રથમ કહેલા જે “વિમ્નાદ” એ અનુવાકાદિક તેણે કરી ઉપસ્થાન
કરવું. શેષ કર્મ પ્રથમની પેઠે કરવું.

અથબ્રહ્મયજ્ઞઃ ॥ સચપ્રાતહૌમોત્તરંવામધ્યાહ્નસંધ્યોત્તરંવાવેશ્વદેવાંતેવાસકૃદેવકાર્યઃ મહોજિદી
ક્ષિતીયેતુપ્રાતરાહુતેરન્તરકાલ શાલાંતરવિપયઃ આશ્વલાયનૈસ્તુમધ્યાહ્નસંધ્યોત્તરમેવાનુષ્ઠેયદ્યુત્યં શુ
ર્ષવાસસ્તદમાવેઆર્દ્રનિર્વિધુન્વન્પરિધાયાચમ્યપ્રાણાનાયમ્યશ્વીપરમેશ્વરીત્યર્ચબ્રહ્મયજ્ઞકરિષ્યે તદગત
યાદેવઋષ્યાચાર્યતર્પણકરિષ્યેમૃતપિતૃકૈ પિતૃતર્પણંચકરિષ્યેહિતિસંકલ્પ્ય દર્ભેપુદર્ભપાણિ. પ્રાહુપવોપ
વિશ્ય યામજંઘોપરિમૂલદેશેદક્ષિણપાદંનિધાયાયથવામાપાદાંગુપ્રોપરિદક્ષિણપાદાંગુપ્રંનિધાયૈવમુપસ્યંકૃ
ત્વા દક્ષિણજાનુસ્યેવામેકરેડત્તાનેપ્રાગ્રાંગુલૌપ્રાગ્રેદ્રેપવિત્રેધૃત્વાદક્ષિણકરેણતથૈવસંપુદીકૃત્યઘાવાપૃ
થિવ્યો સંધિમીક્ષમાણેનિમીલિતાશ્લોવા ઑંકારવ્યાહતી સકૃદુચાર્યગાયત્રીપચ્છોર્ધર્ચશ સર્વામનવાના
મિતિત્રિજેપેત્ તતોગ્નિમીઢશ્વિતિસૂક્તંપઠિત્વાસંહિતાબ્રાહ્મણપઢંગાનિપ્રકંસમાપ્યાપરમિતિ અધ્યાયંસૂક્તમ્
ચંવાયથાશક્તિક્રમશઃપઠેત્ મંત્રબ્રાહ્મણાદીનિમાગશ સર્વાણિયથાશક્તિપ્રતિદિનંપઠેદિતિકેચિત્ પંચંચતુ

વેદાધ્યાયીક્રમશઃશ્રુત્યેદાન્ ભાગશઃસર્વાનેવવાક્ષવેદપૂર્વકાન્પઠેત્ પર્વેકદારાધ્યાયીતુસ્વશાખામેવ
શાસાધ્યયનાભવેત્કમૃત્ચંવાપદિત્વેકંયજુઃસામચોપનિપદ્યેતિહાસપુરાણાદીંશ્પઠેત્પુરુષસ્કમુકત્વા
નમોબ્રહ્મણેનમોઅસ્ત્વગ્નયદતિક્ષત્રિઃપઠેત્ નાગ્રકપ્યાદિસરણં ત્રિયુદસીત્યાદેરાધંતેપાઠસ્તૈત્તીર્યવિપ
યઃ ઉપવિદ્યપાઠાશક્તિસ્તિમ્નઃજનશયાનોવાપઠેદિત્વાશ્વલાયનઃ અનધ્યાયેષ્વરૂપંપઠેત્ ॥

હવે બ્રહ્મયજ્ઞનો વિધિ કહે છે.

બ્રહ્મયજ્ઞ કરવો તે પ્રાતઃકાલગંભી હોમ ક્રીધા પછી, દિવા મધ્યાહ્નસંધ્યા ક્રીધા પછી, અથવા
વૈશ્વદેવ ક્રીધા પછી એક વારજ કરવો. બહોજીદીક્ષિતના આદિક અંથમાં તો, પ્રાતઃકાલ ક્રીધા પછી
જે બ્રહ્મયજ્ઞનો કાલ કહ્યો છે તે બીજી શાખાઓમાટે છે, આશ્વલાયનોએ તો મધ્યાહ્નસંધ્યા ક્રીધા
પછી બ્રહ્મયજ્ઞ કરવો, એમ કહ્યું છે. યજુર્જેન વચ્ચે પેહેરવું. યજુર્જેન ન હોય તો બીજેવેલું વચ્ચે ત્રણ વાર
હાટકીને પેહેરવું. પછી આચમન, ગ્રાણાચમ કરી “ક્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે બ્રહ્મયજ્ઞં કરિષ્યે, તદંગતયા
દેવક્ષત્રયાચાર્યતર્પણં ચ કરિષ્યે.” જેનો પિતા મૃત હોય તેણે, “પિતૃતર્પણં ચ કરિષ્યે,” એવો
સંકલ્પ કરી દર્ભનું આસન પાથરી તે ઉપર હાથમાં દર્ભ ધારણ કરી પૂર્વાભિમુખેજ બેસી રાખા
પગની પીડીના મૂળભાગ ઉપર જમણા પગ રાખી અથવા રાખા પગના અંગુઠા ઉપર જમણા
પગનો અંગુઠો રાખી એ પ્રમાણે ઉપસ્થ (એ નામનું આસન) કરી બેસવું. પછી પૂર્વદિશા સામે
છે આંગળી જેની એવો રાખો હાથ, જમણા ગોઠપુ ઉપર સમો રાખી તેમાં એ પૂર્વાં દર્ભપવિત્ર
ધારણ કરી જમણા હાથવડે તેજ રીતે સપુટ કરી આકાશ અને પૃથ્વીના મધ્યભાગવિષે દૃષ્ટિ કરી
અથવા આંખ ધીમી “ઝંકાર” અને ત્રણ વ્યાધૃતિનો એક વાર ઉચ્ચાર કરી, ગાયત્રીનો, એક
એક પાદ, પછી અર્ધે અર્ધે, છેવટ ભિન્નપાદરહિત સર્વે ઋચા એ રીતે ત્રણવાર જપ કરવો. પછી
“અગ્નિમીલે” એ સૂકનો પાઠ કરી સહિતા, બ્રાહ્મણ, પદ્ય (શિશુ, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂપ, ઇંદ
અને જ્યોતિષ,) એક સમાપ્ત કરી બીજું એ રીતે અધ્યાય અથવા સૂકા અથવા એક ઋચા
પોતાની શક્તિને અનુસારે કેમથી પઠન કરવાં. મન્ત્રબ્રાહ્મણાદિકનો પાઠ કરવો તે વિભાગ પ્રમાણે
સઘળાઓનો, પોતાની શક્તિપ્રમાણે નિલપાઠ કરવો, એમ કોઈ અંથકાર કહે છે. એ રીતે ચાર વેદનું
અધ્યયન કરનારાએ કેમે કરી ચારે વેદ થોડા થોડા કરી અથવા સર્વ ઋગ્વેદપૂર્વક પઠન કરવા. એક
એક શાખાનું અધ્યયન કરનારાએ પોતાની શાખાનોજ પાઠ કરવો. સંપૂર્ણ શાખાનું અધ્યયન ન હોય
તો સૂકા અથવા ઋચાનો પાઠ કરી યજુર્વેદનો એક મન્ત્ર, એક સામ, અને એક ઉપનિષદ, તથા
ઇતિહાસ, પુરાણ ઇત્યાદિકનો પાઠ કરવો. પછી પુરૂષમૂકનો પાઠ કરી “નમો બ્રહ્મણે નમો અસ્ત્વ-
ગ્નયે” એ ઋચા ત્રણ વાર બહુધી. આ બ્રહ્મયજ્ઞમાં ઋષિ, દેવતા, ઇંદ કહેવા નહીં. “વિયુદસિ”
ઇત્યાદિક મન્ત્રનો આદ્ય અને અંતે જે પાઠ તે તૈત્તીર્ય શાખાવિષયક છે. થોડા રહી પાઠ કરવાને
અશક્ત હોય તેણે ઊભા રહી, આલતાં, ચુતાં કોઈ પણ સ્થિતિએ બ્રહ્મયજ્ઞનો પાઠ કરવો, એમ
આશ્વલાયને કહ્યું છે. અનધ્યાયને દિવસે અલ્પ પાઠ કરવો.

અથતર્પણમ્ ॥ તત્રસત્ત્યેનદેવતીર્થેનદર્ભાયૈદેવતર્પણં તથથા સાક્ષતજલૈર્દેવર્પિતર્પણં સતિલજલૈ
રાચાર્યપિતૃતર્પણં પ્રજાપતિસ્તૃપ્યતુ ૧ બ્રહ્માત્ ૨ વેદાસ્ત્ ૩ દેવાં ૪ ઋગ્યસ્ત્ ૫ સર્વાણિહંદ્રાંસિં
૬ ઔકાર ૭ વપટ્રકાર ૮ વ્યાહૃતય ૯ સાવિત્રી ત્ ૧૦ યજ્ઞા ૧૧ યાગપૃથિવી તૃપ્યતાં ૧૨ અંત
રિશં ૧૩ અહોરાત્રાણિ તૃપ્યંતુ ૧૪ સાંખ્યા ૧૫ સિદ્ધા ૧૬ સમુદ્રા ૧૭ નચ ૧૮ ગિરય ૧૯ ક્ષેત્રો
પથિવતસ્પતિગંધર્વાપ્સરસ ૨૦ નાગા ૨૧ વયાંસિ ૨૨ ગાવ ૨૩ સાધ્યા ૨૪ વિપ્રા ૨૫ યજ્ઞા
૨૬ રક્ષાંસિ ૨૭ મૃતાનિ ૨૮ ઇવમંતાનિતૃપ્યંતુ ૨૯ અથઋગ્યઃ નિવીતી કનિષ્ઠિકામૂલેનદર્ભમધ્યૈઃ
શતર્ચિનસ્ત્ ૩૦ માધ્યમાસ્ત્ ૩૧ ગૃત્સમદ ૩૨ વિશ્વાસિત્ર ૩૩ વામદેવ ૩૪ અત્રિ ૩૫ મરદ્વાજ ૩૬ વસિષ્ઠ ૩૭ પ્રગાથા
પાવમાન્ ૩૮ શુદ્રસ્ત્ ૩૯ મહાસૂક્તા ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦
૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦
૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦ ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦
૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦ ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦
૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦
૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦ ૨૦૧ ૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૭ ૨૦૮ ૨૦૯ ૨૧૦
૨૧૧ ૨૧૨ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦ ૨૨૧ ૨૨૨ ૨૨૩ ૨૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧ ૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦
૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦ ૨૫૧ ૨૫૨ ૨૫૩ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૨૫૮ ૨૫૯ ૨૬૦ ૨૬૧ ૨૬૨ ૨૬૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૨૬૬ ૨૬૭ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૦
૨૭૧ ૨૭૨ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૫ ૨૭૬ ૨૭૭ ૨૭૮ ૨૭૯ ૨૮૦ ૨૮૧ ૨૮૨ ૨૮૩ ૨૮૪ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૮૭ ૨૮૮ ૨૮૯ ૨૯૦ ૨૯૧ ૨૯૨ ૨૯૩ ૨૯૪ ૨૯૫ ૨૯૬ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૦
૩૦૧ ૩૦૨ ૩૦૩ ૩૦૪ ૩૦૫ ૩૦૬ ૩૦૭ ૩૦૮ ૩૦૯ ૩૧૦ ૩૧૧ ૩૧૨ ૩૧૩ ૩૧૪ ૩૧૫ ૩૧૬ ૩૧૭ ૩૧૮ ૩૧૯ ૩૨૦ ૩૨૧ ૩૨૨ ૩૨૩ ૩૨૪ ૩૨૫ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૨૯ ૩૩૦
૩૩૧ ૩૩૨ ૩૩૩ ૩૩૪ ૩૩૫ ૩૩૬ ૩૩૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦ ૩૪૧ ૩૪૨ ૩૪૩ ૩૪૪ ૩૪૫ ૩૪૬ ૩૪૭ ૩૪૮ ૩૪૯ ૩૫૦ ૩૫૧ ૩૫૨ ૩૫૩ ૩૫૪ ૩૫૫ ૩૫૬ ૩૫૭ ૩૫૮ ૩૫૯ ૩૬૦
૩૬૧ ૩૬૨ ૩૬૩ ૩૬૪ ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૭ ૩૬૮ ૩૬૯ ૩૭૦ ૩૭૧ ૩૭૨ ૩૭૩ ૩૭૪ ૩૭૫ ૩૭૬ ૩૭૭ ૩૭૮ ૩૭૯ ૩૮૦ ૩૮૧ ૩૮૨ ૩૮૩ ૩૮૪ ૩૮૫ ૩૮૬ ૩૮૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૩૯૦
૩૯૧ ૩૯૨ ૩૯૩ ૩૯૪ ૩૯૫ ૩૯૬ ૩૯૭ ૩૯૮ ૩૯૯ ૪૦૦ ૪૦૧ ૪૦૨ ૪૦૩ ૪૦૪ ૪૦૫ ૪૦૬ ૪૦૭ ૪૦૮ ૪૦૯ ૪૧૦ ૪૧૧ ૪૧૨ ૪૧૩ ૪૧૪ ૪૧૫ ૪૧૬ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૧૯ ૪૨૦
૪૨૧ ૪૨૨ ૪૨૩ ૪૨૪ ૪૨૫ ૪૨૬ ૪૨૭ ૪૨૮ ૪૨૯ ૪૩૦ ૪૩૧ ૪૩૨ ૪૩૩ ૪૩૪ ૪૩૫ ૪૩૬ ૪૩૭ ૪૩૮ ૪૩૯ ૪૪૦ ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૪૩ ૪૪૪ ૪૪૫ ૪૪૬ ૪૪૭ ૪૪૮ ૪૪૯ ૪૫૦
૪૫૧ ૪૫૨ ૪૫૩ ૪૫૪ ૪૫૫ ૪૫૬ ૪૫૭ ૪૫૮ ૪૫૯ ૪૬૦ ૪૬૧ ૪૬૨ ૪૬૩ ૪૬૪ ૪૬૫ ૪૬૬ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૦ ૪૭૧ ૪૭૨ ૪૭૩ ૪૭૪ ૪૭૫ ૪૭૬ ૪૭૭ ૪૭૮ ૪૭૯ ૪૮૦
૪૮૧ ૪૮૨ ૪૮૩ ૪૮૪ ૪૮૫ ૪૮૬ ૪૮૭ ૪૮૮ ૪૮૯ ૪૯૦ ૪૯૧ ૪૯૨ ૪૯૩ ૪૯૪ ૪૯૫ ૪૯૬ ૪૯૭ ૪૯૮ ૪૯૯ ૫૦૦ ૫૦૧ ૫૦૨ ૫૦૩ ૫૦૪ ૫૦૫ ૫૦૬ ૫૦૭ ૫૦૮ ૫૦૯ ૫૧૦
૫૧૧ ૫૧૨ ૫૧૩ ૫૧૪ ૫૧૫ ૫૧૬ ૫૧૭ ૫૧૮ ૫૧૯ ૫૨૦ ૫૨૧ ૫૨૨ ૫૨૩ ૫૨૪ ૫૨૫ ૫૨૬ ૫૨૭ ૫૨૮ ૫૨૯ ૫૩૦ ૫૩૧ ૫૩૨ ૫૩૩ ૫૩૪ ૫૩૫ ૫૩૬ ૫૩૭ ૫૩૮ ૫૩૯ ૫૪૦
૫૪૧ ૫૪૨ ૫૪૩ ૫૪૪ ૫૪૫ ૫૪૬ ૫૪૭ ૫૪૮ ૫૪૯ ૫૫૦ ૫૫૧ ૫૫૨ ૫૫૩ ૫૫૪ ૫૫૫ ૫૫૬ ૫૫૭ ૫૫૮ ૫૫૯ ૫૬૦ ૫૬૧ ૫૬૨ ૫૬૩ ૫૬૪ ૫૬૫ ૫૬૬ ૫૬૭ ૫૬૮ ૫૬૯ ૫૭૦
૫૭૧ ૫૭૨ ૫૭૩ ૫૭૪ ૫૭૫ ૫૭૬ ૫૭૭ ૫૭૮ ૫૭૯ ૫૮૦ ૫૮૧ ૫૮૨ ૫૮૩ ૫૮૪ ૫૮૫ ૫૮૬ ૫૮૭ ૫૮૮ ૫૮૯ ૫૯૦ ૫૯૧ ૫૯૨ ૫૯૩ ૫૯૪ ૫૯૫ ૫૯૬ ૫૯૭ ૫૯૮ ૫૯૯ ૬૦૦
૬૦૧ ૬૦૨ ૬૦૩ ૬૦૪ ૬૦૫ ૬૦૬ ૬૦૭ ૬૦૮ ૬૦૯ ૬૧૦ ૬૧૧ ૬૧૨ ૬૧૩ ૬૧૪ ૬૧૫ ૬૧૬ ૬૧૭ ૬૧૮ ૬૧૯ ૬૨૦ ૬૨૧ ૬૨૨ ૬૨૩ ૬૨૪ ૬૨૫ ૬૨૬ ૬૨૭ ૬૨૮ ૬૨૯ ૬૩૦
૬૩૧ ૬૩૨ ૬૩૩ ૬૩૪ ૬૩૫ ૬૩૬ ૬૩૭ ૬૩૮ ૬૩૯ ૬૪૦ ૬૪૧ ૬૪૨ ૬૪૩ ૬૪૪ ૬૪૫ ૬૪૬ ૬૪૭ ૬૪૮ ૬૪૯ ૬૫૦ ૬૫૧ ૬૫૨ ૬૫૩ ૬૫૪ ૬૫૫ ૬૫૬ ૬૫૭ ૬૫૮ ૬૫૯ ૬૬૦
૬૬૧ ૬૬૨ ૬૬૩ ૬૬૪ ૬૬૫ ૬૬૬ ૬૬૭ ૬૬૮ ૬૬૯ ૬૭૦ ૬૭૧ ૬૭૨ ૬૭૩ ૬૭૪ ૬૭૫ ૬૭૬ ૬૭૭ ૬૭૮ ૬૭૯ ૬૮૦ ૬૮૧ ૬૮૨ ૬૮૩ ૬૮૪ ૬૮૫ ૬૮૬ ૬૮૭ ૬૮૮ ૬૮૯ ૬૯૦
૬૯૧ ૬૯૨ ૬૯૩ ૬૯૪ ૬૯૫ ૬૯૬ ૬૯૭ ૬૯૮ ૬૯૯ ૭૦૦ ૭૦૧ ૭૦૨ ૭૦૩ ૭૦૪ ૭૦૫ ૭૦૬ ૭૦૭ ૭૦૮ ૭૦૯ ૭૧૦ ૭૧૧ ૭૧૨ ૭૧૩ ૭૧૪ ૭૧૫ ૭૧૬ ૭૧૭ ૭૧૮ ૭૧૯ ૭૨૦
૭૨૧ ૭૨૨ ૭૨૩ ૭૨૪ ૭૨૫ ૭૨૬ ૭૨૭ ૭૨૮ ૭૨૯ ૭૩૦ ૭૩૧ ૭૩૨ ૭૩૩ ૭૩૪ ૭૩૫ ૭૩૬ ૭૩૭ ૭૩૮ ૭૩૯ ૭૪૦ ૭૪૧ ૭૪૨ ૭૪૩ ૭૪૪ ૭૪૫ ૭૪૬ ૭૪૭ ૭૪૮ ૭૪૯ ૭૫૦
૭૫૧ ૭૫૨ ૭૫૩ ૭૫૪ ૭૫૫ ૭૫૬ ૭૫૭ ૭૫૮ ૭૫૯ ૭૬૦ ૭૬૧ ૭૬૨ ૭૬૩ ૭૬૪ ૭૬૫ ૭૬૬ ૭૬૭ ૭૬૮ ૭૬૯ ૭૭૦ ૭૭૧ ૭૭૨ ૭૭૩ ૭૭૪ ૭૭૫ ૭૭૬ ૭૭૭ ૭૭૮ ૭૭૯ ૭૮૦
૭૮૧ ૭૮૨ ૭૮૩ ૭૮૪ ૭૮૫ ૭૮૬ ૭૮૭ ૭૮૮ ૭૮૯ ૭૯૦ ૭૯૧ ૭૯૨ ૭૯૩ ૭૯૪ ૭૯૫ ૭૯૬ ૭૯૭ ૭૯૮ ૭૯૯ ૮૦૦ ૮૦૧ ૮૦૨ ૮૦૩ ૮૦૪ ૮૦૫ ૮૦૬ ૮૦૭ ૮૦૮ ૮૦૯ ૮૧૦
૮૧૧ ૮૧૨ ૮૧૩ ૮૧૪ ૮૧૫ ૮૧૬ ૮૧૭ ૮૧૮ ૮૧૯ ૮૨૦ ૮૨૧ ૮૨૨ ૮૨૩ ૮૨૪ ૮૨૫ ૮૨૬ ૮૨૭ ૮૨૮ ૮૨૯ ૮૩૦ ૮૩૧ ૮૩૨ ૮૩૩ ૮૩૪ ૮૩૫ ૮૩૬ ૮૩૭ ૮૩૮ ૮૩૯ ૮૪૦
૮૪૧ ૮૪૨ ૮૪૩ ૮૪૪ ૮૪૫ ૮૪૬ ૮૪૭ ૮૪૮ ૮૪૯ ૮૫૦ ૮૫૧ ૮૫૨ ૮૫૩ ૮૫૪ ૮૫૫ ૮૫૬ ૮૫૭ ૮૫૮ ૮૫૯ ૮૬૦ ૮૬૧ ૮૬૨ ૮૬૩ ૮૬૪ ૮૬૫ ૮૬૬ ૮૬૭ ૮૬૮ ૮૬૯ ૮૭૦
૮૭૧ ૮૭૨ ૮૭૩ ૮૭૪ ૮૭૫ ૮૭૬ ૮૭૭ ૮૭૮ ૮૭૯ ૮૮૦ ૮૮૧ ૮૮૨ ૮૮૩ ૮૮૪ ૮૮૫ ૮૮૬ ૮૮૭ ૮૮૮ ૮૮૯ ૮૯૦ ૮૯૧ ૮૯૨ ૮૯૩ ૮૯૪ ૮૯૫ ૮૯૬ ૮૯૭ ૮૯૮ ૮૯૯ ૯૦૦
૯૦૧ ૯૦૨ ૯૦૩ ૯૦૪ ૯૦૫ ૯૦૬ ૯૦૭ ૯૦૮ ૯૦૯ ૯૧૦ ૯૧૧ ૯૧૨ ૯૧૩ ૯૧૪ ૯૧૫ ૯૧૬ ૯૧૭ ૯૧૮ ૯૧૯ ૯૨૦ ૯૨૧ ૯૨૨ ૯૨૩ ૯૨૪ ૯૨૫ ૯૨૬ ૯૨૭ ૯૨૮ ૯૨૯ ૯૩૦
૯૩૧ ૯૩૨ ૯૩૩ ૯૩૪ ૯૩૫ ૯૩૬ ૯૩૭ ૯૩૮ ૯૩૯ ૯૪૦ ૯૪૧ ૯૪૨ ૯૪૩ ૯૪૪ ૯૪૫ ૯૪૬ ૯૪૭ ૯૪૮ ૯૪૯ ૯૫૦ ૯૫૧ ૯૫૨ ૯૫૩ ૯૫૪ ૯૫૫ ૯૫૬ ૯૫૭ ૯૫૮ ૯૫૯ ૯૬૦
૯૬૧ ૯૬૨ ૯૬૩ ૯૬૪ ૯૬૫ ૯૬૬ ૯૬૭ ૯૬૮ ૯૬૯ ૯૭૦ ૯૭૧ ૯૭૨ ૯૭૩ ૯૭૪ ૯૭૫ ૯૭૬ ૯૭૭ ૯૭૮ ૯૭૯ ૯૮૦ ૯૮૧ ૯૮૨ ૯૮૩ ૯૮૪ ૯૮૫ ૯૮૬ ૯૮૭ ૯૮૮ ૯૮૯ ૯૯૦
૯૯૧ ૯૯૨ ૯૯૩ ૯૯૪ ૯૯૫ ૯૯૬ ૯૯૭ ૯૯૮ ૯૯૯ ૧૦૦ ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦
૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦ ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦
૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦
૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦ ૨૦૧ ૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૭ ૨૦૮ ૨૦૯ ૨૧૦
૨૧૧ ૨૧૨ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦ ૨૨૧ ૨૨૨ ૨૨૩ ૨૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧ ૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦
૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦ ૨૫૧ ૨૫૨ ૨૫૩ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૨૫૮ ૨૫૯ ૨૬૦ ૨૬૧ ૨૬૨ ૨૬૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૨૬૬ ૨૬૭ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૦
૨૭૧ ૨૭૨ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૫ ૨૭૬ ૨૭૭ ૨૭૮ ૨૭૯ ૨૮૦ ૨૮૧ ૨૮૨ ૨૮૩ ૨૮૪ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૮૭ ૨૮૮ ૨૮૯ ૨૯૦ ૨૯૧ ૨૯૨ ૨૯૩ ૨૯૪ ૨૯૫ ૨૯૬ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૦
૩૦૧ ૩૦૨ ૩૦૩ ૩૦૪ ૩૦૫ ૩૦૬ ૩૦૭ ૩૦૮ ૩૦૯ ૩૧૦ ૩૧૧ ૩૧૨ ૩૧૩ ૩૧૪ ૩૧૫ ૩૧૬ ૩૧૭ ૩૧૮ ૩૧૯ ૩૨૦ ૩૨૧ ૩૨૨ ૩૨૩ ૩૨૪ ૩૨૫ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૨૯ ૩૩૦
૩૩૧ ૩૩૨ ૩૩૩ ૩૩૪ ૩૩૫ ૩૩૬ ૩૩૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦ ૩૪૧ ૩૪૨ ૩૪૩ ૩૪૪ ૩૪૫ ૩૪૬ ૩૪૭ ૩૪૮ ૩૪૯ ૩૫૦ ૩૫૧ ૩૫૨ ૩૫૩ ૩૫૪ ૩૫૫ ૩૫૬ ૩૫૭ ૩૫૮ ૩૫૯ ૩૬૦
૩૬૧ ૩૬૨ ૩૬૩ ૩૬૪ ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૭ ૩૬૮ ૩૬૯ ૩૭૦ ૩૭૧ ૩૭૨ ૩૭૩ ૩૭૪ ૩૭૫ ૩૭૬ ૩૭૭ ૩૭૮ ૩૭૯ ૩૮૦ ૩૮૧ ૩૮૨ ૩૮૩ ૩૮૪ ૩૮૫ ૩૮૬ ૩૮૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૩૯૦
૩૯૧ ૩૯૨ ૩૯૩ ૩૯૪ ૩૯૫ ૩૯૬ ૩૯૭ ૩૯૮ ૩૯૯ ૪૦૦ ૪૦૧ ૪૦૨ ૪૦૩ ૪૦૪ ૪૦૫ ૪૦૬ ૪૦૭ ૪૦૮ ૪૦૯ ૪૧૦ ૪૧૧ ૪૧૨ ૪૧૩ ૪૧૪ ૪૧૫ ૪૧૬ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૧૯ ૪૨૦
૪૨૧ ૪૨૨ ૪૨૩ ૪૨૪ ૪૨૫ ૪૨૬ ૪૨૭ ૪૨૮ ૪૨૯ ૪૩૦ ૪૩૧ ૪૩૨ ૪૩૩ ૪૩૪ ૪૩૫ ૪૩૬ ૪૩૭ ૪૩૮ ૪૩૯ ૪૪૦ ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૪૩ ૪૪૪ ૪૪૫ ૪૪૬ ૪૪૭ ૪૪૮ ૪૪૯ ૪૫૦
૪૫૧ ૪૫૨ ૪૫૩ ૪૫૪ ૪૫૫ ૪૫૬ ૪૫૭ ૪૫૮ ૪૫૯ ૪૬૦ ૪૬૧ ૪૬૨ ૪૬૩ ૪૬૪ ૪૬૫ ૪૬૬ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૦ ૪૭૧ ૪૭૨ ૪૭૩ ૪૭૪ ૪૭૫ ૪૭૬ ૪૭૭ ૪૭૮ ૪૭૯ ૪૮૦
૪૮૧ ૪૮૨ ૪૮૩ ૪૮૪ ૪૮૫ ૪૮૬ ૪૮૭ ૪૮૮ ૪૮૯ ૪૯૦ ૪૯૧ ૪૯૨ ૪૯૩ ૪૯૪ ૪૯૫ ૪૯૬ ૪૯૭ ૪૯૮ ૪૯૯ ૫૦૦ ૫૦૧ ૫૦૨ ૫૦૩ ૫૦૪ ૫૦૫ ૫૦૬ ૫૦૭ ૫૦૮ ૫૦૯ ૫૧૦
૫૧૧ ૫૧૨ ૫૧૩ ૫૧૪ ૫૧૫ ૫૧૬ ૫૧૭ ૫૧૮ ૫૧૯ ૫૨૦ ૫૨૧ ૫૨૨ ૫૨૩ ૫૨૪ ૫૨૫ ૫૨૬ ૫૨૭ ૫૨૮ ૫૨૯ ૫૩૦ ૫૩૧ ૫૩૨ ૫૩૩ ૫

१५ बाष्कलं० १६ सुजातवक्रं० १७ औदवाहिं० १८ महीदवाहिं० १९ सौजार्मि० २० शौनकं० २१ आश्व
लायनं० २२ येचान्येआचार्यास्तेसर्वेत्पुत्र्यन्तु २३ ततोमृतपितृकः पितृत्रयीमातृत्रयीसापत्नमातरंसप
त्नीकमातामहत्रयीपत्न्याद्येकोदिष्टगणांश्चमहालयप्रकरणोक्तान्मृतांस्तर्पयेत् सर्वबंधप्रथमद्वयाज्ञामगोत्रम
नंतरं पश्चाद्रूपविजानीयात्कर्मणपसनातनः एकैकर्मजलिदेवेभ्योद्गौडौऋषिभ्यर्क्षीस्त्रीन्पितृभ्यश्चितिसंब्या
विशेषःआश्वलायनानांचैकल्पिकः तत्सूत्रेसंख्याऽनुक्तः येषांसूत्रेसंब्योक्तस्तेषांनित्यइतिमाधवः नात्प्र
यीभिन्नस्त्रीभ्यएकांजलिः एतावद्विस्तृततर्पणाशक्तौ आब्रह्मस्तंबपर्यंतंदेवर्षिपितृमानवाः तृप्यन्तुपित
रःसर्वमातृमातामहादयः अतीतकुलकोटीनांसप्तद्वीपनिवासिनां आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तुतिलोद
कमितित्रिखिर्दद्यात् ततो येकेचास्मत्कुलेजाताअपुत्रागोत्रिणोमृताः तेगृह्णन्तुमयादत्तंवस्त्रनिष्पीडनोद्
कमितिपरिधानवस्त्रभूमौनिष्पीड्यदद्यात् अत्रवह्नुचानांप्राचीनावीतीअन्येषांनिवीती इदंगृहेनिषिद्धं
ब्रह्मयज्ञोग्रामाद्बहिर्दुकसमीपेविहितोग्रामेमेनसाधीयीत सव्यान्वारब्धदक्षिणेनवाअंजलिनावातर्पणं
तर्पणंवर्हिषाच्छत्रेस्यलेकायंतनुजले पात्राद्वाजलमादायशुभेपात्रांतरेक्षेपेत् जलपूर्णंथवागतैनस्यलेतु
विबर्हिषि हेमरौप्यताम्रकांस्यमयेपात्रेनमृन्मये यत्राशुचित्यलंतत्रतर्पणंस्यान्नदीजले अनामिकाधृतंहे
मतर्जन्यांरौप्यमेवच कनिष्ठिकाधृतंखड्गतेनपूतोभवेधरः अंगुल्यग्रेतीर्थदैवसंख्यांगुल्योर्मूलेकायं मध्यंगु
ष्टांगुल्योःपिच्यंमूलेत्वंगुष्टस्यब्राह्मं उद्धृतजलेनपितृतर्पणेतिलान्संसिधयेजले अनुद्धृतजलेनतर्पणेवामह
स्तेतिलाग्राह्याः तिलतर्पणंगृहेनिषिद्धं रविभृगुवारसप्तमीनंदासुक्रांसिकामघाभरणीपुमन्वादौयुगादौच
पिंडदानंमृदास्नानंनकुर्वात्तिलतर्पणं पित्रोःश्राद्धदिनेनित्यतर्पणेतिलानिपिंडाः पर्वदिनेनिषिद्धतिथि
धारादिष्वपितिलतर्पणं विकिरेपिंडदानेचतर्पणेह्यानकर्मणि आचांतःसम्प्रकुर्वीतदर्भसंत्याजनंशुभः दर्भ
स्यागमंश्चस्तु येषांपिताननन्नातानपुत्रोनान्यगोत्रिणः तेसर्वेत्तुमियांनुमयोत्पृष्टःकुशेस्तथेति ॥

હવે તર્પણ કહે છે,

તેમાં સભ્યે કરી દેવતીર્થવડે અને દર્ભના અગ્રવડે દેવતર્પણ કરવું. તે આ રીતે—જળમાં અક્ષત નાખી તે જળવડે દેવ અને ઋષિનું તર્પણ કરવું. જળમાં તિલ નાખી તેવડે આચાર્ય અને પિતૃનું તર્પણ કરવું. તર્પણની દેવતા—“ ૧ પ્રજાપતિસ્તૃપ્યતુ, ૨ ઘ્રાણાસ્તૃપ્ય, ૩ વેદાસ્તૃપ્યં, ૪ વેદાસ્તૃપ્યં ૫ ક્રપયસ્તૃપ્યં, ૬ સર્વાગ્નિચંદ્રાંસિતૃપ્યં, ૭ ઐકારસ્તૃપ્ય, ૮ ચષટ્કારસ્તૃપ્ય, ૯ વ્યાહૃતયસ્તૃપ્યં, ૧૦ સાવિત્રીતૃપ્ય, ૧૧ યજ્ઞાસ્તૃપ્યં, ૧૨ ઘાવાપૃથિવીતૃપ્યતાં, ૧૩ અંતરિક્ષંતૃપ્ય, ૧૪ અહોરાત્રાગ્નિતૃપ્યં, ૧૫ સાંધ્યાસ્તૃપ્યં, ૧૬ સિદ્ધાસ્તૃપ્યં, ૧૭ સમુદ્રાસ્તૃપ્યં, ૧૮ નદ્યસ્તૃપ્યં, ૧૯ ગિરયસ્તૃપ્યં, ૨૦ ક્ષેત્રૌપધિચનસ્પતિર્ગંધર્વાંસરસસ્તૃપ્યતુ, ૨૧ નાગાસ્તૃપ્યં, ૨૨ વયાંસિતૃપ્યં, ૨૩ ગાવસ્તૃપ્યં, ૨૪ સાધ્યાસ્તૃપ્યં, ૨૫ વિપ્રાસ્તૃપ્ય, ૨૬ યજ્ઞાસ્તૃપ્યં, ૨૭ રક્ષાંસિતૃપ્યં, ૨૮ મૃતાનિતૃપ્યં, ૨૯ ધર્મંતાનિ તૃપ્યંતુ.” એ રીતે દેવતર્પણ કરી નિવીતી (જેણે બાળા સરખી જનોઈ કરી છે તે) થઈ કનિષ્ઠિકાના મૂળવડે, દર્ભના મધ્યભાગવડે ઋષિનું તર્પણ કરવું. તે ઋષિદેવતા—“ ૧ શતર્ચિનસ્તૃપ્યંતુ, ૨ માધ્યમાસ્તૃપ્યં, ૩ મૃત્સમદસ્તૃપ્યતુ, ૪ વિશ્વામિષ્રસ્તૃપ્યતુ, ૫ વામદેવસ્તૃપ્ય, ૬ અગ્નિસ્તૃપ્ય, ૭ મરદ્વાજસ્તૃપ્ય, ૮ વસિષ્ઠસ્તૃપ્ય, ૯ પ્રગાથાસ્તૃપ્ય, ૧૦ પાવમાન્યસ્તૃપ્યં, ૧૧ શુદ્રસૂક્તાસ્તૃપ્યં, ૧૨ મહાસૂક્તાસ્તૃપ્યં,” એકવચન, દ્વિવચન, અને બહુવચનને ઠેકાણે કંમથી “તૃપ્યંતુ, તૃપ્યતાં, તૃપ્યંતુ” એ પ્રમાણે બધાં જોવા યોગ્ય હોય ત્યાં તેવો ઉચ્ચાર કરવો. પછી પ્રાચીનાવીતી (જેણે જમણા બભા ઉપર જનોઈ ધરી છે તે) થઈ પિતૃતીર્થે કરી બેવડા કરેલા દર્ભનાં મૂળ અને અગ્રવડે તર્પણ કરવું. તેની દેવતા—“ ૧ સુમંતુજૈમિનિવૈશંપાયનપૈલસુગ્રમાપ્યમારતમહામારતધર્માચાર્યાસ્તૃપ્યંતુ, ૨ જાનંતિવાહવિગાર્ગ્યગૌતમશાકલ્યવામ્રવ્યમાંડવ્યમાંઢુકેયાસ્તૃપ્યંતુ, ૩ ગર્ગીવાચક્ષવીતૃપ્યતુ, ૪ વહવાપ્રાતીયેયીતૃપ્યતુ, ૫ સુલભામૈત્રેયીતૃપ્યતુ, ૬ કહોલંતર્પયામિ, ૭ કૌપીતકંતર્પયામિ, ૮ મહાકૌપીતકં તર્પયામિ, ૯ પંચંતર્પયામિ, ૧૦ મહાપંચંતર્પયામિ, ૧૧ સુચંદંતર્પયામિ, ૧૨ સાંધ્યાયનંતર્પયામિ, ૧૩ પેતરેયંતર્પયામિ, ૧૪ મહૈતરેયંતર્પયામિ, ૧૫ શાકલંતર્પયામિ, ૧૬ વાષ્કલંતર્પયામિ, ૧૭ સુજાતવંકંતર્પયામિ, ૧૮ ઔદવાહિંતર્પયામિ, ૧૯ મહૌદવાહિંતર્પયામિ, ૨૦ સૌજામિંતર્પયામિ, ૨૧ શૌનકંતર્પયામિ, ૨૨ આશ્વલાયનંતર્પયામિ, ૨૩ યેચાન્યેઆચાર્યાસ્તે સર્વેતૃપ્યંતુ,” એ પ્રમાણે આચાર્યતર્પણ કરી, જેનો પિતા મૃત થયો હોય તેણે “પિતૃત્રી, માતૃત્રી, સાવકી માતા, સપત્નીક માતામહત્રી અને મહાતથપ્રકરણમાં કહેલા મૃતપત્ની ઇલાદિક એકોદિગણનું તર્પણ કરવું.” જે પિત્રાદિકનું તર્પણ કરવું હોય તેના અને પોતાના સંબંધનો પ્રથમ ઉચ્ચાર કરવો, (ઉદાહરણ; અસ્મત્પિતરં ઇલાદિ) પછી નામ અને ગોત્રનો

ઉચ્ચાર કરવો, (ઉદાહરણ; અમુક શર્માણું અમુક ગોત્ર ધર્યાદિ) પછી તે પત્રોતું જે વચ્ચે ધર્યાદિક સ્વરૂપ, ત્રીજી હોય તો વચ્ચેનાં દિવસસ્વરૂપાઃ એકોદિષ્ટ હોય તો વચ્ચેનાં એવો ઉચ્ચાર કરવો. એ નિર્ભાધ સનાતન ક્રમ જાણવો. તર્પણવિધે દેવતાઓને જળનો અંજલી એક એક દેવો, ઋષિને એ એ અંજલિ દેવા, અને પિતૃને ત્રણ ત્રણ અંજલિ દેવા, એ જે સંખ્યાનો વિશેષ કહેલો છે તે આધ્યાયનોને વિકલ્પે જાણવો; કારણ આધ્યાયનોના મૂત્રમાં અંજલીની સંખ્યા કહી નથી. જેના મૂત્રમાં સંખ્યા કહી દોય તેને નિલ છે, એટલે તેણે તે પ્રમાણે અવશ્ય અંજલિ દેવા, એમ માધ્યમે કહ્યું છે. માતૃત્રયી વિના બીજી નિયોને એક અંજલી દેવી, એટલું વિસ્તારપૂર્વક તર્પણ કરવાની શક્તિ ન હોય તો, “આવ્રહ્મસ્તંવપર્વતં, દેવર્ષિપિતૃમાનવાઃ ॥ વૃણંતુપિતરઃસર્વે, માતૃમાતામહાદયઃ ॥ અતી-તકુલકોટીનાં, સતઘોષનિવાસિનાં ॥ આવ્રહ્મમુવનાહ્લોકાદિદમસ્તુતિલોકદમ્ ” એ મંત્ર ભણી ત્રણ ત્રણ અંજલી દેવા. પછી “ચેકેચાસત્કુલેજાતા, અપુત્રા ગોત્રિણોમૃતાઃ ॥ તેઘૃહંતુમયાદત્તં, ઘલ્લનિ-ષ્પીડનોદકં,” એ મંત્ર ભણી પેઢેરેણું વજ્ર પૃથિવી ઉપર નિચાવી જળ દેવું. એ વિવધમાં આધ્યાયનોએ પ્રાચીનાવીતી કરવી. બીજી શાખાવાળાઓએ નિવીતી કરવી. વજ્ર નિચાવી જળ દેવું તે ઘરમાં નિષિદ્ધ છે. બ્રહ્મયજ્ઞ, ગામથી બાહરે જળની સમીપે કરવો, ગામમાં બ્રહ્મયજ્ઞ કરવો હોય તો અધ્યયન મનોમય કરવું. દક્ષિણ હાથને વામ હાથનો સંયોગ કરી તે દક્ષિણ હાથે અથવા યે હાથનો અંજલી કરી તે અંજલીવડે તર્પણ કરવું. “દર્ભે આચ્છાદિત પૃથિવી ઉપર તર્પણ કરવું, જળવિધે તર્પણ કરવું નહીં. અથવા પાત્રમાંનું જળ લઈ બીજા શુદ્ધ પાત્રમાં છોડવું. અથવા જળે ભરેલા પૃથિવીના ખાણમાં છોડવું, પરંતુ દર્ભેરહિત ભૂમિ ઉપર છોડવું નહીં. તર્પણમાંટે સુવર્ણતું, રૂપાતું, ત્રાખાતું અથવા કાંસાતું પાત્ર લેવું, પણ માટીતું પાત્ર લેવું નહીં. તર્પણ કરવાને સમયે તે પૃથ્વી અપવિત્ર હોય તો નદી ઉપર જઈ નદીના જળમાં તર્પણ કરવું. અનામિકા આંગળીમાં સુવર્ણ, તર્જનીમાં રૂપું, અને કનિષ્ઠિકા આંગળીમાં ખડ્ગ (ગેશ)ની અંશુહી ધારણ કરવાથી મનુષ્ય પવિત્ર થાયછે. આંગળીનાં જે અગ્ર તે દેવતીર્થ છે, અનામિકા અને કનિષ્ઠિકાતું જે મૂળ તે કાય (પ્રભાપતિ) તીર્થ છે. અંશુકો અને તર્જનીનો જે મધ્યભાગ તે પિતૃતીર્થ છે. અંશુકાતું જે મૂળ તે બ્રહ્મતીર્થ છે.” જળ બાહરે કાઢી તેથી તર્પણ કરવું હોય તો તેમાં તિલ મિશ્ર કરી તર્પણ કરવું. બાહરે ન કાઢેલા જલવડે તર્પણ કરવાતું હોય તો યાખા હાથમાં તિલ લેવા. તિલતર્પણ ચેર ન કરવું. સ્વિવાર, બુધવાર, સપ્તમી, નંદા તિથી, કૃતિકા, મધ્યા, ભરણી, મન્વાદિ તિથિ અને યુગાદિ તિથિ, એ દિવસે પિંડદાન, મૃતિકા-દાન, અને તિલતર્પણ કરવાં નહીં. માતા, પિતાના આદ્યદિવસે નિલતર્પણમાં તિલ નિષિદ્ધ છે. પર્વને દિવસે, નિષિદ્ધ એવાં તિથિચારાદિક હોય તો પણ તિલતર્પણ કરવું. “વિદ્વાન પુરૂષે વિકિર, પિંડદાન તર્પણ અને આનકર્મ કીધા પછી આચમન કરી ધારણ કરેલા દર્ભેનો ત્યાગ કરવો.” દર્ભેત્યાગનો મંત્ર—“યેષાં પિતા ન ન સ્ત્રાતા, ન પુત્રો નાન્યગોત્રિણઃ; તે સર્વે વૃષ્ણિમાયાંતુ, મયોત્ત્વૈઃ કુરૌસ્થા.” એ રીતે તર્પણ કહ્યું.

અથહિરણ્યકેશીયાનાંસંકલ્પાદિત્રિગર્ગત્રીજપાંતંપ્રાગ્વત્ તત્ત્વેત્વોર્જેતિઅધ્યાયાનુવાકં વાયથાશ ક્ષિપદિત્વાક્ષંસામપદંગેતિદ્વાસપુરાણાદીનિષદિત્વાનમોરહ્યાણસ્ત્યેતયાત્રિપરિદધાતિ ॥

હવે હિરણ્યકેશીયોનો બ્રહ્મયજ્ઞ કહે છે.

હિરણ્યકેશીયોને સંકલ્પયત્રી તે ત્રણ વાર ગાયત્રીજપપર્વત કર્મ પ્રથમ પ્રમાણેજ જાણવું. ત્યાર પછી, “સ્તેત્વોર્જેત્વા” ધર્માદિક અધ્યાય અથવા અનુવાક યથાશક્તિ પઠન કરી ઋચા, સામ, યજુઃ, ઇતિહાસ, પુરાણ ધર્માદિક પઠન કરી “નમોરહ્યાણે” એ ઋચા ત્રણ વાર ભણી બ્રહ્મયજ્ઞ સમાપ્ત કરવો.

અથતર્પણં તચ્ચતેત્તિરીયાણાંબ્રહ્મયજ્ઞાંગનમવતિ તેનબ્રહ્મયજ્ઞોત્તરંવ્યવહિતકાલેપિબ્રહ્મયજ્ઞાત્પ્રાગપિમ પતિ ઇયંકાણ્યમાધ્યંદિનાનામપિ અતોદેવર્ષ્યાચાર્યપિતૃત્ત્વિદ્વારાત્રીપરમેશ્વર૦ દેવર્ષ્યાચાર્યપિતૃતર્પણં કતિષ્પે રિતિપૃથગેવસંકલ્પઃ પૂર્વવદેકૈકાંજલિનાદેવતર્પણં બ્રહ્માણંતર્પયામિ પ્રજાપતિંતર્પ૦ વૃહસ્પતિં૦ અગ્નિં૦ વાયું૦ સૂર્યં૦ ચંદ્રમસં૦ નક્ષત્રાણિં૦ રુદ્રશ્રાજાનં૦ યમશ્રાજાનં૦ વરુણશ્રાજાનં૦ સોમશ્રા જાનં૦ વૈશ્વણશ્રાજાનં૦ વસુન્૦ રુદ્રાન્૦ આદિત્યાન્૦ વિશ્વાન્દેવાન્૦ સાધ્યાન્૦ ઋતૂન્૦ મૃગન્૦

યનાદયોયેન્નપય.તાનર્કર્પીંસ્ત૦, ૧૨ સર્વાનૃપીંસ્ત૦, ૧૩ સર્વાનૃપિગણાંસ્ત૦, ૧૪ સર્વાન્નૃપિપત્નીસ્ત૦, ૧૫ સર્વાનૃપિપુત્રાંસ્ત૦, ૧૬ સર્વાનૃપિપૌત્રાંસ્ત૦, ૧૭ મૂર્ત્તર્પીંસ્ત૦, ૧૮ મુવર્ત્તર્પીં, ૧૯ સુવર્ત્તર્પીં, ૨૦ મૂર્ત્ત-યઃસુવર્ત્તર્પીંસ્ત૦, ૨૧ ઇવંસોમઃપિતૃમાન્યમોગિરસ્વાનગ્નિગ્નાત્તાઃકલ્પવાહનાદયોયેપિતરઃ ૨૨ તાનૃપિતૃ-સ્ત૦” ઇત્યાદિક દશ પિતૃપર્યાયના ઉચ્ચાર કરવા, એજ રીતે બીજાઓએ પણ એમજ બાણું,

અથકાત્યાયનાનાં પ્રાદુરુલ્લાસપવિત્રેષ્ટૃત્વાપ્રાણાનાયમ્યશ્રીપર૦ર્થે બ્રહ્મયજ્ઞેનયજ્ઞે દર્માનંજલોધૃત્વાદક્ષિણજાનોધૃત્વાસૂત્રાંતરાદ્રાયર્ગ્રાંત્રિરુચાર્યં રૂપેત્વેત્યાદિઆરમ્યસંહિતાંબ્રાહ્મણંચપૂર્વોક્તરીત્યાપટેત્ અંતેઉપનિપદિતિહાસપુરાણાદિપઠિત્વા અંતેઓસ્વસ્તીતિવદેત્ સૂત્રાંતરોક્તત્વાત્ નમોબ્રહ્મણહિતિત્રિપઠંતિકેચિત્ ॥

હવે કાત્યાયનશાખાવાળાઓનો બ્રહ્મયજુરવિધિ કહે છે—પૂર્વમુખ એરી આયમન કરી હાથમાં દર્ભપવિત્ર ધારણ કરી પ્રાણાયામ કરી “શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે બ્રહ્મયજ્ઞેન યજ્ઞે” એ પ્રમાણે સકલ્પ કર્યા પછી અજલીમાં દર્ભ ધારણ કરી તે અજલી જમણા ગોઠણ ઉપર રાખી બીજા સૂત્રોમાં કલા પ્રમાણે ત્રણ વાર ગાયત્રીનો ઉચ્ચાર કરી “રૂપેત્વા” ઇત્યાદિક થકી આરભ કરી સંહિતા અને શ્રાદ્ધલુનો પૂર્વોક્ત રીતિપ્રમાણે પાઠ કરવો. પછી ઉપનિષદ, ઇતિહાસ, પુરાણ, ઇત્યાદિકનો પાઠ કરી અંતે “ઓસ્વસ્તિ” એમ કહેવું. બીજા સૂત્રોમાં કહેલ છે તેથી “નમો બ્રહ્મણે” એ ઋચાનો ત્રણ વાર પાઠ કૈાઇએક કરે છે.

અથતર્પણં યત્પ્રાતઃસંખ્યોત્તરંચામધ્યાહ્નેબ્રહ્મયજ્ઞોત્તરંવાસકૃદેવકાર્યં બ્રહ્મયજ્ઞસ્યચૈકલ્પિકં કાલન યમુકં તત્પ્રદેવર્ષિપિતૃતર્પણંકરિષ્યેદિતિસંકલ્પ્યાદાંપૂર્વોક્તધર્મેણદેવતર્પણંભૂમૌતામ્રાદિપાત્રે વા દર્માનાસ્તી યંધિશ્વેદેવાસઆગતેતિદેવાનાવાહ્ય વિશ્વેદેવાઃઋણુતેમમિતિજપિત્વા ગ્રીન્નાગ્રાગ્રાન્દર્માન્ધૃત્વાદેવતીર્થેન ઔંબ્રહ્માતૃપ્યતાં વિષ્ણુસ્તૃપ્યં ૨૪૦ પ્રજાપતિઃ દેવાસ્તૃ ૬૦ હંદાંસિઃ વેદાઃ ક્રપયઃ પુરાણાચાર્યાઃ ગંધર્વાઃ ઇતરાચાર્યાઃ સંચત્સરઃસાવયવઃ દેવ્યસ્તૃપ્યતાં અપ્સરસસ્તૃ ૬૦ દેવાનુગાઃ નાગાઃ સાગરાઃ પર્યતાઃ સરિતઃ મનુષ્યાઃ યક્ષાઃ રક્ષાંસિઃ પિશાચાઃ સુપર્ણાઃ મૃતાનિતૃ ૫૭૫૦ વનસ્પતયઃ ઓ પધયઃ મૃતપ્રામધ્યતુર્વિંધસ્તૃપ્યતામિતિસર્વેત્રસપ્રણવંથ્રમાંતંનામોચાર્યતર્પયેત્ ૨૯ સત્તત્ક્રપયઈતિમંત્રે ણર્પીનાપાણનિયોતીદ્રિઢિઃ સનૃકસ્તૃપ્યતુ સનંદનઃ સનાતનઃ કપિલઃ આસુરિઃ ઘોઢુસ્તૃ ૫૦ પંચશિલઃ અપસર્વ્યં ઉગંતસ્ત્રેવેતિ પિતૃનાવાહ્ય આર્યંતુન.પિતરઈતિજપિત્વાપિતૃતીર્થેનત્રિહિઃકલ્પવાહનલસ્તૃપ્યતાં સોમઃ યમઃ અર્યમાઃ અગ્નિગ્નાત્તાઃપિતરસ્તૃપ્યતાં સોમપાઃપિતરસ્તૃ ૫૦ યદિપદસ્તૃ ૫૦ યમાયનમસ્તર્પયામિ ધર્મેરાજાયઃ મૃત્યવેઃ અંતકાયઃ ધૈવસ્વતાયઃ કાલાયઃ સર્વેમૃતક્ષયાયઃ ઔદુંવરાયઃ દુઘાયઃ નીલાયઃ પરમેષ્ઠિનેઃ વૃકોદરાયઃ ચિત્રાયઃ ચિત્રગુપ્તાયઃ ૨૧ યમતર્પણં ચૈકલ્પિકં સૂત્રેષ્કેઈત્યુકેઃ જીવત્પિતૃકલ્પમણિવંધપર્યંતમપસર્વ્યંસયેત્ર તતોમૃતપિતૃકઃ પિત્રાદિત્રયીમાત્રાદિત્રયીંચતર્પયિત્વા ઉદીરતામિતિનવમિન્નિગ્મિત્તર્પણંજલસ્વાનેઅંજલિનાધારાંનિર્ધિચેત્ ઉદીરતાઃ ૧ અંગિરસોનઃપિતરોઃ ૨ આર્યંતુનઃ ૩ ઝર્જવહંતીરનૃતં ૪ પિતૃભ્યઃસ્થધાવિમ્ય ૫ ચેચેહ ૬ મધુવાતાઈતિતિહ્નઈતિ ૭ પ્રત્યુચંપ્રત્યેકં શુર્યાંતૃપ્યન્નમિતિચત્રિઃસિચેત્ તતોનમોવ.પિતરઈત્યદ્યૌયજૂંપિપઠિત્યામાતામહાદીનેકોદિદ્રિગ્નાંધ્યતર્પયેત્ દેવાગાતુનિદ્રઈતિવિસર્જયેત્ આનવઅનિષીડનોદકદાનાદિપ્રાગ્વત્ પ્રાતર્હોમોત્તરંદેવતાર્ચનંનદૃતં વેદાનુધર્માગેબ્રહ્મયજ્ઞોત્તરંકાર્યમ્ ॥

હવે તર્પણ કહે છે—એ તર્પણ પ્રાતઃગંધ્યા થયા પછી કરવું, અથવા મધ્યાહ્ને બ્રહ્મયજ્ઞ કર્યા પછી એક વારજ કરવું, બ્રહ્મયજ્ઞના કાલ વિકલ્પે કરી ત્રણ કલા છે. તેમાં “દેવર્ષિપિતૃતર્પણં કરિષ્યે” એવો સકલ્પ કરી પ્રથમ કલા પ્રમાણે દેવતર્પણ પ્રથમ કરવું. પૃથ્વી અથવા ત્રાંચુ ઇત્યાદિકના પાત્રવિશે દર્ભ પાથરી “વિશ્વેદેવાસઆગત” એ મંત્ર ભટ્ટી દેવતાનું આવાહન કરી “વિશ્વેદેવાઃ ઋણુતેમ” એ મંત્રનો જપ કરી પૂર્વે દિશામાં અથરાળા ત્રણ દર્ભ ધારણ કરી દેવતીર્થ (આંગળીનાં અમ્ર) વડે તર્પણ કરવું. દેવતર્પણની દેવતા—“ ૧ ઔંબ્રહ્માતૃપ્યતાં, ૨ વિષ્ણુસ્તૃ ૩ યદસ્તૃ ૪ પ્રજાપતિસ્તૃ ૫ દેવાસ્તૃપ્યં ૬ હંદાંસિતૃપ્યયં, ૭ વેદાસ્તૃપ્યં ૮ ક્રપયસ્તૃપ્યં, ૯ પુરાણાચાર્યાસ્તૃપ્યં, ૧૦ ગંધર્વાસ્તૃ ૧૧ ઇતરાચાર્યાસ્તૃપ્યં, ૧૨ સંચત્સરઃ સાવયવસ્તૃપ્યં, ૧૩ અપ્સરસસ્તૃપ્યં ૧૪ અપ્સરસસ્તૃપ્યં, ૧૫ દેવાનુગાસ્તૃપ્યં, ૧૬ નાગાઃ, ૧૭ સાગરાઃ, ૧૮ પર્યતાઃ,

૧૯ સરિત૦, ૨૦ મનુષ્યાસ્તૃપ્ય૦, ૨૧ યક્ષાસ્તૃપ્ય૦, ૨૨ રક્ષાંસિતૃપ્ય૦, ૨૩ પિશાચાસ્તૃપ્ય૦, ૨૪ મુપર્ણાસ્તૃપ્ય૦, ૨૫ મૃતાનિ૦, ૨૬ પશવ૦, ૨૭ વનસ્પતય૦, ૨૮ ઓપધય૦ ૨૯ મૃતપ્રામ-શ્ચતુર્વિધસ્તૃપ્યતાં ” એ રીતે સર્વત્ર પ્રણુવસહિત પ્રથમાવિભક્ષ્યંત નામનો ઉચ્ચાર કરી તર્પણ કરવું. “સત્ત્રક્રપય૦” એ મંત્રવડે ઋષિનું આવાહન કરી નિવીતી થઇ એક એક ઋષિને એ એ અંજલી દેવા એ રીતે તર્પણ કરવું, તે ઋષિતર્પણની દેવતા—“ ૧ સનકસ્તૃપ્યતુ, ૨ સનંદનસ્તૃપ્ય, ૩ સના-તનસ્તૃપ્ય, ૪ કપિલસ્તૃપ્ય, ૫ આસુરીતૃપ્ય, ૬ યોદુસ્તૃપ્ય, ૭ પંચશિખસ્તૃપ્યતુ ” એ પ્રમાણે તર્પણ કરી પ્રાચીનાવીતી થઇ “ઉશંતસ્ત્વા૦,” એ મંત્રવડે પિતૃનું આવાહન કરી “આયંતુનઃ પિતર૦” એ મંત્રનો જપ કરી પિતૃતીર્થવડે એક એકને ત્રણ ત્રણ અંજલી દઇ તર્પણ કરવું. તે પિતૃતર્પણની દેવતા—“ ૧ કલ્પવાહનસ્તૃપ્યતાં, ૨ સોમ૦, ૩ યમ૦, ૪ અર્યમા૦, ૫ અગ્નિવાતા: પિતરસ્તૃપ્યતાં, ૬ સોમપા:પિતર૦, ૭ વર્હિપદ૦, ૮ યમાયનમસ્તર્પયામિ, ૯ ધર્મરાજાય૦, ૧૦ મૃત્યવે૦, ૧૧ અંતકાય૦, ૧૨ વૈવસ્વતાય૦, ૧૩ કાલાય૦, ૧૪ સર્વમૃતક્ષયાય૦, ૧૫ ઔદુંવરાય૦, ૧૬ વજ્રાય૦, ૧૭ નીલાય૦, ૧૮ પરમેષ્ઠિને૦, ૧૯ વૃકોદરાય૦ ૨૦ ચિત્રાય૦, ૨૧ ચિત્રશુભાય૦ ” એ પ્રમાણે તર્પણ કરવું. આ યમતર્પણ કરવું અથવા ન કરવું એમ વૈકલ્પિક છે, કારણ સૂત્રમાં “એકે” એવું વચન છે એટલે કોઈ આચાર્ય કરે એમ કહે છે. જેનો પિતા જીવતા હોય તેણે અભિર્ભંધ (કાંડા) પર્યંત અપસંખ્ય કરવું, એ સર્વત્ર નિર્ણય નહીં. પછી જેનો પિતા મૃત થયેલો હોય તેણે પિતૃત્રયી અને માતૃત્રયીનું તર્પણ કરી, “ઉદીરતા૦” એ નવ ઋચાવડે તર્પણ કરવું. જ્યાં જળ હોય ત્યાં અંજલીવડે જળધારા છોડવી. તે નવ ઋચા—“ ૧ ઉદીરતા૦, ૨ અંગિરસોનઃ પિતર૦, ૩ આયંતુનઃ, ૪ ઋક્ષેવહંતીરમૃત૦, ૫ પિતૃભ્યઃસ્વધાનમઃ, ૬ યેચેહપિ, ૭ મધુવાતા૦, ક્રચા ૩, ” એ નવ ઋચામાંની એક એક ઋચા પ્રતિ એક એક વાર અને “તૃપ્યસ્વં” એમ કહી અંજલી વડે ત્રણ ત્રણ વાર જળધારા પાડવી. પછી “નમોવાપિતર૦” એ આઠ યજુર્વેદના મંત્ર કહી આતામહાદિત્રયી અને એકેદિગણ એમનું તર્પણ કરવું. પછી “દેવાગાતુવિદ૦” એ મંત્ર ભણી વિસર્જન કરવું. જ્ઞાન કરેલું વસ્ત્ર નિચોવી જળ દેવું ઇલાદિક શેષ કર્મ પ્રથમ કલા પ્રમાણે નહીં. પ્રાતઃકાલનો હોમ કીધા પછી દેવપૂજા કરી ન હોય તો ચોથા ભાગમાં પ્રથમજ્ઞ કર્યા પછી કરવી. (એ દિવસના ચોથા ભાગનું કૃત્ય કહ્યું.)

અથપંચમભાગકૃત્યમ્ ॥ વૈશ્વદેવઃપ્રકર્તવ્યઃપંચસૂનાપનુત્તચે કંઢળીપેપળીચુહીજલકુંભોધમાર્જનીતિપંચહિંસાસ્થાનાનિપંચસૂનાઃ વૈશ્વદેવસ્યપ્રાતરેવપ્રારંભોનત્યગ્નિહોત્રાદિવત્સાયં તેનપ્રાતઃસાયંવૈશ્વદેવેત્યાદિરેવસંકલ્પઃ પંચમહાયજ્ઞાઅહરહઃકર્તવ્યાઃ તેષ્વહાયજ્ઞદેવયજ્ઞમૃતયજ્ઞપિતૃયજ્ઞમનુષ્યયજ્ઞાસ્થાઃ તન્નમ્પ્રહ્મયજ્ઞઃકલ્પઃ વહુવાદીનાંવૈશ્વદેવોદેવયજ્ઞાદિયજ્ઞત્રયરૂપઃ મનુષ્યયજ્ઞસ્તુમનુષ્યેભ્યોન્નદાનં ગૃહપક્વહવિપ્યાન્નૈસ્તૈલક્ષારાદિવર્જિતૈઃ જુહુયાત્સાંપિપામ્યૈકગૃહેત્રોત્રૈલૌકિકેષિવા યસ્મિન્નગ્નૌપચેદન્નંતસ્મિન્હોમોધિધી યતે વૈશ્વદેવાંતર્ગતપિતૃયજ્ઞેનૈવનિત્યશ્રાદ્ધસિદ્ધેર્નનિત્યશ્રાદ્ધાર્થવિપ્રમોજનં અનેનૈવદર્શશ્રાદ્ધસ્યાપિસિદ્ધ્યાદર્શશ્રાદ્ધમપ્યર્ચકઃ સંયત્સરમધ્યેસકૃદેવકાર્યમિતિમદ્વેજીયે સૂત્રકેપંચમહાયજ્ઞાનાંલોપદ્વયુક્તં સ્વાયં વૈશ્વદેવઆત્મસંસ્કારાર્થોઞ્સસંસ્કારાર્થશ્ચતેનાવિમકાનાંપાકૈક્યેપૃથગ્વૈશ્વદેવોન વિમકાનાંતુપાકૈક્યેપિ હવિષ્યાંતરેણપૃથગેવ અવિમકાનાંપાકમેદે પૃથક્વૈશ્વદેવઃકૃતાકૃતહતિમદ્વેજીયે પાકાસંમવેપકાદદ્યાદૌતંદુર્લભૈપયોદધિઘૃતફલોદકાદિમિર્ચાકાર્યઃ હસ્તેનાગ્રાદિભિઃકુર્યોદદ્વિરંજલિનાજલે કોદ્રવંચળકં માપંમસૂરંચકુલિત્યકં દ્યારંચલવર્ણસર્વેવૈશ્વદેવેવિવર્જયેત્ પ્રવસતાગૃહેપુત્રલિંગાદિદ્વારાવૈશ્વદેવઃકારયિતવ્યઃ ગૃહેકર્તૃતરામાત્રેવપ્રાસેસ્વયંકાર્યઃ વૈશ્વદેવોવહુચૈત્તૈત્તીર્યૈશ્વદિવારાત્રૌચેતિદ્વિચારંકાર્યઃ અન્નાકૈસ્ત્વેકકાલેપચદ્વિરાવૃત્ત્યાસહવાકાર્યઃ વહુચૈત્તૈત્તીર્યયોલૌકિકાગ્નૌપાકૌવૈશ્વદેવશ્ચેતિપ્રાયેણાચારઃ ॥

હવે દિવસના પાંચમાં ભાગનું કૃત્ય કહે છે.

ગૃહસ્થને સર્વદા પંચસૂના સંબંધી હોય પ્રાપ્ત થાય છે તેના નામ માટે નિત્ય વૈશ્વદેવ કરવો. “કંઢળી” એટલે ખાંડણી, સાંજેનું ઇલાદિક ઇલાવાનાં સાધન, “પેપળી” એટલે ઘંટી, છીપર, પથરા ઇલાદિક દળવા, વાટવાનાં સાધન; “ચુહી” એટલે ચુલા, સગડી ઇલાદિક પાક કરવાનાં સાધન; “જલકુંભઃ” એટલે ઘડા, હાંડા, ગોળા ઇલાદિક જળ રાખવાનાં સાધન, “માર્જની” એટલે ઝાડુ કાઢવાનાં સાધન, એ પાંચ સાધન અલ્પ જીવેલી અભણમાં હિંસા થવાનાં સ્થલ છે તેથી પંચસૂના છે. વૈશ્વદેવનો પ્રારંભ પ્રાતઃકાલેજ થાય છે, અગ્નિહોત્ર પ્રમાણે સાપકાલે પ્રારંભ થતો નથી, માટે શંકલ્પ

પિતૃને પણ તે અન્ન લેવું, એટલે તે અન્નવડે શ્રાદ્ધ કરવું, તે કર્મ અનંત કૃણ દેનાર છે,” ઇલાદિક જે વચન તે વૈષ્ણવપરાયણ છે એમ નિર્બંધકારે કહેલું છે. એ વૈષ્ણવોવિષે (વિચાર કરતાં સિદ્ધ થાય છે) નારાયણના અદાક્ષર ઇલાદિક વૈષ્ણવમંત્રોની દીક્ષાના ઉપદેશ લઈ જપ કરે છે તે મુખ્ય છે; કારણ, “કલિયુગમાં ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો.” એવાં સ્મૃતિવાક્યોથી ઉપદેશમાત્રનું પણ દીક્ષાના કૃણ સરખું કૃણ છે. પરંપરા પ્રાપ્ત અરણ્યકયવડે વિદ્ધ એવી એકાદશીનું વ્રત ન કરવું, શુદ્ધ અથવા કુષ્ણ એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો ઇલાદિક સ્વલ્પ ધર્મે પાળનારા અને મંત્રોપદેશે રહિત એવા જે તે ગૌણ વૈષ્ણવ છે. શંકા—“પાંચરાત્ર ઇલાદિક વૈષ્ણવશાસ્ત્રોવિષે કહેલી દીક્ષાનું જે ગ્રહણ કરે તે વૈષ્ણવ છે.” એવાં વચન છે તો અલ્પ ધર્મે પાલન કરવાથી વૈષ્ણવપણું કેમ થાય? સમાધાન—ગાયત્રીનું અધ્યયન કરવું. ઇલાદિક જે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો સાધારણ ધર્મ તેનું માત્ર પાલન કરનારા; ઋત્વિક્ કર્મ કરવું. વેદનું અધ્યયન કરાવવું, અને દાન લેવું એવો જે વિશેષ ધર્મ તેણે રહિત; અને પિતા, પિતામહ ઇલાદિક પરંપરાએ વૈશ્યાદિકની વૃત્તિ (વ્યાપાર) કરનારા એવા બ્રાહ્મણોને પણ જેમ તેમનું અને પોતાનું એક ગોત્ર એક જાતિ ઇલાદિક અલ્પ બ્રાહ્મણધર્મવડે બ્રાહ્મણપણું અને બ્રાહ્મણને યોગ્ય આશ્રય પાલન કરવું એવો આચાર છે તેમ કલિયુગમાં અલ્પ સ્વલ્પ ધર્મે પાલન કરવાથી પણ વૈષ્ણવપણું અને વૈષ્ણવને યોગ્ય આચાર એ માનવામાં આવે છે. ક્ષત્રિયોનું શુદ્ધ ગોત્ર ન હોતાં તેમના પુરોહિતનું જે ગોત્ર તે તેમનું ગોત્ર એવા નિયમથી ક્ષત્રિયોના પુરોહિત અનેક થયા એ કારણથી ક્ષત્રિયોનાં ગોત્ર પણ અનેક થયાં, અને તેણેકરી યદુવંશમાં પરસ્પર વિવાહ થયા એમ બ્રાહ્મણમાં થતું નથી એ સ્પષ્ટ છે. એ રીતે શ્રાદ્ધવિષે પણ નૈવેદ્ય સમર્પણ કરી પિતૃને અન્ન સમર્પણ કરવું. એમ જાણવું. વૈશ્વદેવનો સંકલ્પ—“મમાત્મા-જ્ઞર્લસ્કારપંચસનાજનિતવોપરિહારદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થપ્રાતર્વંશ્વદેવં સાયંવંશ્વદેવં ચ સહતંત્રેણ કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી કુંડ અથવા સ્થંડિલ ઇલાદિકવિષે પચનાગ્નિ (જે ઉપર પાક કરેલો છે તે)ને બ્યાહૃતિમંત્રવડે “પાવકનામાનં” એ રીતે સ્થાપન કરી, “ત્ત્વારિશ્નુગાં” એ મંત્રવડે ધ્યાન કરી પરિસમૂહન, પર્યુક્ષણ કરી “વિશ્વાનિનો” એ મંત્રવડે પૂજા, સ્તુતિ કરી ધૃતયુક્ત અન્ન અગ્નિ ઉપર રાંધ્યાસરખું કરી તે જળવડે પ્રોક્ષિત કરી ઉત્તર તરફથી હાવી અગ્નિના પશ્ચિમ ભાગમાં સ્થાપન કરી તેના ત્રણ ભાગ કરી તેમાંના પ્રથમ ભાગનો દેવતાને ઉદ્દેશે હોમ કરવો. તે આ રીતે—હાથે હાથ હૃદય ઉપર રાખી સવળા એવા જમણે હાથે “સૂર્યાય સ્વાહા સૂર્યાયેદં ન મમ, પ્રજા-પતયે૦, સોમાયવનસ્પતયે૦, અગ્નીપોમાભ્યાં૦, દંદ્રાગ્નિભ્યાં૦, ઘાવાપૃથિવીભ્યાં૦, ધન્વંતરયે૦, દંદ્રાય૦, વિશ્વેભ્યોદેવેભ્યઃ૦, વ્રહ્મણે૦” હોમ કરવો. એ દશ આહુતિ પ્રાતઃકાલના વૈશ્વદેવની છે.

અથસાયંવૈશ્વદેવીયાઃ અગ્નયેસ્વાહેતિહૃત્વાપ્રજાપતયૈત્યાદિપુનર્નવજુહ્યાત્ પયંવિંશત્યાહુતીર્હૃત્વાપ્રા-યશ્ચિત્તાર્યંચસમસ્તબ્યાહૃતિમિહૃંત્વાનહૃત્વાવાપરિસમૂહનપર્યુક્ષણેકુર્યાત્ ઓંચમહ્યુપતિષ્ઠેત્ इति દેવચક્ષઃ ॥

હવે સાયંકાલના વૈશ્વદેવની આહુતિ કહે છે—“અગ્નયે સ્વાહા” એ આહુતિનો હોમ કરી, “પ્રજાપતયે સ્વાહા” ઇલાદિક ફરી નવ આહુતિ હોમવી. એ રીતે વીસ આહુતિ હોમ કરી પ્રાપ-ચિત્તાર્યં વ્યસ્ત (છુટ છુટ) સમસ્ત (એકઠા) બ્યાહૃતિમંત્રવડે હોમ કરવો અથવા ન કરવો. પછી પરિસમૂહન, પર્યુક્ષણ કરવાં. “અન્વમે” એ મંત્રવડે ઉપસ્થાન કરવું. એ પ્રમાણે દેવચક્ષ કહ્યો.

અથયલિહરણારુયોભૂતચક્ષઃ ॥ દ્વિતીયમાગાહૃતીત્વાશુદ્ધમૂસૃર્યાયસ્વાહાસૂર્યાયેદંનમમેયે વંદશાહુતીઃ પ્રાક્સંસ્થાનિરંતરાહૃત્વામર્યેંતરાલંત્યપત્વા અગ્નઃસ્વાહા ઓપધિવનસ્પતિભ્યઃ૦ ગૃહાં૦ ગૃહદેવતાભ્યઃ૦ વાસ્તુદેવતાં૦ इतिપ્રાક્સંસ્થાહૃત્વા અગ્નઃઆહુતેઃપશ્ચાત્દંદ્રાય૦ તદુત્તરે દંદ્રપુરુષેભ્યઃ૦ અંતરાલસ્યદક્ષિણેયમાય૦ તદુત્તરેયમપુરુષેભ્યઃ૦ વ્રહ્મણાહુતેઃપ્રાક્ વરુણાય૦ તદુત્તરેચરુણપુરુષેભ્યઃ૦ અંતરાલસ્યોત્તરેસોમાય૦ તદુત્તરંસોમપુરુષેભ્યઃ૦ અંતરાલેવ્રહ્મણે૦ વ્રહ્મપુરુષે૦ વિશ્વેભ્યોદેવેભ્યઃ૦ સર્વે ભ્યોભૂતેભ્યઃ૦ દિવાચારિભ્યઃ૦ સોમપુરુષોત્તરંરક્ષોભ્યઃ૦ યવમેચસૂર્યસ્યનેપ્રથમમગ્નયેહૃત્વાપ્રજાપતયદ ત્યાદિપૂર્વચત્સાયંવૈશ્વદેવસંવંધિદ્વિતીયલિહરણંકુર્યાત્ તત્રદિવાચારિભ્યૈત્યસ્યસ્થાનેનકંચારિભ્યઃસ્વા હેતિજુહ્યાત્ इतिવિશેષઃ इतिભૂતચક્ષઃ ॥

પવીતીઅપઃસ્પૃષ્ઠા ભૂતયજ્ઞેનયજ્ઞયે ભૂતેભ્યોનમઙ્ગતિભૂમૌદત્વાપરિપિચ્ય નિવીતીમનુપ્યયજ્ઞેનયજ્ઞયે ઉક્તપ્ર માણમન્ત્રમનુપ્યેભ્યોહંતેતિદદ્યાત્ સર્વેયજ્ઞેપુઆદ્યંતયોઃ ક્રમેણવિદ્યુદસિચૃષ્ટિરસીતિમન્ત્રયોઃપાઠઃપ્રાયેણેપાં વલિશિષ્ટમન્ત્રંયેભૂતાઃપ્રચરંતીતિગૃહાંગણેગત્વાકાશેઽક્ષિપેત્ તતોયથાચારંશ્વવાયસાદિવલિઃ ॥

હવે દેવયજ્ઞાદિ ચાર યજ્ઞ કહે છે:—“દેવયજ્ઞેન યજ્ઞયે,” એવો સંકલ્પ કરી અગ્નિની ચારે તરફ જળનું સિંચન કરી “દેવેભ્યઃસ્વાહા” એ મંત્રવડે અગ્નિમાં દોભ કરી ઉત્તરપરિવેક કરવો. પછી ગ્રામીનાવીતી થઈ “પિતૃયજ્ઞેન યજ્ઞયે” એવો સંકલ્પ કરી દક્ષિણ તરફ પૃથ્વી ઉપર “પિતૃભ્યઃસ્વધાસ્તુ” એ મંત્રવડે આહુતિ દઈ ભાગનો ઉચ્ચાર કરી જળનું સિંચન કરી યજ્ઞોપવીતી થઈ જળનો સ્પર્શ કરી “ભૂતયજ્ઞેન યજ્ઞયે” એવો સંકલ્પ કરી “ભૂતેભ્યો નમઃ” એ મંત્રવડે પૃથ્વી ઉપર આહુતિ દઈ જળાસિંચન કરવું. પછી નિવીતી થઈ “મનુપ્યયજ્ઞેન યજ્ઞયે” એવો સંકલ્પ કરી પ્રથમ કલાપ્રભાણે અન્ન “મનુષ્યેભ્યો હંતમ” એ મંત્રવડે દેવું. તૈત્તિરીયશાખાવાળાઓ આ સર્વ યજ્ઞવિધે આદ્યે અને અતે કહે કરી “વિદ્યુદસિ, અને ચૃષ્ટિરસિ” એ મંત્રનો પાઠ બહુધા કરે છે. બલિહરણ કરી શેષ રહેલું અન્ન લઈ ઘરના આંગણમાં જઈ “યેભૂતાઃપ્રચરંતિદિવા” એ મંત્ર બહુ ઉચે આકાશવિધે ઉચારવું. પછી પોતાના આચાર પ્રમાણે કુતરાં, કાચકાને બલિ દેવું.

અધ્યાત્મીયાનાં તત્ત્વસાધિકાનમેકપાકેનૈવશ્રાદ્ધદિનેઆદૌવૈશ્વદેવઃ અન્યેપાંમતે આદ્યસથ્યોલ્મુકં મહાનસેકૃત્વાતપ્રપાકંવિધાયમહાનસથ્યાંગારાનૃગૃહ્યાશૌનિધાય પાકાદન્નંધૃતાક્રમાદાયપૂર્વચવાત્માઃ શૈવશ્વદેવાત્યર્ચકર્મકરિપ્યસ્તિસંકલ્પઃ અથવાદેવભૂતપિતૃમનુપ્યાન્વૈશ્વદેવાજ્ઞેનયજ્ઞયે ગૃહ્યાગ્નિમણિકોવ કેનપર્યુદયસ્તેનાશૌજુહવાત્ બ્રહ્મણેસ્વાહાઈદંબ્રહ્મણેનમમપવમપ્રેપિ પ્રજાપતયેઽઽ ગૃહ્યાભ્યઃઃ કદયપાયઃઃ અનુમતયેઽઽ ઇતિદેવયજ્ઞઃ તતોમણિકસમીપેવલિત્રયમુદકસંસ્થં પર્જન્યાયનમઃસ્વાહા ઇવંપર્જન્યાયનમમ અઙ્ગોનઃ પૃથિવ્યેઽઽ અથઘાર્ચશાપયોઃપ્રાક્સંસ્થં વલિદ્વયં ધાત્રેઽઽ વિધાત્રેઽઽ ઉવકેનચતુરંકૃત્વાતપ્ર પૂર્વવાયવેઽઽ દક્ષિણેવાયવેઽઽ પશ્ચિમેવાયવેઽઽ ઉત્તરેવાયવેઽઽ પ્રાગાદિપુવાનુવલેઃપ્રાશુદ્ગ્વાપ્રાચ્યૈદિશેઽઽ દક્ષિણસ્યૈદિઽઽ પ્રતીચ્યૈદિઽઽ ઉદીચ્યૈદિઽઽ મધ્યેપ્રાક્સંસ્થં બ્રહ્મણેઽઽ અંતરિક્ષાયઽઽ સૂર્યાયઽઽ ઇપામુત્તરેવિશ્વે ભ્યોદેવેભ્યોઽઽ વિશ્વેભ્યોભૂતેભ્યોઽઽ અનયોરુત્તરેઽપસેઽઽ ભૂતાનાંચપતયેઽઽ ઇતિ ભૂતયજ્ઞઃ પ્રાચીનાવીતી પ્ર હ્યાદિવલિત્રયસ્યદક્ષિણેપિતૃતીર્થેન પિતૃભ્યઃસ્વધાનમઙ્ગતિઈદંપિતૃભ્યોનમમેતિદદ્યાત્ ઇતિપિતૃયજ્ઞઃ ॥

હવે કાત્યાયનશાખાવાળાઓનો વૈશ્વદેવપ્રયોગ કહે છે.

કાત્યાયન શાખાવાળાઓમાં જે સાશિક હોય તેમણે એક પાક(શ્રાદ્ધપાક)વડેજ શ્રાદ્ધને દિવસે શ્રાદ્ધથઈ પ્રથમ વૈશ્વદેવ કરવો. જે સાશિક ન હોય તેમણે શ્રાદ્ધ પછી તેજ પાકવડે વૈશ્વદેવ કરવો. ગૃહ્યાગ્નિમાંથી પ્રગ્વલિત કાષ લઈ રસોડામાં પ્રદીપ્ત કરી તે ઉપર સર્વ પાક સિદ્ધ કરી રસોડાનો અગ્નિ લઈ તે ગૃહ્યાગ્નિમાં મેળવવો. પછી સિદ્ધ કરેલા પાકમાંથી ધૂતયુક્ત અન્ન (ચર) લઈ પ્રથમ પ્રમાણે, “આત્માન્નસંસ્કારાર્થં વૈશ્વદેવાત્યર્ચ્યં કર્મ કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરવો. અથવા “દેવભૂ તપિતૃમનુપ્યાન્વૈશ્વદેવાજ્ઞેન યજ્ઞયે,” એવો સંકલ્પ કરવો. પછી કલશમાંના જળવડે ગૃહ્યાગ્નિની ચારે તરફ પ્રોક્ષણ કરી હાથવડે અગ્નિમાં દોભ કરવો. તેની દેવતા—“બ્રહ્મણે સ્વાહા ઇદં બ્રહ્મણે નમઃ” એ રીતે આગળ પણ બાળવું. “પ્રજાપતયેઽઽ, ગૃહ્યાભ્યઃઃ, કદયપાયઃઽઽ, અનુમતયેઽઽ” એ પ્રમાણે દેવયજ્ઞ કહો. ચાર પછી કલશની પાસે ઉત્તર તરફ જાય એવી ત્રણ આહુતિ એક પછી એક એમ દેવી. તે આ રીતે—“પર્જન્યાય નમઃ સ્વાહા ઇદં પર્જન્યાય નમઃ, અઙ્ગો નઃ, પૃથિવ્યેઽઽ” પછી કારશાખાની પાસે પૂર્વ તરફ જાય એવી “ધાત્રેઽઽ વિધાત્રેઽઽ” એ આહુતિ દેવી. પછી જળવડે ચતુરસ (ચારસ) મંડળ કરી તે મંડળ ઉપર પૂર્વ તરફ “વાયવેઽઽ,” દક્ષિણ તરફ “વાયવેઽઽ,” પશ્ચિમ તરફ “વાયવેઽઽ,” ઉત્તર તરફ “વાયવેઽઽ,” એ પ્રમાણે આહુતિ દઈ ફરી પૂર્વાદિ દિશા-યઈ વાયુબલિની પૂર્વે અથવા ઉત્તર તરફ “પ્રાચ્યૈ દિશેઽઽ, દક્ષિણસ્યૈ દિશેઽઽ, પ્રતીચ્યૈ દિશેઽઽ, ઉદીચ્યૈ દિશેઽઽ” એ આહુતિ દેવી. પછી અધ્યભાગવિધે પૂર્વ તરફ જાય એવી “બ્રહ્મણેઽઽ, અંતરિક્ષાયઽઽ, સૂર્યાયઽઽ, એ આહુતિ દેવી, અને એની ઉત્તર તરફ, “વિશ્વેભ્યો દેવેભ્યોઽઽ, વિશ્વેભ્યો ભૂતેભ્યોઽઽ, એવી આહુતિ દેવી. એની ઉત્તર તરફ “ઽપસેઽઽ, ભૂતાનાં ચ પતયેઽઽ,” એ આહુતિ દેવી. એ

પ્રમાણે ભૂતપત્ર કહ્યો. પછી પ્રાચીનાવીતી થઇ ‘બ્રહ્માદિ’ ત્રણ આહુતિની દક્ષિણ તરફ પિતૃતીર્થવડે, “પિતૃભ્યઃ સ્વધા નમઃ” પિતૃભ્યો નમઃ, ” એવો મંત્ર કહી આહુતિ દેવી. એ પ્રમાણે પિતૃપત્ર કહ્યો.

पात्रं प्रक्षाल्य सव्येन ब्रह्मादिवलितो वायव्यां यक्ष्मेतत्ते निष्कं जनमितितज्जलं निनयेत् पूर्ववन्मनुष्ययज्ञः
निरग्निश्च स्तु लौकिकाग्निमाहृत्य पृष्ठोदिवीतिप्रतिष्ठाप्य तत्सविनुं तां सविं विश्वानि देव इति त्रिभिः
सावित्रैः प्रज्वाल्य तत्र नित्योपासनं होमं कृत्वा पाकं च द्वैश्वदेवं च कुंयादिति गदाधरः अत्राप्यशकौ बहूचा
द्युक्तीत्यापचनाग्निप्रतिष्ठाप्य ध्यात्वा संपूज्य तत्र पूर्वोक्तरीत्या वैश्वदेवस्तत्र अग्नयेऽसि प्रकृते स्वाहेति पंचाहु
तीनामुत्तरं होमः सर्वत्र निरग्नेरिति विशेषः शेषं प्राग्वत् काल्यायनानां दिवैकौ वैश्वदेवौ न द्वितीयात्रौ
सामगाथयैर्नरपि स्वगृहोक्तीत्यापंचमहायज्ञाः कार्याः स्वगृहानुपलंभे बहुचोक्तीत्योपनयनादिसंस्काराः
पंचमहायज्ञादयश्च कार्याः ॥

અર્ચનું પાત્ર પ્રક્ષાલન કરી ઢાળી તરફથી શ્રદ્ધાદિક આહુતિની વાચન્ય દિશામાં " યદ્દમેતત્તે નિર્જેજનં " એ મંત્રવડે તે જળ દેવું. પછી પ્રથમ કલ્પાપ્રમાણે મનુષ્યયજ્ઞ કરવો. નિરગ્નિક હોય તેણે તો, લૌકિકાગ્નિ લાખી " ધૃષ્ટો દિવિઃ " એ મંત્રવડે તે અગ્નિની પ્રતિષ્ઠા કરી " તત્સવિતુર્વ્રતાસ-વિતુર્ઃ, વિશ્વાનિ દેવઃ " આ ત્રણ સાવિત્ર (સૂર્ય છે દેવતા જેના તે) મંત્રવડે પ્રદીપ્ત કરી તે અગ્નિ ઉપર નિલનો ઔપાસન હોમ કરી પછી તે અગ્નિ ઉપર પાક કરી વૈશ્વદેવ કરવો. એમ ગદાધર કહે છે. આ રીતે કરવામાં પણ અસમર્થ હોય તો તેણે ઋગ્વેદી ઇત્યાદિકને કહેલી રીતિપ્રમાણે પચનાગ્નિ) જેની ઉપર પાક કરેલો હોય તે)નું સ્થાપન કરી ધ્યાન કરી પૂજન કરવી. પછી તે અગ્નિ ઉપર પ્રથમ કલ્પાપ્રમાણે વૈશ્વદેવ કરવો. તેમાં પ્રથમની પાંચ આહુતિ હોઆ પછી, " અન્નમે સ્વિષ્ઠ-કૃતે સ્વાહા " એ મંત્રવડે આહુતિ દેવી. એ રીતે નિરગ્નિકને સર્વત્ર વિશેષ જાણુવો. શેષ કર્મ પ્રથમ-પ્રમાણે કરવું. કાલ્યાણન શાખાવાળાઓએ દિવસેજ એક વૈશ્વદેવ કરવો. રાત્રિએ બીજો કરવો નહીં. સામવેદી અને અથર્વણેવેદી એમણે પણ પોતપોતાના ગૃહસૂત્રમાં કલ્પાપ્રમાણે પંચમહાયજ્ઞ કરવા. પોતાનું ગૃહસૂત્ર ન મળે તો ઋગ્વેદીઓને કહેલી રીતિપ્રમાણે ઉપનયનાદિ સંસ્કાર અને પંચમહા-યજ્ઞ કરવા.

शाखांतरमतंसम्यगनालोच्यस्वघाट्यतः ॥ शाखांतराहिकंप्रोक्तं ब्रूत्वा शोध्यं स्वशाखिभिः ॥ इति ॥

“પરાઇ શાખાને મત થયાર્ય જાણ્યાવિના પોતાની ધૃષ્ટતાયથી અન્ય શાખાનું આહ્વિકપ્રકરણ મેં કહ્યું છે, એમ જાણી તે તે શાખાવાળાઓએ શોધ્યું.”

इहूनपःफलंमूलंतावूलंपयऔषधं भक्षयित्वापिकर्तव्याःस्नानदानादिकाःक्रियाः पंचमहायज्ञेष्वन्यत
मस्यलोपेऽपवातः धनिकस्यातुरस्यचप्रतियज्ञंकुच्छार्धं अन्येस्वेकाहंलोपेननस्यत्याहुतिर्ह्यहंलोपे
तिरुभिस्तंतुमतीभिर्होमोवारुणीनांचतस्त्रिणांजपोद्वादशाहंलोपेतंतुमतीस्थालीपाकोवारुणीमिराज्यहोम
श्चेत्याहुः ॥

“સેરડી, જળ, કૃષ્ણ, મૂળ, તાંબૂલ, દૂધ, અને ઔષધ એ ભક્ષણ કરીને પણ જ્ઞાન, દાન ઇત્યાદિક કર્મ કરવું.” પાંચ મહાયજ્ઞમાંથી એકાદા યજ્ઞનો લોપ થાય તો લેપવાસ કરવો. ધનવાન અને રોગી એમણે એક એક યજ્ઞનો લોપ થયો હોય તો અર્ધકૃત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. બીજા અંચકાર તો, એક દિવસ પંચમહાયજ્ઞનો લોપ થયો હોય તો, “મનસ્યતી” એ આહુતિનો હોમ; બે દિવસ, ત્રણ દિવસ લોપ થયો હોય તો, ત્રણ “તંતુમતી” એ આહુતિવડે હોમ અને ચાર વાર્ણી ઋચાનો જપ કરવો; ચાર દિવસપર્યંત લોપ થયો હોય તો, તંતુમતી સ્થાવીપાક, અને વાર્ણી ઋચાવડે આજ્યહોમ કરવો; એમ કહે છે.

अथसर्वसाधारणोभोजनादिविधिः ॥ हैमराजतेपात्रेआम्रादिपत्रेयाभोजनंशस्तं एकपवतु
मुंजीतकांस्यपात्रेनाभ्योच्छिष्टे तांबूलाम्यंजनंचैवकांस्यपात्रेचभोजनं यतिश्चग्रहहचारीचविधवाचविवर्जं
येत् पलाशपणंपुयत्यादेःप्रशस्तं गृहिणस्तुचांद्रायणं इदंचल्लीपलाशाविषयमितिस्मृत्यर्थसारे कदलीकुट
जमधुजंबूपनसाप्रचंपकोदुंचरपवाणिशस्तानि अर्काश्वत्थवटादिपत्राणिनिषिद्धानि ॥

હવે સધળાઓને સાધારણપણાએ ભોજનાદિકનો વિધિ કહે છે.

નુવર્ણુ અથવા ચાંદીના પાત્રમાં કુંવા ચાંબા ઇલાદિક વૃક્ષના પાનવિષે ભોજન કરવું તે ઉત્તમ છે. કાંસાના પાત્રમાં એકેજ ભોજન કરવું. જે પાત્રમાં એકે ભોજન કર્યું હોય તેમાં ઉચ્છિદ્ર થવાથી બીજાએ ભોજન કરવું નહીં. “સંન્યાસી, બ્રહ્મચારી અને વિધવા એમણે તાંબૂલ, તૈલમર્દન અને કાંચપાત્રમાં ભોજન એ વિશેષેકરી વર્જ્ય કરવાં,” સંન્યાસી ઇલાદિકાએ પલાશ(ખાખરા)ના પાનમાં ભોજન કરવું એ ઉત્તમ છે. ગૃહસ્થ પલાશના પાનમાં ભોજન કરે તો, તેણે ચાંદ્રાયણ કરવું. એ ચાંદ્રાયણ કરવાનું જે કહ્યું તે વર્ણીરૂપ જે પલાશનું વૃક્ષ તે વિષયમાં છે એમ સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યું છે. કેળ, કુટબ, (કૃષાકમળ) મૌવા, બંબુ, કૃણુ, ચાંબા, ચંપો અને ધુલર એમનાં પાન ભોજનવિષે ઉત્તમ છે. આકડો, પિપળો, વડ ઇલાદિકનાં પાન નિષિદ્ધ છે.

ચતુરત્તમંડલે પ્રક્ષાલિતપાત્રં નિધાય પંચયજ્ઞાવશિષ્ટેષુ તાદિયુતં પરિવિષ્ટમશ્નમસાકં નિત્યમસ્ત્યેતદિતિ ચદશ્વત્સાગ્રંયિરહિતપવિત્રયુતદક્ષિણપાણિઃ પાદાભ્યાં પાદેનવાભુવંસ્પૃશન્નવ્યાહતિભિર્ગાયત્ર્યાચાભિમંજ્ય સત્યંત્યતેન પરિપિંચામિતિદિવા ક્રતંત્યાસત્યેન પરિપિંચામીતિરાત્રૌ પરિપેચનંકૃત્વા અંતઃશ્વરતિભૂતેયુ ગુહાયાં વિશ્વતોમુખઃ ત્યંચશસ્ત્યંચપટ્કારસ્ત્યંચિણ્ણુઃ પુરુષઃ પરઃ પાત્રાદિક્ષિણેભૂમૌ ભૂપતયેનમઃ ભુવનપતયેનમઃ ભૂતાનાં પતયેનમઃ इतिગ્રીન્ચલીન્દ્વાદાત્ યદ્વાચિત્રાયચિત્રગુણાયયમાયયમધર્માયસર્વભૂતેભ્યઈતિ ઘા વ્યસ્તસમસ્તવ્યાહતિભિર્વાંચત્વારઃ ધર્મરાજાપચિત્રગુણાયેતિદ્વૈવા ભૂપત્યાદિત્રયયુતાવેતાવિતિપંચવાદેયાઃ હસ્તપાદમુપાદ્ગં આપોશનાર્થજલમાદાય અન્નંબ્રહ્મરસોવિણ્ણુઃ અહૈવશ્વાનરોભૂત્થેત્યર્થંધ્યાત્વા યામકરેણપાત્રંધૃત્વાઅમૃતોપસ્તરણમસીત્યપઃપ્રાસ્યમૌની ઔપ્રાણાયસ્વાહા ઔપાનાયસ્વાહા ઔગ્યાનાયઃ ઔડદાનાયઃ ઔસમાનાયઃ इतિસપ્રૃતાઃ સર્શારાવાપંચાદુતીઃ સર્વાંગુલિભિઃ સર્વપ્રાસંપ્રસનમુખેજુહુયાત્ બ્રહ્મણેસ્વાહેતિપઠીકચિત્ પ્રાણાદુતિપર્યંતંપાત્રાલંભૌમૌનંચનિયતમપ્રેષ્ટિકંદ્વયંમોજનંપ્રાક્તુલંપ્રત્યશ્ચુલંવાશસ્તં દક્ષિણામુલંચશઃફલંકામ્યં ઉદ્દત્તુલ્લમધર્મં વિદિદ્વુલંનિપિદ્ધં ક્ષાત્તંપ્રાસંપ્રસન્દ્વાર્ષિશદાદિનિયતપ્રાસમનિયતપ્રાસંવાપ્ત્વા અમૃતાપિધાનમસીતિગંદૂપાર્ધંપીત્વાર્ધંભૂમૌનિનીય પવિત્રંત્યક્ત્વા મુજહસ્તોચ્છિદ્રંસમ્યક્પ્રક્ષાલયેત્ તર્જન્યામુલંનશોધયેત્ કિંચિદ્વ્રણ્ણુપોત્તરંહસ્તપ્રક્ષાલનંપોડશગંદૂપાંતે દ્વિરાચામેત્ ભોજનગૃહેચનાચામેત્ અનાચાંતોમુત્રપુરીયૌનકુર્યાત્ ઉત્તરાપોશનમકૃત્વોત્થાનેસ્નાત્વાશુદ્ધિઃ હસ્તૌસંનૃન્યપ્રસ્નાધ્યાંગુણેનત્રેત્રયોર્નિર્પિંચ્યેદ્યેતતાંસરેત્ નાંજલિનાપિવેત્ પાલાશંદંધમયોવદ્ધંચ પીઠંવર્જયેત્ નશિશુભિઃસહમુંજીત ભાર્યયાસહવિવાહવર્જેનમુંજીત ચાલવૃદ્ધેમ્યોક્તમદત્વાનમુંજીત નમ્રોઢ પાદોનાસનારૂઢપાદોનપ્રસારિતપાદોનવિદિક્તુંડોનદુષ્ટેકર્પકૌનશ્યામિપાકગૃહેનદેવાલયેમુંજીત ન સંશ્રયોર્નમહાનિશાયાંનયશ્રોપવીતહીનોનવામહસ્તેનનશદ્રોષેપમુંજીત આદૌમધુરંમધ્યેલચણાસ્લમંતેતિ ક્વાદિ પૂર્વદ્રવંમધ્યેકઠિનમંતેદ્રવં અષ્ટૌપ્રાસાયતેઃયોઢશદ્વાર્ષિશદ્વાગૃહિણોવનસ્વસ્યપોડશયથેદ્રંબ્રહ્મચારિણઃ સર્વેસશેપમશ્રીયાન્નિશેષંપૃતપાયસં કીરંદધિમધુમુંજીતદિવારાત્રૌચેતિદ્વિવારમેયનાંતરામોજનમ્॥

ૐ પ્રાણાયસ્વાહા, ૐ અપાનાયસ્વા, ૐ વ્યાનાય, ૐ ઉદાનાય, ૐ સમાનાય ॥” એ મંત્ર ભણી એક એક મંત્રવડે ધૃત અથવા દ્વિસહિત પાંચ આહુતિ, સર્વ આંગળીવડે સઘળો ગ્રાસ ભક્ષણ કરવો, એ રીતે મુખમાં હોમવી. “બ્રહ્મણેસ્વાહા” એ છઠ્ઠી આહુતિ કોઈ અંથમાં કહેલી છે. પાત્રનો સ્પર્શ અને મૌન એ પ્રાણાહુતિપર્યંત અવરય છે, પ્રાણાહુતિ થયા પછી બન્ને ઐન્દ્રિય એટલે કરવાં અથવા ન કરવાં એ ઇચ્છાપ્રમાણે છે, ભોજન કરવું તે પૂર્વમુખ અથવા પશ્ચિમમુખ બેસી કરવું એ ઉત્તમ છે. દક્ષિણમુખ બેસી ભોજન કરવું તે કામ્ય છે; કારણ, તેવું ફળ યશ છે. ઉત્તર તરફ મુખ કરી ભોજન કરવું તે નિંદ છે. વિદિશા (ખુણ) સંમુખ થઈ ભોજન કરવું તે નિષિદ્ધ છે. અન્નનો સંપૂર્ણ ગ્રાસ ભક્ષણ કરવો એ રીતે બત્રીસ ઇલાદિક નિયમપૂર્વક ગ્રાસ અથવા ઇચ્છાપ્રમાણે ગ્રાસ લઈ ભોજન કરી હાથમાં જળ લઈ “અમૃતાપિધાનમસિ” એ મંત્રવડે તે જળ અર્ધ પીવું અને અર્ધ પૃથ્વી ઉપર નાખવું. પછી હાથમાં રાખેલા પવિત્રનો ભાગ કરી મુખ અને હાથ બરાબર શુદ્ધ કરવાં. તર્જની (અંગુઠાના બેઠની) આંગળીવડે મુખ શુદ્ધ કરવું નહીં. પ્રથમ થોડાંએક ગંદૂષ (કોમળ) કર્યા પછી હાથ ધોવા. સોળ ગંદૂષ કર્યા પછી બે આયમન કરવાં. ભોજનઘરમાં આયમન કરવું નહીં, આયમન કર્યા વિના મૂત્ર અને મળનો ભાગ કરવો નહીં. ઉત્તર આયોશન કર્યા વિના ઉઠે તો આન કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. હાથ ધોઈ તે જળ પૃથિવી ઉપર નાખી તે જળેકરી અંગુઠાવડે નેત્રને સિંચન કરી ઇષ્ટદેવતાનું સ્મરણ કરવું. જળ અંજલીવડે પીવું નહીં. ખાખરાના, બળેલા અથવા લોહના ખીલાએ જડેલા પાટલા ઉપર બેસવું નહીં. બાળકને પાસે બેસાડી તેની બેઠે ભોજન કરવું નહીં. વિવાહવિના અન્ય સમયે સ્ત્રીનીસાથે ભોજન કરવું નહીં. બાળક, વૃદ્ધ એમને ભોજન કરાવ્યાવિના ભોજન કરવું નહીં. પગઉપર પગ રાખી; પાટલાઉપર પગ રાખી; પગ પસારી; ખુણાસામે મુખ કરી; દુધની બેઠે એક પંક્તિમાં; અગ્નિ અથવા પાકસિદ્ધિવડે રહિત ઘરમાં; અથવા દેવાલયમાં ભોજન કરવું નહીં. બન્ને સંધ્યાસમયે; મધ્યરાત્રિએ; અથવા યજ્ઞોપવીતરહિત; કિંવા હાથે હાથે; અથવા શુદ્ધે ભોજન કરતાં શેષ રહેલું અન્ન ભોજન કરવું નહીં. પ્રથમ મધુર પદાર્થ, મધ્યમાં ખારા ખાટા પદાર્થ, અને અંતે તીખા ઇલાદિ પદાર્થ એ રીતે ભોજન કરવું. પ્રથમ નરમ પદાર્થ, મધ્યમાં કઠિણ પદાર્થ અને અંતે નરમ પદાર્થ ભક્ષણ કરવા. સંન્યાસીએ આઠ ગ્રાસ; શૃદ્ધરે સોળ અથવા બત્રીસ; વાનપ્રસ્થે સોળ; અને બ્રહ્મચારીએ ઇચ્છા પ્રમાણે ગ્રાસ; ભોજન કરવા. ધૃત અને પાપસ (દુધપાક) એ પદાર્થ નિઃશેષ ભોજન કરવા. બીજા પદાર્થો પાત્રઉપર શેષ રાખી ભોજન કરવું. (ભોજનમાં) દૂધ, દહીં, મધ એ પદાર્થ ભક્ષણ કરવા. દિવસ અને રાત્રિ મળી બેવારજ ભોજન કરવું. વચમાં ત્રીજવાર ભોજન કરવું નહીં.

અર્કપર્વદ્વયેરાત્રીચતુર્દશ્યપ્તમીદિવા યકાદશ્યામહોરાત્ર્યંમુક્તવાચાંદ્રાયણંચરેત્ યસ્તુપાણિતલેમું કૈયશ્ચફૂલ્કારસંગુતં પ્રસ્તાંગુલિભિર્ચશ્વતસ્યગોમાંસયશ્ચતત્ નાજીળેન્મોજનંકુર્યાત્કુર્યાન્નાતિશુભુક્ષિતઃ નાર્દ્રવાસાનાર્દ્રશિરાનપાદારોપિતકરે ગ્રાસશેષંચનાશ્ચીયાત્પીતશેષંપિષેન્નચ શાકમૂલફલાદીનિવંત ષ્ઠેદર્શનમક્ષયેત્ નોચ્છિદ્યેપ્રૃથતમાદ્યાન્નપદમાજનંસ્પૃશેત્ પિયતોયત્પતેત્યોયંભાજનેમુલ્ખિનઃસ્તં અમો જ્યંતત્ પીતાવશિષ્ટોયપાનેચાંદ્રાયણં હસ્તનલસ્ટ્વૃદ્ધજલપાનેચામહસ્તોદ્દૃતજલપાનેચસુરુપાપાનસમં ય કપંત્યુપવિદાનાંવિપ્રાણાંમુંજાનાનામેકસિન્નપ્યુત્થિતેઆચાંતેચાન્યૈર્નમોજ્યં અત્રોત્થિતસ્યમોકુશ્વદોષઃ ગુરોર્નદોષઃ લયણંલ્પજનંચૈવધૃતંતૈલંતથૈવચ લેહપેયંચવિધિંહસ્તદસંનમક્ષયેત્ તામેગવ્યંકાંચેના રીકેલેશ્વરસૌસગુડંધિસગુડમાર્દકંચમધસમં સૈષવસામુદ્ગમિન્નપ્રત્યક્ષલવણમક્ષણંમૃદ્ધક્ષણંચગોમાં સસમં ઉદક્યામપિષાંઢાલંશ્વાનંકુક્કુદમેવચ મુંજાનોયદિપદ્યેસુતદશંતુપરિલ્પજેત્ મુંજાનસ્યગુદસ્યા વેઽપવાસઃપંચગથ્યંચ આપોશનોત્તરંપ્રાણાહુતેઃપ્રાકૃતત્સાધેશ્વાનંપદ્મપ્રાણાયામાઃ મુંજાનસ્યાશૌચપ્રા તૌપ્રાસંત્યલ્પત્વાજ્ઞાનં ગ્રાસાશનેઽપવાસઃ સર્વાશનેત્રિરાત્રં વિષ્ટાદિસ્પર્શેશ્વાનંપ્રાણાયામત્રયંચ ચાંડા લપતિતોદક્યાવાક્યંશ્રુત્વાભોજનેપકોપવાસઃ સ્નાત્વાશતગાયત્રીજપોવા કલહઘરટોલૂલલમુસલાનાં ધાવચ્છદ્ધસ્તાવદ્ભોજનં અપ્યેકપંક્ત્યાનાશ્ચીયાદ્બ્રાહ્મણેઃસ્વજનૈરપિ કોપિજાનાતિકિંકસ્યપ્રચ્છંદંપાત કંમભેત્ તતોશિનામસ્નાનાચસ્તંભેનસલિલેનચ દ્વારેણૈવચમાર્ગેણંકિમેદંચરેદુધઃ કેશપિપીલિકામ ક્ષિકામિઃસહપકમઘંત્યજેદેવ પાકોચરંકેશપિપીલિકાદિકીટકમક્ષિકાસંસુદ્ધેગવાઘાતેવાન્ને સલિલંમ સન્મૃદ્ધાપિમક્ષેતત્ત્યંવિશુદ્ધયે ઇતિવિજ્ઞાનેશ્વરઃ શુદ્ધાન્નંશુદ્ધદસબ્રાહ્મણાન્નંરાત્રિપર્યુપિતંરજસલત્વાંઢાલ

પતિતાદિદંટકાકાદિપદ્મચ્છિદ્રમ્મોચ્યં સ્નેહપદ્મમંડનાદિવર્ણ્યુપિતંબ્રાહ્મં અવત્સાયાગોરનિર્દશાનાંગો
મરિચ્યજાનાં ગર્મિણ્યાપકાલાંતરિતદોહાયાયમલસૂસવત્સ્તન્યોરજવર્જદિસ્તનીનામુદ્રીવડવયોરારણ્ય
કમ્બાદેરવેચ્છદીરાણિવર્જ્યાનિ શિષ્ટિર્હિશુવર્જ્યૈરકંબુક્ષનિર્યાસંપુરીપસ્યાનોત્પન્નતંડુલીયકાદિકં દેવા
દુદ્ધદાંનિનાશ્વતંસંયાવપાયસાપ્પદાપ્કુલીકુસરંવર્જયેત્ શણકુસુંમાલાયુવાર્તાકકોવિદારવદાદિફલા
નિમાતુલિંગંચવર્જ્યં પલાંડુલશુનગૃંજનમક્ષણેચાંદ્રાયણં મુંજાનેપુપરસ્પરસ્પર્શોન્નત્ત્યાગઃ પાત્રસ્યાન્નમ
ક્ષણેન્નાત્વાથોત્તરશતગાયત્રીજપઃ અધિકમોજનેસહસ્રં મુંજાનસ્યાશુચિનાવિપ્રેણસ્પર્શોન્નત્ત્યાગઃ મુક્તો
ચ્છિદ્રસ્પર્શો સવર્ણેન્નાનંજપોવા અસવર્ણેતૂપવાસઃ મુક્તોચ્છિદ્રસ્પર્શશ્વદ્રાદિસ્પર્શોપોપ્યપંચગવ્યં રજ
કાદિસ્પર્શોત્રિરાત્રંપરિવેપણંકુર્વણચ્છિદ્રસ્પર્શોપોદધિપૃતાદિલઘુદ્રવ્યમત્પજન્નાન્તાંશુચિઃ મહ્યાદ્યન્ન
સ્યત્યાગયવ ચલેલિકલ્પઃ પરિવેપનાદિકાલેરજોદદ્યૈતત્સ્પૃષ્ટાન્નત્યાગઃ ॥

“રવિવાર, પૂનમ અને અમાવાસ્યાને દિવસે રાત્રિએ ભોજન કરવું નહીં; ચૌદશ અને આઠ-
મને દિવસે દિવસતું ભોજન કરવું નહીં; એકાદશીને દિવસે અહોરાત્ર (રાત્ર-દિવસમાં) ભોજન
કરવું નહીં; કારણ તે દિવસે ભોજન કરે તો આંદ્રાપણ કરવું એમ કહ્યું છે.” જે મનુષ્ય હાથમાં
અન્ન લઈ ભોજન કરે, અથવા ઉષ્ણ અન્ન ઉપર ડુંકે ભારી જમે, અથવા આંગળી ફેલાવી ભોજન
કરે તો તે અન્ન ગોમાંસ સમાન થાય છે. અર્થર્થે છતાં ભોજન કરવું નહીં. અતિ ભૂખ્યા હોય તેણે
તેજ સમયે ભોજન કરવું નહીં. ભીતું વસ્ત્ર પહેરી, ભીતું મરતક હોય તો, અથવા પગઉપર હાથ
રાખી, કિંવા શાસતું શેષ ભોજન કરવું નહીં. જળપાન ક્રીધા પછી પાત્રમાં શેષ રહેલું જળ પીવું
નહીં. શાક, ચૂળ, ફળ ઇલાદિક પદાર્થો દાંતે તોડીને ખાવા નહીં. ઉચ્છિષ્ટ પુરૂષે ધૂત લેવું નહીં.
પગથી પાત્રને સ્પર્શ કરવો નહીં. જળપાન કરતાં મોઢામાંથી જળ પાત્રમાં પડે તો તે પાત્રમાંનું
અન્ન ભક્ષણ કરવું નહીં. જળપાન કરી પાત્રમાં શેષ રહેલું જળ ફરી પીરે તો આંદ્રાપણ પ્રાયશ્ચિત્ત
કરવું. હાથના નખનો સ્પર્શ થયેલું જળ અથવા કામે હાથે ઉપારેલું જળ પીયે તો મુરખપાનસમાન
જાણવું. એક પંક્તિમાં બેઠેલા ગ્રાહણ ભોજન કરતા લેખ અને તેમનો એકાદ ઉઠે અથવા ઉત્તર
આપોશન લે તો પણ બીજાઓએ શેષ રહેલું અન્ન ભોજન કરવું નહીં. એવિષે ઉઠનારાને અને ભો-
જન કરનારાને બન્નેને દોષ છે. શુરને દોષ નથી. લૂણ, વ્યંજન (ચટણી વગેરે), ધૂત, તેલ, લેહ
(ચાટવાયોગ્ય પદાર્થ), પેષ (પીવાયોગ્ય પદાર્થ) ઇલાદિ પદાર્થ હાથેથી દીધેલા હોય તો ભક્ષણ
કરવા નહીં. ગ્રાંભાના પાત્રમાં ગાયનાં દૂધ ઇલાદિક, કંસાના પાત્રમાં નારિયણનું જળ અથવા સેર-
ડીનો રસ, ગોળસાથે મળેલું હઈ, અને ગોળસાથે મળેલું આદુ એ મધ્યસમાન છે. સિંધાલૂણ, અને
સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું મીઠું તેવિના બીજા મીઠાનું પ્રસક્ષ ભક્ષણ કરે તો તે ગોમાંસતુલ્ય છે.
ભોજન કરતાં રજસ્વલા સ્ત્રી, આંદાલ, કુતરે અથવા કુકરું એ દેખવામાં આવે તો તે અન્નને ત્યાગ
કરવો. ભોજન કરતાં અધોવાયુ સરે તો તેણે એક ઉપવાસ કરી પચગવ્ય લેવું. આપોશન ક્રીધા
પછી ગ્રાણાદુતિથી પ્રથમ અધોવાયુ સરે તો જ્ઞાન કરી છ ગ્રાણુપાચ કરવા. ભોજન કરતીવેળાએ
આશીર્વ પ્રાપ્ત થાય તો મોઢામાંના આસનો ત્યાગ કરી જ્ઞાન કરવું, મોઢામાંના આસ ભક્ષણ કરે તો
જ્ઞાનપૂર્વક ઉપવાસ કરવો. તે સમયે અન્ન ભક્ષણ કરે તો ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવા. ભોજન કરતાં
નિષ્ઠા ઇલાદિકને સ્પર્શ થાય તો જ્ઞાન કરી ત્રણ ગ્રાણુપાચ કરવા. આંદાલ, પતિત અથવા રજસ્વલા
એમના શબ્દ સાંભળીને ભોજન કરે તો એક ઉપવાસ કરવો, અથવા જ્ઞાન કરી એ ગાયત્રીજપ
કરવો. કલહ (દંડો), ઘરટ (ધંદી), ખાંડણી, રાખેલું, એમનો શબ્દ થતો હોય ત્યારેથી ભોજન કરવું
નહીં. “ગ્રાહણે પિતાના સંબંધીએટલે પણ એક પંક્તિમાં બેસી ભોજન કરવું નહીં; કારણ, કેવું કયું
શુભ પાપ છે તેને કોઈ જાણે? કોઈ પણ જાણતો નથી. માટે વિક્લાન પુરૂષે અગ્નિ, ભરમ, સંભ,
જળ, દાર અથવા માર્ગ એમાંના કોઈ એક પ્રકારથી પંક્તિબદ્ધ કરવો.” વાળ, કીડીઓ, માંખીઓ
એમજેસદિત રંધાયલા અન્નને ત્યાગ કરવો. પાક થયા પછી તે અન્ન વાળ, કીડી આદિક કીટ,
માંખી ઇલાદિકે મિશ્રિત થાય અથવા તે અન્નને ગાય સંઘે તો “તે અન્નની શુદ્ધિમાટે જળ, ભરમ
અથવા મૃત્તિકા તે ઉપર છાંટવાં.” એમ વિરાનેશ્વર કહે છે. શરૂનું અન્ન; શરૂ દીધેલું એવું ગ્રાહણપાસેનું
અન્ન; અગ્નિ વચમાં જતાં વાસી રહેલું અન્ન; રજસ્વલા, આંદાલ, પતિત ઇલાદિકે જોયેલું; કાગડા ઇલાદિક
પક્ષિએલું ઉચ્છિષ્ટ; એ સઘળાં ભોજન કરવાયોગ્ય નથી. ધૂત, તેલમાં તળેલા (વડાં, પુરી ઇલાદિ) પદાર્થ
વાસી ગ્રહણ કરવા. જેનું વાછું નથી એવી ગાય; જેને વિચાવાને દશ દિવસ થયા નથી એવી ગાય;

ભેંસ; બકરી; ગભેસહિત; એક વખતનો અંતરાય નાંખી એટલે એકાંતર દૂધ દેનારી; બે વાંછડાં જાણુ-
નારી; જેના સ્તનમાંથી મિલ્ય દૂધ સત્વતું હોય તે; બકરી વિના જે બે સ્તનવાળી; ઉંટડી; ઘોડી;
જંગલમાંનાં હરિણી ઇલાદિક; અને રીઠ; એમનાં દૂધ વળ્યું છે. સરચુ અને હીંગવિના સતો વૃક્ષનો
રસ; વિધાના સ્થાનકમાં ઉત્પન્ન થયેલો તાંદળનો ઇલાદિક; દેવતાના ઉદ્દેશવિના કરેલા એવા સીરો,
લાડુ, પાપસ, અપૂપ (પૂડલા,) તિલસાકરી, કૃસર (ખીચડી+તિલમિશ્રિત ભાત); એ પદાર્થો
વળ્યું કરવા. ભીંડી, કુંમળ, દુધી, રીંગણાં, કચનાર, વડ ઇલાદિકનાં ફળ અને તરણુચ એ ભક્ષણ
કરવાં નહીં. કાંદા, લસણ અને ગાજર ભક્ષણ થાય તો ચાંદ્રાયણ કરવું. ભોજન કરતાં પરસ્પર સ્પર્શ
થાય તો તે અન્નનો લાગ કરવો. પાત્રમાંનું અન્ન ભક્ષણ કીધું હોય તો આન કરી (૧૦૮) ગાયત્રી-
જપ કરવો. પાત્રમાંનું અન્ન ભોજન કર્યા પછી ખીલું અન્ન લઈ ભક્ષણ કરે તો આન કરી (૧૦૦૦)
ગાયત્રીજપ કરવો. ભોજન કરનારનો અપવિત્ર શ્રાવણભેટે સ્પર્શ થાય તો તે અન્નનો લાગ કરવો.
ભોજન પછી ઉચ્છિષ્ટ અવસ્થામાં સ્પર્શ થાય અને તે સ્પર્શ કરનારો પોતાના વર્ણમાનો હોય તો
આન અથવા જપ કરવો, પોતાના વર્ણનો ન હોય તો ઉપવાસ કરવો. ભોજન કર્યા પછી ઉચ્છિષ્ટ
અવસ્થામાં કુતરાં, શુદ્ર ઇલાદિકનો સ્પર્શ થાય તો ઉપવાસ કરી પંચગવ્ય પ્રાશન કરવું. ઘોળી
ઇલાદિકનો સ્પર્શ થયો હોય તો ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવો. પાત્ર પીરસતાં ઉચ્છિષ્ટનો સ્પર્શ થાય
તો દૂધ, દહીં, ઘૃત ઇલાદિક હલકા પદાર્થોનો લાગ ન કરતાં હાથ, પગ પ્રક્ષાલન કરી આયમન કર-
વાથી શુદ્ધ થાય છે. ભક્ષ્ય, આદિ પદાર્થોનો લાગજ કરવો. વસ્ત્રનો લાગ કરવો અથવા ન કરવો એ
વિકલ્પ છે. સ્ત્રી પીરસતાં રજસ્વલા થાય તો તેણે સ્પર્શ કરેલા અન્નનો લાગ કરવો.

મોજનાંતેડચ્છિષ્ટોપાન્નં રૌરવેપૂયનિલયેપદ્માર્બુદનિવાસિનાં પ્રાણિનાંસર્વભૂતાનામક્ષવ્યમુપતિષ્ઠ
ત્વિતિદયાત્ આચાંતોપ્યશુચિસ્તાવદાવત્પાત્રમનુદૃતં ઉદ્ભૂતેપ્યશુચિસ્તાવદાવન્મોન્મુજ્યતેમહી પર્ય
સ્યામ્રંચમૂલંચશિરાંચૈવવિશેષતઃ સ્વૂર્ણપર્ણવર્જયિત્વાતાંવૂલંહાદયેદુઃખઃ અનિધાયમુલેપર્ણપૂર્ગૈમક્ષયે
ન્નચ્ચ ઇતિપંચમભાગકૃત્યમ્ ॥

ભોજન થયા પછી ઉચ્છિષ્ટ રહેલું શેષ અન્ન લઈ “રૌરવે પૂયનિલયે, પદ્માર્બુદનિવાસિનાં ॥
પ્રાણિનાં સર્વભૂતાનામક્ષવ્યમુપતિષ્ઠતુ” એ મંત્ર બોલી દેવું. “હાથ, પગ, મુખ, પ્રક્ષાલન કરી આય-
મન કીધું હોય તો પણ, ચાવટાલ ભોજનપાત્ર ઉઠાવ્યું નથી ત્યાંપર્યંત તે અશુચિ છે. પાત્ર ઉઠાવ્યા
પછી પણ ચાવટાલ પૃથિવીને લીધે શુદ્ધ કીધી નથી ત્યાંપર્યંત તે અશુચિ છે.” “નાગરવેલના પાનનું
અન્ન, મૂળ અને તેમાંની શિરા (નસો) એમનો અવરથ લાગ કરી બે ઉપર ચૂનો આવ્યો હોય તે
પાન વળ્યું કરી વિદ્વાન પુરૂષે તાંબૂલ ભક્ષણ કરવું. મુખમાં પાન મેલ્યાવિના સોપારી ભક્ષણ કરવી
નહીં. એટલે પ્રથમ પાન પછી સોપારી એ રીતે તાંબૂલ ભક્ષણ કરવું.” એ રીતે પાંચમા ભાગનું કૃત્ય કર્યું.

इतिहासपुराणायैःपष्ठसप्तमकौनयेत् अष्टमेलोकयात्रानुवहःसंख्याततःपुनः सायंसंध्याप्रातःसंध्या
घत् अग्निश्चमामन्युश्च० यदह्नापापमकार्षं० अहस्तदवलुंपतु० सत्येज्योतिपिजुहोमि स्वाहाहेतिमंत्राचमने
विशेषः पश्चिमामिमुखस्तिष्ठन् अर्घ्यदद्यात् ऊर्ध्वजानुरुपविश्यप्रत्यङ्मुखपवगायत्रींजपेत् सायंहोम
स्तूक्तपच सायंवैश्वदेवेपुनःपाकः अतिथिसंपूज्यघटित्रयानंतरंसारथ्यमामात्राकुमुक्तावासीत ॥

“દિવસનો છઠો અને સાતમો ભાગ ભારતાદિ ઇતિહાસ, પુરાણ ઇલાદિકના શ્રવણવડે વીતા-
વવા. આઠમા ભાગમાં પોતાના ઇષ્ટ મિત્ર ઇલાદિકને મળવું, વાર્તા કરવી ઇલાદિક સસારસંબંધી કાર્ય
કરવાં. પછી યોગ્ય કાળે આમની આહર નદી, તળાવ ઇલાદિક સ્થળ ઉપર સાયંસંધ્યા કરવા જવું.”
સાયંકાલની સંધ્યા પ્રાતઃકાલ પ્રમાણે કરવી. પ્રાતઃસંધ્યા કરતાં સાયંસંધ્યામાં કાંઈએક વિશેષ છે. તે
આ—“અગ્નિશ્ચ મામન્યુશ્ચ, યદહ્ના પાપંકાર્પ, અહસ્તદવલુંપતુ, સત્યે જ્યોતિપિ જુહોમિ સ્વાહા”
એ પ્રમાણે મંત્રાચમનમાં વિશેષ જાણવો. પશ્ચિમ દિશાની સન્મુખ ઉભા રહી અર્ઘ્ય દેવા. ગોઠણ
ઉભા રહે એ રીતે પશ્ચિમમુખેજ બેસી ગાયત્રીનો જપ કરવો. સાયંકાલનો હોમ પ્રથમ કલ્પો છે તેમ
કરવો. સાયંકાલે વૈશ્વદેવ કરવો હોય તો ફરી પાક કરવો. અતિથિનું પૂજન કરી ત્રણ ઘડી રાત્રિ
ગયા પછી અને દોઢ પોહોર રાત્રિની પ્રથમ ભોજન કરી નિદ્રા કરવી.

ભોજનકાલેદીપનારોપાત્રમાલમ્યસૂર્યસ્મૃત્વાપુનર્દીપંદ્રપાત્રસ્થંભુંજીતનાન્યત્ આદ્યતત્પૂર્વેદિનેપાતઘૃતિસંક્રાંત્યાદિપુનનિશિભોજનં ચતુર્થપ્રથમૌયામૌવિદ્યામ્યાસૈનયેન્નિશિ પ્રહૃદ્યશાયીતુવ્રહ્મભૂયાયકલ્પતે પ્રાકૃત્યત્વદક્ષિણસ્યાંશિરઃકૃત્વાશયીતનકદાચિદુદકશિરાઃ રાત્રિસૂક્તજ્ઞત્વાસુપ્રશાયિનઃસ્મૃત્વા વિપ્ળુનત્વાસપ્યાત્ અગસ્તિર્માધચઞ્ચૈવમુચુકુંદોમહામુનિઃ કપિલોમુનિરાસ્તીકઃપંચૈતેસુશાયિનઃ ॥

ભોજન કરતાં દીપક નહીં થાય તો પાત્રનો સ્પર્શ કરી સૂર્યનું સ્મરણ કરી કરી દીપક થયા પછી તેનું દર્શન કરી પાત્રમાં રહેલા અન્નનું ભક્ષણ કરવું, બીજું અન્ન ભક્ષણ કરવું નહીં. આદ્યનો પૂર્વ દિવસ, આદ્યદિવસ, વ્યતીપાત, વૈશ્વતિ, સંક્રાંતિ ઇત્યાદિક દિવસે રાત્રિએ ભોજન કરવું નહીં, “રાત્રિનો ચોથો અને પ્રથમ પોહાર વિદ્યાભ્યાસવડે વીતાવવા, એટલે એ બે પ્રહર વિદ્યાભ્યાસ કરવો. વચમાંના એ પોહાર ને નિદ્રા કરે છે તે બ્રહ્મતને પામે છે.” પૂર્વ, પશ્ચિમ અથવા દક્ષિણ એમાંથી દોઢ એક દિશામાં મસ્તક રાખી શયન કરવું, ઉત્તરમાં મસ્તક રાખી ક્યારે પણ સુતું નહીં. રાત્રિ-સૂક્ત (રાત્રિવ્યવહારયતી) ઇત્યાદિક ઋચાનો જપ કરી વિપ્ળુને પ્રણામ કરી નિદ્રા કરવી. “અગસ્તિ, માધવ, મુચુકુંદ, મહામુનિ કપિલ, અને આસ્તીક, એ પાંચ શુભરાત્રી છે માટે નિદ્રાકાળે એમનું સ્મરણ કરવાથી નિદ્રા શુભકારક થાય છે.”

નસંખ્યાયાંનધ્યાન્યેનગૌરુદેનદેવવિપ્રગુરુણામુપરિનોચ્છિદ્રોનદિવાનનઘ્રઃશયીત નિત્રાકાલેતાંબૂલં મુલાત્લિપંશયનાદ્ગાલાતિલકંશિરસઃપુષ્પંત્યજેત્ ગર્માધાનપ્રકરણોકકાલેસાર્ધંયામોત્તરંદીપેસત્ય સતિવાનિયીતંપશ્યોપયીતંકંઠાદીકૃત્યાપર્ણીગચ્છેત્ અસ્થ્યાંચચતુર્દશ્યાદિવાપર્વેર્ણિમેધુનં કૃત્વાસચ્ચેલંજાત્યાતુવાદળીમિશ્રમાર્જયેત્ પુનર્માર્મિત્વિતિજપશ્ચોકપથ ॥

સંધ્યા સમયે; ધ્યાન ઉપર; ગૌશાળામાં; દેવ, ગ્રાહણ, અને ગુરુના ઉપર ભાગમાં; ઉચ્છિદ્ર રહી; દિવસે; અથવા નમ્રપણે નિદ્રા કરવી નહીં. નિદ્રા સમયે શુભમાંથી તાંબૂલ, ખિછાના ઉપરથી સ્ત્રી, મસ્તક ઉપરથી તિલક, અને શંભોગ સમયે મસ્તક ઉપર ધરેલાં પુષ્પ એ સર્વનો ભાગ કરવો. ગર્માધાનપ્રકરણમાં કહેલા સમયે દોઢ પોહાર રાત્રિ ગયા પછી દીપક દોષ અથવા ન હોય તો નિવીત (કઠમાં પેટેરેલી) યજ્ઞોપવીતને કઠાદિકવિષે ધારણ કરી સ્ત્રીગમન કરવું. “આહમ, યૌદશ, દિવસ, પર્વણી એ સમયે મૈથુન કરનારાએ વસ્ત્રસહિત આન કરી વાણી ઋચાવડે માર્જન કરવું.” અને કરી “પુનર્વાર્મિત્ય” એ મંત્રનો જપ કરવો તે પ્રથમ કહેલું છે.

પર્યંજાનમોજનાદિકૈયદુવિધવિધિનિષેધાકુલે આદિકકર્મણિન્યૂનાધિકદોષવિધિનિષેધાતિરુમ દોષપરિહારાર્થે પ્રાયશ્ચિત્તાશ્વાનેતત્સાંગતાર્થપ્રાયશ્ચિત્તસાંગતાર્થંચ શ્રીવિપ્ળુનામોચારણાદિકંકાર્ય પ્રાયશ્ચિત્તાન્યરોપાણિતપઃકર્માત્મકાનિચ યાનિતેષામરોપાણાંકૃણાનુસરણંપરં યસ્યસ્મૃત્યાચનામોક્ત્યા તપોયજ્ઞાનિયાદિપુ ન્યૂનસંપૂર્ણતાંયાતિસદ્યોર્થદેતમચ્યુતં નામ્નોસ્તિયાચતીશક્તિઃપાપનિર્હરણેહરેઃ તાઘ ત્કર્તુનશાક્તોતિપાતકંપાતકીજનઃ લૌકિકવૈદિકંકર્મશ્વરેર્ણીયં યત્કરોપિયદશ્નાસિયજુહોપિદ્વાસિ યત્ યત્પસ્યસિર્કાંતેયતત્કુરુન્વમદર્પણમિત્યુક્તેઃ યુગપત્સર્વેકર્માર્પણેમંત્રઃ કામતોકામતોવાપિયત્કરોમિ શુભાશુભં તત્સર્વેત્યયિસંન્યસ્તંત્વત્રયુક્તઃકરોમ્યહમ્ ॥

એ રીતે અનેક પ્રકારના વિવિ, નિષેધયુક્ત એવાં જ્ઞાન, ભોજન ઇત્યાદિક આદિકકર્મવિષે ન્યૂનાધિક દોષ વિવિ, નિષેધનું ઉલ્લંઘન કરવાનો દોષ એ સર્વે દોષોની નિવૃત્તિ થવા માટે, પ્રાયશ્ચિત્તનું જ્ઞાન ન હોય તો કર્મની સાંગતા થવા માટે અને પ્રાયશ્ચિત્તની સાંગતા થવામાટે શ્રીવિપ્ળુના નામનું ઉચ્ચારણ ઇત્યાદિક કરવું. “તપોરૂપ, કર્મરૂપ એવાં જે સઘળાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે તે સઘળાંજ્ઞાનેવિષે શ્રી-કૃષ્ણનું સ્મરણ એ શ્રેષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તપશ્ચર્યા, યજ્ઞ, કર્મ ઇત્યાદિકવિષે જે કાંઈ ન્યૂનતા હોય છે તે જેમાં સ્મરણ અને નામોચ્ચારણુવરજ પરિપૂર્ણતાને પામે છે એવા જે સનાતન વિષ્ણુ તેને નમસ્કાર કરેલું. હરિના નામને પાપ નાશ કરવાવિષે જેટલી શક્તિ છે તેટલી શક્તિ પાપી પુરુષને પાપ કરવાવિષે નથી.” “લૌકિક અને વેદોક્ત કર્મ ઈશ્વરને સમર્પણ કરવું; કારણ, હે અર્જુન! જે કર્મ કરે છે, જે ભક્ષણ કરે છે, જે હવન કરે છે, જે દાન દે છે, અને જે તપ કરે છે તે સર્વ કર્મ અને અર્પણ કર,” એવું ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણનું વચન છે. એકજ અવસરવિષે સર્વ કર્મ ઈશ્વરને અર્પણ કરવું

હોય તો તેનો મંત્ર—“કામતોઽકામતો ઘાપિ, યત્કરોમિ શુભાશુભં ॥ તત્સર્વં ત્વયિ સંન્યસ્તં, ત્વ-
મ્યુક્તઃ કરોમ્યહં.”

અપારમાર્થિકકર્મગહનંબહુમેદયુક્ત નિઃશેષમક્ષમોવહુંયથામત્યવદહ્યુ અનંતોપાધ્યાયજનિઃકાશીના
ધામિધઃસુધીઃ તુલ્યતાતેનભગવાન્કૃતિનાથોવિદુલઃપ્રમુઃ ક્ષત્યંતોપાધ્યાયસ્તુકાશીનાથોપાધ્યાયવિર-
ચિતે ધર્મેસિંધુસારે તૃતીયપરિચ્છેદે આદિકાચારપ્રકરણં સમાપ્તમ્ ॥

શાખાપરત્વે અનેક ભેદેયુક્ત, એવું અષ્ટાદશ આદિકકર્મ અત્યંત ગહન હોવાથી તે સંપૂર્ણ કહે-
વાને અનંત ઉપાધ્યાયનો પુત્ર કાશીનાથ નામનો પંડિત હું અસમર્થ છું. તેથી યથામતિ સંક્ષેપે કહ્યું
છે. તેણે કરી શ્રીશંકિમહીપતિ ભગવાન પ્રભુ વિદુલ સંતુષ્ટ થાને.” ઇતિ અનંતોપાધ્યાયસ્તુ કાશી-
નાથોપાધ્યાયવિરચિતે ધર્મેસિંધુસારે તૃતીયપરિચ્છેદે આદિકાચારપ્રકરણં સમાપ્તમ્ ॥

આવશ્યકપ્રત્યહંકલ્યમુક્ત્યાતચ્છેપડચ્યતે ॥ કાર્યનૈમિત્તિકંચાપિપ્રાયઃસિંધુક્રમાદય ॥

“નિશ કરવાનું આવશ્યક એવું આદિકકર્મ કહ્યા પછી તે આદિકર્મ શેષ રહેલું તે કામ્ય, અને
નૈમિત્તિક કર્મ બહુધા નિર્ણયસિંધુના કેમથી કહ્યું.”

અધાધાનવિચારઃ ॥ તત્રાધાનનક્ષત્રાદિકાલવિચારઃ પ્રથમપરિચ્છેદેઉક્તઃ આવસથ્યાધાનં
તુદારકાલેદાયવિભાગકાલેચા અગ્નિર્વૈવાહિકોયેનનગૃહીતઃપ્રમાદિના પિતર્યુપરતેતેનગૃહીતઃપ્રયત્નતઃ
ગૃહ્યાગ્નિહીનસ્યાન્નમભોજ્યં પિતરિજ્યેષ્ઠપ્રાતરિયાસાન્નિકેકનિષ્ઠાદેરવિમક્તસ્યનિરગ્નિત્વદોષોન પર્વજ્ઞાના
ધ્યયનાદિનિષ્ઠસ્યાપિનદોષઃ ગૃહસ્થસ્યાપ્યધ્યયનોકેઃસ્માર્તાધાનમપિજ્યેષ્ઠેપ્રાતરિજ્ઞાતધાનેસતિનકાર્ય
મિતિનિર્ણયસિંધ્વાદૌગાર્યોક્તિઃ અગ્નૈર્વિનિર્ણયોમાતિ યત્રજ્યેષ્ઠેનદાયાશ્વપક્ષમવલંબ્યવિવાહકાલેયાવજ્ઞી
યમૌપાસનંકરિપ્યેત્યેવસંકલ્પપૂર્વકંવિવાહાગ્નિર્નગૃહીતત્તદ્વિપયોયંકનિષ્ઠસ્યનિષેધઃ યેનજ્યેષ્ઠેનવિવાહ
કાલેતથાસંકલ્પપૂર્વકમગ્નિઃપરિગૃહીતઃ સપત્રાત્પરિચરણાભાવેનાવિધમાનાન્નિકોપિડચ્છિન્નાગ્નિરેવન
ત્વક્ત્રાધાનમ્નિષ્ઠસ્યધાનેદોષોનેતિ અત્રાધિકારિણોપિત્રાતુરજ્ઞયાકનિષ્ઠસ્યાધાનંભવતિ વિવા
હસ્તુઅનુજ્ઞયાપિન યવંપિતુરજ્ઞયાપ્યાધાનં સંન્યસ્તેછિન્નહસ્તાદૌયદ્વાપંદાદિદૂષણે જનકેસીદરેજ્યેષ્ઠે
કુર્યોદેવેતરઃક્રિયામિત્યાદિવિશેષઃ વિવાહપ્રકરણેપરિવેત્તપ્રસંગેઉક્તઃ ॥

હવે (અગ્નિનું) આધાન કહે છે.

તેમાં આધાન ક્યા નક્ષત્ર આદિ કાલવિષે કરવું ઇલાદિક નિર્ણય પ્રથમપરિચ્છેદમાં કહ્યો છે
તે ભાં ભેગો. ગૃહ્યાગ્નિ ધારણ કરવો તે તો, વિવાહ સમયે અથવા પિતા કે ભાઈનેડે દાયવિભાગ
(ધનનો વિભાગ કરી ભિન્ન થવું તે) સમયે કરવો. “પ્રમાદયુક્ત એવા જે પુરૂષે વિવાહસંબંધી
અગ્નિ ગ્રહણ કીધો નથી તેણે પિતાનું મરણ થયા પછી મ્હોટા પ્રયત્ન થકી પણ ગ્રહણ કરવો.”
ગૃહ્યાગ્નિરક્ષિત પુરૂષનું અન્ન ભક્ષણ કરવું નહીં. પિતા અથવા મ્હોટો ભાઈ સાન્નિક છતાં નાહાનો
ઇલાદિક ભાઈ અગ્નિ ગ્રહણ ન કરે તો તેને દોષ નથી. એ રીતે જ્ઞાન, અધ્યયનાદિકવિષે જે
તત્પર હોય તેને પણ અગ્નિ ધારણ ન કરવાનો દોષ નથી; કારણ, ગૃહસ્થે પણ અધ્યયન કરવું,
એવાં વચન છે. જ્યેષ્ઠ ભાઈએ આધાન કર્યું ન હોય તો કનિષ્ઠે સ્માર્ત અગ્નિનું પણ આધાન કરવું
નહીં, એવાં નિર્ણયસિંધુ ઇલાદિક ગ્રંથવિષે ગર્ગઃઋષિનાં વચન છે. એ વિષયમાં મને એવો નિર્ણય
ભાસેછે. જ્યાં જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાએ દાયવિભાગનો પક્ષ સ્વીકાર કરી, વિવાહસમયે, “યાવજીવમૌપાસનં
કરિષ્યે.” એવો સંકલ્પ કરી વિવાહાગ્નિનું ગ્રહણ કીધું નથી તે વિષયમાં આ કનિષ્ઠને નિષેધ કહ્યો.
જે જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાએ વિવાહસમયે તેવો સંકલ્પ કરી વિવાહાગ્નિ ગ્રહણ કીધો અને પછી તે અગ્નિસેવ-
નાના અભાવથી અવિધમાનાન્નિક (નથી વિધમાન અગ્નિ જેને તેવો) થયો તથાપિ તે ઉન્નિષ્ઠતાગ્નિજ
(જેનો અગ્નિ નષ્ટ થયો છે તે) થયો છે, આધાન કર્યું ન હોય એવો નથી, માટે એવે સ્થળે કનિ-
ષ્ઠને આધાન કરવામાં દોષ નથી. આ આધાનવિષે કનિષ્ઠ અધિકારી છે તથાપિ તેણે જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાની
આજ્ઞા લઈ આધાન કરવું; વિવાહ, જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાની આજ્ઞા લે તો પણ થાય નહીં. એ રીતે પિતાની
આજ્ઞા લઈને પણ પુત્રે આધાન કરવું. “પિતા અથવા જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા સંન્યાસી કેવા તુટેલા હાયવાળો

હોય, કિંવા તેને નપુંસકત્વાદિક દોષ હોય તો કનિષ્ઠે સધળું કર્મ (અગ્નિહોત્રાદિક) કરવું,” ઇત્યાદિક વિશેષ નિર્ણય વિવાહપ્રકરણવિષે પરિવેતાના પ્રસંગમાં કલ્પે છે.

અથશૂદ્રસંસ્કારવિચારઃ ॥ ગર્ભાધાનપુંસવનાનવલોમનસીમંતોચ્ચયનજાતકર્મનામકર્મનિષ્ક્રમ પાત્રપ્રાશનચૌલોપનયનમહાનામ્યાદિવ્રતતતુષ્ટયસમાવર્તનવિવાહાદિતિ પોદશસંસ્કારાદિજાનાં જાતકર્મનામકર્મનિષ્ક્રમપાત્રપ્રાશનચૂડાવિવાહાદિતિપદ્મદ્વિજસ્રીણાં તત્રવિવાહઃસમંત્રકોન્યેમંત્રરહિતાઃ ગર્ભાધાનસીમંતૌસ્ત્રીપુરુષસાધારણૌ ચૂડાંતાનવવિવાહશ્ચેતિદશામંત્રકાઃશૂદ્રાણામિતિવહુસંમતં શૂદ્રકમલાકરેશૂદ્રાણાંપંચમહાયજ્ઞાઅપ્યુક્તાઃ કેચ્ચિદ્વેદિકમંત્રણોપનયનમપ્યાહુઃ બ્રાહ્મેતુ વિવાહમાત્રસંસ્કારંશૂદ્રોપિભતાંસદેવ્યુક્તં અત્રસદસચ્છદ્રગોચરત્વેનવાપરંપરાપ્રાપ્તપ્રકારેણવાવ્યવસ્થા અસ્યદ્વિજસેવાવૃત્તિઃ આપદિવાણિજ્વશિલ્પાદિ શૂદ્રેણલચ્છણાદિક્રેયં મયંમાંસંચન કપિલાક્ષીરપાનેનબ્રાહ્મણીગમનેનચ વેદાક્ષરવિચારેણશૂદ્રચૂડાંટાલતાંત્રજેત્ શૂદ્રોવર્ણશ્ચતુર્થોપિવર્ણત્વાદ્દર્મમર્હતિ વેદમંત્રસઘાસ્વાહાવપદ્મારાદિમિર્ચિના સ્ત્રીશૂદ્રધર્મંપુઘતાદિપુસર્વંચવિષ્ણુમંત્રઃપઠનીયઃ સોપિપૌરાણપ્ચ ભારતપુરાણયોઃશ્રવણે સ્ત્રીશૂદ્રયોરધિકારોનત્વજ્યયને શ્રાવયેચ્ચતુરોવર્ણાન્કૃત્વાબ્રાહ્મણમમ્રતઃ શૂદ્રસ્યપંચયજ્જ્ઞાદ્યાદિકર્માણિકાતીયસૂત્રાનુસારેણેતિમયૂક્તે આગમોક્તાવિષ્ણુશિવાદિમંત્રાઃનમંતાઃપ્રણવરહિતાઃ પુરાણાદિનાશ્રવણનિર્દિધ્યાસનાદિકૃત્વાબ્રહ્મજ્ઞાનમપિસ્ત્રીશૂદ્રૈઃસંપાદ્યં ઉપનિષત્ચૂચ્છવણેતુનાધિકારહતિશૂદ્રસ્તત્તદનાદરશ્રવણાદિત્યધિકરણે શૂદ્રસ્યસર્વશ્રાદ્ધાન્યામેનૈવ કેચ્ચિત્સર્વપ્રજાનાંકાશ્વપત્વાત્સર્વશૂદ્રાણાંકાશ્વપગોત્રં તત્ત્વશ્રાદ્ધપ્રવર્તનીયંનાન્યત્રેત્યાહુઃ યવંશાતિકાદાવધિકારોવિમ્રદ્ધારૈવ ચદિવિમ્રઃ શૂદ્રદક્ષિણામાદાયવેદિકમંત્રૈસ્તદીયહોમાભિષેકાદિકરોતિતદાતત્રશૂદ્રસ્તત્પુણ્યફલભાક્ત્વિમ્રસ્તુમહાપ્રત્યયાવીતિમાધયઃ ॥

હવે શૂદ્રના સંસ્કારનો વિચાર કહે છે.

ગર્ભાધાન, પુંસવન, અનવલોભન, સીમંતોન્નયન, જાતકર્મ, નામકર્મ, નિષ્કંભણ, અન્નપ્રાશન, ચૌલ, ઔલ, મહાનામ્યાદિક ચાર વ્રત, સમાવર્તન, અને વિવાહ એ સોળ સંસ્કાર દ્વિજના છે. જાતકર્મ, નામકર્મ, નિષ્કંભણ, અન્નપ્રાશન, ચૌલ અને વિવાહ એ છ સંસ્કાર દ્વિજની ત્રિણા છે. તેમાં સ્ત્રીને વિવાહસંસ્કાર મંત્રસહિત અને બીજા મંત્રરહિત કરવા. ગર્ભાધાન સીમંતોન્નયન એ સંસ્કાર સ્ત્રી, પુરુષના સાધારણ (સમાન) છે, ગર્ભાધાન થકી ચૌલપર્યંત નવ અને વિવાહ એ દશ સંસ્કાર શૂદ્રને મંત્રરહિત કરવા એ બહુસંમત છે. શૂદ્રકમલાકર ગ્રંથવિષે શૂદ્રને પંચમહાયજ્ઞ કરવાનું પણ કહ્યું છે. કોઈ ગ્રંથકાર, પુરાણોક્ત મંત્રવગે શૂદ્રને ઉપનયન પણ કરાવવું એમ કહે છે. બ્રહ્મપુરાણમાં તો, “શૂદ્રને વિવાહસંસ્કાર માત્ર સર્વદા કરવો” એમ કહ્યું છે. ત્યારે એ વિષયમાં સન્ધ્યદ્ર અને ચાસ-શૂદ્રવિષે અથવા પરંપરાથી ચાલતા આવેલા આચારપ્રમાણે વ્યવસ્થા બાળુવી. દ્વિજ (ત્રૈવર્ણિક) ની મેથા કરવી એ શૂદ્રની વૃત્તિ છે. આપત્તિકાળવિષે આપાર, શિલ્પ (કારીગરી) ઇત્યાદિક વૃત્તિ બાળુવી. શૂદ્રે લવણ ઇત્યાદિક વેચવાં; મધ, માંસનો વિક્રય કરવો નહીં. “કપિલા ગાયનું દુગ્ધપાન, બ્રાહ્મણની સ્ત્રીનું ગમન, અને વેદના અક્ષરનો વિચાર એ કરવાથી શૂદ્ર ચાંડાલપણાને પામે છે.” “શૂદ્ર એ ચોથો વર્ણ છે; તેથી પણ સુખ્ય વર્ણુમાનો હોવાથી; વેદમંત્ર, સ્વધાકાર, સ્વાહાકાર અને વપરકાર ઇત્યાદિક વર્જ્ય કરી અન્ય ધર્માચરણ કરવાને ચોગ્ય છે.” “સ્ત્રી, શૂદ્રના ધર્મ ને પ્રતાદિક તેનેવિષે સર્વત્ર બ્રાહ્મણે મંત્ર બાળુવો, તે પણ પુરાણોક્તજ મંત્ર બાળુવો. સ્ત્રી અને શૂદ્રને ભારત અને પુરાણ અવણ કરવાનો અધિકાર છે પણ અધ્યયનનો અધિકાર નથી.” “વક્ત્રાએ બ્રાહ્મણ શ્રોતાને આગળ વેરાડી ચાર વર્ણને પુરાણ અવણ કરાવવું.” શૂદ્રના પંચમહાયજ્ઞ અને શ્રાદ્ધાદિક કર્મ કાતીય સૂત્રપ્રમાણે થાય છે એમ મશૂખમાં કહ્યું છે. આગમ (શિવ, વિષ્ણુ ઇત્યાદિકનું પ્રતિષ્ઠાપન કરનારા કેટલાએક ગ્રંથો) વિષે કહેલા, જેને અંતે નમઃ શબ્દ છે એવા વિષ્ણુ શિવ ઇત્યાદિ દેવતાના મંત્ર, પ્રણવરહિત, શૂદ્રે પઠન કરવા. સ્ત્રી અને શૂદ્રોએ પુરાણાદિ સાધનવગે અવણ, નિર્દિધ્યાસન ઇત્યાદિક કરી અન્નપ્રાશન પણ સંપાદન કરવું. ઉપનિષતના અવણવિષે તો અધિકાર નથી; કારણ, “તદનાદરશ્રવણાત્” એ સૂત્રમાં શૂદ્રને ઉપનિષદનું અવણ નથી એમ કહ્યું છે. શૂદ્રે સર્વ શ્રાદ્ધ આખાનેજ કરવાં. કોઈ ગ્રંથકાર, સર્વ પ્રજા કરમપની છે તેથી સર્વ શૂદ્રોનું કારમય જોત્ર છે, પણ એ કારમય

ગોત્ર શૂદ્રોએ આદ્યવિષેજ ઉચ્ચારણ કરવું, અન્ય કર્મવિષે ઉચ્ચારણ કરવું નહીં, એમ કહે છે. એ પ્રમાણે શૂદ્રને શાંતિ આદિક કર્મવિષે જે અધિકાર કહ્યો તે આદ્યણુદ્વારાએજ છે એમ જાણવું. જે આદ્યણુ શૂદ્રપાસેથી દક્ષિણા લઈ વૈદિકમંત્રવડે શૂદ્રમાટે હોમ, અભિષેક ઇત્યાદિક કરે તો, તે હોમાદિકનું કળ શૂદ્રને પ્રાપ્ત થાય છે, અને આદ્યણુ તો મહાદોષયુક્ત થાય છે એ રીતે માધવમાં કહ્યું છે.

અર્હિંસાસત્યાસ્તેયશૌચેન્દ્રિયનિગ્રહદાનશમદમક્ષમાદયઃ શૂદ્રાદિસર્વસાધરણાધર્માઃ પરપદપ્રાપકાઃ સ્વતિલાચનાદિશૂદ્રકર્મણાંપ્રયોગાસ્તુશૂદ્રકમલાકરેજ્ઞેયાઃ ॥

હિંસા ન કરવી, સત્ય ભાષણ કરવું, ચોરી ન કરવી, પવિત્ર રહેવું, ઇન્દ્રિયોને નિયંત્ર કરવો, દાન, શમ, દમ, ક્ષમા ઇત્યાદિક ધર્મે શૂદ્રાદિક સર્વ પ્રભુના સાધારણ ધર્મ છે અને ઇશ્વરપદની પ્રાપ્તિના યુષ્કાલવાચનાદિક શૂદ્રના કર્મના પ્રયોગ તો શૂદ્રકમલાકર ગ્રંથમાં બેવા.

અથવાપીકૂપાશુન્નસર્ગાદિ ॥ મુહુર્તમાયોરાગ્રેયદક્ષિણનૈર્કલ્યવાયવ્યેપુમધ્યેચદુષ્ટફલઃ કૂપઃ શેપદિક્ષુશુભઃ વાપીકૂપતટાગાદ્યુત્સર્ગેત્તરાયણેમાઘાદિમાસપદ્કસ્યશુક્લપક્ષેપુમશસ્તઃ જલક્ષયસંભાવનાયાંકાર્તિકમાર્ગશીર્ષયોરપિ નકાલનિયમસ્તત્રસલિલંકારણંપરમિત્યુકેઃ ચતુર્પુષ્પિણુશયનમાસેપુશુક્લાસ્તાદૌચવર્જ્યમ્ ॥

હવે વાવ કુવા ઇત્યાદિકનો ઉત્સર્ગ (દાન) આદિ કહે છે.

ઘર અથવા ગામની આગ્રેય, દક્ષિણ, નૈર્ઋત્ય, અને વાયવ્ય એ દિશાઓવિષે અથવા ઘર કે ગામના મધ્યભાગવિષે વાવ, કુવા ઇત્યાદિક દુષ્ટ કળ દેનારા છે. બીજી દિશાઓવિષે શુભકળદાયક છે. વાવ, કુવા, તળાવ, ઇત્યાદિકનો ઉત્સર્ગ કરવો તે ઉત્તરાયણવિષે અને માઘ આદિક છ માસના શુક્લપક્ષવિષે શ્રેષ્ઠ છે. માઘાદિક માસમાં જળ શુષ્ક થઈ જશે એવો સંભવ હોય તો કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ એ માસવિષે પણ ઉત્સર્ગ કરવો. કારણ, “ઉત્સર્ગ કરવાનું મુખ્ય કારણ જળ છે, તેમાં કાળનો નિયમ નથી,” એવાં વચન છે. વિષ્ણુશયનના ચાર માસ (આષાઢ શુદિ એકાદશીયત્રી કાર્તિક શુદિ એકાદશીપર્યંત) અને શુક્રનો અસ્તાદિક એનેવિષે ઉત્સર્ગ કરવો નહીં.

અશ્વિનીરોહિણીમૃગપુષ્યમઘાઝ્યુત્તરાશૂલધ્રવણાદિત્રયહસ્તઝ્યેષ્ઠાનુરાધારેવતીપુદ્ધિત્રીયાતૃતીયાપંચમીસત્તમીદશમ્યેકાદશીત્રયોદશીતિથિપુલ્હચગુરુશુક્રસોમવારેપુજલોત્સર્ગઃશુભઃ ઉત્સર્ગમાથેજલંનગ્રાહ્યં વાપીકૂપતટાગાદૌયજ્ઞલેસ્થાદસંસ્કૃતં નસ્પૃષ્યંનપેયંચપીત્વાચાંદ્રાયણંચરેત્ ઉત્સર્ગપ્રયોગો ન્યતોજ્ઞેયઃ ॥

જલોત્સર્ગનાં નક્ષત્રાદિક—અશ્વિની, રોહિણી, મૃગ, પુષ્ય, મઘા, ત્રણ ઉત્તરા, મૂળ, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, હસ્ત, જ્યેષ્ઠા, અનુરાધા અને રેવતી એ નક્ષત્ર; બીજ, ત્રીજ, પાંચમ, સાતમ, દશમ, એકાદશી, અને તેરસ એ તિથિ; બુધ, ગુરુ, શુક્ર અને સોમ એ વારવિષે જલોત્સર્ગ શુભ છે. ઉત્સર્ગસરકાર કર્યાવિના જળ લેવું નહીં “વાવ, કુવા, તળાવ ઇત્યાદિકનાં જળને સરકાર કર્યાં ન હોય તો તે અસંસ્કૃત હોવાથી તેનો સ્પર્શ પણ કરવો નહીં, અને પીવું નહીં, પિયે તો ચાંદ્રાયણુ પ્રાપ્ત થાય છે.” ઉત્સર્ગનો પ્રયોગ બીજા ગ્રંથમાં બેવો.

અથવૃક્ષાદિરોપણમ્ ॥ અશ્વિનીરોહિણીમૃગપુષ્યમઘોત્તરાત્રયહસ્તચિત્રાવિશાસાનુરાધામૂલશતતારકારેવતીપુસત્તિથિવારેપુવૃક્ષલતારોપઃશસ્તઃ આશ્લેષાયાંસોમવારસોમોલમેવલાન્વિતઃ યોનેસ્મિન્તોપયેદિક્ષુકદલીક્રમુકાદિકાન્ નારીકેલાન્વપેદ્માવશ્વિન્યાંલગ્નગેરૌ નાગવર્હાંગુરૌલમેચંદ્રેસ્વાંશસ્થિતેસતિ ॥

હવે વૃક્ષ ઇત્યાદિકનું રોપણ (રોપવું) કહે છે.

અશ્વિની, રોહિણી, મૃગ, પુષ્ય, મઘા, ત્રણ ઉત્તરા, હસ્ત, ચિત્રા, વિશાખા, અનુરાધા, મૂળ, શતભિષા, અને રેવતી એ નક્ષત્ર; શુભ તિથિ અને શુભ વારને દિવસે વૃક્ષ, લતાઓનું રોપવું શુભ

છે. આશ્વેષા નક્ષત્ર, સોમવાર અને લગ્નવિષે બળવાન ચંદ્રમા એવા યોગવિષે શેરડી, કેળ, સોપારી ઇત્યાદિક વૃક્ષ રોપવા. આશ્વિની નક્ષત્રવિષે લગ્નમાં સૂર્ય હોતાં નાળીયર પૃથ્વીમાં રોપવા. ચંદ્રમા પોતાના અશવિષે અને લગ્નવિષે બૃહસ્પતિ છતાં નાગરવેલ રોપવી.

અથમૂર્તિપ્રતિષ્ઠા ॥ પ્રતિષ્ઠાસર્વદેવાનાંવૈશાખજ્યેષ્ઠફાલ્ગુને ચૈત્રેતુસ્યાદિકલ્પેનમાઘેવિષ્ણવન્ય મૂર્તિપુ સૌમ્યાપનેશુભપ્રોક્તાનિદિતાદક્ષિણાયને માતૃમૈરવવારહનરસિંહત્રિવિક્રમાઃ દક્ષિણેપ્યયને સ્યાપ્યાદેવ્યશ્ચેત્યુચિરેપરે વિષ્ણોઃશસ્તાશ્ચૈત્રમાસાશ્વિનશ્રાવણકાઝપિ માઘફાલ્ગુનવૈશાખજ્યેષ્ઠાપાઠ સહઃસુચ શ્રાવણેચનમસ્યેચલિંગસ્થાપનમુત્તમં દેવ્યામાઘેશ્વિનેમાસેપ્યુત્તમાસર્વકામદા અશ્વિનીરોહિ પ્યુત્તરાત્રયમૃગપુનર્વસુપુષ્યહસ્તચિત્રાસ્વાત્યનુરાધાશ્રવણત્રયરેવતીપુ શનિમૌમાન્યવાસરેદર્શરિક્તાન્ય તિથૌસર્વદેવપ્રતિષ્ઠાશુભા શ્રવણેઋત્તિકાદિવિશાખાંતેપુષ્યદ્વાદશ્યાંચવિષ્ણોઃપ્રશસ્તા ચતુર્યાગણેશસ્યોક્તાનવમીમૂલમંચદેવ્યાઃ તથાસસ્વનક્ષત્રાગ્નિસર્વેષાં યથાર્દ્રાશિવસ્યહસ્તઃસૂર્યસ્યેત્યાદિ ॥

હવે મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાનો કાલ કહે છે.

“વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, અને ફાલ્ગુન માસમાં સર્વ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરવી. ચૈત્ર માસમાં વિકલ્પે થાય છે, એટલે કેટલાએકને મતે થાય છે, કેટલાએકને મતે થતી નથી. વિષ્ણુની પ્રતિમાવિના અન્ય મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા માઘ માસમાં કરવી. પ્રતિષ્ઠા ઉત્તરાષ્ણમાં શુભ છે. દક્ષિણાયનવિષે અશુભ છે. કોઈ પ્રયત્નકાર માતૃકા, ભૈરવ, વાગહ, નૃસિંહ, ત્રિવિક્રમ અને દેવીની પ્રતિષ્ઠા દક્ષિણાયનમાં પણ કરવી એમ કહે છે. ચૈત્ર, આશ્વિન અને શ્રાવણ એ માસ વિષ્ણુપ્રતિષ્ઠાવિષે શ્રેષ્ઠ છે. માઘ, ફાલ્ગુન, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, આષાઢ, માર્ગશીર્ષ, શ્રાવણ, અને ભાદ્રપદ એ માસવિષે હિંગસ્થાપન ઉત્તમ છે. માઘ અને આશ્વિન માસમા દેવીની પ્રતિષ્ઠા કરવી તે ઉત્તમ અને સર્વ ક્ષમને દેનારી છે.” આશ્વિની, રોહિણી, ત્રણ ઉત્તરા, મૃગ, પુનર્વસુ, પુષ્ય, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતી, અનુરાધા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, અને રેવતી એ નક્ષત્રવિષે; શનિ અને ભૌમ વાર વળ્યે કરી અન્ય વારવિષે; આમાવાસ્યા, અને રિક્તા (ચોથ, નોમ, ચૌદશ) એ તિથિ વળ્યે કરી અન્ય તિથિવિષે સમજા દેવની પ્રતિષ્ઠા શુભ છે. શ્રવણ, કૃતિકા, રોહિણી, મૃગ, આર્દ્રા; પુનર્વસુ, પુષ્ય, આશ્વેષા, મઘા, પૂર્વાફાલ્ગુની, ઉત્તરાફાલ્ગુની, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતી અને વિશાખા એ નક્ષત્રવિષે અને દ્વદશીને દિવસે વિષ્ણુની પ્રતિષ્ઠા શુભ છે. ગણપતીની પ્રતિષ્ઠાવિષે ચોથ ઉક્ત છે. દેવીની પ્રતિષ્ઠાવિષે નવમી તિથિ અને મૂળ નક્ષત્ર ઉક્ત છે. તેમજ જે દેવતાનાં જે નક્ષત્ર હોય તે નક્ષત્રવિષે તે દેવતાની પ્રતિષ્ઠા કરવી. ઉદાહરણ—આર્દ્રા શિવનુ નક્ષત્ર છે તેમાં શિવની, હસ્ત સૂર્યનું નક્ષત્ર છે તેમાં સૂર્યની (પ્રતિષ્ઠા કરવી) ઇત્યાદિક બાબતું..

હંત્યર્થહીનાકર્તારમંત્રહીનાતુકૃત્વિજં સ્વિયંલક્ષણહીનાતુનપ્રતિષ્ઠાસમોરિપુઃ વ્રહ્માતુબ્રાહ્મણૈઃસ્થા યોગાયત્રીસહિતઃપ્રમુઃ સર્વેવર્ણેસ્તથાવિષ્ણુપ્રતિષ્ઠાપ્યઃસુસ્વાધિંસિઃ માતૃમૈરવાઘાઃ સર્વેઃ શિર્વાલિ ગંયતિનાપિ પુરાણપ્રસિદ્ધજીર્ણલિંગંલીડૃદૈરપિપૂજ્યં નૂતનસ્થાપિતંલિંગંલીડૃદોવાપિનસ્પૃશેત્ શિવાદિપ્રતિષ્ઠાપ્યંલીડૃદોવેર્નાધિકારઃ શુદ્ધોવાનુપનીતોવાસ્ત્રિયોથાપતિતોપિવા કેશવંવાશિવંવાપિસ્પૃદ્ધા નરકમથુતે સ્વિત્પ્રતિમાઃપ્રાહ્મણીરુદ્ધ્યુલોયજેત્ ચલપ્રતિમાસુપ્રાદ્યુસુઃ સૌવર્ણારાજતીતાત્રીમૃન્મયી પ્રતિમામયેત્ પાપાણધાતુમુકાવાકાંસપિચલયોરપિ અંગુષ્ઠપર્વમાનાત્સાવિતસ્તિયાવદેવતુ ગૃહેપુપ્રતિમાકાર્યાનાધિકાશસ્યતેતુયૈઃ મૃદ્વાલ્લાક્ષાગમેદમધૂચ્છિદ્રેનચકચિત્ શ્રીમદ્ભાગવતે શૈલીદાહમયીલી દૌલેપ્યાલેપ્યાચસૈકતી મનોમયીમણિમયીપ્રતિમાદ્યવિદ્યાસ્મૃતા લૌહીસૌવર્ણી દાહમધૂકવૃક્ષસ્યૈવ સર્વાંગુલાધિકાદ્વાદશાંગુલપર્યંતાગૃહેપ્રતિમેતિદેવીપુરાણે અર્ચકસ્યતપોયોગાદ્યર્ચનસ્થાતિશાયનાત્ આભિરુપ્યાર્ચવિધાનાંદેવઃસાન્નિધ્યમૃચ્છતિ પ્રતિમાપટ્ટ્યંપ્રાણાંનિલંચાનંનકારયેત્ કારયેત્વર્ચદિવસેયદાચમલધારણં પાર્થિવલિંગપૂજાદિવિચારોદ્વિતીયપરિચ્છેદેઽન્તઃ ॥

“દ્રવ્યરહિત પ્રતિષ્ઠા કરે તો, કંતાના નાશ કરે; મંત્રહીન પ્રતિષ્ઠા કરે તો, કૃત્યજનો નાશ કરે; લક્ષણહીન મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરે તો, સ્ત્રીને નાશ કરે તેથી પ્રતિષ્ઠા સમાન થીએ શત્રુ નથી. ગાયત્રીસહિત બ્રહ્માની પ્રતિષ્ઠા આશ્ણુ કરવી. સુખની ઇચ્છા કરનારા સર્વ વર્ણે વિષ્ણુની પ્રતિષ્ઠા

કરવી. માતૃકા, ભૈરવ ઇત્યાદિક દેવતાઓની પ્રતિષ્ઠા સવળાઓએ કરવી. શિવલિંગની સ્થાપના સંચાલિએ પણ કરવી. પુરાણપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન લિંગની પૂજા સ્ત્રી અને શૂદ્રે પણ કરવી.” “નવીન સ્થાપન કરેલા લિંગને સ્ત્રી અને શૂદ્રે સ્પર્શ કરવો નહીં.” સ્ત્રી અને શૂદ્રાદિકને શિવ આદિ દેવતાઓની પ્રતિષ્ઠાવિષે અધિકાર નથી. “શૂદ્રે, યજ્ઞોપવીત બેને થયું ન હોય એવા ત્રિવર્ણ, સ્ત્રી અથવા પતિત (નાત્યાહર) એમાંના કોઇ પણ કેશવ (વિષ્ણુ) અથવા શિવને સ્પર્શ કરે તો તે નરકનો ભોગવનારો થાય છે.” જે સ્થિર પ્રતિમા પૂર્વમુખ હોય તેની પૂજા ઉત્તરાભિમુખ બેસીને કરવી. જે ચળ પ્રતિમા હોય તેની પૂજા પૂર્વમુખ બેસી કરવી. “મૂર્તિ કરવી તે સુવર્ણ, ચાંદી, ત્રાંચું, મૃત્તિકા, પાષાણ, ધાતુ, મોતી, કાંચું અને પિત્તળ એમાંથી કોઇએકની કરવી. ઘરમાં પૂજનમાટે મૂર્તિ કરવાની તે વિદ્વાન્ પુરૂષે અંગુઠાના ઉપરના પર્વ (ટેરવા) પરિભ્રમણથી તે વેંતપર્વત કરવી, એ શુભ છે. એક વેંતયત્રી ઉંચી પ્રતિમા શુભ નથી. કોઈ ગ્રથમાં મૃત્તિકા, કાષ્ઠ, લાખ, ગોમેદ મણિ, અને મીણની પણ મૂર્તિ કરવી એમ કહ્યું છે.” શ્રીમદ્ભાગવતવિષે—“પાષાણમયી, કાષ્ઠમયી, લોહની, મૃત્તિકાની, રંગવટે બનાવેલી (ચિત્ર આદિ) વાહુકાની, મનોમયી, અને મણિમયી એ રીતે આઠ પ્રકારની મૂર્તિ કરવી, એમ કહ્યું છે. લોહની એટલે સોનાની, કાષ્ઠની એટલે મૌહાના વૃક્ષની કરવી. ઘરવિષે પૂજનમાટે પ્રતિમા કરવાની તે સાત અંગુલ કરતાં અધિક અને બાર અંગુલપર્યંત એટલી ઉંચી કરવી એમ દેવીપુરાણમાં કહ્યું છે. “પૂજા કરનારનું તપ, પૂજનમાં ભક્તિ વિશેષ, અને મૂર્તિનું સૌદર્ય એ ત્રણ કારણથી દેવતા પૂજા સમયે સમીપમાં રહેછે. પ્રતિમા, છબી અને યંત્રને નિશ્ચિ જ્ઞાન કરાવતું નહીં. પર્વણને દિવસે જ્ઞાન કરાવતું, અથવા મૂર્તિ મહિન થાય ત્યારે જ્ઞાન કરાવતું.” પાર્થિવ લિંગની પૂજા ઇત્યાદિકનો વિચાર (નિર્ણય) બીજા પરિચ્છેદમાં કર્યો છે.

અથપંચસૂત્રીર્નિર્ણયઃ ॥ લિંગોચ્ચતાલિંગવિસ્તારોલિંગસ્થૌલ્યંપીઠવિસ્તારઃપ્રનાલિકામાનંચેતિપંચસૂત્રાણિ તત્રલિંગમસ્તકવિસ્તારંલિંગોચ્ચતાતુલ્યંકૃત્વાતદ્વિગુણસૂત્રવેપ્ત્નાર્હંલિંગસ્થૌલ્યંકૃત્વાલિંગાત્સર્વેતોલિંગસમવિસ્તારંપીઠંચર્તુલંકુર્યાત્ પીઠોચ્ચતાલિંગોષદ્વિગુણા પીઠાદ્વિઃપીઠોચ્ચત્રમાગેલિંગસમદીર્ઘામૂલેદૈર્ઘ્યસમવિસ્તારા અપ્રેતદર્ધવિસ્તારાપ્રનાલિકા લિંગોચ્ચત્રવિગુણાપીઠોચ્ચતેતિકેચિત્ અથપીઠમધ્યમાગેલિંગાદ્વિગુણસ્પૂલં પીઠોચ્ચતાતૃતીયાંશેનકંઠંકુર્યાત્ કંઠસ્યોર્ધ્વાપોભાગયોઃસમચપ્રદ્વયંકૃત્વાપીઠો પરિલિંગવિસ્તારપદ્માંશેનમેલ્લાંકૃત્વા તદંતઃસંલગ્નંતત્સમંસ્થાતંકુર્યાત્ પ્રનાલિકાયામપિવિસ્તારતૃતીયાંશેનજ્ઞાતાઃપીઠવન્મેલ્લાંકૃત્વાયેતિ ॥

હવે પંચસૂત્રીનો નિર્ણય કહે છે.

લિંગની ઉંચાઈ, લિંગનો વિસ્તાર, લિંગની બહાઈ, પીઠનો વિસ્તાર, અને જલાધારીનું પ્રમાણ એ પાંચ સૂત્ર બંધવાં. તેમાં લિંગની ઉંચાઈ પ્રમાણે લિંગના અસ્તકનો વિસ્તાર (વ્યાસ) કરી તે ઉંચાઈ કરતાં દ્વિગુણ (બમણું) સૂત્ર વીટતાં પૂરતું થાય એટલું લિંગનું સ્થૌલ્ય (બહાઈ) કરી લિંગની ચારેમેર લિંગના વિસ્તારપ્રમાણે વિસ્તારયુક્ત એવો વર્તુળ (ગોળાકાર) પીઠ કરવો. પીઠની (પૃથિવીથી) ઉંચાઈ લિંગની ઉંચાઈ કરતાં બમણી કરવી. પીઠથી બાહર પીઠના ઉત્તર ભાગમાં લિંગની ઉંચાઈપ્રમાણે લાંબી; મૂળમાં, જેટલી લાંબી તેટલીજ વિસ્તારવાળી (પોહોળી) અને અગ્ર-ભાગમાં (છેવટે) તે (મૂળ) કરતાં અર્ધ વિસ્તારવાળી પ્રનાલિકા (જલાધારીની નાળ) કરવી. કોઈ ગ્રંથકાર લિંગની ઉંચાઈ કરતાં ત્રિગુણ (ત્રણગણી) પીઠની ઉંચાઈ કરવી, એમ કહેછે. પૃથ્વી-યત્રી જે પીઠ ઉંચો છે તેના મધ્યભાગમાં લિંગની ઉંચાઈ કરતાં બમણો સ્પૂળ (બડો) એવો, પીઠની ઉંચાઈના ત્રીજા ભાગ (અંશ) વડે કંઠ કરવો. કંઠના ઉપરના અને હેઠળના ભાગમાં સરખી બે મેખલા કરી, પીઠની ઉપર, લિંગના વિસ્તાર (વ્યાસ)ના છઠ્ઠા હિસાપ્રમાણે (પોહોળી) મેખલા (પટ્ટી) કરી તે મેખલાની માંદા સંલગ્ન (મેખલાનેડે મળેલો) એવો અને તે મેખલાની પોહોળાઈ જેવડોજ ઉંડો ખાત (ખાડો-ઉંચાઈ) કરવો. પ્રનાલિકા (જલાધારી) વિષે પણ વિસ્તારના એટલે જલાધારીના વિસ્તારના તૃતીયાંશવડે એટલે વચલા તૃતીયાંશમાં ખાત કરવો. પીઠની મેખલા પ્રમાણે જલાધારીની મેખલા કરવી. એ પ્રમાણે પંચસૂત્રીના પ્રકાર બંધવો.

ગૃહેલિંગદ્વયનાંચ્ચંશાલગ્રામદ્વયંતથા દ્વેષકેદ્વારકાયાસ્તુનાચ્ચૈસૂર્યદ્વયંતથા શક્તિત્રયંત્રિવિગ્રેશંદ્વૈશં
 સૌનાર્ચયેતુષીઃ અન્યત્રતુ ચક્રાંકમિથુનપૂજ્યનૈકંચક્રાંકમર્ચયેદિત્યુક્તંતેનવિકલ્પઃ નાર્ચયેત્તથામ
 ત્સ્યકૂર્માદિદશકંઘ્રે અગ્નિદ્રઘ્નાશ્રમગ્રાશ્રમપૂજ્યાઃપ્રતિમાગૃહે મગ્રાવાસ્ફુટિતાવાપિશાલગ્રામશિલાગુ
 મા શાલગ્રામાઃસમાઃપૂજ્યાઃસમેપુદ્ધિતયંનહિ વિપમાનૈવપૂજ્યંતેવિપમેષ્વેકપવહિ સસુવર્ણશાલગ્રામદાને
 પૃથ્વીદાનફલં શતશાલગ્રામપૂજનેઽનંતફલં અવિમક્તાનામપિપ્રાનાૃણાદિયતાર્ચનમગ્નિહોત્રંસંધ્યાગ્રહ્યપશ્ચ
 ધ્રપૃથગેવ સ્ત્રીશુદ્રોવાસ્પર્શસહિતંશાલગ્રામચક્રાંકિતવાણલિંગાનિનાર્ચયેત્ શુદ્રોવાનુપનીતોવાસધવા
 વિધવાંગના દૂરાદેવાસ્પૃશન્પૂજાંપ્રકુર્યાન્ચિઙ્ગવલ્લભયોઃ શાલગ્રામવાણયોરેવસ્પર્શનનિપેધોનુપ્રતિમાદૌ
 સર્વેવર્ણસ્તુસંપૂજ્યાઃપ્રતિમાઃસર્વદેવતાઃલિંગાન્યપિતુપૂજ્યાનિમણિમિઃકલ્પિતાનિચેત્યુક્તેઃ શાલગ્રામશિ
 લાક્રીતામધ્યમાયાચિતાધમા ઉત્કલક્ષણસંપન્નાપારંપર્યક્રમાગતા ઉત્તમાસાતુવિદ્યેયાશુરદક્ષાતુતત્સમા
 તત્રાપ્યામલક્રીતુલ્યાપૂજ્યાસુદૃઢમૈવયામવેત્ યથાયથાશિલાસુદૃઢમાતથાસ્યાતુમહત્ફલં યવમાત્રંતુર્ગતઃસ્યા
 ઘવાર્ચલિંગમુચ્યતે શિવનાભિરિતિત્યાતસ્તિપુલોકેપુદુલ્ભઃ શાલગ્રામશિલાયાસ્તુપ્રતિદિગ્દાનૈવવિધતે
 મહાપૂજાંતુરુદ્ધવાદૌપૂજયેત્તાંતતોબુધઃ વાણલિંગાનિરાજેદ્રવ્યાતાનિભુવનત્રયે નપ્રતિદિગ્દાનસંસ્કારસ્તેપા
 માવાહનંતથા વાસુદેવસંકર્ષણપ્રથુશ્ચાનિરુદ્ધાચિપ્રાદ્યૈઃક્રમેણપૂજ્યાઃ તદ્દક્ષણંતુ પંચચક્રોવાસુદેવઃ પદ્મિ
 શ્ચક્રૈઃપ્રથુશ્ચઃ સપ્તભિઃસંકર્ષણઃ પદ્માદશભિરનિરુદ્ધૈરિતિ પ્રણવોદ્યારણાચૈવશાલગ્રામશિલાર્ચનાત્ દ્રા
 હ્ણીગમનાચૈવશુદ્રાંઙ્ગાલાંત્રાજેત્ દીક્ષાયુક્તેસ્તથાશુદ્રેમંદપાનવિવર્જિતૈઃ કર્તવ્ય્યદ્રાહ્ણદ્વારાશાલગ્રા
 મશિલાર્ચનમ્ ધિષ્ણુપ્રીતિકર્તનિત્યંતુલસીકાપ્રચંદનમ્ કાર્તિકેકેતકીપુષ્પેનદત્તંહરેઃકલૌ દીપદાનં
 ચ્ચદેવર્પંતારિતંતેનૈકુલં શાલગ્રામસંયંધિતોયવચ્ચક્રાંકશિલાતોયસ્યાપિપાનવિધાનાત્સાપિશાલગ્રામસ
 ત્રિઘૌપૂજ્યા અગ્રાહ્યંશિવનિર્માલ્યંપત્રંપુષ્પંફલંજલં શાલગ્રામસ્યસંસ્પર્શાત્સર્વયાતિપવિત્રતાં મધ્યમાના
 મિકામધ્યેપુષ્પંસંગૃહ્યપૂજયેત્ અંગુઠ્યતંજ્યગ્રાખ્યાનિર્માલ્યમપનોદયેત્ વિનામસત્રિપુંડ્રેણવિનાચદ્રાક્ષ
 માલયા પૂજિતોપિમહાદેવોનસ્યાત્તસ્યફલપ્રદઃ વિનામંત્રંનવિઘ્નયાદુદ્રાક્ષાન્ભુવિમાનવઃ પંચામૃતંપંચ
 ગવ્યંદ્વાનકાલેપ્રયોજયેત્ રદ્રાક્ષસ્યપ્રતિદિગ્દ્યામંત્રંપંચાક્ષરંતથા ઝ્યંચકાદિકમંત્રંચતયાતત્રપ્રયોજયેત્
 અષ્ટોત્તરશતંકુર્યાન્નાતુઃપંચાશદેવતુ સપ્તવિંશતિમાનાવામાલાહીનાનયુજ્યતે સપ્તવિંશતિરદ્રાક્ષમાલયા
 દેહસંસ્થયા યઃકરોતિત્તરુપુષ્પંસર્વકોદિગુણમન્વેત્ ॥

“ ધરમાં બે લિંગ પૂજવાં નહીં. તેમજ બે શાળગ્રામ, બે દ્વારકાયક, બે સૂર્ય, ત્રણ દેવી, ત્રણ
 ગણપતી, અને બે શમ પૂજવા નહીં.” બીજા અંથમાં તો, “ ચક્ર બે પૂજવાં, એક ચક્ર પૂજવું નહીં”
 એમ કહ્યું છે અને પ્રથમ બે ચક્રપૂજનનો નિષેધ કહ્યો તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે બે ચક્ર પૂજવા-
 વિષે વિકલ્પ છે. “ તેમજ, ધરમાં ખરસ, કૂર્મ ઇલાદિક દશાવતારમૂર્તિનું પૂજન કરવું નહીં. અગ્નિ-
 વરે દગ્ધ થયેલી, અને કૂટેલી મૂર્તિ ધરમાં પૂજવી નહીં, શાળગ્રામશિલા ભાંગેલી હોય અથવા કૂટેલી
 હોય તે પણ પૂજામાં શુભ છે. શાળગ્રામશિલા સમ (૪, ૬, ૮ ઇંચ) પૂજવી. સમમાં બે પૂજવી
 નહીં. અને વિષમ (૩, ૫, ૭ ઇંચ) પૂજવી નહીં, વિષમમાં એકજ પૂજવી.” સુવર્ણસહિત શાળ-
 ગ્રામના દાનથી પૃથ્વીદાનનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. સો શાળગ્રામનું પૂજન કરવાથી અનંત ફળ મળે
 છે. ભાઈઓ ભુદા થયા ન હોય તો પણ તેમણે દેવપૂજા, અગ્નિદોષ, સંધ્યા, બ્રહ્મયજ્ઞ એ ભુદાં ભુદાં
 કરવાં. સ્ત્રી, શુદ્ર, શાળગ્રામ, ચક્ર અને બાણલિંગનો સ્પર્શ કરી પૂજા કરવી નહીં. કારણ, “ શુદ્ર, યજ્ઞ-
 પત્રીતરહિત, સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી અને વિધવા સ્ત્રી એમણે સ્પર્શ ન કરતાં દુરધર્મી શિવ અને વિ-
 ધ્વણી પૂજા કરવી.” એવાં વચન છે. શાળગ્રામ અને બાણલિંગ એમનાજ સ્પર્શનો નિષેધ છે, મૂર્તિ
 ઇલાદિકના સ્પર્શનો નિષેધ નથી; કારણ, “ સર્વ વર્ણ સર્વ દેવની પ્રતિમા પૂજવી. મહિમય બનાવેલા
 લિંગનું પણ પૂજન કરવું.” એવાં વચન છે. “ વિચાલી લીધેલી શાળગ્રામશિલા મધ્યમ છે, યાચના
 કરી લીધેલી તે અધમ છે. ઉદાસણસંપન્ન અને પરંપરાપ્રાપ્ત બે શાળગ્રામશિલા તે ઉત્તમ બળધુવી.
 અને પોતાના શુર્યે લીધેલી તે પણ તેના સમાન (ઉત્તમ) બળધુવી. તેમાં પણ બે શાળગ્રામશિલા
 આમળા જેવડી નાહાની હોય એજ પૂજ્ય છે; એ કરતાં પણ જેમ જેમ સૂક્ષ્મ (નાહાની) હોય
 તેમ તેનાં પૂજનથી મહાફળ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે. બે શાળગ્રામમાં એક યવપ્રમાણ ખારો હોય
 અને તેમાં અર્ધ યવપ્રમાણ લિંગ હોય તે શાળગ્રામ શિવનાભિ કહેવાય છે તેમજ તેનું સ્વરૂપ ત્રણ
 લોક (સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાળ) વિષે દુર્લભ છે. શાળગ્રામશિલાની પ્રતિષ્ઠા કરવીજ નહીં. પ્રથમ મહા-
 પૂજા કરી પછી તેનું પૂજન કરવું, હે રાજેન્દ્ર ! બાણલિંગ ત્રિશુવનવિષે પ્રસિદ્ધ છે, તેની પ્રતિષ્ઠા આ-

ખાવિષે એક, અને વક્ષસ્થલવિષે (૧૦૮), એ પ્રમાણે જે મનુષ્ય ધારણ કરે છે તે સાક્ષાત્ શંકર બાણુભા.” સદ્રાક્ષર્તુ દાન કરવાથી સદ્રપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પંચવિંશતલંલિંગોપચર્યંગકારયેદ્ય જ્ઞાપયેત્તિલતૈલૈશ્ચકરચંત્રોદ્ભવૈઃશિવં જ્ઞાનંપલશતંશ્ચેયમધ્યંગપંચવિંશતિઃ પલનાંદ્વિસહસ્રેણમહાજ્ઞાનંજલેનતત્ પયોદધિધૃતશૌદ્રશર્કરાયૈસ્તતઃક્રમાત્ શિવસ્ય પિંપાજ્ઞાનંપ્રોક્તંપલશતેનયે તાવતામધુનાચૈવદ્ધાચપયસાપિચ પલસાર્ધસહસ્રેણરસેનૈવૈક્ષવેણચ મન્ત્યાચોષ્ણોદકૈઃશીતોદકૈઃસંજ્ઞાપયેચ્છિવં શ્રીવિષ્ણુશ્રીરદ્ધ્યાયૈઃક્રમાદ્દશગુણોત્તરૈઃ જ્ઞાપયેત્કેચિદ્દુષ્ટશ્રીરાયૈઃપંચમિઃસમૈઃ ॥

લિંગને અભ્યગ્ર કરાવવો તે પચીસ પળવડે કરાવવો. હાથના ચંત્રવડે કાઢેલા તિલના તેલથી શિવને જ્ઞાન કરાવવું. સો પળ જળવડે જ્ઞાન અને પચીસ પળવડે અભ્યંગ કરાવવો. જે હળાર પળ પરિમિત જળ લઈ જ્ઞાન કરાવવું તે મહાજ્ઞાન છે. ભારપણી કંમેકરી દૂધ, દહીં, ઘૂત, મધ, અને શર્કરાવડે જ્ઞાન કરાવવું. શિવને સો પળ ઘૂતવડે જ્ઞાન કરાવવું એમ કહ્યું છે. તેમજ મધ, દહીં, અને દૂધ એ સો સો પળ લઈ જ્ઞાન કરાવવું. પત્તરસો પળ શેરડીનો રસ લઈ તેવડે જ્ઞાન કરાવવું. શિવને ઉષ્ણોદક અને શીતળ જળવડે ભક્તિપૂર્વક જ્ઞાન કરાવવું. વિષ્ણુને પંચામૃત જ્ઞાન કરાવવું તે કંમથી ઉત્તરોત્તર દશગુણુ લેવાં; એટલે દૂધથી દહીં દશગુણુ, દહીંથી ઘૂત દશગુણુ એ પ્રમાણે લેવાં. દોઢ ગ્રંથકાર, દૂધ ઇલાદિક પંચામૃત સમાન (સરખાંજ) લઈ જ્ઞાન કરાવવું, એમ કહે છે.

અથશ્રીવિષ્ણવાદિપંચાયતનानि ॥ વિષ્ણુમંધ્યેશિવેમાસસૂર્યાર્યાર્દશદિક્રમાત્ ॥ શંભૌમધ્યેવિષ્ણુર્સૂર્યગજાસ્યાર્યાસ્તથાક્રમાત્ ॥૧॥ રયૌમધ્યગતેરુદ્રગણેશાચ્યુતશકચઃ ॥ મધ્યેદેવીવિષ્ણુશિવગણેશરવચઃક્રમાત્ ॥ ૨ ॥ મધ્યેગણપતિર્વિષ્ણુશિવસૂર્યાર્યાસ્તથા ॥ પેશાન્યાદિકમેણૈવપંચાયતનપંચકમ્ ॥ ૩ ॥

હવે વિષ્ણુ આદિક પંચાયતન માંડવાની રીતિ કહે છે.

વિષ્ણુપંચાયતન—મધ્યમાં વિષ્ણુ, ઇશાન ખુણે શિવ, અગ્નિ ખુણે ગણપતિ, નૈર્ઋતિ ખુણે સૂર્ય, અને વાયુ ખુણે દેવી એ રીતે સ્થાપવું. શિવપંચાયતન—મધ્યમાં શિવ, ઇશાને વિષ્ણુ, અગ્નિ ખુણે સૂર્ય, નૈર્ઋતે ગણપતિ, વાયુ ખુણે દેવી એપ્રમાણે સ્થાપવું. સૂર્યપંચાયતન—મધ્યમાં સૂર્ય, ઇશાન ખુણાથી કંમે કરી શિવ, ગણપતિ, વિષ્ણુ અને દેવી એપ્રમાણે સ્થાપવાં. દેવીપંચાયતન—મધ્યમાં દેવી, ઇશાન ખુણાથી વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ અને સૂર્ય કંમથી સ્થાપવાં. ગણપતિપંચાયતન—મધ્યમાં ગણપતિ, ઇશાન ખુણાથી વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય અને દેવી એ કંમથી સ્થાપવાં. એ રીતે ઇશાનાદિ કંમવડે પાંચ પંચાયતન માંડવાનો કંમ બાણુભા.

પંચાયતન.

શંકર	ગણેશ	વિષ્ણુ	સૂર્ય	શિવ	ગણેશ	વિષ્ણુ	શિવ	વિષ્ણુ	શિવ
૨	૩	૨	૩	૨	૩	૨	૩	૨	૩
વિષ્ણુ		શિવ		સૂર્ય		દેવી		ગણેશ	
૧		૧		૧		૧		૧	
દેવી	સૂર્ય	દેવી	ગણેશ	દેવી	વિષ્ણુ	સૂર્ય	ગણેશ	દેવી	સૂર્ય
૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪

અયકેશવાદિચતુર્વિંશતિર્મૂર્તિર્નિર્ણાયકયોપદેવલોકર્ષિયૌઆપ્યાતઃ તસ્યાર્પણંસંગ્રહઃ કેશવાદેશ્ચતુર્હોર્દક્ષિણોર્ચક્રક્રમાત્ ॥ શંકરચક્રગદાપદ્માયુગ્ધૈઃકેશવચ્ચયતે ॥ ૧ ॥ નારાયણઃપદ્મગદાચક્રદંશાપૈઃક્રમાત્ ॥ માધવચક્રદંશાપદ્માપદ્મગદ્યામ્ભવેત્ ॥ ૨ ॥ ગોવિંદોગદ્યાપદ્મશંકરચક્રૈઃક્રમાદ્ધવેત્ ॥ મેષ્ણુઃપદ્મશંકરચક્રેણગદ્યાક્રમાત્ ॥ ૩ ॥ શંકરપદ્મગદાચક્રૈર્મૈષુસૂદનર્હરિતઃ ॥ ત્રિવિક્રમોગદાચક્ર

શંખપદ્મૈરનુક્રમાત્ ॥ ૪ ॥ ધામતઃશંખચક્રાભ્યાંપદોનગદયાપિચ ॥ ચક્રેણગદ્યાશંખપદ્માભ્યાંધીધરઃ
સ્મૃતઃ ॥ ૫ ॥ હપીકેશઃસ્મૃતશ્ચપદ્મશંખગદાયુધૈઃ ॥ પદ્મનાભઃપદ્મચક્રગદાશંખૈઃક્રમાત્સ્મૃતઃ ॥ ૬ ॥
દામોદરઃશંખગદાચક્રપદ્મૈરદીર્યતે ॥ સંકર્ષણઃશંખપદ્મચક્રાયુધગદાયુધૈઃ ॥ ૭ ॥ વાસુદેવશ્ચક્રગદાપ
દ્મશંખાચ્ચલક્ષણૈઃ ॥ પ્રયુદ્ધઃસ્વાચ્છંદ્મગદાપદ્મચક્રૈઃક્રમાદ્ભૂતૈઃ ॥ ૮ ॥ અનિરુદ્ધોગદાશંખપદ્મચક્રૈરનુક્રમા
ત્ ॥ પદ્મશંખગદાચક્રાયુધૈઃસ્વાતુરુપોત્તમઃ ॥ ૯ ॥ અઘોશજોગદાશંખચક્રપદ્મૈઃકરસ્યતૈઃ ॥ નરસિંહઃ
પદ્મગદાશંખચક્રાયુધૈર્ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥ અચ્યુતઃપદ્મચક્રાભ્યાંશંખેનગદયાક્રમાત્ ॥ જનાર્દનશ્ચક્રશંખગ
દાપદ્માદ્યાહુમિઃ ॥ ૧૧ ॥ ઝર્પદ્રોગદયાચક્રપદ્મશંખાન્વિતૈઃકૈરઃ ॥ ચક્રપદ્મગદાશંખૈઃકરસ્યૈઃસ્વાત્ક્રમા
દરિઃ ॥ ૧૨ ॥ ધીરુષ્ણાપ્યોગદાપદ્મચક્રશંખૈર્મતોવિભુઃ ॥ ઇતિપ્રોકાઃકેશવાદિચતુર્વિંશતિમૂતયઃ ॥૧૩॥

હરે કેશવાદિ ચોવીસ ભૂતિના નિર્ણયનો બોપદેવે કરેલો શ્લોક નિર્ણયસિંધુમાં વ્યાખ્યાસહિત
લખેલો છે, તેનો છઠ્ઠા સંપ્રહ કરીએ છીએ. આર ભુબયુક્ત એવી કેશવાદિ ચોવીસ ભૂતિના આરે
હાથમાં આર આયુધનાં ઉલટપાલટપણથી ચોવીસ ભૂતિ બાજુથી, અને તે આયુધનો ક્રમ ઉપરના
દક્ષિણભુજથી સમજાવે. તે આ રીતે—૧ ઉપરના દક્ષિણહાથમાં શંખ, નીચેના દક્ષિણહાથમાં ચક્ર,
નીચેના વામહાથમાં ગદા, અને ઉપરના વામહાથમાં પદ્મ એ આયુધે યુક્ત તે કેશવ, ૨ ઉપરના
દક્ષિણહાથમાં પદ્મ, નીચેના દક્ષિણહાથમાં ગદા, નીચેના વામહાથમાં ચક્ર, અને ઉપરના વામહાથમાં
શંખ એ આયુધે યુક્ત તે નારાયણ. ચક્ર, શંખ, પદ્મ અને ગદા એ આયુધે યુક્ત તે માધવ, ૪
ગદા, પદ્મ, શંખ અને ચક્ર એ આયુધે યુક્ત તે ગોવિંદ. ૫ પદ્મ, શંખ, ચક્ર અને ગદાએ યુક્ત તે
વિષ્ણુ. ૬ શંખ, પદ્મ, ગદા અને ચક્રે યુક્ત તે મધુસૂદન, ૭ ગદા, ચક્ર, શંખ અને પદ્મ યુક્ત તે
ત્રિવિક્રમ. ૮ શંખ, ચક્ર, પદ્મ અને ગદાએ યુક્ત તે વામન. ૯ ચક્ર, ગદા, શંખ અને પદ્મ યુક્ત
તે શ્રીધર. ૧૦ ચક્ર, પદ્મ, શંખ અને ગદાએ યુક્ત તે દ્વૈપીકેશ. ૧૧ પદ્મ, ચક્ર, ગદા અને શંખે
યુક્ત તે પદ્મનાભ. ૧૨ શંખ, ગદા, ચક્ર અને પદ્મે યુક્ત તે દામોદર. ૧૩ શંખ, પદ્મ, ચક્ર, ગદાએ
યુક્ત તે સંકર્ષણ. ૧૪ ચક્ર, ગદા, પદ્મ અને શંખે યુક્ત તે વાસુદેવ. ૧૫ શંખ, ગદા, પદ્મ અને
ચક્રે યુક્ત તે પ્રયુદ્ધ. ૧૬ ગદા, શંખ, પદ્મ, અને ચક્રે યુક્ત તે અનિરુદ્ધ. ૧૭ પદ્મ, શંખ, ગદા
અને ચક્ર એ આયુધે યુક્ત તે પુરુષોત્તમ. ૧૮ ગદા, શંખ, ચક્ર અને પદ્મ એ ક્રમથી હાથમાં આ-
યુધ ધરનારા તે અધ્યાક્ષજ. ૧૯ પદ્મ, ગદા, શંખ અને ચક્ર એ આયુધે યુક્ત તે નૃસિંહ. ૨૦ પદ્મ,
ચક્ર, શંખ અને ગદાએ યુક્ત તે અચ્યુત. ૨૧ ચક્ર, શંખ, ગદા અને પદ્મ એ આયુધ દક્ષિણ આદિ
બાજુથી ધારણ કરનારા તે જનાર્દન. ૨૨ ગદા, ચક્ર, પદ્મ અને શંખેયુક્ત ભુજવાળા ઉર્ધ્વ, ૨૩
ચક્ર, પદ્મ, ગદા અને શંખ એ ક્રમથી કરમાં આયુધ ધારણ કરનારા તે હરિ. ૨૪ ગદા, પદ્મ,
ચક્ર અને શંખેયુક્ત તે શ્રીકૃષ્ણ બાજુવા. એ પ્રમાણે આયુધધારણને અનુસારે કેશવાદિ ચોવીસ
ભૂતિ ઠહી.

અથસિંધવનુસારેણદેવપ્રતિષ્ઠાપ્રયોગઃ ॥ યજમાનોદ્વાદશાદિહસ્તંમંડપંકૃત્વાજાગ્રેયેપૂર્વતો
ઘાહસ્તમાત્રકુંડંસ્વંડિલંવાકૃત્વામધ્યેવેદીતદુપરિસર્વતોમંદ્રંપ્રહચ્ચીર્પાયાં પૂર્વતઃઈશાન્નાંચામ્રહવેદીપ્રા
સાદસંસ્કારેમંડપસંસ્કારેવાચિકીર્પિતૈર્નૈઋતૈવાસ્તુપોઠંકૃત્વા અસ્યાંમૂર્તીંલિંગેવાદેવતાસાન્નિધ્યાર્થદીર્ઘા
ચુલંદમીસર્વકામસમૃદ્ધ્યશ્ચયુસુરકામોમુકદેવમૂર્તિપ્રતિષ્ઠાંકરિષ્યેઈતિસંકલ્પ્ય સ્વસ્તિવાચનાદિનાંદી
શ્રાદ્ધાંતેઆચાર્યૈર્વૃત્વાઘૈચતુરોવાક્રત્વિજોત્વાપૂજયેત્ આચાર્યોપદત્રેતિસર્વપાન્વિકીર્પાંપોહિષ્ટેતિકુશો
દકૈર્ભૂમિપ્રોક્ત્ય દેવાઆયાંતુયાતુધાનાઅપયાંતુ વિષ્ણોદેવયજનંરક્ષસ્વેતિભૂમીપ્રાદેશંકૃત્વા મંડપપ્રતિષ્ઠાં
કૃત્વાનકૃત્વાઘા મૂર્તિપંચગવ્યહિરણ્યયજુર્વાશ્વત્યપલાશપળાંન્યુદકુંમેપ્રક્ષિપ્ય તામિરદ્વિરાપોહિષ્ટેતિ
તિસ્મિર્હિરણ્યવર્ણાઃશુચયઃપાવકાયાસુજાતઃકશ્યપોયાસ્વિદ્રઃ અગ્નિયાગમંદધિરેવિરૂપાસ્તાનઆપઃશઃ
સ્યોનાભવંતુ ૧ યાસાંક્રાજાચરુણોયાતિમધ્યેસત્યાનૃતેઅવપશ્યંજનાનાં મધુશ્યુતઃશુચયોયાઃપાવકા
સ્તાં ૨ યાસાંદેવાદિવિકૃષ્ણંતિમશ્યાંઅંતરિક્ષેબહુધામવંતિ યાઃપૃથિવીપયસૌંદંતિશ્રુકાસ્તાં ૩ શિવે
નમાચક્રુપાપદયતાપઃશિવયાતનુવોપસ્પૃશતત્વચંમે સર્વાઃઅગ્નીશ્રપ્સુપદોદુવેબોમયિવચૌંબલમોજોનિધ
ત્ ૪ પવમાનઃસુવર્જનઃ પવિત્રેણવિચર્પણિઃ યઃપોતાસપુનાતુમા પુનંતુમાદેવજનાઃ પુનંતુમનવોધિયા પુનં
તુવિશ્વઆયવઃ જાતવેદઃપવિત્રવત્ પવિત્રેણપુનાહિમા શુક્રેણદેવદીચત્ અગ્રેકત્વાકૃત્વૃત્ ૫ યત્તેપવિ
ત્રમર્ચિષિ અગ્રેવિતતમંતરા બ્રહ્મતેનપુનીમહે ઉમાભ્યાંદેવસવિતઃ પવિત્રેણસવેનચ હવંબ્રહ્મપુનીમહે

વૈશ્વદેવીપુનતીદેવ્યાગાત્ યસ્યૈયહ્નીસ્તુનોવીતપૃષ્ઠાઃ તયામદંતઃસધમાચેપુ વયઃસ્યામપતયોરયીળાં ૨
 વૈશ્વનારોરઽસ્મિમિમાપુનાતુ વાતઃપ્રાણેનેપિરોમયોમ્નઃ ઘાવાપૃથિવીપયસાપયોમિઃ ક્રતાવરીયશ્ચિયેમાપુ
 નીતાં, વૃહદ્ગ્રિઃસવિતસ્તુભિઃ વર્ષપેદૈવમન્મભિઃ અગ્રેદક્ષૈઃપુનાહિમા યેનદેવાઅપુનત યેનાપોદિવ્યંકદાઃ
 તેનદિવ્યેનબ્રહ્મણા ૩ ઇદંબ્રહ્મપુનીમહે યઃપાવમાનીરધ્યેતિ ક્રપિમિઃસંમૃતઃ૨સં સર્વેઃસપ્તમશ્નાતિ
 સદિતંતાતરિશ્વના પાવમાનીયોંઅધ્યેતિ ક્રપિમિઃસંમૃતઃ૨સં તસૌસરસ્વતીદુદે ક્ષીરઃસર્પિર્મધૂદકં પાવ
 માનીઃસ્વસ્ત્યયનીઃ ૪ સદુઘાહિપયસ્વતીઃ ક્રપિમિઃસંમૃતોરસઃ બ્રાહ્મણેષ્વમૃતઃહિતં પાવમાનીર્દિશંતુનઃ
 ઇમંલોકમયોઅનુ કામાન્સમર્ધયંતુનઃ દેવીદેવૈઃસમામૃતાઃ પાવમાનીઃસ્વસ્ત્યયનીઃ સુદુઘાહિપૃતશ્ચુતઃ
 ક્રપિમિઃસંમૃતોરસઃ ૫ બ્રાહ્મણેષ્વમૃતઃહિતં યેનદેવાઃપવિત્રેણ આત્માનંપુનતેસદા તેનસહસ્રધારેણ પાવ
 માન્યઃપુનંતુમા પ્રાજાપત્યંપવિત્રં શતોઘામઃહિરણ્મયં તેનબ્રહ્મવિદોવયં પૂતંબ્રહ્મપુનીમહે ઇંદ્રઃસુનીતીસ
 હમાપુનાતુ સોમઃસ્વસ્ત્યાવરુણઃસમીચ્યા યમોરાજાપ્રમૃણામિઃપુનાતુમા જાતવેદામૂર્જયંત્યાપુનાતુ ૬૨૪
 સુવાકેનચામિપિચ્ચવ્યાહૃતિભિરિદંવિષ્ણુરિતિચ્ચફલયવદ્યૌઃસમર્પ્ય રક્ષોહણમિતિદેવહસ્તેકંકર્ણવદ્વા
 ઘાસસાઞ્છાઘ અયતેહેલ્લોઽદુત્તમમિતિજલેધિવાસયેત્ ॥

હવે નિર્ણયસિંધુમાં કહ્યાપ્રમાણે દેવપ્રતિષ્ઠાનો પ્રયોગ કહે છે.

યજમાને આર ઇલાદિ હાથના પ્રમાણુનો મંડપ કરી અગ્નિદોલમાં અથવા પૂર્વદિશામાં એક
 હાથપ્રમાણુનો કુંડ અથવા સ્પંદિલ કરી મંડપના મધ્યભાગમાં વેદી કરી તે ઉપર સર્વેતોભદ્રમંડળ
 કરવું. અહ કરવાની ઇચ્છા હોય તો પૂર્વ અથવા ઇશાન દિશામાં અહસ્થાપના માટે વેદી કરવી. પ્રા-
 સાદ (દેવાલય) નો અથવા મંડપનો સંસ્કાર કરવો હોય તો નૈઋત્ય દિશામાં વાસ્તુપીઠ કરી યજ-
 માને “અસ્યાં મૂર્ત્તૌ લિંગો વા દેવતાસાન્નિધ્યાયં દીર્ઘાંયુલ્લંદમીસર્વેકામસમૃદ્ધ્યક્ષય્યસુલ્લકામોઽનુક-
 દેવમૂર્તિપ્રતિષ્ઠાં કરિષ્યે,” એપ્રમાણે સકંઠ કરી પુણ્યાહવાચન અને નાંદીશ્રાદ્ધ થયા પછી આચા-
 ર્યને વરાવી આઠ અથવા આર ઋત્વિજ વરાવી તેમની પૂજા કરવી. પછી આચાર્યે “યદવ્રઠ” એ
 મંત્ર ભણી પૂર્વાદિક આઠ દિશામાં સર્સવ છાંટી “આપોહિષ્ઠા” એ મંત્રવડે કુશોદકંઠથી નૃધ્વી
 ઉપર પ્રોક્ષણ કરી “દેવા આયાંતુ, યાતુધાના અપયાંતુ, વિષ્ણો દેવયજનં રક્ષસ્વ,” એ વાક્ય ભણી
 પૃથ્વી ઉપર પ્રાદેશ (એ નામના હાથનો આકાર) કરવો. પછી મંડપની પ્રતિષ્ઠા કરી અથવા ન
 કરી મૂર્તિને પચગવ્ય, સુવર્ણ, ચવ, દુર્વા, અચર્ય, (પીપળો) અને આખરાનાં પાન એટલા પદાર્થો
 જળના કળશમાં નખી તે જળવડે આન કરાવાવું. તે આનના મંત્ર—“આપોહિષ્ઠા ક્રાચા ૩ હિરણ્ય-
 વર્ણાઃ શુચયઃ” છાંટી પ્રારંભ કરી “જાતવેદામૂર્જયંત્યા પુનાતુ” છાંટીપર્યંત એ અનુવાકવડે અ-
 ભિષેક કરી બ્રાહ્મિતિમંત્ર અને “ઇદંવિષ્ણુ” એ મંત્રવડે કળ, ચવ, દુર્વા એ પદાર્થો દેવને અર્પણ
 કરવા. પછી “રક્ષોહર્ણ” એ મંત્ર ભણી દેવના હાથમાં કંકણ બાંધી વસ્ત્રવડે દેવને આશીર્વાદન કરવું.
 પછી “અવતેહેલ્લો, ઉદુત્તમ” એ બે મંત્ર ભણી દેવને જળમાં સુખાડી રાખવા.

અચલપ્રતિષ્ઠાયામગ્નિપ્રતિષ્ઠાપૃથ્વાત્વાગ્રહાદિપક્ષેપ્રદાનવાસ્તુદેવતાશ્ચપ્રતિષ્ઠાપ્યાન્વાદધ્યાત્ ચક્રુ
 પીઆજ્યેનેત્યંતેપ્રહાવિહોમપક્ષે પ્રહાનધિદેવતાદીશ્ચસમિચર્વાજ્યેનવાસ્તુપીઠદેવતાશ્ચાન્વાધાનેઽહિરણ્ય
 ઇંદ્રંપૃથિવીશર્વેઅગ્નિઅગ્નિમૂર્તિપશુપતિયમંયજમાનમૂર્તિઽગ્નિર્ઋતિસૂર્યમૂર્તિરુદ્રંચરુણંજલમૂર્તિમંચવાયુવા
 યુમૂર્તિર્દેશાનંકુવેરંસોમમૂર્તિમહાદેવંઈશાનંઆકાશંનીમંપતાઃલોકપાલમૂર્તિમૂર્તિપતિદેવતાઃ પાલાશો
 હૃયંરાશ્વતથશમ્યપામાર્ગસમિદ્ગિઃઆજ્યાદ્રુતિમિસ્તિલાહુતિમિશ્ચપ્રતિદૈવતંપ્રતિદ્રવ્યમપ્રાણસંત્યાકામિઃ
 સ્થાપ્યદેવતામમુકાં પલાશોદુંબરાશ્વતથશમ્યપામાર્ગસમિચિલચર્વાજ્યૈઃ પ્રતિદ્રવ્યમષોત્તરસહસ્રમષોત્તર
 શતમપ્રાચિંશતિસંત્યાવા અગ્નિયંજુમિરિત્યનુવાકેનવિશ્વાન્દેવાંસ્તિલાજ્યામ્યાંદશદશાહુતિમિઃ પ્વાંદિ
 તીયેપર્યાયેપ્રતાપ્ચદેવતાસ્તત્સંત્યાકૈસ્તૈરેવદ્રવ્યૈરેવંતૃતીયેપર્યાયે પ્રતાપ્ચદેવતાસ્તત્સંત્યાકૈસ્તૈરેવ
 દ્રવ્યૈર્બ્રહ્માદિમંડલદેવતાસ્તિલાજ્યાહુતિમિઃ પ્રતિદૈવતંદશદશસંત્યાકામિઃ શેપેણસ્વિષ્ટકૃતમિત્યાદિ
 ગ્રાપે પ્રધાનદેવતાયંતૂર્ણાંચતુરોમુદ્રાંચિરુપ્યહોમપર્યાંતંગૃહીત્વા તથેવપ્રોક્ષ્યગોક્ષીરેનીવારચંકંઠપયેદાજ્ય
 માર્ગાંતે યજમાનઃ ઇદમુપકલ્પિતમન્વાધાનોકદ્રવ્યજાતમન્વાધાનોકાહુતિસંત્યાપર્યાંતમન્વાધાનોકા
 મ્યોયદ્યમાણામ્યોદેવતામ્યોસ્તુનમમેતિત્યાંગુર્યાંત્ ગૃહસિદ્ધાશ્ચાદિનાપ્રહાદિહોમંવિધાયલોકપાલમૂ
 ર્તિમૂર્તિપતિભ્યઃ સમિત્પંચકંતિલાજ્યેચકુહુયાત્ પ્રતિદ્રવ્યહોમાંતેદેવંપાદનામિશિરસિરુદ્રેશ્વ આજ્યહો
 મેચોત્તરતઃસજલકુંભેસંપાતાન્નયેત્ તેપાંમનાઃ ઇંદ્રાર્યંદોઽર્તાંદ્રસ્ય સ્યોનેતિપૃથિવીમૂર્તેઃ અધોરેભ્યઽતિત

ત્પતેઃશર્વસ્ય અગ્રઆયાહીત્યગ્રેઃ અગ્નિદૂતમિત્યગ્નિમૂર્તેઃ નમઃશર્વાયચપશુપતયેચેતિપશુપતેઃ યમાયસોમ મિતિયમસ્ય અસિહિવીરેતિયજમાનમૂર્તેઃ સ્તુહિશ્રુતમિતિતત્પતેઃસ્વસ્ય અસુન્વંતમિતિનિર્ક્રંતેઃ આકૃષ્ણેને તિસૂર્યમૂર્તેઃ યોરુદ્રોઅગ્રાવિતિતત્પતેઃસ્વસ્ય હમમે૦ વરુણસ્ય શન્નોદેવી૦ જલમૂર્તેઃ નમોભવાયચેતિમવસ્ય આનોનિયુદ્ધિઃ૦વાયોઃ યાતઆવાતુ૦વાયુમૂર્તેઃ તમીશાન૦ઈશાનસ્ય આપ્યાયસ્વ૦કુવેરસ્ય વયંસોમ૦સો મમૂર્તેઃ તત્પુરુષાય૦મહાદેવસ્ય અમિત્વાદે૦ઈશાનસ્ય આદિત્યજ્ઞસ્ય૦આકાશસ્ય નમઃઽગ્રાયચેતિભીમસ્ય તતઃ સ્વાપ્યદેવમંત્રેણસમિત્ત્વંચકપાયસચરુતિલાજ્યહોમઃ પ્રતિદ્રવ્યહોમાંતે દેવે પાદનાભિશિરઃસ્પર્શઃ દેવમંત્રઞ્ચતાંત્રિકોમૂલમંત્રોદેવગાયત્રીવાવૈદિકોવાગ્રાહ્યઃ અગ્નિયંજુર્મિઃસચિતાસ્તોમૈઃઈદ્રઽવધામદૈઃ મિત્રા વરુણાવાશિષા અંગિરસોધિગ્નિયૈરંગિભિઃ મરુતઃસદૌહવિર્ધાનામ્યાં આપઃપ્રોક્ષણીભિઃ ઓપધયોર્વાહિપા અદિતિવંદ્યા સોમોદીક્ષયા ત્યગ્રેધ્મેન વિષ્ણુયંજ્ઞેન યસવઆજ્યેન આદિત્યાદિક્ષિણાભિઃ વિશ્વેદેવાઋર્જા પૂષાસ્વગાકારેણ વૃહસ્પતિઃપુરોધસા પ્રજાપતિહૃદીયેન અંતરિક્ષંપવિત્રેણ વાયુઃપાત્રૈઃ અહઃ૩થદ્યાસ્યા દ્યૌત્યનુવાકેનતિલાજ્યયોર્દશદશાહુતયઃ તતોદેવસ્યપાદૌસ્પૃશેત્ સંપાતજલેનદેવમભિર્પિચેત્ ॥

ત્યાર પછી કર્તવ્યવિધિ—ચત્રપ્રતિભા હોય તો અગ્નિનું ધ્યાન કરી ગ્રહસ્થાપન ઇલાદિક પક્ષ હોય તો નવગ્રહ, વાસ્તુદેવતા એમનું સ્થાપન કરી અન્વાધાન કરવું. તે આ રીતે—“ચક્ષુમી આ-
જ્યેન૦” એટલું કહ્યા પછી ગ્રહાદિકનો હોમ કરવો હોય એ પક્ષવિષે ગ્રહ અને અવિદેવતા ઇલા-
દિકની સમિધ, ચરુ, આજ્ય એ દ્રવ્યવડે અને વાસ્તુપીઠના દેવતાઓના પશુ અન્વાધાનવિષે ઉદ્દેશ
કરી “ઈદ્રં પૃથિવી શર્વે અસિં અગ્નિમૂર્તિં પશુપતિં યમં યજમાનમૂર્તિં ઉગ્રં નિર્ક્રંતિં સૂર્યમૂર્તિં રુદ્રં વરુણં
જલમૂર્તિં મયં વાયું વાયુમૂર્તિં ઈશાનં કુવેરં સોમમૂર્તિં મહાદેવં ઈશાનં આકાશં ભીમં પતાઃ લોકપાલ-
મૂર્તિમૂર્તિપતિદેવતાઃ પલાશોદુરગાશ્વર્યશમ્વપામાર્ગસમિદ્ધિઃ આજ્યાહુતિમિસ્તિલાહુતિમિશ્ચ પ્રતિદૈ-
વતં પ્રતિદ્રવ્યમદ્રોત્તરસદ્વચ્ચમદ્રોત્તરસતમદ્રાવિંશતિસંખ્યયા યા અગ્નિયંજુર્મિરિત્યનુવાકેન વિશ્વાન્દેવાં-
સ્તિલાજ્યામ્યાં દશદશાહુતિભિઃ एवं દ્વિતીયે પર્યાયે પતાં પથ દેવતાસ્તત્તરસંખ્યાકૈસ્તૈરેય દ્રવ્યૈરેવં તૃતીયે
પર્યાયે પતાં પથ દેવતાસ્તત્તરસંખ્યાકૈસ્તૈરેય દ્રવ્યૈર્ગ્રહાદિમંડલદેવતાસ્તિલાજ્યાહુતિભિઃ પ્રતિદૈવતં
દશદશસંસ્પાકામિઃ શોષેણ સ્વિષ્ટકૃતમિત્યાદિ” એ પ્રમાણે અન્વાધાન કરી સુપડામાં પ્રધાનદેવતા
માટે મંત્રરહિત ચાર સુઠી નીવાર (દેવધાન્ય=સામો) લઈ પછી હોમવિષે (ચરુ) પૂરા થાય એ-
પ્રમાણે લઈ મંત્રરહિત પ્રોક્ષણ કરી ગાયના ઈધમાં નીવાર ચરુ સંધવે. આજ્યભાગપર્યંત કર્મ કર્યા
પછી યજમાને “ઈદમુપકલ્પિતમન્યાધાનોક્તદ્રવ્યજાતમન્યાધાનોક્તાહુતિસંખ્યાપર્યાંતમન્વાધાનોક્તામ્યો
યક્ષ્યમાણામ્યો દેવતામ્યોસ્તુ ન મમ” એપ્રમાણે ભાગ કરવો. ઘરમાં રાધેલાં અનાદિકવડે ગ્રહાદિ-
કનો હોમ કરી લોકપાલમૂર્તિ અને મૂર્તિપતિને ઉદ્દેશ પાંચ પ્રકારની સમિધ (પલાશ, ઘૃલર, પીપળો,
રામી અને અઘાટો) તીલ અને આજ્યને હોમ કરવો. એક એક દ્રવ્યના હોમની અંતે દેવના ચરણ,
નાભી, અને મસ્તકનો સ્પર્શ કરવો. આજ્યહોમવિષે ઉત્તર તરફ રાધેલા જળસહિત કુંભમાં સંપાત
(એવા નામની ધારા) નાંખવી. તે સંપાત નાંખવાના મંત્ર—“ઈદ્રાયંદો” એ મંત્ર ધ્વજનો, “સ્વો-
નાપુ૦” એ મંત્ર પૃથિવીમૂર્તિનો, “અઘોરેમ્યો૦” એ મંત્ર તે (પૃથિવી) ના પતિ ને શર્વે તેનો,
“અગ્રઆયાહિ૦” એ અગ્નિનો, “અગ્નિ દૂત૦” એ અગ્નિમૂર્તિનો, “નમઃ શર્વાય ચ પશુપતયે ચ૦”
એ મંત્ર પશુપતિનો, “યમાય સોમ૦” એ યમનો, “અસિ હિ વીર૦” એ યજમાનમૂર્તિનો, “સ્તુહિ-
શ્રુત૦” એ યજમાનપતિ એવા ઉગ્રનો, “અસુન્વંત૦” એ નિર્ક્રંતિનો, “આકૃષ્ણેન૦” એ સૂર્ય-
મૂર્તિનો, “યો રુદ્રો અગ્રૌ૦” એ મંત્ર સૂર્યપતિ ને રુદ્ર તેનો, “હમં મે૦” એ વરુણનો, “શન્નો
દેવી૦” એ જળમૂર્તિનો, “નમોભવાય૦” એ ભવનો, “આનો નિયુદ્ધિઃ૦” એ વાયુનો, “વાત
આવાતુ૦” એ વાયુમૂર્તિનો, “તમીશાનં૦” એ ઈશાનનો, “આપ્યાય સ્વ૦” એ કુબેરનો, “વયં
સોમ૦” એ સોમમૂર્તિનો, “તત્પુરુષાય૦” એ મહાદેવનો, “અમિત્વાદે૦” એ ઈશાનનો, “આદિ-
ત્યજ્ઞ૦” એ આકાશનો, “નમ ઽગ્રાય ચ૦” એ ભીમનો એપ્રમાણે તે તે દેવના મંત્રવડે તે તે
દેવને ઉદ્દેશ સંપાત કલશમાં નાખવા. પછી ને દેવનું સ્થાપન કરવાનું હોય તે દેવના મંત્રવડે પાંચ
પ્રકારની (પલાશ ઇલાદિ) સમિધ, પાચસ, ચરુ, તિલ અને આજ્યનો હોમ કરવો. એક એક
દ્રવ્યના હોમની અંતે દેવનાં ચરણ, નાભિ અને મસ્તકનો સ્પર્શ કરવો. દેવનો મંત્ર લેવાના તે તાં-
ત્રિક, મૂળમંત્ર, દેવગાયત્રીમંત્ર અથવા વૈદિકમંત્ર લેવો. પછી “અગ્નિયંજુર્મિઃ સચિતા સ્તોમૈઃ ઈદ્ર-
અવધામદૈઃ મિત્રાવરુણાવાશિષા અંગિરસો ધિગ્નિયૈરંગિભિઃ મરુતસ્સદૌહવિર્ધાનામ્યાં આપઃ પ્રોક્ષ-

ળીમિઃ ઓપધયો ઘર્ષિણા અદિતિવેંચા સોમો દીક્ષયા ત્વષ્ટેધ્મેન વિષ્ણુયજ્ઞેન ઘસવઆજ્યેન આદિત્યા-
દક્ષિણામિઃ વિશ્વેદેવા ઋર્જા ધૂવા સ્વગાકારેણ વૃહસ્પતિઃ પુરોઘસા પ્રજાપતિરદ્રીયેન અંતરિક્ષં પવિ-
ત્રેણ વાયુઃ પાત્રૈઃ અહશ્ચદ્રયા સ્વાહા ” એ અનુવાક ભણી તિલવડે દશ આહુતિ અને ધૂતની દશ
આહુતિ હોમ કરી દેવના અરણુનો સ્પર્શ કરવો. પછી સંપાતજળેકરી દેવને અભિષેક કરવો.

પચમેવદ્વિતીયપર્યાયેણ હુત્વા દેવસ્યનામિસ્પૃશેત્ તૃતીયપર્યાયેણ હુત્વા શિરઃસ્પૃશેત્ પ્રતિપર્યાયં સંપાતા
મિષેકઃ એકપર્યાયે આહુતિસંસ્થા પલાશસમિધઃ ૧૧૨ ઔદુંવર ૧૧૨ અદવત્ય ૧૧૨ શમી ૧૧૨ અપા
માર્ગ ૧૧૨ આજ્ય ૧૧૨ તિલ ૧૧૨ સ્થાપ્ય દેવસ્યાષ્ટાવિંશતિપક્ષેસમિત્પંચકં ૧૪૦ ઘર્વાજ્યતિલાઃ ૮૪
અનુવાક ૨૦ મિલિતાઃ ૧૫૮૮ પર્યાયત્રયે ૪૪૬૪ પચંહુત્વાર્ચાશોધયેત્ દેવંતત્વા સ્વાગતં દેવદેવેશવિ-
શ્વરૂપનમોસ્તુતે શુદેપિત્વદધિષ્ઠાને શુદ્ધિકુર્મેઃ સહસ્રતામિતિ પ્રાર્થ્યં ઇતિષ્ટબ્રહ્મણસ્પતેતિ સતિત્વિગુત્યા
પ્યાશ્યુત્તારણકુર્યાત્ અગ્નિઃ સન્નિમિતિ સૂક્તમગ્નિપદેહીનં પઠિત્વા તત્સહિતં પુનઃ પટેત્ પચમષ્ટાશતમષ્ટાવિંશ
તિવારં ચાપઠનજલપાતયેત્ તત્તોર્ચાદ્વાદશાયારં મૃદાજલેન ચ પ્રક્ષાલ્ય મંત્રૈઃ પંચગવ્યં કૃત્વા પચઃ પૃથિવ્યાં પચ
ઓપધીપુ પયો દિવ્યં તરિક્ષે પયોધાઃ પચસ્વતીઃ પ્રદિશઃ સંતુ મહાં આવોરાજાનમિતિ ચ સંસ્થાપ્ય આપ્યાય
સ્વેતિ પંચમંત્રૈઃ પંચામૃતેન સંસ્થાપ્ય લિંગં ચેન્નમસ્તે રુદ્રસ્ય પ્રામિઃ સંસ્થાપ્ય ઘૃતાભ્યંગમુદ્ગતં નમુણીદકેન ક્ષા
લનં ચ કૃત્વા ગાંધંત્વા સંપાતોદકૈરભિષિચ્ય સપહ્લવૈશ્વતુર્મિઃ કુર્મેઃ ક્રમેણાપોદિષ્ટાબ્યોઽયઃ ૦ તસ્માં ૦ આકલ
શેષુ ૦ ઇતિ સંસ્થાપ્ય સમુદ્રજ્યેષ્ઠેતિ ચત્તરભિરાકલશેષ્વિતિ ચ મિલિતચતુષ્કુર્મેઃ સંસ્થાપ્ય ઔદુંવરાદિપી
ઠેચામુપેદયપરિતોષદિશુ સજલકુંભે પુગંધપુષ્પદુર્વાઃ ક્ષિત્વા ઘકુંભે સસમૃદઃ દ્વિતીયે પુષ્કરપર્ણશમીવિકંક
તાદમંતકત્યચઃ પહ્લવાંશ્ચ તૃતીયે સપ્તધાન્યં ચતુર્થે પંચરત્નં પંચમે ફલપુષ્પાણિ પટેકુશદૂર્વાલોચનાઃ સપ્ત
મે સંપાતોદકં અપમે સર્વોપધીઃ ક્ષિત્વા ક્રમેણાપોદિષ્ટેતિ ત્રિમિઃ હિરણ્યવર્ણાઃ શુચયઃ ઇતિ ચતુર્મિઃ પચમાના
નુવાકેન ચામિષિચ્ય ઇકકુંભે શમીપલાશવટપદિરિત્સ્વાશ્વત્થવિકંકતપનસામ્રશિરીપોદુંવરાણાં પહ્લવા
નૃકપાયાંશ્ચ ક્ષિત્વાશ્વત્યેચ ઇત્યભિષિચ્ય પંચરત્નોદકેન હિરણ્યવર્ણાઃ શુચયઃ ઇતિ સંસ્થાપ્ય ઘાસસીદત્વોપરિ
થિતાનં વધંતિકેચિત્ ॥

એજ રીતે ધીજ્ઞ પર્યાયવડે હોમ કરી દેવની નાશીને સ્પર્શ કરવો. ત્રીજી પર્યાયવડે હોમ
કરીને દેવના મસ્તકને સ્પર્શ કરવો. એક એક પર્યાયવિષે સંપાતવડે દેવને અભિષેક કરવો. એક પર્યા-
યવિષે આહુતિની સંખ્યા—આખરાની સમિધ ૧૬૨, ધુલરની સમિધ ૧૬૨, પીપળાની ૧૬૨, શમીની
૧૬૨, અધાશની ૧૬૨, આજ્યાહુતિ ૧૬૨, તિલાહુતિ ૧૬૨, સ્થાપન કરવા યોગ્ય દેવતાનો અઠાવીસ
હોમ કરવો હોય તો એ પક્ષવિષે પાંચ સમિધની ૧૪૦ આહુતિ, ચરુ, આજ્ય અને તિલ એમની
(એક એકની ૨૮ લેખે) ૮૪, અનુવાકની ૨૦, એ સઘળી મળી ૧૫૮૮ થાય છે. ત્રણ પર્યાય મળી
૪૭૬૪ આહુતિ છે. એ પ્રમાણે હોમ કરી પ્રતિભાની શુદ્ધિ કરવી. દેવને નમસ્કાર કરી “સ્વાગતં
દેવદેવેશ, વિશ્વરૂપ નમોસ્તુ તે ॥ શુદેપિ ત્વદધિષ્ઠાને, શુદ્ધિકુર્મેઃ સહસ્ર તાં” એ રીતે પ્રાર્થના
કરી ઋતિવજસહિત આચાર્યે “ઇતિષ્ટ બ્રહ્મણસ્પતે ૦” એ મંત્રવડે દેવને ઉપાડી અશ્વુતારણ કરવું.
તે આ રીતે—“અગ્નિઃ સન્નિ ૦” એ સૂક્તનો અગ્નિપદેસહિત પાઠ કરી કરી અગ્નિપદેસહિત પાઠ
કરવો. એ રીતે અષ્ટાશ (૮૦૦ આઠસો) અથવા અઠાવીસવાર પાઠ કરતાં જળ દેવ ઉપર રેડવું.
ભાર પછી મૃતિકા અને જળવડે મૂર્તિને ગારવાર પ્રક્ષાલન કરી મંત્રોચ્ચારપૂર્વક પંચગવ્ય કરી “પચઃ
પૃથિવ્યાં પચ ઓપધીપુ પયો દિવ્યં તરિક્ષે પયોધાઃ ॥ પચસ્વતીઃ પ્રદિશઃ સંતુ મહાં ॥ આવોરાજાનં ૦”
એ મંત્રવડે આન કરાવી “આપ્યાયસ્વ ૦” ઇત્યાદિક પાંચ મંત્રવડે દેવને પંચામૃતજ્ઞાન કરાવવું. દિગ્ધ
હોય તો “નમસ્તે રુદ્ર ૦” એ આઠ મંત્રવડે આન કરાવી, ઘંટન ધરાવી, સંપાતોદકવડે અભિષેક કરી, પક્ષવ (પંચ-
પક્ષવ) સાહેત ચાર કુંભવડે ક્રમે કરી “આપોદિષ્ટા ૦, યોવ ૦, તસ્મા ૦, આકલશે ૦” આ મંત્રવડે
આન કરાવવું. પછી “સમુદ્રજ્યેષ્ઠા ૦” એ ચાર ઋચા અને “આકલશે ૦” એ એક ઋચા મળી
પાંચ ઋચાવડે, એક સમયે ચાર કુંભવડે આન કરાવી ધુલર ઇત્યાદિકના પીઠ (પાટલા) ઉપર પ્રતિ-
માને બેસાડી દેવની ચારેમર પૂર્વાદિ આઠ દિશામાં જલપૂર્ણ કુંભ નાખી તેમાં ગંધ, પુષ્પ, દુર્વા એ
પદાર્થ નાંખી પ્રથમ કુંભમાં સપ્તમૃતિકા; ધીજ્ઞમાં કમલપત્ર, શમી, વિકંકત (વેહેકળો) અદમંતક
(આપટો) એમની ત્વચા (ઉપરની છાલ) અને પાન; ત્રીજી કુંભમાં સપ્તધાન્ય; ચોથામાં પંચરત

(મુવર્ણ, હીરો, નીલમ, પરવાણુ, અને ગોતી;) પાંચમા કુંભમાં ક્ષણ અને પુષ્પ; છઠ્ઠા કુંભમાં કુશ, ક્ષર્ણ, અને ગોરોચન; સાતમા કુંભમાં સપાતોદક; અને આઠમા કુંભમાં સર્વોપધી, એ પ્રમાણે આઠ કુંભશાખાં પદાર્થો નાંખી ક્રમથી " આપોહિષ્ઠા " મંત્ર ૩, " હિરણ્યવર્ણાઃ શુચયઃ " મંત્ર ૪ અને " પવમાનાનુવાક " ૧ એ આઠ મંત્ર ભણી આઠ કુંભનાં જલવડે અભિષેક કરી એક કુંભમાં શમી, ખાખરો, વડ, ખેર, બીલી, પીપળો, વિકંકત, કણસ, આંબે, સરસો અને ધુલર એમનાં પાન તથા રસ નાંખી " અશ્વત્યેવ " એ મંત્રવડે અભિષેક કરી પચરસસંભધી જળવડે " હિરણ્યવર્ણાઃ શુચયઃ " એ મંત્ર ભણી સ્નાન કરાવી દેવને બે વસ્ત્ર અર્પણ કરી દેવની ઉપર કેટલાએક મનુષ્ય ચંદ્રચંદ્રે આધે છે.

યજ્ઞોપવીતગંધપુષ્પધૂપદીપાનદત્વા હિરણ્યગર્ભઃ ૦ ૧ યઆત્મદા ૦ ૨ યઃપ્રાણતો ૦ ૩ યસ્યેમે ૦ ૪ યેન દ્યૌ ૦ ૫ ચંકંદસી ૦ ૬ આપોહયત ૦ ૭ યચ્ચિદાપો ૦ ૮ હ્યષ્ટોષીઠીપાન્દત્વાસુચર્ણશલાકયાતૈજસપાત્રસ્થ મધુધૂતતચગૃહીત્વાચિન્દેવાનાં તેજોસિન્દુકમસ્યમૃતમસિધામનામાસિપ્રિયંદેવાનામનામૃદંદેવયજનમસિ હિતિમંત્રાભ્યાં ઔનમોભગવતેતુભ્યંશિષાયહરયેનમઃ હિરણ્યરેતસેવિષ્ણોવિશ્વરૂપાયતેનમ હિતિચદક્ષિણસવ્યેદેવનેત્રેમંજાવૃત્ત્યાલિચેત્ અંજંતિત્વેત્યંજનેનાદૃત્વા દેવસ્યત્વાસયિતુઃપ્રસવે ૦ ઇંદ્રસ્યેંદ્રિયેનાનજમીતિમધ્યાજ્યશર્કરાભિર્લપ્ત્વા અંજનેનપુનરંજયેત્ તતઆર્દ્રશમ્ભ્યાદિદર્શયેત્ અનકર્તાચાર્યાયગામૃત્યિભ્યોદક્ષિણાંદયાત્ આચાર્યઃપ્રત્યુચમાદોપ્રણવેયંદન્પુરુષસૂકેનસ્તુત્વાવંશપાત્રસ્યપંચવર્ણાંદનેનદેવંનીરાજચિત્વાદ્રાચતુષ્પદાદૌદયાત્ મંત્રસ્તુ ઐનમોદ્રાચસર્વંભૂતાધિપતયે દીપ્તશૂલધરાયોમાદયિતાયધિશ્વાધિપતયેદ્રાચવૈનમોનમઃ શિવમગર્હિતંકર્માસ્તુસ્વાહેતિ અશ્વત્યપર્ણેભૂતેભ્યો નમ હિતિ ॥

પછી યજ્ઞોપવીત, ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ દેવને અર્પણ કરી " હિરણ્યગર્ભઃ ૦ ૧, યઆત્મદા ૦ ૨, યઃપ્રાણતો ૦ ૩, યસ્યેમે ૦ ૪, યેનદ્યૌ ૦ ૫, ચંકંદસી ૦ ૬, આપોહયત ૦ ૭, યચ્ચિદાપો ૦ ૮, " એ આઠ મંત્ર ભણી આઠ દીપ દેવના પીઠ ઉપર ભેટી મુવર્ણની શલાકા (સળી) વડે ધાતુપાત્રમાં રહેલાં મધ અને ધૂત ગ્રહણ કરી ચિન્દેવાનાં, તેજોસિન્દુ " એ એ મંત્ર અને ઐનમો ભગવતે તુભ્યં, શિષાય હરયે નમઃ ॥ હિરણ્યરેતસે વિષ્ણો, વિશ્વરૂપાય નમઃ " એ મંત્ર, એ રીતે ત્રણ મંત્રવડે દેવનાં દક્ષિણ અને વામ નેત્રવિષે મંત્રોની આવૃત્તિ (બીજવાર ભણવા) પૂર્વક આજવાં. " અંજંતિ ત્વાં " એ મંત્ર ભણી દેવનાં નેત્રવિષે કાજળ આંજી " દેવસ્ય ત્વા સયિતુઃ પ્રસવે ૦ ઇંદ્રસ્યેંદ્રિયેનાનજમી ૦ " એ મંત્રવડે મધ, ધૂત અને સાકર આંજી કરી કાજળ આજવું. પછી અરીસો બતાવી ભક્ષ (ભોજન કરવા) ચોથ પદાર્થ અર્પણ કરવા. આ દેવપ્રતિષ્ઠાવિષે યજ્ઞભાને આચાર્યને ગૌદાન અને આત્યન્તેને દક્ષિણા દેવી, આચાર્ય એક એક મંત્રના આધમાં ઔકારનો ઉચ્ચાર કરતાં પુરુષસૂક્તવડે સ્તુતિ કરી વાંસના પાત્રવિષે પાંચ રગવાળા ચોખા પૂરી તેવડે દેવના આરતી કરી તે અન્ન ચોખાવિષે રુદ્રને નિમિત્તે દેવું (મુકવું). તેના મંત્ર— " ઐનમોદ્રાચસર્વંભૂતાધિપતયેદીપ્તશૂલધરાયોમાદયિતાયધિશ્વાધિપતયેદ્રાચવૈનમોનમઃ ॥ શિવમગર્હિતંકર્માસ્તુસ્વાહા. " પીપળાના પાન ઉપર " ભૂતેભ્યો નમઃ " એમ કહી અન્ન દેવું.

અધાચાર્યઃસર્વંતોમ્રદેવતાઆવાહયેત્ મધ્યેવ્રહ્માણં પૂર્વાદિદિશ્ચુદંદ્રાદિલોકપાલાન્ ઈશાનંદ્રાચંતરા લેપુવસ્તુન્ ૧ દ્વાન્ ૨ આદિત્યાન્ ૩ અગ્નિનૌ ૪ વિશ્વાન્દેવાન્ ૫ પિતૃન્ ૬ નાગાન્ ૭ સ્કંદવૃષૌ ૮ વ્રહ્મેશાનાંચંતરાલેપુ દક્ષં ૧ વિષ્ણુન્ ૨ દુર્ગાં ૩ સ્વધાકારં ૪ મૃત્યુરોગાન્ ૫ સમુદ્રાન્ સરિતઃ ૬ મરુતઃ ૭ ગણપતિ ૮ મધ્યેપૃથિવીમંરંસ્યાપ્યદેવંચાવાહ્ય પ્રાગાદિપુ વજ્રશંકિદંડેલક્ષ્મણશંકરાંશૂલં તદ્વાહે ગૌતમંમરુદ્વાર્જવિશ્વામિત્રંકદ્યપંજમદગ્નિવસિષ્ઠમંત્રિઅરુંધર્તીચ તદ્વાહે નવગ્રહાન્ તદ્વાહે યૈર્દ્રી કૌમારૈર્ગ્રાહીંચાર્હીંચામુંડાંવૈષ્ણવીંમાહેશ્વરીંવૈનાયકી પતાનામભિરાવાહ્યસંપૂજ્ય પ્રતિમાયાંદેવંતન્મંત્રેનાવાહ્યમંડલમધ્યેપ્રતિમાસુપ્રતિષ્ઠિતોમ્રવેતિનિવેશ્ય સંપૂજ્યવહ્નો મંડલદેવતાનાંનામભિસ્તિલાજ્યેનદશદશાહુતીર્હૃત્વાપુષ્પાંજલિસમર્પ્ય નમોમ્રહદિતિદેવંત્યામંડલાદુત્તરતઃસ્વસ્તિકેમંચકંતદુપતિશય્યાંકૃત્વાજસિષ્ઠેતિદેવમુત્થાપ્યમંગલચૌષેઃશય્યાયાંદેવમુપવેશ્ય પુરુષસૂક્તોત્તરનારાયણાભ્યાંસ્તુત્વાદેવેન્યાસંકુર્યાત્ તથાહિ પુરપાત્મનેનમઃ પ્રાણાત્મને ૦ પ્રકૃતિતત્ત્વાય ૦ બુદ્ધિતત્ત્વાય ૦ અહંકારતત્ત્વાય ૦ મનસ્તત્ત્વાય ૦ ઇતિસર્વાંગેમુ પ્રકૃતિતત્ત્વાય ૦ બુદ્ધિતત્ત્વાય ૦ દૃદિ શબ્દતત્ત્વાય ૦ શિરસિ સ્પર્શતત્ત્વાય ૦ ત્વચિ

રૂપતત્વાય૦ હૃદિ एवं हृदये यस्य संगं ध्यो तत्र च कृच्छ्रजिह्वा ध्यानावाकृपाणि पादपायूपस्थपृथिव्यन्ते जीवाय्वा
 काशस्तत्त्वरजस्तमो देहतत्त्वानि विन्यसेत् ततः पुरुषसूक्ताद्यं क्रकृद्भयं करयोः तदुत्तरद्वयं पादयोः तदु
 त्तरद्वयं जानुनोः तदुत्तरद्वयं कट्योः ततः तिस्रो नामिह कंठेषु ततो द्वयं बाह्वोः ततो द्वयं नासयोः ततो
 द्वयं मण्डोः अंशोऽशिरसि ततः सुखशायी भवेति शय्यायादिवं स्नापयित्वा मंडलशय्ययो रंतरान गंतव्यमि
 ति प्रैषंदत्वा स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य मंडलदेवताभ्यो नामभिश्च रुणावलीन्द्र्यात् नीवारचक्रशेषेण
 दिग्बलिततो धामंत इति पूर्णाहुतिं जुहुयात् इत्यधिवासनम् ॥

પછી આચાર્યે સર્વતોભદ્રમંડળવિષે દેવતાનું આવાહન કરવું. તે આ રીતે—મધ્યમાં બ્રહ્મા, પૂર્વાદિ
 આઠ દિશામાં ઇંદ્રાદિક આઠ લોકપાલ; ઇશાન અને ઇંદ્ર ઇલાદિક આઠના મધ્યભાગ વિષે વયુ ૧,
 રુદ્ર ૨, આદિત્ય ૩, અધિનીકુમાર ૪, વિશ્વેદેવા ૫, પિતૃ ૬, નાગ ૭, રકંદ અને વૃષ ૮, એ આઠ;
 બ્રહ્મા અને ઇશાનાદિક આઠના મધ્યભાગવિષે દક્ષ ૧, વિષ્ણુ ૨, દુર્ગા ૩, સ્વધાકાર ૪, મૃત્યુરોગ
 ૫, સમુદ્ર અને નદિઓ ૬, વાયુ ૭, ગણપતિ ૮, એ આઠ; મધ્યભાગમાં પૃથિવી, મેરુ અને સ્થા-
 ન્યદેવતા એમનું આવાહન કરી પૂર્વાદિક આઠ દિશાઓમાં વજ્ર, શક્તિ, દંડ, ખડ્ગ, પાશ, ચંક્રુશ,
 ગદા અને ત્રિશૂળનું સ્થાપન કરવું. તેમાંના બાહ્યભાગવિષે ગૌતમ, ભરદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર, કર્ણપ, જમ-
 દગ્નિ, વસિષ્ઠ, અત્રિ અને અંગ્ધરીતીનું સ્થાપન કરવું. તેમના બાહ્યભાગમાં નવગ્રહનું સ્થાપન કરવું.
 તેમના બાહ્યભાગમાં ઐદ્રી, કૌમારી, ગ્રાહી, વારાહી, ચામુંડા, વૈષ્ણવી, માહેશ્વરી, અને વૈનાયકી
 એમનું નામમંત્રવડે આવાહન કરી પૂજન કરી પ્રતિભાવિષે તે દેવના મંત્રવડે દેવનું આવાહન કરી
 તે મૂર્તિને મંડળના મધ્યભાગવિષે "સુપ્રતિષ્ઠિતો મય" એમ કહી બેસાડવી. પછી તેની પૂજા કરી
 મંડળદેવતાઓના નામમંત્રવડે તિલ અને આભ્ય એ એક એક દ્રવ્યની દશ દશ આહુતિ અગ્નિમાં દોભ
 કરવો. પછી દેવને પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી "નમો મહત્" એ મંત્રવડે દેવને નમસ્કાર કરી મંડળથી
 ઉત્તર ભાગમાં સ્વસ્તિક (સાથિયા) ઉપર મંચક (પલંગ) રાખી તે ઉપર શય્યા કરી "ઉત્તિષ્ઠ ગ્ર" એ
 એ મંત્રવડે દેવને ઉપાડી મંડલયાધાના રાષ્ટ્રપૂર્વક દેવને શય્યા ઉપર બેસાડવા. પછી પુરુષસૂક્ત અને
 ઉત્તર નારાયણવડે દેવને સ્તુતિ કરી દેવને ન્યાસ કરવા. તે આ રીતે—"પુરુષાત્મને નમઃ, પ્રાણાત્મને,
 પ્રકૃતિતત્ત્વાય૦, બુદ્ધિતત્ત્વાય૦, અહંકારતત્ત્વાય૦, મનસ્તત્ત્વાય૦" એ રીતે સર્વ અંગવિષે ન્યાસ
 કરવા. "પ્રકૃતિતત્ત્વાય૦, બુદ્ધિતત્ત્વાય૦, હૃદિ, શબ્દતત્ત્વાય૦ શિરસિ, સ્પર્શતત્ત્વાય૦ ત્વચ્ચિ, રૂપત-
 ત્ત્વાય૦ હૃદિ" એ પ્રમાણે ન્યાસ કરી હૃદયને વિષે "રસ, ગંધ, ઓત્ર, ત્વચ્ચા, ચક્ષુ, જીહ્વા, પ્રાણુ,
 વાક્, પાણિ, પાદ, પાદુ, ઉપસ્થ, પૃથિવી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, સત્ત્વ, રજ, અને તમ એ
 દેહતત્ત્વોને ન્યાસ કરવો. પછી પુરુષસૂક્તોને ન્યાસ કરવો, તે આ રીતે—પ્રથમની બે ઋચા દક્ષિણ અને
 વામ હાથવિષે; તેની પાછળની બે ઋચા દક્ષિણ અને વામ ગોઠણવિષે; તેની વાસેની બે ઋચા દક્ષિણ
 અને વામ કઠી (કેડ) વિષે; તે પછીની ત્રણ ઋચા નાભી, હૃદય અને કઠ વિષે; તે પછીની બે ઋચા
 દક્ષિણ અને વામ ભુજ વિષે; તે પછીની બે ઋચા દક્ષિણ, વામ નાસિકાવિષે; તે વાસેની બે દક્ષિણ,
 વામ નેત્રવિષે; અને છેવટની એક ઋચા મસ્તકવિષે એ રીતે ન્યાસ કરી ભાર પછી "સુખશાયી
 મય" એમ કહી દેવને શય્યાઉપર સુવાડી મંડળ અને શય્યાની વચ્ચેમાંથી કોઢીએ જાડું નહીં એમ
 સંભળાવી સ્વિયકૃત ઇલાદિક દોભશેષ સમાપ્ત કરી મંડળદેવતાઓના નામમંત્રવડે ચર (ભાત) ને
 બધી દેવો. નીવારચરના શેષવડે દિગ્બલી દેવો. ભાર પછી "ધામં તે" એ મંત્રવડે પૂર્ણાહુતિદોભ
 કરવો. એ રીતે અધિવાસનનો પ્રયોગ કર્યો.

अथ स्थिरार्चायां क्रमोविशेषश्च ॥ संकल्पादिजलाधिवासांतरुत्वादेवं नत्वा स्वागतं देवदेवे
 शेत्यादिप्रार्थनोत्थापनाद्युत्तारणादिनेत्रोन्मीलनांतं पूर्वैव तत्र स्थिरे शिवलिङ्गे स्वर्णसूच्यांगधेन ॐ न
 मो भगवते रुद्राय हिरण्यरेतसे परायण परमात्मने विश्वरूपायो मा प्रियाय नमस्त्युक्त्वा अंजनादिनां जयेदिति
 नेत्रोन्मीलने लिंगे विशेषः ततः सूक्तस्तुत्यादि मंडलदेवतास्थापनांतं ततो मंडले मूर्तिं निवेश्य ततः शय्यायां
 चतारोऽङ्गंततः स्तुतिः पूर्वोक्तन्यासः ततः शय्यायादिवं शयनं ततोऽग्नौ स्थापनादि पूर्वोक्तान्वाधाने विष्णौ
 नारायणं गोहृदा ज्योतिर्भिमिः शिवश्चेत् यात इषुः द्रापे सहस्राणी लघुवाकस्थं क्रभीरुद्रमाज्येनेति प्रधानो
 चरमुह इति विशेषः सोरुपालमूर्तिं मूर्तिपतिहोमांतं पूर्वैव स्थाप्य देवताहोमेनैव चारश्च कर्नास्तिसप्तैव
 वीं वि ततश्च विष्णोः स्थिरार्चायां पूर्वोक्तसमिच्चित्ताज्यहोमोत्तरं पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचमाज्यं हुत्वा इदं विष्णुरि

તિપાદૌસ્પૃદ્વાપુનસ્તાપ્યહુત્વા અતોદેવેતિશિરઃસ્પૃદ્વા પુનસ્તાપ્યહુત્વાપુરુષસૂક્તેનસર્વાંગસ્પૃશેત્ સ્થિરં લિંગંચેત્સમિદાજ્યતિલહોમાંતે યાતદ્વિપુરુષત્વવાકતેનદ્રાપેદિતિસહસ્રાણીત્યનુવાકાભ્યાંચત્રત્યૃચમાજ્યં હુત્વા સર્વાંવૈરુદ્રદિતિમૂલંસ્પૃશેત્ પુનસ્તાપ્યહુત્વાકહુદ્રાયેતિમધ્યં પુનસ્તાપ્યહુત્વા નમોહિરણ્યવાહવ્યેત્યમંસ્પૃશેત્ પુનસ્તાપ્યહુત્વા સર્વેચ્છેદનસર્વાંગસ્પૃશેત્ ઇત્યધિવાસનેવિશેષઃ ॥

હવે સ્થિર પ્રતિભાવિષે ક્રમ અને વિશેષ કહે છે.

સંકલ્પ થઈ જલાધિવાસપર્વત કર્મ કરી દેવને નમસ્કાર કરી “સ્વાગતં દેવદેવેશ” ઇલાદિક પ્રાર્થના, ઉત્થાપન, અરુચતારણુ ઇલાદિ નેત્રોન્મીલનપર્વત કર્મ પ્રથમપ્રમાણે કરવું. તેમાં સ્થિર શિવ-લિંગ હોય તો સોનાની શલાકાવડે ગંધ લઈ તે ગંધવડે “ઐનમો ભગવતે રુદ્રાય હિરણ્યરેતસે પરાય પરમાત્મને શિશ્વરૂપાયોમાપ્રિયાય નમઃ” એવો મંત્ર ભણી કાજળ ઇલાદિકવડે નેત્રનાં ચિહ્ન કરવાં, એટલો નેત્રોન્મીલનવિષે લિંગમાં વિશેષ જાણવો. પછી પુરુષસૂક્તવડે સ્તુતિ ઇલાદિક મંડલદેવતાના સ્થાપનપર્વત કર્મ કરી મંડલવિષે યુત્તિ પદ્યસાવરી, પછી શય્યાવિષે દેવને બેસાડી સ્તુતિ અને પૂર્વોક્ત ન્યાસ કરવા. પછી શય્યાવિષે દેવને સુવાડી અગ્નિનું સ્થાપન ઇલાદિક કરવું. પ્રથમ કહેલા અન્વાધાનવિષે, વિષ્ણુ દેવતા હોય તો “નારાયણં પોઢશાજ્યાહુતિમિઃ” અને શિવ દેવતા હોય તો “યાત દ્વિપુઃ દ્રાપેઃ, સહસ્રાણીત્યનુવાકસ્યક્ષમી રુદ્રમાજ્યેન” એવો પ્રધાનદેવતા પછી ઉચ્ચાર કરવો, એટલો વિશેષ જાણવો. લોકપાલયુત્તિ અને યુત્તિપતિના હોમપર્વત કર્મ પ્રથમપ્રમાણે કરવું. સ્થાપ્યદેવતાના હોમવિષે નીવાર ચરુ કરવો નહીં. સાતજ હોમદ્રવ્ય લેવાં. ચારપછી વિષ્ણુની સ્થિર પ્રતિભા હોય તો, પ્રથમ કહેલો એવો સમિધ, તિલ અને આભ્યનો હોમ કર્યા પછી પુરુષસૂક્તની એક એક ઋચાવડે આભ્યનો હોમ કરી “દ્વંચિણ્મ” એ મંત્ર ભણી દેવના ચરણને સ્પર્શ કરી ફરી એજ (પુરુષસૂક્તની) ઋચાવડે હોમ કરી “અતો દેવા” એ મંત્ર ભણી દેવના મસ્તકને સ્પર્શ કરી ફરી એજ ઋચાવડે હોમ કરી પુરુષસૂક્ત ભણી દેવના સર્વ અંગને સ્પર્શ કરવો. સ્થિર શિવલિંગ હોય તો, સમિધ, આભ્ય, અને તિલનો હોમ કર્યા પછી, “યાત દ્વિપુઃ” એ અનુવાક “દ્રાપે” એ અનુવાક અને “સહસ્રાણિ” એ અનુવાક એ ત્રણે અનુવાકની એક એક ઋચાવડે આભ્યહોમ કરી “સર્વાં વૈ રુદ્ર” એ મંત્રવડે લિંગના મૂળને સ્પર્શ કરવો. ફરી તેની તે ઋચાવડે હોમ કરી “કહુદ્રાય” એ મંત્રવડે લિંગના મધ્યભાગને સ્પર્શ કરવો. ફરી એજ ઋચાવડે હોમ કરી “નમો હિરણ્યવાહવે” એ અનુવાકવડે લિંગના અગ્રને સ્પર્શ કરવો. ફરી એજ ઋચાવડે હોમ કરી સંપૂર્ણ રુદ્ર (રુદ્રીના મંત્ર) નો પાઠ કરી સર્વ અંગને સ્પર્શ કરવો. એપ્રમાણે અધિવાસનનો વિશેષ જાણવો.

પરેણુપીઠિકાંભાપયિત્વામહીમૃષ્યિત્યાવાહ્ય અદિતિર્દ્યૌરિતિસ્તુત્વા હ્રીંનમઃસિત્સંપૂજ્ય તૈનૈવપૂર્ણાહુતિહુત્વાઉત્તિષ્ઠવ્રહ્મણસ્પતેદિતિદેવમુત્યાપ્યપુષ્પાંજલિદ્વાપુરુષસૂક્તેનસ્તુત્વા ઉદુત્યમિત્યુત્પાપ્યકનિક્રુદ્દિતિસૂક્તેનવિષ્ણુસયોજાતમિતિપંચાનુવાકૈર્લિંગમૃદ્ધંપ્રવેશ્ય પીઠિકાયામિદ્રાદિનામમિષ્ટરત્નાનિક્ષિપ્ત્વા સપ્તધાન્યરોપ્યમનઃશિલાઃક્ષિપ્ત્વા પાપસેનસંલિપ્યપ્રણવેનાંગન્યાસંકૃત્વાસુવર્ણશાલાકામંતરિતાંકૃત્વાસુલગ્નેપ્રતિતિષ્ઠપરમેશ્વરેતિઉક્તવાત્તોદેવેતિવિષ્ણુચ્છેદનલિંગંચસ્થાપયેત્ તતશ્ચરુદ્ધોમપ્રાણમતિષ્ઠાદિતતઃસ્થિરાર્ચાયામધિવાસનેપરેણુઋત્યેચવિશેષોપ્યત્સર્વેમુકવશ્યમાણચલાર્ચાવદે ॥

ખીજે દિવસે પીઠિકાને આન કરાવી “મહીમુપુ” આ મંત્ર ભણી આવાહન કરી “અદિ-તિર્દ્યૌ” એ મંત્રવડે સ્તુતિ કરી “હ્રીં નમઃ” એ મંત્રવડે પૂજન કરી એજ મંત્રવડે પૂર્ણાહુતિ હોમ કરી “ઉત્તિષ્ઠ વ્રહ્મણ” એ મંત્રવડે દેવને હાડી પુષ્પાંજલિ દઈ પુરુષસૂક્તવડે સ્તુતિ કરી “ઉદુત્યં” એ મંત્રવડે દેવને હાડી “કનિક્રુદ્” એ સૂક્તવડે વિષ્ણુને અને “સયોજાત” એ પાંચ અનુવાકવડે લિંગને ઘરમાં પ્રવેશ કરાવી પીઠિકામાં ઘ્ર્ણદિક નામવડે આઠ રત્ન નાંખી સપ્ત-ધાન્ય, ચાંદી, મનઃશિલા (મણીશીલ) એ પદાર્થો નાંખી પાપસવડે લીપી પ્રણવમંત્રવડે અંગન્યાસ કરી મુવર્ણની સળી મધ્યમાં રાખી “સુલગ્ને પ્રતિતિષ્ઠ પરમેશ્વર” એવું વાક્ય કહી “અતોદેવા” એ સૂક્તવડે વિષ્ણુની અને રુદ્રમંત્રવડે લિંગની સ્થાપના કરવી. પછી ચરહોમ, પ્રણવમંત્ર

કર્મ કરવાં. ત્યાર પછી સ્થિર પ્રતિમાના અધિવાસનવિષે અને બીજા દિવસના કૃત્યવિષે જે વિશેષ તે, અને બીજું સઘળું કર્મ પ્રથમ કલાપ્રભાણે તથા આગળ કહેવાશે જે ચલાવના વિધિ તેનીપેઠે કરવું.

અથચલપ્રતિષ્ઠાયામધિવાસનાંતેપરેચુરેકાહપક્ષેસઘોવાઉત્તિષ્ઠબ્રહ્મણઈતિદેવમુત્યાપ્યપુરુષસ્કોત્તર નારાયણમ્યાંસ્ત્યાવ્ ॥

હવે ચલ પ્રતિમા હોય તો અધિવાસન કર્યા પછી બીજે દિવસે અથવા એક દિવસનો પક્ષ હોય તો તેજ સમયે “ઉત્તિષ્ઠ વ્ર” એ મંત્રવડે દેવને ઉઠાડી પુરુષસૂક્ત અને ઉત્તરનારાયણવડે સ્તુતિ કરવી.

અથપ્રાયઃસ્થિરચલાર્ચયોઃસાધારણઃપ્રયોગઃ ॥ પ્રતિષ્ઠાંગંપરેચુર્હૌર્મંકરિપ્યઈતિસંકલ્પ્ય
ચત્રુષીઆજ્યેનેત્યંતેસ્થાપ્યદેવંતન્મંત્રેણ ઘૃતપક્વઘીહિચરુનાદશાહુતિભિરગ્નિસોમંધન્યંતારંકુહમનુમર્તિપ્ર
જાપતિપરમેષ્ઠિનંબ્રહ્માણમગ્નિસોમંઅગ્નિમદ્વાદંઅગ્નિમન્નપતિપ્રજાપતિવિશ્વાન્દેવાન્સર્વાન્દેવાનગ્નિસ્વિષ્ટકૃતં
પૂજાંગહોમેવિષ્ણુશ્ચેત્સંકર્ષણાદિદ્વાદશદેવતાઃ શાદ્ગ્નિંગંધ્રિયંસરસ્વતીંવિષ્ણુકૃસરેણકૈકયાહુત્યાવિષ્ણુપદ્મા
રંકૃસરેણ શિવશ્ચેન્નચંચર્ચર્ચેશાનંપશુપતિરુદ્રસુગ્રંભીમંમહાંતંકૃસરેણકૈકયા મધસ્યદેવસ્યપત્નીમિત્યાય
ઘૃગુડૌદનેનૈકૈકયામ મધસ્યદેવસ્યનુતમિત્યાદિ ૮ હરિદ્રોદનેનપૈકૈં રુદ્રંસત્તદશચારંશિવંશંકરં સહમાનં
શિતિકંઠકર્પદિંનંતામ્નરુણમપગુરમાણંહિરણ્યવાહુંસર્પિજર્વમ્ભુદાંહિરણ્યમેતાઃ કૃસરેણકૈકયાશંપેણ
સ્વિષ્ટકૃતમિત્યાદિ શૂર્પેત્પૂર્ણાંસ્થાપ્યદેવતાયૈચતુર્મંદ્રીનદ્યાદિપોડશદેવતામ્બો નાન્નાચતુશ્ચતુર્મંદ્રીભિરુપ્ય
તથૈષપ્રોક્ત્યસઘૃતજલેશ્વપિત્યાસ્તુપ્યાચદાનધમેણસ્થાપ્યદેવમંત્રેણદશદશાહુતીર્હુત્યાનામભિજુહુવાત્ અ
ગ્નયેસ્વાહા ૧ સોમાય૦ ૨ ધન્યંતરયે૦ ૩ કુહૈ૦ ૪ અનુમત્ય૦ ૫ પ્રજાપતયે૦ ૬ પરમેષ્ઠિને૦ ૭ બ્રહ્મણે૦ ૮
અગ્નયે૦ ૯ સોમાય૦ ૧૦ અગ્નયેન્નાદાય૦ ૧૧ અગ્નયેન્નપતયે૦ ૧૨ પ્રજાપતયે૦ ૧૩ વિશ્વેભ્યોદેવેભ્યઃ૦
૧૪ સર્વેભ્યોદેવેભ્યઃ૦ ૧૫ ભૂર્ભુવઃસ્વરગ્નયે સ્વિષ્ટકૃતેસ્વાહા ૧૬ ઇતિ સત્તેઅગ્નેસમિધઃસત્તજિહ્વાઃસત્તક્રપ
યઃસત્તધામપ્રિયાણિ સત્તહોનાઃસત્તધાત્વાયજંતિસત્તયોનીરાપૃણસ્વાઘૃતેન પુનસ્ત્વાદિત્યારુદ્રાવસઘઃસર્મિ
ધતાંપુનર્બ્રહ્માણોવસુનીયયઃ૧ ઘૃતેનત્યંતવ્યંધયસ્વસ્ત્યાઃસંતુયજમાનસ્યકામાઈતિમંત્રામ્યાંપૂર્ણાહુતિઠ
ત્યાચાર્યો યાઓપધીરિતિપુષ્પફલસર્વોપધીઃસમર્પ્ય સંપાતોદકંતામ્રપાત્રેઆદાયદેવમંત્રેણશતચારમમિ
મંત્ર્યતેનદેવશિરસિલિંચેત્ તતઉત્તિષ્ઠબ્રહ્મણઈતિદેવમુત્યાપ્યવિશ્વતશ્ચતુરિત્યુપતિષ્ઠેત્ एतेउत्थापनोप
स्थानेचलार्चायामेव एवंध्यात्वाजપेत् ब्रह्मणेनमः विष्णवेनमः रुद्राय० इंद्रादीनष्टौ ८ वसुभ्यो० रुदे
भ्यो० आदित्येभ्यो० अश्विभ्यां० मरुद्भ्यो० कुबेराय० गंगादिमहानदीभ्यो० अग्नीपोमाम्यां० इंद्राग्नि
भ्यां० द्यावापृथिवीभ्यां० धन्यंतरये० सर्वेशाय० विदेवेभ्योदेवेभ्यो० ब्रह्मणइति ततःसंपातोदकेनयज
मानामिपेकः देवंध्यात्वाप्रतितिष्ठपरमेश्वरेतिपुष्पांजलिंदत्वा सच्चिदानंदंश्लेषभक्तानुब्रह्मायगृहीतवि
ग्रहंस्वायुषाद्यंनिजवाहनाद्युपतंनिजहृत्કमलेयस्थितं सर्वलोकसाक्षिणमणीयांसंपरमेष्ठ्यसि परमांश्चि
यंगमयेतिमંત્રેण पुष्पांजलावागतंविमाज्यार्चायांविन्यस्यप्राणप्रतिष्ठांकुर्यात् यथा अस्यश्रीप्राणप्रतिष्ठामं
त्रस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रાક્રપયઃ ક્રમ્યજુઃસામાનિહંદાંતિ ક્રિયામયચપુઃપ્રાણાલ્યદેવતા આંધીજં ક્રૌશતિઃ
પ્રાણપ્રતિષ્ઠાયાંધિનિયોગઃ બ્રહ્મવિષ્ણુરુદ્રક્રપિમ્યોનમઃ શિરસિ ક્રમ્યજુઃસામહંદોમ્યો૦ મુખે પ્રાણાલ્યદેવ
તાયૈ૦ હૃદિ આંધીજાય૦ ગુહ્યે ક્રૌશત્યૈ પાદયોઃ ॥કંલંગંધંહંડંઅપૃથિયત્તેજોવાય્વાકાશાત્મનેઆહૃદયાય૦
અંચંહંજંજંશંશ્વસ્પર્શરૂપરસંગંધાત્મનેઈશિરસેસ્વાહા ॥ટંટંટંટંપ્રોશ્વત્કચક્ષુર્જિહ્વાપ્રાણાત્મનેઝંશિ
રાયૈવપદ્ ॥તંતંધંધંનંવાયપાણિપાદપાપૂપ્પાત્મનેપૈકચચાહું ॥પંપંવંમંમંઓષ્ઠનાદાનવિહરણોત્સ
ર્ગંનંદાત્મનેઝંત્રેનત્રયયાયવૌપદ્ ॥ચંરંલંવંશંપંસંહંસંઅમનોવુદ્ધહંકારચિચાત્મનેઝંઃ અસ્ત્રાયફદ્ एवमा
ત્મનિદેવેચકૃત્વાદેવંસ્પૃદ્વાજપેત્ ॥આર્હીઃકૌંયંરંલંવંશંપંસંહંસઃ દેવસ્ય પ્રાણાઈપ્રાણાઃ ॥આર્હી૦ હંસઃ
દેવસ્ય જીવદહસ્થિતઃ ॥આર્હી૦ હંસઃ દેવસ્ય સર્વેન્દ્રિયાણિ ॥આર્હી૦ હંસઃ દેવસ્ય વાહુમન્નશ્ચુઃશ્રો
ત્રપ્રાણપ્રાણાઈહાગત્યસ્તસ્થેસુચેનસુચિરંતિષ્ઠત્વાહા અર્ચાહંધંગુપ્દત્વાજપેત્ અસ્યૈપ્રાણાઃપ્રતિષ્ઠતુઅસ્યૈ
પ્રાણાઃશ્વરંતુચ્ અસ્યૈદેવત્વમર્ચાયૈમામહેતિચકશ્ચન પ્રણવેનસંરુદ્ધસજીવંધ્યાત્વા ધ્રુવાદ્યૌરિત્યૃચંજત્વા
કર્ણેનાયત્રીદેવમંત્રંચજત્વાપુરુષસ્કેનોપસ્થાય પાદનામિશિરઃસ્પૃદ્વા ઈદૈવધીતિત્રિજપેત્ તતઃ કર્તા સ્વા
ગતંદેવદેવેશમદ્રાગ્યાત્વમિહાગતઃ પ્રાકૃતંત્વમદદ્વામાંવાલવત્પરિપાલય ધર્માર્થકામસિદ્ધ્યર્થંસિયોભવ
શિવાયનઃ સાન્નિધ્યંતુસદાદેવસાચાર્યાંપરિકલ્પય યાવચંદ્રાવનીસૂર્યાંસ્તિષ્ઠંત્યપ્રતિષ્ઠાતિનઃ તાવત્વાયઃ

વેવેશસ્વેયંમક્તાનુકંપયા મગવન્દેવદેવેશત્વંપિતાસર્વદેહિનાં યેનરૂપેણમગવંસ્વવાચ્યાતંચરાચરં તેનરૂ
પેણદેવેશસ્વાર્ચાયાંસન્નિધૌભવેતિનમેત્ ॥

હવે બહુધા સ્થિરપ્રતિભા અને ચલપ્રતિભાનો સાધારણ પ્રયોગ કહે છે.

“ પ્રતિષ્ઠાં પરેચુહોમં કરિષ્યે ” એવો સંકલ્પ કરી “ ચતુષ્પીઆજ્યેનેત્યંતે સ્થાપ્ય દેવં તન્મંત્રેણ
ધૃતપક્ષીહિચરુણા દશાહુતિભિરગ્નિં સોમં ધન્વંતરિં કુહૂમનુમર્તિં પ્રજાપતિં પરમેષ્ઠિનં બ્રહ્માણમગ્નિં
સોમં અગ્નિમગ્નાદં અગ્નિમગ્નપતિં પ્રજાપતિં વિશ્વાન્દેવાન્ સર્વાન્ દેવાન્ અગ્નિં સ્વિષ્ઠકૃતં. ” વિષ્ણુદેવતા
હોય તો, પૂજના અંગશ્વત હોમવિધે “ સંકર્પણાદિદ્વાદશદેવતાઃ શાર્દૂલિયં ધ્રિયં સરસ્વતીં વિષ્ણું
કુસરેણૈકૈકયાજ્યાહુત્યા વિષ્ણું પદ્માં રુસરેણ. ” શિવદેવતા હોય તો, “ મવં શર્વેં ईशानं पशुपतिं रुद्र-
मुग्रं भीमं महातं रुसरेणैकैकयाहुत्या भवस्य देवस्य पत्नीमित्याद्यौ गुडोदनेनैકैकया० भवस्य देवस्य
सुतमित्यादि ८ हरिद्रोदनेनैકैकया० रुद्रं सप्तदशवारं शिवं शंकरं सहमानं शितिकंठं कपर्दिनं ताम्र-
मरुणमपशुरमाणं हिरण्यवाहुं सस्पर्जरं यस्तुशं हिरण्यमेताः कूसरेणैकैकया० शेषेण स्विष्टकृतमि-
त्यादि, ” એપ્રમાણે અનાધાન કરી સપ્તઝામાં મંત્રરહિત સ્થાપ્યદેવતામાટે ચાર મુદ્રિ અને અગ્નિ
ધ્યાદિ સેાજ દેવતામાટે તે તે દેવતાના નામવડે ચાર ચાર મુદ્રિ તંડુલ લઈ તેમજ એક એક દેવ-
તાના નામવડે પ્રોક્ષણ કરી ધૃતયુક્ત જળવડે ચરુ સંધી સુચિવડે અવદાનના નિયમપ્રમાણે સ્થાપ્ય-
દેવતાના મંત્રવડે દશ આહુતિ દઈ (આક્રીનો) નામમંત્રવડે હોમ કરવો. તે આ રીતે—“ અગ્નયે
સ્વાહા ૧, સોમાય ૨, ધન્વંતરયે ૩, કુહૂં ૪, અનુમત્યે ૫, પ્રજાપતયે ૬, પરમેષ્ઠિને ૭, બ્રહ્મણે ૮, જમ્નયે ૯, સોમાય ૧૦, અગ્નયેન્નાદાય ૧૧, અગ્નયેન્નપતયે ૧૨, પ્રજાપતયે ૧૩, વિશ્વેભ્યો
દેવેભ્યઃ ૧૪, સર્વેભ્યો દેવેભ્યઃ ૧૫, મૃત્યુવાઃસ્વરગ્નયે સ્વિષ્ઠકૃતે સ્વાહા ૧૬, ” એ રીતે નામમંત્રવડે
હોમ કરવો. ૫છી “ સતતે ઝગ્ને ૧, પુનસ્ત્યાદિત્યા, ” એ એ મંત્રવડે પૂર્ણાહુતિહોમ કરી આચાર્ય
“ યા જોપધિં ” એ મંત્રવડે પુષ્પ, ફળ અને સર્વોપધી સમર્પણ કરી સંપાતોદક તામ્રપાત્રમાં લઈ
તે જળ દેવના મંત્રવડે સેવાર મંત્રિત કરી તે જળ એજ મંત્રવડે દેવના મસ્તક ઉપર સિંચન કરવું.
૫છી “ ઉત્તિષ્ઠ બ્રહ્મણં ” એ મંત્રવડે દેવને ઉઠાડી “ વિશ્વતશ્ચક્ષુઃ ” એ મંત્રવડે ઉપસ્થાન કરવું.
એ ઉત્થાપન અને ઉપસ્થાન ચલપ્રતિભા હોય તોજ કરવાં. એપ્રમાણે ધ્યાન કરી જપ કરવો. તે
આ રીતે—બ્રહ્મણેનમઃ, વિષ્ણુવેનમઃ, રુદ્રાયં, ઇંદ્રાયં, અગ્નયેં, યમાયં, નિર્કંતયેં, વરુણાયં, વા-
યવેં, સોમાયં, ईशानायं, वसुभ्यो, रुद्रेभ्यो, आदित्येभ्यो, अश्विभ्यां, मरुद्भ्यो, कुबेरायं,
गंगादिमहानदीभ्यो, अग्नीषोमाभ्यां, इंद्राग्निभ्यां, द्यावापृथिवीभ्यां, ધન્વંતરયેં, સર્વેશાયં, વિ-
શ્વેભ્યોદેવેભ્યો, બ્રહ્મણે, ” એ પ્રમાણે જપ કર્યા પછી સપાતોદકવડે ચજમાન ઉપર અભિષેક
કરવો. ૫છી દેવતું ધ્યાન કરી “ પ્રતિતિષ્ઠ પરમેશ્વર ” એમ કહી પુષ્પાંજલી સમર્પણ કરી હાથમાં
પુષ્પ લઈ “ સચ્ચિદાનંદં બ્રહ્મૈવ મક્તાનુગ્રહાય શ્રીહીતવિપ્રહં સ્વાયુધાત્યં નિજવાહનાયુપેતં નિજહત્કમ-
લેડવસ્થિતં સર્વલોકસાક્ષિનમણીયાંસં પરમેશ્વરસિ પરમાં ધિયં ગમય ” એ પ્રમાણે મંત્ર ભણી હા-
થમાં ધરેલા પુષ્પવિધે દેવ આઘ્યા એવી ભાવના કરી તે પુષ્પ મૂર્તિ ઉપર અર્પણ કરી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા
કરવી. તે આ રીતે—“ अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठामंत्रस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रा ऋषयः ऋग्यजुःसामानि छंदांसि
नियामयवपुः प्राणाख्या देवता आं बीजं क्रौं शक्तिः प्राणप्रतिष्ठयां विनियोगः ॥ ब्रह्मविष्णुरुद्रऋषि-
भ्यो नमः शिरसि ॥ ऋग्यजुःसामछंदोभ्यो मुखे ॥ प्राणाख्यदेवताये हृदि ॥ आंवीजायं गुह्ये ॥
क्रौंशक्तयें पादयोः ॥ ॐकलंगंधंअं पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशात्मनेआहुदयाय० ॥ ॐचंचंजंअंइशब्द-
स्पर्शरूपरसगंधात्मनेईशिरसेस्वाहा ॥ ॐटंडंडंणंअं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणात्मनेअंशिरालायैवपट् ॥
ॐतथंदंधंनंपंवाकृपाणिपादपायूपस्थ्यात्मनेपंकवचायहुं ॥ ॐपंकवंभंअं वचनादानविहरणोत्सर्गानंदात्म
नेआंनैत्रत्रयायवैपट् ॥ ॐथरंलवंशंपंसंहंअंमनोबुद्धंहंकारचित्तात्मनेअंअस्त्रायफट् ” એ પ્રમાણે
પોતાના દેહવિધે અને દેવના સ્વરૂપવિધે ન્યાસ કરી દેવના સ્પર્શ કરી (આગળ કહેવાય છે તે)
જપ કરવો. ૐઆર્હીંક્રૌંયરંલवंशंपंसंहंसन्देवस्यप्राणाइह प्राणाः ॥ ॐआर्हीं० हंसः देवस्य जीव इह
स्थितः ॥ ॐआर्हीं०हंसःदेवस्य सर्वेद्रियाणि ॥ ॐआर्हीं०हंसः देवस्य वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहा-
गत्यस्वस्तये सुखेनसुचिरंतिष्ठंतु स्वाहा ” એપ્રમાણે જપ કર્યા પછી મૂર્તિના દૃઢય ઉપર અંગુઠો
રાખી જપ કરવો. તે આ રીતે—“ अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठंतु अस्यै प्राणाः शरंतु च । अस्यै देवत्वमर्वायै,

अथाचार्यः कर्तावालिङ्गमर्चावाभूः पुरुषमावाहयामि भुवः पुरुषमा० स्वः पुरुष० भूर्भुवः स्वः पुरुष० इत्या
वाहप्रणवेनासतदन्वाद्वाश्यामाकविष्णुकांतापञ्चमिश्रपाद्यं ॐ इमा आपः शिवतमाः पूताः पूततमामेध्यामे
ध्यतमा अमृता अमृतरसाः पाथास्ताजुपतां प्रतिगृह्णातां प्रतिगृह्णातु भगवान् महाविष्णुर्विष्णवेनम इति पाद्यं
भगवान् महादेवो रुद्राय नम इति लिङ्गे एवं देवतांते पूष्टां इमा आपः शिव० आचमनीयास्ताजुपतां प्रतिगृह्णा
इमा आ० अर्घ्यास्ता० इत्यर्घ्यं पंचामृतस्नानं देवमंत्रैः संस्त्राप्य इदं विष्णुरिति विष्णौ नमो अस्तु नीलम्रीवायै
तिलिङ्गे कंकणविस्तृत्य वस्त्रयन्त्रोपवीतचंदत्वा इमे गंधाः शुभादिव्याः सर्वगंधैरलंकृताः पूता ब्रह्मपवित्रेण
पूताः स्वर्गस्वरदिमभिः पूता इत्यादि पूर्वचदिति गंधं इमे मात्याः शुभादिव्याः सर्वमात्यैरलंकृताः पूता इत्या
दि इति मालाः इमे पुष्पा इति पुष्पं वनस्पतिरसो धूपो० धूपोयं प्रतिगृह्णातां प्रतिगृह्णातु भगवानिति त्यादि ज्यो
तिः शुक्रं च तेजश्च देवानां सततप्रियं प्रज्योतिः सर्वभूतानां दीपो० तां प्रतिगृह्णातु भगवानिति दीपंदत्वा विष्णौ
संकर्षणादि द्वादशनामभिः पुष्पाणि समर्प्य तैरेव तर्पणं कृत्वा पायसगुडौदनचित्रादनानि पवित्रं ते वितत
मिति निवेद्य संकर्षणादिनामभिर्द्वादशगृहसिद्धाघ्नसराहुतीर्हृत्वा कृसरैर्गैव शार्ङ्गिणे० ध्रियै० सरस्व
त्यै० विष्णवे० इति हुत्वा विष्णोर्नुक्तं तदस्य प्रियम० प्रतद्विष्णु० परमात्रया० विचक्रमे० त्रिदं चः पृ
थिवी० इति मंत्रैः पद्भ्यो हुत्वा लिङ्गे तु दीपांतं कृत्वा भवाय देवाय० शर्वाय देवाय० ईशानाय देवाय० पशुप
तये देवाय० रुद्राय देवाय० उग्राय देवाय० भीमाय देवाय० महते देवाय नम इति पुष्पाणि दत्वा तैरेव तर्पणं कृ
त्वा पवित्रं ते इति पायसं गुडौदनं च निवेद्य भवाय देवाय स्वाहेत्याद्यष्टभिः कृसरं जुहुयात् तिलमिश्रादनः कृस
रः भवस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहेत्याद्यष्टभिर्गुडौदनं हुत्वा भवस्य देवस्य सुताय स्वाहेत्याद्यष्टभिर्हिरद्वादनं हुत्वा
इयं यकं० मानोमहांत० मानसोक्ते० आराप्ते० विकिरिदं० सहस्राणिसहस्रं० इति द्वादशक्रवः पतैः कृसरं हु
त्वा शिषाय० शंकराय० सहमानाय० शितिकंठाय० कपर्दिने० ताम्राय० अरुणाय० अपशुः प्रमाणाय०
हिरण्ययाहवे० सत्पिजराय० यम्लुशाय० हिरण्यायेति द्वादशनामभिर्जुहुयात् स्वष्टकदादि होमशेषं समा
प्य पूयोक्तस्यैह विभिर्विष्णवे लिङ्गाय वा दलं दद्यात् मंत्रस्तु त्वामेकमाद्यं पुरुषं पुरातनं नारायणं विश्वसृजं
यजामहे त्वमेव यशोविहितो विधेयस्त्वमात्मना तमप्रतिह्वय हव्यं लिङ्गे तु नारायणपदे रुद्रं शिवमिति धेदत्
अभ्यर्चणं भूर्भुवः स्वरोमिति हुतशेषं निधाय प्रदक्षिणीकृत्य विश्वभुजे सर्वभुजे आत्मने परमात्मने नम इति
नवाचार्या द्वादशतिष्ठण्कां वा गांदत्वा नृत्विभ्यो दक्षिणां दत्वा शतं द्वादशचापि प्राप्नो जयेदिति प्राप्ता
देनूतने जलाशयोक्तप्रतिष्ठाविधिः कार्यः तत्र गोरुत्तारणपात्रीप्रक्षेपादिनकुर्यात् वारुणहोमस्थाने वा
स्तुहोमः इति स्थिराचार्यचलार्चयोः प्रतिष्ठाप्रयोगः ॥

પછી આચાર્ય અથવા યજ્ઞાને શિંગ અથવા મૂર્તિવિષે આવાહન કરવું. તે આ રીતે—“મૂઃપુરુષમા વાહયામિ, મુવઃપુરુષમાં, સ્વઃપુરુષમાં, મૂર્ધુવસ્વઃપુરુષમાં” એ પ્રમાણે આવાહન કરી પ્રણવમંત્રવડે આરાન દષ્ટ કર્વા, સામે, વિષ્ણુકાંતા (કાળી ગોકર્ણી, સંખ્યુષ્પી), અને કમળ એમણે મિશ્રિત એવું પાઠ કરી “ઈમા આપઃ શિવતમાઃ પૂતાઃ પૂતતમા મેઘ્યા મેઘ્યતમા અમૃતા અમૃતતમાઃ પાદાસ્તા જુપતાં પ્રતિગૃહતાં પ્રતિગૃહતાનુ મગવાન્ મહાવિષ્ણુર્વિષ્ણવે નમઃ” એ મંત્રવડે તે પાઠોદ્ધ સમર્પણ કરવું. શિંગ દોષ તો “મગવાન્ મહાદેવો રુદ્રાય નમઃ” એવો મંત્રના અંતવિષે ઉચ્ચાર કરવો. એ રીતે ખીન્ન દેવતાવિષે પણ કહ્યેના કરવી. “ઈમા આપ શિવં આચમનીયાસ્તાનુપતાં પ્રતિગૃહં ઇમાં અર્પોસ્તાં” એ રીતે આચમન અને અર્ધ દેવાં. પછી પંચામૃતજ્ઞાન કરાવી દેવને મંત્રવડે શુદ્ધજ્ઞાન કરાવવું. પછી “ઈં વેષ્ણું” એ મંત્રવડે વિષ્ણુને, “નમો અસ્તુ નીલગ્રીવાયં” એ મંત્રવડે શિંગને કંકણતું વિગર્જન કરી વસ્ત્ર, યજ્ઞોપવીત અર્પણ કરી “ઈમે ગંધાઃ શુમા દિવ્યાઃ સર્વગંધૈરલંકૃતાઃ ॥

પૂતા ગ્રહપવિત્રેણ, પૂતાઃ સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ” એ મંત્ર અને પૂતાઃ પૂતતમામ” એ પ્રથમ કહેલા મંત્ર-
વડે ગંધ સમર્પણ કરવું “इमे मात्वा शुभा दिव्याः, सर्वमात्मैरलंकृताः॥ पूताम्” ઇત્યાદિક મંત્રવડે માલા
અર્પણ કરવી. “इमे पुष्पा” ઇત્યાદિક મંત્રવડે પુષ્પ સમર્પણ કરવાં. “वनस्पतिरसो धूपो धूपोयं
प्रतिगृह्यतां, प्रतिगृह्णातु भगवान्” એ મંત્રવડે ધૂપ, “ज्योतिः शुक्रं च तेजश्च, देवानां सततं प्रियं ॥
प्रज्योतिः सर्वभूतानां, दीपोऽयं प्रतिगृह्णातु भगवान्” એ મંત્રવડે દીપ દઈ, વિષ્ણુદેવતા હોય તો,
તેને સકર્ષણાદિ દ્વાદશનામવડે પુષ્પ અર્પણ કરી એજ બાર નામવડે તર્પણ કરી પાપસ, ગુહ્યકૃત
અન્ન (ભાત) અને વિચિત્ર ભાત “पवित्रं ते” એ મંત્રવડે નિવેદન કરી સંકર્ષણાદિ બાર નામવડે
ઘરમાં રાંધેલા કૃસરની (બાર) આહુતિ હવન કરી કૃસરવડેજ “शान्तिणे, ध्रिये, सरस्वत्ये,
विष्णवे” એ પ્રભાણે હોમ કરી “विष्णोर्નુંકં, तदस्य प्रियम्, प्रतद्विष्णु, परोमात्रया, विचक्रमे,
त्रिदं चः पृथिवी” એ છ મંત્રવડે હોમ કરવો. લિંગદેવતા હોય તો, દીપદાનપર્યંત પૂજન કરી “भवाय
देवाय, शर्वाय देवाय, ईशानाय देवाय, पशुपतये देवाय, रुद्राय देवाय, उग्राय देवाय,
भीमाय देवाय, महते देवाय नमः” એ પ્રભાણે પુષ્પ અર્પણ કરી તેના તે નામમંત્રવડે તર્પણ કરી
“पवित्रं ते” એ મંત્રવડે પાપસ અને ગોળભાત નિવેદન કરી “भवाय देवाय स्वाहा” ઇત્યાદિક આઠ
મંત્રવડે કૃસરનો હોમ કરવો. તિલમિશ્રિત જે ભાત તે કૃસર. “भवस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहा” ઇત્યાદિક
આઠ નામમંત્રવડે ગોળભાતનો હોમ કરી “भवस्य देवस्य सुताय स्वाहा” ઇત્યાદિક આઠ નામમંત્રવડે
હરિદ્રોદન (હળદરસહિત ભાત) નો હોમ કરવો. ૫છી. “ज्यैष्ठिकं मानो महांतं, मानस्तोके,
आरात्ते, विकिरिदं, सहस्राणि सहस्रं,” એ બાર અઝાવડે કૃસરનો હોમ કરી “शिवाय, शंकर-
राय, सहमानाय, शितिकंठाय, कपर्दिने, ताम्राय, अरुणाय, अपगुरमाणाय, हिरण्यवा-
हवे, सार्षपजराय, यक्षुशाय, हिरण्याय” એ બાર નામવડે હોમ કરવો. ૫છી ત્રિવષ્ટકૃત
ઇત્યાદિ હોમશેષ સમાપ્ત કરી પૂર્વોક્ત સઘનાં હોમદ્રવ્યવડે વિષ્ણુ અથવા લિંગ જે દેવતા હોય તેને
અલિદાન દેવું. તેના મંત્ર—“त्वामेकमाद्यं पुरातनं, नारायणं विश्वसृजं यजामहे ॥ त्वमेव यज्ञो
विहितो विधेयस्त्वमात्मनात्मन् प्रतिगृहीष्य हव्यं.” લિંગ હોય તો “नारायण” એ પદને ઢેકાણે “रुद्र,
शिव” એવો ઉચ્ચાર કરવો. પીપળાના પાન ઉપર “भूर्भुवः स्वरोम्” એ મંત્રવડે હોમશેષ સમાપ્ત
પ્રદક્ષિણા કરી “विश्वभुजे सर्वभुजे आत्मने परमात्मने नमः” એ મંત્રવડે નમસ્કાર કરી આચાર્યને
બાર, ત્રણ અથવા એક ગોદાન દઈ ઝલિવળેને દક્ષિણા દઈ સો અથવા બાર બ્રાહ્મણોએજન કરાવવાં.
નથીન દેવમંદિર હોય તો જલાશયખાટે કહેલો પ્રતિષ્ઠાનો વિધિ કરવો. તે પ્રાસાદવિધિવિષે ગાયત્રું
ઉત્તારણુ અને પાત્રીનો પ્રક્ષેપ (નાંખવું) ઇત્યાદિક વિધિ કરવો નહીં. વારણુ હોમને અદે વારતુ-
દેવતાને ઉદ્દેશ હોમ કરવો. એ રીતે સ્થિરપ્રતિમા અને ચલપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રયોગ કહ્યો.

अथातोपिसंक्षिप्तएकाध्वरविधानेनचलप्रतिष्ठाप्रयोगः ॥ સંકલ્પાદિનાંદીઆજ્ઞાંતપ્રા-
ગ્યત્ એકમાચાર્યઘુણ્યાત્ આચાર્યોનુકલેખપ્રતિષ્ઠાકર્મકરિષ્યેત્યાદિસર્પવિકિરણાંતં સર્વતોભદ્રમંડ-
લેપ્રાગ્યન્નામમિર્ઘ્નાદિમંડલદેવતાઆવાહાસંપૂજ્ય યથાગ્રહમર્મિપ્રતિષ્ઠાપ્રાચ્યાદધ્યાત્ આજ્યમાગાંતે
સ્વાપ્યદેવતાંસહસ્રમણોત્તરશતંવાસમિદાજ્યચરુતિલદ્રવ્યેર્ઘ્નાદિમંડલદેવતાઃ પ્રત્યેકંદશદશતિલાજ્યા
હૃતિમિઃશેપેનેળાદિ તૂર્ણાંનિર્ઘોપપ્રોક્ષણે આજ્યમાગાંતે તદાગનદીતીરગોષ્ટચત્વરપર્વતગજાશ્વહૃદય
લ્મીકસંગમેતિદશનુદ્ધિરુપવારંદેવંસંસ્થાપ્યપંચગવ્યૈઃક્રમેણસ્થાપયિત્વા દૂર્વાસિદ્ધાર્થપલ્લોપેતૈરપ્તકલ-
શૌરાપોહિષ્ઠાદિમંત્રૈરમિપિચ્યાદ્યુત્તારણંકુર્યાત્ સર્વતોભદ્રસ્થપિઠેદેવમુપવેદ્યનાસ્તાવલગ્નંધૂપાદિદત્વા
પ્રદિશુપલ્લાદિયુતોદ્ઘૂમ્બાનપ્રાદીપાંશ્વસંસ્થાપ્ય પ્રાગ્યગ્રેત્રોન્મીલનંચિત્રાન્નેનચલિદત્વાપુરુષસૂકેનસ્તુ-
ત્વોક્તદ્રવ્યચતુષ્ટયંસ્થાપ્યદેવમંત્રેણહૃત્વા એકેકદ્રવ્યહોમોતેદેવંસ્પૃશેત્ આજ્યહોમેકુંમેસંપાતાન્ક્ષિપેત્ મંડ-
લદેવતામ્યોહૃત્વાહોમશેપંસમાપ્યપૂર્ણાહૃતિકુર્યાત્ ॥

હવે એનાં કરતાં પણ સંક્ષેપે એવો એકાધ્વરવિધિવડે ચલપ્રતિષ્ઠાનો પ્રયોગ કહે છે—
સંકલ્પયતી નાંદીશ્રાદ્ધપર્યંત કર્મ પ્રથમપ્રભાણે કરવું. એક આચાર્યને વરાવવા. ૫છી આચાર્યે “अनु-
कदेवताप्रतिष्ठाकर्म करिष्ये,” એવો સંકલ્પ કરવો ઇત્યાદિકયતી સર્વેષ છાંટવાપર્યંત કર્મ કરવું.
૫છી સર્વતોભદ્રમંડળવિષે પ્રથમની પેઠે ધ્રુવાદિક મંડળદેવતાઓનું આવાહન કરી તેમની પૂજા કરી
પોતાના ગૃહસત્રને અનુસારે અગ્નિની સ્થાપના કરી અન્વાધાન કરવું. આજ્યભાગપર્યંત કર્મ ગયા ૫છી

“સ્થાપ્યદેવતાં સહસ્રમણ્ણેશ્વરેણ વા સમિદાજ્યચરતિલદ્રવ્યૈર્ગ્રહાદિમંડલદેવતાઃ પ્રત્યેકં દશ દશ તિલાજ્યાહુતિમિઃ શેવેણ ક્ષ્યાદિ” અન્વાધાન કરી ચરુ કરવામાટે એક એક દેવતાને અર્થે ચાર ચાર મુદ્રિ ચોખા લેવા અને તેનું પ્રોક્ષણ કરવું તે મંત્રરહિત કરવું. આજ્યભાગપર્થત કર્મ થયા પછી તલાવ, નદીતીર, ગોષ્ઠ (ગોશાળા), આંગણું, પર્વત, હસ્તિતું સ્થાન, ઘોડાર, ક્ષદ (પાણીનો ધ્રો), રાંડો, અને સંગમ (ચોવટો) એ દશ સ્થાનકોની મૃતિકાવડે આઠવાર દેવને જ્ઞાન કરાવી પંચગવ્યવડે ક્રમથી જ્ઞાન કરાવી દૂર્વા, સર્વેશ અને પંચપલ્લવે યુક્ત આઠ કલશવડે “આપોહિષ્ઠા” ઇલાદિક મંત્રવડે અભિષેક કરી અરચુતારણ કરવું. પછી સર્વેતોભદ્રઉપર રાખેલા પીઠઉપર દેવને બેસાડી નામમંત્રવડે વસ્ત્ર, ગંધ, દૂપ ઇલાદિક અર્પણ કરી આઠે દિશાવિષે પંચપલ્લવાદિકે યુક્ત આઠ કલશ અને આઠ દીપ સ્થાપન કરી પ્રથમનીપેઠે નેત્રોન્મીલન અને ચિત્ર અન્નવડે બલિદાન કરી પુરૂષસૂક્રવડે સ્તુતિ કરી પ્રથમ કહેલાં ચાર દ્રવ્યોના સ્થાપ્યદેવતાના મંત્રવડે હોમ કરી એક એક દ્રવ્યના હોમની અંતે દેવને સ્પર્શ કરવો. આજ્યહોમ કર્યા પછી કુંભવિષે સંપાત નાંખવા. મંડલ દેવતાનો હોમ કરી હોમશેષ સમાપ્ત કરી પૂણ્યહુતિ હોમ કરવો.

તતઃપૂર્વોક્તીત્યાસૂકન્યાસાચાહનપ્રાણતિષ્ઠાંતંકૃત્વા રૂઢૈવૈધીતિતુચંપુરુષસૂકંચજપ્વામૂલમંપ્રાદિના યાહનાદિપંચામૃતજ્ઞાનાંતેસંપાતોદકૈરિમાઆપઃશિવતમાદ્યાદિનામિષેકઃ ઘણાદિનૈવેદ્યાંતપ્રાગ્વત્તાં શૂલફલદક્ષિણાનીરાજનનમસ્કારપ્રદક્ષિણાદિવિધાય પુષ્પાંજલિંદત્વાસાચાર્યઃકર્તાદેવંતત્વાક્ષમાપ્યા ચાર્યદક્ષિણાંતેઽદ્યુક્તમોદકૈર્યજમાનામિષેકઃ ચિષ્ણુંસ્મૃત્વાકર્મેશ્વરેપર્યેદિતિસંક્ષેપઃ ॥

પછી પૂર્વોક્ત રીતિપ્રમાણે સૂક્રાનો ન્યાસ, આવાહન અને પ્રાણપ્રતિષ્ઠાપર્થત કર્મ કરી “રૂઢૈવૈધિ” ઇલાદિક ત્રણ ખચા અને પુરૂષસૂક્રાનો જપ કરી મૂળમંત્રાદિવડે આવાહનથકી પંચામૃત આનપર્થત કર્મ થયા પછી સંપાતોદકવડે “રૂમા આપઃ શિવતમા” ઇલાદિક મંત્રવડે અભિષેક કરવો. પછી વસ્ત્રાદિકથકી નૈવેદ્યપર્થત પૂજા પ્રથમપ્રમાણે કરવી. પછી તાંબૂલ, ફલ, દક્ષિણા, નીરાજન (આરતી), નમસ્કાર, પ્રદક્ષિણા ઇલાદિક કરી દેવને પુષ્પાંજલી અર્પણ કરી આચાર્યસહિત કર્તાએ દેવને નમસ્કાર કરી પ્રાર્થના કરી આચાર્યને દક્ષિણા દીધા પછી આચાર્યે આઠ કુંભના જલવડે યજ્ઞમાનને અભિષેક કરવો. પછી વિષ્ણુનું રમરણ કરી કર્મ ઇશ્વરને અર્પણ કરવું. એપ્રમાણે સંક્ષેપ જણાવે.

અધુનઃપ્રતિષ્ઠા ॥ મધચાંડાલસ્પૃષ્ટાવહ્નિદગ્ધાવિપ્રરક્તદૂપિતાશચપાપિસ્પૃષ્ટાચપ્રતિમાપુનઃસંસ્કાર્યા સંહિતેસ્ફુટિતેસ્થાનમ્નંદ્રોપજનામાવેશ્વર્ગર્ભાદિસ્પર્શોપતિતરજસલાચોરૈઃસ્પર્શોચપુનઃપ્રતિષ્ઠા જ્ઞાંતિતાંમપ્રાંથિયિનોદૃત્યાન્યાંસ્થાપ્ય અર્ચાયામંગચૌર્યાદૌતદિનેઽપયાસઃ તામ્રાદિધાતુમૂર્તિનાંચોરચાંડાલાદિસ્પર્શતામ્રાદિધાતુક્ષુદ્ધિકૃત્યાપુનઃપ્રતિષ્ઠા પૂર્વપ્રતિષ્ઠિતાયાઅયુદ્ધિપૂર્વકમેકરાત્રમેકમાસંદ્રિમા સંયાચંનાદિવિષ્ણુદેશ્વરજસલાગુપસ્પર્શનેવાજલાધિવાસંકૃત્યા ફલશેનક્ષપયેત્ તતઃપંચગવ્યેનજા પયિત્વાઽદસદ્વત્સમપદાતમપ્રાવિરતિસંસ્પર્શવાકલશૈઃપુદ્ગોદકેનપુરુષસૂકેનક્ષપયેત્ ગંધપુષ્પાદિનાપૂજયિત્વાગુહીદર્નનિવેદયેદિતિશુદ્ધિઃ ॥

હવે પુનઃપ્રતિષ્ઠા કહે છે.

મધ અથવા ચાંડાલનો જેને સ્પર્શ થયો હોય તે, અગ્નિવડે દગ્ધ થયેલી, ગ્રાહણના રૂધિરવડે કૃપિત થયેલી, રાખ અથવા પાપીએ સ્પર્શ કરેલી એવી મૂર્તિની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવી. ખંડિત; સ્ફુટિત (કુટેલી); સ્થાનપ્રાપ્ત; પૂજનનો અભાવ; કુતરાં, ખર ઇલાદિકનો સ્પર્શ; અથવા પતિત, રજસ્વલા, ચોર જેમનો સ્પર્શ; એ યશું હોય તો પણ પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવી. ખંડિત થયેલી અથવા ભાંગેલી મૂર્તિને વિનિપૂર્વક ઉઘાડી બીજી મૂર્તિ સ્થાપન કરવી. મૂર્તિનો ભંગ અથવા ચોરી ઇલાદિક ને દિવસે થાય તે દિવસે ઉપવાસ કરવો. ત્રાણ ઇલાદિક ધાતુની મૂર્તિને ચોર, ચાંડાલ ઇલાદિકનો સ્પર્શ થાય તો તામ્રાદિક ધાતુમાટે કહેલી શુદ્ધિ કરી પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવી. પ્રથમ પ્રતિષ્ઠા કરેલી મૂર્તિની અબલુખાં એક રાત્રિ, એક માસ, અથવા બે માસપર્થત પૂજા ઇલાદિકનો નારા થાય અથવા શૂદ્ર, રજસ્વલા ઇલાદિકનો સ્પર્શ થાય તો જલાધિવાસ કરી કલશવડે જ્ઞાન કરાવવું. પછી પંચગવ્યવડે જ્ઞાન કરાવી આઠ રાત્રિ, આઠગો અથવા અઠ્યાવીસ દલસવડે શુદ્ધોદકે કરી પુરૂષસૂક્ર ભાળી જ્ઞાન કરાવવું. પછી ગંધ, પુષ્પ ઇલાદિકવડે પૂજન કરી ગોળભાતનું નૈવેદ્ય અર્પણ કરવું. એ પ્રમાણે મૂર્તિની શુદ્ધિ કરવી.

ગુદ્ધિપૂર્વેપૂજનચિહ્નેદેશસ્પર્શાદૌષપુનઃપ્રતિષ્ઠયૈવશુદ્ધિઃ અન્યેતુ એકાહપૂજાવિહૃતૌકુર્યાદ્વિગુણમર્ચ
નં દ્વિરાત્રેતુમહાપૂજાસંપ્રોક્ષણમતઃપરં માસાદ્ધર્મ્યપૂજાવિહૃતૌપુનઃપ્રતિષ્ઠાપ્રોક્ષણવિધિર્વાકાર્યંઇત્યાહુઃ પુ
નઃપ્રતિષ્ઠાદિમલમાસશુક્રાસ્તાદાવપિકાર્યં દેવાલયવાપીકૂપતઢાગમેદને આરામસેતુસભામંગેદંદવિષ્ણુ
માનસ્તોકેવિષ્ણોઃકર્માણિપાદોસ્યેતિચત્ત્રઞ્જાજ્યાહુતીર્હુત્વાબ્રાહ્મણાન્ભોજયેદિતિ ॥

બુદ્ધિપૂર્વકે પૂજનો નાશ થયો હોય અથવા શુદ્ધાદિકનો સ્પર્શ થયો હોય તો પુનઃપ્રતિષ્ઠા કર-
વાથીજ શુદ્ધિ થાય છે. બીજા અન્યકાર તો, “એક દિવસ પૂજનો નાશ થાય તો દ્વિશુભ પૂજા
કરવી, બે રાત્ર પૂજનો નાશ થાય તો મહાપૂજા કરવી, બે કરતાં અધિક દિવસ પૂજનો નાશ થાય
તો પ્રોક્ષણવિધિ કરવો,” એક માસ કરતાં અધિક પૂજનો નાશ થયો હોય તો પુનઃપ્રતિષ્ઠા અથવા
પ્રોક્ષણવિધિ કરવો, એમ કહે છે. પુનઃપ્રતિષ્ઠા ઇલાદિક કરવું તે મલમાસ, શુક્રના અસ્તાદિકવિધે
પણ કરવું. દેવમંદિર, વાવ, કુવા અને તલાવનો ભેદ (કુટુંબ) થયો હોય; બાગ, સેતુ (પુલ, પાળ),
સભા એમનો ભંગ થયો હોય તો “ઇદંવિષ્ણુઃ, માનસ્તોકેઃ, વિષ્ણોઃ કર્માણિઃ, પાદોસ્યઃ,” એ
ચાર મંથાવડે ચાર આન્યાહુતિ હોમ કરી બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું.

અથપ્રોક્ષણવિધિઃ ॥ દેવમુદ્રાસ્યપંચચારમૃજ્જલૈઃપ્રક્ષાલ્ય પંચગવ્યૈઃસ્નાપયિત્વાકુશોદકૈર્વિંશો
ધ્યમૂલેનાષ્ટોત્તરશતવારંપ્રોક્ષ્યમૂલેનમૂર્ધાદિપીઠાંતંસંસ્પૃશ્ય તત્ત્વન્યાસલિપિન્યાસમંત્રન્યાસપૂર્વકંપ્રાણ
પ્રતિષ્ઠાંકૃત્વામહાપૂજાંકુર્યાત્ પૂજાહીનાદિપુલ્પસંપ્રોક્ષણવિધિઃસ્મૃતઃ ॥

હવે પ્રોક્ષણનો વિધિ કહે છે.

દેવનું નિસર્જન કરી મૂર્તિકા અને જલવડે દેવને પાંચવાર પ્રક્ષાલન કરી પંચગવ્યવડે સ્નાન
કરાવી કુશોદકવડે દેવની શુદ્ધિ કરી મૂલમંત્રવડે (૧૦૮) વાર પ્રોક્ષણ કરી મૂલમંત્રવડે મરતકથકી પી-
ઠપથેત સ્પર્શ કરવો. પછી તત્ત્વન્યાસ લિપિન્યાસ અને મંત્રન્યાસ કરી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી મહાપૂજા
કરવી. “જેની પૂજનો ભંગ થયો હોય ઇલાદિક મૂર્તિવિધે એ પ્રોક્ષણવિધિ કરવો છે.”

અથજીર્ણોદ્ધારઃ ॥ સચલિંગાદૌમન્નેદગ્ધેચલિતેવાકાર્યઃ અયંચાનાદિસિદ્ધપ્રતિષ્ઠિતલિંગાદૌમં
ગાદિદોષેપિનકાર્યઃ તત્રતુમહાભિષેકઃકાર્યઃ ॥

હવે જીર્ણોદ્ધાર કહે છે.

જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો તે લિંગ ઇલાદિક ભગ્ન, દગ્ધ, અથવા ચલિત થયું હોય તો કરવો. અના-
દિસિદ્ધ સ્થાપિત, લિંગ અથવા મૂર્તિ ઇલાદિકને ભંગાદિક દોષ થયો હોય તથાપિ એના જીર્ણોદ્ધાર
કરવો નહીં, ભારે ભાગે મહાભિષેક કરવો.

કર્તાનુકલેવસ્યજીર્ણોદ્ધારકરિષ્યેદત્યુક્ત્વા નાંદીશ્રાદ્ધાંતંકૃત્વાચાર્યવૃત્ત્વા પીઠેમંડલદેવતાઆવાહ્યલિં
ગેઽપાપકેશ્વરહૃદયાયનમઃઽઽપાપકેશ્વરશિરસેસાહેત્યાદિપડંગંકૃત્વા દેવતાંતરેમૂલમંથેણપડંગંકૃત્વાચ-
યેત્ અઘોરેતિમંત્રમષ્ટોત્તરશતંજપ્યાગ્નિપ્રતિષ્ઠાપ્યઅઘોરેણઘૃતાકસર્પૈઃસહસ્રંહુત્વેંદ્રાદિભ્યોનાસ્તાવલિંદ્
ત્વાજીર્ણદેવંપ્રણવેનસંપૂજ્ય સાઞ્યતિલૈમંડલદેવતાહોમંકૃત્વાપ્રાર્થયેત્ જીર્ણમગ્નમિદંચેવસર્વદોષાઘર્હ
મૃણાં અસ્પોદ્ધારેકૃતેશાંતિઃશાલેસિન્નકથિતાત્વયા જીર્ણોદ્ધારવિધાનંચનૃપરાટ્પ્રહિતાઘર્હં તદ્ધસ્તિષ્ઠતાં
દેવપ્રહરાસિતવાક્ષ્યા ક્ષીરાજ્યમધુદ્યાંસમિદ્ગિદેવમંત્રેનાષ્ટોત્તરશતંકૃત્વાતિલૈઃસહસ્રંહુત્વાપાયસેનશતં
કૃત્વાલિંગંપ્રાર્થયેત્ લિંગરૂપંસમાગત્યપેનેદંસમધિષ્ઠિતં યાયાસ્ત્વંસંસિતંસ્થાનંસંત્યજ્યેવશિવાક્ષ્યા અગ્ર
સ્થાનેચયાવિધાઃસર્વધિચેશ્વર્યુતાઃ શિવેનસહસંતિષ્ઠેતિમંત્રિતજલેનાભિપિચ્યવિસર્જયેત્ અશ્વમંત્રિતેન
ચનિત્રેણસ્વાત્વાલિંગમાદાય વામદેવમંત્રેણનવાદૌક્ષિપેત્ મૂર્તિપ્રણવેનક્ષિપેત્ વારુજંમધુનામ્યજ્યાઘોરેણ
વહેત્ હેમાદિમયંયોગ્યંકૃત્વાતત્રૈવસ્થાપયેત્તતઃશાંત્યર્થમઘોરેણઘૃતક્ષીરમધ્વકૈસ્તિલૈઃસહસ્રંહુત્વાપ્રાર્થયેત્
મગવન્મૂતમવ્યેશલોકનાથજગત્પતે જીર્ણલિંગસમુદ્ધારઃકૃતસ્તવાક્ષ્યામયા અગ્નિનાદારુજંદગ્ધંક્ષિસંશૈલા
દિકંજલે પ્રાયશ્ચિત્તાયદેવેશઅઘોરાલેખતપિતં જ્ઞાનતોજ્ઞાનતોવાપિયથોર્કેનકૃત્યેદિ તત્સર્વંપૂર્ણમેવાસ્તુ
ત્વત્પ્રસાદાન્મહેશ્વર અધ્યજમાનઞ્ચાર્યયેત્ ગોવિપ્રશિલ્પિમૂપાનામાચાર્યસ્યચયજ્વનઃ શાંતિર્મંવતુદેવેશ
અચ્છિદ્રંજાયતામિદં મૂર્તાંતુવિશેષઃ ત્વત્પ્રસાદેનનિર્વિગ્નંદેહંનિર્માપયત્સૌ વાસંકુરુરુત્રેષ્ટતાવત્ત્વાલ્પ
કેઘૃહે વસક્લેશંસહિત્વેહમૂર્તિર્વૈતથપૂર્વચત્ યાવત્કારયતેમક્તઃકુરુતસ્યચાલ્ચિતં તતોતનામૂર્તિર્લિંગંચાક્ર
ત્યોલવિધિના પ્રતિષ્ઠાકાલાનપેક્ષ્યામાસાદર્વાક્રસ્થાપયેત્ ઇતિજીર્ણોદ્ધારઃ ॥

કર્તાએ "અમુકદેવસ્ય જીર્ણોદ્ધારં કરિષ્યે" એવો સંકલ્પ કરી નાંદીશ્રાદ્ધપર્યંત કર્મ કર્યા પછી આચાર્યને વરાળી સર્વતોભદ્ર ષીઠ ઉપર મંદલદેવતાઓનું આવાહન કરી લિંગનેવિષે "ૐ વ્યાપકેશ્વર-હૃદયાય નમઃ ૐ વ્યાપકેશ્વરશિરસેસ્વાહા" ઇત્યાદિક પંડગન્યાસ કરી અને બીજો દેવ હોય તો તે દેવના મૂલમંત્રવરે પંડગન્યાસ કરી પૂજા કરવી. "અઘોરેભ્યો" એ મંત્રનો (૧૦૮) જપ કરી અગ્નિસ્થાપન કરી "અઘોરેભ્યો" એ મંત્રે કરી ધૂતમાં ભીંજવેલા સર્પપત્રો સહસ્ર હોમ કરી ઇંદ્રાદિક દેવના નામમંત્રવરે અલિદાન દર્શ પ્રણવમંત્રવરે જીર્ણ દેવની પૂજા કરી ધૂતયુક્ત તિલવરે મંદલ-દેવતાનો હોમ કરી પ્રાર્થના કરવી, તેનો મંત્ર—**"જીર્ણમગ્નમિદં ચૈવ, સર્વદોષાવહં નૃણાં ॥ અસ્યોદ્ધારે કૃતે શાંતિઃ, શાસ્ત્રેસ્મિન્ કથિતા ત્વયા ॥ જીર્ણોદ્ધારવિધાનં ચ, નૃપરાષ્ટ્રહિતાવહં ॥ તદધસ્તિષ્ઠતાં દેવ, પ્રહરામિ તવાક્ષયા,"** એ પ્રભાણે પ્રાર્થના કરી દૂધ, ઘી, મધ, દૂધા અને સમિધવરે દેવનો મંત્ર ભણી (૧૦૮) હોમ કરી તિલનો સહસ્રહોમ કરી પાચસ (દૂધપાક)નો સો હોમ કરી લિંગની પ્રાર્થના કરવી તેનો મંત્ર-લિંગરૂપં સમાગત્ય, યેનેદં સમધિષ્ઠિતં ॥ યાયાસ્ત્વં સંમિતં સ્યાનં, સંત્યજ્યૈષ શિયાક્ષયા ॥ અગ્ર સ્યાને ચ યા વિદ્યાઃ સર્વવિદ્યેશ્વરૈર્યુતાઃ," એ પ્રભાણે પ્રાર્થના કરી "શિવેન સહ સંતિષ્ઠ," એ મંત્રવરે અભિમંત્રિત જળવરે અભિષેક કરી વિસર્જન કરવું. અન્નમંત્રવરે મંત્રેલાં ખનિત્ર (ખોદવાનાં સાધન)વરે ખોદી તે લિંગ લઈ **"વામદેવ" એ મંત્રવરે નદી ઇત્યાદિકવિષે નાંખવું. મૃત્તિ હોય તો પ્રણવમંત્રવરે નાંખવી. કાષ્ઠની મૃત્તિ હોય તો મધમાં ભીંજવીને—**"અઘોરે-ભ્યો" એ મંત્રવરે બાળવી. સુવર્ણ ઇત્યાદિક ધાતુમય હોય તો તેને યથાથોગ્ય સરખી કરી ફરી તેજ ઠંડાણે સ્થાપિત કરવી. પછી શાંતિખાટે **"અઘોરેભ્યો" એ મંત્રવરે ધૂત, દૂધ અને મધમાં ભીંજવેલા તિલનો સહસ્ર હોમ કરી પ્રાર્થના કરવી. તેના મંત્ર—**"મગવન્ મૂતમવ્યેશ, લોકનાથ જગત્પતે ॥ જીર્ણલિંગસમુદ્ધારઃ, કૃતસ્તવાક્ષયા મયા ॥ અગ્નિના વારુજં દગ્ધં, ક્ષિતં શૈલાલિકં જલે ॥ પ્રાયશ્ચિત્તાય દેવેશ, અઘોરાક્ષેણ તપિતં ॥ જ્ઞાનતોજ્ઞાનતો વાપિ, યથોકં ન કૃતં યદિ ॥ તત્સર્વં પૂર્ણ-મેવાસ્તુ, ત્વત્પ્રાસાદાન્મહેશ્વર" પછી યજ્ઞમાને પ્રાર્થના કરવી, તે આ રીતે—**"ગોવિપ્રશિલ્પિભૂપા-નામાચાર્યસ્ય ચ યજ્ઞવનઃ ॥ શાંતિર્મયતુ દેવેશ, અચ્છિદ્રં જાયતામિદં."** મૃત્તિ હોય તો પ્રાર્થનાનો વિશેષ—**"ત્વત્પ્રસાદેન નિર્વિમં, દેહં નિર્માપયત્વસૌ ॥ વાસં કુરુ સુરશ્રેષ્ઠ, તાવસ્ત્વં ચાલ્પકે ગૃહે ॥ યસ ક્લેશં સહિત્વેહ, મૃત્તિં ચૈ તવ પૂર્વવત ॥ યાવત્કારયતે મક્કઃ, કુરુ તસ્ય ચ વાંછિતં."** પછી નવીન મૃત્તિ અથવા લિંગ કરી પ્રથમ કહેલા વિધિવરે પ્રતિષ્ઠાના મુદ્ધૂર્તની પ્રતીક્ષા (વાટ) ન બેતાં માસની અંદર સ્થાપના કરવી. એ પ્રભાણે જીર્ણોદ્ધાર કહ્યો.

પ્રતિમાશિવાલિંગપ્રાસાદકલશાદિમંગેસ્વામિનોમરણમંત્રે તત્રશાંતિઃ કુંડકૃત્યાવિધાનેનતતોહોમં સમાચરેત્ ચરંચયમદૈવત્યંસાધયિત્યાવિધાનતઃ દધિશૌદ્રધૂતાક્નામશ્વરથસમિધાંતતઃ જુહુવાદૃશ તંપ્રાણમાચરેતિમંત્રવિત્ માપેર્મુદ્રૈસ્તિલૈશ્ચૈવધૂતેનમધુનાપિચ ઇમિઃપંચસહસ્રાણિશક્તિવીજેનહોમયેવ શક્તિવીજંહીવીજં મૂર્મિષેનુમનઙ્ગાહંસ્વર્ણધાન્યંસદક્ષિણં દત્વાથપંચગવ્યેનઘ્રાયાદેવાલયેદ્વિજઃ વર્ણિદ્ ધાઘમાયાયટસરૈઃપાયસૈસ્તથા ફંશાનાયવર્ણિદત્વાકૃતકૃત્યોમવેશ્વરઃ અગ્રમૂલંકમલાકરે ॥

મૃત્તિ, શિવલિંગ, દેવાલય, દેવાલયનો કલશ ઇત્યાદિકનો નાશ થયો હોય તો તેના સ્વામી- (ધણી)નું મરણ થાય છે, ખાટે તેવિષે શાંતિ કરવી. તે આ રીતે—**"વિધિપૂર્વક કુંડ કરી હોમ કરવો. વિધિપૂર્વક યમદૈવસ (યમ છે દેવતા જેની એવો) ચરુ કરી તે ચરુનો અને દહીં, મધ, ઘીમાં ભીંજવેલી પીપળાની સમિધનો** "દમા રુદ્રા" એ મંત્રવરે મંત્રસ અને વિદ્વાન્ એવા આચાર્ય (૧૦૮) હોમ કરવો. અંદ, મગ, તિલ, ધૂત અને મધ એવરે એક એક પદાર્થનો સહસ્ર એ રીતે શક્તિબીજવરે હોમ કરવો." શક્તિબીજ એટલે 'હ્રીં' બીજ બાણવું. દ્વિજે પૃથિવી, ગાય, વૃષભ, સુવર્ણ અને ધાન્ય એમનું દક્ષિણાસહિત દાન કરી દેવાલયવિષે પંચગવ્યવરે આન કરવું. પછી યમને કૃસર અન્નનો બધી દર્શ ઇશાનને પાચસનો બધી દેવો. તેણે કરી મગુખ્ય કૃતકૃત્ય થાય છે. એવિષે મૂલપ્રભાણ કમલાકરમાં કહ્યું છે.

અપર્યુપિતનિદિદૃષ્ટૈઃપ્રોક્ષિતૈર્જનુર્વાજિતૈઃ આત્મારામોદ્ઘૈર્મૈર્મૈર્મયાસંપૂજયેત્સુરાન્ સ્વજેત્કીટાવ પદ્માનિર્દાશેપર્યુપિતાનિચ સ્વયંપતિતપુષ્પાણિમલાશુપદતાનિચ મુકુલેનાંચૈવેદ્યમપકૈઃકમિયુક્તકલૈઃ

૧ સત્કીરુત્તવારિજોત્પુત્રનામુસ્વાતં પરામોદ્ઘાનાવત્સાનામપ્યમતં યાચિનામપમલમિતિપ્રવાંરે ॥

પુષ્પાભાવેપત્રપૂજાપત્રાલામેફલૈરપિ નિવેદયેત્ફલલામેતૃણગુલૌપધીરપિ સમિત્પુષ્પકુશાદીનિગ્રા
હણઃસ્વયમાહરેત્ શૂદ્રાનીતૈઃક્રયક્રીતૈઃકર્મકુર્વૈન્પતત્યથઃ લક્ષપુષ્પાચર્ચનક્રયક્રીતૈરપિકેચિત્ ધર્માર્જિ
તધનક્રીતૈર્યઃકુર્યાત્કેશવાર્ચનમ્ નપર્યુપિતદોષોસ્તિમાલાકારગૃહેપુચેત્યાદ્યુકેર્માલાકારાનીતૈઃ ક્રયક્રી
તૈરપિપુષ્પપત્રૈઃપૂજયંતિ નિત્યપૂજાર્થપરોપવનાદેરપિપુષ્પાદિગ્રહેચૌર્યદોષોન પૂજાર્થપુષ્પાદિનયાચેત્
સમિત્પુષ્પકુશાદીનિવહંતનાભિવાદયેત્ તદ્ધારીચૈવનાન્યાનહિનિર્માલ્યંતદ્ભવેત્યોઃ દેવોપરિશૃતંવામહ
સ્તેધોવસ્ત્રેચપૃતંજલેતઃકાલિતંચપુષ્પનિર્માલ્યં વર્જ્યપર્યુપિતંપુષ્પવર્જ્યપર્યુપિતંજલં નવર્જ્યંતુલસીપત્રં
વર્જ્યંતીર્યંજલં પ્રહરંતિપ્રતેજાતીકરવીરમહર્નિશં નૈવપર્યુપિતંપત્રંતુલસીવિત્ત્વપત્રકં કુંદંચદમનંચૈવાગ
સ્ત્યંચકલિકાતથા ॥

હવે દેવપૂજાવિષે પુષ્પ કેવાં લેવાં તે કહે છે—“વાસી ન હોય, છિદ્રરહિત, પ્રોક્ષણ કરેલાં,
જીવંરહિત અને પોતાના આગમાં હતપત્ર થયેલાં જે પુષ્પ તે ગુણ્ય છે. એવાં પુષ્પોવડે ભક્તિપૂર્વક
દેવાનું પૂજન કરવું. ડીડાઓએ ખાધેલાં, શીયું (ગળેલાં), વાસી, પોતાની મેળે ખરી પડેલાં, અને
મલાદિકવડે ખરાય થયેલાં પુષ્પો દેવપૂજાવિષે ગ્રહણ કરવાં નહીં. મુકુલ (કળી), અને કાચાં અથવા
ડીડાવાળાં ફળવડે દેવનું પૂજન કરવું નહીં.” પુષ્પ ન મળે તો પત્રવડે પૂજા કરવી. પત્ર ન મળે
તો ફળવડે પણ પૂજા કરવી. “ફળ ન મળે તો ફર્વા આદિ તૃણ, ગુલમ (વેલાના તંતુના ગુચ્છ),
અને ઔષધી (શાળ, યવ) એવડે પણ પૂજા કરવી. ગ્રાહણે સમિધ, પુષ્પ અને દર્ભ ઇત્યાદિક
પદાર્થો પોતે લાવવા. શુદ્ધે લાવેલાં અથવા વેચાતાં લીધેલાં પુષ્પાદિકવડે પૂજન કરનારા અધ્યોષાનીને
પામે છે.” લક્ષ પુષ્પવડે પૂજા કરવાની તે પુષ્પ વેચાતાં લઇને પણ કરવી. કેટલાએક મનુષ્યો “ન્યા-
યથી કમાવેલું દ્રવ્ય દઈ વેચાતાં લીધેલાં જે પુષ્પાદિક તેવડે જે કેશવપૂજન કરે છે તેને દોષ નથી
અને માળીને થેરથી લાવેલાં પુષ્પવિષે પર્યુષિત (વાસીપણાને) દોષ નથી,” એવાં વચન છે, તેથી
માળીપાસેથી વેચાતાં લીધેલાં પુષ્પ અને પત્રવડે પૂજા કરે છે. નિત્યપૂજામાટે બીજાને બગીચા
ઇત્યાદિકમાંથી પણ પુષ્પ, પત્ર ઇત્યાદિક ગ્રહણ કરવાથી ચોરીના દોષ નથી. પૂજાને અર્થે પુષ્પ, પત્રા-
દિકની ચાચના કરવી નહીં. “સમિધ, પુષ્પ, દર્ભ ઇત્યાદિક લઈ જતો હોય તેને બીજાએ અને
બીજાને તેણે નમસ્કાર કરવા નહીં; કારણ, તે બન્નેમાંથી એક પણ નમસ્કાર કરે તો તે પાસે રહેલું
પૂજાસાક્ષિભાવ નિર્ભાલ્ય એટલે પૂજામાં નિરૂપયોગી થાય છે.” દેવને અર્પણ કરેલાં, વામ (કાયા)
હાથમાં ધરેલાં, અધોવસ્ત્ર (પહેરેલાં ધોતીયું, પંચિયું ઇત્યાદિક) માં ગ્રહણ કરેલાં અને જલમાં નાંખી
ધોએલાં પુષ્પ નિર્ભાલ્ય છે.” વાસી પુષ્પ અને વાસી જલ વર્જ્ય કરવું. તુલસીપત્ર અને તીર્યંતું જળ
એ વાસી હોય તો પણ વર્જ્ય કરવું નહીં. જળનું પુષ્પ એક પોહોરપર્યંત વાસી નથી. કણેરનું પુષ્પ
એક અહોરાત્ર (આઠ પોહોર) વાસી નથી. કમળ, તુલસી, બિલ્વપત્ર, કુંદલું પુષ્પ, દવાલુનાં પુષ્પ,
અગસ્ત્યનાં પુષ્પ અને કળી એ વાસી થતાં નથી.”

ચિલ્લાદેરપર્યુપિતત્વદિનસંખ્યા ચિલ્વઃ ૩૦ અપામાર્ગઃ ૩ જાતી ૧ તુલસી ૬ શમી ૬ શતાવરી ૧૧
કેતકી ૪ મૃંગરાજઃ ૯ દુર્વા ૮ મંદારઃ ૧ પશં ૧ નાગકેસરઃ ૨ દર્માઃ ૩૦ અગસ્ત્યઃ ૩ તિલઃ ૧ મલ્લિકા
૪ ચંપકઃ ૯ કરવીરં ૮ પ્રતેપામેતદિનોત્તરંપર્યુપિતત્વમ્ ॥

બિલી ઇત્યાદિક પત્ર અને પુષ્પ કેટલાએક દિવસપર્યંત વાસી થતાં નથી તેના દિવસના અંક તે
તે પદાર્થોની આગળ લખેલા છે તેથી તે પદાર્થો તેટલા દિવસપર્યંત વાસી થતા નથી એમ સમજવું.
બિલીપત્ર ૩૦, અધારો ૩, જાળ ૧, તુલસી ૬, શમી ૬, શતાવરી ૧૧, કેતકી ૪, ભાંગરો ૯, ફર્વા
૮, મંદાર (હારશૃંગાર) ૧, પશ ૧, નાગકેસર ૨, દર્ભ ૩૦, અગસ્ત્યો ૩, તિલ ૧, મલ્લિકા ૪, ચપો
૯, કણેર ૮, એ પ્રમાણે એમને એટલા દિવસ પછી વાસીપણું થાય છે.

તુલસીગ્રહણકાલઃ ॥ વૈષ્ણવૈવચ્યતીપાતેમૈમમાર્ગવમાનુપુ પર્વદ્વયેચસંક્રાંતૌદ્વાદશ્યાંસુતકદંદયે
તુલસીયેવિચિન્વંતિતેહિંદિતિહરેઃશિરઃ નૈવહિંચાદ્રવૌદુર્વાંતુલસીનિશિસંખ્યયોઃ ધાત્રીપત્રંકાર્તિકેચપુ
ણ્યાર્થમિતિમાત્રઃ દ્વાદશ્યાંચદિવાસ્વાપસ્તુલસ્યવચ્યસ્તથા વિષ્ણોઃચૈવદિવાદ્યાનંવર્જનીયંસદાવુધેઃઅત્ર

૧ પોતાના આગમાં હતપત્ર થયેલાં પુષ્પો ગુણ્ય છે. બીજાની વાસી અને જાગમાંથી અથવા વનમાંથી લાવેલાં
પુષ્પ મધ્યમ છે. માળી લીધેલાં પુષ્પ અધમ, એ રીતે ત્રણતરમાં કહ્યું છે.

દિવાનિવેધાદ્વાત્રૌઘાનાદિપોદશોપચારૈઃપૂજાકાર્યા દિવાતુગંધાદિપુષ્પાંજલ્યંતાપચોપચારાદિતિ કમલા કરાહિકે વિષ્ણોર્દ્વાદશ્યાંનિર્માલ્યાપનયનમપિનકાર્યમિતિતંત્રાંતરેસ્યતે પત્તદપવાદઃપુરુષાર્થચિંતામ ગૌનારદીયે પંચામૃતેનસંસ્થાપ્યપ્રકાલેદ્યાંજનાર્દનં દ્વાદશ્યાંપયસાન્નાપ્યહરિસામુજ્યમશ્રુતેદિતિ દેવાર્થે તુલસીલેદોહોમાર્થસમિધાંતથા ઇન્દુક્ષ્યેનદુવ્યેતગવાર્થંતુત્તણસ્યચ તુલસીરૂપ્પ્રણમંત્રઃ તુલસ્યમૃતનામાસિ સદાત્વંકેશવપ્રિયે કૈશવાર્થંવિચિન્વામિચરદામ્ભવશોભને જાતિમલ્હિકાકરવીરશોકોત્પલચંપકચકુલ વિલ્વશમીકુશાપ્તાનિસર્વદેવતાનાંવિહિતાનિ ॥

હવે તુલસી ગ્રહણ કરવાવિષે સમય કહે છે—“વૈધૃત, વ્યતીપાત, ભૌમવાર, શુક્રવાર, રવિ-વાર, પૂનમ, અમાવાસ્યા સંક્રાંતિ, આરસ, જનનાશૌચ અને મૃતાશૌચ એ સમયે જે તુલસી તોડે છે તે વિષ્ણુનું મસ્તક છેદે છે એમ છે, માટે તે દિવસે તુલસી તોડવી નહીં. પુણ્યની ઇચ્છા કરનારા ભુદ્ધિમાન પુરૂષે રવિવારે દૂર્વા; રાત્રિ અને બન્ને સંધ્યા સમયે તુલસી; તેમજ કાર્તિકમાસમાં ધાત્રી (આમલી) નાં પત્ર તોડવાં નહીં. આરસને દિવસે દિવસની નિદ્રા, તુલસી તોડવી અને વિ-ષ્ણુને દિવસમાં જ્ઞાન એ સર્વકાળ વિક્ષાને વર્જ્ય કરવાં.” એ વાક્યવિષે દિવસે જ્ઞાનનો નિરેધ કહે તેથી રાત્રિએ જ્ઞાનાદિક પોડશોપચાર પૂર્ણ કરવી. દિવસે તો ચંદનચક્રી પુષ્પાંજલિપર્વતજ ઉપચાર અર્પણ કરવા એ રીતે કમલાકરના આલ્લિકમાં કહ્યું છે. આરસને દિવસે વિષ્ણુ ઉપરનું નિર્માલ્ય પણ કાઢવું નહીં, એ રીતે બીજા તંત્રોવિષે કહ્યું છે. એ વાક્યનો અપવાદ (આધ), પુરૂષાર્થચિંતામણીવિષે નારદીયપુરાણના વચનવડે કહે છે તે આ રીતે—“જનાર્દન (વિષ્ણુ)ને એકાદશીને દિવસે પંચામૃતવડે જ્ઞાન કરાવી આરસને દિવસે દૂધવડે જ્ઞાન કરાવવાથી હરિનેવિષે સામુજ્યશુક્તિને પામે છે,” “અ-માવાસ્યાને દિવસે વિષ્ણુપૂજનમાટે તુલસી તોડવી, હોમને અર્થે સમિધ અને ગાયમાટે ઘાસ કાપવું, એ દોષકારક નથી.” તુલસીગ્રહણ કરવાનો મંત્ર—“તુલસ્યમૃતનામાસિ, સદા ત્વં કૈશવપ્રિયે ॥ કૈશ-વાર્થં વિચિન્વામિ, ચરદા મ્ભવ શોભને.” નાથ, મોગરા, કંભુર, અશોક, કમળ, ચંપા, બોલસરી, શમી અને કુશ એ પુષ્પો સર્વ દેવને અર્પણ કરવાવિષે ઉત્તમ છે.

અથવિહિતપ્રતિપિદ્વત્વાદૈકલ્પિકાનિ ॥ પાટલાશમીપત્રંચદુર્ગાયાઃ કુંદપલાશચકુલદૂર્વા શિવસ્ય કુસુમદગરેસૂર્યસ્ય તુલસીમૃંગરાજતમાલપત્રાણિશિવદુર્ગાયાઃ અગસ્તિમાધવીલતાલોઘ્રપુષ્પંવિ પ્પુશિઘયોઃ ધતૂરમંદારોવિષ્ણુસૂર્યયોઃ ઇતિવિકલ્પિકાનિ ॥

હવે કહેલાં અને નિષિદ્ધ કરેલાં માટે વૈકલ્પિક છે, તે આ—પાટલા અને શમીપત્ર એ દુર્ગા-દેવીને વિહિતનિષિદ્ધ છે. કુંદ, પલાશપુષ્પ, બોલસરી અને દૂર્વા એ શિવને વિહિતનિષિદ્ધ છે. કુસુમ અને તગર એ સૂર્યને. તુલસી, ભાંગરો અને તમાલપત્ર એ શિવ તથા દુર્ગાને. અગસ્ત્યનાં પુષ્પ, માધવીલતાનાં, અને લોદરનાં પુષ્પ એ શિવ તથા વિષ્ણુને વિહિતનિષિદ્ધ છે. ધતૂરો અને મંદાર (હારદુગાર) એ વિષ્ણુ અને સૂર્યને વિહિતપ્રતિષિદ્ધ છે. એ વૈકલ્પિક પુષ્પ નાથુવાં.

અથવિષ્ણોઃપ્રિયાણિ ॥ માલતીજાતીકેતકીમલ્હિકાશોકચંપકપુત્રાગવકુલોત્પલકુંદકરવીર પાટલાતગરપુષ્પાણિ અન્યાનિચસુરમીણિવિષ્ણોઃપ્રિયાણિ અપામાર્ગમૃંગરાજલદિરશમીદૂર્વાકુશદમ નકવિલ્વતુલસીપત્રાણ્યુત્તરોત્તરાધિકપ્રિયાણિતુલસીસર્વાધિકા જાતીપુષ્પસહજ્ઞેનમાલાર્પણેકલ્પકોટિ સહસ્રંવિષ્ણુપુરવાસઃ આત્મમંજર્યાંપૂજનેગોકોટિદાનફલમ્ ॥

હવે વિષ્ણુને પ્રિય પુષ્પો કયાં તે કહે છે—માલતી, નાથ, કેતકી, મોગરો, અશોક, ચંપા, પુત્રાગ, બોલસરી, કમળ, કુંદ, કંભુર, પાટલા (પારળ) અને તગર એ પુષ્પો વિષ્ણુને પ્રિય છે. અધારો, ભાંગરો, ખેર, શમી, દૂર્વા, કુંદ, દવણાં, બિલીપત્ર અને તુલસીપત્ર એ એક કરતાં એક અધિક પ્રિય છે. તુલસી સર્વ કરતાં અધિક પ્રિય છે. નાથનાં સહસ્ર પુષ્પની માળા કરી વિષ્ણુને અર્પણ કરવાથી કોઈસહસ્ર કલ્પપર્યંત વિષ્ણુપુરમાં વાસ થાય છે. આંખાના મોરવડે પૂજન કરવાથી કોઈ ગોદાનનું કૃણ થાય છે.

અથશિઘસ્ય ॥ ચતુર્ણપુષ્પજાતીનાંગધમાગ્રાતિશંકરઃ ઝર્કસ્યકરવીરસ્યવિલ્વસ્યચવકસ્યચ દશ સુવર્ણદાનફલંદ્યેતાર્કપુષ્પં તતઃસહસ્રગુણંવરુપુષ્પં પ્રવંચનૂરશમીપુષ્પદ્રોણપુષ્પનીલોત્પલાનામુત્તરોત

રાણાંસહસ્રગુણત્વં મણિમુક્તાપ્રવાલૈસ્તુરતૈરપ્યર્ચનકૃતં નગદ્ધામિવિનાદૈર્વિવિલ્વપત્રૈર્વરાનને સર્વકામ પ્રદવિલ્વંદારિચ્છસ્યવિનાશનં નીલોત્પલસહસ્રેણમાલાર્પણેકલ્પકોટિસહસ્રંશિવપુરેવાસઃ ધતૂરૈર્વૃહતીપુ પૈશ્વપૂજનેગોલક્ષ્મણં પાટલામંદારાપામાર્ગજાતીચંપકોશીરતગરનાગકેસરપુત્રાગજપામ્હિસહકારકુ સુંમુખપાણિશિવપ્રિયાણિ ધતૂરાણિકદંવાનિરાત્રૈદયાનિશંકરે મદનરત્ને કેતકાનિકદંવાનીતિપાઠઃ અમાવેપુષ્પપત્રાણામન્નાથેનામિપૂજયેત્ શાલિતંડુલગોધૂમયવૈર્વાપિસમાચરેત્ ॥

હવે શિવને પ્રિય પુષ્પો કહે છે—મહાદેવ; ચર્ક (ચાકરો), કણેર, બિલીપત્ર, અને બક (બોલસરી)નાં પુષ્પ એ આર ભતિનાં પુષ્પોનો સુગંધ ગ્રહણ કરે છે. એત ચર્કનાં પુષ્પવડે શિવ-પૂજન કરવાથી દરા સુવર્ણદાનનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તે કરતાં બકપુષ્પ સહસ્રગુણ પ્રિય છે. એ રીતે ધતૂરો, રામીપુષ્પ, દ્રોણપુષ્પ, નીલકમળ એ એક કરતાં એક સહસ્રગુણ અધિક પ્રિય છે. “હે વરા-નને ! હે દેવિ ! બિલીપત્ર વિના હીરા, મોતી, પરવાળાં અને રત્નવડે પણ કરેલી માહારી પૂજા હું ગ્રહણ કરતો નથી. બિલ્વપત્ર દારિદ્ર્યનું નાશ કરનાર અને સર્વ મનોરથ પૂરણ કરનાર છે.” સહસ્ર નીલકમળની માળા અર્પણ કરવાથી કોઈ સહસ્ર કલ્પપર્યંત શિવપુરવિષે વાસ પ્રાપ્ત થાય છે. ધતૂ-રાનાં પુષ્પ અને રીંગણીનાં પુષ્પવડે પૂજન કરવાથી લક્ષ ગૌદાનનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. પાકળ, મંદાર, અધાડો, બય, ચંપો, ઉશીર (વાળો), તગર, નાગકેસર, પુત્રાગ, બસોદ, મોગરો, આંબો, અને કુસુમ (કુસુમ)નાં પુષ્પો શિવને પ્રિય છે. ધતૂરો અને કદંબ એ પુષ્પો શિવને રાત્રિએ અર્પણ કરવાં. મદનરત્ન ગ્રંથવિષે “ધતૂરો અને કદંબ” એ ઠેકાણે “કેતક અને કદંબ” એવો પાઠ છે. “પુષ્પ અને પત્ર ન મળે તો અન્ન ઇલાદિકવડે પૂજન કરવું.” સાળના ચોખા, ઘઉં અથવા યવવડે પણ શિવપૂજા કરવી.

અધનિપિદ્ધાનિ ॥ યંધુકકુંદાતિમુકકેતકીકપિત્તયકુલશિરીપર્નિયાનિ પુષ્પપત્રાદિકંસ્વામિ મુલમુત્તાનમર્પયેત્ પત્રપુષ્પફલંચૈવયથોત્પન્નંતથાર્પયેદિતિવચનાત્ વિલ્વપત્રંતુસ્વામિમુલાપ્રાન્ન્યુજમર્પ યેત્ પક્ષાન્નકલ્પશિષાર્પણેયર્પાયુતંશિવપુરેવાસઃ સર્વ્યવ્રજેત્તોસર્વ્યપ્રણાલીંનૈર્ધલંઘયેદિત્યાદિસ્થિ રલિંગેપ્રદક્ષિણાપ્રકારઃ ચરેતુસઘ્યેનૈવ દેવ્યાઅપિયકુલકુંદાદિસહિતાન્યેતાન્યેવાપ્રિયાણિ ધ્યાન્યાનાંસર્વ પત્રૈશ્ચપુષ્પૈર્દર્વોપ્રપૂજયેત્ દુર્વાકુંદૈર્લિંગુવાર્વૈર્ધૂકાગત્તિસંમૈઃ વિલ્વપત્રૈઃપૂજનેરાજસૂયફલં કરવીર સ્વજામિષ્ટોમસ્ય વકુલસ્રજાવાજપેયસ્ય દ્રોણસ્વજારાજસૂયસ્યેતિ પર્વંસૂર્યવિગ્રેશાદેરપિપ્રાયોવિષ્ણુ ઘજ્જેયાનિ ॥

હવે નિપિદ્ધ પુષ્પ કહે છે—અપોરિયો, કુંદ, માધવી, કેતકી, કોહ, બોલસરી, સરસો અને લીંબડો એ (શિવને) નિપિદ્ધ છે. પત્ર, પુષ્પાદિક અર્પણ કરવાં તે પોતાને સંમુખ અને સવળાં અર્પણ કરવાં; કારણ, “પત્ર, પુષ્પ અને ફળ જે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે રીતેજ અર્પણ કરવાં,” એવાં વચન છે. બિલીપત્ર તો પોતાની તરફ અગ્ર કરી હલકું ધરાવવું. પરિપક્વ આંખાનું ફળ શિવને અર્પણ કરવાથી દરા હબર વર્ષપર્યંત શિવપુરમાં નિવાસ પ્રાપ્ત થાય છે. “શિવને પ્રદક્ષિણા કરવાની તે પ્રથમ સત્કર્મભાગવડે પ્રણાલી (જલાધારી) પર્યંત જવું; પછી સ્વાધી પાછું ફરી અપ-સઘ્યે જલાધારી પર્યંત જવું; પરંતુ જલાધારીનું ઉલ્લંઘન કરવું નહીં,” ઇલાદિક પ્રદક્ષિણાનો પ્રકાર સ્થિરસંલિંગવિષે બાણેવો. ચરલિંગવિષે તો સઘ્ય ભાગવડેજ પ્રદક્ષિણા કરવી. બકુલ અને કુંદાદિક સહિત એજ પુષ્પો દેવીને પણ પ્રિય છે. “ધ્યાનનાં સર્વ પત્ર અને પુષ્પ, દુર્વા, કુંદ, નિગોડ, અપોરિયો અને અગરસ એમનાં પુષ્પવડે દેવીનું પૂજન કરવું.” બિલીપત્રવડે પૂજન કરવાથી રાજસૂયનું ફળ મળે છે. કણેરનાં પુષ્પની માળાવડે પૂજન કરવાથી અગ્નિશોમ યજ્ઞનું ફળ મળે છે. બકુલ (બોલ-સરી)નાં પુષ્પની માળાવડે વાજપેય યજ્ઞનું ફળ મળે છે. દ્રોણપુષ્પની માળાવડે રાજસૂયનું ફળ મળે છે. એ રીતે સૂર્ય, ગણપતિ ઇલાદિકને પણ પ્રિય પુષ્પો બહુધા વિષ્ણુ પ્રભાણે બાણેવાં, એટલે વિ-ષ્ણુને જે પ્રિય તે પુષ્પ સૂર્ય અને ગણપતિને પણ પ્રિય છે એ તાત્પર્ય સમજવો.

અથશિવનિર્માત્પ્રગ્હણાવિચારઃ ॥ અગ્રાહ્યંશિવનૈવેચંપત્રપુષ્પફલંજલં શાલગ્રામશિલાસં માત્સર્વયાતિપવિત્રતાં શૈવસૌરનૈવેચમક્ષણેચાંદ્રાયણં અભ્યાસેદિગુણં મત્યાભ્યાસેતાંતપનં અન્યનિર્મા સ્યેપ્યનાપદ્યેવં શ્વંદચ્ચ્યોતિર્લિંગસ્યંભૂલિંગસિદ્ધપ્રતિષ્ઠાપિતલિંગાતિરિકસ્યાવરલિંગવિપયં જ્યોતિર્લિ

ગાદૌતુપૂજકેનદત્તંફલતીર્થાદિકંમત્સ્યાશુદ્ધયંપ્રાહ્યંનલોમેન પંચાયતનસ્થિતલિંગેપુષ્પરેપુપ્રતિમાસુચા
દ્રાદેરપિસ્વયંપ્રહ્ણેપિનદોષઃ જ્યોતિર્લિંગાદ્યન્યસ્થિતલિંગેપુતીર્થોદકચંદનમાવ્રંશ્રદ્ધાવન્દિઃશિવોપાસકૈરે
વગ્રાહ્યં જ્યોતિર્લિંગાદૌપૂજકદત્તમત્રમપિમધ્યમિતિકેચિત્ ॥

હવે શિવનિર્માલ્યગ્રહણનો નિર્ણય કહે છે.

“શિવને અર્પણ કરેલું નૈવેદ્ય, યજ્ઞ, પુષ્પ, ફળ અને જળ એ અગ્રાહ્ય છે; પરંતુ શાલગ્રામ-
શિલાના સંબંધથી સઘળું શિવનું નૈવેદ્યાદિક પવિત્ર થાય છે.” શિવ અને સૂર્યનું નૈવેદ્ય ભક્ષણ કર્યું
હોય તો ચાંદ્રાયણ કરવું. અભ્યાસ (વારંવાર ખાધું) હોય તો એ ચાંદ્રાયણ કરવાં. યુદ્ધિપૂર્વક અ-
ભ્યાસ હોય તો સાંતપન કરવું. આપત્તિ છતાં બીજા દેવનું નિર્માલ્ય (નૈવેદ્યાદિક) ગ્રહણ કીધું હોય
તો પણ એજ નિર્ણય જાણવો. આ શિવનિર્માલ્યગ્રહણનો નિષેધ જ્યોતિર્લિંગ, સ્વયંભૂલિંગ અને સિદ્ધ
પુરૂષોએ સ્થાપન કરેલાં લિંગ વિના અન્ય સ્થાવર લિંગના નિર્માલ્યવિષે જાણવો. જ્યોતિર્લિંગાદિકવિષે
તો, પૂજન કરનારાએ દીધેલાં ફળ, તીર્થ ઇત્યાદિક ભક્તિપૂર્વક શુદ્ધિપ્રાપ્તે ગ્રહણ કરવાં, લોભથી ગ્રહણ
કરવાં નહીં. પંચાયતનવિષે સ્થાપિત કરેલા ચર બાણલિંગ અને પ્રતિમા ઇત્યાદિકોનું અગ્રાદિક નૈવેદ્ય
પણ પોતે ગ્રહણ કરે તથાપિ હોય નથી. જ્યોતિર્લિંગાદિક કરતાં બીજા સ્થિત લિંગનું તીર્થોદક અને
ચંદન એ કેવળ ભક્તિમાન એવા શિવોપાસકોએજ ગ્રહણ કરવું. જ્યોતિર્લિંગાદિકવિષે પૂજન કર-
નારાએ દીધેલું અન્ન પણ ભક્ષણ કરવું એમ કેટલાએક કહે છે.

શુચિત્તારોહિણીપૃથ્વં મધામરણીપૂર્વાગ્રયંકૂરં ધ્રુવગ્રયપુનર્વસુસાલ્યચ્ચરં અશ્વિનીહસ્તપુષ્પ્યંક્ષિપ્રં અનુ
રાધારેવતીમૃગચિન્નંમૃદુ છત્તિકાવિશાચોમિથં મૂલાશ્લેષાજ્યેષ્ઠાર્દ્રાસ્તીર્દશં હસ્તિનક્ષત્રસંજ્ઞાઃ ॥

હવે નક્ષત્રોની સંજ્ઞા કહે છે.

ઉત્તરાશ્લેષુની, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાભાદ્રપદા અને રેહિણી એ નક્ષત્રો ધ્રુવસંજ્ઞક છે, મધા,
ભરણી અને ત્રણ પૂર્વા એ કૂરસંજ્ઞક છે. શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, પુનર્વસુ અને સ્વાતી એ ચર-
સંજ્ઞક છે. અશ્વિની, હસ્ત અને પુષ્પ એ ક્ષિપ્રસંજ્ઞક છે. અનુરાધા, રેવતી, મૃગશિર અને ચિત્રા એ
મૃદુસંજ્ઞક છે. કૃત્તિકા અને વિશાખા એ મિથુનસંજ્ઞક છે. મૂળ, આશ્લેષા, જ્યેષ્ઠા અને આર્દ્રા એ
નક્ષત્રો તીક્ષ્ણસંજ્ઞક છે. એ રીતે નક્ષત્રોની સંજ્ઞા કહી.

યત્રનોકાતિથિસ્તપ્રાહ્યારિકામમાંવિના ધારોપિયત્રનપ્રોકસ્તત્રાર્કોર્કિંકુજાન્વિના ચરમૃદુક્ષિપ્રધ્રુવ
મૂલવિદ્યાપામયાસુસકુજેન્દ્રમયારેમૂકપર્ણહિતં સૂર્યત્યકનક્ષત્રામ્યપ્તનવાદસુ અનુમંશુમમશુમંશુમમિ
તિહલચર્ગં અપ્રવનક્ષત્રે શનિમૌમમિથવારેવીજવાપઃસહ્યારોપણંચ ધાન્યચ્છેદચ્છક્ષીરવૃક્ષજન્યઃસલમ
ધ્યેસ્તમઃ ધાન્યાનામર્દનંજ્યેષ્ઠામૂલમધાત્રવળરેવતીરોહિણ્યનુરાધાફાલ્ગુનીઢ્યેયેશુમં ધાન્યસંપ્રદ્યઃક્ષિપ્રધ્રુ
વચરમૃદુમૂલેપુવગુરુગુરુપુષ્પરમિત્રલગ્નેન્દ્રમઃ ધનદાયસર્વલોકહિતાયદેહિમેધાન્યંસ્વાદેતિમંત્રંલિખિ
ત્વાપાન્યાગારેક્ષિપત્વેનધાન્યવૃદ્ધિઃ યુધમંદદિનેનૈવધનધાન્યચયઃશુભઃ અઘાન્નવાન્નસદ્ધારેમૃદુક્ષિપ્ર
ચરેદિવા ॥

જે વિષયમાં તિથી કહેલી નથી તે વિષયમાં રિક્તા અને અભાવાસ્થા વિના અન્ય તિથિઓ
લેવી. જ્યેષ્ઠાં વાર પણ કહ્યો નથી ત્યાં રવિ, શનિ અને મંગળ એ વર્જ્ય કરી બીજા વાર લેવા.
ચર, મૃદુ, ક્ષિપ્ર, ધ્રુવ, મૂળ, વિશાખા અને મધા એ નક્ષત્રો; મંગળવાર અને શુભ વાર (ચંદ્ર,
બુધ, શુક્ર, શુક્ર) ને દિવસે પૃથિવીને ખેડવી એ શુભ છે. સૂર્ય ભાગ કરેલાં નક્ષત્ર એટલે સૂર્યના
વર્તમાન નક્ષત્ર કરતાં પ્રથમ નક્ષત્ર ચક્રી ૩, ૮, ૯, ૮ એ નક્ષત્રો ક્રમથી અશુભ, શુભ, અશુભ
અને શુભ, એ પ્રમાણે હળચક્ર જાણવું. એ હળચક્રનાજ નક્ષત્રવિષે; શનિ અને સૌમ એ વાર વર્જ્ય
કરી બીજા વારવિષે બીજા વાવવાં, ધાન્ય રોપવું અને કાપવું એ શુભ છે. ક્ષીરવૃક્ષ (પીપળો,
પુલર) નો સ્તંભ (બળદ દેરવવા માટે) ખળા વચમાં ખોડવો. જ્યેષ્ઠા, મૂળ, મધા, શ્રવણ, રેવતી,
રેહિણી, અનુરાધા, પૂર્વાશ્લેષુની અને ઉત્તરાશ્લેષુની અને ઉત્તરાશ્લેષુની એ નક્ષત્રોવિષે ધાન્યોનું
મર્દન એટલે ખળામાં દલડી ફેરવવી એ શુભ છે. ક્ષિપ્ર, ધ્રુવ, ચર, મૃદુ અને મૂળ એ નક્ષત્રો-
વિષે બુધ, શુક્ર અને શુક્રવાર; તેમજ ચર લગ્ન વર્જ્ય કરી બીજા લગ્નવિષે ધાન્યનો સંશ્રદ શુભ છે.

“ ઋ ધનદાય સર્વલોકહિતાય દેહિ મે ધાન્યં સ્વાહા ” એ મંત્ર લખી (ધાન્યસંગ્રહ સમયે) કોઠા-રમાં નાંખવો, તેથી ધાન્યની વૃદ્ધિ થાય છે. “ યુધ અને શનિવારને દિવસે ધન અને ધાન્યનો વ્યય (દ્રવ્ય વ્યાજી દેવું, સધાયું દોહું લખી ધાન્ય દેવું તે) કરવો નહીં. મૃદુ, ક્ષિપ્ર અને ચર નક્ષત્રે; શુભ વારે; દિવસનું નવીન અને ભક્ષણ કરવું.

અથવસ્ત્રાદિ ॥ વસ્ત્રમૂળવિધિધૃત્વાશ્વિનીહસ્તપંચકપુનર્વસુદ્વયે પૌષ્ણવાસવમયોશ્વસન્તિથૌમં દમૌમશશિવાસરાન્વિના અનુકેપીષ્ટદંવસ્ત્રંવિપ્રાજ્ઞોત્સવલઙ્ચિપુ ધ્રુવપુષ્યાદિતૌયોપિદ્ધતેવાવસ્ત્રમૂળે નપ્રામોતિપતિપ્રીતિસ્નાતિવારુણમેચયા પાદુકાસનશય્યાદેમૌંગઃસન્તિથિવાસરે ધ્રુવક્ષિપ્રમૃદુશ્રોત્રમર ણીપુપુનર્વસૌ ચેત્રવ્યવસ્ત્રમધ્યાર્દ્રશ્વસ્ફુટિતપંક્તિં તત્ત્વજેષ્ઠાંતિકંકુર્યાંત્યજેદેવાંત્યભાગયોઃ વિદેહ્યમે તદ્વ્યવ્યાયામાસ્તૌપાદુકાસ્વપિ સ્ત્રીચક્ર્માનુરાધાશ્વિચિત્રામૃગપુનર્વસૌ વસ્ત્રંક્ષાત્યંધારણોક્તેકાલેવુધ દિનંવિના ભોજનંભાજનેરૌપ્યસ્વર્ણકાંસ્યાદિનિર્મિતે કુર્યાદમૃતયોગેપુચરક્ષિપ્રમૃદુધ્રુવઃ સ્યાદ્રૂપણાનાંધટ નંચરક્ષિપ્રમૃદુદ્વયૈઃ શુભવારેરક્તવતાંમિથમેપિરવૌકુજે રૂતિ વસ્ત્રાદિવિચારઃ ॥

હવે વસ્ત્રાદિક ધારણનું મુદ્દર્ત કહે છે.

“ ધ્રુવસંરક, અશ્વિની, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતી, વિશાખા, અનુરાધા, પુનર્વસુ, પુષ્ય, રેવતી અને ધનિષ્ઠા એ નક્ષત્રો; શુભ તિથિ, અને શનિ, મંગળ, ચંદ્ર એ વાર વર્ત્ય કરી થીન વારવિષે વસ્ત્ર અને આભૂષણ ધારણ કરવાં. ગ્રાહણની આસા, વિવાહાદિક ઉત્સવ, અથવા જે વેળાએ લાભ થાય તેજ વેળાએ નિંધ દિવસ છતાં પણ ધારણ કરેલું વસ્ત્ર ઇષ્ટ (વાંછિત) દાયક થાય છે. ધ્રુવસંરક, પુષ્ય અને પુનર્વસુ એ નક્ષત્રોવિષે જે સ્ત્રી વસ્ત્ર અથવા અલંકાર ધારણ કરે અને શતભિષા નક્ષત્ર-વિષે જે સ્ત્રી આન કરે તેની ઉપર પતિની પ્રીતિ થાય નહીં. શુભતિથિ, શુભવાર અને ધ્રુવ, ક્ષિપ્ર, મૃદુ, અવણ, ભરણી અને પુનર્વસુ એ નક્ષત્રવિષે પાદુકા, આસન અને શય્યાદિકનો ઉપભોગ કરવો. નવીન વસ્ત્રના નવ ભાગ આની તેમાંના વચલા નવમાંશમાં, જે તે વસ્ત્ર નવીન છતાં દગ્ધ થાય, ફાટે અથવા ગારાવાળું થાય તો તેના ત્યાગ કરી શાંતિ કરવી. પડખાના ભાગવિષે દગ્ધ ઇત્યાદિક થાય તો માત્ર તેના ત્યાગ કરવો, શાંતિ કરવી નહીં. શય્યા (બિછાનું), આસ્તૃતિ (ભજન વગેરે પાથરણું), અને પાદુકા એમનેવિષે પણ એજ નિર્ણય જાણવો. અનુરાધા, અશ્વિની, ચિત્રા, મૃગશિર, પુનર્વસુ એ નક્ષત્રોવિષે સીવવાનું કામ કરવું. વસ્ત્રધારણાદે જે કાલ કસો તેજ કાલે એક યુધવારને ત્યાગ કરી નવીન વસ્ત્ર ધોવું. ચાંદી, સુવર્ણ, કાંસુ ઇત્યાદિક ધાતુપાત્રવિષે ભોજન કરવાનું તે અમૃત યોગ અને ચર, ક્ષિપ્ર, મૃદુ, ધ્રુવ એ નક્ષત્રોવિષે કરવું. ચર, ક્ષિપ્ર, મૃદુ, અને ધ્રુવ, નક્ષત્ર અને શુભવાર એ દિવસે અલંકાર ધરાવવા. મિથ્ર નક્ષત્ર, રવિ અને મંગળવાર એ દિવસે રત્નજરિત અલંકાર બનાવવા. ચોરીતે વસ્ત્રાદિક ધારણનું મુદ્દર્ત કહ્યું.”

શસ્ત્રાણાંધટનંકૂરમિથ્રાશ્વિમૃગતીક્ષ્ણમે શસ્ત્રંધાર્યધ્રુવક્ષિપ્રમૃદુજ્યેષ્ઠાવિશાલકે સેવાકાર્યાક્ષિપ્રમૈત્ર ધ્રુવૈર્જ્યકાર્મભાગ્યે મંદેપિચેત્સેવકર્ણસ્વામિભાગ્નદ્વિતીયકં હસ્તપટ્કધ્રુવધ્રોગ્રેવતીપુષ્યમેશુમં પુનર્વ સૌચશિકાગજાશ્વાદિપુરોહણં રાહ્યાંવિલોકનંક્ષિપ્રશ્રુતિદ્વયમૃદુધ્રુવે નૃત્યારંભઃપુષ્યમૃગધ્રુવજ્યેષ્ઠાધનિ ઇયોઃ અનુરાધાશ્રાતભિગ્ધસ્તેસાન્ધુમવાસરે વિપણિઃસ્યાન્મૃદુક્ષિપ્રધૃવૈરિક્તાકુજાન્વિના ક્રયઃકાર્યો શ્વિનીસ્વાતીશ્રવશ્ચિત્રાશતાંત્યમે વિપ્રયોમરણીપૂર્વાત્રયાસ્તેપાસુમિથ્રમે સેતુવંધોધ્રુવેસ્વાત્યાંજીવાર્કશનિ વાસરે નાનાપશુક્રિયાહસ્તપુષ્યાદ્રાંમૃગમિથ્રમે પુનર્વસૌધનિષ્ઠાશ્વિપૂર્વાજ્યેષ્ઠાશતાંત્યમે ત્યક્ત્વાર્કમૌમેંદુ શનીન્શ્રુતિચિત્રાધ્રુવાણિચ અમારિક્તાદમીધ્વાપિગતિક્રૈયમુલાઃશુમાઃ દ્રવ્યંલઘુચરૈર્યોજ્યંવૃક્ષ્યર્થંચરલ જ્ઞકે જ્ઞણમૌમેનપૃષ્ઠીયાદૃદિયોગેર્કસંક્રમે ધનિષ્ઠાપંચકેહસ્તેત્રિપુષ્કરદ્વિપુષ્કરે મૌમાદિપુક્કણચ્છેદં કુર્યાંચધનસંગ્રહં યુધેધનનંપ્રદેયંસંગ્રહસ્તુયુધેશુમાઃ શન્યર્કારૈસ્ત્રિપદર્શંમદ્રાતિધ્યાત્રિપુષ્કરઃ મૃગચિત્રા ધનિષ્ઠાસુતત્તિષ્યહિત્રિપુષ્કરઃ શુમાશુમેપુત્રિગુણંદ્વિગુણંચફલંકમાત્ મિથ્રકૂરેપુતીક્ષ્ણેપુસ્તાસાંદ્રવ્યંન છમ્યતે દત્તંપ્રયુક્તંનિશ્ચિંતનંદેષ્ટેત્યાહનારવઃ ॥

“ કૂર, મિથ્ર, અશ્વિની, મૃગ અને તિષ્ણુ નક્ષત્રવિષે શસ્ત્ર ધરાવવાં. ધ્રુવ, ક્ષિપ્ર, મૃદુ, જ્યેષ્ઠા અને વિશાખા નક્ષત્રવિષે શસ્ત્ર ધારણ કરવું. ક્ષિપ્ર, મૈત્ર અને ધ્રુવ નક્ષત્રવિષે; યુધ, શુર, રવિ અને

શુક્રવારે; તેમજ સ્વામિના નક્ષત્રથી સેવકનું નક્ષત્ર ખીલું ન હોય તો રાત્રિવારને દિવસે પણ સ્વામિની સેવા કરવી, એટલે ચાકરી રહેવું, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતી, વિશાખા, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા, ધ્રુવ-સંસૃક, અવળ, રેવતી, પુષ્ય અને પુનર્વસુ એ નક્ષત્રોવિષે પાલખી, હાથી, ઘોડા ઇત્યાદિક ઉપર ભેસવું એ શુભ છે. ક્ષિપ્રસંસૃક, અવળ, ધનિષ્ઠા, મૃદુ અને ધ્રુવ નક્ષત્રોવિષે રાત્રનું દર્શન (પ્રથમ મુલાકાત) કરવું. પુષ્ય, મૃગ, ધ્રુવ, જ્યેષ્ઠા, ધનિષ્ઠા, અનુરાધા, શતભિષા અને હસ્ત એ નક્ષત્રવિષે; તેમજ શુભવારે નૃત્યારંભ શુભ છે. મૃદુ, ક્ષિત્ર અને ધ્રુવ નક્ષત્રવિષે રિક્તા તિથિ અને મંગળવાર વર્ત્ય કરી વિપ્લવી (વેચવાની ખતર-વેચવાની વસ્તુ) કરવી એ શુભ છે. અશ્વિની, સ્વાતિ, અવળ, ચિત્રા, શતભિષા અને રેવતી એ નક્ષત્રવિષે માલ ખરીદ કરવો. ભરણી, ત્રણ પૂર્વા, આશ્લેષા, અને મિથુનસંસૃક નક્ષત્રવિષે વિક્રય કરવો, એટલે વેચવો. ધ્રુવસંસૃક અને સ્વાતી નક્ષત્રવિષે શુર, રવિ અને રાત્રિ એ વારવિષે સેતુબંધ કરવો, એટલે ખેતરના બાંધા આદિક બાંધવા. હસ્ત, પુષ્ય, આર્દ્રા, મૃગ, મિથુનસંસૃક, પુનર્વસુ, ધનિષ્ઠા, અશ્વિની, ત્રણ પૂર્વા, જ્યેષ્ઠા, શતભિષા અને રેવતી એ નક્ષત્રવિષે; રવિ, ભૌમ, ચંદ્ર અને રાત્રિવાર, અવળ, ચિત્રા, અને ધ્રુવ નક્ષત્ર, અભાવાસ્થા, રિક્તા અને આઠમ એ વર્ત્ય કરી; પશુ લેવા, વેચવા ઇત્યાદિક નાનાપ્રકારનાં પશુસંબંધી કર્મ શુભ છે. લઘુ અને ચરસંસૃક નક્ષત્રવિષે, તેમજ ચરસંસૃકવિષે વૃદ્ધિ થવાભાટે વ્યાલુ દ્રવ્ય દેવું. મંગળવાર, વૃદ્ધિયોગ અને સૂર્યસંક્રાંતિને દિવસે વ્યાલુ દ્રવ્ય લેવું નહીં. ધનિષ્ઠા, શતભિષા, પૂર્વાભાદ્રપદા, ઉત્તરાભાદ્રપદા, રેવતી, હસ્ત, ત્રિપુષ્કર યોગ, દ્વિપુષ્કર યોગ, મંગળ, બુધ, શુર, શુક્ર અને રાત્રિ એ દિવસે ઝાણ (કર્જ) ઉતારવું અને ધનસંગ્રહ કરવો. બુધવારે ધન દેવું નહીં. ધનસંગ્રહ તો બુધવારે શુભ છે. રાત્રિ, રવિ, મંગળવાર; ત્રિપાદ (કૃતિકા, પુનર્વસુ, ઉત્તરાશ્લેષુની, વિશાખા, ઉત્તરાષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદા) એ નક્ષત્રો; અને ભદ્રા (ખીજ, સાતમ, ખારસ) એ તિથિ; એ ત્રણેના યોગ થાય તો ત્રિપુષ્કર યોગ જાણવો. મૃગશિર, ચિત્રા, ધનિષ્ઠા એ નક્ષત્ર; ભદ્રા તિથિ; રાત્રિ, ભૌમ, રવિવાર; એ ત્રણેના યોગ હોય તો દ્વિપુષ્કર યોગ થાય છે. શુભ કે અશુભ કાર્ય કરતી વેળાએ એ ત્રિપુષ્કર અથવા દ્વિપુષ્કર યોગ હોય તો કમથી ત્રમણું અને બમણું ફળ દેનારા છે. મિથુ, કૂર, તીક્ષ્ણ અને સ્વાતી એ નક્ષત્રવિષે દીધેલું, કોઈ કામભાટે વાપરેલું, થાપણ રીતે રાખેલું અને નદ્ર થયેલું દ્રવ્ય ગ્રામ થતું નથી, એમ નારદ કહે છે.

અંધમંદંચચિવિદંસુલોચનમિતિપ્રમાત્ ગણનીયંરોહિણીભાદંધેનંદંભેદુતં મંદેયજ્ઞાહમેતૈવચિવિદસ્ય શંપોનેદિ અન્વિષ્યંપૂર્વેતોંધેપુમંદસંધેપુદક્ષિણે પ્રતીચ્યાંચિવિદાસ્યેપુસુલોચનઉદગ્દિશિ રાજામિવેકાઃ અયળેષુવર્ણેંયેષ્ટામૃદુક્ષિપ્રઉદપ્રવૌસ્યાત્ ત્પક્ષવારરિકાધિકચૈત્રરાત્રીધંદ્રેજ્યશુક્રામ્યુદયેશુમાય જલા શાપાનાંસનનંમધાપુયધુવેમૃગે પૂર્વાપાદાનુરાધાંત્યધનિષ્ઠાશતહસ્તમે જલરાશિગતેચંદ્રેલગ્નસ્યેચયુગેશુરૌ શૌરંચૌલોકનક્ષત્રવારાદિપુદુમંજગુઃ પંચમેપંચમેરાશાંદિનેન્યેપાંયદ્દહ્યયા ઇમથુકર્મભવેષૈવનયમેદિ પસેફચિત્ શૌરંભૂતેરતંદશાયજેયેચાજિજીવિપુઃ શૌરંનકુરુરમ્યક્તમુકસ્માતયિમૃપિતાઃ પ્રયાણસમરારં મેનરાત્રીનચસંધ્યયોઃ શ્રાદ્ધાદપ્રતિપદ્વિક્રમતાહિચનવૈધૃતૌ પ્રદાસ્તંજન્મનક્ષત્રંસર્વેકર્મસુકીર્તિતં શૌર્યપાણમૈપજ્યંચિવાદેપુનરોમનં પદ્યમાપૂર્ણમાપાતચતુર્દશ્યપ્મીતયા આશુસન્નિહિતંપાપંતૈલેપુસ્ત્રીભગે શુરે રાજકાર્યનિયુક્તાનાંનરાણાંમૂર્જાવિનાં ઇમથુલોમનચ્છલેદેનાસ્તિકાલચિરોધનં શૌરંનમિત્તિકં કાર્યનિષેધેસત્યપિપિયં યમેમૃતૌયંધમોદેનૃપવિપ્રાશ્વયાપિચ પ્રાગ્વયસ્કેઃસપિતૃકેનકાર્યમુંડનંસદા મુંડનમ્નિષેધેધેપિકર્તનંતુધિધીયતે ઉદસ્થુરઃપ્રાસ્થુરોવાચપનંકારયેતુધીઃ કેદામશુલોમનલાન્યુદપસંસ્થા નિપાપયેત્ આનતોદિચ્છત્રઃપાટલિપુષ્પોદિતિદિતિઃશ્રીશઃ શૌરેસરણાદેપાંદોપાનદ્યંતિનિઃશેપાઃ ॥

રોહિણી નક્ષત્રથી ચાર ચાર નક્ષત્ર લેખી તે ક્રમેકરી અંધ, મંદ, ચિપડું અને મુલોચના એ નામનાં થાય છે. અંધ નક્ષત્રવિષે નારા પામેલા પદાર્થ શીઘ્ર ગ્રામ થાય છે. મંદ નક્ષત્રવિષે નદ્ર થયેલી વસ્તુ યતવટે મળે. ચિપડું અને મુલોચન એ નક્ષત્રવિષે નદ્ર થયેલી વસ્તુ ગ્રામ થાય નહીં. અંધ નક્ષત્રવિષે નદ્ર થયેલી વસ્તુ પૂર્વ દિશામાં ખોજવી. મંદ નક્ષત્રવિષે નદ્ર થયેલી વસ્તુ દક્ષિણ દિશામાં, ચિપડાં નક્ષત્રવિષે નદ્ર થયેલી વસ્તુ પશ્ચિમ દિશામાં, અને મુલોચન નક્ષત્રવિષે નદ્ર થયેલી વસ્તુ ઉત્તર દિશામાં ખોજવી. ઉત્તરાષાઢા મૃગ, પૂર્વ ચંદ્ર, અને શુર, શુક્રના ઉદય છતાં; મંગળવાર, રિક્તા, અધિકભાસ, નંદ્રભાસ અને રાત્રિ એ વર્ત્ય કરી; અવળ, ધ્રુવસંસૃક, જ્યેષ્ઠા, મૃદુ, અને ક્ષિત્ર

એ નક્ષત્રવિષે રાજભિષેક કરવો, તે કહ્યાણુને અર્થે થાય છે. મઘા, પુષ્પ, ધ્રુવ, મૃગ, પૂર્વાષાઢા, અનુરાધા, રેવતી; ધનિષ્ઠા, શતભિષા અને હસ્ત એ નક્ષત્રવિષે; ચંદ્રમા જળરાશિવિષે અને શુધ, શુક્ર લગ્નવિષે છતાં વાવ, કુવા, તલાવ ઇલાદિક જલાશય ખણાવવાં. ચૌલમાટે ઉક્ત નક્ષત્ર, વાર ઇલાદિકવિષે કૌરકર્મ (હજમત) કરાવવું તે શુભ છે, એમ કહે છે. રાજઓએ પાંચમે પાંચમે દિવસ કૌર કરાવવું. ખીજાઓએ ઇચ્છાપ્રમાણે દિવસ સંખ્યાવિના કરાવવું. એક કૌરકર્મ કરાવ્યા પછી ખીજું કૌર નવમે દિવસે ક્યારે પણ કરાવવું નહીં. જીવવાની ઇચ્છા કરનારાએ ચૌદશને દિવસે કૌરકર્મ અને આભાવાસ્થાને દિવસે સ્ત્રીસંભોગ વર્ત્ય કરવાં. અહમં (તૈલમર્દન) કર્યા પછી, ભોજન કર્યા પછી, સ્નાન કર્યા પછી, અને અલંકારાદિક ધારણુ કરી કૌર કરાવવું નહીં. પ્રયાણુ (પરદેશ જવાને) દિવસે, યુદ્ધના આરંભ દિવસે, રાત્રિ સમયે, સધ્યાસમયવિષે, શ્રાદ્ધદિવસ, એકમ, રિક્તા તિથિ, વ્રતદિવસ, એટલા દિવસે કૌર કરાવવું નહીં. જન્મ નક્ષત્ર, સઘળાં કર્મ કરવાવિષે ઉત્તમ છે; પરંતુ કૌર (વાળ ઉતરાવવા), પ્રયાણુ, ઔષધસેવન અને વાદવિવાદવિષે શ્રેષ્ઠ નથી. છક, અમા-વાસ્થા, પૂનમ, વ્યતીપાત, ચૌદશ અને આઠમ એ દિવસે તૈલસેવન, સ્ત્રીસંભોગ અને કૌર કરાવવું નહીં; કારણુ, એ કરવાથી પાપ થાય છે. રાજકાર્યમાં ભેદાયલા અને રાજના આશ્રયથી ઉપજીવિકા કરનારાઓએ રમશ્વ (દાઢી, મુછ), વાળ અને નખ ઉતરાવવાવિષે કળશુદ્ધિ લેવી નહીં. નિષેધ હોય તો પણ નિમિત્તથી ગ્રાસ થયું કૌર તેમજ યજ્ઞ, મૃત્યુ, બધ, મોક્ષ, રાજની આજ્ઞા અને શ્રાદ્ધાણુની આજ્ઞા છતાં કૌર અવશ્ય કરાવવું. પ્રથમ વયવાળાઓએ અને જેને પિતા જીવતો હોય તેણે મુંડન કરાવવું નહીં. ભેકે મુંડન કરાવવું નહીં, એવા નિષેધ છે તથાપિ સર્વદા કેશ કતરાવવા. યુદ્ધિમાન પુરૂષે ઉત્તર અથવા પૂર્વે દિશાને સમુખ જેસી વાળ ઉતરાવવા. કેશ, દાઢી, મુછ, રોમ અને નખ દક્ષિણથી છેદાતા ઉત્તરતરફ છેદાઈ રહે એ રીતે ઉતરાવવા. "આનર્તોહિચ્છન્નઃ, પાટ-લિપુત્રોડિતિર્વિતિઃ શ્રીશઃ ॥ કૌરે સ્મરણાદેપાં, દોષા નશ્યન્તિ નિઃશેષાઃ" (આનર્ત, અહિચ્છન્ન, પાટલિપુત્ર, અદિતિ, દિતિ અને શ્રીશ એટલે વિષ્ણુ એમનું વાળ ઉતરાવવા સમયે રમરણુ કરવાથી તે સમયના નિંદાયાગ્ય વારાદિક સઘળા દોષો દૂર થાય છે.)

અથરોગોત્પત્તૌનક્ષત્રફલમ્ ॥ અશ્વિન્યારોગોત્પત્તૌપકાહંનવદિનાનિવાપંચવિંશતિદિનાનિ ઘાપીઢા ૧ મરણ્યામેકાદશૈકવિંશતિર્વામાસંવામૃત્યુર્વા ૨ કૃત્તિકાયાંદશનવૈકવિંશતિર્વા ૩ રોહિણ્યાં દશવાનવવાસતવાત્રીણિવાહાનિ ૪ મૃગેપંચનવવાત્રિશદ્વા ૫ આર્દ્રાયાંમૃત્યુર્વાદશાહંવામાસંવા ૬ પુનર્વ સૌસતનવવામૃત્યુર્વા ૭ પુષ્યેસતવામૃત્યુર્વા ૮ આશ્લેષાયાંમૃત્યુર્વાવિંશતિસ્ત્રિશદ્વાનવવાદિનાનિપીઢા ૯ મઘાયાંમૃત્યુર્વાસાર્ધમાસંવામાસંવાવિંશતિદિનાનિવાપીઢા ૧૦ પૂર્વાષ્ઠામૃત્યુર્વાવંદમાસંવાપીઢા પં ચદશવાપર્થિવાદિનાનિ ૧૧ ઉત્તરાયાંસતવિંશતિઃપંચદશસતવાદિનાનિ ૧૨ હસ્તેમૃત્યુરપ્તવાનવવાસત ઘાપંચદશવાહાનિ ૧૩ ચિત્રાયાંપક્ષમણ્વાદશવાપકદશવાહાનિ ૧૪ સ્વાત્વાંમૃત્યુર્ચકદ્વિત્રિચતુઃપંચમા સૈર્વાદશદિનૈર્વારોગનાશઃ ૧૫ વિશાખાયાંમાસંવાપક્ષંવાપ્તદિનંવિંશતિદિનંવાપીઢા ૧૬ અનુરાધાયાંદશ રાત્રમષ્ટાવિંશતિરાત્રંવા ૧૭ જ્યેષ્ઠાયાંમૃત્યુર્વાપક્ષંવામાસંવૈકવિંશતિરાત્રંવાપીઢા ૧૮ મૂલેમૃત્યુઃપક્ષંનવ રાત્રંવિંશતિરાત્રંવાપીઢા ૧૯ પૂર્વાષાઢાયાંમૃત્યુર્વાદ્વિત્રિપઢાદિમાસૈવિંશતિદિનૈપક્ષેણવારોગનાશઃ ૨૦ ઉત્તરાષાઢાયાંસાર્ધમાસંવિંશતિરાત્રંવામાસંવા ૨૧ શ્રવણેપંચવિંશતિર્દશવાપકદશવાપર્થિવાહાનિ ૨૨ ધનિષ્ઠાયાંદશરાત્રંપક્ષંમાસંત્રયોદશરાત્રંવા ૨૩ શતતારકાયાંદ્વાદશૈકાદશવા ૨૪ પૂર્વામાઘ્રાયાંમૃત્યુર્વા દ્વિત્રિયાદિમાસંવાદશરાત્રંવા ૨૫ ઉત્તરામાઘ્રાયાંસાર્ધમાસંપક્ષંસપ્તાહંદશાહંવા ૨૬ રેવત્યાંજ્વરાદ્યુત્પત્તૌદશા હમષ્ટાવિંશતિરાત્રંવાપીઢા ૨૭ જન્મનક્ષત્રેજન્મરાશૌઅષ્ટમચંદ્રેરોગોત્પત્તૌમૃત્યુઃ ૨૮ અર્કાદિવારેકમેણમ ઘાદ્વાદશૈવિશાખૈકાદશૈવપંચમ્યાદ્રે તૃતીયોત્તરાપાઠે શતતારાપથ્યૌ અષ્ટમ્યશ્વિન્યૌ પૂર્વાપાઠાનવમ્યૌ ચેતિત્રયાણાંયોગેમૃત્યુઃ પચમર્કાદૌ અનુરાધામરણ્યૌ આર્દ્રોત્તરાપાઠેમઘાશતતારેવિશાખાશ્વિન્યૌ જ્યેષ્ઠામૃગૌ ધવળાશ્લેષેપૂર્વામાઘ્રપદાહસ્તૌચેન્મૃત્યુયોગઃ વત્રોક્તાસ્તિથિવારનક્ષત્રશાંતયોવિસ્તૃતાઃ કાર્યોઃ યે પુનઃપુનરુપમરણમુક્તંત્રશાંતિરાવશ્યકી અન્યત્રકૃતાકૃતા ॥

હવે રોગ ઉત્પન્ન થયા છતાં તે નક્ષત્રનાં ડળ કહે છે.

૧ અશ્વિની નક્ષત્રવિષે રોગ(જ્વરાદિક)ની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તો એક દિવસ, નવ દિવસ અથવા પચીસ દિવસ પીઠ બાણુથી. ૨ કાર્તીકવિષે રોગ ઉત્પન્ન થાય તો અગીયાર દિવસ, એકવીસ દિવસ,

અથવા માસપર્યંત પીડા જાણવી; અથવા મૃત્યુ જાણવો. ૩ કૃત્તિકા નક્ષત્રવિષે દશ દિવસ, નવ દિવસ, અથવા એકવીસ દિવસ. ૪ રોહિણી નક્ષત્રવિષે દશ, નવ, સાત અથવા ત્રણ દિવસ પીડા. ૫ મૃગશિર નક્ષત્રવિષે પાંચ, નવ અથવા ત્રીસ દિવસ પીડા. ૬ આર્દ્રા નક્ષત્રવિષે મૃત્યુ; દશ દિવસ અથવા એક માસપર્યંત પીડા. ૭ પુનર્વસુ નક્ષત્રવિષે સાત અથવા નવ દિવસ પીડા; કિંવા મૃત્યુ. ૮ પુષ્ય નક્ષત્રવિષે સાત દિવસ પીડા; અથવા મૃત્યુ. ૯ આશ્લેષા નક્ષત્રવિષે મૃત્યુ; વીસ, ત્રીસ અથવા નવ દિવસ પીડા. ૧૦ મઘા નક્ષત્રવિષે મૃત્યુ; દોઢ માસ, એક માસ અથવા વીસ દિવસ પીડા. ૧૧ પૂર્વાશ્વિની નક્ષત્રવિષે મૃત્યુ; એક વર્ષપર્યંત, અથવા એક માસપર્યંત, પંદર દિવસ કિંવા સાઠ દિવસ પીડા. ૧૨ ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્રવિષે સત્તાવીસ દિવસ, પંદર દિવસ અથવા સાત દિવસ પીડા. ૧૩ હરત નક્ષત્રવિષે મૃત્યુ; આઠ, નવ, સાત અથવા પંદર દિવસ પીડા. ૧૪ ચિત્રા નક્ષત્રવિષે પંદર, આઠ, દશ અથવા અગીયાર દિવસ પીડા. ૧૫ સ્વાતીવિષે મૃત્યુ; એક, બે, ત્રણ, ચાર અથવા પાંચ માસે કિંવા દશ દિવસે રોગનો નાશ થાય. ૧૬ વિશાખાવિષે એક માસ, કિંવા પંદર દિવસ અથવા વીસ દિવસ પીડા. ૧૭ અનુરાધાવિષે દશ અથવા અઠાવીસ રાત્રિપર્યંત પીડા. ૧૮ જ્યેષ્ઠાવિષે મૃત્યુ; પંદર દિવસ, એક માસ અથવા એકવીસ રાત્રિ પીડા. ૧૯ મૂળ નક્ષત્રવિષે મૃત્યુ; પંદર દિવસ, નવ અથવા વીસ રાત્રિ પીડા. ૨૦ પૂર્વાષાઢાવિષે મૃત્યુ; બે, ત્રણ, છ ઇત્યાદિક માસે અથવા વીસ દિવસે કિંવા પંદર દિવસે રોગનો નાશ થાય. ૨૧ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રવિષે દોઢ માસ, વીસ રાત્રિ અથવા એક માસ પીડા, ૨૨ શ્રવણવિષે પચીસ, દશ, અગીયાર અથવા સાઠ દિવસ પીડા. ૨૩ ધનિષ્ઠાવિષે દશ રાત્રિ, પંદર દિવસ, એક માસ અથવા તેર રાત્રિ પીડા. ૨૪ શતભિષા નક્ષત્રવિષે બાર અથવા અગીયાર દિવસ પીડા. ૨૫ પૂર્વાભાદ્રપદાવિષે મૃત્યુ; બે, ત્રણ ઇત્યાદિક માસપર્યંત અથવા દશ રાત્રિ પીડા. ૨૬ ઉત્તરાભાદ્રપદાવિષે દોઢ માસ, પંદર દિવસ, સાત અથવા દશ દિવસ પીડા. ૨૭ રેવતી નક્ષત્રવિષે જ્વરાદિકની ઉત્પત્તિ થાય તો દશ દિવસ અથવા અઠાવીસ રાત્રિ પીડા. ૨૮ જન્મ નક્ષત્ર, જન્મ રાશિ અથવા અગ્રમ ચંદ્રવિષે રોગની ઉત્પત્તિ થાય તો મૃત્યુ. રવિ ઇત્યાદિક વારે ક્રમથી મઘા અને દ્વાદશી, વીશાખા અને એકાદશી, પાંચમ અને આર્દ્રા, ત્રીજ અને ઉત્તરાષાઢા, શતભિષા અને છક, આઠમ અશ્વિની, પૂર્વાષાઢા અને મોમ, એ રીતે વાર નક્ષત્ર અને તિથિ એ ત્રણનો યોગ છતાં રોગ ઉત્પન્ન થાય તો મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય. એજ રીતે રવિ ઇત્યાદિક વારે (ક્રમથી) અનુરાધા, જરણી; આર્દ્રા, ઉત્તરાષાઢા; મઘા, શતભિષા; અશ્વિની; જ્યેષ્ઠા, મૃગશિર; શ્રવણ, આશ્લેષા; પૂર્વાભાદ્રપદા, હસ્તા; એ નક્ષત્ર હોય તો મૃત્યુનો યોગ થાય છે. એ વિષયવિષે કહેલી તિથિ, વાર અને નક્ષત્રની શાંતિઓ વિસ્તારયુક્ત કરવી. જે નક્ષત્રવિષે મરણ કહેલું છે તે નક્ષત્રવિષે રોગ ઉત્પન્ન થાય તો શાંતિ અવશ્ય કરવી. બીજાં નક્ષત્રોવિષે કરો અથવા ન કરો તે ઇચ્છા.

અથ સર્વનક્ષત્રસાધારણઃ શાંતિપ્રયોગઃ ॥ દેશકાલૌસંકીર્ત્યમમોત્પન્નવ્યાધેર્જીવચ્છરીરાવિરોધેન સમૂલનાશાયં અમુકનક્ષત્ર-રોગેન સમૂલનાશાયં અમુકનક્ષત્ર-શાંતિકરિષ્યતિ સંકલ્પ્ય ગણેશપૂજાદિ આચાર્યવૃત્તવાકુંભોપરિપૂર્ણપાત્રે દ્વાદશદલેન નક્ષત્રદેવતાપ્રતિમાં તૈયર્ણીસંપૂજ્ય દ્વાદશદલે પુસ્કર્પણાદિ દ્વાદશમૂર્તિદ્વાદશાદિત્યાન્વાસંપૂજ્ય પૂર્વાસમિત્તિલક્ષીરાગ્યર્ચનાય તત્તદેવતાયે અગ્રોત્તરશતંદુત્વામરણાદિ પીડાધિક્યોત્તૌસહસ્રંદુત્વાદ ધ્યોદનવલિદત્યાચાર્યાયગાં પ્રતિમાં ચ દ્વાદશાદિતિ સંક્ષેપઃ શાંતિમયુક્તાદૌ નક્ષત્રમેદેન હવિર્મંત્રચલિપૂનાદિ મેદસ્તિ ધિવારદેવતામંત્રાદિ મેદસ્ત્યાદિ વિસ્તારોદ્રષ્યઃ કર્મવિપાકે જાતચેદસહ્યુચોયુતલક્ષંવાજપોદ દ્રેનમકાનુવાકેઃ સહસ્રકલશઙ્ખાનંવાવિષ્ણૌસહસ્રાવૃત્તપુરુષસૂક્તેન સહસ્રઘટ્ઙ્ખાનંવાજ્ઞરનાશકં યદ્વાશ્રીભાગવતસ્ય જ્વરસ્તોત્રજપઃ ॥

હવે સઘળા નક્ષત્રોને સાધારણ શાંતિનો પ્રયોગ કહે છે.

દેશ, કાલનો ઉચ્ચાર કરી “મમોત્પન્નવ્યાધેર્જીવચ્છરીરાવિરોધેન સમૂલનાશાયં અમુકનક્ષત્ર-શાંતિ કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી ગણપતિપૂજન આદિક કરવું. પછી આચાર્યનું વરણ કરી કલશ ઉપર પૂર્ણપાત્રવિષે દ્વાદશ દલ કરી તેના મધ્યભાગવિષે નક્ષત્રદેવતાની સુવર્ણમય પ્રતિમાનું પૂજન કરી દ્વાદશ દલને વિષે સંસ્પર્શાદિક બાર મૂર્તિ અથવા બાર સૂર્યનું પૂજન કરી દર્વા, સન્નિધિ, તિલ, દૂધ અને ઘી એ પદાર્થોવડે ગાયત્રીમંત્રપછી તે તે દેવતાને ઉદ્દેશે (૧૦૮) હોમ કરી અથવા મરણ આદિ અધિક પીડા પ્રાપ્ત થશે એમ કહ્યું હોય તો તેવિષે સહસ્ર હોમ કરી દર્હા ભાતનું અલિદાન

દર્શ આચાર્યને ગાય અને પ્રતિમાનું દાન કરવું. એ રીતે સંક્ષેપ બાળુવો. શાંતિમયૂષ આદિ ગ્રંથવિષે, નક્ષત્રના ભેદવડે હોમદ્રવ્ય, મંત્ર, અલિદાન અને ધૂપાદિકનો ભેદ તેમજ તિથિ, વારના દેવતા અને મંત્રાદિકનો ભેદ એટલે જુદો જુદો પ્રકાર ઇલાદિ વિસ્તાર બેઈ લેવો. કર્મવિષાક ગ્રંથવિષે “જાત-વેદસે” એ ઋચાનો દશહજાર અથવા એક લક્ષ જપ, અથવા મહાદેવ ઉપર નમક અનુવાકવડે સહસ્ર કલશયજ્ઞી જ્ઞાન, કિંવા વિષ્ણુ ઉપર પુરુષસૂક્તની સહસ્ર આવૃત્તિવડે સહસ્ર કલશ યજ્ઞી જ્ઞાન કરાવવાથી જ્યાર નાશ થાય છે એમ કહ્યું છે. અથવા શ્રીભાગવતમાંના જ્યારસ્તોત્રનો જપ કરવો.

અથસ્વરોગનાશકાનિ ॥ રોગાનુસારેળલઘુરુદ્રમહારુદ્રાતિરુદ્રાણાંજપોમિવેકોવા વિષ્ણુસહ જ્ઞાનામસ્તોત્રચત્સહસ્રમયુતંવાજપઃ સૌરંજપઃસૂર્યનમસ્કારાર્ચદાનાનિ મુંવામિત્વેતિસૂક્તજપોઽચ્યુ તાનંતગોવિંદેતિનામત્રયજપોમૃત્યુંજયજપશ્ચરોગાનુસારેણેતિ સ્વરોગહરાણિ ॥

હવે સરવે રોગને હરવાનાં સાધનો કહે છે.

નાહાના અથવા મ્હોટા રોગને અનુસારે લઘુરુદ્ર, મહારુદ્ર, અથવા અતિરુદ્રનો જપ કિંવા અભિષેક કરવો. વિષ્ણુસહજ્ઞાનામ સ્તોત્રનો સો, હજાર અથવા દશહજાર જપ કરવો. સૂર્યનો (“ઉર્ધ્વ-નઘ” એ ત્રણ ઋચાનો માત્ર) જપ કરવો. સૂર્યને નમસ્કાર, અને અર્ધ્યપ્રદાન કરવાં. “મુંવા-મિત્વા” એ સૂક્તનો જપ, “અચ્યુતાનંતગોવિંદ” એ ત્રણ નામનો જપ અથવા મૃત્યુંજય જપ એ સઘળાં, રોગને અનુસારે કરવાથી સર્વ રોગને હરણુ કરનારાં છે.

જ્યૈષ્ઠામૂલશ્રુતિસ્વાતિમૃદુક્ષિપ્રપુનર્વસૌ ગુરુશુકેન્દુવારેપુરાસ્તંમેપજમક્ષર્ણ રિક્તાયાંચરલગ્નેમિથક્ષિપ્રંદ્ર મૂલપૂર્વાંશુ ચિત્રામરણીશ્રવળગ્રયમેરવિકુજવુધાર્કંજેજ્ઞાયાત્ વૈધૃતૌચબ્યતીપાતેમદ્રાયાંસંક્રમેતથા રોગ મુક્તજ્ઞાનમત્રચંદ્રતારાવલંબવા ॥

“જ્યૈષ્ઠા, મૂળ, શ્રવણ, સ્વાતી, મૃદુસંજ્ઞક, ક્ષિપ્રસંજ્ઞક, અને પુનર્વસુ એ નક્ષત્રવિષે; શુક્ર શુક્ર અને સોમવારે ઔષધ ખાઈ એ ઉત્તમ છે. રિક્તા તિથિ; ચરલગ્ન; મિથ્ર નક્ષત્ર, ક્ષિપ્ર નક્ષત્ર, જ્યૈષ્ઠા, મૂળ, ત્રણ પૂર્વા, ચિત્રા, ભરણી, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, એ નક્ષત્રોવિષે; રવિ; મંગળ, બુધ અને રાનિવારે, રોગી પુરૂષે જ્ઞાન કરવું. વૈધૃત, વ્યતીપાત, ભદ્રા, સંક્રાંતિ એ દિવસે રોગથી મુક્ત થયેલા પુરૂષે જ્ઞાન કરવું; તેવિષે ચંદ્રબલ અને તારાબલ હોય અથવા ન હોય તેનું અવરંધ નથી.”

અથાભ્યંગઃ ॥ મદ્રાસંક્રમપાતવૈધૃતિસિતેજ્યાકારપથ્યાદિપુશ્પાદ્યાહેપ્રતિપદ્વયેપરિહરેજ્ઞેતુંવિના ભ્યંજનં માંગલ્યંવિજયોત્સવોશ્વદનંદીપાવલીહેતવોભ્યંગસ્યાથયુધાંયુપર્ણપિતૃમાભ્યંગાત્પતિદ્યંગના અથાપવાદઃ સાર્પપંગધતૈલંચયતૈલંપુષ્પવાસિતં દ્રવ્યાંતરયુતંતૈલંપક્તતૈલંનદુષ્પતિ કિંચિદ્રોષ્ટતયુક્તંવાધિપ્રપાદરજોન્મિતં નિત્યાભ્યંગેચનોદુષ્ટંતૈલંનિંચેહિસર્વદા રવૌપુષ્પંગુરૌદૃર્વાભૌમવારેચમૃત્તિકાં ભાગંવિગોમયંક્ષિ સ્વાતૈલજ્ઞાનંસુખાવહમ્ ॥

હવે અભ્યંગ (તૈલમર્દન) નો પ્રકાર કહે છે.

“ભદ્રા; સંક્રાંતિ; વ્યતીપાત; વૈધૃતિ; શુક્ર, શુક્ર, રવિ અને ભૌમ એ વાર; છઠ ને આદિ દર્શ તિથિઓ; શ્રાદ્ધદિવસ; એકમ અને બીજ એ દિવસે કારણુવિના અભ્યંગજ્ઞાન કરવું નહીં. વિવાહાદિક મંગલકાર્ય; વિજ્યાદશમી; ચૈત્ર શુદ્ધ એકમ; અને દીવાળી એટલા દિવસો અભ્યંગ કરવામાં કારણુ છે. એ દિવસે નિષિદ્ધ તિથ્યાદિક હોય તો પણ અભ્યંગ કરવો. બુધવાર, શતભિષા નક્ષત્ર અને મધ્યા નક્ષત્રનેવિષે અભ્યંગ કરી જ્ઞાન કરનારી સ્ત્રી પોતાના પતિનો નાશ કરનારી છે.” હવે એનો અપવાદ (ખાધ) કહે છે. સર્ષપનું તેલ, મુગંધી તેલ અથવા પુષ્પવડે મુગંધી કરેલું તેલ, તેમજ બીજ પદાર્થવડે મિશ્રિત કરેલાં અથવા ઉકાળેલા તેલનો અભ્યંગ કરવાથી દોષ નથી. થોડું એક ગાયનું ઘી અથવા ગ્રાહણુના ચરણુની રજ તેણે ચુકત તેલનો અભ્યંગ કરવાથી કિંવા નિત્ય અભ્યંગ કરવાથી નિંદા દિવસે પણ દોષ નથી. રવિવારે પુષ્પ, શુક્રવારે દૂધા, મંગળવારે મૃતિકા અને શુક્રવારે છાણુ તેલમાં મેળવી તે તેલવડે અભ્યંગ કરે તો તે સુખદાયક છે.

વૈશાલેપાલ્યુનેપૌપેશ્રવણેમાર્ગશીર્ષકે ગૃહારંભપ્રવેશૌસ્તઃસ્તંભોચ્છાયાશ્ચશસ્યતે જ્યેષ્ઠકાર્તિકમાર્ગશ્ચગુ
મદાન્પ્રાહનારદઃ તૃણગેહંસર્વમાસેપૌપેમુલ્યગૃહંનહિ હસ્તત્રયધ્રુવમૃદુધનિષ્ઠાદ્વયપુખ્યમે રિક્તાઅર્કકુજોત્ય
પ્તવાગૃહંકુર્યાદ્વિશેદપિ શિલાન્યાસંચલાતંચથ્રુલશ્ચિત્કુરમિત્રમૈઃ આત્મેષામુલપુખ્યાર્કમૃગાંત્યધ્રુવમૈરપિ
કેંદ્રાદ્યમેપાપહીનેવેદમકૃત્યંસ્થિરોદયે ધનિષ્ઠાપંચકેવર્જ્યઃસ્તંભોચ્છાયાઃસદાબુધૈઃ નેષ્ઠાનિસપ્તસૂર્યર્ક્ષોદિષ્ટા
ન્યેકાદશાષ્ટમાત્ દશશિષ્ઠાનિનેષ્ઠાનિચક્રેસ્થુર્વૃપવાસ્તુનિ યદ્વાતુર્યોત્પંચદશાત્રયોર્વિશતિસંખ્યકાત્ વેદા
વિધિપંચનેષ્ઠાનિગૃહારંભપ્રવેશયોઃ જ્ઞાનંપાકસ્વાપવલ્લભુજીનાંપશુકોશયોઃ દેવાનાંચગૃહાંકુર્યાત્પૂર્વાદૈમુ
લ્યવેદમનઃ ઉદગિદ્શંધ્રુવમુલાજ્ઞાત્વાપ્રાર્ચીપ્રસાધયેત્ કોણાધ્વમ્મમકૂપદ્વાઃપંકસ્તંભદુમામરૈઃ વિદ્વાદુ
પ્રાદ્ધાનંદોષોગૃહોઽદ્વિગુણાંતરે સૂત્રંમિત્તિશિલાન્યાસસ્તંભસ્યારોપણંતથા આગ્નેયીદિશમારમ્યકુર્યાદિત્યા
હકદયપઃ અન્યવેદમસ્થિતંદાહનાન્યેવેદમનિયોજયેત્ નૂતનેનૂતનંકાષ્ટંઞીર્ણેજીર્ણપ્રશસ્યતે દ્વાત્રિંશાધિકહ
સ્તેચતુર્ણાગારેચતુર્મુલે નતત્રચિતયેદ્દીમાનગુણાનાન્યન્યાદિકાન્ ॥

ગૃહારંભનું મુહૂર્ત—વૈશાખ, ફાગણ, પૌષ, શ્રાવણ અને માર્ગશીર્ષ માસમાં ઘર બાંધવાનો
આરંભ, ઘરમાં પ્રવેશ અને રત્ન ઉભા કરવા તે શુભ છે. જ્યેષ્ઠ, કાર્તિક અને માઘ એ માસ
ઘરના કામવિષે શુભ છે એમ નારદ કહે છે. તૃણ (ઘાસ)નું ઘર સઘળા માસમાં બાંધવું. મુખ્ય
ઘર પૌષમાસમાં બાંધવું નહીં. હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતી, ધ્રુવસંસ્રક, ધનિષ્ઠા, શતભિષા અને પુષ્ય એ
નક્ષત્રોનેવિષે રિક્તા તિથિ, રવિવાર અને મગળવાર વર્જ્ય કરી ઘરનો આરંભ કરવો અને પ્રવેશ પણ
કરવો. શ્રવણ, અશ્વિની, ફરસસ્રક, અનુરાધા, આશ્લેષા મૂળ, પુષ્ય, હસ્ત, મુગશિર, રેવતી અને
ધ્રુવસંસ્રક એ નક્ષત્રમાં પ્રથમ શિલાનું મોંડવું તથા પાચે ખોદવો એ કરવું. કેંદ્રસ્થાન (૧, ૪, ૭,
૧૦) અને અષ્ટમસ્થાનમાં પાપગ્રહ ન છતાં સ્થિરલગ્નવિષે ઘરસર્ગથી કાર્ય કરવું. વિદ્વાન્ પુરૂષે ધનિ-
ષ્ઠાચક્રી પાંચ નક્ષત્રમાં રત્ન ઉભા ન કરવા. વૃષભવાસ્તુચક્ર કહે છે. સૂર્યના નક્ષત્ર ચક્રી દિવસના
નક્ષત્રપર્યંત નક્ષત્ર લેખવાં, તેમાં પ્રથમનાં સાત નક્ષત્ર અશુભ. આઠમા નક્ષત્ર ચક્રી અગીયાર નક્ષત્ર
શુભ. બાકીનાં દશ અશુભ, એરીતે વૃષભવાસ્તુ જેઠ જે દિવસે શુભ નક્ષત્ર હોય તે દિવસે
આરંભ કરવો. અથવા મૂર્ધના નક્ષત્રચક્રી ગણતાં ચોથા, પંદરમા અને ત્રેવીશમા નક્ષત્ર ચક્રી
ક્રમે કરી જાણ એ નક્ષત્રો ઘરના આરંભ અને પ્રવેશવિષે અશુભ છે. મુખ્ય ઘરની પૂર્વદિશા ચક્રી
માનઘર, પાકઘર (રોડા), નિદ્રાગૃહ, વસ્રગૃહ, ભોજનગૃહ, પશુ બાંધવાનું ઘર, દોશ (ખબના) નું
ઘર અને દેવગૃહ એ રીતે ગૃહ બાંધવાં. ધ્રુવમુખ ચક્રી ઉત્તરદિશા સમજી તે ઉપરથી પૂર્વદિશા
રાધધી. ખુણા, માર્ગ, કુંભારના ચક્ર આદિ યંત્ર, કુવા, દોઢનું દ્વાર, કીચ, સ્તંભ, ઝાડ અને દેવ
એમાંના દોઢ એક પદાર્થ વેધાયું એટલે તેમનીસામે ઘરનું દ્વાર દુષ્ટ છે; પણ ઘરની ઉંચાઈ કરતાં
ખમણું ખુણા ઇલાદિકને અંતર હોય તો વેધના દોષ નથી. સૂત્રન્યાસ (દોરી બાંધવી), ભીંતનો
આરંભ, શિલાન્યાસ અને રત્ન ઉભા કરવા એ સઘળાં અગ્નિ દિશા ચક્રી આરંભ કરવાં એમ કહ્યપ
કહે છે. એક ઘરમાં વાપરેલાં કાષ્ઠ બીલ ઘરમાં વાપરવાં નહીં. નવીન ઘરમાં નવીન કાષ્ઠ અને
જુના ઘરમાં જુનાં કાષ્ઠ વાપરવાં, તે ઉત્તમ છે. બત્રીશ હાથ કરતાં અધિક પ્રમાણનું ઘર, આર
દ્વારપાણું ઘર અથવા ઘાસનું ઘર તેનેવિષે શુદ્ધિમાન પુરૂષે આમ, બધા ઇલાદિક ગુણોનો વિચાર
કરવો નહીં.

અથગૃહપ્રવેશઃ ॥ વાસ્તુપૂજાવિધિઃકાર્યઃપૂર્વમેવપ્રવેશતઃ મૈત્રધ્રુવક્ષિપ્રચરમૂલમૈર્ધનપુત્રહત્ વા
સ્તુરાંતિપ્રયોગોન્યતોદેયઃ વાસ્તુરાંતિર્દિવૈવોકાપ્રવેશસ્તુનિશ્ચિકિત્ ગૃહપ્રવેશઃપ્રારંભોદિતમાસાદિ
કાનુમઃ કચિન્માઘોર્જશુકેપુર્વૈશ્વિકુલકોમૃદુધ્રુવે શ્રેષ્ઠઃક્ષિપ્રૈશ્વરૈર્મેય્યોનિચસ્તીહ્નોગ્રમિથ્રમૈઃ ત્રિપદાયેત્
લેઃસન્નિઃપદાવ્યયવર્જિતઃ શુદ્ધેર્વુરધેચતનોયિજનુર્લગ્નમાષ્ટમે ઋણાણિપંચસૂર્યર્ક્ષોન્નેષ્ઠાન્યચતુર્દશાત્
દોષમાનિશુમાન્યેવંપ્રવેશોઽષ્ટચક્રકઃ ઇતિવાસ્તુશ્રકરણમ્ ॥

હવે ગૃહપ્રવેશનું મુહૂર્ત કહે છે.

નવીન ઘરમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રથમજ મૈત્રસંસ્રક, ધ્રુવસંસ્રક, ક્ષિપ્રસંસ્રક, ચરસંસ્રક અને મૂળ
એ નક્ષત્રોમાં વાસ્તુપૂજાનો વિધિ કરવો; તેથી ધન, પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. વાસ્તુરાંતિનો પ્રયોગ
બીલ ગ્રંથોમાં જેઠ લેવો. વાસ્તુરાંતિ દિવસેજ ઉત્તમ છે; અને નવીન ઘરમાં પ્રવેશ કરવો તે દોષ

અંથમાં રાત્રિએ પણ કરવો એમ કહ્યું છે. ધરના આરંભવિષે જે માસ, નક્ષત્રાદિક કહ્યાં છે તેજ માસ નક્ષત્રાદિકમાં પ્રવેશ શુભ છે. કોઈ અંથમાં, માઘ, કાર્તિક અને જેઠ માસમાં; તેમજ ફેટલાએકે મૃદુસંસ્કૃત અને ધ્રુવસંસ્કૃત એ નક્ષત્રવિષે ગૃહપ્રવેશ ગ્રેષ્ઠ છે એમ કહ્યું છે. ક્ષિપ્રસંસ્કૃત અને ચરસંસ્કૃત નક્ષત્રોમાં ગૃહપ્રવેશ મધ્યમ છે. તીક્ષ્ણ, ઉશ્ર અને મિશ્ર એ નામવાળાં નક્ષત્રોવિષે નિંદ છે. ગૃહ-પ્રવેશમાટે લગ્નશુદ્ધિ-લગ્નથી ત્રીજે, અગીયારમે અને છઠ્ઠે પાપગ્રહ શુભ; તેમજ છઠ્ઠે, આઠમે અને બારમે શુભ ગ્રહ અશુભ; ચોથે અને આઠમે કોઈપણ ગ્રહ બેઠાંએ નહીં. જન્મલગ્ન અને જન્મરાશિ થકી આઠમું લગ્ન બેઠાંએ નહીં. સૂર્યનક્ષત્ર થકી પ્રથમનાં પાંચ નક્ષત્ર અને ચૌદમા નક્ષત્ર થકી આઠ નક્ષત્ર અશુભ છે એટલે ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧ એ નક્ષત્રોમાં પ્રવેશ કરવો નહીં. ખાડીનાં નક્ષત્રો પ્રવેશમાં શુભ છે. એરીતે ધરમાં પ્રવેશવિષે કુલચક્ર જાણવું. એરીતે વાસ્તુપ્રકરણ કહ્યું.

અથઘનાદ્યર્થગમનમ્ ॥ શ્રુતિદ્વયાશ્વિપુષ્યાંત્યુરુધામૃગહસ્તમે પુનર્વસૌગોચરેપ્રદવારેઘજે જ્ઞરઃ જમ્બિજિદ્ગમેષ્ઠેષ્ટદક્ષિણાશાંવિનાશળઃ મઘાચિત્રાત્રયાશ્લેષામરણ્યાદ્રાઃસકૃત્તિકાઃ પૂર્વામાદ્રાચ નેષ્ટાઃસ્યુઃપ્રયાણેજન્મમંતયા સ્વજેદ્રિકાંપર્થેપછ્યપ્તમીદ્રાદશિકાસ્તિથીઃ કૃત્તિકામરણીપૂર્વામઘાનાંઘટિકાઃક્રમાત્ એકર્ધશતિસસાધયોઢેશૌકદશત્યજેત્ જ્યેષ્ઠાશ્લેષાવિશાખાસુસ્વાત્યાંચાપિચતુર્દશ મૃગોર્મતે સંકટોપિસર્વાંસ્વાર્તામઘાંત્યજેત્ સ્વાતીપિચ્ચાગ્નિપૂર્વાર્ધેચિત્રાશ્લેષાંતકોત્તરમ્ ॥

હવે ધન કમાવવું ઇચ્છાદિક કાર્યના નિમિત્તથી જવું તે—અવળ, ધનિષ્ઠા, અશ્વિની, પુષ્ય, રેવતી, અનુરાધા, મૃગ, હસ્ત અને પુનર્વસુ એ નક્ષત્રમાં; ગોચર (ચાલતા ગ્રહ)વિષે શુભ ફળ દેનારા ગ્રહને વારે પ્રયાણ કરવું. અભિજીત નક્ષત્ર અને અભિજીત મુહૂર્ત દક્ષિણદિશા વિના પ્રયાણ કરવામાં શુભ છે. મઘા, ચિત્રા, સ્વાતી, વિશાખા, આશ્લેષા, ભરણી, આર્દ્રા, કૃત્તિકા, પૂર્વાભાદ્રપદા, અને જન્મનક્ષત્ર એ પ્રયાણમાં અશુભ છે. રિક્તા, પર્વ, છક્ર, આઠમ અને બારસ એ તિથિ પ્રયાણમાં લાગ કરવી. કૃત્તિકા, ભરણી, ત્રણ પૂર્વા અને મઘા એ નક્ષત્રોની ક્રમથી ૨૧, ૭, ૧૬, ૧૧ એટલી પ્રથમની ઘટિકા લાગ કરવી. જ્યેષ્ઠા, આશ્લેષા, વિશાખા અને સ્વાતી એ નક્ષત્રની ચૌદ ચૌદ ઘટિકા છોડવી. ભૃગુના મતપ્રમાણે સંકટ હોય તો પણ સપૂર્ણ સ્વાતી અને મઘાના લાગ કરવે. સ્વાતી, મઘા અને કૃત્તિકાનો પૂર્વાર્ધ; ચિત્રા, આશ્લેષા અને ભરણીનો ઉત્તરાર્ધ એનો લાગ કરવો.

વારશૂલઃસોમશનીપ્રાચ્યામીજ્યસ્તુદક્ષિણે રવિશુક્રૌપ્રતીચ્યાંસ્યાદુદીચ્યાંબુધમંગલૌ પૂર્વાદિદિક્ષુમે પાઘાઃક્રમાત્રિચ્ચંદ્રરાશયઃ સંમુખોદક્ષિણોલ્સનપૃષ્ઠેવામેતિર્નિદિતઃ દિશિયન્નોદેતિશુક્રસ્તાંદિશનમ્જે જ્ઞરઃ નમ્જેત્સંમુખેશ્વિપુષ્યંપૃષ્ઠોપિવામતઃ રેવતીમેપગેચંદ્રેશુક્રાંધ્યાત્સંમુખંમ્જેત્ ॥

વારશૂલ—પ્રયાણ કરવામાં પૂર્વ દિશામાં સોમ અને રાનિવાર; દક્ષિણ દિશામાં શુક્રવાર; પશ્ચિમ દિશામાં રવિ, શુક્ર એ વાર; ઉત્તર દિશામાં બુધ અને મંગળ એ વાર વર્ત્ય કરવા. પૂર્વાદિક દિશાઓમાં ક્રમથી મેષાદિક ખાર ચંદ્રરાશિ ગણતાં એક એક દિશામાં ત્રણ ત્રણ રાશિ થાય છે, તેમાંનો સંમુખ અથવા દક્ષિણ ભાગમાં ચંદ્ર હોય તો શુભ છે. પૃષ્ઠભાગ અથવા વામભાગમાં હોય તો નિંદ છે. જે દિશામાં શુક્ર ઉદય પામતો હોય તે દિશાની સામે પ્રયાણ કરવું નહીં. બુધ સંમુખ હોય તો પણ પ્રયાણ કરવું નહીં. વાંસે અથવા વામભાગમાં બુધ હોય તે શુભ. રેવતી નક્ષત્ર અથવા મેષ રાશીનો ચંદ્ર હોય તો શુક્ર અંધ થાય છે; તેથી તે સમયે શુક્રની સામે જવામાં આધ નથી.

પ્રયાણેશુમાર્કેન્દ્ર ૧।૪।૭।૧૦।કોણેપુ।૯।૫ શસ્તાઃ સ્વલાહ્યાયપદ્મલેખનિષઃ ૩।૧૧।૬। ૧૦ શનિઃસે કવિઃસસમેલૌઃપટ્ટાંચલગ્ને વિલગ્નેશ્વરોપ્યસ્તપ્પટ્ટાદ્રમાંત્યે કેન્દ્રેવક્રીષકિર્વર્ગોલગ્નેવારશ્ચ વક્રિણઃ કુંભઃકુંભનવાંશશ્ચલગ્નેત્યાજ્યાઃપ્રયત્નતઃ મીનલગ્નેતદ્દેશવાયાતુર્માર્ગોતિદુઃપદઃ શશુલ્લગ્નમતઃપટ્ટં તત્પતિર્વામૃતિપ્રદઃ શશુક્ષેત્રેતદ્દેશવાતદ્દૃષ્ટગમનંનસત્ લગ્નેસ્તંગતરાશિશ્ચજન્મરાશિશ્ચનોશુભઃ શશી વર્ગોત્તમેનદેવર્ગોત્તમશુતેજયઃ ॥

૧ મળ્યાઃ પૂર્વમર્થ કૈલિષિ પાઠો દ્રવ્યતે.

૨ ભરણીના પૂર્વ અર્ધનો પણ લાગ કરવો, એવો પણ પાઠ દેખવામાં આવે છે.

પ્રયાણવિષે લગ્નશુદ્ધિ—જે લગ્નમાં પ્રયાણ કરવાનું હોય તે લગ્નચક્રી ૧, ૪, ૭, ૧૦, ૫, ૬ એમાંનાં કોઈ સ્થાનકે શુભ ગ્રહ હોય તે શ્રેષ્ઠ. ૩, ૧૧, ૬, ૧૦, એ સ્થાનકે પાપગ્રહ હોય તો શુભ. રાશિ દશમે અશુભ. સપ્તમ શુક્ર અશુભ. ૬, ૮, ૧૨, ૧ એ સ્થાનકે ચંદ્ર અશુભ, લગ્નનો સ્વામી પણ ૭, ૬, ૮, ૧૨, એ સ્થાનકે અશુભ છે. કેંદ્રમાં વક્રગતિનો ગ્રહ, લગ્નમાં વક્રગતિના ગ્રહનો વર્ગ, વક્રી ગ્રહનો વાર, કુંભ લગ્ન, કુંભ લગ્નનો નવાંરા એ સઘળાં પ્રયાણ સમયે પ્રયત્નપૂર્વક વર્જિત કરવાં. મીન લગ્ન અથવા મીનના નવાંશમાં પ્રયાણ કરે તો તેને માર્ગમાં બહુ દુઃખ પડે છે. પોતાનાં જન્મલગ્ન અથવા જન્મરાશિના સ્વામીનો રાત્રિ; કિંવા જન્મલગ્ન કે જન્મરાશિચક્રી છઠો રાશી; અથવા તેનો સ્વામી એ લગ્નમાં હોય તો મૃત્યુ દેનારો થાય છે. રાત્રિનું ગૃહ કિંવા રાત્રિનો અંશ અથવા રાત્રિની દષ્ટિ લગ્નવિષે હોય તો પ્રયાણ કરવું નહીં. અસ્ત થયેલા ગ્રહનો રાશી અથવા જન્મરાશી લગ્નવિષે શુભ નથી. વર્ગોત્તમમાં અથવા વર્ગોત્તમચુક્ર લગ્નમાં ચંદ્ર હોય તો જય પ્રાપ્ત થાય છે.

શુક્લાદિતિથિવારકર્ણયોગોશ્વેરપ્રભિન્નિભિઃ ત્રિસ્થસ્ત્રોવશિષ્ટશ્ચેત્સર્વાકઃસાવકામિકઃ ત્રિપુન્નમાદ્ધ વેન્દ્યન્યંદુઃસ્વદારિદ્યમૃત્યુદં યદેકલિન્નૈવદિનેપુરાદ્ધચ્છેત્યુપંતરે પ્રાવેશિકીકાલશુદ્ધિસ્તદાક્ષેયાનયા ત્રિકી પ્રવેશાન્નિર્ગમોનેષ્ટપ્રવેશોનિર્ગમાદપિ જિજ્ઞોઃકદાપિનવમેષિણ્યેવારેતિઘૌતયા ચામ્યાદિગ્ગમનં શય્યાધિતાનંછાદનંશુદ્ધે નકુંભમીનગેચંદ્રેતૂળકાષ્ટસ્વસંગ્રહઃ તર્પિતાગ્નિસુદ્ધિપ્રમાર્યાદિસ્તુતિમાન્વ્રજેત્ સ્વકીયાંપરકીયાંચાલિયંપુરુષમેયવા તાદયિત્વાતુયોગચ્છેદ્ધાસ્ત્રાણાનવમાન્યચ વ્યાધિતઃક્ષુધિતોષાપિત વંતંતસ્યજીવિતમ્ ॥

શુકલપક્ષની એકમચક્રી તિથિ, રવિવારથી વાર, અને અશ્વિનીચક્રી નક્ષત્ર પ્રયાણના દિવસપર્યંત લેખી જુદાં જુદાં ત્રણ ઠેકાણે ક્રમથી ૭, ૮, ૩, આંકથી ભાગ દેતાં સર્વ ઠેકાણે શેષ અંક રહે તો તે સર્વ કામ દેનારા છે. ત્રણે ઠેકાણે શૂન્ય રહે તો ક્રમથી દુઃખ, દારિદ્ર અને મૃત્યુનું દેનારું છે. જો એકજ દિવસે એક શેઠેરથી બીજા શેઠેરમાં પ્રયાણ કરવું હોય તો પ્રવેશકલાની શુદ્ધિ લેવી, પ્રયાણકલાની શુદ્ધિ લેવી નહીં. જયપ્રાપ્તિની ઇચ્છા ધરનારાએ પ્રવેશનાં નક્ષત્રચક્રી નવમું નક્ષત્ર, નવમો વાર અને નવમી તિથિએ પ્રયાણ કરવું નહીં; તેમજ પ્રયાણનાં નક્ષત્ર, વાર અને તિથિચક્રી નવમું નક્ષત્ર, વાર અને તિથિએ પ્રવેશ કરવો નહીં. કુંભ અને મીન રાશીના ચંદ્રવિષે દક્ષિણ દિશામાં પ્રયાણ; કૌંચ, પલ્લવ ભરાવવા; ઘર છાજડું; અને તૃણ તથા કાષ્ઠનો સંગ્રહ એ કરવાં નહીં. અગ્નિ, સંઘઘી, ગ્રાહણ અને સ્ત્રી ઇલાદિકને તૃપ્ત કરી પોતે તૃપ્ત થઈ પ્રયાણ કરવું. પોતાની કે પારથી સ્ત્રી, અથવા પુરૂષને માર મારી કિંવા ગ્રાહણનું અપમાન કરી પ્રયાણ કરે અથવા રોગગ્રસ્ત કે ભુખ્યાં રહી પ્રયાણ કરે તો મરણને પ્રાપ્ત થાય.

ઋષિર્જ્યૌર્મંત્રિતૈલાભ્યંગાશ્રુમોચનં મયંમાંસંગુડંતૈલંસિતાન્યતિલકંતથા શ્વેતમિર્ધંચવસનંપ્રયા ણેપરિયજંયેત્ ક્ષૌરંપંચદિનંદુગ્ધંત્રિદિનંસત્તરાત્રકં મૈથુનંચાપરંતૈલંમધ્વાન્યંતદિનેત્યજેત્ ક્યાર્તવંધી જડાનાંતંતયાકુશકુનાંસ્વજેત્ સુમુહૂર્તેસ્વયંમનાસંમવેપ્રસ્થાનંકાર્યં પ્રસ્થાનંનામાભીષ્ટવસ્તુચાલનં યજ્ઞો પવીત્રકંદાલંમધુચસ્યાપયેત્ફલં વિપ્રાદિઃક્રમતઃસર્વેઃસ્વર્ણધાન્યાંવરાદિકં રાજાદ્રાહ્મણંચાદમન્યોનમ્ર સ્વિતોયસેત્ સ્વયંમનાદ્સ્તુસ્થાપનાપ્યપ્રસ્થાનેર્ધફલમ્ ॥

પ્રયાણવિષે નિયમ—પ્રયાણ સમયે; ક્રોધ, વાળ ઉતારાવવા, વખન, તૈલાભ્યંગ, અશ્રુપાત, મદિરા, માંસ, ગોળ, તેલ, શ્વેત તિલકવિના બીજું તિલક અને શ્વેતવિના બીજાં વસ્ત્ર; એ પદાર્થો વર્જિત કરવા. પ્રયાણ દિવસની પ્રથમ; પાંચ દિવસ સુધી (વાળ ઉતારાવવા); ત્રણ દિવસ દૂધ; સાત રાત્રિ મૈથુન; અને મધ, તેલ, ઘૂત આદિ બીજા પદાર્થ તેજ દિવસે વળ્યે કરવા. બીજાની સ્થિતિ યથાપર્યંત એટલે ગ્રોળ રાત્રિ સ્ત્રીના ઋતુ હોય છે તે તથા દુષ્ટ શકુન પ્રયાણમાં વળ્યે કરવાં. સારાં સુદર્ભના પોતાને જઈ શકવાનો મંભવ ન હોય તો પ્રસ્થાન કરવું. પ્રસ્થાન એટલે પોતાની પ્રિય વસ્તુ બીજે ઠેકાણે રાખવી. ગ્રાહણે જાનોઈ, ક્ષત્રિયે રાક્ષ, વૈશ્યે મધ અને શુદ્રે ક્લ પ્રયાણને સમયે પ્રસ્થાનમાં ગમવાં. સોનું, ધાન્ય, વસ્ત્ર ઇલાદિક સઘળાઓએ રાખવાં. પ્રસ્થાન થીયા પછી રાત્રિએ ૧૦ દિવસ, અને બીજાઓએ પાંચ દિવસ ચેર રહેવું. તેથી અધિક રહેવું નહીં. પોતાના પ્રયાણ કરનાં જાનોઈ આદિ વસ્તુના સ્થાપનરૂપ પ્રસ્થાનમાં અર્ધ ફલ જાણવું.

પ્રસ્થાનદેશાવધિઃ ॥ મેહાદ્રેહાંતરંગમઃસીમ્નઃસીમાંતરંભૃગુઃ વાળક્ષેપંમરહાજોવસિષ્ઠોનગરાદ્વિઃ
પ્રસ્થાનેપિકૃતેનેયાન્મહાદોષાન્વિતેદિને પ્રસ્થાનદિનેપિકોઘાદિકંવર્જયેત્ શકુનાપશકુનપ્રપંચોન્યત્ર
ઇતિયાત્રાપ્રકરણમ્ ॥

પ્રસ્થાન કરવાવિષે દેશનો અવધિ કહે છે—“ પોતાને ઘેરથી બીજાને ઘેર પ્રસ્થાન રાખવું
એ ગર્થનો મત છે, ગામની સીમ છોડી બીજી સીમમાં રાખવું એ ભૃગુનો મત, બાણુનો ધા કરતાં
ઢેરલે છેટે બાણુ બધ તેટલે દૂર રાખવું એ ભરદ્વાજનો મત, અને નગરની બહાર જઈ રાખવું એ
વસિષ્ઠનો મત છે. પ્રસ્થાન કર્યું હોય તથાપિ મહાદોષયુક્ત દિવસ હોય તે દિવસે પણ પ્રયાણ કરવું
નહી.” જે દિવસે પ્રસ્થાન કરવાનું હોય તે દિવસે પણ કોષાદિક કરવાં નહીં. શુભ શકુન અને
દુષ્ટ શકુનનો વિસ્તાર બીજા અંચોમાં લેવો. એરીતે યાત્રા પ્રકરણ કહ્યું.

અથગોચરપ્રકરણમ્ ॥ જન્મરાશોઃકૂરચંદ્રાસ્તિપદ્મશમગાઃશુભાઃ સત્તાચગધ્વાપિચંદ્રઃશુક્લેદ્ધિ
નવપંચસુ યુધોવ્યંત્યસમે ૨ । ૪ । ૬ । ૮ । ૧૦ જીવોદ્ધિપંચનવસત્સુ જન્માદિપંચસુતથાનવાદ્વાદશે
ભૃગુઃ ઇકાદશેસર્વેલેદાઃશુભાઃસ્યુરિતિસંગ્રહઃ જન્મસંપદ્વિપત્ક્ષેમંપ્રત્યરિઃસાધિકાવધઃ મૈત્રાતિમૈત્રાઃ
સ્યુસ્તારાસ્તિરાતૃત્વાસ્વજન્મમાત્ ક્રમતઃસૂર્યાદિવલંનૃપદર્શનસર્વેકાર્યયુદ્ધેષુ શાસ્ત્રકરમહયાત્રાદીક્ષા
સૂક્ષ્મવિશેષેણ અનિષ્ટસૂર્યાદીનાંદાનાનિદ્વિતીયપરિચ્છદાંતે ॥

હવે ગોચરપ્રકરણ કહે છે.

“ જન્મરાશિયત્રી દૂર ગ્રહ અને ચંદ્રગ્રહ ૩, ૬, ૧૦ એ સ્થાનકે શુભ છે. ચંદ્ર ૭, ૧ એ સ્થા-
નકે પણ શુભ છે. શુકલપક્ષમાં ચંદ્ર ૨, ૯, ૫ સ્થાનકે શુભ છે. યુધ ૨, ૪, ૬, ૮, ૧૦ એ સ્થાનકે
શુભ છે. યુદ્ધસ્પતિ ૨, ૫, ૯, ૭ એ સ્થાનકે શુભ છે. શુક ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૮, ૧૨ એ સ્થાનકે
શુભ છે. અગીયારમે સ્થાનકે સર્વ ગ્રહ શુભ છે; એરીતે સંક્ષેપે કહ્યું. પોતાના જન્મનક્ષત્રથી દિવસ-
નક્ષત્રપર્યંત લેખવાં; તેમાંનું ૧ જન્મતારા, ૨ સંપત, ૩ વિપત, ૪ ક્ષેમ, ૫ પ્રભરિ, ૬ સાધિકા, ૭
વધ, ૮ મૈત્ર, ૯ અતિમૈત્ર; એ નવ નક્ષત્રની એક આવૃત્તિ થઈ તેમજ ફરી ૧૦ જન્મતારા, ૧૧
સંપત એ રીતે લેખતાં ત્રણ આવૃત્તિ કરવી, તેમાં જે નક્ષત્રનું બેયું નામ હોય તે તેવુંજ ફલ દેછે.
રાજદર્શન, સર્વ કાર્ય, યુદ્ધ, શાસ્ત્રાભ્યાસ, વિવાહ, પ્રયાણ અને મંત્રદીક્ષા એ સાત કાર્યમાં ક્રમથી
સૂર્યાદિક સાતનું બળ વિશેષે ભેઈ તે તે ગ્રહના બળમાં તે તે કાર્ય કરવું.” અનિષ્ટ સૂર્યાદિક ગ્રહોનાં
દાન બીજા પરિચ્છેદના અંતમાં કહેલાં છે.

દક્ષાંગોદરનામિદ્ધત્સુપતિતાપહ્લીવરાંગેહનું મુક્તાનુઃશુભદાક્ષિયાઃફલમિદંવામેતરવ્યત્યયાત્ इत्याहुः
सरटप्ररोहणफलंपातेन्ययैकेवृथा पत्यारोहणकेपिचखसहितंस्त्रात्वाचरेच्छांतिकं इति ॥

હવે પદ્મી (દેગરોળી=અપકી=અંધિયત્રી) નું પઠવું કહે છે—“ પુરૂષના જન્મણા અંગમાં
પેટ, નાભી, હૃદય અને હડપત્રી વિના કંઠથી ઉપર મુખ, મસ્તક ઇલાદિકવિષે પદ્મી પડી હોય તો
શુભ છે. એજ ફલ સ્ત્રીના ડાબા અંગમાં બળવું. શરઠ (કાઝીડો) ના ચરવામાં એજ ફલ બળવું.
કાઝીડો ઉપરથી પડ્યો હોય તો વિપરીત (અશુભ) ફલ બળવું. તેમજ પદ્મી ઉપર કહેલા અંગ
ઉપર ચડી હોય તો અશુભ બળવું. પદ્મીનું ઉપર ચરવું અને કાઝીડાનું ઉપરથી પડવું તેમાં શુભ
અશુભ કાંઈ પણ ફળ નથી એમ કેટલાએક આચાર્ય કહે છે; તેમ છતાં પણ વજ્રસહિત જ્ઞાન
કરી શાંતિ કરવી.”

અથપદ્મીસરઠશાંતિઃ ॥ તયોન્સ્પર્શમાત્રેજ્ઞાનંકૃત્વાપંચગવ્યંપ્રાશ્યાજ્યમચલોદયાશુભનાશાર્પણુ
મૃત્યુજયમંત્રેણપાદિરસમિદ્ધિરપોત્તરશતંતિલૈર્વ્યાહતિમિરપોત્તરસહસ્રંશતંવાદુત્વાસ્વિષ્ટદાદ્યમિપેકાં
તેસ્વર્ગચક્ષતિલદાનમ્ ॥

હવે પદ્મી અને શરઠની શાંતિ કહે છે.

પદ્મી અને શરઠનો માત્ર સ્પર્શ થયો હોય તો જ્ઞાન કરી પંચગવ્યનું પાન કરી ધીમાં મુખા-

વલોકન કરી અશુભની નિવૃત્તિને અર્થે અથવા શુભની વૃદ્ધિને અર્થે શાંતિ કરવી. પક્ષી અથવા કાષ્ઠીયાની સુવર્ણની પ્રતિમા કરી તેને શાંતિ વસ્ત્ર વીંટી પૂજન કરવું. પછી કલશમાં રુદ્રનું પૂજન કરી મૃત્યુંજયમંત્રવડે ખેરની સમિધનો (૧૦૮), વ્યાહૃતિમંત્રવડે તિલનો (૧૦૦૮) અથવા સો હોમ કરી રિવકૃત્થકી અભિષેકપર્યંત કર્મ કર્યા પછી સુવર્ણ, વસ્ત્ર અને તિલનું દાન કરવું.

અથકપોતપ્રવેશમધુવત્સીકોત્પત્તિપિંગલાસ્વરકાકવૈરુતપ્રામ્યારણ્યાદિમૃગપક્ષિવિકારેશાંતિઃ દેવાઃ કપોતઇતિપંચચંદ્રસૂક્તસહસ્રંશતંવાજપિત્વા યતદ્વંદ્રમયામહેસ્વસ્તિદાવિશશ્યંવકમિતિમંત્રૈર્હૃત્વાવ્યાહૃતિ મિરઘોત્તરશાંતિલહોમંકુર્યાત્ અથવાપંચવિપ્રૈઃક્રમેણદેવાઃકપોતઇતિસૂક્તસુદેવોઅસીત્યુચં કનિક્રદદિ તિશાકુંતસૂક્તં નમોબ્રહ્મણેનમોઅગ્રયઇતિમંત્રંચ સહસ્તાદિસંખ્યાયાજ્ઞવોપનિપદશ્ચપઠિત્વા વ્યાહૃતિમિ સ્તિલહોમંકુર્યાત્ ॥

હવે ઘરમાં કપોતપક્ષી (હોલો) પ્રવેશ કરે, મધપુરું થાય, રાફડો થાય, પિંગલા નામનો પક્ષી (ધુધુરાળ ઇલાદિ) શબ્દ કરે, કાકચૈકૃત (કાગડાનું મૈથુન ઇલાદિ), અને ગામ અથવા જંગલ ઇલાદિક સંબંધી મૃગ (જાનવર), પક્ષી, એમનું આવવું ઇલાદિક થાય તો શાંતિ કરવી. “ દેવાઃ કપોત૦ ” આ પાંચ ખયાના સૂક્તનો સહસ્ર અથવા સોવાર પાઠ કરી “ યત્ત દ્વંદ્રમયામહેઃ, સ્વસ્તિદાવિશઃ, જ્યંવકં ” એ મંત્રોવડે હોમ કરી વ્યાહૃતિમંત્રવડે તિલનો (૧૦૮) હોમ કરવો. અથવા પાંચ બ્રાહ્મણુમારફત ક્રમથી “ દેવાઃ કપોત૦ ” એ સૂક્ત, “ સુદેવો અસિ૦ ” એ ખયા, “ કનિક્રદત્૦ ” એ શાકૃત સૂક્ત, અને “ નમો બ્રહ્મણે નમો ” એ મંત્ર, એમનો સહસ્ર આદિક સંખ્યાનો જપ કરાવી ઉપનિષદોનો પાઠ કરી વ્યાહૃતિમંત્રવડે તિલનો હોમ કરવો.

અથકાકસ્પર્શમૈથુનાદિશાંતિઃ ॥ સંકલ્પાગ્નિપ્રતિષ્ઠાપનાંતેકુંમેસૌવર્ણમિદ્રંલોકપાલાંશ્વસંપૂ જ્યાઘ્રૌચરંધ્રપયિત્વા પલાશસમિચ્ચાજ્યયોહિમિઃપ્રત્યેકમઘોત્તરસહસ્રંશતંવાયતદ્વેતિમંત્રેણદ્વિવાલોક પાલેમ્યસ્તૈરેવદ્રવ્યૈર્દશકત્યોહુત્વા લોકપાલર્વાલકુંભાગ્રેવાયસેમ્યોર્વાલિમંદ્રવારુણેતિમંત્રેણદ્વાયજમા નોમિપેકાંતેશતંદશાવાપિમાન્મોજયેત્ ॥

હવે કાગડાનો સ્પર્શ, કાગડાનું મૈથુન ઇલાદિની શાંતિ કહે છે.

સંકલ્પ કરી અગ્નિસ્થાપનપર્યંત કર્મ કર્યા પછી કલશ ઉપર સુવર્ણમય ઇંદ્ર અને લોકપાલની પૂજા કરી અગ્નિઉપર ચરુ સંધી આપરાની સમિધ, ચરુ, ઘૂત અને શાલ એ દ્રવ્યમાંના એક એક દ્રવ્યનો (૧૦૦૮) અથવા (૧૦૮) “ યત્ત દ્વંદ્ર ” એ મંત્રવડે હોમ કરી લોકપાલને ઉદ્દેશે એજ દ્રવ્યવડે દશ દશ આહુતિ હોમ કરી કુંભની સમીપે લોકપાલને અલિદાન અને કાગડાઓને અલિદાન “ વૈદ્ર-વારુણ૦ ” એ મંત્રવડે દશ અભિષેક થયા પછી સો અથવા દશ બ્રાહ્મણોને લોભન કરાવવું.

ઘરદોલુડાલમુસલદપદાસનમંચકાદેરકસાત્સ્ફોટનેઘૂતાત્કમધુયુતાશ્વત્યસમિધઃ પ્રજાપતયે હૃત્વા ગાયત્ર્યઘોત્તરસહસ્રેણામિમંચયેત્ ॥

ઘંટી, પાંડણી; સાંભેલું; સીજ; ઉપરવટણો; આસન (પાટ ઇલાદિક); પલંગ, ખાટલો ઇલાદિક અકરમાત કુટે તો વીમાં બીજવેલી અને મધેયુક્ત એવી અશ્વત્ય (પીપળા)ની સમિધનો પ્રજાપતિને ઉદ્દેશે હોમ કરી (૧૦૦૮) ગાયત્રીમંત્રવડે (તે વસ્તુને) મંત્રયુક્ત કરવી.

નાનાવિધદિવ્યભૌમાંતરિક્ષોત્પાતેપુશાંતિઃ ॥ સંકલ્પાદિકૃત્વાકુંમેદ્વંદ્રદ્વૌસંપૂજ્ય યતદ્વંદ્રસ્વસ્તિદાવિશસ્પતિઃઅઘોરેમ્યોયેતિમંત્રઃ સમિદાજ્યચક્રવીહિતિલાન્પ્રતિદ્રવ્યમઘોત્તરશતંહૃત્વા વ્યાહૃતિમિઃકોટિહોમંલહોમમયુતહોમંતત્પાદહોમંવાતિલૈર્વિચાનુસારેણ નિમિચાનુસારેણચસત્તરાંચંચિરાત્ર મેકરાત્રવાહૃત્વા સૂર્યગણેશકેત્રપાલદુર્ગામંત્રાણાંજપંકૃત્વાપાયસાદિનાગ્રાહણભોજનંકાર્યં યદ્વાચંદ્રીસત્ત રાત્રીજપઃ અથવારુદ્રંજપોમિપેકોવા અશ્વત્યપ્રદક્ષિણાશિવપૂજાગોવિપ્રપૂજાદિવેતિનાનોત્પાતસામાન્ય શાંતયઃ ॥

અનેક પ્રકારના દિવ્ય (કેટુ આદિ), ભૌમ (ભૂકંપાદિ) અને આંતરિક્ષ (ગંધર્વ નગર આદિ) ઉત્પાતની શાંતિ કહે છે—સંકલ્પ આદિક કરી કુંભ ઉપર ઇંદ્ર અને રુદ્રની પૂજા કરી, “ યત્ત દ્વંદ્ર, સ્વસ્તિદાવિશસ્પતિઃ, અઘોરેમ્યોયઘોરેમ્યઃ ” એ મંત્રવડે સમિધ, ઘૂત, ચરુ, શાલ,

અને તિલ એ એક એક દ્રવ્યોના (૧૦૮) હોમ કરી વ્યાહૃતિમંત્રવડે તિલનો કોટિ હોમ, લક્ષ હોમ, અયુત (૧૦,૦૦૦) હોમ, અથવા તેનો ચતુર્થાંશ (૨૫૦૦) હોમ, પોતાના દ્રવ્યની શક્તિપ્રમાણે અને જેવું નિમિત્ત હોય તેને અનુસારે સાત રાત્ર, ત્રણ રાત્ર, અથવા એક રાત્ર એ રીતનો હોમ કરી સૂર્ય, ગણેશ, ક્ષેત્રપાલ અને દુર્ગાના મંત્રનો જપ કરી પાંચસ (૬૫૫) ઇલાદિવડે આશ્વલુ-ભોજન કરાવવું; અથવા ચડી (સપ્તશતી=દુર્ગા)નો પાઠ કરાવવો. કિંવા રુદ્રમંત્રનો જપ અથવા રુદ્રમંત્રવડે અભિષેક કરાવવો. કિંવા પીપ્પળાની પ્રદક્ષિણા, શિવપૂજા, ગાય, આશ્વલુની પૂજા ઇલાદિક કરાવવાં. એ રીતે અનેક પ્રકારના ઉત્પાતોની સામાન્ય શાંતિએ કહી.

અથગાયત્રીપુરશ્ચરણપ્રયોગઃ ॥ દેશકાલૌસંકીર્ત્યંકરિપ્યમાણગાયત્રીપુરશ્ચરણેધિકારસિદ્ધ્યર્થં કુચ્છત્રયમમુકપ્રત્યાદ્યાયેનાહમાચરિષ્યે” इतिसंकल्प्य होमादिप्रत्यादयाविधिना कृच्छ्राण्यनुष्ठायामुकशर्मणोमम गायत्रीपुरश्चरणेनेन कृच्छ्रत्रयानुष्ठानेनाधिकारसिद्धिरस्त्विति विप्रान्वदेत् विप्रअधिकार सिद्धिरस्त्विति ब्रूयुः ततः करिष्यमाणपुरश्चरणांगत्वेन विहितं गायत्रीजपादिकरिष्ये” इतिसंकल्प्य स्वयं विप्रद्वारावाकुर्यात् तद्यथा सप्रणयव्याहृतिगायत्र्याअयुतंजप्त्वाआपोहिष्ठेति सूक्तं पतोन्विद्रमिति तिष्ठ. नतं घेतिसूक्तं स्वस्तिन इत्याद्याः स्वस्तिमती स्वादिष्टयेत्याद्याः पाचमानीश्च सर्वाः प्रत्येकं दशवारं स्वयमन्यद्वा रावाजपेत्वा तत्सवितुरित्यस्याचार्यमृषिं विध्वामिभ्रंतं र्पयामि गायत्रीछंदस्तं सवितारं देवतां” इतितर्पणं कृत्वा रुद्रं नमस्कृत्य कद्गुद्रायेत्यादीनि रुद्रसूक्तानि जपेत् ॥

હવે ગાયત્રીપુરશ્ચરણનો પ્રયોગ કહે છે.

દેશ, કાલનો ઉચ્ચાર કરી “કરિષ્યમાણગાયત્રીપુરશ્ચરણેધિકારસિદ્ધ્યર્થં કુચ્છત્રયમમુકપ્રત્યાદ્યાયેનાહમાચરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી હોમાદિકના પ્રતિનિધિના વિધિવડે ત્રણ કૃચ્છ કરી “અમુકશર્મણો મમ ગાયત્રીપુરશ્ચરણેનેન કુચ્છત્રયાનુષ્ઠાનેનાધિકારસિદ્ધિરસ્તુ” એ રીતે આશ્વલુનીપાસે બોલવું. ૫છી આશ્વલુએ “અધિકારસિદ્ધિરસ્તુ” એ રીતે કહેવું. ૫છી “કરિષ્યમાણપુરશ્ચરણાંગત્વેન વિહિતં ગાયત્રીજપાદિકરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી પોતે અથવા આશ્વલુદ્વારાએ જપ કરવો. તે આ રીતે-ત્રણુવ અને વ્યાહૃતિસહિત ગાયત્રીનો દશ હબાર જપ કરી “આપોહિષ્ટાં” એ સૂક્ત, “પતોન્વિદ્રં” એ ત્રણુ ઋચા, “ઋતં ચં” એ સૂક્ત, “સ્વસ્તિ નો” ઇલાદિક સ્વસ્તિ એવા શબ્દે યુક્ત ઋચા, અને “સ્વાદિષ્ટયાં” ઇલાદિક પાંચમાની ઋચા એ સઘળી ઋચાઓનો; એટલે એક એક ઋચાનો દશ દશવાર એ રીતે પોતે અથવા અન્યદ્વારાએ જપ કરાવી “તત્સવિતુરિત્યસ્યાચાર્યમૃષિં વિધ્વામિભ્રંતં તર્પયમિ । ગાયત્રીછંદસ્તં । સવિતારં દેવતાં” એ પ્રમાણે તર્પણ કરી રુદ્રને નમસ્કાર કરી “કદ્ગુદ્રાયં” ઇલાદિક રુદ્રસૂક્તનો જપ કરવો.

તતોદિનાંતરેદેશકાલૌસંકીર્ત્યમમસકલપાપક્ષયદ્વારાશ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં ચતુર્વિંશતિલક્ષાત્મકગાયત્રીપુરશ્ચરણં સ્વયં વિપ્રદ્વારાવાકરિષ્યે તદંગત્વેન સ્વસ્તિવાચનં માતૃકાપૂજનં નાંદીશ્રાદ્ધં વિપ્રદ્વારાજપેજપકર્ત્વં ચરણં ચ કરિષ્યે” इतिसंकल्पः संकल्पस्यापि ऋत्विक्कर्तृकत्वे मुकशर्मणो यजमानस्य सकलपापक्षयेत्यादिय जमानानुष्ठया करिष्ये एवं पूर्वव्रापिसंकल्प ऊह्यः नां दीश्राद्धाते सविता प्रीयतामिति गायत्रीपुरश्चरणे जप कर्तारं त्वां वृणे इति विप्रमेकैकं वृणुयात् वस्त्रादिभिः पूजयेत् ॥

૫છી ૫ીજે દિવસે દેશ, કાલનો ઉચ્ચાર કરી “મમ સકલપાપક્ષયદ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં ચતુર્વિંશતિલક્ષાત્મકગાયત્રીપુરશ્ચરણં સ્વયં વિપ્રદ્વારા વા કરિષ્યે, તદંગત્વેન સ્વસ્તિવાચનં માતૃકાપૂજનં નાંદીશ્રાદ્ધં (આશ્વલુદ્વારાએ જપ કરાવવો હોય તો) જપકર્ત્વરણં ચ કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરવો. સંકલ્પ ૫છુ ઋત્વિજે કરવાનો હોય તો “અમુકશર્મણો યજમાનસ્ય સકલપાપક્ષયેત્યાદિં યજમાનાનુષ્ઠયા કરિષ્યે” એ પ્રમાણે પ્રથમ ૫છુ સંકલ્પ બાણુવો. નાંદીશ્રાદ્ધની અંતે “સવિતા પ્રીયતાં” એમ કહેવું. “ગાયત્રીપુરશ્ચરણે જપકર્તારં ત્વાં વૃણે” એવું વાક્ય કહી એક એક આશ્વલુને વરાવવો અને વશ્રાદિકવડે પૂજન કરવું.

અર્થનિત્યકર્મ ॥ एकैकोविप्रः स्वयं वा कुशाचासनोपविष्ट. पवित्रपाणि राचम्य प्राणानायम्य देवताः प्रार्थयेत् सूर्यः सोमो यमः कालः संध्ये भूतान्यहः क्षपा पवमानो दिक्पतिर्भूराकाशं चै चरमराः ब्रह्मशासन ४८

માસ્થાયકલ્પધ્વમિહસંનિધિમિતિ તતોદેશકાલૌસંકીર્ત્યપ્રાપ્ત્યહિકજપસંકલ્પ ગુરવેનમઃ ગણપતયે૦
 દુર્ગાયે૦ માતૃભ્યો૦ इति नत्वा त्रिःप्राणानायम्य तत्सवितुरिति गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता
 गायत्री छंदः जपे वि० विश्वामित्र ऋषये नमः शिरसि गायत्री छंदसे नमो मुखे सवितृदेवतायै नमो हृदि इति
 न्यस्य तत्सवितुरंगुष्ठाभ्यां० चरेण्यंतर्जनीं० भर्गो देवस्य ध्यमा० धीमहि नमः। धियो यो नः कनिष्ठिकाभ्यां०
 प्रचोदयात् करतलकरपृष्ठाभ्यां नम इति करन्यासं कृत्वैवं हृदयादिपङ्क्त्यासं कुर्यात् पूर्वो
 करीत्यासंस्कृतांजपमालां पात्रे निधाय संश्लेष्य ओं महामाये महामाले सर्वशक्तिस्वरूपिणि चतुर्वर्गस्त्वयि
 न्यस्तस्तस्मान्मांसिद्धिदामवेति प्रार्थ्य ॐ अविघ्नं कुरु माเล त्वमिति तामादाय मंत्रदेवतां सवितारं ध्यायन्
 हृदये मालां धारयन् मंत्रार्थं स्मरन् मध्यदिनावधि जपेत् अति त्वरायां सार्धत्रयप्रहरावधि जपान्ते पुनः प्रणवमु
 फत्वा त्वं माले सर्वदेवानां प्रीतिदा शुभदा भव शिषंकुरु ध्वमे भद्रे यशो वीर्यं च सर्वदा इति मालां शिरसि निधा
 य त्रिःप्राणानायम्य न्यासत्रयं कृत्वा जपमीश्वरार्पणं कुर्यात् प्रत्यहं समानसं स्य पत्रजपो न तु न्यूनाधिकः पत्रं पु
 रश्चरणजपसमाप्तौ होमः पुरश्चरणसांगतासिद्धयर्थं होमविधिं करिष्ये इति संकल्प्याग्निप्रतिष्ठाप्य पीठसूर्या
 दिनचंद्रपूजनं दिकलशस्यापनांते अन्वाध्यात् चक्षुषी आज्ये नेत्यंते प्रहपीठदेवतान्वाधानं अर्कादिस
 मिचर्याज्याहुतिभिः कृत्वा प्रधानदेवतां सवितारं चतुर्विंशतिसहस्रतिलाहुतिभिः त्रिसहस्रसंख्याकाभिः
 पायसाहुतिभिर्धृतमिधृततिलाहुतिभिर्दूर्वाहुतिभिः क्षीरद्रुमसमिदाहुतिभिश्च शेषेण स्वप्रकृतमित्यादि च
 रुपाय सतिलैः सह जप्य सपर्यं शिरःपादौ आज्यमागतां इदं हवनं यद्रूपं अन्वाधानोक्तदेवताभ्यः अस्तु नम
 मेतियजमानस्त्यागं कुर्यात् होमे सप्रणवा व्याहृतिरहिता स्वाहा तां गायत्री दूर्वाप्रयस्यैकाहुतिः दूर्वासमिधां
 धिमध्याज्यांजनं स्वप्रकृतादिवलिदानांते समुद्रज्येष्ठा इत्यादिभिर्मयजमानाभिपेकः प्रतिलक्षं सुवर्णनिष्कत्र
 यंतर्धवाशक्त्या वा दक्षिणा होमांते जले देवं सवितारं संपूज्य होमसंख्यादशांशेन २४०० गायत्र्यंते सविता
 रंतर्पयामीत्युक्त्वा तर्पणं कार्यं तर्पणदशांशेन २४० गायत्र्यंते आत्मानमभिर्पिचामिनम इति मूर्ध्न्यभिपेकः
 होमतर्पणाभिपेकाणां मध्ये यदेधनं भवति तत्स्थाने तच्च द्विगुणो जपः कार्यः अभिपेकसंख्यादशांशेनाधिकं
 वा विप्रभोजनं पुरश्चरणपूर्णमस्त्विति विप्रान्वाचयित्वे श्वरार्पणं कार्यं प्रत्यहं यज्ञाप्रत इति शिवसंकल्पमं
 त्रस्य त्रिःपाठः कर्ता ब्राह्मणैः न हृदयविप्याशी सत्यवागधः शायी परिगृहीत भूषणवेशन तिचारी च भवेत् इत्य
 मंतदेवीयानुसारेण चतुर्विंशतिलक्षपुरश्चरणप्रयोगः ॥

હવે નિત્યકર્મ કહે છે.

એક એક બ્રાહ્મણે અથવા પોતે કુશ ઇલાદિકના આસન ઉપર બેસી હાથમાં કબંતું પવિત્ર
 ધારણ કરી આથમન પ્રાણાયામ કરી દેવતાની પ્રાર્થના કરવી. તે આ રીતે—“સૂર્યઃ સોમો યમઃ
 કાલઃ, સંધ્યે ભૂતાન્યહઃ ક્ષપા ॥ પવમાનો દ્વિકૃપતિર્મૂરાકાશં સેચરામરાઃ ॥ બ્રહ્મશાસનમાસ્થાય,
 કલ્પધ્વમિહ સન્નિધિ” એ રીતે પ્રાર્થના કરવા પછી દેશ, કાલને ઉચ્ચાર કરી નિલપ્રતિ કર્તવ્ય
 જપનો સંકલ્પ કરી “ગુરવે નમઃ ગણપતયે નમઃ, દુર્ગાયે૦, માતૃભ્યો૦” એ રીતે નમસ્કાર કરી ત્રણ
 પ્રાણાયામ કરી “તત્સવિતુરિતિ ગાયત્ર્યા વિશ્વામિત્ર ઋષિઃ સવિતા દેવતા ગાયત્રી છંદઃ જપે વિનિ૦ ॥
 વિશ્વામિત્રઋષયે નમઃ શિરસિ । ગાયત્રીછંદસે નમો મુદે । સવિતૃદેવતાયે નમો હૃદિ ” એ રીતે
 ન્યાસ કરી “ તત્સવિતુરંગુષ્ઠાભ્યાં૦ । ચરેણ્યં તર્જનીમ્યાં૦ । ભર્ગો દેવસ્ય મધ્યમાભ્યાં૦ । ધીમહિ નામિ-
 કાર્મ્યાં૦ । ધિયો યો નઃ કનિષ્ઠિકાભ્યાં૦ । પ્રચોદયાત્ કરતલકરપૃષ્ઠાભ્યાં નમઃ ” એ રીતે કરન્યાસ
 કરી અને એજ રીતે હૃદયાદિ છ અંગવિષે ન્યાસ કરવો. પછી પ્રથમ કહેલી રીતિ પ્રમાણે સંસ્કારશુદ્ધ
 જપમાલાને પાત્રમાં રાખી પ્રોક્ષણ કરી “ ઐમહામાયે મહામાલે, સર્વશક્તિસ્વરૂપિણિ ॥ ચતુર્વર્ગસ્વ-
 યિન્યસ્તસ્તસાન્માંસિદ્ધિદા મવ ” એ રીતે પ્રાર્થના કરી “ ૐ અવિઘ્નં કુર માલે ત્વં ” એ મંત્રપઠે
 તે માલા હાથમાં લઈ મંત્રદેવતા સવિતાનું ધ્યાન કરતાં હૃદયમાં માલા ધારણ કરી મંત્રના અર્થનું
 સ્મરણ કરતાં મધ્યાહ્નપર્યંત જપ કરવો. અત્યંત ઉતાવળ હોય તો સાડ ત્રણ પોહોરપર્યંત જપ
 કરવો. જપની અંતે કરી ત્રણબેના ઉચ્ચાર કરી “ત્વં માલે સર્વદેવાનાં, પ્રીતિદા શુભદા ભવ ॥
 શિર્ષં કુરુષ્ય મે ભદ્રે, યશો વીર્યં ચ સર્વદા ” એ મંત્રપઠે માલાને મસ્તક ઉપર રાખી ત્રણ પ્રાણુ-
 યામ કરી ત્રણ ન્યાસ કરી જપ ઇશ્વરને અર્પણ કરવો. નિલ જપ સરખી સંખ્યાનોજ કરવો. ન્યૂન
 અથવા અધિક કરવો નહીં. એ રીતે પુરશ્ચરણના જપની સમાપ્તિ થયા પછી હોમ કરવો. તેનો
 વિધિ કહે છે—“ પુરશ્ચરણસાંગતાસિદ્ધયર્થં હોમવિધિં કરિષ્યે, ” એવો સંકલ્પ કરી અગ્નિની સ્થા-
 પના કરી પીઠ ઉપર સૂર્યાદિક નવત્રહનું પૂજન ઇલાદિ કલશસ્થાપનપર્યંત કર્મ કર્યા પછી “ચક્ષુષી

આજ્યેન " એટલું કહી અન્વાધાન કર્યા પછી ગ્રહપીઠદેવતાનું અન્વાધાન; આકરો ઇલાદિક સમિધ, ચરુ, આન્ય એમની આહુતિવડે કરી " પ્રધાનદેવતાં સવિતારં ચતુર્વિંશતિસહસ્રતિલાહુતિમિલ્લિસ-
હસ્રસંખ્યાકામિઃ પાપસાહુતિમિધૃતમિથતિલાહુતિમિદ્વંદ્વિહુતિમિઃ સ્ત્રીરુદ્ધમસમિદાહુતિમિશ્ચ શેષેણ
સ્વિષ્ટકૃતમિત્યાદિ " એ રીતે પ્રધાનદેવતાનું અન્વાધાન કરવું. ચરુ, પાપસ અને તિલસહિત આ-
ન્યને પર્યેશિકરણુ (અગ્નિને ચોતરફ ફેરવવું એ રીતનો દ્રવ્યસંસ્કાર) કરવું. આન્યભાગપર્યંત કર્મ
કર્યા પછી " હૃદં હયનીયદ્રવ્યં અન્વાધાનોકદેવતાભ્યઃ અસ્તુ ન મમ " એ વાક્ય કહી યજમાને
ભાગ કરવો. હોમ કરતી વેળાએ; પ્રણવસહિત, આહુતિમંત્રવડે રહિત અને સ્વાહાકારપર્યંત ગાયત્રી-
મંત્રનો ઉચ્ચાર કરવો. ત્રણ દૂર્વાની એક આહુતિ દેવી. દૂર્વા અને સમિધને દહીં, મધ તથા ઘીમાં
ભીજવવાં, સ્વિષ્ટકૃતયજ્ઞી તે અલિદાનપર્યંત કર્મ કર્યા પછી " સમુદ્રયેષ્ટાઠ " ઇલાદિક મંત્રવડે
યજમાનને અભિષેક કરવો. એક એક લક્ષ જપની ત્રણ નિષ્ક સુવર્ણ, રોઠ નિષ્ક સુવર્ણ અથવા
યથાશક્તિ દક્ષિણા દેવી. હોમ કર્યા પછી જલમાં સનિતા દેવતાનું પૂજન કરી હોમની સંખ્યા કરતાં
દશાંશ (૨૪૦૦) ગાયત્રીમંત્રની અંતે "સવિતારં તર્પયામિ," એમ કહી તર્પણ કરવું. તર્પણ કરતાં
દશાંશ (૨૪૦) ગાયત્રીમંત્રની અંતે "આત્માનમર્મિપિચામિ નમઃ" એવું વાક્ય કહી પોતાના મસ્તક
ઉપર અભિષેક કરવો. હોમ, તર્પણ અને અભિષેકમાંથી જે કરવાનો અસંભવ હોય તેને બદલે તેની
સંખ્યા કરતાં બમણી સંખ્યાનો જપ કરવો. અભિષેકની સંખ્યા કરતાં દશાંશ અધિક બ્રહ્મલોજન
કરાવવું. " પુરશ્ચરણં પૂર્ણમસ્તુ " એવું વાક્ય બ્રાહ્મણોપાસે બોલાવી કર્મ ઇશ્વરને અર્પણ કરવું. નિત્ય
" યજ્ઞાપ્રતોઠ " એ શિવસંકલ્પમંત્રનો ત્રણવાર પાઠ કરવો. કર્તાગ્નિ બ્રાહ્મણસહિત હવિષ્યલોજન
કરવું. સત્ય બાપણુ કરવું. પૃથ્વી ઉપર નિદ્રા કરવી અને નિયમ કરેલી ભૂમિથી બાહેર જવું નહીં.
એ પ્રમાણે અનંતદેવના ગ્રંથમાં કહેલી રીતિપ્રમાણે ચોવીસ લક્ષ ગાયત્રીપુરશ્ચરણનો પ્રયોગ કહ્યો.

ઋગ્વિધાનેતુ મધ્યાહ્નેમિતમુદ્ધૃમૌનીત્રિઃ સ્નાતાચંનતત્પરઃ લક્ષચંચજપેદ્ધીમાનિતિત્રિલક્ષપુરશ્ચરણમુકં
જપશતાંશ્ચિસહસ્રહોમઃ કલૌચતુર્ગુણપ્રોકમિતિપક્ષેદ્વાદશલક્ષજપઃ દ્વાદશલક્ષહોમિત્યાદ્યૈ
વિષ્ણુશયનમાસેપુરશ્ચરણનંકાર્યં તીર્થાદૌશીઘ્રંસિદ્ધિઃ વિશ્વવૃક્ષાથયેજનપેપકાદાત્સિદ્ધિરિતિસર્વેનં
વ્રત્તમિત્યાદિગાયત્રીપુરશ્ચરણમ્ ॥

ઋગ્વિધાન ગ્રંથવિષે તે, " મધ્યાહ્નકાલે અલ્પ ભોજન કરવું, મૌન રાખવું, ત્રણે કાલે જ્ઞાન,
અને દેવપૂજન કરી ત્રણ લક્ષ મંત્રજપ કરવો." એ રીતે ત્રણ લક્ષ જપનું પુરશ્ચરણ કહ્યું છે. જપનો
શતાંશ એટલે ત્રણ હજાર હોમ કરવો. " કલિયુગમાં ભોગણું કરવાનું કહ્યું છે " એ પક્ષમાં બાર
લક્ષ જપ અને બાર હજાર હોમ કરવો, ઇલાદિક જાણવું. વિષ્ણુશયન માસમાં (આપાઠ શુદ્ધ એકા-
દશીયજ્ઞી કાર્તિક શુદ્ધ એકાદશીપર્યંત) પુરશ્ચરણ કરવું નહીં. તીર્થાદિકવિષે (પુરશ્ચરણ કરવાથી)
શીઘ્ર સિદ્ધિ થાય છે. બિલીનાં વૃક્ષને આશ્રયે જપ કરવાથી એક દિવસમાં સિદ્ધિ થાય છે, એ રીતે
સર્વ મંત્રોની પ્રક્રિયા જાણવી. એપ્રમાણે ગાયત્રીમંત્રનું પુરશ્ચરણ કહ્યું.

અથપૂર્તકમલાકરે ॥ અશ્વત્થોપનયનં તચ્ચર્ગૈઃક્રમેણવૃક્ષસ્થાપનાદપ્રમેકાદશેદ્વાદશેવપંડવનય
નોકમુહૂર્તપૂર્વાદેકાર્યં શુદ્ધસ્થાપિતાશ્વત્થેપૌરાણિકમંત્રૈરામપ્રતિષ્ઠામાત્રંકાર્યંનોપનયનમ્ ॥

હવે પૂર્તકમલાકર ગ્રંથમાંનો, અશ્વત્થને જનોઘનો પ્રયોગ કહે છે.

એ પીપળાને જનોઘ દેવાનો સંસ્કાર ત્રણે વર્ણે (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય) કમથી, વૃક્ષ રોપ-
વાના દિવસયજ્ઞી આઠમે, અગિયારમે અને બારમે વર્ષ ઉપનયનમાટે કહેલા શુદ્ધર્તવિષે પૂર્વાહ કાલે
કરવો. શુદ્ધે વાવેલા પીપળાની, પુણ્યોક્ત મંત્રવડે આરામપ્રતિષ્ઠા માત્ર કરવી, ઉપનયન કરવું નહીં.

અથપ્રયોગઃ ॥ કર્તાદેશકાલૌસંકીર્ત્યસર્વેપાપક્ષયકુલકોદિસમુદ્ધરણપૂર્વેકવિષ્ણુસાચ્યુજ્યપ્રાપ્તિ
કામોશ્વત્થોપનયનંકરિષ્યે इतिसंस्कृत्यનાંદીશ્રાદ્ધાંતેઆચાર્યવૃણયાત્ આચાર્યઃપંચામૃતૈઃશુદ્ધોકૈઃસ
ર્ગૌપધિજલૈશ્વત્થમમિપિચ્ય પિષ્ઠાતકેનાલંકૃત્યતત્પૂર્વેસ્થંદિલેગ્નિપ્રતિષ્ઠાપ્યાન્વાધાને અગ્નિવાયુસૂર્ય
ચિત્તગ્નિપ્રવમાનંપ્રજાપતિંદ્વિરોપધીર્વૈનસ્પર્તિપિણ્લંપ્રજાપતિંચપલાશસમિચ્ચાર્યૈઃ પ્રત્યેકમેકૈકયાદુત્યા
શેષેણેત્યાદિ અષ્ટત્વાર્તિશન્મુદીનાત્પૂર્ણાંનિર્વાપપ્રોક્ષણેઅપનાયાજ્યભાગાંતે યુગંચલાણીત્યશ્વત્થંચલ્ચ
મ્નેનાવેષ્ટયજ્ઞોપવીતમિતિયજ્ઞોપવીતંદત્વા પ્રાવેપાર્મેતિમેલતાંપ્રિરાવેષ્યઅજિનંદંડંચતૂર્ણાંદત્વાઅશ્વત્થે

વદ્યતૃચાગંધપુષ્પૈઃ સંપૂજ્ય દેવસ્યત્વેતિ મંત્રાંતે હસ્તં ગૃહામ્યશ્વત્યેતિ સ્પૃદ્ધાસપ્રગવ્યાહતિકાંગાયત્રીત્રિજ પિત્વા અશ્વત્યેવો નિપદનમિતિ સૂક્તેન વ્યાહતિમિશ્રાશ્વત્યં સ્થાપયામીતિ સ્વર્ણશલાકયા સ્પૃદ્ધાજ્યપલાશસ મિચ્છરમિઃ પ્રત્યેકદ્વાદશમંત્રેદ્વાદશાહુતીર્જુહુવાત મંત્રાસ્તુ મૂઃસ્વાઃ અગ્નયઃ મુઃસ્વાઃ ધાયવઃ સ્વાઃ સ્વાઃ સૂર્યાયેઽન્નઅઘ્યૂપિઃ અગ્નિર્ઋષિઃ અગ્નેષવસ્વેતિત્રિમિરગ્નયેષવમાનાયેદં પ્રજાપતેનત્વં પ્રજા પતયઃ ઓપધયઃ સંવદંતે અશ્વત્યેવો ઓપધીમ્યદ્દં ઘનસ્પતેશતઃ ઘનસ્પતયદ્દં દ્વાસુપર્ણાં પિપ્પલાયેદં સમસ્તવ્યાહતિમિઃ પ્રજાપતયદ્દં સ્વિષ્ઠકૃદાદિહોમશેષસમાપ્યાશ્વત્યેવદ્દતિગંધપુષ્પધૂપ દીપતૈર્વેદ્યકલતાં વૃલાદૈઃ સંપૂજ્યાશ્વત્યં સ્પૃદ્ધાચાર્યાયગમન્યેમ્યોદક્ષિણાંદત્વાશ્વત્યવસ્ત્રાદિકમાચાર્યાયદ ત્વાષ્ટૌતિપ્રાન્મોજયેદિતિ ॥

હવે પ્રયોગ કહો છે—કર્તાએ દેશ કાલનેા ઉચ્ચાર કરી “સર્વેપાપક્ષયકુલકોટિસમુદ્ધરણ- પૂર્થકવિષ્ણુસાગુજ્યશાસિકામોઽશ્વત્યોપનયનં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી નાંદીશ્રાદ્ધપર્યંત કર્મ કરીને પછી આચાર્યને વરાવવા. આચાર્ય પંચામૃત, શુદ્ધ જલ અને સર્વોપધીયુક્ત જલવડે પીપળાને જ્ઞાન કરાવી પીપળાતક (શુગધી ચૂર્ણ) વડે અશ્વત્યને સુશોભિત કરી પીપળાની પૂર્વ દિશામાં સ્થંદિલ ઉપર અગ્નિસ્થાપન કરી “અગ્નિ ઘાયું સૂર્યં ત્રિરગ્નિ પવમાનં પ્રજાપતિં દ્વિરોપધીર્વનસ્પતિં પિપ્પલં પ્રજાપતિં ચ પલાશસમિચ્છર્ણજૈઃ પ્રત્યેકમેકેકયાહુત્યા શોષેનેત્યાદિ” એ રીતે આન્વાધાન કરવું. અકતાકીશ મુઠી ઘોખા મંત્રવિના લઈ, મંત્રવિના પ્રોક્ષણ કરવું. ચર રાંધવા યજ્ઞ આભયભાગપર્યંત કર્મ કરાવી પછી “યુવં વસ્ત્રાણિ” એ મંત્રવડે એ વસ્ત્ર અશ્વત્યને આરંભે વીંટી “યજ્ઞોપવીતં” એ મંત્રવડે યજ્ઞોપવીત દઈ “પ્રાવેપામ” એ મંત્રવડે મેખલા ત્રણવાર વીંટી મૃગચર્મ અને દંડ એ મંત્રરહિત દેવાં. “અશ્વત્યે” એ મંત્રવડે ગંધ, પુષ્પથી પૂજા કરી “વેદસ્ય ત્વા” એ મંત્ર ભણી “હસ્તં ગૃહામ્યશ્વત્ય” એવું વાક્ય કહી અશ્વત્યને સ્પર્શ કરી પ્રણવ અને વ્યાહૃતિસહિત ગાયત્રીમંત્રનેા ત્રણવાર જપ કરવો. “અશ્વત્યે યો નિપદનં” એ સૂક્ત અને વ્યાહૃતિમંત્રવડે “અશ્વત્યં સ્થાપ- યામિ” એવું વાક્ય કહી સુવર્ણની સળીવડે અશ્વત્યનેા સ્પર્શ કરી આભય, આખરાની સમિધ અને ચર એ એક એક દ્રવ્યની, બાર મંત્રવડે, બાર આહુતિ હોમવી. તે બાર મંત્ર—“૧ મૂઃસ્વાહા અગ્નયઃ, ૨ મુઃસ્વાઃ ધાયવઃ, ૩ સ્વાઃ સૂર્યાયેઽન્નઅઘ્યૂપિઃ, ૪ અગ્નિર્ઋષિઃ, ૫ અગ્નેષવસ્વઃ” (એ એક એક મંત્રવડે) અગ્નેષવમાનાયેદં, ૬ પ્રજાપતેનત્વં પ્રજાપતયઃ, ૮ ઓપધયઃ સંવઃ, ૯ અશ્વત્યે યો (એ એક એક મંત્રવડે હોમ કરી) ઓપધીમ્યદ્દં, ૧૦ ઘનસ્પતે શતઃ ઘનસ્પતયદ્દં, ૧૧ દ્વાસુપર્ણાં પિપ્પલા- યેદં, ૧૨ સમસ્તવ્યાહતિમિઃ પ્રજાપતયદ્દં” એ રીતે હોમ કરી સ્વિષ્ઠકૃત ઇત્યાદિ હોમશેષ સમાપ્ત કરી “અશ્વત્યેવો” એ મંત્રવડે ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નેવેધ, ફળ, તાંબૂલ ઇત્યાદિ પદાર્થવડે પૂજન કરી અશ્વત્યનેા સ્પર્શ કરી આચાર્યને ગૌદાન અને ખીજા શ્રાદ્ધલોને દક્ષિણા દઈ અશ્વત્યને અર્પણ કરેલાં વસ્ત્રાદિક આચાર્યને દઈ આઠ શ્રાદ્ધલોને ભોજન કરાવવું. એ પ્રભાણે પ્રયોગ કહો.

અપુત્રેણપુંસાસ્ત્રિયાવાવટદ્વક્ષાન્નાદેઃપુત્રત્વેનપ્રતિગ્રહઃકાર્યઃ વેદશકાલૌસંકીર્ત્યમહાપાપક્ષયકુલત્રયસ સુદ્ધરણપ્રજાપતિપુરામનનિરયસ્યપિતુદ્ધારમધુધારારુતિસિદ્ધયર્થં સત્પુત્રત્વસિદ્ધયર્થંઅમુકવૃક્ષંપ્રતિગૃહી- ષ્યેદ્દતિસંકલ્પોપવાસંકૃત્વા રાત્રૌઅષ્ટવિપ્રાનાહયચંદ્રંસંપૂજ્યજાગરંભૂશયનંવાકૃત્યાપ્રાતર્વૃક્ષંસંપૂજ્યત- ષ્છાયાયાંચિપ્રાન્ત્સંમોજ્યપુણ્યાહંવાચયિત્વાપ્રાર્થયેત્ અપુત્રોભગવંતોત્રપુત્રપ્રતિકૃતિતરં ગૃહીપ્યામિમમાનુ- શાંકર્તુમર્હત્યસત્તમાઃ તાપ્રપાત્રેપંચસૌવર્ણકલાનિધીજપંચરત્નયુતાન્યધિવાસ્યલોકપાલબલીન્દયાત્ ॥

પુત્રરહિત પુરૂષ અથવા સ્ત્રીએ વડ, પીપળી, આંબા ઇત્યાદિક વૃક્ષવું પુત્ર છે એમ સમજી શકવું કરવું તેનો વિધિ—દેશ, કાલનેા ઉચ્ચાર કરી “મહાપાપક્ષયકુલત્રયસમુદ્ધરણપ્રજાપતિપુ- ગમનનિરયસ્યપિતુદ્ધારમધુધારારુતિસિદ્ધયર્થં સત્પુત્રત્વસિદ્ધયર્થં અમુકવૃક્ષં પ્રતિગૃહીષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી ઉપવાસ કરી રાત્રિએ આઠ શ્રાદ્ધલોને બોલાવી ચંદ્રની પૂજા કરી જાગરણ અથવા બુશિશયન કરી પ્રાતઃકાલે વૃક્ષવું પૂજન કરી તેની છાયાતળે શ્રાદ્ધલોને ભોજન કરાવી “પુણ્યાહં” એ રીતે બોલાવી શ્રાદ્ધલોની પ્રાર્થના કરવી. તેનો મંત્ર—“અપુત્રો ભગવંતોઽન, પુત્રપ્રતિકૃતિ તરં ॥ ગૃહીપ્યામિ મમાનુશાં, કર્તુમર્હત્ય સત્તમાઃ” એ મંત્રવડે પ્રાર્થના કરી ત્રાંબાના પાત્રમાં, ખીજને સ્થા- નકે પચરતસહિત એવાં પાંચ સુવર્ણનાં ફલ રાખી લોકપાલોને બલીદાન દેવું.

પરેહુસિલાન્યચરમિરદ્વાતંચનસ્પતિમંત્રેણહુત્યાજાતકર્માદિવિવાહાંતસંસ્કારાન્યત્વામિપિક્તઃ કર્તા પુષ્પાંજલિમાદાયપ્રાર્થયેત્ યેશારિતઃશિસરિણાશિરસાંવિભૂષાયેનંદનાદિપુવનેપુકૃતપ્રતિષ્ઠાઃ યેકામ

દા: સુરનરોગકિષ્કરણાંતે મેનતસ્ય દુરિતાર્તિહરમ્બંતુ ॥ ઇતે દ્વિજા વિધિવદન્ન હુતો હુતાશઃ પદ્યત્યસૌ ચ હિમ દીધિતિરંતરસ્યઃ ॥ ત્વં વૃક્ષપુત્ર પરિકલ્પ્ય મયા વૃતો સિકાર્યસદૈવમથતામપુત્રકાર્યં અંગાદંગાદિતિસ્પૃદ્ધાધિ પ્રેમ્યોદક્ષિણાંદત્વાવિસૃજેત્ ॥ રતિવદાદિતસ્પુત્રવિધિઃ ॥

ખીજે દિવસે તિલ, આભ્ય અને ચરુને આઠસો હોમ વનરપતિમંત્રવડે કરી બતકમંથકી વિવાહપર્યંત સંસ્કાર કરી અભિષિક્ત (જે ઉપર અભિષેક થયેલો હોય) એવા કર્તાએ પુષ્પાંજલી લઈ પ્રાર્થના કરવી. " યે શાશ્વિનઃ શિશ્વરિણાં શિરસાં વિભૂયા, યે નંદનાદિપુ વનેષુ કૃતપ્રતિષ્ઠાઃ ॥ યે કામદાઃ સુરનરોગકિષ્કરણાં, તે મે નતસ્ય દુરિતાર્તિહર મ્બંતુ ॥ ઇતે દ્વિજા વિધિવદન્ન હુતો હુતાશઃ પદ્યત્યસૌ ચ હિમદીધિતિરંતરસ્યઃ ॥ ત્વં વૃક્ષપુત્ર પરિકલ્પ્ય મયા વૃતો સિ, કાર્યં સદૈવ મથતા મમ પુત્રકાર્યં " એ મંત્રવડે પ્રાર્થના કરી "અંગાદંગાત્" એ મંત્રવડે વૃક્ષને સ્પર્શ કરી બ્રાહ્મણને દક્ષિણા દઈ વિસર્જન કરવું. એ રીતે વડ આદિ વૃક્ષને પુત્ર બનાવવાનો વિધિ કહ્યો.

અધસ્કલકર્મસાધારણપરિભાષા ॥ સર્વેપુણકર્યેષુ મન્ત્રમન્ત્રસ્ય કૃતાકૃતઃ પાત્રાસાદનમિષ્ટાન્નત્રાજ્યાદિથપનાદિચ સ્તુવાદિમાર્જનચેષ્ઠમરજુપ્રહરણં તથા પૂર્ણપાત્રમન્ત્રવેન્નિત્યમાજ્યસ્યોત્પવનેતયા પ્રીહીણામવઘાતશ્ચતંદુલેપકૃતાકૃતઃ દ્રવીભૂતધૂતસ્યાપિ વિલાપનયિષ્તિતથા પ્રતિપદોક્તાજ્યહોમે પરિસ્તરણં વિકલ્પિતં અનાદિદાજ્યહોમેતુ નિત્યં આજ્યભાગસહિતતદ્રહિતકર્મણોસ્તંત્રપ્રયોગે આજ્યભાગાનુષ્ઠાન મેયયુક્તં સર્વેભ્રાજ્યભાગયોર્યિકસ્પાત્ અનેકપાકયજ્ઞાનામેકકાલાનુષ્ઠાને સમાનતંત્રતા તેનસ્વિષ્ટકૃદાષે કમેય યન્નદ્રવ્યનોકંત્રાજ્યં ગ્રાહ્યં મંત્રાંતેકકર્મકર્તવ્યમંત્રસ્ય કરણત્યતઃ કર્માવૃત્તૌતુ મંત્રસ્યાપ્યાવૃત્તિર્નિર્ણયક મંત્રિ સમન્ત્રકહોમેતૂર્ણાં નિર્ણયઃ નાસ્ત્રાહોમેનાસ્ત્રેવ નિર્ણયપાદિ યથમંત્રેણનાસ્ત્રાવાહોમોનોક્તસ્તંત્ર નાસ્ત્રેય હોમઃ સમન્ત્રકહોમેસહૈવાનેકદૈવત્યચરુપાકેપિનિવિભાગોનામિમશંચ અનુકૌદક્ષિણકરઃ દિશામનુકૌ પ્રાચ્યુદીચીશાન્ત્યઃ તિષ્ઠન્નાસીનસ્ત્યાગ્નુકાવાસીનતૈવ અનાદેશેસ્વયંકર્તા અવિદ્વાતસરોમંત્રઃ સૌત્રપ્ક શ્રુતિર્મંત્રેત્ હોમેષુ મંત્રસ્વાહાંતંત્રણવાચંચકારયેત્ વિપ્રાદીનાં દ્વિવર્મસ્યાત્પયિત્રં પ્રયિતંતવા ॥

હવે સર્વ કર્મની સાધારણ રીતિ કહે છે.

સધળા પાકયજ્ઞવિષે બ્રહ્મા કૃતાકૃત (કરવો અથવા ન કરવો એમ) છે. પાત્રાસાદન અને આભ્યાદિ દ્રવ્યને ગરમ કરવાં ઇલાદિ, ઇચ્છા હોય તો કરવાં, ઇચ્છા ન હોય તો ન કરવાં. સ્તુવાદિ પાત્રનું માર્જન, ઇષ્ટમંત્ર રજુપ્રહરણ, પૂર્ણપાત્ર અને આભ્યાત્પવન (ધૂતસંસ્કાર) એ નિત્ય છે. તંદુલ હોય તો તે ઠેકાણે ત્રીહિતું ખાંડું એ કૃતાકૃત છે. દ્રવીભૂત (નરમ) ધૂતને ગરમ કરવું એ કૃતાકૃત છે. શષ્ટદવડે કહેલા આભ્યહોમવિષે પરિસ્તરણ (દર્ભ પાથરવો) એ કૃતાકૃત છે. અનાદિષ્ટ (શષ્ટદવડે ન કહેલા) આભ્યહોમવિષે પરિસ્તરણ નિત્ય છે. આભ્યભાગસહિત અને આભ્યભાગરહિત એવાં બે કર્મોના તંત્ર (એક સમયે પ્રયોગ હોય તો તેમાં આભ્યભાગ, દેવો નહીં એજ શોગ્ય છે.) કારણ, સર્વત્ર આભ્યભાગનો વિકલ્પ છે. અનેક પાકયજ્ઞ એક સમયે કરવાના હોય તો સમાન તંત્રપણું થાય છે. તેથી સ્વિષ્ટકૃત ઇલાદિક એકજ કરવા. ન્યહાં દ્રવ્ય કહ્યું નથી ત્યાં આભ્ય અર્થે કરવું. મંત્ર એ કર્મનું સાધન છે તેથી મંત્રની અંતે કર્મ કરવું. ગૃહોક્ત કર્મની આવૃત્તિ હોય તો મંત્રની પણ આવૃત્તિ કરવી. મંત્રસહિત હોમ કરવાનો હોય તો મંત્રરહિત નિર્વાપ કરવો. નામમંત્રવડે હોમ કર્તવ્ય હોય તો નામમંત્રજ નિર્વાપાદિક કરવા. ન્યહાં મંત્ર અથવા નામવડે હોમ કરવો કહ્યો નથી ત્યાં નામમંત્રવડેજ હોમ કરવો. સમન્ત્રક હોમવિષે સાથેજ અનેક દેવતાઓને અર્ચે ચરુ કસો હોય તો પણ વિભાગ અથવા અભિગર્શ (સ્પર્શ) કરવાનો નહીં. અયુક્ત હાથેથી આ કામ કરવું એમ ન્યહાં કહ્યું ન હોય ત્યાં દક્ષિણ હાથ બાણવો. દિશા કહી ન હોય ત્યાં પૂર્વ, ઉત્તર અથવા ઇશાન દિશા લેવી. ઉભી રહી અથવા બેસી ઇલાદિક ન્યહાં કહ્યું ન હોય ત્યાં બેસીનેજ કર્મ કરવું. ન્યહાં કર્તા કહ્યો ન હોય ત્યાં યજ્ઞમાન પોતે કર્તા બાણવો. જેનો સ્વર અન્યતા થયેલો ન આવે તેવો, સૂત્રોક્ત મંત્ર સરલ રીતે બાણવો. હોમવિષે, પ્રણવ છે આદિ જેને અને સ્વાહા છે અંતમાં જેને એવો, મંત્ર, બાણવો. બ્રાહ્મણાદિકે બે દર્ભનું પવિત્ર ધારણ કરવું; તે ગ્રંથિયુક્ત કરવું અથવા ન કરવું એમ છે.

આહુતિપ્રમાણમ્ ॥ કર્પપ્રમાણમાન્યાદિલાજામુદિમિતામતાઃ અગ્રપ્રાસસમંપ્રાણકંદાનામિદમો
શકઃ તિલસકુકળાદીનામ્ગ્રીમુદ્રાપ્રમાણતઃ ॥

આહુતિનું પ્રમાણ—ધૂત આદિ પાતળું દ્રવ્ય, એક એક આહુતિમાટે એક કર્પ (શાસ્ત્રના પ્રમાણથી એક તોલું) પરિમિત લેવું. શાલ મુઠી પ્રમાણે; અન્ન (ચરુ) આસપરિમિત; કંદનો અષ્ટ-
માંશ; તિલ, શકતુ (લોટ), અને ધાન્યાદિકની આહુતિ મૂગીમુદ્રાપરિમિત લેવી. એ રીતે આહુ-
તીનું પ્રમાણ છે.

તામ્રપાત્રેણપિહિતેતામ્રપાત્રાદિકેશુમે અગ્નિપ્રણયનંકાર્યમુન્મયેરજતાદિકે ઉત્તમઃશ્રોત્રિયાગારાન્મ
ધ્યમઃસ્વગૃહાદિતઃ નાપ્રોક્ષિતમિધનમગ્રાવાદધ્યાત્ સદોપવીતિનામાવ્યંસદાવક્ષશિલેનચ સદેતિકર્મો
ગતાપુરુષાર્થતાચ સેનકર્મકાલેશિલાવંધાયમાવેપ્રાયશ્ચિત્તદ્વયમન્યદેકમેવ દશવિધાદર્માઠકાઃ વદ
બ્રુક્ષવિલ્વવૈકંકતચંદનદેવદારુસરલવૃક્ષજાઅપિકચિત્સમિધઃ પ્રભુઃપ્રથમકલ્પસ્યયોનુકલ્પેનવર્તેતે સ
નામોતિફલંતસ્યપરતેતિશ્રુતિઃસ્મૃતિઃ યદ્વલ્પંચાસ્વગૃહોકંયસ્યયત્કર્મચોદિતં તસ્યતાવતિશાસ્ત્રાર્થકૃતે
સર્વોદ્ધતોમથેત્ ॥

“ગ્રાંખાનું, મૃતિકાનું અથવા રૂપાનું ઇલાદિક પાત્રમાં અગ્નિ લઈ તે પાત્ર ઉપર ગ્રાંખાનું પાત્ર
ઢાંકી અગ્નિ લઈ આવવો. અગ્નિહોત્રીને ઘેરથી અગ્નિ લેવો તે ઉત્તમ. પોતાનાં ઘર ઇલાદિક ઠેકાણેથી
લેવો તે મધ્યમ છે.” પ્રોક્ષણ કરવું ન હોય તેવું કાષ્ટ અગ્નિમાં હોમનું નહીં. સર્વ કાલ ઉપવીત-
સહિત અને સદા શિખાખંધન કરી રહેવું. ‘સદા’ એ શબ્દવડે શિખાખંધન કરવાનું વિધાન કરવું
તે શિખાખંધન, કર્મનું અંગ છે અને એમાં પુરુષાર્થપણું પણ છે. એથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે,
કર્મકાલે શિખાખંધનાદિ ન હોય તો બે પ્રાયશ્ચિત્ત અને અન્ય રાગ્યે તે ન હોય તો એકજ પ્રાય-
શ્ચિત્ત પ્રાપ્ત થાય છે. દશ પ્રકારના દર્ભ કથા છે. વડ, પીપર, બીલી, વૈકંઠ (વેહેકળો), ચંદન,
દેવદારુ અને સરસના વૃક્ષની પાલુ સમિધ કોઈ ગ્રંથમાં કહી છે. “મુખ્ય વિધાન કરવાને સમર્થ
પુરુષ કહી ગૌણપક્ષનું કર્મ કરે તો તેને પરલોકમાં તે કર્મનું ફળ મળે નહીં, એમ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ
કહે છે. ધણું અથવા થોડું એવું પોતાના શુભશ્રવમાં જેને જે કર્મ કરવાનું કહ્યું છે તે તેટલું યથા-
શાસ્ત્ર કરે તો સર્વ શાસ્ત્રનો અર્થ કર્યા સરખો થાય છે.”

અથકર્મવિશેષેગ્નિનામાનિ ॥ અગ્નિસ્તુમરુતોનામગ્રમાંપાનેવિધીયતે પવમાનઃપુંસવનેસીમંતે
મંગલામિધઃ પ્રયલોજાતસંસ્કારેપાર્થિવોનામકર્મણિ અગ્નાશનેશુચિઃપ્રોક્તઃસમ્યઃસ્યાચ્છૌલકર્મણિ વ્રતા
દેશેસમુદ્રચઃ ગોદાનાદૌર્લ્યઃ વિવાહેયોજકઃ આવસથ્યેદ્વિજનામા પ્રાયશ્ચિત્તેવિટઃ પાકયજ્ઞેપુપાવકઃ
પિચ્ચેકબ્યાહનઃ દૈવેહવ્યાહનઃ શાંતિકેવરદઃપ્રોક્તઃપૌષ્ટિકેયલર્ચનઃ મૃતદાહેકવ્યાદઃ જ્ઞાતૈવમ
ગ્નિનામાનિગૃહાકર્મસમારમેત્ પલાશેનજુહ્વઃકાર્યાલ્લદિરેણસુધઃસુચઃ તદભાવેયથાલામયશિયવૃક્ષજાઃ
તદભાવેપલાશમધ્યપર્ણૈર્વાપિપ્પલપર્ણૈર્વાહોમઃ ઇવંચમસાદયોપિલદિરાદિયશિયવૃક્ષજાઃ કામ્યેપ્રતિનિ
ધિનાંસિનિધેનૈમિત્તિકેહિસઃ કામ્યેપ્યુપક્રમાદુર્ધ્વમન્યેપ્રતિનિધિવિદુઃ મસ્યાપ્રતિનિધિમંત્રકર્મદેવાગ્નિ
કર્તૃપુ નવેશારણિકાલેપુત્રિપુત્રપ્રતિનિધિમંતઃ નાપિપ્રતિનિધાતવ્યંનિપિદંચસ્તુકુત્રચિત્ સ્વકાલાદુત્ત
રોર્ગાણઃકાલઃસર્વસ્યકર્મણઃ તર્પણેપ્વાસનેથાન્દેમુત્તૌમૂત્રપુરીપયોઃ પરસુનિર્માલ્યકાદર્મોદવ્યોઘાઅમિ
વારકે મંત્રોપિયજ્ઞશ્વદ્રાઘ્યંથ્રાહાણઃપ્રેતમોજને ॥

હવે ભિન્ન ભિન્ન કર્મવિષે અગ્નિનાં નામ કહે છે.

“ગર્ભાધાનસંસ્કાર સમયે જે અગ્નિનું સ્થાપન કરવામાં આવે છે તેવું મરૂત એવું નામ છે.
પુંસવનવિષે પવમાન નામનો અગ્નિ છે. સીમંતોન્નયનમાં મંગલ નામનો છે. બ્રહ્મકર્મવિષે પ્રખલ,
નામકર્મ સમયે પાર્થિવ, અન્નપ્રાશનવિષે શુચિ, ચૌલસંસ્કારવિષે સહ્ય, યજ્ઞોપવીત આદિ વ્રત સમયે
સમુદ્ભવ, ગોદાન ઇલાદિકવિષે સૂર્ય, વિવાહવિષે ચોજક, આવસથ્ય (સ્માર્તકર્મ) સમયે દ્વિજ
નામનો, પ્રાયશ્ચિત્તવિષે વિટ, પાકયજ્ઞવિષે પાવક, પિતૃસંબંધી કર્મવિષે કંઠ્યાહન, દૈવકર્મવિષે હૃદ્ય-
પાહન, શાંતિકર્મવિષે વરદ, પૌષ્ટિકર્મવિષે ખલવર્ધન, અને રાગના દાહ સમયે કંઠ્યાદ નામનો
અગ્નિ બળ્યો. એ પ્રમાણે અગ્નિનાં નામ બહુ ગૃહકર્મનો આરંભ કરવો.” આખરાના કાષ્ટની જાણ
(મેક્ષણ) કરવી. ખેરના કાષ્ટનાં સુવ અને સુચ એ પાત્ર કરવાં. તે વૃક્ષ ન મળે તો જેવા મળે

તેવા યજ્ઞોગ્ય વૃક્ષમાંથી કરવાં. તેવા વૃક્ષ પશુ ન મળે તો આખરાના વચલા પાનવડે કિંવા પીપ-
ળાના પાનવડે હોમ કરવો. એ રીતે ચમસ ઇલાદિક પાત્ર પશુ ખેર ઇલાદિક જે યજ્ઞોગ્ય વૃક્ષ તેનાં
કરવાં. “કામ્યકર્મવિષે પ્રતિનિધિ કરવો નહીં, નિલ્ય અને નૈમિત્તિક કર્મવિષે પ્રતિનિધિ થાય છે, કામ્ય-
કર્મવિષે પણ આરંભ પછી પ્રતિનિધિ કરવો એવો ખીન્ન અંશકારોનો મત છે.” મંત્ર, કર્મ, દેવ,
અગ્નિ અને ક્તનિવિષે પ્રતિનિધિ કરવો નહીં. દેશ, અરણી અને કાલ એ ત્રણવિષે પ્રતિનિધિ કરવો
નહીં. કોઈ પણ કર્મવિષે નિષિદ્ધ વસ્તુ પ્રતિનિધિને સ્થાનકે રાખવી નહીં. સર્વ કર્મના પોતાના કાલ
કરતાં જે ઉત્તર (આવનારો) કાલ તે ગોણુ છે. તર્પણ, આસન, શ્રાદ્ધ, ભોજન, મૂત્ર અને મહ-
ત્યાગ એ છ કર્મવિષે દર્ભ નિર્માલ્ય થાય છે, અભિચાર (આરણાદિ) કર્મવિષે મુચ્ચ આદિ પાત્ર તે
નિર્માલ્ય થાય છે, એટલે તે તે કર્મ કરવા પછી તે દર્ભ તથા પાત્ર અન્ય કર્મમાટે યોગ્ય નહીં.
શુદ્રના કર્મવિષે ભેરડો મંત્ર અને ત્રેતશ્રાદ્ધનું ભોજન કરનારો શ્રાદ્ધણુ એ પણ નિર્માલ્ય છે.

અથકર્માંગદેવતાઃ ॥ વિવાહસ્યાગ્નિદેવતા તેનવિવાહાંગમૂતસ્વસ્તિવાચનાઘંતેકર્માંગદેવતાગ્નિઃ
પ્રીયતામિતિવદેત્ ઔપાસનેન્નિસૂર્યપ્રજાપતયઃ સ્વાલીપાકેશિઃ ગર્ભાધાનેન્નહ્ના પુંસવનેન્નપ્રજાપતિઃ સીમં
તેઘાતાં જાતકર્મણિમૃત્યુઃ નામકર્મણિન્કમણાન્નપ્રાશનેપુસવિતા ચૌલેકેશિનઃ ઉપનયનેન્નદ્વિજ્ઞમેધાઃ
અંતેસુશ્રવાઃ પુનરુપનયનેન્નિઃ સમાવર્તનસ્યેન્નદ્વિજ્ઞમેધાઃ ઉપાકર્મણિવત્પુચસવિતા વાસ્તુહોમેવાસ્તોપતિરતેન્ન
જાપતિઃ આપ્રયણેઆપ્રયણદેવતાઃ સર્પચલેઃસર્પાઃ તદાગાદીનાંવરુણઃ પ્રહયજ્ઞેઆદિસ્યાદિનવપ્રહાઃ કૂખ્માં
હહોમેચાંદ્રાયણેઅન્નયાધાનેચાન્નયાદયઃ અગ્નિદ્યોમસ્યાગ્નિઃ અન્યેષ્વિષ્ટકર્મસુપ્રજાપતિરિતિ ॥

હવે કર્મના અંગદેવતા કહે છે.

વિવાહના દેવતા અગ્નિ છે, તેથી વિવાહના અંગરૂત જે સ્વસ્તિવાચન ઇલાદિક કર્મ તેની અંતે
“કર્માંગદેવતા અગ્નિઃ પ્રીયતાં” એમ કહેવું. ઔપાસનવિષે અગ્નિ, સૂર્ય અને પ્રજાપતિ એ દેવતા
છે. સ્વાલીપાકવિષે અગ્નિદેવતા છે. ગર્ભાધાનવિષે બ્રહ્મા; પુંસવનવિષે પ્રજાપતિ; સીમંતવિષે ધાતા;
જાતકર્મવિષે મૃત્યુ; નામકર્મ, નિષ્ક્રમણુ અને અન્નપ્રાશનવિષે સવિતા; ચૌલવિષે દેશિન; ઉપનયનવિષે
દ્વિજ, શ્રદ્ધા અને મેધા એ દેવતા છે; અને એના અંતવિષે સુશ્રવા દેવતા, પુનરુપનયનવિષે અગ્નિ
દેવતા છે. સમાવર્તનના ઇન્દ્ર; ઉપાકર્મ અને મહાનાસ્થાદિક વ્રતના સવિતા દેવતા; વાસ્તુહોમના વા-
સ્તોપતિ; અને એના અંતે પ્રજાપતિ; આપ્રયણવિષે આપ્રયણ દેવતા; નાગચર્મના દેવતા સર્પ;
તેલાવ ઇલાદિકના દેવ વરુણ; પ્રહયજ્ઞવિષે દેવતા આદિત્યાદિ નવગ્રહ; કૂખમાંહોમ, ચાંદ્રાયણુ અને
અન્નયાધાનવિષે અગ્નિ આદિક; અગ્નિદ્યોમના દેવ અગ્નિ; અને ખીન્ન જે ઇષ્ટકર્મ તેના દેવ પ્રજાપતિ છે.

અથકલિયુગેકાર્વાર્ચ્યધિવેકઃ ॥ ગીતાંગંગાતથાવિષ્ણુઃકપિલામ્બત્યસેવનં પદાદશીવ્રતંચૈ
વસત્તમનંકલૌયુગે વિષ્ણુશિવંવામજતાંગુરોપિત્રોશ્વસેવિનાં ગોવૈષ્ણવમહાશૈવલુલસીસેવિનામપિ ન
સ્યાત્કલિકૃતોદોષઃકાશ્યાનિયસતામપિ કલૌગુરુણાંમજનમીશમત્યધિકસ્મૃતં જપાદૌયત્રયાસંસ્થા
કલૌસાસ્યાચતુર્ગુણા કલૌદાનંમહાત્રેપ્તશિવધિષ્ણોશ્ચકીર્તનં કૃતેયદશમિર્વેપંક્તેતાયાંહાયનેનતુ દ્વાપરેત
સુમાસેનઅહોરાત્રેણતત્કલૌ પ્રથમસ્કંધે કુશલાન્યાનુસિદ્ધ્યંતિનેતરાણિકૃતાનિયદિતિ કલૌપુણ્યકર્મણાં
સંકલ્પેપિસિદ્ધિઃ પાપાનાંત્યાચરણાદેવેત્યુકં સ્મૃત્યંતરવિરોધેતુકલૌપારાદશીસ્મૃતિઃ ધ્યાયન્કૃતેયજન્ય
જ્ઞેક્ષેતાયાંદ્વાપરેચ્યન્ યદામોતિતદામોતિકલૌસંકીર્ત્યકેશવમિતિહેમાદ્રૌઘ્યાસવચનં અત્રકૃતયુગાઘ
ધિકરણકધ્યાનાદિફલાર્થેકલ્પધિકરણકીર્તનંવિધીયત્તિવાક્યાર્થઃ કૌસ્તુભકર્તૃપિતામહૈર્ભક્તિનિ
ર્ણયેવિસ્તરેણનિરુપિતઃ હેમાદ્રૌ કલિસમાજયંત્યાયોગુણજ્ઞાઃસારમાગિનઃ યત્રસંકીર્તનેનૈવસર્વઃસ્વાર્થો
મિલભ્યત્તિત્રીમાગવતવચનમુદ્રાદ્યત્સંકીર્તનેનહરિસંકીર્તનેનૈત્યર્થઃકલિહેમાદ્રાધૈવબ્યાધ્યાતં કૃષ્ણવ
ર્ણવિપારુણસાંગોવાંગાત્તપર્વદં યજ્ઞેઃસંકીર્તનપ્રાર્થૈર્જંતિહિસુમેધસઃ યજ્ઞાદિસ્વસ્થાચારમાચરદ્વિરપિ
કાલેપુસંકીર્તનનિર્દ્યૌર્મયમિત્યાશયતિતૈકૌસ્તુમે અનેનચતુર્વર્ગફલેનારાયણાશ્રયણમત્રેણમવતીતિસિદ્ધં
યાવૈસાધનસંપત્તિઃપુરુષાર્થચતુષ્ટયે તથાવિનાતદામોતિનરોનારાયણાશ્રયણમત્રેણમવતીતિસિદ્ધં ॥

હવે કલિયુગમાં શું કરવું અને શું ન કરવું તેનો નિર્ણય કહે છે.

“ગીતા, ગંગા, વિષ્ણુ, કપિલા ગાય, અશ્વત્થ અને એકાદશી વ્રત એ છ સેવયોગ્ય છે. સા-
તમે પદાર્થ કલિયુગમાં નથી. વિષ્ણુ, અથવા શિવને સેવનારા; શુરુ અથવા માતા પિતાની સેવા કર-

નારા; ગાય, વૈષ્ણવ, મહાદૌવ અને તુલસીની સેવા કરનારા; તેમજ કાશીમાં નિવાસ કરનારા; એ સર્વને કલિસંઘી દોષ થતો નથી. કલિયુગમાં શુરતું જાન દેવતાની ભક્તિ કરતાં અધિક કહું છે. જપાદિકવિષે જે સંખ્યા કહી છે તેથી કલિયુગમાં ચોગણી કરવી. દાન તથા શિવ અને વિષ્ણુનું કીર્તન એ કલિયુગમાં મહાશ્રેષ્ઠ છે. સત્યયુગમાં જે દસ વર્ષે સિદ્ધિ થતી તે ત્રેતાયુગમાં એક વર્ષે, દ્વાપરયુગમાં એક માસે, અને કલિયુગમાં એક અઢોરાત્ર એટલે આઠ પોહોરમાં થાય છે.” પ્રથમ-સ્કંધમાં—“(કલિયુગમાં જેવાં) કુશળ (પુણ્ય) તરત સિદ્ધ થાય છે તેવાં પાપ શીઘ્ર સિદ્ધ થતાં નથી; કારણ, પાપ કરવાથીજ સિદ્ધ થાય છે.” એ વાક્યમાં, કલિયુગવિષે પુણ્યકર્મની સંકલ્પયત્રી પણ સિદ્ધિ થાય છે અને પાપ આચરણ કરેલાં તેજ સિદ્ધ થાય છે, એમ કહું છે. “બીજી સ્મૃતિભેદે વિરોધ આવતો હોય તો કલિયુગવિષે પારાશરી સ્મૃતિ ગ્રહણ કરવી.” સત્યયુગમાં ધ્યાનવડે, ત્રેતામાં યજવડે, દ્વાપરમાં સેવાયત્રી જે (પુણ્યાદિ) પ્રાપ્ત થતું, તે કલિયુગમાં કેશવના નામકીર્તન-યત્રી પ્રાપ્ત થાય છે, એવું હેમાદ્રિમાં વ્યાસનું વચન છે. આ ઠેકાણે, સત્યયુગાદિકમાં ધ્યાનાદિકવડે પ્રાપ્ત થવાનાં જે ફળ કહ્યાં છે તે ફળની પ્રાપ્તિને અર્થે કલિયુગમાં કેશવનું કીર્તન કરવું એવો વા-અર્થ, કૌસ્તુભ ગ્રંથના કર્તા જે અનંતદેવ તેના દાદાએ ભક્તિનિર્ણય નામના ગ્રંથમાં વિસ્તારથી નિરૂ-પણ કરેલો છે. હેમાદ્રિવિષે, “શુભના જાણનારા અને સારના ગ્રહણ કરનારા જે આર્થ પુરૂષો તે ચાર યુગમાંથી કલિયુગનેજ શ્રેષ્ઠ કહે છે; કારણ, કલિયુગમાં સંકીર્તનયત્રીજ સધળો સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય છે,” એવું શ્રીભાગવતનું વચન કહી, સંકીર્તન એટલે હરિકીર્તન એવો અર્થ; એ રીતે હેમાદ્રિમાંજ વ્યાખ્યાન કરયુ છે. “અગ (હૃદયાદિક), ઉપાંગ (કૌસ્તુભાદિક), અક્ષ (સુદર્શનાદિક), અને પાર્શ્વ (નદ, સુન્દરાદિક) એમણે યુગ; વર્ણ કૃષ્ણ; કાંતિવિષે ઇન્દ્રનીલમણિ સરખા ઉગ્ગમલ; એવા જે (કૃષ્ણપરમાત્મા) તેનું યજન, બાહ્યા નામોચ્ચારણ છે જેમાં એવા યજવડે વિવેકી પુરુષ કરે છે.” પંચમહાયજ્ઞાદિક પાતપોતાના આચારને આચરણ કરનારા પુરૂષોએ પણ નિત્યકર્મ કરતાં અવશેષ રહેલા કાલવિષે સંકીર્તનનિષ્ઠ રહેવું એટલે ભગવાન્નામ કીર્તન કરવું એવો અભિપ્રાય કૌસ્તુભમાં છે. એથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ રૂપ ફળ નારાયણના આશ્રપમાત્રયથી થાય છે એ સિદ્ધ થયું; કારણ, “ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિમાટે જે સાધન-સંપત્તિ કહી છે તેવિના પણ નારાયણને આશ્રય કરનારો મનુષ્ય તે ચારે પુરુષાર્થને પામે છે; એવું મહાભારતમાં વચન છે.”

શ્રીભાગવતેપિ ॥ ધર્માર્યકામમોક્ષાલ્પ્યચ્છેદ્યેયઆત્મનઃ પક્ષોવહરેસ્તત્રકારણપાદસેવન મિતિ અગ્રપદપદાવધારણાદિપદૈરગ્યસાધનાનપેક્ષત્વંભક્તિયોગસ્યોચ્યતે જ્ઞાનયોગાદેશ્વરહિપાદસેવન સાપેક્ષત્વંઅગ્યતે તથાચસ્પષ્ટમેકાદશાદૌ તસ્માન્મદ્રકિયુક્તસ્યયોગિનોવૈમદાત્મનઃ નજ્ઞાનંનચવૈરાગ્યં પ્રાપ્તઃશ્રેયોમવેદિદ્ધ યત્કર્મભિર્યત્તપસાજ્ઞાનવૈરાગ્યતથ્ચયત્ યોગેનદાનધર્મેનશ્રેયોભિરિતરૈરપિ સર્વમદ્ર ક્તિયોગેનમદ્રકોલમતંતજસા સ્વર્ગાપવર્ગમદ્દામકર્થચિદિવાંછતીતિ શ્રેયઃસ્મૃતિભક્તિમુદયતેવિમો હિદ્યંતિયેકેવલયોગલચ્છેદ્યે તેપામસંતિશલણ્વશિષ્યતેનાન્યચથાસ્થૂલતુપાવધાતિનામિત્યાદિપરસદ્ધ અવચનાતિ જ્ઞાનયોગસ્યમગ્નદારાધનંતત્પસાદંચવિનૈવસિદ્ધિરિતિકાપિકેનાપ્યનુકેશ્ચ સર્વાપેક્ષાચય દ્વાદિશ્રુતેરઅગ્યદિત્યધિકારણેજ્ઞાનોત્પત્તૌયદ્વાદિસર્વસાધનાપેક્ષોક્તેશ્ચ કિંચમભક્તિયોગોદુરારાચરિણોપિદદ્ધ વૈરાગ્યરહિતસ્યાપ્ધિકારોગમ્યતે અપિચેત્સુદુપચારોમજતેમામનન્યમાક્ષ સાધુરેવસમંતત્વઃસમ્યગ્ય યસિતોહિસઃ ક્ષિપ્રંમવતિધર્મોત્તમાશ્ચચ્છાંતિનિગચ્છતિ કૌંતેયપ્રતિજાનીહિનમેમકઃપ્રણદ્યતિ નનિર્વિ પ્ણોનાતિસત્કોમકિયોગોસ્યસિદ્ધિદ્વિત્યાદિચચનેમ્યઃ નૈવંદુરપચારિણાપિદદ્ધવૈરાગ્યાદિસાધનચતુષ્ટય સંપત્ત્યભાવેપિવેદાંતતથચણાગ્નુષ્ટિતોજ્ઞાનોત્પત્તિર્મવતીતિકાપ્યુપલભ્યતે નચયથોકાધિકારસંપત્તિચિ નાનુષ્ટિંતસાધનંકિમપિફલાયકરૂપતે તસાત્મવંથાપર્વઃઋતૌશ્રીહરિપાદસેવનાદિભક્તિયોગાશ્રયણમેવ કર્તવ્યમિતિસિદ્ધમ્ ॥

શ્રીભાગવતમાં પણ કહું છે—“જે મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ નામના પોતાના શ્રેયની ઇચ્છા ધરતો હોય તેને તે શ્રેયની પ્રાપ્તિવિષે એકજ હરિનું પાદસેવન કારણ છે.” એ વા-ક્યમાં ‘એક’ એવું પદ તથા નિશ્ચય કરાવનારા ‘જ’ એ પદવડે ભક્તિયોગને અન્ય સાધનની ગરજ નથી એમ કહું, અને જ્ઞાનયોગાદિકને હરિચરણ સેવાની સહાયતા એકજ છે એ અર્થ સૂચિત થાય છે. તેમજ એકાદશસ્કંધાદિકમાં સ્પષ્ટ કહું છે. કે—“આહારી ભક્તિએ યુગ, તેથીજ માહારેવિષે

છે ચિત્ત જેનું એવો જે યોગી તેના શ્રેયનું સાધન ઘણું કરી જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય એ થતાં નથી. જે કર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે; જે તપથી પ્રાપ્ત થાય છે; જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી જે પ્રાપ્ત થાય છે; યોગ, દાન-ધર્મ, અને બીજા શ્રેયઃસાધનવડે જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ માહારા ભક્તિયોગવડે માહારો ભક્ત આનાયાસે (સહજ) પામે છે. સ્વર્ગ, મોક્ષ અને માહારૂં ધામ (વૈકુંઠાદિક) એની જે કદાચિત્ ઇચ્છા ધરે તો તે પણ પ્રાપ્ત થાય છે.” હે વિશ્વો ! ભાગ્યેદ્ય અને મોક્ષની દેનારી એવી તમારી ભક્તિનો ભાગ કરી જે પુરુષ કેવળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાટે યત્ન કરે છે તેમને માત્ર ક્લેશજ રહે છે; બીજું કંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી; એમાં દૃષ્ટાંત-જેમ મોહોત્તરી ફોતરીને ખાંડનારને ક્લેશજ મળે છે તે રીતે (તમારી ભક્તિ તુચ્છ માની જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા ધરનારાઓ પણ છે),” ઇત્યાદિ હજારો વચન છે. ભગવદ્દારા-ધન અને ભગવત્પ્રસાદવિના જ્ઞાનયોગની સિદ્ધિ થાય છે એ રીતે કોઈ અથમાં કોઈએ પણ કહ્યું નથી. “સર્વાપેક્ષા ચ યદ્વાદિશ્ચુરેશ્વર” આ સૂત્રમાં, ‘યોડો જેમ રચાદિક આલવાનું સાધન છે’ એ દૃષ્ટાંતપ્રમાણે “વિવિદિપંતિ યજ્ઞેન” એ શ્રુતિપ્રમાણે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિવિષે યજ્ઞાદિક સર્વ સાધનોની અપેક્ષા છે એમ કહ્યું છે. બીજું પણ-દૃઢ વૈરાગ્યરહિત અને દુરાચારી હોય તેને પણ ભક્તિયોગ-વિષે અધિકાર છે, એમ બાણુવામાં આવે છે. (શાથી કે) —“જે કે અત્યંત દુરાચારી હોય તથાપિ અન્ય દેવતાની ભક્તિ છોડી માહારૂંજ ભજન કરે તો તે સાધુજ માનવો. કારણ, ભગવદ્ભજનવડેજ હું કૃતાર્થ થઈશ, એવો તેણે સારો નિશ્ચય કરેલો છે.” “તે દુરાચારી છે તથાપિ માહારા ભજનવડે શીઘ્ર ધર્માત્મા થઈ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિરૂપ નિરંતર શાંતિને પામે છે. હે કૌંતેય (અર્જુન) ! આવી માહારી પ્રતિજ્ઞા બાણુ કે, માહારો ભક્ત આરે પણ નારા પામતો નથી. વિરક્ત ન હોય તેમ અતિ આસક્ત ન હોય તો તેને ભક્તિયોગ સિદ્ધિનો દેનારો થાય છે,” એવાં વચનો છે. દુરાચારી હોય તેને પણ, દૃઢ વૈરાગ્ય આદિક જે ચાર સાધનની સંપત્તિ, તે વિના વેદાંતનાં શ્રવણાદિક કરવાથી જ્ઞાના-ત્પત્તિ થાય છે રીતે ક્ષાંત પણ પ્રમાણ મળતું નથી. શાસ્ત્રોમાં કહેલા અધિકારની પ્રાપ્તિવિના કોઈ એક પણ સાધન કરવાથી કંઈ પણ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે સર્વત્ર ઈશ્વરભાવ રાખી સધળાઓએ કલિયુગમાં શ્રીહરિચરણની સેવા કરવી ઇત્યાદિક ભક્તિયોગનો આશ્રયજ કરવો, એ સિદ્ધ થાય છે.

અથકલૌનિપિદ્ધાનિ ॥ સમુદ્રયાતુઃસ્વીકારઃકમંડલુવિધારણં દ્વિજાનામસઘર્ણાતુકન્યાસૂપય મસ્તયા ધૈરવાચૈઃસુતોત્પત્તિર્મધુપર્કપશોર્વેધઃ માંસદાનંતથાશ્વાદેવાનપ્રસ્થાશ્રમસ્તયા વ્ર્ષાક્ષતાયાઃક ન્યાયાઃપુનર્દાનંપરસ્યચ દીર્ઘકાલંબ્રહ્મચર્યનરમેધાશ્વમેધકૌ મહાપ્રસ્થાનગમનંગોમેધશ્ચતથામત્તઃ ઇમા ન્ધર્માન્કલિયુગેવર્જ્યાનાહુર્મનીપિણઃ મધંવર્જ્યમહાપાપેમરણાંતશિશોધનં સૌગામપ્યાદિયજ્ઞેપિસુરાપાત્ર ગ્રહસ્તથા મધમક્ષાદિવામાધાગમસ્યુતનમાનતા મીમાંસાદ્વિતયેસર્વેશિષ્ટૈશ્વતદનાદ્રાત્ ઔરસોવત્ત કશ્ચૈતૌપુત્રૌકલિયુગેસ્મૃતૌ અન્યાન્દશવિધાન્યુવાન્કીતાચાન્યર્જયેત્કલૌ કૌસ્તુમેસ્યંદત્તસ્તૃતીયોપિક લૌહિતિત્વિતિ નવૈવકલૌનિપિદ્ધાઇત્યુક્તં કલિયુગેબ્રહ્મહંચાદેરેચાવ્યચહાર્યત્વાદિરૂપંપાતિત્વં તત્સંસર્ગિ ણસ્તુનરકહેતુદોપસસ્યેપિપાતિત્યંનાસ્તિ સંસર્ગદોપઃપાપેષ્વિતિકલિવર્જ્યેપુષ્પચનાસ્ કૃતેસંભાષ્યપતતિ ત્રેતાયાંસ્પર્શનેનનુ દ્વાપરેત્વગ્નમાદાયકલૌપતતિકર્મણેતિવચનાશ્ચ બ્રહ્મહનનાદિકર્મેષ્વપાતિત્યંનસંસર્ગ માત્રેણેતિતદર્શાત્ इदंचलोकेष्ववहिष्कृतपातकिपुलોકविद्विष्टत्वेનાपरिहार्यंसंसर्ગपातित્યાभावपरं ન હિલોકેષ્વવહિષ્કૃતાનાંપ્રચ્છન્નામક્યમશ્વળાપેયપાનાગમ્યાગમનાદિપાતકચતાંતજ્ઞાનચતાતિશિષ્ટેનાપિ સંભાષણાદિસંસર્ગોનરકહેતુરપિપરિહૃત્શક્યતે લોકવિદ્વેષાપાતાત્ લોકવહિષ્કૃતપાપિનાંસંસર્ગસ્તુપા તિત્યહેતુરેવ તથૈવશિષ્ટાચારાદિતિમેભાતિ અતएव त्यजेदेशंकृतयुगेત્રેતાયાંગ્રામમુસ્ત્જેત્ દ્વાપરેકુલમે કંતુકર્તારતુકલૌયુગે इतिवाग्न्येकर्तृत्वागोविधीयते त्यागोहिसंसर्गपरिहारएव किंचानेनचाग्नयेनयत्र कुलादौब्रह्महत्यादिपातकीनिष्पद्यतेतत्कुलादिकंद्वાપरादावेववहिष्कार्यनंतुकलૌકુલાદેર્વહિષ્કારઃ કિં તુકર્તુરેવકલૌવહિષ્કારइतिप्रतिपाद्यते नचैतद्वाक्यविरोधिवાक્યાંતરંપતિતસગોત્રસર્પિંઢાદીનાંકર્માન હૈત્વાસંવ્યચહાર્યત્વપ્રતિપાદકંકાપિર્ગ્રંથેઉપલભ્યતે યત્તુનિર્ણયસિઘૌઘટસ્ફોટપ્રકરણેગૃહેપુસૈરમાપચેરન્ इतिवसिष्ठवचनसामर्थ्यात् પાત્રનિનયનાત્પ્રાકૃપતિતજ્ઞાતીનાંધર્મકાર્યેષ્વધિકારોનાસ્તીત્વપરાકંઘ્યાલ્યા નમુપન્યસ્તંતગ્નસર્વેપતિતવિપર્યં કિંતુઘટસ્ફોટાદિપ્રાયશ્ચિત્તાનીંજ્ઞુપતિતવિપર્યં અન્યથાપાત્રનિનયના દ્વાગિતિનવદેત્ પ્રાયશ્ચિત્તાત્પ્રાગિત્યેવવદેત્ કર્તારંતુકલૌયુગે इत्यादिप्रत्यक्षचचनेनविरोधेर्थापत्तिमू लकस्यसर्वेपतितविपयककुलवहिष्कारवर्णनस्य पुरुषव्याख्यानरूपस्याग्रामाण्यपाताच्चेतिभातिइति संक्षेपः ॥

હવે કલિયુગમાં નિષિદ્ધ કહે છે.

વહાણમાં બેસીને સમુદ્રયાત્રા (દરિયાઈ મુસાફરી) કરવી, જલયુક્ત કર્મકલતું ધારણ, પોતાની જાતિ કરતાં અન્ય જાતિની કન્યાઓએ વિવાહ કરવો, દેર ઇલાદિકચક્રી પુત્રની ઉત્પત્તિ કરવી, મધુપ-કૃંમાં પશુનો વધ, આફ્રમાં માંસના પિંડનું દાન, વાનપ્રસ્થાશ્રમનું ગ્રહણ, સંકલ્પપૂર્વક આપેલી શુદ્ધ કન્યાનું ફરી બીજાને દાન કરવું, ઘણા સમયસુધી શ્રદ્ધાચર્ય, નરમેધ, અશ્વમેધ, મહાપ્રસ્થાન (ઉત્તર દિશામાં ચાલ્યા જતાં દેહભાગ) કરવાનું, અને ગોમેધ યજ્ઞ, એટલા ધર્મ કલિયુગમાં ગ્રાહ્ય, ક્ષત્રિય, વૈશ્યે વળ્યું કરવા એ રીતે વિદ્વજ્જનો કહે છે. મધુપાન વળ્યું કરવું. મહાપાપવિષે મરણાંત પ્રાયશ્ચિત્ત સૌત્રામણિ ઇંદ્રિ ઇલાદિક યજ્ઞવિષે પણ સુરા (મદિરા)ના પાત્રનું ગ્રહણ, વળ્યું કરવું. મધુપાન આદિ કહેનારાં જે વામ માર્ગાદિકનાં શાસ્ત્ર તે માનવાં નહીં; કારણ, પૂર્વગીમાંસા અને ઉત્તરગીમાંસા આ બન્ને શાસ્ત્રવિષે શિષ્ટજ્ઞે મધનો અનાદર (નિષેધ) કર્યો છે. ઔરસ (પોતાના વીરથી પોતાની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થએલો) અને દત્તક એ બે પુત્ર કલિયુગમાં કલા છે. વેચાતો લીધેલો ઇલાદિક બીજા દશ પ્રકારના કલિયુગમાં વળ્યું કરવા. કૌસ્તુભમાં, સ્વયંદત એ નામનો ત્રીજો પણ પુત્ર કલિયુગમાં કલો છે, તેથી નવનોજ નિષેધ છે, એમ કહ્યું છે. કલિયુગમાં શ્રદ્ધાહત્તા કરનાર ઇલાદિકનેજ અવ્યવ-હાર્યત્વ (તેની સાથે કોઈ પણ જાતનો વ્યવહાર ન રાખવો) ઇલાદિરૂપ પતિતપણું છે, અને શ્રદ્ધાહત્તા કરનારના સંસર્ગ (સમ્બંધ) કરનારને નરકના કારણરૂપ દોષ છે તથાપિ પતિતપણું નથી; કારણ, હતા કરનારના સંસર્ગ નથી, એ રીતનું કલિવળ્યમાં વચન છે. “સલયુગમાં પાપીસાથે ભાષણ કરવાપી પતિતપણું થતું, ત્રેતામાં પાપીનો સ્પર્શ કરવાથી પતિતપણું થતું, દ્વાપરમાં પાપીનું અન્ન લેવાથી પતિતપણું થતું અને કલિયુગમાં પાપકર્મ કરવાથી પતિતપણું થાય છે, એવાં પણ વચન છે.” શ્રદ્ધાહત્તા ઇલાદિક કર્મવડેજ પતિતપણું થાય છે, માત્ર સંસર્ગચક્રી પતિતપણું થતું નથી, એવો એ વચનનો અર્થ છે; તેથી એ વચન, લોકમાં જાતિબાહ્ય ન છતાં જે પાતકી છે તેનો, લોકમાં દ્વેષવૃદ્ધિ થાય માટે ભાગ્ય કરી ન શકાય એવો જે સંસર્ગ તેનેવિષે પતિતપણું નથી એ પરાયણ જાણવું. લોકમાં જાતિબાહ્ય નથી પરંતુ શ્રેષ્ઠે વ્યવહાર્યજ્ઞ, ન પીવાનું પાન, અગમ્યાગમન ઇલાદિ પાપ કરનારની સાથે તેને જાણનારા સાદા શિષ્ટજ્ઞોએ પણ સભાષણાદિક સંસર્ગ કરવો એ જો કે નરકનું કારણ છે તથાપિ તે છોડી શકાતો નથી; કારણ, તેમ કરવાથી લોકમાં દ્વેષવૃદ્ધિ થાય છે. જાતિબાહ્ય થએલા પાપીનો સંસર્ગ તો પતિતપણાનું કારણ છે અને શિષ્ટોનો આચાર પણ તેમજ છે એમ મને ભાસે છે. માટેજ “સલયુગમાં દેશનો ભાગ કરવો, ત્રેતામાં ગામનો ભાગ કરવો, દ્વાપરમાં એક કુલનો ભાગ કરવો અને કલિયુગમાં માત્ર કત્તિનો ભાગ કરવો;” એ વાક્યમાં કત્તિનો ભાગ કરવો એ વિધિ પ્રાપ્ત થાય છે; ભાગ એટલે સંસર્ગનોજ ભાગ જાણવો. તેમજ આ વાક્યવડે, જે કુલાદિકમાં શ્રદ્ધાહત્તાદિક પાપ કરનારો ઉત્પન્ન થાય છે તે કુલાદિક દ્વાપરદિક યુગવિષેજ અભિહત કરવાં; કલિયુગમાં કુલાદિકનો ભાગ કરવો નહીં; કેવળ પ્રલક્ષ પાપકત્તિનો ભાગ કરવો; એમ પ્રતિપાદન થાય છે. આ વાક્યથી વિરુદ્ધ એવું બીજું વાક્ય, પતિતના સગોત્ર અને સર્પિરોએ કાંઈ પણ કર્યું કરવું નહીં અને લોકમાં કોઈની ભેટ કાંઈ પણ વ્યવહાર કરવો નહીં, એમ કહેવાવાનું કોઈ પણ ગ્રંથમાં જોવામાં આવતું નથી. જે નિર્ણયસિંધુના ઘટસ્ફોટપ્રકરણમાં, “ઘરમાં ઇચ્છાપ્રમાણે આવવું,” એવાં વસિષ્ઠ-વચનના સામર્થ્યવડે પાત્ર (કોઈવાનો જે ઘટ ઇલાદિક તે)ના લઈ જવાથી પ્રથમ પતિતના સંબંધીએને ધર્મકાર્યમાં અવિકાર નથી એવું અપરકર્ષ અથવા વ્યાખ્યાન લખ્યું તે સર્વ પતિતમાટે નથી, ભારે ઘટસ્ફોટમાટે યોગ્ય છતાં પ્રાયશ્ચિત્તની ઇચ્છા ન કરનારા પતિતમાટે છે, અને જો તેમ ન હોય તો, ‘પાત્ર લઈ જવાની પેહેલાં’ એ રીતે ન કહેતાં ‘પ્રાયશ્ચિત્તની પેહેલાં’ એમજ કહેત. ‘કલિ-યુગમાં માત્ર કત્તિનોજ ભાગ કરવો,’ ઇલાદિક પ્રલક્ષ વચન ભેટે વિરોધ છતાં અર્થાપત્તિ પ્રમાણે જ મૂળ જેવું એવું જે, પતિતનાં સઘળાં કુલનો ભાગ કરવો એ પુરુષકૃત વ્યાખ્યાન તે અપ્રમાણ યશે એમ ભાસે છે. એ રીતે સંક્ષેપ કલો.

નયંવંઘટસ્ફોટપ્રિધિર્વ્યર્થદતિવાચ્યં તસ્યપારલૌકિકદોષપરિહારયત્વાત્ લોકવહિષ્કૃતપાતકિવિ-
પયે સંમાપનાદિસંસર્ગસપાતિત્વહેતુત્વાભાવેપિપરત્નનરકજનકદોષહેતુત્વવત્પતિતેનસર્વેકકુલત્વસંસ-
ર્ગસાપીદપાતિત્યાદિદોષહેતુત્વાભાવેપિપાપનિકદોષહેતુત્વાત્ અન્નચઘટસ્ફોટવિધેરેવાર્થાપત્તિવિધાય

માનત્વાત્ તથાચપારશ્રિકદોષપરિહારયથઘટસ્ફોટવિધિરિતિનતદ્વિધિવલેનપતિતમાત્રસ્યકુલેયહિ
ષ્કારઃ સત્રાહ્યયજ્ઞઃકલૌવર્જ્યઃ વ્રહ્મહત્યાદિમહાપાતકેપુપ્રાયશ્ચિત્તેનનરકનિવૃત્તિર્નમત્તિકિંત્વિહલોકે
વ્યવહાર્યતામાત્રકલૌભવતિ સ્વર્ગસ્તેયાદિપુત્રપ્રાયશ્ચિત્તેનનરકનિવૃત્તિર્વ્યવહાર્યતાચ કેચિચુરહસ્યક્રુતેપુ
મહાપાપેપુરહસ્યપ્રાયશ્ચિત્તકલૌનોપદેષ્યમિત્યાહુઃ વિપ્રાદિસ્ત્રીસંભોગેનમુદ્રાનાંશુદ્રાદીનાંપ્રાયશ્ચિત્તેપિ
સંસર્ગોનિષિદ્ધઃ યજ્ઞેપશુમરણંસોમવિક્રયશ્ચવિપ્રાણાંકલૌવર્જ્યઃ જ્યેષ્ઠાદિસર્વમ્રાતૃર્ણાંસમમાગઃકલૌસ્મૃતઃ
આતતાયિદ્વિજાનાંનોધર્મયુદ્ધેપિહિંસનં અઘ્ચૌનોયાતુદ્વિજસ્યપ્રાયશ્ચિત્તેપિસંસર્ગોન ગવાર્થંબ્રાહ્મણાર્યેચપ્રા
ણત્યાગઃકલૌનહિ દ્વિજાનાંગોપશુદ્રાદૌભોજ્યાન્નત્વંકલૌનહિ શિષ્યસ્યગુરુપત્નીપુનરિતિવાસશીલતા આપ
દિશ્વત્રવૈશ્યાદિવૃત્તિવિપ્રઃકલૌત્યજેત્ કલૌદ્વિજોનહિભવેદશ્વસ્તનિકર્મજીવિકઃ દ્વાદશાન્દગુરૌવાસંમુક્તા
ત્રિધમનક્રિયાં યતેર્મિશ્નાંસર્વચર્ણેકલૌત્રીણિવિવર્જયેત્ નવોદ્કનિપેધંચંદશિષ્ણાંગુરુવાંછિતાં વૃદ્ધરુણાદિ
મરણંજલાન્નિપતનાદિમિઃ ગોતૃસ્તિમાત્રેભૂમિષ્ઠેપયસ્યાચમનક્રિયાં પિતૃવાદેસાક્ષિદંડંકલૌપંચવિવર્જયેત્
છૃતદુર્ગધાદિમિઃપક્કમન્નંશુદ્રાત્કલૌત્યજેત્ મિશ્કામટન્યતીરાત્રૌનવસેદ્ગ્રહિણાંગૃહે વિધૂમસન્નમુસલેકાલે
મિશ્કાંકલૌત્યજેત્ ચત્વાર્યંદસહસ્રાણિચત્વાર્યંદશતાનિચ ફલેર્યદાગમિપ્યતિતદાત્રેતાપરિગ્રહઃ સંન્યા
સશ્ચનકર્તવ્યોગ્રાહ્યેનેવિજાનતા ત્રેતાપરિગ્રહઃસર્વાધાનં અર્ધાધાનંસ્મૃતંત્રીતસ્તાત્રાપ્યોસ્તુપૃથક્કૃતિઃ
સર્વાધાનંતયોરેક્યંકૃતિઃપૂર્વયુગાધ્યા અસ્યાપવાદઃ યાવદ્વર્ણવિભાગોસ્તિયાવદ્દેદઃપ્રવર્તતે સંન્યાસંચાન્નિ
દ્વોન્નંચતાવત્કુર્યાત્કલૌયુગે રતિ શપથાઃશકુનાઃસ્વપ્નાઃસામુદ્રિકમુપશ્ચૃતિઃ દેવપૂજોપહારાદેઃસંકલ્પઃકા
ર્યસિદ્ધયે પ્રશ્નોત્તરંકાલવિદાંસંમર્ષતિકલૌકચિત્ રતિકલૌકાર્યાકાર્યનિર્ણયઃ ॥

એમ કહેવાથી ઘટ ફાડવાનો જે વિધિ કહ્યો તે યથા છે એમ કહેવું નહીં; કારણ, તે ઘટ
ફાડવાનો વિધિ કરવાથી પરલોકસંબંધી દોષની નિવૃત્તિ થાય છે. લોકમાં જાતિબાહ્ય કરેલા પાતકીએ
સંભાષણ ઇલાદિક સંસર્ગ કરવાથી તે સંસર્ગ કદી પતિતપણુનો હેતુ નથી, તથાપિ પરલોકમાં નરક
ઉત્પત્તિ કરનારા દોષનું જેમ કારણ છે, તે રીતે પતિતસાથે એક કુલરૂપ સંસર્ગ એ કે આ લોકમાં
પાતિભાદિ દોષનું કારણ નથી; તથાપિ તે પરલોકસંબંધી દોષનું કારણ છે. આ ઠેકાણે ઘટ ફાડવાના
વિધિને ‘અર્ચાપતિ’ રૂપે પ્રમાણપૂર્ણ છે, અને તેમ છતાં પરલોકસંબંધી દોષનિવૃત્તિમાટે ઘટફાડના
વિધિ છે તો તે વિધિના સામર્થ્યયક્ષી પતિતમાત્રના કુલને જાતિબાહ્ય કરવું એ ઘટનું નથી. સત્ર
નામનો યજ્ઞ કલિમાં વર્જ્ય કરવો. બ્રહ્મહત્યા આદિ મહાપાપયુક્તને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી નરકનિવૃત્તિ થતી
નથી; ત્યારે આ લોકમાં માત્ર વ્યવહારની યોગ્યતા કલિયુગમાં પ્રાપ્ત થાય છે. સુવર્ણની ચોરી ઇલા-
દિક પાપવિષે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પાપની નિવૃત્તિ અને વ્યવહારની યોગ્યતા એ બંને પ્રાપ્ત થાય
છે. કોઈ ગ્રંથકાર, શુભ રહી કરેલા મહાપાપમાટે રહસ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કલિયુગમાં કહેવું નહીં, એમ કહે
છે. બ્રાહ્મણાદિકની સ્ત્રીનો સંભોગ કરવાથી બ્રહ્મ યજ્ઞેલા શુદ્રાદિકે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તો પણ તેનો
સંસર્ગ નિષિદ્ધ છે. યજ્ઞમાં પશુનો વધ અને સોમવિક્રય એ કલિયુગમાં બ્રાહ્મણે કરવાં નહીં. કલિ-
યુગમાં જ્યેષ્ઠ (મોઢોટો) ઇલાદિક સઘળા ભાઈઓનો સરખો વિભાગ કહ્યો છે. આતતાયી* બ્રાહ્મણની
ધર્મયુદ્ધમાં પણ હિંસા કરવી નહીં. વહાણમાં બેસી સમુદ્રયાત્રા કરનારા દ્વિને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય
તો પણ તેનો સંસર્ગ કરવો નહીં. ગાય અથવા બ્રાહ્મણમાટે કલિયુગમાં પ્રાણહાન કરવો નહીં. કલિ-
યુગમાં દ્વિને ગોવાળ, શૂદ્ર ઇલાદિકનું અન્ન ભક્ષણ કરવું નહીં. શિષ્યે ગુરૂની સ્ત્રીપાસે ચિરકાલ
નિવાસ કરવો નહીં. આપત્તિના સમયમાં બ્રાહ્મણે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ઇલાદિકની વૃત્તિનો ભાગ કરવો.
કલિયુગમાં બ્રાહ્મણે અધસ્તનિકલવિક, એટલે એક બે દિવસ પૂરું આય એટલો પણ ધાન્યસંગ્રહ
જેનીપાસે ન હોય તે, એમ રહેવું નહીં. ગુરુપાસે બાર વર્ષપર્યંત નિવાસ, મોઢેથી કુંડી અગ્નિ પ્રદીપ
કરવો, અને સંન્યાસીયે સર્વ વર્ણ પાસેથી ભિક્ષા લેવી એ ત્રણ કલિયુગમાં વર્જ્ય કરવાં. નદીન જલ
લેવું નહીં; ગુરુએ ભાગેલી દક્ષિણા ગુરુને દેવી; વૃદ્ધ, રોગી ઇલાદિકે જલસમાધિ, અગ્નિપાત, ભુગુ-
પાત (ભેરવજપ) ઇલાદિકવડે મરવું; ગાયની માત્ર તૃપ્તિ થાય એટલું પૃથ્વીમાં રહેલું જલ તેમાં
આચમન કરવું; પિતા, પુત્રના વિવાદમાં સાક્ષીને દંડ દેવો; એ પાંચ કલિયુગમાં વર્જ્ય કરવા. ધૃત
કે દૃઢ એમાં પકવ થએલું અન્ન શુદ્રપાસેથી કલિયુગમાં લેવું નહીં. ભિક્ષામાટે બ્રમણ કરતાં

૧ શુદ્ધહતોતકાર્યનતુવિરેણસર્વકાર્યમિલયઃ ॥

૨ પશુનો વધ શૂદ્રને હાથે કરાવવો, પોતાને હાથે કરવો નહીં.

૩ અગ્નિવડે બાળનારો, ગ્રેહરથી મારનારો ઇલાદિક આતતાયી કહ્યા છે.

સંન્યાસીએ ગૃહસ્થને ઘેર રાત્રિએ રહેવું નહીં. ધુંવારો અને મુસળનો શબ્દ તેણેરહિત એવા-સમયમાં સંન્યાસીએ કલિયુગમાં ભિક્ષા વળ્યે કરવી. કલિનાં (૪૪૦૦) વર્ષ ગયા પછી વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણે ત્રેતા-પરિગ્રહ અને સંન્યાસ એ ધારણ કરવાં નહીં. ત્રેતાપરિગ્રહ એટલે સર્વાધાન, “શ્રૌત અને સ્માર્ત અગ્નિ ભિન્ન ભિન્ન રાખવા તે અર્ધાધાન, અને તે બન્ને અગ્નિ એકઠા રાખવા તે સર્વાધાન, એ એકઠા કરવા તે પ્રથમના યુગોમાં થતું.” એનો અપવાદ—કલિમાં યાવતકાલ વર્ણાશ્રમનો ધર્મ વિભાગ અને વેદ પ્રવર્તે છે તાવતકાલ સંન્યાસ અને અગ્નિહોત્ર કરવાં. સપ્થ (સમ લેવા); શકુન; સ્વપ્ન; સામુદ્રિક; ઉપશ્રુતિ (વૃદ્ધોએ કહેલી ભવિષ્ય વાણી); કાર્પસિદ્ધિ માટે દેવપૂજા, ઉપહાર ઇલાદિકનો સંકલ્પ, અને ન્યોતિપીએ કરેલા પ્રશ્નના ઉત્તર; એ કલિયુગમાં કવચિત્ સહ થાય છે. એ રીતે કલિયુગમાં શું કરવું અને શું ન કરવું તેનો નિર્ણય કહ્યો.

અથસ્વપ્નવિચારઃ ॥ સ્વપ્નોદ્વિવિધઃ રૂપકલોનિરૂપકલોએતિ તત્રસામાન્યતરરૂપકલોયથા નદીસ મુદ્રતરણમાકાશગમનંતથા ગ્રહનક્ષત્રમાર્તંડચંદ્રમંડલદર્શનં હર્મ્યસ્યારોહણંચૈવપ્રાસાદશિરસોપિવા સ્વપ્નેચમદિરાપાનંચસામાંસસ્યમક્ષણં કૃમિવિષ્ટાતુલેપશ્ચરુધિરેણામિપેચનં ભોજનંદધિમત્કસ્યશ્વેતયજ્ઞા તુલેપનં રક્તાન્યામરણાદીનિસ્સ્મેદદ્યુપ્રસિદ્ધ્યતિ દેવતાવિષ્ણુસ્વીશાન્નપ્રશસ્તામરણાંગનાઃ દ્યુપેમપર્વત ક્ષીરિકલિવૃક્ષાધિરોહણં દર્પણામિપમાસ્યાતિશુરુપુષ્પાંવરાધિવાન દ્રષ્ટુઃસ્વપ્નેર્થલાભઃસ્યાદ્વાધિમોક્ષશ્ચ જાયતે ॥

હવે સ્વપ્નનો વિચાર કહે છે.

શુભફલ આપનારાં તથા અશુભ ફલ આપનારાં એ ભેદથી સ્વપ્ન એ પ્રકારનાં છે. તેમાં સામાન્ય રીતે શુભફલ દેનારાં સ્વપ્ન કહે છે—“નદી, સમુદ્ર તરવા; આકાશમાં ગમન કરવું; ગ્રહ, નક્ષત્ર, સૂર્ય અને ચંદ્ર અને ચંદ્રમંડલવું દર્શન; હાંથા ઘર, દેવમંદિર, અથવા રાજદરબાર એમના ઉપરના ભાગ ઉપર ચડવું; મદિરાપાન; મળન અને માંસનું ભક્ષણ; ક્રીડા, વિદ્યા એ અંગમાં લીધાય; રૂધિરવરે સ્નાન; દહીં.ભાતનું ભોજન; શ્વેત વસ્ત્ર, શ્વેત ચંદન, રત્ન અને આભૂષણ; એ પદાર્થો સ્વપ્નમાં લેવાથી કાર્પસિદ્ધિ થાય છે. દેવતા; બ્રાહ્મણ; સ્ત્રી; ઉત્તમ આભૂષણ ધરનારી સ્ત્રી; બળદ, હાથી, પીપળો, ધુલર, રૂખેલું ઝાડ, એમના ઉપર ચડવું; અરીસો, માંસ અથવા પુષ્પમાલાની પ્રાપ્તિ;—શ્વેત પુષ્પ અને શ્વેત વસ્ત્રને ધારણ કરનારા; એ વસ્તુઓ સ્વપ્નમાં ભોનારને દ્રવ્યલાભ અને રોગનિવૃત્તિ થાય છે.

અધાનિરૂપકલઃ ॥ દુર્લ્લેખકલ્પલ્પીકપારિમદ્રાદિરોહણં તૈલકાર્પાસપિણ્યાકલોદ્રપ્રાપ્તિર્વિપત્તયે નિવાહકરણંસમેરક્તચ્છાદ્યધારણં સ્રોતસાહરણંનિરૂપકમાંસસ્યભોજનં આદિસ્યસ્થાચંદ્રસ્યનિષ્પ્રમ સ્વાયલોકનં નક્ષત્રાવિષ્ણુપાતસ્યસમેરણશોકકલ્પ અશોકકરચીરપલાશાનાંપુષ્પિતાનાંસ્યમેદર્શનશોકઃ મૌકારોહણેપ્રવાસઃ રત્નચ્છાદ્યધારણ્યાસ્ત્રિયાલિંગનેમૃત્યુઃ ઘૃતતૈલાદિનામ્યંગેભ્યાધિઃ ક્ષેશદંતપાતેધન નાશઃપુત્રશોકોયા શ્વરોદ્રમદિર્પર્યાનેતદ્યુક્તચારોહણેવામૃત્યુઃ કર્ણનાસાકરાદિચ્છેદેપંકમજ્જનેતૈલામ્યંગેવિષમક્ષણેપ્રેતાલિંગનેનલદમાલિનોદિગંધરસ્યાનેરુણપુલ્પદર્શનેચમૃત્યુઃ ॥

હવે અશુભ ફલસૂચક સ્વપ્ન કહે છે—આખરો, વહ્નીક (રાફરો), લીંબરો એની ઉપર ચડવું; તેલ, કપાળ, ખળ, લોડું એથી પ્રાપ્તિ; એ વિપત્તિ કરનારાં છે. નિવાહ કરવો, રાતાં પુષ્પની માલા અથવા રાતાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, જલના પ્રવાહમાં વહી જવું, અથવા રાધેલા માંસનું ભક્ષણ, એ સ્વપ્નમાં દેખાય તો નાશ કરનારાં છે. કાંતિહીન સૂર્ય કે ચંદ્ર અથવા આકાશથી તારાઓનું પડવું એ સ્વપ્નમાં લેવાથી મરણ અથવા શોક ઉત્પન્ન થાય છે. અશોકવૃક્ષ, કળેર, અને આખરો એ ઝાડ સ્વપ્નમાં પુષ્પિત (ફુલેલાં) દેખાય તો શોક થાય છે. સ્વપ્નમાં, વહાણમાં પોતે ચઢ્યો એમ દેખે તો પ્રવાસ (પરદેશ જવું) થાય છે. રાતાં વસ્ત્ર, રાતું ચંદન ધરનારી સ્ત્રી આલિંગન કરે તો મૃત્યુ થાય છે. ઘી અથવા તેલ ઇલાદિકવરે ‘અભ્યંગ કરે તો વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્ષેશ (વાળ) ખરી ગયા અથવા દાંત પડી ગયા એવું દેખાય તો ધનનાશ કિંવા પુત્રશોક થાય છે. ખર હાંટ, પાડા એમની ઉપર બેસી આવે, અથવા જે સ્થળમાં ખરાદિક જોડેલાં હોય તે સ્થળમાં બેસે, એમ સ્વપ્નમાં દેખે તો મૃત્યુ થાય છે. કાન, નાક, હાથ ઇલાદિક અંગનું છેદન, ગ્રીચમાં છુડવું, તૈલાભ્યંગ, વિપત્તિ

ભક્ષણ, મરી ગયેલાનું આલિંગન, બસોદનાં પુષ્પની માલા ધારણ કરી નગ્ન થઈ જવું, અને સ્થામ-
વર્ણ પુરૂષનું દર્શન, એ સઘળાં સ્વપ્નો મૃત્યુકારક છે.

અથજાગૃતાવનિષ્ઠાનિ ॥ અરુઘર્તાંધ્રુવંચૈવનમોમંદાકિર્નીતયા સ્વનાસાપ્રચંદ્રાંકમાયુર્હાનો
નપદ્યતિ પાંસુપંકાદિપુન્યસ્તચરણસંહિતંયદિ સ્નાનાંચુલિભગાગ્રસ્યસ્યાસ્યપ્રાકૃપ્રગુપ્યતિ ગાત્રેષ્વાદ્રેંપુ
સવંપુસ્યૌર્ણાદિદ્વયદર્શનં સ્વર્ણપ્રતીતિત્વૃક્ષેપુસ્પદાનામદર્શનં પિહિતેકર્ણયુગુલેયસ્યઘોપાનુપશ્રુતિઃ અદર્શનં
સ્વશિરસઃપ્રતિવિદ્યેજલાદિપુ છિદ્રપ્રતીતિદશ્યાયાસંચિરંજૈવજીવતિ ॥

હવે ભગૃત અવસ્થામાંનાં અરિષ્ટ (મરણાદિ સૂચક ચિન્હ) કહે છે—અરૂઘર્તા, ધ્રુવ, આ-
કાશગંગા, પોતાના નાકનું અગ્ર, અને ચંદ્રમાંનાં કાળું ચિહ્ન, એમને જેનું આપુષ્ય હીન થયું હોય
તે પુરૂષ દેખતો નથી, (એટલે તે બહુ દિવસ રહેનારો નહીં.) જેનો પગ ધૂળ, કીચકા ઇલાદિકમાં
માંજ્યો હોય તો પણ અર્ધો દેખાય; કિંવા જેનું, જ્ઞાન કીધા પછી સાનું શરીર ભીંભયજી છતાં
મોહુંજ માત્ર પ્રથમ સૂકાઈ બય; સૂર્ય ઇલાદિક યે યે દેખાય; ઝડ સુવર્ણ સરખાં પીળાં દેખાય, ધૂળ
ઇલાદિકમાં મારેલા પોતાના પગ ન દેખાય; પોતાના કાન બંધ કરતાં તેની અંદર જે શબ્દ થયા
કરે છે તે સાંભળવામાં ન આવે, જળ ઇલાદિકમાં પડેલા પોતાના પ્રતિબિંબમાં પોતાનું મસ્તક ન
દેખાય, પોતાના પડછાયામાં છિદ્ર દેખાય, ઇલાદિક લક્ષણ જેને જેવામાં આવતાં હોય તે પુરૂષ
બહુ દિવસ જીવે નહીં.

અથવિશેષાષ્ટફલાઃસ્વપ્નાઃ ॥ યસ્તુપદ્યતિવૈસ્વપ્નેરાજાનંકુંજરંહયં સુવર્ણવૃષભંગાંવાકુટુંબં
તત્સ્યવર્ધતે વૃષંધૃક્ષંવાલ્કલતપ્રસ્યસ્યજાગરેધનાતિઃ શ્વેતસપ્તેન્દાક્ષિણમુજદંશેદશદિનેસહસ્રધનલાભઃ
જલસ્યંસ્યવૃક્ષિકોરગપ્રાસેજયપુત્રધનાનિ પ્રાસાદશૈલારોહણેસમુદ્રતરણેરાજ્યં તદાગમ્યેપદ્મપદ્મેપુષ્ટત
પાયસમોજનેરાજ્યં યલાકાકુકુરીપ્રાંચીદર્શનેભાર્યાપ્રાપ્તિઃ નિગડૈર્વધેવહુપાશયંધેવાપુત્રધનાદિ આસને
શયનેયાનેશરીરેવાહનેગૃહે જ્વલમાનેવિવુષ્યેતતત્સ્યશ્રીઃ સર્વેતોમુખી સૂર્યચંદ્રમંડલદર્શનેરોગિણોરોગનાશો
ન્યસ્યધનં સુરાસધિરયોપાનેયિપ્રસ્યવિદ્યાશુદ્રાદેર્ધનં શુક્લાંયરગંધધારિણ્યાસુભગલિયાલિંગનૈસંપત્તિઃ
છત્રપાદુકોપાનહૃક્ષ્મલામેધનં વૃષમયુક્તરથારોહણેધનં દધિલામેધેદાતિઃ દધિપયઃપાનેષ્ટતલામેષ
યશઃ ધૃતમક્ષણેક્લેશઃ અંઘૈર્વેષ્ટનેરાજ્યં મનુષ્યસ્યચરણમાંસમક્ષણેશતંલાભઃ યાદુમક્ષણેસહસ્રં શીર્ષમાંસ
મક્ષણેરાજ્યંવાસહસ્રધનંવા સફેનક્ષીરપાનેસોમપાનં ગોધૂમદર્શનેધનલાભઃ યથદર્શનેયજ્ઞઃ ગૌરસર્પપદ
ર્શનેલાભઃ નાગપત્રંલમેત્સપ્રેક્ષર્પૂરાગમનંતથા ચંદનંપાંડુરંપુષ્પંતત્સ્યશ્રીઃ સર્વેતોમુખી સર્વાગિણીશુક્લાન્યતિ
શોમનાનિકાર્પાસમસૌદનતઃકવજ્યં સર્વાગિણીશુક્લાન્યતિનિદિતાનિગોહસ્તિદેવદ્વિજવાજિવજ્યં સ્વપ્નસ્તુ
પ્રથમેપામેવત્સરંતિફલપ્રદઃ દ્વિતીયેષ્ટમાસૈઃ તૃતીયેત્રિમાસાંતે ચતુર્થેયામેમાસાંતે અઠ્ઠણોદયેદશાહંતે
સૂર્યોદયેસઘઃફલમ્ ॥

હવે વિશેષ શુભ ફલ દેનારાં સ્વપ્ન કહે છે—જે પુરૂષ સ્વપ્નમાં; રાત્ર, હાથી, ઘોડો, સુવર્ણ,
બળદ, અથવા ગાયને દેખે તો તેના કુટુંબની વૃદ્ધિ થાય છે. બળદ અથવા ઝાડ ઉપર ચરેલો એ
રીતે સ્વપ્નમાં ભેઈ તેમજ (ચઢ્યા છતાં) ભગૃત થાય તો દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. ઘોળો સર્પ જમણા
હાથને દંડા કરે એવું સ્વપ્ન દેખાય તો દશ દિવસમાં એક હબ્બર ધનની પ્રાપ્તિ થાય. જળમાં ઉભેલા
પોતાને વીંછી અથવા સર્પ ગળી બય એમ જુવે તો જ્ય, પુત્ર અને ધનની પ્રાપ્તિ થાય. દેવમંદિર,
શંજદરબાર અથવા પર્વતના શિખર ઉપર ચઢ્યો, કિંવા સસુદ્ર તર્યો એમ દેખે તો રાત્ર્યપ્રાપ્તિ
થાય. તલાવની વચ્ચે કમળના પાનમાં ઘી અને દૂધપાકનું ભોજન કર્યું એમ દેખે તો રાત્ર્યપ્રાપ્તિ
થાય. બગલી, કુકડી, અને કૈંચી એ પક્ષીને જેવાથી સ્ત્રીપ્રાપ્તિ થાય છે. પોતાને લોઢાંની ખેડીવતી
બંધાયેલો અથવા બહુ પાસ (દોરી) થી બંધાયેલો દેખે તો તેને ધન, પુત્રાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે.
આસન; બિછાનું; પાલખી; ગાડી ઇલાદિક વાહન; શરીર; હાથી, ઘોડા ઇલાદિક વાહન; અને ઘર આદિ
અગ્નિ લાગવાથી બળે છે એમ ભેતાં જે બળે છે તેને સર્વ કાલ અને સર્વ પ્રકારની લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ
થાય છે. સૂર્યમંડળ અથવા ચંદ્રમંડળનું દર્શન થાય તો રોગીને રોગનિવૃત્તિ થાય અને બીજાને ધનપ્રાપ્તિ
થાય. મંદિરા, રૂઢિર એવું પાન કર્યું એમ દેખે તો આશ્વાસુને વિદ્યા પ્રાપ્તિ અને શુદ્રાદિકને ધનપ્રાપ્તિ
થાય. શ્વેત વસ્ત્ર, શ્વેત ચંદનને ધરનારી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીએ આલિંગન કીધું એમ દેખે તો સંપત્તિ પ્રાપ્તિ
થાય. છત્ર, પાદુકા (ચાંખડી), પગરખાં, તલવાર એમની પ્રાપ્તિ થાય તો ધનલાભ થાય છે. બળદ

નેતરેલા રથ ઉપર બેઠો એમ બેવાથી ધનપ્રાપ્તિ. દહીનો લાભ થાય તો તે વેદપ્રાપ્તિ થાય છે; દહીં, દૂધનું પાન અથવા ઘૂતનો લાભ દેખે તો યજ્ઞપ્રાપ્તિ થાય છે. ઘૂત ખાધું એમ દેખે તો ક્ષેશ થાય. પોતે આંતરડાથી વંશિયો એમ દેખે તો રાજ્ય. મનુષ્યના પગનું માંસ ભક્ષણ કીધું એમ દેખે તો સો ધનનો લાભ થાય છે. હાથનું ભક્ષણ કર્યું એમ દેખે તો સહસ્ર ધનનો લાભ થાય. મરતકના માસનું ભક્ષણ કર્યું એમ દેખે તો રાજ્ય અથવા સહસ્ર ધનનો લાભ થાય. શીણસહિત દૂધનું પાન કરે તો સોમપાન થાય. ઘઉં દેખે તો ધનલાભ થાય. જવ દેખે તો યજ્ઞ થાય. શ્વેત સર્પવ દેખે તો લાભ થાય. સ્વપ્નમાં નાગરવેલનાં પાન, કપૂર, ચંદન અને શ્વેત પુષ્પ એનો લાભ થાય તો તેને સર્વ કાલ સઘળા પ્રકારની લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ થાય છે. કપાસ, ભસ્મ, રંધિલો ભાત અને છાશવિના સઘળી શ્વેત વસ્તુ સ્વપ્નમાં દેખવાથી શુભ ફળ; તેમજ ગાય, હાથી, દેવતા, ગ્રાહણ અને ઘોડાવિના સઘળી સ્થામ વસ્તુ અતિનિદિત બળુવી. પ્રથમ પોહોરમાં સ્વપ્ન મળે તે એક વર્ષે ફળ આપે. બીજા પોહોરનું સ્વપ્ન આઠ માસે; ત્રીજા પોહોરનું સ્વપ્ન ત્રણ માસે; ચોથાં પોહોરનું સ્વપ્ન એક માસે; અરૂણોદય સમયનું સ્વપ્ન દશ દિવસે; અને મૂર્ચ્છા કાલનું સ્વપ્ન તત્કાલ ફળ આપે છે.

અધદુઃસ્વપ્નદર્શનેકૃત્યમ્ ॥ યોમેરાજપ્રિત્યુચાસ્યોપસ્યાનેદુઃસ્વપ્નનાશઃ અધઃસ્વપ્નસ્યેતિજપાદ્વા ક્ષત્તિદર્શવલ્ક્યાદેનદુઃસ્વપ્નનાશઃ ચંડીસસશતીપાઠેનવા યદ્વાધ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામસ્તોત્રજપઃકાર્યઃ અથવા શ્રીમારતસ્યસ્થ્રીમદ્ભાગવતસ્યસ્વાગવત્સ્યજગેદ્રમોક્ષસ્થવળપાઠોવા ઇતિદુઃસ્વપ્નનાશકવિધિઃ ॥

હવે દુષ્ટ સ્વપ્ન જોયું હોય તો તેના ઉપાય—“યોમે રાજન્” એ ઋચાવડે સૂર્યનું ઉપ-સ્થાન કરવાથી અથવા “અધઃસ્વપ્નસ્ય” એ મંત્રનો જપ કરવાથી દુઃસ્વપ્નની નિવૃત્તિ થાય છે. કોઈ અંધમાં, દરો પ્રમાણે શ્રાદ્ધ કરવું તેથી દુષ્ટ સ્વપ્નનો નાશ થાય છે, એમ કહ્યું છે. અથવા ચંડી સમશતીનો પાઠ, કિંવા શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ સ્તોત્રનો જપ, અથવા શ્રીભારત કે શ્રીમદ્ભાગવતમાંના ગર્જેદ્રમોક્ષનું અવધુ અથવા પાઠ કરવો. એ રીતે દુષ્ટસ્વપ્નનાશક વિધિ કહ્યો.

ઇત્યંગમીધાનાદુહાદાંતાઃસમસ્તસંસ્કારાઃ ॥ સપરિકરાનિર્ણાતાઅર્જિસ્તાર્તાવિપૂર્વાર્ધે ॥ ૧ ॥

એ રીતે ત્રીજા પરિચ્છેદના પૂર્વાર્ધમાં ગર્ભાધાન થકી વિવાહપર્યંત સર્વ સંસ્કારોનો પ્રયોગસહિત નિર્ણય કયો.

તત્તજાહ્નિકજાચારસ્તતજાધાનાદિકાઃપ્રકીર્ણાર્થાઃ ॥ શાંતિકપૌષ્ટિકમુપ્યાનિત્યાનૈમિત્તિકાશ્વોકોક્તઃ ॥૨॥
પછી આહ્નિક (નિલકર્મ) નો આચાર; ત્યાર પછી અગ્નિનું આધાન ઇલાદિ છૂટા છૂટા વિષય; અને શાંતિક તથા પૌષ્ટિક આદિ નિલ, નૈમિત્તિક વિષય કહ્યો.

પૂર્વપરિચ્છેદકયોઃકાલઃસામાન્યતોવિશેષાબ ॥ નિર્ણાતઃસહકૃત્યૈસ્તિચિમાસાઘેપુવિષ્ણુકૈઃ ॥ ૩ ॥

પ્રથમ અને બીજા પરિચ્છેદમાં; તિથિ, માસ ઇલાદિકવિષે વિધિપ્રમાણે કહેલાં એવાં અનેક પ્રકારનાં કૃત્યસહિત, સામાન્ય તથા વિશેષ કરી કાલનો નિર્ણય કહ્યો.

નાનાપાપેપ્રાયશ્ચિત્તંચ્યદ્વારવિસ્તરશ્ચાપિ ॥ ઉપદાનમહાદાનાદિવિધિશ્વોકોક્તમયૂલાદૌ ॥ ૪ ॥

અનેક પ્રકારનાં પાપની નિવૃત્તિ યવાગાદે પ્રાયશ્ચિત્ત, વ્યવહારનો વિસ્તાર, ઉપદાન અને મહાદાન ઇલાદિકનો વિવિધ એ સઘળા વિષય મયૂખાદિક ગ્રંથમાં કહ્યા છે.

શ્રાદ્ધત્રિધિઃસાંગોપ્યાસીચેનિર્ણાતિરંત્યસંસ્કારઃ ॥ તાર્ત્તીયીકસ્યોત્તરચંડેડપ્રેસંપ્રવક્ચંતે ॥ ૫ ॥

અગસહિત શ્રાદ્ધનો વિવિધ, આશૌચનિર્ણય, અને છેવટના સંસ્કાર એ સઘળું આગળ ત્રીજા પરિચ્છેદના ઉત્તરાર્ધમાં કહેવાશે.

મૂલ્યમૂતાનિપચાનિવિરુતાનિકત્ત્વચિત્ત્વ ॥ નિર્વિનાયપણ્યપિનવાન્યપ્યુક્તાન્યત્રકાનિચિત્ત્વ ॥ ૬ ॥

આ ગ્રંથમાં, મૂળશ્લોક કોઈ કોઈ ઠેકાણે અશુદ્ધ હોવાથી કેટલાએક નવા પણ શ્લોક શુદ્ધ કરી, લખ્યા છે.

મીમાંસાધર્મશાસ્ત્રશાઃસુધિયોનલસાવુધાઃ ॥ કૃતકાર્યાઃપ્રાક્ષિવંચૈસ્તદર્થનાયમુદયમઃ ॥ ૭ ॥

આ ગ્રંથ કરવાનું પ્રયોજન કહે છે.

મીમાંસા તથા ધર્મશાસ્ત્રના બાણનારા, બુદ્ધિમાન અને આલસ્યરહિત એવા જે પંડિતો તેઓ પ્રાચીન ગ્રંથો ભેદ્ય તે પ્રમાણે પોતાના સમયપ્રાપ્ત કાર્ય કરે છે માટે આ મહારો ગ્રંથ કરવાનો ઉદ્યોગ તેમને માટે નથી.

યેપુનર્મદમતયોલસાઽશ્વાશ્ચનિર્ણયમ્ ॥ ધર્મેવેદિતુસિચ્છંતિરચિતસ્તદપેક્ષયા ॥ ૮ ॥

નિયંધોયધર્મસિંધુસારનામાસુયોધનઃ ॥ અમુનાપ્રીયતાંશ્રીમદ્વિટ્કલોમકવત્સલઃ ॥ ૯ ॥

ત્યારે જે મંદબુદ્ધિ, આળસુ અને અજ્ઞાની છતાં ધર્મનિર્ણય બાણવાની ઇચ્છા ધરેછે તેમને માટે “ધર્મ-સિંધુસાર” નામનો આ મુબોધ ગ્રંથ મેં કરેલો છે. આ ગ્રંથવડે ભક્તવત્સલ એવા શ્રીમદ્વિટ્કલ પ્રસન્ન થશે.

પ્રેમ્ણા સદ્વિગ્રંથઃ સેવ્યઃ શબ્દાર્થતઃ સદોપોષિ ॥

સંશોધ્ય યાપિ હરિણા સુદામમુનિસત્તુપૃથુકમુષ્ટિરિવ ॥ ૧૦ ॥

આ મહારો ગ્રંથ કોઈ રચણે શબ્દ અને અર્થથી કદી અશુદ્ધ હોય તથાપિ, જેમ સુદામા પ્રાણલે આપેલા પથા ફાતરીયુક્ત હતા તો પણ હરિએ તેમાંની ફાતરી ઇલાદિક કાઢી શુદ્ધ કરી ગ્રહણ કર્યો, તેમ વિદ્વાનોએ વિચારપૂર્વક શુદ્ધ કરી આ મહારો ગ્રંથ ગ્રહણ કરવો.

શ્રીકાશ્યુપાધ્યાયવરોમહાત્માવમૂચવિદ્વદ્વિજસાર્યમૌમઃ ॥

તસ્યાદુપાધ્યાયકુલાવતંસોયદ્વેશ્ચરોનંતરમાવમૂતામ્ ॥ ૧૧ ॥

વિદ્વાન્ પ્રાણલોમાં સાર્યમૌમ (ચક્રવર્તિ) એવા મહાત્મા શ્રીકાશી નામના ઉપાધ્યાય પ્રથમ હતા. તેથી ઉપાધ્યાય કુલમાં મુકુટરૂપ એવા યદ્વેશ્વરોપાધ્યાય અને અનંતોપાધ્યાય એ નામના બે પુત્ર થયા.

યદ્વેશ્વરોયદ્યવિધાનદક્ષોદૈવસવેવાંગસુશાસ્ત્રશિક્ષઃ ॥

મકોત્તમોનંતગુણેકધામાનંતાદ્વયોનંતકલાવતારઃ ॥ ૧૨ ॥

એ બેમાંથી યદ્વેશ્વરોપાધ્યાય; શ્રૌતવિધિમાં વિચક્ષણ, જ્યોતિષી, અને વેદનું અંગ ઉત્તમ શાસ્ત્ર જે વ્યાકરણ તેની સારી શિક્ષા પામેલા હતા. અને અનંતોપાધ્યાય; ભક્તમાં શ્રેષ્ઠ છતાં અનંત (શેષનાગ) નો અશરૂપ અવતાર હોવાથી અનંત શુણ્ણના નિવાસનું સ્થાન હતા.

પપોત્યજ્જન્મમુદંચસ્વકીયાંતાંકૌંકળાપ્યાંસુવિરકિશાલી ॥

શ્રીપાંડુરંગેવસતિવિધાયમીમાતટેમુક્તિમગાત્સુભવત્યા ॥ ૧૩ ॥

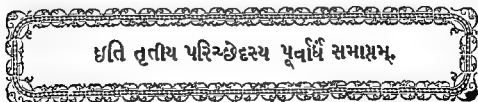
એ અનંતોપાધ્યાય પરમ વિરક્તપણાથી પોતાની કૌંકણ નામની જન્મભૂમિનો ત્યાગ કરી શ્રીપાંડુરંગની સમીપે નિવાસ કરી શ્રીપાંડુરંગની ભક્તિવડે ભીમા નામની નદીના તીર ઉપર મુક્તિપદને પ્રાપ્ત થયા.

તસ્યાનંતામિધાનસ્યોપાધ્યાયસ્યસુતઃકૃતી ॥ કાશીનાયામિધોધર્મસિંધુસારંસમાતનોત્ ॥ ૧૪ ॥

એ અનંતોપાધ્યાયનો પુત્ર કાશીનાથ નામનો વિદ્વાન્ તેણે આ ધર્મસિંધુસાર નામનો ગ્રંથ કર્યો.

इति धीमत्काश्युपाध्यायसूरि० धर्मसिंधुसारे तृतीयपरिच्छेदे पूर्वार्धः समाप्तः ॥ ग्रंथसंख्या ४,५००.

इति श्रीमत्काश्युपाध्यायसूरि० धर्मसिंधुसारे तृतीयपरिच्छेदे पूर्वार्धः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नत्वा गुरुपदयुग्मं, प्रणम्य पित्रोस्तथैव पादाब्जं ॥

शक्त्या क्रियते व्याख्या, तार्तीयकोत्तरार्थस्य ॥ १ ॥

ॐ रीते भंगलायणु करी त्रीन परिच्छेदना उत्तरार्धना आपांतर करवानां आरंभ करेछुं.

॥ श्रीपांडुरंगाय नमः ॥

श्रीरुक्मिणीपांडुरंगप्रणम्यपितरौगुरुन ॥ तृतीयपरिच्छेदोत्तरार्धतनोमिश्रीशतुष्टये ॥ १ ॥

श्रीरुक्मिणीपांडुरंग, आता, पिता અને શ્રી એમને નમસ્કાર કરી શ્રીપાંડુરંગને સંતોષ થવામાટે ત્રીન પરિच्छेदना उत्तरार्ध करेछुं.

श्रीनाथः कृष्णसिंघुरिंदिराशंकरः सती ॥ विघ्नेशोभास्करेन्द्राद्याविघ्नान्घंतुसदैवमे ॥ २ ॥

કરુણાસાગર એવા શ્રીનાથ (વિષ્ણુ), લક્ષ્મી, શંકર, પાર્વતી, ગણપતિ, સૂર્ય, અને ઇશ્વારિક દેવતા, એ સઘળા સર્વ કાલ મહારાં વિઘ્નોના નાશ કરે.

तत्रतावच्छाद्वादिनिर्णयंचतुमधिकारनिर्णयायजीवन्पितृकाधिकारोविविच्यते॥
पादुकेचोत्तरीयंचतर्जन्यांरूपधारणं नजीवत्पितृकःकुर्याज्येष्ठेभ्रातरिजीवति अत्रपादुकेकाष्ठमय्यौ
उत्तरीयंसंप्रथिपरिमंडलंयस्त्रमेकंछत्रंगुलादिविस्तृतंस्त्रकृतंपरिमंडलरूपंवा उत्तरीयस्यानापन्नंस्तृत्युक्तं
तृतीययज्ञोपवीतंवा जीवत्पितृकेणजीवज्येष्ठभ्रातृकेणचनधार्यमितितात्पर्यं प्रावरणरूपंद्वितीययज्ञंतुजी
वत्पितृकादिभिःसर्वैर्धौ एकयज्ञोनमुंजीतनकुयांदेयतार्चनमित्यादिनासर्वकर्मस्येकयत्नत्वनपेचात्
पितरिपितामहेज्येष्ठभ्रातरिचाकृताधानेजीवतिपुत्रपौत्रकनिष्ठभ्रातृमिराधाननकार्यं ज्येष्ठभ्रातर्यंकृतवि
वाहेकनिष्ठेनविवाहोनकार्यः अत्रविशेषःपूर्वाद्धेउक्तः एवंपित्रादिपुत्राकृतसोमयागेपुजीवत्तुपुत्रादेःसो
मेनाधिकारः एवंपूर्णमासेष्टौदशोष्टावसिहोत्रहोमेचपित्राद्यैरनारब्धेषुपुत्रादेर्नाधिकारः एवंसंन्यासेपि
कनिष्ठस्यसोदरस्यैवदोपोनमिश्रोदरस्यभ्रातुः पित्रादेराद्यायांपुत्रादेर्नदोषइतिकेचित् अधिकारिणिपितरि
सत्याश्रयामपिदोषः पातित्यज्ञासंधत्वादिदोषैरनधिकारिण्याज्ञयानदोषः पातित्यादावाज्ञांघिनापिन
क्षोपइत्यपरे तथाजीवत्पितृकस्यपितृकृत्येपुदशादिश्चाद्वतपंणपैतृकदानेपुनाधिकारः अत्रविशेषः स्वाप
त्यसंस्कारस्यद्वितीयविवाहादिनिमित्तकरुनादीश्चादेचातुर्मास्यांतर्गतपितृव्रत्तसोमांगतृतीयसवनस्यपितृय
गेजीवत्पितृकाधिकारः पिंडपितृयगेहोमांतःपिंडपितृयज्ञोनारंभोद्योपिंडपितृयज्ञस्येतपिपक्षद्वयः पितुःपित्रा
द्युद्देशेनपिंडदानमिति तृतीयःपक्षःकचित् एवमष्टकादिविकृतिष्वपिपक्षत्रयं गद्यांप्रसंगतो गत्वाभ्रातुः
अस्तुतश्चरेत् जीवत्पितामातुःश्चाद्वमुद्दिश्यगयांनगच्छेत् महानदीपुसर्वासुतीर्थंचप्रातेजीवत्पितृकापितुः
पितृमाश्राद्युद्देशेनश्चाद्धंकुर्यात् नयन्यामन्वष्टकाश्चाद्धंक्षयाहेमातुःप्रत्यद्वंश्चाद्धंचसपिंडकमेचजीवत्पि
तृकःकुर्यात् तथा संन्यस्तेतातेपतितेचतातेजीवत्यपिसतिदर्शश्चाद्वमहालयसंक्रांतिग्रहणादिश्चाद्व
निसर्गाणिपितुःपित्राद्युद्देशेनजीवत्पितृकेणकार्याणि पतानिचत्सांक्लृप्तकविधिनापिंडरहितानिकार्याणि
अन्यदृष्ट्यादाविविधपिंडदानेविशेषवचनामावात् ॥

તેમાં પ્રથમ શ્રાદ્ધાદિકોના નિર્ણય કહેવામાટે અધિકારના નિર્ણયને અર્થે જીવત્પિતૃકના અધિકારને વિચાર કરેછું. “ જીવત્પિતૃકે જ્યેષ્ઠમાઠ જીવતા છતાં પાદુકા, ઉત્તરીય અને તર્જની એટલે અંશ- ઠાના બેઠની આંગળીમાં રાખધારણ (૩૫) પેહેરું) કરવું નહીં. ઇહાં પાદુકા એટલે લાકડાની સમજી. ઉત્તરીય એટલે ત્રિથિજા આરેમેર વીંટાયું એક વસ્ત્ર, કિંવા બે ઇલાદિ અંશુલ પોહાણું, સૂત્રનું કરેછું આરેમેર વીંટાયું તે, અથવા ઉત્તરીય વસ્ત્રને ઠેકાણે પેહેરવાનું એવું રમૂતિયાકર્યે કહેછું ને ત્રીજું યજ્ઞોપવીત તે જીવત્પિતૃકે અને જોના જ્યેષ્ઠ આતા જીવતા હોય તેણે ધારણ કરવું નહીં, એ તાત્પર્ય. ઓઢવાનું ને . બીજું વસ્ત્ર તે તો જીવત્પિતૃકાદિક સઘળાઓએ ધારણ કરવું. કારણ “ એક વસ્ત્ર પેહેરી ભોજન કરવું નહીં અને દેવપૂજા પેશ કરવી નહીં ” ઇલાદિક વચનવડે સર્વકર્મ- વિશે એકવસ્ત્ર ધારણનો નિષેધ છે. પિતા, પિતામહ અથવા જ્યેષ્ઠ આતા એ જીવતા છતાં અકૃતાધાન (અશ્રયાધાન કર્યાવિના) હોય તો પુત્ર, પૌત્ર અને કનિષ્ઠ આતા એમણે આધાન કરવું નહીં. જ્યેષ્ઠ આતાનો વિવાહ થયો ન હોય તો કનિષ્ઠ આતાએ વિવાહ કરવો નહીં. એવિશે વિશેષ નિર્ણય પૂર્વા- ધર્મમાં દહો છે. એ રીતે પિતા ઇલાદિક જીવતા હોય અને સોમયાગ કર્યો ન હોય તો પુત્રાદિકને

સોમયાગ કરવાનો અધિકાર નથી. એ પ્રમાણે પૂર્ણમાસેષ્ટિ, દર્શેષ્ટિ અને અગ્નિહોત્રનો હોમ એ પિતા ઇલાદિકે આરંભેલા ન હોય તો તે કરવાવિષે પુત્રાદિકને અધિકાર નથી. એ રીતે સંન્યાસવિષે પણ એજ નિર્ણય જાણવો. છતાં કનિષ્ઠને જે દોષ કહ્યો તે ચોદર (સગાભાઈ) ને માટેજ છે, સાવકાભાઈને નથી. પિતા ઇલાદિકની આજ્ઞા હોય તો પુત્રાદિકને દોષ નથી એમ કેટલાએક ગ્રંથકાર કહે છે. અધિકારી પિતા હોય તો આજ્ઞા છતાં પણ દોષ છે. પતિતપણું, જન્માંધપણું ઇલાદિક દોષ પિતાને હોવાથી તેને અધિકાર ન છતાં તેની આજ્ઞાથી દોષ નથી. પાતિલાદિક છતાં આજ્ઞાવિના પણ દોષ નથી એમ બીજા ગ્રંથકાર કહે છે. તેમજ પિતૃકાર્ય જે દર્શાદિ શ્રાદ્ધ, તપોણુ, પિતૃસંબંધી દાન ઇલાદિકવિષે જીવત્પિતૃકને અધિકાર નથી. એવિષે વિશેષ નિર્ણય—પોતાનાં સંતાનેતાના સંસ્કાર, પોતાનો ખીજે વિવાહ ઇલાદિક નિમિત્તથી કરવાનું નાંદીશ્રાદ્ધ, ચાતુર્માસ્યનો અંતર્ગત પિતૃયજ્ઞ અને સોમયાગનું અંગ જે તૃતીય સવન તેમાં કરવાનો પિતૃયજ્ઞ એમનેવિષે જીવત્પિતૃકને અધિકાર છે. પિંડપિતૃયજ્ઞ હોમપર્યંત કરવો, અથવા પિંડપિતૃયજ્ઞનો આરંભજ કરવો નહીં, એ પ્રમાણે પિંડપિતૃયજ્ઞના બે પક્ષ છે. પિતાના જે પિતા તેને ઉદ્દેશે પિંડદાન કરવું એવો ત્રીજો પક્ષ કોઈ ગ્રંથમાં છે. એ રીતે અષ્ટકા આદિક જે વિકૃતિ તેમાં પણ ત્રણ પક્ષ છે. “ પ્રસંગથી ગયામાં ગએલા યુને માતાનું શ્રાદ્ધ કરવું, પિતા જીવતા છતાં માતાના શ્રાદ્ધને ઉદ્દેશે ગયામાં જવું નહીં.” સઘળી મહાનદી અને તીર્થ પ્રાપ્ત થાય તો જીવત્પિતૃકે પિતાના જે પિતા, માતા ઇલાદિક તેમને ઉદ્દેશે શ્રાદ્ધ કરવું. નવમીને દિવસે અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધ, ક્ષય દિવસે માતાનું પ્રતિશાંવત્સવિક શ્રાદ્ધ એ જીવત્પિતૃકે પિંડસહિતજ કરવું, તેમજ પિતા સંન્યાસી અથવા પતિતરૂપે જીવતો હોય તો પણ દર્શશ્રાદ્ધ, મહાલય, સંક્રાંતિ, પ્રહણુ ઇલાદિ સઘળા શ્રાદ્ધ પિતાના જે પિતા ઇલાદિક તેમને ઉદ્દેશે જીવત્પિતૃકે કરવાં. એ શ્રાદ્ધ સંકલ્પવિધિવડે પિંડરહિત કરવાં. કારણુ, અન્વષ્ટકાદિ શ્રાદ્ધમાં પિંડદાનવિષે જેમ વચન છે તેમ આ શ્રાદ્ધમાં પિંડદાનવિષે વિશેષ વચન નથી.

आश्विनशुक्लप्रतिपदिद्विहोत्रीजीवत्पितृकः सर्पिडकमातामहश्चादंकुर्यात् तथा भ्रातृपुत्रोऽपुत्रस्यपि
तृव्यस्यप्रत्यव्यश्चादंकुर्यात् एवं कनिष्ठभ्राताप्यपुत्रज्येष्ठभ्रातुः प्रत्यव्यं तथा सपत्नीपुत्रः सापत्नमातुः
श्चादंकं एवं दौहित्रोऽपुत्रस्यमातामहस्यप्रत्यव्यं इत्थंच पितृव्यादिश्चादंकुतृयेजीवत्पितृकस्याप्यधिकारः
पितृव्यभ्रात्रादीनामपुत्राणां पत्नीसत्त्वे सैवाधिकारिणी नतु भ्रातृपुत्रादेः श्राद्धाधिकारः एवं पतिरेव पुत्रा
भावे भार्याश्चादंकुर्यात् सपत्नीपुत्रसत्त्वे तु सपत्यकुर्यान्नमता दौहित्रभ्रातृपुत्रयोः सत्त्वे मृतस्य विभक्तत्वे दौ
हित्रस्यैव अविभक्तत्वे भ्रातृपुत्रः केचित् भ्रातृतृपुत्रयोः सत्त्वे भ्रात्रैव श्राद्धं कार्यमित्याहुः तथा जीवत्पितृकस्य
पितृपितामहादिमनुज्यपितृतर्पणनिषेधेऽप्यश्रिप्यात्तादिदेवर्षिपितृतर्पणनिषेधाभावात्क्षानांगतर्पणे ब्रह्म
यज्ञांगभूतदेवर्षिपितृतर्पणे चाधिकारोऽस्त्येव एवं यदीयश्चाद्वेधिकारस्तदीयश्चादङ्गतर्पणेऽप्यधिकारः जीव
त्पितापितृर्चातर्पणं यमभीष्मयोः श्राद्धांगतर्पणमिच्छतर्पणं जीवत्पितृकेण तिलैर्न कार्यं श्राद्धप्रयोगमभ्येवा
मजानुन्यभाषो नीदीयं धनकार्यं नद्यादौ क्षात्यतर्पणांते समं वक्तव्यं न निष्पीडनं विहितं तन्न कार्यं तथा स
ङ्गमौक्तिकहस्तेन कर्तव्यं पितृतर्पणमिति विहितं खड्गधारणं न कार्यं अपसव्यं द्विजाभ्याणां पित्र्येकमेणिकी
र्तितं आप्रकोष्ठाचुकर्तव्यमेतत्पितरि जीवति जीवतिसंन्यस्तादिरूपे पितरिमृतमातृमातामहकोपि पुत्रः पि
तुः पितृपितामहप्रपितामहानां पितुर्मातृपितामहीप्रपितामहीनां पितुर्मातामहमातृपितामहमातृप्रपिताम
हानामिति पांर्वर्णत्रयमेकोद्विष्टगणंच समातर्पितुः पत्न्या इति स्वपितृव्यंपितुर्भ्रातरिति स्वमातामहंच पि
तुः श्वशुरस्येत्येवमादिना पितृसंबन्धपुरस्कारेणैवोद्दिश्य महालयश्चादंकुर्यात् पदं दशादिपूहम् पितुः संन्या
सामावेपित्तिर्थश्चादङ्गजीवत्पितुरेवमेव एवं वृद्धिश्चाद्वेप्यूहं ब्रह्मयज्ञांते नित्यं पितृतर्पणमपि संन्यस्तादिरूप
जीवत्पितृकेणैव मेघकार्यमित्याहुः ॥

જીવત્પિતૃક એવા દૌહિત્રે આશુ શુદ્ધિ એકમને દિવસે માતામહ (નાના)નું આદ્ય પિંડસહિત કરવું. તેમજ, ભત્રીજે પુત્રરહિત એવા કાકાનું પ્રતિસાંવત્સરિક આદ્ય પિંડસહિત કરવું. એ રીતે કનિષ્ઠ ભાતાએ પણ પુત્રરહિત જ્યેષ્ઠ ભાતાનું પ્રતિસાંવત્સરિક આદ્ય કરવું. તેમજ શોકના પુત્રે સાવધી માતાનું આદ્ય કરવું. એ રીતે દૌહિત્રે પુત્રરહિત માતામહનું પ્રતિસાંવત્સરિક આદ્ય કરવું. એ પ્રમાણે પિતૃબાદિક ચાર (કાકો, જ્યેષ્ઠ ભાતા, સાવધી મા અને માતામહ)નાં આદ્ય કરવામાં જીવત્પિતૃકને પણ અધિકાર છે. પુત્રરહિત એવા, કાકો, ભાઈ ઇલાદિકની સ્ત્રી હોય તો તેનેજ અધિકાર છે,

ભાઈના પુત્ર ઇલાદિકને આજ્ઞાનો અધિકાર નથી. એ પ્રમાણે પુત્ર ન હોય તો પતિએ જ સ્ત્રીનું આજ્ઞ કરવું. શોકનો પુત્ર હોય તો તેણે જ આજ્ઞ કરવું, પતિએ આજ્ઞ કરવું નહીં. દીક્રિય અને ભાઈનો પુત્ર એ બંને છતાં મરનાર (ભાઈએથી) વિભાગ કરી જુદો થયો હોય તો દીક્રિય જ અધિકારી છે અને મરનાર વિભાગ કરી જુદો થયો ન હોય તો ભાઈનો પુત્ર અધિકારી છે. ભાઈ અને ભાઈનો પુત્ર એ બંને હોય તો ભાઈએ જ આજ્ઞ કરવું, એમ કોઈ અંચકાર કહે છે. તેમ જીવત્પિતૃકને પિતા, પિતામહ ઇલાદિક જે મનુષ્યપિતૃ તેનાં તર્પણ કરવાનો જે નિષેધ છે તો પણ અશિષ્યાત્વાદિક જે દેવ, ઋષિ, પિતૃ, તેમના તર્પણનો નિષેધ નથી માટે આનાં તર્પણ અને પ્રણયજાગૃત દેવ ઋષિ પિતૃતર્પણવિષે પણ અધિકાર છે. એ રીતે જેનાં આજ્ઞ કરવામાં અધિકાર છે, તેનાં આજ્ઞાં તર્પણવિષે પણ અધિકાર છે. “જીવત્પિતૃકે પણ યમ અને લીભ્યનું તર્પણ કરવું.” જીવત્પિતૃકે આજ્ઞાં તર્પણ કરતાં બીજું તર્પણ તિલથી કરવું નહીં, અને આજ્ઞના પ્રયોગમાં ઠામા ગોણુને ઊંધા પાડે તો તેમ જ નીલીનું અંધન એ કરવાં નહીં. નદી ઇલાદિકમાં આન કરી તર્પણની અંતે, મંત્ર ભણી વસ્ત્ર નીચારવાનું કહ્યું છે તે કરવું નહીં. તેમ જ “ખજ, મોટી હાથમાં ધારણ કરી પિતૃતર્પણ કરવું,” એ વચનવડે કહેલું ખજ (ગેંડાની અંચુડી, પાત્ર ઇલાદિક)નું ધારણ તે કરવું નહીં. “દ્વિજે પિતૃ-સંબંધી કર્મવિષે અપરાધ કરવું, એમ કહેલું છે માટે જીવત્પિતૃકે અપરાધ કરવું તે કાંઈપર્યંત કરવું.” પિતા સંન્યાસી ઇલાદિક રૂપે જીવતો હોય અને માતા તથા માતામહ જેનાં મૃત થયાં હોય એવા પુત્રે પણ “પિતૃ: પિતૃપિતામહપ્રપિતામહાનાં, પિતૃર્માતૃપિતામહીપ્રપિતામહીનાં, પિતૃર્માતામહમાતૃપિતામહમાતૃપ્રપિતામહાનાં” એ ત્રણ પાવંજુ, એકાદિષ્ટ ગણુ, પોતાની માતાનો ઉચ્ચાર “પિતૃ: પત્ન્યા:” એ રીતે પોતાના કાકાનો ઉચ્ચાર “પિતૃર્જાતૃ:” એવા અને પોતાના માતામહનો ઉચ્ચાર “પિતૃ:અનુરસ્ય” એ રીતે, ઇલાદિક પિતાના સંબંધપૂર્વક ઉદ્દેશ કરી મહાભયઆજ્ઞ કરવું. એ રીતે દર્શ આદિ આજ્ઞવિષે પણ જાણવું. પિતા સંન્યાસી ન હોય તથાપિ તીર્થઆજ્ઞ જીવત્પિતૃકે એ જ રીતે કરવું. નાંદીઆજ્ઞમાં પણ એ રીતે નિર્ણય જાણવો. પ્રણયજની અંતે નિત્ય કરવાનું જે પિતૃતર્પણ તે પણ, સંન્યાસી ઇલાદિ રૂપે જેનો પિતા જીવતો હોય તેણે એ જ રીતે કરવું એમ કહે છે.

યદાતુમાતૃર્વાર્ષિકમપુનઃમાતામહવાર્ષિકમપુત્રપિતૃવ્યવાર્ષિકંવાક્રિયતેતદાક્રમેણમાતૃપિતામહીપ્રપિતામહીનાંમાતામહમાતૃપિતામહમાતૃપ્રપિતામહાનાં પિતૃવ્યપિતામહપ્રપિતામહાનામિત્યેવોદેશઃ યદાવપિ ગ્રાવિમિઃસ્વાશફલ્યાદિનાનિયોજિતઃ પિત્રાદિકરુણીયંઆજ્ઞસ્વયંપિત્રાદેઃપ્રતિનિષીમ્યકરોતિતદાપિતૃતુ મુકુશર્મણોયજમાનસ્ય પિતૃપિતામહપ્રપિતામહાનામિત્યેવંયથાઆજ્ઞમુદેશઃ સર્વેગ્રપિતૃકૃત્યેન્નાતૃષ્વવિમ કૅપુરુચેષ્ટસ્યેવાવિકારઃ ત્રિમકૅપુરુષકૃપૃથક્ સાપક્તપ્રાતરિજ્યેષ્ઠેસત્યપિતૃનિષ્પૃયસમાતૃવાર્ષિકાન્વષ્ટ કયાદિકુર્યાત્ જીવત્પિતૃપિતામહકસ્ય સંન્યસ્તપિતૃપિતામહકસ્યચપિતામહસ્યપિત્રાદ્યુદેશોનવુક્ષિઆજ્ઞ તીર્થઆજ્ઞદર્શાદિઆજ્ઞધામવતિ પિત્રાદિપુત્રિપુત્રીવત્સુસત્સુસંન્યસ્તેપુત્રનક્રિમપિત્રાજ્ઞકાર્યકેચિત્પુત્રિ પિત્રાદિત્રયાત્પરેભ્યઃઆજ્ઞદેયમાહુઃ મૃતેપિતરિપિતામહજીવનેપિત્રેપિતામહાત્પરાત્પરાગ્ન્યાંચઆજ્ઞદેયં દર્શ પિતૃપિતામહમરણેપ્રપિતામહજીવનેષ્વહમ્ ॥

જ્યારે માતાનું વાર્ષિક આજ્ઞ, પુત્રરહિત એવા માતામહનું વાર્ષિક આજ્ઞ, અથવા અપુત્ર એવા કાકાનું વાર્ષિક આજ્ઞ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ક્રમથી, “માતૃપિતામહીપ્રપિતામહીનાં, માતામહમાતૃપિતામહમાતૃપ્રપિતામહાનાં, પિતૃવ્યપિતામહપ્રપિતામહાનાં,” એ પ્રમાણે ઉદ્દેશ કરવો. જ્યારે પિતા ઇલાદિકે પોતાની અશક્તિ ઇલાદિક કારણે લીધે પુત્રાદિકને તે કાર્ય કરવાની ટ્રેનણ કરી માટે પિતા ઇલાદિકે કરવાનું આજ્ઞ, પોતે પિતા ઇલાદિકને પ્રતિનિધિ થઈ કરે ત્યારે “પિતૃ: અમુકશર્મણો યજમાનસ્ય પિતૃપિતામહપ્રપિતામહાનાં” એ રીતે જેનું આજ્ઞ હોય તે પ્રમાણે ઉદ્દેશ કરવો. ભાઈએ વિભાગ કરી જુદો થયા ન હોય તો સઘળાં પિતૃકર્મવિષે જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાને જ અધિકાર છે. વિભક્ત હોય તો જુદો જુદો અધિકાર છે. સાવકો ભાઈ જ્યેષ્ઠ હોય તથાપિ કનિષ્ઠે જ પોતાની માતાનું વાર્ષિકઆજ્ઞ અને અન્વષ્ટક્યાદિ આજ્ઞ કરવું. પિતા અને પિતામહ એ બંને જીવતા હોય અથવા બંને સંન્યાસી હોય તો પિતામહના જે પિતા ઇલાદિક તેમને ઉદ્દેશે નાંદીઆજ્ઞ, તીર્થઆજ્ઞ અથવા દર્શાદિક આજ્ઞ કરવાં. પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એ ત્રણે જીવતા હોય અથવા સંન્યાસી હોય તો કૌંઠપણુ આજ્ઞ કરવું નહીં. કોઈ અંચકાર, પિતા ઇલાદિક ત્રણથી ઉપરના જે વૃદ્ધપ્રપિતામહાદિક

તેમને ઉદ્દેશે શ્રાદ્ધ કરવું એમ કહે છે. પિતા મૃત અને પિતામહ જીવતા હોય તો પિતા અને પિતા-મહથી પર ને પ્રપિતામહ તથા વૃદ્ધપ્રપિતામહ એ ત્રણેના ઉદ્દેશે શ્રાદ્ધ કરવું. એ રીતે પિતા તથા પિતામહ મૃત અને પ્રપિતામહ જીવતા હોય તોપણ એ પ્રમાણે જ બાંધવું.

યસ્તુર્ગૃહાગ્નિમાન્જીવન્માતૃપિતૃકઃપિતુઃપિત્રાદિભ્યઃ પિંડદાનમિતિતૃતીયપક્ષાશ્રયેનારબ્ધપિંડપિતૃ-યજ્ઞાદકાન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધેન્વષ્ટકાયાંચ પિતુઃપિત્રાદિમાત્રાદિમાતામહાદિભ્યઃપિંડાદિકંદદાનઆસીદનંતરં-ચમાતામૃતાસોન્વષ્ટકાયાંસમાત્રાદિભ્યઃપિતુઃપિત્રાદિભ્યશ્ચદયાત્ યદાચપિંડપિતૃયજ્ઞાન્વષ્ટકાયાનારંમપ-ક્ષોજીવત્પિતૃકસ્યતદાપિસંન્યસ્તાદિપિતૃકસ્યદર્શાદિશ્રાદ્ધંપિતુઃપિત્રાદિબુદ્ધેશેનવ્યતિપંગમિન્નપ્રયોગેણસંક-લ્પિકેનમવલેચ ॥

જેનાં પિતા અને માતા જીવતાં હોય એવા ગૃહાગ્નિયુક્ત* પુત્રે પિતાના ને પિતા ઇલાદિક તેમને પિંડદાન કરવું, એવા ત્રીજા પક્ષનો આશ્રય કરી આરંભ કરેલ ને પિંડપિતૃયજ્ઞ, અષ્ટકા, અન્વ-ષ્ટકાશ્રાદ્ધ તેઓમાંથી અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધમાં પિતાના ને પિતા ઇલાદિક ત્રણ, માતા આદિ ત્રણ અને માતામહાદિક ત્રણ તેઓને ઉદ્દેશે પિંડાદિક દેવા. પછી માતા મૃત થઈ હોય તો તેણે અન્વષ્ટકાશ્રા-દ્ધમાં પિતાની માતા, પિતામહી, પ્રપિતામહી અને પિતાની પિતૃત્રી એમને ઉદ્દેશે પિંડાદિક દેવા. ન્યારે પિતા જીવતા હોવાથી પિંડપિતૃયજ્ઞ, અન્વષ્ટકા ઇલાદિકનો આરંભ કયો ન હોય એ પક્ષમાં પણ પિતા સંન્યાસી ઇલાદિકરૂપે હોય ભારે દર્શશ્રાદ્ધ પિતાના ને પિતા ઇલાદિક તેને ઉદ્દેશે પરપર સંબંધ કરતાં ભિન્ન પ્રયોગ ને સાંકડકિપકવિધિ તેણે કરીને યાય જ છે.

પિતુરવિમક્તૈઃપુત્રૈઃપૃથગૈશ્વદેવોનકાર્યઃ પિતૃપાકોપજીવીસ્યાત્પ્રાતૃપાકોપજીવકાસ્ત્યુક્તૈઃ અતપચવૃ-હ્યાપ્રોપાકાવૈશ્વદેવકરણપક્ષેપિસાગ્નિકૈરપિતરિસાગ્નિકૈરવ્યવિમક્તૈઃપુત્રૈઃપૃથગૈશ્વદેવોનકાર્યઃ યૌપાપાકા-ભાવેન્નૈર્લૈકિકત્યંમતંતૈઃપાકમાત્રમગ્નિસંસ્કારાર્થકાર્યમિતિભાતિ વિમક્તૈસ્તુપૃથગૈશ્વદેવકાર્યઃ તત્રવૈશ્વ-દેવસ્યદેવચક્ષુભૂતયજ્ઞપિતૃયજ્ઞાત્મકત્વાજીવત્પિતૃકૈરપિપંચમહાયજ્ઞાંતર્ગતઃપિતૃયજ્ઞકાર્યઃ વૈશ્વદેવાગ્નિ-જ્ઞાપંચમહાયજ્ઞાસ્તૈત્તિરીયાણંતેરપિવિમક્તૈર્જીવત્પિતૃકૈઃપિતૃયજ્ઞકાર્યઃ તસ્યદેવરૂપિપિતૃદેવતાકાલેન-પિતૃપિતામહાદિમનુષ્યરૂપિપિતૃદેવકત્વામાવાત્ મુંડનંપિંડદાનંચપ્રેતકર્મચસર્વશઃ નજીવત્પિતૃકઃકુર્યા-હુર્વિળીપતિરેવચ અત્રમુંડનંશુરેણશિરસોવપનં તેનકર્તનંસિદ્ધયતિ સર્વપ્રેતકર્મપ્રેતદહનયદનસાપિંડીક-રણાંતૌર્થ્યદેહિકાદિકમિત્યર્થઃ મુંડનંરાગપ્રાપ્તમેવનિપિદ્યતે તેનચૌલોપનયનાદિપુઆધાનદર્શપૌર્ણમાસ-જ્યોતિષ્ટોમાદિપુનિર્લપ્રાપ્તં તીર્થપ્રાયશ્ચિત્તમાતૃમરણાદૌનૈમિત્તિકપ્રાપ્તંચમવલેચ કેષીકામ્યનાગચલ્યા-દિપુકામ્યમપિમચતીત્યાહુઃ ગંગાયાંભાસ્કરક્ષેત્રેમાતાપિત્રોર્ગુરોર્મૃતૌ આધાનેસોમપાનેચવપનંસપ્તસુસ્મૃતં-શુરોરિતિદત્તકસ્યપૂર્વાપરપિત્રોરિત્યર્થઃ વાક્ચાંતરેતીર્થમાત્રેક્ષૌરોક્તેર્ગંગાભાસ્કરક્ષેત્રમહાંજીવત્પિતૃકસ્ય-તત્રવિશેષતઃક્ષૌરવિધાનાર્થઃ જીવત્પિતૃકસ્યપિંડદાનનિવેષઃ નાંદીશ્રાદ્ધતીર્થશ્રાદ્ધયોઃસંન્યસ્તાદિપિતૃકસ્ય-દર્શનમાલયાદિશ્રાદ્ધેપુચપિંડરહિતસાંકલ્પિકશ્રાદ્ધબોધનાર્થઃ ॥

પિતાથી વિભાગ કરી જુદા ન થએલા પુત્રોએ જુદા વૈશ્વદેવ કરવો નહીં. કારણ, “પિતૃપાક-વડે ઉપજીવિકા કરવી અથવા ભાઈના પાકવડે ઉપજીવિકા કરવી એ રીતે રહેવું,” એમાં વચન છે. માટે જ ગૃહાગ્નિ ઉપર પાક અને વૈશ્વદેવ કરવો એ પક્ષ હોય તો પણ પિતા સાગ્નિક છતાં સાથે રહેનારા પુત્રો સાગ્નિક હોય તેમણે પણ જુદા વૈશ્વદેવ કરવો નહીં. ગૃહાગ્નિ ઉપર પાક ન થાય તો તે ગૃહાગ્નિ લૌકિક થાય છે એવો જન્મનો મત છે તેમણે અગ્નિસંસ્કાર માટે પાક માત્ર ગૃહાગ્નિ ઉપર કરવો એમ ભાસે છે. વિભક્ત હોય તેમણે તો ભિન્ન વૈશ્વદેવ કરવો. તેમાં વૈશ્વદેવ એ દેવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ અને પિતૃયજ્ઞરૂપ છે માટે જીવત્પિતૃકે એ પણ પંચમહાયજ્ઞમાંનો પિતૃયજ્ઞ કરવો. તૈત્તિરીય શાખાવાળાઓના પંચમહાયજ્ઞ વૈશ્વદેવયજ્ઞ ભિન્ન છે તથાપિ જીવત્પિતૃક એવા વિભક્ત તૈત્તિરીય શાખાવાળાઓએ પણ પિતૃયજ્ઞ કરવો. કારણ, તે પિતૃયજ્ઞના દેવરૂપી પિતૃદેવતા હોવાથી તેના પિતા, પિતામહ ઇલાદિ મનુષ્યરૂપ પિતૃદેવતા નથી. “મુંડન, પિંડદાન અને સઘળાં પ્રેતકર્મ એ જીવત્પિતૃક અને સગર્ભાં સ્ત્રીના પતિ એણે કરવાં નહીં.” છઠ્ઠાં મુંડન એટલે શુર (સજીયા) વડે માથાના કેશવું

૧ શ્રીતાગ્નિમતોયુપલક્ષણમેતવ ॥

૨ ગૃહાગ્નિયુક્ત એ શબ્દ થકી શ્રીતાગ્નિમાન પણ સમજવો.

ઉત્તરાવું એ છે, એથીજ કાતરથી કતરાવું સિદ્ધ થાય છે. સઘળાં પ્રેતકર્મ એટલે રાખને બાળવું, ઉપાડવું અને સંપીડીકરણપર્યંત ઔર્ધ્વદેહિકાદિક કર્મ જાણવાં. મુંડન પોતાની ઇચ્છાથી ન કરાવવું, એવો નિપેધ, તેથી ચૈત્વ, ઉપનયન ઇલાદિકમાં આશિનું આધાન, દર્શ, પૌર્ણમાસ અને જ્યોતિષોમ ઇલાદિકવિષે નિત્ય પ્રાપ્ત થએલું; તેમજ તીર્થ, પ્રાયશ્ચિત્ત, માતાનું મરણ ઇલાદિકમાં પ્રાપ્ત થએલું નૈમિત્તિક મુંડન એ કરવાંજ નેહએ. કોઈ ગ્રંથકાર, નાગબલી ઇલાદિક કામ્યકર્મવિષે કરવાનું જે કામ્યમુંડન તે કરવું એમ કહે છે. “ગંગા, કુરુક્ષેત્ર, માતા, પિતા અને મુરુનું મરણ, આધાન અને સોમપાન એ સાતમાથી કોઈ એક પ્રાપ્ત થાય તો વપન કરાવવું.” શુરુ એટલે દત્તકનો જનક પતા અને દત્તકરીતે લેનારો પિતા એ અર્થ જાણવો. ખીજા વાક્યમાં, તીર્થમાત્રમાં ક્ષૌર કરાવવું એમ કહ્યું છે તેમ છતાં ઇહાં ગંગા, કુરુક્ષેત્રનું જે ગ્રહણ કર્યું તે જીવત્પિતૃકને લહાં (ગંગા, કુરુક્ષેત્રમાં) વિશેષે ક્ષૌર કરાવવું એવું વિધાન કરવા માટે છે. જીવત્પિતૃકને પિંડદાનનો જે નિપેધ કહ્યો તે નાંદીઆદ્ય, તીર્થઆદ્ય અને પિતા સન્યાસી ઇલાદિક હોવાથી પુત્રને કરવાનાં જે દર્શ, મહાલયાદિ આદ્ય એમનેવિષે પિંડરહિત સકલપવિધિવડે આદ્ય કરવું એવો બોધ થવામાટે છે.

महापितृयज्ञे लोमयागे मातृमातामहादेवार्पिकश्चाद्धे पुगयायामन्वष्टक्यादौ च पिंडदानं भवत्येवेत्युक्तं
पिंडदानं प्रकुर्यात् मातापित्रोः क्षयाहनीतिश्चाद्धविधिना पिंडदाने सिद्धे पुनः पिंडविधिः पित्रोर्धार्पिके गमि
णी पतित्व निपिंडकालादि प्रयुक्तनिषेधया घनायं तेन विवाहप्रत्यूहाद्युत्पन्नमर्थतदर्थकं पिंडदानं
मृदाद्यान्नं कुर्यात्तिलतर्पणमिति निषेधस्यापि याघः क्षयाहप्रहणं जपिंडीकरणमासिकेव पिंडदानो
पलक्षणपरम् ॥

મહાપિતૃયજ્ઞ, સૌમયાગ, માતા, માતામહાદિકનું વાર્ષિક શ્રાદ્ધ, ગયાશ્રાદ્ધ અને અન્વષ્ટકાદિ શ્રાદ્ધ એમને વિષે પિંડદાન થાયજ છે એમ પ્રથમ કહ્યું છે. “માતાપિતાના ક્ષય દિવસે પિંડદાન કરવું.” એ વાક્યવડે શ્રાદ્ધના વિધાનયત્રી પિંડદાન કરવું એમ સિદ્ધ થયા છતાં, જે ફરી પિંડદાનને વિષે કહ્યો તે માતાપિતાનાં વાર્ષિક શ્રાદ્ધમાં ગભિલીપતિવરૂપ નિષિદ્ધ કાલ ઇત્યાદિકે સૂચના કરેલો જે નિષેધ તેના વાધ થવામાટે છે અને એ ઉપરથી “વિવાહ, ઉપનયન અને ચૌલ યો થયાં હોય તો કેમથી એક વર્ષ, છ માસ, અને ત્રણ માસપર્યંત પિંડદાન, મૃત્તિકાસ્નાન અને તિલતર્પણ કર્યાં નહીં એ નિષેધનો પણ બોધ થાય છે. ક્ષયનિવસતું અહણ ક્યું તે સંપિંડીકરણ, અને માસિક એમણે વિષે પણ જે પિંડદાન કરવું તેના બોધ કરાવનાર છે.”

अथप्रेतकर्मप्रतिप्रसवः ॥ जीवत्पितृकः स्वमातुरपुनसापत्नमातुः स्वपुनसपत्नीपुत्ररहितभार्याया अपुनपितृव्यस्यापुनमातामहमातामह्योद्गदाहादिप्रेतकर्माणि कुर्यात् अनापुनप्रपदेनमुल्यगौणपुनप्राप्तप्रपौनाभाधोविवक्षितः मातुरौर्ध्वदेहिकमनुपनीतोपिजीवत्पितृकः कुर्यात् तत्रविशेषः ऊनत्रिषर्षश्रृङ्गारहितश्चेद्वाहमात्रं समंनक्रृत्वा न्यदन्येनकारयेत् यदातुल्यतुल्यः पूर्णत्रिषर्षोवातदासर्वसमंनक्रं प्रेतकर्मंकुर्यात् ब्रह्मचारीतुपिनोर्मातामहस्यचात्यकर्मंकुर्यान्नान्यस्य भर्तृदौहित्रयोः सत्त्वेभर्तृवपत्न्यादाहादिकुर्यात् सुंङनंतुमर्तुर्न एवमपुनस्यपत्नीदौहित्रयोः सत्त्वेपत्न्येवपत्युः कुर्यात् तनदाहमात्रं समंनक्रृत्वा न्यत्संकल्पमात्रं स्वयंविधाय ब्राह्मणद्वारा कारयेत् भर्तृसपत्नीपुनयोः सत्त्वेसापत्तपुत्रपत्यकुर्यान्नभर्ता सपत्नीपुत्रदौहित्रयोः सत्त्वेसपत्नीपुनपत्य अपुनयोर्विधवाविधुरयोर्भ्रातृपुत्रदौहित्रयोः सत्त्वेदौहित्रपत्याधिकारीतिवहवः विधवायामर्तुर्भ्रातृपुनपत्य विधुरस्य स्वभ्रातृपुनपत्येति जीवत्पितृकनिर्णये भट्टाः अपुनस्यपत्नीभ्रातृपुनयोः सत्त्वेपत्न्येव परंपुनसत्निधौर्षात्रादेः पितामहपितामहाद्यौर्ध्वदेहिकाद्यधिकारः इत्थंपित्र्यकर्ममुंडनप्रेतधर्माद्यधिकारानधिकारी जीवत्पितृकस्य प्रपंचितौ अत्रविषयभेदाद्वालयो धार्थत्वाच्च पुनरुक्तिर्नातिदोषाय संपिंडानांसंगोत्रसंपिंडभरणे सकृत्सकृत्तिलांजलिदानं निहितं तज्जीवत्पितृकेणापिकार्यं एवंमातामहाचार्यादिभ्योऽपि इति जीवत्पितृकनिर्णयः ॥

હવે પ્રેતકર્મનો પ્રતિપ્રસવ કહે છે.

૧ પ્રતિપ્રસવ જોટલે જાણદા કાર્યેના ને સામાન્યપણાએ નિષેધ ક્યો તેણ ફરી વિરોધે કરી વિધાન કરવું તે.

૧. પ્રતિપક્ષ એટલે એટલા અર્થેનો જે સામાન્યપણાએ વિશેષ ક્યો તેણે ફરી વિરોધ કરી વિધાન કરવું તે.

ઈહાં અપુત્ર પટે કરી મુખ્ય અને ગૌણ એવા પુત્ર, પૌત્ર અને પ્રપૌત્ર (પરપૌતરો) એમના અભાવ કહ્યો છે, એટલે એમાંના કોઈ ન હોય તો, એવા અર્થ બાણવો. જીવત્પિતૃકે મૌજ થઈ ન હોય તોપણ માતાનું અંત્યકર્મ કરવું. ઇહાં વિશેષ નિર્ણય—ત્રણ વર્ષથી યોગી વયનો છતાં ચોલ-રહિત હોય તો તેણે દાહમાત્ર મંત્રસહિત કરી બીજી ક્રિયા બીજાપાસે કરાવવી. ને ચોલ થયું હોય અથવા પુત્ર ત્રણ વર્ષનો હોય તો સઘળું પ્રેતકર્મ સમંત્રક તેણે પોતે કરવું. બ્રહ્મચારી હોય તો તેણે માતા, પિતા અને માતામહ એમનું અંત્યકર્મ કરવું, બીજાનું કરવું નહીં. પતિ અને દોહિત્રો એ બન્ને છતાં પતિએજ સ્ત્રીનાં દાહાદિક કર્મ કરવાં, પતિએ મુંડન કરાવવું નહીં. એજ રીતે પુત્રરહિત પુરુષની સ્ત્રી અને દોહિત્રો એ બન્ને હોય તો સ્ત્રીએજ પતિનું અંત્યકર્મ કરવું. તેમાં કેવળ દાહ સમંત્રક પોતે કરી બીજું કર્મ, સંકલ્પમાત્ર પોતે કરી બ્રાહ્મણદ્વારાએ કરાવવું. પતિ અને સાવકો પુત્ર એ બે હોય તો સાવકે પુત્રેજ અંત્યકર્મ કરવું, પતિએ કરવું નહીં. સાવકો પુત્ર અને દોહિત્રો એ બે હોય સાવકે પુત્રેજ કરવું. પુત્રરહિત એવી વિધવા અથવા વિધુર (નેની સ્ત્રી મૃત થઈ હોય એવો ગૃહસ્થ) એમના ભાઇનો પુત્ર અને દોહિત્ર એ બે હોય તો દોહિત્રજ અધિકારી છે એમ ઘણા અંચકાર કહે છે. વિધવામાટે તેના પતિના ભાઇનો પુત્રજ અધિકારી અને વિધુર માટે પોતાના ભાઇનો પુત્રજ અધિકારી છે એવું જીવત્પિતૃકના નિર્ણયમાં મટ્ટ કહે છે. પુત્રરહિતની સ્ત્રી અને ભાઇએ પુત્ર એ બે હોય તો સ્ત્રીજ અધિકારી છે. એ રીતે પુત્ર સમીપમાં ન હોય તો પૌત્ર ઇલાદિકને પિતામહ, પિતામહી ઇલાદિકનાં અંત્યકર્માદિકનો અધિકાર છે. એ રીતે જીવત્પિતૃકને પિતૃસંબંધી કર્મ, મુંડન અને પ્રેતકર્મ ઇલાદિકનો અધિકાર અને અનધિકાર વિસ્તારપૂર્વક કહ્યો. ઇહાં વિષયનો ભેદ હોવાથી તેમજ શાસ્ત્રવ્યુત્પત્તિરહિત એવા બાળકોને બાધ થવામાટે ને પુનરૂક્તિ થઈ હોય તે અતિદોષકારક નથી. સગોત્ર એવા સંપિંડ મૃત થયા છતાં સંપિંડોએ એકેકનાર તિલાંજલિ દેવી એમ કહ્યું છે માટે તે તિલાંજલિ જીવત્પિતૃકે પણ દેવી. એ રીતે માતામહ, આચાર્ય (ગુરુ) ઇલાદિકને પણ દેવી. એ રીતે જીવત્પિતૃકને નિર્ણય કહ્યો.

અથશ્રાદ્ધાદિકારિનિર્ણયઃ ॥ તત્રસાંવત્સરિકાદિશ્રાદ્ધેપુદાહાદ્યૌષ્ઠ્વેદિક્રિયાયાંચૌરસપુત્રોમુખ્યોધિકારી ઔરસપુત્રાણાંવહુત્વજ્યેષ્ઠપવાધિકારી જ્યેષ્ઠસ્વાભાવેડસન્નિધાનેવાપાતિત્વાદિનાધિકારાભાવેવાજ્યેષ્ઠાનુજઃ યતુજ્યેષ્ઠાસન્નિધૌસર્વતઃકનિષ્ઠોધિકારીનતુમધ્યમાદિતત્તિર્મૂલમ્ તત્રપુત્રાણાં વિમક્તત્વેકનિષ્ઠેભ્યોધનંત્રીત્વાજ્યેષ્ઠેનૈવસંપિંડીકરણાંતાક્રિયાકાર્યા સાંવત્સરિકાદિકંતુપૃથક્પૃથક્ અવિમક્તત્રેતુસાંવત્સરિકાદિકમપ્યેકેનૈવકાર્યમ્ એકેનકૃતેપિસર્વેપાંકલમાગિત્વાત્સર્વેપુત્રેર્ગ્રંથચર્યપરાક્ષર્વર્જનાદ્યોનિયમાઃકાર્યાઃ પુત્રાણામેકદેશસ્થિત્યભાવેદેશાંતરેગૃહાન્તરેવાસ્થિતેસ્તૈરવિમકૈરપિપૃથગેવ ચાર્પિકાદિકંકાર્યમ્ તત્રયદાજ્યેષ્ઠાસન્નિધૌકનિષ્ઠોદાહાદિકંકરોતિતદ્ પોઙ્ગશશ્રાદ્ધાંતમેવકુર્યાન્નસંપિંડીકરણમ્ ધર્પપર્વતંજ્યેષ્ઠપ્રતીક્ષાંકુર્યાત્ તન્મધ્યેજ્ઞાતેજ્યેષ્ઠેનૈવકાર્યમ્ નોત્તેદ્વર્પાંતેકનિષ્ઠેનાપિકાર્યમ્ ધર્પાત્પ્રાક્પુત્રમિત્રેનકૃતમપિમાસિકાનુમાસિકસંપિંડીકરણંપુત્રેણપુનઃકાર્યમ્ પરંકનિષ્ઠેનકૃતમપિજ્યેષ્ઠપુત્રેણપુનઃકાર્યમ્ વિશેષસ્ત્વગ્રેવક્યતે ॥

હવે શ્રાદ્ધાદિકના અધિકારીનો નિર્ણય કહે છે.

તેમાં સાંવત્સરિકાદિક શ્રાદ્ધ અને દહન આદિ ઔષ્ઠ્વેદિક ક્રિયા એમાં ઔરસ પુત્ર મુખ્ય અધિકારી છે. ઔરસ પુત્ર ઘણા હોય તો જ્યેષ્ઠ પુત્રજ અધિકારી છે. જ્યેષ્ઠ પુત્ર મૃત થયો હોય, સમીપે ન હોય અથવા પતિતપણું ઇલાદિક કારણથી તેને અધિકાર ન હોય તો જ્યેષ્ઠથી નાહાનો (બીજો) અધિકારી છે. જ્યેષ્ઠ સમીપમાં ન હોય તો સઘળાં કર્મવિષે કનિષ્ઠ અધિકારી છે, મધ્યમ અધિકારી નથી, એ ને કહેવું તે નિર્મૂલ છે. તેમાં વિભાગ કરી પુત્ર જુદા થયા હોય તો કનિષ્ઠો પાસેથી ધન લઈ જ્યેષ્ઠ પુત્રેજ સંપિંડીકરણપર્વત ક્રિયા કરવી, સાંવત્સરિક આદિ શ્રાદ્ધ તો જુદાં જુદાં કરવાં. વિભાગ કરી ભિન્ન થયા ન હોય તો સાંવત્સરિકાદિક પણ એકેજ કરવાં. એકે કર્યા છતાં પણ સઘળા કળભાગી થાય છે માટે સઘળા પુત્રોએ બ્રહ્મચર્ય, પરાગ્રવર્જન ઇલાદિક નિયમ ધારણ કરવા. પુત્રોનો એક સ્થાનકમાં નિવાસ ન થતાં દેશાંતર અથવા જુદા જુદા ઘરમાં રહેતા હોય તો

ઉત્તરાવતું એ છે, એથીજ કાતરથી કતરાવતું સિદ્ધ થાય છે. સઘળાં પ્રેતકર્મ એટલે રાખને બાળતું, ઉપાડતું અને સપિંડીકરણપર્યંત ઔર્ધ્વદેહિકાદિક કર્મ બધુવાં. મુંડન પોતાની ઇચ્છાથી ન કરાવતું, એવો નિષેધ, તેથી ચૌલ, ઉપનયન ઇત્યાદિકમાં અગ્નિનું આધાન, દર્શ, ધૌર્ધ્વમાસ અને જ્યોતિષોમ ઇત્યાદિકવિધે નિલ પ્રાપ્ત થએલું; તેમજ તીર્થ, પ્રાયશ્ચિત્ત, માતાનું મરણ ઇત્યાદિકમાં પ્રાપ્ત થએલું નૈમિત્તિક મુંડન એ કરવાંજ નોઈએ. કોઈ ગ્રંથકાર, નાગબલી ઇત્યાદિક કામ્યકર્મવિધે કરવાનું ને કામ્યમુંડન તે કરવું એમ કહે છે. “ગંગા, કુરુક્ષેત્ર, માતા, પિતા અને ગુરુનું મરણ, આધાન અને સોમપાન એ સાતમાંથી કોઈ એક પ્રાપ્ત થાય તો વપન કરાવવું.” ગુરુ એટલે દત્તકનો જનક પતા અને દત્તકરીતે લેનારો પિતા એ અર્થ બધુવો. બીજા વાક્યમાં, તીર્થમાત્રમાં જૌર કરાવવું એમ કહ્યું છે તેમ છતાં ઇહાં ગંગા, કુરુક્ષેત્રનું ને ગ્રહણ કર્યું તે જીવત્પિતૃકને સહાં (ગંગા, કુરુક્ષેત્રમાં) વિશેષ જૌર કરાવતું એવું વિધાન કરવા માટે છે. જીવત્પિતૃકને પિંડદાનનો ને નિષેધ કહ્યો તે નાંદીશ્રાદ્ધ, તીર્થશ્રાદ્ધ અને પિતા સંન્યાસી ઇત્યાદિક હોવાથી પુત્રને દરવાનાં ને દર્શ, મહાલયાદિ શ્રાદ્ધ જોમનેવિધે પિંડરહિત સકલપિવિધવડે શ્રાદ્ધ કરવું એવો બોધ થવામાટે છે.

મહાપિતૃયજ્ઞેસોમયાગેમાતૃમાતામહાદેર્વાપિકાથાદ્દેવગયાયામન્યષ્ટપ્રયાદૌચ પિંડદાનંભવત્યેવેત્યુક્તં પિંડદાનંપ્રકુર્યાત્માતાપિત્રોઃક્ષયાહનીતિશ્રાદ્ધવિધિનાપિંડદાનેસિદ્ધે પુનઃપિંડવિધિઃપિત્રોર્વાપિકેગમિં પીપતિત્વનિપિંડકાલાદિપ્રયુક્તનિષેધયાચનાયં તેન વિચાહમતચ્છૂડાસુવર્પમર્ચતદર્ધકં પિંડદાનં મૃદાજ્ઞાનંનકુર્યાત્સિલતર્પણમિતિનિષેધસ્યાપિવાયઃ ક્ષયાહમર્ણસપિંડીકરણમાસિકેન્વપિપિંડદાનો પલક્ષણપરમ્ ॥

મહાપિતૃયજ્ઞ, સોમયાગ, માતા, માતામહાદિકતું વાર્ષિક શ્રાદ્ધ, ગયાશ્રાદ્ધ અને અન્યષ્ટપ્રયાદિ શ્રાદ્ધ જોમને વિધે પિંડદાન થાયજ છે એમ પ્રથમ કહ્યું છે. “માતાપિતાના ક્ષય દિવસે પિંડદાન કરવું.” એ વાક્યવટે શ્રાદ્ધના વિધાનથી પિંડદાન કરવું એમ સિદ્ધ થયા છતાં, ને ફરી પિંડદાનનો વિધિ કહ્યો તે માતાપિતાનાં વાર્ષિક શ્રાદ્ધમાં અભિલીપતિત્વરૂપ નિષિદ્ધ કાલ ઇત્યાદિકે મૂચના કરેલો ને નિષેધ તેના બાધ થવામાટે છે અને એ ઉપરથી “વિવાહ, ઉપનયન અને ચૌલ એ યથા હોય તો ક્રમથી એક વર્ષ, છ માસ, અને ત્રણ માસપર્યંત પિંડદાન, મૃત્તિકાજ્ઞાન અને તિલતર્પણ કરવાં નહીં એ નિષેધનો પણ બોધ થાય છે. ક્ષયવિવસતું ગ્રહણ કર્યું તે સપિંડીકરણ, અને માસિક એમણે વિધે પણ ને પિંડદાન કરવું તેના બોધ કરાવનાર છે.”

અથપ્રેતકર્મપ્રતિપ્રસવઃ ॥ જીવત્પિતૃકઃસ્વમાતુરપુત્રસાપત્નમાતુઃસ્વપુત્રસપત્નીપુત્રરહિતમાર્ચા યાઅપુત્રપિતૃત્વસ્યાપુત્રમાતામહમાતામહોઽદાહાદિપ્રેતકર્મણિકુર્યાત્ અગ્રાપુત્રપદેનમુત્યગૌણપુત્રપૌત્ર પ્રપૌત્રાભાવોવિવક્ષિતઃ માતૃરૌર્ધ્વદેહિકમતુપનીતોપિજીવત્પિતૃકઃકુર્યાત્ તત્રવિદોપઃ ક્ષનત્રિવર્ષચ્છૂડાર હિતએદાહમાર્ણસમંત્રકંશ્તવાન્યદન્યેનકારયેત્ યદાતુરુતચ્છૂડઃપૂર્ણત્રિવર્ષોવાસદાસર્વસમંત્રકંપ્રેતકર્મકુર્યાત્ વ્રક્ષચારીતુપિત્રોર્માતામહસચાલ્યકર્મકુર્યાન્શાન્યસ્ય મર્ત્વદૌહિત્રયોઃસત્ત્વેમર્ત્વપત્ન્યાદાહાદિકુર્યાત્ મુંડનંતુમર્ત્નં પચમપુત્રસપત્નીદૌહિત્રયોઃસત્ત્વેપત્ન્યેવપત્યુઃકુર્યાત્ તત્રદાહમાર્ણસમંત્રકંશ્તવાન્યત્સંકલ્પમાર્ણસ્યવિધાયવ્રાહ્મણદ્વારકારયેત્ મર્ત્વસપત્નીપુત્રયોઃસત્ત્વેસાપત્નપુત્રપચકુર્યાન્નમર્તા સપત્નીપુત્રદૌહિત્રયોઃસત્ત્વેસપત્નીપુત્રપચ અપુત્રયોર્વિંધવાવિધુરયોર્મ્રાતૃપુત્રદૌહિત્રયોઃસત્ત્વેદૌહિત્રપવાધિકારીતિવહ્વઃ વિંધવાયામર્ત્વમ્રાતૃપુત્રપચ વિધુરસ્યસ્વમ્રાતૃપુત્રપચેતિજીવત્પિતૃકનિર્ણયેમદ્વાઃ અપુત્રસપત્નીમ્રાતૃપુત્રયોઃ સત્ત્વેપત્ન્યેવ પચંપુત્રાસન્નિધૌર્પાત્રાદેઃપિતામહપિતામહાઔર્ધ્વદેહિકાઘધિકારઃ ક્ત્યંપિત્ર્યકર્મમુંડનપ્રેત કર્માઘધિકારાનધિકારૌજીવત્પિતૃકસ્યપ્રપંચિતૌ અત્રવિપચમેદાદ્વાલવોધાર્થત્યાજ્યપુનરુક્તિર્નાતિદોષાય સપિંડાનાંસગૌત્રસપિંડમરણેસહસ્તકૃત્સિલાંજલિદાનંવિહિંતંતજીવત્પિતૃકેનાપિકાર્યં પચંમાતામહાચાર્યાદિમ્યોપિ ઇતિજીવત્પિતૃકનિર્ણયઃ ॥

હવે પ્રેતકર્મનો પ્રતિપ્રસવ કહે છે.

જીવત્પિતૃકે, પોતાની માતા, પુત્રરહિત સાવકી માતા, પોતાનો પુત્ર અથવા શોકને પુત્ર તેણે રહિત એવી સ્ત્રી, પુત્રરહિત કાકો, પુત્રરહિત નાનો અને નાની, એમનાં દહન આદિ પ્રેતકર્મ કરવાં.

૧ પ્રતિપ્રસવ એટલે એકદા કાર્યનો ને સામાન્યપણાએ નિષેધ કર્યો તેનું ફરી વિશેષ કરી વિધાન કરવું તે.

ઇહાં અપુત્ર પટે કરી મુખ્ય અને ગૌણ એવા પુત્ર, પૌત્ર અને પ્રપૌત્ર (પરપોતરો) એમના અભાવ કહ્યો છે, એટલે એમાંનો કોઈ ન હોય તો, એવો અર્થ જાણવો. જીવત્પિતૃકે મૌલ ધર્મ ન હોય તોપણ માતાનું અંતકર્મ કરવું. ઇહાં વિશેષ નિર્ણય—ત્રણ વર્ષથી ઓછી વયના છતાં ચોલ-રહિત હોય તો તેણે દાહમાત્ર મત્સહિત કરી બીજા ક્રિયા બીજાપાસે કરાવવી. જો ચોલ થયું હોય અથવા પુરાં ત્રણ વર્ષના હોય તો સઘળું પ્રેતકર્મ સમંત્રક તેણે પોતે કરવું. બ્રહ્મચારી હોય તો તેણે માતા, પિતા અને માતામહ એમનું અંતકર્મ કરવું, બીજાનું કરવું નહીં. પતિ અને દૌહિત્રો એ બન્ને છતાં પતિએજ સ્ત્રીનાં દાહાદિક કર્મ કરવાં, પતિએ મુંડન કરાવવું નહીં. એજ રીતે પુત્રરહિત પુરુષની સ્ત્રી અને દૌહિત્રો એ બન્ને હોય તો સ્ત્રીએજ પતિનું અંતકર્મ કરવું. તેમાં કેવળ દાહ સમંત્રક પોતે કરી બીજું કર્મ, સંકલ્પમાત્ર પોતે કરી બ્રાહ્મણદ્વારાએ કરાવવું. પતિ અને સાવકો પુત્ર એ બે હોય તો સાવકે પુત્રજ અંતકર્મ કરવું, પતિએ કરવું નહીં. સાવકો પુત્ર અને દૌહિત્રો એ બે હોય સાવકે પુત્રજ કરવું. પુત્રરહિત એવી વિધવા અથવા વિધુર (જેની સ્ત્રી મૃત થઈ હોય એવો ગૃહસ્થ) એમના ભાઇનો પુત્ર અને દૌહિત્ર એ બે હોય તો દૌહિત્રજ અધિકારી છે એમ ઘણા અંચકાર કહે છે. વિધવામાટે તેના પતિના ભાઇનો પુત્રજ અધિકારી અને વિધુર માટે પોતાના ભાઇનો પુત્રજ અધિકારી છે એવું જીવત્પિતૃકના નિર્ણયમાં ભદ્ર કહે છે. પુત્રરહિતની સ્ત્રી અને ભાઇઓ પુત્ર એ બે હોય તો સ્ત્રીજ અધિકારી છે. એ રીતે પુત્ર સમીપમાં ન હોય તો પૌત્ર ઇલાદિકને પિતામહ, પિતામહી ઇલાદિકનાં અંતકર્મદાદિકનો અધિકાર છે. એ રીતે જીવત્પિતૃકને પિતૃસબંધી કર્મ, મુંડન અને પ્રેતકર્મ ઇલાદિકનો અધિકાર અને અનધિકાર વિસ્તારપૂર્વક કહ્યો. ઇહાં વિષયના ભેદ હોવાથી તેમજ શાસ્ત્રવ્યુત્પત્તિરહિત એવા બાળકોને બાધ થવામાટે જે પુનઃકૃતિ થઈ હોય તે અતિદોષકારક નથી. સગોત્ર એવા સંપિંડ મૃત થયા છતાં સંપિંડોએ એકેકવાર તિલાંજલિ દેવી એમ કહ્યું છે માટે તે તિલાંજલિ જીવત્પિતૃકે પણ દેવી. એ રીતે માતામહ, આચાર્ય (ગુરુ) ઇલાદિકને પણ દેવી. એ રીતે જીવત્પિતૃકનો નિર્ણય કહ્યો.

અથશ્રાદ્ધાધિકારિનિર્ણયઃ ॥ તત્રસાંવત્સરિકાદિશ્રાદ્ધેપુદાહાદ્યૌર્ધ્વદેહિકનિયાયાંચૌરસઃ પુત્રોમુલ્લોચિકારી ઔરસપુત્રાણાંવહુત્વેજ્યેષ્ઠપૃથ્વાધિકારી જ્યેષ્ઠસ્વાભાવેઽસન્નિધાનેવાપાતિત્વાદિનાધિકારાભાવેવાજ્યેષ્ઠાનુજઃ યજુજ્યેષ્ઠાસન્નિધૌસર્વતઃકનિષ્ઠોધિકારીનતુમધ્યમાદિતત્ત્રિમૂલમ્ તત્રપુત્રાણાં વિમત્કત્વેકનિષ્ઠેભ્યોધનંતૃહીત્વાજ્યેષ્ઠેનૈવસર્પિંડીકરણાંતાક્રિયાકાર્યા સાંવત્સરિકાદિકંતુપૃથક્પૃથક્ અવિમત્કત્વેતુસાંવત્સરિકાદિકમપ્યેકેનૈવકાર્યં એકનકૃતેપિસર્વેપાંફલભાગિત્વાત્સર્વેઃપુત્રેર્ગ્રેહચર્યપરાજ્ઞ વર્જનાદયોનિયમાઃકાર્યાઃ પુત્રાણામેકદેશસ્થિત્યભાવેદેશાંતરેગૃહાન્તરેવાસ્થિતેતૈરવિમત્કૈરપિપૃથગેવ ચાર્પિકાદિકંકાર્યમ્ તત્રયદાજ્યેષ્ઠાસન્નિધૌકનિષ્ઠોદાહાદિકંકરોતિતદા પોડશશ્રાદ્ધાંતમેધકુર્યાન્નસર્પિંડીકરણમ્ ધર્મપર્યંતેજ્યેષ્ઠપ્રતીક્ષાંકુર્યાત્ તન્મધ્યેષ્ઠાતેજ્યેષ્ઠેનૈવકાર્યમ્ નોત્તેદ્વર્ષીતેકનિષ્ઠનાપિકાર્યમ્ ઘર્ષાદ્ધાકુપુત્રમિત્રેનકૃતમપિમાસિકાનુમાસિકસર્પિંડીકરણપુત્રેણપુનઃકાર્યં એવંકનિષ્ઠેનકૃતમપિજ્યેષ્ઠપુત્રેણપુનઃકાર્યં વિશેષસ્થગ્રેયકયતે ॥

હવે શ્રાદ્ધાદિકના અધિકારીનો નિર્ણય કહે છે.

તેમાં સાંવત્સરિકાદિક શ્રાદ્ધ અને દહન આદિ ઔર્ધ્વદેહિક ક્રિયા એમાં ઔરસ પુત્ર મુખ્ય અધિકારી છે. ઔરસ પુત્ર ઘણા હોય તો જ્યેષ્ઠ પુત્રજ અધિકારી છે. જ્યેષ્ઠ પુત્ર મૃત થયો હોય, સમીપે ન હોય અથવા પતિતપણું ઇલાદિક કારણથી તેને અધિકાર ન હોય તો જ્યેષ્ઠથી નાહાનો (બીજો) અધિકારી છે. જ્યેષ્ઠ સમીપમાં ન હોય તો સઘળાં કર્મવિપે કનિષ્ઠ અધિકારી છે, મધ્યમ અધિકારી નથી, એ જ કહેવું તે નિર્મૂલ છે. તેમાં વિભાગ કરી પુત્ર જુદા થયા હોય તો કનિષ્ઠો પાસેથી ધન લઈ જ્યેષ્ઠ પુત્રેજ સર્પિંડીકરણપર્યંત ક્રિયા કરવી, સાંવત્સરિક આદિ શ્રાદ્ધ તો જુદાં જુદાં કરવાં. વિભાગ કરી ભિન્ન થયા ન હોય તો સાંવત્સરિકાદિક પણ એકેજ કરવાં. એકે કર્યા છતાં પણ સઘળા ક્ષણભાગી યાચ છે માટે સઘળા પુત્રોએ બ્રહ્મચર્ય, પરાત્રવર્જન ઇલાદિક નિયમ ધારણ કરવા. પુત્રોનો એક સ્થાનકમાં નિવાસ ન થતાં દેશાંતર અથવા જુદા જુદા ઘરમાં રહેતા હોય તો

તે અવિભક્તોએ પણ ભિન્ન વાર્ષિકાદિક આદ્ય કરવું. તેમાં જ્યારે જ્યેષ્ઠ પુત્ર સમીપમાં ન હોવાથી કનિષ્ઠ દાહાદિક ક્રિયા કરી હોય તો યેષ્ઠશ્રાદ્ધપર્યંતજ ક્રિયા કરવી, સર્પિડીકરણ કરવું નહીં. વર્ષપર્યંત જ્યેષ્ઠ બ્રાતાની પ્રતીક્ષા કરવી એટલે વાટ જોવી. એક વર્ષની અંદર ખબર પડે તો જ્યેષ્ઠજ સર્પિડીકરણ કરવું. તેમ ન થાય તો વર્ષની અંતે કનિષ્ઠે પણ કરવું. એક વર્ષની અંદર પુત્રવિના બીજાએ માસિક, અનુમાસિક, સર્પિડીકરણ ઇત્યાદિક ક્રિયા કરી હોય તો પણ પુત્રે કરી કરવી. એ રીતે કનિષ્ઠે કરી હોય તો પણ જ્યેષ્ઠે કરી કરવી. વિશેષ નિર્ણય આગળ કહેવાશે.

કનિષ્ઠસામ્રિકત્વેસર્પિડીકરણમપિદ્વાદશોહિકનિષ્ઠેનકાર્યે ઔરસપુત્રાભાવેપુત્રિકાસુતક્ષેત્રજાદયોદ્વાદશવિદ્યાપુત્રાડકાસ્તથાપિ કલૈતૈતેપાંપુત્રાણાંનિવેદ્યાદૌરસપુત્રાભાવેદત્તકપવાધિકારી માતાપિતૃભ્યામન્યતરેણવાવિધિપૂર્વદત્તપ્રતિગૃહીતૃસવર્ણોદત્તકઃ માર્યાનુમત્યાપત્યુત્પન્નદાતૃત્વંતદપ્ર્યાપદિ અલંતાપદિતુભાર્યાનુમત્યભાવેપિપત્ન્યાપલ્યનુમત્યેવ અન્નવિશેષવિચારઃપ્રાગુક્તઃ દત્તકાભાવેપૌત્રઃ પૌત્રાભાવેપ્રપૌત્રઃ જન્યત્વૌરસાભાવેપૌત્રઃ તદભાવેપ્રપૌત્રઃ પ્રપૌત્રાભાવેદત્તકસ્ત્યાહુઃ ઉપનીતપૌત્રસ્ત્વેવ્યનુપનીતસ્યાપ્યૌરસપુત્રસ્યૈવાધિકારઃ સ્વકૃતચૂડસ્યૈવવર્ષાધિકવયસઃ પૂર્ણત્રિવર્ષસ્વત્કૃતચૂડસ્યાપિઅનુપનીતેનાપિમંત્રપાઠપૂર્વકમેવપિગૌર્ધ્વદેહિકંસાંવત્સરિકાદિકંશ્રાદ્ધંચકાર્યં અશકૌત્વમ્નિદાનમાત્રંસમન્નકમનુપનીતેનકાર્યે જન્યત્વન્યદ્વારા પર્યંશ્રાદ્ધેદર્શમહાલયાદૌસંકલ્પમાત્રંકાર્યે અન્યદિતરેણેકેષિન્નત્રિવર્ષેણચૂડારહિતેનાપિદાહમાત્રંસમન્નકંકાર્યેશેપમન્યેનેત્યાહુઃ દત્તકસ્તૂપનીતપવાધિકારીદત્તકાભાવેપૌત્રાભાવેચમતુંપત્નીપત્ન્યામર્તાંચદાહાઘૌર્ધ્વદેહિકંસાંવત્સરિકાશ્રાદ્ધાદિકંચકુર્વાન્ મતુંરપિ સપત્નીપુત્રસ્ત્વેધિકારોન વિદધ્યાદૌરસઃપુત્રોજનન્યાઔર્ધ્વદેહિકં તદભાવેસપત્નીજાત્યુકેભાર્યાયાપિ સમન્નકમેવૌર્ધ્વદેહિકાદિકંકાર્યં અશકૌત્વમ્નિદાનમાત્રંસમન્નકંકૃત્વાશેપમન્યેનકાર્યે શ્રાદ્ધેસંકલ્પમાત્રંકૃત્વાશેપમન્યેન ॥

કનિષ્ઠ પુત્ર સાક્ષિક હોય તો સર્પિડીકરણ પણ બારમે દિવસે કનિષ્ઠે કરવું. ઔરસ પુત્ર ન હોય તો પુત્રિકાપુત્ર, ક્ષેત્રજ ઇત્યાદિક બાર પ્રકારના પુત્ર કલા છે તથાપિ કલિયુગમાં તે પુત્રોનો નિવેધ છે માટે ઔરસ પુત્ર ન હોય તો દત્તકજ અધિકારી છે. માતા અને પિતા એ બન્ને જણાએ અથવા બેમાંથી એકે વિવિધૂર્વક દીધેલ છતાં ગ્રહણ કરનારની ભતનો હોય તે દત્તક બાણુવો. સ્ત્રીની સંમતિ લઈ પતિએ પુત્ર આપવો અને તે પણ આપતિ હોય તો દેવો એમ બાણુવું. અત્યંત આપતિ હોય તો સ્ત્રીની સંમતિ ન છતાં પણ પતિએ પુત્ર દેવો. સ્ત્રીને પુત્ર દેવાનો અધિકાર પતિની સંમતિ હોય તોજ છે. એ વિષયમાં વિશેષ વિચાર પ્રથમ કહેલો છે. દત્તકનો અભાવ હોય તો પૌત્ર (પૌતરો), પૌત્રને અભાવે પડપૌતરો. બીજા ગ્રંથકાર તો ઔરસ પુત્રને અભાવે પૌતરો, તેને અભાવે પડપૌતરો, પડપૌતરાને અભાવે દત્તક એમ કહે છે. જોનાઈ પેહેરેલો પૌત્ર હોય તોપણ જોનાઈ પેહેરી ન હોય એવો પણ ઔરસ પુત્રજ અધિકારી છે. તે અધિકાર એક વર્ષ કરતાં અધિક વયનો છતાં જોને ચૌલસંસ્કાર થયેલો હોય તેનેજ છે. ચૌલસંસ્કાર ન થયેલો છતાં પૂર્ણ ત્રણ વર્ષનો હોય તો તેને પણ અધિકાર છે. યજ્ઞોપવીત થઈ ન હોય એવા પણ મંત્રપાઠસહિતજ માતાપિતાનું અલંકર્મ અને સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ કરવાં. સંપૂર્ણ કર્મ કરવાને સામર્થ્ય ન હોય તો યજ્ઞોપવીતરહિત પુત્રે અગ્નિદાન માત્ર મંત્રસહિત કરવું અને બીજું કર્મ તો અન્યદ્વારા કરાવવું. એ રીતે શ્રાદ્ધ, દર્શશ્રાદ્ધ, મહાલય ઇત્યાદિકમાં સંકલ્પ માત્ર કરી બીજું કર્મ અન્યપાસે કરાવવું. કોઈ ગ્રંથકારે તે, ત્રણ વર્ષ કરતાં અલ્પ વયનો છતાં ચૌલસંસ્કાર થયેલો ન હોય તો તેણે પણ દાહ માત્ર સમન્નક કરી બાકીનું કર્મ બીજા પાસે કરાવવું, એમ કહે છે. દત્તક તો યજ્ઞોપવીતસહિત હોય તોજ અધિકારી છે. દત્તકનો અભાવ અને પડપૌતરાનો અભાવ છતાં પતિએ સ્ત્રીનું અને સ્ત્રીએ પતિનું દાહ આદિ ઔર્ધ્વદેહિક કર્મ અને સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધાદિક કરવાં. સાવકો પુત્ર હોય તો પતિને પણ અધિકાર નથી; કારણ, “ માતાનું અલંકર્મ ઔરસ પુત્રે કરવું, તે ન હોય તો સાવકે પુત્રે કરવું, ” એવું વચન છે. સ્ત્રીએ પણ પતિનાં ઔર્ધ્વદેહિક આદિ કર્મ સમન્નકજ કરવાં. સામર્થ્ય ન હોય તો સમન્નક અગ્નિ દેવો, માત્ર એટલું પોતે કરી બાકીનું કર્મ બીજા પાસે કરાવવું. શ્રાદ્ધમાં સંકલ્પ માત્ર પોતે કરી શેષકર્મ બીજા પાસે કરાવવું.

યશ્યવિમક્તસ્યસંસૃદ્ધસ્યવામ્નાતુરેવધનગ્રહાધિકારસ્તથાપિત્રિયાધિકારઃપત્ન્યાપૈવ વિમક્તાસંસૃદ્ધેતુમ્નાતરિધનાધિકારોપિપત્ન્યાપૈવ પત્ન્યભાવેવિમક્તાસંસૃદ્ધસ્યકન્યાપિંડદાધનહારિણીચ તત્રાપિવિવાહિતૈવપિંડદા ધનહરાત્વનૂદાપિ દુહિતુરભાવેદૌદિત્રોધનહારીપિંડદશ્ચ દૌહિત્રાભાવેન્નાતુરમાભેન્નાતુરપુત્રઃ અવિમક્તસ્યસંસૃદ્ધસ્યપત્ન્યમાયેન્નાતા સંસૃદ્ધોનામપૂર્વવિમક્તોભૂત્વાપુનઃસ્વધનંન્નાતુરધનૈરેકીકૃત્યૈકપાકાદ્યુપજીવનઃ તત્રસોદરાસોદરસમવાયેસોદરપૈવ તત્રાપિજ્યેષ્ઠકનિપ્તયોઃસત્ત્વેકનિપ્તપૈવ કનિપ્તમ્નાતુરભાવેજ્યેષ્ઠન્નાતૈવ કનિપ્તમ્નહૃત્વેમૃતાનંતરસ્તદમાવેતદનંતરાદયઃ પર્વજ્યેષ્ઠમ્નહૃત્વેમૃતાનંતરક્રમેણ સોદરન્નાતુરભાવેસાપત્નન્નાતા અત્રાપિજ્યેષ્ઠત્વાદિવિચારઃપૂર્વવદેવ કેચિત્તુદિહૃદૌદિત્રયોર્ધનહારિત્વેપિવિમક્તાસંસૃદ્ધસ્યદાહાદિકંન્નાત્રૈવકાર્યં સગોત્રસન્નૈવિમ્નગોત્રસ્યતદનધિકારાદિત્યાદુઃન્નાતુરભાવેન્નાતુરપુત્રઃ તત્રાપિસોદરન્નાતુરપુત્રોમુપ્યઃ તદમાભેસાપત્નન્નાતુરપુત્રઃ તદમાભેપિતાપિતુરભાવે માતા માત્રમાભેસ્તુપા તદમાભેમ્નિની તત્રાનુજામ્નજસોદરાસોદરાણાંસમવાયેન્નાતુરત્વ મ્નિન્યમાભેમ્નિનીપુત્રઃ સમવાયેતદ્વદેવ તદમાભેપિતૃત્વતત્પુત્રાદયઃસર્પિંડાઃ તદમાભેસોદકાઃ તદમાભેગોત્રજાઃ તદમાભેમાતામહમાતુલતત્પુત્રાદયોમાતૃસર્પિંડાઅનુક્રમેણ માતૃસર્પિંડામાભેસ્વપિતૃત્વસમાતૃત્વસપુત્રાઃ તદમાભેપિતૃપિતૃત્વસમાતૃત્વસમાતુલપુત્રરૂપાઃપિતૃવંધવઃ પર્વમાતુઃપિતૃત્વસ્નાદિપુત્રરૂપમાતૃવંધવઃ પિતૃવંધૂનામભાવેધિકારિણઃ તદમાભેશિષ્યઃ શિષ્યામાભેજામાતાશ્વશુરસ્ય શ્વશુરોજામાતુઃ તદમાભે સ્ત્રા તદમાભેવિપ્રસ્યકશ્ચિદ્ધનહારી વિપ્રમિત્રસ્યરાજાધનંત્રહૃદિત્યાતેનધનેનાન્યદ્વારકારણીયં અથવા વિપ્રાઈર્મરણોન્મુલ્કૈર્મરણપુત્રઃકાર્યઃ ॥

જે કે અવિમક્ત (વેહેંચણુ કરી જુદા ન થએલા) અથવા સંસૃદ્ધ એવા ભાઈનેજ ધન લેવાનો અધિકાર છે, તથાપિ ક્રિયા કરવાનો અધિકાર સ્ત્રીનેજ છે. વિમક્ત (વેહેંચણુ કરી જુદા થએલા) અથવા અસંસૃદ્ધ ભાઈ હોય તો ધનગ્રહણુનો પણ અધિકાર સ્ત્રીનેજ છે. સ્ત્રી ન હોય તો વિમક્ત અથવા અસંસૃદ્ધ એવો જે મૃત થયો તો તેની જે કન્યા તેજ પિંડ દેનારી અને ધન લેનારી છે, તેમાં પણ પરણેલી હોય તેજ પિંડ દેનારી છે. ધન લેનારી તો અવિવાહિત પણ છે. કન્યા ન હોય તો કન્યાનો પુત્ર ધન લેનારો અને પિંડ દેનારો યાય છે. દૌહિત્ર ન હોય તો ભાઈ; ભાઈ ન હોય તો ભાઈનો પુત્ર અધિકારી છે. અવિમક્ત અથવા સંસૃદ્ધની સ્ત્રી ન હોય તો ભાઈ અધિકારી છે. સંસૃદ્ધ એટલે પ્રથમ વિભાગ કરી જુદા થઈ ફરી પોતાનું ધન ભાઈના ધનસાથે મેળવી એક રસોઈ ઇલાદિકવડે ઉપજીવિકા કરનારો તે. તેમાં સગા અથવા સાવકા એવા ભાઈ હોય તો સગો ભાઈજ અધિકારી, તેમાં પણ જ્યેષ્ઠ ભાઈ અને કનિષ્ઠ ભાઈ એમ બે હોય તો કનિષ્ઠજ અધિકારી. કનિષ્ઠ ભાઈ ન હોય તો જ્યેષ્ઠ ભાઈજ અધિકારી. કનિષ્ઠ ભાઈ ઘણુ હોય તો મરનાર કરતાં જે કનિષ્ઠ તે અધિકારી; તે ન હોય તો તેની વાસેનો ઇલાદિક અધિકારી જાણુવા. એ પ્રમાણે જ્યેષ્ઠ ભાઈ ઘણુ હોય તે મરનારથી મ્હોટો જે તે એ ક્રમથીજ અધિકારી જાણુવા. સગો ભાઈ ન હોય તો સાવકો ભાઈ અધિકારી, એ સાવકા ભાઈઓમાં પણ જ્યેષ્ઠતાદિકનો વિચાર પ્રથમપ્રમાણેજ જાણુવો. કોઈ ગ્રંથકાર તો, દીકરી અથવા દૌહિત્ર એ જે ધન લેવામાં અધિકારી છે તો પણ વિમક્ત છતાં અસંસૃદ્ધ એવા ભાઈનું ઇલાદિક ભાઈએજ કરવું; કારણુ, સગોત્રી છતાં ભિન્ન ગોત્રીને તે કર્મનો અધિકાર નથી, એમ કહે છે. ભાઈ ન હોય તો ભાઈના પુત્ર; તેમાં પણ સગા ભાઈનો પુત્ર મુખ્ય છે. તે ન હોય તો સાવકા ભાઈનો પુત્ર; તે ન હોય તો પિતા; પિતા ન હોય તો માતા; તે ન હોય તો દીકરાની વહુ; તે ન હોય તો બેહેન; ન્હાની, મ્હોટી, સગી, સાવકી એવી ઘણી હોય તો ભાઈપ્રમાણે નિર્ણય જાણુવો. બેહેન ન હોય તો બેહેનનો પુત્ર; ભાણેજ ઘણુ હોય તો ભાઈપ્રમાણે નિર્ણય જાણુવો. ભાણેજ ન હોય તો કાકો, કાકાના દીકરા ઇલાદિક સર્પિંડ અધિકારી જાણુવા. સર્પિંડ ન હોય તો સોદક; સોદક ન હોય તો ગોત્રજ; ગોત્રજ ન હોય તો માતામહ, મામો, મામાનો પુત્ર ઇલાદિક માતાના સર્પિંડ અનુક્રમથી અધિકારી યાય છે. માતાના સર્પિંડમાંથી ન હોય તો પોતાની ફરિયા દીકરા ભાઈ, અથવા માસિયાઈ ભાઈ; ફરિયા માસીના દીકરા ભાઈ ન હોય તો પિતાની ફરિયા પુત્ર, માસીના પુત્ર અને મામાના પુત્ર૩પ પિતૃવંધુ અધિકારી છે. તે ન હોય તો માતાની ફરિયા માસી અને મામાના પુત્ર૩પ માતૃવંધુ અધિકારી યાય છે. તે ન હોય તો શિષ્ય; શિષ્ય ન હોય તો જમાઈ સસરાનો અધિકારી અને સસરા જમાઈનો અધિકારી; જમાઈ ન હોય તો મિત્ર અધિકારી; મિત્ર ન હોય તો ગ્રાહણુનું ધન જે લે તે ગ્રાહણુનો અધિકારી જાણુવો. ગ્રાહણુ કરતાં ખીજ હોય તેનું ધન રાજાએ લઈ દ્રવ્યવડે ખીજાપાસે કર્મ કરાવવું. અથવા જેમનું મરણુ સમીપમાં હોય એવા ગ્રાહણુદિકાએ ધર્મપુત્ર કરવો.

અથસ્ત્રીનાંદાહાયધિકારિણઃ ॥ અનૂદાયાઃસ્ત્રિયાઃપિતા તદભાવેન્નાત્રાદિઃ કુદાયાસ્તપુત્રા
 ભાવેસપત્નીપુત્રઃ તદભાવેપૌત્રપૌત્રાઃ તદભાવેપતિઃ તદભાવેદૌહિત્રઃ તદભાવેપત્યુ
 ત્રાંતા તદભાવેપત્યુત્રાંતપુત્રઃ તદભાવેશુપા તદભાવેપિતા પિતુરભાવેન્નાતા તદભાવેન્નાતપુત્રાદયઃ
 પૂર્વોક્તાઃ અત્રસચેત્પુત્રભિદ્વાનાંપુત્રાસન્નિધાનાત્પુત્રાભાવાદ્વાકર્તૃત્વમિત્તિસ્થિતમ્ તત્રયદિપુત્રાસન્નિ
 ધાનાત્કર્તૃત્વંતદાપુત્રમિદૈર્દાહમારમ્યસર્પિંડીકરણાત્યાચીનકર્મવ્યકાર્યમ્ નતુપુત્રમિત્રૈઃસર્પિંડીકરણકા
 ર્યમ્ પુત્રાભાવેત્વન્યૈઃસર્પિંડીકરણમપિકાર્યમ્ તત્રાપિસર્પિંડાદિમિર્તૃપાતૈર્દાહમારમ્યદશાહનિયાકા
 ર્યાંપય તાપ્યપૂર્વાદિત્યુચ્યંતે તત્તત્કાદશાહમારમ્યસર્પિંડીકરણાંતામધ્યમસંજ્ઞાસ્તાસુસર્પિંડાદીનાંકૃતા
 કૃતત્વમ્ તદ્દૃઘાંઅનુમાસિકસાંવત્સરિકાયાસ્તાવત્તરાર્યાઃસર્પિંડાદિમિર્નકાર્યાંપય શ્દંચતદીયત્
 સ્યાદિસ્થાવરધનસ્થાવરધનસ્થવાગ્રહણાભાવે તદન્યતરધનગ્રહણેતુસર્પિંડાદિમિરપિમધ્યમોત્તરાર્યાઅ
 પિક્રિયાઃકાર્યાંપય રાજાતુમૃતધનસત્ત્વેતદ્ધનદ્વારાતત્સજાતીયર્થગ્રહસ્તેનસર્વાંઅપિક્રિયાઃકરણીયાપય
 ધનાભાવેતુપૂર્વાતપ્યવાશ્યંકરણીયાનાન્યાઃ સર્પિંડાદિનૃપાંતભિદ્વાનાંતુમૃતસ્યધનાભાવેપિસ્થાનેનૈવસ
 પિંડીકરણાંતક્રિયાકરણમાવશ્યકં મૃતસ્યધનંગૃહીત્વાપ્રેતકાર્યાકરણેનૃપાંતાનાંતદ્ધર્ણવધપ્રાયશ્ચિત્તં પુત્રા
 ધૈર્ધ્મીત્વંસંતત્યંતૈર્દૌહિત્રાશ્વતત્પુત્રૈશ્ચત્રિવિધાઅપિક્રિયાધનગ્રહણસત્ત્વેતદસત્ત્વેવાપિકાર્યાંપય તત્રસ્ત્રીણામુ
 ત્તરાઃક્રિયામૃતાહન્યેવનતુદર્શાદૌ ભર્તૃશ્રાદ્ધેનૈવનિર્વાહસ્મૃતેઃ પૂર્વમધ્યમાપ્યાસ્તુપૃથગેવસ્ત્રીણામ્ કેચિ
 ત્પુત્રપત્યોરભાવેસ્ત્રીણાંદૌહિત્રાદિમિઃસર્પિંડીકરણરહિતાપ્યોત્તરાઃક્રિયાઃકાર્યાઃ સર્પિંડીકરણંતુતાસાંન
 કાર્યમ્ સર્પિંડીકરણાભાવેપિષ્કોદિદિવિધિનાવાપિકાદિકંકાર્યમિત્યાહુઃ બ્રાહ્મણસ્ત્યન્યવર્ણાનાંનકુ
 યૌત્કર્મપૈતૃકં કામાહોમાદ્ધયાન્મોહાત્કૃત્યાતજ્ઞાતિતાંત્રજેત્ શત્રેણાપિબ્રાહ્મણસ્યનકાર્યંપૈતૃકંકચિત્ ॥

હવે સ્ત્રીયોનાં દાહાદિક કર્મના અધિકારી કહે છે.

અનૂદા (કુધારી) સ્ત્રીનો પિતા અધિકારી; પિતા ન હોય તો ભાઈ ઇલાદિક અધિકારી છે.
 પરણેલી સ્ત્રીનો પુત્ર ન હોય તો સાવકો પુત્ર અધિકારી; સાવકો પુત્ર ન હોય તો પોતરો; તે ન
 હોય તો પડપોતરો અધિકારી; તે ન હોય તો પતિ; પતિ ન હોય તો કન્યા; દીકરી ન હોય તો
 દોહિત્રો; તે ન હોય તો પતિના ભાઈ; તે ન હોય તો પતિના ભાઈના પુત્ર; તેને અભાવે દીકરાની
 વહુ; તે ન હોય તો પિતા; પિતા ન હોય તો ભાઈ; ભાઈ ન હોય તો પ્રથમ કહેલા ભાઈના પુત્ર
 ઇલાદિક અધિકારી છે. આ સઘળે કેકાણે પુત્રવિના જે અધિકારી કહ્યા તેમને ક્રિયાનો અધિકાર,
 પુત્ર સમીપમાં ન હોય અથવા પુત્રનો અભાવ હોય તો, છે એમ ભણવું. તેમાં કદી પુત્ર સમીપ
 ન છતાં બીજે કર્તા હોય તો પુત્રવિના બીજાએ દાહથી આરંભ કરી સર્પિંડીકરણથી પ્રથમતુંજ કર્મ
 કરવું. પુત્રવિના બીજાએ સર્પિંડીકરણ કરવું નહીં. પુત્ર ન હોય તો બીજાએ સર્પિંડીકરણ પણ કરવું.
 તેમાં પણ સર્પિંડી આરંભી રાત્રીપર્યંત જે અધિકારી તેમાંના કોઈએ પણ દાહને આરંભી દર્શાવેલની
 ક્રિયા અવશ્ય કરવી અને તે ક્રિયા પૂર્વા એ નામની કહેવાય છે. ભાર પછી એકાદશાહથી આરંભ
 કરી સર્પિંડીકરણપર્યંત ક્રિયા તે મધ્યમ નામની છે. તે સર્પિંડાદિકાને કૃતાકૃત (કરવી અથવા ન કરવી
 એમ) છે. સર્પિંડીકરણથી પછીની ક્રિયા અનુમાસિક, સાંવત્સરિક ઇલાદિક તે ઉત્તર નામની ક્રિયા છે,
 અને તે સર્પિંડાદિકાએ કરવીજ નહીં. મરનારની આજીવિકા ઇલાદિક સ્થાવર ધન અથવા જંગમ ધન
 લીધું ન હોય તો એ નિર્ણય ભણવો. સ્થાવર અથવા જંગમ એમાંથી કોઈ એક ધન લીધું હોય તો
 સર્પિંડાદિકાએ પણ મધ્યમ અને ઉત્તર નામની ક્રિયાઓ પણ કરવીજ. રાત્રીએ તો, મરનારનું ધન હોય
 તો તે ધનવતી, મરનારના જે એક ભત્રાના હોય તેમને હાથેથી મરનારની સઘળી ક્રિયા અવશ્ય કરાવવી.
 ધન ન હોય તો પૂર્વાપર્યંત ક્રિયા અવશ્ય કરાવવી, બીજી ક્રિયા ન કરાવવી. સર્પિંડ થકી રાત્રીપર્યંત
 જે અધિકારી કહ્યા તેથી ભિન્ન એટલે સર્પિંડથકી પ્રથમના અધિકારિઓએ મરનારનું ધન ન હોય તો
 પણ પોતાના ધનવરેજ સર્પિંડીકરણપર્યંત ક્રિયા અવશ્ય કરવી. મરનારનું ધન લઈ તેની પ્રેતક્રિયા ન
 કરે તો રાત્રીપર્યંત સર્વ અધિકારિઓને તે તે વર્ણની હલાતું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પુત્ર આદિ લઈ ભાઈની
 સંતતિપર્યંત અધિકારી, દોહિત્રા અને તેના દીકરાઓએ પૂર્વોક્ત ત્રણે પ્રકારની ક્રિયા, ધન લીધું હોય
 અથવા ન લીધું હોય તો પણ અવશ્ય કરવી. તેમાં સ્ત્રીયોની ઉત્તરક્રિયા મૃત્યુ દિવસેજ કરવી, દર્શા
 દિક દિવસે કરવી નહીં. દારણ, પતિના શ્રાદ્ધવરેજ નિર્વાહ યાપ છે એવું સ્મૃતિવચન છે. પૂર્વ અને
 મધ્યમ નામની ક્રિયા તો સ્ત્રીયોની જુદીજ કરવી. કોઈ અધિકાર, પુત્ર અને પતિનો અભાવ હોય તો

શ્રિયોની, દોહિત્રા ઇલાદિકવડે સર્પિંડીકરણરહિતજ ઉત્તરક્રિયા કરાવવી, સર્પિંડીકરણુ તો શ્રિયોનું કરવું નહીં, સર્પિંડીકરણુ નથી તથાપિ એકોદિષ્ટ વિધિવડે વાર્ષિકાદિક કરવાં, એમ કહે છે. “આશ્વિને ધીન વર્ષનું પિતૃસંબંધી કર્મ કરવું નહીં. કામ, લોભ, ભય, મોહ એમને આધીન થઈ કદાચિત્ કરે તો બેની ક્રિયા કરે તે બતિપણુને પામે છે. શરે પણુ આશ્વિનનું પિતૃસંબંધી કર્મ કરવું નહીં.”

દત્તકસ્તુ જનકપિતુઃપુત્રાગ્રમાવેજનકપિતુઃશ્રાદ્ધંકુર્યાદ્ધનંચમુક્તીયાત્ જનકપાલકયોરુભયોઃ પિત્રોઃસંતત્યભાવે દત્તકોજનકપાલકયોરુભયોરપિધનંહરેત્ શ્રાદ્ધંચપ્રતિવાર્ષિકમુભયોઃકુર્યાત્ દર્શ મહાલયાદૌતુદ્રયોઃપિત્રાગ્રોઃશ્રાદ્ધંદેયં તત્રદ્રયોઃપિત્રાગ્રોઃપૃથક્પિંડદાનંપિત્રાદિદ્વયદ્વયોદેશૈનેકૌચા પિંડઃ પવંદત્તકસ્યપુત્રોપિ દત્તકજનકસ્યપુત્રાગ્રમાવેસપિતરંપિતામહદ્વયંપ્રપિતામહદ્વયંચોચાર્યદર્શા દિકંકુર્યાત્ તથૈવધનંહરેત્ પવંદત્તકપૌત્રોપિતજનકકુલેપ્રપિતામહસ્યપુત્રાગ્રમાવેપિતરંપિતામહંચક મુચાર્યપ્રપિતામહદ્વયમુચાર્યદર્શાદિશ્રાદ્ધંકુર્યાત્પ્રપિતામહસ્યધનંચહરેત્ યદ્યપાંસ્વાસુમાર્ગ્યાસપત્યંનસ્યા ત્રિકથંહરેયુઃ પિંડંચૈભ્યસ્ત્રિપુરુપંદુરિત્યાદિરેકપિંડેદ્વાવનુકીર્તયેદ્વહીતારંચોત્પાદયિતારંચાતૃતીયાત્પુ રુપાદિત્યાદેશ્ચ લૌગાક્ષ્યાદિસ્મૃતિવચનાત્ યદિજનકપાલકયોરુભયોરપિપુત્રાદિસંતતિસત્યં તદાદત્ત કઠમયોરપ્યૌષ્પદેહિકંચાર્પિકાદિકંચનકુર્યાત્ પાલકપિતુરૌરસપુત્રાદિમકનદત્તકેનદર્શમહાલયાદિ શ્રાદ્ધમાગ્રપાલકપિત્રાદિપાર્વણોદેશોનકાર્યમ્ અવિમક્તસ્યતુતદૌરસકૃતદર્શાદિનૈવદત્તકસ્યદર્શાદિસિ દ્વિરિતિભાતિ ॥

દત્તકે તો, જનક (ઉત્પન્ન કરનારા) પિતાના પુત્રાદિક દોષ અધિકારી ન હોય તો જનક પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવું અને ધન પણ લેવું. જનક પિતા અને પાલક પિતા એ બન્નેની સંતતિ ન હોય તો દત્તકે જનક અને પાલક એ બન્નેનું ધન ગ્રહણ કરવું, તેમજ બન્નેનું પ્રતિસાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ પણ કરવું, દર્શ, મહાલય ઇલાદિક દિવસે તો બન્ને પિતા ઇલાદિકનું શ્રાદ્ધ કરવું. તેમાં બન્ને પિતા ઇલાદિકને જુદા જુદા પિંડ દેવા, અથવા બે પિતા, બે પિતામહ ઇલાદિકને ઉદેશે એક એક પિંડ દેવા. એ રીતે દત્તકના પુત્રે પણ દત્તકના જનક પિતાનો પુત્રાદિક ન હોય તો પોતાના પિતા, બે પિતામહ અને બે પ્રપિતામહ એમના ઉચ્ચાર કરી દર્શાદિ શ્રાદ્ધ કરવાં, અને તે રીતે ધન પણ લેવું. એ રીતે દત્તકના પોતાના પુત્રે પણ તેના જનક પિતાના કુલમાં પ્રપિતામહને પુત્રાદિક ન હોય તો એક પિતા એક પિતામહ એના ઉચ્ચાર કરી બે પ્રપિતામહનો ઉચ્ચાર કરી દર્શાદિક શ્રાદ્ધ કરવું અને પ્રપિતામહનું ધન પણ ગ્રહણ કરવું. કારણ, “ને જનક પિતાથી ઉપરના ત્રણ પુરુષને પોતાપોતાની સ્ત્રીમાં સંતતિ થઈ ન હોય તો દત્તકે, અને તેના પુત્રાદિકાએ ત્રણ પુરુષોને પિંડ દઈ તેનું ધન લેવું,” ઇલાદિ. તેમજ “એક પિંડમાં દત્તક લેનારો પિતા અને જનક પિતા એ બન્નેનો ઉચ્ચાર કરવો, એ પ્રમાણે ત્રણ પુરુષપર્યંત બાણું.” ઇલાદિક લૌગાક્ષિ આદિ સ્મૃતિનાં વચન છે. ને જનક પિતા અને પાલક પિતા એ બન્નેની પણ પુત્રાદિક સંતતિ હોય તો દત્તકે બન્ને પિતાનું પણ અલકર્મ અને વાર્ષિકાદિ શ્રાદ્ધ કરવું નહીં. પાલક પિતાના ઔરસ પુત્રથી વિભાગ કરી જુદા થએલા દત્તક પુત્રે દર્શ, મહાલય ઇલાદિ શ્રાદ્ધ માત્ર પાલક પિતા ઇલાદિ પાર્વણે ઉદેશે કરવું. વિભાગ કરી જુદો થયેલો ન હોય તો ઔરસ પુત્રે કરેલાં દર્શાદિક શ્રાદ્ધવરજ દત્તકનાં દર્શાદિક શ્રાદ્ધની સિદ્ધિ થાય એમ બાસે છે.

બ્રહ્મચારિણોમાસિકાદિકાદિશ્રાદ્ધમાતાપિતૃભિઃકાર્યમ્ બ્રહ્મચારિણાતુમાતૃપિતૃમાતામહોપાધ્યાય ચાર્યમિત્રાનાંશવનિર્હરણંદાહાદ્યલ્યકર્મચનકાર્યમ્ અન્યાધિકાર્યભાવેમાતૃપિતૃમાતામહાચાર્યાણાંદા હાદિકંબ્રહ્મચારિણાકાર્યમ્ તત્રદશાહર્મકર્મકરણેદશાહમાશૌચં દાહમાત્રકરણેપ્રકાહમ્ તદાપ્યસ્ય નિત્યકર્મલોપોનાસ્તિ અશુચિત્વેવ્યાશૌચિનામગ્રંતેનનમોક્તવ્યં તૈઃસહનવસ્તવ્યં તદુભયકરણેપ્રાયશ્ચિત્તપુનરુપનયનેવક્ષ્યેતે અન્યેપાંદાહાદૌઋજ્ઞત્રયંપુનરુપનયનંચ ધર્માર્થકેનચિત્કસ્યચિત્તસર્વણેસ્યદાહાદિ શ્રાદ્ધાદિકરણેસંપત્યાદિકલં અયંસર્વોપિશ્રાદ્ધવિધિઃશુદ્ધાણામમંત્રકઃકાર્યઃ અત્રકેચિદ્વૈદિકમંત્રપાઠ એવશુદ્ધાણાંવર્જ્યઃ પૌરાણમંત્રાસ્તુપઠનીયાસ્વાહુઃ પૌરાણમંત્રાપિશુદ્ધેણસ્વયંનપઠનીયાઃકિંતુવિબ્રહ્મા રાપઠનીયાઃ વેદમંત્રાસ્તુનવિબ્રહ્માપીતિસંધુઃ પવંદ્વિજિજ્ઞાસ્યોપિત્વતોચાપનાદાવિયસંકલ્પમાત્રંસ્વયં કૃત્વા વૈદિકમંત્રાદિપ્રયુક્તંસર્વશ્રાદ્ધંવિબ્રહ્મારકારયેયુરિતિપારિજાતકારમતમ્ શુદ્ધસ્યસદામશ્રાદ્ધમેવ

પિત્રેનમઃપિતામહાયનમસ્ત્ર્યેવમાદિનાનમૌતનામમંત્રેણનિમંત્રણપાઘાસનગંધપુષ્પાદિનાવિપ્રાન્સંપૂજ્યામં
નિવેદ્ય સત્કુનાર્પિંડદાનાદિકૃત્વાદક્ષિણાદાનાદિઆર્દ્રસમાપ્યસજાતીયાન્ગૃહસિદ્ધપ્રકાશ્ચેનભોજયેત્ ય
શુભિધૌનામમંત્રેણાવાહનાશૌરુરણકાઠ્યપગોત્રોચારપૂર્વકપિંડદાનાદિકંતર્પણાદિકં પાકેનપિંડદાનાદિ
કંચોકંતત્સન્દ્રદ્રવિપયમ્ સપ્તપુરુષંત્રિપુરુષંપારંપરયાચ્છાનવૈશ્વદેવતર્પણાદિકંદ્રુઘ્નકમલાકરાદિગ્રંથ
સંગૃહીતધર્મનિયમેનાચરન્સન્દ્રદ્રવ્યુચ્યતે પવંકિતતયવનાદિહીનજાતીયાનાંવિપ્રેશ્યઆમદાનદક્ષિણા
દાનપૂર્વકેસસ્વજાતીયભોજનાત્મકમેવથાદ્યમ્ રાજકાર્યેનિયુક્તસ્યવંધનિપ્રદ્યવર્તિનઃ ઘસનેપુચસવં
પુશ્રાદ્ધંવિપ્રેણકારયેત્ અન્નપ્રથમંજીવત્પિતૃકનિર્ણયઽકસ્તત્રપ્રસંગાત્કિંચિદધિકારવિચારોપ્યુક્તઃ । દ્વા
ર્નાતુસર્વાંવ્યધિકારક્રમવિચારઃસવિસ્તરઽકસ્તિતેનાત્રપુનરુક્તિર્વાલ્લભોઽધનાર્થત્વાદ્દોષાય । ઇતિશ્રીમ
દ્વંતેતોપાધ્યાયસૂતુરિરચિતેધર્મસિંધુસારેઆદ્યાધિકારદાહ્યાધિકારનિર્ણયઃ ॥

બ્રહ્મચારીનું માસિક, વાર્ષિક ઇત્યાદિ શ્રાદ્ધ માતાપિતાએ કરવું. બ્રહ્મચારીએ તો માતા, પિતા,
માતામહા, ઉપાધ્યાય (વેદ ભણાવનારો) અને આચાર્યવિના અન્યનું શય ઉપાસવું તથા દાહ કરવો
ઇત્યાદિકં અંશકર્મ કરવું નહીં. બીજા અધિકારી ન હોય તો માતા, પિતા, માતામહા અને આચાર્યનું
દાહાદિકં અંશકર્મ બ્રહ્મચારીએ કરવું. તેમાં દરા દિવસનું કર્મ કર્યું હોય તો દરા દિવસ આશીર્વા
પાળવું અને દાહ માત્ર કષોં હોય તો એક દિવસ આશીર્વા પાળવું. તે સમયે પણ બ્રહ્મચારીને
નિલકર્મનો લોપ નથી. બ્રહ્મચારી સૂતકી હોય તો પણ તેણે સૂતકીનું અન્ન ખાવું નહીં અને તેમની
સાથે વાસ કરવો નહીં. એ અને (સૂતકીનું અન્ન ખાવું અને તેનો સહવાસ) કરે તો પ્રાયશ્ચિત્ત
અને પુનરૂપનયન કરવાનું એ આગળ કહેવાશે. બીજાઓનું દાહાદિકં કર્મ કરે તો ત્રણ કૃચ્છ્ર અને
પુનરૂપનયન કરવું. ધર્મને અર્થે, કોઈ, કોઈ એક પોતાના સત્પુરુષનું દાહાદિકં અને શ્રાદ્ધાદિકં કરે તો
તેને સપત્તિ ઇત્યાદિકં ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સઘળાં શ્રાદ્ધવિધિ શુદ્ધોને મંત્રરહિત કરવો. એ વિપ-
યમાં કોઈ ગ્રંથકાર, વેદિકમંત્રો પાઠ માત્ર શુદ્ધને વર્ત્ય છે, પુરાણોક મંત્ર તો શુદ્ધે પઠન કરવા,
એમ કહે છે. પુરાણોક મંત્ર પણ શુદ્ધે પોતે પઠન કરવા નહીં, ભારે બ્રાહ્મણદ્વારાએ પઠન કરાવવા,
વેદમંત્ર તો શ્રાહ્મણદ્વારા પણ પઠન કરાવવા નહીં, એ રીતે નિર્ણયસિંધુમાં છે. એપ્રમાણે બ્રાહ્મણોની
શ્રીઓએ પણ વ્રતનાં ઉદાપનાદિકંની પેઠે સંકલ્પ માત્ર પોતે કરી વેદિક મંત્રે યુક્ત સઘળું શ્રાદ્ધ
બ્રાહ્મણદ્વારાએ કરાવવું એવો પારિભ્રાતકારનો મત છે. શુદ્ધે સર્વે દાહ આમાત્ર (કાયા અન્ન) થીજ શ્રાદ્ધ
કરવું. “પિત્રે નમઃ પિતામહાય નમઃ” ઇત્યાદિકં “નમઃ” છે અંતમાં જેને એવા નામમંત્રે નિમંત્રણ,
પાદ, આસન, ગંધ, પુષ્પ ઇત્યાદિકં ઉપચારવડે બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી આમાત્ર અર્પણ કરી સંકુ (સેકેલા
ધાન્યનો લોટ) વડે પિંડદાનાદિકં કરી દક્ષિણા દાન ઇત્યાદિકં વિધિથી શ્રાદ્ધ સમાપ્ત કરી પોતાની ભતવાળા-
ઓને ઘરમાં રાધેલા પક્ષ અન્નવડે ભોજન કરાવવું. જે નિર્ણયસિંધુમાં નામમંત્રવડે આવાહન, અશ્વૌ-
કરણ, કારયપગોત્રોચારપૂર્વકં પિંડદાનાદિકં તથા તર્પણાદિકં અને પાકવડે પિંડદાનાદિકં કરવાં, એમ
કહ્યું છે તે સમ્બૂદ્ધમટે બહુતું. સાત પુરુષપર્વત અથવા ત્રણ પુરુષપર્વત પરંપરાથી જ્ઞાન, વૈશ્વદેવ,
તર્પણાદિકં શુદ્ધકમલાકરાદિ ગ્રંથમાં સંશ્લેષ કરેલા ધર્મનું નિષ્કર્મપૂર્વક આચરણ કરનારો તે સમ્બૂદ્ધ છે.
એપ્રમાણે બીજા, યવન ઇત્યાદિ હીનભતિવાળાઓએ બ્રાહ્મણોને આમાત્રનું દાન અને દક્ષિણાદાન કરી
પોતપોતાની ભતિને ભોજન દેવું એજ શ્રાદ્ધ કરવું. “રાજકાર્યમાં નેષાયલો, કેદમાં રહેનારો અને
સઘળાં વ્યસન છતાં એવે સમયે બ્રાહ્મણદ્વારાએ શ્રાદ્ધ કરાવવું.” આ ઉત્તરાર્દમાં પ્રથમ જીવત્પિતૃ-
કનો નિર્ણય કહ્યો ત્યાં પ્રસંગથી થોડો અવિકારનો વિચાર પણ કહ્યો. ઇંહાં તો સઘળા અધિકારના
ક્રમનો વિચાર વિસ્તારસહિત કહ્યો; તેથી અને જેને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી તેને ભોધ થાય એ હેતુથી
ઇંહાં પુનરૂક્તિ થઈ તે દોષનું કારણ નથી. છતિ શ્રીમદ્વંતોપાધ્યાયસૂતુરિરચિતે ધર્મસિંધુસારે
શ્રાદ્ધાધિકારદાહ્યાધિકારનિર્ણયઃ સમાપ્તઃ ॥

અથશ્રાદ્ધશબ્દાર્થઃ ॥ પિત્રાદીન્મૃતાનુદિદ્યવિહિતેકાલેદેશેપકાન્નામ્નદિરણાન્યતમદ્રવ્યસ્ર
મિષિનાદાનંશ્રાદ્ધમ્ તજાશૌરુરણંપિંડદાનંબ્રાહ્મણભોજનંચપ્રધાનમ્ તદુક્તં હોમશ્ચપિંડદાનંચતયાગ્રા
હ્મણભોજનમ્ શ્રાદ્ધશબ્દાભિધેયંસ્યાદેકસ્મિન્પ્રૌષ્ઠાદિકમિતિ કચિદ્વચનાદસત્યવાર્તાપિંડદાનાચકરણે
શ્રાહ્મણભોજનાદિમાત્રમપિશ્રાદ્ધપદાર્થઃસંપત્યતત્તત્તતુર્યપદાર્થઃ . ૧૮૦

યજ્ઞચાનાંદિજાચનમ્ આદ્યશબ્દામિધેયંસ્યાદુમયંસામવેદિનામ્ અથશ્વપાપિતરોનસંતીતિમત્વાશ્વાદમ્
કુર્વાણસ્પરસ્કંપિતરમ્પિવંતિ ॥

હવે શ્રાદ્ધ એ શબ્દનો અર્થ કહે છે.

મરણ પામેલા પિતા ઇલાદિકને ઉદ્દેશે ઉક્ત કાલ અને દેશમાં પકવાત, કાચું અન્ન અને હિરણ્ય એમાંના કોઈ એક દ્રવ્યનું વિધિથી દાન કરવું તે શ્રાદ્ધ. તેમાં અગ્નૌકરણ, પિંડદાન અને ગ્રાહણભોજન એ પ્રધાન છે. તે કહ્યું છે—“હોમ, પિંડદાન અને ગ્રાહણભોજન એ ત્રણ કર્મ મળી ને એક વિશેષ કર્મ તે શ્રાદ્ધ છે.” કોઈ ઠેકાણે વચનયત્રી અથવા અશક્રિયત્રી પિંડદાન ઇલાદિક ન કર્યા છતાં માત્ર ગ્રાહણભોજનાદિક કરવું તે પણ શ્રાદ્ધ છે, એ રીતે ‘શ્રાદ્ધ’ એ પદનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. એ ચોથા પદનો અર્થ કહ્યો. તેમજ બીજું વચન—“યજ્ઞવેદીઓને પિંડદાન એ શ્રાદ્ધ, ઋગ્વેદીઓને ગ્રાહણનું પૂજન એ શ્રાદ્ધ અને સામવેદીઓને પિંડદાન અને ગ્રાહણપૂજન એ બન્ને મળીને શ્રાદ્ધ છે.” ‘પિતૃ નથી’ એ રીતે અશ્રદ્ધાથી માની ને શ્રાદ્ધ નથી કરતો તેનું રૂપિર પિતૃ પિયે છે.

અથશ્રાદ્ધમેદાઃ ॥ તથશ્રાદ્ધંચતુર્વિધમ્ પાર્યણશ્રાદ્ધમેકોદિશ્રાદ્ધંનાંદીશ્રાદ્ધંસપ્તીકરણશ્રાદ્ધં
ચંચેતિમેદાત્ પિત્રાદિત્રયોદેશેનવિહિતંપિંડત્રયયુતંપાર્યણમ્ તથૈકપાર્યણકદ્વિપાર્યણકત્રિપાર્યણકમિ
તિત્રિવિધમ્ તથપિત્રાદેર્મૃતતિથૌક્રિયમાણપ્રતિસાંવત્સરિકમેકપાર્યણકં અમાવાસ્યાદિપણવતિશ્રાદ્ધ
નિત્યશ્રાદ્ધાનિમહાલયાન્વષ્ટ્યમિત્રાનિદ્વિપાર્યણકાનિ એતેપુસપત્નીકપિત્રાદિત્રયસપત્નીકમાતામહા
દિત્રયયોરેવોદેશાત્ અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધંત્રિપાર્યણકં પિત્રાદિત્રયમાત્રાદિત્રયસપત્નીકમાતામહાદિત્રયાણા
મુદેશાત્ મહાલયશ્રાદ્ધંતીર્થશ્રાદ્ધંચપાર્યણકોદિદ્રુપમ્ પિત્રાદિપાર્યણત્રયસ્યપત્ન્યાયેકોદિદ્રુગણસ્યયો
દેશાત્ કેચિદેતદ્વ્યંમાતામહમાતામહોઃપાર્યણમેદેનપાર્યણચતુષ્ટયયુતંકુરંતિ કેપાંચિત્સત્ત્રેદશોંપિ
ત્રિપાર્યણકશ્ચતુઃપાર્યણકોવેતિદેશાદ્રૌ એકોદેશેનક્રિયમાણમેકપિંડયુતમેકોદિદ્રુમ્ તદપિત્રિવિધં નવ
સંજનયમિશ્વસંજપુરાણસંજચેતિ મૃતસ્યપ્રથમદિનમારભ્યદશાહંતંવિહિતાનિનવસંજ્ઞાનિ એકાદશાહા
દીન્યુનામ્વાંતાનિનયમિથાણિ પતાનિવિશ્વેદેયહીનાનિ તતઃપરાણિકનિમ્નપ્રાતૃયાપિકશસ્ત્રહતચતુર્દ
શીશ્રાદ્ધાદીનિપુરાણસંજ્ઞાનિ કેચિત્સપિંડયુતતંક્રિયમાણાનાંપાર્યણનામપિપુરાણસંજ્ઞામાહુઃ પુત્રજન્મ
વિવાહાદીક્રિયમાણંવૃદ્ધિશ્રાદ્ધંનાંદીશ્રાદ્ધમ્ इदંપૂર્વાદ્ધંવિસ્તરેણપ્રપંચિતમ્ તદેવગર્ભાધાનપુંસવનસીમં
તેપુઆધાનેસોમેચક્રિયમાણંકર્માંગમિતિચોચ્યતે અત્રક્રતુદશૌવિશ્વેદેવાઃ અન્યકર્મસુવૃદ્ધિસંજમ્ તત્ર
સત્યવસુવિશ્વેદેવાઃ इतिનામમેદોદેવમેદધ્યાન્યત્સમાનં એતશ્ચપાર્યણત્રયયુતત્વાત્પાર્યણમેદાંતર્ગતમપિ
દ્વર્શાદિતોયમુદ્ધર્મમેદાર્પયગુદિદં મૃતસ્યદ્વાદશાહાદિકાલેપિંડાર્ઘ્યસંયોજનાદિકરૂપંસપ્તીકરણં એતદ્
પિપાર્યણકોદિદ્રુવિકારરૂપં અત્રવિશેષોવહ્યતે પયંચપાર્યણમેકોદિદ્રુમિતિદ્વિવિધમેવશ્રાદ્ધં એતત્પુનઃસ્ત્રિ
વિધં નિત્યંનૈમિત્તિકામ્યંચેતિ નિયતનિમિત્તેવિહિતંનિત્યં યથાદર્શાદિ પ્રત્યહંવિહિતમપિશ્રાદ્ધંનિત્ય
સંજપાર્યણત્રયયુતંવિશ્વેદેયહીનમુક્તં અનિયતનિમિત્તેવિહિતંનૈમિત્તિકં યથાસૂર્યચંદ્રગ્રહણાદૌ એતદપિ
પદ્મૈવતં ફલકામનોપાધિકંકામ્યંયથાપંચમ્યાદિતિથૌઋત્તિકાદિનસત્રેચ ॥

હવે શ્રાદ્ધના ભેદ કહે છે.

તેમાં શ્રાદ્ધ ચાર પ્રકારનું છે—પાર્વણશ્રાદ્ધ, એકોદિશ્રાદ્ધ, નાંદીશ્રાદ્ધ અને સપ્તીકરણશ્રાદ્ધ એ
ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. પિતા ઇલાદિક ત્રણના ઉદ્દેશથી કરેલું અને ત્રણ પિંડે યુક્ત પાર્વણશ્રાદ્ધ.
તે પણ એકપાર્વણક, દ્વિપાર્વણક અને ત્રિપાર્વણક એ ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં પિતા ઇલા
દિકની મૃતતિથિને દિવસે કરવાનું ને પ્રતિસાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ તે એકપાર્વણક છે. અમાવાસ્યા આદિ
છત્રું શ્રાદ્ધ, નિત્ય શ્રાદ્ધ, મહાલય તેમજ અન્વષ્ટકા વિના બીજાં શ્રાદ્ધ તે દ્વિપાર્વણક છે; કારણ, એ
દ્વિપાર્વણક શ્રાદ્ધમાં સપત્નીક પિતા ઇલાદિક અને સપત્નીક માતામહાદિક ત્રણ એમનોજ ઉદ્દેશ છે.
અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધ ત્રિપાર્વણક છે; કારણ, એ શ્રાદ્ધમાં પિત્રાદિક ત્રણ, માત્રાદિક ત્રણ અને સપત્નીક
માતામહાદિક ત્રણ એ ત્રણ પાર્વણુનો ઉદ્દેશ છે. મહાલયશ્રાદ્ધ અને તીર્થશ્રાદ્ધ એ પાર્વણુકોદિદ્રુપ છે;
કારણ, એ બન્ને શ્રાદ્ધમાં પિત્રાદિક ત્રણ પાર્વણુ અને સ્ત્રી ઇલાદિક એકોદિદ્રુગણુનો ઉદ્દેશ છે. કેટલા
એક શિષ્ટ માતામહા અને માતામહી એમનાં જુદાં પાર્વણુ કરી એ બન્ને શ્રાદ્ધ ચાર પાર્વણુ યુક્ત
કરે છે. કેટલાએકોના સૂત્રમાં દર્શાવ્યું પણ ત્રણ પાર્વણુ યુક્ત અથવા ચાર પાર્વણુ યુક્ત કરવું એમ કહ્યું

છે, એ રીતે હેમાદ્રિમાં કહેલું છે. એકને ઉદ્દેશે કરવાનું એવું એક પિંડે યુક્ત જે શ્રાદ્ધ તે એકોદિષ્ઠ. તે એકોદિષ્ઠ પણ ત્રણ પ્રકારનું છે. નવ, નવમિશ્ર અને પુરાણ એ નામથી ત્રણ પ્રકારનું છે. મરનારના પ્રથમ દિવસથી આરંભ કરી દશ દિવસપર્યંત જે વિહિત શ્રાદ્ધ તે નવસંસક છે. એકાદશાદ્ધ આદિ લઈ બીનાષ્ટપર્યંત જે શ્રાદ્ધ તે નવમિશ્રસંસક છે. એ શ્રાદ્ધ વિશેદેવરહિત છે. એથી આગળનાં, કનિષ્ઠ બ્રાતાનું વાર્ષિક શ્રાદ્ધ અને રાત્રીથી હણાયલાનું ચતુર્દશીશ્રાદ્ધ ઇત્યાદિક જે તે પુરાણસંસક છે કોઈ ગ્રંથકાર, સર્પીડીકરણ પછી કરવાનાં જે પાર્વણ શ્રાદ્ધ તે પુરાણસંસક છે, એમ કહે છે. પુત્રજન્મ, વિવાહ ઇત્યાદિકમાં કરવાનું જે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ તે નાંદીશ્રાદ્ધ છે. એ નાંદીશ્રાદ્ધનો પૂર્વાધિમાં (પત્ર ૧૫૮ થી ૧૫૯ માં) વિસ્તારથી નિર્ણય કહેલો છે. ગર્ભાધાન, પુંસવન, સીમંતોન્નયન, અગ્નિનું આધાન અને સોમયાગ એઓમાં કરવાનું એવું કર્મનું અંગલુત જે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ તેને ઇષ્ટિશ્રાદ્ધ એમ કહે છે. એ ઇષ્ટિશ્રાદ્ધમાં ક્રતુદક્ષ નામના વિશેદેવ લેવા. બીજા કર્મમાં જે નાંદીશ્રાદ્ધ તે વૃદ્ધિસંસક છે. વૃદ્ધિસંસક શ્રાદ્ધમાં સત્યવસુ નામના વિશેદેવ લેવા, એ રીતે નામભેદ અને દેવભેદ છે, બાકી સઘળું સમાન જાયવું. એ નાંદીશ્રાદ્ધ ત્રણ પાર્વણે યુક્ત છે તેથી જે કે પાર્વણના ભેદમાં અંતર્ગત છે તે પણ દર્શાદિશ્રાદ્ધ કરતાં એના ધર્મ ઘણાએક ભિન્ન હોવાથી જીવું કહ્યું છે. મરનારનો બારમો દિવસ ઇત્યાદિક કાલે પિંડ અને અર્ધ એને ભેળું કરવું ઇત્યાદિકરૂપ જે કર્મ તે સર્પીડીકરણ છે. એ સર્પીડીકરણ પણ પાર્વણ અને એકોદિષ્ઠ એવા વિકારરૂપ છે. એ બાબતમાં વિશેષ નિર્ણય આગળ કહીશું. એ રીતે પાર્વણ અને એકોદિષ્ઠ એ બે પ્રકારનાંજ શ્રાદ્ધ છે. એ શ્રાદ્ધ ફરી ત્રણ પ્રકારનાં છે—નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કામ્ય એ રીતે; નિયમપૂર્વક નિમિત્ત આવ્યા છતાં જે કરવાનું તે નિત્ય છે. જેમ—દર્શાદિક શ્રાદ્ધ. નિત્ય કરવામાં જે શ્રાદ્ધ તે પણ નિત્યસંસક છે, તે બે પાર્વણે યુક્ત તથા વિશેદેવાએ રહિત એમ કહ્યું છે. નિયમિતરહિત નિમિત્ત આવ્યા છતાં વિહિત (કરવા કહેલું) જે શ્રાદ્ધ તે નૈમિત્તિક છે. જેમ—સર્પ, ચંદ્રનાં ગ્રહણાદિક સમયે. એ પણ છ દેવતાયુક્ત છે. ફળની ઇચ્છાથી જે કરવાનું તે કામ્યશ્રાદ્ધ છે. જેમ—પાંચમ ઇત્યાદિ તિથિ અને કૃતિકાદિ નક્ષત્રને દિવસે કરવાનું શ્રાદ્ધ.

અથશ્રાદ્ધદેશાઃ ॥ દક્ષિણામ્રવજેગોમયોપલિતેકુમિકેશાસ્થિસ્તેષ્માદિવર્જિતેકૃત્રિમભૂમિવર્જિતે રજસ્યલાદર્શનાદિવર્જિતેશ્રાદ્ધકાર્યં કુરુક્ષેત્રપ્રમાસપુષ્કરપ્રયાગકાશીગંગાચમુનાનર્મદાદિતીરૈર્નૈમિપર્ગાદ્વારગયાશીર્પાંક્ષય્યવદાદિપુશ્રાદ્ધમદ્દાફલં શમીપત્રપ્રમાણેનપિંડંદચાદ્રપાશિરે ઉચ્ચરેરસતગોત્રાણિકુલમેકોત્તરંશતં પિતામાતાચર્માર્ચાચમગિનીહુહિતાતથા પિતૃમાતૃપ્વસાચૈવસત્તગોત્રાણિચૈવિદુઃ સ્પર્ગાગોત્રાણિપુષ્પાઃક્રમેણચતુર્વિંશતિર્વિંશતિપોઢશદ્વાદશૌકાદશદશાષ્ઠિત્યેકોત્તરશતસંસ્થાસ્તેપામુદ્ધારસ્થર્થઃ તથપિતૃકુલેદ્વાદશપૂર્વાદ્વાદશપરાશ્ચિત્તુર્વિંશતિરેવમગ્રેપિ તુલસીકાનનચ્છાયાશાલપ્રામસ્ય સન્નિધિઃ ચત્રાંકિતસ્વસાન્નિધ્યમેપુચ્ચત્કિયતેનૈરેઃ જ્ઞાનંદાનંતપઃશ્રાદ્ધસર્વમશ્વય્યતાંત્રજેત્ ગોગજામ્બાદિદુષ્ટપ્રદેશેસ્તેચ્છેદશેચશ્રાદ્ધનકાર્યં પરકીયગૃહાદૌશ્રાદ્ધકરણેતદ્ભૂમિસ્વામિપિતરોભાગંહરંતિ તેનગૃહસ્વામિનેમૂલ્યંદત્વાકાર્યં સ્વામ્યનુજ્ઞયાવાકાર્યં વનાનિગિરવ્યોનચસ્તીરપ્થયાયતનાનિચ દેવલાતાશ્ચગર્તાશ્ચ નસામ્યંતેપુકલ્યચિત્ નૈકવાસાનચદ્વીપેનાંતરિક્ષેકવાચન શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતંકર્મનકુર્યાદશુચિઃકાચિત્ ॥

હવે શ્રાદ્ધના દેશ કહે છે.

દક્ષિણ દિશામાં નમતી; છાણુવટે લીધેલી; ક્રીડ, અસ્થિ, વાળ, કંક ઇત્યાદિકે રહિત; કૃત્રિમભૂમિ (એટલી) રહિત; રજસ્વલાના દર્શનાદિકે રહિત એવી ભૂમિમાં શ્રાદ્ધ કરવું. કુરુક્ષેત્ર, પ્રભાસ, પુષ્કર, પ્રયાગ, કાશી, ગંગા, યમુના, નર્મદા, ઇત્યાદિકનાં તીર; નૈમિષારણ્ય, ગંગાદ્વાર, ગયાશીર્ષ અને અશ્વચત્ર ઇત્યાદિક સ્થાનકે શ્રાદ્ધ કરવાથી મહાફલ છે. “ગયાશિર ઉપર રામી (ખીજી+કડી)ના પાનપ્રમાણે પિંડ દેવો, તેથી સાત ગોત્ર અને (૧૦૧) કુલ, એનો ઉદ્ધાર થાય છે.” “પિતા, માતા, સ્ત્રી, બેદેન, કન્યા, ફઈ અને ગાસી એ સાત ગોત્ર જાયવાં.” એમનાં ગોત્ર એટલે ક્રમે કરી ૨૪, ૨૦, ૧૬, ૧૨, ૧૧, ૧૦, ૮ એપ્રમાણે ૧૦૧ પુરૂષનો ઉદ્ધાર થાય છે, એ અર્થ છે. તેમાં પિતૃકુલમાંના બાર અર્ધ ગણના અને બાર થવાના અર્ધી ચોવીસ પુરૂષો એપ્રમાણે આગળ પણ જાયવું. “તુળસીનાં વનની છાયા, શાલગ્રામનું સાન્નિધ્ય અને ચક્રંકિત શિલાનું સાન્નિધ્ય, એ સ્થાનકે મનુષ્ય જે જ્ઞાન, દાન, તપ અને શ્રાદ્ધ કરે તે સર્વ અશ્વચ્ચ થાય છે.” ગાય, છાથી અને ઘોડાથી ખરાય થએલા સ્થાનકે તેમજ એચ્છદેશમાં શ્રાદ્ધ કરવું નહીં. પરાણું ઘર ઇત્યાદિક સ્થાનકે શ્રાદ્ધ કરવાથી તે પૃથ્વીના

ધણીના પિતૃ તે આશ્રમાંથી ભાગ લેછે. માટે તે ઘરના સ્વામિને ભાડું દઈ આશ્ર કરવું અથવા ઘરના સ્વામિની રબ લઈ આશ્ર કરવું. “વન, પર્વત, નદી, તીર, દેવાલય, દેવખાત (પોતાની મેળે ચએલાં તલાવો) અને ખાડાઓ એમની ઉપર કોઇનું પણ સ્વામિપણું નથી. એક વચ્ચે ધારણ કરી; કોઈ પણ દ્વીપ અથવા અંતરિક્ષ એવે સ્થળે શ્રુતિસ્મૃતિમાં કહેલાં કર્મ આરે પણ કરવાં નહિ.”

અથશ્રાદ્ધકાલાઃ ॥ તેષ્વપ્રાયોજનામાસંક્રાંતિયુગાદિમન્વાદિમહાલયાદયઃ પૂર્વપરિચ્છેદેદક્તાપ્ત્ય કેચિત્તુચ્યંતે મહાતીર્થપ્રાપ્તિર્વ્યતીપાતોમૃતાહોમ્નહનદ્વયંશ્રાદ્ધંપ્રતિરચિઃ શ્રોત્રિયાદિબ્રાહ્મણસંપત્તિરર્થો દયકપિલાપથ્યાઘલભ્યયોગાગ્રહીડાદુઃસ્વપ્રદર્શનનવાષ્ટપ્રાપ્તિર્નવોદકપ્રાપ્તિર્ગૃહપ્રચ્છાદનાદિનિમિત્તંચ શ્રાદ્ધકાલાઃ યદાવિદિવ્યતીપાતોભાનુવારસ્તયેવચ પશ્વકૌનામયોગોયમયનાદેશ્વતુર્ગુણઃ સર્વમા સ્નાનાં કૃષ્ણપક્ષેપુશ્ચાદમુકમ્ અગ્ર પ્રત્યહંપચમ્યાદિવાયદહઃસંપત્તિર્વંતિત્રયઃપક્ષાઃ એકદિનપક્ષેદર્શ પચ નારાયણવૃત્તોતુદર્શશ્રાદ્ધનૈવપક્ષશ્રાદ્ધસિદ્ધિરુક્તા સર્વમાસેપુદર્શશ્રાદ્ધાશકૌકન્યાકુંભવૃપસ્યેકેસ તિદર્શચયેપેક્ષદર્શવાશ્રાદ્ધં સાન્નિકસ્યત્વશકસ્યાર્પણપિતૃયજ્ઞમાત્રેણદર્શસિદ્ધિઃ નિરગ્નિકસ્યપ્રાહ્મણ મોજનમાત્રેણધાન્યાદિદ્રવ્યદાનેનવાદર્શસિદ્ધિઃ કૃષ્ણપક્ષેપુમહાલયાપરપક્ષસ્યશ્રેષ્ઠત્વં તત્રાપિ પંચદ શાઘાદિપક્ષાશ્મ્યોપિયદુવિસ્તરો દ્વિતીયપરિચ્છેદેઉક્તઃ અત્રવિશેષાંતરંકાલતત્ત્વવિવેચનેપંચદશાહવ્યા પિમહાલયપ્રયોગારંભોત્તરમાશૌચપાતેકૃતમહાલયાનાંચૈકલ્યં તેનશુદ્ધયંતેકસ્યાંચિત્તિયૌસકૃન્મહાલ યમાત્રમનુષ્ટેયં યવંપંચમ્યાદિપક્ષેપિપ્રતિયંષાંતરેપ્રતિનિધિદ્વારાશેષમહાલયાનુષ્ઠાનં પિતૃવ્યગ્નેષ્ટમ્નાત્રા દીનામપુત્રાણાંમહાલયાપરપક્ષેતત્ત્વૃત્તિયૌ તદેકપાર્વણકમહાલયશ્રાદ્ધંજીવત્પિતૃકેળાપિકાર્યમિતિ દ્વાદશપૌર્ણમાસ્યોસંમથેમાઘીશ્રાવણીમૌષ્ઠપચોનિત્યાઃ ફર્સ્મશ્ચિત્કૃષ્ણપક્ષેપ્રતિપદાદિપંચદશતિથિયુ કૃત્તિકાદિમરણ્યંતનક્ષત્રેષુ વિષ્વંભાદિયોગેષુ સૂર્યાદિવારેષુ યવાદિકરણેષુચ શ્રાદ્ધે ફલવિશેષોક્તેરે તેતિથ્યાદયઃ કામ્યશ્રાદ્ધકાલાત્રેયાઃ સ્તિસામાન્યકાલઃ ॥

હવે શ્રાદ્ધનો કાલ કહે છે.

તે શ્રાદ્ધના કાલ અભાવાસ્થા, સંક્રાંતિ, યુગાદિ, મન્વાદિ અને મહાલય ઇલાદિક ઘણું કરી પ્રથમના પરીચ્છેદમાં (પત્ર ૪૩ માં) કહેલાજ છે. પરંતુ કેટલાએક રહ્યા છે તે કહીએ છીએ. મ્હોટા તીર્થની પ્રાપ્તિ; વ્યતીપાત; મૃતદિવસ; અન્ને ગ્રહણ; શ્રાદ્ધ કરવું એવી ઇચ્છા; શ્રોત્રિયાદિક આશ્રણનું આવવું; અર્ધોદય, કપિલાપથી ઇલાદિક ન મળે એવા યોગ; ગ્રહપીડ; દુષ્ટ સ્વપ્નનું દર્શન; નવા અન્નની પ્રાપ્તિ; નવા જલની પ્રાપ્તિ અને ઘર છાજનું ઇલાદિક નિમિત્ત એ શ્રાદ્ધકાલ છે. “જ્યારે ભદ્રા, વ્યતીપાત અને રવિવાર એમના યોગ થાય ત્યારે તે પક્ષક યોગ થાય અને તે અપનાદિક કરતાં ચતુર્થેણ પુણ્યકારક છે.” સઘળા માસોના કૃષ્ણપક્ષમાં શ્રાદ્ધ કરવું એમ કહ્યું છે. એમાં નિલ, કિવા પાંચમયત્રી અથવા જે દિવસે શ્રાદ્ધ કરવાનું અનુકૂલ હોય તે દિવસે એવા ત્રણ પક્ષ છે. માસમાં એક દિવસ કરવું ‘એ પક્ષ’ હોય તો અભાવાસ્થાને દિવસેજ કરવું. નારાયણવૃત્તિમાં તો, દર્શશ્રાદ્ધ કરવાયજીજ પક્ષશ્રાદ્ધની સિદ્ધિ થાય છે એમ કહ્યું છે. સઘળા માસોમાં દર્શશ્રાદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો કન્યા, કુંભ અને વૃષ એ રાશિના સૂર્ય છતાં ત્રણ અમાસનું અથવા એક અમાસનું શ્રાદ્ધ કરવું. સાન્નિક છતાં અશક્ત હોય તો પિંડપિતૃયજ્ઞ માત્રયત્રી તેના દર્શશ્રાદ્ધની સિદ્ધિ થાય છે. નિરગ્નિકના દર્શશ્રાદ્ધની સિદ્ધિ આશ્રણભોજન માત્રયત્રી અથવા ધાન્ય આદિ દ્રવ્યના દાનયત્રી થાય છે. સઘળાં કૃષ્ણપક્ષોયત્રી મહાલયનું કૃષ્ણપક્ષ શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પણ પંદર દિવસ ઇલાદિ પક્ષ તથા બીજે પણ બહુ વિસ્તાર બીજા પરીચ્છેદમાં (પત્ર ૮૬ થી ૯૨ માં) કહ્યો છે. એ વિષયમાં બીજે વિશેષ નિર્ણય કાલતત્ત્વ-વિવેચન ગ્રંથમાં કહ્યો છે. પંદર દિવસપર્વત જે મહાલયનો પક્ષ તે પ્રયોગનો આરંભ કર્યા પછી આશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો કરેલાં મહાલય નિષ્કળ થાય છે માટે આશૌચનિવૃત્તિ થયા પછી કોઈ એક તિથિને દિવસે સકૃન્મહાલય માત્ર કરવું. એ રીતે પંચમી ઇલાદિક પક્ષવિષે પણ એવોજ નિર્ણય બહુવો. આશૌચ વિના બીજે પ્રતિબંધ પડે તો પ્રતિનિધિદ્વારા બાકીનાં મહાલય કરાવવાં. પુત્રરહિત એવો કાકા, ભયેષ ભાઈ ઇલાદિકાનું એક પાર્વણુરહિત મહાલયશ્રાદ્ધ ભાદરવાના કૃષ્ણપક્ષમાં તેની તેની મૃત્યુતિથિને દિવસે શ્રવણપર્વકે પણ કરવું. આર પૂનમનો સંભવ ન હોય તો માઘ, શ્રાવણ અને

ભાદરવાની પૂનમ નિશ્ચ છે. કેઈ એક કુબ્જપક્ષમાં એકમ આદિ પંદર-તિથિ, કૃત્તિકાચક્રી ભરણી-પર્યંત નક્ષત્ર, ત્રિભંગભાદિક ચોગ રવિ આદિક વાર, અને જવાદિક કરણ, એ દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું એવાં વિશેષ વચન છે તેથી એ તિથિ ઇલાદિક બે કલાં તે કામ્યશ્રાદ્ધના કાલ છે. એ રીતે જણવું. એ પ્રમાણે શ્રાદ્ધનો સામાન્ય કાલ કહ્યો.

અથાપરાહાદિવિશેષનિર્ણયઃ ॥ દિનસ્યપંચવિભાગાશ્ચિત્રમુહર્તકાસ્ત્રાગ્રોભાગઃ પ્રાતઃ સંઘઃ દ્વિતીયઃસંગવઃ તૃતીયોમધ્યાહ્નઃ ચતુર્થોપરાહ્નઃ પંચમોભાગઃસાયાહ્નઃ દિનસ્યપંચદશોભાગોમુહર્તઃ સત્રસત્રમોગંધર્વોષ્મોમુહર્તઃકુતુપઃ નવમોરૌહિણઃ સત્રદર્શોદિશ્ચાન્દાનાનિર્ણયઃપૂર્વપરિચ્છેદયોઃપ્રાયે ણોક્તઃ વિશેષસ્તૂચ્યતે સામ્નિકાનાંકાલ્યાયનાદીનામન્વાધાનપિંડપિટૃયજ્ઞદર્શોષ્ઠાદાનામેકદિનકર્તવ્યત્વનિપમાતૃત્રેધાચિક્તદિનતૃતીયભાગરૂપાપરાહ્નવ્યાપિન્યામમાયાં દર્શશ્રાદ્ધકર્તવ્યમ્ ॥

હવે અપરાહ્ન આદિ વિશેષ નિર્ણય કહે છે.

ત્રણ ત્રણ મુહૂર્તનો એક એક ભાગ, એવા એક દિવસના પાંચ ભાગ કરવા, તેમાં પ્રથમના ભાગનું પ્રાતઃ એવું નામ છે, બીજો ભાગ સંગવ, ત્રીજો ભાગ મધ્યાહ્ન, ચોથો ભાગ અપરાહ્ન અને પાંચમો ભાગ સાયાહ્ન. દિનમાનનો પંદરમો ભાગ તે મુહૂર્ત. તેમાં સાતમો મુહૂર્ત ગંધર્વ, આઠમો મુહૂર્ત કુતુપ અને નવમો મુહૂર્ત રૌહિણ નામનો છે. તેમાં દર્શાદિક શ્રાદ્ધોનો નિર્ણય ઘણું કરી પ્રથમના બન્ને પરિચ્છેદમાં કહ્યો છે. તે કરતાં બે વિશેષ નિર્ણય, તે કહું છું. સામ્નિક એવા કાલ્યાયન ઇલાદિકાએ અન્વાધાન, પિંડપિટૃયજ્ઞ અને દર્શશ્રાદ્ધ એ ત્રણે એક દિવસે કરવાં એવો નિયમ કહ્યો છે. માટે દિનમાનના ત્રણ ભાગ કરી ત્રીજો ભાગ બે અપરાહ્ન કાલ તેમાં વ્યાપિવાળી અમાવાસ્યામાં દર્શશ્રાદ્ધ કરવું.

અથપ્રતિસાંવત્સરિકમાસિકાદિનિર્ણયઃ ॥ તત્રૈકોદિષ્ટમધ્યાહ્નેસત્તમાષ્ટમનવમમુહૂર્તરૂપેકાર્યં સત્રાપિહુતુપરૌહિણસંજ્ઞકાવપ્રમનવમમુહૂર્તૌમુલ્યઃકાલઃ સત્રપૂર્વૈવૈવપરૈવૈવવાદિનેમધ્યાહ્ન વ્યાસૌસૈવતિપ્રાંઠા દિનદ્વયેમધ્યાહ્નવ્યાસૌમધ્યાહ્નાસ્પર્શૌવાપૂર્વૈવૈવ દિનદ્વયેસામ્યેનૈકદેશવ્યાસૌપૂર્વા સવેદર્પાદિર્વ્યવસ્યેત્યન્યે વૈપમ્યેનૈકદેશવ્યાસૌવાધિક્યેનનિર્ણયઃ પાવેણેત્વપરાહ્નવ્યાપિનીપ્રાહ્યા પૂર્વૈવૈવ પરૈવૈવવાપરાહ્નવ્યાસૌસૈવપ્રાહ્યા દિનદ્વયેતદ્દશાષૌતદ્સ્પર્શૌવાંશતઃસમવ્યાસૌવાપૂર્વા વિપમવ્યાસૌત્વધિ કાપ્રાહ્યા માધવાચાર્યાસ્તુદિનદ્વયેપૂર્વાપરાહ્નવ્યાસૌવાંશતઃસમવ્યાસૌચોત્તરતિથેઃક્ષત્રેપૂર્વા છુદ્ધૌપર ઉત્તરતિથેઃક્ષત્રચ્છન્માવેપિપરેત્યાહુઃ અયંક્ષયાહનિર્ણયઃપ્રત્યાષ્ટિકેમાસિકેસકન્મહાલયેચક્ષેયઃ ॥

હવે સાંવત્સરિક અને માસિકાદિક એમનો નિર્ણય કહે છે.

તેમાં એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધ સાતમો, આઠમો તથા નવમો એ ત્રણ મુહૂર્તરૂપ બે મધ્યાહ્ન કાલ તેમાં કરવું. તેમાં પણ કુતુપ અને રૌહિણ એ નામના આઠમો તથા નવમો એ બે મુહૂર્ત મુખ્ય કાલ છે. તેમાં પૂર્વ દિવસેજ અથવા બીજો દિવસેજ મધ્યાહ્નવ્યાપ્તિ હોય તો તેજ તિથિ લેવી. બન્ને દિવસે મધ્યાહ્ન વ્યાપ્તિ હોય અથવા બન્ને દિવસે મધ્યાહ્ન કાલે સ્પર્શ ન હોય તો પૂર્વ દિવસેજ કરવું. બન્ને દિવસે સરણી એકદેશવ્યાપ્તિ હોય તો પૂર્વ દિવસની લેવી. ખર્વ પર્વ (તિથિની ઓછી અધિકી વ્યાપ્તિ) ઇલાદિકવરે વ્યવસ્થા જાણવી, એમ બીજા અંથકારો કહે છે. વિષમમાનચક્રી એકદેશવ્યાપ્તિ હોય તો આવિક્ષયવરે નિર્ણય કરવો. પાર્વણ શ્રાદ્ધવિષે તો, અપરાહ્નવ્યાપિની તિથિ લેવી. પૂર્વ દિવસેજ અથવા પર દિવસેજ અપરાહ્નવ્યાપ્તિ હોય તો તેજ તિથિ લેવી. બન્ને દિવસે અપરાહ્નવ્યાપ્તિ હોય અથવા ન હોય અથવા અંશેકરી સરણી વ્યાપ્તિ હોય તો પૂર્વ દિવસની લેવી. વિષમવ્યાપ્તિ હોય તો અધિકવ્યાપ્તિની લેવી. માધવાચાર્યે તો, બન્ને દિવસે પૂર્ણ અપરાહ્નવ્યાપ્તિ અથવા અંશચક્રી સરણી વ્યાપ્તિ છતાં બીજા દિવસની તિથિનો ક્ષય હોય તો પૂર્વ દિવસની લેવી. બીજા દિવસની તિથિની વૃદ્ધિ હોય તો બીજા દિવસની લેવી. બીજા દિવસની તિથિનો ક્ષય અથવા વૃદ્ધિ બન્ને ન હોય તો પણ બીજા દિવસની

લેવી, એમ કહે છે. આ ક્ષયદિવસનો નિર્ણય પ્રતિસાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ, માસિક શ્રાદ્ધ અને મૃત્યુતિથિને દિવસે કરવાનું સકૃન્મહાલય એવિયે બહુલો.

શ્રાદ્ધભરણ્યાદિનક્ષત્રચંચતીપાતાદિયોગશ્રાપરાહુવ્યાપીત્યુત્કંઠિતીયેકેચિન્નુપક્ષેડયવ્યાપિનક્ષત્રકૃષ્ણપક્ષેસ્તમયવ્યાપિયોગસ્તુકુતુપાદિવ્યાપીત્યાહુઃ. એતચ્ચપાર્વણશ્રાદ્ધકુતુપાદિમુહૂર્તપંચકેકાર્યતસાયાદ્દિનરાત્રેનપ્રાતઃસંગવયોઃ પિંડપિતૃયજ્ઞદિનેસાયાદ્દિપિપાર્વણમનુજ્ઞાયતે. યદાવિપ્રવશાદિનેસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધનંકૃતંતંતદારાત્રાવપિપ્રથમપ્રહરપર્યંતંકાર્યં મૃતાહાતિરુમેચાંડાલત્વાદિદોષોક્તેઃ. ગ્રહણદિનેદર્શમાસિકપ્રતિવાર્ષિકાદિશ્રાદ્ધપ્રાતૌતદિનેપવાગ્નેનામેનવાહેન્નાવાકુર્યાન્નોત્તરદિને પ્રથમાબ્દિકંત્રયોદશોમલમાસેકાર્યમિત્યુત્કંતેનયગ્નદ્વાદશમાસિકંશુદ્ધમાસેમવતિતત્રત્રયોદશેધિકપવપ્રથમાબ્દિકંકાર્યં યદાત્વધિકમધ્યેદ્વાદશમાસિકંતદાદ્વાદશમાસિકસ્યદ્વિરાટ્તિરુત્ત્વાચતુર્દશેશુદ્ધમાસેપ્રથમાબ્દિકં. એવંદ્વિતીયાદિમાસિકસ્યાપિમલમાસેપ્રાત્તસ્યદ્વિરાટ્તિરુત્ત્વાચતુર્દશેશુદ્ધમાસેપય પયંમહાલયોપિશુદ્ધેપવનાધિકેમાસેકિંચિદપિ મલમાસમૃતાનાંતુયદાસપ્થમલમાસોમવતિતદાધિકપથસાંવત્સરિકંનશુદ્ધેદર્શદિનેવાર્ષિકપ્રાતૌપૂર્વવાર્ષિકંકૃત્વાતતગપિંડપિતૃયજ્ઞપાકાંતરેનદર્શશ્રાદ્ધંચકુર્યાત્. પરેનુઆદૌપિંડપિતૃયજ્ઞસ્તોવાર્ષિકંતતોદર્શોદિતિરુમમાહુઃ. પયંમાસિકાદિવ્યપિષેયમ્ ॥

ભરણી ઇલાદિક નક્ષત્ર અને જ્યેષ્ઠીપાતાદિક યોગ શ્રાદ્ધવિષે અપરાહુવ્યાપિ લેવાં એ રીતે બીજા પરિચ્છેદમાં (પત્ર ૮૪ માં) કહ્યું છે. કોઈ ગ્રંથકાર, શુકલપક્ષમાં સૂર્યોદયઆપિ અને કૃષ્ણપક્ષમાં અસ્તમયઆપિ નક્ષત્ર લેવાં અને યોગ તો કુતુપાદિવ્યાપિ લેવા એમ કહે છે. એ પાર્વણ શ્રાદ્ધ કુતુપાદિક પાંચ મુહૂર્તમાં કરવું; સાયાહ્ન, રાત્રિ, પ્રાતઃકાલ અને સંગવ એ કાલમાં કરવું નહીં. પિંડપિતૃયજ્ઞને દિવસે સાયાહ્નકાલે પણ પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરવું. જ્યારે કોઈ એક વિશ્વ પડવાથી દિવસે સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ કર્યું ન હોય તે રાત્રિએ પણ પહેલા પોહિરપર્યંત કરવું; કારણ, મૃતદિવસનું ઉલ્લખન થાય તો આંશકત્વાદિ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે એવાં વચન છે. ગ્રહણને દિવસે દર્શશ્રાદ્ધ, માસિક અને પ્રતિસાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ પ્રાપ્ત થાય તો તે દિવસેજ અન્ન અથવા આમાન કિંવા હિરણ્ય એણે કરી કરવું, બીજે દિવસે કરવું નહીં. પ્રથમાબ્દિક તેરમા મહામાસમાં કરવું એમ કહ્યું છે, તેથી જ્યારે બારમો માસિક શુદ્ધ માસમાં થાય છે ત્યારે તેરમા અધિકમાસમાંજ પ્રથમાબ્દિક કરવું. જ્યારે અધિકમાસમાં બારમો માસિક પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બારમા માસિકની બીજીવાર આવૃત્તિ કરી ચૌદમા શુદ્ધ માસમાં પ્રથમાબ્દિક કરવું. એ પ્રમાણે મળમાસમાં પ્રાપ્ત થએલા દ્વિતીય આદિ માસિકની પણ બીજીવાર આવૃત્તિ કરવી. દ્વિતીય આદિ આબ્દિકશ્રાદ્ધ તો શુદ્ધ માસમાંજ કરવું. એ રીતે મહાલય શ્રાદ્ધ પણ શુદ્ધ માસમાંજ કરવું, અધિકમાસમાં કોઈ પણ કરવું નહીં. મળમાસમાં મરેલા હોય તેમનું તો જ્યારે તેજ મળમાસ આવે ત્યારે તે અધિકમાસમાંજ સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ કરવું, શુદ્ધ માસમાં કરવું નહીં. દર્શને દિવસે વાર્ષિક (સાંવત્સરિક) શ્રાદ્ધ પ્રાપ્ત થાય તો પ્રથમ વાર્ષિક શ્રાદ્ધ કરી ત્યાર પછી બીજો પાક કરી પિંડપિતૃયજ્ઞ તથા દર્શશ્રાદ્ધ કરવાં. બીજા ગ્રંથકારે તો, પ્રથમ પિંડપિતૃયજ્ઞ, પછી વાર્ષિકશ્રાદ્ધ, તે પછી દર્શશ્રાદ્ધ કરવું, એવો ક્રમ કહે છે. એ રીતે માસિકાદિ શ્રાદ્ધવિષે પણ એવોજ નિર્ણય બહુલો.

સપિંડીકરણાદૂર્વચાવદધ્વત્રયંભવેત્ તાવદેવનમોકલ્યંતદીયેશ્રાદ્ધમાત્રકે પ્રથમાબ્દેસ્થ્યાદિમોજી દ્વિતીયેમાંસમક્ષકઃ તૃતીયેરત્તમોજીસ્થાચ્છુદ્ધશ્રાદ્ધંચતુર્થકે. હ્યાસ્તોપ્રાસંગિકંપ્રકૃતમનુસારમઃ પાર્વણમપિહેમશ્રાદ્ધમામશ્રાદ્ધંચદ્વેધાવિમક્તદિનપૂર્વેમાગેપવકાર્યં સર્વેચશ્રાદ્ધંતત્તન્નિર્ણીતકાલે તત્તત્તિથ્યભાવેપિકર્તવ્યં સાકલ્યવચનાદિનાશાસ્ત્રતસ્ત્રતત્તત્તિથિસત્ત્વાદિતિકાલતત્તવિવેચનેવૃદ્ધિશ્રાદ્ધંપ્રાતઃસંગવયોઃકાર્યં મધ્યાહ્નોગૌણઃ અપરાહુસાયાહ્નરાત્રયોનિપિદ્ધાઃ રાત્રૌવિવાહેપ્રાતર્વૃદ્ધિશ્રાદ્ધંનકૃતંતદારાત્રાવપિકાર્યમિતિકિંચિત્ ગ્રહણનિમિત્તકંપાર્વણશ્રાદ્ધંપુત્રજન્મનિમિત્તકંજાતકર્માંગવૃદ્ધિશ્રાદ્ધંચરાત્રાવપિકાર્યં શ્રુતિકાલનિર્ણયઃ ॥

“સપિંડીકરણ પછી ત્રણ વર્ષપર્યંત તેના શ્રાદ્ધમાત્રમાં ભોજન કરવું નહીં. પ્રથમ વર્ષમાં ભોજન કરવાથી હાડકાં ઇલાદિકનું ભોજન કરનારો થાય છે, બીજે વર્ષે માંસભક્ષક અને ત્રીજે વર્ષે રૂઢિરનું

ભોજન કરનારો થાય છે, જોયે વર્ષે તે આફ શુદ્ધ છે.” એ પ્રમાણે પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થએલો વિષય બહુ ક્ષોભો. હવે પ્રકૃત (આલો) વિષય કહું છું. પાર્વણરૂપ હોય તો પણ દેખાડા અથવા આમ-આફ, એ દિનમાનના બે ભાગ કરી જે પૂર્વ ભાગ છે તેમાં જ કરવું. સઘળાં આફ તેના તેના નિર્ણય કરેલા સમયમાં તે તે તિથિનો અભાવ હોય તો પણ (તે સમયે) કરવાં; કારણ, સાકલ્યવચનાદિક શાસ્ત્રયુક્તિ તે તે સમયે તે તે તિથિ છે એ રીતે કાલતત્ત્વવિવેચન^૧ ગ્રંથમાં કહ્યું છે. વૃદ્ધિઆફ પ્રાતઃકાલ તથા સંગવ કાલમાં કરવું. મધ્યાહ્ન એ ગૌણ કાલ છે. અપરાહ્ન, સાવાહ્ન અને રાત્રિ એ નિષિદ્ધ કાલ છે. રાત્રિએ વિશાહ કરવાનો છતાં પ્રાતઃકાલે વૃદ્ધિઆફ કર્યું ન હોય તો રાત્રિયે પણ કરવું એમ કોઈ ગ્રંથમાં છે. અહણનિમિત્તક પાર્વણઆફ તથા પુનર્જન્મનિમિત્તક એવું બીજાં કર્મનું અંગભૂત વૃદ્ધિઆફ એ રાત્રિમાં પણ કરવાં. એ પ્રમાણે કાલનો નિર્ણય ક્ષોભો.

પુત્રાદિભિઃ પિતૃમાત્રાણોદ્દેશેન શ્રાદ્ધે ક્રિયમાણેનામગોત્રમંથાશ્ચતત્ત્વદંત્રાન્પિતૃત્વમાપયંતિતત્રપિત્રાદી નાંદિચરૂપત્વેતદન્નમમૃતરૂપંભૂત્વાતપ્રોપતિપ્રતે ગાંધર્વત્વેભોગ્યરૂપેણપશુત્વેત્ત્વરૂપેણસર્પત્વેષ્ઠાયુરૂપેણયક્ષત્વેપાનરૂપેણદાનવાદિત્વેમાંસત્ત્વેન પ્રેતત્વેશ્ચિરત્વેનમનુષ્યત્વેશ્રાદિરૂપેણેતિમંથાંતરે તસ્યતેપિતરઃ શ્રુત્યાશ્રાદ્ધકાલમુપશ્ચિતં અન્યોન્યમનસાધ્યાત્વાસંપતંતિમનોજયાઃ તૈર્ગ્રાહણેઃસહાશ્રંતિપિતરોવાયુરૂપિણઃ અતપ્યશ્રીરામેણશ્રાદ્ધેક્રિયમાણેસીતાયિષ્ટપુદ્ગલરૂપાદીન્દર્શતિકથાશ્રૂયતે પ્રાવૃણ્યતેયમઃપ્રતાન્પિવૃજ્યાપિયમાલયાત્ વિસર્જયતિભૂલોકંસ્ત્વાદાન્યંસ્વકંપુરં તેપુત્રાદિઃપ્રકાંશંતિપાવસંમધુસંયુતં કન્થાગતેસવિતારિપિતરોયાંતિયૈસુતાન અમાયાસ્યાદિનેપ્રાતેગૃહદ્વારંસમાશ્રિતાઃ શ્રાદ્ધાભાવેસ્વમવનંશા પંદત્વાપ્રજંતિતે અતોમૂલેઃફલદર્પણપિતયાપ્યુદકતર્પણેઃ પિતૃસંપ્રકુર્વાંતનૈવશ્રાદ્ધંવિવર્જયેત્ કિંચશ્રાદ્ધે નમ્રહાદિસ્તંવપયંતસકલભૂતૃત્તિઃશ્રૂયતે તત્રપિશાચાદિકુપાણાંચિકિરાદિભિસ્તુતિવૃક્ષાદિકુપાણાંજ્ઞાનયત્રોદ્ધકાદિના કેપાંચિદુષ્ટિદુષ્ટિપાદિનેતિ અતોગ્રહીભૂતપિતૃકેણાપિશ્રાદ્ધકાર્યં તત્રપિતૃપિતામહ પ્રપિતામહાદિકુપમેકંકૅપાર્વણંવસુરદ્રાદિલ્યાદિમેદેનધ્યેયં ઈકોહિદ્રંવસુરૂપેણેતિસર્વત્ર કેચિત્પિતૃપિતામહપ્રપિતામહાઃ પ્રમુજ્જસંકર્ષણવાસુદેવાત્મનાધ્યેયાઃ કર્તાનિરુદ્ધાત્મનેત્યાહુઃ પરંવચનપ્રજાપત્યગ્નિરૂપેણકચિત્ ક્ષચિન્માસક્રતુવત્સરરૂપેણેતિ તત્રયથાચારંસમુચયેવિકલપેનવાધ્યાનમિતિબ્યવસ્યા પિત્રાદિપાર્વણંયત્રતત્રમાતામહાદયઃ સર્વેત્રેવહિકર્તવ્યાનાન્દિકેમાસિકેપુન માસિકેપુત્વાન્દિકેચન્નિદૈવત્યંપ્રકીર્તિતં વૃદ્ધીતીર્થેવપ્રકાસુગયાયાંચમહાલયે ત્રિપાર્વણકમપ્રેરેણેપંપાટ્પૌરુષંવિદુઃ સપત્નીકંપિત્રાદિગયંસપત્નીકંમાતામહાદિત્રયમિતિપાટ્પૌરુષત્વં ક્ષયાહંવર્જયિત્થૈકંભીજાંનાંસ્તિપૃથક્ક્રિયા અન્વપ્રકાસુવૃદ્ધીચગયાયાંચક્ષયેહનિ અન્નમાતુઃપૃથક્ક્રાદ્ધમન્યત્રપતિનાસહ ॥

પુત્ર ઇલાદિકેએ પિતા, માતા ઇલાદિકને ઉદ્દેશે કરી કરાતાં જે આફ તેમાંનાં નામ, ગોત્ર અને મત્ર એ તે તે અન્ન તે પિત્રોને પોહોંઆડે છે. તેમાં પિતા ઇલાદિક દેવરૂપ હોય તો તે અન્ન અમૃતરૂપ થઈ તે સ્થાનકે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ગંધર્વરૂપ છતાં ભોગ્યરૂપે, પશુરૂપ છતાં ધારરૂપે, સર્પરૂપ છતાં વાયુરૂપે, યક્ષરૂપ છતાં પાન (પીવા યોગ્ય પદાર્થ) રૂપે, દાનવ આદિરૂપ છતાં માંસરૂપે, પ્રેતરૂપ છતાં રૂઢિરૂપે અને મનુષ્યરૂપ છતાં અન્નાદિરૂપે તે તે સ્વરૂપ થઈ તે તે સ્થાનકે પ્રાપ્ત થાય છે. બીજાં ગ્રંથોમાં, “આફકર્તાના પિતૃ આફકાલ પ્રાપ્ત થશે એમ શ્રવણ કરી એક બીજાનું મનમાં ધ્યાન કરી મનના જેવા વેગથી પ્રાપ્ત થાય છે. પછી વાયુરૂપ તે પિતૃ આફમાં નોતરેલા આફભોજીની સાથે ભોજન કરે છે,” એ કારણથીજ શ્રીરામે આફ કર્યું તે સમયે સીતાએ આફભોજીના દેહમાં દશરથાદિકોને ભોજા, એવી કથા સાંભળવામાં આવે છે. “યમ વર્ષા ઋતુ સમાપ્ત થયા પછી પ્રેત અને પિત્રોને યમલોકયુક્તિ પોતાનું નગર શૂન્ય કરી ભૂલોક ઉપર મોકલે છે. પછી તે પિતૃ પુત્રાદિક પાસેથી મધયુક્ત દૂધપાક પ્રાપ્ત થાઓ. એવી ઇચ્છા કરેછે. કન્યાગત મૂર્ચ થયા છતાં અવશ્ય પિતૃ પુત્રપાસે આવે છે. અમાવાસ્યાનો દિવસ આત્મા છતાં ઘરના દ્વારનો આશ્રય કરી આફની વાટ ભેધ ઉભા રહે છે. પુત્રાદિક આફ ન કરે તો તેઓને શાપ દઈ પોતાને સ્થાનકે બંધ છે. માટે મૂળ કિંવા કળ અથવા જળવડે તર્પણ કરી પિતૃની તૃપ્તિ કરવી, અવશ્ય આફ હોરવું નહીં.” અને આફવડે

૧ એથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, બન્ને દિવસે અપરાહ્ન કાલે તિથિનો સ્પર્શ ન હોય એવે સ્થલે પ્રથમ દિવસે અપરાહ્ન કાલે તિથિ ન હોય તો પણ અપરાહ્ન કાલેજ આફ કરવું, સાવાહ્ન કાલે કરવું નહિ.

બ્રહ્માદિ સ્તંભપર્યંત સર્વ ભૂતની તૃપ્તિ થાય છે એમ સંભળાય છે. તેમાં પિતૃઆદિરૂપ પિતૃની તૃપ્તિ વિકિર પિંડાદિકવડે થાય છે. વૃક્ષાદિક રૂપની તૃપ્તિ જ્ઞાન કર્યા પછી વસ્ત્ર નીચોવવાનું જે જલાદિક તેણે કરીને થાય છે. કેટલાએકોની ઉચ્છિષ્ટ પિંડાદિકવડે થાય છે, માટે જેના પિતૃ બ્રહ્મરૂપ થયા હોય તેણે પણ શ્રાદ્ધ કરવું. તેમાં પિતા, પિતામહ, પ્રપિતામહ ઇત્યાદિરૂપ એવું એક એક પાર્વણ વસુ, રુદ્ર અને આદિત્ય ઇત્યાદિ ભેદવડે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. એકોદિષ્ટ ગણનું વસુરૂપે ધ્યાન કરવું એ રીતે સઘળે ઠેકાણે બાળવું. કોઈ ગ્રંથકાર તો, પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહનું પ્રદુગ્ધ, સંકર્ષણ અને વાસુદેવરૂપે ધ્યાન કરવું, અને કર્તા અનિરુદ્ધરૂપ છે, એમ કહે છે. એ પ્રમાણે વરુણ, પ્રજાપતિ અને અશ્વિરૂપે ધ્યાન કરવાયોગ્ય છે, એમ કોઈ ગ્રંથમાં છે. કોઈ ગ્રંથમાં, માસ, ઋતુ અને વર્ષ એ રૂપે ધ્યાન કરવાયોગ્ય છે. તેમાં જેવો આચાર હોય તે પ્રમાણે સમુચ્ચય વડે (એક સમયે સર્વરૂપે) અથવા વિકલ્પે કરી ધ્યાન કરવું, એ પ્રમાણે બ્યવસ્થા બાળવી. “જ્યાં પિતા ઇત્યાદિકનું પાર્વણ છે ત્યાં માતામહાદિક પાર્વણનો ઉદ્દેશ કરવો. આબિદક અને માસિકશ્રાદ્ધમાં માતામહાદિકનો ઉદ્દેશ કરવો નહીં. માસિકશ્રાદ્ધ તથા આબિદકશ્રાદ્ધમાં ત્રણ દેવતા કલા છે. વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ (નાંદીશ્રાદ્ધ), તીર્થશ્રાદ્ધ, અન્વયકાશ્રાદ્ધ, ગયાશ્રાદ્ધ અને મહાલય એ શ્રાદ્ધોમાં ત્રણ પાર્વણ કરવાનાં છે, પીળાં શ્રાદ્ધ વાદપૌરુષ (મે પાર્વણનાં) છે. એમ કહે છે.” સ્ત્રીસહિત પિતા ઇત્યાદિ ત્રણ અને સ્ત્રીસહિત માતામહાદિ ત્રણ એનું નામ વાદપૌરુષ. “એક ક્ષયદિવસ વર્જ્ય કરી સ્ત્રીનું જીવું શ્રાદ્ધ નથી. અન્વયકાશ્રાદ્ધ, વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ, ગયાશ્રાદ્ધ અને ક્ષયદિવસ એ શ્રાદ્ધોમાં માતાનું ભિન્ન શ્રાદ્ધ કરવું, પીળાં શ્રાદ્ધોમાં પતિની સાથે કરવું.”

અથ વિશ્વેદેવા: ॥ યજ્ઞવિશેષોનોચ્યતેતજ સર્વેષામર્ચણાદેવપુરુષવાર્દ્રવસંજ્ઞકાવિશ્વેદેવાઃ કા મ્યશ્રાદ્ધેમહાલયેષધૂરિલોચનસંજ્ઞકાઃ નૈમિત્તિકેઽપ્તકાર્યાદમીશ્રાદ્ધેષ્વ કામકાલસંજ્ઞકાઃ યકોદિષ્ટે સર્પિડીકરણંવાનૈમિત્તિકસંજ્ઞં નાંદીશ્રાદ્ધેસત્યવસુસંજ્ઞકાઃ તત્રાપિગર્માધાનપુંસવનસીમંતોગ્રયનેતિસંસ્કારત્રયાંગમદ્વયાધાનસોમયાગાંગંચનાંદીશ્રાદ્ધમિદિશ્રાદ્ધસંજ્ઞકં કર્મીંગશ્રાદ્ધસંજ્ઞકં તત્રક્રતુદક્ષસંજ્ઞકાવિશ્વેદેવાઃ પાર્વણદ્વયાધ્યયોર્જીવનાન્માતૃપાર્વણકમેવક્રિયમાર્ણનાંદીશ્રાદ્ધદેવરહિતંકાર્યં પર્યંપાર્વણત્રયસ્યમિજ્ઞત્વેનાનુષ્ટીયમાત્તેનાંદીશ્રાદ્ધેપિમાતૃપાર્વણંદેવહીનં નાંદીશ્રાદ્ધેહિવિદિતત્રયેકમેળપાર્વણત્રયંકાર્યં યક્તસ્મિન્વિદેવપૃથક્પૃથક્પાર્વણત્રયસહતંત્રેણપાર્વણત્રયમિતિત્રયઃપક્ષાઃ નિત્યશ્રાદ્ધદેવરહિતંકાર્યં પર્યંસર્પિડીકરણાત્રાકનાન્યેકોદિષ્ટશ્રાદ્ધાન્યપિદેવહીનાનિ ઇતિશ્રાદ્ધદેવતાનિર્ણયઃ ॥

હવે વિશ્વેદેવા કહે છે.

જે શ્રાદ્ધમાં વિશેષ કલા ન હોય તે સઘળાં પાર્વણ શ્રાદ્ધોમાં પુરુષવાર્દ્રવ એ નામના વિશ્વેદેવા લેવા, કામ્યશ્રાદ્ધ અને મહાલય એમાં ધૂરિલોચન નામના વિશ્વેદેવા લેવા. નૈમિત્તિકશ્રાદ્ધ તથા અષ્ટકા નામની આઠમનું શ્રાદ્ધ એમાં કાલકામ નામના વિશ્વેદેવા લેવા. એકોદિષ્ટ અથવા સર્પિડીકરણ એ નૈમિત્તિકશ્રાદ્ધ છે. નાંદીશ્રાદ્ધમાં સત્યવસુ નામના વિશ્વેદેવા લેવા. તેમાં ત્રણ ગર્માધાન, પુંસવન, સીમંતોન્નયન, એ ત્રણ સંસ્કારના અંગભૂત તથા અગ્ર્યાધાન અને સોમયાગના અંગભૂત એવા નાંદીશ્રાદ્ધ ઇદિશ્રાદ્ધસંસ્રક; તથા કર્મના અંગભૂતસંસ્રક નાંદીશ્રાદ્ધ એમાં ક્રતુદક્ષસંસ્રક વિશ્વેદેવા લેવા. પિતૃપાર્વણ અને માતામહપાર્વણ એ બન્ને પાર્વણના પ્રથમ પુરુષ જીવતા છે માટે માતૃપાર્વણયુક્તજ જે કરવાનું નાંદીશ્રાદ્ધ તે દેવરહિત કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણે પાર્વણ જીવતાં જીવતાં કરી કરવાનું જે નાંદીશ્રાદ્ધ તેમાં ત્રણ માતૃપાર્વણ દેવહીન કરવું. નાંદીશ્રાદ્ધમાં તો ત્રણ દિવસ ક્રમે કરી ત્રણ પાર્વણ કરવાં, એક દિવસે જીવતાં જીવતાં ત્રણ પાર્વણ, અથવા એકતંત્રે ત્રણ પાર્વણ કરવાં, એવા ત્રણ પક્ષ છે. નિત્યશ્રાદ્ધ દેવરહિત કરવું. એ પ્રમાણે સર્પિડીકરણની પ્રથમનાં જે એકોદિષ્ટશ્રાદ્ધ તે ત્રણ દેવહીન કરવાં. એ પ્રમાણે શ્રાદ્ધદેવતાઓનો નિર્ણય કલો.

અથશ્રાદ્ધેત્રાહ્મણાઃ ॥ તત્ર જાતકર્માદિસંસ્કારૈઃસંસ્કૃતઃસત્યવાક્યુચિઃ વેદાધ્યયનસંપન્નઃપદ્મસુકર્મસ્થિતઃ પુરુષત્રયવિસ્થાતઃસવૈત્રાહ્મણઽચ્યતે ઇતિત્રાહ્મણસામાન્યલક્ષણં તત્રોત્તમમધ્યમાધમમેદેન ત્રિવિધાત્રાહ્મણાઃ ॥

હવે શ્રાદ્ધવિધે બ્રાહ્મણ કહે છે.

તેમાં, “ નાતકર્માદિ સંસ્કારયુક્ત છતો સત્યવક્તા, પવિત્ર, વેદાધ્યયનયુક્ત, પરકર્મ (અધ્યયન, અધ્યાપન, યજ્ઞન, ચાજન, દાન અને પ્રતિગ્રહ) વિધે કુશલ અને પિતા ઇત્યાદિ ત્રણેય પુરૂષ જેના વિખ્યાત હોય એવો જે તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. ” એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણનું સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું, તેમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એ ભેદવડે ત્રણેય પ્રકારના બ્રાહ્મણ છે.

તત્ત્વોત્તમાઃ ॥ વેદાધ્યયનસંપન્નાવેદાંગાધ્યાયિનોપિચ એવૈયાકરણાયેચમીમાંસાધ્યયનેરતાઃ પૌરાણિકશ્વેદાંતીધર્મશાસ્ત્રરતોપિચ પ્રતેષામપિયેપુત્રાવ્રહ્મવેચાતયૈવચ વેદાર્થશઃકર્મનિષ્ણસ્તપોનિષ્ણયોગિનઃ પિતૃમાતૃપરશ્ચૈવસ્વધર્મનિરતસ્તથા શિશુરપ્યગ્નિહોત્રીચસોમાદિશ્રૌતકર્મવિત્ શિવમક્તોવિષ્ણુમક્તો માર્ત્યામૃતલકાલગઃ શુભમક્તોજ્ઞાનનિષ્ઠઃસોમયાજીચસત્યવાક્ સુદીલક્ષ્ણાતકયતિવ્રહ્મચારિણઉત્તમાઃ પ્રતેસર્વેસપત્નીકાચુત્યાદિગુણાન્વિતાઃ સાર્પિટયોનિશિષ્યત્વાદિસંવંધૈશ્વર્જિતાઃ કુપ્તાપહ્સારાદિદો પૈર્હૈનાશ્ચેદુત્તમાઃસ્મૃતાઃ તત્રદશાહાદિસૂતકાદિપ્રયોજકસાર્પિટ્યસગોત્રસોદકત્વરૂપસંવંધઃસાર્પિટ્યપદામિધેયઃ યોનિસંવંધોમાનુલત્યશ્વશુરત્વદ્યાલકત્વાદિઃ આદિનાશુરત્વસહાધ્યાયિત્વમિત્રત્વાદ્યઃ તથાચસપત્નીકત્વાદિગુણયુક્તાઉત્કસંવંધહીનાઅપસારાંધત્યાદિદોપહીનાવેદાધ્યાયિત્વાદિસર્વાશિ પ્રકારાવિપ્રાડઉત્તમાદિતિસિદ્ધં તત્રવિશેષઃ યદ્યેકંમોજયેચ્છાદેહંદોગંતત્રપૂજયેત્ ક્રાચોયર્જુપિસામાનિત્રિ તયંતત્રવિધિતે ક્ષત્ર્યેદિનંચપિત્રર્થેયાજુપંતુપિતામહે પ્રપિતામહેસોમગંચમોજયેચ્છાદકર્મણિ અધર્વવેદિ નૈર્વૈશ્વદેવેપિત્ર્યેચમોજયેત્ પ્રતેન સ્વશાસ્ત્રીયદ્વિજાભાવેદ્વિજાનન્યાગ્નિમંત્રયેદિતિનિરસ્તં કેચિદ્યાકાન્યા તથાહવિરિતિનિયમાદૈઃસહયોનિસંવંધસ્તપ્તપરશાસ્ત્રીયાઃશ્રાદ્ધાર્હાહ્યાહુસ્તન્નિર્મૂલંકેચિચ્છાદકર્તૃલગો શ્વસપ્રવરાચર્જ્યાઃ પિતૃપુત્રૌન્નાતૃદૌનિર્નારિગ્રુર્વિનીપતિં સગોત્રપ્રવરંચૈવવર્જયેચ્છાદકર્મણીતિયચનાદિ સ્પાહુઃ પિનામાંસેનમધુનાપિનાદક્ષિણયાશિપા પરિપૂર્ણમવેચ્છાદ્યતિપુશ્રાદ્ધમોજિપુ ઇતિયતિપ્રશંસા ॥

તેમાં ઉત્તમ બ્રાહ્મણ કહે છે, “ વેદાધ્યયનયુક્ત, વેદનાં જે અંગ તેનું અધ્યયન કરનારા, વ્યાકરણ ભણેલા, મીમાંસા શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનારા, પૌરાણિક, વેદાંતી, ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રીતિમાન તે અને તેમના પુત્ર, બ્રહ્મવેત્તા, વેદના અર્થનો જાણનારો, કર્મનિષ્ઠ, તપોનિષ્ઠ, યોગી પિતા અને માતાની સેવા કરનારો, સ્વધર્મમતઃપર, અવસ્થાએ નહાનો પણ અગ્નિહોત્રી, સોમ આદિ શ્રૌતકર્મનો જાણનારો, શિવભક્ત, વિષ્ણુભક્ત, પોતાની સ્ત્રીપ્રત્યે ઋતુસમયે ગમન કરનારો, શુરભક્ત, જ્ઞાનનિષ્ઠ, સોમયાગ કરનારો, સત્યવક્તા, સુશીલ, આતક, સંન્યાસી અને બ્રહ્મચારી એ સઘળા ઉત્તમ છે. એ સઘળા સપત્નીક હોય અને યુવત્વ (યૌવનપણું) ઇત્યાદિ ગુણે યુક્ત છતાં સાર્પિટ્યસંબંધ, યોનિસંબંધ અને શિષ્યત્વાદિ સંબંધ એથી રહિત હોય, તેમજ કોઢ, અપરમાર (મૃગીપ્રતિરિષે) ઇત્યાદિ દોષે હીન હોય તો તે ઉત્તમ છે. ” તેમાં દશાહાદિક સૂતક (જનનાશૌચ અને મૃતશૌચ) ઇત્યાદિકનું કારણ જે સાર્પિટ્ય એટલે સગોત્ર સોદકત્વરૂપ સંબંધ તે સાર્પિટ્યસંબંધ. મામાપણું, સસરાપણું અને શાલાપણું ઇત્યાદિરૂપ જે સંબંધ તે યોનિસંબંધ. આદિ શબ્દથી શુરત્વ, સહાધ્યાયિત્વ તથા મિત્રત્વ ઇત્યાદિ સંબંધ ગ્રહણ કરવા. એ રીતના વિચારથી સપત્નીકત્વાદિ ગુણયુક્ત છતાં પૂર્વોક્ત સંબંધરહિત; અપરમાર, અંધત્વ ઇત્યાદિક દોષે હીન; એવા વેદાધ્યયનયુક્ત ઇત્યાદિક સત્તાવીશ પ્રકારના બ્રાહ્મણ તે ઉત્તમ છે, એમ સિદ્ધ થયું. તેમાં વિશેષ—“ જે એક બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધમાં મોતરવો હોય તો ઇંદોગ (સામવેદી) ની પૂજા કરવી. તે ઇંદોગ બ્રાહ્મણમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણેય વેદ રહે છે. શ્રાદ્ધવિધે બ્રાહ્મણોને મોતરવા તે ઋગ્વેદીને પિતા ઠેકાણે, યજુર્વેદીને પિતામહ ઠેકાણે, સામવેદીને પ્રપિતામહ ઠેકાણે અને અર્ધવેદીને વિશ્વેદેવા તથા પિતૃ ઠેકાણે કહેવા. ” એથી, “ પોતાની સામાવાળા બ્રાહ્મણનો અભાવ હોય તો બીજા સામાવાળાને મોતરવો, ” એવો જે મત તેનું ખંડન થયું. કોઈ અંધકાર, “ જેવી કન્યા તેનું હવિ ” એવો નિયમ છે તેથી જેની સાથે યોનિસંબંધ થાય તે જ પરશામાવાળા બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધમાં યોગ્ય છે, એમ જે કહે છે તે નિર્મૂલ છે. કોઈ અંધકાર, “ પિતા અને પુત્ર, બન્ને ભાઈ, નિરગ્નિક, અભિણી (સગર્ભા સ્ત્રી) નો પતિ, (શ્રાદ્ધકર્તાના) સગોત્રી અને

૧ આદિપદાત્મન ॥ ૨ મોજયેચ્છાદ્યવેણુનામગપ્રપિતામહે ॥

૩ આદિ પદવડે પણ બન્ને જાનપર્યવ સમજવાં.

સપ્તવરી એવા બ્રાહ્મણો આદ્યકર્મવિષે વર્ણ કરવા ” એવાં વચન છે તેથી આદ્ય કરનારાએ સગોત્ર અને સપ્તવર બ્રાહ્મણો વર્ણ કરવા, એમ કહે છે. “ આદ્યમાં સંન્યાસી ભોજન કરે તો, માંસવિના, મધવિના, દક્ષિણાવિના તથા આશીર્વાદવિના પણ આદ્ય પરિપૂર્ણ થાય છે, ” એ સંન્યાસીની પ્રશંસા કરી છે.

અથમધ્યમાવિપ્રાઃ ॥ માતામહોમાતુલોમાગિનેયોદૌહિત્રોજામાતાગુરુઃ શિષ્યોયાજ્યઃશ્વગુરુઋત્વિ કુર્યાલકઃ પિતૃષ્વસ્તુપુત્રોમાતૃષ્વસ્તુપુત્રોમાતુલપુત્રોતિથિઃ સગોત્રોમિત્રમિત્યેતેમધ્યમાઃ દૌહિત્રજામાતૃ સ્વઘ્નીયાદીનાંવિદ્યાદિગુણવતાંશ્રાદ્ધેનિમંત્રણાભાવેદોષઃ ગુણહીનત્વેતુનદોષઃ પદ્મ્યસ્તુપુરુષેશ્ચોર્વાકૃથા દ્વાહાનૈવગોત્રિણઃ પદ્મ્યસ્તુપરતોમોજ્યાઅભામેગોત્રજાઅપિ અત્રવિશેષઃઋત્વિજઃસર્પિડાઃસંવંધિનઃશિષ્યાશ્ચવૈશ્વદેવસ્થાનેનિયોજ્યાનતુપિત્ર્યે એવમન્યેપિવિગુણાવિપ્રાદેવસ્થાનેયોજ્યાઃ પિતાપિતામહોબ્રાતાપુત્રોવાયસર્પિડકાઃ નપરસ્પરમધ્યાઃસ્યુર્નશ્રાદ્ધેઋત્વિજસ્તથા વૈશ્વદેવેનિયોક્તવ્યાયદેતેગુણવત્તરાઃ ॥

હવે મધ્યમ બ્રાહ્મણ કહે છે,—માતામહ, મામે, ભાણેજ, દોહિત્ર, જમાઈ, ગુરુ, શિષ્ય, યજમાન, સસરો, ઋત્વિજ, શાળો, ક્ષત્રો દિકરો ભાઈ, માસીનો પુત્ર ભાઈ, મામાનો પુત્ર ભાઈ, અતિથિ, સગોત્ર અને મિત્ર એ મધ્યમ છે. દોહિત્રો, જમાઈ, ભાણેજ ઇલાદિક એ વિદ્યાદિ શુભે યુક્ત છતાં એમને આદ્યમાં નિમંત્રણ ન કરવાથી દોષ છે, અને શુભહીન હોય તો દોષ નથી. “ છ પુરુષમાહેના સગોત્રી આદ્યમાં નિમંત્રણ કરવાને શોભ નથી. એટલે તેમને બેસાડવા નહીં. પરગોત્રી ન મળે તો ૩ પુરુષથી ઉપરના ગોત્રજને પણ ભોજનમાટે કહેવું. ” એમાં વિશેષ—ઋત્વિજ, સર્પિડ, સંવંધી, અને શિષ્ય એ દેવટેકાણે બેસાડવા, પિતૃટેકાણે બેસાડવા નહીં. એપ્રમાણે બીજા પણ શુભહીન બ્રાહ્મણો; દેવટેકાણે બેસાડવા. “ પિતા, પિતામહ, ભાઈ, અથવા પુત્ર અને સર્પિડ એ પરસ્પર પૂજ્ય નથી, એટલે પરસ્પરને આદ્યમાં કહેવું નહીં એ તાત્પર્ય. તેમજ ઋત્વિજ આદ્યમાં પૂજ્ય નથી. જો એ અતિ શુભવંત હોય તો વિશેદેવાટેકાણે બેસાડવા. ”

અથવર્ણ્યાવિપ્રાઃ ॥ ક્ષયશ્વાસમૂચકુચ્છ્રમંદરાદિમહારોગીહીનાંગોધિકાંગઃકાળોષધિરોમુકઃ શત્રુઃ કિતવોમૃતકાધ્યાપકોમિત્રદ્રોહીપિશુનઃકુનચીરુણદંતઃ ક્લીબોમાતાપિતૃગુરુલ્યાગીચોરોનાસ્તિકાઃપાપકર્માવિહિતકર્મલ્યાગી નક્ષત્રોપજીવીવૈદ્યોરાજમૃત્યોગાયકોલેલકઃ કુર્સીદ્વાજીવીવૈદ્યવિક્રયીકવિત્વજીવીવૈદ્યાર્ચનજીવીનદોગૃહદાહીસમુદ્રગામીશસ્ત્રકર્તા સોમવિક્રયી પશ્ચિપોપકઃપરિવેત્તાદિધિપુપતિઃ કુમારાધ્યાપકઃ પુત્રાત્પ્રાપ્તવિદ્યોદ્રવ્યાપ્રાપ્ત્યર્થવેદધોપકારીગ્રામયાજીકેશપશુવિક્રયીશિલ્પીપિત્રાતિષાદકારી શૂદ્રયાજકોજટીદમશ્ત્રુદીનોનિર્દયોરજસ્વલપતિર્ગર્ભિણીપતિઃ કુક્ષોવામનોરક્તનેત્રોવાળિજ્યોપજીવીછિન્નોઘ્રિદ્વિછન્નલિંગોગડુમાનુ જ્વરિતોદેવલકોવિપુરોનિરગ્નિઃ શૂદ્રગુરુઃ શૂદ્રશિષ્યોદાંભિકોગોવિક્રયી રસવિક્રયીવેદાંતિકોયૃક્ષરોપકઃ સદાયાચકઃ કદ્રવ્યઃ કુપિજીવીસાધુર્નિદિતોમેષમહિપપોપકઃ કપિલકેશોવિસ્મૃતવેદોનિમુરચાગિત્યાદયોવિપ્રા હ્યકલ્યયોર્વૈર્જ્યાઃ ધર્માર્થમુદાર્થયૌપધકારીવિગર્હિતઃ દેવાર્ચનપરોનિત્યવિતાર્થાવિત્સરત્રયમ્ અસૌદેવલકોનામદેવસગ્રાહકોપિચ ધર્જનીયઃસવિદ્યેયઃસર્વકર્મસુસર્વદાશ્વદમનુષ્યસ્યાપિતદેવતાવિપયમિતિમાતિ દારાગ્રિહોત્રસંયોગકુરુતેયોગ્રજેસ્થિતે પરિવેત્તાસવિદ્યેયઃ પરિવિત્તિસ્તુઅગ્રજઃ અગ્રજાનુદ્વાદૌનદોષદ્રવ્યુક્તમ્ જ્યેષ્ઠાર્યાયચનુદાર્યાકન્યાયામૃહાતેનુજા સાચાગ્રેદિધિ પુર્ણ્યાપૂર્વાતુદિધિપુર્મતા પ્રતિમાવિક્રયંયૌવૈકરોતિપતિતસ્તુસઃ જીવનાર્થપરાસ્થીનિનયતેપતિતઃસચગાનનૃત્યાદિકમુદાર્થનિપિદ્ધં નતુમગવદર્થમ્ ॥

હવે વર્ણ્ય બ્રાહ્મણ કહે છે—ક્ષય, દમ, મૂતકૃચ્છ્ર, ભગંદર ઇલાદિ મહારોગયુક્ત; હીનાંગ; અધિકાંગ; કાણો; બેહેરો; મૂંગો; શત્રુઃ કિતવ (કપટી ધૂતારો); દ્રવ્ય લઈ વિદ્યા ભણાવનારો; મિત્ર-દ્રોહી; દુર્જન; બગડેલા નખવાળો; કાળા દાંતાવાળો; નપુંસક; માતા, પિતા, ગુરુનો ભાગ કરનારો; ચોર; નાસ્તિક; પાપકર્મ કરનારો; વિહિત કર્મ (જ્ઞાન સંધ્યાદિક) નો ભાગ કરનારો; પંચાંગ ઉપરથી આજીવિકા ચલાવનારો; વૈદ્ય; રાજસેવક; ગર્વૈયા; ચિતારો; બાજના ધંધાથી આજીવિકા ચલાવનારો; વેદ વેચનારો; કવિતા કરી આજીવિકા ચલાવનારો; દેવપૂજા કરી પૈટ ભરનારો; નાટક આદિમાં વેષ પેહેરનારો; ઘરને અગ્નિ આપી બાળનારો; સમુદ્ર ઉપર ચડવાવાળો; હથિયાર બનાવનારો; સોમને વૈચવાવાળો; પક્ષી પાળનારો; પરિવેત્તા; દિધિપુનો પતિ; મેહેતોજી; પુત્રપાસેથી વિદ્યા શિખેલો; દ્રવ્યપ્રા-

પ્રિભાટે વેદ્યોપ કરનારો; ગામનો ઉપાધ્યાય; કેશ અને પશુનો વેચવાવાળો; શિદ્ધપદામ કરનારો; પિતાસાથે અતિવાદ કરનારો; શુદ્રને હોમાદિક કરાવનારો; જટાધારી; દાઢી મુછરહિત; નિદંય; ૨૪-સ્વલાનો પતિ; સગર્ભા સ્ત્રીનો પતિ; કુખડો; વામન (ઠીંગણો); સતા નેત્રવાળો; વ્યાપાર કરનારો; તુટેલા હોઠવાળો; છિન્નલિંગ; ગદુઆન (રસોળીવાળો); તાવવાળો; દેવલક; વિધુર (જેની સ્ત્રી મરી ગયેલી હોય તે); નિરશ્મિ; શુદ્રનો ગુરુ; શુદ્રનો શિષ્ય; દાંભિક; ગાય તથા બેલને વેચનારો; રસનો વેચનારો; વેદનો નિંદક, ઝાડ રોપવાવાળો; સદા ભિક્ષા માગનારો; કૃપલુ; ખેડ કરી આજીવિકા કરવાવાળો; સાધુ જેની નિંદા કરે તે; મેષ (ઝડ) તથા પાડાને પાળનારો; હુરા કેશવાળો; વેદાધ્યયન બૂલી ગયેલો; કઠોર વાણીવાળો ઇત્યાદિક આદ્યેષુ દૈવ તથા પિતૃયકર્મવિષે વર્ણિત છે. “ ધર્મઅર્થે અથવા પેટના નિર્વાહિમાટે ઔષધ કરનારો આદ્યેષુ નિર્દિત છે. ” “ દ્રવ્યમાટે ત્રણ વર્ષ સંતત દેવપૂજા કરનારો તથા દેવનું દ્રવ્ય લેવાવાળો જે આદ્યેષુ તે દેવલક છે, એ સર્વ કર્મવિષે સર્વદા વર્ણ્ય છે એમ જાણવું. ” એ વચન મનુષ્યે સ્થાપિત કરેલા જે દેવતા તેવિષે છે એમ ભાસે છે. “ મ્હોટા ભાઈ સ્ત્રી અને અગ્નિહોત્ર રહિત છતાં જે કનિષ્ઠ ભાઈ સ્ત્રી અને અગ્નિહોત્ર ગ્રહણ કરે તે પરિવેતા અને મ્હોટા ભાઈ પરિવિતિ જાણવો. ” મ્હોટા ભાઈની આરા ઇત્યાદિક હોય તો દોષ નથી એમ (પત્ર ૨૫૭ માં) કહેલું છે. “ મ્હોટી કન્યા કુવારી છતાં ન્હાની કન્યાનો વિવાહ કરે તો તે ન્હાની કન્યા અગ્રેદિવિધુ જાણવી, અને મ્હોટી કન્યા દિધિધુ જાણવી. ” “ મૃતિને જે વેચે તે પતિત છે, તેમજ ઉપજીવિકામાટે પરાયાં અસ્થિને જે લઈ જાય તે પણ પતિત છે. ” ગાયન, નૃસ ઇત્યાદિક ઉપજીવિકામાટે કરવું તે નિષિદ્ધ છે, ભગવત્પ્રીતિઅર્થે કરવું તે નિષિદ્ધ નથી.

અગ્રવિપ્રાણાંપ્રાહ્લવ્યોત્તયચત્તદ્વિજ્ઞાનાંકર્ણ્યવેસિદ્ધે પુનર્વર્ણ્યપરિગણનંવર્ણ્યમિજ્ઞાનાંનિર્ગુણાનામપિપ્રાહ્લવ્યાર્થમ્ વિદ્યાશીલાદિગુણવસ્ત્વેકુષ્ટિત્વકાળત્વાદિશારીરદોષાણાંનનૃપક્ત્વમ્ ગયાયાંતુનિર્ગુણાજપિતેષ્વમોજ્યાઃ નયિચાર્યકુલંશીલંવિદ્યાચત્તપણ્વચ્ચ પૂજિતૈસ્તૈસ્તુલંકારદેવાઃસપિતૃગુહ્યકાશ્વયુક્તેઃ બ્રાહ્મણાન્નપરીક્ષેતતીર્થક્ષેત્રનિવાસિનઃ ચત્તુ નમ્રાહ્લણપરીક્ષેતદૈવકર્મણિધર્મમયિત્ પિતૃયેકર્મણિતુપ્રાતેપરીક્ષેત પ્રયજ્ઞતત્તિતદસંભવપરમ્ ગાયત્રીસારમાત્રોપિવરંવિપ્રઃસુયંત્રિતઃ નાયંત્રિતશ્ચતુર્વેદીસર્વાશીસર્વવિરુચીતિદેમાદ્રૌઆસઃ આદ્યેકાળાદ્યોમોજ્યામિશ્રિતાવેદપારગૈઃ વિપ્રાનિમંત્રણાત્પૂર્વમેવપરીક્ષણીયાતતુનિમંત્રણોત્તરમ્ હતિપ્રાહ્લણવિચારઃ ॥

આ ઠેકાણે ગ્રહણ કરવાયોગ્ય આદ્યેષો કહ્યા તેણે કરી તેથી જે ભિન્ન તે વર્ણ્ય એમ શિદ્ધ થયા છતાં કરી વર્ણ્ય આદ્યેષો જે લેખ્યા તે, વર્ણ્ય કરતાં જે ખીજ તે નિર્ગુણ હોય તો પણ ગ્રહણ કરવા એટલામાટે છે. વિદ્યા, શીલ ઇત્યાદિ ગુણયુક્તવિષે કોઢિયાપણું, કાણુપણું ઇત્યાદિક શારીરના દોષ દૂષણ કરનારા નથી. અથામાં તો નિર્ગુણ હોય તોપણ તેજ (ગયાવાળાજ) આદ્યમાં ભોજનમાટે નોતરવા. “ કુલ, શીલ, વિદ્યા, તપ, જ્ઞાનો વિચાર કરવો નહીં, અને તેમની પૂજા કરવાથી પિતૃ તાથા ગુહ્યક-સહિત દેવ સંતુષ્ઠ થાય છે. ” એવાં વચન છે માટે તીર્થવિષે ક્ષેત્રમાં રહેનારા આદ્યેષોની પરીક્ષા કરવી નહીં. “ ધર્મવેત્તા પુરૂષે દેવકર્મવિષે આદ્યેષુની પરીક્ષા કરવી નહીં, પિતૃયકર્મ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તો પ્રયત્નથી પરીક્ષા કરવી, ” એવાં જે વચન તે આદ્યેષુના અસંભવપર છે. “ આચારસંપન્ન છતાં કેવળ ગાયત્રી માત્ર જાણનારો હોય તો પણ તે ઉત્તમ અને આચાર સહિત ન છતાં સર્વ ખાનારો તથા સર્વ પદાર્થ વેચનારો તે ચાર વેદ જાણનારો હોય તોપણ નિંદ જાણવો, ” એવું હેમાદ્રીમાં વ્યાસનું વચન છે. “ વેદપારગ આદ્યેષોની સાથે કાણુ ઇત્યાદિક આદ્યમાં ભોજનમાટે નોતરવા. ” આદ્યનું નિમંત્રણ કરવાની પ્રથમ આદ્યેષુની પરીક્ષા કરવી, નિમંત્રણ કર્યા પછી પરીક્ષા કરવી નહીં. એપ્રમાણે આદ્યેષોના વિચાર કહ્યો.

અથશ્રાદ્ધાર્હદ્રવ્યાણિ ॥ તત્રદર્માઃ ધર્મગ્રહણેકાલોમંત્રોદર્મમેવાશ્ચદ્વિતીયપરિચ્છેદેડક્તાઃ વિશે પસ્તુચ્યતે કુદામુલ્યાઃકુદામાવેકાશદૂર્વોશીરત્ણાદયઃ તત્રકાશૌર્દૂર્વામિર્ચાકૃતપવિત્રહસ્તોનાચામેત્ દ્વામ્યામનામિકામ્યાંતુષાપ્યંદર્મપવિત્રકે પુકાનામિકયાવાપિદ્યોમંધ્યેતુપર્વણોઃ સાગ્રોવિગમૈતુકુશૌ કાર્પતામ્યાંપવિત્રકમ્ દ્વામ્યાંતત્સ્યાચતુર્મિર્ચાંપ્રિયુકંનવામ્બેત્ જ્ઞાનેદાનેજપેહોમેસ્વાધ્યાયેપિતૃક મંણિ સપવિત્રૌસદર્મૌવાકરીકુર્વૌતનાન્યથા ગ્રહણંથિપવિત્રાલ્લોનાચામેચ્ચુદ્યઃસદા કેચિદ્રથિતપવિત્રા

ભાવેસાત્રદર્શીદૌદક્ષિણકરેવામેતુત્રીન્દ્રૌવાવિમૃયાદિત્યાહુઃ આસનેઢ્ઢૌદર્શી પિતૃકર્મણિસમૂહાદિગુણા
દર્શાઃ દૈવેસાપ્રાક્રજવઃ પિત્ર્યેપિસંપિંડીકરણપર્યંતમૂલુદર્મસ્તદૂર્ધ્વદિગુણમુત્રાદિતિ ચેત્તપિંડાધિતા-
દર્શાયઃકૃતંપિતૃતર્પણં મલમૂત્રોત્સર્ગધૃતામલમૂત્રાદ્યમેધ્યગાઃ માર્ગચિતૌપજ્ઞભૂમૌસ્થિતાયેત્તપ્રાણસને
પ્રહાયજેષ્ઠચેદર્શાસ્ત્યાગાર્હાઃસ્વર્ણવતે અન્યાનિચપવિત્રાણિકુશાદૂર્વાત્મકાનિચ હૈમાત્મકપવિત્રસ્યફલાં
નાર્હતિપોડર્શી પંચગુંજમાપમાનેનપોડશમાપંહેમમયંપવિત્રકમિત્યાહુઃ ॥

હવે શ્રાદ્ધને ચોગ્ય દ્રવ્ય કહે છે.

તેમાં પ્રથમ દર્શ કહે છે—દર્શઅહ્યુવિષે કાલ, મંત્ર અને દર્શના ભેદ બીજા પરિચ્છેદમાં
(પત્ર ૭૭ માં) કહેલા છે. તે કરતાં માત્ર વિશેષ કહે છે—કુશ મુખ્ય છે. કુશ ન હોય તો કાશ,
દૂર્વા, વાળો ઇલાદિ અહ્યુ કરવાં. તેમાં કાશ અથવા દૂર્વા, એતું પવિત્ર હાથમાં રાખી આચમન
કરવું નહીં. બન્ને અનામિકામાં બે દર્શપવિત્ર ધારણ કરવાં. અથવા એક અનામિકામાં; પવિત્ર, બન્ને
પર્વની વચ્ચેમાં ધારણ કરવું. જેની ગર્ભની સળી કાઢેલી હોય એવા અગ્રસહિત બે કુશ અહ્યુ કરી
તેતું પવિત્ર કરવું. બે કુશવડે અથવા ચાર કુશવડે અંધિયુક્ત અથવા અંધિરહિત તે (પવિત્ર) કરવું.
આન, દાન, જપ, હોમ, અભયજ્ઞ અને પિતૃકર્મ એ કરવાં હોય તો બન્ને હાથમાં પવિત્ર અથવા
દર્શ ધારણ કરવાં, દર્શ વિના કર્મ કરવું નહીં. વિદ્વાન પુરૂષે અહ્યુઅંધિયુક્ત પવિત્ર હાથમાં ધારણ
કરી આચમન કરવું નહીં. દોષી અંધકાર, અંધિયુક્ત પવિત્ર ન હોય તો અગ્રસહિત એવા બે દર્શ
દક્ષિણ હાથમાં તથા ડાબા હાથમાં ત્રણ અથવા બે ધારણ કરવા, એમ કહે છે. આસનમાં બે દર્શ
લેવા. પિતૃકર્મવિષે મૂલસહિત બેવડા દર્શ લેવા. દૈવકર્મવિષે અગ્રસહિત સરલ લેવા. પિતૃકર્મવિષે
પણ સંપિંડીકરણપર્યંત સરલ લેવા, સંપિંડીકરણ થયા પછી બેવડા વાળેલા લેવા. “પિંડને આસરી
રહેલા દર્શ; જેનાથી પિતૃતર્પણ કરેલું છે તે દર્શ; મળ, મૂત્રના ભાગ સમયે ધારણ કરેલા દર્શ; મળ,
મૂત્રાદિક અપવિત્ર પદાર્થમાં પડેલા દર્શ; માર્ગ, ચિતા અને યજ્ઞભૂમિમાં પડેલા દર્શ; અગ્નિની આરે
મેર પાથરેલા તથા આસનના દર્શ; અને અભયજ્ઞના દર્શ એ સઘળા ભાગ કરવાને ચોગ્ય છે.” “કુશ,
દૂર્વા એનાં બનેલાં બીજાં પવિત્ર સોનાનાં પવિત્રના સોળામા અંશની બરાબર નથી, એટલે સર્વ
જાતીનાં દર્શપવિત્ર કરતાં સુવર્ણતું પવિત્ર શ્રેષ્ઠ છે.” પાંચ રત્નનો એક ભાષા એપ્રમાણે સોળ ભાષા
વજનતું સોનાતું પવિત્ર કરવું એમ કહે છે.

અથહવિઃ ॥ શ્રીહિયવતિલમાપગોધૂમદ્યામાકપ્રિયંશુમુદ્ગસર્પપાઃશ્રાદ્ધેપ્રશસ્તાઃ ક્ષણકોવિકલ્પિતઃ
યાવનાલોપિવિકલ્પિતઃ ઇષાપૂર્તેમૃતાહેષદર્શવૃદ્ધ્યપ્તકાસુચ પાત્રેભ્યસ્ત્વેપુકાલેપુદેયંતૈવકુમોજનં અગોધૂ
મંચયદ્વૃક્ષાદ્દંમાપમુદ્ગવિવર્જિતં તૈલપકેનરહિતંકૃતમપ્યકૃતંભવેત્ રાજમાપાશ્ચનિષ્પાવાઅપિશસ્તાઃસતી
નકાઃ રાજમાપામહારાટ્ટમાપયાચવલીતિપ્રસિદ્ધાઃ નિષ્પાવાઃપાવટેઈતિ સતીનકાવાટાણેઈતિ કદલી
ફલમાપ્રફલંસૂરણઃપનસઃત્રિવિધંકંકટીફલં કોશાતકોદોડકાઈતિપ્રસિદ્ધા કુસ્તુંપુરુષૈકલ્પિકં પટોલં
વદરમામલંકલજૂરીફાલંચિત્તાર્દકંજુંઠીમૂલકંદ્રાક્ષાલચંગેલાપત્રકાણિજીરકંહિંગુદાદિમફલમિશુઃ શર્ક
રાગુદઃકપૂરઃસંઘવસામુદ્રલવણે પૂર્ણીફલતાંબૂલપત્રમિતિશ્રાદ્ધેપ્રોકાનિહર્વીપિ ગલ્યે દ્વિધિદુગ્ધે ઘૃતંગલ્ય
માહિપંચકેચિત્ માહિપંતંકસઘઃકૃતમનુદ્ધૃતનવનીતંગ્રાહ્યમાહુઃ કેચિન્મહિપીક્ષીરંશર્કરાદિયુતંપ્રાપમા
હુઃ મથિતંનિર્જલંદધિસર્વેનિપિદ્ધં જંબીરફલંવિહિતપ્રતિપિદ્ધત્વાદિકલ્પિતં અશોદઅકોડઈતિપ્રસિદ્ધઃ
શૃંગાટકઃ શિંગાહેઈતિપ્રસિદ્ધઃ ચિર્મંટલવુંજઈતિપ્રસિદ્ધં શીતકંદલીરાતાલીતિપ્રસિદ્ધં પ્તેશ્રાદ્ધેવિહિતાઃ
આપ્રાતકઆંવાડાઈતિપ્રસિદ્ધસંડુલીયોમાઠઈતિપ્રસિદ્ધઃ પ્તૌદ્ઘૌવિહિતપ્રતિપિદ્ધૌ કેચિદ્રાજમાપંકુળેત
રમુદ્ગંકુળનિષ્પાવંચનિપિદ્ધમાહુઃ કયંચિદધિવિષેભ્યોનદંત્તમોજનેમધુ પિંડાન્તુનૈવદાતવ્યાઃકદાચિન્મ
ધુનાવિના અક્ષતાગોપશુશ્ચૈવશ્રાદ્ધેમાંસંતથામધુ દેવરાજસુતોત્પત્તિઃકલોપંચવિવર્જયેદિતિવચનદ્વયા
ન્મધુનિપેચ્છિરુવિકલ્પઃ કેચિદધિચારંપ્રદેયંતુમધુમાંસાદિકંતથેતિવચનાદેશાચારાનુસારેણવ્યવસ્થિત
વિકલ્પમાહુઃ માંસંશ્રાદ્ધેપુનૈવદેયંકલિવર્જ્યત્વાત્ નદ્યાદામિપંશ્રાદ્ધેનચાદ્યદંતત્થવિદિત્યાદિત્રીમાગ
યતવચનાશ્ચ અન્યાનિમુંજાતચબ્યકસેરુકાલેયાનિદ્રવ્યાણિવહ્નિ મહાનિવંધેપૂક્તાનિતાન્યપ્રસિદ્ધત્વાચ્છ્રા
દ્ધેવદ્યાપેક્ષોપયોગયોરભાવાન્નોચ્યંતે ॥

હવે હવિ એટલે શ્રાદ્ધમાટે શુદ્ધ પદાર્થ કયા તે કહે છે.

ત્રીહિ (સાળ), જવ, તિલ, અરદ, ઘઉં, સામો, કાંગ, મગ અને સરસવ એ શ્રાદ્ધમાં ઉત્તમ છે. ચણા વિકલ્પે ઉત્તમ છે. જુવાર પણ વિકલ્પે ઉત્તમ છે. “ ઇષ્ટાપૂર્ત (વાવ, કુવા ઇલાદિકનો ઉત્સર્ગ), મૃતદિવસ, દર્શશ્રાદ્ધ, વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ અને અષ્ટકાશ્રાદ્ધવિષે બ્રાહ્મણોને નિંધ પદાર્થનું ભોજન અવશ્ય દેવું નહીં. જે શ્રાદ્ધમાં ઘઉં, અરદ, મગ અને તેલમાં તળેલા પદાર્થ ન હોય તે શ્રાદ્ધ કર્યા છતાં પણ ન કર્યા સરખું છે. રાજમાપ, નિખાવ અને સતીનક એ પણ ઉત્તમ છે.” રાજમાપ એટલે મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં ચવળી (ચોળા) એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. નિખાવ એટલે પાવટે (વાલ), સતીનક એટલે વટાણા. કેળા, આંખા, મુરણ, ફણસ, ત્રણ ભતની કાકડી, તુરીયાં, (એ ઉત્તમ છે.) કોથમીર વિકલ્પે ઉત્તમ છે. પરવળ, જોર, આંખળાં, ખલુર, આંખલી, આદું, સૂંક, સફેત મુળા, દ્રાખ, લવગ, એલચી, તમાલપત્ર, જીરું, હીંગ, દાહમ, સેરડી, સાકર, ગોળ, કપૂર, સિંધાલુણ તથા સમુદ્રનું મીઠું, સોપારી અને નાગરવેલના પાન એ પદાર્થો શ્રાદ્ધમાં ઉત્તમ કલા છે. ગાયનું દહીં અને દૂધ, ગાય તથા ભેંસનું ઘી. કોઈ ગ્રંથકાર, ભેંસની છાસ તત્કાળ કરેલી છતાં તેનું માંખણ કાઢેલું ન હોય એવી ગ્રાહ છે, એમ કહે છે. કોઈ ગ્રંથકાર, ભેંસનું દૂધ સાકર ઇલાદિ નાંખી લેવું, એમ કહે છે. પાણીવિનાનું મથેલું દહી સમગ્રું નિષિદ્ધ છે. લીંબુ વિદિત છે અને નિષિદ્ધ પણ છે તેથી વિકલ્પિત છે. અક્ષેપ, (અખોડ) એ નામથી પ્રસિદ્ધ. શુંગાટક એટલે શિંગોડા એ નામથી પ્રસિદ્ધ. ચિલ્લેટ ચીભડું એ નામથી પ્રસિદ્ધ. શીતકંદલી એટલે રતાળુ એ રીતે પ્રસિદ્ધ છે; એ પદાર્થો શ્રાદ્ધમાં વિદિત છે. આમાતક એટલે આંખચુર એ નામથી પ્રસિદ્ધ, તંદુલીય એટલે માઠ એ રીતે પ્રસિદ્ધ એ બન્ને વિદિત તથા પ્રતિષિદ્ધ બાબુવા. કોઈ ગ્રંથકાર, ચોળા, કળા મગવિના ખીબ મગ અને કાળા વાલને નિષિદ્ધ કહે છે. “ જો કદાચિત્ ભોજનમાં બ્રાહ્મણોને મધ પીરશું ન હોય તો ઠીક; પરંતુ પિંડ તો મધવિના ક્યારે પણ દેવા નહીં. ” “ અવિદ્યેયોને કન્યા, ગાયરૂપ પશુ, શ્રાદ્ધમાં માંસ અને મધ, તથા દેવરથી પુત્રની ઉત્પત્તિ એ પાંચ કલિમાં વર્જિત છે. ” એવાં એ વચન હોવાથી મધમાટે ઇચ્છાથી વિકલ્પ છે. કોઈ ગ્રંથકાર, “ જેવો પોતાનો આચાર હોય તેને અનુસારે મધ, માંસ ઇલાદિ દેવાં. ” એવાં વચન હોવાથી દેશાચારને અનુસારે વ્યવસ્થાપૂર્વક વિકલ્પ છે, એમ કહે છે. કસિયુગમાં માંસ વર્જ્ય કહેલું છે, તથા “ ધર્મતત્ત્વના બાબુનારાએ શ્રાદ્ધમાં માંસ દેવું નહીં અને ભક્ષણ પણ કરવું નહીં ” એવાં શ્રીભાગવતનાં વચન પણ છે, માટે શ્રાદ્ધમાં માંસ દેવું નહીં. ખાંડ જંગલી મુરણ, ગજપીપળી અથવા ચવક, કચુરો અથવા મોથ, અગર અથવા નીલકમલ ઇલાદિક અનેક પદાર્થ મોટા ગ્રંથોમાં કહેલા છે; પરંતુ તે અપ્રસિદ્ધ હોવાથી તથા શ્રાદ્ધમાં અવશ્ય ઉપયોગી ન હોવાથી હિંમાં કહેતા નથી.

અથવર્ણનિ ॥ યદપિવિદિતોત્કૃષ્ટવૃત્તિઞ્ચાનામગ્રાહ્યત્વંપ્રાપ્તં તથાપિવિશેષદોષપ્રદર્શનાયાપ્રાપ્ત નિષેધહાપનાયચતાનિસંગ્રહંતે ઉત્કોચાદિનાપ્રાપ્તપતિતાંત્યજાદેઃપ્રાપ્તમન્યાયાજિતં કન્યાચિક્રયાદિલ શ્વંધનનિર્ધે પિત્રર્થમેદેહીતિયાચનાજિતમપિનિષિદ્ધં આદકીકુલિત્યમસૂરકોદ્રવરાજસર્પપાનિપિદ્ધાઃ લોકેતિપ્રસિદ્ધાઃ મર્કટકાશ્વવર્જ્યાઃ શિશુકૂખાંડોમયવિધાલાતુકરમર્દાંદ્રમરીચપિંડમૂલકકુસુમશણવં શાંકુરાઃ દશવિધાલશુનાદિપલાંડુમેદાઃ કૃત્રિમલવણાનિ રક્તવિલ્ચ્ચેતેરુણ્યંતુંતાકંગાજરાપરપર્યાયંયં જનં મોકરસંશ્લેષ્માતકોરુક્નિયાંસાશ્વવર્જ્યાઃ સામુદ્રસંઘવેમશ્યેપ્રત્યક્ષંલવણેયુધૈઃ વિદાલોચ્છિદ્રમા પ્રાતંપ્રાદેદ્રવ્યંવિવર્જયેત્ ફરીરફલપુષ્પાણિવિડંગમરિચાનિચ વીજપૂરંપટોલંચશ્રાદ્ધેદત્વાપતત્યધઃ કૃષ્ણ ધાન્યાનિસર્વાણિવર્જયેત્શ્રાદ્ધકર્મણિ નવર્જયેત્તિલાંઘ્યેવમુદ્રમાપાંસ્તપૈવચ દાતુર્યધરિપ્રયંતત્તદેયંનિંધનંચે દ્વિતં અજાવિમહિપીક્ષીરંતદિકારાંશ્વવર્જયેત્ વાલુકાકીટપાપાણૈઃકેશૈર્યંચાપ્યુપદૃતં વલ્લેખવીજિતંચાર્ણ વર્જયેત્શ્રાદ્ધકર્મણિ સમેધૈર્જ્યૈર્ગમૈઃસ્પૃષ્ઠંશુકંપર્યુપિતંચયત્ દ્વિઃપક્વપરિદ્ધંચસિદ્ધમશ્નાંશ્વવર્જયેત્ યત્સદૃક ત્પાકેનમશ્નાહંમપિહિંજુરીત્કાદિસંસ્કારાર્થેપુનઃપચ્યતેતદ્વિઃપક્વંચર્જ્યં યતુદ્વિઃપાકેનૈવમશ્નાહંતત્રનિ પિદ્ધમિતિસિંધુઃ યદ્દૈનુદેશઃકેનચિત્પૂર્વમાસાદિતસ્તદ્દશ્રાદ્ધેવર્જ્યં મારીપરાજગિરેતિપ્રસિદ્ધંશાકંધા ન્યંચવર્જ્યં ઘટપ્લહોદુંવરકપિત્થનીપમાતુલિંગફલાનિનમશ્યેત્ ક્ષીરંચલવગૈર્મિશ્રંતાન્નેગવ્યંસુરાસમ્ અસાપવાદઃ પયોનુદૃતસારંચપયસાસંયુતંદધિ ઘૃતંચૈતાનિગચ્ચાનિનૈવદુષ્ટાનિતામ્રકે પિપ્પલીવર્તુલમ

રીચાદે! પ્રત્યક્ષસ્ય નિવેધો ન ત્વન્યદ્રવ્યમિથિતસ્ય નારિકેલં વિહિતપ્રતિપિદ્ધં યચ્ચ પાતિકશાકાદિકં જીર્ણત
 ફ્રંસંધિન્યાદિક્ષીરમનિર્દશાયાઃ ક્ષીરં મૃગ્યાદિક્ષીરં ફેનિલતત્ક્રાદિકં હસ્તદત્તે હલવણાદિકં ચંચનિત્યભોજ
 નેનિપિદ્ધમ્ તત્સર્વં શ્રાદ્ધે પિવર્જયેત્ માધવીયે સૂતૈર્મક્ષિકાકૃમિં જંતુભિઃ કેશરોમનલાદિમિશ્રદૂપિતં સ
 તિસંમધે વર્જયેત્ અસંમધે તુ કેશાદિકમુદ્વલ્યસંપ્રોક્ષ્ય હિરણ્યસ્પર્શકૃત્વામંજીત શ્વમાર્જારમૂપકાદિમિરા
 લીઢાદિકં ત્વાપદ્યપિવર્જ્યં સિત્યુકમ્ યત્તુ મંડકવટકસક્તુપાયસાપ્પપ્રકસરાદીનાં હે હસિદ્વાનાં ચપર્યુપિ
 તત્ત્વદોષોનાસ્તીતિ યચ્ચ નંતશ્ચિત્યભોજનપરં ન તુ શ્રાદ્ધપરમિતિ શિષ્ઠાઃ યદગ્નિપક્કં સવેકરાત્રિદ્વિરાત્રાદ્યં
 તરિતંતરપર્યુપિતમુચ્યતે ॥

હવે વર્ણ્ય પદાર્થ કહે છે.

ને પણ વિહિત (શાસ્ત્રમાં ને કહેલા છે તે) પદાર્થો કહેવાથીજ તેથી ને જુદા તે અથાથ છે
 તોપણ વિશેષ દોષ બતાવવામાટે તથા પ્રાપ્ત ન થયેલા એવો નિવેધ જણાવવામાટે તેમનો સંગ્રહ
 કર્યું. કાંચ અથવા ગુપ્ત નજરાણું ઇલાદિકથી મળેલું, પતિત તથા અંલજ ઇલાદિક પાસેથી પ્રાપ્ત
 થયેલું, અન્યાયથી સંપાદન કરેલું અને કન્યાનો વિક્રય ઇલાદિક યજ્ઞ મળેલું દ્રવ્ય તે નિધ છે. 'પિતૃ-
 કર્મ કરવામાટે મને દે' એવી યાચના કરી સંપાદન કરેલું દ્રવ્ય પણ નિષિદ્ધ છે. તુવેર, કળથી,
 મસૂર, કોદુ, કાળી રાઈ અને કાળા સરંવ એ નિધ છે. પ્રસિદ્ધ એવી લાંગ અને મફટ એટલે
 વાંદર, તથા મત્સ્ય એ પણ વર્ણ્ય છે. સરગવો, કોળું, કાળી તથા ઘોળી એ બે પ્રકારની દૂધી,
 કરમદાં, નીલાં મરી, રાતો ગોળ, મૂલા, કસુંબાનો પાલો ઇલાદિ, રાણુ (ભીડી), વાંસના કોટા, દશ
 પ્રકારનાં લસણુ ઇલાદિક કાંદાના ભેદ, બનાવેલાં મીઠાં, રાતાં બીલીફલ, ઘોળાં તથા કાળા રીંગણું,
 ગાજર છે નામ જેવું એવાં ગુંબન, શ્લેષ્માતક (લીસોડાXમોટાં ગુંદાં) અને રાતો ગૂંદ એ પદાર્થો
 વર્ણ્ય છે. "સમુદ્રતું તથા સૈંધવ એ મીઠાં પ્રત્યક્ષ ખાવાં, બિલાડાએ ઉચ્છિષ્ટ કરેલા તથા મુંઘેલા
 પદાર્થો શ્રાદ્ધમાં વર્ણ્ય કરવા. કવરાનાં ફલ તથા ફૂલ, વાવડીંગ, મરી, બીનેફ અને પરવલ એ પદાર્થો
 શ્રાદ્ધમાં દીધાથી અધીયોગિ પ્રાપ્ત થાય છે." શ્રાદ્ધમાં સઘળાં કાળાં ધાન વર્ણ્ય કરવાં, પરંતુ તિલ,
 મગ, અડદ એ વર્ણ્ય કરવા નહીં. દાતાને જે જે પદાર્થ પ્રિય હોય તે નિધ ન હોય તો દેવા, અને
 તે હિતકારક થાય છે. બકરી, રીઠ અને ભેંસનાં દૂધ તથા તે દૂધથી બનેલા દહીં ઇલાદિ પદાર્થ
 વર્ણ્ય કરવા. રેતી, કીડા, કાંકરી અને લાળવડે દૂષિત થયેલું અન્ન, તથા હુગડાંવતી જેને પવન
 કરેલો છે તે અન્ન શ્રાદ્ધમાં વર્ણ્ય કરવું. અપવિત્ર ગ્રાણિએ સ્પર્શ કરેલું, સુકાયલું, વાસી, બે વખત
 રાંધેલું અને બળેલું એવું અન્ન તથા પ્રથમ તયાર કરી રાખેલા પદાર્થો એ સર્વ શ્રાદ્ધમાં વર્ણ્ય
 કરવા." જે એક વખત રાંધવાથી ભક્ષણુ કરવાયોગ્ય છતાં પણ હીંગ, જીરું ઇલાદિકવડે મુગંધી દેવા
 માટે બીજી વખત રાંધવામાં આવે તે બે વખત રાંધેલું એ વર્ણ્ય કરવું. જે બે વખત રાંધવાથીજ
 ભક્ષણુ કરી શકાય તે નિષિદ્ધ નથી એમ નિર્ણયસિંધુમાં કહ્યું છે. જે અન્નમાંનો થોડો ભાગ કોઈ
 ગ્રાણિએ પ્રથમ ખાધેલો હોય તે અન્ન શ્રાદ્ધમાં વર્ણ્ય કરવું. મારીષ એટલે રાજગિરી એ નામથી
 પ્રસિદ્ધ શાક તથા ધાન્ય વર્ણ્ય છે. વડ, પીપળી, ઘુલર, કોઠ, કદળ અને બીનેફ એમનાં ફળ
 ભક્ષણુ કરવાં નહીં. "મીઠાંસહિત દૂધ, અને ત્રાંબાના પાત્રમાં રાખેલા ગાંધનાં દૂધ અને દહીં એ
 મદિરાસમાન છે." એનો અપવાદ—"જેની તર ઉતારી નથી એવું દૂધ તથા દૂધસહિત દહીં અને
 ઘી એ ત્રાંબાના પાત્રમાં હોય તોપણ નિષિદ્ધ નથી." પીપર, ગોળાકાર મરી ઇલાદિકનો પ્રત્યક્ષ
 નિવેધ છે, બીજી પદાર્થ સાથે મિથિત કરેલા હોય તો દોષ નથી. નારિયણ વિહિત અને પ્રતિપિદ્ધ
 છે. જે પૌતિક (પોથીનાં પાન, વરિયાળી, સુવા)નું શાક ઇલાદિક, વાસી છાસ, સંચિની (જેની
 વાંસે સાંઠ થયેલો હોય એવી ગાય) ઇલાદિકનું દૂધ, વીચાચે દશ દિવસ થયા ન હોય એવી ગાયનું
 દૂધ, હરીણી ઇલાદિકનું દૂધ, શીણવાળી છાસ ઇલાદિક અને હાથોહાથ દીધેલાં ઘી, તેલ તથા મીઠું
 ઇલાદિક પદાર્થો નિલભોજનમાં નિષિદ્ધ છે તે સઘળા શ્રાદ્ધવિષે પણ વર્ણ્ય કરવા. માધવના ગ્રંથમાં—
 મરેલા માંખી, ઝીડા ઇલાદિક ગ્રાણી, કેરા, ચોમ અને નખ ઇલાદિકેકરી દૂષિત થયેલું અન્ન સંભવ
 હોય તો વર્ણ્ય કરવું. સંભવ ન હોય તો, કેશાદિક કાઢી પ્રોક્ષણુ કરી સોનું અડગી ભક્ષણુ કરવું. કુતરાં,
 મીંદાં અને ઉંદર ઇલાદિકે આટલું હોય તો આપત્તિવિષે પણ વર્ણ્ય કરવું એમ કહ્યું છે.^૧ મરો,

૧ માધવીયેતુર્માર્ગોરોચિષ્ઠદરેષિકુશાદિપ્રોક્ષણાણકં ॥

૨ માધવના ગ્રંથમાં તો ગાંભરના ઉચ્છિષ્ટ ઇલાદિક અન્નને પણ કુશાદિકવડે પ્રોક્ષણુદિક કરવું, એમ કહ્યું છે.

વધ, સાથેના, દૃઢપાક, પૂઠા અને કૃસર (તિલમિશ્રિત ભાત) ઇલાદિક તથા તેલમાં તળેલા એ પદાર્થ વાસી હોય તોપણ હોય નથી એવું જે વચન તે નિલભોજન માટે છે, આદ્ય માટે નથી એમ શિષ્ટ કહે છે. જે સંધિયું છતાં તેની ઉપર એક બે ઇલાદિક રાત્રિ બધ તે વાસી એમ કહેવાય છે.

કદર્યાદીનામત્રંનિલ્યભોજનેશ્રાદ્ધકર્મણિચનગ્રાહ્યમ્ ॥ તેષ્ઠ કદર્યંશ્ચોરોનટોવીનોપજી વીચારુંપિકોમિશસ્તોગણિકાચિકિત્સકઃ ક્રુદ્ધઃ પુંશ્ચલીમત્તઃક્રૂરઃશત્રુઃપતિતોદાંભિકઃપતિપુત્રરહિતા સ્ત્રીસ્વર્ણકારઃસ્ત્રીજિતોગ્રામયાજકોઘાતુકઃકર્મારસ્તંતુવાયઃકૃતપ્રોવસ્ત્રજ્ઞાલનોપજીવીદારોપજીવીસોમવિ ક્રયીચિત્રકર્માગાયકશ્ચત્યાદયસ્ત્રૈર્વર્ણિકાઅપિઅગ્રાહ્યાધાઃ આત્માનંધર્મકૃત્યંચપુત્રદારાંશ્વપીડયેત્ લોભા દ્યઃપિતરૌમૃત્યાન્સકદર્યંદૃશિત્સૃતઃ દ્વાવેવાશ્રમિણોભોજ્યોબ્રહ્મચારીરૂઘીતથા ધાનપ્રસ્યોયતીલિંગીન મોજ્યાદ્યાઃપ્રકીર્તિતાઃ પળ્માસંયોદ્વિજોમુંકેશ્વરશ્ચાન્ધવિગર્હિતમ્ સતુજીવન્મવેચ્છદ્રોમૃતઃશ્વાચામિ જાયતે અન્યાનિચદ્રવ્યાણિનિવંધેપુયહનિનિપિદ્ધાનિ તાનિવિહિતોક્ત્યર્થસિદ્ધત્વાદપ્રસિદ્ધત્વાચ્ચનોક્તાનિ દુર્ગંધિકેનિલંદારંપંકિલંપત્વલોદકમ્ નમવેદ્યમ્ગોત્પત્તિનંકંયશ્ચાપ્યુપાહૃતમ્ નપ્રાહ્યંતજ્ઞલંદ્યાર્દ્યશ્ચામો જ્યનિપાનજમ્ જ્ઞાનમાચમનંદાનંદેયતાપિતૃપણમ્ શુદ્રોદર્કેનંકુર્યાંતતયામેઘાદિનિસૃતૈઃ નાહરેદુદકં રાત્રીતુલસીંગોમયંસૃદ્ તુલસીચિત્વજાહવીજલભિંષપ્યુપિતંજલપુષ્પંચલ્પજેત્ દૌહિત્રઃકુતુપઃકાલશ્છા ગઃકૃષ્ણાજિનંતથા રૌપ્યંદર્મોસ્તિલાવાયઃપદ્મપાશંપિતૃપ્રિયમ્ આરળ્યાઃકૃષ્ણતિલામુરયાઃ તદભાવેપ્રા ન્યાગૌરઃકૃષ્ણાશ્ચ છાગસાન્નિધ્યંશ્રાદ્ધેતિપ્રશસ્તં કુકુદવિઙ્ગરાહકાકમાર્જારશુદ્ધપંદરજસ્વલાસાન્નિધ્ય મતિર્નિધમ્ ચાંડાલરજસ્વલારંજમ્ચિન્નનાંગાતિરિક્તાંગાદિભિર્વાંક્ષિતમન્નમ્ભોજ્યં આપદિન્નૃદ્ધસહિ રળ્યોદકસ્પર્શાન્નોજ્યમ્ પાવમાનીતરત્સમંદીર્મંત્રૈર્ગાયત્ર્યાદિમિશ્વદર્મંજલપ્રોક્ષણેદુષ્ટાન્નશુદ્ધિઃ પાદુકો પાનદૌષ્ટંરંકંચિપ્રાંયરંતથા રક્તપુષ્પંચમાર્જારંશ્રાદ્ધમ્મૌવિધર્જયેત્ ઘંટાનાદોશ્વધચૂરંશ્લશુક્તિસાન્નિ ધ્યંચવર્જ્યમ્ ॥

કદર્ય ઇલાદિકતું અન્ન નિલભોજન અને આદ્યકર્મવિષે લેવું નહીં. તે (કદર્યાદિક) કહે છે—કદર્ય, ચોર, નટ, વીણવાદ્યયથી આજીવિકા ચલાવનારો, બ્યાજવરે આજીવિકા ચલાવનારો, લોકનિદાથી દૂષિત થયેલો, વેશ્યા, વૈધ, કોપી, બિભ્યારિણી, ઉન્મત્ત, કૂર, શત્રુ, પતિત, દાંભિક, પતિ તથા પુત્રેરહિત એવી સ્ત્રી, સોની, સ્ત્રીછત, ગામનો ઉપાધ્યાય, હિંસક, ક્રમર (સલાહ, મુતાર વગેરે કસળી). તંતુવાય (વણુટ કરનારો), કૃત્તરી, ઘોળી, સ્ત્રીવરે આજીવિકા ચલાવનારો, સોમ વેચનારો, સ્ત્રીતારો અને ગર્વેશો ઇલાદિક એ બે ત્રૈવર્ણિક (બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય) હોય તો પણ તેમનું અન્ન લેવું નહીં. “દેહ, ધર્મકાર્ય, પુત્ર, સ્ત્રી, માતા અને પિતા એમને લોભથી જે પીડા ઉપજાવે તે કદર્ય બાણુઓ.” “બ્રહ્મચારી અને શૂદ્રસ્થ એ બે આશ્રમવાળાજ સોભ્યાન્ન (ભોજન કરવા શોખ છે અન્ન જેનું એવા) છે. વાનપ્રસ્થ, સન્યાસી અને સિંગી (પિટ ભરવામાટે ચિહ્ન ધારણ કરનારો) એ સોભ્યાન્ન નથી. જે દિજ છ માસ શુદ્રસંબંધી નિદિત એવું અન્ન ભોજન કરે તે છત્રે લાંબુધી શુદ્ર બની મરવા પછી કૃતશની યોનીને પ્રાપ્ત થાય છે.” બીજા પદાર્થ મોટા નિબંધોમાં ઘણા નિપિદ્ધ કરેલા છે, પણ તે વિદિત પદાર્થ કહેવાથીજ નિપિદ્ધ થાય છે એમ અર્થાત્ સિદ્ધ થવાથી તથા તે અપ્રસિદ્ધ હોવાથી કહ્યા નથી. “દુર્ગંધયુક્ત, શીણુયુક્ત, ખાંડ, ગારાવાળું, ખાખોચિયાનું જલ, જે જલમાં ગાયત્રી તૃપ્તિ થાય નહીં તે, અને રાત્રિએ ભરી રાખેલું એવું જલ આદ્યમાં લેવું નહીં, તેમજ અભોજ્યાન્ન મનુષ્યનાં ટાંકાં ઇલાદિકમાંનું જે જલ તે પણ લેવું નહીં. આન, આચમન, દાન અને દેવતા તથા પિતૃનું તર્પણ એ શુદ્ધે લાવેલા જલવરે તથા મેઘના જલવરે કરવું નહીં. જલ, તુલસી, છાંણ અને માટી એ રાત્રિયે લાવવાં નહીં.” તુલસી, બીલી અને ગંગાજલ એવિના બીજાં ફૂલ તથા જલ જે વાસી હોય તે છોડી દેવાં. “દોહિત્રો, કુતુપ કાળ, છાગ, (બકરો) કાળા મૃગનું ચર્મ, રૂપું, દર્ભ, નિલ, ગાય અને ગેયનું પાત્ર એ પદાર્થ પિતૃને પ્રિય છે.” અરણ્યમાં ઉપજેલા કાળા તિલ મુખ્ય છે, તે ન મળે તો ગામમાં થએલા ઘોળા તથા કાળા તિલ લેવા. આદ્યમાં બકરાનું સાન્નિધ્ય અતિ ઉત્તમ છે. કુકરો, ગામનો કુકર, કામરો, ખોદરો, શુદ્ર, નપુંસક અને રજસ્વલા એમનું સાન્નિધ્ય અતિ નિંદ્ય છે. ચાંડાલ, રજસ્વલા, લંગરો, કોહિયો, ગોઠાં અંગવાળો અને અધિક અંગવાળો ઇલાદિકે લેયવું અન્ન અભોજ્ય છે. આપતિ હોય તો મૃતિકા, ભરમ, ચોનું, અથવા જલ એ અગ્રવાથી બંધન કરવાને યોગ્ય છે. પાવમાની ઋત્યા તથા તરત્સમંદી ઋત્યા એ મંત્રવરે તથા ગાયત્રી ઇલાદિક

મંત્રેકરી દર્ભવડે જલતું પ્રોક્ષણ કરવાથી દૂષિત અન્નની શુદ્ધિ થાય છે. “પાદુકા, પગરખાં, છત્ર, રાતાં વસ્ત્ર, ચિત્રવસ્ત્ર, રાતાં કૂલ અને મીંદરો એ પદાર્થો આદ્યશ્રીમાં વર્જિત કરવા.” ઘંટનાદ, ઘોરો, ધતૂરો, રાંખ અને છીપ એ પદાર્થ વર્જ્ય છે.

અથશ્રાદ્ધદિનકૃત્યમ્ ॥ ગોમયાદિર્મિમ્મિમાંડશુદ્ધિઃ દેવતાવ્રહ્મચારિયતિશિશૂનાંપિંડદાનપર્યં તમન્નનદેયમ્ અતિશિશવસ્તુગૃહાંતરેભોજનીયાઃ તિલાનવકિરેત્તત્રસર્વેતોવંધ્યેદજાન્ પાકઃશ્રાદ્ધકર્ત્રા સ્યમેવકાર્યઃ તદભાવેગુરુપત્ન્યાતદભાવેતુવાંધવૈઃ સગોત્રેર્વાસપિંડેર્વામિત્રેર્વાસુગુણાન્વિતૈઃ પુંશ્ચર્લાંચત યાવંધ્યાંવિધવાંચાન્યગોત્રજાં વર્જયેચ્છાદપાકાર્થમમાતૃપિતૃવંશજામ્ નપાર્કકાર્યેતુપૂર્વીગર્ભિર્ણીચાપિ દુર્મુર્છીં પાકમાંડાનિસૌવર્ણરૌપ્યતામ્રોદ્ગવાનિચ કાંસ્યાનિમૃન્મયંતૂકંનબ્યમેયમનીપિમિઃ પૈત્તલરંજજાતં ચવિહિતંનોનનિદિતમ્ નકદાચિત્પચેદન્નમયસ્થાલીપુપૈતૃકમ્ ફલશાકાદિછેદનાર્થમિદ્ધાનામાયસા નાંશાશ્નાનાંમાંડાનાંચ દર્શનમપિપાકાદિસ્યનેનિપિહ્નં પક્ષાન્નસ્યાપનાર્થંતુશસ્યંતેદારજાન્યપિ ગૃહાગ્નૈતુ પચેદન્નશ્રાદ્ધીયંલૌકિકેપિથા યસ્મિન્નગ્નૌપચેદન્નંતસિન્દ્દોમોવિધીયતે ॥

હવે શ્રાદ્ધદિવસનું કૃત્ય કહે છે.

છાણુ ઇલાદિકવડે પૃથ્વી અને પાત્રની શુદ્ધિ કરવી. દેવતા, બ્રહ્મચારી, સંન્યાસી અને બાળકને પિંડદાન થયાપર્યંત અન્ન દેવું નહીં. અતિ ન્હાનાં બાળકોને બીજા ઘરમાં ભોજન દેવું. “આદ્યશ્રીમાં તિલ છાંટવા, તથા ચારેપેર બકરા બાંધવા.” આદ્યસંબંધી પાક શ્રાદ્ધકર્તાએ પોતેજ કરવો. “પોતાથી કરી ન શકાય તો પવિત્ર એવી સ્ત્રી પાસે કરાવવો, તેવી સ્ત્રી ન હોય તો બાંધવ, અથવા સગોત્ર, અથવા સપિંડ, કિંવા ગૃહી એવા મિત્રપાસે કરાવવો. બ્યભિચારિણી, વાંઝણી, વિધવા, પરગોત્રમાં જન્મેલી અને શ્રાદ્ધકર્તાના માતપિતાના વંશમાં જન્મેલી ન હોય એવી સ્ત્રીઓ શ્રાદ્ધના પાકમાટે વર્જ્ય છે. કન્યા, સગર્ભા અને દુર્મુખી એ સ્ત્રીઓપાસે પાક કરાવવો નહીં. શ્રાદ્ધના પાકનાં વાસણુ સોનાનાં, રૂપાનાં, ત્રાંખાનાં અથવા કાંસાનાં એવાં નેહ્યં. માટીનાં હોય તો નવાંજ હોવાં નેહ્યં એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. પિતૃજનાં અને કલીનાં પાત્ર વિહિત નથી તેમ નિદિત નથી. લોખંડના પાત્રમાં ક્યારે પણ પિતૃઅર્થે અન્ન રાંધવું નહીં.” ફળ, શાક ઇલાદિકને સવારવામાટે જે, છુરી ઇલાદિક શસ્ત્ર તેવિના બીજાં લોખંડનાં શસ્ત્ર તથા વાસણુ એનું દર્શન પણ પાદ્મદિક સ્થાનકમાં નિષિદ્ધ છે. “રાંધેલું અન્ન રાખવામાટે લાકડાનાં વાસણુ પણ ઉત્તમ છે.” શ્રાદ્ધનો પાક ગૃહાગ્નિ અથવા લૌકિકાગ્નિ ઉપર કરવો. જે અગ્નિ ઉપર પાક કર્યો હોય તે અગ્નિમાં હોમ કરવો.

તન્નગૃહાગ્નૌપાકેવિદ્યોપઃ ॥ પ્રાતર્હોમંકૃત્યાતદેકદેશમ્હાનસેકૃત્યાપાકંકુર્યાત્ પાકાંતેપાકાગ્ન્યે ફદેશંગૃહાગ્નૌસંયોજ્યગૃહેઽગ્નૌકરણવૈશ્વદેવાદિકાર્યમ્ અગ્રવંચ્યવસ્યા કાલ્યાયનાદીનાંગૃહાગ્નૌપાકઃ આ શ્વલાયનાનાંતુનૈત્યકેપચનાગ્નૌ અગ્નૌકરણંત્વાશ્વલાયનાનાંવ્યતિપંગેણશ્રાદ્ધેગૃહાગ્નિપક્ષકરુણાગૃહોપવ્ય તિપંગાભાવેપાણિહોમઃ અન્યશાલીયસ્યગૃહાગ્ન્યાગ્નૌકરણં વિધુરસ્યોચ્છિન્નાગ્નિકસ્યચપૃષ્ઠોદિવિધિધાના દિનાશિસંપાદનં તત્ત્વપૂર્વાર્ધેઽત્તમ્ ભોજનપાત્રાણિતુહેમરૌપ્યકાંસ્યજાનિવાપલાશકમલકદલીમધૂકપત્ર નિર્મિતાનિવા ॥

તેમાં ગૃહાગ્નિ ઉપર પાક કરવો હોય તો વિશેષ કહે છે—પ્રાતઃકાલે હોમ કરી તે ગૃહાગ્નિમાંથી થોડોએક અગ્નિ રસોડામાં લઈ જઈ તે અગ્નિ ઉપર પાક કરવો. પાક થઈ રહ્યા પછી પાકના અગ્નિ-માંથી થોડો અગ્નિ ગૃહાગ્નિસાથે મેળવી ગૃહાગ્નિ ઉપર અગ્નૌકરણુ, અને વૈશ્વદેવ ઇલાદિક કરવાં. એમાં આ રીતની વ્યવસ્થા કરવી. કાલ્યાયન ઇલાદિકોએ ગૃહાગ્નિ ઉપર પાક કરવો. આશ્વલાયનોએ તો, નિલના પાકાગ્નિ ઉપર પાક કરવો. અગ્નૌકરણુ કરવું તે તો, આશ્વલાયનોએ વ્યતિપંગેકરી શ્રાદ્ધ હોય તો ગૃહાગ્નિ ઉપર અગ્નૌકરણુ કરી ગૃહાગ્નિ ઉપરજ કરવું. વ્યતિપંગ ન હોય તો પાણિહોમ કરવો. બીજી શાખાવાળાઓએ ગૃહાગ્નિ ઉપરજ અગ્નૌકરણુ કરવું. વિધુર (જેની સ્ત્રી મરેલી હોય તે) તથા વિશ્વિદ્ધનાગ્નિક (નષ્ટ થયે છે અગ્નિ જેનો તે) હોય તો “પૃષ્ઠો દિવિ” એ વિધાનાદિકે કરી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવો. તે વિધાન પૂર્વાર્ધમાં (પત્ર ૩૧૬ માં) કહ્યું છે. ભોજનનાં પાત્ર તો સોનાનાં, રૂપાનાં અથવા કાંસાનાં કરવાં, કિંવા ખાખરો, કમલ, કેલ અને અદુડાનાં પાનનાં કરવાં.

અધનિમંત્રણાદિશ્રાદ્ધાદેયુક્તાન્તરિણામપર્પતકર્તુર્વિપ્રાણાંચનિયમાઃ ॥ સ્ત્રીસંગપુ
નમૌજનાનૃતમાપણાધ્યાપનઘૂતાપ્યાસમારોદ્વહનહિંસાદાનપ્રતિગ્રહચૌયાધ્વગમનદિવાસ્વાપકલહાદિચર્જ
નંરુદ્ધનોહુમયધર્માઃ સ્ત્રીસંગશ્રાદ્ધદિનેતત્પૂર્વદિનેચક્રતુકાલેપિવર્જ્યઃ તાંબૂલકુરુકર્માભ્યંગદંતધાવન
વર્જનકર્તૃધર્માઃ મોક્ષવિપ્રાણાંતેલાભ્યંગેરુદ્ધર્તનેશૌરેચવિકલ્પઃ કર્તુમૌકુશ્વમુલ્પ્યવારુણભાનેનૈવાધિકારો
નતુપૌષ્ણાનેન શ્રાદ્ધરુચ્છુદ્ધવાસાઃ સ્યાન્મૌનીચવિજિતેન્દ્રિયઃ ઉપવાસંપરાશ્રંચઔપચંચવિવર્જયેત્ અવ
સ્ત્યંમલવદ્વસ્ત્યંકૌપીનવત્ચંચૂહીનત્યમનુત્તરીયત્વંકાપાયવસ્ત્યમદ્રવસ્ત્યંદ્વિગુણવસ્ત્યંરક્તચ
ત્વંદગ્ધવસ્ત્યંસ્ત્યૂતયસ્ત્યસિત્યેકાદશવિધનદ્રવંકર્તુમૌકુમ્યાંવર્જ્યં કર્તુર્લભાતેઠ્ઠધર્મુદ્ધાદૈર્વિકલ્પઃ મોક્ષ
સ્તુત્રવત્યેવ ચંદનતિલકસ્તુપિંડદાનાત્પ્રાકૃતર્વર્જ્યઃ મોક્ષસ્તુમોજનકાલાત્પ્રાકૃતર્જ્યઃ સદમ્હસ્તેનતિ
લકોનકાર્યઃ કરણેઆચમનંદર્ભત્યાગશ્ચ કર્ત્વાનિમંત્રિતવિપ્રત્યાગોનકાર્યઃ પ્રમાદેનત્યાગેયત્નેનવિપ્રઃ પ્રસા
દનીયઃ શુદ્ધિપૂર્વેકત્યાગેયતિચંદ્રાયણંપ્રાયશ્ચિત્તં આમંત્રિતસ્તુયોવિપ્રોમૌકુમન્યવગછતિ નરકાણાંશતં
શત્વાચાંડાલેપ્યમિજાયતે આમંત્રિતસ્તુયઃશ્રાદ્ધવિલંબંકુરુસ્તેદ્વિજઃ દેવદ્રોહીપિટૃદ્રોહીપચ્ચતેનરકેપુસઃ
સ્ત્રીસંગઃપુનર્મૌજનંચશ્રાદ્ધપૂર્વેરાત્રાવપિકર્તુમૌકુમ્યાંવર્જ્યં દશકૃત્વંપિત્રેદાપોગાયઙ્યાશ્રાદ્ધમુદ્વિજઃ સા
યંસંધ્યામુપાસીતજપેશ્ચાહુધ્યાદિપૃ સૂતકેચપ્રચાસેચઅશકૌશ્રાદ્ધમોજને ઔપાસનાદિકંહોમંનકુર્યાન્નિ
તુકાર્યેત્ નિમંત્રિતસ્તુનશ્રાદ્ધેકુર્યાન્નાર્યાદિતાડનં અપરાહ્ણાપ્યમુદ્ધર્તવ્રયેવનસ્પતિચ્છેદ્વધિમંથનંસર્વેન
કાર્યં યદાકર્તુરશ્ચયતત્પુપ્રશિષ્યાદિઃપ્રતિનિધિઃશ્રાદ્ધંકરોતિ તદા યજમાનપ્રતિનિધિઃપ્રાપ્તમુખ્યાંપૂ
ર્વાકાઃસર્વેરુદ્ધનિયમાઃકાર્યાઃ મુક્તકષ્ટાતુયાનારીમુક્તકેશીતયૈવચ હસતેવદતેત્યંતંનિરાશ્વાઃપિતરોગતાઃ
સવર્ણપ્રેયેદાન્તદ્વિજાનાંતુનિમંત્રણે અમોઘ્યંબ્રાહ્મણસ્યાશ્રંબૃપલેનનિમંત્રિતં તથૈવબૃપલસ્યાશ્રંબ્રાહ્મણેનનિમં
ત્રિતં વૃપલઃશ્વરઃ ॥

હવે નિમંત્રણ ચું સહાયથી તે શ્રાદ્ધદિવસે ભોજન કરેલા અન્નનું પાચન થઈ બધાં સહાયી
શ્રાદ્ધકર્તાના અને શ્રાદ્ધભોજીના નિયમ કહે છે—સ્ત્રીસંગ, બીજવાર ભોજન, મિથ્યા ભાષણ, અધ્યાપન,
ધૂત, પરિશ્રમ, ભાર ઉપાશ્વે, હિંસા, દાન, પ્રતિગ્રહ, ચેરી કરવી, પંથ કરવો, દિવસે નિદ્રા અને
દશક દંભાદિક વર્જ્ય કરવાં, એ કર્તા તથા ભોક્તા એ બંનેના ધર્મ છે. સ્ત્રીસંગ વર્જ્ય કરવો તે તો
શ્રાદ્ધદિવસે તથા શ્રાદ્ધના પ્રથમ દિવસે ક્રતુકાલે પણ વર્જ્ય કરવો. તાંબૂલ, વાળ ઉતરાવવા, તૈલમ
દાન અને દંતધાવન એ વર્જ્ય કરવાં તે શ્રાદ્ધકર્તાના ધર્મ છે. શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરનારા શ્રાદ્ધભોજી
જોડમર્દન, અવરન ભગાશું તથા શૌર એવિધે વિકલ્પ છે. કર્તા અને ભોક્તા એ બંનેને મુખ્ય જલ-
આનવરજ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, ઔણઆનવરે થતો નથી. “શ્રાદ્ધકર્તાએ સંદેહ વસ્ત્ર પહેરી, મૌનયુક્ત
અને શૃંગેન્દ્રિય થઈ રહેવું; તથા ઉપવાસ, યજ્ઞ અને ઔપચ વર્જ્ય કરવું.” વસ્ત્રહીન, મલિન વસ્ત્ર-
વાળો, કોપીનવાળો, કચ્છીન, ઉત્તરીય વસ્ત્રરહિત, કાયાય વસ્ત્રવાળો, શીજેલાં વસ્ત્રવાળો, બેવડાં
વસ્ત્રવાળો, રાતાં વસ્ત્રવાળો, બળેલાં વસ્ત્રવાળો અને સાંધેલાં વસ્ત્રવાળો (નશ્ન કહેવાય) એ અગી-
યાર પ્રકારનું નશ્નપણું શ્રાદ્ધકર્તા અને ભોક્તાએ વર્જ્ય કરવું. કર્તાના કપાલમાં ઊર્ધ્વપુંડ્ર દંભાદિક ધારણ
કરવાને વિકલ્પ છે. ભોક્તાએ તો, અવરજ ઊર્ધ્વપુંડ્ર ધારણ કરવું. ગુપ્તરત્ન તિલક તો પિંડદાનની પ્રથમ
કર્તાએ કરવું નહીં. ભોજન કર્તાએ તો ભોજનકાલથી પ્રથમ વર્જ્ય કરવું. દર્ભસહિત હાથપરે તિલક
કરવું નહીં, કરે તો આચમન કરી દર્ભને ભાગ કરવો. કર્તાએ નોતરેલા શ્રાદ્ધભોજી ભાગ કરવો નહીં,
પ્રમાદથી ભાગ કીધો હોય તો યજ કરી તે શ્રાદ્ધભોજી પ્રસન્ન કરવો. શુદ્ધિપૂર્વક ભાગ કીધો હોય
તો યનિચંદ્રાપણુ પ્રાપ્તિ કરવું. “નોતરેલો ને શ્રાદ્ધભોજી તે ભોજન કરવામાટે અન્યત્ર બધ તો
ગો નરક પામી એને આંધ્રોમાં જન્મ પામે છે. શ્રાદ્ધમાં નોતરેલો શ્રાદ્ધભોજી ને વિવંશ કરે તો તે
દેવદ્રોહી અને પિટૃદ્રોહી થઈ નરકમાં પડી પામે.” સ્ત્રીસંગ, તથા બીજા વખત ભોજન શ્રાદ્ધદિવસની
પ્રથમ રાત્રિએ પણ કર્તા તથા ભોક્તાએ વર્જ્ય કરવું. શ્રાદ્ધમાં જમેલા શ્રાદ્ધભોજી દશવાર ગાયત્રીમંત્ર-
પરે મરેવું જલ પીવું, સંધ્યા કરવી, જપ અને દોષ પણ કરવો. “સતક, પરદેશ, અસામર્થ્ય
અને શ્રાદ્ધભોજન એટલે સમયે ઔપાસનાદિક દોષ ગોતે કરવો નહીં, પણ બીજાપાત્રેથી કરાવવો.
શ્રાદ્ધવિરે નિમંત્રણ થયા છતાં સ્ત્રી દંભાદિકને ચાર ભારે નહીં.” અપરાહ્ણ એ નામના ને ત્રણ મુદ્ગ
તે ગમયે સપ્તાએએ જાઃ તોડવાં નહીં, અને દહીં મચવું નહીં. બ્યારે કર્તાને અશક્તિ હોવાથી તેને
પ્રથમ કહેલા કર્તાના મેષળા નિયમ પાળવા. “કષ્ટરહિત તથા ધુરા દેશવાળી સ્ત્રી બધુ હસે તથા

બહુ બોલે તો પિતૃ નિરાશ થઈને જતા રહે છે. બ્રાહ્મણને નિમંત્રણ કરવામાંદે પોતાની બંતનો અને લાપક એવો પુરૂષ મોકલવો. બ્રાહ્મણનું અન્ન વૃષલે નિમંત્રિત હોય તો તે અશોભ્ય થાય, અને વૃષલનું અન્ન બ્રાહ્મણે નિમંત્રિત હોય તો તે અશોભ્ય છે.” વૃષલ એટલે શૂદ્ર બાણવો.

અથશ્રાદ્ધેત્રાહ્મણસંખ્યા ॥ વૈશ્વદેવેસમાપિત્ર્યેવિપમાઃ તેનદ્વૌવૈશ્વદેવેત્રયઃપિતૃપાર્વણેદતિપંચવિપ્રાઃ અથવાચત્વારોદૈવેપાર્વણેતુપિત્રાદીનામેકૈકસ્યત્રયસ્યયદિતિત્રયોદશવિપ્રાઃ યદ્રાપિત્રાદેરેકૈકસ્ય પંચત્યેકોનવિંશતિઃ કિંવાપૈકૈકસ્યસમેતિપંચવિંશતિઃ એવંદર્શાદૌપાર્વણાધિક્યેવિપ્રાધિક્યમૂહ્યં તથાચવૈશ્વદેવેદ્વૌચતુરોવોપવેદ્યપિત્રાદિપ્વેકૈકસ્યસ્થાનેપક્વત્રીપંચસપ્તનવવોપવેશયેદિતિનિષ્કર્ષઃ સત્ક્રિયાંદેશકાલૌચદ્રવ્યપ્રાહ્મણસંપદં શૌચંચવિસ્તરંહંતીતિપક્ષે અશકૌવાદૈવેપ્રકઃ પિતૃપાર્વણેચૈકદિત્તદ્વૌવિપ્રૌત્તદુક્તશ્રીમાગવતે દ્વૌદૈવેપિતૃકાર્યંત્રીનેકૈકમુખયત્રવા મોજયેત્તુસમુદ્ધૌપિશ્રાદ્ધેકુર્યાન્નવિસ્તરં દેશકાલોચિત્તથદ્વાદ્રવ્યપાત્રાર્હણાનિચ સમ્યગ્મવંતિતૈતાનિવિસ્તરત્ત્વજનાર્પણાદિતિ એતેનદ્વૌદૈવેપ્રકઃપિત્ર્યેદિતિ વિપ્રત્રયપક્ષોનિર્મૂલોવેદિત્યઃ દ્વૌદૈવેથર્વણૌવિપ્રૌપ્રાહ્મણાણુપવેશયેત્ પિત્ર્યેતૂદક્ષુષાંસ્ત્રીશ્ચન્નમ્યજુઃસામયેદિનઃ અત્પશકૌપાર્વણદ્વયેપ્રકોવિપ્રઃ ॥

હવે શ્રાદ્ધવિષે બ્રાહ્મણોની સંખ્યા કહે છે.

વિશેદેવાને સ્થાનકે સમ, તથા પિતૃને સ્થાનકે વિષમ બેઠએ તેથી વિશેદેવાને ઠેકાણે બે અને પિતૃપાર્વણને ઠેકાણે ત્રણ મળી પાંચ બ્રાહ્મણ બેઠએ. અથવા દેવસ્થાનકે ચાર અને પાર્વણવિષે તો પિતા ઇલાદિક ને ત્રણ તેમાં એકેકના ત્રણ ત્રણ એ રીતે સઘળા મળી તેર બ્રાહ્મણ કહેવા. અથવા પિતા ઇલાદિક એકેકના પાંચ પાંચ એ રીતે સઘળા મળી જોગણીરા બ્રાહ્મણ કહેવા. અથવા એકેકના સાત સાત એ રીતે મળી પચીસ કહેવા. એપ્રમાણે દર્શાદિક શ્રાદ્ધવિષે પાર્વણ અધિક હોય તો કલ્પના કરી બ્રાહ્મણ અધિક કહેવા. એટલે વિશેદેવાને ઠેકાણે બે અથવા ચાર બેસાડી પિતા ઇલાદિક એકેકને સ્થાનકે એક, ત્રણ, પાંચ, સાત, અથવા નવ બેસાડવા એ તાત્પર્ય બાણવો. “શ્રાદ્ધવિષે વિસ્તાર કરવાથી સત્ક્રિયા, દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, બ્રાહ્મણરૂપ સંપત્તિ અને પવિત્રપણું એમનો નાશ થાય છે,” એ પક્ષમાં અથવા સામર્થ્ય ન હોય તો દેવસ્થાનકે એક અને પિતૃપાર્વણસ્થાનકે એક મળીને બે કહેવા. તે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે. “દેવકાર્યમાં બે તથા પિતૃકાર્યમાં ત્રણ અથવા દેવસ્થાનકે એક તથા પિતૃસ્થાનકે એક એ રીતે બ્રાહ્મણોને ભોજનમાંદે કહેવું. મ્હોટી સમૃદ્ધિવાળો હોય તોપણ શ્રાદ્ધમાં વિસ્તાર કરવો નહીં,” “પોતાના સંબંધીઓને ભોજનમાંદે નોતરવાથી ને વિસ્તાર થાય છે તેથી દેશ, કાલ, યોગ્ય, શ્રદ્ધા, દ્રવ્ય, પાત્ર અને પૂજન એ યથાવિધિ બની શકે નહીં,” એથી દેવસ્થાનકે બે અને પિતૃસ્થાનકે એક એ રીતે ત્રણ બ્રાહ્મણો ને પક્ષ તે નિર્મૂલ બાણવો. “દેવકર્મવિષે બે અથર્વણુવેદી બ્રાહ્મણ પૂર્વાભિમુખ બેસાડવા. પિતૃસ્થાનકે તો ઋગ્વેદી, યજુર્વેદી તથા સામવેદી એવા ત્રણ બ્રાહ્મણ ઉત્તરાભિમુખ બેસાડવા.” અતિ અશક્તિ હોય તો બે પાર્વણવિષે એક બ્રાહ્મણને કહેવું.

યદૈકપ્રવચિપ્રસ્તદાવિશ્વદેવસ્થાને શિવલિંગશાલગ્રામંવાસંસ્થાપ્ય સર્વશ્રાદ્ધસમાચરેત્ દૈવાશંતત્કિષ્ણે દ્વૌદશદ્વાદ્વાદ્રાહ્મણચારિણે સ્થાનત્રયેપ્રકોવિપ્રદિતિપક્ષઃસપિંડીકરણાદન્યત્ર સપિંડીકરણેતુપાર્વણેત્રયપ્રવચિપ્રાઃ શુદ્ધિશ્રાદ્ધેતુદૈવેદ્વૌપ્રતિપાર્વણેદ્વૌદ્રાવેવમધૌનિકૃષ્ટપક્ષે સંપદિદૈવેચત્વારઃ પ્રતિપાર્વણંચત્વારદિતિ પોડશેત્યેવંદૈવેપિત્રેચસમાવિપ્રાદિતિવિશેષઃ સર્વથાબ્રાહ્મણાલામેકૃત્વાદમંમયાન્વદ્રૂન્ પ્રેપાનુપ્રેપસંયુક્તં સર્વશ્રાદ્ધપ્રકલ્પયેત્ અગ્રવિપ્રાનુકૂલ્યરૂપદષ્ટપ્રયોજનાભાવેપ્યદષ્ટાર્થદક્ષિણાદેવા એવંતેઃશ્રાદ્ધોપવેશનેપિ સાચદક્ષિણાકાલાંતરેન્યસ્મૃતિપાદનીયા અથવામ્યચિંતિલિંગશાલગ્રામમથાપિવા સંસ્થાપ્યદેવપિત્રર્થે પીત્રેશ્રાદ્ધચરેન્નરઃ પિતરસ્તસ્યતિષ્ઠંતિકલ્પકોટિશંતંદિવિ નિમંત્રણંતુવિપ્રાણાંપૂર્વેણુઃસઘપ્ચવા કુર્યાદ્દિ પ્રાંશ્ચનિયમાઙ્ગાવયેતૈતૃકાન્બુધઃ અક્રોધનૈશ્શૌચપરૈઃસતતંબ્રહ્મચારિભિઃ ભવિત્યર્ચ્યમવદ્વિશ્વમયાચશ્રાદ્ધકારિણેતિ ॥

જ્યારે એકજ બ્રાહ્મણ હોય ત્યારે વિશેદેવાને ઠેકાણે શિવલિંગ અથવા શાલગ્રામનું સ્થાપન કરી સઘળું શ્રાદ્ધ કરવું. “દેવનું અન્ન અગ્નિમાં હોમનું અથવા શ્રદ્ધાચારીને દેવું.” ત્રણ ઠેકાણે મળી એક

ગ્રાહણ કહેવો એવો જે પક્ષ તે સર્પિડીકરણુવિના અન્યત્ર જાણવો. સર્પિડીકરણુવિષે તો પાર્વણુમાં ત્રણજ ગ્રાહણ કહેવા. નાંદીઆદ્યવિષે તો દેવસ્થાનકે એ અને એકેક પાર્વણુ દેકાણે એ એ મળી આઠ ગ્રાહણ નિકૃષ્ટ (જોછામાં જોછા) પક્ષમાં કહેવા. સંપત્તિ હોય તો દેવસ્થાનકે ચાર, એકેક પાર્વણુવિષે ચાર ચાર એ રીતે મળી શ્રોણ એમ દેવસ્થાનકે તથા પિતૃસ્થાનકે સમ ગ્રાહણ કહેવા, એમનાણે વિશેષ જાણવો. “ સર્વથા ગ્રાહણ ન મળે તો દર્ભના બટુ કરી ગ્રેષ અનુગ્રેષસહિત સધળું આદ્ય કરવું. ” એ દર્ભબટુવાળા આદ્યવિષે ગ્રાહણોની અનુકૂલતારૂપ દેખીતું પ્રયોજન જો કે નથી તો પણ અદ્યક્ષભાટે દક્ષિણ દેવી. એ રીતે સંન્યાસી આદ્યમાં જોડેલો હોય તો પણ દક્ષિણ દેવી તે (દર્ભ બટુ પાસે રાખેલી) દક્ષિણ બીજે સમયે બીજાને આપી દેવી. “ અથવા પૂજેલું શિવલિંગ કિંવા શાલગ્રામ દેવપિતૃસ્થાનકે પારલા ઉપર બેસાડી જે મનુષ્ય આદ્ય કરે છે તેના પિતૃ સો કોઠ કલપપર્યંત સ્વર્ગવિષે રહે છે. ગ્રાહણને આદ્યવિષે નિમંત્રણ કરવું તે પૂર્વ દિવસે અથવા આદ્યદિવસેજ કરવું, આદ્યસંબંધી નિયમો પોતે પાળવા અને ગ્રાહણને સંભળાવવા. ” તે નિયમો કહે છે—“ ક્રોધરહિત, પવિત્રતાપરાયણ અને નિરંતર ગ્રહચારી એ રીતે હું આદ્ય કર્તા અને તમોએ રહેવું. ”

અથસામાન્યતઃશ્રાદ્ધપરિભાષા ॥ નિપાત્યદક્ષિણંજાનુંદેવાન્પરિચરેત્સદા પિતૃણાંપરિચર્યતુ
 યામજાનુનિપાતનાત્ પ્રદક્ષિણંતુદેવાનાંપિતૃણામપ્રદક્ષિણમ્ પિતૃણાંદ્વિગુણમુદ્ગાદમંદૈવેકજુત્વગાઃ દૈવે
 તૂદ્વલ્લુલાકર્તાપિત્ર્યેસ્યાદક્ષિણામુલ્લઃ સંકલ્પેક્ષણદાનેપાદેઆસનેઆવાહનેર્ચ્યદાનેગંધાઘાઘ્નાદનાંતંપંચો
 પચારેન્નદાનેપિંડદાનંજનામ્યંજનયોરક્ષય્યેસ્વધાવાચનેચસંવંધગોઘનામોચારણમાવશ્યકમન્યજ્ઞકૃતાઠ્ઠ
 તમ્ સંવંધગોઘનામરૂપાણીતિસંવંધનામગોઘરૂપાણીતિવોચારણેનમઃ તન્ન સકારેણતુવક્તવ્યંગોત્રસર્વ
 ગ્રધીમતેતિવાચ્યાત્કાશ્યપસગોનસ્યકાશ્યપગોત્રસ્યેતિવોચારઃ કેચિચ્છાલામેદાહ્યવસ્યામાહુઃ ગોત્રસ્ય
 સ્વપરિણાનેકાશ્યપંગોત્રમુચ્યતે શર્માંતંવિપ્રનામોકંઠર્માંતંક્ષત્રિયસ્યતુ ગુતાંતંચૈવદૈશ્યસ્યદાસાંતંશદ્ર
 જન્મનઃ પિત્રાદિનામાશાનેતુતાતપિતામહપ્રપિતામહેત્યેવંચ્યાત્ નનામોચારયેદિત્યાશ્વભાલયનઃ શાલાં
 તરેતુ પિતુનાંસઃસ્થાનેપૃથિવીપદિતિપિતામહસ્યાંતરિક્ષસદિતિપ્રપિતામહસ્યદિવિપદિતિનામોચાર્યમ્
 સ્ત્રીણાંદાંતંનામસાવિવીદેત્યેષમુચ્યાર્યમ્ કેચિદેવીશદ્દાંતમાહુઃ અન્યેદેવીદાપદ્યોઃસમુચ્યમૂચુઃ વિભક્તિ
 મિસ્તુર્યત્કિંચિદીયતેપિતૃકર્મણિ તત્સર્વેસફલંધેયંવિપરીતંનિરર્થકમ્ ષષ્ટીવિભક્ત્યાસંકલ્પઃક્ષણશ્ચાક્ષ
 ય્યકર્મંચ પથ્યાવાસ્યાશ્ચતુર્ય્યાવાસનદાનંદ્વિજાતયે દ્વિતીયયાવાહનંસ્યાદિભક્તિસ્તુતતુર્યિકા અન્નદાને
 પિંડપૂજાસ્યધાસસ્તીતિવાચને પિંડદાનેતુસંલુદ્ધિયંચત્વેત્યાદિતઃપુરા તતપરંચતુર્થીચેત્યુભયંસર્વેસંમતમ્
 શોપાણિસર્વકર્માણિસંલુદ્ધાંતેયથાયથમ્ इदંતેવાશ્વંવોવાપ્રયુજ્યેવસમાચરેત્ સબ્યેનદેવંકર્મસ્યાદપસબ્યે
 નપૈતૃકમ્ વિપ્રપ્રદક્ષિણાવિપ્રસ્થાગતંચાર્યદાનકમ્ સૂક્તસ્તોત્રજપોઞ્સપાત્રેપુરિવેપણમ્ આહ્વાનમજ્ઞસ્યા
 પ્રાણંતંવાચસ્તિવાચનમ્ તાંબૂલદાનમારભ્યાસમાઘેરિતિપૈતૃકમ્ પ્રદક્ષિણાઘેતદુક્કંસબ્યેનેધસમાચરેત્
 દેવાર્ચ્યદક્ષિણાદિઃસ્થાત્પાદજાન્યંસમૂર્ચસુ શિર્ષોસજાનુપાદેપુષામંગાદિપુષ્પૈતૃકે અક્ષય્યાસનાર્ધ્યવર્જ્ય
 સ્વધાકારેણપિતૃભ્યઃસર્વદાનમ્ દેવેભ્યઃસ્વાહાપદેન દૈયતીર્થેનદેવંતત્પિતૃતીર્થેનપૈતૃકમ્ ॥

હવે સામાન્યપણે શ્રાદ્ધની પરિભાષા કહે છે.

“ જમણો ગોઠણ નીચે નમાવી સર્વેદા વિષેદેવાની પૂજા કરવી. શબો ગોઠણ નીચે પાડી પિતૃની પૂજા કરવી. દેવનું કાર્ય પ્રદક્ષિણ કરવું, અને પિતૃનું કાર્ય અપ્રદક્ષિણ (ઉલટું) કરવું. પિતૃભાટે દર્ભ વચ્ચે વાળી ભેવડા કરેલા જોડાએ, અને દૈવકર્મવિષે સરખા વિનાવાળેલા લેવા જોડાએ. દેવકર્મવિષે કર્તા ઉત્તરમુખ, અને પિતૃકર્મવિષે કર્તા દક્ષિણાભિમુખ હોવો જોડાએ. ॥ સંકલ્પ, ક્ષણ દેવો, પાંચ, આરાધન, આવાહન, અર્ચદાન, ચંદનચક્રી વસ્ત્રપર્યંત પાંચ ઉપચાર, અન્નદાન, પિંડદાન, અંજન, અશ્યંજન, અક્ષય અને સ્વધાવાચન એમનેવિષે સંબંધ, ગોત્ર અને નામનું ઉચ્ચારણ આવશ્યક છે, બીજા દેકાણે દૃતાકૃત છે. સંબંધ, ગોત્ર, નામ અને રૂપ એ ક્રમથી; અથવા સંબંધ, નામ, ગોત્ર, અને રૂપ એ ક્રમથી ઉચ્ચાર કરવો. તેમાં, ॥ છુદ્ધિમાન પુરુષે સર્વત્ર ગોત્રનો ઉચ્ચાર સકારવર્તે કરવો. ” એવું વચન છે માટે “ કાર્યપસગોત્રસ્ય ” અથવા “ કાર્યપગોત્રસ્ય ” એવો ઉચ્ચાર કરવો. કોઈ ગ્રંથકાર, શાખાબેદવટે બેવસ્થા કહે છે—“ ગોત્ર અજ્ઞાત હોય તો કાર્યપ ગોત્રનો ઉચ્ચાર કરવો. ગ્રાહણના નામને અંતે રાખે શબ્દ, ક્ષત્રિયના નામને અંતે વર્મ શબ્દ, વૈશ્યના નામને અંતે

શુભ શબ્દ અને શુદ્ધતા નામને અંતે દાસ શબ્દ, એ રીતે નામનો ઉચ્ચાર કરવો. પિતા ઇલાદિકના નામનું જ્ઞાન ન હોય તો તાત, પિતામહ, પ્રપિતામહ એવાજ ઉચ્ચાર કરવો; નામનો ઉચ્ચાર કરવો નહીં એમ આચ્છાસન કહે છે. બીજી શાખાઓવિષે તો, પિતાના નામને ઠેકાણે ‘પૃથિવીપત્’ એવા પિતામહના નામને ઠેકાણે, ‘અંતરિક્ષસત્’ એવું અને પ્રપિતામહના નામને ઠેકાણે ‘દિવિપત્’ એવું નામ બોલવું. સ્ત્રીઓનું દા છે અંતમાં જેને એવું નામ ‘સાવિત્રીદા’ એ રીતે બોલવું. દેઈ અંથકાર, દેવી શબ્દ જેના અંતમાં હોય એવું બોલવું, એમ કહે છે. બીજા અંથકારો, દેવી અને દા એ બન્ને પદનો ઉચ્ચાર કરવો, એ રીતે કહે છે. (જેમ—સાવિત્રીદેવીદા.) “પિતૃકર્મવિષે વિભક્તિવડે જે કાંઈ સમર્પણ કરે તે સર્વ સફળ જાણવું. વિભક્તિવિના જે દેવું તે અર્થ છે. સંકલ્પ, ક્ષણ અને અક્ષય્ય કર્મ એ ષષ્ઠી વિભક્તિવડે કરવાં, ગ્રાહણને આસન દેવું તે ષષ્ઠી અથવા ચતુર્થા એ બેમાંથી કોઈએક વિભક્તિવડે દેવું, આવાહન દ્વિતીયા વિભક્તિવડે કરવું. અન્નદાન, પિંડની પૂજા, સ્વધા અને સ્વસ્તિવાચન એ ચતુર્થા વિભક્તિવડે કરવા. “યેષ ત્વાં” ઇલાદિક ઉચ્ચારથી પ્રથમ જે પિંડદાન કરવું તે સંબોધન વિભક્તિવડે કરવું. ચાર પછી ચતુર્થા વિભક્તિ એપ્રમાણે એ બન્ને સર્વ સંમત છે. બાકીનાં સઘળાં કર્મ, સંયુક્તિ વિભક્તિને અંતે થયાથોગ્ય ‘દ્વં સે’ (એકવચનાંત) અથવા ‘દ્વં વો’ (બહુવચનાંત) એપ્રમાણે યોજના કરી કરવાં. દૈવકર્મ સંયે કરી અને પિતૃકર્મ અપસંયે કરી કરવાં. ગ્રાહણને પ્રદક્ષિણુ, ગ્રાહણને સ્વાગત, અર્થદાન, સૂક્ત અને સ્તોત્રનો જપ, પાત્ર ઉપર અન્ન પીરસવું, બોલાવવું, અન્ને સુંઘવું, સ્વસ્તિવાચન અને તાંબૂલદાનથી આરંભ કરી સમાપ્તિપર્યંત એ પ્રમાણે પ્રદક્ષિણાદિક જે પિતૃકર્મ કલાં તે સંયે કરીનેજ કરવાં. દેવની પૂજા કરવી તે પગ, ગોઠણ, ખભા અને મસ્તક એ રીતે દક્ષિણ અંગપૂર્વક કરવી; એટલે પ્રથમ પગ થકી ઉપર કરતે જવું. પિતૃની પૂજા વામાંગપૂર્વક મસ્તક, ખભા, ગોઠણ અને પગ એ રીતે કરવી.” અક્ષય્ય, આસન અને અર્ધ વર્ત્ય કરી બાકીના સઘળા પદાર્થો પિતૃને દેવા તે સ્વધા શબ્દવડે દેવા. દેવતાઓને સ્વાહા શબ્દવડે દેવા. “દૈવકર્મ દૈવતીર્થવડે અને પિતૃકર્મ પિતૃતીર્થવડે કરવાં.”

અથાચમનાનિ ॥ આદ્યારંભેદિરાચમનં વિપ્રપાદક્ષાલનાતેસ્વપાદક્ષાલનપૂર્વકં દિરાચમનં દેવાર્ચનાંતેપિતૃર્ચનાંતેચૈકૈકમાચમનમાગ્રાણાંતેપક્ વિકિરવાનાંતેદિરેકંધા આદ્યાંતેસ્વપાદક્ષાલનપૂર્વકંદિરાચમનમિતિ અન્યેભસમર્થાદાંતેકરગુચ્યંતે ઉચ્છિષ્ટચાલનાંતેચાન્યેકૈકમાદુઃ ॥

હવે આચમન કહે છે.

શ્રાદ્ધના આરંભમાં બે વાર આચમન કરવું. ગ્રાહણના પાદપ્રક્ષાલન કર્યા પછી પોતાના પગ ધોઈ બે વાર આચમન, દેવનું અર્ચન કર્યા પછી તથા પિતૃની પૂજા કર્યા પછી એકેક વાર આચમન કરવું. પિંડ સૂંઘ્યા પછી એકવાર આચમન, વિકિર દીધા પછી બે અથવા એકવાર આચમન, શ્રાદ્ધને અંતે પોતાના પગ ધોઈ બેવાર આચમન કરવું. બીજા અંથકારો, ‘ભસ્મમર્ચાદા’ એટલે રક્ષાપરિવેષ કર્યા પછી, હાથ શુદ્ધ કર્યા પછી તથા ઉચ્છિષ્ટનું ચાલન કીધા પછી પણ એકેકવાર આચમન કરવું, એમ કહે છે.

અથમોક્તઃ પાદશૌચાંતેદિરાચમનંપાણિહોમાંતે પક્ મોજનાંતેદિરિતિ ॥

હવે ભોક્તાને આચમન કહે છે—પાદપ્રક્ષાલન કર્યા પછી બેવાર આચમન, હાથમાં અગ્રાઈકરણ થયા પછી એકવાર આચમન, તથા ભોજનને અંતે બેવાર આચમન કરવું.

અથદર્માઃ ॥ આચાંતઃપ્રાકુશાંસ્યક્ત્વાપાણાવચ્ચારયેત્ તથાચ આદ્યારંભેધૃતાન્દર્માન્પાદ્યાંતેચવિસર્જયેત્ તતોદેવાર્ચનાંતેપિતૃર્ચનાંતેપિંડશેષાગ્રાણાંતેવિકિરવાનાંતેઆદ્યાંતેચપૂર્વધૃતદર્માસ્થ જેત્ આદ્યસાગરાદિપ્રયોગેતુ પિતૃર્ચનાંતેદર્મત્યાગોનદૃશ્યતે તેનકચિદાચમનેપિદર્મત્યાગોનેતિભાતિ ॥

૧ દેવ તથા પિતૃકેકાણે બેઠેલા ગ્રાહણોપાસે પાત્ર માંચા પછી પિતૃપાત્રની ચારેયેર “પિંડાંગમૃદ્ધિ” એ મંત્રવડે, અને પછી “રક્ષાણો જગ્મે” એ મંત્રવડે દેવપાત્રની ચારેયેર ભસ્મ (રાખણી) વડે મંડળ કરવું; કારણ, યયા ધરુપરો વિષ્ણુ, સ્ત્રીલોક્યં પરિરક્ષતિ ॥ ૧ ॥ સર્વેપાપપટ્ટીનાં, ચક્રુર્થ-ક્ષાતિ કેદાવઃ ॥ ૨ ॥ મસના મંદલં કુર્ચા, ત્વંકિદોપો ન વિચતે ॥ ૨ ॥ એમ કહ્યું છે, એ ભસ્મમર્ચાદા.

હવે દર્ભ કહે છે.

આચમન કર્યા પછી પ્રથમ ધારણ કરેલા દર્ભનો લાગ કરી હાથમાં ખીળ દર્ભ ધારણ કરવા, તેમજ “શ્રાદ્ધના આરંભમાં ધારણ કરેલા દર્ભનો પાધને અંતે લાગ કરવો.” સાર પછી દેવની પૂજા કર્યા પછી, પિતૃની પૂજા કર્યા પછી, પિંડનું શેષ મુંઝા પછી, વિકિર દીધા પછી અને શ્રાદ્ધને અંતે પ્રથમ ધારણ કરેલા દર્ભનો લાગ કરવો. શ્રાદ્ધસાગરાદિક પ્રયોગઅથવા વિષે તો, પિતૃપૂજાને અંતે દર્ભનો લાગ દેખાતો નથી, તેથી આંચ, આચમનવિષે પણ દર્ભનો લાગ કરવો નહીં એમ ભારે છે.

અધોહવિચારઃ ॥ યત્રયદુચચનાંતપિતૃશબ્દસ્તત્ર પિતૃશબ્દસ્યસર્વેપિતૃવાચિત્વાદૂહોન યથાર્થપા
ત્રેપિતૃનિમાન્પ્રીણયેત્યગ્રમાત્રાદિશ્રાદ્ધેમાતૃનિતિનવદેત્ તત્રાપિશુંધનમંત્રેપુશુંધતાંપિતરઃ શુંધતાંપિતામ
દ્વાસ્વાદિશુંધતાંમાતરઃ સ્વાદિચોદપચ વહુવચનંતુનોહતે પ્રથમમંત્રેણવપૂજ્યત્વાર્થકત્વાત્ ક્વચનોદેદિ
તિનિષેધાદ્ગ્રમંત્રેપુનોદઃ પિંડદાનેયેચત્વામત્રાનુતેમ્યશ્ચેત્યગ્રમાતૃશ્રાદ્ધે યાશ્ચત્વામત્રાનુતામ્યશ્ચેતિનવદેત્
સ્ત્રીણાંસ્ત્રિય.પુરુષાશ્ચાનુગાદિતિપુમાન્સ્ત્રિયેતિપુલ્લિંગગોપાદિતિવૃત્તિઠ્ઠત્ અન્યેતુયાશ્ચેત્યાદૂહમાહુઃ માત્રા
દિદ્વિત્વેપિંડદાનેપતદ્વામસન્માતરૈયજ્ઞદાથીદેયેચયુવામત્રાન્વિત્યેકંપિંડંત્વાસન્માતૃભ્યાં અર્ચંપિંડ
સ્વાદિઅભ્યંજનેસન્માતરૈ અભ્યંજાર્ચાં અંજનેઅંજાર્ચાં પર્વંપિતામહીપ્રપિતામહીદ્વિત્યેષ્યુહઃ ॥

હવે ઊહ (ઉચ્ચાર) નો નિર્ણય કહે છે.

જે ઠેકાણે અહુવચનાંત પિતૃશબ્દ હોય તે ઠેકાણે (તે શબ્દ) સઘળા પિતૃનો વાચક છે માટે ઊહ કરવો નહીં. જેમ અર્ધપાત્રવિષે ‘પિતૃનિમાન્ પ્રીણય’ એ ઠેકાણે માતા ઇલાદિકનાં શ્રાદ્ધવિષે ‘માતૃન્’ એમ ઉચ્ચાર કરવો નહીં. તેમાં પણ શુંધનમંત્રોવિષે “શુંધતાં પિતરઃ શુંધતાં પિતામહાઃ” ઇલાદિક તથા “શુંધતાં માતરઃ” ઇલાદિક ઊહ કરવોજ. અહુવચનનો તો ઊહ કરાતો નથી; કારણ, પ્રથમ મંત્રવિષેજ (એ અહુવચન) પૂજ્યપણાનો અર્થ જણાવવામાટે છે. ઋગ્વેદવિષે ઊહ કરવો નહીં એવો નિષેધ હોવાથી ઋગ્વેદના મંત્રોવિષે ઊહ કરવો નહીં. પિંડદાનવિષે ‘યેચત્વામત્રાનુતેમ્યશ્ચ’ એ ઠેકાણે માતાના શ્રાદ્ધવિષે ‘યાશ્ચત્વામત્રાનુતામ્યશ્ચ’ એવો ઉચ્ચાર કરવો નહીં. સ્ત્રિયાવિષે સ્ત્રિયો અને પુરુષો અનુયાયી થાય છે, કારણ, “પુમાન્ સ્ત્રિયા” એ સૂત્રવડે સ્ત્રિયો અને પુરુષો સાથે કહેવાના હોય તો પુલ્લિંગ શેષ રહે છે એમ વૃત્તિકાર કહે છે. ખીળ અંચકરો તો, ‘યાશ્ચ’ ઇલાદિક ઊહ કરવો એમ કહે છે. માતા ઇલાદિક બે હોય તો, પિંડદાનવિષે પતદ્વામસન્માતરૈ યજ્ઞદાથીદેયેચયુવામત્રાનુ’ એપ્રમાણે ઊહ કરી એક પિંડ દર્ભ ‘અસન્માતૃભ્યાં અર્ચંપિંડઃ’ ઇલાદિ ઉચ્ચાર કરવો. અર્ધપાત્રવિષે ‘અસન્માતરૈ અભ્યંજાર્ચાં’ ઇલાદિ ઉચ્ચાર કરવો. અંજનવિષે ‘અંજાર્ચાં’ એ પ્રમાણે; દાદી તથા પરદાદી બે બે હોય તો પણ એવોજ ઊહ કરવો.

અધ્યયનત્વે ॥ પતદ્વાસન્માતરૈયજ્ઞદેથીદેરુદ્રદે યથાનામગોત્રાયેચયુપ્માનત્રાનુદ્વિત્યેકંપિંડદાનાદિ
અભ્યંજનેડમ્પટ્ઠ્યં અંજનેડટ્ઠ્યમિત્યાદિ એકનામત્વેપકમેચનામદ્વિવચનાંતંવહુવચનાંતંવાયદેત્ એમ
ર્ષદાનકાલેવ્યસન્માતરાવિત્યાદૂહોનસંયોધ્યદ્વામર્ધ્યમિદ્વોઅર્ધ્યમિત્યૂહોયોદ્વ્યઃ તથાચાર્યંતુનઃપિ
તરઃસોઃ તિલોસિસોમદેવત્યોઃ ઇતંતસ્ત્વાનિર્પિંડાનુમંત્રણદશાવાનોપસ્થાનપ્રવાહણપ્રાશનાદિમંત્રેષુ
વહુવચનાંતપિતૃપદયુક્ત્યાદિદેતોનોહદિતિપ્રસિદ્ધં નાપ્રોક્ષિતંસ્પૃશોદસ્તુનવદેન્માનુર્પીગિરમ્ નચોદ્વીક્ષેત
મંજાનનંચૈવાશ્રુણિપાતયેત્ દૈવેપિત્ર્યેચસર્વંજપહોમાદિકમંસુ મૌનંકુર્યાતપ્રયત્નોનસકલંફલમામુયાત્
યદિમૌનસ્વલોપઃસ્વાજપહોમાર્ચનાદિપુ બ્રાહ્મરેદ્વૈષ્ણવંમંત્રસંસારેદ્વાવિષ્ણુમચ્ચયમ્ યસ્યસ્મૃત્યાચનામોત્થાત
પોયમ્ત્રિયાદિપુ ન્યૂનંસંપૂર્ણતાંયાતિસઘોવંદેતમચ્યુતં આદિમધ્યાવસાનેપુશ્રાદ્ધસ્યેદમુદાદેત્ ॥

હવે ઘણી માતા હોય તો તેવિષે—“પતદ્વાસન્માતરૈયજ્ઞદેથીદેરુદ્રદેયથાનામગોત્રાયેચયુ-
પ્માનત્રાનુ” એવો ઉચ્ચાર કરી એક પિંડ દેવો ઇલાદિક જાણવું. અભ્યંજનવિષે “અભ્યંજન”
અંજનવિષે “અર્ધ્ય” ઇલાદિક જાણવું. એક નામ હોય તો એકજ નામ દ્વિવચનાંત અથવા અહુ-
વચનાંત બોલવું. એ રીતે અર્ધદાન સમયે પણ “અસન્માતરૈ ઇલાદિક ઉચ્ચારવડે સંબોધન કરી
“રૂદ્વાં અર્ધ્યમિદ્વોઅર્ધ્ય” એવો ઉચ્ચાર જાણવો. તેમજ “આર્યંતુનઃપિતરઃસોઃ, તિલોસિસોમદેવત્યોઃ,

ઉશંતસ્ત્વાનિ૦” પિંડપુત્રણ, દશાદન (પિંડ ઉપર સૂત્ર દેવું), ઉપસ્થાન, પ્રવાહણ (વેદેવરાવતું) અને પ્રાશન (ભોજન), ઇલાદિકાના મંત્ર બહુવચનાંત પિતૃપદવદે યુક્ત છે ઇલાદિ હેતુથી તે મંત્રોમાં શક નથી એ પ્રસિદ્ધ છે. “પ્રોક્ષણ ન કરેલી વસ્તુને સ્પર્શ કરવો નહીં, મનુષ્યની વાણી (ભાષા) બોલવી નહીં, ભોજન કરતાં શ્રાદ્ધણની સામે જોવું નહીં, અને અશ્વ પાકવાં નહીં, દેવકર્મ, પિતૃકર્મ, જપ અને હોમ ઇલાદિક સઘળાં કર્મવિષે પ્રયત્નેકરી મોન ધારણ કરવું, તેણેકરી કર્મનું સંપૂર્ણ ફળ મળે છે. જપ, હોમ, પૂજા ઇલાદિ કર્મવિષે જો ઓનનો લોપ થાય તો, વૈષ્ણવમંત્રનો ઉચ્ચાર કરવો અથવા અવિનાશી એવા વિષયનું સ્મરણ કરવું.” તે સ્મરણનો મંત્ર—“યસ્ય સ્મૃત્યા ચ નામોત્તયા, તપોયજ્ઞક્રિયાદિપુ ॥ ન્યૂનં સંપૂર્ણતાં યાતિ, સઘો વંદે તમચ્યુતં.” શ્રાદ્ધના આરંભવિષે મધ્યમાં અને સમાપ્તિ સમયે ઉપર કહેલો મંત્ર બહુવો.

અથ સંક્ષેપત આશ્વલાયનાદીનાં પ્રયોગક્રમઃ ॥ સવ્યેનાપસવ્યેનવાદેશકાલૌસંકીર્ત્યાપસવ્યેન તત્તચ્છાદ્ધાર્પિતૃણાંપટ્ટીવિમ્બક્યાપ્તેપામમુકથાદ્ સદૈવં સપિંડપાર્વણવિધિનૈકોદિદેનવાત્રેનામેનવાહિરણ્યેનવાશ્વઃસઘોવાકરિષ્યતિસંકલ્પેયથાસંભવંકાર્યઃ સર્વત્રકુરુષ્વેત્યાદિયથોચિતંપ્રાહ્મણૈઃપ્રતિયચનં દેયમેવતતોદેવધર્મેણવિપ્રસ્યદક્ષિણજાતુંસ્પટ્ટામુકપિતૃણામમુકથાદેઅમુકવિશ્વેદવાર્થંત્વયાક્ષણઃક્રિયતામિતિક્ષણંદંધાત્ઔતથેતિવિપ્રોવદેત્ કતોપ્રાપ્નોતુમવાનિતિવિપ્રઃપ્રાપ્તવાનીતિ ઇયંપિતૃધર્મેણવામજાનુસ્પર્શનામુકથાદેઅમુકસ્થાનેત્વયાક્ષણહત્યાદિપૂર્વવત્ અવસ્થાનેપકવિપ્રત્વેપિતૃપિતામહપ્રપિતામહાનાંસ્યાનેત્યાદિઃ અક્રોધનૈરિત્યાદિપ્રાર્થના અત્રસર્વત્રદેવપૂર્વેત્વં કચ્ચિત્પિતૃપૂર્વકત્યંવશ્યતે इदંસંકલ્પક્ષણવાનાદિપૂર્વેદ્યુઃસઘોવાકાર્યં તતઃક્રુતુપેન્નાતઃજ્ઞાતાન્થૌતપાદાન્વિપ્રાન્સન્નિધાપયેત્ તતઃસવ્યેનતિલોદકયવોદકેઆચારાત્કાર્યં તતઃસવ્યેનશુદ્ધ્યર્થપ્રાયશ્ચિત્તાર્થસૂક્તજપઃપ્રદક્ષિણાચસમસ્તસંપદિતિનમસ્કારઃ અપસવ્યેનાચારાદધિકારયાચનં તતઆચમનપ્રાણાયામૌસવ્યેનકૃત્વા અપસવ્યેનદ્વિતીયઃસંકલ્પઃ કેચિત્સદ્યઃકરણપક્ષેદ્વિતીયસંકલ્પનેચ્છંતિ તતસ્તિપ્રસવ્યેનૈવદૈધેપિત્ર્યેચભવતાંસ્થાનતમિતિપ્રતિવિપ્રશ્નઃ પૂર્વદ્વિતીયક્ષણવાનામ્ અવ્રવહુચાનાંગૃહ્યાશ્મિતાંદર્શાદ્વાન્વષ્ટકાપૂર્વેદ્યુઃશ્રાદ્ધેપુ પિંડપિતૃયજ્ઞવ્યતિપંગેણ શ્રાદ્ધપ્રયોગોનાન્યેપાંનાપિશ્રાદ્ધાંતરેપુ સચદ્વિતીયક્ષણવાનાંતશ્રાદ્ધતંત્રકૃત્યાપરિસમૂહનાદીધ્માધાનાંત પિંડપિતૃયજ્ઞતંત્રાંતેપાવકાલનાદિમસમર્પદાંતં અશ્વાવઘ્નોકરણંકૃત્યાપરિવેપનાદિસંપ્રણયચનાંતેપિંડવાનાદિપાથોત્સર્ગપર્યંતંકૃત્વા વિકિરાદિશ્રાદ્ધરોપસમાપનીયમિત્યેવંરૂપઃ પર્વહિરણ્યકેશીયાદીનામપિપ્રથમસંકલ્પોત્તરમશ્યુપસમાધીનાન્વાધાનાયાજ્યસંસ્કારાંતેપાયાદિપૂજાંતે તત્તન્મંત્રોહયુતઃસવિસ્તરોમ્નોકરણહોમોજ્ઞેયઃ ॥

હવે સંક્ષેપથી આશ્વલાયન ઇલાદિકેનો પ્રયોગક્રમ કહે છે.

સંયેકરી અથવા અપસંયેકરી દેશકાલનો ઉચ્ચાર કરી, અપસંયેકરી તે તે શ્રાદ્ધને યોગ્ય બે પિતૃ તેમને ૫ઠીવિભક્તિવદે “એતેપામમુકથાદ્ સદૈવં સપિંડં પાર્વણવિધિનૈકોદિદેનવાત્રેનામેનવાહિરણ્યેનવાશ્વઃસઘોવાકરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ બેવો સભવ હોય તે પ્રમાણે કરવો. સઘળે ઠેકાણે શ્રાદ્ધણુએ “કુરુષ્વ” ઇલાદિક યથાયોગ્ય પ્રતિવચન (ઉત્તર) અવશ્ય દેવું. ૫ઠી દેવધર્મ (દેવકાર્ય) પ્રમાણે શ્રાદ્ધણુના દક્ષિણ ગોઠણુને સ્પર્શ કરી “અમુકપિતૃણામમુકથાદે અમુકવિશ્વેદવાર્થં ત્વયાક્ષણઃ ક્રિયતાં” એટલું કહી ક્ષણ (નિમંત્રણ) દેવો. ૫ઠી “ઐતથા” એ રીતે શ્રાદ્ધણે કહેવું. કર્તાએ “પ્રાપ્નોતુ મવાન્” એમ બોલવું. શ્રાદ્ધણે “પ્રાપ્તવાનિ” એ રીતે કહેવું. એપ્રમાણે પિતૃધર્મે (અપસઆદિક પિતૃકાર્ય) પ્રમાણે શ્રાદ્ધણુના ડાબા ગોઠણુને સ્પર્શ કરી “અમુકથાદે અમુકસ્થાને ત્વયાક્ષણઃ” ઇલાદિક પ્રથમપ્રમાણે કરવું. ત્રણને ઠેકાણે એક શ્રાદ્ધણુ હોય તો “પિતૃપિતામહપ્રપિતામહાનાં સ્યાને” ઇલાદિ ઉચ્ચાર કરવો. ૫ઠી “અક્રોધનૈઃ” ઇલાદિક પ્રાર્થના કરવી. ઇહાં સર્વ ઠેકાણે પ્રથમ દેવનું અને ૫ઠી પિતૃનું કર્મ કરવું. કોઈ ઠેકાણે પ્રથમ પિતૃનું ૫ઠી દેવનું કર્મ કરવું એમ કહેવાશે. એ સંકલ્પ કરવો, ક્ષણ દેવો ઇલાદિક કર્મ પ્રથમ દિવસે અથવા શ્રાદ્ધને દિવસે કરવું. ૫ઠી ક્રુતુપકાલે (અષ્ટમ સુહૃત્તમાં) કર્તાએ જ્ઞાન કરી ન્હાયેલા અને પગ ધોયેલા એવા શ્રાદ્ધણુને સમીપમાં બેસાડવા. ૫ઠી સંયેકરી તિલોદક તથા યવોદક આચાર છે માટે કરવાં. ૫ઠી

સંયેકરી શુદ્ધિમાટે તથા પ્રાયશ્ચિત્તમાટે સંકતનો જપ તથા પ્રદક્ષિણા કરવી. અને “સમસ્તસંપત્ત” એ મન્ત્રેકરી નમસ્કાર કરવો. આચાર છે માટે અપમંચેકરી અધિકારવાચન કરવું. ચાર પછી સંયેકરી આચમન તથા પ્રાણાયામ કરી અપસંયે બીજો સંકલ્પ કરવો. કોઈ અંચકાર, સંકલ્પાદિક શ્રાદ્ધ-દિવસેજ કરવાં એ પક્ષ હોય તો બીજો સંકલ્પ કરવો નહીં, એમ કહે છે. પછી ઊભા રહી સંયેકરીનેજ દેવપાસે અને પિતૃપાસે “મવતાં સ્વાગતં” એ પ્રમાણે એક એક શ્રાદ્ધણુ પ્રત્યે પ્રશ્ન કરી પ્રથમ કલાપ્રમાણે બીજીવાર ક્ષણ દેવો. આ વિષયમાં ગૃહ્યાશ્રિયુક્ત ઋગ્વેદી હોય તો તેમણે દર્શશ્રાદ્ધ, અન્વષકશ્રાદ્ધ અને પૂર્વધુઃશ્રાદ્ધ એમનેવિષે પિંડપિતૃયજ્ઞનો વ્યતિપંગ (પરસ્પર મિશ્રિતપણું) કરી શ્રાદ્ધપ્રયોગ કરવો, બીજી શાખાવાળાઓએ કરવો નહીં, તેમ ઋગ્વેદીઓએ પણ બીજાં શ્રાદ્ધોવિષે કરવો નહીં. તે વ્યતિપંગપ્રયોગ આ રીતે—બીજો ક્ષણ દેવો ઇહાંપર્યંત શ્રાદ્ધતર કરી પરિસમૂહન થકી ઇધ્માસ્થાપનપર્યંત પિંડપિતૃયજ્ઞનો તંત્ર કર્યા પછી શ્રાદ્ધલોના પાદપ્રક્ષાલનથકી ભસ્મભર્યાદાપર્યંત એટલે રક્ષાપરિવેષણપર્યંત કર્મ કર્યા પછી અગ્નિમાં અઘ્રૌકરણ કરી પરિવેષણથકી સંપન્ન વચનપર્યંત કર્મ થયા પછી પિંડદાનથકી પાત્રચાલનપર્યંત કર્મ કરી વિકિર ઇલાદિક શ્રાદ્ધતું શેષ કર્મ સમાપ્ત કરવું, એ રીતનો વ્યતિપંગપ્રયોગ બાણુવો, એ પ્રમાણે હિરણ્યકેશીય ઇલાદિકાએ પણ પ્રથમ સંકલ્પ કર્યા પછી અગ્નિતું સ્થાપન, અન્વાધાન ઇલાદિક આભ્યસસ્કારપર્યંત કર્મ થયા પછી પાદાદિક પૂજા કરવી, ચાર પછી તે તે મન્ત્રોના ઉચ્ચારયુક્ત વિસ્તારસહિત એવો અઘ્રૌકરણ હોમ બાણુવો.

અથપાચમ્ ॥ અંગળેશ્રાદ્ધદેશદ્વારેવા ચતુરશ્નદિદક્ષિણપ્રાદેશમાન્ત્રયોદક્ષણ્યંદેવમંડલંકૃત્વા તતોદક્ષિણેપદંગુલંત્યક્ત્વાદક્ષિણામુલ્યંચતુર્હસ્તંવિતસ્તિમાન્ત્રવાપિત્તમંડલંવર્તુલં સઘ્યાપસઘ્યપ્રાદક્ષિણ્યાપ્રાદક્ષિણ્યાદિદેવપૈનધર્મેણગોમૂત્રગોમયામ્યાંકાર્યયથાયચંદમંયવતિલંગ્ધપુષ્પૈસ્તર્વચનં મંડલસમીપેપીઠેઉપવિષ્યૈયપ્રાહ્નુપસ્યવિપ્રસ્યપાદયોદ્વહ્નુપઃ પ્રત્યહ્નુપોવાકર્તામુકસંશ્લકાવિષ્વેદેવાઈદંઃપાઘંસ્વાહાનમશ્નતિ યવગંધપુષ્પયુતજલમંજલિનાપ્રક્ષિપ્યશંનોદેવીરિતિશુદ્ધોદકેનપાદાબુપયંવપ્રક્ષાલયેત્ નાધોમાગૈનાપિસપ્તિચક્રપવિનહસ્તેનપિતૃમંડલેઉદ્વહ્નુપસ્યોપવિષ્યપાદયોદક્ષિણામુરસ્તિલંગ્ધાદિજલમંજલિનાપિતૃતીર્થેનપિતૃમુરુનામરુપગોત્રેદંતેપાઘંસ્વધાનમશ્નતિ ત્રયસ્થાનેપકવિપ્રત્વેપિતૃપિતામહપિતામહાઈદંઃપાઘમિતિ યજુચચનાંતેનપ્રક્ષિપ્ય શંનોદેવીરિત્યાદિપૂર્યવત્ ઇયમગ્રેપિપિત્રાદિત્રયેબ્રાહ્મણનયપક્ષેઈદંતેત્રયેકવિપ્રપક્ષેઈદંવશતિયચનોહોષ્ઠેયઃ ઇયંમાતામહાદિપાઘંનેપિયોઘ્યમ્ અન્નપાઘાત્પૂર્વંપાદાર્ધ્યઃપાઘોત્તરંચંચંપુષ્પાક્ષઘૈપાદાદિમૂર્ચાંતમચંનપૂર્વકંદેવેપવઃપાદાર્ધ્યશ્નતિત્વા પિઙ્ગેપિતિલેમૂર્ધાંચચંનપૂર્વેકપાદાર્ધ્યદાનમુકંતત્કાલ્યાયનાદીનામેવાચારાત્તેપામેવ વહુચાનાંતુનૈપઆચારઃ તતઃપાઘશંપંચધયતિલાદિસઘ્યાપસઘ્યામ્યાં મંડલયોસ્ત્યક્ત્વાસ્વપાદક્ષાલનંપવિપ્રત્યાગંચકૃત્વાન્યપવિત્રેષુત્વા દેવમંડલોત્તરેસ્વયંવિપ્રાશ્નદ્વિરાચમ્યશ્રાદ્ધદેશેગચ્છેયુઃ પાદક્ષાલનોદકાચમનોદકયોત્સંગોનકાર્યઃ અપસચ્ચેનામુકશ્રાદ્ધસિદ્ધિસ્ત્યતિયદેસૈપ્રત્યુક્તઃનિરંગુણંવિપ્રદક્ષિણહસ્તંધૃત્વાસઘ્યાપસઘ્યામ્યાં મૂર્ધન્યઃસ્વઃસમાપ્યમિતિ સદર્મેપુપી ટેવ્યવિલંબેનોપવેશયેત્તત્રદેવપ્રાહ્નુલોવિપ્ર.પિઙ્ગેત્તદ્વહ્નુલઃ અસંમવેદક્ષિણાન્યદિહ્નુલઃ ॥

હવે પાઘ કહે છે—આંગણમાં અથવા શ્રાદ્ધભૂમીના દ્વારમાં ચોખ્ખું, એ હાથનું અથવા પ્રાદેશ (એક કુંડ) જેવડું, ઉત્તર દિશામાં નમતું એવું દેવમંડલ; અને તેની દક્ષિણ દિશામાં છ અંગુલ ભૂમી મુકી તે ઠેકાણે દક્ષિણ દિશામાં નમતું, ચાર હાથનું અથવા એક વૈંત જેવડું, વર્તુલ (ગોળાકાર) પિતૃમંડલ; સંય તથા અપસંય પ્રાદક્ષિણ તથા અપ્રાદક્ષિણ ઇલાદિ દેવ તથા પિતૃધર્મવડે ગોમૂત્ર તથા છાણુવતી કરવાં. પછી યથાયોગ દર્ભ, યવ, તિવ, ચંદન અને પુષ્પવડે તે મંડલોની પૂજા કરવી. મંડલની સમીપે પાટલા ઉપર પૂર્વમુખ બેઠેલા શ્રાદ્ધણુના બન્ને પગ ઉપર, ઉત્તરમુખ અથવા પશ્ચિમમુખ બેઠેલા શ્રાદ્ધકર્તાએ “અમુકસંશ્લકા વિષ્વેદેવા ઈદં વઃ પાઘં સ્વાહા નમઃ” એમ કહી યવ, ચંદન અને પુષ્પયુક્ત જળની અળવી નોંખી “શંનોદેવી” એ મન્ત્રવડે શુદ્ધ જળવડે શ્રાદ્ધણુના બન્ને પગ ઉપર ઘોવા, પગનાં તળાનો ભ્રમ ઘોવો નહીં, તેમ ગ્રથિવાળુ પવિત્ર હાથમાં રાખી પાદપ્રક્ષાલન કરવું નહીં. પિતૃમંડલ ઉપર ઉત્તરમુખ બેઠેલા શ્રાદ્ધણુના બન્ને પગ ઉપર, કર્તાએ દક્ષિણમુખ ઊભા રહી તિલ ચંદન ઇલાદિકે યજ્ઞ

ગોત્રેદં તે પાદં સ્વધા નમઃ” એમ કહી ત્રણ ઠેકાણે રેડું. એક બ્રાહ્મણ હોય તો “પિતૃપિતામહપ્ર-
પિતામહા इदं चः पादं” એ રીતે બહુવચનાંત વાક્ય કહી જળ રેડું, પછી “શત્રોદેવી” ઇત્યા-
દિક મંત્રેકરી પ્રથમપ્રભાણે પગ ધોવડાવવા. એ રીતે આગળ પણ પિત્રાદિ ત્રીજીને ઠેકાણે ત્રણ
બ્રાહ્મણોનો પક્ષ હોય તો ‘इदं ते’ એવો એક બ્રાહ્મણના પક્ષમાં જે ઉચ્ચાર તે ‘इदं चः’ એવો
બહુવચનવડે બહુ બાણવો. એપ્રભાણે માતામહાદિ પાર્વણિયે પણ એમજ બાણવું. ઇહાં પાદસમયે
પાદયત્રી પ્રથમ પાદાર્થ, તથા પાદ પછી ચંદન, યુષ્પ અને અક્ષતવડે પગત્રી મરતકપર્યંત પૂજન-
પૂર્વક દેવ સમીપે “एषवः पादार्च्यः” એ વાક્યવડે દષ પિતાપાસે પણ તિલવડે મરતકત્રી પગ-
પર્યંત પૂજનપૂર્વક પાદાર્ચ્યનું દાન કરવું, એમ કહ્યું છે તે કાલ્યાણ ઇત્યાદિકોનાજ આચાર હોવાથી
તેમનેજ વિહિત છે, ઝગ્વેદીઓનો એ આચાર નથી. ત્યાર પછી પાદનું શેષ જે ચંદન, યવ, તિલા-
દિક તે સંયેકરી તથા અપસંયેકરી બન્ને મંડલ ઉપર છાંટી પોતાના પગ ઘોઘ પવિત્રાને ત્યાગ કરી
બીજાં પવિત્ર ધારણ કરી દેવમંડલથી ઉત્તર દિશામાં પોતે તથા બ્રાહ્મણોએ બેવાર આચમન કરી
આદ્યભૂમિયે જવું. પાદપ્રક્ષાલનનું જળ તથા આચમનનું જળ તેનો સંસર્ગ (મિશ્રિતપણું) કરવો
નહીં. અપસંયે કરી “अमुकश्चादसिद्धिरस्तु” એમ કહેવું. પછી બ્રાહ્મણોએ પ્રતિવચન દીધા
બાદ બ્રાહ્મણોનો અંશુકાનિનાનો દક્ષિણ હાથ ઝાઢી સ્વયં તથા અપસંયેવડે “भूर्भुवः स्वः समार्षं”
એમ કહી દર્ભ પાચરેલા પાટલા ઉપર તે બ્રાહ્મણોને શીઘ્ર બેસાડવા. તેમાં દેવસ્થાનકે પૂર્વાભિમુખ
બ્રાહ્મણ, અને પિતૃ ઠેકાણે તો ઉત્તરમુખ બ્રાહ્મણો બેસાડવા. સંભવ ન હોય તો દક્ષિણ દિશા વળ્યું
કરી અન્ય દિશા સામે બેસાડવા.

અયાસનાનિ ॥ હૈમંરાજતંતાંત્રાંવાદુકૂલંકંબલંધા દારુજંતુળમયંપર્ણમંપંવાસનંપ્રશસ્તમ્ દારુજે
પુથીપર્ણાંજંદુકંધાપ્રયકુલશમીત્રેભ્રાતકગાલવૃક્ષજન્યાન્યાસનાનિશસ્તાનિ અયઃશંકુમવંપીઠંપ્રદેવંનો
પવેશને અન્નિદ્ધાન્યાપસાનિભગ્નાનિચ વિવર્જયેત્ પ્રાપસંસ્થાદક્ષિણાસંસ્થામોકૃંપંકિસ્તુપૈતુકે તત્રદેવા
સનેમ્રાગમૌદ્ઘૌદમૌ પિન્ડેદક્ષિણાગ્રૈકૈકંદર્મસ્થાપયેત્ પૃથૈસ્તિલાદિતૈલૈર્વાસ્થાપયન્નમ્તિદ્વિજં દીપંસપ્ત્યા
પસવ્યાન્યાંદીપમેકંતુલપ્યતઃ બ્રાહ્મણાશ્વેતઃપ્રભૃત્યાશ્વસમાતેમૌનિનઃપવિત્રહસ્તાઞ્ચિછદ્યોચ્છિદ્યસ્પર્શય
ર્જયંતોવૈતૈરન્ અમ્રયધાલક્ષણઅતિધિરાગતચ્ચેરસચ્ચેનવિપ્રંકૌવિષ્ણુદેશેનપૂજયેત્ સચ્ચેનાપવિત્રઃપવિ
ત્રોષેતિમંત્રંપઠિત્વા ષેખળયૈનમઃ કાશ્યપૈનમઃ ક્ષમાયૈ” ઇતિભૂમિનત્વા મેદિનીલોકમાતાત્વમિત્યાદિક્ષો
કૈઃસ્તુત્વાચ શ્વસ્રભૂમિગયાંધ્યાત્વાધ્યાત્વાદેવંગદાધરં પ્રાચીનાવીતી તદ્વિષ્ણોઃપરમંપદં” તદ્વિપ્રાસોઽ
ગાયત્રીંવજ્રપિત્વા સચ્ચેનપ્રાણાયામતિધ્યાદિકીર્તનાંતેપસચ્ચેનામુકપિતૃણામુપક્રાંતમુકશ્વદં કદિધ્યે
હૃતિસંકલ્પ્યાત્રાદૌમધ્યેતેત્તેત્તદેવતામ્યઃપિતૃમ્યશ્ચં અમૂર્તોનાંચં ચતુર્ભિશ્ચં યસસ્તુત્યેતિચત્રિઃપઠેત્ ॥

હવે આસન કહે છે.

સોનાનું, રૂપાનું, ત્રાંબાનું, રેશમી વસ્ત્ર, કંબલ, કાષ્ઠનું, ઘાસનું અથવા ખાનનું એ આસન ઉત્તમ છે.
કાષ્ઠનાં આસનમાં સાલવણુ, જંબૂ, કદંબ, આગિ, બોલસરી, ચમી, મ્હોટો ચુંદો, અથવા શાલનાં ઝાડ
એમનાં આસન (પાટલા) ઉત્તમ છે. “લોહાના ખીલાવાળો પાટલો બ્રાહ્મણોને બેસવામાટે દેવો નહીં.
અગ્નિમાં બળેલાં, લોહાનાં અને ભાંગેલાં આસનો વળ્યું કરવાં. દેવ સમીપે પશ્ચિમથી પૂર્વપર્યંત અને
પિતૃ સમીપે ઉત્તરથી દક્ષિણપર્યંત બોજન કરનારા બ્રાહ્મણોની પંક્તિ બેસાડવી.” તેમાં દેવના આસન
ઉપર પૂર્વ દિશામાં અગ્રવાળો એવા બે દર્ભ, અને પિતૃના આસન ઉપર દક્ષિણ દિશામાં અગ્રવાળો
એવાં એક એક દર્ભ રાખવો. “એક એક બ્રાહ્મણપાસે ઘીનો અથવા તેલનો એકેકો દીપક સંયે તથા
અપસંયે કરવો. એકજ દીપક કરવો હોય તો સંયેકરી કરવો. એ વેળાથી આરંભ કરી શ્રાદ્ધની
સમાપ્તિ યાય ત્યાહાંલગી બ્રાહ્મણોએ મૌન ધારણ કરી, હાથમાં પવિત્રાં ધારણ કરી અને ઉચ્છિદ્યો-
ચ્છિદ્યતો સ્પર્શ વળ્યું કરી રહેવું. એ સમયે લક્ષણયુક્ત અતિથિ આવે તો સંયેકરી બ્રાહ્મણની પંક્તિમાં
તેને બેસાડી વિષ્ણુને ઉદ્દેશે તેની પૂજા કરવી. સંયેકરી “અપવિત્રપવિત્રોવાં” એ મંત્ર બહી
“વૈષ્ણવ્યે નમઃ, કાશ્યપ્યૈ નમઃ, ક્ષમાયૈ નમઃ,” એ મંત્રવડે પૃથ્વીને નમસ્કાર કરી “મેદિની લોકમાતા
ત્વં” ઇત્યાદિક શ્લોકવડે સ્તુતિ પણ કરવી. પછી “શ્વદ્ધૂમિં ગયાં ધ્યાત્વા, ધ્યાત્વા દેવં ગદાધરં”
ઇત્યાદિક મંત્ર બહી પ્રાચીનાવીતી (અપસંય) કરી “તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં, તદ્વિપ્રાસોવિં” એ મંત્રને
સંથાગાયત્રીમંત્રને જપ કરી સંયેકરી પ્રાણપામ, તિધ્યાદિકને ઉચ્ચાર કર્યા પછી અપસંયે “અમુ-

કપિતૃણામુપપ્રાંતમમુકથાદિં કરિષ્યે” એવો સકલ કરી એ ઠેકાણે આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં
 “દેવતામ્યપિતૃમ્યશ્ચ, અમૃત્તાનાં, ચતુર્મિશ્ચ, યસ્યસ્મૃત્યા” એ મંત્રોનો ત્રણવાર પાઠ કરવો.

અથદક્ષિણેવામેવાકુક્ષૌતિલૈઃસહકુશ્મરં પરિહિતવસ્ત્રાંચલવદ્ધૃત્વા કટિસંલગ્નવસ્ત્રદ્વિર્માગેનસંઘે
 દ્યરક્ષણાપ્યોનીવીચંધો નિહન્મિસર્વંયદમેષ્યવદ્ધૈદિતિશ્લોકમંત્રેણકાર્યઃ સર્વંતથાપસવ્યેનાપહતેત્યમ
 દક્ષિણંતિલાન્શિઘ્વોદીરતેતિસચ્યેનપ્રોક્ષણંસ્મૃતં તિલારક્ષંતુમંત્રેણદ્વારેકુશતિલાન્શિપેત્, તરત્સમંદીસુ
 કેનપાયમાનીમિરેવચ અમિમંચ્યજલંતેનપાકાદિપ્રોક્ષયેત્સુધીઃ યદ્વાતદ્વિષ્ણોર્મંત્રેણગાયત્ર્યાવામિમંત્રિતં
 યદેવાદિતિમંત્રાણાંત્રયેણવાન્યશાસિનઃ યાચયેત્પાકપૂતત્વંપુષ્પાચંસર્વમુશયેત્ નાપ્રોક્ષિતંસ્પૃશેઽગ્રાજ
 કાલેત્યેતંજપેત્તતઃ પદાર્થોગ્યતાંયાચયિત્વાદેવાર્ચનંચરેત્ તત્રપ્રત્યુપચારંદૈવેષિવ્યેચાચંતયોરપોદયાત્
 દૈવદક્ષિણસન્નિધાવુદ્બુલ્લપવિદય તદ્દક્ષિણકરમુચ્ચાનં ધામકરેણધૃત્વા દક્ષિણેનસયવંદંમંદ્રયમમુકે
 પંચિધ્વેપદિવાનાંમૂર્ધઃસ્વરિદમાસનંસ્વાહેતિહસ્તેજલમાસિચ્ય દક્ષિણમાગેઆસનેક્ષિપેન્નહસ્તેદમંદાનં
 આસનેપ્વાસનંદયાદ્ધનુપાળૌકદાચન પિતૃકર્મણિવામેચદૈવદયાત્તુદક્ષિણે વિપ્રોધર્મોસિવિશિરાજાપ્ર
 તિષ્ઠિતદિતિમંત્રેણગૃહીત્વા સ્વાસનમિતિવદેત્ કર્તાસનંસ્પૃશન્પ્રોદત્વાસ્યતામિતિવિપ્રોધર્મોસીતિવદેત્
 અપોદત્વા દૈવેક્ષણઃક્રિયતામિતિનિરંયુઠ્ઠકરંગૃહીયાદૌંતથેત્યાદિપ્રાગ્ચત્ શ્વંતૃતીયનિમંત્રણમ્ ॥

હવે જમણી અથવા ડાબી કુખમાં તિલસહિત ત્રણ કુશ, આઢેલા, વજ્રના છોકામાં બાંધી તેને
 હાથમાં રહેલા વજ્રના બાદરના ભાગમાં વીંટી રક્ષણ એ નામનો નીવાંબંધ, નિહન્મિ સર્વં યદમેષ્યવ-
 દ્ધૈવેત્” એ શ્લોકમંત્રવડે કરવો. સર્વંત્ર અપસવ્યે “અપહતા” એ મંત્રવડે અંગદક્ષિણ કર્મ
 કરવું, તથા “હરીતા” એ મંત્રવડે તિલ છાંટી સવ્યેકરી, પ્રોક્ષણ કરવું. “તિલારક્ષંતુ” એ
 મંત્રવડે આદ્યજમીના દ્વારમાં કુશયુક્ત તિલ છાંટવા. તેમજ—“તરત્સમંદી” એ મંત્રવડે તથા
 “પાયમાની” એ ઋચાવડે જલ મંત્રી તે જલવડે પાકાદિક પદાર્થ ઉપર પ્રોક્ષણ કરવું. અથવા
 “તદ્વિષ્ણોઃ” એ મંત્રવડે, દેવા ગાયત્રીમંત્રવડે જલ મંત્રિત કરવું. બીજી શાખાવાળાઓએ “યદેવા”
 એ ત્રણ મંત્રવડે અભિમંત્રણ કરવું. પાકની પવિત્રતા કહેવડાવવી, અને તે અભિમંત્રિત જલવડે
 પુંપાદિક, પૂળનો સઘળો ઉપચાર પ્રોક્ષિત કરવો. આદ્યમાં પ્રોક્ષણરહિત પદાર્થને રૂપડું કરવો નહીં.
 પ્રોક્ષણનું ઉદ્ધર્ધન થાય તો તે મંત્રનો જપ કરવો. પદાર્થની યોગ્યતા કહેવડાવી દેવની પૂજા કરવી.
 તેમાં એક એક ઉપચાર અર્પણ કરતી વેળાએ દેવસમીપે તથા પિતૃસમીપે ઉપચારને આપે તથા
 અંતે જલ દેવું. દેવસ્થાનકે બેઠેલા આશણને સમીપે ઉત્તરમુખ બેસી તે આશણનો યુલટો રાખેલો
 જમણો હાથ ડાબે હાથે ડાબી પોતાને જમણે હાથે ચલસહિત એ દર્બ લઈ “અમુકેવાં વિશ્વેવાં દેવાનાં
 મૂર્ધુવાસ્વરિદમાસનં સ્વાહા” એમ કહી હાથમાં જળ રેડી તે દર્બ દક્ષિણ તરફ આસન ઉપર
 દેવો, હાથમાં દર્બ દેવો નહીં. “આસન ઉપર આસન દેવું, હાથમાં આરે પણ દેવું નહીં. પિતૃકર્મમાં
 વામભાગે તથા દૈવકર્મમાં દક્ષિણભાગે આસન દેવું.” આશણે “ધર્મોસિવિશિરાજાપ્રતિષ્ઠિતઃ” એ
 મંત્રવડે લઈ “સ્વાસનં” એ રીતે પ્રતિવચન દેવું. કર્તાએ આસનને રૂપડું કરી જળ દઈ “જાસ્યતાં”
 એમ કહ્યા પછી આશણે “ધર્મોસિ” એ રીતે કહેવું, પછી જળ દઈ “દૈવે ક્ષણઃ ક્રિયતાં” એમ
 કહી અણકાવિનાનો હાથ આવવો. પછી “ઋ તથા” એ રીતે આશણે કહેવું, ઇલાદિક, પ્રથમ કહ્યા
 પ્રમાણે જાણવું. એ ત્રીજું નિમંત્રણ થયું.

અધાર્ચ્યકલ્પના ॥ તત્રપાત્રાણિર્હિમંરૌચ્યંતામ્રમંપંચાદારૂજંવાપલાશાદિપર્ણમયંવાકાંસંચારૈશ્ચ
 શુક્તિજંવાણ્નપાત્રંચાર્ચ્યપાત્રંપ્રશસ્તં અત્રવિપ્રેકત્વદ્વિત્વચતુષ્કેષ્વપિદૈવ્યંપાત્રદ્વયમેવ યતુદૈવેદ્યે
 પાત્રેપિત્રેષીત્પ્રમુખ્યત્રેકંકેલેકપાત્રત્યપક્ષાંતરંતદશકિપરં યવંપાત્રદ્વયંપ્રોક્ષિતાયાંભુવિપ્રાગ્રકુરોધુન્યુ
 ન્નમુચ્ચાનંવાસાદ્યપ્રોક્ષ્ય ન્યુઙ્ગપક્ષેડચ્છાનીઠ્યત્યતયોદ્દિકુશોદ્દેહેપવિત્રિનિધાયઃ દ્વાંનોદેવીરિતિમંત્રાવૃત્ત્યા
 પચાતિવ્યયયોસીતિમંત્રેણાવૃત્ત્યાયવાનોપ્યતુષ્ણાંઘપુષ્પાણિશિપેત્ કેચિદ્ઘંઘદ્વારાંઓપચી, પ્રતિમોદ્વ્ય
 મિત્યુઙ્ગ્યાંઘપુષ્પાણિશિપંતિ દેવાર્ચ્યપાત્રેસંપ્રદેશ્યુક્ત્વા મુસંપ્રદેશિતપ્રત્યુક્તોવામકરંચિપ્રદક્ષિણજા
 હુનિન્યસ્યાનુકવિધ્યાન્દેવાન્મચત્સ્વાવાહયિષ્યેદિતિપ્રૃથગાહયેત્યુક્ત્વા તો વિશ્વેદેવાઃ શૃણુનેત્યુચોપસ્થાયમૂમૌશિદ્યાન્નવા
 મંદક્ષિણપાદાદિયુગ્મકમેણજાન્વંસમૂર્ધાંતંપપાન્ચિકિરેત્ વિશ્વેદેવાઃ શૃણુનેત્યુચોપસ્થાયમૂમૌશિદ્યાન્નવા
 ન્ચિકિરેત્ હિરણ્યવેદીયાદયસ્ત્વચ્યંદાનમંઘાદિપૂજોત્તરમગ્રૌકરણકાલેયેદેવાસપ્રત્યાયાતપિતરદિતિમં

આમ્યામગ્નિદક્ષિણતોદેવપિત્રાવાહનંકુર્વેતિ કાતીયૈસ્ત્વર્ચ્યપાત્રાસાદનાત્પ્રાગેવદેવપિત્રાવાહનંકાર્યં તથે
 ઘકાત્યાયનસૂત્રાત્ તતોર્ચ્યપાત્રસંપત્તિવાચયિત્વાદ્વિજોત્તમાન્ તદ્વેચાર્ચ્યપાત્રેતુસ્વાહાર્ચ્યેદિતિવિન્ય
 સેત્ અપોદત્વાયિગ્રહસ્તેદ્યાદ્યર્ચ્યપવિત્રકે યાદિવ્યાહૃતિમંત્રેણહસ્તેષ્વર્ચ્યવિનિશ્ચિપેત્ વિશ્વેદેવાદ્વંચોર્ચ્ય
 સ્વાહાનમશ્તીરયન્ પ્રતિવિપ્રયાદિવ્યેત્યાવૃત્તિઃ કેચિત્તુયાદિવ્યાહૃત્યનેનદત્તાર્ચ્યાનુમંત્રણમાહુઃ મયૂલે
 કાતીયપ્રયોગેયિગ્રહસ્તેર્ચ્યપવિત્રદાનાંતેઆવાહનવદંતેષ્વર્ચ્યનંકૃત્વાર્ચ્યદાનમિત્યુકં ઋષિપ્રત્યેષ્ઠકસ્યેવહ
 સ્તેદિત્તરર્ચ્યદાનંવિપ્રચતુષ્ટયપક્ષેષ્ઠકંપાત્રંવિમજ્યદ્વયોદ્વયોર્દયં કૂર્ચસ્તુતત્તપાત્રસ્યપવ ॥

હવે અર્ધ્યકલ્પના કહે છે.

તેમાં પાત્ર—સોનાનાં, રૂપાનાં, ત્રાંબાનાં, લાંકાનાં, અથવા ખાખરા ઇસાદિક પાત્રનાં, અથવા
 કોંસાનાં, કિંવા શંખ અને છીપનાં, અથવા ખડ્ગપાત્ર (ગેડાનાં શીંગડાનાં પાત્ર) એ અર્ધ્યપાત્ર ઉત્તમ
 બાલુવાં. આ અર્ધ્યવિષે એક, બે અથવા ચાર એટલા બે આદ્ય હોય તો પણ દેવ સમીપે અર્ધ્ય-
 પાત્ર બેજ માંડવાં. દેવકર્મવિષે બે અર્ધ્યપાત્ર અને પિતૃકર્મવિષે ત્રણ અર્ધ્યપાત્ર અથવા બન્ને ઠેકાણે
 એક એક એપ્રમાણે એક પાત્રત્રય જ બીજો પક્ષ તે અશક્તિવિપયક છે. એ રીતે પ્રોક્ષણ કરેલી
 પૃથ્વી ઉપર પૂર્વ દિશામાં અગ્રવાળા દર્બ પાથરી તે ઉપર ઊંધાં અથવા સવળાં બે પાત્ર માંડી
 તેઓનું પ્રોક્ષણ કરી, ઊંધાં સખ્યાં હોય તે પક્ષમાં સવળાં કરી તે બન્ને પાત્રમાં—બે બે દર્બનું
 એક એપ્રમાણે બે બે પવિત્ર રાખી “શક્તો દેવી” એ મંત્ર બેવાર બહી તે પાત્રોમાં—જળ
 નાંખવું, પછી “યજોસિ” આ મંત્ર બેવાર બહી જવ નાંખી મંત્રવિના ચંદન પુષ્પ નાંખવાં
 કોઈ નિશ્ચિત “ગંધદ્વારં, ઓપધીઃપ્રતિમોદ્ધવં” એ બે ઋચાવડે ચંદન તથા પુષ્પ નાંખેછે—પછી
 દેવાર્ચ્યપાત્રેસંપન્ને” એવું વાક્ય કહી “સુસંપન્ને” એવું બ્રાહ્મણે પ્રતિવચન દીધા પછી કતામિ
 પોતાનો હાથ હાથ, બ્રાહ્મણનાં દક્ષિણ ગોઠણ ઉપર રાખી “અમુકવિશ્વાન્દેવાન્ ભવત્સ્વાવાહયિષ્યે”
 એ વાક્યવડે પ્રશ્ન કરી, “આવાહય” એવી આજ્ઞા દીધા પછી “વિશ્વેદેવાસ આગત” એ
 ઋચાવડે એકેક બ્રાહ્મણને દક્ષિણ પગથી ચારણ કરી યુગ્મ (બન્ને બન્ને) એવા ક્રમવડે ગોઠણ,
 ખેલા અને મસ્તકપર્યંત જવ છાંટવા. પછી “વિશ્વેદેવાઃ શૃણુત” એ ઋચાવડે પ્રાર્થના કરી બાકી
 રહેલા જવ પૃથ્વીઉપર છાંટવા. હિરણ્યકેશીયાદિકે તો અર્ધ્યદાન તથા ગંધાદિક પૂજા કર્યા પછી
 અગ્રોકરણ સમયે “યે દેવાસં, આયાત પિતરં” એ બે મંત્રવડે અગ્નિથી દક્ષિણ દિશામાં દેવ
 અને પિતૃનું આવાહન કરે છે. કાતીયાએ તો, અર્ધ્યપાત્ર સ્થાપન કરવાની પ્રથમજ દેવ પિતૃનું
 આવાહન કરવું. કારણ, કાંત્યાયનસૂત્રમાં તેમજ છે. “પછી બ્રાહ્મણોપામે અર્ધ્યસંપત્તિ કહેવડેલી
 બ્રાહ્મણોની આગળ “સ્વાહા અર્ચ્યઃ” એમ કહી અર્ધ્યપાત્ર માંડવાં. પછી બ્રાહ્મણોના હાથ ઉપર
 જળ દઈ અર્ધ્યપાત્રમાંનાં પવિત્રાં હાથમાં દેવાં. પછી “યાદિવ્યા” એ મંત્ર—બહી—હાથ ઉપર
 અર્ધ્ય દઈ “વિશ્વેદેવા દ્વં ચોર્ચ્ય સ્વાહા નમઃ” એવું વાક્ય કહેવું.” એક એક બ્રાહ્મણની પાસે
 “યાદિવ્યા” એ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી. કોઈ અથકાર તો, પ્રથમ દીધેલા અર્ધ્યનું “યાદિવ્યા”
 એ મંત્રવડે અનુમંત્રણ કરવું, એમ કહે છે—મધ્યખવિષે કાતીયપ્રયોગમાં, બ્રાહ્મણના હાથ ઉપર
 અર્ધ્યનાં પવિત્રાં દીધા પછી આવાહનપ્રમાણે, અગવિષે અર્ચન કરી પછી અર્ધ્યદાન કરવું, એમ
 કહે છે. એક બ્રાહ્મણ હોય તો એકનાજ હાથમાં બેવાર અર્ધ્ય દેવો. ચાર બ્રાહ્મણોનો પક્ષ હોય
 તો એક એક પાત્ર વહેંચી બે બે બ્રાહ્મણને દેવું. કૃત્યે (દર્ભમુદિ) તો તે તે પાત્ર ઉપરનોજ
 અહણ કરવો.

કચિત્સીર્વધિધૃતતિલ્લંકુલસર્વપક્ષાગ્રપુષ્પેતિદ્રવ્યાષ્ટકમર્ચ્યપાત્રેપ્રક્ષિપ્યમિત્યુકં આદ્યંતયોરપો
 ધચ્છન્નંધાઘૈરર્ચનંચરેત્ અમુકવિશ્વેદેવાઅર્ચ્યગંધઃસ્વાહાનમશ્તીકરેણેવવિપ્રહસ્તેષ્વેવદ્વિદ્વિંશં ઇ
 ધંસર્વૈરદેવેસ્વાહાનમશ્ત્યંતમુધાર્યોપચારદાનં ચંદનાગરકર્પૂરંકુમાનિપ્રદાપયેત્ ગંધદ્વારેતિવૈગંધર્મા
 ધનેતેત્તપુષ્પકં ધૂર્ણસીલમુનાધૂપમુદીપ્યસ્વેતિદીપકં શુવંચસ્ત્રાણિમંત્રેણવચ્ચંદ્યાત્પયતતઃ આસનેસ્વા
 સનંમ્યાદર્ચ્યેસ્ત્વર્ચ્યંદ્વિજોત્તમઃ સુગંધશ્ચસુપુષ્પાણિસુમાલ્યાનિસુધૂપકઃ સુજ્યોતિશ્ચૈવદીપશ્ચસ્વાચ્છા
 દનમિતિક્રમઃ કર્તાર્સ્કંધધૃતોત્તરીયોવિગતપવિત્રકરોવિપ્રહસ્તદ્વગધૈર્વિપ્રમાલાઘંતેપુલ્લિપેત્ વિપ્રમા
 લેવર્તુલપુંદ્રપુંદ્રપુંદ્રવાનકુર્યાત્ અત્રવિપ્રાણંકસ્તૂરીવિકલ્પિતા આયનેતેદ્વિતૈષોપધીઃપ્રતિમોદ્ધવમિતિ
 વાગંધદાનવચ્ચસ્તેવેવંચ-પુષ્પમિતિપુષ્પદાનંકાર્યમ્ ॥

કોઈ ગ્રંથમાં કૃષ્ણ, દહીં, ઘૃત, તિલ, ચોખા, સરસવ, કુશનાં અન્ન અને પુષ્પ એ આઠ દ્રવ્ય અર્ધપાત્રમાં નાંખવાં એમ કહ્યું છે. “એક એક ઉપચારના આદિ અને અંતવિષે જળ દેતાં આવવું. એ રીતે ગંધાદિક ઉપચારવડે પૂજા કરવી.” “અમુકવિશ્વેદવા અયં ઘો ગંધઃ સ્વાહા નમઃ” એ વાક્યવડે હાથયજ્ઞજ આહાલુના હાથ ઉપરજ એ બેવાર ચંદન દેવું. એ પ્રમાણે સઘળે દેકાણે દેવ-કર્મવિષે “સ્વાહા નમઃ” ઇહાંપર્યંત ઉચ્ચાર કરી ઉપચાર દેવા. “ચંદન, અગર, કપૂર અને કેસર એ પદાર્થ અર્પણ કરવા. “ગંધદ્વારાં” એ મંત્રવડે ચંદન, “આયનેતે” એ મંત્રવડે પુષ્પ, “ધૂરસિ” એ મંત્રવડે ધૂપ, “હૃદીપ્યસ્વ” એ મંત્રવડે દીપ અને “યુવં વસ્ત્રાણિ” એ મંત્રવડે વસ્ત્ર પ્રયત્નપૂર્વક દેવાં. આહાલુ આસનવિષે “સ્વાસન” એ રીતે અને અર્ધવિષે “અસ્ત્વર્ધ્ય” એમ કહેવું. ગંધાદિકવિષે ‘સુગંધઃ’, ‘સુપુષ્પાણિ’, ‘સુમાલ્યાનિ’, ‘સુધૂપકઃ’, ‘સુજ્યોતિઃ’ અથવા ‘સુદીપઃ’, ‘સ્વાચ્છાદનં’, એ પ્રમાણે ક્રમ ભાલુવો. ક્રત્તિએ ખભા ઉપર ઉત્તરીયવસ્ત્ર ધારણ કરી હાથમાંથી પવિત્ર કાઢી આહાલુના હાથમાં આપેલા ચંદનવડે આહાલુનાં કપાળ ઇલાદિક અંગવિષે લેપન કરવું. આહાલુના કપાળમાં કેવળ ગોળાકાર ચાંદલો અથવા ત્રિપુંડ્ર કરવું નહીં. આ ચંદનલેપન વિષે આહાલુને કસ્તૂરી વિકલિપત છે. “આયનેતે” એ મંત્રવડે અથવા “ઓપઘ્નીઃ પ્રતિમોદધ્વં” એ મંત્રવડે, ગંધદાનપ્રમાણે હાથ ઉપરજ “હૃદં વઃ પુષ્પં” એમ કહી પુષ્પદાન કરવું.

સત્રવિહિતપુષ્પાણિ ॥ અગસ્ત્યધૃંગરાજંચતુલસીકમલંતથા ઘંપકંતિલપુષ્પંચદુર્વાશ્વપિતૃવહ્નમાં પિહિતામૃતિપિદ્માચતુલસીર્પિંડપૂજને સુકુમારૈઃ કિસલયૈર્યવદુર્વાકુરૈરપિ જલોદ્રવૈશ્વકુસુમૈર્મહિકા ચૂતપુષ્પકૈઃ અતિમુકૈશ્વતગરૈઃ સંપૂજ્યાપિતરઃ સદા જાતીપુષ્પૈર્વિપ્રપૂજાંકુર્યાત્પિઙ્ગાર્ચનંતુન ॥

તેમાં વિહિત (ઉપચોગી) પુષ્પ કહે છે—“અગસ્ત્ય, ભાંગરો, તુલસી, કમલ, ચંપો, તિલનાં ફૂલ અને ફૂલોં એ પિતૃને પ્રિય છે. પિંડપૂજનવિષે તુલસી વિહિત તથા પ્રતિપિદ્ધ છે. કોમલ પદ્મ, યવ, ફૂલનાં અંકુર, જળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પુષ્પ, મહિકા (રોલર-મ્હોટી ભય) આંખાના મ્હોર, મધુમાધવીનાં ફૂલ અને તગરનાં ફૂલવડે સર્વેકાળ પિતૃની પૂજા કરવી. ભયનાં ફૂલવડે આહાલુની પૂજા કરવી, પણ પિંડની પૂજા કરવી નહીં.”

અધવર્જ્યપુષ્પાણિ ॥ ફરવીરંચધતૂરંવિલ્વપન્નંચકેતકીં ચકુલંકુંડપુષ્પંચકિંશુકંચકુરંદિકાં સર્વાણિરકપુષ્પાણિર્વર્જયેચ્છાદકર્મેણિ જલોદ્રવાનિદેયાનિરક્તાન્યપિવિશેષતઃ ॥

હવે વર્જ્ય પુષ્પ કહે છે.

“કલેર, ધતૂરો, બિલિપત્ર, કેતકી, બોલસરીનાં પુષ્પ, કુંદનાં ફૂલ, આખરાનાં ફૂલ, કાંઠાસળિયાનાં ફૂલ અને સઘળી ભતનાં રાતાં ફૂલ એ આદ્યવિષે વર્જ્ય કરવા. જળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં રાતાં પુષ્પ પણ વિશેષે કરી અર્પણ કરવાં.”

અધધૂપઃ ॥ ધૂપસ્તુગુગુલુદૈયસ્થાચંદનસારજઃ અગરશ્ચસકર્પૂરોઘૃતમધ્વાદિસંયુતઃ યેતુમાર્ગ્યં ગજાધૂપાદસ્તવાતાહતાધ્યે નતેશ્વાદેનિયોક્તબ્યાયેચકેતોગ્રગંધયઃ ઘૃતનંકેવલંદયાદુષ્ટંવાતૃણગુગુલં પાવદેશેવોધૂપહૃતિદાનમ્ ॥

હવે ધૂપ કહે છે.

“શુભળો ધૂપ, ચંદનના વેદાથી થયેલો ધૂપ અને ઘી, મધ ઇલાદિકે યુક્ત તથા કપૂરસહિત અગરનો ધૂપ સમર્પણ કરવો. પ્રાણિઓના અગ્રયજ્ઞ ઉત્પન્ન થયેલા, તથા હાથવતી વાયુ આપી પ્રદીપ કરેલા અને ઉગ્ર ગંધવાળા એ ધૂપ આદ્યમાં અર્પણ કરવા નહીં. કેવળ ઘૃત, અથવા હુદ્દ એવા ધારાવાળો શુભળ ધૂપમાં દેવો નહીં.” આહાલુના પગની પાસે “અયં ઘો ધૂપઃ” એમ કહી ધૂપ દેવો.

અધદીપઃ ॥ ઘૃતેનદીપોદાતવ્યસ્તિલતૈલેનવાપુનઃ યસામેદાદિદીપોવર્જ્યઃ હૃદંવોજ્યોતિરિતિ ધાયવોદીપમકાશદિતિવામુલસમીપેદીપઃ ॥

હવે દીપ કહે છે.

“ ઘી અથવા તિલના તેલનો દીપક અર્પણ કરવો ”. ચર્ખી, મેદ, ધાતુ ઇત્યાદિકનો દીપ વળ્ય કરવો, “ શ્વં ઘો જ્યોતિઃ, ” અથવા “ અયં ઘો દીપપ્રકાશઃ, ” એમ કહી આજ્ઞાણના મુખ સમીપે દીપ સમર્પણ કરવો.

કૌશેયકાર્પાસંવાચસ્ત્રવિહિતમ્ ॥ કૃષ્ણમલિનમુપમુકંછિદ્રિતંનિર્દશંરજકઘૌતંચનિપિદ્ધં ચ શ્વોપવીતંદાતવ્યંસ્ત્રાભાવેવિજાનતા નિષ્કયોવાયયાશક્તિવસ્ત્રાલામેપ્રદીપયતે પિતૃન્સત્કૃત્યવાસોભિર્દયાદ્યશ્વોપવીતકં ચશ્વોપવીતદાનેનવિનાશ્રાદ્ધંતુનિષ્ફલં ચશ્વોપવીતંયતિસ્ત્રીશૂદ્રશ્રાદ્ધેષ્વપિદેયં ॥

‘‘ રેશમનું અથવા કપાસનું વસ્ત્ર નિહિત છે. કાળું, મેઘું, પેદરેલું, છિદ્રવાળું, છેકાવિનાનું અને ઘાખીએ ઘોરેલું એ વસ્ત્ર નિષિદ્ધ છે. “ વસ્ત્ર ન હોય તો વિક્ષાન પુરેયે યજ્ઞોપવીત દેવું, અથવા વસ્ત્ર ન મળે તો યથાશક્તિ વસ્ત્રનું મૂલ્ય દેવું. પિતૃનો વસ્ત્રવડે સત્કાર કરી યજ્ઞોપવીત અર્પણ કરવું. યજ્ઞોપવીત દીધાવિના શ્રાદ્ધ નિષ્ફળ થાય છે. ” સંન્યાસી, સ્ત્રી અને શૂદ્રનાં શ્રાદ્ધવિષે પણ યજ્ઞોપવીત દેવું.

અધ્યાન્યાન્યપિદેયાનિ ॥ ઘાતુમયાનિધૂપદીપપાત્રાણિ કમંઢલુંતામ્રમયંકાષ્ઠજંઘાપિમૃન્મયં નારિકેલમયંવાપિશ્રાદ્ધેદઘાતપ્રયત્નતઃ છત્રોપાનદાસનશયનદર્પણચામરવ્યજનપાદુકાકેશપ્રસાધનીપટ્તવાસાદિસુગંધચૂર્ણગારધાનિકાયદિકંચલંજનશલાકાશ્રદેયાઃ અલંકારાશ્વદાતવ્યાયયાશક્તિહિરણ્મયાઃ કૈયૂર્હારકટકમુદ્રિકાકુંડલાદયઃ સ્ત્રીભ્યોયોપિદલંકારાદેયાઃ શ્રાદ્ધેયુયોપિતાં મંજીરમેષલાદ્વામકર્ણિકાકંકણાદયઃ સૌચર્ણરાજતંત્રાંસ્યંદધાદ્વોજનમાજનં કપૂરપદ્મશ્માંડાનિતાંબૂલાયતનંતથા સ્વયમન્યેનવાયંદીકૃતાનાંકૈનાપ્યુપાયેનમોચનેપિતૃણાંબ્રહ્મપદમ્ ॥

હવે બીજા પણ દેવાયોગ્ય પદાર્થ કહે છે.

ધૂપ તથા દીપનાં પાત્ર (ધૂપેડું, દીવી, આરતી ઇત્યાદિ) ઘાતુમય (ત્રાંબા પીતળનાં) દેવાં. “ શ્રાદ્ધમાં ત્રાંબાનું, કાષ્ઠનું, માટીનું અથવા નારિયળનું, કચંડલ પ્રપલ્લપૂર્વક દેવું. ” છત્ર, પગરખાં, આસન, બિછાનું, આરીસો, ચમર, પંખો, પાદુકા (ચાંખડી), કાંસડી, અવરન ઇત્યાદિ સુગંધી ચૂર્ણ, સગડી, લાકડી, ધાખળો, કાજળ અને સળી એ પદાર્થો દેવા. “ બાલુખંધ, હાર, કડાં, વીંદી અને કુંડલ ઇત્યાદિક અલંકારો પણ પોતાની શક્તિપ્રમાણે સુવર્ણના કરી દેવા. સ્ત્રિયોનાં શ્રાદ્ધમાં મંજીર (નૂપુર), મેખલા (કેશપટ્ટી), માળા, કાનનાં આભૂષણ અને કંકણ ઇત્યાદિક સ્ત્રિયોનાં આભૂષણ સ્ત્રિયોને દેવાં. સુવર્ણના, રૂપાનાં અથવા કાંસાનાં ભોજનપાત્ર (થાળ), કપૂર રાખવાનું પાત્ર અને પાનદાન પણ દેવાં. ” પોતે અથવા બીજાઓએ કેદ કરેલાઓને કોઈ ઉપાયે કરી પણ છોડાવવાથી પિતૃને બ્રહ્મપદ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્વંચોક્તવચનાદાષ્ટાદનદાનાંતે પૃથગ્યજ્ઞોપવીતંદત્ત્યાશક્તિસ્ત્વેછારાલંકારાદિકંદત્ત્યાતસ્કાલે સ્પર્શાયોગ્યાનાંસંકલ્પકૃત્વાપૂજનંપૂર્ણમસ્તુસંકલ્પસિદ્ધિરસ્ત્વિત્યુક્ત્વાપ્રત્યુક્તૌ મંત્રહીનંક્રિયાહીનંસંપદ્ધીનંદ્વિજોત્તમાઃ શ્રાદ્ધંસંપૂર્ણતાંયાતુપ્રસાદાદ્ભવતાંમમ યસ્યસ્મૃત્યાં દેવતાભ્યઃ ૦ ઇતિજપેત્ યથા માસનાદિસર્વપૂજાકાંડંદૈવંસમાપ્ય પૈતૃકમાસનપ્રમૃતિપૂજાકાંડમારમેદિતિકાંડાનુસમયક્રમપ્રવમાધવ સંમતઃ ॥

એપ્રમાણે પ્રથમ કહેલા વચનના આધારથી વસ્ત્ર દીધા પછી જીદાં જીદાં યજ્ઞોપવીત દઈ શક્તિ હોય તો છત્ર અલંકારાદિક દેવાં તે સમયે સ્પર્શ કરવાને અયોગ્ય હોય તેના સંકલ્પ કરી “ પૂજનં પૂર્ણમસ્તુ, સંકલ્પસિદ્ધિરસ્તુ ” એમ કહી પ્રતિવચન દીધા પછી “ મંત્રહીનં ક્રિયાહીનં, સંપદ્ધીનં દ્વિજોત્તમાઃ ॥ શ્રાદ્ધં સંપૂર્ણતાં યાતુ, પ્રસાદાદ્ભવતાં મમ ॥ યસ્યસ્મૃત્યાં દેવતાભ્યઃ ૦ ” એપ્રમાણે જપ કરવો. એ રીતે આસનાદિક સર્વ દેવસંબંધી પૂજાકાંડ સમાપ્ત કરી પિતૃસંબંધી આસનાદિક પૂજાકાંડને આરંભ કરવો; એ રીતે કાંડાનુસમયનો ક્રમજ માધવને સંમત છે.

કાતીયાસ્ત્યાસનક્ષણાવાહનાર્ધ્યપર્યંતં પાદાંતપ્રયોગાત્પદાર્થાનુસમયક્રમેજૈવદૈવેપિત્રેચકૃત્વાંગ્ધાદિપૂતામેવકાંડાનુસમયેનકુર્વેતિ એકંપદાર્થદૈવપિત્ર્યાદિપુસર્વૈવાનુષ્ઠાય તેનૈવક્રમેણદ્વિતીયાદિપદા

યાંઅનુષ્ટેયાદિત્યંપદાર્થાનુસમયઃ एकत्रैवसर्वपदार्थानुसमाप्यान्यत्रसर्वपदार्थानुष्ठानमितिकांडानुसमयः ॥

ક્રાતીય (કાસ્યાન શાખાવાળાઓ) તે આસન, ક્ષણ, આવાહન અને અર્ધ ઇલાંપર્યત, પાદપર્યત પ્રયોગ છે માટે પદાર્થના સમયને ક્રમે કરીનેજ દેવ તથા પિતૃપાસે કરી ગંધાદિક, પૂજાના કાંડના સમયેકરી કરે છે. એક પદાર્થ દેવસમીપે તથા પિતૃસમીપે સર્વ ઠેકાણે સમર્પણ કરી તેજ ક્રમવડે બીજા ઇલાદિ પદાર્થ અર્પણ કરવા એને પદાર્થાનુસમય કહે છે. એક ઠેકાણેજ સઘળા પદાર્થની સમાપ્તિ કરી પછી બીજે ઠેકાણે સઘળા પદાર્થ સમર્પણ કરવા એને કાંડાનુસમય એમ કહે છે.

અથાન્યપવિષ્ટેપ્રત્યપિત્રર્ચનં સંકલ્પ્યાસનાયાચ્છદનાંતપૂજાવૈશ્વદેવોકરીત્યૈવપિતૃધર્મણકાર્યા વિ ક્ષેપસ્તુત્યંચતે દ્વિગુણભુવંકુશનયંવિપ્રવામેક્ષિપેત્ પાર્વણસ્થાનેવિપ્રત્રયપક્ષે પિતૃયંથાનામગોત્રસ્યેદમાસન મિત્યાદિપૃથગુચારઃ एकविप्रत्वेपितृपितामहप्रपितामहानामिदमासनमित्युच्चारः एवमग्निमोपचारे ष्वप्युहं शेषं प्राग्वत् ततस्त्वृतीयनिर्મन्त्रणमपि प्राग्गृहस्तधारणपूर्वकं कार्यम् ॥

પછી બીજાં પવિત્ર ધારણ કરી પિતૃની પૂજાનો સંકલ્પ કરી આસનથકી તે આચ્છાદનપર્યત પૂજા દેવસમીપે જે રીતિ કહી છે તે રીતિપ્રમાણે પિતૃધર્મવડે (અપસઘાદિકવડે) કરવી. વિશેષ છે તેટલો માત્ર કહું છું-વચમાંથી વાળી બેવડા કરેલા એવા ત્રણ દર્ભ આશણના વામભાગમાં નાંખવા. પાર્વણ ઠેકાણે ત્રણ આશણ એવો પક્ષ હોય તો “પિતૃયંથાનામગોત્રસ્યેદમાસન” ઇલાદિક પૃથક્ ઉચ્ચાર કરવો. એક આશણ હોય તો “પિતૃપિતામહપ્રપિતામહાનામિદમાસન” એવો ઉચ્ચાર કરવો. એપ્રમાણે આગળના ઉપચારવિષે પણ એવોજ હોલ કરવો. બાકીનું કર્મ પ્રથમપ્રમાણે કરવું. ત્યાર પછી ત્રીજું નિર્મન્ત્રણ પણ પ્રથમ કલાપ્રમાણે પેહેલાં આશણનો હાથ અર્ધી કરવું.

अथाध्यासादनं ॥ द्विजाप्रेदक्षिणाप्रांस्त्रींस्त्रीन्दर्मानास्तीर्यतेष्वाग्नेयीसंस्थानिप्रतिपार्षणं पात्राणि श्रीणिश्रीण्येवासाद्य पितृपानपश्चिमेमातामहादिपार्षणस्यप्रतिपार्षणमेकविप्रत्वेनवविप्रत्वादिपक्षेपित्री ण्येवपात्राणि एकविप्रत्वेतदस्तेष्वध्वनयं नवविप्रत्वादिपक्षेएकैकंपात्रंविमज्यन्निपुत्रिपुत्रेयं प्रतिपात्रोपरिदक्षिणाप्राद्विगुणाः साप्रान्निर्वावात्रयस्त्रयः कुशाः पितृतीर्थेनपात्रेपुजलमापूर्यशोનોदेवीरितिस पैपात्रेसुकृदनुमंत्रणमाभ्वलायनानां तद्भिन्नैःकातीयादिभिःशत्रोदेवीरितिमंत्रेणप्रतिपात्रंमंत्रावृत्या जलमापूर्य हिरण्यकेशीयास्तुशत्रोदेवीरितिमंत्रेनेच्छन्ति सर्वंमतेतिलोसीतिमंत्रावृत्याप्रतिपात्रंतिळा चापः अत्रपितृशब्दस्यानूहस्त्युक्तं गंधादिप्रक्षेपः प्राग्वत् ततःपित्रर्च्यपात्रंसंपन्नमित्यादियथालिङ्गं संचिवाचयित्वापोदत्वाद्दक्षिणामुपस्तिष्ठन् सव्यंकरंकुशतिलयुतंविप्रवामजानुनित्यस्यपितृपितामहा दीन्वित्तीयांतानुच्चार्य भवत्सुआवाहयिन्येइतिपक्तिमूर्धन्यमेकैकंपिप्रृच्छेत् सर्वंप्रपक्तिमूर्धन्यंप्रत्येवप्रश्नः आवाहयेत्यनुज्ञातउशंतस्वेतिमंत्रावृत्यामुकममुकनामगोत्ररूपमावाहयामीतिप्रतिविप्रमूर्धादिपादांत मंसादियुग्मांगेषुतिलविकरणेनायाह्यसर्वविप्रावाहनांते आयंतुनःपितरदितिसकृदुपतिष्ठेत् अत्रकातीयै नैमोचःपितरइत्यादिइहसंतःस्यामेत्यंतेनार्चनमुक्तं आवाहनेसव्यापसव्ययोर्विकल्पः इहस्तशिष्टतिलान्विप्रा भ्रेमूर्धौवितीर्य पित्रर्च्यपात्रसंपत्तिरस्त्वित्युक्त्वाप्रत्युक्तः सव्यंकरत्वापोदत्वाचःस्यदर्भैःसहार्धपात्रमेकै कंपाणिस्यामुद्यत्यविप्राभ्रेस्वधार्ध्याइतिमंत्रावृत्यास्यापयेत् एकविप्रत्वेएकात्रेएवपात्रत्रयंमंत्रावृत्यानव विप्रत्वेपितृविप्रत्रयमुत्पात्रेपात्रन्यासोमंत्रेण पयंपितामहादिपुमुत्पात्रेएव पयंचत्रिरेवस्वधार्ध्याइति मंत्रोच्चारःप्रतिपार्षणे ॥

હવે અર્ધપાત્રનું સ્થાપન કહે છે.

આશણની આગળ દક્ષિણ દિશામાં અગ્ર રહે એવા, ત્રણ ત્રણ દર્ભ પાથરી તે દર્ભ ઉપર અગ્નિ યુગ્લ કોરે લતાં એવાં, એક એક પાર્વણુમાટે ત્રણ ત્રણ પાત્ર માંડી પિતૃપાત્રના પશ્ચિમ ભાગમાં માતામહાદિ પાર્વણુનાં, દર એક પાર્વણુવિષે એક આશણ એવો પક્ષ, અથવા નવ આશણ ઇલાદિ કોઈ પણ પક્ષ હોય તો પણ, ત્રણજ પાત્ર માંડવાં. એક આશણ હોય તો તેનાજ હાથ ઉપર ત્રણ અર્ધ દેવા નવ આશણ ઇલાદિ પક્ષ હોય તો એક એક અર્ધપાત્ર ત્રણ ત્રણ આશણને વેહેચી દેવ. એક એક પાત્ર ઉપર, દક્ષિણ દિશામાં અગ્ર થાય એ રીતે, વચમાં વાળી બેવડા કરેલા, અગ્રસહિત અથવા

અગ્રરહિત ત્રણે ત્રણ કુશ રાખવા. પિતૃતીર્થવડે તે અર્ધપાત્રમાં જળ પૂરણ કરી “શત્રોદેવી” એ મંત્રવડે આશીર્વાદનો એ સર્વ પાત્રનું એકવાર અનુમત્રણ કરવું. આશીર્વાદનો થકી બીજા જે કાલ્યાણ ઇલાદિ સાખાવાળાઓ તેમણે “શત્રોદેવી” એ મંત્રવડે એક એક પાત્રમાં મંત્રની આવૃત્તિ કરી જળ પૂરવું. હિરણ્યકેશીથી તો “શત્રોદેવી” એ મંત્રને ઇચ્છતા નથી. સઘળાઓને મતે “તિલોસિ” એ મંત્રની આવૃત્તિવડે પ્રત્યેક પાત્રમાં તિલ નાંખવા. ઇહાં પિતૃશબ્દનો ઉચ્ચાર કરવો નહીં એમ કહ્યું છે. ગંધાદિક પદાર્થો પ્રથમપ્રમાણે નાંખવા. સાર પછી “પિતૃર્ચપાત્રસંપત્તિ” ઇલાદિક જેવું લિંગ હોય તેને અનુસારે સંપત્તિ ભાલાની જલ દઈ દક્ષિણસમુખ ઉભા રહી કુશ અને તિલયુક્ત પોતાને હાથે હાથ શ્રાદ્ધણના રાખા ગોઠણ ઉપર રાખી પિતા પિતામહાદિકને દ્વિતીયાવિભક્ત્યંત ઉચ્ચાર કરી “મયત્સુ આવાહયિષ્યે” એમ કહી પક્ષિના આરંભમાં બેઠેલા એક શ્રાદ્ધણને, પૃછવું. સઘળે ઠેકાણે પક્ષિના આરંભમાં બેઠેલા શ્રાદ્ધણને પ્રશ્ન કરવું. પછી “આવાહય” એ રીતે આજ્ઞા મળ્યા પછી “ઉશંતસ્ત્વા” એ મંત્રની આવૃત્તિવડે “અમુકમમુકનામગોત્રરૂપમાવાહયામિ” એમ કહી પ્રત્યેક શ્રાદ્ધણપ્રત્યે મસ્તકથકી પગપર્થત ખભા ઇલાદિક જે જે બે અગ તે ઉપર તીક્ષ્ણ છાંદી આવાહન કરવું. એપ્રમાણે સઘળા શ્રાદ્ધણનું આવાહન કર્યા પછી “આયંતુનઃ પિતરઃ” એ મંત્રવડે એકવાર પ્રાર્થના કરવી. ઇહાં કાલ્યાણ સાખાવાળાઓએ “નમોઽયઃ પિતરઃ” ઇલાદિકથકી “હ્રસ્વંતઃ સ્વામ” ઇલાદિક મંત્ર કરી અર્ચન કહ્યું છે. આવાહનવિષે સમ્ય અને અપસમ્ય એનો વિકલ્પ છે. આવાહન કરી હાથમાં શેષ રહેલા તિલ શ્રાદ્ધણની આગળ પૃથિવી ઉપર છાંદી “પિતૃર્ચપાત્રસંપત્તિરસ્તુ” એમ કહી પ્રતિવચન મળ્યા પછી સમ્યે કરી જલ દઈ ભૂમિ ઉપર પાથરેલા દર્ભસહિત એક એક અર્ધપાત્ર બન્ને હાથવડે ઉપાડી શ્રાદ્ધણની આગળ “સ્વઘાર્ચ્યાઃ” એ મંત્રની આવૃત્તિવડે સ્થાપન કરવાં. એક શ્રાદ્ધણ હોય તો એકનીજ આગળ મંત્રની આવૃત્તિવડે ત્રણ પાત્ર રાખવાં. નવ શ્રાદ્ધણ હોય તો પિતાને ઠેકાણે જે ત્રણ શ્રાદ્ધણ તેમાંના મુખ્ય શ્રાદ્ધણની આગળ મંત્રની આવૃત્તિવડે પાત્ર સ્થાપન કરવાં. એ રીતે પિતામહાદિકને સ્થાનકે મુખ્યની આગળ બીજા પાત્ર સ્થાપન કરવાં. એપ્રમાણે પ્રત્યેક પાર્વણને ઠેકાણે “સ્વઘાર્ચ્યાઃ” એવા ત્રણવારજ મંત્રોચ્ચાર કરવો.

અર્ચ્યવેદિનાં પ્રપિતામહાદિપિતૃતંત્રાતિલોભ્યેન સર્ચ્ય. પ્રયોગઃ તતઃ સંત્વર્યાદિતિ પ્રત્યુક્તો પોદત્વા પાત્ર સ્વંપદિત્રિવિપ્રહસ્તે પુદત્વા પ્રથમપાત્રોદકસંશેષં લગ્નપાત્રે પાત્રાન્તરેવાશ્રીત્વા પિતરિદંતે અર્ચ્યપિતામહેદં તે અર્ચ્યમિત્યાદિયથાલિંગં પ્રત્યેકમર્ચ્યવેદ્યં પિત્રાદિત્રયાણમેકવિપ્રત્વેત્રિમિપાત્રૈરેકસ્વેવહસ્તેષ્વર્ચ્યવેદ્યં પળામેકવિપ્રત્વેપદ્માન્નાપ્યેકહસ્તે પિતુઃસ્થાને વિપ્રત્રયાદિપક્ષેપકાર્ષ્યવિમન્યત્તે પુદેયં અર્ચ્યંતેજલદાનં પિતરિદંતે અર્ચ્યમિત્યર્ચ્યમંત્રશ્ચ પ્રતિવિપ્રમાયંતંતે ઇવં પિતામહાદિવિપ્રેષ્વપિ ઇવમર્ચ્યવત્વા વિપ્રહસ્તાત્મનં વીરપોયાદિવ્યાદિતિ મંત્રેણ પ્રતિવિપ્રમનુમંત્રયેદિતિ વહ્નઃ અન્યશાલિનાં તુયાદિવ્યાદિતિ મંત્રેણાર્ચ્યદાનમ્ અર્ચ્યદાનાંતે પ્રતિવિપ્રમપોદાનં તથા ચૈકવિપ્રત્વેનુમંત્રણમપોદાનં વાંતે સરુદેવ વિપ્રમેદેત્યાયંતંતે અર્ચ્યદાને નામગોત્રાદ્યુચારો નક્રિયતે આદ્ધસાગરકારેસ્તુ કાર્યદિત્યુક્તં માર્તીત્યુક્તમ્ ॥

અર્ચ્યવેદિનાં સઘળો પ્રયોગ પ્રપિતામહથકી પિતાપર્થત એમ ઉલટો જણવો. સાર પછી “સંત્વર્યાઃ” એવું પ્રતિવચન મળ્યા છતાં જલ દઈ પાત્રમાંનું પવિત્ર શ્રાદ્ધણના હાથમાં દઈ પ્રથમ પાત્રમાંનું જલ પાત્રમાં શેષ રહે એ રીતે એકના પાત્રમાં અથવા બીજા પાત્રમાં લઈ “પિતરિદંતે અર્ચ્યં પિતામહેદં તે અર્ચ્ય” ઇલાદિક જેવું લિંગ હોય તેને અનુસારે એક એકને અર્ધ દેવો. પિત્રાદિક ત્રણને ઠેકાણે એક શ્રાદ્ધણ હોય તો એકનાજ હાથમાં ત્રણ પાત્રનો અર્ધ દેવો. છનો એક શ્રાદ્ધણ હોય તો છ પાત્ર એકના હાથ ઉપર દેવાં. પિતાને સ્થાનકે ત્રણ શ્રાદ્ધણ ઇલાદિક પક્ષ હોય તો એક અર્ધનો વિભાગ કરી ત્રણ શ્રાદ્ધણને દેવો. અર્ધને અંતે જલ દેવું. તથા “પિતરિદંતે અર્ચ્ય” એ અર્ધમંત્ર પ્રત્યેક શ્રાદ્ધણપાસે કહેવો. એપ્રમાણે પિતામહાદિકના શ્રાદ્ધણવિષે પણ જણવું. એ રીતે અર્ધ દઈ શ્રાદ્ધણના હાથમાંથી વેહેતું જલ “વાદિવ્યા” એ મંત્રવડે એક એક શ્રાદ્ધણને સમીપે અનુમંત્રણ કરવું. એ કાવેદીઓનો પ્રકાર જણવો. બીજા સાખાવાળાઓએ તો “વાદિવ્યા” એ મંત્રવડે અર્ચ્યદાન કરવું. અર્ચ્યદાન થયા પછી પ્રત્યેક શ્રાદ્ધણને જલ દેવું. તેમજ એક શ્રાદ્ધણ હોય તો અનુમંત્રણ કરવું અને ઉદક દેવું એ અંતમાં એકવારજ કરવું, જુદા જુદા એ હોય

તો આવૃત્તિ કરી એક એક શ્રાક્ષણને સમીપે કરવું. અર્ધદાનવિષે નામ ગોત્ર ઇલાદિકનો ઉચ્ચાર કરવો નહીં. આદ્રસાગર ગ્રંથના કર્તાએ તો, નામ ગોત્ર ઇલાદિકનો ઉચ્ચાર કરવો એ યોગ્ય ભાવે છે, એમ કહ્યું છે.

અથશેષજલયુતપ્રથમાર્ધપાત્રેપાત્રદ્વયસ્થશેષોદકમેકીકૃત્યતેનજલેનમુલાંજનકાર્ય આયુઃકામેનને પ્રસેચનકાર્ય સ્વચ્છાન્તસમવનીયેત્યાદ્યાશ્વલાયનસૂત્રાત્ કેચિદ્વિપ્રહસ્તગલિતાંબુસંસ્નાવસ્તસ્યૈકીકરણ માહુઃ દર્શાવોમાતામહપાત્રોદકેતત્પાત્રદ્વયોદકંસમવનીયમાતામહપાત્રોદકંપિતુપાત્રસ્થસંસ્નાવેસંનયેત્ માતૃપાર્ષણમેદેમાતામહપાત્રસમવનીતોદકંમાતૃપાત્રસ્થસમવનીતોદકેનતદુદકંપિતુપાત્રસ્થૈકીકૃતોદકં ઇતિતત્સંસ્નાવપાત્રંદેવિકથિપ્રાદુત્તરતોરંતિમાત્રેપ્રોક્ષિતેદર્મંપુન્યુબ્જંસકૂર્ચંપિતૃમ્યઃસ્થાનમસીત્યાસાદયેત્ ચદ્વાપ્રથમપાત્રમુત્તાનંસંસ્નાવોદકસહિતંમેત્રેણાસાદ્યતૃતીયપાત્રેણસકૂર્ચંપવિનંતદાચ્છાદયેત્ પશ્ચદ્યેપિગંધાદિનામ્યર્ચ્યાસમાતેનંચાલયેદ્યચસ્પૃશેત્ ॥

આર પછી શેષ જલે યુક્ત લે પ્રથમ અર્ધપાત્ર તેમાં, બે પાત્રમાંનું શેષ ઉદક એકત્ર મેળવી તે જલવડે સુખ ભીજવડું. આયુષ્યની ઇચ્છા કરનારાએ નેત્ર ઉપર ચેચન કરવું. કારણ, "સંસ્નાવન્તસમવનીય" (મસ્રવ એટલે અર્ધપાત્રમાંનું શેષ જલ એક ઠંકાણે કરવું) ઇલાદિક આશ્વાયન સૂત્ર છે. ગોષ્ઠ ગ્રંથકાર શ્રાક્ષણના ટાથમાંથી ગળતું લે જલ તે સસાવ, તેનું એકીકરણ કરવું, એમ કહે છે. દર્શાદિક શ્રાદ્ધવિષે માતામહના પાત્રમાંના જલમાં માતાના પિતામહાદિક બેનાં પાત્રમાંનું જલ એકત્ર કરી માતામહના પાત્રમાંનું જલ પિતૃપાત્રમાંના સમાવમાં મેળવડું. માતૃપાર્ષણ જુદું હોય તો, માતામહનાં પાત્રમાં એકત્ર કરેલું જલ માતાના પાત્રમાંના જલસાથે મેળવી તે જલ પિતૃપાત્રમાંના એક કરેલા જલમાં મેળવી દેડુ, અને પછી તે સસાવપાત્ર દેવતાના શ્રાક્ષણથી ઉત્તર તરફ અરભિ-માત્ર (કનિષ્ઠિકા આંગળી ધૂટ રાખી મૂઠી વાળેલો હાથ), પ્રોક્ષણ કરેલ એવે સ્થાનકે દર્ભ ઉપર ઉધુ તથા હૃચેસહિત "પિતૃમ્ય સ્થાનમસિ" એ મંત્રવડે સ્થાપડું. અથવા પ્રથમ પાત્ર સર્વજી સંસ્નાવના જલસહિત મંત્રવડે સ્થાપન કરી ત્રીજા પાત્રવડે હૃચ્ચ અને પવિત્રસહિત આચ્છાદન કરવું. એ બંને પક્ષવિષે ગદ્યાદિક ઉપચારવડે તે પાત્રની પૂજા કરી સમાપ્તિપર્યંત તે પાત્રને ચલાવડું નહીં, તથા સ્પર્શ પણ કરવો નહીં.

કાતીયાસ્તુશુંઘંતામિતિભૂમિપ્રોક્ષ્યપિતૃપદનમસીતિતુશાનાસ્તીર્યપિતૃમ્યઃસ્થાનમસીતિપ્રથમંન્યુબ્જં-
સ્ત્યાગંવાદિદીપાતેરર્ચંતિ ॥

શાસ્ત્રાપન શાખાનાળાએ તો, "શુંઘંતાં" એ મંત્રવડે ભૂમીનું પ્રોક્ષણ કરી "પિતૃપદનમસિ" એ મંત્રવડે કુશ પાથરી "પિતૃમ્ય સ્થાનમસિ" એ મંત્રવડે પ્રથમ પાત્ર ઉધું કરી ગંધપત્રી દીપપર્વત ઉપધારવડે પૂજન કરે છે.

અથપ્રાચીનાવીતી આઘંતયોરપોયજ્ઞગંધાચે.પૂજનંચરેત્ અમુકશર્મન્યથાનામગોત્રાર્યંતે ગંધ.સ્વધાનમશતિ પરુવિપ્રત્વેદમાર્ણોયંવોગંધસ્ત્યાદિનાત્રિલિંગંધદાનંશેષંપ્રાગ્વત્ કેચિદમીતેગંધાદિતિવદ્યત્યંગેપ્રાહુઃ અર્ધદાનમિત્રેસર્વંસ્વધાનમશ્વતેનદાનમ્ અગ્રપિતૃવિપ્રપૂજનેગંધાદે.પદાર્થાનુસ મપ'કાંડાનુસમયોવા સંપૂર્ણવાચનાદિપ્રાગ્વત્ કૃત્વાચતુષ્કોર્ણવર્તુલંચયથાશ્રમંવારિણાગોમયમસાદિ નાવાનંડલાનિસવ્યાપસવ્યામ્યાનુયાત્ તત્રનંકંતીમારમ્યેશાનીપર્યંતદેવેદંશાનીતોનૈકંતીપર્યંતંમિચ્ચેષપ્રા દક્ષિણપ્રાદંક્ષિણપ્રાદંકાર્યાણિ તત્રપૂર્વોક્ષપાત્રાણ્યાસાદયેત્ નાયસાન્યપિપાત્રાણિપૈત્તલાનિનતુક્ષિત્ત નચસીસમયાનીહશસ્પતેત્રપૂજાન્યપિ કાંટાપાત્રંરિકલ્પિતં પર્ણેપાત્રેપુપલાદામધૂકોદંબરફુટજગ્નજ્ઞાનિ શસ્ત્રાનિ વદલીચૂતપનસજનુચંપકાનિમધ્યમાનિપર્ણપાત્રાણ્યાસાદ્ય પિતૃપૂર્વેકંપરિતોમસમયોદાંપિતૃ પૂર્વેકંવિપ્રાણાનરશ્ચુલ્લિચસવ્યાપસવ્યામ્યાનુયાત્ તત્રપિશંગશતિરક્ષાણોદિતિમેત્રદ્વયંકેચિદાહુઃ આચમ્ય વશ્ચુલ્લિજલંપાદશ્ચાલનમંતલેક્ષિપેત્ ॥

પછી પ્રાચીનાવીતી (અપમત્ર) કરી "આથ અને અતવિષે જલ દેતાં છતાં ગદ્યાદિક ઉપચારવડે પૂજા કરવી." તે આ રીતે—"અમુકશર્મન્યથાનામગોત્રાર્યંતે ગંધઃ સ્વધાનમઃ" એમ; એક શ્રાક્ષણને પા પા દોષ તો, "શર્માર્ણોયં યો ગંધ." ઇલાદિક પ્રકારે ત્રણ ત્રણવાર ગંધ દેવો. બાકીનું કર્મ

પ્રથમપ્રમાણે કરવું. કોઈ ગ્રંથકાર, “અમી તે ગંધા” એ રીતે ગંધવિષે બહુવચનાં ઉચ્ચાર કહે છે. અર્થદાનવિના સઘળે કેકાણે “સ્વધા નમઃ” એ મંત્રનેા અંતમાં ઉચ્ચાર કરી ઉપચાર દેવો. ઇહાં પિતૃસંબંધી બ્રાહ્મણોના પૂજનવિષે ગંધાદિક ઉપચાર પદાર્થાનુસમયવડે અથવા કાંઇનુસમયવડે દેવા. સંપૂર્ણ વાચનાદિક પ્રથમપ્રમાણે કરી ચાર યજુર્વાણું તથા ગોળાકાર યથાક્રમે (દેવસમીપે ચતુઃકોણુ, અને પિતૃસમીપે વર્તુળ) જલવડે, છાણુવડે અથવા ભસ્મ ઇત્યાદિકવડે સત્ત્વ તથા અપસત્ત્વે કરી મંડળ કરવાં. તેમાં નૈઋત્ય દિશાચક્રી આરંભ કરી ઇશાનપર્વત દેવ સમીપે, અને ઇશાનચક્રી આરંભ કરી નૈઋત્યપર્વત પિતૃ સમીપે સવળું તથા અવળું એ રીતે કરવાં. અને તે મંડળ ઉપર પ્રથમ કહેલાં પાત્ર માંડવાં. “લોહાનાં તથા પિતળનાં પાત્ર આરે પણ ઉત્તમ નથી. સીસાનાં તથા કંથીનાં પાત્ર પણ ઉત્તમ નથીજ.” કાંસાનું પાત્ર નિકલ્પિત છે. પાનનાં પાત્રમાં; ખાખરો, માહુડ, ઘુલર, ભુરં કોળું, પીપળી એમનાં પાન ઉત્તમ છે. કેળ, આંબા, ફળુસ, જાંબુ અને ચંપો એમનાં પાન મધ્યમ છે. એપ્રમાણે પાત્ર માંડી પ્રથમ પિતૃનાં પછી દેવનાં એ રીતે પાત્રને ચારેમેર ભસ્મમયાર્દા અને પિતૃ-પૂર્વક બ્રાહ્મણોની કરશુદ્ધિ (હાથ ધોવરાવવા) એ સત્ત્વ તથા અપસત્ત્વવડે કરવી. તે મયાર્દા કરવા-વિષે “પિશાંન” તથા “રક્ષાણો” એ બે મત કોઈ બાણે છે. આચમન કરી કરશુદ્ધિનું જળ પાદપ્રક્ષાલનના મંડળ ઉપર નાંખવું.

અથાગ્નૌકરણમ્ ॥ તદ્વાચ્ચલાયનાનાંગૃહ્યાગ્નિમતાંવ્યતિપંગેણગ્રાહ્યપ્રયોગેગૃહ્યાગ્નિપક્ષ્વરુણાગૃહ્યાગ્નિવેપકાર્યં વ્યતિપંગાભાવેપાણિહોમઃ શ્રૌતાગ્નિમતાંદર્શવ્યતિપંગાભાવાત્પાણિહોમપ્ચ પૂર્વેષુત્પન્નપ્રક્રમયોર્દક્ષિણાગ્નૌશ્રપણંહોમપ્ચ નિરગ્નિકાનાંતુસર્વેષ્રપાણિહોમપ્ચ આપસ્તંવાદીનાંશ્રૌતાગ્નિમતાંસર્વાધાનિનાંદક્ષિણાગ્નૌ અર્ધાધાનિનાંગૃહ્યાગ્નિમાત્રવતાંચગૃહ્યાગ્નિવેપ પ્રવાસસ્થાનાંનિરગ્નિકાનાંચઅગ્નિમનોજ્યોતિષદ્રુષ્યધ્વંવ્યાહૃતિહોમેનોત્પાદિતેલૌકિકાગ્નૌહૃત્વાગ્નેસ્તસંગઃ નત્વેપાંકાપિપાણિહોમઃ પાકસ્તુસર્વેષ્રપચનાગ્નિવેપકાર્યકાતીયાનાંગૃહ્યાગ્નિમતાંગૃહ્યાગ્નિવિહૃતપચનાગ્નૌપાકોગ્નૌકરણંતુગૃહ્યાગ્નિવેપ શ્રૌતાગ્નિમતાંસર્વાધાનપક્ષેદક્ષિણાગ્નિવેપર્ધાધાનપક્ષેઐપાસનાગ્નિયતિકાશિકાયામુક્તં કાતીયાનામર્ધાધાનપક્ષેપચયુક્તિભાતિ નિરગ્નીનાંકાતીયાનામપસવ્યાદિનાપિત્ર્યાદિદિગ્નિહસ્તપથાગ્નૌકરણમ્ તદ્રપક્ષદ્વયમ્ દેવદ્વિજકરેપ્ચસવ્યેનહોમઃ યદ્વાપસવ્યેનપિત્ર્યદ્વિજપંકોત્રપ્રથમદ્વિજકરેદતિ યદ્વાચાનાંતુપિત્ર્યદ્વિજકરેપ્ચેવપ્રતિવિપ્રંહોમઃ યાજ્ઞસનેપિનાત્વેકહોમપ્ચેતિશ્રાદ્ધકાશિકાયાંકાતીયસુત્રવૃત્તો કેચિત્પુષ્ટોદિવિવિધિયાનેનાગ્નિમુત્પાદ્યાગ્નિવેપજુહૃતિ સામગાદીનાંસાગ્નીનામગ્નિવેપરસંનિધાનેદૈવકરેપિત્ર્યકરેવા નિરગ્નીનાંતુદેવદ્વિજકરેપ્ચ મૃતભાર્યેસાપત્નીકલ્પપ્રથમદેવદ્વિજકરેપ્ચહોમોનપિત્ર્યેતિસર્વસાધારણમ્ ॥

હવે અગ્નૌકરણુ કહે છે.

તે અગ્નૌકરણુ ગૃહ્યાગ્નિમાત્ર એવા આશ્વાયનોએ વ્યતિપંગવડે ગ્રાહ્યપ્રયોગ છતાં ગૃહ્યાગ્નિ ઉપર ચરુ રાંધી તે ચરુવડે ગૃહ્યાગ્નિ ઉપરજ કરવું. વ્યતિપંગપ્રયોગ ન હોય તો, બ્રાહ્મણના હાથ ઉપર હોમ કરવો. શ્રૌતાગ્નિવાળાઓને, વ્યતિપંગ ન હોવાથી તેમણે પાણિહોમજ કરવો, પૂર્વેષુઃગ્રાહ્ય તથા અન્વ-પ્રક્રમગ્રાહ્ય એમનેવિષે દક્ષિણાગ્નિવિષે ચરુ રાંધી હોમ પણ કરવો. નિરગ્નિકાએ તો સર્વેષ્ર પાણિહોમજ કરવો. આપસ્તંબશાખાવાળા ઇત્યાદિક શ્રૌતાગ્નિમાત્ર સર્વાધાનિઓએ દક્ષિણાગ્નિ ઉપર ચરુ રાંધવો તથા હોમ એ કરવાં. અર્ધાધાની તથા ગૃહ્યાગ્નિવાળાઓએ ગૃહ્યાગ્નિ ઉપરજ કરવાં. પ્રવાસમાં રહેનારા તથા નિરગ્નિક એમણે “અગ્નિગ્નિમનોજ્યોતિરદ્રુષ્યધ્વં” અને વ્યાહૃતિ એમનો હોમ કરી ઉત્પન્ન કરેલા લૌકિકાગ્નિ ઉપરજ હોમ કરી અગ્નિનું વિસર્જન કરવું. એ આપસ્તંબાદિકાને ક્યાંપ પણ પાણિહોમ કહ્યો નથી. પાક કરવાનો તે તો સર્વેષ્ર પચનાગ્નિ ઉપરજ કરવો. ગૃહ્યાગ્નિયુક્ત ને કાલાયનો તેમણે ગૃહ્યાગ્નિમાંથી અગ્નિ લઇ તે પચનાગ્નિ ઉપર પાક કરવો, અને અગ્નૌકરણુ કરવું. તે તો ગૃહ્યાગ્નિવિષેજ કરવું. શ્રૌતાગ્નિયુક્ત છતાં સર્વાધાન પક્ષ હોય તો દક્ષિણાગ્નિ ઉપર અને અર્ધાધાન પક્ષ હોય તો ઐપાસનાગ્નિ (ગૃહ્યાગ્નિ) ઉપર અગ્નૌકરણુ કરવું એમ કારિકા ગ્રંથમાં કહ્યું છે. કાલાયનોને અર્ધાધાન પક્ષજ યોગ્ય છે એમ ભાસે છે. નિરગ્નિક એવા કાલાયનોએ અપસત્ત્વાદિકવડે પિતૃ-પાત્રેના પ્રથમ બ્રાહ્મણના હાથ ઉપરજ અગ્નૌકરણુ કરવું. તેવિષે બે પક્ષ છે—દેવસમીપના બ્રાહ્મણના હાથ ઉપરજ સત્ત્વે કરી હોમ કરવો. અથવા અપસત્ત્વવડે પિતૃપાત્રેની બ્રાહ્મણોની પંકિમાંના પ્રથમ બ્રાહ્મણના હાથ ઉપર હોમ કરવો; એપ્રમાણે બે પક્ષ બળવા. બદ્ધ્યો (અગ્નેદીઓ) એ તો પિતૃ-

પંડિતના એક એક ગ્રાહણુ એટલે સઘળા ગ્રાહણુના હાથ ઉપરજ હોમ કરવો. વાજસનેયી શાખા-
વાળાઓએ તો એક હોમજ કરવો એ રીતે શ્રાદ્ધકાંશિકા ગ્રંથવિષે કાતીયસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.
કેટલાએક શિષ્યે તો, ‘વૃષ્ટો દિવિ’ એ વિધાનવડે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી તે અગ્નિવિષેજ અગ્નૌકરણ હોમ
કરે છે. સાગ્રિક એવા સામવેદીઓએ અગ્નિ ઉપર અગ્નૌકરણ કરવું. અગ્નિ સમીપે ન હોય તો દેવના
ગ્રાહણુના હાથ ઉપર અથવા પિતૃના ગ્રાહણુના હાથ ઉપર કરવું. નિરગ્નિક હોય તેમણે તો દેવતાના
ગ્રાહણુના હાથ ઉપરજ હોમ કરવો. જેની સ્ત્રી મરી ગઈ હોય એવા જે અપત્નીક તેમણે પેહેલા
દેવગ્રાહણુના હાથ ઉપરજ હોમ કરવો, પિતૃના ગ્રાહણુના હાથ ઉપર હોમ કરવો નહીં, એ રીતે
એ નિર્ણય સર્વ સાધારણુ બાળ્યો.

અર્થહોમપ્રકારઃ ॥ યદુચાનાંવ્યતિપંગપક્ષેન્નાવગ્નૌકરણંકરિષ્યે इतिपૃષ્ઠાક્રિયતામિતિઅનુજ્ઞાતોઽ
પ્રપક્કંચદમુદુસ્યદ્ધિધાવિમજ્યાપસવ્યેનોત્તરભાગાદવદાનસંપદામેક્ષણેऽચદાયસોમાયપિતૃમતેસ્વધાનમઃ
સોમાયપિતૃમતઃશ્વેનમેતિહોમત્યાગૌશ્તવાદક્ષિણભાગાત્પુનસ્તથૈવાવદાયાઽગ્નયેકવ્યવાહનાયસ્વધાનમ
इति હોમત્યાગૌકુર્યાત્ સવ્યેનાપસવ્યેનવામેક્ષણમગ્નાયનુપ્રદરેત્ યદ્વા સવ્યેનસ્વાહાંતોકમંત્રેણાહુતિદ્વયં
સોમાગ્નયોર્વ્યત્યાસેનાદાયજ્ઞુહુયાદિતિ કાતીયાનાંતુરુહોત્રપણમકૃત્વૈવપચનાશ્નિપકમન્નમાદાયધૃતાકંઠ
ત્યા પૂર્વયત્રપ્રાનુજ્ઞાનંતરંસાંતાર્ધાગ્નિપરિસ્તીર્યં તિષ્ઠાન્સમિધઆધાયસવ્યેનાગ્નયેકવ્યવાહનાયસ્વાહા સો
માયપિતૃમતેસ્વાહેતિમેક્ષણેનાહુતિદ્વયંજુહુયાત્ અપસવ્યેનવાપાણિહોમેપીત્યમેવપ્રકારઋદ્ધોવિશેષસ્તૂકઃ
આપસ્તંવાનાંતુઆજ્યભાગાંતેઽદ્વિયતામગ્નૌચક્રિયતામિતિપ્રશ્નેકામમુદ્વિયતામિતિઅનુજ્ઞાનં હિરણ્યકેશી
યાનામુદ્ધરિપ્યામ્યગ્નૌકરિપ્યામીતિપ્રશ્નઃ યન્મેમાતેત્યાદિમંત્રૈઃ સત્તાજ્ઞાહુતયઃપઢાજ્યાહુતયઃइतिત્રયોદશાહુ
તયઃ મંત્રાસ્તુવિસ્તારમયાદ્યોક્તાઃ હિરણ્યકેશીયાનામાજ્યભાગાંતે સોમાયપિતૃમતેશ્ત્યાદિપોઢશમંત્રૈઃ
પોઢશાજ્યાહુતયઃ પોઢશાજ્ઞાહુતયઃપ્રતિપાવેનંવોધ્યાઃ મંત્રેષુપિત્રાદિપદોહઆજ્યાજ્ઞપદયોરુદ્ધસ્ય તત્ત્વં
થેત્યેવજ્ઞેયોતિવિસ્તૃતત્યાદ્યોચ્યતે ॥

હવે હોમનો પ્રકાર કહ્યો છે—ઋગ્વેદીઓને અતિપંગ પક્ષ હોય તો “અગ્નૌ અગ્નૌકરણં કરિષ્યે”
એમ પ્રશ્ન કરી “ક્રિયતા” એ રીતે આજ્ઞા મળ્યા પછી ગૃહાગ્નિ ઉપર પકવ થયેલો ચરુ લઈ તેના
બે ભાગ કરી અપસન્ધવડે ઉત્તર ભાગમાંથી મેક્ષણુ ઉપર અવદાનની રીતે ચરુ લઈ “સોમાય પિ-
તૃમતે સ્વધા નમઃ સોમાય પિતૃમતઃ શ્વેનમમ” એ પ્રભાણુ હોમ તથા ત્યાગ કરી દક્ષિણ ભાગમાંથી
કરી તેમજ અવદાન લઈ “અગ્નયે કવ્યવાહનાય સ્વધા નમઃ” એ રીતે હોમ તથા ત્યાગ કરવો.
સવ્યે અથવા અપસવ્યે મેક્ષણુ અગ્નિમાં નાંખવું. અથવા સવ્યે કરી સ્વાહા છે અંતમાં જેના એવા
ઉક્ત મંત્રવડે બે આહુતિ સોમ તથા અગ્નિને વ્યભાસવડે એટલે પ્રથમ અગ્નિ પછી સોમ એ રીતે
લઈ હોમ કરવો. કાલ્યાણનોએ તો ગૃહાગ્નિ ઉપર ચરુ રાંધ્યાવિના પચનાગ્નિ ઉપર રાંધેલો ચરુ લઈ
તેની ઉપર ઘૂત નાંખી પ્રથમ કલાપ્રભાણુ પ્રશ્ન તથા આજ્ઞા થયા પછી સ્માર્ત ઇત્યાદિ અગ્નિને
પરિસ્તારણુ કરી ત્રણ સમિધ હવન કરી સન્ધવડે “અગ્નયે કવ્યવાહનાય સ્વાહા, સોમાય પિતૃમતે
સ્વાહા” એ રીતે મેક્ષણુવડે બે આહુતિ હોમવી, અથવા અપસવ્યેકરી હવન કરવું. પાણિહોમવિષે
પણ એવોજ પ્રકાર બાળ્યો, બીજો વિશેષ પ્રથમ કહ્યો છે. આપરતંત્રોને તો આજ્યભાગ થયા પછી
“ઽદ્વિપતાં અગ્નૌચક્રિયતા” એવા પ્રશ્ન હોવાથી “કામમુદ્વિયતા” એવી અનુજ્ઞા બાળ્યવી. હિરણ્યકે-
શીઓને “ઽદ્ધરિપ્યામિ અગ્નૌકરિપ્યામિ” એવા પ્રશ્ન, તથા “યન્મે માતા” ઇત્યાદિ મંત્રવડે ચરુની
સાત આહુતિ અને ઘૂતની ૭ આહુતિ એ રીતે તેર આહુતિ બાળ્યવી. મન્ત્રો તો વિસ્તારના ભયથી
કલા નથી. હિરણ્યકેશીઓને આજ્યભાગ થયા પછી “સોમાય પિતૃમતે” ઇત્યાદિ સોળ મંત્રવડે સોળ
આજ્યાહુતિ અને સોળ ચરુની આહુતિ એ રીતે પ્રત્યેક પાર્વણ્યવિષે બાળ્યવું. મંત્રોવિષે પિતા ઇત્યાદિ
પદનો ઉચ્ચાર તથા આજ્ય અને અન્ન પદનો છોડ કરવો તે, તે તે અર્થમાં લેવો, અતિ વિસ્તાર
થાય માટે ઇહાં કહેતા નથી.

અપપાણિહોમપ્રકારઃ ॥ તત્રયિપ્રપાણાવગ્નૌકરણંકરિષ્યેइतिપ્રશ્નઃ ક્રિયતામિત્યનુજ્ઞા કરિષ્યે
इतिમંત્રેષુરધ્યેત્યનુજ્ઞાનમવતીતિસર્વગ્રામ્વલ્યાયનમતં કાતીયાદીનાંતુમવલ્યેવ આશ્વલાયનસૂત્રવૃત્તી
નુપાણિદોમેકધમપિપ્રશ્નપ્રતિવચનંચનકાર્યમિતિદ્યોતિતમ્ ॥

હવે પાણિહોમના પ્રકાર કહે છે—તે પાણિહોમવિષે “વિપ્રપાનાવસૌકરણં કરિષ્યે” એવા પ્રશ્ન, “ક્ષિયતાં” એ રીતે આજ્ઞા. “કરિષ્યે” એવા પ્રશ્ન છતાં “કુરુ” એવી આજ્ઞા થતી નથી એવા સર્વેત્ર આશ્વલાયનના મત બાજુએ. કાસ્યાયનાદિકોને તો યાજ્ઞ છે. આશ્વલાયનસૂત્રની વૃત્તિવિષે તો પાણિહોમવિષે કોઈ પણ ભતરું પ્રશ્ન તથા પ્રતિવચન એ કરવાં નહીં એમ પ્રકાશિત કર્યું છે.

સદર્ભેપિતૃવિપ્રપાણિસચ્ચેનપરિસમૂહપર્યુક્ત્યમેક્ષણેનકરેણવાપૂર્વેવદાહુતિદ્વયંસોમાયેત્યાદિમંત્રાભ્યાં પ્રાચીનાવીત્યેવજુહુયાત તત્રકરેણહોમપદ્યેવામહસ્તેનદર્મેણદક્ષિણકરેડપસ્તીર્યદક્ષિણેનદ્વિરવદાયવામે નામિધાર્યચતુરવત્તિવાદિસંપાદ્યં વહુચાનાંસર્વેપિતૃવકરેપુહોમપકોદિદ્વિપ્રકરેહોમઃકૃતાકૃતઃ હોમાંતે સચ્ચેનપરિસમૂહનોક્ષણે પાણિહોમેમેક્ષણાનુપ્રહરણં કેચિત્પાણિહોમેપરિસમૂહનાદિકંમેક્ષણંચનેચ્છંતિ વિપ્રાશ્વપાણિહુતાગ્રંકર્ત્રાદેવપૂર્વેસચ્ચેનૈવામાસુપકમિતિમંત્રામિધારિતે સ્વસ્વપાત્રેસંસ્થાપ્યમોજનસ્યા નાદન્યપ્રાચમ્યયથાસ્યાનમુપવિશેયુઃ અગ્નૌકરણશેપંપિઢાર્યમવસ્થાપ્યપિતૃવપાત્રેજ્વેવસર્વાન્નપરિવેપનાંતે કેચિદગ્નૌકરણશેપરિવેપણોત્તરંસર્વાન્નપરિવેપણમાહુઃ અગ્નૌકરણશેપંદેવપાત્રેપુનરેદયં કાતીયાનાંતુસા શ્રીનામગ્નૌહોમેદેવપૂર્વેસર્વપાત્રેપુરોષપદાનં નિરગ્નેદંવિપ્રકરેહોમેપિતૃપાત્રેજ્વેવપિતૃવકરેહોમેદેવાદિસર્વપાત્રેપુહુતશેપદાનમિતિકાશિકા અદ્યંપાણેહુતંયજ્ઞયજ્ઞાન્યત્પરિવેપિતં ઈકીરુત્યેવમોક્તવ્યંપૃથગ્મસોનવિ ઘટે યૌધાયનાનાંતુપાણિહુતેષ્વેમક્ષિતેન્યાન્નપરિવેપણમુક્તમ્ ॥

પિતૃના આશ્વણુનો દર્ભસહિત હાથ સત્રવડે પરિસમૂહન કરી તથા પર્યુક્ષણ કરી મેક્ષણુવડે અથવા હાથયકી પ્રથમની પેઠે એ આહુતિ “સોમાય” ઇત્યાદિ એ મંત્રવડે પ્રાચીનાપીતિવડેજ હોમથી. તેમાં હાથવડે હોમ કરવાનો પક્ષ હોય તો, ડાબા હાથવડે દર્ભેકરી જમણા હાથમાં ધૂત લગારી જમણા હાથવતી બેવાર ચરુ લઈ ડાબા હાથયકી અભિધાર કરી ચતુરવતિત્વ ઇત્યાદિક કરવું. જગ્નેદીએએ સઘળા પિતૃતરફના આશ્વણુના હાથ ઉપર હોમ કરવો, એકોદિદ્વિના આશ્વણુના હાથ ઉપર હોમ કૃતાકૃત છે. હોમ થયા પછી સત્રેકરી પરિસમૂહન તથા પર્યુક્ષણ કરવાં. પાણિહોમનેવિષે મેક્ષણુ તથા અનુપ્રહરણુ કરવાં નહીં. કોઈ ગ્રંથકાર પાણિહોમવિષે પરિસમૂહનાદિક તથા મેક્ષણુ એ ઇચ્છતા નથી. આશ્વણુએ; હાથ ઉપર હોમ કરેલું અન્ન, કર્તાએ દેવપૂર્વેક સભ્યે કરીનેજ “આમાસુપકમ” એ મંત્રવડે અભિધાર કરેલા પોતપોતાના પાત્રમાં રાખી લોજનના સ્થાન કરતાં અન્ય ઠેકાણે આચમન કરી ફરી પોતપોતાને સ્થાનકે આવી બેસવું. અગ્નૌકરણુ કરી શેષ રહેલું અન્ન પિંડમાટે રાખી પિતરોના આશ્વણુના પાત્ર ઉપરજ સર્વે પદાર્થ પીરસ્યા પછી તે પીરસવું. કોઈ ગ્રંથકાર, અગ્નૌકરણુવું શેષ અન્ન પીરસ્યા પછી બીજા સર્વે પદાર્થ પીરસવા એમ કહે છે. અગ્નૌકરણુવું શેષ અન્ન દેવના પાત્ર ઉપર પીરસવું નહીં. સાશિક એવા કાસ્યાયનાએ તો અગ્નિવિષે અગ્નૌકરણુ હોમ કર્યા પછી દેવપૂર્વેક સઘળાં પાત્ર ઉપર શેષ અન્ન પીરસવું. નિરગ્નિકોએ દેવના આશ્વણુના હાથમાં હોમ કર્યા છતાં પિતૃના પાત્ર ઉપરજ શેષ અન્ન પીરસવું, અને પિતરોના આશ્વણુના હાથ ઉપર હોમ કર્યો હોય તો દેવાદિકનાં સઘળાં પાત્ર ઉપર શેષ અન્નવું દાન કરવું, એમ શ્રાદ્ધકાશિકા ગ્રંથવિષે કહ્યું છે. “જે અન્ન હાથ ઉપર હોર્યું તે, તથા બીજું જે અન્ન પાત્ર ઉપર પીરસ્યું તે એ સઘળું અન્ન એકઠું કરીનેજ ભક્ષણુ કરવું. જુદું ભક્ષણુ કરવું નહીં.” યૌધાયનોને તો, હાથ ઉપર હોમેવું અન્ન ભક્ષણુ ગ્રીધા પછી બીજું અન્ન પીરસવું એમ કહ્યું છે.

અધર્વણોક્ત્યદેવપૂર્વેઘૃતામિધારિતપાત્રેપુર્વોક્ત્ત્વહવિપ્યાન્નપરિવેપણં સ્વયંપદીયાન્યોવાકુર્વાત નાપ વિત્રેણનૈકેનહસ્તેનચવિનાકુચં નાયસેનાપિપાત્રેણશ્રાદ્ધેપુરિવેપયેત્ વ્યંજનાદિકંપર્ણાંચંતહિતહસ્તેદેયં દર્વ્યાદિયંઘૃતંચાગ્નંસમસ્તંવ્યંજનાનિચ લદકંચૈવપકાગ્નંનોદર્વ્યાતુરુદાચન હસ્તાદ્યંતુનાશ્રીયાલ્લયણવ્યં જનાદિકં અપકંતૈલપકંચહસ્તેનૈવપ્રદીયતે ઘૃતાદિપાત્રાણિમૂમોસ્થાપયેન્નમોજનપાત્રે ઓદનેપરમાગ્નેચ પાત્રમાસાચતપ્રઘૃતપૂરણેઋષિરતુલ્યતા પંક્તૌવિપમદાતુશ્ચનિપ્હૃતિર્નૈવવિધતે સર્વેદાચતિલાપ્રાઘ્યાપિ સ્ફુત્યેવિશેષતઃ મોજ્યપાત્રેતિલાન્દ્રધ્વાનિરાશાંપિતરોગતાઃ હિંચુઙ્ગીપિપ્પલીમરીચકાનિશાકાદિસં સ્કારાર્યોન્યેવનનુસાક્ષાન્નદ્યેત્ પરિવેપણકાલેપવતત્સર્વપ્રકારમગ્નંપિઢાર્યંપિંડપાત્રેપરિવેપનીયમિ તિશ્રાદ્ધસાગરે ॥

હવે પ્રથમ કલાપ્રમાણે દેવપૂર્વેક ધૂતનો અભિધાર કરેલા પાત્ર ઉપર પ્રથમ કહેલું હવિશ્યાન્ન (શુદ્ધાન્ન) પોતે દિવા સીએ અથવા બીજા દેહએ પીરસવું. “અપવિત્ર હાથયકી અથવા કુશવિનાને

નીયાર્થે इयं भूर्गया अयं भोक्ता गदाधर इदमन्नं ब्रह्म इदं सौवर्णं पात्रमक्षय्यवटच्छायेयं अमुकदेवेभ्यः इदमन्नं सोपस्करममृतरूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चातृप्तेःस्वाहा इत्यं नमो नमम ॥ ॐ तत्सत् ” એ મંત્ર કહ્યા પછી યજ્ઞ, દર્ભસહિત જળ જમણા હાથમાં લઈ પાત્રના ડાબા ભાગમાં ભૂમિ ઉપર મૂકવું. એ રીતે દેવના ખીજા બ્રાહ્મણપાસે પણ એમજ કરવું. પછી “યે દેવાસાં” એ મંત્રવડે પ્રાર્થના કરવી. સાર પછી પિતૃધર્મ (અપસંખ્યાદિક) વડે પિતૃના પાત્રનું આલંબન (સ્પર્શ) તથા અંગુઠા ફેરવાવેલા ઇહાંસગી કર્મ થયા પછી ડાબે હાથે પાત્રને સ્પર્શ કરી “પિતાદેવતા” એવો ઉચ્ચાર, એક બ્રાહ્મણ હોય તો “પિત્રાદયો યથાનામગોત્રાદેવતા इदमन्नंकव्यं इत्यादि० इदं राजतं पात्रमक्षय्यवटच्छायेयं असत्पित्रेऽमुकनामगोत्ररूपाय०” એવો ઊઠ, ત્રણને ઠેકાણે એક બ્રાહ્મણ હોય તો “असत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्योमुकगोत्रनामरूपेभ्यः इदमन्नं सोपस्करममृतरूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चातृप्तेःस्वधा कव्यं नमो नमम ॥ ॐ तत्सत् ” એ મંત્ર કહ્યા પછી તિલ, દર્ભસહિત જળ પિતૃ-તીર્થે કરી ડાબા હાથને નીચે રાખેલા જમણા હાથવડે પાત્રના દક્ષિણ ભાગમાં પૃથિવી ઉપર મૂકવું એ રીતે ખીજે ઠેકાણે પણ જેવી દેવતા હોય તેવો ઊઠ કરવો. પિતૃ ઠેકાણે અનેક બ્રાહ્મણ હોય તો “પિત્રે” ઇત્યાદિ એકથયનાંતે કરી ભાગ કરવો, તથા એ રીતે આગળ પણ ત્રણ ત્રણ બ્રાહ્મણનેવિષે તેમજ જાણવું. સાર પછી “ચેચેહ” એ મંત્રવડે એકવાર પ્રાર્થના કરવી. અતિથિ હોય તો દેવધર્મ (સત્ય ઇત્યાદિક) વડે “સ્વેદદેવતાયૈ इदमन्नं” ઇત્યાદિક કહી “યે દેવાસાં” ઇત્યાદિક મંત્ર ભણવો. પછી અપસંખ્ય કરી “દેવતાભ્યઃપિતૃભ્યઃ સત્ત્વ્યાં અમૃતાનાં બ્રહ્માર્પણં હરિર્દાતાં ચતુર્મિશ્રં ॐ તત્સવિતુર્વ્રહ્માર્પણમસ્તુ ॥ યેપામુદિષ્ટં તેપામક્ષય્યા પ્રીતિરસ્તુ” એવા મંત્ર કહી તિથોદક મૂકવું. પછી સંખ્ય કરી “एको विष्णु० अघ्नीनं क्रियाहीनं, मंत्रहीनं च यद्भवेत् ॥ तत्सर्वमच्छिद्रं जायतां” એમ કહી બ્રાહ્મણોએ “જાયતાં સર્વમચ્છિદ્રં” એવું પ્રતિવચન દીધા પછી “અનેન પિતૃયજ્ઞેન પિતૃરૂપી જનાર્દનવાસુદેવઃ પ્રીયતાં” એમ કહી તિલ કુશસહિત જળ મેલવું, એવો આચાર છે.

કેચિદ્બ્રહ્માર્પણમિત્યાદિસંકલ્પોત્સર્ગેસવ્યમેકોવિષ્ણુરિત્યાદાવપસવ્યંકુર્વંતિ તન્નગ્રહ્યાર્પણેતિપ્રકોવિષ્ણુરિત્યનયોઃસંકલ્પયોર્ધિભાગેસંખ્યાપસવ્યવિભાગેચ પ્રત્યક્ષવચનાનુપલંભાદ્યાચારંકાર્યં અકૃતેસંકલ્પેન્ન વિપ્રાનસ્પૃશેયુઃ ईशानविंश्यायै० गदाधराय० पुंडरीकाक्षाय० इति नत्वापितृपूर्वविप्रकरेपुजलेदत्તે विप्रस्ते नान्नोद्ગ્રેयत्रिगोत्र्याभिर्मंत्रयेयुः कर्तासव्येनपितृपूर्वकमापोशनार्थमुदकंदत्वासव्याहृतिकां पायत्रीभिः स्रुद्धा मधुवाताइतित्वमुक्त्वा मधुमधुमध्यतिथिरुक्त्वा ॐ तत्सव्यासुखं जुषध्वमितिवदेत् विप्रश्च यल्लिदानवर्ज्यं नित्यवदापोशनंकृत्वाकर्त्री श्रद्धायांप्राणेनिविष्टोमृतं जुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणा यस्माहेत्यादिपंचमंत्रै पूच्यमानेपुपंचप्राणाहुतीः कृत्वा ब्रह्मणिमआत्मा मृतत्वायेत्युच्यमानेपणीकुर्युः ॥

કોઈએક શિષ્ટ “બ્રહ્માર્પણં” ઇત્યાદિક સંકલ્પના ઉત્સર્ગ (કરવા) વિષે સંખ્ય તથા “एकोविष्णु०” ઇત્યાદિકવિષે અપસંખ્ય કરેછે. તેમાં “બ્રહ્માર્પણં તથા एकोविष्णु०” એ બન્ને સંકલ્પના વિભાગવિષે એટલે બન્ને સંકલ્પ જુદા જુદા કરવાવિષે તથા સંખ્ય અને અપસંખ્ય એ બન્ને ઠેકાણે જુદા જુદા કરવાવિષે પ્રત્યક્ષ વચન મળતાં નથી માટે જેવો આચાર હોય તેપ્રમાણે કરવું. સંકલ્પ થયો ન હોય ત્યાંહાંસગી બ્રાહ્મણોએ અગ્નને સ્પર્શ કરવો નહીં. “ईशानविष्णु० गयायै० गदाधराय० पुंडरीकाक्षाय” એપ્રમાણે નમસ્કાર કરી પિતૃપૂર્વક બ્રાહ્મણના હાથ ઉપર જળ દેવું. પછી બ્રાહ્મણોએ તે જળવડે અગ્નનું પ્રોક્ષણ કરી ત્રણવાર ગાયત્રીમંત્રવડે અભિમંત્રણ કરવું. કર્તાએ સંયેકરી આપોશન માટે પિતૃપૂર્વક જળ દઈ વ્યાહૃતિસહિત ગાયત્રીમંત્ર ત્રણવાર અથવા એકવાર કહી “મધુવાતાં” એ ત્રણ સત્યા ભણી “मधु मधु मधु” એમ ત્રણવાર કહી “ॐ तत्सव्यासुखं जुषध्वं” એમ કહેવું. બ્રાહ્મણોએ યલ્લિદાન એટલે ચિત્રાહુતિ વર્જ્યે કરી નિત્યપ્રમાણે આપોશન લેવું. કર્તાએ “श्रद्धायां प्राणे निविष्टोमृतं जुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा” ઇત્યાદિ પાંચ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરતાં છતાં બ્રાહ્મણોએ પાંચ બ્રાહ્મણુતિ લઈ “ब्रह्मणिमआत्मा मृतत्वाय०” એવો મંત્ર કહ્યા પછી છઠી આહુતિ લેવી.

ततोमौनिनोमुखशब्दंचापस्यवर्जयंतःसरोपंभुंजीरन् दधिक्षीरघृतपायसानितुनिःशेषम् आपोशनक रेविप्रेसंकल्पाच्छिद्रमापणात् निराशाःपितरोयांति आपोशनंदक्षिणभागैकार्पणंतुवामभागे पुनरापू

યાંપોશનંસુરાપાનસમમ્ આપોશનમકૃત્વાદ્યંમર્દયેન્નૈવઋદ્ધિંચિત્ત વિપ્રેવંલિદાનંનફાર્યં કેચિદાગ્નેનકુર્વંતિ તદ્વપાયસાજ્યમાપાન્નૈર્વલિદાનનિપેધાત્ વિપ્રાશ્ચવામકરેણાદ્યંનસ્પૃશેયુર્નપદામાજનંસ્પૃશેયુઃસંપાદિતમે વવસ્તુકરાદિનાયાચેયુર્નાસંપાદિતમ્ અન્નગુણદોષાન્નકીર્તયેયુઃ કર્તાન્વાનિપિદ્ધાન્નમોકૃઃપિતૃશ્ચાત્મન શ્રિપ્રિયંપ્રયચ્છન્ તત્તદન્નમાધુર્યાદિગુણકીર્તનેનપ્રરોચયન્નદદામીત્યવદન્યાચિત્તં ચ્છન્નમુંજાનાનપદ્યન્હ વિશુંગાનપૃચ્છન્દેન્યાશ્રુપાત્ક્રોધાદિકમકુર્વન્ જલંપાયન્ શનૈર્મોજયેત્ ઉચ્છિદ્ધાઃપિતરોયાંતિપૃચ્છતો લવણાદિકમ્ ॥

આર પછી મૌન ધારણ કરી, શુભશબ્દ, અને આપલ્યરહિત એવા શ્રાદ્ધણોએ સશેષ (પાત્ર ઉપર શેષ રાખી) ભોજન કરવું. દહીં, દૂધ, ઘી અને પાપસ એ પદાર્થ તો સર્વ ભક્ષણ કરવા. “શ્રાદ્ધણોએ પોતે આપોશન લેવું, સંકલ્પ (શ્રદ્ધાર્પણું એકોવિધ્યુઃ) એ કરવો અને છિદ્રભાષણ કરવું એ ત્રણ કાર્યથી પિતરો નિશચ થઈ જાય છે.” આપોશન કરવું તે દક્ષિણ ભાગમાં કરવું, વામ ભાગમાં કરવું નહીં. આપોશનમાંટે જળ લેવું તે એકવારજ પૂર્ણ લેવું, ફરી પૂરણ કરવાથી તે સુરાપાન સમાન (સરખું) થાય છે. “આપોશન લીધાપિના ક્યારે પણ અન્નને મર્દન કરવું નહીં.” શ્રાદ્ધણોએ બલિદાન દેવું નહીં. કેટલાએક ધૃતવડે બલિદાન કરેછે. પરંતુ તે યોગ્ય નથી; કારણ, પાપસ, ધૃત અને માપાત્ર (અહં ઇલાદિ)વડે બલિદાન દેવાનો નિષેધ છે. શ્રાદ્ધણોએ ડાબે હાથે અન્નને સ્પર્શ કરવો નહીં, તથા પગથી પાત્રને સ્પર્શ કરવો નહીં. સિદ્ધ કરેલા પદાર્થો હોય તેજ હાથ ઇલાદિકથી નીશાની કરી ભાગવા; સિદ્ધ ન હોય તે ભાગવા નહીં. અન્નના શુભ-દોષ કહેવા નહીં. કર્તાએ નિષિદ્ધ ન હોય એવા પદાર્થ અને ભોક્તા, પિતા તથા પોતાને પ્રીતિકારક હોય તેવા દેવા; તેમ તે તે અન્નના આધુર્યાદિક શુભ કહેવાથી પ્રીતિ ઉપભવવી; હું દહીં એ રીતે કહેવું નહીં; જે ખાજે તે દેવું; ભોજન કરનારાઓની સામે ભેવું નહીં; પદાર્થના શુભ પૂછવા નહીં; દીનતા, અશ્રુપાત અને ક્રોધાદિક કરવા નહીં; પીવામાંટે જળ દેવું; એ રીતે ધીરથી શ્રાદ્ધણોને ભોજન કરાવવું. “લૂણ ઇલાદિક પદાર્થ ‘ભેઇશે’ એમ પૂછે તો તેના પિતરો ઉચ્છિદ્ધ છતાં જતા રહેછે.”

અયસ્યેનૈયસવ્યાહૃતંગાયત્રીચિરુક્ત્વા પૌરુષસૂક્તં કૃણુષ્વપાજોરક્ષોહણમિત્યાચારાક્ષોમ્નીઃ પિતૃ લિંગકાર્ત્ત્વિશ્વસોમસૂક્તપાવમાનીસૂક્તાનિ અપ્રતિરથસંજ્ઞમાશુઃશિશાનસૂક્તમ્ વિન્નુગ્રહસ્ત્રકંસ્તોત્રા દિકં મોકૃવિમાન્નુદ્રાવયેત્ અસંમવેગાયત્રીજપંકુર્યાત્ વીળાંવંશધ્વનિંચાપિવિપ્રેમ્યઃસન્નિવેદયેત્ મંડલ ગ્રાહ્યણંપાઠ્યંનાચિકેતપ્રયંતથા ત્રિમધુત્રિસુપર્ણંચપાવમાનયજુંપિવ આશુઃશિશાનસૂક્તંચઅન્નયેકવ્યવા હર્નં પ્રાંદપાદૌવદિઃકક્ષોબહિર્જાનુરુપેપિયા અંગુષ્ઠેનવિનાશ્રાતિમુરશ્ચન્દેનવાપુનઃ પીતાવશિષ્ટોયાનિ પુનરુદ્ધત્યષાપિયેત્ સાદિતાર્ધપુનઃસાદેન્મોદકાદિફલાદિકમ્ મુલ્હેનવાધમેદન્નંનિટ્ટીવેન્નાજનેપિષ્ણેત્યમશ્નિદ્વિજઃશ્રાદ્ધેત્વાગલ્પલ્યધોગતિમ્ શ્રાદ્ધપંકૌતુમુંજાનોગ્રાહ્યણોગ્રાહ્યણોસ્પૃશેત્ તદ્વન્નમત્યજન્નુ ક્ત્વાગાયત્ર્યપ્શતંજપેત્ પાત્રેવિપ્રાંતરોચ્છિદ્ધસંસંગેતન્નિરસ્ય હસ્તંપ્રક્ષાલ્યધુક્ત્વાન્નાત્વાદિશતંજપેત્ ચ્છિદ્ધમોજનેસહજંજપેત્ મુંજાનેપુત્રિવિપ્રેપુગ્રમાદાત્કવતેગુદમ્ પાદકુચ્છંતતઃકૃત્વાઅન્નંવિપ્રિંનયોજયેત્ ॥

પછી સન્ધેકરીનેજ વ્યાહૃતિસહિત ગાયત્રી ત્રણવાર કહી પુરુષસૂક્ત, “કૃણુષ્વ પાજઃ” અને “રક્ષોહર્ણ” ઇલાદિક રક્ષોમ્ની ઋચા; પિતૃ છે લિંગ (હેતુઉદ્દેશ) જેમનો એવાં ઇંદ્ર, ઇશ અને અદ્રનાં સૂક્ત; પાવમાની સૂક્ત; અપ્રતિરથ નામનું “આશુઃ શિશાનઃ” સૂક્ત; વિધ્યુ, શ્રદ્ધા, રક્ષ અને સૂર્યનાં સ્તોત્ર; ઇલાદિક ભોજન કરનારા શ્રાદ્ધણોની આગળ સંભળાવવાં. એટલાં સૂક્ત સંભળાવવાનો સંભવ ન હોય તો ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરવો. “વીણુ અને વાંસળીનો શબ્દ શ્રાદ્ધણોને સંભળાવવો. મરળશ્રાદ્ધણ, નાચિકેતની ત્રણ વધી, ત્રિમધુ, ત્રિસુપર્ણ અને પાવમાન એવાં યજુર્વેદ માંનાં સૂક્ત; આશુ-શિશાન સૂક્ત, તથા અન્નયેકવ્યવાહન એ સૂક્ત શ્રવણ કરાવવાં.” પગ ઉપર પગ ચડાવી, આસનની મર્યાદા સૂકી, ગોઠણની બાહરે હાથ રાખી, અશુદ્ધિના કેવળ આગળીઓવતી, અથવા મ્હોઢાવડે શબ્દ કરતો ભોજન કરે, તેમજ એકવાર જળ પાન કરી પાત્રમાં શેષ રાખેલું જળ ફરી લઈ પાન કરે, લાડુ ઇલાદિક તથા ફળાદિક પદાર્થ અર્ધ ભોજન કરી ફરી તે લઈ ભોજન કરે, અથવા મ્હોઢેથી અન્નને ફૂંક મારે કેવા પાત્રમાં થૂંકે એ રીતે શ્રાદ્ધણ ભોજન કરે તો તે શ્રાદ્ધને

ળપ્રકારેળવિકિરદૈવેપિત્રેચદત્વા વિપ્રેભ્યઃપિતૃપૂર્વકંસકૃદ્પોદત્વાગાયત્રીમધુમતીઞ્ચધાવયિત્વાતૃત્તિપ્ર
શઃસંપત્તિપ્રશ્નશ્ચકાર્યઃ પવંશાસ્તાંતરેપ્યુત્તરાપોશનાત્પૂર્વમેવવિકિરદાનં બહુચાનાંતુપિંડાંતેપ્વ વિકિરઃ
હિરણ્યકેશીયૈરાચાંતેઉક્તઃ ॥

એ રીતે આદ્યજીવં ભોજન થયા પછી પ્રાચીનાવીતી થઈ “તૃષ્ણાઃસ્થ” એ રીતે આદ્યજીવને
પૂછ્યા પછી આદ્યજીવે “તૃષ્ણાઃસ્થઃ” એવું પ્રત્યુત્તર વચન કહ્યા પછી ગાયત્રી, “મધુઘાતા”
એ ત્રણ ઋચા, અને “અક્ષત્તમી” એ મંત્ર શ્રવણ કરાવવા, અથવા “અક્ષત્તમી” એ ઋચા
સભળાવ્યા પછી તૃપ્તિપ્રશ્ન કરી “આદ્યં સંપત્તં” એમ પૂછી “સુસંપત્તં” એવું પ્રતિવચન દીધા
પછી, પાત્ર પીરસવાસમયે પિંડભાટે અન્ન કાઢી રાખ્યું ન હોય તો એ સમયે પિંડભાટે તથા વિકિરભાટે
સઘળા અન્નમાંથી અન્ન કાઢી રાખવું. “શેષ અન્નવરે શું કરવું, એ રીતે ક્તાંએ આદ્યજીવને પૂછવું.
પછી તે આદ્યજીવે ઇંદ્ર અને સભધીસહિત ભોજન કરવું એવું ઉત્તર દઈ સઘળું અન્ન તે આદ્ય-
ક્તાંને લેવું, અથવા પોતે લેવું, એપ્રમાણે યથાશ્ચિ કરવું.” કાલ્યાણનાએ તો, આદ્યજીવ તૃપ્ત થયા
એમ જાણી, આગળ કહેવાશે તે રીતે દેવસમીપે તથા પિતૃસમીપે વિકિર દઈ, આદ્યજીવને પિતૃપૂર્વક
એકવાર જળ દઈ ગાયત્રી તથા મધુમતી ઋચા એ મંત્ર સભળાવી તૃપ્તિપ્રશ્ન તથા સંપત્તિપ્રશ્ન
કરવા. એ રીતે બીજી શાખાવાળાઓએ પણ ઉત્તરાપોશનની પ્રથમજ વિકિર દેવો. ઋગ્વેદીઓએ
તો, પિંડદાન પછીજ વિકિર દેવો. હિરણ્યકેશીઓએ આદ્યજીવને આચમન કરાવ્યા પછી વિકિર દેવો.

તતઽચ્છિદ્ધમાગ્ન્યોર્જંદીયતામિત્યુકાવિપ્રાઃ પાત્રસ્યંમુકશેપદૈવિકંદક્ષિણેપૈતૃકંવામેવહિઃકૃત્યપિતૃપૂર્વે
વક્તુમુત્તરાપોશનમમૃતાપિધાનમસીતિકુર્યુઃ પિંડદાનંત્યાચાંતેપ્વનાચાંતેપુવાધિપ્રેપુકાર્યં વિપ્રાશ્ચમુલ્લપ્રશ્ના
ક્ષનપૂર્વકહસ્તપ્રક્ષાલનાદિશરાવાદૌકુર્યુનંકાંસ્યતાન્નપાત્રયોઃ શુદ્ધોદકેનાચમ્યકયાનદતિતૃચંજપેયુઃ ॥

પછી “ઽચ્છિદ્ધમાગ્ન્યોર્જંદીયતાં” એ રીતે આદ્યજીવને કહ્યા પછી આદ્યજીવે ભોજન કરી
શેષ રહેલું પાત્રમાંનું અન્ન, દેવના આદ્યજીવે પાત્રના દક્ષિણ ભાગમાં તથા, પિતૃના આદ્યજીવે
પાત્રના વામ ભાગમાં બાહરે રાખી પિતૃપૂર્વક દીધેલું આપોશન “અમૃતાપિધાનમસિ” એ મંત્રવરે
લેવું. પિંડદાન કરવું તે તો, આદ્યજીવે આચમન કર્યા પછી અથવા આચમન કર્યાની પ્રથમ કરવું.
આદ્યજીવે સુખપ્રક્ષાલનપૂર્વક હસ્તપ્રક્ષાલનાદિક કરવું તે શરાવ (માદીના પાત્ર) ઇલાદિક પાત્રવિપે
કરવું, કાંસાના પાત્ર અથવા ત્રાંબાના પાત્રમાં કરવું નહીં, શુદ્ધ જળવરે આચમન કરી “કયાન”
એ ત્રણ ઋચાને જપ કરવો.

અધપિંડદાનં ॥ તથાચનોત્તરમગ્નૌકરણોત્તરંભોજનોત્તરંવિકિરોત્તરંસ્વધાવાચનોત્તરંવિપ્રવિસ
ર્જનોત્તરમિતિપદ્મપ્રક્ષાઃસ્મૃત્યુકાઃ તેપાંશાશ્વામેદેનવ્યવસ્થેતિસિંધુઃ તન્નાશ્ચલાયનાનાંમુકવત્સ્વનાચાંતે
પ્વાચાંતેપુવાધિપ્રેપુપિંડદાનંતતોવિકિરઃ આપસ્તંબહિરણ્યકેશીયાદીનાંવિપ્રવિસર્જનાંતેપિંડદાનં કાતી
યાનાંવિકિરોત્તરમાચાંતેપ્વનાચાંતેપુવા તન્નાગ્નિહોમેગ્નિસમીપેપાણિહોમેવિપ્રસમીપેબહુચાનાંપિંડદાનં અ
ન્યેપાંપ્રાયોવિપ્રસમીપપ્વ તન્નદ્વિજોચ્છિદ્ધાદુત્તરોવ્યામમાત્રેરજિમાત્રેવાપિંડદાનં સંકલ્પ્યબહુચાનામેક
ફરેણાન્યેપાંકારામ્યાંધૃતેનસ્થ્યેનસાદિરકાષ્ટેનદર્ભમૂલેનવાપહતાઅસુરાદિતિમંત્રંપ્રતિલેખંપઠન્ આગ્નેવ્ય
મંત્રત્વગપર્વગર્ગપર્વજનસંલ્પયારેલામેકાંદિશ્વ્યાદિકાંવોહિરણ્ય પ્રત્યેકમગ્ન્યુક્તે પિંડસંકલ્પેરેલાકરણેચસ
વ્યાપસવ્યયોર્વિકલ્પઃ અન્નકાતીપૈર્થેરૂપાણીતિમંત્રેણાગ્નૌકરણાગ્નૌસ્મુકં રેસાદક્ષિણતોનિધેયં રેજાસુસકૃ
દાચ્છિદ્ધંવહિર્દક્ષિણાપ્રમાસીર્થ શુંધંતાંપિતરઃશુંધંતાંપિતામહાહ્યાદિમંત્રૈસ્તિલોદકંવહિર્પ્યાસિચેત્ અન્ન
ક્રાતીયાનાંપિતરમુકનામગોત્રાવનેનિશ્ચેલાદિમંત્રાઃ અન્યેપાં માર્જયંતાં પિતરઃસ્તોમ્યાસહ્યાદયોમંત્રાઃ ॥

હવે પિંડદાન કહે છે.

પિંડદાન કરવું તે આદ્યજીવની પૂજા ઠીધા પછી, અગ્નૌકરણ પછી, ભોજન થયા પછી, વિકિર
દીધા પછી, સ્વધાવાચન થયા પછી, અથવા આદ્યજીવે વિસર્જન ઠીધા પછી કરવું, એ રીતે ॥ પક્ષ
સ્મૃતિમાં કહ્યા છે, તેમની વ્યવસ્થા શાખાપરતે જાણવી એમ નિર્ણયસિંધુમાં કહ્યું છે. તેમાં આચલ-
યનાએ, આદ્યજીવ જમ્યા છતાં, આચમનથકી પ્રથમ અથવા આચમન ઠીધા પછી પિંડદાન કરી
વિકિર દેવો. આપસ્તંબ હિરણ્યકેશીય ઇલાદિકાએ આદ્યજીવે વિસર્જન ઠીધા પછી પિંડદાન કરવું.

કાલાપનોએ વિકિર દીધા પછી આચમન કરી અથવા આચમનની પ્રથમ પિંડદાન કરવું. તેમાં ઋગ્વેદીઓએ અગ્નિવિષે અગ્નૌકરણ કીધું હોય અને અગ્નિની સમીપે પાણિહોમ હોય તો બ્રાહ્મણની સમીપે પિંડદાન કરવું. બીજી શાખાવાળાઓએ ઘણું કરી બ્રાહ્મણની સમીપે કરવું. તેમાં બ્રાહ્મણના ઉત્તિષ્ઠયથી ઉત્તર મેર ચાર હાથ છેટે અથવા અરત્તિ (કનિષ્ઠિકા આંગળીવિના બાંધેલી મૂઠીવાળા હાથ) પ્રમાણે છેટે પિંડદાનનો સંકલ્પ કરી ઋગ્વેદીઓએ એક હાથ અને બીજી શાખાવાળાઓએ બે હાથે ધારણ કરેલી ખેરના કાંઈની ‘સ્પર્શ’ તલવારવડે અથવા દર્ભના મૂલેકરી “અપહ-તાઅસુરો” એ મંત્ર એક એક રેખાપ્રત્યે પાઠ કરતાં આગ્નિચુલામાં અથ તથા પશ્ચિમવિષે સમાપ્તિ થાય એવી, કેટલાં પાર્વણ હોય તેટલી એક બે અથવા ત્રણ ઇલાદિક રેખા કાઢી એક એક રેખા ઉપર જળ છાંટવું. પિંડનો સંકલ્પ તથા રેખા કરવી એવિષે સત્ય તથા અપસત્યનો વિકલ્પ છે. એ ઠેકાણે કાલાપનોએ “ચે રૂપાણિ” એ મંત્રવડે અગ્નૌકરણના આગ્નિનું ઉલ્લુક (અર્ધ બળેનું કાણ) રેખાની દક્ષિણ મેર રાખવું. રેખા ઉપર એકવાર કાપેલા બાદિ (દર્ભમુદિ) દક્ષિણ દિશામાં અથ તથા એ રીતે પાથરી “શુધંતાં પિતરઃ શુધંતાં પિતામહા” ઇલાદિક મંત્રવડે તિલોદક તે બાદિ ઉપર છાંટવું. એ ઠેકાણે કાલાપનોને “પિતરમુકનામગોત્રાવનેર્નિદ્યવ” ઇલાદિક મંત્ર છે. બીજી શાખાવાળાઓને “માર્જયંતાં પિતરઃ સોમ્યાસ” ઇલાદિક મંત્ર છે.

અગ્નૌકરણરોપયુતસર્વાજ્ઞેનમધુસર્પિસ્તિભિન્નપિંડાન્પદ્યાપ્કારયિત્વા રેલાયાંપરાત્રીનપાણિવાપિ તૃતીયેનપિત્રાદિભ્યોદદ્યાત્ એતત્તેડસસત્પિતર્યધાનામગોત્રરૂપયેચત્વામગ્રાણુ પિત્રેઅમુકનામગોત્રરૂપાયાયં પિંડઃસ્વધાનમસ્તેભ્યશ્ચગયાયાંશ્રીરુદ્રપદેદત્તમસ્તિચત્વાદિમંત્રેરુદ્ધેન અત્રકેપાંચિર્તિપિંડપાત્રાવનેજનપાત્રન્યુ પ્તીકરણંચ કેચિર્પિંડેપુમાપાંચંવર્જયંતિ તતોલેપમાકૃતયથેહસ્તલેપંપિંડદર્શનમૂલેપુનિનૃજ્યાપિતરોમાદ્ યથં યથાનામગામૃપાયધ્મિતિપિંડાન્સકુદનુમંચ સત્યપાશ્ચેનોદહુત્ત્વ યથાશક્તિપ્રાણાશ્ચિયમ્ય પર્વા વૃત્યામીમંદંતપિતરઃસતિતથૈવાનુમંચસત્યેનપિંડશેપમાત્રાયાચમ્યાન્યપવિત્રેષ્ટૃત્વાપયેનશુધંતામિત્યાદિ યથાસૂચંજલનિનયનંપૂર્વેચત્કુર્યાત્ અત્રમુકરોપાત્રામાવેદ્રવ્યાંતરેણપિંડદાનંકાર્યં કપિધવિલ્લુકુકુટાં ઢામલકયદરાણાંધ્યેશક્તિતોન્વતમપ્રમાણાઃપિંડાઃ કેચિત્પાર્વણપિંડત્રયેયધોત્તરપ્રમાણાધિષ્યમાદુઃ તથાહસ્તલેપામાવેપિદર્શનપુહસ્તંનિનૃજ્યાદેવેતિમેધાતિથિઃ ઈકોદિપ્રથાદેપુદર્મલેપોનેતિનુમંતુઃ અત્રનીર્વાં વિદ્વસ્યામ્યંજનાદીતિકેચિત્ પિંડપૂજનાંતેપસ્થાનાત્યાકુનીવીપિંચંસશ્તિસાગરે ॥

અગ્નૌકરણના શેષસહિત સઘળા અન્નમાં મધ, ઘી અને તિલ મિશ્રિત કરી તે અન્નના પિંડ સ્ત્રીને હાથે કરાવી તે રેખા ઉપર પરાત્રીન (નમતા) હાથવડે પિતૃતીર્થેકરી પિતા ઇલાદિકને દેખા. તેના મંત્ર—“એતત્તેડસસત્પિતર્યધાનામગોત્રરૂપયેચત્વામગ્રાણુ પિત્રેઅમુકનામગોત્રરૂપાયાયંપિંડઃસ્વધાનમ-સ્તેભ્યશ્ચગયાયાંશ્રીરુદ્રપદેદત્તમસ્તુ” ઇલાદિક મંત્રવડે લાક કરી દેવા. એ પિંડદાનવિષે કેટલાએકોને પિંડનું પાત્ર ધોવું તથા પાત્ર ઉધું કરવું કહ્યું છે. કેટલાએક શિષ્ટ પિંડવિષે આપાત્ર વર્ણ્યકરેછે. સ્વાર પછી લેપકાગ લેવાવાળાઓની ટુમિઆટે હાથમાં ચોટી રહેલું અન્ન પિંડના દર્ભના મૂલમાં સાફ કરી “અથ પિતરો માદ્યર્ચ્યં યથામાગમાવૃપાયધ્વં” એ મંત્ર કહી એકવાર પિંડનું અનુમંત્રણ કરી જમણે પડખેથી ઉત્તરમેર વળી યથાશક્તિ પ્રાણુનો રોધ કરી પાણું કરી “અમીમંદંતપિતર” એ મંત્રવડે તેમજ અનુમંત્રણ કરી સવ્યેકરી પિંડશેષ સુંધવું, પછી આચમન કરી બીજા પવિત્ર ધારણ કરી અપસત્યવડે “શુધંતાં” ઇલાદિક જેવું સૂત્ર હોય તેને અનુસાર જળસિંચન પ્રથમપ્રમાણે કરવું. એ પિંડદાનવિષે, બ્રાહ્મણોએજન કરતાં શેષ અન્ન રહ્યું ન હોય તો બીજા દ્રવ્યવડે પિંડદાન કરવું. કોડ, બીલીકળ, કુકડીનાં ઈંડાં, આમળાં તથા બોરાં એમાંથી જેવી શક્તિ હોય તેને અનુસાર કોઈ એક પ્રમાણના પિંડ કરવા. કોઈ ગ્રંથકાર, પાર્વણના ત્રણ પિંડમાં પહેલા કરતાં બીજા મોટા એમ એક બીજાથી અધિક પ્રમાણ કહે છે. તેમ હાથમાં અન્ન લાગેલું ન હોય તો પણ દર્ભ ઉપર હાથ સાફ કરવાજ એમ મેધાતિથી કહે છે. એકોદિપ્રથાદેવિષે હસ્તલેપ દેવો નહીં એમ સુમંતુ કહે છે. ઈંડાં નીવીનું વિસર્જન કરી અલ્પજનાદિક કરવું, એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે, પિંડની પૂજા કર્યા પછી અને ઉપસ્થાનની પ્રથમ નીવીનું વિસર્જન કરવું, એ રીતે શ્રાદ્ધસાગર ગ્રંથમાં છે.

અથાસત્પિતરમુકનામગોત્રરૂપામ્યંદવેતિયાલિંગમંત્રાવૃત્ત્યા પિંડેપુતૈલંચૃતંચામ્યંજનેર્દર્મદત્તપ્રત્યૈર્વા દ્વેતિકજલંદદ્યાત્ આપસ્તંબાનામાદાવંજનંતતોમ્યંજનં એતદ્વપિતરોવાસદ્ધતિમંત્રપ્રતિપિંડપ્રઙ્વાસો

ચાંદશાંત્રિગુણસૂત્રવાપ્રતિપિંડેદ્યાદિતિદેમાદિઃ સક્રુન્મંત્રપઠન્સક્રુદેવદ્યાદિત્યન્યે કાર્તૈયસ્તુમ્ને
પ્રાપ્તિપિંડનામગોત્રાહુચાર્યત્રિગુણસૂત્રંદેયં તતઃકશિપૂપવર્હણેનિવેદ્યાસત્પિતૃમ્યદિતિચતુર્થ્યોક્ષતગંધપુ
ષ્પધૂપદીપસર્વપ્રકારકનેવેદ્યતાંવૃલદક્ષિણાદિમિઃ પિંડેપૂજાંસવ્યેનાપસવ્યેનવાકુર્યાત્ યત્કચિત્પચ્યતે
મહ્યમોજ્યમન્નમાર્ગહિંતં અનિવેદ્યનમોકલ્યંપિંડમૂલેકયંચન તતોનમોવઃપિતરૃપદ્વિત્યદિમંત્રૈઃપિંડાનુપ
સ્થાયોત્તાનહસ્તિનપરેતનહિતિમંત્રેણસક્રુદુકેનયુગપત્પ્રવાહયેત્ ॥

પછી “અસત્પિતરમુકનામર્ગોત્રરૂપામ્યંદવ” એ પ્રમાણે જેવું લિંગ હોય તેને અનુસારે મંત્રની
આવૃત્તિ કરી પિંડ ઉપર તેજ અથવા ધીનું અભ્યંજન દર્ભવડે દર્ભ, તેમજ “અંદવ” એમ કહી કાળજી
દેવું. આપસ્તંભોએ પ્રથમ અંજન પછી અભ્યંજન દેવું. “પતદ્વઃ પિતરોવાસો” એ મંત્ર એક
એક પિંડપાસે પાઠ કરતાં વજ્ર, અથવા વજ્રની દોરી કિંવા ત્રેવડું કરેલું સૂત્ર એક એક પિંડને દેવું,
એ રીતે હેમાદિમાં કહેલું છે. એકવાર મત્ર ભણી એકવારજ દેવું, એમ બીજા ગ્રંથકાર કહે છે.
કાલ્યાણનોએ તો, મંત્ર ભણી પ્રત્યેક પિંડ પાસે નામ ગોત્રાદિકનો ઉચ્ચાર કરી ત્રિગુણ સૂત્ર દેવું.
પછી ગાદી, ઓશીકું એ પદાર્થ નિવેદન કરી “અસત્પિતૃમ્યઃ” એ રીતે ચતુર્થા વિભક્તિવડે અક્ષત,
ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, સઘળા પ્રકારનું નૈવેદ્ય, તાંબૂલ અને દક્ષિણા ઇત્યાદિક ઉપચારવડે પિંડની
પૂજા સઘે અથવા અપસઘે કરવી. “ભક્ષ્ય ભોજ્ય એવું બે કાંઈ શુદ્ધ અને સિદ્ધ કર્યું હોય તે
પિંડની સમીપે નિવેદન કર્યાવિના ક્યારે પણ ભક્ષણ કરવું નહીં.” પછી “નમોવઃ પિતરૃદ્યે”
ઇત્યાદિક મંત્રવડે પિંડનું ઉપસ્થાન (પ્રાર્થના) કરી સવળે હાથે “પરેતન” એ મત્ર એકવાર કહી
એકસાથેજ પિંડો કાંઈએક ચલાવવા.

તતોદક્ષિણાગ્નિહોમપક્ષેડગ્રેતમદ્યાશ્વમિત્યગ્નિસમીપમાગત્ય ચંદંતરિક્ષમિતિમંત્રેણગાર્હપત્યોપસ્થાનં ઔ
પાસનહોમપક્ષેગાર્હપત્યપદરહિતતન્મંત્રેણોપસ્થાનંં દંડયતુદ્યાનામેવ પાણિહેમોનુતેપામપિનાસ્ત્યેવ ધીરં
મેવત્તપિતરૃદિતિમંત્રેણમધ્યમમેકંપિંડંપિંડદ્વયંધાન્યપૃકયાદૌમૃગ્યપિંડત્રયમાદાયપત્ત્યૈદ્યાત્ પત્નીઆઘત્ત
પિતરૃદિતિમંત્રેણસક્રુત્પાઠિતેનૈવપિંડમેકમનેકંવાપ્રાશયેત્ આપસ્તંભસ્ત્વપાંત્યૌપધીનાંરસંપ્રાશયામિભૂત
કૃતં ગર્ભંધત્સલિતમધ્યપિંડંપદ્યૈમયચ્છતિ પ્રાશનમંત્રઃસપ્ત યથેદપુરુષોઅસદિતિપાઠમાત્રંમિદ્યતે ઇત્યમે
વકાતીયાનાંં દંડંમાર્યાયાઃપિંડપ્રાશનંપ્રજાકામાત્યેવ કેચિન્નિત્યમાહુઃ માર્યાંમેકલ્વેપિંડંવિમજ્યપ્રતિપત્ની
મંત્રેણપ્રાશયેત્ પાર્વણદ્યૈવેપિંડદ્વયંદ્વામ્યાંદેયં પત્નીવહુત્વેગુણતોચયસાચ્યોમ્યાયૈપિંડોદેયઃ ઘઘ્નીયોગ્યત્વે
એકસિન્નવર્ષેપૃષ્ઠસૈઅન્યસિન્નપરસૈઈતિ પત્નીરગ્નાન્યદેશસ્યાગુર્વિંળીસૂતિકાપિઘા તદાતંજીર્ણદ્રુપમ
દદ્યાગોવામોક્રુમંહંતિ ઇતૃવૈજલેક્ષિપેત્ પુત્રાદિકામનામાવેક્ષિપેદશૌજલેપિઘા પિંડાંસ્તુગોજધિમેમ્યૌ
ધાયસેમ્યઃપ્રદાપયેત્ તીર્થંધ્રાદેસદાપિંડાન્નિષેપેતીર્થેસમાહિતઃ ॥

પછી “દક્ષિણાગ્નિવે હોમ” (અગ્નૌકરણુ) એવો પક્ષ હોય તો, “અગ્રેતમદ્યાશ્વ” એમ
મંત્ર ભણી અગ્નિની સમીપે આવી “ચંદંતરિક્ષ” એ મંત્રવડે ગાર્હપત્યાગ્નિનું ઉપસ્થાન કરવું. ‘ગૃહા-
ગ્નિવે હોમ’ એવો પક્ષ હોય તો ‘ગાર્હપત્ય’ એ પદેરહિત તે મંત્ર ભણી ઉપસ્થાન કરવું, પણ એ
ઉપસ્થાન ઋગ્વેદીઓએજ કરવાનું છે. પાણિહોમ હોય તો ઋગ્વેદીઓને પણ ઉપસ્થાન નથીજ.
“ધીરં મેવત્ત પિતરઃ” એ મંત્રવડે એક વચ્ચે પિંડ અથવા બે, અવ્યક્ષ્ય ઇત્યાદિ શ્રાદ્ધવિષે વચ્ચે
ત્રણ પિંડ લઈ સ્ત્રીને દેવા. પછી સ્ત્રીએ “આઘત્ત પિતરઃ” એ મત્ર એકવારજ ભણી એક અથવા
સઘળા પિંડ ભક્ષણ કરવા. આપસ્તંભ તો “અપાંત્યૌપધીનાં રસં પ્રાશયામિ ભૂતકૃતં ગર્ભં ધત્સ”
એ મંત્ર ભણી મધ્યમ પિંડ સ્ત્રીને આપે છે. ખાવાવિષે મંત્ર તેજ છે, પરંતુ “યથેદ પુરુષો અસત્”
એ પ્રમાણે પાઠ માત્ર હુદો થાય છે. એ પ્રમાણેજ કાલ્યાણ શાખાવાળાઓને નિલુચ નહુવો. આ
સ્ત્રીને પિંડ ખવરાવવાનું બે કહ્યું તે સંતતીની ઇચ્છા હોય તોજ નહુવું, કોઈ ગ્રંથકાર નિત્ય છે એમ
કહે છે. ઘણી સ્ત્રીઓ હોય તો પિંડનો વિભાગ કરી એક એક સ્ત્રીને મંત્રે કરી પ્રાશન કરાવવું. બે
પાર્વણ હોય તો બે પિંડ બે સ્ત્રીઓને દેવા. ઘણી સ્ત્રીઓ હોય તો શુણુ અને અવસ્થાથી જે યોગ્ય
હોય તેને દેવો. ઘણી સ્ત્રીઓ યોગ્ય હોય તો એક દરોને દિવસે એકને, બીજી દરોને દિવસે બીજીને
એ પ્રમાણે દેવા. સ્ત્રી રોગી હોય, દેશાંતરમાં હોય, અંધાદિ અથવા પ્રસવવાળી હોય તો વૃદ્ધ બળદ
અથવા અકરોને તે પિંડ ખવરાવવા. બીજા બે પિંડ જળમાં નાંખવા. “પુત્રાદિકની ઇચ્છા ન હોય

તે પિંડ અગ્નિ અથવા જળમાં નાંખવા, કિંવા ગાય, બકરા, આણણ અથવા કાગડાને દેવા, તીર્થ-
વિષે શ્રાદ્ધ કરી તે પિંડ સર્વકાળ તીર્થવિષે જ નાંખવા. ”

અથપિંડોપધાતે ॥ શ્વસુગાલચરેઃસ્પૃષ્ટાંપિંડોમિન્નગ્રમાદતઃ મોર્જારમૂપકૈઃસ્પૃષ્ટાંડાલપતિતા
દિમિઃ પ્રાજાપત્યચરેત્સાત્વાપુનઃપિંડાન્યથાવિધિ પાસંતરેણતેનપાકેનવાપિંડદાનમાનંપુનઃકાર્યં ન
સર્વશ્રાદ્ધાવૃત્તિરિતિસર્વસંમતં કાકસ્પર્શંતુનદોષઃ ॥

હવે પિંડોપધાત (પિંડ નષ્ટ થયા હોય તે) વિષે કહે છે.

“ કુતર, શિયાલ, ગધેડુ, માંજર, ઉદર, આગલ અને પતિત ઇલાદિકાએ પિંડને સ્પર્શ કર્યો હોય
અથવા પ્રમાદથી પિંડ કુટી ગયો હોય તો જ્ઞાન કરી પ્રાણપલ્ય પ્રાયશ્ચિત કરવું, તથા ફરી યથાવિધિ
પિંડ દેવા. ” બીજા પાકવડે અથવા તે પાકવડે પિંડદાન માત્ર ફરી કરવું, સઘળા શ્રાદ્ધની આવૃત્તિ
કરવી નહીં, એ સર્વસંમત છે. કાગડાનો સ્પર્શ થયો હોય તો દોષ નથી.

અથપિંડનિવેધઃ ॥ વિવાહમતચૂડાસુવર્પમર્ધતદર્ચકં સંસ્કારેપુતયાન્યેપુવૃદ્ધિમાત્રેચમાસકં
પિંડદાનંમૃદાજ્ઞાનંનકુર્યાચિત્તતર્પણં શ્રાદ્ધાંગતર્પણંનિત્યતર્પણંચતિલૈર્નકાર્યમિત્યર્થઃ મહાલયેગયાયાંપિ
ઓપ્રત્યન્દે વસ્યકસ્યાપિમૃતસ્યસર્પિંડીપોઢશમાસિકાંતેપુત્રેતકૃત્યેપુ કૃતમંગલોપિપિંડાન્દચાત્ કેચિ
શ્રાદ્ધાદિવાંપિકેપ્યાહુઃ પિંડયજ્ઞેચયજ્ઞેચસર્પિંડ્યાંદધુરેવચ તથાવિકૃતાવન્વ્યવકાદોયનપુનઃપિંડદાન
વિધિઃ યજ્ઞવાપૂર્વેયુશ્રાદ્ધાદોપિંડપિતૃયજ્ઞવિકૃતિત્યંતરાપિનાપિંડદાનનિવેધઈતિસિંધુઃ સેનાદકાશ્રાદ્ધે
પિનનિવેધઈતિમાતિ અયંચમંગલોત્તરંપિંડદાનતિલતર્પણનિવેધચિત્રપુરુષસર્પિંડાનામિતિમાતિ ॥

હવે પિંડનો નિવેધ કહે છે. — “ વિવાહ, ઉપનયન અને ચૌલ એ યથાં હોય તો ક્રમે કરી
એક વર્ષ, છ માસ, ત્રણ માસ અને બીજા સંસ્કારોવિષે તથા કેવળ વૃદ્ધિશ્રાદ્ધવિષે એક માસપર્યંત
પિંડદાન, મૃતિકાવડે જ્ઞાન તથા તિલવડે તર્પણ કરવા નહીં. શ્રાદ્ધતુ અજભૂત તર્પણ તથા નિત્યતર્પણ
એ તિલવડે કરવાં નહીં એ અર્થ. જેણે મગલ કાર્ય કર્યું હોય તેણે પણ મહાલય, ગયાશ્રાદ્ધ, માતા-
પિતાતુ પ્રતિસાંવત્સરિક અને જે કોઈ મરેલો તેના સર્પિંડીકરણ તથા સોળ માસિકપર્યંત પ્રેતકાર્યવિષે
પિંડદાન કરવું. જોઈ અથકાર, ભાઈ ઇલાદિકાના વાર્ષિક શ્રાદ્ધવિષે પણ પિંડદાન કરવું એમ કહે છે.
“ પિંડયજ્ઞ, યજ્ઞ અને સર્પિંડીશ્રાદ્ધ એમનેવિષે પિંડ દેવોજ. ” તેમજ વિકૃતિરૂપ અન્વયકા ઇલાદિકાવિષે
અપહાં ફરી પિંડદાનનો વિધિ કહ્યો છે અથવા અપહાં પૂર્વેશ્રાદ્ધાદિકાવિષે પિંડપિતૃયજ્ઞને વિકૃતિપણું કહ્યું
છે ત્યાં પણ પિંડદાનનો નિવેધ નથી એ રીતે નિર્ણયસિંધુમાં છે, તેથી અપહાંશ્રાદ્ધવિષે પણ પિંડ-
દાનનો નિવેધ નથી એમ ભાસે છે. આ જે મગલકાર્ય કર્યા પછી પિંડદાન તથા તિલતર્પણનો નિવેધ
કહ્યો તે ત્રિપુરુષસર્પિંડવિષે છે એમ ભાસે છે.

અથપિંડોદ્ધાસનંતેવિકિરોદેયઃ ઉપવીતીદૈવિકદ્વિજસન્નિઘૌસદર્મંમુખિ અસોમપાશ્ચયેદેવાઈતિમં
ત્રેણસજલયવમન્નંવિકિરેત્ પ્રાચીનાવીતીપિત્ર્યદ્વિજસન્નિઘૌસદર્મંમુખિ ચેઅગ્નિદગ્ધાથેઅગ્નિદગ્ધેતિ
શ્રાસતિલમન્નંવિકીર્યં અગ્નિદગ્ધાથેજીવાયેપ્યદગ્ધા.કુલેમમ ભૂમોદત્તેનતૃપ્યંતુત્સાયાંતુપરાંગતિ
મિતિકાતીયસૌત્રમંત્રેણસતિલજલેનાહ્વાયેત્ પિંડવદ્વિકિરોપિસર્વાંજયૈવ કેચિદસોમપાઈતિદૈવેવિ
કિરંવત્ત્વા અસંસ્કૃતપ્રમીતાયેઈતિપૌરાણમંત્રેણપિત્ર્યેદત્ત્વા ચેઅગ્નિદગ્ધાઈત્યૃચાપૃથગુચ્છિત્વપિંડંકુશોપરિ
દધાદિત્વાહુઃ ॥

પછી પિંડના વિસર્જનને અતે વિકિર દેવો. તે આ રીતે—ઉપવીતી યઈ દેવતાના શ્રાદ્ધાણી
સમીપે ભૂમી ઉપર દર્ભ પાથરી તે ભૂમી ઉપર “ અસોમપાશ્ચયે દેવાં ” એ મંત્રેકરી જળ તથા જવ-
યુક્ત અન્ન મૂકવું. , પ્રાચીનાવીતી યઈ પિતૃના શ્રાદ્ધાણી સમીપે ભૂમી ઉપર દર્ભ પાથરી તે પૃથ્વી
ઉપર “ ચે અગ્નિદગ્ધા ચે અગ્નિદગ્ધા ” એ મંત્રેકરી તિલસહિત અન્ન નાખી “ અગ્નિદગ્ધાશ્ચ ચે
જીવા, ચેપ્યદગ્ધાઃ કુલે મમ ॥ ભૂમો દત્તેન તૃપ્યંતુ ત્સા યાંતુ પરાં ગતિ ” એ કાસાથનસૂત્રમાંના મન્ત્ર.

૧ જીવતિત્વલગ્નિગીપતિલમ્પુક પિંડદાનનિવેધપ્રતિમસવશપ્રાયેવોક ।

૨ ઇપરપિતૃકપણ તથા અગ્નિપિતૃપણ એ કારણ હોવાથી પિંડદાનનો નિવેધ અને ફરી પિંડ આપવાથી ભૂમી
એ પ્રાયમજ કહ્યું છે

બ્રહ્મચારી, સન્યાસી અને વિધવાને નિત્ય નિષેધ છે. જ્ઞાતિ, સગોત્ર અને સંબંધીવિના બીજાને ઘેર આહારોપનું ભોજન કરે તો તેણે પ્રાણપલ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. સન્યાસીએ મુંડન અને એક લાખ પ્રણવ (ઓંકાર)નો જપ કરવો. શુર અથવા ચોગીનું આહારોપ ગૃહસ્થને દોષદાયક નથી. “આહારે દિવમે ને ઘરમાં આહ કથું હોય તે ઘરમાં અવશ્ય શુદ્ધને ભોજન દેવું નહી. કોઈ પણ આહવિષે શુદ્ધને આહારોપ દેવું નહી.” ઇતિ શ્રીમદનંતોપાધ્યક્ષસુ કારીનાથોપાધ્યાયનિરચિતે ધર્મસિદ્ધિસારે પાર્વલુઆદ્વપ્રક્રિયા સમાપ્તે ॥

અથઆદિદિનેવૈશ્વદેવનિર્ણયઃ ॥ તત્રતાવચ્છ્રૈતાગ્નિમતાંવહુવાનાંઆદ્વાત્પૂર્વપૃથક્કૃપાકેનવૈશ્વદેવઃ સ્વાર્તાગ્નિમતાંનિરગ્નિકાનાંચવહુવાનાંઆદ્વાત્પૃથક્કૃપાકેનવા કાતીયાનાંતુસાત્તંત્રીતાગ્નિમતાંઆદ્વીપાકેનપૂર્વમેવ નિરગ્નિકાનામંતેઆદ્વશેષેણપૃથક્કૃપાકેનવા તૈત્તિરીયાણાંતુસાગ્નિકાનાંસર્વેનાદૈવૈશ્વદેવઃ પંચમહાયજ્ઞાસ્ત્વંતે અન્યેપામાદાવંતેચેતિવિકલ્પઃ તૈત્તિરીયાણામેવવૈશ્વદેવાત્પંચયજ્ઞામિદ્રાઃ સર્વેશાખિનાંવૃદ્ધિઆદ્વેપાકેનક્રિયમાણેપૂર્વમેવવૈશ્વદેવઃ વહુવાનામંતેવાપૂર્વવા આ માદિનાવૃદ્ધિઆદ્વેસર્વેપાંપૂર્વમેતેવેતિભાતિ નિત્યઆદ્વેપૂર્વમેવ પકાદશાહાયકોદિષ્ટેપુસાગ્નિરનગ્નિશ્વસ ધોપિઆદ્વશેષંઋજીર્વાર્ષીનંદૃત્વાપાકાંતરેણેવવૈશ્વદેવાદિકુર્યાત્ ॥

હવે આદ્વદિવસે વૈશ્વદેવનો નિર્ણય કહે છે.

તેમાં શ્રૌતાશિયુક્ત ઋગ્વેદીઓએ ભુદો પાક કરી આહની પ્રથમ વૈશ્વદેવ કરવો. રમાર્તાશિયુક્ત તથા નિરગ્નિક યોગા ઋગ્વેદીઓએ આહની અંતે આહરોપ અન્નવરે અથવા ભુદો પાક કરી વૈશ્વદેવ કરવો. રમાર્તાગ્નિ અથવા શ્રૌતાશિયુક્ત કાલ્યાણનોએ આહના પાકવડે આહની પ્રથમજ કરવો. નિરગ્નિક કાલ્યાણનોએ આહની અંતે આહરોપવડે અથવા ભુદા પાકયકી કરવો. સાગ્નિક એવા તૈત્તિરીય-શાખાવાળાઓએ તો સર્વેત્ર આહની પ્રથમ વૈશ્વદેવ કરવો. પંચમહાયજ્ઞ તો, આહની અંતે કરવા. બીજી શાખાવાળાઓએ આહની પ્રથમ અથવા પછી કરવા એવા વિકલ્પ છે. તૈત્તિરીયશાખાવાળાઓના માત્ર પંચમહાયજ્ઞ વૈશ્વદેવથી ભિન્ન છે. વૃદ્ધિઆહ પાકવતી કરવાનું હોય તો સઘળી શાખાવાળાઓએ પ્રથમજ વૈશ્વદેવ કરવો. ઋગ્વેદીઓએ અંતે અથવા પ્રથમ કરવો. આમાત્ર ઇત્યાદિકવડે વૃદ્ધિઆહ કરવાનું હોય તો સઘળાઓએ પ્રથમ અથવા અંતે કરવો એમ ભાસે છે. નિત્યઆહવિષે પ્રથમજ કરવો. એકાદશાહાદિક એકોદિષ્ટઆહવિષે સાગ્નિક, નિરગ્નિક એવા સઘળાઓએ પણ આહનું શેષ આહાપુને રવાધીન કરી બીજે પાકેકરી વૈશ્વદેવ કરવો.

અથનિત્યઆદ્વ ॥ ચાર્પિકાદિઆદિદિનેઆદ્વાત્પશ્ચાત્તેનૈવપાકેનપાકાંતરેણાનિત્યઆદ્વકાર્યં નિત્યઆદ્વીપલપંદેવતાનાંપ્રથમજઆદ્વેપ્રમેયેશોપસંગસિદ્ધિરેવ તથાચદર્શોદિપુમહાલ્યાન્યપ્રકાદિપુનિત્યઆદ્વલોપપચ પતચદેવદીનંદર્શયત્ પદ્મદેવતંદ્વાવિકંચાવિપ્રનિમંન્યદેશકાલાગ્નિયમહીનંપુનર્મોજનમ્મત્તચર્ચાટિકર્તુમ્ભોઋનિયમરહિતાદશતાદ્વશેનાનિપિદ્વાગ્નેનદિવેવ રાત્રૌપ્રહરપર્યંતંધાર્પકાર્યં સ્વસ્થાશકૌપુત્રાદિના સૂતકેદર્શોદિવહ્નોપઃ ધૃષ્ટ્યુત્તરંમંડપોત્થાનાવધિસર્પિડૈનેકાર્યં નિત્યવૈશ્વદેવાંતંગંતપિતૃયમોત્તરંમનુપ્પયજાતપ્રાગેવમાતિ તત્રદર્શયત્પટ્ટપિતૃન્દેવદીનાનુચાર્યંનિત્યઆદ્વંકરિષ્યેઈતિ શિષ્યાદિક્ષે યજમાનસ્વપિતૃપિતામહેત્યાયુચાર્યં સંવલ્પયેત્ પિતૃજ્ઞામિદમાસનમિત્યાસનં નિત્યઆદ્વેક્ષણઃક્રિયતામિતિક્ષણઃ પૂર્વોચારિતા.પિતરઃ અયંયોગંધાર્પણંવંગંધાદિર્મિથિપ્રમમ્યર્ચ્ય યનુંલેચતુરસ્તેવામંહલેપાન્નંપરિપિષ્ય પૃથિવીતેપાગ્નિમિત્યાદિગ્રાપણાંતંદર્શયત્ મોજનાંતેદક્ષિણાંદત્વાનવાદત્વાનમસ્કારેણયિ સંજયેત્ ॥

હવે નિત્યઆદ્વ કહે છે.

વાર્ષિકાદિક આહને દિવમે આહ પછી તેજ પાકવડે અથવા બીજા પાકવડે નિત્યઆહ કરવું. નિત્યઆહની સઘળી દેવતાઓનો પ્રથમજ આહમાં પ્રવેશ થયો હોય તો પ્રસંગસિદ્ધિ છેજ, એટલે દશાદિક, મહાલય, અન્વષ્ટક ઇત્યાદિક આહનેવિરે નિત્યઆહનો લોખજ કરવો. એ નિત્યઆહ દેવ-લીન તથા દર્ગપ્રમાણે છે દેવતાઓયુક્ત; બે અથવા એક આહાપુને નિમંત્રણ કરી; દેરા, કાલ, અન્નના નિષેધરહિત છતાં પુનર્ભોજન, બ્રહ્મચર્ય ઇત્યાદિક ને કર્તા તથા બોધાના નિયમ તેણે રહિત એવું; જેવાં તેવાં અનિષિદ્ધ અન્નવરે; દિવસેજ અથવા રાત્રિએ એક પ્રદરશગી કરવું. પોતાને સમર્થ ન

હોય તો પુત્રાદિકપાસે કરાવવું. સૂતક (જનનાશૌચ તથા મૃતશૌચ) હોય તો દર્શપ્રમાણે લોપ કરવો. વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ પછી તે મંડપના વિસર્જનપર્યંત સર્પિરોએ કરવું નહીં. નિલવૈથદેવમાંના પિતૃયજ્ઞ તથા પછી અને મનુષ્યયજ્ઞ તથાની પ્રથમજ કરવું એમ ભાસે છે. તે નિલશ્રાદ્ધવિષે દર્શપ્રમાણે દેવતાવિના છ પિતૃનો ઉચ્ચાર કરી “નિલશ્રાદ્ધં કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરવો. શિષ્યાદિક કર્તા હોય તો, “યજમાનસ્ય પિતૃપિતામહઃ” ઇત્યાદિક ઉચ્ચાર કરી સંકલ્પ કરવો. “પિતૃણામિદમાસનં” એમ કહી આસન, “નિલશ્રાદ્ધે ક્ષણઃ ક્રિયતાં” એ રીતે ક્ષણ, “પૂર્વાંચારિતાઃ પિતરઃ અયં ઘો ગંધઃ” એ રીતે ગંધાદિક ઉપચારવડે શ્રાદ્ધણની પૂજા કરી ગોળાકાર અથવા ચોખ્ખું મંડળ કરી તેની ઉપર પાત્ર માંડી તેમાં અન્ન પીરસી “પૃથ્વી તે પાત્રં” ઇત્યાદિકચક્રી બ્રહ્માર્પણપર્યંત કર્મ દર્શપ્રમાણે કરવું. ભોજન પછી દક્ષિણા દઈ અથવા ન દઈ નમસ્કાર કરી વિસર્જન કરવું.

વિપ્રસ્યાન્નાદેર્વાભાવેયથાશક્યસમુદ્વલ્લપોદાવિમજ્યાસત્પિતૃપિતામહેત્યાદિચતુર્થ્યંતં પદ્મદેવતાઽર્ચાયંદમશ્વસ્થાનમમેતિલ્લજેત્ તદ્વશ્વિપ્રાયગોમ્યોવાદેયં જલાદૌવાત્યાજ્યં અન્નત્યાગસ્યાપિલોપે આર્ચન્નમત્તરતિક્ષ્ણાદશઘારંજપેત્ ઇતિનિલશ્રાદ્ધવિધિઃ ॥

શ્રાદ્ધણનો અથવા અન્નનો અભાવ હોય તો ચથારાક્તિ અન્ન લઈ તેના છ વિભાગ કરી “અસ્ત્પિતૃપિતામહ” ઇત્યાદિ ચતુર્થી વિભક્ત્યંત છ દેવતાનો ઉચ્ચાર કરી “ઇદમશ્વં સ્વધા ન મમ” એમ કહી અન્નનો ત્યાગ કરવો. પછી તે અન્ન શ્રાદ્ધણ અથવા ગાયને દેવું કિંવા જળ ઇત્યાદિકમાં નાંખવું. અન્નત્યાગનો પણ લોપ થાય તો “જાત્રન્ન મહતઃ” એ ઋચ્યોના દશવાર જપ કરવો. એપ્રમાણે નિલશ્રાદ્ધનો વિધિ કહ્યો.

અથશ્રાદ્ધાનુકલ્પાઃ ॥ અનેકવિપ્રાભામેદેવસ્યાનેશાલપ્રામાદિકંસ્થાપયિત્વૈકવિપ્રેષિપ્રાદિત્રયંમાતામહાદિસહિતદેવતાપદ્મંચાવાહ્યસર્વશ્રાદ્ધકાર્યમિત્યુક્તં સર્વથાવિપ્રાભામેદર્ભવદુશ્રાદ્ધમિત્યાયુક્તમ્ ॥

હવે શ્રાદ્ધના અનુકલ્પ કહે છે.

બહુ શ્રાદ્ધણો મળે નહીં તો દેવને ઠેકાણે શાલશ્રામાદિકનું સ્થાપન કરી એક શ્રાદ્ધણનેવિષે પિતા ઇત્યાદિ ત્રણ તથા માતામહાદિસહિત છ દેવતાનું આવાહન કરી સઘળું શ્રાદ્ધ કરવું, એ રીતે કહ્યું છે. કોઈ પણ રીતે શ્રાદ્ધણ મળે નહીં તો દર્ભના બટુ કરી શ્રાદ્ધ કરવું ઇત્યાદિક પણ કહ્યું છે.

અથામશ્રાદ્ધમ્ ॥ તત્રકેનચિત્સંકટેનપાકાસંમથેજાતકર્મણિચપ્રહજનિમિત્તકશ્રાદ્ધેચામશ્રાદ્ધકાર્યં સર્પિંહનશ્રાદ્ધમાસિકંપ્રતિવાર્ષિકંમહાલયાષ્ઠકાન્વષ્ઠકાદિશ્રાદ્ધંચામેનનકાર્યં શૂદ્રસ્યતુદશાહર્ષિઙ્ગાદિશ્રાદ્ધમાત્રમામેન નકદાપિપાકેન તત્રપિતૃતુદિશ્યામુકશ્રાદ્ધસંદૈવંસર્પિંડમામેનહવિપાકરિષ્યેતિ સંકલ્પઃ અલ્પપ્રયોગઃપૂર્વોક્તપચ પાકપ્રોક્ષણસ્યાનેઆમપ્રોક્ષણં આવાહનેઽશંતસ્ત્વેતિમંત્રેહવિપેજતત્ત્વેદ્યત્રહવિપેસ્વીકર્ત્ત્વેદ્યત્ત્વઃ મસમર્ચાદાંતંપ્રાગ્વત્ વિપ્રહસ્તેપુતંડુલૈરઙ્ગૌકરણં અન્નાચતુર્ગુણં દિગ્ગુણંસમંવાતત્તદામંપાત્રેપુસંસ્થાપ્યપાણિહોમશેષંપિંડાર્ચસંસ્થાપ્યપાત્રેપુતંડુવા પૃથિવીતેપાત્રમિત્યાદિ ઇદમામંહવ્યંકચમિત્યાદિ ઇદમામમમૃતરૂપંસ્વાહેત્યાદિયથાધર્મમધ્વિત્યંતંપ્રાકૃતં યથાસુલંજુપધ્યમિત્યસ્વાપોશનપ્રાણાહુતિતૃપ્તિપ્રશનાંલોપઃ સંપન્નવાચનાંતેત્રશેષપ્રશ્નલોપઃ સર્વેમતેતંડુલૈઃસકુભિર્વાપિંડદાનં કેચિદ્દહસિદ્ધાન્નેનપાયસેનવાપિંડાનાહુઃ ॥

હવે આમાનશ્રાદ્ધ કહે છે.

તેમાં કાંઈ એક સંકટ હોવાથી પાક કરવાનો સંભવ ન હોય તો, તથા જાતકર્મ અને ગ્રહણનિમિત્તક શ્રાદ્ધવિષે આમશ્રાદ્ધ કરવું. સર્પિંડીશ્રાદ્ધ, માસિક, પ્રતિસાંવત્સરિક, મહાલય, અષ્ટકા અને અન્વષ્ટકાદિ શ્રાદ્ધ આમેકરી કરવાં નહીં. શૂદ્રનાં તો દશાહર્ષિઙ્ગાદિ સઘળાં શ્રાદ્ધ આમવડે કરવાં, પાકવડે ક્યારે પણ કરવાં નહીં. તે આમશ્રાદ્ધવિષે પિતૃનો ઉદ્દેશ કરી “અમુકશ્રાદ્ધં સદૈવં સર્પિંડમામેન હવિપા કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરવો. આક્રીનો પ્રયોગ પ્રથમ કલાપ્રમાણેજ કરવો. પાકના પ્રોક્ષણને ઠેકાણે આમાનનું પ્રોક્ષણ કરવું. આવાહનવિષે “ઽશંતસ્ત્વા” એ મંત્રમાં “હવિપે અત્તવે”

એ ઠેકાણે ‘હવિષે સ્વીકૃતેવે’ એવો ઉચ્ચાર કરવો. ભરમભર્યાદાપર્યંત કર્મ પ્રથમપ્રભાણે કરવું. ગ્રાહણના હાથવિષે ચોખાવડે અગ્રોકરણ કરવું. અન્ન કરતાં ચોગુણું, બમાણું અથવા સરખુ તે તે આમાત્ર પાત્રઉપર સખી પાણિદોષ કરી ને શેષ રહેલું તે પિંડમાટે ગખી તથા પાત્ર ઉપર દઈ “પૃથ્વી તે પાત્રં” ઇત્યાદિ “દ્વદમામં હવ્યં કવ્યં” ઇત્યાદિ, “દ્વદમામમૃતરૂપં સ્વાહા” ઇત્યાદિક ને રીતે યાચ છે તે રીતે ‘મધુ’ ઇહાંપર્યંત પ્રથમપ્રભાણે કરવું. પછી “ચથાસુરં હુપચ્ચં” એ વામ્નનો, તથા આપોશન, પ્રાણાહુતિ અને તુષિત્રાશનો લેખ કરવો. સપત્ર કહેવડાયા પછી અન્ન-શેષના પ્રશ્નનો લેખ કરવો. સઘળાઓના મતવિષે ચોખાવડે અથવા સાથવાના લોટવડે પિંડદાન કરવું. કેઈ અથકાર ઘરમાં સિદ્ધ કરેલા અન્નવડે અથવા દૂધપાકવડે પિંડ કરવા એમ કહે છે.

પલંવિપ્રસમીપેપિંડદાનાંતે નમોઽવપિતરહૃદેત્યગ્રોપસ્થાનમંત્રપ્રસ્થાનેઆમદ્રવ્યાયેત્યૂહઃ પિંડોઽસ નાંતેપિંડજાતીયદ્રવ્યેણવિકિરદાનં આમથ્રાદ્વેસ્વસ્તીતિતૂતેતિચર્જ્યમ્ વાજેવાજેદ્વિતિમંત્રેત્સાયાતેતિસ્થા નેતત્પર્ચયયાતેત્યૂહઃ તતઃપ્રાગ્વચ્છેપંસમાપયેત્ આમથ્રાદ્વેદ્વિજેઃપૂર્વાહિકાર્યમ્ શૂદ્રેરપરાહપચ આમાન્ના માવેહિરણ્યથાદ્વમપ્ચેવમેવ સંકટપાદૌ સર્વેત્રહિરણ્યપદમામપદસ્યાનેયોજ્યમ્ ॥

એ રીતે ગ્રાહણની સખીપે પિંડદાન કર્યા પછી “નમો યઃ પિતર હૃદે” આ ઉપસ્થાનના મંત્રમાં ‘હૃદે’ એ ઠેકાણે ‘આમદ્રવ્યાય’ એવો ઊહ કરવો. પિંડનું વિસર્જન થયા પછી, જે દ્રવ્યના પિંડ કર્યા હોય તે દ્રવ્યવડે વિકિર દેવો. આમથ્રાદ્વિષે “સ્વસ્તીતિતૂત” એ વાક્ય વચ્ચે કરવું “વાજેવાજે” એ મંત્રમાં “ત્સાયાત” એ ઠેકાણે “તત્પર્ચયયાત” એવો ઊહ કરવો. પછી પ્રથમ કલાપ્રભાણે બાકીનું કર્મ સમાપ્ત કરવું. દ્વિજ (ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય) એમણે આમથ્રાદ્વ પૂર્વાહિસમયે કરવું. શૂદ્રોએ અપરાહ્મકાલે કરવું. આમાત્રનો અભાવ હોય તો હિરણ્યથ્રાદ્વ પશુ એજ રીતે કરવું. સહકર્ષાદિક સઘળે ઠેકાણે આમપદને સ્થાનકે હિરણ્યપદ બાલવું.

આમવદ્દેમપ્રોક્ષણં અત્તવદ્વ્યાદિમંત્રયોદ.પ્રાગ્વદેષ તંદુલાદિભિર્હસ્તેઘ્રીઋણં હિરણ્યમન્નાદપુર્ણં ચતુર્ગુણંદ્વિગુણંસમંવાદેયમ્ હિરણ્યથ્રાદ્વેદ્વિજ્ઞાસ્ત્યેવ શ્રાદ્ધીયમામંદેમવાદિજવત્સંયથેદંવિનિયોજ્યં શૂદ્રવદ્ચતુર્મોજનાદન્યત્રવિનિયોજ્યમ્ શ્રાદ્ધીયામેનપંચયજ્ઞઃ શ્રાદ્ધંચનકાર્યમ્ હેમથ્રાદ્વેઆમથ્રાદ્વેચપિં ડદાનવિકલ્પાત્સાંકલ્પિકવિધિનાપ્યેતદ્વ્યમ્ ॥

આમાત્રની પેઠે હિરણ્યનું પ્રોક્ષણ કરવું. “અત્તવે” ઇત્યાદિ ત્રણ મંત્રનો ઊહ પ્રથમપ્રભાણેજ કરવો. તંદુલ ઇત્યાદિકવડે હાથ ઉપર અગ્રોકરણ કરવું. મુવર્ણ અન્નકરતાં આઠગણું, ચોગણું, બમાણું અથવા મમાન દેણ. હિરણ્યથ્રાદ્વિષે દક્ષિણા છેજ. શ્રાદ્ધસઘી આમાત્ર અથવા મુવર્ણ દ્વિજે આપેલું હોય તો તે ઇચ્છાપ્રભાણે વાપરવું. શૂદ્રે આપેલું હોય તો લોજનવિના ખીબ કાર્યવિષે વાપરવું. શ્રાદ્ધયંત્રી આમાત્રવડે પચમહાયજ તથા શ્રાદ્ધ કરવાં નહીં. હિરણ્યથ્રાદ્વ તથા આમથ્રાદ્વિષે પિંડદાનનો વિકલ્પ હોવાથી આંકલ્પિક વિવિધે પણ એ બન્ને (શ્રાદ્ધ) કરવાં.

સાંકલ્પિકેષ સમંત્રજાવાહનાર્ચ્યાગ્રોકરણપિંડદાનપ્રિકિરાશ્યસ્વધાવાચનપ્રશ્નેત્યેતત્સત્કંચર્જ્યં તપ્રામુકથ્રાદ્વમામેનહવિપાહિરણ્યેનવાસાંકલ્પિકવિધિનાકરિષ્યતિતિસંકલ્પઃ શૂદ્રગૃહેન્યદીયમપિસી રાચપિનમહ્યમ્ કિમુનતરીયમામાદિતદ્વદેપસ્વાનામશ્યમિતિ તસાચ્છૂદ્રાહ્નન્વંદિજગૃહેપક્ત્વામદ્યં શ્યામથ્રાદ્વેમથ્રાદ્વનિધિઃ ॥

સાંકલ્પિક વિનિવિષે પણ મંત્રરહિત આવાહન, અર્ધ્ય, અગ્રોકરણ, પિંડદાન, વિકિર, અક્ષય્ય અને સ્વધાવાચનનું પ્રશ્ન એ સાત પ્રકાર વચ્ચે છે. તે આંકલ્પિક વિનિવિષે “અમુકપ્રાદ્વમામેનહ-વિપા હિરણ્યેન વા સાંકલ્પિકવિધિના કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરવો. શૂદ્રને ઘેર ખીબએ આપેલું છતાં પણ દૂધ ઇત્યાદિક પણ ભક્ષણ કરવું નહીં, ભારે તે શૂદ્રે આપેલું આમાત્રાદિક તેને ઘેર રાંધી ભક્ષણ કરવું નહીં એમા તો કહેવાનું શું? એથી એમ બિદ્ધ થાય છે કે, શૂદ્રથકી પ્રાપ્ત થયેલું આમાત્ર ગ્રાહણને ઘેર બિદ્ધ કરી ભક્ષણ કરવું. એ રીતે આમથ્રાદ્વ તથા હેમથ્રાદ્વનો વિનિ કર્યો.

અયપ્રજાનદ્રવ્યકમાંકલ્પિકવિધિઃ ॥ તપ્રયેપુસંકાંતિયુગમન્વાદિપુરુષ્યુત્તરકાલિકદર્શાં દિપુવાપિંડદાનનિષિદ્ધં તપ્રસવંત્રસાંકલ્પિકવિધિઃ યથાપિંડદાનાદિવહુવિસ્તૃતંથ્રાદ્વમનુષ્ટાતુમશક્તઃ,

સોપિસાંકલ્પિકંકુર્યાત્ તદ્વથા અમુકશ્રાદ્ધસાંકલ્પિકવિધિનાત્રેનહવિપાકરિષ્યેદ્દતિસંકલ્પ્ય તૃતીયક્ષણદાનાંતંપૂર્વચત્કૃત્યાર્થદાનંસમંત્રકાવાહનંચવર્જયેત્ દેવાનાવાહયામીતિપિતૃનાવાહયામીત્યેવાવાહ્ય ગંધાદિપૂજનાદિભક્ષમર્યાદાંતેઘ્નૌકરણંવર્જયિત્વાપરિવેષણાદિસંપન્નવાચનાંતેઉત્તરાર્પોશનંચિકિરપિંડદાનવર્જમશ્વયવાચનાંતંકૃત્વા સ્વર્ધાવાચવિષ્યેસ્વધોચ્યતામિતિવાચ્યરહિતંસર્વપૂર્વયત્સમાપયેત્

इति सां कल्पिक प्रयोगः ॥

હવે પકવ અન્નસહિત સાંકલ્પિક વિધિ કહે છે.

તેમાં સંક્રાંતિ, યુગાદિ, મન્વાદિ શ્રાદ્ધ અથવા વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ પછી કરવાનાં જે દર્શાદિ શ્રાદ્ધ તેમાં પિંડદાનનો નિવેધ હોવાથી તે સઘળાં શ્રાદ્ધોમાં સાંકલ્પિક વિધિ કરવો અને પિંડદાનાદિક બહુ વિસ્તારવાળું શ્રાદ્ધ કરવાને જે અશક્ત હોય તેણે પણ સાંકલ્પિક વિધિ કરવો. તે આ રીતે—“અમુકશ્રાદ્ધ સાંકલ્પિકવિધિનાત્રેન હવિષા કરિષ્યે” એવા સંકલ્પ કરી ત્રીજો ક્ષણ દાનાપર્યંત પ્રયોગ પ્રથમપ્રભાણે કરી અધ્યેદાન તથા મંત્રસહિત આવાહન વર્ણ્ય કરવાં, “દેવાનાવાહયામિ, પિતૃનાવાહયામિ” એ રીતેજ આવાહન કરી ગંધાદિ ઉપચારવડે પૂજન કરવું સહાયકી તે ભરતમર્યાદાપર્યંત કર્મ થયા પછી અગ્નૌકરણનો ભાગ કરી પીરસનાયકી તે સંપન્નવાચનપર્યંત કર્મ થયા પછી ઉત્તરાર્પોશન, વિકિર અને પિંડદાન વર્ણ્ય કરી અશ્વયવાચનપર્યંત કર્મ કરી “સ્વર્ધા વાચવિષ્યે સ્વધોચ્યતા” એ વાક્યરહિત સઘળો પ્રયોગ પ્રથમપ્રભાણે સમાપ્ત કરવો. એ રીતે સાંકલ્પિક પ્રયોગ કહ્યો.

અધાન્યેપ્યનુકલ્પાઃ ॥ તદ્વજ્રિજાતમાભેદર્મવદ્વિધાનેનપિંડદાનમાત્રમુક્તં અથવાદ્રવ્યવિપ્રયોરમાવેપકાન્નસ્યપૈતુકસૂત્રેનહોમઃકાર્યઃ યદ્વાશ્રાદ્ધદિનેપ્રાપ્તેમવેન્નિરશ્નનઃપુમાન્ કિંચિદ્દયાદશકોવાઽવકુંભાદિકંદ્વિજે તૃણાનિવાગવેદચાર્ત્વિંડાન્વાપ્યયનિર્ચેપેત્ તિલદર્મઃપિતૃન્વાપિતર્પયેત્તજ્ઞાનપૂર્વકમ્ અથવાતૃણભારંવદેત્ ધાન્યંવાતિલાન્વાસલ્પાંદક્ષિણાંવાદચાત્ અથવાસંકલ્પાદિસર્વશ્રાદ્ધપ્રયોગંપઠેત્ સર્વામાભેદમંગત્વોર્ધ્વાદાહુઃસ્વકસંદર્શયન્નિદંપઠેત્ નમેસ્તિવિત્તંનધનંનચાન્યચ્છ્રાદ્ધોપયોગિસપિતૃવ્રતોસ્મિ ત્વંયંતુમત્તયાપિતરોમયૈતૌભુજૌકૃતૌવર્ત્મનિમારુતસ્યેતિ પ્રમાસલ્લંહેન્યેપિર્મંશ્રાઽક્તાઃ

इत्यनुकल्पाः ॥

હવે બીજા પણ અનુકલ્પ (પ્રકારાંતર) કહે છે.

તેમાં શ્રાદ્ધાણાદિકનો અભાવ હોય તો દર્ભબટની વિધિ કરી પિંડદાન માત્ર કરવું એમ કહ્યું છે. અથવા શ્રાદ્ધનાં દ્રવ્ય તથા શ્રાદ્ધાણુનો અભાવ હોય તો રાંધેલાં અન્નનો પિતૃસૂત્રવડે દોષ કરવો. “અથવા શ્રાદ્ધદિવસ આવે તે દિવસે પુરવે ઉપવાસી રહેવું, અથવા અશક્ત હોવાથી શ્રાદ્ધાણુને જલકુંભ ધસાદિ અલ્પદાન દેવું. અથવા ગાયને ઘાસ ખવડાવવું. અથવા પિંડદાન કરવું. કિંવા આન કરી તિલ, દર્ભવડે પિતૃતું તર્પણ કરવું.” અથવા ઘાસનો ભાસે બાળવો. ધાન અથવા તિલ કિંવા અલ્પ દક્ષિણા દેવી. અથવા સંકલ્પયકી આરંભી સઘળા શ્રાદ્ધપ્રયોગનો પાઠ કરવો. સઘળાનો અભાવ હોય તો જંગલમાં જઈ ઉંઝા હાથ કરી પોતાની બગલ બતાવી—“નમેસ્તિ વિત્તં ન ધનં ન ચાન્ય, ચ્છ્રાદ્ધોપયોગિ સપિતૃવ્રતોસ્મિ ॥ ત્વંયંતુ મત્તયા પિતરો મયૈતૌ, ભુજૌ કૃતૌ વર્ત્મનિ મારુતસ્ય” એ વાક્યનો પાઠ કરવો. પ્રમાસંખંડમાં બીજા પણ મંત્ર કહ્યા છે. એ રીતે અનુકલ્પ કહ્યા.

અથશ્રાદ્ધભોજનેપ્રાયશ્ચિત્તાનિ ॥ વર્શશ્રાદ્ધેપટ્ટપ્રાણાયામાઃ મહાલયાદિશ્રાદ્ધેપુત્રિવર્ષોર્ધ્વપ્રતિવાર્ષિકેપુષ્પપટ્ટપ્રાણાયામાઃ ગાયત્ર્યાદશકૃત્વોભિર્મંત્રિતસ્યજલસપાનંવા પવમન્યેષ્વપ્યનુકપ્રાયશ્ચિત્તશ્રાદ્ધેપૂષ્પજલપાનમેવ વૃદ્ધિશ્રાદ્ધેપ્રાણાયામત્રયં જાતકર્માદિચૃદાંતસંસ્કારાંગવૃદ્ધિશ્રાદ્ધેસાંતપનકૃચ્છં જાતકર્માંગશ્રાદ્ધેચાંદ્રાયર્ણવા અન્યસંસ્કારાંગશ્રાદ્ધઉપવાસઃ સીમંતસંસ્કારેતત્સંસ્કારાંગશ્રાદ્ધેચાંદ્રાયર્ણ આપદિદશાહાંતંવસંસ્રજશ્રાદ્ધેપુષ્પકદશાદેચશ્રાદ્ધભોજનેપ્રાજાપત્યકૃચ્છમ્ દ્વાદશાહિકસર્પિંડીશ્રાદ્ધેજનમાસેચપાદોનકૃચ્છઃ દ્વિતીયમાસિકત્રૈપક્ષિકોનપાષ્ણમાસિકોનાદિકેષ્વર્ધકૃચ્છઃ અન્યમાસિકેપુષ્પમયાદિકેષ્વર્ધકસર્પિંડનશ્રાદ્ધેચપાદરુચ્છઃ ઉપવાસોવા ગુરુત્રેદ્રવ્યંદાતુંશ્રાદ્ધભોજનેસર્વવૈકોતાર્ધમ્ જપશીલેતદર્ધ અનાપદ્યૂનમાસાંતેપુષ્પાંદ્રાયર્ણપ્રાજાપત્યંચ દ્વિતીયમાસાચુકચતુર્યુપાદોનકૃચ્છઃ ત્રિમાસાદિપુષ્પોક્ષેષ્વર્ધકૃચ્છઃ પ્રથમાદિકેષ્વર્ધકપાદોનકૃચ્છઃ દ્વિતીયતૃતીયાદિકેષ્વર્ધકોપવાસઃ ક્ષત્રિયશ્રાદ્ધેપનદ્વિગુણં વૈદ્યશ્રાદ્ધેત્રિગુણં શૂદ્રશ્રાદ્ધેસર્વેત્રચતુર્યુગં ચાંદ્રાલવિપજલસર્પશ્વાદિહતપતિતહીવાદિનવ

શ્રાદ્ધેચાંદ્રાયણં एकादशाष्टातंचपराकश्चादंच द्वादशाहादांपराकः द्विमासादिचतुर्व्यतिरुच्छः अन्य मासिकेषुरुच्छः आम्बिकेपादः अग्न्यासेसर्वेत्रसर्वद्विगुणं आमहेमश्राद्धेसांकल्पिकेचततदुक्तप्रायश्चित्तार्थं यतिश्चब्रह्मचारीचपुर्वोक्तप्रायश्चित्तंरुत्वोपवासत्रयंप्राणायामशतंघृतप्राशनंचाधिकंचरेत् अना पदिद्विगुणंचरेत् दशदौर्गृहिवदेव ब्रह्मचारिणश्चौलसंस्कारेभोजनेरुच्छः सीमंतेचांद्रं अन्येषूपवासः एकादशाहश्चाहभोजनेचांद्रं पुनः संस्कारश्चेतिहेमाद्रिः ॥

હવે શ્રાદ્ધનું ભોજન કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે.

દર્શશ્રાદ્ધવિષે છ પ્રાણુયામ; મહાલયાદિક શ્રાદ્ધ અને ત્રણ વર્ષ પછીના પ્રતિસાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ વિષે (ભોજન કરવાથી) છ પ્રાણુયામ; અથવા ગાયત્રીમંત્રવડે દશવાર મંત્રેલા જલને પીવું. એ રીતે બીજાં પણ જે શ્રાદ્ધવિષે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું ન હોય તેમાં (ભોજન કરવાથી) પૂર્વોક્ત જલપાનજ કરવું. વૃદ્ધિશ્રાદ્ધવિષે ત્રણ પ્રાણુયામ કરવા. જાતકર્મથકી ચૌલપર્યંત સંસ્કારના અંગભૂત વૃદ્ધિશ્રાદ્ધવિષે સાંતપનકૃત્ષ્ણ કરવું. અથવા જાતકર્મના અંગભૂત શ્રાદ્ધવિષે ચાંદ્રાયણ કરવું. બીજા સંસ્કારોના અંગભૂત શ્રાદ્ધવિષે ઉપવાસ કરવો. સીમંતસંસ્કાર તથા તે સંસ્કારના અંગભૂત શ્રાદ્ધવિષે ચાંદ્રાયણ કરવું. આપત્તિસમયે, દશ દિવસની અંદર નવ એ નામના શ્રાદ્ધવિષે તથા એકાદશાહશ્રાદ્ધવિષે ભોજન કરવાથી પ્રાણપત્યકૃત્ષ્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. બારમે દિવસે કરવાનું સપિંડીશ્રાદ્ધ તથા બીનમાસિકશ્રાદ્ધ એમાં ભોજન કરવાથી પાદોનકૃત્ષ્ણ કરવું. બીજે માસિક, ત્રૈપક્ષિક, બીનયાત્રમાસિક તથા બીનાબિદકવિષે અર્ધકૃત્ષ્ણ કરવું. બીજા માસિકો, પ્રથમાબિદક અને વર્ષની અંતે કરવાનાં સપિંડીશ્રાદ્ધવિષે પાદકૃત્ષ્ણ અથવા ઉપવાસ કરવો. શુક્રને દ્રવ્ય દેવાને અર્થે શ્રાદ્ધભોજન કરે તો સર્વત્ર કહેલા કરતાં અર્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. જપ કરનારો હોય તો તેણે ચતુર્થાંશ કરવું. આપત્તિવિના બીનમાસિકપર્યંત શ્રાદ્ધમાં (ભોજન કરે તો તેણે) ચાંદ્રાયણ તથા પ્રાણપત્ય એ બન્ને કરવાં. બીજે માસિક ઇલાદિ ચાર જે કલાં તેમાં પાદોનકૃત્ષ્ણ કરવું. ત્રીજે માસિક ઇલાદિક જે, પ્રથમ કલાં તેમાં અર્ધકૃત્ષ્ણ કરવું. પ્રથમાબિદકશ્રાદ્ધમાં પાદોનકૃત્ષ્ણ કરવું. બીજા તથા ત્રીજા આબિદકશ્રાદ્ધવિષે એક ઉપવાસ કરવો. ક્ષત્રિયનું શ્રાદ્ધ હોય તો તેમાં આ કરતાં બમણું કરવું. વૈશ્યના શ્રાદ્ધમાં ત્રિશુભ, શૂદ્રના શ્રાદ્ધમાં સઘળે ઠેકાણે ચાગણું જાણવું. ચાંકાલ, વિષ, જલ, સર્પ અને પશુ, ઇલાદિકથકી મૃત થયેલો, પતિત અને કલીબ ઇલાદિકોનાં નવશ્રાદ્ધમાં ચાંદ્રાયણ કરવું. એકાદશાહપર્યંત શ્રાદ્ધમાં પરાક તથા ચાંદ્રાયણ બન્ને કરવાં. દ્વાદશાહાદિક શ્રાદ્ધવિષે પરાક કરવું. બીજે માસિક ઇલાદિ ચાર શ્રાદ્ધમાં અતિકૃત્ષ્ણ કરવું. બીજા માસિકશ્રાદ્ધમાં કૃત્ષ્ણ. આબિદકમાં પાદકૃત્ષ્ણ. અભ્યાસ હોય તો સઘળે ઠેકાણે સઘળું બમણું કરવું. આશ્રાદ્ધ, હેમશ્રાદ્ધ તથા સાંકલ્પિકશ્રાદ્ધવિષે તે તે કહેલાં પ્રાયશ્ચિત્તનું અર્ધ જાણવું. સંન્યાસી અને બ્રહ્મચારી એમણે પ્રથમ કહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ત્રણ ઉપવાસ, સો પ્રાણુયામ તથા ઘી ખાવું એટલું અધિક કરવું. આપત્તિ ન હોય તો બમણું કરવું. દરે આદિક શ્રાદ્ધમાં (સંન્યાસી તથા બ્રહ્મચારીએ) ગૃહસ્થની જેઠા પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. બ્રહ્મચારીએ ચૌલસંસ્કારમાં ભોજન કર્યું હોય તો કૃત્ષ્ણપ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. સીમંતમાં ચાંદ્રાયણ. બીજા સંસ્કારોમાં ઉપવાસ, એકાદશાહશ્રાદ્ધના ભોજનમાં ચાંદ્રાયણ અને પુનઃસંસ્કાર કરવા એવા હેમાદ્રિનો મત છે.

अथक्षयाहश्राद्धेविशेषः ॥ तत्र यस्यपित्रादेर्मरणंयन्मासेयत्पक्षेयत्तियौतद्दिनंतस्यमृताहस्तं अपित्रादित्रिदैवत्यंवार्षिकश्राद्धं पुरुषवर्द्धवदेवसहितं कार्यं नचावसपत्नीकत्वंपित्रादीनां नाप्यव्रमाता महादित्रयं अत्रतिथिद्वैधेनिर्णयोपत्रावपिकार्यत्वं ग्रहणदिनेतत्प्राप्तौनिर्णयोमलमासादिनिर्णयोदर्शदि नेतत्प्राप्तौनिर्णयः शुद्धिश्राद्धनिर्णयश्चश्राद्धकालनिर्णयप्रसंगेनपूर्वोक्तोनुसंचेयः पारणेमरणेचैवतिथि स्नात्कालिकीमतेतिवचनात् मरणकालिकतिथेरपराह्णादिव्याप्त्याव्दिकश्राद्धनिर्णयोक्षेयः पित्रोःप्रथमा व्दिकश्राद्धंविभक्तैर्धातुभिःपृथक्कार्यम् अविभक्तत्वेज्येष्टेनैव मातृमृताहेमात्रादित्रिदैवत्यंश्राद्धं मातापि शोर्मृताह्निकेपूर्वपितुःश्राद्धंरुत्वा स्नात्वामातुःश्राद्धंकार्यं एवमेकदिनेपित्रोर्मरणेनमातुर्भर्त्रासहदाह करणेपिद्वयं सहगमनेत्वेकमेवपाकंरुत्वापितृमातृपावेषेणद्वययुतंश्राद्धम् पट्टपंडाअर्घ्याश्च विश्वेदेवास्तु नमिन्नाः सहगमनेसुवासिनीमरणेचविप्रपंडौसुवासिनीमधिकामोजयेत् सुवासिन्यैकुंकुमादिरुयलं फारान्दघात् सर्वत्रक्षीणांश्राद्धेवखयशोपवीतगंधादिकमेवविप्रेभ्योदेयंतंकुंकुमादि एवंसापत्नमातुर्मा

તામહતત્પત્યોર્ધાતુઃશ્વશ્રૂશ્વશ્રુયોર્ગુરોઃ પિતૃવ્વસુમાતૃવ્વસુમાર્પ્યામાર્તુર્મગિન્યાદેઘૈતેપામપુત્રત્વેપાર્વણ
વિધિનેવપ્રતિવાર્ષિકશ્રાદ્ધકાર્યં કેચિત્પિતૃમાતૃમાતામહમાતામહીવ્યતિરિકાનાંસર્વેપામેકોદિષ્ટિયા
નેનૈવેત્યાહુઃ અન્નદેશાચારાનુસારેણ્યવસ્થા પિત્રાદિવાર્ષિકદિનેપિતૃવ્યાદિવાર્ષિકપ્રાસૌ સ્વયંપિત્રાદિ
શ્રાદ્ધકાર્યં પિતૃવ્યાદિશ્રાદ્ધંતુપુત્રશિષ્યાદિદ્વારકાર્યં દિનાંતરેવાસ્યંકાર્યં સંન્યાસિનોપ્યાદિકાદિ
પુત્રઃકુર્યાત્સપાર્વણં પ્રથમેવપંચર્ષાંતસર્પિડનપક્ષેમૃતાહાત્પૂર્વદિનેસર્પિડનમન્દપૂર્તિશ્રાદ્ધંચક્રત્વાપરેયુર્વા
ર્ષિકકાર્યમ્ ॥

ક્ષયાહ (સાંવત્સરિક) શ્રાદ્ધમાં વિશેષ કહે છે.

તેમાં જેના પિતા ઇલાદિકું જે માસમાં જે પક્ષમાં તથા જે તિથિમાં મરણ થયું હોય તે
તેના મૃતદિવસ છે; માટે તે દિવસે પિત્રાદિક ત્રણ દેવતાએયુક્ત એવું સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ પુર-
વાર્ત્રવ દેવસહિત કરવું. એ સંવત્સરી શ્રાદ્ધમાં પિતા ઇલાદિક ત્રણને સપત્તીકપણું નથી, તેમ એ
શ્રાદ્ધમાં માતામહાદિક ત્રણ પણ નથી. એ શ્રાદ્ધવિષે જે દિવસ તિથિ હોય તો નિર્ણય, રાત્રીએ પણ
કરવાનું.તે, ગ્રહણદિવસે એ શ્રાદ્ધ પ્રાપ્ત થયા છતાં નિર્ણય, મહામાસાદિકનો નિર્ણય, દર્શદિવસે
પ્રાપ્ત થયા છતાં નિર્ણય, અને શુદ્ધિશ્રાદ્ધનો નિર્ણય એ સર્વ શ્રાદ્ધકાવના નિર્ણય પ્રસંગવડે પ્રથમ
કહ્યો છે તે જાણવો. “પારણ અને મરણવિષે તત્કાલન્યાપિની તિથિ લેવી” એવાં વચન
છે તેથી મરણ સમયની તિથિની અપરાહાદિ કાલમાં ન્યાસિવડે આબિદકશ્રાદ્ધનો નિર્ણય જાણવો.
માતાપિતાનું પ્રથમાબિદક શ્રાદ્ધ, વિભાગ કરી જુદા થયલા ભાઈઓએ જુદું કરવું. વિભક્ત
ન હોય તો બધેજેન કરવું. માતાને મૃતદિવસે માતા ઇલાદિક ત્રણ દેવતાએયુક્ત શ્રાદ્ધ કરવું, માતા
તથા પિતાનો મૃતદિવસ એક હોય તો પ્રથમ પિતાનું શ્રાદ્ધ કરી આન કરી માતાનું શ્રાદ્ધ કરવું.
એપ્રમાણે એક દિવસે માતાપિતાનું મરણ હોવાથી પિતાની સાથે માતાનો દાહ કર્યા છતાં પણ
એવોજ નિર્ણય જાણવો. સહગમન (માતા સતી થઈ) હોય તો એકજ પાક કરી પિતૃપાર્વણ અને
માતૃપાર્વણ એ બે પાર્વણેયુક્ત શ્રાદ્ધ કરવું; પિંડ તથા અર્ધે છ છ કરવા. વિધેદેવા તો જુદા કરવા
નહીં. સહગમન તથા સીમાગયવતીનું મરણ થયું હોય તો આજણની પંક્તિમાં અધિક એક સુવા-
સિનીને ભોજનમાટે કહેવું. સુવાસિનીને કંક ઇલાદિક સ્ત્રીના અલંકાર (શુંગર) દેવા. સઘળે ઠેકાણે
સ્ત્રીઓનાં શ્રાદ્ધમાં આજણને વસ્ત્ર, યજ્ઞોપવીત અને ગંધ ઇલાદિકજ પદાર્થ દેવા, કુંકુમાદિક દેવા નહિ.
એપ્રમાણે સાવકી માતા, માતામહ, માતામહની સ્ત્રી ભાઈ, સાસુ, સસરા, ગુરુ, ઈર્ષ, માસી, સ્ત્રી,
પતિ અને બેઠેન ઇલાદિકોને પુત્ર ન હોય તો પાર્વણવિધિવડેજ પ્રતિવાર્ષિક શ્રાદ્ધ કરવું. કોઈ અંધ-
કાર, પિતા, માતા, માતામહ અને માતામહીવિના બીજાં સઘળાંઓનું એકોદિષ્ટિવિધિવડેજ શ્રાદ્ધ કરવું,
એમ કહે છે. ઇહાં જેવો દેશાચાર હોય તેપ્રમાણે વ્યવસ્થા જાણવી. પિતા ઇલાદિકના વાર્ષિકશ્રાદ્ધને
દિવસે કાકા ઇલાદિકનું વાર્ષિક શ્રાદ્ધ પ્રાપ્ત થાય તો પિતા ઇલાદિકનું શ્રાદ્ધ પોતે (પુત્રાદિકે) કરવું.
કાકા ઇલાદિકનું શ્રાદ્ધ કરવાનું તે તો પુત્ર અથવા શિષ્યાદિકદ્વારાએ કરાવવું. અથવા બીજે દિવસે
પોતે કરવું. “સંન્યાસિનું પણ આબિદક આદિ શ્રાદ્ધ પાર્વણસહિત પુરે કરવું.” વર્ષની અંતે સર્પિડીશ્રાદ્ધ
કરવાનો પક્ષ હોય તો પ્રથમ વર્ષમાં મરણના દિવસને પ્રથમ દિવસે સર્પિડી તથા અબ્દપૂર્તિશ્રાદ્ધ
કરી બીજે દિવસે (મરણ દિવસે) વાર્ષિકશ્રાદ્ધ કરવું.

અયક્ષયાહાજ્ઞાનેર્નિર્ણયઃ ॥ યસ્યમૃતસ્યદેશાંતરમરણાદિના માસોજ્ઞાયતેતિથિર્નજ્ઞાયતેતસ્ય
તન્માસેદર્શેશુકૈકાદદ્યાંરુષ્ણૈકાદદ્યાંવાપ્રતિવાર્ષિકશ્રાદ્ધં મૃતતિથિર્જ્ઞાતામાસોનજ્ઞાતસ્તદમાર્ગશીર્ષેમા
ઘેવાભાદ્રેવાપાઠેવાતત્તિથૌર્વાર્ષિકમ્ તિથિમાસયોરજ્ઞાનેયદિનેદેશાંતરંપ્રસ્થિતસ્તન્માસદિવસૌપ્રાજ્ઞો
પ્રસ્થાનદિનાદેરજ્ઞાનેમૃતવાર્તાશ્રવણતિથિમાસૌ પ્રસ્થાનવાતાંશ્રવણયોર્માસજ્ઞાનેતિથેરજ્ઞાનેતન્માસેદર્શા
દૌ પ્રસ્થાનાદિમાસવિસ્મરણેતિથિસ્મરણેમાર્ગશીર્ષાદિપૂકચતુર્પુતતિથૌર્વાર્ષિકમ્ મરણતચ્છ્રવણપ્રસ્થા
નાનાંદિનમાસયોરજ્ઞાનેમાચસ્યમાર્ગસ્યવાદર્શેશ્રાદ્ધં દ્વાદશાદિવર્ષપ્રતીક્ષોત્તરંપ્રતિકૃતિદાદેદાહદિનેવા
ર્ષિકાદિ ॥

મરણ દિવસની ખબર ન હોય તેના નિર્ણય.

દેશાંતરમાં મૃત્યુ થવાના કારણથી જે મરેલાના માસની ખબર છતાં તિથિની ખબર ન હોય
તો તે માસમાં અમાવાસ્યા, શુદ્ધ એકાદશી અથવા કૃષ્ણ એકાદશી એએઆંધી એક દિવસે તેનું

વાર્ષિકશ્રાદ્ધ કરવું. મરણતિથિની ખબર છતાં માસની ખબર ન હોય તો મોર્ગીશીર્વ, માધ, અથવા બાદપદ કિંવા આપાદ માસમાં તે તિથિએ વાર્ષિકશ્રાદ્ધ કરવું. તિથી અને માસ એ બન્નેની ખબર ન હોય તો જે દિવસે દેશાંતર સધાબ્યો હોય તે માસ અને તે દિવસ લેવા. પરદેશ જવાના દિવસ ઇલાદિકની ખબર ન હોય તો મરણ થયાની વાત જે દિવસે સાંભળવામાં આવે તે તિથિ તથા માસ લેવા. પરદેશ જવું તથા મરણવાર્તા સાંભળવી એમના માસની ખબર હોય અને તિથિની ખબર ન હોય તો તે માસમાં દર્શાદિક તિથિને દિવસે કરવું. પરદેશ જવું ઇલાદિકના માસનું વિસ્મરણ હોય અને તિથિનું સ્મરણ હોય તો મોર્ગીશીર્વ આદિ પ્રથમ કહેલા ચાર માસમાં તે તિથિને દિવસે કરવું. મરણ, મરણવાર્તાનું સાંભળવું અને પ્રસ્થાન એમના દિવસ તથા માસની ખબર ન હોય તો માધ અથવા મોર્ગીશીર્વ માસની અભાવાઅને દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું. આર વર્ષપર્યંત પ્રતીક્ષા (વાટ) નોખા પછી પુત્તલવિધિવડે દાહ કર્યો હોય તો તે દહનદિવસે વાર્ષિકશ્રાદ્ધ કરવાં.

અથશ્રાદ્ધવિદ્ધેનિર્ણયઃ ॥ નિમંત્રણોત્તરવિપ્રસ્યસ્તુત્ત્વકેમૃતકેવાપ્રાતેઆશૌચં નિમંત્રણંચદ્વિ
તીયક્ષણરૂપસંમંત્રકપ્રાહાંનલૌકિકમિતિભાતિ કર્તુસ્તુપાકપરિક્રિયોત્તરમાશૌચાભાવઃ પાકપરિક્રિયા
ચસમંત્રકપાકપ્રોક્ષણમિત્યાહુઃ કર્તુર્મુદ્દેમોજનારમોત્તરંજનનેમરણેવામોજનશેપંત્યપક્વાપરકીયજલે
નાચામેત્ મમતુપ્રતિભાતિસર્વસ્યાપ્યાશૌચાપવાદસ્યાનન્યગતિવિપયત્વાત્સંકટામાવેપાકપરિક્રિયો
ત્તરમપિકર્તુર્માશેતદંતેશ્રાદ્ધમ્ મોતુસ્તુમોજનારમાત્રાગ્રાશૌચદાનેન્યોનિમંત્રણીયઃ મોજનારમોત્તર
માશૌચેતુકર્તાતથ્યથાદંસમાપનીયં મોક્ષાતુમોજનાંતેઆશૌચપ્રકરણેવહર્યમાણપ્રાયશ્ચિત્તંકાર્યં સંક
તેતુપૂર્વોકમિતિયુક્તંચેદ્દાહમ્ ॥

હવે શ્રાદ્ધમાં વિદ્ધ થવું હોય તેના નિર્ણય કહે છે.

નિમંત્રણ કર્યા પછી બ્રાહ્મણને જનનાશૌચ અથવા મૃતશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો આશૌચ નથી. ઇહા નિમંત્રણ એટલે બીજો ક્ષણ જે મંત્રસહિત દેહે તે લેવું, લૌકિક લેવું નહિ એમ ભાસેછે. કર્તાને તો પાકપરિક્રિયા થયા પછી આશૌચ નથી. પાકપરિક્રિયા એટલે મનેકરી પાકને પ્રોક્ષણ કરવું તે. કર્તાને ઘેર ભોજનનો આરભ થયા પછી જન્મ અથવા મરણ થાય તો ભોજનશેષ (પાત્ર ઉપરના શેષ અન્ન)ના લાગ કરી બીજાના ઘરના જલવડે આચમન કરવું. અને તો એમ ભાસેછે કે, આશૌચનો સઘળો અપવાદ (બાધ) બીજી ગતિ ન હોય તો માનવાનો છે, માટે સંકટ ન હોય તો પાકપરિક્રિયા, (પાકપ્રોક્ષણ) થયા છતાં પણ કર્તાને આશૌચ હોવાથી તેની નિવૃત્તિ થયા પછી શ્રાદ્ધ કરવું. ભોજન કરનારા બ્રાહ્મણને તો, ભોજનનો આરભ થયાની પ્રથમ આશૌચનું જ્ઞાન થાય તો બીજો બ્રાહ્મણ એલાવવો. ભોજનના આરભ પછી આશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો કર્તાએ તેમજ શ્રાદ્ધ સમર્પક કરવું. ભોક્તાએ તો, ભોજનની અંતે, આશૌચપ્રકરણમાં કહેવાશે તે પ્રાયશ્ચિત કરવું. સંકટ હોય તો પ્રથમ કહેલામાથી જે યોગ્ય ભાસે તે લેવું.

* અયસિધૌપાકોત્તરમાશૌચાભાવવચનસ્યકર્તૃમાત્રપરત્વાઙ્ગોક્તિપ્રાયશ્ચિત્તમાશૌચંચોક્તં તદ્યથા બ્રાહ્મ
ણસ્યાશૌચેશ્રાદ્ધેસરત્કામતોમોજનેસાંતપનકુચ્છં અમ્યાસેમાસંકુચ્છંચરેત્ અજ્ઞાનાદિપ્રાદીનાંજ્ઞાતા
શૌચાનામન્નમ્વશણે પૃષ્ઠાદંપ્યંપંચાહંસસાહંક્રમેણામોજનમેતેપંચગવ્યાશનંચ અમ્યાસેદ્વિગુણં આશૌચં
તુગ્રાણનાદીનામાશૌચેય. સરુદેવાન્નમશ્રાતિતસ્યતાવદાશૌચંયાવત્તેપામાશૌચંતદંતેપ્રાયશ્ચિત્તંકુર્યાદિતિ
નિપ્પૂજંજેયં શ્રાદ્ધકાલેન્યકાલેચૈતસમમેવૈતિજેયં દાતૃમોક્તૃમ્યામુભામ્યામાશૌચંનજ્ઞાતંચેન્નદ્રોપઃ
આશૌચમચેશ્રાદ્ધદિનપાતેઆશૌચતેપૃષ્ઠાદશાહેકાર્યમ્ પૃષ્ઠાદશાહોમલમાસેચેન્મલેપિકાર્યમ્ તત્રૌતિ
ક્રમેશુદ્ધમાસે પતન્માસિકેપ્રતિવાર્ષિકેચજેયમ્ દર્શાદીનાંનુપંચમહાયઞાદિવહ્નોપવનશૌચાંતેકર્તવ્ય
ત્વંનાપિપ્રાયશ્ચિત્તં આશૌચંવિનાદર્શાદીનાંલોપેપ્યુપવાસાદિરૂપપ્રાયશ્ચિત્તમેવનકાલાંતરેનુદ્ધાતં પૃષ્ઠા
દશાહેડસંમવેમાવાસ્યાયાંશુક્લરૂપેકાદશ્યોર્વાર્ષિક માસિકંચોદકુંમંચયદંતરિતંભવેત્ તત્તદુત્તર

૧ મોજનકાલેચત્રકપ્રાતેતદન્નમોજનૈવસ્તમાણમિત્યર્થ ॥

૨ ભોજનકાળે આશૌચ પ્રાપ્ત થયા છતાં, તે અન્ન લક્ષણ કર્યું હોય તો કહેવાતું એવો અર્થ નહિવો.

૩ પૃષ્ઠાદશાદિત્રિમેલનેતવાર્ષિકમિત્યર્થ ॥

सातत्र्यादनुष्ठेयंप्रचक्षते केचिदाब्दिकमभ्यंतरितंदर्शादिकालासंभवेप्रिममासेतसिधैकार्यमित्याहुः
आशौचेतरव्याध्यादिविघ्नेविस्मृतौचैवमेव केचिद्व्याध्यादिविघ्नेपुत्रादिनातद्दिनेष्वभेनादिकमाहुः ॥

હવે નિર્ણયસિંધુમધ્યે, પાકપ્રોક્ષણ થયા પછી આશૌચ નથી એમ જે વચન કહ્યું તે માત્ર કતર્-
માટેજ હોવાથી ભોક્તાને પ્રાયશ્ચિત્ત તથા આશૌચ કહ્યું છે. તે આ રીતે-આહણુને, આશૌચમાં
આહવિષે એકવાર સ્વેચ્છાથી ભોજન થયું હોય તો, સાંતપનકૃત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. અભ્યાસ હોય
તો માસપર્યંત કૃત્યપ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. જેમને આશૌચની ખબર પડી હોય એવા બ્રાહ્મણ આદિકંડ
અન્ન જાળણમાં ભક્ષણ કરવામાં આવે તો ચારે વર્ણના કૃમયી એક દિવસ, ત્રણ દિવસ, પાંચ
દિવસ અને સાત દિવસ ઉપવાસ કરી અંતે પંચગવ્ય ભક્ષણ કરવું. ખાવાનો અભ્યાસ હોય તો
બમણું કરવું. આશૌચ તો, બ્રાહ્મણાદિકના આશૌચમાં જે એકવારજ અન્ન ભક્ષણ કરે તો તેણે,
સૂતકીને જેટલું સૂતક બાધી હોય તેટલું આશૌચ પાળી અંતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, એમ વિધ્યુએ કહ્યું
છે તે જાણવું. આહકાલે તથા અન્ય સમયે પણ એ એટલુંજ છે એમ જાણવું. દાતા તથા ભોક્તા
એ બન્નેને આશૌચની ખબર ન હોય તો દોષ નથી. આશૌચના મધ્યમાં આહનો દિવસ પ્રાપ્ત
થાય તો આશૌચની નિવૃત્તિ થયા પછી અગીયારમે દિવસે તે આહ કરવું. અગીયારમે દિવસ મક્ક
માસમાં આવે તો મક્કમાસમાં પણ કરવું. તેવું ઉલ્લંઘન થાય તો શુદ્ધમાસમાં કરવું. એ નિર્ણય
માસિક તથા પ્રતિસાંવત્સરિકવિષે જાણવો. દરો ઇલાદિ આહનો તો પંચમહાયજ્ઞાદિકની પેઠે લોપજ
કરવો, એ આહ આશૌચની અંતે કરવાં નહીં તથા પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરવું નહીં. આશૌચવિના દર્શા-
દિક આહનો લોપ થયો હોય તો ઉપવાસાદિરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તજ કરવું, પણ કાલાંતરે તે આહ કરવાં
નહીં. અગીયારમે દિવસે અસંભવ હોય તો અમાવાસ્યા અથવા શુદ્ધિ એકાદશીને દિવસે વાર્ષિક
આહ કરવું. “માસિકઆહ અને ઉદકુભઆહ એવાં જે જે આહ કહેલા સમયે થયાં ન હોય તે
તે આહ આગળ આવતા તંત્રની સાથે કરવાં એમ કહે છે.” કોઈ ગ્રંથકાર, આષ્ટિદકઆહ પણ
ઉક્ત સમયે થયું ન હોય અને દર્શાદિક કાલનો અસંભવ હોય તો આવતા માસની તે તિથિએ કરવું,
એમ કહે છે. આશૌચવિના વ્યાધિ ઇલાદિક વિમ્ન તથા વિસ્મરણ છતાં એવેજ નિર્ણય જાણવો. કોઈ
ગ્રંથકાર, વ્યાધિ ઇલાદિક વિમ્ન પ્રાપ્ત થયું હોય તો પુત્રાદિકપાસે તે દિવસેજ અને કરી વાર્ષિકઆહ
કરાવવું, એમ કહે છે.

अथभार्यारजोदोषे ॥ तत्रदर्शयुगादिमन्याद्यष्टकान्वष्टकादिश्चाद्धानि पाककत्रंतरसत्त्वेनेत
हिनेकार्याण्यन्यधामादिद्रव्येण कालादर्शोदर्शधादंपंचमेहनीतिपक्षांतरमाह सकृन्महालयस्तु दर्श
भार्यारजसिमुख्यकालातिक्रममियातत्रैवकार्यः एवमाश्विनशुक्लपंचम्यंतकालेन्युहं अष्टम्यावौसकृन्म
हालयोभार्यारजोदोषेनकार्यः कालान्तरसत्त्वादित्यादिमहालयप्रकरणोक्तमनुसंधेयं प्रत्याव्दिकंमासि
कंचरजोदोषेपितद्दिनएवकार्यमित्येकःपक्षः पंचमेहनिकार्यमित्यपरः पक्षद्वयेपिपंथसंमतिःशिष्टाचार
संमतिश्च भार्यांतरसत्त्वेतद्दिनप्वेतिसर्वसंमतं तद्दिनेकरणपक्षेधादिकालेरजस्त्वलादर्शनादिकंवर्यं
तेनतादृशगृहासंभवेयोग्यपाककत्रंसंभवेचपंचमेहनीतिपक्षःश्रेयान् अपुत्राक्षीरजोदोषेभर्तुरादिका
दिकंपंचमेहनिकुर्यान्नत्यन्यद्वारापतद्दिने ॥

હવે સ્ત્રી રજસ્વલા થઈ હોય તેનો નિર્ણય કહે છે.

તેમાં દર્શી યુગાદિ, મન્વાદિ, યાજ્ઞક અને અન્વયકા ઇત્યાદિ શ્રાદ્ધ પાક કરનારો બીજો હોય તો અન્નવડે તે દિવસે કરવાં, પાક કરનારો ન હોય તો આમાત્ર આદિ દ્રવ્યવડે કરવાં. કાલાદર્શ અંથ, દર્શશ્રાદ્ધ પાંચમે દિવસે કરવું, એવો બીજો પક્ષ કહે છે. સકૃન્મહાલય તો, દર્શને દિવસે સ્ત્રી રજસ્વલા યથા છતાં મુખ્ય કાલનું ઉહાંબન ચાપું છે એ ભયથી તેજ દિવસે કરવું. એ રીતે આશુ શુદ્ધ પંચમીપર્યંત જે કાલ તેવિષે પણ એવોજ નિર્ણય બાણુવો. સ્ત્રી રજસ્વલા છતાં આઠમ ઇત્યાદિ દિવસે સકૃન્મહાલય કરવું નહીં, કારણ, તેને બીજો કાલ છે, ઇત્યાદિક મહાલયપ્રકરણમાં કહેલો નિર્ણય બાણુવો. પ્રતિવાર્ષિકશ્રાદ્ધ અને માસિકશ્રાદ્ધ એ સ્ત્રી રજસ્વલા છતાં પણ તેજ દિવસે કરવાં એવો એક પક્ષ. પાંચમે દિવસે કરવાં એ બીજો પક્ષ. બન્ને પક્ષવિષે અંથની સંમતિ તથા શિષ્ટાચારની

૧. અંગીયારમા દિવસનું ઉજ્જવન યથા છતાં મલમાસમાં કરવું નહિ એવો અર્થ.

સંમતિ છે. બીજી સ્ત્રી હોય તો તે દિવસેજ કરવાં એ સર્વસંમત છે. તે દિવસે કરવાનો પક્ષ હોય તો આશ્વકાલે રજસ્વલાનું દર્શન ઇલાદિક વળ્યે કરવું. એથી તેવા (રજસ્વલાનું દર્શન ન થાય એવા) ઘરનો સભવ ન હોય તથા યથાયોગ્ય પાક કરનારો ન હોય તો પાંચમે દિવસે કરવું એ પક્ષ ઉત્તમ છે. પુત્રરહિત સ્ત્રી રજસ્વલા થઈ હોય તો તેણે પતિનું વાર્ષિકાદિ આદ્ય પાંચમે દિવસે કરવું, પણ અન્યદ્વારાએ તે દિવસે કરાવતું નહીં.

અથપતિમુદ્વિઙ્ગાગ્નિપ્રવેશે ॥ તત્રસહગમનમેવવિપ્રાણાં ક્ષત્રિયાદેસ્તુસહગમનમનુગમનંચપ કાચિત્યારોહેણવંપત્યોઃસહૈવમંત્રવદાહ.સહગમનં મતું.સમંજકદાહોત્તરંપૃથક્કૃતિતાવગ્નિપ્રવેશોનુગમનં તત્રોભયનાપિતિથ્યેકયેપકદિનેપવતંત્રેણપાકાદિકૃત્વાદર્શવત્પદ્મપિંડપદ્ધ્યવિપ્રમેદયુતંપિતૃપાર્વણમાતૃ પાર્વણત્રિશિષ્ટશ્રાદ્ધકાર્યં વિશ્વદેવાસ્તુનમિન્નામિદ્વાવા તિથિમેદેપિશ્રાદ્ધદિનેકયેપ્વમેવ તિથિમેદાચ્છ્રાદ્ધદિનેમેદેતુવાર્ષિકાદિપૃથગેવકાર્યં કેચિત્તુસહગમનેતિથિમેદેપિમતુંઃક્ષયાહશ્રાદ્ધદિનેપવપદ્ધ્યાઃશ્રાદ્ધં નતુવિનાંતરહત્યાહુસ્તવ્લપ્ત્કાલવ્યવધાનેયોજ્યં નતુદ્વિઙ્ગાદિતિથિવ્યવધાને ॥

હવે પતિને ઉદ્દેશે સ્ત્રીએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો તેવિષે કહે છે.

તેમાં બ્રાહ્મણને સહગમનજ કહ્યું છે. ક્ષત્રિયાદિકાને તો સહગમન અને અનુગમન એ બન્ને કહ્યાં છે. એક ચિંતા ઉપર ગણવી સ્ત્રી પુરૂષ બન્નેનો સાથેજ મંત્રસહિત જે દાહ કરવો તે સહગમન છે. પતિનો મંત્રસહિત દાહ થયા પછી જુદી ચિંતામાં જે અગ્નિપ્રવેશ કરવો તે અનુગમન છે. તેમાં (સહગમન અને અનુગમન) એ બન્ને પક્ષમાં બન્નેની એક તિથિ હોય તો એક દિવસેજ એકતંત્રે પાક ઇલાદિક કરી દર્શપ્રભાણે છ પિંડ, જુદા જુદા બ્રાહ્મણને છ અર્થ, અને પિતૃપાર્વણ તથા માતૃપાર્વણેયુક્ત આદ્ય કરવું. વિશ્વદેવા તો એકજ અથવા જુદા જુદા કરવા એવો વિકલ્પ છે. તિથિ જુદી હોય તો પણ આશ્વદિવસ એક છતાં એવેજ નિર્ણય બળ્યો. તિથિ જુદી હોવાથી આશ્વદિવસ ભિન્ન આવે તો વાર્ષિકાદિક આદ્ય જુદાંજ કરવાં. કોઈ અચકાર તો, સહગમનવિષે તિથિ ભિન્ન હોય તો પણ પતિના ક્ષયાહ આદ્યને દિવસેજ સ્ત્રીનું આદ્ય કરવું, બીજે દિવસે કરવું નહીં, એવું જે કહે છે તે અલ્પ કાલનું અંતર હોય તો તેવિષે બેઠવું. જે ત્રણ ઇલાદિક તિથિનું અંતર હોય તો તે તેવિષે બેઠવું નહીં.

અથશ્રાદ્ધસંપાતેર્નિર્ણયઃ ॥ તત્રપિત્રોમૃતાહૈક્યેપૂર્વેપિતુઃશ્રાદ્ધંતતઃપાકમેદેનમાતુરિત્યુકં ગૃહ વાહાદિનાસર્પિડાનાંયુગપન્મરણેસંવંધસામીપ્યક્રમેણશ્રાદ્ધાનિપાકમેદેનપૃથક્કુર્યાત્ પૃથક્પાકેનમિજ્ઞ આજ્ઞાશક્તૌ તંત્રેણપ્રપન્નંહૃત્વાશ્રાદ્ધંકુર્યાત્પૃથક્પૃથક્કૃત્ ક્રમેણેકદિનેમરણેમરણક્રમેણ તત્રેકદિનેપક્ષયા નાંશ્રાદ્ધાનિનિરુપ્યાત્ વાર્ષિકશ્રાદ્ધપ્રયપ્રાતૃશ્રાદ્ધદ્વયંસંવંધકુર્યાત્ તૃતીયાદિત્રિપ્રાદિનાકાર્યેદિનાંતરે વાકુર્વાદ પિત્રો સર્પિડસચસંપાતેતુકં શ્રાદ્ધંકૃત્વાતુતસ્યૈવપુનઃશ્રાદ્ધંનતહિને નૈમિત્તિકંતુકર્તવ્યંનિમિત્તોપત્ત્યનુક્રમાત્ તથાપણ્ણવતિશ્રાદ્ધેપુસમાનદેવતાકલ્પેતંત્રેણશ્રાદ્ધાનિ અધિકદેવતાકલ્પેપૃથક્કૃત્ શ્રાદ્ધાનિ વાર્ષિકમાસિકોદકુંભશ્રાદ્ધેપુનિત્યશ્રાદ્ધંદર્શાદિશ્રાદ્ધંચદેવતાનાંમેદાત્પૃથક્કાર્યં મહાલયેતીર્થશ્રાદ્ધેદર્શાદિપણ્ણવતિપુષ્પનિત્યશ્રાદ્ધસ્યપ્રસંગસિદ્ધિઃ માસિકેનોદકુંભશ્રાદ્ધસ્યપ્રસંગસિદ્ધિઃ તત્રપ્રસંગસિદ્ધિસ્થલેદર્શાદિકંપ્રસંગિશ્રાદ્ધમેવસંકલ્પપૂર્વેસાંગમનુષ્ટયં પ્રસંગસિદ્ધંતુનિત્યાદિકંનસંકલ્પાદાહુચાર્યંમિતિ લોપાપરપર્યાયપવપ્રસંગસિદ્ધિપદેનોચ્યતે તંત્રસિદ્ધૌતુપ્રકારદ્વયંમાતિ દર્શવ્યતીપાતશ્રાદ્ધયોસ્તંત્રા નુષ્ઠાનેપદ્મપુષ્પાનુદિવ્યદર્શશ્રાદ્ધવ્યતીપાતશ્રાદ્ધંચતંત્રેણનરિષ્યેહતિસંકલ્પ્ય દર્શપાતશ્રાદ્ધો.દેવાચંચળ.કરણીયશ્ચિત્તદેવેનિમંત્ર્ય દર્શપાતશ્રાદ્ધયો.પિત્રાચયેક્ષણ.કરણીયશ્ચિત્તવર્ગદ્વયાર્યંવિપ્રદ્વયાદિકંનિમંત્ર્યે કમેવશ્રાદ્ધકાર્યમિત્યેક.પ્રકારઃ અથવાપૂર્વવત્સંકલ્પ્યદૈવેતંત્રેણૈકમેવચિપ્રંનિમંત્ર્યપોહશમાસિકંતંત્રવત્ દર્શશ્રાદ્ધેક્ષણ.કરણીયશ્ચિત્ત દર્શનિપ્રનિમંત્રણાનંતરંવ્યતીપાતશ્રાદ્ધેક્ષણશ્ચિત્તિવિપ્રાંતરંનિમંત્ર્ય વિપ્રચતુષ્ઠયા દિયુતંપાતશ્રાદ્ધેર્પિડામાવાતપદ્મપિંડયુતંશ્રાદ્ધમેદેનૈવપાકેનકાર્યમિત્યપર.પ્રકારઃ एवंત્રિચતુરતાદિશ્રાદ્ધાનાંતંત્રેઋદ્ધં અન્નપદ્મદ્વયેવિચાર્યયુક્તરપક્ષઃસન્નિરનુષ્ટયઃ ॥

હવે એક દિવસે અનેક શ્રાદ્ધ પ્રાપ્ત થયા છતાં નિર્ણય કહે છે.

તેમાં માતા પિતાનો મૃત્યુદિવસ એક હોય તો પ્રથમ પિતાનું આદ્ય કરી પછી જુદા પાકવડે માતાનું આદ્ય કરવું એમ પ્રથમ કહ્યું છે. ઘરનો દાહ ઇલાદિક કારણ હોવાથી સર્પિડોનું એક

સમયે મરણ થયા છતાં જેના સંબંધ સમીપે હોય તે ક્રમેથી જીવ આફ પાક કરી આફો કરવાં. ભિન્ન ભિન્ન પાક કરી જીવો જીવો આફ કરવાની શક્તિ ન હોય તો “એકતંત્રે પાક કરી આફ જીવો જીવો કરવાં.” ક્રમે કરી એક દિવસે મરણ થયા છતાં મરણને ક્રમેકરી કરવાં. તેમાં એક દિવસે એકે ત્રણનાં આફ કરવાં નહિ. ત્રણ વાર્ષિકઆફ પ્રાપ્ત થયા છતાં બે આફ પોતે કરવાં, ત્રીજું ઇલાદિ આફ ભાઈ ઇલાદિકવતિ કરાવવું. અથવા બીજે દિવસે પોતે કરવું. માતા પિતા તથા સર્પિંગોનું આફ એક દિવસે પ્રાપ્ત થયું હોય તો તેવિષે પ્રથમ કહ્યું છે. “એકવાર જેનું કયું હોય તેનું કરી આફ તે દિવસે કરવું નહીં; નિમિત્તાની ઉત્પત્તિમાં અનુક્રમ છે માટે નૈમિત્તિક હોય તો કરવાં.” એટલે છત્ર આફમાં જેની દેવતા એકજ હોય તે આફ એકતંત્રે કરવાં; અધિક દેવતા હોય તો જીવો કરવાં. વાર્ષિક, માસિક અને ઉદકુંભ આફ છતાં નિલઆફ તથા દર્શાદિક આફની દેવતા ભિન્ન હોવાથી તે આફ ભિન્ન કરવાં. મહાલય, તીર્થઆફ અને દર્શાદિક છત્ર આફ છતાં નિલઆફની પ્રસંગસિદ્ધિ થાય છે. માસિકઆફવડે ઉદકુંભ આફની પ્રસંગસિદ્ધિ થાય છે. તે પ્રસંગસિદ્ધિને સ્થળે દર્શાદિક પ્રસંગી (સમય પ્રાપ્ત) આફજ સંકલ્પપૂર્વક સાંગ (અંગસહિત) કરવું. પ્રસંગસિદ્ધિ જે નિલાદિક તેના તો સંકલ્પાદિવિષે ઉચ્ચાર કરવો નહીં એવો જે હોય તે છે બીજું નામ જેનું તે પ્રસંગસિદ્ધિ પટેકરી કહેવાય છે. તંત્રસિદ્ધિવિષે તો બે પ્રકાર ભાસે છે—દર્શઆફ તથા વ્યતીપાતઆફ એ અને એકતંત્રે કર્તવ્ય છતાં જ પુરૂષનો ઉદ્દેશ કરી “દર્શઆદ્યં વ્યતીપાતઆદ્યં ચ તંત્રેણ કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી “દર્શપાતઆદ્યોઃ દેવાર્થે ક્ષણઃ કરણીયાઃ” એ રીતે દેવ આફણને નિમંત્રણ કરી “દર્શપાતઆદ્યોઃ પિત્રાદ્યર્થે ક્ષણઃ કરણીયાઃ” એ રીતે બે (પિતા, માતામહ) વર્ગમાટે બે ઇલાદિક આફણને નિમંત્રણ કરી એકજ આફ કરવું, એ એક પ્રકાર. અથવા પ્રથમપ્રમાણે સંકલ્પ કરી દેવની પાસે એકતંત્રે એકજ આફણને નિમંત્રણ કરી સોળ માસિકઆફના તંત્રની પેઠે “દર્શઆદ્યે ક્ષણઃ કરણીયાઃ” એ રીતે દર્શના આફણને નિમંત્રણ કર્યા પછી “વ્યતીપાતઆદ્યે ક્ષણઃ” એ રીતે બીજા આફણને નિમંત્રણ કરી ચાર ઇલાદિ આફણેયુક્ત, વ્યતીપાતઆફમાં પિંડદાન નથી માટે જ અર્ચયેયુક્ત અને પિંડસહિત આફ એકજ પાકવડે કરવું એવો બીજો પ્રકાર. એ રીતે ત્રણ, ચાર ઇલાદિ આફના તંત્રવિષે એવોજ પ્રકાર બાળવો. એ બન્ને પક્ષમાં વિચાર કરી બે પક્ષમાંથી જે યોગ્ય પક્ષ હોય તે વિદ્વાનોએ ગ્રહણ કરવો.

મયૂલેતુસર્પિંડકેનદર્શઆદ્યેનાપિંડકલ્પવ્યતીપાતાદિઆદ્યસ્યેકદેવતાસ્યપ્રસંગસિદ્ધિરેવ નતંત્રસિદ્ધિસ્તિત્રોદાહરણંતુપાતસંકાંત્યાદિરિત્યુક્તં ચત્ત્વન્વષ્ટકયેનપિતૃમાતૃવાર્ષિકમાસિકયોઃપ્રસંગસિદ્ધિરિત્યુક્તંતમ્મહાલયેનવાર્ષિકસિદ્ધિવાપ્ત્યાયુર્ગ્રંથવિરુદ્ધં ચત્રચદર્શવાર્ષિકઆદ્યાદૌ દેવતામેદાચ્છાદમેદસ્તપ્રતિનિમિત્તાનિયતિશ્ચાપૂર્વાનુષ્ઠાનકારણમિતિવાક્યાત્ પૂર્વવાર્ષિકંતતોદર્શઃ ચત્ત્વર્ચાન્મલ્લેકલ્પયેનદાનપ્રાપ્તોતિ તદનિયતનિમિત્તકંવાર્ષિકંમાસિકંવાપૂર્વકાર્યમિતિવાક્યાર્થઃ વાર્ષિકમાસિકાદીનાંસંપાતેપિતૃપૂર્વકત્વંસંવંધસામીપ્યાદિકંચાનુપદમેવોક્તં દર્શમહાલયયોઃસંપાતે પૂર્વમહાલયસ્તતોદર્શઃ દર્શવાર્ષિકમહાલયયોઃપ્રાપ્તૌ પૂર્વવાર્ષિકંતતોમહાલયસ્તતોદર્શદિતિત્રયંપાકમેદેન વિસ્ત્રોતમહાલયપ્રકરણેત્યાકામ્યતંત્રેણનિલસ્યઆદ્યસ્યતંત્રસિદ્ધયતિ ॥

મયૂષમાં તો, પિંડસહિત દર્શઆફવડે પિંડસહિત અને એક દેવતાવાળા વ્યતીપાત આદિ આફની પ્રસંગસિદ્ધિ થાય છે, તંત્રસિદ્ધિ નથી, તંત્રનું ઉદાહરણ તો, વ્યતીપાત સંકાંતિ ઇલાદિક છે, એમ કહ્યું છે. અન્વષ્ટકયાદે કરી પિતા તથા માતાનાં વાર્ષિક તથા માસિકઆફની પ્રસંગસિદ્ધિ થાય છે એમ જે કહ્યું તે તો મહાલયઆફવડે વાર્ષિકઆફની સિદ્ધિ પણ થશે, અને એમ નો માનિએ તો બહુ ગ્રંથોસાથે વિરોધ થાય છે. ન્યહાં દર્શ તથા વાર્ષિક ઇલાદિ આફમાં જીવી દેવતા હોવાથી આફ ભિન્ન કરવાં પડે છે ત્યાં “નિમિત્તનો જે અનિયમ (નિયમરહિતપણું) તે આ ઠેકાણે પ્રથમ કરવાનું કારણ છે” એવું વાક્ય હોવાથી પ્રથમ વાર્ષિકઆફ કરી પછી દર્શઆફ કરવું. સધળાઓપ્રત્યે, જે એક કાણે એકરૂપથી પ્રાપ્ત થતાં નથી તે અનિયમિતનિમિત્તકે એવાં વાર્ષિક અથવા માસિકઆફ પ્રથમ કરવાં એવો વાક્યાર્થ છે. વાર્ષિક અને માસિક ઇલાદિ એક દિવસે કરવાનાં હોય તો પ્રથમ પિતાનું પછી બીજાનું તથા જેનો સંબંધ સમીપે હોય તે ક્રમેથી કરવાં એમ સમીપમાંજ કહ્યું છે. દર્શ અને મહાલય એ એક દિવસે કર્તવ્ય હોય તો પ્રથમ મહાલય પછી દર્શઆફ કરવું. દર્શને,

દિવસે વાર્ષિક તથા મહાલય પ્રાપ્ત થયા છતાં પ્રથમ વાર્ષિક પછી મહાલય સાર પછી દર્શ એ રીતે ત્રણ જુદા જુદા પાક કરી કરવાં. એનો વિસ્તાર મહાલયપ્રકરણમાં કહ્યો છે. તેમજ કામ્યશ્રાદ્ધના તંત્ર (કરવા) થકી નિલશ્રાદ્ધના તત્ત્વની સિદ્ધિ થાય છે.

અથસંક્રાંત્યનદ્વયવિપુલદ્વયયુગાદિમન્વાદિમાદ્રુક્ષ્ણત્રયોદશીથોનિયાગમનપ્રયુક્તમઘામરણીમઘા
યુતત્રયોદશીવૈધૃતિવ્યતીપાતોપરાગપુત્રોત્પત્તિનિમિત્તકાલમ્બયોગનિમિત્તકશ્રાદ્ધાનિપ્રૌષ્ઠપદીમિશ્રસર્વ
પૌર્ણમાસીશ્રાદ્ધાનિચૈતાનિશ્રાદ્ધાનિપિંડરહિતાનિસાંકલ્પવિધિનાકાર્યાણિ ણપુદર્શવત્ પદ્મપુરોદેશઃ
તૈનૈપામેકકાલસંપાતેતંધેણસિદ્ધિઃ નિલશ્રાદ્ધસ્યપ્રસંગસિદ્ધિઃ ઉપરાગશ્રાદ્ધસ્યમિશ્રકાલત્વેપૃથગનુષ્ઠા
નમ્ ઉપરાગશ્રાદ્ધેનસંક્રાંતિદર્શાદિશ્રાદ્ધાનાંપ્રસંગસિદ્ધિરિતિપ્રથમપરિચ્છેદેમતાંતરમુક્તં પુત્રોત્પત્તિનિ
મિત્તકશ્રાદ્ધસ્યનવદેવતાકત્વાત્પૃથગનુષ્ઠાનં તચ્છેદૈવકાર્યનત્વામેનાપ્યન્નેનેતિ ઇતિશ્રાદ્ધસંપાતે
નિર્ણયઃ ॥

હવે સક્રાંતિ, એ અથન, એ વિપુલ (એપ તથા તુલા સક્રાંતિ), યુગાદિ, મન્વાદિ, ભાદરવા વદ
તેરશ, શ્રોત્રિય શ્રાદ્ધજુના આવાવાથી કરવાનું, મઘા, ભરણી, મઘાસુકત તેરશ, વૈધૃતિ, વ્યતીપાત, મહાલય,
પુત્ર ઉત્પન્ન થયા એ નિમિત્તથકી કરવાનું, અલય (ન મળે એવા) યોગના નિમિત્તથકી કરવાનું,
ભાદરવા શુદ્ધ પૂનમ વિના સઘળી પૂનમનાં શ્રાદ્ધ એ શ્રાદ્ધો પિંડરહિત, સંકલ્પવિધિવરે કરવાં. એ
શ્રાદ્ધોવિષે દર્શની પેઠે છ પુરૂષનો ઉચ્ચાર કરવો. એથી એક કાળે એ શ્રાદ્ધો પ્રાપ્ત થાય તો એમની
તનેકરી સિદ્ધિ થાય છે. નિલશ્રાદ્ધની પ્રસંગસિદ્ધિ કરવી. મહાલયના શ્રાદ્ધનો કાળ જુદો હોય તો
જુદુ કરવું. મહાલયના શ્રાદ્ધવરે સક્રાંતિ, દર્શ ઇલાદિ શ્રાદ્ધની પ્રસંગસિદ્ધિ થાય છે એ રીતે પ્રથમ
પરિચ્છેદમાં બીજો મત કહ્યો છે. પુત્ર ઉત્પન્ન થયા એ નિમિત્તથકી કરવાના શ્રાદ્ધની નવ દેવતા છે
આટે તે જુદું કરવું, પણ તે હિરણ્યવરે કરવું, આભાત્રવરે કરવું નહીં, તથા અન્નવરે પણ કરવું
નહીં. એપ્રમાણે એક દિવસે અનેક શ્રાદ્ધ પ્રાપ્ત થયાં હોય તો તેના નિર્ણય કહ્યો.

અથતિલતર્પણમ્ ॥ તચ્ચચ્છ્રાદ્ધેયાવંત.પિતરસ્તર્પિતાસ્તાવપિતૃગણોદ્દેશોનતચ્છ્રાદ્ધાંગત્વેન તિ
લેસ્તર્પણંકાર્યમ્ તત્રકાલનિયમઃ પૂર્વંતિલોદકંદર્શંપ્રત્યવ્દેતુપરેહનીત્યાદિ તદ્યનિષ્કર્ષઃ દર્શશ્રાદ્ધે
શ્રાત્પૂર્વશ્રાદ્ધાંગતિલતર્પણં તત્રવિપ્રનિર્મણોત્તરંપાકારમોત્તરંવાગ્રહાયક્ષકરણેગ્રહાયક્ષાંગનિત્યતર્પણેનૈવ
દર્શાંગતિલતર્પણસ્યસિદ્ધિઃ તત.પૂર્વવેશ્વદેવોત્તરંવાગ્રહાયક્ષકરણેશ્રાદ્ધીયપદ્મપુરુપોદ્દેશોનશ્રાદ્ધાંગતર્પણં
કૃત્વાશ્રાદ્ધારંભઃકાર્યઃ પ્રત્યાહિકંપિતૃતર્પણંતુગ્રહાયક્ષકાલેકાર્યમ્ एवंયુગાદિમન્વાદિસંક્રાંતિપૌર્ણમાસી
વૈધૃતિવ્યતીપાતશ્રાદ્ધેપુદર્શવત્પૂર્વમેવ તીર્થશ્રાદ્ધેસર્વેપિતૃદેશોનપૂર્વ વાર્ષિકશ્રાદ્ધેપરેચુરેશ્રાદ્ધીયદેવતા
ત્રયોદેશોન વાર્ષિકશ્રાદ્ધદિનેનિત્યતર્પણંતિલૈર્નકાર્યમ્ સઠ્ઠમ્હાલયેસર્વેપિતૃદેશોનપરેચુરેશ્રાદ્ધીય
હાલયપક્ષેષ્વપ્તકાન્વપ્તકાપૂર્વેશ્રુ.શ્રાદ્ધેપુ માચ્યાવર્ષાધોદયગજજ્ઞાયાપટ્ટીમરણીમઘાસાદ્ધેપુહિરણ્યશ્રા
દ્ધેચાનુયજ્યતર્પણશ્રાદ્ધીયદેવતોદેશોન શ્રાદ્ધસંપાતેતુપદિતત્રસંગસિદ્ધિસ્તદાતદીયમેવતર્પણં તંત્રત્વે
તુપૂર્વતર્પણવર્ત્તાંશ્રાદ્ધાનાંસમસંરપત્વેઆદાવંતેવાતર્પણં વિપ્રમસંલ્યત્વેવહનુરોધેન સંક્રાંતિપુપ્રહણે
પિત્રો.શ્રાદ્ધેદર્શવ્યતીપાતેપિતૃવ્યાદિશ્રાદ્ધે મહાલયેચનિપિદેપિદિનેશ્રાદ્ધાંગતિલતર્પણંકાર્યમિતિકેચિદ્
અન્યેતુસર્વશ્રાદ્ધાંગતર્પણંકોપિતિવ્યાદિનિવેચોનેત્યાહુઃ ॥

હવે તિલતર્પણ કહે છે.

તે તિલતર્પણ, જે શ્રાદ્ધમાં જેટલા પિતરોને તૃપ્ત કર્યા તેટલા પિતૃગણનો ઉદ્દેશ કરી તે શ્રાદ્ધ
અગ્નિ, તિલવરે તર્પણ કરવું. તેમાં કાલનો નિયમ કહે છે—“દર્શશ્રાદ્ધમાં પ્રથમ, અને પ્રતિસાં-
પરંસરિક શ્રાદ્ધમાં બીજા દિવસે,” ઇલાદિ. તેના એ તાત્પર્ય—દર્શશ્રાદ્ધવિષે શ્રાદ્ધની પ્રથમ શ્રાદ્ધના
અગ્નિ તિલતર્પણ કરવું. તેમાં શ્રાદ્ધજુને નિમત્રણ કર્યા પછી અથવા પાકનો આરભ કર્યા પછી
અલય કરવાનો હોય તો અલયજ્ઞના અગ્નિ તિલતર્પણથકી દર્શશ્રાદ્ધના અગ્નિ તિલતર્પણની
સિદ્ધિ થાય છે. શ્રાદ્ધજુને નિમત્રણ કરવાની પ્રથમ અથવા વૈશ્વદેવ પછી અલયજ્ઞ કર્તવ્ય હોય તો
શ્રાદ્ધસમીપી છ પુરૂષને ઉદ્દેશકરી શ્રાદ્ધના અગ્નિ તર્પણ કરી શ્રાદ્ધનો આરભ કરવો. નિલ પિતૃ-
તર્પણ કરવું તે તો અલયજ્ઞ સમયે કરવું. એ રીતે યુગાદિ, મન્વાદિ, સક્રાંતિ, પૂર્ણમાસી, વૈધૃતિ અને

વ્યતીપાત એ નિમિત્તથી કરવાના આદ્યવિષે દર્શનપ્રાણે પ્રથમજ કરવું. તીર્થઆદ્યવિષે સઘળા પિતૃને ઉદ્દેશકરી પ્રથમ કરવું. વાર્ષિકઆદ્યવિષે આદ્યસંબંધી ત્રણ દેવતાને ઉદ્દેશકરી બીજે દિવસેજ કરવું. વાર્ષિકઆદ્યને દિવસે નિલતર્પણુ તિલવડે કરવું નહીં. સકૃન્મહાલયવિષે સઘળા પિતૃને ઉદ્દેશે બીજે દિવસેજ કરવું. બીજા મહાલયના પક્ષ, અષ્ટક, અન્વષ્ટક, પૂર્વધુઃઆદ્ય, માઘ્યાવર્ષ, અર્ધોદય, ગજન્ધાયા, પછી, ભરણી, મધ્યા, એ આદ્યવિષે તથા હિરણ્યઆદ્યવિષે આદ્યની દેવતાઓને ઉદ્દેશે આદ્ય પછી તેજ સમયે તર્પણુ કરવું. એક દિવસે એ ત્રણ આદ્ય છતાં જો તે આદ્યોની પ્રસંગસિદ્ધિ હોય તો તે (એકજ) તર્પણુ કરવું. તંત્ર હોય તો, પૂર્વતર્પણુયુક્ત તથા પાછળ તર્પણુયુક્ત એવા આદ્યની સરખી સંખ્યા છતાં આદ્યમાં અથવા અંતે તર્પણુ કરવું. વિષમ સંખ્યા હોય તો ઘણાંને અનુસારે એટલે પૂર્વતર્પણુયુક્ત તથા પાછળ તર્પણુયુક્ત એઓમાં જેની સંખ્યા અધિક હોય તેને અનુસારે પ્રથમ ક્રિયા અંતે કરવું. સક્રાંતિ, અહણ, માતાપિતાનું આદ્ય, દરૌ, વ્યતીપાત, કાકા ઇલાદિકનું આદ્ય, અને મહાલયવિષે નિષિદ્ધ દિવસો છતાં પણ આદ્યના અંગભૂત તિલતર્પણુ કરવું એમ કેટલાએક ગ્રંથકાર કહે છે. બીજા ગ્રંથકાર તો, સર્વત્ર આદ્યના અંગભૂત તિલતર્પણુવિષે તિથિ ઇલાદિકનો કોઈ પણ નિષેધ નથી એમ કહે છે.

અથઆદ્યાંગતર્પણનિષેધઃ ॥ છુદ્ધિઆદ્યેસર્પિઙ્ગ્યાંચપ્રેતઆદ્યેનુમાસિકે સંવત્સરવિમોકેચન કુર્યાંચિલતર્પણમ્ તત્રતર્પણપ્રકારઃ પરેહનિતર્પણેષ્ઠાત્વાતર્પણકૃત્વાનિત્યજ્ઞાનપ્રાતઃસંધ્યાંચકુર્યાત્ ય દ્વા નિત્યજ્ઞાનપ્રાતઃસંધ્યોત્તરઆદ્યાંગતર્પણસંવંધનામગોત્રરૂપાણિદ્વિતીયાંતાનુચાર્ય સ્વધાનમસ્તર્પયામી તિયત્ત્વંદક્ષિણહસ્તેનાત્યેરંજલિનાગ્નિસ્તિત્ત્વંપ્રેત્ પ્રત્યંજલિમંપ્રાવૃત્તિઃ પવંનિત્યતર્પણેપિજ્ઞેયમ્ ॥

હવે આદ્યના અંગભૂત તર્પણુનો નિષેધ કહે છે.

“વૃદ્ધિઆદ્ય, સર્પિડીઆદ્ય, પ્રેતઆદ્ય, અનુમાસિક અને સંવત્સરવિમોક (અષ્ટપૂર્તિ) આદ્યવિષે તિલતર્પણુ કરવું નહીં.” તે તર્પણુનો પ્રકાર—બીજે દિવસે તર્પણુ કરવાનું હોય તો આન કરી તર્પણુ કરી નિલજ્ઞાન તથા પ્રાતઃસંધ્યા એ કરવાં. અથવા નિલજ્ઞાન તથા પ્રાતઃસંધ્યા કર્યા પછી આદ્યનું અંગભૂત તર્પણુ કરવું. તે આ રીતે—સંબંધ, નામ, ગોત્ર અને રૂપ એ દ્વિતીયાવિમોક્ત્યંત બોલી “સ્વધા નમસ્તર્પયામિ” એમ કહી ઋગ્વેદીઓએ જમણા હાથવડે અને બીજી શાખાવાળાઓએ યજ્ઞ-હાથવડે ત્રણ ત્રણવાર તર્પણુ કરવું. એક એક અંજલીપ્રત્યે મંત્રની આવૃત્તિ કરવી, અને નિલતર્પણુ-વિષે પણ એવોજ નિર્ણય જાણવો.

અથબ્રહ્મયજ્ઞાંગેનિત્યતર્પણેતિલયુક્તતર્પણનિષેધકાલઃ ॥ રવિમૌમભુગુવારેપુષ્પતિપત્વ ધ્યેનાદરીશતમીત્રયોદશીપુષ્પરણીરુક્તિકામઘાસુનિશિસંધ્યાસુ ગૃહેજન્મનક્ષત્રેશુમકાર્યદિનેઽન્યદીયે શોભનયુતગૃહે મન્વાદિપુયુગાદિપુ ગજચ્છાયાયામયનદ્રયેચ તિલતર્પણમૃદાક્ષાન્પિંડદાનંચનકાર્યં કેચિ વ્યનદ્રયેયુગાદિમન્વાદિપુતિલતર્પણનદોષાયેત્યાહુઃ વિચાહમતચ્છૂડાસુવર્ષમર્ધંતદર્ધકમન્યત્રસંસ્કારે માસંમાસાર્ધવાતિલતર્પણાદિકં મહાલયગયાક્ષયાહઆદ્યવિનાનકાર્યમિત્યુક્તં અત્રનિપિદ્ધદિનેતિલા ભાવેદેમરૌપ્યયુતહસ્તેનદર્મયુતહસ્તેનાનિત્યતર્પણકાર્યમ્ ॥

હવે બ્રહ્મયજ્ઞના અંગભૂત નિત્યતર્પણવિષે તિલયુક્ત તર્પણુના નિષેધનો કાળ કહે છે.—રવિવાર, ભૌમવાર, શુક્રવાર, એકમ, છક, એકાદશી, સપ્તમી, ત્રયોદશી, ભરણી, કૃત્તિકા, મધ્યા, રાત્રિ, સંધ્યાકાલ, ઘર, જન્મનક્ષત્ર, શુભકાર્યોના દિવસ, શુભકાર્યે યુક્ત પરાયું ઘર, મન્વાદિ તિથિ, યુગાદિ તિથિ, ગજન્ધાયા અને જે અયનવિષે તિલતર્પણુ, મૃતિકાઆન અને પિંડદાન એ કરવાં નહીં. કોઈ ગ્રંથકાર; જે અયન દિવસ, યુગાદિ અને મન્વાદિને દિવસે તિલતર્પણુ કર્યા છતાં દોષ નથી, એમ કહે છે. વિવાહ, જનોઘ અને ચૌલ એ છતાં કેમકરી વર્ષ, છ માસ અને ત્રણ માસ; બીજા સંસ્કાર-વિષે એક માસ અથવા અર્ધ માસપર્યંત તિલતર્પણાદિક મહાલય, ગયાત્રદ્ય અને સાંવત્સરિકઆદ્યવિના કરવું નહીં એમ કહ્યું છે. એ નિષિદ્ધ દિવસે અથવા તિલનો અભાવ હોય તો સુવર્ણ, રૂપું એણે-યુક્ત હાથવતી અથવા દર્ભયુક્ત હાથવડે નિલતર્પણુ કરવું.

અયતિધ્યાદિનિષેધાપવાદઃ ॥ તીર્થંતિથિવિશેષેચગયાયાગ્રેતપક્ષકે નિષિદ્ધેપિદિનેકુર્યોત્ત
પંજંતિલમિશ્રિતમિતિ તિથિવિશેષોષ્ટકાદિરિતિમયુતે અન્નકાતીયાનાંકેપાંચિદ્વાપિંકાદૌપરેહનિમર
ણ્યાદૌવિસર્જનાંતેચશ્રાદ્ધાંગતર્પણાચારોનદદ્યતેતત્રમૂલમૃગ્યં ક્ષ્યાદશ્રાદ્ધદિનેનિત્યતર્પણેતિલગ્રહણંતુ
ચતુષ્તયવિરુદ્ધમ્ ॥

હવે તિથિ ઇત્યાદિકના નિષેધનો અપવાદ (બાધ) કહે છે.—“તીર્થં, તિથિવિશેષ, ગયાશ્રાદ્ધ
અને ગ્રેતપક્ષ (ભાદરવાનું કૃષ્ણપક્ષ) એઓનેવિષે એ નિષિદ્ધ દિવસ હોય તો પણ તિલતર્પણ કરવું.”
તિથિવિશેષ એટલે અષ્ટકાદિક તિથિ, એ રીતે મધુખમાં છે. આ વિષયમાં કેટલાએક કાલ્યાણનોને,
વાર્ષિકાદિક શ્રાદ્ધમાં ખીજે દિવસે તથા ભરણી ઇત્યાદિક શ્રાદ્ધમાં વિસર્જન થયા પછી શ્રાદ્ધના અંગ-
ભૂત તર્પણ કરવાનો આચાર દેખાતો નથી, તેવિષે મૂળ શું છે તે શોધવું. સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધને
દિવસે નિત્યતર્પણમાં તિલ લેવા તે બહુ અથોથી વિરૂદ્ધ છે.

અધનાંદીશ્રાદ્ધેયદ્વકવ્યંતત્પૂર્વાર્ધેપ્રપંચિતમ્ એતચોપનયનાદિમહાકર્મસુપૂર્વેશુઃકાર્યં જાતકર્માચરણ
કર્મસુતદહરેય તત્રદેશકાલૌસંકીર્ત્ય સત્યવસુસંજ્ઞકાવિશ્વેદેવાનાંદીમુલાઃમાતૃપિતામહીપ્રપિતામહ્યો
નાંદીમુખ્યઃ પિતૃપિતામહપ્રપિતામહાનાંદીમુઃ માતામહમાતુઃ પત્નીસહિતાનાંદીઃ પતાનુદિશ્યપા
ર્ષણવિધાનેનસર્પિડંનાંદીશ્રાદ્ધંકરિષ્યેઈતિસંકલ્પઃ અર્ચકાલેનયૈવપાત્રાણ્યાસાદ્યતેપુઢ્વીદ્વૌકુશીનિઘાય
યચોસિસોમદૈવત્યઈતિપૂર્વાંકોહિનયયાનોપ્યોશંતસ્ત્વેતિદ્વયોર્દ્વયોરાવાહ્યામુકવિશ્વેદેવાઃપ્રીયંતાં નાંદીમુ
ખામાતરઃપ્રીયંતાં નાંદીમુખાઃપિતામહાઃપ્રીયંતામિત્યાદિનાયથાલિંગંપાત્રાણિપુરતોન્યસેત્ નાંદીમુખા
માતરદ્વંતેયોર્ચમિત્યાદિનાયથાલિંગંદ્વાભ્યામર્ચયપાત્રંવિમજ્યદેયં દ્વિદ્વિંગંધદાનં ચતુર્ધ્યંતાનુદિશ્યસ્વા
હાહૃવ્યંનમમેત્યાદિદેવયદક્ષદાનં પિંડદાનકાલેનાંદીમુખાભ્યોમાતૃભ્યઃસ્વાહા નાંદીમુખાભ્યઃપિતામહી
ભ્યઃસ્વાહૈત્યેયંપ્રત્યેકંદ્વીદ્વાવિત્યદ્વાદર્શપિંડાન્દયાત્ અગ્રાનુર્મનંજંઘતાઠુતં પર્વંસર્વપિચ્ચમપિસવ્યાદિ
નાદૈવધર્મેણૈવકાર્યમિત્યાદિસર્વપૂર્વાર્ધંતોદ્યેયં તન્નાનુકોવિશેષપવાગ્નોકઃ ॥

હવે નાંદીશ્રાદ્ધવિષે જે કહેવાનું તેનો વિસ્તાર પૂર્વાર્ધમાં કરેલો છે. એ નાંદીશ્રાદ્ધ ઉપનયન આદિ
મ્હોટાં કર્મવિષે પ્રથમ દિવસે કરવું. જાતકકાર્મિક અલ્પ કર્મવિષે તે દિવસેજ કરવું. તેવિષે દેશકાલનો
ઉચ્ચાર કરી “સત્યવસુસંજ્ઞકાવિશ્વેદેવા નાંદીમુલાઃ માતૃપિતામહીપ્રપિતામહ્યો નાંદીમુખ્યઃ પિતૃપિતા-
મહપ્રપિતામહા નાંદીમુઃ માતામહમાતુઃ પત્નીસહિતાનાંદીઃ પતાનુદિશ્ય પાર્ષણવિધાનેન સર્પિડં
નાંદીશ્રાદ્ધં કરિષ્યે,” એ રીતે સંકલ્પ બાંધવો. અર્થે સમયે નવજ પાત્ર માંડી તે પાત્ર ઉપર જે
દર્બ રાખી “યચોસિ સોમદૈવત્ય” એ પ્રથમ કહેલા ઉચ્ચારવડે તે પાત્રમાં જળ નાંખી “ડશંતસ્વા”
એ મંત્રવડે ઘેળું આપાદન કરી “અમુકવિશ્વેદેવાઃપ્રીયંતાં નાંદીમુખામાતરઃપ્રીયંતાં નાંદીમુખાઃ
પિતામહાઃપ્રીયંતાં” ઇત્યાદિક વાક્યેકરી જેવા ચિહ્ન હોય તેને અનુસારે પાત્ર આગળ માંડવાં. પછી
નાંદીમુખામાતરદ્વંચોર્ચ” ઇત્યાદિ વાક્યેકરી જેવું ચિહ્ન હોય તેપ્રમાણે બંનેને અર્ધપાત્રના વિભાગ
કરી દેવા. જે બેવાર અદન દેવ. ચતુર્ધા વિભક્તિ જેને આતે હોય એવો ઉચ્ચાર કરી “સ્વાહા હૃવ્યં
નમમ” ઇત્યાદિ રીતે દેવતાની પેઠે અન્નદાન કરવું. પિંડદાન સમયે “નાંદીમુખાભ્યો માતૃભ્યઃસ્વાહા,
નાંદીમુખાભ્યઃ પિતામહીભ્યઃસ્વાહા” એ રીતે એક એકને બે બે પિંડ એપ્રમાણે અઢાર પિંડ દેવા.
એ ઠંકાણે અગ્રમત્રણ કરે. અથવા ન કરે એમ છે. એ રીતે સચળું પિતૃસભધી કર્મ પણ સત્ય
ઇત્યાદિક દેવની રીતિપ્રમાણેજ કરવું ઇત્યાદિ સઘળા પ્રકાર પૂર્વાર્ધમાંથી બાંધવો. પૂર્વાર્ધમાં ન કહેલો
વિશેષ પ્રકાર માત્ર હહાં કહો છે.

અથવિમક્તાવિમક્તનિર્ણયઃ ॥ તત્રજીવત્પિતૃકનિર્ણયેશ્રાદ્ધાધિકારિનિર્ણયેચપ્રાયેનોકમ્
નિશેષસ્ત્વચ્યતે વિમક્તધનાનાંમ્રાનાદીનાંસર્વધર્માઃપૃથગેવ સર્પિચ્યંતગ્રેતકર્મપોડશમાસિકાનિચૈકસ્યૈ
વેત્યાદિતુગ્રાશુકં અનિમક્તાનાંતુધનનિરોપેશ્તાણિજ્ઞાનસંધ્યાગ્રહાયજ્ઞમંત્રજપોપવાસપારાયણાદીનિનિત્ય
નૈમિત્તિકકામ્યાનિપૃથગેવ ઔગ્રસાધ્યંઘૌતસ્માર્તનિત્યકર્માપિપૃથગેવ પિતૃપાકોપજીવીવિસાઙ્ગાતપાકોપ
જીવિકદત્તપક્ષાંતરકાલ્યાણનાદિપરં પંચમહાયજ્ઞમચ્ચે દેવભૂતપિતૃમનુષ્યયજ્ઞાજ્યેષ્ઠસ્યૈવ પાકમેદેશ
શ્વલાયનાનાંવૈશ્વદેવમેદોવિકલ્પેન જ્યેષ્ઠેનઠતેવૈશ્વદેવકનિષ્ણપાકસિદ્ધૌતેનતૃર્ણીંકિંચિદન્નમગ્રૌશિ
શ્ચાનિપ્રાયપત્ત્વાભોક્તવ્યમિતિકેચિત્ દેવપૂજાતુપૃથગેકનવા પ્રતિવાર્ષિકદર્શસંક્રાંતિગ્રહણાદિશ્રાદ્ધા

નિગ્યેષ્ટસ્યૈવ તીર્થશ્રાદ્ધાદ્યપિયુગપત્તવંપામવિમકાનાંપ્રાપ્તાવેકસ્યૈવ મેદેનપ્રાપ્તૌમિત્રં પવંગયાશ્રાદ્ધેપિ યોજ્યમ્ કામ્યેદાનહોમાદૌદ્રવ્યસાધ્યેન્નાગ્રાચનુમત્યાધિકારઃ મધ્યાત્રયોદશીશ્રાદ્ધંપૃથગેવેત્યુક્તમ્ ॥

હવે વિલક્ષ્ત અથવા અવિલક્ષ્ત એમનાં નિર્ણય કહે છે.

તેમાં જીવત્પિતૃકના નિર્ણયના પ્રસંગમાં તથા શ્રાદ્ધના અધિકારીના નિર્ણયપ્રસંગમાં ઘણું કરી કહ્યું છે. તે યજ્ઞ ને વિશેષ તેટલો માત્ર કહેવાય છે—જેમણે ધનનો વિભાગ કરી લીધો હોય એવા ભાઈ ઇલાદિકના સઘળા ધર્મ જીદાજ થાય છે. સાંપીડીપર્યંત પ્રેતનું કર્મ અને સોળમાસિક એ એકેજ કરવાં ઇલાદિક તો પ્રથમ કહ્યું છે. જીદા થયા ન હોય તેમણે તો, ધનની જેમાં ગરજ નથી એવાં જ્ઞાન, સંધ્યા, બ્રહ્મયજ્ઞ, મંત્રજપ, ઉપવાસ અને પાનાયણ ઇલાદિક ને નિત્ય નૈમિત્તિક, તથા કામ્ય-કર્મ તે જીદાજ કરવાં. અગ્નિવડે સિદ્ધ થવાનું ધ્રોત તથા સ્માર્ત કર્મ પણ જીદાજ કરવું. “પિતાના પાકવડે ઉપજીવિકા કરવાવાળો અથવા ભાઈના પાકવડે ઉપજીવિકા ચાલવનારો,” ઇલાદિ બીજા પક્ષ ને કહ્યો તે કાસ્યાપનાદિકોને માટે છે. પંચમહાયજ્ઞમાં દેવયજ્ઞ, જાતયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ અને મનુષ્યયજ્ઞ એ મહોટા ભાધનેજ કરવાના છે. પાક જીદો હોય તો આશ્વલાયનો જીદો વૈશ્વદેવ વિકલ્પેકરી કહ્યો છે. જ્યેષ્ઠ વૈશ્વદેવ કર્યા છતાં કનિષ્ઠનો પાક સિદ્ધ હોય તો તે કનિષ્ઠે મંત્રવિના થોડું અન્ન અગ્નિમાં નાંખી થોડું અન્ન બ્રાહ્મણને આપી પોતે બોજન કરવું એમ કોઈ કહે છે. દેવપૂજા કરવી તે જીદો અથવા એક કરવી. પ્રતિસાંવત્સરિક, દર્શ, સંક્રાંતિ, શ્રદ્ધા ઇલાદિ શ્રાદ્ધ જ્યેષ્ઠજ કરવાં. વિભાગ કરી જીદા ન થયેલા ભાઈઓ એક સમયેજ તીર્થમાં જાય તો તીર્થશ્રાદ્ધ કરવું તે એકેજ કરવું, જીદા જીદા જાય તો જીદાજ કરવું. એપ્રમાણે ગયાશ્રાદ્ધવિષે પણ ચોજના કરવી. દ્રવ્યવડે સિદ્ધ થવાનાં એવાં દાન હોમાદિ ને કામ્યકર્મ તેમાં ભાઈ ઇલાદિકની સંમતિવડે (કનિષ્ઠને) અધિકાર છે. મધ્યાહ્ન તોરસનું શ્રાદ્ધ જીદાજ કરવું એમ કહ્યું છે.

અપતીર્થશ્રાદ્ધમ્ ॥ તત્ર ગંગાદિતીર્થપ્રાપ્તાવર્ગ્યાવાહનદ્વિજાંગુષ્ઠનિવેશનવૃત્તિપ્રશ્નવિકિરવિસર્જનદિગ્વિધવર્જ્ય સંક્રન્મહાલયવત્સર્વપિતૃગણોદેશેનધૂરિલોચનસંસ્થકવિશ્વેદેવસહિતંતીર્થશ્રાદ્ધંકુર્યાત્ અગ્નૌકરણંકૃતાકૃતં કરણપક્ષેતીર્થજલસમીપેશ્રાદ્ધંચેત્તવાપ્રાકૃતમંત્રયુતંતીર્થજલેકાર્યમ્ અન્યથાહસ્તાદૌ પિંડાનાંતીર્થપ્રક્ષેપપવપ્રતિપત્તિઃ અગ્નતીર્થવાસિનપવવિપ્રાવિગુણાઅપિમુપ્યાઃ તદ્માવેન્મે અગ્નશ્રાદ્ધીયેદે શેષાદિદ્રવ્યેચકાકાશ્વાદિમિદંપિનદોષઃ તીર્થશ્રાદ્ધાંગતર્પણંદર્શપૂર્વકાર્યમ્ દેશકાલૌસંકીર્ત્યસર્વપિ તૃગણમુચાર્યપતેપામમુકતીર્થપ્રાપ્તિનિમિત્તકંતીર્થશ્રાદ્ધંસર્પિંડંસદૈવંસચઃકરિષ્યે” इतिसंकल्पः धूरिलोचनविश्वेदेवादि सर्वसंક્રन्महालयवत् तीर्थयात्रायांसाक्षेःसपत्नीकस्यैवाधिकारः निरक्षिकस्यत्वपत्नीकस्यापि स्त्रियाःस्नानदानतीर्थयात्रास्नानस्मरणादिकंपुत्राद्यनुमत्यैव सधवायायात्रादिकंपत्यासहैव ॥

હવે તીર્થશ્રાદ્ધ કહે છે.

તેમાં ગંગાદિક તીર્થની પ્રાપ્તિ થયા છતાં અર્ધ્ય, આવાહન, બ્રાહ્મણના અંગુષ્ઠો (અન્નનિવેદનમાં) આલેવો, તૃપ્તિપ્રશ્ન, વિકિર, વિસર્જન અને દિગ્વિધ એ વર્જ્ય કરી સંક્રન્મહાલયપ્રમાણે સર્વ પિતૃ-મણને ઉદ્દેશેકરી ધૂરિલોચન નામના વિશ્વેદેવાસહિત તીર્થશ્રાદ્ધ કરવું. અગ્નૌકરણ કરો અથવા ન કરો એમ છે. અગ્નૌકરણ કરવું એ પક્ષવિષે તીર્થજલની સમીપે શ્રાદ્ધ કરવાનું હોય તો પ્રાકૃત મંત્રયુક્ત તીર્થજલમાં કરવું. તેમ ન હોય તો બ્રાહ્મણના હાથ ઇલાદિક ઉપર કરવું. પિંડ તીર્થમાં નાખવા એવો નિર્ણય છે. એ તીર્થશ્રાદ્ધવિષે તીર્થવાસી બ્રાહ્મણ ગુણુહીન હોય તો પણ તેજ મુખ્ય છે. તે ન મળે તો બીજાઓને કહેવું. એ તીર્થશ્રાદ્ધવિષે શ્રાદ્ધભૂમિ તથા અન્નાદિ દ્રવ્ય; કાગડા, કુતરા ઇલાદિકોએ ભેગા છતાં પણ દોષ નથી. તીર્થશ્રાદ્ધના અંગભૂત તર્પણ કરવું તે દર્શપ્રમાણે પ્રથમ કરવું. દેશકાલનો ઉચ્ચાર તથા સર્વ પિતૃમણનો ઉચ્ચાર કરી “પતેપામમુકતીર્થપ્રાપ્તિનિમિત્તકં તીર્થશ્રાદ્ધં સર્પિંડં સદૈવં સચઃ કરિષ્યે” એપ્રમાણે સંકલ્પ કરવો. ધૂરિલોચન વિશ્વેદેવા ઇલાદિ સઘળું કૃત્ય સંક્રન્મહાલયપ્રમાણે કરવું. સાક્ષિક એવા સપત્નીકનેજ તીર્થયાત્રાવિષે અધિકાર છે. નિરક્ષિક હોય તો સ્ત્રીહિતને પણ અધિકાર છે. સ્ત્રીઓને જ્ઞાન, દાન, તીર્થયાત્રા અને નામસ્મરણાદિક કરવું તે પુત્ર-દિકની અનુમતી (આજ્ઞા)વડેજ છે, સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીયે યાત્રાદિક પતિની સાથેજ કરવું.

અથતીર્થયાત્રાવિધિઃ ॥ તીર્થયાત્રાંચિકીર્ણુઃપ્રાગ્વિધાયોપોપંગૃહે પારણાહેઘૃતશ્રાદ્ધંવૃદ્ધિધર્મે
 યુતંચરેત્ તથાચપદૃદયતંનવદૈવતંવાદ્વાદશદૈવતંવાવહુસર્પિંયુતેનાચેનાશ્રાદ્ધંકુર્યાન્ નિવેદનકાલે
 શ્વદેઘૃતંસાન્નંદત્તંદાસ્યમાનંચેત્યાદિવદેત્ ગણેશંવિપ્રાન્સાધૂંશ્રદ્ધાક્ત્યાસંપૂજ્યયાત્રાસંકલ્પંકૃત્વાશ્રાદ્ધશે
 પેળપારણાંકૃત્વાવ્રજેદિતિકેચિત્ અન્યેતુશ્રાદ્ધાંતેયાત્રાસંકલ્પંકૃત્વાશ્રાદ્ધશેપંઘૃતમાત્રમાદાયપ્રામાંત
 રંનોશન્યૂનંગત્વાતચશ્રાદ્ધશેપંઘૃતસહિતાન્નાંતરેળપારણામિત્યાહુઃ શ્રીપરમેશ્વરપ્રીતિકામઃ પિતૃમુક્તિ
 કામોવાઽમુકપ્રાયશ્ચિત્તાર્થવાતીર્થયાત્રાંકરિષ્યેદિતિયાત્રાસંકલ્પઃ ઉપવાસાત્પૂર્વેમુંડનકાર્યમિતિકે
 ચિત્ અન્યેતુપ્રાયશ્ચિત્તાર્થયાત્રાયામેવમુંડનમિત્યાહુઃ પવંગયોદેદ્યકયાત્રાયામાપિમુંડનવિકલ્પઃ ઉચ્યત
 સ્તુગયાંગંતુશ્રાદ્ધંકૃત્વાઘૃતાદિકં વિધાયકાર્પટીવેપ્રામંકૃત્વાપ્રદક્ષિણં તતઃપ્રતિદિનંગચ્છેત્પ્રતિગ્રહવિ
 ઘર્જિતઃ યઞ્ચાન્યંકારયેચ્છત્યાતીર્થયાત્રાંનરેશ્વરઃ સ્વકીયદ્રવ્યયાનાભ્યાંતસ્યપુણ્યંચતુર્ગુણં યાત્રામધ્યે
 આશૌચેરજોદોપેયામુદ્ધિપર્યંતસ્થિત્વાતદંતેગચ્છેત્ વિપ્રમમાર્ગેતુનદોષઃ ॥

હવે તીર્થયાત્રાનો વિધિ કહે છે.

“તીર્થયાત્રા કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે પ્રથમ ઘેર ઉપવાસ કરી પારણાને દિવસે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધની
 રીતે ઘૃતશ્રાદ્ધ કરવું.” તેજ કહે છે—છ દેવતા અથવા બાર દેવતાસહિત તથા ઘણા ધૃતેયુક્ત એવા
 અન્નવડે શ્રાદ્ધ કરવું. અન્ન અર્પણ કરતી વેળાએ “હૃદં ઘૃતં સાન્નં દત્તં વાસ્યમાનં ચ” ઇત્યાદિક વાક્ય
 કહેવું.^૧ ગણુપતિ, બ્રાહ્મણ અને સાધુઓની યથાશક્તિ પૂજા કરી યાત્રાનો સંકલ્પ કરી શ્રાદ્ધના શેષ
 અન્નવડે પારણા કરી પ્રયાણ કરવું એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. બીજા અથકારે તો, શ્રાદ્ધ કર્યા પછી
 યાત્રાનો સંકલ્પ કરી શ્રાદ્ધશેષ ઘૃત માત્ર સાથે લઈ એક કોશ (ગાઉ) કરતાં ઓછું એવા બીજા
 ગામે જઈ લહાં શ્રાદ્ધશેષ ઘૃતેસહિત બીજા અન્નવડે પારણા કરવી, એમ કહે છે. “શ્રીપરમેશ્વરપ્રી-
 તિકામઃપિતૃમુક્તિકામો વાઽમુકપ્રાયશ્ચિત્તાર્થં વા તીર્થયાત્રાં કરિષ્યે,” એ રીતે યાત્રાના સંકલ્પમાં
 હાહ કરતો. ઉપવાસની પ્રથમ મુંડન કરાવવું એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. બીજા અથકાર તો પ્રાય-
 શ્ચિત્તને માટે તીર્થયાત્રા હોય તોજ મુંડન કરાવવું એમ કહે છે. એ રીતે ગયાના ઉદ્દેશથી જે યાત્રા
 તેમાં પણ મુંડનનો વિકલ્પ છે. “જે ગયા જવાને તત્પર થયો તેણે બહુ ધૃતેયુક્ત શ્રાદ્ધ કરી
 કાર્પટી વેષ (તીર્થયાત્રા કરનારા કાવડીઓનો વેષ) ધરી પોતાના ગામને પ્રદક્ષિણા કરી પછી પ્રતિ-
 શ્વદે રહિત છતો દિવસે દિવસે પ્રયાણ કરે. જે સજા પોતાની શક્તિપ્રમાણે દ્રવ્યવડે તથા વાહનવડે
 બીજાઓને યાત્રા કરાવે તેને ચોગણું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.” યાત્રામધ્યે આશૌચ અથવા રત્નેદોષ
 પ્રાપ્ત થયા છતાં તેની શુદ્ધિપર્યંત રહી તે પછી પ્રયાણ કરવું. માર્ગ વિષય (ભયદાયક) હોય
 તો દોષ નથી.

સંકલ્પિતયાત્રામધ્યેતીર્થાંતરપ્રાસૌશ્રાદ્ધાદિકંકાર્યમેવ વાણિજ્યાર્થંગતેનાપિમુંડનોપવાસાદિકંકાર્ય
 કાર્યાંતરપ્રસંગેનતીર્થગમનેર્ધફલં વાણિજ્યાર્થંગમનેપાદફલં માર્ગેદ્વિમોજનાદિકરણેછત્રોપાનહસેવનેચ
 પાદોનં યાનમારહાગમનેર્ધં અનુપંગેળતીર્થપ્રાસૌતીર્થસ્નાનાત્સ્નાનર્જફલંતતીર્થયાત્રાફલં માર્ગંતરાનદી
 પ્રાસૌસ્નાનાદિપરપારતઃ અર્ચાંગેવસરસ્વત્યાપ્પમાર્ગંગતોવિધિઃ ॥

જે યાત્રાનો સંકલ્પ કરેલો તે યાત્રા જતાં માર્ગમાં બીજું તીર્થ પ્રાપ્ત થાય તો શ્રાદ્ધાદિક અવશ્ય
 કરવું. વ્યાપારમાટે જે તીર્થ ગયો હોય તેણે પણ મુંડન, ઉપવાસ ઇત્યાદિક કરવાં. બીજા કાર્યને
 પ્રસંગે તીર્થમાં ભય તેને અર્ધ ફળ. વ્યાપારમાટે તીર્થમાં ભય તેને ચતુર્થાંશ ફળ. માર્ગમાં એવા
 ભોજન ઇત્યાદિ કરે અથવા છત્ર, પગરખાં ઇત્યાદિકનું મેવન કરે તો ચતુર્થાંશ કરતાં ઓછું ફળ.
 વાહન ઉપર ચડી પ્રયાણ કરે તો અર્ધ ફળ. કોઈની સાથે જતાં તીર્થ પ્રાપ્ત થાય અને તે તીર્થમાં
 આન કરે તો આનસંબંધી ફળ મળે છે, તીર્થયાત્રાનું ફળ મળતું નથી. “માર્ગમાં જતાં નદી પ્રાપ્ત

^૧ રત્નમાર્યાદ્યાદિત્યાગૃહાગતોપિકુર્યાન્ તથાચનિસલીહેતી બાળ્યામ્યર્ચ્યંચપિતૃ-વયોક્તજ્ઞમાગમેવ તીર્થયાત્રાંકૃત્વાગૃહાગતેન-
 રુન મન્દ્યદમિત્યર્પયેત્ ॥

^૨ એ શ્રાદ્ધ યાત્રા કરી ઘેર આયા પછી પણ કરવું. એ વિષયમાં ત્રિશ્વલોકેતુમાં કહે છે—“ઘેર આવી
 પિતૃનં પૂજન કરવું, તેથી કલાપ્રમાણે ફળ મળેછે.” તીર્થયાત્રા કરી આવ્યા તેણે ફરી તે શ્રાદ્ધ કરવું એવો અર્થ.

મનુષ્ય તેમાંનું અષ્ટાંશ કળ પામે. અથવા જેને ઉદ્દેશે દર્ભની પ્રતિમા કરી તે પ્રતિમાને તીર્થસ્નાન કરાવે તો તે પણ અષ્ટાંશ કળ પામે.”

પ્રકાશનેતીર્થશ્રાદ્ધેતેનૈવપિંડાઃ હિરણ્યાદિનાકૃતેપિંડદ્રવ્યાણિ સક્લસંયાવપાયસપિણ્યાકગુહાગ્ન્યત માનિ પિંડાનાંતીર્થપ્રક્ષેપપચ નાન્યાપ્રતિપત્તિઃ યત્તચાપુત્રયાવિધવયાકાર્યં સપુત્રયાનકર્તવ્યંમર્તુઃશ્રાદ્ધં કદાચનેતિસ્મૃતેઃ અનુપનીતેનાપિકાર્યં યતિનાતુનકર્તવ્યં દંડંપ્રદર્શયેદ્દિશુર્ગયાંગત્વાનપિંડદઃ દંડ સ્પર્શાદ્વિણ્ણુપદેપિતૃભિઃસહમુચ્યતે ઇવંકૂપવટાદિષ્વપિંડદંપ્રદર્શનમેવ તીર્થવૃત્તિદૌર્ભલ્યેનપ્રતિપ્રદેશ માંશદાનેનશુદ્ધિઃ ॥

રાધેલા અન્નવડે તીર્થશ્રાદ્ધ કર્યા છતાં તેજ અન્નવડે પિંડદાન કરવું. હિરણ્યાદિકવડે શ્રાદ્ધ કર્યા છતાં પિંડદાન માટે દ્રવ્ય; સાતુવે, સયામ (ચુરચું-કરણ), પાપસ, પિણ્યાક (અળ) અને ગોળ એમાંથી કોઈ એક પણ લેવું. પિંડ તીર્થમાંજ નાખવા. બીજી પ્રતિપત્તિ (નિર્ણય) નથી. એ તીર્થશ્રાદ્ધ પુત્રવિનાની વિધવાએ કરવું; કારણ, “પુત્રવાળી સ્ત્રીએ પતિનું શ્રાદ્ધ ક્યારે પણ કરવું નહીં,” એવી સ્મૃતિ છે. એ તીર્થશ્રાદ્ધ જનોઘવિનાનો હોય તેણે પણ કરવું. સન્યાસિઓએ તો કરવું નહીં. “સન્યાસિએ ગયા પ્રતિ જઈ શ્રાદ્ધ કરવું નહીં; ત્યારે તેણે દંડ બતાવવો. વિણ્ણુપદને દંડસ્પર્શ કરવાથી પિતૃસહિત સુક્ત થાય છે.” એ રીતે કુવા, વડ ઇલાદિવિષે પણ દંડજ બતાવવો. આજીવિકા ક્ષીણ થવાના કારણથી તીર્થવિષે પ્રતિગ્રહ લીધા છતાં તેનો દશાંશ દાન કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે.

શ્રીવિઠ્ઠલંકમિર્મણીંચપિતરૌદીનવત્સલૌ ॥ ધ્યાત્વેષ્ટસિદ્ધયેનત્વાવશ્યેઽથાશૌચનિર્ણયં ॥ ૧ ॥

હવે ઇષ્ટસિદ્ધિ માટે શ્રીવિઠ્ઠલ અને રૂકિમણીનું ધ્યાન કરી તથા દીનદયાળુ એવાં માતાપિતાને નમસ્કાર કરી આશૌચ (સૂતક) નિર્ણય કરું છું.

તત્રાદૌર્ગર્ભનાશજનનાચાશૌચમ્ ॥ આચતુર્થાદ્ભવેત્સાવઃપાતઃપંચમપટ્ટયોઃ અતઃકર્ણ્યમ્ સ્તુતિઃસ્થાત્તનાશૌચંવિધિચ્યતે તત્રગર્ભંઘાયેઆયમાસનયેમાતુલિરાત્રંચતુર્થમાસેચત્રાત્રમસ્પૃશ્યત્વક પમાશૌચં પિત્રાદિસપિંડાનાંસાવમાષેઘ્નાનાશુદ્ધિઃ પંચમપટ્ટમાસયોર્ગર્ભપાતેર્ગર્મિણ્યામાસમસંસ્વંક્ર મેણપંચપદદિનાન્યસ્પૃશ્યત્વલક્ષણમાશૌચં પિત્રાદિસપિંડાનાંતુત્રિદિનંજનનાશૌચં મૃતાશૌચંતુનાસ્તિ શ્વંસાવપાતાશૌચંસર્વવર્ણસાધારણં ગર્મિણ્યાઃસપ્તમમાસપ્રમૃતિપ્રસવેમાતુઃપિત્રાદિસપિંડાનાંચસંપૂર્ણ જનનાશૌચં તથાવિપ્રેદશાદ્ ક્ષત્રિયેદ્વાદશાદ્ વૈદ્યેપંચદશાદ્ શૂદ્રેમાસઃ સંકરજાતીનાંશૂદ્રવત્ ત્રિ દાનેશ્વરસ્તુનૈર્પામાશૌચંકિતુજાનમાનમિત્યાહ સર્વવર્ણેપુદશાદ્વા જનનાશૌચેર્ગર્મિણ્યાદશાહમસ્પૃશ્યત્વં કર્માનધિકારસ્તુકન્યોત્પત્તૌમાસંપુત્રોત્પત્તૌવિંશતિરાત્રં શ્વંસ્વસ્થાશૌચોત્તરમિતિવિમ્ભિપાઃ પ્રમેણચત્વારિંશત્રિંશદિનાન્યનધિકારઃ પિતૃઃસાપત્નમાતુશ્ચકન્યાયાઃ પુત્રસ્વૈવોત્પત્તૌસચ્ચૈલ્લાનાત્પ્રા ગસ્પૃશ્યત્વં પિત્રાદિસપિંડાનાંજનનાશૌચેકર્માનધિકારમાનં કર્માચતિરિક્તકાલેસ્પર્શેદોપોન જાતકર્મ ણિદાનેચનાલચ્છેદમાત્પૂર્વપિતૃરધિકારઃ ઇવંપંચમપટ્ટદશમદિનેપુદાનેજન્મદાદિપૂજનેચાધિકારઃ તત્ર ત્રિપ્રાણાંપ્રતિપ્રદેપિદોપોન ॥

તેમાં પ્રથમ, ગર્ભનો નાશ તથા જન્મ ઇલાદિકનું આશૌચ કરું છું—“આર માસપર્યં જે ગર્ભનાશ થાય છે તે સ્નાવ, પાંચમા, છઠ્ઠા માસમાં જે ગર્ભનાશ તે પાત, અને સાતમા માસ થકી પ્રસૂતિ (જન્મ). તેવિષે આગોચનો વિવેક કરું છું” તેમાં ગર્ભસાવ છતાં પ્રથમના ત્રણ માસમાં માતાને ત્રણ રાત્ર, અને ચોથા માસમાં ચાર રાત્રિ અસ્પૃશ્યત્વરૂપ (અડકાય નહીં એવું) આશૌચ છે. “સાવ માત્રનેવિષે પિતા ઇલાદિક સપળા સર્પિંડોની આનેકરી શુદ્ધિ થાય છે. પાંચમા તથા છઠ્ઠા માસમાં ગર્ભપાત છતાં ગર્ભિણીને માસની સખ્યાપ્રમાણે ક્રમેકરી પાંચ, અથવા છ દિવસપર્યં અસ્પૃશ્યત્વરૂપ આશૌચ છે. પિતા ઇલાદિક સર્પિંડોને તો ત્રણ દિવસ જનનાશૌચ (પિંડરૂ), મૃતાશૌચ તો નથી. એ સાવ તથા પાતનું જે આશૌચ તે સપળા વર્ણને સાધારણ છે. સપળાં સ્ત્રીના સાતમા માસ થકી પ્રગવ યથા છતાં માતા અને પિતા ઇલાદિ સર્પિંડ (સૂત પુરૂષપર્યં)ને સપૂર્ણ જનનાશૌચ છે. તે જનનાશૌચ ગ્રાહણને દશ દિવસ, ક્ષત્રિયને બાર દિવસ, વૈદ્યને પંદર દિવસ અને શૂદ્રને

એક ભાસ. સંકર (વર્ણસંકર) ભતિને શુદ્ધપ્રભાણ છે. વિજ્ઞાનેશ્વર તો, સંકરભતિને આશૈય નથી, ત્યારે જ્ઞાન માત્ર છે, એમ કહે છે. અથવા સર્વ વર્ણને દશ દિવસ આશૈય. જનનાશૈયમાં ગર્મિણીને દશ દિવસ અરપૂર્યત્વ. કર્મને અનધિકાર (કર્મ ન કરવું) તે તો કન્યા થયા છતાં એક ભાસ, અને પુત્ર થયા છતાં વીસ રાત્રિ બાણુવો, અને આ નિર્ણય પોતપોતાનાં આશૈય પછી બાણુવો, તેથી બ્રાહ્મણની સ્ત્રીને કમેકરી આળીશ અને ત્રીસ દિવસપર્યંત અધિકાર નથી. કન્યા અથવા પુત્ર ઉત્પન્ન થયા પછી પિતા તથા માવડી માતાને વસ્ત્રસહિત જ્ઞાન કર્યાની પ્રથમ અરપૂર્યત્વ છે. જનનાશૈય છતાં પિતા ઇલાદિક સઘળા સર્પિડોને માત્ર કર્મ કરવાનો અધિકાર નથી, પણ અરપૂર્યત્વપણું નથી. કર્મ ઇલાદિ કાળવિના અન્ય કાળે સ્પર્શ થયા છતાં તેને દોષ નથી. નાલચ્છેદનની પ્રથમ ભતકર્મ-સંસ્કાર તથા દાનવિધે પિતાને અધિકાર છે. એ રીતે પાંચમે, છઠ્ઠે તથા દશમે દિવસે દાન તથા જન્મદા ઇલાદિ દેવતાના પૂજનવિધે અધિકાર છે. તે દિવસે બ્રાહ્મણને દાન દેવાવિધે પણ દોષ નથી.

કૂટસ્થમારભ્યસત્તમપુરુષપર્યંતાઃસર્પિડાઃ તતઃસત્તસમાનોદકાઃ તતઃસત્તૈકવિંશતિપર્યંતાઃસગોત્રાઃ તત્રસર્પિડાનાંદશાહમિત્યુક્તં સોદકાનાંચિત્રાત્રં સગોત્રાણામેકરાત્રમિતિનાગોજીમદ્વીપે અન્યેતુસગોત્રાણાનાશૌચમિત્યાહુઃ અયંસર્પિડસોદકાદ્યાશૌચવિભાગો જનનેમરણેચસમાનઃ મરણેત્વાશૌચવિઠ્ઠેદેપિજ્ઞાનમાત્રં યાચદેકકુલત્વજ્ઞાનંતાચદ્વયત્વેષેતિવિશેષઃ અત્રેદ્યોષ્યં કૂટસ્થાદારભ્યસંતતિ મેદવ્યકસંતતૌકચ્છિદ્રદ્રમોડપરસંતતૌચકચ્છિત્સત્તમસ્ત્યોઐકતઃસર્પિડ્યાનુવૃત્તિઃ પરતોનિવૃત્તિરિત્યુક્તં તત્રાદ્રમેનનિવૃત્તસર્પિડ્યકેનાદ્રમાદીનાંજનનેમરણેવાદશાહમેવકાર્યં એવંસોદકચિત્રાત્રાદૈકન્યાવિપયકત્રિપુર પસર્પિડ્યેષોહ્યં તત્રાદ્રમસ્યમૃતપિતૃકત્વેજીવત્પિતૃકત્વેપિચત્રિદિનમેવ ઇવંકીર્યેમદ્વોજીર્યેનાગોજીર્યેવાશૌચમકરણેન્યત્રચપિત્રાદિજીવનાજીવનકુંતલવિશેષાદર્શનાદિતિકેચિત્ અપરેતુનિર્ણયસિંધૌસર્પિડ્યમકરણેઆદશમાદ્રમેવિચ્છિત્તિરિત્યાદિસુમંતુવાક્યસ્યશૂલપાણિકૃતઆલ્યાને ઈર્કાપિંડદાનક્રિયાન્ય ચિત્ત્વરૂપસર્પિડ્યલક્ષણમનુસૃત્યજીવત્પિત્રાદિક્રિયાપ્રપિતામહાતપરેત્રયઃપિંડમાજસ્તદૂર્ધ્વં ત્રયોનઘપુર પપર્યંતાલેપમાજઃ શ્રાદ્ધકર્તાચ્છદશમહત્તિદશમાદૂર્ધ્વસર્પિડ્યનિવૃત્તિઃ પિતૃપિતામહજીવનેનવપુરુષપર્યંતં પિતૃજીવનેષ્વપુરુષપર્યંતસર્પિડ્યમિતિપ્રતિપાદનાદ્રમાદેઃપિત્રાદિજીવનદશાયાંદશાદ્રમાશૌચં પિત્રાદિમરણોત્તરમેવચત્રિદનમિતિવદંતિ અત્રમમદ્વિતીયપક્ષપચુકોમાતિ ॥

મૂળપુરુષપદ્ધતિ આરંભ કરી સાતમા પુરુષપર્યંત તે સર્પિડ છે; આઠમા પુરુષપદ્ધતિ સાત પુરુષપર્યંત સમાનાદક છે; સ્વાધ્યાયકી સાત એટલે એકવીસ પુરુષપર્યંત સગોત્ર છે. તેમાં સર્પિડોને દશ દિવસ આશૈય છે એમ કહ્યું. સોદકને ત્રણ રાત્રિ, અને સગોત્રને એક રાત્રિ આશૈય એમ નાગોજીમદ્વૈકૃત આશૈયનિર્ણયમાં છે. બીજા ગ્રંથકારો તો, સગોત્રને આશૈય નથી એમ કહે છે. આ સર્પિડ અને સોદક ઇલાદિકને આશૈયવિભાગ જનનાશૈય તથા મરણશૈયવિધે સરખો છે. મરણવિધે તો આશૈયને વિચ્છેદ થયો હોય એટલે પેઢી તુટી જવાથી આશૈય પાળતા ન હોય તો પણ ન્યાસિધી એક કૃત્યું જ્ઞાન છે સ્વાસુધી જ્ઞાન છેજ એવો એ વિશેષ બાણુવો. ઇહાં આ અવરંધ બાણુવાનું છે કે, મૂળપુરુષપદ્ધતિ આરંભ કરી સંતતિના લેદ છતાં એક સતતિમાં કોઈ એક પુરુષ આઠમો અને બીજી સંતતિમાં કોઈ એક પુરુષ સાતમો એમ હોય તો તેની એક મેર સાપિંથની અનુવૃત્તિ (સાપિંથ) છે, અને બીજી મેર સાપિંથની નિવૃત્તિ છે, એમ કહ્યું છે, તેમાં સાપિંથપદ્ધતિ નિવૃત્ત થયેલા એવા આઠમાએ બીજી સંતતિમાંના સાતમા ઇલાદિકનું જનન તથા મરણ થયા છતાં ત્રણ દિવસ આશૈય પાળવું. વર્તમાન છે સાપિંથ જેને એવા સાતમાએ તો, આઠમા ઇલાદિકનું જનન અથવા મરણ થયા છતાં દશ દિવસજ આશૈય પાળવું. એ રીતે સોદકને ત્રણ રાત્રિવિધે તથા કન્યાસંબંધી ત્રણ પુરુષના સાપિંથવિધે પણ એવોજ નિર્ણય બાણુવો. તેમાં આઠમો મૃતપિતૃક અથવા જીવત્પિતૃક હોય તો પણ તેણે ત્રણ દિવસજ આશૈય પાળવું. કારણ, ગ્રંથકલકૃત ગ્વખાત્રીમાં, ભદ્રોજીદક્ષિતકૃત તથા નાગોજીમદ્વૈકૃત આશૈયપ્રકરણમાં તથા બીજા ગ્રંથોવિધે પણ પિતા ઇલાદિક જીવતા હોય અથવા મૃત થયા હોય તો તે વિધયમાં વિશેષ કાંઈ દેખવામાં આવતો નથી, એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. બીજા ગ્રંથકાર તો, નિર્ણયસિંધુવિધે સાપિંથપ્રકરણમાં “દશમા પુરુષપદ્ધતિ ધર્મની વિચ્છિત્તિ (તુટવું)” ઇલાદિક સુમંતુના વાક્યના શૂલપાણિએ કરેલા વ્યાખ્યાનમાં, એક પિંડદાનરૂપ ક્રિયાનો સંબંધ જેને છે

દિવસ પછી નામ પાડવાની પ્રથમ બાળક મરણ પામ્યા છતાં સર્પિંગોએ જ્ઞાન માત્ર કરવું; માતા પિતાને તો, પુત્રના મરણવિષે ત્રણ રાત્રિ અને કન્યાના મરણવિષે એક દિવસ આશીર્વાચ સાવકી માતાને સપ્તમે ઠેકાણે પિતાપ્રમાણે આશીર્વાચ છે. નામ પાડવાની પ્રથમ અવસ્થા ખનન એજ છે, એટલે ભૂમિમાંજ તેને દાટવું. નામ પડ્યા પછી શોક કરવાપર્યંત અને ચૌલ કર્યું ન હોય તો ત્રણ વર્ષ પૂર્ણ થાય ત્યાંસુધી દાહ તથા ખનનનો વિકલ્પ છે, એટલે દાહ કરવો અથવા ખનન કરવું. નામ પાડ્યા પછી દાંત ઉત્પન્ન થવાની પ્રથમ પુત્રના મરણવિષે દાહ કર્યાં છતાં સર્પિંગોને એક દિવસ આશીર્વાચ, અને ખનન હોય તો જ્ઞાનવડે શુદ્ધિ. દાહ અથવા ખનન એ બન્ને પક્ષવિષે પણ માતા-પિતાને ત્રણ રાત્રિ. કન્યાના મરણવિષે તો ત્રિપુરુષ સર્પિંગોની બન્ને પક્ષ (દાહ, ખનન) વિષે જ્ઞાન-કરી શુદ્ધિ. કન્યાના મરણવિષે દાંત ઉત્પન્ન થવાપર્યંત બન્ને પક્ષવિષે માતાપિતાને એક દિવસ આશીર્વાચ. ઇહાં નામ પાડવું એ બારમા દિવસ સમજવો. દાંતની ઉત્પત્તિ એ સાતમા ભાસ સમજવો. તેથી બારમા દિવસયકી છઠ્ઠા માસપર્યંત એક દિવસ આશીર્વાચ ઇલાદિ ક્રિતાર્થ થાય છે. સાતમા માસ યકી ચૂડાકરણપર્યંત, અને ચૂડાકરણ થયું ન હોય તો ત્રીજું વર્ષ પૂર્ણ થાય સહાંપર્યંત દાહ અથવા ખનન છતાં સર્પિંગોને એક દિવસ આશીર્વાચ. કોઈ અંચકાર, ખનન છતાં એક દિવસ દાહ છતાં ત્રણ રાત્રિ, એમ કહે છે. માતા પિતાને બન્ને પક્ષ (દાહ, ખનન) વિષે ત્રણ રાત્રિ આશીર્વાચ, પણ એ (ત્રણ રાત્રિ આશીર્વાચ) પુત્રના મરણવિષે જાણવું. કન્યાના મરણવિષે તો, ત્રણ વર્ષપર્યંત સર્પિંગોની જ્ઞાનવડે શુદ્ધિ છે. કન્યાના મરણવિષે સાતમા માસયકી માતાપિતાને ત્રણ રાત્રિ આશીર્વાચ. વિજ્ઞા-નેશ્વર તો, અગીયારમા દિવસયકી આરંભ કરી, જનોઈ થાય સહાંપર્યંત પુત્રનું મરણ થયા છતાં અને વિવાહ થવાપર્યંત કન્યાનું મરણ થયા છતાં માતા પિતાને ત્રણ રાત્રિ આશીર્વાચ કહે છે. પ્રથમવર્ષ ઇલાદિકવિષે જેને ચૂડાકર્મ કહેવું હોય એવો પુત્ર મરણ પામ્યા છતાં પિતા ઇલાદિ સઘળાઓને અવસ્થા ત્રણ દિવસ આશીર્વાચ અને દાહ પણ અવસ્થા. ત્રણ વર્ષ પછી, ચૂડાકર્મ કરેલું અથવા ન કરેલું એવો પુત્ર મૃત થયા છતાં જનોઈની પ્રથમ પિતા ઇલાદિ સઘળા સર્પિંગોને ત્રણ દિવસ આશીર્વાચ અને દાહ અવસ્થા કરવો. જનોઈવિનાનો પુત્ર અને વિના ધરણેલી કન્યા મૃત થયા છતાં સોદકોને આશીર્વાચ તો નથી, સારે સોદકોએ જ્ઞાન માત્ર કરવું. જનોઈવિનાનો ભાઈમરણ પામ્યા છતાં બેદેનને આશીર્વાચ નથી. જેને પૂરાં એ વર્ષ થયાં નથી તેને ખનન મુખ્ય છે. અનુગમન (સબની પાછળ જવું) વિકલ્પ છે. પૂર્ણ એ વર્ષવાળાને દાહ મુખ્ય છે, તથા અનુગમન પણ અવસ્થા છે. એ વિષયમાં દાહ અને સિદ્ધાંતિક દેવી ઇલાદિક મંત્રરહિતજ કરવાં. જેને ચૂડાકર્મ થયું છે અને ત્રણ વર્ષ પૂરાં થયાં છે તેને પિંડદાન પૃથ્વી ઉપર કરવું. દાંત ઉત્પન્ન થવાપર્યંત તેની બરોબર વધવાળાઓને તેના નિમિત્તયકી બીજે દિવસે દૂધનું દાન કરવું. ત્રણ વર્ષપર્યંત અથવા ચૌલપર્યંત પાપસનું દાન કરવું. સાર પછી ઉપનયનપર્યંત આશીર્વાચની નિવૃત્તિ થયા પછી તેની બરોબર વધવાળાઓને તેના નિમિત્તયકી ભોજ-નાદિનું દાન કરવું.

શ્લોકોસ્તુત્તરચૂડયોરપ્યુદ્ધકદાનાદિવૈકલ્પિકં શૂદ્રસ્યત્રિવર્ષપર્યંતમેતદેવાશૌચં અન્નોપનયન સ્થાનેવિવાહઃ તથાચત્રિવર્ષોર્ધ્વવિવાહપર્યંતતદમાત્રેયોડશવર્ષપર્યંતવાશૂદ્રસ્યમરણેત્રિદિનંતદૂર્ધ્વજાત્યા શૌચં કન્યાયાવર્ષત્રયનાંતરંચાગ્નિદાનાત્યાદ્યમરણેત્રિપુરુષસર્પિંડાનામેકાહઃ માતાપિત્રોભિદિનં દાહાદિ તૂર્ણીં ચાગ્નિદાનોત્તરંવિવાહાત્યાગ્નિદાનાત્યાદ્યમરણેત્રિપુરુષસર્પિંડાનાંમર્તસર્પિંડાનાંચત્રિદિનં અન્નમયકુલેપિસાત પુરુષસર્પિંડ્યં દાહાદિતૂર્ણીમેવ જનનેનુપનીતમરણેચાતિકાંતાશૌચંનાસ્તિ પિતુરપત્યજનનથવગ્નેદેશોં તરેકાલાંતરેજ્ઞાનંમવત્યેવ અનુપનીતમરણેતિકાંતેપિજ્ઞાનંમવત્યેવેતિસ્મૃત્યર્થસારઃ અનુપનીતસાનૂદ કન્યાયાશ્ચમાતાપિતૃમરણેપચ્ચદશાશૌચં અન્યમરણેતુનકિમપિ ઉપનયનોત્તરંમરણેસર્પિંડાનાંદશાહં સોદકાનાંત્રિરાત્રં સગોત્રાળામેકાહંજ્ઞાનાજ્ઞુદિવેત્યાદિવિશેષઃપ્રાગુક્તોવાનુસંચયઃ ॥

સી તથા શૂદ્રને ચૂડાકર્મ થયું હોય તો પણ તેમને જલદાનાદિક વિકલ્પ છે, એટલે કરવું અથવા ન કરવું એમ છે. શૂદ્રને ત્રણ વર્ષપર્યંત એજ આશીર્વાચ જાણવું. એ શૂદ્રને ઉપનયનને ઠેકાણે વિવાહ છે, એટલે ત્રણ વર્ષ પછી વિવાહપર્યંત, અથવા વિવાહ થયો ન હોય તો મોળ વર્ષપર્યંત શૂદ્ર મૃત થયા છતાં ત્રણ દિવસ આશીર્વાચ, મોળ વર્ષ પછી અથવા વિવાહ પછી જલિતું આશીર્વાચ જાણવું. ત્રણ વર્ષ પછી વાગ્દાનની પ્રથમ કન્યાનું મરણ થયા છતાં ત્રણ પુરુષપર્યંત સર્પિંગોને એક દિવસ, તથા માતા

હોય તો એક ગામ છતાં પણ જ્ઞાન કરવું. એ રીતે સાવકી બેહેન તથા સાવકા ભાઈવિષે પણ એવેજ નિર્ણય નળવે. બેહેન મૃત થયા છતાં બેહેનને પણ એત્રમાણેજ આશીર્વ હોવું નેઈએ એમ ભાસે છે. દાદા, કાકા ઇલાદિ મૃત થયા છતાં પરણેલી કન્યાએ જ્ઞાનજ કરવું. મામેા મૃત થયા છતાં ભાણેને અને ભાણેજ એમને પક્ષિણી આશીર્વ. ઉપકાર કરવાવાળો મામેા મૃત થયા છતાં તેમજ ભાણેજને ઘેર મામેો મૃત થયા છતાં ત્રણ રાત્રિ આશીર્વ. જનોઈવિનાનો મામેો મૃત થયા છતાં અથવા બીજે ગામે મામેો મૃત થયા છતાં એક રાત્રિ. સાવકો મામેો મર્યા છતાં પણ એ રીતે નિર્ણય નળવે. મામી મૃત થયા છતાં ભાણેને તથા ભાણેજ એમને પક્ષિણી આશીર્વ. સાવકી મામી મૃત થયા છતાં તો આશીર્વ નહીં. જનોઈ પામેલો ભાણેને મૃત થયા છતાં મામેો તથા માસી એમને ત્રણ રાત્રિ આશીર્વ. સાવકા ભાણેનવિષે પણ એવેજ નિર્ણય નળવે. ઉપનયનવિનાનો ભાણેને મૃત થયા છતાં મામેો તથા માસી એમને પક્ષિણી. સાવકો ભાણેને મૃત થયા છતાં પણ એવેજ નિર્ણય નળવે. 'ઉપનયનવિનાનો' એ પદવડે ઉપનયન માત્ર થયાનું રહેલું છતાં ચૂકકર્મ થયેલું હોય, અથવા ચૂકકર્મ થયું ન હોય તો ત્રણ વર્ષ કરતાં અધિક વયનો એવો લેવો, એમ ભાસે છે. એ રીતે આગળ પણ 'ઉપનયનવિનાનો' એ પદનો અર્થ સમજવો. ભાણેજ મૃત થયા છતાં તો જ્ઞાન માત્ર કરવું એમ ભાસે છે. માતામહ (માતાનો પિતા) મૃત થયા છતાં દોહિત્રો તથા દોહિત્રી એમને ત્રણ રાત્રિ આશીર્વ, બીજે ગામે મૃત થયો હોય તો પક્ષિણી. માતામહી મૃત થયા છતાં દોહિત્રો તથા દોહિત્રી એમને પક્ષિણી આશીર્વ. ઇંહાં સઘળે ઠેકાણે માતાપિતાના આશીર્વવિના બીજાં આશીર્વવિષે ઉપવીત પામેલો પુત્ર તથા પરણેલી સ્ત્રી એનેજ અધિકાર છે એમ કહ્યું છે. ઇંહાં મામેો, મામી, માતામહ ઇલાદિ મૃત થયા છતાં સ્ત્રીરૂપ પ્રજાને જે આશીર્વ કહ્યું તે ધ્યંનક્રીને અનુસાર છે; બીજાં ગ્રંથમાં તો એ રીતે સ્પષ્ટ ક્યાંય દેખાતું નથી. ઉપવીત પામેલો દોહિત્રો મરણ પામે તો માતામહ તથા માતામહી એમને ત્રણ રાત્રિ આશીર્વ. ઉપનયન વિનાનો દોહિત્રો મરણ પામે તો માતામહ તથા માતામહી એમને પક્ષિણી આશીર્વ. દોહિત્રીનું મરણ થયું હોય તો આશીર્વ નથી એમ ભાસે છે.

શ્વશ્રૂશ્વશુરયોર્મરણેજામાતુઃસન્નિધૌત્રિરાત્રં અસન્નિધૌતુપક્ષિણી ઉપકારકયોર્મરણેત્વસન્નિધાવપિ ત્રિરાત્રમેય પ્રામાતરેપકરાત્રં આર્યામરણેનનિવૃત્તસંબંધયોઃશ્વશ્રૂશ્વશુરયોરનુપકારકયોર્મૃતેતુપક્ષિણ્યે કાહોવેતિમાતિ જામાતરિમૃતેશ્વશ્રૂશ્વશુરયોરેકરાત્રંજ્ઞાનાચ્છુદ્ધિર્વા સ્વગૃહેજામાતુમરણેત્રિરાત્રં ઉપ નીતેશ્યાલકેમૃતેમગિનીમર્તુરેકાહઃ અનુપનીતેતુશ્યાલકેજ્ઞાનં પ્રામાતરેમૃતેપિજ્ઞાનં આર્યામરણેનનિવૃત્તસંબંધેશ્યાલકેજ્ઞાનમિતિનાગોલીમદ્વીયે શ્યાલકસુતમરણેજ્ઞાનં કશ્ચિચ્છ્યાલિકાયાંમૃતાયાંશ્યાલક ઘડેકાદાદિકમાહ માતુઃસ્વસરિમૃતાયાંસ્વસ્તપત્યયોઃકન્યાપુત્રયોઃપક્ષિણી એવંસાપત્નિમાતુઃસ્વમરણેપિ પિતુઃસ્વસરિમૃતાયાંત્રાત્રપત્યયોઃકન્યાપુત્રયોઃપક્ષિણી પિતુઃસાપત્નિસ્વમરણેતુજ્ઞાનમાત્રં ત્રાત્રપત્યમરણેતુપિતૃષ્વસુઃજ્ઞાનં સ્વગૃહેપિતૃષ્વસુમાતૃષ્વમરણેવ્યહમ્ ॥

સાસુ તથા સસરો મૃત થયા છતાં જમાઈને સમીપે છતાં ત્રણ રાત્રિ, સમીપે ન હોય તો પક્ષિણી. ઉપકાર કરનારાં સાસુ તથા સસરો મૃત થયા છતાં સમીપે ન હોય તો ત્રણ રાત્રિજ આશીર્વ. બીજે ગામે છતાં એક રાત્રિ. સ્ત્રી મરણ પામવાના નિમિત્તથી તુટેલા સંબંધવાળાં તથા ઉપકાર ન કરવાવાળાં સાસુ, સસરો મૃત થયાં હોય તો પક્ષિણી અથવા એક દિવસ આશીર્વ એમ ભાસે છે. જમાઈ મૃત થયા છતાં સાસુ તથા સસરાને એક રાત્રિ આશીર્વ, અથવા જ્ઞાને કરી શુદ્ધિ. પોતાને ઘેર જમાઈ મૃત થયા છતાં ત્રણ રાત્રિ આશીર્વ. જનોઈ પામેલો સાણો મૃત થયા છતાં બનેલીને એક દિવસ આશીર્વ. જનોઈવિનાનો સાણો મૃત થાય તો જ્ઞાન, બીજે ગામે મૃત થાય તો પણ જ્ઞાન કરવું. સ્ત્રી મરી જવાથી તુટેલા સંબંધવાળો સાણો મૃત થયા છતાં જ્ઞાન કરવું, એમ નાગેજીભટ્ટકૃત આશીર્વ-ગ્રંથમાં છે. સાણાનો પુત્ર મર્યા છતાં જ્ઞાન કરવું. કોઈ એકાદો ગ્રંથકાર, સાણી મૃત થયા છતાં સાણાત્રમાણે એક દિવસ ઇલાદિક આશીર્વ, કહે છે. માસી મૃત થયા છતાં બેહેનનાં છોકરાં જે પુત્ર તથા કન્યા એમને પક્ષિણી આશીર્વ. સાવકી માતાની બેહેન મૃત થયા છતાં પણ એ રીતે નિર્ણય નળવે. કઈ મૃત થયા છતાં ભાઈનાં સંતાન જે કન્યા તથા પુત્ર એમને પક્ષિણી આશીર્વ. પિતાની

કના પુત્ર, પૌત્ર ઇલાદિકનાં જન્મ અથવા મરણ થયા છતાં બન્ને સંપિંડોને એક દિવસ આશીર્વાદ આપીને બન્ને સંપિંડોનું મરણાદિક થયા છતાં દત્તકના પુત્ર પૌત્ર ઇલાદિકને પણ એક દિવસ આશીર્વાદ આપીને નિર્ણય સંપિંડ અને સોદક કરતાં જુદો દત્તક લીધો હોય તો, તે વિષે બાણેવો. સંગ્રામ—એવો સંપિંડ તથા સોદક દત્તક લીધો હોય તો, યથાક્રમે દશ દિવસ, ત્રણ રાત્રિ જેવું ગ્રાહ હોય તેને અનુસારે આશીર્વાદ છે.

આચાર્યમૃતેત્રિરાત્રં ગ્રામાંતરેમૃતેપક્ષિણી ઉપનીયવેદાધ્યાપકઃઆચાર્યઃ સ્માર્તકર્મનિર્વાહકોપ્યાચાર્યઃ આચાર્યભાર્યાસુતયોર્મરણેપ્રકાહઃ મંત્રોપદેશકગુરુમરણેત્રિરાત્રંગ્રામાંતરેપક્ષિણી શાસ્ત્રાધ્યાપકો વ્યાકરણજ્યોતિઃશાસ્ત્રાદ્યંગાધ્યાપકધ્યાનુચાનસંસ્ક્રકસ્તન્મરણેપ્રકાહઃ સકલવેદાધ્યાપકગુરુમરણેપક્ષિણી વેદકેદેશાધ્યાપકઉપાધ્યાયસ્તન્મરણેપ્રકાહઃ શિષ્યસ્યોપનીયાધ્યાપિતસ્યમૃતૌત્રિરાત્રં નિવૃત્તાધ્યયનસ્યમૃતૌપક્ષિણી પરોપનીતસ્યવહુકાલમધ્યાપિતસ્યમરણેપ્રકાહઃ સદ્ધાધ્યાયિમૃતૌપક્ષિણી કત્વિજ્યનિવૃત્તત્વિકર્મણિમૃતેત્રિરાત્રં ગ્રામાંતરેપક્ષિણી કર્મનિવૃત્તૌગ્રામાંતરેપ્રકાહઃ એકગ્રામેપક્ષિણી એવં યાજ્યમરણેપિ સાર્થવેદાધ્યાયીશ્રૌતસ્નાનકર્મનિષ્ક્રયોત્રિયસ્તયોર્મરણેમૈત્રોગૃહાનંતર્યાદિસંવંધેત્રિરાત્રં એકતરસંવંધેપક્ષિણી સંવંધાભાવેપ્રકાહઃ સર્વર્ણમિત્રમરણેપ્રકાહઃ યતિમરણેસર્વસંપિંડાનાંજ્ઞાનમાત્રં સ્વગૃહેહવાસીનાસંપિંડમરણેપ્રકાહઃ સ્વાધિષ્ઠિતસ્યગૃહેઅસંપિંડમરણેત્ર્યહં આશૌચપ્રયોજકસંવંધિનિસ્વગૃહેમૃતેત્રિરાત્રં ગ્રામાધિપદેશાધિપાદેશૃતૌસજ્યોતિઃ દિવામરણેરાત્રૌજ્ઞાનાચ્છુદ્ધિઃ રાત્રિમરણેદિવાચ્છુદ્ધિરિતિસજ્યોતિઃપદાર્થઃ પક્ષિણીપદાર્થસ્તુદિવામરણેસદિવસઃ સારાત્રિદ્વિતીયદિવસેનક્ષત્રદર્શનપર્યંતમિતિ આગામિવર્તમાનાહૃદયયુતામધ્યગતારાત્રિઃ રાત્રિમરણેસારાત્રિસ્તદુત્તરમહોરાત્રિચ્છેતિપક્ષિણી કેચ્ચિત્ત્રાત્રિમરણેપિમરણદિનાદ્વિતીયદિનસ્વનક્ષત્રપર્યંતમેવપક્ષિણીપદાર્થસ્ત્યાહુઃ એવમતિક્રાંતેવિપર્યંતે દિવારાત્રૌદવામરણજ્ઞાનાનુસારેણપક્ષિણીવ્યવસ્થાયોજ્યા ॥

આચાર્ય મૃત છતાં ત્રણ રાત્રિ, બીજે ગામે મૃત છતાં પક્ષિણી. જોનાઈ આપી વેદ બહુવાનારો તે આચાર્ય. સ્માર્તકર્મનો ચલાવનારો તે પણ આચાર્ય છે. આચાર્યની સ્ત્રી, પુત્ર મૃત થયાં છતાં એક દિવસ આશીર્વાદ. મંત્રોપદેશના કરવાવાળા ગુરુ મૃત થયાં છતાં ત્રણ રાત્રિ, બીજે ગામે પક્ષિણી આશીર્વાદ. શાસ્ત્ર બહુવાનારો તથા વ્યાકરણ, જ્યોતિઃશાસ્ત્ર ઇલાદિક અંગ બહુવાનારો તે અનુચાનસંસ્ક્રકઃ એ મૃત થાય તો એક દિવસ આશીર્વાદ. સંપૂર્ણ વેદ બહુવાનારો ગુરુ મૃત થાય તો પક્ષિણી. વેદનો કોઈ એક ભાગ બહુવાનારો તે ઉપાધ્યાય; તે મૃત થયાં છતાં એક દિવસ. જોનાઈ આપી બહુવેદો શિષ્ય મૃત થયાં છતાં ત્રિરાત્ર આશીર્વાદ. બહુવાથી નિવૃત્ત થયેલો શિષ્ય મૃત થયાં છતાં પક્ષિણી. બીજાએ જોનાઈ આપ્યા છતાં બહુકાળ બહુવેદો શિષ્ય મૃત થયાં છતાં એક દિવસ આશીર્વાદ. સદ્ધાધ્યાયી (સાથે બહુવાવાળો) મૃત થયાં છતાં પક્ષિણી. કત્વિક્ષું કર્મ સમાપ્ત ન કરેલું, એવો કત્વિક્ષુ મૃત થયાં છતાં ત્રણ રાત્રિ. બીજે ગામે પક્ષિણી. કર્મ સમાપ્ત થયાં છતાં બીજે ગામે એક દિવસ. એક ગામમાં પક્ષિણી. યજ્ઞમાન મૃત થયાં છતાં પણ એવોજ નિર્ણય બાણેવો. અર્થસહિત વેદનું અધ્યયન કરનારો તથા શ્રૌત સ્માર્ત કર્મનિષ્ઠ એવો શ્રોત્રિય, એ મૃત થયાં છતાં મૈત્રી, તથા ઘરનું સમીપપણું ઇલાદિક સંબંધ હોય તો ત્રણ રાત્રિ આશીર્વાદ. બેમાંથી એક સંબંધ હોય, તો પક્ષિણી, સંબંધ ન હોય તો એક દિવસ. પોતાના વર્ણમાંનો મિત્ર મૃત થયાં છતાં એક દિવસ, સંન્યાસી મૃત થયાં છતાં સઘળા સંપિંડોએ જ્ઞાન માત્ર કરવું. પોતાને ઘેર ઉદાસીન એવો અસંપિંડ મૃત થયાં છતાં એક દિવસ. જેમાં પોતાનું રહેઠાણ હોય એવા પોતાના ઘરમાં અસંપિંડ મૃત થયાં છતાં ત્રણ દિવસ. આશીર્વાદો ઉપબંધનારો સંબંધી પોતાને ઘેર મૃત થયાં છતાં ત્રણ રાત્રિ. ગામનો, અધિપતિ, દેશનો અધિપતિ ઇલાદિક મૃત થયાં છતાં સન્ન્યાસી આશીર્વાદ. દિવસે મૃત થયો હોય તો, રાત્રિએ જ્ઞાન કરવાથી શુદ્ધિ, રાત્રિએ મૃત થયો હોય તો દિવસે શુદ્ધિ એ સન્ન્યાસી પદનો અર્થ છે. પક્ષિણી પદનો અર્થ તો, દિવસે મરણ છતાં તે દિવસ, તે રાત્રિ અને બીજે દિવસે નક્ષત્રદર્શનપર્યંત એ પક્ષિણી બાણેવું. આવતો તથા વર્તમાન એવા બે દિવસે યુક્ત જે વચલી રાત્રિ તે પક્ષિણી, રાત્રિએ મૃત હોય તો, તે રાત્રિ તથા તે પછીનાં દિવસ રાત્રિ મળી પક્ષિણી. કોઈ અંધકાર, તો, રાત્રિએ મૃત થયાં છતાં પણ મરણના દિવસચક્રી-બીજા દિવસના નક્ષત્રદર્શનપર્યંત પક્ષિણી પદનો અર્થ, એમ કહે છે. એ રીતે અતિક્રાંત (ગયેલાં) આશીર્વાદો દિવસે અથવા રાત્રિએ મરણનું જ્ઞાન થાય, તે પ્રમાણે પક્ષિણીની વ્યવસ્થા નોકવી.

આચાર્યમાતુલાદીનાંચિરાગાદાશૌચમન્યસ્નિઞ્ચકર્મકર્તરિદ્ધ્યં શિષ્યાદીનામંત્યકર્મકર્તૃત્વેતુદશા
હાયેવ ॥

આચાર્ય, માતૃ, ઇલાદિકું જે ત્રિરાત્ર આશૌચ કહ્યું તે બીજા અંત્યકર્મને કરનારે હોય તો બાળુવું.
શિષ્યાદિક અંત્યક્રિયા કરનારે હોય તો દશ દિવસ ઇલાદિકજ આશૌચ બાળુવું.

ગ્રામમધ્યેયાવચ્છવસ્તિપ્રતિતાવદ્ગ્રામસ્યાશૌચં નગરેતુનેવં ગ્રામનગરલક્ષણાન્યન્યત્ર ગૃહેગવાદિપશુ
મૃતૌયાવચ્છવસ્તિપ્રેચાવદાશૌચં દ્વિજગૃહેશુનોમૃતૌગૃહસ્યદશરાત્રમાશૌચં શૂદ્રમરણેમાસં પતિતમૃતૌ
માસદ્વયં મ્લેચ્છાદિમૃતૌમાસચતુષ્ટયં દાસાનાંગૃહજાતક્રીતક્રુણમોક્ષિતલબ્ધત્વાદિપ્રકારાણાંસ્વામિ
મરણેસ્વજાતીયાશૌચં યુદ્ધેશસ્ત્રધાતેનસચોમૃતેજ્ઞાનમાનંનાશૌચમંત્યકર્મોપિદશાહાદિકંસંઘપચક
ર્તૃત્વ્યં યુદ્ધક્ષતેનકાલાંતરેમરણેપ્રકાહઃ ત્ર્યહાદુર્ધ્વયુદ્ધક્ષતેનમરણેપરાદુરુપહતેયુદ્ધકપટેનહતેત્રિ
રાત્રં યુદ્ધક્ષતેનસતરાત્રાદુર્ધ્વમૃતૌદશાહદિત્યાહુઃ શિષ્ટાસ્તુયુદ્ધેહતસ્યસઘ શૌચાદિકંલોકોઽરુવિક્ષિપ્ત્વા
જ્વલંતિ પ્રયાગાદૌકામ્યમરણેજ્ઞાનમાનં પ્રાયશ્ચિત્તાર્થમગ્ન્યાદિમરણેપ્રકાહઃ મહારોગપીઢાક્ષમાણાં
જાલાદિપ્રવેશેચિરાત્રે અગાપિનશિષ્ટાચારસંમતિઃ પવંકારાગૃહેમૃતસ્યૈકરૂપેણ ॥

ગામમાં બપોળાંપર્યંત રાત્ર પશુ હોય સહાંપર્યંત ગામને આશૌચ છે. નગરવિષે તે, આશૌચ
નથી. ગામ તથા નગરનાં લક્ષણ બીજા અર્થમાં જેવાં, ઘેર ગાય ઇલાદિ પશુ મરે તો બપોળાંલગી
તે પશુનું શબ રહે સહાંલગી આશૌચ. ગ્રાહણને ઘેર કુતર મૃત થયા છતાં તે ઘરને દશ રાત્રિ
આશૌચ, શૂદ્ર મૃત થયા છતાં માસપર્યંત આશૌચ, પતિત મૃત થયા છતાં જે માસપર્યંત આશૌચ,
કલેષજાદિક મૃત થયા છતાં ચાર માસ આશૌચ બાળુવું. ઘેર જન્મેલો, વેચાતો લીધેલો, કર્મ આપી
છોડાયેલો તથા મળેલો ઇલાદિ પ્રકારનો દાસ એણે સ્વામી (ધણી) મૃત થયા છતાં પોતાની જાતીનું
આશૌચ પાળવું. યુદ્ધમાં રાત્રના પ્રહારથી તલ્કાય મૃત થયા છતાં જ્ઞાન માત્ર કરવું, આશૌચ નહીં,
તથા તેનું દશહાદિક અંત્યકર્મ પણ તલ્કાળજ કરવું. યુદ્ધસળથી પ્રહારથી કાળાતરે મૃત થાય તો
એક દિવસ આશૌચ. ત્રણ દિવસ પછી યુદ્ધના ઘાથી મૃત થયા છતાં તથા યુદ્ધમાંથી પાછો ભાગતાં
મરાયા છતાં અથવા યુદ્ધમાં કપટથી મરાયા છતાં ત્રણ રાત્રિ આશૌચ. યુદ્ધના પ્રહારથી સાત રાત્રિ
પછી મૃત થયા છતાં દશ દિવસ આશૌચ એમ કહે છે. ગિષ્તે તો, યુદ્ધમાં મૃત થયેલાની સર્વશુદ્ધિ
લોકમાં નિદિત છે માટે કહેતા નથી. પ્રયાગ ઇલાદિક ક્ષેત્રમાં કામનાથી મૃત થયા છતાં જ્ઞાન માત્ર.
પ્રાયશ્ચિત્તમાટે અગ્નિ ઇલાદિકવડે મૃત થયા છતાં એક દિવસ આશૌચ. મહારોગની પીડા સહન
કરવાવિષે આસપાસ યાજ્ઞજ્ઞ ઇલાદિકમાં પ્રવેશ કરી મૃત થયા છતાં ત્રણ રાત્રિ આશૌચ. એવિષે
પણ શિષ્ટાચારની સંમતિ નથી. એ રીતે કેદખાનામાં મૃત થયેલાના એક રાત્રિ આશૌચવિષે પણ
શિષ્ટાચારની સંમતિ નથી.

અપાતિફ્રાંતાશૌચમ્ ॥ તત્રજનનાશૌચેતિફ્રાંતાશૌચંનાસ્તિ પિતુઃજ્ઞાનમાનંતત્રાપિમવતિ મૃ
તાશૌચેપ્યનુપનીતમરણાદિનિમિત્તેપુનિરાત્રેનકરાત્રેપુમાતુલાદિપરગોત્રીયમરણનિમિત્તકેપુ પક્ષિણીત્રિ
રાત્રાદિપુચાતિફ્રાંતાશૌચંનાસ્તિ તનોદકન્યાયાપિત્રોર્મરણેનિરાત્રેતિફ્રાંતેપિ દશાહાતરુપહં તદુર્ધ્વ
યત્સંસ્તરેપિપક્ષિણીત્યુકં પવંસોદકાદિવિપયનિરાગાદિષ્વતિફ્રાંતાશૌચં જ્ઞાનમાત્રંત્રાપિકાલાંત
રેપિમવત્યેય કિંતુદશાહાદિમૃતાશૌચવિપયમેવાતિફ્રાંતાશૌચંકર્તૃત્વ્યં સત્રદશાહાદાશૌચાનાંચિરાત્રા
દીનાંચતસદાશૌચમધ્યેજ્ઞાનવશિષ્ટદિનૈ શુદ્ધિઃ પુનઃદેરપિશેષદિનૈરેવશુદ્ધિઃ અંત્યકર્મોપિશેષદિનૈરેવ
સમાપનીયં પવમસ્થિપર્ણશરસંસ્કારોપિશેષેણેવ પવંસોદકંચિરાત્રેપિશેષેણશુદ્ધિઃ નિરાત્રાશુત્રંતુદશા
હન્યૂનાશૌચાનાંદશાહમધ્યેજ્ઞાનવશિષ્ટદિનૈશુદ્ધિઃ પુનઃદેરપિશેષદિનૈરેવશુદ્ધિઃ અંત્યકર્મોપિશેષદિનૈરેવ
પિત્રનેપુત્રસ્યથ્રયણપ્રમૃતિદશાહાદિપૂર્ણમેવાશૌચં દંપત્યો.પરસ્પરંદેશાંતરેકાલાંતરેપિપૂર્ણદશાહમેવ
સપત્નીનાંપરસ્પરંદેશકાલવિશેષાનપેસંદશાહમેવ સાપત્નમાતુર્મરણેપુત્રસ્યદશાહોર્ધ્વદેશકાલાનપેસંત્રિ
રાત્રં ઔરસપુત્રમૃતૌમાતાપિત્રોર્વેત્સરાંતરેપિનિરાત્રં દશાહોર્ધ્વમેકદેશેસપિંડમરણેજાતેમાસત્રયપર્યંતંત્રિ
રાત્રં પળમાસપર્યંતંપક્ષિણી નવમાસપર્યંતમેકરાત્રં તતોવર્ષપર્યંતંસંજ્યોતિ.જ્ઞાનમાનંત્રા માધવમતેપક્ષત્રય
પર્યંતંચિરાત્રં પળમાસપર્યંતંપક્ષિણી વર્ષપર્યંતમેકરાત્રં વર્ષોર્ધ્વજ્ઞાનમાત્રમિતિ અત્રાપદનાપદ્વિપચત્વે
નચ્યવસ્થા ॥

હવે અતિકાંતાશૌચ કહે છે.

તેમાં જનન આશૌચવિષે અતિકાંત આશૌચ નથી. પિતાને જ્ઞાન માત્ર જનનાશૌચવિષે પણ છેજ. મૃતાશૌચવિષે પણ ઉપવીત ન થયેલાનું મરણ ઇલાદિ નિમિત્તથી ત્રિરાત્રે, એક રાત્ર આશૌચ તથા પરગોત્રમાંના મામા ઇલાદિકના મરણ નિમિત્તથી એ પક્ષિણી, ત્રિરાત્ર ઇલાદિક આશૌચ તેવિષે અતિકાંત આશૌચ નથી. તેમાં માતાપિતા મૃત થયા છતાં પરણેલી કન્યાને ત્રણ રાત્રિ ગયા પછી પણ દશ દિવસની અંદર ત્રણ રાત્રિ આશૌચ છે. દશ દિવસ પછી વર્ષની અંદર પણ પક્ષિણી આશૌચ, એમ કહ્યું છે. એ રીતે સોદકાદિકવિષે જે ત્રિરાત્રાદિક આશૌચ તેવિષે અતિકાંતાશૌચ નથી, તથાપિ જ્ઞાન માત્ર તો છતાં કાળાંતર છતાં પણ છેજ; ત્યારે દશ દિવસ ઇલાદિક જે મૃતાશૌચ તેવિષેજ અતિકાંતાશૌચ પાળવું. તેમાં દશ દિવસાદિક આશૌચ તથા ત્રિરાત્રાદિક આશૌચ એમનું તે તે આશૌચમાં જ્ઞાન થયા છતાં બાકીના દિવસોવરે શુદ્ધિ જાણવી. પુત્રાદિકની પણ શેષ દિવસવરેજ શુદ્ધિ જાણવી. અંત્યકર્મ પણ શેષ દિવસવરેજ સમાપ્ત કરવું. એ રીતે અસ્થિસંસ્કાર, પર્યશરસંસ્કાર (પુતલવિધાન) તે પણ શેષ દિવસવરેજ સમાપ્ત કરવાં. એ રીતે 'સોદકના ત્રિરાત્ર આશૌચવિષે પણ શેષ દિવસવરે શુદ્ધિ જાણવી. ત્રિરાત્રિ ઇલાદિ પછી તો દશ દિવસકરતાં એછા આશૌચનું દશ દિવસની અંદર જ્ઞાન થયા છતાં પણ અતિકાંત આશૌચ નથી; ત્યારે જ્ઞાન માત્ર કરવું. માતા પિતા મૃત થયા છતાં ફર દેશમાં રહ્યા છતાં પણ તથા બીજા ઇલાદિ વર્ષ છતાં પણ સાંભળ્યું તો પણ પુત્રને સાંભળવાના દિવસથી દશ દિવસાદિક પૂર્ણજ આશૌચ છે. સ્ત્રી પુરૂષને પરસ્પર દેશાંતર તથા કાળાંતર વિષે પણ સંપૂર્ણ દશ દિવસજ આશૌચ છે. શોક બેદેનને પરસ્પર દેશ કાળના વિશેષવિના દશ દિવસજ આશૌચ છે. સાવકી માતા મૃત થયા છતાં પુત્રને દશ દિવસ પછી દેશ કાળની ગરજવિના ત્રણ રાત્રિ આશૌચ છે. ઔરસ (સગો) પુત્ર મૃત થયા છતાં માતા પિતાને બીજાં વર્ષમાં પણ ત્રણ રાત્રિ આશૌચ. દશ દિવસ પછી એક દેશમાં સંપિંડના મરણનું જ્ઞાન થયા છતાં ત્રણ માસપર્યંત ત્રણ રાત્રિ, છ માસપર્યંત પક્ષિણી, નવ માસપર્યંત એક રાત્રિ. નવ માસ પછી વર્ષપર્યંત સન્નયોતિ અથવા જ્ઞાન માત્ર કરવું; માધવને મતે તો, દોઢ માસપર્યંત ત્રણ રાત્રિ, છ માસપર્યંત પક્ષિણી, વર્ષપર્યંત એક રાત્રિ અને વર્ષ પછી જ્ઞાન માત્ર, એ જે મતવિષે, આપત્તિ તથા અનાપત્તિ એ વિચારી વ્યવસ્થા કરવી.

અધવેશાંતરેસપિંડમરણેદશાહોર્ધ્વજ્ઞાતેપક્ષત્રયપર્યંતંત્રિરાત્રં પચ્ચમાસપર્યંતંપક્ષિણી નવમાસપર્યંતમે કાઠઃ વર્ષપર્યંતસજ્યોતિરિતિમાધવમતં વિજ્ઞાનેશ્વરસ્તુ દેશાંતરેસપિંડમરણેદશાહોર્ધ્વજ્ઞાતેજ્ઞાનમાત્ર મિત્યાહ અત્રમાધવમતમેવયુક્તં અતિકાંતાશૌચંવયોવસ્થાનિસિત્કાશૌચંચસર્વવર્ણેસાધારણં દેશાંતરંતુવિપ્રસ્યવિશતિયોજનાત્પરં ક્ષત્રિયાદેઃક્રમેણચતુર્વિંશતિર્વિંશત્પૃષ્ઠિયોજનૈઃ કેચિદ્વિપ્રસ્યવિશ્વધોજનોત્તરંદેશાંતરમાહુઃ ભાપામેદસહિતમહાગિરિનાભાપામેદસહિતમહાનદ્યાધ્યવધાનમપિદેશાંતરં યત્તુ કેચિદ્ભાપામેદરહિતમપિગિરિનદીવ્યવધાનંદેશાંતરમાહુઃ તથોજનગતવિંશત્યાદિસંસ્કારાપિત્રિં નુપાદિન્યૂનત્વેપિદેશાંતરત્વસંપાદકતયાયોજ્યમિતિમાતિ અન્યથામહાનદીપરપૂર્વેતીરવાસિનામેકયોજનમધ્યેપિદેશાંતરત્વાપત્તેઃ અત્રસગોત્રવિપયાશૌચાન્યેવમાર્યાપતિપુત્રાદિમિઃસર્વેરનુષ્ટેવાનિ યાનિતુ માતુલત્વમગિનીત્વાદિપ્રયુક્તાનિમિત્રગોત્રાશૌચાનિ તેપુજાયાપતિપુત્રાદિપુમધ્યેયત્સંબંધિયત્તત્તેનૈવાનુષ્ટેયંતસર્વેઃ ॥

હવે દેશાંતરમાં સંપિંડના મરણનું દશ દિવસ પછી જ્ઞાન થયા છતાં દોઢ માસપર્યંત ત્રણ રાત્રિ, છ માસપર્યંત પક્ષિણી, નવ માસપર્યંત એક દિવસ, વર્ષપર્યંત સન્નયોતિ એપ્રમાણે માધવનો મત છે. વિજ્ઞાનેશ્વર તો, દેશાંતરમાં સંપિંડના મરણનું દશ દિવસ પછી જ્ઞાન થયા છતાં જ્ઞાન માત્ર કરવું એમ કહે છે, એવિષે માધવનો મતજ યોગ્ય છે. અતિકાંતાશૌચ તથા વયોવસ્થાનિમિત્તક આશૌચ એ સઘળા વર્ણને સાધારણ છે. દેશાંતર તો બ્રાહ્મણને વીસ યોજનથી પર, તથા ક્ષત્રિયાદિકનેક્રમેકરી ચોવીસ, ત્રીસ અને સાઠ યોજનવરે દેશાંતર જાણવું. કોઈ ગ્રંથકાર, ત્રીસ યોજન પછી બ્રાહ્મણને દેશાંતર કહે છે. ભાષા જુદી છતાં મ્હોટા પર્વત અથવા ભાષા જુદી છતાં મ્હોટી નદીનું વચમાં અંતર થવું એ પણ દેશાંતર છે. કોઈ ગ્રંથકાર, ભાષા જુદી ન છતાં પણ પર્વત, નદીનું વચમાં અંતર

થવું તે દેશાંતર છે, એમ કહે છે, તે યોજનની વીશ ઇલાદિક સંખ્યામાં ત્રણ ચાર યોજન એાછાં હોય તો પણ દેશાંતર મપૂર્ણ થશે એ રીતે સિદ્ધ કરનારરૂપે બેહુવું એમ ભાસે છે. બે એમ યોજના ન કરિયે તો મહાનદીને આગવે તીરે તથા પરવે તીરે રહેવાવાળાઓને એક યોજનમાં પણ દેશાંતર થશે. આ વિષયમાં સગોત્રસબધી જે આશૌચ તે માત્ર સ્ત્રી, પતિ, પુત્ર ઇલાદિ સઘળાઓએ પાળવું. જે ફરી મામે બેહેન ઇલાદિકસબધી જુદાં ગોત્રમાંના આશૌચ તેમાં સ્ત્રી, પતિ, પુત્ર ઇલાદિકમાં જે જેનો સબધી હોય તેણે તેતુજ આશૌચ પાળવું. સઘળાઓએ પાળવું નહીં.

રાત્રીજનનમરણેરાત્રીમરણજાનેવારાત્રિત્રિભાગાંકૃત્વાપ્રથમમાગદ્યેપૂર્વદિનંતૃતીયમાગેઉત્તરદિનમા રમ્યાશૌચં યદ્ધર્ધરાત્રાત્માકૂર્પૂર્વદિનંપરતઃપરદિનં અનદેશાચારાદિનાવ્યવસ્થા ॥

રાત્રિએ જન્મ અથવા મરણ થાય કેવા રાત્રિએ મરણવું જ્ઞાન થયા છતાં રાત્રિના ત્રણ ભાગ કરી તેમાંના પ્રથમના બે ભાગ છતા પ્રથમ દિવસ, તથા ત્રીજે ભાગ છતાં બીજે દિવસ, તે દિવસ-થકી આશૌચ પાળવું. અથવા અર્ધ રાત્રિથકી પ્રથમ પ્રથમ દિવસે અને અર્ધ રાત્રિ પછી બીજે દિવસ; આ વિષયમાં દેશાચાર ઇલાદિકેકરી બ્યવસ્થા બાબતી.

આહિતાગ્નેર્મજવદાહદિનમારમ્યપુત્રાદિમિરાશૌચંકાર્યં અનાહિતાગ્નિપદેનશ્ચૌતાગ્નિયવાનપ્રાહ્યઃ ત દ્વિશ્વોગુપ્તાગ્નિમાનપ્યનાહિતાગ્નિપદેનપ્રાહ્યઃ આહિતાગ્નેર્વિદેશમરણેમંન્નવદાહાત્પૂર્વપુત્રાદીનામાશૌચં સં ધ્યાદિનિત્યકર્મલોપધ્વનાસ્તિ મંન્નવદાહમારમ્યપુત્રાદિસપિંડાનાંદુહિત્વદોહિત્રાદિભિન્નગોત્રાણાંચાશૌ ધંમવત્યેવ નત્યતિક્રાંતનિમિત્તકાશૌચાભાવત્સપ્તહાસોવા અતપ્વાહિતાગ્ને.પર્ણશરદાહેપિદશાહમેવ દેશાંતરેકાલાંતરેપિસિદ્ધયતિ અનાહિતાગ્નેર્મરણદિનાદારમ્યપુત્રાદિમિરાશૌચંકાર્યં અનાહિતાગ્નેર્દેશાંતરે મરણેઅતિક્રાંતાશૌચંમરણધ્વણાંતરમેવપૂર્વાંકલ્પ્યસ્થયાકાર્યં અનાહિતાગ્નેરસ્થિદાહપર્ણશરદાહયો રતુપૂર્વમગૃહીતાશૌચયોર્માર્ગપુત્રયોર્દશાહમેવ ગૃહીતાશૌચયોસ્તુસંસ્કારકર્તુમિન્નયોર્દાહકાલેત્રિરાત્રં સ પત્ન્યોર્મિધધ્યેવ પત્નીસંસ્કારેપત્યુચ્ચેવં ઇતદ્વિન્નસપિંડાનાંતુપૂર્વમગૃહીતાશૌચાનામનાહિતાગ્નિસંસ્કાર કાલેત્રિરાત્રં ગૃહીતાશૌચાનાંતુસપિંડાનાંદાહકાલેજ્ઞાનમાનં ર્દસપિંડાનાંત્રિરાત્રાદિકંપુત્રાદેર્દશાહાદિ ફંચદશાહોર્ધ્વેસંસ્કારકરણેજ્ઞેયં દશાહમધ્યેસંસ્કારકરણેતુશેષદિનૈરેવશુદ્ધિઃ કર્મસમાપ્તિશ્ચઆહિતાગ્ને રેચદશાહમધ્યેપિ શરીરદાહેસ્થિદાહેપર્ણશરદાહેવાશેષેણનશુદ્ધિઃ સમંજકદાહદિનસ્યેવપ્રથમવિનત્વા દિત્યુક્ત દશાહોર્ધ્વેદેશાંતરમૃતાનાહિતાગ્નિયાતાંશ્રવણદિનાત્ત્વત્રિરાત્રાશૌચાનાંસપિંડાનાંચતુર્થાદિદિને પુસંસ્કારારમેદાહકાલેજ્ઞાનં અગૃહીતાશૌચાનાંત્રિદિનમેવ માર્ગપુત્રાદે શ્રવણદિનાદારમ્યદશાહં દ્વિ તીયાદાહહમ્પારમેચતુર્થદિનેસપિંડશુદ્ધિઃ માર્ગાદેર્દશાહમેવશ્રવણદિનાદિત્યુક્તં દેશાંતરગતસ્યદ્વાદશ સર્પાદિપ્રતીક્ષોત્તરપર્ણશરદાહેપ્યેવમેવ પુત્રાદે.સપિંડાનાંચદશરાત્રિરાત્રાદિકંમૂઢ્યં પ્રતીક્ષાચ્યવદાર અપયાતાંનશૂયતેતદારમ્યપંચદશવર્ષાણિમાતાપિત્રોઃ અન્વેષાંપૂર્વેવયસિર્ધિશતિઃ મપ્યમેપંચદશ ઉત્ત રેવયસિદ્ધાદશ પ્રતીક્ષાયુક્ત્યાદિમિર્મરણનિશ્ચયાસંભવેકાર્યા ॥

આહિતાગ્નિનો મત્રસહિત દાહ જે દિવસે થાય તે દિવસથકી આરભ કરી પુત્રાદિકે આશૌચ પાળવું. આ ઠેકાણે 'આહિતાગ્નિ' પદવડે ત્રણ ધ્રૌતાગ્નિએ યુક્ત તે ગ્રહણ કરવો. તેથી જુદો શૃલા-ગ્નિમાત્ર તે પણ 'અનાહિતાગ્નિ' એ પદવડે ગ્રહણ કરવો. આહિતાગ્નિ વિદેશમાં મૃત થયા છતાં સમત્રક દાહથકી પ્રથમ પુત્રાદિકને આગૌચ તથા સંધ્યાદિક નિલકર્મનો લોપ એ નથી. મત્રસહિત દાહના આરભથકી તો, પુત્રાદિક સપિંડ અને કન્યા દોહિત્રા ઇલાદિક ભિન્ન ગોત્રવાળા એમને પણ આશૌચ છેજ, અતિક્રાંત નિમિત્તથકી આશૌચનો અભાવ તથા તે આશૌચમાં એાધું કરવું, એ નથીજ, માટેજ આહિતાગ્નિ પુત્રાવિધાનથકી દાહ થયો હોય તો પણ અને દેશાંતર તથા કાળાંતર છતાં પણ દશ દિવસજ આગૌચ એમ સિદ્ધ થાય છે. અનાહિતાગ્નિનુ મરણુદિવસથકી આરભ કરી પુત્રાદિકોએ આગૌચ પાળવું. અનાહિતાગ્નિ દેશાંતરમાં મૃત થયા છતા અતિક્રાંતાશૌચ, મરણુ સાંભળવા પછીજ પ્રથમ કહેલી બ્યવસ્થાવડે પાળવું. અનાહિતાગ્નિનો અસ્થિદાહ અથવા પહુંશરદાહ (પુતલવિધાન) હોય તો, પ્રથમ આશૌચ ન પાળેજી એવા સ્ત્રી તથા પુત્રોએ દશ દિવસજ આશૌચ પાળવું. પ્રથમ સ્ત્રી પુત્રોએ આશૌચ પાળ્યું હોય તો સરકારકર્તાવિના બીનંત જે સ્ત્રી પુત્ર તેમણે દાહકણે ત્રણ રાત્ર આશૌચ પાળવું. શેષક (બેહેનો)નુ પરસ્પર એ પ્રભાણે આશૌચ બાબતી. સ્ત્રીના સરકારમાં પતિને

પણ એપ્રમાણે બાળવું. એ કરતાં બીજા જે સર્પિંડ તેમણે પ્રથમ આશૌચ પાળ્યું ન હોય તો, અનાહિતાગ્નિના સંસ્કારમાં ત્રણ રાત્રિ આશૌચ પાળવું. જે સર્પિંડોએ આશૌચ પાળ્યું હોય તેમણે દાહસમયે જ્ઞાન માત્ર કરવું. આ સર્પિંડોને ત્રિરાત્રાદિક તથા પુત્રાદિકને દશાહાદિક જે આશૌચ કહ્યું તે દશ દિવસ પછી સંસ્કાર કર્યા છતાં બાળવું. દશ દિવસની માંહ સંસ્કાર કર્યા છતાં બાકીના દિવસોવડેજ શુદ્ધિ તથા કર્મની સમાપ્તિ થાય છે. આહિતાગ્નિનાજ દશ દિવસની પણ અંદર શરીર-દાહ, અસ્થિદાહ અથવા ખાલાશિવિધિવડે દાહ છતાં રોષ દિવસોવડે શુદ્ધિ થતી નથી; કારણ આહિતાગ્નિનો સમંત્રક દાહ જે દિવસે થાય છે તેજ તેના પ્રથમ દિવસ એમ કહ્યું છે. દેશાંતરમાં મૃત યથેલા અનાહિતાગ્નિની મરણવાર્તા દશ દિવસ પછી સાંભળવાથી સાંભળવાના દિવસને આરંભી ત્રણ દિવસ આશૌચ સર્પિંડોએ પાળ્યાં છતાં ચોથા ઇલાદિ દિવસે ક્રિયાના આરંભ કર્યો હોય તો દાહ સમયે સર્પિંડોએ જ્ઞાન માત્ર કરવું, જેમણે આશૌચ પાળ્યું ન હોય એવા સર્પિંડોએ ત્રણ દિવસજ આશૌચ પાળવું. સ્ત્રી, પુત્ર ઇલાદિકને શ્રવણના દિવસથકી દશ દિવસ આશૌચ. બીજા ઇલાદિ દિવસે સંસ્કારનો આરંભ કર્યા છતાં ચોથે દિવસે સર્પિંડોની શુદ્ધિ થાય છે. બાપાં ઇલાદિકની શ્રવણ દિવસથકી દશ દિવસેજ શુદ્ધિ, એપ્રમાણે બાળવું. દેશાંતર ગયેલાની આર વર્ષ વાટ ભેગા પછી પુત્રલવિધિવડે દાહ કર્યા છતાં પણ એવેજ નિર્ણય બાળવો. પુત્રાદિક તથા સર્પિંડ એમને ક્રમેકરી દશ રાત્ર તથા ત્રિરાત્ર ઇલાદિક બાળવું. વાટ ભેગી તે જે દિવસથકી વાર્તા સંભળાય નહીં તે દિવસથકી પંદર વર્ષ માતા પિતાની વાટ ભેગી; બીજાઓની પ્રથમ વય છતાં વીસ વર્ષ, મધ્યમ વય છતાં પંદર વર્ષ, અને ઉત્તર વય છતાં આર વર્ષ; મરણના નિશ્ચયના અસંભવ છતાં ચુક્તિ ઇલાદિકેકરી વાટ ભેગી.

અયાશૌચસંપાતેનિર્ણયઃ ॥ દશાહમૃતાશૌચેદશાહસ્યતતોન્યૂનસ્યધામૃતાશૌચસ્યસંપાતે પૂર્વપ્રવૃત્તાશૌચસમાપ્ત્યાશુદ્ધિઃ ૧ દશાહજનનાશૌચેદશાહન્યૂનવાજનનાશૌચંપતતિત્તેત્પૂર્વપ્રવૃત્તસમાપ્ત્યાશુદ્ધિઃ ૨ દશાહમૃતાશૌચેજનનાશૌચંદશાહન્યૂનવાજનનાશૌચંપતતિત્તેદામૃતાશૌચસમાપ્ત્યાશુદ્ધિઃ ૩ વ્યહમૃતાશૌચેવ્યહંતતોન્યૂનવામૃતાશૌચંવ્યહંજનનાશૌચંવાસંપતેત્તદાપૂર્વપ્રવૃત્તાંતેશુદ્ધિઃ ૪ ત્રિદિનજનનાશૌચેત્રિદિનજનનાશૌચપાતેપૂર્વાંતેશુદ્ધિઃ ૫ પક્ષિણીમૃતાશૌચેપક્ષિણ્યેકાહાન્યતરમૃતકપાતેપૂર્વાંતેશુદ્ધિઃ જનનાશૌચેનસમેનાધિકેનવામૃતાશૌચંનાપૈતિ પક્ષિણ્યાદિરૂપમૃતકેનત્રિદિનદશાહંજનનાશૌચં ત્રિદિનમૃતાશૌચેનદશાહંજાતાશૌચંચનાપૈતિતિવહઃ કશ્ચિતુન્યૂનેનાપિમૃતકેનાધિકાકસ્યાપિજાતાશૌચસ્યનિવૃત્તિરિત્યાહ ત્રિદિનમૃતાશૌચેનદશાહમૃતકંનિવર્તતે ઇવંપક્ષિણ્યાત્રિદિનમેકાદેનપક્ષિણીચ નાપૈતિ ત્રિદિનજાતાશૌચેનદશાહંજાતાશૌચંનિવર્તતે ॥

હવે આશૌચના સંપાત (એ, ત્રણ ભેળાં થવા) વિષે નિર્ણય કહે છે.

૧ દશ દિવસનું મૃતાશૌચ છતાં, તેમાં દશ દિવસનું અથવા તેથી ઓછું એવું મૃતાશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો પ્રથમ ચાલેલા આશૌચની સમાપ્તિવડે શુદ્ધિ થાય છે. ૨ દશ દિવસના જનનાશૌચમાં, દશ દિવસનું અથવા તેથી ઓછું જનનાશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો પ્રથમ ચાલેલા આશૌચની સમાપ્તિવડે શુદ્ધિ થાય છે. ૩ દશ દિવસના મૃતાશૌચવિષે, દશ દિવસનું અથવા ત્રણ દિવસનું એવું જનનાશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો મૃતાશૌચની સમાપ્તિવડે શુદ્ધિ થાય છે. ૪ ત્રણ દિવસનાં મૃતાશૌચવિષે, ત્રણ દિવસનું અથવા તેથી ઓછું એવું મૃતાશૌચ કિંવા ત્રણ દિવસનું જનનાશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો પ્રથમ ચાલેલાં આશૌચની અંતે શુદ્ધિ થાય છે. ૫ ત્રણ દિવસનાં જનનાશૌચમાં, ત્રણ દિવસનું જનનાશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો પૂર્વ આશૌચની અંતે શુદ્ધિ. ૬ પક્ષિણી મૃતાશૌચવિષે, પક્ષિણી કિંવા એક દિવસ એમાંનું એકાદું મૃતાશૌચ પ્રાપ્ત થયા છતાં પૂર્વ આશૌચની અંતે શુદ્ધિ થાય છે. સરખું અથવા અધિક એવા જનનાશૌચવડે મૃતાશૌચ નિવૃત્ત થતું નથી. પક્ષિણી ઇલાદિક મૃતાશૌચવડે ત્રણ દિવસનું અથવા દશ દિવસનું એવું જનનાશૌચ; અને ત્રણ દિવસનાં મૃતાશૌચવડે દશ દિવસનું જનનાશૌચ નિવૃત્ત થતું નથી, એમ ઘણા ગ્રંથકારો કહે છે. કોઈ ગ્રંથકાર તો, ઓછા એવા પણ મૃતાશૌચવડે અધિક એવા જનનાશૌચની નિવૃત્તિ થાય છે, એમ કહે છે. ત્રણ દિવસના મૃતાશૌચવડે દશ દિવસનું મૃતાશૌચ નિવૃત્ત થતું નથી. એ રીતે પક્ષિણી આશૌચવડે ત્રણ દિવસનું તથા એક દિવસના આશૌચવડે પક્ષિણી આશૌચ જતું નથી. ત્રણ દિવસના જનનાશૌચવડે દશ દિવસનું જનનાશૌચ નિવૃત્ત થતું નથી.

અત્રેદંદ્વોધ્યમ્ ॥ સંપાતોનામાશૌચિનામેકાશૌચિત્વજ્ઞાનેપરાશૌચિત્વજ્ઞાનં તેનપૂર્વાશૌચમપ્યેઽ
ત્પન્નમપિપરાશૌચંપૂર્વાશૌચાંતેજ્ઞાતંચેત્પૂર્વેણનનિવર્તતેસંપાતામાવાત્ પૂર્વેત્વપરત્વેતૂત્પત્તિરુત્તેનજ્ઞાનરુતે
તેનપૂર્વોત્પન્નસપરોત્પન્નજ્ઞાનોત્તરજ્ઞાનેપિપૂર્વોત્પન્નેનપરોત્પન્નતન્મધ્યેજ્ઞાતંનિવર્તતપ્ચ સંપાતપ્ચજ્ઞાનરુતો
નતુપૂર્વેત્વાદિકમિત્તિસિદ્ધાંતાદિતિ દશાહાંત્યરાત્રૌયદિનિવૃત્તિયોગ્યંદશાહસંપાતસ્તદાદિનદ્વયમધિકં
કાર્યં દશમરાત્રેશ્ચતુર્થયામેનિવૃત્તિયોગ્યંદશાહાંતરસંપાતેદિનત્રયમધિકમ્ દશાહાંત્યરાત્રૌચતુર્થયામે
વાનિવૃત્તિયોગ્યંત્રિરાત્રાશૌચપાતેતુપૂર્વેણશુદ્ધિર્નદ્વ્યહાદિવૃદ્ધિઃ એવંજ્યહાદ્યાશૌચાનાંનિવૃત્તિયોગ્યાનાંપર
સ્પર્શતૃતીયરાત્રૌતૃતીયરાત્રિશેપેવાસંપાતેપૂર્વેણશુદ્ધિર્નદ્વ્યહાદિવૃદ્ધિઃ વર્ધિતદ્વિત્રિદિનેદશાહાંતરપાતપૂર્વે
પદ્ધિરાત્રેણત્રિરાત્રેણવાનિવૃત્તિઃ વર્ધિતદ્વિરાત્રેણપક્ષિણ્યાનિવૃત્તિઃ વર્ધિતત્રિરાત્રેણાન્યત્રિરાત્રસ્ય
નિવૃત્તિઃ ॥

આ વિપયમાં એ બાણુ.—સૂતકીએને એક સૂતકીપણાનું જ્ઞાન છતાં તેમાં બીજા સૂતકી-
પણાનું જે જ્ઞાન તે સંપાત; તેથી એનું થાય છે કે, પ્રથમના આશૌચમાં જે બીજું આશૌચ ઉત્પન્ન
થયું તો પણ પ્રથમના આશૌચની અતે જે જ્ઞાન થયું હોય તો પ્રથમના આશૌચવડે તે આશૌચ
નિવૃત્ત થતું નથી, કારણ, સંપાતનો અભાવ છે. પૂર્વપણું અને પરપણું એ ઉત્પત્તિવડે કરેલું
છે, જ્ઞાનવડે કરેલું નથી; તેથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલાનું જ્ઞાન, પછી ઉત્પન્ન થયેલાના જ્ઞાન પછી
થાય તો પણ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા આશૌચવડે પછી ઉત્પન્ન થયેલું વચમાં બાણુ તો તે નિવૃત્તિ
થાયજ છે; કારણ, સંપાતજ જ્ઞાને કરેલો છે, પૂર્વપણું ઇલાદિક જ્ઞાને કરેલું નથી, એવો સિદ્ધાંત
છે. દશ દિવસના આશૌચની છેલ્લી રાત્રે જે નિવૃત્તિ થવાને થાય એનું બીજું દશ દિવસનું આશૌચ
પ્રાપ્ત થાય તો જે દિવસ અધિક પાળવું. દશમી રાત્રિને થાયે પોહોરે નિવૃત્તિ થવાથાય એનું દશ
દિવસનું બીજું આશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો ત્રણ દિવસ અધિક પાળવું. દશ દિવસના આશૌચની છેલ્લી
રાત્રિએ અથવા (તે રાત્રિના) થાયે પોહોરે નિવૃત્તિ થવાથાય એનું ત્રણ રાત્રિનું આશૌચ પ્રાપ્ત થાય
તો પૂર્વના આશૌચવડે શુદ્ધિ થાય છે, જે દિવસ ઇલાદિક અધિક પાળવાનું પ્રયોજન નથી. એ રીતે
નિવૃત્તિ થવાથાય એવાં ત્રણ દિવસ ઇલાદિક આશૌચ પરસ્પર ત્રીજી રાત્રિએ અથવા ત્રીજી રાત્રિના
શેષમાં પ્રાપ્ત થયા છતાં પૂર્વના આશૌચવડે શુદ્ધિ થાય છે, જે દિવસ ઇલાદિક અધિક પાળવાનું
પ્રયોજન નથી. અધિક પાળેલા એવા જે, ત્રણ દિવસ આશૌચમાં બીજું દશ દિવસનું આશૌચ પ્રાપ્ત
થાય તો પ્રથમના જે અથવા ત્રણ દિવસવડે (તે) આશૌચની નિવૃત્તિ થતી નથી. અધિક પાળેલી
જે રાત્રિ આશૌચવડે પક્ષિણીની નિવૃત્તિ થાય છે. અધિક પાળેલી ત્રણ રાત્રિ આશૌચવડે બીજી ત્રણ
રાત્રિની નિવૃત્તિ થાય છે.

યદાતુમાગિનેયાદિર્માતુલાદેરંત્યકર્મકરોતિ તદાતત્રિમિત્તેદશાહાદ્યાશૌચેસતિયદિસપિંડમરણનિ
મિત્તંદશાહાદિકંપતતિતદાતસ્યપૂર્વેણશુદ્ધિર્નભવતિ કર્માંગાશૌચસ્યાસ્પૃશ્યતામાત્રપ્રયોજકત્વેનસંઘ્યા
દિકર્મલોપામાવેનલઘુત્વાત્ લઘુનાગુરોર્નિવૃત્ત્યમાવાત્ ઇવંત્રિરાત્રપાતેપિજનનત્રિરાત્રસ્યનિવૃત્તિર્મૃત
કત્રિરાત્રસ્યનેત્યાદિકમૂઢ્યં પુત્રસ્યસપિંડાશૌચેનમાતાપિત્રોરાશૌચંનાપૈતિ ઇવંમાર્યાયામર્ત્તશૌચંનાપૈતિ
કૈતિત્પત્યુર્માર્યાશૌચમપિનાપૈતોત્યાહુઃ માત્રાશૌચમપ્યેપિત્રાશૌચપાતેપૂર્વાંતેશુદ્ધિઃ સ્મૃત્યર્થસારાદયસ્તુ
પિતુઃસંપૂર્ણમેવાશૌચંકાર્યમિત્યાહુઃ પિત્રાશૌચેમાતુર્મરણેપિત્રાશૌચંસમાપ્યપક્ષિણીમધિકાંકુર્યાત્ इयं
પક્ષિણીવૃદ્ધિર્દશમરાત્રેરર્વાઙ્ગરણેતજ્ઞાનેવામવતિ દશમરાત્રૌતદ્વાત્રિચતુર્થયામેવામાતુર્મરણાદૌતુદ્ધિરા
ત્રિરાત્રાવેચનપક્ષિણી માતુરનાહિતાગ્રિમર્તુર્મરણાદ્વિતીયાદિદિનેપુસહગમનેપિનાધિકાપક્ષિણીમર્ત્તશૌ
ચાંતેશુદ્ધિઃ નવધ્રાઙ્પિંડાદિકંયુગપત્સમાપયેત્ મર્ત્તશૌચોત્તરમન્વારોહણેત્રિરાત્રં પતત્રિરાત્રંસપિંડાનામે
યપુત્રસ્યતુમાત્રાશૌચંસંપૂર્ણમેવેતિમાતિ સહગમનેસપિંડાનામપિપૂર્ણમેવાશૌચં ત્રિરાત્રંત્યુગમનપરમિતિ
ગૌઢાઃ દ્વમેવયુક્તમ્ इयंસંપાતેપૂર્વેણશુદ્ધિઃ સતિકાયાઅગ્નિર્દેશચનાસ્તિ યદાદેશાંતરમૃતપિતુર્વાર્તાશ્રુ
ત્વાપુર્વદેશાદમાશૌચંતસંસ્કારસ્ત્યસ્થલામાદિદેત્વંતરવશાપ્રકૃતોદશાહોત્તરંચસંસ્કારઆરબ્ધસત્ર
સંસ્કારકર્તુઃપુત્રસ્યકર્માંગદશાહમાશૌચં તદાશૌચમધ્યેસપિંડમરણેપૂર્વાંતેશુદ્ધિર્ન માતુર્મરણેપિનાધિકા

૧ યોગ્યપરજનનદશાદેશવદશાહવારણાય પચમયેપૂજ્યમ્.

૨ આત્રણ કદુશું તે.

૩ સંકરજાતીનાં ॥

પક્ષિણી કિંતુસર્પિંડાશૌચમાત્રાશૌચંચસંપૂર્ણમેવકાર્યં અતિઘાતકાલાદ્વર્તમાનસ્યલવચ્ચાનં પચંદ્વાદશ વર્ષાદિપ્રતીક્ષોત્તરંપુત્રાદિભિઃક્રિયમાણપિત્રાદિસંસ્કારાંગદશાદશૌચેન્યસર્પિંડાદિમરણેપોતિ પૂર્વેશોપે ણશુદ્ધેરપવાદઃસિંધાવુત્કઃ જનનાશૌચેમૃતાશૌચેવામૃતકર્મપાતેપિઢદાનાઘંત્યુર્મપ્રતિયંધોનાસ્તિ મૃતા શૌચેજાતાશૌચેવાપુત્રજનનેજાતકર્માદિપ્રતિયંધોનાસ્તિત્યેકે પૂર્વાશૌચત્તિજાતકર્મત્યન્યે માતુર્યાધિ કાપક્ષિણીતન્મધ્યેપિતુમેહેકોદિદ્રાદ્વૃપોત્સર્ગશ્યાદાનાદિકંચકુર્યાત્ અન્યસર્પિંડાશૌચેત્વેકાદશાદ્ કૃત્યંતંકાર્યમિતિવહચઃ કાર્યમિતિકશ્ચિત્ ॥

ન્યારે ભાણેને ઇલાદિક મામા ઇલાદિકું અંતકર્મ કરે ત્યારે તેને અંતકર્મ કરવાસંબંધી દશ દિવસ ઇલાદિ આશૌચ છતાં જો તે આશૌચમાં સર્પિંડના મરણ નિમિત્તયજી દશ દિવસરૂપ ઇલાદિ આશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો તેની પ્રથમના આશૌચવડે શુદ્ધિ થતી નથી; કારણ, કર્મનું અંગભૂત આશૌચ અસ્પૃશ્યતાનું માત્ર કારણ હોવાથી (તેમાં) સંધ્યાદિક કર્મનો લોપ થતો નથી, એ કારણથી તે લઘુ (અકપ) છે, માટે લઘુ આશૌચવડે ગુરુ (મ્હોટા) આશૌચની નિવૃત્તિ થતી નથી, એ રીતે ત્રણ રાત્રિ આશૌચ પ્રાપ્ત છતાં પણ ત્રિરાત્ર જનનાશૌચની નિવૃત્તિ થાય છે, મૃતક ત્રિરાત્રની નિવૃત્તિ થતી નથી ઇલાદિક જાણવું. સર્પિંડના આશૌચવડે માતા પિતાનું આશૌચ પુત્રને નિવૃત્ત થતું નથી. એ રીતે સ્ત્રીને પતિનું આશૌચ પણ નિવૃત્ત થતું નથી. કોઈ અંધકાર, પતિને સ્ત્રીનું આશૌચ પણ નિવૃત્ત થતું નથી, એમ કહે છે. માતાના આશૌચવિષે પિતાનું આશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો પ્રથમ આશૌચની સમાપ્તિવડે શુદ્ધિ થાય છે. સ્મૃત્યર્થસાસદિક ગ્રંથ તો, પિતાનું સંપૂર્ણ આશૌચ પાળવું એમ કહે છે. પિતાના આશૌચવિષે માતા મૃત થયા છતાં પિતાનું આશૌચ સંપૂર્ણ પાળી માતાનું આશૌચ પક્ષિણી અધિક પાળવું. એ પક્ષિણી આશૌચ અધિક પાળવું તે દશમી રાત્રિયજી પ્રથમ મરણ થયા છતાં અથવા જ્ઞાન થયા છતાં પાળવું. દશમી રાત્રિએ અથવા તે રાત્રિના ચોથે પોહોરે માતાનું મરણ ઇલાદિક થાય તો જો રાત્રિ, ત્રણ રાત્રિજ અધિક પાળવું, પક્ષિણી પાળવું નહિ. અનાહિતાગ્નિ (જેણે અગ્નિ ગ્રહણ નથી કર્યો એવા) પતિના મરણયજી બીજા ઇલાદિક દિવસે માતાએ સહગમન કર્યો છતાં પણ માતાનું આશૌચ અધિક પક્ષિણી નથી, ત્યારે પતિના આશૌચની અંતે શુદ્ધિ છે. નવશ્રાદ્ધ અને પિંડાદિક સાથેજ સમાપ્ત કરવાં. પતિના આશૌચ પછી સ્ત્રી સતી થયા છતાં ત્રણ રાત્રિ આશૌચ પાળવું, એ ત્રિરાત્ર આશૌચ સર્પિંડોએજ પાળવું. પુત્રને તો માતાનું આશૌચ સંપૂર્ણજ છે એમ ભાસે છે. સહગમન (પતિની સાથે એક ચિતામાં જવું તે) છતાં સર્પિંડને પણ પૂર્વજ આશૌચ; ત્રિરાત્ર આશૌચ તો, અનુગમન (પાછળથી સતી થવું તે) પરાયણ છે એમ જોડ કહે છે, અને એજ મત યોગ્ય છે. એ સંપાતવિષે પૂર્વાશૌચવડે જ શુદ્ધિ તે સૂવાવડી તથા અગ્નિ દેનારાની થતી નથી. ન્યારે દેશાંતરે મૃત થયેલા પિતાની વાર્તા સાંભળી પુત્રોએ દશ દિવસ આશૌચ પાળવું તથા સંસ્કાર તો અસ્થિ ન મળ્યાં ઇલાદિક કારણયજી ક્યો નહીં અને દશ દિવસ પછી સંસ્કારનો આરંભ ક્યો ત્યારે સંસ્કાર કરનારા પુત્રને કર્મનું અંગભૂત દશ દિવસ આશૌચ છે, તે આશૌચમાં સર્પિંડ મૃત થયા છતાં પૂર્વ આશૌચની અંતે શુદ્ધિ થતી નથી. માતા મૃત થયા છતાં પણ અધિક પક્ષિણી આશૌચ નહીં, ત્યારે સર્પિંડાશૌચ તથા માતાનું આશૌચ સંપૂર્ણ પાળવું; કારણ, એલા કાળ કરતાં વર્તમાન કાળ બળવાન છે, એ રીતે બાર વર્ષ વાટ જોયા પછી પુત્રાદિકોએ કરાતા પિતાના સંસ્કારના અંગ- ભૂત દશ દિવસનાં આશૌચવિષે બીજા સર્પિંડોનું મરણ છતાં પણ પૂર્વશેષકરીને શુદ્ધિનો અપવાદ (બાધ) નિર્ણયસિંધુમાં કહ્યો છે. જનનાશૌચ અથવા મૃતાશૌચવિષે મૃતાશૌચ પ્રાપ્ત થયા છતાં પિંડદાન ઇલાદિક અંતકર્મનો પ્રતિબંધ નથી. મૃતાશૌચ અથવા જનનાશૌચવિષે પુત્રજન્મ થયા છતાં જાતકર્માદિક કરવાવિષે પ્રતિબંધ નથી. એમ કોઈ અંધકાર કહે છે. પ્રથમના આશૌચની અંતે જાત- કર્મ કરવું એમ બીજા અંધકાર કહે છે. માતાનું જો અધિક પક્ષિણી આશૌચ તેવિષે પણ પિતાનું મહેકોદિદ્રાદ્ધ, વૃષોત્સર્ગ અને શ્યાદાન ઇલાદિક કરવાં. બીજા સર્પિંડના આશૌચમાં તો અગીયારમાં દિવસનું કૃત્ય કરવું નહીં, એમ ઘણા અંધકારો કહે છે. કોઈ અંધકાર, કરવું, એમ કહે છે.

અથવાવસ્પર્શાનુગમનાદિસંસર્ગાશૌચમ્ ॥ સંસર્ગાશૌચેનિત્યુર્મનંધિકારોનાસ્તિ કિંત્વ સ્પૃશ્યત્વમાત્રં તદપિતદીયમાર્ગપુત્રાદીનાનાસ્તિ કિંતુસંસર્ગકર્તુરેવ ઇવંતદ્વહ્યતિતત્સ્યામિકાગ્રાદિ દ્રવ્યાણાંનાગ્રાહ્યત્વં તત્રસજાતીયશવસ્પર્શસંયોતિપાશૌચં દીનવર્ણસ્પર્શોઽધિકંફલ્પ્યમ્ ॥

હવે ગમ્ભીરો સ્પર્શ તથા શબ્દની પછવાડે જવું ઇત્યાદિક સંસર્ગીશૌચ કહે છે.—સંસર્ગીશૌ-
ચમાં નિલકર્મનો અવિકાર નથી એમ નહીં એટલે નિલકર્મ કરવું, ત્યારે અસ્પૃશ્યપણું માત્ર છે. તે
અસ્પૃશ્યપણું પણ તેની સ્ત્રી પુત્રાદિકને નથી, ત્યારે સસર્ગકતનિજ છે. એ પ્રમાણે તેના ઘરમાં રહેલા,
અને તેનું સ્વામીપણું બેની ઉપર છે એવા અત્યાદિક પદાર્થ ન લેવા એમ નહીં, અર્થાત્ લેવા. તેમાં
સંભતીય (પોતાની ભતના) શબ્દનો સ્પર્શ થયા છતાં સંભોયતિ આશૌચ છે. હીન વર્ણુ શબ્દનો સ્પર્શ
થયા છતાં અવિક કલપવું.

અથાનુગમને ॥ સજાતીયસ્યવિજાતીયસ્યશવસ્યાનુગમને સ્નાત્વાગ્નિસંસ્પર્શઘૃતપ્રાશનંચકૃત્વા
પુનઃસ્નાત્વાપ્રાણાયામંકુર્યાત્ પ્રિયસ્યશૂદ્ધાનુગમનેત્રિરાત્રનંદ્યાંજ્ઞાનંઘૃતપ્રાશનંપ્રાણાયામશતંચનાત્રનિત્ય
કર્મલોપઃ ॥

હવે અનુગમ (ગમ્ભીરો પછવાડે જવું) છતાં કહે છે.—સંભતીય અથવા વિભતીય શબ્દની
વાસે ગયા છતાં જાન કરી અગ્નિસ્પર્શ કરી ઘી ખાઈ કરી જાન કરી પ્રાણુયામ કરવા. બ્રાહ્મણે
શૂદ્રની પછવાડે ગયા છતાં ત્રણ રાત્રિ નહીં જાન, ઘી ખાવું તથા સો પ્રાણુયામ કરવા. એમાં
નિલકર્મનો લોપ નથી.

અથનિર્હરણે ॥ ક્ષેત્રેનસજાતીયશચનિર્હરણેતદ્ગ્રાશનેતદ્ગૃહવાસેચદશાહઃ તદ્ગૃહવાસમાત્રેન્નાશ
નમાત્રેચાત્રિરાત્રમ્ અગ્રાશનગૃહવાસયોરભાવેપ્રકાહઃ ગ્રામાંતરસ્થંશયંનિર્હત્યગ્રામાંતરવાસેસજ્યોતિઃ
મોલ્યપ્રહણેસજાતીયનિર્હરણેદશાહઃ વિજાતીયનિર્હરેશચજાતીયમ્ મૃત્તિપ્રહણેનહીનજાતીયનિર્હરણેશચ
જાતીયદ્વિગુણમ્ સોદયશચનિર્હરણેપિદશાહઃ શવાલંકારકરણેપાદકૃચ્છ્રં અગ્નાદુપવાસઃ અશકૌ
જ્ઞાતં ધર્માર્થમનાયદ્વિજગ્નશચનિર્હરણેદાહકરણેચાશ્વમેઘાદિપુણ્યં જ્ઞાનમાનાચ્છુદ્ધિઃ અગ્નિસ્પર્શઘૃતા
શનંચાગ્રાપિ ધર્માર્થમપિશૂદ્રશચનિર્હરણેદ્વિજસ્યેપ્રકાહઃ ધર્માર્થમનાયશવાનુગમનાદૌનદોષઃ પ્રહ્લ્લચારિ
ણસ્તુપિત્તમાદુમાતામહાચાર્યાપાધ્યાયભિન્નશચનિર્હરણાદૌનતલોપઃ પૂર્વોક્તૃત્યાદૌચંચ તતસ્તેનકૃચ્છ્ર
પ્રાયશ્ચિત્તંપુનરપનયનચકાર્યં પિનાદેનિર્હરણેપિપ્રહ્લચારિણાઆશોચિનામન્નનમશ્યં તેપાંસ્પર્શોપિનકાર્યઃ
જ્ઞાપિનિત્યકર્મલોપોન ॥

હવે શબ્દને ઉપાધ્યા છતાં કહે છે.—એકને લીધે પોતાની ભતના શબ્દને ઉપાધ્યુ હોય; તેના
ઘરનું અન્ન ભક્ષણ કર્યું હોય અને તેને ઘેર નિવાસ કર્યો હોય તો દશ દિવસ આશૌચ. તેને ઘેર
નિવાસ માત્ર કર્યા છતાં અથવા અન્ન માત્ર ભક્ષણ કર્યા છતાં ત્રણ રાત્રિ આશૌચ. અન્ન ભક્ષણ
કરવું તથા ઘેર વાગ કરવો એ ન હોય તો એક દિવસ આશૌચ. બીજા આમના શબ્દને ઉપાધી
(પોતે) બીજે ગામે જઈ વાસ કરે તો સન્ભોયતિ આશૌચ. પૈસા લઈ સંભતીય શબ્દને ઉપાડે તો
દશ દિવસ આશૌચ. (પૈસા લઈ) પરભતીના શબ્દને ઉપાડે તો તે શબ્દની ભતિતું આશૌચ પાળવું.
પૈસા લઈ ટીનભતિના શબ્દને ઉપાધ્યા છતાં શબ્દભતીના આશૌચ કરતા બમણું આશૌચ પાળવું.
સોદકના શબ્દને ઉપાધ્યા છતાં પણ દશ દિવસ આશૌચ. શબ્દને અવકાર (તિલકાદિક) કર્યા છતાં
પાદકૃચ્છ્ર કરવું. અન્નભક્ષમાં તિલકાદિક કર્યા છતાં ઉપવાસ કરવો. ઉપવાસની શક્તિ ન હોય તો
જાન કરવું. ધર્મને અર્થે અનાથ બ્રાહ્મણનું શબ્દ ઉપાધ્યા છતાં તથા દાહ કર્યા છતાં અશ્વમેઘાદિક
યુગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તથા જ્ઞાનમાત્રયકી શુદ્ધિ થાય છે. એમાં પણ અગ્નિનો સ્પર્શ કરી ઘી ખાવું.
ધર્મને અર્થે બે શૂદ્રનું શબ્દ ઉપાડે તો પણ બ્રાહ્મણને એક દિવસ આશૌચ પાળવું. ધર્મને અર્થે
અનાથ શબ્દને વાને જવું ઇલાદિક કર્યાકી દોષ નથી. બ્રહ્મચારિએ પિતા માતા, માતામહ, આચાર્ય
અને ઉપાધ્યાય કરતા બીજા શબ્દને ઉપાધ્યા છતાં તેના ત્રતનો લોપ થાય છે તથા તેણે પ્રથમ કહેલી
રીતિપ્રમાણે આશૌચ પાળવું, પછી તેણે (બ્રાહ્મચારીએ) કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત તથા પુનઃપનયન કરવું. પિતા
ઇલાદિકનું શબ્દ ઉપાધ્યુ હોય તો પણ બ્રહ્મચારિએ સતકીનું અન્ન ખાવું નહિ, તથા તેમનો સ્પર્શ પણ કરવો
નહીં. એ આશૌચમા પણ નિલકર્મનો લોપ નથી.

અથદાહાદૌ ॥ સમોક્તદર્શનપ્રેતસ્યજેહાદિનાદાહોદકદાનાદિસકલૌર્ધ્વદેહિકકરણેતત્તજ્ઞાત્યા
શૌચં તદ્વેજેહાદોમાચનુસારેણગુપ્તલગ્નપ્રાજાપત્યાદીનાંતર્યં જેહાદિનાસવર્ણાનાંદાહમાત્રકરણેતદ્ગૃહવા

સેત્રિરાત્રંતદન્નમક્ષણેદશરિત્રંતદુભયાભાવેપ્રકાહઃ હીનવર્ણનોત્તમવર્ણસ્યદાહમાત્રકરણેશવજાત્યાશૌચં
મૃતિગ્રહણેનત્તવર્ણસ્યદાહમાત્રકરણેપિદશાહાયેવ મૌલ્યેનોત્તમવર્ણદાદેદ્વિગુણં ઉત્તમેનાધમવર્ણદાદૈ
નિર્હરણકરણેતજાત્યાશૌચં તદંતેક્રમેણદ્વિગુણંત્રિગુણંચતુર્ગુણંપ્રાયશ્ચિત્તં મૌલ્યેનહીનવર્ણદાહાદૌતુ
પ્રાયશ્ચિત્તમાશૌચંચોકપેક્ષ્યાદ્વિગુણં ધર્મોર્થસમોત્કૃષ્ટવર્ણપ્રેતસ્યદાહાદિસકલૌર્ધ્વદેહિકકરણેપિતા
શૌચં નિત્યપિંડદાનાદનંતરંજ્ઞાનમાત્રાચ્છુદ્ધિઃ દ્વિજેનશૂદ્રસ્યધર્મેણાપિદાહાદિનકાર્યમ્ ॥

હવે દાહાદિક કયાં છતાં તેવિયે નિર્ણય કહે છે.—પોતાના અથવા ઉચ્ચ વર્ણુમાંના મરનારનું
એહાદિકથકી દાહ તથા જળદાન ઇત્યાદિક સધળું ઔર્ધ્વદેહિક કર્મ કયાં છતાં તે તે જાતિનું આશૌચ
પાળવું, તથા તે આશૌચ પાળ્યા પછી જોહ, લોભ ઇત્યાદિકને અનુસારે મ્હોટાં ન્હાનાં પ્રાણપલ ઇત્યાં
દિક ગ્રણુ, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. એહાદિકવડે સવર્ણુના દાહ માત્ર કયાં છતાં તથા તેને યેર નિવાસ કયાં
છતાં ગ્રણુ રાત્રિ આશૌચ પાળવું, તેનું અન્ન ભક્ષણુ કયાં છતાં દશ રાત્રિ આશૌચ પાળવું. તે બન્નેનો
(દાહ તથા અન્નભક્ષણુનો) અભાવ હોય તો એક દિવસ આશૌચ. હીનવર્ણુવાળાએ ઉત્તમ વર્ણુવા
ળાનો દાહ માત્ર કયાં છતાં રાખની જાતિનું આશૌચ પાળવું. મૌલ્ય લઈ સવર્ણુ રાખના દાહ માત્ર
કયાં છતાં પણ દશ દિવસ ઇત્યાદિકજ આશૌચ પાળવું. મૌલ્ય લઈ ઉત્તમ વર્ણુના દાહ કયાં છતાં
બમણું આશૌચ પાળવું. ઉત્તમ વર્ણુવાળાએ અધમ વર્ણુવાળાનું દાહ, રાખ ઉપાડવું ઇત્યાદિક કયાં
છતાં તેની જાતિનું આશૌચ પાળવું, તથા આશૌચની અંતે ક્રમેકરી બમણું, ત્રણગણું, ચોગણું પ્રાય-
શ્ચિત્ત કરવું. મૌલ્ય લઈ હીનવર્ણુવાળાનું દાહ, રાખ ઉપાડવું ઇત્યાદિક કયું હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત અન્ન
આશૌચ કહેલા કરતાં બમણું કરવું. સમાન તથા ઉત્કૃષ્ટ વર્ણુવાળા પ્રેતનું ધર્મને અર્થે દાહ ઇત્યાદિક
સધળું ઔર્ધ્વદેહિક કર્મ કયાં છતાં પણ આશૌચ નથી, ભારે નિત્ય પિંડદાનાદિક કયાં પછી જ્ઞાનમાત્રકી
શુદ્ધિ થાય છે. દ્વિજે શૂદ્રના દાહાદિક ધર્મને અર્થે પણ કરવા નહીં.

અથગ્રહચારિણાપિતુત્તમાતામહાદીનામન્યાધિકાર્યભાવેવાહાદ્યત્યકર્મકાર્યં તદાકર્મોગંદશાહમસ્પૃ
શ્યત્વલક્ષણમાશૌચંચકાર્યં તદાપિતેપામાશૌચિનામગ્રંગ્રહચારિણાનમોક્તવ્યં આશૌચિસ્પૃષ્ટતયાવાસ
શ્ચનકાર્યઃ તદુભયકરણેપ્રાયશ્ચિત્તંપુનરુપનયનંચ ગ્રહચારિણાપૂર્વોક્તપિત્રાદિમિત્રાનાંદાહાદ્યત્યકર્મકર
ણેકુચ્છૂન્નત્રયમ્પ્રાયશ્ચિત્તંપુનરુપનયનંચાશૌચંતેકાર્યમ્ પિત્રાદેર્દાહમાત્રકરણેપકાહમાશૌચંકાર્યં અન્ન
વૈત્રગ્રહચારિણઃસંધ્યાગ્રિકાર્યાદિકર્મલોપોન ગ્રહચારિમિત્રસ્યાપિદાહાદિનિમિત્તકર્મસંસર્ગાશૌચેગ્રહણ
જ્ઞાદિનિત્યકર્મલોપોનેત્યુક્તં તન્નદેવપૂજાવૈશ્વદેવાદિકમન્યેનકારણીયમ્ સ્વયંકર્તુંયોગ્યંતુસ્વેનૈયકાર્યમ્
ગ્રહચારિણઃપિત્રાદ્યત્યકર્મકરણેતુપિત્રાદિમરણેપ્યાશૌચંન સમાવર્તનોત્તરંપૂર્વેમૃતાનાંપિત્રાદિસર્પિંડા
નાંત્રિરાત્રમાશૌચંકાર્યમ્ ॥

ભાર પછી ગ્રહચારીએ પિતા, માતા, માતામહાદિકના બીજા અધિકારી ન છતાં દાહાદિક
અંલકર્મ કરવું, તથા તે સમયે કર્મનું અંગજીવત એવું દશ દિવસ અસ્પૃશ્યત્વરૂપ આશૌચ પાળવું, તે
કાળે પણ તે સૂતકિઓનું અન્ન ગ્રહચારીએ ભક્ષણુ કરવું નહીં, તથા સૂતકિઓનો સ્પર્શ થાય એ
રીતે એક ઠેકાણે નિવાસ પણ કરવો નહીં. તે બન્ને (અન્નભક્ષણુ તથા એક ઠેકાણે નિવાસ) કયાં
છતાં પ્રાયશ્ચિત્ત તથા પુનરૂપનયન કરવાં. ગ્રહચારીએ પ્રથમ કહેલા પિતા ઇત્યાદિકથકી બીજાઓનું
દાહાદિક અંલકર્મ કયાં છતાં આશૌચ પછી ગ્રણુ કૃત્સ્ન પ્રાયશ્ચિત્ત તથા પુનરૂપનયન કરવું. પિતા
ઇત્યાદિકનાં દાહ માત્ર કયાં છતાં એક દિવસ આશૌચ પાળવું. આ સધળે ઠેકાણે ગ્રહચારીને સંધ્યા,
અગ્નિધર્મ ઇત્યાદિક કર્મનો લોપ નથી. ગ્રહચારી કરતાં બીજાને પણ દાહાદિક નિમિત્તકી સંસર્ગાશૌચ
છતાં ગ્રહચારાદિક નિત્યકર્મનો લોપ નથી એમ કહ્યું છે; તેમાં દેવપૂજા, વૈશ્વદેવ ઇત્યાદિક બીજાને હાયે
કરેવવાં; પોતે કરવાને જે યોગ્ય હોય તે તે પોતેજ કરવું. ગ્રહચારીએ પિતા ઇત્યાદિકનું અંલકર્મ
કયું ન હોય તો તેને પિતા ઇત્યાદિકનાં મરણુનિમિત્તનું આશૌચ નથી. સમાવર્તન થયા પછી પ્રથમ
મરેલા જે પિતા ઇત્યાદિક સર્પિંડ તેમનું ગ્રણુ રાત્રિ આશૌચ પાળવું.

અથરોદનેઆશૌચાદિ ॥ વિપ્રાદિમિઃસર્વર્ણમરણવિષયેઽસ્થિસંચયનાત્પૂર્વેરોદનેજ્ઞાનં તદુત્ત
રમાત્રમનં વિપ્રસ્યશૂદ્રવિષયેઽસ્થિસંચયનાત્પ્રાકૃત્રિપાત્રં તદુત્તરમેકપાત્રં શૂદ્રસ્યવિષયેતદ્દહવાસાદિ
સંચયેઽસ્થિસંચયાત્પ્રાગેકપાત્રં તદૂર્ધ્વજ્ઞાનં સર્પિંડાનાંત્વનુગમનરોદનાદૈનદોષઃ નાત્રાપિકર્મલોપઃ

અનસર્વેષ્યસ્યવાનાશૌચકાલસ્તંનિર્વાહસ્નાતૈવસવિશુદ્ધ્યતિ નતુજ્ઞાનંવિનાતાવત્કાલમાત્રાતિક્રમેણયુદ્ધિઃ અંત્યકર્મકર્તુરસ્થિસંચયનાત્પ્રાક્સીસંગેચાંદ્રાયણંપ્રાયશ્ચિત્તં ઋર્ધ્વપ્રાજાપત્યત્રયં અન્યેપાં મૃતાશૌચિનાંસંચયનાત્પ્રાક્સંગમેચિરાત્રમુપવાસઃ ઋર્ધ્વમેકરાત્રમ્ ॥

હવે રોડું કર્યા છતાં આશૌચાદિ કહે છે.—બ્રાહ્મણાદિકાએ પોતાના સર્વભૂતોના મૃત થવાવિષે અસ્થિસંચયનયત્રી પ્રથમ રોદન કર્યા છતાં જ્ઞાન, અસ્થિસંચયન પછી રોદન કર્યા છતાં આચમન કરવું. શૂદ્રવિષે, અસ્થિસંચયનયત્રી પ્રથમ રોદન કરણુના બ્રાહ્મણને ત્રણ રાત્રિ, અસ્થિસંચયન પછી એક રાત્રિ આશૌચ. શૂદ્રવિષે અસ્થિસંચયન યત્રી પ્રથમ તેને ઘેર રેહેવું ઇલાદિ સંબંધ છતાં એક રાત્રિ, તે પછી જ્ઞાન કરવું. સર્પિરોએ તો અતુલગમન, રોદન ઇલાદિ કર્યા છતાં દોષ નથી. એ આશૌચવિષે પણ કર્મભેદ નથી. આ સઘળે કેકાણે જેને જેટલો આશૌચનો કાળ કહ્યો છે તેટલો કાળ તેણે પાળ્યા પછી જ્ઞાનવડેજ તે શુદ્ધ થાય છે, જ્ઞાન કર્યાવિના તેટલો કાળ માત્ર કાઢવાથી શુદ્ધિ થતી નથી. અંત્યકર્મ કરનારાએ અસ્થિસંચયન યત્રી પ્રથમ સ્ત્રીસંગ કર્યા છતાં ચાંદ્રાયણ, અસ્થિસંચયન પછી ત્રણ પ્રાણપલ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ખીન્ન મૃતાશૌચવાળાઓએ અસ્થિસંચયનયત્રી પ્રથમ સ્ત્રીસંગ કર્યા છતાં ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવા, અસ્થિસંચયન પછી એક રાત્રિ ઉપવાસ કરવો.

અથાશૌચાન્નમક્ષણે ॥ અસગોત્રોનાપદિયુદ્ધિપૂર્વસકૃદ્વ્યાશૌચિસ્વામિકંપકમન્નયસિન્ધિનેમુંકે તદારમ્પતેનવાયત્તેપામાશૌચમયશિષ્ટંતાવદાશૌચકાર્ય આશૌચાંતેચિવિપ્રાશૌચેસાંતપનંપ્રાયશ્ચિત્તં શૂદ્રાશૌચેચાંદ્રાયણં ક્ષત્રિયાદેઃકલાયમાચાન્નલિપ્યતે ક્ષત્રિણેપસ્તુવ્યુત્પાદનમાત્રાથૈનેદાનીમુપયુજ્યતે इतिપ્રાયણેષ્યતે મત્યાભ્યાસેવિપ્રશૂદ્રાશૌચયોઃક્રમેણમાસંપન્માસંકૃદ્ધાદિવ્રતાચરણં અમત્યામોજ નેવાયદન્નપાકમાશૌચં ક્રમેણેકરાત્રસંસરાત્રાંચોપોપણંદશશતંતંચપ્રાણાયામાઃ અમત્યાભ્યાસેદિગુણં આપ ધમત્યામોજનેતદ્વદશશૌચમેકઃપ્રાણાયામાઃ શૂદ્રાશૌચેऽપ્તાધિકસહસ્રગાયત્રીજપઃ જ્ઞાનતઃઆપદિન્નિર ધમર્પણમદ્યોત્તરસહસ્રગાયત્રીજપઃ શૂદ્રાશૌચેપ્રાજાપત્યં શૂદ્રસદ્ધિજાશૌચેજ્ઞાનંપંચગવ્યાજ્ઞાનંચસર્વમિદંજ નનાશૌચેન્યૂનંયોજ્યં યવમાહિતાધ્યાશૌચેવિન્યૂનમિતિસ્મૃત્યર્થસારેસર્વમિદમાશૌચિસ્વામિકાન્નમોજને॥

હવે સૂતકીર્ત્તિ અન્ન ભક્ષણ કર્યા છતાં કહે છે.—પરગોત્રવાળો આપત્તિકાળ ન છતાં જાણી કરી એકવાર પણ સૂતકીર્ત્તિ રાંધેલું અન્ન જે દિવસે ભક્ષણ કરે તે દિવસયત્રી તેણે, જેટલા દિવસ-પર્યંત તેમનું આશૌચ બાકી હોય તેટલા કાળપર્યંત આશૌચ પાળવું. આશૌચને અંતે પણ બ્રાહ્મણનું મૃતક હોય તો સાંતપન પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. શૂદ્રનું આશૌચ હોય તો ચાંદ્રાયણ કરવું. ક્ષત્રિયાદિકો ક્ષત્રિયગમાં અભાવ હોવાથી તેમના વિષયમાં લખતા નથી. કેઈ અંધમાં લેખ છે; પરંતુ તે તો વિશેષે કરી સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે છે છતાં વર્તમાન કાળમાં તેનો ઉપયોગ ન કરવાથી ધણું કરી તે ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. જાણી કરી અભ્યાસ (વારેવારે ખાધા) છતાં બ્રાહ્મણ તથા શૂદ્રના આશૌચવિષે ક્રમે કરી એક માસ તથા છ માસપર્યંત કૃત્ષ્ણાદિક મત કરવાં. અજ્ઞાણમાં ભોજન કર્યા છતાં ન્યહાં લગી અન્ન પચે લહાંપર્યંત આશૌચ, ક્રમે કરી એક રાત્રિ તથા સાત રાત્રિ ઉપવાસ કરી દશ તથા સો પ્રાણુયામ કરવા. અજ્ઞાણમાં અભ્યાસ છતાં બમણું કરવું. આપત્તિકાળે અજ્ઞાણમાં ભોજન કર્યા છતાં તે દિવસજ આશૌચ પાળી એક પ્રાણુયામ કરવો. શૂદ્રસંબંધી આશૌચ છતાં આઠે અધિક સહસ્ર (૧૦૦૮) ગાયત્રીજપ કરવો. આપત્તિકાળે જાણીને ભક્ષણ કર્યા છતાં ત્રણવાર અધર્મલેષ, તથા (૧૦૦૮) ગાયત્રીજપ કરવો, શૂદ્રનું આશૌચ છતાં પ્રાણપલ્ય કરવું. બ્રાહ્મણનું આશૌચ છતાં શૂદ્રે જ્ઞાન તથા પંચગવ્ય ભક્ષણ કરવું. એ સઘળું (પ્રાયશ્ચિતાદિક) જનનાશૌચ છતાં ઓછું કહેવું. એપ્રમાણે આદિતાગ્નિના આશૌચવિષે પણ ઓછું કહેવું એ રીતે સ્મૃત્યર્થસાર અંધમાં કહ્યું છે, આ સઘળાં નિર્લેપ, સૂતકી જેનો માલિક હોય તેવું અન્ન ભક્ષણ કર્યા છતાં જાણવું.

યદાતુતદસ્વામિકમાશૌચિસ્પૃષ્ઠમાયમન્નમુંકેનદામત્યામોજનેરુચ્છં અમત્યાર્ધમિતિસ્મૃત્યર્થસારેઊકં આશૌચિસ્પૃષ્ઠાશૌચિસ્વામિકાપ્રમોજીતુતત્સ્વામિકાપ્રાશનનિમિત્તંતસ્પૃષ્ઠાપ્રાશનનિમિત્તંચેતિપ્રાયશ્ચિત્તં ચદ્રપંસમુપયેનશુયાંત્ આશૌચિસ્વામિકાપ્રપ્રતિપ્રદેતૂક્પ્રાયશ્ચિત્તાર્ધ આશૌચંતુનાસ્તિ દાવમોક્ત્યા

મુખાભ્યામન્નાતેજનનેમરણેવાનદોષઃ અન્યતરેણજ્ઞાતેદોષઃ તત્રદાતુર્જ્ઞાનેભોક્તુરજ્ઞાને ભોક્તુરલ્પપ્રાયશ્ચિત્તં દાતુરજ્ઞાનેપિભોક્તુર્જ્ઞાનેપૂર્ણમેવ ભોજનનિમિત્તકાશૌચેપિકર્મલોપોન ॥

અર્થારે ફરી સૂતકીતું અત્ર ન છતાં સૂતકીએ માત્ર સ્પર્શ કરેલું અત્ર ભક્ષણ કરે ત્યારે જાણીને ભક્ષણ કર્યા છતાં કૃત્ઞ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, અભણુમાં ભોજન કર્યા છતાં અર્ધ કરવું એમ સ્મૃત્યર્થસાર ગ્રંથમાં કહ્યું છે. સૂતકીએ સ્પર્શ કરેલું એવું સૂતકીતું અત્ર ભક્ષણ કરનારાએ તો, સૂતકીતું અત્ર ભક્ષણ કર્યું તે નિમિત્તયત્રી, અને તેણે સ્પર્શ કરેલું અત્ર ભક્ષણ કર્યું તે નિમિત્તયત્રી એવાં બે પ્રાયશ્ચિત્ત એક સાથે કરવાં. સૂતકી છે સ્વામી જેનો એવું કાચું અત્ર ગ્રહણ કર્યું હોય તો, કહેલા પ્રાયશ્ચિત્તમાંથી અર્ધ કરવું, આશૌચ તો નથી. દાતા તથા ભોક્તા એ બન્નેને અજ્ઞાત, જનનાશૌચ તથા મૃતાશૌચ છતાં દોષ નથી. બન્નેમાંથી એકને જ્ઞાન છતાં દોષ છે, તેમાં દાતાને જ્ઞાન છતાં જમવાવાળાને ખબર ન છતાં ભોક્તાને અલ્પ પ્રાયશ્ચિત્ત. દાતાને જ્ઞાન ન છતાં પણ ભોક્તાને જ્ઞાન હોય તો પૂર્ણજ પ્રાયશ્ચિત્ત. ભોજનના નિમિત્ત થકી સૂતક છતાં પણ કર્મલોપ નથી.

અથતુકથમપિસ્વલ્પસંબંધયુક્તેજ્ઞાનવાસોયુતસ્યાદિતિત્રિશ્ચ્છ્રોકી સ્મૃત્યર્થસારેવ્યેષં અયમસ્યાર્થઃ સ્વલ્પેનાપિપ્રકાશાશૌચપ્રયોજકેનસંબંધેનયુક્તેશ્યાલકજામાત્રાદૌમૃતેસચ્ચેલંજ્ઞાનંકાર્યમ્ સર્વેત્રગુરુષો લુપ્તુનોવામૃતાશૌચસ્યપ્રાત્તિકાલેસમાતિકાલેચજ્ઞાતવ્યમિતિયાવત્ અથવાસ્વલ્પેર્દશાહમિદ્રપક્ષિણીત્રિ દિનાઘાશૌચપ્રયોજકૈઃસંબંધૈઃયુક્તે વંયુત્રયમાતુલાનુપનીતસર્પિઙ્ગાદૌમૃતેદેશાંતરેકાલાંતરેપિજ્ઞાનંમયત્યે વ તથાચસસન્નિહિતકાલેઆશૌચપ્રામિત્તસ્યાતિકાંતકાલેજ્ઞાનં યસ્યતુસન્નિહિતકાલેપિજ્ઞાનમાગ્રંતસ્ય કાલાંતરેજ્ઞાનમપિનેત્યર્થઃ યદ્વાસ્વરૂપઆશૌચપ્રયોજકસંબંધમિદ્રઃસંબંધઃ યથાશ્યાલકસુતત્વંજઢક ન્યાયાઃ પિતૃવ્યતસ્પુત્રત્વાદિ ભગિન્યામ્નાતુપુત્રત્વાદિતદ્યુક્તે આશૌચાભાવેપિજ્ઞાનમાગ્રંમવત્યેવ યત્તિચિત્ત્સંબંધેઆશૌચાભાવેપિજ્ઞાનમાગ્રંતસન્નિધૌસર્વેત્રકાર્યમિત્યર્થઃ પક્ષત્રયમપિદંદિશિદ્ધાચારેદદ્યતેદિતિયુક્તમાતિ ॥

હવે કોઈ પણ રીતે સ્વલ્પ સંબંધે યુક્ત એવા મૃત છતાં વસ્ત્રસહિત જ્ઞાન કરવું એમ ત્રિશત-શ્લોકીમાં છે, તથા સ્મૃત્યર્થસારમાં પણ એમજ છે. એનો આ અર્થ—એક દિવસ ઇલાદિ આશૌચ ઉપજવનારા એવા અલ્પ સંબંધે પણ યુક્ત એવા શાળો, જમાઈ ઇલાદિ મૃત છતાં વસ્ત્રસહિત જ્ઞાન કરવું, સઘળે ઠેકાણે મોટું અથવા નહાતું મૃતાશૌચ પ્રાપ્ત થયા છતાં તે સમયે તથા સમાધિકાળે જ્ઞાન કરવું એ સિદ્ધાંત; અથવા નહાના એટલે દશ દિવસના આશૌચવિના બીજા પક્ષિણી, ત્રણ દિવસ ઇલાદિ આશૌચના કારણભૂત સંબંધેયુક્ત એવા બંધુત્રય, ગામો અને જનોઇવિનાના સર્પિઙ્ગ ઇલાદિ મૃત થયા છતાં દેશાંતર તથા કાલાંતરવિષે પણ જ્ઞાન છેજ. તેમજ, જેનું સમીપ કાળમાં આશૌચ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું તે કાળ ગયા પછી જ્ઞાન છે, જેનું સમીપકાળમાં પણ જ્ઞાન માત્ર છે તેનું કાળાંતરે જ્ઞાન પણ નથી એવો અર્થ. અથવા ‘સ્વલ્પ’ એટલે આશૌચ ઉપજવનારા સંબંધ કરતાં ભૂદો સંબંધ, જેમ કે શાળાનો મુત્ર; પરણેલી કન્યાનો કોકો; કાકાના પુત્રાદિક, બેહેન ને ભાઇના પુત્રાદિક, એવા સંબંધે જે યુક્ત તેવિષે આશૌચ નથી તથાપિ જ્ઞાન માત્ર છેજ. અત્યંત અલ્પ સંબંધવિષે આશૌચ નથી તથાપિ સમીપે છતાં જ્ઞાન માત્ર સઘળે ઠેકાણે કરવું એ અર્થ છે. એ ત્રણે પક્ષે શિષ્ટ આચારવિષે દેખાય છે તે થોડા છે એમ ભાસે છે.

અથાશૌચાપવાદઃ ॥ સર્વંચઘા કર્તવ્યઃ ૧ કર્મતઃ ૨ દ્રવ્યતઃ ૩ મૃતદોષતઃ ૪ વિધા-
નત ૫ ઇતિ ॥

હવે આશૌચનો અપવાદ કહે છે.—તે અપવાદ પાંચ પ્રકારનો—૧ કર્તાથકી, ૨ કર્મથકી, ૩ દ્રવ્યથકી, ૪ મરનારના દોષથકી, ૫ વિધાનથકી. એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનો છે.

તત્રકર્તૃનોયથા ॥ યતીનાંબ્રહ્મચારિણાંચસર્પિઙ્ગજનનમરણયોર્નાશૌચં માતાપિતૃમરણેતુયતિ
બ્રહ્મચારિણોઃસચ્ચેલંજ્ઞાનમાગ્રંમવત્યેવ બ્રહ્મચારિણઃસમાવર્તનોચર્ત્રબ્રહ્મચર્યદશાયાંમૃતાનાંપિત્રાદિસર્પિ
ઙાનાંત્રિરાત્રમાશૌચંજઢકદાનંચકાર્યં અનુગમનનિર્હરણનિમિત્તકંત્વાશૌચંબ્રહ્મચારિણોવ્યસ્ત્યેવ પિત્રાઘં
ત્યકર્મકરણેબ્રહ્મચારિણઆશૌચમપ્યસ્ત્યેવ આરબ્ધપ્રાપશ્ચિત્તાનાંપ્રાયશ્ચિત્તાનુષ્ઠાનસમયેઆશૌચં સ

અગ્રસર્વેશ્વરસ્યાવાનાશૌચકાલસ્તંનિર્વાહઘ્નાત્વેવસવિશુદ્ધ્યતિ નતુજ્ઞાનંવિનાશાવત્કાલમાત્રાતિક મેળશુદ્ધિઃ અત્યંતકર્મકર્તુરસ્થિસંચયનાત્પ્રાકૃત્ત્રીસંગેચાંદ્રાયણંપ્રાયશ્ચિત્તં ઊર્ધ્વપ્રાજાપત્યત્રયં અન્યેષાં મૃતાશૌચિનાંસંચયનાત્પ્રાકૃત્સંગમેત્રિત્રાત્રમુપવાસઃ ઊર્ધ્વમેકરાત્રમ્ ॥

હવે રેાનું કર્યા છતાં આશૌચાદિ કહે છે.—બ્રાહ્મણાદિકેએ પોતાના સર્વધર્મોના મૃત થવાવિષે અસ્થિસંચયનથી પ્રથમ રોદન કર્યા છતાં સ્નાન, અસ્થિસંચયન પછી રોદન કર્યા છતાં આચમન કરવું. શૂદ્રવિષે, અસ્થિસંચયનથી પ્રથમ રોદન કરવાના બ્રાહ્મણને ત્રણ રાત્રિ, અસ્થિસંચયન પછી એક રાત્રિ આશૌચ. શૂદ્રવિષે અસ્થિસંચયન થકી પ્રથમ તેને ઘેર રહેવું ઇલાદિ સંબંધ છતાં એક રાત્રિ, તે પછી સ્નાન કરવું. સપિંડેએ તો અનુચમન, રોદન ઇલાદિ કર્યા છતાં દોષ નથી. એ આશૌચવિષે પણ કર્મલેખ નથી. આ સમયે ઠેકાણે જોને જેટલો આશૌચનો કાળ કહ્યો છે તેટલો કાળ તેણે પાળ્યા પછી સ્નાનવડેજ તે શુદ્ધ થાય છે, સ્નાન કર્યાવિના તેટલો કાળ માત્ર કાઢવાથી શુદ્ધિ થતી નથી. અંતકર્મ કરનારાએ અસ્થિસંચયન થકી પ્રથમ સ્ત્રીસંગ કર્યા છતાં આંદ્રાયણ, અસ્થિસંચયન પછી ત્રણ પ્રાણપલ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. બીજા મૃતાશૌચવાળાઓએ અસ્થિસંચયનથી પ્રથમ સ્ત્રીસંગ કર્યા છતાં ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવા, અસ્થિસંચયન પછી એક રાત્રિ ઉપવાસ કરવો.

અથાશૌચાન્નમક્ષણે ॥ અસગોત્રોનાપદિહૃદિપૂર્વેસકૃદપ્યાશૌચિસ્વામિકંપકમગ્રંયસ્મિન્દિનેમુંકે તદારમ્યતેનયાવત્તેપામાશૌચમવશિષ્ટંતાવદાશૌચંકાર્ય આશૌચાંતેચવિપ્રાશૌચેસાંતપનંપ્રાયશ્ચિત્તં શૂદ્રાશૌચેચાંદ્રાયણં ક્ષત્રિયાદેઃકલાચમાચાન્નલિપ્યતે ક્ષત્રિયેપસ્તુવ્યુત્પાદનમાત્રાથૈનેદાનીમુપયુજ્યતે ઇતિપ્રાયણપેક્ષયતે મત્યામ્યાસેવિપ્રશૂદ્રાશૌચયોઃક્રમેળમાસંપન્માસંરુદ્ધાદિવ્રતાચરણં અમત્યામોજ નેયાવદ્ધપાકમાશૌચં ક્રમેળેકરાત્રસંસરાત્રંચોપોપણંદશશતંતંપ્રાણાયામાઃ અમત્યામ્યાસેદિગુણં આપ ધમત્યામોજનેતદહરાશૌચમેકઃપ્રાણાયામાઃ શૂદ્રાશૌચેઽષ્ટાધિકસહસ્રગાયત્રીજપઃ જ્ઞાનતઃઆપદિત્રિ ધમપર્ણમણોત્તરસહસ્રગાયત્રીજપઃ શૂદ્રાશૌચેપ્રાજાપત્યં શૂદ્રસ્યદ્વિજાશૌચેજ્ઞાનંપંચગવ્યાશનંચસર્વમિદંજ નનાશૌચેન્યૂનંયોજ્યં પયમાહિતામ્યાશૌચેપિન્યૂનમિતિસ્મૃત્યર્થસારેસર્વમિદમાશૌચિસ્વામિકાન્નમોજને ॥

હવે સૂતકીનું અન્ન ભક્ષણ કર્યા છતાં કહે છે.—પરગોત્રવાળો આપતિકાળ ન છતાં જાણી કરી એકવાર પણ સૂતકીનું રાંધેલું અન્ન જો દિવસે ભક્ષણ કરે તે દિવસથી તેણે, જેટલા દિવસ-પર્યંત તેમનું આશૌચ આઠી દોષ તેટલા કાળપર્યંત આશૌચ પાળવું. આશૌચને અતે પણ બ્રાહ્મણનું સૂતક દોષ તો સાંતપન પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. શૂદ્રનું આશૌચ દોષ તો આંદ્રાયણ કરવું. ક્ષત્રિયાદિકેના કલિયુગમાં અભાવ હોવાથી તેમના નિયમમાં લખતા નથી. કોઈ ગ્રંથમાં લેખ છે; પરંતુ તે તો વિશેષે કરી સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે છે છતાં વર્તમાન કાળમાં તેનો ઉપયોગ ન કરવાથી ઘણું કરી તે ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. જાણી કરી અભ્યાસ (વારેવારે ખાધા) છતાં બ્રાહ્મણ તથા શૂદ્રના આશૌચવિષે ક્રમે કરી એક માસ તથા છ માસપર્યંત કૃત્ષ્ણદિક મત કરવાં. અજાણમાં ભોજન કર્યા છતાં જ્યાં જ્યાં લગી અન્ન પચે ત્યાંપર્યંત આશૌચ, ક્રમે કરી એક રાત્રિ તથા સાત રાત્રિ ઉપવાસ કરી દશ તથા ચૈત્રાણ્યામ કરવા. અજાણમાં અભ્યાસ છતાં બમણું કરવું. આપતિકાળે અજાણમાં ભોજન કર્યા છતાં તે દિવસજ આશૌચ પાળી એક પ્રાણ્યામ કરવો. શૂદ્રસંબંધી આશૌચ છતાં આઠે અધિક સહસ્ર (૧૦૦૮) ગાયત્રીજપ કરવો. આપતિકાળે જાણીને ભક્ષણ કર્યા છતાં ત્રણવાર અધર્મવણ, તથા (૧૦૦૮) ગાયત્રીજપ કરવો, શૂદ્રનું આશૌચ છતાં પ્રાણપલ્ય કરવું. બ્રાહ્મણનું આશૌચ છતાં શૂદ્રે સ્નાન તથા પંચગવ્ય ભક્ષણ કરવું. એ સમય (પ્રાયશ્ચિતાદિક) જનનાશૌચ છતાં એણું કહેવું. એપ્રમાણે આદિતાગિના આશૌચવિષે પણ એણું કહેવું એ રીતે સ્મૃત્યર્થસાર ગ્રંથમાં કહ્યું છે, આ સમયે નિર્ણય, સૂતકી જેનો આલેખ દોષ તેણે અન્ન ભક્ષણ કર્યા છતાં જાણવું.

પદાતુતદસ્વામિકમાશૌચિસ્પૃષ્ઠમાગ્રમંમુંકેતદામત્યામોજનેરુદ્ધં અમત્યાર્થમિતિસ્મૃત્યર્થસારેઉકં આશૌચિસ્પૃષ્ઠાશૌચિસ્વામિકાન્નમોજીતુતત્સ્વામિકાદાશનનિમિત્તંતસ્પૃષ્ઠાદાશનનિમિત્તંચેતિપ્રાયશ્ચિત્તદયંસમુચયેનકુર્યાત્ આશૌચિસ્વામિકાન્નપ્રતિપ્રદેતુકપ્રાયશ્ચિત્તાર્થ આશૌચંતુનાસ્તિ દાવૃમોકૃમ્યા

મુખાભ્યામન્નાતેજનનેમરણેવાનદોષઃ અન્યતરેણજ્ઞાતેદોષઃ તત્રદાતુર્જ્ઞાનેભોક્તુર્યાને ભોક્તુરુપપ્રાપ્યશ્વિત્તં
દાતુર્યાનેપિભોક્તુર્જ્ઞાનેપૂર્ણમેવ ભોજનનિમિત્તકાશૌચેપિકર્મલોપોત ॥

જ્યારે ફરી સૂતકીનું અન્ન ન છતાં સૂતકીએ આત્ર સ્પર્શ કરેલું અન્ન ભક્ષણ કરે ત્યારે બાહ્યીને
ભક્ષણ કર્યા છતાં કૃત્સ્થ પ્રાપ્યશિત્ત કરવું, અબલુમાં ભોજન કર્યા છતાં અર્થ કરવું એમ સ્મૃત્યર્થસાર
ગ્રંથમાં કહ્યું છે. સૂતકીએ સ્પર્શ કરેલું એવું સૂતકીનું અન્ન ભક્ષણ કરનારાએ તો, સૂતકીનું અન્ન
ભક્ષણ કર્યું તે નિમિત્તયકી, અને તેણે સ્પર્શ કરેલું અન્ન ભક્ષણ કર્યું તે નિમિત્તયકી એવાં બે
પ્રાપ્યશિત્ત એક સાથે કરવાં. સૂતકી છે સ્વામી જેનો એવું કાચુ અન્ન ગ્રહણ કર્યું હોય તો,
કહેલા પ્રાપ્યશિત્તમાંથી અધું કરવું, આશૌચ તો નથી. દાતા તથા ભોક્તા એ બન્નેને અગ્રાત, જનનાશૌચ
તથા મૃતાશૌચ છતાં દોષ નથી. બન્નેમાંથી એકને જ્ઞાન છતાં દોષ છે, તેમાં દાતાને જ્ઞાન છતાં
જનવાધાળને અગ્ર ન છતાં ભોક્તાને અલ્પ પ્રાપ્યશિત્ત. દાતાને જ્ઞાન ન છતાં પણ ભોક્તાને જ્ઞાન
હોય તો પૂર્ણજ પ્રાપ્યશિત્ત. ભોજનના નિમિત્ત થકી સૂતક છતાં પણ કર્મલોપ નથી.

અથતુકથમપિસ્વરૂપસંયંધયુક્તેજ્ઞાનવાસોયુતંસ્યાદિતિવિશ્લેષીકી સ્મૃત્યર્થસારેષ્યેવં અયમસ્યાર્થઃ
સ્વરૂપનાપિકાદ્યાદાશૌચપ્રયોજકેનસંયંધેનયુક્તેદ્યાલકજામાત્રાદૌમૃતેસચૈલ્લજ્ઞાનંકાર્યમ્ સર્વગ્રગુરુષો
લયુનોવામૃતાશૌચસપ્રાપ્તિકાલેસમાપ્તિકાલેચક્ષાતબ્યમિતિયાવત્ અયવાસ્વરૂપેદશાદ્મિત્રપક્ષિનીત્રિ
વિનાદ્યાશૌચપ્રયોજકૈઃસંયંધૈઃયુક્તે યંયુત્રયમાતુલાનુપનીતસર્પિઢાદૌમૃતેદેશાંતરેકાલાંતરેપિજ્ઞાનંભવત્યે
વ તથાચસ્વસન્નિહિતકાલેઆશૌચપ્રાપ્તિસ્તસ્યાતિત્રાંતકાલેજ્ઞાનં યસ્યતુસન્નિહિતકાલેપિજ્ઞાનમાત્રંતસ્ય
કાલાંતરેજ્ઞાનમપિનેત્યર્થઃ ચદ્વાસ્વરૂપઆશૌચપ્રયોજકસંયંધમિત્રઃસંયંધઃ યથાદ્યાલકલુતત્વંજઙ્ગક
ન્યાયાઃ પિતૃવ્યતયુત્ત્વાદિ ભગિન્યામ્નાતૃપુત્રત્વાદિતયુક્તે આશૌચાભાવેપિજ્ઞાનમાત્રંભવત્યેવ યત્કિંચિ
ત્સંયંધેઆશૌચાભાવેપિજ્ઞાનમાત્રંસન્નિધૌસર્વગ્રકાર્યમિત્યર્થઃ પક્ષત્રયમપિદંશિદ્રાચારેદદ્યતેદતિયુ
કંમાતિ ॥

હવે કોઈ પણ રીતે સ્વલ્પ સંબંધે યુક્ત એવો મૃત છતાં વત્તસહિત જ્ઞાન કરવું એમ ત્રિશત્
શ્લોકીમાં છે, તથા સ્મૃત્યર્થસારમાં પણ એમજ છે. એનો આ અર્થ—એક દિવસ ઇત્યાદિ આશૌચ
ઉપબંધનારા એવા અલ્પ સંબંધે પણ યુક્ત એવો શાળો, જમાઈ ઇત્યાદિ મૃત છતાં વત્તસહિત જ્ઞાન
કરવું, સઘળે ઠેકાણે મ્હોડું અથવા ન્હાડું મૃતાશૌચ પ્રાપ્ત થયા છતાં તે સમયે તથા સમાપ્તિકાળે
જ્ઞાન કરવું એ સિદ્ધાંત; અથવા ન્હાના એટલે દશ દિવસના આશૌચવિના બીજા પક્ષિણી, ત્રણ દિવસ
ઇત્યાદિ આશૌચના કારણુભૂત સંબંધેયુક્ત એવા બંધુત્રય, માતૃ અને જનોઘવિનાતા સર્પિઢ ઇત્યાદિ
મૃત થયા છતાં દેશાંતર તથા કાલાંતરવિષે પણ જ્ઞાન છેજ. તેમજ, જેનું સમીપ કાળમાં આશૌચ
પ્રાપ્ત થાય છે તેનું તે કાળ ગયા પછી જ્ઞાન છે, જેનું સમીપકાળમાં પણ જ્ઞાન આત્ર છે તેનું કાળાં
તરે જ્ઞાન પણ નથી એવો અર્થ. અથવા ‘સ્વલ્પ’ એટલે આશૌચ ઉપબંધનારા સંબંધ કરતાં ભુદો
સંબંધ, જેમ કે શાળાનો પુત્ર; પરણેલી કન્યાનો કાકો; કાકાના પુત્રાદિક, જેહેન ને ભાઇના પુત્રાદિક,
એવા સંબંધે જે યુક્ત તેવિષે આશૌચ નથી તથાપિ જ્ઞાન આત્ર છેજ. અત્યંત અલ્પ સંબંધવિષે
આશૌચ નથી તથાપિ સમીપે છતાં જ્ઞાન આત્ર સઘળે ઠેકાણે કરવું એ અર્થ છે. એ ત્રણે પક્ષ શિષ્ટા
ચારવિષે દેખાય છે તે યોગ્ય છે એમ ભાસે છે.

અથાશૌચાપવાદઃ ॥ સર્વચંદા કર્તવ્યઃ ૧ કર્મતઃ ૨ દ્રવ્યતઃ ૩ મૃતદોષતઃ ૪ વિધા-
નત ૫ ઇતિ ॥

હવે આશૌચનો અપવાદ કહે છે.—તે અપવાદ પાંચ પ્રકારનો—૧ કર્તાધિકી, ૨ કર્મધિકી,
૩ દ્રવ્યધિકી, ૪ મરનારના દાપધિકી, ૫ વિધાનધિકી. એ ત્રણે પાંચ પ્રકારનો છે.

માતેતુપ્રાયશ્ચિત્તેત્રિરાત્રમતિકાંતાશૌચં કૃતકર્મગંગાંદીશ્રાદ્ધાનાંતત્કર્મસમાપ્તિપર્યંતં તત્કર્મોપયોગિકા
યેઆત્યાદિસંકટેઆશૌચંન જાતાશૌચમૃતાશૌચવતોર્મરણસમયપ્રાસૌનાશૌચં તેનદાનાદિકંસતિવૈરાગ્યે
આતુરસ્વસંન્યાસોપિભવતીતિસિંધ્વાદયઃ દેશવિપ્લવદુર્મિહ્યાદિમહાપદિસઘઃશૌચં આપદપગમેઆશૌ
ચાવરોપેઅવશિષ્ટાશૌચમસ્યેવ ॥

તેમાં કર્તાથકી આશૌચને અપવાદ કહે છે.—સંન્યાસી તથા બ્રહ્મચારીને સર્પિડના જન્મ તથા
મરણનું આશૌચ નથી. માતા તથા પિતા મૃત થયાં હોય તો સંન્યાસી તથા બ્રહ્મચારીએ વજ્રસહિત
સ્નાન માત્ર અવશ્ય કરવું. બ્રહ્મચારીનું સમાવર્તન થયા પછી પોતાની બ્રહ્મચર્યદશામાં જે પિતા ઇલાદિ
સર્પિડ મૃત થયા હોય તેમનું ત્રણ રાત્રિ આશૌચ પાળી તેમને ઉદકદાન કરવું. શયની વાંસે જવું,
શબ ઉપાડવું, એ નિમિત્તનું આશૌચ તો બ્રહ્મચારીને પણ છેજ. પિતા ઇલાદિકનું અંલકર્મ કર્યા
છતાં બ્રહ્મચારીને આશૌચ છેજ. જેણે પ્રથમ પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રારંભ કર્યો હોય તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કરતી
વેળાએ આશૌચ નથી; પ્રાયશ્ચિત્તની સમાપ્તિ થયા પછી તેણે ત્રણ રાત્રિ અતિકાંતાશૌચ પાળવું,
કર્મનું અંગમૃત નાંદીશ્રાદ્ધ જેણે કર્યું હોય તેને તે કર્મની સમાપ્તિ થવાપર્યંત તે કર્મના ઉપયોગી કાર્યવિધે
પીડા ઇલાદિ સંકટ છતાં આશૌચ નથી. જતાશૌચ તથા મૃતાશૌચવાળાને મરણસમય પ્રાપ્ત થયા છતાં
આશૌચ નથી. તેથી દાનાદિક તથા મરનારાને આતુરસંન્યાસ પણ થાય છે એમ નિર્ણયસિંધુ ઇલાદિક
અંથમાં છે. દેશમાં મ્હોટી પીડા થાય, દુકાળ પડે ઇલાદિ મહા આપત્તિ છતાં તેજ સમયે શુદ્ધિ, આપત્તિ
દૂર થયા પછી સૂતક શેષ રહ્યું હોય તો તે બાકીનું સૂતક છેજ.

અધકર્મતઃ ॥ અન્નસત્રિણામપ્રાદિદાનેપુનાશૌચં પ્રતિમહીતુસ્તુઆમાન્નપ્રહ્ણેદોયોન પક્ષાન્નમો
જનેતુનિરાત્રંક્ષીરપાનં મૃદીતેનંતવ્રતાદાવેકાદ્દયાદૌચારવ્યકૃષ્ણાદિવ્રતેચનાશૌચં તત્રચ્છાનાદિશરીર
નિયમામ્સ્વયંકાર્યાઃ અનંતપૂજાદિકમન્યેનકારણીયમ્ બ્રાહ્મણમોજનાદિકમાશૌચાંતે રાજાદીનાંપ્રજા
પાલનાદૌનાશૌચં શ્રત્વિજામધુપર્કપૂજોત્તરંતત્કર્મણિનાશૌચં તેનયેષ્વાધાનપશુવંધાદિપુમધુપર્કાનો
કસ્તેપુરુષતેપિષરણેતાનત્યન્ત્યાન્યેશ્રત્વિજઃકાર્યાઃ દીક્ષિતાનાંદીક્ષણીયોત્તરમચ્ચૃચ્છાનપર્યંતવશકર્મ
ણિનાશૌચં દીક્ષિતવિંશત્યેશ્ચાન્નમાન્નકર્મમન્યેકાર્યં અચ્ચૃચ્છાત્પૂર્વમેવાશૌચાભાવઃ અચ્ચૃચ્છાનમવત્યે
વેતિસિંધુઃ કર્માતેતુત્રિરાત્રપૂર્વપ્રત્યાયાત્ રોગમયરાજમયાદિનાશાર્યેશાંતિકર્મણિનાશૌચં ક્ષુત્પીડિતકુ
હંયસ્પ્રતિપ્રહેનાશૌચં નિસ્સરણશીલસ્યાધીતવેદશાસ્ત્રાધ્યયનેપિનાશૌચં ચૈવસ્યનાહીસ્પરાનેનાશૌચં
આદેતૃકં મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાચૌલોપનયનવિયાહાદ્યુત્સવતઢાગાદ્યુત્સર્ગકોટિહોમતુલાપુરુષપદાનાદિકકર્મસુતાં
દીશ્રાદ્ધોત્તરંનાશૌચં સંકલ્પિતેપુરશ્ચરણજપેઽવિચ્છેદેનસંકલ્પિતહરિવંશશ્રવણાદૌચમારંમોત્તરંનાશૌચં
ફાલાદિનિયમાભાવેતુસ્તોમહરિવંશાદિકમાશૌચેહેયમેવ સર્વોપ્યયમાશૌચાપવાદોત્તરંન્યગતિકત્વેઆ
ર્તિચોદયેયશ્રતિસિંધોનાગોજીવેચોકં તેનાનન્યગતિકત્વાદિકમાલોચ્યૈવાશૌચામાયોવોજ્યઃ અન્નપ્રહ્ણકર્મ
તત્પૂર્વાધેતવ્રતનોકમેવ ॥

હવે કર્મકરી અપવાદ કહે છે.—અન્નસત્ર જેનો હોય તેને અન્નના દાનવિધે આશૌચ નથી.
દાનના લેનારાને તો, કાચુ અન્ન લેવાવિધે હોય નથી. રાંધેલું અન્ન ભક્ષણ કરે તો, ત્રણ રાત્રિ હુઝમ-
યાનવ્રત કરવું. પ્રથમ પ્રહણ કરેલાં અનંતવ્રતાદિક, એકાદશી ઇલાદિક અને આરંભ કરેલાં કૃષ્ણાદિ
વ્રતવિધે આશૌચ નથી. તેમાં સ્નાન આદિ શરીરસંબંધી નિયમો પાતે કરવા, અનંતપૂલદિક અન્ય-
દ્વારાએ કરાવવું. શ્રાદ્ધલુભોજનાદિક સૂતક ગયા પછી કરવું. રાત્રી ઇલાદિકને પ્રજાનું પાલન ઇલા-
દિક કાર્યવિધે આશૌચ નથી. શ્રાદ્ધલોને મધુપર્કવટ પૂલ થયા પછી તે કર્મ કરવાવિધે આશૌચ નથી.
તેથી આધાન, પશુવંધ ઇલાદિક જે જે યજ્ઞોવિધે મધુપર્કપૂલ કહી નથી તે યજ્ઞમાં ઋત્વિજેનું વરણ
કર્યું હોય તો પણ તેમને કાઢી બીજા ઋત્વિજે વરાવવા. જેણે યજ્ઞદીક્ષા ગ્રહણ કરી હોય તેને,
દીક્ષણીય દષ્ટિ થયા પછી અવભૂથ (યજ્ઞાંત) સ્નાનપર્યંત યજ્ઞકર્મવિધે આશૌચ નથી. દીક્ષિત અને
ઋત્વિજ એમણે કર્મના મધ્યમાં સ્નાન માત્ર કરવું. અવભૂથની પ્રથમજ આશૌચ નથી. અવભૂથસ્નાન
તો આશૌચમાં થાય નહીં, એમ નિર્ણયસિંધુમાં છે. કર્મની સમાપ્તિ થયા પછી તો પ્રથમ કલાપ્રમાણે
ત્રણ રાત્રી આશૌચ પાળવું. રોગભય, રાજભય ઇલાદિકના નારાને અર્થે શાંતિકર્મવિધે આશૌચ નથી.
તેનું કુટુંબ ભણે પીડાયવું હોય તેને દાન લેવામાં આશૌચ નથી. વારંવાર નિસરી જનારાને ભણેલા
વેદ, શાસ્ત્રોનાં અપયનવિધે પણ આશૌચ નથી. વૈધને નાડીના સ્પર્શવિધે આશૌચ નથી. શ્રાદ્ધવિધે

તો પ્રથમ કહ્યું છે. મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા, ચૌલ, ઉપનયન, વિવાહાદિક ઉત્સવ, તલાવ ઇલાદિકનો ઉત્સર્ગ, કોટિહોમ અને તુલાપુરુષનું દાન ઇલાદિક કર્મવિધે નાંદીશ્રાદ્ધ થયા પછી આશૌચ નથી. પ્રથમ સંકલ્પ કરેલો પુરશ્ચરણનો જપ તથા અંતરાયવિના સંકલ્પ કરેલું હરિવંશનું થવણાદિક એવિધે પ્રારંભ પછી આશૌચ નથી. કાલ ઇલાદિકના નિયમનો અભાવ હોય તો, સ્તોત્ર હરિવંશ ઇલાદિક આશૌચમાં વર્ત્ય છેજ. આ સઘળો આશૌચનો અપવાદ બીજી ગતિ ન છતાં તથા પીઠાવિધે બાળુઓ; એમ નિર્ણય- સિંધુમાં તથા નગોજીભટ્ટકૃત આશૌચનિર્ણયમાં કહ્યું છે, તેથી બીજી ગતિ ન છતાં ઇલાદિક બેઘનેજ આશૌચનો અભાવ કહેવો. એ વિષયમાં જે કહેવાનું તે પૂર્વાર્ધમાં તે તે ઠેકાણે કહેજું છે.

કેચિત્તુમતેષ્વિવદીક્ષિતાનામૃત્વિજામારબ્ધોત્સવાદીનાંચસ્વરૂપતઆરંભતશ્રાપદ્યકત્વાદાર્ત્યાદ્યમા વેવ્યાશૌચાભાવહત્યાહુઃ કન્યાયાક્રતુશંકાદિસંકલ્પેમૂહર્તાતરામાવેકૂપ્માઙ્ઘોમાદિનાજાતાશૌચેવિવાહા રંભોપિકાર્યંદત્યુક્તં વિવાહાદિપુનાંદીશ્રાદ્ધોત્તરપ્રાશૌચપાતેપૂર્વેસંકલ્પિતાન્નમસગોત્રેદીતવ્યંભોકલ્પંચ દાતારંભોકારંસિદ્ધાન્નંચસૂતકીનસ્પૃશેત્ વિવાહાદૌતદન્યવ્રવામુંજાનેપુવિગ્રેપુદાતુરાશૌચપાતેપાત્રસ્યમ પ્યન્નસ્યક્ત્વાન્યગેહોદકાચાંતાઃશુદ્ધંતીત્યાદિપૂર્વાર્ધેઽન્તં એવંસહસ્રભોજનાદાયપિપૂર્વેસંકલ્પિતાન્નેપુજે યમ્ પાર્થિવશિવપૂજાયાંનાશૌચં આશૌચેસંધ્યાઘ્રૌતસ્મૃત્તંહોમાદિવિષયેપૂર્વાર્ધેઽન્તં અગ્નિસમારોપપ્રત્યવ રોહાયાશૌચ્યોર્નકાર્યાં તેનસમારોપોત્તરમાશૌચપાતેપુનરાધાનમેવ સમારોપપ્રત્યવરોહયોરન્યકર્તૃકત્વ સ્યાશૌચપાપવાદસ્યચાભાયાત્ इदंवहृचांनांद्वादशाहंહોમલોપેન્યેપાંચ્યહંહોમલોપેવપુનરાધાનંજેયં પ્રહળ નિમિત્તકેજ્ઞાનશ્રાદ્ધદાનાદૌનાશૌચં કશ્ચિત્જ્ઞાનમાત્રંકાર્યંનશ્રાદ્ધાદીત્યાહ સંક્રાંતિજ્ઞાનાદાયપિનાશૌ ચં નિત્યકૃત્યેપુજ્ઞાનાચમનભોજનનિયમાસ્પૃદ્યસ્પર્શનાદિનિયમેપુનાશૌચં અન્યદૈશ્વદેવપ્રહ્લયશ્વદેવપૂ જાદિનિત્યંનૈમિત્તિકંકામ્યંચાશૌચેપુનકાર્યં ભોજનકાલેઆશૌચાપાદકજનનમરણશ્રવણેમુલ્કસ્યંપ્રાસં ત્વક્ત્વાસ્નાયાત્ મુલ્કસ્યપ્રાસમક્ષણેપકોપવાસઃ સર્વાન્નભોજનેત્રિરાત્રોપવાસઃ इतिકર્મંતઆશૌચસદસ દ્વાધવિચારઃ ॥

કોઈ ગ્રંથકાર તો, મતવિધે જેમ આશૌચ નથી તેમ દીક્ષિત, ઋત્વિજ અને પ્રથમ આરંભેલા ઉત્સવાદિકને સ્વરૂપેકરી તથા આરંભેકરી આવર્યકપણું હોવાથી પીઠા ઇલાદિક ન છતાં પણ કૂબાંડ- હોમ ઇલાદિક કરી જનનાશૌચવિધે વિવાહનો આરંભ પણ કરવો, એમ કહ્યું છે. વિવાહાદિકવિધે નાંદીશ્રાદ્ધ પછી આશૌચ પ્રાપ્ત છતાં પ્રથમ સંકલ્પ કરી રાખેલું અન્ન અરસગોત્રવાળાઓએ દેવું તથા ભક્ષણ પણ કરવું. સૂતકીએ દાતા, ભોક્તા તથા સિદ્ધ કરેલા અન્નને સ્પર્શ કરવો નહીં. વિવાહા- દિક કાર્યવિધે તથા અન્ય સમયે શ્રાદ્ધણભોજન કરતાં છતાં દાતાને આશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો, પાત્ર ઉપર પીરસેલા અન્નનો પણ ભાગ કરી બીજાના ઘરના જળવરે આચમન લઈ શ્રાદ્ધણે શુદ્ધ થાય છે ઇલાદિ પૂર્વાર્ધમાં કહ્યું છે. એ રીતે સહસ્રભોજનાદિકવિધે પણ પ્રથમ સંકલ્પ કરેલા અન્નવિધે એવોજ નિર્ણય બાળુઓ. પાર્થિવ શિવલિંગની પૂજાવિધે આશૌચ નથી. આશૌચવિધે સાંધા, ઘ્રૌતરમાર્ત્તહોમાદિકવિધે પૂર્વાર્ધમાં કહ્યું છે. અગ્નિસમારોપ તથા પ્રત્યવરોહ એ બન્ને આશૌચમાં કરવાં નહીં, તેથી સમારોપ કર્યા પછી આશૌચ પ્રાપ્ત થયા છતાં પુનરાધાનજ કરવું; કારણ, સમા- રોપ તથા પ્રત્યવરોહ એ બીજાએ કરવાં નહીં, તથા તે વિધે આશૌચનો અપવાદ પણ નથી. એ પુનરાધાન, ઋગ્વેદીએને બાર દિવસ અને બીજી શાખાવાળાએને ત્રણ દિવસ હોમને લોપ છતાંજ બાળુવું. પ્રહળના નિમિત્તયકી કરવાનાં જ્ઞાન, શ્રાદ્ધ અને દાન ઇલાદિકવિધે આશૌચ નથી. કોઈ- એક ગ્રંથકાર જ્ઞાન માત્ર કરવું, શ્રાદ્ધાદિક કરવાં નહીં, એમ કહે છે. સંક્રાંતિસંબંધી જ્ઞાન દાનાદિક- વિધે પણ આશૌચ નથી. નિલ્ક કરવાના એવા જ્ઞાન, આચમન, ભોજન, નિયમ, સ્પર્શને અશૌચનો સ્પર્શ, ઇલાદિક નિયમવિધે આશૌચ નથી. બીજાં વૈષ્ણવે, પ્રહ્લયજ, દેવપૂજા ઇલાદિ નિલ્કર્મ, નૈમિ- સિકર્મ તથા કામ્યકર્મ આશૌચવિધે કરવાં નહીં. ભોજનસમયે, સૂતક ઉપજવનારાં જનન તથા મરણ સાંભળ્યા છતાં મોઢામાંના ગ્રાસ કાઢી જ્ઞાન કરવું, મોઢામાંના ગ્રાસ ભક્ષણ કર્યા છતાં એક ઉપવાસ કરવો, સઘળું અન્ન ભક્ષણ કર્યા છતાં ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવા, એ રીતે કર્મ કરી આશૌચ છે કે નથી એનો નિર્ણય કહ્યો.

અથદ્રવ્યતઃ ॥ પુષ્પફલમૂલલવળમધુમાંસશાકત્વળકાષ્ઠોદકક્ષીરધિવૃતૌપ્રથતિલતદિકારેશ્વત દ્વિકારાણાંલાજાદિમર્જિતાન્નસ્યલુકાદીનાંચાશૌચિગૃહસ્થિતાનાંચપ્રહજેદોપોન આશૌચિદસ્તાતુકિ

મપ્યેતન્નગ્રાહં પળ્યેતુવળિજાદેરાશૌચેપિતદ્વસ્તાહ્લવળાદેરામાન્નસ્યચક્રયેનદોષઃ જલદધિલાજાદિકંતુ
ક્રયેનાપિતદ્વસ્તાન્નગ્રાહમ્ ॥

હવે દ્રવ્યે કરી અપવાદ કહે છે.—કૂલ, કળ, મૂળ, મીઠું, મધ, માંસ, શાક, ઘાસ, કાષ્ઠ, જળ, દૂધ, દહીં, ઘૂત, ઔષધ, તિલ તથા તેના વિકાર (તેલ ઇલાદિ) રોરડી તથા તેના વિકાર (ગોળ, કાકરી, ખાંડ ઇલાદિ) પચા ઇલાદિ બૂબેલાં અન્ન અને લાડુ ઇલાદિ પદાર્થ જેની ઉપર સૂતકીનું ધણીપણું છે તથા સૂતકીનાં ઘરમાં રહેલાં તે ગ્રહણ કરવાનિષે દોષ નથી. સૂતકીને હાથેથી તો કોઈ પણ એમાંની વસ્તુ લેવી નહીં. બબરમાં તો, વ્યાપારી ઇલાદિકને આશૌચ હોય તોપણ તેને હાથેથી સ્વણાદિક અને કાચું અન્ન વેચાનું લેવામાં દોષ નથી. જળ દહીં, લાવા (ધાણી) ઇલાદિક પદાર્થ તો, વેચાતાં પણ તેને હાથેથી લેવા નહીં.

અથમૃતદોષતઃ ॥ શાસ્ત્રાનુશાંવિનાશસ્ત્રાગ્નિવિપજલપાપાણભૃગુપાતાનશનાદિમિવુંદ્વિપૂર્વકંસ્વે
જ્યાત્મઘાતકાનાંનાશૌચં તથાત્મઘાતનંક્રોધાત્પરોદ્દેશેનવાસ્તુસ્વતપ્તવેષ્ટસાધનતામ્રમેળવા તથાચૌર્વા
દિદોષેરાજહતાનાંપારદાયેતત્પત્યાદિહતાનાંવિધુદ્ધતાનાંચનાશૌચં અન્યૈર્નિપિદ્ધોપિગર્વાન્નદીતરણવૃક્ષા
ધિરોદ્દૃપાવરોદ્દાદૈપ્રવૃત્તોમૃતસ્તસ્યાપિનાશૌચં યોગવાદિહરણાર્થતદ્દનનાર્થવાપ્રવૃત્તોગોસર્વનલ્લિશ્નું
ગિદંદ્રિગજચોરવિપ્રાંત્યજાદિમિર્હતસ્તસ્યનાશૌચં મહાપાતકિનાંતત્સંસર્ગિણાંચમહાપાપિતુલ્યાનાંચપતિ
તાનાંનપુતકાનાંચમરણેનાશૌચં સ્ત્રીણાંચપત્યાદિહંશ્રીણાં હીનજાતિગામિનીનાંગર્મશ્રીનાંકુલડાનાંચ
પૂર્વાંત્તાત્મઘાતાદિપાપયુક્તાનાંચમૃતૌનાશૌચં તત્રૈપાંશવાનાંસ્પર્શાધુપાતવહનદહનાંત્યકર્માગ્નિકુર્યાત્
સ્પર્શાદિકરણેશનાશનામ્યાસાદિતારતમ્યેન કુચ્છાતિકુચ્છ્રસાંતપનચાંદ્રાયણાદિપ્રાયશ્ચિત્તાનિર્લિપ્યા
દિપ્રંધાંતરતોક્ષેયાનિ તેનૈપાંમૃતદેહસ્યજલેપ્રક્ષેપઃ તતઃસંયત્સરોચરંપુત્રાદિસ્ત્રીયાત્મઘાતાદિપાપાનુ
સારેણપ્રાયશ્ચિત્તંતસ્યકૃત્વાનારાયણવર્લિકૃત્વાપર્ણશરદાહાદિપૂર્વકમાશૌચમૌર્ધ્વદેહિકંચકુર્યાત્ કેચિ
ત્રેતશરીરંદગ્ધવાદાહનિમિત્તચાંદ્રાયણત્રયંકૃત્વાડસ્યીનિસંસ્થાપ્યાત્વાંતેપૂર્વાંકરીત્યૌર્વદેહિકમિત્યાહુઃ ॥

હવે મૃતદોષકરી અપવાદ કહે છે.—શાસ્ત્રની આશાવિના શસ્ત્ર, અગ્નિ, વિપ, જળ, પાપાણ, ભૈર-
વજપ અને ઉપવાસ ઇલાદિકવરે બહુભોઈ પોતાની ઇચ્છાથી આત્મહત્યા કરી મરનારનું સૂતક નથી.
એ આત્મહત્યા ક્રોધથી અથવા ખીળના નિમિત્તથી થાએ અથવા પોતાનું સાફ થશે એવા ભ્રમથી
હો. તેમજ, ચોરી કરવી ઇલાદિ દોષથી રાત્રીએ મારેલા, વ્યભિચારી હોવાથી તે સ્ત્રીના પતિ ઇલા-
દિકે મારેલા, અને વીજળી પડવાથી મરેલાનું આશૌચ નથી. ખીળએ નિષેધ કર્યા છતાં પણ ગર્વ-
થી નદી તરવી, ઝાડ ઉપર ચડવું અને કુવા ઇલાદિકમાં ઉતરવું, એ કરવાથી જ મૃત થાય તેનું
પણ આશૌચ નથી. ગાય ઇલાદિકને ચોરવામાટે અથવા તેઓને મારવામાટે પ્રવૃત્ત થયેશે એવે
ગાય, સપૈ, નખવાળા (સિંહાદિક), શીંગડાવાળા (બેલ ઇલાદિક), દાઢવાળા (સૂવર ઇલાદિક),
હાથી, ચોર, આદ્યણ અને આંધલ ઇલાદિકે મારેલાનું આશૌચ નથી. મહાપાપી, મહાપાપીના સંસર્ગ
કરવાવાળા, મહાપાપીની બરોબર પાપી, પતિત અને નપુંસક એ મૃત થયા છતાં તેમનું સૂતક નથી.
પતિ ઇલાદિકને મારનારી, હીન જાતિસાથે વ્યભિચાર કરનારી, ગર્ભહત્યા કરનારી, કુલરા અને પ્રથમ
કહેલાં આત્મહત્યા ઇલાદિક પાતક કરનારી એવી સ્ત્રી મૃત થયા છતાં તેનું આશૌચ નથી. તેમાં એવા
શબને સ્પર્શ કરવો, રોતું, ઉપાસવું, દાહ કરવો અને અંલકર્મ એ કરવાં નહીં. સ્પર્શાદિક કર્યા છતાં
બાલુમાં, અબાલુમાં, અબ્યાસ ઇલાદિકની ઝોછાઈ અવિકાઈવરે કૃન્દ્ય, અતિકૃન્દ્ય, સાંતપન, આંદ્રાયણ
ઇલાદિક પ્રાયશ્ચિત નિર્લુપ્યનિર્લુ ઇલાદિક ગ્રંથમાં લેવાં, તેથી એમ થાય છે કે, એમના મરેલા દેહ
જળમાં નાખવા, તે હેતુથી એક વર્ષપછી પુત્રાદિકાએ તેમનાં આત્મહત્યાદિક જેવાં પાપ હોય તેને
અનુગમે તેનાં પ્રાયશ્ચિત કરી તથા નારાયણબલિ કરી પુત્રલવિધિવરે દાહ કરી આશૌચ અને અંલકર્મ
કરવું. કોઈ ગ્રંથકાર, પ્રેતના શરીરનો દાહ કરી દાહનિમિત્ત ત્રણ આંદ્રાયણ કરી તેનાં અસ્થિ રાખી વર્ષ પછી
પ્રથમ કહેલી રીતિપ્રમાણે અંલકર્મ કરવું એમ કહે છે.

અપવાદૈકિકાગ્નિનાતુર્ણીદગ્ધાસ્વજીવનસંદેહાદ્વામત્યાવાપુશાદ્યઃસંવત્સરાદર્વાગપિતત્તદાત્મ
ઘાતાદિપાપોઽદ્રિગુણપ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વકં નારાયણવર્લિકૃત્વાપર્ણશરદાહમગ્નિદાહંવાહૃત્યાશૌચમૌર્ધ્વદેહિ
કંચકુર્યુઃ દંધપ્રાયશ્ચિત્તાદોનામેવ પ્રાયશ્ચિતાનહાંપાંઘટસ્ફોટેનયદિષ્ટતાનાંચદાસીદ્વારાપતિતોદક

વિધ્યનંતરંસાપેડીકરણવર્જમૌર્ધ્વદેહિકં તેનસાંવત્સરિકમય્યેકોદ્દિષ્ટવિધિનૈવ યદ્વાત્મઘાતિનાંપુત્રાદિ મૃતજાતીયવધોક્તગ્રહહત્યાદિપ્રાયશ્ચિત્તસહિતંચાંદ્રાયણંતત્કચ્છદ્યંચકૃત્વાનારાયણબલિપૂર્વકંતદહેત્ તથાચાત્મઘાતિનાંગોજગ્યાગ્રાદિહેતુકદુર્મરણવતાંચપતિતાદીનાંચ પૂર્વોક્તાનાંસર્વેપાંતમરણદિનાદાર ધ્યાશૌચં કિંતુતત્તત્પ્રાયશ્ચિત્તનારાયણબલિપૂર્વકસમંત્રકદાહદિનમારગ્યેવાશૌચં જલાદ્યાદિભિઃપ્રમા દમૃતાનાંતુમરણદિનાદારધ્યાશૌચાદિકમસ્યેવ તચ્ચત્રિરાત્રમિતિકેચિત્ દશાહમિતિવહ્વઃ કિંતુપ્ર માદમરણસ્યાપિદુર્મરણત્વાત્ત્રિમિત્તપ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વકમેવદાહાદિકાર્યમ્ તદુક્તંસ્મૃત્યર્થસારે ચંડાલગો ગ્રાહણચોરપશુદંટ્રિસર્પાદ્યુદકાદિભિઃ પ્રમાદાન્મરણેચાંદ્રાયણંતત્કચ્છદ્યંચતત્પ્રાયશ્ચિત્તંકૃત્વાપંચદ શકુચ્છાણિવાપ્રાયશ્ચિત્તંકૃત્વા વિધિવદ્દહનાશૌચોદકદાનાદિસર્વકાર્યમેવેતિ પ્રાણાંતિકપ્રાયશ્ચિત્તેન મૃતસ્યદશાહમાશૌચંસર્વાણિપ્રેતકાર્યાણિચકર્તવ્યાનિ પ્રાયશ્ચિત્તેનતસ્યશુદ્ધત્વાત્ એવારવ્ધપ્રાયશ્ચિત્તસ્યપ્રાયશ્ચિત્તમધ્યેમરણેપિશુદ્ધતાદિકંજ્ઞેયમ્ ॥

અથવા લૌકિકાગ્નિવડે મત્રસહિત દાહ કરી પોતે (પુત્રાદિક અધિકારી) જીવી શકે નહીં, જીવું એવા સંશયથી અથવા ભક્તિથી પુત્રાદિકાએ વર્ષની પ્રથમ પણ તે તે આત્મહત્યાદિ પાપનાં ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં બધાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નારાયણબલિ કરી પુત્રલલિવિધવડે દાહ કરી અથવા અસ્થિદાહ કરી આશૌચ અને અસ્તકર્મ કરવું. એ નિર્ણય જે પ્રાયશ્ચિત્તને માટે યોગ્ય છે તેને વિશેષ છે. જે પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય નથી તે તથા ઘટસ્થેટ કરી ભતિથી બાહેર થયેલા તેમનેમાટે દાસીવડે પતિતાદિક વિધિ કર્યા પછી સપિંડીકરણુવિના ઔર્ધ્વદેહિક કર્મ કરવું, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તેમનું સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ પણ એકોદ્દિષ્ટવિધિવડેજ કરવું. અથવા આત્મહત્યા કરી મૃત થયેલાના પુત્રાદિકાએ મરનારાની ભતીના વધવિષે કહેલાં ગ્રહાહત્યાદિકનાં પ્રાયશ્ચિત્તસહિત ચાંદ્રાયણ અને જે તમકુંઘ્લ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નારાયણબલિ કરી તેના દાહ કરવો. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મહત્યા કરી મૃત થયેલા; ગાય, હાથી, સિંહ ઇલાદિ નિમિત્તથી દુષ્ટ મરણુવડે મૃત થયેલા; અને પતિતાદિક પ્રથમ કહેલા એ સઘળાઓનું મરણુદિવસે આશૌચ નથી, સારે તે તે પ્રાયશ્ચિત્ત તથા નારાયણબલિપૂર્વક મત્રસહિત દાહ જે દિવસે થાય તે દિવસેજ આશૌચ પાળવું. જળ, અગ્નિ ઇલાદિકવડે પ્રમાદ (ગાફલપણ) થી મૃત થયેલાઓનું તો તે મરણુદિવસથી આશૌચ ઇલાદિક છેજ. પણ તે ત્રણ રાત્રિ છે એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. દશ દિવસ પાળવું એમ ઘણા ગ્રંથકાર કહે છે. તો પણ પ્રમાદથી મરણુ એ પળુ દુર્ભરણ છે માટે તેનાં નિમિત્તથી પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રથમ કરીનેજ દાહાદિક કરવાં, તે (પ્રાયશ્ચિત્ત) સ્મૃત્યર્થસાર ગ્રંથમાં કહ્યું છે. તે આ રીતે—ચાંદાલ, ગાય, ગ્રાહણ, ચોર, પશુ, દાહવાળાં (સ્વર ઇલાદિક), સર્પ, અગ્નિ અને જળ ઇલાદિકવડે પ્રમાદથી મરણુ થયા છતાં ચાંદ્રાયણ અને જે તમકુંઘ્લ એવું તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી અથવા પદર કુંઘ્લ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી વિધિપ્રમાણે દાહ, આશૌચ અને ઉદકદાન ઇલાદિક સઘળાં કર્મ કરવાંજ. ગ્રાહણાગપર્યંત પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને જે મૃત થયો હોય તેનું દશ દિવસ આશૌચ અને સઘળું પ્રેતકર્મ કરવું; કારણ પ્રાયશ્ચિત્તવડે તે શુદ્ધ થયેલો છે. એપ્રમાણે જેણે પ્રાયશ્ચિત્તને આરભ કરેલો હોય તે મનુષ્ય પ્રાયશ્ચિત્તના મધ્યમાં મૃત થાય તો પણ તે શુદ્ધ છે ઇલાદિક બધાં.

અહિતાગ્નેસ્તુપતિતાદેર્મરણેર્દર્પાદિનાજાંદાલચંગિચોરદિહેતુકેચમરણેવિશેષઃ શ્રેતાગ્રીન્પ્રક્ષિપેદપ્તુ આવસથ્યંચતુષ્પથે પાત્રાણિતુદહેદગ્રાસાગ્નિકેપાપકર્મણિ તતઃપ્રાયશ્ચિત્તર્હત્વાનર્હત્વાદિપૂર્વોક્તવ્યવસ્ય યાનિર્મથ્યાગ્નિનાદાહાદ્યંત્યકર્મેતિ મહાપાતકસંયુક્તઃસાગ્નિકોયદિજીવતિ પુત્રાદિઃપાલયેદગ્રીન્પ્રાયશ્ચિત્ત ક્રિયાચઘિ પ્રાયશ્ચિત્તનંકુર્યાદઃકુર્વેન્વાગ્નિયતેયદિ જલેગ્રીન્પ્રક્ષિપેદગ્રાપાત્રાણિતુજલેપુચા માધવીયે વા હિતાગ્નેર્દુર્મરણેપ્યાત્મઘાતેચતંલૌકિકાગ્નિનાતૂર્ણાદિગ્ધ્વાતદસ્યીનિશ્ચીરેણપ્રક્ષાલ્ય તત્પ્રાયશ્ચિત્તંકૃત્વાથૌ તાગ્નિભિઃસમંત્રકદાહાદિકાર્યમિત્યુક્તં ઇદંનિરગ્રરપિદુર્મરણેયોજ્યં ॥

પતિત ઇલાદિક અહિતાગ્નિ મૃત થાય અથવા ગર્વાદિકેકરીને ચાંદાલ, શીંગડાવાળા પશુ અને ચોર ઇલાદિ કારણથી મૃત થયા છતાં તેવિષે વિશેષ—“ સાગ્નિક એટલે જેણે અગ્નિ ગ્રહણ કરેલો હોય એવા પુત્ર પાપકર્મ કરનારો થયા છતાં ગાંધપલ, આહવનીય અને દક્ષિણાગ્નિ એ ત્રણ અગ્નિ જળમાં નાખવા; ગૃહાગ્નિ ચોવરામાં નાખવો; અને પાત્ર અગ્નિમાં બાળી નાખવો. ” પછી પ્રાયશ્ચિત્તની યોગ્યતા કે અયોગ્યતા ઇલાદિક પ્રથમ કહેલી વ્યવસ્થાપ્રમાણે મથન કરી ઉત્પન્ન કરેલા અગ્નિવડે દાહ ઇલા-

દિક્ અલકર્મ કરવાં. “ મહાપાપે યુક્ત એવા સાશ્વિક બે જીવતો હોય તો પુત્રાદિકોએ તે પ્રાપ્તિ કરે ત્યહાંકુધી તેના અગ્નિનું રક્ષણ કરવું; બે પ્રાપ્તિ કરે નહીં, અથવા પ્રાપ્તિ કરતાં મધ્યમાં મૃત થાય તો તેના અગ્નિ જળમાં નાખવા, અને પાત્ર તો અગ્નિ અથવા જળમાં નાખવાં. ” આધ-
વના ગ્રંથમાં—આહિતાગ્નિ દુર્ભરણ અથવા આત્મહત્યાવરે મૃત થયા છતાં તેના લોકિકાગ્નિવરે મંત્રર-
હિત દાહ કરી તેનાં અગ્નિ દૂધમાં ઘોઈ તેનું પ્રાપ્તિ કરી પછી ઔતાગ્નિવરે મંત્રસહિત દાહાદિક
કરવાં એમ કહ્યું છે. એ નિર્ણય નિરગ્નિકને પણ દુર્ભરણ ગ્રાસ થયા છતાં બળેલો.

અથ સર્પહતે વિશેષઃ ॥ પ્રમાદેન વાદર્પાદિના વાસર્પતો મૃતાવાશૌચાદિ નકાર્યમ્ વશ્યમાનં નામ
પૂજાવ્રતં કૃત્વા નારાયણચલિસૌવર્ણનામદાનપ્રત્યક્ષગોદાનાનિરુત્વાદાહાશૌચાદિકાર્યં સર્વં ત્રદુર્મરણે પતિ
તાદિમરણે ચતત્તપ્રાયશ્ચિત્તાદિકૃત્વાદાહાશૌચાદિકાર્યમિત્યુક્તમ્ ॥

હવે સર્પહંશશ્કી મૃત થયા છતાં વિશેષ.—પ્રમાદથી અથવા ગર્વાદિકવરે સર્પશ્કી મરણ
થયા છતાં આશૌચાદિક પાળવું નહીં. આગળ કહેવાશે એવું નાગપૂજનનું વ્રત કરી નારાયણપ્રતિ,
શુવર્ણના નાગનું દાન અને પ્રત્યક્ષ ગૌદાન કરી દાહ, આશૌચ ઇત્યાદિક કરવાં. સઘળાં દુર્ભરણ તથા
પતિતાદિકનાં મરણ છતાં તે તે પ્રાપ્તિતાદિક કરી દાહ, આશૌચ ઇત્યાદિક કરવાં એમ કહ્યું છે.

તત્પ્રાયશ્ચિત્તાનિ પ્રસંગાદુચ્યંતે ॥ બુદ્ધિપૂર્વકમાત્મવાતેન મૃતાનાં ત્રિશત્કચ્છાણિ પ્રાયશ્ચિત્તં
પતથ જાતિવધપ્રાયશ્ચિત્તેન સમુચિત્તકાર્યં તથા ગ્રાહણેનાત્મઘાતે કૃતે દ્વાદશાશ્વં ગ્રાહ્યહત્યાપ્રાયશ્ચિત્તં
નિશત્કચ્છાત્મઘાતપ્રાયશ્ચિત્તં ચતત્પુત્રાદિકુર્યાત્ ગ્રાહણસ્ત્રિયાત્મઘાતે કૃતે ગ્રાહણસ્ત્રિયાવધપ્રાયશ્ચિત્તં
નિશત્કચ્છાણિચ એવં શ્રદ્ધાત્મઘાતેત્યુક્તં અશકાવાત્મઘાતેવાંદ્રાયાળદ્વયં તત્કચ્છાતુલ્યં પ્રમાદે
ન જલાદિમરણે પંચદશકચ્છાણિ ચાંદ્રાયાળપૂર્વકં તત્કચ્છાદ્યંયા પતિતમૃતે પોદશકચ્છાણિ ગ્રાહ્યહત્યાદિ
પાપિનાં પ્રાયશ્ચિત્તાત્પૂર્વમરણે તત્પાપપ્રાયશ્ચિત્તં પુત્રેણકાર્યં પ્રાયશ્ચિત્તાનં હાંતાં પતિતોદકદાનવિધિરેવ
ન પ્રાયશ્ચિત્તાદીત્યુક્તં સિદ્ધૌતુ પ્રાયશ્ચિત્તાનં હાંતાં નામપિ પુત્રાદિ નોરાયણચલિપૂર્વસર્વમૌર્ધ્વદેહિકં સર્પિડીક
રણં શોધિશ્રાદ્ધગયાદિશ્રાદ્ધચકુર્યૌદેય ઇષમેલેચ્છીકૃતસ્યાપિ પતિતોદકવિધિરપુત્રવિવચદ્યુક્તં દ્વ
મેવયુક્તમ્ ॥

તેમાં પ્રસંગશ્કી પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે.—બહી બેઠ આત્મહત્યા કરી જે મૃત થાય તેનું ત્રીસ કૃચ્છ
પ્રાયશ્ચિત્ત. એ પ્રાયશ્ચિત્ત બલિવધના પ્રાયશ્ચિત્ત સાથે કરવું. તે આ રીતે—ગ્રાહણે આત્મહત્યા કર્યાં
છતાં દાદશાશ્વ એવું ગ્રાહ્યહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત, તથા ત્રીસ કૃચ્છ આત્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત એવાં બે
પ્રાયશ્ચિત્ત તેના પુત્રાદિકોએ કરવાં. ગ્રાહણની સ્ત્રીએ આત્મહત્યા કર્યાં છતાં ગ્રાહણની સ્ત્રીના વધનું
પ્રાયશ્ચિત્ત અને ત્રીસ કૃચ્છ કરવાં. એ રીતે શુદ્રાદિકોએ આત્મહત્યા કર્યાં છતાં પણ એ નિર્ણય બળેલો.
આત્મહત્યા કર્યાં છતાં પૂર્વોક્ત પ્રાયશ્ચિત્તવિધે શક્તિ ન હોય તો બે ચાંદ્રાયાળ અને ચાર તપકૃચ્છ
કરવાં. પ્રમાદવરે જળાદિકશ્કી મરણ થયા છતાં પંદર કૃચ્છ, અથવા ચાંદ્રાયાળપૂર્વક એ તપકૃચ્છ
કરવાં. પતિત મૃત થયા છતાં સોળ કૃચ્છ. ગ્રાહ્યહત્યાદિક પાપ કરનારાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી પ્રથમ
મરણ થયા છતાં તે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પુત્રે કરવું. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાવિધે જે અયોગ્ય હોય તેને માટે
તો પતિતોદકદાનવિધિ કરવો, પ્રાયશ્ચિત્તાદિક કરવાં નહીં એમ કહ્યું છે. નિર્ણયસિદ્ધિવિધે તો,
પ્રાયશ્ચિત્તવિધે અયોગ્ય હોય તો પણ તેના પુત્રાદિકોએ નારાયણબલિપૂર્વક સઘળું અલકર્મ, સર્પિડી-
કરણ, દર્ગઆદિ શ્રાદ્ધ અને ગયાદિશ્રાદ્ધ એ કરવાંજ. એ પ્રમાણે સ્વેચ્છ યથેલાનાં પણ પૂર્વોક્ત સર્વ
કરવાં, પતિતોદકવિધિ જે કહી તે અપુત્રવિવચક છે એમ કહ્યું છે, અને એજ યોગ્ય છે.

યસ્તુ કિંચિત્કાલં મેલેચ્છીકૃતઃ પ્રાયશ્ચિત્તાહંસત્સ્ય પોદશકચ્છાદિપ્રાયશ્ચિત્તં પુત્રેણ કૃત્વા પર્ણશરદાહા
દિકાર્યમ્ પ્રમાદમરણમિદેપુત્રૌર્ચયં પારદાર્યાદિ હેતુકે પુદુર્મરણે પુત્રાંદ્રાયાળદ્વયં તત્કચ્છાત્રેસ્વાકરતો વિચાર્ય
યોગ્યં કિંચિત્પ્રાદિ હેતુકદુર્મરણે પુત્રાતાતપોક્તદાનાદિવિધિરપિકાર્યઃ તથા હિવ્યાગ્રહતેવિપ્રકન્યાવિ
યાદનં મગ્ધતેચતુર્નિષ્કપરિમિતહેમનિર્મિતગજદાનં રાજહતેસૌવર્ણપુષ્પદાનં ચોરહતેસૌવર્ણપુષ્પદાનં
વૈરિહતેષુપદાનં વૃષમેણહતેયથાશ્કિહેમદાનં શય્યાયાં ચમૃતે દેવાશય્યાત્લીસમન્વિતા નિષ્કહેમ
નિર્મિતરિણ્ણપ્રતિમાધિષ્ટિતાચ શૌચદીનમરણે દ્વિનિષ્કહેમવિણ્ણદાનં સંસ્કારદીનમરણે વિપ્રપુત્રો

પનપન અશ્વહતેનિષ્કવ્રયદેમકૃતાશ્વદાનં શુનાહતેશ્વેત્રપાલસ્થાપનં સૂકરહતેમહિપદાનં કૃમિમિહંતે પંચસારીમિતગોધૂમદાનં વૃક્ષહતેવૃક્ષયુતસૌવર્ણવૃક્ષદાનં શૃંગિણાહતેવૃક્ષયુતવૃપમદાનં શકટહતેસો પસ્કરંકિંચિદ્રવ્યદાનં મૃગુપાતમૃતેધાન્યપર્વતદાનં અગ્નિનામૃતેઉદપાનોત્સર્ગવિધિઃ કાપ્તહતેધર્માર્થ સમાકરણં શસ્ત્રહતેમહિપીદાનં અશ્મહતેસવત્સપયસ્વિન્યાગોદાનમ્ વિષેણહતેદેમનિર્મિતપૃથ્વીદાનં ઝઢંધનેનમૃતેદેમકપિદાનં જલેમૃતેદ્દિનિષ્કદેમનિર્મિતવરુણદાનં વિપૂચિકામૃતેસ્વાદન્નેનશતવિપ્રમો જનં કંઠસ્થિતકવલસ્યમરણેષૂતધેનુદાનં કાસરોગમૃતેડપ્પ્રકૃચ્છાણિ અતીસારમૃતેલક્ષગાયત્રીજપઃ જ્ઞાતિન્યાદિગ્રહેમૃતેકુદ્ધેકાદશિનીજપઃ વિદ્યુત્પાતમૃતેવિદ્યાદાનં અંતરિક્ષમૃતેવેદપારાયણં પતિતેમૃતેપોઙ્ગાકૃચ્છાણિ અસ્પૃશ્યસ્પર્શયુક્તમરણેસચ્છાત્રપુસ્તકદાનમિત્યાદિ ॥

જે મનુષ્ય યોગ્યએક દિવસપર્વત સ્વેચ્છ યથા છતાં પ્રાયશ્ચિત્તે યોગ્ય હોય તેનાં સોળ કૃત્ષ્ ઇલાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત પુત્રે કરી પાલાશવિધિવડે દહનાદિક કરવાં. પ્રભાદયથી યતાં મરણુવિના બીજાં ચૌર્ય, પરસ્ત્રીગમન ઇલાદિ કારણથી યતાં દુર્ભરણુવિધે બે આંદ્રાયણ અથવા તમકૃત્ષ્ કરવાં એ રીતે મહોટા ગ્રંથોમાં ભેષ યોજના કરવી. અને વ્યાઘ્ર (ચિતરો) ઇલાદિક કારણથી યતાં દુર્ભરણુવિધે શાતાતપે કહેલો દાનાદિક વિધિ પણ કરવો. તે આ રીતે—વ્યાઘ્રે માર્યા છતાં બ્રાહ્મણુની કન્યાનો વિવાહ કરાવવો. હાથીએ માર્યા છતાં ચાર નિષ્ક સુવર્ણનો હાથી કરી તેનું દાન કરવું. રાત્રીએ માર્યા છતાં સુવર્ણનો પુરૂષ કરી તેનું દાન કરવું. ચોરે માર્યા છતાં ત્રણ સુવર્ણનો દાન કરવું. શત્રુએ માર્યા છતાં બેસતું દાન, બળદે માર્યા છતાં યથાશક્તિ સુવર્ણદાન, રાત્રીમાં મૃત યથા છતાં નિષ્ક સુવર્ણની વિભૂ-મુર્તિ કરી તે રાત્રી ઉપર રાખી ગાદલાં સાથે તે રાત્રીનું દાન કરવું. પવિત્રપણું ન છતાં મૃત્યુ થયું હોય તો, બે નિષ્ક સુવર્ણની વિભૂમુર્તિનું દાન કરવું. સંસ્કારસહિત મરણુ છતાં બ્રાહ્મણુના પુત્રને ઉપનયન કરાવવું. યોગ્યએ માર્યા છતાં ત્રણ નિષ્ક સુવર્ણનો યોગ્ય કરી તેનું દાન કરવું. કુતરાએ માર્યા છતાં ક્ષેત્રપાલની સ્થાપના કરવી. સુવરે માર્યા છતાં પાંચનું દાન, ક્રીડાએ માર્યા છતાં પાંચ ખારી ગઢનું દાન કરવું. વૃક્ષના યોગથી મૃત યથા છતાં વજ્રસહિત સોનાનાં ઝાડનું દાન કરવું. રીંગલાવાળા પશુએ માર્યા છતાં વજ્રસહિત બળદનું દાન કરવું. ગારીથી મૃત યથા છતાં સામગ્રી-સહિત કોઇએક દ્રવ્યનું દાન કરવું. ભૈરવજપથી મૃત યથા છતાં ધાન્યના પર્વતનું દાન કરવું. અગ્નિ-વડે મૃત યથા છતાં કૃષ્ણ, તળાવ ઇલાદિક જળાશયનો ઉત્સર્ગવિધિ કરવો. કાષ્ઠેકરી મૃત છતાં ધન-શાળા બંધાવવી. રાત્રીવડે મૃત છતાં ભેંસનું દાન કરવું. પથરાથી મૃત છતાં વાછડાંસહિત દુઝળી ગાયનું દાન કરવું. વિષવડે મૃત છતાં સોનાની પૃથ્વી કરી તેનું દાન કરવું. કુંસીથી મૃત છતાં સોનાના વાંદરાનું દાન કરવું. જળમાં મૃત છતાં બે નિષ્ક સોનાની વરુણની મુર્તિ કરી તેનું દાન કરવું. વિપૂચિકા (મિરચી)વડે મૃત છતાં મધુર અન્નવડે સો બ્રાહ્મણુને ભોજન દેવું. ગળામાં કોળીએ અટકી મૃત છતાં ઘૂતધેનુનું દાન કરવું. કાસરોગ (દમ+ઉધરસ)થી મૃત છતાં આઠ કૃત્ષ્ કરવાં. અતિસાર (ઝાડા)વડે મૃત છતાં લક્ષ ગાયત્રીજપ કરવો. શાકિની ઇલાદિ ગ્રહોની બાધા થનાથી મૃત છતાં અગીયાર રુદ્રપાઠ કરાવવો. વીજળી પડી મૃત છતાં વિદ્યાદાન કરવું. અંત-રિક્ષમાં મૃત છતાં વેદનું પારાયણ કરાવવું. પતિત થઈ મૃત છતાં સોળ કૃત્ષ્ કરવાં. સ્પર્શને અયોગ્ય વસ્તુનો સ્પર્શ કરી મૃત છતાં સારા શાસ્ત્રના પુસ્તકનું દાન ઇલાદિ કરવું.

અગ્રદશ્યામરણેશૌચહીનસંસ્કારહીનમરણેકૃમિવિપૂચિકાકંઠકવલકાસાતિસારોગગ્રહગ્રહણેમરણે તરિક્ષમૃતેડપ્પ્રકૃચ્છામરણેચદાનાદિવિધિરેવનપ્રાયશ્ચિત્તં નૈવનારાયણવલિર્નાપિવર્પાદિકાલપતીક્ષા વ્યાઘ્રાદિહેતુકવિપજલશસ્ત્રાદિહેતુકચમરણપ્રમાદેનદર્પાદિનાયુદ્ધ્યાચેત્યનેકધાસંભવતિ તત્રોક્તવ્યવ સ્વયાપ્રાયશ્ચિત્તનારાયણવલિર્દાનાદિવિધિચેતિત્રયાણાંસમુચયઃ યદિપુત્રાદિપિતૃર્જલાદિદુર્મરણપ્રાયશ્ચિત્તંબ્રહ્મહત્યાદિતત્તપાપપ્રાયશ્ચિત્તવાત્મયાતપ્રાયશ્ચિત્તવાકર્તૃનશક્નોતિ તદોકદાનાદિવિધિનારાયણ વલિચકૃત્વાડત્યશકૌનારાયણવલિમાત્રંકૃત્વૌર્ચદેહિકંકુર્યાન્ તાવતાપુત્રાદિસર્પિડાનાંશુદ્ધિસિદ્ધેઃ પિત્રાદેસ્તુપુત્રાદિમિસ્તત્તપ્રાયશ્ચિત્તકરણેનરકાદિભોગઃસ્યાદેવેતિયોગ્યમ્ ॥

આ ઠેકાણે શય્યામાં મરણુ; પવિત્રપણાથી હીન તથા સંસ્કારવડે હીનનું મરણુ; ક્રીડા, મિરચી, કઠમાં કોળીએ અટકેલો, દમ+ઉધરસ, ઝાડા અને શાકિની ઇલાદિ ગ્રહવડે મરણુ; અંતરિક્ષમરણુ;

અસ્પૃશ્યતા સ્પર્શ છતાં મરણ એમનેવિષે દાનાદિક વિધિજ કરવો, પ્રાપ્તિ કરવું નહિ, નારાયણબલિ કરવું નહીં, તથા વર્ષ ઇલાદિક કાળની પણ પ્રતીક્ષા (વાટ) લેવી નહીં. આદ્યાદિક, વિષ, જલ અને રાત્રાદિક નિમિત્તથી જે મરણ તે પ્રમાદ્યથી ગર્વાદિકથી તથા બધી જોઈ એમ અનેક પ્રકારનું સભવે છે, તેમાં કહેલી વ્યવસ્થાવડે પ્રાપ્તિ, નારાયણબલિ અને દાનાદિક વિધિ એ ત્રણે કરવા. જે પુત્રાદિક પિતાનાં જલાદિક દુર્ભરણનું પ્રાપ્તિ અથવા બ્રહ્મહત્યાદિક તે તે પાપનું પ્રાપ્તિ અથવા આત્મહત્યાનું પ્રાપ્તિ કરવાને અસમર્થ હોય તો તેણે પ્રથમ કહેલો દાનાદિકવિધિ તથા નારાયણબલિ એ એને કરી; અતિ અસમર્થ છતાં એકનું નારાયણબલિ કરી ઔર્ધ્વદેહિક કર્મ કરવું; કારણ, તેટલું કરવાથી પુત્રાદિક સંપિડેની શુદ્ધિ બની શકે છે. પિતા ઇલાદિકને તો, પુત્ર ઇલાદિકાએ તે તે પ્રાપ્તિ ન કર્યા છતાં નરકાદિક ભોગ પ્રાપ્ત થાયજ એમ બહુનું.

અયવિધિવિહિતજલાદિમરણે ॥ તત્રપ્રયાગે સર્વવર્ણાનાંરોગિનામરોગિનાંચમાગીરથીપ્રવેશાદિનામરોગકામિતમહાફલં શુદ્ધસ્યારોગિણોપિપ્રયાગમિશેષજલાદિમરણમનુજ્ઞાતં વ્યાધિતોમિપ જાત્યક્તોવિમોહૃદોયવાયુવા તનુત્યજેજલાદ્યાદ્યૈઃસયથેષ્ઠફલંભેત્ શુશ્ચિકિત્સ્યૈર્મહારોગેઃપીઢિતો જીવનાક્ષમઃ પ્રવિશેજ્જલનંદીતંકરોત્યનશનંતથા અગાધતોયરાશિચમૃગોઃપતનમેવચ ગચ્છેન્મહાપથં વાપિતુપારગિરિમાદરાત્ પ્રયાગવટશાપ્તાગ્રાદેહત્યાગંકરોતિચ ઉત્તમાન્નામુયાહ્લોકાન્નાત્મઘાતીમૈત્ક ચિત્ નરાણામયનારીણાંસર્વવર્ણેપુતસર્વદા આશૌચંસ્યાગ્ર્યહંતેપાંવજ્ઞાનલહતેતથા ચારાણસાંન્નિયે યસ્તુપ્રત્યાપ્યાતમિપક્રુક્રિયઃ કાષ્ઠપાપાણમધ્યસ્યોજાહ્વીજલમધ્યગઃ અવિમુક્તોન્મુપસ્તસ્યકર્ણમૂલગ તોદરઃ પ્રળવંતારકંઘૃતેદસ્યાદિયચનોદ્યયઃ પુરાણસ્યોમાધવાદિનિયંધેપુણુદાહતઃ અન્નાનુજ્ઞાતેયુક્તિપૂ ચકાતલઘાતેયુદ્ધસ્યાદીનામેવાધિકારઃ યતેસ્તુનાધિકારઃ ત્ર્યહાદ્યાશૌચવિધાનાત્ યતેઃકામ્યકર્મણ્ય નધિકારાપેતિર્નિર્ણયસિંધુઃ ॥

હવે નિધિથી કરેલાં જલાદિક મરણવિષે કહે છે.—તેમાં પ્રયાગવિષે રોગી અથવા રોગરહિત એવા સર્વ વર્ણને જલસમાવિ ઇલાદિ કરવાથી મરણ થયા છતાં ઇચ્છા કરેલાં મહાફલ પ્રાપ્ત થાય છે. શુદ્ધ ન છતાં પણ તેને પ્રયાગવિના બીજા જલમાં પણ મરણ કહ્યું છે. “રોગી વૈધે મુકેલો છતાં શ્રાદ્ધણુ વૃદ્ધ હો અથવા યૌવન હો તે જળ, અગ્નિ ઇલાદિવડે દેહનો લાગ કરે તો તેને ઇચ્છાપ્રમાણે ફલ મળે.” ચિકિત્સા (નિદાન) કરવાને અશક્ત એવા મહારોગવડે પીડાયેલો માટેજ જીવવાને અસમર્થ એવા મનુષ્યે પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો. તેમજ ઉપવાસ કરવા. અગાધ જલમાં પડવું. અથવા ઉંચા પર્વત ઉપરથી પડવું. ઉત્તર દિશામાં ચાલવું જવું અથવા આદરથી હિમાલય પર્વતમાં જવું. અથવા પ્રયાગક્ષેત્રમાં વઝી શાખાના અગ્રથી (ગંગામાં) પડવું. એ રીતે જે દેહનો લાગ કરે છે તે આત્મઘાતી થતો નથી તથા તેને ઉત્તમ લોક પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે દેહલાગ કરનારા સઘળા વર્ણમાંના પુરૂષો, સ્ત્રીઓ તથા બીજાનીથી મૃત થયેલાઓનું પણ ત્રણ દિવસ આશૌચ પાળવું. અગાધ થવાથી ઔષધ બંધ કર્યા છતાં ગંગાજળના મધ્યભાગમાં ઉભેલો અથવા કાષ્ઠ, પાવાણુના મધ્યમાં ઉભેલો જે કાશીમાં મૃત થાય છે તથા કાશી જવાવિષે સન્મુખ થાય છે તેના કાનના મૂળપાસે ઉભેલા વિશેષ્વર તારક મત્રનો ઉપદેશ કરે છે ઇલાદિક પુરાણનાં વાક્યો માધવાદિકના ગ્રંથોમાં કહ્યાં છે.” આ ઠેકાણે રાત્રે આરા કરેલી જે બુદ્ધિપૂર્વક આત્મહત્યા તેવિષે શુદ્ધસ્યાદિકનેજ અધિકાર છે, સંન્યાસીને તો અધિકાર નથી; કારણ, ત્રણ દિવસ ઇલાદિક આશૌચનું વિધાન કર્યું છે, તથા સંન્યાસીને કામ્યકર્મનો અધિકાર નથી એમ નિર્ણયસિંધુમાં કહ્યું છે.

શ્વદાનાંતનશિષ્ટાસ્તુરોગાદિપીઠાંસોડુમશકૌસંન્યાસાગ્રમંઘ્રીત્વાતીયાંદિનાત્મઘાતંકુર્વંતિ ગૃહસ્થ વિપુરાદયશ્ચનકુર્વંતિ કેચિત્ત્વપરિહાર્યરોગાદિગ્રસ્તવૃદ્ધાદેર્જલાદિનાવુદ્ધ્યાત્મઘાતઃકલોપ્રયાગમિન્નદેશે નમપતિ મૃગ્યક્ષિપતનૈશ્ચેવવૃદ્ધાદિમરણંતયેતિકલિવજ્યૈપુપરિગણનાદિત્યાહુઃ પતન્મતેમરણંતપ્રાયશ્ચિત્ત્વિધયઃકાશીપંડાદૌનિપ્રાવેદેહત્યાગવિધયશ્ચયુગાંતરપરતઃ પ્રયાગમરણસ્ત્રીણાંસહગમનંચકલિયુનેસ પંસંમતં અપ્રસવેગ્રસહગમનમિશેવિધિવાક્યાનુષ્ઠાતેદેહત્યાગેત્રિરાત્રમાશૌચમિતિયદ્યઃ દશાદ્યમિતિ કેચિત્ પયંફલકામનવાવિહિતેકામ્યપ્રયાગમરણેપિપશુકર્યંજ્ઞેયમ્ ॥

વર્તમાનકાળના શિષ્ટજન તો રોગાદિકની પીડા સહન કરવાવિષે અસમર્થ છતાં સંન્યાસાશ્રમ લઈ તીર્થાદિક સાધને કરી આત્મહત્યા કરે છે; ગૃહસ્થ અને વિધુર (જેની સ્ત્રી ભરેલી હોય તે) ઇલાદિક કરતા નથી. કોઈ ગ્રંથકાર તો, મટવાને અશક્ય એવા રોગાદિકે અસ્ત થયેલા વૃદ્ધાદિકની જળાદિક સાધનવડે બહુી નેઈ આત્મહત્યા કલિયુગમાં પ્રયાગવિના બીજા દેશમાં થતી નથી; કારણ, “પર્વત ઉપરથી પડતું તથા અગ્નિમાં પડતું તેણેકરી વૃદ્ધાદિકનું મરણ” એ રીતે કલોવર્જ્યમાં લખેલાં છે, એમ કહે છે. એ મતમાં મરણાંત પ્રાપ્તિતત્ત્વિધિ, તથા કશીખંડ ઇલાદિ ગ્રંથમાં કહેલો શ્રાદ્ધ-ણાદિકને દેહત્યાગનો વિધિ તે બીજા યુગમાટે છે. પ્રયાગમાં મરણ અને સ્ત્રીઓનું સહગમન એ કલિયુગમાં સર્વ સંમત છે. આ સઘળે ઠેકાણે સહગમનવિના બીજા જે વિધિરૂપ વચને કહેલા દેહત્યાગ તેવિષે ત્રણ રાત્રિ આશૌચ એમ ઘણા ગ્રંથકારો કહે છે. દશ દિવસ આશૌચ એમ કેટલાએક ગ્રંથકાર કહે છે. એ પ્રમાણે ક્ષત્રી ઇચ્છાથી કહેલાં જે કામનાથી પ્રયાગમરણ તેવિષે પણ જે પક્ષ (ત્રણ રાત્રિ અથવા દશ દિવસ) બાંધુના.

અથવા પતિતોઘટસ્ફોટેનયહિષ્કૃતોયશ્ચલ્લેચ્છીકૃતોયશ્ચપ્રાયશ્ચિત્તાનર્હપાપીતસ્યત્રિવિધસ્યપિતૃમા તૃમિદ્રસ્યપતિતોદકવિવ્યનંતરં સર્પિંડીકરણવર્જ્યમંત્યકર્મપિતુર્માતૃશ્ચત્રિવિધસ્યાપિનારાયણચલિપૂર્વં કલ્પપિંડીકરણસહિતંસર્વભવતીત્યુક્તં તત્રપતિતોદકદાનવિધિયંયા સર્વેનાંદાસીમાહૃયતસ્યૈવેતનંદત્વા અશુદ્ધપૂર્ણઘટહસ્તાંતાંદ્રૂયાત્ હેદાસિગચ્છમૂલ્યેનતિલાનતોયપૂર્ણમિમંઘટંચશીપ્રમાનય તતોદક્ષિણામુ લીડપવિદ્ય વામપાદેનંતઘટંસતિલંક્ષિપ ઘટક્ષેપણકાલેચામુકસંજ્ઞકપતિતપ્રેતપિયપિવેતિમુદુચ્ચાર ચેતિ સાદાસીતદ્વાક્યંથૃત્વામૂલ્યંગૃહીત્વાતથાકુર્યાત્ ઇવંકૃતેપતિતતૃપ્તિર્નાન્યથા પતશ્ચપતિતસ્યમૃત દિનેકાર્યં ઇતિપતિતોદકવિધિઃ ઇતિમૃતદોષતઆશૌચાપવાદઃસપ્રસંગઃસવિસ્ત્રોનિરૂપિતઃ ॥

હવે જે ઘડો ઢાડી બાહેર કરેલો પતિત, ભેચ્છ થયેલો તથા જે પ્રાપ્તિતને અયોગ્ય એવો પાપી એ ત્રણ પ્રકારના માતાપિતાયકો જે જુદા તેમના પતિતોદકવિધિ થયા પછી સર્પિંડીકરણવિના અંત્યકર્મ, તથા પિતા માતા અને ત્રણ પ્રકારના એમનું પણ નારાયણબલિપૂર્વક તથા સર્પિંડીકરણસહિત સઘળું અંત્યકર્મ થાય છે એમ કહ્યું. તેમાં પતિતોદકદાનનો વિધિ આ રીતે—સઘળાઓ સાથે બલિ-ચાર કરનારી દાસીને બોલાવી તેને મળુરી આપી અશુદ્ધ જળથી ભરેલો ઘડો હાથમાં લઈ ઉભેલી એની દાસીને કહેવું. હે દાસી! તું બ, જળે ભરેલો ઘડો તથા દ્રવ્ય દઈ તિલ એ શીઘ્ર લઈ આવ. પછી દક્ષિણ દિશાસામે મુખ રાખી બેસી ડાબે પગે તે તિલસહિત ઘડાને ફેંકી દે. ઘડો ફેંકીદેવા સમયે પશુ, “અમુકસંજ્ઞક પતિત પ્રેત પિય પિવ ” (હે અમુક સંજ્ઞક, પતિત, પ્રેત, પી, પી,) એવો ચારંવાર ઉચ્ચાર કર. પછી તે દાસીએ તે વાક્ય સંભળી ઔક્ષ્ય લઈ તેમ કરવું. એમ કરવાથી પતિતની ટૃપ્તિ થાય છે, બીજી રીતે થતી નથી. એ વિધિ પતિતના મરણદિવસે કરવો. એ પ્રમાણે પતિતને ઉદકદાનનો વિધિ કહ્યો. એ રીતે મરનારને દોષે કરી આશૌચનો અપવાદ પ્રસંગસહિત અને વિસ્તારસહિત નિરૂપણ કર્યો.

અથવિધાનતઃ ॥ યત્તેનૃતાવાશૌચંનાસ્તિ તસ્યપ્રેતક્રિયોદકદાનાશૌચસર્પિંડીકરણાદેર્નિવિદ્ધ ત્વાત્ સર્પિંડીસ્થાનપ્કાદશોહનિપાર્વણશ્રાદ્ધમાર્ગકાર્યં પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધદર્શશ્રાદ્ધાદિકંતુપાર્વણ વિધિનાસર્પિંડકંભવત્યેવ અપ્રવિસ્ત્રોગ્રંથાંતરેવક્ષ્યતે પતશ્ચત્રિંદિનામેકદંદિનાંહંસપરમહંસાદીનાંસ વૈપામેવક્ષ્યેયં ઇવંવાનપ્રસ્યમરણેપિનાશૌચં કૃતજીવચ્છાદેમૃતેસર્પિંડેરાશૌચાદિકર્તવ્યંનવેતિયિકલ્પઃ પ્રહ્યચારિમૃતૌત્વાશૌચમસ્ત્યેવ યુદ્ધમૃતેપ્યાશૌચંનેતિસર્વગ્રંથેપૂપ્પલભ્યતે નત્યેવંબ્રાહ્મણેપુશિષ્ટાચારઃ ઇતિ પંચદાશૌચાપવાદોનિરૂપિતઃ ॥

હવે વિધાનેકરી અપવાદ કહે છે,—સંન્યાસી મૃત થયા છતાં આશૌચ નથી; કારણ, તેની પ્રેત-ક્રિયા, ઉદકદાન, આશૌચ અને સર્પિંડીકરણાદિકનો નિષેધ છે. અગીયારમે દિવસે સર્પિંડીશ્રાદ્ધને ઠેકાણે પાર્વણશ્રાદ્ધ માત્ર કરવું. પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ તથા દર્શશ્રાદ્ધ ઇલાદિક તો, પાર્વણવિધિ હોવાથી ‘પિ-’ સહિત થાયજ. એ વિષયમાં વિસ્તાર બીજા ગ્રંથમાં કહેવાશે. એ નિર્ણય ત્રિંદંડી સંન્યાસી, એકદંડી હંસ, પરમહંસ ઇલાદિ સઘળા સંન્યાસીઓને એવોજ બાંધુનો. એ રીતે વાનપ્રસ્યનું મરણ છતાં પણ આશૌચ નથી. જીવતાં છતાં પોતાનું શ્રાદ્ધ કરી મૃત થયો હોય તો, સર્પિંડીએ આશૌચ

ઇલાદિક પાળવું અથવા ન પાળવું એવો વિકલ્પ છે. બ્રહ્મચારી મૃત થયો હોય તો આશૌચ છેજ. યુદ્ધમાં મૃત છતાં પણ આશૌચ નથી એમ સઘળા ત્રયોમાં દેખાય છે, પરંતુ બ્રાહ્મણોમાં એવો શિષ્ટાચાર નથી. એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનો આશૌચનો અપવાદ (બાધ) નિરૂપણ કર્યો.

અયજીવતોપ્યાશૌચમ્ ॥ યથાપતિતસ્યઘટસ્ફોટકાલેસર્વસર્પિડાનામેકાહમાશૌચમ્ ॥

હવે જીવતાં છતાં પણ તેનું આશૌચ કહે છે.

તેમ;-પતિતના ઘટસ્ફોટને સમયે સઘળા સર્પિડોને જીવતાનું એક દિવસ આશૌચ છે.

इत्याशौचंसापवादंयथाभतिनिरूपितं ॥ समर्पितंरक्षिमणीशस्त्रीमद्विद्वलपादयोः ॥ इति सापवादा शोचप्रकरणम् ॥

એ રીતે અપવાદસહિત આશૌચ યથાભતિ નિરૂપણ કર્યું અને તે રૂઢિમણીપતિ શ્રીમાન વિદ્વલના ચરણમાં સમર્પણ કર્યું. એ પ્રમાણે અપવાદસહિત આશૌચપ્રકરણ કર્યું.

अथौर्ध्वदेहिकारंभोपयोगिनारायणवल्यादिप्रकार उच्यते ॥ तत्र दुर्मरणेष्वात्मघाते जलाविभिःप्रमादमरणे पतितादिमरणेच पूर्वोक्तव्यवस्थायामुक्तगोत्रस्यामुकशर्मणोमुकदोपनाशार्थमौर्ध्वदेहिकेसंप्रदानत्वयोग्यतासिद्धयर्थममुकप्रायश्चित्तममुकदानंवाकरिष्यइत्यादिसंस्कल्पपूर्वकं तत्तदप्रायश्चित्तदानंवाकर्य अशक्तोदानमेवकार्यं ततोमुकगोत्रामुकशर्मणोमुकदुर्मरणदोपनाशार्थमौर्ध्वदेहिकप्रदानत्वयोग्यतासिद्धयर्थं नारायणवलिंकरिष्यइतिसंकल्प्य पूर्वोक्तसंततिफलरूपाभ्यनारायणवलिघत्सर्वकुर्यात् एतत्तुचर्पांतरकरणपक्षे सदाःकरणपक्षेतुपूर्वोक्तद्विगुणप्रायश्चित्तसंकल्प्य शुद्धिर्नादइयादिकालमनपेक्ष्यवसमनंतरोक्तसंकल्पंकृत्वाविधिनास्थापितेकलशद्वयेहेमप्रतिमयोर्विष्णुवैवस्वतंयमंचाघाहा पुरुषसूक्तेनयमायसोमसित्तिचक्रमेणयोऽदोषचारैःसंपूज्यतत्पूर्वभागेरेजायांक्षिणोप्रकुशानास्तीर्षंयंतोविष्णुरुक्म्यमुकप्रेतइतिदशस्थानेष्वोपनिनीयमधुघृततिलमिश्रानोदनपिंडान्दशामुक्तगोत्रामुकशर्मणोऽप्रेतनिष्णुदेवतायंतोपिंडइतिदक्षिणसंस्थान्प्राचीनाधीतीत्यादिपेत्तुकथमेषंदद्यात् गंधादिभिरभ्यर्च्यप्रसाहणांतंष्टत्त्वान्धाक्षिपेत् श्वःसद्योघ्रापुर्वस्थापितंविष्णुमभ्यर्च्यैकविधेविप्रालालमेदंयमदौघा पादक्षालनादितृप्तिप्रश्नांतंनिष्णुरूपप्रेताघाहनपूर्वकंकृत्वाविप्रसमीपेत्तुष्णीरेखाःकृत्वा दर्भास्तरणेअपोनिनयनंचष्ट्वादमेंमुसज्येननिष्णवेग्रहणेशिवायचसपरिवाराययमायचेति चतुर्भ्यःपिंडचतुष्टयंवत्पापसज्येन निष्णुरूपिप्रेतामुकगोत्रनामायंतोपिंडइत्येकंपंचमंपिंडंवत्वा तथैवाभ्यर्च्यप्रसाहणांतंविप्रालालमेदंयमदौघा पादक्षालनादितृप्तिप्रश्नांतंनिष्णुरूपप्रेतायायंतिलतोयांजलिस्तिमंत्रेण विप्रालालमेदंयमदद्यात् ततोविप्रालालाचयेत् अनेन नापपणयलिंरुमणाभगवान्विष्णुरिमममुकप्रेतशुद्धमपापमहंकरोत्वित्तिकाभ्यप्रयोगेस्मिन्प्रयोगेच संकल्पेनामगोत्रोच्चारैचविशेष.स्पष्टपद्य पूर्वप्रकाश्यपगोनदेवदत्तप्रेतत्याजुच्चारः अननुगोत्रनामज्ञानसत्त्वा दुर्मरणेनमृतस्यप्राप्तगोत्रदेवोच्चारयेदिति संकल्पेनिशेषेपिहेतु.स्पष्टपद्येति इतिदुर्मरणेऔर्ध्वदेहिकाधिकारायनारायणवलेःप्रयोगः ॥

હવે ઔર્ધ્વદેહિક કર્મના આરંભમાં ઉપયોગી એવા નારાયણવલિ

ઈત્યાદિ પ્રકાર કર્યું છું.

તેમાં દુર્મરણ, આત્મહત્યા, પ્રમાદ દોષાથી જળાદિકવડે મરણ અને પતિતાદિકનું મરણ છતાં પ્રથમ કહેલી વ્યવસ્થાપ્રમાણે “અમુકગોત્રસ્યામુકશર્મણોઽમુકદોપનાશાર્થમૌર્ધ્વદેહિકે સંપ્રદાનત્વયોગ્યતાસિદ્ધયર્થે અમુકપ્રાયશ્ચિત્તમમુકદાનં વા કરિષ્યે,” ઇલાદિક સંકલ્પ પ્રથમ કરી તે તે પ્રાયશ્ચિત્ત તથા દાન કરવા. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો દાનજ કરવું. પછી “અમુકગોત્રામુકશર્મણોમુકદુર્મરણદોષનાશાર્થમૌર્ધ્વદેહિકપ્રદાનત્વયોગ્યતાસિદ્ધયર્થે નારાયણવલિં કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી પૂર્વાધિમાં કહેલું અને મત્તિ થતી એ જેતુ દળ છે એવા ક્ષમનિક નારાયણવલિપ્રમાણે સઘણ કર્મ કરવું. એ જે કહ્યું તે ‘વર્ગની અંતે કરવું’ એવા પક્ષ છતાં ભાળવું. ‘તલ્લાળ કરવું’ એવો પક્ષ હોય તો, પ્રથમ કહેલાકરતાં બંધાવું પ્રાયશ્ચિત્તનો સંકલ્પ કરી શુદ્ધ પક્ષમાંની એકાદશી

ઇલાદિ કાળની ગરજ ન કરતાં ઉપર કહેલો નારાયણભલિ કરવાનો સંકલ્પ કરી યથાવિધિ સ્થાપન કરેલા એ કલશ ઉપર એ સુવર્ણની પ્રતિમા સ્થાપન કરી તે પ્રતિમાવિષે વિષ્ણુ, તથા વૈવસ્વત યમનું આવાહન કરી પુરુષસૂક્તવડે તથા “યમાયસોમં” એ મંત્રવડે ક્રમેકરી પોડશોપચાર પૂજા કરી તેના પૂર્વભાગમાં રેખા કરી તે ઉપર દક્ષિણ દિશામાં અગ્ર યાજ્ઞ એ રીતે કુશ પાથરી “ગુંધતાં વિષ્ણુ-રૂપી અમુકપ્રેતાઃ” એવું વાક્ય કહી દશ ઠેકાણે જળ દઈ; મધ, ઘૂત અને તિલ મેળવેલા એવા ભાતના દશ પિંડ, “અમુકગોત્રામુકશર્મણે વિષ્ણુદેવતાયં તે પિંડઃ” એમ કહી દક્ષિણમેર રહેતા આવે એ રીતે અપસંખ્ય ઇલાદિ પિતૃધર્મવડે દેવા. પછી ગંધાદિક ઉપચારવડે તે પિંડોની પૂજા કરી પિંડપ્રવાહણપર્વત કર્મ કરી તે પિંડ નદીમાં નાખવા. જીને દિવસે અથવા તલ્લાળ પ્રથમ સ્થાપન કરેલા વિષ્ણુની પૂજા કરી એક આહણુવિષે અથવા આહણુ ન મળે તો દર્બના બટુવિષે વિષ્ણુરૂપી પ્રેતનું પ્રથમ આવાહન કરી પાદપ્રક્ષાલનચર્યા તૃત્તિપ્રથમપર્વત કર્મ કરી તે આહણુની સમીપે મૌનથી રેખા કાઢી તે ઉપર દર્બ પાથરી તે દર્બ ઉપર જળ સેચન કરી તે ઉપર સંચે કરી “વિષ્ણવે દ્રાહણે શિવાય સપરિવારાય યમાયચ” એમ કહી ચારેને ચાર પિંડ દઈ અપસંખ્યેકરી “વિષ્ણુરૂપિપ્રેતા-મુકગોત્રનામાયં તે પિંડઃ” એમ કહી એક પાંચમો પિંડ દઈ તેમજ પૂજા કરી પિંડપ્રવાહણાંત કર્મ કર્યા પછી આહણુને આશ્રમન કરાવવું ઇલાદિ આદ્યશેષની સમાપ્તિપર્વત કર્મ થયા પછી પ્રેત છે એવી યુક્તિથી આહણુને વચ્ર, આમરણુ ઇલાદિ દર્ધ આહણુને હાથેથી પ્રેતને તિલાંજલિ દેવડાવવી. તિલાંજલિ દેવાનો મંત્ર.—“અમુકગોત્રાયામુકશર્મણે વિષ્ણુરૂપિણે પ્રેતાય તિલતોયાંજલિઃ” આહણુ ન મળે તો પોતે દેવી. પછી આહણુને બોલાવવા. તે આ રીતે—“અનેન નારાયણલિકર્મણા મય-વાન્ વિષ્ણુરિમમસુકં પ્રેતં શુચ્ચમપાપમર્હં કરોતુ.” કામ્યપ્રયોગવિષે તથા આ પ્રયોગવિષે સંકલ્પ અને નામ ગોત્રના ઉચ્ચારમાં વિશેષ પ્રકાર સ્પષ્ટજ છે. પ્રથમના કામ્યપ્રયોગમાં, “કાદ્યપગોત્ર વૈવદક્ષ પ્રેત” ઇલાદિક ઉચ્ચાર કરવો. આ પ્રયોગમાં તો ગોત્ર તથા નામનું જ્ઞાન છે માટે દુર્ભરણુથી મરે-લાનું ને નામ, ગોત્ર હોય તેજ બોલવું; એપ્રમાણે સંકલ્પમાં વિશેષ યવાનું કારણ પણ સ્પષ્ટજ છે. એ રીતે દુર્ભરણુ છતાં અંતઃકર્મના અધિકારમાટે નારાયણબલિનો પ્રયોગ કલો.

અથસર્પહતેત્રતમ્ ॥ પ્રતિમાસંશુક્લપંચમ્યાંડપવાસંનકંવાહૃત્વા પિષ્ટમયનાગંપંચફળમનંતવાહુ કિંશંખપમ્કંચલકકોટકાશ્વતરધૂતરાટ્પ્રાંશપાલકાલિયતક્ષકપિલેતિ દ્વાદશનામમિદ્વાંદશમાસેષુ સંપૂજ્ય પાયસેનયિપ્રાન્સંમોજ્યયત્સરાંતેહેમનાગંપ્રત્યક્ષાંગાંચદત્વા નારાયણયલિપૂર્વકંવાહૃત્વાશૌચાદિકં કાર્યમ્ અથવાનામોઅસ્તુસર્પેભ્યઃતિલકાજ્યાદુતીર્જુદુવાત્ પંચમ્યાંપવર્ગાંદેમંસળેનૈકેનકારયેત્ શીરા જ્યપાત્રમધ્યસ્થંપૂજ્યવિપ્રાયદાપયેત્ પ્રાયશ્ચિત્તમિદંપ્રોકેનાગદપ્ત્યશંબુનેતિ તતોનારાયણવલ્યાદિ ॥

હવે સર્પથી મૃત્યુ થયા છતાં વ્રત કહે છે.

દરએક માસમાં શુદ્ધ પંચમીને દિવસે ઉપવાસ અથવા નક્કા વ્રત કરી પાંચ ફણુવાળો લોટનો નાગ કરી અનંત, વાસુકી, શંખ, પદ્મ, કંબલ, કકોટક, અશ્વતર, ધૂતરાટ્, શંખપાળ, કાલિય, તક્ષક અને કપિલ એપ્રમાણે બાર નામવડે બાર માસમાં પૂજા કરી દૂધપાકથી આહણુબોજન કરાવી વર્ષની અંતે સુવર્ણનો નાગ તથા પ્રત્યક્ષ ગાયનું દાન કરી નારાયણભલિ કરી દાહ, આશૌચ ઇલાદિક કરવું. અથવા “નમોઅસ્તુસર્પેભ્યો” એ મંત્રવડે ત્રણ ઘીની આહુતિ હોમવી. પાંચમને દિવસે અંશી રતિ સુવર્ણનો નાગ કરી તેને કૂધ અને ઘૂતેયુક્ત પાત્રમાં બેસાડી પૂજા કરી આહણુને દેવો. “સર્પના દંશથી મરણ પામેલામાટે આ પ્રાયશ્ચિત્ત મહાદેવજીએ કહ્યું છે.” પછી નારાયણભલિ ઇલાદિ વિધિ કરવો.

અથપાલાશપ્રતિકૃતિદાહાદિવિધિઃ ॥ તત્રદેશાંતરમરણે પચકદ્યયમદ્યૌઃકૃદ્ધૃન્વાહૃત્વાસ્ત્રી નિદહેત્ અસ્ત્રાંચાંડાલશ્વાદિસ્પર્શપંચગવ્યોદકાદિભિઃપ્રક્ષાલ્યદહેત્ યસ્યાસ્ત્રીનિસર્વથાનલમ્યંતેતસ્યપ ણંશરદાહઃ કુર્યાદર્મમયંપ્રેતંકુશેલ્લિશતપદ્ધિભિઃ પાલાશીભિઃસમિદ્ધિર્શોસંસ્થાચૈવંપ્રકીર્તિતા તત્રમ્ મૌઠ્ઠાજિનમાસ્તીર્યતત્રશરંદક્ષિણાયતંનિવેદ્યતત્રપલાશવૃંતાનિન્યસેત્ શિરસિચત્વાર્શત્ ૪૦ મ્રીવા-ચાર્યાંદશ ૧૦ વાહ્નોઃપ્રત્યેકપંચાશવેદંશતં ૧૦૦ કરાંયુલીપુદશ ૧૦ ડરસિવિંશતિઃ ૨૦ જડરેત્રિંશત્ ૩૦ શિન્નેચત્વારિ ૪ અંડયોલ્લયંત્રયં ૬ ઝવૌઃ પ્રત્યેકપંચાશવેદં શતં-૧૦૦ ગંધાતઃપાદતલાંતંપ્રત્યેકં

પંચદશૈવં ૩૦ પાદાંગુલીપુદ્શ ૧૦ ઇવંપૃષ્ઠધિકશતત્રયમિતેદર્ભેઃપાલાશસમિદ્ધિર્વાશરીરંકૃત્વા ઋણાં
 વલ્લેખવધ્વાજલમિત્રાપિદેનલિપેત્ શકૌસત્યાનારિકેરાદીન્યપિ તથાહિ શિરસનારિકેરફલંવતુંલાલા
 યુવા લલાટેકદલીપત્રં વંતેદાદિમવીલાનિ કર્ણયોઃકંકણંબ્રહ્મપત્રંવા ચશ્ત્રુપોઃકપદૌં ૨ નાસિકાયાંતિલ
 પુષ્પં નામાવલં સ્તનયોર્જીવીરફલદ્વયં વાતેમનઃશિલાં પિત્તેદરિતાલં કફેસમુદ્રફેનં હથિરેમધુ પુરીપેગો
 મયં મૂત્રેગોમૂત્રં રેતસિપારદં વૃષ્ણયોર્ઘૃતાકદ્વયં શિશ્નેયુંજનં કેશેપુવનસુકરસટા વટપ્રરોહાવા લોમસુ
 ઋણૌ માંસેમાપપિદ્ધેલેપઃ પંચગવ્યૈઃપંચામૃતેશ્ચસર્વેતર્ગસિંચનં પુનર્નોઅસું અસુનીતે૦ ઇત્યુગ્મ્યાંપ્રાણપ્રવેશં
 ભાવયેત્ યદ્વાયત્તેયમસિતિસુકેનશુક્રમસીતિપારદંક્ષિપ્ત્વાઅક્ષીભ્યામિતિશરીરંસ્પૃશેત્ શરીરંસ્નાપયિત્વા
 ચંદનમનુલિપ્યવલ્લોપવીતેપરિધાપ્ય અયંસદેવદત્તશ્ચમિમૃદ્ય ચંદ્રાસ્યોપાસનમિતિધ્યાત્વા વિધિવ
 દ્વાદ્વાદિકાર્યં અગ્રાહિતાગ્રેસ્થિદાદેપર્ણશરદાદેવાદશાદ્દશાશૌચમનાહિતાગ્રેસ્થિહમિત્યાદિપ્રાગુક્તમનુસં
 ઘેયંદ્વાદશાદ્વાદિપ્રતીક્ષોચરંપર્ણશરદાદ્વાદિક્રિયતેચેતદાગ્રિશત્કૃદ્દ્રાણિ ચાંદ્રાયણત્રયંવાલ્કૃત્વાકાર્યમ્ ॥

હવે આખરાની સમિધનું પૂતલું કરી દાહાદિકનો વિધિ કહે છે.

તેમાં દેશાંતરમાં મરણ થયા છતાં બે પરાક અથવા આઠ કૃદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી અસ્થિનો દાહ કરવો. અસ્થિને આગ્રહ, કુતરાં ઇલાદિકનો સ્પર્શ થયો હોય તો પચગવ્ય, જળ ઇલાદિકવડે તેને ઘોઈ પછી દાહ કરવો. સર્વથા જેનાં અસ્થિ મળે નહિ તેનો પર્ણશરવિધિવડે દાહ કરવો. “ત્રણસો સાઠ દર્ભ લઈ તેણેથી દર્ભનો પ્રેત કરવો. અથવા ત્રણ મો સાઠ આખરાની સમિધવડે કરવો, એ પ્રમાણે સંખ્યા કરેલી છે.” તેવિધે—પૃથિવી ઉપર કાળું મૃગચર્મ પાથરી તે ઉપર શરની લાકડી દક્ષિણ કોરે લાંબી રાખી તે ઉપર આખરાની ત્રિવેલ્લીની સમિધો રાખવી. તે આ રીતે—મસ્તક ઠેકાણે ૪૦; ઓઠ ઠેકાણે ૧૦; એક એક હાથ ઠેકાણે ૫૦ મળી ૧૦૦; હાથની આંગળીઓ ઠેકાણે ૧૦; છાતીવિધે ૨૦; પેટ ઠેકાણે ૩૦; ત્રિંગ ઠેકાણે ૪; આઠ ઠેકાણે ત્રણ ત્રણ મળી ૬; એક એક સાથળ ઠેકાણે ૫૦ મળી ૧૦૦; એક એક જવાથી પગનાં તળિઆંતુધી પદર મળી ૩૦; પગની આંગળીઓ ઠેકાણે ૧૦; એપ્રમાણે ત્રણસો સાઠ દર્ભ અથવા આખરાની સમિધવડે શરીર કરી તેને ઉનનાં વસ્ત્રવડે બાંધી જળવાળા લોટવડે લીપવું. શક્તિ હોય તો નાલિયર ઇલાદિક પાણી રાખવાં. તે આ રીતે—મસ્તક ઠેકાણે નાલિયર અથવા ગોઘાકાર ઢૂધી; કપાળ ઠેકાણે કેળવું પાન; દાંત ઠેકાણે દારિમનાં બીજ; કાનને ઠેકાણે કંકણ અથવા આખરાનાં પાન; નેત્ર ઠેકાણે ડોડી; નાકને સ્થાનકે તિલવું કૂલ; નાભિને ઠેકાણે કમળ; સ્તનને ઠેકાણે બે લીપું; વાતને ઠેકાણે મણુશીલ; પિત્ત ઠેકાણે હરતાલ; કફ ઠેકાણે સમુદ્રફેન; રૂવિર ઠેકાણે મધ; વિદ્યને ઠેકાણે છાણ; મૂત્ર ઠેકાણે ગોમૂત્ર; વીર્યને ઠેકાણે પારો, અંડને ઠેકાણે બે રીંગણાં; દિંગને ઠેકાણે ગાજર; વાળને ઠેકાણે જંગલી યુવરના વાળ અથવા વડની વડવાઈ; રોમાવલી ઠેકાણે ઉન; માંસ ઠેકાણે અડદના લોટનો લેપ; પંચગવ્ય તથા પંચામૃત સઘળાં અગ્ર ઉપર રેડવું. પછી “પુનર્નો અસું અસુનીતે૦” એ બે મંત્ર સહી પ્રાણનો પ્રવેશ થયો એવી ભાવના કરવી. અથવા “યત્તે યમં” એ મંત્રવડે તથા “શુક્રમસિં” એ મંત્રવડે પારો નાખી “અક્ષીભ્યાં” એ મંત્રવડે શરીરને સ્પર્શ કરવો. પછી શરીરને આન કરાવી અદન લગાડી વસ્ત્ર તથા યજોપવીત પહેરાવી “અયં સદેવદત્તઃ” એવું વાક્ય કહી સ્પર્શ કરી “ઈદં ચાસ્યોપાસનં” એમ કહી ધ્યાન કરી વિધિપૂર્વક દાહાદિક કરવું. આ ઠેકાણે આહિતાગ્નિનો અસ્થિદાહ અથવા પર્ણશરદાહ છતાં દસ દિવસ આશૌચ, તથા આનાહિતાગ્નિનું ત્રણ દિવસ આશૌચ ઇલાદિક પ્રથમ કહેલો નિર્ણય જાણવો. આર વર્ષ ઇલાદિક કાળપર્વત પ્રતીક્ષા કર્યા પછી પર્ણશરદાહ ઇલાદિ કર્મ કરવાનું હોય તો તે વેળાએ ત્રીસ કૃદ્ધ અથવા ત્રણ ચાંદ્રાપણ કરી કરવું.

અપાતીતપ્રેતસંસ્કારકાલઃ ॥ પ્રત્યક્ષશવસંસ્કારેદિનંનૈવવિશોઘયેત્ આશૌચમધ્યેસંસ્કારે દિનંશોષ્યંતુસંભવે દશાદ્યોત્તરંતુદિનંસંશોષ્યૈવપ્રાહં તત્રવત્સરાદૃષ્ટ્વંક્રિયામાણપ્રેતકર્મણુપ્તરાયણમેવ ધેષ્ટં તપ્રાપિકૃષ્ણપદ્મપવ તપનંદાપ્રયોદશીચતુર્દશીદિનક્ષયાન્વજેયેત્ શુક્રશનિવારૈવજ્યં મૌમવા રોપિયજ્યેશ્તયેકે નક્ષત્રેપુમરણીકૃત્તિકાર્દાશ્વેષામધ્યાજ્યેષ્ઠામૂલંધનિષ્ઠોચાર્ધશતતારકાદિચતુર્થચેતિન ક્ષત્રાણિ ત્રિપુષ્કરયોગથ્યેત્તિદુદાનિસર્વથાલ્પજેત્ કૃત્તિકાપુનર્વસુત્રરાફલુનીવિશાલોચ્છરાપાદાપૂર્વા માદ્રપદાષ્ટિત્રિપાદનક્ષત્રાણિ ઠિતીયાસમ્પ્રીદશીચતિષ્ઠિઃ કુજશનિરવિવારાશ્ચતિત્રયાણાંયોગોત્રિ પુષ્કરઃ કૈશ્વત્રિસ્યાનેગુરુચારુકઃ પતેષ્વેવતિવિવારેપુષ્કરચિત્રાધનિષ્ઠાયોગોદ્વિપુષ્કરઃ ત્રિપુષ્કરયો

ગોવંદોલામેનેદેહતેમૃતૌચત્રિગુણફલદઃ દ્વિપુષ્કરોદ્વિગુણફલદઃ તેનપ્રેતકાર્યેદ્વાપિત્યાજ્યૌઃ દ્વયોર્થો
નેદ્વિપુષ્કરદતિકથિત્ ગુરુગુપ્તાસ્તપૌપમાસમલમાસાચૈધૃતિવ્યતીપાતપરિધયોગઃ વિદિઃકરણં ચતુ
ર્થાંપ્રમદ્વાદશચંદ્રશ્ચેત્યપિસર્વથાત્યજેત્ રોહિણીમૃગપુનર્વસુપૂર્વાચ્ચરાફલ્ગુનીચિત્રાવિશાખાશુક્રાધાપૂર્વા
ચ્ચરાપાદાંધનિષ્ઠેતિકિંચિદ્દુષ્ટાનિસંમવેત્યજેત્ ભૌમવાપોપિત્યાજ્યશ્ચેત્યેકે કર્તુંસ્તિષ્ઠપુજન્મતારાતુપ્રત્યરિ
તારાયાંચર્પણશરદાદિદાહોનેષ્ટઃ ॥

હવે અતીત ગયેલો (એવો) પ્રેતસંસ્કારનો કાળ કહે છે.—“પ્રલક્ષ રાખના સંસ્કારવિધે
દિનશુદ્ધિનો વિચાર કરવો નહીં. આશૌચમાં સંસ્કાર કરવાવિધે સંભવ છતાં દિનશુદ્ધિનો વિચાર કરવો.”
દશ દિવસ પછી તો, દિનશુદ્ધિ બેઘનેજ દિવસ લેવો. તેમાં વર્ષ પછી કરવાના પ્રેતકર્મવિધે ઉત્તર-
ચલુજ શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પણ કૃષ્ણપક્ષજ લેવો, તેમાં નંદા (એકમ, છઠ, અગીયારસ), તેરસ, ચૌદસ
અને ક્ષયતિથિ એ વર્ણ્ય કરવાં. શુક્ર અને શનિ એ વાર વર્ણ્ય કરવો. મંગલવાર પણ વર્ણ્ય કરવો,
એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. નક્ષત્રોમાં ભરણી, કૃત્તિકા, આર્દ્રા, આશ્લેષા, મઘા, જ્યેષ્ઠા, મૂળ, ધનિ-
ષ્ઠાતું ઉત્તરાર્ધ, અને રાતભિયા આદિ ચાર એ નક્ષત્રો તથા ત્રિપુષ્કર યોગ એ સઘળાં અતિ દુષ્ટ તો
સર્વથા વર્ણ્ય કરવાં. કૃત્તિકા, પુનર્વસુ, ઉત્તરફાલ્ગુની વિશાખા, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાનાદ્રપદા, એ ત્રિપાદ
નક્ષત્ર; તથા બીજ, રાતમ, બારસ એ તિથિ; અને મંગલ, શનિ તથા રવિ એ વાર એ ત્રણનો
યોગ છતાં ત્રિપુષ્કર યોગ થાય. કેટલાએકેએ રવિને ઠેકણે શુક્રવાર કહેલો છે. એજ તિથિ તથા
વાર છતાં મૃગશિર, ચિત્રા, ધનિષ્ઠા એનો યોગ છતાં દ્વિપુષ્કર યોગ થાય. ત્રિપુષ્કર યોગ છતાં વૃદ્ધિ,
ભાલ, નંદ, ચૌરી અને મરણવિધે તે ત્રણેયું ફળ દેછે, તથા દ્વિપુષ્કર યોગ બમણું ફળ દેછે, માટે
પ્રેતકાર્યવિધે ખત્રે વર્ણ્ય કરવાં. (તિથિ વાર નક્ષત્ર) એમાંથી એનો યોગ હોય તો દ્વિપુષ્કર યોગ
થાય એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. શુક્ર શુક્રનો અસ્ત; પૌષ્ઠમાસ; મળમાસ; વૈશ્રવતિ; અતીપાત; પરિધ
યોગ; ભદ્રા કરણ; અને ચોથા આઠમા બારમા સ્થાનકનો ચંદ્ર એ પણ સર્વથા વર્ણ્ય કરવાં. શેહિણી,
મૃગશિર, પુનર્વસુ, પૂર્વાફાલ્ગુની, ઉત્તરાફાલ્ગુની, ચિત્રા, વિશાખા, અનુરાધા, પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાષાઢા
અને ધનિષ્ઠા એ નક્ષત્રો કોઈ એક દુષ્ટ છે, માટે સંભવ હોય તો ભાગ કરવો. મંગલવાર પણ વર્ણ્ય
કરવો એમ કેટલાએક કહે છે. કર્તાની ત્રણ જન્મતારા, અને પ્રલરિતારાવિધે પર્ણશરદિ દાહ થઈ નથી.

તથાચાર્કગુરુચંદ્રચારાઅશ્વિનીપુષ્યહસ્તસ્વાતીશ્રવણમાનિચપ્રશસ્તાનિ મધ્યમાનિસર્વથાત્યાજ્યાનિચો
ક્વાનિ નંદાર્યાશુક્રવારેચતુર્દશ્યાંત્રિજન્મતારાપ્રત્યરિતારાસુચૈકોદિદિશ્રાદ્ધમતિર્નિધં સાક્ષાદેકાદશા
દેનકોપિનિવેધઃ ॥

તેમજ રવિ, શુક્ર અને સોમ એ વાર; અશ્વિની, પુષ્ય, હસ્ત, સ્વાતિ અને શ્રવણ એ નક્ષત્રો
ઉત્તમ છે. મધ્યમ તથા સર્વથા ભાગ્ય એ કલા. નંદા તિથિ, શુક્રવાર, ચૌદસ, ત્રણ જન્મતારા,
અને ત્રણ પ્રલરિતારા એમનેવિધે એકોદિદિશ્રાદ્ધ અતિ નિધ છે. પ્રલક્ષ એકદશાહશ્રાદ્ધવિધે કોઈ
પણ નિવેધ નથી.

અસ્યનિપિદ્ધનક્ષત્રાદેરપવાદઃ ॥ ગુગમન્યાદિસંક્રાંતિદર્શનપ્રેતકર્મણિ પુનઃસંસ્કારાદિકેપિ
નક્ષત્રાદિનશોધયેત્ ગુરુભાગવયોર્મોલ્લેપૌપમાસેમલિમ્લુચે નાતીતઃપિતૃમેધઃસ્વાહ્યાંગોદાવરીવિના
ઈતિપુનઃસંસ્કારકાલઃ ॥

એ જે નિપિદ્ધ નક્ષત્રાદિક તેમનો અપવાદ—“યુગાદિ, મન્વાદિ, સંક્રાંતિ, દર્શ, પ્રેતકર્મ અને
પુનઃસંસ્કારાદિવિધે નક્ષત્રાદિકનો વિચાર કરવો નહીં. શુક્ર શુક્રનો અસ્ત, પૌષ્ઠમાસ અને મળમાસ
છતાં ગયા અને ગોદાવરીવિના અતિક્રાંત (પ્રથમ થયેલું) પિતૃકર્મ થતું નથી.” એપ્રમાણે પુનઃ
સંસ્કારનો કાળ કહ્યો.

સામ્પ્રિકસ્યપર્ણશરદાહેઋતેપશ્ચાદ્દેહલામેપર્ણશરદાહીયાર્ધદગ્ધકાષ્ઠૈસ્તંદેહત્ તાદશકાષ્ઠાલામે લૌકિક
કાક્ષિનાદધ્વાતદસ્યોનિમહાજ્વલેક્ષિપેત્પવમન્યેપાંનિરક્ષીનામપિપર્ણશરદાહોત્તરશરીરલામેસ્થિલામેવા

૧ જન્મનક્ષત્રે તત્તો દશમેકોનાવિચેનકરવે ફલવૈઃ ॥

૨ જન્મનક્ષત્ર, જન્મનક્ષત્રચક્રી દશમું નક્ષત્ર તથા આગણીશકું નક્ષત્ર એનેવિધે એવો અર્થ.

યોજ્યં અમૃતંમૃતમાકાર્યકૃતંયસ્યૌર્થવેદેહિકમ્ પ્રાયશ્ચિત્તમસૌસાતંકૃત્વાગ્નોનાદધીતત્ત્વ અત્રપુનઃસંસ્કારાદિપ્રકારઃપૂર્વાર્થેઉક્તઃ આધાનાંતેઆયુષ્મતેષ્ટિઃ અનાહિતાગ્નેસ્તુચરુઃ મર્તરિજીવત્યેવમરણવાર્તાશ્રુત્વાય દિશ્વિયાસહગમનંકૃતંતદાત્ત્સ્ત્રીમરણમવૈધમેવ જ્ઞાતમરણમેવહિસહગમનેનિમિત્તં નતુમરણજ્ઞાનમાત્રં અતસ્તસ્યામાર્યાયાઆત્મઘાતાદિદોષપ્રાયશ્ચિત્તંતત્પુત્રાદિભિઃકૃત્વા નારાયણવલિપૂર્વકમૌર્થવેદેહિકંકાર્યં મર્તુસ્તુદાહાઘૌર્થવેદેહિકરણનિમિત્તમુક્તપુનઃસંસ્કારાદિકાર્યમ્ ॥

સાક્ષિકત્વં પર્ણુશરદાહ કર્થા પછી તેનું શરીર મળ્યા છતાં પર્ણુશરદાહનાં અર્ધ બળેલાં કાષ્ઠવડે તે શરીરનો દાહ કરવો. તેમાં કાષ્ઠ ન મળે તો લૌકિકાગ્નિવડે દાહ કરી તેનાં અસ્થિ મ્હોટા જલમાં નાખવાં. એપ્રમાણે પીળા નિરશિકોનો પણ પર્ણુશર દાહ થયા પછી શરીર અથવા અસ્થિ મળ્યા છતાં એવોજ નિર્ણય બાબતે. "મૃત ન છતાં 'મૃત થયો' એવી વાત સાંભળી જેનું અંતકર્મ કર્યું તેણે સ્મૃતિમાં કહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી અગ્નિનું આધાન કરવું." આવિધે પુનઃસંસ્કારાદિક પ્રકાર પૂર્વાર્ધમાં કહેલો છે. આધાન કર્થા પછી આયુષ્મતેષ્ટિ કરવી. અનાહિતાગ્નિએ ચરુ કરવો. પતિ જીવતો છતાંજ મરવાની વાત સાંભળી જો સ્ત્રીએ સહગમન કર્યું તો તે સ્ત્રીનું મરણ અવિધિજ છે. બાળકું મૃત્યુ તેજ સાથે જવામાં નિમિત્ત છે, કેવળ મરવાનું જ્ઞાન માત્ર નિમિત્ત નથી, માટે તે સ્ત્રીના આત્મહત્યાદિ દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેના પુત્રાદિકોએ કરી નારાયણબલિપૂર્વક અંતકર્મ કરવું. પતિનું તો, દાહાદિક અંતકર્મ કર્યું તે નિમિત્તથી કહેલા 'પુનઃસંસ્કારાદિ કરવા.

કૃત્વિજીવતોપ્યંત્યકર્મવિહિતં યથાપ્રાયશ્ચિત્તાનિચ્છોઃપતિતસ્યઘટસ્ફોટૈ તથાહિમદ્વાપાતકેનોપપાત કૈનચાપતિતોયદિપ્રાયશ્ચિત્તંનકરોતિતદાતંગુરુણાંવાંઘવાનાંરાજશ્વસમક્ષમાહ્યતત્પાપંપ્રકટીકૃત્યતંપુનઃ પુનરુપાદિશેત્ પ્રાયશ્ચિત્તંકુરુષ્વાચારંલમસ્વેતિ સયયેવમપિનાંગીકરોતિતદારિકાદિનિંદ્યતિથૌસા યદ્દિ સર્પિડાયાંધયાશ્વસંભૂયદાસીહસ્તેનાનીતમમેધ્યકુત્સિતજલાદિપૂર્ણઘટંસયેતોદાસ્યાઘન્વારંમંકુર્વેતો દાસ્યાદાસસ્યત્રાવામપાદેનન્યુક્તંછિન્નામદમંપુકારયિત્વા દાસીસહિતાવદેયુરમુમનુદંકકરોમીતિનામ મહનપૂર્વકંપ્રાચીનાવીતિનોમુકશિશ્વાશ્વસંતઃ તત્તોધિકારીકર્તાદાહઘર્જ્યંજીવંતમેવોદિશ્યપિંડોદકદા નાદિપ્રેતકાર્યાપ્યેકાદશાઠાંતાનિનાસૈવકુર્યાત્ મિતાક્ષરાપાંપ્રેતકાર્યોત્તરંઘટનિનયનમુક્તં યદ્દાહમા શૌચંસર્વેપાં યસ્યઘટસ્ફોટઃકૃતસ્તેનસહસંમાપણસ્પર્શોદિસંસર્ગોનકેનાપિકાર્યઃ કરણેપતિતતુલ્યતા ઘટસ્ફોટપ્રયોજનંતુપૂર્વાર્ધતેઉક્તં ઘટસ્ફોટનિશ્ચયોત્તરં ઘટસ્ફોટદિનાત્પ્રાકૃપતિતજ્ઞાતીનાંધર્મકાર્યેષ્વ નધિકારસ્તિકશ્ચિત્ત્વ ॥

કોઈ કોણે જીવતાનું પણ અંતકર્મ કરવું એમ કહ્યું છે. જેમ;—પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાની ઇચ્છા ન કરનારા પતિતોના ઘટસ્ફોટ કર્થા છતાં, તે ઘટસ્ફોટનો વિધિ કહે છે—મહાપાતક અથવા ઉપપાત-કર્થે પતિત થયેલા પુરુષ જો પ્રાયશ્ચિત્ત કરે નહીં તો તેને શુરુ, સંબંધી તથા રાજાની પાસે બોલાવી તેનું પાપ પ્રકટ કરી તેને વારંવાર સમજાવેલા. તે આ રીતે—પ્રાયશ્ચિત્ત કર, પોતાનો આચાર અહણુ કર, એવો ઉપદેશ કર્યા છતાં પણ તે જો અંગીકાર કરે નહીં તો રિક્તા આદિ નિંદ્ય તિથિને દિવસે સાયંકાળે સર્પિડ તથા આંધવેએ એકકા મળી દારીને હાથે મંગાવેલા એવો અશુદ્ધ તથા ખરાબ જળે ભરેલા ઘડો આરેમર દાસી ઇલાદિકને અન્વારંભ (સ્પર્શ) કરતાં છતાં દાસી અથવા દાસના યાયા પગવડે, અથ તોરેલા દર્ભ ઉપર ઉંધો કરાવી અપસય જોનાઈ કરી શિખા છોડી દાસીસહિત સઘળાં એએ તેનું નામ લઈ "અમુમનુદંક કરોમિ," એમ કહેવું. પછી અધિકારી કર્તાએ દાહવિના જીવતાનેજ ઉદ્દેશેકરી પિંડ ઉદકદાન ઇલાદિ અગ્નીયારમા દિવસપર્વતનાં પ્રેતકાર્ય નામે કરીનેજ કરવાં. મિતાક્ષરામાં, પ્રેતકાર્ય કર્થા પછી ઘડો લઈ જવો એમ કહ્યું છે. સઘળાંએને એક દિવસ આશૌચ છે. જેનો ઘટસ્ફોટ કર્યો તેની સાથે બોલવું, સ્પર્શ ઇલાદિ સંબધ કોણે પણ કરવો નહીં, કરે તો તે પતિત સરખો થાય છે. ઘટસ્ફોટ કરવાનું કારણ તો, પૂર્વાર્ધના અંતમાં કહ્યું છે. ઘટસ્ફોટ કરવાનો નિશ્ચય યથા પછી ઘટસ્ફોટના દિવસની પ્રથમ પતિતના જ્ઞાતિએને ધર્મકાર્યવિષે અધિકાર નથી, એમ કોઈ અંધકાર કહે છે.

જ્યદ્ઘટસ્ફોટસપ્તસોનુતાપેતત્પાપપ્રાયશ્ચિત્તંતેસંપ્રહવિચિદ્યતે તત્રાદૌગુહિપરીક્ષા જ્ઞતપ્રાયશ્ચિત્તોગાતિસમર્શોમ્યસ્તુષ્ણમારંદ્યાત્ ગોમિસ્તુષ્ણેમશિતેશુદ્ધિઃ મક્ષણમાત્રેપુનઃપ્રાયશ્ચિત્તંચરેત્ પવં

નિશ્ચિતસંશુદ્ધોસમાનેયુર્નઘંટં હૈમવામૃતમ્યંવાપિપવિત્રજલપૂરિતં તતઃસર્પિઢાસ્તંઘટંસંસ્પૃશ્યાભિમંચ્ય તજ્જલૈઃપાવમાનીમિરાપોહિષ્ટેત્યાદિ મિસ્તરત્સમંદીપ્તિશ્ચપાપિનમમિપિચ્ય તેનસહસર્વેષ્વાત્વાતંજલઘટમ સ્પેદયુઃ સચશાંતાઘૌઃશાંતાપૃથિવીશાંતંવિશ્વમંતરિક્ષંયોરોચનસ્તમિહશૃદ્ધામીતિયજુર્મિસ્તંઘટંશુદ્ધોપાત્ તતસ્તદુદકંતેનૈવસાકંસર્વેપિબેયુઃ તતઃસકૃષ્ણાંડમંત્રૈરાખ્યહોમંકૃત્વાસુવર્ણગાંચદવાત્ તતસ્તસ્યજાત કર્માદિમતતવંચાંતાવિવાહાંતાવાસંસ્કારાઃકાર્યાઃ પર્વકૃતે શુદ્ધેનતેનસંસ્પર્શસંભોજનાદિવ્યવહારંકુર્યાત્ યવમુપપાતકેમહાપાતકેચકૃતઘટસ્ફોટસ્યશુદ્ધિર્જ્ઞેયા ઇતિસંક્ષેપતઃકૃતઘટસ્ફોટશુદ્ધિઃ ॥

જેનો ઘટસ્ફોટ કર્યો હોય તેને પશ્ચાત્તાપ થયા છતાં તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી (તેને નાતમાં) લેવાવિષે વિધિ કહે છે—તેમાં પ્રથમ શુદ્ધિની પરીક્ષા-(પતિતે) પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શાંતિની સામે ઘાસને ભારે ગાયોને દેવો. ગાયો ઘાસ ભક્ષણ કરે તો શુદ્ધિ છે. ભક્ષણ ન કરે તો ફરી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. “એ પ્રમાણે શુદ્ધિનો નિશ્ચય થયા છતાં સોનાનો અથવા માટીનો નવો ઘડો શુદ્ધ જળે ભરેલો લાવવો.” ત્યાર પછી સર્પિઠેએ તે ઘડને સ્પર્શ કરી અભિમંત્રણ કરી તે જળવતી પાવમાની ઋચ્યા, “આપોહિષ્ટા” ઇત્યાદિ ઋચ્યા, અને “તરત્સમંદી” ઋચ્યાવડે પાપી ઉપર અભિષેક કરી તે પાપીસંક્ષિત સઘળાઓએ આન કરી તે જળનો ઘડો પાપીને દેવો. પછી પાપીએ “શાંતા ઘૌઃ શાંતા પૃથિવી શાંતં વિશ્વમંતરિક્ષં યો રોચનસ્તમિહ શૃદ્ધામિ” આ યજુર્વેદના મંત્રોપડે તે ઘડો લેવો. પછી તે જળ તે પાપીની સાથેજ સઘળાઓએ પીવું. પછી તેણે કૃષ્ણાંડ મંત્રવડે આજ્ઞાનો હોમ કરી શુભળે અને ગાયનું દાન કરવું. પછી તેના ભતકર્મ થઈ મતંઘપર્વત અથવા વિવાહપર્વત સંસ્કાર કરવા. એ રીતે વિધિ કરવાથી શુદ્ધ થયેલા તે (પાપી)ની ભેડે સ્પર્શ, સંભોજન ઇત્યાદિ વ્યવહાર કરવો. એ પ્રમાણે ઉપપાતક તથા મહાપાતકવિષે જેનો ઘટસ્ફોટ કર્યો હોય તેની શુદ્ધિ બાબતી. એ રીતે સંક્ષેપે કરી, જેનો ઘટસ્ફોટ કર્યો હોય તેની શુદ્ધિ કહી.

યંદે શ્રીમદનંતામિધગુદ્ધચરણૌ સતામતાચરણૌ ॥ જનનીમથાન્નપૂર્ણાં સંપૂર્ણાં સદ્ગુણૈર્ધ્યામ્ ॥ ૧ ॥

સત્પુરુષોને આનવા યોગ્ય છે આચરણુ જેનાં એવા શ્રીમાન્ અનંત નામના પિતાના ચરણુ તથા પતિવ્રતાપણું ઇત્યાદિ સદ્ગુણે સંપૂર્ણ, પ્રણામ કરવાયોગ્ય એવી અસંપૂર્ણા નામની માતા એ બન્નેને પ્રણામ કરે છું.

શ્રીવિઠ્ઠલં નમસ્કલ્ય ચિમ્નકસાહુતાશનં ॥ અંત્યેષ્ઠિનિર્ણયં વદ્યે સર્વશાસ્ત્રોપયોગિનમ્ ॥ ૨ ॥

વિમ્નરૂપ શુકેલાં ઘાસને બાળવામાં અગ્નિરૂપ એવા જે શ્રીવિઠ્ઠલ તેને નમસ્કાર કરી સઘળી શાખાને ઉપયોગી એવો અંત્યેષ્ઠિનો નિર્ણય કહું છું.

તત્રાંત્યાક્રિયાધિકારિણઃશ્રાદ્ધારંભેપવોકાઃ સર્વામાલેષધર્મપુત્રઃકાર્યઃ તત્રપુત્રાધિકારિણાપિત્રાદિ કમાસન્નમરણંદ્રાસાર્ધાદિપ્રાયશ્ચિત્તંમોક્ષધેન્યાદિદાનાનિચતેનકારણીયાનિ સ્વયંઘાતમુહિદ્યકર્તે વ્યાનિ તત્રપ્રાયશ્ચિત્તપ્રયોગઃપ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણેદ્રુણ્યઃ શત્કૌસલ્યાંપ્રાયશ્ચિત્તતેદશદાનાનિકાર્યાણિ તત્રગ ઘામંગેપુતિષ્ઠંતિશ્તિગોદાનમંત્રઃ સર્વેભૂતાશ્રયાભૂમિર્વૈરાદેષસમુદ્ભૂતા અનંતસલ્યફલદામતઃશાંતિપ્રયચ્છ મે ઇતિભૂમેઃ મહર્ગેર્ગોત્રસંભૂતાઃકાદ્યપસ્યતિલાઃસ્મૃતાઃ તસ્માદેર્ગાંપદાનેનમમપાંપ્યપોહત્વિતિતિલાનાં હિરણ્યનર્મર્ગમસ્થમિતિહિરણ્યસ્ય કામધેનુપુત્રસંભૂતસર્વેક્રતુપુત્રસંસ્થિતં દેવાનામાજ્યમાહારમતઃશાંતિપ્ર યચ્છમે ઇત્યાજ્યસ્ય શરણંસર્વલોકાનાંલજ્ઞાયાચક્ષણપરં સુવેપચારિવહ્નત્વમતઃ ॥ ઇતિચલ્લંદેયં સર્વેદે ધર્મયંધાન્યંસર્વોત્પત્તિકરંમહત્ પ્રાણિનાંજીવનોપાયમતઃશાંતિપ્રયચ્છમે ઇતિધાન્યં તથારસાનાંપ્રવરઃ સર્વેવેશુરસોમતઃ મમતસ્માત્પરાંલક્ષ્મીદદક્ષગુહસર્વદેતિગુહઃ પ્રીતિર્યતઃપિતૃણાંચવિષ્ણુશંકરયોઃસદા શિવનેત્રોદ્ધવંકુપ્યમતઃ ॥ ઇતિરજતં યસ્યાદગ્રરસાઃસર્વેનોલ્કાલલચળવિના શંભોઃપ્રીતિકરંનિત્યમતઃ ॥ ઇતિલચર્ણં મૃચ્યાદિપ્રમાણાન્નિતુજનનશાંતિપ્રકરણેઽકાનિ પ્રાયશ્ચિત્તાદિકર્મસુવિષ્ણ્વાદિનામકીર્ત નાત્સાંગતા પ્રાયશ્ચિત્તાચસંમવેપિમરણકાલેવિષ્ણુશિવનામકીર્તનમાત્રાત્સર્વપાપક્ષયોમુક્તિશ્ચેતિસર્વપુ રાણાદિસિદ્ધાંતઃ તથાચશ્રીમાગવતે યસ્યાવતારગુણકર્મવિઙ્વનાનિનામાનિયેઽસુવિગમેવિવશામૃણ ન્તિ તેનૈકજન્મશમલંસહસૈવહિત્વાસંચાંલપાવૃત્તમૃતંતમજંપ્રપચે ઇત્યાદિ મુમુર્ષુપિતરંપુત્રોયદિદાનંપ્રદા પયેત્ તદિદિષ્ટંગયાશ્રાદ્ધાદશ્મ્મેધશતાદપિ તાનિચતિલપાત્રદાનંરૂપધેનુમોક્ષધેનુપાપધેનુવૈતરણી

ધેનૂત્કાંતિધેનુદાનાદીનિ વ્યતીપાતોયસંક્રાંતિસ્તથૈવગ્રહજંરવેઃ પુણ્યકાલાસ્તથાસર્વેયદામૃત્યુરુપસ્થિતઃ
આસન્નમૃત્યુનાદેયાગૌઃસવત્સાતુપૂર્વેવત્ તદભાવેતુયૌરેવનરકોત્તારણાયૈ શુક્લપક્ષેદિવાભૂમૌર્ગંગાયાં
ચોત્તારાયણે ધન્યાસ્તાતમરિપ્યતિહૃદયસ્થેજનાર્દને ક્ષ્યાદિવચનાત્ મુમૂષોર્દાનાદોશકલ્પમાવેપુત્રાદિ
દંધાત્ ॥

તેમાં અંલક્રિયાના અધિકારી શ્રાદ્ધના આરંભમાંજ કહેલા છે. સઘળાઓના અભાવ છતાં ધર્મ-
યુત્ર કરવો. તેમાં પુત્રાદિક અધિકારીઓએ પિતા ઇલાદિકનું મૃત્યુ સમીપે આવ્યું એમ જોઈ સાધાર્જન
ઇલાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત તથા મોક્ષધેનુ ઇલાદિ દાન તે (પિતા ઇલાદિક) વતી કરાવવાં, અથવા પોતે તેને
ઉદ્દેશે કરી કરવાં. તેમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રયોગ પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રકરણમાં જોવો. શક્તિ હોય તો પ્રાય-
શ્ચિત્ત કર્યા પછી દશ દાન કરવાં. તેવિધે મંત્ર—“ ગવામંગેપુ તિષ્ઠંતિ૦ ” એ ગોદાનનો મંત્ર. સર્વ-
ભૂતાશ્રયા ભૂમિ, ધરાદેહેનું સમુદ્ભૂતા ॥ અનંતસમ્યકલદા, અતઃ શાંતિ પ્રયચ્છ મે, ” એ ભૂમિદાનનો.
“ મહર્ષેર્ગૌતમસંભૂતાઃ કાશ્યપસ્ય તિલાઃ સ્મૃતાઃ ॥ તસ્માદેવાં પ્રદાનેન, મમ પાપં વ્યપોહતુ, ” એ
તિલનો. “ હિરણ્યગર્ભમર્મસ્થં૦, ” એ મુવર્ણનો. “ કામધેનુપુ સંભૂતં, સર્વેકતુપુ સંસ્થિતં ॥ દેવા-
નામાજ્ય આહાર, મતઃ શાંતિ પ્રયચ્છ મે, ” એ ધૃતનો. “ શરણં સર્વલોકાનાં, લજ્ઞાયા રક્ષણં પરં ॥
સુવેપચારિ વરત ત્વ, મતઃ૦ ” એ મંત્રવડે વચ્ચે દેવું. સર્વદેવમયં ધાન્યં, સર્વોત્પત્તિકરં મહત્ ॥
પ્રાણિનાં જીવનોપાય, મતઃ શાંતિ પ્રયચ્છ મે, ” એ મંત્રવડે ધાન્ય દેવું. “ તથા રસાનાં પ્રવરઃ, સર્વ-
વેદ્યુરસો મતઃ ॥ મમ તસ્માત્પરાં લક્ષ્મીં, દદસ્વ ગુહ સર્વદા, ” એ મંત્રવડે ગોળનું દાન કરવું. પ્રીતિ-
ર્યતઃ પિતૃણાં ચ, વિષ્ણુશંકરયોઃ સદા ॥ શિવનેત્રોદ્ભવં રૂપ્ય, મતઃ૦ ” એ મંત્રથી રૂપાનું દાન કરવું.
“ યસ્યાદક્ષરસાઃ સર્વે, નોત્કૃષ્ટા લવણં વિના ॥ સંમોઃ પ્રીતિકરં નિત્ય, મતઃ૦, ” એ મંત્રથી લૂણ દેવું.
પૃથ્વી ઇલાદિકનાં પ્રમાણુ તો, જનનશાંતિમાં પ્રકરણમાં કહેલાં છે. પ્રાયશ્ચિત્તાદિકને કર્મવિધે વિષ્ણુ ઇલા-
દિના નામકીર્તનથી કર્મની સંપૂર્ણતા થાય છે. પ્રાયશ્ચિત્તાદિકને અસંભવ છતાં પણ મરણ સમયે
વિષ્ણુ અને શિવનાં નામકીર્તન માત્રથી સઘળાં પાપનો ક્ષય તથા મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એ સર્વ
પુરાણાદિકનો બિદ્ધાંત છે. તેમજ શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે—“ અવતારની નકલ કરનારાં (દેવકીનંદન
ઇલાદિક) શુભની નકલ કરનારાં (સર્વજ્ઞ ભગવત્સહ ઇલાદિક) અને કર્મની નકલ કરનારાં (ગોવર્ધ-
નાદ્વારણ, મધુહા ઇલાદિક) એવાં જેનાં નામ, પ્રાણુ જવા સમયે પરાધીન છતાં પણ જે ઉચ્ચારણ
કરે છે તે અનેક જન્મનું મેળવેલું પાપ તેજ કાળે ભાગ્ય કરી નિરૂપાયિ તથા સહ્ય એવા ઇન્દ્રને
પામેછે, તે અજની હું શરણે જઈછું, ” ઇલાદિ, “ જેનું મૃત્યુ સમીપે પ્રાપ્ત થયું એવા પિતાના હાથથી
જે પુત્ર દાન દેવાવે તો તે દાન ગયાશ્રાદ્ધ તથા એ અશ્વમેધથી અધિક થાય છે. ” તે દાન આ-
તિલપાત્રનું દાન, ઋણધેનુ, મોક્ષધેનુ, પાપધેનુ, વૈતરણીધેનુ અને ઉત્ક્રાંતિધેનુ ઇલાદિક દાન દેવાં.
કારણ, “ અતીપાત, સંક્રાંતિ તેમજ સર્વઅહણુ એ જે પુણ્યકાળ તે, જે સમયે મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે
તે કાળે છેજ, ” “ જેનું મૃત્યુ સમીપમાં આવ્યું તેણે વાછડાસહિત ગાય પ્રથમ કલાપ્રમાણે દેવી.
વાછડાસહિત ગાય ન હોય તો, નરકથી તારવામાટે એકલી ગાયજ દેવી. શુક્લપક્ષ, દિવસ, પૃથિવી,
ગાય, ગંગા અને ઉત્તરાયણ એમનેવિધે અને હૃદયવિધે વિષ્ણુ છતાં હે તાત ! જે મરેછે તે ધન્ય
છે ” ઇલાદિક વચન છે, મરનારને દાનાદિક દેવાવિધે શક્તિ ન છતાં પુત્રાદિકાએ દેવાં.

તત્રતિલપાત્રદાનવિધિઃ ॥ યથાશકિકાંસ્યપાત્રેતામ્રપાત્રેવાતિલાન્કિત્યાસુવર્ણચપ્રક્ષિપ્ય
મમજન્મપ્રભૃતિમરણાંતરુતનાનાવિધપાપપ્રણાશર્યતિલપાત્રદાનંકરિપ્યે વિપ્રસંપૂજ્યમમજન્મપ્રભૃતિમર
ણાંતંનાનાવિધપાપનાશાર્યમિદંતિલપાત્રંસુવર્ણસદક્ષિણંઅમુકશર્મણેનુમ્યંસંપ્રદદે તિલાઃપુણ્યાઃપવિ
ત્રાશ્ચતિલાઃસર્વેકરાઃસ્મૃતાઃ શુક્લવાયદિવારુષ્ણાકપિગોત્રસમુદ્ભવાઃ યાનિકાનિચપાપાનિપ્રહ્લાહત્યાસ
માનિચ તિલપાત્રપ્રદાનેનમમપાપંવ્યપોહતુ નમમેતિવિપ્રહસ્તેજલંશિષેત્ પુત્રાદિસ્ત્વજન્મપ્રભૃત્યાદિ
સંકલ્પમસ્યપાપંવ્યપોહત્વિતિમંચંચવદેત્ પેટિકામુખ્મિન્યયસસજન્માર્જિતકર્ણં તત્સર્વંશુદ્ધિમાયાતુગા
મેફાંદદતોમમેતિ ક્રણધેનુદાનમંત્રઃ અન્યત્સર્વેસામાન્યગોદાનવત્ તદ્વિધિસ્તુદ્વિતીયપરિચ્છેદેડકઃ
મોક્ષદેહિદ્ધીનેશમોક્ષદેહિજનાર્દન મોક્ષધેનુપ્રદાનેનમુકુંદઃપ્રીયતામમેતિ મોક્ષધેનુમંત્રઃ આજન્મોપાર્જિત
પાપંમનોવાકાપકર્મભિઃ તત્સર્વેનાશમાયાતુગોપ્રદાનેનકેશવેતિપાપધેનુદાનમંત્રઃ ॥

તેમાં તિલપાત્રદાનનો વિધિ કહે છે.—“યથાશક્તિ કંસાનું પાત્ર અથવા ગાંઘાનું પાત્ર તેમાં તિલ તથા યુવર્ણુ ૯૪ “મમ જન્મપ્રભૃતિ મરણાંતં કૃતનાનાવિધપાપપ્રણાશાર્થં તિલપાત્રદાનં કરિષ્યે,” એ પ્રમાણે સંકલ્પ કરી શ્રાદ્ધાણુની પૂજા કરી “મમ જન્મપ્રભૃતિ મરણાંતં નાનાવિધપાપનાશાર્થંમિદં તિલપાત્રં સસુવર્ણં સદક્ષિણં અમુકશર્મણે તુભ્યં સંપ્રદદે, તિલાઃ પુણ્યાઃ પવિત્રાશ્ચ, તિલાઃ સર્વકરાર્થઃ સ્મૃતાઃ ॥ શુક્લા વા યદિ વા કૃષ્ણા, ઋપિગોત્રસમુદ્ભવાઃ ॥ યાનિ કાનિ ચ પાપાનિ, બ્રહ્મહત્યાસમાનિ ચ ॥ તિલપાત્રપ્રદાનેન, મમ પાપં વ્યપોહતુ ॥ ન મમ ” એવો મંત્ર કહી શ્રાદ્ધાણુના હાથમાં જળ દેવું. પુત્રાદિકેએ તો, “અસ્ય જન્મપ્રભૃતિ” ઇત્યાદિક સંકલ્પ તથા “અસ્ય પાપં વ્યપોહતુ” એવો મંત્ર કહેવો. “પેહિકામુષ્મિકં યચ્ચ, સત્તજન્માર્જિતં ઋણં ॥ તત્સર્વં શુદ્ધિમાયાતુ, ગામેકાં દદતો મમ,” એપ્રમાણે ઋણધેનુદાનનો મંત્ર. બાકી સઘળો વિધિ સામાન્ય ગોદાનની જેઠે બાણ્યો. તે (સામાન્ય ગોદાનનો) વિધિ તો બીજા પરિચ્છેદમાં કહ્યો છે. “મોક્ષં દેહિ હૃપીકેશ, મોક્ષં દેહિ જનાર્દનં ॥ મોક્ષધેનુપ્રદાનેન, મુકુંદઃ પ્રીયતાં મમ,” એ મોક્ષધેનુદાનનો મંત્ર. “આજન્મોપાર્જિતં પાપં, મનોવા-ક્રાયકર્મભિઃ ॥ તત્સર્વં નાશમાયાતુ, ગોપ્રદાનેન કેશવ,” એ પાપધેનુદાનનો મંત્ર બાણ્યો.

અયવૈતરણીવિધિઃ ॥ અઘેત્યાદ્યમુકસ્યમમયમદ્વારસ્થિતવૈતરણ્યાલ્વનયુત્તારણાર્થં ગોદાનંકરિષ્યે વિપ્રંપાદ્રપશાલનવલ્લગંધમાલ્યાદિમિરમ્યચ્યંતદ્વસ્તે શિવાઆપઃસંતુ સૌમનસ્યમસ્તુ અક્ષતંચારિષ્ટંચાસ્તુ યચ્છ્રેયસ્તદસ્તુ યત્પાપંતત્પ્રતિહતમસ્તિતિકૃત્વા ધેનુકેત્વંપ્રતીક્ષસ્યમદ્વારેમહાપથે ઉત્તિતી પુરંદેવિવૈતરણ્યેનમોસ્તુતે” ઇતિધેનુંપ્રાર્થ્યં વિષ્ણુરૂપદ્વિજથેષ્ઠભૂદેવદ્વિજપાવનં તત્તુવૈતરણીમેતાંકૃષ્ણાંગાં પ્રદદામ્યહમિતિવિપ્રંપ્રાર્થ્યં વૈતરણીસંતારણાર્થંમિમાંગાંકૃષ્ણચલ્લરક્તમાલ્યાઘલંકૃતાં યથાશક્તિદક્ષિણા યુતાં તુભ્યમહંસંપ્રદદે યમદ્વારેપથેઘોરેઘોરાવૈતરણીનદી તાંતર્તુકામોચ્છામિ, કૃષ્ણાંવૈતરણીંતુ ગાં નમ મેતિવિપ્રહસ્તેજલંક્ષિપેત્ કૃષ્ણાયાઅભાવેડન્યવર્ણાદેયા ગોરભાવેદ્રવ્યંદેયં પુત્રાદિર્દાતાચેત્પ્રથમેમંત્રેઉત્તિતીપુરંયમિતિપઠેત્ દ્વિતીયેતત્તુવૈતરણીમસ્યેતિ તૃતીયેતાંતર્તુમસ્યેતિ ॥

હવે વૈતરણી ગોદાનનો વિધિ કહે છે.

“અઘેત્યાદિં અમુકસ્ય મમ યમદ્વારસ્થિતવૈતરણ્યાલ્વનયુત્તારણાર્થં ગોદાનં કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી શ્રાદ્ધાણુની પાદપ્રક્ષાલન, વસ્ત્ર, ગંધ, પુષ્પ ઇત્યાદિક ઉપચારપડે પૂજા કરી શ્રાદ્ધાણુના હાથ ઉપર “શિવા આપઃ સંતુ, સૌમનસ્યમસ્તુ, અક્ષતં ચારિષ્ટં ચાસ્તુ, યચ્છ્રેયસ્તદસ્તુ, યત્પાપં તત્પ્રતિહત-મસ્તુ” એ રીતે જળ દઈ “ધેનુકે ત્વં પ્રતીક્ષસ્વ, યમદ્વારે મહાપથે ॥ ઉત્તિતીપુરંદે દેવિ, વૈતરણ્યે નમોસ્તુતે,” એ મંત્ર બહી ધેનુની પ્રાર્થના કરી “વિષ્ણુરૂપ દ્વિજથેષ્ઠ, ભૂદેવ દ્વિજ પ્રજ્ઞન ॥ તત્તુ વૈતરણીમેતાં, કૃષ્ણાં ગાં પ્રદદામ્યહં” એ મંત્ર બહી શ્રાદ્ધાણુની પ્રાર્થના કરી “વૈતરણીસંતારણાર્થં” આમાં ગાં કૃષ્ણચલ્લરક્તમાલ્યાઘલંકૃતાં યથાશક્તિદક્ષિણા યુતાં તુભ્યમહં સંપ્રદદે ॥ યમદ્વારે પથે ઘોરે, ઘોરા વૈતરણી નદી ॥ તાં તર્તુકામોચ્છામિ, કૃષ્ણાં વૈતરણીં તુ ગાં ॥ ન મમ ” એવો મંત્ર કહી શ્રાદ્ધાણુના હાથ ઉપર જળ દેવું. કાળી ગાય ન મળે તો બીજા રંગની દેવી. આપનો અભાવ છતાં દ્રવ્ય દેવું. પુત્રાદિક દાન કરનારા હોય તો, પ્રથમ મંત્રમાં “ઉત્તિતીપુરંયં” એમ બોલવું. બીજા મંત્રમાં “તત્તુ વૈતરણીમસ્ય” એમ બોલવું. ત્રીજા મંત્રમાં “તાં તર્તુમસ્ય” એમ બોલવું.

અયોત્કાંતિધેનુઃ ॥ અઘેત્યાદ્યમુકસ્યસુલેનપ્રાણોત્ક્રમણપ્રતિવંધકસકલપાપક્ષયદ્વારા સુલેનં પ્રાણોત્ક્રમણાયયથાશક્ત્યલંકૃતામિમામુત્કાંતિધેનુંચદૈવત્યામમુકશર્મણેતુભ્યંસંપ્રદદે ગવામંગેપ્યિતિ મંત્રાંતેનમમેતિવદેત્ ॥ ધેન્યભાવેદ્રવ્યંદેયમ્ ॥

હવે ઉત્કાંતિધેનુનો વિધિ કહે છે.

અઘેત્યાદિ અમુકસ્ય સુલેન પ્રાણોત્ક્રમણપ્રતિવંધકસકલપાપક્ષયદ્વારા સુલેન પ્રાણોત્ક્રમણાય યથાશક્ત્યલંકૃતામિમામુત્કાંતિધેનુ ચદૈવત્યામમુકશર્મણે તુભ્યં સંપ્રદદે ગવામંગેપું ” આ મંત્ર કહી પછી “ન મમ ” એમ કહેવું. ગાય ન મળે તો દ્રવ્ય દેવું.

ઉક્તપ્રાયશ્ચિત્તાદિદાનાંતવિધિમકૃત્વા પિત્રાદિમરણેપુત્રાદિનાપ્રાયશ્ચિત્તંકૃત્વા દાહાદિકર્તવ્યં દા નાન્યેકાદ્દાહકાર્યાણિ પિતૃ:પાપામાવનિશ્ચયેપ્રાયશ્ચિત્તનાવશ્યકં કેચિદુત્ક્રાંતિચૈતરણ્યૌદશદાનાનિ ચૈવહિ મૃતેપિશ્વવાતપ્રેતંદદેદિત્યાહુઃ તુલસીસમિધૌકુર્યાચ્છાલગ્રામશિલાંતથા કેચિત્તિલોહદેમકા પાંસલવળભૂમિષ્વેતુસત્થાન્યેત્યદ્દાનાન્યાહુઃ કચિન્મુમૂર્ખોમધુપકંદાનમુક્તમ્ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તથી દાનપર્યંત પ્રથમ કહેલો વિધિ કર્યાવિના પિતા ઇલાદિકને મરણુ પ્રાપ્ત થયા છતાં પુત્રાદિકે પ્રાયશ્ચિત કરી દાહાદિક કરવું, તથા દાન કરવાં તે અગીયારમે દિવસે કરવાં. પિતાને પાપ નથી એવો નિશ્ચય હોય તો પ્રાયશ્ચિત્તનું કંઈ જરૂર નથી. કેઈ ગ્રંથકાર, ઉત્કાંતિષ્ઠ, વૈતરણીષ્ઠ અને દશ દાન એ મૃત તથા છતાં પણ કરી તે પ્રેતનું દહન કરવું, એમ કહે છે. “મૃત્યુ સમયે તુલસી તથા શાલગ્રામની શિલા સમીપે રાખવી.” કેઈ ગ્રંથકાર તિલ, લોહું, સોનું, કપાસ, ઘૂણુ, શુભિ, ગાય અને રામધાન્ય, એપ્રમાણે આઠ દાન કહે છે. કેઈ ગ્રંથમાં મરનારને મધુપકંદું દાન કરવું, એમ કહ્યું છે.

પુત્રાદિ:કર્તાત્યકર્માધિકારાયૈકૃચ્છ્રવ્યાદિકંવપનંચકુર્યાત્તત્રમાતાપિત્રો:સાપત્નમાતુઃ પિતૃવ્યસ્ય જ્યેષ્ઠપ્રાણદેશ્ચાત્યકર્મકરણેક્ષૌરમાવશ્યકં પુત્રાણાંકર્તુમિદ્ધાનામપિક્ષૌરંનિત્યં યથંપહ્યાજપિપ્રયમેદશમે દ્વિગક્ષૌરંનિત્યં તથાવત્કલ્પપૂર્વાપરપોર્માત્રો:પિત્રોઽર્જુતોક્ષૌરં રાષ્ટ્રૌતુદગ્ધ્યાપિંડાન્તંકૃત્યાવપનયજિંતં વપનં વજિંતારાષ્ટ્રૌશ્વસ્તનીવપનક્રિયા પત્નીપુત્રકનિષ્પ્રાણદેરંત્યકર્મેણિક્ષૌરંતકાર્યં અન્યવ્રત્તાકૃતમ્ ॥

પુત્રાદિક કર્તાએ અંસકર્મનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવામાટે ત્રણ કૃચ્છ્ર ઇલાદિક પ્રાયશ્ચિત કરવું તથા વપન (મુંકન) કરાવવું. તેમાં માતા, પિતા, સાવકી માતા, કાકો અને વડીલ ભાઈ, ઇલાદિકનું અંસકર્મ કરવાનું છતાં ક્ષૌર અવશ્ય છે. કર્તાવિના બીજા પુત્રોને પણ ક્ષૌર અવશ્ય છે. એપ્રમાણે સ્ત્રીને પણ પ્રથમ દિવસે અથવા દશમે દિવસે ક્ષૌર અવશ્ય છે. દત્તકને પ્રથમનાં તથા પાછળનાં માતા પિતા મૃત છતાં ક્ષૌર છે. “રાત્રિ હોય તો દાહ કરી વપનવિના પિંડપર્યંત ક્રિયા કરવી. રાત્રિએ વપન કરાવવું નહીં, બીજે દિવસે વપન કરાવવું.” સ્ત્રી, પુત્ર, ન્હાનો ભાઈ ઇલાદિકોનું અંસકર્મ કરવાનું છતાં ક્ષૌર નથી, બીજે ઠેકાણે કરવું અથવા ન કરવું એમ છે.

સમશાનેનીયમાનશવસ્પદાદ્રસ્પર્શોદાદ્રેણવહનેવા કુંભેસલિલમાદાયપંચગવ્યંતથૈષઞ્ચ સુમંત્રૈરમિમં ય્યાપત્તેનસંજ્ઞાપ્યદાહયેત્ કૃચ્છ્રવ્યંચકુર્યાત્ સ્તુતિકારજસ્વલયો:સ્પર્શંપ્યેયમેષ પ્રાયશ્ચિત્તંતુપંચવશ કૃચ્છ્રાઃ શુદ્રેણદ્વિજદાહેતુચાંદ્રાણપરાકમાજાપત્યાનિસમુચયેનપુત્રાદિ:કૃત્યાસ્વીનિપુનદેહેત્ અસ્થ્ય માયેપાલાશવિધિઃ ઋષ્યોચ્છિદ્રાષ્ટરોચ્છિદ્રોમયોચ્છિદ્રેપુકૃચ્છ્રવ્યં અસ્પૃશ્યસ્પર્શનેપદ્મકૃચ્છ્રાઃ અંતરાહ મૃતૌનય પદ્મામરણેદ્વાદશ નિગદ્મૃતૌપંચવશ રજકાદિસત્તવિધાંત્યજાદિસ્પૃષ્ટમરણેત્યેકપ્રિશ્તકૃચ્છ્રાણિ દેશાંતરમરણેપરાકદ્વયમષ્ટૌકૃચ્છ્રાવા કૃચ્છ્રવ્યંપ્રકુર્યાત્આશૌચમરણેપિચ અર્ધવર્ગદેશવેચિતેરસ્પૃશ્યસ્પર્શૌકૃચ્છ્રવ્યં યથંપુત્રાદયમપિરાદે:પાપિન:પાપાનુસારેણપ્રાયશ્ચિત્તકાંડોકંપ્રાયશ્ચિત્તંદુર્મરણાત્મઘાતાદિ નિમિત્તેપૂર્વાકપ્રાયશ્ચિત્તંતારાવળયવ્યાદિકંચકૃત્વેવાંત્યકર્મેકુર્યુઃ યથમુક્તપ્રાયશ્ચિત્તંવિનાદાદાદિકૃતં વ્યપેમયેત્ હમયોજનત્કઃ ॥

રમશાનમાં લઈ જતાં રાખને શુદ્ધને સ્પર્શ થયા છતાં અથવા તેને શુદ્ધ ઉપાસ્યા છતાં, “કુંભમાં જલ તથા પંચગવ્ય ભરી તે જળને શુભ મનવતી મંત્રી તેથી સ્નાન કરાવી દાહ કરવો, તથા ત્રણ કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત કરવું.” સુગ્રામી તથા રજસ્વલાના સ્પર્શ થયા છતાં પણ એવોજ નિર્ણય બાળવો. અને પ્રાયશ્ચિત તો, પંદર કૃચ્છ્ર કરવું. શુદ્ધે આલણુનો દાહ કર્યો હોય તો ચાંદ્રાણુ, પરાક અને પ્રાણપલ એ ત્રણે કમપૂર્વક કરી પુત્રાદિકએ તેમાં અસ્થિનો ફરી દાહ કરવો. અસ્થિ ન મળે તો પાલાશવિનિ કરવો. ઊર્ધ્વાંચ્છિદ્ર, અધરોચ્છિદ્ર અને ઉભયોચ્છિદ્ર છતાં ત્રણ કૃચ્છ્ર, સ્પર્શને અયોગ્ય વસ્તુને સ્પર્શ છતાં છ કૃચ્છ્ર, અંતરિક્ષ મરણુ છતાં નવ કૃચ્છ્ર, પલગ ઉપર મરણુ છતાં બાર કૃચ્છ્ર, બંદિખાનામાં મરણુ છતાં પંદર કૃચ્છ્ર, રજાદિકં સ્પર્શ પ્રકારના અંસબદિકને સ્પર્શ થઈ મરણુ પ્રાપ્ત થયું

૧ એનું લક્ષણ તોજ પરિચ્છેદના પૂર્વાર્થમાં રજસ્વલાના પ્રકરણમાં હતું છે. -

૨ ધોતી, ચમાર, નદ, ઘાછા, લોપી, ગે અને લીલ.

હોય તો એકત્રીસ કૃષ્ણ, દેશાંતરમાં મરણ છતાં બે પરાક અથવા આઠ કૃષ્ણ કરવાં. “આશી-
ચમાં મરણ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ ત્રણ કૃષ્ણ કરવાં.” રાજ અરધું બાળ્યા પછી ચિતાને અરધ-
રથનો સ્પર્શ થયા છતાં ત્રણ કૃષ્ણ કરવાં. એ પ્રમાણે પુત્રાદિકોએ પિતા ઇલાદિક પાપીનું જેવું પાપ
હોય તેને અનુસારે પ્રાયશ્ચિત્તકાંડમાં કહેલાં પ્રાયશ્ચિત્ત; દુર્મરણ, આત્મહત્યા ઇલાદિ - નિમિત્ત - છતાં
પ્રથમ કહેલાં પ્રાયશ્ચિત્ત તથા નારાયણબલિ ઇલાદિ કરી અલકર્મ કરવું. એ પ્રમાણે કહેલાં પ્રાયશ્ચિત્ત
કર્તાવિના દાહાદિક કરે તો તે સઘળું કર્મ બ્યર્થ થાય, તથા બંનેને નરક પ્રાપ્ત થાય.

પતિપત્ન્યોરેકકાલેદહનેપ્રાપ્તે માર્યાયાઃપત્યાસહદ્વિવચનાંતમંત્રોદેનદાહંકૃત્વા પિંડાદિકંપતિપૂર્વકં
પૃથક્કાર્યં પૃથંસપત્નીનામેકકાલેમૃતૌસહૈવદાહઃ પિંડાદિકંતુજ્યેષ્ઠક્રમેણપૃથગેવ પૃથંપિતાપુત્રયોર્ધાત્રો
અલૌકિકાગ્નિદાહયોર્દાહઃ સહૈવપિંડાદિપિતૃપૂર્વજ્યેષ્ઠપૂર્વચપૃથક્ પુંચાલાનાંસ્ત્રીવાલાનાંચદહનણનને,
જૈવમેવેતિનાગોજીમદ્વીપે રજસલાગર્મિણ્યાદિમરણેસહગમનેચવસ્યતે ॥

પતિ તથા સ્ત્રી એ બંનેને દાહ એક સમયે પ્રાપ્ત થયા છતાં પતિસહિત સ્ત્રીના દ્વિવચનાંત
ઉચ્ચાર કરી દાહ કરી પિંડાદિક કર્મ પતિપૂર્વકં ભુદું કરવું. એ પ્રમાણે ઘણી સાવધાની બેના એક કાળે
મૃત થયા છતાં તેઓનું દહન સાથેજ કરવું, પિંડાદિક ક્રિયા તો બ્યેધને ક્રમેકરી ભુદીજ કરવી. એ
રીતે લૌકિકાગ્નિમાં દાહ કરવાયોગ્ય પિતા અને પુત્ર અથવા બન્ને ભાઈ એમનો દાહ સાથેજ કરી
પિંડાદિક ક્રિયા પિતૃપૂર્વક અથવા જ્યેષ્ઠપૂર્વક ભુદીજ કરવી. પુરુષરૂપ બાલક અથવા સ્ત્રીરૂપ બાલક
એમનું દહન તથા ખનન છતાં પણ એવેજ નિયુધ્ત બાલુકો એમ નાગોલભક્તૃકૃત ગ્રંથમાં કહ્યું છે.
રજસ્વલા તથા ગર્ભિણી ઇલાદિકના મરણવિષે તથા સહગમનવિષે આગળ કહેયું.

અર્ધગોમયોપલિપ્તમૌકુશેપૂર્વવિષ્ણોદક્ષિણશિરાઃશયિતોવા ગોપીચંદનાદિમૃદાકૃતતિલકઃ શ્રીવિષ્ણુ
સ્મરન્ પુણ્યસૂક્તગીતાંસહસ્રનામાદિસ્તોત્રાણિષેષ્ટૃણુયાદ્યા અમૃતત્વપ્રાપ્ત્યર્થેપુણ્યસૂક્તસ્તોત્રાદીનાંપાઠં
શ્રવણંવાકરિણ્યેઈતિસંકલ્પઃ શ્રોતુઃસંકલ્પાંશતૌ શ્રાવયિતાસ્યામુકશર્મણોમૃતત્વપ્રાપ્તયેડમુકંશ્રાવયિષ્ય
ઈતિસંકલ્પયેત્ નાનાનમિતિસૂક્તપુરુષસૂક્તંવિષ્ણુસૂક્તમુપનિપજ્ઞાગાત્યાદિપુણ્યસૂક્તાનિ રામકૃષ્ણાદિ
નામસ્મરણેજાતિમાત્રસ્યાધિકારઃ ॥

હવે હાણુવતી લીધેલી ભૂમિ ઉપર દર્બ પાથરી તે ઉપર બેસી અથવા દક્ષિણદિશા ભણી
મસ્તક રાખી મુઠ્ઠા ગોપીચંદનાદિક મુતિઝવડે તિલક કરી શ્રીવિષ્ણુનું સ્મરણ કરતાં છતાં પુણ્યસૂક્ત,
ગીતા અને સહસ્રનામાદિક સ્તોત્રનો પાઠ કરવો અથવા શ્રવણ કરવાં. “અમૃતત્વપ્રાપ્ત્યર્થે પુણ્યસૂ-
ક્તસ્તોત્રાદીનાં પાઠં શ્રવણં વા કરિણ્યે” એ રીતે સંકલ્પ બાલુકો. શ્રવણ કરનારને સંકલ્પ કરવા-
વિષે સામર્થ્ય ન હોય તો શ્રવણ કરવાનારએ “અસ્યાડમુકશર્મણોડમૃતત્વપ્રાપ્તયેડમુકં શ્રાવયિષ્યે”
એ પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો. “નાનાનં” એ સૂક્ત, પુરુષસૂક્ત, વિષ્ણુસૂક્ત અને ઉપનિષદભાગ ઇલાદિ
પુણ્યસૂક્ત છે. સમ, કૃષ્ણ ઇલાદિ નામસ્મરણવિષે સઘળી બલિમાત્રને અધિકાર છે.

અથસાગ્રેર્વિશેષઃ ॥ ગૃહ્યાગ્નિમતોગૃહ્યાગ્નિનાશ્રૌતાગ્નિમતસ્તેતાગ્નિર્માદિઃકાર્યઃ તત્રગૃહ્યાગ્નિમતઃ
શ્રૌતાગ્નિમતશ્ચકૃષ્ણપક્ષમરણેતદૈવસાયંકાલાદુત્તીર્દશસાયંકાલપર્યંતાઃપક્ષહોમચત્સકૃદ્દહનેનંવહત્વાપુ
નઃસંકલ્પપૂર્વકંપ્રાતરાદુત્તીશ્ચપ્રતિપત્યાતર્હોમાંતાસ્તદ્વેદચત્વાદશયાગંકુર્યાત્ યાગાસંભવેઆજ્યંસંસ્કૃત્ય
સુચિચતુર્ચારંગૃહીત્યાપુરોનુવાક્યાયાજ્યાભ્યામેકેકાંપ્રધાનાદુત્તિજુહ્યાત્ સ્વાતંતુચતુર્ગૃહીતાગ્ન્યેનાગ્રયે
સ્વાર્હેદ્રાગ્નિમ્યાંસ્વાહેતિનાસ્યેવપ્રધાનાદુત્તિદ્વયં શુક્લપક્ષેરાત્રામરણેસાયંહોમસ્યકૃતત્વાપ્રાતર્હોમમાત્રમાકૃ
પ્યત્તદૈવકુર્યાત્ નાત્રપૌર્ણિમાંતાનાંદશોતાનાંવાહોમાનામિષ્ટિપ્રધાનપૂર્ણાદુત્તીનાંવાકરણં શુક્લપક્ષેદિવામર
ણેતુનકસ્યાપિહોમસ્યાકર્ણં પર્વકૃષ્ણપક્ષમરણેપિદૈવાત્પૂર્ણમાસેષ્ટ્યાતેક્રમેહોમાપરુર્પપ્રધાનપૂર્ણાદુત્ત્યાદિ
કંચકૃતારુતમનારવ્ધત્વાદિતિમાતિ કરણપક્ષેડતિશ્રાંતપૂર્ણમાસપૂર્ણાદુત્તીર્દુત્ત્યાપક્ષહોમાનૃત્વાદર્શપૂર્ણા
હુતયઃકાર્યાઃ અગ્રાવરણ્યોરાકુદેપ્રમીયેતપતિર્યદિ પ્રેતંસ્પૃદ્યામથિત્વાગ્નિજાત્યાચોપાવરોદ્ધનં ઘૃતંચદ્વાદશો
પાત્તંતૂર્ણાદુત્ત્યાશયક્રિયા વિચ્છિદ્રશ્રૌતાગ્નિસ્મૃતૌતુપ્રેતાધાનંકાર્યં તદયથા પ્રેતંસાધ્યાલયેક્ષિત્વારણીસં
નિધાપ્ય યસ્યાગ્નયોજુહ્વતોમાંસકામાઃસંકલ્પયંતેયજમાનમાંસં જાયંતુતેહવિપેસાદિતાયસ્વર્ગલોકમિમં

પ્રેતનયંત્વિતિયજ્ઞમંત્રેણમધિત્વાશિમાયતનેપ્રણીયદ્વાદશગૃહીતાજ્યેનતૂર્ણાહુત્યતેનદાહાદિકાર્યં નષ્ટેષ્વ
શિષ્વધારણ્યોનોશિસ્વામીશ્રિયેતચેત્ આહરેદરણીદ્વંદ્વમનોજ્યોતિર્કચાતતઃ શેષંપ્રાગ્વત્ ॥

હવે સાકિનો વિશેષ નિર્ણય કહે છે.

જે ગૃહાગ્નિયુક્ત હોય તેનો ગૃહાગ્નિવડે તથા શ્રૌતાગ્નિયુક્ત હોય તેનો ત્રણ શ્રૌતાગ્નિવડે દાહ કરવો. તેમાં ગૃહાગ્નિમાન તથા શ્રૌતાગ્નિમાન એમનું મૃત્યુ કૃષ્ણપક્ષમાં થયા છતાં તેજ વખતે સાયં-કાલની આહુતિ દર્શના સાયંકાલપર્યંત પક્ષહોમની પેઠે એકવારજ લઈ હોમ કરી દર્શી સંકલ્પપૂર્વક પ્રાતઃકાળની આહુતિ પણ એકમના પ્રાતઃહોમપર્યંત તેજપ્રભાણે હોમ કરી દર્શયાગ કરવો. યાગનો અસભવ હોય તો આત્મનો સરકાર કરી તે આત્મ સુવિધાત્રમાં ચારવાર લઈ પુરોતવાક્યા તથા યાત્ર્યા એ બે મંત્રવડે એક એક પ્રધાનાહુતિ હોમવી. સ્માર્તાગ્નિવે તે, ચારવાર લીધેલાં આત્મ-વડે “અગ્નયે સ્વાહા, દંદ્રાગ્નિમ્યાં સ્વાહા” એ રીતે નામમંત્રવડેજ બે પ્રધાનાહુતિ દેવી. શુક્લપક્ષમાં શત્રિએ મરણ થયા છતાં સાયંહોમ કરેલો છે માટે પ્રાતઃકાલનો હોમ માત્ર અપકર્ષ કરી તે સમયેજ કરવો. એ શુક્લપક્ષમાં પૂર્ણિમાંત અથવા દર્શાંત હોમ અથવા ઇષ્ટિ છે પ્રધાન જેમાં એવી પૂર્ણાહુતિ પણ કરવાનું પ્રયોજન નથી. શુક્લપક્ષમાં દિવસે મરણ થાય તો કોઈપણ હોમનો અપકર્ષ નથી. એપ્રભાણે કૃષ્ણપક્ષમાં મરણ થયા છતાં પણ દેવવશયકી પૂર્વમાસેષ્ટિ ઉલ્લઘન થઈ ગઈ હોય તો હોમનો અપકર્ષ કરવો તથા પ્રધાન પૂર્ણાહુતિ ઇલાદિક આરંભ થયેલ નથી માટે તે, કરવાં અથવા ન કરવાં એમ ભાસે છે. કરવાં એવો પક્ષ હોય તો, અતિકાંત, પૂર્વમાસ, પૂર્ણાહુતિનો હવન કરી પક્ષહોમ કરી દર્શપૂર્ણાહુતિ કરવી. “અરણી ઉપર અગ્નિનો સમારોપ કર્યાં છતાં જે પતિ મૃત થાય તો પ્રેતને સ્પર્શ કરી અગ્નિમંથન કરી પ્રલવરોહણ મંત્રનો જપ કરી ચારવાર ધૃત લઈ અમત્રક હવન કર્યાં પછી પ્રેતક્રિયા કરવી.” જેના શ્રૌતાગ્નિ વિચ્છિન્ન થયો હોય તેનું મરણ થાય તો, પ્રેતાધાન કરવું. તે આ રીતે—પ્રેતને તેની અગ્નિશાળામાં રાખી સમીપે અરણી (પાટલી) રાખી “યસ્યાગ્નયો જુહોતો માંસકામાઃ, સંકલ્પયંતે યજમાનમાંસં ॥ જાયંતુ તે હવિષે સાદિતાય, સ્વર્ગ લોકમિમં પ્રેતં નયંતુ,” આ અભુવેદના મંત્રવડે મંથન કરી અગ્નિ કુંડમાં પદશવી ચારવાર લીધેલા પીવડે મંત્રરહિત હોમ કરી તે અગ્નિવડે દાહાદિક કરવું. “અગ્નિ નષ્ટ થયા છતાં અથવા અરણીનો નાશ થયા છતાં યજમાન મરે તો, “મનોજ્યોતિઃ” એ ન્યાયવડે બે અરણી કરવી.” બાકીનું કર્મ પ્રથમપ્રભાણે કરવું.

• સ્માર્તાગ્નિમતઃ સ્માર્તાગ્નિર્યદિવિચ્છિન્નસ્તોયતોવિચ્છેદસ્તાવત્કાલગણનયાપૂર્વાર્થોક્તૃત્યાપ્રાયશ્ચિત્તં તદૈવકુર્યાત્સંકલ્પયેદ્વા પ્રાયશ્ચિત્તાંતેહોમદ્રવ્યંસ્થાલીપાકદ્રવ્યંચતાવત્કાલગણનયાદેયં તતોરણીપક્ષેષૂ પૈયવરણીમંથનં પક્ષાંતરેદુકશર્મણોગ્નિવિચ્છેદનિમિત્તકંદાહયાગ્નિસિદ્ધયંપ્રેતાધાનંકરિષ્યેદ્દતિસંકલ્પાયતનેસંમારાગ્નિશિષ્યલૌકિકાગ્નિપ્રતિષ્ઠાપ્યાજ્યંસંસ્કૃત્યાયાગ્નેતિમંત્રેણયસ્યાગ્નયદ્દતિપૂર્વોક્તમંત્રેણચ દૃત્યાવ્યાદ્દતિચતુષ્ટયંજુહુયાત્ પૈયમૌપાસનઃસિદ્ધોમર્વાત પત્નીમરણેપ્યેવમિતિમદ્વાઃ ધૈવિધુરસ્યાપિ ધૌતાગ્નિપરિમદ્સત્ત્વેયધાયંતત્તદગ્નિમ્યાંદાહઃ વિધુરસ્યાગ્નિપરિમદ્ગોચરંતદ્વિચ્છેદપૂર્વોક્તીર્તમ્યાંતત્તદ્વ્યોરોધાનમ્ ॥

સ્માર્તાગ્નિવાળાને સ્માર્ત અગ્નિ બે વિચ્છિન્ન થયો હોય તો જે દિવસથી અગ્નિનો વિચ્છેદ થયો હોય તેટલા દિવસ ગણી પૂર્વાર્ધમાં કહેલી રીતિપ્રમાણે તે કાળેજ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અથવા સંકલ્પ કરવો. પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી હોમનું દ્રવ્ય તથા સ્થાલીપાક (ચરુ)નું દ્રવ્ય તેટલો કાળ લેખી દેવું. સાર પછી અરણીનો પક્ષ હોય તો પ્રથમપ્રભાણે અગ્નિનું મંથન કરવું. બીજો પક્ષ હોય તો, “અનુકશર્મણોગ્નિવિચ્છેદનિમિત્તકં દાહયાગ્નિસિદ્ધયં પ્રેતાધાનં કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી તે કુંડાણે સઘળી સામગ્રી સિદ્ધ કરી લૌકિકાગ્નિની પ્રતિષ્ઠા કરી આત્મનો સરકાર કરી “અયાગ્નઃ” એ મંત્રવડે તથા “યસ્યાગ્નયો” એ પૂર્વોક્ત મંત્રવડે હોમ કરી ચાર વ્યાહતિમંત્રવડે હોમ કરવો. એ રીતે કરવાથી ઔપાસનાગ્નિ સિદ્ધ થાય છે. સ્ત્રીનું મરણ થયા છતાં પણ એવોજ નિર્ણય જાણવો એમ બદ કહે છે. એપ્રમાણે વિધુર (જેની સ્ત્રી મૃત થઈ ગઈ હોય) તેણે પણ શ્રૌતાગ્નિ ધારણ કર્યો હોય તો યથાર્થ્ય તે તે અગ્નિવડે દાહ કરવો. વિધુરે અગ્નિ ગ્રહણ કર્યા પછી તે (અગ્નિનો) નાશ થાય તો પ્રથમ કહેલી બે રીતિવડે તે તે અગ્નિનું આધાન કરવું.

અગ્રહીતગૃહાગ્નિકયોઃસર્માયંવિધુરયોઽન્નચારિસમાવૃત્તયોઽધ્યાનુપનીતાવિવાહિતપુત્રકન્યયોઽશ્વનિરગ્નિ
કમાર્યાવિધવયોઽશ્વકપાલાગ્નિનાલૌકિકાગ્નિનાવાદાહઃ અગ્નિવર્ણકપાલેકરીપાદિનોત્પાદિતો મૂર્ધ્વઃસ્વઃ
સ્વાહેત્યાજ્યાદુત્યાસંસ્કૃતોઽગ્નિઃકપાલાગ્નિઃ લૌકિકાગ્નિશ્ચાંત્યજાગ્નિપતિતાગ્નિસ્તુતિકાગ્નિચિતાગ્ન્યમેધ્યા
ગ્નિમિથોગ્રાહઃ યસ્યાનયતિશ્વદ્રોઽન્નિતુળકાઘદ્વર્વીપિવા પ્રેતત્વંચસદાતસ્યશૂદ્રઃપાપેનલિપ્યતે આહિતાગ્નિ
દંપત્યોઃપૂર્વંપતિમરણેપત્યુઃસર્વાગ્નિમિર્દાહઃ પશ્ચાન્મૃતમાર્યાયાસ્તુનિર્મથ્યાગ્નિનાકપાલાગ્નિનાયા પૂર્વં
માર્યામરણેતુતસ્યાઅપિસર્વાગ્નિમિર્દાહઃકાર્યઃ સર્વપાત્રાણ્યપિતસ્યૈદેયાનિ પશ્ચાન્મૃતસ્યતુત્યુઃ પુનરા
ધાનેનપ્રેતાગ્નિસત્ત્વેતેનદાહઃ આધાનાકરણેનિર્મથ્યેનલૌકિકાગ્નિનાવેતિકેચિત્ યાગિકાચારોપિમા
યેનૈવમેવ ॥

જેણે ગૃહાગ્નિ ધારણ કર્યો ન હોય એવો સપત્નિક^૧ તથા વિધુર, પ્રહચારી તથા સમાવર્તન
જેણે કર્યું હોય તે, જનોઈ વિનાનો પુત્ર તથા કુમારી કન્યા, નિરગ્નિકની સ્ત્રી તથા વિધવા, એમનો
દાહ કપાલાગ્નિ અથવા લૌકિકાગ્નિવડે કરવો. અગ્નિ સરખા તપેલા માટીના ખપરમાં છાણુ ઇલાદિક
સાધનવડે ઉત્પન્ન કરેલા છતાં “મૂર્ધ્વઃસ્વઃસ્વાહા” એ મંત્ર ભણી આબ્યાદુતિવડે સંસ્કાર કરેલા જે
અગ્નિ તે કપાલાગ્નિ છે. લૌકિકાગ્નિ એવો તે અલ્પભગ્નિ, પતિતાગ્નિ, સુવાવડીનો અગ્નિ, ચિતાનો અગ્નિ
અને અશુદ્ધ અગ્નિ એવિના બીજો હોય. “શૂદ્ર જેનેમાટે અગ્નિ, ૧૫, કાષ્ઠ અને હોમદ્રવ્ય લાવે
છે તેને પ્રેતપણું સર્વકાળ રહે છે, તેમ તે શૂદ્ર પાપથી લિપ્ત થાય છે.” આહિતાગ્નિ સ્ત્રી પુરુષ
બેમાંથી પ્રથમ પતિ મૃત થયા છતાં સર્વ અગ્નિવડે પતિનો દાહ કરવો. પછી મરેલી સ્ત્રીનો દાહ,
મધી કાઢેલા અગ્નિવડે અથવા કપાલાગ્નિવડે કરવો. પ્રથમ સ્ત્રી મૃત થઈ હોય તો તેનો દાહ સર્વ
અગ્નિવડે કરવો. સઘળાં પાત્ર પણુ તેને દેવાં. સ્ત્રીની વાંસે પાત્ર મૃત થાય તો, પુનરાધાન
કરી ત્રણ અગ્નિ છતાં તેણેકરી દાહ કરવો. આધાન કર્યું ન હોય તો, મધી કાઢેલા અગ્નિવડે
અથવા લૌકિકાગ્નિવડે દાહ કરવો, એમ કોઈ અંચકાર કહે છે, અને યાગિકોનો આચાર પણ ધણું
કરી એમજ છે.

અગ્નિર્નિર્ણયસિંધુઃ ॥ સાગ્રેઃપત્નીમૃતૌદ્વૌપસૌ પુનર્વિવાહેચ્છાયાંપૂર્વાગ્નિમિર્માર્યાદગ્ધ્વાપુનર્દારક્રિ
યાંકુર્યાત્પુનરાધાનમેવચેત્યેકઃપક્ષઃ દાહયિત્વાગ્નિહોત્રેણસ્ત્રિયંવૃસવર્તેપતિરિત્યાદિવચનજાતાનિપુનર્વિ
વાહેચ્છુપરાણ્યેવ પુનર્વિવાહાશકોનિર્મથ્યાગ્નિનાતાંદગ્ધ્વાપૂર્વાગ્નિપ્વેવાગ્નિહોત્રહોમેષ્ટ્યાદિચાતુર્માસ્યાદિ
કાર્યં સોમયાગોનકાર્યઃ પૂર્વાગ્ન્યેકદેશેનદહેદિતિયજ્ઞપાર્શ્વદેવયાગિકાદયઃ યાનિતુતસાવપત્નીકોપ્યગ્નિ
હોત્રમાહરેદિતિશ્રુતિસ્મૃત્યાદિવચનાનિતાનિપૂર્વાગ્નિપ્વેવાગ્નિહોત્રપરાણિ નત્વપત્નીકસ્યાધાનાર્થાનિ અપ
ત્નીકસ્યાધાનવિધાયકમૂલવચનાભાવાત્ દાર્કર્મણિયસકજાત્માર્થમર્યાપેયમિત્યાપસ્તંસવૃન્નતુપુન
ર્વિવાહાશકૌપૂર્વંકૃતમર્યાપેયમાત્માર્થમેવસ્થાપ્યનપલ્લૈદદ્યાદિત્યેવંપરં ગ્રાહણભાષ્યાપરાકોશકીર્તનામાંઢા
રાદિમતમપ્યેયમેય ચેત્વપત્નીકસ્યાધાનમાહુસ્તદાશયંનવિશ્વાતિ શ્દંનિર્ણયસિંધુમતમેવયુક્તમાતિ યાગિ
કાનામાચારસ્ત્વંતગૂંદવિવાહેચ્છામૂલકોનગ્રામાણ્યાપાદકઃ પુનર્વિવાહાશયાસર્વાગ્નિદાનેપશ્ચાદ્વિવાહા
સંભવેસિંધુમેતેઆધાનામાધાગ્નિર્મથ્યાગ્નિરેવશરણં કેપાંચિન્મતેપુનરાધાનં અગ્નિર્નિર્મથ્યાદિનાપૂર્વંમૃતમા
ર્યાદાહપક્ષેપૂર્વાગ્નિનામુત્સર્ગેષ્ટ્યાત્યાગંકૃત્વાપુનરાધાનંકૃત્વાગ્નિહોત્રંકાર્યમિતિકેચિદાહુઃ પર્વંસર્તાત્તિમતઃ
પૂર્વંમાર્યામરણેપિગૃહાગ્ન્યેકદેશેનતાંદહેદ્વગ્નિગ્રાગ્નૌનિત્યહોમસ્થાલીપાકાગ્રયણાનિકાર્યાણિ અગ્નસર્વેજ
શ્રોતસાતેંચકુશપતીવિધાનેનૈવાધાનાદિકર્માધિકારઃ ॥

એ વિષે નિર્ણયસિંધુ—આગ્નિકની સ્ત્રી મૃત થયા છતાં એ પક્ષ—ફરી વિવાહ કરવાની ઇચ્છા હોય
તો, પ્રથમના અગ્નિવડે સ્ત્રીનો દાહ કરી ફરી વિવાહ કરી ફરી અગ્નિનું આધાન કરવું, એ એક પક્ષ,
“પતિએ સદાચારવાળી સ્ત્રીનો અગ્નિહોત્રના (અગ્નિવડે) દાહ કરવો” ઇત્યાદિ સઘળાં વચનો ફરી
વિવાહની ઇચ્છા કરનારા માટેજ છે. ફરી વિવાહવિષે અસમર્થ છતાં મધી કાઢેલા અગ્નિવડે તેનો

૧ સપત્નીકસ્યાપિદયાપપચાગ્રયેજાગ્રહીતાગ્નિત્વેવચ ॥

૨ સપત્નીકને પણ દાયાય પક્ષના આશ્રયથી અગ્રહીતાગ્નિપણું બહુવં.

૩ અગ્રમૂલમત્તેષ્ટિપદ્મૌ ॥ ક્લિત્વેતાવદિદાપ્યસિદ્ધગ્ધ્વાનિર્મથ્યવદિવા ॥ કલ્સર્ગેષ્ટ્યાલ્લેદગ્નિનું પુનરાધાનદીતત્ત્વ ॥ શ્વાસ્યોવાસ્તે-
મેપત્યામૃતાપાર્યંતેરતિકઠશુદ્ધિઃ ॥ સિન્ધાવાવેતલ્પશ્ચાનુકેરોપીયમતલ્પમસોજ્જ્વલમતલ્પવં સાર્ત્તેપિયોજ્યમ્ ॥

દાહ કરી પ્રથમના અગ્નિવિષેજ અગ્નિહોત્ર હોમ, ઇષ્ટિ ઇલાદિ અને ચાતુર્માસ્યાદિક કરવાં. સોમયાગ કરવો નહી. પ્રથમના અગ્નિમાંથી અલ્પ અગ્નિ લઈ તેથી દાહ કરવો એમ યજ્ઞપાત્ર, દેવયાજ્ઞિકાદિક કહે છે. “તે માટે અપત્નીકે પણ અગ્નિહોત્ર ધારણ કરવો,” એવાં જે શ્રુતિ સ્મૃતિ ઇલાદિ વચનો તે તો પ્રથમના અગ્નિવિષેજ અગ્નિહોત્ર ધારણ કરવામાટે છે, પણ અપત્નીકને ફરી આધાન કરવાનું કહેતા નથી; કારણ અપત્નીકને આધાનનો વિધિ કહેવાવાળાં મૂળવચન નથી. “વિવાહવિષે જે અસમર્થ હોય તો પોતામાટે અગ્નિનું આધેય કરવું,” એવું આપસ્તમ્યનું મૂત્ર તો, ફરી વિવાહ કરવાનું સામર્થ્ય ન છતાં પ્રથમ કરેલું અગ્નિનું આધેય પોતામાટેજ રાખવું, સ્ત્રીને દેવું નહીં, એ પરાયણ છે. બ્રાહ્મણભાષ્ય, અપરાક, આશાક અને રામાંશર ઇલાદિ ગ્રંથનો મત પણ એવોજ છે. જે ગ્રંથકારો, અપત્નીકે આધાન કરવું એમ કહે છે, તેમનો અભિપ્રાય શું છે, તે અમે જાણતા નથી, એવો જે નિર્ણયસિંધુનો મત એજ યોગ્ય છે એમ ભાસે છે. યાજ્ઞિકોનો આચાર તો, અંતર્ગત જે શુભ વિવાહની ઇચ્છા તેથી થાય છે, તે આચાર પ્રામાણ્ય બતાવનારો નથી. ફરી વિવાહની આશાથી સમૂપેા અગ્નિ દીધો અને પછી વિવાહનો અસંભવ હોય તો નિર્ણયસિંધુના મતપ્રમાણે આધાનનો અભાવ છતાં મથેલો અગ્નિજ ગ્રહણ કરવો. કેટલાએકને મતે ફરી આધાન કરવું. એવિષે—‘મથેલો અગ્નિ ઇલાદિકવડે પ્રથમ મૃત થયેલી સ્ત્રીના દાહ કરવો,’ એ પક્ષવિષે પ્રથમના અગ્નિનો ઉત્સર્ગેષ્ટિવડે ભાગ કરી પુનરાધાન ફરી અગ્નિહોત્ર કરવો એમ કોઈ કહે છે. એપ્રમાણે સ્માર્તાગ્નિમાનની સ્ત્રી પ્રથમ મરણ પામ્યા છતાં પણ શૃલાગ્નિના એક ભાગવડે તેનો દાહ કરી બાકી બચેલા અગ્નિવિષે નિલ્પ-હોમ, સ્થાલીપાક અને આગ્રયણ કરવાં. આ સમયે ઠેકાણે શ્રોત, સ્માર્ત કર્મવિષે પણ દર્ભની સ્ત્રીને વિધાનેકરીનેજ આધાનાદિક કર્મનો અવિકાર છે.

અનેકમાર્ગસ્યજ્યેષ્ઠાયાંજીવત્યાંકનિષ્ઠમાર્યામરણેનિર્મથ્યાદિનાતાંવદેત્ નશ્વૈતસ્માર્તાગ્નિમિઃ કેચિત્પૂર્વં સર્વાગ્નિમિઃકનિષ્ઠાંદગ્ધ્વાજ્યેષ્ઠયાસહપુનરાધાનંકાર્યમિત્યાદુક્તદગ્ધિદ્યવસંસર્ગપરં મતાંતરપરંવાદોધ્યં દાહકાલેક્ષિનાશેતુ યજમાનેચિત્તારુદેપાત્રન્યાસેકૃતેસતિ વર્ષાંઘમિહતેવહૌચિતાગ્નિસ્યેકયંચન તદાર્ધંદ ગ્ધકાષ્ઠાનિતાનિર્મથ્યતંવદેત્ ॥

તેની અનેક સ્ત્રીઓ છે તેની જ્યેષ્ઠ સ્ત્રી જીવતી છતાં કનિષ્ઠ સ્ત્રી મરણ પામે તો મથેલા અગ્નિવડે તેનો દાહ કરવો, શ્રોતસ્માર્ત અગ્નિવડે તેનો દાહ કરવો નહીં. કોઈ ગ્રંથકાર, પ્રથમ સમૂપા અગ્નિવડે નાની સ્ત્રીનો દાહ કરી જ્યેષ્ઠ સ્ત્રીસાથે પુનરાધાન કરવું એમ કહે છે તે, જે અગ્નિનો સંસર્ગ ન્યાં હોય તે પરાયણ અથવા ખીજા મતપરાયણ જાણવું. દાહસમયે અગ્નિનો નાશ થાય તો, “યજમાને ચિતા ઉપર ચઢવી યજ્ઞપાત્ર સ્થાપન કર્યાં છતાં ચિતા ઉપરનો અગ્નિ વસાદિ ઇલાદિકવડે નષ્ટ થાય તો તે સમયે અર્ધ બળેલાં કાષ્ઠ મથન કરી તેથી પ્રગટ થયેલા અગ્નિવડે તેનો દાહ કરવો.”

અથગૃહાત્સજાનેશવનયનપ્રકારઃ ॥ તત્ર વિપ્રપ્રેતંનગરપશ્ચિમદ્વારેણ શદ્દંદક્ષિણદ્વારેણનિઃ સાર્યં સજાતીયાશવંપ્રચ્છાદિતમુખંપ્રાકશિરસંદાહદેશંનયેયુઃ પૂર્વોક્તોગ્નિઃશવાગ્ન્યેનનેતવ્યઃ પ્રેતાગ્ન્યો સંચ્યેન્યેનનગંતવ્યં સર્વેસર્પિઠાદયોઘઃકૃતોપવીતામુકકેશાજ્યેષ્ઠપુરઃસરાપ્રેતમનુગચ્છેયુઃ પ્રેતશ્ચનગ્રોનદ ગંધવ્યઃ નિઃશેપતશ્ચનદાહ્યઃ શયવલંચસશાનવાસિમ્યોદેયં પ્રેતશ્ચકેશાનસાદિવાપયિત્વાસંસ્થાપ્યગંધપુ પ્પાદૈરલંકૃત્યદગચ્ચઃ દિનેમૃતૌદિવૈવદાહો રાત્રિમૃતસ્યરાગવેવ દિવાવારાગૌવાસ્યસઃશવઃપર્યુપિતઃ પર્યુપિતશવંપંચગન્યેનસાપયિત્વાપ્રાજાપત્યત્રયંકૃત્વાદેત્ મુલસ્યસસહિદ્રાણિહિરણ્યશકલૈરાચ્છાદયેત અગ્રપાત્રન્યાસોમંત્રવદાહાદિવિધિશ્ચસ્વસ્વસ્રવાનુસારિશ્રોતસ્માર્તાત્યેષ્ટિપ્રયોગેપુધોયઃ તતોદાહાંતેઘટ સ્ફોટાદિકંકાર્યં શિલાવિપર્યયેષિઘટસ્ફોટસ્થનાવૃત્તિઃ તતશ્ચિતામપ્રદક્ષિણંસર્વેપર્વાવૃત્ત્યસચૈલં સ્નાત્વા ચમ્યસગોતરસર્પિઠસમાનોદ્રકાનાંમાતામહીમાતામહયોરાચાર્યાદેશ્વદુહિતૃમગિન્યોઽચાવશ્યંતિલાંજલિદ

૧ એમ મૂળ અર્થેષ્ટિપદ્ધતિ ગ્રંથમા—તારે આ ઠેકાણે પણ એટલુજ છે કે, મથેલા અગ્નિવડે દાહ કરી ઉત્સર્ગે-ટિરે પ્રથમના અગ્નિનો ભાગ કરવો અને ફરી તે આધાનપૂર્વક ધારણ કરવો, પત્ની મૃત થયા છતાં જે અગ્નિ ધારણ કરવો તે રાખાજિ છે એ કહી શકે છે. નિર્ણયસિંધુ ઇલાદિ ગ્રંથમા આ પક્ષ જ્યો નથી મારે એ એકદેશી મત છે, એ બને મત સ્માર્તમા પણ લેકાના.

દ્યુઃ તદ્યથાવૃદ્ધપૂર્વાદક્ષિણામુલાઅમુકગોત્રનામપ્રેતસ્તુપ્યત્વિતિમંત્રેણાંજલિનાસકૃત્પાપાણેસંચયુઃ અન્ન
જ્ઞાનોદકદાનેડપનઃશોશુચદધમિતિમંત્રેણજ્ઞાનમેવતેનમંત્રેણેત્યન્યે સ્ત્રીણાંતુમંત્રોનાસ્તિ - માતુલપિતૃત્વ
સ્માતૃત્વસૂત્રસ્ત્રીયશ્ચશુરમિત્રયાજકાદીનામુદકદાનંકૃતાકૃતં કરણપક્ષેપિનાશ્મન્યેવેતિનિયમઃ વ્રાત્ય
બ્રહ્મચારિપતિતવ્રતિહૃદયચોરાશ્ચનોદકંદદ્યુઃ તત્રવ્રાત્યાયથાકાલમુપનયનહીનાઃવ્રતિનઃ પ્રક્રાંતપ્રાય-
શ્ચિત્તાઃ ચોરાઃસુવર્ણતત્સમદ્રવ્યાપહારિણઃ બ્રહ્મચારિમિમાંતાપિતૃપિતામહુમાતામહુર્ગુવાંચાર્યાદીનામુદ-
કદાનંકાર્યં પ્રક્રાંતપ્રાયશ્ચિત્સ્તુતદતેતેડકદાનંત્રિપાત્રાશૌચંચકાર્યં વ્રાત્યાદિભિઃપ્રેતસ્પર્શવહનદાહપિં
ડાદિકમપિનકાર્યં અન્યાભાવેબ્રહ્મચાર્યપિપિત્રાદેર્વાહમાશૌચંકુર્યાત્ કર્મલોપસ્તુનાસ્તીત્યુક્તં દ્વંદ્વોદક
દાનમેકવાસસાપસચ્ચેનૈવ ઉદકદાનોત્તરંપુનઃસ્નાત્વાવસ્થાણિનિષીઢ્યકુલવૃદ્ધાઃપુત્રાદીન્પૂર્વેતિહાસૈઃસ
માધ્યાસ્ય વિપ્રાનુમત્પાકનિષ્ઠાનુક્રમેણગૃહંગત્વા નિવપત્રાણિશાનંભંજયિત્વાચમ્યાન્મુદકગોમયાદીન્
સ્પૃષ્ણા દ્વારાશ્મનિપદંનિધાયગૃહંપ્રવિશેયુઃ નિવપત્રમક્ષણંકૃતાકૃતં તતસ્તદિનેઉપવસેયુઃ ઉપવાસાશક્તા
ઘયાચિતલબ્ધેનાન્યગૃહપકેનવૈકેનૈવહવિપ્યાત્રેનવર્તેન્ ॥

હવે ધરથી રમશાનમાં રાખ લઈ જવાનો પ્રકાર કહે છે.

તેમાં બ્રાહ્મણના રાખને નગરના પશ્ચિમદ્વારથી, અને શૂદ્રના રાખને દક્ષિણદ્વારથી બાહર કાઢી
પોતાની બતવાળાઓએ, જેનું મુખ ઢાંકેલું અને પૂર્વ દિશા ભણી મસ્તક કરેલું એવા રાખને દાહના
દેશ (રમશાન) પ્રત્યે લઈ જવું. પ્રથમ કહેલો અગ્નિ રાખની આગળ બીજાએ લઈ જવો. પ્રેત
તથા અગ્નિના વચમાં બીજાએ જવું નહીં. સઘળા સર્પિઠ ઇલાદિકાએ, નીચે કરેલું છે જેનાઈ જેમણે,
માથાના કેશ છુટા અને વડીલા છે અગ્રભાગમાં જેમને એવા યઈ પ્રેતની પાછળ જવું. પ્રેતને નમ્ર
બાળવું નહીં. નિઃશેષ (સંપૂર્ણ) પણ બાળવું નહીં. રાખવું વસ્ત્ર રમશાનમાં રહેનારાઓને દેવું.
પ્રેતના કેશ નખ ઇલાદિ બુંદન કરાવી નવરાવી ગંધ પુષ્પાદિકવડે અલંકૃત કરી દાહ કરવો. દિવસે
મૃત છતાં દિવસેજ દાહ કરવો. રાત્રિએ મરેલાનો દાહ રાત્રિએજ કરવો. દિવસે અથવા રાત્રિએ
પ્રેત (બાપ્પાવિના) રહી ભય તો તે વાસી કહેવાય. વાસી થયેલા પ્રેતને પંચગવ્યવડે આન કરાવી
ત્રણ પ્રાન્તપલ્ય કરી દાહ કરવો. મ્હોઠા ઉપરનાં સાત છિદ્રો (મ્હોઠું, બે નાસિકા, બે કાન, બે નેત્ર)
સોનાના કટકાવડે ઢાંકવાં. આ ઠેકાણે પાત્રનુ સ્થાપન તથા મંત્રસહિત દાહાદિક નિધિ એ પૌત્રપો-
તાના સૂત્રપ્રમાણે ઐત તથા રમાર્ત અંત્યેષ્ઠિના પ્રયોગમાં લેવો. પછી દાહની અંતે ઘરો ફેરવે
ઇલાદિક કરવું. બે પથરાનો વિપર્યાસ થાય તો પણ બીજવાર ઘરો ફેરવે નહીં. સાર પછી
સઘળાઓએ ચિતાને અવળી પરિક્રમા કરી વસ્ત્રસહિત આન કરી આચમન કરી સગોત્ર સર્પિઠ,
સમાનોદક, માતામહી, આતામહ, આચાર્યાદિક, કન્યા અને બેઠેન એમને અવશ્ય તિલના જળની
અંજલી દેવી. તે આ રીતે—પ્રથમ વૃદ્ધ પછી ન્હાના એ રીતે દક્ષિણમુખ થઈ "અમુકગોત્રનામા
પ્રેતસ્તુપ્યતુ" એ મંત્ર ભણી અંજલીવડે એકવાર પથરા ઉપર જળ દેવું. આ ઠેકાણે આનોદક
દેવું હોય તો, "અપનઃ શોશુચદર્થ" એ મંત્રવડે કરવું. આનજ એ મંત્રવડે દેવું એમ બીજા
ગ્રંથકાર કહે છે. સ્ત્રીઓને દેવાવિષે મંત્ર નથી. મામે, ફઈ, ખાસી, બાણેજ, સસરે, મિત્ર અને
ઉપાધ્યાય ઇલાદિકોને ઉદકદાન કરવું અથવા ન કરવું એમ છે. કરવાનો પક્ષ છતાં પણ પથરા
ઉપરજ દેવું એવો નિયમ નથી. માલ, બ્રહ્મચારી, પતિત, વ્રતવાળા, નપુંસક અને ચોર એમને
તિલાંજલી દેવી નહીં. તેમાં માલ, એટલે સમયે ચૂસોપવીત મળ્યું ન હોય તે; વ્રતવાળા એટલે
પ્રાયશ્ચિત્તનો આરંભ જેમણે કરેલો હોય તે; ચોર એટલે સુવર્ણ અથવા સુવર્ણસરખા દ્રવ્યને ચોર-
વાવાળા; બ્રહ્મચારીએ માતા, પિતા, પિતામહ, આતામહ, શુરુ અને આચાર્ય ઇલાદિકને ઉદકદાન
કરવું. જેમણે પ્રાયશ્ચિત્તનો આરંભ કયો હોય તેમણે તો પ્રાયશ્ચિત્તની સમાપ્તિ થયા પછી ઉદકદાન
કરવું તથા ત્રણ રાત્રિ આશૌચ પાળવું. માલ ઇલાદિકાએ પ્રેતને સ્પર્શ, ઉપાડવું, દાહ, તથા પિંડ
દિક પણ કરવાં નહીં. બીજા અધિકારી ન છતાં બ્રહ્મચારીએ પણ પિતા ઇલાદિકનું દહન કરી
આશૌચ પાળવું; (તેને) કર્મનો લોપ નથી એમ કહેલું છે, એ જળ દેવું તે એક વસ્ત્ર છતાં અપ-
સંચે કરીનેજ દેવું. ઉદકદાન કરી ફરી આન કરી વસ્ત્ર નીચેલી કુળમાંના વૃદ્ધોએ પૂર્વના ઇતિહાસ
કહી પુત્રાદિકાનું સમાધાન કરી બ્રાહ્મણની સંમતિ લઈ પ્રથમ ન્હાના પછી મ્હોટા એ કંમથી ઘેર જઈ
લીંબડાનાં પાન ધીરે ધીરે આવી આચમન કરી અગ્નિ, જળ, છાણુ ઇલાદિકને સ્પર્શ કરી ખારણાંના
પથરાઉપર પગ દઈ ઘરમાં પ્રવેશ કરવો. લીંબડાનાં પાન ખાનાં અથવા ન ખાનાં. પછી તે દિવસે

ઉપવાસ કરવો. ઉપવાસ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો આગ્નિના ગ્રાસ થયેલું, અથવા બીજાને ઘેર રાધેલું એવું એકજ હવિષ્યાન્ન ભક્ષણ કરી રહેવું.

તપ્રાશૌચમધ્યેમાપમાંસાપૂપમધુરલવણદુઘામ્યંગતાંબૂલક્ષારાણિવર્જ્યાનિ ક્ષારાણિતુ તિલમુદ્રાદતેશૈં
ધ્વંસસ્યેગોધૂમકોદ્રઘૌ ધાન્યાકંદેવધાન્યંચશમીધાન્યંતથૈવચ સ્તિન્નધાન્યંતથાપર્ણ્યમૂલંક્ષારગણઃસ્મૃતઃ
કેચિત્સંધવંમહ્યમિત્યાહુઃ આદશસ્ત્રીસંગદ્વતાદિહસનરોદનોઘાસનાનિનિત્યંત્યજેયુઃ ચાલવૃદ્ધાતુરવર્ણ્ય
છળકટાસ્તીર્ણભૂમૌપૃથક્કશીરરૂ નકંચલાઘાસ્તીર્ણભૂમૌ માર્જનાદિરહિતમેવજ્ઞાનં અસ્થિસંચયનાદૂર્ધ્વં
માર્ગોપુત્રવ્યતિરિક્તાનાંશય્યાસનાદિમોગોસ્ત્યેવસ્ત્રીસંગસ્તુનાસ્તિ ॥

તે આશૌચમાં અડદ, માંસ, પૂડલા, મધુર, લૂણ, દૂધ, તૈલમદન, તાંબૂલ અને ક્ષાર એ પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. ક્ષાર પદાર્થ—“તિલ અને મગ વિના સીંગમાં ઉત્પન્ન થતું ધાન્ય; સસ્યમાંના ગાદુ, કોદા એ ધાન્ય તથા ધાણુ, દેવધાન્ય (જવાર); શમીધાન્ય (મગ, અડદ, ચોળા, કળથી, ચણા, તિલ, વટાણા અને તુવર એ આઠ ધાનને શમીધાન્ય કહે છે તે), લીંબવેલું ધાન્ય, પપુચ અને મૂળા એ ક્ષારગણુ બાણુઓ, કોઈ ગ્રથકાર, સૈંધવ ભક્ષણ કરવું એમ કહે છે. અરીસો, સ્ત્રીસંગ, ધૃતાદિક, હસરું, રોડું અને ઉચું આસન એ તિલ વર્જ્ય કરવાં. ખાળક, વૃદ્ધ અને રોગીવિના (બીજાઓએ) ઘાસની સાદડી પાથરેલી ભૂમિ ઉપર જીંડું જીંડું સુવું, કંબલ ઇલાદિક પાથરેલી ભૂમિ ઉપર નિદ્રા કરવી નહીં. માર્જનાદિક કયાંવિનાજ જ્ઞાન કર્યાં કરવું. અસ્થિસંચયન તથા પછી સ્ત્રી અને પુત્રવિના બીજાઓને શય્યા, આસન ઇલાદિ ભોગ છેજ. સ્ત્રીસંગ કરવો નહીં.

અસ્થિસંચયનંતુ સમંપ્રાપ્તિદાહદિનાદારમ્યપ્રથમદિનેદ્વિતીયેતૃતીયેચતુર્થેસતમેનઘમેવાગોત્રજૈઃસહસ્ત્ર
સ્વસ્ત્રોકપ્રકારેણકાર્યં તત્રદ્વિપાદત્રિપાદનક્ષત્રાણિકર્તુર્જન્મનક્ષત્રંચવર્ણ્યં સંભવેર્કેમીમમંદચારાઘર્જ્યાઃ
પાલાશદાહાસ્તિદાહયોઃસઘ્નઃસંચયનં અસ્ત્રાંગંગાંમસિતીયાંતરેવાપ્રક્ષેપઃ તદ્વિધિર્ધૈક્યતે અરણ્યેવૃક્ષ
મૂલેનિપનનંધા અસ્ત્રીન્યન્યકુલસ્થસ્થનીત્વાચાંદ્રાયણંચરેત્ દયયાન્યસ્યાપિનયનેમહાપુણ્યં અસ્ત્રાંશ્વસુ
કરશ્ચદ્વાદિસ્પર્શપંચગાંધ્યશાલપ્રામતુલસ્યુદકૈઃપ્રોક્ષણં આશૌચમધ્યેસગોત્રજૈઃસહમોક્તવ્યં તદ્વદિવૈવ
મોજનંચમૃન્મયેપુર્ણપુટકૈપુકાર્યેનતુઘાતુપાત્રિપુ ॥

અસ્થિસંચયન તો, મંત્રસહિત અગ્નિદાહ જે દિવસે ક્યાં હોય તે દિવસથી આરંભ કરી પ્રથમ, બીજો, ત્રીજો, ચોથો, સાતમો અથવા નવમો એ દિવસે ગોત્રજોએ સહિત પોતપોતાના સૂત્રમાં કહેલે પ્રકારે કરવું. તેમાં દ્વિપાદ તથા ત્રિપાદ નક્ષત્રો અને કર્તાનું જન્મનક્ષત્ર એ વર્ણ્ય કરવાં. સંભવ હોય તો, રવિ, ભૌમ અને શનિવાર વર્ણ્ય કરવા. પાલાશવિધિવડે દાહ તથા અસ્થિદાહ છતાં તત્કાળ અસ્થિસંચયન કરવું. અસ્થિ ગંગાના જળમાં અથવા બીજા તીર્થમાં નાખવાં. તેના વિધિ કહેલું. વનમાં અથવા ઝાડના મૂળમાં દાટવાં. “બીજા કુળમાંના મનુષ્યનાં અસ્થિ ઉપાધ્યા છતાં આંદ્રાણુ કરવું.” બીજાનાં અસ્થિ પણ દયાથકી લઈ ગયા છતાં મહાપુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. કુતરાં, સુવર અને શૂદ્રાદિકને અસ્થિને સ્પર્શ થયા છતાં પંચગવ્ય, શાલગ્રામ તથા તુળસીના જળવડે પ્રોક્ષણ કરવું. આશૌચમાં પોતાના ગોત્રજોની સાથે ભોજન કરવું, પણ તે દિવસેજ ભોજન કરવું. ભોજન કરવું તે મૃતદાના પાત્રમાં અથવા પાનની પત્રાવલી ઉપર કરવું; ઘાતુપાત્રમાં કરવું નહીં.

દાહદિનાદારમ્યદશર્પિંડાદશદિનમધ્યેદર્માસ્તીર્ણભૂમાવમંત્રકંદેયાઃ ક્ષત્રિયાદીનાંનવર્પિંડાઃનવદિનાંતં
દશમર્પિંડસ્વાશૌંચાંત્યદિને પ્રથમેહનિયોદેશોયશ્ચકર્તાયચત્તંદુલાદિદ્રવ્યંયચોત્તરીયશિલાપાકપાત્રાદિ
તદેવદશાહાંતં પતદન્યતમવ્યત્યયેયતોવ્યત્યયસ્તતઃપુનરાવૃત્તિઃ શિલાવિપર્યયેપિઘટસ્ફોટાદેર્નાવૃત્તિરિ
ત્યુકેલીંકિકશિલાપ્રહણં તેનર્પિંડદાનતિલાંજલ્યાદિકસંવાણુચિર્ત્નદાહસ્ય કેચિદાચાર્યવિપર્યયેપ્યાવૃત્તિ
માહુઃ યત્રપુત્રાદિમુલ્યકર્તુરસત્રિધાનાદમુલ્યાધિકારિણાર્પિંડદાનક્રિયારઘ્ધા તત્રમધ્યેપુત્રાદિસત્રિધા
નેપ્યમુલ્યકર્ત્રેવદશાહાંતાક્રિયાસમાપનીયા એકાદશાહાદિકંતુપુનાદિમુલ્યેનૈવ સમંત્રકદાહમાત્રેન્યે
નઠતેતુર્પિંડદાનાદિદશાહકૃત્યંસત્રિઘ્નુમુલ્યેનૈવકાર્યમિતિમિતાક્ષરાદયઃ અન્યેતુસગોત્રોઽસગોત્રોવા
ય.સમંત્રકદાહકર્તાસપ્તદશાહકુર્યાદિત્યાહુઃ પદ્યાઃકર્તૃત્વેરજોદર્શનેજાતેસાતદંતેકુર્યાત્ કર્તુરસ્વા
સ્થ્યેન્યેનસર્વાઃક્રિયાઃપુનઃકાર્યાઃ પિંડદ્રવ્યેપુતંદુલામુલ્યાઃ તદમાત્રેફલમૂલશાકતિલમિશ્રસકલોપિ

યતો નથી. નવશ્રાદ્ધ, ત્રૈપક્ષિક, પાણ્ડુશિક (છમાસી), અને માસિક એ શ્રાદ્ધ જે પુત્ર કરતો નથી તેના પિતૃ અધેયોપનિષદ્ધિ જેવું છે. અર્ધશ્રદ્ધિ, ધૃતશ્રદ્ધિ, ચંદનપુષ્પશ્રદ્ધિ, મંત્રશ્રદ્ધિ અને પાદશ્રદ્ધિ એવું નવશ્રાદ્ધ જાણવું. આશીર્વાદ, જેવડા દર્શ કરવા તે, જપ, આશીર્વાદ, સ્વસ્તિવાચન, પિતૃશબ્દ, પોતાનો સંગ્રહ, રામશબ્દ, પાત્રનો સ્પર્શ, પિંડ વેહેવરાવવા તે, ઉદ્દમુક, ઉલ્લેખનાદિક, તૃપ્તિપ્રશ્ન, વિકિર, શેષપ્રશ્ન, પ્રદક્ષિણા, વિસર્જન અને સીમાપર્યંત જવું એ અહાર પદાર્થ પ્રેતશ્રાદ્ધવિધે વર્જ્ય કરવા. " તિલોસિન્ " એ મંત્રવિધે સ્વધાશબ્દ, નમઃશબ્દ અને પિતૃશબ્દનો ઉચ્ચાર કરવો નહીં, ભારે પ્રેત શબ્દના ઉચ્ચારથી અથવા મંત્રશ્રદ્ધિ તિલ છાંટવા. અધ્યેદાન મંત્રશ્રદ્ધિ કરવું. " અમુષ્મે સ્વાહા " એ મંત્રવડે પ્રેતને નામેકરી પાણ્ડિહોમ કરવો. ઋગ્વેદીઓને સઘળાં એકોદિષ્ઠ શ્રાદ્ધવિધે અગ્રૌકરણુ છે. બીજા સાખાવાળાઓને તો એકોદિષ્ઠશ્રાદ્ધવિધે અગ્રૌકરણુનો નિયમ છે. નામવડે એક પિંડ દેવો. જળ દેવાના મંત્રવિધે ઉચ્ચાર કરવો. અનુમત્રણાદિક તો, મંત્રશ્રદ્ધિ કરવું. " અમિરમ્યતાં " એ મંત્રવડે વિસર્જન કરવું. આ રીતે નવશ્રાદ્ધ વિનાના એકોદિષ્ઠશ્રાદ્ધવિધે તો જણાવી. નવશ્રાદ્ધ સઘળાં મંત્રશ્રદ્ધિ કરવાં એમ નારાયણપુત્રિમાં છે. " સાત્રા પુરુષે એકોદિષ્ઠશ્રાદ્ધવિધે પાત્ર સઘળાં રાખવાં, પાર્વણશ્રાદ્ધવિધે તો ઊંધાં માંડી તે પાત્ર ઉપર કુશ રાખવા. " સર્પીડીકરણુપર્યંત પ્રેતશ્રાદ્ધ લૌકિકાગ્નિ ઉપર એવો આશ્વાયનનો મત છે. સંભવ છતાં નવશ્રાદ્ધ અત્રવડે કરવાં, અસંભવ છતાં આમાત્રવડે કરવાં.

વિદ્વેતુ નવશ્રાદ્ધમાસિકચંદ્રવદંતરિતંમધેવ્ તત્તદુત્તરશ્રાદ્ધેનસહતંત્રેણકાર્યે શાશ્વેઆદ્યૌચાંતરપ્રાપ્તૌ નવશ્રાદ્ધાનિકુર્યાદિય સહગમનેતુ નવશ્રાદ્ધાનિસર્વાણિસર્પિંડીકરણંપૃથક્કુ એકપદ્મવૃષોત્સર્ગોગૌરિકાતત્ર દીયતે શ્વદ્રસ્યામંનકસર્વદ્વિજવન્નાન્નૈવકાર્યમિતિસ્મૃત્યર્થસારઃ અન્નવયોધિકમરણેતત્કનિષ્ઠાનાંસર્પિંડા નાંદશમેહનિમુંડનંકેચિદાદુઃ માતાપિત્રાચાર્યંપુમૃતેપુનિયમેનદશમેહનિમુંડનં પંચમર્તરિમૃતેત્તિચિયાઅપિ મુંડનનિયમઃ પુત્રાણાંસર્વેનાંદાદકર્તુમ્થદાહાંગમૂતપ્રથમદિનેદશમદિનેચમુંડનં અન્નદેશાચારાદ્ધવસ્યા અગ્રાત્રિમૃતસ્યરાત્રૌદાહેપિપ્રાતરેવમુંડનસિત્યુક્તમ્ ॥

વિદ્વ પટે તો; નવશ્રાદ્ધ, માસિક એવાં જે જે શ્રાદ્ધ રહી ગયલાં હોય તે તે આગળનાં શ્રાદ્ધની સાથે એકતંત્રે કરી કરવાં. મૃતાશૌચમાં બીજું આશૌચ પ્રાપ્ત થયા છતાં નવશ્રાદ્ધ કરવાંજ. સહ-ગમન હોય તો " સઘળાં નવશ્રાદ્ધ (જુદાં) કરવાં, તથા સર્પિંડીકરણુ જુદું કરવું. વૃષોત્સર્ગ એકજ (પતિનો માત્ર) કરવો, અને સ્ત્રીના વૃષોત્સર્ગને ઠેકાણે એક ગાય દેવી. સૂત્રનું સઘળું કર્મ મંત્રશ્રદ્ધિ નામમંત્રવડેજ દ્વિજપ્રમાણે કરવું, એમ સ્મૃત્યર્થસાર ગ્રંથ કહે છે. આ ઠેકાણે, અવસ્થાએ અધિક એવો મૃત થયા છતાં મરનારથી ન્હોના સર્પિંડીએ દશમે દિવસે મુંડન કરાવવું, એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. માતા, પિતા અને આચાર્ય એ મૃત છતાં અવશ્ય દશમે દિવસે મુંડન કરાવવું, એ રીતે પતિ મૃત થયા છતાં સ્ત્રીએ પણ અવશ્ય મુંડન કરાવવું. સઘળા પુત્રોએ તથા દાહકર્તાએ દાહતું અંગમૃત પ્રથમ દિવસે, અને દશમે દિવસે પણ મુંડન કરાવવું; એ વિષયમાં જેવો દેશાચાર હોય તેપ્રમાણે બ્યવસ્થા જાણવી. આ વિષયમાં રાત્રિએ મૃત થયેલાનો દાહ રાત્રિએ કાઢેલો હોય તો પણ મુંડન બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળેજ કરવું એમ કહ્યું છે.

તત્તોદશમેહનિપૂર્વેવજ્રશુદ્ધિશુદ્ધિચક્રત્વા ગૌરસર્પપતિલકલ્કેનસશિરઃજ્ઞાનંકૃત્વાનવયલ્લેપરિ ઘાયપરિહિતવજ્રાણિપ્રેતવજ્રાણિચાલ્યજેમ્યઆશ્રિતેમ્યશ્વદત્વા સુવર્ણાદીનિમંગલવસ્તુનિસ્પૃહાગૃહંપ્ર વિશેત્ ॥

ભાર પછી દશમે દિવસે પ્રથમના વજ્રની શુદ્ધિ તથા ઘરની શુદ્ધિ કરી સદેહ સરસિયા અને તિલના ભૂકાવતી મસ્તક ધોવાપૂર્વક સાન કરી નવાં વજ્ર પેહેરી પ્રથમ ધારણ કરેલાં વજ્ર તથા પ્રેતનાં વજ્ર અંજલ જાતિવાળાઓને તથા આશ્રિતોના દર્શ સુવર્ણાદિક મંગળ વસ્તુને સ્પર્શ કરી ઘરમાં પ્રવેશ કરવો.

અથાસ્યક્ષેપવિધિઃ ॥ તન્નાદૌસંચયનદિનેઽસ્થિસ્થાપનપ્રકારઃ પ્રેતસ્યનેચલિંદત્વાક્ષીરેખામ્બુ ક્ષ્યવાગ્યતઃ પ્રેતસ્યાસ્થીનિગૃહ્ણીયાત્રધાનાંગોદ્ભવાનિચ પંચગવ્યેનસંઘ્રાપ્યક્ષૌમવલ્લેખવેદ્યચ પ્રક્ષિપ્ય મૃત્મપ્રેમાંડેનવેસાચ્છાદનેશુમે અરણ્યેવૃક્ષમૂલેવાશુદ્ધેસંસ્થાપયેદથ સુક્ષ્માન્યસ્થીનિતદ્ગમનીત્વાત્મોન્ને

વિનિક્ષેપેત્ તતઃસંમાર્જનંભૂમેઃકર્તવ્યંગોમયાંભુમિઃ પૂજાંચપુષ્પધૂપાદ્યૈર્વલિભિઃપૂર્વવચરેત્ તત્સ્થાનાચ્છ નૈર્કર્તવ્યાતીર્થવાજાહ્વાજીલે કશ્ચિન્નપ્રક્ષિપેત્પુત્રોદૌહિત્રોવાસહોદરઃ માતુઃકુલંપિત્કુલંવર્જયિત્વાનરા ધમઃ અસ્વીન્યન્યકુલસ્યસ્યનીત્વાચાંદ્રાયણંચરેત્ ગંગાતોયેપુણ્યસ્યાસ્થિસ્થિપ્યતેશુમકર્મણઃ નતસ્યપુનરા વૃત્તિર્નહાલોકાત્સનાતનાત્ અસ્તંગતેગુરૌશુક્રેતથામાસેમલિમ્લુચે ગંગાયામસ્થિનિક્ષેપનંકુર્યાદિતિગૌ તમઃ દશાહાંતરસ્યપ્રક્ષેપેતુનાસ્તાદિદોષઃ દશાહામ્યંતરેયસ્યગંગાતોયેસ્થિમ્બ્રજતિ ગંગાયાંમરણંવાદકૃતા દક્કલનવાયુયાત્ ॥

હવે અસ્થિ રાખવાનો વિધિ કહે છે.

તેમાં પ્રથમ અસ્થિસંચયનને દિવસે અસ્થિ રાખવાનો પ્રકાર—“મૌની યદ્ધ પ્રેતને ઠેકાણે બલિ દર્શ (ચિતાને ઠેકાણે) દુધવડે પ્રોક્ષણ કરી પ્રેતના મુખ્ય અંગનાં અસ્થિ લઈ તેને પંચગવ્યવડે નવરાત્રી દેશમાં વચ્ચેમાં ખાંધી ખાદીના મુંદર નવા પાત્રમાં નાખી ઉપર ઢાંકણું બંધ કરી જંગલમાં અથવા શુદ્ધ વૃક્ષના મૂળમાં દાટી રાખવાં. પછી સૂર્યમ અસ્થિ તથા તે રાખેાડી લઈ જળમાં નાખવી. પછી છાણચુક જળવડે પૃથ્વીનું સારી રીતે માર્જન કરવું. તથા પુષ્પ, ધૂપ ઇલાદિકવડે અને બલિ-વડે પ્રથમપ્રભાણે પૂજા કરવી. પછી પુત્ર, દોહિત્રો અથવા સગેા ભાઈ એમાંથી કોઈ એકે યુક્તિથી ભહાંધી ધીરેથી અસ્થિ લઈ તીર્થમાં અથવા ગંગાના જળમાં નાખવાં. માતાનું કુળ તથા પિતાનું કુળ એ વિના બીજા કુળનાં મનુષ્યનાં અસ્થિ લીધા છતાં તે મનુષ્યમાં અધમ થાય અને તેણે ચાંદ્રાપણ કરવું. જે પુણ્યવાનનાં અસ્થિ ગંગાજળમાં પડે તેની, સનાતન એવાં બ્રહ્મલોકથી પુનરાવૃત્તિ થતી નથી. શુદ્ધ, શુભને અસ્ત તથા મળભાસ છતાં ગંગામાં અસ્થિ નાખવાં નહીં એમ ગૌતમ કહે છે. દશ દિવસની અંદર અસ્થિ નાખવાવિષે તો અસ્તાદિકનેા દોષ નથી. દશ દિવસની અંદર જેનાં અસ્થિ ગંગામાં પડે તેને, ગંગાવિષે મરણ થવાથી જેવું કુળ મળે તેવું કુળ પ્રાપ્ત થાય.”

અથતીર્થેસ્થિક્ષેપંકર્તુતત્પૂર્વાંગવિધિઃ ॥ યત્રાસ્થીનિનિપાતાનિતાંભૂમિસચૈલક્ષ્ણપૂર્વકંપૃથ ગોમૂત્રાદિભિઃપ્રોક્ષયેત્ તત્રગાયત્ર્યાગોમૂત્રેણ ગંધદ્વારામિતિયોમયેન આપ્યાપ્યસ્થેતિશીરેણ દધિકાવ્ણદિદદ્મા ઘૃતંમિમિશ્રદિતિઘૃતેન ઉપસંપતિચત્સુષામૃચાંશંકાપિતરત્સ્વિષ્ટપ્ મૂપ્રાર્થનપનનમૃદુહરણા સ્થિપ્રહણેપુક્રમેણવિનિયોગઃ તામિશ્રંતિમિઃક્રમેણાસ્થિપ્રહણાંતાનિકર્માણિકૃત્વાસ્વર્ગજલાશયેગૃહ્લોકવિધિનાસ્નાયાત્ તતોસ્થિશુદ્ધિકુર્યાત્ સાયથા અસ્થીનિસ્પૃદ્ધૌત્ત્વિન્નમિતિતૃષ્ણાવૃત્ત્યાપંચગવ્યૈઃસ્નાત્વાસ્પૃદ્ધૈ ચદશસ્નાનનિકુર્યાત્ તત્રગાયત્ર્યાદિપંચમંત્રેગોમૂત્રગોમયશીરદધિસર્પિઃસ્નાતાનિકૃત્વા દેવસ્યત્વેતિકુ શોદકેન માનસ્તોકેઈતિમસના અશ્વકાંતેરયક્રાંતેઈતિમૃદા મધુવાતાઈતિમધુના આપોહિષ્ટેતિશુદ્ધોદકેન ચઘાયાત્ પવંદશસ્નાનાનિરુત્વાઽસ્થ્યાંકુદૌર્માર્જનંકુર્યાત્ તત્રમંત્રઃ અતોદેવાદૃત્યુક્ અથસત્સૂક્તાનિ પતોન્વિદ્રં ૦ ૧ શુર્ચાયો ૦ ૧ નતમંહોન ૦ ૮ ઈતિચાઈતિ ૦ ૧૩ સ્વાદિષ્ટયા ૦ ૧૦ મમાગ્રેયર્ચો ૦ ૯ ફલદ્રા યમ ૦ ૯ તતોપદીવાન્યસ્થીનિતિસ્યહૃતસર્પિડીકરણસ્વપાવેણવિધિનાશ્રાદ્ધમસ્થિક્ષેપાંગભૂતંહિરણ્યેન કુર્યાત્ સકુનાચર્પિડદાનં દશાહાંતરસ્યક્ષેપકરણેપકોદિઘવિધિનાશ્રાદ્ધં તત્તત્તિલતપર્ણકૃત્યાપુનઃપંચ ગવ્યપંચામૃતશુદ્ધોદકૈરસ્યીનિપ્રક્ષાલ્યયક્ષકર્દમેનાલિપ્ય પુષ્પૈઃપ્રપૂજ્યાઽજિનકંઠલદર્મભૂજપત્રરાણ ભૂજપત્રતાડપત્રાણાંક્રમેણસત્તઘાસંચેષ્ટવાત્રસંપુટેસ્થાપયેત્ તત્રપક્ષકર્દમલક્ષણં દ્વાદશકર્પેચંદ નંતુકુમંચપટ્કપેઃકપૂરક્યતુઃકર્પાકસ્તૂરીચેતેર્પામેલનાયક્ષકર્દમઃ તતોસ્થિપુહેમૌપ્યસંડાનિમૌતિકમ્પ ચાલનીલમર્ણીશ્ચપ્રક્ષિપ્યસસ્ય્રોતકવિધિનાસ્યંદિલાગ્નિપ્રતિષ્ઠાદિરુત્વાદ્યોત્તરંશાંતેતિલાજ્યાહુતીર્જુહુયાત્ વદીરતાંશંકાપિતરત્સ્વિષ્ટપ્ અસ્થિપ્રક્ષેપાંગતિલાજ્યહોમેવિનિયોગઃ વદીરતામિતિસૂક્તસ્યચતુર્દશક્રમિઃ પ્રત્યુચમાહુતિરિત્યેવંસૂક્તસ્યસન્નાવૃત્તિમિરચશિષ્ટદશાહુતીઃપ્રથમકળાવૃત્ત્યેત્યેવમદ્યોત્તરશાંતં તિલાહુતી રદ્યોત્તરશાંતમાજ્યાહુતીશ્ચજુહુયાત્ સવેષ્ટનાસ્થિસમુચયયુતંતામ્રસંપુટમાદાયતીર્થગચ્છેત્ તત્રનિયમાઃ મૂત્રપુત્રીપોસર્ગકાલેઆચમનકાલેચનાસ્થીનિધારયેત્ શદ્ર્યવનાંત્યજાદિકાંસ્વહીનજાતિમસ્થિધારણ કાલેનસ્પૃશોદિકાશીર્ષંદે તત્તસ્તીર્થપ્રાપ્યતીર્થપ્રાપ્તિનિમિત્તકંઠાનાદિવિધાયાસ્થીનિજ્ઞાપયિત્વામુક ગોપ્રમ્યામુકઃતમેર્પેપ્રહલોકાદિપ્રાશયેમુકતીર્થેસ્થિપ્રક્ષેપમહંકરિષ્યેઈતિસંકલ્પ્યપલાશપર્ણપુટેપંચગવ્યે નાર્મ્યાન્યાસિચ્ય હિરણ્યશકલમાલ્યઘૃતતિલમિશ્રિતાસ્થીનિમૃત્પિટેનિધાય દક્ષિણાંદિશમવેશમાણો નોસ્તુપ્રમાંયેતિવદંતીર્થપ્રિદ્ય નામિપ્રાગ્જલેશિત્વા સમેપ્રીતોસ્થિત્યુપસ્તાતીર્થેક્ષિપેત્ તતઃસ્નાત્વા

જલાદ્વહિરાગત્યસ્યૈવદ્વાહૌર્સ્મૃત્વાવિપ્રાયયથાશકિરજતંદક્ષિણાંદયાત્ અમુકસ્યાસ્થિક્ષેપઃકૃતસ્તત્સાંગ તાર્યરજતમિદંતુભ્યંસંપ્રદદેદ્વિતિ હસ્યસ્થિક્ષેપપ્રકારઃ ॥

હવે તીર્થવિષે અસ્થિ નાંખવામાટે તેનાં પૂર્વાંગનો વિધિ કહે છે.

પ્રથમ વજ્રસહિત જ્ઞાન કરી જ્યહાં અસ્થિ દાટી રાખેલાં હોય તે જૂમિને જુદાં જુદાં ગોમૂત્રાદિકવડે પ્રોક્ષિત કરવી. તેમાં ગાયત્રીમંત્રવડે ગોમૂત્રે કરી પ્રોક્ષણ, “ગંધદ્વારાં” એ મંત્રવડે ગોમયે કરી પ્રોક્ષણ, “આપ્યાયસ્વ” એ મંત્રવડે દૂધેકરી, “દક્ષિક્રાવ્ણો” એ મંત્રવડે દહીંથી, “ધૃતં મિમિક્ષે” એ મંત્રવડે ધૂતેકરી, એપ્રમાણે પ્રોક્ષણ કરવું. પછી “ઉપસર્પેતિ ચતસ્રુણાં કચાં શંખઃ પિતરસ્ત્રિષ્ટપ્ ભૂપાર્યનલનનમુદુદ્ધરણાસ્થિરહ્રણેષુ ક્રમેણ વિનિયોગઃ” એ ચાર ઋચાવડે કર્મે કરી અસ્થિ કાઢી લેવાપર્યંત કર્મે કરી કર્તાએ જલાશયમાં, ગૃહમાં, કહેલા વિધિપ્રમાણે જ્ઞાન કરવું. પછી અસ્થિની શુદ્ધિ કરવી. તે આ રીતે—અસ્થિને સ્પર્શ કરી “પ્તોત્ત્વિદ્રં” એ ત્રણ ઋચાની આવૃત્તિવડે પંચગવ્યવતિ જ્ઞાન કરી સ્પર્શ કરીનેજ દશ જ્ઞાન કરવાં. તેમાં ગાયત્રી ઇંસાદિ (ઉપર કહેલા) પાંચ મંત્રવડે ગોમૂત્ર, ગોમય, દૂધ, દહીં અને ધૂતવડે જ્ઞાન કરી “દેવસ્યવાં” એ મંત્રવડે કુશોદકેકરી જ્ઞાન; “માનસ્તોકે” એ મંત્રવડે ભરમેકરી જ્ઞાન; “અધ્વક્રાતિરથક્રાતિ” એ મંત્રવડે મૃતિકાજ્ઞાન; “મધુવાતા” એ મંત્રવડે મધુજ્ઞાન; અને “આપોદિષ્ટા” એ મંત્રવડે શુદ્ધોદકેકરી જ્ઞાન કરવું. એપ્રમાણે દશ જ્ઞાન કરી અસ્થિ ઉપર કુશવડે માર્જન કરવું. તેવિષે મંત્ર—“અતોદેવાં” એ એક ઋચા, પછી સાત સૂક્ત તે આ રીતે—“પ્તોત્ત્વિદ્રં ૧, યુચીવો ૧, નતમંહોન ૮, રિતિવાદિતિ ૧૨, સ્વાદિષ્ટયાં ૧૦, મમાગ્રેવચોં ૯, કહુદ્રાયમ ૯,” સાર પછી જેનાં અસ્થિ હોય તેનું (સાંપિડીકરણ યથા છતાં) પાવેણવિધિવડે અસ્થિ નાંખવાનું અંગજૂત શ્રાદ્ધ હિરણ્યવડે કરવું તથા સાથવાના પિંડ દેવા. દશ દિવસની અદર અસ્થિ નાંખવાનાં હોય તેા એકોદ્ધિષ્ટવિધિવડે શ્રાદ્ધ કરવું. સાર પછી તિલતપેણ કરી કરી પંચગવ્ય, પંચામૃત તથા શુદ્ધોદકવડે અસ્થિ ઘેઈ યક્ષકર્દમ ચોપડી પુષ્પવડે પૂજા કરી કાળું મૃગચર્મ, કંબલ, દર્ભ, લોખપત્ર, સણુનું વજ્ર, લોખપત્ર અને તાદપત્ર એમનાવતી કર્મેકરી સ્થત વાર વીંટી ત્રાંગાના સંપુટમાં રાખવાં. તેમાં યક્ષકર્દમનું લક્ષણ કહે છે—અંદન અને કેશર તોલાં ૧૨, કપૂર તોલાં ૬, તથા કસ્તૂરી તોલાં ૪, એ પદાર્થો એકઠા મેળવી ઝીંધેલા તે યક્ષકર્દમ. પછી અસ્થિની સાથે સુવર્ણ અને રૂપાના કકક; મોતી; પરવાળાં; અને નીલમણિ નાંખી પોતાના સૂત્રમાં કહેલા વિધિપ્રમાણે સ્થંદિલ ઉપર અભિરથાપન ઇંસાદિક કરી અષ્ટોત્તરશત (૧૦૮) તિલ તથા ધૂતની આહુતિ હોમવી. હોમનો મંત્ર—“ઉદીરતાં શંખઃ પિતરસ્ત્રિષ્ટપ્ અસ્થિપ્રક્ષેપાંગતિલાજ્યહોમે વિનિયોગઃ” “ઉદીરતાં” આ સૂક્તની ચૌદ ઋચાવડે એક એક ઋચાપ્રત્યે એક એક આહુતિ એ રીતે સૂક્તની સાત આવૃત્તિ કરી તથા બાકીની દશ આહુતિ પહેલી ઋચાની દશ આવૃત્તિવડે, એપ્રમાણે (૧૦૮) તિલાહુતિ અને (૧૦૮) ધૂતાહુતિ હોમ કરવો. વીંટલાં અસ્થિએ યુક્ત ત્રાંગાનો સંપુટ લઈ તીર્થપ્રત્યે જવું. તેમાં નિયમ—મળમૂત્રના ભાગ સમયે તથા આચમન કાળે અસ્થિ ધારણ કરવાં નહીં. અસ્થિ ઉપાડેલાં હોય તે વેળાએ શુદ્ધ, યવન, અંલજ ઇંસાદિક તથા પોતાથી હીન નતિને સ્પર્શ કરવો નહીં એમ કાશીખંડમાં કહ્યું છે. સાર પછી તીર્થપ્રત્યે જઈ તીર્થે જવાના નિમિત્તનું જ્ઞાનાદિક કરી અસ્થિને નવરાવી “અમુકગોત્રસ્યા-મુકશર્મણો વ્રહ્મલોકાદિપ્રાપ્તયેમુકતીયં અસ્થિપ્રક્ષેપમહં કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી આખરાના પરિચ્છામાં પંચગવ્યવડે અસ્થિને નવરાવી સુવર્ણના કકક, પુષ્પ, ધૂત અને તિલેસહિત અસ્થિ માટીના ગોળા ઉપર રાખી દક્ષિણ દિશાભણી ભેતાં છતાં “નમોસ્તુ ધર્માય” એમ કહી તીર્થમાં પ્રવેશ કરી નાભિપ્રમાણે જળમાં ઉભા રહી “સ મે પ્રીતોસ્તુ” એમ કહી તીર્થમાં અસ્થિ નાંખવાં. સાર પછી જ્ઞાન કરી જળની બાહરે આવી સૂચવું દર્શન કરી વિષ્ણુનું સ્મરણ કરી શ્રાદ્ધાણુને યથારાક્તિ રૂપાની દક્ષિણા દેવી. દક્ષિણા દેતાં “અમુકસ્યાસ્થિક્ષેપઃ કૃતસ્તત્સાંગતાય રજતમિદં તુભ્યં સંપ્રદદે” એમ કહેવું. એપ્રમાણે અસ્થિ નાંખવાનો પ્રકાર કહ્યો.

અર્થેકાદશાહકૃત્યમ્ ॥ અર્થેકાદશાહેપ્રાતઃસ્થાયગૃહાનુલેપનંકૃત્વા સ્પૃશ્નસર્વેવસ્ત્રક્ષાલનપૂર્વકં સર્વેસર્પિડાનાંસર્વેલજ્ઞાનાંતેસંધ્યાપંચમહાયજ્ઞાદિકર્મણિશુદ્ધિઃ પદ્માદશાહેસંગવકાલેજ્ઞાનાચ્છુદ્ધિરિતિકેચિત્ પદ્માદશાહેપુત્રાદેઃકર્તુરપિપંચમહાયજ્ઞાદયધિકારઃ સર્પિડાનાંદર્શવાર્પિકશ્રાદ્ધેષ્વધિકારઃ નાંદીશ્રાદ્ધમાત્રંચતુઃપુરુષસર્પિડેઃસર્પિડીકરણાત્પ્રાકૂનકાર્યમ્ ॥

હવે અગીયારમા દિવસનું કૃત્ય કહે છે.

હવે અગીયારમે દિવસે પ્રાતઃકાળે ઉઠી ઘરને લીપી સતકમાં સ્પર્શ કરેલાં સઘળાં વસ્ત્રો ઘોઈ વસ્ત્રસહિત આન કર્યા પછી સંધ્યા, પચમહાયજ્ઞાદિ કર્મવિષે સર્વ સર્પિડોની શુદ્ધિ થાય છે. અગીયારમે દિવસે સંગવ કાળે આન કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. અગીયારમે દિવસે પુત્રાદિક કંતનિ પણ પચમહાયજ્ઞાદિ કર્મોના અવિકાર થાય છે. સર્પિડોને દર્શ, વાર્પિક શ્રાદ્ધવિષે અધિકાર છે. આર પુરુષપર્યંત સર્પિડોએ, નાંદીશ્રાદ્ધ માત્ર સર્પિડીકરણની પ્રથમ કરતું નહીં.

તતોદશાહકર્મકારીઅમુલ્લયઃકર્તા મુલ્યોવાપુત્રાદિકર્તા વૃષોત્સર્ગાદેકાદશાહિકસર્વકર્મકુર્યાત્ પદ્માદશાહેપ્રેતસ્યયસ્યનોત્વૃજ્યતેવૃષઃ પ્રેતત્વંચુસ્થિરંતસ્યદત્તૈઃશ્રાદ્ધશતૈરપિ અન્નસ્યમેવસર્વકુર્યાન્નતુ કામ્યવૃષોત્સર્ગવદાચાર્યવરણં અયંગૃહેનકાર્યઃ અયંદ્વાદશાહેપ્યુક્તઃ કચિન્મૃતાહેપ્યુક્તઃ વિપુવદ્વિતયે ધૈવમૃતાહેયાંધવસ્યચેતિ વત્સરાભ્યંતરેપિત્રોવૃષ્યોત્સર્ગકર્મણિ વૃદ્ધિશ્રાદ્ધનકુર્વાંતતદન્યત્રસમારમેત્ ॥

આર પછી દશ દિવસનાં કર્મોના કરવાવાળો ગૌણ કર્તા અથવા પુત્રાદિક મુખ્ય કર્તાએ અગીયારમા દિવસનું વૃષોત્સર્ગાદિક સઘળું કર્મ કરવું. “અગીયારમે દિવસે જે પ્રેતને ઉદ્દેશ કરી વૃષોત્સર્ગ કર્યો નહીં અને સેકડો શ્રાદ્ધ કર્યાં તથાપિ તેણે પ્રેતપણું તેમજ સ્થિર રહે છે.” આ વૃષોત્સર્ગવિષે સઘળું કર્મ પોતેજ કરવું, કામ્ય વૃષોત્સર્ગની પેઠે આચાર્યવરણ કરવું નહીં. આ વૃષોત્સર્ગ ઘેર કરવો નહીં. એ આરમે દિવસે પણ કહ્યો છે. કોઈ ગ્રંથમાં મૃત્યુદિવસે પણ કહ્યો છે “મેષ તથા તુલા સંક્રાંતિ દિવસે અથવા સંભંધિના મૃત્યુદિવસે કરવો.” “એક વર્ષની અદર માતા પિતાનાં વૃષોત્સર્ગ કર્મવિષે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કરવું નહીં, એક વર્ષ પછી કરવું.”

વૃષપલક્ષણંતુ ॥ લોહિતોયસ્તુવર્ણેનમુરોપુચ્છેચપાંડુરઃ શ્વેતઃપુરુષિવાણાભ્યાંસનીલોવૃષપદચ્યતે અથવાશ્વેતવર્ણોલ્લમુલપુચ્છાદિદ્યામત્વેનીલવૃષપત્વં યદ્વાસર્વેદ્યામસ્યમુપાદિશ્વેતત્વેનીલવૃષપત્વં કેચિદ્વાપાભેમૃદ્ધિઃપિદ્યૌંવાવૃષપંકૃત્વાહોમાદિવિધિનાવૃષોત્સર્ગેત્યાહુઃ યથોક્તાલામેયથાલામોદ્વિવર્પેકપર્ણોવાવૃષોત્સર્ગધર્મિકાશ્વત્તપ્કાવાવત્સતરીસ્યાત્ પ્રયોગસ્તુસ્વસ્વસૂત્રાનુસારીપ્રાદ્યાઃ સચ્ચેનપાણિના પુચ્છંસમાદાયવૃષસ્યતુ દક્ષિણેનાપઆદાયસતિલાઃસકુશાસ્તતઃ પ્રેતગોત્રંસમુદ્યાયાંનુકરમેવૃષપપમયા દત્તસ્તંતારયત્વિતિધદન્સદેમજલંમૂમાવુત્સૃજેત્ વિધારયેન્નતંકશ્ચિન્નચકશ્ચનવાહયેત્ નદોહયેચ્ચતાંધેનું નચકશ્ચનવંધયેત્ પતિપુત્રવત્યાઃસુવાસિન્યાનવૃષોત્સર્ગઃ તત્સ્યાનેપકાપયસ્વિનીગૌર્દેયા પતિપુત્રયો રન્યતરામાચેતુસ્ત્રીણામપિવૃષોત્સર્ગઃ સદ્ગમનેતુસ્ત્રીણાંવૃષોત્સર્ગસ્યાનેગૌરેચ વૃષોત્સર્ગસાંગતાર્થતિલોદકુંભધેનુચ્છરિરણ્યેતિપંચદાનાનિઆશૌચાંતરંચેદેકાદશાદેપ્રાપોતિ તદાવૃષોત્સર્ગાદિકમાદ્યમાસિકંદશપ્યાદિદાનાનિચકુર્યાદેચ ઈર્વેરુતેવૃષોત્સર્ગેકલંવાજિમરોદિતં યમુદિશ્વોત્સૃજેન્નીલંસલમેતપરાંગતિં વૃષોત્સર્ગઃપુનાત્યેવદશાતીતાન્દશાપરાન્ હતિવૃષોત્સર્ગઃ ॥

વૃષનું લક્ષણ કહે છે—“રંગે રાતો છતાં મુખ તથા પુચ્છમાં પીળો અને જેના ખુર તથા સીંગાં ધોળાં એવો જે તે નીલ વૃષ કહેવાય.” અથવા રંગે સફેદ છતાં મુખ તથા પુચ્છ કાળું તે નીલ વૃષ કહેવાય. અથવા સઘળું અંગ રંધામ વર્ણુ છતાં મુખ, પુચ્છ ધોળાં હોય તે નીલ વૃષ. કોઈ ગ્રંથકાર, વૃષને અભાવ છતાં માટીનો અથવા લોટનો વૃષ કરી હોમાદિ વિવિધ વૃષોત્સર્ગ કરેલો, એમ કહે છે. કહેલાં લક્ષણ પ્રમાણે ન મળે તો જેવો મળે તેવો એ વર્ષને કિંવા એક વર્ષનો વૃષ; અને એક વર્ષકરતાં અધિક વર્ષની એવી આર વાછડી અથવા એક વાછડી નેહયે. એવિયે પ્રયોગ તો, પોતપોતાના સત્રપ્રમાણે લેવો. “હવે હાથે વૃષનું પુછડું આવી નમણે હાથે તિર તથા કુશસહિત જળ લઈ” પ્રેતના ગોત્રને ઉચ્ચાર કરી “અમુકસ્મે વૃષ પય મયા દત્તસ્તં તારયતુ” એમ કહેતાં છતાં મુખ્યસહિત જળ જમી ઉપર ઘેરવું. “જે વૃષને કોઈએ બાંધેલો

નહીં, તથા કોઈએ ખેડેલા નહીં. તે ગાયનો કોઈએ દોવી નહીં તથા બાંધવી નહીં.” પતિ અને પુત્રવાળી એવી સૌભાગ્યવાળી સ્ત્રીના વૃષોત્સર્ગ કરવો નહીં. વૃષોત્સર્ગ ઠેકાણે દૂધ દેનારી એક ગાય દેવી. પતિ તથા પુત્ર એ બેમાંથી એક ન હોય તો સ્ત્રીના પણ વૃષોત્સર્ગ કરવો. સહગમન કર્યું હોય તો, સ્ત્રીના વૃષોત્સર્ગ ઠેકાણે ગાયબ દેવી. વૃષોત્સર્ગની સાંગતા થવા માટે તિલ, જળનો કુંભ, ગાય, વસ્ત્ર અને હિરણ્ય એ પાંચ દાન દેવાં. એ અગીયારમે દિવસે બીલું આશીર્વાદ પ્રાપ્ત થાય તો; વૃષોત્સર્ગાદિક, આયમાસિક, અને સપ્તાદિક દાન કરવાંબ. “એ રીતે વૃષોત્સર્ગ કર્યા છતાં અથ-મેધ યજ્ઞનું કળ મળે છે, તથા બેને ઉદ્દેશે નીલ વૃષનો ઉત્સર્ગ કર્યો તે ઉત્તમ ગતીને પામે છે. વૃષોત્સર્ગ, દશ પ્રથમના અને દશ પાછળના (ધનારા) એવા પુરોહિતે પવિત્ર કરેછે.” એ રીતે વૃષોત્સર્ગ કરીશો.

અયૈકાદશાહેમહૈકોદિષ્ટમ્ ॥ इदंचमहैकोदिष्टंषोडशश्राद्धेभ्योभिन्नमेव अतएवेदंकरिष्यमा णसयैकोदिष्टप्रकृतिभूतमित्युच्यते इदंचपाकेनैव अत्रसतिसंभवेविप्रोभोजयितव्यः असंभवेऽग्नौहोमः ब्राह्मणभोजयेद्यद्येहोतव्यमनलेयवेत्युक्तेः इमंश्रुर्मुक्तुर्कतव्यंनखच्छेदस्तथैवच स्नपनाभ्यंजनेदद्याद्वि प्रायश्चिद्विपूर्वकं ततःक्षणपाद्यार्घ्यासनगंधपुष्पाच्छादनान्येवदद्यात् नात्रधूपदीपौ एकोदिष्टेद्वहीन मित्युक्तेरेकएवविप्रः दिवैवचभिन्नंत्रणं एकमर्च्यपात्रं स्वधाशब्दनमःशब्दपितृशब्दानसंति तेनप्रक्तः प्रेतइमांस्तोकांन्त्रीणयाहिनइतिमंत्रोहोष्यपात्रे नाभिभ्रवणं सर्वप्राचीनावीतिनैवकार्यं देवकार्याभावात् अग्नौकरणविकल्पः तत्रचपाणिहोमेपिनतस्यभक्षणं कित्वशौप्रक्षेपः एकएवपिंडः अनुमंत्रणादिसर्वममं त्रकं स्वदितमितितृप्तिप्रश्नःकाल्यायनानां अस्यस्यस्यानेउपतिष्ठतामितिवदेत् अभिरम्यतामितिविस्त र्जनं अभिरताःस्वःइतिविप्रप्रतिषच्चनं श्राद्धशेषभोजनंनस्ति अंतैस्त्राचं नवश्राद्धैकोदिष्टेत्सर्वममंत्रक मित्युक्तं विप्रमावेत्वन्नावेकोदिष्टं यथा अग्नौपायसंश्रयित्वाज्यमाणांतेऽग्नेरग्नेश्राद्धप्रयोगंफत्वाग्ने तमावाह्यगंधाद्यैःसंपूज्यपृथिवीतेपात्रमित्यादिनाशंसंकल्प्योदीरतामवरइत्यष्टाभिश्चतुरावृत्ताभिर्ऋग्भि र्गानिशादाहुतीहुत्वापिंडदानादिश्राद्धसमापयेदिति एवमेतदेकोदिष्टंस्त्रीणामपि ॥

હવે અગીયારમે દિવસે મહૈકોદિષ્ટ કહે છે.

એ મહૈકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધ સોળ શ્રાદ્ધની ભુદુંબ છે. માટેજ આગળ કરવાનાં સઘળાં એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધનું પ્રકૃતિભૂત (મૂળભૂત) એ કહેવાય છે. એ પાકવડેજ કરવું. એ શ્રાદ્ધવિષે સંભવ છતાં બ્રાહ્મણને ભોજનનું કહેયું. સંભવ ન હોય તો અગ્નિમાં હોમ કરવો. “આથ (મહૈકોદિષ્ટ) શ્રાદ્ધવિષે બ્રાહ્મણને ભોજન દેયું, અથવા અગ્નિમાં હોમ કરવો,” એવું વચન છે. “વિધિપૂર્વક વાળ ઉતરાવવા અને નખચ્છેદ કરાવવા; બ્રાહ્મણને જ્ઞાન અને અભ્યંગ દેવા;” ભાર પછી ક્ષણ, પાદ, અર્ધ, આસન, ગંધ, પુષ્પ તથા આન્ધ્રાદન એટલાજ પદાર્થ દેવા, એ શ્રાદ્ધવિષે ધૂપ, દીપ, દેવા નહીં. “એકો-દિષ્ટ શ્રાદ્ધ દેવહીન કરવું.” એવું વચન છે માટે એકજ બ્રાહ્મણને કહેયું. દિવસેજ નિમંત્રણ કરવું. અર્ધપાત્ર એક માંડવું. રવધાશબ્દ, નમઃશબ્દ અને પિતૃશબ્દ એ નથી, તેથી “પ્રતઃપ્રેતइमांस्तો-કાન્ત્રીણયાહિનઃ” એપ્રમાણે અર્ધપાત્રવિષે મંત્રમાં ઉચ્ચાર કરવો. અભિશ્રવણ નથી. સઘળું કર્મ આત્મીનાવીતી (અપસભ્ય) કરી કરવું; કારણ, દેવકાર્યનો અભાવ છે. અગ્નૌકરણવિષે વિકલ્પ છે. આ શ્રાદ્ધમાં પાણિહોમ કર્યા છતાં પણ તે ભક્ષણ કરવો નહીં, ભારે અગ્નિમાં નાંખવો. એકજ પિંડ દેવો. અનુમંત્રણાદિ સઘળું મંત્રરહિત કરવું. “સ્વદિતં” એવું તૃપ્તિપ્રશ્ન કાલ્યાણનોને કહ્યું છે. અક્ષપ્થ ઠેકાણે “ઉપતિષ્ઠતાં” એમ કહેયું. “અમિરમ્યતાં” આ મંત્રવડે વિસર્જન કરવું. “અમિરતાઃસ્વ” એવું બ્રાહ્મણેએ પ્રતિવચન દેયું. શ્રાદ્ધશેષનું ભોજન કરવું નહિ. શ્રાદ્ધની અંતે જ્ઞાન કરવું. નવશ્રાદ્ધસંબંધી એકોદિષ્ટવિષે તો, સર્વ કર્મ મંત્રરહિત કરવું એમ કહ્યું છે. બ્રાહ્મણનો અભાવ હોય તો અગ્નિમાં એકોદિષ્ટ કરવું, તે આ રીતે—અગ્નિ ઉપર પાપસ રાંધી આન્યભાગપર્યંત કર્મ કર્યા પછી અગ્નિની સમીપે શ્રાદ્ધનો પ્રયોગ કરી અગ્નિવિષે પ્રેતનું આવાહન કરી ગંધાદિક ઉપ-ચારવડે પૂજા કરી “પૃથિવી તે પાત્ર” ઇલાદિક મંત્રવડે અગ્નને સંકલ્પ કરી “ઉદીરતામવર” એ-પ્રમાણે ચાર આવૃત્તિએ યુક્ત એવી કઠાવડે બત્રીસ આહુતિ હોમ કરી પિંડદાનાદિક શ્રાદ્ધ સમાપ્ત કરવું. એ રીતે એ એકોદિષ્ટ સ્ત્રીઓનું પણ કરવું.

અથાચમાસિકમ્ ॥ તસ્યમાસાદોમાસિકંકાર્યમિતિવચનાન્મૃતાહોમુલ્યઃકાલઃ સચાશૌચપ્રતિવંદાદતિક્રાંતશ્ચિત્તદંતેપ્રકાદશેહિતત્કાર્યં અતપ્ત્ર વ્રાહ્મણંભોજયેદાદ્યેહોતવ્યમનલેથવા પુનશ્ચમોજયેદિપ્રંદિરાવૃત્તિર્ભવેદિદેતિપ્રથમમાસિકાર્યંદ્વિતીયાવૃત્તિરુક્તા અવચદિરાવૃત્તિર્ભવેદિદેત્યુક્તિઃ પોઢશમાસિકાનાંસર્પિઢ્યધિકારાર્થમપરુપ્યકર્તવ્યાનાંદ્વાદશાહદૌકરણપક્ષેયોજ્યા તેપામેકાદશાહપવકરણપક્ષેતુપોઢશમાસિકાનાંપોઢશાવૃત્તયં એકંમહેકોદિદ્વિમિતિસત્તદશાવૃત્ત્યાપર્યાદિરાવૃત્તિર્ભવેદિદેત્યુક્તેરસંગતેઃ તથાચસર્પિઢ્યધિકારાર્થપરુપ્યાનાંમાસિકાનાંદ્વાદશાહેકરણેપ્રકાદશાહેમહેકોદિદ્વોચ્ચરમતિક્રાંતમાચમાસિકંકરિષ્યદિતિ સંકલ્પ્યાચમાસિકમાત્રમન્ત્રેનામેનવાવિપ્રેદર્ભવટાવાપ્રેતમાચાહકાર્યં ન ત્વાચમાસિકસ્યાઐહોમઃ પુનશ્ચમોજયેદિપ્રમિતિવિશેષવચનાત્ ઇત્યંચમહેકોદિદ્વમેકમાચમાસિકમેકમિત્યેકોદિદ્વસ્યદિરાવૃત્તિઃસ્પષ્ટૈવ યેત્વાચમાસિકાતિરેકેણમહેકોદિદ્વસ્યૈવદિરાવૃત્તિવદંતિતેખ્રાંતાઃ અચકેચિદાધ્યાન્દિકસ્યાપિમૃતાહપવકાલશ્ચિત્તત્સાપ્યતિક્રાંતત્વાદેકાદશાહેઆચમાસિકમાઘાદ્વિકંચતંત્રેણકરિષ્યે ઇતિસંકલ્પ્યદ્વયમપિતંત્રેણકાર્યમિત્યાહુઃ અન્યેતુ માસાદોમાસિકંકાર્યમાદ્વિકંચતસરેગતે ઇતિવચનાત્ દ્વિતીયધર્પારંભેપ્રથમાધ્વિકમિતિનાધ્વિકસ્યૈકાદશાહેતુષ્ટાનમિત્યાહુઃ એવંત્રિપક્ષેસર્પિઢીકરણપક્ષેપ્રકાદશાહેઆચમાસિકમૂળમાસેઋણમાસિકંદ્વિતીયમાસારંભેદ્વિતીયમાસિકં પક્ષત્રયેત્રૈપક્ષિકંચૈકોદિદ્વિધિનાકૃત્વાયશિષ્ટદ્વાદશમાસિકાન્યપરુપ્યતયૈવકૃત્વાસર્પિઢીકરણં એવંપક્ષાંતેતરૂપ્દ્યમ્ ॥

હવે આધમાસિક કહે છે.

“માસને પ્રથમ દિવસે માસિક કરવું” એવું વચન છે માટે મરનારના મરણનો દિવસ એ આધમાસિકનો મુખ્ય કાળ, પરંતુ તે આશૌચના પ્રતિબંધને લીધે બંધ છે માટે આશૌચ ગયા પછી અગીયારમે દિવસે તે કરવું. માટેજ, “આધમાસિક આદ્યવિષે આશ્રણુભોજન કરાવવું; અથવા અગ્નિમાં હોમ કરવો; ફરી આશ્રણુને ભોજન કરાવવું. એ રીતે એ આદ્યવિષે બેવાર આવૃત્તિ થશે;” એ પ્રમાણે પ્રથમ માસિકમાટે દિશવૃત્તિ કહે. “બેવાર આવૃત્તિ એ આદ્યવિષે થશે” એવું બે કથું તે સર્પિડીના અધિકારમાટે અપકર્ષ ફરી કરવાના બે પોઢશ માસિક તે ખારમે ઇલાદિક દિવસે કરવાના પક્ષ છતાં તેવિષે બેશું. તે (સોળ માસિક) અગીયારમેજ દિવસે કરવાના હોય તો, સોળ માસિકની સોળ આવૃત્તિ અને એક મહેકોદિદ્વ મળી સત્તર આવૃત્તિ પ્રાપ્ત થવાથી “એ આદ્યવિષે બેવાર આવૃત્તિ થશે” એ વચનની સંગતિ થતી નથી, અને તેમજ સર્પિડીના અધિકારમાટે અપકર્ષ ફરી કરવાના માસિકો ખારમે દિવસે કરવાના હોય તો અગીયારમે દિવસે મહેકોદિદ્વ કર્યા પછી “અતિક્રાંતમાચમાસિકં કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ ફરી આધમાસિક માત્ર આશ્રણુ અથવા દર્બના યજુ ઉપર પ્રેતવું આવાહન ફરી અન્નવરે અથવા આમાન્નવરે કરવો, આધમાસિકનો અગ્નિમાં હોમ કરવો નહીં; કારણ, “ફરી આશ્રણુને ભોજન કરાવવું.” એવું વિશેષ વચન છે, એ રીતે મહેકોદિદ્વ એક અને આધમાસિક એક એ પ્રમાણે એકોદિદ્વની બેવાર આવૃત્તિ સ્પષ્ટ છે. આધમાસિક વિના મહેકોદિદ્વનીજ બેવાર આવૃત્તિ કરથી એમ બે કહે છે તે ખાંત છે. આ વિષયમાં કોઈ અધિકાર, પ્રથમાબ્દિકનો પણ મૃતદિવસજ કાળ હોવાથી તે પણ અતિક્રાંત થાય છે માટે અગીયારમે દિવસે “આચમાસિકમાઘાદ્વિકં ચ તંત્રેણ કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ ફરી અને તંત્રેફરી કરવા, એમ કહે છે. બીજા ગ્રંથકારે તો, માસને પ્રથમ દિવસે માસિક કરવો અને વર્ષ ગયા છતાં આબ્દિક કરવું નહીં, એમ કહે છે. એ રીતે ત્રીજે પક્ષે સર્પિડી કરવાના પક્ષ છતાં અગીયારમે દિવસે પ્રથમાબ્દિક કરવું, બીજા માસે બીજામાસિક, બીજા માસને આરંભે દ્વિતીયમાસિક અને ત્રિપક્ષને દિવસે ત્રૈપક્ષિક એ એકોદિદ્વવિધિવરે ફરી આગીના બાર માસિક અપકર્ષ ફરી તેમજ ફરી સર્પિડીઆદ્ય કરવું. એ પ્રમાણે બીજા પક્ષવિષે પણ બંધવું.

एकादशाहेतंत्रेणपोडशमासिकापकपंपक्षेमहेकोद्विष्टोत्तरं देशकालौसंकीर्त्यातिक्रान्तमाचमासिकंसर्पिष्यइतिसंकल्प्य तंत्रेणपोडशापिकुर्यात् केचिन्मतेत्वत्तिक्रान्तेआचमासिकाद्याद्विकेऊनादिमासिका दीनिचेत्यादिसंकल्पः ॥

અગીયારમે દિવસે તંત્રેકરી સોળ માસિકનો અપકર્ષ કરી કરવાનો પક્ષ છતાં મહેંદ્રોદિષ્ કર્ષ પછી દેશ કાળતું કીર્તન કરી “અતિકાંતમાચમાસિકં સર્પિંઙ્ગધિકાર્યમપરુષ્યોનમાસિકાદીન્યુ-નાવ્દિકાંતાનિ પંચદશમાસિકાનિ ચ તંત્રેણેકોદિષ્ઠવિધિના કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી તંત્રેકરી સોળ માસિક કરવાં. કોઈ ગ્રંથકારના મતવિષે તો, “અતિકાંતે આચમાસિકાચાવ્દિકે કુનાદિમાસિકા-દીનિ ચ” ઇત્યાદિ સંકલ્પ કરવો.

માસિકાનિતુ ॥ આચમાસિકં ૧ કુનમાસિકં ૨ દ્વિતીયમાસિકં ૩ ત્રૈપક્ષિકં ૪ તૃતીયમાસિકં ૫ ચતુર્થમાસિકં ૬ પંચમમાસિકં ૭ ષષ્ઠં ૮ કુનપાણ્માસિકં ૯ સપ્તમમાસિકં ૧૦ અષ્ટમં ૧૧ નવમં ૧૨ દશમં ૧૩ એકાદશં ૧૪ દ્વાદશં ૧૫ કુનાવ્દિકં ૧૬ ચૈતિકમેળણેયાનિ ॥

માસિક કહે છે—આચમાસિક ૧, કુનમાસિક ૨, દ્વિતીયમાસિક ૩, ત્રૈપક્ષિક ૪, તૃતીયમાસિક ૫, ચતુર્થમાસિક ૬, પંચમમાસિક ૭, ષષ્ઠમાસિક ૮, કુનપાણ્માસિક ૯, સપ્તમમાસિક ૧૦, અષ્ટમ ૧૧, નવમ ૧૨, દશમ ૧૩, એકાદશ ૧૪, દ્વાદશ ૧૫ અને કુનાવ્દિક ૧૬, એ ક્રમેકરી જાણવા.

અર્થેકાદશાહેરુદ્રગણશ્રાદ્ધમ્ ॥ તથૈકાદશરુદ્રોદેશેનરુદ્રરુપમેતોદેશેનવા રુદ્રોદેશપક્ષેસવ્યેન તદ્રુપમેતોદેશપક્ષેસવ્યેન વીરભદ્રઃ ૧ શંભુઃ ૨ ગિરીશઃ ૩ અજૈકપાત્ ૪ અહિર્વૃંધ્યઃ ૫ પિનાકી ૬ અપરાજિતઃ ૭ ભુવનાધીશ્વરઃ ૮ કપાલી ૯ સ્થાણુઃ ૧૦ મગઃ ૧૧ કૃત્યેકાદશરુદ્રાઃ અગ્રશકેતૈનૈકેકદ દ્રનાક્ષૌકોવિપ્રૃત્યેકાદશવિપ્રામોજ્યાઃ અશકેતનુલવોદેશેનૈકવ્યવિપ્રોમોજ્યઃ અમાશ્રામ્યેકાદશૈકવામા ન્દેવ્યં અગ્રશ્રાદ્ધેપિંડદાનાધ્યાંઘ્રૌકરણવિકિરાણામભાવઃ વ્યવમેવાષ્ટયુશ્રાદ્ધં યતચક્રતાક્રાંતં વસુનામા ન્યવ્યન્યય યતદેકાદશાહકૃત્યંઘ્રૌકરણશૈવચતુર્થદિનેકર્તવ્યં દ્વિતીયદિનેપ્રથમદિનેચાશ્વિસંચયનંકાર્યં પંચમદિનેસર્પિંડીકરણમ્ ॥

હવે અગીયારમે દિવસે રુદ્રગણશ્રાદ્ધ કહે છે.

તે રુદ્રગણશ્રાદ્ધ અગીયાર રુદ્રના ઉદેશે કરી અથવા રુદ્ર૧૫ પ્રેતના ઉદેશે કરી કરવું. રુદ્રના ઉદેશે કરવાનો પક્ષ હોય તો સંખ્યે કરવું. રુદ્ર૧૫ પ્રેતના ઉદેશનો પક્ષ છતાં અપસંખ્યે કરવું. “વીરભદ્ર ૧, શંભુ ૨, ગિરીશ ૩, અજૈકપાત્ ૪, અહિર્વૃંધ્ય ૫, પિનાકી ૬, અપરાજિત ૭, ભુવના-ધીશ્વર ૮, કપાલી ૯, સ્થાણુ ૧૦ અને મગ ૧૧” એ અગીયાર રુદ્ર જાણવા. એ શ્રાદ્ધવિષે શક્તિમાન હોય તેણે એક એક રુદ્રને નામેકરી એક એક શ્રાદ્ધણુ એ રીતે અગીયાર શ્રાદ્ધણુને લોજન માટે કહેવું. અશકે તો સધળાઓના ઉદેશેકરી એકજ શ્રાદ્ધણુને લોજન કરાવવું આમાત્ર દેવાનાં છતાં અગીયાર અથવા એક આમાત્ર દેવું. એ શ્રાદ્ધવિષે પિંડદાન, અર્ધ્ય, અઘ્રૌકરણ અને વિકિર એટલાં કરવાં નહીં. અષ્ટવસુશ્રાદ્ધ પણ એ રીતેજ કરવું. એ અષ્ટવસુશ્રાદ્ધ કરવું અથવા ન કરવું એમ છે. આઠ વસુનાં નામ પણ જીજ્ઞાસુ ગ્રંથોમાં જોવાં. આ અગીયારમા દિવસનું કૃત્ય ત્રણ દિવસનું આશીસ્થ છતાં ચોથે દિવસે કરવું. બીજે દિવસે અથવા પ્રથમ દિવસે અસ્થિસંચયન કરવું. પાંચમે દિવસે સર્પિંડી કરવી.

અર્થેકાદશાહેદ્વાદશાહેવાપદદાનાનિકાર્યાણિ તેનપ્રેતસ્યમાર્ગેમુલ્લગતિઃ આસનોપાનહચ્છંદ્રમુદ્રિકા ચક્રમંડલુઃ યજ્ઞોપવીતાજ્યવસ્ત્રમોજનંચાન્નમાજનં દશકંપદમેતત્સ્યાત્પદાન્ચેવંચપોદશ દેયાનિવાય થાશક્તિતેનાસૌપ્રીણિતોભવેત્ અર્ધંચૈવોદકુંભંચોપાનહૌચક્રમંડલુઃ છત્રંચત્રંતથાચાંદ્રોદ્દંડંચદાપમેત્ અગ્નિષ્ટિકાંપ્રદીપંચતિલાંસ્તાંવૃલમેવચ ચંદનંપુષ્પમાલાંચોપદાનાનિચતુર્દશ વૈતરળીધેનૂત્કાંતિધેનુનોક્ષ ધેન્વાદિદાનાનિગોમૃમ્યાદિદશદાનાનિતિલપાત્રદાનાદીનિમરણકાલેનકૃતાનિચેદેકાદશાહાદીપુત્રાદિ મિઃપ્રેતોદેશેનકાર્યાણિ અશ્વરંધંગજંઘેનુમહિર્વીશિવિકાદિકં શાલગ્રામંપુસ્તાંચકસ્તૂરીકુંકુમાદિકં દાર્શીરત્નંભૂષણાદિશ્યાંછંચચામરં દયાઘ્રિચાનુસારેણપ્રેતસ્તત્સુલંભેત્ ॥

આ અગીયારમે દિવસે અથવા બારમે દિવસે પદદાન કરવું, તેથી માર્ગમાં પ્રેતનું જવું મુખેથી થાય છે. આસન, પગરખાં, છત્ર, વીંટી, જળપાત્ર (લોટા), જનોઈ, ઘી, વસ્ર, નોજન અને અન્નનું પાત્ર એ દશ પદાર્થ મળી પદદાન થાય છે. એનાં તેર પદનું દાન કરવું, અથવા યથાશક્તિ દેવાં, તેયથી મરનારો સુખી થાય છે. અન્ન, જળ, પગરખાં, જળપાત્ર, છત્ર, વસ્ર, લાકડી, લોહાંતી

છડી, અંશુડી, દીપક, તિલ, તાંબૂલ, ચંદન અને પુષ્પની માળા એ ચૌદ ઉપદાન દેવાં.” વૈતર-
ણીયેનુ, ઉત્કાંતિયેનુ, મોક્ષયેનુ ઇત્યાદિક દાન, તથા ગાય, બ્રહ્મિ ઇત્યાદિ દશ દાન, અને તિલપાત્ર
દાનાદિક એ મરણ સમયે કર્યા ન હોય તો, અગીયારમે ઇત્યાદિક દિવસે પુત્રાદિકોએ પ્રેતના
ઉદ્દેશકરી કરવાં. “ઘોરો, રથ, હાથી, ગાય, ભેંસ, પાલખી ઇત્યાદિક, શાલગ્રામ, પુસ્તક, કંસ્તૂરી,
કેશર ઇત્યાદિક, દાસી, રત્ન, ભૂષણ ઇત્યાદિક, રાધ્યા, છત્ર અને અમર એ દાન દ્રવ્યને અનુસારે દેવાં,
તેથી પ્રેતને તે તે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.”

અથશય્યાદાનમ્ ॥ एकादशाहेशय्यायादानेपपविधिःस्मृतः तेनोपभुक्तयर्त्तिकचिद्वस्त्रवाहन
भाजनं यद्यदिष्टंचतस्यासीत्तत्सर्वपरिकल्पयेत् प्रेतंचपुरुषंहैमंतस्यांसंस्थापयेत्तदा पूजयित्वाप्रदातव्या
मृतशय्यायथोदिता तस्माच्छय्यांसमासाद्यसारदारुमयीदृढा दंतपत्रचितारम्याहिमपट्टैरलंकृताम् हंस
तुलिप्रतिच्छन्नांशुभंगडोपधानिकां प्रच्छादयन्पटीयुक्तांग्रधूपारविवासितां उच्छीर्षकेधृतमृतंकलशंपरि
कल्पयेत् तांबूलकुंकुमक्षोदकपूर्णागरुचंदनं दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनं पार्श्वेषुस्थापयेन्नृत्या
सप्तधान्यानिचैवहि शयनस्थस्यभवतियदन्यदुपकारकं भृंगारकरकाद्यंतत्पंचवर्णयितानकं संपूज्यद्वि
जदांपत्यंतानामरणभूपितं उपवेशयत्तुशय्यायांमधुपर्कततोवदेत् दानमंत्रस्तु यथामरुणशयनंशून्यं
सागरजातया शय्यातस्याप्यशून्यास्तुतथाजन्मनिजन्मनि तस्मादशून्यशयनंकेशवस्त्रशिचस्य च शय्या
तस्याप्यशून्यास्तुतथाजन्मनिजन्मनि दत्तवैवंतस्यसकलंप्रणिपत्यविसर्जयेत् पाप्मेतु अस्थिलालाटंकगृहा
सूक्ष्मंकृत्यासपायसं भोजयेद्द्विजदांपत्यंविधिरेपःसनातनइत्युक्तं नैतन्महाराष्ट्रदेशादिशिष्टैराद्रियते
यद्देशोदवाचारस्तानास्तु स्वर्गंपुरंदरपुरेलोकपालालयेतथा सुरवंसत्यसौजंतुःशय्यादानप्रभावतः आभू
तसंम्लयंयावच्चिष्टत्यातंकवर्जितः प्रेतशय्याप्रतिग्राहीनभूयःपुरुषोभवेत् शुहीतायांतुतस्यांचैपुनःसंस्का
रमर्हति ॥

હવે શય્યાદાન કહે છે.

અગીયારમે દિવસે શય્યાદાનવિધે આ (આગળ કહેવાયછે તે) વિધિ કરવાને કહ્યો છે. તે આ
રીતે—મરનારાએ ભોગવેલાં જે વસ્ત્ર, વાહન, પાત્ર તે, અને તેને જે જે ગ્રિય વસ્તુ હતી તે, સઘળી
સિદ્ધ કરવી. શય્યાદાનકાળે તે શય્યા ઉપર સુવર્ણના પ્રેતપુરુષ કરી બેસાડેના; પછી પૂજા કરી મૃત-
શય્યાનું યથાવિધિ દાન કરવું. નારના કછળી; કદ; હાથીદાંતની પાટીએ યુક્ત; સુશોભિત; સોનેરી
વસ્ત્રપટ શોભાવેલી; આક્રાના કપાસની ગાદીવડે ઢાંકેલી; ઉત્તમ ગાલમસૂરિયાં, ઝોશીકાં અને ઝો-
છાડ સહિત; ગધ, ધૂપ ઇત્યાદિ પદાર્થવડે સુવાસિત એવી શય્યા કરવી. તથા ઝોશીકાપાસે ધૂતપૂર્ણ
કલશ રાખવો. તાંબૂલ, કેશર, અર્ગંત ઇત્યાદિ મુગધિ ચૂર્ણ; કપૂર; કૃષ્ણાગર; ચંદન; દીવી; પગ-
રખાં; છત્ર; અમરી, આસન; પાત્ર અને સપ્તધાન્ય એ પદાર્થ ભક્તિપૂર્વક આભુમાં રાખવા. શય્યા
ઉપર બેસવાવાળાને જે ણીળ ઉપકાર કરવાના પદાર્થો તે પણ સમીપે રાખવા. ઝારી, કમંડલુ ઇત્યાદિ
અને પચરણી ચંદરવા દેવા. પછી નાનાપ્રકારનાં આશુષણે શ્રુષિત એવાં ગ્રાહણનાં દપતી (સ્ત્રી-
પુરુષ) ને તે શય્યા ઉપર બેસાડી તે સ્ત્રીપુરુષની પૂજા કરી મધુપર્ક કરવો.” દાનના મંત્ર—યથા ન
રુણશયનં, શૂન્યં સાગરજાતયા ॥ શય્યા તસ્યાપ્યશૂન્યાસ્તુ, તથા જન્મનિ જન્મનિ ॥ તસ્માદશૂન્ય-
શયનં, કેશવસ્ત્ર શિવસ્ય ચ ॥ શય્યા તસ્યાપ્યશૂન્યાસ્તુ, તથા જન્મનિ જન્મનિ, ” એ પ્રભાણે તે
ગ્રાહણ દપતીને તે સઘળા પદાર્થ દઈ નમસ્કાર કરી વિસર્જન કરવું. પદ્મપુરાણમાં તો, “કપાળનું
અસ્થિ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી દૂધપાકસહિત તે ગ્રાહણદપતીને ભોજન કરાવવું, એ વિધિ પ્રાચીન છે,”
એમ કહ્યું છે; પરંતુ એ મહારાષ્ટ્ર દેશાદિકના શિષ્ટ કબૂલ કરતા નથીજ, ત્યારે જે દેશમાં તેના આચાર
હોય ભાં હો. “આ મૃત થયેલા પ્રાણી પ્રલય કાળપર્યંત નિર્ભય થઈ શય્યાદાનના પ્રભાવથી સ્વર્ગ,
ઈદ્રપુર અને લોકપાલનાં સ્થાનકોવિધે મુખી રહે છે. પ્રેતશય્યાનો ગ્રહણ કરવાપાળો કરી પુરુષ થતો
નથી, માટે તે શય્યા લીધા છતાં યુનઃસસ્કારનું પાત્ર થાય છે.”

અથોદકુંભઃ ॥ एकादशाहत्प्रभृतिवटस्तोयात्रसंयुतः दिनेदिनेप्रदातव्योयावत्संवत्सरंसुतैः
यस्यसंवत्सरदर्वारुसर्पिंडीकरणंभवेत् मासिकंचोदकुंभंचदेयंतस्यापिવत्सरं अपिथाज्जशतैर्दत्तैरुदकुं
भंविनानराः दद्रिादुःखिनस्तातन्नमंतिचमयाणैवे यावद्वदंचयोदद्यादुदकुंभंविमत्सरः प्रेतायात्रस

માયુકેસોશ્વમેધફલંભેત્ત્વં દ્વંદ્વોદકુંભશ્રાદ્ધસંપિંડીકરણાદ્યામેકોદિદ્વિધિનાસંપિંડ્યુત્તરંતુપાર્વણવિધિના દ્વંદ્વયોદશદિનાદારમ્યકર્ત્ત્વમિતિમદ્વાઃ અપિંડદાનંકૃતાકૃતંદેવહીનંચૈતત્ત્વં અદેવપાર્વણશ્રાદ્ધં સોદકુંભમધર્મેકં કુર્યાત્પ્રત્યાધિકાચ્છાદાત્સંકલ્પવિધિનાન્વહમિતિવચનાત્ પ્રાયશ્ચિત્તાંગવિષ્ણુશ્રાદ્ધવૃક્ષશ્રાદ્ધેસર્વેશ્રાદ્ધધર્મંતસંતિક્તિતુવાચનિકમાત્રાઃ તેનસંકલ્પવિધિનાસંકલ્પક્ષણપદ્યાસનગંધાચ્છાદનાંતપૂજનાન્નપરિવેપનાંતે પૃથિવીતેપાત્રમિત્યાયુક્તવાપ્પડકુંભશ્રદ્ધમંદસ્તંચેત્યાદિત્યાગવિધિઃ અંતેતાંવૃલક્ષિણાદિ નાત્રગ્રહચર્યપુનર્મોજનાદિનિયમાઃ વૃદ્ધિનિમિત્તેનમાસિકાપર્વેડકુંભશ્રાદ્ધાનામપ્યપકર્ષપ્રેતશ્રાદ્ધશ્વાત્ પ્રત્યહંસોદકુંભાદ્ધાનાશકેનાપ્યેકસિન્ધિને તાવદ્ધિરામાત્રૈરુદકુંભૈશ્ચતાવદામાન્નોદકુંભનિષ્કલ્પેણવાપરુપ્યોદકુંભશ્રાદ્ધાનિકાર્યાણિ અવ્ધમધ્યેપ્રત્યહમુદકુંભશ્રાદ્ધંકુર્વેતોમધ્યેઆશૌચપ્રાપ્તૌ તાયચ્છાદાનાંલોપવદશાદિયત્ આશૌચોત્તરંપ્રતિવંધાદકરણેતદુત્તરોદકુંભેનસહતત્રતયાતિક્રાંતોદકુંભાનાંપ્રયોગઃ અતિક્રાંતોદકુંભશ્રાદ્ધાન્યચતનોદકુંભશ્રાદ્ધંચત્રેણકરિષ્યેતિસંકલ્પઃ ॥

હવે ઉદકુંભશ્રાદ્ધ કહે છે.

અગીયારમા દિવસથી વર્ષપર્વત નિલ જળ તથા અન્નસહિત કુંભ પુત્રે દેવો. જેનું સંપિંડશ્રાદ્ધ વર્ષની પ્રથમ થાય તેને પણ માસિક તથા ઉદકુંભ વર્ષપર્વત કરવો. સંકેરો શ્રાદ્ધ કર્યા અને ઉદકુંભશ્રાદ્ધ ન કરે તો, તે મનુષ્ય દરિદ્રી, દુઃખી એવો થઈ આ સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે. જે મનુષ્ય મત્સરરહિત થઈ પ્રેતભાટે વર્ષપર્વત અન્નયુક્ત જળકુંભનું દાન કરે તેને અશ્વમેધનું ફળ મળે. ” એ ઉદકુંભશ્રાદ્ધ સંપિંડીકરણની પ્રથમ એકોદિદ્વિધિવડે કરવું, સંપિંડીકરણ પછી તો, પાર્વણવિધિવડે કરવું. એ ઉદકુંભશ્રાદ્ધ તેરમા દિવસથી કરવું એમ ભટ્ટ કહે છે. એ શ્રાદ્ધમાં પિંડદાન કરવું અથવા ન કરવું એમ છે, તથા એ શ્રાદ્ધ દેવહીન પણ છે; કારણ, એ પાર્વણશ્રાદ્ધ ઉદકુંભયુક્ત, દેવહીન, શ્રાદ્ધધર્મે રહિત, પ્રત્યાષ્ટિક શ્રાદ્ધપર્વત નિલ સંકલ્પવિધિથી કરવું, ” એવું વચન છે. પ્રાયશ્ચિત્તાના અંગભૂત વિષ્ણુશ્રાદ્ધનીપેટે આ શ્રાદ્ધમાં સધળા શ્રાદ્ધધર્મે નથી, સારે વાચનિક માત્ર છે. તેથી સંકલ્પવિધિવડે સંકલ્પ, ક્ષણ, પાદ, આસન, ગંધ અને વસ્ત્રપર્વત પૂલ તથા પછી અન્ન પીરસવાપર્વત કર્મ થયા પછી “ પૃથિવી તે પાત્રં ” ઇત્યાદિક કહી “ યપ ઉદકુંભ શ્વમન્નં દત્તંચ ” ઇત્યાદિ અન્નભાગને વિવિ કરવો, અંતે તાંજૂલ અને દક્ષિણ દેવી. એ શ્રાદ્ધવિષે બ્રહ્મચર્ય, પુનર્ભોજન ઇત્યાદિ નિયમ નથી. વૃદ્ધિશ્રાદ્ધને નિમિત્તે ભાવિકોને અપકર્ષ કરવાનો છતાં ઉદકુંભશ્રાદ્ધને પણ અપકર્ષ કરવો, કારણ, એ પ્રેતશ્રાદ્ધ છે. નિલ ઉદકુંભ સહિત અન્નદાન કરવામાં જે અશક્ત હોય તેણે પણ એક દિવસે તેટલાં આમાન્ન તથા તેટલાં ઉદકુંભ અથવા તેટલાં આમાન્નનો તથા ઉદકુંભનો નિષ્કલ્પ (દ્રવ્ય) કરી અપકર્ષ કરી ઉદકુંભશ્રાદ્ધ કરવાં. વર્ષપર્વત નિલ ઉદકુંભશ્રાદ્ધ કરતાં મધ્યમાં આશૌચ પ્રાપ્ત થયા છતાં દર્શાદિ શ્રાદ્ધપ્રમાણે તેટલાં શ્રાદ્ધનો લોપજ કરવો. આશૌચ પછી પ્રતિગંધ હોવાથી ન કર્યા છતાં તેથી આગળના ઉદકુંભ શ્રાદ્ધની સાથે એકત્રે કરી અતિક્રાંત (રહેલા) ઉદકુંભને પ્રયોગ કરવો. “ અતિક્રાંતોદકુંભશ્રાદ્ધાન્યચતનોદકુંભશ્રાદ્ધં ચ તંત્રેણ કરિષ્યે, ” એ પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો.

‘ તંથાપ્રથમાબ્દેદીપદાનમુકં પ્રત્યહંદીપકોદેયોમાર્ગંતુવિપમેનરૈઃ યાત્સ્વંચત્સરંવાપિપ્રેતસ્યસુખલિપ્ત યા પ્રાહુર્યોદદ્યુર્લંદીપદેવાગારેઠિજાલયે કુર્ષાંચામ્યમુક્ષંપિત્રેઽન્નિઃસંકલ્પ્યમુચ્ચિરમિતિ ॥

તેમજ પ્રથમ વર્ષે દીપદાન કરવાનું કહ્યું છે. “ મનુષ્યના વિષમ ભાગેમાં પ્રેતને મુખ થવામાટે વર્ષપર્વત નિલ દીપ દેવો. દેવ અથવા બ્રાહ્મણના મદિરમાં પૂર્વાભિમુખ કેવા ઉત્તરાભિમુખ દીપ કરવો. પિતૃને ઉદ્દેશે કરવાને તે જળવડે સંકલ્પ કરી દક્ષિણાભિમુખ સારીરીતે સ્થિર એવો કરવો. ”

અથપોડશમાસિકાનિ ॥ દ્વાદશપ્રતિમાસ્યાનિઝનમાસંત્રિપક્ષકં ઝનપાળમાસિકંચોનાદિકં ચાપીતિપોડશ અન્નમતાંતરાણિસંધૌ અથૈપાંકાલાઃ માસાદૌમાસિકંકાર્યમાચંચેકાદશેહનિ યકદ્વિત્રિ દિનૈરુત્તેત્રિમાગેનોનપચવા ઝનમાસિકમૂનાબ્દમૂનપાળમાસિકંચરેત્ ત્રૈપક્ષિકંત્રિપક્ષેચોનામાસ્યંદ્વાદશે દિવા તત્રોનમાસિકોનપાળમાસિકોનાદિકાનામેકદિનેનોનપક્ષેપંચમ્યાંમૃતસ્યતૃતીયાયાંદ્વામ્યામૂનત્વપ ક્ષેદ્વિતીયાયાં ત્રિમિન્યૂનેપ્રતિપદાયામનુષ્ઠાનમિતિકેચિત્ સાધયસ્તૂનપાળમાસિકમૂનાદિકંચમૃતાહાત્પૃથ્વૈશ્ચકાર્યમિત્યાહ ત્રૈપક્ષિકંત્રિપક્ષેતીતેમૃતાહેકાર્યમ્ ॥

હવે સોળ માસિક કહે છે.

“દરએક માસનો એક, એ રીતે બાર માસના બાર, બીનમાસિક, ત્રૈપક્ષિક, બીનપાણ્ડુમાસિક અને બીનાબિદક મળી સોળ માસિક બન્યાં.” એ વિષે બીજા મત નિર્ણયસિંધુમાં કહ્યા છે. હવે એમના કાળ કહે છે—“માસને પ્રથમ દિવસે માસિક કરવું, આધમાસિક તો અગીયારમે દિવસે કરવું. એક, બે અથવા ત્રણ દિવસ ઓછા અથવા ત્રીજા ભાગ ઓછા એવે કાળે બીનમાસિક, બીનાબિદક તથા બીનપાણ્ડુમાસિક કરવાં. ત્રૈપક્ષિક ત્રણ પક્ષે કરવું. અથવા બીનમાસિક બારમે દિવસે કરવું. તેમાં બીનમાસિક, બીનપાણ્ડુમાસિક અને બીનાબિદક એમનો ‘એક દિવસ ઓછો’ એવો પક્ષ હોય તો, પંચમીમાં મૃત થયેલાનું તૃતીયાને દિવસે; ‘બે દિવસ ઓછા’ એવો પક્ષ હોય તો, બીજાનો; ‘ત્રણ દિવસ ઓછા’ એવો પક્ષ હોય તો, એકમને દિવસે કરવાં, એમ દોષ અંચકાર કહે છે. માધવ તો, બીનપાણ્ડુમાસિક અને બીનાબિદક, એ મૃત દિવસના પ્રથમ દિવસે કરવાં, એમ કહે છે. ત્રૈપક્ષિક કરવું તે ત્રણ પક્ષ ગયા પછી મૃત્યુદિવસે કરવું.

અગ્રાહિતાગ્રેર્વિશેષઃ ॥ ત્રૈપક્ષિકપર્યંતાનિસંસ્કારતિથૌ તતઃપરાણિપ્રત્યાષ્ટિકંચમૃતતિથૌતૈના પંદાદાદેકાદશેદ્ધિત્રિમાસાદુર્ધ્વસંસ્કારત્ત્વેવંભાતિ ત્રિપક્ષપર્યંતાનિદાહતિથૌઠ્ઠત્વાપરાણ્યતિક્રાંતાનિમૃત તિથૌપ્રાત્તમાસિકેનસહકાર્યાણીતિ ॥

એ વિષે આહિતાગ્રિને વિશેષ પ્રકાર.—ત્રૈપક્ષિકપર્યંત માસિક (આધમાસિક, બીનમાસિક, દ્વિતીયમાસિક અને ત્રૈપક્ષિક એ) અગ્નિસંસ્કાર જે તિથિમાં થયા હોય તે તિથિમાં કરવાં, તે પછીનાં માસિક તથા ત્ર્યાબિદક મૃતતિથિવિષે કરવાં એવો વિશેષ છે, તેથી ત્રણ માસ પછી અગ્નિસંસ્કાર થયા હોય તો આધમાસિક દાહદિવસથી અગીયારમે દિવસે કરવું એમ ભામે છે. ત્રિપક્ષપર્યંત માસિક (આર) દાહતિથિને દિવસે કરી તેથી આગળનાં રહી ગયેલાં માસિકો મૃતતિથિને દિવસે પ્રાપ્ત થયેલા માસિકસાથે કરવાં.

જનશ્રાદ્ધેપુવર્જ્યાનિ ॥ ત્રિપુષ્કરેપુનંદાસુસિનીવાલ્યામૃગોર્દિને ચતુર્દશ્યાંચનોનાનિઠ્ઠાષ્ટિકાસુ દ્રિપુષ્કરે ત્રિપુષ્કરદ્રિપુષ્કરયોગયોર્લક્ષણપ્રાગુક્તં આધમાસિકમાધ્યાષ્ટિકંચૈકાદશેઠ્ઠીત્યેકમંતં આધમા સિકમેચૈકાદશેદ્ધિપ્રથમાધિકંતુદ્વિતીયવર્ષોરમણેત્યપરમતમિત્યુક્તમ્ ॥

બીનમાસિક, બીનપાણ્ડુમાસિક તથા બીનાબિદક શ્રાદ્ધવિષે વર્ણ્ય દિવસ કહે છે—“ત્રિપુષ્કર-યોગ, નંદા (૧-૬-૧૧) તિથિ, આવાસ્થા, શુક્રવાર, ચૌદશ, કૃતિકા નક્ષત્ર અને દ્રિપુષ્કર યોગનેવિષે બીનશ્રાદ્ધ કરવાં નહીં.” દ્રિપુષ્કર તથા ત્રિપુષ્કરનાં લક્ષણ પ્રથમ કહેલાં છે. આધમાસિક તથા પ્રથમાબિદક અગીયારમે દિવસે કરવાં એ એક મત; આધમાસિકજ અગીયારમે દિવસે કરવું તથા પ્રથમાબિદક તો, બીજા વર્ષને આરંભેજ કરવું, એવો બીજો મત; એમ પ્રથમ કહ્યું છે.

પતાનિપોદશશ્રાદ્ધાનિવર્ષાંતસર્પિંડનપક્ષેઽત્કેપુસસવકાલેવ્યેકોદિદિવિધિનાકાર્યાણિ દ્વાદશાદિકા લેપુસર્પિંડનાપર્વપક્ષેપક્ષદિનેપદાપરુષ્યયુગપદેકોદિદિવિધિનાકાર્યાણિ શ્રાદ્ધાનિપોદશાદત્વાનતુકુર્યાં ત્સર્પિંડનમિતિપોદશશ્રાદ્ધૈવિનાસર્પિંડનેધિકારામાવયોધનાત્ પતાનિપક્ષાનેનામાત્રેનચાકાર્યાણિપાક પક્ષેયુગપત્કરણેસર્વેપામેકપવપાકોવિપ્રાઅર્ચ્યાઃપિંડાશ્વપોદશ પતાનિદ્વાદશાદાદૌસર્પિંડનાત્પૂર્વકુતાન્ય પિપુનઃસર્પિંદ્યુત્તરંસવકાલેપાવેળવિધિનાકાર્યાણિ યસ્યસંવત્સરાદર્વાગ્વિહિતાતુસર્પિંડતા વિધિચત્તા નિકુર્વાંતપુનઃશ્રાદ્ધાનિપોદશ અર્વાકુંસવત્સરાદસ્યસર્પિંડીકરણંકુતં પોદશાનાંદિરાવૃત્તિંકુર્યાંદિત્યાહ ગૌતમસ્ત્યાદિવચનાત્ પોદશાનાંદિરાવૃત્તિત્વંચૈકાદશાહસર્પિંડનપક્ષેજેયં તન્નાચમાસિકસ્યકાલસત્વાત્ દ્વાદશાહેસર્પિંડનપક્ષેતુપંચદશાનાંદિરાવૃત્તિઃ ત્રિપક્ષેસર્પિંડનપક્ષેઆધમાસિકોનમાસિકદ્વિતીયમાસિકાનાંસવકાલેઠુતવાદપરુષ્યકુતાનામેવપુનરાવૃત્તિવિધાનાત્તેપાંકાલામાવાચત્રયોદશાનામેવપુનરાવૃત્તિઃ પ્રથમન્યપક્ષેપવિપયશાસંભવમૂહમ્ ॥

આ સોળ માસિકશ્રાદ્ધ, વર્ષની અંતે સર્પિંડીકરણનો પક્ષ છતાં પોતપોતાના કહેલા કાળવિષેજ એકોદિદિવિવરે કરવાં. બારમા દિવસ ઇસાદિ કાળે સર્પિંડીકરણનો અપકર્ષ કરવાનો પક્ષ હોય તો, એક દિવસેજ અપકર્ષ કરી એક કાળે એકોદિદિવિવરે કરવાં; કારણ, “સોળ શ્રાદ્ધ કર્યાંવિના સર્પિંડી કરવું નહીં” એ વચનવરે સોળ શ્રાદ્ધ કર્યાંવિના સર્પિંડીશ્રાદ્ધવિષે અધિકાર નથી એમ સમજવામાં

આવે છે. એ માસિક રધિલા અન્નવરે અથવા આમાન્નવરે કરવાં. પાક કરવાનો પક્ષ છતાં એક કાળે કરવાનાં હોય તો, સઘળાઓમાટે એકજ પાક કરી બ્રાહ્મણ, અર્થ તથા પિંડ એ સોળ સોળ કરવાં. એ બારમે દિવસે સર્પિડીકરણની પ્રથમ કર્યાં હોય તો પણ સર્પિડીકરણ પછી ફરી પોત-પોતાના સમયે પાર્વણવિધિવરે કરવાં; કારણ, “જેનું સર્પિડીકરણ વર્ષની પ્રથમ કર્યું તેનાં સોળ શ્રાદ્ધ ફરી યથાવિધિ કરવાં. જેનું સર્પિડીકરણ વર્ષની પ્રથમ કર્યું તેનાં સોળ માસિકશ્રાદ્ધની બીજી આવૃત્તિ કરવી એમ ઔતમ કહે છે” ઇલાદિક વચન છે; માટે સોળ શ્રાદ્ધની આવૃત્તિ કરવી એમ ને કહ્યું તે અગીયારમે દિવસે સર્પિડીકરણના પક્ષમાં જણવું; કારણ, તે અગીયારમો દિવસ આધમાસિકનો કાળ છે. બારમે દિવસે સર્પિડીકરણના પક્ષવિષે તો પંદર માસિકની બીજીવાર આવૃત્તિ કરવી. ત્રિપક્ષીને દિવસે સર્પિડીકરણનો પક્ષ છતાં આધમાસિક, જનમાસિક અને દ્વિતીયમાસિક એ પોતપોતાને કાળે કરેલાં છે માટે ને અપકર્ષ કરી કરેલાં છે તેનીજ પુનરાવૃત્તિ કરવી એવો વિધિ છે, અને તેમના પોતપોતાનો કાળ નથી તેથી તેર માસિકશ્રાદ્ધનીજ પુનરાવૃત્તિ કરવી. એ પ્રમાણે બીજા પક્ષવિષે પણ જેવો સંભવ હોય તેને અનુસારે જણવું.

યૈનુદ્વાદશાહે સર્પિડનંકૃત્વા પ્રયોદશાહવાધમાસિકસહિતાનાં પોદશાનાં પુનરાવૃત્તિકૃત્યંતિતેત્રાંતાઃ યદામરણાદારમ્યદ્વાદશમાસમધ્યેકશ્ચિદધિકમાસઃ પતેત્તદાત્માસસ્યંમાસિકશ્રાદ્ધમધિકેગ્રુદ્દેમાસેચેતિ દ્વિવારંકાર્યંમિતિ સત્તદશશ્રાદ્ધાનિ મયંતિ મલમાસેમૃતસ્યતુ પકાદશાહે આધમાસિકંકૃત્વાદ્વિતીયમાસમૃતતિથૌત્પુનઃકૃત્વા કિંચિદ્દુનેદ્વિતીયમાસેજનમાસિકં તૃતીયમાસારંમેદ્વિતીયમાસિકં સાર્ધદ્વિમાસોતેત્રૈપક્ષિકં સર્પિંદ્યુત્તરાણ્યવશિષ્ટમાસિકાનિ સ્વસ્વાકાલેપવકાર્યાણિ ચતુઃપુરુષમધ્યેસર્પિંદેપુનાં દીશ્રાદ્ધપ્રાસૌતુત્તપ્રાસિમાસેયૈકસ્થિજેવદિનેસર્વાણ્યપરુષકાર્યાણિ પ્રેતશ્રાદ્ધાનિ સર્વાણિ સર્પિંડીકરણં તથા અપરુષપાપિકૃત્યંતકર્તુનાંદીમુસંદ્વિજશ્ચ્યુક્તઃ તત્રૈકપાકઃપોદશશ્રાદ્ધપક્ષેપોદશશ્રાદ્ધાણાઅણ્ચત્વારિંસર્પિંડાઃપુરુરવાર્ધવધિશ્ચેદેવાર્યમેકોવિપ્રશ્નિસર્વેપામનુષ્ઠાનં યવંપક્ષાંતરેપુશ્રાદ્ધસંરવાનુસારેણવિપ્રાણ્ણં કેચિત્પાકમેદમાદુઃ હદકુંભશ્રાદ્ધાનામપ્યનુમાસિકયત્પ્રેતોદેશ્યકશ્રાદ્ધત્વાત્તેપામપ્યપકર્પદ્યુક્તં શૃદ્ધિવિનાનુમાસિકાપકર્પેતુદોષમાહોશનાઃ શૃદ્ધિશ્રાદ્ધવિહીનસ્તુપ્રેતશ્રાદ્ધાનિયશ્ચરેત્ સશ્રાદ્ધીનરકથોરે પિતૃભિઃસહમજ્જતીતિ ચતુઃપુરુષસર્પિંદેવ્વાધાનાદિપ્રાસિનિમિત્તોપ્યપકર્પકાર્યઃ અગ્રવિશેષપૂર્વાર્થે ઉક્તઃ યદ્યન્માસિકંસૂતકાદિનાતિકાંતંમયેત્તદ્વસરમાસિકેનસહતંત્રેણકાર્યંમિત્યુક્તમ્ ॥

જે ફરી બારમે દિવસે સર્પિડીકરણ કરી તેરમે ઇલાદિ દિવસે આધમાસિક સહિત સોળ માસિકની પુનરાવૃત્તિ કરે છે તે ભાંત છે. ન્યારે મરણથી આરંભી બાર માસમાં કોઈ એક અધિક માસ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે માસસંબંધી માસિકશ્રાદ્ધ અધિક તથા શુદ્ધ એ એ માસમાં બેવાર કરવું; એ રીતે સત્તર શ્રાદ્ધ થાયછે. મળમાસમાં મૃત થયો હોય તેના તો, અગીયારમે દિવસે આધમાસિક કરી બીજા માસની મૃત તિથિને દિવસે તે ફરી ફરી કાંઈક જાણે એવા બીજા મહિનામાં જનમાસિક, તથા ત્રીજા માસના આરંભમાં દ્વિતીયમાસિક અને અઢીમાસને અંતે ત્રિપક્ષી એ પ્રમાણે કરવું. સર્પિડીકરણ પછીના બાકી રહેલા માસિક પોતપોતાને કાળેજ કરવાં. સર્પિડોવિષે ચાર પુરૂષમાં નાંદીશ્રાદ્ધ કરવાનું પ્રાપ્ત થયા છતાં તે નાંદીશ્રાદ્ધ ને માસમાં પ્રાપ્ત થાય તેજ માસમાં એક દિવસેજ અપકર્ષ કરી સઘળાં માસિક કરવાં; કારણ, “દ્વિજે નાંદીશ્રાદ્ધ કરવામાટે સઘળાં પ્રેતશ્રાદ્ધ અને સર્પિડીશ્રાદ્ધ એ અપકર્ષ કરી કરવાં” એવું વચન છે. તેમાં સોળશ્રાદ્ધનો પક્ષ છતાં એક પાક, સોળ બ્રાહ્મણ, અટતાળીશ પિંડ, અને પુરૂષાર્ધેવ નામના વિષેદેવામાટે એક બ્રાહ્મણ એ રીતે સઘળાં કરવાં. એ પ્રમાણે બીજા પક્ષવિષે જેવી શ્રાદ્ધની સંખ્યા હોય તેને અનુસારે બ્રાહ્મણાદિક જણાવા. કોઈ ગ્રંથકાર, પાક જુદો જુદો કરવો, એમ કહે છે. ઉદકુંભશ્રાદ્ધ પણ અનુમાસિક શ્રાદ્ધનીપેઠે પ્રેતના નિમિત્તથકી કરવાનાં શ્રાદ્ધ છે માટે તેમનો પણ અપકર્ષ કરવો એમ કહે છે. શૃદ્ધિશ્રાદ્ધ વિના અનુમાસિક શ્રાદ્ધનો અપકર્ષ કરે તો, ઉશના ઋષિએ દોષ કહ્યો છે. “જે મનુષ્ય શૃદ્ધિશ્રાદ્ધ આપ્યાવિના પ્રેતશ્રાદ્ધ અપકર્ષ કરી કરે તો તે શ્રાદ્ધકર્તા પિતૃસહિત ઘોર નરકમાં જુરેછે.” સર્પિડોવિષે ચાર પુરૂષમાં આધાનાદિક પ્રાસિના નિમિત્તથકી પણ અપકર્ષ કરવો; એવિષે વિશેષ પ્રકાર પૂર્વાર્ધમાં કહ્યો છે. જે જે માનિક સૂતકાદિકથી અટકે તો તે તે આગળ આવતા માસિકશાયે એકત્રે કરવું એમ કહ્યું છે.

અધસર્પિંડીકરણવિચાર: ॥ તત્રસર્પિંડનકાલઃ નાસર્પિંડ્યાગ્નિમાનુષ્ઠાનપિતૃયજ્ઞસંમાચરેદિતિ વચનાત્ પિત્રાદીનાંમાત્રાદીનાંત્રિતયમધ્યેન્યતમમરણેસાગ્નિકોદ્વાદશાહેસર્પિંડનકૃત્યાગામિદશોપંડપિ તૃયશાદિકંકુર્યાત્ અથસ્તાર્તાગ્નિમાનપિસાગ્નિકોગ્રાહ્યહિતિમાતિ તસ્યાપિર્પિંડપિતૃયજ્ઞાવશ્યકત્વાત્ સાગ્નેઃ પ્રેતસ્યતુત્રિપક્ષેષ્વ પ્રેતશ્ચેદાહિતાગ્નિઃસ્યાત્કર્તાનશિર્યદામયેત્ સર્પિંડીકરણંતસ્યકુર્યાત્પક્ષેતૃતીયકે ઇત્યુકેઃ અનસાગ્નિઃશ્વેતાગ્નિમાનેવ દ્વયોઃસાગ્નિવેત્વાદશાહપચ સાગ્નિકસ્તુયદાકર્તાપ્રેતોવાપ્યગ્નિમાન્મયેત્ દ્વાદશાહેતદાકુર્યાત્સર્પિંડીકરણંપિતૃરિત્યુકેઃ દ્વયોરપ્યનગ્નિત્વેત્વનેકેકાલાઃ સર્પિંડીકરણંકુર્યાંઘજમાનસ્ત્વ નશિમાન્ અનાહિતાગ્નેઃપ્રેતસ્યપૂર્ણસંવત્સરેથવા ઇકાદશમાસિપષ્ઠેત્રિમાસેવાત્રિપક્ષકે માસાંતેદ્વાદશેવા દ્વિકુર્યાંદ્વેકાદશેહનિ યદહૃદ્યંદિરાપચાતદહૃવેતિનિશ્ચિતં અત્રવૃદ્ધિનિમિત્તાપકર્ષોનિરગ્નેરેવોક્તસ્થાપિ સાગ્નેરપિસંમયેવોજ્યઃ અત્રવૃદ્ધિપદંચૂડોપનયનવિચાહમાત્રપરં સીમંતાદિસંસ્કારેપુવૃદ્ધિશ્રાદ્ધસ્યલોપપચકાર્યોનતુતદર્થસર્પિંડનાપકર્ષંઈતિકેચિત્ અન્યેતુગર્ભાધાનપુંસવનાદિપ્વયગ્રાશાનાંતેપુસંસ્કારેષ્વ કરણેદોષોકેરાવદ્યકેપુવૃદ્ધિશ્રાદ્ધસ્યાપ્ચાવદ્યકત્વાત્સર્પિંડનાપકર્ષઃકાર્યેષ્વ તથાચચતુઃપુરુષસર્પિંડેષુ સર્પિંડીકરણાભાવેગર્ભાધાનાદિકમપિનકાર્યમિત્યાહુઃ તેનપિતામહમરણેપૌત્રસ્યવૃદ્ધૌપ્રાપ્તયામપ્યપકર્ષઃ સર્પિંડીકરણાનુમાસિકાદીનાંસિદ્ધઃ ઇવમાવશ્યકવૃદ્ધિયુતકર્મપ્રાપ્તૌનનિષ્ઠઃપુત્રોવાન્નાતાવાન્નાતૃપુત્રોવાન્યઃસર્પિંડોવાશિષ્યોવાગૌણકર્તાપિકુલપ્રાત્વૃદ્ધિસિદ્ધ્યર્થેસર્પિંડનાઘપકર્ષંકુર્યાત્ તત્રચકૃતેમુપ્યસ્યપુત્રાદેનંપુનઃકરણં વૃદ્ધિનિમિત્તાપરૂપેપુનઃકરણાભવાત્ ચેવામદ્રંદ્રૂપ્યંતિસ્વધામિરિતિદોષશ્રુતેઃ વૃદ્ધિવિના ગૌણાધિકારિણાસર્પિંડ્યાદિકરણેતુમુખ્યાધિકારિણાપુત્રાદિનાપુનરાચર્તનીયં ઇકાદશાહાંતકર્મણસ્તુ નપુનરાદ્યુચિરિત્યુક્તં તત્રાવશ્યકપદેનાનન્યગતિકંવૃદ્ધિકર્મપ્રાહ્યં તેનસગતિકેદાપૂર્તાદૌસગતિકોપનય નવિવાહાદૌચનાપકર્ષઃ અગતિકેચવિવાહાદાવપ્યપકર્ષંઈતિચવસ્યાયોજ્યા આનંસ્યાકુલધર્માનાંપુંસાં ચૈવાયુષઃશ્રયાત્ અસ્થિરત્વાચ્છરીરસ્યદ્વાદશાહઃપ્રશસ્યતે અત્રકુલધર્મપદેનવૃદ્ધિશ્રાદ્ધયુતકર્મપ્રાહ્યં નતુ પંચમહાયજ્ઞદેવપૂજાશ્રાદ્ધાદિ અસ્યવર્ણધર્મત્વેનનિત્યત્વાત્સર્પિંડીકરણનિમિત્તકપ્રતિધંધાધોગાત્ સર્પિંડીકરણાત્પૂર્વપંચમહાયજ્ઞાદિધર્મોનકાર્યઈતિકાપિસ્મૃતિયચનેનુપલંભાચ્ચ एतेनસર્પિંડીકરણાભાવેસર્પિંડેપુદેયપૂજાશ્રાદ્ધાદિધર્મલોપંચદંતોનિમૂલત્વાદુપેક્ષ્યાઃ અત્રદ્વાદશાહપદેનાશૌચસમાપ્ત્યુત્તરદિનપ્રાહ્યંતે નશિદિનાશૌચેપંચમદિનેસર્પિંડીકરણંદ્વાદશાહાદિકાલેપુપ્રમાદાદનુષ્ઠિતં સર્પિંડીકરણંકુર્યાત્કાલેપૂત્તરમાવિષુ ઇદમુત્તરકાલવિધાનંસાગ્નિનિરગ્નિસાધારણં સર્પિંડીકરણશ્રાદ્ધમુક્તકાલેકુલંમચેત્ દ્વસ્તાર્ત્તોદિષ્ટીમેવાનુરુધાયાંચતથચરેત્ ઇદમપિસાધારણં સ્મૃત્યર્થસારેવર્ષાંતસર્પિંડનપક્ષેવર્ષાંત્યદિનેપૂર્વસંવત્સરવિમોક્ષશ્રાદ્ધકૃત્વાસર્પિંડનંચકૃત્વા પરેયુર્મૃતાદેવાપિંકાર્યમિત્યુક્તં ઇતિકાલવિચારઃ ॥

હવે સર્પિંડીકરણનો વિચાર કહે છે.

તેમાં સર્પિંડીનો કાળ—“ સાગ્નિક પુત્રે સર્પિંડીકરણ કર્મવિના પિંડપિતૃયજ્ઞાદિક કરવા નહીં, ” એવું વચન છે માટે પિતા આદિક ત્રણ તથા માતા આદિક ત્રણ એઆમાંથી કોઈએક - મૃત યથા છતાં સાગ્નિકે આરમે દિવસે સર્પિંડીકરણ કરી આગળ આવતી અભાવસ્થાને દિવસે પિંડપિતૃયજ્ઞાદિક કરવા. આ ઠેકાણે સાગ્નિક સ્માર્ત્તાગ્નિમાન પણ લેવો એમ ભાસે છે; કારણ, તેને પણ પિંડપિતૃયજ્ઞ આવશ્યક છે. સાગ્નિક મૃત યથો હોય તેનું સર્પિંડીશ્રાદ્ધ તો ત્રીજે પક્ષેજ કરવું; કારણ “ મૃત યથેલો સાગ્નિક છતાં કર્તા નિરગ્નિક હોય તો તેની સર્પિંડી ત્રીજે પક્ષે કરવી, ” એવું વચન છે. આ ઠેકાણે સાગ્નિક એટલે શ્વેતાગ્નિમાનજ સમજવો. મૃત યથેલો તથા કર્તા એ બન્ને સાગ્નિક છતાં આરમે દિવસેજ કરવું; કારણ, “ જ્યારે કર્તા સાગ્નિક તથા મૃત પણ સાગ્નિક હોય ત્યારે પિતાનું સર્પિંડીકરણ આરમે દિવસે કરવું; ” એવું વચન છે. બન્ને અગ્નિરહિત છતાં અનેક કાળ કલા છે. “ નિરગ્નિક કર્તાએ નિરગ્નિક મૃત યથાનું સર્પિંડીશ્રાદ્ધ સપૂર્ણ વર્ષની અંતે, અગીયારમા માસે, છઠે માસે, ત્રીજે માસે, ત્રીજે પક્ષે, એક માસને અંતે, આરમે દિવસે, અગીયારમે દિવસે અથવા જે દિવસે વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તે દિવસે કરવું, એમ નિશ્ચિત બાબતું. ” આ ઠેકાણે વૃદ્ધિના નિમિત્તયશ્ચી અપકર્ષ કરવાનું નિરગ્નિકનેજ કહ્યું તો પણ સાગ્નિકને પણ સભવ છતાં બાબતું. આ વચનમાં ‘વૃદ્ધિ’ એ પદ યૌવ, ઉપવચન અને વિવાહ એ ત્રણનેજ માટે છે, સીમંતાદિક સમ્પ્રદાયવિષે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધનો લોપજ કરવો, પણ તેમાંજ સર્પિંડીનો અપકર્ષ કરવો નહીં, એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. બીજા ગ્રંથકારો તો, ગર્ભાધાન, પુંસવન ઇલાદિ અન્યગ્રાગનપર્યંત સરકારોમાં ન કરવાથી હોય થાય છે એમ કહે છે માટે આવશ્યક સરકારોમાં વૃદ્ધિશ્રાદ્ધનું પણ આવશ્યકપણ હોવાથી સર્પિંડીનો અપકર્ષ કરવોજ. તેમજ સર્પિંડીકરણ

ધર્મા ન છતાં ચાર પુરુષપર્યંત સર્પિડોમાં ગભાધનાદિક પણ કરવાં નહીં, એમ કહે છે. તેથી દાદા મૃત છતાં પોતરાને વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ પ્રાપ્ત છતાં પણ સર્પિડીકરણુ તથા અનુમાસિક ઇલાદિકનો અપકર્ષ સિદ્ધ થાય છે. એ રીતે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ યુક્ત આવરણક કર્મ પ્રાપ્ત થયા છતાં નાનો પુત્ર, ભાઈ, ભત્રીજો, બીજો સર્પિડ અથવા શિષ્ય એવા ગૌણકર્તાએ પણ કુલમાં પ્રાપ્ત થયેલા વૃદ્ધિશ્રાદ્ધની સિદ્ધિમાટે સર્પિડી ઇલાદિકનો અપકર્ષ કરવો. તે કર્યા છતાં પુત્રાદિક મુખ્ય કર્તાએ ફરી કરવું નહીં; કારણ, વૃદ્ધિનિમિત્ત અપકર્ષ કર્યા છતાં ફરી કરવાનો અભાવ છે; કારણ, “જે સ્વધા સખ્દવડે મંગળને દૂષિત કરે છે” ઇલાદિ વચનમાં દોષ સંભળાય છે. વૃદ્ધિવિના ગૌણ અધિકારીએ સર્પિડી ઇલાદિ કર્યા છતાં તે મુખ્ય અધિકારી પુત્રાદિકોએ ફરી કરવું. અગીયારમા દિવસ પર્વતનાં કર્મની ફરી આવૃત્તિ કરવી નહીં એમ કહ્યું છે. તેમાં આવશ્યક પદવડે અનન્યગતિક (જેની બીજી ગતિ ન હોય) એવાં વૃદ્ધિ-કર્મ ગ્રહણ કરવાં. તેથી સગતિક એટલે બીજો સમયે યવાનાં એવાં ઇષ્ટપૂર્તાદિક (વાપ, કુવા ઇલાદિકના ઉત્સર્ગાદિક) તથા સગતિક ઉપનયન વિવાહાદિક છતાં અપકર્ષ કરવો નહીં, અને અગતિક એવા વિવાહાદિક છતાં તે વિષે અપકર્ષ કરવો એવી વ્યવસ્થા જોડવી. “કુળધર્મ અપાર છે, તથા પુરુષના આયુષ્યનો ક્ષય છે, અને શરીરને અસ્થિરપણું છે માટે ખાર્યો દિવસ ઉત્તમ છે.” એ વાક્યમાં ‘કુળધર્મ’ એ પટેકરી વૃદ્ધિશ્રાદ્ધયુક્ત કર્મ લેવું; પણ પંચમહાયજ્ઞ, દેવપૂજા અને શ્રાદ્ધાદિક લેવાં નહીં; કારણ, એ (પંચમહાયજ્ઞાદિક) વર્ણુના ધર્મે હોવાથી નિલ છે એટલે તે ન કરવાથી પાપ થાય માટે નિલ કર્તવ્ય હોવાથી સર્પિડીના નિમિત્તથી તેનો પ્રતિબંધ થાય નહીં; કારણ સર્પિડીકરણુની પ્રથમ પંચમહાયજ્ઞાદિક ધર્મ કરવા નહીં એવું સ્મૃતિવાક્યમાં ક્યાંય પણ જોવામાં આવતું નથી, એથી સર્પિડીકરણુ ન થયા છતાં સર્પિડોમાં દેવપૂજા, શ્રાદ્ધાદિક એ ધર્મનો લોપ કરવો, એમ કહેવાવાળાઓ મૂળ ન હોવાથી ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. આ વચનમાં ‘દ્વાદશહ’ એ પદવડે આશૌચની સમાપ્તિ જે દિવસે થાય તે પછીનો દિવસ લેવો. એથી ત્રણ દિવસનું આશૌચ છતાં પાંચમે દિવસે સર્પિડીકરણુ કરવું. “પ્રમાદથી ખારમા ઇલાદિ દિવસે સર્પિડીકરણુ કર્યું ન હોય તો આગળ આવતા કાળે કરવું.” એ ઉત્તર (આવતા) કાળનું જે વિધાન કહ્યું તે સાશ્રિત તથા નિરશ્રિતને સાધારણુ છે. “સર્પિડીશ્રાદ્ધ કહેલા સમયે ન કર્યું હોય તો; હસ્ત, આદ્રા, રોહિણી અથવા અનુશાધા એ નક્ષત્રે તે કરવું,” અને એ પણ સાધારણુ છે. સ્મૃત્યર્થસાર ગ્રંથમાં, વર્ષની અંતે સર્પિડીશ્રાદ્ધ કરવાનો પક્ષ છતાં વર્ષને છેલ્લે દિવસે અષ્ટપૂર્તિશ્રાદ્ધ કરી તથા સર્પિડીશ્રાદ્ધ કરી બીજો દિવસે મૃત્યુ દિવસે વાર્ષિક કરવું એમ કહ્યું છે. એપ્રમાણે સર્પિડીકરણુના કાળનો વિચાર કર્યો.

તદ્વત્સર્પિડનપુત્રેવિદેશસ્યેપિસતિનાન્યઃકુર્યાત્ એવંજ્યેષ્ઠપુત્રેવિદેશસ્યેપિનકનિષ્ઠઃકુર્યાત્ પોઢરા શ્રાદ્ધાનિતુજ્યેષ્ઠાસન્નિધાનેકનિષ્ઠેનકાર્યાણિ પુનર્જ્યેષ્ઠનનકાર્યાણિ આહિતાગ્નિઃકનિષ્ઠોપિસર્પિડનંકુર્યાત્ વૈષ્ણ વૃદ્ધિનિમિત્તેતુકનિષ્ઠાદિભિરપિસર્પિડનંકાર્યમિત્યુક્તં વૃદ્ધિવિનાકનિષ્ઠપુત્રેણકૃતેપિસર્પિડનેજ્યેષ્ઠ પુત્રેણપુનઃકાર્યમ્ આહિતાગ્નિનાપિતૃયજ્ઞાર્થકૃતેસર્પિડનેપિજ્યેષ્ઠેનપુનઃકાર્યમિતિભાતિ તત્રપુનઃકરણેમેત શાંચ્યોનવાચ્યઃ વૈશાંતરસ્થપુત્રાણાંશ્રુત્વાતુવપનંમવેત્ દશાહંસુતકચૈવતદંતેવસર્પિડનમ્ ॥

એ સર્પિડન પુત્ર દેશાંતર છતાં પણ બીજાએ કરવું નહીં. એ રીતે જ્યેષ્ઠ પુત્ર દેશાંતર છતાં પણ કનિષ્ઠે કરવું નહીં. સ્નેહ શ્રાદ્ધ તો, જ્યેષ્ઠ સમીપે ન છતાં કનિષ્ઠે કરવાં, તે ફરી જ્યેષ્ઠે કરવાં નહીં. આહિતાગ્નિ કનિષ્ઠ હોય તો તેણે પણ સર્પિડન કરવું. વૃદ્ધિનું નિમિત્ત હોય તો, કનિષ્ઠાદિકે પણ સર્પિડન કરવું એમ કહ્યું છે. વૃદ્ધિવિના કનિષ્ઠ પુત્રે સર્પિડન કર્યા છતાં પણ જ્યેષ્ઠ પુત્રે ફરી કરવું. આહિતાગ્નિ એવા કનિષ્ઠે પિતૃયજ્ઞમાટે સર્પિડન કર્યા છતાં પણ જ્યેષ્ઠે ફરી કરવું, એમ ભાસે છે. તે ફરી સર્પિડીકરણુમાં પ્રેતસખ્દ કહેવો નહીં. “દેશાંતરમાં રહેનારા પુત્રોએ તો, સાંભળયા પછી વપન કરાવવું.” દશ દિવસ સુતક પાળી આશૌચની અંતે સર્પિડન કરવું.

અથવ્યુત્ક્રમમૃતૌ ॥ મૃતેપિતરિયસ્યાયવિચતેચપિતામહઃ તેનદેયાસ્ત્રયઃપિંડાઃપ્રપિતામહપૂર્વ પ્તાઃ તેભ્યશ્ચપૈતૃકઃપિંડોનિયોક્તવ્યસ્તુપૂર્વવત્ માતર્યથમૃતાયાંતુવિચતેચપિતામહી પ્રપિતામહીપૂર્વસ્તુ કાર્યસ્તત્રાપ્યયંવિધિઃ એવંપ્રપિતામહઃજીવનેતત્પિત્રાદિમિઃકાર્યઃ યત્તુ વ્યુત્ક્રમમાતુપ્રમીતાનાંનૈવકાર્યા સર્પિડનેતિતત્તમાતાપિતૃમર્મમિશ્રવિપર્ય પ્રપિતામહાદિમિઃપિતૃઃસર્પિડનેરુતેપચ્ચારિપિતામહમરણેપિપુનઃ પિતામહેનસહપિતૃઃસર્પિડનંકાર્યં યદાતુપિતૃઃસર્પિડનાત્પ્રાકૃપિતામહોમૃતસ્તદાપિતામહસર્પિડનંરુત્વા

પિતામહાદિભિઃસહપિતૃસર્પિંડનંકાર્યં યદ્વાપિતુર્મરણોત્તરંપિતામહઃપ્રપિતામહોવામૃતસ્તયોશ્ચપુત્રાંતરં સર્પિંડનાધિકારીદેશાંતરેતિષ્ટતિતદાદાહ્યેકાદશાહાંતમાત્રંકર્મકૃત્વા સર્પિંડનહીનામ્યામપિપિતામ હપ્રપિતામહાભ્યાંસહપિતૃઃસર્પિંડનંકુર્યાત્ પિતામહપ્રપિતામહયોઃપુત્રાંતરાભાવેતુપૌત્રઃપ્રપૌત્રોવાતયોઃ સર્પિંડનંકૃત્વેવપિતૃઃસર્પિંડનંકુર્યાત્ પિતામહસ્યપુત્રાંતરાભાવેપૌત્રેણસર્પિંડનપોઢશાનુમાસિકાંતમેવક મંકાર્યં પિતામહવાર્ષિકાદિકંતુનાવશ્યકં ઇચ્છ્યાપિતામહવાર્ષિકાદિકરણેતુફલાતિશયઃ ॥

હવે બ્યુત્કમ (ઉલટું) મરણ છતાં કહે છે,

જેને પિતા મૃત છતાં પિતામહ જીવતો હોય તેણે પ્રપિતામહપૂર્વક એવા ત્રણ પિંડ દેવા, તથા તે ત્રણ પિંડમાં પિતાના પિંડનું સંયોજન પ્રથમ પ્રમાણે કરવું. જેની માતા મૃત છતાં પિતામહી વિધમાન હોય ત્યાં પણ પરદાદીઆદિ લઈ એ વિધિ કરવો એટલે પ્રપિતામહીપૂર્વક એવા ત્રણ પિંડ દઈ તે ત્રણ પિંડમાં માતૃપિંડનું સંયોજન કરવું. એ પ્રમાણે પ્રપિતામહ જીવતા છતાં તેના (પ્રપિતામહના) પિતા ઇલાદિક સાથે સંયોજન કરવું. “ ઉલટું જે મૃત થાય તેની તો સર્પિંડી કરવી નહીં,” એવું જે કહ્યું તે તો માતા, પિતા અને પતિ વિના બીજાઓમાટે છે. પ્રપિતામહાદિક સાથે પિતાનું સર્પિંડન કર્યો પછી પિતામહ મૃત થયા છતાં પણ ફરી પિતામહસાથે પિતાનું સર્પિંડન કરવું. જ્યારે પિતાના સર્પિંડીકરણની પ્રથમ પિતામહ મૃત થાય ત્યારે પિતામહનું સર્પિંડન કરી પિતામહાદિક સાથે પિતાનું સર્પિંડન કરવું. જ્યારે પિતા મૃત થયા પછી પિતામહ અથવા પ્રપિતામહ મૃત થાય અને સર્પિંડી કરવાનો અવિકારી એવો તેના બીજા પુત્ર દેશાંતરમાં બેઠો હોય ત્યારે દાહયજ્ઞી અગીયારમા દિવસપર્યંતનું આત્મ કર્મ કરી, જે સર્પિંડીરહિત પિતામહ અથવા પ્રપિતામહ છે તો પણ તે સાથે પિતાનું સર્પિંડન કરવું. પિતામહ અથવા પ્રપિતામહને બીજા પુત્ર ન હોય તો પોતરેા અથવા પડપોતરેા તેણે તેમનું સર્પિંડન કરીનેજ પિતાનું સર્પિંડન કરવું. પિતામહને બીજા પુત્ર ન છતાં પોતરાએ સર્પિંડીકરણ તથા સોળ અનુભાસિકપર્યંતજ કર્મ કરવું, પિતામહનું વાર્ષિકાદિક તો અવશ્ય નથી. ઇચ્છાથી પિતામહનું વાર્ષિકાદિક કરે તો અવિક ફળ છે.

પિતૃદશાહંકુર્ચન્યદિપુત્રોમૃતસ્તદાતત્પુત્રઃ સ્વપિતુરૌર્ધ્વદેહિકંકૃત્વાપિતામહૌર્ધ્વદેહિકંપુનઃ સર્વમા ચત્તયેત્ અતિતેદશાહેતુનપુનરાવૃત્તિઃ પુત્રાંતરાભાવેપિતામહસર્પિંડનોત્તરંપિતૃસર્પિંડનમિત્યુક્તં અશક્તિ ષ્ઠશાત્પિત્રાનુક્ષાતેનપૌત્રેણપિતામહદશાહકર્મણ્યારબ્ધેપથ્યાત્પિતૃમૃતૌપિત્રાશૌચંચહજ્ઞેવપૌત્રઃપિતામહૌર્ધ્વદેહિકંકુર્યાત્ પ્રક્રાંતત્વારિપિતૃદશાહાદિકર્મોપિકુર્યાત્પ્રાસત્ત્યાત્ ॥

પિતાના દશ-દિવસનું કર્મ કરતો જે પુત્ર મૃત થાય તો ત્યારે તેના દીકરાએ પોતાના પિતાનું અંલકર્મ કરી પિતામહનું અંલકર્મ સઘળું ફરી કરવું. દશમે દિવસ વ્યતિત થઈ ગયો હોય તો ફરી આવૃત્તિ કરવી નહીં. બીજા પુત્ર ન છતાં પિતામહની સર્પિંડી કર્યો પછી પિતાની સર્પિંડી કરવી એમ કહ્યું. સામર્થ્ય ન હોવાથી પિતાએ આત્મા આપેલી એવા પોતરાએ પિતામહનું દશ દિવસનું કર્મ આરંભ્યા છતાં પછી પિતા મૃત થયો હોય તો પિતાનું આશૌચ પાળતાંજ પોતરાએ પિતામહનું અંલકર્મ કરવું; કારણ, તેનો આરભ થયો છે. પિતાના દશ દિવસનું ઇલાદિક કર્મ પણ કરવું; કારણ તે કરવાનું પ્રાપ્ત છે.

અથસ્ત્રીપૂચ્યતે ॥ પિતામહાદિભિઃસાર્ચમાતૃતુસર્પિંડયેત્ કેચિત્પિતૃમરણોત્તરંમાતૃમરણેપિ ત્રૈવસહમાતૃસર્પિંડનમાહુઃ દૌહિત્રઃસર્પિંડનકર્તાંચેન્માતામહેનસહસર્પિંડનમિત્યપરે સહગમનેતુમત્રે પસહસર્પિંડનં યેનકેનાપિસર્પિંડનેપ્યનષ્ટકચપ્રતિવાર્ષિકાદિશ્રાદ્ધેપુપિતામહાદિભિઃસહૈવમાતૃઃપાર્ષ્વર્ણ કાર્યં અન્નકેચિત્સ્વપુત્રસપત્નીપુત્રયોઃપત્યુધ્વામાવેશ્વીનાંસર્પિંડનંનાસ્તીત્યાહુઃ અગ્રાન્યારોહણેમત્રાંસહપ ત્રીસંયોજનમિતિપક્ષેમતદ્વયં પિતૃપિંડસ્યપિતામહાદિપુત્રિપુસંયોજનંપ્રથમંકૃત્વાપથ્યાન્માતૃપિંડંપિતામ હાદિપુસંયોજયેદિત્યેકઃ પ્રથમંમાતૃપિંડંપિતૃૈવસંયોજ્યમાતૃપિંડેનેકીકૃતંપિતૃપિંડંપિતામહાદિપુસંયોજયે દિત્યપરાપક્ષઃ અન્નદ્વિતીયપક્ષપચયુક્તઃ ॥

હવે સ્ત્રીવિશેષ કહે છે.

“ માતાની સર્પિંડી પિતામહી ઇલાદિક સાથે કરવી. ” કોઈ અંચકાર, પિતા મૃત થયા પછી માતા મૃત થયા છતાં પિતાની સાથેજ માતાનું સર્પિંડન કરવું એમ કહે છે. જે દોહિત્રો સર્પિંડનકર્તા હોય

તો તેણે માતામહાસાથે સર્પિંડન કરવું, એમ બીજા અંથકાર કહે છે. સહગમન હોય તો પતિની સાથેજ સર્પિંડન કરવું. જે કોઈની સાથે સર્પિંડન કર્યું હોય તો પણ અન્વયકથ્ય અને પ્રતિસાંવત્સરિક ઇલાદિક આદ્યવિષે પિતામહી ઇલાદિક સાથેજ માતાનું પાર્વણ કરવું. આ ઠેકાણે કોઈ અંથકાર, માતાનો પુત્ર, શોકનો પુત્ર અને પતિ એમાંથી કોઈપણ ન છતાં સ્ત્રીનું સર્પિંડન નથી એમ કહે છે. આ ઠેકાણે અન્વારોહણ (સહગમન) છતાં ‘પતિની સાથે સ્ત્રીનું સર્પિંડન’ એ પક્ષવિષે બે મત છે—પિતાના પિંડનું, પિતામહાદિક ત્રણમાં પ્રથમ સંયોજન કરી પછી માતાના પિંડનું પિતામહાદિકવિષે સંયોજન કરવું, એવો એક પક્ષ. પ્રથમ માતાનો પિંડ પિતાના પિંડ સાથે સંયુક્ત કરી માતાના પિંડ સાથે મેળવેલા પિતાનો પિંડ પિતામહાદિકવિષે સંયુક્ત કરવો, એ બીજો પક્ષ. આ બે પક્ષમાં બીજો પક્ષજ યોગ્ય છે.

કેचित્સહગમનેપકદિનમરણેવાસ્ત્રિયાઃસર્પિંડનનાસ્તિ મનુઃકૃતેસર્પિંડનેમાર્યાયાઅપિઠતંમવત્રીતિમ જ્ઞાતરમાહુઃ સર્વાભાવેસ્વયંપણ્યઃસ્વમર્તૃણામમંત્રકં સર્પિંડીકરણંકુર્યુસ્તતઃપાર્વણમેવચ પ્રાણચારિણા મનપત્યાનાંચવ્યુત્ક્રમમૃતાનાંચસર્પિંડનંકાર્યમિતિમતાંતરં અવસર્વેત્રસર્પિંડનામાવપશ્યોનશિષ્ટાચારે દૃશ્યતે યતીનાંસર્પિંડીકરણનાસ્તિકિંતુતત્સ્થાનેપકાદશોદ્ધિપાર્વણંકાર્યં દ્વંસર્પિંડીકરણધ્વાદ્પાર્વણેનો દિવ્શરૂપંતેનપિતામહાદિવ્રયાધંત્રયોવિપ્રામર્ચ્યાઃપિંડાશ્ચત્રયઃ પ્રેતાર્યમેકોવિપ્રઃપિંડોર્ધ્વશ્ચ દેવાર્યંદૌ યદ્વાપાર્વણેપકઃપ્રેતેપકઃદેવાર્યમેકોવિપ્રઃ અત્રકામકાલૌવિશ્વેદેવૌ પ્રેતસ્યપિત્રાદેરર્ધપાત્રપિતામહાર્ધ્ય પાત્રત્રયેસંયોજ્યં પયંપ્રેતપિંડોપિપિતામહાદિપિંડત્રયેસંયોજ્યઃ પિતૃવિપ્રકરેહોમઃસાપ્રેરવિમવેદિહ સર્પિંડીકરણધ્વાદ્મન્ત્રેનૈવકાર્યંનત્વામાદિના અનુમાસિકાન્યપ્યન્ત્રેનૈવકાર્યાણિ ॥

કોઈ અંથકાર, સહગમન છતાં અથવા એક દિવસે સ્ત્રીપુરૂષ મૃત છતાં સ્ત્રીનું સર્પિંડન કરવું નહીં, પતિનું સર્પિંડન કર્યાં છતાં સ્ત્રીનું પણ સર્પિંડન કર્યું એમ થાય છે એ રીતે બીજો મત કહે છે. “સઘળાઓનો” અભાવ છતાં સ્ત્રીએ પોતાના પતિનું સર્પિંડન મનરહિત કરવું; અને સર્પિંડી પછી પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું, ” બ્રહ્મચારી સંતાન રહિત અને વ્યુત્ક્રમમૃત (પુત્ર પછી પિતા મૃત ઇલાદિ) એનું સર્પિંડન કરવું નહીં, એમ બીજો મત છે. આ સઘળે ઠેકાણે સર્પિંડન ન કરવાનો પક્ષ શિષ્ટાચારમાં દેખાતો નથી. સંન્ધ્યાસિઓનું સર્પિંડન કરવું નહીં, ત્યારે સર્પિંડીને ઠેકાણે અગીયારમે દિવસે પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું. એ સર્પિંડીશ્રાદ્ધ પાર્વણ તથા એકોદ્ધિ એવા બે પ્રકારનું છે તેથી પિતામહાદિક ત્રણમાંટે ત્રણ શ્રાદ્ધણ અને અર્ધ પિંડ પણ ત્રણ છે. પ્રેતમાંટે એક શ્રાદ્ધણ, એક પિંડ તથા એક અર્ધ, દેવમાંટે બે શ્રાદ્ધણ બેઘડા. અથવા પાર્વણવિષે એક, પ્રેતમાંટે એક અને દેવમાંટે એક શ્રાદ્ધણ, એ પ્રમાણે કહેવા. આ સર્પિંડીશ્રાદ્ધમાં કામકાળ વિશ્લેષેવા લેવા. પિત્રાદિક પ્રેતનું અર્ધ-પાત્ર પિતામહાદિકનાં ત્રણ અર્ધપાત્રમાં સંયોજન કરવું. એ રીતે પ્રેતનો પિંડ પણ પિતામહાદિક ત્રણના ત્રણ પિંડમાં મેળવવો. “આ સર્પિંડીશ્રાદ્ધમાં પિતૃ ઠેકાણે જે શ્રાદ્ધણ તેના હાથ ઉપર સાથિકે પણ હોમ કરવો.” સર્પિંડીશ્રાદ્ધ અન્નવરેજ કરવું, આમાત્ર (કાચા અન્ન) ઇલાદિકવડે કરવું નહીં. અનુમાસિકશ્રાદ્ધ પણ અન્નવરેજ કરવાં.

પ્રેતઃસર્પિંડનાદૂર્ધ્વપિતૃલોકંસગચ્છતિ કુર્યાંતસ્યચપાયેયંદ્વિતીયેહિસર્પિંડનાદિતિચચનાત્ ત્રયો દશોદ્ધિપાયેયધ્વાદ્ધવાપુર્યાહવાચનાદિકંકૃત્વાવર્પયંતેત્રત્ર્યહમુદકુંભધ્વાદ્ધકુર્યાત્ અશકૌમાસિકથા ક્ષેત્વેકોદકુંભોદેયઃ સર્પિંડનોત્તરારનુમાસિકાનાંપાર્વણવિધિનાનુદ્ધાનં દૃદિપ્રાક્ષેતિપામપ્યપકર્પઃ સચ ચતુઃપુરુષસર્પિંડેષ્વેત્યુક્તં ઇવંવર્પયંતેકૃત્વાવર્પણદિનેસંવત્સરવિમોક્ષધ્વાદ્ધપાર્વણવિધિનાકાર્યં દ્વ મેવાન્દપૂર્તિશ્રાદ્ધમિત્યપ્યુચ્યતે દૃદિશ્રાદ્ધેસર્પિંડ્યાંચપ્રેતશ્રાદ્ધાનુમાસિકે સંવત્સરવિમોક્ષેચનકુર્યાંચિત્ લતપંણં દ્વદમૂનાન્દિકાંતપોદશશ્રાદ્ધેભ્યોમિત્રમેવ અતપવાસ્યપ્રેતશ્રાદ્ધત્વામાવાદ્ધિપ્રાક્ષેતિપામપ્યપકર્પઃ તતોવર્પણદિનેશચયાભૂત્રિપ્રાક્ષણમોજનંચકાર્યમિત્યંત્યેષિપદ્ધતૌમદ્વાઃ ચુકંચૈતત્ જીવતોધાક્યકરણા ત્પત્યન્દ્ભૂતિમોજનાત્ ગયાયાંપિંડદાનાચત્રિમિઃપુત્રસ્યપુત્રતેતિવાક્યેનભૂતિમોજનપદેન ત્પત્યાન્દિકથા ત્પતિરિક્તસ્યેવહવિપ્રમોજનસ્યવિહિતત્વાત્ શ્રાદ્ધકુર્યાંચવિસ્તરમિતિમિષેધાચ્છ્રાદ્ધસ્યભૂતિમોજનપદા મિધેયત્વાસંભવાત્ ॥

“મૃત થયેલો તે સર્પિંડી થયા પછી પિતૃલોક પ્રત્યે જાય છે; માટે સર્પિંડીને બીજો દિવસ એનું

પાયથશ્રાદ્ધ કરવું;” એવું વચન છે તેની તેરમે દિવસે પાયથશ્રાદ્ધ કરી પુણ્યાહવાચનાદિક નીકરવું, પછી વર્ષપર્યંત નિસ ઉદ્દુભશ્રાદ્ધ કરવું. નિસ કરવાનું સામર્થ્ય ન છતાં માસિકશ્રાદ્ધને દિવસે એક ઉદ્દુભ દેવો. સાપિંડી યથા પછી અનુમાસિકશ્રાદ્ધ પાર્વણવિવિધ કરવાં, તથા વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ પ્રાપ્ત છતાં તેનો પણ અપકર્ય કરવો. તે અપકર્ય, આર પુરૂષપર્યંત સર્પિડવિષેજ, એમ કહ્યું છે. એ રીતે વર્ષપર્યંત કરી વર્ષને છેલ્લે દિવસે સવત્સરવિમોક્ષશ્રાદ્ધ પાર્વણવિવિધ કરવું. એ સવત્સરવિમોક્ષશ્રાદ્ધજ અષ્ટપૂર્તિશ્રાદ્ધ એમ પણ કહેવાય છે. “વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ, સાપિંડીશ્રાદ્ધ, પ્રેતશ્રાદ્ધ, અનુમાસિક અને સવત્સરવિમોક્ષ એમનેવિષે તિલતર્પણ કરવું નહીં.” બનાખિદકપર્યંત સોળ શ્રાદ્ધથી એ અષ્ટપૂર્તિશ્રાદ્ધ જુદુજ છે માટે એ પ્રેતશ્રાદ્ધ ન હોવાથી વૃદ્ધિપ્રાપ્ત છતાં પણ એ અષ્ટપૂર્તિશ્રાદ્ધનો અપકર્ય કરવો નહીં. પછી વર્ષને છેલ્લે દિવસે શક્તિને અનુસારે બહુ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું, એ રીતે અત્યેષ્ઠિપદ્ધતિમાં ભદ્ર કહે છે, અને એ યોગ્ય છે; કારણ, “પિતા જીવતાં છતાં તેનું આજ્ઞાવૃંધન માનવું, વાર્ષિકશ્રાદ્ધ ઘણા બ્રાહ્મણ જમાડવા, અને ગયામાં પિંડદાન કરવું, એ ત્રણ કાર્ય કરવાથી પુત્રનું પુત્રપણું છે,” એ વાક્યે કરી “ભૂરિભોજન” એ પદવડે વાર્ષિકશ્રાદ્ધથી જુદાજ ઘણા બ્રાહ્મણોને જમાડવા એમ કહ્યું છે, “શ્રાદ્ધમાં વિસ્તાર કરવો નહીં,” એવો નિષેધ છે માટે ભૂરિભોજ પદનો અર્થ શ્રાદ્ધ એમ માનવામાં સંભવ નથી.

અથપ્રથમાન્દેનિપિદ્ધાનિ ॥ માતાપિત્રોર્મરણેષ્વર્ષપર્યંતપરાશ્રંગંધમાલ્યાદિભોગેમૈથુનમન્યંગજ્ઞાનં ચચર્જયેત્ મતૌમાતૃયાંમુપેયાદેવ આર્તિવિજ્યંલક્ષ્મહોમમહાદાનાદિકામ્યકર્માણિતીર્થયાત્રાવિવાહાદિકૃદ્ધિશ્રાદ્ધયુતંકર્મમાન્દેનશિવપૂજાંચર્જયેત્ સંધ્યોપાસનદેવપૂજાંપંચમહાયશાતિરિક્તકર્મમાન્દેનચર્જયે પ્રમીતૌપિ તરૌપસ્યદેહસ્તસ્યાશુચિર્મવેત્ નદેવંનાપિવાપિત્ર્યંયાવત્પૂર્ણોનઘત્સરહતિકેચિત્ મહાતીર્થસ્થગમનમુપવાસમતાનિચ સાપિંડીશ્રાદ્ધમન્યેષાંચર્જયેદ્વત્સરંવુષઃ અસ્થાપથાદ. પત્નીપુત્રસ્થાપીત્રોન્નાતાતત્તનયઃક્ષુપા માતાપિતૃવ્યઞ્ચૈતેપાંમહાગુરુનિપાતને કુર્વાત્સપિંડનંધાદંનાન્યેપાંતુકદાચન ઇકાદશાહપર્યંતપ્રેતશ્રાદ્ધં રેત્સદા પિત્રોમૃતૌતૈચનાન્યેષાંકુર્વાત્સપિંડનંધાદંનાન્યેપાંતુકદાચન ઇકાદશાહપર્યંતપ્રેતશ્રાદ્ધં ગયાશ્રાદ્ધંધાદ્ધમન્યશ્ચપેતૃકં અદ્ધમચ્ચેનકુર્વાત્મહાગુરુવિપત્તિપુ કેચિદ્વ્રાતસપિંડનપક્ષેપૃથૈતેસર્વેનિ સિદ્ધા નતુદ્વાદશાહસપિંડનપક્ષેહસ્થાદુઃ અપરેતુદ્વાદશાહસપિંડનપક્ષેપિસર્વપતેનિપેદ્યાહસ્થાદુઃ અગ્રેવંચ્ય ઘસ્યા વૃદ્ધિપ્રાપ્તિવિનાડવાંક્સપિંડનાપરુપેપ્રેતસ્યપિતૃત્વપ્રાપ્તિર્વર્ણીતપચ કૃતેસપિંડીકરણેનરઃસંયત્સ રાત્પરં પ્રેતદેહંપરિત્યજ્યમોગદેહંપ્રપચત્તિહસ્થાદિવચનાત્ તેનસપિંડીકરણસત્ત્વેપિવૃદ્ધિદેવપિત્ર્યેચ્ચનધિ કારઃ વૃદ્ધિનિમિત્તાપકર્ષેત્તુદ્વાદાવધિકારરૂપિત અતપ્ચકાલતત્ત્વનિર્ણયે સંકટાદૌમૃતપિતૃકાપત્યા ગાંસંસ્કારાભ્યુદયિકં મૃતમાતાપિતૃકેણપુત્રેણસ્થાપત્યસંસ્કારાદિકંચપ્રથમાન્દેપિકાર્યસિત્યુક્તં વર્ષમહા લપાદિશ્રાદ્ધસ્યનિત્યતર્પણસ્થાપ્યેવંમેવવ્યવસ્થાજ્ઞેવા ॥

હવે પ્રથમ વર્ષમાં નિષિદ્ધ કહે છે.

માતા, પિતા મૃત યથા છતાં વર્ષપર્યંત પારકું અન્ન, ગંધ પુષ્પાદિ ભોગ, મૈથુન અને અલ્પંગ-જ્ઞાન એ વર્ણ્ય કરવાં. ઋતુકાળે શ્રીગમન કરવુંજ, ઋત્વિજનું કર્મ, લક્ષ્મીહોમ, મહાદાન ઇત્યાદિ કામ્યકર્મ, તીર્થયાત્રા વિવાહાદિક વૃદ્ધિશ્રાદ્ધયુક્ત સઘળાં કર્મ અને શિવપૂજા એ વર્ણ્ય કરવાં. સંધ્યા, સૌમ્યપ્રાતર્હોમ, દેવપૂજા અને પશ્યમહાચત્ર વિના બીજા સઘળાં કર્મ વર્ણ્ય કરવાં. “જેનાં માતા, પિતા મૃત યથા હોય તેનું દેહ વર્ષપર્યંત અપવિત્ર રહેછે માટે તેણે કોઈ પણ દેવકર્મ તથા પિત્ર્યં કર્મ કરવું નહીં,” એમ કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે. “મ્હોટા તીર્થની યાત્રા, ઉપવાસ, વ્રત અને બીજાનું સાપિંડીશ્રાદ્ધ એ જાતા પુરૂષે વર્ષપર્યંત વર્ણ્ય કરવા.” એનો અપવાદ—“માતા, પિતા મૃત છતાં સ્ત્રી, પુત્ર, પેતરો, ભાઈ, ભત્રીજો, પુત્રની સ્ત્રી, માતા અને કાકા એમનું સાપિંડન કરવું. બીજાઓનું ક્યારે પણ કરવું નહીં. અગીયારમા દિવસપર્યંતનાં પ્રેતશ્રાદ્ધ સર્વકાળ કરવા. માતા, પિતા મૃત છતાં બીજાનું પાર્વણશ્રાદ્ધ તો કરવું નહીં. મરનારાનું ગયાશ્રાદ્ધ તો વર્ષ પૂરૂં યથા પછી ઉત્તમ છે.” ગરુડપુરાણમાં—“તીર્થશ્રાદ્ધ, ગયાશ્રાદ્ધ અને બીજા પિતૃના શ્રાદ્ધ એ માતા પિતા મૃત છતાં વર્ષમાં કરવા નહીં.” કોઈ ગ્રંથકાર તો, વર્ષની અંતે સાપિંડન કરવાનો પક્ષ છતાંજ એ સઘળા નિષેધ પાળવાના છે, બીજામે દિવસે સાપિંડન કરવાના પક્ષમાં નથી, એ રીતે કહે છે. બીજા ગ્રંથકાર તો, બીજામે દિવસે સાપિંડન કરવાના પક્ષ છતાં પણ એ સઘળા નિષેધ જીજ, એમ કહે છે.

આ વિષે એવી વ્યવસ્થા—વૃદ્ધિ પ્રાપ્તિ વિના પ્રથમથીજ સર્પિડનનો અપકર્ષ કર્યા છતાં પણ પ્રેતને પિતૃપદવીની પ્રાપ્તિ થવી તે વર્ષની અંતેજ થાય; કારણ, “સર્પિડીકરણ કર્યા છતાં મનુષ્ય વર્ષ પછી પ્રેતદેહનો ભાગ કરી ભોગદેહને પામે છે” ઇત્યાદિ વચન છે, તેથી સર્પિડન કર્યા છતાં પણ વૃદ્ધિ નામનું દેવકર્મ તથા પિતૃકર્મ એમાં અધિકાર નથી. વૃદ્ધિના નિમિત્તથીજ અપકર્ષ કર્યો હોય તો વૃદ્ધિ ઇત્યાદિ કર્મવિષે અધિકાર છે. માટેજ કાલિતત્વનિર્ણયમાં, સંકટાદિક છતાં, જેનો પિતા મુલે એવાં બાળકોના સસ્કારરૂપ મંગળકાર્ય તથા જેનાં માતા પિતા મૃત્યુ પામેલાં હોય એવા પુત્રે પોતાનાં બાળકોના સસ્કારાદિક, પ્રથમ વર્ષમાં પણ કરવા, એમ કહ્યું છે. દર્શ મહાલય ઇત્યાદિ શ્રાદ્ધ તથા નિલતર્પણ એમની પણ એવીજ વ્યવસ્થા બાબતી.

અધવિધાનાનિ ॥ તત્રપંચકમૃતૌ પંચકનામધનિષ્ઠોચ્ચાર્ધમારમ્યરેવલ્યંતંસાર્ધનક્ષત્રચતુર્યંતંત્ર દ્વાહનિવેધાદર્મમ્રયપુત્તલૈર્યવપિણ્ણુલિતૈઃપંચોર્ણસૂત્રવેદિતૈઃસહશંવદદેત્ તત્રતિપ્પ્યાદિસંકીર્ત્યામુકસ્ય ધનિષ્ઠાપંચકાદિમરણસૂચિતંદશારિણિનાશાર્ધપંચકવિધિંકરિપ્યદિતિસંકલ્પ્યોક્તવિધિઃપ્રતિમા નક્ષત્રમંત્રમિન્ડયગંધપુષ્પૈઃસંપૂજ્યદાહસમયેપ્રેતોપરિન્યસેત્ પ્રથમાંશિરસિ દ્વિતીયાંત્રયોઃ તૃતીયાંવામ કુક્ષૌ ચતુર્થાનાભૌ પંચમીપાદયોઃ તદુપરિનામમંત્રેષૂતાહુતીર્જુહુવાત્ તત્રનામાનિક્રમેણ પ્રેતવાહપ્રેત સપ્રપ્રેતપ્રેતભૂમિપ્રેતહર્તાંચેતિ તત્તત્ત્વકંદત્વા યમાયસોમંત્ર્યંચકમિતિમંત્રાભ્યાંપ્રલેકંપ્રતિમાસ્વા જ્યાહુતીર્જુહુવાત્ તતપ્રેતમુલેપંચરત્નંદત્વાપુત્તલૈઃસહપ્રેતંદદેત્ સૂતકાંતેતિલહેમઘૃતાનિદત્વાકાંસપા પ્રેતૈલંપ્રક્ષિપ્યતપ્રાત્મપ્રતિયિંચીક્યવિપ્રાયદ્યાત્ શાંતિકંચકુર્યાત્ ॥

હવે વિધાનો કહે છે.

તેમાં પંચકમાં મૃત છતાં કરવાનો વિધિ—પંચક એટલે ધનિષ્ઠાના ઉત્તરાર્ધથી આરંભ કરી રેવતીના અંતપર્યંત એ સાઠચાર નક્ષત્ર તે; તે પંચકમાં દાહનો નિવેધ છે માટે દર્શનાં પુતળા કરી તેને યવનો લોટ લીધી તથા પાંચગુણા ઉનના સૂત્રવડે વીંટી તેની સ્થાયે રાખના દાહ કરવો. તેવિષે તિથિ ઇત્યાદિકનો ઉચ્ચાર કરી “અમુકસ્ય ધનિષ્ઠાપંચકાદિમરણસૂચિતંદશારિણિનાશાર્ધ પંચકવિધિં કરિષ્યે,” એવો સંકલ્પ કરી કહેલી રીતે બનાવેલી પ્રતિમાઓ નક્ષત્રોના મંત્રોવડે મંત્રી ચંદન પુષ્પ-વડે-પૂજા કરી દાહસમયે તે પ્રેત ઉપર રાખવી. પહેલી મસ્તક ઉપર, બીજી નેત્ર ઉપર, ત્રીજી કામી કુખ ઉપર, ચોથી નાભી ઉપર, અને પાંચમી પગ ઉપર, એ રીતે રાખી તે પ્રતિમાઓ ઉપર નામમંત્રવડે ઘૂતની આહુતિ હોમવી. તેઓનાં ક્રમે કરીને નામ—“પ્રેતવાહ; પ્રેતસલ્હ; પ્રેતપ; પ્રેતભૂમિપ; પ્રેતહર્તા,” એ પ્રમાણે બાબવાં. પછી જળ દઈ “યમાય સોમં, ત્ર્યંબકં” એ બે મંત્રવડે એક એક પ્રતિમા ઉપર ઘૂતની આહુતિ હોમવી. પછી પ્રેતના મુખમાં પંચરત્ન નાંખી પુતળાંસહિત પ્રેતનો દાહ કરવો. સૂતકને અંતે તિલ, સોનું અને ઘૂતનું દાન કરી કાંસાના પાત્રમાં તેલ નાંખી તેમાં પોતાનું મુખ ભેઈ બ્રાહ્મણને તેનું દાન દેવું; અને શાંતિ પણ કરવી.

અત્રાયંવિશેષઃ ॥ નક્ષત્રાંતરેમૃતસ્યપંચકેદાહપ્રાસૌપુત્તલવિધિરેવનશાંતિકં પંચકમૃતસ્યામ્ધિ સ્વાંદાહપ્રાસૌશાંતિકમેવનપુત્તલવિધિઃ શાંતિશ્ચલક્ષહોમરુદ્રજાપાન્યતરરૂપાયથાવિમંચકાર્યા અયવાકું મેયમપ્રતિમાંસંપૂજ્ય સ્વગૃહ્ણોકવિધિનામ્નિપ્રતિષ્ઠાપનાન્વાધાનાદિચરુપણાંનંકૃત્વાન્યમાગતેનામમિ અતુર્દશચર્વાહુતીર્જુહુવાત્ યમાયસ્વાહા ૧ ધર્મરાજાય ૨ મૃત્યવે ૩ અંતકાય ૪ વૈવસ્વતાય ૫ કાલાય ૬ સર્પમૂતક્ષપાય ૭ ઔર્ધ્વરાય ૮ દક્ષાય ૯ નીલાય ૧૦ પરમેષ્ઠિને ૧૧ વૃષોદ રાય ૧૨ ચિત્રાય ૧૩ ચિત્રગુપ્તાય ૧૪ પવંહુત્વાહોમશેપંસમાય કૃષ્ણાંગારુણવલ્કાંચદેમનિષ્કસ મન્વિતાં દદ્યાદ્વિપ્રાયશાંતાયયમોમેપ્રીયતામિતિ ॥

એમાં આટલો વિશેષ—બીજા નક્ષત્રમાં મૃત થયેલાનો દાહ પંચકમાં પ્રાપ્ત થાય તો પુત્તલ-વિધિ કરવો; શાંતિ કરવી નહિ. પંચકમાં મૃત થયેલાનો દાહ અધિની નક્ષત્રમાં પ્રાપ્ત થયા છતાં શાંતિજ કરવી, પુત્તલવિધિ કરવો નહીં. શાંતિ કરવી તે લક્ષહોમ અથવા રુદ્રજપ એમાંથી કોઈ એક યથાશક્તિ કરવી. અથવા કલરાની ઉપર યમની પ્રતિમાનું પૂજન કરી પોતાના ગૃહસૂત્રમાં કહેલા

૧ વૃદ્ધિના નિમિત્તથી અપકર્ષ કર્યો છતાં દર્શાદિક, તથા નાંદીશ્રાદ્ધ એ શ્રાદ્ધ કરવાં. ઇત્યાદી સર્પિડનનો અપકર્ષ કર્યો હોય તો, દર્શાદિક વર્ષની અંતે કરવાં એવી વ્યવસ્થા, એનો અર્થ બાબતો.

વિધિપ્રમાણે અગ્નિસ્થાપન, અન્વાધાન, ઇલાદિ ચર રાંધવાપર્યંત કર્મ કરી આબ્યભાગપર્યંત કર્મ કર્યા પછી નામંત્રવડે ચરુની ચૌદ આહુતિ હોમની. નામંત્ર—“યમાયસ્વાહા ૧, ધર્મરાજાય ૨, મૃત્યુવે ૩, અંતકાય ૪, વૈવસ્વતાય ૫, કાલાય ૬, સર્વમૃતક્ષયાય ૭, ઔદુંવરાય ૮, દધાયા ૯, નીલાય ૧૦, પરમેષ્ઠિને ૧૧, વૃકોદરાય ૧૨, ચિત્રાય ૧૩, ચિત્રગુતાય ૧૪,” એ પ્રમાણે હોમ કરી હોમશેષ સમાપ્ત કરી “કૃષ્ણાં ગાં કૃષ્ણવસ્ત્રાં ચ, હેમનિષ્કસમન્વિતાં ॥ દદ્યાદિપ્રાય શાંતાય, યમો મે પ્રીયતામિતિ” એ મંત્રવડે ગોદાન કરવું.

ત્રિપાદશ્વેતદેવશાંતિકં યદિમદ્રાતિથીનાંસ્યાન્નાનુભૌમશનૈશ્ચરેઃ ત્રિપાદશ્વેત્તસ્યોગસ્તદાયોગશ્ચિ પુષ્કરઃ દ્વિપુષ્કરોદયોયોગેથવાયંસ્યાદ્વિપાદમે ત્રિષ્ટિપાદનક્ષત્રાણિતુ પુનર્વેચ્છત્રપાદાકૃત્તિકોત્તરપ્ત સ્થુની પૂર્વાભાદ્રાવિદ્યાચાચશ્વેયમેતત્રિપાદમં મૃગચિત્રાધનિષ્ઠાચશ્વેયમેતદ્વિપાદમં ત્રિપુષ્કરયોગેદ્વિપુષ્કરયોગેચમૃતૌહનનયંપ્રાયશ્ચિત્તંકૃત્વાયવપિષ્ટમયપુરુષત્રયેણસહપ્રેતદાહઃ પુરુષત્રયસ્યપ્રેતેન્યાસઆજ્યાહુ તયશ્ચપૂર્વેવત્ કનકહીરકનીલપદ્મરાગમૌકિકેતિપચરક્ષસ્યમુલ્લેપશ્વેષોપિ રક્તાભાવેકર્પાર્ધસ્વર્ણ સ્વર્ણાભા વેદ્યુતં પર્વપૂર્વેવાપિ દહનેમરણેત્રિદ્વિપુષ્કરેત્રિગુણંફલંદ્વિગુણં રાનનેષ્વેયમેતદ્દોષોપશાંતયે સુવર્ણદક્ષિણાં દદ્યાત્કૃષ્ણવસ્ત્રમથાપિચા શાંતિકુર્યાત્સૂતકાંતેપૂર્વાંકાંતેનમંગલમ્ ॥

ત્રિપાદ નક્ષત્રવિષે પણ એજ શાંતિ કરવી. “જે ભદ્રા તિથિ (ળીજ, સાતમ, બારસ)માં રવિ, ભૌમ, શનિવાર, અને ત્રિપાદ નક્ષત્ર એમના યોગ હોય તો ત્રિપુષ્કરયોગ થાય. જેના યોગ હોય તો દ્વિપુષ્કર યોગ થાય, અથવા ત્રિપાદ નક્ષત્રના યોગ હોવાથી દ્વિપુષ્કર થાય.” ત્રિપાદ નક્ષત્ર તો—પુનર્વસુ, ઉત્તરાષાઠા, કૃત્તિકા, ઉત્તરાશ્લેષુની, પૂર્વાભાદ્રપદા અને વિશાખા એ ત્રિપાદ નક્ષત્ર છે, મૃગ, ચિત્રા અને ધનિષ્ઠા એ ત્રિપાદ નક્ષત્ર છે. ત્રિપુષ્કરયોગ તથા દ્વિપુષ્કરયોગમાં મરણ પ્રાપ્ત થયા છતાં ત્રણ કૃષ્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી યવના લોટના ત્રણ પુરૂષ કરી તેની સાથે પ્રેતનો દાહ કરવો. ત્રણ પુત્રકાં પ્રેત ઉપર રાખવાં તથા ઘૂતની આહુતી દેવી તે પ્રથમપ્રમાણે કરવું. સુવર્ણ, હીરો, નીલમણિ, માણિક અને મોતી એ પચ્ચરત્ર પણ મોઢામાં નાંખવાં. રત્નનો અભાવ છતાં અર્ધ તોડું સુવર્ણ; સુવર્ણ ન હોય તો ઘૂત નાંખવું. એ રીતે પ્રથમ પણ કરવું. “ત્રિપુષ્કર, દ્વિપુષ્કર યોગમાં મરણ છતાં ત્રિશુભ, બમણું ફળ થાય છે, તથા ખનન કર્યા છતાં પણ એવુંજ ફળ થાય છે” એ દોષની શાંતિ હોવા માટે સુવર્ણદક્ષિણા દેવી, અથવા કાળા વસ્ત્રનું દાન કરવું. સૂતકને અતે પ્રથમ કહેલી શાંતિ કરવી, તેથી મગળ કાર્ય થાય.

મૃતસ્યશશનેનયનોત્તરંપુનર્જીવનેસતિયસ્યગૃહેસપ્રવિશતિતસ્યમરણં તત્રસક્ષીરઘૃતાકૌદુંબરસમિ ધાંસાવિવિચ્છસહસ્રેણહોમઃ અંતેકપિલાદાનાંતિલપૂર્ણકાંસપાનદાનંચ પકાશીતિપલંકાંસ્યંતદર્ધેવાતદ ધર્મે નયપદ્મિપલંકાપિદદ્યાદિપ્રાયશ્ચિત્તઃ ॥

મરનારને સ્મશાનમાં લઈ ગયા પછી તે ફરી જીવતો થયા છતાં જેના ઘરમાં પ્રવેશ કરે તેને મરણ પ્રાપ્ત થાય. તેમાં દ્વિધસહિત ધીમાં ભીંજવેલી ઉદુંબર (ધુલર) ની સમિધનો સાવિત્રી મંત્રવડે આહ હવાર હોમ કરવો. અતે કપિલા ગાયત્રું દાન તથા તિલપૂર્ણ કાંસાના પાત્રનું પણ દાન કરવું. “એકાશી પળ, અથવા માટીવાલીશ પળ, અથવા સવાલીશ પળ, અથવા નવ, છ, ત્રણ પળ એવું યથાશક્તિ કાંસાનું પાત્ર આહજુને દેવું.”

અથવ્રહ્મચારિમૃતૌ ॥ વ્રહ્મચારિમરણેદ્વાદશપદ્મીગિવાન્દાનિશચ્યાપ્રાયશ્ચિત્તંકૃત્વા વેદાકાલૌ સ્મૃત્વાનુક્રમગોત્રનામ્નોવ્રહ્મચારિણોમૃતસ્યવ્રતવિસર્ગકરિષ્યે તદંગનાંદીશ્રાદ્ધંકરિષ્યેત્યુપસ્વાહિરપ્થ્યેનનાં દીધાદંકૃત્વાગ્નિપ્રતિષ્ઠાપનાયાધારાંતે ચતસૃમિલ્વાંદતિમિરાજ્યંહૃત્વાઙ્ગ્યેવ્રતપત્તયેસ્વાહા અગ્નયેવ્રતાનુ ષ્ઠાનફલસંપાદનાયસ્વાહા વિશ્વેમ્યોદેવેમ્યઃસ્વાહેતિતિસ્રજાજ્યાહુતીર્હૃત્વાસ્વિષ્ટદાદિસમાપ્યમ્ ॥

હેવે બ્રહ્મચારી મૃત છતાં કહે છે.

અથચારી મૃત છતાં બાર, છ અથવા ત્રણ અષ્ટદશશક્તિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી દેશ, કાલનું સ્મરણ કરી “અનુક્રમગોત્રનામ્નો વ્રહ્મચારિણો મૃતસ્ય વ્રતવિસર્ગ કરિષ્યે ॥ તદંગનાંદીશ્રાદ્ધં કરિષ્યે” એમ કહી હિરણ્યવડે નાંદીશ્રાદ્ધ કરી અગ્નિસ્થાપનથી આધારપર્યંત કર્મ થયા પછી ચાર વ્યાહૃતિમંત્ર વડે ઘૂતદોમ કરી “અગ્નયે વ્રતપત્તયે સ્વાહા, અગ્નયે વ્રતાનુષ્ઠાનફલસંપાદનાય સ્વાહા, વિશ્વેમ્યો દેવેમ્યઃ સ્વાહા” એ રીતે ધીની ત્રણ આહુતિ હોમ કરી ત્રિષ્ટુત આદિ કર્મ સમાપ્ત કરવું.

પુનર્દેશકાલોસ્મૃત્નામુકલ્પ્યૌર્ધ્વદેહિકાધિકારાર્થમર્કવિવાહંકરિષ્યેત્યાદિહિરણ્યેનનાંદીધાદ્વાંતેર્કસ મીપેનીત્વાર્કશાખાવાગૃહીત્વાર્કપ્રજ્ઞાચારિણૌહરિદ્રયાનુલિપ્ય પીતસૂત્રેણસંવેષ્યવચ્ચયુગ્મેનાચ્છાદ્યાગ્નિમ તિષ્ઠાચાધારતિ આજ્યહોમઃ અગ્ન્યેસ્વાહા ૧ વૃહસ્પતયે ૨ વિવાહવિધિયોજકાય ૩ યસૈત્વાકામકા માયવયંસમ્રાજ્યજામહે તમસમ્યંકામંદત્વાયેદંત્વૃતંપિયસ્વાહા કામાયેદં તતોન્યસ્તસમસ્તવ્યાદ્ધતિ હોમઃ એવમગ્રાહ્યંતેસ્વિદ્રુદાદિકૃત્વાર્કશાખાંપ્રજ્ઞાચારિશવંચતુપાગ્નિનાવિધિવદ્દેન ક્ષાતકમરણેષ્યેવ મિતિકેચિત્ પતન્નિમૂલમિત્યન્યે સૂતકાંતેત્રિશબ્દપ્રચારિભ્યઃ કૌપીનકૃષ્ણાજિનકૃષ્ણભૂષણાદિપાદુકાચ્છ ત્રગોપીચંદનમાલ્યમણિવિદુમમાલાયજ્ઞોપવીતાદિ યથાસંમંદદ્યાત્ ॥

કરી દેશ, કાલને ઉચ્ચાર કરી “અમુકસ્ય ઔર્ધ્વદેહિકાધિકારાર્થં અર્કવિવાહં કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી હિરણ્યવડે નાંદીઆદ્યપર્યંત કર્મ કર્યા પછી આકાશની ચમીપે લઈ બઈ અથવા આકાશની શાખા લઈ, આકાશ તથા બ્રહ્મચારી બન્નેને હલદર લગાડી પીઠુ મૂક વીટી બે વચ્ચે વે આચ્છાદન કરી અગ્નિરથાપનથી આધારપર્યંત કર્મ થયા પછી આજ્યહોમ કરવો. તે આ રીતે—“અગ્ન્યે સ્વાહા ૧, વૃહસ્પતયે ૨, વિવાહવિધિયોજકાય ૩, યસૈ ત્વા કામકામાય વયં સમ્રાજ્યજામહે ॥ તમસમ્યંકામં દત્વાયેદં ત્વં વૃતં પિય સ્વાહા કામાયેદં” પછી છુટી તથા એકી બાહુતિમંત્રવડે હોમ કરવો. એ રીતે આક આહુતિ દીધા પછી સ્વિષ્ટકૃત આદિ કર્મ કરી અર્કની શાખા બ્રહ્મચારીનું શય એ તુલ્ય (હુસા) ના અગ્નિવડે યથાવિધિ બાળવું. આતકનું મરણ છતાં પણ એવો વિધિ કરવો, એમ કોઈ ધંધકાર કહે છે. એ નિર્મૂલ છે એમ બીજા અથકાર કહે છે. સૂતકની અંતે ત્રીશ બ્રહ્મચારી-ઓને કૌપીન, કાળું મૂચઅર્ચ, કાનનાં આભૂષણ ઇલાદિ, પાદુકા, છત્ર, ગોપીચદન, માલા, મણિ પર-વાળાંની માલા અને યજ્ઞોપવીત ઇલાદિ સંભવપ્રમાણે દેવાં.

અથકુષ્ઠિમૃતૌ ॥ મૃતસ્યકુષ્ઠિનોદેહંતૌથંવાશુવિવાશિષેત્ સદાહંનોદકર્પિંડંતચદાનંક્રિયાંચરેત્
યદિએહાશ્વરેદાહંપતિચાંદ્રાયણંચરેત્ તથાચશત્તયનુસારેણપડદાદિપ્રાયશ્ચિત્તંદૃત્વાકુષ્ઠાદિમહારોગમ્
તસ્યદાહાદિક્રિયાંકુર્યાન્નાન્યથેતિ ॥

હવે કોઠીઓ મૃત થયા છતાં કહે છે.

“કોઠવાળો મૃત થયા છતાં તેનું દેહ તીર્થમાં નાંખવું, અથવા પૃથ્વીમાં દાટવું. તેનું દહન, જલદાન, પિંડદાન, દાન અને ક્રિયા એ કરવાં નહીં. એ એકથી દાહ કરે તો યતિચાંદ્રાયણ કરવું.” તેમજ શક્તિને અનુસારે પડખે ઇલાદિ પ્રાયશ્ચિત કરી કુષ્ઠાદિ મહારોગવડે મૃત થયેલાની દાહાદિક ક્રિયા કરવી, બીજી રીતે કરવી નહીં.

અથરજસ્વલાદિમરણે ॥ રજસ્વલાયાઃપ્રેતાયાઃસંસ્કારાદીન્નિનાચરેત્ ઔર્ધ્વત્રિપાનાત્ક્ષાતાંતાંશ વધર્મેણદાહયેત્ અથવારજસ્વલાંસૂતિકાંચમલંપ્રક્ષાલ્યજ્ઞાપયિત્વાકાષ્ટવદમંત્રકંદગ્ન્યાસ્થીનિમંત્રાગ્નિના વહેત્ ઉમયવ્રત્તંદ્રાયણત્રયંપ્રાયશ્ચિત્તમસ્ત્યેવ તદૈવમંત્રવહાહકરણેચ્છાયાંતુ અધેત્યાગમુરુગોત્રાચારજસ લાવસ્થામરણનિમિત્તપ્રત્યવાયપરિહારાર્થમૌર્ધ્વદેહિકયોગ્યત્વાર્થં ચાંદ્રાયણત્રયપ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વકંશૂર્પેના ષોત્તરશતજ્ઞાનાનિકારયિષ્યે ઇતિસંકલ્પ્યચાંદ્રાયણત્રયંપ્રત્યાજ્ઞાયેનહૃત્વાયવપિષ્ટેનપ્રેતમનુલિપ્યસ્વયંજ્ઞા ત્વાશૂર્પેદકૈરષોત્તરશતયારંજ્ઞાપયેત્ તતોમસગોમયમૃત્તિકાશુદ્ધકૈર્પંચગવ્યૈઃશુદ્ધોદકૈઃસંજ્ઞાપ્ય યદંતિયચ્છૂદ્રકૈરિત્યાદિપાવમાનીમિરાપોહિષ્ટેતિતુચેનકયાનિત્યાદિમિદ્ધસંજ્ઞાપ્ય પૂર્વવચંપરિત્યજ્યાન્ય વલ્લેણસંવેષ્યદદેત્ સૂતિકાયામપ્યેવમ્ ॥

હવે રજસ્વલાદિક મરણ છતાં કહે છે.

“રજસ્વલા મૃત છતાં તેના સંસ્કારાદિ કરવા નહીં. ત્રણ રાત્રિ પછી તેને આન કરાવી શબની રીતે દાહ કરવો.” અથવા રજસ્વલા અને સૂતિકાઓને મળે થોઈ આન કરાવી કાષ્ઠપ્રમાણે મંત્ર રહિત દાહ કરી અસ્થિને મંત્રાગ્નિવડે દાહ કરવો. અમંત્રક દાહ તથા અસ્થિદાહ આ બન્ને કેકાર્તે ત્રણ ચાંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત છે. મરણ સમયેજ મંત્રસહિત દાહ કરવાની ઇચ્છા હોય તો, “અધેત્યાદિ અમુરુગોત્રાયા રજસ્વલાવસ્થામરણનિમિત્તપ્રત્યવાયપરિહારાર્થમૌર્ધ્વદેહિકયોગ્યત્વાર્થં ચાંદ્રાયણત્રય-પ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વકં શૂર્પેનાષોત્તરશતજ્ઞાનાનિ કારયિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી ત્રણ ચાંદ્રાયણ પ્રત્યાજ્ઞા-વડે કરી પ્રેતને યવનો લોટ લીધી થોતે આન કરી શૂપઝંના જલવડે (૧૦૮) વાર આન કરાવવું,

પછી ભરમ, ગોમય, મૃતિકા, કુશોદક, પંચગવ્ય અને શુદ્ધોદકવડે સ્નાન કરાવી "યદંતિ યજ્ઞ દૂરકે" ઇત્યાદિક પાવમાની, "આપોહિષ્ઠા" એ ત્રણ ઋચા અને "કયાન" ઇત્યાદિકવડે સ્નાન કરાવી પ્રથમના વસ્ત્રને ત્યાગ કરી બીજા વસ્ત્રવડે વીંટી દાહ કરવો. સૂતિકવિશે પણ એવોજ વિધિ કરવો.

સૂતિકાયાઆચર્યહમરણેચ્ચન્દ્રપ્રાયશ્ચિત્તં દ્વિતીયચ્ચદેહ્યન્દ્રં તૃતીયચ્ચદેષકાન્દં દશમદિનેતુકચ્છત્રયમિતિવિશેષઃ કચ્છિદુક્તઃ માસપર્યંતમપિઠ્ઠચ્છત્રયમિત્યન્યે મિતાક્ષરાયાંતુકુંમેજલમાવાયપંચગવ્યંક્ષિત્વાપુણ્યમંત્રૈરાપોહિષ્ઠાવામદેવ્યવારુણાદિમિરમિમંચપૂર્વોક્તમંત્રૈઃ સંસ્થાપ્યવિધિનાસૂતિકાંદદેદિતિવિશેષઃ પઠક્તઃ ઇતિરજસલાસૂતિકયોર્વિધિઃ ॥

મુવાવરવાળી પહેલા ત્રણ દિવસમાં મૃત થાય તો ગ્રહદ પ્રાયશ્ચિત્ત, ત્રીજા ત્રણ દિવસમાં મૃત થાય તો બે ગ્રહદ પ્રાયશ્ચિત્ત, ત્રીજા ત્રણ દિવસમાં મૃત થાય તો એકગ્રહ, અને દશમે દિવસ હોય તો ત્રણ કૃત્ષ્ણ એવો વિશેષ દોષ ગ્રંથમાં કહેલો છે. માસપર્યંત મૃત થયા છતાં પણ ત્રણ કૃત્ષ્ણ કરવાં, એમ બીજા ગ્રંથકારો કહે છે. મિતાક્ષરામાં તો, કુલમાં જળ ભરી તેમાં પંચગવ્ય નાંખી તેને પવિત્ર મંત્ર ને "આપોહિષ્ઠા, વામદેવ્ય, વારુણ" ઇત્યાદિકવડે મંત્રી પ્રથમ કહેલા મંત્રોવડે સ્નાન કરાવી વિધિપૂર્વક સૂતિકાને દાહ કરવો એવો વિશેષ કહ્યો છે. એ રીતે રજસ્વલા તથા સૂતિકાને વિધિ કહ્યો.

અધર્મભિન્નીમરણે ॥ ગર્ભિણ્યાનૃતાયાઃશુદ્ધયં ત્રયસ્તિશત્કચ્છાણિકૃત્વાગાંભૂમિસુવર્ણંચદત્વા ગર્ભપૃથક્કૃત્વતાંદદેત્ સર્ગમંદહનેતત્તદ્વધપ્રાયશ્ચિત્તં સર્ગમ્પ્રાદાહેકતુર્યન્દ્રચંપ્રાયશ્ચિત્તમ્ ॥

હવે સગર્ભા મૃત છતાં કહે છે.

ગર્ભિણી મૃત છતાં તેની શુદ્ધિમાટે તેત્રીશ કૃત્ષ્ણ કરી ગાય, ભૂમિ અને સુવર્ણનું દાન દઈ ગર્ભ છોડી કરી તેનો દાહ કરવો. ગર્ભસહિત દાહ કર્યા છતાં તે તે વધનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. સગર્ભાનો દાહ કર્યા છતાં કંતાને ત્રણ ગ્રહદ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

અધાન્વારોહણંસ્ત્રીણામાત્મનોમતુંરેષચ સર્વપાપક્ષયકરંનિરયોત્તારણાયચ અનેકસ્વર્ગફલદંમુક્તિદંતથૈયચ જન્માંતરેચસૌભાગ્યધનપુત્રાદિવૃદ્ધિદં તિષ્ઠઃકોઽપ્યોર્ધકોદીચયાવંત્યંગહાણિથૈ તાવંસ્ય વ્દસહસ્રાણિસ્વર્ગલોકેમહીયતે માતૃકર્પૃત્કર્ષૈવયત્રકન્યાપ્રદીયતે કુલત્રયંપુનાત્યેપામતારંયાનુગચ્છતીત્યાદિમહિમવિસ્તરોમિતાક્ષરાવોક્તેયઃ અત્રનિષ્કામત્વેમુક્તિઃસકામત્વેસ્વર્ગાદિફલાનીતિવ્યવસ્થા ॥

હવે અન્વારોહણ (સતી થવું તે) કહે છે.

સ્ત્રીનું સહગમન પોતાના પતિનાં સધળાં પાપને દૂર કરનારૂં છતાં નરકથી ઉદ્ધાર કરવા માટે છે; તથા અનેક સ્વર્ગફળ દેનારૂં; મુક્તિ દેનારૂં; જન્માંતરમાં સૌભાગ્ય, ધન અને પુત્રાદિકની વૃદ્ધિ કરનારૂં થાયછે. જે સ્ત્રી પતિની સાથે જાયછે તે પોતાની માતાનું કુલ, પિતાનું કુલ, અને જે કુલમાં તેનું દાન થાયછે એવું પતિનું કુલ એ ત્રણ કુલને પાવન કરી સારીત્રણ કોડ, જેટલા વાળ અંગઉપર છે તેટલાં હલારો વર્ષપર્યંત સ્વર્ગલોકમાં રહે છે. " ઇત્યાદિક મહિમાનો વિસ્તાર મિતાક્ષરાદિક ગ્રંથમાં લેવો. આ અન્વારોહણમાં નિષ્કામપણું છતાં મુક્તિ તથા સકામપણું છતાં સ્વર્ગાદિક ફળ થાય છે, એ પ્રમાણે બ્યવસ્થા બાણુવી.

અધ્યપ્રયોગઃ ॥ દેશકાલૈસ્મૃત્વા માતૃપિતૃશ્વશુરાદિકુલપૂતત્વગ્રહહત્યાદિદોષદૂપિતપતિપૂતત્વપત્યવિયોગારંધતીસમાચારત્વસાર્ધકોટિત્રયસહસ્રસંવત્સરસ્વર્મહીયમાનત્વાદિપુરાણોક્તાનેકફલપ્રાપ્તયે શ્રીલક્ષ્મીનારાયણપ્રીતિદ્વારાનિમુક્તિપ્રાપ્તયેવાપતિચિતાન્વારોહણંકરિષ્યે ઇતિસંકલ્પ્યહરિદ્રાકુંકુમવરપ્રફલાદિયુતાનિશૂર્પાણિસુવાસિનીમ્યોદધાત્ તત્રમંત્રઃ લક્ષ્મીનારાયણોદેવોવલસત્ત્વશુણાશ્રયઃ ગાઢં માદદામ્યહં એનેનસોપસ્કરશૂર્પદાનેનલક્ષ્મીનારાયણૌપ્રીયેતાં તર્તોચલેપંચરક્તનીલાંજનંચવ્યામુખેનૌક્લિંકન્યસ્થાગ્નિસમીપંગત્વાગ્નિપ્રાર્થનંકુર્વાત્ સ્વાહાસંસ્થેપનિર્વિણ્ણશવેગોત્રહુતાશન સત્ત્વમાર્ગપ્રદાનેનનય માંપત્યુરંતિકમિતિ અધાપ્રાવાજ્યેનજુહુવાત્ અગ્રયેતેજોધિપતયેસ્વાહા ૧ વિણ્ણયેસત્ત્વાધિપતયેસ્વાહા ૨ કાલાપધમાંધિપતયે ૩ પૃથિવ્યલોકાધિષ્ઠાત્ર્યૈ ૪ અદ્ભૂતોરસાધિષ્ઠાત્રીમ્યઃ ૫ વાયવેયલાધિ

પતયે૦ ૬ આકાશાયસર્વાધિપતયે૦ ૭ કાલાયધર્માધિષ્ટાત્રે૦ ૮ અદ્વાઃસર્વસાક્ષિણીભ્યઃ૦ ૯ બ્રહ્મ
 ણેવેદાધિપતયે૦ ૧૦ રુદ્રાયસ્પશનાધિપતયેસ્વાહા ૧૧ इत्येकादशराहुतीर्हृत्वाक्षिप्रदक्षिणीकृत्य दृष्ट
 वसुपलांसंपूज्यपुष्पांजलिगृहीत्वाग्निप्रार्थयेत् त्वमग्नेसर्वभूतानामंतश्चरसिसाक्षिवत् त्वमेव देवजानी
 पेनविदुर्यानिमानुषाः अनुगच्छामिभर्तारं वैद्यव्यमयपीडिता सत्त्वमार्गप्रदानेन नय मां भर्तुरंतिकं मंत्रमु
 चार्यशनकैःप्रविशेच्चहुताशनं विप्रश्चद्मानारीरविधवाइत्यृचं इमाःपतिव्रताःपुण्याःस्त्रियोयायाःसुशो
 भनाः सहभर्तृशरीरेण संविशंतु विभावसुमितिच पठेत् फातरंतु प्रेतोत्तरतःसुतादेवःशिष्योवाउदीर्घं
 तिमंत्राभ्यामुत्थापयेत् अनुव्रजतिभर्तारंस्પશનાંયાગૃહાન્મુદા પદેપદેશ્વમેધસ્પલંપ્રાપ્નોતિસાધુચં યતુ
 યાત્રીબ્રાહ્મણજાતીયામૃતંપતિમનુવ્રજેત્ સાસર્ગમાત્મઘાતેનાત્માનાંનપતિનયેદિત્યાદિબ્રાહ્મણ્યાનિવેધ
 યચનજાતંતત્પૃથક્કૃત્તિપરં મનુમંત્રાગ્નિદાહોત્તરમનુગમનંપૃથક્કૃત્તિઃ મંત્રાગ્નિદાહાત્પૂર્વમસ્થિભિઃપર્ણદ્ર
 રેણવાસહગમનમેકચિતિરેવ અસ્થ્યાદેઃપતિસ્થાનાપત્યાપતિશરીરતુલ્યત્વાત્ इयमेकचितिःसर्ववर्णानां
 पृथक्कचितिस्तु क्षत्रियवैश्यशूद्रादेरेव ननुब्राह्मणीनां पृथक्कचित्तिविधिस्तु देशांतरमृतेपत्न्यौसाध्मी
 तत्पादुकाद्वयं निधायोरसिसंशुद्धाप्रविशेज्जातवेदसमिति ॥

હવે પ્રયોગ કહે છે.

દેશ કાલતું સ્મરણ કરી “માતૃપિતૃશ્વશુરાદિકુલપૂતત્વબ્રહ્મહત્યાદિદોષદૂપિતપતિપૂતત્વપ-
 ત્વવિયોગાર્ધઘ્તીસમાચારત્યસાર્ધફોટિર્યસહસ્રસંવત્સરસ્વમેહીયમાનત્વાદિપુરાણોક્તાનેકફલપ્રાપ્તવે
 શ્રીલક્ષ્મીનારાયણપ્રીતિદ્વારા વિમુક્તિપ્રાપ્તયે વા પતિચિતાન્વારોહણં કરિષ્યે ” એવા સંકલ્પ કરી હાળ-
 દર, કુંકુમ, વસ્ત્ર અને ફળ ઇત્યાદિકે યુક્ત સ્પર્શ્યાં શુભાક્ષિનીએને દેવાં. દાનના મંત્ર—“લક્ષ્મી-
 નારાયણો દેવો, ઘલસત્ત્વગુણાશ્રયઃ ॥ ગાઢં સત્ત્વં ચ મ્ને દેવા, દ્વાયનૈઃ પરિતોપિતઃ ॥ સોપસ્કરાણિ શૂ-
 ર્પાણિ, વાયનૈઃ સંયુતાનિ ચ ॥ લક્ષ્મીનારાયણપ્રીત્યે, સત્ત્વકામા વદામ્યહં ॥” અને સોપસ્કરશૂર્પદાનેન
 લક્ષ્મીનારાયણૌ પ્રીયેતાં ” પછી વસ્ત્રમાં પંચરત્ન, કાળું આંજણુ આંધી મેહાહામાં મોતી રાખી અગ્નિની
 સમીપે જઈ અગ્નિની પ્રાર્થના કરવી. પ્રાર્થનાના મંત્ર—“સ્વાહાસંસ્કૃપનિર્વિણ્ણ, શર્વંગોત્તર હુતાશન ॥
 સત્ત્વમાર્ગપ્રદાનેન, નય માં પત્યુરંતિકં,” એ રીતે. પછી અગ્નિમાં આજ્ઞાપનો હોમ કરવો.
 હોમના મંત્ર—“અગ્નયે તેજોધિપતયે સ્વાહા ૧, વિણ્ણવે સત્વાધિપતયે સ્વાહા ૨, કાલાયધર્માધિપ-
 તયે૦ ૩, પૃથિવ્યૈ લોકાધિષ્ટાઽયૈ૦ ૪, અદ્ભો રસાધિષ્ટાત્રીભ્યઃ૦ ૫, વાયવે વલાધિપતયે૦ ૬, આકા-
 શાય સર્વાધિપતયે૦ ૭, કાલાય ધર્માધિષ્ટાત્રે૦ ૮, અદ્ભઃ સર્વેસાક્ષિણીભ્યઃ૦ ૯, બ્રહ્મણે વેદાધિપતયે૦
 ૧૦, રુદ્રાય સ્પશનાધિપતયે સ્વાહા ૧૧” એ પ્રમાણે અગીયાર આદુતિ હોમ કરી અગ્નિને પ્રદક્ષિણા
 કરી છીપર તથા ઉપરવરછાની પૂજા કરી હાથમાં પુષ્પાંજલિ લઈ અગ્નિની પ્રાર્થના કરવી. પ્રાર્થ-
 નાના મંત્ર—“ત્વમગ્ને સર્વભૂતાનાં, અંતશ્ચરસિ સાક્ષિવત્ ॥ ત્વમેવ દેવ જાનીયે, ન વિદુર્યાનિ માનુષાઃ ॥
 અનુગચ્છામિ ભર્તારં, વૈદ્યવ્યમયપીડિતા ॥ સત્ત્વમાર્ગપ્રદાનેન, નય માં ભર્તુરંતિકં,” એ રીતે ધીરે
 ધીરે મંત્ર બોલી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો. ” પછી બ્રાહ્મણે “ઈમા નારીરવિધવાઃ ” એ ઋચા, તથા
 “ઈમાઃ પતિવ્રતાઃ પુण्याઃ, સ્ત્રિયો યાયાઃ સુશોભનાઃ ॥ સહ ભર્તૃશરીરેણ, સંવિશંતુ વિભાવસું,” એ
 મંત્રનો પાઠ કરવો. બયભીત અને ચંચળ એટલે કષ્ટર હોય તો, પ્રેતની ઉત્તરશદીમેર મુતેલી તેને
 દેવરે અથવા શિષ્યે “હરીર્ષ્વૈ૦ ” એ એ મંત્રવરે હાકડી. જે સ્ત્રી ધરત્રથી આનંદયુક્ત થઈ પતિની
 પાછળ સ્મરણાત્રત્યે બાય છે તેને પટે પટે અશ્વમેધનું ફળ અવરથ પ્રાપ્ત થાય છે. ” “બ્રાહ્મણી
 સ્ત્રી મરેલા એવા પતિની પાછળ બધે તે આત્મહત્યા કરવાથી પોતાને તથા પતિને સ્વર્ગપ્રત્યે લઈ
 જતી નથી ” ઇત્યાદિક બ્રાહ્મણીને નિવેધ કરનારાં જે વચનો તે જુદી ચિંતાનેમાટે છે. પતિનો મંત્ર-
 વરે અગ્નિદાહ થયા પછી વાંસેથી જે સતી થયું તે પૃથક્કૃતિ છે. મંત્રાગ્નિવરે દાહ થવાની પ્રથમ
 અસ્થિની સાથે અથવા પાલાશવિધિવરે જે સહગમન તે એકચિતિજ છે. અસ્થિ ઇત્યાદિક પતિને
 ઠેકાણે હોવાથી તેને પતિના શરીરની તુલ્યતા છે. એ એકચિતિ સમજા વર્ણુને કહેલી છે. જુદી
 ચિતિ તો, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રાદિક એમનેજ કહેલી છે; બ્રાહ્મણી સ્ત્રીને કહેલી નથી. જુદી
 ચિતિનો વિધિ તો, “દેશાંતરમાં પતિ મૃત છતાં પતિવ્રતા સ્ત્રીએ તે (પતિ)ની જે પાદુકા (પોતાના)
 હાથ ઉપર રાખી ઉત્તમ પ્રકારે શુદ્ધ થઈ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો.” એ પ્રમાણે બજણું.

ળવા)નો પક્ષ છે. બ્રહ્મચર્યશ્રમીજ, ગૃહસ્થાશ્રમશ્રમીજ અથવા વાનપ્રસ્થાશ્રમશ્રમીજ સંન્યાસ લેવો. તેમજ ફરી પ્રતરહિત અથવા પ્રતવાળો; આત્મક ક્રિયા અસ્માત્મક; વિચિત્રતાશ્રિ અથવા અગ્નિરહિત; એવો છતાં જે દિવસે ત્રીજ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તેજ દિવસે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો, એ રીતે આશ્રમનો વિકલ્પપક્ષ કહ્યો છે. “વિદ્વાને બ્રહ્મચર્યશ્રમી સંન્યાસ લેવો, ગૃહસ્થાશ્રમશ્રમી સંન્યાસ લેવો, ક્રિયા વાનપ્રસ્થાશ્રમશ્રમી સંન્યાસ લેવો, તેમજ આતુર અથવા દુઃખિત છતાં સંન્યાસાશ્રમ લેવો,” એ વાક્યમાં આતુર એટલે મરવા પડેલો તથા દુઃખિત એટલે ચોર, વાઘ ઇત્યાદિક્યકી ભયભીત એવો અર્થ. “આતુરના સંન્યાસમાં વિધિ નથી તથા ક્રિયા પણ કરવાની નથી, ભારે તેને પ્રેમનો માત્ર ઉચ્ચાર કરાવી સંન્યાસ કરાવવો.” દંડ લેવો ઇત્યાદિરૂપ વિવિધિના નામના સંન્યાસમાં બ્રાહ્મણનેજ અધિકાર છે. વિદ્વત્સંન્યાસવિષે તો, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને પણ અધિકાર છે. કલિયુગમાં જે સંન્યાસનો નિષેધ કહ્યો છે તે ત્રિદંડી સંન્યાસિભાટે છે, એમ પ્રાચીન કહે છે.

સચસંન્યાસસ્વતુર્યા ॥ કુટીચકોવહદ્કોહંસઃપરમહંસથેતિ અગ્રોત્તરોત્તરઃશ્રેષ્ઠઃચહિઃકુટ્યાંગુદ્ધે યાવત્સન્કાપાયવાસાશ્વિદંડી શિશ્વાયશ્વોપવીતવાન્વંધુપુગૃહેવામુંજાનઆત્મનિષ્ઠોમવેત્સકુટીચકઃપુત્રાદીન્નિહ્ત્યાસક્તાગારાણિમૈક્ષંચરન્પૂર્વોક્તકાપાયચત્વાદિવેપવાન્વહદ્કઃ હંસસ્તુપૂર્વોક્તવેપોત્પેઋદંડઃ પરમહંસસ્તુશિશ્વાયશ્વોપવીતહીનપદ્મંડીસ્યાત્ કાપાયવલ્લંચતુર્ણમપિ હંસપરમહંસયોઃશિશ્વાયશ્વોપવીત સત્ત્વાસત્વામ્યાંમેદઃ પદ્મંડંસ્તુદ્વયોરપિ પરમહંસસ્વલ્લંધધારણંવિવિદિપાદશાયાંનિત્યં વિદ્વત્તાદશાયાંતુ છતાઘ્રતં નદંડંનશિશ્વાનાપ્ચાદમંચરતિપરમહંસશ્વિતિશ્રવણાત્ વૈરાગ્યંવિનાજીવનાચર્ચસંન્યાસેતુનરકઃ પદ્મંડંસમાશ્રિત્યજીવંતિવહ્યોનરાઃ નરકેરૌરવેચોરેકર્મત્યાગાત્પતંતિતે કાષ્ઠદંડોધૃતોયેનસર્વાશીજ્ઞાન યજિતઃ સયાતિનરકાન્ચોરાનિત્યાદિસરણાત્ ॥

તે સંન્યાસ ચાર પ્રકારનો છે—કુટીચક, બહુદક, હંસ અને પરમહંસ એ રીતે બધાનો. એ કહેલા ચાર પ્રકારમાં ઉત્તરોત્તર એકથી બીજો શ્રેષ્ઠ છે. બાહ્યે પર્ણકુટીમાં અથવા ઘેર રહેતાં છતાં, કાપાય વસ્ત્ર ધરનારો, ત્રિદંડી, શિખા તથા યજ્ઞોપવીતે યુક્ત છતાં સંભવિએને ઘેર અથવા પોતાને ઘેર ભોજન કરનારો જે આત્મનિષ્ઠ હોય તે કુટીચક છે. પુત્રાદિકને ભાગ કરી સાત ઘેર ભિક્ષા માંગતો અને પ્રથમ કહેલાં ભગવાં વસ્ત્ર ઇત્યાદિ વેષ ધારણ કરનારો તે બહુદક છે. પૂર્વોક્ત વેષને ધારણ કરનારો છતાં પણ એક દંડવાળો તે હંસ છે. શિખા અને યજ્ઞોપવીતે રહિત એવો એકદંડી તે પરમહંસ છે. ભગવાં વસ્ત્ર ચારે સંન્યાસવિષે છે. શિખા અને યજ્ઞોપવીતે રહિત તે હંસ તથા શિખા યજ્ઞોપવીતે રહિત તે પરમહંસ એટલેજ હંસ તથા પરમહંસમાં ભેદ છે, એકદંડ તો બને છે. પરમહંસને દંડ ધારણ કરવાનું વિવિધિ (જ્ઞાન થવાની ઇચ્છા) દશામાં અવશ્ય છે. વિદ્વત્તાદશામાં તો કરે અથવા ન કરે એમ છે; કારણ, દંડ, શિખા, વસ્ત્ર એ પરમહંસ ધારણ કરતો નથી એમ સંભળાય છે. વૈરાગ્ય વિના, આલેખિકા ઇત્યાદિકમાટે સંન્યાસ ગ્રહણ કરે તો નરકપ્રાપ્તિ થાય છે; કારણ, “ એક દંડનો આશ્રય કરી જે ઘણા મનુષ્યો ઉપલબ્ધિ કરે છે તે કર્મના ભાગથી ધોર ચૈત્રવ નરકમાં પડે છે એને જ્ઞાનરહિત છતાં જેણે કાષ્ઠના દંડ ધારણ કર્યો તથા સર્વાંશી (ભક્ત્ય અભક્ત્યનો વિચાર ન કરતાં ખાવાવાળો) તે ધોર નરકમાં બળ્ય છે,” ઇત્યાદિક સ્મૃતિ છે.

અધસંન્યાસગ્રહણચિહ્નઃ ॥ તત્રોત્તરાયણંપ્રદક્ષં આતુરસ્યતુદક્ષિણાયનમપિ તત્રાદૌગૃહ્યાગ્નિમં તંતાદશવિધુરંપ્રતિચપ્રયોગઃ તત્રદશાંત્યાદિલક્ષણમુરુસંશોધ્યતન્નિકદેધિમાસંયતિધર્માન્સંવીક્ય ગાયત્રીજપરુદ્રજપકૂપ્માંહહોમાદિભિઃશુદ્ધિલભ્યા રિક્તાતિથૌદેશકાલૌસ્મૃત્યામુકસ્યમમરુરિપ્યમાણસંન્યાસેધિકારાર્થં ચતુઃકુચ્છાત્મકંચાયશ્ચિત્તં પ્રતિકુચ્છં તત્પ્રત્યાગ્નાયકૈકગોનિષ્કયદ્વારાહમાચરિષ્યે કુચ્છપ્રત્યાગ્નાયગોનિષ્કયંત્ર્યવિપ્રમ્યોદાનુમુત્વજે હૃતિસંકરપૂર્વેકંરજતનિષ્કતદર્ધતદર્ધાન્યતમંપ્રતિધેનુંદ ઘાત્ પદ્મદશ્યાંદાદશ્યાંપાયયામ્લરાત્રિ.શ્વાતથાથાદાન્યારમેત્ અજાનઅશ્મિણશ્ચતુઃકુચ્છમન્યસ્યતમ કુચ્છમિતિસિધુઃ સ્વન્યનવધાદ્વસ્યપોડદશાદ્વસપિંડીકરણાનિસાગ્રિઃપાવેળવિધિના નિરમ્નિરેકોદિષ્ટવિધિનાકુર્યાદિતિકેચિત્રેલ્યન્યે ॥

હવે સંન્યાસગ્રહણનો વિધિ કહે છે.

સંન્યાસ લેવામાં ઉત્તરાયણ ઉત્તમ છે. આતુરને તો, દક્ષિણાવન પણ ઉત્તમ છે. તેમાં પ્રથમ

ગૃહાશિમાન અને ગૃહાશિ રહિતનો પ્રયોગ કહે છે. તેમાં શાંતિ ઇત્યાદિ લક્ષણે યુક્ત એવા ઉત્તમ શુદ્ધને બેઈ તેમની સમીપે ત્રણ ગાસ પર્વત સંન્યાસીના સઘળા ધર્મ સારી રીતે બેઈ ગાયત્રીજપ, ૨૬૦૫, અને કૃષ્ણાંહોમ ઇત્યાદિકવડે દેહશુદ્ધિ કરી રિક્તા તિથિને દિવસે દેશ, કાલનું રમરણ કરી “અમુકસ્ય મમ કરિષ્યમાણસંન્યાસેધિકારાર્થં ચતુઃકુચ્છાત્મકપ્રાયશ્ચિત્તં પ્રતિષ્ઠન્ત્રં તત્પત્યાન્નાયકૈક-ગોનિષ્કયદ્વારાહમાચારિષ્યે ॥ કુચ્છંપત્યાન્નાયમોનિષ્કયં દ્રવ્યં વિપ્રમ્યો દાતુમુત્સુજે ” એ રીતે સંક-લપપૂર્વક નિષ્ક, અર્ધ નિષ્ક, અથવા પા નિષ્ક એમાંથી કોઈ એક પ્રમાણનું રૂપું એક એક ગાયત્રી નિષ્કય દેવો. એકાદશી અથવા દ્વાદશીને દિવસે જે રીતે બ્રહ્માત્રિ પ્રાપ્ત થાય તે રીતે શ્રાદ્ધનો આરંભ કરવો. આ દેકાણે આશ્રમરહિત છતાં ચાર કૃત્ય, તથા બીજાને તમ કૃત્ય એમ નિર્ણયસિંધુ કહે છે. પોતાનાં નવશ્રાદ્ધનાં પોડશશ્રાદ્ધ તથા સપ્તીકરણ એ સાત્રિકે પાર્વણવિધિવડે તથા નિરંત્રિકે એકોદિપવિધિવડે કરવાં, એમ કેટલાએક ગ્રંથકારો કહે છે. બીજા ગ્રંથકારો કરવાં નહીં એમ કહે છે.

અથાષ્ટોશ્રાદ્ધાનિ ॥ તત્રાપસ્તંચહિરણ્યકેશીયાદીનામગ્રૌકરણપિંડાદિરહિતઃસાંકલ્પિકપ્રયોગઃ આશ્વલાયનાદીનાંસપિંડકઃપાર્થણપ્રયોગઃ તત્રાદૌસત્યેનસયવજ્જલેનશ્રાદ્ધાંગતર્પણં બ્રહ્માણંતર્પયામિ વિષ્ણુતં મહેશ્વરંતં દેવર્ષીન્ બ્રહ્મર્ષીન્ ક્ષત્ર્વર્ષીન્ વસુન્ વદ્રાન્ આદિત્યાન્ સનકં સનંદનં સનાતનં પંચમહાભૂતાનિ ચક્રુરાદિકરણાનિ ભૂતગ્રામં પિતરં પિતામહં પ્રપિતામહં માતરં પિતામહીં પ્રપિતામહીં આત્માનં પિતરં પિતામહં इतिનિવાદૌકૃત્યાપુરુષમાણસ્યદેશકાલૌસ્તૃત્વા કરિષ્યમાણસંન્યાસાંગત્વેનાષ્ટોશ્રાદ્ધાનિપાર્થણવિધિનાત્રેનામેનવાકરિષ્યેइतિસંકલ્પ્યક્ષણંદ્વાત્ અમ્રસ ધૈનાંદીશ્રાદ્ધચ્ચ તેનનાપસવ્યં તિલસ્થાનેયઘાઃ યુગ્માધિપ્રાઃ તથાચદેવસ્થાનેવિપ્રૌઢૌશ્રાદ્ધાદ્યકેપોઢ્ઢો સ્વણદશાધિપ્રાઃ તત્રસત્યવસુસંજ્ઞાવિશ્વેદેવાનાંદીમુખાઃ સ્થાનેક્ષણઃકર્તવ્યઃ इत्यેકંકૃત્વાદ્વિતીયંવૃણુ યાત્ પ્થમપ્રેપિ પ્રથમેદેવશ્રાદ્ધેબ્રહ્મવિષ્ણુમહેશ્વરાનાંદીમુખાઃ સ્થાનેક્ષણઃ ૧ દ્વિતીયેકપિશ્રાદ્ધેદેવપિ બ્રહ્મર્ષિક્ષત્રર્ષયઃ નાંદી ૨ દિવ્યશ્રાદ્ધેવસુવદ્રાદિત્યા નાંદી ૩ મનુષ્યશ્રાદ્ધે સનકસનંદનસનાતના નાંદી ૪ પંચમેભૂતશ્રાદ્ધેપૃથિવ્યાદિપંચમહાભૂતાન્યેકાદશચક્રુરાદિકરણાદિચતુર્વિંશભૂતપ્રામા નાંદી ૫ પષ્ટેપિતૃશ્રાદ્ધેપિતૃપિતામહપ્રપિતામહા નાંદી ૬ મારુશ્રાદ્ધેમાતૃપિતામહીપ્રપિતામહો નાંદી ૭ અષ્ટમેઆત્મશ્રાદ્ધેઆત્મપિતૃપિતામહા નાંદી ૮ આત્માંતરાત્માપરમાત્મેતિકેચિત્ इतिદ્વૌઢૌધિપ્રૌઢૌવૃણુ યાત્ સર્વેશ્રનાંદીમુખત્વ્યવિશેષણં યુગ્માધિપ્રાઃ સત્યવસુદક્ષકૃત્વાદેવૌ તતઃસર્વેપાંપાઘંત્વાપ્રાદુણા સુદક્ષસંસ્થાનુપવેદ્યપ્રાર્થયેત્ સંન્યાસાર્થમર્હશ્રાદ્ધકુર્ચેન્નૃતદ્વિજોત્તમાઃ અનુશાંપ્રાપ્યસુષ્માકંસિદ્ધિપ્રાપ્સ્યા મિશાંશ્વર્તી કુરુइतिપ્રત્યુક્તઃ સયવકજ્ઞદૂર્વાદિયુગ્મેનાન્દાનપૂર્વકસંયુજ્યંતેइદમાસનમિલ્કણદશાસા સનંદ્વાત્ તતઆશ્વલાયનાનામર્ચપાત્રાસાદનં આપસ્તંવાદીનાંસાંકલ્પિકત્વાપ્રાર્ષ્ય દેવાર્થમેકંપાર્થણા દ્યકાર્થમષ્ટાવિત્યેયંનવપાત્રાણિ સર્વેત્રપવિત્રદ્વયાંતર્હિતેપુશ્છોદેવીરિત્યપઆસિચ્યવિશ્વેદેવપાત્રેયયોસી તિયવાઃ અષ્ટાત્રેપુતિલોસીતિમંત્રસોઢેનયવાનોપ્યગંધાદિપૂજનં ઝહસ્તુ યધોસિસોમદેવત્યોગોસવેદેવ નિર્મિતઃ પ્રજવદ્ગ્નિઃપ્રત્તઃપુષ્ટ્યાનાંદીમુખાન્દેવાન્ત્રીણયાહિનઃસ્વાહાનમઃ इतिપ્રથમપાત્રે દ્વિતીયેનાંદી મુખાન્તૃપીન્ત્રી ૦ તૃતીયેનાંદીમુખાન્દિવ્યાન્ત્રી ૦ ચતુર્થેનાંદીમુખાન્મનુપ્યાન્ત્રી ૦ પંચમેનાંદીમુખાનિભૂતા નિત્રીણ ૦ પષ્ટસપ્તમાષ્ટમેપુ નાંદી ૦ પિતૃત્રીણયેત્યાદિ ૦ ઇકૈકંપાત્રંદ્વિધાવિભજ્યસર્વેત્ર યાદિચાइतिમંત્રાં તેવિશ્વેદેવાનાંદીમુખાઈદંચોર્ધ્યમિતિદત્વાબ્રહ્મવિષ્ણુમહેશ્વરાનાંદીમુખાઈદંચોર્ધ્યસ્વાહાનમइત્યાદિનાયથા યયંપોઢશવિપ્રહસ્તેપુદ્ધાત્ યાદિવ્યાइતિરુવદનુમંત્રણં પાત્રંન્યુજ્ઞીકૃત્યગંધાદ્યાઞ્છાદનાંતપૂજા તત્રસર્વેત્ર સંયુજ્યંતોનાંદીમુખવિશેષણયુક્તઁચારઃ મોજનપાત્રાણ્યાસાધબ્રહ્માદિપોડશવિપ્રકરેપ્થમ્પ્રયેકચવાહનાય સ્વાહાસોમાયપિતૃમતેસાહેતિમંત્રાભ્યામાહુતિદ્વયંદ્વાત્ નેદમાપસ્તંવાદીનાં ઉપસ્તીયાંત્રંપરિવિષ્યાપ્રા ભાવેઆમંતન્નિષ્કયંવાપ્રોશ્ય પૃથ્વીતેપાત્રમિત્યાદિનાયયાદૈવતમન્નસ્યામાદેવાંત્યાગઃ યેદેવાસ ૦ પ્રજાપ તેન ૦ બ્રહ્માર્પણંબ્રહ્મ ૦ અનેનાષ્ટશ્રાદ્ધેનનાંદીમુખાદેવાદયઃપ્રીયંતાં આપોશનદાનાંતેચલિદાનવજ્યંમંજીયુઃ હૃતેપૂપાસૈ ૦ અક્ષઘ્મી ૦ સંપન્નમિતિપૃષ્ઠેકચિરમિતિસર્વંચુઃ નેદમાપ્રાપ્તે આચાંતેપુયચલાજદધિયદ્ રિયુતાત્રેનાષ્ટત્વારિશ્પિંડાનૃત્વા પ્રાગાયતાઉદક્ષસંસ્થાઅષ્ટોરેલાઃકૃત્વામ્બુદ્ય કુશાનદૂર્વાવાસ્તીર્ય પિંડસ્થાનેપુચતુર્વિંશતોજલંસિચેત્ તદ્વથા શુંઘંતાંબ્રહ્મણોનાંદીમુખાઃ શુંઘંતાંવિષ્ણુયોનાંદી ૦ શુંઘંતાંમહેશ્વરાનાં ૦ इतिપ્રથમરેલાયાં તદુત્તરરેલાસુશુંઘંતાંદેવર્ષયોનાં ૦ શુંઘંતાંબ્રહ્મર્ષયોનાં ૦ इત્યાપ્હોમેયઃ તતો

મહાજેનાંદીમુખાયસ્વાહેત્યેકંપિંડંત્વાદ્વિતીયપચમેવદેયસ્તૂર્ણાવિતિપ્રતિદૈવતાંપિંડદ્વયંપચમગ્રેપિ વિષ્ણવે નાંદીમુખાયસ્વાહેત્યાદયઃસ્વાહાંતામ્પિંડદાનમંબ્રાજ્ઞાઃ અત્રપિતરોમાદયધ્વમિત્યાદિપુનઃ શુદ્ધતાંતંત્ર મંજનમમ્યંજનંચક્રુતાકૃતં પિંડાન્ગંધાદિનાસંપૂજ્યનત્વોપસંપન્નમિતિવિસુજ્યવિગ્રેભ્યોદક્ષિણાદિતંત્રં નેદંપિંડદાનાઘાપસ્ત્યાદીનાં કાલ્યાણનામાશ્વચાલનવત્ ॥

હવે આઠ શ્રાદ્ધ કહે છે. —તેમાં આપસ્તંભ, હિરણ્યકેશીય ઇલાદિકોના અઞ્જીકરણ અને પિંડાદિકે રહિત સાંકટિપક પ્રયોગ છે. આશ્વલાયન ઇલાદિકોના પિંડસહિત પાર્વણપ્રયોગ છે. તેમાં પ્રથમ સંયેકરી જવસહિત જળવડે શ્રાદ્ધાંગતર્પણ કરવું. તે તર્પણના દેવતા—“બ્રહ્માણં તર્પયામિ, વિષ્ણુતં, મહેશ્વરંતં, દેવર્ષીન્, બ્રહ્મર્ષીન્, હરર્ષીન્, વસુન્, રુદ્રાન્, આદિત્યાન્, સનકં, સનંદનં, સનાતનં, પંચમહાભૂતાનિ, ચક્રુરાદિકરણાનિ, ભૂતગ્રામં, પિતરં, પિતામહં, પ્રપિતામહં, માતરં, પિતામહીં, પ્રપિતામહીં, આત્માનં, પિતરં, પિતામહં,” એ રીતે નદી ઇલાદિ તીર્થમાં તર્પણ કરી ઘરે આવી દેશ, કાલોને ઉચ્ચાર કરી “કરિષ્યમાણસંન્યાસાંગત્વેનાદૌ શ્રાદ્ધાનિ પાર્વણવિધિનાઘેન ઘામેન વા કરિષ્યે” એવા સંકલ્પ કરી ફાણ દેવો. આ શ્રાદ્ધમાં સઘળું કર્મ નાંદી-શ્રાદ્ધ પ્રમાણે કરવું, માટે અપસવ્ય નથી. તિલ ઠેકાણે યવ. ઘેડી સંખ્યાના શ્રાદ્ધણુ લેવા. તે કહે છે—દેવ ઠેકાણે બે શ્રાદ્ધણુ અને આઠ શ્રાદ્ધમાં સોળ મળી અઠાર શ્રાદ્ધણુ કહેવા. તેમાં—“સત્યસુસંઘકાચિદ્દેવાનાંદીમુખાઃસ્થાને ક્ષણઃ કર્તવ્યઃ” એમ કહી એક શ્રાદ્ધણુને વરાખી ખીજને વરાવશે. અને એ પ્રમાણે આગળ પણ જાણવું. પહેલાં દેવશ્રાદ્ધમાં—“બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશ્વરા નાંદી-મુખાઃસ્થાને ક્ષણઃ ૧” ખીજ ત્રણશ્રાદ્ધમાં “દેવર્ષિર્બ્રહ્મર્ષિશ્વરર્ષયઃ નાંદી ૨” ત્રીજાં દિવ્યશ્રાદ્ધમાં “વસુદ્વાદિત્યાનાંદી ૩” ચોથા અનુષ્ઠશ્રાદ્ધમાં “સનકસનંદનસનાતના નાંદી ૪” પાંચમા ભૂતશ્રાદ્ધમાં “પૃથિવ્યાદિપંચમહાભૂતાન્યેકાદશચક્રુરાદિકરણાદિચતુર્વિધભૂતગ્રામાનાં ૫” છઠ્ઠા પિતૃશ્રાદ્ધમાં “પિતૃપિતામહપ્રપિતામહા નાંદી ૬” સાતમા માતૃશ્રાદ્ધમાં “માતૃપિતામહીપ્રપિતામહોનાં ૭” આઠમા આત્મશ્રાદ્ધમાં “આત્મપિતૃપિતામહા નાંદી ૮” આ ઠેકાણે ‘આત્માંતરાત્માપરમાત્મા’ એવો ઉચ્ચાર કરવો એમ કોઈ કહે છે. એ રીતે બે બે શ્રાદ્ધણુ વરાવવા. સઘળે ઠેકાણે ‘નાંદી-મુખા’ એ વિશેષણ દેવું. શ્રાદ્ધણુ સમસંખ્યાના બેઠાં. ‘સત્યવસ્તુ’ અથવા ‘દશકત્’ દેવ લેવા. પછી સઘળા શ્રાદ્ધણુને પાંચ દઈ પૂર્વમુખ અને ઉત્તરમેર બેસાડી તેમની પ્રાર્થના કરવી. “સંન્યાસાર્થમહં શ્રાદ્ધં, કુર્વે વ્રત દ્વિજોત્તમાઃ ॥ અનુજ્ઞાં પ્રાપ્ય યુષ્માકં, સિદ્ધિં પ્રાપ્સ્યામિ શાશ્વતીં” એ મંત્રવડે પ્રાર્થના કરી “કુરુ” એવું પ્રતિવચન દીધા છતાં યવસહિત સરખી એવી બે દુર્વા ઇલાદિ લઈ જળદાનપૂર્વક સંબોધન છે અતમાં ભેને એવો ઉચ્ચાર કીધા પછી “હૃદમાસનં” એમ કહી અઠાર શ્રાદ્ધણુને આસન દેવું. પછી આશ્વલાયનોએ અર્ધપાત્ર માંડવાં. આપસ્તંભાદિકોના તો, સાંકટિપકવિવિ હોવાથી અર્ધ નથી દેવમાટે એક તથા આઠ પાર્વણમાટે આઠ મળી નવ પાત્ર માંડવાં. સઘળે ઠેકાણે બે બે પવિત્રવડે ઢાંકેલા એવા પાત્રમાં “સાન્નોદેવી” એ મંત્રવડે જળ નાંખી વિશેદેવતા પાત્રમાં “યવોસિ” એ મંત્રવડે યવ નાંખવા. આઠ પાત્રમાં “તિલોસિ” એ મંત્રના ઉચ્ચારવડે જવ નાંખી બધાદિકવડે પૂજા કરવી. તે ઉચ્ચાર આ રીતે કરવો—“યવોસિ સોમદેવત્યો ગોસયે દેવનિર્મિતઃ ॥ પ્રત્યઙ્ઞિઃ પ્રત્તઃ પુષ્ટ્યા નાંદીમુખાન્ દેવાન્ મીળયાહિનઃ સ્વાહા નમઃ” એ મંત્રવડે પ્રથમ પાત્રમાં. ખીજા પાત્રમાં “નાંદીમુખાન્તૃષીન્;” ત્રીજામાં “નાંદીમુખાન્ દિવ્યાન્ત્રીન્;” ચોથામાં “નાંદીમુખાન્નુપ્યાન્ત્રીન્;” પાંચમામાં “નાંદીમુખાનિ ભૂતાનિ મીઁ;” છઠ્ઠા, સાતમા તથા આઠમામાં “નાંદીં પિતૃન્ત્રીણય” ઇલાદિક જાણવું. એક એક પાત્રના બે બે વિભાન કરી સઘળે ઠેકાણે “યાદિવ્યા” એ મંત્રની અંતે “વિષ્ણુદેવા નાંદીમુખાદ્દંવોર્ષ્ય” એમ કહી અર્ધ દઈ “બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશ્વરાનાંદીમુખાદ્દંવોર્ષ્ય સ્વાહા નમઃ” ઇલાદિ પ્રકારે કરી યથા યોગ્ય યોગ શ્રાદ્ધાના હાથ ઉપર અર્ધ દેવો. પછી “યાદિવ્યા” એ મંત્રવડે સવતા જળવું અનુમત્રા કરવું. પછી પાત્ર ઉલટું રાખી બધાદિક યજ્ઞ આચ્છાદનપર્યંત પૂજા કરવી. તે પૂજાવિરે સઘળે ઠેકાણે સંબોધન છે અતમાં ભેને અને નાંદીમુખ વિશેષણે શુક્ત એવો ઉચ્ચાર કરવો. ભોજન માહા, ” એ બે મંત્રવડે બે બે આહુતિ દેવી. આપસ્તંભ ઇલાદિકને એ (અઞ્જીકરણ) નથી. પાત્રમાં પ્રથમ પૂત આખી અન્ન ખીરસી, અન્ન ન હોય તો આમાન્ન અથવા તેનો નિષ્કય (દ્રવ્ય)

તેનું પ્રોક્ષણ કરી “પૃથિવી તે પાત્રં” ઇત્યાદિ મંત્રવડે જેવા દેવ હોય તેને અનુસારે અન્નને અથવા આમાનને ભાગ કરવો. પછી “યે દેવાસં પ્રજાપતેનઃ વ્રહ્માર્પણં વ્રહ્મં અનેનાદૃશાદેન નાંદીમુલા દેવાવયઃ પ્રીયંતાં” એમ કહી જળ મુકવું. આપોરાન દીધા પછી ચિત્રાહુતિ વર્જ્ય કરી બ્રાહ્મણોએ ભોજન કરવું. ૯૫૫ યથા છતાં “ઉપાસ્યેન્મં અક્ષત્રમીં સંપત્રં” એ રીતે પ્રશ્ન પૂછયા પછી “ચત્વિરં” એમ સઘળા બ્રાહ્મણોએ બોલવું. આમાનમાં એ (સંપત્રં ઇત્યાદિ) નથી. આચ-મન દીધા પછી યવ, શાળ, દહિં અને ઘોર એણે યુક્ત અન્નના અઠતાલીસ પિંડ કરી પશ્ચિમથી પૂર્વભણી કાઢેલી અને દક્ષિણથી ઉત્તરમેરતરફ સમાપ્ત થાય એવી આઠ રેખા કાઢી તે ઉપર જળ સેચન કરી કુશ અથવા દુર્વા પાથરી ચાવીશ પિંડ ઠેકાણે જળ સેચન કરવું. તે આ રીતે—“શું-ધંતાં વ્રહ્મણો નાંદીમુલાઃ શુંધંતાં વિષ્ણવો નાંદીં શુંધંતાં મહેશ્વરા નાંદીં” એ રીતે પહેલી રેખા ઉપર. તેથી ઉત્તરમેરની રેખા ઉપર “શુંધંતાં દેવર્ષયો નાં શુંધંતાં વ્રહ્મર્ષયો નાં” ઇત્યાદિ બીજી બીજી રેખા પર. ત્યાર પછી “વ્રહ્મણે નાંદીમુલાય સ્વાહા” એમ કહી એક પિંડ દઈ બીજે પિંડ એજ રીતે દેવો, અથવા મંત્રરહિત દેવો. એ પ્રમાણે એક એક દેવતાને બે બે પિંડ દેવા. એ રીતે આગળ પથ “વિષ્ણવે નાંદીમુલાય સ્વાહા” ઇત્યાદિક સ્વાહાંત, પિંડ દેવાના મંત્ર બાધુવા. “અજ પિતરો માવયધ્વં” ઇત્યાદિકૃત કરી શુંધંતાં ઇહાં પૈર્થેત તંત્ર, અંજન અને અલ્પઅંજન એ ફૂટાકૃત છે. પિંડની ગંધાદિકવડે પૂજા કરી નમસ્કાર કરી “ઉપસંપત્રં” એવું વાક્ય કહી વિસર્જન કરી બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા દેવી ઇત્યાદિ તંત્ર કરવો. આપસ્તંબાદિકને એ પિંડદાનાદિક નથી. કાત્યાયન શાખાવાળાઓને આશ્વલાયન પ્રમાણે પિંડદાનાદિક છે.

અદ્યબ્રાહ્મોત્તરંતદિનેદ્વિતીયેવાપદૃશિશ્વાકેશાન્સ્થાપયિત્વા કક્ષોપસ્થવર્જકેશદમશ્રુનસ્થાદિવાપયિત્વા ક્ષાત્વા કૌપીનાચ્છાદનાદિહોમદ્રવ્યંચવિનાન્યદ્વનાદિવિપ્રાદિભ્યઃ પુષ્પાદિભ્યશ્ચલ્યજેત્ કૌપીનાદિ કંઠૈરિકરંજિતંકૃત્વાથૈવેવંદંડંસત્ત્વચંશિરોમૂલલટાન્યતમપ્રમાણંસમૂલમંગુલીસ્થૂલંવિપ્રાનીતમેકાદશન વચતુઃસતાન્યતમપર્થકંપર્થમંથિયુતંમુદ્રાયુતંસંપાઘ શંશ્લોકેનત્રણવપુરુપસ્ત્કકેશવાદિનામભિરમિપિ વ્યસ્થાપયેત્ તતઃક્રમંહલુકૌપીનાચ્છાદનકંયાપાપાદુકાઃસ્થાપયેત્ શિક્ષ્યપાઞ્ચાદિકમપિકેચિત્ ॥

અદ્યબ્રાહ્મ યથા પછી તે દિવસે અથવા બીજે દિવસે શિખાના છ કેશ રાખી બગલ અને ઉપરથ (શુભરથળ) વિના આક્રીના કેશ, દાઢી, મુઠ, નખ ઇત્યાદિકતું વપન કરાવી જ્ઞાન કરી કૌપીન, આચ્છાદન (કટિવત્ર) ઇત્યાદિ અને હોમના દ્રવ્યવિના બીજું સઘળું દ્રવ્યાદિક બ્રાહ્મણ તથા પુત્ર ઇત્યાદિકને દેવું. કૌપીન ઇત્યાદિકને ગેરૂથી રંગી, વાંસને દંડ છાલસહિત; તથા શિર, ભમર, કપાળ એમાંથી કોઈ એક પ્રમાણેના ઉચ્ચે મૂળસહિત, આંગળી જેવે બંદો; બ્રાહ્મણે આણેલો; અગ્નિપાર, નવ, ચાર, સાત એમાંથી કોઈ એક સંખ્યાની કાતળીએ યુક્ત; કાતળીની ગઠોસહિત; અને મુદ્રા-યુક્ત એવો સિદ્ધ કરી તેને પ્રણવ, પુરૂષસ્તુત અને કેશવાદિ નામવડે શંખના જળથી જ્ઞાન કરાવી રાખવો. પછી કમંડલુ, કૌપીન, કટિવત્ર, કંથા અને પાદુકા રાખવી. શિકું અને પાત્રાદિક એ પણ રાખવાં, એમ કોઈ કહે છે.

દેશકાલૈસંકીર્ત્યાંશેપદુઃસ્નિવૃત્તિનિરતિશ્યાનંદપ્રાપ્તિપરમપુરુષાર્થપ્રાપ્તયે પરમહંસાલ્પ્યસંન્યાસપ્ર હર્ણકરિષ્યે તદંગતયાગણપતિપૂજનપુષ્પાહવાચનમાતૃકાપૂજનનાંદીઆદ્વાનિકરિષ્યે તાનિકૃત્યાજેત્ વ્રહ્મણેનમઃ વિષ્ણવેં શ્વરાયં સૂર્યાયં સોમાયં આત્મનેં અંતરાત્મનેં પરમાત્મનેં અગ્નિમીલેક્રકૃદયે સ્વોર્જેત્વાં અગ્નઆયાહિક્રકૃં શન્નોદેવીંક્રકૃં જપિત્વા સકૃષિંદંમુષ્ટિત્રયંપ્રણવેનત્રિઃપ્રાદ્યનાભિમાલમેત્ આત્મનેસ્વાહા અંતરાત્મનેસ્વાહા પરમાત્મનેસ્વાહા પ્રજાપતયેસ્વાહેતિમંત્રૈઃ તતઃપયોદધિમિથ્રમાર્જ્યંજ લમેવવા ત્રિવૃદસીતિપ્રથમંપ્રાદ્યપ્રવૃદસીતિદ્વિતીયંત્રિવૃદસીતિતૃતીયંપ્રાદ્યાપાપુનંત્વિતિજલંપ્રાદ્યાચ મ્યોપવાસંકરિષ્યેત્તિસંકલ્પયેત્ ॥

દેશ કાલને ઉચ્ચાર કરી “અશેપદુઃસ્નિવૃત્તિનિરતિશ્યાનંદપ્રાપ્તિપરમપુરુષાર્થપ્રાપ્તયે પરમહંસા-લ્પ્યસંન્યાસપ્રહર્ણ કરિષ્યે ॥ તદંગતયા ગણપતિપૂજનપુષ્પાહવાચનમાતૃકાપૂજનનાંદીઆદ્વાનિકરિષ્યે” એ રીતે સંકલ્પ કરી, તે કરી જપ કરવો. તે આ રીતે—“વ્રહ્મણે નમઃ, વિષ્ણવેં, શ્વરાયં, સૂર્યાયં, સોમાયં, આત્મનેં, અંતરાત્મનેં, પરમાત્મનેં, અગ્નિમીલેં ક્રકૃ, દયેત્વોર્જેત્વાં, અગ્નઆ-યાહિ ક્રકૃ, શન્નોદેવીં ક્રકૃ,” એ પ્રમાણે જપ કરી સાથવાના લોટ ત્રણ મુઠી પ્રણવમંત્રવડે

પ્રભુવાર ભક્ષણ કરી નાશીને સ્પર્શ કરવો. તેનો મંત્ર—“આત્મને સ્વાહા, અંતરાત્મને, પરમાત્મ-નેસ્વા, પ્રજાપતયેસ્વાહા,” પછી દૂધ, દહિં મિશ્રિત ઘૃત અથવા જળજ, “ત્રિવૃદસિ” એ મંત્રવડે પ્રથમ પ્રારાન કરી, “પ્રવૃદસિ” એ મંત્રથી બીજવાર પ્રારાન કરી, “વિવૃદસિ” એ મંત્રવડે ત્રીજવાર પ્રારાન કરી આચમન કરી, “ઉપવાસં કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરવો.

અથસાચિત્રીપ્રવેશઃ ॥ ઐશ્વર્યસાચિત્રીપ્રવિશામિ ઐતત્સવિતુર્વરેણ્યં ઐશ્વર્યસાચિત્રીપ્રમં
મર્ગોદેવસ્યં ઐશ્વર્યસાચિત્રીં ધિયોયોં ॥ ઐશ્વર્યમુચ્ચ્વઃસ્વઃસાચિત્રીંપ્રમં તત્સવિતુર્વરેણ્યં ક્રક્રુ તતો
સ્વાત્માક્રુ ગૃહ્યાગ્નિસમિધ્યવિચ્છિન્નઐતપુનઃસંધાનવિધિનાનિરગ્નિર્વાવિધુરાદિર્વાપૃષ્ઠોદિવિવિધાનેનાગ્નિ
સંપાદયેત્ પૃષ્ઠોદિવિવિધાનંચકાત્યાયનવૈશ્વદેવપ્રસંગેપૂર્વાધંકમ્ ॥

હવે સાચિત્રીપ્રવેશ કહે છે—“ઐશ્વર્યસાચિત્રીં પ્રવિશામિ ઐતત્સવિતુર્વરેણ્યં, ઐશ્વર્ય સાચિત્રીં
પ્રમં મર્ગોદેવસ્યં, ઐશ્વર્ય સાચિત્રીં પ્રમં ધિયોયોં, ઐશ્વર્યમુચ્ચ્વઃસ્વઃ સાચિત્રીંપ્રમં તત્સવિતુર્વરેણ્યં ક્રક્રુ,”
ત્યાર પછી સ્વાર્ણની પ્રથમ ગૃહ્યાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી વિચ્છિન્ન અગ્નિ હોય તો પુનઃસંધાનવિધિવડે
અને નિરગ્નિ અથવા વિધુરાદિક હોય તો પૃષ્ઠોદિવિવિધાનવડે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવો. પૃષ્ઠોદિવિવિધાન
કાત્યાયનના વૈશ્વદેવ પ્રસંગમાં પૂર્વાધંમાં કહ્યું છે.

અથાસ્તાત્પૂર્વંબ્રહ્માન્વાધાનમ્ ॥ સંન્યાસંકર્તુંબ્રહ્માન્વાધાનંકરિષ્યે इतिसंकल्प्याग्निध्यानाद्या
ज्यंसंस्तुत्यश्नुक्छुवासंस्तुज्य शुचिचतुराज्यंगृहीत्वोत्साहेतिहृत्वापरमात्मनइदं परिपेचनादि इतिब्र
ह्मान्वाधानम् ॥

પછી સ્વાર્ણરાત્રી પ્રથમ બ્રહ્માન્વાધાન કરવું. તે આ રીતે—“સંન્યાસં કર્તું બ્રહ્માન્વાધાનં
કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી અગ્નિનું ધ્યાન ઇલાદિક કર્મ કરવું પછી આજ્યસંસ્કાર કરી શુચિ તથા
શુભા પાત્રનો સંસ્કાર કરી શુચિ પાત્રમાં ચારવાર ઘૃત લઈ “ઐ સ્વાહા” એ મંત્રવડે હોમ કરી
“પરમાત્મન इदं” (એવો ભાગ કરવો.) પછી ચારેબેર જળ સેવન કરવું ઇલાદિક કર્મ કરવું, એ
રીતે બ્રહ્માન્વાધાન કહ્યું.

ततःसायंसंघाहोमवैश्वदेवान्कृत्याग्निसमीपेजागरंकुर्यात् ॥

પછી સાયંસંઘા, હોમ અને વૈશ્વદેવ કરી અગ્નિની સમીપે જાગરણ કરવું.

પ્રાતઃનિત્યહોમાંતેયૈશ્વદેવાદિકંકૃત્વાગ્રેયંયૈશ્વાનરંચાસ્યાલીપાકંકુર્યાત્ તત્પ્રકરિષ્યમાણસંન્યાસપૂર્વાં
મૂતમાગ્નેયસ્યાલીપાકંકરિષ્યેइतिसंकल्पः घ्यात्वा चक्षुषीआज्येनेत्यंतैत्रप्रधानमग्निचरुणाशोपेणेत्यादि
अग्नयेत्याजुष्टंनिर्घपामीत्यादिनास्नानिर्वापादि नास्त्रैयप्रधानहोमः एवैश्वानरपक्षेप्युह्यं ततस्तरत्समंदीति
जपितमाकुशदादेमरूप्यजलेःसात्वादेसादिस्मृत्या संन्यासांगभूतंप्राणादिहोमंपुरुषसूक्तहोमंघिरजाहोमंच
तंत्रेणकरिष्ये इतिनंकल्प्यान्वाधानेआज्येनेत्यंतैत्रप्राणादिपंचदेवताः समिधर्वाज्यैःपुरुषंपुरुषसूक्तेनप्रत्यू
षंपोडशवारंसमिधर्वाज्यैः प्राणाद्येकोनविंशतिदेवताविरजामंत्रैः प्रतिद्रव्यमेकैकसंस्यसमिधर्वाज्याहु
तिभिः प्रजापतिसहृदाज्येनदોपेणेत्यादि षष्ठ्युत्तरदातवारंतूर्णीनिरूप्य तथैवप्रोक्ष्यश्चपयित्वाज्यमाणां
तैप्राणायस्याहेत्यारिपंचमंत्रैर्द्रव्यप्रयंसमस्तृप्तृदुत्याययादैवंत्यक्त्वा सहस्रशीर्षेतिपोडशचैनप्रत्यूषंपृथ
क्पृथक्द्रव्यप्रयंहुत्वापुढपायेदेनममेतिसर्पत्रयजेत् ॥

પ્રાતઃકાલે નિત્યહોમ કર્યા પછી વૈશ્વદેવાદિક કરી આગ્રેય અથવા વૈશ્વાનર ચાસ્યાલીપાક કરવો.
તેમાં—“કરિષ્યમાણસંન્યાસપૂર્વાંગમૂતમાગ્નેયસ્યાલીપાકં કરિષ્યે” એ પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો.
ધ્યાન કરી “ચક્ષુષી આજ્યેનેત્યંતૈત્રપ્રધાનમગ્નિ ચરુણા શોપેણ” ઇલાદિક અન્વાધાન કરવું. પછી
“અગ્નયેત્યાજુષ્ટં નિર્ઘપામિ” ઇલાદિક નામથી નિર્વાપાદિક કરવો. નામમંત્રવડેજ પ્રધાન હોમ
કરવો. એ રીતે વૈશ્વાનરચાસ્યાલીપાક પદમાં પણ બળવું. પછી “તરત્સમંદી” એ મંત્રનો જપ
કરી કુરા, ગુણવું અને રૂપાએ યુકા જળવડે આન કરી, દેશ કાલનું સ્મરણ કરી “સંન્યાસાંગભૂતં
પ્રાણાદિહોમં પુરુષમૂક્તહોમં વિરજાહોમં ચ તંત્રેણ કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી અન્વાધાનમાં
“આજ્યેનેત્યંતૈત્ર પ્રાણાદિપંચદેવતાઃ સમિધર્વાજ્યૈઃ પુરુષં પુરુષસૂક્તેન પ્રત્યુચં યોદશવારં સમિધર્વાજ્યૈઃ
પ્રાણાદ્યેકોનવિંશતિદેવતા વિરજામંત્રૈઃ પ્રતિદ્રવ્યમેકૈકસંસ્યસમિધર્વાજ્યાહુતિભિઃ પ્રજાપતિ સહૃદા-
જ્યેન દોપેણેત્યાદિ” (એવો ઉચ્ચાર કરવો). એક એ સ્થાનવાર મંત્રરજિત નિર્વાપ કરી તેમજ

(મંત્રરહિત) પ્રોક્ષણ કરી ચરુ રાંધી આભ્યાસપર્યંત કર્મ કર્યા પછી “પ્રાણાય સ્વાહા” ઇત્યાદિ પાંચ મંત્રપદે ત્રણ (સમિધ, ચરુ, આભ્યાસ) દ્રવ્યનો એક એકવાર હોમ કરી એવો દેવ હોય તેને અનુસારે સ્વાગ કરી “સહસ્રશીર્ષા” એ સોળ ઋચામાંની એક એક ઋચાથી જીદા જીદા ત્રણ દ્રવ્યનો હોમ કરી “પુરુષાયેદં નમમ” એવો સધળે ઠેકાણે સ્વાગ કહેવો.

અથવિરજાહોમઃ ॥ પ્રાણાપાનવ્યાનોદાનસમાનામેશુદ્ધ્યંતાં જ્યોતિરહંવિરજાવિપામ્માભૂયાસં સ્વાહા પ્રાણાદિભ્ય इदं वाङ्मनश्चक्षુઃશ્રોત્રજિહ્વાપ્રાણરેતોબુદ્ધ્યાકૃતિસંકલ્પામેશુદ્ધ્યંતાં જ્યોતિઃ વાગાદિભ્ય इदં ત્વક્કર્મમાંસરુધિરમેદોમજ્જાસ્રાયવોસ્થીનિમેશુદ્ધ્યંતાં ત્વગાદિભ્ય इદં શિરઃપાણિપાદપાર્શ્વપૃષ્ઠોરુદરજંઘાશિશ્રોપસ્થપાયવોમેશુદ્ધ્યં શિરઆદિભ્યઃ ઉત્તિષ્ઠપુરુષહરિતાપંગલલોહિતાક્ષદેહિદેહિદાપયિતામેશુદ્ધ્યં પુરુષાદિભ્યઃ પૃથિવ્યાપસ્તેજોવાયુરકાશોમેશુદ્ધ્યં પૃથિવ્યાદિભ્યઃ શબ્દસ્પર્શરૂપરસગંધામેશુદ્ધ્યં શબ્દાદિભ્યઃ મનોવાકાયકર્માણિમેશુદ્ધ્યંતાં મનઆદિકર્મભ્યઃ અવ્યક્તમાવૈરહંકૌર્યોતિરહં અવ્યક્તાદિભ્યઃ આત્મામેશુદ્ધ્યંતાં જ્યોઃ આત્મનઃ અંતરાત્મામેઃ અંતરાત્મનઃ પરમાત્મામેઃ પરમાત્મનઃ બુધેસ્વાહા બુધેઇદં બુધ્તિપાસાયસ્વાહા બુધ્તિપાસાયેદં વિવિધૈસ્વાં વિવિદ્યાં કૃત્વિધાનાયઃ કર્પોત્કાયસ્વાં બુધ્તિપાસામલાંજ્યેષ્ઠામલક્ષ્મીનાશયામ્યહં અભૂતિમસમૃદ્ધિંચસર્વાંનિર્ણુદમેપાપ્માનંસ્વાહા અગ્નયઇદં અગ્નમયપ્રાણમયમનોમયવિજ્ઞાનમયમાનંદમયમાત્મામેશુદ્ધ્યંતાં અગ્નમયાદિભ્યઃ एवंસમિધર્વાજ્યૈઃપ્રતિદ્રવ્યંચત્વારિંશદાદુતીર્હુત્વા યદિદ્રવ્યપૂર્વેયચાપચનાપદિ પ્રજાપતૌતત્મનસિજુહોમિ વિમુક્તોહંદેચકલિપાત્સ્વાહેત્વાજ્યંદુત્વાપ્રજાપતયઇદમિતિત્યજેત્ તતઃ પુરુષસૂક્તંઅગ્નિમીલેશ્ત્યાદિચતુર્વેદાદૌશ્રજપિતૃવાસિષ્ઠકૃદાદિહોમરોપસંમાપ્ય ગ્રન્થાર્યાદિભ્યોગોહિરણ્યઘ્નાદિદત્વા સંમાસિંચંતુમરુતઇતિમંત્રેણગૃહ્યાગ્નિમુપસ્થાયતત્રદારુપાત્રાણિદહેતૈજસાનિગુરવેદયાત્ તતઆત્મન્યગ્નિસમારોપં ઇયંતેયોનિરિત્યૃચા યાતેઅગ્નેયશિયાતનૂસ્તયેદ્યારોહાત્માત્માનમિત્યાદિયજુપાચત્રિરુક્તેનાગ્નેર્જ્વાલાંપ્રાશ્નચ્યુર્વાત્ કૃષ્ણાગ્નિનમાદાયગૃહાગ્નિષ્કમ્ય સર્વેમંભંતુવેશ્ઠાઘ્યાઃ સર્વેમંભંતુસોમપાઃ સર્વેપુત્રમુલ્કંદપ્તાસર્વેમંભંતુમિધુકાશિતિપુત્રાદિભ્યઆશિપંદત્વા નમેકશ્ચિદ્દાંકસ્યચિત્ પુત્રાદીતુક્ત્વા વિચુજેત્ જલાશયંગત્વાંજલિનાજલમાદયાશુઃશિશાનઇતિસુક્તેનામિમંભ્યસર્વાંભ્યોદેયતામ્યઃસ્વાહેતિ ત્યજેત્ તિથ્યાદિસમૃત્વાપરોક્ષગ્રન્થાવાસતેયસંન્યાસંકરોમીતિસંકલ્પ્યજલંજાલિંપૃઠીત્વાપપદઘાઅગ્નિઃ સૂર્યઃપ્રાણંગચ્છસ્વાહા સ્વાંયોનિંગચ્છસ્વાહા આપોવૈંગચ્છસ્વાહેતિમંત્રત્રયેણજલેષ્વંજલિત્રયંદયાત્ પુત્રેપણાવિત્તેપણાલોકેપણાસર્વેપણામયાપરિત્યક્તા અમયંસર્વેભૂતેભ્યોમત્તઃસ્વાહાઇત્યંજલિજલેક્ષિપેત્ પુનરેવમમયંદત્વાયદેત્ યત્કિંચિદ્ધનંકર્મકૃતમજ્ઞાનતોમયા પ્રમાદાલસ્યદોષોત્થંતરસર્વંસંત્યજામ્યહં ત્યક્તસર્વોવિશુદ્ધાત્માગતક્લેશશુભાશુભઃ એત્યજામ્યહંસર્વકામભોગસુખાદિકં રોપંતોપંચિવાદંચગંધમાલ્યાનુલેપનં ભૂષણંતર્તનંગેયંદાનમાદાનમેવચ નમસ્કારંજપંહોમંયાઙ્ગિત્યાઃક્રિયામમ નિત્યંનૈમિત્તિકંકામ્યંચર્ષ ધર્મોદ્રમાશ્ચયે સર્વમેવપરિત્યજ્યદદામ્યમયવક્ષિણાં પદ્માંકરાભ્યાંવિહરન્નાદંચાક્રાયમાનસૈઃ કરિષ્યે પ્રાણિનાંપીઢાંપ્રાણિનઃસંતુનિર્મયાઃ સૂર્યાદિદેવાન્વિપ્રાંશ્વસાશિત્વેનપ્યાત્વા નાભિમાત્રેજલેપ્રાહુત્તઃ સા વિત્રીપ્રવેશંપૂર્વવત્કૃત્વા તરત્સમંદીતિસૂક્તંપઠિત્વા પુત્રેપણાયાવિત્તેપણાયાલોકેપણાયાશ્વબ્યુત્થિતોહં મિશ્રાચર્યંચરામીતિજલેજલંજુદયાત્ ॥

હવે વિરજાહોમ કહે છે.

તે આ રીતે—“પ્રાણાપાનવ્યાનોદાનસમાનામેશુદ્ધ્યંતાં જ્યોતિરહંવિરજાવિપામ્માભૂયાસં સ્વાહા પ્રાણાદિભ્ય इदं वाङ्मनश्चक्षुઃશ્રોત્રજિહ્વાપ્રાણરેતોબુદ્ધ્યાકૃતિસંકલ્પા મેશુદ્ધ્યંતાં જ્યોતિઃ વાગાદિભ્ય इदં ત્વક્કર્મમાંસરુધિરમેદોમજ્જાસ્રાયવોસ્થીનિમેશુદ્ધ્યંતાં ત્વગાદિભ્ય इદં શિરઃપાણિપાદપાર્શ્વપૃષ્ઠોરુદરજંઘાશિશ્રોપસ્થપાયવો મેશુદ્ધ્યં શિરઆદિભ્યઃ ઉત્તિષ્ઠપુરુષહરિતાપંગલલોહિતાક્ષદેહિદેહિદાપયિતા મેશુદ્ધ્યં પુરુષાદિભ્યઃ પૃથિવ્યાપસ્તેજોવાયુરકાશો મેશુદ્ધ્યં પૃથિવ્યાદિભ્યઃ શબ્દસ્પર્શરૂપરસગંધા મેશુદ્ધ્યં શબ્દાદિભ્યઃ મનોવાકાયકર્માણિ મેશુદ્ધ્યંતાં મનઆદિકર્મભ્યઃ અવ્યક્તમાવૈરહંકૌર્યોતિરહં અવ્યક્તાદિભ્યઃ આત્મામેશુદ્ધ્યંતાં જ્યોઃ આત્મનઃ અંતરાત્મા મેઃ અંતરાત્મનઃ પરમાત્મા મેઃ પરમાત્મનઃ બુધેસ્વાહા બુધેઇદં બુધ્તિપાસાયસ્વાહા બુધ્તિપાસાયેદં વિવિધૈસ્વાં વિવિદ્યાં કૃત્વિધાનાયઃ કર્પોત્કાયસ્વાં બુધ્તિપાસામલાંજ્યેષ્ઠામલક્ષ્મીનાશયામ્યહં અભૂતિમસમૃદ્ધિંચસર્વાંનિર્ણુદમેપાપ્માનંસ્વાહા અગ્નયઇદં અગ્નમયપ્રાણમય મનોમય વિજ્ઞાનમયમાનંદમયમાત્મા મે

નુદ્ધવંતાં અન્નમયાદિભ્યઃ” એ પ્રમાણે સમિધ, ચરુ અને આજ્યવડે એક એક દ્રવ્યની થાળીરા આહુતિ હોમ કરી “યદિદં યચ્ચ પૂર્તં યજ્ઞાપદ્યનાપદિ ॥ પ્રજાપતૌતન્મનસિનુહોમિ વિમુક્તોહંદેવકિલ્બિ-
પાત્સ્વાહા” એવા મંત્રવડે આજ્યની આહુતિ દઈ “પ્રજાપતયજ્ઞદં” એવો ત્યાગ કરવો. ત્યાર-
પછી પુરૂષસૂક્ત, “અગ્નિમીલે” ઇત્યાદિ આર વેદાદિકનો જપ કરી નિવૃત્તિ આદિ હોમશેષની
સમાપ્તિ કરી બ્રહ્મચારી ઇત્યાદિકોને ગાય, સુવર્ણ, વસ્ત્રાદિક દઈ સંમાસિચંતુમસ્તઃ” એ મંત્રથી
ગૃહાગ્નિનું ઉપસ્થાન કરી તે અગ્નિમાં કાષ્ઠનાં પાત્ર બાળવાં, તથા ધાતુના પાત્ર હોય તે શુરને દેવાં,
ત્યાર પછી “અયંતેયોનિ” એ નમ્યા અને “યાતેઅગ્નેયજ્ઞિયાતનૂસ્તયેહ્યારોહાત્માત્માનં” ઇત્યાદિ
યજુર્મંત્ર ત્રણવાર કહી અગ્નિની જ્વાળાનું પાન કરતાં છતાં પોતામાં અગ્નિસમારોપ કરવો. પછી
કાણુ મૃગચર્મ લઈ ઘરથી બહાર નીકળી “સર્વે ભવંતુ વેદાત્યાઃ સર્વે ભવંતુ સોમપાઃ ॥ સર્વે પુત્રમુલ્લં
દદ્મા સર્વે ભવંતુ મિથુનાઃ” એ મંત્રવડે પુત્રાદિકને આશીર્વાદ દઈ “ન મેકશ્ચિત્ નાહંકસ્યચિત્”
(કેહારે કોઈ નથી અને હું કોઈનો નથી) એ રીતે પુત્રાદિકોને કહી વિસર્જન કરવું. પછી જહા-
શયપ્રત્યે જઈ અંજલીવડે જળ લઈ “આશુઃશિશાન” એ સૂક્તથી મંત્રી “સર્વાભ્યો દેવતાભ્યઃ
સ્વાહા” એમ કહી જળ ચૂકવું. તિથિ ઇત્યાદિકનું સ્મરણ કરી “અપરોક્ષબ્રહ્માવાસયેસંન્યાસંક-
રોમિ” એવો સંકલ્પ કરી જળની અંજલી ભરી “ઐષપહવામગ્નિઃ સૂર્યઃ પ્રાણંગચ્છ સ્વાહા,
ઐસાંયોર્નિંગચ્છસ્વાહા, ઐઆપોવૈગચ્છસ્વાહા” એ ત્રણ મંત્રવડે જળમાં ત્રણ અંજલી દેવી.
“પુત્રેપણા વિષ્ણુપણા લોકેપણા સર્વેપણા મયા પરિત્યક્તા અમયં સર્વભૂતેભ્યો મત્તુઃ સ્વાહા” એ
મંત્રવડે જળની અંજલી જળમાં નાંખવી. કરી એ રીતે અભય દઈ કહેવું. તે આ પ્રમાણે—
યત્કિચિદ્દંધનં કર્મ, કૃતમશ્વાનતો મયા ॥ પ્રમાદાલસ્યદોષોત્યં, તત્સર્વં સંત્યજામ્યહં ॥ ત્યક્તસર્વો વિશુ-
દ્ધાત્મા, ગતજેહશુમાશુભઃ ॥ ૧૫ ત્યજામ્યહં સર્વં, કામભોગસુખાદિકં ॥ રોપં તોપં વિવાદં ચ, ગંધમા-
ધ્યાનુલેપનં ॥ ભૂષણં નર્તનં ગેયં, દાનમાદાનમેવચ ॥ નમસ્કારં જપં હોમં, યાજ્ઞ નિત્યાઃ ક્રિયામમ ॥
નિત્યં નૈમિત્તિકં કામ્યં, વર્ણધર્મોદ્ધમાશ્ચ ચ ॥ સર્વમેવ પરિત્યજ્ય, દદામ્યમયદક્ષિણાં ॥ પઢ્યાં કરાભ્યાં
નિદ્રાભાદં ધાક્ષાપમાનસૈઃ ॥ કરિષ્યે પ્રાણિનાં પીડાં, પ્રણિનઃ સંતુ નિર્મયાઃ” પછી સૂપાદિ દેવ અને
બ્રાહ્મણોનું સાક્ષિરૂપે ધ્યાન કરી નાભિમાત્ર જળમાં પૂર્વાભિમુખ ઉભા રહી પ્રથમપ્રમાણે સાવિત્રી-
પ્રવેશ કરી “તત્સમંદી” એ સૂક્તનો પાઠ કરી “પુત્રેપણાયા વિષ્ણુપણાયા લોકેપણાયાશ્ચ
ધ્યુરિથતોદિ મિદક્ષાચર્યં ચરામિ” એવું વાક્ય કહી જળમાં જળની આહુતિ દેવી.

અધપ્રેષોચારઃ ॥ ઐશ્વર્યસંન્યસ્તમયા ઐશ્વર્યસંન્યસ્તં ઐશ્વર્યસંન્યસ્તં ઐશ્વર્યસંન્યસ્તં
ન્યસ્તમયેતિનિર્મદમધ્યોચસ્વરેણોમત્વાઽમયંસર્વભૂતેભ્યોમત્તઃસ્વાહેતિ જલંજલેક્ષિપેત્ શિલામુત્પાદ્ય
યશોપવીતમુદ્યત્યકરેગૃહીત્વા આપોવસર્વાદેવતાઃ સર્વાભ્યોદેવતાભ્યોજુહોમિસ્વાહા ઐશ્વર્યસ્વાહેતિજ
લેક્ષ્મીઃસહદુત્યાપ્રાર્થયેત્ બ્રાહ્મિમાંસર્વલોકેશવાસુદેવસનાતન સંન્યસ્તમેજગદ્યોનેપુંડરીકાક્ષમોક્ષદ
યુષ્મચ્છરણમાપન્નંબ્રાહ્મિંપુરુષોત્તમ તતોદિગંબરઃપંચપદાન્યુદઙ્ગુલોગચ્છેત્ વિવિદિપુષ્પેતસૈઆ
ષાંયોનત્યાકાપાયકૌપીનાચ્છાદ્યનેદત્યાદંદંદધાત્ સચકૌપીનંયાસશ્ચપરિધાય ઐન્દ્રસ્યવજ્રોસિસલ્લે
માંગોપાયેતિદંડંગૃહીયાત્ ચાર્ત્રઘ્નઃશર્મમેભવયત્પાપંતઞ્ચિવાત્ય પ્રણવેનગાયત્ર્યાવાકમંડલું હંદવિષ્ણુરિ
ત્યાસનં તતઃસમિત્પાષ્ણિશુંઘંતત્વાગરુડાસનોપવિષ્ટોગુલંદેત્ ત્રાયસ્યમોજગદ્વાચશુરોસંસારવહિના દ
ર્શમાંકાલદંદંચત્યામહંશરણાગતઃ ચોમ્બ્રાણંવિદધાતિપૂર્વયોવોવૈદાંશ્ચપ્રદિણોતિતસૈ તંદેવમાત્મબુદ્ધિ
પ્રકાશંમુમુર્ચ્યેશરણમહંપ્રપચ્છેતિગુરુમુપસ્થાય દક્ષિણંજાન્વાચ્યપાદાવુપસંયુજ્યા અપીહિમગર્વોબ્રહેતિ
યદેત્ ગુરુપત્માનંબ્રહ્મરૂપંધ્યાત્યાજલપૂર્ણશંખંદ્વાદશપ્રણવંરમિમંચ્યતેનશિષ્યમભિપિચ્ય શાન્નોમિત્રત્વિતિ
શાંતિપઠિત્યાત્તિટરસિદ્ધહંતંત્વાપુરુષસૂક્તંજપિત્યાશિષ્યહૃદયેહસ્તંરુત્યા મમવ્રતેહૃદયંતેદધામીત્યાદિ
મંત્રંજત્યાદક્ષિણકર્ણેપ્રણવમુપદિશ્યતદર્થંચંપંચીકરણાદ્યવબોધ્ય પ્રશાનંબ્રહ્મઅયમાત્માબ્રહ્મતત્ત્વમસિ અહં
બ્રહ્મસ્મીતિક્રમેદાદિમદાવામ્બેજન્યતમંશિષ્યશાલાનુસારેણોપદિશ્યતદર્થયોધયેત્ તતસ્તીર્થાધ્રમાદિ
સંપ્રદાયાનુસારેણામદધાત્ તતઃપર્યંકશૌચંકારયિત્યાયોગપટ્નંદધાત્ ॥

હવે પ્રેષાન્ત્યાર કહે છે. —તે આ રીતે—“ઐશ્વર્યસંન્યસ્તમયા, ઐશ્વર્ય સંન્યસ્તં, શ્વઃસંન્યસ્તં,
ઐશ્વર્યસ્વઃ સંન્યસ્તં મયા” એ રીતે ત્રણ વાર મદ મધ્ય અને ઉચ્ચ સ્વરથી કહી “અમયં સર્વ-
ભૂતેભ્યો મત્તઃ સ્વાહા” એ મંત્રથી જળ જળમાં નાખવું. શિખા ઉખેડી જનોઈ હાથમાં લઈ
“આપો પં સર્વા દેવતાઃ સર્વાભ્યો દેવતાભ્યો જુહોમિ સ્વાહા ઐશ્વર્યસ્વાહા” એ મંત્રથી જળમાં

જળ સાથે હોમ કરી પ્રાર્થના કરવી. તેનો મંત્ર—“ગ્રાહિ માં સર્વલોકેશ, વાસુદેવ સનાતન ॥ સંન્યસ્તં મે જગદ્યોને પુંડરીકાક્ષ મોક્ષદ ॥ યુષ્મચ્છરણમાપચં, ગ્રાહિ માં પુરુષોત્તમ” સ્વાર પછી નમ્ર યદ્ય પાંચ પગલાં ઉત્તર સામે જવું. જ્ઞાન મળવાની ઇચ્છાવાળો હોય તો તેને આચાર્યે નમસ્કાર કરી ભગવંતું કોપીન અને કટિવસ્ત્ર દઈ દંડ દેવો. પછી તેણે કોપીન તથા વસ્ત્ર પહેરી, “ઈંદ્રસ્ય ચઃ જોસિ સચ્ચે માં ગોપાય” એ મંત્રથી દંડ લેવો પછી “વાવેદ્મઃ શર્મ મે ભવ યત્પાપં તન્નિવારય” એ મંત્ર કહી પ્રણવથી અથવા ગાયત્રી મંત્રથી કમંડલુ લેવું. “કંદંવિષ્ણુ” એ મંત્રથી આસન લેવું. પછી હાથમાં સન્ધિ રાખી ગુરુને નમસ્કાર કરી ગરુડાસનથી બેસી ગુરુપ્રત્યે કહેવું. તે આ રીતે—
 “પ્રાયસ્વ મો જગદ્ગ્રાથ, ગુરો સંસારચહિના ॥ દુર્ગ્ધ માં કાલદટ્ટં ચ, ત્વામહં શરણં ગતઃ ॥ યો બ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વં, યોવૈવેદ્યાંશ્વ પ્રહિણોતિ તસ્મૈ ॥ તં હ દેવમાત્મવુદ્ધિપ્રકાશં મુમુક્ષુર્વં શરણમહં પ્રપદ્યે” એ મંત્રથી ગુરુની પ્રાર્થના કરી જમણે ગોઠણ ભૂમિ ઉપર રાખી ગુરુના પગને ગ્રહણ કરી “અધીહિ ભગવૉંબ્રહ્મ” એમ કહેવું. ગુરુએ પોતાને બ્રહ્મરૂપ હું છું એમ ધ્યાન કરી જળે ભરેલા શંખને બારવાર પ્રણવથી મંત્રી તે જળથી શિષ્યને અભિષેક કરી “શક્ષોમિત્રઃ” એ મંત્રથી શાંતિપાઠ કરી શિષ્યના મસ્તક ઉપર હાથ રાખી પુરુષસૂક્તનો જપ કરી શિષ્યનાં હૃદય ઉપર હાથ રાખી “મમ વ્રતે હૃદયં તે દધાસિ” ઇત્યાદિ મંત્રનો જપ કરી દક્ષિણ કાનમાં પ્રણવનો ઉપદેશ કરી તેનો અર્થ તથા પંચીકરણાદિક એનો બોધ કરી “પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ, અયમાત્મા બ્રહ્મ, તત્યમસિ, અહં બ્રહ્માસ્મિ” એ ઋગ્વેદાદિક ચાર મહાવાક્યમાંનું કોઈ એક જે શિષ્યની શાખા હોય તેને અનુસારે ઉપદેશ કરી તે વાક્યના અર્થનો બોધ કરવો. પછી તીર્થ, આશ્રમ ઇત્યાદિ સંપ્રદાયપ્રમાણે નામ દેવું. પછી પર્વકશૌચ (શુદ્ધતા) કરાવી યોગપદ્ધતિ દેવો.

અથપર્વકશૌચપ્રયોગઃ ॥ કસ્મિંચ્ચિત્પુણ્યદિવેકચ્ચિદ્દૃઢસ્યઃસ્વામેપીઠાદૌયતિસુપવેશ્યગુર્વંજુજ્ઞાતોયતયેપર્વકશૌચંકરિષ્યેતિસંકલ્પ્ય વામભાગેપ્રાપ્તસંસ્થાનપંચમૃજ્જાગાન્દક્ષિણભાગેપિ તથૈવપંચસંસ્થા પ્યોમયત્રશુદ્ધોદકંચસંસ્થાપ્યવામપ્રથમમૃજ્જાગેનપંચવારંમૃજ્જાલાભ્યાંયતિજાનુદ્વયંકરાભ્યાંયુગપત્રક્ષાલયેત્ ચરમક્ષાલનેમૃજ્જાગસમાસિઃ પદમપ્રેપિ તતોદક્ષિણભાગસ્યપ્રથમભાગાધેનસ્વામકરંમૃજ્જાલાભ્યાંદિશ ચારંપ્રક્ષાલ્યાપરાધેનતૈનૈવજલેનોમૌકરૌસસત્તવારંક્ષાલયેત્ પદમપ્રેપિયોજ્યં સંસ્થાયાંવિશેષસ્તુલ્યતે વા માદ્વિતીયભાગેનચતુર્વારંજંહાદ્યંયુગપત્રક્ષાલ્યદક્ષિણદ્વિતીયભાગાધેનસત્તવારંવામકરમર્ધાતરેણચતુર્વા રમુમૌકચકૌક્ષાલયેત્ વામતૃતીયેનયતિગુલ્ફૌન્નિવારં દક્ષિણભાગાધેનવામકરંપદ્મારમુમૌકચતુર્વારં વામ ચતુર્થેનયતિપાદપૃષ્ઠૌન્નિવારંદક્ષિણાધેનસ્વામકરંચતુર્વારમુમૌદ્વિવારમ્વશિષ્ઠાધેન વામપંચમેનયતિપાદતલેસકુહદક્ષિણપંચમાધેનવામસ્યદ્વિવારમુમયોચ્ચાપરાધેનસકુહક્ષાલનમિતિ ॥

હવે પર્વકશૌચનો પ્રયોગ કહે છે.

કોઈ એક પુણ્ય દિવસે કોઈ એક ગૃહસ્થે પોતાની આગળ આસનાદિક ઉપર સંન્યાસીને બેસાડી “ગુર્વંજુજ્ઞાતો યતયે પર્વકશૌચં કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી ડાબીતરફ પૂર્વભણી નાચ એવા પાંચ માટીના પિંડ તથા દક્ષિણભાગમાં પણ તેમજ પાંચ માટીના પિંડ રાખી તથા બન્ને તરફ શુદ્ધ જળ રાખી ડાબીતરફના પહેલા માટીના પિંડમાંથી પાંચવાર મૃતિકા તથા જળવડે યતિના બે ગોઠણ બે હાથવતી એક કાળેજ ધોવા. છેવટના ધોવામાં માટીના પિંડની સમાપ્તિ કરવી. એ રીતે આગળ પણ જાળવવું. સ્વાર પછી દક્ષિણતરફના પ્રથમ પિંડમાંની અર્ધા માટીથી પોતાનો ડાબો હાથ માટી તથા જળવડે દશવાર ધોઈ ખીન્ન અર્ધ ભાગથી એજ જળવતી બન્ને હાથ સાતવાર ધોવા. એ રીતે આગળ પણ યોજના કરવી. સંખ્યામાં વિશેષ પ્રકાર તો કહીશું. ડાબીતરફના ખીન્ન ભાગથી ચારવાર બે બંધા એક કાળે ધોઈ જમણીતરફના ખીન્ન પિંડના અર્ધ ભાગથી સાતવાર ડાબો હાથ ધોઈ ખીન્ન અર્ધ ભાગથી બન્ને હાથ ચારવાર ધોવા. ડાબીતરફના ત્રીજા ભાગથી યતિના ગુલ્ફ (ગિરિઆ) ત્રણવાર ધોઈ દક્ષિણતરફના અર્ધ ભાગથી ડાબો હાથ છવાર તથા (બાકી અર્ધથી) બન્ને હાથ ચારવાર ધોવા. ડાબીતરફના ચોથા પિંડવડે યતિના પગની પેનિએ બેવાર તથા દક્ષિણતરફના અર્ધ ભાગથી પોતાનો ડાબો હાથ ચારવાર અને બાકીના અર્ધ ભાગથી બન્ને હાથ બેવાર ધોવા. ડાબીતરફના પાંચમા ભાગથી યતિના પગતળિયાં એકવાર તથા દક્ષિણતરફના પાંચમા અર્ધ ભાગથી ડાબા પગને બેવાર અને બાકી બચેલા અર્ધા ભાગથી બન્ને પગને એકવાર ધોવા.

અધ્યયોગપટ્ટઃ ॥ કારિતપર્યંકશૌચોયતિઃકટિશૌચંકૃત્વાકટિસૂત્રકૌપીનેધૃત્વાવસ્ત્રેણાવગુંઢ્યગુર્ધ
નુદ્યોચાસનેડપવિદ્યસમ્યૈઃસહવેદાંતેકિંચિદુપન્યસેત્ ગુર્યતિઃશિષ્યંયતિશિરસિશંખેનપુરુપસૂકેના
મિપિચ્યવસ્ત્રગંધપુષ્પધૂપદીપનૈવેદ્યઃસંપૂજ્ય વસ્ત્રમુપરિધૃત્વાયતિમિઃસહવિશ્વરૂપાધ્યાયંપદ્યામિદેવાતિ
ત્યારમ્યમુંદ્વરાજ્યંસમૃદ્ધમિત્યંતંપઠિત્વા પૂર્વેકલ્પિતંનામદયાત્ તતઃશિષ્યવદેત્ ઇતઃપરંત્વાસંન્યાસા
ધિત્તારિણેસંન્યાસોદેવોદીક્ષાયોગપટ્ટાદિકંચકાર્યં જ્યેષ્ઠયતયોનમસ્કાર્યાઃ તતોગુરુઃકટિસૂત્રંપંચમુદ્રા
લંકૃતંપૂર્વેદંદંચશિષ્યાયંદત્વાશિષ્યંયથાસંપ્રદાયંનમસ્કુર્યાત્ અન્યેયતયોગૃહિણશ્ચનમસ્કુર્યુઃ શિષ્યોના
રાયણેત્યુક્ત્યોચાસનાદુત્થાયતત્રગુરુમુપવેદયથાવિધિનત્વાન્યયતીત્રમેત્ ઇતિગૃહ્યાશિમતોવિધુરાદેશ્ચ
વિવિદિપાસંન્યાસપ્રયોગઃ ॥

હવે યોગપટ્ટ કહે છે.

તેણે પર્વકશૌચ કરેલું એવા યતિએ કટિની શુદ્ધતા કરી કટિસૂત્ર તથા દોપીન ધારણ કરી
દેડ ઉપર વસ્ત્ર વીંટી શુરની આસાથી ઊંચા આસન ઉપર બેસી સભાસદોનીસાથે વેદાંતવિષે કાંઈ
એક વ્યાખ્યાન કરવું. શુર સંન્યાસીએ શિષ્ય સંન્યાસીના મસ્તક ઉપર શંખવડે પુરુષસૂક્તથી
અભિષેક કરી વસ્ત્ર, ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, એ ઉપચારથી પૂજા કરી ઉપર વસ્ત્ર ઝાલી
યતિઓસાથે વિશ્વરૂપાધ્યાય “પદ્યામિ દેવાન્” ઇહાં યદી “મુંશ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધં” ઇહાંપર્યંત પાઠ
કરી પ્રથમ કદબી રાખેલું નામ દેવું. પછી શિષ્યપ્રત્યે કહેવું. આજ પછી સંન્યાસના અધિકારીને
તારે સંન્યાસ તથા દીક્ષા દેવી, અને ચોત્રપટ્ટાદિક કરવા. જ્યેષ્ઠ યતિઓને નમસ્કાર કરવા. પછી
શુરએ કટિસૂત્ર તથા પાંચ મુદ્રાવડે અલંકૃત એવા પ્રથમના દંડ શિષ્યને દઈ સંપ્રદાયપ્રમાણે તેને
નમસ્કાર કરવા. પછી બીજા સંન્યાસી તથા ગૃહસ્થોએ પણ નમસ્કાર કરવા. શિષ્યે “નારાયણ”
એમ કહી ઊંચા આસનથી ઉતરી તે (આસન) ઉપર શુરને બેસાડી યથાવિધિ નમસ્કાર કરી બીજા
યતિઓને નમન કરવું. એ રીતે ગૃહ્યાશિમાન તથા વિધુરાદિકને વિવિદિષા સંન્યાસનો પ્રયોગ કહ્યો.

અથાગ્નિહોત્રિણોવિશેષઃ ॥ તત્રઘૌતાગ્રયોવિચ્છિન્નાશ્ચેત્પુનરાધાનંપાયમાનેષ્ટ્યંતંપૂર્ણાહુત્યંતંવા
છત્વાપ્રાયશ્ચિત્તાદિસાવિત્રીપ્રવેશાંતંપૂર્વંચત્કુર્યાત્ ॥

હવે અગ્નિહોત્રીને વિશેષ કહે છે.

તેમાં ઐત્રીયાગ્રિ વિચ્છિન્ન થયો હોય તો, પુનરાધાન પાવમાનેષ્ટિપર્યંત કરી અથવા પૂર્ણાહુતિપર્યંત
કરી પ્રાયશ્ચિત્તાદિ સાવિત્રીપ્રવેશપર્યંત કર્મ પ્રથમપ્રમાણે કરવું.

અથબ્રહ્માન્વાધાનમ્ ॥ અગ્નિત્રયંસમિધ્યસંદ્રુતમાજ્યંચુચિચતુર્વારંગૃહીત્વાહવનીયેપૂર્ણાહુતિં
જ્ઞાદાપરમાત્મનદ્દંમિતિકુર્યાત્ સાયંસંધ્યાગ્નિહોત્રહોમાંતેડચ્છરેણગાર્હપત્યંદ્વંદ્વશઃપ્રાપ્રાણ્યાસાધ્યાહ
વનીયદ્વક્ષિણતઃકૌપીનદંડાધાસાદયેત્ રાત્રિજાગરાંતેપ્રાતઃહોમાદિકૃત્વાપૌર્ણમાસ્યાંબ્રહ્માન્વાધાનંચેત્પૌર્ણ
માસોષ્ટિત્વાદશોષ્ટિમપિપશ્વહોમાપકર્પપૂર્વેકમપકૃત્વતદૈવકુર્યાત્ દશૌચેદ્દશોષ્ટિરેવ ॥

હવે બ્રહ્માન્વાધાન કહે છે.

ત્રણ અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી સંસ્કાર કરેલું આલ્પ સુચિપાત્રમાં ચારવાર લઈ આહવનીય અગ્નિમાં
“જ્ઞાદાપરમાત્મન દ્દં” એમ કહી પૂર્ણાહુતિ કરવી. સાયંસંધ્યા તથા અગ્નિહોત્રહોમ થયા
પછી ગાર્હપત્ય અગ્નિની ઉત્તરતરફ બે બે પાત્ર ઝાંડી આહવનીય અગ્નિની દક્ષિણતરફ દોપીન, દંડ
દશાદિક રાખવાં. રાત્રિએ જાગરણ કર્યા પછી પ્રાતઃકાળે હોમાદિક કરી પૂનમને દિવસે બ્રહ્માન્વા-
ધાન કર્યું હોય તો પૌર્ણમાસેષ્ટિ કરી દશોષ્ટિ પણ પશ્વહોમના અપકર્પપૂર્વેક અપકર્પ કરી તે વેળાએજ
કરવી. (બ્રહ્માન્વાધાન) દર્શને દિવસે હોય તો દશોષ્ટિ કરવી.

અથપૂર્ણમાન્યાંદશોવાદેશકાલૈસ્મૃત્વા સંન્યાસપૂર્વાગ્મૂતયાપ્રાજાપત્યેષ્ટવાચૈશ્વાનર્યેષ્ટવાચસમાનતંત્ર
યાપર્યે રતિસંકલ્પસમુદયેનેષ્ટિયં અથૈશ્વાનરોદ્દાશકપાલઃપુરોડાશઃપ્રાજાપત્યશ્ચર્યૈષ્ણવોનશ
કપાલઃપુરોડાશઃ અપવાકેવલપ્રાજાપત્યેષ્ટિઃ અગ્રપ્રયોગઃસ્વસ્ત્વપ્રાનુસારેણોહઃ યૌધાયનસ્પ્રાનુસારે
તર્કેચિદુચ્યતે પવનપાવનપુષ્પાદવાચનાદિપૂર્વાંગતિકેવલધંશ્વાનરેષ્ટવાઃકેવલપ્રાજાપત્યાવાસંકલ્પઃ

પ્રીહિમયપુરોહાશોદ્રવ્યં પંચપ્રયાજાઃ અગ્નિવૈશ્વાનરપ્રજાપતિર્વાદેવતા પંચદશસામિધેન્યઃ વ્રતપ્રહ્ણાં
તેષ્યુરુગ્યંસંસ્કૃત્યચુચિચતુર્ગૃહીતંૃહીત્વાપૃથિવીહોતેત્યાદિચતુર્હોતહોમંકૃષ્માંઠહોમસારસ્વતહોમોચ
કૃત્વાનિર્વાપાદિઃ વૈશ્વાનરોદ્વાદશકપાલઃપુરોહાશપ્રાજાપત્યશ્વરઃ વૈશ્વાનરાયપ્રતિવેદ્યામઈતિપુરોહવા
ક્યાવૈશ્વાનરઃપવમાનઃપથિર્ધૈરિતિયાજ્યા પ્રાજાપત્યાપાંપ્રધાનમુપાંનુધર્મકં સુમૂઃસ્યંમૂરિત્યાચનુચાક્યાઃ
પ્રજાપતેનત્વયેતાનિતિયાજ્યા અથચુવેળાષ્ટાનુપહોમાનુમયત્ર વૈશ્વાનરોનક્તતયઆપ્રયાતુપરાવતઃ અગ્નિ
રુપથેનવાહસાસ્યાહા વૈશ્વાનરાયેદમિતિયાગઃસર્વથ ૧ ક્રતાવાનંવૈશ્વાનરમૃતસ્યજ્યોતિપસ્પતિં અજસ્રં
ધર્મમીમહેસ્વાહા ૨ વૈશ્વાનરસ્યદસં ૩ પૃષોદિવિપૃષોઅગ્નિઃ ૪ જાતોયદગ્ને ૫ ત્વમગ્નેશોચિપાં ૬
અસાકમગ્ને ૭ વૈશ્વાનરસ્યસુમતૌ ૮ અથેનમુપતિષ્ઠેતસહસ્રશીર્ષેતિસૂત્રેન તતઃસ્વિષ્ટકૃદાદિશેપંસમાપ
યેત્ સર્વોવૈરુદ્રઃ વિશ્વંમૂતમિતિદ્વાભ્યામશ્વયુત્સર્ગઃ આયુર્વાંઅગ્નેઈતિમંત્રેણદર્મસંયથ્યજમાનભાગાર્તિક્ચિ
દ્વાદાય સહસ્રશીર્ષેત્યનુવાકેનપ્રાશ્ય ઓમિતિગ્રહ્ય ઓમિતીદંસર્વમિત્યનુવાકેનહુતરોપમાહયનીયેપ્રક્ષિ
પેત્ યવંવૈશ્વાનર્યાચન્યતરામિષ્ટિરુચૌપાસનાગ્નેૌસર્વાધાનેદક્ષિણાગ્નેૌપ્રાણાદિહોમાદિવિરજાહોમાંતંકાર્ય
અન્યત્પ્રાચ્યત્ આહયનીયેઅરણીમુસલોલુપલાતિરિક્ત્વારુપાપ્રાણાંવાહઃ તતઆત્મન્યાહવનીયાસિ
સમારોપઃપૂર્વેવત્ અરણીદ્વયંગાર્હપત્યેપ્રક્ષિપ્યતત્સમારોપંકૃત્વાદક્ષિણાગ્નેૌમુસલોલુલ્લેહુત્વાદક્ષિણાગ્ને
રપિસમારોપઃ તતઔપાસનાગ્નેઃસમારોપઃ ઇતિક્રમઃ અન્નવિશેષોન્યપ્રજ્ઞાતવ્યઃ ઇતિસામ્નિકપ્રયોગઃ
જ્ઞાતકંત્રપ્રતિ ગ્રહાન્યાધાનવિરજાહોમાદિરહિતોચાપ્રયોગોઽન્યમાવાત્ ॥

હવે પૂનઃપ્રતિ દિવસે અથવા દર્શને દિવસે દેશ, કાલતુ સ્મરણ કરી “ સંન્યાસપૂર્વાંગમૂતયા પ્રાજા-
પત્યેષ્ટવા વૈશ્વાનર્યેષ્ટવા ચ સમાનતંત્રયા ચસ્યે, ” એવો સંકલ્પ કરી એક સાથે બન્ને ઇષ્ટિ કરવી.
એ ઠંકાણે વૈશ્વાનરને ઉદ્દેશે દ્વાદશકપાળ પુરોહાશ કરવો. પ્રાંતપલ ચરુ, વિષ્ણુ દેવતાવાળો નવક-
પાળ પુરોહાશ કરવો. અથવા કેવળ પ્રાંતપત્યેષ્ટિ કરવી. એમાં પ્રયોગ પોતપોતાના મંત્રને અનુ-
સારે જાણવો. ઔધાધનસૂત્રને અનુસારે કાંઈ એક કર્તુધું—પવન, પાવન અને પુણ્યાહવાધન
ઇલાદિ પૂર્વાંગ થયા પછી કેવળ વૈશ્વાનરેષ્ટિનો અથવા કેવળ પ્રાંતપત્યેષ્ટિનો સંકલ્પ કરવો. પ્રીહિમય
પુરોહાશ એ દ્રવ્ય, પાંચ પ્રયાજ, વૈશ્વાનર અગ્નિ અથવા પ્રાંતપતિ દેવતા, પદર સામિધેની.
મત લીધા પછી તો અંધર્ધુએ આજ્ઞાનો સરકાર કરી સુચિપાત્રમાં ચારવાર ધૂત લઈ “ પૃથિવી
હોતાં ” ઇલાદિ અતુલંત્ર હોમ, કૃષ્ણાંક હોમ અને ચારસ્વત હોમ કરી નિર્વાપાર્તિક કરવો. વૈશ્વા-
નર દ્વાદશકપાળ પુરોહાશ, પ્રાંતપલ ચરુ, “ વૈશ્વાનરાયપ્રતિવેદ્યામ ” એ પુરોહવાક્યા, “ વૈશ્વા-
નરઃ પાવમાનઃ પથિર્ઞઃ ” એ યાજ્ઞ્યા. પ્રાંતપલ ઇષ્ટિમાં પ્રધાન કર્મનો ઉચ્ચાર ધીરે કરવો.
“ સુમૂઃસ્યંમૂઃ ” ઇલાદિક અનુવાક્યા જાણવી. “ પ્રજાપતે નત્ત્વદેતાં ” એ યાજ્ઞ્યા. પછી સુવપા-
ત્રવડે આઠ ઉપહોમ બન્ને ઠંકાણે કરવા. તેના મંત્ર—“ વૈશ્વાનરોનક્તતય આપ્રયાતુ પરાવતઃ ॥
અમિરુકથેનવાહસાસ્યાહા વૈશ્વાનરાયેદં ” એ રીતે સઘળે ઠંકાણે ભાગ કરવો. “ ક્રતાવાનંવૈ-
શ્વાનરમૃતસ્ય જ્યોતિપસ્પતિં ॥ અજસ્રં ધર્મમીમહેસ્વાહા ૨, વૈશ્વાનરસ્યદસં ૩, પૃષોદિવિપૃષોઅગ્નિઃ ૪,
જાતોયદગ્ને ૫, ત્વમગ્નેશોચિપાં ૬, અસાકમગ્ને ૭, વૈશ્વાનરસ્યસુમતૌ ૮ ” પછી “ સહસ્ર-
શીર્ષાં ” એ મૂક્તવડે દેવની પ્રાર્થના કરવી. પછી સ્વિષ્ટકૃત આદિ હોમના શેષની સમાપ્તિ કરવી.
પછી “ સર્વોવૈરુદ્રઃ ૦ વિશ્વંમૂતં ” એ બે મંત્રવડે અગ્નિનો ઉત્સર્ગ કરવો. “ આયુર્વાં અગ્ને ” એ
મંત્રવડે, દર્ભના ધૂમણ ઉપર રાખેલા યજ્ઞમાનના ભાગમાથી કાંઈ એક લઈ “ સહસ્રશીર્ષાં ” એ
અનુવાકવડે પ્રાર્થના કરી “ ઓમિતિ ગ્રહ્ય, ઓમિતીદંસર્વ ” એ અનુવાકવડે, હોમ કરતાં શેષ રહેલું
દ્રવ્ય આહવનીય અગ્નિમાં નાંખવું. એ રીતે વૈશ્વાનર ઇલાદિ બે ઇષ્ટિમાંથી એક ઇષ્ટિ કરી ઔપા-
સન અગ્નિવિષે, અને સર્વાધાન પક્ષ હોય તો દક્ષિણાગ્નિવિષે પ્રાણાદિ હોમયજ્ઞી વિરજાહોમપર્વત
કર્મ કરવું. બાકી પ્રથમપ્રમાણે જાણવું. ચરણી, મુસલ, ઉલૂખલ (ખાંડણી) વિના બીજા કાંઈના પાત્રનો
આહવનીય અગ્નિમાં દાહ કરવો. પછી પોતામાં આહવનીય અગ્નિનો સમારોપ પ્રથમ પ્રમાણે કરવો.
બન્ને ચરણી ગાર્હપલ અગ્નિમાં નાંખી તે ગાર્હપલનો સમારોપ કરી દક્ષિણાગ્નિમાં મુસલ ઉલૂખલનો
હોમ કરી દક્ષિણાગ્નિનો પણ સમારોપ કરવો. પછી ઔપાસનાગ્નિનો સમારોપ એવો કર્મ જાણવો.
એ વિષે વિશેષ પ્રકાર બીજા ગ્રંથમાં જોવો. એ રીતે સામિકર્મનો પ્રયોગ કલો. અથવા જ્ઞાતકવિષે
પ્રજ્ઞાન્યાધાન તથા વિરજાહોમ ઇલાદિકે રહિત પ્રયોગ જાણવો; કારણ, એને અગ્નિ નથી.

અધાતુરસંન્યાસઃ ॥ આતુરસંન્યાસે સંકલ્પપ્રેષોચારામયદાનેતિત્રયંપ્રધાનમાવશ્યકં કાર્યંઅર્થ
ધાન્નાદિવંદ્વમ્હણાંતમંગમૂતંયથાસંભવંકાર્યમ્ ॥

હવે આતુરસંન્યાસ કહે છે.

આતુરસંન્યાસવિષે સંકલ્પ, પ્રેષોચાર અને અમયદાન એ ત્રણ પ્રધાન કર્મ અવશ્ય કરવાં, તથા અધ્યાહ્નયકી દંડઅહણુપર્વત અંગભૂત કર્મ સંભવપ્રમાણે કરવું.

તત્પ્રયોગઃ ॥ મંત્રજ્ઞાનકૃત્વાશુદ્ધવસ્ત્રંધૃત્વાજ્ઞાનપ્રાપ્તિદ્વારામોક્ષસિદ્ધ્યર્થમાતુરવિધિનાસંન્યાસમ
હંકરિષ્યે પંચકેશાનવશેષ્યવપનંકૃત્વાસ્નાત્વાસંધ્યાંધૌપાસનહોમાંતંયથાસંભવંસંપાદ્યાત્મનિસમારોપંકુ
ર્યાત્ અગ્નિહોત્રીતુપ્રાજાપત્યાદિસ્થાનેપૂર્ણાહુતિકૃત્વાશ્રૌતાગ્નિમાત્મનિસમારોપયેત્ ઉચ્છિન્નાગ્નીનાંપુનરા
ધાનસંભવેસમારોપોન્યથાતુરસમારોપઃ વિધુરાદીનામદ્રવ્યભાવાદેવસમારોપોનાવશ્યકઃ તતસ્તોયમાદા
યાપ્સુજુહોતિ પપહવાઅગ્નેયોનિર્યઃપ્રાણઃપ્રાણંગચ્છસ્વાહા ૧ આપોવૈ સર્વા દેવતાઃ સર્વાભ્યોદેવતાભ્યોજુહો
મિસ્વાહા ૨ મૂઃસ્વાહાતિજલેજલેહુંત્વાહુતશેષંજલમાશુઃશિશાનઇત્યનુવાકેનાભિમંડ્ય પુત્રેપણાવિષેપ
ણાલોકેપણામયાત્મકાઃસ્વાહેતિફિંચિત્પિવેત્ અમયંસર્વંમૂતેભ્યોમત્તઃસ્વાહેતિદ્વિતીયંપિત્રેત્ સંન્યસ્તંમ
યેતિનિઃશેષંતૃતીયં તતઃપૂર્વેવત્સાવિત્રીપ્રવેશઃ તતઃપ્રાહ્નુસર્જકૃષ્યંવાહુઃપ્રેષોચારંપૂર્વેવત્કુર્યાત્ અમયંસર્વં
મૂતેભ્યોમત્તઃસ્વાહેતિપ્રાચ્યાંજલંક્ષિપેત્ શિષામુપાત્યયજ્ઞોપવીતંહિત્વામૂઃસ્વાહેત્યપ્સુહૃત્યાપુત્રગૃહેન
તિષ્ઠેત્ અત્યંતમાતુરચ્છેત્રેપ્રમાત્રંવાચદેત્ જીવતિચેત્સ્વસ્યઃસન્મહાવાક્યોપદેશવંદ્વમ્હણાદિસર્વંકુર્યાત્
પથમાતુરવિધિનાસંન્યાસેમૃતસ્યયતિવત્સંસ્કારઃ ॥

તેનો પ્રયોગ—મંત્રજ્ઞાન કરી શુદ્ધ વસ્ત્ર ધારણ કરી “જ્ઞાનપ્રાપ્તિદ્વારા મોક્ષસિદ્ધ્યર્થમાતુરવિ-
ધિના સંન્યાસમહં કરિષ્યે.” પાંચ કેશ શેષ રાખી બાકી વપન કરાવી આન, સંધ્યાદિ ઔપાસન
હોમપર્વત કર્મ સંભવપ્રમાણે કરી પાતામાં સમારોપ કરવો. અગ્નિહોત્રીએ તો પ્રાણપત્યાદિને
દંડાણે પૂર્ણાહુતિ કરી પાતામાં શ્રોતાગ્નિનો સમારોપ કરવો. ઉચ્છિન્ન થયેલા અગ્નિનો પુનરાધાનનો
સંભવ છતાં સમારોપ કરવો, તેમ ન હોય તો સમારોપ કરવો નહીં. વિધુર ઇત્યાદિકને અગ્નિ ન
હોવાથીજ સમારોપ અવશ્ય નથી. કરી બળ લઈ બળમાં હોખું. તેના મંત્ર—“પપ હવા અગ્ને-
યોનિર્યઃ પ્રાણઃ પ્રાણં ગચ્છ સ્વાહા ૧ આપો વૈ સર્વા દેવતાઃ સર્વાભ્યો જુહોમિ સ્વાહા ૨ મૂઃસ્વાહા” એ
રીતે બળમાં બળવડે હોમ કરી હોમ કરતાં શેષ બળ “આશુઃ શિશાન” એ અનુવાકવડે મંત્રી
“પુત્રેપણાવિષેપણાલોકેપણા મયા ત્મકાઃ સ્વાહા” એ મંત્રવડે થોડું બળ પીડું. “અમયં સર્વંમૂ-
તેભ્યો મત્તઃ સ્વાહા” એ મંત્રવડે બીજવાર પીડું. “સંન્યસ્તં મયા” એ મંત્રવડે ત્રીજવાર સઘળું
પીડું. પછી પ્રથમપ્રમાણે સાવિત્રીપ્રવેશ કરવો. પછી પૂર્વસામે બેસી જ્યાં હાથ રાખી પ્રથમપ્રમાણે
પ્રેષોચાર કરવો. “અમયં સર્વંમૂતેભ્યો મત્તઃ સ્વાહા” એ મંત્રવડે પૂર્વદિશામાં બળ નાંખવું.
શિષા ઉખેડી, જોનાઈ તોડી “મૂઃ સ્વાહા” એ મંત્રવડે બળમાં આહુતિ દઈ, પુત્રને ઘેર રહેલું
નહીં. અથવા અત્યંત આતુર હોય તો પ્રેષમાત્રનો ઉચ્ચાર કરાવવો. સ્વસ્થ થઈ જવો રહે તો
મહાવાક્યનો ઉપદેશ, દંડઅહણાદિ સઘળો વિધિ કરાવવો. એ રીતે આતુરવિધિવડે સંન્યાસ લઈ મરેલાના
સંસ્કાર ચતિપ્રમાણે કરવા.

અમૃતયતિસંસ્કારઃ ॥ પુત્રઃશિષ્યોવાસ્નાત્વાવપનંકૃત્વત્રયંચાધિકારાર્થંકુર્યાત્ પુત્રાતિરિક્ત
સ્વવપનંકૃતાકૃતં દેશકાલોસ્મૃત્વાગ્રહીમૂતસ્યયતેઃશૌનકોકવિધિનાસંસ્કારંકરિષ્યે નવંકલરાંતીર્થેના
પૂર્વ ગંગેચયમુનેન્ નારાયણપરંબ્રહ્મ યદ્યકિંચિજગત્સર્વં” इतिમંત્રૈરભિમંડ્ય રુદ્રસૂક્તવિષ્ણુસૂક્તાપોહિ
ષ્ટાદિમિર્યંતેઃજ્ઞાનંનિધાય ચંદનાદિમિઃકલેવરંસંપૂજ્યમાલ્યાદિમિરલંકૃત્યચાચ્છોપાદિમિઃગુહ્યદેશંન
યેત્ જલેસ્વલેયાસમાહિતંકુર્યાત્ સ્થલપક્ષેગતંવ્યાહૃતિપ્રોક્ષિતમુવિવંદ્વમ્પ્રમાણંકૃત્વા મધ્યેસુદ્ધમગર્તસાર્ધં
સ્નંતૃત્યા સસવ્યાહૃતિમિઃ પંચગવ્યેનત્રિઃપ્રોક્ષ્ય જલપક્ષેનઘાંપંચગવ્યંપ્રક્ષિપ્યકુશાનાસ્તીર્યસાવિશ્યાદેહં
પ્રોક્ષ્ય શંખોદકેનપુરુષસૂક્તેનાષ્ટોચરશતાવૃત્તપ્રવેશૃષ્ણસંઘાપ્યાપ્રાશરેણપોદ્ગોપચારૈઃસંપૂજ્ય તુલસીમા
લાયરલંકૃત્ય ત્રિષ્ણોહવ્યંરક્ષસ્યેતિદેહંગતેનઘાંવાક્ષિપેત્ રૂદ્રવિષ્ણુરિતિવંદંત્રેધામગ્રંદક્ષિણહસ્તેસ્થાપયેત્
દંસ-ગુચિપદિતિ પરેણનારંનિહિતંગુદાયાંવિધ્વાજદેવતયતોવિશંતિ વેદાંતવિજ્ઞાનમુનિશ્રિતાથો.સંન્યા
સયોગાચતયઃગુહ્યસત્ત્વાઃ” इतिहृदયજપેત્ પુરુષસૂક્તંમૃત્યુર્મધ્યેજપેત્ બ્રહ્મજ્ઞાનમિતિમૂર્ધેનિ મૂર્ધાંનમૂ-

મૂંઝવણ સ્વચ્છેત્યુક્તવાશંસેનમેદયેત્ અથવા મૂમિર્મૂમિમગાન્માતામાતરમપ્યગાત્ મૂયાસપુત્રૈઃપશુભિર્યોનો દ્વેષિસમિચતામિતિમંત્રેણપરશ્વાદિનામેદયેત્ શિરોમેચુમગક્તઃ શિરઃસ્થાપિતંગુડાંપિંડાદિકંમિચાત્ ગતં પુરુષસક્તેનલવણેનપ્રપૂરયેત્ સ્ત્રગલશ્વાદિરક્ષાર્થસિકતાદિમિઃપ્રપૂરયેત્ નદ્યાદૌશિરોમેદનોત્તરંદર્ભેરાચ્છાદ્યગ્નાહુતિમિરમિમંચ્યપાપાણંબધ્વા ઈશ્વાહેતિહૃદેન્યસેત્ તતોગ્નિનાગ્નિઃસઃ ત્વંહાગ્નેઅગ્નિનાં તંમર્જયંતસુકતું યજ્ઞેનયજ્ઞં ઇત્યુક્ત્વતુષ્ટયેનચિત્તિઃસુગિત્યાદિમિદંશહોત્રાદિસંજ્ઞકયજુર્મંત્રૈશ્ચામિમંત્રયેત્ અતોદેવાહિતિજપિત્વા પાપૈર્મુક્તાઅશ્વમેઘાદિફલમાગિનોવયમિતિભાવયંતોવશ્વયુદ્ધવા સર્વેનુગામિનઃ ક્ષાત્ત્વા ગંધાદિધૃત્વાસોત્સવાગૃહંગચ્છેયુઃ અગ્રપરમહંસસ્યસ્થલેસમાધિર્મુલ્યઃ જલેમધ્યમઃ કુટીચકંતુ પ્રદહેત્પૂરયેચ્ચબહુદકં હંસોજલેતુનિષ્કેષ્યઃપરમહંસંપ્રપૂરયેદિતિવચનાત્ અગ્રપરમહંસંપ્રકીરયેદિતિ કચિત્પાઠઃ ઈકોદિદંજલંપિંડમાસૌચંપ્રેતસત્ક્રિયાં નકુર્યાદ્વાર્પિકાદન્યદ્બ્રહ્મીમૂતાપમિક્ષવે કુટીચકાતિરે કેળનદહેચતિનંકચિત્ ॥

હવે મરેલા યતિના સંસ્કાર કહે છે.

પુત્ર અથવા શિષ્યે જ્ઞાન કરી વપન તથા અધિકારખાટે ત્રણ કૃત્ત્ર પ્રાથક્ષિક કરવું. પુત્રવિના બીજાઓને વપન કૃતાકૃત છે. દેશ કાલનું સ્મરણ કરી “બ્રહ્મીભૂતસ્ય યત્તેઃ શૌનકોક્તવિધિનાસંસ્કારં કરિષ્યે” નવીન કલશ તીર્થવડે પૂર્ણ કરી “ગંગેચયમુમેઠ, નારાયણઃ પરબ્રહ્મઠ, યદ્યકિંચિજ્ઞાનત્સર્વં”, એ મંત્રવડે મંત્રી રૂદ્રસૂક્ત, વિષ્ણુસૂક્ત તથા “આપોદિષ્ટાઠ” ઇત્યાદિ ઋચાવડે યતિને જ્ઞાન કરાવી ચંદનાદિ પદાર્થોવડે કલેવરની પૂજા કરી માળા ઇત્યાદિકવડે અલંકૃત કરી વાજીત્રના ઘોષાદિકવડે શુદ્ધ દેશપ્રત્યે લઈ જવું, પછી જળમાં અથવા સ્થળમાં સ્થાપિત કરવું. સ્થલપક્ષમાં ખાડો કરવો તે વ્યાહૃતિમંત્રવડે પૃથિવીનું પ્રોક્ષણ કરી ત્યાં એક દંડપ્રમાણનો ખાડો કરી તે ખાડાના મધ્યમાં ન્હાનો ડોઢ હાથનો ખાડો કરી સ્નાત વ્યાહૃતિમંત્રવડે પચમળ્યે કરી ત્રણવાર પ્રોક્ષણ કરી, જળપક્ષમાં નદીમાં પંચમળ્ય નાખી દર્ભ પાથરી સાવિત્રીમંત્રવડે દેહ પ્રોક્ષણ કરી રાખોદકવડે “પુરુષસૂક્ત” તથા અશ્વેતરશત “ગ્રણવ” મંત્રવડે જ્ઞાન કરાવી અધાક્ષર મંત્રવડે ઘોડશોપ-ચારથી પૂજા કરી તુળસી માળા ઇત્યાદિકવડે અલંકૃત કરી “વિષ્ણો હૃવ્યં રક્ષસ્વ” એ મંત્રવડે દેહને ખાડામાં અથવા નદીમાં પધરાવવું. “ઈદં વિષ્ણુઠ” એ મંત્રવડે ત્રણ ઠેકાણે ભાંગેલો દંડ જમણા હાથ ઉપર રાખવો. “હંસઃ શુચિપત્” તથા “પરેળનાકં નિદિત્તં ગુહાર્યાં વિવ્રાજવેત-ઘતયો વિશંતિ ॥” વેદાંતવિદ્યાનનુનિશ્ચિતાર્થઃ સંન્યાસયોગાઘતયઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ” એ મંત્ર હૃદયવિષે જપવા. ભૂકુટીના મધ્યભાગમાં પુરુષસૂક્ત જપવું. “બ્રહ્મજજ્ઞાનં” એ મંત્રનો જપ મસ્તક ઉપર કરવો. “મૂર્મુચઃસ્વાસ્વાહા” એ મંત્ર ભણી શંખવડે મસ્તક ફેરવવું. અથવા “મૂમિર્મૂમિમગાન્માતામાતરમપ્યગાત્ ॥ મૂયાસપુત્રૈઃ પશુભિર્યો નો દ્વેષિ સમિચતાં” એ મંત્રવડે કુવાડો ઇત્યાદિકવડે મસ્તક ફેરવવું. મસ્તક ફેરવાયામાં અસમર્થ હોય તો માથા ઉપર રાખેલી ગોળની ઢેફ ઇત્યાદિકને ફેરવવું. “પુરુષસૂક્ત ભણી મીઠાંવતી ખાડો પૂરવો.” શિયાળ, કુતરાં ઇત્યાદિકયકી રક્ષા થનાખાટે રેતી ઇત્યાદિકવતી ખાડો ભરવો. નદી ઇત્યાદિકમાં દેહ નાખવું હોય તો, મસ્તકને ભેદ કર્યા પછી દર્ભ પાથરી વ્યાહૃતિમંત્રવડે મંત્રી પથરો ખાંધી “ઈશ્વાહા” એ મંત્રવડે હૃદ (પ્રો) માં પધરાવવું. પછી “અગ્નિનાગ્નિઃ સઃ ત્વંહાગ્ને અગ્નિનાં તં મર્જયંતસુકતું યજ્ઞેનયજ્ઞં” એ ચાર ઋચાવડે, તથા “ચિત્તિઃ સુકૂઠ” ઇત્યાદિ દશહોત્ર નામના ચળુવેદના મંત્રવડે પણ અભિમંત્રણ કરવું. “અતો-દેવાઠ” એ મંત્રનો જપ કરી “હમો પાપયકી સુકત યથા અને અશ્વમેઘાદિક ફળને પામ્યા.” એવી ભાવના કરતાં છતાં સઘળા પાછળ જનારાઓએ યજ્ઞાંતર્યાનથી શુદ્ધિથી જ્ઞાન કરી ગંધાદિક ધારણ કરી ઉત્સવયુક્ત યજ્ઞ ઘેર જવું. આ ઠેકાણે પરમહંસનો સમાધિ સ્થળમાં મુખ્ય છે; જળમાં મધ્યમ; કારણ, “કુટીચકંતો દાહ કરવો; અહ્નદકને પૂરવો; હંસને જળમાં પધરાવવો; અને પરમહંસનુ સ્થળમાં પૂરણ કરવું.” એવાં વચન છે. આ વચનના ‘પ્રપૂરયેત્’ એ ઠેકાણે ‘પ્રકીરયેત્’ એવો કોઈ ઠેકાણો પાઠ છે. “બ્રહ્મરૂપ સંન્યાસીચાટે વાર્ષિકશ્રાદ્ધ વિના બીજું એકોદિષ્ટ, જળ, પિંડ, આશૈચ અને પ્રેતક્રિયા કરવી નહીં. કુટીચક વિના બીજા યતિને ક્યારે પણ ખાળવો નહીં.”

તતઃકર્તાક્ષાત્વાચમ્ય સિદ્ધિગતસ્યબ્રહ્મીભૂતમિહોસ્તુત્યર્ચ્યતર્પણંકરિષ્યેદિતિસંકલ્પસવ્યેનદેવતીર્થં નૈવાત્માનમંતરાત્માનંપરમાત્માનમિતિચતુશ્ચતુસ્તર્પિત્વા શુક્લપક્ષેમૃતસ્યકેશવાદિદ્રાવણામભિઃકૃણ

પદ્મેમૃતસ્યસંકર્ષણાદિદ્વાદશનામમિઃકેશવંતર્પયામીત્યેવંદિતીયાંતૈઃકુર્યાત્ દ્વંક્ષીરેણેતિકેચિત્ તતઃસિદ્ધિગતસ્યમિશોસ્તૃત્યર્થેનારાયણપૂજનંચલિદાનંઘૃતદીપદાનંચકરિષ્યે” इतिसंकल्प्यदेवयजनोपरितीरेवा मृन्मयलिङ्गं कृत्वा पुष्पसूक्तेनाष्टाक्षरेण च षोडशोपचारपूजां कृत्वा घृतमिश्रपायसबलिदत्त्वा घृतदीपंचस मर्पपायसबलिजलेक्षिपेत् ततः ॐ नमो ब्रह्मणे नम इति शंखेनाष्टाध्वान्दत्वा गृहं ब्रजेदिति प्रथमदिनकृत्यं एवं दशदिनांतं प्रत्यहंतर्पणं लिङ्गपूजनं पायसबलिदीपदानानि कुर्यात् ॥

આર પછી કર્તાએ આન કરી આચમન કરી “સિદ્ધિ ગતસ્ય બ્રહ્મીભૂતમિશોસ્તૃત્યર્થે તર્પણ કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી સંઘેજ દેવતીર્થવડે “આત્માનમંતરાત્માનં પરમાત્માનં” એવું વાક્ય કહી આર આરવાર તર્પણ કરી, શુક્લપક્ષમાં મૃત યથેલાને કેશવાદિ આર નામવડે તથા કૃષ્ણપક્ષમાં મૃત યથેલાને સંકર્ષણાદિ આર નામવડે “કેશવાંતઃ” એવાં દ્વિતીયાવિલકલંત નામવડે તર્પણ કરવું. એ તર્પણ દ્વયથી કરવું એમ કોઈ અંથકાર કહે છે. પછી “સિદ્ધિ ગતસ્ય મિશોસ્તૃત્યર્થે નારાયણપૂજનં ચલિદાનં ઘૃતદીપદાનં ચ કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી દેવયજ્ઞભૂમિ ઉપર અથવા તીર ઉપર માટીનું લિંગ કરી પુરૂષસૂક્ત તથા અષ્ટાક્ષર મંત્રવડે ષોડશોપચાર પૂજા કરી ઘૃતસહિત પાયસનું બલિ દઈ ઘૃતનો દીપક સમર્પણ કરી પાયસનું બલિ જળમાં નાખવું. પછી “ૐ નમોબ્રહ્મણે નમઃ” એ મંત્રવડે શંખથી આઠ અર્ધ દઈ ઘેર જવું, એ પ્રથમ દિવસનું કૃત્ય કહ્યું. એ રીતે દશ દિવસપર્યંત નિવસતર્પણ, લિંગપૂજન, પાયસબલિ અને દીપદાન કરવાં.

अथैकादशेहनिपार्वणश्राद्धम् ॥ तत्रमध्याह्नेनद्यादौध्राद्धांगतिलतर्पणंकृत्वादेशकालौस्मृत्वा प्राचीनावीती अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणोब्रह्मीभूतस्यासत्पितुः करिष्यमाणदर्शादिसर्वथाद्वाधिकारार्थं माघपार्वणश्राद्धं करिष्ये इति पुत्रादिः संकल्पयेत् शिष्यस्तु ब्रह्मीभूतगुरोः प्रत्यब्दादिध्राद्धाधिकारार्थं तत्पितृसंबंधिनामगोनोहेदयतासिद्धयर्थं च पार्वणश्राद्धमितिसंकल्पयेत् अन्यत्समानं पुरुरवाद्र्यसंज्ञका त्रिव्येदेवाः पितृपितामहप्रपितामहानांनामगोत्रादिसंहितानामुच्चारः सर्वत्रपितृब्रह्मीभूत इति विशेषणमात्रमधिकं शेषप्रत्यब्दश्राद्धवत् केचिच्छिष्याः कर्ता चेदात्मांतरात्मपरमात्मन उद्दिश्य साधुवदसंज्ञकदेवयुतंसंन्येन देवधर्मकंनादीश्राद्धवदेकादशहोपार्वणश्राद्धं कुर्यादित्याहुः अत्र सर्वत्र विस्तरस्तोरोक्तसंन्यासपद्धतौ द्रष्टव्यः ॥

હવે અગીયારમે દિવસે પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું—તે દિવસે મધ્યાહ્ન કાળે નદી ઇલાદિકમાં શ્રાદ્ધના અંગરૂપ તિલતર્પણ કરી દેશ કાલનું રમરણ કરી અપસંન્ય કરી “અમુકગોત્રસ્યામુકશર્મણોબ્રહ્મીભૂત-સ્યાસત્પિતુઃ કરિષ્યમાણદર્શાદિસર્વથાદ્વાધિકારાર્થમાઘપાર્વણશ્રાદ્ધં કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ પુત્રાદિ-કોએ કરવો. શ્રાદ્ધકર્તા શિષ્ય હોય તો તેણે “બ્રહ્મીભૂતગુરોઃ પ્રત્યબ્દાદિધ્રાદ્ધાધિકારાર્થં તત્પિતૃ-સંબંધિનામગોનોહેદયતાસિદ્ધયર્થં ચ પાર્વણશ્રાદ્ધં” એવો સંકલ્પ કરવો. બાકી સઘળું સરખુંજ કરવો. સઘળે ઠેકાણે પિતાને “બ્રહ્મીભૂત” એવું વિશેષણ માત્ર અધિક કહેવું, બાકીનું કંઈ પ્રતિ-સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધપ્રમાણે જાણવું. કોઈ અંથકાર, શિષ્ય કર્તા હોય તો, આત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્માને ઉદ્દેશકરી સાધુરૂઝ નામના દેવયુક્ત એવું સંઘે કરી દેવધર્મે યુક્ત નાંદીશ્રાદ્ધપ્રમાણે, અગીયારમે દિવસે પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું, એમ કહેછે. એ શ્રાદ્ધમાં સઘળે ઠેકાણે વિસ્તાર તોરોકૃત સંન્યા-સપદ્ધતિ અંથમા લેવો.

अथद्वादशाहेनारायणवलिः ॥ देशादिस्मृत्वासिद्धिगतस्यमिश्नोःसंभावितसर्वपापक्षयपूर्वकं विष्णुलोकायासिद्धाराधीनारायणम्रीत्यर्थेनारायणवलिं करिष्ये इतिसंकल्प्य त्रयोदशयतीन्विप्रान्वानिमं द्य गुरुपक्षेकेशवरूपिगुर्वर्णेत्ययाक्षणः कर्तव्य इत्येवं दामोदरंतकेशवादिद्वादशनामभिः क्षणोदेयः क णेतुसंकर्षणादिद्वादशनामभिः त्रयोदशविंशतिविष्णवर्णेत्ययाक्षणः कर्तव्य इति निमंश्यपादान्प्रक्षाल्यप्रास्तु मानुपदेशयेत् विप्राप्रेस्यंडिलेभिर्मृष्टापनादि अन्याघानेचक्षुणीआज्येनेत्यंतैर्निघायुंसूर्यप्रजापतिंचव्यस्त समस्तव्याहृतिमिरेकैकपायसाहुत्या विष्णुमतोदेवा इति पृथग्भिः प्रत्यृचमेकैकपायसाहुत्या नारायणं पु र्यगूलं नमस्तृचमेकैकपायसाहुत्या शुक्लकेशवादिद्वादशदेवताः कृष्णेसंकर्षणादिद्वादशदेवताः एकैक पायसाहुत्याशोपेणेत्यादिष्विंचारादधिकशतमुशीभिरुपयलिपयंततंडुलानोप्याष्टत्रिंशदाहुतिपयोसं ५

રૂપાહારમિતવિષ્ણુનેવેષપર્વાસંચક્ષીરેઅપયિત્વાજ્યમાર્ગતેત્રિપૂર્વતઃશાલગ્રામેવિષ્ણુ પુરુષસૂક્તેનાપ્રાક્ષરે
જ્વલપોદશોપચારૈઃસંપૂજ્ય સ્તુચાહસ્તેનવાન્વાધાનાનુસારેજ્ઞાત્યોમત્યાગૌવિદધ્યાત્ પવંશુક્લરૂપ્ણમેદેનકે
શવાદિદ્વાદશાંતાઃ સંકર્ષણાઘંતાવાદ્યત્રિશદાહુતીર્હૃત્વાસ્વિષ્ટકૃદાદિશેષસમાપ્ય પુનઃશાલગ્રામંસંપૂજ્ય
વિષ્ણુરાયક્યાવિષ્ણુવેધ્યંદત્વાહુતશેષપાયસેનવિષ્ણુવેચલંદત્વા નિમંત્રિતત્રયોદશવિપ્રાન્કેશવાદિક્રમેણ
કેશવરૂપિગુરવેનમદ્દમાસનમિત્યાદિનાસનગંધપુષ્પધૂપદીપાચ્છાદનાનિદત્વા ત્રયોદશેત્રિપુરુષસૂક્તે
નમ્રતૃચાંતે વિષ્ણુવેનમદ્દત્યેવમાદિનાવિષ્ણુદીર્ઘાંતોપચારૈઃપૂજયેત્ ચતુરક્ષમંડલેપુત્રયોદશમોજનપાત્રા
ળ્યાસાઘોપસ્તીર્યાંત્રપરિવિષ્ય પૃથિવીતેપાત્રમિત્યાદિનાકેશવાદિદ્વાદશોદેશેનવિષ્ણુદેશેનચાત્રંલયત્વત્વા
અતોદેવાઃ ઐતદ્વક્ત્વ ઐતદ્વાયુર્ગ્રહાર્પણમિત્યાદ્યાપોશનાદિપ્રાણાહુત્યંતે નારાયણાણુપનિપદ્માગાનપટેત્
તૃપ્તિપ્રશાંતેઆચાંતેપુપ્રાગ્રાન્દર્શનાસ્તીર્વાપ્રાક્ષરેણાક્ષતોદકંદત્વા કેશવરૂપિગેગુરવેડ્યંપિંડઃસ્વાહાનમ
મ દત્યેવંદ્વાદશપિંડાન્દત્વાત્ કૃણેતુસંકર્ષણાદિનામમિરિતિસર્વેત્ર પિંડેષુવિષ્ણુસંપૂજ્યપુરુષસૂક્તેનસ્તુ
ત્વાવિસર્જયેત્ વિપ્રેચ્ચસ્તાંબૂલદક્ષિણાદિદત્વાત્રયોદશાયવિપ્રાયનામ્યાઆસીદિત્યાદ્યુક્તયેજનફલતાંબૂ
લદક્ષિણાંદત્વાનમસ્કૃત્ય તાંશાલગ્રામમૂર્તિમાચાર્યાયદદ્યાત્ હતિનારાયણવલિવિધિઃ ॥

હવે આશ્મે દિવસે નાશયણુબલિ કહે છે—દેશ, કાલતું રમરણુ કરી “ સિદ્ધિઃ જતસ્ય મિશ્નોઃ
સંભાવિતસર્વેપાપક્ષયપૂર્વકં વિષ્ણુલોકાવાસિદ્ધારા ધીનારાયણપ્રીત્યર્થ નારાયણવલિ કરિષ્યે ” એવો
સંકલ્પ કરી તેર સંન્યાસી અથવા બ્રાહ્મણુને નિમંત્રણુ કરી શુક્લપક્ષમાં “ કેશવરૂપિગુર્વર્થે ત્વયા
ક્ષણઃ કર્તવ્યઃ ” એ પ્રમાણુે દામોદર નામપર્યંત કેશવાદિ બાર નામવડે ક્ષણુ દેવો, કૃષ્ણપક્ષમાં તે
સંકર્ષણુદિ બાર નામવડે ક્ષણુ દેવો, તેરમા બ્રાહ્મણુને “ વિષ્ણુવર્થે ત્વયા ક્ષણઃ કર્તવ્યઃ ” એવું નિમં
ત્રણુ કરી પાદપ્રક્ષાલન કરી બ્રાહ્મણુને પૂર્વાભિમુખ બેસારવે. બ્રાહ્મણુની આગળ સ્થંડિલ ઉપર
અગ્નિસ્થાપન ઇત્યાદિ કરવું. અન્વાધાનમાં “ ચક્ષુષી આગ્નેનેત્વંતેત્રિ યાયું સૂર્યં પ્રજાપતિં ચ
ઘ્યસ્તસમસ્તન્યાહુતિમિરેકૈકપાયસાહુત્યા વિષ્ણુમતોદેવા હતિ પદ્મિઃ પ્રત્યુચ્ચમેકૈકપાયસાહુત્યા નારા
યણં પુરુષસૂક્તેન પ્રત્યુચ્ચમેકૈકપાયસાહુત્યા શુક્લકેશવાદિદ્વાદશદેવતાઃ કૃણ્યે સંકર્ષણાદિદ્વાદશદે
વતાઃ પૈકૈકપાયસાહુત્યાશેષેણેત્યાદિ, ” એ રીતે અન્વાધાન કરી એક સો આવન મૂઠી ચોખાને
નિવર્પ કરી બલિ પૂર્ણ થાય એટલો ચોખા હાથ અડનીશ આહુતિ થાય એટલો તથા પુરુષાક્ષર
જેટલું વિષ્ણુતું નૈવેદ્ય પૂર્ણ થાય એટલો ચરુ કૃષ્ણમાં રાંધી આગ્નિસ્થાપપર્યંત કર્મ થયા પછી
અગ્નિની પૂર્વતરફ શાળગ્રામ ઉપર પુરુષસૂક્તવડે તથા અપ્રાક્ષર મંત્રવડે ષોડશોપચાર પૂર્ણ કરી
સ્તુત્યવડે અથવા હાથવડે અન્વાધાનમાં કલાપ્રમાણુે હોમ તથા ત્યાગ કરવે. એ પ્રમાણુે શુક્લ કૃષ્ણ
સેદેકરી કેશવાદિ બાર અથવા સંકર્ષણુદિ બાર એવી અડનીશ આહુતિ હોમ કરી સ્વિષ્ટકૃદાદિ હોમ
શેષ સમાપ્ત કરી ફરી શાળગ્રામની પૂર્ણ કરી વિષ્ણુગાયત્રીવડે વિષ્ણુને અર્ધ્ય દઈ હોમ કરી શેષ
રહેલા પાયસવડે વિષ્ણુને બલિ દેવું. નિમંત્રણુ કરેલા તેર બ્રાહ્મણુને કેશવાદિ ક્રમેકરી “ કેશવરૂપિ
ગુરવે નમ દ્દમાસન ” ઇત્યાદિ વાક્યે કરી આસન, ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ અને વત્ર એ ઉપચાર
દઈ તેરમા બ્રાહ્મણુમાં પુરુષસૂક્તની એક એક ઋચાને અંતે “ વિષ્ણુવે નમઃ ” ઇત્યાદિ પ્રકારે દીપપ
ર્યંત ઉપચારવડે વિષ્ણુની પૂર્ણ કરવી. ચતુષ્કણુ મંડળમાં તેર સોજનપાત્ર માંડી તેમાં ધૃત પીરસી
પછી અત્ર પીરસી “ પૃથિવી તે પાત્ર ” ઇત્યાદિ વાક્યવડે કેશવાદિ બાર દેવતાને ઉદેશે તથા વિષ્ણુને
ઉદેશે અન્નમા ત્યાગ કરી “ યત્તોદેવાઃ, ઐતદ્વક્ત્વ, ઐતદ્વાયુઃ, ગ્રહાર્પણં ” ઇત્યાદિ વાક્યવડે આપોશ
નયત્રી પ્રાણુહુતિપર્યંત કર્મ થયા પછી નારાયણુદિક ઉપનિષદભાગને પાઠ કરવે. તૃપ્તિપ્રશ્નપર્યંત
કર્મ કરી બ્રાહ્મણુે આચમન કર્યા પછી પૂર્વમાં અગ્ર થાય એવા દર્ભ પાથરી અપ્રાક્ષર મંત્રવડે અક્ષત,
ઉદક દઈ “ કેશવરૂપિગે ગુરવેડ્યં પિંડઃ સ્વાહા નમમ ” એ પ્રમાણુે બાર પિંડ દેવા. કૃષ્ણપક્ષમાં
તો, સંકર્ષણુદિ નામવડે દેવા એમ સર્વત્ર જાણવું. પિંડવિધે વિષ્ણુની પૂર્ણ કરી પુરુષસૂક્તવડે
સ્તુતિ કરી વિસર્જન કરવું. બ્રાહ્મણુને તાંબૂલ, દક્ષિણા ઇત્યાદિ દઈ તેરમા બ્રાહ્મણુને “ નામ્યા
આસી ” એ ત્રણ ઋચાવડે ફળ, તાંબૂલ, દક્ષિણા દઈ નમસ્કાર કરી તે શાળગ્રામમૂર્તિ આચાર્યને
દેવી, એપ્રમાણુે નારાયણુબલિ કહ્યું.

અથદ્વાદશાહેત્રયોદશાહેવાયથાચારમારાધનમ્ ॥ તત્રપ્રયોગઃ દેશકાલૌસ્મૃત્વાધીના
રાયણપ્રીત્યર્થમારાધનંકરિષ્યદ્વિતિસંકલ્પ્ય ગુર્વર્થેક્ષણઃકર્તવ્યઃપવંપરમગુર્વર્થેપરમેષ્ટિગુર્વર્થેપરાતપરગુર્વર્થે

પવંવિપ્રચતુષ્ટયંનિમંચ્ય શુક્લેકેશવાદિનામભિઃકૃષ્ણેસંકર્ષણાદિનામભિઃદ્વાદશવિપ્રાશ્નિમંચયેત્ પવંપોઢ શવિપ્રાઃ યતયોવા અશક્તૌયથાશક્તિવિપ્રાશ્નિમંચ્યયથાયથંપોઢશક્ષણાદેયાઃ પોઢશાનાંપાદક્ષાલનંકૃ ત્વાચમ્યપાદક્ષાલનોદકપાત્રંતરેગૃહીત્વાગંધપુષ્પાદિભિઃપૂજયેત્ વિપ્રાન્પ્રાદ્વુસ્વાનુદ્વુસ્વાન્વોપવેશ્યપો ડશોપચારૈર્ગંધાદિપંચોપચારૈર્વાસંપૂજ્ય સપરિકરમન્નંપરિવિપ્યગાયડ્યાપ્રોક્ષ્યગુરુવેદ્દમન્નંપરિવિપ્તંપરિવે ક્યમાણંચાતૃત્તેઃસ્વાહાહવ્યંનમમ પવંપરમગુર્વાદિમ્યઃપંચદશમ્યોઢ્યત્યાગંકૃત્વાગ્રહાર્પણમિત્યાદિ ભુકે પ્વાચાંતેપુત્રેપુતાંબૂલદક્ષિણાવસ્ત્રાદિભિઃપૂજયેત્ અન્નકેચિત્પૂર્વેસ્થાપિતપાદોદકતીર્થપૂજાંકુર્વંતિ તત્તથા તીર્થપાત્રંતડુલાદિકૃતમંડલેસંસ્થાપ્યપુરુષસૂકેતનતીર્થરાજાયનમદતિપોઢશોપચારૈઃસંપૂજ્ય તત્પાત્રંશિર સિધૃત્વા યંધુભિઃસહવિપ્રાન્પ્રદક્ષિણીકૃત્યગુરુગ્રંહાગુરુર્વિન્નુરિતિતત્વાપ્રથમવિપ્રહસ્તાત્તતીર્થંપિબેત્ ત પ્રમંચઃ અવિદ્યામૂલશમનંસર્વેપાપપ્રણાશનં પિવામિગુરુપત્તીર્થં, પુત્રપૌત્રપ્રવર્ધનમિતિ કર્મશ્ચરણંપર્ણકૃત્વા સુદૃઘુતોમુંજીત ચર્પયંતેપ્રતિમાસંમૃતતિથાવેવમેવારાધનંકાર્યનતુપ્રતિમાસિકશ્રાદ્ધં પ્રત્યદ્વંતુપાર્વણશ્રા દ્ધંકૃત્વારાધનમપિકાર્યં તતોદર્શમહાલયાદિશ્રાદ્ધાન્યપિસર્વેસાધારણ્યેનકાર્યાણિનતત્રવિશેષઃ इत्या राधनविधिः ॥

હવે આરમે દિવસે અથવા તેરમે દિવસે બેવો આચાર હોય તેપ્રમાણે આરાધન કરવું.

તેમાં પ્રયોગ—દેશ, કાલનું સ્મરણ કરી “શ્રીનારાયણમીત્યર્થમારાધનં કરિષ્યે” એવો સંકલ્પ કરી “ગુરૈર્થે ક્ષણઃ કર્તવ્યઃ” એ પ્રમાણે “પરમગુર્વર્થે પરમેષ્ઠિગુર્વર્થે, પરાત્પરગુર્વર્થે” એ રીતે આર આદ્યણુને નિમંત્રણ કરી શુક્લપક્ષમાં કેશવાદિ નામેકરી તથા કૃષ્ણપક્ષમાં સંકર્ષણાદિ નામેકરી બાર આદ્યણુને નિમંત્રણ કરવું. એ પ્રમાણે સોળ આદ્યણુ અથવા સંન્યાસીઓને કહેવું. અશક્ત હોય તેણે યથાશક્તિ આદ્યણુને નિમંત્રણ કરી યથાયોગ્ય સોળ ક્ષણ દેવા. સોળ આદ્યણુનાં પાદપ્રક્ષાલન કરી આચમન કરી પાદપ્રક્ષાલનનું જળ ખીળ પાત્રમાં લઈ ગંધ, પુષ્પ ઇત્યાદિકવડે પૂજા કરવી. આદ્યણુને પૂર્વાભિમુખ અથવા ઉત્તરાભિમુખ બેસારી સોળ ઉપચારવડે અથવા ગંધાદિક પાંચ ઉપચારવડે પૂજા કરી સામગ્રીસહિત અન્ન પીરસી તે ગાયત્રીમંત્રવડે પ્રોક્ષણ કરી “ગુરુવેદ્દમન્નં પરિવિપ્તં પરિવેશ્યમાણં ચાતૃત્તેઃસ્વાહા હવ્યં નમમ” એ પ્રમાણે પરમગુરુ આદિક પદર આદ્યણુને અન્નભાગ કરી “ગ્રહાર્પણં” ઇત્યાદિ કર્મ કરવું. તે આદ્યણુએ ભોજન કરી આચમન કર્યા પછી તેની તાંબૂલ, વસ્ત્ર, દક્ષિણા ઇત્યાદિકવડે પૂજા કરવી. એ ઠેકાણે કેટલાએક શિષ્ટ પ્રથમ સ્થાપન કરી રાખેલાં પોદોદકતીર્થની પૂજા કરે છે. તે આ રીતે—તીર્થનું પાત્ર, તંડુલાદિકવડે કરેલાં મંદલ ઉપર સ્થાપન કરી પુરુષમુક્ત તથા “તીર્થરાજાય નમઃ” એ મંત્રથી તેની યોગ્યોપચારવડે પૂજા કરી તે પાત્ર મસ્તક ઉપર ધારણ કરી સંગંધિસહિત આદ્યણુને પ્રદક્ષિણા કરી “ગુરુગ્રંહા ગુરુર્વિન્નુઃ” એ મંત્રવડે નમસ્કાર કરી પહેલા આદ્યણુના હાથથી તે તીર્થ પીવું. તેના મંત્ર— “અવિદ્યામૂલશમનં સર્વેપાપપ્રણાશનં ॥ પિવામિ ગુરુપત્તીર્થં, પુત્રપૌત્રપ્રવર્ધનમ્” કર્મ ઇશ્વરને અર્પણ કરી સંખ્યવિગ્નસહિત ભોજન કરવું. એ રીતે ચર્પયંતે પ્રતિમાસં મૃતતિથિને દિવસે એવીજ આરાધના કરવી; પ્રતિમાસિકશ્રાદ્ધ કરવું નહીં. પ્રતિવર્ષે તો, પાર્વણશ્રાદ્ધ કરી આરાધના પણ કરવી. પછી દરો, મહાલય ઇત્યાદિ શ્રાદ્ધ પણ સર્વ સાધારણપણે કરવાં; તેમાં વિશેષ નથી. એ રીતે આરાધનવિધિ કહો.

અપ્રનારાયણવલિપાર્વણશ્રાદ્ધયોરેકદિનાનુષ્ઠાનપક્ષેપકાદશોવાદિનેપૂર્વનારાયણવલિકૃત્વાત્તતઃપાર્વણ શ્રાદ્ધકાર્યં દિનદ્વયેકરણપક્ષેત્વેકાદશોપાર્વણદ્વાદશોનારાયણવલિઃ દ્વાદશોત્રયોદશોવાદિનેઆરાધનં ઝ નમાસિકાદિકાલેષ્યપ્યારાધનમિતિકેચિત્ પ્રતિમાસમારાધનમિત્યન્યે પાર્વણશ્રાદ્ધેત્વેકાદશાહપ્રત્યદ્વ યોરેયતદ્વપુત્રાદીનામેવનિયતં શિષ્યાદીનાંતુનાવદ્યકં અપુત્રયતેસ્તુશિષ્યેણાપિપ્રત્યદ્વપાર્વણશ્રાદ્ધકાર્યં તદ્વર્ધચનામગોત્રોદ્દેષાધિકારાર્થમેકાદશશિષ્યેણપાર્વણશ્રાદ્ધકાર્યમ્ ॥

આ વિષયમાં નારાયણબલિ તથા પાર્વણશ્રાદ્ધ એ બન્ને એક દિવસે કરવાનો પણ હોય તો અગ્નીપરમે દિવસે આરમે દિવસે પ્રથમ નારાયણબલિ કરી પછી પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું. એ દિવસે કરવાનો પણ હોય તો અગ્નીપરમે દિવસે પાર્વણશ્રાદ્ધ તથા આરમે દિવસે નારાયણબલિ કરવું. આરમે અથવા તેરમે દિવસે આરાધન કરવું. બિનમાસિકશ્રાદ્ધના કાળે પણ આરાધન કરવું. એમ હોઈ

અંગકાર કહે છે. પ્રતિભાસ આરાધન કરવું એમ બીજા કહે છે. પાર્વણશ્રાદ્ધ તો અંગીયારમે દિવસે તથા પ્રતિવાર્ષિકવિધે કરવું. અને તે પુત્રાદિકોનેજ અવશ્ય છે; શિષ્યાદિકોને તો અવશ્ય નથી. પુત્ર-રહિત યતિના તો શિષ્યે પણ પ્રતિવર્ષ પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું. તેમાટે અને નામ, ગોત્રના ઉચ્ચારનો અધિ-કાર પ્રાપ્ત થવામાટે અંગીયારમે દિવસે પણ શિષ્યે પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું.

નારાયણવલ્યાદેદ્વાદશાહાદાવસંભવે શુક્લપક્ષસ્થદ્વાદશીશ્રવણપંચમ્યઃપૂર્ણિમામાવાસ્યાચેતિગૌણકા-લાઃ અન્નપૂર્વપૂર્વઃશ્રેયાન્ ભાર્યાકન્યાસ્તુપાદેઃસ્ત્રિયાઃયતિસંસ્કારકર્તૃત્વેતુવિધવાયાઃવપનપૂર્વકંકૃદ્વ્રતયા-ચરણં સધવાયાસ્તુકૃદ્વ્રાચરણમેવ ॥

આરામ ઇલાદિક દિવસે નારાયણબલિ ઇલાદિકનો સંભવ ન હોય તો શુક્લપક્ષમાંની દ્વાદશી, શ્રવણપક્ષ, પંચમી, પૂનમ અથવા આઘાદયા એ ગૌણકાળ છે. તેમાં પ્રથમ પ્રથમ ઉત્તમ છે. સ્ત્રી, કન્યા, પુત્રની સ્ત્રી ઇલાદિક સ્ત્રીઓ યતિના સંસ્કાર કરવાવાળીઓ હોય તો વિધવા છતાં તેણે વપનપૂર્વક ત્રણ કૃષ્ણ પ્રાપશ્રિત કરવાં. સૌભાગ્યવતી હોય તો તેણે એક કૃષ્ણ પ્રાપશ્રિત કરવું.

દેશાંતરસ્યપુત્રઃપિતુર્યતેઃસિદ્ધિવાર્તાશ્રુત્વા યપનપૂર્વકંજ્ઞાત્વાક્ષીરતર્પણપૂજનાદિદશાહાંતંકૃત્વૈકાઢ-શાહાદૌપાર્ષણનારાયણવલ્યાદિસર્વમચિકૃતંકુર્યાત્ સન્નિહિતેનજ્યેષ્ઠેનકૃતંચેત્કનિષ્ઠોનકુર્યાત્ ॥

દેશાંતરમાં રહેનારા પુત્રે પિતા સંન્યાસીની સિદ્ધિવાર્તા સાંભળી ખુંડનપૂર્વક જ્ઞાન કરી દુગ્ધત-ર્પણ, પૂનમ ઇલાદિક દશ દિવસપર્યંતનું કર્મ કરી અંગીયારમે ઇલાદિક દિવસે પાર્વણ, નારાયણબલિ ઇલાદિક સર્વ યથાવિધિ કર્મ કરવું. સગીપમાં રહેલા મ્હોટા પુત્રે કર્મ હોય તો કનિષ્ઠ કરવું નહીં.

શુક્લકૃષ્ણાદિમેદેનકેશવાદિનામાનિમૃતતિથ્યનુરોધેનૈવગ્રાહ્યાણિ નતુવાર્તાશ્રવણતિથ્યનુરોધેન મૃ-તતિથ્યજ્ઞાનેતુવાર્તાશ્રવણાનુરોધેનૈવયતિસંસ્કારકરણેભ્યમેધસહસ્રાદિકલ્લે અસંસ્કૃતંવિશીર્યંતપતેર્યન્ન-ફલેચરં ધર્મલોપોમેવેત્તદ્વર્મિષ્ઠમર્જનંતથા દિવંગતેનુરોશિષ્યઽપવાસંતદાચરેત્ નજ્ઞાનમાચરેદ્વિદુઃપુ-ત્રાદિનિધનેશ્રુતે પિતૃમાતૃક્ષયંશ્રુત્વાજ્ઞાનાચ્છુલ્લયતિસંભરાત્ ॥

શુક્લ કૃષ્ણાદિ મેદથી કેશવાદિ નામ મૃતતિથીને અનુરોધેજ લેવાં. વાત સાંભળી હોય તે તિથિને અનુસારે લેવાં નહીં. મૃતતિથિની ખબર ન હોય તો, વાત સાંભળવાને અનુસારેજ લેવાં. યતિના સંસ્કાર કર્યા છતાં સહસ્ત્ર અથમેધ ઇલાદિક ફળ મળે છે. “જે દેશમાં યતિનું શરીર સંસ્કાર કર્યાવિના શીર્ણ થઈ (સડી) જાય તે દેશમાં ધર્મલોપ, દુર્ભિક્ષ અને મરણ એ પ્રાપ્ત થાય છે. શુરુ સ્વર્ગસ્થ થયા છતાં તે કાળે શિષ્યે ઉપવાસ કરવો. પુત્રાદિકનું મરણ સાંભળ્યા છતાં યતિએ જ્ઞાન કરવું નહીં. માતા, પિતાનું મૃત્યુ સાંભળ્યા છતાં સમૈલજ્ઞાનવડે શુદ્ધ થાય છે.”

અથપ્રસંગાથતિધર્માઃ ॥ પ્રાતરુત્થાપગ્રહણસ્પતહતિજપિત્વાદંડાદીનિમૃદંચાદાયમૂત્રપુરીપયો-ગૃહસ્થચતુર્ગુણશૌચંકૃત્વાચમ્યપર્વેદ્વાદશીવર્જ્યપ્રણવેનદંતધાવનંકૃત્વા મૃદાઘટિકાદિપ્રક્ષાલ્યજલતર્પણ-ઘર્ષ્યંજ્ઞાત્વાપુનર્જંધેપ્રક્ષાલ્યવસ્ત્રાદીનિગૃહીત્વાપ્રણવેનપ્રાણાયામમાર્જનાદિકૃત્વાકેશવાદિનમૌતનામમિ-સ્તર્પયિત્વા મૃત્સ્તર્પયામીત્યાદિવ્યસ્તસમસ્તસ્યાહૃતિમિર્મહર્જનસ્તર્પયામીતિતર્પયેત્ અન્નવિશેષોમાધવાદૌ-વિશ્વેશ્વર્યાદૌચક્ષેયઃ સૂર્યોપસ્થાનાદિકંત્રિકાલવિષ્ણુપૂજાદિકંચંસિધૌક્ષેયં વિધૂમેસન્નમુસલેવ્યંગારેમુક-વજ્જને કાલેપરાક્ષેમૃયિષ્ટેનિત્યંમિશ્નાંયતિશ્ચરેત્ અન્નમિશ્નામેદાઃગ્રંથાંતરેજ્ઞેયાઃ અન્નવિવિધિપોર્દૈનિનઃમા-ધુકરીમુલ્યા દંડવલ્લાદિપરિગ્રહણરહિતસ્યનુકરપાત્રંમુલ્યં અન્યેપક્ષાઃઅશક્તવિપયાઃ તન્નમાધુકરીપક્ષે-દંડાદિગૃહીત્વાપંચમ્યઃસત્તમ્યોવાગૃહ્યોમિશ્નાંયાચિત્વાન્નપ્રોક્ષ્ય મૃત્સ્વચ્છાનમહત્યાદિવ્યસ્તસમસ્તસ્યા-હૃતિમિઃ સૂર્યાદિદેવેભ્યોમૃતેભ્યશ્ચમૃમૌક્ષિત્વાશોપમધંવિષ્ણુનિવેદિતંખુંજીત ચંડીવિનાયકાદિનૈવેદ્યંનખું-જીત મુક્ત્વાચમ્યપોહશપ્રાણાયામાન્કુર્યાદિતિસંક્ષેપઃ ॥

હવે પ્રસંગથક્ષી યતિના ધર્મ કહે છે.

પ્રાતઃકાળે ઉઠી—“વ્રહ્મણસ્પતે” એ મંત્રનો જપ કરી; દશાદિક તથા મૃતિકા લઈ મૃત, મળના લાગનિમિત્ત શુદ્ધિ ગૃહસ્થકરતાં યોગલ્લી કરી; આચમન કરી; પર્વ તથા દ્વાદશી વિના પ્રણવવડે દંત-ધાવન કરી; માટીવતી બાહરે કેર ધોઈ; જળતપેણ વિના જ્ઞાન કરી; ફરી જંથા ધોઈ; વસ્ત્રાદિક ગ્રહણ કરી; પ્રણવમંત્રવડે પ્રાણુયામ, માર્જન ઇલાદિક કરી; કેશવાદિ, અને નમઃ જે અંતમાં જેને

એવા નામમંત્રવડે તર્પણ કરી; "મૂસ્તર્પયામિ" ઇત્યાદિ વ્યસ્ત સમસ્ત વ્યાહૃતિ મંત્રવડે "મહર્જન-સ્તર્પયામિ" એમ તર્પણ કરવું; એમાં વિશેષ પ્રકાર માધવાદિક તથા વિદ્યેશ્વર્યાદિક ગ્રંથમાં જોવો. સૂર્યનું ઉપસ્થાન ઇત્યાદિક તથા ત્રિકાળ વિશ્લુપૂજન ઇત્યાદિક નિર્ણયસિદ્ધિમાં જોવું. ધૂમરહિત, મુસ-ળના શબ્દરહિત, અગ્નિરહિત તથા મનુષ્યોત્તુ લોજન યદ્ય ગચ્છેત્તુ એવા પૂર્ણ અપરાહ્ણ કાળે યતિએ નિલ ભિક્ષા કરવી. "એ વિપયમાં ભિક્ષાનો ભેદ બીજા ગ્રંથમાં જોવો. આ ભિક્ષામાં જ્ઞાન પામવાની ઇચ્છાવાળા સન્યાસીને માધુકરી ભિક્ષા મુખ્ય છે. દંડ, વસ્ત્ર ઇત્યાદિકનો સ્વીકાર ન કરનારા યતિને તો કરપાત્ર મુખ્ય છે. બીજા ભિક્ષાના પક્ષ અસાક્તોભાટે છે. તેમાં માધુકરી પક્ષ છતાં દંડાદિક લઈ પાંચ અથવા સાત ઘેર ભિક્ષા માગી તે અન્નતું પ્રોક્ષણ કરી "મૂઃસ્વધાનમઃ" ઇત્યાદિ વ્યસ્ત, સમસ્ત વ્યાહૃતિમંત્રવડે સપ્તાદિ દેવતાઓને તથા ભૂતોને ભૂમિ ઉપર અન્ન દર્શ શેષ અન્ન વિશ્વયુને નિવેદિત કરી લોજન કરવું. ચંડી તથા વિનાયક ઇત્યાદિક દેવતાઓનું નૈવેદ્ય ભક્ષણ કરવું નહીં. લોજન કરી આચમન કરી સોળ પ્રાણુપામ કરવા. એપ્રમાણુ સંકેપ જાણવો.

યતિહસ્તેજલંદ્યાન્નિક્ષાંદ્યાત્પુનર્જલં મૈક્યંપર્વતમાત્રંસ્યાત્તજ્જલંસાગરોપમં ઇકરાત્રંવસેદ્રામેનગરેપં ચરાત્રકમ્ વર્ષાધ્યોન્યપ્રવર્ષાધુમાસાંચચતુરોષસેત્ અઘૌમાસાન્વિહારઃસ્વાધતીનાંસંયતાત્મનાં મહાક્ષે પ્રમયિષ્ઠાનાંવિહારસ્તુનવિદ્યતે ભિક્ષાટનંજપઃજ્ઞાનંધ્યાનંશાંચંસુરાત્ત્વંનં કર્તવ્યાનિપટેતાનિસર્વથાનુપદં ઢવત્ મંચરંગુહ્લવરંચંચ્છીરુથાલૌહ્યમેવચ દિવાસ્વાપશ્ચયાનંચયતીનાંપતનાનિપદ્ વૃથાજ્વંપાત્રલોમં સંચયંશિષ્યસંમદં હવ્યંકવ્યંતથાધંચવર્જયેચ્છસદાયતિઃ યતિપાત્રાણિમૃદ્દેણુદાર્પણાવુમયાનિચ નતીર્થવા સીનિયંસ્વાપ્નોપવાસપરોયતિઃ નચાધ્યયનશીલઃસ્વાપ્નચ્યાસ્યાનપરોમવેત્ ઇતદ્વેદાર્થમિત્તપરં ઇતેસંજ્ઞે પતોયતિઘર્માઃ અન્યેપિમાધવીયમિતાક્ષરાદીશ્ચેયાઃ ॥

"યતિના હાથ ઉપર જળ દર્શ ભિક્ષા દર્શ કરી જળ દેવું. તે ભિક્ષા પર્વતસમાન તથા તે જળ સાગર જેટલું થાય છે. વર્ષાકાળ વિના અન્ય કાળે યતિએ ગામમાં એક રાત્રિ અને નગરમાં પાંચ રાત્રિ રહેવું. વર્ષાકાળમાં ચાર માસ રહેવું. મનનો નિયમ કરનારા યતિએ આઠ માસ ફરવું. મહાક્ષેત્રમાં રહેનારાઓએ ફરવું નહીં. ભિક્ષાટન, જપ, જ્ઞાન, ધ્યાન, પવિત્રપણું અને દેવપૂજન એ છ અવશ્ય રાજદંડપ્રમાણુ કરવાં. પલંગ, ચેત વસ્ત્ર, સ્ત્રીઓની વાર્તા, ચંચલપણું, દિવસે નિદ્રા અને વાહન એ છ યતિને પડવાનાં કારણ છે. વૃથા ભાષણ, પાત્રનો લોભ, સંચય, શિષ્યસંગ્રહ, હવ્ય કવ્ય એવાં અન્ન, એ યતિએ વળ્યે કરવાં. યતિનાં પાત્ર માટી, વાંસ, કાષ્ઠ અને કૃષિયાં એમનાં થાય. સન્યાસીએ નિલ તીર્થવાસી તથા ઉપવાસી થવું નહીં, ભણવું તથા વાંચવું એ સન્યાસીએ કરવું નહીં." અધ્યયન તથા વ્યાખ્યાનનો જે નિવેદ્ય કહ્યો તે વેદના અર્થ કરતાં બીજા વિપયમાં છે. એ સંક્ષેપપદો યતિના ધર્મ કલા. બીજા પણ યતિના ધર્મ માધવ તથા મિતાક્ષર ઇત્યાદિ ગ્રંથમાં જોવા.

પ્રથમેત્રપરિચ્છેદેકાલસામાન્યનિર્ણયઃ ॥ દ્વિતીયેત્રપરિચ્છેદેવિશેષાત્કાલનિર્ણયઃ ॥ ૧ ॥

આ ધર્માબ્ધિસાર ગ્રંથના પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કાળનો સામાન્ય નિર્ણય કહ્યો. પછી બીજા પરિચ્છેદમાં વિશેષિકરી કાળનિર્ણય કહ્યો.

તૃતીયસ્યચપૂર્વાધેર્ગર્માધાનાદિસંસ્ક્રિયાઃ ॥ આદિકંચપ્રકીર્ણાર્થોમાધાનાદ્યાઃસવિસ્તરાઃ ॥ ૨ ॥

દેવપ્રતિષ્ઠાસાંલ્યાદિનિલનંમિત્તિકંતથા ॥ તાર્તીયકોત્તરાર્થેસિન્નજીવત્પિતૃકનિર્ણયઃ ॥ ૩ ॥

આદ્યાધિકારકાલાદોર્નર્ણયઃઆદ્યપદ્ધતિઃ ॥ સૂત્રકાદેર્નર્ણયશ્ચનિર્ણયોદુર્મતાવપિ ॥ ૪ ॥

અંલેપિસંસ્કારવિધિઃસંન્યાસઃસહનિસ્તરઃ ॥ પ્રાયશ્ચિત્તંવ્યવહર્તિસર્વદાનવિધિવિના ॥ ૫ ॥

શુક્તોપિયમંશાસ્ત્રાર્થઃસંક્ષેપજ્ઞાનનિર્મિતઃ ॥ વિવુધાનાંચવાલાનાંતુદયેકપ્રદાનયે ॥ ૬ ॥

ત્રીજા પરિચ્છેદના પૂર્વાર્ધમાં ગર્ભાધાનાદિક સંસ્કાર; આદિક; આધાનાદિક વિસ્તારસહિત પરચુ-રણ વિપયો; દેવપ્રતિષ્ઠા; સાતિ ઇત્યાદિક; નિલનૈમિત્તિક કર્મ જેટલા વિષય કલા. ત્રીજા પરિચ્છેદના ઉત્તરાર્ધમાં શુભપિતૃકનો નિર્ણય; આદ્યનો અધિકાર, કાળ ઇત્યાદિકનો નિર્ણય; આદ્યપદ્ધતિ; સૂતકાદિ-કનો નિર્ણય; દુર્ભરણ છતાં પણ નિર્ણય; અત્યેષિસંસ્કારનો વિધિ; અને વિસ્તારસહિત સંન્યાસ એ પ્રમાણે વિષય કલા. પ્રાયશ્ચિત્ત, વ્યવહાર અને સઘળો દાનનો વિધિ એ વિના સઘળો ધર્મશાસ્ત્રનો

અર્થે, વિદ્વાનોને સંતોષાર્થે અને શાસ્ત્રની વ્યુત્પત્તિથી જે રહિત છે તેમને શાસ્ત્રજ્ઞાનરૂપ કષ્ટ નિવૃત્ત થવામાટે આ ગ્રંથમાં સંક્ષેપે કરી કહેલો છે.

મૂલમૂતાનિર્ણયાનિ વિરુતાનિકચિત્કચિત્ ॥ નિર્ધિકારાણ્યપિનવાન્યપ્યુકાન્યત્રકાનિચિત્ ॥ ૭ ॥

આ ગ્રંથમાં, મૂળમૂલક કોઈ કોઈ ઠેકાણે અશુદ્ધ હોવાથી કેટલા એક નવા પણ શુદ્ધ કરી લેખ્યા છે.

મીમાંસાધર્મશાસ્ત્રજ્ઞાઃસુધિયોનલસાવુધાઃ ॥ કૃતકાર્યાઃપ્રાક્ષિંબૈસ્તદર્શનાયમુદયમઃ ॥ ૮ ॥

ગ્રંથકાર આ ગ્રંથ કરવાનું પ્રયોજન શું ? તે કહે છે.

મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્રના જાણનારા, બુદ્ધિમાન અને આલસ્યરહિત એવા વિદ્વાનો તો પ્રાચીન વિદ્વાનોએ કરેલા પ્રાચીન નિર્ણયો જાળવવા કૃતકાર્ય થાય છે, અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયેલાં કાપોં કરે છે, તેથી આ મહારે ઉદ્યોગ તેમનેમાટે નથી.

યેપુનર્મદમતયોલસાઅજ્ઞાધ્વનિર્ણયમ્ ॥ ધર્મવેદિતુમિચ્છંતિરચિતસ્તદપેક્ષયા ॥ ૯ ॥

નિર્ણયોયધર્મસિંધુસારનામાસુવોદનઃ ॥ અમુનામીયતાંશ્રીમદ્દિટ્ઠલોમકવત્સલઃ ॥ ૧૦ ॥

ત્યારે જે મદમતયોલસા અજ્ઞાધ્વનિર્ણયમ્ ॥ ધર્મવેદિતુમિચ્છંતિરચિતસ્તદપેક્ષયા ॥ ૯ ॥ નિર્ણયોયધર્મસિંધુસારનામાસુવોદનઃ ॥ અમુનામીયતાંશ્રીમદ્દિટ્ઠલોમકવત્સલઃ ॥ ૧૦ ॥ ત્યારે જે મદમતયોલસા અજ્ઞાધ્વનિર્ણયમ્ ॥ ધર્મવેદિતુમિચ્છંતિરચિતસ્તદપેક્ષયા ॥ ૯ ॥ નિર્ણયોયધર્મસિંધુસારનામાસુવોદનઃ ॥ અમુનામીયતાંશ્રીમદ્દિટ્ઠલોમકવત્સલઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રેમ્ણાસદ્ધિર્મયઃ સેવ્યઃ શબ્દાર્થતઃ સદોપોષિ ॥

સંશોધ્યવાપિહરિણા સુદામમુનિસતુપૃથુકમુદિરિવ ॥ ૧૧ ॥

આ મારે ગ્રંથ કવચિત્ સ્થળમાં શબ્દયુક્તિ અને અર્થયુક્તિ બે દોષયુક્ત હોય તો પણ, સુદામા બ્રાહ્મણના પાવા બે ફાતરીયુક્ત હતા તો પણ શ્રીકૃષ્ણે તેમાંની ફાતરીયગેરાં ફેંકી સાફ શુદ્ધ કરી સ્વીકાર કર્યા, તે રીતે વિદ્વાનોએ વિચારપૂર્વક શોધન કરી આ ગ્રંથનો સ્વીકાર કરવો.

શ્રીકાશ્યુપાધ્યાયચરોમહાત્મા યમૂવવિદ્વદ્વિજરાજરાજઃ ॥

તસાદુપાધ્યાયકુલાવતંસો યજ્ઞેશ્વરોનંતરમાયમૂતામ્ ॥ ૧૨ ॥

વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોમાં કેવળ સાર્વભૌમ (ચક્રવર્તી) એવા મહાત્મા શ્રીકારી નામના ઉપાધ્યાય થયા હતા. તે યજ્ઞ ઉપાધ્યાયના કુળમાં સુકુટરપ એવા યજ્ઞેશ્વરોપાધ્યાય તથા અનંતોપાધ્યાય એ બે પુત્ર થયા.

યજ્ઞેશ્વરોયજ્ઞવિધાનદક્ષો દૈવજ્ઞવેદાંગસુશાસ્ત્રશિશ્નઃ ॥

મકોત્તમોનંતગુણૈકધામાનંતાદ્વ્યોનંતકલાવતારઃ ॥ ૧૩ ॥

તેમાં યજ્ઞેશ્વરોપાધ્યાય શ્રૌતમાર્ગમાં કુશળ, જ્યોતિષી અને વેદનું અંગ જે બ્યાકરણશાસ્ત્ર તેમાં સારી શિક્ષા પામેલા હતા. અને અનંતોપાધ્યાય ભક્તમાં શ્રેષ્ઠ છતાં અનંતના અંશભૂત અવતાર હોવાથી અનંત શુણેના નિવાસનું સ્થાન હતા.

પપોત્યજજન્મમુવંસ્વકીયાં તાંકૌંકણાભ્યાંસુવિરકિશાલી ॥

શ્રીપાંડુરંગેવસાંતિવિધાય મીમાતટેમુક્તિમગાત્સુમત્કયા ॥ ૧૪ ॥

એ અનંતોપાધ્યાય વૈરાગ્યવાન થઈ પોતાની કાંકણ નામની જન્મશ્રેણીનો ત્યાગ કરી શ્રીપંડરી-ક્ષેત્રમાં શ્રીપાંડુરંગની સમીપે નિવાસ કરી શ્રીપાંડુરંગની ભક્તિવડે બીમા નદીને તીરે મુક્તિને પ્રાપ્ત થયા.

તત્સાનંતામિધાનસ્યોપાધ્યાયસ્ય સુતઃ કૃતી ॥

કાશીનાથામિચો ધર્મસિંધુસારં સમાતનોત્ ॥ ૧૫ ॥

એ અનંતોપાધ્યાયના પુત્ર, વિદ્વાન એવા કાશીનાથોપાધ્યાયે આ ધર્મસિંધુસાર નામનો ગ્રંથ
લખ્યો છે.

इति श्रीमत्काश्यपाध्यायसूत्रिसूत्रयज्ञेश्वरोपाध्यायानुजानंतोपाध्यायसुतकाशीनाथोपाध्याय-
विरचिते धर्मसिंधुसारे तृतीयपरिच्छेदोत्तरार्धे समाप्तम् ॥ श्रीगुरुपांडुरंगार्पणमस्तु ॥

ઇતિ શ્રીમત્કાશ્યપાધ્યાયસૂત્રિસૂત્ર યજ્ઞેશ્વરોપાધ્યાયાનુજનંતોપાધ્યાયસુત કાશીનાથોપા-
ધ્યાયનિરચિતે ધર્મસિંધુસારે તૃતીય પરિચ્છેદોત્તરાર્ધે સમાપ્તમ્,

॥ श्रीपांडुरंगार्पणमस्तु ॥

સમાપ્ત.

શાકે માર્ગણસ્વેર્મભૂપેરિમિતે માસે શુભે માધવે,
શુક્લે કામતિથૌ શનૈશ્વરદિને શ્રીવાલજિત્સુતુના ॥
ધર્માન્ધિનિંજમાપયા વિલિસિતોઽયં કર્ણજિહ્વર્મણા,
તં ગૃહ્ણતુ વુઘાઃ સુશોખ્ય શમલં હિત્વા પ્રમાદોદ્ભવં ॥ ૧ ॥

ધર્મસિંધુમાંના એકાદશીનિર્ણયનો ૫૮.

શ્રીકારીનાયોપાધ્યાયૈરેકાદશ્યા વિનિર્ણયઃ ॥

કૃતોષ્ટાદશમેદાત્મા સ્માર્તવૈષ્ણવયોઃ પૃથક્ ॥ ૧ ॥

ધર્મસિંધુ ગ્રંથકર્તા શ્રીકારીનાય ઉપાધ્યાયે એકાદશીને અઢાર ભેદરૂપ નિર્ણય સ્માર્ત અને વૈષ્ણવોને ભુદો ભુદો કરેલો છે.

સંલક્ષ્યોદાહતેઃ સિદ્ધિ સંશોધ્ય ગ્રંથપટ્ટયોઃ ॥

વિભાવ્યૈક્યં ચ પટેઽસિન્ સ યથામતિ લિખ્યતે ॥ ૨ ॥

ઉદાહરણની સિદ્ધિ (યુક્તિ) સારી રીતે મનમાં લઈ તથા શોધી ગ્રંથ (ધર્મસિંધુ) તથા પટની એકવાક્યતા કરી આ પટમાં તે નિર્ણય યથામતિ લખું.

શ્રીરામચંદ્રનામા નામપ્રાગર્થઘૃષ્ટજિહ્વાયઃ ॥

સ બ્રહ્મવિત્પિતા મે જયતિતરામેપ જાનકીજાનિઃ ॥ ૩ ॥

શ્રીરામચંદ્ર નામના; એ નામનાં પૂર્વ અર્થ જે શ્રીરામ તેના ઉચ્ચારવડે ઘસાએલું છે જીભનું અથ જેનું એવા પ્રહનિષ્ઠ અને જાનકી છે સી જેમની એવા એ મહારા પિતા સઘળાઓથી ઉત્કર્ષ (અધિકપણે) કરી રહે છે.

નામસ્મૃત્યા યસ્ય ચ વિયોધિતો ધર્મશાસ્ત્રદુર્બોધમ્ ॥

નિર્ણયમેકાદશ્યા નિઃસંદિગ્ધં સુચેન વિલિખામિ ॥ ૪ ॥

જે પિતાના નામસ્મરણે કરી બોધ પામ્યો છતો હું ધર્મશાસ્ત્રમાં દુર્બોધ અને નિઃસંદેહ એવા આ એકાદશીને નિર્ણય સુષેકરી લખું.

અત્રસમત્વસ્યોદ્યાયક્ષણાભ્યવહિતપૂર્વેક્ષણાંતતિથિસત્ત્વંપટ્ટિઘટિકારૂપં ન્યૂનત્વંતુકિંચિદન્યૂનપટ્ટિ ઘટિકાવધિશુદ્ધાવિદ્યામેદેષુ તિથિક્ષયવૃદ્ધિભ્યાંવિલક્ષણં યથાવૈષ્ણવશુદ્ધૈકાદશી પ્રથમમેદે દશમી ૫૫૫૫૯ એકાદશી ૪૪૫૫૯ દ્વાદશી ૪૪૫૫૯ એવંપરમક્ષયેપલોનચતુશ્ચત્વારિંશદ્દશીમિતંન્યૂનત્વં એવમે ઘસાર્તવૈષ્ણવયોઃશુદ્ધાવિદ્યામેદૈર્વિલક્ષણત્યમૂહામ્ ॥

ઇહાં સમત્વ એટલે સૂચોદયના પ્રથમ ક્ષણના સમીપનો પૂર્વનો જે ક્ષણ તેના અંતપર્યંત તિથિનું રહેવું એટલે પૂર્ણ સાઠ ઘટિકા. ન્યૂનપણું તો, કાંઈ એક ઓછી સાઠ ઘટિકાપર્યંત તિથિ હોય તે. શુદ્ધા વિદ્યા ભેદમાં તિથિના ક્ષય તથા વૃદ્ધિવડે વિલક્ષણ થાય છે. જેમ, વૈષ્ણવોની શુદ્ધૈકાદશીના પ્રથમ ભેદમાં દશમી ૫૫૫૫૯ એકાદશી ૪૪૫૫૯ દ્વાદશી ૪૪૫૫૯ એવંપરમક્ષયે પરમાવધિ (પૂર્ણ) ક્ષયમાં પળમાત્ર ઓછી એવી ૪૪ ઘટિકા પરિમિત ન્યૂનપણું થાય છે, એવંપરમાણે સ્માર્ત તથા વૈષ્ણવોનું શુદ્ધા વિદ્યાના ભેદવડે વિલક્ષણપણું જાણવું.

પતેવૈષ્ણવાનામેકાદશ્યાઃશુદ્ધામેદાઃ અત્રારુણોદયવેધરહિતાશુદ્ધા સાચતુર્વિધા સાચોદાહરણેયુગ્મ વર્ણ્યતે ॥

એ વૈષ્ણવોની શુદ્ધા એકાદશીના ભેદ ૯.

ઇહાં અરુણોદયવેધરહિત જે એકાદશી તે શુદ્ધા, તે આર પ્રકારની. તેજ ઉદાહરણમાં બતાવું.

	દશમી. વ. પ.	एकाद. घ. प.	द्वादशी. घ. प.	
શુદ્ધન્યૂનાન્યૂ નદ્વાદશિકા.	૫૫ ૫૫ ૫૮ ૦	૫૫ ૫૫ ૫૫ ૫૫		શ્યમનુભયાઽધિવ્યવતીશુદ્ધા અત્રસાર્તાનાંવૈષ્ણવાનાંવૈ કાદશ્યાનેવોપવાસઃ. મેદઃ ૧.
ધર્માગ્નિસ્થસુ દાહરણમ્.	૫૫ ૦ ૫૫ ૦ ૫૮ ૦			એ એકાદશી અનુભયાધિક્યવતી શુદ્ધા છે. એ ઉદાહર- ણમાં, સ્માર્ત તથા વૈષ્ણવોએ એકાદશીને દિવસેજ ઉપવાસ કરેલો. ૧

	દશમી.		एकाद.		द्वादशी		
	घ	प	घ	प	घ	प	
શુદ્ધન્યૂનાસ મદ્વાદશિકા.	૫૫	૫૬	૫૮	૦	૬૦	૦	<p>શ્યમપ્યનુભયાધિક્યવતીશુદ્ધા અત્રાપિસાર્તાનાવૈષ્ણવા નાંચૈકાદશ્યામેવોપવાસઃ મેદઃ ૨.</p> <p>એ ૫૯ એકાદશી અનુભયાધિક્યવતી શુદ્ધા છે. એ ઉદાહરણુમા ૫૯, સ્માર્ત તથા વૈષ્ણવોએ એકાદશીવિષેજ ઉપવાસ કરવો. ૨</p>
ધર્માર્થિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૫	૦	૫૭	૦	૫૮	૦	
શુદ્ધન્યૂનાઽધિ કદ્વાદશિકા.	૫૫	૫૬	૫૮	૦	૬૦	૧	<p>શ્યદ્વાદશીમાત્રાઽધિક્યવતીશુદ્ધા અત્રસાર્તાનામેકાદ શ્યાવેષ્ણવાનાંદ્વાદશ્યામેવોપવાસઃઈતિમાધવમતં સર્વેપાંદ્વા દશ્યામેવેતિહેમાદ્રિમતં. મેદઃ ૩.</p> <p>એ એકાદશી દ્વાદશીમાત્રાધિક્યવતી શુદ્ધા છે. એ ઉદાહરણુમા સ્માર્તોએ એકાદશીને દિવસે તથા વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીને દિવસેજ ઉપવાસ કરવો એવો માધવનો મત. સઘળાઓએ દ્વાદશીને દિવસેજ ઉપવાસ કરવો એવો હેમા- દ્રિનો મત ૩</p>
ધર્માર્થિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૦	૦	૫૮	૦	૬૦	૧	
શુદ્ધસમાન્યૂન દ્વાદશિકા.	૫૫	૫૬	૬૦	૦	૫૬	૫૬	<p>શ્યમનુભયાઽધિક્યવતીશુદ્ધા અત્રસાર્તાનાવૈષ્ણવાનાં કાદશ્યામેવોપવાસઃ શ્વમુદાહરણંવિચાર્ય. મેદઃ ૪.</p> <p>એ એકાદશી અનુભયાધિક્યવતી શુદ્ધા છે. એ ઉદાહર- ણુમા, સ્માર્ત તથા વૈષ્ણવોએ એકાદશીને દિવસેજ ઉપવાસ કરવો એ ઉદાહરણુ વિચાર કરવા લાયક છે. ૪</p>
ધર્માર્થિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૫	૦	૫૭	૦	૫૮	૦	
શુદ્ધસમાસમ દ્વાદશિકા.	૫૫	૫૬	૬૦	૦	૬૦	૦	<p>શ્યમપ્યનુભયાઽધિક્યવતીશુદ્ધા અત્રસાર્તાનાવૈષ્ણવાનાં ચૈકાદશ્યામેવોપવાસઃ. મેદઃ ૫.</p> <p>એ ૫૯ એકાદશી અનુભયાધિક્યવતી શુદ્ધા છે. એ ઉદાહરણુમા, સ્માર્ત તથા વૈષ્ણવોએ એકાદશીનોજ ઉપવાસ કરવો ૫</p>
ધર્માર્થિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૫	૦	૫૭	૦	૫૮	૦	
શુદ્ધસમાઽધિ કદ્વાદશિકા.	૫૫	૫૬	૬૦	૦	૬૦	૦	<p>શ્યદ્વાદશીમાત્રાઽધિક્યવતીશુદ્ધા અત્રસાર્તાનામેકાદ શ્યા વેષ્ણવાનાંદ્વાદશ્યામેવોપવાસ. ઇતિમાધવમતં સર્વેપાં દ્વાદશ્યામેવોપવાસઃઈતિહેમાદ્રિમતં. મેદઃ ૬.</p> <p>એ એકાદશી દ્વાદશીમાત્રાધિક્યવતી શુદ્ધા છે. એ ઉદા- હરણુમા, સ્માર્તોએ એકાદશીને દિવસે અને વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીને દિવસેજ ઉપવાસ કરવો એવો માધવનો મત. સઘળાઓએ દ્વાદશીને દિવસેજ ઉપવાસ કરવો એવો હેમા- દ્રિનો મત. ૬</p>
ધર્માર્થિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૫	૦	૫૮	૦	૬૦	૧	

શુદ્ધાઽધિકા ન્યૂનદ્વાદશિકા.	દશમી.		एकाद.		द्वादशी.		
	घ. प.	घ. प.	घ. प.	घ. प.	घ. प.	घ. प.	
ધર્માન્ધિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૫	૫૯	૬૦	૦	૫૯	૫૮	શ્ય
							શ્ય
							इयमेकादशीमात्राऽधिक्यवतीशुद्धा अत्रस्मार्तगृहस्या नापूर्वैकादश्यां यतीनांवैष्णवानांचोपरितैकादश्यामेवोप वासइतिमाधवमतं कामाद्वाअकामाद्वा वैष्णवो द्वयमुपव सेदितिहेमाद्रिमतं. इदमुदाहरणंविचार्य. मेदः ७.
							એ એકાદશી એકાદશીમાત્રાધિક્યવતી શુદ્ધ છે. એ ઉદાહરણમાં, સ્માર્ત ગૃહસ્થોએ પૂર્વ એકાદશીને દિવસે, અને સંન્યાસી, વૈષ્ણવ, એમણે બીજા દિવસની શેષ એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવો એવો માધવનો મત. સક્રમ અથવા નિષક્રમ વૈષ્ણવોએ બન્ને દિવસે ઉપવાસ કરવો એવો હેમા- દ્રિનો મત. એ ઉદાહરણ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. ૭

શુદ્ધાઽધિકાસ મદ્વાદશિકા.							
	घ. प.	घ. प.	घ. प.	घ. प.	घ. प.	घ. प.	
ધર્માન્ધિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૫	૫૯	૬૦	૦	૫૯	૫૯	શ્ય
							શ્ય
							इयमप्येकादशीमात्राऽधिक्यवतीशुद्धा अत्रापिस्मार्तगृह स्थानांपूर्वैकादश्यां यतीनांवैष्णवानांचावशिष्टैकादश्यामेवो पवासइतिमाधवमतं कामाद्वाअकामाद्वा वैष्णवोद्वयमुपव सेदितिहेमाद्रिमतं. मेदः ८.
							એ પણ એકાદશીમાત્રાધિક્યવતી શુદ્ધ છે. એ ઉદાહ- રણમાં પણ સ્માર્ત ગૃહસ્થોએ પૂર્વ એકાદશીમાં અને ચતિ તથા વૈષ્ણવોએ બીજા એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવો એવો માધવનો મત. સક્રમ અથવા નિષક્રમ વૈષ્ણવોએ બન્ને દિવસ ઉપવાસ કરવો એવો હેમાદ્રિનો મત. ૮

શુદ્ધાઽધિકા ઽધિકદ્વાદશિકા.							
	घ. प.	घ. प.	घ. प.	घ. प.	घ. प.	घ. प.	
ધર્માન્ધિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૫	૫૯	૬૦	૧	૩	૫૫	શ્ય
							શ્ય
							इयमुभयाऽधिक्यवतीशुद्धा अत्रस्मार्तैर्वैष्णवैश्च परैवैका दश्युपोप्येत्युभयमतं. मेदः ९.
							એ એકાદશી ઉભયાધિક્યવતી શુદ્ધ છે. એ ઉદાહરણમાં સ્માર્ત તથા વૈષ્ણવોએ પણ બીજા દિવસનીજ એકાદશી ઉપવાસમાટે લેવી એવો બન્ને (માધવ તથા હેમાદ્રિ)નો મત છે. ૯

एतेवैष्णवानांविद्वैकादश्यामेदाः अत्रविद्वत्त्वमरणोदयेदशमीसत्त्वं अरणोदयस्तु सूर्योदयात्माक
चतुर्घटिकात्मकः.

એ વૈષ્ણવોની વિદ્વા એકાદશીના ભેદ ૯.

ઇહાં વિદ્વાપણું એટલે અરુણોદયસમયે દશમી હોય તે. અરુણોદય તો, સૂર્યોદયથી પ્રથમ જે
ચાર ઘટિકારૂપ કાળ તે.

વિદ્વન્ન્યૂનાન્યુ નદ્વાદશિકા.							
	घ. प.	घ. प.	घ. प.	घ. प.	घ. प.	घ. प.	
ધર્માન્ધિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૬	૧	૫૮	૦	૫૯	૫૯	શ્ય
							શ્ય
							इयमनुभयाऽधिक्यवतीविद्वद्वा अत्रस्मार्तानामेकादश्यामे वोपवासो वैष्णवानांविद्वत्त्वाद्वादश्यामुपवासः. मेदः १.
							એ એકાદશી અનુભયાધિક્યવતી વિદ્વા છે. એ ઉદાહર- ણમાં, સ્માર્તોને એકાદશીમાંજ ઉપવાસ. અને એ વિદ્વા છે માટે વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીમાં ઉપવાસ કરવો. ૧

	દશમી		एकाद.		द्वादशी		
	પ	પ.	પ	પ	પ	પ.	
વિદ્ધન્યૂનાસમ દ્વાદશિકા.	૫૬	૧	૫૮	૦	૬૦	૦	<p>इयमप्यनुभयाऽधिष्यवतीविद्धा अत्राप्तिस्मार्तानामेकादश्या मेवोपवासो वैष्णवानांविद्धत्वादश्यामुपवासः. मेदः २.</p> <p>એ એકાદશી અનુભયાધિષ્યવતી વિદ્ધા છે. એ ઉદાહર- ણમાં, સ્માર્તોએ એકાદશીમાં, અને એ વિદ્ધા છે તેથી વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીમાં ઉપવાસ કરવો. ૨</p>
ધર્માધિષ્ઠ્યમુ દાહરણમ્.	૫૭	૦	૫૮	૦	૫૯	૦	
વિદ્ધન્યૂનાઽધિ કદ્વાદશિકા.	૫૬	૧	૫૮	૧	૬૦	૦	<p>द्वादशीमात्राऽधिष्यवतीविद्धेयं अत्रस्मार्तैरेकादश्युपो प्या वैष्णवैर्द्वादश्युपोप्या हेमाद्रिमतेतुसर्वैर्द्वादश्येवो पोप्या.</p> <p>એ એકાદશી દ્વાદશીમાત્રાધિષ્યવતી વિદ્ધા છે. એ ઉદા- હરણમાં, સ્માર્તોએ એકાદશીમાં અને વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીમાં ઉપવાસ કરવો. હેમાદ્રિને મતે તો સઘળાઓએ દ્વાદશી- નોજ ઉપવાસ કરવો; ૩</p>
ધર્માધિષ્ઠ્યમુ દાહરણમ્.	૫૮	૦	૫૯	૦	૬૦	૧	
વિદ્ધસમાન્યૂન દ્વાદશિકા.	૫૮	૫૯	૬૦	૦	૫૯	૫૯	<p>इयमनुभयाऽधिष्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तानामेकादश्यामे वोपवासो वैष्णवानांविद्धत्वादश्यामुपवासः. मेदः ४.</p> <p>એ એકાદશી અનુભયાધિષ્યવતી વિદ્ધા છે. એ ઉદાહર- ણમાં, સ્માર્તોએ એકાદશીને દિવસેજ ઉપવાસ કરવો. વિદ્ધા છે માટે વૈષ્ણવોએ દ્વાદશી દિવસે ઉપવાસ કરવો. ૪</p>
ધર્માધિષ્ઠ્યમુ દાહરણમ્.	૫૭	૦	૫૮	૦	૫૯	૦	
વિદ્ધસમાસમ દ્વાદશિકા.	૫૯	૧	૬૦	૦	૬૦	૦	<p>इयमप्यनुभयाऽधिष्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तानामेकादश्या मेवोपवासो वैष्णवानांविद्धत्वादश्यामुपवासः. मेदः ५.</p> <p>એ પણ અનુભયાધિષ્યવતી વિદ્ધા છે. એ ઉદાહરણમાં, સ્માર્તોએ એકાદશીને દિવસેજ ઉપવાસ કરવો. વિદ્ધા છે માટે વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો. ૫</p>
ધર્માધિષ્ઠ્યમુ દાહરણમ્.	૫૭	૦	૫૮	૦	૫૯	૦	
વિદ્ધસમાધિ કદ્વાદશિકા.	૫૭	૧	૬૦	૦	૬૦	૦	<p>इयंद्वादशीमात्राऽधिष्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तैरेकादश्युपो प्या वैष्णवैर्द्वादश्युपोप्या हेमाद्रिमतेतुसर्वैर्द्वादश्येवोपोप्या.</p> <p>એ એકાદશી દ્વાદશીમાત્રાધિષ્યવતી વિદ્ધા છે. એ ઉદા- હરણમાં, સ્માર્તોએ એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો. વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો. હેમાદ્રિને મતે તો, સઘળાઓએ દ્વાદશીનોજ ઉપવાસ કરવો. ૬</p>
ધર્માધિષ્ઠ્યમુ દાહરણમ્.	૫૮	૦	૫૯	૦	૬૦	૧	

	દશમી.		एकाद.		द्वादशी.		
	પ.	વ.	પ.	વ.	પ.	વ.	
વિદ્યાઽધિકા ન્યૂનદ્વાદશિકા.	૫૧	૧	૬૦	૦	૫૧	૫૮	<p>इयमेकादशीमात्राऽधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तैर्गृहस्थैः पूर्वैकादश्युपोष्या यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभि र्वैष्णवैश्चपरैवोपोष्या विष्णुप्रीतिकामैःस्मार्तैरुपवासद्वयंकार्य मितिकेचित्. मेदः ७.</p> <p>એ એકાદશી એકાદશીમાત્રાધિક્યવતી વિદ્યા છે. એ ઉદાહરણમાં, સ્માર્ત ગૃહસ્થોએ પહેલી એકાદશીને ઉપવાસ કરવો. સંન્યાસી, નિષ્કામ ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, વિધવા અને વૈષ્ણવ એ સઘળાઓએ બીજી ઉપવાસમાં લેવી. વિષ્ણુ- ની પ્રીતિ ઇચ્છા કરનારા સ્માર્તોએ એ ઉપવાસ કરવા, એમ કેટલાએક અંથકાર કહે છે. ૭</p>
ધર્માગ્નિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૮	૦	૬૦	૧	૫૮	૦	
						સય	

વિદ્યાધિકાસ મદ્વાદશિકા.	૫૧	૧	૬૦	૦	૫૧	૫૧	<p>इयमन्येकादशीमात्राधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तैर्गृहस्थैः पूर्वैकादश्युपोष्या यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभिर्व ष्णवैશ્વપરैवोपोष्या विष्णुप्रीतिकामैःस्मार्तैરुपवासद्वयंकार्य मितिकेचित्. मेदः ८.</p> <p>એ પણ એકાદશી એકાદશીમાત્રાધિક્યવતી વિદ્યા છે. એ ઉદાહરણમાં, સ્માર્ત ગૃહસ્થોએ પહેલી એકાદશી ઉપ- વાસ માટે લેવી. સંન્યાસી, નિષ્કામ ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, વિધવા અને વૈષ્ણવોએ બીજી દિવસની ઉપવાસ માટે લેવી. વિષ્ણુની પ્રીતિ ઇચ્છા કરનારા સ્માર્તોએ એ ઉપવાસ કરવા, એમ કેટલાએક કહે છે. ૮</p>
ધર્માગ્નિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૮	૦	૬૦	૧	૫૮	૦	
						સય	

વિદ્યાધિકાઽધિ કદ્વાદશિકા.	૫૬	૧	૬૦	૦	૫	૦	<p>इयमुभयाऽधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तैर्वૈष्ણવૈશ્વા શિષ્ઠાપરૈવૈકાદશ્યુપોષ્યા. मेदः ९.</p> <p>એ એકાદશી ઉભયાધિક્યવતી વિદ્યા છે. એ ઉદાહરણમાં, સઘળા સ્માર્ત તથા વૈષ્ણવોએ બાકી રહેલી એથી બીજી દિવસનીજ એકાદશી ઉપવાસ માટે લેવી. ૯</p>
ધર્માગ્નિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૮	૦	૬૦	૧	૪	૦	

इमेस्मार्तानां शुद्धैकादशीमेदाः ॥ शुद्धत्वंनामसूर्योदयेदशम्यसत्त्वं साचतुर्विधा साचो
दाहरणैःप्रदर्श्यते.

એ સ્માર્તોની શુદ્ધ એકાદશીના ભેદ કહે છે.

शुद्धापञ्च ऐतदे सूर्योदयसमये दशमी तिथि न होय ते. ते शुद्धा एकादशी चार प्रकारनी,
એજ ચાર પ્રકાર ઉદાહરણવડે દેખાડું.

	दशमी.		एकाद.		द्वादशी.		
	प.	व.	प.	व.	प.	व.	
शुद्धन्यूनान्य नद्वादशिका.	५१	५१	५१	०	५१	०	<p>इयमनुभयाऽधिक्यवतीशुद्धा अत्रस्मार्तानामेकादश्यामेयो पवासोनद्वादश्यां वैष्णवानांतुविद्धत्वाद्वादश्यामुपवासः. मेदः १.</p> <p>એ એકાદશી અનુભયાધિક્યવતી શુદ્ધ છે. એ ઉદા- હરણમાં, સ્માર્તોએ એકાદશીનોજ ઉપવાસ કરવો, દ્વાદશીને દિવસે કરવો નહીં. વિદ્યા છે માટે વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો. ૧</p>
ધર્માગ્નિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૭	૦	૫૮	૦	૫૧	૦	

	દશમી	एकाद	द्वादशी	
શુદ્ધન્યૂનાસમ દ્વાદશિકા.	૫૧	૫૧	૫૧	૪૫ ૬૦ ૦
ધર્માગ્નિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૭	૦	૫૮	૦ ૫૯ ૦
શુદ્ધન્યૂનાઽધિ ફદ્વાદશિકા.	૫૧	૫૧	૫૧	૫૧ ૬૦ ૦
ધર્માગ્નિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૮	૦	૫૯	૦ ૬૦ ૦
શુદ્ધસમાન્યૂન દ્વાદશિકા.	૫૮	૫૧	૬૦	૦ ૫૯ ૫૯
ધર્માગ્નિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૭	૦	૫૮	૦ ૫૯ ૦
શુદ્ધસમાસમ દ્વાદશિકા.	૫૮	૫૧	૬૦	૦ ૬૦ ૦
ધર્માગ્નિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૭	૦	૫૮	૦ ૫૯ ૦
શુદ્ધસમાઽધિ ફદ્વાદશિકા.	૫૧	૫૧	૬૦	૦ ૬૦ ૦
ધર્માગ્નિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૮	૦	૫૯	૦ ૬૦ ૦

इयमप्यनुभयाधिक्यवतीशुद्धा अत्रसार्तानामेकादश्या मेवोपवासोनद्वादश्यां वैष्णवानांतुविद्वत्त्वादश्यामुप वासः.

मेदः २.

એ પણ એકાદશી અનુભયાધિક્યવતી શુદ્ધા છે. એ ઉદાહરણમાં, સ્માર્તોએ એકાદશીનોજ ઉપવાસ કરવો, દ્વાદશીનો કરવો નહીં. વિદ્વા હોવાથી વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો. ૨

इयद्वादशीमात्राधिक्यवतीशुद्धा अत्रशुद्धत्वात् सार्ता नामेकादश्यामेवोपवासो नद्वादश्यामितिमाधयमतं हेमाद्रिमतेतुसर्वद्वादश्येवोपोष्या केचित्तुमुमुक्षुभिःसार्तैःपरोपोष्येत्याहुः.

मेदः ३.

એ એકાદશી દ્વાદશીમાત્રાધિક્યવતી શુદ્ધા છે. એ ઉદાહરણમાં, શુદ્ધા છે માટે સ્માર્તોએ એકાદશીનોજ ઉપવાસ કરવો, દ્વાદશીના કરવો નહીં, એવો માધવનો મત હેમાદ્રીને મતે તો, સઘળાઓએ દ્વાદશીનોજ ઉપવાસ કરવો. કોઈ અથકાર તો, મોક્ષની ઇચ્છા કરનારા સ્માર્તોએ બીજા ઉપવાસ માટે લેવી, એમ કહે છે. ૩

इयमनुभयाऽधिक्यवतीशुद्धा अत्रसार्तानामेकादश्या मेवोपवासोनद्वादश्यां वैष्णवानांतुविद्वत्त्वादश्यामेवोप वासः.

मेदः ४.

એ એકાદશી અનુભયાધિક્યવતી શુદ્ધા છે. એ ઉદાહરણમાં સ્માર્તોએ એકાદશીનોજ ઉપવાસ કરવો, દ્વાદશીનો કરવો નહીં. વિદ્વા છે માટે વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીનોજ ઉપવાસ કરવો. ૪

इयमप्यनुभयाऽधिक्यवतीशुद्धा अत्रापिसार्तानामेकादश्यामेवोपवासोनद्वादश्यां वैष्णवानांतुविद्वत्त्वादश्यामेवोप वासः.

मेदः ५.

એ એકાદશી પણ અનુભયાધિક્યવતી શુદ્ધા છે. એ ઉદાહરણમાં પણ, સ્માર્તોએ એકાદશીનોજ ઉપવાસ કરવો, દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો નહીં. વિદ્વા છે માટે વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીનોજ ઉપવાસ કરવો. ૫

इयद्वादशीमात्राऽधिक्यवतीशुद्धा अत्रशुद्धत्वात्सार्तानामेकादश्यामेवोपवासोनद्वादश्यामितिमाधयमतं हेमाद्रिमतेतु सर्वं पराद्वादश्येवोपोष्या केचित्तुमुमुक्षुभिःसार्तैःपरोपोष्येत्याहुः.

मेदः ६.

એ એકાદશી દ્વાદશીમાત્રાધિક્યવતી શુદ્ધા છે. એ ઉદાહરણમાં, શુદ્ધા હોવાથી સ્માર્તોએ એકાદશીનોજ ઉપવાસ કરવો. દ્વાદશીનો કરવો નહીં, એવો માધવનો મત. હેમાદ્રીને મતે તો સઘળાઓએ બીજા દિવસની દ્વાદશીજ ઉપવાસમાટે લેવી. કોઈ અથકાર, મુમુક્ષુ સ્માર્તોએ બીજા ઉપવાસમાટે લેવી, એમ કહે છે. ૬

	દશમી.		एकाद.		द्वादशी.		
	પ.	વ.	પ.	વ.	પ.	વ.	
શુદ્ધાધિકા ન્યૂનદ્વાદશિકા.	૫૯	૫૯	૬૦	૦	૫૮	૫૯	
			૧	૦	ક્ષય		
ધર્માન્ધિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૮	૦	૬૦	૧	૫૮	૦	ક્ષય

इयमेकादशीमात्राऽधिक्यवतीशुद्धा अत्रस्मार्तैर्गृहिभिः
पूर्वकादश्युपोष्या यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्नस्यैर्विधवाभि
वैष्णवैश्चपरैवोपोष्या विष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयंकार्यमि
तिकेचित्. मेदः ७.
એ એકાદશી એકાદશીમાત્રાધિક્યવતી શુદ્ધા છે. એ
ઉદાહરણમાં, સ્માર્ત ગૃહસ્થોએ પ્રથમ દિવસની એકાદશી
ઉપવાસમાટે લેવી. સંન્યાસી, નિષ્કામ ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ,
વિધવા અને વૈષ્ણવોએ બીજા દિવસનીજ ઉપવાસમાટે લેવી.
વિષ્ણુની પ્રીતિ ઇચ્છા કરનારાઓએ એ ઉપવાસ કરવા,
એમ કોઈ કહે છે. ૭

શુદ્ધાધિકાસ મઢાદશિકા.	૫૯	૫૯	૬૦	૦	૫૯	૦	
			૧	૦	ક્ષય		
ધર્માન્ધિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૮	૬૦	૬૦	૧	૫૮	૦	ક્ષય

इयमप्येकादशीमात्राधिक्यवतीशुद्धा अत्रस्मार्तैर्गृहिभिः
पूर्वकादश्युपोष्या यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्नस्यैर्विधवाभि
वैष्णवैश्चपरैवोपोष्या विष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयंकार्यमिति
केचित्. मेदः ८.
એ પણ એકાદશી એકાદશીમાત્રાધિક્યવતી શુદ્ધા છે. એ
ઉદાહરણમાં, સ્માર્ત ગૃહસ્થોએ પ્રથમ દિવસની એકાદશી
ઉપવાસમાટે લેવી. સંન્યાસી, નિષ્કામ ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ,
વિધવા અને વૈષ્ણવોએ બીજા દિવસનીજ ઉપવાસમાટે લેવી.
વિષ્ણુની પ્રીતિ ઇચ્છા કરનારાઓએ એ ઉપવાસ કરવા,
એમ કોઈ કહે છે. ૮

શુદ્ધાધિકાધિ ક્ષદ્વાદશિકા.	૫૯	૫૯	૬૦	૦	૩	૦	
			૧	૦			
ધર્માન્ધિસ્યમુ દાહરણમ્.	૫૮	૦	૬૦	૧	૫૮	૦	

इयमुभयाऽधिक्यवतीशुद्धा अत्रसर्वैःस्मार्तैर्वैष्णवैश्चाव
शिष्टापरैर्वैकादश्युपोष्या. मेदः ९.
એ -એકાદશી ઉભયાધિક્યવતી શુદ્ધા છે. એ ઉદાહર-
ણમાં, સઘળા સ્માર્ત તથા વૈષ્ણવોએ બાકી રહેલી એવી
બીજા દિવસની એકાદશી ઉપવાસમાટે લેવી. ૯

इमेस्मार्तानांविद्वैकादशीमेदाः अत्रविद्वत्सूर्योदयेदशमीसत्त्वं सूर्योदयस्तु पष्टिघटिकांत्यक्षणा
व्यवहितोत्तरक्षणलवादिकालावच्छिन्नः इयमपिविद्वच्चतुर्विधा सावोदाहरणेयु प्रदर्श्यते ॥

એ સ્માર્તોની વિદ્વા એકાદશીના ભેદ છે.

ઇહાં વિદ્વાપણું એટલે સૂર્યોદયસમયે દશમી તિથિ હોય તે. સૂર્યોદય તો, સાઠ ઘટિકાના છેલ્લા
ક્ષણના સમીપનો એવો જ આગળ આવતા ક્ષણવાદિકાળ તેને આપી રહેનારો તે. એ વિદ્વા એકા-
દશી પણ ચાર પ્રકારની છે. તે ચાર પ્રકાર ઉદાહરણુએ બતાવું.

	દશમી.		एकाद.		द्वादशी		
	પ.	વ.	પ.	વ.	પ.	વ.	
વિદ્વન્નૂનાન્યૂન દ્વાદશિકા.	૨	૦	૫૭	૫૯	૫૭	૦	
			ક્ષય				
ધર્માન્ધિસ્યમુ દાહરણમ્.	૨	૦	૫૬	૦	૫૫	૦	ક્ષય

इयमनुभयाऽधिक्यवतीविद्वद्वा अत्रस्मार्तानामेकादश्या
मुपवासः वैष्णवानांद्वादश्यामुपवासः. मेदः १.
એ એકાદશી અનુભયાધિક્યવતી વિદ્વા છે. એ ઉદા-
હરણમાં, સ્માર્તોએ એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવો.
વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીને ઉપવાસ કરવો. ૧

વિદ્યન્યૂનાસમ દ્વાદશિકા.	દશમી		एकाद		द्वादशी		અન્યકાદશ્યાવિદ્યા અન્યકાદશ્યાવિદ્યા દશ્યામુપવાસઃ વૈષ્ણવાનાંદ્વાદશ્યામુપવાસઃ. મેદઃ ૨.
	च	प	च	प	च	प	
ધર્માધિષ્ઠ્યમુ દાહરણમ્.	૨	૦	૫૪	૫૯	૬૦	૦	એ પણ એકાદશી અનુભયાધિક્ષવતી વિદ્યા છે. એ ઉદાહરણમાં પણ સ્માર્તોએ એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો. વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો. ૨
વિદ્યન્યૂનાધિ દ્વાદશિકા.	૧	૦	૫૮	૫૯	૬૦	૦	અન્યકાદશ્યાવિદ્યા ત્વાદ્વાદશ્યામેવસ્માર્તાનામપ્યુપવાસઃ તત્રકિમુવક્તવ્યં વૈષ્ણવાનામિતિ પૂર્વવોમયાધિક્ષ્યે દ્વાદશીમાત્રાધિક્ષ્યે ચ સ્માર્તાનાં વિદ્યાયાસ્ત્યાગોનાન્યત્ર. મેદઃ ૩.
ધર્માધિષ્ઠ્યમુ દાહરણમ્.	૧	૦	૫૮	૦	૬૦	૦	એ એકાદશી દ્વાદશીમાત્રાધિક્ષવતી વિદ્યા છે. એ એકાદશી વિદ્યા છે માટે સ્માર્તોએ પણ દ્વાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવો. ત્યારે વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવો એમાં તો કહેવાનું શું? એ પ્રમાણે ઉભયાધિક્ષ તથા દ્વાદશીમાત્રાધિક્ષ છતાં સ્માર્તોએ વિદ્યા એકાદશીનો ભાગ કરવો, પીળે ઠેકાણે ભાગ કરવો નહીં. ૩
વિદ્યસમાન્યુ નદ્વાદશિકા.	૨	૦	૫૮	૦	૫૮	૫૯	અન્યકાદશ્યાવિદ્યા અન્યકાદશ્યાવિદ્યા મુપવાસઃ વૈષ્ણવાનાંદ્વાદશ્યામુપવાસઃ. મેદઃ ૪.
ધર્માધિષ્ઠ્યમુ દાહરણમ્.	૨	૦	૫૬	૦	૫૮	૦	એ એકાદશી અનુભયાધિક્ષવતી વિદ્યા છે. એ ઉદાહરણમાં, સ્માર્તોએ એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો. વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો. ૪
વિદ્યસમાસમ દ્વાદશિકા.	૨	૦	૫૮	૦	૬૦	૦	અન્યકાદશ્યાવિદ્યા અન્યકાદશ્યાવિદ્યા દશ્યામુપવાસઃ વૈષ્ણવાનાંદ્વાદશ્યામુપવાસઃ. મેદઃ ૫.
ધર્માધિષ્ઠ્યમુ દાહરણમ્.	૨	૦	૫૬	૦	૫૫	૦	એ એકાદશી અનુભયાધિક્ષવતી વિદ્યા છે. એ ઉદાહરણમાં, સ્માર્તોએ એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો. વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો. ૫
વિદ્યસમાધિ કદ્વાદશિકા.	૨	૦	૫૮	૦	૬૦	૦	અન્યકાદશ્યાવિદ્યા અન્યકાદશ્યાવિદ્યા ત્વાદ્વાદશ્યામેવસ્માર્તાનામપ્યુપવાસઃ તત્રકિમુવક્તવ્યં વૈષ્ણવાનામિતિ પૂર્વવદન્નસ્માર્તાનાં વિદ્યાયાસ્ત્યાગઃ. મેદઃ ૬.
ધર્માધિષ્ઠ્યમુ દાહરણમ્.	૧	૦	૫૮	૦	૬૦	૦	એ એકાદશી દ્વાદશીમાત્રાધિક્ષવતી વિદ્યા છે. એ ઉદાહરણમાં, એકાદશી વિદ્યા છે માટે સ્માર્તોએ પણ દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો. વૈષ્ણવોએ દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો એમાં તો કહેવાનું નહીં. ત્રીજા બેદમાં કહ્યા પ્રમાણે એ ઠેકાણે સ્માર્તોએ વિદ્યાનો ભાગ કરવો. ૬

	દશમી.		एकाद.		द्वादशी		
	ष	ष	ष	ष	ष	ष	
विद्धाधिकान्यु नद्वादशिका.	७	०	२	०	५५	०	हय अथ
धर्मान्धिस्थमु दाहरणम्.	४	०	२	०	५८	०	हय
<p>इयमेकादशीमात्राऽधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तैर्गृहिभिः पूर्वैकादश्युपोष्या यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवामि वैष्णवैश्चपरेयोपोष्या विष्णुप्रीतिकामैःस्मार्तैरुपवासद्वयंकार्यमिति केचित्. मेदः ७.</p> <p>એ એકાદશી એકાદશીમાત્રાવિક્ષવતી વિદ્યા છે. એ ઉદાહરણમાં સ્માર્ત ગૃહસ્થોએ પ્રથમ દિવસની એકાદશી ઉપવાસમાટે લેવી. સન્યાસી, નિષ્કામ ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, વિધવા અને વૈષ્ણવોએ બીજા દિવસનીજ ઉપવાસમાટે લેવી. વિષ્ણુની પ્રીતિ ઇચ્છા કરનારા સ્માર્તોએ એ ઉપવાસ કરવા એમ કોઈ કહે છે. ૭</p>							
विद्धाऽधिका समद्वादशिका.	५	०	२	०	५८	०	हय अथ
धर्मान्धिस्थमु दाहरणम्.	४	०	२	०	५८	०	हय
<p>इयमप्येकादशीमात्राऽधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तैर्गृहिभिः पूर्वोपोष्या यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभिर्षेणवैશ्वपरेयोपोष्या विष्णुप्रीतिकामैःस्मार्तैरुपवासद्वयंकार्यमिति केचित्. मेदः ८.</p> <p>એ એકાદશી પણ એકાદશીમાત્રાવિક્ષવતી વિદ્યા છે. એ ઉદાહરણમાં સ્માર્ત ગૃહસ્થોએ પૂર્વ દિવસની લેવી. સન્યાસી, નિષ્કામ ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, વિધવા, અને વૈષ્ણવોએ બીજા દિવસનીજ લેવી. વિષ્ણુની પ્રીતિ ઇચ્છા કરનારા સ્માર્તોએ એ ઉપવાસ કરવા એમ કોઈ કહે છે. ૮</p>							
विद्धाधिकाऽ धिकद्वादशिका.	७	०	४	०	३	०	
धर्मान्धिस्थमु दाहरणम्.	२	०	३	०	४	०	
<p>इयमुभयाधिऽस्यवतीविद्धा अत्रसर्वाःस्मार्तैर्वैष्णवैश्चावशिष्टा परैवेकादश्युपोष्या एतदुदाहरणेपिस्मार्तानांविद्धा यास्त्यागः. मेदः ९.</p> <p>એ એકાદશી ઉભયાધિક્ષવતી વિદ્યા છે. એ ઉદાહરણમાં, સઘળા સ્માર્ત તથા વૈષ્ણવોએ બીજી રહેલી બીજા દિવસનીજ એકાદશી ઉપવાસમાટે લેવી. એ ઉદાહરણમાં પણ, સ્માર્તોએ વિદ્વાનો સાથે કરવો. ૯</p>							

रामचंद्रतनूजेन वासुदेवेन विन्मुदे ॥ धर्मान्धिशेषपट्टोयमशोध्यैकादशीभिदाम् ॥ १ ॥

રામચંદ્ર ઉપાધ્યાયના પુત્ર, વાસુદેવ ઉપાધ્યાયે ધર્માન્ધિસારના શેષશ્વત એકાદશીના ભેદને આ ૫૮ વિદ્વાનોના સતોષમાટે શોધેલો છે.

धर्मान्धिसारमंथस्य, व्याख्या गुर्जरभाषया ॥

ફક્તાડરૂપપ્રશ્નોવાચ, તથા તુલ્યંતુ સજ્જનાઃ ॥ ૧ ॥

कुर्वंतु नाम निर्दां ये, यलास्तेऽत्र न मे क्षतिः ॥

પ્રાપ્તયુર્જનતિ ત્યાર્તિ, તાનૃતે સુજ્જનાઃ કથં ॥ ૨ ॥

॥ श्री सीतारामचंद्रार्पणमस्तु ॥

ધર્મસિંધુમાં લખાયેલા કેટલાએક કઠિણ શબ્દોનો અકારાદિ વર્ણક્રમે કોશ.

અગ્રોક્ષણ—ગ્રાહમાં પાત્ર પીરસવાની પ્રથમ અગ્નિ અને સોમના ઉદ્દેશથી જે બે આહુતિ અપાય છે તે.
 અગ્રેદિધિયુ—ઘોડી બેઠેન હંવારી બેઠાં નાની બેઠેન પરતો તો તે.
 અગ્નિ—મૃગયમં.
 અતિક્રાંત—પ્રથમ કરવાનું જે રહિ ગયું હોય તે.
 અધરોચિષ્ઠ—મળત્યાગ કર્યા પછી હાથ પગ ધોઈ આચમન કર્યું ન હોય તે. [પહેલી સ્ત્રી.
 અધિવિગ્ના—એક પુરુષે પરણેલી ઘણી સ્ત્રીઓમાંની અધ્યવૃત્તિ—યજ્ઞવેદી. ૨ યજ્ઞમાં યજ્ઞવેદનું કર્મ કરવાવાળો.
 અનન્યગતિક—નીમેષા સમયેજ કરવાનું કૃત્ય. ૨ જેની બીજી ગતિ ન હોય તે.
 અનુકંદપ—પ્રતિનિધિ. ૨ ગૌણ પક્ષ.
 અનુગમન—પાછળ જવું તે.
 અનૂયાન—ગુરુપાસેથી અંગસહિત વેદ બાણી રહેલો તે.
 અન્યતમ—ભેમાંથી અથવા ઘણામાંથી કોઈ એક.
 અન્યાધાન—હોમ કરવાનાં દ્રવ્યનો આહુતિની સંખ્યાપ્રમાણે દેવતાને ઉદ્દેશે ત્યાગ કરવો અથવા દેવતાઓના ઉદ્દેશથી સમિધ આદિ અગ્નિમાં અર્પણ કરવી તે.
 અન્થગોહણ—સતી યતુ તે.
 અન્થાર્ણ—દર્બવતિ પ્રજ્ઞાને અપર્ણ કરી રાખવો તે.
 અપવગ—મોઝ. ૨ કરેલા કાર્યનું ફળ. ૩ સસાસિ.
 અપવાદ—બાધ. ૨ બાધ કરનાર.
 અપરમાર—મૃગીરોગ, (મિરિચો).
 અપૃપ—વડા, પુરા ઇત્યાદિ તળેલા પદાર્થ.
 અબજ—કમળ. ૨ ચદ. ૩ અંબ.
 અભિધાર—હોમનાં દ્રવ્ય ઉપર ઘી નાખવું અથવા તે દ્રવ્યમાં ઘી મેળવવું તે.
 અભિધ્યાન—પર્યાયાં ધનની ઇચ્છા. ૨ ધ્યાન.
 અભિનિવેશ—આમલ.
 અભિમર્ગ—સ્પર્શ. [સ્કાર કરવો તે.
 અભિવાદન—નામ અને જોતના ઉચ્ચારપૂર્વક નમઃ.
 અભિગમન—દુશચારી. ૨ પાપી.
 અભિષિખા—જે ઉપર અભિષેક થયો હોય તે.
 અબંધ—નેડનું મદન.
 અમત્ર—પાત્ર.
 અમંત્રક—મત્રરહિત. [નહોય તે, (તાનું).
 અપાતયામ—જેની ઉપર એક પોલેર પત્તુ વીર્યો અરિષ્ટ—અદ્ય મૃત્યુ.
 અર્ક—સૂર્ય. ૨ આકાશનું ગ્રહ.

અર્ધ્ય—અર્ધમાટે જળ.
 અવનેજન—ધોવું, સાફ કરવું તે.
 અવભૃથ—યજ્ઞની અંતે મંત્રસહિત જ્ઞાન કરવું તે.
 અવિ—ઘેટો. ૨ રજસ્વલા સ્ત્રી.
 અરમંતક—આપટાનું ગાઠ. [અપાતી સાડી.
 અરધુત્રી—પરણેલી કન્યાને સંસારાંજે તે વેળાંજે અસ્પૃશ્યત્વ—સ્પર્શ કરવાને અયોગ્યપણું.
 આગ્રયણ—નવીન ઉત્પન્ન થયેલી શાળ (ડાંગર) તથા સામાનો તે તે સમયે પ્રથમ અગ્નિમાં હોમ કરવો તે.
 આજ્યત્યાગ—પોતપોતાની શાખામાં કલાપ્રમાણે તે તે પાત્રમાં ઘૂત લઈ અગ્નિ અને પ્રભાપતિને ઉદ્દેશે અગ્નિમાં દક્ષિણ તથા ઉત્તર તરફ બે આહુતિ પ્રથમ દેવી તે.
 આક્રી—ગુવર.
 આધાન—અગ્નિનું સ્થાપન કરવું તે.
 આપણ—જનાર.
 આયુષ્મિક—પરલોકસંબંધી. [૪ કાપવું.
 આલંભ—હિંસા. ૨ આલિંગન. ૩ સ્પર્શ કરવો.
 આવસથ—ઘેર ઘેર મંત્રવડે પ્રતિષ્ઠા કરી રાખેલો અગ્નિ તે.
 આવૃત્તિ—એકજ જાગત બીજવાર કરવી તે.
 આશૌચ—સૂતક.
 આસાદન—રાખવું.
 ઇર્ષમ—એક વેતવા પ્રમાણની પોતપોતાની શાખામાં કહેલી ૧૮ અથવા ૨૦ સમિધ અગ્નિપાસે રાખવી તે.
 ઈંધન—જાળવાનાં કાષ. [હોમ.
 ઈષ્ટિ—ફળની ઇચ્છા રાખી કરવાનો યથાવિધિ કામ્ય ઉત્કોચ—લાંચ, (ગુપ્ત નજરાનું).
 ઉત્પવન—દ્રવ પદાર્થને જાળવો. ૨ શ્રીત તથા માર્ત કર્મેમાં ઘૂતનો એક સંસ્કાર છે તે.—
 ઉત્સર્ગ—મુકવું, દાન દેવું.
 ઉદકયા—રજસ્વલા સ્ત્રી. [સ્થાન.
 ઉદપાન—વાવ, તળાવ ઇત્યાદિ જળપાન કરવાનાં ઉદ્દેશ—ઉદાહરણ. ૨ સ્પષ્ટ કરવું. ૩ દેવ.
 ઉદ્દાંધન—ગળામાં ફસિો બાંધવો. ૨ ઉંચું બાંધવું.
 ઉદ્ધર્તન—અવટન. ૨ અવટન લગાડી ધરીર સ્વચ્છ કરવું તે.
 ઉપલબ્ધ—પ્રાપ્ત થયેલું. ૨ લાણેલું. ૩ દેખેલું.
 ઉપવીત—જનોઈ. [હોય તે.
 ઉપવીતી—સંઘ (ડાબે ખભે) જનોઈ પેહેલું.

તાર—રૂપું (ચાંદી). ૨ તેજોમય. ૩ પ્રણવ.

તુષારગિરિ—હિમાલય પર્વત.

તુષ્ણી—અચ્ચ છે, મંત્રરહિત ક્રિયા માત્ર કરવી તે.

તંતુવાય—વસ્ત્ર વણનારો.

તંદુલીય—તાંદલબની ભાજી. [૨ છોડી દેવું.

ત્યાગ—સેમ કર્યા પછી 'ન મમ' એમ કહેવું તે.

ત્રયુ—સીધું. ૨ કથીર.

ત્રિમધુ—દૂધ, ઘી અને મધ.

દંમનક—દવણું ઝાડ.

દર્શી—અમાવાસ્થ્યા.

દર્શીશ્રાદ્ધ—અમાવાસ્થ્યું શ્રાદ્ધ.

દસ્તુ—ચોર.

દિધિપૂ—ન્હાની જેહેન પ્રથમથી પરણ્યા છતે જે મ્હોટી જેહેન હુંવરી હોય તે. [કરવી તે.

દિવ્ય—અગ્નિ, જળ ઇલાદિ સાધનથી સમ્યાઈ

દીક્ષા—ઉપદેશ.

દ્વૈર્ગીકુર—છબરની કોમળ સળિઓ.

દેવખાત—ગુફા. ૨ પ્રાચીન સરોવર.

દેશવિપ્લવ—પાણીની રેલ, લૂંટાલૂંટ ઇલાદિ દેશપીડા.

દૈત્યત્ર—હાથીદાંત.

દ્યુત—જુગાર. [મગ ઇલાદિક].

દ્વિદલ—જેનાં બે દલ હોય એવું ધાન્ય, (અડદ,

ધાત્રી—આમળાનું ઝાડ. ૨ માતા. ૩ ધાવમાતા.

૪ પૃથ્વી. ૫ ધાવડીનું ઝાડ.

ધાન્યક—ધાણા. ૨ કોથમીર.

ધૂમકેતુ—અગ્નિ. ૨ કેતુનો તારો. [જે શ્રાદ્ધ તે.

ગાંદીશ્રાદ્ધ—સવળાં મંગળ કાર્યના આરંભમાં કરવાનું

નામકર્મ—બાલકનું નામ પાડવું તે.

નાળચેદ—બાલકની નાળ છેદવી તે.

નિગર—ભેડી. ૨ બદીખાનું. [આદિ].

નિત્યકર્મ—નિયમથી કરવાનું જે નિલકર્મ, (સંધ્યા

નિષેજન—સ્વચ્છ, (શુદ્ધ કરવું). ૨ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

નિર્ધોસ—છીર. ૨ ગુંદ. [નાંખવું તે.

નિર્ધોષ—દેવને ઉદ્દેશે ચરના પાકમાં કાચું અજ

નિવીત—કંઠીનીપેઠે કંઠમાં જનોઈ પેહેરવું તે.

નિષક—(૩૨૦) ગુંન ભાર વળન. ૨ પદક ઇલાદિ

દ્રવ્યનું આશૂપણ

નિષકય—મૂલ્ય, (કિંમત).

નિષ્પાવ—નાલ. ૨ વટાણા. ૩ ચોળા.

નીલાંજન—મોરચુધુ.

ન્યુજન—ચાત્ર છંપું વાળવું. ૨ કુચડો.

નૈમિત્તિક—નિમિત્ત આભ્યાથી જે કરવાનું તે.

પટાસ—પરવળ.

પત્રપુટ—પાનની પત્રાવળી તથા દુના.

પદાર્થોનુસમય—સપ્તશ દેવતાઓનું એકત્રિય થયા-
વિધિ પૂજન કરવું તે.

પરમાત્મ—દુધપાક.

પરિદાન—ચત્તોપવીત દેતી વખતે સૂર્ય અને પ્રભ-
પતિને મનથી મટુ અર્પણ કરવો તે.

પરિદાચી—પરિવેદિની કન્યાનું દાન કરનારો પિતા.

પરિધાન—વસ્ત્ર ધારણ કરવાં.

પરિયષ્ટા—પરિવેદિની કન્યાને પરણાવનારો આચાર્ય.

પરિવિત્તિ—ન્હાનો ભાઈ પરણ્યા છતાં અને અગ્નિ-
હોત્ર લીધા છતાં મ્હોટો ભાઈ એમજ સ્ત્રી અને
અગ્નિ વિના બેઠો રહે તો તે.

પરિવેત્તા—મ્હોટો ભાઈ હુંવારો અને અગ્નિ વિના
બેઠાં છતાં ન્હાનો ભાઈ પ્રથમથી વિવાહ કરે
અથવા અગ્નિ મહણ કરે તો તે.

પરિવેદિની—પરિવેત્તાને પરણનારી કન્યા.

પર્વ—મ્હોટો. [ફરવવો તે.

પર્વગ્નિકરણ—હોમનો પદાર્થ લઈ અગ્નિની આરંભે

પર્વવસત્ર—છવટનું. ૨ પૂર્ણ થયેલું.

પર્વદાસ—ભાગ.

પર્વપિત—વાતી (સીધું).

પર્વત—સલા.

પદવલ—ન્હાનું તળાવ.

પાકસંસ્થા—ઋવણકર્મ આદિ સ્માત છે તે.

પાત્રાલંભ—પાત્રનો સ્પર્શ કરી રાખવો તે.

પાનક—પણો. સર્ગત ઇલાદિ.

પિંડપિતૃયજ્ઞ—સાગ્રિકો અમાવાસ્થ્યાને દિવસે પિતૃ-

ઉદ્દેશે શ્રાદ્ધ કરેછે તે. [લગાડવા તે

પિંડાવનેજન—ઘી, કાળજા ઇલાદિ પદાર્થ પિંડ-

પિણ્યાક—ખોળ.

પિશુન—દુર્લભ. (ચાડીઓ).

પિષ્તાતક—સુગંધિ ચૂણું.

પુનરાધાન—મંત્રિતાગ્નિ નષ્ટ થયા છતાં ફરી સંસ્ક્ર-
કરી તેનું સ્થાપન કરવું તે.

પુષ્પિણી—રજસ્વલા સ્ત્રી. [પાત્ર તે

પૂર્ણપાત્ર—ચોખા ભરી શ્રદ્ધાને અર્થ આપવા-

પૃથક—યોવા.

પૌતિક—વરિયાળી.

પૌતિક—ખીળા રંગની મ્હોટી માંખીયછી અથ-
કાળા રંગની ન્હાની માંખીયછી થયેલું સફે-
રગનું જે મધ તે.

પંચગવ્ય—ગાયનાં દૂધ, દહી, ઘી, છાણું અને મૂ-

પંચરત્ન—સોનું, હીરો, માણક, નીલમ અને મોતી.

પ્રકોષ્ઠ—કોણીથી નીચલો કાંડાલગીનો હાથનો ભાગ.

પ્રત્તકન્યા—પરણવેદી કન્યા. [પદાર્થ લેવો તે

પ્રતિનિધિ—મુખ્ય પદાર્થને ઠેકાણે તેના સરખી બીજું

પ્રતિપ્રસવ—એકાદા કાર્યનો જે સામાન્યપાં

નિષેધ કરેલો તેનો વિશેષ કરી ફરી વિધિ કરવો તે

પ્રતિબંધ—અડચણ.

પ્રતીક્ષા—વાટ જોવી. [આશીર્વાદ દેવો તે.
 પ્રત્યક્ષિવાદન—શિષ્યે નમસ્કાર કર્યા પછી ગુરુએ
 પ્રત્યવરોહણ—સેષી રાખેલા સમિધનો અગ્નિમાં
 હોમ કરવો તે.
 પ્રત્યાગ્રાય—પ્રતિનિધિ શબ્દ જુવો. ૨ યોગ્ય કિમત.
 પ્રત્યુદ્ગાહ—સામસામી કન્યા આપી વિવાહ કરવો તે.
 પ્રવાહણ—વેહેવરાવવું.
 પ્રસવ—બાળકની ઉત્પત્તિ.
 પ્રતિનાવીતિ—જમણે ખમે જનોઈ રાખેલી હોય
 જેને અપસંખ્ય કહેછે તે.
 પ્રાણ્યંગચૂર્ણ—છીપનો અથવા બીજાં હાડકાનો ચુતો.
 પ્રાયશ્ચિત્ત—થયલાં પાપની નિવૃત્તિનો ઉપાય.
 પ્રાયોપવેશન—મૃત્યુ આવવાપર્યંત અન્ન અને જળનો
 લાગ કરી ઈશ્વરનું સ્મરણ કરતાં નિશ્ચય રાખી
 બેસવું તે. [છાંટવું તે.
 પ્રોક્ષણ—સઘળા પદાર્થઉપર પ્રોક્ષણીપાત્રમાંનું જળ
 પ્રોષિત—પરદેશ ગયલો.
 પ્રેલિત—સિદ્ધ થયેલું. ૨ રજસ્વલા સ્ત્રી. ૩ ફળેલું
 ઝાડ. [ઘેતરી કાઢવી તે.
 પ્રેલીકરણ—ક્રિયા કરવી. ૨ ઓખા ઇલાદિ, ધાન્યની
 બહીવર્દ—બહદ.
 બદ્યજ—એક જાતનું ઘાસ.
 બહુવૃચ—ઝગ્ગેદી બ્રાહ્મણ.
 બાધ—ખટકાવવું. ૨ છળ. ૩ નુકસાન. ૪ દુઃખ.
 બ્રહ્મપત્ર—ખાખરાનું ઝાડ. ૨ રાતા અગસ્ત્યાનું ઝાડ,
 પીપળો.
 બ્રહ્મયજ્ઞ—નિત્ય નિયમપૂર્વક વેદનો પાઠ કરવો તે.
 બ્રાહ્મમુહુર્ત—સૂર્યોદયથી ૫૭, ૫૮ મી ઘડી.
 બ્રહ્મોદન—બ્રાહ્મણોને માટે કરેલો પાક, જેને
 ઝગ્ગેદી જનોઈ આપતી વેળાએ કરેછે તે.
 ભસ્મમયાર્દ્રા—પત્ર (૪૨૧) માંની નોટ જુવો.
 ભાગિનેય—ભાણેલો.
 ભિઃસટા—બળેલું અન્ન.
 ભૂમિલવણ—ખાણુમાંથી વેદા થયેલું મીઠું.
 ભૃંગાર—ઝારી. [(ઠંક ખાવો).
 ભૃગુપાત—પર્વતના શિખરઉપરથી ગળડી પડવું,
 ભૂતકાપાધ્યાપક—પગાર લઈ શીખવનારો.
 ભૂતકાધ્યાત્રી—પગાર લઈ શીખનારો.
 ભૂતિ—મોદય. ૨ મજુરી.
 ભૃષ્ટ—સુજેલાં, (ધાન્ય ઇલાદિ).
 ભ્રષ્ટ—પોતાના અધિકારથી પડેલો. ૨ અપવિત્ર
 સ્વદ્વાદિ. ૩ જુએલા તથા તળેલા પદાર્થ.

૧ શતપથબ્રાહ્મણના કાંડ ૧૩ મા અધ્યાય ૮૪ માં
 અથ્રેયે પ્રકરણના મંત્ર ૪ માં બ્રહ્મોદન કરવાનું કહ્યું
 છે, અને તે ઝગ્ગેદીએને જનોઈ વેહેરી કરવાને છે જે
 (બ્રહ્મોદન) ખાખાથી ચાંદ્રાવણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડેછે તે.

બ્રાધુ—ધાન જુએવાની કઠાઈ અથવા ખપર.
 ૨ જુએલા તથા તળેલા પદાર્થ.
 બ્રૂણુહૃત્યા—બાળહૃત્યા. [માસ) કહેછે તે.
 મલિમ્બુચ—અધિકમાસ તથા ક્ષયમાસ, જેને (મલ-
 મહાનસ—રસોઈ કરવાનું ઘર.
 માણુવક—બાળક.
 માતુલાની—મામી.
 માર્જન—સાફ કરવું.
 માલતી—ભઈ. ૨ ચમેલી.
 માપ—અડદ.
 મુંગત—ખાઈ જંગલી સૂરણ.
 મુનિપુષ્પ—અગસ્ત્યનું ફૂલ.
 મુસલસ્થાન—વિધિરહિત તથા મંત્રરહિત સ્થાન.
 મૂલક—મૂળા.
 મૃતાશૌચ—મરણસંબંધી સૂતક.
 મેખળા—મુજાનાં કાલની ડોરી. [વધારનાઈ.
 મેધાજનન—(૧૬) સંસ્કારમાંનો એક સંસ્કાર. ૨ શુદ્ધિ
 મેહુન—લિંગ. ૨ મૂતલાગ.
 મૌલ—મેખલા. ૨ યજ્ઞોપવીતસંસ્કાર.
 યજ્ઞોપવીત—જનોઈ.
 યજ્ઞોપવીતી—જેણે ડાળે ખમે જનોઈ રાખેલું હોય તે.
 યમળ—જે બાળક સાથે જન્મ પામે તે.
 યતિ—સંન્યાસી. ૨ નિયમવાળો.
 યવસ—ઘાસ.
 યક્ષકર્દ્દમ—ચંદન અને કેશર તોલાં ૧૨, કપૂર
 તોલાં ૬, તથા કસ્તૂરી તોલાં ૪, એ પદાર્થો
 એકઠા મેળવી ધ્રીધેલો તે.
 યક્ષમરોગ—ક્ષયરોગ.
 યાન્ય—જેને માટે યજ્ઞ કરેલો હોય તેવો યજ્ઞમાન.
 યાન—ઘોડા, હાથી, પાલખી ઇલાદિ જવાનું સાધન.
 યાવનાલ—જુવાર ધાન્ય.
 રજસ્વલા—માથે આવેલી સ્ત્રી.
 રાજકાંતિ—સ્વચ્છાદિ રાજભય.
 રાજમાપ—ચોળા. ૨ અડદ.
 રાજસર્વપ—કાળા સર્વપ.
 રિક્ત—ધન. ૨ કમ્બેવિભાગથી મળેલી મિલકત.
 લવણશાક—અચાણું. (સંધાણું).
 લવડી—રાજ આમળાં.
 લિંગી—પેટ ભરવામાટે ચિદ્ધ ધરનારો.
 લેહ—ચાટીને ખાવાયોગ્ય પદાર્થ.
 લોચન—નેત્ર. ૨ કાળીજરી. ૩ ગોરખમુંડી.
 લોહાલિસારિક—શસ્ત્રસ્થાપન.
 લૌકિકાગ્નિ—સાધારણ અગ્નિ.
 વજ્રપાત—વીજળી પડેછે તે.
 વજ્રનળ—વીજળીનો અગ્નિ.

BHAVAN'S LIBRARY, BOMBAY-7

N B—This book is issued only for one week till_____

This book should be returned within a fortnight from
the date last marked below

Date	Date	Date
F 8 APR 1975		
17 APR 1975		
16 JAN 1988		
31 DEC 1988		
14 MAR 1992		